

भाषेचा अभ्यास—प्रत्येक मनुष्यास व्यवहाराकरिता भाषेचा अभ्यास हा करावाच लागतो व शिक्षणामध्ये भाषेच्या अभ्यासासहि बरच महत्त्व दिले जाते. घालपणात प्रत्येक व्यक्ती आपली मातृभाषा आपणभाषच शिकते परंतु पुढे त्याच भाषेचा विशेष अभ्यास करण्यात येतो, व केव्हां केव्हां त्या बरोबर दुसऱ्याहि प्रचलित अथवा मत भाषांचा अभ्यास आपणास करावा लागतो. भाषेचा व्यवहारापुरता अभ्यास करावयाचा म्हणजे आपल्या दैनिक आयुष्यकालास तिचा आपणास उपयोग करता येण्यापुरता करावयाचा असतो. आपली भाषा बोळ्यां, वाक्या व लिहिता आला म्हणजे आपली व्यावहारिक गरज मागत या दृष्टीने प्रत्येक विद्यार्थी कमीचास्त प्रमाणात आपल्या भाषेची उच्चारपद्धति, शब्दसंपत्ति व रचना ह्यांचा अभ्यास करतो व कचित् इतरहि भाषांचा याच पद्धतीन अभ्यास करतो. यावेळीं तो भाषेची घटना, शब्दांची निरनिराळीं रूपे तयार करणे व त्यांची वाक्यांमध्ये मावणी करण ह शिकतो. या दृष्टीने ज्या भाषेचे तो अभ्यास करतो ती भाषा त्यास एका स्थिर स्वरूपा मध्येच काही व्याकरणाचे नियम व अपवाद यांनी बद्ध अशी आढळते. तिच्या स्वरूपामध्ये पूर्वी कधी बदल झाला असेल ही कल्पना त्यास नसते, जिवा पुढे काही बदल होतोही हीहि भावना त्यास नसत. बहुधा तो बाइनरीन अथवा अभिजात भाषेच्या अभ्यासाकडेच विशेष लक्ष पुरवितो व त्यामुळे भाषा ही स्थिर व अविचारी आहे अशीच त्याची समजूत होते. भाषेतील नियमांची कारणे त्यास त्याबद्दीं विचारता येत नाहीत, व अभ्यासकाने दिलेल्या स्पष्टीकरणावर त्यास विश्वास रहावे लागते. विशिष्ट नियमास विशिष्ट अपवाद का करण्यात येता ह्याचे कारण जाणण्याची जिज्ञासा त्याच्या डिकार्णां जागत हाज देण्यात येत नाही व सहज भाषेतील विशिष्ट सधिनियम हा वेदकालीन किंवा तदुत्तर संस्कृत बोलणाऱ्या लोकांनी उच्चारमुलमतेकरिता केला होता ह्या किंवा कशा गोष्टींचा त्यास घुमगावाड लागू दण्यात येत नाही. यामध्य आपणाम सध्याच्या भाषाशिक्षणपद्धतीवर टीका करावयाची नाही, अभ्यासास मुल्यत ही गोष्ट नजरस कून दाखवाची आहे की, कोणत्याहि भाषेचा व्यावहारिक अभ्यास व ऐतिहासिक अभ्यास यामध्ये अगदी दोन भिन्न दृष्टी असतात व व्यावहारिक अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यास ऐतिहासिक दृष्टि व पद्धति भाषाशिक्षणाच्या आद्यावस्थेमध्ये परिचित करून देणे अतिशय अवघड असत आता भाषेचा ऐतिहासिक अभ्यास करणाऱ्याची दृष्टि व व्यावहारिक अभ्यास करणाऱ्याची दृष्टि यामध्ये महत्तर असेल. एकास जी आपण लेखन वापरतो व वाचनयात पाहतो तीच वास्तविक व छद्म भाषा होय असे वाटते तर दुसऱ्यास भाषा ही मुलतत बोलण्याची व ऐकण्याची आहे ही गोष्ट जास्त महत्वाची वाटते व लेखनकला जणू काही अस्तित्वातच नाही अस धरून चालावयाच असते. तसेच एकास व्याकरणाचे नियम वदवाक्याप्रमाणे मानून आपल्या भाषेची रचना काढण्यास शिकावयाचे असत तर दुसरा म्हणतो की व्याकरणमार्फत असुन पुढे अगर असुन अशब्द असे म्हणण्याचा मुळीच अधिकार नाही त्याने फक्त लोकांचा भ्रमपत्राची व्यावहारिक नमुद करावयाचा आहे व ही गोष्ट तो चितक्या सत्यतेने करील तितका तो चांगला किंवा वाईट व्याकरणकार ठरेल तसेच प्रत्येक अववादास काही तरी कारण असते या गोष्टीस ऐतिहासिक अभ्यासक अधिक महत्त्व देतो व तें शोधण्याचा तो प्रयत्न करतो.

भाषेचा इतिहास—भाषेचा इतिहास म्हणजे विशिष्ट भाषेची वाढ कमकशी होत गेली तिच्या पोटभाषा वसकशा येत व वाढत गेल्या व त्यामध्ये प्रारंभापासून कसकसे फरक पडत गेले याचे ज्ञान करून घेऊन त्याची सुसंगत करून ठेवलेली नोंद होय ह्या दृष्टीने कोणत्याहि भाषेचे संशोधन करावयाचे म्हणजे विशिष्ट भाषेमध्ये निरनिराळ्या काळात फरक कसकसे होत जातात व या प्रवृत्तीला कोणती कारणे असतात याची माहिती करून घेणे अवघड आहे अर्थात् आपणास भाषेच्या प्रचलित स्वरूपाच्या पूर्वीच्या स्वरूपाचा अभ्यास करावयाचा झाल्यास तो ह्या भाषेतील लेखावचनाच करता येईल परंतु वास्तविक आपला अभ्यासाचा विषय विशिष्ट भाषा कशी लिहिली जात असे हा नसून लोक ती कशी वाढत असत व ती बोलणारा त्याची मत स्थिति व कल्पना कोणत्या असत हा आहे. आपले उद्गार व आपल्या काही विशिष्ट संवेदनाचे पाठक आश्रित आपल्या मनातील

भाव अथवा संवेदना आपणांस काही दाबभाव, सुणा, भिजे किंवा मूर्ति यांवरूनहि व्यक्त करतां येणे शक्य आहे. व भाषा दाहि भावव्यक्तीचा एक प्रकार आदि. मात्र सुणा, भिजे यांवर यांस जसा स्वतःच काही विशिष्ट अर्थ असतो तसा भाषेतील चिन्हें जे शब्द त्यांस स्वतःचा अर्थ नसून एकाच कल्पनेशीं विशिष्ट ध्वनीची साधक धालण्याची संकल्प ज्या एका जनसमुदायामध्ये झालेली असते त्या जनसमुदायातील व्यक्तींसच फक्त त्या चिन्हांचा अर्थ समजतो व लिखितभाषा ही पुन्हां या उच्चारित चिन्हांचीं द्वाविक चिन्हे, कल्पन त्यांवर बसविलेली असते. तेव्हां लिहिलेलीं अक्षरे उच्चारल्यापेरीज म्हणजे त्यांचे शब्दांत रूपांतर केल्याखेरीज त्यांचा अर्थबोध होत नाही व त्यास भाषेचे स्वरूप येत नाही. भाषा हा शब्दहि मातृ-बोलणे या धातूपासून निघाला आहे. जरी आपणांस एखाद्या भाषेतील अक्षरे म्हणजे लिपी वाचतां आली तरी त्या भाषेतील त्या विशिष्ट अक्षरांचा जो ठाविक अर्थ त्या समाजाने होतो, तो माहीत असल्याखेरीज आपणांस त्या अक्षरांपासून काहीहि बोध व्हावयाचा नाही. उदा. आपण देवनागरी लिपीमध्ये जर अरबी किंवा तुर्की भाषेतील काही शब्द लिहिले तर जरी ते आपणांस नागरी लिपीच्या हानामुळे वाचतां आले तरी त्यांपासून आपणांस काहीहि अर्थबोध व्हावयाचा नाही. तर विशिष्ट अक्षरसमुच्चयापासून विशिष्ट गोष्टीचा अथवा कल्पनेचा बोध होतो असा जो संकेत होतो. विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांमध्ये असतो तो ज्यास ठाऊक असेल त्यासच त्या लेखनाचे भाषा म्हणून म्हणून घटेल. इतरांस तीं अक्षरे माहीत असूनहि त्याच्या इष्टीने त्यांस भाषेचे स्वरूप येत नाही याच गोष्टींचे वर्णन अश्वेतदात पुढील फ्रॅन्च केलें आहे. 'उत्पत्त्यः पर्यंत ददर्शवाचमुत्पत्त्यः पुण्यत्र कृणोत्येनाम्।' (फ्र १०: ७१, ४.) 'तो भाषीला पहात असूनहि ही त्याला दिसत नाही व ऐकू येत असूनहि ऐकत नाही' हे अज्ञानी मनुष्याचे वर्णन आहे. म्हणजे आपणांस अभ्यास करावयाचा म्हणजे कोणत्याहि समाजामध्ये जे विशिष्ट ध्वनी उच्चारले जाऊन त्यांपासून विशिष्ट अर्थ किंवा मनांतील भाव व्यक्त करावयाची प्रथा पडलेली असते तिचा अभ्यास केला पाहिजे व कारणांतरीने यां प्रत्येकामध्ये जे जो फरक पडत गेला असेल त्याचाहि आपणास अभ्यास केला पाहिजे. यासुद्धे अलीकडे भाषाशास्त्रीय अभ्यासांत ध्वनीच्या उच्चारणपद्धतीकडे हार लक्ष दिलें जातें व आधुनिक भाषाशास्त्री या ध्वनीचा अथवा शब्दोच्चारणाचा अतिशय सूक्ष्म रीतीने अभ्यास करीत असतात.

भाषाया व त्यांचे व्यक्तीकरण—भाषेच्या अभ्यासामध्ये किंवा तिच्या स्वरूपांमध्ये आपणांस दोन बाजू असलेल्या दिसून येतात—एक मनुष्याचे भाषेच्या द्वारे व्यक्त करावयाचे विशिष्ट भाव अथवा त्याच्या मानसिक क्रिया या होत. त्या बाजूचा अभ्यास मानसशास्त्रीय दृष्ट्या केला पाहिजे व हे भाव व्यक्त करण्याचे साधन जे शब्दोच्चारण अथवा ध्वनीचे उच्चारण व तदनुषंगिक त्याच्या वाणिज्याचे चलनचलन या गोष्टी इत्याशाद्वारा या ध्वनिशास्त्रद्वारा अभ्यासितल्या पाहिजेत. अर्थात् हा अभ्यास करावयाचा म्हणजे निरनिराळ्या ध्वनीचे, सूक्ष्म पदपरण करून प्रत्येक ध्वनीचे आपणांस विनमृक ध्वन बसत येईल व तो पुन्हां उच्चारता येईल अशा तऱ्हेचे, शिक्षण घेणे होय. अलीकडच्या भाषाशास्त्रीय अभ्यासांत या शिक्षणास फार महत्त्व दिलें जातें.

भाषाशास्त्राचा उगम—भाषाशास्त्रविषयक अभ्यासाची सुरुवात प्रथमतः मनुष्याच्या मनांत जेव्हां सर्वत्र लोक एकच भाषा बघी बोलत नाहींत ? आपण जे शब्द बोलतो ते प्रथम कसे उत्पन्न झाले असावे ? वस्तु व तिचे नांव नांवा परस्पर राखेच काय ? अमुक पदार्थाला किंवा अमुक व्यक्तीला विशिष्ट शब्दानेच को संबोलावे ? अशा तऱ्हेचे प्रश्न उत्पन्न झाले असतील तेव्हां झाली असावी. या प्रश्नांची प्राथमिक अवस्थेतील उत्तरे जगातील इतर मूळ प्रश्नांच्या उत्तरांप्रमाणेच असावीं. ईश्वराने प्रथम भाषा उत्पन्न केल्या, ईश्वराने निरनिराळ्या वस्तूंना नावे दिलीं यांवर उत्तरे संस्कृतीच्या प्राथमिक अवस्थेतील लोक असा प्रश्नास येत असत. विसृष्टी लोकांच्या जुन्या कारागम्याने भाषांचा विविधतेचे अर्थ स्पष्टीकरण दिलें आहोत, ईश्वराने मनुष्याच्या प्राथमिक व औद्योगिकदृष्ट्या त्यास प्रायशः म्हणून आपणामध्ये असे वेचिण्या उत्पन्न केलें (उ. ११.७) साधेसंघर्षी निरनिराळे महत्त्वाचे प्रश्न त्यां वेळच्या लोकांच्या मनांत येत असत. उदा. निरनिराळ्या वस्तूंच्या नावांची व्युत्पत्ति जेव्हां सहज उल्लाप्यासारखी नसेल तेव्हां त्या वेळेचे याहुदी तत्त्ववेत्ते काही तरी काल्पनिक स्पष्टीकरण येत असत. त्यांनांतल्या ग्रीक व लॅटिन ग्रंथकारांच्या प्रघातहि केवळ चरमिवादवाचकन करिपडेल्या अनेक 'वैयक्तिक' व्युत्पत्ती आपणाला पहावयास सांपडतात. तथापि ग्रीक सत्यवेद्यांनी व्युत्पत्तीखेरीज भाषाशास्त्राहि काही गोष्टींचा विचार केलेला आपणांस आढळून येतो. विशिष्ट शब्दांचे व्यक्त होणारी कल्पना हाच त्यांचा स्वाभाविक अर्थ आहे काय ? किंवा हा केवळ सांकेतिक व कल्पनेने बसविलेला आहे ? दुसऱ्या कोणत्याहि चरमसमुच्चयानें तो अर्थ स्पष्टपणे व्यक्त होईल शक्य असता की नाही ? याबद्दल त्यांच्यांत मोठ्यांत बाधविवाद चाललेले आपणांस आढळून येतात. परंतु या वादविवादापासून काहींच फलनिष्पत्ति होत नसे हे आपणांस प्लेटोच्या फॅटिलस नांवाच्या रीवादावरून दिसून येतें. भारतीय सत्यवेद्यांतहि शब्द व त्याचा अर्थ याचा संबंध, शब्दाचे महत्त्व, त्याचे अर्थ व्यक्त केल्याचे सामर्थ्य इत्यादि विषयांबद्दल दर्शनप्रघात, पार्तलजल आद्यांत व साहित्य ग्रंथांत पार्थ वेलेली आढळत. स्फोट दाह दा या चर्चेचेच फल आहे. पण त्यावेळी केवळ एकाच भाषेचा अभ्यास करणे शक्य असल्यामुळे यांपेक्षा अधिक फलनिष्पत्ति

होणे शक्य नव्हते. आज एक शतकभर तौलनिक व्युत्पत्तिशास्त्राचा अभ्यास चालू असूनहि हा प्रश्न सुटला नाही. शब्द व अर्थ यांतील संबंध नैसर्गिक आहे किंवा सांकेतिक आहे असे मानणारे दोन पक्ष तत्कालीन तत्त्वज्ञान्यांत व वैय्याकरणांत पडलेले दिसून येतात. व सांकेटिसारखा तत्वेतादि शब्द व त्याचा अर्थ यांमध्ये नैसर्गिक संबंध काहीहि नाही असे म्हणत असतां हि अशी एखादी उत्कृष्ट माया आपणांस बनवितां येणे शक्य आहे की जीमध्ये शब्द व अर्थ यांचा संबंध नैसर्गिक राहील असे प्रतिपादित असे व हेंच मत आपणांस पुढे विशप विल्किन्ससारखे अर्वाचीन तात्त्विक भाषेचे पुरस्कर्ते प्रतिपादितांना आढळतात.

वेदाभ्यास—बरोल प्रकारच्या कल्पनेला शास्त्र असे म्हणतां येणार नाही. कारण शास्त्र म्हटले म्हणजे त्याला पद्धतशीर निरीक्षण व वर्गीकरण आवश्यक असतें व तसें शीक प्रयत्नकारांमध्ये आढळून येत नाही. मात्र अशा तऱ्हेचा पद्धतशीर अभ्यास आपणांस भारतीय वैय्याकरणांमध्ये आढळून येतो. भारतीयांची विविध वेदभाषा ही बहुतेक छत्र शाळी होती; परंतु तिच्या धार्मिक वचेंस्वामुळे त्यांतील प्रत्येक अक्षरास महत्त्व येऊन धार्मिक सूक्ताचें पठण व उच्चारण, त्यांत अल्पहि फरक न होतां झाले पाहिजे असा दंडक असल्यामुळे प्रत्येक श्वनीचे व उच्चारार्थे सूक्ष्म प्रयत्न करून त्यांस निरनिराळी पारिभाषिक नांवें देऊन त्यांची व्यवस्थित व्याकरणविषयक व भाषाविषयक मांडणी करण्यांत आली होती. त्यांची पद्धत पाश्चात्यांहून अगदी भिन्न होती. व त्यामुळे पाणिनीचें व्याकरण जेव्हां प्रथम युरोपीय अभ्यासकांच्या नजरेस पडले तेव्हां त्याचा पाश्चात्य अभ्यासकांवर अतिशय परिणाम होऊन त्यांतील अनेक संज्ञा आजहि भाषाशास्त्रांत रुढ होऊन बसल्या आहेत.

श्रीक्षा—वेदमंडितेचें पठण शुद्ध व्हावें याकरिता प्रत्येक शाखेस उपग्रंथ जोडलेले असत, त्यांपैकी शब्दाभ्यासाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे प्रतिशाख्ये ही होत. तथापि संहिताचें पठण योग्य प्रकारे कसे करावें हे सांगणारे श्रीक्षा म्हणूनहि एक वेदांग आहे. यामध्ये वर्णांची उत्पत्ति कशी होते हे सांगितले असून मुख्यतः उदात्तानुदात्तादि स्वरांचें उच्चारण कसे करावें याकडे लक्ष दिलेले आढळते. (पा.श्री. ६-१४) यामध्ये स्वर व्यंजनाचा क्रम व श्वनीची उत्पत्ति कशी होते व त्यांचे शुद्ध व स्पष्ट उच्चार कसे करावे हे सांगितलेले आहे व शब्दोच्चार करताना दोष पडल्यास त्याचा विपरीत अर्थ कसा होतो हेहि ईशानु यांतील स्वरापात मुख्यामुळे तत्पुरुष समासा ऐवजीं बहुनीहि समास होऊन ईशानु मारणारा असा अर्थ होण्याच्या ऐवजीं ईशानु मारला जाणारा असा अर्थ कसा झाला व वृत्र हा ईशानु मारण्याऐवजीं ईशानु कसा मृत्यु पावला ही प्रसिद्ध कथा देऊन दाखविले आहे. त्यायदुलचा श्लोक पुढीलप्रमाणे आहे—मंत्रो हिनः स्वरोतो वणीतो वा मिम्या प्रयुजो न तमयमाह । स वाग् वज्रो यजमानं दिनस्ति यथेशानुः स्वतोपराधात् (पा.श्री. ५२). तसेंच शब्दांचा उच्चारकितो काळजीपूर्वक करावा हे पुढील श्लोकांत ध्वनित केले आहे—व्याप्री यया हेतुत्येदंभ्याम्या नम पीडयेत् । भीता पतनभेदाम्या वदम्यी प्रयोजयेत् । (पा.श्री. २५.) तसेंच 'यया शीतष्टिका नारी तर्क इत्यभिप्राये । एवं रंताः प्रयोक्तव्याः खेअरौ इवि खेदेया ।' (पा.श्री. २६.) हे शीक्षा-ग्रंथ प्रत्येक शाखेस जोडले असून त्यांमध्ये बहुधा हेंच विवेचन बहुतेक त्याच श्लोकांत आले आहे. सामवेदाच्या शीक्षाग्रंथामध्ये सामवेद हा गेय असल्यामुळे त्यांतील स्वरांचे अधिक विवेचन संगीताच्या दृष्टीनें केले आहे उदा. नारदीय शिष्येमध्ये आपणांस पुढील श्लोक आढळतातः— 'यः सामगानां प्रथमो स वेणोभ्ययमः स्वरः । यो द्वितीयः स गांधारस्तृतीयस्त्वयमः स्मृतः ॥ चतुर्थः पङ्क इत्याहुः पंचमो धैवतो भवेत् । पञ्चो निपादो विज्ञेयः सप्तमः पंचमः स्मृतः ॥ ' (ना.श्री. ४.१.२.) याप्रमाणे लौकिक गायनांतील सात स्वर व सामांतील सात स्वर यांचा मेळ घातला आहे. तसेंच पङ्क वदति यदो गवो रंभंतित्ययमः अजाविकं तु गांधारं त्रौचो वदति मध्यमं । पुष्य साधारणे काले कोविला वदति पंचमं भक्षस्तु धैवतं वक्ति निपादो वदति ईश्वरः । (ना.श्री. ४.२.४.) याप्रमाणे निरनिराळ्या सामगायनांतील स्वरांचे निरनिराळ्या प्राण्यांच्या आवाजाशी तुलनात्मक साम्य दाखविले आहे. तथापि शीक्षाग्रंथाच्या स्वरूपाकडे पाहतां जरी तैत्तिरीय आरण्यकामध्ये शिज्ञाप्रकरणाचा उल्लेख आढळतो. ['ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वणः स्वरः । मात्रा बलम् । सामसंज्ञानः । इत्युक्तः शीक्षाभ्यासः । ' (त.उप. १.२)] तरी ऋग्वेदीय शीक्षाग्रंथ पाणिनीच्या नांवावर मोडतो यावस्तु हे बरेच अर्वाचीन असून आपाशास्त्रीयदृष्ट्या शीक्षाग्रंथापेक्षा प्रातिशाख्ये अधिक महत्त्वाची आहेत.

प्रातिशाख्ये—ही प्रातिशाख्ये वेदाच्या चारहि संहितांन जोडलेली आढळतात. त्यांनींल ऋग्वेद व अथर्ववेद संहितांची प्रातिशाख्ये शीकप्रणीत म्हणून मानली जातात; पण तैत्तिरीय संहितेच्या व वाजसनेयी संहितेच्या प्रातिशाख्यास विशिष्ट आचार्यांची नांवें जोडलेली आढळत नाहीत. तथापि आपणांन जी प्रातिशाख्ये आढळतात त्यामध्ये त्यांच्याहि पुर्वीच्या आचार्यांची नांवें व त्यांची भिन्न मते नमूद केलेली आढळतात. यावस्तु यापूर्वीहि भिन्न आचार्यांचे प्रातिशाख्यग्रंथ उपलब्ध होते अंगे दितने. ऋग्वेदसंहितेच्या प्रातिशाख्यांत व्याधि, अथवा व्यालि, शाक्य, शाक्यपिता, मांक्ष्य, शाक्ययन, गार्ग्य, वाग्र्य इ. आचार्यांची नांवें उल्लिखित आहेत. तसेंच तैत्तिरीयप्रातिशाख्यांत आम्बिरेय (१.४), आम्बिरेयान (१०.३२), आग्नेय

(५३१), उच्च (८२२), उत्तमोत्तरीय (८२०), बाणमादा (९१), सौमिहिन्य (५३८), कौहलीपुत्र (५४०), गौतम (५३८), पोष्करसादि (५३७), अक्षायाण (९६) अक्षि (५३८) बाणमीकार (१४१२) भारद्वाज (१७३), याचाकीय (मायिकाय) (१०२२) वात्सप्र (१०२३) वाल्मीकि (५३६) शाङ्खायन (१५७), दौत्यायन (५४०), साङ्ख्य (८२१) आणि हरीत (१४१८) इ. नावाचा उल्लेख असून या खरीज आचार्यां म्हणून सामान्यतः काही ठिकाणी उल्लेख केला आहे. या प्रातिशाख्यांत आपणास वर्णाश्रम, त्यांतील हव्य-दीर्घ, स्वरव्ययनादि भेद, त्याची उच्चारल्याने व व्यजनाचा स्पर्श अपोप, घोप, झिझ्गुलीय इ. वर्गीकरण दिलेले आढळत तसेच स्वरव व्यजन यांच्या संबंधी नियम व त्यांचे अपवाद नमूद केलेले आढळतात. तसेच उदात्तापदानादि स्वरगाथा व त्यासंबंधी नियम, सहितेचीं पदे पाठव्यासबंधी व पदांचे क्रम वर्ण व्यवस्थेने पठण करण्यासंबंधी अनेक नियम दिलेले आढळतात. तसेच शाब्दांचे वर्गीकरण पुढे दिल्याप्रमाणे केलेले आढळत. 'नामादयातमुपसर्गो निपातयाचार्योऽपु पदजाताभिज्ञादा ॥ १७ ॥ तन्नामनेनाभिदधाति सत्त्व ॥ १८ ॥ तदाख्यात येनभाय सपातु ॥ १९ ॥ ग्राम्यापराभिर्दुर्गुण्युपा सपरिप्रतिन्यत्यभितुद्वापि । उपसर्गादिगतिर्यथाचका सहेत-राम्भा ॥ २० ॥ इतरेनिपाता ॥ २१ ॥ (अ. प्रा. १२ १७-२१) हेच वर्गीकरण पुढे निरुक्तामध्यें आपट्याला त्याच स्वरूपंत आढळते. त्याचप्रमाणे निरनिशक्या वर्णांचा उच्चार कसा होतो यासंबंधीहि विवेचन केलेले आढळते. उदा. 'वायु प्राण कोष्ठयमनुप्रदान कण्ठस्य खे विवृते सधृते वा । ग्रापपते श्वास्ता नास्ता वा पतनीहाया ।' याप्रमाणे उदरांतील प्राणवायुच्छेदाच्या पोकाळीत येऊन त्याच्यावर कमजास्त पठणाच्या दाबामुळे तो सकृत्ति किंवा प्रसृत होऊन त्याप्रमाणे निरनिशक्या श्वास नाद वर्णारे आवाज कसे उत्पन्न वरतो व त्याला त्याच्या उच्चनीचतेवरून व निरनिशक्या स्थानापासून निरनिशक्या नावे कशी प्राप्त होतात याच वर्णन केले आहे व त्याप्रमाणे गहरांच्या माना दखिलक्या आहेत. यानंतर वेदांतील निरनिशक्या छद्वाचीं रूपां व त्यातील गहरां कशा यांचे विवेचन केले आहे. याप्रमाणे वदाच्या छद्म अध्ययनास अवश्य तेथडीं अर्गे तत्कालीन भाषाशास्त्रज्ञांनी अभ्यासिली होती.

वासनेयी प्रातिशाख्यावरील भाष्यात उदट म्हणजे, 'वृद्धमिदं शास्त्रमन्यानिदाकाण्येपेक्ष्य । शिक्षाविहित व्याकरण विहित चास्मिन् शास्त्रे उभय यत् प्रक्रियते ।' (वा. प्रा. उवटमाध्य १ १६९)

प्रातिशाख्ये ही व्याकरणाची पूर्वगामी म्हणता येतील. या प्रातिशाख्याची वाढ व विकास हळू हळू होत असता हे बरील अनेक आचार्यांच्या परंपरेवरून दिसून येईल. तसेच सर्व शास्त्रांची प्रातिशाख्ये एकाच वेळीं रचली गेली असेहि दिसून नाही व त्यातील विषयहि सर्व प्रातिशाख्यात एकाच स्वरूपाचे नाहीत. उत्तरकाशीत प्रातिशाख्यात व्याकरणविषयक भाग अधिक अधिक येत गेला आहे. अथर्वप्रातिशाख्य हे आपणास सर्वांत अर्वाचीन म्हणता येईल. यामध्ये प्रारंभीचा उपोद्धातात्मक भाग नाही. वर्णांची स्थान, वर्णोत्पत्ति वर्णशब्दा, ध्वनि संधि वर्णरे नियम नाहीत, तसेच इतर आचार्यांचा उल्लेख आढळत नाही यात व्याकरणविषयक भाग बराच आढळतो.

प्रातिशाख्ये व व्याकरण—प्रारंभ संधि व स्वर यांचा विचार हा प्रातिशाख्ये व व्याकरण यास जोडणारा दुवा आहे. उदाहरणार्थ प्रथमाचे विवेचन पाहिले असता निरनिशक्या प्रातिशाख्यात व पुढे व्याकरणात या विचाराचा विकास कसा होत गेला हे स्पष्ट दिसते. ऋग्वेदप्रातिशाख्यात 'ओकार आमजितज प्रष्टा' असे एका सूत्रात थोडक्यात विवेचन केले आहे तर सैतरीय प्रातिशाख्यात स्वय एक सपुर्ण प्रवर्ण या विवेचनास खूब कल आहे. वाजतनेयी प्रातिशाख्यात याचे वर्णवार विवेचन आढळते (वा. प्रा. १ १२-१८) तर अथर्वप्रातिशाख्यात अथवा शौनकीय चतुराध्यायीत यापेक्षा अधिक निधित स्वरूपाचे विवेचन आपणास पदाव्यास सापडते. तसेच पुढे दिलेली प्रातिशाख्यांत आढळणारी सूत्र जरी-यातशींच पाणिनीय अष्टाध्यायीत आढळतात. १ उच्चैश्वात । नीपयुदास (वा. १ १२-३०) तै. प्रा. १ ३८ ३९ वा. प्रा. १ १०८-९ च. वा. १ १४-१५) २ समाहार स्वरित (वा. १ २ ३१) तै. प्रा. १ २५ वा. प्रा. १ ११०) ३ तस्मिधिति निर्दिष्ट पूर्वस्य । (वा. १ १ ६६ वा. प्रा. १ १३४) ४ षष्ठीस्थानयोगा । (वा. १ १ ४५ वा. प्रा. १ १३६) ५ भायत्तवच्च । (तै. प्रा. १ ५५) ६ आद्यन्त वदेकस्मिन् । (वा. १ १ २१) ६ ईकारोदासीच सप्तम्यर्थे (च. अ. १ ७४ अ. प्रा. २ १६) ईदृतीच सप्तम्यर्थे प्रा. १ १ १९) ७ तस्मादित्युत्थादे (वा. प्रा. १ १३५) आहे परस्य । (वा. १ १ ५४) ८ स्वरितवर्णमैकोदास पदम् । (वा. प्रा. २ १) अनुदास पदमेकवचम् । (वा. ६ १ १५८) तसेच काही परिभाषाविषयक विशेषावरूनहि आपणास प्रातिशाख्यापासून व्याकरणाकडे भाषाविषयक अभ्यासाची प्रगति कधी होत होती हे दिसून येते. उदाहरणार्थ (१) काही पारिभाषिक सज्ञा प्रातिशाख्ये व पाणिनी या दोहोंतहि वापरल्या आहून त्यांच्या व्याख्या दोहोंतहि आढळत नाहीत म्हणजे या सज्ञा दोघांनाहि पूर्ण परिचित

प पूर्वी रूढ असलेल्या असल्या पाहिजेत—व्यवय (Intervention) उपसर्ग (Preposition) समास (Compound), बहुलम् (Optionally) आमन्त्रित (Vocative) निपात (Indeclinable), मत्तु (५) (Possession) (२) काही सज्ञा प्रातिशाख्य व पाणिनी या दोहोंतहि आढळतात पण त्यांच्या व्याख्या प्रातिशाख्ये माग देतात—आप्त दित (Repetition), द्विकृतमात्रेदितम् पदम् (वा प्रा १४९) यावरून ही सज्ञा पाणिनीकाली सामान्य झाली होती व तिच्या व्याख्येची त्या काळी जरूर नव्हती (३) काही सज्ञा प्रातिशाख्य व पाणिनी दोहोंतहि वापरल्या असून त्यांच्या व्याख्याहि दोहोंत आढळतात—उपधा (Penultimate), अष्टम् (Monosyllable एकाक्षरपद) अष्टय (Uncombinable final) म्हणजे या सज्ञा रूढ होत्या पण अभ्यासकांस त्यांच्या व्याख्यांची जरूर होती (४) काही सज्ञा दोहोंतहि आढळतात पण फक्त पाणिनी व्याख्या करते (सावधायतुम् [अ प्रा २४२] अभ्यास च अ २९१) म्हणजे या सज्ञा जरी प्राप्ति शाख्यद्वारा परिचित होत्या तरी स्वतःच्या पद्धतीत वापरावयाच्या असल्यामुळे पाणिनीला त्यांच्या व्याख्या देण्याची पुढां जरूर वाटली (५) काही सज्ञा पक्ष पाणिनी वापरतो व त्यांच्या व्याख्याहि देतो—सम्बुद्धि (Vocative singular), प्रातिपदिक (Nominal base) या सज्ञा प्रातिशाख्यास परिचित नाहीत तीं आमन्त्रित, पद नाम इत्यादि जुनीच परिभाषा यांचेपेक्षा वापरतात म्हणून सदगृह सज्ञा पाणिनीकाली सवीन प्रचारात आल्या (६) काही सज्ञा फक्त प्रातिशाख्यांत आढळतात पण त्यांच्या व्याख्या मात्र आढळत नाहीत—परोक्षा (Perfect च अ ४८४), वेगमी रेट (Vedic subjunctive अ प्रा २३२१) प्रेषणी (Imperative or Potential mood अ प्रा २१११) यावरून या सज्ञा प्रातिशाख्यकाळी सामान्य व रूढ होत्या परंतु पुढे त्या माग पडल्या यावरून प्रातिशाख्ये व पाणिनी यातील संबंध आपल्या लक्षात येईल या बद्दल बर्नेलने आपल्या मूलतः व्याकरणात असे म्हणले आहे की, पाणिनीन आपली पद्धति प्रचारात आणण्यापूर्वी जी पद्धति प्रचलित होती तीमध्ये या सर्व प्रातिशाख्यांचा अस्तभाव होतो

ज्याप्रमाणे प्रातिशाख्यात वेदपठणास महत्त्व देऊन षाठश्रुदीकडे लक्ष पुरविलेले आढळते त्याप्रमाणे निरुक्तामध्ये वेदाच्या अभ्यासास महत्त्व देऊन त्याचें साथे अध्ययन व्हावें यासंबंधी आवश्यक तेवढी मदत अभ्यासकास देण्याची प्रवृत्ति दिसते प्रातिशाख्यामध्ये ध्वनि अथवा शब्दोच्चारारा विशेष महत्त्व दिलेले आहे तर निरुक्तामध्ये व्युत्पत्ति व अर्थ यास अधिक महत्त्व दिलेले आहे तथापि वदास धार्मिक महत्त्व अतिशय असल्यामुळे या अभ्यासामध्ये आपणास चिकित्सा अपवा ऐतिहासिक विकास यापेक्षा पूर्वपरप्राप्त अधिक महत्त्व दिलेले आढळते आणि त्यामुळे अभ्यासाचे स्वरूप एवढेच झाले आहे

निरुक्त—जाऊ आपणास निरुक्तावरील जो प्रय उपलब्ध आहे तो यास्काचार्यांचा होय यास्काचार्यांनी काही विवेचन पहिल्या भागाच्या प्रस्तावनेमध्ये केलेच आहे त्याने शब्दाचा अर्थ आणण्याच्या कामी व्युत्पत्तीस किती महत्त्व दिले पाहिजे ह्यासंबंधी जे विवेचन केले आहे त्याचा उल्लेख ह्या टिकाणी केलेलाच आहे त्यान लिहिलेले वैदिक निष्पत्तीवरील भाष्य अथवा आपल्या प्रयात केला आहे तसेच त्याने तत्कालीन व्युत्पत्तिशास्त्राच्या व्याकरणा याज्ञिक, ऐतिहासिक नैदान बरी अनेक विचार प्रवृत्त पयांचा उल्लेख केला असून पूर्वीच्या निरुक्ताकारांच्या मताचाहि परामर्श घेतला आहे यावरून यास्कापूर्वीहि भाषाशास्त्रीय अभ्यासास किती महत्त्व मिळाले होते व त्याचा किती अनेक अंगांनी अभ्यास होत होता हे दिसून येते तसेच त्याने उल्लेखिलेल्या प्रातिशाख्यावरून ध्वनि किंवा शब्दोच्चारारा ह्यांसहि त्या काळी किती महत्त्व दिले जात होते हे आपण बर पाहिलेच आहे प्रातिशाख्य रचली आण्यपूर्वीहि संहिताच पदपाठ तयार झाले होते व यास्कांनीहि व्युत्पत्तिशास्त्राचा चांगला अभ्यास केला होता ही गोष्ट आपणांस त्यांच्या ग्रंथावरूनहि दृष्टीस पडत

शब्दाच्या जाती—यास्क सर्व शब्दांचे चार विभाग पाडतो (नि ११) ते म्हणजे (१) नाम (२) आख्यात (३) उपसर्ग (४) निपात हे होत नामाची व्याख्या तो सर्वप्रधान व आख्याताची मावप्रधान अशी करतो तसेच यास्क हा शब्द हे केवळ ईश्वरानित्य आहेत म्हणजे ते क्षणिक असून उच्चारल्याबरोबर ते नाश पावतात हे औदुंबरायणाचें म्हणणे खोडून काढतो कारण तसे असते तर शब्दाची चार प्रकारात विभागणी होऊ शकणार नाही व एकाग्रपुन एक उच्चारलेल्या शब्दांचा परस्पर संबंध राहणार नाही व शब्द हे तर निरनिराळे पदार्थ व जगातील निरनिराळे व्यापार दाखविण्याकरिता त्यांच्या व्यापकत्वावरून व स्वरुपांमुळे योग्यते जातात भावाचे व्याख्याणींनी आठ प्रकार वर्णिते आहेत उत्पत्ति, स्थिति वृद्धि, उपक्षय आणि विनाश व हे यास्कने साम्य केले असून इतर विचार यापासून होतात असे म्हणले आहे (नि १२) हीच गोष्ट आपणांस वृद्धेवत आढळते "भावप्रधानमाख्यात पद्धिबद्धा भवन्ति । जन्मास्तित्व परीमाणो वृद्धिर्हान विनाशानम् ।" घृ दे २१२१

उपसर्ग हे स्वतंत्रतः निरर्थक असून नाम व आख्यात यांचे कर्मोपसर्ग दाखवितात, असे शाकटायनाचे मत यास्काने नमूद केले आहे (नि १३) गार्ग्य याने उपसर्गास अर्थ असतात असे जे विधान केले आहे त्याचा अर्थ आपल्या अर्थानी ते नाम व आख्यात यांच्या अर्थामध्य विचार करतात असे सांगून त्याची गणित यास्काने लावली आहे. व काही उपसर्गांचे प्रतिलोम्य, अभिमुख्य इ० अर्थ दिले आहेत निपात हे उपमा, कर्मोपसर्ग, पदपूर्ण इ० अर्थानी योजवले असतात असे म्हणून त्याने काही उदाहरणेहि दिली आहेत (नि १४) यास्काने उपसर्ग अथवा शब्दयोगी अन्यर्थ याची स्वतंत्र जात कल्पिली आहे परंतु क्रियाविशेषणास त्याने स्वतंत्र स्थान दिले नाही हे पाहून आश्चर्य वाटते परंतु संस्कृत मागेंमध्ये उपसर्गाचा उपयोग विभक्तीचे कार्य करण्याकरितां कचित्च करण्यांत येतो व बहुतेक ती क्रियाविशेषणाचेंच कार्य करतात यासुळे बरील विसर्गित दूर होते यास्काच्या बरील शब्दविभागणीशीं हेलिकानेसस येथील हायोनियस यांचे विचार तुला कसून, पाहण्यासारखे आहेत त्याने अँरिस्टॉटलने अशीच शब्दांची विभागणी केली होती असे म्हटले आहे थिओडोकरसने व अँरिस्टॉटलने शब्दाची तीन विभागांत प्रथमतः विभागणी केली होती ते म्हणजे (१) नाम (२) क्रियापद (३) सयोजक त्यानंतरच्या एस्टोईक तत्त्वज्ञानी सयोजक व उपपद यांची विभागणी करून चार विभाग कल्पिले (Literary Composition, Chaitin, Roberts Ed. P. 71) अँरिस्टॉटलच्या मताप्रमाणे एकंदर खेळवाचे विभाग पुढील प्रमाणे करता येतील—(१) वर्ण (२) अक्षर (३) सयोजक अथवा उभयान्वयी अन्यर्थ (४) उपपद (५) नाम (६) क्रियापद (७) विभक्ति (८) भाषण (Poetics—Bywater P. 57) तसेच क्रियापदाची व्याख्या करताना अँरिस्टॉटल क्रियेकडे दुर्लक्ष करून कालावर अधिन जात देतो उलट यास्क हा भाषण अथवा क्रिया यास अधिक महत्त्व देतो

व्युत्पत्तिमहत्त्व—यास्क व्युत्पत्तीस अतिशय महत्त्व देतो, सर्व शब्द अखेरीस धातूपासून व्युत्पादिता येतील असे म्हणतो व आपणाने ज्या ज्या ठिकाणीं स्वरस्वरूप व प्रादेशिक विचार स्पष्ट असतील तेथे सरळ व्युत्पत्ति दावी असे म्हणतो तसे गेले तसे अर्थावरून व्युत्पत्ति दावी व धृष्ट्याव्याख्यान म्हणजे सादस्यावहन व्युत्पत्ति देश्याचा प्रयत्न करावा जेथे असे सामान्य नसेल तेथे अक्षरवर्णे सामान्यावरून व्युत्पत्ति दावी परंतु व्युत्पत्ति दिव्यादिवाच्य कधीहि राहू नये व्याकरण किंवा ध्वनार यास कारसे महत्त्व देऊ नये कारण व्याकरणनियम हे अपवादसूचक असतात अर्थाप्रमाणे विभक्तीस वळण याचें कारण शब्दांच्या मूलधातुमध्ये व अक्षररूपा रूपामध्ये अनेकदा आपणात विसादस्य आढळते उदा काही ठिकाणीं आक्षिप्तेप होतो (अस्-स्त, सन्ति), काही ठिकाणीं अतलोप होतो (गम्-गत्वा, गतम्), कोडे कोडे उपमालोप (Synoape) होतो (गम् जमद्ग, जग्म्), कित्येकदा उपधाविकार होतो (राजन्-राजा, दण्डिन्-दण्डी), कचित् वणलोप होतो (तत्त्वायामि-तत्त्वायामि), कचित् द्विवर्णलोपहि (Hapology) होतो (नि+ङ्ङ्व=ङ्ङ्व), वेङ्गावेङ्गा आदिनिपययहि होतो (शु-ज्योति), कचित् आघतविपर्ययहि (Metathesis) होतो (ग्जुन्-स्तोक, सून्-रज्ज, क्ज-तर्क) (नि २१) केव्हा केव्हा अतन्यापत्ति होतो (बहु-ओष, मिह-मेघ, गाहू-गाध, बहु-वध), काही ठिकाणीं वर्णोपवन (Anaptyxis) होतो (अस्=[फेकणे] आस्यत्, हुन्=[झाकणे] द्वार) जेथे धातुमध्ये स्वरान्वय अथवा अतस्य असतो तेथे दोन निरनिराळ्या तन्हेचे धातु बनतात अशा ठिकाणीं जर आपणांस विशिष्ट रूप एका धातूपासून व्युत्पादिता येत नसेल तर दुसऱ्या धातूपासून व्युत्पादण्याचा प्रयत्न करावा (अल्-अति, मूढ-मूढ, मृन्-मृष इ०) काही वैदिक नामे लौकिक संस्कृत भाषेतील धातूपासून व्युत्पादिलेली आढळतात (दमुना, क्षेत्राद्या) उलट काही लौकिक भाषेतील नामे वैदिक धातूपासून व्युत्पादलेली आढळतात (उष्-उष्ण, घृ-घृत) काही लोकांमध्ये प्रकृतिरूप शब्द रूढ असतात, तर काही लोकांमध्ये त्यांच्या वेचळ विकृतीच रूढ असतात उदा. शस्ति हे शस्त्रपद क्रियापद कर्मोपसर्ग लोकांतच रूढ आहे तर त्याचा विचार शब्द हा भाषे लोकांत आढळतो कापणे या अर्थी 'दा' हा धातु किंवा 'दाति' पद प्राच्य लोकांत रूढ आहे तर उत्तरीय लोकांत त्यापासून झालेला 'दात्र' म्हणजे विळा हा शब्द रूढ आहे अशा तन्हेने काही काही शब्दांची व्युत्पत्ति सावावी तद्विध सामासिक स-शामध्ये जे निरनिराळे अवयव असतील त्याची प्रत्येक प्रत्येक व्युत्पत्ति लावावी (नि २२) एकाची पदाची व्युत्पत्ति लावू नये तसेच ज्यास व्याकरण आर्हात नाही जो शिष्य आपल्या ज्ञान नित्य रहात नाही व जो समजण्यास असमर्थ आहे अशा गजण्यास व्युत्पत्ति सांगू नये तर जो मेधावी, तपस्वी किंवा नित्य ज्ञान राहणारा असेल त्यास व्युत्पत्तीचा बोध करावा (नि २३)

बरील यास्कानी पाहून दिलेच्या नियमाचा आपणांत सीरुनिक व्युत्पत्तिशास्त्राच्या अभ्यासास फार उपयोग होतो मूल धातु व प्रचलित रूप यांमध्ये कधी कधी अतिशय विसादस्य असते ही गोष्ट आपणात अनेक ठिकाणीं आढळून येते उदा १ इमोयुतो येक, स पच, हँद पच, श्री पेटे, ठं विं, मं सँक रिपु पेके, गों पिफ, जमेन पुफ, प्रा इ पिफ, इ फाइव्ह

२ इ. यु. लं ओम्ब्रिस्, ३ इं पोर, जर्मन व्हिअर, श्री तेसरेस ४ इओयु पच, स हय, श्री फसीन, सें अन्सेर, ज गन्स, प्रा इं, गोर्ज, ६. युन् परतु गसा तन्हेनं ध्युत्पत्ति लाग्यात पुःकळदीं बुझा होण्याचा समग्र आदि ही गोष्ट ओळखून यास्वानें सद्गोशियाय एसाकीं दग्याचीं ध्युत्पत्ति लाहू नये असा निर्वचणतात्रा आहे, व पुर्णकडे लक्ष देऊन त्याप्रमाणें ध्युत्पत्ति लावण्याचा प्रयत्न करावा या गोष्टीस त्यानें शिरोप मद्दत दिले आहे यासकानें सारण्या अर्थाच्या शब्दाची ध्युत्पत्ति एक्च असते व निरनिराळ्या अर्थाच्या शब्दांची ध्युत्पत्ति निरनिराळी असते त्याअर्थी अर्थाप्रमाणें ध्युत्पत्ति करावी असें म्हटलें आहे (तानिचेन् समान कर्माणि समाननिर्वचनानि नाना कर्माणिच नाना निर्वचनानि यथार्थं निर्वचय्यानि । नि. २. ७) हे अगदीं यथाथे आहे कारण काहीं शब्दांचीं रूपे निरनिराळ्या धातूपासून उत्पन्न होऊनहि अगदीं सारणीं असतात उदा १ स अज्-अज्=हाकलेलें, अज्-अज्=लेप केलेलें. २ अज्-अज्=हावणारा, अज्-अज्=जन्मलेला, ३ अगिठ्-अज्+इग्(-इय्)=न इच्छिले, (-यज्)=यज्ञ न केले ४ अजुदार-अज्+उदार=हृपण, अज्+उदार=पत्नीनें अनुमरलेला अशा शब्दांची ध्युत्पत्ति अर्थाप्रमाणें लावल्यासच शरीर होईल परतु काहीं काहीं टिक्णीं एकाच धातूपासून ध्युत्पादिलेल्या शब्दास पुढें निरनिराळे अर्थ प्राप्त होतात उदा लं क्युपिठो=इच्छा व स पुप्=रागावणें या दोहोंचीहि ध्युत्पत्ति एक्च आहे यासकानें वैदिक व लौकिक या सहकृत भाषेच्या दोन्ही स्वरूपांमध्ये असलेला भेद लक्षात ठेवला होता व लौकिक भाषा ही वैदिक भाषेचेच काळातरानें बनलेले रूप होय ही गोष्ट आळतरी होती हेहि मद्दतार्थ आहे यासारखाच प्रकार ग्रीकमधल्या आर्थोमिक व लॅटिन या भाषांचा होता परतु लॅटिन भाषा ही आर्थोमिक भाषेचेच उत्तरकालीन स्वरूप आहे ही गोष्ट पेट्रीच्या लक्षात आली नव्हती असे त्याच्या कॅटिअस या सवादावरून दिसते (जोवेट डायलॉग ऑफ पेट्रो, १४ ३५८)

नामांची धातूपासून ध्युत्पत्ति—यासक हा नामें धातूपासून बनणीं आहेत असे नेहपांचे व शाकदायाचे मत नमूद करतो व त्याला वेणारि आक्षेप घोहून काढण्याचा प्रयत्न करतो (नि १ १२-१४) उदा गार्ग्ये व विव्याकरण ह सर्व नामें धातूपासून बनली आहेत असे म्हणण्यास तयार नाहीत तर जेजवीं नामें स्वरसंस्कार व प्रादेशिक विकार त्यांच्या रूपामध्ये स्पष्ट दिसतात तेजवींच धातूपासून बनणीं आहेत असे मानतात उलट गौ, अथ, पुष्य, हस्ती इ० शब्द अल्पतपत्र असून केवळ संकेतानें बनलेले आहेत असे त्याचे म्हणणे आहे एवढेच नव्हे तर महाभाष्यात ' नामच धातुज माहनिर्वक्ते व्याकरणे शास्त्रस्यच लोकम् ' असे म्हणून व्याकरणकार कोणी तमें मनीत नाही असे पतञ्जलीनें म्हटलें आहे (३. १. १) यासपयी यासकाचे पूर्वे-उत्तर पक्ष असे आहेत-जर सर्व नामें धातूपासून बनलेली असलीं तर एक विशिष्ट क्रिया जी जी व्यक्ति करील त्या त्या विशिष्ट व्यक्तीस तेच नाव प्राप्त होईल, उदा जो जो रस्त्यावरून धावण्याचे काम करील त्याच अथ ही सज्ञा मिळेल व ती केवळ विशिष्ट प्राण्याशीच सध्द राहणार नाही तसेच जे जे टोचेस त्याच तृण ही सज्ञा प्राप्त होईल तसेच एखाद्या वस्तूकडून जर अनेक क्रिया होत असतील तर तितकी नावे त्या वस्तूस अथवा नामास प्राप्त होतील उदा एखाद्या खावास सरळ उमों राहण्यावरून ' स्थूणा ' असें नाव मिळेल तर खडूढात पुरलेला म्हणून ' दरसाया ' असे नाव मिळेल, किंवा दुळ्यास जोडलेला म्हणून ' सनी ' असेहि नाव मिळेल याप्रमाणें एकाच वस्तूस तीन नावे प्राप्त होतील वस्तूना तर असद्विषय व विचित्र नावे व व्याकरणविषयक रूपे प्राप्त होणें अवश्य आहे. तसेच काहीं लोक काहीं शब्दांच्या प्रचलित अर्थबद्दल ज्या शब्दा काढतात तशाहि काढण्यास जागा राहू नये उदा ० प्रथ्=पसरणें यापासून जर पृथ्वी हें नाव प्राप्त होतें तर या पृथ्वीला कोणी पसरली किंवा तिला आधार काय अशी शक्ता विचारण्यात येते तसेच दाक्षेग्नयन शब्दातील निरनिराळ्या अवयवावरून निरनिराळ्या ध्युत्पत्ती त्यामध्ये अन्य नसताहि करतात आढळतो तसेच क्रिया ही कर्त्यावर अवलंबून असते तेव्हां आर्यां अस्ति-वात अण्णाच्या कक्षास क्रियेपासून नाव मिळणें समवनीय वाटत नाही यासकानें असे उत्तर दिलें आहे कीं, जेथ स्वरसंस्कार व व्याकरणविकार स्पष्ट व नियमबद्ध असतील व मूळ धातु स्पष्ट दिसत असेल तेथें त्या धातूपासून ते नाव निघाले आहे ही गोष्ट स्पष्टच आहे आता एकच क्रिया जेव्हां निरनिराळे लोक करतात तेव्हां सर्वांनाच आपण तेच नाव देतो अमें नाही उदा सर्वच लाहू-संज्ञान्या लोकांस आपण ' तसा ' म्हणतो असे नाही तसेच सर्वच भटकाण्या लोकांना आपण ' परित्राजक ' असे न म्हणता फक्त सन्-शालाच तो शब्द लावतो यामध्ये आपण ती क्रिया ज्या व्यक्तीमध्ये अनेक क्रियामध्ये विशेषरूपांनी आढळते त्यावरूनच त्या व्यक्तीस आपण ते नाव देतो, हें स्पष्ट आहे तसेच वर्तति, जागरूक इ शब्द ध्युत्पत्तिदृष्ट्या व अर्थदृष्ट्याहि एकच पदार्थ दाखवितात व ते सर्व नियमबद्ध आहेत तिसरे अनेक क्रियाकारक पदार्थांना उत्तरकारी होणाऱ्या क्रियेवरून नावें प्राप्त झालेलीं आपणास आढळतात तसेच पसरल्यामुळे पृथ्वी हें नाव मिळण्याबद्दल जी शक्ता काढण्यात येते त्यास एवढेच उत्तर साधण्यास येईल कीं पृथ्वी ही पसरलेली दिसते म्हणून तीस पृथ्वी असें सायुक्ति-करणे म्हणता येईल आता जो शब्दाची अवयवावरून अनियमित रीतीने ध्युत्पत्ति लावतो त्यात शास्त्राचा दोष नसून त्या व्यक्तीचा दोष आहे तथापि सर्वच नामें धातूपासून झालीं आहेत असें आतां कोणी मानीत नाही

अनुकरणात्मक शब्द—यास्काने अनुकरणात्मक शब्दांसेंपर्योहि चर्चा केली आहे (नि. ३. १८). काक हा शब्द शब्दानुकृतीने उत्पन्न झाला आहे व थपे पद्याच्या नांवांत पुढेकळ शब्द आहेत, औपमस्य अशी शब्दानुकृति मान्य करीत नाही, तर काक हा होऊन घावयाचा (अवकाशिनस्य), तितको हा तसो म्हणून किंवा चित्रविचित्र असतो म्हणून (तत्पात्तिल्लमात्र चित्र), कपित्थल (द्रविणतु जीर्ण किंवा कपिरिव जडते किंवा ईशू पिणले वा कमनीय शब्दां पिचयति वा); अद्या प्रकारे त्या, सिंह, व्याघ्र, इ शब्दांची व्युत्पत्ति निराळया प्रकारेहि साबळी येते असे त्याने म्हण्टे आहे. त्यापि यास्क विश्व (किं तव अस्तीति शब्दानुकृतिः ५. १२), दुग्धि (दुग्धि रिद्धि शब्दानुकरणम् ९. १२), विद्या, कृत्वाक इ शब्द शब्दानुकरणाने झाले आहेत असेच विवेचन करतो. तथापि एवढा भाषेतील शब्द वगविषयाच्या कामी शब्दानुकृतीस तो फारसे महत्त्व देत नाही.

यास्क उपमा शब्दांची व्याख्या देतो (३. १३) आणि तिचे कर्मोपमा, भूतोपमा, रूपोपमा, सिद्धोपमा, ह्योपमा, अथवा अयोपमा इ. भेद दाखवितो (३. १५-१८.) तथापि मूळ निहत्तामस्ये शारंगार पडलेली विशेषत. वैयर्थिक व्युत्पत्तींची भर व सर्व शब्दांची काही तरी कळत व्युत्पत्ति लावल्याची हा ग्राह्य यासुद्धे विहितच ह्मणून तेथे काही दोष आढळतात. यानंतर आपणांस आयासाखविषयक सामान्यचर्चणा दुरुने व व्याकरणाप्रव यांमध्ये वग्विस्तृत, शब्द शब्दांयेवढा इत्यादि बाबतींत व साहित्यप्रपात ह्योट, अभिधा, लक्षणा, व्यंजना वगैरे विवेचन करतोंच व्याप्त केलेल्या आढळतात. त्यांचे विस्तृत विवेचन कारणाने येथे अशक्य नाही.

भाषाशास्त्राचा पश्चिम उद्भव—युरोपमध्ये ग्रीस आणि रोम येथे इ. इ. व्याकरणशास्त्राची परिणति होत होती. अँरिस्टॉटल याने शब्दशास्त्रा जती आणि विभक्तीची कल्पना प्रथम प्रसारात आणली. यानंतर हटोरक तत्त्ववेत्त्यांनी त्याची परंपरा पुढे चालविली व त्यांनी योजिलेल्या काही व्याकरणविषयक प्राभाषिक रत्ना आजहि प्रचलित आहेत. अर्थात् त्यांतील काहीवैरंतिनमध्ये येतांना विविध रूपांतर झालेले आहे. यानंतर अलेक्झांडर द एल्यूसीन, तसेच भाषाशास्त्रविषयक अम्यासांचे क्षेत्र होते. येथील अम्यासकांनी सुद्धतः लुप्त वाळ्याचा अम्यास चालविला होता. तथापि त्याच्या अम्यासाने भाषेच्या स्वरूपाचेहान केली व्युत्पत्तिशास्त्र या विषयांत फारशी प्रगति झाली नाही व त्यानंतर येणाऱ्यांनी या बाबतींत फारसे कार्य केले नाही.

मध्ययुगातहि आपणांस हीच स्थिति आढळून येते. त्यावेळी धार्मिक भाषा म्हणून लॅटिन भाषेचा अम्यास करण्यांत येत असे पळू तोहि शास्त्रीय पद्धतीने होत नसे आणि त्यावेळच्या लोकभाषा—ज्यांतून पुढे आजकालच्या वाङ्मयीन भाषा निघाल्या—आचाहि अम्यास यथातथाच चालत गेले.

विशेषातून लॅटिन भाषेच्या काळांत विशेषत ग्रीक भाषेच्या अम्यासास महत्त्व येऊन त्यावेळच्या लोकांची दृष्टि विकसित झाली. तसेच लॅटिन भाषा ही तिच्या अभिजात व प्रुद्ध स्वरूपात लिहिली व अम्यासली जावी या गोष्टीला महत्त्व आल्यामुळे व्याकरणाच्या अम्यासाकडे जास्त लक्ष जाऊ लागले. त्यावेळी सिरोसारासे लॅटिन लिहिणे हेच विद्वानांचे ध्येय असे. यावेळी लॅटिनभाषाची साधने व भाताराभूय व्यवहार जास्त वाढल्यामुळे व वशी भाषेतील वाङ्मयातहि जास्त महत्त्व आल्यामुळे देखी भाषेच्या अम्यासाकडेहि अधिकलक्ष लक्ष आऊ लागल्याने पुढील शतकांत भाषाशास्त्र आढळून येते. त्या अम्यासास प्रत्येक अशी विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे व्याकरणाच्या कडेला दोष होईल. या सुमनकलेच्या साहाय्यामुळे परकीय भाषेचे अध्ययन करणे अधिक सुलभ झाले तसेच यावेळी लुप्त कराराची भाषा म्हणून हिब्रू भाषेला धार्मिक भाषेत महत्त्वाचे स्थान मिळाल्यामुळे त्या भाषेने हानहि विद्वान मनुष्यांस आवश्यक होऊन बसले.

युरोपमध्ये प्रचलित असलेल्या भाषातून सर्वत भिन्न असलेल्या या भाषेची झालेल्या परिवर्णामुळे भाषाशास्त्रीय अम्यासास चालना मिळाली परंतु त्यामुळ त्यांत अनेक दोष शिरल्यातहि बाब मिळाला. कारण सेमिटिक वंशाचे भाषाशास्त्रातील स्थान त्यावेळी निश्चितपणे माहीत नव्हतामुळे व हिब्रू ही परेडाइस मधील भाषा अशी समजून असल्यामुळे हीच सर्व भाषाची मूल प्रकृतिरूप भाषा अशी समजून झाली आणि त्यामुळे हिब्रू व तत्कालिन युरोपीय भाषा यांमध्ये आढळणारी अनेक विचित्र व कार्यात्मिक सार्ये या वरील समजुतीस आधार म्हणून देण्यात येऊ लागली. विशेषत हिब्रू भाषा ही उजवीकडून बावीरंडे लिहिली जात असल्यामुळे ज्या दोन शब्दांच्या अर्थात काही साम्य दिसले त्या दोन शब्दांतील अक्षरे त्यांतील सारथ्य दाखविण्याकरितां पाटले तरी फिचिण्याकडे प्रवृत्त होऊ लागली, तथापि यासुद्धे जरी अनेक लुकीच्या व्युत्पत्ती पुढे करण्यांत आल्या तथापि यातूनच चिकित्सक दृष्टीच्या अम्यासकांना अधिक व्यवस्थित व पद्धतशीर अम्यास करण्यास साधन मिळाले.

गोंयॉनिक भाषेत प्रसिद्ध झालेल्या काही पुस्तकांमध्ये व विशेषतः सुल्फिजाचे ' वायबल ' गोंयॉनिक भाषेतील भाषांतर प्रसिद्ध झाल्यामुळे या भाषांच्या शतकाच्या व अठराव्या शतकातील स्वरूपाच्या ऐतिहासिक अम्यास करण्यास साधन मिळाले.

तथापि या वेळच्या भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाची एका भाषेच्या निरनिराळ्या शतकांतील स्वरूपाचा अभ्यास करून तिचा इतिहास शोधण्यापेक्षा तत्कालीन अनेक प्रचलित भाषांची तुलना करण्याकडे अधिक प्रवृत्ति दिसून येते. उदा. लिन्गट्स या तत्त्वज्ञानाचे 'गोटर दि मेट' यास आपल्या साम्राज्यातील निरनिराळ्या भाषांचे मनुष्ये व शब्दसंग्रह जमविण्यासाठी प्रवृत्त केले. या लिन्गट्सच्या प्रयत्नांमुळे व दुसरी कॅपेराइन या राणीने या वावर्तीत दाखविलेल्या उत्साहांमुळे आपणांस तत्कालीन भाषांतील पॅलेस, हेरॉस व अँडेसुग यांचे शब्दसंग्रह उपलब्ध झाले आहेत. या संग्रहांत जरी काही उणीवा असल्या व व्याकरणपेक्षां कोशाच्या दृष्टीनेच त्यांचे महत्त्व अधिक असले तरी एरोपिशाच्या शतकांतील भाषाशास्त्रीय अभ्यासाचा पाया या ग्रंथांनीच पातला आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही व तसेच दोन भाषांतील नातें शोधावयाचे असल्यास त्यांतील शब्दसंग्रहापेक्षा व्याकरणविषयक सामान्यच अधिक महत्त्वाचे आहे ही गोष्ट हरबॅस यांचेच प्रथम निदर्शनास आणली.

लॅटिन भाषेचा अभ्यास—तौलनिक भाषाशास्त्राच्या अभ्यासास सुरवात होण्यापूर्वी तत्कालीन भाषाशिक्षणा-संबंधीच्या कल्पनांचे व पद्धतीचे थोडेसे निरीक्षण केले असता आपणांस असे आढळून येतें की, त्यावेळीं मुख्यतः लॅटिन भाषा शिक्षिली जात असे व व्याकरणाचा अभ्यासहि फक्त लॅटिन भाषेनुच केला जात असे. त्यामुळे लॅटिन व्याकरणास विशेष महत्त्व आले होते; एवढेच नव्हे तर सामान्यतः दुय्यम शाळेच्या व्याकरणाशाळा (इंग्रिड) किंवा लॅटिनशाळा (डेन्मार्क) असे संबोधित असा त्यामुळे तत्कालीन लोकभाषांतून जे व्याकरणविशेष वास्तविक आढळत नसत ते छद्मां लॅटिन भाषेच्या वचेंस्वामुळे त्यावर लादले जात असा व ही प्रवृत्ति अजूनहि आपणास दृष्टीस पडते. आजहि आपणाला लॅटिन भाषेचा व्यावर परिणाम झालेला नाही असे कोणत्याहि भाषेचे एरुडि व्याकरण आढळणार नाही.

लॅटिन भाषा ही निरनिराळ्या देशांत कशी बोलली जात असे इकडे लक्ष न देता ती लिहिरी कशी जात असे व कशी लिहिली पाहिजे याच गोष्टीकडे लक्ष देऊन तिचा अभ्यास होत असे. त्यामुळे रचनेपेक्षा अक्षरांसच अधिक महत्त्व दिले जात असे. भाषा ही प्रथम बोलली जाते व नंतर लिहिली जाते या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केले जात असे आणि यामुळे अनेक व्युत्पत्तिसाक्षीय नियमाकडे दुर्लक्ष होत असे. याचा एकंदर भाषाशास्त्रीय अभ्यासावर बराच परिणाम झालेला आपणांस दिसून येतो. त्याचप्रमाणे लॅटिन भाषेचा अभ्यास हा विद्वान लोकांन एकेमेकांशी दळणउळण ठेवण्याचा मार्ग म्हणून केला जात असे आणि त्यामुळे लॅटिन भाषेच्या व्याकरणाचा अभ्यास वगैरारमक अभ्यासापेक्षा विधानात्मक स्वरूपाचा असे, म्हणजे, अमुक अमुक पद्धतीने लिहिले असता ते शुद्ध व इतर अशुद्ध अशा तऱ्हेचे आदेश व्याकरणापासून मिळत असत. त्यामुळे तत्कालीन व्याकरणाची व्याख्या म्हणजे शुद्ध कसे बोलवे व शुद्ध कसे लिहावे हे समजण्याची कला, ही होती. जे. सी. स्कॅलिपर यांनी व्याकरण शिकण्याचा उद्देश, शुद्ध लिहिता यावे व अशुद्ध लेखन टाळा यावे असा दिला आहे व हीच पद्धति पुढे इतर लोकभाषांचे व्याकरण शिकतानाहि अनुसरली गेली. शब्दसंग्रहाकडेहि पाहण्याची दृष्टि अशीच होती हे आपणांस त्यावेळच्या फ्रेंच व इटालियन विद्यापीठांनी प्रसिद्ध केलेल्या कोशावरून दिसून येते हे कोश सर्वशब्दसंग्रहाद्वस्वरूपाचे नसून अभिज्ञात शब्ददर्शकस्वरूपाचे होते ही गोष्ट पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेत दाखविलीच आहे.

त्याप्रमाणेच भाषातील वाचकांचा अथवा शब्दांचीं रूपे जेथे भिन्न भिन्न स्वरूपाचीं आढळतील तेथें कोणत्या तरी एकास महत्त्व देऊन बाकीचीं अशुद्ध ठरविण्याकडे प्रवृत्ति असून या वावर्तीत काही काही वेळां बुद्धीस न पडणारे किचकट नियम देण्यांत येत असत यामुळे एखाद्या प्रयोगाची व्याकरणशुद्धता ठरविणें शक्यनास अनेकदा त्यातील तर्कशुद्धता ही लॅटिन शब्दप्रयोगाशी साम्याच्या आधारावरच अवलंबून ठेविलेली आपल्या दृष्टीस पडते आणि त्यामुळे जिवन भाषांच्या वाडीस अडथळा झालेला दिसून येतो.

भाषेच्या उत्पत्तीविषयी कल्पना—अठराव्या शतकात भाषेची नैसर्गिक उत्पत्ति कशी झाली असावी यासंबंधी काही तत्त्वज्ञानांनी विचार केलेला आपणास आढळतो. रूनो याची अशी कल्पना होती की, आरंभीच्या मनुष्यांनीं सुद्धा एकच बसून आपसात संकेत ठरवून त्याप्रमाणे एखादी भाषा बनविली असावी, परंतु यामध्ये प्रथम संकेत ठरविण्याकरतां तरी एकमेकांचे मनोगत या मनुष्यांनीं एकमेकांस कसे कळविले अगतिं हा प्रश्न उत्तरन हातोच. कॉडिलॅन्डच्या मते, प्रथम भाषा अथगत रसलेल्या स्त्रीपुरुषांनीं काहीं स्वाभाविक उद्गारांवरून कळत किंवा सुग्रांनीं आपल्या तीन भावना व्यक्त केल्या असाव्या व विशिष्ट वस्तु काहीं आवाज व खुणा यांच्याद्वारे निरदर्शित करून विशिष्ट नवें त्याच खुणेची पुनरुक्ति करून तीस जोडला असावा व या व्यक्तींची मनोगत व्यक्त करण्याची शक्ति जरी मर्यादित असली तरी त्यांच्या मुखच्या वावर्तीत तिची वाड दाखी असावी व याप्रमाणे भाषेची प्रगति शाली असावी. जोहान् गॉटेप्रेड हर्बेर यांनी आपल्या 'भाषेची उत्पत्ति' या निर्वपात प्रथम भाषा ही ईश्वरप्राप्त देणगी आहे हे सुनिश्चित वगैरे सुच्या लाकडाचे मत खोडून काढून आपा ही मनुष्यप्रणीतच आहे असे प्रतिपादन केले. याचे एक कारण त्यांनी

असे दिले आहे की, भाषा ही जर ईश्वरप्रणीत असेल तर ती पूर्णपणे तर्कशुद्ध अतर्की पाहिजे परंतु सभ्यांच्या भाषेत इतकी अच्य वस्त्रा व घोटाळा आढळतो की, ती ईश्वरप्रणीत अगोचर पद्धत नाही त्याप्रमाणेच भाषा ही मनुष्याने-प्राचाचा प्राचीन सिद्धांत प्रमाणे झोपून काढली हेहि मत हरेने त्याच्य दखिने आहे भाषा ही हेतुपुरस्सर बनविलेली नसून ती मनुष्याच्या गरजेप्रमाणेच बनविलेली आहे व मनुष्याच्या सर्गाची उत्पत्तीप्रमाणेच घडवून घेतली असे त्याप्रमाणेच भाषा ही मनुष्याच्या स्वाभाविक प्रेरणेने उत्पन्न झाली अशी पाहिजे व तिचे मूळ मनुष्याच्या निरतिशय भावनांचे व विकारांचे व्यक्तीकरण हेच होय परंतु एवढ्यानेच केवळ आपोतील सर्व शब्दांची व प्रयोगांची उत्पत्ति स्पष्ट झाली दृष्टाभाषिक भाषा नव्हेत एवढ्याच व्यापार मानव करीत नसून पशूपक्षी त्याच व्यापार अनेकविध प्रकारे असतात व त्यांचे निरतिशय विविध असे व काही मोठी प्राणू त्यांच्या तो सुद्धा विचार करतात आढळतो उदा. १. व २. करणारे व करी त्याने एकल शब्दने त्याचा आवाज त्याच्या लक्षात राहून पुन्हा जेव्हा तो प्राणी त्याच्या नजरेस पडतो तेव्हा हा व ३. करणारा प्राणी आहे हे ओळखून काही दिवसांनी तो त्यास वरिरे दे नाव देतो याप्रमाणे निरतिशय उत्पत्ति होउन पुढे त्याप्रमाणेच नामांची उत्पत्ति होते याचे उलट जर भाषा ही ईश्वर निर्मित असती तर याच्या उलट पद्धतीने शब्दने नामांप्रमाणे ती तयार झाली असे, कारण हीच पद्धति अधिक तर्कशुद्ध आहे तसेच प्राथमिक अवस्थेतील मनुष्यास आपल्या मनातील निरतिशय भावनांचे सूक्ष्म भेद वगैरे करण्यास फार कठिण पडते व, ते अशक्य होते की व काही उत्पत्ती किंवा रूप देऊन त्याने लागले याप्रमाणे एका भाषेत सर्वाने दुर्मिष्ट आढळते तर उलट एकच पदाचा अनेक समानार्थक शब्द किंवा नावे प्रचलित असल्यामुळे काही काळातील शब्दांचे वैयक्त्य आढळते इ. स. १७९४ मध्ये बर्लिन वॉरडमनने पूर्ण परिपक्व भाषेचे नवेय व त्याप्रमाणे युरोपातील मुख्य भाषांची तुलना या विषयावर निष्पन्न मागविले होते या पत्राबोर्डात की जे निरतिशय निष्पत्तीस बरीच मिळाले या निष्पत्तीस जे निरतिशय याने सुलभत असे दाखविले की, भाषेच्या स्वरूपा वरून मनुष्याच्या स्वभावाचे बौद्धिक व नैतिक ज्ञान होते व पूर्ण भाषेमध्ये विशेषत पुढील मोठी असणे आवश्यक आहे—(१) शब्दवैयक्त्य, (२) सामर्थ्य किंवा जोर, (३) स्पष्टता व (४) गौरव जे निरतिशय याने त्यावेळेच्या भाषांची तुलना मोठ्या विद्वत्पूणे इटली केली आहे या निष्पत्तीस त्यावेळेच्या विद्वानांनी फारसा परामर्श घेतलेला आढळत नाही व केवळम याने तर हा निष्पत्ति लिहिणारा किंवा तो लिहिण्यास सांगणारा यापैकी अधिक मूर्ख कोण हे ठरविणेच अधिक कठिण आहे असा त्यावर दौरा मारला आहे तथापि निरतिशय भाषांच्या तौलनिक अभ्यासाच्या दृष्टीने हा निष्पत्ति महत्वाचा आहे

संस्कृत भाषेची परिचय—एरोपिस्त्याच्या शतकाच्या मारसी आपणास अभ्यासातमध्ये ऐतिहासिक दृष्टि प्रथम मंच उत्पन्न झालेली दिसते यामुळे भाषाशास्त्राच्या अभ्यासातहि फार पडलेला आपणास दिसून यतो आणि भाषेचा ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास सुरू झाल्याबरोबर मानवप्राय व मनुष्यतिहास याकडेहि अभ्यासाकडे लक्ष घडल्याने आपल्या इटली पडते याच बळेला युरोपीय लोकना पडत भाषेचे प्रथम शत शाल्यामुळे भाषाशास्त्रीय अभ्यासातला सर्वोत्तम चालना व दृष्टि प्राप्त झाली कुठो नावाच्या एका मंच अष्टम शतवर्षीने १७६७ मध्ये मंच इन्स्टिट्यूटचा एक निष्पत्ति पाठवून त्यात अनेक संस्कृत व जर्मन शब्दातील साम्य नजरेस आणले परंतु त्याकडे त्यावेळेच्या अभ्यासकांचे फारसे लक्ष गेले नाही इ. स. १७९६ मध्ये सा विन्सम जोस याने अने प्रसिद्ध केले की संस्कृत भाषेची रचना अत्यंत आश्चर्याकार असून ती ग्रीक भाषेपेक्षा अधिक पूर्ण व हॅटिन भाषेपेक्षा अधिक सयुद्ध आणि दोरपेक्षाहि अधिक सुलभ अशी असून त्या दोन्ही भाषांची तिचे पात व व्याकरणविशेष यामध्ये अतिशय साम्य इटली पडते व ते इतके स्पष्ट आहे की, ते आपातत आलेले नसून कोणाहि व्युत्पत्ति, शास्त्र्यास या दोनहि भाषा मूळ एकाच परत सत्य अस्तित्वात नसलेल्या भाषेपासून निघाल्या असा असे वाटल्याबद्दल राहणारा नाही तसेच गार्थिक व केन्टिक भाषा यांचाहि सत्य संस्कृत भाषेपासून निकटचा असून छत्री काळाशी भाषाहि त्याच वशात सोबते तथापि सच विवक्ष्यम ज्ञान या भाषांची तुलना करून पुढे अधिक विवक्ष्य काढण्याचे काम फारसे कले नाही व ती गोष्ट पुढीं तरुण अभ्यासकांच्या हातास आली

तौलनिक व्याकरण—यानंतर आपणास फ्रेंच वॉरडमनने प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकामध्ये संस्कृत व जर्मन, ग्रीक आणि हॅटिन या भाषातील शब्दांची तुलना देण्यात आढळते याने संस्कृत भाषेचा परिचयमध्ये अभ्यास केला होता व संस्कृत भाषेच्या व भारतीय धर्माच्या अभ्यासापासून युरोपीय विचारपरंपरेवर विचारपुनरुज्जीवनापेक्षाहि अधिक परिणाम होईल असे त्याने म्हणणे होते याने करील भाषांमध्ये केवळ शाब्दिक साम्य नसून व्याकरणरचनेमध्येहि या भाषात बरेच साम्य आहे ही गोष्ट निरतिशय आणली व तौलनिक व्याकरणाचा पाया घालला याने जर्मनीक भाषांचे मुख्य दोन वर्ग केले—एक संस्कृत व तत्संबद्ध भाषा आणि दुसरा इतर सर्व भाषा यांच्या उरपत्तीस यांचे श्रेष्ठ याचे असे मत होते की, निरतिशय भाषांच्या

रत्नेमध्यं जे' करंड आइइन येते तेथे त्या भाषांनी उत्पत्ति मिष्ट अन्नही पाहिजे. उदा. मांजू भारंगारण्या भारंगामध्ये अनु-
कल्पात्मक शब्द इतके आढळतात की, ही भाषा बनवांना निपातीतील निरिच्छाच्या घर्तनीं अनुकरण याम महत्तर दिवें गेले
बनावे. उलट संस्कृतसारख्या प्रत्यययुक्त भारंगामध्ये घर्तनीच्या अनुकरणास तिथे महत्तर नसावे. याने केलेल्या द्वितीय व वर्गीकरणा-
गुण्येच पुढच्या निरर्गतात्मक वर्गीकरणाचे मूळ आधाराचे-सांगवने व याचा भाऊ ऐ. डब्ल्यु. डेवेल याने या निरर्गतात्मक वर्गी-
कल्यास स्पष्ट स्वरूप दिले, ते असे-(१) एकाधरी शब्दांच्या भाषा, (२) प्रत्ययी भाषा, व (३) निरर्गतात्मक भाषा. सांठील
विद्यार्गतात्मक भाषा सो सर्वांत थेट समजवी.

यानंतर रामरम राख्क याने आहंभेदिक भाषेच्या अभ्यास करून व प्राचीन नांसे भाषांच्या उत्पत्तीवर निरंध लिहून
भाषाशास्त्रीय अभ्यासास चालना दिली. या निरंधनेन त्याने गोंयानिक, स्कॅन्डिनेव्हिक, लिथुअनियन, लॅटिन व ग्रीक या भाषांनील
अनेक शब्दांच्या साध्यावरून या भाषांचे एक तुलनात्मक व्याकरण दिले आहे. यास आशियातील भाषांचे विशेषें ज्ञान नसल्या-
मुळे याने फक्त फारसी व भारतीय भाषा यांचा संबंध ग्रीक गयेनार्पन आहंभेदिक भाषांतीं आला कनावा एवढेच प्दमित
केले आहे याने गोंयानिक भाषांची पूर्वज ग्रीक भाषा असावी असे म्हण्टे आहे. परंतु त्या याबतीत निश्चित अनिश्चिता दास-
वून या सर्वेच भाषा एखाद्या अज्ञात व सध्या मृतावस्थेत अगळेच्या माथेपासून निघाल्या अगळ्या गेले मुचित केले आहे. याने
आपल्या एका पत्रांत या भाषांतीं पुरीतयामें वर्गीकरण दिले आहे: भारतीय (दखनी, हिंदुस्थानी); द्रावी (फारसी,
लार्मीनियन, ओसेटिक); प्रेसियन (प्रोथ, लॅटिन), सरमॅसियन (लॅटिक, स्कॅन्डिनेव्हिक); गोंथिक (जर्मनिक, स्कॅन्डिनेव्हिक
हयन); केल्टिक (ब्रिटनिक, गेलिक). याच वेळीं त्याने फिनोउग्रियन भाषांतीं वर्गीकरण दिले आहे व ते आजहि काही
जर्मनीन वर्गीकरणापेक्षा अधिक चांगले आहे असे पुढेदेम यॉमसेन आणि एमिल सेटाल यांवरल्या भाषाशास्त्रज्ञांनी म्हण्टे
आहे. याने क्षेत्र भाषेचे नवी स्थान थोड्यातून भारतीय व फारसी भाषांचे निरीक्षण करून त्यावर एक निबंध लिहिला होता; तसेच
श्राविक भाषा या संस्कृत भाषेपासून सैतत: भिन्न आहेत ही गोष्टहि यानेच प्रथम निरंधनास आणली. याने स्वीडन, फिनलंड,
रशिया, बॉल्कन, इराण व हिंदुस्थान यांमधून प्रवास करून अनेक भाषांचे ज्ञान प्रत्यक्ष मिळविले होते व अनेक भाषांची व्याक-
रणे लिहिणी होती. ही पद्धतशीर व शुध्द असून त्या त्या भाषांचे स्वरूप समजण्यास फार उपयुक्त आहेत.

प्रिमबंध—जेथय प्रिम याने लोककथा व लोकगीते यांचा मंग्र करून लोककथाशास्त्राचा पाया घातला. प्रथम भाषा-
शास्त्राचे याचे विशेष लक्ष नव्हते. तथापि जेथय याच्या टीकांमुळे बरास याचे उदाहरण समोर असल्यामुळे याने भाषाशा-
स्त्राचा विशेषत: प्राचीन जर्मन भाषा व सप्तसंस्कृत भाषांचा-पद्धतशीर अभ्यास सुरू केला. त्यांचे मन असे होते की, प्रत्येक लहान-
सहान पोटभाषांना व बोलींना शुध्दी स्वरूप स्थान देऊन त्यांचा पृथक्पणे अभ्यास करणे इष्ट असून सारखेच महत्त्वाचे आहे.
यामुळे खपभाषांसहि आजपर्यंत जे महत्त्व मिळत नव्हते ते यापुढे मिळू लागले. जेथय याने असे म्हण्टे आहे की, प्रिम बंधूनी
जुने राष्ट्रीय वाङ्मय व लौकिक परंपरागत कथावाङ्मय यांसहि व्युत्पत्तिशास्त्राच्या ग्रीक, लॅटिन किंवा पाश्चात्य यांच्या भाषा-
हत्वेच महत्त्व दिले व त्यामुळे त्यांनी व्युत्पत्तिशास्त्राचे क्षेत्र बरेच विस्तृत केले. आजपर्यंत व्युत्पत्तिशास्त्र अलिखित लोककथा,
गीते, शैलकथा यांना जो कमीपणा देत असत तो काढून टाकून त्याने व्युत्पत्तिशास्त्राच्या अभ्यासास राष्ट्रीय व लोकप्रिय असे
स्वरूप देऊन पुष्कळीस सर्व राष्ट्रे व मनुष्यजातीचा मानसिक आयुष्यक्रम यांचा दौलतिक व शास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास करणे किती
इष्ट आहे व त्या मानाने लिखित वाङ्मय हा त्या क्षेत्राचा किती अल्प अस्त आहे हे दाखवून दिले. याने ऐतिहासिक व तौलनिक
व्यापक स्वरूपाचे जर्मन व्याकरण लिहून जर्मन भाषेची वाङ्मयकशी होत गेली याचे स्पष्टीकरण केले. याने आपल्या व्याकरणांत
कोणतेहि निरंध पाळ्याच्या ऐवजी भाषेचे स्वरूप स्वाभाविकपणे कसे बदलत गेले आहे हे दाखविले. त्याने अने प्रतिपादिले
आहे की, 'व्याकरणांमध्ये केवळ तर्कपद्धति अनुसरणे याच्या मी विरुध्द आहे कारण त्यामुळे जरी निरनिराळ्या संज्ञांच्या
व्याख्या निधिन करतां आल्या तरी त्यामुळे निरीक्षणांचे क्षेत्र मर्यादित होते आणि ऐतिहासिक स्वरूपनिरीक्षण हाच वास्तविक
भाषाशास्त्राचा आत्मा होय माझी दृष्टि आपल्या भाषेचे स्वरूप व स्थल कालमात्राप्रमाणे कसे बदलत गेले आहे हे पाहण्याची
असण्यामुळे निरनिराळ्या पोटभाषांउडे व आपल्या भाषेची संवध्द नसलेल्या परकीय भाषांकडेहि मला कामाकामाने दृष्टि देणे जरूर
पडते.' याप्रमाणे भाषांना भाषाशास्त्राच्या ऐतिहासिक अभ्यासाचे स्पष्ट स्वरूप या टीकाणीं दृष्टीस पडत व याच दृष्टीस गाथा-
शास्त्रांत यापुढे विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. प्रिमच्या अभ्यासावर राख्क याच्या लेखनाचाहि विशेष परिणाम झालेला आढळतो.
गामचे सून म्हणून पुढे प्रसिन्धीस आलेला भाषाविषयक विज्ञांत यानेच प्रथम पुढे मांडला. त्याच्या व्याकरणाच्या चौथ्या
भागामध्ये त्याची विवृता, सूदन निरीक्षणार्थ आणि ऐतिहासिकपद्धति आपणांस स्पष्टपणे दिवून येते.

फ्रांझ बॉप—अर्वाचीन भाषाशास्त्राचा पाया घालणाऱ्यांपैकी तिसरा मंदराचा मनुष्य फ्रँझ बॉप हा होय. याने संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन व ट्युटॉनिक भाषांचा तौलनिक अभ्यास करून प्रवरचना केली. याची दृष्टि व्याकरणातील निरनिराळ्या रूपांचा उगम शोधण्याकडे होती. याने असे म्हंटले आहे की ग्रीक, लॅटिन किंवा युरोपीय भाषा, आज ज्या स्वरूपात आपणांस संस्कृत भाषा प्रभावित लिहिलेली आढळते त्या स्वरूपातील संस्कृत भाषेपासून निघालेल्या नसून या सर्व एका मूल भाषेच्या विकृती असाव्या. मात्र त्या मूल भाषेचे स्वरूप संस्कृत भाषेमध्ये अधिक स्पष्टपणे कायम राहिले असावे, व ज्याप्रमाणे आपणंस ग्रीक व लॅटिन भाषेतील शब्दांची मूल रूपे शोधून काढण्यास संस्कृत भाषेचा उपयोग होतो त्याप्रमाणे संस्कृत व्याकरण स्पष्ट करण्यास हि या भाषांचा उपयोग होतो. याने संस्कृत, ग्रीक वगैरे भाषांतील शब्दांचीं सारखीं विसणारीं रूपे एकत्र करून त्यांपैकीं सर्वोत्तम जुनीं रूपे कोणतीं असावीं हे पाहून त्यावरून या सर्व रूपांचे मूल शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या प्रयत्नांत त्याने प्रचलित व्याकरणापेक्षां तार्किक व्याकरणावरच अधिक भर दिला होता. गॉटफ्रिड हेमन याने तार्किक पद्धतीम अनुसरून 'प्रत्येक वाक्याचे तीन मूलभाग असतात असें म्हंटले ते असे—१ उद्देश्य, २ विधेय व ३ संयोजक ज्या अर्थी क्रियापद हेच उद्देश्य व विधेय यांचे जोडण्याचे कार्य करते, त्याअर्थी वास्तविक फक्त 'असणे' हे एकच क्रियापद असू शकते. बॉपचा अभ्यासक सिल्व्हेस्टर रॉसी याजेंहि असेच म्हणणे होते व बॉपजेंहि त्याचाच पुनरुच्चार केला. तो म्हणतो क्रियापद याचा वास्तविक अर्थ कर्तृत्वात तत्संबंध विधानाशी जोडण्याचे कार्य करणारा शब्द हा होय. आणि त्यामुळे एकाच क्रियापदाचे वास्तविक शक्य आहे आणि तो म्हणजे 'असणे' हे होय. ग्रीक, लॅटिन वगैरे सारखी रचना असलेल्या भाषा एकाच क्रियापदाने कोणतेहि तर्कानुसार विधान करू शकतात व त्यामुळे संस्कृत भाषेतील 'असू' आणि 'भू' हे अतिरिक्त धातू प्रत्येक क्रियापदाच्या रूपाच्या शुद्धाशी आहेत असे त्याचे म्हणणे आहे. तरीच आज जे आपणांस प्रत्यक्ष म्हणून दिसतात ते पूर्वी स्वतंत्र शब्द होते ही गोष्टहि त्याने पुढे मांडली आहे. अर्थात हीने एक याने ही गोष्ट पूर्वीच निरदिष्ट केली होती. तसेच त्याने संस्कृत व तत्संबंध भाषांतील धातू आणि सेमितिक धातू यांतील परस्पर वाढवून दिला आहे. क्रियापदांच्या वेगळीं असलेले पुष्पवाचक प्रत्यक्ष हे पूर्वीचीं सर्वनामे असावीं ही गोष्ट सिद्धित्त आणि सादक यांनीच प्रथम नजरेन काणली होती बॉपजेंहि तेंच मत मांडावले आहे. बॉपने निरनिराळ्या भाषांतील वाक्यांच्या अभ्यास राखण्या वस्तुतः सूक्ष्मपणाने केलेला आढळत नाही, त्यामुळे त्याने फारसी भाषा ही संस्कृत भाषेपेक्षा जनेन भाषेत अधिक जवळची आहे असे विधान केले आहे व त्याने मलायो-पोलिनेशियन भाषा व इंग्रे-युरोपीय भाषा याचा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि एकंदरीत त्याने व्युत्पत्तिनाम व तौलनिक व्याकरण यांच्या अभ्यासांत कारणभोडी भरडाली व आपल्या पद्धतीतहि पुढे पुष्कळ सुधारणा केल्या ही गोष्ट स्पष्ट आहे. त्याने मलाय मलाय समस्वरूपी भाषा विचारांत घेऊन आपले निरीक्षणक्षेत्र पुष्कळच विस्तृत केले व सेमितिक भाषांचे स्थान निश्चित केले व एकंदरीत तौलनिक व्याकरणाच्या अभ्यासाची पुढीलगाव गोडी लावली. याने भाषांचे तीन वर्गांमध्ये सुस्पष्ट वर्गीकरण केले आहे—(१) भाषांतुभाषा. उदा. चिनी वगैरे. (२) एकाक्षराधुभाषा. उदा. इबो-युरोपीय वगैरे. (३) दुष्पक्षराधुभाषा. उदा. सेमितिक बॉपचे असे मत होते की, भाषांच्या स्वरूपाची वाढ पूर्णपणे होऊन गेली असून अर्वाचीन वाळीं त्यांची अवन्ती होत चालली आहे. जरी रचनेच्या दृष्टीने त्यांची प्रगति होत असली तरी व्याकरणदृष्ट्या त्यांची अवन्तीच होत आहे व पूर्वी व्याकरणदृष्ट्या भाषेची रचना पूर्ण स्वरूपाची असून वाक्यांतील प्रत्येक शब्दाचा अंतराशब्दांशी संबंध निश्चित स्वरूपाचा असून निरनिराळ्या शब्दांच्या रूपांचा मूलक्या रूपाशी संबंध स्पष्ट असे. हेल्डोफ व स्टेपर यांनीहि असेच विचार प्रदर्शित केले आहेत. जोडण्यांत सांगण्याचे म्हणजे बॉपने शब्दांच्या रूपविकृतीचा अभ्यास शुद्ध केला व तौलनिक व्याकरणाची स्थापना व वाढ केली आणि हे त्याने संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाच्या साहाय्याने केले. सादक याने तीच गोष्ट संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाविषय साध्य केली होती. पण तितक्या स्पष्ट स्वरूपात ती मांडली गेली नव्हती ते काम बॉपने केले.

भाषेची अस्थिरता—यानंतरचा भाषाशास्त्रीय अभ्यासक लुइजेसम ईम्बोल्ड हा होय. याने जावांतील कवि भाषेचे प्रथम लिहिले आहे. याचे म्हणणे असे की, भाषेची पूर्ण शाद अवती कधीच होत नसून तिच्याकडे एखादी पूर्णपणे तयार झालेली वस्तु अशा दृष्टीने न पाहता एक राहत वा येऊ राहणारी क्रिया या दृष्टीने पाहिले पाहिजे. भाषेमध्ये कोणतीहि गोष्ट स्थिर असून प्रत्येक क्षणी तिचे स्वरूप बदलत असते व केलेनांतहि तिचा स्थिराच वर्धित प्रस होत नाही व ती जिवंत राष्ट्रवाचकता ही बोलकी व समजली गेली पाहिजे. याने भाषाकडे पूर्ण व कधी पूर्ण याच दृष्टीने पाहण्याची दृष्टि ठेविली. याच्या मते एखाद्या राखती टोळीच्याहि भाषेत कमी महत्त्व देऊन तिच्याकडे दुर्लक्ष करू नये कारण अस्थिरता भाषेवरून आपणास भाषा तयार करावयाच्या मूल मंत्राचे निश्चिंत दिवा स्वरूप पहाण्यास सांगवेल. चिनी भाषा ही त्यांतील कल्पनांना प्राधान्य दिव्यामुळे व इतर आधुनिक

गोष्टीचा त्याग घेण्यामुळे महत्त्वाची आहे, तर यत्न या भाषेने साधे स्वरूप व गार रचनेमुळे महत्त्व आहे. पण ऐतिहासिक भाषांना, एतादीत निरनिराळ्या स्वरभेदावरून अर्थामध्ये जो फरक दागविण्याने येतो त्यातील कौशल्यामुळे महत्त्व आहे. याच भाषेला त्यातील मंत्रिभाषा व जोरदारपणा यामुळे महत्त्व आहे, तर दिवावेअर वगैरे अमेरिकन इंडियन लोकांच्या भाषांत ज्या गोष्टीकरिता आपण अनेक शब्द वापरतो त्या गोष्टी एकाच शब्दात व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य आहे. यामागे हंसेल्ट याने निरनिराळ्या भाषांचे महत्त्व निदर्शित केले आहे व म्हणूनच पोटाभावांटेडि-त्या जणू काही इतरांपासून स्वतंत्र असून पूर्ण पटक आहेत या दृष्टीने व निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या मनोव्यापारांचे निदर्शने करण्याचे साधन म्हणून त्यांचे पांडित्य पांडित्य व राष्ट्रस्वभावदर्शक म्हणून त्यांत मानले पाहिजे असे त्याने प्रतिपादिले आहे. याने आपल्या वाणीचे आणि स्वरूपाचे वगैरे असे असे आहे की, प्रथम भाषे. मध्ये काज निरनिराळ्या वस्तूंचे निदर्शने केले जाते व त्यातील संपन्न समजावून घेण्याचे काम ऐकणाऱ्याचे असते. कालांतराने वाक्यांतील शब्दांचा क्रम निश्चित ठरवून काही शब्दांचे स्वतंत्रतेने स्वरितत्व नाहीत होऊन त्यांच्याकडे या शब्दांच्या क्रमाप्रमाणे संश्लिष्टदर्शनाचे काम देते व याचेच पुढे प्रत्यय बनतात. तथापि प्राथमिक स्वरूपांत हे संपन्नदर्शक दुवे स्पष्टपणे दृष्टीस पडतात. यानंतरच्या स्थितीमध्ये निरनिराळ्या शब्दांतील संपन्न व्यक्त करण्याचे काम त्या शब्दांतील विद्यारामन व प्रत्ययावरून होते आणि शब्दांचे निरनिराळे वगैरे घडून प्रत्येक शब्द विशिष्ट वर्णामध्ये संतर्भून होऊन संपन्नदर्शक शब्दांचा स्वतंत्र अर्थ नाहीसा होतो. याने आपांचे वर्गीकरण चार प्रकारांत केले आहे-१ यिनीसारख्या व्याकरणविषयक रूपभेद नमूदच्या भाषा; (२) रूपविकारी भाषा; ३ चिष्टया अथवा छिष्ट भाषा; ४ समावेशक भाषा. या शब्दांच्या भाषांत तो मेक्सिकन वगैरे ज्या अमेरिकन भाषांना बर्माचा-बियाचशब्दांच्या एतादिक समावेश होतो त्या भाषांचा अंतर्भाव करतो. तथापि या निरनिराळ्या प्रकारांत तितका वेगळेपणा नसून आपण संस्कृत व यिनी या दोन भाषांना विरुद्ध टोकात घेतविले तर बाकीच्या सर्व भाषा यांच्या दरम्यान कोठेही बसू शकतात असे त्याने म्हटले आहे.

प्रगति की परागति--प्रश्न भाषा ही परमेश्वराने उत्पन्न केलेली अथवा शक्य नाही असे म्हटले आहे. कारण भाषेतील अनेक अवयव व बरेचवेर तिच्या स्वरूपांत होणारा फरक या गोष्टीच तिच्या देवी संभवाच्या विरुद्ध आहेत. भाषेची वाढ हळू हळू होत जात असून ती, मनुष्यानेच घडवून आणलेली आहे आणि या बाबतीत मनुष्य आणि इतर प्राण्यांचे आवाज व वाणी यांना आपणांस स्पष्ट फरक दिसून देतो. परमेश्वराने प्रथम जी व पृथ्वी यांचे निर्माण केले व तेव्हा एकच स्वरूप निर्माण न करता अनेक स्वरूपांचे निर्माण केली असली. कारण एकाच स्वरूपास कदाचित सर्व पुत्र व किंवा जेवळ कन्याच होण्याचा संभव होता. या स्वरूपांच्या मुलांपासून पुढील मानवगुष्टि निर्माण झाली अगदी पाहिले ही प्रथम उत्पन्न केलेली मनुष्ये भाषा प्रचारात येण्यापूर्वी एकेकाळ आपले विचार बरेच व्यक्त करीत असली यामुळे यिनिने काही सांगितले नाही. परंतु शब्द व त्यांचे अर्थ यांतील संबंध हा प्रथम केवळ स्वर अमला पाडिले. आपल्या प्राथमिक अवस्थेचे वगैरे त्याने असे केले आहे की प्रथम केवळ अ, इ, उ हे तीनच स्वर अस्तित्वात असून काही व्यंजनांचे पुत्र आसावे. पहिले सर्व शब्द एकादरी असून अमूर्त कल्पनावाचक शब्द प्रथम अस्तित्वात नव्हते. शब्दांच्या स्वरूपात पुष्टि व लीलिगद्वारे जो भेद आढळतो तो समाभातील शिष्यांच्या प्रमाणांमुळे असावा व सर्व नामे ही शब्दांपासून उत्पन्न झाली असावी आपल्या वाढीमध्ये तो तीन अवस्थांची कल्पना करतो. प्रथमावस्थेत फक्त पांडु आणि शब्द उत्पन्न झाले असावे. दुसऱ्या अवस्थेत या शब्दांच्या स्वरूपात अर्धानुसार विकार होत गेले असावे व तिसऱ्या अवस्थेमध्ये विचारांची वाढ होऊन शब्दांतील विचारांत पुन्हा त्याच ठाविले असावे; परंतु ही अवस्था असून पूर्णत्वास पोचली नाही. भाषेचे सौंदर्य तिच्या प्राथमिक अवस्थेत असून आपणांस दुसऱ्या अवस्थेत आढळते व तिसऱ्या अवस्थेत आपणांस तिचे फळ प्राप्त होणार आहे प्राथमिक अवस्थेमध्ये भाषा कौमय्य परंतु चिरकालित स्वरूपाची असावी. मध्यावस्थेत ती काव्यमय व जोरदार असून साहित्य अवस्थेत तिचे जरी सौंदर्य कमी झाले असले तरी तिच्यामध्ये सुसंगतपणा व परिणामकारकता अधिक उत्पन्न झाली आहे. प्रश्न भाषांची दिवसातुदिवस अवनती होत चालली आहे असे प्रतिपादिले आहे. सध्यांच्या भाषांच्या दुसऱ्या स्वरूपांत आपणांस संपन्नता व पूर्णता अधिक दिसत असून त्यांचे सौंदर्य व आध्यात्मिक स्वरूप त्यावेळी पूर्णपणे एकमेकांत मिळविले होते व ती सुसंगति आतां हळूहळू गड झाली आहे व शब्दांतील स्वरूपाविकारांचे स्थान आतां काही अंशी साहाय्यक शब्दांनी घेतले आहे एकंदरीत आपल्या इतिहासावरून पूर्णतेपासून तिची प्रगत होत आहे हीच गोष्ट आपणांस द्वावि भाषाशास्त्रज्ञांनी व्यक्त केली आढळते. परंतु प्रश्न एका ठिकाणी अंतिम म्हटले आहे की, 'जरी मानवी भाषेची आपणांस काळाने काही मानवी परांगति होत असलेली दिसते तथापि सर्व बाजूंनी विचार घेता असता तिची प्रगती होत असून तिच्यातील अंतर्गत शक्ति सारणी वाढत आहे.' या बाबतीत त्याने ईश्वरी भाषेचे उदाहरण दिले आहे या भाषेने शब्दांतील रूपविकारांचा

त्याग करून सर्व प्रतिस्पर्धेचे नियम शुभाह्वा दिले आहेत. तथापि इतर कोणत्याही भाषेपेक्षा या भाषेमध्ये सामर्थ्य व जोर अधिक वाढेल असे तिची त्याच युरोपमधील शास्त्र मोर्टेवोव्हा भाषांपेक्षा समोपासून शाली असून अर्वाचीन वाळतील महात्वाची विचार वस्तूत करण्यास तिला योग्य असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे व जागतिक भाषेने त्यात तिला प्राप्त झाले असून इतर लोकांप्रमाणेच अवातील अनेक भाषांवर तिचे वर्चस्व त्याच राहिल असा असा दिसत आहे परंतु युरोप या असेम प्रतिष्ठाने आगदी त्याच्या उभट अनिष्टाच बघूत वेगळे आहे त्याने इतिहास व वास्तव या दोन्हीही दृष्टींनी महात्वाच्या अशा राष्ट्राची भाषा ही किती वरित अवाति पावू शकत याचे उदाहरण म्हणून इंग्रजी भाषेकडे थोडे दाखविले आहे

भाषेच्या सांस्कृतिक स्वरूपे—यांचे व दिस यांनी भाषाशास्त्रीय अभ्यासावर व समोपासवर बराच परिणाम करा आहे त्यांनी घालून दिलेल्या दिशेने पुढील अभ्यासकांनी समोपास घालून देऊन या शास्त्राचा पुढील वाट केली भाषाशास्त्रीय प्रगती वर त्यांनी बराच प्रभाव पाडला व कुलपतिशास्त्र जे पूर्वी जर्मिनेर रीतीने विद्यास पावत होते त्याची दिशा पायावर उभारणी होऊन त्यास नियमबद्धता प्राप्त झाली याचे मुख्यतः कारण युरोपमधील अभ्यासका भाषा व भाषाशास्त्रीय काही महात्वाच्या भाषा या मूळ एकाच पंक्तीतील आहेत ही थोडे स्पष्ट होऊन पुढील रीतीने व ग्रीक भाषातील शास्त्राचा हिच्यु भाषेतील शास्त्राशी गवस जोडण्याची प्रवृत्ति मागे पडली या भाषाशास्त्रास सारक्या याने प्रथम 'युरोपीय' व नंतर 'युरोपेय' आणि आगदी 'जॅफ्रेटिक' (सेमिटिक आणि हिमिटिक भाषांशी प्रतियोगी म्हणून) असे नाव दिले आहे यांचे 'इंग्लिश' या नांवास प्राधान्य दिले आहे व हेच मान्य, इंग्लिश व सेमिटिक हिच्या या पक्षांत न नव्यात पावले आहे तथापि जर्मनीमध्ये हेबोल्ट याने 'होमोटिक' व नंतर 'इथो-जर्मनिक' हे नाव पणत केले आहे या भाषाशास्त्रीय पूर्व व पश्चिम या दोन विद्द दिशांच्या होकास अस्तित्वा भाषाशास्त्राचे 'इथो-सेमिटिक' हे नाव काहींनी घेतले आहे तथापि ही सुरुन नावे किल्ल बाटतात त्यापक्षा 'आर्य' भाषा हे नाव अधिक शुद्धित आहे व हेच नाव सर्वत्र विराजत पावून भाषाशास्त्रे लोने आहे या कारणा भाषाशास्त्रीय अभ्यासासमर्थ सहज भाषेचे विशेष महत्त्व दिले जात असे मॅक्समुल्लरने तुलनात्मक भाषाशास्त्राचा सहज हाच विचार असा पाया असून हीच भाषा भाषाशास्त्र भाषेकडे आहे व सहज भाषेचे ज्ञान नमरेला तौलनिक भाषाशास्त्र हा गणिताचे ज्ञान नमरेला ज्योतिषशास्त्राप्रमाणे होय असे म्हणले आहे परंतु पुढे उल्लेखित भाषेचे महत्त्व त्या मानाने कमी झाले व अर्वाचीन भाषाशास्त्राची प्रवृत्ति एस्तित्वा शास्त्रात सागावयाची म्हणजे अशी आहे की, 'भाषाशास्त्राचा अभ्यास सहज भाषेच्या अभ्यासापासून सुरू करावयाचा म्हणून उलट टोकास मुद्रात करण्यासारखे आहे अर्थात सदा भाषेचे ज्ञान युरोपात झाले नसते तर आपले भाषाशास्त्र ज्ञान अगदीच बाल्यावस्थेत राहिले अर्थात व जर्मनी या भाषेची व युरोपीय भाषांशी आहे हे दाखवून दिले ह्याचे भाषाशास्त्रावर फार उदर झाले तथापि सहज भाषेच्या अभ्यासापासून भाषाशास्त्राचा अभ्यास सुरू करणे म्हणजे प्राणिशास्त्राचा अभ्यास प्रदारावरोपशास्त्रापासून सुरू करण्यासारखे आहे किंवा जिवत अनुन्याचा अभ्यास त्याच्या अस्वीपासून सुरू करण्यासारखे आहे त्याप्रमाणेच या कालाने निर्मित झाल्या भाषाशास्त्राच्या कोवून काढण्याकडे अधिक प्रवृत्ति असल्यामुळे भाषाशास्त्र एकदिवशीच प्राप्त झाला होता व प्रत्येक भाषेच्या वैशिष्ट्याकडे दुर्लक्ष होत होते ही गोष्ट विशेषतः पॉट याने मजरेस आणली व त्याने तौलनिक भाषाशास्त्रावर विशेष भाषांचा अभ्यास करणे जरूर आहे असे प्रतिपादिले व सध्या याच गोष्टीकडे विशेष लक्ष दिले जाते तसेच या काळी भाषाशास्त्राचे सध्या मूल भाषाशास्त्राचे विशेष असे उदा मिमच्या व्याकरणात गायिक, प्राचीन उच्च अर्धन, प्राचीन गॉस इ भाषांचे विवेचन विस्तृतपणे केले असून त्याच्या अर्वाचीन वाडीकडे त्या मानाने कमी लक्ष दिले आहे तसेच यांपेक्षा तौलनिक व्याकरणात अमिमात ग्रीक व लॅटिन भाषांचे विवेचन काळजीपूर्वक केले असून अर्वाचीन ग्रीक किंवा रोमॅटिक भाषांचा निर्देशच केला नाही भाषांच्या अर्वाचीन स्वरूपाचा अभ्यास हा तौलनिक भाषाशास्त्राच्या वक्षेवाहेत्या समजला जात असून त्याचा अभ्यास केवळ या विशिष्ट भाषांच्या अभ्यासकांनी करावा अशी त्या वेळची समजूत दिसते अर्थात भाषांच्या ज्ञाना स्वरूपाचे ज्ञान केवळ लिखित वाङ्मयापासून होत असल्यामुळे या आचमारा शास्त्राचे रच घन पक्षा अक्षराकडे अधिक असे, परंतु यामुळे त्यांच्या अभ्यासास वैगुण्य प्राप्त होत असे तसेच यांचे मिम, पॉट किंवा वेफे यांच्या मध्यात भाषाशास्त्राचा भाषाचा केवळ वाङ्मयिक अभ्यास केले असून प्रत्यक्ष अभ्यास केलेला दिसत नाही परंतु सारक्या याने या भाषांचा अभ्यास त्यांच्या जिवत व प्रत्यक्ष स्वरूपात केला असा यामुळे त्यांच्या अभ्यासासमर्थ आप नास अधिक गाढपणा दिवून यता तसेच देवदा थोडे भाषांचा किंवा बोर्गीचा अभ्यास करतांना त्यातील वाङ्मयस्वरूपाचा विशिष्टपणे अधिक लक्ष दिले जात असे व प्रचलित थोडक्या भाषांच्या भाषेतील सुगीं रुपां, जुने घडी, निवडून काढून त्या कडेच अधिक उल्लाहपूर्वक लक्ष देण्यात येत असे व सामान्यतः अशी समजूत असे की तौलनिक भाषा या सुशिक्षित लोकांच्या

भाषेपेशां अधिक प्राचीन स्वरूपाच्या असतात. वस्तुस्थिति याच्या अगदी विरुद्ध आहे व लोकभाषांमध्ये जरी काही प्राचीन काळचे अवशेष असले तरी त्यांची वाड अभिजात भाषेपेशां अधिक झालेली असते. कारण अभिजात भाषेस परंपरा व वाङ्मय यांमुळे अधिक स्थिर आलेले असते.

बोलींच्या अभ्यासाचे महत्त्व—मिगने निरनिराळ्या बोलींच्या अभ्यासास जे महत्त्व दिले होते ते भाषांच्या प्राचीन स्वरूपाचे ज्ञान व्हावे या दृष्टीनेच होते व त्यांनील घनीच्या फरकांछे तिनके लक्ष देऊं नये असे त्यांचे म्हणणे होते. कारण भाषेच्या इतिहासावर त्याचा विशेष परिणाम होत ये. या दृष्टीने के. एम्. रॅप याने ग्रीक, लॅटिन, गॉथिक या भाषांनील उच्चोच्चारणांच्या अभ्यास करून त्यावरून पुढे या उच्चारपद्धतीत मध्ययुगांत वायसत्यान ग्रीक, प्राचीन ग्रीसेन्सल, प्राचीन फ्रेंच, प्राचीन नॉर्स, प्राचीन उच्च जर्मन बरेच भाषांना कसा फरक होत गेला व अर्वाचीन ग्रीक, इटलीयन, स्पॅनिश भाषांतील उच्चोच्चार कसे बनत गेले व आजच्या नीच व उच्च जर्मन भाषेत व निरनिराळ्या बोलींत ते कोणत्या स्वरूपांत आढळतात याचे विशदस्त करणारा एक ग्रंथ लिहिला. 'या ग्रंथाकरिता त्याने निरनिराळ्या भाषांचे अध्ययन व प्रचलित भाषांचे सूक्ष्म निरीक्षणहि पुढळ केले होते. त्याने असे म्हटले आहे की 'भाषेच्या ऐतिहासिक स्वरूपाच्या अभ्यासावरून आपणांस तिच्या एका अंगाचे ज्ञान होते तर तिच्या निरनिराळ्या घाटांच्या प्रचलित व केव्हाहि लेखनिविष्ट न झालेल्या बोलींतील स्वरूपावरून तितक्याच महत्त्वाच्या दुसऱ्या अंगाचे ज्ञान होते, व त्यांचेहि संशोधन अत्यंत आवश्यक आहे.' परंतु त्यावेळीं लेखनिविष्ट भाषांच्याच अभ्यासाकडे जास्त प्रवृत्ति असल्यामुळे त्याच्या लेखनांतील अनेक दोष दाखवून जर्मन भाषाशास्त्रज्ञांनी त्यांनील महत्त्वाच्या व सत्यांशाकडे जाणाऱ्या केल्या आहे. तथापि त्याने उच्चारविषयक व ध्वनिविषयक काटेकोरी अनुमाने महत्त्वाची असून उच्चार व लेखन यांमधील संबंधांचे प्रश्न करण्यास उपयुक्त आहेत, व याच दृष्टीने त्याने प्रचलित व मृत दोनहि भाषांतील साम्यत्वांचे विशदस्त करताना उच्चारांनुसार लेखनाद्विती अवलंबिली आहे व याच पद्धतीने वास्तविक कोणत्याहि भाषेच्या उच्चार किंवा ध्वनिपद्धतीचे स्पष्ट ज्ञान होणे शक्य आहे. ही गोष्ट त्यावेळीं तितकीशी मान्य झाली नव्हती. रॅपची कल्पना सामान्यतः जरी मान्य झाली असती तरी भाषाशास्त्राची वाड यापेक्षा अधिक तपःपट्याने झाली असती.

भाषेत होत जाणारे फरक—याचवेळीं जे. एच. ब्रेन्डॉर्फ या लॅटिन विद्वानाने एक ग्रंथ लिहून भाषेमध्ये फरक कसा व कां पडत जातो याचे विवेचन केले आहे. बॉव किंवा प्रोम यांनी भाषेच्या स्वरूपास फरक कां होतो या प्रश्नाकडे केव्हांच लक्ष दिले नाही. संस्कृत व लॅटिन किंवा लॅटिन व फ्रेंच या भाषांमध्ये एवढे अंतर कसे पडत गेले हे वास्तविक भाषाशास्त्रज्ञांनी पाहणे अवघड होते ब्रेन्डॉर्फने या फरकांस पुढील कारणे दिली आहेत व त्यांची निवडक उदाहरणेहि दाखविली आहेत—१ ऐकण्यामध्ये किंवा सनकण्यामध्ये होणारी चूक, २ स्मृतिदोष, ३ अंगदोष, ४ आळम किंवा सुनमना; या कारणांमुळे नऊ दशांस फरक होतात असे त्यांचे म्हणणे आहे. ५ साम्य किंवा सादृश्य, ६ स्पष्ट उच्चार करण्याची वृत्ती, ७ नवीन कल्पना व्यक्त करण्याची आवश्यकता. या खेरीन परकीय भाषा व परकीय राष्ट्रांचा संघर्ष यांमुळेहि भाषेमध्ये बदल होत जातात असे त्याने दाखविले आहे. रॅप व ब्रेन्डॉर्फ यांच्या कल्पना तत्कालिन भाषाशास्त्रज्ञांच्या मानाने पुढळत पुढे गेलेल्या होत्या परंतु इतर त्या वेळेचे विद्वान अद्यापि मिम व बॉव यांच्याच कल्पनास अनुसरत होते.

खेपेर—यानंतरचा या कालातील भाषाशास्त्रीय अभ्यासांत भर दाखणारा पंडित ऑगस्ट खेपेर हा होय. याने स्वतःच्या जर्मन भाषेतील ऐच्छानिक, लिथुअनियन, प्रदियन व चेक या भाषांचा अभ्यास प्रत्यक्षतः केला होता, व जर्मन भाषेतील निरनिराळ्या बोलींचाहि अभ्यास करून त्यातील गाथांचाहि संग्रह केला होता. लुझनबर्गी दोन भाषा बोलण्याची सवय असल्यास परकीय भाषा शिकणे अधिक सुलभ जाते असे त्याने आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. हा हेगेलच्या तत्त्वज्ञानपद्धतीचा अनुयायी होता. याचे म्हणणे असे होते की भाषा ही मनुष्याच्या मेंदूची रचना व वाङ्मूढियाची घटना यावर अवलंबून असते. आणि त्यामुळे भाषाशास्त्राच अभ्यासहि इतर भौतिक शास्त्रांच्या अभ्यासाप्रमाणेच करणे अवघड आहे. कारण भाषा ही मेंदूच्या रचनेतील द्रव्याची वाधन जे तोंड यांनील अस्थि, स्नायु व मज्जातंतु यावर जी क्रिया होते तिचेच आपणांस ध्वगद्वारा प्रतीत होणारे स्वरूप होय. परंतु भिन्न भिन्न भाषा, उदा. फ्रेंच किंवा जर्मन बोलणाऱ्या लोकांच्या मेंदूमध्ये किंवा इन्द्रियचरनेमध्ये काही फरक असतो असे भारीतराज्यांनी अद्यापपर्यंत दाखविलेले नाही. तसेच ऐक्य अनुस्य सवैत. भिन्न अवगण्या दोन भाषा पूर्णपणे अवगत करू शकतो ही गोष्टहि बरील खेपेरच्या विधानास अपवादक आढळते. परंतु खेपेर या अपवादाचे असे खडन करतो की एका मनुष्याला सवैत भिन्न वसा दोन भाषा पूर्णपणे आत्मसात करणे शक्य नाही. परकीय भाषा पूर्णपणे शिकणे केवळ बाल्ययातच मातृभाषा सोडून तिचे अध्ययन केले असता शक्य होते व तसे हास्यासही व्यक्त अर्थातच निराळी वगते. आणि तिच्या मेंदूची व वाचेची वाड

निष्ठायास सन्देशे होते एखादा मनुष्य जर्मन, इंग्रजी व फ्रेंच या तिन्ही भाषात सारसत्ताच निपुण आहे असे कोणी म्हणूयास शिंपेर यास प्रथम या विधानाच्या सन्देशबद्दल सदाय वाटणो, व वास्तविक तसे असल्यास तो मनुष्य एकाच वेळी या तिन्ही राष्ट्रांचाहि पन्क म्हणून मानता येईल कारण या तिन्ही भाषा एकाच वसातीस असून एकाच भूळ भाषेपासून उत्पन्न झालेल्या आहेत परंतु एखाद्या मनुष्याला चिनी आणि जर्मन किंवा अरबी आणि इटि-व्हॉट या निम्न भाषा एकाचवेळी अवगत हाणे शक्य नाही असे त्याने म्हटले आहे परंतु आपणास याचि दलट किनेलेहमन्चे स्वीडिश व फिनिश भाषा घालणारे किंवा जावामध्ये डच व मलई भाषा दोन्ही उत्तम सन्देशे जाणणारे लोक आढळतात त्यांची वाट काय? अर्थात शिंपेर यास ही गोष्ट कळू आहे की आपली इदिये ही परिसिध्दत्यनुसार संस्कारास असून जे व्यापार त्यांस प्रथम करता येत नाहीत तेहि कालांतराने त्यामि प्राप्त होऊ शकतात तथापि काही विशिष्ट भाषासंज्ञा फक्त स्वाभाविक असु शकतात, व त्यामुळे एखाद्या मनुष्यास परकीय भाषा चांगली शक्य गत होऊ शकली म्हणून भाषा ही मनुष्या व वाणिज्याच्या रचनेवर अवलंबून आहे या विधानास बाध येत नाही असे त्याने प्रतिपादिले आहे जरी व्यापारास शिंपेरचे विधान मान्य झाले की दोन भाषा जाणणान्या मनुष्यासहि एक भाषा दुसरीपेक्षा अधिक स्वाभाविकपणे अवगत असते तरी या दोन भाषांतवर्षी त्याच्या शानामध्ये किंवा प्राप्तिधाममध्ये फक्त काही प्रमाणाचा परक असलेल्यास तात्त्विक फारक म्हणजे ही वास्तविक अतिशयोक्ति कल्प्यासारखे आहे व एकादा एरा भाषेची सवय झाल्यावर दुसरी भाषा तितक्या पूर्णतेने शिकणेच अशक्य आहे हे त्याचे अनुमान तर अगदीच चुकीचे रिशते, कारण एखाद्यास सत्तार चांगली वाजविता येऊ लागल्यावर त्यास सारणी तितक्या चांगल्या रीतीने वाजविताच येणार नाही, कारण त्याच्या मेंदूची रचना एका गोष्टीस पूर्णपणे अनुकूलतेने बनून गेलेली असते असे म्हणजे आपणांस प्राप्त होईल परंतु या बाबतीत केवळ सवयीने प्राप्त होणारे कांश्चय हेच अभिहित असून एका गोष्टीत ते स्वाभाविक असले तर दुसऱ्या गोष्टीत प्रयत्नाने शिकालेले असले एवढेच किंवा एका बाबतीत मनुष्याची अधिक स्वाभाविक प्रवृत्ति असले एवढेच

शिंपेरचे भाषावर्गीकरण—शिंपेरचे आपणही एक असे म्हणणे होतें की, मनुष्यजाताचे वर्गीकरण त्याच्या बोल्याची कवढी किंवा केस अशा बाधा लक्षातवहून करण्याच्या ऐवजी तिच्या भाषेवरून करण्यात यावे, व ही वर्गीकरण पद्धति अधिक स्वाभाविक होय, कारण या पद्धतीने सर्व तुकें लोक एकाच वर्गात मोडलीस व सव्यांच्या पद्धतीप्रमाणे उच्चमानभरली तुकें कॉडेशन वशात व तातरे तुकें मनोलियन वशात याप्रमाणे होणार नाही परंतु ही गोष्ट तितकी पटण्यासारखी नाही, कारण एखाद्या मनुष्याचा मुलगा जर अगदी परकीय भाषा बोलू लागला, उदा एखाद्या बास्तव मनुष्याचा मुलगा जर फ्रेंच किंवा स्पॅनिश भाषाच बोलू लागला तर त्या बाबतेकडे वर्गीकरण भिन्न वशात द्यावयाचे की काय? असो तथापि आपणांस या विषयासंबंधी येथे यापेक्षा जास्त विवेचन करावयाचे नाही शिंपेरने भाषांचे वर्गीकरण त्रिवर्गात्मक पद्धतीने केले आहे: १ एकाकी भाषा, यामध्ये शब्दांतील फक्त ध्वनीनेच अर्थ व्यक्त होऊन त्या शब्दाचा इतर शब्दाशी संबंध त्या त्या स्थानावरून निश्चित होतो २ चिकटप भाषा, या मध्ये शब्दाच्या ध्वनीने त्याचा अर्थ व इतर शब्दाशी संबंध ही दोन्हीहि व्यक्त होतात परंतु संबंधदर्शक शब्द केवळ शब्दाशी ठेवलेले असतात ३ विकरणात्मक किंवा रूपविकारी भाषा, यामध्ये शब्दाचा अर्थ व इतर शब्दाशी संबंध हा त्याच्या स्वरूपावरून व त्यांत होणाऱ्या विकारावरून आणला जातो व त्यातील मूळ शब्द त्याच्या स्वरूपातील विकारावरून किंवा लागणान्या प्रत्ययांवरून मोळखता येण्यासारखा असतो शिंपेरने असे म्हणून होते की, व्यापारास हे तीनहि भाषांचे प्रकार आज प्रचलित स्थितीत आढळतात एवढेच नव्हे तर आपल्या वाङ्मयीतील या तीन अवस्था होत व त्यातील रूपविकारी अवस्था ही सर्वात पूर्ण अवस्था होय व त्या पूर्वी प्रत्येक भाषा या पूर्वीच्या दोन अवस्थामातून जात असत शिंपेरने जीं वर वर्गीकरणपद्धति दिली आहे तिला मॅक्गुश्वर व म्बिटने यासारखे अनुयायी मिळून ती बरीच लोकप्रिय झाली व तिचे कबूल आपणांशानामध्ये विशेष स्वागत झाले कारण ती शुद्ध असून नियमित व सुदीप्त पटण्यासारखी दिगत तसेच त्याविलंबना सुसहज राष्ट्रजाच्या ज्या भाषा व समाष्ट भाषा त्यांना या वर्गीकरणात उच्चस्थान दिलेले आहे आणि यामुळे अमेरिकेतील समावेशक भाषा यामध्ये विकरणात्मक भाषांचे परिशिष्ट अधिक स्पष्टपणे व अधिक परिणतरूपात दिसून येत असे जरी पॅटन विवेचन केले आहे तरी त्यास या वर्गीकरणामध्ये सुद्धीच यापे दिलेली नाही कारण अमेरिकन इंडियन लोकांच्या भाषांना सहज किंवा मीळ भाषेपेक्षा महत्त्वाचे स्थान मिळणे शक्य नाही तसेच आतल्या प्रचलित भाषांचे स्वरूप पाहिले म्हणजे पूर्वीच्या अज्ञात भाषांपेक्षा त्या अवलंब स्वरूपात आहेत ही गोष्टहि स्पष्ट होते कारण जगाचीन्युरोपमधील बोल्त्याहि भाषा ही पूर्वीप्रमाणे विकरणात्मक स्वरूप राहिलेले नाही फक्त रिपुअ्रियन भाषेमध्ये हे विकरणात्मक स्वरूप व सहज मध्येही व्याकरणपद्धति जवळजवळ त्याच स्वरूपात आपणांस दिसून येत परंतु यावरून आपणास असे म्हणतां यावयाचे नाही की आजच्या लिथुअ्रियन दोतकरी हा दोन्ही प्रकारां अधिक सुगहस्त आहे

संस्कृति व भाषा यांचे मापन निरनिराळ्या मापानी केले पाहिजे व त्यांचे महत्त्वहि निरनिराळ्या हजेने आपगास प्रवीत होते. या वर दिलेल्या वर्गीकरणपद्धतीबद्दल काही असेल घेता येण्यामागे अनेक कारण या पद्धतीमध्ये पहिल्या वर्गात फक्त चिनी व इतर पूर्वेकडील भाषांचा समावेश हातो तर तिगण्या वर्गात दोनच भाषावर्गांचा अंतर्भाव होतो परंतु दुसऱ्या वर्गात शंकडें मिश्र मिश्र स्वरूपाच्या व एम्बेरनीची कोणताहि सधन नसलेल्या भाषास घुसवून दण्यात आले आहे या वर्गातील भाषास कोणताहि सामान्य तत्त्व लागू येत नाही. उदा किमिशा या भाषेने नेहमी चिकडी किंवा सछिन्ना भाषा म्हणण्यांत येते, परंतु त्या भाषेची तीव्र कांठी दास्याच्या वास्तवीत आपणास रूपविकार झालेले आढळतात. अभिर्नील कांगो भाषावर्गाची कीटोचे भाषेमध्ये वर्ण, आणगे इत्यादि वाचक क्रियापदांचे मूलहास इतकी भाषेच्या प्रवागे धातूतील म्हातेंर विचार करून साधलेले आढळतात अशा तऱ्हेच्या उदाहरणांवरून रूपविकार हे फक्त आर्यन व समाश्ट भाषांतच आढळते असे नव्हे तर ते इतरहि भाषांत आपणास आढळून येते असे स्पष्ट होते तसेच यादी भाषाशास्त्रज्ञांनी केलेली अनेक भाषांची वर्गने दिलेली आढळतात तशी त्यांनी या त्रिवर्गात्मक पद्धतीचा अंतर्भाव केल्याने आपणास आढळत नाही. उदा० स्टर्न्याल यांनी कोणतीच विशिष्ट वर्गीकरणपद्धति न अनुसरता क्वचित् भौगोलिक व क्वचित् रचनात्मक पद्धतीत अनुसरून भाषांचे वर्गने आपल्या प्रवात केले आहे भौगोलिक मुद्द्या यांनी तर मानवशास्त्रज्ञांनी रचनात्मक वर्गीकरणपद्धति याजुन देवून गानवद्वाराप्रमाणे सुमारे दहाशतक आधी भाषांचे धारा जे ती मध्ये वर्गीकरण केले आहे मिस्ट्री यांनी भाषांचे सदा प्रकार वर्गिले आहेत-१ समावयव, २ धातुप्रधान, ३ मूलशब्दप्रधान, ४ प्रत्ययी, ५ चिकडी, व ६ विवरणात्मक, व यांचे पुढील त्याने चार वर्गांत वर्गीकरण केले आहे पहिल्या वर्गात तो वाक्यरूपी दास्याच्या भाषास म्हणजे बरील पहिल्या वर्गाच्या भाषांमध्यं स्वयं दतो दुसऱ्या वर्गात दाद वसणाऱ्या भाषा म्हणजे बरील दोम, तीन, चार या वर्गातील भाषास त्यानं दतो तिसऱ्या वर्गात बरील ५ व्या वर्गातील म्हणजे वाह्य दाद असणाऱ्या भाषाची तो गणना करतो व चौथ्या वर्गात बरील ६ व्या वर्गातील म्हणजे वास्तविक दाद असलेल्या भाषांची गणना करतो. परंतु ही दुसरी वर्गीकरणपद्धति प्रथमदाद द्यास म्हणजे हे निश्चितपणे टरल्याद्विषाया स्वीकारता येण्यासारखी नाही म्हणून ती जरी वाजुला देवनी तरी बरीलप्रमाणे अनेक वर्गीकरणपद्धति आपणास निरनिराळ्या भाषाशास्त्रज्ञांनी अनुसरलेल्या दिसून येतात तसेच तेथेच दिलेले वर्गीकरण हे खरोखर प्रत्येक भाषेच्या विज्ञानातील निरनिराळ्या तीन अवस्था दाखविते आणि आज हे वर्गीकरण सर्वमान्य झाले आहे असे नाही

मूळ आर्यन भाषा—जेथेच वास्तविक भाषाशास्त्रीय अभ्यासामध्ये दाढलेली महत्त्वाची भर म्हणजे त्याने मूळ आर्यन भाषेची रचना कशी असली याद्वयची संशोधन व दिग्दर्शन करण्याचा केलेला प्रयत्न हे होय ही मूळ आर्यन भाषा सहज, मोठे, रटिन, गोंविक या सर्व भाषांच्या मुळाशी असलेली भाषा होय व आजचा इंग्लिश, फ्रेंच, स्पॅनिश, मॅच इ० भाषांचा जो मूळ रटिन भाषेची सधन आहे तोच या बरील भाषांचा मूळच्या आर्यन भाषेची होता व या हजेने प्रयत्न करून त्याने मूळच्या आर्यन भाषेचे स्वरूप कसे आगळे यासवर्धी सोदाहण विवेचन केले आहे व या विवेचनामध्ये निरनिराळ्या भाषांचा विकास कसट्या होत गेला याचा इतिहास आपणास पहावयास सांपडतो अशा रीतीने जेथेच मूळ आर्यन भाषेचा नमुना म्हणून एका कथेने त्या भाषेत रूपांतरहि दिले आहे आता अशा तऱ्हेने मूळ भाषेचे स्वरूप आपणास खरोखर सोडून काढता येईल काय हा प्रश्न आहे व याच उत्तर ही गोष्ट केवळ काही अज्ञानच ममबनीय आहे असच आपणास घ व लागेल

तौलनिक अभ्यास—प्राग युनिव्हर्सिटीतील जेथेच सहाभाषक जोर्जे कर्टिस हाहि त्या ठिकाण एक महत्त्वाचा भाषाशास्त्रज्ञ होऊन गेला यांनी ग्रीक भाषेचा अभ्यास केला होता व ग्रीक न्यु जॅटिशास्त्रात यांनी बरीचशी वृत्तारण केली अभिजात भाषा व जर्मन भाषा यांच्या व्युत्पत्तीमधील दुवा जोडण्यासहि यांनी बरेच साहाय्य केले याच सुमारास होऊन गेलेला जोहान निको लाय मॅडविग यांनी युरोपियन अभिजात भाषांचा विशेषत चांगला अभ्यास केला होता यांचे भाषाशास्त्रातील सदस्यता व गृहवर्णना असे प्रतिपादिले की, आजकालच्या लोकांप्रमाणेच प्राचीन काळाच्या लोकांचाहि उद्देश भाषेत पद्धतशीर स्वरूप दण्याचा किंवा एवढाच होता व त्यामुळे सर्व भाषातून आपणास पद्धतशीररणाचा अभाव आढळून येतो परंतु भाषातयार करण्याची कला आजच्या प्रमाणे पूर्वीच्याहि लोकांना सर्वेकारी अवगत होती मॅडविग यांनी ध्वनिविषयक व व्युत्पत्तिविषयक संशोधनाला महत्त्व मानवी पेक्षा बारी दिले होते तथापि एकरुती त्याचे सिद्धांत इतर तत्त्वज्ञानी काही रिश्तानापेक्षा अधिक पायाबुद्ध होते परंतु त्याने आपले निष्पत्ती निमित्त भाषेत सिद्धिवायामुळे त्याकडे तत्त्वज्ञानी लोकांचे वारसे लक्ष गेले नाही व त्याने प्रतिपादिलेल्या धर्माच्या

गोष्टी व्हिड्योने घेईसाराख्या इंग्रजींत लिहिणाऱ्या भाषाशास्त्रज्ञांनी स्वतंत्रपणे पुढे मांडून मुळे रसंग अधिष्ठान मिळाले. याच वेळीं तौलनिक व ऐतिहासिक भाषाशास्त्राची वाट बरीच झाली. निरनिराळ्या भाषांचा तौलनिक अभ्यास करणारे बरच पंडित पुढे आले. उदा० सेंट्रल भाषेमध्ये व्हेंट्रिग्राई आणि व्हॅनके; इंग्लिश भाषांत मिक्झोमिथ आणि मॅडेपर; व कॅस्टिक भाषेत क्षुप वॉरे. मॉर्चोनिड अथवा जर्मांडिक भाषांचा अभ्यास करणारे विमने बरेच अनुशासणी होते व मॅडरिक दिस व त्याचे शिष्य हे रोमॅनिक व्युत्पत्तिशास्त्राच्या प्रगति बरीत होते व याच वेळीं भाषाशास्त्राचा पद्धतशीर व धर्मि, रूपे, शब्दरचना व वाक्य-रचना या सवें अंगांनी अभ्यास चालला होता व त्यांचा एकमेकांशी संवर्द्ध दोषपूर्णत येत होता.

मॅक्समुलर व व्हिड्योने—याच सुमारास १८६१ सालीं मॅक्समुलरने भाषाशास्त्रावर व्याख्याने दिली; त्यांत त्याने विशेषतः मॅडेपरच्या प्रमुख कल्पनांचा पुरस्कार केला व भाषाशास्त्र हे एक भौतिकशास्त्र असून ऐतिहासिक पद्धतीवर बरेचल्या व्युत्पत्तिशास्त्राचा याशीं कांही संबंध नाही असे त्याने प्रतिपादन केले; परंतु त्याने प्रत्यक्ष ज्या गोष्टीचे विवेचन आपल्या व्याख्यानांत केले त्यांबद्दल भाषाशास्त्राच्या भौतिकशास्त्राच्या विरुद्ध अनुमान निघत व अमेरीस भौतिकशास्त्राची जी आपण व्याख्यानांतून त्यावर याची गोष्ट आलेपून आहे असे म्हणून त्यान आपली कायबजूब करून घेतली आहे. तथापि स्वतः किंवा मॅक्समुलर यांच्या भाषा हे एक भौतिकशास्त्र आहे या उगमत्तास विषयण अनुशास्य मिळाले नाहीत व उलट इतिहास, मंडविग व व्हिड्योने यांनी या गोष्टीस विरोध केला तथापि या भौतिकशास्त्राचा भाषाशास्त्राच्या काहीवर व इतिहास वर बराच परिणाम झाला. विशेषतः तत्कालीन भाषाशास्त्रज्ञांनी जे प्रश्न गद्योपन्यासितां आपल्यापुढे घेतले व त्यांचे ज्या पद्धतीने संशोधन केले त्यांमध्ये आपणां ही दृष्टि आढळून येते. प्रिंमपासून फॉट, मॅडेपर व इत्यांचे अनुशास्यी या मंडळींनी ध्वनिमूलक अथवा उच्चारमूलक सादरयावतून निरनिराळ्या भाषांची तुलना केली व निरनिराळे ध्वनिशास्त्रीय नियम बनविले व ते स्वरूप व्युत्पत्तिशास्त्रीय संशोधनास अधिष्ठानित स्वरूप दिले. परंतु या ध्वनिशास्त्रावर अभ्यासास प्रत्यक्ष ठरवाशक्या संशोधनाचे पाठबळ नसल्यामुळे हे व्युत्पत्तिशास्त्रीय संशोधन केवळ निष्पत्ती व याचिद स्वल्पाचे होते. त्यांना आरिभिक पाठशळ नव्हते. कोटले तरी शब्द, स्वर किंवा व्यंजन हे किंवा शब्दांची रूपे घेऊन त्यांची काढल्या तरी रुपाची तुलना करण्यात येत असे व त्यामुळे प्रत्यक्ष ती भाषा बोलणारे लोक अवकाशयुक्ति यांचा विचार घेतल्यासारखे दिसत असे व इतिहासात त्या भाषाशास्त्रज्ञांचे केल भाषातील ध्वनिविषयक अथवा उच्चारविषयक नियमांचे किंवा व्याकरणातील रूपांचे ज्ञान अस परंतु प्रत्यक्ष त्या भाषांचे विशेषज्ञे ज्ञान नसे; निदान फारसा प्रत्यक्ष परिचय यांचा त्या भाषांची शालेया नसे. मॅडेपर यास ही गोष्ट कट्ट बुद्धी होती व त्याने सारणापूर्वी लिहिजेच्या शास्त्राच्या शब्दरचना पुस्तकांत असे म्हंटले आहे की, निरनिराळ्या भाषांच्या व्याकरणाबरोबर त्या भाषांचे प्रत्यक्ष ज्ञान असणे ही गोष्ट अतिशय महत्त्वाची आहे. त्यामुळे तौलनिक व्याकरणास निरनिराळ्या भाषांच्या प्रत्यक्ष नमुन्यांची अत्यंत आवश्यकता आहे. नाही तर तौलनिक व्याकरणात निरनिराळ्या एकभाषामुक्त भाषेमध्ये असलेल्या सादरया-वरच विशेष भर देण्यात येतो व त्यातील प्रत्येक भाषेच्या विकाश्याचे दुर्लक्ष होते. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी की व्याकरणा-मध्ये आपणांस फक्त विशिष्ट बाजूचें ज्ञान होते, परंतु त्या भाषांच्या स्वल्पाचे संपूर्ण ज्ञान व्हावयास त्या भाषेतील काही तरी लिखाणाच्या अभ्यास करणे अवश्य असून त्यातील निरनिराळी रूपे हतर संबद्धभाषांची वरील सतत असतात किंवा त्यांचा काय संबंध असतो हे पाहिले पाहिजे. त्यावेळीं जरी ऐतिहासिक व तौलनिक ध्वनिशास्त्रावरच विशेषतः भर दिला जात होता तरी काही भाषा-शास्त्रज्ञ निराळ्या रीतीने अभ्यास करीत असलेले आपणांस आढळतात. उदा० हेमन व्हेंट्रिग्राई यांनी भाषेच्या मानसशास्त्रीय विवे-चनावर प्रचारना केली परंतु त्यांच्या प्रवाच्या दुर्बोधनेमुळे त्याकडे फारसे लक्ष गेले नाही. भाषाशास्त्राचे सर्वसामान्य विवेचन करणारा मॅडेपरनंतरचा महत्त्वाचा प्रचारक स्ट्रुटन म्हणजे मुख्यतः व्हिड्योने हा अमेरिकन प्रचारक होय याच्या मतांनी (भाषेचा अभ्यास, भाषेचे आनुवंशिक व वृद्धि) अनेक आपल भाषांतरी शाली व त्याच प्रतिस्पर्धी मॅक्समुलर यांच्या इतकेच ते लोभविहि झाले मॅक्समुलर व यामने मुल्लर अंतर्भेद म्हणून म्हणजे हा होता की, व्हिड्योनेच्या मतांनी भाषा ही मनु-ष्याने एकमेकांचे विचार समजण्याकरिता उत्पन्न केली असून शब्द ही कवक साक्षिक चिन्हे आहेत व त्यात कोणत्याही तन्हेचा गूढपणा नाही. अर्थात् विशिष्ट दृष्टान्त जो विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाला ता केंद्रादि मनुष्यांनी एक ठिकाणी जमून चर्चा करून उर-विला असे नव्हे तर एकमेकांच्या समजुतीवरून व संवदीयवून ता निश्चित अर्थ असला पाहिजे या दोन भाषाशास्त्रज्ञांतील वि-रोध मतभेद बाजूला ठेवले तर हे दोघांही दिसाव्या शतकातील महत्त्वाचे भाषाशास्त्रज्ञ होत व त्यांनी गेल्या पन्नास वर्षांत झालेल्या भाषाशास्त्रीय शास्त्राचे आपल्या प्रगतीत उल्लेख दिव्यहीन केले व विशेषतः आपण भाषेतील शब्द व रूप यांचे अधिष्ठान स्पर्शकून तत्कालीन भाषाशास्त्रीय उपपत्तीचे दृष्टांते आविर्भूत केले. अर्थात् आज त्यांच्या सर्वेक उपात्ता माध्यमाने ज्ञात असे नव्हे तर त्यातील काही केव्हाच सोडून देण्यात आलेल्या आहेत.

अभिप्रेत असा ७२ व सॅर, रॉबर्ट या शाब्दाधी गेडवें या शाब्दाचे त्यांच्या मनांत साहचर्य नसतें तर तो वितरुनहि अज्याचा समज होई व बरील साहचर्य हे त्यास दब्याचे स्मरण करवयास उपयोगी पडतें तेव्हां प्रत्येक शाब्दाच्या वाक्यीत स्मरणशक्ति व साहचर्य यांचे कार्य किती अगतीं असतें हे ठरविण घडीण आहे

अर्थोच्चारण दृष्टि—याप्रमाणे भाषाशास्त्राचा मुख्य विषय ती भाषा बोल्यास कथितसमूह हा बनला व भाषाशास्त्रज्ञांचे विधीय लज्ज भाषेमध्ये फारक पडण्याची कारणे कोणतीं व ते कसकसे होत आतात व त्यांचे वर्गीकरण कसे करावे या प्रश्नाकडे बळते या प्रश्नावर अनेक भाषाशास्त्रज्ञांनी आपले विचार प्रकट केले परंतु यांमध्ये हरमन पॉल यांचे या प्रश्नाचे विवेचन अधिक पूर्णतः केलेले आढळतें यानें त्रिहिल्लया भ्रयाच्या अनेक मुखान वाढलेल्या आवृत्ती निघाल्या व या प्रश्नाचा भाषाशास्त्रीय विचारपर पार महत्त्वाचा परिणाम घडला तसेच यांचे यांचे व खयर यांनी दुर्दैव केलेला व्याकरणोत्तील वाक्यरचना या भाषाकडे विशेष लक्ष दिवें व त्याचळच्या भाषाशास्त्रज्ञांना भाषेच्या ऐतिहासिक व तौलनिक पद्धतीच्या अभ्यासाने भाषेच्या वास्तव्यप्रामाण्ये तिच्यातीन वाक्यरचनेबाबत बराच प्रकाश पडतो असे दाखवून दिले या काळचे भाषाशास्त्रज्ञ या शास्त्रातील रचना नव्या महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे जसे लक्ष वेत होते तेथेच पूर्वीच्या भाषाशास्त्रज्ञांनी विशेष महत्त्वाच्या मानलेल्या काही प्रश्नाकडे त्यांनी अगदी दुर्लक्ष केले होते असे आपणांस सादरून येतें तेव्हां व्याकरणोत्तील निरनिराळ्या प्रत्ययांचे मूळ कार्य किंवा भाषाची प्रथम उत्पत्ति किती झाली असेल हे प्रश्नांचा उत्तरदायीन न पाशास्त्रज्ञांनी विचारच करण्याचे सोहून दिवें असल्यांचे आपणांस दितुन येतें या काळीं भाषाशास्त्रीय रचनेत विशेष जागने घालू नडलले आढळतें त्यामध्ये अतिशयनीय सशो न्नास विशेष प्राधान्य दिलेले आढळतें त्यातहि ध्वनि किंवा उच्चार पद्धतीचा अथवा वर्गीयियण तोचा विचार अधिक केलेला आपणांस अदून येतो तसेच भाषेच्या वास्तव्यप्रामाण्ये त्यातील वाक्यरचना १२, तोच्या व शाब्दाशास्त्रज्ञांच्या अभ्यासाकडहि विशेष लक्ष दिल्याचे दिततें व शाब्दाच्या एकाकी रचनेपास अभ्यास न करता ते दाखवाच अथवा सार आपणांचे अथवा आहेत असा दृष्टीने त्यांचे लक्षोभन करणाऱ्याची प्रवृत्ति अधिक दितुन येतें ध्वनिविषयक अभ्यासातहि सगिनियम व एकरं वाक्याचा उच्चार यांना महत्त्व दिल्याचे आढळतें तसेच स्वरागत यांच्याहि योग्य महत्त्व मानण्यांत आल्याचे दितुन येत तसेच शाब्दाची निरनिराळी रूप व वाक्यरचना त्याचा उपयोग व त्याच कार्य म्हणून एकरं वाक्यरचना या गोष्टीतहि या अभ्यासात योग्य स्थान दिलेले दितुन येतें व शाब्दाच्या परंपरासाठी असलेला सबंध निश्चिन करणाऱ्याच्या १२, तोमधूनच अलीकडील शाब्दाशास्त्राची उत्पत्ति झाली आपणांस आढळतें अर्थात् या सगें गोष्टी निरनिराळ्या भाषातील प्रश्नांचे प्रत्यक्ष ज्ञान प्राप्त करून घेतल्याशिवाय सत्य होणें दाखव नव्हतें यामुळे सामान्य भाषाशास्त्रज्ञ व विशिष्ट भाषेच्या व्युत्पत्तीचा अभ्यासक यांमध्ये पूर्वी जो आपणांस विराध आणून द्यात होता तो दृढहृद नष्ट झाला व अनेक विज्ञानांनी भाषाशास्त्राच्या विशय शाखर व उत्तरावृत्ति शास्त्र यावर एकाच बळी मजबूत केलेली आपणांस आढळून येतें व यामुळे या दोन्हीही शास्त्रास या कायदा घालेला आहे तेथेच अर्थोक्क त्रिकेत माप या शाब्दास करणाऱ्याकडेहि अधिक प्रवृत्ति होत असल्याचे दितुन येत आढ ध्वनिशास्त्र व भाषाविषयक सानसदाच यांचा अज्यास करणाऱ्यास प्रबलित भाषाच निरीक्षण व अभ्यास याची आवश्यकता आहे ही योग्य अधिक हाचप्रति निदर्शनास आणली गेली, विशेषतः हेन्री स्वीट् योर्न ही गोष्ट प्रामुख्याने पुढे सादली व आतां कोणातहि भाषाशास्त्रज्ञांचे अथवा शाब्दाशास्त्रज्ञांचे निदर्शनास आणली गेली, शाब्दाच्या पद्धतीस वपांत अनक विज्ञानांनी भाषाशास्त्राच्या शास्त्राच्या परितः केल आहे त्यातील नांचे व्याख्याची शास्त्रास पुढील देतां येतील—जॉन डी वी रॉबर्ट्स सुहर्लेम सुट् योर्न, वॉर्डे, अनुपकिन्स डेलब्रुक वॉर्न गिनब्रन डेल हनरी डे, कॅलेन्स बॉक मेल्ट मेरिगेर नारिन, मोमरेल देब्रसन, रॉडफिन्स, झुसार्ट, सेक्रेयि, स्ट्रीटवर्ग स्ट्रेबर्ग, रॉलिन, स्वीट, सुहर्लेनवैक, पॉसलर, वेशलर हे

बरील विवेचनाकरून आपणांस असे दितुन येईल की शाब्दाच्या भाषाशास्त्रांनी आपांचे वर्गीकरण कितेसारक्या मोटोमोट्या प्रश्नांचा विचार करून सामान्य सिद्धांत कोणून घाटल्याकडे दृष्टि ठेवली होती परंतु अर्वाचीन भाषाशास्त्रज्ञांची दृष्टि निरनिराळे द्याद त्यांची रूप व ध्वनि यांची विस्तृत प्रमाणावर तुलना करून त्यांचे स्पष्टीकरण करण्याकडे असतें व त्यांची उत्पत्ति किंवा भाषापद्धतीचा विकास किंवा भाषाची रचना असासारक्या प्रश्नांचे त मागून गळतात त्यांची अधिक महत्त्वाची गोष्ट कोणती असा प्रश्न आपल्यापुढे उभा राहतो अर्वाचीन भाषाशास्त्रज्ञांच्या विषयक सर्वसामान्ये सिद्धांत प्रतियादन करण पोल्याचे नांदे असे म्हणतात परंतु शाब्दाच्या अथवा स्पेसराच्या शाब्दांत सांगण्याचे म्हणून शाब्दाचे एकीकरण करणे हे नांदे आणि त्यामुळे मोटोमोट्या प्रश्नाचा विचार करून सामान्य सिद्धांत कोणून घाटल्याकडे होय व अर्वाचीन अभ्यासांत या गोष्टीकडे दुर्गम शाब्दासुद्धे

त्यास रुक्ता प्राप्त झाला आहे. तसेच त्यामध्य व्यापक दृष्टि आढळत नाही व त्यांनी भाषांचे तौलनिक महत्त्वमापन करण्या-
कडेही लक्ष दिले नाही. तसेच विशिष्ट शब्द किंवा त्यांचे विशिष्ट रूप यांम प्राधान्य देण्याचे कारण काय ? किंवा आपेतील शुद्ध-
अशुद्ध कशास म्हणावे, तसेच भाषेत होत असणारे कर्तृक दृष्ट आहते की अनिष्ट आहेत, तसेच एखादी सर्व राष्ट्रांम घेतली व समजता
येईल अशी सांवांराष्ट्रीय भाषा बनविता येणे शक्य आहे काय इ. प्रश्नहि खरोखर महत्त्वाचे आहेत व त्यांचे शास्त्रीय दृष्टीने संशो-
धन झाले पाहिजे, परंतु अर्वाचीन शास्त्रज्ञ अशा कल्पनांना वेढगळ ठरविताना किंवा त्याची टक्कीहि करितात. परंतु या प्रश्नांकडे
मळ्यापुढी आपण भाषेची वाढ प्रथम कशी होत जाते हे पाहू.

भाषेची उत्पत्ति—भाषेची उत्पत्ति प्रथम कशी झाली असावी यासंबंधी मातापितृ अनेक अभ्यासकांनी
अनेक मतें व्यक्त केलेली आढळतात. यासंबंधीची प्राथमिक कल्पना म्हणजे ईशाने भाषा निर्माण केली ही होय. ईश्वरने, सर्वे,
वस्तू निर्माण केल्या व त्यांम नांव देविली. होच कल्पना म्हणजे 'वृक्षाने प्रथम वाचो 'असं यत् प्रातः नामधेयं दधानाः ।'
(ऋ. १०.७१.१) या म्हणजे व्यक्त केलेली आढळते वाच्यवस्तुहि होच कल्पना आढळते. परंतु चिकित्सक अभ्यासकास ही कल्पना
मान्य होणे शक्य नाही. तेव्हां तो भाषेचे आधिभौतिक कारण शोधूं लागतो. 'सृष्टीमध्ये भाषा असणारा म्हणजे शबरीचकार कर-
णारा एकदा मनुष्यप्राणीच आहे असे नाही, तर इतरहि काही प्राणी शब्द करतांना आढळतात. पक्षी, माकडासारखे संस्तन प्राणी
हे शब्दांनी व मुग्धांसारखे प्राणी काही विशिष्ट अर्थवाचे चलनचलन करून आपल्या मनांतील इंगित व्यक्त करण्यास समर्थ अस-
तात. पंग या शब्दांत मनुष्यप्राण्याची रचना अधिक साईस्वरू आहे. त्याम दान पाया'वा चालता येत असल्यामुळे त्याचे 'हात
मोकळे राहतात व हातांना जोड घेऊन शब्द करणाना त्याचे तोंड मोकळे राहते त्याला आपले रक्षण, केवळ वृक्षसारखे तोंडाने
बांधून, करावयाचे नसते, तसेच त्याम उदरमार्गामहि गुंथीमारखा पुढळ चारा खावा लागण नाही. त्यामुळे त्यास तोंडाने गांधी
किंवा शब्द करणे अधिक सुलभ असते. पंग या शब्द करणाऱ्यासुन भाषा कशी उत्पन्न होते हा प्रश्न आहे. यामुळे उत्तर निरु-
निराख्या अभ्यासकांनी निरनिराळी दिली आहेत.

अनुकरणमूलकता—भाषा इतर प्राण्यांच्या शब्दांच्या अनुकरणाने उत्पन्न झाली असे एक मत आहे. पक्ष्यांची व
काही प्राण्यांची नावे त्यांच्या शब्दांवरून पडली आहेत ही गोष्ट स्पष्ट आहे. कोरिल हा शब्द अनेक भाषांत जवळ जवळ याच
रूपांत आढळतो. उदा. सं. कोरिला; प्रो. कोरिल; ऑ. कुलप; फ्र. कुक; इंग्ल. कुक; डच कोएओए; ऑ. सॅ. गीक; डॅ. गिअंग; स्वी. गीक; आस्ट्रालियन गीक; प्रा. उ. अर्म. वीथ;
ई. कुक; उ. नी. अर्म. कुक; डच कोएओए; ऑ. सॅ. गीक; डॅ. गिअंग; स्वी. गीक; आस्ट्रालियन गीक; प्रा. उ. अर्म. वीथ;
ई. कुक; प्रा. कोइल; हि. कोएल; बा. कोमिले. इ. याशब्दांमहि पहिल्याम शब्दानुकरणावरून पडली आहेत ही गोष्ट निश्चयाने
समजू केली आहे. तसेच नादाचा संबंध असणारे वाद्यवाद्यक शब्द किंवा फाफाणे, धडधडणे हे शब्द असल्या नादनशब्द क्रिया-
शब्द शब्दांच्या अनुकरणानेच तयार झाले आहेत ही गोष्ट खरी. तथापि सर्व शब्दांची उत्पत्ति अनुकरणाने लागत नाही हीहि गोष्ट
खरी. या मताची 'वैत' म्हणून मेकसमल्लने चेष्टा केली आहे.

उद्गारमूलकता—मनुष्य निरनिराळे विकार व्यक्त करण्याकरिता आहा ! छी ! वा ! अयाई ! अययय ! अतने जे
उद्गार काढतो त्यावरून भाषेची उत्पत्ति झाली असे एक मत आहे. आतां प्राथम्य, भय वगैरे प्रसंगी मनुष्याच्या तोंडून आं
सारखे ध्वनी निघतात हे खरे, पण बहुतेक उद्गारांचक शब्द एखादी व तुरक स्वरवाचे असून भाषेतील अनेक प्रकांचे शब्द
बनविण्याच्या किंवा त्यांतील संबंध नाशण्याच्या कामी ते समर्थ होणे शक्य नाही. या मतास 'कु. ! कु. ! मत' असे म्हणतात.

नादमूलकता—प्रत्येक वस्तुम आघात झाला असता नाद उत्पन्न होतो व प्रत्येक वस्तुम एक विशिष्ट नाद असतो.
यावरून शब्दाचा विशिष्ट नाद व त्याचा अर्थ यांना काही तरी मूल संबंध असावा व त्यामुळे मनुष्याच्या विशिष्ट भावनांचे
व्यक्तीकरण विशिष्ट नादाने होत असते असे हे मत आहे. यासच 'डिगर्डो मत' असे नांव असून हे मेकसमुदरने पुढे मागले होते
पण लक्ष्मरच ते टाकून दिले.

निःश्वासमूलकता—जेव्हा मनुष्य एखादे प्रमाणाचे काम करीत असतो तेव्हा तो विशिष्ट तऱ्हेने श्वास बाहेर टाकतो
व मगून मगून तो श्वास विशिष्ट आवाजयुक्त बसवा दडःयुक्त असतो. ओझे उचलण्यांत लोख किंवा धमाचे काम करणारे लोख
ते काम करीत असतांना काही तालबद्ध उद्गार काढतांना अथवा गाणे म्हणताना आपणाला आढळतात. त्या विशिष्ट उद्गारावरून
साहचर्यामुळे तत्तत्क्रियाशोषक शब्द निघाले असावे असे एक मत आहे. यास 'यो हे हो' मते नांव असून याचा पुरस्कर्ता
गोंवर हा आहे.

प्रेमोत्तारमूलकता—तथापि या वरील कोणत्याहि एका विशिष्ट मताचा अंगीकार केला असता भाषेतील सर्व प्रकारच्या शब्दांची उपयोगिता लागत नाही तर या सर्वांचा वाडाकार आश्रय घेऊनच प्रत्येक भाषावा इतिहास अभ्यासून भाषेच्या उत्पत्तीची मीमांसा लविली पाहिजे असा तर्कही विचार करून जल्पासून याने आपा ही प्राथमिक अवस्थेतील मनुष्यप्राणी आपल्या उच्च भावना व विज्ञापन प्रत्येकपेक्षा भावनांच्या एक कळग्याकरिता जी मागील वर्गे म्हणत असे किंवा अभ्यास व नादयुक्त शब्द उच्चारित अस त्यावरून बऱ्या असावी अस अत नमूद केले आहे

भाषाव्यक्तिमूलकता— तथापि वरील मताचा परामर्श घेतां असे दिमने की मनुष्याच्या मनामध्ये काही कल्पना उत्पन्न झाली त्यान एखादी आश्रयकारक गोष्ट पाहिजे त्यास अतिशय मानदाराय अशी गोष्ट घडली किंवा त्याने एखादे पारकामांचे कृत्य केले किंवा पाहिले म्हणजे त्याच्या मनात जे विचार उत्पन्न होतात—त्या भावना उत्पन्नतात—त्या व्यक्ती करणारी त्यास उत्पन्न इच्छा उत्पन्न होत एखादा सुख दयावा पाहिला की आपल्या सहचराचे त्याकडे लक्ष वधाव असे त्यास वाटत सुख गप्प ऐकले की त्याचे अनुमान कराव असे वाटते पराक्रमाने इत्य पाहिल्यास त्यास दावायको पावोती वाटते याप्रमाण भावनांची उत्पत्ती उद्गारकाने बाहेर पडते या भावन प्रत्येकपेक्षा वारंवारक इत्येक प्रकारे शावपण वगैरे अनेक प्रकारच्या अनुशक्ती व त्या प्रमाण निरानाऊ उद्गार मनुष्याच्या तोंडून बाहेर पडतील व प्रयोगवाहकाने त्या उद्गारांत निरानाऊ अथे उत्पन्न होतील याप्रमाणे अनुकरण, भावनिर्देशन वगैरे सर्व घडोव्या बर्तनर भाषेची उत्पत्ती झाली असली पाहिजे

प्राथमिक व प्रगत भाषा—आता या प्राथमिक भाषेचे प्रथमिक अवस्थेतील स्वरूप कसे जमाव हे आपणांस ऐतिहासिकपणे भाषा अभ्यास करताना द्यावे लागते असा प्रश्न येतो की मनुष्याची प्रगति भाषेतील शब्दांचे उच्चार अधिकाधिक सुलभ व सधे करणाऱ्याचे अथवा मळ आश्रय भाषेतील शब्द, उच्चारानास वरच अवयव असून सहजत नंतर प्राकृतमयेत ते अधिक सुलभ तर आज त्याहूनहि सुलभ झाले आहेत तसेच शब्दांतील स्वरुपात नाहीत होत चालला आहे आपण आपले विचार प्रक्षेप करणाऱ्या काही अंगीकडे पुढेच सधे वापरतो परंतु अवस्था शोध तय विचार करत घडताने प्रकट करतात तसेच विषयविषय शब्द आपुढ करणाऱ्या प्रक्षेप आढळते प्राथमिक भाषेतील शब्द लोच, उच्चारानास अवयव जोडाश्रयशुभ व नोडशुभ असावेत अवाचीन आपापसांत प्राचीन भाषात कथाकरणवियुक्त शब्द अधिक आढळत उदाहरणार्थ कथादामनये सुवन्त अथवा हेतुवन्त लप करणारे १६ प्रकार आढळतात [अर्नेस्ट ऐतिहासिक बरिड कथाकण पृ ३१०] तसेच शब्दांच्या रूपांत विचार कथावैवर्त अंगीकडे सहायक शब्द, अथवा अभ्यास आपल्याची प्रक्षेप अधिक आढळते पुर्वीच्या भाषा अधिक विलग तर अंगीकडील सुशुभेतर दिसतात भाषांची प्रगति अरिड अधिक पुशकारणात्मक होण्याकडे आढळते पुर्वीच्या भाषात कथाकरणवियुक्त अवयव अनियमितपणा वगैरे मागे अरिड आढळतात तर अंगीकडे साधारणत सर्वसामान्य नियमांक प्रगति आढळते आज अवस्था अथवा प्राथमिक अवस्थेतील लोकांच्या भाषेक पाहिले असता वरील माग्येची सत्यता पडते ही माग्ये दिसत याने अदमानी भाषा माग्ये याने आरिड भाषा थोड्यास याने सत्ता भाषा, धर याने आस्ट्रेलियन भाषा, यासधे कळण्या विधानावरून स्पष्ट होते

य वरून विज्ञान याच्या मताप्रमाण प्राचीन भाषा अरिड साध्या व सुशुभेतर अभ्यासार्थ त्यांच्या अगदीं उलट स्थिति आढळते पुर्वीच्या भाषात उच्चारक व लघु, रचना अधिक किंवा व अवयव असून अनेक अवयव अनियमितपणा वगैरे मानवाची स्थापना अथवा सत्ता प्राचीन भाषाप्रमाण अमूर्तपणाचाच शब्द कमी असून सुतत्पणाचाच शब्द फार आत उदाहरणार्थ प्रेममानीय मधील भाषेत अंश पर कणवयामारकथा निरानाऊया अंगीकथा आड शब्द, आहत पण मसामान्य पुशकारक शब्दच नाही तसेच गुरु कणर चीत दार्थ इत्यादि कल्पना त्यास कवक करता येत नाहीत सुशुभ पण निरानाऊया रचना मागे दसाविणारे स्वतंत्र शब्द आहेत पण माग्ये असा अंगी सामान्य शब्द आढळत नाही साहित्यमधील बरीत भाषेत अनेक निरानाऊया रचना पापगती स्वतंत्र शब्द आहत पण पापट असा अतिशयच शब्द नाही परंतु याच प्राथमिक भाषात लघु पदार्थाने अनेक शब्द व परस्पर आपनात आढळतात उदाहरणार्थ निपटमये शुष्कवाचाच २१ शब्द दिने आहत कथाविन पुर्वी या प्रत्येक दाना या स्वतंत्र अवयवा अनेक पण आज स्थानेक करत नाहीत होऊन ते सर्वसामान्यात्मिक वापरते जातात अथ ते एकाच वस्तुमधील वाडावाच एक दाख करणास स्वतंत्र शब्द असण चांगल व आजकाली भाषेत अनेक शब्द सुशुभच अढळत स, उदाहरणार्थ बत या शब्दाच साह, साहवा, खेड, पाळ, बू पाळा, वद इत्यादि निरानाऊ शब्द आहेत

पण त्यांच्या अर्थात आपणांमधे योशकार मेद करतो येथे व मेद करण्याची प्रवृत्ति व प्रत्येक शास्त्रात स्वतंत्र अर्थकशा निहित करण्याची प्रवृत्ति अर्थाचीन आपत मिळून येते परंतु यथोक्तता साक्षात्, साक्षात् यांचा टाळो, साक्षात् याचा, हारणांचा धिबा मेदपाची कळप, माणसांची शुद्ध इत्यादि समष्टी या एकाच स्वरूपाने वाचक अनेक शब्द साधनांमधे आढळतात ही ग्राह्य प्राचीन आपात अधिक आढळते पण मनुष्याच्या सामान्य व्यवहाराबाबतच्या अनेक कल्पना व्यक्त करण्यात त्या आपत्ता, शब्दच आढळून नाहीत.

तसेच पूर्वीच्या भाषा अधिक काव्यमय असून शास्त्रांपेक्षा काव्याची उत्पत्ति अधिक जल्मी असून मध्येची प्रवृत्ति अधिक अधिक वस्तुनिर्देशक व गद्यमय होण्याकडे आढळते. तसेच विचारापेक्षा विज्ञानाचा प्रारंभ लवकर होतो त्यामुळे पूर्वीची भाषा मानवी विचार दोषविषयात अधिक समर्थ असून निरनिराळ्या विचारांची वाढ कमी झाली असल्यामुळे ते व्यक्त करण्यात कमी समर्थ होतो. भाषेचा उगम गद्य वाक्ये अथवा विचारगुण कल्पनापेक्षा मनातील निरनिराळ्या भावनांचा उद्रेक, उतकट विचार व त्यांचे प्रदर्शन करणारे काव्य यांमधूनच आपणात द्योतक पाहिजे. मनुष्य आपले विचार मनामध्ये व्यक्त करण्यापूर्वीच आपल्या कल्पना अथवा विचारांचे काव्यन अथवा माधुर्य निवर्तन करीत असे अर्थात हे त्यांचे काव्य अथवा गाणे म्हणजे आपुनिक संगीताच्या स्वरूपाचे असून गुणगुणशक्या किंवा साधना-पांड्याच्या स्वरूपाचे असे.

मनुष्यास जेव्हा आपले विचार वृत्त्यात कळवावे ते ते त्यात समजावे अशी इच्छा झाली असेल त्या वेळी त्याच्या उदारास भाषेचे स्वरूप प्राप्त झाले असेल पाहिजे व येथे पणार्थेची मनाचा त्याने उपयोग केला असला पाहिजे. अशा वेळी विशिष्ट धर्माची विशिष्ट अर्थाची सांगणे पालण्यात आली असली पाहिजे व या बाबतीत प्रथम मनुष्याच्याच शब्दात प्राधान्य मिळाले असले पाहिजे. यावेळी विविध करणारी ती चिमणी, कावटाव करणारा तो कावटा असे शब्द त्यावेळीच विशिष्ट पदार्थ-वाचक बनले असले पाहिजेत; पण सर्वेच शब्द अशा रीतीने बनणे शक्य नाही. बाकीचे शब्द हे बऱ्याच क्रिया होऊन बळगा बळगामे स्वरूपे स्वरूप पावले असे पाहिजेत.

तसेच प्राथमिक भाषेतील शब्द बहुतेक मुळी कल्पना अथवा पदार्थ किंवा वस्तुवाचक असले पाहिजेत. या प्रकारचे प्रथम असे शब्द म्हणजे विश्वनाम होत व हिंदी विश्व मनुष्याच्या काही रचनविषयक लक्ष्य, किंवा विशिष्ट धर्मा-अनेकवार उच्चारणाच्या संज्ञा वर्गावरून पडली असावी त्यानंतर सामान्यनाम बनली असतील काही विशेषनामाची सामान्यनाम बनण्याची क्रिया आपल्या भाषेत आढळीचालू असली आपणास दिसत असावि (गोटी मनुष्य, पुतराष्ट्र (आं गडा), विदुर (मधुर) इत्यादि नावे सामान्यनामाचे स्वरूप पाहिले आढळत तसेच प्रथम काही तरी एकाभाषण एव अशा प्रकारे उच्चारल्याची धर्मास एकनाम म्हणून अस्वरूप प्रतिक्रिया उत्तर मिळाल्यास त्याच धर्माच्या पुनः उच्चारणाने तीच क्रिया पुन्हा पुन्हा उत्पत्तीस येऊन त्या धर्मास समुच्चयना उच्चारणात व एकनाम वाक्यात मानात विशिष्ट अर्थ प्राप्त होता अशा तःकरून प्रथम विशिष्ट क्रियावाचक अगर वाक्य-स्वरूप धर्मास अर्थ प्राप्त झाला असावा व त्यानंतर त्याच वृत्त्यात होऊन निरनिराळे शब्द बनले असावे असे एक मत आहे.

एकंदरीत भाषा प्रथम अर्थरत नावद्वय धर्माच्या वयक्तिक व विशिष्ट प्रत्यंगाच्या उच्चारणासून उदय पावत अथवा वाक्यसंग्रह अथवा शाब्दिक स्वरूप प्रगत होत गेली असावी. आरंभीचे तिचे स्वरूप क्लृप्त व वाचक असून मनुष्याच्या वयक्तिक लक्षावर अवलंबून असावे परंतु प्रथमभाषण तीमध्य हे हृद् हृद् कमी अधिक गतीने पण सारली प्रगति हात असून तिचे स्वरूप अधिकारिक होत, नियमबद्ध, सुलभ व आपे होत जाऊन आहे असाच काळीस आहे असा पूर्वापार पौंचली नाही परीपूर्व भाषेत प्रत्येक वाक्य एकाच धर्माने, व सारख्या वाणी सारख्या शब्दांनी व्यक्त हात जाऊन सर्वे विद्वत् वगळ नाहीने होतोल, ध्वनि व अर्थ यांचा पूर्ण मिलाफ असले व अर्थातील निरनिराळ्या छटा स्पष्टपण व्यक्त करता येतील, तसेच गद्य व पद्य, लीट्ये व सत्य, विचार व भावना, यास व्यक्त करण्यास योग्य शब्द असून व्यवहारी आपले विचार व्यक्त करण्यास स्वातंत्र्य, सुलभता व चालना याची कधी वाण पणार नाही.

मुळावी भाषा—ही मध्यम प्रगति कवचची होत गेली असेल हे पाहण्यात आपण आता लहान मुलांच्या भाषेपासून आरंभ करू. लहान मुलांच्या भाषेच्या वाढीमध्ये तीन काळ असतात. (१) ओरडण्याचा काळ, (२) बोवड बोवण्याचा काळ व (३) बोवडारि भाषा बोवण्याचा काळ हा बोवड्या काळ बगच दीर्घ असून त्याचे पुढील दोन माग पाहता येतील—(१) वालभाषेचा काळ, व (२) जनभाषेचा काळ. पहिल्या काळामध्ये तो आपला बोलका भाषा बोवला असता व दुसऱ्या काळाला सामान्य मम जाची भाषा बोलू लागतो. सामान्यतः म. व. प ही अक्षरे त्यात प्रथम येऊ लागतात, असे अनेकांचे मत आहे. व यानंतर हृद् हृद् इनर अक्षरे ते मूल वाच्ये लावते व व वगैरेवाच्ये व्यक्ती याबाबत त्यास दीर्घकाल लागतो प्रथम प्रथम मुले एका वेळी एक एक अक्षराचा उच्चार करतात व अनेक अक्षरांचे पुनः उच्चारण करतात. त्यामुळे त्यांच्या भाषेत दादा,

पापा नाग भग पुनश्च रित प्रगर्भे तद्वद् भवेत् अत्रात् त्रौ कर्मणे त्थास प्रथम येन नादीत स्वायत्त तौ दुमरी व्यक्ते
उपपत्त्यात् (उ० साक इव मृत् आक इत्येवमेव) तौ येन साग-व्यापारात् सर्वत्र मुक्षीनी व्यक्ते कादून
मुद्र दम्, उच-व स्थानक इत्यादी प्रवृत्त भवत भाष्ये ज्ञान इव यथा कथं त्वा भवेत्तत्तत्त-व्यापारात् एवमेव न होतुं भाष्ये
नाही तर त दम् एवमधीनी कांती विरहित नियमांनी आहणे गेते पादित्य इत्यत्र त्वा भाष्ये व्याकरण आहृत ज्ञाने पादित्ये
प्रथम प्रथम मुलां क्वाकणा-वशी कादीति य दितो नमते व ती बावज्ञाना निमित्ताक्या द्वा-वशी सवय दासविषयाच्या दिवा
ते एकमहाती जीव्या-च्या भावनाती यद्वा नादीत तर ही पुनत्र निमित्ताक दम्, एवमगी एकाद्वी एक मातृन ठेवतात व
कादी वशी एका दम् इतून मर कादवाची बाध करित त उवा वर एवदाच दम् उच-वत्तन मग उचलून प असे मुले सांग-
तात तर गरी 'दिवा' भाष्ये एवदाच दम् इतून मर कादवाची बाध करित त उवा वर एवदाच दम् उच-वत्तन मग उचलून प असे मुले सांग-
'वाट' (मृ) या दम्-गवत्तन कादवाची बाध करित आह ही गोष्ट व्यक्त करितात कादवाची एव दम् उच-वत्तन मग उचलून प असे मुले सांग-
वाटि दम्, पलु अर्थात् रीतीने जोडलेले असे उच-वत्तन मग उचलून प असे मुले सांग-
प्रवृत्त हात जाते या बावतीत एका गाथाची स्थान फार मरत हात व ती इत्यत्र प्रगर्भे ज्ञाना मुद्रा दम्, एवमगी एकाद्वी एक मातृन ठेवतात व
सहान मुलावत्तन ज दम्, दिवा ज वाक्य उच-वत्तन मग उचलून प असे मुले सांग-
वाटन ज ते जेव्हा भाष्ये एकाद्वी परकीय भाषा दिवाक्याची भवत तद्वा मग रातीने त्याचे दम् च व कादवाची ज्ञान
उच-वत्तन मग उचलून प असे मुले सांग-
वाटन ज ते जेव्हा भाष्ये एकाद्वी परकीय भाषा दिवाक्याची भवत तद्वा मग रातीने त्याचे दम् च व कादवाची ज्ञान
उच-वत्तन मग उचलून प असे मुले सांग-
वाटन ज ते जेव्हा भाष्ये एकाद्वी परकीय भाषा दिवाक्याची भवत तद्वा मग रातीने त्याचे दम् च व कादवाची ज्ञान
उच-वत्तन मग उचलून प असे मुले सांग-

मातृमाया शिखरे दुर्लभ का ? — भाष्ये भाष्यी म त्वा प इतद्वा बावती कांती शिखरावत्तन-वासव्यां भवेत्तत्तत्त-
अनक कादवाची वन निमित्त का अहेत (१) लहानगी भाष्ये वागि द्रव्य अधिक चतनमुलम असते तितकते मोटेपणी हात
माही पण लहान मुल लहानगी उचारात फार मुद्रा कतात (२) लहान मुलांचे धवगदिय अधिक लोहण व लहानगी असते
पण त्यासाह दिवता मरवय आहे (३) लहान मुलां पुत्री-या कादवाची सवयी जडतेच्या नसतात व त्यामुळे काही लोच
दादवाची स्थान भम पडत नादीत असे काहीचे इत्यत्र आहे पलु त्यासाह काही मुद्रा मुद्रा द्वाक्या लागतात (४) स्वीटने
एक कारण अस दिले आहे की लहानगी मुलां कोणतच काम करावयाचे नसल्यामुळे त्याका भाष्यी भाषा दिवाक्यास
परिवृत्ति अत्यंत अनुहूळ असत (५) काहीचे इत्यत्र असे आहे की आनुवंशिक संस्कारामुळे लहान मुलांच्या मेद्वी रचना
व वाद अशी झालेली असत की त्यामुळे त्याका भाष्यी भाषा दिवाक्या अतिशय सोप जाते पलु एकाचे मूल भाष्ये वागि
पारकीय असते की भाष्ये त्या द्वात रादित्यस मुलमते निमित्त (६) जलपसन-या मते या गोष्टीचे कारण त्या
मुलां-मते व त्या-या सभोवती असते त्याका द्वाक्या त्याकाशी असते त्याका वतपुत्रीम-व्यक्त आदळत उवा मातृमाया शिख-
काया काळ आनुवंशीक अर्थात् प्रथमची का हा अन्वयामुळे अतिशय साद्विक असतो त्याकाशी प्रत्यक्षिक अति
वाय तीव्र असते व ती पु इव हृद कमी होत जात तसच लहानगी परिवृत्तिती आनुवंशीक द्वाक्याची पादता मनुष्याच्या अर्गी
अधिक असत दुमरी गोष्ट लहान मुलास त्याची मतृभाषा जितकी सातत्यान देवावयास मिळत तितकी एकाद्या मनुष्यास
पारकी भाषा उत्पत्त्यास दिवाक्याची असता मिळत नाही तसेच लहानगी मुलाची भाषा अथवा दाई तव तव दम् पुन्हा
पुन्हा उच-वत्तन मुला-च्या मनवाते पत्रपणी उपविषयाच्या प्रयत्न करीत असतात तसच लहान मुलास मातृभाषेचे घडे सर्व
काळ मिळत असतात पलु उत्तरवयात एकादी भाषा दिवाक्याची असता आगवांस काही नियमित वडी व तदि इतर अनर्ही
बरोबर घेते मिळ शकतात तसच लहान मुलास जी भाषा दिवाक्याची असते ती अत्यंत उवा परिवृत्तितीसवयी दिवाक्याची
असत ती परिवृत्तिती सदा पडता असता व समार दित्त असता दिवाक्यास मिळत तसेच वादतांना हात असते त्याका द्वाक्या
वत्तन त्यास भाषेचे निमित्त ज्ञान हात असत दळत पारकीय भाषा दिवाक्याच्या भाष्ये ती अर्थात्, अत्यंत परिवृत्तितीत व
इतिम मार्गाने शिखर असते याप्रमाणेच द्वाक्या प्रत्यक्ष सवय नाही असाहि अनर्ही गोष्टीसवयी भाष्ये मुलास देवावयास
मिळत व त्याका त्याच्या मदत परिणाम होऊन त्याच्या समरत त द्वाक्यास मरत होवे तो जे ज काही ऐकतो त्याका
त्याच्या अनर्ही परिणाम होऊन तो ते स्थ त ठेवतो व जर लहान त्याका उपयोग करतो ततच मुले भाष्ये-भाषा द्वा

मनुष्यांपासून शिकतात तीं त्यांचे शिक्षक नसतां हि शिक्षकांचे कार्य कृतितात त्यामुळे शिक्षकाबद्दल वाटणारा संकोच त्या व्यक्तीच्या वायतीत त्या मुलास बाधक होत नाही. तसेच ही माणसे म्हणजे त्याची आई, बहीण वगैरे अगदी निकटचे आस असल्यामुळे तीं हे शिकविण्याचे काम अतिसाय सदानुमृतिपूर्वक करतात व त्यांच्या स्वाभाविक चुकीकडे दुर्लक्ष करून व त्यास उत्तेजन देऊन त्याची भाषा शुद्ध होण्याचा प्रयत्न करतात. बोलावयास शिकण्याच्या बाबतीत मुलपेक्षां मुली अधिक पुढे असतात व त्या अधिक शुद्ध बोलतात आणि त्यांच्या उच्चारामध्ये मुलपेक्षां कमी दोष असतात असे दिसते.

येथे मातृभाषा म्हणजे आईची भाषा नसून बालपणातील सर्भोदारच्या समाजाची भाषा असे समजले पाहिजे. भाषेच्या बाबतीत मातेपेक्षां पित्याच्या भाषेचा परिणाम मुलांवर त्यापेक्षां हि कमी होतो. जर कोणाचा विशेष परिणाम मुलांच्या भाषेवर होत असेल तर ज्या व्यक्तीशी त्या मुलाचा त्याच्या बयाच्या तिसऱ्या वर्षांतून संबंध येतो त्याचा होय. आपणांस काही मुले आपल्या घरच्या नोकरांच्या बोलण्यातील काही लक्ष्मी उचलतांना आढळतात व त्या त्यांना कायमच्या जडलेल्या हि दृष्टीस पडतात. परंतु मुख्यत्वा भाषेवर विशेष परिणाम त्याच्या समवयस्क किंवा बोड्या बयांनं मोठ्या अशा संगडण्यांचा होतो. कारण त्यांच्या संगतीत ते मूल वारंवार असते व त्यांचे शब्द-उदाहरणे त्यांची बुद्धि अत्यंत संस्कारात्मक असते अशा वेळीं-त्यांच्या कानांत सारखे गुणगुणत राहतात. ग्रीनलंडमधील डॅनिश आईबापांचीं मुले डॅनिश भाषेपेक्षां एरिकमो भाषा अधिक लवकर शिकतात ही गोष्ट प्रत्यक्षात आहे. तसेच जर्मनीच्या आफ्रिकेतील बसाहतीतील जर्मन मुले जर्मन भाषेपेक्षां आफ्रिकन भाषा लवकर शिकतात असे मिनाहॉकने म्हटले आहे.

मुलांच्या स्वतंत्र भाषा—आपणांस लहान मुले केव्हा केव्हा काही विचित्र शब्द किंवा आपल्या लहानशा स्वतंत्र भाषा हि तयार करतांना आढळतात. परंतु त्यांची फारशी वाढ होत नाही व त्यांस तिनकें म्हणजे राहात नाही. मुलांच्या खेळांतील काही शुभ भाषा हि आपणांस आढळतात. त्यातील सगरी किंवा चकरी भाषा आपल्या इकडे दृष्टीस पडतात. या भाषांत प्रत्येक शब्दास आरंभी किंवा मध्ये सकार किंवा चकार जोडलेले आढळतात. तसेच प्रत्येक शब्दाचे स्वरूप विकृत करून हि एक नवीनच भाषा मुले तयार करतांना आढळतात; किंवा बर्णव्यत्यास करून नवीन शब्द बनविलेले हि आपणांस दृष्टीस पडतात. उदा. 'घाबरोवा बामणला' किंवा 'स्वाराजांची म्हाली आली पसरंजी सदत.' असे प्रकार लहान मुले खेळत असतां करतांना आपणांस आढळतात. ग्रीडपणामध्ये हि मिताक्षरा किंवा मदातुभावांच्या सांकेतिक लिपि ही अशा तऱ्हेच्या भाषांची उदाहरणे म्हणून देता येतील. कित्येकां लहान मुले जर बराच काल निराश्रित राहिलीं तर आपली एक नवीनच भाषा बनवितात. अशा तऱ्हेच्या भाषांची उदाहरणे होरेशियो हेल या अमेरिकन नानवशास्त्रज्ञानें आपल्या एका अहशालांत नमूद केली आहेत. अशा तऱ्हेची भाषा उत्पन्न करण्यास दोन किंवा अधिक मुले अशा परिस्थितीत राहिलीं पाहिजेत कीं, त्यांचा ग्रीड माणसाशी विलकुल संपर्क येता कामा नये, व हीच स्थिति त्यांची पूर्ण वाढ होऊन त्यांची स्वतंत्र कुटुंबे होऊन त्यांस आपली भाषा पुढच्या पिढीस देण्याकरितां प्रजा हि उत्पन्न होण्यापर्यंत कायम राहिली पाहिजे. अशा तऱ्हेची परिस्थिति त्यास काही अमेरिकेतील ईडियन लोकांत आढळली. ऑस्ट्रेलियामध्ये हि तशी असणें संभवनीय आहे. त्यानं अशा पांच नवीन भाषांची उदाहरणे दिली आहेत. अशा तऱ्हेची आइसलंड व स्कॅडिनविये हि काही उदाहरणे नमूद केलेली आढळतात. परंतु अशा तऱ्हेची बनविलेली भाषा फारच मुटपुंजी असते. प्राशिलमध्ये हि आपणांस अशा तऱ्हेच्या काही केवळ काही कुटुंबातच प्रचलित असलेल्या स्वतंत्र भाषा आढळतात.

वालमार्पेतील विशिष्ट शब्द—लहान मुले अगदी नाल्यावस्थेत जे तोंडातून निरर्थक ध्वनी काढतात त्यांसच त्यांच्या माता अथवा आई किंवा भोंवतालची मंडळी काही तरी अर्थ जोडून शब्दांचे स्वरूप देतांना आपणांस आढळतात. अशा तऱ्हेचे शब्द म्हटले म्हणजे मा, अम्मा, बाबा, दादा, तात्या, आबा इ. होत. वास्तविक मूल हे बर्ण केवळ चाळा म्हणून तोंडातून उच्चारते व पूर्वी समितिरथाप्रमाणे म, व, प हे ओष्ठ्य बर्ण लहान मुलांस प्रथमतः उच्चारवायास येऊं लागल्यामुळे तोंडातून बरील ध्वनी निघूं लागतात व त्यांस विशिष्ट अर्थ प्राप्त होऊन मातृपितृवाचक व निकटचे आसवाचक शब्द तयार होतात ही गोष्ट आपणांस जगातील सर्व भाषांमध्ये जे मातृपितृवाचक या, मया, बाबा, अया, पपा वगैरे शब्द आहेत त्यांवरून स्पष्ट दिसून येते.

भाषा व क्रिया—भाषेच्या वाढीमध्ये व तिच्या स्वरूपांत निरनिराळ्या काळीं पडणाऱ्या बदलामध्ये क्रियांचे हि अंग प्राप्तल्याने असते. कित्येक समाजांत आपणांस पुरुष व क्रिया अगदी स्वतंत्र निरनिराळ्या बोलीमध्ये बोलतांना आढळतात. अशा तऱ्हेचे उदाहरण कॅरिबियन लोकांबद्दल रोचक आहे. या लोकांत पुरुष कॅरिबियन तर क्रिया अराबॉकन भाषा बोलतात. व पुरुषांनीच क्रियांच्या भाषेचे अनुकरण केले आहे. आपणांकडे इतर ! नेत्या ! यासारखे उदाहरण पुरुष काढणार नाही. परंतु

या लोकांच्या भाषेचीहि कसून तपासणी केल्यास आपणांस असे आढळते की, वास्तविक ह्या समाजातील पुरुष व क्रिया अगदी पुष्कळ अशा भाषा किंवा बोली चोळतात असे नमुन तया समाजामध्ये काही विशिष्ट शब्द केवळ क्रियांतच व काही विशिष्ट शब्द केवळ पुरुषांतच वापरले जातात एवढेच दिसून येते. व त्या भाषेचे व्याकरणहि सारे लोकांस सामान्य असेच आहे. परंतु ही गोष्ट आपणांस सुसंस्कृत समाजांतहि आढळून येते. उदा. काही समाजामध्ये क्रिया मन्मथ्यांचे नांव उच्चारित नाहीत व विशिष्ट शब्द विशिष्ट परिस्थितीमध्येच योजने क्रियास योग्य मानले जात नाही. अद्या ठिकाणी त्या शब्दांचे कार्य दुघरे शब्द योजून अप्रत्यक्षपणे करून घ्यावे लागते (म्हणजेच 'बाहेरचा' तसेच वाहेर वसणे, चूक मरून येणे इ०). अशा वेळी आपणांस खी व पुरुष ही स्वतंत्र भाषा चोळतात असे म्हणता याबाबत नाही. परंतु काही ठिकाणी उदा. संस्कृत भाषेतील मातृकामध्ये आपणांस असे आढळते की, पुरुषवर्ग सामान्यतः शुद्ध संस्कृत भाषा वापरतो व क्रिया प्राकृत भाषेमध्ये समापण करतांना आढळतात. परंतु या ठिकाणी या दोन भाषा बोलणाऱ्या वर्गांमध्ये वास्तविक खी-पुरुष हा भेद जसून वर्णभेद किंवा सांस्कृतिक भेद आहे. कारण संस्कृत भाषा ही राजे, मंत्री, ब्राह्मण, वगैरे उच्चवर्गीय लोकांची असून कनिष्ठ वर्गातील उदा० धाणी, उदमी, कोळी, शिपाई वगैरे वर्गातील पुरुषहि प्राकृत भाषाच चोळतात. या ठिकाणी या दोन भाषांतील फरक एकाच भाषेच्या दोन भिन्न-रूपांच्या अवस्था दाखवितो. एक सुलभ, स्वाभाविक व परिचित असून दुसरी अधिक आर्थ, कठिण व प्रौढ अशी आहे. या आजहि आपणांस एखाद्या न्यायाधीशाच्या व सामान्य गृहस्थाच्या भाषेमध्ये हा फरक आढळून येईल. आजहि आपणांस दादरातील सुसंस्कृत वर्गाची भाषा व खेडबळवर्गाची प्रांथ्य भाषा यांमध्ये बराच फरक आढळतो. परंतु या दोन स्वतंत्र भाषा नमुन हा भेद एका भाषेतील उच्च संस्कार मात्र दाखवितो. वास्तविक क्रिया आपली परंपरागत भाषा कायम ठेवण्याच्या बाबतीत पुरुषांसाठी अधिक स्थिर स्वकृपाच्या अवस्था; त्यांस दयावाहेरील वातावरणाचा व व्यवहाराचा तितका संपर्क होत नसल्यामुळे पुरुषांसाठी अनेक बाधा गोष्टींचा त्यांच्या बोलण्यावर परिणाम होत नाही. त्यामुळे पुरुषवर्गाची भाषा जितकी चंचल असते तितकी क्रियांची असत नाही. संन्यासकालीन महाराष्ट्रीय लोकांत आज आपणांस क्रियांमध्येच सराठीची परंपरा अधिक स्थिर राहिलेली दिसून पडते. आपलं क्रियांच्या बोलण्यामुळे भाषेमध्ये काही धर्माविषयक फरक होतात ही गोष्ट खरी आहे. परंतु एकंदर भाषेतील फरकांच्या मानाने ते तितके फारसे महत्त्वाचे नाहीत. परंतु शब्दांच्या बाबतीत मात्र क्रियांकडून काही विशिष्ट शब्द भाषेमध्ये विशेष रुढ झाल्याचे किंवा विशिष्ट शब्दांस विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाल्याचे आढळून येते. उदा. क्रिया घरीराच्या विशिष्ट अवयवदाचक शब्दांचा उच्चार करण्यास लागतात, आणि त्यामुळे ज्या शब्दांमधून त्या इतर समानार्थक अथवा अप्रत्यक्ष अर्थभेदक शब्द वापरतात, व अद्या शब्दांसहि काही कालाने पुन्हा तेच विशिष्ट घरीरावयववाचक अर्थ प्राप्त होऊन पुन्हा त्यांमधून दुसरे अप्रत्यक्ष शब्द योजावे लागतात. तसेच क्रिया असम्य व मान्य शब्द सहसा उच्चारित नसल्यामुळे त्या बाबतीत भाषेच्या स्वरूपामध्ये त्या बराच बदल घडवून आणतात. तसेच अपशब्द टाळण्याचेहि क्रिया प्रयत्न करतात, व शायचे प्रकारहि त्यांस बघ्ये असतात.

क्रियांची शब्दसंपत्ति—क्रियांची शब्दसंपत्तीहि मर्यादित असते. कारण त्यांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे त्यांस काही विशिष्ट व्यापारातीलच शब्द परिचित होतात. उलट पुरुषांचे कार्यक्षेत्र व संचार अधिक विस्तृत असल्यामुळे सोम्या मध्या करपना व विषय वाचक शब्द नेहमी तयार करीत असतो. सामान्यतः क्रियांच्या मनांत कोणत्या करपना विशेष वागत असतात व पुरुषांच्या मनांत कोणते विचार चाललेले असतात यासंबंधाने अनुमान काढावयाचे झाल्यास पुढील उदाहरण बोधप्रद होईल—आष्ट्रो या अमेरिकन प्रोफेसराने केलेला एक प्रयोग आपणांस मनोरंजक वाटेल. त्याने एकाच विश्वविद्यालयातील एकाच वर्गातील २५ विद्यार्थ्यांस व विद्यार्थिनींस त्यांस वाटतील ते शीत शब्द शब्द शिंतल्या कधी वेळांत लिहून आणावयास सांगितले. अशा वेळेने त्यांच्या अंमळ ५००० शब्द लिहून आले. त्यांतील बरेचसे शब्द अर्थात, पुनरुक्त होते. परंतु क्रियांनी लिहिलेल्या शब्दांत विचारांचे क्षेत्र अधिक मर्यादित व समन्यास होते. पुरुषविद्यार्थ्यांनी १३७५ भिन्नभिन्न शब्द लिहिले तर क्रियांनी फक्त ११२३ च लिहिले. एकदांच लिहिल्या शब्दांच्या १२६६ शब्दांविशीं शंका २९ पुरुषांनी लिहिले होते व शंका २० क्रियांनी लिहिले होते. पुरुषांनी प्राणिवाचक शब्द अधिक लिहिले होते तर क्रियांनी पोशाखविषयक शब्द अधिक लिहिले होते. अन्नवाचक शब्द पुरुषांनी फक्त ५३ लिहिले तर क्रियांनी १७९ लिहिले. क्रियांनी लिहिलेल्या शब्दांत सामान्यतः समोवतालची परिस्थिति, पूर्ण वस्तुबोधक, अलंकारिक, वैयक्तिक व मूर्तस्वरूप शब्द अधिक होते तर पुरुषांनी लिहिलेल्या शब्दांत अधिक दूरचे, विषयक, उपपुन व सामान्य स्वरूपाचे व भाषावाचक शब्द अधिक होते. अनुप्रासपुन शब्द क्रियांविशीं पुरुषांनी अधिक लिहिले. बाबस्तुन इत्यांसे शब्दांतील ध्वनीद्वारे अधिक लक्ष असते ही गोष्ट स्पष्ट होते व त्याप्रमाणेच पुरुषांमध्ये शब्दांवर कौट्या करण्याची

प्रवृत्ति अधिक असते असे आपणांस आढळते व आपणांस जियांमध्ये भाषाशास्त्राचा अभ्यास केलेल्या ख्रिश्च कमी कां आढळतात हे यावरून स्पष्ट होते. वास्तविक जिया कोणतीही गोष्ट पुरुषापेक्षा अधिक लवकर शिकतात, अधिक लवकर ऐकतात व अधिक लवकर प्रत्युत्तरहि देतात. पुढे हा या बाबतीत स्त्रीपेक्षा अधिक विम्या आहे. तो एखादी गोष्ट ऐकल्यावर तिच्यावर विचार करतो, नंतर आपल्या शब्दांची निवड करतो आणि नंतर योग्य शब्दांची निवड केल्यावर उत्तर देतो. जियांमध्ये 'ह' 'असे' अशा तऱ्हेचे सामान्याधिक शब्द घालण्याची प्रवृत्ति अधिक आढळते. याचे कारण त्यांच्यामध्ये कित्येक वाक्ये अर्धवट सोडून देण्याची प्रवृत्ति असते. कारण त्या आपणांस काय बोळावयाचे याचा पूर्णपणे विचार करण्यापूर्वीच बोळावयास प्रारंभ करतात. तसेच त्यांच्या शब्दांमध्ये उदात्तावयवांचा शब्दांचा व चाक्यमखंडांचा भरणाहि अधिक असतो. जियांची माहकशक्तीहि पुरुषापेक्षा अधिक असते ही गोष्ट दिसून आलेली आहे. एकच परिभाषकजियांनी व पुरुषांनी सारखाच वेळ अवलोकन केल्यास त्याचे पुनरुच्चारण अथवा सारांशरूपन पुरुषापेक्षा जिया अधिक चांगले करू शकतात. जिया प्रत्युत्तर देण्यास किंवा बोलण्यास पुरुषापेक्षा अधिक तत्पर असतात, ही गोष्ट जरी खरी असली तरी त्याची शब्दरूपति मर्यादित क्षेत्रापुरतीच व संख्येनेहि मर्यादित असते व त्या विचारांच्या बाबतीत सूक्ष्मपणेपेक्षा सरासरीकडे अधिक झुकलेल्या दिसतात हेवेळीं एलीस याने असे दाखविले आहे की, ज्या प्रमाणे अत्यंत बुद्धिमान व्यक्ती पुरुषांमध्ये अधिक होतात त्याप्रमाणे वेदाचारिहि प्रमाण जियांपेक्षा पुरुषांमध्ये अधिक असते व ही गोष्ट आपणांस आपेच्या बाबतीतहि आढळून येते. जगांतून अत्यंत मोठमोठे बरे किंवा प्रयत्नकार हे पुरुषच होऊन गेले आहेत. तसेच अज्ञानी लोकांची लोकसंख्याहि पुरुषांमध्येच अधिक निघेल, परंतु सरासरीने बुद्धीचे प्रमाण जियांमध्ये अधिक आढळेल. याचे कारणहि शोधण्यास फार दूर जावयास नको. याचे मूळ आपल्या कुटुंबातील भ्रमविभागणीमध्ये आहे. आज पिढ्यानुपिढ्या मनुष्यास अशा तऱ्हेचे काम पडत आहे की, त्यास आपला सर्व उत्साह फार थोड्या वेळेपुरता एकत्र करावा लागतो व ती वेळ म्हणजे जगातील कळह. उदा. युद्ध व पारप हे प्रसंग होत. अशा वेळीं त्यास बोलण्याचे प्रसंग बोधेच असतात. हे धर्माचे काम शास्त्रावरोवर मनुष्य लागलाच शिथिल होऊन आळसामध्ये आपला वेळ घालविण्यास प्रवृत्त होतो. उलट जियांच्या बांदणीस जे धर्माचे येते त्यामध्ये असा तात्पुरता विशेष जोराचा उत्साह दाखविण्याचे प्रसंग येत नसतात. तरी सतत धर्माचे प्रसंग तिच्यावर नेहमीच येतात. उदा. तिला मुलांची काळजी पेंगे, स्वयंपाक करणे, शिवणे, टिपणे, घुणे वगैरे कामे करावी लागतात. या कामांत तिला फारसा खोल विचार करावा लागत नाही, व ही कामे इतरांच्या सद्वासातहि करता येण्यासारखी असल्यामुळे सामान्यतः काम करतांनाहि तोंड ब्याल ठेवण्याची प्रवृत्ति त्यांच्या ठिकाणी जास्त आढळून येते, व हीच पडना बोट्याबहुत करकाने आपणांस आजहि चालू असलेली आढळून येते.

परकीयांचा संपर्क—भाषेच्या बाटीमध्ये एखाद्या राष्ट्राचा परकीय राष्ट्राशी संबंध आल्यास फार महत्त्वाचा परिणाम होतो. दोन भिन्न भिन्न राष्ट्रांचा संपर्क पुढे दिलेल्या निरनिराळ्या प्रकारांनी होऊ शकतो असे हेम्पल याने दाखविले आहे. (१) जेव्हाची संख्या लहान असून अरी ते राज्यकर्ते असले तरी त्यांची संख्या देशाच्या भाषेवर परिणाम करण्यासारखी नसते. अशा वेळीं त्यांचे वंशज देवयभाषेचाच स्वीकार करतात व त्यांची मूळ भाषा नष्ट होते. परंतु त्यांतील घासतसंख्या, सैन्य वगैरे बाबतीतील शब्द देवयभाषेमध्ये मिसळतात. (२) जेव्हाची संख्या पुष्कळ असून ते स्वतःची कुटुंबे घेऊन येतात व त्यांचा प्रवाह दीर्घकालपर्यंत चालू राहतो. अशा वेळीं जेव्हाचा बरे हा उच्च व मध्यमवर्ग बनून त्यांच्यापैकी काहीं खालच्या वर्गातहि अंतर्भूत होतात देवय लोक दूर निघून जातात किंवा दास बनतात व त्यांची भाषा दासभाषा होते व ती जवळ जवळ नाहीशी होऊन फक्त त्यांनीं उचलेल्या काहीं हलक्या शब्दांमध्ये मात्र शिळ राहते. (३) जित लोकांना जेते आपल्या साम्राज्यांत सामील करून त्यांचा एक प्रांत बनवून त्यावर आपले सरदार व सैन्य पाठवून राज्य करतात व काहीं व्यापारी व वसाहती लोकांहि त्यांबरोबर येतात. हे लोक जित राष्ट्रातील उच्च व जमनदार मध्यम वर्गाचे बनतात. ही क्रिया जर दीर्घकाल चालली तर जित राष्ट्रातील लोक जेव्हाच्या भाषेचे व राहणीचे अनुकरण करतात. (४) काहीं लोक परकीय देशामध्ये लहान लहान टोळ्यांनी निरनिराळ्या वेळीं वसाहत करण्यास येतात व तेथे नोकरी-चाकरी करून किंवा लहान सहान धंदे करून राहतात. अशा वेळीं ते देवय लोकांशी मिसळण्याचा व त्यांची भाषा शिकण्याचा प्रयत्न करतात व आपले पूर्वदेशीय वैशिष्ट्य टाकून देऊन देवय लोकांशी एकजीव होण्याची यत्न करीत असतात. असे लोक हळू हळू देवय लोकांतच अंतर्भूत होतात व त्यांच्या मूळ भाषेचा देवय भाषेवर कांहीहि परिणाम होत नाही. बरील प्रकारांमध्ये आपणांस असे आढळून येईल की, पहिल्या व चौथ्या प्रकारांमध्ये देवय भाषांचा प्रामुख्य मिळते आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारांमध्ये जेव्हाच्या भाषास महत्त्व प्राप्त होते व तिसऱ्या प्रकाराशिवाय बाकीच्या सर्व प्रकारांत बहुसंख्य लोकांची भाषा ही सामान्य भाषा बनते.

बरील प्रकाशत आपणांस चौथ्या प्रकारामध्ये घडणूकदाखल्या मूळ भाषेतील काही वणें देखभाषेतील काही वणांबद्दल योग्य लेख आढळून येतील. परंतु ही क्रिया औपचारिक ते मूळ भाषेस चिह्नून राहतील वेगवेगळे दृष्टीस पडेल. त्याचीं मुलें लढानपापासून जर देख भाषा शिकनील तर ती आपल्या मूळ भाषेतील लक्ष्मी अजीबात टाकून देतील व त्यामुळे त्यांच्या परकीय-पणाचा देख भाषेवर काहीच परिणाम होणार नाही. परंतु तिच्या वर्णमय्यें जेव्हा एखाद्या राष्ट्रामधील सर्व लोक दीर्घ काला-मध्ये स्वतःची भाषा टाकून राज्यकर्त्यांची भाषा स्वीकारण्याचा प्रयत्न करतील तेव्हा त्यांच्या भाषेमय्यें वर्णव्यवस्थासाची अनेक उदाहरणे आपणांस आढळून येतील व त्यांच्या ह्या प्रवेष्टातील एकंदर भाषेवर अहावाचा परिणाम होईल.

• शाब्दांची देवघेव—अशा तऱ्हेने जेव्हा दोन भाषा बोल्णारे लोक एकत्र येतील तेव्हा त्या दोन भाषांतील काही शब्दांची देवघेव होणे मात अपरिहार्य आहे. अशा तऱ्हेने शाब्दांची देवघेव कोणत्या प्रकारच्या शब्दांत होत असते हे आपण पाहू. जेव्हा दोन भाषांचा संघेय येतो तेव्हा जर एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रामधील भाषा शिघ्रत आलेल तर त्या परकीय राष्ट्रामधील भाषेपेक्षा त्या राष्ट्रामधील देखभाषेवरच त्याचा परिणाम अधिक होतो. जेव्हा आपण एखादी परकीय भाषा बोलतो तेव्हा बोल्ण्या-मध्ये आपण स्वभाषेतील एवढी शब्द न आणण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु स्वतःची भाषा बोलत असताना मात्र आपण तितकी काळजी घेत नाही. केवळिक दि मेट हा भाषणांस फ्रेंच भाषा फार उत्तम येते म्हणून अभिमान बाळगीत असत, व त्यांच्या फ्रेंच भाषेतील लेखनांत एवढी जर्मन शब्द आढळत नसे. परंतु त्यांचे जर्मन भाषेतील लेखन मात्र अनेक फ्रेंच शब्द व वाक्यप्रचार यांनी भरलेले आढळते. कित्येकदा कधी परकीय भाषेतील शब्द आपले त्या भाषेच्या ज्ञानाचे प्रदर्शन करण्याकरिता घालीत असतो. आपणांकडील कारणा इंग्रजीचा संघ नसलेले हिंदीभाषी मग्न मग्न इंग्रजी शब्द कीर्तनांत चढावतांना भाषणांस आढळ-तात. जेथे असे परकीय शब्द एखाद्या देखभाषेने मेळले आढळतात तेथे त्या वाचनीपुरता तरी परकीय भाषेचा ह्या देखभाषेतील श्रवण व्यापक होतो. आतां अशी परकीय शब्दांची संख्या देखभाषेमध्ये मेळविली पुढील आढळते असे नाही. कित्येकदा ती फारच थोडी व काही विविध वाणीपुरतीच आपणांस आढळून येईल. उदा. एखादा जिनस एका देशांत मुलींच तयार होत नसेल व तो परकीय देशांतून आणवा लागेल तर त्या परकीयांचा वाचक शब्द ह्या पदार्थाबरोबर त्या देशांत येईल. उदा. आपणांस घुंगरा ह्या शब्द जगातील अनेक भाषांत मेळेल आढळून येईल. सं. शंकर; का. शंकर; अर. शकर, आतशर, मी. सखर, हि. सॅखर; इरा. शुकर; जर्म. हसकर, लु. फॅ. शुकर; फ्रें. सकर; इ. शुगर; हि. शकर, का. शकर, सखर; लि. शकर. तसेच काही वनस्पती व प्राणी नवीनच एखाद्या देशांत प्रवेश करतांना आपली नावे आपल्या बरोबर घेऊन येतात व तीं देखभाषांतून रुढ होतात. अन्नस, पपई, बाउ, बागल, जिराफ इत्यादि शब्द या प्रकारचे होत. जेव्हा एखाद्या राष्ट्रामधील संस्कृति दुसऱ्या राष्ट्रामधील अधिक प्रगत असते तेव्हा त्या संस्कृतीबरोबर त्या भाषेतील शब्दहि त्या हीन संस्कृतीच्या देशांत प्रवेश करतात. गणित, ज्योतिष वगैरे शास्त्रांतील पारिभाषिक शब्दांचे उदाहरण आपणांस या वाचनीत देता येईल परकीय भाषेतील शब्द घेणे कित्येकदा खरोखरीच जरूर असते परंतु काही प्रसंगी तितकी जरूरी नसतां हि परकीय शब्द देखभाषेत घुसलेले आपणांस आढळतात या गोष्टीस कारण म्हणजे परकीय भाषेतील शब्द बोलून आपण फार शिघ्र आहो असे दाखविण्याची प्रवृत्ति किंवा परकीय भाषेनुसार विचार करण्याची श्रुति हे होय. तसेच कित्येकदा एखादी कल्पना अगर वस्तु प्रथम परकीय भाषेच्या द्वारे आपणांस ज्ञात झाल्यास स्वभाषेतील योग्य शब्दांत ती व्यक्त करण्याचे परिश्रम न घेतां केवळ आळसांमुळेच परकीय शब्दातच ती व्यक्त करण्याची प्रवृत्ति कित्येक लोकांत आढळून येते. या गोष्टीस कित्येकदा भाषांतरकारां हि जबाबदार असतात भाषाद्वयाने कारण अनेकदां वांछित संस्काराच्या ऐवजी संस्कृतिसंस्कार हेच अधिक प्रभावशाली असते. तथापि आपणांस हीहि गोष्ट विस्मयन चालणार नाही की, परकीय शब्द घेतल्याने भाषा कित्या सधुद्ध होते व विचारातील निर-निराळया ह्या दाखविण्यास ती अधिक पात्र होते. यामुळे भाषाशुद्धीबद्दल वागवा करण्याच्या लोकांचे म्हणणे आपणांस केव्हाहि संव्यास करवा करता येणार नाही. आतां कोणत्या तऱ्हेने परकीय शब्द सामान्यतः देखभाषेत प्रवेश करतात हे पाहू— सामान्यतः नाम, विशेषण किंवा क्रियापद अशा शब्दे मुख्य शब्दच परकीय भाषांतून घेण्याकडे प्रवृत्ति दिसते. सर्वनामे, शब्दयोगी अव्यय, साहाय्यक क्रियापद इत्यादि दुसऱ्या दर्जाचे शब्द बहुधा स्वीकारले जात नाहीत संख्या-वाचक शब्द वचितच परकीय भाषेतील घेतले जातात, व असे घेतले गेले तर ते एखाद्या खेळासंबंधी सदानुगति आलेले आढळ-तात. उदा. हिंदीभाष्या खेळांतील बट्ट, रेड, मुंड इत्यादि शब्द १, २, ३ या संख्यांचे वाचक असून ते गेल्या भाषेतील भाषा-तील आले आहेत. तसेच सांकेतिक अथवा शुभ भाषेकरितां म्हणून काही परकीय भाषेतील संख्यावाचक शब्द व्यवहारांत आप-णांस आढळतात उदा. आचार (२), उदाज (३) इत्यादि नव भाषेतील शब्द व्यापारी लोकांत रुढ आहेत शब्दयोगी अव्यय व

उभयान्वयी अन्येयं वगैरे क्वचित् परकीय भाषेतील घेतली जातात व अशी घेतली गेल्यास आपणास त्या दोन भाषांचा सवध विशेष आला असला पाहिजे असे म्हणता येईल उदा मराठी भाषेत व आणि, कीं, ही फारसी भाषेतील आलेली अन्येयं होत परकीय भाषेतील शब्दांचा देव्य भाषेच्या व्याकरणावर काही परिणाम होतो काय असा प्रश्न विचारला असता ंडित्ये यां त्यास जोराचें नकारार्थी उत्तर दिलें आहे व सामान्यतः परकीय भाषेतील शब्द घेताना त्यांचे विशिष्ट रूपच घेतले जाते व त्याचें व्याकरण सामान्यतः देव्य भाषेप्रमाणे होतें तथापि आपणास देव्य भाषेचें व्याकरण परकीय भाषेपासून सर्वस्वी अविकृत राहतें असे म्हणता यावयाचें नाहीं, तर आपणास कित्येक ठिकाणी वाक्यरचनेवर परकीय भाषेचा परिणाम झालेला आढळतो व कित्येक वाक्यप्रकारहि परकीय भाषेवरून देव्य भाषेमध्ये उत्पन्न होतात सध्याच्या इमजी शिकलेल्या लेखकांच्या मराठी लिखाणात आपणास ही गोष्ट प्रत्यक्षीं आढळते कित्येक शब्द परकीय भाषेतील शब्दांच्या भाषांतर रूपांन देव्य भाषेत नवीन तयार होतात हातकमाल, आभारांत ठेवणें, अभिनंदन करणें, ठाव मतास टाकणें इत्यादि उदाहरणें या प्रकारचीं होत याखेरीज उर्दू पिजिन इंग्लिश, चित्तूक जायेंन, किञ्चोल, विशलेमार इत्यादि प्रकारच्या मिश्र भाषाहि भिन्न लोकांच्या व्यवहारा मुलें उत्पन्न होतात

भाषेचें बदलणारें स्वरूप—एखाद्या राष्ट्रांमध्ये एकच भाषा दीर्घकालपर्यंत प्रचलित असली तरी तिच्या स्वरूपा मध्ये कालांतरानें बदल होत चाललेला आपणास आढळून येतो उदाहरणार्थ, आर्य लोक भरतखंडामध्ये आले त्यावेळीं जी सस्कृत भाषा बोलत होते तीस आर्य अथवा वैदिक असे नाव आहे तिच्यामध्ये व रामायणमहाभारतकालीन सस्कृत भाषेमध्ये आपणास फरक आढळतो तसेंच कालिदासादिदाक्ष्या काव्यप्रभांया सस्कृत भाषेचें रूपहि आपणास थोडेंसे भिन्न आढळतें व त्या नंतर तर त्याच लोकांचे वंशज प्राकृत तर अलीकडे देव्य भाषा बोलू लागले आहेत हें आपण पदांतो इमजी ही एकच भाषा दीर्घकालपर्यंत बोलणाऱ्या इमन लोकांच्या भाषेतहि प्राचीन मध्यकालीन व अर्वाचीन अशीं तिचीं भिन्न स्वरूपे आपणास आढळतात ज्ञानेश्वरकालीन मराठी व आजचे मराठी यातहि आपणास किती तरी फरक पडलेला दिसतो एवढेंच नव्हे तर स धूम, श्री ध्युमस, लें पयुमस, प्रा क्लॅन्डा दायम्यु गों दोंस, प्रा इ डुस्ट-डुम्ट-डुस्ट या शब्दांमध्ये काही साम्य असेल अशी आपणास प्रथम कल्पना यावयाची नाहीं परंतु तौलनिक भाषाशास्त्रामध्ये जर काही अर्थ असेल तर हे सर्व शब्द एकाच मूल शब्दा मध्ये उच्चारभेद उत्पन्न होऊन तयार झालेले आहेत हे उच्चारतातील फरक प्रत्येक समाजांमध्ये बरेचच होत असतात भाषेमध्ये जर काही स्थिर गोष्ट असेल तर तांतील मानसिक क्रिया अथवा स्मृतिचित्रे ही होय या क्रियेचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे शक्य नाहीं परंतु याच स्मृतिचित्रास आपण जें ध्वनिरूपानें व्यक्त स्वरूप देतो त्यामध्ये मान कालांतरानें सारखा फरक पडत असतो यावरून ध्वनीतील फरक अथवा उच्चारभेद म्हणजे या स्मृतिचित्रांना व्यक्त स्वरूप देण्याचा वायवीय होणारा परक होय व असा फरक समाजातील निरनिराळ्या व्यक्तीमध्ये हळू हळू इतका पडत जातो कीं, एकाच शब्दाच्या उच्चारतातील ध्वनीमध्ये काही पदयाच्या अंतरानें पुढळच फरक पडतो व ज्याभर्या आपणास असा फरक आढळतो त्याभर्या तो शब्द उच्चारताना त्या समाजातील व्यक्ति आपल्या वागिदियाची रचना दोन्ही वेळीं निरनिराळ्या प्रकारानें करीत असली पाहिजे विशिष्ट उच्चार करावयाच्या वेळची जी वागिदियाची रचना तीसच वाक्यपद्धति असे म्हणतात व उच्चारभेदाची सीमासा करावयाची म्हणजे विशिष्ट समाजाच्या या वाक्यपद्धतीचीच सीमासा करणे होय प्रत्येक व्यक्तीच्या वागिदियाची रचना स्वाभाविकतःच अस्थिर असल्यामुलें त्या व्यक्तीनें केलेल्या उच्चारामध्ये थोडा बदल होण्याची समनवीयता नेहमीच असते व हद्द हद्द हद्द बदल कायमच होतात अशा तऱ्हेन व्यक्तींच्या उच्चारामध्ये बदल होणे ही गोष्ट स्वाभाविक व न टाळता येणारी आहे व त्यामुलें विशिष्ट वाक्यपद्धति बदलत जाते आणि त्याबरोबर उच्चारभेद होत जातो

ध्वनिनियम अथवा उच्चारभेदनियम—हे भेद काही विशिष्ट नियमास अनुसरून होतात त्यासच 'उच्चारभेदनियम' किंवा स्वरनियम किंवा ध्वनिनियम असे नाव देण्यात येत, व वाङ्मयिक भाषाशास्त्रामध्ये यास फार महत्त्व देण्यात येत याचें थोडक्यात स्वरूप सांगवयाचें म्हणजे असे सांगता येईल कीं, विशिष्ट भाषेच्या विशिष्ट कालीं उच्चारण्याच्या पद्धतीचे निरीक्षण करून केलेले विधान म्हणजे ध्वनिनियम होय तसेंच विशिष्ट परिस्थितीमध्ये विशिष्ट शब्दाच्या विशिष्ट उच्चार कदा होतो हेहि आपणास अशा ध्वनिनियमांन सांगता येत उदा पुढे जोडाक्षर आलें असता मागील 'ह्रस्व' स्वरस शुरुत्व येत किंवा त्यावर जोर पडतो जसे—सत्ता येथें स तील अबर जोर येतो तसेंच ध्वनिनियमानें आपणास एकाच शब्दाचीं दोन निरनिराळ्या काळाचीं रूपे विशिष्ट तऱ्हेचीं असतात असे सांगता येत उदा ज्ञानेश्वरकालीन औ च्या ऐवजीं सध्या उ वापरण्याचा प्रघात आहे उदा म्हणौनी—म्हणून, विवरौनिया—विवरुनिया साडौनि—साडून ह तसेंच निरनिराळ्या भाषातील शब्दाची मुलना करूनहि आपणांस विशिष्ट ध्वनिनियम तयार करता येतात उदा स शत वें साठेम् प्री हेक्तेन लें केय्म् गों हुँ, लिथु सितस् म्हणजे शमर, यावरून आपणांस अशा नियम काढता येईल कीं, मूल एका ध्वनीस सस्कृतमध्ये श, प्रीकृतमध्ये क, ङित्तमध्ये क,

अर्जुनमन्ये ह, लिख्यंति अर्जुनमन्ये स असे रूप प्राप्त होते. अशा तऱ्हेने विशिष्ट ध्वनीमध्ये निरनिराळ्या तऱ्हेचे फरक कसे पडत जातात हे पाहणे ही भाषाशास्त्रातील एक महत्त्वाची गोष्ट होय, व या संशोधनास ऐतिहासिक व तौलनिक अशा दोन बाजू आहेत. व भाषाशास्त्राचे मूळ या ध्वनिविषयक संशोधनामध्येंच आहे, व अशा तऱ्हेचे बदल होण्याची निरनिराळ्या भाषांतील प्रवृत्ति जर आपणांस निश्चितपणे माहीत होणार नाही तर एकाच शब्दास भिन्न भिन्न काळांत व भिन्न भिन्न भाषेत जी निरनिराळी स्वरूपे प्राप्त होतात त्यांतील सादर्य आपणांस निश्चितपणे सांगता येणार नाही. आपणांस वैदिक सोम व अवेस्ती होम हे शब्द एकच आहेत ही गोष्ट 'ह' हा विशिष्ट परिस्थितीत 'स' चाच उच्चारभेद आहे हा नियम ठाऊक असल्याशिवाय माहीत होणें शक्य नाही.

ध्वनिनियमांचें निरपवादित्व—भाषेंतील फरक न कळत होत असतात ही गोष्ट वर सांगितलीच आहे. बोलणारी व्यक्ति शब्दाच्या उच्चारामध्यें ऐकणाराच्या किंवा स्वतःच्याहि फारसे लक्षांत येणार नाही इतका किंचित् फरक करू शकते. म्हणजे प्रत्येक बोलणारा विशिष्ट अक्षराच्या प्रमाण मानलेल्या उच्चारान्या जवळपास कोठें तरी उच्चार करण्याचा प्रयत्न करित असतो व प्रत्येक वेळीं ते अक्षर उच्चारतांना तो तसाच उच्चार करण्याचा जाणूनबुजून प्रयत्न करतो. आतां निरनिराळ्या वेळच्या उच्चारामध्यें कदाचित किंचित फरक भासण्याचा संभव आहे. परंतु तो इतकी काळजी घेतो की, त्यां विशिष्ट उच्चारान्या प्रमाण उच्चारान्या जोष न्हावा. एवढी गोष्ट लक्षांत ठेवून आपणांस असे सामान्यतः विधान करतां येईल की, प्रत्येक मनुष्य विशिष्ट अक्षराचा एकच उच्चार करतो व ही गोष्ट जशी व्यक्तिच्या बाबतीत लागू पडते तशीच समाजाच्याहि बाबतीत खरी आहे. म्हणजे विशिष्ट समाज एका एदीत घरलेल्या काळीं विशिष्ट उच्चार त्याच परिस्थितीत त्याच पद्धतीनें करित असतो यासच लेस्किन, मृगसन, ऑस्टॉफ, पॉल, सीव्हर्स वगैरे भाषाशास्त्रज्ञांच्या पंथानें ध्वनिनियमास अपवाद नसतो असें म्हण्टे आहेत. आतां ज्या ठिकाणीं आपणांस वारंवार अपवाद दिसून येतात त्या ठिकाणीं तसे दिसण्यास पुढील कारणांचा समज असतो.

(१) त्या ध्वनीवर त्याच शब्दांतील इतर शब्द, याक्य अथवा आघात यांचा परिणाम झालेला असतो. किंवा (२) एखाद्या शब्दामध्यें आपणांस तो ध्वनि असल्यासारखा वाटतो तेथें वास्तविक तो निराळ्याच वर्गातील असून त्याची उपपत्तीहि भिन्न असते. (३) तो शब्द निराळ्याच भाषेंतील असून घेतलेला असून त्याचा उच्चार भाषेंतील सामान्य उच्चारापेक्षां भिन्न असतो. (४) तो अपवादतमक ध्वनि सामान्य ध्वनिनियमावरून बनलेला नसून दुसऱ्याच एखाद्या वर्गातील ध्वनीवरून केवळ सादर्यावरून बनलेला असतो. बरील अपवाद सोडले असतां एका भाषेंतील असुन असुन ध्वनीस विशिष्ट काळीं दुसऱ्या भाषेत असुन स्वरूप प्राप्त होतें अशा तऱ्हेने विधान करणे सम्येकीय ठरतें इतक्या गोष्टी लक्षांत ठेवून ध्वनिनियम हे अबाधित असतात असें म्हणता येईल व असे नेहिल तर ध्वनींतील फरक जर कोणाच्याहि लहरीकरितां होत जातोच तर भाषाशास्त्र हें काय या पदवीसच प्राप्त होणार नाही. ध्वनिनियम हे भौतिक शास्त्रांतील नियमासारखे नाहीत. कारण त्यांची व्याप्ति धावैश्विक नसते, तर केवळ विशिष्ट भाषेपुरतीच मर्यादित असते. ध्वनिनियम हे केवळ एका विशिष्ट परिस्थितीबद्दलच विधान अथवा विधानपरंपरा असून त्यांस सापेक्षा अधिक व्यापक स्वरूप नसतें.

भाषेंत फरक पडण्याचीं कारणें—या उच्चारभेदाचीं कारणें दोधावयाचीं असल्यास आपणांस विशिष्ट सामाजिकी शक्यपद्धति विशिष्ट वेळीं जशी बनत असते याचा विचार केला पाहिजे. पूर्वीं सर्व उच्चारभेदांचें कारण मनुष्याचा स्वाभाविक आढस किंवा उच्चारसौलभ्य हे आहे असे समजण्यांत येत असे (इलेघर, मिट्टने). परंतु हलमता व काळिय ह्या गोष्टी सापेक्ष आहेत. जी गोष्ट आपणांस एका वेळीं किंवा विशिष्ट परिस्थितीमध्ये कठिण वाटते तीच दुसऱ्या वेळीं वाटणार नाही. व संवयीनें कांहीं कठिण उच्चारहि आपण सहज काडूं शकतो व अपरिचित उच्चार आपणांस कठिण वाटतात, व कांहीं उच्चारभेद तर आपणांस प्रथमतःपेक्षां काळियाकडेच झुकलेले आढळतात. कांहीं अथकारांनीं कर्मापुत्र किंवा नादबद्धता हे एक उच्चारभेदाचें कारण दिले आहे (बॉप, थोर). परंतु कोणत्याकाळीं जे शब्दोच्चारामध्यें फरक होतात ते बहुसंख्य पुढपा केलेले नसून नकळत होत असतात व असे जर कर्मापुत्राकरितां शब्दोच्चारामध्यें फरक होत गेले असते तर ती गोष्ट निरनिराळ्या व्यक्तिच्या लहरीवर अवलंबून राहून शब्दांच्या उच्चारामध्यें अवगणित फरक होत जाऊन समाजामध्यें अवबद्धता प्राप्त झाली अपत्ती. कांहींनीं ह्यामाना हे एक उच्चारभेदाचें कारण दिले आहे (ऑस्टॉफ). अपात ह्यामानाचा सामान्यतः राहणीवर, आपुत्यावर व संवयीवर परिणाम पडतो ही गोष्ट आपणांस मान्य वेली पाहिजे. परंतु एकाच ह्यामानामध्यें राहणाऱ्या समाजाच्या भाषेमध्येहि आपणांस कालांतरानें फरक पडलेले दिसतात. ह्यामुळे हे कारण आपणांस निश्चितपणे विशिष्ट तऱ्हेच्या उच्चारभेदास म्हणून देतां यावयाचें नाही. कांहीं भाषाशास्त्रज्ञांनीं उच्चारभेदाचें कारण लहान मुले भाषा शिकवत असतांना बहिर्भाषण ही एकूण पुन्हा उच्चार करतांना ज्या सुधा करतात तें होय असे प्रतिपादिले आहे, (बार्मस्टेडर, पॅसी). ही गोष्ट खरी

मानली तरी असे म्हणावे लागेल की, एका मुलांना आपल्या समाजाची भाषा पूर्णपणे केव्हाही शिकता येत नाही. परंतु आपणांस ह्याच्या उलट अनुभव येतो, कारण एका मुलांनी केवल्या दोघळ चुका स्विकार घ्याव्यात येतात व साधारणतः मुले ७।८ वर्षांची होईपर्यंत आपल्या भाषेतील शब्दांचे निरनिराळे सर्व उच्चार व ध्वनी पूर्णपणे अवगत करून घेतात तसेच एका पिढीतील सर्वच मुले एकाच प्रकारच्या चुका कशा करतील ? परकीय लोकांशी सवध हे हि उच्चारभेदाचे एक कारण देण्यात येते (हट्टे, वेहेरे). यासंबंधी बरेचसे विवेचन आपण पूर्वी केलेच आहे. एकाच मानववंशाची वाक्पद्धति सामान्यतः एकाच स्वरूपाची असते व भिन्न वंशामध्ये जितके अधिक अंतर असेल तितका त्यात फरक अधिक असेल वरील मत अर्थात् भाषेतील निरनिराळ्या शाखांमध्ये— उदा० लॅटिन भाषेच्या निरनिराळ्या इटॅलियन, स्पॅनिश, फ्रेंच, प्रॉवेंन्सल इ० पोटाशाखामध्ये— जे फरक पडले आहेत त्यांची उपपत्ति रावण्यास सयुक्तिक दिसते व परकीयांचा संनिर्घर्ष हे एक भाषेतील फरकांस चलवत्तर कारण आहे ही गोष्ट अलीकडील बहुतेक शास्त्रकारास मान्य झाली आहे परंतु जेथे असा परकीयाचा संबंध येत नाही अशा भाषेमध्ये— उदा. इंग्रजी भाषेमध्ये—निरनिराळ्या काळांत जे अनेक फरक पडत गेले त्यांचे स्पष्टीकरण या उपपत्तीने होत नाही. अशा तऱ्हेचे फरक पडण्यास मनुष्याचा व्यवसाय अथवा धंदा हे एक कारण पुढे करण्यात येते विशिष्ट व्यवसायातील मनुष्य नेहमी आपल्या शरीराच्या विशिष्ट अवयवाचा उपयोग वारंवार विशिष्ट तऱ्हेने करीत असतो. त्यामुळे त्याच्या अवयवांची रचना व त्याच्या शारीरिक संवयी यास एक विशिष्ट वळण लागते त्या संवयीचा त्याच्या वागिंदियावरहि परिणाम होत असला पाहिजे व त्यामुळे त्याची वाक्पद्धतीहि विशिष्ट प्रकारची बनत असली पाहिजे एखाद्या मनुष्यास आपल्या धंद्याच्या निमित्ताने एकसारखे मोठ्याने ओरडावे लागत असल्यास त्याच्या आवाजावर त्या ओरडण्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. तसेच पुष्कळ गोंगाट असलेल्या ठिकाणी काम करतायाने असल्यास किंवा नेहमी दूर अंतरावरून दुसऱ्याशी बोलावण्यास प्रसंग आल्यास सामान्यतः हळू होत जाणारे उच्चार या व्यक्तीच्या बाबतीत ऐकून न आल्यामुळे जरा मोठे होतात व स्वरांस—विशेषतः व्यावर आपात आहे अशा अक्षरातील स्वरांस—या लोकांच्या भाषेत प्रामुख्याने मिळते व त्यामुळे त्यांच्या सामान्य वाक्पद्धतीवरहि त्याचा परिणाम होतो. तसेच देशामध्ये सुद्धा बरेचसारखी एखादी मोठी खळबळ झाली किंवा सामाजिक अगर धार्मिक क्रांति झाली, दुष्काळ बरेचसारखी आपटि आली तर समाजाच्या जागृकतेत जो गोंधळ होतो व विस्कळितपणा उत्पन्न होतो तोहि या उच्चारभेदास कारण होतो. एकंदरीत पाहता वैध, हवामान, व्यवसाय, वागिंदियाची रचना, व्यक्तिगत उच्चारनिमत्ता, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परिस्थिति, उच्चारसुलभतेकडे प्रवृत्ति, मानवस्वभाव, अनुकरणप्रियता, परकीयांचा सहवास, आधुनिक संस्कार, यात पुढा (अ) बाह्यस्वभावपरिपक्व अथवा भिन्न प्रकृतिमूलक, (आ) अंतःप्रसिद्धक—हवामान, रोग, अंतर्गत आस्वज इ पासून होणारे, (ई) जातिस्मरण इत्यादि यामुळे भाषेमध्ये फेरबदल नेहमी पडून येत असतात. यापैकी प्रत्येक व सर्वोच्च मनुष्याच्या व समाजाच्या राहणीवर व संबंधीवर व त्यामुळे भाषेवर शोधाबहुत परिणाम होतो ही गोष्ट आपणास मान्य केली पाहिजे

उच्चारभेदांचे प्रकार—हे ध्वनिविपर्यय फरक दोन प्रकारचे असतात, निरपेक्ष व सापेक्ष उदा (१) शब्दाचा उच्चार करण्याची निरनिराळ्या लोकांतील भिन्न पद्धति अथवा वाक्पद्धतीतील भेद यामुळे होणारे फरक उदा. मराठीमध्ये आपण व आण व ही अशी निरनिराळ्या तऱ्हेने उच्चारता पण वगाळीमध्ये दोहोंकांही उच्चार व प्रमाणेन करतात किंवा अवा उच्चार ओंसारखा करतात. (२) भाषांतील फरक यामुळे तर फरक सहजाचे व निरनिराळ्या प्रकारचे फरक होतात प्रत्येक वर्णाच्या उच्चाराच्या इतिहासामध्ये त्यावर आपात असेल किंवा नसेल त्या मानने त्याच्या रूपांतराची दिशा अगदी भिन्न भिन्न असते. प्रसिद्ध व्हर्नेरचा नियम या आपातवैशिष्ट्यांचेच उदाहरण आहे तसेच इंग्रजी भाषेतील धातूंचीं स्वरभेदाने होणारी निरनिराळ्या काळचीं रूपे (सिंग, सॅंग, संग) ही आपातभेदांमुळे होतात या आपातभेदांमुळे अनेक प्रकारचे फरक होतात त्यांचे वैध विस्तृत विवेचन करण्यास जागा नाही, पण निर्देश करतो— (अ) स्वरद्वितीकरण (डिफ्थॉंगागम्येशन), (आ) द्वंद्वस्वरकीकरण (मानाफ्थॉंगागम्येशन), (इ) स्वरलोप, (ई) द्वितीकरण, (उ) वर्णनिमग्नन, (ऊ) विभिन्नीकरण, (ऊ) वर्णलोप, (ऊ) वर्णागम बरेरे. हे फरक निरपेक्ष असतात याबरोबर प्रत्येक भाषेने उच्चारान्या बाबतीत काही सापेक्ष फरक होत असतात. म्हणजे एका वर्णाशिजारी दुसरा वर्ण आला असता काही परिस्थितीत त्या वर्णात फरक होतो (१) गुण, वृद्धि व संप्रसारण हे संस्कृत शब्दांमध्ये आपणांस दिसतात, (२) अन्त्यलोप—दावळ—कटळ—कटें, (३) स्वरलोप—गम—जमु, (४) सामिष्य परिणाम—मुनवर्ण, (५) स्वरागम—हरी—अस्तुरी, (६) स्वरभक्ति—स्वत—सवता, —यास तारास, बर्ष—वरीस, इन्द्र—इन्द्र, (७) अवयवलोप—मुके केलें—मुकें, (८) वर्णलोप—बीवन—जिणे, (९) वर्णभ्रष्टास—मघाह—महघा, लघु—हळू इत्यादि.

प्रिमचे एव हाहि एक महत्वाचा धर्मनियम आहे. त्याम-ये ईश्वरोपवीय भवता मूळ आर्यन् मापेंतील वर्णांचे प्रोक्षमून गोंथिक भाषेत व नंतर जर्मन भाषेंत जाताला रूपंतर कसको होत जातें तें दाखविलें आहे. उदा. ईश्वरोपवीय भाषा-तील प, त (ट), क या वर्णाबद्दल गोंथिक भाषया प्राचीन भाषांत अनुक्रमे क, फ, ह हे वर्ग येतात व नंतर त्यांचे जागी उच्च जर्मन भाषेत ब, द, ग हे वर्ग येतात. यांचक पुढे थोडी दुरुस्ती करून म्हणेलें जर्म दाखविलें कीं संस्कृत भाषेंतील प, त, क या वर्णांपूर्वी अग्लेरया वर्णावर जर आपात नसेल तर त्यांचे रूपांतर क, फ, ह मध्ये होऊन लागलीच ब, द, ग मध्ये होतें. तसेंच संस्कृत धिवा आर्यन् भाषेंतील युरोपीय एवढा अर्धवर्ग येणाऱ्या कण्ठ्य वर्णाबद्दल तालव्यवर्ग येतात. हा तालव्य नियमहि महत्वाचा आहे.

साहचर्यमूलक भेद—ध्वनिविषयक विद्यमात्रायेन सादर्य हेहि ध्वनिविषयक फरक पडून आगण्यास कारण होतें. आपण दाखोतील उच्चारांमध्ये फरक झालेला असो दोन उदाहरणें घेतलीं कीं एकांमध्ये ध्वनीबरोबरच अर्धामध्ये फरक झालेला आहे व दुसऱ्यामध्ये केवळ ध्वनीतच फरक झाला असून अर्थ कायम राहिला आहे. सर आपणांस जसे आहटून येईल कीं, दुसऱ्या उदा. ह्मणांत ध्वनिविषयक नियम हें फरकाचें कारण असून पहिल्या उदाहरणांत सादर्य हें कारण असण्याचा संभव आहे. ज्या भाषेंचे आपणांस साधारण ज्ञान आहे त्या भाषेमध्ये बोलत असतांना आपल्या मनांतील निरनिराळ्या तन्हेचे विचार व्यक्त करताना शब्दांची निरनिराळीं रूपे आपणांस सहज बनविता येतात. परंतु अशा तऱ्हेने विशेषणांची क्वाविशेषण बनविणे, क्वा पदार्थांची निरनिराळीं रूपे बनविणे किंवा नामांची लिप्य-बचन-विमर्शतीप्रमाणे निरनिराळीं रूपे बनविणे ही मोष्ट आपणांस केवळ स्मरणशक्तीच्या साहाय्यानें शिक्कें रीतीनें करतो येत असं म्हणजे बरोबर होणार नाही. कणाच्याहि स्मरणामध्ये एव तऱ्हेचीं रूपे राहणे शक्य नाही. हीच गोष्ट भाषेंतील सर्व ध्वनींच्या ज्ञानाच्या अक्षय्यतेपद्धत पर्वतश्रीनें सांगितली आहे. 'बृहस्पतिरिदमय दिव्यं ब्रह्मसहस्रं प्रतिपदोक्तवानो शब्दानां दाढपापायणं प्रोवाच नान्तं जगाम ।' (पा. मदा. १.१.१). या गोष्टीची तितकी जहराहि नाही. कारण मनुष्य बोलताना शब्दांची योग्य तीं रूपे बनविण्याची प्रवृत्ति त्यास स्वाभाविकच होऊन त्याच्या स्मरणांत नसेलें कीं रूपेहि तो वापरतो. हीं बनविताना तो बऱ्हा प्रत्ययहि जोडतो. यावेळीं जर प्रत्येक वेळीं त्यास स्मरणदाक्षीचा उपयोग करणें जर पडेल तर त्यास न चाचपडतां बोलतांच येणार नाही. बहुश्रुति असो अर्थ कीं, आपल्या स्मरणांत फारच थोडीं शब्दांचीं रूपे तयार असतात. परंतु त्याबद्दल आपणांस सर्वसामान्य रीतीनें जर तीं शब्दांचीं रूपे बनविता येतात. याच क्रियेस सादर्य हें नांव आहे. आपल्या बोल्यामध्ये विशिष्ट कार्ये करणारे बऱ्हा प्रत्यय असतात व वेळेवर निचाराबरोबरच त्याची उपस्थिति मनामध्ये होऊन आपल्या आपणांत आपण त्यांची योजना करतो. यावरून आपल्या भाषणांत व्यवहारांमध्ये आपण स्मरणशक्तीपेक्षा सादर्य या गोष्टीचा वास्तविक अधिक उपयोग करतो. अशा तऱ्हेनें बनविलेलीं बहुतेक रूपे शुद्ध असतात परंतु त्रिकेकदा मनावर काही विशिष्ट संस्कार होऊन एकाच पिढीनें वापरलेल्या रूपांमध्ये व दुसऱ्या पिढीनें वापरलेल्या रूपांमध्ये फरक पडण्याचा संभव असतो विशिष्ट रूप हे शुद्ध किंवा अशुद्ध ठाविजे हे त्या वेळच्या त्या समाजाच्या रुढीवर अवलंबून असते कीं रूपे रुज आहेत तीं शुद्ध समजण्यांत येतात व रुज नसेलें अशुद्ध समजणें जातात. परंतु दोन्हीही रूपे एकाच पद्धतीनें बनविलेलीं असतात. विशिष्ट व्यक्तीनें वापरलेलें विशिष्ट शब्दाचें रूप रुज रूपापेक्षा भिन्न किंवा अशुद्ध असण्याचें कारण त्याच्या मनांतील त्या रूपाच्या कल्पनेशीं इतर गोष्टींचे असलेले साहचर्य इतर समाजाच्या मनांतील साहचर्ये यामध्ये असलेला फरक हे होय अशा तऱ्हेचे कल्पनासाहचर्यावरून बनलेले निरनिराळे शब्द किंवा रूपे आपणांस प्रत्येक भाषेच्या इतिहासांत निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या तऱ्हेनें बनलेलीं आढळतात. आपल्या मनामध्ये विशिष्ट शब्दांचे निरनिराळ्या वर्गाशीं कल्पनासहचर्य असतें. उदा. (१) त्या शब्दाचा अर्थ. (२) त्यानें व्याकरणविषयक कार्ये, (३) दृश्यवस्तुत्व हे. जेव्हा विशिष्ट शब्दाच्या रूपांमध्ये एकापेक्षा अधिक गोष्टींचे साहचर्य असेल तेव्हा त्यांचे रूप शुद्ध बनण्याचा अधिक संभव असतो. यांतील अर्थविषयक साहचर्य पुढीलप्रमाणे निरनिराळ्या तऱ्हेचे असू शकेल—(१) आसुवेष-पिता, माता, बंधु, सखा इ (२) 'इदमनविषयक-उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा इ. (३) प्राण्याची नावे—(अ) जंगली—सिंह, बाघ वगैरे, (आ) पाळीव—कुत्रा, मांजर वगैरे. याप्रमाणे आपण शब्दाच्या निरनिराळ्या विमर्शा, क्वापदार्थांचे कार्ये वगैरेचे गट कल्पून आपल्या स्मरणांत ठेवतो व अशा तऱ्हेनें नोल्याऱ्याच्या मनांत भाषेंतील प्रत्येक शब्द कोणत्या तरी विशिष्ट गटांत अंतर्भूत असतो व त्याचा अर्थ त्याशीं संबंध असतो. या आपल्या गटास आपण साहचर्यसंपन्न म्हणूं दुसऱ्या तऱ्हेचा साहचर्यसंपन्न व्याकरणविषयक किंवा वाक्यांतील कार्ये यावरून बनलेला असेल. याच्या साहाय्यानें आपण नामांची अनेकवचनें, विशेषणांची क्वाविशेषणें वगैरे बनवितो. अशाच तऱ्हेच्या कालविषयक साहचर्यसंपन्न आपण क्वापदार्थांच्या निरनिराळ्या काळांचीं रूपे बनवितो. उदा. धरणे—धारले, भरणे—भारले,

परंतु आपणांस कित्येकदा जी अशुद्ध रूपे बनलेली आढळतात तीं हि वास्तविक याच पद्धतीने बनविलेली असतात. आपण अशुद्ध रूपांस सशोषमादर्याने बनविलेलीं असे म्हणतो परंतु तीं बनविणारा आपल्या ह्मणीने शुद्ध म्हणूनच बनवीत असतो. परंतु परिणाम मात्र आपणास निराळाच झालेला आढळतो. उदा. मरने याचे भूतकालवाचक मेला हे रूप पाहून त्यावरून एखाद्याने चरणे याचे जर चेला असे रूप केले तर त्यास अशुद्ध म्हणूं परंतु त्यांत त्याच्या पद्धतीचा दोष नसून त्यास चरणे याचे चरला, सरणे याचे सरला अशा तऱ्हेची रूप बनतात व मरने व चरणे ही दोन क्रियापदे एका गटातील नसून भिन्न गटांतील आहेत ही गोष्ट माहीत नसते व त्यामुळे माहीत असलेल्या रूपावरून व सादरयावरून तो मळेतच रूप बनवितो एवढेच. अशा तऱ्हेने जेव्हां आपणांस एखादा मनुष्य अशुद्ध अथवा अमलेंच रूप वापरताना आढळतो तेव्हां त्यासहि वास्तविक काही कारण असतं व तें कारण शोधून काढणे म्हणजे त्याच्या मनातील कल्पनासाहचर्ये शोधून काढणे ही गोष्ट मोठी मनोरंजक आहे. जर हे साहचर्य आपल्या मनातील साहचर्यांपेक्षा भिन्न असलं तर सादरयामुळेच तो मनुष्य भिन्नरूपेच रूप बनवितो, ही गोष्ट उघड आहे. आतां विशिष्टशब्दांचे रूप शुद्ध कोणतं हे त्या शब्दांशी संबंध असलेल्या शब्दांच्या गटावरून किंवा तें रूप आपेमध्य द्वारंवार वापरले जाण्यावर अवलंबून असतं. स्वीड याने असे दाखविले आहे कीं, शब्दांची जी अपवादरूपे रूपे आपेमध्ये रूढ असतात तीं बऱ्याच अतिशय सामान्य अथवा नेहमी वापरल्या जाणाऱ्या शब्दांचीच विशेष राहतात. कचित आढळणारी रूपे हळू हळू सामान्य शब्दांच्या कर्तव्ये येण्याचा संभव अधिक असतो. एकाच वाक्यप्रचारात आढळणाऱ्या शब्दांमध्येहि अशोच साहचर्याची वरपणा उद्भवत होते. एकाच धृत्वातून बनलेल्या शब्दांची काही परिस्थितीमध्ये इतकी भिन्न रूपे होतात कीं, त्यांचे मूळ एकच असलं असे वाटेनासे होते अशा वेळीं तो शब्द आपल्या सूक्ष्म गटानून निवून दुसऱ्याच गटात सामील होतो. कित्येकदा असे प्रतिपादण्यात येतं कीं; स्वनिविषयक फरकांच्या नियमांमध्ये सादरयामुळे घाटाळा होण्याचा संभव असतो. परंतु वास्तविक असे असतं कीं स्वनिविषयक नियम आपले कार्य निश्चितपणे करीतच असतात. परंतु काही बाबतीत कल्पनासाहचर्याचा जोर इतका असतो कीं, त्यामुळे विशिष्ट शब्दांचे तशाच तऱ्हेच्या रूपांतर न पावलेल्या शब्दांच्या सादरयामुळे पुढां मूळ रूपाचे परावर्तन होतं. अशा वेळीं रूपांतर पावलेला व मूळ रूपातील असे दोन्ही शब्द आपेमध्ये रूढ होतात व कित्येकदा ते द्विविध भिन्न अर्थांनी वापरले जातात व त्यांच्या रूपामध्ये जिनक अंतर अधिक असलं तितकं त्यांच्या अर्थामध्ये अधिक अंतर राहण्याचा संभव असतो. ही वादरूप मूलक रूपे बनण्याची क्रिया प्रत्येक आपेच्या इतिहासामध्ये आपणास सर्व काळात आढळून येते व त्यामुळे आपेमध्ये काहीतं रूढीये माणण्याचे कार्य व त्यावरून वाच नवोन नवोन साहचर्येच बनवून त्यांपासून नवीन नवीन प्रकार बनविण्याचे कार्य प्रत्येक जिवत आपेमध्ये चालू असतं. ही नवान साहचर्ये प्रथम एखाद्या व्यक्तीच्या मनात उत्पन्न होतात व त्यांचा एकंदर समाजाच्या मनावर जिनक्या मानांने परिणाम होईल त्यावर तत्काल शब्दरूपे आपेत कायम राह्ये अगर न राह्ये हे अवलंबून असतं. जर व्यवस्थितविषयक साहचर्येवरूनचा समाजावर काहीच परिणाम नाला नाही तर तत्कालरूपे समाजातील व्यवहारांमध्ये लुप्त होतात. तसेच शास्त्रज्ञांनी एका समाजामध्ये स्वनिविषयक फरक पडण्याची विशिष्ट प्रवृत्ति आढळते त्याप्रमाणे या कल्पनासाहचर्याची व सादरयामूलक रूपे बनविण्याची पद्धति विशिष्ट समाजामध्ये भिन्न भिन्न असत. व त्या त्या प्रमाणे त्यांच्या बोली अथवा पोटांमार्फात घनत अमनात जेव्हा आपणांस अशा भिन्न साहचर्येवरून असलेल्या लोकांच्या बोलीतील काही निराळीं शब्दरूपे बनलेलीं आढळतात तेव्हा आपण त्यांस अशुद्ध किंवा व्याकरणगुट म्हणतो. परंतु आपण त्यांचेही अशा तऱ्हेने शब्दांच्या रूपांची शुद्धता टाविण्यास वास्तविक कोणतेंच प्रमाण नसतं ही गोष्ट विचित्री विशिष्ट बोलीमध्ये विशिष्ट साहचर्येवरून प्रचलित असतात. व त्या सर्व समाजास सामान्य असतात. त्यामुळे तत्कालक बनलेलीं रूपे त्या आपेमुळे शुद्ध असतात. त्यामुळे एखाद्या समाजाची भाषा शुद्ध रीतीने चालणे म्हणजे त्या समाजातील या साहचर्ये कल्पनांचे पूर्णपणे प्रदूषण करणे होय. कोणत्याहि आपेच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना आपणास या तऱ्हेची ध्वनिनियमापक्षा सादरयामूलक रूपे बनलेलीं वारवार आढळतात व अशा वेळीं आपले काम त्या साहचर्येवरूनचा संशोधन काढणं हेच होय. ह सगळे वारवार बदलत असून निरनिराळ्या काळी निरनिराळे सच बनण्याची प्रवृत्ति असते व ही क्रिया प्राचीन आर्यकालापासून आजतागायत चालूच आहे.

वाक्यविषयक व अर्थ व्यपयक फरक—ध्वनिविषयक पद्धतींवर फरक हा प्रथम निरनिराळ्या वैयक्तिक अनुभवांवरून ज्ञात होता. परंतु अशा तऱ्हेने आपणास त्याची अनेक उदाहरणावरून एकदा जाणीव झाली म्हणजे समाजात तो नियमितपणे रूढ झालेला आपणास आढळून येतो. व हा प्रकार आपणास केवळ ध्वनीमध्येंच आढळतो असे नव्हे तर स्वरापात, उच्चस्वरोच्चर, म्हणजे शब्द व मनुष्य इत्यादि गोष्टीतहि आढळतो तेव्हा हा ध्वनिविषयक फरक केवळ शब्दांच्या उच्चारामध्येच होत असलं व त्याचा अर्थावर परिणाम होत नसेल तेव्हा त्यास आपण क्वच ध्वनिविषयक फरक असे म्हणतो. उदा.

करोनि-कहन, इहोनि-महान, विपला-दिला, इत्यादि फारक अर्थभेदास कारण होत नाहीत. परंतु उन्हाई इतरभेदाबरोबर अर्थभेदही होत असले तेन्नां त्यास वेचल ध्वनिविषयक फारक असले म्हणता येणार नाही. याप्रमाणे शब्दाच्या उच्चारभेदाबरोबर अर्थभेद साध्याची उदाहरणे आपणांस अनेक देता येतील. कवीं कवीं एकाच शब्दाच्या उच्चारभेदासुद्धे त्याच्या दोन स्वरूपात अर्थभेदही झालेला आपणांस आढळून येतो. उदा. टाळ (राज), टाहळा (पंज), पाळ (जंगलाची) काळा (पग) कित्येकदा वाक्यरचनेक्या वाचपीतहि कालांतराने आपणांस फारक झालेला दृष्टीस पडतो. अर्थभेदाच्या बाबतीत आपणांस एक गोष्ट लक्षात घेवली पाहिजे की, परविशिष्ट शब्दास एखाद्या भाषेमध्ये विशिष्ट काही विशिष्ट अर्थ द्या असला तरी त्या शब्दाच्या स्वरूपामध्ये व अर्थामध्ये स्वाभाविक किंवा अंतर्हित असा काहीच संबंध नसतो. यामुळे शब्दाच्या स्वरूपात बदल होण्याचे व अर्थात बदल होण्याचे कार्य स्वतंत्ररीतीनेहि होत असण्याचा संभव आहे. कित्येकदा शब्दांच्या स्वरूपात बदल होईल पण अर्थ जुनाच कायम राहील, व या दोन फरकामध्ये परस्परसंबंध कोणताच नसेल व अशा तऱ्हेचे शब्द व त्याचा अर्थ ही इतकी निगडित नसतात ही गोष्ट आपणांस भाषेच्या ऐतिहासिक अभ्यास केल्या असता दिवून येईल व यामुळेच आपणांस जेथे शब्दाच्या स्वरूपामध्ये बदल होई किंवा न होई याबरोबर अवलंबून नसलेला अर्थामध्ये बदल झालेला आढळतो तेन्नां त्यास आपण अर्थभेद असे नांव देतो. याप्रमाणे जरी आपण आपो-सील फरकांचे ध्वनिविषयक, स्वरूपविषयक, वाक्यविषयक व अर्थविषयक असे वर्गीकरण केले तरी हे एकमेकांशी इतके संबंध किंवा मिश्र असतात की, त्यांची एकमेकांवरील व्याप्ति आपणांस टाळता येणे शक्य नसते. उदा. आपणास काही शब्द असे आढळतात की, ज्यांचा उच्चार व अर्थहि जवळ जवळ सारखेच असतात व त्यामुळे आपण त्यांचा एकमेकांशी संबंध जोडतो. परंतु त्यामध्ये कोणत्याहि तऱ्हेचा ऐतिहासिक संबंध नसतो. उदा. ई हॅरोप्रास व अँप्रागस. या प्रकारास लौकिक व्युत्पत्ति असे नाव देतात. या लौकिक व्युत्पत्तीमध्ये ध्वनिविषयक, अर्थविषयक किंवा ध्वनि व अर्थविषयक अशा कोणत्या तरी एका प्रकारचे सादरप सुखायी असते. अनुष्वाची प्रवृत्ति जनामध्ये निरनिराळ्या शब्दांचे राठ अथवा संप बनविण्याकडे असते व एकाच शब्द त्यास मानगडीचे वाटतात. त्यामुळे आकस्मिक सादरयामुळे काही शब्द भल्याच गढामध्ये अंतर्भूत केले जातात. ही गोष्ट विशेषतः परकीय भाषेतून घेतलेल्या शब्दांच्या बाबतीत आपणांस आढळून येते. तथापि ज्या शब्दांची व्युत्पत्ति नाही ती फारसे प्रचारात नसतात असा स्वभावातील शब्दांच्याहि बाबतीत घडून येते अशा तऱ्हेची लौकिक व्युत्पत्तीची उदाहरणे सर्व आपणांस समानास्त प्रमाणात आढळून येतात. अशा तऱ्हेच्या लौकिक व्युत्पत्तीचे वर्गीकरण करणे कठिण आहे. तथापि त्याचे पुढे दिव्याप्रमाणे तीन प्रकार करता येतील, (१) ध्वनि व अर्थविषयक सादरयमूलक, (२) केवळ ध्वनिविषयक सादरयमूलक, (३) केवळ अर्थसादरयमूलक.

गौरवोक्ति अथवा पर्यायाक्ति—या लौकिक व्युत्पत्तीसारखाच औचित्य, भीति, सम्पत्ती इत्यादिवद्भक्त्या आपल्या मनात ज्या कल्पना असतात त्यामुळे शब्दांच्या अर्थात फारक घडून येतो. ज्या शब्दांचा अर्थ अपवित्र, विमोक्षक अभिय, आसदायक, आधार्मिक इ. प्रकारचा असेल तेथे त्यांच्या स्वरूपामध्ये फारक घडण्याची प्रवृत्ति आढळते. यास धर्मवित श्राम्यत्वापरिहार, किंवा गौरवोक्ति असे नाव देता येईल. ही प्रवृत्ति आपणांस सुस्पष्टपण व अस्पष्टपण संच कोठात आढळते. व याच कारण त्या शब्दांचा त्या प्रत्यक्ष वस्तूशी संबंध जोडण्यात येऊन त्या वस्तूचे अभिव्यक्त त्या शब्दांसहि जोडण्यात येते हे होय. या प्रकारामुळे शब्दामध्ये पुढील तऱ्हेचे फारक घडून येतात (१) ध्वनिविषयक भेद, उ. परसाकडे-परशुराम पाटलाकडे, लष्ठी-लक्ष्मी, (२) समानार्थक शब्दप्रयोग पैल-गार्होचे प्राणनाथ, धेतुल्लभ; लड-लूळ (३) नास्त्यर्थक शब्दप्रयोग दरिद्री-निष्कांचन, विटाळ-अशुचिता, अशोच इत्यादि

अर्थमूलक शब्दस्वरूपभेद—शब्दामध्ये रूपभेद व्हावयाचे अनेक प्रकार आहेत हे करतांना कर्त्याच्या अनात शब्दाच्या स्वरूपामध्ये फारक करावयाचा ही गोष्ट प्रासुल्याने नसते. विशिष्ट शब्दांच्या अर्थामध्ये कालांतराने असा फारक पडतो की, त्या शब्दांच्या मूळ स्वरूपामध्ये तो अर्थ व्यक्ता करण्याचे पूर्ण सामर्थ्य नाही असे वाटू लागते व ही लणीच असून कालव्याकरिता मनुष्य आपल्यामनाने त्या शब्दांच्या स्वरूपात बदल घडवून आणतो. किंवा शब्दांच्या मूळ स्वरूपाबद्दलची कल्पना काही कालांतराने बदलते व विशिष्ट अर्थ व्यक्त करण्यास ते विशिष्ट स्वरूप उपयोग वाढून त्यामध्ये फारक घडवून आणण्याची प्रवृत्ति होते. उदा. (१) कवीं कवीं मूळ शब्दतील काही भाग प्रत्ययस्वरूपी आहे अशी समजूत होते. व त्यामुळे कवीनच स्वरूपात एखादा कवीन शब्द त्या मूळ शब्दापासून तयार करून घेतो. उदा. अक्षर-सुर-सूक्ष्म; अदिती-दिती-दैत्य, (२) कित्येकदा प्रत्यय हाच मूळ शब्दास सामोला होतो व अशा तऱ्हेचे नवीन शब्द घडून येतात. तिळेल तेल, कोबरेल तेल; (३) कित्येकदा काही स्वतंत्र शब्दास साधुगिक अर्थाने प्रलयाचे स्वरूप येते व त्याबद्दल अनेक शब्द बनविण्यात येतात. उदा.

वाह=वाहन, घोडा यंगरे मनुष्य किंवा सामान वाहणारा यावरून कारंवाह (चिटणीस), भारवाही (कुटुंबाचा पोषणकर्ता). (४) कित्येकदा एखाद्या सामासिक शब्दाची रचना मूळ कवी झाली आहे ते व समजता निराळ्याच तऱ्हेने बनली असावी अशी कल्पना होऊन त्यामुळे काही शब्दांच्या स्वरूपात बदल होतो. (उदा. इ. चाइल्डहुड, स्टेटफास्ट). कित्येकदा परकीय भाषेतील उद्गम किंवा प्रत्यय उसने घेतल्यानेहि शब्दांमध्ये बदल झालेले आढळतात.

शब्दस्वरूप भेदांचा वाक्यरचनेवर परिणाम—अशा तऱ्हेने शब्दांच्या स्वरूपात बदल होत गेले म्हणजे ज्याप्रमाणे ध्वनिविषयक फाकासुने शब्दांमध्ये स्वरूपाविषयक फरक होतात तसे भाषेमध्ये वाक्यरचनेच्या बाबतीतहि फरक होतात. उदा. द्विवचन व प्रथमेचे एकवचन ही रूपे आतां मराठीतून अजिबात नाहीशी झाली आहेत. किंवा विभक्तीचे कार्य शब्दयोगी अन्वयाकडूनहि स्पर्शान्या मराठी भाषेत होतं. तथापि ध्वनिविषयक किंवा स्वरूपाविषयक बदल होण्यापेक्षा वाक्य रचनाविषयक बदल होण्याची क्रिया अधिक मंद असते.

शब्द व अर्थपरिपत्ति—आपण वर पाहिलेच आहे की, शब्दांच्या स्वरूपातील ध्वनिविषयक फरक व त्यांच्या अर्थोत्तील फरक याची गति भिन्न भिन्न असून त्यांचा परस्परसंगी संबंध असतोच असे नाही. उदा. सं. प्रथि, म. गांठ यामध्ये रूपभेद झाला असला तरी अर्थभेद झालेला आपणांस दिसत नाही. विशिष्ट शब्दांला विशिष्ट अर्थ कसा प्राप्त होतो यासंबंधी सर्वसामान्य अथा निश्चित नियम आपणांला सांगता येणार नाही. आपण जेव्हा प्रथम तयार झाली किंवा आपा मुळीच अस्तित्वात नव्हती तो काल आपणापासून अत्यंत दूर आहे. कारण सा केवळ काही विशिष्ट कल्पनांघोतक असे विशिष्ट ध्वनिसमुच्चय आपणांकडे परंपरागत झालेले आढळतात. व त्यांचा आपणांस फार तर तार्किकदृष्ट्या व मानसशास्त्रीयदृष्ट्या दृष्टकारण करून अन्वयास कदाचित् येणे शक्य आहे. जेव्हा आपल्या मनामध्ये एखादी कल्पना येते व ती व्यक्त करावी अशी आपणांस स्फूर्ती होते तेव्हा आपणांजवळ असलेल्या ध्वनिसमुच्चयाच्या साहाय्याने आपण ती व्यक्त करतो व त्या विशिष्ट ध्वनिसमुच्चयास तात्काल्यावोधक अर्थ प्राप्त होतो. हीच गोष्ट शंकराचार्यांनी आपल्या भाष्यांत व्यक्त केली आहे. 'प्रज्ञापतेरपिच्छः सृष्टेः पूर्वैरेविकाशश्चा मृतसि प्रागुचैव पञ्चातनदनुगतानयान् समभजैतिगम्यते । स मृतिरित्याहास स मृमिमृजत ' (सि. प्रा. २।१।४१). हीच कल्पना वैशेषिक सूत्रात 'बुद्धिपूर्वा वाक्यरूपं तदर्थं' या शब्दांनी व्यक्त केली आहे. [वे. सू. १.१.१] विशिष्ट कल्पना विशिष्ट ध्वनिसमुच्चयाने व्यक्त करणे हे कार्यहि प्रत्येक व्यक्ती आपल्या पूर्वसंस्कारातुरूप करीत असते. यामुळे प्रत्येक ध्वनिसमुच्चयाशी विशिष्ट अर्थ परंपरेने निगडित होतो. शब्द आणि त्याचा अर्थ यांचा परस्पर संबंध काय यासंबंधी भारतीय पंडितांनी फार मनोरंजक चर्चा अनेक ठिकाणी केलेली आढळते. उदा. पतञ्जलीने महाभाष्यात 'गौरत्यप्रकः शब्दः' या प्रश्नास तो रूप, इय, क्रिया, गुण, आकृति इत्यादि वाचक नयून 'कस्तर्हि शब्दः' म्हणून पुन्हा प्रश्न करून 'येनोच्चरितेन सास्नालपूलकदलुविषागिना संप्रत्ययो भवति सशब्दः । अथवा प्रतीत पदार्थो लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते' असे उत्तर दिले आहे व शेवटी 'तस्माद् ध्वनिः शब्दः' असा सिद्धान्त सांगितला आहे. तसेच शब्दातील वर्णापासून अर्थोद्गम कसा होतो याबद्दल थोडक्यात श्रीधरकाचार्यांनी शब्दरायणसूत्र भाष्यांत विवेचन केले आहे. 'व्यक्ताद्वारेभ्योऽन्वयप्रवृत्तानन्तरं समस्त प्रत्ययमर्शाभ्यामुच्यते तादृशाएव प्रत्ययभासमानास्त्वन्तर्मयमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णावादिनां लघोयुक्ती कल्पना । स्फोटदादिनस्तु दृष्टानिरदृष्टकल्पनाच वर्णाद्येन क्रमेण ग्रहमाणः स्फोटो व्यक्षयन्ति स स्फोटोऽर्थे व्यनकीति गरीयसी कल्पना स्यात् । (वेन्दतसूत्रभाष्य १.३.२८) न्यायसूत्रांत 'आस्तोपदेशसाम्यात् शब्दादर्थसंप्रत्ययः' [न्यासू. २-१-५२] व याचे पुढील ५६ व्या सूत्रावरील भाष्यांत वात्स्यायनाने शब्दार्थसमाचयः 'वः पुनर्यसमयः । अस्य शब्दस्येदमर्थज्ञातमभिप्रेयमिति अभिधानाभिप्रेयनियमयोगः ।' असे स्पष्टीकरण केले आहे. महाभाष्यात 'कथं पुनर्ज्ञाते सिद्धः शब्दोर्थे संबधेति । याचं 'लोकतः' असेच उत्तर दिले आहे. [पा. म. १.१.१] 'अनेन शब्दभाष्यमर्थोद्गमः इति संकेतः । याप्रमाणे समाजसंकेताने शब्दास अर्थ प्राप्त होतो. ही गोष्ट सर्वमान्य आहे व साहित्यशास्त्रकारांनी साक्षात्संकेतज्ञ अर्थ तो अभिधा अथवा वाक्यार्थ असेच म्हणले आहे. आतां विशिष्ट भाषेतील अर्थविषयक विकास एका दिशेने होत गेले व ध्वनिविषयक विकास निराळ्याच दिशेने होत गेला तर त्यामध्ये फरक होणे साहजिक आहे व अशा तऱ्हेने दोन्ही विकासांची प्रवृत्ति भिन्न असणेहि शक्य आहे. कारण विशिष्ट ध्वनिसमुच्चय तयार होणे व त्यास विशिष्ट अर्थ प्राप्त होणे या दोन क्रिया यांचे फल जरी एक असले तरी त्या भिन्न भिन्न परिस्थितीत चालू असतात. आतां विशिष्ट अर्थामध्ये फरक पडला आहे ही गोष्ट आपणांस विनम्र रीतीने कळण्यास शब्दांचे अर्थ व आपा यांचा मनाशी संबंध आहे ही गोष्ट ठाऊक असली पाहिजे. दोन ध्वनी एका शेजारी ठेवल्याने जर त्यांचेर मानसिक क्रिया झाली नाही तर त्यापासून अर्थनिष्पत्ति होणे शक्य नाही. व ही मानसिक क्रियाहि जेव्हा वकता आणि श्रोता ह्या दोघांच्याहि मनांत एकाच स्वरूपात होईल तेव्हा एकाच भाषण

आपणांम असेच मित्र मित्र अर्थ मित्र इत्यादीं समास केले असतां झालेले आढळतात. अशा तऱ्हेने शब्दामध्ये त्याच्या वाक्यांतील स्थानावरून, आधातावरून, ध्वनीवरून, वर्णरहित परक झालेला आपणांम दिसून येईल तसेच द्विवचनाचा लोप विभ-
क्तीचा लोप इत्यादि गोष्टींमध्येहि आपणांम भाषेमध्ये बसबस परक पडत जात त ह दिसून येईल.

शब्दांच्या लोप—तथापि आपणांम भाषेमध्ये अशीं शब्दः अजीबात काळानेने लुप्त झालेले आढळतात यांतील वृद्ध माणसाने अथवा आजाने उच्चारलेले शब्दः नातवास अगदी अपरिचित होणत जुने प्रथ चाळीत असतांना तर आपणांम ही गोष्ट अधिक स्पष्ट दिसते. ज्ञानशक्तीच्या वाढचे द्विती तरी शब्दः आज अपेक्षेने अजीबात गेले आहेत, विदितः सामान्यक शब्दांतील अनेक शब्दांचा लोप होण्याची क्रिया अगदी स्वाभाविक दिसत ही गोष्ट आपणांम वैदिक भाषेत एकच पदार्थावाचक असेलली अनेक नामे अभिजात संस्कृत म येत लुप्त झाली यावरून दिसून येते सामान्यतः. जवळ जवळ सारखीच वल्गुना व्यक्त करणारे दोन शब्द असल्यास त्यांच्या अर्थामध्ये थोडा फार फरक शब्दांच्या क्रिया प्रत्यक समाजात आढळते उदा पोथी व पुस्तक या दोन शब्दांनी दोन निरनिराळ्या तऱ्हेचे प्रथ व्यक्त होतात अम जेथे होणार नाही तेथ एक शब्द लोप पावतो. केव्हा केव्हा विशिष्ट शब्द समाजातील एका विशिष्ट गटामध्येच लुप्त होनात व इतर समाजात ते प्रचलित असतात.

नवीन शब्दांचा प्रवेश—तथापि लुप्त होणाऱ्या शब्दांचे प्रत्येक भाषेमध्ये नवीन शब्द रूढ होण्याची क्रिया मात्र अधिक जोराने चालू असते सध्याच्या शब्दांनी भाषेचे उदाहरण घेतल्याम तींतील शब्दमयति पूर्वीच्या शब्दांच्याहि कालापेक्षा अधिक आहे व शास्त्रीय ज्ञान व संशोधन यांची वढ व त्याचा व्यवहारांत उपयोग प्रमुखाचा वाढत असणारा वढाव व व्यवहार व बदलणारी परिस्थिति आणि विचार, जगातील मित्र मित्र प्रगतीतील लोकांम गेल वाढत असणारे वृद्धन-
वळण व्यापार व उद्योगधंदे यांची अवाढव्य प्रगति व मालाची प्रचंड वेळान-वेळान व वाढत्या मोठी यामुळे लिखित भाषेची वाढ झपाट्याने होत असून शिक्षण सामान्य लोकांमध्येहि वाढत आहे. या सर्व व इतर अनेक गोष्टी मिळून सामान्य लोकां-
चीहि शब्दसंपत्ति झपाट्याने वाढत आहे. व ज्या शब्दांस आपली भाषा समृद्ध व्हावी अशी इच्छा असेल त्याने आपला अनेक-
विध कार्याची व्याप व शिक्षणाचा प्रसार वाढविणे जरूर आहे भाषेमध्ये नवीन नवीन तयार होणारे शब्द सर्वच लोकांमध्ये सारख्याच प्रमाणात रूढ होतात अस नाही तर त्यातील काही-उदाहरणार्थ शास्त्रीय परिभाषा ही विद्वान लोकांतच रूढ होऊं
शकते व काही-मात्र सामान्य जनांपर्यंत पोचतात प्रत्येक शब्दांने विशिष्ट व निश्चित व्यवसाय व्यक्त व्हावी व प्रत्येक कल्पनेस स्वतंत्र शब्द असता म्हणजे सामान्यक शब्दांच्या अर्थवैज्ञानिक निश्चित असाव्या ही अलीकडे वाढत असणाऱ्या प्रवृत्ति भाषेमध्ये नवीन नवीन शब्द रूढ होण्यास बरीचशी कारणीभूत होते. शब्दांनी भाषेमध्ये तर अशा तऱ्हेचे सामान्यक शब्द अनेक भाषा-
तून येत असल्यामुळे त्यांचे अर्थ निश्चित करणे त्या भाषेस अलीकडे जरूरीचे वाढते उदा. स्टूल, चेअर, डेड, चीक, सिम्फनी, इंपॅशन इ. मराठी भाषेतहि टेबल, चूक, खिळा, खील, मोळा, रूकू, बालट, घुरमा; किंवा अडसर, अडणा, कडो, चपराय, पोस्ट, खील, हॉन्ड्राय या शब्दांच्या अर्थात एकच कार्य करीत असतां हि भेद कलेला दृष्टीस पडतो.

नवीन शब्दांचे उत्पादन—जेव्हा भाषा प्रथमच तयार होत असेल तेव्हा प्रत्येक शब्द नवीनच बनविण्याची क्रिया प्रामुख्याने चालू असली पाहिजे. नैसर्गिक वनी व क्रिया यापासून प्रथम अनुकरणत्मक, पुनरुक्तिमूक व उद्गारावाचक शब्द तयार झाले असावे. म्हणून मुल्लेहि काही शब्द तयार करतात असे एक मत आहे. यासंबंधी पूर्वी विवेचन केलेच आहे परंतु थोडेच शब्द भाषेतून प्रचलित असलेले वनी व रूढ शब्द यांच्या सहाय्यापासून अथवा त्यांच्या स्वरूपात बदल करून बनविलेले असतात शास्त्रीय परिभाषा सामान्यतः पूर्वीच्या अभिजात म्हणजे संस्कृत, प्राक ऍटिक इतरे भाषांतील धातवरून बनविण्याची प्रवृत्ति आढळते, व असे बनविलेले शब्द फार लाजलचक होत असल्यास त्यामध्ये संशय करण्याचीहि प्रवृत्ति दिसते विशेषतः लैकिक भाषेत रूढ होत अस-ना त्यास सक्षिप्त रूप दिलेले आपणास आढळते अनेक शब्दांच्या आधारावरून नवीन शब्द बनविल्याची आपणास काही उदाहरणे आढळतात उदा सोबोची (स्टॅट्स ऑइल वनी ऑफ न्यू यॉर्क), वेस्ट (थोडे प्ले विट्रूक सप्लाय ऑड ट्रॅम कंपनी), एडसु (ई डी ससुन) टॉमॅको (टायट ऑइल मिल कंपनी), टीवी (टेलिव्हिज्युॉमिस) इ. याशिवाय आपली शब्दसंपत्तिमध्ये भर पडण्याचा एक मार्ग म्हणजे परकीय भाषांतील घेतलेले शब्द होत. यासंबंधी विवेचन पूर्वी केलेच आहे.

पोटभाषा कशा घनतात—आतां एकाच भाषेच्या स्वरूपांमध्ये कालांतराने फरक होऊन निरनिराळ्या पोटभाषा अथवा बोली कशा उत्पन्न होतात हे आपण पाहू वास्तविक मूळ भाषा व तिची बोली यांमध्ये मूलतः काहीच फरक नसतो तर त्यामध्ये मूळ भाषेच्या स्वरूपत व प्रचलित स्वरूपात किती प्रमाणात फरक पडला आहे हे पाहूनच आपण एकीस भाषा व दुसरीस

बोली अये नाव दंतों भाषेमथें फरक पडण्याचा प्रथम व्यक्ति कारण होते व अशा अनेक व्यक्तींमध्ये परक पडला म्हणजे त्या समाजाच्या भाषेमध्ये फरक पडतो. आतां प्रत्येक व्यक्तीच्या भाषेमध्ये काही तरी वैशिष्ट्य असतच, तरी एखाद्या समाजाची किंवा व्यक्तीची भाषा एका स्वतःगर्भी आहे असे आपणांस कसे म्हणतां येईल ? तेव्हां भाषेच्या मधील ज्यास आपण समाज म्हणतो त्याची व्याख्या अशी करता येईल की, जो व्यक्तिमत्त्व सामाजिक दृष्टीन्याच्यामुळे एकाच तऱ्हेची भाषा उपयोगांत आणतो व त्या भाषेतील व्यक्तिमत्त्व असे म्हणतात की, त्यास उपेक्षणीय म्हणता येईल अशा तऱ्हेचा व्यक्तिमत्त्व होय आतां एखाद्या सामाजिक-जरी भाषेच्या त्यास एक राष्ट्र असे म्हणतो तरी असे लहान लहान समाज कोचे असतात व जितका समाज लहान असल तितका त्याच्यामध्ये परस्पर दृष्टीन्या व लागणाऱ्या अधिक असतो अशा तऱ्हेने एखाद्या प्रांतात, जिल्ह्यात किंवा नगरात एकेक स्वतंत्र समाज असून ते इतर प्रांत जिन्हा किंवा शहर यापासून वेगळेच पृथक् असतात व त्यांचा परस्पर वेगळे फारसा परिणाम होत नाही अशा लहानशा समाज त आपणांस दृष्टीन्या व लागणाऱ्या इतर अशाच तऱ्हेच्या दुसऱ्या सम जापझा अधिक असतो परंतु अशा तऱ्हेचा प्रांत किंवा जिल्ह्यातील समाजामध्ये त्यापेक्षा लहान व अधिक निगडित असे खडपात किंवा लहान वाण्यात राहणारे दुसरे लहान लहान समाज असतात व अशा खडपात किंवा वाडीत निरनिराळी कुटुंबात असतात व अशा कुटुंबामध्ये काही व्यक्ती असतात आता आपणांस एकनामिक समाज कोणास म्हणाव हा प्रश्न पडतो सामान्यत एक नाव अशा खडे हा एक एकनामिक समाज होतो साठवत्या साठवामध्ये निरनिराळ्या दर्जाचे व धर्मातील लोकांचे एकनामिक समाज बनतात व कधी कधी लहानशा वाड्यात भागांत राहणारे लहानसे एकनामिक समाज असतात आतां अशा एकाच समाजातील व्यक्तीमध्ये अधिक आपणांस उच्चारभट्ट किंवा उच्चारभेदाची प्रवृत्ति आढळून येत परंतु ती इतरी अल्प असत की, तो त्या व्यक्तीच्या अथवा त्या समाजाच्याहि लक्षात येत नाही हे भेद मानसिक व शारीरिक रचनेमुळे स्वभाव व उपाय मालेने असतात परंतु त्याची वाड विशिष्ट मर्यादेच्या पलीकडे कधीहि होत नाही कारण व्यक्तीची प्रवृत्ति साधारणत आपण देखिलेच्या विशिष्ट वाड्याच्या उच्चारप्रमाणे साकय तितका छंद उच्चार करण्याकडे असते व सर्व समाज एकाच परिस्थितीत रहात असल्यामुळे त्याची मानसिक व शारीरिक प्रवृत्ति एकाच तऱ्हेची बनण्यास परिस्थिति अनुकूल असते व त्यामुळे या समाजाची एकच वाक्यप्रवृत्ति व उच्चारभेदप्रवृत्ति सर्व व्यक्तीमध्ये वसत असत अर्थात् एकाच व्यक्तीमध्ये अशा प्रवृत्ती असतील त्याच जर त्या समाजामध्ये असतील तर त्या प्रवृत्तीस बळकटी येईल व अशा वेळी वैयक्तिक असून समाजामध्ये नमनील त्या क्षीण होऊन लुप्त होतील याप्रमाणे प्रत्येक समाजामध्ये त्यातील सर्व व्यक्तीस सामान्य अशा काही प्रवृत्ती स्वाभाविक व न कळत वास करीत असतात व त्यास निराश्रय करण्याचीहि प्रवृत्ति सामान्यत आढळत नाही याप्रमाणे व्यक्तिमत्त्व भेद साहजिक दिने तर समाजाची भाषा सामान्यत एकच असते असे म्हणता येईल व तीतील फरकहि सामान्यत एकाच दिशेने होत जातोच असे म्हणण्यास हरकत नाही आतां समाजामध्ये अशा तऱ्हेचे भाषेचे एक स्वतः राष्ट्रभाषा एका विशिष्ट परिस्थितीचे अस्तित्व आपण पुढीत घाल आडे समाजा काही भाषिक कारणामुळे सदर परिस्थितीत बदल झाला व त्या समाजातील व्यक्तीतील दृष्टीन्या पूर्वीनकडे कायम राहिल नाही किंवा त्याच्या आयुष्यकालात फरक होऊन निरनिराळ्या व्यक्तींची परिस्थिति भिन्न भिन्न बनत गेली तर आपणांस अशा तऱ्हेने भिन्न परिस्थितीत पडलेल्या निरनिराळ्या व्यक्तींच्या समूहास एकच समाज म्हणून म्हणत यावयाच नाही तर मूल परिस्थितीमध्ये ये निरनिराळ्या तऱ्हेचे फरक झाले असतील व त्या फरकांचे जवळपास लोकांत सामान्यत असल तवेचे लहान लहान समाज एकस्वरूपी राहतील व अशा तऱ्हेचे लहान समाज एकमेकांपासून पृथक्च पावतील व हे पृथक्च न्यामधील परस्पर दृष्टीन्यास होण्या या प्रतिपत्त्यास प्रमाणान्वर अवलंबून असले व अशा तऱ्हेचे या समाजामध्ये पृथक् पृथक् लहान समाज उत्पन्न झाल्यावर प्रत्येक समाजातील प्रवृत्तीची स्वतंत्र वाड होत राहिल व कालांतराने त्यामध्ये आपणांस पुष्कळ फरक पडलला दिसून येईल आतां यातील कोणत्या प्रवृत्तीची वाड विशेष होईल हे त्या समाजाच्या एका राहणीवर व स्वतःपावर अवलंबून असल याप्रमाणे घोटण्या किंवा बोली बनव्याची किंवा ही अशा तऱ्हेचे पृथक्त्व व बलने निरनिराळ्या लहान समाज व त्या समाजातील निरनिराळ्या प्रवृत्तीवर अवलंबून असे व दोन बोलीतील फरक हा त्या बोलीन्या समाजातील पृथक्त्वावर अवलंबून राहिल

पोटुभाषा घनव्याप्ती कारणे—आतां असे पृथक्त्व होण्याची कारणे कोणतीं ते आपण पाहू—याकरतां समाजाचे घटत्या प्रमाणांत भाग पाडावयाचे झाल्यास आपणांस असे पाहतां येतील काही व्यक्ती मिळून एक कुटुंब होते काही कुटुंब मिळून एक लहानशी वाडी होते काही वाड्यांचे एक सेठे होत व अशी काही सर्व मिळून ताळुका-जिल्हा-प्रांत-मोती-राष्ट्र याप्रमाणे हा वावता क्रम आहे व सामान्यत प्रांत, जिल्हा, ताळुका, वाड्या, कुटुंबे व व्यक्ती ही सर्व अनर्गल होतात या

सर्वे विभागामध्ये येथे बहुत प्रयत्न असतोच एका कुटुंबातील व्यक्तीतहि आपणास वय, लिंग वगैरे बाबतींत भाषेच्या दृष्टीने भिन्नपणा आढळतो, परंतु तो इतका अल्प असतो की त्याकडे लक्ष द्यायचे कारण नसत कुटुंबाकुटुंबामध्ये निरनिराळे धंदे, वर्ग किंवा राहणी इत्यादि सामाजिक कारणांमुळे फरक असतो. निरनिराळ्या गावांत भौगोलिक फरक असतो उदा त्यांच्या मध्ये कमोजास्ती अंतर, पर्वत, नद्या, अरण्ये, दलदली, तळीं वगैरे भिन्न भिन्न असतात, तसाच राज्यपद्धतीमध्येहि निरनिराळ्या गावांत किंवा प्रांतांत फरक पडलेला असतो तसाच निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्येहि भौगोलिक व राज्याशासनविषयक भिन्नपणा आपणास आढळतो याशिवायच हि हवामान, जमिनीची सुपीकता, आयुष्कणपद्धति, धर्म, वेश इत्यादि गोष्टीहि निरनिराऱ्या प्रांतांत व राष्ट्रांत भिन्नपणा आणण्यास कारणीभूत असतात आपणातील सामाजिक भेद जिनक तोच असतील तितका आपणामध्ये प्रयत्नपणा अधिक आढळेल तसेच एखाद्या समाजाची त्यातील लोकांमध्येमुळेच एखादी वाढ व वित्तर होणे शक्य आहे की, त्यातील सरदहीवर्चे लोक व मध्यवर्ती लोकांच्यामध्ये भौगोलिक दृष्ट्या व हवामान, जमिनीची सुपीकता इत्यादि बाबतीतहि बराच फरक होण्याचा संभव आहे त्यामुळे त्याच्या आयुष्कणामध्ये सर्वेची फरक हाऊन समाज रचनेमध्येहि भिन्नपणा येणे साहजिकच आहे व त्याचा नवीन समाजासाठी किंवा राष्ट्रासाठी संघ येऊन त्याच्यात निरनिराळे बदल पडण्याचा संभव आहे. किंवा एखादा समाज आपले मूल्यांना सोडून अगदी निराळ्याच भौगोलिक परिस्थितीत असल्याचा प्रस्ताव जाऊन राहिल्यास त्याच्यामध्ये थोड्याच काळात अतिशय फरक पडण्याच्या संभव आहे आपेमध्ये फरक पडण्याच्या बाबतीत भौगोलिक परिस्थिती हे एक अत्यंत महत्वाचे कारण आहे कारण तोमुळे समाजामध्ये प्रयत्नपणा व दळणवळणास पूर्ण प्रतिबंध होणे शक्य असते व भौगोलिक परिस्थितीमध्ये हवामान, जमिनीची सुपीकता वगैरे गोष्टीहि अंतर्भूत असल्यामुळे मनुष्याच्या नैसर्गिक व मानसिक रचनेमध्ये व त्यामुळे त्याच्या वाक्पद्धतीमध्ये फरक पडून येणे स्वाभाविक असते एकाच परिस्थितीमध्ये राहणाऱ्या मनुष्याच्याहि वाक्पद्धतीमध्ये फरक होण्याची प्रवृत्ति असते हे आपण पाहिलेच आहे तेव्हा जर समाजाच्या परिस्थितीमध्ये परदेशगमन, भिन्न हवामान किंवा वायुवृद्धास इत्यादि गोष्टी पडून आल्या तर ही प्रवृत्ति अधिक बळावते एकाच मोठ्या राष्ट्रांमध्ये निरनिराळ्या सामाजिक वर्गांमध्ये वाक्पद्धतीच्या पद्धतीत किती फरक असतो हे आपणांस सादरपणे अधिकारी, व्यापारी, धंद्याले लोक, कसवी लोक व कपाल लोक यांच्या भाषेकडे पाहिले असता दिसून येते या निरनिराळ्या वर्गांमध्ये सामाजिक प्रयत्न असतो व ते काही अशी व्यवस्थातील फरक व काही अशी निरनिराळ्या समाजांच्या दर्जातील किंवा जातीतील फरक यावर अवलंबून असते तथापि सामान्यतः एकाच राष्ट्रातील आपेचा विचार केल्यास आपणाम ही एकाच स्वरूपाची वटन व तिच्यामध्ये आणि इतर राष्ट्रांच्या भाषांत आपणास फार दृष्टीस पडणे. त्या भाषांने अभिजात किंवा नागर भाषा ही मात्र अनेक निरनिराळ्या वर्गांकडून एकाच स्वरूपांत घालली जाते व याचे कारण पाठशाला व विद्यापीठां ही दोन त्याप्रमाणेच निरनिराळे असून, समा, सम्मेलन, परिषदा, नाटके, वीडिओ, विवाहादि समारंभ, जसा वगैरे ठिकाणीहि सर्व लोकांचा समजेल अशा तऱ्हेची भाषा वापरणे जरूर असल्यामुळे आपेस एकलपता येणे व विशिष्ट मायेस प्राप्तुष्य मिळणे या क्रिया होत असतात या क्रियेत एक विशिष्ट भाषा ही इतर पोटभाषांवर आक्रमण करीत असून आपले सार्वप्रयत्न प्रस्थापित करण्याचे कार्य घडवून आणते व आगगाडी, मोटार, चित्रपट, बोलपट, टेलिफोन, वायरलेस, रेडिओ इत्यादि दळणवळणाची साधने जसमदी वाढत आतील तसती आपेस एक स्वरूप येण्याची प्रवृत्ति अधिक वाढत जाईल

दिए अथवा एकस्वरूपी भाषा—सध्याच्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये व दळणवळणाच्या साधनांच्या गुणमतेमुळे अगदी नवीन खेड्यातील व्यक्ती सोडून दिनी तर कोणत्याहि इतरमास आपणांस एका विशिष्ट समाजाचा घटक म्हणून वेगळे काढता येणार नाही. कारण त्याच्या समाजातील त्यांनामुळे त्यांच्या व्यवसायांमुळे व त्यांच्या वस्तीस्थानांमुळे त्यांचा एकाच वेळी अनेक तऱ्हेच्या समाजांशी निरनिराळ्या वर्गांच्या लोकांशी व देशातील निरनिराळ्या भाषांशी एकाच वेळी संघ येतो याचा परिणाम गता होतो की, एखादी व्यक्ती अगदी एकंतवासांत व जगाशी संघ नसल्या स्थानास खेड्यांतच राहात नेले तर तिची भाषा कोणत्याहि एखाद्या विशिष्ट समाजाची भाषा म्हणून राहणार नाही तर तीमध्ये अनेक समाजांच्या भाषांचे अथवा बोलींचे मिश्रण सापडेल आपण एखाद्या मुदईच्या स्थानाच्या भाषांमध्ये उदाहरण पेतल्यास आपणांस अने आडले की, तो आपला बराचसा काल राष्ट्रांमध्ये आपल्या व्यवसायाच्यात आपल्याशिवाय शिक्षण व दर्जा या बाबतीत सारख्या भाषा समकक्षताशी लोकांत घालवितो तर काही वेळ त्याच भाषांमुळे अगदी निरनिराळ्या दर्जाच्या व परिस्थितीतील लोकांशी त्यास घालना लागतो तसेच त्याचे शिक्षण एखाद्या कोळामध्ये किंवा मुनिव्हीमिंगेत झालेले असते तेथे तो सुविधित लोकांत वागलेला असतो. त्याने बराचसा प्रवासहि केलेला असता व त्याच्या सर्वांमुळे त्यास मुदईबाहेर एखाद्या

हवाशीर ठिकाणी वंगला वगैरे वधून उपनगर किंवा खेळांतील आयुष्कृपाचाहि अनुभव घेता येतो. आपला पंदा सोमावून त्याला जा फुलतोचि वळ मिळता त्यावेळी त्याचा इतर घडतील विद्वान लोक, राजकारणी पुरुष, कौन्सिलचे सभासद किंवा इतर सुप्रसिद्ध लोक किंवा कामगार, मजूर वगैरेदीहि संकलन येतो. अशा मनुष्यास आपणाला कोणत्याहि नागरिक, खेडबळ, सुनिश्चित वगैरे एका विशिष्ट वर्गात पावता येणार नाही कारण त्यामध्य या सबब घटकांच धांदे बहुत गुण आढळतात व अशा संवेद्या मनुष्य बहुधा अभिजात भाषा व्यवहारांत सापडतो व अशा तऱ्हेने बोल्याच्या भाषेवर अनक भाषांचा मिश्र परिणाम झालेला असतो. तमच प्रत्येक समाजाची अथवा प्रताची भाषा अभिजात भाषेन जोडाकार सत्कार पावलेली असेल चोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे कोणत्याहि सामाजिक व्यवस्थेमध्ये ती अवरो प्राथमिक स्वरूपाची किंवा विशेष प्रात अशी नसली तरी योगताहि समाज इतर समाजाशी अवरो अलग असा राहणे शक्य नाही. आता प्राथमिक अवस्थेमध्ये विशिष्ट समाजातील व्यक्तीचा बाळ्य लोकांपेक्षा स्वकीय लोकांशीच अधिक संबंध येणे शक्य आहे तथापि सर्भोदालाच्या इतर समाजाच्या संपर्कापासून कोणताहि समाज अस्थिर राहणे शक्य न होत व त्याचा प्रत्यक्ष अवरो अवस्थेस काही तरी परिणाम त्या समाजाच्या भाषेवर होतच असतो. हा परिणाम त्या समाजातील निरनिराळ्या व्यक्तींवहि निरनिराळ्या प्रमाणांत होत असल्यामुळे काही व्यक्तीच परकीयांच्या भाषा वशिष्ट्यांचे प्रमाण इतरांत त्यामुळे कोणत्याहि वडी कोणत्याहि समाजाची भाषा पूर्णपणे एकदम असणे शक्य होत नाही ही गोष्ट सद्दीत धरून आपणाला कोणत्याहि कालची उधा. प्राचीन आर्य लोकांची किंवा जमन लोकांची भाषा म्हणून विशिष्ट भाषेत सेवापिता येईल कारण स्वकीय भाषाचा संपर्क प्रथम एका कुटुंबात होऊन त्या कुटुंबासून त्याच्या जमातीमध्ये पसरून त्या जमातीच्या इतर जमातीशी सर्वत्र आला म्हणजे त्यामध्य पसरून ज करक भारभी अल्प प्रमाणात जमतत तेच कालांतराने दाखत जऊन त्यात बरेच अवरो पावत. सध्या जी आरगाव सर्व प्रांतवर भाषेचे एकच स्वरूप बनवण्याकडे प्रवृत्त झालेले आहेत त्या वास्तविक भाषेचा स्वाभाविक प्रवृत्ति नसून एक विशिष्ट भाषा इतर बोलीवर आक्रमण करून तिचे स्वरूप इतरांस प्रत हाण्याची ती किंवा आहे अर्थात ही किंवा किती अंशाने पूर्ण होईल हे त्या विशिष्ट भाषेच्या प्रभावावर अवलंबून राहील व तिच्यातील एकसपता कायम राहणे हे पुढा भौगोलिक व सामाजिक प्रवृत्तिवळी कमी कमी होत जाण्यावर अवलंबून राहील तथापि अशा एकस्वरूप समाजाच्या भाषेमध्येही सूदन निरीक्षण करणारास यादेकार त्यानिक करक आढळल्याशिवाय राहणार नाहीत.

राष्ट्रभाषा—आताचा व्यवहार सुरुभनेने व्हावा म्हणून ज्याप्रमाणे एखादि प्रांतिक बोली प्रांतीय शिष्ट भाषा बनते तशीच राष्ट्रभाषा वहा गरजिता राष्ट्रीय भाषेचा अवश्यकत उपपन्न हात व एखादी प्रांतिक भाषा राष्ट्रभाषा बनते ही वाटहि राजसत्ता व विशिष्ट भाषेने व्यापक क्षेत्र अथवा लांबछंदा यावर अवलंबून असते मराठेवाहीत मराठीचा प्रचार कानडी व हिंदी भाषांच्याहि क्षेत्रात बराच झाला होता पण मात्र आपणांस हिंदी ही राष्ट्र भाषा करणे सुलभ आहे अस आपण मानतो. नेदरलंडमध्ये एका काळी कडक बोला असलेली हालंडातील पश्चिम नीच फ्रेंचानियत भाषा ही काळाताने साहित्यिक किंवा वाङ्मयीन स्वरूप पडून वच लांगीन तिला आपल्या राष्ट्रभाषेचे स्वरूप दिले अर्धनीदराल सध्याची शिष्ट भाषा ही एक वरव्या संस्कृती प्रांतातील भाषा व उच्च जर्मन बोलीचे सधीम स्वरूप होय तिचे त्या दृष्टीतील निरनिराळ्या प्रांतातील अनक बोलीवर भाषेत वचून व्यापित केले आहे व त्या त्या प्रांतत प्रवेश केला आहे नेदरलंड व जर्मनी या देशांच्या राष्ट्रीय भाषातील करक एवढे असून त्यांमध्य बोळमिक अवस्था आपणाला आढळत नाही तशीच गांधी जेच व इंग्लिशच या अर्वाचीन शिष्ट भाषांची व दुसरी तथापि सामान्यतः आपणाला अस म्हणां येईल की, जय दोन शिष्ट भाषांचा सबब येता चवे एकीचा वेवट वाई इ तो व दुसरीचा आराम कोडे दोतो हे नको लागी कडिल जमत या दोन भाषांच्या क्षेत्रांमध्य अशी एकलक्षणी पटी असले की जिच्यामध्ये त्या दाव्हीहि भाषातील विशेष मियळलेले आपणांस आढळतील. उदा. आपण दक्षिण महाराष्ट्राकडे जाऊ लागले तर मराठीचे क्षेत्र कोडे संपने व कानडीचे कोडून सुट होतें याची मर्यादा रेखा आपणांस निखिनवो वाळता येणार नाही तीच गांधी गुजराती व मराठी यांचा जेथे संबंध येता त्या प्रमाणावळ म्हणतां येईल.

सांघाष्ट्रीय अथवा जागतिक भाषा—सर्च जगाला सुखभनेने बोळतां येईल अशी एकभाषा प्रचलित होणे शक्य आहे काय यावरचा अलीकडे बरीच चर्चा काळ्यात येते व एवढ्या नांवाची भाषा बोल्याने लोक युरोपमध्ये हजारां व सर्वत्र पसरलेले आढळतात तथापि ही इंग्रिज भाषा जर जगवतील सुवंपन्न वशांत लड होऊन कायम राहिली तर तिच्यातील उच्चार व रचना या बाबतीतील श्रद्धाळा, फरसी दीर्घाला टिकणार नाही व त्यामुळे तिचे मूळ उद्दिष्ट साध्य होणार नाही. सध्या त्या भाषेतील वार्तांची उच्चारपद्धति सामान्यतः बहुतेक देशातील लोकांस सुलभतेने शिकता येते, परंतु

रूपात्मक व अरूपात्मक भाषा—आतां पृथक्करण अथवा संमयन हे वर आपण वाक्यामध्ये केलेले पाहतो. परंतु ही क्रिया भाषेच्या कोणत्याहि अवस्थेत हाश्यासारखी आहे. उदा. वाक्यांतील निरनिराळे शब्द वनविण्याच्या कामास आपण या क्रियेचा उपयोग विन्येकदां करतो. या तत्त्वावरूनहि भाषेचे वर्गीकरण आपणांस करता येणे शक्य आहे. उदा. कांही भाषांचे रूपात्मक भाषा व कांहींच अरूपात्मक भाषा असे म्हणण्याची एक प्रथा आहे. संस्कृत वगैरे भाषांमध्ये नामांस आपण निरनिराळे प्रत्यय लावून रूपे बनवितां. परंतु चिनी भाषेमध्ये अशा तऱ्हेना शब्दांच्या रूपांत मूळीच फरक पडत नाही. परंतु हे वर्गीकरण अलीकडे कोणी मान्य करीत नाही.

पृथक्करणात्मक व संयोगात्मक भाषा—वरील पृथक्करण व संमयन हे तत्त्व जर आपण वाक्यरचनेस न लावतां वाक्याचे भाग जे निरनिराळे शब्द त्यांस लागले तर आपणांस एक नवीनच वर्गीकरणाचे तत्त्व प्राप्त होईल. अशा रीतीने ज्या भाषांतील शब्द केवळ स्वतंत्र नसून त्यांमध्ये एखाद्या मूलपट्ट अथवा धातु व प्रत्यय इ. गौण अवयव असतात अशा भाषेत ही संमयनाची क्रिया आपणांस दिसून येते. उदा. 'त्याच्या मुलास खेळावयास आवाडतो.' येथे वाक्यांतील प्रत्येक शब्दांत मूल शब्द व इतर प्रत्ययादि गौण पट्ट आढळतात व हे पट्ट मूल शब्दाशी जोडलेले दिसतात. परंतु चिनीसारख्या भाषेत वाक्यांतील प्रत्येक शब्द निरनिराळा ठेवलेला असतो व त्यामध्ये ही जोडणी आपणांस दिसत नाही. अशा प्रकारे मूल शब्दास निरनिराळी कार्ये दाखविणारे पट्ट जोडण्याची क्रिया कांही भाषांत अधिक परिणत स्थितीस गेलेली असते तर कांही भाषांत ती फक्त कांही अंशानीच दृष्टीस पडते. कांही भाषांत तर एकाच शब्दांने सर्व वाक्याचा बोध होऊं शकतो. उदा. सं. गच्छति. या शब्दाने जाणारी व्यक्ति, आप्याची क्रिया, तिचा फल, वचन वगैरे सर्व गोष्टींचा बोध पूर्ण होतो. व यास वाक्यात्मक शब्द असे म्हणतां येईल. कांही भाषांत तर अनेक मिश्र कल्पनांस्तक वाक्येहि एका शब्दांत व्यक्त करता येतात. अशा प्रकारच्या अमेरिकेतील मुळच्या रहिवाशांत कांही भाषा आहेत. त्यांना अनेकवचनार्थक (पॉलिमिथिक) असे म्हणतात. अशा शब्दांचे एक उदाहरण किंवा यांने मीनलंडिक भाषेमधील दिले आहे. यांत मी माझे पडदण्यास योग्य असो वस्तु मिळविण्याचा प्रयत्न करतो, इतक्या कल्पना 'ओलिम-वत-स्वर-ति-निज-ए-न्ग' या एका शब्दांत व्यक्त होतात. यांत ओलिम=माझे धरण्याचे घाषन, इस्व=योग्य, सिव्ग=मिळविणे इ. पट्ट आहेत. अशा भाषांमध्ये मूल शब्द व पट्ट हे ज्या पद्धतीने एकमेकांस जोडले जातात तीवरून भाषांचे वर्गीकरण करण्यास घाषन प्राप्त होते. दयावपणा, दुःखावदारी, गुरूपणा या ठिकाणी प्रत्येक शब्दांतील अवयव एखाडुडे एक ठेवलेले असून ते सहज वेगळे करता येण्यासारखे आहेत व त्यांतील एक अवयव दुसऱ्या शब्दांशी जोडून निराळा शब्द सहज बनवितां येण्यासारखा आहे. या जोडणीस संतरेपण अथवा चिक्टेण म्हणतात व यावरून कांही भाषांत किंवा अथवा संक्षिप्त असे नांव मिळाले आहे. अशा भाषांची कांही उदाहरणे म्हणजे तुव्शी, फिनोउग्रो, बंटु व मरायापोलिनेशन भाषासंप्रदे हे होत. उदा. तुव्शीमध्ये मू-करणे हा शब्द निरनिराळ्या शब्दांस जोडून विविध कृति करण्याचा बोध करतां येतो. उदा. सेवमेक-अम करणे. यक्षमकू=लेखन करणे इ. याच ईश हा पाश्चात्यैक शब्द जोडला तर सेवमेक=पारम्प्रा अम करणे किंवा 'दिव' हा प्रत्येक शब्द जोडला तर सेवदिरमेक=अम करावयास लागणे असे शब्द उभार होतात. अर्थात् या दुसऱ्या शब्दांचे अथवा प्रत्ययांचे अर्थ निश्चित असतील तितका या भाषेचा चिक्टेपणा अधिक स्पष्ट होईल जेव्हा मूल शब्द व पट्ट यांच्या संयोगामुळे मूल शब्दांत किंवा पट्टांत फरक होऊन तो जोडल्याने कठिण जाते तेव्हा आपणास एक निराळ्या प्रकार आढळतो. यास मीलन (फुज्ज) असे म्हणता येईल. उदा. उपेक्षा यांतील उप-ईश यांचे पूर्ण मीलन झाले आहे तसेच 'धाट्ये' येथेहि पडले आहे तसेच ईमजीतील सिंग-संग-संग यांतील निवां माऊन व माइय यांतील विवरण जोडल्यास अधिक कठिण असते. अशा तऱ्हेचा विकार विशेष रीतीने सेमिटिक भाषांमध्ये आढळतो. त्या भाषांत शब्दांतील व्यंजने हे मूल शब्द असून स्वर हे फरक दाखविणारे पट्ट असतात. त्यांतील मूल व्यंजनांचा स्वरालिवाव कांहीच अर्थ होत नाही. परंतु निरनिराळ्या स्वरांची योजना केली असतां मात्र निरनिराळे अर्थ प्राप्त होतात. उदा. अरबी भाषेतील कूतू हा धातु अथवा मूल शब्द घेतला तर 'कतब' याचा अर्थ 'त्याने लिहिले' असा होतो. पण त्यात निरनिराळ्या स्वरांची योजना केली असतां पुढे दिल्याप्रमाणे निरनिराळे अर्थ प्राप्त होतात. (१) कतब=लेखन, (२) वासिक्=लेखक, (३) किताब=पुस्तक, (४) किताबत=शिलालेख, (५) मफतूब=लिहिलेला, (६) तक्तीब=लिहावयास लावणे, (७) मुकातबत=पत्र व्यवहार, (८) इस्ताब=लिहावयास लागणे, (९) तगातुब=एकमेकांस लिहिणे, (१०) मुकातीब=प्रत्यक्षपत्र देण्यास, (११) मक्तब=लेखनशाला. अशा भाषांत विविध प्रत्ययांत विविध अर्थ असून तो जोडला असतां मूल शब्दाच्या अर्थांत तेवढी, जर पडत आहे. परंतु जर दिलेल्या उदाहरणांत लेखे प्रत्ययांमुळे शब्दाच्या स्वरुपांत फरक पडतो तेथे अर्थामध्येहि संक्षिप्तता येण्याचा संभव असतो. या चिक्टेपणाचाच केव्हां केव्हां प्रत्ययाशी

भिन्नपणा दाखविण्यांत येत असतो. परंतु प्रत्यय ही संज्ञा इंडो-युरोपीय भाषांतील प्राचीन भाषामध्ये जे विकार होतात ते दाखविण्याकरिता योजिलेली होती. 'करिष्यामि' यांतील प्रत्यय धागव्यामुळे मूळ धातूमध्ये जो अधिक अपे उत्पन्न होतो किंवा 'नृपाणाम्' येथे जी विभक्तिप्रत्ययांमुळे अर्थात सर पडते ही वास्तविक त्या विशिष्टशब्दांचे वाक्यांतील इतर शब्दांशी जे नाते किंवा संबंध असतो तो दाराविषयामुळे पडते म्हणून तिचा वास्तविक संबंध मूळ शब्दाकडे येण्याएवजी वाक्यरचनेकडे जातो. परंतु चोर-चौर्य या शब्दांमध्ये केवळ अर्पेदत्तकच फरक झालेला असून विभक्तिदत्तक फरक नाही. प्रत्ययी भाषांमध्ये प्रत्ययमीलन व वाक्य-रचनेतील फरक या दोहोंबेहि निम्न असते.

एकाकी भाषा—भाषांतील प्रत्ययांवरून त्यांचे स्वरूप संश्लेषणात्मक म्हणजे चिच्छेष्टपणाचे किंवा विभक्तिप्रत्ययांचे किंवा वृष्यकरणाचे आदि यावरून निरनिराळ्या भाषांत भेद दर्शविण्यांत येतो व ज्या भाषेतील शब्द केव्हांच विकरण पावत नाही (उदा. चिनी.) त्यांना एकाकी भाषा म्हणतात. तसेच त्यांतील शब्द जर सामान्यतः एकाक्षरीच असतील तर त्यांस एकाक्षरी भाषा असेहि नांव देतात. अशा प्रकारची चिनी ही नमुनेदार एकाक्षरी भाषा म्हणता येईल. तथापि त्या भाषेतहि कचित् समास आढळतो.

समाधेयान किंवा अंतर्ग्राही भाषा—भाषेच्या स्वरूपावरून आपण तीहि एक प्रकार पाहतो येतो. त्यास अंतर्ग्राही (इन्कारपोरेटिंग) भाषा असे नांव देता येईल. या भाषांचा कधी कधी अनेकसंघायक भाषांशी पोंटाळा करण्यांत येतो. यांच्या वांटावरून या भाषांमध्ये शब्दाच्या पोटांत प्रत्ययात्मक अगर गौण पटक शब्द घेण्याची क्रिया होत असते. हा कवीन अंतर्ग्राही होणारा भाग प्रत्यक्ष मूळ शब्दाच्या पोटांतच गेल्या राहिले असे नमुन मूळ शब्द व प्रत्यय किंवा दोन प्रत्यय यांच्यामध्येहि आला तरी चालतो. जर दिलेले तुर्की भाषेचे सेवमेक=प्रीति करणे व सेवदसुमेक=परस्पर प्रीति करणे व सेवदसदिरमेक=परस्परान्वर प्रीति करावयाच लांबणे. ही अशा तऱ्हेची अंतर्ग्राह्याची उदाहरणे म्हणून देता येतील. संस्कृतमध्ये 'उपेनं यज्ञो नमति' यांत उपेनमति या क्रियापदांत 'एनं' व 'यज्ञ' हे शब्द अंतर्ग्राह्य झाल्याचे आपणांस दिसते. किंवा पर+अपहार यामध्ये परस्वापहार, परदारापहार, परदाराधनापहार या रीतीने पर आणि अपहार यामध्ये स्व, धन, दारा, इ. शब्द अंतर्ग्राह्य झालेले आपणांस दिसून येतील. मेक्सिकोतील इंडियन लोकांच्या भाषेत "नि नका हा=मी मांस खातो, नि त्ला हा=मी कांहीतरी खातो." अशा रीतीने मी आणि खातो यामध्ये खाण्याच्या पदार्थाचे नांव अंतर्ग्राह्य केलेले आपणांस दिसून येईल. अशा तऱ्हेने अंतर्ग्राह्य झालेल्या शब्दाच्या रूपामध्ये कधी कधी संश्लेष कार्याचीहि प्रवृत्ति आढळून येते.

एकाकी व इतर भाषा—एकाकी व एकाकी नसलेल्या भाषांमध्ये एक महत्त्वाचा फरक हा आहे की, एकाकी भाषेतील शब्द स्वतः स्वतंत्र असून स्वयंपूर्ण असतात परंतु त्यांचा अर्थ वाक्यांतील त्यांच्या विशिष्ट स्थानावर अवलंबून असतो व स्थानानुसारच अर्थांतरहि होतें. उदा. चिनी भाषेमध्ये 'वो त नी'=मी तुला मारतो. पण 'नी त वो'=तुला मारतोस. 'तसेच 'त्स ऐ जेन'=समर्थ मनुष्य. परंतु 'जेन त्स ऐ'=मनुष्यसामर्थ्य. 'हौ जेन'=चांगला मनुष्य. पण 'जेन हौ'=मनुष्याचा चांगुलपणा असे अर्थ होतात. तेच मराठीमध्ये 'तु मला मारतोस' यासारख्या वाक्यांत 'मला तु मारतोस' किंवा 'मला मारतोस तु' किंवा 'मारतोस मला तु.' अशा रीतीने शब्दांचे स्थान कधीहि बदलले तरी अर्थबदल होत नाही. याप्रमाणे प्रत्ययी भाषांमध्ये वाक्यांतील शब्दांच्या स्थानावर त्यांचा अर्थ अवलंबून नसतो, व त्यांतील प्रत्ययांवरून त्यांचा व वाक्यांतील इतर शब्दांचा संबंध व तदनुषंगिक अर्थ हे निश्चित होतात.

या पद्धतीचे प्राह्याप्राह्यत्व—वास्तविक प्रत्ययक पद्धतीप्रमाणे भाषांचे (१) एकाकी, (२) चिच्छेष्टा, (३) प्रत्ययी अथवा विकरणात्मक, (४) समावेशक, (५) अनेकसंघायक व (६) वृष्यकरणात्मक असे सहा वर्ग पडतात. ही पद्धति अंकीकृत व्याख्ये समजण्यांत येते. वास्तविक एकाकित्व, संश्लिष्टत्व किंवा विकारित्व या भाषेच्या वाढीमधील निरनिराळ्या अवस्था आहेत. शिवाय यामध्ये वाक्यरचना व शब्दरचना ह्यांचा पोंटाळा होतो. तसेच या तिन्ही प्रकारची रचना आपणांस एकाच भाषेत व एकाच वेळीहि आढळू शकते. आतां कित्येक भाषांत विशिष्ट प्रवृत्तीवरच जोर दिलेला आढळतो. व इतर पद्धतीकडे त्या मानाने दुर्लक्ष झालेले आढळते. चिनी भाषेमध्ये एकाकित्व व वृष्यकरण या मोठीस प्राधान्य देऊन संयोगीकरणकडे दुर्लक्ष केलें आढळते. तथापि चिनी भाषेमध्येहि तिला एकाकी स्वरूप येण्यापूर्वी प्रत्यय होते असे एक मत आहे ('बेनहाई कार्लेमन. पूर्वचिनीप्रत्यययुक्त भाषा, जर्नेल एशियाटिक १५. २०५-२२). तसेच भाषेचे स्वरूपहि सर्व काल एकाच प्रकारचे राहते असे नाहीं; केव्हां केव्हां भाषेच्या इतिहासांत आपणांस भाषेची प्रवृत्ति एका दिशेकडून अगदी विरुद्ध दिशेकडे गेल्याचीहि उदाहरणे आढळतात. तेव्हां अशा तत्त्वावर केलेले वर्गीकरण हे कायमचे टिकणारे न होतां बरेचच बदलण्याची पाळी येईल, व

यासुद्धे ज्या भाषांचा परस्पराना काही संबंध नाही अशाहि भाषा आपण एकाच वर्गात घालण्याचा सभव आहे याकरिता अलीकडे या वर्गीकरणपद्धतीवर कोणी फारसा भर देत नाही

मानववंशामूळक वर्गीकरण—भाषावर्गीकरणाची दुसरी पद्धत म्हणजे म्हणजे ती ज्या मानवसमाजांत रुढ आहे त्या मानवसमाजास अनुलून निरनिराळ्या भाषांचा वर्गीकरण करणे हाय ही पद्धति मेडरिक मुलर याने सुचविली आहे याने प्रथम गारा निरनिराळे मानववंश अस्तित्वात होते अशी कल्पना केली आहे व त्याचेहि पुढां भाषेची वाढ होईपर्यंत सुमारे शंभर मानववंशसंख्या निरनिराळे गट कल्पिते आहेत व याप्रमाणे सुमारे निरनिराळ्या मूळ शंभर प्रकारच्या भाषा होत्या अशी त्याने कल्पना केली आहे व त्यांपासून पुढे अनेक भाषा निघाल्या अशी त्याची समजूत आहे हे मानववंशाचे वर्गीकरण त्याने मनुष्यांच्या केंसाच्या रचनेवरून करले, सडक अशा तऱ्हेने केलेले आहे परंतु भाषाशास्त्रज्ञांनी या वर्गीकरणपद्धतीस फारसे महत्त्व दिले नाही याचे कारण मनुष्य प्रथम अनेक मूळ वंशांपासून उत्पन्न झाला हे मानणे असा- स्वीय आहे कारण मनुष्यजातीची उत्पत्ति थोडी झाली याबद्दल अद्यापि एकाचक्यता झालेली नाही व याबद्दल ऐतिहासिक पुराणा मुळीच उपलब्ध नाही मानववंशशास्त्रज्ञांसहि आपल्या विचारपद्धतीमध्ये मधून मधून मोठमोठाले खंड पडलेले आहेत त्यात जे पृथ्वीच्या पाठीवर निरनिराळ्या ठिकाणी स्वतंत्रतेने निरनिराळ्या मानवसमाजांची उत्पत्ति झाली असेल तर त्यामध्य निरनिराळ्या तऱ्हेच्या भाषा उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे तथापि पुढे अशा भाषांचे मिश्रण झाले असता त्या मिश्रित भाषेची उत्पत्ति होवून काढणे साधनांच्या अभावी अशक्य आहे कोणतीहि भाषा अगदी तिच्यांत फरक वेगळीहि होणार नाही अशा तऱ्हेने सीलवर असू शकत नाही, हे आपणांस प्रत्येक भाषेच्या इतिहासावरून कळून येते आजची मराठी ही हिंदी युरोपियन किंवा आर्य भाषांपासून निघाली आहे ही गोष्ट जरी खरी असली तरी हा संबंध जोडण्यास आपणांस मध्यस्तो पुष्कळच हुबे होवावे लागतात, तसेच निरनिराळ्या मानववंशाविवरणीहि विचार करीत असतांना आपणांस (कोणतहि तुलनेच प्रमाण लावले तरी) सर्वस्वी छद्म व एकराजाची अशी मानवजाति आज जगत कोठेहि आढळत नाही एखादा जवानी मनुष्य जे इग्न्यांत जन्मून इग्न्यांतच वाढला तर त्याची मातृभाषा इग्न्यांत होऊन तींतीच घनी व वचकारण्याची पद्धति ती इतकी आत्मसात करील की, त्यास एखाद्या इग्न्या मनुष्याइतकेच जवानी भाषा शिकणे कठीण जाईल अमेरिकमध्ये आज युरोपसील सव निरनिराळ्या वंशांच्या लोकांनी (जर्मन, डच, फ्रेंच, इंग्लिश, पोल, जपानी, कोर्यो, यांनी) आपली मूळ भाषा सोडून डचन इग्न्या भाषेचा स्वीकार केलेला आहे व यांच्या पिढ्यांमध्ये त्यांनी ती आत्मसात केलेली आहे इग्न्यामध्येहि आज ज निरनिराळ्या वंशांचे मिश्रण झालेले आपणांस आढळते व त्या प्रत्येक वंशाने आपल्या भाषेचे विशेष इग्न्या भाषेमध्ये कायम ठेवल्याने आढळते, त्यावरूनहि मानववंशाचा भाषेसो तितका निडर संबंध नाही ही गोष्ट आपल्या ज्ञानांत येत यावरून मानववंशाची प्रगति व भाषेची प्रगति ही एकाच दिशेने चाललेली नसते ही गोष्ट आपल्या दृष्टीत येईल यासुद्धे वंशानुसार भाषा असतां अरी त्यांचा भाषेवर थोडा फार परिणाम होतो ही गोष्ट खरी असली तरी ती भाषेच्या वर्गीकरणास पुढे साधन मानता येणार नाही इत्यर्थिल व मिश्रलेली यांच्या वर्गीकरणाचा उद्देश पूर्वी केलाच आहे

भाषावंशानुसारी वर्गीकरण—भाषावर्गीकरणाची अणखी एक पद्धति म्हणजे भाषावंशानुसारी वर्गीकरण होय ही पद्धति अनेकांनी मान्य केलेली आहे या पद्धतीस वास्तविक ऐतिहासिक वर्गीकरण हे नाव अधिक साधे होईल कारण भाषांचा प्रत्यक्ष अथवा विस्तार ही कल्पना तितकी अन्वर्थक नाही जेव्हा आपण भाषांचे वंश कल्पून भाषांची कुत्रे व भाषांचा मातृक्यासंबंध अथवा स्वरूपसंबंध आहे असे म्हणतो तेव्हा आपण ते केवळ अलंकारिक पद्धतीनेच चालतो असा म्हणले पाहिजे एका भाषेपासून दुसरी भाषा उत्पन्न होत नसून भाषा ही वास्तविक मनुष्यापासून उत्पन्न होते भाषा ही एक मानवी व सामाजिक स्वरूपाची क्रिया आहे व मनुष्याच्या मानसिक व व्यावहारिक प्रगतीबरोबर भाषेचीहि प्रगति व तिच्या स्वरूपांत बदल होत असतो ज्या प्रमाणे एखाद्या एक वर्णाच्या मुलांचे काही वर्णांनी ऐसी वर्णांच्या म्हाला यांत रुपांतर होते परंतु मूळची व्यक्ती तीच राहते त्याप्रमाणे प्रकृत किंवा वंश भाषा या वैदिक किंवा संस्कृत भाषांचीच रुपांतरे आहेत परंतु आज आपल्या दृष्टीला निरनिराळ्या वंश भाषा द्या इतकच व नवीन भाषा आहेत असे दिसते कारण त्यांच्या स्वरूपातील फार फारच मोठा असून त्या एकमेकांतहि अपरिचित साध्या आहेत हा फारक पडण्याचे कारण त्या भाषांच्या अर्धी नवून ती मोलगाच्या समाजाच्या व त्याच्या इतिहासाच्या ठिकाणी आहे तेव्हा निरनिराळ्या प्रकृत भाषा द्या आपणांस सदास भाषा किंवा स्वरूपाचा आहेत असे म्हणता येईल कारण त्या एकाच मूळ संस्कृत भाषेपासून बनल्या आहेत परंतु ही परिभाषा केवळ अलंकारिक आहे हे आपणांस विसरून घालणार नाही याप्रमाणे जर आपणांस प्रत्येक भाषेच्या इतिहासाचे ज्ञान करून घेता आले व त्यांचा उगम अथवा त्यांचा

वेगळें स्वरूप केव्हा प्राप्त झालें हें निरनिराणें माहीत करून घेतां आलें तर आपणांस त्याच्या उच्चारपद्धतीचा, स्वरूपाचा धिवा वाक्यरचनापद्धतीचा तौलनिक अभ्यास करण्याच कारण नाही व अशा रीतीने ऐतहासिक अभ्यास हीच सरळ व अत्यंत सुरक्षित अशी पद्धति होय याप्रमाणें आपणांस भरतखंडातील निरनिराळ्या बंगाली, हिंदी, गुजराती, मराठी व इतर भाषांचा ऐतिहासिक अभ्यास करून त्यांचे नातें अथवा परस्पर संबंध त्यांच्या स्वरूपाचा तौलनिक अभ्यास केल्याखरीजहि जाणता येईल आपण या निरनिराळ्या भाषांतील लेखांचा अभ्यास केला गेला प्रत्यक्ष भाषा विशिष्ट प्रहूनपासून व ती विशिष्ट प्राकृत संह्या पासून निघाली आहे हें कळून येईल व जोपर्यंत विशिष्ट प्रांतातील लोक आपली परंपरागत भाषा वापरीत आहेत तोपर्यंत या देशाच्या भाषांमध्ये परंपरागत कितीहि फरक पडत गेला तरी त्यांचे मूळ हुडकून काढण्यास आपणांस कठिण जाणार नाही व त्यांचे परंपराशी असलेले नात कायम राहिले अशा पद्धतीने अभ्यास केला असता आपणांस अस दिवून येते की, या निरनिराळ्या भाषांत घटनाविषयक, शब्दसंपत्तिविषयक किंवा वाक्यरचनात्मक जसांसादय आह ते त्यांच्या या वाशिक सध्या-मुळे असून त त्यांचे कारण नसून परिणाम आहे अनेक शतकांमध्ये घडून येणाऱ्या फरकामुळे दोन भाषांतील साम्य अगदी नाहीसि होऊन त्यास पूर्णतः निराळीच स्वरूप प्राप्त होणें समजनीय आहेत व अशा वेळी परंपराच्या साक्षात् तुलनेन त्यातील साम्य व अदृश्य यण अशक्य आहे आज जर बल्गेरियन व इथनी यांची त्यांच्या अर्वाचीन स्वरूपांत तुलना करू लागलों तर त्या दोन्ही इंडो-युरोपीयन भाषेपासूनच निराळा असाही होणार असा असा सडो-युरोपीयन भाषेची काही विशिष्ट ठाळक नमतील तर सिद्ध करण कठिण जाईल तेव्हा दोन भाषांचे मळ जर एकच असेल तर आजच्या त्यांच्या स्वरूपांत कितीहि बदल झाला असला तरी ऐतिहासिक अभ्यासाने त्यास एकत्र जोडणें आपणांस कठिण नाही अशा तऱ्हेचा ऐतिहासिक अभ्यास जेव्हा एखाद्या भाषांतील निरनिराळ्या काळीच लक्ष आपणांस उपलब्ध असली तेव्हाच त्याची तुलना करून घ्याता येणें शक्य आहे तसेच हे लक्ष जेव्हा शब्दांचे ध्वनिलक्ष असतील तेथेच त्याची तुलना करणें शक्य होईल परंतु चिनी भाषेपासूनच आपण या लेखत जेव्हा ध्वनि चिन्हांच्या ऐवजी कल्पनाविषयें अमगलत तेथ त्यांची तुलना करून ऐतिहासिक अभ्यास करणें शक्य नसत व यामुळेच चिनी भाषे मध्ये जरी फार मोठे वाडनय उपपन्न आहे तरी त्याचा ऐतिहासिक अभ्यास करण फार अवघड पडत असा तऱ्हेने निरनिराळ्या भाषांचा वाशिक संबंध जोडण्यास पुढील निरनिगळी साधनें सुचविण्यात आली आहेत (१) भौगोलिकस्थान-जव्हा एकमेकांशी संबंध असतो अशी कल्पना करण्यात येत जर ऐतिहासिक कालामध्ये या दोन स्थानांतील लोकांचे दळपडपण असल्याचे दिसून आले नाही व त्यामध्ये शब्दांची दृष्टीने साले १ नमेल तर त्यातील सभ्य व समुलकच असले पाहिजे परंतु ज्या लोकांच्या भाषेतील लेख उपलब्ध नसतील त्यांचा इतिहास आपणांस दृष्टीने लक्ष्य माहीत असतो की, त्यांच्या निरनिराळ्या समजातील प्रचलामध्ये परस्पर दळपण होतें की नव्हत हें सिद्ध करण कठिण जातें कारण इतिहासामध्ये आपणांस निरनिराळ्या समजातील प्रचलामध्ये स्थानामध्ये उपलब्ध फरक पडलेला काही बाबतींत आढळून येतो कव्हा कव्हा एका द्वा समाज आपली भाषा बरोबर घेऊन स्थानस्थान कातो (उदा० दक्षिण आफ्रिकेतील डच) कव्हा कव्हा परिस्थितीमुळे एका बोलीचा पगडा दुसऱ्या बोलीवर पडून तीस प्रमुखत्व मिळत व दुसरी अनीयात नष्ट होते आणि त्यामुळे त्या जाल्या बोलीचा संबंध निरनिराळ्या समजातील भाषांतील येतो (उदा पूर्वे जमनीतील गॉथिक बरोबरीच्या बोली) कव्हा कव्हा विशिष्ट बोली बोल्गारे लहान लहान समाज पहाडामध्ये धिवा समुद्रकिनारी जाऊन राहतात व त्यामुळे त्यांच्या भाषाप्रचलाम लहान लहान वेगवेगळे स्वरूप येत (उदा साहुर्क वास्क हेरियन वगरे) (२) कोणी कोणी आपची सामान्य प्रथा ध्वनिविषयक स्वरूपविषयक किंवा वाक्यरचनात्मक ही वाशिक संबंध जोडण्यास पुरती कारण आहेत अस म नतात तथापि भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या या भाषीय कितीहि महत्त्व असले तरी वसत्यच जोडण्यास त्या पुरेता नाहीत. भाषेचे स्वरूप प्रत्ययी चिकी एकाकी वगरे कोणत्याहि प्रकारचे असले तरी अशा स्वरूपाच्या दोन भाषांमध्ये संबंध असल्याचे असे मानता येणार नाही ही गोष्ट आपण वर दाखविलीच आहे ह्या गोष्टी भाषेच्या प्रगत्येमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात नैसर्गिकच नसले असत आणि ह परिणाम अजाच्या निरनिराळ्या भाषांमध्ये निरनिराळ्या गोष्टीपासून उत्पन्न होतात (३) एकाच वयापासून उत्पन्न झालेल्या भाषांमध्ये काही शब्द सामान्य असण साहजिकच आहे परंतु हे दोन शब्दांतील साम्य अधिक सूक्ष्म दृष्टीने तपासण जरूर आहे वर वर सारख्या दिग्गजांच्या एकाच मूळ शब्दापासून उत्पन्न झालेल्या अशा भाषांच्या दृष्टीने याचाहि कव्हा कव्हा परस्परसंबंध अगदीच नसल्याचे आढळत येत उदा प्री यिअर्स, ल दम दिवा ज प्युपर में फ्यू यांचा एडमरेकपी काही संबंध नाही उल्लेख न झाला व दिक इ इ कम व फारव्ह या शब्दांतील संबंध आहेत एका भाषांतील शब्द दुसऱ्या भाषेत आल्याची किंवा इतरही सहज घडून येत असते की त्यापासून त्याचा

सुख जोडणें अवघड होतें कोणत्याहि भाषेमध्ये समिज आशी शब्दसंपत्ति आढळत नाही काही भाषांतून तर परकीय शब्द घेण्याची प्रवृत्ति अतिशय आढळून येते याचें कारण शब्द हा भाषेतील एक स्वतंत्र घटक असून तो दुसऱ्या भाषेच्या व्याकरणा- मध्ये फरक केल्याशिवाय राहून आपला प्रवेश करून घेऊ शकतो विदेशन ज्या भाषेतील शब्दांची व्युत्पत्ति फारशी भागवद्गीची नसते तींत ही क्रिया अधिक सुलभ असते जेथे भाषेतील लघुपरंपरा अनुष्ठित उपरगुण असते तेथे विशिष्ट परकीय शब्दांनी त्या भाषेत केव्हा प्रवेश येता हें आपणानि निश्चितपणें सांगता येत परंतु ज्या भाषेतील लेख दीर्घकालपर्यंतचे उपलब्ध नसतात तेथे ही गोष्ट कठिण होते जेव्हां दोन भाषात एवंच शब्द आढळतो तेव्हां तो कोणत्या भाषेचा असून कोणत्या भाषेने उरला घेतला हें उर विण पुन्हां अधिक कठिण असते केव्हा केव्हा तो तिच्याच्या एका भाषेतून दोन्हीनीहि उचलला असण्याचा समज असतो किंवा त्यातील साम्य त्याची निरनिराळ्या तऱ्हेने परिणति झाल्यामुळेहि उत्पन्न झालेले असण्याचा समज असतो यासुद्धे अशा वेळीं केवळ शब्दसाम्यावरून दोन भाषांचे नाते जोडणे कठिण असतें तथापि सामान्य शब्दसंपत्ति हें एक दोन भाषांतील संपन्न जोडण्यास मदतवाचें कारण आहे ही गोष्ट आपणास अपमान्य करतो येणार नाही शब्दांचे स्वरूप जितकें सामान्य तितका तो परकीय असण्याचा समज कमी व जितकें अमूर्त अथवा नवकल्पनादर्शक तितका तो असणाऱ्या भाषेच्या असण्याचा समज जास्त असतो तुलनेने सामान्य वस्तुवाचक (उदा प्राणी, शरीरावयव, तारे, पचमहाभूत, काणें, पंजें, निजें इ० परिचित क्रिया, पुष्पावयव सर्वनाम, सख्यावाचक विशेषण, अर्थव्यंजक इ०) शब्द बरेचसे सामान्य आढळतील तर त्या दोन भाषांत वादिक सवध आहे असें म्हणण्यास बरीच जागा आहे असें समजण्यास हरकत नाही (४) दोन भाषांतील वादिक सवध सिद्ध करण्यास त्यातील ध्वनि विषयक आणि स्वरूपविषयक साम्य हें महत्वाचें आहे वास्तविक ह्या दोन गोष्टीत इतर एकसारखा फरक पडत असतो की, त्यावरून वादिक साम्याची कल्पना करणे बरोबर होणार नाही अग आपणास प्रथमदर्शनी वाटतें परंतु भाषेच्या प्रगतीच्या विशिष्ट अवस्थेमध्ये तिची ध्वनिपद्धति निश्चित असून ती चोल्याच्या समाजाच्या वाक्पद्धतीची निगडित असते व तत्संबद्ध काही मानसिक क्रियाहि निश्चित स्वरूपाच्या असतात ही वाक्पद्धति आणि ह्या मानसिक प्रवृत्ती विशिष्ट समाजाच्या ध्वनिपद्धतीस इतरांपासून निराळे असे निश्चित स्वरूप देतात व त्यांचे विशिष्ट स्वरूप निश्चित असतें ही एका भाषेतील विशिष्ट ध्वनीचे अनुकरण दुसऱ्या भाषेत कथितच केले जातें व ह्या ध्वनीमध्ये जो वातावरणें फरक पडत जातो तो त्या विशिष्ट वाक्पद्धतीमध्ये व मानसिक प्रवृत्तीमध्ये होणाऱ्या बदलास अनुसरून ग्रासण होत असतो जेव्हां काही अनेकक्षित कारणांमुळे एखादा निराळाच ध्वनि एखाद्या भाषेमध्ये प्रवेश करतो तेव्हां तो त्या पुढील एखाद्या कालांमध्ये पुन्हां टाकून दिलेलाहि कधी कधी आढळतो इतकी भाषेमध्ये अनेक परकीय भाषातून शब्द घेतले गेले आहेत परंतु त्याचा उच्चार त्या भाषेतील विशिष्ट ध्वनिपद्धतीस अनुसरून बदलण्यात आलेला आहे तसच भाषेमध्ये ज निरनिराळे उच्चार करण्यात येतात ते विशिष्ट मूल ध्वनींच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या संयोगा पासून बनविण्यात येतात तेव्हा एखादा परकीय ध्वनि भाषेत आल्यास त्याने अनेक प्रकारचे संयोगादि त्या भाषेने घेण्याचा समज असतो व ही गोष्ट भाषेच्या प्रगतीच्या विरुद्ध असत प्रत्येक भाषेतील ध्वनींनी वाढत असून प्रवृत्तीने होत असून त्यामध्ये वाढची भर पडत नसते तेव्हा ज्या ठिकाणी आपणास दोन भाषांमध्ये ध्वनिविषयक नियमांचे सादरच आढळून येईल तेव्हां ह्या दोन भाषांत वादिक सवध आहे असें म्हणत परण्यास हरकत नाही (५) भाषेचा वादिक सवध जोडण्यास भाषांचे स्वरूप हेंहि एक गमक आहे भाषेचे स्वरूप म्हणजे केवळ ती प्रत्यक्ष आहे तीरे प्रकारच असून भाषेतील विशिष्ट शब्दांची प्रचलित रूपे सारखी असणे जरूर आहे उदा चिप्यापदाची निरनिराळी रूपे नाम व सर्वनामाची निरनिराळी रूपे ही ज्या दोन भाषांत सारखी असतील त्यामध्ये स्वरूपविषयक व अर्थात वादिक सवध आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही विशेषत जेथे अनेकवादात्मक रूपे सारखी असतील तेथे ते एक भाषेच्या प्राचीन स्वरूपातील गमक म्हणून त्यास त्याच अर्थक मदत आहे बरील विवेचनावरून आपणास असे दिसून येईल की, आपाचा वादिक सवध जोडणें ही गोष्ट काही सोपी नव्हे कित्येक भाषांच्या वाक्पद्धतीत जुन्या लेखांच्या अभावा मुळे किंवा त्यांच्या स्वरूपात आमुलाग्र बदल झाल्यामुळे त्यांचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे कठिण असतें यासुद्धे सर्व भाषांचे पूर्ण वर्गीकरण करणें हें ध्येय साध्य करणें नेदमीं दूरच राहील तथापि आपापसंगतच्या संशोधनावरून काही भाषावश निश्चितपणें मान्य झाल्यात आले आहेत त्यामध्ये इरो-युरोपीय हा सर्वोत्तम महत्त्वाचा असून सेमिटिक, फिनोउग्रिक, बद्र मलयया, पोले नेशियन, कॉकेशियन, द्राविड याचहि त्यास निश्चित झाले आहे ज्या भाषांत लेख किंवा वाङ्मय उपलब्ध आहे त्या भाषांचा अभ्यास अलीकडे बराच झालेला असून ज्या भाषांच्या पूर्वस्वरूपाबद्दल फारशी माहिती मिळत नाही त्या भाषांचा अभ्यास असून व्याख्याचा आहे व तो अधिक कठिण आहे

आर्यन भाषावश—त्याच्या पश्चिम व दक्षिण आशियातील आणि युरोपातील बहुतेक देशांमध्ये प्रचलित असलेल्या आपला वाक्पद्धती इरो-युरोपीय, इरो-जर्मनिक व आर्यन अशीं यांचे निरनिराळ्या भाषाशास्त्रज्ञांनी दिली आहेत त्यांपैकी

इहोजर्मानिक हे नाव विशेषत जर्मन भाषाशास्त्रज्ञ रुड आहे तर लॅटिन देशातील भाषाशास्त्रज्ञ विशेषत इंडो-युरोपियन हे नाव अधिक पसत करतात पहिल्या नावात या भाषेने या दोन लोकांनी व्यापलेल्या भाषा येतात तर दुसऱ्यात दोन प्रदेश येतात जर्मन भाषाशास्त्रज्ञ बोन्हीट्टि शब्द वापरतात व काही भाषाशास्त्रज्ञ आर्यन् हे नावच अधिक पसत करतात ही आर्यन् भाषा बोलणारे लोक मूळ कोठे होते याबद्दल निरनिराळीं मते प्रदर्शित झाली आहेत काहींच्या मते त्यांचे मूलस्थान मध्य आशिया हे होते तर काहींच्या मते स्कॅन्डिनेव्हिया, डॅन्यूब नदीकाठ, जर्मनी किंवा कॉकेशस पर्यंत असे होतं लो टिळकाच्या मते वेदभाषी आर्योंचे पूर्वज पूर्वी उत्तरध्रुवाजवळ राहात होते या भाषेचे मूळ स्वरूप कसे होते याचे आपणास निश्चित ज्ञान नाही तथापि तिची वाढ दीर्घकालपर्यंत झालेली असून ती पूर्ण प्रत्ययी भाषा होती व तिचे स्वरूप वरेंच गुंतागुंतीचे होते असे मानतात या इंडो-युरोपियन भाषांच्या बाबतीत आपणास राष्ट्रीयदृष्ट्या असे दाखविता येतं की, या सर्व मूळ एका भाषेपासूनच निघालेल्या आहेत परंतु त्या बोलणाऱ्या लोकांचा काही वांशिक संबंध आहे असे निश्चितपणे म्हणता येत नाही, असे प्राक्चे मत आहे कारण ही आर्यन् भाषा बोलणारे मूळचे लोक जेव्हा निरनिराळ्या प्रदेशांमध्ये गेले तेव्हा त्यांच्यामध्ये अनेक प्रकारचे वांशिक मिश्रण होणे स्वाभाविकच होते व अनेक प्रदेशातील लोकांनी आपली मूळची भाषा टाडून तिच्या एवजी या भाषेचा स्वीकार कला अवघे समवनीय आहे अशा तऱ्हेचे स्वतःची भाषा सोडून निरनिराळ्या भाषा स्वीकारल्याचे प्रकार ऐतिहासिक काळातहि आपणास आढळतात व यामुळेच आपणास ज्या लोकांनी या आर्यन् भाषेचा स्वीकार केला नाही असे काही ब्राहुड भाषा बोलणाऱ्या लोकांप्रमाणे वेदा सारखे प्रदेश आढळतात व हीच गोष्ट आपणास वसंत भेद नसले इत्योपिनियन लोक फिनोउग्रिक भाषा व ऐट हे आर्यन् भाषा बोलतात यात दिसते आज आपणास शुद्ध आर्यवशाचे स्वरूप युरोपातील कोणत्याहि प्रदेशात पाहवायस मिळणे कठिण आहे आर्यन् भाषेचे सर्वांत जुने स्वरूप आपणास वेदांमध्ये पहावयास सापडतं या भाषेचे क्रिस्तपूर्व कालातील स्वरूप आपणास दुसऱ्या फक्त तीन भाषांत आढळून येतं त्या म्हणजे (१) इंडो-इराणी अथवा अवेस्ता, (२) ग्रीक (३) लॅटिन भाषासच यातील इंडो-इराणी भाषेचे स्वरूप मूळच्या भाषेपेक्षा अधिक जवळ आहे जर्मानिक भाषांतील रेख क्रिस्ती दहाव्या आरंभ कालापूर्वी आढळत नाहीत व या वेळी त्या भाषेमध्ये खनिषियक व स्वरूपविषयक शुष्कत्व फरक पडला होता हा फरक पडण्याची कारणेहि त्या भाषेने व्यापलेल्या निरनिराळ्या क्षेत्रात निरनिराळ्या प्रकारची होती ज्या भाषेमध्ये वास्तविक अधिक सर्वांनी लेख उपलब्ध आहेत त्यांमध्येहि काही प्राचीन आर्ये प्रयोग आपल्या द ह पसरतात, तर काही भाषांतील अस्सत जुन्या रेखातहि अधिक बदल झालेले आढळून येतात स्कॅन्डिनेव्हिक व लिथुअेनियन भाषांमध्ये व फरक पडण्याची किंवा जर्मानिक भाषा पेक्षा फारच मंद गतीने चाललेली आढळते या दृष्टीने आपणास त्या आर्यन् वंशासंबंध भाषांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारची नाती दाखविता येतील

मूळची आर्यन् भाषा—आपणास जरी आज मूळच्या आर्यन् भाषेचे स्वरूप कसे होते हे प्रत्यक्ष आढळत नाही तरी काळजीपूर्वक तालनिक पद्धति स्वीकारल्यास आपणास तिच्या स्वरूपाने कांहीत ज्ञान करून घेतां येई शक्य आहे उदा प या ध्वनीसदृश आजच्या या बर्बादील भाषांत पुढे दित्याप्रमाणे निरनिराळे ध्वनी आपणास आढळतात इहो-इ प, भी प, लें प, मूळ जर्मन फ-य, लिथु प, हलें प, आर्ये इ व यासारख्याच आपणास असे म्हणता येईल की, या सर्व ध्वनीय अनुरूप असा मूळ आर्यन् भाषेत एखादा ध्वनि असण पाहिजे व अशी या सर्व भाषांतील निरनिराळी सादर्ये एतद्द केल्यास त्यातून आपणास प्रत्येक सादर्यास एक असे मूळ आर्यन् भाषेतील सर्व ध्वनी घोषून काढता येतील अर्थात् ही गोष्ट जितकी आपणास पाटते तितकी सोपी नाही परंतु त्यावरून मूळ भाषा घोषून काढण्याची पद्धति आपणास दिसून येत व जी गोष्ट आपण ध्वनीय लावतो तीच शब्दांची रूपे व वाक्यरचना यासहि लावतां येणे दार्य आहे असे गृहीत धरण्यास आपणास काही हरकत नाही अशा रीतीने मूळ आर्यन् भाषेचे ज्ञान आपणास करून घेतां येई शक्य आहे अर्थात् अशा रीतीने आपण कल्पनेने जुळविलेल्या विशिष्ट रूपामध्ये असपसे नवीन नवीन घोष लावत जाताल तसतसा फरक करणे जरूर पडेल उदा १८७९ पर्यंत आर्यन् भाषेमध्ये फक्त अ, इ, उ हे तीन स्वरच होते अशी कल्पना होती परंतु मागाहून असे दृष्टीस पडले की, जेव्हा आर्यन् भाषेतील 'अ' यास सद्य युरोपियन भाषांत 'ए' हा स्वर असतो तसा आर्यन् भाषेतील कष्टप वर्णाने ताल्लयत रूपांतर होते व जेव्हा आर्यन् भाषेतील 'अ' ये युरोपियन भाषेतील 'अ' अथवा 'ओ' बरोबर सादर्य असतं तेव्हा याप्रमाणे फरक होत नाही (यास ताल्लय नियम असे म्हणतात) यावरून आर्यन् भाषेतील 'अ' हा युरोपियन भाषेतील 'अ', 'ए' व 'ओ' या तिन्ही स्वरांचे वाय करतो असे दिसून आले याप्रमाणे नवीन नवीन घोष जसजसे लागत जातील तसतसे आपल्या कल्पना मूळ आर्यन् भाषेच्या स्वरूपामध्ये फरक पडलेला आपणास दिसून येईल म्हणजे सध्या आपणांस केवळ तिचे एक काव्यनिक स्वरूप फार जाते हे व नविना येईल परंतु ते आजच्या जिवंत भाषांच्या मागाने फारच आडुनिव स्वरूपाचे असले

वांशिक संबंधांचे ज्ञान—वांशिक वर्गीकरण हे ऐतिहासिक सत्यावर अवलंबून असल्यामुळे अधिक स्थिर स्वरूपाचे व व्यापक कल्पनाविचित्र्यावर अवलंबून नसलेले असते. ऐतिहासिक सत्य हे स्थिर स्वरूपाचे असून त्याचे महत्त्व बदलत नाही आणि ऐतिहासिक विवेचनपद्धतीने संशोधन केले असता आपणांस दोन भागांमध्ये वांशिक संबंध एक आहे तरी अथवा नाही तरी अथा सन्देशे स्पष्ट ज्ञान होते. व ज्या पद्धतीने आपणांस इंग्रजा ही आर्य कुळातील भाषा आहे ही गोष्ट स्पष्ट होते त्याच पद्धतीने संस्कृत व लिथुनियन या भाषाहि आर्यन कुळातील आहेत ही गोष्ट स्पष्ट होते. अर्थात् त्यांमधील परस्पर संबंधांचे प्रमाण निरनिराळ असले एवढेच. दोन भाषांच्या आज्ञेच्या स्वरूपात आपणांस विताई परक दिसत असला तरी त्यांचे मूळ वांशिक स्वरूप कधीहि बदलत नाही. उदा. अर्वाचीन फारसीमध्ये विभक्तिप्रत्ययांचा बहुतेक लोप झालेला आहे, तर अर्वाचीन जर्मनमध्ये विभक्तिप्रत्यय वारस राहिलेले आहेत. आपण हाच असणारा फरक भौतोलिक परिस्थिति व कालाचे अंतर यांखेरीज अनेक कारणे व परिस्थितीवर अवलंबून असता व यामुळे आर्यन वंशातील निरनिराळ्या भाषांमध्ये साम्य अथवा विरोध कमीनास्त प्रमाणात का आढळतो या प्रश्नाचा विचार करण मंदराने आहे.

हॅन्डेलचा स्तम्भमासा—हॅन्डेल या भाषाशास्त्रज्ञाने आपल्या 'हॅन्डेल' उपपत्तीमध्ये विशिष्ट भाषेचे मूळ आर्यन भाषेपासून अंतर, एवढीच गोष्ट स्पष्टात घेतली होती. त्याच्या मताने मूळच्या आर्यन भाषेच्या प्रथम दोन शाखा झाल्या—(१) हॅन्डेल जर्मनिक, (२) आर्वा—माई—इटली—कॅल्टिक. पहिल्या शाखेच्या पुन्हा हॅन्डेल—लिथुनियन आणि जर्मनिक अशा दोन उपशाखा झाल्या. व दुसऱ्या शाखेच्या आर्यन आणि माई—इटली—कॅल्टिक अशा दोन उपशाखा झाल्या व त्या शाखांच्या पुढे निरनिराळ्या पाटशाखा तयार झाल्या. त्यांच्या मताने मूळ आर्यन लोकांची वस्ती मध्य आशियात होती आणि त्यामुळे त्या मूळ प्रस्थापासून विशेष अभिप्राय प्रत्येक निरनिराळी दूर असलेली ती मूळ भाषेपासून लोकर पुष्कट झाली असली पाहिजे व तिचे आधीन अथवा आधेस्वरूप कमी प्रती असले पाहिजे. यामुळे परिचयेकडील दूरच्या भाषा ह्या मूळ भाषेपासून लोकर अलग झालेल्या व त्या मानाने कमी आहे स्वरूपाच्या व पुष्कटशील भाषा त्या मानाने नंतर अलग झालेल्या व भाषक आहे स्वरूपाच्या असल्या पाहिजेत असे त्यांचे मत होते. परंतु वस्तुस्थिति ह्याच्या सिद्धांतास पोषक अशी आढळते. उदा. हॅन्डेलिक भाषेचे स्वरूप भाषा—माई—इटली—कॅल्टिक भाषासंप्रदाया वास्तविक जर हॅन्डेली—जर्मनिक शाखा मूळ आर्यन भाषेपासून लोकर अलग झाली असले तर आपण अर्वाचीन सन्देशे सहाय्यास पाहिजे. परंतु हॅन्डेली—लिथुनियन भाषांचे हॅन्डेली—जर्मनिक भाषांशी तर इतके साम्य आहे की, त्यांचे नेटम संघाएवढी सातम संपादन चालवता येते अथवे याने ही गोष्ट केवळ आपातत घडली आहे असे याने स्पष्टाकरण देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अर्वाचीन संशोधनामुळे असे सिद्ध झाले आहे. की, इटालिक व कॅल्टिक भाषांचे जर्मनिक भाषांशी हॅन्डेली—लिथुनियन भाषांपेक्षा अधिक साम्य आहे. व यामुळे हॅन्डेली—जर्मनिक म्हणून एक मुख्य शाखा होती ही उपपत्ति प्रामाण्यमाननी तर ज्या दोन शाखा मूळच्या भाषेपासून साक्षात् निघाल्या आहेत त्यांच्या प्रस्थामध्य स्पष्ट अशी मर्यादारेषा आढळणार नाही, तर सीमांतक्षेत्रात एक निश्च स्वरूप आढळले पाहिजे. ही या दोन भाषांच्या वास्तवीत आपणास दिसून येत नाही.

हॅन्डेलचा लहट्टासमासा—वर्तल विचारांचा परिहार करण्याकरता जोहानीस हिमड याने पुढील उपपत्ति पुढे आणली त्याने असे सुचविले की, मूळच्या आर्यन भाषेमध्ये या फरक पडत गला तो एकदम एका भाषेपासून दुसरी भाषा उत्पन्न झाली अथा सन्देशे नसून ज्याप्रमाणे एका परातीताल वाद्यवात एखादी वस्तु टाकली असता निरनिराळ्या लाटा उत्पन्न होतात व त्या एकमेकांत मिसळून नव्या माहून नव्या लाटा पुन्हा तयार होत असतात तशा तऱ्हेने निरनिराळी व्यापक अशी भाषाक्षेत्रे उत्पन्न होऊन त्यांच्या मिश्रणाने पुढे नवीन भाषा उत्पन्न झाल्या असाव्या. व यामुळे एका भाषेतील काही गोष्टींचे दुसऱ्या एका शाखेचा साम्य आढळते, तर दुसऱ्या काही गोष्टींचे तिसऱ्याच एका भाषेचा साम्य आढळते. उदा. कॅल्टिक भाषेतील काही विशेष इटालिक भाषेची, तर काही जर्मनिक भाषेची सदृश आहेत. अलीकडे पोटाभाषासंबंधी अभ्यास होऊन जी उपपत्ति सर्वावस्थेत आली आहे तिच्याशी बरीच उपपत्ति निवृत्त दिसते. या पाटभाषांच्या अभ्यासावरून असे दिसून आले आहे की, पाटभाषांची उत्पत्ति ही एकापासून दुसरी अशी सरळ येत हात नसून निरनिराळ्या पाटभाषांमध्ये काही काही गोष्टींचे साम्य आढळते. उदा. 'अ' पाटभाषेतील काही गोष्टी 'ब', 'क', पाट भाषांशी तर इतर काही 'क', 'व', 'घ', पोटाभाषातील सदृश असतात यातून 'ब' भाषेची नसतात तर 'क' भाषेतील काही विशेष 'क' व 'घ' भाषेची सदृश असतात अशा 'अ' भाषेची नसतात व प्रत्येक पाटभाषेतील विशेष आपापल्या परीने परिचित होत असतात. व त्यांचा हल्लोच संबंध नसतो. अथा सन्देशे आपण प्रत्येक भाषाविषयाची जर आहति काढू लागलो तर एकमेकांत मिसळणाऱ्या अनेक वक्र रेषा तयार होतील. यात समभाषाविशेषक

(आयसोफोन्स) असे म्हणतात. जर या भाषांत स्वरूपविषयक, शब्दसंपत्तिविषयक अथवा वाक्यरचनाविषयक, साम्य-असेल तर हे वक्तृत्व समस्वरूपी असतील. जेथे आपणांस दोन पोटभाषा रोजारी रोजारी अथवा त्यांमध्ये मिश्र प्रदेश आढळणार नाही तेथे एका पोटभाषेने आपले बंधस्व दुसऱ्या पोटभाषेवर पूर्णपणे बसविले आहे असे समजावे. ही गोष्टहि आपणांस वस्तुस्थितीस अनुसरून दिसते. परंतु या लहरीमीमासिमध्ये एक दोष असा दिसून येतो की, मूळ आर्यन् भाषा ज्या प्रदेशांत बोलली जात होती तो प्रदेश भौगोलिक दृष्ट्या तिच्या स्वरूपांत फरक पडण्यास अतिशय अनुकूल होता ही गोष्ट गृहीत धरण्यांत येते. याकरिता आर्यन् भाषेचा प्रसार कसा होत गेला, या गोष्टीचा ऐतिहासिक अभ्यास अलीकडे चालू आहे. जेव्हां एक भाषा दुसऱ्या भाषेचे सर्वस्वी अतिक्रमण करून तिचे स्थान आपण घेते व तिला नामशेष करते तेव्हां मूळच्या भाषेचे काही विशेष नवीन भाषेमध्ये शिरणे अपरिहार्य असते व ही क्रिया मूळ आर्यन् भाषेच्या स्वरूपामध्ये निरनिराळ्या क्षेत्रांत निरनिराळे फरक घडवून आणण्यास कारण झाली असावी. आर्यन् भाषाभाषी लोकांनी जगांतील अत्यंत विस्तृत असे क्षेत्र व्यापिले आहे व त्यांच्या भाषेचे अनेक निरनिराळ्या भाषांशी मिश्रण झाले आहे. जेथे ते अधिक काल स्थायिक होऊन त्यांच्या अधिक पिढ्या झाल्या असतील तेथे त्यांच्या भाषेत फार मंद गतीने फरक पडला असेल. व त्यामुळे जुन्या भाषेच्या स्वरूपाचे अवशेष त्या भाषेत अधिक आढळतील परंतु जेथे त्यांचे मिश्रण अतिशय जलद झाले असेल व मोठमोठ्या उलाढाली झाल्या असतील तेथे त्यांच्या भाषेत फरक फार जलद पडत गेला असेल. दक्षिण आफ्रिकेत बोअर लोकांचा पोर्तुगीज, फ्रेंच आफ्रिकन व डॅचलो संस्करण इत्यादी लोकांशी थोडक्या कालांत संबंध आल्यामुळे दक्षिण आफ्रिकेतील डच भाषा हीस निराळीच स्वरूप आले आहे, उलट लिथुअनियन भाषेचे स्वरूप दीर्घकालपर्यंत स्थिर राहिले आहे.

आर्यन् भाषेचे मूळ स्वरूप—ही मूळ आर्यन् भाषा बोलणाऱ्या लोकांची सांस्कृतिक प्रगति बरीच झाली असल्यामुळे त्यांच्या भाषेत पुष्कळच स्वरूप प्राप्त झाले असावे परंतु तिचे मूळचे स्वरूप कोणते होते व तिचा तत्कालीन इतर भाषांशी काय संबंध होता हे सांगणे कठिण आहे. आर्यन् भाषेसारख्याच सेमिटिक व फिनोउग्रिक या दोन भाषांचा व आर्यन् भाषेचा काही संबंध असावा हे हमन मोलर (सेमिटिक आणि इंडो-जर्मनिक १९०७) यांचे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे, परंतु त्यावरून काही निश्चित अनुमान काढता येत नाही. अद्यापि या भाषांच्या मूळ स्वरूपाचा अभ्यास पुष्कळच झावयाचा आहे. आशिया मायनरमधील भाषांमधून लिपीतील लेखांच्या वाचनामुळे हिटाइट या भाषेमध्ये आर्यन् भाषेचे स्वरूप कायम असून ती काही शब्दविषयक, ध्वनिविषयक व वाक्यरचनाविषयक इतर भाषांतील विशेष शिरले असावे असे दिसून येते. हिटाइट ही भाषा मूळच्या आर्यन् भाषेची एक स्वच्छभाषा अथवा अशीहि एक उपासि पुढे करण्यांत आली आहे. तसे असल्यास हिटाइट भाषेचा अभ्यास अधिक शारल्यास आर्यन् भाषेच्या मूळ स्वरूपाविषयी आपणांस अधिक ज्ञान होण्याचा संभव आहे.

केंटम् च सातेम् संघ—जरी मूळची आर्यन् भाषा सामान्यतः एक स्वरूपाची होती असे म्हणण्यांत येते तरी ही गोष्ट पूर्णपणे सत्य मानून चालणार नाही. कारण बराचसा मोठा प्रदेश व्यापणाऱ्या कोणत्याहि भाषेचे स्वरूप सर्वत्र पूर्णपणे अमिन असणे शक्य नाही. तर त्यामध्ये बदल होण्याची प्रवृत्ति सर्वत्र असून परिस्थितीप्रमाणे विशिष्ट प्रवृत्तीचा जोर होऊन एकाच भाषेमध्ये निरनिराळे फरक पडून येतात व या भेदप्रवृत्तीमुळेच आर्यन् भाषेच्या कन्यारूप भाषांमध्ये निरनिराळे फरक उत्पन्न झाले आहेत. याची दोन उदाहरणे पुढे दिली आहेत—मूळ इंडो-युरोपियन भाषांतील दंततालव्य वर्णावळ तिच्या काही कन्याभाषांत 'स' कार व काही भाषांत 'क' कार आढळतो. उदा. मूळ आर्यन् भाषेतील 'कतोम्' बदल मी. हेक्तान मी. केंटम्, वेल्श केंट, गॉ. हुक, उलट सं. शतम्, बॅद सातेम्, प्राची. स्क्. कुतो, लिथु. सितस्, अशी संपूर्ण आढळतात. तसेच मी. ओइकॉस, बरोबर लॅ. व्हिड, तर उलट अल्चे. विड, सं. विशम्, बॅद विडम् अशी रूपे आढळतील. बरील फरकांमुळे शब्दवाचक शक्त शब्दावरून 'केंटम्' व 'सातेम्' भाषा म्हणून दोन भाषावृत्ते पृथक् कल्पिली आहेत. केंटम् कुलांत पश्चिमेकडील मीक, इटालिक, केल्टिक आणि जर्मनिक भाषा येतात, तर सातेम् कुलांत पूर्वेकडील इंडो-इराणी, स्लॅव्हो-बाल्टिक, आर्मेनियन व अल्बेनियन भाषा मोडतात. परंतु अशा तऱ्हेने केवळ एकाच भेदप्रवृत्तीवरून भाषांचा वर्गीकरण करणे अशास्त्रीय आहे असे प्राक् म्हणतो. कारण अशा तऱ्हेने दुसऱ्याहि एखाद्या भेदप्रवृत्तीवरून भाषांचा वर्गीकरण करणे अशास्त्रीय विशिष्ट भेदप्रवृत्तीवरून वर्गीकरण करू लागल्यास ती भेदप्रवृत्ति सर्वत्र भाषांत सामान्य नसल्यास ते वर्गीकरण बरोबर होणार नाही. कारण एका भाषेपासून निघणाऱ्या सर्वत्र भाषांमध्ये विशिष्ट भेदप्रवृत्ति सामान्यतेने असतेच असे नाही हे आपण बर दाखविलेच आहे. काही भाषांत एक भेदप्रवृत्ति सामान्य, तर दुसऱ्यास निराळीच असते. एका भाषेत एक आढळली तर दुसरीस तिचा संपर्कहि नसतो. उदा. इंडो-युरोपियन भाषांतील व, द, ग या ध्वनीबद्दल जर्मन व आर्मेनियन या दोन्हीहि भाषांत प, त, क हे

घनी येतात. परंतु या दोन्ही भाषांमध्ये साक्षात् नाते कांहीहि नाही. सर्वत्र केटम् व गानेम् भाषासंघर्षे भौमोलिक क्षेत्रदि एक-
संबद्ध नाही. मध्य आशियातील तुखारी भाषा ही एक केटम् भाषा आहे. येटम् भाषा सातेम् हा फरकहि कदाचित् मूळचा
नवून मागाहून उद्भूत झाला असण्याचा संभव आहे.

भाषांचीं मूळ स्वरूपे—ज्याप्रमाणे मूळच्या आर्येन भाषेचे स्वरूप प्राचीन व शैलीक पद्धतीने आपणांत माहिती
करून घेतां येईल त्याप्रमाणे मूळची वर्मानिक, मूळची स्लॅव्हॉनिक, मूळची केल्टिक व मूळची ग्रीक या भाषांचेहि स्वरूप आप-
णांस कदाचित् मनवितां येईल. ही गोष्ट निरनिराळ्या एका कुळातील भाषांतील साम्ये एकत्र करून करता येण्यासारखी आहे.
तथापि आपणांस या भाषांचे निरनिराळ्या पोटभाषा वनस्पत्पूर्वीचे स्वरूप आजच्या स्थितीत अज्ञात आहे. आतां भाषांच्या निर-
निराळ्या कुळांचा विचार करूं.

इंडो-इराणी—या कुळांत भारतीय व इराणी या दोन भाषासंपांचा समावेश होतो.

भारतीय—यांच्यामध्ये हीन कालिक वेद पाश्चात् येतात—(१) प्राचीन भारतीय अथवा संस्कृत; हीत वेद छंदिता,
प्राश्नो, उपनिषदे यांतील भाषांचे स्वरूप अधिक प्राचीन असून रामायण व महाभारत यांतील स्वरूप तदनंतरचे आहे. पाणिनि व
द्वार वेद्यावरणांनी संहृत अभिजात भाषेचे स्वरूप निश्चित केले व या भाषेमध्ये अर्वाचीन कालांतहि अपरचना होत आलेली आहे.
(२) मध्यकालीन अथवा प्राकृत भाषा. यांमध्ये पाटी, कौसेरी, मागधी, अर्धमागधी, महाभाषी व त्यांचे निरनिराळे अर्ध-
धरा यांचा अंतर्भाव होतो. (३) अर्वाचीन कुलतील मराठी, बंगाली, हिंदी, गुजराती वगैरे इयमभाषा होत भारतीय भाषांची
माहिती पुढे स्वतंत्र परिशिष्टांत दिली आहे व यांचे विवरण मराठी भाषेच्या उत्पत्तिविषयी विवेचन करताना येईल.

प्राचीन इराणी—दरायुष पासून अर्तागरक्रिस्तपर्यंतचे बाणाप्र लिपीतील लेख उपलब्ध आहेत त्यांत प्राचीन इराणी
भाषा ही प्राहावयास सांपडते. त्या बळकट्यास दुसऱ्या भाषेचे सर्वांत जुने स्वरूप अवेस्ता, हे होय. तेद-अवेस्ता या पार्शीच्या
आर्निक ग्रंथांत आपणांस ह्या आपतील आद्यमय पदावय्यास सांपडत. वास्तविक अवेस्ता हा शब्दपुष्पाचा मूळ मेष असून तेद ही
ह्यावरील टीका होय परंतु सध्या दोहोंवरहि हेरावेस्ता असे म्हणतात. आपल्या वेद प्रमाणेच हेरावस्ता हा मेष अवस्ता साव-
लीस ईश्वरमय आहे. या प्रथाची परंपरा जरी प्राचीन असली तरी त्याचें देखन सासनिद कालांत (१२६-६४१) झालेले आहे. सांप्रत
वेदावस्ता हा शब्द प्राचीन इराणी अवेस्ता भाषेत सामान्यतः लावतात. यांतील भाषांची भाषा अवेस्तातील भाषेसारखी असून
कांही विशिष्ट ध्वनिनियमांस अनुसरून त्यांतील अक्षरांत फारकट्टयास आपणांस त्याचे वैदिक भाषेमध्ये सुळमठेन स्फुरत वरतां येत.

मध्य इराणी—या भाषेचा काल सामान्यतः ख्रिस्तपूर्व चौथ्या शतकापासून ख्रिस्तात्तर घातल्या शतकापर्यंतचा आहे.
परंतु हीतील लेख आपणांस ख्रिस्ती सत्कानंतरचेच आढळतात. पेह्लवी भाषेची उत्पत्ति प्राचीन बाणाप्र लिपीतील लेखातील
भाषेपासून झाली अथवा इतर मध्यकालीन इराणी लिखाणांत आपणांस सोपविदियन व शक ह्या पोटभाषा आढळतात.

अर्वाचीन इराणी—हिया काल आजच्या शतकानंतरचा होय हिची उत्पत्ति पेह्लवीपासूनची आहे. या भाषेत विविध
शब्दमय असून ही सर्व इराणांत चालू आहे. व तीमध्ये फारच थोडा फरक पडलेला आहे. मात्र तिने पुष्कळच भारवी भाषेतील
शब्द उचलले आहेत. हीसच फारशी असे म्हणतात. मुसलमानी राज्यकर्त्यांबरोबर हिया हिंदुस्थानात पुष्कळच प्रवेश झालेला
आहे. ह्या फारशी भाषेवरील इराणलगतच्या भागांत अनेक भाषा प्रचारांत आहेत त्यांतील मुख्य म्हणजे काश्मिरियन, कुर्दिस,
बलूची, पामीर, अफगाण, यमोबी, ऑसिटिक, ह्या होत. ही रोहटची भाषा थोळणारे फक्त सतरा हजार लोक असून ते कॅश्मिरास
पर्यंतवर राहतात

तुखारी—विसाव्या शतकाच्या आरंभी पूर्वे तुर्कस्थानांत कांही मेष सांपडले त्यामध्ये दोन इंडो युरोपीय पोटभाषा
आढळल्या. त्यांस तुखारी असे नाव देण्यांत येत त्या १० व्या शतकापूर्वी प्रचलित असल्या असे म्हणतात. ह्यांचा अन्वयास
अजून फारसा शब्द नसून त्यास बोणह्या भाषाशास्त्रेच बालांचे हे निश्चित ठरले नाही

आर्मेनियन—ही भाषा थोळणान्याची संख्या सुमारे ४० लाख आहे व तिचा प्रदेश आशिया व युरोप यांचा
सीमांतप्रदेश होय. तसेच मेसापोटेमिया, कॅकेशस पर्यंतचा दक्षिण आण व काक्या समुद्राचा दक्षिण किनारा या मोठेंत ती
चालते. आर्मेनियन लोकांचे संघ निरनिराळ्या प्रदेशांत (इराण, हिंदुस्थान, ईजिप्त, तुर्कस्थान, बर्गेरिया, रमानिया, संयुक्त
अमेरिके-मेरिका) वसाहत करून राहिले असून आपली मातृभाषा थोळतात. या भाषेत अनेक पाश्चियन (फारसी) शब्द अव-
लंबावले आहेत. ही भाषा इराणीची एक शाखा असली असे मानण्यांत येत असे. परंतु ती एक इंडो युरोपीय भाषेची स्वतंत्र शाखा
आहे असे आतां निश्चित ठरले आहे. ह्या भाषेत झालेले संख्या शतकातील वायव्येक एक आचार उत्पत्ती आहे परंतु त्याची

भाषा पांचव्या किंवा सहाव्या शतकांतील असावी अथै म्णुतात, या भाषेत अलीकडे ऐतिहासिक, धार्मिक, व इतर काही वाङ्मय तयार झाले आहे. हिच्या स्वरूपात फारच थोडा फरक झालेला आहे. हिच्या निरनिराळ्या स्वतंत्र अनेक बोली तयार झाल्या आहेत. परंतु त्यास स्वतंत्र मानण्याइतका पृथक्पणा त्यांमध्ये आलेला नसून त्यांच्या वाङ्मयीन भाषेचे स्वरूप एकच आहे.

हेलेनिक—इंडो-युरोपियन भाषांचा प्रसार सध्याच्या ग्रीस देशांत झाला तो एकाच वेळीं नसून निरनिराळ्या काळीं होत गेला व तो होत असता तो भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या लोकांची संबंध आला. त्या लोकांची जरी आज आपणास माहिती नसली तरी सध्यां आपणांस जी ग्रीक भाषा म्णुन परिचित आहे तिला फार प्राचीन काळींच बोलींचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. ग्रीक भाषेत लुन्यात जुने छेख खिस्तपूर्व ७ व्या ८ व्या शतकांतील आढळतात व पाचव्या शतकापासून बरेच शिलालेख बरेच मिळतात तेथेच होमरचा काव्य व इतर अनेक प्रकारचे वाङ्मय मिळते. या लेखातील भाषेवरून ग्रीक भाषेस बोलींचे स्वरूप आल्याचे स्पष्ट दिसते परंतु या निरनिराळ्या लेखात आढळणाऱ्या बालीत फारसा फरक आढळत नसल्यामुळे त्यामध्ये बरेचपे ऐक्य आढळते व त्यांतील साम्यावरून त्यांचे निरनिराळे संप पाडतां येतात. उदा. (१) आर्योनिक, अँटिक, एक्जियन, एमोलिक, डोरिक वगैरे. या भाषांचे पुढां अनेक प्रकार झालेले आढळतात. तसेंच त्यांचा दर्जाहि निरनिराळा आढळतो. अँटिक व आर्योनिक या भाषा ऐतिहासिक वाङ्मयाने संतृप्त अशा आढळतात. व त्यांचा प्रसारहि बऱ्याच मोठ्या क्षेत्रावर झाला असावा असे दिसते व त्यामुळे एक सामान्य प्रकारची बोली त्या त्या प्रदेशात तयार झाली असावी असे दिसते. या सामान्य बोलीस कोइनेभाषा असे म्हणतात. व हिचे प्रातागणिक निरनिराळे प्रकार होते. उदा. डोरिककोइने, अँटिककोइने, ओर्यानिककोइने वगैरे. कालांतराने (सुमारे खिस्तपूर्व चौथ्या शतकात) अँटिककोइने या भाषेत आर्योनिक शब्द-संपत्तीची भर पडून तो सर्व ग्रीक लोकांची भाषा झाली व इतर सवें पोटभाषा माहीत झाल्या. सध्यां ग्रीस देशांत चाळू असलेल्या बोली या अँटिक भाषासून निघालेल्या असल्या तरी त्यांचा पूर्वीच्या बोलींशी काही संबंध माहीत. सध्यां प्रचलित असलेली अर्वाचीन प्र'क भाषा रोमनिक या नावानेहि प्रसिद्ध आहे व तिची अँटिक कोइनेपासून उत्पत्ति वरी झाली यासंबंधीचा इतिहास अप्रवृत्त झाला आहे. ही सध्यां ग्रीस देश व आर्योनिक आणि एजियन समुद्रतील बेटे, एशिया मायनरमधील काही भाग, इजिप्त, इटली, उत्तरअमेरिका यातील ग्रीक वसाहती यांत प्रचलित आहे. प्राचीन इतिहासामध्ये हेलेनिक प्रदेशाच्या उत्तरभागांत प्रेसियन, फ्युजियन, मॅसिडोनियन वगैरे भाषा प्रचलित असल्याचे आढळते. या इंडो-युरोपियन भाषा असून आर्मेनियन आणि ग्रीक यांमधील दुब्याच्या स्वरूपाच्या असाव्या.

अल्बेनियन—अल्बेनियन—ही भाषा अल्बेनिया व ग्रीस, इटली विसली, इन्व्हेसिया, उत्तर अमेरिका येथील काही वसाहतींमध्ये सुमारे पाच लक्ष लोक बोलतात. ही इंडो-युरोपियन शाखेच्या इलिरियन नावाच्या संपापासून निघाली असे काहींचे मत आहे. या इलिरियन भाषेतील काही शिलालेख उपलब्ध आहेत पण त्यांचे पूर्ण वाचन अद्याप झालेले नाही. ही भाषा बहुधा ग्रीक, व इटालियन भाषा यांमधील साकमिक अवस्था दाखवित असावी. अल्बेनियन भाषेतील लुन्यांत जुने छेख केवळ सतराव्या शतकापासूनच उपलब्ध आहेत व या भाषेत लॅटिन, ग्रीक टर्मा, स्कॅन्डिनेविक व इटालियन या सर्व भाषातील शब्दांची भर पडलेली आहे असे दिसते. या इलिरियन सघात ईशान्य इटलीतील व्हेनेटिक व दक्षिण इटलीतील मेसपिक या फारसा माहीत नसणाऱ्या दोन भाषा मोडतात.

इटालो-केल्टिक—इटालो केल्टिक हा पूर्वी अतिशय सद्य अशा पोटभाषांचा संप असावा असे वाटते. परंतु आपण त्याचे जे ऐतिहासिक ज्ञान आहे त्यावरून जरी इटॅलिक व केल्टिक भाषांत काही साम्य दिसून आले तरी त्यांमध्ये इतका फरक आढळतो की त्यांस दोन स्वतंत्र शाखा मानणे सुचकिक होईल.

इटालिक—या संपातील लॅटिन ही एकच भाषा जिवंत राहिली आहे. हिच्यापासून पुढे रोमान्च भाषा निघाल्या. परंतु लॅटिन भाषेचा सर्व रोमन साम्राज्यात प्रसार होण्यापूर्वी इतर काही इटॅलिक बोली प्रचारात होत्या, त्यांतील काही पूर्णपणे नष्ट झाल्या असल्या पाहिजेत. परंतु त्यांपैकी काही बोलींच अवशेष आढळतात. उदा. संमिनम, कॅम्पॅनिया, लुईनिया, मृटिअम, अँयुया आणि मेसाना या प्रांतांतील रुड अवघेली ऑस्कन बोली हीतील काही शिलालेख उपलब्ध आहेत व ती पहिल्या शतकापर्यंत जिवंत असावी. दुसरी एक उंब्रियन ही बोली अँपेनाइन व टायबर नदीच्या काऱ्या तीरावर प्रचलित होती. या भाषेतील काही क्रिस्तापूर्वीचे मंत्र वगैरे उपलब्ध आहेत. ही केव्हा नष्ट झाली हे वळत नाही.

लॅटिन—लॅटिन ही पूर्वी रोम शहराची भाषा होती. या भाषेने समोवतालच्या प्रदेशांतील व शहरांतील बोलींवर लवकरच बरेच स्थापन केले. जोपर्यंत हिचे क्षेत्र मर्यादित होते तोपर्यंत ही एकस्वरूपी होती. परंतु तिचे क्षेत्र विस्तार पावल्यानंतर

तिने ऑस्कन, उंजियन वगैरे इटालिक बोलींवर व इटलीतील इलिरियन आणि सिसिलीतील इतर केल्टिक बोलींवर आपले वचस्व व्यापून गेले. परंतु या निरनिराळ्या भाषांपाशी संबंध आल्यामुळे लॅटिन भाषेच्या स्वरूपातही पुष्कळच फरक पडत गेला. लॅटिन लेखनाभाषेस अभिजात स्वरूप प्राप्त होऊन तिच्यामध्ये महत्त्वाचे व समृद्ध असे वाङ्मय तयार झाले. त्यामुळे लॅटिन वाङ्मयीन भाषा व बोली यांमध्ये हळू हळू अंतर पडत गेले. लॅटिन लेखनाभाषेचे कृत्रिम व स्थिर असे स्वरूप रोमन साम्राज्य नष्ट झाल्यानंतरही अनेक शतके कायम राहिले. कारण सर्व राष्ट्रीय लेखन मध्ययुगीन कालानंतरही याच भाषेत चालू असून ग्रंथ-लेखनाकरिता हिचे नंतरही पुन्हा पुनरुज्जीवन करण्यात आले. संप्रतिही रोमन कॅथोलिक लोकांची धार्मिक व विधिविषयक भाषा हीच लॅटिन आहे.

रोमान्स भाषाः—बाल्यताने इटलीच्या पाहरील रोमन लोकांच्या वसाहतीत तेथील स्थानिक भाषांचे प्राबल्य झाले व अखेरचा रोमन साम्राज्यातील निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांचा रोमशी व परस्परांशी संबंध साधिल होत गेला व अखेरीस रांगडी लोकांच्या स्वारीमुळे अजिबात नष्ट झाला तसतशी निरनिराळ्या देशभाषांमध्येही अराजक स्थिति निर्माण झाली व प्रत्येक भाषेची भिन्न भिन्न परिस्थितीमध्ये निरनिराळ्या तन्हेची वाढ होऊन रोमान्स भाषा नांवाच्या अगदी निरनिराळ्या भाषा तयार झाल्या. या संकमणावस्थेत काही भाषा केवळ बोली म्हणून शिथळ राहिल्या तर काही अजीबात नष्ट झाल्या. परंतु त्यांतील काहीनी आपले क्षेत्र वाढवून आपणांस वाङ्मयीन व बौद्धिक दळणवळणास योग्य असे स्वरूप प्राप्त करून घेतले. त्यांतील काही भाषांस राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त होऊन त्यांचा पुष्कळ मोठ्या क्षेत्रावर प्रसार झाला. सध्या अस्तित्वात असलेल्या रोमान्स भाषा पुढे दिल्याप्रमाणे आहेतः—(१) इटॅलियन संघः—याचे क्षेत्र इटली, सिसिली, सार्डिनिया, कॉर्सिका हे प्रदेश असून त्यांत पुष्कळच बोलींचा अंतर्भाव होतो. फ्लॅरेन्स येथील टस्कन भाषेस राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त होऊन ती सध्याच्या इटलीची वाङ्मयीन भाषा बनली आहे. या भाषेतील छान्यात छाना लेख दिला सा. १६४४ चा आहे. (२) फ्रिड्रो रोमनिक अथवा लॅटिन संघः—ही पूर्वीच्या फ्रिड्रिया नावाच्या रोमन प्रांताची भाषा होती. सध्या या संघातील तीन बोली स्वित्झरलंडातील प्रिसन या भागांत व टिरोल आणि ग्रीस या परगण्यांत चालू आहेत. (३) रुमानियन संघः—या सघांत रुमानिया, ट्रान्सिल्व्हानिया, मीसचा काही भाग व ईस्ट्रिया यांतील तीन किंवा चार बोली मोडतात. रुमानियन भाषेस यदाच्या दातकापासून साहित्यिक स्वरूप झाले आहे. (४) प्रॉव्हेंन्सल संघः—यामध्ये प्रॉव्हेंन्सल, लॅमिंगॉक, ऑर्वेगॅमोंट, लिमोसिन, गॅस्कोन वगैरे भाषा मोडतात. यांतील छान्यात छाने वाङ्मय अकराव्या शतकातील आढळते. (५) फ्रेंच संघः—यामध्ये पॉएटिविन, नॉर्मन, पिक्वार्ट, बार्डन, लॉरेन्जिज, बर्गिडियन, शारेन्वा, श्ले-द-फ्रांसे, शोपिनवा, वॉरवा, व्हॅलेसिए, सन्डोयर्दे इ. भाषा येतात. इले-द-मोर्से व विशेपतः पॅरिसमधील भाषा ही राष्ट्रीय स्वरूपास व फ्रेंच लोकांची साहित्यिक भाषा आहे. हीतील छान्यात छाना लेख ई. स. ८४२ चा आहे. (६) फ्लॅमिशन संघः—यांतील छान्यात छाना लेख ११७१ सालचा आहे. (७) पोर्तुगीज संघः—यामध्येच गॅलिसियन भाषा येतात. पोर्तुगीज भाषेचे साहित्यिक स्वरूप ११९२ मधील एका सचदेत आढळते. (८) स्पॅनिश संघः—यामध्ये कॅस्टिलियन, अँडाल्यु-शियन, कॅरागोनीज, लिओनीज या बोली येतात. यांतील कॅस्टिलियन भाषेस राष्ट्रीय व साहित्यिक महत्त्व आहे. हीतील प्रथम लेख ११४५ मधील आहे. स्पेन व पोर्तुगालमधील बहुशी लोकांनी आपल्या इंग्लिश नांवावरून सेफार्डिक किंवा सेफार्दिम नांवाची एक स्वतंत्र बोली बनविली आहे. हिचे व्याकरण व बराचसा शब्दसंग्रह स्पॅनिश आहे. तथापि तीमध्ये बरेच समिष्टिक विशेषे आढळतात. स्पेनमधून बाहेर जाणाऱ्या बऱ्याच वसाहतीकारांनी जगाच्या अनेक भागांत-विशेषतः मोटोकोच्या शहरांत-या भाषेचा प्रवेश केला आहे. सोळाव्या शतकापासून अनेक रोमान्स भाषांनी जगाच्या निरनिराळ्या भागांत प्रवेश केला आहे. पोर्तुगीज ही प्राक्लिममध्ये, तर स्पॅनिश ही दक्षिण व मध्य अमेरिका, मेक्सिको, मोरोको आणि अल्जेरिया या भागांत, फ्रेंच ही कॅसेक, उत्तर आफ्रिका व फ्रेंच वसाहती यांमध्ये आणि इटालियन ही उत्तरअमेरिका, एसेच अर्जेटाइनमधील आणि उत्तर-आफ्रिकेचा किनारा व इटलीच्या इतर वसाहतीत आढळते. या क्षेत्रांतून या भाषांचे निरनिराळ्या स्थानिक असेल्लत भाषांनी मिश्रण होऊन त्या त्या ठिकाणी भिन्न भाषा उत्पन्न झाल्या आहेत.

केल्टिकः—क्रिस्ती शकापूर्वी केल्टिक साषा युरोपातील बऱ्याच मोठ्या भागावर प्रचलित होती, परंतु इतर इंग्लो युरोपीय भाषांपुढे तिची फितेहाट होऊन तिचे थोडे अवशेष मात्र युरोपांत पहावयास सांपडतात. परंतु आयर्लंड व ब्रेटायन या बेटांमध्ये या भाषेतील काही वाचपत्राव शिथळ आहेत व काही नष्ट झालेल्या पोटभाषांतील लेख उपलब्ध आहेत. या बेटांतील भाषांत मुख्य दोन संघ आढळतातः—(१) ब्रिटनः—ही इंग्लंडचा बराचसा भाग व फ्रान्समधील ब्रिटनी या प्रांतांत पुढील निरनिराळ्या नांवांच्या बोरीत आढळते. (२) किमरिक अथवा वेल्श—ही वेल्श प्रांतांत आढळत्या दातकापासून चड आहे.

(आ) कॉर्निया:—या भाषेतील नवव्या शतकातील लेख उपलब्ध आहेत. ही अठराव्या. शतकांत नष्ट झाली. (इ) ब्रेटन अथवा आर्मोरिकन:—ही अद्यापि ब्रिटनमधील सुमारे दहा लाख लोक बोलतात. हिच्या काही पोटभाषा आहेत. (२) गेलिक—ही पूर्वी आयर्लंडमध्ये प्रचलित होती. या भाषेतील लेख पांचव्या शतकामुन उपलब्ध आहेत. या भाषेमधून आयरिश असे नाव असून हिच्यामध्ये आठव्या शतकापासूनचे फार मोठे वाङ्मय मध्य युगामध्ये उरलेले होते. अलीकडे तिला राष्ट्रीय स्वरूप देण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. पांचव्या शतकामध्ये काही आयरिश वसाहतकारांनी ही भाषा स्कॉटलंडमध्ये आणली. हिची येथे स्वतंत्र वाढ होऊन काही वाङ्मयहि हिच्यामध्ये तयार झाले. सध्या हीस गेलिक, स्कॉच किंवा एरसे म्हणतात. हिचेच एक स्वरूप मॅन्स या नांवाने जाइल ऑफ मॅन्मध्ये प्रचलित आहे.

पारम्परिक ऐतिहासिक—ऐतिहासिक व पार्लिक हे अलीकडे स्वतंत्र संप्र मानतात परंतु ते अलीकडेच स्वतंत्र झाले असून त्यामध्ये बरेच साम्य आहे. या भाषेत असलेल्या आपे विरोधावरून—विशेषतः यातील विभक्ति व शब्दसमूह यावरून भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या यास फार महत्वाच्या मानतात. विशेषतः ल्युथेनियन ही तौलनिक भाषाभ्यासाम अनिष्टय महत्वाची आहे. हिचे सर्वाचीन स्वरूप तिच्या १६ व्या शतकातील स्वरूपातून फारसे निघ नसून काही गंधिक भाषेद्वारे प्राचीन स्वरूप तीत पहावयास सांपडते.

पार्लिक:—या तीन भाषा आहेत. (१) जुनी प्रशियन ही सध्या नष्ट असून तीतील १२ व्या व सोळाव्या शतकातील काही लेख मात्र उपलब्ध आहेत (१) ल्युथेनियन.—ही अद्यापि सुमारे पंचवीस लाख लोक पूर्वे प्रशिया व ल्युथेनियामध्ये बोलतात आढळतात. या देशास स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यामुळे राष्ट्रीय भाषा म्हणून तिचे महत्त्व वाढण्याचा संभव आहे. हीतील जुने लेख १५४० पासूनचे उपलब्ध आहेत. (२) लेटिश.—ही लेटविया देशाची आता राष्ट्रीय भाषा झाली असून कूर्लंड व लिथुनियाच्या दक्षिणेस सुमारे १० लाख लोक ही भाषा वापरतात. हिचे स्वरूप ल्युथेनियन भाषेपेक्षा थोडेसे प्रगत आहे. हीतील लेख सोळाव्या शतकापासूनचे आढळतात.

दक्षिण स्लॅव्हॉनिक.—या भाषेत तीन संप्र येतात. (१) दक्षिण स्लॅव्हॉनिक ह्या भाषेस—तीत ९ व्या शतकांत सायरिल व मेथोडियस या दोन सध्यांनी वाच्यलक्ष भाषांतर करण्यामुळे—अतिशय धार्मिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. व धार्मिक भाषा म्हणून तिचा प्रसार बराच झाला असून तिला जुनी चर्चस्लॅव्हॉनिक असे म्हणतात. योशेरीज या भाषेमध्ये पुढील तीन संप्र येतात. (अ) स्लोव्हेनियन—ही सुमारे दहा लाख लोकांची भाषा असून हिची माहिती १० व्या शतकापासूनची मिळते व हीतील वाङ्मय आठव्या शतकापासूनचे उपलब्ध आहे. (आ) सर्बोक्रोएशियन—ही युगोस्लोव्हियातील सर्व व क्रोट मिश्रून सुमारे ९० लाख लोक बोलतात. हीतील वाङ्मय १९ व्या शतकापासून आढळते. (इ) बस्नेरियन—ही बस्नेरियामध्ये तीस लाख लोक बोलतात. १९ व्या शतकांत हीस राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले.

पूर्व स्लॅव्हॉनिक:—यामध्ये पूर्वी वाराव्या शतकांत एकत्र आणलेले परंतु आता विभक्त झालेले तीन निरनिराळे संप्र आढळतात. ते सर्व रशियांत प्रचलित असून त्यातील जुन्यात जुना लेख ११ व्या शतकातील आढळतो (अ) ल्युथेनियन अथवा रशियन—हीत अनेक बोली असून हिचा प्रसार दक्षिण रशिया बुकोविना, पूर्वे गॅलिसिया, उत्तर हंगेरी या भागात आहे. लोक-संख्या तीन कोट. (आ) बेलारशियन—ही बेलारशियाच्या म्हणजे भाजिलेव्ह, स्मालेस्क विट्सेस्क, मिन्स्क या प्रांतात बोली म्हणून प्रचलित आहे. (इ) बसुट रशियन किंवा रशियन—ही मध्य व पश्चिम रशियामध्ये प्रचलित आहे. यापेक्षा मात्को येथील भाषेस साहित्यिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे हिचा प्रसार राज्यसंसर्गळ बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर झाला आहे. सध्या ही दहा कोटी लोक बोलतात. हिचे सध्यांचे स्वरूप १८ व्या शतकातील आहे.

पश्चिम स्लॅव्हॉनिक:—या भाषेचे चेकोस्लॅव्हॉनियन ही सुमारे ९ लाख लोकांत प्रचलित असलेली व तेराव्या शतकातील लख असलेली आणि पोलिश ही सुमारे दोन कोट लोकांची भाषा हे दोन प्रकार आहेत पोलिश भाषेत बरेच वाङ्मय असून तीतील प्रथमचे लेख १४ व्या शतकातील आहेत. यामेरीज या भाषेच्या सोरबियन अथवा वेडिश आणि पोलेशिया या दोन बोली आहेत. काही रिकोळ स्लॅव्हॉनिक बोली जर्मन भाषेत अंतर्भूत होऊन गेल्या आहेत.

जर्मनिक:—उत्तरजर्मनिक अथवा स्कॅन्डेनेव्हियन. सर्वात जुने जर्मनिक शिलालेख स्कॅन्डेनेव्हियन भाषेत सुमारे ३ ते ८ व्या शतकातील आहेत यातील भाषेस जुनी नॉर्स किंवा जुनी स्कॅन्डेनेव्हियन म्हणतात. ८ व्या शतकानंतर या भाषेच्या अनेक शाखा झाल्या व अकराव्या शतकात हिच्या पश्चिम स्कॅन्डेनेव्हियन (आइसलॅंडिक व नॉर्वेजियन) व पूर्वे स्कॅन्डेनेव्हियन (स्वीडिश, डॅनिश) अशा दोन स्वतंत्र शाखा आढळतात. आइसलॅंडिक व नॉर्वेजियन या भाषा प्रथम एकचच होत्या परंतु नॉर्वेजियन लोकांनी ९ व्या

राजकांत सेव्हा आंदोलनमध्ये प्रवेश केला तेव्हा तेथे त्यांच्या भाषेची वाढ तेथील परिस्थितीस अनुसरून झाली. मध्ययुगात काश्मिरिक भाषा बाळमयशब्द होती व तीतील एवढा नाशका काय बाळमयशब्दा महाभाष्या आहत गॅब्रियेल भाषेबाहेर मध्ययुगापासूनचा इतिहास उपलब्ध आहे. १४ व्या शतकात गॅब्रियेल डे-मार्कची सत्ता स्थापन झाल्यामुळे तीव्र कॅनिस भाषेचा पगडा बसला व १९ व्या शतकात तिला फक्त बोलीचे स्वरूप आले. १९ व्या शतकात डे-मार्कपासून गॅब्रियेल शब्दाच्यामुळे या भाषेची राष्ट्रभाषा म्हणून वाढ होत आहे. व तीत बाळमयशब्द रूपात आहे. स्त्रीशब्द व कॅनिस या भाषांची वाढ १४ व्या शतकापासून राष्ट्रीय व साहित्यिक भाषा म्हणून चालू आहे. या दोहोवर नीच व उच्च जर्मन या भाषांचा बराचसा परिणाम झालेला आहे.

पूर्व जर्मानिक — अनेक पूर्व जर्मानिक बोली आतां नामनेचे झाल्या आहेत. बर्गंडियन व ब्रुंडाल लोकांच्या बोलींतील फक्त कांही विशेषणाने विज्ञान आहेत. या सार्पापैकी गॉथिक भाषेतील स्पष्ट बरेच उपलब्ध आहेत. गॉथ लोकांनी तिसऱ्या शतकात बाल्टिक प्रदेशांत आ राज्य स्थापन केले होते त्यांचे आस्ट्रो-गॉथ व विसीगॉथ असे विभाग पडले त्यांपैकी पहिल्या लोकांच्या भाषांवर उत्तराष्ट्रतील भाषांनी आक्रमण केले व दुसऱ्या लोकांच्या भाषांवर इंग्लिश भाषेचे आक्रमण होत. यांच्या भाषांचे अवशेष उल्लिखित नावांच्या एका चौथ्या शतकातील विसाव्या शतकात केलेल्या वाचकालागळे सापडतात. बाल्टिकमधील गॉथिक भाषा फार प्राचीन काळीच नष्ट झाली. क्रिमियामधील गॉथिक भाषेचे कांही शब्दही अवशेष १६ व्या शतकात जर्मनिलेले आढळतात.

पश्चिम जर्मानिक — या भाषेत पुढे दिसेले सध आढळतात (१) ऑग्रेफिशियन (२) इंग्लिश-जर्मनीमधील जे जंगल, सॅक्सन, वूट व कदाचित फ्रिशियन लोक पाचव्या व सहाव्या शतकात ग्रीनमथ आणि त्यांनी आपली भाषा केवळ लांकावर लादली आणि त्यांना डोंगराळ प्रदेशांत होऊन दिले. त्यांचा या नवाने भाषा सगळी एक स्वरूपाच्या नष्टल्या व बारकाईने पाहिल्यास त्यांची तीन स्वरूपे आढळून येतील (१) डेग्लिकन-उत्तर मध्य प्रदेशांत (गॅब्रियेल व मॅरिया), (२) सॅक्सन-दक्षिणेत (ससेक्स वसेक्स), व (३) डेव्हा-नेडरलॅन्ड्स (डेंट) युगेपरीत सध मुठल्यामुळे येथील भाषेची वाढ स्वतंत्रपणे झाली. पांचव्या शतकापासून बाराव्या शतकापर्यंत हीस ऑग्रेफो सॅक्सन किंवा जुनी इंग्रजी असे नांव होते. हीतील जुने डेंट व बाळमय (डिहर्मन) वाच येथुलक वैजातुलक वगैरे) सातव्या शतकातील आढळते. या भाषेवर जुन्या डेंट भाषाचा, ख्रिस्ती धर्मांमुळे कॅटन भाषाचा व नौमन लोकांच्या व डेन व नॉर्वेजियन लोकांच्या स्वाभ्यामुळे त्यांच्या भाषांचा व अखरीस फ्रेंच भाषेचा परिणाम होत गेला. तथापि तिचे मुख्य जर्मानिक स्वरूप जाहीस झाले नाही. तेराव्या शतकापासून फ्रेंच भाषेचा परिणाम कमी होत आऊन पंधराव्या शतकात इंग्रजी भाषेस पुढा राजभाषेचे स्वरूप प्राप्त झाले. मध्य इंग्लिश — या भाषेचा काळ ११ व्या शतकापासून १९ व्या शतकापर्यंत होता. या काळात तिला बरेचसे एकस्वरूप प्राप्त झाले व तिचा प्रसार सर्वत्र होऊन स्कॉटलंड व आयर्लंडमध्येहि तिचा प्रवेश झाला. व ती राष्ट्रीय भाषा होऊन तीमध्ये वाढमयहि पुढील तयार होऊन इतर बोली या पडल्या. अर्बाचीन इंग्लिश — या भाषेच्या स्वरूपात विशेष हा गाळे की ती अतिशय साधी व शुध्दरूपेत्सक आहे. तिचे व्याकरणहि साधे असून तिच्यामध्ये थोडे राष्ट्रातील शब्दांचा समूह केलेला आहे. व तिचा प्रसारहि जगातील सर्व भाषांत झाला असून जगातील व्यवहारास व व्यापारास तिचा उपयोग होत आहे. ही भाषा सुमारे बीस कोटी लोक बोळतात. हिच्या प्रसारामुळे हिच्यात मिट्रिडा अमेरिकन, ऑस्ट्रेलियन कॅनेडियन असे स्थानिक भेद पडले आहेत. तसेच स्थानिक भाषांशी मिश्रण होऊन हिच्यापासून विविध इंग्लिशसारख्या कांही मिश्र भाषा तयार झाल्या आहेत.

फ्रिशियन — या भाषेचे इंग्रजी भाषेची बरेच साम्य आहे. पूर्वफ्रिशियन भाषेचे नॉर्डफ्रियन भाषेची व पश्चिम फ्रिशियन भाषेचे कॅटिस भाषेची सादृश्य आहे. मध्ययुगात फ्रिशियन भाषा वायव्य जर्मनीमध्ये व केदरलंडातील किनाऱ्यावर मोठ्या प्रमाणावर बोलली जात होती. परंतु अलीकडे बरेच व नीचजर्मन भाषांच्या प्रसारामुळे तिचे क्षेत्र बरेच आकुचित झाले आहे. साश्रत फिनलंड या देशात कॅटिस फ्रिशियन व ओस्डेनव्हे येथे जर्मन प्रांतात ईस्ट फ्रिशियन या भाषा चालू असून अक्षिप व जवळपासच्या घेतात नॉर्वे फ्रिशियन ही प्रचलित आहे व त्यातील खुबे वाढमय तेराव्या शतकातील असून तिला हॉलंडमधील फ्रिशियन लोकांनी आपल्या लेखानी साहित्यिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जर्मन — जर्मनभाषापासून मुख्यत दोन राष्ट्रीय भाषा निघाल्या आहेत (१) जर्मन व (२) डच. या दोन्हीहि बाळमयशब्द आहेत. जर्मनभाषांचे मुख्यत दोन वर्ग त्यातील विविध उच्च जर्मन व्यंजनविकारावरून करण्यात येतात. ज्या मध्ये हा व्यंजनविकार होत नाही त्याच नीचजर्मन असे नांव त्या शब्द प्रदेशात असल्यामुळे मिळाले आहे. या जर्मनीच्या

उत्तरभागांत प्रचलित आहेत. दुसरा वर्ग जर्मनीच्या दक्षिण भागांत अपवा हाॅगराळ भागात असून त्यास उच्चजर्मन असे नांव आहे या दुसऱ्या वर्गामध्ये हा व्यक्तीविराट् सातत्याने होत आला आहे या वर्गांत (अ) बव्हेरियन भाषा (बव्हेरिया, ऑस्ट्रिया, थिरिया, टिरोल्चा भाग, ऱेरिया), (आ) व ऍलेमॅनिक भाषा (स्विट्झरलंड, वेझन, अल्प्स, बुरेंबर्ग) हे दोन वर्ग येतात यांत अपजर्मन असे नांव आहे मध्यजर्मन भाषांमध्ये पुढील विभाग पडतात (अ) थुरिजियन (थुरिजिया), (आ) अपर मॅकोनियन व (इ) पूर्वमॅकोनियन (बुर्गव्हे, बेर्ग) (ई) न्हेमिस मॅकोनियन (मेन्स, फ्रांकुर्ट ऑन द मेन, वर्म, स्पेयर, विसेनबर्ग), (उ) मध्य मॅकोनियन हिचाच प्रकार मांसल मॅकोनियन (ट्रिबर) आणि रिपुआरियन (बोलेन) नीचजर्मन भाषा इन्कडे ते रोनिग्नवर्ग यांत जोडणाऱ्या ऐवच्या उत्तरच्या बाजूस आहे यामध्ये सॅक्सन व नीच मॅकोनियन बोली मोडतात परंतु अलीकडे नीच मॅकोनियन भाषेचे नेदरलंडम रील राष्ट्रीय भाषेमध्ये रूपांतर झाले अवस्थामुळे सध्या नीच जर्मन हा शब्द त्यांतील फक्त सॅक्सन भाषांचच, म्हणजे अलीकडे पॅटर्झिंग नांवाने माहीत असणाऱ्या भाषांचच वापरतात.

उच्च जर्मन — आठव्या शतकात मधील ज लंड सांपडतात त्यावरून उच्चजर्मन व नीचजर्मन भाषांमध्ये आठवल्यारा ब्यंजनविकारांतील फरक फारच स्पष्ट दिसतो अष्टाव्या शतकापासून घोळण्या शतकाच्या मध्यापर्यंत या भाषेस मध्यउच्चजर्मन असे नांव देत असत व यामध्ये बऱ्याच पाठभाषांचा अंतर्भाव होत असे परंतु त्या वेळच्या काढमयांत त्या सर्वांस एकस्वरूप देण्याची क्रिया चालू असल्याचे दृष्टीस पडते या सारं भाषास एकस्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर तीस अर्वाचीन उच्च जर्मन असे नांव प्राप्त झाले ही क्रिया लॅटिन भाषेच्याऐवजी देव्य भाषा उपयोगांत आणणे, मुद्रणकलेची वाढ व लुथरने केलेले वायवलेच भाषां वर इ कारणांमुळे व्हन आली तथापि या भाषेस इतर पाठभाषांवर बघून मिळवून एकस्वरूप देण्यास बराच दीर्घ काल लागला व उच्च तऱ्हेचे अभिजात वाङ्मय या भाषेमध्ये तयार झाल्यामुळेच ही क्रिया व्हन आली सध्या ही अर्वाचीन उच्चजर्मन भाषा बोलणाऱ्या लोकांची सध्या आठ कोटी असून तिचा प्रसार समोदाराच्या पार्ल, बेकोल्डॉमिकिया, ऑस्ट्रिया, स्विट्झरलंड, फ्रांस, बेल्जियम, हॉलंड व हंगरी, इटालिया, रशिया, उत्तर व दक्षिण आफ्रिका यांतील वसाहती यामध्ये चालू आहे

सुडा जर्मन अपवा यीडिया — स्पेनमधील यदुदी लोकांस सेफार्डिम असे नांव होते तसे जर्मनीमधील ज्यू लोकांस ज्यूकेनाक्षिम असे म्हणत असत यांनी चौदाव्या शतकापासून आपनी एक स्वतंत्र सुडा-जर्मन अपवा यीडिया नावाची भाषा तयार केली आहे ही भाषा मुख्यत मध्यजर्मनीमध्ये हिब्रू, स्लॅव्हॉनिक व इतर काही भाषांच्या मिश्रणाने तयार झाली आहे हिचा प्रसार सध्या पुढे जर्मनीमध्ये फारसा नाही कारण ते रील ज्यू लोकांनी जर्मन भाषेमध्ये महत्त्वाचे वाङ्मय लिहून काढून आपल्या समाजांत यीडिश भाषेऐवजी जर्मन भाषा रुढ केली परंतु जे लोक जर्मनीतून युरोपच्या निरनिराळ्या भागांत वसाहत करण्यास गेले त्यांनी ही भाषा आपल्याबरोबर नली असून बाल्टिक समुद्रापासून काळ्या समुद्रापर्यंत ज्या यदुदी वसाहती आहेत त्यांमध्ये ही भाषा प्रचलित आहे यांतीलच काही लोक अमेरिकेमध्ये वसाहत करून राहिले असून तेथे यीडिश भाषा साधारण बऱ्या प्रमाणात वापरली जाते हिचाच एक प्रसार अल्प्स व लॉरेनमधील काही जमातींत रुढ आहे

नीच जर्मन — सर्वांत जुने नीचजर्मन भाषेतील लिखाण म्हटले म्हणजे सवव्या शतकातील हेल्सिड नावाचे धार्मिक काव्य होय या स्वरूपांत या भाषेस ओडॅलसॅक्सन ह नांव होते कालंतराने या भाषेने फ्रिजियन, डॅनिश व स्लॅव्हॉनिक भाषांवर बघेवस्थे स्थापन करून बराच प्रदेश व्यापला परंतु उच्च जर्मन भाषेच्या वाङ्मयीन व अभिजात स्वरूपांमुळे ही भाषा मागे पडून आता फक्त काही ठिकाणी स्थानिक बोलींच्या रूपाने आढळते ११ व्या शतकात हिचे पुनर्जिवन करण्याचा योडा प्रयत्न करण्यात आला होता

इच — नेदरलंडांत सध्या प्रचारांत असलेल्या विरनिराळ्या भाषा म्हटल्या म्हणजे फ्रिजियन (फ्रिजिया), सॅक्सन (पूर्वभाग), वेस्ट लो मॅकोनियन (दक्षिण व पश्चिम भाग), या होत प्राचीन इच भाषेतील लेख उपलब्ध नाहीत व्हाव्या शतकातील काही स्तोत्रांचे भाषांतर मात्र उपलब्ध आहे परंतु त्याची भाषा इच भाषेची मूळ प्रकृति जी वेस्ट लो मॅकोनियन तिच्याहून थोडी निराळी असून तिला ईस्ट लो मॅकोनियन म्हणता येईल पश्चिमेकडील भाषेतील पहिला लेख १२ व्या शतकातील आढळतो त्यानंतर या भाषेच्या वाढीतील मध्यकाल सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंतचा असून त्यावेळी सांस्कृतिक व आर्थिक सध्दीचीं केंद्रे फ्लॅंडर्समध्ये होती व त्यामुळे मध्यकालीन इच भाषेचे स्वरूप आपणास फ्लेमिश किंवा दक्षिण इच भाषेमध्ये आढळते यानंतर या भाषेस अर्वाचीनइच असे नांव प्राप्त झाले या वेळच्या उळाळांमुळे या देशाचे सांस्कृतिक व आर्थिक केंद्र फ्लेमिश शहरांच्या ऐवजी अम्स्टरडॅम, हेग, हॉलंड, लेडेन, बर्मेर घाट्यांकडे गेले आणि त्यामुळे हॉलंडमधील भाषेस महत्त्व मिळून त्या भाषेत धार्मिक वाङ्मय व इतर साहित्य तयार होऊन तीस अभिजात स्वरूप प्राप्त झाले तथापि इतर भाषा

परामुखी व्यवहारांत कायम राहिल्या. बेरजममधील परिस्थितीमुळे इथे भाषेस आपले व क्षेत्र आपल्या प्रांताच्याबाहेर स्थापन करणे कठिण झाले. तथापि सध्या हॉलंड व फ्लॅडर्समध्ये एकच भाषा चालू आहे असे म्हणता येईल. युरोपबाहेर इथ भाषा दक्षिण आफ्रिकेतील बोभर लोकांत व इथ ईस्ट आफ्रिकेतील इंडोनेशिये आणि अमेरिकेतील इथ वसाहतींत प्रचलित आहे. अर्थात तेथे तीस बरेच मिश्र स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

आयनेतर भाषा—पश्चिम आशियामध्ये अलीकडे जी संशोधनाची व निरनिराळ्या ठिकाणी जमिनीतील अवशेष खणून काढण्याची क्रिया चालू आहे तीमुळे अनेक भाषांतील लेख अवशेषरुपाने नजरेस येत आहेत. यांपैकी काहीं भाषा आयन भाषेची संग्रह असलेल्या आढळतात. १२७० कांदींचे स्थान अद्यापि निश्चित झाले नाही. याचे कारण ज्या लिपीत ते लेख लिहिलेले असतात त्याचे वाचन करणे व त्यांचे व्याकरण व इतर अर्थ लावणे हे काम अद्यापि नीटसे झाले नाही. सी. आउट्रन याने या भाषांचे पुढे दिल्याप्रमाणे तीन वर्ग पाडले आहेत. (१) युफ्रेटिस-ईसिस या नद्यांच्या प्रदेशातील, (२) एशियामायनर, व मेसापोटेमियाचा बॅग्राज प्रदेश यांतील व (३) झूमर्यसमुद्रातील. तथापि या भाषांचे निरनिराळ्या तत्वांवरिहि संघ पाहण्यांत आले आहेत. (१) सुमेरियन—यांतील पहिला संघ सुमेरियन भाषांचा होय. यांतील जुन्यांत जुने लेख ख्रिस्तपूर्व चार हजार वर्षांचे आहेत. ही ख्रिस्तपूर्व पाच हजार वर्षांपासून युफ्रेटिस नदीतीर, बाबिलोन, व इराणी आखात या प्रदेशांत प्रचलित होती. ती स्वतः सेमिटिक संघातील असली तरी तिचे सेमिटिक भाषांवर बराच परिणाम केला आहे. यांतील बादमय सुमारे दोन हजार वर्षांपासूनचा दीर्घकालावर पसरलेले आहे. व जरी सुमेरियन भाषेवर पुढे अनेक भाषेचे वर्चस्व स्थापन झाले तरी सुमेरियन हीच लिहिण्याची व धार्मिक भाषा म्हणून ख्रिस्तपूर्व ३०० पर्यंत चालू होती. हिची दोन कालांतील दोन भिन्न स्वरूपे आढळतात. (२) इसरा संघ एशियामायनर व मेसापोटेमिया या प्रदेशांतील होय. यात सुडील भाषा येतात. (अ) मितानियन—ही युफ्रेटीस नदीच्या वरच्या वाजूस प्रचलित असून या सापेगील कांदी पत्रे व विशेषनाम मात्र उपलब्ध आहेत. (आ) कॉसियन—ही झगरोस पर्वताच्या पूर्वेकडे प्रचलित होती. हीतील काही दुरळक शब्द राहिलेले आहेत. (इ) वानिक—ही वान सरोवराच्या समोर्बती घोलली जात होती. या भाषेतील ख्रिस्तपूर्व ८ व्या व ९ व्या शतकांतील कांदी शिलालेख उपलब्ध आहेत. (ई) एलमाईट—ही झगरोस पर्वताच्या दक्षिणेकडे प्रचलित असून या भाषेतील शिलालेख ख्रिस्तपूर्व २६०० पर्यंतचे उपलब्ध आहेत. (व) हियाइट—नॅपेटाशियन भाषा या काळचा समुद्राच्या दक्षिणेस कॅस्पियामध्ये प्रचलित असून यातील बरेच वाण्यांम लिपीतील इतिहासेख उपलब्ध आहेत. हिटाईट भाषेच्या अभ्यासावरून सेमिटिक, सुमेरियन, ईमेट्री, एलमाईट, कॉकेशियन, इट्रस्कन व आयन या भाषांमध्ये लक्ष्मणविरचयक व शब्दविरचयक काही सादर्थ्य असाव असे दिसते. हिचे स्वरूप आयन भाषासारखे दिसते. हिचे बांशिक नाते अद्यापि निश्चित झाले नाही. परंतु तिचा पश्चिम आशियामाथूनमधील सिलिशियन, कॅरियन, लिवियन, लिबियन वगैरे अवप्रांत भाषांशी संबंध असावा असे दिसत.

भूमध्यसमुद्र.—या सधामध्ये भूमध्य समुद्रालगतच्या भागांत चालू असलेल्या प्राचीन आदिवासींनी भाषा सोडवात. यांतील मूल्याचा भाषा इटली म्हाणजे इटलीतील इट्रस्कन भाषा ही होय. ही पूर्वी फ्लोरेंसपासून रोमपर्यंत प्रचलित होती. व पुढे तिचा प्रसार या प्रांतांत अधिक झाला. या भाषेचा एरिथ्रामायनसघोल भविष्या काही तरी संबंध असला ही गोष्ट निश्चित आहे. परंतु तो संबंध कशा तऱ्हेचा होता यासंबंधी अद्यापि निश्चित मत येतं येत नाही. या भाषेची सध्या अद्यापि इस्क्या अनेक भाषा भूमध्यसमुद्रातील सायप्रस, कीट, लेनॉस बर्गरे येथेंत चालू होत्या.

हॅमिटो-सेमिटिक.—या संघात हॅमिटिक (नोव्हाचा दुसरा मुलगा हॅम याच्या नांवावरून) आणि सेमिटिक (नोव्हाचा वरील मुलगा सेम याच्या नांवावरून) हे दोन वन येतात. यांतील पहिल्या वर्गातील सापांमध्ये परस्पर संबंध फार थोडा आहे. परंतु दुसऱ्या वर्गातील भाषा अधिक संबंध दिशतात. या भाषा उत्तर आफ्रिकेतील गोरे लोक व पश्चिम आशियातील महराच्या लोकांत रूढ आहेत. यांचा आर्थर आपेसी किंवा मध्य आफ्रिकेतील बांडु भाषेची संबंध जोडण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला होता, परंतु त्यास विशेष फळ आले नाही. या आदानी व्याख्येच्या प्रश्नांमध्ये असापपर्थ कारवा करू शकलेला नाही. तथापि त्यांचा प्रसार व महरा यांचा कालाचा बराच परिणाम घाळेल आहे. (अ) सेमिटिक.—हिचे पूर्व सेमिटिक व पश्चिम सेमिटिक असे दोन वर्ग पाहता येतात व पश्चिम सेमिटिकचे पुन्हा वायव्य व नैऋत्य असे दोन पोटभेद मानतात. या भाषांच्या विशेष म्हणजे रणगीत मूळ धात्रू तीन व्यंजनात्मक असून त्यांचा जोडलेल्या गिरनिराळ्या स्वरवाचन व स्वरान्वया घणावरून गिरनिराळे शब्द घनविशेषात येतात. याचे उदाहरण पूर्वी आधी कृत या शब्दांत दिले आहेच. (आ) पूर्व सेमिटिक.—यापूर्वी आदानी भाषा मानू शकत आहे. ही प्राचीन बाबिलोनिया व अशिरिया यांमध्ये प्रचलित अवस्थामुळे तीव्र झुजो-बाबिलोनियन

अथेहि म्हणतात. या भाषेतील लेख ख्रिस्तपूर्व ३६०० ते ३८०० वर्षांचे आढळतात. परंतु पाबिलोन शहराचा नाश झाल्यानंतर (ख्रि. पू. ५२६) या भाषेचे स्थान अरेमियन भाषेने घेतले व ही फक्त लिस्ताच्या उदायापर्यंत धार्मिकभाषा म्हणून प्रचलित होती.

वायव्य सेमिटिकः—या शारॉन कॅनॅनेटिक व अरेमियन या भाषा येतात. यांपैकी पहिलीच्या पुढीं किनिशियन आणि हिम् या दोन शाखा असून जुनी कॅनॅनेटिक म्हणून हिचे आणखी एक स्वरूप ख्रिस्तपूर्व १४०० च्या सुमारास शिलालेखांत आढळते.

किनिशियनः—ही मध्यममूढाच्या आशियाकडील विनाम्यावर प्रचलित असून तिचे क्षेत्र उत्तर आफ्रिकेतील काथॅमपर्यंत पसरलेले होते. या भाषेतील शिलालेख ख्रिस्तपूर्व नवव्या शतकापर्यंतचे उपलब्ध आहेत. परंतु त्या लेखांत स्वर-चिन्हे आढळत नवल्यामुळे त्यांचा अर्थ लागत नाही. आशियामध्ये ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकांत हिचे स्थान अरेमियन भाषेने घेतले. तथापि ही काथॅममध्ये ख्रिस्तोत्तर चौथ्या शतकापर्यंत चालू होती. या बघावृत्तीतील किनिशियन भाषेस प्युनिक असे दुसरे नांव होते.

हिम्ः—ही भाषा पॅलेस्टाइनमध्ये प्रचलित असून वायव्यतमधील जुना करार हा त्या भाषेतील सर्वांत जुना लेख आहे. याचा काल ख्रि. पू. एक हजार वर्षांच्या पूर्वीचा आहे असे मानतात. ख्रि. पू. पांचव्या शतकामध्ये या लेखाची पुढीं नव्याने मांडणी करण्यांत आली. तथापि हिम् ही बोलण्याची भाषा म्हणून हळु हळू प्रचारातून नाहीशी होत चालली. ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकात या भाषेचे मिश्रित हिम् या नांवाचे एक नवीन स्वरूप तयार झालेले आढळते. मध्ययुगापासून आतापर्यंत अरेमियन भाषा-मिश्र अशी एक हिम् भाषा यहुदी धर्मापदेशक दत्त असलेले आढळतात. सध्याची 'साथिस्त्र' चळवळ हिम्च्या पुनरुज्जीवनास थोडीशी कारण शाली आहे. त्यांतच सध्या जर्मनीमधून चाललेली ज्यू लोकांची हंगरी या चळवळीस पोषकच होईल असे वाटते.

अरेमियनः—ही भाषा अनेक बोलींच्या स्वरूपांत अकेडीयन भाषेच्या पूर्वे दिशेस व हिम् व किनिशियन भाषेच्या सभोवतालच्या प्रदेशांत चालू होती. हिचा विस्तार ख्रि. पू. ३ ते ६ च्या शतकांत सरास झाला व त्या वेळीं हिने अकॅडीयन, किनिशियन, व हिम् या भाषांवर बऱेच व्यापन केले. सध्या ही आजच्या स्वरूपांत निमोअरेमिया, अपका निमोसिरियेक या नावाने सुमारे दोन लक्ष लोक बोलतात. याक्रीचा तिचा प्रदेश अरबी भाषेने व्यापिला आहे.

नैऋत्य सेमिटिकः—अरबीः—उत्तर अरबस्तानांत पहिल्या व दुसऱ्या शतकांतील काही लेख अरबी भाषेचीं संवैध असलेल्या लिप्यानाइट नावाच्या भाषेत आढळतात. ही मध्य अरबस्तानांत प्रचलित होती. याच वेळीं एक अरबी साहित्यिकभाषा इस्लामेतर काव्यामध्ये वापरली आढळते. परंतु ती अद्याप लेखनिविष्ट झाली नव्हती. या भाषेमध्ये ख्रिस्ती शकाच्या सातव्या शतकांत कुरान नावाने मईमदाची धार्मिक बचने संग्रहीत करण्यांत आली. कुरानात जे अरबी भाषेने स्वरूप आढळते ते साहित्यिक असून प्रचारातील बोलीचे स्वरूप त्यापेक्षा थोडे निराळे होते. परंतु या साहित्यिक भाषेस अभिजात स्वरूप प्राप्त होऊन लिप्यामध्ये भरपूर व विविध ग्रंथरचना झाली. व्यापिहि लेखनभाषा म्हणून हिचे स्वरूप कायम आहे व इस्लामी धर्मा-घरोबर हिचा प्रसारहि पुढे चालू आहे. या वेळच्या प्रचारातील बोलीबद्दल फारच थोडी माहिती मिळते. सध्या आशिया व आफ्रिका खंडांत ज्या भाषा प्रचारांत आहेत त्या परस्परांस सद्द समजण्यासारख्या असून त्यांचे निश्चित असे भिन्न प्रकार पडलेले नाहीत. सध्याची बोलण्याची अरबी भाषा अतिशय साधी असून व्याकरणदृष्ट्या प्रयत्नपूर्ण स्वरूपाची आहे. याच भाषेची संयद असलेल्या दक्षिणअरबीमध्ये ख्रि. पू. ६ ते ८ च्या शतकामधील शिलालेख आढळतात. या भाषेत इतर व ड्यम फारसे असून सध्या ही फक्त अरबस्तानच्या आग्नेयीकडील प्रदेशांत थोडी फार चालू आहे.

द्विओपिकः—ही अवितिनियामध्ये प्रचलित असून दक्षिणअरबी व हॅमेटिक बोलींचे मिश्रण आहे. सध्याच्या अवि-सिनियन ख्रिस्ती लोकांची धार्मिक भाषा ग्रीस या नांवाची आहे. सध्या प्रचलित असलेल्या येथील भाषांमध्ये अम्हारिक ही विशेष महत्त्वाची असून तीमध्ये तेराव्या शतकापासून लेखन शुद्ध असून ती राजभाषा आहे.

हॅमिटिकः—या शाखेतील द्विओपियन ही ख्रि. पू. चार हजार वर्षांपासून प्रचलित आहे. ही ख्रि. साठव्या शतकांत जिवंत होती. या भाषेच्या चित्रपुष्क लिपीमुळे ही फार महत्त्वाची असून प्राचीन संस्कृतीच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने हि तिचे महत्त्व फार आहे. ख्रि. शकाच्या ३ व्या शतकामध्ये नवीन कुरानचे त्या वेळच्या कॅप्टिक भाषेमध्ये भाषांतर झाले होते. ही १६ व्या शतकांत प्रचारातून गेली. तथापि तिला अजून कॅप्टिक पंथामध्ये धार्मिक महत्त्व आहे. इतर हॅमिटिक भाषांबद्दल शालीय अशी फारच थोडी माहिती मिळते. इजिप्त व अटलांटिक या दरम्यानच्या उत्तर आफ्रिकेमध्ये लिबियन आणि बरबर या बोली

विद्युरलेल्या आढळतात. यांतील फारच थोडे लेख व धार्मिक ग्रंथ उपलब्ध आहेत. अरबी भाषेने सातव्या शतकामध्ये यांचे स्थान पेर्यापूर्वी उत्तर आफ्रिकेमध्ये लिबियन व बरबर या बोलण्याच्या भाषा असून प्युनिक व लॅटिन या लिहिण्याच्या भाषा होत्या.

कुसिटिकः—(हॅमचा वडील मुलगा कुस याच्या नांवावरून) ही हॅमिटिक भाषेची शाखा आफ्रिकेच्या पूर्वेकडील कोपण्यात प्रचलित आहे. हीत निरानराळ्या बोली असून त्या बोलण्याच्यांनी संख्या सुमारे आठ लाख आहे. परंतु त्यांमध्ये वाङ्मय उपलब्ध नाही. यांतील महत्त्वाच्या बोली म्हणजे बेग्जा, साहो, आफ्र, सोमाली, गल्डा, अगाव, विदमा ह्या होत.

फिनोउग्रिक आणि सामोयिदिकः—इराच काल पर्यंत फिनोउग्रिक अथवा उरल आणि सामोयिदिक या उरल अल्ताइक भाषासंघाची एक शाखा म्हणून मानित असत. परंतु एका सामान्य उरेलियन भाषेपासून त्या निघाल्या असून त्यांचा एरिकमो—अल्युशियन भाषेची संबंध आहे. फिनोउग्रिक ही प्रथम व्होल्गा नदीच्या मध्यभागाजवळ बोलली जात होती. पुढे तेथील लोकांच्या परिभ्रमणाबरोबर तिच्या बऱ्याच शाखा झाल्या. त्या फिनिश व तत्संबद्ध बरेलियन, ओलोनेशियन, झेपे, पोते, एस्कोनियन, लिंथोनियन, लॅप, सोईट्झिनियन, चोरेमिशियन, पर्मियन, व तिच्या शाखा डितरियन व बोतियक, तसेच पोणल, अरेस्तियाक आणि मर्यार अथवा हंगेरियन या होत. यातील फल एस्कोनियन (१० वे शतक), फिनिश (१२ वे शतक), लॅप व हंगेरियन (१८ वे शतक), या चार साहित्यिक भाषा आहेत. सामोयिदिकः—ह्या बोली उरल पर्वताच्या उत्तरेपासून बेनि-सीपर्यंतच्या प्रदेशात सुमारे अष्ट हजार लोक बोलतात

तुर्की, मंगोली व तुंगुसी—यांचे अवलंबक भाषा असे म्हणतात. यांत परस्परांमध्ये बरेच साम्य आहे. तथापि त्यांचा अजून वांशिक संबंध निश्चित झाला नाही.

तुर्कीः—या भाषेत सुमारे २८ बोली असून ही युरोप व आशियातील बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर प्रचलित आहे. युरो-पमध्ये क्रिमिया द्वीपकल्प, कॅस्पियन समुद्रकिनारा व्होल्गा आणि कामा या नद्यांचे तीर आणि तुर्कस्तान या भागांत ही प्रचलित असून आशियामध्ये आशियामायनर व चिनी तुर्कस्तानापासून इराण, अफगाणिस्तान ते येनिस्सी नदीपर्यंत हिच्या बोली पसरलेल्या आहेत हिचीच याकृत नांवाची एक बोली वैबिरियामध्ये प्रचलित आहे. या भाषेचा प्रसार सुमारे चार कोटी लोकांत आहे. ऑटोमन अथवा उस्मानली हिजा वास्तविक तुर्की म्हणून म्हणतात. ही युरोपमध्ये व आशियातील तुर्कस्तानांत प्रचलित आहे. या एकंदर बोलीमध्ये याकृत व दुसरी व्होल्गा आणि कामा नद्यांच्या आसपास अवलेली पुरावा या दोन बोलींत विशेष फरक आढळून येतो. या भाषेतील लेख इ. सनाच्या आठव्या शतकातील आढळतात. यांतील वाङ्मय चौदाव्या शतकापर्यंत विशेषपणे पुढे आलेले नव्हते व १९ व्या शतकापर्यंत या भाषेवर अरबी व फारसी भाषांचा पगडा बसलेला होता. परंतु गलीकडे युरोपियन भाषांचे बरेचच स्थापन होत आहे

मंगोलीः—तेराव्या शतकामध्ये चंगिझखान या मोंगल सरदाराने इराच मर्यादेस आक्रमण केला होता. परंतु त्यापूर्वीचा या लोकांचा इतिहास मुळीच उपलब्ध नाही. या भाषेचे सध्या थोडेफार संशोधन कास्पियन समुद्राच्या उत्तरेकडे व्होल्गा नदीच्या किनाऱ्यावर व उत्तर अफगाणिस्तानमध्ये आढळतात. सध्या सुमारे तीस लाख लोक या बोली वापरतात. यांतील जुन्यात जुने शिलालेख तेराव्या शतकातील असून त्यानंतरचे काही ऐतिहासिक व धार्मिक वाङ्मय उपलब्ध आहे.

तुंगुसीः—तुंगुसी व मांडु लोक आणि भाषा सायबेरीयाची पूर्वीची फारसी माहिती मिळत नाही. ही उघ्यां सुमारे दहा लाख लोक वापरतात चिनी भाषेच्या बरेचशा मुलें ही व्यवहार नष्ट होण्याचा संभव आहे. तथापि शतराव्या शतकापासून मांडु भाषेमध्ये माघांतर, व्याकरण व मोठमोठे कोश तयार झाले असून तिला निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले होते. मांडु भाषेतील पांच भाषांचा व ३६ भाग अवलेला एक कोश ब्रिटिश स्पेक्षियममध्ये उपलब्ध आहे. भाषाव्याख्याच्या दृष्टीने या भाषेतील लेख फार महत्त्वाचे आहेत. या भाषेच्या बऱ्याच बोली आहेत.

जपानी—या भाषेचे वांशिक स्थान मजून निश्चित झाले नाही. हिचा कोरियन भाषेची निष्ठया संबंध दिसतो परंतु काही भाषाशास्त्रज्ञ तिला उरल अवलंबक संघाशी जोडतात. या भाषेतील लेखनप्रणति चिनी भाषेची संघट आहे. या भाषेतील वाङ्मय सध्या असून ८ व्या शतकापासून उपलब्ध आहे जपानी जपानी भाषा ओरिजो येथील बोलीवरून तयार झाली आहे. ही भाषा बोलणारे सहा कोटी लोक असून ते मुख्यतः जपानमध्ये वरंतु थोडेफार कोरिया, अमेरिका व इतर येथील आढळतात. हिचे स्वरूप संछिन्न नव्या चिन्हे आहे तथापि प्रत्यक्प्रणाली आहे आढळते.

कोरियन—ही जपानी भाषेची सख्त व संबद्ध अशी एक चिकट्टी भाषा आहे. हिची लोकसंख्या एक कोटी सतर लक्ष असून ती कोरियामध्ये प्रचलित आहे. या भाषेत पुरव्हळ चिनी शब्दांची भर पडलेली आहे. पंचराव्या शतकापर्यंत ही चिनी लिपीत लिहीत असत त्या सुमारास संस्कृत भाषेवरून एक वर्णमाळा तयार करण्यात आली व रवर भाषि व्यंजनांची स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात आली.

पेनु—याच प्रदेशातील दुसरी अवर्गीकृत भाषा म्हणजे साधालीन व इतर वेदांत सुमारे बीस हजार लोकांत प्रचलित असलेली पेनु ही होय. हिचे स्वरूप चिकट्टे असून हिच्या तीन बोली आहेत. हीत मुख्यतः वाङ्मय नाही.

हायपरबोलियन अथवा पॅलिओ एशियाटिक भाषा—या भाषा संबंधी फारच थोडी माहिती असून यामध्ये युकापीर, चुक्चे आणि कोयॉक (हायपेरियातील ईशान्यभागातील), कामचाडल (कामचाटकामधील) व गिलियाक (सॅपे-लियन बेटांतील) या भाषा मोडतात या लेखनिविशिश्ट नसून त्यांच्यातील परस्पर संबंध अजून निश्चित नाही.

फारूक—ही भाषा आर्येन प्रदेशांत असून आर्येनेतर आहे. हिला फारूक लोक मुश्कारा अथवा एरुकारा असे म्हणतात. स्पेनमध्ये उत्तरेकडील चार प्रांतांत व फ्रान्समधील दोन जिल्ह्यांत ही प्रचलित आहे. हिचा संबंध निरनिराळ्या भाषांची जोडण्यात येतो. काहींच्या मते ही स्पेन व दक्षिण फ्रान्समध्ये पूर्वी प्रचलित असलेल्या आर्यपेरियन भाषेपासून निघाली असावी. तर काहींच्या मते ती हॅमिटेरोसेमिटिक, कॅकेशियन, इट्रस्कन वगैरे भाषांची सबद्ध आहे. ही जरी फार लहानशा क्षेत्रांत प्रचलित आहे तरी तीमध्ये अनेक पोडभाषा असून त्या पोडभाषांत पुन्हा अनेक प्रकारचे सादस्य असल्यामुळे परस्परपासून त्यांचे भिन्नत्व दाखविता येत नाही. यातील छुन्यांत छुने अवशेष आढळ्या शतकांतील असून ती ग्रीकांची नावे आहेत. या भाषेतील पहिला ग्रंथ १५४५ मधील असून १९ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत या भाषेतील वाङ्मय फक्त धार्मिक होते परंतु अतीकडे बरीच नवीन प्रयत्नना झाली आहे भाषाशास्त्रज्ञा या ही फार महत्त्वाची भाषा आहे हिचे स्वरूप चिकट्टे आहे.

कॉकेशियन भाषा—आरिषियन व काळ्या समुद्राच्या दरम्यान आपणास आर्येनहि नव्हे व सेमिटिक किंवा उरल अस्ताइक नव्हेत असे दोन भाषासंग आढळतात. यास उत्तर व दक्षिण कॉकेशियन अशी नावे असून याची लोकसंख्या सुमारे बीस लक्ष आहे. काही भाषाशास्त्रज्ञ याचे जफिटिक भाषा म्हणून वर्गीकरण करतात. कॉकेशियन भाषांचे पुन्हा पूर्व व पश्चिम असे दोन वर्ग पाहण्यात येतात. यातील पहिल्यास त्यातील एका पोडभाषेवरून चेचेन असे नाव देतात. यातील अवार नावाच्या एका भाषेमध्ये नामाच्या दीस विभक्ती आहेत. चेचेन भाषेत यामांस सहा लिंगे असून त्यातील चारात फक्त प्वनिविषयक फरक आहेत व त्यामुळे अर्थात कोणताहि बदल होत नाही. यातील बहुतेक नामे व क्रियापदे अनियमित रीतीने चालतात परंतु पश्चिमेकडील सधामध्ये इतका अनियमितपणा आढळत नाही. या संपात तीन शाखा असून त्यातील सॅकेशियन ही विशेष ज्ञात आहे ह्या कोणत्याहि भाषेस स्वतंत्र लिपी अथवा वाङ्मय नाही. दक्षिण कॉकेशियन—ही शाखा मध्य व पश्चिम कॉकेशियनमध्ये सुमारे पंधरा लक्ष लोकांत प्रचलित असून तीमध्ये पाच निरनिराळ्या बोली आहेत. त्यापैकी जॉर्जियन ही फार महत्त्वाची आहे. हिची स्वतंत्र लिपी असून तीमध्ये १० व्या शतकापासून लिखित वाङ्मय उपलब्ध आहे. हिचे स्वरूप प्रत्ययी आर्येन व चिकट्या तुर्की भाषा यांच्यामधले आहे.

द्राविड—या भाषा दक्षिणहिंदुस्थानातील सुमारे सात कोटी लोक चोळतात. याचा काही लोक मुद्दा भाषेची संख्या जोडतात परंतु बरेच लोक तो मान्य करीत नाहीत. पूर्वी या भाषांचा प्रसार हिंदुस्थानाच्या बऱ्याच भागावर होता, असे मान्यवयास जाग आहे. बऱ्याचिस्तानात एकाही असलेली ब्राहुई भाषा हा तिचा उत्तरेकडील अवशेष होय. या भाषेतील लिंग भेद हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याहि भाषात आढळत नाही. मुद्दा भाषेप्रमाणे या भाषेत परसप्रादिक व परव्यावर्तक (आपण करू, आम्ही करू) अशी स्वतंत्र प्रथम पुद्गरी सर्वनामे आहेत. ससेव काहीमध्ये अजरणवणी क्रियापदे आढळतात. यात पुढे दिलेल्या पोडभाषा आहेत (अ) तामिळ—ही वाङ्मयसंपन्न भाषा आहे. साहित्यिक तामिळ भाषेचे स्वरूप आर्य असून अशिक्षित लोकांस ते समजत नाही (बा) कानडी—ही पश्चिमेकडे पंधरा लाख लोक चोळतात. तीमध्ये पाचव्या शतकातील शिलालेख उपलब्ध असून ९ व्या शतकापासून वाङ्मय आढळते (इ) तेलुगू—ही पूर्व किनाऱ्यावर प्रचलित असून हीत अकराव्या शतकापासून वाङ्मय आढळते. (ई) मल्याळम्—हिला तामीळ भाषेच्याच पोडभेद मानतात. तीमध्ये तेराव्या शतकापासूनच वाङ्मय उपलब्ध आहे. या भाषा आपल्या निकटवर्ती असल्यामुळे त्यांची संस्कृत भाषेची काळवेलेने केलेली तुलना पुढे दिली आहे.

द्राविड व संस्कृत—द्राविड भाषा व संस्कृत यामध्ये पुढील बाबतीत व्याकरणविषयक भेद आढळतात—(१) द्राविड भाषात सर्व अचित्तन वस्तुवाचक नामे नपुंसकलिंगी मानतात, पुलिगी आणि स्त्रीलिंगी हा भेद फक्त पुढील बाबतीत आढळतो,

(अ) तृतीयपुरुषी सर्वनामं, (आ) चेतन वस्तुतः लयणाशी विशेषणं यांम सर्वनामिक प्रत्यय छागतात कियापदाची तृतीयपुरुषी रूपे हीहि सर्वनामिक प्रत्यय लावून बनवितात व त्यांची एकवचनी तीग रूपे व अनेकवचनी दोन रूपे तृतीयपुरुषी सर्वनामा-प्रमाणे बनवितात इतर वाच्यतात जेन्हा लियेदेव दाखवावयाचा असेल तेव्हा तृतीयपुरुषाचक इतंग शब्द मागे ओळतात पण या ठिकाणीहि त्या नामांचे लिंग मनुष्यक वानु क्रियापदाचे रूपहि त्याच लुङ्गणारे अर्थच वापरतात हा विंशप आपणास सिधियन भाषात आढळतो पण सर्वे आर्यन भाषात लियेदेवाचे विशेष महत्त्व आहे (१) द्राविड भाषांची विभाक्तीची निरनिराळी रूपे विभक्तिप्रत्ययांच्या ऐवजी निताळीच अवयवे देवटी जोडून बनविण्यात येतात यामध्ये एकवचनी व अनेकवचनी रूपे बन-वितांना असा भेद आढळतो की, एकवचनामध्ये विभक्तिप्रत्यय मूळ शब्दासम जोडतात तर अनेकवचनी प्रत्यय मूळ शब्दास जोडण्याऐवजी सिधियन भाषेप्रमाणे अनेकवचन करणाऱ्या प्रत्ययास ओळतात मूळ शब्दास अनेकवचनी प्रत्यय जोडला म्हणजे सर्वे नामे एकवचनाप्रमाणेच अनेकवचनांत व तिन्ही लिंगांत चालतात (२) द्राविड मनुष्यकृत्ती नामांचे अनेकवचन वचितच होते व कियापदाच्या वाच्यतात तर मनुष्यकृत्ती अनेकवचन फारच वचित येते (४) द्राविड भाषातील चतुर्थीचे प्रत्यय क, कि अथवा गे यांचे संस्कृत अथवा इतर कोणत्याच आर्यन भाषेतील प्रत्ययांसि सादरच आढळत नाही तर उलट ते मुक्ती भाषेतील चतुर्थीच्या प्रत्ययासारखे अथवा वैशिष्ट्यून शिलाखेळातील सिधियन भाषेसारखे किंवा काही निशिच वतां तील भाषासारखे दिसतात आर्यन भाषांमध्ये ज्या ठिकाणी उपसर्ग अथवा शब्दयोगी अवयवे शब्दाच्या मागे जोडलेली आढळतात त्या ठिकाणी द्राविड भाषेमध्ये सिधियन भाषेप्रमाणे वचतायोगी शब्द जोडतात या दृष्टीस आपेमध्ये स्वतंत्र स्थान नसून ते सवयदशक अथवा गुणदशक नामे असून साहाम्यक शब्दाप्रमाणे त्यांचा उपयोग करतात सर्वे कियाविशेषणे ही सामान्यनामं, धातुसाधितनामं, किंवा कियापदांची तुल्य किंवा हेत्वर्थक रूपे असून ती त्याचा सवय असाणाऱ्या किया-पदाच्या पूर्वी येतात (५) संस्कृत व इतर आर्यन भाषांत विशेषणांची नामाप्रमाणे रूपे होतात व ती तत्संबद्ध नामाप्रमाणे लिंग, वचन, विभक्ति यां अनुसरून होतात परंतु द्राविड भाषांमध्ये सिधियन भाषाप्रमाणेच विंशपणांची रूपे बदलत नाहीत यांचे मूळ स्वरूप भाववाचक नामाप्रमाणे असते व जेव्हा ही भाववाचक नामे म्हणून वापरात वापरली जातात तेव्हा त्याच नामा-प्रमाणेच सर्वे कामे होतात परंतु जेव्हा नामाची गुणविशेषणे म्हणून उपयोग करण्यांत येतो तेव्हा त्यांच्या रूपांत कोणताहि बदल न होता ती फक्त नामाच्या पूर्वी योजतात (६) मगोलियन, माचू व क्रियेक सिधियन भाषाप्रमाणे व इतर आर्यन भाषांच्या उलट द्राविड भाषेत विशेषणाच्या ऐवजी कियापदाची धातुसाधित रूपे योजतात व त्यामुळे जेव्हा गुणदशक नामांचा विंशपणी प्रमाणे उपयोग केला जातो तेन्हा धातुसाधितचे प्रत्यय दशांत जोडतात व त्यास नामाचे व क्रियापदाचे असे दोहोचेंहि स्वरूप येते (७) द्राविड भाषांचा इतर अनेक सिधियन भाषाप्रमाणे हा एक विंशप आहे की, त्यामध्ये प्रथमपुरुषी सर्वनामांची अनेक-वचनी दोन रूपे असतात एकामध्ये द्वितीयपुरुषाचा अंतर्भाव होतो व एकत होत नाही (उदा आपण आम्ही) म्हणजे एक पर-सप्राहक असते तर दुसरे पर-व्यवर्तक असते ही गोष्ट आपणास संस्कृत किंवा इतर आर्यन भाषांत आढळत नाही या दोन भाषास सदाश अशा मोठी म्हटल्या म्हणजे दोहीतहि द्विवचन आढळते ही होय (८) द्राविड भाषांत कर्मकर्तृप्रयोग आढळत नाही त्याऐवजी काही सहस्रम्यक कियापदे वापरतात (९) द्राविड भाषांमध्ये सिधियन भाषाप्रमाणे व आर्यन भाषांच्या उलट उभया न्वयी अवयवांच्या ऐवजी पूर्वकाल्पाचक धातुसाधित वापरण्याची अधिक प्रवृत्ति आढळते (१०) द्राविड भाषात कणवरी व अकरणरूपी कियापदाचे स्वतंत्र प्रयोग असतात याहि वाच्यतात त्यांचे सिधिया भाषाशी साम्य व आर्यन भाषाशी विसादरच दिसून येते (११) द्राविड भाषांमध्ये मगोलियन, माचू व काही अशाने सिधियन भाषांत आढळणाऱ्या एक विंशप म्हणजे सवधी सर्वनामांच्या ऐवजी सवधीधातुसाधित वापरण्याची प्रवृत्ति आढळते गौड भाषेशिवाय कोणत्याहि द्राविड भाषेत सवधीतर्क नाम आढळत नाही गौड भाषेमध्ये सवधी धातुसाधित नष्ट झाली असून त्याऐवजी हिंदी भाषेतील सवधीसर्वनामं रुढ झाली आहेत द्राविड भाषात सवधीसर्वनामांची जागा सवधीधातुसाधितांनी घेतली असून ही धातुसाधित कियापदांच्या वतमान, भूत व भविष्य काळाच्याच धातुसाधितात प्रत्यय लावून तयार करतात व हा प्रत्यय व पडीचा प्रत्यय हे एकच होत उदा० स ' पुढ्य य आगत ' या ऐवजी सामिळ भाषेत ' य आगत ' पुढ्य ' (वद अ आळ) असा वाक्प्रचार आढळतो, येवे वडु-आगत या मूलकाल्पाचक धातुसाधितांचे वन्द अ=यआगत आहे सवधी धातुसाधित ' अ ' हा पडीचा व विंशपणात्मक प्रत्यय लावून बन विण्यात येते (१२) द्राविड भाषांतील वाक्यरचनेहि सिधियन भाषाप्रमाणेच सरळच आपेहून सर्वथा भिन्न आहे, संस्कृत भाषेत मुख्य शब्दांच्या पूर्वी तत्संबद्ध शब्द योजतात असे ' शमस्य पुत्र ' परंतु द्राविड भाषेत मुख्य शब्द प्रथम येऊन संबद्ध शब्द नंतर योजण्यात येतो यांमुळे वाक्यरचनेत आरभी नेहमी कट्यांचे रचाने असते व कियापद वाक्याच्या शेवटी येते विशेषण

विशेष्याच्या पूर्वी असते. क्रियाविशेषण क्रियापदाच्या पूर्वी असते. ज्या नामाचा क्रियापदाशी संबंध असतो ते नाम तत्संबद्ध शब्दांसह क्रियापदाच्या पूर्वी येते. संबंधी धातुसाधित तत्संबद्ध नामाच्या पूर्वी येते. वाक्यांतील अकरणरूपी भाग वरणरूपी भागाच्या पूर्वी येतो. पण्डपन्त नाम तत्संबद्ध नामाच्या पूर्वी येते. शब्दयोगीभ्रमवध तत्संबद्ध नामाच्या पूर्वी येण्याच्या ऐवजी नंतर येते व वाक्याच्या शेवटी क्रियापद येते. या सर्व बाबतीत द्राविड भाषांचे सिथियन भाषांशी साम्य आहे.

द्राविड भाषा व संस्कृतसंभव भाषा—द्राविड भाषा व उत्तरहिंदुस्थानांतील भाषा यांमध्ये पुढील बाबतीत व्याकरणविषयक साम्य आढळते—(१) नामांचे सामान्य रूप करून त्यास विभक्तिप्रत्यय जोडण्यांत येतात. (२) नामांस अनेकवचनाचा प्रत्यय लागल्यानंतर बहुधा एकवचनासारखेच प्रत्यय लागून त्यांची निरनिराळी अनेकवचनी विभक्तीची रूपे बनविण्यांत येतात. (३) प्रथमपुरुषी एकरचनी सर्वनामांची परसंपाहक व परव्यावर्तक अशी दोन रूपे असतात. उदा. आपण वरुं व आम्हां कंहे (४) पूर्वयोगी अव्ययांच्या ऐवजी पश्चात्तयांनी अभ्यये वापरतात म्हणजे वापरणें पूर्वी जोडण्याच्या ऐवजी शब्दयोगी अव्यये नंतर जोडण्यांत येतात. उदा. -अभिरामं-रामापुरे; उपशृङ्गं-पराजवळ इत्यादि (५) क्रियापदांची निरनिराळ्या काळांतील रूपे धातुसाधिताच्या साहाय्याने करतात. (६) मुख्य वाक्याच्या पूर्वी संबंधी वाक्ये येतात जर तो आला तर ती येईन. (७) मुख्य शब्दानंतर संबद्ध शब्द येतात.

द्राविड भाषा व वेदिस्तुन लेख भाषा—द्राविड भाषा व वेदिस्तुन लेखांतील भाषा यांच्यामध्ये पुढील सादर्य आढळते—(१) द्या दोन्ही भाषात ड, ढ, ण हीं मूळस्थे न्यंजनं आढळतात ही न्यंजनं संस्कृतमध्ये आढळत असली तरी तीं संस्कृत भाषेमध्ये द्राविड भाषेपेठून आलेली आहेत (२) तामिळ भाषा व या लेखांतील भाषा यांमध्ये एकच न्यंजन शब्दाच्या प्रारंभी आले तर त्याचा उच्चार कठोर करावयाचा व शब्दाच्या मध्ये आले तर मृदु करावयाचा व एकाकी असेल तर कठोर करावयाचा आणि द्वित असेल तर मृदु करावयाचा हा नियम सामान्य आढळतो (३) या लेखांतील भाषेत पृथ्वीची रूपे न, निन, व इत हे प्रत्यय लागून बनविलेली आढळतात यासारखीच द्राविड भाषेतील रूपे तेलगुमध्ये नी लागून गोंडी व मारुडेंमध्ये न अवधा अ लागून आणि तामिळमध्ये इन् हा प्रत्यय लागून होतात. (४) या लेखांतील चतुर्थीचा प्रत्यय इक्षी अवधा इक्ष असा आहे व द्राविड चतुर्थीचे प्रत्यय कु, कि, क इत्यादि आहेत. या प्रत्ययांच्या पूर्वी तामिळ व मल्याळीमध्ये उ व इ असे स्वर येतात. आणि त्यामुळे क ये द्वित होते वरा. तुला या अर्थी कानडीमध्ये निन-अ-गे मल्याळीमध्ये निन-अ-वकु तर वेदिस्तुन लेखात निन-इक्ष अर्थी रूपे आढळतात. (५) वेदिस्तुन लेखात सर्वनामांची द्वितीयेची रूपे उन, इन् अवधा न प्रत्यम लागून केलेली आढळतात, याची तेलगुमधील तु अवधा नि आणि कानडीमधील अम्, अन, ऊ हे द्वितीयेचे प्रत्यय सदृश दिसतात (६) या लेखात संख्यावाचक शब्द फक्त 'किर' हा आढळतो. याचा र अवधा इरे या संख्यावाचक विशेषणाशी अवधा उपपदाशी संबंध दिसतो. तेलगुमध्ये एक या अर्थी ओक असा शब्द असून तामिळमध्ये ओर असा शब्द आहे खोड भाषेत एक या अर्थी र हा शब्द आहे, तो तामिळमधील ओड शब्दाशी किंवा विशेषत वेदिस्तुन लेखातील र अवधा इर शब्दाशी सदृश दिसतो. या लेखांतील क्रमवाचक संख्याविशेषणाच्या शेवटी इम् असे वर्ण येतात तर तामिळभाषेतील याच संख्याविशेषणाच्या शेवटी आम् हे वर्ण येतात व सामोविदीक भाषांमध्ये इम् असे येतात. (७) द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनाम या लेखात व द्राविड भाषांत नी असे एकच आढळते. याचें सामान्य रूप निन् असे होतें व तेंच द्वितीयेचेहि रूप आहे या सर्वनामांचे अनेकवचनी रूप या लेखात जोडलेले आढळत नाही. (८) या लेखांच्या भाषेत द्राविड भाषाप्रमाणेच सर्वेधीधातुसाधित जोडलेले आढळते याखेरीज संबंधीसर्वनामहि आढळते. व हा विशेष सर्व सिथियन भाषावंशांत आढळतो. (९) या लेखात अकरणात्मक आज्ञार्थी अवधा निषेधार्थक अव्यय इनि असे जोडलेले आढळते. गोंड भाषेत आपणास मिनि असे आढळते वेदिस्तुन शिलांलेखांतील क्रियापदे चालविण्याची पद्धत उभियन वंशांतील हॅमरियन किंवा मोर्दिन भाषासारखी आढळते. परंतु द्राविड भाषांपासून ती सर्वथा भिन्न आहे द्राविड भाषा तील क्रियापदाची रूपे धातुम कालवाचक अव्यये जोडून बनविण्यात येतात. व त्यांची निरनिराळी पुरुषवाचक रूपे सावैनामिक प्रत्यय जोडून बनविण्यांत येतात. हे विसादर्य लक्षात घेतले तरीमुळा या दोन भाषांमध्ये काहीतरी निकटचा संबंध असावा ही गोष्ट लक्षात घेते. द्राविड भाषा ह्या सिथियन वंशातील तुर्फी, उभियन, मगोली किंवा तुगुमी भाषांशी संबद्ध नसून त्या किनिश किंवा उभियन-विशेषतः ओस्तियाक धाखेसी-संबद्ध असल्यात असे कार्लवेटने म्हटले आहे.

द्राविड भाषांत शिरलेले आर्य विशेष—द्राविड भाषात जे आर्यन भाषाविशेषांचे मिश्रण झालेले आहे ते पुढील बाबतीत होय—(१) एकापुढे एक येणाऱ्या दोन स्वराचा संयोग होऊन नवे म्हणून त्यामध्ये न घालण्याचा ग्रीक अवधा संस्कृत भाषाप्रमाणे प्रघात. (२) तृतीयपुरुषवाचक सर्वनाम व क्रियापदे यांमध्ये लिपभेद, विशेषतः ननुसकलियाचे अस्तित्त्व.

(३) दशैकसर्वनामं अथवा तृतीयपुरुषवाचक सर्वनामं यांचें नपुंसक 'लिङ्ग' करीत असतांना 'द,' अथवा 'त,' हा आगम लावणें. (४) नपुंसकलिङ्गी शब्दांचें अनेकवचन संछिन्नप्रमाणे आकारान्त असणें. (५) द्वाचा पदार्थ दाखविण्याकरितां योजनावधाच्या दशैकसर्वनामांत 'अ' व अवळचा पदार्थ दाखविण्याच्या दशैक सर्वनामांत 'इ' हा स्वर असणें. (६) फारसी भाषेप्रमाणे भूतकाल-वाचक रूपे 'द' जोडून करणें. (७) काही भूतकालवाचक रूपे वर्णांची द्विरूपि अथवा अग्न्यास करून करणें (८) घातुसाधित नामें अथवा तद्रूप क्रियापदांतील स्वर दीर्घ करून बनविणें.

संस्कृत घतामिळ—तामिळ भाषेवर संस्कृत भाषेच्या संसर्गांनी पुढील परिणाम झालेले दिसतात (१) लिङ्गायत आगम, शब्दाराच्य व रामानुजाचार्य यांच्या प्रेरणांनी आपल्या हातबद्धानाच्या प्रसारातवेर ११ व्या शतकापासून १६ व्या शतकापर्यंत अनेक संस्कृत तत्सम शब्द तामिळ भाषेत अंतर्भूत केले. (२) यापूर्वी १ व्या शतकापासून १३ व्या शतकापर्यंत जैन ग्रंथकारांनी अनेक संस्कृत तत्सिद्ध शब्द तामिळ वाङ्मयामध्ये जोडले. हा काळ तामिळ वाङ्मयाचे सुवर्णयुग म्हणून प्रसिद्ध आहे. याच वेळीं कुरळ, चिंतामणी आणि अभिजात तामिळ कोष व व्याकरणे लिहिली गेली. या तद्दित शब्दांत तामिळभाषाविशेषानुसार बदल झालेला आढळतो. उदा. लोक या संस्कृत शब्दांचें उल्लु असे रूप झालें आहे. राजा याचें आसु असे रूप झालें आहे. (३) 'यापूर्वी'हि काही संस्कृत तत्सम अथवा तत्सम शब्द तामिळ भाषेत प्रविष्ट झाले होते. हे प्राचीनकाळच्या ब्राह्मण, पंडित, ज्योतिषी, पुरोहित वगैरे वर्गाच्या संसर्गापासून झाले असावे. यांचें रूप बरील दोन्ही प्रकारच्या शब्दशेपेक्षांहि अधिक बदललेलें दिसतें. उदा. घ. भी या शब्दाचे तिक् असे रूप बनलें आहे तर कर्मन याचें कर्मम् अथवा कर्मन् व प्राचीन तामीळमध्ये कम् असे रूप आढळतें. काही तामिळ महिन्यांचीं नांवें संस्कृत नांदापासून बनलेली आढळतात. उदा. पूर्व आषाढ पासून पुर्वाह, पूर्व आश्व-पदापासून पुस्तासी अशीं रूपे बनलेली आढळतात.

संस्कृत भाषेतील मूर्धन्य वर्ण—संस्कृत भाषेतील मूर्धन्य वर्ण द्वाविड भाषेपुन झाले असावे यास पुढील कारणें समजतात (१) द्वाविड भाषांत मूर्धन्य वर्ण हे अनेक घातूंमध्ये खांचे इतर घातूंचीं घुयस्त्व दाखविण्याकरितां अवश्य व मुख्य पटक म्हणून आढळतात तर संस्कृतमध्ये मूर्धन्य वर्ण हे संत्यवर्णापासून संचिनियमांचे बनलेले आढळतात. (२) संस्कृत भाषेची बाह्य संव्यस असलेल्या प्रोक्त, छंदित, गोपिक, केरिड, लिपुअंनियन, स्लॅन्डॉनिक, फारसी, हिंदू यापैकीं कोणत्याहि भाषेत मूर्धन्य वर्ण आढळत नाहीत. व या भाषांचा संव्यस संस्कृत भाषा, बोलणाऱ्या लोकांशी हिंदुस्थानांत त्यांचें आगमन होण्यापूर्वी होता. तर द्वाविड भाषांची संव्यस खांचे हिंदुस्थानात आगमन झाल्यावर आता. व खरे द्वाविड भाषांत मूर्धन्य वर्ण आढळतात. तसेच या मूर्धन्य वर्णांचा प्रचार संस्कृतपेक्षांहि हिंदुस्थानामध्ये उत्पन्न झालेल्या प्राकृत भाषांमध्ये अधिक आढळतो. (३) तामिळ भाषेमध्ये जे संस्कृत भाषेतील शब्द आले आहेत त्यातील कठीण रूपे तामिळ भाषेने उच्चार सुलभ करून घेतली आहेत. संस्कृत शब्दांतील महाप्राण व संस्कृत 'व' हा उच्चारण्यास कठिण असलेला वर्ण तामिळ भाषेने गाळून टाकला आहे. किंवा त्यामध्ये बदल केला आहे. अर्थात या भाषेने संस्कृतमधील उच्चाराला कठिण असे मूर्धन्य वर्ण संस्कृत तद्रूप शब्दांतच केवळ मध्ये तर मूळ तामिळ शब्दांतहि घेतले असणें समजत नाही. (४) तेलुगु ही भाषा संस्कृत भाषेची अगदी निकट असूनहि मूर्धन्य वर्णांचा उपयोग तेलुगु भाषेपेक्षा तामिळ भाषेत अधिक आढळतो. या सर्व कारणांवरून मूर्धन्य वर्ण हे द्वाविड भाषांनी संस्कृत भाषेपासून घेतलेले असण्याच्या ऐवजी संस्कृत भाषेनच द्वाविड भाषांमधून आले असणें हे अधिक संभवनीय दिसतें.

उत्तरद्वाविड—या हूड हूड गट होत असून त्यांचे स्थान आर्यन भाषा घेत आहेत. मोडी (मयविहडुस्थान), मद्रह (मजीनस्थान), मोरु (छोडानागपूर), व मारवो (राजगडाल टेकण्या) या भाषा या संघांत मोडतात.

अंदमानी—अंदमान येथील भाषास अर्वाणि कोणत्याहि विशिष्ट संघांत सामील केलेले नाही.

आस्ट्रो-आरियाटिक भाषा—या भाषा अनामपासून छोडानागपूरपर्यंत विखुरल्या आहेत. यांमध्ये मुख्य तीन शाखा आहेत. पश्चिमेकडे मुंडा व कोल (छोडानागपूर), पूर्वेकडे अनामी (दक्षिण चिनी समुद्र) आणि मॉनखमेर (वरील दोहोंच्या दरम्यान) यांतील शब्दसमूह व व्याकरणविशेषांवरूनच त्यांचा एक भाषासंघ समजण्यांत येतो. तथापि अजून याचा बाह्य संव्यस तितका निश्चित ठरला नाही, यामध्ये संव्यसाविशेषणें, उत्पत्ती वगैरे बाबतींत साम्य असले तरी रचनेच्या बाबतींत बरीच भिन्नता आढळते. उदा. मुंडा या विकटया भाषा असून अनामी एकादरी आहेत.

मॉनखमेर—या संघांत मॉन, खमेर, चाम, या तीन सुपेकृत भाषा व अनामपासून आसामपर्यंत ते मलाया द्वीपकल्प पर्यंत पसरलेल्या अनेक अर्धस्कृत भाषा मोडतात. यांतील खवाम व ह्मो चीनमधील खमेर भाषासंघ फार अदृष्टावा आहे. यांनील खने शिकलेला इ. ख. तातच्या शतकातील आढळतात या भाषांनी व्याकरणपद्धति बदल्लाची आहे.

अनामी:—या भाषा टांझिनाचा पूर्व किनारा इंडो-चीन व बोचीन चीन या प्रदेशात प्रचलित असून या तई व आस्ट्रो आशियाटिक यांमधील संक्रमणावस्थेचा दाखवितो. यात अनामी ही सुस्पष्ट भाषा असून तिच्या अनेक बोली आहेत. या भाषेतील पहिला ग्रंथ पंधराव्या शतकातील चिनी लिपीत लिहिलेल्या आढळतो. सतराव्या शतकापासून ही भाषा लॅटिन लिपीत लिहिण्याची पद्धत पडली आहे. ही भाषा काही बाबतीत मॉनख्मेर भाषेशी सदा दिसते, तथापि चिनी व तई भाषांतीलही काही विशेष तीमध्ये आढळतात, ही चिनीसारखी एकाक्षरी, अप्रत्यक्ष व प्रयुक्तरात्मक भाषा आहे.

मुंडा अथवा कोल:—या भाषा हिमालयाच्या भोवती व छोटानागपूर या दोन प्रदेशात आढळतात. या भाषांचा तिबेटी व ब्रम्ही भाषांशी संबंध जोडण्यात येतो, प्राचीनकाळी हिमालयापासून बंगालच्या उपसागरापर्यंत मुंडा भाषा प्रचलित आहे, परंतु हळू हळू तिचे स्थान तिबेटी, मंगोलियन व आर्य भाषांनी घेतले. हिचे अर्वाचीन स्वरूप पाहण्यास सांपडते, व ते चिकटे आहे.

चिनी, तिबेटो-ब्रम्ही व तई:—या भाषासंघास तिबेटो-चिनी अथवा इंडो-चिनी असेहि म्हणतात. तिबेटो-ब्रम्ही ही चिनी भाषेशी संबंध असली. परंतु तई भाषा तिबेटो-ब्रम्ही व मॉनख्मेर ह्या दोन्हीशीही संबंध आढळते. चिनी-तिबेटो-ब्रम्ही व ऑस्ट्रो-आशियाटिक भाषा यांचा एक स्वतंत्र भाषासंघ असावा अशी एक कल्पना आहे. व तई ही भाषा ह्या दोन भाषामधील दुवा असावा. या तिहीसहि एकाक्षरी समजण्यात येते. परंतु त्यांच्या अर्वाचीन स्वरूपांतहि त्यांस हे नांव पूर्णपणे लागू पडत नाही. तिबेटो-ब्रम्ही भाषांत उपसर्ग आढळतात. तिबेटो भाषेत तर क्रियापदांच्या स्वरूपांतहि काही विकार पाहिले आढळून येतात. तसेच प्राचीन काळी चिनी भाषेतहि नामांच्या व धातूंच्या रूपांत विकार होत असावा असे दिसते परंतु त्यांच्या विशिष्ट लेखन-पद्धतीमुळे त्यांतील मूळशब्द अथवा धातु प्रयुक्त करणे कठिण असल्याने यासंबंधी निश्चित मत देता येत नाही. तथापि सामान्यतः या भाषांची एकाक्षरी रूपाकडे प्रवृत्ति दिसून येत असल्यावरून चिनी व तिबेटो या भाषांत तई भाषेपेक्षा अधिक साम्य आढळते.

तिबेटो-ब्रम्ही:—यामध्ये तिबेटो व ब्रम्ही हे दोन भाषासंघ व त्यांचे अनेक प्रकार येतात. यांची लोकसंख्या दोन कोटी आहे. तिबेटो भाषेतील लेख सातव्या शतकापासून, तर ब्रम्ही भाषेतील अद्याव्या शतकापासून आढळतात.

चिनी:—या भाषेतील लेख ख्रि. पू. दोन हजार वर्षांपासूनचे आढळतात. परंतु या भाषेची लिहिण्याची तज्ज्ञा विविध असल्यामुळे यातील लेख वाचणे अतिशय कठिण आहे. व या भाषेत इतके प्रकार आहेत की, एका शाखेच्या लोकांस दुसऱ्या शाखेतील लेख मुठीच वाचता येत नाहीत. या भाषेत बर्नेलिपी नसून प्रत्येक धन्दाकरिता स्वतंत्र अक्षर असतात, व ती बहुतेक कल्पनांचिरे असतात. त्यामुळे अशा अक्षरांची संख्या पुष्कळ मोठी असते. ही कमीत कमी चार हजार असून त्यांचे त्यांतील सामान्य वर्णावरून २,१४ गट पाहण्यात येतात व हे सामान्यवर्णे कोशामध्ये आवासराप्रमाणे वापरतात. ही भाषा वाङ्मय व संस्कृति-दृष्ट्या फार महत्वाची आहे. परंतु हिच्या लिहिण्याच्या विविध पद्धतीमुळे हिचा ध्वनिविषयक अथवा स्वरूपविषयक ऐतिहासिक अभ्यास करता येत नाही हिचे आर्षेकालीन (६ वे शतक), प्राचीन (६-१० वे शतक), मध्यकालीन (१०-१३ वे शतक) व अर्वाचीन (१३ नंतर) असे कालदृष्ट्या विभाग पाडण्यात येतात. प्राचीन चिनीचे स्वरूप अत्यंत प्रयुक्तरात्मक होते. परंतु आर्षेचिनीमध्ये उपसर्ग व प्रत्ययपद्धति असावी असे दिसते. हिची एकाक्षरी स्वरूपाकडे स्पष्टपणे प्रवृत्ति आढळते. साप्तरात्री पेकिन शहराची भाषा हिलाच मंदारिन, कान, ह्या अथवा गौरु असे म्हणतात. ही सरकारीभाषा म्हणून सार्वत्रिक बनून चालली आहे. चिनी भाषा बोलणारे लोक चाळीस कोटी असून ती भाषा भोंवतालच्याहि अनेक देशांत पसरलेली आहे.

तई:—तई किंवा शान भाषा या सयाम, तिबेट, ब्रम्ही, चीन व इंडो-चीन यांच्या काही भाषांत प्रचलित आहेत. यांतील सयामी ही भाषा सुस्पष्ट असून वाङ्मयसमृद्ध आहे इतर निरनिराळ्या बोली चीनपासून हिंदुस्थानपर्यंतच्या निरनिराळ्या प्रदेशात पसरलेल्या आहेत. सर्वांत जुने सयामी शिलालेख इ. स. १२९३ मधील आढळतात.

मलई-पॉलीनेशियन अथवा ऑस्ट्रोनेशियन भाषा:—या भाषा हिंदी व पॅसिफिक महासागरांनील मादागास्कर बेटापासून चिलीच्या पश्चिमेकडील ईस्टर बेटापर्यंत पसरल्या आहेत. याची विभागणी साधारणतः भौगोलिक प्रदेशावरून करतात. परंतु ती भाषाशास्त्रदृष्ट्या तितकी बरोबर नाही. याचे इंडोनेशियन, मेलानेशियन, मायक्रोनेशियन व पॉलिनेशियन असे संप पाड-लेले आहेत. यांची रचना व स्वरूप सामान्यतः एकसुरी असते पण धन्दाची बरीच भेद आढळते. यांतील मूळ शब्द बहुधा दोन विभक्ति, लिग अथवा वचन आढळत नाही. जरी या भाषांत परस्पर संबंध आहे असे उद्घोष घरातात तरी तो अद्यापि कोणत्या स्वरूपाचा आहे हे निश्चित झाले नाही. यांतील काहींचा अभ्यास बराचसा झाला आहे. परंतु काहींचे ज्ञान फारच अल्प आहे.

इंडोनेशियन:—ही भाषा बोलणारे लोक पांच कोटी आहेत व ते उत्तरेकडे फोर्मोसा येतापर्यंत, पूर्वेकडे न्यू गिनी-पर्यंत, तर पश्चिमेकडे मादागास्करपर्यंत पसरलेले आहेत. हिच्या मुख्यतः गाड शाखा असून त्यामध्ये अनेक पोटभाषा आहेत. (१) फिलिपाईन फोर्मोसा संघः—यांतील फोर्मोसान ही फोर्मोसा येथील असून तप्लोग, विमायन, बिडोल व वॉटॉक ह्या फिलिपाईन येथील आढळतात. (२) सेलिबिससंघः—यामध्ये सुणी आणि मझासर ह्या भाषा आहेत. (३) मोरिओ संघः—यांत डायक ही एकच भाषा आहे. (४) जावा-मदुरा-बलि-संपर-दाम्पमध्ये कवि ही रूढ भाषा व जावानी, सुन्दांनी, मदुरी व बलिनी या भाषा येतात. (५) सुमात्रासंघः—यामध्ये अथिनीज, बतक, रेजंग, लॅगो, मल्यु, मेन्तावे ह्या भाषा मोडतात. (६) मलाका संघामध्ये मल्यु भाषा आहे. (७) मादागास्कर येथील मादागास्की नांवाच्या बोली आढळतात. (८) बलि व सेलिबीस आणि न्यू गिनी या बेटांच्या दरम्यान लॅबोड व पौलोडि या भाषा दिसतात. यांबरोबर जावानी भाषेचाच इतिहास काय तो १०-१२ घटकांचा आढळतो. कवि हे प्राचीन जावानी भाषेचे नांव असून त्या भाषेत आठव्या शतकापासूनच लिखाण आढळते. या भाषेत महाभारतादि अनेक संस्कृत ग्रंथांचे भाषांतर, झाले असून अनेक संस्कृत, शब्द वृत्त वगैरे आढळतात. जावा बेटांत ही भाषा बोलणारे लोक पूर्वेकडील भागांत सुमार दोन कोटी असून पश्चिमेकडील भागांत सुमार सधरा लाख लोक सुन्दांनी भाषा बोलतात व पूर्वेकडील भागांत आणि मदुरा बेटांत सुमार तीस लाख लोक मदुरी भाषा बोलतात. बलि बेटांत बली भाषा बोलणारे लोक सुमार तीस लाख आहेत. या चारही भाषांत एक दिष्ट व एक ग्राम्य अशी दोन स्वरूपे आढळतात. जावानी भाषेतील दिष्ट भाषेस फोमो असे म्हणतात व ग्राम्य भाषेस न्योको असे म्हणतात. या भाषेत संस्कृत, अरबी, शेंदुपीत, ब्रूच, पर्शियन, हाविय, चिनी वगैरे अनेक भाषांतील शब्द पुष्कळ प्रमाणात मिश्रलेले आहेत. तसेच दैर्भाविक शब्दयुग्मे या भाषांत फार आढळतात. उदा. शायन-मंग् मंग्=शाप देणे हे संस्कृत कवि शब्दयुग्म असून जव्हारमार्गिन्=रून हे कारती-मल्यु (संस्कृत) शब्दयुग्म आहे. संक्षयापद्धति दसमानात्मक आहे. अतिशयिदता दासविष्वाकर्तिरां वचनार्थी द्विकृति करण्यार प्ररात आहे. उदा. मेतावे भाषेत इगि=पुष्कळ असा शब्द असून इगि इगि इगि इगि याचा अर्थ कल्पनेनेदेखील अतिशय असा होतो. या भाषांची संस्कृत, अरबी किंवा सॅटिन लिपी आढळते.

मेलानेशियन:—या भाषा प्रामुख्याने सॉलोमन, सांताक्रुस, टॉरेरा, पेडा, न्यू हेमिडिज, लॉयडो आणि फिजी या बेटांत आढळतात. यांतील फिजी बेटांतील योर्लीया अन्वयास कांडीया शालेय आहे. परंतु त्यांत छेदापद्धति व नमक्यासुळे यांचे ज्ञान केवळ युरोपियन मिशनऱ्यांनी आपल्या लिपीत लिहिलेल्या लेखांवरून मिळते व हे मिशनरी भाषापर्याय नमक्यासुळे त्यांचे लिखाण भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या भिन्नच नसते. या भाषांचे विशेष म्हणजे द्विकृति अथवा अन्वयास, एकाकी व सप्रत्यय सुध्दाच सर्वनाम, द्विवचनी, त्रिवचनी व परस्मैपद आणि परस्मैपद हे रूपे, हे होते. काही बेटांत दसमानसंक्षयापद्धति, आढळते, तर काहीत पंचमान, तर काहीत विंशतिमानपद्धति आढळते. लॉयडो बेटात थोड्याही संख्या मनुष्ये आढळतात. याच शब्दाने दाखवितात १२, ४० ही संख्या दोन मनुष्ये या अर्थी शब्दाने दाखवितात.

मायकोनेशियन:—ही भाषा मुख्यतः अथवा विंगलमित बेटे, माशेल बेटे, कॉरोलोन बेटे, यांमध्ये आढळते. परंतु सॅलेमिनी द्वीपसमूहातील मेव्यू बेटातील आणि टापेल बेटातील याबरोबर भाषा फिलिपाईन संघातील आहेत. या भाषांचे स्वरूप व उच्चारपद्धति-मेलानेशियन भाषांसारखीच आहेत. या सर्व भाषांत सर्वनामांच्या यावतीत आणाती वचिचय आढळते. व ते म्हणजे सर्वनामांत द्विवचन, त्रिवचन, चतुर्वचन असून परस्मैपद व परस्मैपद हे रूप आढळतात.

पॉलिनेशियन:—या भाषा मेलानेशियनच्या पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे आहेत. यामोआ अथवा मॉडिगोट बेटे, कुक अथवा हॉन बेटे, सोपायटी बेटे, त्वामोतु बेटे, लोपा अथवा मॅडली बेटे, मॅस्वियट बेटे, ईस्ट बेट, न्यू हीलंड, सॅटव्ह बेट, मायॅस बेट, हवाई बेट व काही मेलानेशियन संघातील बेटात या भाषा प्रचलित आहेत. या भाषांचा इंडोनेशियन भाषाशी निकटचा संबंध दिसतो. परंतु यामध्ये व्यंजनाचा कोप करण्याची प्रवृत्ति विशेष आढळते. उदा. मलाई भाषेत अरु हा शब्द मूळ या अर्थी वापरतात, तर मॅओरी (न्यू झीलंड) मध्ये अरु असा शब्द योजला जातो. पण हवाई भाषेत त्याचे रूप अरु असे होते. या भाषांत जोडीसुर आढळत नाहीत. पण द्विकृति अथवा अन्वयास आढळतो. यांतील उपादान असून पुष्कळाच सर्वनामास एकवचन, द्विवचन व अनेकवचनी रूपे आढळतात व परस्मैपद व व्यावर्तक रूपे असतात.

पाप्युअन:—न्यू गिनी व आसरासची बेटे यांतील भाषांचे अजून सर्वांवरून करण्यातले ज्ञान झाले नाही. या भाषा-संघाची निरतिशय सशेषकांनी निरतिशय व परस्परविरुद्ध माहिती दिलेली आढळते. न्यू गिनी बेटांतील काही बोली मलाया

पॉलिनेशियन स्वरूपाच्या असल्यात परंतु पॉन्गुअन या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या भाषांचा मूलाचा पॉलिनेशियन अवयवा ऑस्ट्रेलियन लोकांच्या भाषेशी संबंध दिसत नाही यातील काही भाषा अत्यंत लहान क्षेत्रात म्हणजे थोड्यात चौरस मैलांतच वावत आहेत ही हळू हळू सिमट यांनी यांतील ध्वनिविशेष व व्याकरणविशेषावरून त्यांचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे परंतु त्यास त्याने केवळ तात्पुरते असे म्हणले आहे

ऑस्ट्रेलियन देश भाषा—ऑस्ट्रेलिया खंडामध्ये प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या भाषांचा परस्परसंबंध अद्यापि निश्चित झाला नाही ऑस्ट्रेलियातील साठ लाख लोकसंख्येमध्ये फक्त साठ हजार देशी लोक आहेत व त्यांचीही सख्या हळू हळू कमी होत चालली आहे या भाषा मृत होण्याच्या पूर्वी त्यांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास होणे फार अगत्याचे आहे त्यांच्यासंबंधी जी छत्रपुजी माहिती मिळते तीवरून या सर्व भाषांचे मूळ स्वरूप पूर्वी एकच असून त्या परस्परांमध्ये निरुद्ध संबंध असला असे दिसते सिमट यांनी त्याचे उत्तर व दक्षिण असे दोन सप्त पाडेले आहेत त्यांतील दक्षिण सप्तातील भाषांत काहीसे साम्य आढळते

टॅस्मानियन—ही एक स्वतंत्र भाषा असून ती टॅस्मानिया येथार प्रचलित होती परंतु आता ती नष्ट झाली आहे

अमेरिकन इंडियन भाषा—या वर्गामध्ये युरोपियन लोक येण्यापूर्वी उत्तर व दक्षिण अमेरिकेत ज्या देश भाषा प्रचलित होत्या त्यास घालण्यांत येते कोन्सकाच्या आगमनाच्या वेळी अमेरिकन लोकांची अधिकांत अधिक लोकसंख्या चार-साडेचार कोटी असावी असे पी रिचेट यांनी अनुमान केले आहे त्यांपैकी सुमारे पंधरा लाख मेक्सिकोच्या उत्तरेकडील आगात असावे व त्या विस्तीर्ण प्रदेशात ते दूरवर तुळळ तुळळ पसरलेले असावे व त्यामुळे त्यांच्यामध्ये भाषाविषयक फरक अतिशय पडले असावे सातत उत्तरअमेरिकेमध्ये सुमारे पाच लाख इंडियन लोक आहेत तर मध्यअमेरिकेत १५ लाख व दक्षिण अमेरिकेत ८५ लाख इंडियन लोक आढळतात हे आढळे अदाजाने घेे मानले तर त्यांची लोकसंख्या पूर्वीच्या मानाने एकतृती यात पर्यंत पडली आहे मानवशास्त्रादृष्ट्या विचार केला असता अमेरिकन इंडियन लोकांची पूर्वी एक मूळ भाषा असून तिच्या पासून सध्याच्या अनेक बोली निघाल्या असल्या पाहिजेत परंतु भाषाशास्त्रादृष्ट्या तसा प्रवा आढळत नाही या लोकांमध्ये मध्य अमेरिकेतील काही थोडे समाज सोडले तर लेखनकला कधीच प्रचलित नव्हती यानीं दगडावर, अस्पांवर किंवा लाकडावर वगैरे काढलेली जी निरनिराळी चित्रे आढळतात त्यांचा अर्थ फक्त त्या त्या जमातीतील लोकांसच कळत असला पाहिजे परंतु भाषा-शास्त्रादृष्ट्या त्यांचा फारसा उपयोग होत नाही खरी लेखनपद्धति फक्त अस्टेक व त्यांच्या आसपासच्या काही जमाती आणि मध्यअमेरिकेतील मय लोकांत आढळते यातील बरेचसे लेख शाश्वत असून नवीन नवीन उपलब्ध होत आहेत परंतु त्यांचाहि उपयोग मर्यादितच होतो अस्टेक लोक एका चित्रलिपीत हुरणाच्या कातड्यावर किंवा शुष्कपावर लिहीत असत व काही ठिकाणी त्यांचे स्पॅनिश भाषेत किंवा रोमन लिपीत रूपांतर केलेलेहि आढळते तथापि या लेखाचा अर्थ निश्चितपणे लावता येत नाही मय लोकांहि चित्रलिपीच प्रचारात असून त्यांचे लेख स्मारकांवर आढळतात या लिपीचा अद्यापि पूर्णपणे उलगडा झाला नाही तथापि सध्याचाच शब्द व दिवस आणि महिने यांचीं नांवें व त्यांची कालगणनापद्धति माहीत झाली आहे, खाखेरीज मिश नरी व सशोधकांनी जमविलेल्या काही शब्दांच्या याद्या व अपूर्वी अलीकडे लिहिलेले लेख व नवविजली काही व्याकरण आज अज्ञान्य नवले तरी अतिशय कठिण काम आहे यांच्या अभ्यासाची सामुग्री म्हणजे वेबळ काही शब्द एवढीच असल्यामुळे व त्यांचे स्वरूप अवयवा ध्वनि किंवा उच्चारपद्धतिविषयक कोणतेहि साम्य या निरनिराळ्या भाषांत दाखविण्यात येत नसल्यामुळे त्यांचे तौलनिक व्याकरण करण्याचा अद्याप कोणीहि प्रयत्न केला नाही या सर्वच बोलींत अतमादृक्ता अवयवा समावेशकत्व आढळत नाहीं उदा मय भाषेची रचना अतिशय साधी आहे हिचे स्वरूप संयोजक नसून पृथक्करणात्मक आहे यातील बहुतेक मूळ शब्द अवयवा धातु एकाक्षरी किंवा द्वक्षरी आहेत व त्यांची वाक्यरचनापद्धति इमजी पद्धतीप्रमाणे आहे असे ब्रिंयन यांनी दाखविले आहे तसेच या निरनिराळ्या भाषांतील परस्परसंबंध दाखविणाऱ्या काही दुष्काच्या स्वरूपाच्या बोली अजीबात सख्या बरीच मोठी आहे रिचेटच्या गणतीप्रमाणे ती १२३ आहे एवढ्या उत्तर अमेरिकेत त्याची सख्या व्हालेनबेक यांनी ५४, असावी असे मानतात रेडिन यांनी उत्तर अमेरिकेतील भाषांचे तीन कुळामध्ये वर्गीकरण केले आहे परंतु त्यास एक केवळ धाट्याचा प्रयत्न असे मानतात तथापि अर्वाचीन अभ्यासकांनी तौलनिक पद्धतीने पूर्वी ज्या भाषांत स्वतंत्र मानीत असत त्यांचा फिक किनाऱ्यापासून हब्सन उपसागरपर्यंतच्या सर्व भाषांचा समावेश होतो यांच्या अवयवावरून, देसा आणि त्लिंगित या

हीन भाषा आहेत. दुसरा मुद्रोमटेड संघ. यामध्ये प्रोडोनिशन पायमानोनेन आणि नमुनात या हीन प्रारा येतात. या उत्तर व मध्य अमेरिकेमध्ये विस्तीर्ण प्रदेशावर पसरल्या आहेत. कधी कधी यांतोड एखाद्या बोलीत महत्त्व प्राप्त होऊन तिचे आजूबाजूच्या बोलीवर बंधन स्थापन होत असे व त्याने त्यान ही घेत असे. अशा तऱ्हेने वेबुसन अथवा हनासिनी ही दक्षिण अमेरिकेतील कोलंबापूर्वीची बोळाकार संस्कार पावलेली भाषा होती. ही ईंडा साम्राज्याची राजभाषा असून स्पॅनिश लोकांच्या कारकीर्दीत लिस्ती मिशनन्यानी तिचा प्रथमप्राराच्या कामी उपयोग केल्यामुळे तिचे क्षेत्र अधिकच वाढत गेले. हीच मोष्ट द्विपक्षारानी नावाच्या दुसऱ्या एका भाषाद्वयाची आढळते. १६ व्या शतकाच्या आरंभी ही भाषा पॅराग्वे व त्याभोवतालच्या प्रदेशांत रुढ होती. परंतु लिस्ती मिशनन्यानी आपल्या प्रचाराकरिता तिचा उपयोग केल्यामुळे सर्व प्रांतिल देशामध्ये स्थानिक भाषेबरोबरच तिचा स्वीकार सर्व लोकांनी करून बहुतेक लोक द्वैभाषिक बनले. अशा तऱ्हेचे एक विचित्र उदाहरण व्हॅटेलिन या देशात आढळते. या ठिकाणी पूर्वी दक्षिण अमेरिकेतील अरावाकन जातीचे लोक रहात असून परंतु काही काळाने कॅरिब नावाच्या दुसऱ्या एका टोळीने हे देश जिंकून अरावाकी लोकांचे घालून दिले किंवा मारून टाकले परंतु त्यांच्या भाषांमध्ये अतिवट ठेवून त्यांच्याशी समेक बघनी. त्यामुळे तेथील स्त्रिया अरावाकी भाषा मोठे तर पुष्प कॅरिब भाषा मोलत. व मुलांस जरी दोन्ही भाषा येत असत तथापि अरावाकी ही स्त्रियांची भाषा व कॅरिब ही पुढ्यांची भाषा म्हणून दीर्घकालपर्यंत अस्तित्वात राहिली व अद्यापि ही स्थिति पूर्णपणे नष्ट झाली नाही. त्यांतल्यात्यांत अरावाकी भाषेचे व विशेष कॅरिब भाषेने वचलेले आहेत यावरून स्त्रियांच्या भाषेचा परिणाम पुढ्यांच्या भाषेवर अधिक झाला ही गोष्ट स्पष्ट होते. उत्तर अमेरिकेतील महत्त्वाच्या इंडियन भाषा म्हटल्या म्हणजे एस्किमो, अल्गोनकियन, होचन, इरोक्शन, नावने, पेनुशियन, मिओबन, मुद्रो अष्टक त्या होत.

आफ्रिकेतील नीग्रो भाषा—अमेरिकेच्या उत्तर आफ्रिकेतील भाषा अधिक एस्किमो आढळतात. उत्तरेकडील प्रदेशात प्रचलित असलेल्या हॅमिटो सेमिटिक भाषा मोठेन दिल्या व हॉटेंटोट, सुग्मेन, आणि विगमीन या दक्षिणेतील भाषा बघल्या तर बाकी राहणाऱ्या विस्तीर्ण प्रदेशामध्ये या निरनिराळ्या बोली आढळतात. त्यांतील निवड संघेच स्पष्ट दिसून येतो, जरी आज सुद्धा नीग्रो भाषेत वाडू भाषेपेक्षा अधिक वैविध्य आढळते तथापि मॉरिस द ला कॉसे याच्या मताने त्या सर्वांत इतक्या महत्त्वाची त्यांनी आढळनात की त्या मूळच्या एका आफ्रिकन नीग्रो भाषेपासून निघाल्या असल्या असे म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु पी. बन्स, विमट ही गाठ साम्य करीत नाही अमेरिकेतील इंडियन लोकांपेक्षा आफ्रिकन लोकांची बत्ती अधिक दाट आहे. कदाचित हॉटेंटोट, सुग्मेन व सेमिटो या लोकांमध्ये प्रचलित असणाऱ्या भाषा या मूळच्या भाषेचे घोडेपै प्राथमिक रूप असून सुद्धा नीग्रो वाडू या तिच घोडेपै अरावाकी स्वरूप दिसून येत असतील या भाषांमध्येच व इतरच येत्या ४५ शतकांत कायम राहिले आहे एवढेच नव्हे तर त्यांच्या शब्दातहि कारना बरेच झालेला नाही—ही गाठ महत्त्वाची आहे. पॅलिओ—आफ्रिकन भाषांमध्ये हॉटेंटोट ही अधिक परिचित आहे तिचा सुग्मेन भाषेची निवडचा संघ दिसतो सुग्मेन भाषेत मूळच्या भाषेचे स्वरूप अधिक स्पष्ट दिसते तर हॉटेंटोट भाषेवर हॅमिटिक भाषांचा काहीसा परिणाम झालेला असावा. हॉटेंटोट लोकांनी पूर्वी कार मोंडा प्रदेश व्यापला असून एका काळी ते हेमेटोट लोकांचे क्षेत्रारी असावे. हॅमिटिक भाषेचा परिणाम आफ्रिकन नीग्रो लोकांवर कार प्राचीन काळापासून झाला असावा. लिडन नदीच्या बरचसा भागापासून मॅडेनस पर्यंतच्या प्रदेशात असणाऱ्या नीग्रो लोकांच्या बोलीबद्दल फारच मोठो माहिती उपलब्ध आहे हे खुजे लोक अतिजायसद सुद्धीचे असून बहुतेक आपल्या योग्यांच्या नीमा भाषा बोलतात परंतु मधूनच ते अ काही नीग्रोशब्द वापरतात त्यांच्या उच्चारानुसार त्यांची हॉटेंटोट व सुग्मेन भाषांशी संबध अशी एखादी स्वतःची भाषा असावीसे वाटते हॉटेंटोट भाषांपेक्षा बहुतेक सर्व शब्द एकादशी असतात. या भाषांत प्रथमपुढची द्विवचन व बहुवचन असून परंपराहक व व्यावर्तक सर्वनामे आहेत व त्यांतोड क्रियापद अनेक तऱ्हेने व कालांसाठी व अकारणरूपी निरनिराळी घालतात. ह्या सर्वनामा नीग्रो भाषा अने सामान्य नाव असले तरी त्यांचे वर्गीकरण करण्याचे काही प्रयत्न झाले आहेत यामध्ये मुख्यतः दोन शाखा आहेत वाडू शाखा ही युमपरंपरेच्या दक्षिणेकडे प्रचलित असून तीमध्य अनेक घोडाकार फरक असलेल्या परंतु सामान्यतः एकाच स्वरूपाच्या बोली आहेत सुद्धा नीग्रो शाखा ही युमपरंपरेच्या उत्तरेकडे असून हॅमिटो—सेमिटिक भाषांच्या दक्षिणेकडे आहे. या साम्यत परंपरापासून अनेक बाबतीत भिन्न परंतु स्वतः एकद्वयची असे अनेक लहान लहान सध आहेत. परंतु त्यांतील मर्यादारेषा स्पष्ट काढता येत नाहीत. त्यांमध्ये काहीत अरवी तर काहीत हॅमिटिक विशेषांचे मिश्रण झालेले आहे काही अथर्वत वाडू स्वरूपाच्या भाषा कांगाचा उत्तर भाग, ग वून, कामेरून, बुदान आणि अटलांटिक किनारा या प्रदेशांत आढळतात. यांचा काही लोक पश्चिम आफ्रिकन म्हणून स्वतंत्र सध मानतात व आपापचे स्वरूप अगदी सांचे दिसते की गोष्ट कदाचित प्राचीन भाषांची संघेच आल्यामुळे झाली असावी. ह्या मुख्य वर्गाच्यापै या भाषांचे वर्गीकरण करणे अतिशय कठिण आहे कारण द ला कॉसे यांनी लॅविलेच्या सुमारे ४३५ सुद्धा नीग्रो भाषांपै फक्त ५९ च लेखनिविष्ट आढळतात. त्या म्हटल्या म्हणजे (१) बाई (नायगेरो सेनेगॉली संघ) —

हिची देवय अशरी लेखनपद्धति आहे. (२) मोम अथवा सामन (नायगेरो कामेरून संघ)-हिची प्रथम कल्पनाचिमलिपी होती परंतु सध्यां चमिलेखनपद्धति आहे. (३) कागुरी (नीलो चॅडियन संघ). (४) हौया (नायगेरो चॅडियन संघ). (५) पेउल (सेनेगेलो गिनियन संघ).-ही आधी लिपीमध्ये लिहितात आणि (६) न्यूबियन (नीलो चॅडियन संघ) ही पूर्वी कॉप्टिक लिपीत ४ ते ७ व्या शतकापर्यंत लिहीत परंतु अलीकडे सेमिटिक पद्धतीचीं अक्षरे वापरतात. पेऊन व हौया या भाषांत बरेच लिखाण आढळते. परंतु इतर ४२९ भाषांमध्ये मुळीच लेखनसध्यामुळे बरील लेखांचा वर्गीकरण करण्याच्या कामी कांही एक उपयोग होत नाही. या इतर भाषांतील कांही शब्द, धार्मिक लेख व भाषातरे मिशनरी व प्रवासी लोकांनी मिळविली आहेत. परंतु तीं अनम्यासी लोकांनी लिहिली असल्यामुळे त्यांचा शास्त्रीय वाचनीत प्रामाण्यदाखलितका उपयोग होत नाही. अलीकडे आफ्रिकन नीग्रो भाषांचा अभ्यास सुरू झाला असून कांही विश्वासाह व्याकरण तयार होऊं लागली आहेत सध्यां तरी या भाषांचे केवळ प्रादेशिक वर्गीकरण करणेच जरूर आहे. सुदानी व बांदू भाषांतील कांही विशेष घटस गोष्टी पुढें दिल्या आहेत बहुतां नामांचे त्यांनी निर्दिष्ट होणाऱ्या वस्तुवरून गट करण्यांत येतात या नामांचे गट दाखविणारी चमिलेखनपद्धति विन्हे उपयोग किंवा प्रत्ययस्वरूपाची असतात, कांही भाषांत हे वर्गीकरण सरासरी रूढ आहे तर कांहीमध्ये ते अल्प प्रमाणांत असून कांहीत अजीबाद गट झाला आहे. ज्या भाषांत असे नामांचे वर्गीकरण केलेले नसते त्यामध्ये नाम व क्रियापद सामर्थ्ये कांहीच फरक नसतो. व ही गोष्ट शाब्दाच्या स्थानावरून निश्चित करावी लागते. या भाषांतील मूल शब्द व प्रत्यय सामर्थ्ये सर्वत्र एकवाक्यता आढळते व तसेच सामर्थ्ये स्वरूपविशेषी-सदि बरेचसे साम्य आढळते. इला फॉसे याने सुदानी सभांतील ४३५ भाषांच्या १६ शाखा पाहल्या आहेत. या भाषांत अधिक वैचित्र्य असल्यामुळे त्यांचे वर्गीकरण करणे शक्य नाही. परंतु बांदू सभांतील भाषात इतके सादरय आढळते की, त्यांच्या शाखा पाहणे कठिण आहे. बांदू या शाब्दाचा अर्थ मनुष्यप्राणी असा आहे. यांतील मूल शब्द 'बु' असा असून त्यास 'ब' हा जिवंत प्राणिवाचक उपसर्ग जोडण्यांत आला आहे. बुन्नु याचा अर्थ एक मनुष्यप्राणी असा होतो. तर विन्नु याचा अर्थ बहुत असा होतो. या भाषास बांदू हे नांव वेण्यांचे कारण हा शब्द बहुतेक सर्व भाषांत आढळतो हे होय. साक्षिचार व त्याच्या समतत्वा किनाऱ्यावर प्रचलित असलेली स्वाहिली भाषा अरबी लिपीमध्ये लिहितात. याखेरीज इतर मिश्रण रोमन लिपीत लिहिलेले आढळते. पूर्वाच्या अरब लोकांनी उल्लेखिलेले कांही शब्द सोडल्यास मध्ययुगापासून या भाषांची माहिती युरोपियन मिशनरी व प्रवासी यांच्या लेखावरूनच मिळते. बांदू भाषेने हॉटेरॉट व विगो लोकांच्या भाषांतर वचस्व मिळवून त्याचे स्थान पटकाविले असावे. परंतु तीव्र इंग्रजी व डच भाषांचा बराच परिणाम झाला आहे. बांदू भाषेतील चमिल नादबद्ध आढळतात. बहुतेक शब्द स्वरांत असून अक्षरांचा संयोग दिविल असतो. त्यामुळे या भाषेत व्यंजने कमी असून जोडाक्षरे फारशी आढळत नाहीत. परकीय भाषेतील घेतलेल्या शब्दांवरहि ही क्रिया होतेच. त्यामुळे लिट्टस याचे किरिस्ती असे रूपांतर होतें.

आफ्रिकेतील युरोपियन लोकांच्या व्यापारासुद्धे अनेक मिश्र स्वरूपाच्या व्यापारी भाषा अटलांटिक महासागराच्या किनाऱ्यावर तयार झाल्या आहेत. त्यांतील मुख्य नीग्रो पोल्गोनीज, नीग्रो इंग्रजी नीग्रो फेब असून यांमध्ये शब्द युरोपियन भाषांतील पण व्याकरणपद्धति नीग्रो भाषांची असा प्रकार आढळतो. तसेच आफ्रिकेतील हौसा नावांची बोली नायंगर नदीपासून लेक चॅडपर्यंतच्या विस्तीर्ण प्रदेशापर्यंत पसरली आहे. या भाषेचा हॅमिटिक, सुदानी व बांदू या भाषांशी काय संबंध आहे या संबंधी बराच वादविवाद झालेला आहे. अरबी भाषा सोडल्यास हौसा भाषेचा प्रसार आफ्रिकेतील बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर झालेला आहे. व्यापारी बोली म्हणून हिचा पश्चिम व मध्य सुदानपासून भूमध्यसमुद्रातील बंदरापर्यंत प्रचार आहे.

संदर्भग्रंथ—प्रस्तुत निवेद लिहिण्याच्या कामी अनेक ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे त्यांतल्यात्यांत पुढें दिलेल्या ग्रंथांचा विशेष उपयोग झाला असून त्या ग्रंथकर्त्यांचे आम्ही आभारी आहो व विशेषतः प्रि राजवाडे यानी भांडारकर इन्स्टिट्यूटकरिता संपादनकरीत असलेल्या निरपेक्षांची अमुद्रित प्रस्तावना आम्हास पहावयास दिली याबद्दल त्याचे विशेष आभार मानले पाहिजेत.

१ निरुप—(१) Dr. Laxman Sarmp. (२) व. का. राजवाडे (अमुद्रित).

२ Language—Otto Jespersen.

३ Language & Languages—Willem L. Graff. या पुस्तकांत सहाशेच्यावर भाषाविषयक ग्रंथांची व इतर लेखांची फार उपयुक्त यादी दिली आहे.

४ Historical Study of the Mother Tongue—H. C. Wyld.

५ Census Report—India—1931.

६ A comparative grammar of Dravidian Languages—R. Caldwell.

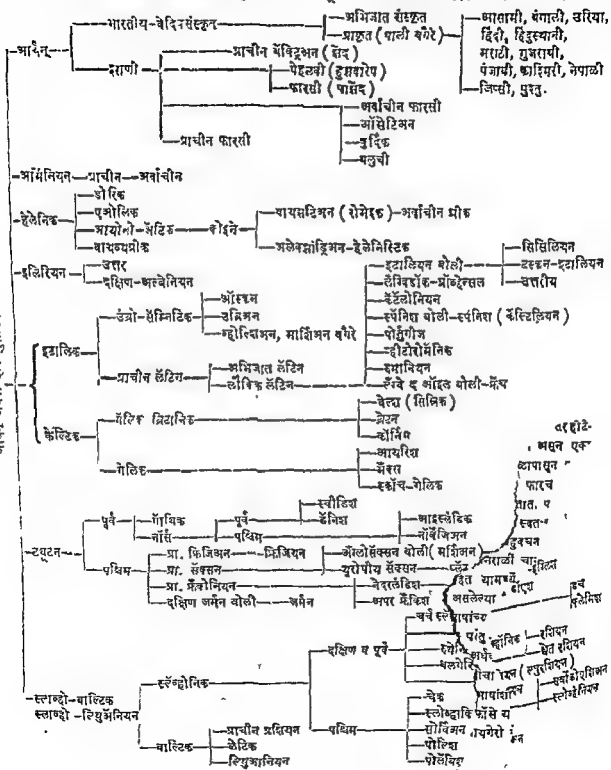
७ सराठी भाषा उद्गम व विकास—रा. कृ. पा कुळकर्णी. याखरीज वदसंहिता, प्राकरणे, शिक्षा, प्रतिसाधने, वैशेषिक.

सूत्रे, न्यायसूत्रे, पातंजल महाभाष्य वगैरेचा उपयोगहि केला आहे. कांही ग्रंथांचा नामविदेश निबंधांतच केला आहे.

यशवंत रामरुण दाते

१ आर्यन् अथवा इंडो-यूरोपियन भाषावंश

आर्यन् अथवा इहो युरोपियन

२ जगांतील मोठ्या भाषा.

नांव	लोकसंख्या	नांव	लोकसंख्या
चिनी	४० कोटी	स्पॅनिश	७ "
इंग्रजी	२० "	जपानी	६॥ "
रशियन	१४ "	पोर्तुगीज	६ "
पश्चिम हिंदी	१० "	इटालियन	५ "
जर्मन	८ "	बंगाली	५ "
फ्रेंच	७ "	मराठी	२ "

३ हिंदुस्थानांतील प्रचलित भाषांचें वंशवार वर्गीकरण.

भाषा	लोकसंख्या	भाषा	लोकसंख्या
अ-हिंदुस्थानांतील देश भाषा	३४,९८,८७,५२७	आ-आशिया व आफ्रिका	
ऑस्ट्रिक भाषावंश	५३,४२,७०८	यांतील देश भाषा	३,०२,३२४
ऑस्ट्रोनेशियन पोटवंश	६,५४२	इंडो-युरोपियन वंश (आर्यन् पोटवंश)	३९,२२४
ऑस्ट्रो आशियाटिक ,,	५३,३६,१६६	तिबेटो-चिनी वंश (तई-चिनी पोटवंश)	१,८५,८२९
तिबेटो-चिनी भाषावंश	१,४०,१०,४९६	सेमिटिक वंश	५९,९५४
तिबेटो-ब्रह्मी पोटवंश	१,२९,८३,८४०	हॅमिटिक वंश	५,०३९
तई-चिनी पोटवंश	१०,२७,६५६	मॅगोलियन वंश	११,९४३
फरेण भाषावंश	१३,४१,३३१	मलायो-पास्तिनेशियन वंश	३४२
मान भाषावंश	९४७	इ-युरोपियन भाषा	३,३९,७०६
द्राविडी भाषावंश	७,७६,४४,७८७	इंडो-युरोपियन वंश	३,३९,६६०
इंडो-युरोपीय भाषावंश	२५,७४,९२,८०५	मॅगोलियन वंश	१३
अवर्गांकृत भाषा	५४,४५३	युरोपियन भाषा (अनिर्दिष्ट)	३३

४ हिंदुस्थानांतील प्रचलित देश भाषा व बोलणारांची लोक संख्या.

भाषा	लोकसंख्या	भाषा	लोकसंख्या
हिंदुस्थानांतील देश भाषा	३४,९८,८७,५२७	बा	२२,१४२
ऑस्ट्रिक वंश—	५३,४२,७०८	दानाव	१,१५९
(अ) ऑस्ट्रोनेशियन पोटवंश,		खामुक	१९१
इंडोनेशियन शाखा, मलाया वर्ग	६,५४२	थांग	३,१५१
मलाया	४,६३४	यांगलाम	१०,७२५
सालोन	१,९०८	फ्लॉप आणि फले	१,३९,६४४
(आ) ऑस्ट्रोआशियाटिक पोटवंश—	५३,३६,१६६	खासी वगैरे-खासी	२,३४,३८७
मॉन्थमेर शाखा	७,२६,५७८	निकोबार वगैरे-निकोवारी	९,८८५
गॉनवर्ग-दलैंग	३,०५,२९४	मुंडाशाखा	४६,०९,५८८
फ्लॉप-बा वर्ग	१,७७,०१२	खेवारी (संताळी, मन्दारी, हो वगैरे)	४०,३१,९७०

भाषा	लोकसंख्या
कोङ्क	१,६९,७२८
खारिया	१,५२,०१८
ज्वांग	१४,५८३
साबारा	१,९४,९४७
गादावा	४४,३७१
मुंडा (अनिदिष्ट)	१,९७१
(अ) तिबेटो-चिनी वंश—	१,४०,१०,४९६
तिबेटो-ग्रही पोटवंश—	१,२९,८२,८४०
तिबेटो-हिमालय शाखा	४,६८,४९९
तिबेटो वर्ग	२,५२,०६३
भोतिया (तिबेटो)	९,७९९
भोतिया (बाल्टी)	१,३७,९१४
भोतिया (खड्खो)	४१,४४४
भोतिया (शार्पा)	११,९७७
भोतिया (मृतान)	२,८१९
भोतिया (सिक्कीम)	११,१०८
भोतिया (इतर)	३७,३०२
सावैनामिक हिमालयन वर्ग	१,१३,९५३
कनौरी	२६,१२२
कानाशी	३४८
किरांती	८७,४८३
असवैनामिक हिमालयन वर्ग	१,०२,४८४
गुरुंग	३,६०९
गुरुमी	४२,६७३
गुवार	३,४३३
भागारी	१७,४७८
नेवारी	९,७६६
रोंग अथवा लेप्चा	२५,१५१
कामी	१७५
मांसी	२९९
उत्तर आसाम शाखा	१७,८४३
अका	३३
अबोर	१३,८८०
दाफ्ला	१,६४४
मिदिम	२,३८६
प्रग्रीशाखा	
आसामी ग्रही शाखा	१,२४,७८,६११
बोडो वर्ग	९,११,२१०
गारो	२,३०,६७४

भाषा	लोकसंख्या
सामा	३७,००८
सुटिया	४,३१७
कूच	९,५५२
बारबोडो (कचारी)	२,९१,३७६
दिमासा (कचारी)	१४,६८०
लालुग	९,०१७
टिपरा (मृग)	१,९८,१२९
मिहिर	१,२६,४५७
नागा वर्ग	३,४९,१११
नागाबोडो पोटवर्ग	४०,८६४
काचानागा	७,२८२
काहुई	१८,४७५
इतर	१५,१०७
पश्चिम नागा पोटवर्ग	९३,३६९
अंगामी	४३,९९६
केझामा	५,२८८
सेमा	३८,१४६
रेम्मा	६,२६९
मयनागा पोटवर्ग	५५,७३३
आओ	३३,११७
लोहटा	१८,२५४
संग्राम	४,३६२
पूर्वनागा पोटवर्ग	१,०२,८१५
कोन्थाक	९,४७८
रंग्पंग	११,०७२
इतर पूर्व-नागामाया	८२,२६५
नायाङ्की पोटवर्ग	४८,४२९
मेमी (माओ)	२१,२८७
तंगखुल	१७,३४२
इतर अनिदिष्ट नागा भाषा	७,९०१
शुचीचीनवर्ग	९,७२,८८६
मारिंग	४,३५१
काये(वीमा) मेइथि (मणिपुरी घरून)	३,९१,९०३
जुनीङ्की पोटवर्ग	५३,२६१
रेमोल	५११
अनाल	३,३१४
चिब	१,३६९
ह्याम	१०,८६७
कोह्रिंग (कोह्रिंग)	५२१

भाषा	लोकसंख्या
कोम-	२,६६२
म्हार	२१,५८३
रंगखोल	१,७४५
इतर	१०,७८९
उत्तरचिन पोटरग	१,२८,८०८
पैते	१४,६७४
राल्ले	१६,१६३
सियीन	३,५०६
सोफे	३७,६४३
थादो	५६,८२२
मन्यचिन पोटरग	१,२७,३०९
बांजोगी	८१०
हर्द	३९,६४६
हाफेर	६,२५०
होरोइ	६०,४७१
पांख	८३
साचोन	२०,०४९
दक्षिणचिन पोटरग	६६,२८८
चिनोक	२०,११५
चिनोन (शो)	१०,२६८
क्यांग (डमि)	२,८२५
यामी	३३,९९१
यिद्	९
अवर्गीकृत चिनभाषा पोटरग	६९,९९८
बानू	३
ब्याम्प्री	३३
कौकादन	२९४
लायतु	९,७०७
लेद्	१,७११
मतु	३५४
मोर्ने	५,८०८
रोंगु	१३,५४८
संगबोंग	८०३१
शेन्तांग	७,३२४
सितु	४,२८२
हमान	९,२०८
यो	१,३६५
योतुव	८,१८५
इतर चिन पोटरग-	१,२१,१३६
इतर कुकी पोटरग-	९,९३५
कापीन वर्ग-कापीन	१,५६,९८०

भाषा	लोकसंख्या
ब्रमी वर्ग-	९९,६०,३९४
बझी	८८,५३,५३८
आराछानी	३,०८,५४४
सांग्यो	२२,३६१
ईया	५६,८२९
दावु	६०,९६६
मास	१७,४४७
तावोयान	१,५९,१७४
चौग्या	३४,६२६
मैग्या	४८७
अत्सी	५,२९५
याच	८७७
मेरगुसी	१,०१,१४४
यांभ्ये	३,२६,६४२
सासी	१३,५६४
लोलेमुहसो वर्ग	९३,७३१
काहु	२६,८६४
रिसाव	१९,६९८
हुपन	६७९
द्रेप	१०१
बी	३,८३९
अखा	४०,४०७
अको	१,३४३
यिन	८००
साक (हद) वर्ग	३४,२९९
कडु	२०,३०५
गानान	७,१४४
साक	६९१
देमेत	६,१५९
म्रोबर्ग-म्रो	१७,८८७
(आ) तर्कचिनी पोटरग	
तर्क शारा-तर वर्ग	१०,२७,६५६
ताओ	७,१६३
ख	३०,०३१
खुन	३१,२३४
दाये	६९८
शामती	४,२९५
शांगले	९,१४,३८९
शाननयोह	१८,२७०
शानशामा	७,७३५
शान (अनिर्दिष्ट)	४,५०३

भाषा	लोकसंख्या	भाषा	लोकसंख्या
सयानी	८,६४८	फारसी	५,२८२
करेण भाषावंश-करेण वर्ग	१३,४१,३३१	इतर इराणी भाषा	६०८
सोमिया	२,१२६	दार्दिक्शाखा	१५,२२,९३६
स्वे	६,२२७	खोबाजगै (खोबार, चित्रको जर्क अगिया)	६,१११
करेन्स्यु	१५,२१९	दक्षिण	१५,०९,७४४
मेक	६,६९५	शिवा	६८,१९९
स्वाज	४,९९,७८९	काश्मिरी	१४,३८,०२१
पाकु	८,६२२	कोहिस्तानी	१,३,५२१
प्यो	४,७३,७२२	काफिर वर्ग	६,२३९
तोग्यु	२,२२,७१४	नाथगली	७
पदोंग	२६,४८५	इतर काफिर भाषा	६,२३२
चिवा	२,९२२	बड़ो आर्यन शाखा	२५,३६,९९,४०३
घेको	४,०७५	बाह्यपोटशाखा-संस्कृत	
करोली	३१,७५६	पोटशाखा-संस्कृत वर्ग	१,१८१
शायिन	१,७३७	बाह्य पोर्टशाखा	१२,८५,२१,९४१
कोण (अनिर्दिष्ट)	४७,१६२	बायभ्यवर्ग	१,२५,७९,१९८
मानवंश—	९४७	कहन्दा जर्क पश्चिम पञ्जाबी	८५,६६,०५१
माववर्ग	९४७	विषी	४०,०६,१४७
मियाओ	८३०	दक्षिणवर्ग	२,१३,६१,३१३
याओ	११७	मराठी	२,०८,८९,६५८
द्राविडवंश—	७,१६,४४,७८७	कॉङ्गो	४,७१,७३५
द्राविड वर्ग	७,१६,४४,७८७	पूर्व वर्ग	९,४५,८८,३५०
लामिळ	२,०४,१३,६५२	उरिया	१,११,९४,०४५
मल्याळी	९१,३७,६१५	विहारी	२,७९,२६,५५९
कानडी	१,१०,०६,३८०	बंगाली	५,३४,६८,४६९
कोङ्ग (कुर्गी)	४५,३६८	आसामी	१९,९९,०५७
गुज्ज	६,५१,८४२	मध्यवर्ग पूर्वहिंदी	७८,६७,१०३
तोडा	६००	आंतर पोर्टशाखा	११,७३,०९,१७८
कोटा	१,१३६	मध्यवर्ग	११,४५,५६,७४६
मध्यमवर्ग	१,१३६	पश्चिम हिंदी	७,१५,४७,०७१
कुसुम किंवा मोराओन	३६,०९,४१८	राजस्थानी	१,३८,९७,८९६
माल्दो	१०,२७,१४२	शुजराणी	१,०८,४९,९८४
गोर्दी	७०,७६१	मिडी	२११,८९,५३१
कंधी किंवा कुर्द	८,६४,८७८	शान्देशी	२,३३,०१०
कोल्मी	५,८५,१०९	पञ्जाबी	१,७८,३९,२५४
इतर (कोडा)	२९,१८७	पहाडीवर्ग	२७,५२,४३२
आन्ध्र वर्ग-तेलुगु	२२,३४१	मध्यपहाडी	७,१७०
वायव्य भाषा-आहुई	२,६३,७३,७२७	पूर्वपहाडी, खसभूय मयवा नेपाळी	४,१२,९५१
इंडो-युरोपियनवंश—	२,०७,०४९	पश्चिम पहाडी	२१,२५,९१६
आर्यन पोर्टवंश	२५,७४,९२,८०५	पहाडी (अनिर्दिष्ट)	६,३९५
इराणीशाखा पूर्ववर्ग	२२,७०,४६६	अवर्गीकृत भाषा—एङ्ग	५४,४५३
पुल	१६,३६,४९०	अन्धमानी	४६६
बज्जी	६,२८,०८६	त्रिन्ची भाषा	२५,९९९
		इतर	१,९२१

महाराष्ट्र शब्दकोश

क्विकाग दुसरा

ओ

३-महानुभावी वाङ्मयात व वाराव्या आनि तेराव्या शतकातील जुन्या मराठी वाङ्मयात ओ किंवा ओ एवची 'ॐ' हे अक्षर लिहिण्याचा प्रघात होता 'दे० आत्मरमण। ओ कामनाणी विच्छिन्नु ॥' -क ४६

ओ-मराठी वर्णमालेतील तेरावा स्वर अक्षरविकास-अक्षराच्या गिरनार लेखात ओ आहे व पुढे १२ व्या शतका पर्यंत निरनिराळ्या आकाराचे ओ सापडले आहेत पण आज आपण लिहितो त्या (ओम्यावर मात्र असणारा) आ पूर्वी कोठेहि आढळत नाही. पूर्वी श्रृंगाना वापरीत

ओ-उदा हाक मारली असता उच्चारवयाच्या ध्वनि -ओ १ हाकेस यावयाचे उत्तर (नि० देणे) २ ओकारी होत असता होणारा आवाज, आकारी, वाती (कि० घेणे) ' ओ येईपर्यंत जेवला. ' [ध्व]

ओ-सनाळी (साठी-कोळी) ती, वा ' नाचत गली आ कांरी वनाला । ' -मनाप १ २ १९ सनापु -(खा) हा, ता ' पेन ओ टोंगह एहे जार्न केडो दोवणी आलो नाहा । ' -नग हा टकवितो हे जाणून कोणी घाबून आले नाही -मि १४ ' सेरो आख्यो ते ओ अर्थ बरोबर हामजुतो नाहा -खरे म्हटं तर हा अर्थ नीट समजून नाही. -मि ३१ [हि वा] आ का ठो-काठी देखील (याचा उपयोग नेहमी अकरणस्त्री होतो) (वाय) ' ओ म्हणतां ठो येईना ' १ ' आ वा टा करता न येणे ' =मुल्ला धुवाशरे शिकविण्याच्या अगोदर ॐ नम विद् दे शिद्विज्ञात ओ म्हणजे अर्थात अगदी पहिले नदर, त देखील येईना म्हणजे तो आदी अक्षरातु आरे ठो हे अक्षर वेचल ओबरोबर ध्वनिवाच्यमादी घोनिचे आहे त्याला काठी अर्थ नाही ' त्याला ओ का ठो देखील वळत नाही ' म्हणजे हे

अक्षर ओ आहे कीं ठो आहे हे देखील त्याला समजत नाही ' सस्कृतामध्ये ओ का ठो करता येत नसताहि हिंदु धर्माविषयी मंत्रा सच्चा हात गुप्ता झोंकारे पाद्रीसाहेब कोणी पाहिले नाही ? ' -नि ८९ २ ओ म्हट यावर ठो- (ओ म्हटल्यावर ठो ऐनो असा) दण्ड, छंद मूख ३ ओ व ठो ओ का ठो पहा ' बाचायला येण्याच्या नावाने आच ठो म्हटजे तरी चालेल ' -परोपे आंच ओळखणे- (गुपता ओ येत असणे) ज्याला एवच गोष्ट माहीत आहे, म्हणजे कोणताहि विषय अथवा वस्तु याच्या एकाच अंगाचे किंवा रीतीचे ज्याला ज्ञान आहे, त्या विषयी निराळ्या रीतीचे विचारच ज्याच्या मनात येत नाहीत अता रम्याडोस्या, महामुख बदल योजतात ओच्या नांवाने पूज्य, ओच्या नांवाने श्रृंग फाटतां येत नाहीं, ओची गाड फोडतां येत नाही असा- (ज्याला ओये छव्य (गाड) हि काटना येत नाही असा), अक्षरातु, मद्द असा आपण ओ देणे (देवाने, कर्माने, प्रारब्धाने) -नशिबाने हात देणे, देव उदयास येणे ओ देणे- (चोरांनी, भुतानी, वायांनी इ०) -घुटघुटाट हाजे पाळतीवर असणे, घाबून, घाबून येणे (हाक मारण्याप्रमाणे-वाच घून इ० नीं) ओ येईपर्यंत (जेवणे, खाणे) -ओकारी येईपर्यंत जेवणे, खाणे.

ओईचणे-जनि (वी) घुगता घेऊन निजित प्रकारे हल- वून धाव्यानीउ रण्या, रव बंगर काढणे • पाखडणे-येचणे पदा [स आ+उट्=दाणे निवडणे]

ओइरणे-सकि (नगरी) ताहळ आभंगत पालणे, धान्य वळवयाकृतिता थाडवाडे जात्यात पालणे वरण, वेरणे पदा आई-सो आंवीचे घाम्य रुा गोरो पदा ओऊळ-मी (वी) बकुलीये झाड -न बकुलीये फल [स बकुल, वाकर] • ओडा-पु बकुलीये फळ ओक-मी ? वाडी, वसन, आकारी, उट्टी २ कन. टकनील कार्निव्हसामीच्या देवस्थानाच्या रोवारी तापडणारा

रङ्गाराखा एक पण्य (स्वामी पट्ट जात अगता पावती आहे - लोक २७६ [का भोगमुपेक्षणे, फेरविणे, भोगत= त्याच्या मागे लागणे तेव्हा त्यांनी तिचे प्याले दृष्ट भोगून घेतल्याची निष्ठा ओकणे])
 टाकले अशी म्हात्मा आहे तिला अनुसूत) ३ वातीबरोबर बाहेर पडलेले पदार्थ [भनि, प्रा आभिज, का भोगसि= ओकणे]

ओर—३ एक रक्ष मराठी वायवलात याय अन्न, अणेन, एल, एकल यसे प्रतिक्रम आरुळात याच्या तीनवे जातो आहत याच्या लाकडाचा जहाजे वापण्याकडे उपश्रम करितात थाला मोर, तिन्यास, भात, शिंदर वगैरे नाने आले याच हिना ओक, फरडा ओक, लोमेलेला ओक, मिट ओक अन् प्रसार आहेत युरोपात २९ मे रोनी याची पाने अगार धारण करतात ३ त्या दिवसाला ओकदिवस म्हणतात [३]

ओकट—वि वरु, एक या अर्थी ' आकट रेड मुड नार पुटे आणि रेका । भूमीचे रेड वरु जनदेवी एरा ॥ '—भा ११३ [ते वरु, का ओक=एरा]

ओकटा—वि वाईड, ज्याचा वाईड वाय येतो व पा पाहि स्थाने डोक्याम नास होता अशा पदार्थावद्दल याजितात, पाणें किळमवाणे आखण पहा

ओकट—न १ (काव्य) नास, खेकडे, उपाय, सवड पीडा ३ धुवड (निदाथेन याजितात) ३ म्हात्मा तिरडी लादी ४ एर प्रकारचे भूत नगर पिशाच्च ५ मोणडीहि अशुभ वायव किंवा अशुभ गोष्ट, वस्तु [ओखडे]

ओकणे—भक्ति १ वाती हाणे, उलगी हाणे २ पाट पुट्ट पाणी बाहेर जाणे -भक्ति १ उट्टन पडणे, पाडणे २ (ल) आवेधाने उच्चारेणे, सौष्टवाद्दर काढणे (शाप, शिक्का) 'मत्तप क्षाति मला म्हणति अहाहा न ओरुतापाते । -मोआदि ३० २० ३ अन्त्यायांनी मिळविणे श्रेय किंवा राज वगैरे वस्त करणे हरमाने खाली पडत परत करणे ४ बाहेर काढणे, ओपण (माळचे मनी किंवा मोती) ५ माताहाट गाष्ट वाणाजवळ उलुकनने सांगणे ' कोणाच्या जखमी ओरु । '—ममामीर १२ ६ ओरुन टाकणे (पाटात डावलत अमलडे) [का ओध रिडु=ओकणे प्रा ओफिज, मि आरुणु तुम्हां स आवबू-आऊर=आक, आवचन=आकणे (बाटो) -भाग १८३४, रा उन्गि, प्रा उगिर-भाडारकर]

ओरती, ओरती—शी (वी) विहीरून पाणी बाहेर काढण्याचे एक साधन दोन पात्रांमध्ये किंवा एका घड्यामध्ये एक लाकडी पाटी असून एका वाजुला वजनसहानी वस्तव युगन्दा । पा १० वाजु जाड्या त्याच्या ताऱ्या टोकाला पाहता स्पल्ल अगता नीकपविनायाल व कर्नाटपदि दिव्या निक्षेप प्रसार

आहे -लोक २७६ [का भोगमुपेक्षणे, फेरविणे, भोगत= त्याच्या मागे लागणे तेव्हा त्यांनी तिचे प्याले दृष्ट भोगून घेतल्याची निष्ठा ओकणे]

ओकावोक—शी दुपारी भोगट्यांनी खेळण्याचा एक डाव चारी रंगाच्या सोंगट्या एके ठिकाणी ठेवून नंतर एकेक गडपावे फासे टांगवयाचे, ज्याला ज्या सोंगटीचे दान पडेल ती त्याचे ध्यावयाची व त्या रंगाची सपली असल तर आपल्या जवळची भोळावयाची म्हणजे मुन्हां मने देवावयाची पाताऱरील दान पाच पडले तर वाळी, दहा पडले तर पिंजरी, बारा पडल्यास थाल व नऊ पडल्यास दिव्यो असे ठारले असले अशा तऱ्हेने एकेक रंगाचा वट झाला (चारी सोंगट्या मिळविल्या) म्हणजे या ओकावयाला नमो. मरील सर्व सोंगट्या अशा टावाने घेउन साऱ्या म्हणजे कोणावर निती चढल ते टावावयाचे २ (२) दिमाकडिनी, हजे घेणे ' हजी चाललेला ओकावोकीचा प्रकार सुधारलेल्या राज्यपद्धतीस ग्रहणाचा आहे -दि १ ५५७ [ओक दि]

ओकरा—नि ओकणारा, नेहमी ओकणारा, ओरण्याचा स्वभाव असलेला [आक]

आकसारोकरा, ओपशारीकरा, ओरुतावोकरा—नि वि उक्तावोकरा रक्षणे अनावर होऊ उमाळा घेतो तसे, मोट्या आवेधाने आणि हेल वाढून (रक्षणे) ' तिचा शोक निरा भावरेण, आणि ती ओकतावोकरा रक्ष लागली ' -मायेचा वागार [रा वन्म हि]

ओरळी—३ (कना) तावडा रंग, होजी, उत्पन्न किंवा लपसमारभात एकेकाच्या अगार शिंपडतात तो तावडा रंग [का, तुल ३ ओकर=गल]

ओरु—ये—वि १ उरडे, मागडे बुकचे, भुडे, नडमीचा रंगार अथ वस्त्राधिकाय (शरीर, अवयव इ०) (सामा) कोर या शब्दावरोपर पयोय ' माहीतरी वान, गळे, हात आकेडुके कधीच टावण्याचे माहीत -भाऊ २ ३ २ सुने, सुन्य ' रागडे पर आपली तरपी यडे माही त्यामुळे ताने मोरेने झाले आहे ' -र ७४

ओकाओक, ओरुतावोक—शी अतिशय, एकसारखी वाती हाण्याची निष्ठा, (सामा) वाती, ओकारी (कि० हाणे) [ओक दि]

ओरुतांग—३ (राग) कोरडी वाती, वातीपुनी यणार उमाळा आवक पहा

ओरुतांग—३ (वेड) रतांग, कोर, कोक [ओरुतांग]

ओरुतांग—ओरुतांग पहा

ओकारणें—अकि १ मळमळणे २ (ल) कटाळणें, घासणें, फिडस येणें [हा ओकारणु=ओरणें ओर पहा]

ओकारा-री—पुत्री १ बाती, रुडमटन, उन्मदून येणें, उल्टी ओक पहा २ (विद्ये ओकारा) लोटान घातलेला वाग पुन्हा मिळला न जाता बाहेर पडतो तो ३ (ल) नास, मळ मळ, कंटाळा, बीट, विडम (फि० येणें) [ओ करणे, वा ओकरिसु=ओरणें, रि ओरार]

ओंकारिभर—१ वार ज्योतिरिगापैशीं एर, हें नर्मदमन्ये हर राख्यानातील मोरटना स्टशनचरुळच्या एरा वटावर आरे २ पुणें येरील ब्राह्मणी रमद्यानाचरुळी एर प्रख्यात शिरमदिर (भामा) स्मथान यावरून ओंकारेश्वरावर गोवण्या जाणें-मरावयात देऊन, अति धृष्ट होणें 'गोखले बाय गाणि दिङ्क बाय दोषाच्याहि गोवण्या जाता बहुतेक ओंकारेश्वरावर गेटा आहत अंयें म्हणावयास हरकत नाही' -टि ३ ३०१

ओंकीर—३ (गो) डोण्यातून निघणारा मळ, पु उरी अर्थ ३ पदा

ओखट—वि (काव्य) बाईड, निळसरणें, वासट 'कुतीचा माडीचा उत्तम, माझाचि ओखटा उगवा.' -मोही ११ [त उच्छिष्ट (?), अवशिष्ट]

ओखटघण-णी—नली १ गुंरें पुढावयाचें पाणी २ भाईं बायलेक सरकटें पाणी, (सामा) गदूट पाणी, बाईड घाणेरडें पाणी [ओखट+घन=पाणी]

ओखटवर्ण, ओखटवाणा-णी—वि बाईड, घाणेरडें खराब, ओंगळ, किंत्तवाणें (पाणी, पागा, माणूस, वस्तु) [ओखट+ (दुग) वाणी=तारणा]

ओखटा—वि ओखट ओखट पदा
ओखटा—पु आदेश पा गारीं गेले असता किंवा त्याचा नियोग झाला असता त्यावद्दल वाजणारी खती (ल्हान मुअची), व्यास, हाय (फि० धरणे, करणें) [ओखा (?)]

ओखटी वेळ—स्त्री बाईड बळ, अशुभ शुद्ध
ओखटें—ओखटें पहा १ घुबड २ पीडा सक्त 'तो पुढें आणिक मकड. देवें ओखटेंले दुर्दैव. जें तिावला वक्तु नास. म्हणार्ता ओखटें वाटलें.' -ज ५१ ६१

ओखड-द, ओखाड-द—न ओपव दरा वखाद 'जागतमाशेणा कृष्टमुग्गखय दि०य तोख द' -सोमीज ११४ 'जाय दे ओखद रामवामामृत. -ज्ञान ६ [स ओपव, वि गु ओगद, कु ओगद, माण बजाद]

ओखटी—वि ओपरी, ओपरीपरी, ओपचोपयोमी दुसर्णे नाहीं करणारें [स ओपव]

ओखरणे—अकि वपायें पहा [स उत्त+रु]
ओखरणे—अकि (कु) (पाऊन) ओखरणे [म आ १३ किंम उत्त+स्वरन-म खडा]

ओखयेंवचें—अकि (गो) गमाधान पावणें
ओग—पु १ (मि) जुलाव, 'हातीं तो खुर ओग आन ओगा टेक्यो' -मग त्यास पुढें चालत्या व जुलाव झाले -भि २५ २ वेग, वेदना, (विचू, सपे इ०) चडणें 'पृथ्वि नलीवरी मधुविदु । देतोनि धाने मतिमदु । चारो पाता रोदु । आग माला अपार ॥' -सुरा १२२ [म आ+वेग]

ओगटो—ओकती पदा
ओगडावण—(गो) हरिणें आगडणें पहा
ओगण—न गाडीच्या रस्त्याच्या कण्याला किंम स व्याच्या टिकाणीं फार घर्षण होऊ नये म्हणून ताणण्यात येणारें तेल, वरी, चरबी, वणण म्ह० पांचाहि गाडा ओगणावाचून चालत नाहीं [स अजन]

ओगर—पु पातात वाटण्यासाठीं माव्या भाड्यातून पगीने उक्कन काटलेली (भाताची) रास, मूद २ पास 'बाळयरा नाचा ओगरु । पुरेडा देतुलें उकरु ॥' -शिशु ४४० [का ओगर=भात, का ओगर=दास]

ओगरणें—अकि आ वीरें बाळणें 'बाळापुढे लवदये ओगरिरे स्वकुल ताट कळले वीं.' -सोमीज १ २७ 'रत्न रचित सांडिलीं साटे । तगीं तिरईं टेविलीस नेटे । माजी ओगून थापलें स्पटें । जेरीं फळण मोगयाच्या ॥' -ज ९ २८ [ओगर]

ओगराळें—न वागीस मागे दाडी लावलेक एर पात वाता भाताच्या मुस पाडतात व पातड पशीं वाढतात [रा भागस्म आळ गु ओगराळो]

आगळ—(माकतिष्ठ शुद्धेपर जातींत सड) एफ हजर, (१०००) सख्या

ओगळ—पु ओळक पहा
ओगळ-ळी-णें—ओषड-ळी-णें पहा

ओगळ—वि १ बाईट घाणेरडें, किंत्तवाणा, अमगळ, घाण रापणारा (पदार्थ माणूस) २ (ल) रुडक, घासदायक, समीं अगुमसारी 'बहिरावा आडि आगळ । त्याचा नरम पाटिज फेडण ॥' -येपो ८८ [स अमगळ दुग वगाड]
वाणा—वि नमगळ अशुभ बाईट, घाणेरडा, किळमवाणा 'अम आगळाची पोडू नय' [ओगळ+वाणा]
ओगळ—वि बाईटयाडें रागर नो अतिशय आगळमोंगळ आह [ओगळ द्वि]

ओगा—पु जाचळ काटल्यापर कणगासक्त त्याच्या वाटच्या पेडा वाचून राख्यात जो टींग चालतात तो [मा ओगु=मग टींग]

ओगोत—३ (गो) कुग वस्त १ वेळ २ उदर
 ओघ—३ १ प्रवाह, धोत, लोट, लेंटा ' तो उत्साहो न
 मारे । इति ओघा ॥ ' -अ ६३ ' ऐका चंगा ओघ भारती
 यनाचा लोटला । ' -वि ३० २ स्थानशी नदी, नदीचा
 पाटा, ओहोळ, ओढा ' गंगा होळडां ओघाली समुद्राम मिळते '
 ३ (ल) परिपाटी, परंपरा, वहिवाट, क्रम, लौकिक, कृतपद्धति
 ४ (संगीत) हुत ताल, जन्म ताल, आलाप घेणे ५ समुद्राय,
 जमाव [म] ० येणे-प्रवाह येणे, लट येणे (दळदळ वल्)
 ओघाओघाखाली-याद्व प्रवाहान, (एक पद्धति) भमलंत अस
 ताना (देणे, करणे इ०) ओघाओघाच्या-प्रवाहाचा किंवा
 पद्धतीचा ओघाओघाने-पद्धतीने, ओळीने, क्रमाने ओघांत
 पडणे, ओघात येणे-पद्धतीत समाविष्ट होणे, क्रमात गावडणे,
 ' कमाने प्राप्त होणे ' तिचा नाव करणे ओघात आले तरती गोष्ट
 निराळी ' -वि १० -७ १०३ ओघाओघावर पाहात
 जाणे-प्रवाहाप्रमाणे जाणे गामान्य जनरीतीप्रमाणे वागणे
 ' तथापि पोवाधरोबरच जाणार लोक अधिक भवतात ' -टि
 ४४०

ओघारणे-मक्ति कोडणी देणे ' तर्क ओघारणे ' -राक
 [का ओघारणे=कोडणी, मसाला, ओघारिगु=कोडणी देणे,
 मसाला लावणे]

ओघळ-पुढी पाण्याचा लहानगा प्रवाह, आहोळ, ओढा,
 पय्या, खिरपा, सरा, पाट २ पाट, शरा, पातळ पदार्थ बाहि
 र्याची रूढ ' तोडावरचा नापळ तसाच बाहे जा धुवून ये । '
 ३ होंगरानील पाणी पाहून पडेल्या चर ओघळ्या हरळ [रा
 ओघाभ्यां अरगळ=गुढान दरी प्रा ओघाल]

ओघळणे-अकि १ माळेतून निघणे, बाहेर काढणे
 ' सगलून स्या दहा मोती ओघळली ' ' हातातून बागड्या ओघ
 ळल्या ' २ डिमातून मोडासा अण काढून घेणे, ' ताडूळ ओघ
 ळते ' ' शरमर ओघळला ' पाच रुपये आण्टल ' -अकि १
 पावरणे, बारीक प्रवाहाने सरणे गळणे २ मोल्याचे वेळ मांडे
 हाणे, दागिन्याच्या घनताच्या माराने कान नाक यांना ओंफ
 मांडे होणे, खाली उतरणे ३ माळेतून मणी मोती वगैरे बाहेर
 पडणे, घटन पडणे, तुकडे पडणे ४ गुळणे, बागळणे, वगळला
 जाणे [ओघळ]

ओघळनिघळ-३ (भितीवरून, तोडावरून, जमिनी
 वरून) वेडावाकडा, अनियमित मार्गात वाहणारा प्रवाह [ओघळ
 दि]

ओघळी-खी १ लटवडा ओघळ, शरा, पाट, खाव
 २ पाण्याच्या प्रवाहामुळे पडलेला चर, पण, हरळ [ओघळ
 लघुचदसक, छी,]

ओचका-३ एगाया मोठीचा उत्कट ध्याप, मोति, अगर
 ती इटून होईल असे वाटण्यामुळे होणारा खरोखरीचा भाग,
 त्रस पडण्याप कारण होईल इतका मनावर पडलेला पाडा
 उचका पडा [पचड]

ओचणे-ओठचणे, वचणे पडा

ओंचा-३ १ वद्याचा लोंबता पोंळ, नेमलेल्या वद्याचा
 योग्य २ पोतराचा किंवा छुडपाचा मोगा कमरेगी नोंदल्याने
 पडणारी घडी, वद्याचा वांट धरून मज्ये पोडासा मोठ्यासोडून
 पुढे दुनरे स्वर्णी धरून तेथेच ध्यावे या प्रकारे केले असता ज
 मवच्छेद पडतात ते प्रत्येक -आखीको [स अचल, अवचद-
 ओचम-ओंचा-राजगडे (भाग १८३२)]

ओच्छेद-खी (घा) छाया, सावरी [आदि+च्छेद]

ओज-खी १ काळनीपूर्वक केलेला उपचार, सम्कार,
 पदार्थ उत्तमप्रकारे टिकावा म्हणून घेतलेली काळनी, सामाळ,
 निगा (दि० गम्ये) ' गरीसुवाचेनि ओंजे । सख । सार
 भाविला ॥ ' -मुमादि २० ६६ २ (एखाद्या कामाची) गान्धेने
 पूर्तीत करणे, नीट उरकणे, पार पाडणे ३ हुदालता, चातुर्य,
 व्यवस्था, टाणगीव ४ भीट, व्यवस्थेदीर माझणी, रचना, रियति,
 बरी रीत म्ह० घराची ओज आगण सांगते ५ (राजा) सवय
 [का ओजिगु=काळनीपूर्वक, व्यवस्थेदीर बनणे, ओजे=व्यव
 स्थितपणा, सदभिधायि]

ओज-न १ चैतन्य, उरसाह, तेज, प्राणशक्ति, जीवन
 २ पातुवगील चमक, तिरई ३ पाणीदारपणा, धैर्य, पुण्यार्थ,
 गौरव ४ बळा, तेज, पाणी ५ (सादिल) एक काव्यगुण,
 गद्योत्पत्ति साधक असे भाषेचे जे तीन गुण (माधुर्य, आज,
 व प्रसाद) सामिले आहेत त्यातील एक, अपेदील जाददारपणाचा
 गुण उदा० वामनाच्या हृदिहवतारामधील श्लोकांपैकी पुढील
 एक असा- ' अमर तो सलो अति लौकरी । चपळ तो पक्का
 भिता करी । उरळला खड लाघवतक्षणी । विलपनी लपती मु
 त्या क्षणी ॥ ' [स ओजस]

ओजथी- (राजा) अशोक वृक्ष

ओजणे-अकि काळनीची निगा राहणे काळनीच्या
 मपावणीचा विषय होणे ' सात ओजले तर पीक येईल [ओज]

ओजली-वि (गो) चमनदर, जड, सोसे पडा [न
 वर्ये प्रा वज्र-जेष्ठ प्रदान १, म ओजे, का ओजने, म
 ओधील]

ओजविर्ण-खरि काळजीने, आहयने सपविणे, पुरे वरणे
 (एखादा घरा किंवा गोष्ट) योग्य रीतीने करणे, (मागणे) गुण
 [गमन किंवा तयार (लायक) करणे [ओज]

ऑंजळ—ऑंझळ पद्दा 'पुन देईल पित्या ऑंजळी।' -वमा १७ [स अजलि]

ओझार—अवजार पद्दा

ओज्ये—(गो) ओजे पद्दा

ओझडणे—ओझणे पद्दा 'त्याची पंचन्यापारीं देखा। पुणे ओ(वो)झडी झाली रुखा ॥'—मुआदि ४ १०५

ओझर—पु १ धार, क्षिरपा, पाचर, ओषळ, पाट २ रेंडा, प्रवाह, ओडा [मं अव+क्षर, तुल० निर्जर, प्रा ओञ्जर=क्षरणार, प्रवाह]

ओझरणे—अकि १ पातरणे, खवणे, गळणे, क्षिरपणे २ पाट वळणे ओढ, नाले, वनेणे ३ (सुच)कमी होणे, उतरणे, ओमरणे [ओमर]

ओझरणे—अकि पामटणे, पुसुगटाकणे—जाणे क्षाजरणे पद्दा
ओझरता, ओझडता—किवि अर्धवट, निसटता, काडरता, वारर, निगुरता (कि० पाहणे, लागणे, पडणे, जाणे, दिसणे, (वृत्ति) दाखवणे, देखणे) [स अञ+र=प्रा उञ्जरिअ ओञ्जर]

ऑंझळ—अपु १ दोन्ही हात जोडून झालेली पोऊळी पुडा, लुळले दोन पने २ पितराम धावयाची तिलावलि म्हुं० ऑंजळीने पाणी पिणे=तारले, कलले, मितदवागिने, मिषेपणाने वागणे, परस्वाधीन गतणे [स अजलि]

ओझा—पु १ उपाध्याय २ एक हिंदी भाडनाव, मराठी भाषे (भाडनाव) [स उपाध्याय, प्रा उपट्टाअ-ओझाय हि ओसा, का ओज=गुड, शिशुक]

ओझीक-ल—वि १ ओझे वाहणारा, हमाल २ न दगडा नेणारा, भागी वजन सटून काणारा ३ (ल) न दुख्खता बुडू याच्या अडचणी पार पाडणारा, (निसेवत ओझिक याचा अर्थ) [आते]

ओझीरोरण—अपु (कु) गुताटाचे एक हत्यार, एव प्रकाश राधा

ओझे—न १ भार, वागा, वजन, जड पदार्थ २ (ल) एकापाने आप-सावर केल्या उपरासचा भार काळजी, जबाबदारी, ज्वन्य याचा भार 'तुजवर पाळे गडांचे आये।'—पुया १० ३ धन्य, मर वगैरे या बाबलेला वाजा गडा मनुष्य किंवा पशु इत्यादिरांनी वाहावयाचाच काण दगड इ० परिमित अमा पदार्थ ४ (गो) टाणगे किंवा हाता [य बाण दे ओझत तु का आंजे]

ओझेहरी—पु आगे वाहणारा, हमाल हलकरी
ओझेरी, ओझल-हरी—वि १ (गो) ओझेहरी, हमाल २ पुढळ आगे गीदगे वाहणारा (सद्द बंड इ०) ३ कोण

तहि कामाचे ओझे अगावर पडले तरी न कडाळता निवाह कर-णार [आते]

ओझेन—पु हा वायु प्राणवायूचे रूपांतर आहे हे रूपांतर प्राणवायूमध्ये विजेच्या टिंगम्या सोडून किंवा अन्य तऱ्हेने घड वून आणता येते या वायूचे शुद्ध प्राणवायूच्या दीडपट अमते, यास एक प्रकारचा चमत्कारिक वास येतो [इ]

ओट—न एक प्रकारचे थड हवेत उगवणारे धान्य व गवत हे धांडा व मनुष्य यांना खाण्यास उपयोगी पडते [इ]

ओट—पु गाडीच्या चाकास टेकण्यासाठी टाबलेला दगड उट, उटी पद्दा [मि ओथ]

ऑट, ओट्टर—पुनी ओटआवा, गोमातक व बर्नाटक मधील एर आख्यासारखे झाड, याची पाने कुड्याच्या पाना सारखी अचूक वर्क कारिकात येतात, त्यास ओटआवा म्हणतात त्याच्या सुविहेल्या कापण्याना ओटाची साले म्हणतात किंवा किंवा कोक्याएववीं सारात तीं वापरतात पिकलेल्या ओटाचे लागणे, रायते व सार करतात [स ओष्ठ, का ओटे, लं गार्मिना कानोमिआ]

ओटंगण—पुन टेंकावयाचा लोड, गिरी, ताक्या वगैर, रेकण [ओट=उट]

ऑटभरण—पुनी नकी ऑंगभरण पद्दा

ऑटवणी—न ओटाच्या तुकड्याचे सार [ऑट+वणी=वागे]

भाटळ—पु (कों) पोतराची अथवा लुण्टपाची ओगी, मीत कुंरळमे पदार्थ भल्यामुळे सादी दिसते ती [ओटी]

ओटा—पु १ दगड विना वगैरेनी बाबलेला परागुडील रंग, चतुर्ता. २ ओटी, आतरी ३ गन्धीपुनील बरबडी किंवा लहानशी भित ४ पार, बरवा, उच ताटवा. 'ऑट हाजी रति काजू. पार्याकडे ॥'—शिषु २५४ [का ओटदु=एनन वणे, दीग, रास, दु० म दृष्टगाल]

ओटा—पु कोबो इ० कनकनीम लागणारा पात्रा किडा -वागेनी माहिती २३

भाटा—पु १ पोतराचा किंवा उगटपाचा धोळ, झाल, ओटी पद्दा [का उडि=भाचा] म्हु १ ओगपात पालणे=दत्तक देणे, स्वाधीन वरणे पदरी बायले २ ओटवान घेणे=दत्तक घेणे

ओटारणे—अवि (हाळे) वगैरे पद्दा

ओटारणे—अवि १ आग माराच्या किड्याने गाल्या मुळे गाडाची वाड उठणे २ (ल) वाणत्याहि कारागने वाड उठणे (एगन मून्, राय, इ०), अजयणे [आग]

ओटाळी—अपु दोन दाा ती तीन उम एक जामी बांध याचे काम (कि० जे) [व ग हा का ओट्टु=एनन वणे]

ओटी—श्री पराच्या गाजवरापुढे किंवा मागे भित नघात लेगी पडवी, ओसरी, मोपा [ओटा, गु ओटनी]

ओटी, ओटी—श्री १ (गाय, म्हण इ०) जगावराची काम २ वैशीच्या सालचा व गुणाणाच्या वया भाग [वा उडि=नगर, वडिप्रदेश, तुल० ५ ऊधर]

ओटी, ओटी—श्री १ उगडे किंवा धोतराचा पाळ, खोळ, पदराचा किंवा उपरण्याचा पोळ, खोळट भाग, आटा 'फुले ओटीत घेउन ये' २ स्त्रीच्या नेमलेल्या लुगटाच्या ओल्यात किंवा पदरात ताडूळ, गुपारी, हळदुळ, नारळ इ० घात लेले पदार्थ, ओटीत घालावयाचे पदार्थ [वा उडि=ओचा, ओटी, प्रा उअट्टी=लुगटाची गाठ, नीवि] ० भरणे—१ गुमागिनीच्या ओटीत फाडे, फुले ताडूळ वगैरे घालणे, ओटी भरणाविषि करणे 'गतभवा खिया येउन नि. ओटी गरिति सुतिता घेउनि।' २ आजचा ओटी भरण्याचा समारंभ काहीसा मामीच्या हौसेपासत व्हावयाचा होता '—घाम् २ बाह्मिषयाच्या वेळीं बहुक्या ओटीच्या विधि करणे—परापुत्र २२७ ३ (८) जीवदान देणे (मुलास, गवत्यास) 'बैग बोवा माझ्या मुलगा बरे करन माझी ओटी भरा' भरण्या ओटीने—१ सुखरूप प्रसूत होउन मुलासह २ सवाणपणी ० करणे (गाय इ० कानी)—गरोदरपणी विण्याच्या पूर्वी त्याची ओटी (कस) परिपुष्ट होणे ओटीत घालणे—नकि १ दत्तक देणे 'ती नशी घर आपण मुलगा तुझ्या ओटीत घालो' २ पदरी बांधणे 'हा अन्याय तुम्ही उगीचच्या उगीच माझ्या ओटीत घालीत आहा!' ३ आभारार्थ स्वाधीन करणे, हवाली करणे 'पोरीला मी तुमच्या ओटीत घालीत आहे तिचा पोटाच्या मुगीप्रमाणे साभाळ करा' ओटीत घेणे—नकि १ दत्तक घेणे २ आपलासा म्हणणे, आपुलकीचा भाव ठेवणे ओटीत देणे—नकि दत्तक देणे, स्वाधीन करणे

आटीभरण—न १ गर्भाधान २ गर्भास्त्रीच्या गाठच्या मदल्यात (किंवा बाधीहि) अनेक सुवासिनी मिश्रून पतिसम वत तिच्या ओटीत ताडूळ नारळ वगैरे पदार्थ घालतात तो विनि (सुखाने प्रसूति व्हावी म्हणून) ओटीभरणे पहा

ओटा—(३) अत्तर, सुवासिक तेळ इ० ओटो दिल्लद्वार—मोहिनी [अर इ० ३]

ओटोळा—होतालील गाला, भटाळी, अजोळी पहा 'ओटोळा जवळी पातला'—दावि १४७

ओठ, ओठ—ग्र ज्याने दाताची कवळी क्षाकरी जाते अशा नाराच्या गालचा व हड्डाणीच्या वरचा मांसल भाग, आयर [स ओष्ठ, लिंगीन उष्ट, ह्यु, प्रा ओष्ठ] (वाय्र) ० कपणे—फांती होणे, पराभव होणे 'कुरुक्षेत्रे जगज्जा

त्या मृगुद्धचेहि ओठ करावा।'—मोविराट ६ १० ० चावणे—(अतिदाय राग आला असता मनुष्य स्वतःचा ओठ चावतो) त्वेप येणे, मोठा राग येणे 'त्याउपरि ओठ चावुनि दावुनि भरी कराळ कराळा।'—मोखल्य ४ २९ 'चावती मराठे ओठ'—समामणीने २२ ० फुटणे—धडीने ओठारा चिरा, मेगा पडणे ओठाचा जार न घालणे—वाट्यावस्थेत अगणे, लहानपण न सणणे, लक्षणण्यात देण्यापूर्वीच्या रिचतीत अगणे 'ओठाच्या वरचाहि जार अजुनी नाही तुझ्या वाटला।'—बुचलवासयान ४१ म्ह० १ ओठ पिळला तर दूध निघणे—लहान बयाच्या माणगाने दाखतीपाहेरकाम केल्यास खाला रिणविण्यासाठी बोज तात 'ओठ पिळला जमता तर दादच दूध निघाल असत'—तोब २० २ ओठानून की पाटाळा—(य) अन्न उरणापासून रीं गुनते वरवर (घोळणे) ओठानाहेर फाडणे—बोद्ध दाखविणे म्ह० ओठानाहेर ते कोणपाहेर ओठापर्यंत येणे—(कोण तोहि गोष्ट) प्राप्त होण्याची सधि येउन पोचण (टीप—देशा वर ओठ याएवजीं होट दा दाख विदोष प्रचारात आहे)

ओठंगण—णे—न १ ज्यावर तोल दावता येईल, टकता येईल, रेलता येईल असा (लोड, भित, खाव वगैरे) पदार्थ २ (८) आधार, आश्रय, पाटिया, टक्क, आभयदाता, पुस्तकर्ता [स अवधभन]

ओठंगणे—नकि १ रेलणे, टकणे, तोल देणे 'हूर वनीं म्हाजिन तो ओठयुनि सरसि वैतला क्षता'—मोआभम ४ ४४ २ (८) अवलून राहणे (आश्रय, सरसण, आधार यागाठी), उल्लसक असणे, भिस्त देवणे ३ होणजे, आहारातील अन्न, उर कण्यासारखे व्यवस्था लावता येण्यासारखे असणे 'जे काम ओठंगेल ते करावे' [ओंगण]

ओठणे—अत्रि वर येणे, धाहेर पडणे, उठणे, ठकवणे दिखणे (शिक्का किंवा ठता), इनर अर्घासाठी वळणे पहा [उठणे]

ओठरणे—नकि १ 'ओठारणे' पहा (दोन्ही अर्घी) २ दुसुळणे, आठरणे, अग्रणे पहा 'मेदमी पडावे तेन्हा दू ओठलेला, कमी चडत्यावर तपेला नाही'

ओठविणे, आठाविणे—अकि (बे) (विडाविण्यासाठी गोठ बाहून दाखविणे) चर्मायाजोपे बोळणे, टोमणा मारणे, घरपट्टी बाडणे, घोप ठेणे, डिगल करणे 'एर दिवस तुम्हास बोळावयास विचारले म्हणून दत्तक ओठावता वयास' [ओठ]

ओठाळ—वि जाड ओठ्याचा, वावर ओठ्या [ओष्ठ]

ओठाळी—श्री घोळ्याच्या खाटच्या ओठास बाधावयाची काढणी कोरी (चरावयास सोडतांना) [ओठ+काळा] १

ओठिंग, ओठिंगणे—ओठंगण, ओठंगणे पहा

ओड, ओडर, ओडकर, ओडगस्त, ओडघस्त, ओडगस्ता, ओडघस्ता, ओडण, ओडणी, ओडणे ओडवोरा, ओडव, ओडवणे, ओडा, ओडाताण, ओडाळ इ०—ओड या शब्दापासून पहा

आउ—ही १ मुरमाडाची पोय, लोंगर, फळसमुदाय २ (नाचणीवरील) दरफळ, दरफळसह नाचणीचे दाणे [१]

आंड—ही एक झाड

आंड—नि खोल (पाणी, विहीर, खड्डा, खाचर). 'महा राष्ट्र भाषेचे प्रयोग दरविषयाच्या ओंड पण्यत त्यानीं शिरणे म्हणजे पुढळ अर्थां हितोपदेशातील अव्यापारपु व्यापार करू जाणाऱ्या वानरामारागीच अवस्था होय'—नि ११७ 'ती ओंड शब्दाने म्हणारी' समाचार बहुत वाईट आहे'—वाळ [३] आंड=गडूळ पाणी, तळचे पाणी, गाळ] •करणे—(को) जास्त खोल करणे •पणा—खोली 'एक वानूचा ओंड पणा कमी करा'—भू १९

आंडर, ओडका, आडकी, आडकूर, आंडकें, आंडी—पुढील लाक्षाचा टोकडा, रोड 'खायावर एक मांडे ओडकर घेऊन येतो'—तुफान नाटक ७१ [का ओडक=नाटली, मोटलेली स्थिति]

ओटण—न १ (काव्य) ढाल 'कोणी शिरी धरिती ओटण।'—जै ३३ ४१ २ (ल) पापकण 'जडेचे ओटण। करीत पळती तपोधन।'—शिशु २७१ ३ 'ओटण' पहा [स अक्षरगुण=ओडण]

ओडिण—नि (कों) ओंड, खोल आणि पुढळ पाणी मायण्याजोगे (भातखाचर), उतरल्या उलट—न खोल्यात शेत, खाचर 'खोणारातून ओडण तुडवीत तो किल्ल्यावर पोहोचला' [ओड=खोल]

ओडणी—ओ (राजा कुण) (पोटातील) वेग, कड [ओडणे?]

ओडप—उ (तंजावरी) भग 'पाळस शनोनात पल्याने नरीस ओडप (वडप) आला आहे' [सा ओडपु=तूट, भग, का ओडड=भेग, भगवस्था]

ओडवर—न चमत्कार आडवर पहा 'निताणीची नि ओडवरे।'—विद् ७ ४९ 'गर्भी पृष्ठाचे डोंगर। उचलली धार धोर। तने दावी ओडवर। माया देखी।'—वा ७ ४ ४०

ओडवरी—ही (काव्य) गाडवीविद्या, माया, ऐदरा जाड 'ही विद्याचे सीतलपण। ही ओडवरीचे मृग। कीं गंधे गारीचे तेज्य' 'ती आयु स्वर्गमुख।'—ह १३ २६ ओंड घराचे ठेणे—नाट्ये टप्प्या करिता अन्कार, वस्तु, लक्ष्मणी वस्तु

ओडवा—ओ वाळवी, वाळिंग, (गो) अळवा, ओळवी जाळवा पहा

ओडवण—खीन १ ढाल ओडण अर्थ १ पहा २ (ल) आटमाडी, सराण 'जन शुभाति निंदेचे पापाण। पुढे केले क्षमा ओडवण।'—ह २० १५

आडवण—न. (क) खोलगट व सखलपट अशी जमीन, तळ, खाचर [ओंड]

ओडवणे—अक्ति १ पुढे होणे, पुढे करणे, प्राप्त होणे 'कजिमापाने ओडवीलि भली। जाति कळिकाची।'—शिशु ७६४ 'शुद्धमती घाली जीवन। राजा प्रणाली चरण। सखल तीचे आनीं वाचोन। तळीं माया ओडविती।'—ह २४.१३८ २ (ल) वेगन करणे 'तवी ओडभों बघामगती।'—दाव १५ ओडवणे—कि भोगास घेणे ओटवणे अर्थ १ पहा 'बडू वय भले, उरले थोडे तों पाय कसे ओडवले।'—मोदीण २० २०

ओडयी—खी (गो) देवीच्या नावाने जेनाच्यात पाल घ्यात येणारी कुमारी—हिंदु ११११११२०

ओडसणे—(गो) झाडपुड्यापाडून मोकळी जागा करणे अडसणे पहा

आंडा—नि खोल (पाणी इ०) ओंड पहा

आंडा—उ १ लाखाचा टोकडा, तुकडा, खाड २ (कों) वेळीचे लोंगर तोडून घेतल्यानंतर जमिनीवर बाढणेंग जो केरीचा भाग मसरो तो हा भाग तोडला म्हणजे त्यालाहि आंडाच म्हणतात ३ लाडाचे खोड, खोडाचा भाग, तुकडा ४ मूले, मड [सा ओडि=ओडणे, ओडणे, ओडे=लाड, तुकडा] •पट्टी—स्त्री सरकारी कामावाटी जे ओडे कापतात त्याची मडुरी भाग-विषयासाठी बघविलेला धर

आंडा—उ गोंवर, माती धंगर पाडून तयार केलेली जागा, जमे-अडवाचा ओंडा, भातीचा ओंडा [ओडा?]

आंडा—उ पाण्याचा लोंडा, ओंडा [का ओडि=मुडुमुडु बाढणे सिरपणे]

ओडाण, ओडाण—नि (राजा) ओडाळ, भटस्या, उगाड [ओडणे]

ओड—स्त्री १ मेल आकर्षण, दिवडा (पड करण्यासाठी किंवा ओटण्यासाठी) (किं वणे) 'हजर घमांचे पात्री लोक नीच मानलेल्या लोकांवर प्रेमाचे जाळे पसरून त्यांचा आपल्याच ओडीन या त्यांच्या आशीला विरोध करणारा आज्ञार्थन कोणी नव्हता'—रघुनंदनचरित २ ३९ २ ताण, जोर, दाब (दाब विषयमायी), ओडळ (किं पाळणे, बसणे, पडणे) 'सु' गीच्या पाण्याने माझ्या दानाग आठ पयगी आहे' ३ ओडा

वयाचा दोर, ओढण्याचें कोणतेहि साधन, सामान ४ ओढीन नेण्याचा किंवा वर काढण्याचा पदार्थ ५ ओढण, घजन, ओट
ण्याची शक्ति 'हा दगड सदा चलाच्या आढीचा आहे' ६ ज्या
वरून ओढें ओढीन नेतात तो रस्ता, रस्त्यावर त्या वजनाने
उमटणारा चर, रथ, पामर, खरड ७ अडचणीची परिस्थिति,
पेशाची चणचण, सावकाराचा तगादा, निव्वड, चिमड 'या
महिण्याला मानी खर्चाची फार ओढ झाली आहे' ८ अतिशय
मेहनतीमुळे व यत्न्यामुळे शरीराला येणारा ताडपणा ९ नदी
किंवा प्रवाह याचा जार, ताण 'इरायणीचे पाण्यास फार ओढ
आहे' १० सुरमाडाची पोय, जेथे पावसान किंवा ओलीत
एखादा बांधकामाचा भाग येत असेल तेथे याचा बाधावयाच्या
दोरीसारखा उपयोग करतात तो ११ कल, प्रवृत्ति, गति, बोंक,
—कडे प्रयत्न उदकाची ओढ स्वभावतः ज्वोलप्रदेशाकडे असते'
१२ आकवेण, ओढ, पाश, आधावर घतलेलें काम बगैरेचा जोर
(जण, धडा, कुड्ड यांचाच), ओढणारी शक्ति (माया, प्रेम,
इच्छा, आशा इ०), कळकळ, रवेड, सहासुमति 'का मे बाई
राड। तर गावाची ओढ' १३ मागे राहाणे, जोराचा विरोध
करणे, निव्वुरपणे प्रतिबंध करणे, बगाने सुटणे, प्रवाह, जोराचा
आप (कि० घण) १४ जनावर लावून एका वेळीं ओढीत
आणलेला एक किंवा अनेक लाकडाचा समुदाय १५ वरील
लाकडांना याधावयाची दोरी १६ पेल्टाट किंवा तेल्याचा
घाणा याच्या जोखडास व पैलाच्या मागे जो बेलनेकड असता
त्यास याधावयाची दोरी किंवा दाडी, ओढाळा १७ तदान
'मला पाण्याची ओढ लागली आहे' [उदका (तुणा) —
उडण — ओढणी — ओढ भाग १८३४] १८ मनाची दोस्त
'प्राणसखे राजस रोज गडे तुझ्या मनाच्या ओढी। आम्ही
लुप्त करू या घडी।' —सला १४ [ओढणे, तुल० दे ओड्ड =
अनुकृत स अवकर्पे — अडजड — ओढ, आहुट — आउड्ड — ओढ
शिवा उडण] ० फाटणे — (हि) सवटात दिवस काढणे
एक ओढ किंवा एके ओढीने — एका हिसकासारखी, पडि
ल्याच प्रयत्नास जोरास, दणक्यात ओढीं आद असणे —
ड सावर दुख येणे, सडकावर सडट येणे ओढीत ओढ
(वारणे, वरून पडे इ०) — एक सडक गोभीत असतां दुसरे वारणे
किंवा दुसरे ओढवून घेणे घोड पहा

ओढव — वि १ खेचणारा, प्रतिबंध करणारा, मागे मागे
पणारा (दृष्ट हत्यात मुरांपणे नसते अडचळे आणणारा) २
पुढे ओढणारा खेचणारा पहा 'वरि ओढुनि ने त्यासि देव
ओढक सा।' — मोमीम ४ ५२ ३ (ल) ठकारी, हनी, दुस
मही [ओढणे]

ओढकर — ३ लाकूड, दगड वगैरे बाजारांत बैलावरून ३ (क) ओढाची संधत पुढची जागा 'ओढणीला पाडे जुपा'
अगर स्वत ओढीत नेऊन त्याच्या मजुरीवर उपजीविका कर
णारा, गाडीवान [ओढकर]

ओढकाडी — स्त्री (पें) उसाच्या चरकाचा (जोखडाच्या
दोन भागांना जोडणारा) दाडा [ओढ+काडी]

ओढगस्त-घस्त — वि अडचणीत अगर विकट परि
स्थितीत असलेला, अडथळ्यात सापडलेला, द्रव्याच्या अभावा
मुळे पेचात आलेला [ओढ+घस्त]

ओढगस्ती-घरती — स्त्री पेशाची टचार्द, अडचण, नड,
ताणाताण

ओढण — कर्मी १ सपविलेल्या हिशाचा बाकी पुढील
मितीस ओढणे 'मागील खात्यावरील ओढण पुढील खातीं
घजन' २ पिडीआद अथवा वपुनिवृत्ती बाल्य आलेली (पदि
वाट, पद्दत, मत, परंपरा, चाल, रुढी) 'बडिलाचे ओढण असेल
त्याप्रमाणे चालवे' ३ 'या कुडीं वायकोस प्रथम कन्या व्हावी
अशी ओढण चालत आली' ४ जोराचा अडचळा, मागे पाय
(कि० घेणे) ५ वायकाच्या नेसलेल्या लुगड्याचा आतल्या
पदराचा जो एक दोन ओढिला असता नेसणे घट्ट होते ती, लुग
ड्याच्या पदराचीं दोन टोके जवळजवळ आणून नेसणे घट्ट करणा
यादीं एके ठिकाणीं बांधतात त्यास ओटील असे म्हणतात, ओट
गाच्या शेकण्याची गाठ दिली असते ती ओढणगाठ — न १
मानान्यत वर खेचण्याचा दोर ओढणदोर, तत्क्या तगाव्याचा
दोर, कपणी, दोलाचा ताल वर — खाणीं उतरविण्याची दोरी,
गाडीचा दोर २ प्रयासाने, धमाले ओढणे, खेचण्यास पडणारा
अतिशय नाव 'गाडीला (अथवा बैलाना) वाळूमध्ये ओढण
लावनी' [ओढणे] ० गाठ — स्त्री ओटण अथवा पहा ० घाकी —
स्त्री सारोसात पुढे ओढलेली बाकी (राकारी बडुलामधोल),
पुरीने ओढवरी ० शिल्लक — स्त्री नवीन दिशेलापयंत ओढलेली
गायची शिडक

ओढण — न डाल ओढण पहा 'माकथ देहाचे ओढण ।
श्राड असता तुम्हा विप्र । स्वप्नीही परि नाही जाण।' — मुरशु ९
ओढण — न एक कर्माबाध, क्रम [ओढणे]

ओढण, ओढाण — स्त्री — ओढण पहा

ओढणी — स्त्री १ कोक्यावरून व खायावरून नेण्याचा
श्रीच्या कापडाचा अथवा शालीचा किंवा सेत्याचा सुता
(त्रियांचा), चार, पदर २ (मावाडी, मुलमानांनी) लह्या
किंवा लघा यावरून घ्यावयाचे वस्त्र [स अवपुष्ट, दे
ओड्डण = उत्तरीय, सि ओढिणी, हि गाउन, दे अवपाप्पी,
वा ओढाडणी]

ओढणी — स्त्री १ ओढ, हिमका २ दोरी (यत्न्याची दोरी)
३ (क) ओढाची संधत पुढची जागा 'ओढणीला पाडे जुपा'
'ओढणीच्या बैरावर लुग टेर' ४ रांगोल्याचा रोखडी
आंकडा [ओढणे]

ओढणें—उकि १ खेचणें, सरकविणें, लोढणें जवळ घेणें करणें, आपल्याकडे आणणें, ताणणें 'परि ओढुनि ने त्यासि देव ओटनस।'—मोभोप्य ४ ८४ 'तू पाणी ओड, मी बापूळ करतो' २ (शेत जमिनीतील डिसाळे फोडून चाफ करण्यासाठी दाताळें किंवा गुठें वंगरे जमिनीवर) फिरविणें ३ रेवा, ओळी काढणें, आखणें 'दाय रेवा ओटल्यास। सरळ ओड' ४ ओड वणणें (फोड, उणवता, रोग वंगरेपासून हाळे इ.) ५ (दुखणें, आजार, दारिद्र्य यासुद्धा शरीर) शीप होणें ६ (गुद शुद्धी, चिडी इ.) धूर काढणें, अमल करणें ७ (यान) पिणें, चोखणें (गाय, म्हैस इ.) ८ दूध काढण्याकरिता आचळ ओढणें, धार काढणें ९ (तापसीर) हुणणें, सुणणें १० (भापेची-धर्माकरिता) ओढाताण करणें, वाटेल तो अर्थ बघविणें १० लावणें, बघ करणें (दार, चिडारी इ.) [स बहू-बोद-ओ] (बाप) ओढून आणणें—१ गजाल जिवा रागाने लावून घाणें २ काळू करीत मागें राहणें ओढून काढणें—बाहेर घेवणें, मोठ्या घुणीने बाहेर काढणें, जरीने जखम आणणें, घेणें ओढून घेणें—(एखादे स्वतः अपघात अडचण) स्वतः वर बळेंच आणणें 'भतातें रामासारजाच वनवास आपल्यावर ओढून घेतला' ३ आपल्या बाजूकें करणें 'हीच मुळे आपल्याकडे ओढून व्यावयाची आहेत'—इप ४२ ३ (गजिफा) पणी घेणाराने राजाबरोबर जे पान टाकलें असेल त्याबरोबर वद दुसऱ्या जवळ असल्यास त्याने राजाबरोबरचे पान मारून ओढून घेणें ह्या ओढून घेण्याचा हट्ट घेणी घेणाऱ्याच्या उजव्या हातच्या मनुष्यास असतो ओढून घळकट्ट करणें—(दोरीची झेल व सोकळी माद छ व न झुल अशी वातळणें) बाजील दाहाण पणाने स्वतः ला फगविणें, वेदता बाजूला धारणें, दगाने जिवा पड न घाल्ल्यामुळे (अंगी, करार, परिस्थिति) अधिक विवट करून घेणें ओढून घिकणें—१ जास्त हिंदा भवाच्यासवा किमतीस विकणें २ (ल) स्वतःची योग्यता फार मांडी मागणें, अजि मानाने आत्मप्रतिष्ठा बघविणें फर्ज ओढणें—क्यावर कनै काढणें चापूक—एखाद्याला चापूक लगावणें जमीन—१ शेत जमीन लागवडीस आणणें जमीन—०—काही विक्रीने जीम बारडी होणें नाकी—१ दिसेवाची शिडकावडी घडील ताऱ्या वीडीं वर नेणे २ वणें व देता काही काळ राखणें घरून ओढून टाकणें—ताणणें—(जे) पात्रावरून आणें नियोजन ओढणें घेणें, वरवर घेणें असाणें. व्यास—१ दास घेणें ओढून टाकणें—रागाने, दाहगर्दाने ओढून वटलो किंवा शुण्ण राखणें (गजप्य, वल्लु इ.)

ओढणें—अति १ मागें घेणें ओढून घरणें, घामघीम करणें, हट्ट घरणें, हडा घरणें २ (भात चिकना) आकमून

घुणे १ २

जाणें ३ पेटण्यामुळे (अवयव) भायडणें, वावुचित होणें ४ एखाद्याचा भाग असणें, एखाद्याच्या खाली घेणें, मोडणें, समा विष्ट असणें 'हा प्रातः प्रण्याखाली ओटतो' ५ मन इ० मोहित होणें, एखाद्याकडे बळणें, जाणें, कल ओढा, असणें 'बुडत्याचे पाय खोल पाण्याकडे ओढतात' (नाम) ओढता घेणें—१ जडवून घेणें, घासाघीस करणें, ताणून घरणें २ एखाद्या गोष्टी पासून मागें घेणें, सरणें ओढता (अथवा) ओढून घरणें—१ अडकणी आणि अडथळे दाखविणें, भाणणें २ (एखाद्या सोदा किंवा व्यवहार जुळविण्यात) आपल्याच मूळच्या अटीला चिकटून राहणें ओढून पाहणें—आपल्याच अटी खऱ्या, पुऱ्या करण्याबद्दल प्रयत्न करणें, घावाघीस घालणें ओढून घालणें—लागू होत वाढून बोलणें ओढून घेणें—१ (गळवामध्ये प) जमणें, सुल घरणें, तोंड पडणें १ अकस्मात येणें, ओडवणें (एखादी आपत्ति) जीव ओढणें—१ भूव, तहान, धम इत्यादिनामुळे उत्साहहीन होणें २ भेमाने एखाद्याकडे मनाचा ओंगळ असणें देवी, गोरर ओढणें—देवी वगिरे गाळणें मृत्यु—मरण—काळ—०—देवगीं गाडलाज होऊन मृत्यूच्या जवळ जाणें, कपालीं असलेले प्रातः होणें

ओढणें—उकि (राजा नाविक) गलवत पावसाळ्याच्या दिवसाच्या प्रारंभी किनाऱ्यावर ओढून आणून ठेवणें

ओढणें—कि नैसर्गिक, वेढणें, पापरणें 'नित्य मोहिती पोत कत्रे।'—सुप्रभा १४ १७ [स बहू]

ओढत—अही हलखीची, ओडणस्त स्थिति [ओड+त मस्त-म गस्त]

ओढदोरा—३ पिश्याने तोंड उजव्यास करण्यात दोरा, बरागी, कटाचा दोरा

ओढप—अही जोराचा ताण, ओढताण लावणारा जोर, शक्ति

ओढपट्टी—अही (विणमाम) कापड शुजाळाक्याच्या दाखला लावलेली अडकणी [ओढणें+पी]

ओढमाणगी—अही गाडी भरल्यानंतर वरील बेंचण आकळण्याकरिता एक लाकडाचा छिद्रे व कणी गारो टोवळा असण त्यातून दारी वाडीं पाहणें ओढून धरतात ता [म ओड+मणि-मणका] यावरून ओढमाणण्या घेणें—ताणून घरणें, आडवड घेणें, लग्नाचा गाडीस समतितेतांग पुढेकड बसि घालीत यणें [ओड+मणि-मणका]

आढव—अही मादच्या त्रिदिरीची पाद (उत्तरी जमीन).—यु यावनातीच बडता घुर (हि० करणें) [आड]

आढवण—१ वांगारून त्रिपण्या आणारे थोरले पात्र [आडा+वन-गणी]

ओढचण—न पांवरण चोढचण पदा

ओढचणें—अक्रि १ आपोआप घडणें—इडे जोरांनें वळणें, गाढणानें ओघास येणें, जोरांनें हळणें, सरणें, येणें, गुदणें, प्राप्त होणें, झोका बसणें, अवस्थेत येणें, (देव, मृत्यु, संकट, पीडा, उपाधि इ. सवैर्धी योजितात व त्यांत प्रेरकत्व, अधीभारत्व गर्भित असतें) 'वाटे ओढवला प्रळयकाळ।' 'दु ख मुख जें ओढवेल तें मोगांनें प्राप्त' (टीप—दैव, प्राकर या अधी योजिले असता नेदमीच दु ख किंवा संकट आसा अर्थ होत नाही जमें—मूर्ख जरी असला तरी देव ओढवेल म्हणजे ऐश्वर्य भोगावयास सापडते) २ (व्यापक) निवयपूर्वक, नेत टावून अंगार येणें, फोसळणें (सकटे, हातु रागटी जनावरें, भिवार अथवा अप रिहायें अडचणी वगैरे सवधानें योजितात), भोगास येणें ३ वळणें, जाणें, कळणें, प्रसुत होणें, (कोणत्यादि दिशेकडे) ओढणें, होरा वाहणें (मन, अंत करण, चित्त वगैरे सवधानें योजितात) (रागांनें व निंदापूर्वक) आयमन करणें, येणें (आपल्या स्वतःची धाड आणणें) —सत्रि (ओढविणें) १ (काव्य) (एखादा पदार्थ घेण्यासाठी) हात पुढे करणें 'ओढवितो हात भाजिच्या पाना।' [स व्ह. दुक. का. ओढु=हात पुढे करणें] २ आडवून दाखणें, क्षीण करणें 'क्षीर ओढवी पायाजणा. म्हणवी पावित्र कुलाजणा।' —मुसमा १५ १२ [ओढणें]

ओढचणें—अक्रि ओढवा होणें

ओढा—३ १ ओढ मधील १, २, ११, १२ हे अर्थ पदा २ (दोर, गज) बळकट व स्थिर करणें ३ दुसऱ्या ठिकाणी लावलेल्या भाताच्या रोपातून वाळलेल्या पाट्या ओढून वाटणें, कावणी केल्यानंतर मजी पात पुढे लागत तेव्हा लुनी मुळकली पात काढून टाकितान, हा जो व्यापार तो ४ परतुती कामें, कामाचा रगटा, टीग (क्रि० ओढणें) 'सारा दिवस परतला ओढा ओढला पाहिजे' ५ खाव व तुटई यांना वळकटीसाठी जें एक जोड लावूड जोडतात तें ६ (फोड वगैरेचें) आकर्षण, त्यावर देण्याचा ओपवीचा छेप (क्रि० घालणें, लावणें, शेकणें, धरणें) 'सुमचे पायाचे सुजेवर चांगला ओढा घाला' [स उपमा (वर देणें)—ओढा माग १८ ३४] ७ नाळ, सुगान्या वगैरे एका ठिकाणी जमा करणें ८ पयला, नाला, हरळा, विशेषत पावसाचा वरड जमिनीतील वाहणारा व्हानसा प्रवाह व त्याचें कोरेंचें पान 'ओढ' —पाटम शिरालाख शके ११२८ 'ओढा वरें तो तारि काय एका।' ९ खोगीराच्या लग्नाची अथवा पयरीची दोरी १० रूहाटाला बेल अगर रेड ओढण्याकडितां बांधलेल्या जोसडास मागें जा वाडू दोरानी बांधून वसनेकडास जाड लेखा असतो तो [स अवयवक—अभयम—ओढारा प्रवमाला] ० ओढणें—(वाप) एखाद्याच्या विषयीं प्रीति बाधनगें ओढवतात

ओढा घारणें—एक गोष्ट करीत असता दुसरी जहरीची करणें
ओढा—ओढा पदा

ओढाओढ—टी—भी १ चोहोंवटून किंवा जोराची खेचा रोच, ओढ २ (ल) रात्रे घावुनीं निवड, तारांयळ, प्राप्त [ओढ—टि]

ओढाखोडा—३ लहान ओढे अथवा झोंगराच्या वळीं तून वाहणारे प्रवाह व त्याचीं मुळकलीं पात्रें, वळण, वर वगैरेना व्यापक सगळी [ओढा टि]

ओढाताण—(अभय ओढाटाण, ओढाताड) खी १ जोराची खेचाखेच, इकडून तिकडून ओढणें, माटेल तसें खेचणें २ (ल) मानसिक खळकळ, गोंधळ, (सर्व बाजूनी कामाचा ताण लापला असता किंवा इदिग्रामध्यें परस्पर विरोध असता होणारी) तारावळ, धांदल ३ घासापीस, खाराखीर, काडू करणें, जिरीर [ओढणें+ताणणें]

ओढामाणकी—कथा—छोमव पळेस मागें घेणें, नको नको म्हणणें, इच्छा असता ती माहीं असें हांग करणें (क्रि० भरणें, लावणें, करणें) ओढामाणकी पदा [ओढा+मणि—मणका]

ओढावण—जे—न १ एक प्रकारची हातगाडी २ लाकडाचा ओढा (?) —दार ३ ओढ्याचें कोरेंचें पात्र —जी वडा परपरनें चालत आलेली पद्धति, रीत, वहिवाद [ओढणें]

ओढावारा—३ प्रतिपक्ष, सर्वादा 'माहीं ओढावारा। पडिला प्रभा सो वरा' —सुगा २०२७.

ओढाळ—गि १ अनिर्घष, उनाड, भटक्या, गोडपातून गडून जाणारे, वळपातून मिसडून एवढें चरणारें, स्वतःची सव्धान सोडून शेजारच्या गव्हाणीवर हला करणारे 'माहीं खा यमासीं हरणा। वादेर वादितो कुटी प्राणा। ओढाळ सापडे जैत घाण्या। चोर यातना धरिजेतो' —सुगा ७०२ 'मन हें ओढाळ सुह धरन वर कामिनीकडे धावे। —मोरो २ (ल) निष्प्रतिबंधक, चकल, भटकें (मन), उमाड, द्राड, ह्वर (मूल) [ओढणें]

ओढाळकी, ओढाळगिरी, ओढाळी—जी स्वैरा चार, भटकेपणा, ओढाळपणा (ओढाळ पद. वगैरेचा) [ओढाळ]

ओढाळा—३ (बों) जोखड व वेंसनेकड यांचे दोरानें बाधावयाची दाडी ओढ अर्थ १६ पदा [ओढ]

ओढाळी—छी प्रेम, प्रीति, लक्ष्मणा 'प्रतारचें भाग्य देखती। वटकीच प्रीति वरिवरि दाविते। ज्या ओढाळी अत्यंत करिती। प्रतारचें वचपां' —ह २१ १७, [ओढ]

आढियाण—३ (योग) उद्दीयानवध पदा
ओढिस्त—वि १ अडचणीची, टघाईची, ओढगस्त (परिस्थिति इ०) २ अडचणींत सापडलेला, कावलेला, पेंचान सापडलेला, मचाय आलेला, आढगस्त [ओढ+स्त]

ओढी—खी १ सवय, कल 'ओढाळाची ओंगळ ओढी। उगी खोडी नवजाय।' -तुगा ३११९ २ धनुष्याची दोरी, गुण 'बोह्नि धनुष्याची ओढी। न्यवळ मोडिलें कडाडी।' -एसा ११ ७२५ ३ (गो) लळा, माया ओढ पहा ४ हिसमा, खेच, ओढ पहा 'ओढी पेता तडाडी।' -आसी ६५ [ओढणें]

ओढीक—वि १ ओथें चांगत्या रीतांन ओढणारा २ अढिच्यात सापडलेला, अडचणलेला, ओढगस्त, सकटयस्त, चारी बाजूनी काबकाव झालेला, कावलेला ३ आपले म्हणणें न सोडणारा, ओढून धरणारा (दुकानदार) ४ हलु हलु पेसा सोडणारा, घट मुठीचा, चिकट, कटू, कृष्ण [ओढ]

ओढीताड—ओडाताड, ओडाताण पदा 'काया करोनि कडोविकडी। ओडाताडी पीडियलें।' -मुसभा १५ १३३ [ओढ]

ओढीलळ—जी ज्यानीं कमरोभोवतीं लुण्डें आवळतात त्या लुण्ड्याच्या दोन टोकांपेडीं प्रत्येक ओढण अथे ४ पहा [ओढणें]

ओढून चंद्रवळ—न १ आवडणाऱ्या वस्तूविषयीं वरून वरून नाशद दाखविण्याचें ढोंग कलें, आपद्राची आवडयकता (कि० आणणें) 'ह तोडा विडपा, ओढूनचंद्रवळ नको आणा यला' -मोर ३२ २ महत्त्वाचा, परिणामाचा उगाच वाक दाखविणें (कि० आणणें) ३ आपणाची, वाक्याची ओढा ताण करणें, दुरात्म्य लावणें (कि० आणणें) ४ मारून मृत कून बळेंच संपादन केलेली गोष्ट (धैर्य उमेद), नसते अवसान ५ (शब्ददा) कोणत्याहि शुभ कार्याच्या वेळीं अवश्य लगणारे लमकुडलींतील चद्राचें वळ अनुकूल नसताना ओढून ताणून ते अनुकूल वरून घेणें (वाप्र) ओढून चंद्रवळाच्या-१ वळेंच आणलेला, वर दाखविलेला, परलेला, कुत्रिम २ अयोग्य रीतीन हद्द सांगितलेला, दाखविलेला ३ वळेंच ओढाताण केलेला, वळ जमरी केलेला, दुरात्म्य

ओढून-ताणून—(अपभ्रष्ट ओढूनताहून हून) -किवि १ जोरानें खेचून, वेडेवाकडे प्रयत्न करून कहीतरी जुळवा जुळवी करून 'ओढूनताणू मोठ्ठल असता पहा हात भेल' २ काहीतरी करून, घडानें, वळेंच, मोठ्या मेहनतीन [ओढणें+ताणण]

ओढें—न १ उडें सुड (कि० वाटणें, घेणें उगवणें), 'नगर पीडिल त्याचें ओ(वो)डें। आज कादीन एकदा।' -मुभादि ३८ ८३ २ (व्यापक) वचपा, मोवदला (कि० घणें काढणें) [ओढणें]

ओढ्या—वि (विनोदानें) पाट रिंगा मोहतुर लावलेल्या वायकोचें पहिल्या नवऱ्यापासून झालेंलें मूल, पोटाखालील मूल [ओढणें]

ओढ्यालोंगी—खी गव्हान कणीस

ओणखुचें—सक्ति (गो) पाठ टेकणें

ओणत-थ—खी (गो) मित

ओणव—जी शरीर पुडें कलणें, शॉक, ओणवी स्थिति

ओणवणें, ओणावणें—अकि १ पुढच्या आगाला कम रेशीं खालीं वाकणें २ शरीराच्या दुबलेतेमुळें अथवा म्हातार पणामुळें पाठीस वाक येणें [स अव किंवा उप+नमन, प्रा ओणा विय]

ओणवा—वि १ कमरोपाशीं शरीर वाकून उभा राहिलेला, वाकलेला [स अवनत प्रा ओणय, स अवनमित, प्रा ओणविय]

ओणवा—उ वणवा, रानातील आग 'ओणवा वाडे लागता वात।' -पाप्र १५ २९ [वणवा]

ओणोली-ळी—खी (गो) हुबुडो

ओत—उ १ (सामा) कळ, कड वर येणें, ओतास जाणें २ पूर आलेल्या नदीचा एक फुडलेला प्रवाह, ओघ, जो जमिनींत पाऊज्या नाल्यातून आत दूर वर जातो तो (कि० फुडणें) [स अवस्तृत, प्रा ओत्थय, का ओत्तु=पूर]

ओत—उ सांगावर विणण्याचें आडवें सुत 'थे अन्न यावती सिचो य ओतवो थेंच ततत।' -अयववेद १४ २ ५१ 'मी आपविथेचि सुणी। आदिमण्यातीं किरीटी। ओत प्रोत पडी। ततु वेवी।' -झा १० २६४ [वि ओतु]

ओतगम—न धातूचा रस साच्यात ओतण्याचें बगैरे काम [ओतणें+काम]

ओतणी—खी १ उचावटून भाड्यातील पातळ पदार्थ खालीं (भरीत साच्यात) ओतणें, पाव, लोट २ वितळलेल्या धातूकरिता कळेल साचा [ओतणें]

ओतणें—अकि १ वरून पातळ पदार्थ खालीं सोढणें, धार पाडणें २ साच्यात धातूचा पातळ रस ओतून आकार देणें, प्रतिमा तयार करणें 'मुक्त कडलें धीमुप होभलें। मुखाचें ओतलें सळखी।' -तुगा २ -अकि क्त येणें उतणें पहा [स अव+स्तरण, प्रा आत्तरण का ओत्तु मि ओत्तु]

आत देणें—मकि (व) भर देणें, साहाय्य करणें
ओतना—१ सैन्य, दृष्टना 'यादु हाते थोकलें। पेसा हीं तिनि आतें जुचीनिलें।' -दिशु १७ २ युद्ध [वि दृष्टना=युद्ध]

ओतप्रोत—(अप रूप ओतपोत) किवि (ओत म्हणजे आढवा घाया, प्रोत म्हणजे उभा पाया) १ उमे आणि आडवे,

रावीकडून व रवीकडून, एवमेकाशी काटरोमात कसणा-या
दिशाना २ (काव्य) अतर्वाह, सर्वत्र, चोरीं यात्रुनी 'घायाळ
कीजे तरतुमार । तैसे ओतप्रोत दुख फार ।' - एभा १० ६७५
'सेना उतरली ओतपोता ।' ३ सडळ, पूर्ण, शुक्ळ, भरपूर
'त्या गोष्टीत फरणस ओतप्रोत भल्ला आहे' - पाव्ह (प्रस्ता)
- ३ उभे-आडवे तत्तु बाणा आणि ताणा 'मी आपविसेचि
मृष्टी । आदिमध्यातीं म्हीरीटी । ओतप्रोत पटी । तत्तु जेरीं ॥'
- शा १० ३६४ [वे ओतु+प्रोत]

ओतल-३. (सोलापूर) पाणी तापविण्याकरिता मातीच्या
सुलापात कायमचे बसविलेले बटई किंवा गगळासारखे मोठे
पात्र, बतल, काढी टिकाणी पाणी भरण्याच्या अवया तापवि
ण्याच्या वृद्ध तोंडाच्या माड्यास किंवा माड्यासहि म्हणतात
[ओतणे]

ओतपरा-वि उतावळा, अतिशय उत्पुळ 'नाना फर्ग
ओतपरा होतु । धोडण्णमेटी रागीं ॥' - दाव १५४ [म जत,
फा ओतु]

ओतशाळा-की १ (सामा) ओतकांमाचा कारखाना
२ टाईप (इक) ज्या टिकाणी पाडके जातात ती जागा, टक्काळा
(इ) फाटडी - विप्रसमयशत ९ १९१८

ओताऊ-मि ओतीव, ओतलेले, तयार केलेले. [ओतणे]
ओताणा-३ सोनाराचे एक हत्यार, काढता काढता
पहा

ओताम-क्रि वि (मि) इतक्यात ? 'मान तियाळ मारा
वा ओताम उदय्यो तियाळ शाक्यो' = व त्याला मारणार
इतक्यात उदीर त्याला म्हणाला - निझी १७

ओतारी-३ ओतकाम करणारा, धातुकारत ओतू वस्तू
बनविणारा, भाई धरविणारा, धातूच्या मूर्ती तयार करणारा
'देव धरिळ सोनारी । देव ओ(तो)तिला ओ(वो)तारी ॥'
- दा ६ १ ३० [ओतणे]

ओतीव-वि १ ओतून बनविलेले खाचडात घालून तयार
केलेले, ओताऊ 'ओतीव हे न-वर्तितकृति योत्तिनेली.' - नल
७ २ (स) सुंदर, शुद्ध वास्तव 'जे मायेचे शुद्धत्व । तेचि
ओतीव महत्त्व ॥' - विपु ३ ६८ 'ओतीव धीमुख मुखाचे
सकळ । वामागी वेव्हाळ रुढमादेवी ।' - तुंगा १ ० घाली
घोट-न मांडपांत कोठणीस टाकलेली पातळसर भाजणी शिजूव
जे पालीपीठ तयार होते ते तण्यावर धातून केलेले पालीपीठ
नव्हे ० सोखंड-न बीड (ई) हाट्ट बायें

ओतु-३ आचवा घागा, ओत पहा 'फरदेदांतील मंत्रत
(१ ९ २) तत्तु (उभा घागा), ओतु (आडवा घागा), ही
पदे माली असून ती मंत्रासच लाविली आहेत - डि ३ ४६

ओतु-३ माजर, विडार, माजोर 'जतुळ म्हणे व्याघ्र
शिरीं दिघरा हा वामगाद ओतूनी ।' - मोसभा ७ २६ [स]

ओतु-उत्तु पहा

ओत्ता-वि १ छुर, कमीण्याचा, कमी योग्यतेचा,
हत्मा २ (युन) कमीती, उणा, पाहिजे त्यापेक्षा थोडा, किम
तीत हत्मा, लहान वाण्याचा [हि ओळा=हत्मा, यु ओच्छा]

ओथंयणे-अकि १ वाकेपयंत लेंवणे (कादी) २ फळाच्या
भाराने खायीं वारणे (कादी), स्वतःच्या भाराने खाली वांकणे
(पिडलेले फळ), खाली लेंवणे (पोट, ढग) ३ पासून लेंवणे,
डोक घेणे, ४ एखाद्या पातळ पदार्थाने, रसाने बघीर घवघवणे
५ (कों) (रफातिशयामुळे) खरीराचा अवयव अतिशय खाली
लेंवणे ६ खर चढणे, टाकणे, मत्प्रय मिळविणे - अजि (इ)
खाली दाबणे, वाकविणे (तफा, काडी, कादी इ०) [स. अव
किंवा उद-स्तुत प्रा उत्थभ]

ओथंया-३ १ (वाडाला, बेलीला) आभयासाठी राव
लेला डार, मेड २ (ल) आभय, आभार, आभयदाता,
आभारकर्ता, ठेपा 'होहि सर्वसाक्षी ओथंया ।' - निगा २९
३ सोक, हत्माचा (किं घेणे) ४ (गो) ओथंये, पाव
साची सर सपर्यावर साडाच्या पातावरून पावसाचे पाणी टप-
टप गळते ते पंथ [ओथंयणे]

ओथळा-थिळा-थिचळा-३ (कों वि) ठिपकणे,
ओथवा अर्थ ४ पदा 'रोत ओथिवळ्यानीं मेले' 'म्या पाऊन
निवारला पळ ओथळ्यानीं भिडलीं'

ओदण-न (कों) कोदार, दुकान इ० क्या फळ्या (दारा-
पुवर्जी) घसविण्याकरिता खावणी भेटलेले वरंथे, खालंथे व
वाळंथे लागूच [ओदण?]

ओदन-३ शिजविलेले तांदूळ, भात उ० दातयोदन,
दध्योदा [स] ओदनाचें-न (ल) जेवण, भोजन

ओदूर-३ धूर, वात, घाम (१) 'न ललीं या पुपुड ।
सावीगीं खुणें ओदूर ॥' - शिपु ८२२ [प उद+धूर, म धूर,
तु० इ ओडूर]

ओदुण-न सुडाडी, दुपडी 'कृष्णानिनाम ओदुण केने'
- शिपु १४२ [स शिणुण, म दुणें]

ओघ-व-झी (कों) मळक, अभ्रासुळे भाली अंधारी,
झापड, काहूर (कों पालणे) 'अभ्राने अयसा पावसाने ओंघ
वाली' - ति ओंघ पदा [स अघ]

ओघट-वि (कों) १ फाळोखीचा, अंधारी आलेख,
उदासवाणा (दिवस) अंधारी, अंधाराची (साली) २ अणुद,
अस्पष्ट सद्वन ओळख येणारा (पदार्थ, वस्तु) ३ कोंदट,
मळि [ओंघ]

ओनव-वा-वणे, ओणार्णे—ओणव-वा-वणे पहा
 ओनवा—उ रानांनील वणरा, शाप ओणवा पहा [वणवा]
 ओनामा, ओनामासोर्धे—१ उंनम मिद्रप या सक्षेप
 विवा अपभ्रष्ट रूप (उं=अम्र, नम च्या सोमी चतुर्थी असावी
 परंतु उं अवयव अमल्याने चतुर्थीनी जरूर नाहीं शिद शब्द
 मणल्लाचक आह उंनम सिद्धम् म्हणा (शब्द)व्रत स नम-
 स्काररूप मणल्लवणें पण हा वाक्यप्रचार जैन आहे अर्थ-शिदाग
 नमस्कार-जिनास नमस्कार श्रोगणेत्यायन हा रानातनी, त्यास
 प्रतिरूप असा जैन वाक्यप्रचार २ (ल) प्रारभ, पदिग घडा,
 सुरवात, मूलत्व 'सिस्थाने वगदत वाचीच्या राहिल्ल्या हिट
 स्थानाला डोमिनियन स्टेटस लागू करतां अगे कोणी म्हणेल तर
 स्थाला राज्यपदनेचा ओनामाहि वळत नाही असे म्हणजे
 लागेल '—सास ४५० ' म्हणता वशास ओनामा । जनदा च्या
 हत्तिया नामा ।' ओनाम्मा-वि १ योगाया शिकणारा, कोण
 त्याहि वियेला ज्याने नवीनच सुरवात केली आहे असा २
 ओनामा, शिकविणारा, पतोजी [ओं नम]

ओप—ओपुन १ उजव्या, जिल्हई, चकाकी (कि० देणें,
 वेणें, वसणें) ' बाळचुर्पाची ही ओप । जया पाहता पाहणें ।'
 —मुसमा १४४९ २ जिल्हई, मुलमा, वल्लें, गिल्टि (अर्
 कार, दागिने बंगेरस) (कि० देणें, वेणें, वसणें) ' प्रभु मदेहा,
 गेहा सोमा द, दुवाळ जेवि ओप नया '—मोभव ७९९
 ' जाणों हटकासि ओप दीधले ।'—अनत सीतास्वयंवर ३१ ३
 धुणें, निर्मळ करणें, शुध्दता, निर्मळपणा (कापड धुवा उन्हात
 डाकून वर पुन्हा उन्हा पाणी शिंपडून राख घालविणें) (कि०
 देणें, वेणें, वसणें) ' दुधपसमुर्ती ओपिले । कीं निरीप दस आका
 रले । तैसे शुध्द वस्त्र परिधान केले । पशुनी भिरवडे भचाच्या ।'
 —ह १८७ (वि रों) सकाळचा व घडीच्या दिवसातील गंद
 सूर्यप्रकाश, कोंवळे उज्ज्व, उन्हाचा ताप, (या सूर्यप्रकाशात लोप
 आनवाने उन्हा खात बसतात), सुदैवान, (कि० घणें, घेत
 बसणें) ' आमाळ काले म्हणजे वज्राला ओप वसायची नाही
 आणि मुल्य देतील ओप पेवणार नाही ' ५ माफ, माफ
 [दे ओपा=सिलई देणें, का ओप=सुद्ध, नीट गु आप-
 चकाकी]—देणें—मुशोभित करणें, नटविणें, छलविणें चकाकी
 देणें, शोभा आणणें ' तू मत्स्यवशी कुजधीपरी । न हें तुला
 देवळ ओप करी ।'—नामन विराट ६ २९ ' गोच्या अनुप्यास
 काळा पोपास ओप देतो '

ओपटणें—अकि (रों) ह्या, अडाक विस्कोळ हाणें,
 खणें, फिकटणें [ओप]

ओपणी—ही ओप देण्याचे हत्यार, सळई [ओप]

ओपणी—ही विरुणें, विनी ओपणें पहा

ओपणी—ही (घणें) पेरणें, लावणी दुपणी, लावणी
 वणणी [स वप्]

ओपणें—अं १ एगाद्याच्या ह्यातीं करणें, हातीं देणें,
 सोपविणें ' नृतेत्याव्या करीं ओपिला निज धन्येचा कर ।'
 —विक ३७ ' प्रधानास कारमार ओपून आण्ण अनेक देशाउन
 करित करतां '—सिप २६ २ (सामा) देणें, अपणें करणें,
 नजर करणें, वाटणें, घालणें ' जे जयागी पाहिले अण । ते तें
 तयागी ओपित ।'—ह ३६७८ ३ (दुग गो) विकणें,
 विस्त देणे [स चपणें, प्रा ओपण, वा ओपिपु=देणें]

ओपणें—अं १ (नजावर) तोंडपाट म्हणून दातराणि
 ओपून घेणें—कट्टल कत्ता घेणें

ओपणें—ओळ १ निमेल, शुध्द, स्वच्छ करणें, धुणें
 ' दुधपसमुर्ती ओपिले । कीं निरीप दस आकारले । तैसे शुध्द वस्त्र
 परिधान केले । ज्यानी निरवें भचाच्या ।'—ह १८ ओप अर्थे
 ३ पहा २ वाळत घालणें, ऊन देणें [ओप]

ओपणें—न देणें, दणणी, लाभ ' घेओनि जाय ओपणें
 धर्ममोक्षाचे ।'—भाए ७५३

ओपतें—न (रों) ओपण्यासाठीं टेवलेलें कापड, धुण्याचे
 वस्त्र [ओप]

ओपल—न (इ) एक उपरतन शिवधाम्य पहा
 ओपला येणें—(क) (जनावर) बाकेला येणें, समो
 गाची इच्छा उत्पन्न होणें ' पुत्री ओपला आली आहे '
 ओपवणी—ही ओप, सिलई, चकाकी, मुलमा देणें,
 ओपविणें [ओप]

ओपचिणें—अं १ निमळ करणें, उन्हातवाळविणें, शुध्द
 करणें ओप अर्थे ३ पहा २ सिलई, मुसमा देणें ३ उजळ
 करणें, लखलगीत, चकाकीत करणें [ओप]

ओपसर—रा—उ १ रत्नाच्या खालीं त्याचे तेज वाढ
 विण्यासाठीं जो पराशित वर्णांचा तुकडा पिचा वट देतात ते २
 सिलई उजळा हाहावी ओप देणें (कि० देणें) [ओप]

ओपसळई—ही धातुचा सिलई देण्याचो गारेची किंवा
 शिपेची काडी अथवा कवडी, ओवणी या गारेच्या सळईस एरा
 बाजूस निमुळते टोंक असतें आणि दुगच्या वाजूस दाडी असत,
 [ओपसळई]

ओपळी, ओपाळी—ही दिवाळ्यातील सौम्य ऊन,
 उन्हाची तिरीप ओप अर्थे ४ पहा (कि० वेणें, वसणें) ' ओप
 जीस वस '

ओपा—उ तेज, तेजरा, सिलई ओप पहा ' छन चामरें
 डळती ज्यावर कनड ओपा ओपती ।'—प्रल ११७ [ओप]

ओपार—ओ (गो) तिसर्याभिजाचा साचा, उपमा [वा उष्ण=मीठ]

ओपाग, ओपारेकरी—ओवाडा-ओवाडेकरी पदा
ओपाचणे—अकि (राजा) पायाच्या चवड्यावर उभे राहणे [स उत्त+पद, हि पाव]

ओपास्ती—ओ उपासना ' १ मले आपास्ती देवें पुढ १ '—पउरपूर ८४ वा शिलालेख [स उपास्ति]

ओपीव—वि ओप, मुलमा, शिल्ई दिलेले [ओप]

ओफटणे—कि पाउरे फिट्टे पडणे, उफटणे पडा

ओफरें—न (प्रा) १ मृतः पिशाच्य इ० ये अगात येणारे वारें, फेरें, चाळे, वेढेचार, झटका, भूतवाधा २ (ल) मनाचा उलटूखळणा, रागाचा झटका (कि० येण, चट्टी, जाणे, उतरणे) ' शाईपासला ओफरें आ' म्हणून लंकाचें ओफरें जाईल काय ? '

ओफाडा—उ (वों) भावी रावण्यासाठी कलेले राख १०-१५ रोपे ज्यात लायतात ती बाडी व १०-१५ वाड्याचा ओफाडा, बाफरें, लहान देत [स उत्त+पद-पादयू-उप्ताड ?]

ओरि—उ एक इमारी लाकडाचे झाड

ओबरू—उ ओकारी, ओकारीमधील गावाज, ओकाग (कि० रणे, होणे) [ओ ध्वनि]

ओनकळणे—अकि शोके घेणे, हेलकावणे, लोबकळणे, ओलकवणे पडा

ओनकळा-फाळा—उ लोबकळा, शोका, ओलकळा (कि० घेणे)

ओरड—न कणीस (राळा, बरी साचा इ० चे) [ओंकी]

ओरड—वि बोंवड सोमड, सोमाळा, गरमनम [उवट, बोंवड अप]

ओरडधोरड—वि वेडेवाडे, प्रमाणरहित, धस्तर रागडा सतासरी, सरसरीत वेढव आवडधोवड पडा ओवड धोवड बायकोला कसली भीती नाहीं '—मोर १९ [स उड्डट, प्रा उवड ओवड द्वि उड्डट (=लड)-उवड-ओवड-ओमाड, हि अजडधवड]

आवण—न घराच्या छत्रावर आढल्या रचलेल्या वारव्या, रिवा कागण्या इ० (गवत रिवा कोंले घालण्यासाठी) घालरण [स उवधन, प्रा उवधण रिवा स उवधे=(गोंवेधन)-ओ-उ ओवण ओव=गडवड ?]

ओवण—न ओवण आवण पडा

आवणे—अकि १ ओवण पसरणे, वासावर ओवण घालणे २ (क) ओमणे, वावणे [ओवण]

ओवरट—वि (प्रा) सडवडीत, जाडेगर (कापड सूत वगैरे) [अवरट ?]

आवळणे—अकि सडवळणे, चुपळणे, हळु हळु धुणे, चुप कडून काढून वाळत घालणे, पिळणे [प्रा ओंवाल्ड=न हाव यति=अवोळणे ?]

ओंरी—ओ १ गव्वाथे कणीस, लोंगर, लोंवी, ओला दागा २ (अड) ओंब्या, ओंबीतील काढून भाजलेले गहू हुरडा केलेल ओले गहू [स व उवी=भाजलेली गव्वाची वणणे] • टाऊणे—(गव्वाला) कणीस देणे

ओंबीळ—उ एक प्रकारचा तावडा मुगाळा, डोंगाळा (बहुधा साडावर वाटळणारा), वाळिवा उबील पडा

ओव्जाडणे—कि (गो) लग्नाची वडवणे अथवा मारून जेरीस लावणे [?]

ओमाणें—न पुर, नग -शर
ओभाचणें—अकि नाहीत करणे उमविणे पडा ' ओभावी थो मगुल्ल. विसाहीं थो चकोल्ल '—शिष्ट ८३९ [उमविणे अभाव ?]

ओम्, ओं—अ अ=विष्णु उ=दिव, म=ब्रह्मा ह्याप्रमाणे तिन्ही दबांचे वास्तव्य या शब्दात आहे १ वेद पुराण, पोषी, स्तोत्र इ० म्हणण्यापूर्वी व सपविद्यानंतर जो पवित्र शब्द उच्चारता तो, प्रायेवेच्या वेळीं प्रारम्भी उच्चारतावयाचा शब्द ' ओम् नवानी गणनायका । ' ' ओम् भीतमस्मास्तोत्रमन्य । ' २ आरभ, उपरम ३ प्रणवब्रह्म, शब्दब्रह्म, एकाक्षर ब्रह्म ' ओं नमोजी माया ॥ '—शा १ १ ३ वैदिक फार्सी (माह्कय उपनिषदात), अ=वैश्वानर, उ=वैजत, म=त्राज्ञ ओम्=अतर्क्य अवाच्य व ज्यामध्यें सारें उपाचा समावेश होतो असें ब्रह्म असा अर्थ होता ओम् हें असुर प्रथम उपनिषदात आढळते • फार-ओम् पडा • तत्सत्त्व • ओं (=ब्रह्म) तद (=ते), सत् (=छरे) फक्त ब्रह्म हें थोरें किंवा शक्य आहे ' ओम्, ओं तत्सत्त्व ब्रह्मार्पणमस्तु । ' मन्त्र जिवा एपादे कर्म सप्रविद्यानंतर हें वाक्य म्हणण्याचा परिपाठ आह रत्नधेने याचा अर्थ सप्रविणे, पाणी सोडणे असत आहे ' ओं तत्सत्त्व ब्रह्मार्पण सेवत । '—दावि २६ • पुण्या-पुण्याहम्—१ मी प्रणवस्वर पुण्यस्वर आहे अशा अर्थाचा मन्त्र एखाद्या मग्न संस्कारापूर्वी स्वस्तिवाचन नावाचे यम केले जाते त्यामध्यें सत्कारकर्त्या यजगन्नास ब्राह्मण ' ओं पुण्याह ' वसा आशीर्वाद देत असतात ' चिद्रेग्रेगिरम जाविती । ओं पुण्यासी तत्सत्ता । '—एमा ८ १ २ रम मन्नाचा आरभ, पुण्याहवाचनाचे वेळीं म्हणण्यांत येणारे मन्त्र ' ओं पुण्याह म्हणोनिया ज्ञान । लाविलें उभयतांचें समा ॥—जै ५६ २० • फस • फस होणे—१ निष्फळ होणे, फणें ' परीक्षा गपास झाल्यामुळे त्याचे सारे देत ओफस झाले व पुन्हा तो कॉलेजची घारी करू लागला ' २ लयात

जाणें, नायगाद होणें [ओम्+कम्=कुगा फुटल्याचा आवाज]
 •भवति-१ (भिक्षादेहि) चाई भिक्षा वाडा, असा भिक्षा
 मागतांना म्हणावयाचा मंत्र २ (ल) भिक्षा (मागणें), भिक्षाटन
 'नीट दापला नाहीस तर ओभवती करीत फिरतील बरे !' •भवति
 पक्ष-१ भिक्षारुचि, भीक मागण्याचा पेया ' प्राद्वणाची मुख्य
 दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा । ओं (वों) भवति या पक्षा ।
 रक्षिलें पाहिजे ॥' -श १४ २ १ २ (ल उप) अजें विनवत्या
 करून (द्वाजाय) मागणाऱ्याचा एक पक्ष, मसळ पक्ष

ओम-ओ (व) १ प्रकाशाची पूर्वप्रभा, तेज ' चंद्राची
 ओम पडली ' •जिह्वणें-पाणी जोरणें, सामर्थ्य ओळरणें
 ' तिने नवऱ्याची ओम झिकली ' [ओष १]

ओमण-णें, ओमळणें-ओरण, ओवणें, ओवळणें पहा
 (क) ' दोरवेन ओमन घे '

•ओमेरा-(क=हाड) मुलींचा एक रोल (गुलाच्या हुड्डु
 सारखा), दिवावयास जाणाऱ्या मुलींनी ' ओ मेरा । चढी
 भोरा । भो-भोरा । भो-भोरा । ' असे म्हणावयाचे [ध्व]

ओय-यश कळ उठली किंवा काही दुसऱ्या शालें असता
 एकदम उचलाला जाणारा दारुद, दु ओड्गार, दु सह वेदना
 झाली असता हा उद्गार निघतो [ध्व]

ओयरण-णें-वैरण-णें पहा

ओयरा-उ १ बैरा, एका दिवसाच्या स्वयंपाकासाठीं
 डाळ, तांदूळ इ० काढून ठेवलेला शिधा म्ह० १ जों जवळ ओयरा
 तों जग सोयरा २ निराळा ओयरा काणकोणाचा सोयरा २
 ह्या शिध्यांपैकीं (बायकांनीं) सचय म्हणून काढून ठेवलेला भाग
 [स बन्ध्याद्वारा (घातू अव+ह) वैरणें बैरा]

आयरा-उ १ (कों) स्वयंपाकपर, ओवरा पहा २
 (काही प्रांतांत) माजवर [ओवरी १]

ओयळ-ळि (गो) रागोट

ओर-ओ (ओरी), ओवरी पहा

ओर-धुन (पाण्याचा) पूर, लोंढा और पहा [स आ-
 पूरव, भा आळ (क)

ओरक-रा-न मोठा हातवाजा, हारमोनियम [पोर्ते
 ओगांव, इ ऑगें]

ओरकळ-पुकीन सोन्याचा कस लावण्याची कसोती
 (चौकटीत बसविलेली), कसोतीचा दगड, निषय [वा ओर
 कळ, ओरें=कस लावणें, पावणें, कटु=दगड]

ओरखडणें, ओरखाडणें-उकि १ चौर पाडणें, रेष
 ओडणें, पुढभाग किंचित दुसऱ्याने, ओरखाडणें, ओरखाडा काडणें,
 ओरकारणें २ (ल) जमीन बरवर चारणें ३ वेडेवाकडे, वाडवें
 तिढवें लिहिणें, रेषोटा मारणें, खरडणें, तासणें -उकि अवक,

हान असणें, शाळादिकांचा बरवर अभ्यास करणें, कमेंतरी ओर
 वडलें जाणें ' हा केवळ निरक्षर नव्हे, काही ओरखडला आहे '

ओरखडा-उ चिर (शरीरावर नच, काटा इ० कार्नी पाठ
 लेली), जोरानें ओटल्यावर पडणारी चौर, रेष, ओचकारा [स
 आ-नखा]

ओरंगउडंग, ओरंगोडंग-उ शेंबूट नसलेला तार हाताचा
 एक बानर हा मलाया, बोर्नियो, सुमात्रा इ० अरण्यांत आढळतो
 [मलाई ओ० उतन=रानमाणूस, तुल० स उर+अंग+उत्तान=

मोय]

ओरंगणें-उकि विटणें, तासणें घोरणें पहा. [अव+रण]

ओरंगळ-ओ वरपळ, उतार [का वार=उतार]

ओरट-ड-उ भावल्या जाणाऱ्या मिरच्याचा वास,
 खकाणा; मिरच्या दळताना येणारा दु सह वास, त्याचे नाका
 तोंडात जाणारे घारीक वण, विझणारी मेणवती इ० चा तीव्र,
 अशय वास [का उरटु=मर्यादा सोडणें, दु सह होणें] •घाण,
 ओरटाण, ओरटाण-ओ सहन न होणारी घाण, उग्र वास,
 दुर्गंधि

ओरंट-उ (प्रा) आचरा, पेटका, कळ, वमक [१]

ओरड-णें, ओरडा, ओरडाओरड-तकार भरड-णें,
 अरडाभरड पहा ' हिंदुस्थानातील इम्रज राज्यकर्ते याच्या
 जवळ ओरड करून काही एक मिळायचे नाही ' -टि १ २८७

ओरंटी-ओ मोट, वाड, कटडा, कटव्याची भित, बरबवी
 पहा [का ओर=काट, रोवट]

ओरडी-ओ (यु) ओवरी, सोली ' मुलगा तोफान
 करतो म्हणून त्याच्या आईने त्यास मारटें आणि त्यास ओर
 उतें पुढून ठेवून बाहेरच्या चारण्यास धाकळ दिली ' -मोंज
 २-६-३०

ओरडेल-न घाणेरो तेल, तळणातील शिझ राहिलेलें
 तल [ओरट-ड+तेड]

ओरण-णें-वैरण-णें पहा

ओरप-पुकी १ (केसातील उवा मारण्यासाठी) केसा
 तून फणी जोरानें ओडणें, विचरणें (कि० करणें, घालणें)
 २ (सामा) ओरपणें या अर्थी प्रयोग, जोरानें ओटणें, खेचणें
 ३ नांगवणूक, लट्, लुबाडणो (कि० घणें, करणें) ४ ओरपण्या-
 पासून मिळालेली माट, लट्, चुपाडलेलें द्रव्य (कि० काडणें)
 [ओरणें]

ओरपणें-उकि. १ जोरानें भुरका मारणें, भुरक्याचा
 आवाज काढून घाणें २ (दहाळीचीं पांनें पुढे इ०) ओरवा-
 णें, (जटा झालेल्या केसातून दो-यातून इ०) जोरानें वाटें
 ओटणें, (द्यत जमीन) बरवर नांगरणें, त्यातील गवत, झुडवे,

धुदा ६० कालें ३ (दुखवलेल्या भागावर दागण्यासाठी) ताप विलेली रोखडाची सळई जलरीने ओढणें घडीसारक्यावर उपाय-पावसाळ्यात दिवसभर गरठपात राहिल्यामुळे पायात होणारी सररी घालविण्यासाठी तळव्यावर ओला कपडा ठेवून अगर ताक लावून वरून तापविलेली लाक रोखडाची सळई वगैरे फिरविणें ४ आरानें, ओवडधोवड रीतीनें धोवकारणें, खाजवणें ५ (ल) लुटणें, नाश करणें, चुचाडणें, नागवणें [स ओरफ=जोराचा ओरखडा (घातु रफ-रफ=जाणें), द ओरफित्र=तासलेलें, नष्ट]

ओरफडणें, ओरवडणें, ओरवाडणें—ओरणें अर्थ २, ३, ४ पदा

ओरफुल—न (गो) गिलीट, गुलामा

ओरयडा-याडा—३ ओचकरा, ओरखडा पदा

ओरंवा—३. मातीचा टीग, (बांगेल घातलेला) मातीचा बरवा, धरा, बरवडी, (किं० घाणें) [बरवा, का ओर=हाड, कड]

ओरय, ओरी—बी (मा) एक डोंगरी धान्य, बरी [बरी]

ओरया—३ बरवा १ पाण्यात जडान (काडी दिवसा करिता) नागणें ' जय ओरया करावयाचा तेंचें आठें म्हणजे नागर खाडी सोडितात '—माटी १ रे पुस्तक, आठ ४, पृ ६१ २ (जडाज) नागरून कलेला मुकाम ' मार्गांत दोन तीन टिकाणीं ओरया करावा लागला '—अव ४९ ३ (जडाज) नागरण्यानी जागा ० करणें—जडाज नागरणें

ओरयाण—बी (कों) ओरयाण पदा

ओरस—३ ओहोनी ' तेव्हा पयतत्याचा नाश । दश प्राणाचा ओरस । होवानि राई देऊ अश । सर्वात्मपणें ॥ '—नया ७ २ ४२ [स अव+स ओरस अप]

ओरस—३ १ वस्ताहाचा उत्कर्ष, मत्स्यानंद ' तैसा भरला ओरस । करिता मठ प्रवेष्टी । '—कृ ६१ २ स्नेहोत्कर्ष । ' गाई ६० चा) पान्हा कुणें ' जैसी ओरसें धेनु । हुवस्त ये बच्छा लागीं ॥ '—कृ २७ ' गोवर्धनी ज्या गाई बरती । त्या ओरसा येऊनि बत्से नाटिती । '—ह १० २६० ' ओरसेवेळा पावी येन पान्हा । '—नागा १५३५ (किं० येणें) [स अव+सस किंवा ओरस्य=हृदयोत्पन्न, प्रा ओरसस]

ओरसणें—अकि पान्हा कुणें बोरसणें पदा

ओरळी—बी बांध, बळडी ओरवा पदा ' जेवा वस्तुरि अंबी मुखती । कापुताची ओरळी भवती ॥ '—विजु ३०८ [का ओर=हाड, म बळडी]

ओरा, ओरा—ओरा पदा

ओरा—३ (हिं) विविध मिठाई, माखरेचा स्टानसा लाडू ' पाण्यास लागलेला साखरेचा ओरा (म्हणजे लाडू) जसा पाणी ओवून घतो '—माटी ६ वें पुस्तक, पृ २०७ (१८७५) [हिं ओल]

ओरा—३ ओहरा १ (कों) मोठ्या शेतामध्यें नागर प्याच्या सोयीसाठी पाडलेले जमिनीचे जे मोठे तुकडे ते प्रत्येकी २ नागराची एक अथवा थोड्याशा रेषा (तास) ३ अशा प्रकारें नागरलेला शेताचा वाटाकृति भाग आरा पदा

ओरी—ओवरी पदा

ओरि—ओरव पदा

ओल—बी १ भिजलेली स्थिति, ओलावा, दल्लत आद्रेवा ' दानव हथिराच्या ओला '—शिशु २ २ (ल) साध्यता, गुलभणगा (काम करण्यास जागा, सवड) ल० तेंचें काडी ओल आदे=आया करण्यास वारी जागा, अनुकूल स्थिति, साधन, सोयी आहेत [स आदे, प्रा उल्ल=ओल] म्ह० १ ओल आदे वीं पो(को)ल आहे, आल ना पोल, ओल कीं पोल (काडीं ओलावा आहे ? का समळा मुसाच), तेंचें काडीं लम्ब्यात आहे किंवा नाहीं २ मुरणा एक खेळ, (चाद, पाच मुलें एकत्र बसून उभी पोळक मूठ बसितात, एक मुलगा आपल्या हातातील खडा कोणातरी एकाच्या मुठीत दाखतो व मग ओल कीं पोल असें दाब मातेल्या मुलाला विचारतो व त्यानें ज्याच्या हातात खडा असेल त्याचा तो हात धरल्यास त्याची हार जाऊन खडा धरणाऱ्यावर येते) ३ (ल) दयाळूपणा, दयाद्रीता ' भीतरि नाहीं प्रेमाची ओ(ल)ळ । तया केवि धोलवती विद्योगिचे ओल । '—कृ १९ ० धरणें—जमिनीत पडलेल्या पावसाच्या पाण्याची वाफ हाण्यापूर्वीं जमीन नागणें ओलीला ओल मिळणें—जमिनीत ओलावा बांदव गेला नाहीं तों पुन्हा पाऊन पडणें

ओल—बी कापडाचा तुकडा (एकरी पन्नाचें ५-७ हात लाव उतरणें, पयपोरा) (गो) निवन वायाची ओढणी

ओल—बी हमीदाखल ठेवलेली वस्तु (युरें, माणसें ६०), तारण झडून तडाच्या अटी पाळान्या म्हणून त्याजकडून खातर जमेसाठीं मनुष्य युरें द्रव्य ६० माणून धडन त्यास अटी पूर्ण होवपर्यंत अडवून ठेवणें ' कोट किल्ले दिले ओल्लिा त्रिवकजी साठी । '—देपो १८३ [का आळ=हमी, तारण, द उल्ल=हने]

ओलंगार—३ (आ) शिरप पासत, हळु हळु (पाणी) वाढणें ठिगणें

ओलट—वि दमट, भिजलेलें, ओलसर सई [ओल]

ओलट—बी ओरी पळाऊ राकडे [ओले+काष्ठ]

ओलटा—३ (कों) होलटा, हिस्ती काडी, ओल्यालांक बाचा चारीक तुकडा दाडके, दडका (हा फळ पाडताना बापर घात) म्ह० पडग तर आवा नाहीं तर ओल्या [ओले+काष्ठ]

ओलंडणी—ओलाडणी पहा

ओलं(ला)डणें—१ ओलाडणें पहा. २ उलडणें (उलटा होणें) या अर्थी सुनीनें योजतात

ओलंडा—ओलाडा पहा

आलतेर—न (गो) निजण्यासारखी सुर्वी, ईंसी चेअर [पावें इ आर्मेचेअर]

ओलपटणें—अकि (वी) ओलटा किंवा अशीच वस्तु फेकणें, अथवा फेकून मारणें

ओलपटणें, ओलपटा—नय (वें) होलटा ओलटा पहा [ओल+पटा]

ओलपाटा—उ (सामा) काटी, रवाना लाकूड, राफ टापा मुकुडा [ओल+पा]

ओलवट—झी १ ओलट, ओली जाणा, किंचित ओलसर असलेली जमीन २ (फु) ओले लाकूड [ओल]

ओलवण—णी—नशी ओला करण्याचे साधन, (भात, भाकरी इ कोरडे अन्न खाताना) तोंडांला ओलावा आणण्यासाठीं खावे लागणार ओले पदार्थ, उ० दुई, दुध, ताक, तोंडांला चव यण्यासाठीं (चटणी, लोणचे इ०), पाणी (माती अथवा कणिक मिचविण्यासाठीं) —झी (राजा) हिरवळ जमीन, अतळ रान, बाळगण्यातील हिरवळ प्रवेश [त आर्द्रवण, प्रा ओलण]

ओलवणें—विणें—अकि (१ माण) पीठ इ० पदार्थ दुध अथवा पाण्यानें मिजविणें, (गव्हास) पाणी लावून ते ओले शाक्यावर एखाद्या जाड फडक्यात घट बांधून सुमारे चारा तास दडपून देवणें २ (स्नानाच्या वेळीं) नैसर्गिके वस्त्र मिचविणें किंवा मिजविण्यासाठीं दुसरे वस्त्र वापरणें [ओलवण]

ओलवत—झी (वें) दण्दलींतील मगून मगून आटळ पारी हिरवळ, भाजीपाला, शाडुमुडपें, ओलवण [ओल+वन]

ओलवा—ओलावा पहा

ओलवाहू—वि पाणी मिळणारी जमीन, बागाईत, आलावा धरणारी जमीन, अशा जमिनींतील पीक, कोरडवाहूच्या उलट [ओल+वाहणें]

ओलसर—वि थोडासा ओला, दमट, मिचट तऱ्हे —झी 'पोलावा, दमटपणा [स आर्द्र+सहस्र]

ओला—वि, १ मिजलेला, न बाळलेला, केरला यांच्या उलट २ ताजा, हिरवा, न सुकलेला 'पान आले आहे तोंचरस काटा' ३ (ल) पल्ल्यायक (कोरडा=फल रहित यांच्या उलट), हयालाट) रस्त्याच्या मरोपध यणारा खडा (जा ओलाडणें लाग्मदायक, विषाज्यतसीर, उत्पादक 'हा व्यापार पहिल्यासारखा आता ओला राहिला नाही' ४ भरमभ्रम, भरपच्च, पुष्कळ दळ मर-नसलेले, रसाळ, रसभरित ५ पेकेवाला, मारुमसा असतला 'रामचंद्रपत दिततो भिकाऱ्यासारखा पण तो आजून ओला रेली बोरी [स अवलंबिनी]

आह हो' [ओल] म्ह० हात ओला तर भय मला=जोपर्यंत माही लम्यात आहे तोपर्यंतच मित्राची भेरी टिकते ओले कोरडे पहाणें—(चाण्यामध्ये) चर घेत, चारतमाखत वसणें, चोरदळणा करणें ओले जाळणें—१ हिरवें, कच्चे (जिवत) जाळणें २ (ल) फार लुप्त करणें ३ स्तूप-इतपाची एक जात-ज्यातून सारंगे पाणी गळतें असें ४ कचकचतीत-वि अतिशय भिजलेला, ओला चिव ५ गोळा-उ (ल) मड, मडड, फार रुच्चा, गडाणी ६ चिव-तिव-वि अतिशय ओला, थवथव पारा, ओला कचकचीत ७ दुंड-उ १ पाण्याचा रातत वाहणारा पाट २ (ल) सतत, वर्षभर असणारा बाग, आगर 'त्याचे घरी आला दड आहे' ८ दुक(का)ळ-उ अतिशय पावसांनें पिकाची हानि झाल्यामुळे पडलेला दुष्फळ ९ दुंड-उ हिरवें रोपटें किंवा दाडा, बोंबळे गवत, किंवा एखाद्या धान्याचे पीक १० नायडा-उ वाहणारा व चरत जाणारा नायडा, गच्छण ११ मसाला-उ रोच तयार वसवयाचा मसाला, विशापत मात्तानात हा वापर तात त्याचे मिश्रण असें—कादे १० तोळे, लसुण, आले प्रत्येकीं अडीच तोळे, सुखी मिरची १ तोळा, अर्धें लिंबू व अडीच तोळे कोविंबीर—ग्रंथि ५५३

ओलाचा—वि पादवण किंवा पावसाच्या पोण्याखेरीज केवळ जमिनीतील ओलामुळे उगवलेला, लावलेला (उप्त इ०) ओलांडणी—झी उतरण, वळण, पलीकडे जाणें [आला ढणें]

ओलांडणें—अकि १ स्पर्श न करता (मध्ये आलेल्या वस्तू) वरून पलीकडे जाणें, पलीकडे पाय टाकणें, उडपण करणें २ नदी बर्फे उतरणें, पार जाणें ३ देश उल्लिखित करणें, पादा कात करणें, मगून जाणें [त उल्लिखन, प्रा ओलडण, दे उल्ल उडिअ]

ओलाडा—उ १ गळ करट २ कसतूड झालेल्या माणसाने तीं जार्जी म्हणून सात गाठी मारलेल्या एका पिवळ्या चिथीत सात विज्व, हळडुड, सादूळ घादून जी रस्त्यात फेकतात ती रस्त्यात कोणी तरी ओलाड दाकले आहेत, ते ओलाड नकोस' ३ ही चिथी ओलाडली असता होणारा रोग, विशापत उप-रक्षादि राग 'ओलाडा ओलाडल्यानें अथवा उपद्रव झालेल्या रोग्यानें जे रघुशक्ता कली असत तथे दुसऱ्यानें लघुशक्ता कली असता त्यास तो रोग चिड्डटो (कि० बाघण) ४ (विशापत माग असतें तो) चर [स उल्प्, प्रा ओलड]

ओलाडा—उलडी पहा

ओलाणी—झी वस्त्रे बाळविण्यासाठी, देण्यासाठी वाप-

ओलाणी-णं—मीन चाडें सोह्ण बाकीचा ओलाणा दिवा, दिव्याची साखळी, ओलाणें [स अत्रवित्ति]

ओलाणी-णं—मीन स्नानाच्या वेळीं भिजविण्याकरिता घेतलें वस्त्र, ओलें, पडणी [म आद्रियण, प्रा ओलण]

ओलावण-घिणें—ओलवणे-विणें पडा

ओलावणी—स्त्री १ भिजविणें, पाणी शिपडणें, ओले करणें २ (ल) दाति -दार [ओले]

ओलावा, ओलाव्हा—उ १ ओल, ओलसरपणा, दमट पणा, आर्द्रता 'जीवनाचा चाला ओलावा अतरी। विध विधभरी मावळी।' -तुगा ४०५ २ (ल) किंवायत, लाभ, नफा ३ पाययाचा-दशाचा समत, घट्टपणा, आशादायित्व, आशेला जाणा, उ० धनाचा अथवा पैसाचा ओलावा ४ अन कर्णात असलेली सद्यता, दयाईता, बनवावूपणा, जिह्वाळा 'स्नेहाचा निजविर्त्ती लेशदि येऊ न देवि ओलावा।' -मोआदि ५ १०१ 'ममतेचा अथवा छपचा आलावा' ५ अग्रकट द्रव्याचा, क्षयाचा, तत्त्व, मत्त्व उ० सुडीचा, शाहाणपणाचा ओलावा [ओल] ओलाव्याचा-वि १ भिजव, दमट, दाई, ओलसर २ मरीव, फावडेशीर ह० अदी ओला अर्थ ३ त ५ पडा उ० ओलाव्याचा व्यग्रहार-व्यापार-धंद्या-रोजगार-चाकरी, ओला

वाची ममता-प्रीति-मैत्री-बालणें याच्या उलट कोरला. ओलाव्हा—१ मोलाचा पंढा २ मालीन आभय 'ही माजी ओलाव्हास देव म्हणजे काळगार नाही।' -वि ओलीचा आसरा असलेले, आर्द्रायुक्त [ओल+आसरा]

ओलिसेलें—न तलम पण, अतिशय मृदु व नाजुक वय 'मृणालसुताचे ओलिसले। तुजा खाचें मणीनि वद्ध साडिले। तिजे चद्रंगेसी काड पाले। कैमी धोट साहतीनि।' -शिख ६९३ [का ओलि=लहान पच+सारा]

ओली—स्त्री (वस्त्राचा) काट, शेवट, पदर 'वालिषेचिआ आली।' -शिख १०० [जु का ओलि=रथ, राम, दे आरी=ओल, स आलि आवलि]

ओली—वि ओला पण, ० आग-स्त्री पुष्कळ पाऊळा पल्यानि आलेली आपत्ति, ओला दुकाळ म्ह० कोरडी आग पुरवळ, ओली वाग पुरवणार नाही ० काडी-स्त्री द्विजें पीक, शेत, गवत, घान्याची द्विजें राणें ० पूस-स्त्री वाजत झाल्या नंतरचा छिद्यचा गर्भासय (अद्या वेळीं पुन्हा स्वप्न गर्भ राहण्याचा समत अयता) ० कोरडी मार-स्त्री अतृप्तत्व-९, जांभेभडें अत्र 'प्रामाणिकपणानें मिळविलेल्या आल्यावारड्या भाकरीला जी रचि असत ती दुसऱ्याचे निधे होऊन मिळविलेल्या पत्राला लागते' -निवधवदिदा ० खुरज-पू-स्त्री १ माणारी खलन २ (ल) उत्तत घास दणारा दणक, व्याधि, जगाळ ० भाग-स्त्री ही कारकीर्ण जी जास्त असली असते ह्या

वहून (ल) दुष्ट, स्वच्छरी, तामरी मनुष्य ० मिश्रा-स्त्री शिव विलेव्या आवाची मिश्रा, मधुक्री, याच्या उलट कोरडी मिश्रा म्हणजे धान्य, दाणे वणें ० ममता-स्त्री खोर्खरे, सारित्व प्रेम, ज्यापासून काही लाभ होतो अशी प्रीति ० मनासीण-स्त्री न्हाणी-धुनी रावाशीण (घोरी म्हणजे नहाण न आली) -महाप १११

ओलें—न १ ओलेले, भिजलेले वस्त्र २ ओला चारा (गुगारिता) [स आर्द्र, प्रा उल्ल-ओल] -वि ओला पडा ० अग-न मुक्त्याच काळत झालेल्या घोवा वट, शरीरा वत्या ० पुष्ट-न रचपिनी, पू वाहत असलेले कोड, मंदाराग ० जालणें—(वाटवत्याबरोबर आले जालणें किंवा सुपतें ओलें जालणें) छुद्रम करणें ० हळदवुडुं-न (मुगरी) खोबरळ किंवा फुलेल यांत हळद किंवा कुडकामलें पादून तयार करितात तें

ओलेटा-ता-वि (स्नान करण्याकरिता अथवा झाल्या नंतर) ज्यानें ओलें वस्त्र वाडें आहू नया, भालें भग भगलला [स आर्द्रवत्]

ओलेट-त-त भिजलेला वपडा, ओलें वस्त्र [ओला] ओलेपालें—न ओला चारा ओलें अर्थ २ पडा [ओला+पाग]

ओलरी-स्त्री (गो) बाजूच्या कारीची कलेली टोपली, रोळी, (पदार्थ देवण्यासाठीं) बाजूचे पात्र

ओल्लो—वरा आहा। आभवाधी उद्गार 'ओलो, वच भट, आम्ही तुमचीच इच्छा करा होती' -मोर १० [इ आ+चे=पडा]

ओल्हाटणें, ओल्हाटा—आलपटणें, ओलपण पडा ओल्हाडणें-ओल्हाडा—ओलडणें, आलावा पडा ओल्हावण-न ओलवण, उत्तेजन 'कीप्रमोदासी ओल्हा वन। मन्मथावे॥' -शिख ६९४ ओलवण पडा

ओल्हावणें—मकि भिजविणें, ओलावणें, आलें करणें 'वमा माया वद्दिनि उदक। ओल्हाविलें द्वय अथक।' -मुआदि १० ३९ [म आद्रियण, म ओलावण]

लांबड-न (बें हट) वडळीचे लाड, बोंबळ, ओळ, चावळ पडा [म बडल]

ओवंडरू, ओवंडकरी, ओवाडकरी—वि ओवडा घारण करणारा, परम्या टिकाणची शेती करणारा

ओवंडा-उ १ ज्या गावात मालक राहते त्या गावाच्या दिशारात नव्याच्या जमिनीत मागची हक किंवा लागवड २ अद्या प्रगाथी लागवडीत अणलेली किंवा तांब्यात आलेली जमीन ३ (यावह) स्वतःच्या घरापासून दूर झालेले वाम, घदा, पन्हाचा कामाचा काही भाग एकीकडे करणें वटसरा

दुसरीरुडे कण्याची तन्हा, प्रकार, दूर राहून करावयाचा व्य-
साय -गाथा ९९ [१]

आंचण—श्री १ आंचण, छिद्रातून किंवा छिद्र पाहून आत
दोरा घालणे, सुकणे 'देवाचा प्रसाद रत्नाच्या ओचणी । सोभ
तीलसुणी आमुलीया ॥' -गुणा १९५१ २ शिरण, टाका घालणे
[स उपभवे=विणणे]

ओचणी—श्री आचलेली जिरस, एकत्र केलेली स्थिति
माळ 'रविमड्या भरती । जरि तारागणाची ओचनी दीमे
ती ॥' -शिशु ३९९

ओचणें, आंचणें—अकि १ सुईत वंगर दोरा घालणें, गुत
विणें, सुकणें, धागा घालणें, अडकविणें २ (इण) शिवणे
टाके घालणें ३ (ल) श्लोक वाक्य इत्यादीत नवीन अक्ष-
त्रिंशदक्षर, पदे घालणें, सरळ करणें ४ माळेत फुलें घालणें
[स उपभवे=विणणें, प्रा ओचिअ]

ओवर—न दफती, बध्दर, जोडपें, नवरा-यायको (विशे
पत रणाहून पत आलेली अथवा कुलदेवतेच्या दर्शनास जाणारी)
(अथ ओवर) [स वधुवर, प्रा बहुवर] ० जत्रा-यात्रा-श्री
बधुरात्री इत्येवतेच्या दर्शनास जाणें (कि० अर्थे) जेरीज
याच अर्थी ओवरभरणी-श्री ओवरभरणें-न (कि०
अर्थे) ० जेवण-न नवरीच्या बापाकें नूतन वधुरास केलेली
मेजवानी

आवरा—उ स्वयंपाक घर ओयरा पडा 'ओवरा ओवरी
भूमि माळिनी उपरिया' -वसा १० [ओवरी]

ओवरी—श्री १ मुख्य देवळाच्या बाहेरील आकाराच्या
भिंतीत गासाची, चांदरीची, देवाची पुजारी मंडळी याना तात्पु-
रनें राहण्यास बांधलेली खोली, पडवी, सोपा, काहींच्या मते हा
शब्द 'वाक' पासून झाला असावा, कारण ओवरीची वदी एव
पान असते २ (सामा) खोली, ओसरी 'रत्नाचिआ चित्र-
माळ्या । चित्तमगोचिआ ओवरिया ।' -शिशु ७९९ [प्रा
ओवर=विस्तर, समूह, दे ओवरी=गम्याचें फोडार, स अप
चारिअ=ओवारिआ=ओवारी, किंवा स, अपभ्रंश, उपरस प्रा
उपरभा=भाडारकर]

ओवर—न पुण्यें मखर ? माळा 'वनर-कमलें वटहारे ।
पायांतें सेंदुआरें । सुफीसु वीजेती आवरें । अथोरा तळवटी ॥
-शिशु ६३१ विवाय ६३८ ७७३ [ओवरी]

आवसणें—अकि (वायनी) जत (वया) घणें, करणें
'मगळागौर पाच वप ओवसाची लागते' [स उपासू=पूजा
करणें, प्रा उराम, म वसा]

आवळ आवळदोडा—(गो) बडल, चोळळ आळट-
दोडा पडा

आंजळणें—अकि (वन्न) थोडेंसें धुणें, राळनळणें [स,
उदभवळ]

आंजळणें—अकि (वा) (आने इ०) अर्धवट पिकून ग्यालीं
गळणें, उमटणें, उमळणें, उबटणें [सोवळणें, स उत+पच्]

ओवळा, आंवळा—वि अगदीं पवित्र (सोवळा) व
अगदीं अपवित्र याच्या मर्यादा स्थितीतला, सोवळें न मेसलेला,
अशुद्ध, अपवित्र, विन धुनिल्या धोतरास किंवा स्नान न
केलेल्या मनुष्यास शिवलेला (मनुष्य) ब्राह्मणात सव्या, भोजन,
यज्ञ, इतर धार्मिक कृत्यें करण्यासाठीं स्नान करावें लागतें तें केळें
नसेलतो ओवळा, गोंधल्यातील माणमानें इतर माण्यें, वरें इ० स
शिरलें तर आंवळेपणा यती सोवळा असता कामोदा सुटल्यासहि
माणूस ओवळा होतो तेव्हा अनेक गोष्टींनीं माणूस किंवा वस्तु
ओवळी होतो 'सदा पवित्र चालामाळी । त्यास ओवळें कोण
म्हणेल ॥' -ह ३० ५३ [स अमगळ, प्रा ओमळिआ]

आवळी—श्री (वां) ओंजळ पडा
आंवळयाभांवळया—श्री अज ल्हान मुलाचा खेज
स्वत भावतीं गिरगिर फिरणें [ओवळ द्वि]

ओवा-हा-व्हा—उ (ना) १ (गाई, म्हत्ती याची)
दस, ओगी २ पान्दा 'यो(ओ)हा दाटल्या चहलतनी । दुग्ग
धारा वर्पती ।' -मुनन १० ६७ [स ऊधस]

ओवा—उ एक प्रकारचें ओपशी झाड आणि त्याचें बीं
झाडाची उबी १ ते १॥ हात असून, बीचा रंग पिवळसर असतो,
पोटडुखीर उपयोगी ओव्यात विरमाणी ओवा, पानचोवा इ०
भेद आहेत पानओव्यास बीं वेत नाही याचें झाड, पसरट धीड
हात उच असून पानें जाड असून त्यास ओव्यासारखा वास येतो
पानाचीं शरीं रस्तात फाट्या रचल्यानें हें झाड होतें ओव्याच्या
अर्शाल ओव्याचें फूट अगें म्हणतात [स यरागी, अजमोदा,
द्वि अजान, व यमावी, ते शामवी ता अजन] म्ह० १
प्याचें पाट दुखेल तो ओवा मागळ ० ओवा म्हणतो मी भाइ
सुणी वण मायावर पितात पाणी

ओवाडा ओवांडाकरी, ओवांडादर—उ ओवडा
ओवडेररी पडा

ओवासणें—अकि (कु) ओवरजना उरणें, नवीन जोडणें
देवान जाणें [ओवसणें पडा]

आंवाळणी—स्त्री १ तोंडाभोंवतीं फिरविणें (होत, आरती
वंगर) आरती करणें २ वया झाल्यानंतर भोतेमडळी हरि
दासावहून ओपमा वंगर आवाहून आरतीच्या तांम्हनात दांन्नात
तो ३ राणाहि आंवाळणेच्याच्या तांम्हनात झोपीस टाका
रयाचा पिंगा, आंवाहून दांन्नेलें द्रव्य, दणगी, भेट, वक्षीस ४
(ल उप) फजिती, खरडणी 'पुढील राली साहवाची अमल्या

प्रकारची ओवाळणी करण्याचा पाठी न यवो म्हणून ठारें ।
-दि २ १४ । ओवाळणें—(पायकी) ओवाडून
टाकणें; उतरून टाकणें (पेमा कापड ६०) 'असत्या रंगाची
ओवाळणी काढावी माझ्या बाजावरून' -शामू

ओवाळणें—रवि १ लम्पणविषा घडम विषा तयकात
निगजून, पेमा सुपारी, अक्षता पाडून तें माणगाच्या अगर दवाच्या
तोंडाभोंवतीं उबरीकडून डावीकड फिरविणें (अमगल, इडापिडा
पाण्यासाठी, पूजेच्या वेळीं अगर मंगलप्रसर्ती) २ क्रियाचे
म्हणजे किंवा पुढाची आघाळ पाल्यावर त्याचीं घडील नाणें
झोपटा तांब्या पाडून मग पुरव अगल्यास उदक वायुच्या
हो, मुलगी असल्यास चांगला पति मिळो व सुवामिनी असल्यास
जन्मसुविधो-पुत्रवती हो अस गाढाबोंद ठरून हातात पाणी
घळून स्नात करणाऱ्याच्या अंगभोंवतीं फिरवितात तें ३ भोंवतीं
ओवाडून टाकणें, क पदार्थे मानणें दल्लि दणें 'एन मन धन
ययाथे । रामावरुनि ओवाळितो ॥' 'हजेत ओवाळानि आसता ।
दावाविषा वचना ।' -शिपु ८१७ [स उल्लेख किंवा अवयवत्वन]

आघाळलेला—वि (क) वाईट, तिरस्फालेला [ओवाळणें]
ओवाडून टाकणें—कुर्यांमतीचे म्हणून फेकून देणें
'काय वज उपमा तुळणेंस दिसता काहीं । ओवाडून काय
टाकावा वण्ट लवलाही ।' -प्रला १० 'हो मोतीं उकट आहेत,
कालचीं मोतीं हाच्यावरून आनाडून टाका

ओनी ओंवी—झी १ मराठीतीत चार चरणांचा एक छंद
महाराष्ट्र पतकीचा हा छंद अत्यंत आवडता आहे योत वग व
माना यांची सत्या अनियमित असत तथापि अष्टाक्षरी—ओत्रचणी
व अष्टाक्षरी—प्रवरणी अस दोन प्रकार साधारणपणें पावतात
'पहिला माणी ओंवी । पहिला माझा नम । तुळसीखालीं रामा
पोयी वाचे ॥ हा पहिला प्रकार आकाशीच्या अंतराळीं । तार
काना तव चढ । तुषी मायी प्रीति जडे ॥' हा दुसरा प्रकार
'नागाकुंगाचा दातास । राणेराजा श्रीकृष्ण । ओंवी प्रार्थी कवा
भास्वर । वर्णितुने ।' -शिपु ७ २ सदर छंदाने रचलेले योत वाक्या
दळतात, मुग्रना योपताना किंवा योपाळ्यावर वसून म्हण
तात 'त्या महाराष्ट्रेय यापिद्धि ओंवी गया तु कडन ।'
-मनसा ३३ ७०५० ओंविसें गातात यादवाचा राणा ।'
-दाव ३१ जाळावर बसले म्हणजे ओंवीं भाळत 'किंवा
'हार्तीं रुढा आल्यावाचून ओंवी सुचत नाही' ३ विणसामातील
प्रत्येक ताणा जीतून ओवण जातो व जिच्यामुळे विणनागा तो
खालींवर केल जातो ती वही नेहमी ओव्या असा अनेक
वचनीं प्रयोग करतात आख्या माणें—(ल) मलनीच रतुति
करणें [स ये=विणणें, दे ओंविअमु थ ओंवेणें]

ओव्हरफोट—पु कीटावरून किंवा कडकडावरून घाला
वयाचा पायपोळ इगला, थडीचा काट [६]

ओव्हरसिअर—पु १ देवतेय करणाग, ओव्हर २
बांधकाम खात्यातील दरोखे किंवा पाणी करणाऱ्यावरून अग्नि
बारी (इतिनियरचा दुष्प्रभ) [६]

ओशंग—म्ही गाडी ओसंग पहा
ओशट, ओशेट—न १ तच्छटपणा, घुळुगीतपणा,
स्त्रिगता २ काणताहि घुळुगीतीत वयमा तच्छट पदार्थे, निगय
द्वय 'ताप आला असता ओशट खाऊ नये' ३ (वृग) मान
'वामगोचीं लकडे ओशटगालीं जाळीत नाहीत' -देव्या
४१ ४ (ल) लच [स अवशिष्ट-आशिष्ट-ओशेट-ओशट-
भाभ १८१९, किंवा स उच्छिट]-नि १ तच्छट, घुळुगीतीत
स्त्रिग (हात, वस्त्र पान ६०) २ ओशट पदार्थाचा वापर
असलेग

ओशाल-द—म्ही १ (वो) (गाढ दिवा, पळम माणूस
अथवा इतर वस्तू याची) सावली, छाया, पोशाडा, तिच्या
मध्यें वपु नव अगर उभे राहू नव कारण ती वाईट आहे अशी
भावना असताना प्रयाग २ (सागा) मावली, छाया [ओस=
साडाची छाया]

ओशाळ—वि १ निळाजरी, नितबलेली, स्वर (झी
सुगर्भी योचितात) म्हणू 'ओशाळ गुनजाणि पोशाळ वाक्या
२ आशाळा पदा

ओशाळ, आशाळगत, आशाळी, ओशाळीक—
झीप ओशाळेपणा, लज्जा, सपिलपणा, सारमिषेपणा मोकल
पणा न वाटणें अशी अवस्था 'मनना ओशाळ मदींवाणी । कडि
काळोत भाव काणी ।' -नव २१ ११ सुंदर परतु नितींय
वस्तूकडे पठित मनाला ओशाळेपणासुळे उपबधा डोव्यानीं पाहू
ग्याचा धोर होत नाही' -एकच्याराला पु ७५ [आस=छाया]

ओशाळणें—वकि १ लज वाणें, शरमणें, आशाळा
होणें २ दवल, दरा-दाखलीं अश्लेषाप्रमाणें राहणें

ओशाळा—वि खतिल, शर्मिषा दवल (उपकारासुळे
वगैरे) टाकलेला (चापळे दुकळे उपडकीत आल्यासुळे)
किंथकाना ह्जारो रुपयाचीं वडिसें घेईरातें दळून 'आशाळ
कलून देवले आहे' -विमिश ३ १४० म्हणू ओशाळा बादिन
वाराळ भितो [ओस=छाया (छायें परलेला)] १, स अप
सार-आसार-ओशाळ-ला]

आशिंड—न बसिड पहा
ओशेटा—पु १ सायन साड्या साडाची सावली, (दिच्या
खालीं वनस्पतींची वाढ होत नाही) आशान-द पदा २ मयाटयाने

जात असतां होणारें अस्पष्ट ज्ञान; अंधुक दिसणें (मनुष्य झाड इ० चें). [ओस=छाया]

ओपण—प. (रसा.) प्राणवायुंत विद्युत्कृतिंग सोडला म्हणजे हा वायु तयार होतो. यास चमत्कारिक वास येतो. याचा कर्षयुक्त पदार्थाशी संयोग होऊन निरनिराळी रासायनिक द्रव्यें होतात. —हाको ओ ३१. [दि. ओडोवो पहा] ० ऊर्द्धिन (ओडो-वेंडिन) —प एक पाडरें स्फोटक द्रव्य; हें उर्द्धितचें प्राणीदीकरण होऊन तयार होतें. —हाको ऊ ६.

ओपध—न. ओपध पदा.

ओपधी—झी. १ ओपधी वनस्पति. 'राजासि विश्रव्य वरी देडनि झुमीच ओपधी राजा !' —मोनोम ८ ८. २ (तामा.) झाड; झडप; वनस्पति; एकवर्षीय झाड; एक वेळ फळ येऊन जें झाड शरतें तें; —अमरकोश. २.३.६. ३ उद्धिक्क पदार्थ. —वि. ओपधी सुगंधुक; ओपपला उपयोगी.

ओपु—उ. ओड; होड पदा. [सं.] ० आखादणें—मुका भेणें. 'कोण्ही ओपुडी माचतां। मुख सुखी घालुनि आखादिलें ॥

—मोल. ० पाद्री—प. (प्राणि.) यावर्गातील प्राण्यांत अर्धें पुढच्या दोन पायांचा उपयोग ओठांप्रमाणें चरेंण करण्यास होतो. उ० पोणी इ० प्राणी—प्राणिमो १२१. ० पुट—न. ओड (खालचा किंवा बरचा), ओठाचा पुडा. 'तिअें बरवी ओपुपेटें। विवकला पानौनी।' —शिख ४११. [सं. ओपु+पुट] ० भापा—झी. (ओठांची भापा) बहिःस्थानी धोळतांना स्पष्ट उद्गार न काढतां उद्गारांला अनुसरून ओठ हलविण्याची क्रिया. ० रोग—प. ओठवि रोग. 'बातादि धूपू तीन दोषांनीं तीन, त्रिदोषापासून एक, शाणि रक्तजन्य, मोसजन्य, मेदजन्य व अधिपातजन्य या चार दोषांनीं चार श्मे एतदूर आठ ओठगोन आहेत' —योर २.४४९.

ओपुध—वि. ओठापासून उच्चारले जाणारें (बणें, जमे-उ, ऊ, प व पं) .

ओपुधमृत—न. (काव्य.) ओठातील अमृत. (सुवनाच्या वेळीं हें लाभतें). सुवनाच्या वेळीं मिळणारें सुग. [सं. ओठ+अमृत]

ओपणावणें, ओपणें—भक्ति शोषेन बोलणें, बरळणें, पडडणें, ओगणणें, जायडणें. [सं. उत्पन्न]

ओस—वि. १ निर्जन, लोकांनीं गोंहून दिलेले, ओमाड (गोंड, पाड), पडित (जमीन) २ रिकामा, शुन्य 'ओम जाव्यां दिशा मन भिगुडवणें।' —तुगा १.५५ [सं. अ+उपि-ओसिभ-ओग किंवा अदत-ओस —राजसाहे भाग १८३४]

ओस—झी. १ (फों) भातें सोडल्यावर त्या तुणाच्या पेंग्रा पोपनेगमयीं बरवी अममानीं घरून हाडली म्हणजे तीतून,

आखड, कुजका तुणांश घाली पाडलो सो. २ मारळ, केल इत्यादि-कांचें काढून टाकलेले सोपटें किंवा काव्या.

ओस—प. (फों. कु.) नाकाच्या ओतील हाड.

ओस—न. (हि.) दूकें. [हि. 'ओसा=निष्ठाजक']

ओस, ओसंग—पु. (प्रा.) १ शाडानीं सावली. २ दाट शाडी; झडपाचा अंधार; सावट.

ओसंग—गा—प (काव्य) भांडी. —बाळ ओसंगा घेतला।

केल नमस्कार धर्मांशी. '—जे ८१.७०. [सं. उत्संग; प्रा. ओच्छङ्ग; हि. छप] ओसंगां घालणें, देणें—एखाद्याच्या आध्याखातीं जाणें, देणें, हवाली करणें. ओसंगां असणें—पडणें—राहणें—निपणें—आश्रय करणें; स्वाधीन होणें; लीन होणें. 'तुका म्हणे पांडुरंगा। तुझ्या निघालों ओसंगा ॥' —तुगा (मोल)

ओसंग—झी. अशोबाचें झाड. [सं. अशोक]

ओसंगळ—झी. (ल.) आश्रय; संलग्न; छग; कृपा; आच्छादन. बहुधा विभक्तिप्रत्यय लावूनच उपयोगांत आणतात. उ० ओसंगळीनें—चा, ओसंगळीं. [ओसंग]

ओसंगा—प मरतगा; मेदा; प्रोत्साहक. [उत्संग]

ओसट—ओसाट पहा.

ओसट—न. सावट; शाडानीं छाया. ओस पहा.

ओसंड—ड—न. बरिड पहा.

ओसडणें—गकि. (मावळी) छडणें; नागविणें. [सं. अद-सातन, प्रा. ओसाडण ?]

ओसं (सां) डणें—भक्ति. १ (काव्य) पडणें; सांडणें; गळणें. 'जया स्वामेंद ओसंडें। तर ही ईद्रियद्वारें।' —विपू १. ४३. २ वस्तुवाहणें, भरपूर मरून वाहून जाणें. ओसंडणें पहा. 'बेमा गुफाचा निमरोध। बेवां जातां स्वस्वाद्। स्वतः सोपुनि स्वामेंदेंड।' —एमा ११.३१५. [सं. उत्संग; सं. उत्संग. सांडणें]

ओसंडणें—गकि (काव्य) बाहेर फेकणें, देणें, ह्यागणें. 'जे हे माझे मत अन्वहणी। ओमंडी ॥' —शा २.१९४. 'कथींथ राज्य आले हाता। तरी काय ओसंडारें सत्तना।' —सावि १०० [सं. उत्संग, उत्संगीडणें]

ओसंडणें—ओगणणें पहा.

ओसण—न बेल, चडा यांच्या नाकातील वेगण. [वेगण]

ओसणणें—यणें, ओसणावणें—भक्ति. १ शोषेन बोलणें. ओसणावें पहा 'ओगणणीं गा आण। म्नाती ही जाण नेदावें।' —एमा २९.५०३. 'संगणीं न वाटे देणें। कीं हें स्वतः देणलें। गोष्टीं बरीं रनिगें। पोतलें ओगणणीं ॥' —द ८.१८, २ बरडणें; बरळणें [सं. उत्संग]

ऑसॅणें—अकि (कों) पोस (वाच्या, सोपट) काटणें, खणुडी विंचा साल काटणें, तोरणें (नारळ, पोखळ, तेंग, अगडोची वाडी इ०) [आस]

ओसत—द—खी (रागा) सावट ओसत पडा

ओसपटणें, ओसपाटणें—अकि १ (कों) पाणउतारा करणें, होणें 'आता आणखी क्वाला सागतोम' २ पुरा ओसपट लास' २ शोभीपेक्षा जास्त काम करच्यानें अतिशय थवणें [कों ओस+पडणें]

ओसॅरणें—अकि (राजा) स्फुदत स्फुदत रडणें उडवणें पडा

ओसर—पुत्री १ एरीकडे होजा विंचा राजूम ससनदुम च्यास जाण्यामागीं दिलेली वाट, जागा (कि घेणें, देणें) २ नदीच्या पुराच्या पाण्याची आहोत [न ओवनय, अवयर, प्रा ओसर]

ओसरणें—अकि १ (नदीचा पूर, पाणी) कमी होणें, खाली जाणें, उतरणें, (पाऊस, ताप, सून) कमी होणें, (श्रीमती, कीर्ति, तारुण्य, जोम इ० स) उतरती कळा लागणें, (पाऊस, अक्षे) जाणें, नाहीत होणें 'क्षणे शोकिले जलाणिव। सुयें उग वता तम सवें। जाय जेंस आसगनी।'—मोक्ष (वाजार, जमाव गर्दी), पातळ हाण, मागे जाणें, हळवें, वाजूला होणें, करणें 'हा दूर वर ओसर म्हणगर महाप्रभाव हा रविला।'—मोभीष्म १०५. २ रिकामा हाणें 'जेसा रुटि वर्तनया आणाय्या तोय मेघ ओमरला।'—मोक्ष ३०४० [त अथतरण, प्रा आयरण]

ओसररा, ओसरी—खी माजवगच्या पुढील अमरमागील, तीन वाजुनीं भित असलेली मावळी जागा, ओडी, पडवी, सोपा घुव्ही रमोनि नागरा राह।'—एभा २४१० 'ओवरा आसरी भूमि'—बसा १४ [स लासर, दे ओस रिमा, दि उसातावेवडी, ओवरी] म्ह० भटाला दिली ओमरी, भट हातपाय पमरी

ओसवा—उ शादाची सावरी आस पडा

ओसळणें—अकि (तजावरी) शापेन वरळणें ओसणें पडा

ओसा—उ ओम पळेल्या, (पीक असलेल्या शेतातील) पडित जमिनीचा तुकडा, शेतानील रिकामी, पीरु न उगवलेली जागा [ओस]

ओसाड—वि उपाड, मिर्न, माणसांनी मोडले, मजकूर वसनी मगळे, वाटे म्ह० 'ओसाड्याचीं गाटरीं सगळीं 'ण्याया ओसाड आण्णाल जाउन पळल्याय आपकी वास दशा शईल'—दि ४१०८ [स उगाड, प्रा ओसाड]

ओसाड—खी (गा) तुजनीच्या घळीं नदीचे पाणी चारान उगळीं ती पावानी स्थिति

ओसाटा—उ वाच्यानें वाहून आणलेला पाऊस, तुयार (नेहमीं अथ ओगाडे अना प्रयोग) (मि० घेणें)

ओसाटा—उ पडटा 'तंव भीम भगा चहुंकडे। वानल्पा वखाचे ओ(वा)माडे.'—फ ६८३. [स अव+शाट=वख]

ओसाडी—खी ओमाडपण, उजाडी, निश्चिंतता ओसाडीचा लांडगा (भयाण व एकाच स्थलीचा लांडगा)—नेपे रक्षण करण्यास कोणी नाही असा ठिकाणीं नास करण्यास टपून गालेला माणूस

ओसार—पु वाट, ओहडी या अर्थी ओसर पडा

ओसार-रा—उ १ पर वाहून जाणें, कमी होणें, उतर, उतार २ तहकुची, मदी (व्यापार इ० नी), खंड, खाडा, (कि० घेणें, खाणें) [ओसरणें]

ओसार—खी (यु) (वाधकाम) मितीची जाडी असार पडा

ओसावणें—अकि १ कमी होणें २ दृष्टीहीन, अज्ञान होणें 'वंसी दिहे रिहू आसावली। वैरमी ह॥'—सिधु ८१० [स अवसह=अवमाड, दे ओसविज]

ओसीर—वि पडित, विनलागवडीची (जमीन) [ओस]

ओस्तं—न (कों) सावट ओस, ओसट पडा [ओस]

ओटतर—न (व) १ म्हणीचे पारई २ (ल) शेवटचे मूल (हे आईच्या मागे मागे असनें वेळा त्यास म्हणतात) [ओवडा]

ओहट-टी-ट्ट—पुत्री १ ओहोटी, समुद्राच्या पाण्याची तुजनी, भरती उतरणें, चंद्रपूर्वाच्या-विशेषत चंद्राच्या शाकरी जाणें समुद्राचे पाणी वाटल्यानंतर पुन्हा उतरतें दशास ओहोटी म्हणतात २ विराम, उपरम, एडकुची 'मग पावनीं ओहट वेला। देवमास मागौता पतैला।'—सिधु ८८४ [स अव+वट्ट, प्रा ओहट=कमी होणें, न्हास पावणें, हुल० ते ओट्ट=नास]

ओहट्टणें—अकि १ मागे हटवें, कमी होणें २ ओसणें, आडणें, ओहोटी लागणें ३ (ल) उतरती कळा लागणें 'दशास ओहटी लागली' [ओहट]

ओहट्ट-णें—ओडणें पडा

ओहण—न (कों) पयेंतातील ल्हानसा ओवा, प्रवाट, वहाळ, चर्च्या, द्याचा पाड, वर (शेतत पाणी घेण्यासाठी काड लेला) [वाहणें]

ओहदा—उ १ हुदा, (सुलरी दिवा लफरी) अजिमागें व्हान, (रासकारी) नेमणूक २ वर्त०य, टयान, हळ 'पातशाही कडून वेंच घडल जावीं हा ओहोदा आमचा आहे'—दिमता ११३१ [अर उद्दा] • दंगर-ओहदेदार—उ अधिकारी, सत्कारी नोकर, हुदा धारण करणारा, ओकिगर

ओहम-ओम—न विद्युत्प्रतिरोधाच्या एक, विद्युत्प्रति
बध मोजण्याचे मूलमान (हे ओहम नावाच्या जर्मन शास्त्रज्ञाने
सोपून काढले, सन १८८७-१८५४) [इ] •मापक-न विद्युत्
धनामुळे उत्पन्न होणारा प्रतिरोध मोजण्याचे विद्युत्घन -झाको,
ओ. २.१-२६

ओहमा—३. (प्र) वहमा, वहीम, मध्य [अर वहम्, पहा
फा। वहीम]

ओहमाय—स्त्री वधूची आई, बायकोची आई, सामू
[वधू+माय, प्रा वहु+माय]

ओहर—न वधूवर, नवरानररी (मदीन जाडणे) ओवर
पदा 'मिररायया दोधे वधूरें। बरात बाटिली क्मासुरें।
रवागरी बैसिली ओहरें। आपण धुर साररी जाह्ना।'—र
१२८ हे तुळजापुरचे आई तुडया यानेला आहोरांनं येई।
-भोरले माववराय पेसवे (नाटक) [स वधू+वर, प्रा वधूर]

ओहर—३ (कों) १ समुद्राच्या भूतोंचे पाणी जमिनीत
शिरून तयार झालेला न्हा, फासू, पाहरी, पोंडे, पाईड, आन्नात
२ समुद्राचा इतरव गेलेला फाटा

ओहरजना-यात्रा, ओहर-भरणी-णें—भोवरजना-
यात्रा, भरणी पहा

ओहरणें—अकि (प्र) हाणें, भर चालणें १ भरणें (राष्ट्र
चर, जाच इ०) चुपडणें २ (ल) आच्छाटून, मडून हाटणें
(दागदागिते, बखालकार घंगरनीं), दोणें पहा [म आ+उड्+णो]

ओहरता—वि सरळ, नीट -रु १० (१७७ आवी
बरील दीप) [स अव+हर-सर?]

ओहरा—३ (कों) नागर्याचा ताम, तुकडा आरा पदा
ओहया—स्त्री (भि) हयू 'इ उनांनं वागल ओहवा
आगी' = हे एवून वाघाला हयू आलें -भि १० [दे आहृ=
हयें? प्रा ओहस? स उप+हाय?]

ओहळ—३ १ माला, आटा, पन्था, विरपमी, वाहण
'इतर ओहळ आणि भागीरथी। वरकड मच आणि प्रवावती।
-रावि २५ ६८ 'वाघ आणि गाय यानीं एराच ओराळकर
पाणी प्यावे' -नि १०६ २ पर्वतासरील आला व त्याच्यापासून
झालेला न्हा, घटण [स वहु प्रा आहळी=आप द वाट्टी=
एहान प्रवाह, वा प्हाटी, म वाहटी] ओहळ उडून राऊत
होणें-१ षकट पार पन्थावर नग धाडती वनो २ (ल)
आपल्या दितकल्यांना आपले काम झाले म्हणून मग त्याच्यावर
उल्लण •ओघळ-ओह-नोड, दरी-सारी साच-सळण
[आहळ [इ] ओहळींखोडोडी शिरणें-मुटय मुद्रा राहून
भन्नेच बोलो, आहमागाला जाणें

ओहळ—अनि १ शिराणें, वाहणें-टिक्कणें, लक्कणें २
मोठें मोठे होत जाणें (मोठे ड० चें), देज मेल होणें ३ आघटणें
पहा [ओहळ]

ओहळणें—अकि (कों) उलटणें, लपडणें, उलटणें
ओहळी—स्त्री (कों) लग्नाला ओडा, पाट, पापर ओहळ

ओहा—३ गाईम्हारीची-ओरी, काम ओह्हा पहा

ओहार-जना—भोवर-जना पहा

ओहिरी—स्त्री जावरी पहा

ओहो, ओहोहा—उठा आद्यथे वीतुळ, आनंद, आट
वण याचा दौस उठार 'वाहवा! आला! [ध्व]

ओहा—किवि (भि) दूर 'तो ओहो चोराभा गिया'
= ते दूर चरायला गे -भि ९

ओहोवाय—३ (लक्ष्मणी) नमुपिता ओहोमाय-स्त्री
वधू माता ओहोराय प आहामाय हे गड नवन्यांमुलाच्या
मातापितराचाच लावनात

ओहोड, ओहोडणें, आहोदी ओहोड, ओहोडणें,
ओहोण, ओहोण-ण, ओहोरा, ओहोळ-ण-ळी—ओहणें
आरभ होणाऱ्या शब्द ग्यालीं पदा जमि ओहण, आहडणें इ०

ओहोळरुड—३ एहान आण [ओहळ+रुड=भरपाशीं
प्रत्यय]

ओहोळणी—स्त्री (तत्तावरी) आटणी, परकारावर उगड्या
सारखे नेमावयाचे एहान वळ [स अणुडनी, दे पचवळणी,
प्रा ओहाडणी, म ओटणी]

ओळ—स्त्री १ राग पण, माजिना, पक्ति २ एकजनीं
आढलेली रच अथवा जिद्दीची अक्षरांची पक्ति (कि० पाडणें,
ओटणें) ३ दर्ज पश्या चडूनदाराचा पितरा उपयान त्या
मानांनं त्याची प्रत्यनी लासू ज तीन वर्षे झाले त्या वर्षाला शाळ
म्हणतात -माणा १० ४ (ल) सांगें, पद्धत, रीत, ओघ,
दिन्य सम्पत्तयांचा वागणूक त्या रुचिमणी-वृत्त्यापासून जरी
इतिहास पाहिला तरी मुन्ना बहिनी-दादांना एवच ओळ वाग!
-बडकरीवृत्त बडपाया वाचार [म आवलि, आरि, प्रा भोआळी,
गागी जुना आशि=राग] ओळींस येणें-बोवण्याच्या
ओघास कणें प्रवाहात पडणें, सापडणें, पाळी येो

ओळ—स्त्री (प्रा) आडा, पणां, नारन [आडळ]

आळपा—३ (राग) १ दांडी लावणेरी दिना म लाव
रणी कालाची कवडो, वगे, डवली (बाहेर पाणी उपमण्या
साठीं निहा ताक, कडी इ० च डव्यामाठी) पाळ्याची पळी २
लावणारेच पादूचे दिना एकत्री पच, पडी, ओगताडे -पया

ओळखणे, ओळखुंरणे—अभि १ लोंखणे, शोंके घेणे, लंखणे, लोंबकडणे २ पार वेळ लटकण्यासुद्धे रच सावळणे (पायाचे, मानेचे इ०) ३ भारावणे, रगत च्या वजनाने गाली पाकणे—मवि शोंक घेणे, पुढेमागे करणे, हेलकावे देणे [स अवलंबन, प्रा ओलवण, स अवलम्ब का ओळु=उठणे] ओळखवली पाटी—ही आल्याला टांगेली टोपरी, पुरवित देवण्याकरिता शिब्यासारखी वेलेली एक पाटी

ओळख (कुं)या—१ शोका, लोंबण्याची, उलटण्याची रिया, (मि० पणे, मारणे), हेरकावा २ लोंबण्यासाठी आभार (पणे)

ओळकी—ही लहान ओळक, टपली, वेली [ओळक]

ओळख—ही १ परिचय, ज्ञान, माहिती (वस्तु, मनुष्य याविषयी) 'ओळखी जाल्यां मुर्षी काढी'—दिगु ७८ २ आठवण, स्मरण, याद, अभिज्ञान ३ दृष्ट (वस्तु अथवा पदार्थ ओळखण्यासाठी कलेली), ओळखीचे साधन ४ जमीन (कच्चे दारासाठी घेतल्या) 'काणाची ओळख आण, म्हणजे उघार वेतो' [स अवलम्ब, उपलब्ध] ० पटविणे—देणे—उघार घ्याव याचे किंवा पस पारयाचे अमनी येणाराच्या व दणाराच्या ओळखीचा तिसरा माणूस जानीनकादखल पुढे उभा करणे

ओळखण—ही १ खण, चिन्ह ओळख अर्थ ३ पहा (कि० करणे) २ आळखासाठी दिलेली वस्तु (मि० देणे) ३ (व) (मली खोड भोडली या वर्गी) कायमची आठवण (यु) आळखण [न उपलक्षण]

ओळखणे—उक्ति जाणणे म्हणू आपणावरून जण ओळखावे २ माहीत आह असे दाखविणे, स्मरणे, याद असणे [स अवलक्षण, उपलक्षण उपलक्षण, सि ओपाक्षण]

ओळखदेख ओळखपाळख, ओळखमेट—यी ज्ञान, परिचय माहिती, सत्य, ओळख (दाट परिचयाचा अथवा लोंडओळखीचा या दोहोसहि लवतात) 'ओळखीपाळखीची चास माणने आहेत' 'तो मझे ओळखीचा माही की पाळखीचा माही' 'पताची आणि बिठोबादादांची ओळखमेट झाली नव्हती म्हणून माही'—भक्तमयूकेकावली—प्रस्तावना ९ [ओळखणे+देखणे, ओळख द्वि]

ओळखंयणे—खंया—ओळखणे, ओळखवा पहा

ओळखी—चा—वि माहितीचा, परिचयाचा, दाखव अस लेय (मित्र) २ सगळीयस, मित्र परिचित ओळखी देखीचा—पाळखीचा, ओळखयादेख्या—पाळख्या—म्हणू ओळखीचा चोर निचे न सोडी—आपल्या माहितीचा चोर पोरी करताना मागण्या तर तो स्वतः ग होणाऱ्या शिष्या अंतीने

जिवत सोडीत नाही 'आरंगीचा हा ओळखीचा चोर जीव न गोडी अशांपकी कला सोडतो'—भा १७

ओळग—उ ओळक पहा

ओळग—उ आश्रय [स अवलग, प्रा ओलग]

ओळगणा—वि आश्रय घेणारा, चिकण्यारा, सेवक [ओळगणे]

ओळगणे, ओळगणे—अभि ओळग—पणे पहा १ पसून लोंबणे, शोंक घेणे, वेपणे, २ (ल) आश्रय घेणे, चढणे, आरोहण करणे 'कडे तातूंत सुगंध घुमने' भोगोवचारे ओळगे ।'—मुआदि ३७ ७७ 'अशावरी वीर ओळगले ।' ३ धारण जाणे, सवा करणे, रावणे ते ओळगे धारण ।'—दिगु ८८ 'शताच्या गलदायी । ओळगिनी निघेपासी ।' ४ प्रसन हाणे, वस हाणे, वास होणे 'ओळगे दसां धीकळपरा ।'—दाव ४६६ आपण होऊन प्राप्त हाणे 'आणि मुक्तिमुक्तता । पोषेचि ओळगे ।'—बिपु १०७ [स अवलम्ब, प्रा आलग=सेवा करणे, वा ओळगिमु=सेवा करणे]

ओळगणे—घणे, ओळगणे—घणे—उक्ति मिठी मारणे, विळगणे (दिसतून पाण्यासाठी) चिकटणे, (बचित) घटणे, प्रमत्त होणे, आश्रिणे 'तेह देवो कुचपवेताचा घापी । ओळघता होळ जाते आयतुडी ।'—दिगु ५६० [स अवलम्ब, आश्रित]

आळगर—उ (रावा) लहानसा आमळ, लहान तिरपा [ओळ]

ओळगवट—ही सेवकदण 'बां घर्मांची उत्तर वेट । बीं विडीची ओळगवट ॥'—म्ह ११ [स अवलम्ब, प्रा ओळग=सेवा करणे+वट (स हट)]

ओळगा—उ आश्रय ओळग पहा

ओळगावणे—उक्ति धारण जाणे, आश्रय करणे ओळ गावचा परेष्टु । माही झग्रादिका सोसु ॥'—म्ह २६

ओळण—ही (रावा) दिवा वाडकावयाची कडी, दारी इ०, पाखळी, ओलाणी—ओलाणे पहा

ओळण—वळण पहा

ओळणे—अकि १ (काय) एखाद्याकडे ओटला जाणे, वळणे 'ओळखगावरी पयसा ।'—मोआदि ३६ ४८ २ अनुवृत्त होणे, प्रसन्न होणे, प्राप्त हाणे 'वीख म्हणती कोण देवा । माची आम्हां ओळला ॥'—मुसभा १४ १३ २ अनुवृत्त करणे, उप देसणे, वृषा करणे 'एणे श्रीकृष्णने रामदाया सर्व ताप ओळावे ।'—मोमीलस २ ११ 'मच्छिद्राने बोध मोरहासि केला । मोरहा ओळला गयनीप्रवी ।'—ज्ञानद्वगाया प्रस्तावना ४ [वळण]

ओळणे—उक्ति खणे, पासरणे, झरणे 'तेणे धातु आदि रानी । जयत ओळताती ।'—दाव ३२६ [ओळ=राग, प्रवाह]

ओळत—खी (गो) भित (घराची)

ओळदांडी—खी गाडीची आखरी व साटा भावळणाऱ्या आळ्यास पीळ पालून तो पीळ न सुटण्यासाठी त्यात अडकवि लेली दांडी, आवळदाडी [आळा+दाडी]

ओळरणे—अक्रि १ ओळकण्याने पहा २ दाकेपर्यंत लेंबणे (फादी इ०) ३ ओळवा नावाचा विकार होणे [सं अवलंबन, प्रा ओळवण]

ओळंबळणे—अक्रि उचबळणे, उतू जाणे (नदी, माडे इ०)

ओळ्या—पु (गवडी) १ गवड्याचे एक हत्यार, एका दोरीला लावलेले गोल वजन (शिसे, दगड वगैरेचे), हे वजन लेंबकळत ठेवून दोरी स्थिर शाक्यावर सिद्ध होणारा उभा रव (भित सरळ पेंपेत आडे की नाही हे पाहण्यासाठी) २ (व) घ्रास ' त्याला क्हाला माझ्या घरी डेवता, उगीच माझ्या भोवती ओळवा ३ गाडीचा सोल ज्यातून पातो तो भाग ४ • किंवा ओळंबी—खी कां गाय, बेल इ० जवावर अशक झाले असता मानेखाली रफ उतरून जमलेला गोळा किंवा त्यामुळे पडलेला दाब, रफ साखळून झालेला विकार ५ (ल) ठपका, भर्भनेवक सरडपडी —होके ११ [सं अवलंबन—लंबक, प्रा ओळव] ओळंब्यांत असणे—क्षितिजाच्या पातळीशी काट कोनात असणे, लंबरेपैत असणे

ओळंबो—चो—पु (गो) वाळवी, अळबो वाळिवा पहा ' चोप आनिया ओळंबयासी । केवीं एपेईं आभीसी । धीगुड ह्वा असे जयासी । काय करील यवन दुष्ट ॥ ' —मुच १४ २४

ओळसा—पु बळसा, फेरा, वेडा ' कोल्हाळ चुकविला । त्रिगुणाचा ओळसा । ' —भज २२ [बळसा]

ओळा—पु रीत, तन्दा, सिस्त, पदत, मोळा ' हिला काही ओळा नाही, जुमता गोळा आहे ' [ओळ]

ओळा—ओवळा पहा

ओळगर—पु (राजा) ओळगर पहा

ओळारणं—न ओलाणी पहा

ओळी—खी १ (राजा) ओहळ—ळी पहा २ पाण्याचा ल्हानसा पाट, ल्हानसा ओळ्याचे मुकलेले पात्र

ओळीचा—वि विद्रता, कुलीनता, सपवि बगैरेनीं बरो बरी कणारा, समान योग्यतेचा २ सम्य बालीरीतीचा [ओळ]

ओळीया—पु. (माण) तिकड्यास बेल जुण्याकरिता पातलेले लोखंडी कडे ओळवा पहा

औ

औ—चवदावा स्वर. ' औ ' ला एक माना देऊन हे अक्षर काढतात इ स ६ व्या शतकापासून (मदसोर लेख) ' औ ' माढवतो

औकात—द. औकाळ—ळीं—पुखी १ गुचारा, चरितार्थ अवकाळ पहा ' एणेकरून आपला औकात चालत नाही ' —रा १८ ४८ २ निर्वाहसाधन ' त्याचा योगशेम चाळवयासी काही औकात नाही ' —रा १० ३९ [अर औकात् वक्तूचें अव]

औख—चण—(क) औस—वण पहा

औखळ—वि (व) खोडकर अवखळ पहा

औचट—अवचट पहा

औचित—अवचित पहा

औचित—वि उचित, योग्य ' औचित्ता करौनि धरा । मग लेखा येईल ॥ ' —शिगु ६९६ [उचित अप]

औचित्य—न युक्ता, योग्यपणा, उचितपणा, क्षोभण्या सारखे असणे [स]

औसड—जाड—वि मोठे, अगडपब, अवादन्य, विशाल, अवजड पहा

औसड द्रव्य—न अल्पद्रव्य, एक पौष्टिकद्रव्य हे अडपात असते [स]

औजार—न शोड इ०, अवजार पहा [अर औसार]

औजार—पु (गो) उपभाष [अपचार १, अवजार]

औज्यव्य—न उज्वळा, चकचकीतपणा, तेज, चमक, शलाळी [स]

औट—वि १ साहेतीन ' हे औट हात मोटके । ' —झा १३ १२ ' औट हात जुता जाणा । यर सिंगरी बाळगा ॥ ' —तुगा २६९२ २ (योग) साहेतीन मात्रा ' सैसी ते पुडलिनी ।

मोटकी औट बळणी । ' —झा ६ २२३ ' स्तनसहित सिंहासन शोभे औटशीकर । ' —महिपती (राजवाडे १८) [अर्धचतुर्थ—

अट्ट—अट्ट—औट, द आउटि=३॥] • पद—पीट—न (योग) द्विस्त अमिचक्रावरील एक स्थान, त्रिकूट, धीहट, गोल्हाट, औपीठ हीं जीं महाकारणस्थाने आहेत त्यांपैकी एक ' साधुनि

सहस्र दळाच पाट । औटपीठ आणि गोल्हाट । क्रमोनिगा धीहट । आनी उद्भट ब्रह्मस्थाना । ' —एमा ६ १०९ २ काल्हापूर,

तुळजापूर, मात्तापूर हीं तीन व सत्तगुण अर्थ मिळून दवीचीं साहेतीन स्थाने ' नागा औटपीठे ओकारे दर्शना आलीं । ' —सप्त ५ १८ • माप्रा—खी औंकार, प्रणव • घटकाचा

आनेद—पु (साहेतीन घटकाचा म्हाणजे) अल्पकाळ टिकणारे मुख,

आनंद, शंभुगुरुराज्य-घटकांचे, घटी (डी) चें राज्य-
(किरीटी रामराजानें आपल्या अवधामिन्याला सादतीन घटका
राज्य दिल्याच्या गोष्टीवस्तुन अथवा शिराळदेठाच्या गोष्टीवस्तुन)
थोडावळ मिळणारा अधिकार, गुप्त, पाण्यावरच्या बुडबुडा,
शिराळधरी राज्य पहा ओटकी-कें-न उजळणीचा प्रकार,
अवठकी, सादेतीनचे पाडे व त्यांचे कोटक, एकधासु दाभरपथेत
सख्याची सादेतीन पट देणारे कोटक

ओट-पु जळाळलोकशांचा निवा इमारती लाकडांचा दीग,
रास अवठ पहा

ओट-किति बाहर, बाद [६] ओडोर-नि धरावहेरने,
पिरने, बेटच्या उलट (काम) ह्याउस-न वडयर, पडशाळ,
चाकर लोकासाठी बाधलेला स्वतंत्र सोपा [६]

ओटरी-आ अवठी यांचे काम, अधिकार, पदा अव
ठकी पहा

ओट-ओटमर-न १ बेलंगा प्रास न देतां गालेडे दिव
साडे नागरीचे काम एक नागरमर, पुढमर (फि० नागरणे)
२ (ल) (व) एक दात, बावर किंवा त्याची लारी 'ते
गाव यथुन ओटमर आह [ओट]

ओटडे-न (सादेतीन हातांचे) दारी 'बरी बदाची
कौपीन। बहिरास ओटडे ॥'-तुगा ४०२ [ओट]

ओटाची-वि १ ओट (मात्रा) मणील शरी, ओकराच्या
सादेतीन मात्रावैकी शब्दाची अर्धमात्रा 'दवा वृ अवधर। ओटा
विय मात्रसि पर ॥'-शा ११ १०७ २ (ल) माया, आत्र
स्वरूप आउटाविण, आउटाचे अर्धी वपेदि आउट्यात 'आउ
टाविण पदी आरुहण।'-तुगा ४०३५ [ओट]

ओटी-आ १ लाकडां ठाकल्याला गात चौप वसविण्या
साठी पाडलेली आठवी राच (फि० घेणे, गाडणे, करणे) [स
अवठा=साच] २ (ठक) ठककृतीत काशाची किंवा पोलादाची
कलीली मादी -चिज १९१८ (६) जाय अवठी पहा [स
अवठी=खाव, स अवठी=(सोनार धंद) ठसा]

ओटणें-मकि आहटी लागणें ओटणें पहा

ओटी-आ आहोटी पहा

ओठें, ओठडे-ओट पीठ पहा 'तैवी ते निजागें कुड
लिनी। निजली हांती ओठें वळणी ॥'-स्यादि १ ५ २

ओड-(व खान) शेतकामाकरिता निवा वळण्याकरिता
निवित करेला एक मुकडा, भावड

ओड, ओडकें-ओड, ओटकें पहा

ओड-मर-ओट-मर पहा

ओडकचोडक-पु रुदान मुलुचा एक खेळ लातील
गाणेंअसे 'ओडकचोडक दामाह। दामाहचे पचाह। पचाहखोड

साहा। शिरा दाणा कुडकुडी। राजचोडी ब्याली। सोनराणी
प्यारी। अन्धीमन्या दामोर्वचा। हावा उजवा हातच कन्या ॥'

अथे-अरे भाऊ! आपल्या शेतक्या ह्या पोद्यापासून त्या बापावर
जा तयें आपणी जगावें घेऊन राळे, गडू, तीळ आणि हरभरे
बगैरे पिवळीं धान्ये आप त्या शेतात पेर व त्याजवळच्या मळ्यात
गाजरी व आंबा पेर -चिज १० १९१६ अवडकचडक पहा

ओडवारा-अठडवारा पहा

ओडुव-पु (सगीत) (प्र) ओडव पाच स्वर, ओडुव
राग पहा •तान-पाच स्वरांची तान ओडुवत्य-जे दोन स्वर
रागालापाव वज्ये असतील त न घेण्याची दृष्टता ठेवणे •राग-
पु १ ज्या रागात पांच स्वर लागत असून दोन स्वर वज्ये असतात
असा राग २ ज्या रागाच्या आरोहात पाच स्वर व अवरोहांत पाच
स्वर असतात तो •पाडव-पु ज्या रागाच्या आरोहात पाच व
अवरोहात सहा स्वर असतात तो राग •संपूर्ण राग-पु ज्या
रागाच्या आरोहास पाच स्वर व अवरोहास सात स्वर लागतात
असा राग [स ओडव=एक राग]

ओत-न १ भाऊ, शेतकी बगैरे धपाचे साधन जसे-
मळ्याच्या कामाची ओतें-नागर, कुळव, पामर, दातळे, मेंद,
पटारी, काबडे, पिकाव, पद्दार, करवडो, काळवे, छुरे व विळा,
कोयता बगैरे धापरणीचीं साधनें, हातीसाठी ओत धापरण्याची
चाल वेदकालापासूनची आहे सामान्यत नागर, कुळव, पामर
६० जी बेलनीं फित्ताबयाचीं साधनें खास ओत म्हणतात

'ल कता जीव विदानी। काट्टी पाचही खाणी। पडित
आह करणी आठी दाह।'-शा १८ ४५४ 'नागरी दवळी
मग आठतें शेदी।' -उपा १५९७ २ एका नांगरानें नाग
रली न्गरील इतरी जमीन सुमारे ८० विध -विलसन फोड
३ (व) शेतकामाच्या बेलनीं एक जाडी 'आमच्या घरी चार
ओतें आहत' ४-पुन (कों) भेडा-माचा माडाची पोय
कापण्याचा वायता ५ साधन, हत्यार (सोभार, कांसार, कुभार
६० धडाला लाणारे), आयुध, धात्र ६ (राजा) घुघ, टोपळी,
रोवळी, पखा, इ०, वसपान प्रभु जातीत वरातीच्या वेळीं
वायुच्या हातरीवर बरीलपैकी जे साहित्य ठेवतात त्यास ओत
म्हणतात ७ माघे पंचम्याचे जाळे, आवत (धाकर)
ओताचा नागर, ओताचा दैल [स आयुध, आ+मुत=ओडाला
जाणारा, गो आवत] •चालणे-नागर चालू असणे •धरणे-

शेतकाम चालू करणे •भरणे-शेतकीचीं हत्यारे साफसुफ, तयार
करून ठेवणे •सुटणे (पडणे)-काम बंद करणे •करी-पु
नागर धाणार, शेतकरी, बौला •काठी-जी (सामा) ओत,
शेतकीचीं हत्यारे •पट्टी-आ १ प्रत्येक नागरावरील सरकारी
कर (नाण्याबहि असा जादा कर बसवीत) २ रागाच्या

व यावर सकाळ-संध्याकाळ होम वाढवयाचा असतो 'सादोनि वैश्वदेव औपासन । सदा भक्षितो पराश ॥' -कथा १६ ३६ [स]

ओर-पुन १ ऊर, ओर, नदीचा पूर २ खाडीत किंवा नदीच्या पानात आलेली समुद्राची भरती [सं आ+पूर, प्रा भाऊ]

ओर-वि १ अन्य, दुसरा, तक्रिम २ (स) विलक्षण, विचित्र, मजेदार 'ओर आहे धुवा !' 'तुका माऱ्या पेटका ओर न जाणे कोय !' -तुणा ४२१ ३ छान, सुंदर -किवि आंगली, शिवाय [स अंवर-अवर, हि ओर, दे ओर=सुंदर] म्हू० ओर तो ल्याव धीळे बतायेगे, मेरे गनीने तो आव=म्याड मानसाच्या वागण्याबद्दल म्हणतात

ओरंग-न १ सिंहासन, तक्त २ (हि) व्यापारी जिप्रत तयार होण्याचे किंवा एकर मोठ्या प्रमाणात असण्याचे ठिकाण ३ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापारात बसारीना हा शब्द लावीत असत [फा]

ओरत-ओ ओ, पत्नी सरकारी दफतरात व कुणबाळ बोलीत याचा विशेष उपयोग होतो [अर ओरत]

ओरस-उ १ धर्मविधीने रम लावलेल्या स्वर्गीस स्वत पावून झालेला पुत्र, स्वर्गीचे ठायीं स्वर्गीयांनीं उत्पन्न झालेले अपत्य, अस्सल, दत्तकाच्या जलद 'गोधारि । उगीच रहा, होऊ दे पुत ओरसा मान्य ।' -मोसमा ६ ८७ -ओभीष्म १ २२ [स उरस=अस्सल] -वि १ छातीसवर्षी २ स्त्री, असुत [स उरस]

ओरस-ओ (चुकीने) रमाची धायको, पाटाची गळे ओरसचौरस-किवि १ अक्षरचवरास, समोवार, चोहों कडे, चारी बाजूस, आसपास २ लावी-वरीने, उमे-मावळे (क्षेत्रादिकांचे प्रमाण), लांबीने रुंदीस गुपून, आवडवातिऊवा [चौरस हि] 'बोळीस खण ओरस चौरस सात विती हागतो ' 'चवरा ओरस चौरस एक हात कर ' [स चतुरस्र हि]

ओरसपुत्र-उ विवाहित वीरुण्याचीं सतति, धर्मपत्नी पासून स्वत ला झालेला पुत्र ओरस अर्थ १ पदा [सं उरस]

ओर्ध्वदेहिक-न (प्रताविपयींचे) उत्तरकाय-क्रिया, प्रेत साकार -वि उत्तरक्रियेसवर्षी [सं ऊर्ध्व=म्हेंद]

ओल्द-ओ प्रजा अवलद पहा [अर ओल्द]

ओलिया-अवलिया पदा

ओषध-न (अष) औषध १ रोग निवारण करणारा पदार्थ; ओखद दवा, उपाय, ज्याचे सेवनाने रोगनिवृत्ति होते असा शास्त्रशास्त्र, मुळी, काष्ठ पात्र, रस, रसायन, मात्रा १०. २ (छ) कार्यध्दोचे पावन, अर्प, उपाय, हवाज

३ (वाई) दारू (गोमेची-वाराची) 'हवाया मळे भरमराटे । औषधकळा गाजली ॥' -वेसीख ७ ८८ 'मोहित्यांच्या रमांत औषध फार जळले ' ४ (संकेतांने) सोमल, अफू इत्यादि अमरी पदार्थ ० फारपे-औषध रावणे, घेणे, उपाययोजना करणे औषधाला नसणे-औषधापुतेहि नसणे, सपुथत यणे, मुळीच नवणे, अत्यंत अभाव असणे 'त्याच्या घरात पान औषधालाहि नाही' औषधावाचून खोकला जाणे = (ल) अना-यास व्हाय टळणे ० पाणी-न औषध, औषधउपचार, उपाय-योजना (व्यापकपणे) (वि० देणे, घेणे, करणे) [स]

औषधी-ओ १ फळे विकेपर्यंत जीं झाडे जगतात तीं, एक हलाम जणणीं झाडे अन्वेकीं २ (सामा) झाड, वनस्पति, जडीतुणी [स औषधी] -वि औषधसवर्षी गुणदायक, औषधास उपयोगी ० द्रव्य-न औषध किंवा औषधाची वस्तु पदार्थ ० शास्त्र-न वनस्पतींत औषधी गुणधर्म कोणते आहेत ह्याचा विचार करणारे शास्त्र (३) 'मदोरिया मेडिका '

औषधोपचार-उ रोगावर उपचार, उपाय, औषध योजना, दवा (अनेकवचनी प्रयोग) सत्तोपचार पदा [औषध+उपचार]

औषधोपाय-औषधोपचारपदा 'हा दुखणाईत औषधो पाय करून भुदेचा साबडला ' [औषध+उपाय]

औरिणक-वि (चाप) उज्जता देणारे (किरण, १०)

औरस-ओ (कुण) अमावास्या अवस पदा

औरस-१ (झेंय वजन) १६ पौंड २ (गवार्डपाईय), १६ पौंड, गवार्ड तोळे १ औरस=२ जेवणाचे चमचे (टेबलस्पून) २ औरस=१ दाकवा पेरा (वादन म्हास) [३]

औसर-अवसर पदा

औसा-उ पुनारी [दे अउस=पुनारी, स उप+आस]

औसाफ-उ १ लौकिक, कीर्ति 'पशुरामपत यास छत्र पतीनीं मारविले सबब विधासराव यास मारिले ही गोष्ट येदिसे बाची, आमचे पणण्याचे औसाफास योग्य न जाले ' -स ११ ६१२५ २ (हि) गुण लायकी [अर औसाफ वस्फय अत]

औसिक्रम-उ हरणाच्या हणाचा घोडा -अथवा १ १०४

औश-न (इण धायकी) आयुष्य, अजित, जीवनमर्यादा 'औश कते कमि झाले सवार्डे माधवरायाला ।' -देपो ३०३ [स आयुष्य]

औक्षण, औक्षवण-न आरती ओवाळणे, आरती, निराक्षन, आरती वगैरे टेबलेस तबक छिवा लामणदिवा रम कार्यच्या अथवा इतर शुभप्रसंगीं देवाची मूर्ति किंवा ज्याचे मंगलकार्ये असलेल्या त्याच्या तोंडामोवतीं सुवासिनीं ओवाळण्यासाठीं घेतलेले दीपादियुक्त सामूह, घदर दाम्ब

ओवाळण्याची क्रिया, (सामा) ओवाळणे अक्षवाण पहा
'त्या (वृष्ट) बसल्यावर त्याचे सुवासिनी त्रियाकडून ओक्षण
होते'—हेरापुनिवि २६ (क्रि० करणे) आयुष्यवधेक विधि
[स आयुष्य+वात् क्रि० वधेन ?]

औक्षवंत-वान-वि (पुण वायवी) विरायु चिरजीव,
आयुष्यमान, उदह आयुष्याचा (आशीर्वाद) [म आयुष्यवत-
वान्]

अं

अं—मराठी वर्णमालेतील पंधरावे अक्षर अच्या डोक्यावर
टिंब देऊन अ अक्षर बनविण्याची पद्धत फारशी प्राचीन दिसते
नाही गिरनार शिलालेखात टिंब अच्या पुढे आहे इ स ४ थ्या
शतकात अच्या डोक्यावर मुसती लहान रेप दिलेली आढळते

अं—उद्गा तिरस्कार, वैपरी, अविश्वास दाखविणारे उद्गार
वाचक अभ्यय, उ, तुच्छतादर्शक उद्गार

अंSS—उद्गा काय ? पुन्हा सांग या अर्थी

अं—उद्गा ऊ, ओं, पुन्हा सांग यामयी उद्गार, पुन्हा बोल
तर पाहू असा धाक याने दर्शविला जातो

अंऊ—उ १ सख्या, आकडा (१, २, ३ इ०), आल (अक
गणितातील) 'अंके जैसी धुन्ये सय कार्यक्षम, न ती अन्ये.'

—मोवन ६ ३५ २ लुग, चिन्ह, छाप, शिक्षा 'अक तो पडिला
हरिचा भी दास।'—गुणा १३३८ ३ नाटकाचा एक भाग,

कथाभागाला किंवा सविधानकारा विरोध दाखविणार नाहीत
असे जे नाटकाच्या कथानकाचे विभाग त्यांना अक म्हणतात
असे अक चारपासून चारपंधर असतात अलीकडील सुमारे २५
वर्षांतील गद्य-पद्य नाटके तीन अकाची असतात 'हायकुल
नाटकाचा चौथा अक फार बहारीचा आहे'—नाट्य ३१ ४
माही. 'आपार हाकीचिया अकी। हादबिसी कौतुरी।'—झा
१२५ ५ (डोक्याजवळचा) आस सुद्धे व कान यामधील
जागा १ हाग, कलक 'सुत दो। शुदास नसे आतळले न्यसन
अक हा रविला।'—मोसमा ७ ४२ ७ नियतकालिकाचा (वर्त
मानपत्र मासिक इ०) एक भाग, अनुक्रम, सख्या, नंबर.

'साम हकीगत तालचक अगलेमुळे पुढील अकावर ठेवणे
भाप आहे'—विशिस ११४ [स अक (अक=एक करणे,
मोजणे), लं अकम्, मी ओगुदास] ० गणित-न अक किंवा
न्यक सख्या यांचा विचार ज्यांत केलेला असतो ते ह्याच
मास्कृतापर्यायीं याला 'पाटीगणित' असे म्हटले आहे याची पहा

उभारणी सख्येच्या कल्पनेवर असल्यामुळे या शाखाची उत्पत्ति
व्यापाराचे मूळस्वरूप जे विनिमय त्यापासून फार प्राचीन काळी
शाली असावी बीजगणिताच्या (अक्षरगणिताच्या) उलट याचे
पूर्णकणित व अपूर्णकणित असे दोन भाग आहेत यात
वेरीज, नवाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूल, पन, घन
मूल असे आठ प्रकार येतात 'अकगणिती कोट्या काढून नेटि
वास फसविण्याचे दिवस आता राहिले नाहीत'—टि २ ५२३

० गति-खी (हिसोवाचे) आकडे माडण्याची किंवा मोजण्याची
पद्धत ० चक्र-न (ज्योतिष) कालगणना चक्र हें चक्र ५९
वर्षांचे असते या कालगणनेत वर्षारंभ भाद्रपद शु १२ ला समज
तात ६ किंवा ० ज्याच्या शेवटी आहे ते वर्ष गणनेत धरीत
नाहीत मद्रास इलाख्यातील गजम जिल्ह्यातील लोक ओढो किंवा
अक नावाच्या चांदसवत्सरचानुसार वर्ष मानितात—हाको
(अ) २७ ० चालन-न (ज्योतिष) अकाची किंवा गणिती
शेष्टके, सारण्या, निरनिराळ्या काळाना जुळतील असा अकाचा
करक ० जाल-न आकड्याचे कोटक, सारणी, (पंचांगचे गणित
सोपे करण्यासाठी तयार केले) [अक+जाल] ० पट्टी-खी
(कापडाच्या गांठीमधील) कापडाच्या अनुक्रमाची, किंमतीची
किंवा इतर माहितीची चिडी, मीजक आकषी पहा ० पादा-उ
सख्यावरचनेनवर्षी प्रकार (६) परम्पुदेशन [स] ० मोडणी-खी
१ आकडेमोड, हिसोब. २ अक माडण्याची पद्धत (डावीकडून
उजवीकडे किंवा उजवीकडून डावीकडे) ३ बोटे मोडून अक
मोजणे [अक+मोडणी] ० राशि-खी सख्येची मालिका,
ओळ, रकमा (वेरलेझारी) [स] ० लिपी-खी १ सख्या
लेखनपद्धति (आकड्याची-अक्षरांची नव्ह) , आकडे लिहिण्याची
पद्धति, अष्टा लिपीपैकी एक २ ज्यात पाद वर्गेर लिहिले आहेत
असे पुस्तक, उजव्यापैकी पुस्तक [स] ० स्थल-स्थान-न
(अकगणित) आकड्याची जागा 'गणितात अकस्थाने नऊ
आहत' [स]

अंकडा-ढी—सर्वे अर्थी आकडा-ढी पहा

अरुण—न मळणीचीं कणसे, पान्य आरुण पहा 'अरुणा
तुनीं सात कणसे।'—भोंडला

अंरुण-णा-ये—न पायात बांधावयाचे पराक्रमसुचक
ब्रीद (तोडा) एखाद्यास जिंकले अन्या जिंकणारा त्याची
प्रतिमा किंवा नाव आपल्या तोडारार कोरीत अस 'पण
स्वामी निवालेया कुणावरि। तेही अपोस्तोली केली कीर्ति
बोरी। समार बापय तोडरी। अरुण कर्हि।'—हिपु २ ४१

११८ २ ब्रीद, विदद अंरुण-णा-ये पहा [स अरुण]

अंकणकडये—न गाण्याचे पालवर, पुसपद आकणकडेचे

अंकणा—आंकणा पदा

अंरुणी—आखणी, रेव, परी, रण ६० अर्थी आंकणी पदा

अंरुणें—अकि १ (सामान्यतः) एण करणें, मोजणें, छाप मारणें, आरणें, वितरणें 'मी अनगणतें भासे अकिली । ती तव तुम्ही येथे नेते जिकिली । जी मगविरहें बहुत ब्यापिली । ती काय आणाल स्वामिया ॥' -जै १७ ११४ २ रेचा ओढणें, रेखाटणें, नकाशा काढणें, वेतणें, आराखडा काढणें, पणन करणें आंकणें पदा २ योजणें, सक्लन करणें ४ अकिन होणें, वडा होणें 'कामाचे विकिते कोधाचे चिकिले लोणाचे अकिले सवंगावे ॥' -य १११ ५ अकित, स्थापन करणें [स अवन]

अंरुणें—न परावरील धाव्याचा—पाणी जाण्यासाठी केलेश—उतरता भाग [का अकण=पराचा राग]

अंरुंदार—वि गावांतील जमीनीद्वारां काहींचा मालक, सावेदार, तारा भरणात [स अक+का दार]

अंकन—न १ त्ण करणें, मोजणें, आकडे घालणें २ भागवर वैभक्त्याने किंवा नाव दावणें, गोंदणें [स]

अंकनीय—वि किंवा करण्याचे किंवा करण्याजोगें, गणना करण्याचे किंवा करण्याजोगें [स]

अंकुरी—छी कुळीय, कुलग

अंरुसळ, अंरुशाळ—उ १ शोवार, लकसळी पदा २ सोने कमोरीस लावण्याचा दगड 'कां अरुंवि केला मळा । वर कतुचि जाळा अकमळा ।' -हा १८ ४९२ [स अरुं=अक=सोने+शाला=साल अवन+शालाका, तुं का अक्यालिंग=तापांची एक पाटजात ह पूर्वनाचे टाक ठेवीत]

अंकित—वि १ निवृत्त, खुगा केलेले 'का मातापितर मरणें । अकित जे दिवत ॥' -हा १८ ११० २ मर्यादित, सांगितले, ज्याचा माी निवा लागण्याची रीत ठरवून दिगी आहे असा ३ सेवक (अकित=खुगा केलेला राजाच्या सेवकाच्या अगावर काही तरी सेवकपणाचे चिन्ह अगळें त्यावरून), सावेदार, गुलाम 'जो श्रीहरिमजनी हाईल रत । बळिकाळ अकित होय त्याचा ।' तैमा मी सताचा अकित ।' -या १ ६ २० ४ वस आशा उलघन न करणार 'केली मारायणें आपुली अकित । तोचि त्याने हित सर्व जाणें ।' -तुगा ११ सामासक अज्ञाकित=आज्ञेमुमार वापणारा, धर्माकित=यकलेला, नियमाकित, परागकित [स]

अंरिल—स्वाधीन असलेला, सावेदार अकित पदा 'ह स्वामिचे अकिले । भणीनि दडवतें घालेलें ।' -ज १३ 'चारी मुक्ति ज्याच्या दासी होती । त्याचा अकिल मी धीपती, ' -एमा २२ ६९१ [अकणें]

अंरुी—वि १ अकासवर्षी २ अंकारने लिहिलेला, मळित केलेला, याच्या उभट अक्षरी ३ तिथिवाचक अक्षरांनी न लिहिलेला एपावजी केवळ अंकारांनीच लिहिलेले (पत्राग, ६०)

अंरु—रु—उ १ अक पदा २ शिष्य, सेवक 'सा बोला आन होय । तरी व्यासाचा अक न वाढें । ऐसें गावोनि वाढें । उमिरी तेणें ।' -हा १८ १६५८ [अक]

अंरुडें—वि आंकडा असलेले, आकड्यासहित

अंरुर—वि १ कोंभ, मोड (किं० फुटणें, यणें) 'सपूर गगनीर रावळ । तेंगे मरुनी केरा कुरळ ।' -एरुव १६३ २ (ल) मूल, वराड्याचा कोंभ, मोड, वराज 'गगावाईच्या या एका अरुराशिवाय कुणीच वस नव्हता ।' -इ २८ ३ अणूची, टोंक 'कधी हवचिती हरिणपोत श्याकुरी ।' ४ भावी कर्तृत्वाचे चिन्ह (सहान मूलाच्या अगचे=चैत्रा, भाषण ६०) (किं० रिणें) [स]

अंरुरणें—अवि १ कोंभ फुटणें, मोड येणें, उगवणें, प्रगट होणें 'बी शीरसायस आंरुरला । गगनमूर्ती ।' -शिख ४२ 'भाजले तें बीज अरुरेला कदा । न मिलेचि दुषामाजी लेणी ।' -य १४५ २ (ल) अगावर रोमाच उभे राहणें 'त्या महो त्तवेविशेणें अकुरले अंग ।' -रास २ ११२

अंरुरित—वि १ अरुर फुटलेला, उगवलेला २ (ल) रगट घालेला, दिवू लागलेला, प्रादुर्भूत शरीराच्या ठिकाणी दिवू लागलेली (साण्यावस्था, ६०) उदा० अरुरित यौवन=वयांत आलेला—स्त्री [स]

अंकुरा—उ १ हसीत साच्यात भागण्याचें, एका बाजूला आकडीसारखे वाकविलेले हत्तार, हे त्याच्या गडस्थळास टोंकतात टोंकणी ध्वजवज्राचोरोसा । चरणीची सामुद्रिकें देखा ।' -एरुव १ २० ३५० 'हसीत अंकुरा केवडा असतो ।' (धुद वस्तु मोठ्याला आपल्या अकित ठेविते तेव्हा योचितात) =पोडपासा दुष्ट लोकांनी पुष्कळ दुष्ट लोकांवर अमल चालविणें २ आंकडी, अकुरी ३ जैन यतीच्या हातातील एक उपकरण ज्यानें तो दूषपूजकरिता घुसाची पांजे फुलें काढतो ४ दाव, आकलन, मयादा 'निरकुशा कवय ।' =कवीना काहीं घरवय, प्रति बब नयतो ५ गुप्त, शिरपेंच 'जीमान ह्ये सृष्टी । गणेशमान मातिये श्री । चिन्हियल गुणाचे सुगुनी । वरी अकुश खोविला ॥' -मुआदि २३ ७१ [स] ० मारणें—(गें) टोंकणी लावणें, 'ताजेकडच्यान कमलेस काम करुन घेतलों जाल्यार ताका पोतुं पोर्तुन अकुश मात जाय '

अंकुरी—स्त्री आकडी, अकुरा ० रुपया, अंकुरी—अंकुरी—स्त्री, ज्याच्यावर अकुराचा छाप आहे असा रुपया (हा पेढाबाईत चालू होता) 'पगार मेक प्रमाण । श्याचे सुरस अकोरी नाणें ।' -पैमापेंदु ६

अंकोल-ळ—पुकी डोंगरात पाळणारे एक झाड याचे पान एक अगुळ रुंद व पाच सहा अगुळे लाज असून फूल पाढरें असते, कच्चे फळ निळें व पिकलेले लाल रंगाचे असते, झाडाला कटि पुष्कळ असतात कृमी, झुल, विपार (साप, उदोर इ०) यावर औषधि आहे [स अकोट, प्रा अकोल]—न त्याचे फळ याचा रस वाती, विप, पिशाचपीडा, अतिसार इ० चा नाश करतो याचे तेल मंत्र-विद्येतहि उपयोगी पडते

अंख—पु १ अक, आकडा, सख्या, अकणगितातील चिन्ह १ डोक्याचा आख, कपाळाचे गढस्थळ आख पहा [अक]

अंखणपंखण—वि धान्य, कणीस याप्रमाणे चिखलेले १ अखणपखण नक्षेत्रे—मोंडला मसप ४ २५० [अकण दि]

अंखणी-णें—अकणी-णें पहा

अंखी—अकी पहा

अंखोअंख—किवि चित्रीवरील आकडयाप्रमाणे, म्हणजे किंमत कमजास्त न करता, मूळ किंमतीस (विकणे मिंचा विकत घेणे) [अक-आख दि]

अग—न (अप) आग १ शरीर, वृह 'पे अयाचेनि अगसंगे।'—हा १ २१९ 'अगाला वार लागेल, अत जा।' २ अवयव, इन्द्रिय, मान 'अति क्षीणता पावली सर्वे आगे'—दावि २४१ ३ (स) कोणत्याहि गोष्टीचा घटक, विभाग 'हत्ती, रथ घाडेस्वार आणि पायदळ हीं प्राचीन काळीं सैन्याचीं चार अंगे समजली जात असत '४ वाजु दिला दारा अग= (व) दराग्यामागे किंवा जवळ 'आठे आगे पोळती। वगुपरेची।'—शिष्ट ७४८ 'किल्ल्याचे आग भिउनि फिराग हा पळतो कानड्याचा'—ऐपे १८३ 'तुमचे पागेडे भागल्या आगे वेढो दिसते' ४ वेदांग, वैदिक वाक्ययापैकी विशिष्ट अंग

समूहास सज्ञा. उदा० शिक्षा, ज्योतिष, निवृत्त इ ५ एखाद्या कामात असलेला हात, घेतलेला भाग किंवा सव्य 'त्या मसलतीत रामाजीपताचे अग आहे' ६ चोरून मदत दिवा मिलाफ, आश्रय, फुल 'ह्या चोराळा कोतवाळाचे अग आहे' 'ही सासुरीवर भाडते, हिला नवऱ्याचे अग आहे' ७ अधि घान, टिकाण, शरीर, वेद (एखाद्या गुणदोषाचा कर्ता, पात्र) 'ही बोरी ज्याचे भर्मी लागल त्यास मी शासन करीन,' 'त्याच्या अर्गी चित्रकलेचा गुण आहे' ८ (एखाद्या वस्तूचा किंवा कार्याचा) गौण, अप्रधान, भाग उ० विवाहाभ्यास्ये होम हा प्रथान आहे अधविष्ट कर्म अंग होत ९ लुण 'अनुगवान्नी आगे जाणे।—दा ५ १ २२ १० आंतड्याचा शुद्धाराभाहे येणारा भाग, किंवा प्रसूतीनंतर योनीच्या बाहेर येणारा भाग (धामा) शुद्धार 'आर्गी सारी रक्क पुणाच्या छत्री गाजर मुळा। मेवावत्तीचा सळ चालळा'—विश्व १ १३५ ११

विशिष्ट काम करण्याची पात्रता, ताकद, क्षमता, बुद्धि १२ आपल्या वाजूचा माणूस (मोठ्या अधिकारील) पुरस्कर्ता, तरफदारी बरणारा, बडिला 'दरबारात अग असल्यावाचून कार्ये सिद्धीस जात नाहीं' १३ (ज्यो) पूर्वशिक्षितावरील क्रांतिस्वावरचा विदु, अग्र (अस्तलाच्या उत्तर) १४ (संगीत) प्रवधाचा पाटविभाग, रागवाचक स्वरसमुदाय, हे विभाग सहा आहेत—स्वर, विरह पद, तेनक, पाद, ताल १५ (ताल) तालाचे मानानियमाने झालेले कालप्रमाण हीं अंगे सात आहेत—अणु द्रुत, द्रुतविराम, लघु, लघुविराम, गुरु व षट् १६ बौद्ध, चातुर्य, कल 'त्याला गाण्याचे अंग आहे' १७ मगधाच्या पूर्वेचा जुग बगाल देश, सव्याचे मोंघीर, भागलपूर, पूर्णिया इ० जिथे यात येतात याचा उल्लेख अथर्ववेदात आलेला आहे पुढील काळीं शोण, गंगा या नद्यांच्या आसपासचा प्रदेश, कर्णाचे राज्य १८ आचाराम घुनपेकीं एक जैन आगम ग्रंथ १९ स्वत, शुद्ध आंगे असहि प्रयाग भाडळतो 'दीप वाचुनि दिवा लादे। ते आग शुलकाचि की।'—अष्ट ३ २० 'राहोनि शुत धृष्ट-गुम्ने तच्छोध लाविला आंगे।'—मोआदि ३४ १८ २० प्रकार घालाघालीचे आग सार्थी कैस। चारिता विदु न दिसें।'—शिष्ट १००९ 'कारभाराचे सागाचे अंग कैम।'—दा ११ ५ २३—शम (व) कडे उ० 'मितीअग' (वाप्र) ० ओढविणें—आपल्या आगावर घेणें, स्वत पुढें होणें, (एखाद्या कार्यात—कडे) 'आपुणेचि अग तुम्हीं बोडविणें। त्याचे निवारिले महा दुष्ट।' ० काढणें—काढून घेणें—१ स्वत एखाद्या कामातून माघार घेणें, सव्य सोडणें (एखाद्या कामातून) 'मी त्या कामातून आपडे अग काढून घेतले आहे' २ (इ गो) दच कडे 'आग काडप' ० घालणें—१ हात घालणें, मदत करणें, मन घालणें 'या कामात तू जर अग घातलें तर फार सोय होईल' २ दुखामुळे (जमिनीवर पडणें) 'ऐकोनिया आग घाली शुद्धीवरी।'—दा ३ ५ ३० ० घासणें—शीज सोसणें 'पराजण्याचीं प्रामाणिकपणाने अग घासून स्वत ची स्कीम करून कार्यास लागवें'—केल १ २६३ ० घेणें—भरणें—१ रत्न हाणें २ (गो आग घेवप) (कामात) भाग घेणें ० न घेणें—पुढें न सरसावणें, भाग न घेणें ० चढणें—सरदात पडणें, वर्गीत येणें 'जे विधीती नातुडे। ते निपेयाचे अंग चढे।'—एणा ७ ६९ ० चढून घेणें—(व) ताप भरणें, चणें ० चारणें—जोगाचणें—१ अग राखून काम करणें, टाळमगळ करणें, उच्चारपणा करणें 'सन सेवेसी अग चोरी। कृती न पडो तयावरी।' २ शरीराचा भाग आडवित करणें (मार बुडविण्या जाई) 'असा अग चारतोस म्हणून नीट लागत नाहीं' ० अड करणें—(गो 'अग जड करप') एखाद्या कामात

भाग घेण्याचे टाऊ पदाणे •जड जाणें-(गो 'आग जड जावप') अगावर कांय उभा राहणें •झांकणें-लपविणें-स्वतःची बाजू किंवा भाग (कामातील) दाखून, शुभ ठेवणें •झाडणें-साफ नाही म्हणून सांगणें, नाकवून करणें 'आंग झाडिती न मम'. येणें बोले.'-झा १७ ३५२ •टाफणें-१ अशक्त होणें, वाळणें 'आई गेल्यापासून बाळांन अंग टाफले आहे' २ जोरांन वेह जमिनीवर टाकणें ३ विप्राती साठी आर्षे होणें, कसे तरी अस्वास्थ्यत परतणें 'परि आजून केव्हा अंग टाकीन असं मला होतें' •टोकणें-आश्रय करणें 'योगी आग टाकिले योगी।' -अमृ १ २६ •दुर्दण्डिणें-एखाद्या गोष्टीत किंवा व्यवहारात हात किंवा राखणे आदी असे भासविणें •दाखविणें-एखाद्या कामात कौशल्य दाखविणें, फड निवडणें •न दाखविणें-अग असल्याचे स्पष्टिणें, मागे राहणें, जबाबदारी टाळणें (गो आग दाखेना जावप) •देणें-१ मदत करणें, हातभार लावणें २ प्रवृत्त होणें, वळणें 'शुवा अग देऊ नये।' •दोडणें, दुडणें, दुमडणें-(गो 'आग दोडप') अग चोरणें •धरणें-१ टाळणें, शिवावातानें शरीर आखडणें २ रुड होणें, ताकद येणें •मरणें-अपौरुषेयानें शरीर अथवा एखादा अवयव बघिर होणें •मारणें-१ अग चोरणें पहा २ जोरांन अग आत घुमविणें 'मी दाटीवून अग मारले' •मुरडणें-मुरडणें, मागे पहात दिवा खाने जाणें, ठमक्याने जाणें, 'नवी साडी नेसून पोर पदा कडी अग मुरडीत घालली आहे' •मोडून काम करणें-अपणें, भ्रम करणें, अतिशय मेहनत करणें, निराकडे न पाहता काम करणें, जीव पाखडून काम करणें •मोडून येणें-तापानें अगावर काटा येणें, वणकणणें, कसकसणें 'तुजपरि अविलंब आग मोडून आले।' -साहू ३ ५७ •येणें-(गो 'आग येवप') १ उठून होणें २ प्रवृत्ति समर्थी शुभाग बाहेर येणें •रस्तण करणें, राखणें-चांछविणें-अग चोरणें, आपला बचाव करणें 'यश रस्तावे न आग रेंवाही।' •मोडयोग १० ६१ 'वत्से भीमं एकं काय करावे' न अग राखणें १-मोमीष्म ३ ४ •सावरणें-१ तोल सावरणें २ गेलेली ताकद पुन्हा मिळविणें, पूर्व स्थितीवर येणें •सोडणें-(गो 'आग सोडप') खगत जाणें •हलकें होणें-(गो आग ल्हव जावप) हास्ये वाटणें, (जबाबदारीतून) मोडले झाल्याबद्दल समाधान वाटणें •अंगा-न आत्म होणा २ बाय-खांपाघारचें-(बायकी) (ल) दागदागिने-खालची, खालची बायको-श्री राख, वपत्री-खाली घालणें-स्वतःच्या चेंनीसाठी अथवा उपभोगासाठी राखणें (देखा, पाळी, ६०) •खाली पडणें-१ सवयीचे होणें २ अंग

येणें, रतिगुण येणें-येणें-चा आंकडा होणें-आंकडीने घेऊन येणें, अग वाकडे होणें-चा आळापिळा करणें-१ अग पिळवटणें, आळेपिळे येणें २ अतिशय धम करणें-चा खडाणा करणें-(व) सताप करून घेणें-चा खुर्दी होणें-(धमानें) अतिशय धमानें अग ठगकणें, गलितगानें होणें, मग के दिले होणें-चा हुरपळा-भडपा होणें-अंग अतिशय तापणें (तापानें, संतापानें), राही होणें, आग होणें-ची आग-लाहणी-होळी होणें-रागानें, संतापानें अगाची आग होणें-ची चौघडी करणें-१ शरीराच्या चार घट्या करणें (बोंबान्याच्या कमरतीत) २ सर्व अंग पोटाशी घेऊन निवडणें (घडी, ताप ६० मुखें)-ची लाही होणें-अंगाचा हुरपळा होणें पहा १ उन्हाने अतिशय अग तापणें, काहिली होणें, भडपा होणें २ अतिशय संताप येणें (जोषळा ६० धान्याची भाजून लाही होते त्याप्रमाणें), 'तें तिजला खपले नाही।' अगाची झाली साडी।' -विक् १७ •ची लाही करणें-सतापविणें, तिजविणें, भाभणें, जाचणें-चें आंघरूण करणें-स्वतःबद्दलची काळजी सोडून सर्व प्रचाराच्या सकाळांन तोंड देणें, एखाद्याचे काम करण्यासाठी स्वतःच्या जीविताची पर्वा न करणें 'त्याचे लग्न व्हावें म्हणून म्या अगाचे अपकण केले तरी त्याने त्याचा काही उपकार मानला नाही' •चें आंघरूण होणें-(तापामुळे) अराचता येणें, उखणीस येणें, मरगळीस येणें-चें कातडे काढून जोडा शिवणें-(एखाद्याविषयी) अतिशय वृत्तज्ञता, आदरुद्धि दाखविणें-चें पकडे काढणें-(सांखाचे चुकडे करून काढणें)जोरांन वेदम मारणें, अगाची सालरी काडणें-चें-चा तिलपापड होणें-रागानें शरीराची लाही होणें 'मी दहाच्या तोंडन ऐकल आणि साक्या अगाचा असा तिलपापड सालरी सी सांगता पुरवत नाही' -मोर १५ •चें घुडके उडविणें-(शरीराच्या) लवटन्या काढणें, वेदा-मंडा करणें, फार सोडणें 'त्या बंदमाथानें त्याच्या अगाचे गुप्तत घुडके उडविले' •चें पाणी करणें-होणें-अतिशय धम करणें (त्यामुळे अगास पाणी, घाम येणें) 'अगचें पाणी वरूनच या हतभारया आयुष्याचे दिवस मजाल सोटेले पाहिजेत' -पाण्ड ११ •च्या चिंच्या करणें-१ (व) अग मोरखडणें २ प्राप्त येणें अंगात माग शिरणें-शरीरांत अतिशय क्रोधाचा संचार होणें (माग हा फार क्रूर समजला जातो यावरून)-त येणें-चारे शिरणें-१ मृतसंचार होणें २ अति उत्कृष्टतेन काम करणें-त शीळकळा येणें-(माण) अंगांत देव येणें, वारें येणें-निपाळा-बाहेर-डाकणें-झांकणें-सोडणें-झिडकाविणें-(कामधदा, जबाबदारी) सोडून देणें, मान्यावर, अंगावर न घेणें, 'पेशव्यांनी आम्हाला आगाबाहेर

टाकरे आहे । -अस्तभा २८ -गिराले करण-अगावाहेर
टाकणे पडा -रोरोर होणे, -त वसणे-एखादा कपडा
अगारा बरोबर घमणे, टीकू होणे, वेताचा होणे, -ला लावणे-
१ अगाला तेल वंगरे चोपडणे 'नवी नवरी म्हणून अगाला
लवणी म्हाटे, नाही ।' -ज्ञापू २ वाळवणीचे अंग रगडणे,
चोळणे (पजा) -घर असणे-होणे-एका कुशीवर निजणे,
पडून राहणे -घर कांटा उभा राहणे-भीतीने भिंता आन
दाने भंग रोमांचित होणे 'वृत्तधर्मे आला सर्वांगी आमुच्या
पडा काटा ।' -मोसणे १८१ -घर काढणे-आजार बघीर
सोसणे -घर कोसळणे-कोसळून पडणे-ओघळणे-१
रागाने एखाद्याच्या अगावर चालून जाणे, पडणे २ सकट
आपत्ति बंगरे सुदरणे, जबाबदारी येणे, आपत्तीत सापडणे -घर
शाण किया गोणी देणे-(व) भगावर जोखीम भिंता
जबाबदारी येणे -घर घेऊन-स्वतः कर जबाबदारी घेऊन,
आपत्ती म्हणून, वैचार घेऊन (किं० करणे, घालणे, सांगणे, पुढेणे,
निवारणे) -घर घेणे-१ मुलास व्याख्यास पणे, देणे, यान
द्वारे २ स्वतः कर जबाबदारी पणे ३ आपला म्हणणे, अतिशय
मीति दाखविणे -घर तुटणे-तुटून पडणे-हडा करणे,
धावून जाणे, एकदम चालून जाणे -घर देणे-आमिनकी भिंता
गहाण न घेता वैयक्तिक जबाबदारीवर कर्न घरे देणे -घर
देणे-चांधणे-भरणे-पोसणे-करणे इ०-स्वतः च्या जबाब
दारी-साधन-सचवावर देणे, वागणे बंगरे -घर पडणे-येणे-
१ शिरावर पडणे, विवर्तितमका हाईल म्हणून जा माल खरदी कला
तो अडीअडचणीमुळे, भाव उत्तरत्यामुळे आपल्याजवळ पडून
राहणे, ताटा भरून दण्याची जाखीमदारी अगावर भणे २
गळपात येणे, एखादा धदा अगार फाम करण्यास भाग पडणे
३ रागाने चालून जाणे, वसतून अगावर येणे ४ हडा करणे,
चालून येणे -घर पिणे खाणे-(मुलांने) स्तनप्राशन करणे,
स्तनप्राशन करण्याइतके लहान असणे -घर शेकणे-ताटा
हाणे (व्यापारात), वूट येणे (स्पर्धे, व्यवहार, इ० ची), कुमाड
येणे -घरचे-वि दूध पिणारे (मुल) -घरचे जाणे-
(वायकी) महिन्याच्या महिन्यास तहण वीच्या शरीररुग्ण असे
दूषित रक्त काहेर जाते तसे अवळी आजू लागणे, धुपगी रोप
होणे -घरचे तोडणे-तान्हा मुलांचे आगावर पिणे बंद करणे
-घरून घारा जाणे-अर्धगवायू हाणे 'भूतपिपाग्य लागते।
अगावरून घारे मेडे ।' -घर ३ ७५५ -स घुलल्या लागणे-
मत्सराने भिंता सतापाने दिवता-निळा हाणे, निरव्या लागणे,
अतिशय राग येणे -म झायणे-(व) अगास स्पर्श करणे,
पडणे -स झुंम्या येणे वातादि विचारांमुळे अगाला एक प्रका
रची बधिरता येणे -स पसते येणे-अगाला बरोबर बसेल

असे होणे (कपडा इ०) 'नोकरलोकाच्या अगास बसते येतील
असे पोपास करण्यात यावत' -खानगीतील नोकराचे पोपास
(बडोदे) ७ -स-अंगी-येणे-१ व्यापारात वूड येणे, चुक-
सान होणे, टाकर वसणे 'मिरच्याचा व्यापार अगास आला'
२ अगात बाणणे 'मराठीच्या अंगी आलेली क्षीणता क्षणमात्रहि
झाकली जाणार नाही' -नि -स येणे-होणे-अगाबरोबर
होणे -स-आगी-लागणे-१ पुष्टिकारक होणे, लूट हाणे
२ एखादा दोष भिंता गुन्हा अगावर शाबीत होणे, लागू होणे
'तसे न करिता चोरी । आगी लागे ।' -दा ६ १ ७२ ३ तोटा
सोसावा लागणे, टाकर वसणे, अगावर शेकणे -स लावणे-
१ (वायकी) स्वानाच्या अगोदर तेल व हळद अगाला लावणे,
चाळणे २ वाळविणीच्या अगाला तेल लावणे -स लावणे-
लादणे-चिकटविणे, शाबीत करणे (गुन्हा, अपराध) अंगी-
याने आराम होणार वात्र -असणे-जवळ, पदरी असणे, ठायीं
असणे 'हा दोष माझ्या अंगी नाही' -आणणे-१ आपल्या
वर घेणे, तावा घेणे २ आपल्या ठिकाणी असू देणे, स्वाधीन
राखणे 'हा गुण अंगी आणण्याचा प्रयत्न कर' ३ आद-
ळणे-अगास चिकटणे, कोसळणे 'अंगी आदळतो शोक'
-दावि ४२३ अंगी(एका अंगी)-अंगे-उणा-वि १ आई-
बाप मेलेला, पोरका, विधवा, विधुर २ अंगी, लुळा, कमीपणा
असलेला, एसा पायाने लपडा, ३ (ल) सळ, ताड नसलेला,
उणेपणा असलेला, कमचोर बाजू असलेला, लुच्चा, जाणून
उठून गपरापी म्ह० अंगी उणा तर जाण खाणाखणाच्याला
आपला कमीपणा डाकूक आहे तो एसाची टीका आपल्याला
चिकटून पतते ० रिाळणे-नरीरात भिनणे ० सुमारणे-भूत
लागेणे, अवसर येणे 'आणि आगी घुमारिले' -दावि १५६
-चा उतारा-वि अगोवरून आघाटून दिलेला, काढून टाकलेला
जितस (वात्र, अल्फार इ०) 'तुसे आगीचा उतारा । तो मज
देई गा दावारा ।' -अन ४० -ची सावली करणे-(स्वतः
चा) आधम दणे मासुलिये आगीची सावली । अदोरात करुनि
तया रक्षी ।' -जिरणे-सराचाचे हाणे, मुरणे -ताटा भरणे-
गर्वित होणे 'अंगी भरण्यास ताटा । बळगी न ये जैसा तुटा ।'
-तुटणे-असत हाणे, वाळणे, राड हाणे (मुल) -नसणे-
१ जावोने अनुभव, माहिता नसणे २ स्वतः चा नसणे, गूळचा
नसणे इतमा उद्धटपणा त्याच्या अंगी नाही' -पडणे-१
सहाय पडपात करणे हा अविद्येचा अंगी पड' -अमु ६ ६
२ राख हाणे अंगी मुरणे पडा -फुटणे-१ लूट हाणे, गुप्त
पिनी इ०) -घसणे-मुगम अगणे, एवय हाणे -विन्हाड
देणे-करणे-शरीरान घारा देणे, हदयात, -त करण्यात

वाङ्मये, आशा देणे (दुर्गुण, पापवाग्मा ६० वा) -मादास टेवण-वण-वण-वण हे वाङ्मयी शरीराच स्वल्प, काति, भरदार
 मारणें-आळशी वणे. - (मादास) भरणें-वृद्ध होणे 'पगाद' दासवितात तर अ-छाडी-वाधा-वृद्धी हे रचना, वाचणी
 -मिरच्या, कुयले, लागणें-होवणें- (एखाद्याने मने काढले) दागवितात. •काडू-दू-ट्या-वि अगकाटणारा, पळुपुढपा,
 अगता) रागाचें जणवणें -मुरणें-१ स्वयंरीचा होणे २ हाडी जवावदारी टाडून निवृत्त पाहणारा (तकट, अडकणी असताना),
 दिरणें, शरीरात (ताप) भिनये ३ जिरणें, वाहर नयेणें (दवी), काम चुटार, माफार पेणारा [अगकाटणें] •काट्ये-न दावी
 गा र) -येणें-अगत मुनाचा सचार दाणे, अपसर येणे, मृत रावा लुडवणारा, मळपाठवणारा, वृताता [रा] •मडाडी-उ पोटा
 वाधा हाणे 'सुन येत त्याचे आंगी आला बोलें.' -राजदारी) शील मिहू, विर्या, (चोगटवा, पते ६० खळात) मिहवा तोटा
 • ११ -लागणें-अप पचणें, लट्ट हाणे 'त्याच्या अंगी अग अगता आपणव त्याच्या काटवें खळणें, म्हणजे आपाच एक
 लागले' -वाजणें (वाचणें) अगत मिरणें, घोषण 'थार इतिप मिहू आहो अंगे मागणे •ग्रह-उ आचक, पेडका, गळा
 पण अंगी वाजे नाता' -दावि १५ अंगी-वै-१ स्वत, [येणें [रा] •चपळाई-चापलय-कान भगातील चपळपणा,
 जातले म्हू •अंगे वणें ते कास । पदरी अस तो दान । स्वत गिद चापन्य •चुवाळ-र-रू, -चोर-वि कानात
 'अंगे करितानी चापण । दोषे जण मिळोनी.' -एषा ७ ५७८ वृत्राई करणारा, मनाचापून, नडने काम न करणारा 'अगचोर
 'अंगे धाव कार्यासमान ।' -स्व १६ १०४ २ च्या वर्तणे, वागीर-पुढें पेव वणें फुटले. •मन्निप्रसमाज मेळापु १३
 मात (प्रतिनिधि) दादा अग वयनी सोयरी अंगें, आंगें- ११२१ •छापा-नी १ अगाची सावली २ (र) आध्रय
 शम जवळ, धानुस 'पाण्याचा ता-या वापुचे आंगे होता' 'तव वपु-पिटीचें लिग । जे निगमपणाचा पताग । जिये जयाचिनि
 -बाळ २ ६८ म्हू • १ अंगी (मास्या ६०) का साता नेल्या हें जा । अगच्छाया ।' -हा १७ ४६ •छेद-विच्छेद-भी
 आहत = काय (मी) आळशी आहे, का मासा धदा काय शरीराचा एखादा अवयव कावणें [स] •ज-वि नगापासून
 मासा मारीत वमण्याचा आहू २ आणी अगावर तर घेतली झालेला -उ स्वत चा पुत्र, मुलगा, भोरस •जा-भी वपुवरी
 सिगावर-सहसासहरी, आगाऊ न द्रवितां एखादी गोष्ट अग •जड-वि जड शरीराचा, लट्ट, पोपडा, अगवच, मद,
 धर देउन पडली असता, आहवा जाली असता ती करणे आळशी •जुड-भी मल्लपुत्र, कुस्ती, घणपट [स अगभुज
 (बैलाच्या सिगाच्या टप्प्यात काणी आला तर तो त्याला सिगावर •जुभ-जुड] •जोर-उ अपपळ, शरीराची ताकद, शक्ति
 पण्याला कमी करीत नाही वावरून, आगता मिळालेला कायदा (असे धेरापुत्री समास मारी भाषेन पुढळ साने आहत
 करून पणें हा अर्थ) ३ अगापशा पोंगा माडा, अगापसा बोंगा, [उ अग-मगा जोग] •ज्ञाप-भी वेदान्यापरी कोणी एखादा पैमारी
 काटे जाली सोंगा- (शरीरापेक्षा मोटपणा वायना हणवपाचा झपाणीत मारला गल्यास त्याला तात्पुरती मृतमाती देण्याची नी
 पुढचा भाग माडा) प-यापक्षा जास्त वायसतेची पेट मारणें चाल हातीं तास म्हणत टग लोकात, त्यांनी मारलेल्याला तात्पुरती
 सामापड •अग, आगप्रत-वि विष्टू पृष्टू, अलग अलग, मृतमाती देण्याची पणत, पुढे त्या मुलाला स्वकीने नीट रूपवून
 इक्षमवार, प्रत्येकी •अक्षार-उ (प्र) अगोक्षार १ (काव्य) देवोत [अग+आपण-वि-यावणे] •अंश-उ शरीराचा तोल, कल
 शरीराची, देहाची मुकतात २ तीपांत स्थान करणें, तीर्थस्थान, [अग+अंश] •होळ-उ (काव्य) छातीवरील वडाचा लाव
 वटगुडि ३ (योग) पागतील आतडी तीळपुन वडहे काडून अगरेखा •ठसा-ठाण-टेवण-उतनी अगाची टेवण, अग
 स्वच्छ करणे, धोती धुीपुनी [अग+अक्षार] •उधार-वि दानी 'गीमा ऐसा अगदना । मासिजे हरी दिसवसे ।' -मुसभा ६
 अगावर दिलेले, कडले (कन, उधारी), स्वत च्या पतीवर कलेनी १५२ २ (स) वळ, सैन्य -होके १ •ठोळा-ळी-उ भी
 उधारी •ओलाचें-न (न) निच्यात पाणी सांठविण्याची हाताच्या किंवा पायाच्या पोटात पाळावयाचे एक वटें, वेडणें
 शक्ति आहे असें शेत जमीन, उन्हाळ्यात पाणी न देता (मरळ्यात खिया व मुले बहूपा चापलात) [अग्र] •तुक-
 हिच्यापुन पीक काडणत •र-उ शरीरास कप मुणें, थर न अगाचें वजन तरी लाहाचें आमुक । न तोहिताचि कनक ।
 वाप होणे [स] •कल-उ शरीराचा तोल वाक [स] •उ-अगकाटणी-भी (काव्य) आसिगन मित्री, वडड 'परस्पर कले जसे देखा परितें तणे । -जा १७ ११६ [अग+तुक] •तोळ
 अगवळी हाता । आनदिली उभयती ।' -मोल [अग+क व-उ अगकाटणी पडा •ठाण-न शरीरासहस्र साधन, चिंतल
 वळें] •वट-उ शारीरिक भ्रम [स] •धट्टा-भी शरीराचे कसर कवच 'गोधापुढे पाळितो हल्ली । अगापणें बाधिली ।'
 देव, काति सुसमुपतिपणा (निरागावस्थेन) •पाप ३२ ६५ •व्याने-वै-किवि (अगवच वाची वृत्तीया)
 अगवापा, अगवृष्टि, शरीराचा वापा, टेवण (अगवट-वोट- प्रतिनिधि म्हणून, एखादा करिता, एखाद्याच्या नावानें-सक-आप
 याचें, मार्गदर्शकत्वासाठी, वतीने 'मला न फावल्यास मी

आपल्या अगत्वाने दुसरा कोणी पाठवीन ' ०दृष्ट-वि १ अगास
 पट्ट वसणारे, दाटणारे २ दृढ, बळकट ' आत्यविपरी आतुवट ।
 साधन जे आगदत्त ॥ ' -शा १६ ४५ -उ (कर्ना) अगर
 ख्याच्या आत घालावयाची कोपरी [स अग+दृढ] ०देष्या-
 वि प्रत्यक्ष शेत वसणारा शेतकरी, शारीरिक श्रम करणारा पक्ष
 ०देघता-की उपदेवता (कर्मातील जी मुख्य देवता तिच्या
 अगभूत असणारी) २ (ल) सेवक, चाकर, भोंवतालची घडली
 [स] ०धट्ट-वि उदट, असभ्य, शिरजोर [अग+धुट्ट]
 ०ध(धि) टाई-की १ केवळ शारीरिक बळ, पातळी बळ,
 शक्ति (चातुर्य, सुक्ति याच्या विकृष्ट) २ रातगी जुलूम, आग
 मदीं ०धार-आगधार पहा ०धुणें-न १ (वायवी) म्यान,
 अघोळ २ (व) न्हाणीघर ०न्यास ३ देवताभ्यापनेच्या वेळी,
 धर्मविधि करतांना निरनिराळे मन म्हुणून देवतेच्या प्रतिमेला ६
 किंवा १६ स्थानीं स्पर्श करायच्या विधि सध्या बरे कर
 तांना स्वतःच्या शरीराच्या निरनिराळ्या स्थानीं स्पर्श करायची
 कर्म [स] ०परिचरित-न उलटें करणे (शरीर इ०), एका
 बाजूवरून दुसऱ्या बाजूला वळणे ' आपादमासीं रायन । भाद्रपद
 मासीं अगपरिवर्तन । कार्तिकी उद्योपन । ' [स] ०पात-उ
 १ शरीराचा न्हास, लुकडेपणा, क्षीणता २ (कन्यावरून) स्वतःचा
 खालीलोढून घेणे ३ शरीरास किंवा एखाद्या अवयवास पक्षपात
 होणे ४ अग बाहेर येणे (मुखद्विषाचा भाग) [स] ०पांथी-
 न्हास करत बाटा, सक्तीच्या व्यवहारात सावधानीने आपली ।
 सारकत ठेवली असता सावकाशीचे पायीहून निराळी सरस्तीसवधे
 जी त्याची नफ्याची पाथी असते ती २ अगपात्रा [अग+
 पक्ती] ०पिळा-मोड-उ अगादिक पिळणे, आळस आला
 असता किंवा भूतमचारांमुळे अगास दिले जाणारे आळेपिळे,
 आळेपेकिळेवेळे, तापाने अग कसरमणे ०पीडा-वाघा-की
 नैसर्गिक त्रिकार, शरीराम जळेली व्याधि किंवा रोग (भूत
 पीडेच्या उलट) [स] ०प्रत्यंग-न अवयवामुक्त शरीर
 पूर्ण शरीर [न] ०प्रस्थान-न प्रत्यक्ष प्रवासान निपण्यापूर्वी
 एखादा शुभ मुहूर्त सांगण्यासाठीं आपले घर सोहून जवळपास
 दुसऱ्याच्या घरी स्वतः रहावयाम जाणे [न] ०घल-न शारी
 रिक क्षति, ताकद, अगधर्माई ' अवनीतीनें बर्तो नये । मांग
 वळे । ' -ना २ २० [स] ०वांघा-उ शरीरा पे ठेवण
 ०भंग-उ १ अगाने सापे धरणे, अवास्तव्या दाटणे २ अग
 विशेष, शरीराचे निरनिराळे चाळे, हावभाव, चंग अगभंग बहु
 दाखितो रंगी । रामरंग मुखमिथु तरंगी । ' ०भंगघात-उ अगभंग
 रोग, व्यासुळे हा रोग होतो तो पानदोव ०भर-भार-निवि
 शरीराच्यादनापुरते (पक्ष) ' अगमर वन्न, पाटभर अन्न '
 -उ (ल) सन्न, जोर ' एन्हीं प्राप्ते मर्ताने । वातवि

भागभरे । ' -शा १२ ३१८ ०भर होणे- (ना) १ फजिती
 उडणे २ भार होणे ०भा-की अगकाति ' अगमा विलोकिता
 तटस्थ जाहली सभा । ' - (अनंत) सीतास्वयंवर ८९ ०भूत-
 वि एखाद्या वस्तूचा भाग, अंश, अवलंबी, समाविष्ट, तदत-
 गैत, सगळीं, आधारी ' सीमतपूजन हे विवाहाचे अगभूत
 होय ' ' उवराच्या अगभूत गृहचि असलेच ' [स] ०मर्दन-
 न अग रगडणे, चपी, मारिहा [स] ०मर्दाई-मर्दी-की
 पौष्ट, शक्ति, केवळ शारीरिक बळ, अगघटाई [स अग+
 फा मर्दी=पौरुष] ०मस्ती-पाशवी शक्ति, दाडगाई, उदटपणा
 [स अग+फा मस्ती=दाडगाई] ०मार्दव-न शरीराचा
 नाजुरपणा [स] ०मास-न (व्यापकपणे) शरीर या अर्थी
 ' मासें अगमास दुखते ' तिचे अगमास शेकळे पाहिजे ०मेह
 नत की शारीरिक श्रम, प्रत्यक्ष कष्ट [स अग+अर मिहून=
 श्रम, कष्ट] ०मेहनती-त्या-वि शारीरिक कष्ट करून पोटा
 भरणारा, बऱ्याच, पोषारीच्या उलट २ स्वतः शेत कमणारा,
 शेतकरी ०मेळ-उ अगसंग, सवध ' तिचेचिनि अगमेळे । '
 -विषु १ १०३ [अग+मिळणे] ०मोड-की अतिशय मेह
 नत करणे, कष्ट करणे, सत्ता मेहनत ०मोडा-उ, १ आळेपिळे
 (आळस पाटविण्यासाठी) (कि० देणे) ' नित्रेने व्यापिली
 काया । आळस आगमोडे जायवा । ' -ना १८ १२ २ ताप
 मर्यापूरी अग कसरमणे, अग मोडून घेणे (अव) अगमोडे
 ' अगमोडे येऊ लागले ' [अग+मोडणे, व अगमोडा]
 ०मप्टी-रचना-की शरीराचा भाषा, ठेवण [स] ०रस-
 उ वनस्पतीच्या पानाचा, पाणी न घालता काढलेला रस, आप
 रस पहा [स] ०राट्या-वि अग राटून काम करणारा
 (आळमामुळे, अप्रमाणिकपणाने), अगचोर, गुगार ०राग-
 उ १ गुगरी उडणे, उगी, लेप, कोपडण ' श्रमचमाने रंगि
 वीराचा अगाराय पसरला । ' -उपु नाटक २१ २ उगीचे हल्य
 (अगत्रा, केदार, इ०) [स] ०रेटा-उ अगाने दिलेला,
 शरीराने दिलेला धरुफा, डोसा ' गाडपास अगरेटा द म्हुणजे
 चालता हाईले ' [अगभरेजे] ०रेटाई-की अगाची धरुफा
 रुक्मी, मस्ती, टांमेदाशी, अगधर्माई ०रोग-उ शरीरास होणारा
 स्वाभाविक रोग (पिशाचव्याधेने किंवा दवतापराधाने न
 होणारा) ०रुग-वि १ (जात, भेदा, नाकरी इ० सवधाने)
 उडलेला, गरमी, तबख अमलेला २ त्रिदायाचा, ज्वरच्या,
 -उ १ नातेपार्दक, रनेई दुसा विना तरी विरोचा । तो
 आमुचा अगग जाण । ' -क्या २ ६ ८८ ' अवचे अगलग
 गुते बघिवले कीर । ' -गुग ३१० २ समागम ' सताचनि
 अगल्ये । पापाते जिण्ये गेपे । ' -ना १०, १०० ३ आश्रय,
 साहाय्य ' परब्रह्मचिनि अगल्ये । यष्ट्यां कार्यं माया कर्मलाग । '

-विठ ११ १६ 'दवा मदराचेनि अगणें' । -शा ११ २५७ वारा के वेगळे । कोणाही तिया भरलें गगन गिळें । महाकालेति
 ०लट-लोड-घटा-घटा-री ५ शरीराची ठेवण, काति, सळें । ३। गवत असे' -शा ११ ८०४ ०वला-वि जवळचा,
 तेज अगराडी पहा 'तेची अपलज गोरी आना' 'मासी' अगुन स्वाधीन ०वला-(शाडाचे) साल, पाता, रोदा
 आगलट त्यावेळी कांडीती फातळ होती' -रवि ११ ८२०८ 'अथोकाचे अगणें । चपटिले वृद्धि जितें ।' -शा ११ ४१४
 [३] अगयति, या अगयट्टी-अगलट दिवा अगलोणें] ०लट-०वसे-न रूप' -अवधो ०वख-न १ उपरणें, उत्तरीय,
 पेणें-स्वत होउन जबाबदारी पक्कणें ०लट येणें-१ अगण उपवष 'गुगया अगयप्रान्ति' तो पठाकाहर पडला २
 चिकटणें, तोटपात येणें २ अगला चिकटणें, घाःसुनी काणें ग्याडी (गोगाया) [ग] ३ (र) प्रेमपात्र, ठेवलेली स्त्री,
 सोडी काणें (अगयट जां अमाहि प्रयोग आगळो) गे १, उपखी [अना+उपखी=आगावखि-आगोख अस
 ०लीन-वि अगात मुरलेचें, शरीरात गुप्त अगणें २ 'गदें' हा पद वगळ आह वख (कपडा) शरीराचा काही तवष
 जेमें दोषा । अपलीना ।' -शा १६ ४० ०लेणे-न अगावरसा, नाही अने राववाड म्हणतात-आन १८३२] 'गला तर जों
 दाहिना, अलकार 'माना अलवार अपलेणें' । -ता २ ५ अठारें आह वीं ल' वळवण सावीरी शाळेच्या एका मास्त
 ०लोड-१ अगलट पहा २ आभार अगावें वजन, पवन रास सकाळची शाळा अगण शाळेतील विद्यार्थी त्याच्या आप
 'मन्याची वाहती वरुनि मांड । गुमी दाहिनी जिया घट । तळीं वगळ्या पठातून विलेयें दां गलातून आणत अगत ।' -टि ४
 पाषाण होती विट । आगलोटे दोषाच्या ॥ -पुतमा ७ ३० २११ वात्र एका अगळ्यानें तिचें-माळवदासी बेबनाव
 ०घट-३ अगप्रदेश 'जलतेया गिरियोया पागवचा ।' -रासा हाकन एका उपण्यानिर्वादी काही एक लागी न पेटा । परासाहेर
 ११ ८०० [वा+अक्ष] ॥ ०घटा-किवि स्वाधीन [अग+ वा] ०घ (घा) टा-सोनात उत्पन्न झालेल्या मालाच्या तीन बरानाहेर
 (सोतमालक, बेल-नागर मालर व सोत वगणा) घाटपांकीं तिचें वसणान्याचा वाडा [अग+वाटा] ०घण-स्त्री १ तरा तिचें
 वाच्या योगानें आलेली योग्यता, सपादन केष्टी कार्यक्षमता, सद्गुणें उचार आमच्या आगवळणीं पडले असल्यामुळें
 वाकवपारी 'एसी अगवण गाही मज देहा ।' -मुगा ४४५१ यणाती आमई अगपिळा पहा २ मुलाची चळवळ ३ लागती,
 'वातात्मजासि म्हणे यदुनदन । जरी तुज असेउ आगवण । यातून रावती, तवषा, सहवासी 'निय त्या संवकाजवळा । अगे अग
 एक छीरल । मुवा ज्याचें स्वेच्छेनें ॥' -जै ११ ६ २ पराक्रम वळ्युहोती ।' -एसा ६३५४ ४ अगकाडी ०चलेकार-वि
 शौर्य, जोर उत्साह (घ) घटपट, प्रदल आगवण अवादि भारी, दक्षिणार्द्र 'सेचवळ सहवासी । आगवळे-कार
 प्रयोग 'जळो तुमचें दादुलेपण । नृपसकाहुनि हीन । दूधा गेली विभासी ।' -शिगु ५०५ ०घाटा-३ १ अगवण पहा २
 आगवण । काय वदन दाविता ॥' -एखव ८६ 'नीरजा (क्यापारपदा) भाडवत उमारल्याखरीत अचक्ष काम करणा
 कैची आगवणा ॥' -उपा १४२३ ३ शरीरावरचा 'तव भीम राचावाडा ३ अगपाथी पहा ०वाटेकर-३ अगराटा घेणारा
 सेनाची आगवण । कृष्णधर्मी माहोती ।' -जै ६ ७० ४ देवीचा न्याण-३ (कु) नवत 'दवाक आपणाव केरी हा । [अग+
 वण, सीळ चट्टा (कि ० वणें उळणें, येणें, जाणें) ५ उपा वाणी] ०घात-३ घालना वेणें उत्पन्न होणारा वारा,
 साना, भक्ति, (गो) (देवाला कलेला) नरस 'की वीरधीची अगवासा, यतिमात्र वस्तुपासून उत्पन्न होणारा वायु ०घाला-
 घरिता अगवण । प्रताप विदाप वाढे पै ।' -रावि ११ ६ ६ वि (गो) अगात घालण्याचा, नागाचें ०विकार-विट्ति-
 सराव, नित्यकर्म, बहिवाट 'पेसं घरिता पापाचरण । तयासी ३ अगवण । अगवेठा, हातवारे [घ] ०घडि-स्त्री शरीराची वाड
 आले शुद्धपण । पुत्र जाहाने अति दाखण । तरी आगवण नसावी ॥' ०घडि-स्त्री शरीराची वाड
 -रावि ११११ ७ (ल) साहाय्य मदत 'या परी चतुरस (रागांमुळे झालेली-अगवळ, अडथळ, इ०) [घ] ०वेग-
 मेना । मिसळली रणकदना । आपुलाऱिया अगवणा । यज रथरणा ३ १ शरीराचा वेग, चालण्याचा जोर अगवात २ शरीरा वाडत
 आणिली ।' -एसा ३० ११७ ८ द्वंद युद्ध, युज 'तेजा भीट चसताना त्याला गळून मिळणारा जोर ०वेचवळ-१ १ शरी
 भीमसेना । छुपतां बहुती आगवणा । परनिजे ऐसी हाव वळणा । ०वेचवळ-१ १ शरी
 उपचेजिना ॥' -शिगु ८७८ [अगवळन दिवा अगपाण-असा राचा अगवणा, छुटपणा, व्यग २ (ल) (गामिक विधीतील
 वण] ०घणा-वि घर 'तो अगूर आगवणा पुडा चाते ।' महत्वाचा भाग माळल्यामुळे] वेणारी न्युनता, अपुणता;
 -शिगु ५५५ ०घत-सामर्थ्य, अभिमान 'वाता हा बळता दोष, वैशुष्य ०शा-किवि एकद भाग घेऊन भागव, सख्खा

० शैथिल्य—न शरीराचा टिपणा, घटपडीतपणा, माथे (अग) दाउणे याच्या उलट ० संस्रोच—५ १ शरीराचे आधुनिक अग चोरणे 'किं अगसनाये पारपी । टपोनि तत्काळ मृग सापी ।' २ आडवनाची स्थिति, आडुचा, गडुभितपणा [स] ० संस्र—५ १ शरीराचा रायोग, मीलन, भगवर्षी 'दीपाचिया अगसगा । कोण तुरत आइ पंगवा ।'—एभा ८ ८४ 'हुसुन सोल, अगमग कामाचा ताही' २ राभाग, मधुन, रतिगुग 'घडे भक्ति जेती मनाच्या प्रगमे । न साधे तमी माझ्या भगमगे ।' ३ हातपाई, अगलट, लट्ठालट्टी, कुस्ती [स] ० सप्तपदे—० शरीराची अथवा कामाची चपळाई अथवापत्य [स] अग+फा सप्तपदे ० सप्तपदी—५ अगराटेकरी पत्ता ० सप्तपद—५ १ अम्यगस्तान कपूर, शरीरावर सप्पार २ अगमपदे, शरीरसयोग [स] ० सामर्थ्य—न शारीरिक बल, अगबोर [स] ० सारळ्या—वि गाणे पाडण्याचे काम न करता हजर कामे करणारा सोनार (टुगाळ्याच्या विरुद्ध) अगगाल्या पहा ० सिकन—न अंगवारील वस्त्र 'आगमिकें वेडु अंगोनि । सर्वज्ञाची ॥'—प्र ७० 'आगमिकें दीवडी उदारे । भगे बर्षी भास्व ॥'—शिथ २३१ ० सुस्र—१ रतिगुग, सभोगुग 'वाबा निजागमुख लाभ बधुजनते ।' [स] ० सुटका—जी १ एधाया सल्लाहून किंवा अडचणीतून काही सुट्यान किंवा इना न होता सुटणे २ मुचता 'हे काम मी पतरुळे आहे धातून माती अगसुटका शास्त्र्याशियाय तुम्हाकडे क्या यऊ ?' ० सुस्ती—जी शरीरमाय, जाडप ० सुट—वि चपळ, हलक्या अगग्या, मुत्तुगीत, मोकळा ० सौष्ठव—न शरीराचा वाध सुदपणा, सौंदर्य [स] ० स्तन—न लेहू—दार ० स्मभाच—५ जन्मजात अथवा उपजत स्वभाव भैसागिक दृष्टि [स] ० हार—५ (उत्प) राहा किंवा सहोपेक्षा जास्त करणाचा समुदाय 'हे अगहार ३२ आहत—स्विरस्त, पर्यस्तक, सुनीविद, अपविद आक्षिप्त, उद्विष्ट, विरक्त अपराजित, विरक्त्यापसुत, मत्तानोड, स्वस्तिकोचित, पार्श्वस्वरितक वृथिनापसुत, धमर, मत्तस्वरित, मदाद्विरित, गतिमडल, परिच्छिन्न परिरुक्त, वेताख रेचित, परावृत्त, अलातक पार्श्वच्छेद विपुद्गत उत्तरर कालीद, रेचित आच्छुरित आक्षिप्तेरचित सप्प्रात वापसर्षे व अर्धनिवृत्त ० ह्रीन—वि व्यग्न न्यून अपूर्ण अवयवरहित (शरीर) 'का अगहीन भावने । रयाची गति ॥'—जा १७ ३८९ —५ मदन—जी वैश्या, पण्यगना अगदान पडप । जियापरी ।'—हा १७ २५६

अंगचा—वि १ शरीराचा, बाहेरचा नव्हे, स्वाभाविक २ स्वतः जन्मजात आतीचे, उगने न घेतलेले अगमून ३ स्वतःच्या दोक्यातील, कर्तव्यगारीचा, क्षणीचा, शोधाचा,

दुमन्याने शिखरिलेल नव्हे असा ४ स्वतःच्या योजनेचा, कल्प नचा (स) शोतागना, काठालपणाचा, वनावट, खोरमाळ ५ व्यक्तित्विशेषाचा, खासगत, पड्याचा, एगानीचा बरील अर्थात बर्गीजास्त फरक होऊन पुर्णिल काही शब्द झालेले आहेत ० अल्लक—वि स्वभावात नमीन गोष्टी शोधून काढणारा, जाल्वाच शोधक तीव्रबुद्धीचा ० अस्सयी—वि स्वतःच निर निराळ्या वस्तु नेहनीने व स्वतःच्या चतुराईने नीट करणारा, नेहमी लगण्याच्या चित्त तयार करणारा ० कारागीर—कारिगर—गाणारा—पित्तार, इ—वि जन्मतच बुरखल—रत्तावा—गर्भ—वितारी इ० ० शोत्र—५ इमाज ज्या सामानाचा (लाकड, दगड इ० चा मला भंगेल) त्याच मामागाचा तयार केलेला पार ० शोत्र—५ मुख्य इमातीपासून अथवा वस्तुपासून झालेली वाट, जास्ती वाडण्यासाठी घाललेली भर ० शोत्रा—५ पाव माळ्यांतच वेवळ उत्पन्न होणारा नव्हे तर सतत पाणी वाहणारा जमिनीतील जिरत हारा 'या विरिरीला अगचे क्षेत्रे पुच्छळ आहेत, पाववाळी एकरोन असतील' ० धणी—स्वतःचा मालक, कोणाचा पारर नव्हे तो ० मळ—५ स्वतःच्या शरीराची पाण, एखाद्यास अगदी निरुपयोगी असलेली वस्तु जसे—तो अगचा गड दावयाचा नाही (कृपू माणसाबद्दल योजतात) ० लिहणार—वि लेखक वगैरे न देवता स्वतःच लेखन स्वतः करणारा 'मोरोपत अगचा लिहणार होता' ० घत्ता—वि उपजत वक्ता ० शाहाणा—वि स्वभावसिद्ध शाहाणा, चतुर ० शी छळा—जी स्वतःच्या अगचे नैसर्गिक देन घातुये, हुशारी ० शी गोष्ट—जी वैयक्तिक किंवा स्वतःच काम, वदा, स्वतः काढली कल्पना (नि० सागणे) ० शी बुद्धि—जी उपजत शाहाणपणा ० शी देऊळ—न खडकात, डोंगरात कोरून काढलेले देऊळ

अंगचे—आगच पहा

अंगठा—५ १ (३ गवळ) उपरणे २ (सो मुवई) हात माल ३ (माण) कोपरी हाफनाकोट [स अगभवळ, हि अगोचा शु अगुछो, सि अगोचो, काश्मी अगोस]

अंगठा, अंगोठा—५ १ हाताचे किंवा पायाचे पट्टे जाड बोटे त्या आरशा घाडुनि आंगठयाला । त्याली असे छुदर आंगठयाला ।—सारह ६ २७ २ कळाशीचा एक प्रकार, चाल, दस्ता ३ हाड, काठी, धन इ० शब्दाप्रमाणे या शब्दा चाहि वाधा, ठगण या अर्थी उपयोग करता ० द्वाक्षपिर्ण—वाप नाकवूल जाणे नाकारणे फमविणे, ठगविणे (तपण करताना पित्ताना प्रत्यक्ष वस्तु देण्याऐवजी आंगठयावरून पाणी सोडतात त्यावरून किंवा माही यापरी अगठा ह्मणतात त्या वरून) 'तेथी पुत्रापाछेन मुपमासी । माता पिता होईल

म्हणती। शेरी पुन अंगोडा दावितो। कळळ धात्री पुनमोहो।
 -एमा ११ ८२ [स अणु=हात+स्य, अणुष्ट प्रा अणुष्ट जि
 नणु, जैर अणुस्त, फा अणुस्त, दि अणुदा, गु अणुदो]
 • धरणें—अव अंगठे धरणें पायाचे आगटे ओणवे होऊन हातानें
 धरणें (शाळतील एक शिक्षका प्रकार) 'अंगठे धरून ह्या म्हाता
 च्याला उभा करा' -वाय २१ पायाचे अंगठे मुखत धरणें=
 वरील अर्थ 'हरि हरि दाहापूर्वी कळते तरि भागटे सुखीं
 धरितों। अपराध कोटि पात्री घालया मुकुट पाय ते करितों ॥'
 -मोक्षी १ ६३ • ठ्यास आग लागणें—सज्जांचा प्रारम्भ होणे,
 (आगामी सज्जाला प्रथमपासूनच घाबरण्याच्या बळीं म्हणतात)
 'अजून तर तुझ्या आगळ्यास देखील आग लागली नाही' -धर्मजी
 ११ • ठ्याची आग मस्तकास जाणें—रागानें नयशिलात
 लाल होणे • ठ्यावर दिवस मोजणें—आतुरतेने वाट पाहणें,
 एखादी इष्ट गोष्ट साधण्यापूर्वीच दिवस मोजणें • ठ्याचा मान—
 भागटेदाम पहा • ठ्याची खुण—छाप—करणें—विन लिहि
 गान्यापासून पावती ध्यावयाची असतो सहीच्या एवची हावे
 हातच्या अंगळ्याचा टप्पा शाईनें उठविणे 'मोप्रदान पेणारा
 लिहिणारा नसल्यास अगदयाची खुण करून ध्यावी' -मोप्रानि ४
 • ठ्यावरील जोर—(व्यायाम) दोन्ही हातापायाचे आंगठे
 टेंकून बस, जोर काढणे—व्यायाम, आंगठ ११२३

अंगडी—स्त्री १ हाताच्या बोटात घालवयाचा एक अलं
 कार सुदी, बेडे, मुद्रिका, मोहरची—देव दर्शनी—मिन्याची—सील
 (मावाचीं आवाधारे) इ० अगठया असतात २ हाताची करण्डी
 ३ पायाचें पाठ ४ अणुस्तान म्ह० १ आगरी कापळी तरी
 हा मुलाशया नाही=अतिशय कृपण माणवाप्रल मोजतात २
 आगडी सुत्रगी म्हणून होमराएवरी हाईल का? =शुद्ध गोष्ट
 कितीहि फुगवून साहितगी तला तिला महत्त्व येत नाही ३
 ज्याची आगडी रत्या=गाव डाळ्यात घालणे=एजायाला हावात
 फनविणे, चयाच्या तगड्या रत्याच्या चळव्यात घालणे [अणु
 लिख्य (रत्न)—आणुष्ट—अ गुन्डी—आंगटी, स अणुष्ट रि
 आडवडी]

अंगठे दावणी—दाम—स्त्रीपु (रणाच्या) सत्तावडीच्या वळी
 नगरीची बहीण नगरीच्या पायाचा आंगठा दावून घेऊन बसते
 तेव्हा तो सोडविण्यासाठी नग्यासुनने तिला दावयाचा मान
 पान, पैसा [आंगठा-दाम]

अंगठे धरी—स्त्री अगठ धरण्याची शिक्षा—संगीत मागळा

१३

अंगडी-डे—स्त्री १ (तामा) अंगरखा 'आगटे हाडुनि
 पोंगडे करी।' -तुगा ६२० 'अंगडी एगडी हाड दुसाला'
 -अयन ११२ २ ल्हान मुलाचा अंगरखा, अमा आगडे—

बंदुकी (चें)—कापडी रुंदार चिखत 'आगटे बंदुकी व
 तिरदाज यांची सचणी करून हराम मेळविले'—मदाभा ६.
 (इ राजा) आगडा=बडी, झवले • टोपडे—टोपी—अण
 रखा आणि टोपी, पोशाख 'तुसा नामदेव शिपी। घेऊनि
 आला आगडी टोपी'—रगानु सतम्वन

अंगडी—स्त्री (कर्ता) बाजार, दुकान [दा, का अगडी]
 अंगण—न १ घरापुडील अवया मागील मोकळी जागा,

आकार, घरापुडील झाडून सारवून तयार कलेली जागा, परस
 'नव्वकी अगणीं तुझ्याहि दिसती सया।' -कम ४ 'सभा
 येसली अगणी।' -गुपाळी २ (ल) रणण, पठाणण, मैदान,
 जस—युद्धाणण, रणाणण ३ (ल) टण्या उभा नयनाचे आणण'
 -दप ११० वात्र अंगणीं जाणें—(व) (बायली) मोरी
 या जाणें, लष्करी जाणें म्ह० १ घर सोडले अगण पारंटे
 (परदेशी) अगणावरून कराची परीक्षा अण रूपें—आगण—जे
 [स]

अंगत—नि आगच्या 'महाराजांनी समझ बोलावून अगत
 स्वभावागुमार शिण्यागाळी करून'—विक्षिप्त ३ ११३ [स
 अग+गत]

अंगतपंगत—आंगतपंगत पहा

अंगद—ग १ बाहुधरण (ब्रह्म किंवा मनगडातहि घाल
 तात) कडी वाकी, बाहुबद इ० 'करुणें बाहुअगदें'—एमा
 १४ ४८५ 'अगदमडित चदनचरित साधु वृषाळभुज तोडी'
 -मोक्षी ११ ३ -उ २ धारीपुन (रामभूत) [स] • नीति—
 स्त्री (रामभूत अगदानें रावणास संगितलेले नीतिशास्त्र त्यावरून)
 धुनीति, सभापांचे नियम • शिष्टाई—स्त्री सीता परत करण्या
 साठी अगदानें रावणाशी केलेली वाटाघाट, सामाचे बोलणे, त्या-
 वरून (ल उप) दोन्ही पक्षाचा धमेड करण्यासाठी आपण होऊन
 लडवणेपणाने केलेली मध्यस्थी, लडवड, बोंबडेपणा

अंगदेणें—न प्राचीनमालीं सुर्वईत पोतुंगीजानीं कोळ्यावर
 बसविण्या एक कर, धारणी

अंगमा—स्त्री १ स्त्री 'एक नरबीरपचातना। प्राप्तकाळीं
 पाणिप्रदणा। मुज कोण वरीना अंगमा। मयमोहना भीकृष्णा ॥'
 -गहस्व ४ ११ २ पत्नी, स्वतःची बायलो [ग]

अंगरखा—अंगरखा पहा

अंगरेज अंग्रेज—इयन माणुन इयन पहा

अंगरेजा, अंग्रेजी—इयगी पहा

अंगरणा—अकि स्वापीन होणें अगवणें पहा -दार

अंगलाई, आंगलाई—स्त्री इयजशाही, इयजोचे राज्य,

इयगी अयगानी [इ आगरे]

अंगटाई—स्त्री एक वेवता 'अंगलापुरीची अंगटाई'—मप्र

५३६

१७२२९. ०पण-१ स्वभावभग 'गोण्दी म्दगती साय जैसा

दुधावरी । तीमी ब्रह्मी मायेची असे उवरी । क्षणें लप सणें प्रगटे साईचे परी । आगीच्या अग्निरूपणें ॥'—स्वातुदिन १३ १ ५६ ।
 •भाव—५ १ सारीची आकृति, उव, आकार, ठेवण 'स्थिति' तेचि अवयव । दखा अंगीकभाव ।'—ज्ञा १ ४० २ सामर्थ्य

अंगी—छी अगडे, मुरळी, हस्त्याप्रमाणें वर खणाची चोळी ।
 ४ खात्री जोहन परकर असा कथिदा फाटलेले उढान मुलाचें
 अगडें (हत्तीचा भोंक हा अंगीचा मुघारलेला नमुना आड)
 —सिद्धि ३ ४१ 'सावरीत फिरणें अंगी कुची।'—दावि १८
 २ अगस्ता, कोट, पोपास 'ब्रह्मतारा आणि टोपरें । कुत्रें
 द्राह्मणें ।'—विद्यु ५१० 'लोहखुरी हातीं न घेता । अंगी
 सिवता न ये बीं ॥'—अवि ३ ८१ —५ अनेक अवयव मिळून
 झालेला विशिष्ट पदार्थ —वि अनेक अंगाचा, अवयवाचा,
 भागाचा [स अंगिका=कुट्टें, चोळी, अगिन् हि अंगिया=
 चोळी]

अंगीकारण—कार—न. १ हक्क सांगणें, स्वीकारणें, स्वतःचें
 म्हणून मान्य करणें, मानणें २ हकार भरणें, समति देणें ३ हातीं
 घेणें, अगावर घेणें ४ स्वीकार, मान्यता 'आगीकार जावच
 रायांनीं केला ।'—ऐपे ८६ ५ (कायदा) (६) अंशमिशन
 कोर्टांत चालेल्ल्या कामातील पत्रकाराचें स्वतः, किंवा स्पष्ट किंवा
 गमित अधिकार दिलेल्या इसमानें कळविल्ल्या तोंडी किंवा दस्त
 ऐवजी हकिक्तीवरून निघणारें मुद्याच्या किंवा लागू गोष्टीविषयी
 अनुमान १ (हिदुयमसादन) देण मान्य असल्याबद्दल देखी
 कडुली (६) अंक्वेलेंजेमेट [स अंगीक]

अंगीकारणें—अंकि अंगिकार करणें १ आपला म्हणणें,
 हक्क सांगणें, स्वीकारणें २ कवळ करणें, हकार भरणें, मान्यता
 देणें ३ हातीं घेणें अगावर घेणें ४ स्वीकारणें, घेणें 'जरी
 मी अंगीकारी राज्यासन ।'—रावि ११ १६४ [स अंगीकार]

अंगीकृत—वि १ कैवार घेतलेले, भादलेले अंगिकारिल्ले,
 आपलेले केलेले २ धुडी, परवानगी दिलेले, मान्य केलेले
 ३ हातीं घेतलेले ४ घेतलेले, स्वीकारलेले [स]

अंगीज—छी उरक उडावणी, पार पाडणें 'त्याच्याने
 कोणा एका कार्याची स्वतां अंगीज करवत नाहीं'—अराभा
 १३ [फा अंगेज, अगस्तान=उडावणी करणें] चें आझार्थी
 रूप, स अंग]

अंगासणें—अंकि एकरूप होणें 'एकाकी असे आणु ।
 आगीसुनी ।'—ज्ञा १२ २०६ अंगिसुनी—विद्यळ—मनको

अंगुठा—उ (काव्य) अगठा पदा

अंगुठी—छी अगठी पदा

अंगुर—घुर—न श्राव 'अंगुरविरण्या श्राविस बळ ओं-
 तात मुघावळी ।'—प्रला १५४ • शिरका—द्रायाख

अंगुरशोफ—छी (हि) कादिसरात उगणारे एक पुडूव
 (इ) (अंत्रोपा चेलाडोना)

अंगुळ छ—न आगुळ पदा १ आठ यव एकास एक जोहन
 (दरीकडून) झालेल्या लांबीचें माप २ हाताच्या चोटाच्या
 हद्दीचें माप १२ अंगुळें=१ वीत चोवीस आंगुळें=एक हात
 'तो जगदात्मा दशांगुळें उरला ।' ३ वाट, अगठा [स
 अंगु] •वेढें—१ मागल्याचा एक रोग, काडून चोटाच्या
 लांब्याचा एव विचार 'अंगुळवेडे(डे) गालकुणी ।'—दा ३ ६
 १८ २ आगुठी

अंगुली—छी—छी १ हाताचें किंवा पायाचें चोट 'दुतीं
 दुची आंगुली न पडे । अगळ अघाय तेणें पाडे ।'—ज्ञा
 १८ ५० •द्विरतर विरोधा शोभती अंगुलीला ।'—साह ६
 ३१ २ (मूल) अंगुलीच्या चार मिया —आवधित, उद्देधित,
 व्यावर्तित व परावर्तित •नाराण—१ वाण बंगरे मारताना हाताच्या
 चोटास इजा हाऊ नेये म्हणून हाताच्या पत्रात घालायवाचा एक
 वातल्याचा हातमोवा २ अगुस्तान पदा [स अंगुली+नाराण]
 •तोरण—व पाळावर गभाचें किंवा भस्माचें त्रिपुडू [स अंगुली=
 चोट+तोरण=दरवाजाची कमान] •नतैन—न विचारात गकें
 असता हाताच्या चोटाची हालचाल, बाळा •निर्देश—उ हाताच्या
 चोटाचें दाखविणें, उल्लेख, दिशस्तेन करणें (हा लो माणून ६०
 वाक्यचारात) •अंग—५ १ चोटाचे साधे मोडणें, चोडें मोडणें
 श्राप देताना किंवा अल्पयत्नाय करताना कानशिलावर चोडें
 मोडणें २ (ल) कार्यनाश •संदेश—उ हाताच्या चोटाच्या
 छुणांनीं मापण करणें, छुणा करणें [स]

अंगुलीयक—न अगठी [स]

अंगुलें—छें—न हातातीर अगठी 'आयाचें अंगुलें छेता
 नाहीं मान । शोभा नेदी जवहासविले ।'—तुगा १२१८ 'अंगुलें,
 ओळुळें, बाणल, सरी ।'—बदसा ३४

अंगुलें—न अगडे पदा नवा ठाड तडुळें । हें पाच पुडे
 आगुली ।'—अ ५४

अंगुष्ठ—उ अगठा 'रत्ने भराणि छुष्यी दीजे । एकांगुष्ठीही
 तपिजे ।'—ज्ञा १० ४१५ [स अंगुष्ठ, मर फा अंगुष्ठ, शेंद
 अंगुष्ठ] —छाची आग मस्तकात जाणें—१ अंगाची लाठी
 होणें, फारस तणें, रागावणें अंगुष्ठायरून दशशिर (रावण)
 करणें—आगठपाचा रावण करणें (ल) अंशमात्र पाडून सर्व
 गोष्टी किंवा प्रकार अतिशय युक्तीने सांगणें, कुणवून सांगणें
 —दशशरीरधरणांग—गणित अतिशयोक्ति करणारा •पर्व—न
 अगठपाचें पर्व •पर्वभार—न अगठपाच्या पेटाएवडा, दीचभर,
 चोभर •भात पुढप—दारीर—मनुष्याचें सूक्ष्म शरीर, प्राण
 गंच्यानतर यमदूत ह शरीर स्थूल शरीरांतून ओडून नतात व हेंच

शरीर पापपुण्य भोगते, असा समज आहे, लिंग देह 'अणु
मान पुष्पाप्रति यम पाशैकस्मिन् आकर्षी ।' -सोवम १३ ५८

अंगुष्ठाण-स्तन-स्तान-स्थान—न १ बोटाला मुई
टोचू नये म्हणून व मुईस माथून नेट मिळवा म्हणून तबॅनीत
पालावयाचे एक धातूचे (लोखंडी, पितळी) टोपण २ अगढी [स
अगुली+स्थान किंवा नाण, फा अगुस्तान, अगुस्तरी=अगढी]

अंगुसा—पु (माण) फडके, चिंधी, अगवख, अगोछा
अगछा पहा 'त्या अगुसात भाकरी बाय' [स अग+वख]

अंगुस्ती—छी (गो) दु ख, चिता, काळजी 'तू देवाची
अगुस्ती साचारु।' -क्रि १ १ १४ [रोडू अगुस्तिआ, इ
अँग्विस]

अंगुस्ती—छी १ चिळस, भीति वगैरेमुळे किंवा ताप
येण्यापूर्वी अग बसकसणें, शाहरी येणें, अगावरील काटा, शिर
शिरी (कि० येणें, वाटणें) २ खादे उडविणें, शरीरावयवाची
एकदम हालचाल (कि० देणें) [स अग+दस्ता-स्ती=विचलन]

अंगुस्ती—छी रखेली, राख [अग+स्ती]

अंगुल—कू—वि (नदभाषा) बहा राख्या (बोटें दहा अस
तात यावरून सकेत) 'मुळ उदातु अंगुल ऐसी । नदभाषा
सांगितली त्यासी ।' -भवि ४२ ४५ [स अगुलि]

अंगून—शम १ ज्या धानुनें, ज्यावर अयवा खाली, बलून
अयवा खालून (स्ता, भिन इ०) 'बर जी टेकडी ती बरचे
अंगून धिरबदी दगडांनीं बाधून काढिली आहे' -विनि ८ १ १०
२ एखाद्यापासून, बरिता, कडून, तर्फे (मिरोप, विनति) [अग+
ऊन, हुन]

अंगेज-जणी, अंगेजी—शुळी शीयें, धावस, उठावणी,
पराक्रम 'जनरलानीं अंगेज केला आहे' -राज १२ ९७ 'स्वामी
हिंदुराज्यचाचैपुरपर राज्यमिष्ट्रिकर्ते हुमनां लोकाने आंगेजगोर्ने
सिखीस पावले' -मराजा ७ [फा अंगेज्-अंगवस्तन्=उठावणी
करणें, स अग]

अंगेजणें—जकि (काव्य) अंगीकारणें पहा [अग रागे
जणेंप्रमाणें घटना]

अंगेष्टी—छी शरीरयष्टि, अगकाठी 'लिंग का प्रतिमा दिती ।
दखतसेवी अंगेष्टी ।' -हा १७ २०४ [स अग+यष्टि]

अंगोगडी-डया—आगोगडी-डया पहा

अंगोछा-च्छा—पु अग पुसण्याचा पचा, अगवख, उपवख
अगछा पहा

अंगोठा—पु १ अगठा पहा २ (ना) अगठपाचा टाप,
शिका [अगठा]

अंगोठा—पु (ना) अगकाठी, शरीरयष्टि, अंगलोट-बटा
पहा

अंगोवार्गी—क्रिबि १ स्वतः सा, जातीनि 'येथोनि निपावें
वेर्गी । एकलाचि आगोवार्गी ।' -एगा ७ २९ २ (ल) सडज,
अनायासे 'ऐसे योगवळे योगी । माया जिणती अंगोवार्गी ।'
-एगा ६ ३८५ [अग+वा+अग, किंवा अग द्वि सागोवार्गी
प्रमाणें]

अंगोशा-शी—शुळी (व) पचा, धोतर, अगवख, अगोछा,
अगछा पहा

अंगोस्तर, अंगोस्ती, अंगोख अंगोखी,—नळी अग-
वख, उपरणें 'गाडीस धोतर । येक अंगोस्तर' -रामदासी ६६
'मग स्नान करुनि अंगोख बरवें ।' -दावि १६४, 'मुचवोनि
अंगोखी बाधविलें ।' -दावि २५३ [स अग+वख]

अंगोस्ती—छी अगावरील शाहरी, काटा अगुस्ती पहा
(क्रि० येणें, वाटणें)

अंगोळिका, अंगोळी-गौळी—छी बोट (हाताचें ।
पायाचें), करगळी, अगुलि पहा (अव) अंगोळिया, अंगो
ळिका 'अंगोळीस जडीत पाळुनि सुदी । कानास काडाकिते ।'
-विरस ३१ 'सुरेख सरळ अंगोळिका । नखें जैदी चट्टैखा ।'
-उय ५५ 'सुनीळ नभाचिया कळिका । दैशा आंगोळिया देखा '
बरी नचें त्या चट्टैखा ।' -एदस्व १ २४

अंगौन-आगौन—वि अगासवर्षी अगावरला -न धोतर
'आंगौनि ऐवुणा सोळ । फेडिताचि तो बाहिरळ ।' -अमृ २ ४८
[अग]

अग्या—पु अगी, अगरखा पहा

अंग्रेज-जी—अंगरेज-जी पहा

अंगूळ-धोळ-धोळी—छी आपोळ, स्नान (क्रि०
घालणें, करणें) 'आघोळी दवें पूजा सारिली ।' -शिशु ५७६
'त्या मिळोन एके वेळीं । जाती उदकीं आघोळी ।' -कथा १
५६ [स अग+धा होळणें=धुणें, प्रा अंगोहलि=खायावरून
स्नान]

अंग्र-घी—पु पाय 'अर्पिलीं अंग्रियुगुलीं । विश्वरुपाच्या ।'
-हा ११ ७०८ 'विगेकीं अंग्रजाचें अंग्र ।' -सुवन १ १०५
[स]

अंचल-ळ—पु छी अंचळ पहा १ बस्याचा शेवट टोंक,
पदर 'मुखकमल विषये अंचलें गाय हांरी ।' -सारह २ ९१
२ पडदा 'त अहाराया अंचळ लोटी ।' -माशा ७ १३२
३ दशी, मागावरील कापड विणून हात्यानंतर शेवटस उरलेल
उमे वारे अंचळी पहा प्रकिंगी अव शब्द वापरतात ४ यांगी
जें एक प्रकारचें वस्त्र वापरतात ते ५ जनावराचें घात, स्तन,
अंचळ [स अंचळ] ० फेडणें-(व) लुगट्याच्या परताने इट्ट
काढणें 'अंचळ फेडण्यानें होळ्याला बरें वाटेल'

अंचयण—न १ जेवणानतरचें तोंड हात धुणें (किं० वरणें) २ (गो) आचमन ३ (ल) त्याग [स आचमन]

अंचयणें—अकि १ जेवणानतरचें तोंड हात धुणें 'जेवा वयास पचायत अचनावयास खारें पाणी' २ अतरणें, मुक्कें, सोडणें अचवणें हें भोजनोत्तर करावयाचें असतें त्यापुढें भोजन वरणें शम्य नसतें यावरून प्राणास, धनास अचवणें—जिवासा, धनास मुक्कें 'समारमुखास महत्या आचवरी पोवयात।' —विक १६ ३ (गो) आचमन करणें —उकि दुसऱ्याचें तोंड हात धुणें [स आचमन, हि अचवना, अचाना, व अंचान]

अंचळी—श्री दशी, वज्राच्या शेवटास असणारी दोन्हाची टोंकें अचल-ळ ३ पदा आंचळ्या काढणें—पदरावणें [स अचल]

अंचित—वि १ पूजलेला, मान दिलेला, आदरेलेला, [स] ० करण—न (वृत्त्य) पोटे व्यावृत्त परिश्रुत करून मग डावा हात छातीसमोर बांधा करून नाकाच्या शेड्यासमोर देवणें ० पाद—न टाच जमिनीला टेकवून पाऊल सर्व उचलून बाटे बाक विणें ० वाहु—उ (वृत्त्य) छातीवरील हात थोडा छातीच्या पुढें धरणें ० मान—शी (वृत्त्य) हारीतचा तोल पुढें जाऊ लागला असता तो सामाळण्यासाठीं मान मागें घेणें ० शरीर—न (वृत्त्य) थोडें किंचित एका बाजूला खांद्यावर बाकविणें (रोग, मुच्छं इ० गोष्टी दर्शविण्याचा अभिनय) [स]

अंची—शी १ बाक, टपाल, पेंणें (टपालाचा घोडा बदलण्याची जागा व मुकाम) 'सकारातून पत्रं गावीवर जीं जीं कारीं तीं तीं नवाच बदादूर यास श्रवण करून पत्राचे भाव सम पाऊन, उत्तर निरात्तरं कारीं त्या अन्वयें गाचीवर लिहित गेलें' —राज १० ११७ —ख ३१४० २ हस्कार [स अचि (अज्ञाती) ते अचे, अचिय=टपाल, घोडा बदलण्याची जागा आसुद का अचे=टपालरस्ता] ० चाला—उ टपाल खात्याचा अधिकारी (का) अचेदार

अंचेलिया—उ गुराचा एक रोग —शे ६ १६ नामचोशी अंज, अंजन—उ (धाप) एक धातु (इ) अँडिमनी, याचा उपयोग छापावयाचे पिळे तयार करावयाच्या धातूमध्ये मिसळण्यासाठीं करतात तसेंच सुम्याकडेहि करतात म्हणून याला सुम्याची धातु असेहि नाव आहे —हानो अ ४३ याच्यापासून अजनिगंधविद, अजनिहरिद, अजदाहित इ० सयुक्त द्रव्यें होतात —हानो अ ४६ [स अजू]

अंजन—न १ डोक्यात घालावयाचे काजळ, सुरमा 'न रेति चे लोचन अजनाला।' —साह २ १६ 'भाजी घेणी आपुल्या हाते। सुफिरी रात्री हजणार्थे। अजन सोमयाचे स्वहस्ते। कताकें रेखिले॥' —ह २७ २२ २ एक औषधी द्रव्य जनि

नेत्रविकार, दौत्य इ० रोग घरे होतात ३ विविध प्रकारचें काजळ, हें डोक्यात घातलें असता भूमिगत द्रव्य दिसतें यानें इच्छित वस्तु दिसणें इ० अतींद्रियज्ञान होतें 'जिसे डोऱ्यां अजन भेटे।, —झा १ २३ 'जैतें नेत्रीं घालिता अजन। पडे दृष्टीस निधान।' —दा ५ १ ३८ ४ (ल) गुहगुहा, प्रसाद, हानदृष्टि प्राप्त होण्याचे साधन, ईश्वरीप्रसाद 'सुकभजेनेरीण ते (अन्न) आक्केला।' —राम १४१ ५ (ल) शुद्धीवर आणणारी गोष्ट, श्वाणपणाचें औषध.

'डोक्याना सुरतुरू न देता सुखाच्या डोक्यात श्वाणपणीत अजन पालण्याची युक्ति वायुकावाच साधते' —मानाप ६९ ० शालाका—जी एक औषधी सळई त्रिकटाचा रस (काढा), माक्याचा रस सुडीचो काढा, तूप, गोमूत, मध व शळींचें दूध यापैकीं प्रत्येकात शिंसें तापवून पातळ करून सतत सात वेळ बुडवावें नंतर त्याची सळई करावी ती नेत्ररोगाचा नाश करते —योर ५५१ ० हारी—उ (मळकट दुमऱ्याच्या डोक्यातील अजन काढून घेणारा) अट्टल चोर, सोदा, भासदा

अंजन—नी—शी एक इमारी लाकूड हें दडा बारा दात उंचीचें असून त्यास दडाळ्याच्या आगास लागून जाऊंजीं कुलें व फळें येतात, पावापासून पिळका रंग होतो —शे ११ ७० —वयु १ ८ [स]

अंजनी—वि एकरंगी आगावर काळे, निळे, तांबडे किंवा विवळे ठिपके असणारा (घोटा.) उदा० काळाजनी, रफाजनी —अधप १४ [स अजन]

अंज-जु-मान—शी १ सभा, सस्था, समिती २ पारखा मध्ये धर्मांकारातर्फी वादाचा निर्णय सांगणारी सस्था [का अजुमन्]

अंजलि—शी १ ओंजळ, अजळी, दोन्ही तळहात एकत्र जोडून केलेली पोकळी (ममत्कारासाठी, पिवा कांठीं पदार्थ घेण्यासाठी) २ ममत्काराची एक पद्धत, अभिवादन ३ ओंजळ भर कांठीं पदार्थ (कुलें, धान्य इ०) ४ एक माप (ओंजळांत राहाणाऱ्या धान्याचे) ऊदव [स] ० ओडणें—वाधणें—दोन्ही तळहात एकमेकास ओडणें (ममत्कार—प्रार्थनेसाठी) हात जोडणें, प्रार्थना वरणें 'अजलि बापोनि म्हणे जरि अभय असेल तरि निवेदीन।' —भोवन ११ ११३ ० पुट—अजली १ पहा ० संयुक्त हस्त—उ (वृत्त्य) हाताचीं बोटे सरळ पसरून एकमेकास लागवें व आपटा थोडा आपडणें नंतर दोन्ही हातांच्या करगळी कडील बाजू एकमेकांस जुळविणें

अंजान—वि (हि) अज्ञानी, गैरमाहीत, नेणता, अज्ञानी [स अज्ञान]

अंजाम—उ परिणाम, शेवट 'मर्जी हजतीची शुप राहिली म्हणजे शूद्रावय। अज्याम कसा आहे इकडे कोणी

पहात नाही ' -रा ५ १०४ [फा आजाम्=वेवट व अजाम=वदोवस्त]

अंजारणें-गोंजारणें-अंकि १ कुरवाळून सात्वत करणें, समजुत पाडणें, लाडीगोडीने चोरणें २ माया लावणें, ममता करणें [गोंजारणें द्वि] अंजारून गोंजारून-१ पोटाशी धरून, कुरवाळून २ आर्जवून, समजून घालून

अंजिर, अंजीर-उ उवरासारखें एक झाड व त्याचें फळ हें उष्ण प्रदेशात होतें उन्ही दहा हातापेक्षा अधिक नसते पाने मोठी फळाच्या पाडरी व जामळी अशा दोन जाती आहेत फळ रसकाळी व पाककाळी मसुर जड व थंड असून कफ, आम वात करणारे अग्निमायकारक व रक्तरोप, दाह, वायु व पित्त याचा नाशकारक आहे पिकल्या अजिताचा सुरवा होतो सुकें अजीर अवस्थेनानातून येतात अजिराच्या लखेचा अजिता उत्तम होतो-थोर १ ५२ वयु १ १४ [स फा अजीर]

अंजीरी-अंजी भाजीचा कच्चा अजीर.

अंजिरी-जीरी-वि अजिराच्या रंगाचे (कापड, वस्त्र, इ०)-अंजी अजिरी रंगाचे वस्त्र, पंढरी दोन घरे हितें दोन घरे काळें उभार, व आडवण सर्व तावडे असे लुगडे 'मग दोन्ही नागकुमरी'। मदाल्मा देखिली सामोरी। तव येरीने सराविली अंजिरी। लालेपणें १-क्या ५ ६ १२८

अंजीर-अंजी गुराच्या घशात औषध वगैरे ओतताना हातास ह्या वगैरे होऊ नये म्हणून त्याच्या तोंडात जी लाकडी नळी घेतात ती

अंजुली-पुट-अजगी-पुट पहा

अंजुळ-ळी-अजुली, ऑजळ पहा 'ऐक्यभावाची अजुली।' -हा १५ २

अंजुत-उ (व) गजकर्णासारखा एक त्वचारोग, कडा 'दे अंजुतावर शुभकारी अमाच आह' [२]

अंजुट-वि (मालवी) लाळतरुदित, वेअदाज

अंजु-ठा-रण-अठारणें, अवठरणें पहा

अंजिमनी-अंजी एक धातु, अज पहा 'अंजिमनी ही धातु हुबहुव शिवासारखी दिवते' -अमि ३ [६] अंजुट- (होमिओ) गोंवर, दाम्या रोकरा, दमा वगैरेवर औषध [६]

अजया, अंजा-पुष्पी (व) कारमार, हाल्याल 'त्याने त्याचा अजया बंद करा' 'तुम्ही तर आमची अज्या बंद केले'

अंजी-अंजी पहा

अंजी-(रा) अदल-मात्रे ७ १४

अं(जा)डी-अंजी ऐक्य, मिडी मालिंगन अंजी अर्थ ४ पहा 'मग मुरोति ये आडी' मांडपणें १-हा ५ १३२ [वा अड-मिडी मारणें, एकच येणें]

अंड-न १ अडकुली, वृण २ नस्तुरीमृगाची कस्तुरी असलेली नामी, नाफा ३ कवड, अंडे पहा ४ (व) हडें, सरकी काढलेल्या कापसाचें आळ [स] अंकाढणें-घडविणें-जव्ही काणें (पशुस) अंदाखाळीं खाजवणें-हा जी हा जी करणें, सुश्रामत करणें, लोणी लावणें अंकाळणें-१ सचणें, लट, पटणें, पळाळणें २ भीतीने मागे घेणें, राहाणें अंभ्रांडास-कपाळीं-जाणें-तिरपीट उडणें, पाचावर धारण वसणें, धीर राखणें अंभ्रणजे उंयरफळ म्हणणें-अतिशय मद्ध विवा मुरें असणें, अडाणी, दगड असणें अंडाचें निवणें करून वसणें-अंदाघर अंड घालून वसणें-अंदाघर सुक्या मारणें-(व) आळशीपगानें काम न करता वसून राहाणें, स्वस्थ राहणें अगदीं आळशी माणसाबद्दल वापरतात अंदा घरमूत भळणें-पडणें-(व) १ अतिशय अदाकत व असहाय्य होणें, निवेल, कमरुचत असणें २ (ल) मंग्या, भागुयाई, पड होणें, असणें -स येणें-वार्धक्यासुद्धें कमजोर व मज्जल, कम ताकद होणें, छळाछळा होणें -स लोणी लावणें-हा जी हा जी करणें, मिनतवारी करणें, काही कार्य साधून घेण्यासाठीं फार आज्ञे करणें, सुश्रामत करणें (हुसण्याच्या) अंंडानें विंचू मारणें-हुसण्याच्या नकाशुकुसानीची पर्वा न करता त्याजकडून परभारें आपलें काम करून घेणें, पाहुण्याच्या हातानें साप मार विणें अंजारा-उ (ल) माया, गर्भ धीमती -वि (नवीन पातलेल्या अठपाच्या उबेप्रमाणें) उबट, किंजित गरम, बोंवट अंजराह-उ १ विध, ब्रम्हाड, खगोलाचा दस्य गोलाधे २ ब्रम्हाडभोवतीं असलेले अठपा प्रकृतीचें आवरण किंवा कवच 'हुज्या पदे अडक्याह फोडी।' - (वामन) नवनीत १११ [अड+कग्राह=कटरे] अंजुली-मुल्ले-वृल्ल-अंजि वृण, अड, (लहान मुलांचे) २ दोन्ही वृणें, सवष आह अंफोडा-प-उ (ब्रम्हाडभोवतीं आवरण आतील वृणपातड, वृण, अडगड २ ब्रम्हाडभोवतीचा सक्षेप 'भागीरथी अडकोडा फोडून आली' अंजडी-१ (सौगण्या इ० खेळ) हातासाल्या छेडगडी, पित्ते २ योगतग गडी, एकादा गडी कमी अमता त्याच्याबद्दल आणणच खेळणें, मुळा गडी ३ मदतीनर, मोवनी, अडगडी ४ हस्तक, बगल्या, सव अर्थी अपगडी पहा अंजोल-गोलर-उ वृण, अड [स] अंज-वि अडपासून जन्मलेले २ अडपापासून उत्पन्न होणारा प्राणिवर्ग (पत्थी, सरी, इ०) -न पश्याचें पित्त 'तू मासी पक्षिगी मी तुझे अडन।' -नामना ६२ [स अड+ज] अंज्रास-उ (पन्धर-अडकुल्या वर उबगया जोमी अडक्या) अतिशय गीति, तिरपीट, त्रेधा, पाचावर धारण, 'करी अडग्रानें बरेकर दुखा, जा अड हरी।' -मृतिहा भक्षण (वामन) ८ अंजीरी-अंजी योगीर आवडताना जगन

राच्या अभावहून आबळला जाणारा व पाटीमागे बांधून यास बांधण्यात येणारा पडा, मुठीची दोरी •धरणी-खी हांजी हा जी, मिमनवारी, राधामत, रोवूद पोळणी, अडमळणी पहा •पंचा-३ अतिशय अरुद पग •बंध-३ मरिताच्या दिग्न रावरील अडाकार गोळा, पुमगी •सुटी-भी लहान मुलाच्या फरोडपाच्या विंरा घागऱ्यांच्या मधोमध घालण्यासाठी (सुगी सारखा) केलेला सोन्याचा किंवा चांदीचा एक दागिता •मळणी, •मळणी-चाटमळणी-खी (सुग) हांजी हांजी, हली कामे करून किंवा काजील स्तुतिकरून यंत्रां संपादने, राधामत [अडमळणी] •धिकार-विकृति-शुभी अडाला होणारा राग, •वृद्धि-भी अंतोळ, अड चाटणे (वाताच्या उपद्रवाने) •स्थिति-भी प्राणी अडपान अवस्थेची अवस्था •प्राणिमो १००

अंडाकार-रुति-वि अडाच्या आकाराचा, अडासारखा लावड गोलाकार [स]

अंडायत-वि दृग ज्या जागी पोटास लागते त्याजागी किंवा वृणावर भोंवरा असणारा (घोडा) -अथप १५

अडासाय-३ ज्या ठिकाणी मादीच्या पोटात अंडां उत्पन्न होतात ते स्थान गर्भाशय (३) ओळखी

अंडाळमंडाळ-खी (५) अव्यवस्था, गंडाशय [बंडाळी द्वि]

अंडी-खी एरडाचे धों, एरडी (अव) अडपा

अंडीपिल्ली-नवव १ अंडी आणि पिल्ली २ (पक्षी आपली अंडीपिल्ली खोल दडवून टेवतात यावरून) अतिशय गुम व सूक्ष्म गोष्टी, एव्हा एक छुण्या, सायत हकिस्त 'तु कदास खाची इतकी प्रतिष्ठा सांगतोस, मग त्याची अवधी अडीचिरी डाकड आहेत' ३ काळे बरे दुष्टत्व (किं) बाहेर काढणे 'तो त्याची अडीचिरी बाहेर काढील' -दि ४ १३०

अंडील-वेल-वि १ अड शाबूत असलेला, न पडवलेला (वेल इ०) साह त्याचा थोरला वेल अजून अडील आहे (८) रगदार तगडा २ वडू (घोडा वेल इ०) खन्चीनकेलेला 'अडील घोडा' ३ (८) बगल्या अत्यंत प्रीतीतील माणूस ४ तारुण्याने सुसमुललेला जवान ५ बाहेरल्याली, कामासक्त ६ अडल, पक्का 'अडिल गडी' [स अडीर-नीयेवान, पौरुषयुक्त]

अंडुकली लें-अडकुली पदा

अड-न नवट पक्षी किंवा इतर कित्यक प्रकारच्या प्राण्यांच्या खी जाणामागून उत्पन्न होणारा प्रचोत्पादक गोलक यात असलेल्या गतीची वाढ होऊन पिल्ले तयार होतात इतर अर्थी अड पदा [स अड] •गाळणे-१ पदार्थाने अड घालणे, विणे २ (खो खोमपील एक सडा), कोणत्याहि चुकीबद्दल (८०) खो देण्याच्या जागीं जाणीं गडी उडव्यास) म्हणतात शिवाय •घालणे,

पडणे, करणे, होणे-असे वाङ्मयकार वाहत ३ (८) मीती मुळे माघार घेणे, देण्या गाळणे, भेरणे अड्यास येणे-१ अडे टाकण्याच्या स्थितीत येणे २ (८) पिढीस येणे

अंडेर-गनी अडीरी, (खा) मुलगी

अंडोर-३ (खा) मुलगा 'तेवचि आंडोरां करवि सात खडे घोलाइवणे' -अ १०८ [स अडज=अडाजय=अडाउर=अंडार]

अड्या-वि १ अड गुमनेत्र, अड मांडे असलेला २ (८) अतयेळ झालेला ३ कोनकडाची एक जात [स अड]

अंत-३ १ चवट, निहाळ, परिणाम २ मृत्यु मरण

'आतां अंत अंत समीप आला' -साहद १ १० ३ (वैयक-

निदान) रागाची पांखी मवण्या, प्रकार, निहाळ (रोगातून

उठणे किंवा मरणे) ४ (गणित) घेणीची शेवटची रक्कम, पद,

५ (८) चवट, टाव, सोरी, तळ 'द्या विहिरीच्या पाण्याचा

अंत लागत नाही' ६ अवसान, अंतिम स्वरूप कष्टिण परीक्षा,

फसोटी 'काणाचा अंत पाहिल्यावाचून देव बागावर ह्वाण करीत

नाही' इतका बळ माझा का अंत बघायचे शाई' -बाय

२ ४ ७ कनूत्याची पराकाष्ठा, सीमा रम, तप्य 'द्या मोतरात

आतां कांही अंत राहिला नाही' 'त्या पोडपाचा अंत पाहून

दादा कोस न्या' ८ समाप्ति, पूर्णपणा 'माझा मय अद्यापि

अतास गेला नाही' ९ रुड, तीर, टोंक ८० वनान्त, बन्नान्त

•पाहणे-कडाला लागणे, छळणे, पांढणे, निघळ तितके काम

काढणे 'घाव रे रामराया किनी अंत पहासी' -रामदास

•पुरणे-कालसमीप येणे मरण ओढविणे 'माझा तों पुरासे

अंत' -ह ११ २२० •लागणे-सर्व समाने अखेर सापडणे,

शेवट दिसणे, टाव लागणे अताला लागणे-थळ व्यवस्थित

पार पडणे शेवटास जाणे 'हे कार्ये एकदाचे अताला लागले'

अंत, अंत-अथ अंत, मर्त्ये, अंतगत, आंतर उवरजे

अंत स्वाविला मारली -रामदासी २ १० समासात किंवा

स्वतंत्रपणे उचलोग होतो [अंत, अंतर]

अतव-३ १ काळ यम 'जणे गोदे अंतकु। गनवजला

टाके।' -ज्ञा १ १५० [स] २ (८) प्राण घेणारा, फारी

देणारा (माग) सहायक पदार्थ भयकर वातु जन्मजात वैरी

-वि सहाय करणारा प्राणनाशक (रोग, जखम, वैरी)

अत करण-न १ अत्यार्थ, हृदय विकार-विचाराचे

स्थान मन आत्मा जीव अत करण चतुष्टयापेक्षां प्रत्येक

निर्विकल्प जें स्फुरण । उभंच असता आळवण । ते जाणावे अत

कर्ण । जाणती कळा ।' -दा १० ८ ४ २ (८) दया, माया

'त्याला अत करण नाही' [स] •चतुष्टय-न मन बुद्धि,

चित्त व अहंकार मिळून होणारे आंतर मन चार प्रकारांनीं वेष्ट

णारा आत्मा •पंचक-न अत करण, मन चित्त, बुद्धि आणि

अहकार याचा समूह ० शुद्धि-खी. मनाची शुद्धि, पवित्रता, निष्कपटता, मनतून कामक्रोधादि विकार काढून टाकणे [स]
 ० जळणे-१ अतिशय तलमळ लागणे, आरुघ्या असणे 'अत करणेच जेथे जळत आहेत तेथे असतोपामीच्या ज्वाला बाहेर पडणारच'
 -टिप्पणी १३ २ मत्सर वाटणे, द्वेषबुद्धि जागृत होणे 'बाजीराव स्वयंसिद्ध होऊ पाहतात, हे पाहून बाळोबास अत करण जवळ लागले' -अस्तभा १८ -णात धर करून वसणे-अत्यंत विश्वास होणे, विश्वासास पात्र होणे, वनेणे 'हा नाचाचा काटा त्याच्या अत करणात धर करून बसला आहे' -अस्तभा ५५
 -पात-पास चटका हारणे, घसणे-ध्यास लागणे, तळमळ होणे 'तुमच्या अत करणात देशाबद्दल चटका लागून राहिला असेल तर स्वदेशी बापड बापड' -३ १ ५११

अंतःकाल-ळ-३ मरणकाल, शवदची घटका इह ०
 'अतकाळपेक्षा मरणाच्छ काळ कठीण' 'जिवारांनी जडविलेल्या जिवासाठी अतकाळाला लाभकाळ समजावे लागते' -राजस ५ २ (ल) कार्यमात्राच्या उपसहाराची वेळ, समाप्तीची वेळ अखेरीची वेळ [स]

अंतर्ही-डे-खीन आतडी-डे पहा आन, प्राण्याच्या पोटातील दोरीसारखा एक अवयव [स अंग] ० उडवणे-फाडणे-गळ्यांत घालणे-बाहेर काढणे-उपसणे-१ अतिशय रागावणे, खरबडी काढणे २ स्फोट करणे, उडवडीस आणणे
 ० कातडे एक असणे-होणे-मिळणे-जमणे-रस्त-मास एक असणे, एकोदर असणे अंतर्ही गळ्यास येणे-अति शय धम होणे, अतिशय नास-वस्त होणे ० तुटणे-कळकळा येणे, दया येणे, हृदयास पीळ पडणे ० निपसणे-१ आतडी बाहेर काढणे २ (ल) किंगे, अर्धी पिणीबाहेर काढणे ३ दात धुवून पाठीस लागणे, पिच्छ पुरविणे ० पिळणे, आतड्याला पीळ पडणे-घसणे-१ कळकळ वाटणे, तळमळणे २ अति शय भ्रमायुळे आतड्याला दुखापत होणे ० रंगविणे-चोप ठरणे-रंगणे-चांगळे रंग घालून घालून शरीर पुट करणे, तेचरी आणणे, धटपट हाणे ० घ्या वाळविणे-वाळवोत वसणे-दातास दात लावून बसणे, मुकुने व्हाऊक हाणे

अंतर्ही कातडे-न आतडे आणि कातडे (वहान मुला संवधाने आईने कळकळपाने प्रेमाने म्हणवयाची सजा)
 'हे मागे अंतर्ही कातडे आहे' अंतर्हीकातड्याची माया-खी आईची कळकळ, माया

अंतः पट-पाट-३ अतपाट स्मनात नवरा वनवरी यांच्या मध्ये किंवा सुजात गृह (बाप) व सुज हाणारा मुलगा हाच्या मध्ये जे बळ, पडद्याप्रमाणे ठराविक मुहूर्तचक्रेपर्यंत धरतात ते 'काळ सावधान म्हणत। सूर्य स्तनपटिका पाहत। विद्यांग अत

पट सोडित। भावाथे म्हणत ओंपुण्या।' -एरुख ७ ६५ [स अतर्+पट]

अंतः पाती-वि आत असलेले, अतर्गत, आश्रित, मधले, आत गुंडाळलेले, सापडलेले, समाविष्ट, आत येणारे, पोटात गणना हाणारे 'ज्ञानाज्ञानाचे विकार। अविद्यात पाती साचार।' -एमा २८ ५०९ सामाशब्द-जगदत पाती, जळत पाती 'मी शास्त्रो वावाचाच शिष्यवर्गात पाती आहे' [स अतर्+पट]

अंतः पार-३ अखेर व पलिकडील जागा, शेवट, सीमा, इयत्ता (नेहमी नकाराधी प्रयोग) 'गोळुकीच्या मुखा। अतर्पात नाही रेखा।' -तुगा १९४ २ (गो) ठावठिकाणाचा पता [अत+पार]

अंतः पुर-न १ राणीवसा, क्षानखाना 'सोळा सहस्र गत. पुर। ततुलेयांना नाना उपचार।' -शिथु ७५३ 'गरिबांना अत पुर नाही, सुखसोहाळे नाहीत' -मानाप १९ २ (ल) खी बायको 'ज्या सोळा सहस्र अत पुर।' -उवा ७२५ भूमीनि सोळा सहस्रे अत पुरे प्रणिगी। -'शिथु ७०२ ३ आतले घर, बायको बसण्याची जागा [स अतर्+पुर]

अंतः प्रवृत्ति-वि आतल्या गाडीचा, कुटा, निडस्त, सकोची, बगलत्या, खोल [स]

अंतः माळ-खी आतडी [स अतर्+माळा]

अंतर्-आतील, मधील, मध्यतरीचा यापासून बनलेले सामासिक शब्द काही स्वतंत्र व काही अंतर शब्दामध्ये दिले आहेत. [स अतर् ने अतरे, लें इतर, गों उदर]

अंतर-न १ विवक्षित गोष्ठीमधील स्थलावकाश, काला वकाश अवधि (साप्ता) काळ, वेळ 'मग सोही निग अतरे। भगना मिळे।' -शा ६ ३०० 'पुणे व मुंबई यामध्ये १२० मैलांचे अंतर आहे' २ खड ३ फरक, भेद, असमानता 'तेवीं आम्हा तया परस्परें। बाहेरी नामाचींच अतरे। यातुनि आनुषट वस्तुनिचांरे। मी तचि त।' -शा ९ ४११. ४ विपरीत पणा, निप्रतिपत्ति असमति, विपरीत मत ५ द्विमत, भेदभाव, भाडण वाकडेपणा 'परि न वदावे वधु-प्रसी जेणे पडेल अतरे ते।' -ओसभा ४ ६१ ६ कुर तकावत, कमतरता (काम) चाकरी धदा यात 'चाकरीत अतर् पडले असलेतर' ७ चुक, अशुद्ध तपासत (कि.पडणे) ह्या हिशवात अतर् नाही ८ मन, हृदय मनातील गोंधळ अविश्रान्त 'तुमचे अतर् कळते तर परे।' अतर्हीचा ज्ञानदिवा मानव नवो रे 'तुका म्हणे दवा माझे अतर् बवला।' -तुगा ११६८ ९ (ल) रहस्य, मने 'अजीचे अतर् अतिपूड। न कळ उडव धुतिराख।' -एमा १४ २४१ १० (समासात पदाच्या अर्धी) दुसरा, अन्य, जेणे-आपातर्, म्हणजे दुसरी भाषा, दयातर्, दहातर्, स्थलातर् 'मुडी उमविली अनेगी। शाखानरी।' -शा ६ ५० ११ (अक्रमणित) विवक्षित न्यूनी करण, बजा करणे, जेणे-निघात पाचाचे अतर् करून पधत

१२ (काव्य) अंतरिक्ष आकाश, अंतराळ 'वी अतरीहून छात्री पडली। गैरी बुर होऊनिया।' -मोड १३ (काव्य) आतंगी माजु, स्पष्ट, भाग जमे- 'अतरी घर भिनग' 'वायुतल्याचे अतर।' -झा १३ ११५, 'गाम्रातीर वायति क्षीरधारा।' १४ विषय तादादूत 'मायकेरांत अतर पडले' [स अंतर, गों अथर, िधु अथ, लें मल्लर] •वरणे- (अक गणित) वजाकरणे •होणे-तोडणे, त्यागणे, टाडून जाणे 'पुका म्हाणे आता नका देऊ अतर। न कळे पुढे काय बोळ विचार।' -तुगा १८३७ -११२३३ •पडणे-न्युनता, कमतरता येणे (निम्नेमात, भविमावांत, इ०) अतर अर्थ ५ पडा •होणे-पडणे पडणे 'वायु यात अतर होणार नाही' -२५ ६६ म्ह० शतरमहदहतर=रोषतादि भेद, फक्त अना दो मोटाच भेद होय •फळ्या-झी अत वगण, मन 'प्रीतीपत्र शतकळ्या। पेल्ल गैरी।' -दा ३ ४२ •रूपण, -ची रूपण-ची युत रूपण, चिन्ह पिंग इमित 'म्हणे काही रागे अतररूपण। ता तागिहकत मरपाळण। जणें करुनि सतोप।' •गळ-अतयेळ पडा •गड्ड-वि १ विशेष परिचयाचा (कुत्रांतल्या गुळ गोप्पी, धयातल्या घुवा एखाद्या गोप्पीची कच्ची इकीकड इ० इत्येभूत माहिती कसलेला), अतभेद्या २ लुडबुडया, लाडा कारभार करणारा म मध्य ३ शतरासक निवडयोगी (अग अवयव भाग) ४ (ल) छत्रपती निगात [स अतयेळ-विषययोगी] -५ १ युत हेतु गुळगोष्ट, मनोत दृक्विलेला वेत (कि०राखणे, देवणे-याळगणे, पोटात) २ अडक्या, आडकाठी, प्रनिषध, [स अतर+गडने] •चा निराप-३ आतला (खाज्यो, शुभ) सदेव आझा -रीची मात-झी गुळगोष्ट गुळगोष्ट सामे अतरीची मात। लो यक मुदें।' -दा ३ ११ [अतर+मात] •गुह न १ मातर स्वयंपाकघर २ अत पुर, जंगल खाना 'वेत गुपणे अगवकती। ली सकळ बाळगासि बागी मूफडी। मग जावानि अतरगुहाप्रती। पुनमुळ प्रीती पहातमे।' -सनि १८ १६७ •हेट्टि झी अत्यंत नजर, मनश्चु ज्ञानचक्षु 'वैस सावधान माझे ध्यानी। अतरगी लक्षुनि।' •पगडी-पगडी-झी (व्यायाम) १ टांगेला मल्लाख २ छताला दोरीनेरुडरुड्या दीड फूट लांबीच्या मल्लाखावरील आडवा, उड्या यांत खागी उडी मारण्यात शिताफी असते वज्रमुष्ठी पहिलवान या व्याया माचा विशेष अभ्यास करतो हा मल्लाख लागवानी लाकडाचा कतात -सव्या ६३ •पट-पाट-अत पट पडा 'मगळ हें नोड कन्यापुत्रादिक। राहिला लीकिक अतरपाट।' -तुगा ३६५३ •पट्टी-झी (शिबण वाग) पुण्यात वळकटी भाणण्यात काप टाचा भाग 'कापडाच्या दरीत पाठ पुढा न अतरपट्टी इतक अवयव वसतात' -कात्र •पट-वि (यंगळ) एक वर्ष पडीत

मसयेगी (समीन) [ईस्ट इंडिया कंपनी १८०६ ३ १७३] •मळिण-वि (काव्य) वाईट अत करणाचा, मनाचा यात्रा, दुसरा गरी, छट्ट, दुष्ट •मार्ग-३ १ आंतीर रस्ता २ (सगीत) प्रत्येक रागाच्या विविध नियमांसारखा •मारी-मारीच्या घोरणाचे वैविध्य उत्पन्न करणारा स्वामुद्रादय रागविस्ताराच्या मध्ये मध्ये योग्ये, रागाचे वैविध्य राखण्यासाठी व रचकताडी केली स्वर रचना •मिठा-झी अतिशय प्रेम 'राम जावईविशेष। अतरमिठी जनकाची।' -वरीस्व ७ १० •याम-अतयाम पडा 'मवल वाटेत अतरयामी।' -देव २९ •यन-न नागवेगीचे अक्षर, तुज्या नागवे गीचे कडे कडून ते जमिनीत पुरले असता त्यापुढून ज नरीम अक्षर मित्रा घुमारे पुत्रात ते व गुड्याची व मनीन पुत्रे गी पाने (नवती) •यही-ई-झी आंतील पुरण, भाष, इई अक्षराने लागत गेलेले जे अनेकरात्मिक भूभाग त्याच्या भेदाचे मध्ये मध्ये ज्या आडव्या वळ्या असतात त्या प्रत्येक •यिटाळ-३ साक्षात दृष्टी न होता गवळ, कागी द० मध्यस्थ वस्तूने झालेला विंगळ [स अतर+इ विंगळ, म विटाळ] •येथी-३ अतझांनी पुरण, मगळवा 'अतराये अतर काये। गारगुदा काहीच नेये।' -दा १८८ १५ •वेल् ३ झी आडगावेल अमरवेड, सोनवळ •साल-झी साडाच्या वरील घालीच्या आतरी पातळ साल, त्वचा, जनावराच्या वरील कात इयाच्या आतील पातळ चामडी •साल-झी माताचा एक प्रकार •सासू दरी-वि १ अतझांनी (ईश्वर, योगी) २ अत याम जाणणारा •मुख-न आत्ममुख, आत्मवृत्ति, अतयामीचा मानद 'ज्यास लापले अतरमुख। मग तो न मानी प्रवचु व।' •सुती-वि १ ज्याची अर्धी विणकर सुनी आड अंते कापड, खण २ (ल) जातून काम करणारा, सुतपणे खणव करणारा ३ प्रच्छन्न भावाचा, गुड अर्थाचा [अतर+सुती] •स्य-वि १ अतस्य, आंतील २ अयची, मूळची ३ स्वाभाविक, नैसर्गिक •हेत-तु-३ गुप्त हेतु 'अतरहत कुकत गला। समुदायाचा।' -दा १९१७ •झा-वि १ अतझांनी, जगातील सर्व गोष्टी मनाने जाणणारा २ अतरसाक्षी [स]

अतरंग-न १ (काव्य) मन, अत करण 'भक्ति निवड अत(अत) रणे। तो सत्वगुण।' -दा २ ७ ३४ २ आतील भाग, अम्यतर अतरांग गुण बहिष्काच्या उलट 'ऐसा हा अंत रणु। सळवडाचा विनियोग।' -झा १७ ३८५ •नीचा-वि अतरीचा, जळक्या, शरीरखर्ची जिवंग, निष्कवर्ती असलेला, कटुभातल (चाकर, नोकर, आप्त मित्र इ०) 'मी जरी सळगीचा चापु। तरी काय आद्रीहूनि अतरगु।' -झा ११ ३२ 'बहु अतरग होऊनि करिती स्वायाचेनीं न जनमान।' -माआदि ३५ ३० २ आत्मीय दंत वा, स्वकीय वैयक्तिक, सवसामान्य

नव्हे असा 'सरकारी कामांपेक्षा परचे काम अतरंग असते' 'परीक्षण-न ? समग्र ग्रंथ अवगोचन करून त्यातील गम, रहस्य, मथितार्थ किंवा प्रमेय काढणे - विसु ७७ २ अर्थाचे प्रस्तावनावना सिंहावलोकन प्रयत्न

अंतरंग-जकि १ गाळणे, सोडणे, वगळणे, टाकणे दुर्लक्ष करणे २ पुढे वर जाणे, मागे टाकणे, काही अंतरावर सोडणे समय अतिक्रमण करणे 'आता घालते पाचारी'. विल्हे वरी अंतराती' -मुसमा १६ ११ ३ वृत्ताने, आवचने, मुक्तने 'आव नेच्यामुळे अंतरला देव। शिरला सद्गृह भय पोटी।' -तुगा ४८ 'पुन विगाळते ते पितृवनाती अतरले।' ४ माहीते दाणे, हातचे जाणे, वियोग पावणे, दूरवाणे (मृत्यु देशातर इ० कामुळे) 'आणि परलोक हो अतरल। एदिकेमी ॥' -हा २ २७ 'मला पाकरी अतरली तर अतरो।' ५ मरणे 'पूर्व दिती गोत्र अतरो। ते स्वर्गोमी सुतक भरे।' -गमा २१ १२५ [अतर]

अतरमाळ-ळा-आहे आढळे (भीति, तदान, काळजी सापासून होणारे दुःख सांगण्यामाठीं याजतात) (कि० सोकणे, घोषणे काळणे घुमणे) 'चतुर्थे नरसिंह विद्याळ। निवटुनि अमुरासि समूळ। काटी अतरमाळ।' -पाळणे २० 'ते वर्तमान ऐकून मादया अतरमाळा सोकल्या' ० गळ्यात घालणे-१ ठार करणे नाश करणे २ प्राप्त घेणे ० गळ्यात घेणे-प्राप्त होणे, नाश होणे

अंतरा-उ १ मधील अतर काळ, अत्रा पदा २ एक दिवसा आठ वेगारा ताप ३ (सगीत) अत्रा, विजेचा दुमरा भाग-आत सारखतकातील स्वर असलेच पाडिजेत, (सामा) गाणे गाण्यातील पहिल्याखरीज कोणतेहि कडचे ४ अतर पदा (अतर)

अंतरा-उ तरवारीच्या मुगीवरील बोग्या आठरा -घार [का १]

अतरा-उ (जविया) बौद्धमधील एक काय, आपल्या हातातीज जवियाने जाहीदारास त्याच्या उजव्या बाजूला देव टक्या बगडीजक घातीवर मारणे [स आत्रि किंवा अतर म अतर]

अंतरागमन-न मधून जाणे (मूळ अर्थ दयात प्रस्विज अनुदानास यमले असता त्याचे मधून अथवा कमकता, कस्विज य दवता याच्यामधून दतरानी जाणे) १ बारीप्रतिवादी मुर्दापय नारायणको ६० काच्या मधून इतरांचे गमन ३ मध्यस्थी मध्यस्थपणा [स अत्र+आ+गम्]

अतरात्मा-उ १ जीवात्मा, मन २ अतर्विचार, अचन, हरय, अत करण [स]

अतरापर-य-उ १ अदपडा, विप्र अचन, हृष्टत 'नेष्टा विद्यासि निदलाभ दाना। उदी अवविता अतराय।' -एरस्व

० ४१ 'विचारकाला सागता नये। उदेक-यती अतराये।' -दा १५ २ १३३ 'विद्योग-सागता' तुमगी अतराय होईल।' -हा १ २३४ 'अद्विणदेवेसी अतरावो' -निगा ३ ३ उगीव 'अतराय काही अनुशानी राहिल्या' गोयी या जन्मल्या पुण्यवर्गे।' -व १८ [स अतर+इ+अर्प+जणे, अतराय]

अंतरायामचात-उ शरीराच्या पुढील भागाचे स्नायु आसडून शरीर धनुष्याप्रमाणे वाकविणारा धनुर्वाताचा एक प्रकार (वहिरायामव्रताच्या उलट) [स]

अंतराल-ळ-पुन १ पृथ्वी आणि आकाश यांच्यामधील जागा, अंतरिक्ष, वातावरण, आकाश 'हे अतो स्वर्ग पाताळ। की भूमी दिशा अतराळ।' -हा ११ २७० 'बाण जळत अत राळी' -एरस्व १ २५ 'पुढे भीम तो अतराळे उडाला।' -राक १ १३ 'अतराळात काय काय चमत्कार आहत' -नि ३९ २ मयली जागा, अवकाश, अन्वतर [स अतराल] -किनि आकाशागर्भ, हवें वर ० दीप-उ आकाशाविना अंतराळ्यो-उद्रा (क) (विद्रादाह) खेळातील एक सहा, विंगी हवें व फक या अर्थी शब्द 'मी अगादर अतराळ्यो म्हटले आहे' [अतराळ]

अंतरास्पर्श-उ (अप) अतरस्पर्श अतरविटाळ पदा अंतरित-वि १ अतरलेले, ओलाडिलेले, गाळलेले, बगळ लेले, अपुरे टाकलेले २ विभागलेले, बगळे कलेले, अतरावर सोड-लेले [स]

अंतरि(री)क्ष-न आकाश, अतराळ पदा 'अतरिक्षी तारागणे। परी कवण ॥' -हा १३ ५४ -किवि, अतराळी, आकाशात, पोडळीत 'मार्ग होये परी अतरिक्ष।' -दा ४ ४ १३ [स]

अंतरिक-वि अतरित पदा

अंतरीय-यत्र-न १ आतीउध्व, आतला कपडा (याच्या उरट उतरीय-पात्रायाचे-यत्र) २ नेसावयाचे धोतर (पूर्वी अतरीय व उतरीय अशीं दोनच यत्र असत) [स]

अतरीळ-न (गा) १ अत करण २ आकाश अतराळ पदा

अंतर्गळा-ग्री १ (कान्य) पाणाक्षपणा, हुपारी, पात्रुये, कल्पकपणा २ अतरदळा पदा

अंतर्गत-दि १ आतील, अत स्थित, मारील ३ समाविष्ट, पोटात आले ३ मनोनेला, गुप्त -न मनोतल हेतु गुप्त मय लत [स]

अंतर्गम-उ १ आतला भाग गाभा, पर मगन, दड, घार [स] २ (स) गर्भितार्थ, आतील हतु, पदार्थ

अंतर्गळ—प्र आतड्याचा काही भाग बातप्रकोपाने अडा शयात किंवा काहीच्या सते जाणेत उतरून अड गोठे होणें, यानें अडसधीमध्यें गाठीप्रमाणें सूज उत्पन्न होते [स अन्न, म अतरंगळणें]

अंतर्ग्रह—अतरग्रह पदा

अंतर्गोल—वि ज्याचा आतील भाग गोल आहे असा, (इ) कॉन्केव्ह (वहिंगोलच्या विरुद्ध) •**भिंग**—न अत गोलची जाड बाब (इ) कॉन्केव्ह लेन्स

अंतर्ग्रह—पृथ्वी व सूर्य यामधील घुब घट्टक प्रद, हे पृथ्वी पेशा ल्हान असून याची घनता व आसामोर्बती फिल्ल्यांचा बल पृथ्वीसारखा असतो ह सूर्याजवळ असल्याने तेजस्वी असतात हे सायकलॉर्ग पश्चिमेस किंवा सकाळीं पूर्वेस काही उंचीवर दिस सात -सुटि १०५

अंतर्ग्रह—वि अतर्ज्ञानी, दुसऱ्याचे अत करण जाणणारा, दिव्यदृष्टि असलेला, मनश्रष्टा -प्र दुसऱ्याचे अत करण जाणण्याची दृष्टि, ज्ञानदृष्टि, अतर्दृष्टि [स]

अंतर्जडर—न (आतुलें पोटा) पोटा, उदर [स]

अंतर्ज्योति—स्त्री (वेदांत) अतर्त्वा, आत्मा 'कीं अत ज्योतीचे रिंग। निशॉळिले।' -ज्ञा ३ २५४ -वि आत्मज्ञान झालेला [स]

अंतर्ज्ञाल—स्त्री हत्तीच्या अगवरील चित्रविचित्र झुल, पाखरा [स अतरंगम झुल]

अंतर्ज्योति—प्र (काव्य) खोखात्या, मनाप्राप्त्या, अत करणपूर्वक केलेला त्याग 'वात्स ह्रुत्या करी साड। घन जेवें झुळ दह न साड। तेंवें अतर्ज्योति केवि घडे।' मोल [स]

अंतर्दशा—स्त्री (फलज्योति) जन्मकुडली करताना उप प्रदाचा पगदा, प्रदाचा फल देण्याचा काल, जन्मकाळीं जे नक्षत्र असेल त्याच्या आरमापासून जितकीं घटका-घळे गेलीं असतील तितकीं दशा जन्मापूर्वी गेलेलीं असते व शिक्षक राहिलेली जन्मा नंतर भोगावयाची असते याच्या उलट महादशा, म्हणजे मुख्य प्रदाची बाधा, स्वामित्व २ स्वतःची अतस्थ खरी स्थिति, वस्तुस्थिति 'मासी अतर्दशा तुम्हास काय माहीत ?' [स]

अंतर्दर्शी—वि आत्मचिंतनात मग असणारा, आत्मज्ञानी [स]

अंतर्दह—प्र १ बाहेरून हातास अग अन्न लागत मसून घारी रात होणारी जळजळ, आग (ताप पिस ६० मुळे) २ (ल) अतीत पाह, दु ख, सताप (काम, मोक्ष ६० मुळे होणारी) [स]

अंतर्दृष्टि—स्त्री १ दृष्टि अतर्मुख करून चित्त, मन पाहणें, अतर्बाबलेकन, अत चक्षु, आत्मप्रपणता २ अतर्ज्ञान, अतर्ज्ञानि

जाणणें -वि १ मनाची वृत्ति आत्म्याकडे बळवून पाहणारा, अतर्मुखी २ अतर्ज्ञानी, दूरदर्शी, सिद्ध पुरुष [स]

अतर्द्वार—न १ आतले दार २ जनानखान्याचे, राणी वखाचे दार ३ (ल) गुप्तपणे मध्यस्थी करणारा, बशिला लावणारा माणूस, मध्यस्थ [स]

अतर्धान—न १ एकदम नाहीस होणें, दिसेनासे होणें, गुस्ता, अडयवल्या 'आज्ञा मागोनि समर्थाप्रती। अतर्धान पावे माहती।' -सवि ३ ५८ (किं० पावणें) २ आच्छादन, एघारी वस्तु किंवा शरीर शाकावयाचे साधन, जसे-पडदा, माषा, डोळ्यावरील घटल [स अतर्धवा=डेवणें]

अतर्धाक—वि अतर्धान करणारे, गुप्त, आड ठेवणारे [स]

अतर्ध्यानि—न ध्यावरूप समाधि, ध्यानस्थ असणें, भक्ताची परमेश्वरच्या ठिकाणीं लागणारी तन्नी [स]

अतर्निष्ठ—वि १ ध्यानस्थ, समाधिरूप २ निवृत्तिमागें बर निष्ठा असलेला, अतर्मुख पदा [स]

अतर्निष्ठा—स्त्री अतर्धानाचें झालेली मनाची एकाग्रता, समाधि, ध्याव [स]

अतर्पाट—प्र अत पद पदा

अतर्बाध—न १ अतर्त्वा आणि बाधक्रिया, अपवा चलनचलन, अत करण आणि आचरण या घट्ट्याचें अतर्बाध शुद्ध आहे '२ आतील आणि बाहेरील बाध -किंवि आत आणि बाहेर सवें बाधनीं, बोद्धेबद्दून, हरएक प्रकारें 'योगतत्वि न्यवहार अतर्बाध पाहिल्यावाचून समजत नाही' [स]

अतर्भाव—प्र १ समावेदा, समाविष्ट स्थिति 'स्वातंत्र्यात स्वराज्याचा अतर्भाव आहे' -दि ३ १४८ 'राजास आमंत्रण केले म्हणजे प्रधावादिकांच्या आमंत्रणाचा त्यात अतर्भाव होतो' २ मन, मनोभाव, अतस्थ हेतु, अभिप्राय [स]

अतर्भूत—वि समाविष्ट, अतर्गत, अतस्थित 'नाम धरि वेले व्ही। अतर्भूत पोटी।' [स]

अतर्भूत—प्र १ आतील किंवा खाजगी गुहा गोष्टी, गुपित, आंतली वाटणी २ अशा गुप्त गोष्टींची फोड, परिरूपुटता (सुतु बाहेरचे लोक ६० मध्यें) ३ गुप्त गोष्टींची माहिती, ज्ञान [स]

अतर्भेदी—द्या-वि १ गुप्त गोष्टी माहीत असलेला, अंत स्थितीचें ज्ञान असलेला २ गुप्त बाहेर फोडणारा, परमेया, गुप्त गोष्टींची परिरूपुटता करणारा [अतर्भेद]

अतर्माळ—अतर्माळ पदा •उडप-कि. (गे) वांबा-वर धारण करणें, होवचे पाणी पळणें, धोर घुटणें 'ते बाय कनाकुडे म्हत्री अतर्माळ वळनी'

अंतर्मुख—वि १ अतर्निष्ठ आत्मनिष्ठ, ध्यानस्व २ निवृत्ति मार्गी, विरच ३ आत वळलेली, विचारी, आत्मचिंतनपर (हृदि इ०) [स]

अंतर्यामी—न १ आत्मा, जीव २ (ल) मन अत करण चित्त ३ अतरंग, आतील गोष्ट [स] (वाय) ० कळवळणे—आतडयाला पीळ पडणे, तळमळ होणे—**मींताप वसणे**—हाडी ज्वर चिन्टणे—**मी रडणे**—मनातल्या मनात दुःख करणे झुरणे—**मीं वास करणे**—हृदयात खोल जाऊन बसणे, अत करणावर ठसून राहणे—**मास डाग वसणे**—लागणे—हृदयास धाऊ वसणे (दुःखामुळे)—**मीचें दुःख अंतर्यामास ठाऊक**—मनाची पीडा मनासच माहीत (ती इतरांना वळणे अशक्य या अर्थी)—**मीची खूण अंतर्यामास ठाऊक**—मनातले नेत किंवा चालखते, अनुभव ज्याचीं थाला माहीत, अपकार किंवा उपकार कळेई मनाचे मनास माहीत—**मीची खूण आईला ठाऊक**—१ चापल्या मनातल्या गोष्टी आईलाच माहीत असतात—**मोल २ मुलाचा जनक कोण** हे आईसच माहीत राखते (अत चांम याऐवजीं अनाम असंदि अशुद्ध रूप योजितात)

अंतर्यामी—वि १ जवळचा, जिवश्चक्षुध, जिवलग २ अंतर्यामाचा साक्षी (जीवात्मा, ईश्वर)

अंतर्यामीचा—वि १ जिवलग, अतिशय परिचयाचा, अत यामी पदा २ अहनिम, चराचरा, कळवळीचा, मनोभावा पासूनचा, निष्कपट (अंतर्याम शब्दाच्या सप्तमीपासून साधित झालेला शब्द)

अंतर्युति—स्त्री (व्यो) मटाची गीणयुति [स]

अंतर्लापिका—स्त्री श्लोकाचा अर्थ लावण्याचे समे श्रुत रूपाने त्याच श्लासत ठेवलेले असते अशा प्रकारचा श्लोक, गूढ श्लोक गमितायेव्हाक 'क वल्लवत न वाधते शास। वल्लवत न वाधते शीतम्।' 'औपव न लगे मज्जा'—नल ५१ [स]

अंतर्लत्नी—स्त्री (वाय) गरोदरस्त्री 'अंतर्लत्नी पत्नी शाल्या, व्याला सपुन फड शरें।'—मातभा १ ७७ सवत्सरे सार्गी पोवती। अंतर्लत्नी शाली ऐका।—मुच ११ १० [म]

अंतर्वर्ती—वि १ आत असलेला, प्रत्यक्षित समाविष्ट आकळित 'परि महेश स्याद्वाती। दिपली तणाची सुनी। तया भासा अतर्वर्ती जगधि केलें।'—अष्ट १० २ २ गौण (प्रद) याच्या उन्ट वदिवर्ती झुर आणि गुळ ह्यांस अतर्वर्ती प्रद म्हण तात, कारण ह्यांच्या ५ धा पृष्ठी आणि मूये ह्यांच्यामध्ये आहेत [स अतर्वादा]

अंतर्पसन—आतरे वय अतरीय पदा 'अतर्पसन घास वमन। कंठुधीवरून पावला।'—ह ३४ १९३ [म अतर्पना] घास. २ ७

अंतर्वास—प (याग) १ आतीलवस्ती २ आत्म्यात वास करणे, परमेश्वराशी वादात्म्य पावणे, आत्मनिष्ठ असणे 'आव डीच्या करा ऐसे। अतर्वासि जाणतसा।'—तुणा १७६१ [स अतर्वाचस]

अंतर्वासी—वि आत्मनिष्ठ (योगी), आत्म्यात विलीन झालेला (योग्याचा एक प्रकार)

अंतर्बुद्धि—स्त्री अतरीळ पद्द.

अंतर्वेदी—स्त्री १ कोणत्याहि दोन नयामधील प्रदेश, दुआव २ (विशेषत) गंगा व यमुना यामधील प्रात, (प्राचीन काळी येथे ब्रह्मदेवानें जो यज्ञ कला त्याची ही वेदी होती म्हणून हा देश परित्र मानतात) तैत्तिरीय आरण्यसत (५१) आयावतें अयमा ब्रह्मक्षेत्रावर यज्ञभूमीचे रूपक कले आहे त्यातील वदीची जागा गंगा आणि यमुना नद्यांच्या भागात येते प्राचीन काळी इगवा ते अलाहाबाद या दुआवच्या दक्षिणेकडील प्रदेशाला अंतर्वेदी म्हणत कधी कधी सवध दुआवालाच हे नाव दिलेले आढळते 'अब्दाळी काळेहून यमुना उतळून अलीकडे येक लागले तरी, अतर्वेदीत सर्वांनी उतरून पायउद घावा'—रा १ २०० [स]

अंतर्वेद—पुन श्रुत शब्दत्व, आवृत्त द्वेप [स]

अंतर्वेरी—प १ श्रुतशत्रु २ एखाद्याच्या मरणाच्या वेळेस ज्याचा व्यास घेतण असता जो (मुण्या, मुलगी) काही अक्षणीमुळे त्यास भेटत नाही परंतु मरणानंतर येऊन पोचतो तो 'गोटवा पोर दखील एवादेवेळीं अतर्वेरी होतो' [स]

अंतर्हित—वि १ अदृश्य, अतर्धान पावलेला—शिल्पवि ४७७ २ लपविलेले, आवरण घातले, दडविलेले [स]

अंतर्ज्ञान—१ परमात्म्याविषयीचे ज्ञान, दिव्यज्ञान २ योग साधन, ईश्वरप्रा ६ मुळे दुसऱ्याच्या मनातील गुप्त गोष्टीची होणारी माहिती, श्रुत ज्ञान ३ चंगातील घाट्टेच्या व्यनहराचे—ते व्यन हार प्रत्यक्ष न पाहता—मास झालेले ज्ञान, अप्रत्यक्षविषयदर्शन ४ सहनोपगम ज्ञान तात्त्विक ज्ञान (६) इन्द्रदर्शन [स]

अतर्ज्ञानी—वि अतर्ज्ञान असलेला, अप्रत्यक्ष विषयदर्श, सहजज्ञानी [स]

अंतर्गत—वि नाशवत मर्त्य विना शवट आदे अशी (वस्तु देह) 'अथवा पेसा नगना। अतर्गतवि हे माहिती।'—शा १५२ [म]

अंतर्शोच—न मनाची गुदता, अन चरणाचे पावित्र्य, (कान-नोषादिश्चाचा त्यास ५ इमदस वेराग्य, भगवद्भक्ति इ वा स्वाधार कल्याणुळे होणारी अन चरणाची निर्मळता) अत शुद्धि [म]

अंतर्ज्ञान—स्त्री ज्ञानून जगृति, आत्मज्ञान, भा मराध [म अनभम्भुश]

अंत साक्षी—वि अत करण जाणणारा अतज्ञानी [स]
अंत स्थ—न अप अतस्थ, अतन्त १ (व्यापक) गुप्त रीतीचा
 लाच, दरवारसर्चांचा एक भाग, सरकारांतून आपल्यासारखे
 काम करून घेण्यासाठी कारकूट, सुल्यदी, मोठमाठे सरकारी अधि
 कारी यांना त्याचा हक्क म्हणून (लाच नव्हे) टोकळ रोख रकम
 देण्याची पद्धत ही सुमलमानी, मराठी व इतर बघणीच्यादि
 रियासतीत त्यावळीं सरहद्दा प्रचलित होती, दरवारसर्चे पहा
 —गागा ५६, —पया २०४ गुप्त मसलत किंवा तद्द टरविणा—आ
 अधिकाऱ्यास शत्रूकडून ही रकम मिळे बिकाडी व माळी हे दान
 प्रात पेशाऱ्यांनी कीर्तुपुत्रास नजर ठेवून त्याबद्दल किंमत म्हणून
 ११ लाख शय्य सरकारात घेले व येथीन १० लाख व अतस्थ
 स्वत साठी घेतले —योमारा २०१ 'गडवाल सत्यानापासून
 सरकार २०००० खडगी सालीना पई त्यात छथाराममगूला
 ५००० अतस्थ मिळत' —योमारा २५४ १ (सामा) लाच
 —वि १ गुप्त, खासगत, एकात स्थळी बिया खासगत जागी
 केलेले २ अतस्थित, मयला, जात असलेला, गादीत [स]
० पटडी—की सरकारास आवश्यक लागणारा खर्च किंवावण्या
 साठी प्रसंगी जमीनदारावर व इतित रयतेवर बसविण्यात येणारा
 कर ० पत्र—न हुडीबरोबर पाठविलेले खुपेचे पत्र
अंत स्थिति—की १ आतली अवस्था (मन, आत्मा,
 प्रसंग, पर इ० बी) 'अत स्थिति यज्ञमानाची ठावणी आम्हा
 ती।' २ आतली अधिष्ठान, वास्तव्य ३ अतरात्मा [स]
अंतस्थी—अतस्थ अर्थ १ पदा
अंतावन—न. शेवट आता स्तवने अंतावनी । ब्रह्म
 प्रलय घणाल मुनी । —कथा १ १४ १२८ [स अत+अवन १,
 वण—न]
अंतिक—वि अवलचा, निवडचा, समीपवर्ती —उ (ठ)
 शेवट, मोकर [स]
अंतिम—वि शेवटचा, अखेरचा, शेवटील, अत्य [स]
० साध्य—न शेवटचे उद्दिष्ट, उद्देश स्वात य हे अंतिमसाध्य
 ठरावे । —टि०या [स]
अती—अथ १ शेवटी नंतर, पश्चात् परिणामी, अखरीस
 मग अनुभवाअती=अनुभवानंतर कल्याअती घेतल्याअती व्यव
 हाराचे अती चार पैस बुडतात किंवा मिळतात हे चाललेच आहे
 २ ज्यामुळे, साठी, करिता स्वर 'सरकारकामाअती मी कालो
 नाही' [अतची सप्तमी विभक्ति]
अतीमुती—खी अडचण, अडथळा 'अवरय म्हणून नृप
 नाथ । बोळवीतस समस्त । ऐसे रायास गावागावी होत । अतीमुती
 चालावया ।' —नव १८ १४ [युता—ती द्वि]
अतील—वि अतीचा, शेवटचा 'दावि शोकीचा अतीत
 पण ।' —एमा २९ ८८ [अत]

अंतुता—विनि आंत 'आकाशा टाव अंतुता । भूतभास
 निवला ।' —बघीएव ११ २९
अंतुती—अ शेवट, समाप्ति 'गमदकारासी वारी गाई
 अंतुती ।' —सप्र १ ६६ [अ३]
अंतुरी—तोर-तोरि—खी १ (काव्य) खी, वायको,
 पत्नी, माया (सामा) वार्द (अव) अतोरिया 'अतारिया
 तुमरे । सांशानिया भांडारे ।' —शा १ १०० 'जन्मला जयाचे
 उदरी । तयांनीं जा विरोध करी । ससी मानिनी अंतुरी । ता येक
 मूखे । —दा २ १८ (सामान्यपणें) कोणतीहि धी 'न कळ
 हो मार मुनि मार्य ए' अंतुरी । सांगी शवत्सरा जन्म तया
 उदरी ॥ —तुगा ०७७ [स आनन पुरिकी भान्त पुरी, प्रा
 अतउरी-अंतुरी]
अंतुवट—आंतुवट पदा
अंतेज—उ अत्यंत, महार 'तीन दिवसाचा उपासी
 अंतेज ।' —समदासी २ १५८ [अत्यंत]
अंतेवासी—उ (कायदा) (शब्ददा अवळ राहणारा)
 गुजबळ राहणारा, उमेदवार दिव्य, विद्यार्थी (करार कलेला)
 [स अन्ते+वस्]
अंतेष्ट—ष्टी—अथी शीर्षदक्षिण सस्कार, क्रिया, उत्तरक्रिया
 [स अत्य+ष्टि]
अंतोरिक—अंतोर—न अत पुर, राणीववा 'तीर्ती दीसतीं
 अंतोर । यादवार्ची ।' —दिशु ५५ —पच १ ७ अंतुरी पदा [स
 अंत पुर प्रा अतउर]
अंतोर—री—न की अंतुरी पदा 'आपुले रूपविले
 अंतोर । मेळ परती ॥' —दिशु २४०, हिरोनिया देवार्ची
 अंतोर ।' —एमा ४ २२७
अंतोति—अथ, आत मध्ये अंतोत पदा [स अतर् द्वि]
अत्य—वि शेवटचा, अतिव, चरम, अखेरचा —न सख्या
 स्थानसंज्ञातील जल्मी' च्या मुडील व 'मध्य' च्या मागील एक
 सज्ञा, एक हजार महापत्र —उ महार 'अत्यु रागिव वैसविग ।'
 शा १२ ७२४ [स] ० कर्मे क्रिया न खी उत्तरक्रिया, अतष्ट
 पदा ० गोदान—न १ पापशुल्काचे अनुष्ठान करताना त्यातील
 प्रथम कर्मां आगेपत्त्यानंतर लागलीच करावयाचे गाईचे दान २
 मरणापूर्वी ब्रह्मणास केलेले गाईचे दान ० धन—पद—न गणित
 किंवा भूमितिरीतील शेवटची सख्या ० मांडी—खी (ज्यो)
 गणिनी, भरणी कृत्तिका इत्यादि २७ नक्षत्रांना आयनाडी,
 मन्थनाडी व अत्यनाडी अशा अनुक्रमे साठ आहेत, त्यापैकी
 कृत्तिका वधेरे नक्षत्रास लग्णणाडी सज्ञा नाही पदा
अंत्यज—उ अत जतीच्या खालील महार, माग सोभार
 इ० अतिशुद्ध घोवी, चामार, सुकट, नट कोळी, मेद (पारपी)

मित्र, या सात जातींचा अत्यजात समावेश करीत असत —सुत
८२७९ 'तसे क्षत्री वैश्य स्त्रीया । का शुद्र अत्यजादि इया ।'
—भा ४४६०, —एभा २३ ८१ 'मग पद्रीक्षेनामार्जी निधिनी ।
जन्म पावसील अत्यज याती ।' —सवि २० १३३ [स अत्यज
ज] —वि शवत्पा, श्वेदतील

अत्याक—उ श्वेदचा आकडा, त्रैशिक्षातील तिसरी
सवथा, पर [स]

अत्यानस्थ—वि मरणसमयींची व्यथा भोगीत असलेला
प्राणांतिक व्यथेने पीडित [स अत्यज+अवस्था]

अंत्याक्षरी—स्त्री अनध्यायाच्या दिवशीं विद्याव्याचा आप
सात श्लोकादिकाच्या भडया लावण्याचा प्रकार (एकाच श्लोक
म्हणाचा तोच्या अक्षरावर सपल त्या अक्षरावर आरभिलेला श्लोक
दुसऱ्याने म्हणावा पुन्हा सा ज्या अक्षरावर सपल त्या अक्षरावर आर
भिलेला श्लोक पूर्वीच्याने म्हणावा वगैरे भडया [स अत्यज+अक्षर]

अत्येष्टि—उत्तरकाय अतष्ट पदा गर्माधानापासून अत्यष्टी
पर्यंत शास्त्रीय मत्कार होणे आवश्यक जाह '—टि ४ ३२ [स
अत्यज+ष्टि]

अन्न अनमाळ—न आन भातडे 'घायीं मातले महा
वीर । वादिती अनमाळाचे भार ।' —एरस्त ८ ४७ —सुसभा
७ ३६ 'रयतेला रागग वणवा जळती अर्नी ।' —ऐपे ४०४
[स अन्न मी एतर्नी]

अन्नपट-पाट—अत प अतरपाट पहा 'बाहुनें योजिनें
रणतळवट । बाहुय अवधी अन्नपाट ।' —सुसभा १५ ११३
—एभा ८७ 'घलून दिव्य अन्नपासी' —वैसील्व १० ७४

अन्नपुच्छदाह—उ एक राग अन्नपुच्छ (अपेक्षित) ही
एक हावड व अर्ध अन्नी जगावूित मळी हातड्यापासून
निघाली अगत दिव्या पावर्गीत दाह सून गगर पू होऊन
हाणारा रोग (इ) अपेक्षितदाह [स अन्न+पुच्छ+दाह]

अंम्रमाळा—स्त्री (गा) काळीन अतरण अन्न पहा
अन्नवृष्टि—स्त्री अतगाळ पहा [स]

अन्नल-त्रेल—न (गा) अतराळ बापावरण [स अन्नरात्र]

अन्ना—उ धुपदाच्या अन्नाई अन्ना व आभोग या तीत
भागापकीं दुसरा भाग अन्ना पाल्लपानंतरच पदाच भाग वडवें

'मरी अर्थ समष्ट अन्नामयीं राग कराता ।' —प्रग ३० [स]
अन्नाटणे—अति आचणें मुनी अन्नगीती रावे ।

—उभा १७२१ [आ+आन्नाटणे]

अन्नावरणदाह—उ (वयक) उदगाच्या पोकर्यांत अन्ना
वरण (सेरिंगियम) ताराच्या पड्यात तीन आग दीपेहाळ
टिकणारा दाहकिया गावाचा रोग (इ) परीटारिजिन [स]

अन्नाल—न अतराळ, अतग्नि मज जाह वळ आळीचें
रावळ । पाहीन अन्नाळ हृदय गुणें ।' —तुगा ४०८० अन्नळ पहा

अंत्राळी—किवि अघानी, वरच्यावर (किं० टेवणें) [स
अतराळ]

अंत्रिक—वि मोडलेलें, टाफलेलें, ओलाडलेलें, गाळलेलें
[अतर]

अंत्रीयुक—न नोंदवडी, जरीचें पुस्तक (इ) एन्ट्रीयुक
घनीपणाच किती नवरच युक्त पत्र नोंदलेत अत्रीयुकाचे किना
—यावर लिहवें' —न्यासे ७० [इ एन्ट्रीयुक]

अंथ(धु)रण—उकि १ पसरणे, पसरून घालणे (सतरजी,
तट्या इ० जमीन इ० कावर निगणे, बसणे इत्यादिकांचे) 'तो
निजावचा सावकाश । समाधि मी त्यास आयुती ।' —एभा १९
२८८ २ पसरून झाकणे, वर टाकणे, घालणे 'या एवढ्याशा
दगाम्यानें ही एवढी जगा अथरली जाणार नाही' [स आस्त
रण प्रा अत्यरण]

अंथरी—स्त्री अथरण्याचें साधन उ० गालिचा, दगामा,
जाजम, सतरजी वडवाच्या कावीची ताड अथवा दादीच्या
पानाची किंवा गवताची चटई [स आस्त प्रा अत्यरण]

अथरुण—न निरुण्यासाठीं अथरण्याच्या उपयागी वखें,
विद्याना नादळ विचय अथरुणी । भापी लहान होतें त्या दिसात
नवतें दाहणी ।' —प्रग १७९ (दायकी ल०) पतिमग, विपयसुव
तिला अथरुण ठाऊक नाही' (अप) अग्रण 'अग्रण पात्रण
ना निजाचा मचक' —दापि १२९ [स आस्तरण, प्रा अत्य
रण अथरुण] (वाप्र) १ अथरुणप्रमाणें किंवा अथरुण पाहून
पाय पसरवें—साधनाप्रमाणें साध्य टरवाचें ऐपत पाहून खचें
करावा, सामर्थ्यागुरुक वागाचें २ मुद्देंच अथरुण आणि आकाशाचे
पावसून=अतिराय दाखियाला रावतात —दणाचा धाणा
फरण—धापेंत लोळून अथरुणाचा चोळामाळा करणें ३ धरणें—
आचारीपडणें ४ कातरुण—पावडरण—न १ विद्याना वपावरा
वयाचें वज वाड विद्याना जवळचें घामान

अद—नि (गो) गच्छ जावळले, राग जावळलेग—
ली—ले ही गाड वट अद जाव्या' [स अद=राधणें अदु=
सावटी]

अदण—न (विरु) आदण १ मुलीच्या बापाने मुलीस
किंवा जावयान टाविक देणगी किंवा हुडा यापेरीज रणात जे
विशेष वरीस दावयाचें ते जमीन गुरेशेर दासदासी इ०
गुदमनी म्दणे राखासी । मज आदण या भीमकीसी । हाईन
इन्माची निवेदासी । चरणववती नितर ।' —एरस्त १८ १० २
करणी ३ मदीस नमराणा एकदि पदाय न्यून नाही । सिद्धी
मगही आंदणसी ।' —सवि १३ १०५ [स अन्यदान १, आन-
दन २, अनुदान २]

अंदाणा-णी-ण्या—वि १ आदणामध्ये मिळालेले, आंदणा सज्जीचे (दासदासी इ०) 'शाले पांमिल जनासी। ससाराची आदणी दासी।'—तुमा ६१५ २ स्वाधीन असलेला, बदा 'त्याचा आदणा मी धीरा। ज्यासि विषयभोग नावडे।' [स]

—एमा २२ १६६—उ देणगी, आदण 'अदण पदा' 'सत्य करीन रुद्र धनचा। त्याच्या राखीन हो प्राण। मग हा तुज आदणा देईन अवे।'—कया १७ १५० [अदण]

अंदण—कि (गो) आतुड वणें, घट वणें [स अद=वाधण]

अंदन, अंघण—(ना) भाषण पदा

अंदर—उभ (दि) अंत [स अत, फा अदर] • **अुदरी**—की बोरी करण्याकरिता घरात गुपगुप घुसणे • **यदूटा-उ** (व) आतंग, दुस्मान, ग्यून

अदरसा—किवि अतस्त्य रीतीनें, आतून 'अदरसा मापण हास्य विनोदभाष सानंदप्रीती। अविकळ करवी जगत्कर्ना।'—निमासुमद्राचय ५१६ [स अतरस्त्य]

अंदस्त—अ (व) आतून, जातल्या बाजून 'अदस्तन शाराळा कडी घाल।' [स अतर]

अंदाज-जा—उ १ कयास, तर्क, हेतु, मनाची भाव २ सुमार, अजमास 'सुमचा अंदाज कया काय बालो?' ३ (अंदाज)मान, परिमाण, दर, प्रमाण ४ ठरवि प्रमाण, नेमशूक, मचा [फा अदाम्] • **पट्टी**—की विक्राव्या निमंतीचा अंदाज • **पत्र**—न अनुमान केलेल्या वातम्या, भाव ज्यात असतात ते पत्र • **केसरी ३१ ५ ३०** • **पत्रक**—पुढील सालच्या जमाखाचने अंदाजाचे केलेले पत्रक (इ) एस्टिमेट, वजट

अंदाजण-न—किवि (ना) अंदाजे, अजमासे 'अंदाजण दोन किंवा तीन वर्षांपासून' [फा अदाम्]

अंदाजा—की (गो) धाडस
अंदाजी—वि अंदाजने, अजमासाने केलेले, अंदाजी जमा-खच-हिशेव इ०

अंदाधुद-दी—की अथाधुद पदा
अदारी—की (माण) राहणे आणि दाढे याच्यामध्ये वसविलेल्या लहान पडद्या प्रत्येकी अदारी पदा

अंदाऊ—उ पारशी उपाध्याय, मोवेद [अध्याऊ]

अनुवप—कि (गो) आवळणें 'बट अदू नाका, सददच आसुनी' [स अद=वाधणें]

अंदु अंदुज—उ हाडयात्रण (पायाच्या एक रोष) बर्चीहि बरी न होणारी जखम किडवळ 'नासटे अदु गजकर्ण।'—दा ३६२० [अदु]

अंदुक्र—उ वेडी, साखळी, पायह्याची अंदु पदा 'राहे उभा प्रभु गमे हस्ता, धृतचरण भक्त अंदुक्रगा।'—मोमीव्य १०.१०५ 'अंदुक्र शाला सुयोधना गर्व।'—मोउघाग ७ ३०. [स]

अंदू—उ १ साखळी, निर्वध, वेडी २ हत्तीच्या पायांम बांधण्याची साखळी, दोर, साखळदंड, मागील पायांम साखळ दंड बांधण्याकरिता अडकविलेली लाकडी चवकट 'जसा गण हत्ती अदु लेऊन करी टाणवर घुरी।'—पला ४ ३६ ३ दोन भिंतींना अथवा दगडाना जोडणारी लोखंडाची पंग, सळई ४

पायांतील वाळू 'तिथारा अदु फीटल्या। वरणींविना॥'—शिपु ७१६ 'अदु सोडराचा सग्नकार।'—वेसी ३ ७३ [स अद=वाधणें] • **घालणें**—जडविणें—१ लडाईत हत्ती पदन जाऊ नये म्हणून त्याचे पुढील पाय साखळीने बांधणे 'हत्तीम अदु पालून मारता मारता मरावे'—भाब ७३ त्यावरून २ (ल) कोडून टेवणें, दाबान टेवणें, केंदंत पालणें, मडयला आणणें • **घांसी**—की अथ साखळपाच्या बाकी, रडपाडीच्या बाकी 'कडी किंकिणी धुद घटा। किंकिणी बलिवेर पायवाडा। चतुवारीचिया पोभाग। बरी दशागुडी।'—कया ५ १६ १८५

अंद्—त्रिवि (को गो) यदा, अवदा पदा
अंदेसा—उ आदिस, आज्ञा 'की खवर सत्वर हस्ति पाठवा देसा हा अदसा।'—बल्लिंग, वगौरी ४१ अक २ [आदेसा अप]

अंदेसा-सा—उ १ विचार, करपना २ ससाय, धाका, बहीस 'अदसाचे गोर्वा पडो नये।'—दावि २५५ ३ भीति, काळजी 'गुरछद पाचर दाळे शरीर किती बरू अदसा।'—पला ४ १२ ४ मसलत सोचना [फा अंदेसा]

अंदोलन—आंदोलन पदा

अंदोळण—आडुळणें पदा

अंघ—वि १ आरळा, दडिडीन २ (ल) वेगुमान, वेपवा, उन्मत्त चणें—मदध, द्रव्याध, इ० ३ अडाणी, अज्ञ ४ अखिचीपासून तीन तीन नक्षत्रे सोडून चवथी रोहिण्यादिक अशी जीं नक्षत्रे तीं प्रत्येक —उ जवार 'मग अज्ञानाध फेवळ। तेणें आप्पडिजे सजळ।'—शा ३ ३२५ [स] • **गज** (हस्ति) **न्याय**—एखाद्या विषयाचा अलंताच अर्थ करून घेणें, एखादूसारा अर्थ पाहून त वावून सगळ्या विषयाचा अलंताच ग्रह करून घेणें (काही आष १ माणसें हत्तीपाशी जाऊन त्याचा आकार टरू लागलीं लक्षांनें सोंड चाचपणें आणि हत्ती सापानारखा असतो असें म्हणजे दुसऱ्यानें पाय चाचपले तो म्हणजे खावासाराखा असतो तिसऱ्यानें कान चाचपले, तो म्हणजे हत्ती गुणसारखा इ० वरून)

अंदर्पण न्याय—(आयळ्याला आरताचा काय उपयोग पाहतून)

ज्याला ज्या गोष्टीचा उपयोग नाही ती त्याला दणें (नाश)
अवा दत्ता वामनन सवेचि येती दोघजण (=आधळ्याला बाल
किलें असता हातीं धरणारा नाशून व आधळा असे दोघे येतात)

अधरू—वि १ अधुक्, कमी प्रमाणाचा (उपैड, प्रकाश
अथवा चकचकीत वस्तु) २ पिका, भिन दाखवीया, निरस्तेज,
(रग, रंगीत वस्तु) मंद [स]

अंधक, अंधकअंधक—कवि १ तुरळकतुरळक अस्पष्ट
अव्यक्त, मिथमिणीत (दिवा वस्तु) (कि० दिसणें) २ धुमट,
धुद (हवा, वातावरण)

अंधरूणें—अति अधिक होंगे, झाकुळणें, आवरण पणें
निस्तेज होंगे, मावळणें 'ततारा शमस्त होता। अधकळा।'
—पैपो १२ [अधक]

अधकार—प (अप) अधकार १ अगर, बाळोखी, बाळोख, प्रकाशभाव 'सूर्य देजनि घतला अधकार।'—ह ३ २०३ २ (ल) सुद्धिमाद्य अदान [स]

अंधकूप—५ १ गनत मिना झाडझुझ चामुळे निचे तोंड
दिमत नाही अशी विहीर, अधारी विहीर 'मग अधकूप
आधारा !'—श्री १२३९—एभा ७४५२ २ एक नरक [स]

अधतम—गु १ जास्त अपार, बाधके ररप्याइतका काळोख २ (ल) बाध्यात्मिक अज्ञानाधिकार अध्यात्मज्ञानाचा अभाव ३ एक नरक 'तेणें अकर्म कर्मचरो अधतमीं तो प्रवरो !'

—एमा १० ५१० —वि अत्यत अदृष्टा [स]
अंधतामिच्छ—न एष मरक [स]
अंधत्व—न आधेष्टेपणा, दृष्टिहीनता, चक्षुरिन्द्रियाचा अभाव

“प्रज्यामीच्या ज्वाळा । अस्थ कवि पावल्या ॥” [स]
 अंधपरंपरा—ही १ अध्यायाची आहे मात्र एक
 अध्यायापासून दुसऱ्या अध्यायास प्राप्त होऊन आले आहे
 रीत वेपरे २ एकत्र पाहून दुसऱ्याने त्याचे पाहून तिच्याने,
 याप्रमाणे काढलीहि गाठ करण्याचा परिपाठ सांगितले,
 ररे रोरें कायदा तोना न पाहता बाडवडील सिवा ममान
 चें करीत आता तमें करणें (यावरून अध्यायान्याय निघाला
 आहे) ‘लोकाली सामान्यतः प्रवृत्ति अद्या आढळत कीं जो
 समज दृष्टा होऊन वस्तु तो पीछी आनी या न्यायानें
 करणें । परंपरेने पुढे चरवावायाचा - [स]

अध्याय—न अध्याय—द्वयो

अंधविश्वास—१। आपत्काली पाहण (दाखत भांड्य
मोटीविणारी वाजमाल-जो राखण) अगमाम्य माष्ट [५]
अंधश्रद्धा—१। उदात्त दिग्गज राणी अमा (मनुष्य,
ब्राह्म) अंधश्रद्धा (२) अमा अमा अमा, पुढागा, विवकमुन्य
अविचारी, मीधश्रद्धा, अमरदृष्टित (अवधार),

वेदव्यवहारी (राज्य) [स अर्ध] म्ह० अथवा सांगे मोठी, बहिरा गाढव पिर्नी, अथळया मनीं आयतवार (सोमवार), बहिरा (किंवा पागळा) म्हणतो माझी वायळा गर्भार या (परस्पर गरमन दाखविणाऱ्या) व अशा पुष्कळ म्हणी आहेत अथऱ्याच्या गाई देव राखतो—ईश्वर गरिया—ठुंबळपाची वाळजी घतो अथळयाने दळावे कुऱ्याने पीठ खावे किंवा अथळें दळतें कुऱें पीठ खातें—एवढे कष्ट कराव व भलत्यानेच त्याचा फायदा घ्यावा अशी वेगदाहाही, अदापुरी 'यास्तन आमचे सर कारास रयाताच्या वतीनें असें मिळून सांगणे आहे कीं आंगळें दळतें आणि कुऱें पीठ खातें असला प्रकार यापुढें चाला वयाचा नाही'—सास २ ३१६ अथऱ्यापुढें नाच वडिऱ्या पुढें गायन—ज्याला ज्याची किंमत नाही त्याला ती वस्तु देणगी दणें (गो) आवळयासरी नाजूत आनी भियासरी गावन उपयोग रिस्त? अथळया बटियाची गाढ—अत्येक जण हुमत्या वडल मरसमन करून घेता अशा दोन माणसाची भेट २ पर स्पर्शान मदत करण्यास असमर्थ अशाची गाढ अथळ्या मागना एक दोष्टा देव देता दान (देव अनुकूल झाले असता कधीं कधीं आपल्या ह्जेपेसा अधिरिद्धि देतें यावरून)—चपेपेक्षा अधिक मिळणें अथऱ्यास अथळ्या वाट दाखविणो—एक अज्ञानी हुसत्या अज्ञानी माणसास उपदेश करतो, मार्गदर्शक हाता (म्हणजे टावेहि फनतात) अथळ्या रोचगार आणि मिषा मसार=अथय स्थितपणासुळे दुसऱ्याचा पगडा स्वतः वर घसणें—ळ्याचा रस्ता—वाड—मार्गो—पु सरळ, रदन मोकळा रस्ता, आषट्याला अडचणीदाराय चाता चईल असा हसरस्ता •कारभार—प अदापुरीस याचाविले रे राज्य, घनदगनी, अम्यदम्यन काम •ढाळा—उ अथळ्या मापूष (चिदाया एका डोळ्यानें) •तिथळ्या—तिरळ्या—यि (धों) ? अगदी, पाटगरी, पित्या २ (इरीदाज्या खानीत) दुसऱ्या, दान्दी वाऱ्नी खेळणारा रहान्या ३ (ल) दोही दगरीं वर हात टेकणारा, दुरोग्या •नारळ—उ बोंवठा नारळ दादाचे ज्वात मुमते पाणीन अस यापुढें वाजत नाही असा आग्ररपट्टा—ळ्याची फाटी—१ अथळ्या अगस्त तितित याचा पुगरी अथवा आषवदाता, अथळ्याला आधारसूत गोष्ट (अथऱ्याग सुत्र गाभार त्याच्या बागीचा असता यावरून) या अघाष्टाधी राहो दताग एर तिर दरी। भीमा मा माग तर होऊ देत्ये कसाग वट्ट कथा।—मागी २ ४६ २ म्नात्या आर्देवाचा पुराणा एक सुत्रा •ळ्याची माळ माळना—१ अथऱ्या लाह ती माळ रा २ (ल) •ळ्या व मूा लोनीनी परतत •ळ्याची मिडी—जी व दिगी, चिन्ना—लयात कणा राजा—जे सर्व अज्ञानी जगत्त तेथें यादवाग द्वाण्याचे

तेज पडते - लघासी जन सारेंचि जांघळें-जें आपण असतें तोच जग आपल्याला दिसतें

अंधारी कोशिरी-—ही एकामे डोळे मिटून इतरांना धरण्याचा मुलाचा एक खेळ वि का राजवाडे याच्या मते अंधा कोशिरी नावाचा खेळ, कौशावीनगरात खळत - भाग १८३२ (रहा बगालीत पृथीचा प्रत्यय आहे, जसे -आमार दस-आमचा देश तसे-कौशावीर-कौशावीचा) •ट्रेड्जॉन-न्यायनीति सोडून नालणे व्यवहाराकडे दुर्लक्ष करणे 'इकडे अशी अंधळीकोशिरी खेळताना पाहिलें कीं अगाची अरी आग पेटते' -प्रेमसंन्यास ३१

अंधळी गाय-—ही गरीब, असाक, निरुपद्रवी साणूत गृह •अंधळ्या गाईत लगडी गाय प्रधान-गायडळ माणसामध्ये सोडाड शिपाई बिंबा तिमरारखान, ओसाड रातात एरड घळी (अडाणी लोकाना कोणीही गृहाणपण शिकवायें याअर्थी)

अंधळी घेळ-—ही (फलपयो) ज्या घेळी हरवलेली वस्तु सापडत नाही ती वाईट घेळ अथळें नक्षत्र पहा

अंधळें-—वि शिष्टीन •गावड-न १ लवाडी, छत्रचे गिरी अंतरातर १ गुन नखन छेकणे, क •दुसरे काहीं अथळेंगाळड असलें तरी त्याचा धाप लावू देणारा नाही' -बफा १ •तिरळें-न अथळा तिरळा घेऊन खड खेळणे अथळा तिरळा पहा •नक्षत्र-न ज्या नक्षत्रावर हारवलेली वस्तु पुष्कळ खपट करुनहि सापडत नाही तें नक्षत्र अंध ४ पहा (किं •हाणें) •धरण-न ज्या वरणात मुलींच डोळ शिळव राहिले नाहीत असे वरण ह्याच्या उलट बाळख वरण

अंधळ्या-—जीव स्वयं चित्रा नक्षत्राजवळ असणे, त्या घळी पडणारा पाऊन

अंधाई-—ही १ अंधार काळात २ (ल) अंधाधुदी, गळेडा [दि]

अंधाडी-—ही १ एरायाच्या सरळ योग्यावर दुसऱ्याने घेतलेला आक्षेप अडगण २ अथवा आक्षेपांनीं स्वतःचे मत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न ह •(किं •फणें, फोडणें, काडणें) ३ बघांगी पहा हा शब्द करीं कधीं बघाणीसी जोडून येतो [बघाडी दि]

अंधाधुंद-ध अंधाधुदी-धी-—ही गोंधळ, गोंडाळा आनकता पडाळी, अज्यवस्था (राज्य, घर, कामकाज ह •मधें) -वि अज्यवस्थित, अनियमित, बददी (कारणार राज्यन) [दि अंधाधुंद]

अंधार-रा-—३ १ काराग, अंधकार 'सोलीत अंधार पडिण पार । सारीं न दिसें अणुभ्रम ।' -सवि १ १३४ 'अंधार हा चोरास पच्य •२ (ल) गडणीपंचा, अज्ञा •जण पणे मे अंधार । ता एक पडतमूस ।' -दा २ १० २७ ४ (ल)

अन्याय, उपद्रव, अंधाधुदी गोंडाळा, वेददाही [स अंध कार, भा अंधार] •अंधारी उजाडी (साणणे, शिकविणे)-किंवि गुप्तरीतीने व उपद्र, सरळ, स्पष्ट शब्दात व मुक्तवृत्त, खाजगी रीतीने व चारचौघात, अनेक मार्गांनी व रीतींनी •फोडडी-—ही एकतत्वासाठी शिक्षा देण्याकरितां चोर्हांकडून बद अत्तेले व फडत हवा येण्याकरिता झरोका असलेले तळघर, खोली २ (ल) एकातवासाची शिक्षा (किं •उरणें, टावणें, देणें) •फोडी-रण-खर्णा, अंधारी फोडडी-—ही अंधारफोडी, काळोखी खोली, तळघर, तुट्या •खोली-—ही १ (फोटो) (१) बार्डे दम, फोटोग्राफीसाठी लागणारी विन उजेडाची खोली २ अंधार फोडी पहा •गडत-न अतिशय काळोख (किं •पडणें, येणें, घडणें, हाणें) अंधार गडप-व असेहि शब्द वापरतात -किंवि दाट काळोखात [स अंधकार+गर्त]

अंधारण-—अकि १ जमून येणे व काळोस करणे (अज्ञें, पाऊन) 'पाऊन अंधारण' 'असाळ अंधारलें' 'मेष अंधारलें' [स अंधकारी २ (अकटूक) काळोखी येणें (अधामुळें), अंधार पडणें, धड्याकाळ होणें अंधारून यणें-असाहि प्रयोग घरील अर्थी करतात (गो) पाहू सामर्थ्य आधारून आणला 'सरीवरी येति महासरीही । अंधारली येद दिसे न काही ।' -पाभक ११

अंधारी-—ही १ काळयाड्ड हंगामुळे पडलेला अंधार २ घोडा बिंबा रहाट्याचा, पाण्याचा बेल याच्या डोळ्यास लावण्याची दापड 'अंधारी भरणचीची निमजरी' -ऐरापुर १ ५१३ ३ वित्तोभांने डोळ्यापुढें एसाएवी भासणारा अंधार बिंबा चक्र, मूर्च्छा तसेच उतारवायुळे व (ल) आभ्यतेयुळे डोळ्यावर यणारी धुदी (किं •यणें) (गो) 'ताज्या डोळ्याकडून अंधारी आणली'

अंधारी-—ही १ रहाट्याच्या चाकाच्या दोन दाट्या मधील जागा, दमतर, राना २ कडीपाडाच्या दोन कड्या मधील जागा दाडण्याकरिता बमविलेली आडवी फळी, खांडे व दंडे दाट्यामधील फळी ३ लाकडी जिण्याच्या दोन पायन्यां मध्ने मागच्या बाजून अगटेची पोचळ जागा बद करण्याकरिता बसवावयाची फळी 'अंधारी उच ठेवू नका' ४ तुला, अंधार फोडी, तळघर ५ अंधार, काळोख, (किं •येणें, पडणें) ६ (ल) अज्ञान 'तेथे अंधारी गेली । मग बुद्धी मावळी ।' -वरमा १० ११ ७ बळद, भिनीत वाढलेले कपाट, तळघर •धुंधारी-—अंधारी-किंवि १ काळोखात, अंधारत, संधी सौदीत, काळ्याधायी २ (ल) गुप्तपणें, चोहन, आदर, (अंधारी दि) •रात्र-—ही वय पहातील रात्र, अंधारानें पुष्क अस्तंतेरी रात्र, काळोखी रात्र

अंधारूपण—न अंध्याव-पारताचा एक धार्मिक हुद्दा व त्याचे काम, अदाक, गोवेद यांचे काम [अंध्याचाय-अंध्याय-अधि+आय]

अंधारि—न १ अंधार, काळारि 'तुलीयेन असयकरे । अनावर हे माया बोररे । जेमे सुधेप्रमसे अंधार । पळोन जाये ॥'—दा १४९ २ राताचळे 'मिरी विरी आणि अंधार'—दा ३६९९ [अंधार]

अंधी—स्त्री (हिं) १ काळारि, अमाळ यत्न येण २ तुफान, वादळ, जोळ (कि० हागे, उडगे, बसगे, जागे) [स अध, हिं आची]

अंधु—३ विहीर, कूप 'सिंधु अगत्याऽयमना न धुरे, पुतली काय अण अणु।'—मोक्षेण २८७ [स अधसू=कूप]

अंधुक-धुक—क्रि वि मद, अधक पडा

अंधुक्राव—स्त्री (गो) परोत्क्रासिहिण्णत

अंधुको—वि (गो) दुसऱ्याचा उत्कर्षे ज्याला पाहवत नाही वसा, मत्सरी [स अधक]

अंधुळी—स्त्री सावली, छाया—दार

अंधेर—अंधार पडा [स अधकार, प्रा अधार, हिं अधेरा] • नगरी—स्त्री (अन्याय, जुद्धम—जवदस्त्री जेथे नेदमी चालते असे स्थळ) अन्यवस्थितपणाचा कारभार, येवदासाठी • अधेतनगी व सोडिंग पादशाही 'आपराचा अधेतनगी व होडिंग पादशाहीच्या पदतीचा कारभार पाउडे मुळीच चाद दता कामा नय'—साय २३८

अंधेरी—अंधारी पदा

अंधायर—३ चेळातीज निगीय दणार माणून मन्यमन, पच, ब्रह्म 'गण आमच्या अंधायरने मला गोंटभीट दिल्या तर मी वरजले यात मला हुद्दा वाटत नाही'—धुरे ८१ [६]

अंध—स्त्री आंर अर्थ १ पदा [ग अम्ल]

अय—न पाणी, अणु पदा [स अणु]

अंच—उग्र राजपत्नी, गुरुपत्नी, मित्रपत्नी, माध्वी, सासू व आई या सर्वांस मादगायी रावणन [स अवा]

अंचवटी—काटी—स्त्री कल्या आम्वाची वाळपेजेनी फोड, अवांशी, दिवा उपदाग बिचपेजेनी काटका न बगितान आंबळी पदा [स आम+काट म अवा+काटी]

अंचट—नि १ आंचर राडा, आम्स करीग, बसाल दिल्या आंवा, निच लिपु दोम्ब्यामारग २ (स) निहसाही वनेट, गिर [स अम्ल प्रा अंब, अम्मात् अम्मात्ताव+ट (लुप्यत्ताक)] 'अवटोड' • वरजणे—(र) निराग बले होणे • होणे—होऊन घेणे—पटणे—निराग होणे, हल्ला होणे

• मागणे—दुसऱ्याचे भाडण स्वत वर ओढून घेणे • ओले—वि अथवट ओलमार, दमट, निचित आले • चिचट—अवट द्वि अवट, तेलकट इ० अपध्यकारक, बिचक्षित मधुरपणा नसलेला • टाण—हस—(व) अवट व्हून, अतिशय अवट (ताक, वही, चिच इ०) टसका लागण्याइतके आवट [अवट+टाण, हस=अतिशयायी (ध्वनिवाचक), स ध्वनित, प्रा दणिय] • तोंड—न विराव, चिन्नमुद्रा, (कि० करणे, हाणे) 'महात्मा गांधीच्या स्वातंत्र्यसंग्रहाच्या बातम्या नोबरशाहीला आवट तोंड करून पाचव्या लागतात'—कमरी २७ ३३ • निचू—न कागदी लिपू • निरसिंग (लावण)—(गो) १ तिसरमोट लावणे २ बहारीने वृणन करणे 'तों गेले निचैय सागता तें आवट मिसांग लावून सागप' • वणी—न (निराधुक्) धवट पाणी, आमटी [अवट+वन=पाणी] • चाणा—नि १ अतिदाय अवट २ (ल) निरास कलेला, पाटू दगलेला, पिज्जलेला [अवट+वर्ण] • घेल—स्त्री अबोशीची बल, दिवा रस अवट असतो, बेगचा रंग पाडरा, पाने जाड, कस तात, ही मारक व अमिदीपक वाह, कडमडेल—शे ६ २६ [स आम्पपार्ग, अरडवणी] • शोरु—३ नसती आवड, भलवीच चैन 'त्याचा उपयोग म्हणजे निवळ आवडतो'—तोव २२१ • शोको—नि भलवीच चैन बणारा 'राजेप्री माटे आवडतोही रा' • वरण—न बिचगुळीचे, फोडणीचे पातळ बरण (साध्या बरणाल्या वट) मंशरीत 'या नाटकान सारकडेना का अवड घाण कडेना !'—आठ १७० • पण—न (व) बिच, आम सुल बंदर अवट पदार्थ 'बणत आवडपण दाऊ • सरर—नि यांथे अवट (ताक बारी) चईयमन अंधट होण—पोडक्यासाठी रागावून मज्ज्यात होण

अंरट—स्त्री एक बायपति (६) एवश्या तान्द्रा अंरटणे—चरि अवट हाणे [अवट]

अंरटा—वि अतिदाय अवट (वट धारे) [आट]

अंरटाई—स्त्री आंचपणा

अंरटाण—स्त्री १ अणु वात २ (ना) रफे हादले निचवी व' निच ३ पदापीतल अवट रग ४ (कु) अवट पणा 'अनु आवटण साराय आमा'

अंरटावणे—विणें—अकि अंरट पदार्थ चालत्यामुळे आवणे (दात, ओंठ धारे)—वकि हरेत वपडे टेवून आंचविणे (पाणी पातळणे पीट बरे)

अंरटी—स्त्री १ एक ताक, दे आलार मळदमनि नि वहा ज्यात वजे यास अवांशीहि म्हणत आनी पांटे निचनाने वट, फेजे अन्दामारणी टोडदा व रान २ एक वनपणी, 'अवट' पदा—शे ६ २१ ३ अमरी, हाट, पीट, निच, मसाला बरे वणून दिसा मण वनेच्या पाठी पावून कडेना

तोडी लावण्याचा पातळ पदार्थ, पाल्पण, अवतरण 'नाट्य' मंडळी-श्री (ल) पौराणिक नाटक मंडळ्याच्या भाजनादी- अरंगी हा एक विशेष प्रकार असे, म्हणून त्या नाट्यमंडळ्यांना ही 'आमरी नाटक मंडळी' म्हणून अगादरपूरक म्हणण्यात येई [अवट]

अंघट्या—वि १ जे फळ नेहमी अवट असते ते (बिच, एक प्रकारचा आरा इ०), अवट असणारा (पदार्थ) २ प्याला आट पदार्थ आवतले तो (माणूस) [अवट]

अंघण—अकि १ अवट हाणे (उघडे राहिल्यामुळे, क्षिळे झाल्यामुळे अन्न बगरे) २ अवट पदार्थ साल्ल्याने दात, ओठ अवट हाणे ३ अतिशय धमाले, कशाचे निवा मार लावल्या मुळे अंग ठणाने, हल्लक हाणे, अडु हाणे ४ अतिशय तृप्त झाल्यामुळे बगळा येणे, बीट येणे ५ एखाद्या विषयात निष्ठात निवा पगडित होणे [स अम्ल, या अव] अंघत पडणे— पुढील काळ अधार्ता लोंबकळत राहणे, मिजत घोंगडे पडणे, रंगाळणे, दिरगाईवर टाकणे असणे (आरभिले काम, धदा इ०) अंघत टाकणे—आरभिले काम किंवा धदा, उपयोग अंघवट किंवा दिरगाईवर टाकणे

जगतीं तशी ।' —भाअ १८३४ याच्या कामाव्हल १४ पदा [फा]

अवर—१ १ एक धातु दरी ओपवांत याचा २ रस्तात २ अवरचा केलेला मित्रम (मगी, सलई दागि अवरउदी प्रहा

अंवर, अवरवेल—श्री अमरवेल [स]

अवरउदी—पु रूपमंढेल नामाच्या माशाच्या आत होणारा एक पदार्थ हा गुणघी व ओपघी आहे

अंवरस—३ धिकलेल्या आंब्याचा काटलेला रस आ रस, आवरस [स आम्र+रस, म अवा+रस]

अंवरसा—५ (व) अवरचा लहान मुल्ल्या मळणी एक दागिना 'मुलीला अवरसा केला आहे ' [अर फा अ रचा]

अंवरई—श्री आंब्याच्या माडाची राय किंवा बाग 'काळ तरुची बहु तोपदायी । आहे तगी ही घन आवराई ।' [स आम्र राजी=राई]

अंवररी—वि अवराने सुगंधित केलेली (तवाळ इतर) [अवर]

घोपटणे, मारून हुळहुळा करणे ३ लोंबकळत ठेवणे, आखा लावून ठेवणे [अंब]

अंबशी—वि मेघासारखा निळा, मेघवर्ण [स अमस= पाणी+सदृश]

अंबघाण, अंबसाण—जी (कों) अवटपाण, अजुस वास, अवटपाण पहा

अंबघु (घ)—३ ब्राह्मण बाप व वैदय आई यापासून झालेली सतति, अशाची जात 'अघट आणि मुर्धावक्षिक।' —पंभा १० ३३. [स]

अंबसाण—जी आमसाण, अमसल, अवटपाण पहा
अंबसुका—या—वि (कों) अर्धवट घुळलेला दमट, विंचित ओलसर, अवट ओला [अंब+सुका=सा]

अंबसल—सोल—न रातावीच्या फळांचे त्याच्याच रसात मिजून बाळविलेले सालपट, कोरकसाळ, याच्या बियांचे तेल काढतात त्यास रातनेल, कोरकल असे म्हणतात थडीने अमाची कातडी तडकल्यास तिच्यावर हें लावतात अमसल पदा

अंबळ—सा—अमळ—सा पदा
अंबळी—३ एक मासा, पिउरा मासा (पुणे) याच्या छातीवर दोन व पाठीवर एक असे तांबट्या रंगाचे पंख असून पाकीचे अग पाडरे असते, लावी दोन तीन इंच

अंबा—जी १ आई 'म्हणोनि अंबे धीमते।'—हा १२ १० १ रासपत्नी, साव्वी इ० स आदरायी सरोधन ३ दुर्गा, अवांनी, पावती (दवी) अवायाई पदा 'साळा नव्हेचि मे अवा। विन्मुख जाहली जगदया।'—एरल्व ५ ७३ [स अवा, हा अम्मा, जैन अम्मा=मो]

अंबा—३ एक झाड व त्यांचे मधुर फळ, आवा, माघ, यांचे कोंबळे फळ अवट व त्रिशोप, रकदोपकारक आहे पिळलेले फळ गोड, शक्तिवर्धक, जड, वातनाशक आहे याचा रस सारक, स्निग्ध, बलकारक आहे याची कोय तुरट ओकारी व अति सारलाशक आहे याचा मोहोर अतिसार, प्रतेह व रकदोष माघक आहे याचे पाच कफ व पित्ताशक आहे अन्याल ग्रासहन, स्थलावरून, ब्यषीवरून व रुचीवरून निरनिराळी नाने असतात जसे—शेदरी, शिवापुरी, हडूष, सोपा इ० अन्याचे झाड हिंदुस्थानात होते रानात, होंगरात उगवणाऱ्या अन्याला रायपळ, रांगेत रावलेल्यास इमाल व कलम केलेल्यास कळयी अंबा म्हणतात याच्या कापा (काढून खाण्याचा) व रसाळ (रा काढण्याचा) अशा दोन जाती आहेत हे झाड पुष्कळ बरे दिवते कळ्या आल्याचे टोणचे व पाकाच्या आण्याचा मुरला, गुंथ्या करतात 'पिवळा आणि गुणप। अमृता उसा अमे स्वाद। परी अवा तन प्रमिद। एष्टरपि।'—विउ १० १९ [स माघ, प्रा अंब]—अंब्याचा=काप=तळका=३ अन्याचा

एका, माजुचा काप, फोड—चा टाहाळा-डाहळा-ढाळा-३ १ आंब्याची रदागरी फाडी हा शुभ व अशुभ दोन्ही प्रसंगी असतो यावरून २ (ल) शुभ-अशुभ प्रसंगी किंवा मुखदु खान्या प्रसंगी दुसऱ्याच्या परी सारखेपणाने वेगणारा माणूस, रम वगैरे सभारभात दोहोंपक्षाकडील माणूस.—चा शेंकडा—६ आंब्याचा १ पाडा, ५३ पाड्याचा (३१० आवे) १ शेंकडा सवध शेंकडा घेतला तर ३२० अने मिळतात निर- निराळ्या ठिकाणी अन्याचा शेंकडा निराळा आहे काही ठिकाणी २२ पाड्याचा शेंकडा असतो ०उतरणे—१ आवे साडावरून खाली न पाडता काढणे 'आज आमच्या झाडाचे आवे उतरावयाचे आहेत' २ फार पिकणे 'मावा उतरला आहे, बसाला खातोस?' ०शिंपणे—वरात परी जाण्याच्या पूर्वी गौरीहारातील दवी घेण्याकरिता वर जातो तेथे गौरी हाराच्या जमीनी भिंतीवर अन्याचे झाड काढलेले असते, तेथे आवा शिंपतात वधू आपला हावा पाय वराच्या उजव्या माडी वर आणि दाबा हात त्याच्या पागोटयावर ठेवून त्याजपाशी उभी राहून वज्रच्या हाताने नागवैलीच्या किंवा आंब्याच्या पानाने आवा शिंपते त्यावेळी बायका आवा शिंपण्याबद्दलचे गाणे म्हण- तात 'आवा शिंपावया गोरदी। कडे घेऊनि हृष्य उडी। आदती कलीसे गोमटी। कुड्मि बाडी परिपूर्ण।'—एरल्व १५ १४२.

०वाधर्णे—साडासकळ लागणे अंबेदार-बहार-काशगुनमहि- न्यात म्हणजे आंब्याला मोहोर बघण्याच्या दिवसात जे तिसरे फळाचे पीक येते ते, म्हणजे तिसरा बार (मृगवार, हत्तीवार असे माणसी दोन बार आहेत)—दे २ १२—अंब्याचा मोहोर—३ (एक पत्रात) दुधात भिजविलेल्या रव्याचे गवले करून मध्येच चिमूतून घोट बळले म्हणजे होणारे त्रिदळ.—चें पन्हें—न अववणी पहा—चें साड—न कल्हदंब्या ताडाला वृष लावून त्यात अबरस ओततात व तो घुळून त्यावर दुपन्या अबरसाचा धर ओततात व पुन्हा घुळू दतात. गोडीसाठी यात साखर घालतात मुळ्या- वर तो पोळीप्रमाणे होता अशा प्रकारे जी पोळी करतात ते—चा भात—३ केसरी भाताप्रमाणे भात शिजत आला म्हणजे त्यात हडूषचे आंव भरून त्याच्या फोडी घालून केलेला भात ०गडरेल्ला—गड्रा—गजरा—३ पाडाचा अवा 'अतिरति एक दोरीत ओविडे फडसाडे आवागता।'—पंभा ६६.

अंबाडा—३ बायकांच्या केसाचा सुचडा, केसांची मानेवर गाड, हा आंब्याच्या आकाराचा असतो म्हणून हें नाव फुग्याचा, पालक्याचा इ० याचे प्रचार आहत 'ता बहलकून मुक्ताच उण्या घातकला आंगडा'—पदोप 'पन्नी पालिते अवाडा। वर नौपुदी केवडा। मापि घात दुडुडु। धारदा पहाया।'—मेळ्या—१ पदे [स आग्रातर, आ अवाडय=अंब्याचे फळ]

अंबाडा—पु. १ अंबाडीचे शाह व पाने; हे शाह चार पांच हात उंच वाढते. मुख्यत्वावर भिजे घालून त्यावरील वाख काढतात, त्याचे गोणपाट, दोर व कापट करतात. काढण्याला सगळाडपा म्हणतात. विलायती अंबाडी हा एक दुसरा प्रकार आहे. याची बोंडे तांबड्या रंगाची, आमसुजाप्रमाणे आंबट असून ती मुख्यतः उपयोगात आणतात. २ कोंकण व कर्नाटकांत होणारे मोठे शाह, पाने रामकट्टी सारखी व फळ आंबट व पोफळावृद्ध असून त्यांत अंब्यासारखी कोय असते. चिचेऐवजी याचा उपयोग करतात कोकणा फळांचे लोणचे होते. यास आंब्यासारखा मोहोर येतो. हे रक्तदोष, दूत व क्षयनाशक आहे. [सं. आप्रातक; प्रा. आम्मा-कमो; अण. अंबाडय, हि. अंबाडा; गु. अमेडा]]

अंबाडी—झी. १ अंबाडा अर्थ १ पहा. २ या शाखांचे बी (यापासून तेल काढतात). ३ याचे तंतुमय वेष्टन-स्वचा; या पासून दोर करतात. ४ याची पाने-भाजी म्हणून ही खातात, ५ अंब्याची कैरी. ६ अंब्याचे रोप. ७ (गो.) कैऱ्यांचे चुनने मीठ घालून केलेले तोंडीलावणे. **केसांची ओंठेण-दिसं.** होंगणे-कैस पित्रयामुळे अंबाडीच्या बाळासारखे दिसं लागणे. 'माही तर याचे पहा अंबाडीकैस !' -नि. ०पट्टी-झी. अंबाडीच्या लागवडीवर किंवा तिच्यापासून दोर करण्यावद्दलची एक पटी.

अंबाडी—पु. वेदाण्यातील एक जात. -मुग्धा १०८.

अंबाडी—पु. एक भासा (वाळलेले घुडट).

अंबाडी—झी. अंबाडीचे पान; मोटपा व तिखट पानाची मांगडेलीची एक जात. [म्हैर संघातांत अंबाडी नावाचे मांग आहे, स्वावहन; का. अंबाडी येले]

अंबायाई—झी. १ कोन्हापुरची देवी. (सामा.) वोगतीडि (जोगेश्वरी, तुळजापुरची वगैरे) देवी. 'उदो उदोमे अंबायाई। भक्तासाठी धांवत येई।' २ (ल) हट्टी झी. ३ (विनोदाने) आमटी. [सं. अबा+म. बाई] ०चा उदो-पोत पेऊन 'उदो उदो मे' करीत नाचणे; (गो.) अंबायाचे हुतरे. ०चा पोत-अंबायाईचा पुजारी जो मुल्या त्याच्या हातातील चिथ्यांचा पीळ देऊन फेलेला मोठा पेटलेला कांकडा. [सं. पोत=वख. पळेता ?]

अंबार—न. १ अंबारखाना; भितीतील धान्य ठेवण्याची कोठरी; पान्यागार; कोठार. अंबर पहा. (सामा.) कसलहि वीम, रास. २ (वे.) कापलेल्या वगताचा वीम. ०बांधणे-धान्य साठविण्यासाठी तळघर बांधणे. ३ (कर्ना.) पिकाचा सरकारी हिस्ता; अंबारराशी. [का. अंबार=वीम, धान्याचे कोठार.]

०सारी—प्राज्ञ गांवकामगारालेखी इतर परावर कर.

अंबारी—झी. हत्तीवरील बसवणाची मेघबरी, भासून, बेशक; जेव्हा वर छातीची योजना नसेल तेव्हा या वेटरला हौवा

म्हणतात. वचित उंटावरील वेटरलाहि अंबारी म्हणतात. 'अवगं अंबान्या शोभल्या बरी।' -नव १३.७५. [अर. अमारी] अंबारीत वसणे-अष्टमास चउमे. उलटल्या अंबारीत वसणे, उलटल्या अंबारीने राज्य करणे-उलटी अंबारी हातांत येणे-भिरादेही करणे; भीरू मागणे (गोंड मारलेल्या भिजेच्या शोळीचा आकार उलट्या अंबारीसारखा असतो यावरून). 'माझी कातड्याची देटी व पराळ्यांचे आणि चार पोतरे एवढे मात्र बचावले. माही तर आजच उलट्या अंबारीच्या राज्याचा उपभोग घ्यावा लागला असता,' -रंग-राव.

अंबावाटी—झी. अंबा शिण्यामधील रंगाची वाटी. 'दुयां अंबावाटी पेऊन गोरटी.' -दावि १७.

अंबिका—झी. १ आई. 'कां एकलौतिया माळका-।' बरी-पडोमि टाके अंबिका।' -हा १३.५०२. २ जगदंबा; पार्वती. 'बंद तेथे बंदिदा। शंभु तेथे अंबिका।' -हा १८.१६१२. अंबा, अंबावाई पहा.

अंबी, अंबेकरी—पु (कर्ना.) नावाडी, ओई; धीवर. 'मासे मारणारे कोळी व नावा बलविणारे अंबी नदीत एके ठिकाणी हुबूब बऱ्याच अंतरावर पाण्यावर येतांना पुळ्ळळानी पाहिले असेल.' -प्राणिमो १५. [का. अंबी=नाब; अंबिग=नावाडी; हि. अंबी]

अंबीण—झी. इतरपेक्षा अधिक आंबट अंबा येणारे अंब्याचे शाह. [अंबा]

अंबीर—पु. अमिर; हवीर; सरदार. राज या शब्दाला जोडून विशेषत. हा शब्द येतो. 'पन्व पुण्यामधि आपुण राज अंबिर।' -प्रला १८. [अर. अमिर]

अंबीरी—नि. अमिरी, सरदारी. 'महादेव कवीचे छंद राज अंबीरी' -प्रवा १४२. अमीर पहा. [अर. अमिर]

अंबील—झी. १ नाचण्याचे पीठ अंबवून भिचा ताकांत घालून शिजवून केलेला पदार्थ, बऱ्याहात ज्वारीचे पीठ भिजवून त्यात खोबर, खसखस, साखर टाकतात. ही अंबील महालक्ष्मीच्या सणाल करतात. 'लाह अंबारसे माही कामाचे। मावाची आंबील बरी।' -अमृत १२९. 'पिठ जळें कालविते। तें जोंबरी आवे लोंबरी ठेविते। तो आंबट बास गोड मामूनी पिते। आंबिल म्हणती उपावे।' -ययादी १७.१२७ २ (ल) बाणेदे पाणी; गढूळ पाणी [अम्ब, सं. प्रा अंबिल=खड रस] ०सुरक्या-वि. १ अंबील खाणारा. २ (ल) अशक्त; नेमळट; मेयपात्र; दुषखळा; भोळा (भाष्य) अंबिलगाडा-पु. (वे.) चित्र-विचित्र वेदीनीं नटविलेली, सजविलेली माही.

अंशु—न पाणी 'महा प्रलयार्थूचें जेंस भरलेपण।'—शा १५ २८४ [स]

अंशुखणें-रिणें, आंशुखणें—जकि १ टाकणें, फेंकणें, वर्षणें 'प्रलयाग्नीचीं उजितो। आशुखिलीं जैसीं।'—शा ११ ३४२ २ सेचन करणें, सिंचणें, शिंपणें 'धृते आशुपुनि आगि याळें।'—शा १४, १६२ [स अभि+उभ्, अभ्युक्षण, प्रा अभ्युक्षण=शिडकाव, सिंचन]

अंशुखा—उ पाण्याचा वर्षाव, छट्टि, शितोडा, हवका आशुखा पहा 'मोक्षमार्गाकडे। जें याचा आशुखा पडे।'—शा १६ २६१ [स अभि+उभ्, प्रा अभ्युक्ष=सिंचन करणें]

अंशुची, अंशुची (घोची) चिबोची—छी एक आवज घेल, हिच्या पानाची भाजी करतात अवाची पहा

अंशुज—न कमळ नयनाजुज पादाजुज, अशुजाक्ष इ० समास होतात 'जें वृक्षानाजुज। द्विरेफु कीं।'—शा १४ २८६ 'सिंहानेसि मज नेहल अशुजाक्षा। जवळ चैप जरि तू करिसां उपेक्षा।'—मानन (रुक्मिणी परिभा) ४ [स अशु=पाणी+ज=जमलेलें]

अंशुद—न अवर, आकाश आशुद पहा 'घडपडिले चक वाट। रजे अशुद चौदलें।'—एहल ८ १४

अंशुदकी—छी अगदीं चौदळा आवा 'मुलें अशुदक्या टिपणसि गेलीं।' [अवा, अशुद—की प्रत्यय]

अंशुणी—छी उसाची लागवड झाल्यानंतर त्यास तिसरे दिवशीं पाणी देतात तें, अववणी [अशु+अपण २]

अं (आ)शुधणें—जकि १ वाटणें, जास्त हाणें 'औपधाचेनि नावें अशुधें। जेसा नवज्वर आशुधे।'—शा १३ ७२२ २ (उ) प्रज्वलित होणें, प्रदीप्त होणें, पेटणें, पेटविणें, उजळणें 'तेसा वैराग्याचा बोलावा। विचाराचा तो दिवा। आशुधितां आत्म देवा। काडोची तो।'—शा १८ १००८ [स अभ्युत्थ, प्रा अभ्युत्थ धिवा अभ्युत्थ=वडाशित होणें]

अंशुद—उ टण, मेप 'जगदशुदगर्भ नभ।'—शा १८ ५ कि ऐशता तव वचनांशुद। ममचित शिली नृत्य करी।' [स]

अंशुधर—उ धग, अन्न 'चातक होतां एषाकात। आव रीने लक्षित अशुधरते।'—सवि २५ २—ह २६ ११७ [स]

अंशुधि आशुनिधि—उ समुद्र महासागर सामासोन्द-उ आशुधि शारांशुधि इ० 'अशुधे सदन वा तुज पहा।' [स]

अंशुरकी चिंच—छी बहुतक पिळ्ळेली गाभुळरी चिंच अशुरा—उ अशूर, अवर पहा

अंशुला—उ नरा, पति 'नदनदन हा माचांज अशुला यो।'—निगा ६५—शा १३ ९७८ अंशुलेपण—न नवरपण आंशुलेपण पहा

अंशुला—उ पाण्याचा येव [स अशु+ल]

अंशुला—उ कानातील आंश्याच्या आकाराचा हल मानरा, आमला, अमल पहा 'कुमाराचे आशुले कढदोरी। मजपाशीं आगिजे।'—सिपु १ १९ ३९ [स आम्र, आमलक]

अंशुली—छी आशुली, पत्ली, नवरी 'लाबलावें कासोटें। मिरविती आ(आ)शुलिआ पुढें।'—शिष्ट ८९१

अंशुली—छी (कीं) आंश्याचे ल्हान झाड [स आम्र, प्रा अव+ल]

अंशुदी—अवोशी पहा

अंशुसणें—जकि अवणें पहा

अंशूर—उ पळड, चिमटा यांमधीं अवर पहा [तुल० सि अशु+र]

अंशुस—वि १ अवलेलें, अवड वास येणारें २ (ना) अवड 'दही भल अशुस झाल न।' [स अम्ल]

अवेकरी—उ अवी पहा

अंशेमोहोर—हूर—उ आंश्याच्या मोहोरास्तका बारिक, गोल, पांढरा व सुवासिक तांदूळ याच्या काढाच्या पातीलाहि आंश्याच्या मोहोरासारखा वास येतो वैष्णवाकडे याच्या काढा व पांढरा अशा दोन जाती आहेत पैकीं काळा उत्तम २ नाचणीचा एक प्रकार [अवा+मोहोर, गो अश्वेन्दोर]

अवेरी—छी (राजा) एक झाड व त्याचा बीक

अंशेहळद—छी एक हळदीचें झाड हें रानात होतें या हळदीच्या गादी मोठया असून त्यास दर्पकार असतो अवहळद वागाइती हळदीप्रमाणे खाण्याच्या-मसाल्याच्या उपयोगी वरत नाहीं हिचें लागणें मात्र घालतात ही रफविकार नाशक असून अगास लावण्याच्या मसाल्यात घालतात दुखाबेलेल्या भागावर हिचा लेप करतात—ये ६ २४ [स आम्र+इन्द्रिा, प्रा अव हळदा, हिं अयिया हळदी, शु अवाहळद]

अंघोण—न शुणान घालावयाचें पेंढ, कोंडा, सरकी इ० ये भिजवून किंवा भिजवून कलेलें मिश्रण, त्याला अशुस वास येतो २ विवाह झाल्यावर वर व वधू या दोही पक्षांकडील वायका परस्परास अजण्याचें आमम्रण दत्तेवेलीं मुख्य विहिणीपुढें भाजी सद घोंढा पेंरीचा खडा, भाजीच्या काढ्या इ० शिष्याने भर ँले शिंपत ठवतात तें [आम+अन्न अवणें] •दाखविणें—(उ) लाव दणें साह्याधी भेट घ्यायची म्हणजे चपराघाला अघोण लावणें म्हणतें

अंघोण—न गारीच्या चाकाच्या तुक्यांनील लोखंडी कडें अंघवण पहा

अंघोणी—अघी उज्ज लावल्यावर तिसऱ्या दिवशीं प्रथम पाणी उठात तें अंघवणी पहा

अंबोटी—खी १ आमटी २ एक वनस्पति ३ चुका, क्षत
वेधी [अवट, हिं अंबोटी]

अंबोरा—उ (व) (धनमरी) रमात शिद्धक असलेले
अथ एकत्र शिजवून सर्व मातेपाईकाना ह्कानें वाटण्यात येणारे
अन्न

अंबोरा-शी—खी (वें) कच्च्या भाज्याच्या वाळ
विलेल्या पोडी याचे लोणचे करतात

अंबोरी—खी १ बारीक पानांची, भुईसरपट, आपोआप
उगवणारी वनस्पति, अउट बेल, अयुषी २ एक लहान छडुग-
याच्या पानांची चटणी करतात [छ आम्र]

अंबोली—खी एक वनस्पति -दा ६ ०४

अंबोसा—उ आळुखार [फा]

अंबोळी—खी धिरडें, तांदूळ व त्याच्या निमी उड्याची
काळ भिजत घालून वाटून त्यात मीठ, मिरच्या फट्टीलिव बंगे
घालून तें मिश्रण आवल्यावर धुलीवर रूप लावलेल्या तळावर
ओतावे दाक्षक घालावे, पोड्या घेळानें अंबोळी बनते [अथंग-
पोळी] •अंबोळी—उ (ऊ) लहान मुलाचा एक खेळ

अंब्या—उ अंबेरी, नावारी अथी पदा [का अंबी=
माव]

अम्बुलन्स—न (इ) १ फिरते हस्पताल, सैन्याबरोबर
बसणारा दवाखाना २ लखमी किंवा रोगी याच्याकरिता वाहून
•कोडर—न ह्मणपरिचर्यापथक

अंम्र—उ (काव्य) आम्र, आम्र भावा 'अम्रदानें दिघलीं.'
-दा ३ ३ ४४ [स आम्र]

अंम्रुक-को—किं (गो) मातल्या मात अनुकोदासो=
मातल्या मात हसणे

अंम्रुचें—अंकि (गो) पिकणें (फळ)

अंम—न पाणी 'मातरी आटलिया अम।' -हा १५
२० (काव्यात हा शब्द सप्तसयुक्त येतो जसे -अमोनिधि=
समुद्र, अमोज=कमळ ६०) [स अमस]

अंमोज—न कमळ, पद्म, अंबुज [स]

अंमोधि, अंमोनिधि—उ समुद्र अमुधि पदा [स]

अंमळ, अमरुदार—अमळ-दार पदा

अंमळ-सा—अमळ-सा पदा [अमरु (=अल्पार्थी) -
अमळ-अमळ-भाज १८३४]

अंमस—खी (गो) अमावास्या, गावस अयास पदा
[स अमा]

अंमा—अ पतु, पण अमा पदा [जर अम्मा]

अंमटा—अमटा पदा

अंमटा-डा-मंमटा—अंमटा पदा

अंचदां—किं (वृण) यदा, त्या वर्षी अवदा पदा

अंश—उ १ भाग, खंड, विभाग, तुकडा, हिस्सा, पाटा
हा शब्द विशेषत समासात योजला जातो व त्यात थोडासा
भिन्नार्थहि आढळतो जसे -जडारा, धान्यात, ज्वरात, उष्मात,
६० 'तरी ताकाचे अश फेडणें।' -हा १५ ४६४, 'हसवाहिनी

आख्या ऐधी तुसेनि अशेंसी तिसी शाली।' -एमा १३ ९

२ लेख, राहिलेला, शेष 'केलीं खालीं तर त्याचा अश फार
वेळराहतो ' 'पोटात अमाचा अश गेल्या म्हणजे हुशार होईल'
३ वर्तुळाचा ३६० वा भाग, (इ) डिमी अक्षास, रेखास ४

(गणित) अपूर्णाक, व्यवहारी अपूर्णाकांतील रेखरील संख्या,
याच्या उलट छेद ५ आदित्यापैकी एक ६ (स) माया

'अश देवगी एकीकडे । अनंतें हारपेलीं ब्रह्मणें।' -तु ८५
[स] •मात्र—किं अशत, थोडें, किंचित् •स्ववर्णन—न

सर्व अपूर्णाक समच्छेद करणें, सारथें रूप देणें •स्वर—उ
(राग) बादी स्वर पहा •हारी, अंशाधिकारी—वि भागी-
दार, बटिकरी, पातीदार

अंश—बहाट, कोश, गत •फलक—न खादा, बहाट.
[स अस=पादा]

अंश—उ (राग) खिळ्याची जाडी (मजदुराच्या उदा-
याच्या मानानें) (इ) पॉइंट [स]

अंशतः—किं भागामागने, पायरीपायरीने, थोडें थोडें,
ह्दह्द, जराजरा, किंचित्, काहीं [स]

अंशायतार—उ ईश्वराच्या अशाचा अवतार, त्याच्या
उलट पूर्णावतार (यात प्रत्यक्ष ईश्वर अवतार घेता) [स
अश+अवतार]

अंशंश—उ अशाचा अंश, भागाचा भाग, थोडविभाग
[स अश+अश]

अंशिक—वि अशात्मक, थोडेंसे, किंचित्, अल्प 'जयाथें
आंगिक आशिकें।' -हा १८ १०२४ [स अश]

अंशित—वि वांटलेले, विभागलेले [स]

अंशी—उ भागीदार, अशहारी पहा [स]

अंशु—उ किरण, कर, रश्मी प्रकाशशलाका •मापक—
उ विरणाच्या अर्गी असणारे गुणधर्म कोळखण्याचे यंत्र •(इ)
रेडिकोमिटर •माळी—उ सूर्य 'जैसा वर्षाणि मृतर्था । आपुला

खु अंशुमाळी।' -हा १५ २९०

अंशुक—न वरस 'न आतळे जो द्विज अशुकासी।' -
साह १ ४४ [स]

अंश—उ खांदी, अश पहा 'वाणवी निज सिंदोरित असी।' -
साह ३ १२० [स] •फलक—अश-फलक पहा

अंसुदाळ—वि १ अशुदाळ पहा २ अशुदाळ पहा ३
रक्षा, सदोदित राक्षा [अंसु+दाळणें]

अंसुपात—असुपात पहा.

अंसु—न. असु पहा.

अँह—उद्वा. नापसंति दाखविणारा उद्धार. [ध्व.]

अँस्व—न. १ पूज्य; शून्य. —विवि ८.३.४६. २ अभाव.
'आज तुपाचें अँस्व आहे.' ['अंदरमंदेति ऋज्वल्' या
प्राक्षांतील वचनावरून]

अः

अः—शेवटचा स्वर. —उ. १ कार्तिकस्वामी. २ विसर्ग. ३
मंत्रांतील वीज.

अःअः—उद्वा. हाः ! हाः ! आनंद, खेद या विकाराचा दर्शक
ध्वनि. 'अः अः तव भजना विसरलों.' —दावि ७६.

क

क—१ मराठी वगैरालेंतील १७ वा वर्ण आणि पहिले
व्यंजन. अक्षरविकास—याच्या पांच अवस्था असून पहिली अशोक
कालीन तर शेवटची ११ व्या शतकांतील. पहिली अवस्था येद
कूसासारखी असून पुढे आढवी—उभी येथ बांधदार होऊं लागली.
२ पुढील संस्कृत नामांना ही दुसऱ्या शब्दांशी संयुक्त होतांना
(समासांत) हा शब्दातिशय प्रत्यय लागतो, जसेः—आत्म-
आत्मक. 'हे जग पंचभूतात्मक आहे'; 'अलंकार गुणरत्नमय
आहेत. स्तुत्यात्मक; निंदात्मक (परिपूर्ण याअर्थी); मूल-मूलक,
ज्यापासून उत्पन्न होतें तो या अर्थी. 'पुण्य मूलक सुख' (ज्या-
अर्थी) 'छीमूलक कलह' इ.; पूर्व-पूर्वक पुरस्सर; अनुगहन;
मुद्दाम उ० बुद्धिपूर्वक; आदरपूर्वक; शपथपूर्वक (भाषण इ०)
लहान वय, साखेपणा, प्रेम इ० दर्शविण्याकरितां कधी कधी
शब्दाच्या शेवटीं हे अक्षर जोडतात. त्यामुळे अर्थ फारसा बद-
लत नाहीं. उ० बालक; पुनक; दंरक इ०. मनुदीहि समासापुढे
प्रायः याचा प्रयोग होतो. उ० देवदत्त आहे नाम ज्याचें तो
देवदत्त नामक. 'जीवत्पितृक पुरष', 'देवमातृक देव',
'आनंदविषयक वाक्य.' ३ मंत्रदेव. दत्तप्रजापति; कश्यप;
वायु; सूर्य; यम; विष्णु, अग्नि इ० देवता. ४ मन; अंत करण,
आत्मा. ५ पक्षिविशेष; पक्षी; पदयांचा राजा. ६ पाणी,
पिण्याचा पातळ पदार्थ.

कं—न. गुण; आनंद; उ० नाक—(न अकं=दु.सं यत्र)
स्वर्ग [ध.]

का—१ कर्णत; कसबा. २ कमावीस. [संक्षेप] ०दार-
कमाविसदार.

कॉ—अ. (गो.) कोठें.

कई—किवि. (चि.) केव्हां. कई पहा. 'उरास उर हा
सये कई फिल्लि लागेल मे ॥'

कईचा—किवि. कैचा पहा.

कईठ—ड—कईठ—न. (गो. खा.) कवठ (शाळ व फळ)
पहा.

कईली—कैली पहा.

कईवाड—र—न. अंगिकार; कैवार; कैवाड—र पहा. 'कई-
वाड नव्हे घालावया उडी. आपणांशी ओढी भय मागें ॥'
—तुगा ४७. 'चेई माझा मार करी कईवार। उतरी हा पार भव-
सिंधु ॥' —तुगा १६५७.

कई—ई—किवि. १ (काव्य) केव्हां; कधी. 'जळो आतां
संसार वो कई शेवट पुरे।' —तुगा १२०. २ कोठें. 'एथेंहि
सळी कलं विहो। तरी निवो कईपा।' [सं. कदा; प्रा. कइ]

कईक—कैक पहा.

कईपक्षी—उ. कैरी. 'माझा तो कईपक्षी पांढरंग।' —
तुगा ७७२. [१]

कडल, कडलावण, कडली, कडल—कौमध्य पहा.
'हिंदे सगळें कडल दिला' —देपो १५.

कडयऊ—वि. (विचित्र प्रयोग) ओंगळ; तिरस्कार वाटण्या-
जोगी; इतप (वस्तु). [काजन्वाऊ ?]

कडळ—उ. (व.) कावीळ पहा. 'त्याला कडळ झाला.'

कंक—उ. १ बगळा; करकोचा, कोंब; बाणांच्या शेवटीं याचीं
घिमे लावीत असत. २ अज्ञातवासांत घमैराजाने (पांडव) ब्राह्मण-
रुपांत धारण केलेले नांव; आपणास येंच ब्राह्मण म्हणविणारा;
खोटा ब्राह्मण. ३ क्षत्रिय; यावरून मराठ्यांतील एक आढ्यांव
उ० एसाजी कंक. [सं.] ०पत्री—पिच्छ—उ. बाण. 'ते बज्रा-
परीस कटोर। कंकपत्री सरले' —हनुमा ५०.१२.

कंकण—उन १ बांगडी; गुडा. 'पुण्या हातीं कंकणगुडा।
नगल दोहा वृत्ति या।' —तुगा १७७. २ बायकांच्या हातांतील
सोन्याचा बाणडीसारखा पण रंद व कटिदार असा दागिना; कांकण;
बागडी. 'नाग मुदी कंकण.' —अमृ १.१२. ३ यज्ञदीक्षा घेते
वेळीं यज्ञमान आपल्या हातांत पिचळा दोरा बांधतो तो. 'ते
यज्ञकणकरासुजि राघागते. —दुसलवाख्यान' ४ लग्नविधीत
हळदीने पिचळा करून वधूवरच्या हातांत घातिला अनेक पदरी
दोरा. ज्यांत दुर्गा व हळदूड यांपेलेले अमने व जो लग्नाने मंत्रून
वधुर (वधूच्या दाग्या व वराच्या उग्रच्या मंगण्यांत) परस्पर-
ांच्या मंगण्यांत घांघटात तो. ५ (गामा.) हातांतील कडे. [सं.]

० (हातांत) बांधणें-१ (स्वीकारेल्या गोटीचा) अभिमान बाळगणें २ (एकाचा कामाचें) तें काम पार पाडण्यासाठी प्रतिज्ञा करणें, मेहनत करीत राहणें ० क्राडी-शी (वे) एक मजत, सनकाडी ० घटित-वि परस्पर समान अशीं रहात स्थान करणें किंवा बलये एकास एक जोडून ज्या प्राण्यांी दरीरें वन सात तो (प्राणिपणें) -प्राणिमो १७ ० धंघ-३ १ गोलाकार मत्स्य असुरी ओदरचना, यांत कोणत्याहि अक्षरापासून म्हणू न्यास आराम केण तरी काही तरी सुंदर अर्थनिष्पत्ति होते २ समतीत कृष्ण बांधण्याचा विधि [स]

कंकणाकृति-वि काण्याच्या (बाटोळ्या) आकाराचें -शी कंकणासारखी आकृति ० ग्रहण-न ज्या सूर्यग्रहणामध्ये सूर्याचा मध्यभाग खमस होऊन सभोंवतालचा बाहेरील बलयाकार भाग दृश्य असतो असे ग्रहण बलयाकार ग्रहण (६) अंगुर [स]

कंकणाश्व-३ मानेवर तीन भोंवरे असलेला घोडा, हा छमदायक व कल्याणप्रद होय -अधप १२ [स]

कंकणी-दार-कणी-दार पहा

कंकर-रा-३ १ रेंव, बाळू रेंती, लहान लहान खडे, गार गोडयांचा गुरा, पुळणीच्या जमिनीत बुनखडीप्रमाणें या मातीचे घर पुढळ टिकाणीं आढळतात 'जेथील लपल्या ककर। नीच ते घोर वेव्हार होती।' -एमा १७५ लहान खडा, गारगोटी, कण 'हिरा कंकरा म्हणोनि।' -दावि २०१ 'नर्मदेत जितके ककर तितके शंकर।' २ काकर, डोल, घुस ३०० शी ओढवोरी, बारी, सामान्यतः चामडे 'कोणी बाणवशावाचून असेल त्याच्या पायीचा तीन बोटे ककर काढा।' -गोपप्राची बहाणी पृ ३६ -वि (३) दगडासारखे, कठोर 'वचन ककर तें उतराय।' -दावि ३८० [स ककर प्रा कंकर, हि ककरी, सि ककितो]

कंकर-री-शी दबवामळ
कंकर-री-शी १ पीळ भरलेल्या रेंवामाची रेंव काडी (नाक्या वळ) २ खगावरील काठारा लागून काढलेली खडी [कंकर]

कंकया-वगवा पहा
कंक्यातणें-अकि त्रासणें भुकेनें न्याकळ होणें, दमणें -अकि वेजार करणें त्रास देणें छळणें [कातणें]

ककार-शी १ क सारखा आकार असलेली वस्तु ककारा सारखी वस्तु २ (३) शुष्मा नाडी काशीमुख पहा कका रात-शुभ्रा नाडीचें अग्र, शेवट अग्रप्रग्र मग जाखर शाडी ककारात फोडी।' -हा ६ ३०२ [स ककार+अत]

ककाल-ळ-३ १ अस्मिपजट 'नर्मदेत वेताळ। शोडिंग पिशाच ककाल।' -एमा १० ५८० २ पिशाच, प्रेत 'शोडिंग वेताळ ककाल वड।' -दावि ४४६ [स ककाल]

ककास-३ (शु) मास, जणाल, भांडणतण -मौज ता ३६.२० [ककातणें]

ककाळा-ळी-वि (काव्य) दूर, रानगी, राक्षसी [ककाज] -शी राक्षसी, पिशाची, एक शुद्ध दरी. 'येक म्हणगी काळी ककाळी। यक म्हणगी भद्रकाळी।' -दा ८ १० ३५ ० मंत्र-३ वरील दवतेचा मंत्र 'काळा मंत्र वसुधा मंत्र। काळि मंत्र ककाळि मंत्र।' -दा ५ ४४ [स ककाल]

ककु-शी गळ्यांतील घागी, मानेचा पुडील भाग 'भवि प्यातरे घागे वड। गृहभारदीये ककु बलवट। नग्रांडपुराणें प्रोवा गुप्त। गगोहर शाभरी।' -स्वापु ७ ३ ८९ [स ककु=उच वटा]

कंकोत्री-शी (शु) वुडमपत्रिका, रमिडी निमत्रणप्रम [स वुडमपत्रिका]

कंकोळ-ळ-३ कापुरचिनी, कणचिनी याचा केत असता, ७३ मियाएवटे व काळें असून थड असतें शुणपी पदार्थात व औपपांत याचा उपयोग करतात व विख्यात घालूनहि खातात -दा ११ ९६ [व ककाल, हि ककोला, व कांकला]

कका-३ (सराफी) हिरकणीच्या जातीचा रेंतीचा दगड ककर पहा

ककातणें-ककातणें पहा ककरी म्हणून घसणें-(विचित्र प्रयोग) खा खा होणें, खाखावणें, भुकेनें व्याकूळ होणें

कगर्-शी कगवा पहा

कगट्टी-३ (बांधी) अठरा इंच लांब व दीड इंच व्यासाचा एका टोंकास चपटा होत गेलेला लोखंडी वटा. यानें बरड लोक घर ओढतात -मुन्हेगाराती १०

कगण-णी-३ शी १ ककण, बांगडी कांकण जियाच्या हातातील एक दागिना हा पाटल्याच्या शेजारी घालतात विशेष पत नूतन वपूच्या हातात घालतात 'चंद्रहार पुतळ्यांची माळ आली घवलून पाडिलाली। यां मजला वेदना हागती कगण्यां तुमच्या पाठीमती।' -दोला १६ २ पागोदयाचा कपाळावरील बिनीवरचा उच व बळपा असलेला कगव्याच्या आकाराचा भाग, पेच पीळ 'पगडीच्या कगण्या सुटल्या' -समाम ७४ ३ कगोत, किनार छपेली, ककणाकृति उचवटा, कोर (भित, खाव इ० शुभोभित करण्यासाठी केलेला) साधारणपणें १०।१२ फुनाव बांधकाम गेल्यावर एकरी अगर दुहेरी विटाचा घर बांधकाम सोडून पुढें दाखवितात ती भित, कगोत (६) स्ट्रिंग कोरें 'छप्पर जथें भितीस मिळतें तेथें कगणी असानी' -मॅट ११८ ४ पोडपाची कळगी, वगर कपाळावरची पगी 'पोडिया बाणली मोहाळी। कगण टोप रागावळी।' -एरुस ८ १५ ५ केंस विचरल्याचा लहान मावा [स कगण, हि कगल-नी सि

यु कण्ठ प कण, काश्मी कयुत । ०दार-वि १ कगणी-
पुढे पील असलेले (पागोटें, पगडी) 'वगणितार मरजरी
पिळाची पगड शिरावर।' -मृ १८ २ नक्षीदार सुरेख 'अशी
फळ्ड कगणीदार लावणी काढुस की ज्याच नाव त्ये' -तोव
१८ ०वाळ्या-खी अर्ध कानातील कगव्याच्या आकाराच्या
वाळ्या, वाळ्याचा एक प्रकार, एक दागिना 'हिरी वाळ्या
कण वाळ्या मनोहर।' -अफला ५५

कगण-खगणे पहा

कगार-ळ-कण-गी अर्थ ४ पहा

कंगरपिस्स-वि (गो) कौशल्यपूर्ण, नक्षीदार, छानदार
[कगार]

कंगरा-रो-यु १ (गो) कौशल्य २ कंगोरा, काठ
[का कयुत]

कंगवा-उ अर्धचंद्राकार पाठीची, एका बाजुने दाते अस
लेली एक प्रकारची केंस विचरण्याची कणी, कगई 'न्हाव्याच्या
घोकटीत कगवा असतो' [स कच, सि कगो, हि कयुवा]

कंगाल-वि १ भिकार, दुरिती भिक्काचन 'नातरी गुरु
मम मातेन । योजिला होता कंगाल हीन।' -न३ १६ ११७ २
गरीब, क्षुद्र, नापीक, दुर्मिष्ट असलेला (देश, गाव, पीक जमीन,
इ०) ३ छत्रास -ख १००२ [का कंगाल, दु० स कंगाल-हाडाचा
सापळा, सि कंगाल] ०पोतें-न १ भिक्षेची होळी २ अतिशय
सैल अगरखा, चोळी, विजार वगैरे पोतेवजा कपडा (निंदाव्यक्त
प्रयोग) ०घेत-वि अतिशय दुरिती 'जेवीं अर्कोपुढे खपोत ।
हीन दीन अति दीसत । तेवी मज कंगालवतात । ओळखील
कोण तेथे ।' -नव १९ ९

कंगाली-खी १ कंगालपणा दारिद्र्य, दुर्मिष्ट, हीनता २
गरिबी, हव्यहीनता कंगाल पहा

कंगी-एक वनस्पतिरोग -रो १ ११९

कंगुमंगु, कंगमंग-खी १ टगळमगळ, टाळाटाळी,
काडू, पुन्मळण, भागें भागें घेणें २ मोषम, हुण्पी भापण ३
चोखदळपणा (जेवणातील), जेवताना चार करणें -नि १ काकू
करणारा, शुळमुळीत (भाणूस, भापण, वतन इ०) २ धर्षी,
मोषम, निरर्थक (भापण) ३ अशक्त, डुवळा, छुळा (टाणी)
[ध्व मग -मग] द्वि १]

कंगूरा-मोरा-उ १ कड, काठ कोर 'ती खडकाच्या
कंगोन्वार शेळ्या चराययास सोडून' -पाण्ड ४२ २ कगणी अर्थ
३ पहा याव्यावर नक्षीकाम करतात ३ खाव कोनाडा, भित इ०
च्या कडावरची कोलेली नागमोडी रेप ४ कडहा, कोट, (दळ
किंवा विहीर याची) ५ कोणाकार वस्तूच्या शिरा, कोपता
[का कयुत=किंवाया कोनाडी तट]

कंगोरी-खी एक फुलझाड व त्याचे फूल [ककरी १]

कंधी-खी (काशीप्रात) कणी, कगवा पहा [हि]

कच-खी (च चा उच्चार दत्तालब्ध) १ चोहोंकडून
आलेली अडचणीची स्थिति, घोंदाळा, सकट २ चेप, दाव, अट
काव, वोंदमारा ३ रेव, रतीचे बारीक कण, खडपाचा अश
(गाकरी पीठ इ० तीळ ४ (गणडी) बारीक, अर्धा इची खडी
५ माघार घेणें, भीतीने शरण जाणें, मागें पाय काढणें (कि०
खाणें) 'इमजी सैन्याने कच खाली' -द्व १२९ ६ भाडा
माडी, तटा, मारामारी [ध्व]

कच-उ टोकर, पोंचा, खोंक, खळणा करकोचा, खांच,
छिद्र (कि० पाढणें) 'झाडास कच पाडल्याने तेलकट
राखेसारखा रस वाहतो' -संपु १ ९७ [का कच्चा=खांच]

कच-उ बेंस (उच्चार तालब्ध) 'दु शासने धरिले कच ।
तेणेचि वाढली कचकच ।' -एना १ ११० 'पू मलिन कुटिल
मिरस जडहि पुनर्भवेपणेहि कचसा च ।' -मोआदि ९ ११
[स]

कंच-न (कमां तजा) पितळी तपेले, गोल भाकाराचें,
ओतीन, कासाचें किंवा पितळेचें भावें, घुन [का कचु=कासें]

कचक-खी १ हाणाहाणी, मारामारी, चकमक, तटा
(काठ्या, तरबारी इ० नीं-यात कचकच असा ध्वनि निपतो यावद्दन)
(कि० उडणें, हाडणें) २ (रोगाची) शिणक, शिळक, चमक,
उसण (कि० भरणें) ३ आकस्मिक धडा ४ कवरण्याला तर-
वार टागण्यासाठी असलेली कडी, पडदळ्याची चपरास, आंकडा,
(दोन टोंक एकमेकात अडकविण्यासाठी) कासा, अडकण ५
(व) भीति, दहशत कच पहा (कि० खाणें) 'तेव्हापासून
कचक खाली' [ध्व] -नि अवाढव्य, जगी, अजस, प्रचंड
(श्मारात), मोठें, भयमकम (ओहें) सपादून, ययास्थित
(जेवण)

कचकच-खी १ पिंगळा, करकोचा याचें ओरडणें २
ख किंवा रेवाळ पदार्थ दाताखाली सापडल्याने होणारा आवाज
३ अशी रेव, रेती, खडे, कण ४ (ल) कटकट, वाद, तटा,
माडण, जास, फिरारी 'बुधा कचकच वाढवितो।' -एमा
२८ ५८३ 'मयुतताईच्या जाण्याच्या वेळी कचकच त्याच्या
कपाळाशीं नडो नडिदि त्या माठलीच्या मनांत आलें' -मायेचा
नाजार ५ (गु) चडचड, जपना, गप्पा 'शब्द कचकच वाड
वितो।' -एमा ९ ४०८ ६ (गा) अस्ताव्यस्तपणा, गर्दी

कचकच-चां-किवि १ कचकच आवाज करीत (खाणें,
चावणें), मोठ्याने आरडाओरड करून (भाडणें) 'त्या दोघी
सदानकटा कचकच भाडतात' [ध्वनि]

कचकचणी—की (गो) कचकच लागेले, होईल अशी स्थिति, अधिकचपणा. [मित्रसाची कचकचणी कल नाका] [कचकच]

कचकचणें—अकि १ कचकच आवाज करणें २ दात घाबणें, खाणें, वाजणें [कचकच]

कचकचाट—पु १ अतिशय कचकच, मोठा व उघुच आवाज, हलकल्लेळ (पिंगळ्याचें ओरडणें, शाहणातील आरडा ओरडा, तलवारीचा खगलणाट वगैरे) २ भांडाभाडी, तबाबखेडा [ध्व]

कचकचीत—वि १ टणक, अपक, कच्चा हिरवा, (भात) २ बद वाजणारे, फुटक्या आवाजाचें (मढकें इ०) ३ मोठा आणि ठळक, स्पष्ट दिसणारा (दागिता, अलंकार) ४ जीत कचकच लागते अशी, रेवाळ (भाकरी वगैरे), रेंताव, भरड ५ (गो) पुष्कळ, विपुल —किवि १ रोख वाजवून; खगलणा (दिलेला दाम, पैसा) ' या दागिन्याबद्दल कचकचीत खमर रुपये दिले आहेत ' २ पुरेपूर, संपादन (मोज करणें, उपभोग घेणें) केवळ जोर दर्शविण्याकरिताहि हा शब्द वाजतात [कचकच]

कचकट—जी पडकन मोडता येण्याजोगा, टिमूळ असा धोल, काठी, बासा, तलवार इ० —वि भिकार, टाकाळ, मोडका [कच]

कचकडा—उ १ कासवाची पाठ, हाड, कासवाचा खल्ला २ गव्याचें टिंग वगैरे, ज्यापासून कच्या वगैरे करतात तो ३ ह्रस्वो सेल्लाइला प्रतिदान. [स कच्छ+इति, प्रा कच्छकड]

कचकणें—अकि १ कच खाणें, माणें पतणें, मापार घेणें (भोतीने) २ मारागुळें देवणें, एका वाजूस निसटणें, स्पळा पासून घट्ट होणें ३ ताण पडून निवृत्ति मोडणें (हाड, काठी, तुळई इ०) ' घराची तुळई कचकली ' ४ निराशा होणें, धारण जाणें, धेंधे गळणें —अकि जोरातें ओडणें, हिसकादेणें, घड्या मारणें [ध्व कच, का कचकने=जोरातें, एकदम, कच असा आवाज होऊन]

कचकन—कर-दिर्शा—किवि काच, मढकें इ० मोडताना होणाऱ्या आवाजाचा अनुवादक, ताडकन, खाडिदिसी, जोरातें, एकदम (पोटात शस्त्र खुपवणें, दाताखालीं खडा सापडणें) (कि० पुट्टणें, वाजणें) [ध्व , का कचकने]

कचकय—उ (गो) आबाडे शिजवून केलेला पदार्थ कोच म्हें पडा -

कचकरणें—अकि कचकणें पडा [कचकचणें]

कचकल—उन १ फुटक्या मढक्याचा 'खालव' अर्धा भाग २ (राजा) रास, दीप (काचेच्या तुकड्याचा, बागड्याचा किंवा 'दोर वस्त्रा') अनेक पदार्थांच्या तुकड्यांचा समुदाय, काचेचे तुकडे [का कचकल=मिश्रापात्र, प्याला]

कचकल—उ १ कांही कचक्या फडांचा कठिण भाग, बीज गर्भ, गाभा [कचका ?]

कचका—उ १ तयार विंचा काठी यांचा जोराचा वार, मार, चार, टोला ' दोहों हातांनी कचका दिला ' येवीपावता चिरित नेत्र ' —ऐपे ६०. २ एकदम व जोराचा हिस्का, ओठ ३ जोर, बळ, अजिब, कामाचा धबडगा, सपाटा, सपाटा ' शण्या कामाचा कचका भारी ' ४ निष्काळजीपणानें, घसमुसकेपणानें बापर, वागवणी, अतिशय ताण ' श्याच्या कचक्याखालीं हें पोतर टिकावयाचें नाही ' ५ रोखठोकपणा, तडक, तापट पणा ' त्या मुबेदाराच्या कचका कठिण ' ६ भीतीमुळे एकाएकी वसणारा भक्ता, मनावर होणारा परिणाम (कि० खाणें, बसणें) [कच, कचक]

कचकाडी—की (बायको) तीन मुली बकावयास लागल्या-वर सर्वांचे हात पालने अगर उद्याने पडले तर कचकाही म्हणून पुन्हा चरावें लागतें त्यास म्हणतात [चकणें]

कचकाघणें—विणें—अकि १ जोरातें बाघणें, खेचणें (ओसें, गावोडे, भास इ०) २ मारणें, टोकणें, खरडपटी काढणें, (जोरा जोरातें व मोठ्याने) शिज्या देणें ३ सपाटपणानें लागणें, उरकण्याच्या पाठीस लागणें (काम, धदा, व्यापार इ०). ४ एकदम जोरातें हिस्का मारणें, हासवणें, कचकणें ५ ठासणें, चोंदणें, टाकून टाकून दडपणें [कचका]

कचकावून, कचकून—किवि (प्रत्येक किंदापदार्थां—विद्ये पत जेथें शक्ति, उत्साह, चापल्य, जोर दाखवावयाचा असतो तेथे जोडतात) सर्व शक्ति खर्च करून, जिवापाड मेढूनत करून, खूप, अतिशय [का कचकने] ० धांधणें—जोरातें, ताणून बाघणें ० धरणें—घट्ट धरणें, मिठी मारणें ० मारणें—सपाटून टोकणें ० जेवणें—खाणें—चापून, गळ्यापर्यंत, ओं जेवणें जेवणें मजल गायद्याची आवडे, कचकून जेव ' ० चोलणें—सांगणें इ०—निमीडीपणें, स्पष्ट बोलणें, खरडपटी काढणें इ० ० कापणें, तोडणें, मोडणें, पोटा भरणें, खर्च करणें इ०—

कचकोडा—उ (ना) अगदीच कच्चे फळ, दोडा, कोंवळे फळ [कच्चा+दोडा]

कचकोळ—उ कचकल पडा —न (वों) फुटक्या कांडचें किंवा विनतोंड मढकें [तुल० फा कचकोळ=मिश्रापात्र, नरोटी]

कचक्या—वि १ खुगखुमी जिरविणारा, जोरदार, हिमदार, घोट, साहसी, अधिक बलवान, चरचड, शक्तिमान, हुश्याळी दाबात ठेवण्यासाठीं तीव्र उपाय योजण्यात मागेपुढें पाहणारा, खमक्या २ सपाटपणानें काम करणारा, तडकदार, चड्चड कामें उरकणारा, चलाख, ३ कचक पडा [कचका]

कचखडी—खी (इमास्तकाम) सामान्य खडीपेडाहि वारीक खडी, अर्धा इंच जाडीचे दगडाचे तुकडे कच अर्थ ४ पहा

कचडें—न (ज्याचा बरील भाग फुटला आहे असा)

पागरीचा खालचा भाग, वितनोंडी भाडें कचवळ पहा

कचणी—खी १ (कु) गिरमीट फिरविण्याची धनुकली

२ आवळून बांधलेली दोरी, कसणी पहा

कचणें—अकि कचणें, कचमणें पहा [घ]

कचदील—वि १ कुटिल २ कचच्या मनाचा, मित्रा,

सदारी, दुवळा, अन्नक, भेरुड 'राजा कचदील भाह, यथेभेटीस येता ससाय भरितो'—समा १४ [का कज+दिल]

कचन—खी पजावातील दोर वरपारी व साप पकडणारी आणि खाणारी जिवसासारखी कजर जात कजर पहा

कचन, काचन—उ १ आपट्याच्या पागसारखी पण पातळ व लहान पाने असलेला, पिंवलसर फुलें येणारा एन वृक्ष, तांबडीं फुलें येणारेहि एक झाड आहे काचन पहा २ डोंगरी टेंबुरणी ३ सोने 'काहे परिस कचन करे धातु। नहि माल दुदत पावत धातु ॥'—मुगा ४३९ [स काचन]

कचनार—खी एक सुगंधी वनस्पति, याच्या फुलाची सुंदर भाजी होते 'पाच दवणा मरवा कचनार।'—अफला ४९ [स काचनार, हि कचनार—ल]

कचनी—खी (हि) नाचणारी याई, कचवीण, कळा वतीण, गवैरी 'ह्या कचनी विपर्यं तुम्हास कसे काय वाटते?'—विनि १०—प—१९२२.

कचपाडा—उ १ डोक्यावरचे केंस, कच २ केंसाचा पाडा, फास (किं० घालणें) [स] ० घालणें—केंसानें गळा वापणें, विश्वासपात करणें

कचवणें, कचमणें, कचमळणें—अकि १ टवळणें, गढूळ करणें, रेंदाळणें (हात, पाय इ० कांचा स्पर्श करून पाणी वगैरे) 'कचवळेलें उदक' २ हाताळणें, चिवडणें, राह करणें (अत) [कच+मळणें?]

कचवणें, कचमणें—अकि (पोटात) खळाळणें, कालवणें, पोटा पिघडणें

कचमच-चां—किनि कचकच असताना (रेव लागल्यामुळे येणारी—चंव, आवाज) [घ]

कचमा—उ १ गढूळपणा (वाण्याचा दाखला) रेंदाळ पणा २ सवगोलकार, गोथळ, पोंटाळा, अव्यवस्थितपणा, गर्दी (अन्न, कामपदा, माणसं, सुरे इ० ची), वस्तूचा अव्यवस्थित पणा ३ पाण, केरकचरा, गवतकाढी [२]

कचमोडा—वि (व) पथें नसणारा, कच खाणारा, मित्रा, भेरुड, कचच्या दिलाचा, अवसागवाती (माणूस) 'इतक्याच अमानें तो कचमोडा होऊन गेला' [कच+मोडणें]

कचमोहूरें—वि (ल) कच खाणें, विन हिम चिं (माणूस) 'मार दिला त्यामुळे लोक कचमाहूरें जाले'—पया ४३१. [कच+मोहूर]

कचर—खी (कों व) तळ्यात लव्हाळ्याच्या मुळाशी उमवणारा एक सुगंधीपेडा वट, हा उपासाला खातात हा चिकट व मोड असतो, फुडी कचरा पहा [स कसेर, कच्युरा?]

कचर-कचेर—न (गो) नाड खुटलेले पिडपाचें पान, [कुचर?]

कचर—खी (गो) खिळे ठोकण्यासाठीं भितीत वसवि लेले लाकूड, टोफळा, कळी [२]

कंचर-री—काचर, कचार पहा ० पट्टी—वागडया तयार वरणान्यावर वसविलेली पट्टी

कचरट—वि १ लवकर तुकडा पडणारा, ठिसूळ (पदाथे) २ (ल) अन्नक, कुचकामाचें, हलकट (माणूस, पट्ट, वख इ०) 'हिरवटासी दुरी धरावें। कचरटासीं न बोलावें।'—दा ११ ५ २१ [स कचर=दुष्ट, दुस्सित]

कचरट—न कचरा, घाग—वि घाणीचें [स कचर= वाईट, घाग कचरा+ट=लघुवचदशक प्रत्यय]

कचरणें—अकि १ कच खाणें कचकरणें पहा—अवतूक कि (प्रा) (उचकी वगैरेमुळे) घराचीं-घराखालीं येणें (अन्न वगैरे) 'माझ्या गळ्याशीं कचरतें'

कचरा—उ १ घाग, केर, लाकूड वगैरेचे मारीक तुकडे, गालसाळ २ उकिरडा, उकिरड्यावरील घाग (सामा) दाकाज मोट, विनयोपी वस्तु ३ (ल) विन लडाक लोक—स ४३०९ 'सैन्यावरोवराचा धावारा, उदमी लोक वगैरे कचरा'—ऐपो २३२ वरील टीप २ [स कचर=मलिन, सिं किचिरो]

कचरा—उ कचरवद कचर पहा

कचरा—वि ताडुळाची एक जात

कचरा-री—उखी एक झाड हें सुगंधी असतें कचरा अणाला लावितात काचरी, राळी हळद कचरो पहा [स कचूर, प्रा कचूर, हि कचूर शु कचूरो]

कचरा, खचरा—उ खाच किंवा खोवण पाडण्याचें सुता रावें एक हत्यार [खाच खचणें]

कचरी, काचरी—खी पजाचे किंवा भाजीचेकाप, फोडी काचरी पहा ० सुपारी—खाडी सुगंधी पहा

कचन्याळ—न (ड) पडताळ 'कचन्याळात डवी आसा' [२]

कचलपट—वि कच खाणारा, कचच्या दिलाचा, मित्रा, भेरुड [कचर+पट किंवा कच+लपट]

कचला—३चारा पहा.

कचवा—३ एक वाद्य 'सतार, कचवा, सरोद आणि सार मंडळ वाजविणारे.' (पडोदे) कलावत खाते ४९ कडवा पडा
कंचा-ची-चें—सना कोणता-ती-तें १ प्रत्ययेक 'ह्यातुन कचा मागून घ्यावा' -येणे ३३ [कोणचा अप]

कचा—कच्चा पडा (अ) कचे 'त्या गावचे कचे राखाने' -मात्रप १ ७०.

कचा—(ना) काचेची गोटी, पैतुल [काच]
कचो-चो—३ १ (गो) ठिपकेदार लहान मासा, लहान होमेल मासा २ (सामा) लहान पोर, मूल (मनुष्य, जनावर, पक्षी इ० चें) -वि लहान, काचा [कचा]

कचाकच-चां—त्रिनि १ जोराने मातण्याचा आवाज होऊन, सप-सप, चडाचड (माणें, सोडणें, सोडणें) 'त्यानें तर वारिने कचाकच माणसें होऊनी' २ दाताखालीं रव सापडल्यानें आवाज होऊन, खडे लागून, कचकच पडा [च]

कचाकच, कचानची—जी १ भाटण, चकमक, कज्जा, भावावाच 'त्याची व आमची कचाकच घाली' २ केशाकेशी, गुढागुढी, तरबारी, काढ्या इ० ची हातवार्देची लढाई हाणमार, तोडातोड [च कचकच]

कचाच—३ १ अनेक करकोट्याचा एकदम झालेला ओरडा, वाद २ गोंगाट, गलबला, कलकलाट (पक्षी, माकडें, माणसें याचा) [ध्व कच]

कचाचणें—अति कचकचणें, कचाच करणें (विगळ्यानीं) ओरडणें, कलकलाट करणें, गोंगाट, करणें, शगनें वारडाओरडा करणें (माणसें, पक्षी, माकडें इ०नीं) [ध्व कचाच]

कचाट—३ १ मुक्ति, वेन, धाडस यत्न, वारस्यान 'पवे वरावीं अचाटे। चारवानीं भग्याची घाटे। गाना विसवे कचाटे। उपासनामागें।' -दा २ ९ १७ २ त्रासाचें, अवघड काम 'हजारकचाटे करावीं तेव्हा कोठें पांड मरते' ३ घोंटाळा, सवट, अडचण, भानगड, लबाड 'ऐतें सांगता अचाट। तुज पाटेळ हें कचाट।' -भा ७ ३४५ ३४४५८ ४ तादमत, कुभाड, दुसऱ्यानें तुकसान करण्यासाठीं योजलेली श्रुत मुक्ति, स्पृह [स कच्छ+पाट १]

कचाटी—समष्टय स्थिति, भ्रास, अडचण, बोधदून जाण्या सारखी मनस्थिति (नि० सांपडणें, धरणें-बहुधा सामान्यत 'तावडीन सापडणें' याप्रमाणें प्रयोग) 'न पडतां कचाटीं घरा माव।' -दावि ४७३ २ लबाड, भानगड, भ्रास ३ (ल) सतार 'तुजले कचाटीं समा करा।' -दावि ७६५ **कचाटीत** खांपडणें-पक्षापाट्या तावडीत येणें, अडचणीत येणें (व), कचाट्यात सांपडणे

कचाटी-टया—वि १ कचाटें करणारा, उपस्थापी, भान गव्या, रटपटया, कुभाडपोर २ उधोगी, कारस्थानी, मोठा योजक, मगळया

कचाटें—न कचकल कचडें पडा
कचार-री—३ काचकाम किंवा वागव्या करणारा, काचार, वांगरी-कासार [काचवार]

कचाचणें—अति कचणें, कचकरणें पडा
कची—त्रि चीर पडलेला, वद आकाज्याचा (रुपया इ०) अग्न असलेला [ध्व कच] **० डेली-चा**—वि वद, टोका पडलेला, आप सुसंरंग (रुपया इ०)

कची—शी (गो) पुगलेले पोटा [१]
कचीकाई—शी (कर्ना) ईडिनिवु [का कच=पितळी भाडें+काई=कळ, पितळेच्या भाड्याप्रमाणें पितळें दितणारें वट]

कचीवहियाट—शी कुळकण्यानें लिहून पाटलाची सही घेत लेगी जमाखर्चांची पावती, कची पावती [कच्ची+वहियाट]
कचुक—३ १ पेटी, बारी, अंगरखा, सगा, खमीस, पांघरण, चोळणा, लाडी विजार, इ० 'समर्थकटीचा आपाद कचुक।' -सप्र ७ ३१ २ कचच, चिरखत ३ सापाची कात ४ साल, कोंडा, कवटी, कचच, बाघाग (दागा, फळ, इ० चें)

५ (काच) आवरण, आच्छादन, पापकण 'बाहरी नभाचा कचुक।' -विप्र ४ ५५ 'पाविजे जव कचुकातें। मद्रादाविया।' -गीता १ ११४५ [च]

कचुकित—वि कचुकाने, आगरव्यानें आच्छादित 'आपाद कचुकित। रोमाच आले।' -हा ९ ५२७

कचुकी—३ १ अतप्राचा वद द्वारपाळ, पाहारेकरी, खोजा, चोपदार (वाच्य) राजमहालांतील राजाचा विश्वाग्रु नोकर २ साप -शी १ कचाळी, चोळी 'अतपसन बाधवसन। कचुकी वरून प्रावरण। पंचवसन संपूर्ण। खियाळागीं ईई का।' -हृ६४ १६६, 'बहुणें उर मस्तक तागिते। वसन आगिक कचुकि पण्डित।' -वामन गामा ५ २ एक वनस्पति, आम्रप ३ फुल्लेकडोळें, वागी, गोंड, देठाजवळ असलेले फुल्ले आवरण, [स] **० यिधान**—न लोळी उतरून दाकणें, घटकुडीचा प्रकार 'कुभपूजा कचुकीविधान। अपोरकिया मयपा। आणि त्रिपुर पुरीपूजन। कामाक्षा विची।' -स्वा ७ २ ४३

कचेवचे—३ जव (प्र) कचचे कचचे पडा
कचेमाडक—न (कु) रोपरी असलेली वेड्याची जात, लहान वेडूक [कचा+त मडक]

कचेरी—शी काम, कारभार करण्याची (वाजगी, सध्यानी, सरकारी) जागा, कार्यालय, -यायालय, फोडें, पावडी ३ कचे रीत काम करणारी मंडळी ३ त्याचे भ्रम, वारभार [दि कच-हरी, ते कचेली]

फचेल—न वपाट कचन्याल पद्दा

फचोरा—पु (नाविन) नावेचा कणा-नाको

फचोरा-री-ला—पुकी हळदीच्या झाडासारखे एक झाड याचे फंद जमिनीत सापडतात कदाच्या काचन्या उकडून लोण च्यात घालतात फचोरा सुगंधी असल्यासुळ अणस लावण्याच्या मसाल्यात घालतात वापुराची म्हणून याची एक दुसरी जात आहे कचरा-री पद्दा [स कचूर, प्रा कचूर, गु कचुरो]

फचोरी-डी—की १ तिसट मसाल्याचे पुरण मलेली पुरी, यात बटाटे व डाळीचे पुरणहि घालतात (गु) फचोरी. ' पोळी मात सीरा फचोर । '—नव १ ११६ २ कणीक व उडदानी डाळ याची तळलेली पुरी ३ विरहपुरी, शिंगापुरी (मासयुक्त) या एक प्रकार—पुशि २ १९ [प्रा' दे कचरा, हि फचोरी, का फचरी]

फचोळ-ळा-ळें, फचोळें—नपु १ एरास एक लागून सोने घरे व वर पला असलेले एक लहान पुजेचे उपवरण (पचा मृत ठेवण्याकरिता), गणाक्षतपान, एरू पूजापान ' उगेच हातीं मिरवी फचोळें '—साहू ७ १०—ह १९ ४७ २ वरुळाकृति पतलेले लोक, फचोळें ३ फुलांचे आच्छादन, ' कनक कमळाचा फचोळा । कीजे परागाचा उधळा । '—शिमु ७८१—शिल्पवि ६६५ [फा, कचकोळ=पेला तुल ० स कच्छ+आलय]

फचोळी—की (गो) सोने ६० पातूची देवाची मूर्ति फचव—(कर्ना) खाव, लहान खळगा (लाकूड बगैरेवर चारू रथा बगैरे पडणारा) [वा कचवु=खाव, वण]

फचकरप—अकि (गो) सेकसणे

फचच जावप—अकि (गो) दचकणे, घस होणे

फच्चा—नि १ न विकलेला, हिरवा, कोंबळा (फळ, गळ, पान इ०) २ सफसुफ न केलेला, ओवडपोवड (दाग, चित्र, इ०) ३ अशिजा (भात, भाकरी, रसायन इ०) ४ अपुरा व पक्का न केलेला, सतासरीचा, टोकळ (जमाखर्च, काम, इ०) ५ अपूर्ण, अपक, अप्रौढ (कट मसळा इ०) ६ अपुरे समतेले विवा मिळविलेले (दाख, बला) ७ अपुन्या शानाचा, अर्धवट शिक्षणाचा (मापूस) ' तो अन्त्यासात कचा आहे ' ८ विन नाकव गार, अडाणी, सस्कारहीन, ययातया शान असलेला ९ बोता, अप्रौढ, सवुचित (विचार, बुद्धि) १० गौण रद्दान, कमी (वजन, माप, इ०) ११ न टिकणारा, लवकर नाहींसा होणारा (रण इ०) १२ स्वित्तर, सर्व पोभेद ज्यामध्ये पेतले आहेत असा (हिंदीव) १३ बळकट नाही असा (वायकाम इ०) ' मातीत घर बांधू नये, मातीचे काम अगदीं कच्चे अमते ' १४ इतकेच, वाजवी पेयां कमी ' आम्ही एका सासात एक कचा बीस घाली ' १५

कटवून फार घन केलेला (साखरेचा पाक इ०) १६ (गणित)—त्रैराशिकातील दुसरे व तिसरे या दोन पदांचा गुणाकार करून येणाऱ्या रकमेस कच्चे म्हणतात नंतर त्याम प्रथमपदानें भागून आलेल्या भागासरास पक्के किंवा पक्का म्हणतात (ज्याच्या-मध्ये भारी परिमाणाच्या विमतीवरून हलक्या परिमाणाची किंमत काढायची असते अशा हिशोबात उपयोग), उ० १० शेरस पाच रुपये, तर ११ पावेसरास किती येथे ५ व ११ ह्यांचा गुणाकार जो ७१ ते कच्चे १७ कामामध्ये तोट्यानफा होईल तो मूळ घन्याचा अशा बोलीने केलेली (नोकरी मामलत, इ०), पगारी (मकान न देता नोकराकडून प्रत्यक्षपणे सारा बगैरे वसूल करण्याच्या पद्धतीला हा शब्द लावितात) कच्चा हा शब्द अपुरा, ओवड पोवड, अप्रौढ, उणा ह्या अर्थानें शब्दस व लाक्षणिकरीत्या अनेक प्रकारे योजनात उ० कच्चा मजकूर—लिहिणे—वर्तमान—यातमी—हकिगत—कैफियत—बावरेचे, पक्के नव्हे ते, कसे तरी तयार केलेले, अदाजी कच्चा साला—ताळेवंद—फीदे—जमावंदी—वाय—हिशोब—वेरीज' इ०, =अपुरा, बदन केलेला, अपूर्ण [व कच, हि कचा, तु० स कच्य=कोडे] ० छममदानी—की एवदरजमा (खर्च वजा न करिता) ० अंमल—पु १ पगार घेऊन केलेली सरकारी (जिल्ह्याची, तालुक्याची) नोकरी, काम, याच्या उलट सक्त्याचा अमल कच्चा मोकडमा पद्दा. २ कच्चा अर्थ १७ पद्दा ० अस्ामी—पु हगामी, वपरी शेतकरी—मालक, ज्याचा कबजा कायमचा नाही असा इतम ० आकार—पु टोकळ हिशोब, अंदाज, साधारण आढावा. ० फानग—पु खळ न लावलेला कागद ० फरखंड—पु माशाचा एक प्रकार, याचा रस्सा रतात—पुशि २ ४७ ० फर्च—पु १ कबा हिशोब, दाचण २ तात्पुरता, कायम नव्हे असा खर्च ' कच्चे खर्चाचे तमासे असतील त्याच्या नादरागे वेळी आपले लोकांस १० दिवस रजा द्यावी '—(बडोदे), बलावत खाते २० ३ जुजरी, टोकळ राधांखेरीज खर्च, जो प्रमणी होईल तो सामान्य खर्च ० खडा—पु १ अंदाज पत्रक, धनेज (दिश्याचे), पक्का कण्यापूर्वीचा पहिला खर्चा २ बुळकण्याने शेतकऱ्याकडून आलेल्या रकमाचा ठेवलेला हिशोब. ० राना—पु पोळ्या, डाळभात, खिचडी इ० जिनस—मगाप १ १० ० डाकू, डाग—पु शिवें, अमृत किंवा कधीत यांनी दिलेला डाक (बांधीचा नव्हे), तात्पुरता जोड, कन्तर करणे ० ताप, ज्वर—पु साधा ताप, विकोपाला न येलेला ताप ० तोळा—पु (क) १२ गुजना तोळा (पक्का तोळा १९ गुजना असतो) ० दोरा—घागा—पु पक्कन गुण्यारा दोरा, पीळ न पातलेला दोरा ० पक्का—वि अंदाजी, टोकळ आणि त्यावरून केलेला पत्रा व दोन्ही च्यात आहेत अशा (जमाखर्च, वही, रतावगी इ०) ० पाडा—डा—पु टोकळ, तोंडी, ग्राटक, डाकडीक न केलेली, कच्ची हकिगत,

वर्तमान, साधन (मि० वाचने) • वटवट्टा-३ श्मशान
पगारवाटणी (सरकारी नाकर किंवा वजूर यांना), बोईपगार
• भरणा-३ रयतेने भरलेला सारा, वसूल (पेन मिया नक्त)
• मामला, मामलत-३ कच्चा अमल पहा • माळ-३
ओमभोवड, नकसापेलेला, मूळच्या स्वतःपातील, ज्याचा जिवस
घनविला नाही अशी वस्तु (कापूस, कातडे, धी, वनस्पती इ०)
' विलायती कारखान्यांत हिंदुस्थानीनून जो कच्चा मास जातो
तो पद झाला ' - के ११० ३० • मोंकदमा-३ वामामध्ये
नफातोडा होईल तो घन्याच्या वाटपाला अशा बोलांनी केलेले काम,
गुमास्तेगिरी, कच्चा अंमल अस्त्याच्या उलट • रंग-३ १ घुतला
असता जाणारा, न ठिकाळ रंग, रंग पदा करण्यासाठी उकळवा
रागतो, तो उकळला नमला म्हणजे त्यास वच्चा रंग म्हणतात
२ तिकाशी सोंगण्यात काळा अथवा हिरवा रंग • वसूल-३
रयतेकडून आलेला सारा, खड (ज्याची वगैरे काढली नाही
आमा) • खोर-३ प्रमाणामुत (पक्क्या) देरापेक्षा कमी
अणारा देरा (क) १५ रयते भारांचा देरा (उलट पक्षा ८०
भाराचा) कच्ची-३ (तिकाशी सोंगण्यात) ? मेलेली पण
पुन्हा पुन्हा जीवत केलेली, पुन्हा जीवत पाविलेली सोंगटी, पट
फिरून न आलेली सोंगटी २ हिरवी किंवा काळी सोंगटी
तिकाशी सोंगटपात तावडा व पिबळा यास पक्षा व हिरवा व
काळा यास वच्चा रंग अशा उक्षा आहेत ३ (स) कपिती,
मानदानि, अपकीर्ति • असामी-३ दिवाळें बाजलेला किंवा
अपुरी साधने असलेला, नालाबक बावकार, क्राउदार, गुळ
अजैदार, खडकरी इ० • कमाविशी-कमावीस-३ तींगत
जेजून केलेले सारावसुलीचे काम, नफातोडा घन्याच्या अशा बोलांनी
सामलत वगैरे करावयाचा प्रकार, वच्चा अमल (ह्याच्या उलट
मक्याची कमाविशी) • हुदी-३ कपडा मधील न घालता घुसता
घुवून केलेली धडी इ० २ घुतलेल्या कपड्यास खळ न लावता
केलेली धडी [कच्ची+हुदी=खळ लावणे, इ० वरणे] • वैद्-
३ चौकटीपुर्वीची किंवा अपराध शाचीत होण्यापूर्वीची कैद २
नजरबंद, साथी कैद • फौजी करणे-(क) एखाद्याचे भजन
करणे • खोर-३ सदोदित व्याधी फांती मित्रा वच्ची होजे असा
माणूस फजीतखोर • जमावदी-३ एकूण आलेली यावची जमा
(खर्च वेगळा काढून तो वजा न घालता) • जप्ती-३ (वायदा)
दाव्याचा निकाल लागण्यापूर्वी केलेली जप्ती, अवलजप्ती पहा
• याजू ३ (सोंगटपाचा खेळ) तिकाशी डावात काळ्या व हिरव्या
सोंगण्या. • खुटी-३ खोटी खोनेरी विंदा वगैरे रापांनोकापडावर
काढितात ती बूट, फुडे, खडी - वि अशा कापडांचे (पागोने) अशा
रखा इ०. खडीदार • माती ३ खोली, निदणपणा नमणारी
माती • मामलत-३ कच्चा अमल पहा • मितो-३ मारवाडी,

याववार हे कजाळ दिलेल्या रकमेची तारीख आदल्या दिव
शीची घालतात ती याच्या उलट पकी मिति (वृद्धाकृष्ण मालेच्या
रकमेची तारीख मात्र दुसऱ्या दिवशीची घालतात) • मुदत-३
(तावकारी) हुडी हातात पडल्यानंतर अमुक दिवसांतच ती वगविली
पाहिजे अशा प्रकारची दिलेली मुदत, ह्याच्या उलट पकीमुदत
(= हुडीत दिलेल्या तारखेनंतरची जास्त मुदत) २ हुडीची टाविक
मुदत भाण्यापूर्वीचा काळ, अथाप गणावयाचा मुदतीचा काळ
• लढाई-३ पुढा निकाल न होता झालेले युद्ध, दोन्ही पक्षांनी
मध्येच रोहून दिलेली लढाई, अनिर्णित लढाई • व्हिवाट-३
वरी व्हिवाट पहा • शाई-३ लान न मिसळलेली, पाण्याने
बिघून जाण्यासारंगी शाई • सुपारी-३ न शिजविलेली सुपारी,
पोपट, रोडा • हुडी-३ अथाप न पटलेली किंवा न स्वीकार
लेली हुडी कच्चे-३ नि न पिकलेले, व इतर अर्थी कच्चा पहा
• अडे-३ न रचीन घातलेले अडे, तांने अडे • अक्षर-३ खराब
व विन बिरयाचे अक्षर, बडग नमलेले अक्षर • इरसाळ-३
जिल्ह्यातून सरकारी खजिन्यात पाठविलेला घेतमान्याचा मरणा
• फातडे-३ न न कमावलेले किंवा रंगविलेले फातडे • खोर-३ कच्ची
खोर पहा • खाते-३ (दिशेब) ज्या खात्याचे वणे-वणे पुढील
खालास उतरावे लागत नाही असे खाते, तासुखते खाते • गिरी-
३ वच्चेपण, अगुर्गता, अपवता तुन्ही आधी वच्चेगिरी केली
म्हणून पर ल' • खोटे-३ खोटे न जे घुतले असता त्यावरील रंग
नाहीसा होतो असे खोटे • दुध-३ न तापविलेले, निरसे दुध २
कोन व्यातेच्या जनावराचे पहिल्याबारा दिवसातील दुध, कोवळे
दुध • नाणे-३ न चलपी नाण्यात आलेला सरकारी वसूल (यात
निरनिराळी माणी सारभेसळ आली असतात) • पान-३ पान
वरीचे, विडयाच हिरेचे पान (याच्या उलट पक्के पिकलेले पान)
• पोते-३ न सरकारी बाबडीत भरलेला शेतखारा, सरकारी खजि
न्यात ज्या स्थितीत यतो त्या स्थितीतील वसुली पैसा • वच्चे-
३ (अथ वच्चीवच्ची) मूलाब पोरबाळ, लहान भूत
' थक म्हणे या पळोन जावे ' तंरि कच्चे वच्चे काय करावे !'
-दावि २३२ ' तो चार कच्च्यावच्च्याचा घनी आहे ' [हि
कच्चेवच] • चारा-३ (तिकाशी सोंगण्यात) मर्यादवरील एक
दान, (एकावर पाच एकावर सहा व एकावर एक अशा) चारा
त्रिपत्त्याचे दान • मंडके-३ न भाजलेले मंडके २ (स)
अधानी माणूस (मंडके=डोळे) बुद्धि] हे जजून कच्चे मंडके
आहे • नाम ४ • रंग-३ (तिकाशी सोंगण्यात) हिरवा व
काळा रंग कच्ची बाजू पहा • रेडीम-३ न पाण्यात न उकळलेले
रेडीम • लोणी-३ न कोऱ्या दुधापासून घुसळून काढलेले लोणी
(' दद्याचे नळे) • वजून-३ (क) (सोन्याचे) १० गुज्याचा
तोळा कच्चा ठेळा पहा

कच्येरा

कच्चेरा-५ पावमाळ्यात, याजारान भात येत राहील अशी व्यवस्था करणारा मुंबईतील ठेकेदार अशी नेमावूक सुन्या काळी सरकारातून होत असे

फळ-३ १ कासोटा, नेसलेल्या बराच टोंक जे मागे सोपितात ते (किं० घाल्ये, सोड्ये) २ नदीच्या किंवा समुद्राच्या काठचा प्रदेश कच्छयाताला यावरून नवपड्यांवाहे ३ दलदल, पाणायत जमीन, 'भीतो बहु दुर्गनिहि पद देवाया जसा कल-कच्छी' - मोमना २ ४८ ४ कागव, व लाची पाठ ५ विष्णूच्या दशावतारांपैकी दुसरा, कच्छावतार ६ नादुरवीचे शाह ७ गावेची नाळ [स]

कच्छप—३ ? कासर ‘पृथ्वीलुगुनी कच्छपः’ -दावि
१६८ २ नडुरती ३ कासोटा कच्छपश कच्छपो लागणें
आभय करणें, एखाद्याच्या मागे मागे वरणें, तजानें चालों, नादी
लागणें (माणसाबद्दल-जापत्रे काम करून घेण्यासाठी) त्याचमें
होणें, लावर अवलंबून राहणें (कांय, पदार्थ) (सोमयज्ञामध्ये
बहिष्प्रवमानाच्या वेळीं एक श्रुतिव हुसत्याच्या वास्तोटपाल
घरून आहवनीयाकडे जातो त्यावरून) ‘तो सारखा याय
कोट्या आहवनीया लागला आहे हें बरें नाही’ २ पाठ न सोडणें,
पाठ पुरविणें, त्राम देणें ‘अरे, माझ्या का असा कच्छपी लागला
आहे?’ जरा ठेकायला जा !’ [य कच्छ]

कच्छपी—स्त्री सरस्वतीया वीणा [रा कच्छ]
 कच्छमच्छ—न (बायकी) चातुर्मासात् परिह दानमहिने
 दूध व रोस्टवे दोन महिने दही न खाणें हें मत (विष्णुन्या
 पहिल्या दोन अवताराच्या जोडीप्रमाणें दूध, दही हे शब्द जोडीने
 येतात यावरून)

कच्छी—वि १ कच्छ प्रातातील (घोडा, भाणूच ३०)
[कच्छ]—स्त्री (गो) मेणा

कछया—जी (सगीत) एक सतार, यातील ओपण्या कास वाच्या पाटीसारखा असून ह्चित लावडी असतो तातची सख्या, तारा मिळविण्याची पद्धति, पडदे वंगरे खर बादी सतारो सारख्याच असतात यातहि रागदारीच्या व त्यकारीच्या गती वाजवितात [स वळ]

कैज—पु ब्रधदव -न कमळ 'सर्वस्व परित्यागुनि ज्याने स्मरतात पाद-कज यमी ।'-मोवन १२८ [स कमभज]

०कन्या-स्त्री सरस्वती

कज- (कों) एक मासा
कजर- छी शिके बरगारी जोती-हुप्या पिडाहया,
म्होरक्या, दोन्या वरगारी एक जात चिप्तिप्रमाणे एक भन्की
जात -माग ११९ ही जात वस्त्रयारपैकी सम्बन्धी जाते वचर
पदा

फंजरोट—५ रात्रीत, ताजनापदी ह्याच्या डोळ्याची
पमा कायमच्या डोळ्याम दातात 'बोल्ली मुपाम काय कन
ट लोचनी' - (रामसुतात्मज) श्रौपदी-वस्त्रहरण ११४ [स
रात्रीत]

कजलणें-जेरणें—भक्ति (दुफासी सोंगटपात) दुफासी
सोंगटपात सोंगटपा जुगल्यानतर बारा, वेती, दुट्टी इत्यादि
मुगदान खेळणें कदलणें पहा

कजलवाश—प्र बहुक्वाला, लाल टोपीचा इराणी शिपाई
[तु किनील्गा]

फजली—कदवी पहा

कजा—कजा पहा 'कना शम्भू ब्रह्मा करिति हृदयावर्ती
पदक ज्या ।'—बामन विराट ५१

फज्जास्त-ग-बि १ क्रूर, दुष्ट, राक्षसी, रागटी (शशियन
मन्द्यातील बोंसक नावाचे दूर व वाढती घोडेस्वार, यावरून)
२ गडसोर तटेस्वार, घाट, हरी [तु वझास्-व्झास्, चोर,
पुड, रणि बोसक]

कजाखी-गी-लो १ राखीपणा, कूरपणा, राखीपणा,
कजागणा २ यदिकिफान्याची जोराची लढाई 'ते फौज कजा
खोस व आनची फौज समुख बुजास कामास घईल' -दिमरा
१ २० ३ कष्ट-अष्टप्रधानाचा इतिहास २५ ४ ताकद, सैन्य
वख ५ गुकि, हुतर 'बौकशी पडली असता कपाळी करून नावें
न साता सुदन वजन' -मराठियोना ३९ ६ पुढाई, चोरी,
लुटपाट 'इम्माईल्यंग कोडील कोण ऐसें असना ५००० फौज
वाल्गून कजागी करितो' -उ १० २०१ [सुर्ध]

कजान—पु नारळाच्या सावळ्या
 कंजार, कंजारी—पु एक जातीचे लोक कजर पहा —गाण

कंजारी कंजारीण—छी १ हजार जातोची छी या
 टाळ्या पिदन व अशील गाणी गावन मित्रा मागतात -माया
 ११९ १२६ २ (छ) कम पिचारेलेली छी 'कशी कवारीण
 जायत्याच्यो पुढे क्षाली' -नीन -भाव ११८ [दि]

कजावा--पु १ उटाचे खोर्गीर २ उगाचे वाहन यात
बायका वसुन जातात [फा]

कजिया—कज्जा पहा

कंजृत—वि (व) शिवव्या बेरडया

कञ्जश-प-स—वि कटू, कवडीनुवक, कृपण चिकू [स
कर्ण-जुप, ग्रा कण्णजुस?, हि कञ्जुस=कानातील मळ खाणारा,
(कृपण)]

फजेल-ही-नखी कदली पहा

फजेलीघर येणें—उक्ति भांडण करणे, मारणे, आरडणे [कच्चा]

फज्जल—आ काजळ (दिव्यार परलेडे) दाभेसाठी किंवा औषधासाठी याचा उपयोग करतात, सुगमा फज्जरी पहा [स]

फज्जला—वि (घ) भांडखोर, फजाग. [कच्चाभरा]

फज्जली—खी १ (बंधक) पारा व गंधक एकत्र खडून केलेले रसायन, काजडी २ काजळासारखे ओरध

फज्जल—१ भांडण, ८५१, वर, चित्तूर, क्षिरीगाळ २ (कायदा) वाद, प्रारण, खटला (विशेषतः कौनदारीवाद) ३ ल्याई 'फज्जा मोठा घोस्पर जाला' - राज ३ १८४ [भर कसिया=प्रतिष्ठा, गोष्ट, या कसिया=भांडण, गुण ३ स कार्ये=पाज्ज] ४ खांडून फाडणे—भांडण उक्त काढणे ५ पटकट—खोकला—भांडण फफावत—पुतकी लहानांसाठी भांडणतट वादविवाद चित्तूर विरोध -रा ८ १८३ 'फज्जेकपावती होमोत रस्त्यात।' (किं करणे, काढणे आणणे)

फज्जान—छ, फज्जाकी—खी—यरी—जपास—खी पदा

फाजेखोर, फज्जेदलाल—वि भांडखोर, तटखोर, कळीचा नारद, भांडणे लावणारा, उपस्थित करणारा 'आम्हां भांडखोर व फज्जेदलाल शास्त्र्याचीं अर्ती लोभे लावण्यात आल्यामुळे नानासाहेबांच्या वारसामागे आम्हांगहि माजवदकी वाढण्याचा हक्क सांगत प्राप्त झाला आहे' -माज अ २ प्र १

फज्जेदलाली—खी उपस्थित केलेली भांडणे, भांडणे लावण्याची वृत्ति, त्याबद्दल मिळणारा पैसा -के ३ १ ५ ३० 'वात तेव्हा प्रसर्गी फज्जेदलालीच्या तटखोर्यामध्ये हल्ल्याचा संन पनेसाहेबानीं वादीप्रतिवादींनिं काम आपल्याकडे घेणे म्हणून पनेश्वरी सक्तीविषय शाणण्यासारखे आहे' -वाय २ २ [या कसियादणल]

फज्या—फज्जा पहा -समासद ४८ 'वाकीचा पैसा यावा म्हणून फज्या घेला.' -एपो ०८६

फज्याळ—न (माण) पाण्यात उरावणारी एक बनस्पति

फट—अ १ जूट, डोळी, सप, ऐकमत्य 'जयीकडे असा प्रघाण्या द्वारांर खंडी किंवा कट घुसतात हांक लागले आहेत' -आगर ३ ६० २ बहुकीच्या दस्त्यात नळी पट बसविण्यासाठी असलेले बळे, बडी, दसोच्या दावाना पातलेले कडे, (सामा) कडे, पैनी 'बहुकीला कट पडपास नशी' -प्रला ४० ३ अगावर किंवा कपड्यावर कसेलें मळावें पुट, लेप ४ सोंगटपाच्या पंगट ४ अशी खुण केलेले घर, (ह्या घरा मध्ये सोंगरी बसली असता ती मरत नाही, तिला कटावर बसली असे म्हणतात) 'हिरवी मागे पिवळी रांगे खाल पैमळी कटी.'

परात राह पडून फाळी तिची गुगली गति।' -विक ८६

ओनीओनीच्या वणेर खेळत एक रंगच्या चार सोंगटपा ५ तबुच्या किंवा क्वातीच्या काट्याचीं टांकें बसविण्यासाठी आणि तबुचे दोर ज्या जागी बांधतात ती जागा सुरक्षित राहण्यासाठी तबुच्या कपातीला खचिलेली कातडी टोपी, खोचण, (सामा) आमडपाचा काठ, कड, पदाशीची कड खराप हाल नय म्हणून तिला पातलेग कातडी मोट ६ गडबडल 'प्रिचले भेदाचा पति प्रिचद्विददट कटास दिने' -सोसभा ५ १६ ७ अमुक एक परिमाणचा कडचा पाचण्याची गरी (साडेनीन हात लांबीची) -गुरे ८५० ८ आग्रह -रार ४४८६ ९ (अ) सतारीचा कडदा (आ) ज्यातून सतारीच्या तारा ओवून खुंगीस बांधतात त्या भोकें असलेल्या हस्तीद्वीत पदया १० हिरे व लाखडाचा बीप यांचे मिश्रण (१) ११ विशिष्ट खेळांतील ४ एंड, ४ राजे, ६० जे मार्कोव सच ते [स कट=आवाण पातणे, आळादणे, ८४ तुल ० का कट=बोचणे, रचणे, घन पालणे] कटास हात लावणे—दबळाची पायरी अथवा उबराडा याला हात लावून विधास्य राहण्याबद्दल सपय घेणे, (एखाद्या कार्याबद्दल ज्येष्ठा गुप्त मंडळीबद्दल), देलभंगार उचलणे

फट—मु कट, प्रास, दुःख, मारना, वेदना (अव) (किं जाणे, सोंगणे) [कट]

फट—मु १ रंग्याचा एक गट, ब्यूद, विशिष्ट रचना २ गुप्त मसलत, ब्यूद, विमु 'तुम्हाला त्या सर्वांनीं वेगळे डाकण्या विपरीत कट करा आहे' -आमच्याविषय पुण्यात कट झालेला आहे की नाही बोल? -इप ३० [का कट=रचना, बाधणी]

फट—मु १ प्रण दिनवून आमगीसाठी त्यातील जे पाणी वाटल्यात ते २ काढा कपाय, घागेरें घागेरी (कपट घुतल्याने झालेले) [का कट=डाळीचा, कडपाण्याचा स]

कट—खी कटि, कवर 'सुंदर तः स्थान उभे विदेवरी। कर कटावरी टेडुनिया।' -तुगा १ 'विदेवरी पाय, कटेरी हात।' [कटि, कट]

कट—मु कट गाणे 'कटावरि कट कटावरि प्रवद।' -दावि १६ ३ [का कट=रचणे (कविता, माटक इ०), कटाव]

कट—अ. मनाई, यावविण्याचा हुकूम 'ते जाणोनिया एम्पेर दोर। लोकानि कटु कला थोर। म्हणे नकरा गुदअन्वा ससात। ऐसा बांघोस पिठिला।' -खिपु २ ४२ १३० [का कट=प्रतिघ्न करणे].

कट—अ १ थाव, वार, फडका २ (किंकेट) बोलवून टाक लेला न्हेंड अडविणे (डाक्या बाजून न मारता), दिशा बदलणे (बिडूची) याचे फॉरवर्ड कट, स्वेअर कट व सेट कट असे प्रकार

आहेत—व्यायाम १० ११२२ [ई, तुल० स कृत, प्रा कट= कापलेले, धिप]

कट—५ काळा रंग, कीट [स विट]

कट—५ १ (धुण) कट, सेवट, यानूचा मोट २ (बा) शेताचा वाघ [कड, का कट=सेवट]

कटई—५ चाभारातील एक मोटजात, यातील लोक पड चास कट सावितात कट अर्थ ५ पहा

कटक—न १ सैन्य 'एकी पापान वाकनि उतरलीं। समुद्र कटके ॥'—हा १० ३६ 'हे कटक साड तिकड चाल तुम्हा हसनी गोपना राख तो।'—मोविराट (नवनीत) ७१ 'तरी बहुत कटक घेऊन। ज्येष्ठसि धरी सुयेष्टन।'—रावि ३८ १३९ २ कण, कडे (हातातील) 'परतु सुगुट नव्हे कटक। कडे सुगुट होइचना ॥'—ययादी १५५७ 'यस हारविडे तेथे किति शबे हार कुंडले कटके ॥'—मोआदि ३० ३२ ३ टावणी ४ राजपात्री [स] ० उल्लरणे—(क) कार्ये पार पडणे म्ह० कटकास सुटवणी=सैन्याला गृहपाणी जमे पुरणार नाही तसे (घुफळ पाहुण्यांना अपुरे अन्न). अपुरेपणा ० संघट्टे—वि सैन्या सहित, सैन्याने मिळ 'खान कटकड केला'—एपो ११ 'क'स्वय फाने पुडे कीर्ति पावेल।'—दावि ३३३ ० वंघ=सैन्य रचना, व्यूह 'बते पनसा श्रेणे धर्मांचा भेदिला कटकचप।'—मोद्रोण १० ४

कटक—५ (गो) नारळाचा एक प्रकार

कटक—न कटकी पहा

कटक—५ १ काटा, वृक्षावरील टोंचायाचोगा अवयव 'कटकशखे बायलीं। मलमालीची लव बटली।'—कक (सपुर्सा) १ २ भासाच्या शरीरातील हाडांचा सापळा ३ (ल) व्याधि, पीडा, दुर्जन, दुष्ट माणूस 'भाविरा कटक बरि साती पीडा।'—तुगा १२८९ 'ववित्राला म्हणती नको हा कटक।'—तुगा ४०८ ४ (ल) क्रूर, रानटी माणूस ५ चिक्कू, कृपण ६ शत्रु, बेरी, आणि कटक केले दूषनय निपुणे मुयोपने राव्या।'—मोसभा ७ ३ ७ (शाप) अन्न, डोक (६) पावट, ८ अडचळा, अडचण 'माझ्या मार्गांतला तो कटक आहे' [स]

कटक—वि सोयीक, काटक पहा

कटकई—खी सैन्याचा तळ 'उपरी श्रीरामचंद्रकि कट कई।'—चैत्यकवाड ८०. [स कटक, कटपिक]

कटकट—खी १ माडण, कच्चा, तण म्ह० 'मिया आणि विवि व कटकट उभी' २ किरकरी, बडबड, गडबड, गलबला, गोंगाट ३ सुद 'दळी केला कटकट।'—दावि ४९६—पया १०७ ४ त्रास, पीडा, भुणभुण 'नेणती वेतुन्नायका।

वृथा कटकट करिताती।'—ह १६ ६४ 'वाशी केली वाराणशी कली तरी कपाळाची कटकट नाही गेली' ५ पासाधीस, तक्रार (कि० करणे) ६ आवाज (पडपाळाचा), कितकीट, काही प्रासाचा, रागाचा शब्द [घ कट्ट, सि कितकिट्टी]

कटकट—उग दु खोद्गार अरे! हायहाय! कटकटा पहा 'अहा कटकट! ते काळीं'—एमा १० ४२५ आहाकटा पहा कटकटणे—अकि १ (कोंड) सुटुगणे, हलहलणे २

स्वन विषयीं त्रासणे, स्वन वर रागावणे, वेतागणे ३ कळकळ करणे ४ कटकट करणे, त्रासाचा, रागाचा आवाज करणे [कटकट]

कटकटा—उग (काव्य) दु ख, त्रास, असतोप याचा उद्गार, देवाला दोष लावताना काढलेला उद्गार, हायहाय! हा नशीवा! प्रारब्धा! 'एष अर्जुन म्हणे कटकटा।'—हा ११ ४५२ 'मा म्हणे गा कटरदा। किनी करु मे आहाकटा। मर मर विषातया डुग। काय अट्टा। लीहिले ॥'—एकव ५ ६९. 'यमसम यम समरी हे पाहुनि म्हणतील तू कटकटा वीं'—मोडयाग ४६ [स]

कटकटया—वि कटकट करणारा, किरकिऱ्या, दुसडा, चिडका, शास्त्रोर [कटकट]

कटकटवकू—५ (प्राणि) ताराकृति प्राणी, या वर्गातील प्राण्यान्हा कातडीवर काटपासारखे नैस असतात—प्राणिमा १३६ [स]

कटटू—कट—कट—दिशी—विनि पृथ्वी माडण्याचा आवाज (चंद दारी, काडी इ० चा) होऊन, कट असा आवाज वरून [घ]

कटकटणे—अकि १ (वे) तुटणे (दोर, काडी इ०) 'दार नवा करकरीत चावारातून आणला पग पाणी ओढताना कटकटला' २ (व) हू कों चू करणे [कट करणे]

कटकफा—५ (हिं) तुकडा, कुटका (भाकरीचा) [घ, कट] कटकफारी—खी १ रिगणी २ साबरी ३ वेहकळीचे शाड. [स]

कटकही—खी दारचिन्हीच्या पानासारखे पान असलेले, १२१५ फूट उंचीचे चिबट शाड याचे फळ लहान असून मुले त्याचा नळीत घालून बटुकीप्रमाणे आवाज करतात

कटकही (खण)—५ अड्डा, (तीन सळी किंवा घडी) कनाटकी खण, हा दक्षिणी बायकाना खोळीला उतर नाही, घोडा जास्त (एक घडी) घ्यावा लागतो

कटगर—घट—न (घ) १ लाकडी कडा, कटारा, कुपण, कुंडण २ घराभोवतालचे कपाड, उपण [स काठ+उह, हिं कटघटा—घटा]

कटंजन, कटिंजन—न ? कटडा (नदीदार), गटादा, गराद (दार, खिडकी, गाडी, पन्ना इ० काचा), कटाउड (पाडा भोंवताचे), कामटपाची कमी—आडवी जाळी, जाळीदार कान २ अर्धा जाळी बिंबा भित पातलेला ओठा ३ (माण) पिंपळ, औदुवर गोरेंच्या भोंवतालचा पार ४ टवळभोंवतालची प्रदक्षिणेची बाट, कटान [स काट+नित]

कटणें—अकि १ अतिशय मळणें (घारीर घड ह०), मळ वसणें, कटणें २ एखाद्या गोष्टीत निपण, तरवेच तयार होणें ३ विटणें, नकाशे होणें, विटणें 'तेच तेच रडणें ऐकून फाट कटले' [कट]

कटणें—अकि अतिशय मेहनत करणें, चिवापाड धन, करणें [कट]

कटणें—अकि १ (हि) लडाईत दार होणें, जायबंदी होणें, एखाद्या अवयव तुटणें, कापला जाणें 'त्या सुदात हजारे मांजरे कटली' २ कापले जाणें, कापणी होणें (शेताची) ३ कमी होणें (खर्च, पगार, मजुरी इ०) काट मारली जाणें ४ कटानें जाणें, कसाली निघून जाणें (दिवस, इ०) असे नवते दर मंदिराच्या पदामध्ये वीराज कटतीना !'-पद्य १८० ५ (८ व) खजील होणें, धरमिणें होणें ६ तुटणें, छाटले जाणें [ध्व कट हि कटना=कापले जाणें, तुल० इ कट] कटून करणें—शून्य काम करणें कटून मरणें—अखरपर्यंत लडाई वरून मरणें, हात, पाय इ० अवयव तुटून जाणें लगाईत कापले जाणें 'कटून मरणें खर असा घर्म क्षत्रियाचा। बरो रहा म्हणनीस परीं शग लागल जन्माचा।'—हाला १६७ कटून लटणें—पुष्ट घाला मारीत मारीत खडो, मोठ्या क्षौभाजें लटणें

कटतर—न (विणकाम) खाटसरी पहा

कटता—ती—प्रणी भालाच्या पायांत ज्या प्रमाणात भोगा (पाकळपणा) बिंबा खोका असेल त्या प्रमाणात त्या गाणाची किंमत कमी करणें नुकसानमरपाई (पल्याच्या भावानें), कडता पहा [कटणें]

कटतें व्याज—न तुक सुवतीचें व्याज, कटमितीचें म्हणून (सुवतीच्या आत सुदा) ज्या मितीस परतफेड होईल तेथपर्यंत चेंच फक्त मितीवार आकारलें व्याज

कटदारा—उ कमरेभोवतीं बांधावयाचा नादीचा, सोन्याचा, रेशमाचा, अगर साधा दोरा, गांभ, साखळी, करणोटा, कटदाडा, कटियून [स कटि+म दोरा, कटि+कडवर-कडवर-दोरा-दोरा]

कटपट—उ कमरेचें वस्त्र (धोतर, लुगडें) 'कटप्रदोर्षी कटपट'—वेसी ११६ [स कटि+पट]

कटपट्टा—उ नळी पड रहावी म्हणून बटुकीभोवतीं अस पारें बडें, कडी 'बटुकीला कटपट्टास नका।'—येथी २१७ कट अर्थ २ पहा

कटबंध—उ गाडीच्या चाकाच्या तुडकावरील अंतील बाजूची कमी, पट्टी, बाहरील बाजूच्या कडीला नोदबद म्हणतात [कट]

कटबंध—उ कटारा, कटिवा 'कटबंध कौपीन अग वसन'—दावि २५३ [कटि+बंध]

कटबंध—उ काक; कटिबंध पहा 'कटबंध बदले दासवरी'—दावि ७८७ [का कटु=बंदी, कट=काव+बंध]

कटमस्त—ता, कटमस्तान—वि (हि) १ पिंपळा, गलेरड, गवडुल, फणिंगण, घेडर २ चडल, मस्त, आडदाड ३ (व ना) हाडापठानी मजवून, सदाक, बळकट 'मायका कट मस्त आहे' [हि कट+मस्त]

कटमिति—मुदत—अ व्याजाच्या दिशेचाचा एक प्रकार (हात कर्जाची रकम व्याजारात असतर्फी फेडली जावे तमते मुदत कमी कमी हात जातें), कटमिती—मुदत (सुवतीचा, पणपत प्रयोग—कटमितिनें, कटमितीचा) [हि कट+मिति=तिथी]

कटर—वि १ कापण्याचें यंत्र (फोणेच्या बाजू इ०) २ कडड कापून वतणास (पिंपी) 'कडडा उराम हाणें हें सर्वस्वी कटरावर अवलंबून आहे' [इ]

कटरा—उ (रई) चौक (घाहारील), बाजार, किल्ल्याची बापारेड [कट]

कटरी—वि (चादा, ना) देणगा, लहान कटलरी—अरी चाकू, मुन्या इ० लोखंडी हत्यारे व ती कटण्याचा पदा, कारखाना [इ]

कटला—उ कप्ता पहा

कटलाग—उ १ (इ) शाळेतील मुलांचे हविरापत्रक २ याद यारी, जना, निपण, फेरिस्त ३ माहितीपत्रक, अनु क्मणिचा, सुचिडा—क ११४ २३

कटयट—अरी कमरेची बिंबा मांडीची बाजू 'सिंग आद लता कटयटी। आदळले वीर्य।'—अथा २५६६ [स कटि+वर्ती]

कटवणा—अरी पायरवटाचें हत्यार, दगडफोडपाची पदार् (सिंगा) पहार 'कटवणीचें जमीन खोदवी' [का कटि=टाकीचें दगड काढणें]

कटवणी—न १ शिजविलेल्या पुरणातील आमटीकरिता काढलेले पाणी कोणत्याहि शिजविलेल्या उसळीचें पाणी काढून त्यात ताक घादून केलें मिश्रण, कट २ गडूळ, खराब, मलिन पाणी (कपडे कपरे धुवत्यामुळे झालेलें) [का कटू म कट+व=पाणी]

कटवणें—विणें—अकि (व) खजील करणें 'त्या प्रसर्गी बापुनीं त्याला रणव कटवेल'—अकि १ कमी करणें, कापणें.

‘प्या हितोष व्याज कटवा जी’ - होला १४३ २ ताडणे, छायेने ‘मी ती वावडी कटविली’ [कटणे]

कटवा—उ (व) वेदकडीच्या लाकडाची मोठी टिपरी हिने मुलें खेळतात ‘त्याच्याकरिता कटवा आणला नाही’ [कटणे]

कटसररी—झी (गो) कडोसरी कनवट—टी पदा

कटा—उहा हाय हाय ! कटकटा ! कटकटा पदा ‘कटा मिया चाटिंग । पुचल्वेदु ।’ - शा १३ ५३९ ‘भूप म्हणे कटा पोटा महन्त आले कैने ।’ - दावि ४९०

कटा—उ कडा पदा

कटा—उ १ (हि) वध, हत्या, कत्तल, कापाकापी, ठार मारणे—होके १८ ‘सपुणे कडा जाला’ - शिदि २९ २ २२ पुजाचा जोहार [कटणे]

कटाई—१ (व) शेताची, पिकाची कापणी २ कापणी करिता दिलेली मजुरी [हि]

कटाकटा—उता कटकटा पदा ‘म्हण्ती नाडलें कटा कटा’ - रास २ २९

कटाकटी—झी काटाकाटी १ सर्वसाधारण छाटाछाट, कपात, विविध बाबी, वेतन इ० ची २ (शु ना) भाडण, कटकट [कटणे द्वि] कटाकटीने—किवि जेमतेम, ओढून ताणून, सरासरी

कटाकय, कटीकोय—(गो) कोकिल पडो [हि कोयळ, म कोयाळ]

कटाझि—उ. अपराध्याच्या अंगाला गतत बाधून त्याला आय लावून जालण्याची शिक्षा [स कट=गतत+अभि]

कटाचूर—वि १ (व) घुरघुर ‘छुभारायाला कटाचूर दोन महिने हवेत २ (माळवी) दोन शणार दान पणारा कटाजन—न कटजन पदा

कटांदर—उ (कु) ऊद काढेचोर कलंदर कलंदर पदा

कटाप—उ (गो) उपाय, इलाज ‘कटाप चल्प ना

कटाप—वि (पत्याचा खेळ) खलाम, नास्तिरूप अभाव रूप (कि० करणे) ‘त्याने किलावर रंग कटाप केला’ [इ कट ऑफ]

कटपापर—किवि काटपाबाहेर काटपापाप—पलीकडे परि धट्टिकाधमी बरीतर । त्यातें वर्णिता नसे पाह । कीं वाट दावी कटपास । तयानाचीं रियाल्या ॥’ - नव १२ १७७

कटायी—कटई कटाइ पदा

कटार—झ्यार—झी १ सळ व एक हात लावीचे दोन्ही बाजूला पार व पुढें निचोले टोंक असलेले, पोटात छुपण्याचे एक हत्यार, हें कमेरेला खोंवतात ‘तरी बायाचि कां बापाचीं धाडो. २. १०

कटारें।’ - शा ४ २३३ ‘काटती माजीच्या कटारा । उभ याच्या कापिती शिरा ।’ - कया ३ १० १५० २ कापणार कणारीसारखी काटलेली वेल्गुटगी ३ (छ) दहसत, भीति, धास्ती, अतर्क्यमी होणारे दुष्प्र, आधि, मानसिक यातना, मनाला सतत चोंचणारे दुःख ‘इमनाचे उरावर कटपार राहील’ - पया २५६ ४ अधिकागचे एन चिन्ह, स्वराज्यात मोटपा अधि

काराचीं वरुं दताना शिककेष्ट्यार सरकाराकडून मिळत असे ‘शिकके दउत पट कटार दुसरी करा’ - ऐपो ३०५ [स कटार, दे कटार कटारी हिं शु कटार, सि कटारो] ० जिवाला असणें—लागणें—अनिशय दुस काडणें, मनाला अनिशय काळजी लागणें, कणारीप्रमाणें दुःख, चिंता बोचत राहाणें ० उरावर—जिवावर—टाकणें—(वर्न, क्षतिर्हार्थ कर्नव्य, पाहण्याची भीति, जगबदारी इ० च्या) कचाटपात सावरणें, नेहमी आगामी सध्याच्या काळांत भशणें ‘इमनाचे उरावर क० राहील’ - पया २५६ ० लावणें—टोंचून वोलणें, निंदा करणें ० आरी—झी (चाभार) काटपाची भारी, हिनें छुई शिवाय घालीवर दोरा मागता येतो ० काठ—उ (कापडाचा) कटपारीप्रमाणें काढलेला काठ ० चाह—हा—वि कटपारवाला, कटपार वाळगणारा (शिपाई) ‘बादाणी लाविती कटारवाहे’ - उपा १११०

कटारा—उ कडडा, गरादा [स काट+हारक, प्रा कट्ट-हारय, हि कट्टा=कडडा]

कटारा, कटारीदार—वि १ कटपारीसारखे पेट, वेल्गुगी, शिवण असलेले (कापड, खोद इ०) ‘खोळी भविरी जिरिकाची रंग कटारी नवा ।’ - पला ४ २१ २ कटपारी—प्रमाणे वीण असणारा (शोक दागिना, शिवण इ०) -झी १ ल्हान कटपार २ रोंगरकट, कपार, बाजू डोंगरकटारीच किल्ले’ - शिदि २८५ - शे ७ १५९ [कटार व कटारी]

कटाय—उ १ व्यवस्थित बाधणी, डौलदार रचना, घाट, मेळ, दसाचा (सैन्य परिवार इ० चा) - शिल्पवि ५३९ २ (ल) आगोपशीरपणा भारदस्तपणा, मोठपणा (भाषण, निवध इ० चा) ३ व्यवस्थितपणा तत्तरीतपणा, भक्ता (पोवाख, चहंगा चाल दगाव इ० चा) ४ सप कट, जूट ‘आनद घटाव उत्रा कटाव । थार चिंगाव ठ गुरु रुपा ।’ - दावि ३१३, ४७६ ५ एक प्रकारचा कवितया छंद कटावाची कविता, ही एक धावनी रचना असुन यातील गटाच्या पत्तीची सख्या निश्चित नसते अमृतरायकवीन या छानत बरीच पदे कवीं वाहत कटिवध पदा इ (ल) कत्तज लडाईंतील जाराचा दडा ‘कटाव करीत चालले जेव्हा शिराच मार बसविली ॥’ - ऐपा २७८ [स कट्ट अर कट्ट=माकार, रूप, कापणी (कोट इ०) ची] ० गरी—झी घावून

पाहून थोरले 'बहुतचि थोळिला कटावणीने'—दावि १८४

कटावणी—थी. १ व्याजकटावणी, वटमिती पहा २ कटि
थप पहा ३ कटवणी पहा

कटास—उ कट, घास, सकट (अस पळ, पत्तरा ६० च्या
अभावासुळे), काबाडकट, पुतेवादी, अगमाड (आजारी, प्राधिक,
अवतोपी माणमाच्या शुध्दपेसुळे, थमासुळे होवारी) (वि०
काढणे, सोसणे, निपणे)

कटासणी—णे—उचि कडासणी—णे पहा

कटासणे—अकि १ घास, सकट सहन करणे, हाल सोसणे
[कट] २ दमणे, घडणे, भागणे [कटास]

कटासन—न दर्भे सोळ किंवा गवत याची लहानशी एका
माणसापुरती कडई, लुणसन, दमांसन [स] ० धालून घसणे—
१ तपस्येची करणे २ (ल) तपस्येचे टोंग करणे

कटाद—उ कडई, कटायी (कडई उलगी केली असता तिचा
आकार आतून आकाशासारखा दिसतो वेदांतात ब्रह्मकांड, अह
कांड अशी आकाशास उपमा दिलेली असते) 'तेथे ब्रह्मकांड
वाटकुड। हो पाहत असे ॥'—हा १ १४७ [स]

कटाळ—उ १ कटाळा, फववा २ बीट, शिसारी, तिर
इतार कटाळा पहा ० शरीर—नि कटाळा करणारा, माळशी,
टिवल्यावाकल्या करणारा, सुप्त [कटाळा+का खो=करणारा]
० घाणा-चाणी—नि कटाळा आणणारा, घासदायक [कटाळा+
वान]

कटाळणे—अकि १ घासणे, दमणे, भागणे २ आळसणे
३ शिसारी येणे, विठणे [स कट्टे (=कळगीवने)—कट-काटाळणे
—माअ १८३२, स कट्टिल, प्रा कट्टल २—काटाळ]

कटाळा, कटाळा—उ १ फववा, क्षीण भाग (कि०
येणे) २ अरबि, बीट, चिळस खती, शिसारी (कि० येणे)
'पापा जयाचा कटाळा।'—हा १६ ४१९ ३ आळस ४ अय
घास, कटाळा पहा 'का हातीं घेतल्या माळा। किंते सर्पां
भासाचा कटाळा।'—हा १५ ५६० [कटाळणे]

कटाळ्या—वि लवकर घासणारा कटाळणारा (काम
कर्मथूक, घदा, इ० स) [कटाळ]

कटाक्ष—उ १ होळ्याच्या पोष्यातून पाहणे (सामि
प्रायान) अपागवर्शन—दृष्टि, होळा पारणे, मारणे, वाकडी दृष्टि
'काय चवळ मास। कामिनीकटाक्ष जैसा।'—हा १४ १७०
२ (ल) व्यंग्यार्थाचे भाषण, छत्रीवर्णा, उपतोधिक माणसाचा
रोख ३ दान राग वैर 'जेव्हा तेव्हा त्याचा माझ्यावर कटाक्ष।
मी काय त्याचे असे घोडे मारले आहे?' ४ कोषदंडि जैसर्वा
'त्याने माझ्याकडे कटाक्षाने पाहण्याची मी त्यास' ५ मुद्दा
जोर, रोख, कल, प्रवृत्ति 'मोठमोठ्या रसिकाचादि वरीलपमाणे

कटाक्ष आढळेल'—नि 'गीतेचा सर्व कटाक्ष याच तत्त्वावर
आहे'—टि ४ ५२३ [स]

कटाक्ष—वि काटक, सहनशील (तारी, माणूस) 'मेंढरापेक्षा
बकरो कटाक्ष असते'—मराठी ३ रे पु (१८७३) ११८—उ
कणधरपण, सोडिवपण, (थम वगैरेचा) काटकपणा [स
काट+गस=आस, प्रा कट्ट+अक्ष १]

कटि—थी १ कवर, दहाचा मध्य भाग माजी २ कड
(बडेवर पेण्याचे ठिकाण) 'वर कटीवरी टेलनिया।' ३ (वृत्त्य)
वृत्त्यामध्ये कटिकर्मे पाच आहेत—वपित छिन्न, विवृत्त, उद्धाहित,
वरेचित [स] ० कान्ची—कवरपडा 'कटिकांची वरी हिरे थोर।
जैसे दिवतार जडिबले ॥'—दावि ८ ४९ ० छिन्न—न (वृत्त्य)
दोन्ही हात दोन्ही यंत्रात वर उचलून पताकाहस्त करून मनप
टात रोल करून कवर पुढे मागे हलविणे ० कट—न कवर ढगण
कवचक 'बघी नादमडी तिला कटिगिर्ती खोचोनि पोटी पनी।'—

—वामन, वनमुखा १८ ० व्हाण—न (गो) कमोपयंत्ये स्नान
० धंदू—वि १ कटवद पहा २ सयमी, ज्याने कामविकार आठोक्यात
डेवला आहे असा (पुढव, खी) ० यज्ज—वि १ कवर कसलेला २
तयार (कि० होणे, असणे) ० वंचघ—उ १ कवरपट्टा, कटिवद,
मेखला, काची २ झुमेखरा, भूवलप, वृष्वीच्या गोलावरील
वातावरणाचा कसिलेला पडा, प्रात, अयनद्वेते आणि ध्रुवद्वेते
यांच्यामुळे झालेले भ्रुवृष्टाचे भाग, हे पडील प्रमाणे आहेत—१
उष्णकटिबंध—कर्कशूत आणि मकरावृत यामध्ये (४७ अंश)
आहे यात उष्णता फार असते २ समशीतोष्ण कटिबंध—अयन
वृत्त आणि ध्रुववृत्त यांच्यामध्ये (प्रत्येक ४३ अंश) आहे
उत्तरेकडील ती उत्तरसमशीतोष्ण आणि दक्षिणेकडील ती दक्षिण
समशीतोष्ण यात उष्णता व थंडी समसमान असते ३ शीत
कटिबंध—ध्रुववृत्त आणि ध्रुव यांच्यामध्ये (प्रत्येक २३ ॥ अंश)
आहे ज्यात थंडी फार असते ३ कटाव, निविट प्रकारची पय
रचना ० वंचघन—न कवरपडा, करदोडा 'कटिवधने, अगसोळ
परिधानरीतावर प्रवरणे हे सामग्री भाषावो ० कटिवध पहा
० म्रात—न (वृत्त्य) वजना पाय सूचीकरून मग अपविष्ट करणी
प्रमाणे करून कटिरेचित करणे ० वात—उ कवरेत शिरणांग वना,
कवर घरणे ० शूल—उ (ल) अतिशय कामवासना, विषयलप
ट्या (पुण्याबद्दल वापतात) ० शूलाची व्यथा—थी माहेर
क्यालीपणाचा छद ० स्त्री—थी प्रत्येक गात्राचा आदिम
भाग (६) कर्कस ० स्तम(करण)—न (वृत्त्य) पायाचे
स्वस्तिक करून पाय काढून पैग व दोन्ही हात कटीवर ठेवणे
व कवरची एक वाजू थोडी वर करणे ० स्तन—न करगोडा,
करगोडा, कवरपडा, कटिवद [स] ० स्नान—कटिन्धान,
पायापासून कवरोपर्यंतचे अंग धुणे, स्नानाचा एक प्रकार

फटिंग—न. १ (शिपगडाम) घेतलेले वरचे कापणे; शिब-
ण्यासाठी कापणे. २ फेंड कापणे; फेंड राखणे. 'हेअर फटिंग
सिंदन. [इं.]

फटिता—टा, फटेटा—उ. (व.) जिम्मा; मष्ण; वंयाट;
कपार. 'आम्ही अमा कटिता नगृता केला. '

फटिंदर—उ. (कु.) कलिर; कांवेचोर; ऊद; बाळमांजर;
हे शाबाच्या दोतीत रहाते.

फटिजन—कटंजन पहा.

फटिवेध—उ. कटिवेद; कटवेद; कटावाची कविता; यांत
प्रास, अनुप्रास, समके यांची रेलचेल असते. कटाव पहा. उदा०
'भी छुडयोगीश्वरने रंभेचा गर्व हरिला ॥' पु० ॥ तरीच प्ये
जन्मा यावे, तक्षणी कुचद्वय घेते प्यावे, मन्मथसरिता तदनी आवे,
तक्षणीमेघ नितंग ब्हावे, व्यर्थचि कां तादृश्य दरावे ? वृणासनाला
काय करावे ? सुखमेचरी मंदिरी भरावे, गाढालिंगनि शयन करावे,'
इ० इ०. —अमृत २५. [कट+वेध]

फटी—कटि पहा.

फट्टु—वि. १ तिरपट (मूळ अर्थ तिरपट असा असून पुढे कडू
असा झाला). 'क्षिष्टतान कट्टु म्हुणजे तिरपट आणि क्षिष्ट म्हुणजे
कडू असा अर्थ असून ...' —गीर ८९१. तिफ याचाहि मूळ
अर्थ कडू असा असून पुढे तिरपट असा झाला. २ कडू. 'कट्टमल
खण मेले । गवैरनीचे घुस्ती बोहले ।' —एमा १०. ४३०. ३ तीन;
सम; भयंकर. ४ अग्रिय; बाईट; दुःखदायक; मर्मवेदी (भाषण
इ०). ५ (छ.) आवेशपूर्ण; जळजळीत; जहाल; तापट. [सं.]
० फरंज—उ. फंजाचे झाड व फळ; हे कडू व ज्वरनाशक असते.
० तुंगी—छी. कडू भोपळा. ० फल—न. १ बारली. २ कडू पडवळ;
कंकाळ इ०. ० रोहिणी—छी. काळी कुटकी, कडुकी. ० घाण—न.
(रस्ता). १ मापीक जमिनीची कायमपारा पदतीने वंशपरंपरागत
दिलेली देणगी. २ अशी देणगी दिलेली जमीन. [सं.]

फट्टुकी—छी. कुटकी; एक औषधी झाड.

फट्टता—छी. १ कडवटपणा; तीमता. २ तिखटपणा;
तीक्ष्णता. 'अंतर्मलिन द्रवते चक्षु जसे पाहताचि कट्टतेला ।'
—मोआदि २४. २८. ३ अग्रियता. [कट्ट].

फट्टयण—न. (क.) वाडवट्टिलचि टिकाण.

फट्टळते, फट्टळते—न. सराफाचा किंवा सोनाराचा मोल
झोळणा; वटवा (दागिने, वजन, तराजू इ० ठेवण्याचा) [वा.
कट्टे=सोनाराची वजन, कट्टेचील=वजन, इ० ठेवण्याची पिस्तू]

फट्टुली, फट्टुली, फट्टळ—छी. कट्टोली; वरंडुली.

फट्टोत्रा—कटमिती पहा. 'कट्टोत्राचे दोन भाणे याज
पासुन पेंडें नये.' —विहित २. ५८.

फट्टोरा—उ. १ मोठी वाटी; मोठ्या तोंडाची पसरट वाटी;
वाहणा; दोण. २ कडू भोपळा; जव्हेरी नारळ, लांकूड इ० चे
केलेले गांठ, दोण. 'कट्टोत्रांत दुग्ध भानीचे काढून ।' —रामदासी
३. ७३. ३ (भरतशाम) वाटीप्रमाणे सोलंगट जरीची टिकली.
—वि. (छ.) ल्हान; सुंदर (छी, मूल, गाय इ०). फट्टोरी
जनाघर—१ (माण.) ल्हान जातीची जनावरे. २ दुग्धका; ठेगणा
(माणू, जनावर इ०). [सं. कट्टोरा; प्रा. कट्टोरग; हिं. कट्टोरा;
मि. कट्टोरो; गु. कट्टोरी—रो]

फट्टोरी—छी. ल्हान कट्टोरा.

फट्टोल (व.), फट्टोलें—फट्टोळ—छी—न. कट्टे (भाजी);
कट्टोली, काट्टे.

फट्टोळजे—(कों.) कट्टेचे पहा.

फट्ट, फट्टसीन—उ. (गाठक) महालाचे सुसते खांबे; जंग-
लाची सुसती झाडे, पाण्याचे सुसते प्रवाह, पर्वताचे चव्चतर,
इ० दाखविणारे पडदे किंवा पडपाचे मुकडे. हे त्या त्या भाषा-
राष्याची कट्टी व त्यावर कापड ठोकून रंगवितात. जसे:—
जंगलकट्ट; महालकट्ट इ०. [इं.]

फट्ट—न. (गो.) कवच; कवचंदी.

फट्ट—छी. १ कवर. 'स्वयंभूत मल्ले दोंद । बेष्टि कट्ट-
गाणवे ।' —दा १. २. १६. [सं. कट्टि]

फट्ट—न. १ वेडे; अंगदी. 'रत्नजडित कट्ट झळके वेक-
देत. —दावि ३७; ४०४. २ एकोपा; जूट. 'कट्ट पालून राज-
कारणा । लोक लावी ॥' —दा १५. २. २५. [का. कट्टु=चंपन,
यांपणे] ० यंद—जुट; एकत्रितपणा.

फट्ट—उ. एक प्रकारचा आवाज (विशेषतः तार देण्याच्या
यंत्रावर होणारा); खड, छुट आवाज; याशिवाय बाकीचे अर्थ
कट्ट शब्दासम्ये पहा.

फट्ट—फन—फर—दिसीं—कट—कन—कर—दिसीं पहा.

फट्टर—वि. १ (गो.) कट्टे; जुनेपुराणे; जीणे; फाटके;
नटप्राय. २ पुराणमतवादी; सनातनी. ३ (हिं.) हट्टी; दुरा-
ग्रही; निर्दय. ४ कटा; पका; पूर्ण; अन्न; बिलंदर. [हिं.]

फट्टा—वि. १ बळकट; घिण्याड; कंठक. २ हुपार; चतुर;
निपुण; तज्ज्ञ; चपळ (लेखक, वक्ता, योद्धा, स्वार, इ०). ३
वीरश्रीयुक्त; दूर; उत्साहपूर्ण; तल्लख; घाबरी (माणूस, मसलत,
युक्ति) —शिदि ३४३. ४ घनघोर; भयंकर; कडाक्याची; आवे-
शाची; कडाकटीची; जोराची (लढाई, कज्जा, भाषण, मेहनत).
५ थोर; वक्ता, मजसूर, साहसी; बळकट (सैन्य, व्यूह). ६
अंत कणापासुनचा; निग्रही; पक्का. 'औरंगजेब कटा सुखस्मान
होता.' ७ पूर्ण; पुरा; जाणवत्य. ८—कटा सुधारक; कटा

अभिमानां [कट=अति, पुष्कळ, कटकादः=कट्टा खादाड -भाज १८३४]

फट्टा—उ १ ओटा 'परापुढील कट्टा, ' 'जवातकट्टा, ' 'देऊळकट्टा ' २ (क) ओझेकन्यानी ओझे ठेवण्यासाठी मोठ्या स्तंभाच्या वाजूला खाधाइतका उच्च बांधलेला ओटा, धर्मपक्ष ३ जूट [स कट=आवरणे, ते कट्ट=ओटा, बांध] ४ दुकानाची रांग, जमे-सराकट्टा [का कट्ट=बांधणे, कट्टे=ओटा]

फट्टा—उ कापाकाप, कत्तल, नाश -पया ३११ [मर कवज, स छत्त=कापणे, प्रा कट] ०कट्टी घालणे-(क-) पतगाची काढाफाट 'मी त्याच्या पतगाशी कडाकडी पातली '

फट्टी—खी (कर्ना) सोंगट्याच्या पट्टीतील कट, कट अर्थ ७ पहा 'सोंगटी क्रीला बसवा ' ०धरणे-गाठणे-घसणे-(क) निर्भय ठिकाणावर असणे 'त्याने कट्टीला धरली आहे [स कटि, म कट]

फट्टी-ट्टे—खी (गो) करबटी(नाल्लाची) दिवा उप योग भाड्याप्रमाणे करतात 'लेकाने एक एक कटी फेणी तर भागाऊच घसूल केली आहेत ।' -सत्ताद्री २०१ [स कवच, म कवटी] ०खायरो-वि (गो) दष्टी, भिंकारी, देवहीन फट्टी करणे=भकि (कु) भेजी तोखणे

फट्टिमणी-नी—उ कडीमती १ (भागनी बोली) आम टपाचा हाईक, तालमड, तालदर -मु १३ २ (विजापूर) महारा धरील एक अधिकारी [का]

फट्टेर—कट्ट अर्थ १ पहा

फट्टेल—न (गो) करवीची तेल [कडी+तेल]

फट्टो—न (गो) फुटके भांडे

फट्टार—करार=टथार पहा 'फरस मुरज गाडू कट्टार ।' -नव १२ १७०

फट्ट—वि कट्ट, व्ह 'कटव तिक्षणे सर्वांग पोळे ।' -दा १ १ ३१ [स कट्ट]

कट—न १ यजुर्वेदाची एक शाखा कटक्पीने ही रचिली २ कट्यनी नामक कृष्णयजुर्वेदाचे उपनिषत् [स]

कंठ—उ १ गळा (हुजुरीच्या सालील व खाद्याच्या वरील शरीराचा भाग) 'कटीं घळके माळ मुक्ताफळाची ' -मणपतीची आरती २ (गायन) गळ्यातून निपणारा ध्वनि आमाजी स्वरा परनि समये कट 'तिचा कट फार मधुर आहे ' ३ (पोपट, कुतूब चिमाड ६०) पक्ष्यातील मारुल साहण्यावस्था प्राप्त झाली असता गळ्याभोंवती जी एक काळी रेखा उमगते ती (कि० पुजे) ४ माथे बगैरेच्या तोंडाखालचा आवळ भाग, कंठ ५ आसनरि कथे बरेचें तोंड, मणका, नरें, घसा 'हु खासुळे कटवून शब्द

निघेना ' [स] ०दाटणे-भरून येणे-सद्गदित होणे-हु ख किंवा आनंद याच्या उमाळयाने घसा दाटण, त्यामुळे तोंडातून शब्द न निघणे, आघेग येणे, सद्गदित होणे 'दासाकडे हसमत पाहे । तों गडिबरे कठ दाटलाहे ।' -सवि ० ८५ 'सायु जाता मुखाने । तों कठ आला भरून ।' -नव २२ ४५ ०फुटणे-(गायन) १ चिरका आवाज होणे 'कार उच स्वरात म्हणु नकोस, कठ फुटला तर पचाईत होईल ' २ कठ (अर्थ ३) येणे (पोपट, ६० पट्टयाला) ३ खणखणीत शब्द निघणे 'त्याला मुक्ताच कठ फुटला आहे ' ४ बघात येणे, प्रौढशा प्राप्त होणे ०वसरणे-घसा वसणे, आवाज (गाण्यात, भाषणात) स्पष्ट न निघणे 'उण्णळाळी तेल तिखट खाता । तेणे बद्धक जहाले बद्धता । म्हणती कठ घेसले आता । नये गातां कीर्तने ॥ ' -सवि २२ १२२ ०मोकळा करून रडणे-मोठयाने रडणे, मनमुराद रडणे, ओरसाचोकडी रडणे, ओकाड पसरणे 'मोकळा कडनि कठ तेववा । आठुनि मनिं जानकीववा ।, -(वामन) भरतमाव १४. कंठास-कंठी-प्राण येणे-१ (भीतीने, दु खाने) अर्थनेले होणे 'प्रतिबचनप्रसंगी प्राण कठास आला ।' -सारद १ १०३ २ दु खाने बिया भुकेने व्याकुळ होणे कंठास टावणे-मिठी मारणे, कागिण देणे 'कडास त्यास लावून ।' -सप्रास १५ कंठी प्राण उरणे-आसनमरण होणे, धुगधुगी राहणे 'त्याच्या मुस्ता कटीं प्राण उरला आहे ' कंठी प्राण ठेवणे, धरणे-राहणे-एखादी इच्छा किंवा आशा सफळ झाल्यावर मल अशा श्रावने जीव धरून राहणे 'असिय शिरा दिसनी नयनी । प्राण कटीं धरिले त्यानी ।' -सवि २० ७७ -हु २१ ७२ 'तुम्हाविण कटीं प्राण राहिला असे ॥' -रत्न ४ ३ 'मुलगा वेईरयत म्हाता न्याने कटीं प्राण धरून ठेविला होता ' कंठीं धारण करणे-१ गळ्यात घालणे (माळ, अलंकार, ६०) २ जणें, स्मरण करणे ३ अति प्रिय असणे ०कार्कश्य-न कर्कश आवाज, आवाजाचा कर्कशपणा ०कोकिला-ळा-की (ल) हुजुरा, मधुर आवाजाची स्त्री, पिककडी [स] ०गत-वि १ गळ्या तील (दागिना, वस्तु ६०) २ नेहमी तोंडापासून असलेला (अन्यासा, वचन ६०), मुखोद्गत ३ गळ्यातून आलेला [स] ०गत प्राण-वि धुगधुगी असलेला, ज्याचा प्राण गळ्याशी आला आहे असा ०चामोकर न्याय-३ गळ्यात सोन्याचा दागिना असून तो हार बला अशा समजुतीने घरभर हिडणे, समानार्थक -कासेत कळसा, गांवाला बळसा, गाडीखाली मारी, चामार पोर मारी ०नाळ-न गळ्याची गळी, मान 'मग कट्नाळ आटे ।' -झा ६ २०७ 'तदा कट्नाळानुनी शब्द शाला ' -मणपतिमन्म [स] ०नाळ चिरणे-गळ्या कापणे, टार करणे ०पाठ-वि तोंडापासून मुखोद्गत 'धोम्य म्हणे दुख यावे शाखासह कटपाठ वदानी ।' -मोनादि

०५१ •भूपण-न गळदांनीत गणिता •गुणी-३ १ गजनी
 तीहातागभात मुकय मणी, गजनी १३ ररा २ गळपाय मांडा,
 पांती ३ (स) अतिशय सारका, गजपांतीत साईत (आयुस,
 पंगु) 'आवको वजमगी ही' -भासाय ०९ •मयोंद-
 गिनि गजपापरी आकट पहा 'भाज मी वजमोंद जेवणे'
 •माधुर्य-न (गाय) मुदर गाय, गोंड आवाज [स] •माळ-भी. (गो) गळमाळा •रय-३ भासाय [स] •रयानि, •रयवमन-१ मुदाम, शिथलने स्पटाणीने २
 सोमोत्रपाने आरुन पया पोहा, वजपाय वया •रयोल-
 नि शिथलने सागिलेने (भासा ६०) •दास्य-३ १ (सदानने)
 पगाय पडणी कोरड २ (ल) आग, उगी पसा करहा करजे
 पगापाड, नयने समगून (भासा) (कि० करणे) 'वादीप्रतिपादी
 कडून भाजानत वजपाय होत असताहि' -टि ४ १३१ [ग]
 •रुद्र-१ १ आनरे २ मगळयून [स] •रुद्र-गि १ पात
 बडकलेने (वेष्टा, प्रा) २ गजपांतीत (दाविता ६०) ३
 (ए) जिटाभी, पाठ भगलेन (भम्यास पाठ ६०) ४ वजम्य
 वा (गजपांतीत ज्याचा उचार होतो ते-अ आ, क, ए, ग,
 घ, ङ, ह) [ग] •रुद्रान-न गळा -वि वजम्य पहा
 •रुद्रान-न १ गळपायालेने ह्या (विशयन वायकांने) (कि०
 करणे) २ (ल) मान छटणे, शिरछेद करणे (दिरछाल्याने
 आढा बाह्याच्या रकाने होणारे ह्यान), गजवणे छटणे
 (कि० पालणे) 'धोडीबापासारख्या वाळुमुद्रात ज्याने वजमान
 घालले, त्या बापू गोपल्यांच्या पालमाये वगेन काय करावे ?'
 [स] •रुद्रा-१ पया, प्यनि इशिय वज भये पहा (सामा
 न्यत गजम्यत प्रयोग) •रुद्राभी. 'वजमी सभायी परियला
 हरी अवध्या विपारी व्यापिलला' [स] •रुद्राभरण-न १
 गळपांतीत एक अकार सोभाग्यदने व्याकरणे' -एरुव ६
 ८७ २ पोडपाच्या मानेसाठी असलेला पुढायाक ओवरा
 ३ गळपांतीत साईत, प्रिय •रुद्राचराच-३ पया दादून येणे
 पया धरणे वगणे [स]

•रुद्रक-वि काटक, कटक, धिम्मा, गोदीक, पाडरी
 [वठणे]

कटडा-३ १ गरादा रेजे वसविलेली चौक गजांचे काम
 (पलग गाडी, दार, मिडही ६० ये) कपरा २ खोमिरांचे
 खोक, खोमिराच्या बाजू ३ (मुदडी) मुदडीच्या तोंडाला
 पेल्याच्या तोंडासारखा समोवार केलेला कामटपाचा बांड ४
 कामटपाचा पिजरा (आत जावर देवण्याचा) चिरयास
 वसण्यासाठी एक कटडा केलेला असतो तो पोडपावर देवितात
 -मिमा ३४ ५ गेलरी, सज्जा [काठ+कट=आवरण कि कट
 हडो] -ड्याचें खागीर-न चौकरीचें खोशीर भोंवती कटडा
 किंवा माथा, गिर्या असलेल खोशीर खोड

कठण-१ कठणी पहा

कठणें-१ कि १ सहा वरणे, गोगणे (आजार दुग) •वेगा वजुनिया राहो सवगार' -गुण ५६ २ कठाने पाल
 वि, भगविने, कपाती काढणे (दियन पाळ) 'रानदाग
 हुमनागि म्हणे। मज सगंगा न कठ रामविले।' -गुवि २ ८६
 ३ गनीने मागे अतिशय करणे, ताडणे, पालणे (अतर, रस्ता,
 प्रयाग) 'त मागे न वज तये। परी कठणे अनिवार।' -एगा
 ०१ ३७ [ग कट्ट कट्टिना व कट, प्रा कट्ट का कट्टिमु=
 दुगणे, दुग होणे]

कठरडा-३ कठडा

कठवणा-न कठानी पहा

कंठा-३ सोन्याच्या मयाचा, मोत्याचा, धिन्यांत
 निा इनर रत्नाच गळपांत घालावयाचा हार, माळ, कठभूषण
 २ गुलाचा गोल, एक प्रकारचा तुत तुत पहा [वठ]

कठाजन-कठना पहा

कठाड-डा-रा-३ कठा पहा

कठाडीखोमीर-कठ्यांचे खोमीर पहा

कठाज-न, कठाणमठाण-१ १ मूग, उडीद, दूर वगरे
 कठान्य, कठरण, काठण पहा २ (व) रुबीचे पीक 'बदा
 कठान बरेशादे' कठाणां ठेवणे-१ कठपाण्यासाठी, रुबीसाठी
 गमीन रावून ठेवणे २ उपाची ठेवणे [म काठ, प्रा कठठ+
 दाणा]

कठाणो-भी वावर -से ७ ९१ (नाको)

कठाळ-ळी-भी जनावराच्या पाठीवर दोडें बाजूस
 वाररी वसेल अशी पडवी, गोणी, वारदान 'भरोनिया कठाळ
 स्वामीपाठी यावे।' -रामदासी २ ५७ 'भाऊ कठाळीस गुतला।
 वावर पळाल।' -रेपो ३३४ -वि (ल) पुकक विपयाचा
 समावच करणास (डाव) 'धोण्यावरील कठाळीत ज्याप्रमाणे
 निरनिराळ्या वस्तू ठेवलेल्या असतात त्याप्रमाणे कठाळी टा
 वात निरनिराळ्या विषयांचा समावच केलेला असतो' -टिप्या
 [का कठल=पडवी, गोणी (जनावराच्या पाठीवरील), कठल+
 अशिका-राजवाडे] •कठार्दणे-१ तडावर भारी गोग, ओडें
 ठेवणे २ (ल) एखाद्यावर जबरदस्तीने एखादी गोष्ट लादणे म्ह०
 दुम्ही आम्ही एक आण कठाळीला भेस किंवा कठाळीला हात
 लावू नसे=कायापुरते नाते ओडणे, खोनी भेनी, स्वार्थी स्नेह
 [वा कठले]

कठाळू-३ (व ना) साड पोळ [स कठि=तोके
 कठजीवने]

फंडाळू—३ अळवाची एक जात याचीं पानें मोठीं असून राजालबापेसा ल्हान असतात पागाचा रंग हिरवा असून देव्यात काल कठ असतो [कठ+भाद्र]

फंडाळ्या—वि १ कटाल, ओसीं बाढणारा, बाढण्याच्या लायकीचा (पशु) २ (ल) मंदुद्धीचा, जड (माणूस)

फटिण-ठीण-न—वि १ अवपड, अवपडशाय, दुस्तर २ सक्पूर्णे, आपत्पस्त, कटपट (गोष्ट, बलाप, प्रसंग) 'कठिण समय येता कोण कामासि देतो' -र १० ३ पट, बळकट, टणक, नरम नव्हे असें, जें तोडण्यास बळ लागतें असें 'लोखंड कठीण असतें' ४ कण्यास बाईट 'ही गोष्ट (चोरी) कठीण आहे।' ५ दु खप्रद, सोसण्यास अवपड, जिवावरचे, मरणप्राय, (आजार, रोग, स्थिति) ६ फूर, कठोर, दयाघ्न्य (माणूस, वृत्त्य) ७ मनास लागेल असें, कडक, कठोर (चंद्र, भाषण) 'आपले शास्त्री अवगुण : पुढिलास पोले कठिण।' -दा ५ ३ १० 'बघव जयाचे करीण। तो येऊ पदवसुरें ॥' -दा २ १० ११ ८ समजण्यास अवपड (धन्य, अम्यास, व्यवहार) [स कठिन, शु सि कठण, प कठण-न] ९ पाटणें-अवपड पाटणें, दु स शीणें-नोत्तर-न (काव्य) दुर्भाषण, शिबीगाळ, निर्मल्लेसा 'म्हणोनि माहे दिवस रात। कठिनोत्तर पोळत।' [कठिण-वत्तर] १० मजारी-को गैरमनी, इतराची ११ घणें-उ ट बरे आणि जोडासुरें

फटिणत्य-न कठिणपणा, कठिण्य 'यास्तव भाषा सराचें कठिणत्य यात इतकें दिसून येणार नाही' -नि ११७६ [स कठिणत्य]

फंडो—को १ पुण्याच्या गळ्यातील सोन्याचा किंवा मोत्याचा तीन किंवा चार पदरी माळेसारखा एक अलंकार, माळ कडा पद्दा 'तैशी पेता कडी मजसि तर कडी धरियली' -विविध ८ १ २० [कठ] २ तुळशीच्या गण्याची केलेली माळ (सामा) माळ (विशेषतः पदरीच्या बाकल्याच्या गळ्यातील) 'लाहूनिया मुदा बाघोनिया कडी : हिंदे पोटा साठी देवोदेसी।' -हुगा २७३० (किं बाघणें=क्षिप्य वरणें, वनविण) ३ सतारीचा किंवा विण्याचा ओपळा व दाडी याच्या साण्यावरील बहुलाकार हस्तिदाती काम ४ अगरख्यास गळ्याच्या ठिकाणीं शिवून जी हारासारखी एक प्रकारची नक्षी करतात ती [स कठिका, प्रा कठिमा] ५ दार-नि कडी असलेला (अगरखा) अगरख्याचा एक प्रकार 'कडीदार अगरखा दुपेटा भरतभी भरतरी।' -होला १२१

फंडी—छी (शु) भाताचें लोंगर, कणीस
फंडीदार—वि धडपुष्ट, रडपुण्याचा 'म्हशी दोन सहल कठिदार बाणीच्या' -पेपो २०९ [स कटि ?]

फंडीरस—उ सिंह 'बुद्ध म्हणे पाच पांडव। द्वैत काननीचे फंडीरस।' -प्राप्र ३१ २१ [स]

फंडे-ये—विनि (खा) कोठे [स दुप्र, प्रा कुन्ड-उत्प, म कुंड, कोडें, शु कडे, सि कपे]

फंडेर—उवि (गो) मुदर तांबड्या कडाचा, पोपट [स, कठ]

फंडोर—वि १ टणक, कठिण (दगड, लाकूड, इ०) 'विस्तीर्ण बटुळ उदम फंडोर भारी। वर्धियुं ते स्तन तिचे वनवानुवारी।' -र १५ २ निर्दय, दयाघ्न्य (अत करण, मन) ३ तीक्ष्ण, बोचणारे, मर्मभेदी (भाषण) ४ कडैरा, मगडा (आवाज) याच्या उलट कोमळ, गृधु ५ सक्तीची, कडक, निष्ठुर (शिष्टा, वागवणूक) [स] ६ घर्ण—उ वर गांदि पाच वर्गांपैकीं प्रत्येकांतील आरमिंचे दोन व सप्त ह वर्गे

फंड्य—वि १ गळ्यामधली, कडातून बाहेर पडणारा (उंचार) २ कंठवर्गीय, कटस्थानाचे (वर्गे) [स] ३ घर्ण—उ कटस्थ वर्गे, अज्ञा, कवर्गे आणि इ ० स्वर-उ अ आणि आ हे स्वर

कड—छी वर [स कट, कटि]

कड—डुळी १ बाजू, पडा 'तू सदानकदा त्याची कड पेजून बोलत असतोस' २ बाजू, टोंक, काड, शेवट, मर्यादा (शेत, तळें इ० ची) 'सूर्याची चकचकीत कड दामूस लवकरच दिसू लागली' ३ दिसा, प्रदेश, विभाग (चतुर्भूत, पृथ्वत प्रयोग-आकडेस, त्याकडेस, इकडचा, तिकडून इ०) 'मये मग्रादिक त्याकडे।' -शा १७ ११२. ४ (ब) बगड्याची एक बाजू, डूस ५ सीमा, पराकाष्ठा 'सव दओ मभती साचवी। परि कड केले आम्हीची।' -शिष्ट २०० ६ निडाल, शेवट (आरमिलेल्या कार्याचा) 'जे। असें करण्यानें दुशी कड लागेला' ७ [का ते कड=जागा, बाजू दिसा, का कट=शेवट] ८ ओढणें-पेणें घरणें-एखाद्या (माणूस, कार्य) ची बाजू घरणें, पड स्वीकारणें ९ काटणें-(ब) टिकाव घरणें. 'तुमचा भाऊ कड नाहीं करू शकत यापुढे' १० काढणें-एखा सपाटपात, दमात शेवट्यास नेणें, आरमून संपविणें (काम इ०) ११ चा-नि शेवटचा, काढावरचा, कडेचा १२ राखिवार-उ शेवटचा राखिवार (म्हणजे कधीं न नाहीं) १३ लाघणें-तडीस राखणें शेवट्यास नेणें 'कडे लाडू आणुला काळ। सोडोनितळमळ. चित्ताची।' -अवि ५० १४० कडाकर ठेवणें-(ना) उपासी ठेवणें, दुर्दैव करणें, उपेक्षा करणें

कड—उ कड, कड असला आवाज, ध्वनि (तारायनाचा इ०) [च]

कड—उ (राजा) कड, उकळी, उसळी (तापलेले पाणी, राख बरीच), आच, उण्णता कड पद्दा १० काढून रडणें-(राजा) ओक्साबोक्शी रडणें

कड—उ एक प्रकारचा रेतीचा दगड [का कडु-कडल= दगड]

फंड—खी १ खाज २ सरूज ३ (ल) तीव्र ह्वा, स्फुरण, सुरसुरी, चव (लडाई, भाडण यंगेरीची) [स बड]

फंड—न (गो) पादुची पाव [स बाड]

फंड—न (गो) ज्वाळा [पोटे ३ बंडल, सॅ बॅंडर= नकाकणे]

कडक—वि (कडक असा माराना होणारा आवाज, या वरून) १ टणक (लाकड, माती), कमी चिकण २ महाग (भाय, दर) 'जिलायती हुडीचा भाव घसरल्यामुळे सरकार कृत्रिम उपायांनी माणेंपाजार कडक राखून ठेवते' -के १० १ ३० ३ शिस्तीचा, तापट 'आपलेवडील मोंटे कडक आहेत' -विवि १० ५-७ १२४ ४ (ल) कठोर, उग्र, रागीट 'त्याची मुद्रा बरीच कडक दिसत आहे' -विवि ८ १ ५ 'छाऊक नाही कडक मजी आमची' -कफा १७ ५ जलाल, प्रखर (भापण, वेष्ट, सन इ०) 'उष्ण कटिबंधात एकावे वेळेस उन्हाळा कडक होऊन सर्व पदार्थांचा सत्यनाश होऊन जातो' -पाव्ड ५५ १ तेजस्वी, पाणीदार 'ह्वाण पुर सर पाडव आले हाकीत हय कडक बोहा' -मोगदा १ १९ ७ बाललेंल, आर्द्रता नाहीती झालेलें (धान्य, भाकरी) ८ मणसगीत, जोराचा 'अधिकान्याने त्याच्याविरुद्ध कडक रिपोर्ट केला' ९ टणक पण ठिसूळ (लोखंड, सोने किंवा शिसे यांच्याशी तुलना करताना) १० जडाल, शौबगारें, उष्ण (तिखट) ११ कच्चेपणामुळे दडस (फळ, भाजी) १२ दणगट, निकोप (माणूस, जनावर) १३ (ल) कड, सीत (ओपच, तपकीर, विडी) १४ तीक्ष्ण, धोचणारें (थडी) १५ कर्कश, कानठाळ्या घसणारा (आवाज सभा घण) [ध्व कड, तुल० स कड्ड = कडिण होणे हि कडा= कडक, किंवा स कडकड-धर्मेज्यकथा होऊन] -किवि (ध्वनि) क्षपाटघर्षण, चट्थिर्सी, चट्कन, मोचलेपणानें (उद्योग इ० होणे, करणे, माणसे इ०नी धावणे, चालणे) ० झोंप-खी गाढ झोंप, शात झोंप, तबबळ झोंप. (कि० घेणे) ० विजली-खी १ कडक बीज २ (ल) चलाख, चपळ, तडकदार तापट (धोडा, घोडी, खी) ३ (ल) त्वगने मार करणारी टोक ० लक्ष्मी-खी लक्ष्मीच्या (देवीच्या) उग्र स्वरूपाचे सोंग घेऊन भिस्त मागणारा, आसडवाला भिक्षेकरी (हा आसुडानें कडक असा आवाज काढतो म्हणून) ० बीज-खी (ल) कडक तापट, चपळ (मनुष्य, जनावर) ० सावित्री-खी कडक, तापट तडफदार चलाख खी ० हजामत-खी राठ केस असल्यामुळे त्रास होणारी हजामत

कडक—कडावा पडा

कडक—उ (हिं) (जबिया, घाक) आपल्या हातातील जवि यानें जोडीदाराच्या उजव्या पायाच्या बाहेरील भोटपावर मारणे

कडक—उ (हिं) समुदाय, गदी, गोंगाट 'पायदळ निघाण कडक पुढें उडाला' -ऐपो ११० [स कटक]

कडक-फा, कडाका—उ (हिं) हिंदी भाषेतील एक इत, छद ह्या श्रुतात भाट्याचें गाणे असतें याला वीर असेंहि दुसरे नाव आहे अमृतरायाची काही कविता या छदात आहे याचें उदा० 'ध्रुवागमन ऐकताचि भूप हर्ष मानितसे, तट तट तुटति कसे, पुर्व दिश पूर्ण चंद्र समुद्रासि जसा दिसे, उचवळूनि गजंतसे' -अमृत ११ 'नाना पदे नाना श्लोक। नागा वीर नाना कडक।' -दा १२ ५५ [हिं कडका-खा= यशोगीत, युद्ध गीत] ० भार-उ कडका गाण्याचा भाटाचा समुदाय 'कडकमार निघाले' -वेसीस्य ९ ५९

कडकड—उ नगर, ताशा, टाळ, डोल इ० चा आवाज, बायाचा ध्वनि, गोंगाट, कडकडाट [ध्व.]

कडकड—उ (गो) हुडहुडी, थरीचा काकडा [कडकड] कडकडां—किवि नगरा ताशा इ० बायें वाजणें, बाळ लेला पदार्थ मोडणें, सतापून शिण्या देणें, झाड मोडणें वगैरेच्या आवाजाप्रमाणें किंवा उदळणाऱ्या तेशाच्या कडकड आवाजाप्रमाणें, कडकन (कि० वाजणें, फुटणें) 'कडकड फाटतें गयन।' -विक १०९ कडकड दान्द उडाला गडगड गयनात खाव जो चिरला ॥ 'प्रगटे सिंह नराकृति', 'कडकडाजामया येती।' -दा १८ ९ ३ [ध्व कड दि] ० दात खार्णें-नासानें किंवा रागानें जोराने दातावर दात घासणें, जोरात दात खाणें ० भेटणें-जोरानें आलिंगन देणें, मिठी मारणें, कडकडून भेटणें

कडकडणें—अकि कडकड आवाज होणें (धीज इ० चा) 'कडकडिला भद्रमडिला।' -दावि २७८ २ अतिशय उदळणें, तापलें जाणें (वाणी तेव रागात असलेलें माणूस) 'बहु कडकडे पसरो, जैसा अति तैलपाक धेवानें।' -मोमीष्म ११ ५६ ३ वादळ होणें, प्रलयकालाप्रमाणें स्थिति होणें 'बारा सूर्य कड कडिला।' -दा १३ ४ ७ ४ जोरानें रागावणें, तणतणणें, खवळणें 'भिक्षारिति किति कीं या बाहिर सोह्नि भय कडकडो हा' -मोगदा १ १९ ५ मोडणें, तुटणें, आदळणें, आपटणें ६ रागावून मोठ्याने बोलणें, शिवीगाळ करणें -न भाडण, कज्जा, कलह [कडकड]

कडकडविणें—उकि (गो) कापविणें, थराविणें, धास्ती उत्पन्न करणें

कडकडाट—उ १ कडकड असा मोठा शब्द, कडाका; दणका, गर्जेना कडकड पडा 'राससाचा भार कडकडाट।

याचा होय दणदणाट ॥' २ (ल) निष्ठुरपणा, कडक स्वभाव, तापडपणा ३ (ल) आक्रोश, धडपड (नापुंसकी) 'सात्विक त्याग करी विवेकिन्ये'। तामस त्याग करी कडकडाटे।' - एभा १३ १५२ [कडकड]

कडकडाटणे—अकि १ कडकड अस आवाज होणे, मोठ्याने शब्द होणे (घुगुग्याच्या दोरीचा, मोठ्याचा, मुठ्याचा, इ०) 'सीत ओढितां शाकणे । कडकडाटे धोष दाखण ।' [कडकडाट]

कडकडा चाल—३ (कों) भाल्यामुळे कडकड घाजणारा चाल, भाजलेला कडवा चाल

कडकडी—की १ कडकडीतपणा, ताटारणा २ जास्त वाळल्याने होणारा (कापड, पाने, कागद, इ० चा) कडकड आवाज, कडकडी ३ तापाने अर्गी येणारी कचकच, काटा, हॉव, बारें, बॅप, हुडहुडी [कडकड]

कडकडी—जीवन (गो) दोन्यात घालण्याची सोन्याची पट्टान फुले [ध्व १]

कडकडीत—वि १ दातासारखी फोडताना आवाज दणारा, कुडकुडीत, डडडड वाजणारे (तळलेले बाटाणे बॅगरे) २ अतिशय उष्ण, कटत (ऊन, पाणी इ०) अति प्रखर, ऐन (दुपार) 'कडकडित दुपारीं चेतला अभिभारी।' - मुव १२६ ३ ताजी, तयार, पक्की, चांगली अवगत (विद्या, ज्ञान), त्या विषयेने भूषित (माणूस) ४ भारभीष्ट म ठेवतां केलेले, स्पष्ट, मोठ्ठे, सुळे (भाणव, व्यवहार), अद्या स्वभावाचा, स्पष्टपणा, तापट (मुठ्ठय) ५ अक्षरंश शास्त्राक आचारविचार घालणारा, फार सोबळा, अत्यंत छुद, पवित्र, कडा (माणस, सोबळे) 'रामायणाचें वैशिष्ट्य स्थापन करणाऱ्या अनेक गोष्टींचीं कड कडीत चातुर्वर्ण्य ही एक गोष्ट असल्यामुळे आम्ही या गोष्टीत फार महत्त्व दिले आहे' - मसाप २ २ ११ 'स्वतः पतचरित कारहि तत्पूर्वीच्या पतलेखकाचे वावडीत कडकडीत सोबळे राहिले आहेत असे नाही' - मजसयूर कृका प्रस्तावना १५ ६ वाळलेले आणि कडकड आवाज करणारे, शुष्क (कापड) ७ गठिक, अत्यंत नियमित, न चुकता पाळलेले, अतिशय कठिण (मृत, द्रव्यधर्म, तपश्चर्या, वैराग्य इ०) ८ खरेखरे जाणून (पिशाच, बारें, सचार) ९ (काव्य) लखडीत रखरखीत 'तव वल्कले कडकडीत कटित । मेसतां नये सीतलागुन।' - रावि १० १५९ [ध्व कडकड]

कडकडून—किवि १ जोराने आवाजून, गच्च, रडपणे (बांधणे, आवळणे, मिठी मारणे) २ (गो) किञ्ज, थोपटून ३ आवेशाने, ओराने, रागाने, त्यापाने, चवतांदून (अभाव जाणे) ४ चाचपणे—रागाने, जावून जावून, जोराने, चाचणे. 'पुच्छ

रगडिता नागें घोंवावे कडकडोनि च्यावावे।' - मोकर्ण १४ ३ [कडकडणे]

कडकणा—जी—जे—प्रधीन १ नवतयात (अगर इतर वेळीं) देखीच्या घरील मडपिला दागलेले कागदाचे नक्षीदार बाटोले तुपडे २ घरील आकाराच्या तळलेल्या पुन्या, तेलच्या, पुनोरा 'श्यालागीं तेलपणे । आणली कडकडीत कडकणे।' - एरस्व १५ ९० - वेत्तीस्व ८ ११७

कडकणी—की क्षयासारखा एक रोग, हाडी, हाडीज्वर (त्रि० यमणे) [कडक]

कडकणे—अकि १ वाळणे, सुकणे, कडकडीत होणे (कापड, भाकर, इ०) २ अतिशय शुद्ध्याने तडकणे, उलणे ३ शुष्क होणे, आकलणे, करपणे (घरीने, उण्यातेने उभें पीक इ०) ४ घडके होणे, वाळणे, कापणीला तयार असणे (गवत, धान्य इ०) ५ असक, दुपळे होणे (माणूस, जनावर) ६ कडकड बाजणे (पावताना भाकरी, पापताना गवत, जळताना काट, वाळलेले कपडे, कागद इ०) 'बहु कांच मेला कडकड भोरे व्योम मलें।' - दावि १२३ ७ तूष राणकुन मोठ्याने भाडण करणे, तातेरा शाकणे 'गोदुयार् पुन्हा कडकड्या' - द्वाकाध ९९ ८ कडकड बाजणे, मडगडाट होणे (मेष, चारा, पीज याचा) 'बीज कडकडरी' 'तया तेजावेदा कडकड पळे वात छुत्ता।' - दावि २५५ ९ मडगड होणे, जास्त वाढणे (याजारभाव) - शे ८ १८७ कडकडून सांगणे—धोलणे—मोठ्याने, जोराने सांगणे, बोलणे, ओरडणे, शिरा ताणून बोलणे [कडर]

कडकडवाळा—वि. कडका गाणारा (भाट) कडका छंद पडा. 'गवई गाणारणी, कडकडवाळे भाट घाडी, मादकवाले व भाटाचे तमासे बॅगरे जास्त मोठरीत देखण्यात आले' - ऐरा ६९

कडका—यु कडाका—खाः १ अतिशयपणा, तीक्ष्णपणा, भर, तीव्रता (ऊन्हा, थडी इ० चा) 'ऊन्हाचा—थडीचा कडाका' आज थडीचा मोठा कडका पडला आहे, नाही? २ एका एकी झालेलें अतिशय दुःख (अग भाजले, परित्तर मारले असतां होते तसे) ३ कडकडाट मंत्रणा (मेपाची) दणदणाट, खण खणाट धोष, गडर (अनेक बागाचा) 'ताळी भजनाचा वर धुनि कडका' - दावि २६८ 'मगळतुराचा कडका।' - वेत्तीस्व ६ ६९ ४ जोराचे भाडण, रागाचे आवेश 'आला कोपाचा कडका।' - दावि ३१४ ५ ओरडा, रड (अतिवृष्टि अनाष्ट्रि, दुष्काळ, साय, पारक वीर्यदल) अधिक अर्थासाठी कडाखा म्रतडाळा पडा ६ पाद, मौख (आमला लताइह कडका) - दावि २५४ ७ च्यारीरक्षा एक रोग (सांने पीक वाळते) (त्रि० बडणे) - शे ७ १५५ ८ (कातवरी) आवाज, वाहल 'रपाचा

कडका लागतांच राजाच्या मुलानें धांवत जाऊन देवाचा रथ धरला. —मसाप १.३.३१. —किवि. सपाटघानें; तडाख्यानें; त्वरेनें; तत्परेनें (काम, माणसांचें बोलणें किंवा क्रिया चालणें). [कडक]

कडका—उ. (दि.) हिंदी वदाचा एक वीरसप्रधान, उत्त-जनपर प्रकार; पोवाडा; वीरश्रीचें कवन; एक छंद. 'भाट बोलली कडका। धडाधरी होतसे।' —दावि ४९६. कडक पडा.

कंडका—उ (न.) खांड; तुडडा; ओंडका (खांड्याचा). (किं० पाडणें). 'खांड्याचा एक कंडका फोड.' *पाडणें—(क.) तोडून टाकणें; भानगड मिटविणें. [सं. खंडक]

कडकांगी—वि. सडपातळ; किडकिडीत, किरकोळ [कडक+अंग]

कडकावणी—स्त्री. कडका; सडाखा. [कडकावणें]

कडकावणें-विणें—अकि. १ चापणें; हुजेरी घेणें, रागावून बोलणें; खरडपट्टी काढणें (रागें भरणें, निषेध करणें; ताकीव देणें अद्या वेळीं). २ आवेसानें बोलणें; गंभिरा करणें. 'तो जेव्हां कडकावला, धनुवरी टेला उभा भूतसा।' —आसी ३५. —अकि. १ (घण्ट) मारणें; (चावूक) लगावणें; सडकून काढणें; पोषणें. 'मालकानें आपल्या नोक्याला चांगलाच कडकावला.' २ निषेधनेन, स्पष्ट बोलणें; सांगणें; झोकून देणें; म्हणून दाखविणें; (उत्तर, आधारावाक्य इ०) [कडका]

कडकावून, कडकून—किवि. १ त्वरेनें; लागलीच; सपाटघानें. २ घमकावून; धडकून; न भीतां. कडकडून पडा. [कडका-विणें]

कडकिंद—उ डांग; आकारानें व चवीनें शिंगाडयासारखा पांढरा कंद. याचे काप उकडून खातात. [कुडा+किंद ?]

कडकी—स्त्री. १ अंगत भिनलेली अतिशय उष्णता (उप-दंदा, उग्र औषध, विष, ताप इ० ची); सुरलेला, भिनलेला ताप हाडीवर. (किं० बसणें) २ अंग. दाह; ताप. (कु) क्षययोग. 'तेडां कडकी लागली दा.' —व्याला शयरांग शाला आह. [कडक]

कंडकी—स्त्री. (क.) (म्हावी) हुजामतीच्यावेळीं माडी पर, अंगवर पालण्याचा कापडाचा तुडडा. 'अेर तुली कंडकी फार घाण आहे.' [सं खंडक; कर्ना. कंडका]

कडकुसर—स्त्री. (व.) काटकुसर वसोशी. 'मोठ्या कड कुमरीनें त्यानें संसार चालविला.' [कड+कुसर, काटकुसर]

कडक्या—उ उबारीचा एक रोग, रडका पडा. —शे ११. १५५.

कडंग—वि. १ वाळेलें; कडकडीत (अनाडूरीमुळें अगर अतिपक्वेमुळें बनलेला—तांदूळ इ०) २ फार भाजलें असतां, चाव सांना किंवा दळतांना कडकड धाजणारें; कठिण; खर (धान्य, द्राको. २. ११

भाकरी). 'ताक चाळतील तर कडंग भाकरी खाईन.' ३ खर-पूस; पक्कें. —उ. धान्यांतील टणक दाणा; गणग. [च.]

कडंग—स्त्री. थोडासा ताप; अंग बौबट होणें; कणकण. [कडत+अंग]

कडंगणें—अकि. १ कडंग होणें (भात, पोळ्या वगैरे वाळल्यामुळें). २ अतिशय तापल्यामुळें किंवा काढण्यामुळें कणी होणें, घुरा होणें. [कडंग]

कडंगी-डांगी—स्त्री. (राजा.) तापाची कणकण; कण-कणी; अंग मोडल्यासारखें होणें. (किं० येणें; लागणें; भरणें; जाणें; निवणें). [कडंग]

कडगुलां-लें—न. १ (राजा.) कडें; कांकण; बांगडी. 'अडगुलें मडगुलें, सोन्याचें कडगुलें.' २ आपल्याच्या (सापाच्या) अंगावरील काळें वडुळ, रेपा. [कडक]

कडगें—न. कडें; बांकी; एक अलंकार; दागिता. 'बांकि, साखळें अनंत, हस्तकडगें.' —म १३८. [सं. कडक; प्रा. कडग]

कडचा—(व.) सराटा; फल्या; उलयणें. —महाराष्ट्र १९१९. [?]

कडचा—वि. १ कडेस असणारा; कांडचा; कडेचा; बाजूचा. २ कडील. ३ पड्याचा. 'दर्याबाई आपल्याकडील फार दिवस राहिल असे सापाजीस वाटलें नाहीं.' —विवि ८.६.१११. [क. कडे]

*आदित्याट—उ. शेवटचा आदित्यार (कर्पूच न येणारा). (जी गोष्ट कर्पूच करावयाची नसते ती करावयाची असें बरबर दाखविण्यासाठीं ठरविलेल्या दिवस). 'कडच्या आदित्यारी.' *पोहणारा—उ. १ नदीच्या तीरावळच्या उंचळ पाण्यांत पोहणारा. २ (ल.) फाजील सावपगिरी वाळगणारा (माणूस, व्यापारी, सटबाज, धोडेस्वार इ०) ३ लांडून, डुरून मंदत करणारा; प्रत्यक्ष संकटात उडी न टाकणारा.

कडच्चा—स्त्री लहान कडई [द. कडचुडु शु. कडची; सि. वडुं, डि कडी]

कडची करछी—(खा. व) पडी (शामटी वाढण्याची). 'गितलेची एव कडची पाहिजे.' [शु कडछी]

कडहल—चिकारी (तार) पहा.

कडडड—उठा (खाड, बीज वगैरे पडतांना होणारा) धडा-डाडा आवाज; गडगडाट —किंवा धाडदशी, धप्पकट; वाडकट. [ध्व.]

कडण—स्त्री. १ (राजा.) नदीचा किंवा पर्वताचा कडा; दरड; टोंक; कड. २ शरीराची एक बाजू; सन्याची एक बगल; वरगडपाची बाजू किंवा कडसणी यागर्भी कडणपेतां कडणी (अव.) असा प्रयोग राजापुराकडे जावळतो. कौंकणांत कांहीं

टिकाणीं हाच शब्द एकवचनीं हि आढळतो ३ जेसलेल्या वस्त्राच्या घासण्याने कुशीना होणारी खरूज [कड]

कडण—न (गो) मुगाची डाळ व गूळ एवत्र मिजवून केलेली आमटी, कडण [कडणे]

कडण—पे—त्रीन (कों चि) चढईमागे विणलेला नारळीचा शाय, शाबळी, साळळ [स कडन, प्रा कडण=घरावरील पाजरण, ओमण]

कंडण—न—न, काडणे, मार, कांडण पहा 'अक्षासहित वीरकडन एकसुरें माडिले।' [स कडन]

कडणी—जी १ (कु) ओमणाच्या खाटीं आचार म्हणून घरावर घालावयाची बाबूची काटी २ कडण पहा

कांडणी—नी—खी मुसळ [स कडन]

कडणें—ने—उभ कडून, बाजूने, पासून, ज्या दिशेने [कड]

कडत—(कर्ना) (सोंगटी) उडतपगडपाच्या दवात एका पत्राने दुसऱ्या पत्राची सोंगटी प्रथम मारणे 'त्याचे अघाप कडत झाले नाही' [का]

कडतर—न १ जुनी-मोडकी टोपली, शिप्तर, चढई, चाळण ६० २ जुने, रद्दी, शिब्या झालेले वस्त्र 'जेले जोगे कडतर। पती म्हणाय्या वैमवी थोर छत्र।'—मव १७ १३३ ३ गारव्याचा जुना क्षाप, खडतर [स कड+तर]

कडतर—खडतर पहा

कडतरणे—अकि १ अगीं भिनणे, बोबणे, खडतरणे पहा 'कुमी वडतरताती झाले।'—शिष्ट ९७१ २ बाजूस पडणे 'जोव्हार भेदले कडतरला।'—उपा १४०६ [स कड+तरनित=बाजूस पडलेला]

कडतरी—खी, शेताचा ल्हानसा तुकडा, लागवडीस योग्य असं ल्हान शेत

कडता—उ (चाळीस शेरांचा) वजनो एक मण जितस विकला असता त्याच्यावर दावयाचा वर्ताळा (उदा० तुप, गूळ, तेल याच्या दर मणामागे १४ शेरा कडता मिळतो •काटा—उ अडत्याला अध्यां पल्यावर किंवा एका आल्या वर जो वर्ताळा मिळतो तो काही टिकाणीं हा कडता दर वजन पल्यास १०० दार असतो आणि काटा २४ शेरा असतो, मिळून १३ शेरा, हे कडच्या पल्याच्या १२० शेरांत मिळविले म्हणजे १३३ शेरांचा पका पत्रा होतो. दुसऱ्या काही टिकाणीं कांटा व कडता यांचे प्रमाण निरनिराळे आढळते पुण्यात गूळ वजन करतांना १ मणाच्यापुढे केपेचे वजन भरल्यास मणामागे चार शेरप्रमाणे कडता (वजन) कमी करतात [हा कडत=काटा]

कडता—वि (ना) ऊन, गरम, कडत पहा •कडसा—किमि गरमागरम, कडतकडत, कलकल [कडणे]

कडतेल—(कों) (नाविक) तेलत पोडीशी राळ कडवून तयार केलेलं तेल हे गलतस पाण्याच्या वरील भागाला लावतात [कडने+तेल]

कडदण-दाण-धण-धान्य—न द्विदलजातीय, बाळी करण्याचे धान्य (मूग, मठ, उडीर, तूर, मसूर, हरभरा, पावटा, वाटाणा इ०) [स काट+धान्य, प्रा कड+धन]

कडदोर(मणदोर)—उ (जुनरी) वायुर (एक जाळें) वरचे व खालचे बाजूने ज्या दोन्यातून ओवून घेतले असते त्या दोऱ्या, कडेचे दोर [कडा+दोर]

कडदोरा—उ करगोश, कड(दि)दोरा पहा पायीं पाग रिया सरी । कडदोरा बाकी ।'—तुगा १२५ 'कडदोन्याला पागऱ्या शोभत नार्हीत'—कम १३२ [स कडिन, किंवा कडि+दोरा]

कडनाकड—न (बे) शाण्याचे भाडे

कडनिकड—खी १ निकडोचा प्रयत्न 'ते कड निकड करून कडेचे चाळीस कोस मुई वाळून चार घटका रात्र भादों ल्हारापासोन दोन कोसावर दाखल जादले'—भाव १३३ २ शेवट, तड 'कडनिकडीला निवाणीला।'—समाम ८८ [कड+निकड]

कडप—न १ हरभाची, तुरीची वगैरे झाडे काढत्या नंतर तीं बाळग्यासाठी त्याची घातलेली ल्हान रास (पेढ्या बावण्यापूर्वी), शेत कापतेवेळेस शेतातच बांधल्यावाचून जे वपले ठेवित जातात ते प्र कडपी-ने—शे ६ १८५ २ (काही टिकाणीं) धान्याची कापणी [प्रा कडप=समूह, निकर]

कडप—(गो) गुळाने भरलेली काहील [स कडाह]

कडपल—न (बे) कडदण पहा [स काट+कड, म कड+फल]

कडप पळणे-वसणे-होणे—कि अशक, रोड होणे, वाळणे

कडपा, कडपा पाग—न (कों) एक प्रकारचे जाळे कडपास—उ (गो) काडणीचा कास कडपी—पे—त्रीन पीक कापून अमिनीवर टाकलेल्या जुडपा, त्यापैकी प्रत्येक, कडप पहा

कडप्या—खी. (अज) सूर्य चित्रा नक्षत्राजवळ असणे व त्या वेळचा पांऊड (हा पांऊन पडतो तेव्हा शेतामध्ये बाजरीच्या कड्या वाळत टाकलेल्या असतात), [कडप]

कडयंची—कडयची पहा

कडयड—खी गुळाने काही खाल व तुडवून टाकलेल्या कडरा, गुठ्यां पठा कडवा [कडवा]

• कडवडीत—वि कडकड, सळसळ असा वाळलेल्या पदा यांसारखा आवाज करणारा, कडकडीत अर्थ ६ पदा [ध्व]

कडवा—उ १ कणसं कापून घेऊन उरलेलीं जोंधळ्याचीं वाळलेलीं ताटे (गुराना खाण्यासाठी), वरण, कडवाड, कडवी २ (ल) निरपयोगी पदार्थ, गाळ, गदळ [वि कडव, हि कडवी, का कडवे, तुल० स काष्ठ+वृध, प्रा कडव+वृड=कड वाड=कडवाड]

कडवाड—न धान्याचें ताट, कडवा 'हीरवीं कडवाडें । तेंचि तोडीतु आलें चवकडे ।'—शिशु १६५

कडवानायाकीण—खी (कडव्याप्रमाणें छुद्र विंवा कडवा बाह्यारी) स्वस्त राहू, म्हातारी—जख्खड बुटीण

कडयो—खी १ जोंधळा कापल्यानंतर त्याच्या ताटास पुन्हा येणारी पून (ही उन्हाळपात गुराना खावयास घालतात) २ (चुकीतें) कडवा

कडवू—उ १ कणकीच्या पापडीत चण्याच्या डाळीचें पुरण घालून तळलेली मोठी कडी, पुरणाची कडी, एक पवान २ (ल) य कथित माणूस, फाल्गु मनुष्य ३ (यत्ने) कानडी लोकांस म्हणतात [का कडवु कडवु]

कडवोळें, कडवुळें—वोळें—न १ माजणीच्या पिठाचा तलात लादून केलेला एक पदार्थ, हा वाटोळा, अर्धवाटोळा असतो २ कडवोळ्याच्या आकाराचा पदार्थ, ३ शोभेच्या दाख्या कलेला एक कडवोळ्याव आठ्ठीचा प्रकार—अग्नि ३ अठराधान्याचें कडवोळें—अठरा शब्द पदा [स कट+वलय]

कडमड—डा, कडमोड—डा—खी १ तापापूर्वी विंवा त्यानंतर येणारी कणकण, (किं० येणें, भरणें) कडगी—डागी पदा ' आगास हीच्या कडमोड आला । '—साह २६९ २ दुखणें गल्यानंतर बाटणारी हडकता, रोगाच्या शरट्यानंतर येणारी शलांगि (किं० राहणें, येणें, होणें) ३ गळवाची टखन, पाय, डोळे, दात यांची होणारी आग, अतिशय परिश्रम कल्यानंतर अस्वस्थता वाटणें इ० [स कडू, प्रा कटू विंवा स कडू, प्रा कडू वाटणें+मोखणें]

कडमडणें—अकि १ ताप येण्याचीं पूर्वचिन्हें होणें, अग रमासणें, शिरशिरा येणें, अग कुमसुपणें (वाय) हिंघाणें, तापाणें, कडमडणें कडमडत निजणें, पडणें, कडमडून येणें २ आग हाणें, दुखणें, टखनणें (गडू, पाय, दात, इ०) कडमड अर्थ ३ पदा

कडमणी—उ (सोनारी) जाळीच्या मण्यांसोबती (दोन्ही बाजूंस) अगणारा सोन्याचा अटपेल मणी, बरगट मणी ' कडा=बाजू+मणी]

डय—न (सजा) हातातील कडे, बलय कडे पदा

कंडरा—उ गळ्याचा घोर, काढणी [स कंधरा]

कडलग—न १ कडें ' कडी कडलग सोनसळें । '—सुसमा १५ २१३ ' भुचीं केयूर हातीं कडलगें । '—स्वानु ५ १ २२ [स कटक]

कडलगी—उ कडें, लोखंडाचें बलय ' प्रेमाचा कडलगी टाकीनि कैवल्य दुर्गे । '—भाए १६५

कडव—उ दारावाची देवडी ' मेळविले घोबे—वारीं । कडवापारीं ॥ '—शिशु ५०२ [कवाड १]

कडव—वि कडू ' पीत मनोहर वृंदावन । वरी चागलें आत कडव पूर्ण । '—जै ५३ ११६ [स कडू हि कडवा]

कडवई, कडवी—खी १ उडदाचा डाहळा कडव्या वालाचा बल २ कडपणाची अवस्था, कडवटपणा [स कडू]

कडवकें—न कडकपणा (१)—शर

कडवची—खी कडवची, जोंधळ्याच्या शेतात उगवणारा एक बेल याच्या मुळाशीं काढा असतो याची फळे छुलेल्या मनुकासारखीं वारीक व हिरण्या रंगाचीं असतात, त्यास कड वच्या म्हणतात व त्याची भाजी करतात [स कडु+भा हची=गवत, हि कडवची]

कडवट—वि कडसर, किंविच कडू [स कडवट, हि कडवाहट]

कडवणी—खी कडू पाणी—सिपु [कडु+वन=पाणी]

कडवर—किवि कडेपर्यंत, शेवटपर्यंत, समाप्तीपर्यंत [कड=शेवट+वर=पर्यंत]

कडवरी—खी (क) एक प्रकारचे मातीचे भांडें

कडवसा सें—उन आधार आडवाजू ' आणि ललाटपत्रा पिये खोळे । येस भयातें भेदविताती बोळे । हो का जे महासूत्रूचे उमाळे । कडवसा राहिले । '—शा ११.३६४ ' पिटळें भेदभेदाचें कडवें । '—शा ७ ११२ [कडु+सा २ कडा=बाजू+सा २]

कडवसा—उ प्रतिविच कडवसा पदा ' जो अमूर्ताचा कडवसा । '—शा ४ १७४ ' तेज सूर्ये जयाचेनि उजाले । कड वसेनी । '—अष्ट २ २३ [कडवसा]

कडवसी—खी कडवसी, क० ' दत्तोदेशीची पाटीळी भरिया फोडल्या कडवसी । '—घपळे ४०

कडवळ—न १ उन्हाळपात पाणयळ जमिनीत गुराना पालण्यासाठी कलेला ओला चारा (बाजरी, ज्वारी, मका याचा), चा-यासाठी पेरलेले शेत ' तेंचें कडवळ पाकिळें नोव्ह । सोपनचि राहें वाडोनिया ॥ '—निगा ११७—से ६ २५५ २ मक्याचीं ताटे [स काष्ठ+म वल, ग्रन्थस, हि कडवी=वी १]

कडवळ—न (गो) कोटा व आंवडें यांचा अतर्मांग, कुस (चारीचची) ' दुसोरा कडवळाची सपी । जी अमृताची

कडालिंगी—३ भटन्या हिंदु बैराग्यांचा एक पय, सेवर (शवर) पय (हे लोक स्वतःचे जन्मद्रिय बडोत अडकवून ठेव तात) [स कटक=कडें+लिंग, म कडें+लिंग]

कडालोट—टी—कडेलोट पदा 'कडालोट करिता सिंधुत मुडविता।'—दावि २७७

कडाशी—स—खी (कु गो) भिंतीवरील छपराच्या खातळा पोकळ भाग, पागोळी, सरीवरील छपराचा भाग, छपराखालचे अखेरेचे बहाल

कडाशीण—खी १ कडाशीण, कंकाडीण (कंकाडी खी) २ (ल) कर्शा कृत्या, तोंडाळ, जडावाच खी

कडासणी—नी—खी कडसणी पदा
कडासन—अकि कडासून बाधणें, आवळणें बडसणें पदा
कडासन—न गवताचें अगर खनावराच्या कातड्याचें वसा बयाचें आसन 'कडासन म्हासन लुगमयी शेजा।'—बया ५
'कडासनावळनीया मग मी सडाचि धडधड धावत आगिन।'—अमृत २१ [स कट=गवत+आसन]

कडाळणें—सणें—अकि (गो) दूर करणें, सारणें
कडाळी—३. एक इमारती लाकडाचें शाड, तमन कडाळी
कडाळी—खी कडी, गप्प, हल पाजारबातमी, अफवा (किं० उठणें, पिकणें, उठणें) [कडी+आळी]
कडाळ—(ब) ज्वारी—बाजीराचा चारत, कडवळ पदा
कडियद—३ कडिवध पदा

कडिया—वि बडवा, घूर, काटक 'वठण बडिये पांचे मधी नित्य हावती'—ऐपो १५० [कड]

कडिया—३ (शु) गवणी 'स्तानगीतील कडिये नसल्यात'—स्वारीनियम (बडावें) ७४

कडियाळ—ळी—ळें—नकी १ सांखळी, गोल कडें, कडी 'असें लोहाचे कडियाळें'—ह १७ १८४ २ कटिलगाम (पोड्याचा) 'तुजे तोंडी मी कडियाळें पालुमि।'—पय ४६ ३ (ल) वेडा वेठण 'जाहली चौदाहि मुक्तामि कडियाळी।'—झा ११ ३१७ ४ माळ हार, जाळी, जाळीचा अगरसा 'जेव्हां मोडियांची कडियाळी।'—हा १५२९ [स कटक, प्रा कडय म कडी—डें=माळ]

कडिये, कडियेला—किवि (काव्य, कडेवर 'तणी एटी लागेल माये। म्हणोन कडिये पटली व'—एरव १९० 'रापे हा मुश्ट कडिय। उथलुनि परं परं॥' [स कटि प्रा कडि]

कडिलु—किवि कडेला, बाजूस 'ऐलिथी कडिल'—मुद्रा ११ ७९ [कडे]

कडिवळपण—न आवट, कडू तोंड 'जेयाचें देखीनि बरेवण। उच्चैःश्रवा करी कडिवळपण।'—शिशु ५०६ [स कडु, प्रा कडु, कडवट—ळ+पण]

कडिवळें—न हातातील कडें 'सोने परिणामलें साखळें। कीं साटेपन्हें जालें कडिवळें'—श्र ९३ [कटक+वलय]

कडी—खी १ धातूची लववटुळाकृति साखळी (दापला लावावयाची) कडीचा दुवा, हडपा वगैरेचे हुक ज्यात अडकवि तात तें वेडें २ (विणकाम) कापसाच्या बारीक दोऱ्याची गुंडाळी किंवा वडें, लड (ही १०। १२ हात लावीची व लुग्या भावती गुंडाळलेल्या १०० ते २०० वड्याची असून चार पुजा बरोबर असते असल्या आठ दोऱ्याच्या गुंडीला चिवट म्हण तात), कडिये [का कडी] ३ लाकडी अर्द व लहान चौरस किंवा गोल बहाल, गुळवट (पाटणीच्या खात्रीं पालण्याचें) [हिं कडी] ४ वळण, चाल रीत, कृत्य, तहा (कृत्याची) 'दिन्य लावणीची कडी लोहून च्या अभय पत्रावरी'—होला ११५ ५ (गवडीकाम) कमानीची कडी—शिल्पवि १६९ [स कटक, प्रा कडम] ६ कुट्टप करणें—कुळप लावून पका बंदोबस्त करणें, अगरदी सुरक्षित, बदिस्त ठेवणें 'तीत (अधार कोडीत) शुद्ध मंदराप्रमाणें पांढून भरिलें, आणि दरवाजा लावून पळन कडीकुट्टप कलें'—हिंक १४० ७ पाट—३ लाकडांच्या कड्याचें छत, तफपोशी, पट्टें, पाटणी, कडेपाट [कडी+पाट] ८ चंद—वि बडीपाट कलेलें (याच्या उलट किलचद) ९ भोंवरा—भोंवरा—३ जमी भोंवरा, बाव्या बोक्यावर बरी असत ह्या कडीच्या भोंवरात भोंवयाच्या बोक्याचा खिळा फिरतो

कडी—खी मात साट, ताण 'रामानें गोविंदावर कडी कली' [कड]

कंडी—खी गप्पा, हल, पाजारमफवा, भुमका, अवई, वदता, कडाळी पदा (किं० उठणें, उठणें, पिकणें) २ गुभाट, घाप, थोडा 'जड झाले पातळ पुपुची नाहीं सांगत कडी।'—मला १८८ [स कूट=साटे?] ३ खोरि—वि गणित, हल उठ-विणार 'शुभारक घांघ्या मदिन्यानीं अजिबात पद होणार. म्हणून नी कडी उठवी होती व कडीसोराच्या रूपाने जी कडी पुन्हांही उठण्याचा संभव आहे'—भागर

कंडी—नर पदा

कंडी—(दि) (माळवी) गोवरी 'कडपा काय भाव दिव्या?' [दि]

कडी—खी (दि) कटरी, बडूची उच टापली, हीत मातूच बसणे बरी मसूर आपल्या पाठीवर बातून पेठन बोंगरावर चार तात 'कोवरील मडळीस पडण्याकडतां बड्या पतर्या'—तीम १३ [स कटरी]

निधी । ती सवल करे अगधे । दुखडी केली ॥' - जिपु २
५४ १९ [स कटि+यलय ?]

कडपळीया—वि है सारी, वळवळ बाळगणारा 'ना तो
श्टंगाराचा कडपळिया ।' - शिशु २ ६४,

कडवा—वि १ कड, (गोड, याच्या उलट, माजी
पाला इंगरे शब्दास लावतात) गोडा पडा २ जहाल, रामीट,
तापट ३ ज्याच्या आगी भांग, अकू ६० वैक जिरून गेले
आहेत असा, दुखणे, रोग ६० ज्याच्या सरावाच्या झाला आहे
असा, नाशुक, योमल राहिला नाही असा ४ उपदेशादि विचार
न वाचणारे ज्याचे शरीर आहे असा ५ घूर, निभेय, पाडसी
(पुन, मारामारी, लढाई इ० सभ्ये). पनचवर, घोर (लढाई,
तय) ६ रानदी, आडमुडा, व्यवहार करण्यास कटिग ७ क्रूर,
निंदेय, पापाणहुदयी, कडोर - पु. १ बालाची एक जात ८
बदामातील कडू जात, ९ खाजरा घुरण ४ अनौस, अवैवाहिक
सतरी, कडू जात, [स कडू, प्रा कडू, हि कडवा]

कड्या—किदि कडेवर 'ऐसे म्हणूनि दासिचिया कडवा ।
पुन वैसविश बरवा ।' - कथा १ १० १४७ [स कटि]

कडनीं-घो—उ (गो) कावीची बई, कडू, बाजू, कावी
इ०चा पडरा [कडू]

कड्याय—वि (गो) कडवट 'दोहणी कडवाय आस'
[कडवा]

कडचिळा—झी कडवटपणा -शर

कडचिड—झी किडकमिडुक, (सोन्याचा) चारापुरा
'कल्लि कडविड जमा । पळी लगड ।' - तुगा ३४८४ [स
कटू, प्रा कडू-कड द्वि]

कडयी—झी १ कडव्या वालाची वेळ, कडवा २ (ल)
अकू, अकीण

कडयी जात—झी १ कडू जात, पारज वरा २ क्रूर,
रागरी, अडाणी जात [कडू]

कडये—न आकणकडव्याने किंवा पाळपदाने जेथे गाण्याचा
एक भाग सपत्तो तो भाग, पपविभाग [कडू-जेवट]

कडयेळ—न कडवळ पहा

कडस—किवि जोराने, खेचून, (कि० बाधणे)

कडस—न पाहस, लहान गुरू 'वेठलीं प्रसिले वड ।
कीं पारमुक कडस ।' - ऋ ६१ [का कडसु-गुढान गाय]

कडसणी-नी—झी १ (काव्य) चौकशी, विचार, वाटा
घाट, परीक्षा, घोष, निवड 'जे युणीचि कडसणी । नाही
जयाच्या अत करणी ।' - झा २ ३४२ 'वसड'न केली कडसणी ।
नित्र निव्हेची ।' - रास ४ २९१ नित्यमुक आनि जीकमुक
हेहि कडसणी हे निप्रात । ते उपाधि आरोपित । म्हणूनच ॥

२ गाढा, ठोरी (कडव्याची, गाडीदरील बोजा आवळण्याची,
पड्याची, सडूच्या कनातीच्या वरच्या भागाची इ०) 'ऐसा
सडूगुड पूर्णपणी । तुटे अेदाची कडसणी ॥' - दा ७ १ १८
३ (ल) मनन, घुमळणे 'वरिता दक्षिकडमणी । मग नव
नीत निर्वाणी । दिसे जेम् ॥' - झा २ १२९ ४ (ल) विचार,
भेद, भेदभाव 'मी नू हे कडमणी ।' - विपू २ ४१ 'दव भक्त
हे कडसणी । गिर्मोनि गेली ॥' - दा ८८ १८ ५ (ना)
धाकटपट्या, तवी, दरावणी, काच 'तेथे द्वैतबुद्धीची कड-
सणी ।' - परमा २ १९. ६ चातुर्याची रचना (बोळण्याची,
लिहिण्याची) [स कटू, प्रा कडू-खेचणे, का कडे=घुमळणे ?]
० देणे-(व) पळवाव किंवा तबला आवडून वापणे ० घालणे,
कडसणीत धरणे-अडचणीत घालणे, पेचात आणणे, घोटा
ळ्यात घालणे -स लागणे-उतरती कड्या लागणे

कडसणी—झी १ (कीं) बाजू बरागड्या, वृत्त 'त्याच्या
कडसण्या लटाटल्या' 'हे गुरू कडसण्या हाणते' २ कवट,
कडोसरी, कमरनवळचा नेसलेल्या बड्याचा भाग (दिखात लढा
गदी वस्तू खोचून टेकतात) (कि० खोचणे, घुमटणे) 'कड
सणीचा पैसा, सुपारी, डबवी' [स कटि]

कडसणे—जकि १ जोराने वाधणे, आवळणे (गाडोडे,
घववाज, तबला इ०) २ वस लावणे, निवून करणे 'धीगुड
कडसुनि घोडी सुसता ऐसी । शिष्य अतरी चमकला ॥' - स्वाड
११ ३ २६ ३ घुसळणे ४ (ना) म वाधणे, मारणे, खोप
देणे [कडसणी पडा]

कडसणे—जकि. १ विचार करणे, कमास लावणे, परीक्षा
देणे 'आता दया ते ऐसी । पूर्णचंद्रिका चिती । निर्विती न
कडसी । साने पोर ।' - झा १६ १५४ २ (ल) निवड करणे
'परी ते असो आता आपर्व । नलगे धोतयाते कडसावे ।' - झा
१ ३७

कडसणे—जकि क्षीण हाणे, अशक्त होणे, घालणे [दे
कड=क्षीण, दुर्बल]

कडसणे—जकि १ कडखिणे, अमिशोषण करणे, तावून
सुलावून घेणे, कमास लावणे 'मग झानामिसपडे । कडसिले
विवेके ।' - झा १ ५२ २ (ल) निवडणे शुद्ध करणे 'ज्ञाना
मिहृताशी कडसिले बोजा । आत्मसिद्धी काजा साधुनिया ।'
- तुगा १९५८ [स कटू प्रा कडू. का कडसु=कडखिणे]

कडसर—वि कडवट, किंचित कडू [कडु+सरस]

कडसर—पु एक प्रकारचे झाड पोडयास होणाऱ्या कृमि
रोगावर याच्या पिकाचे चूर्ण हुसऱ्याकादी औषधांच्या चूर्णांवर
बर ठेवतात -अपन २ ४६

कडसर—झी टेकडीची उतरती बाजू उतार [कड+सरलेला]

कडसरण—०कि १ एका बाजुर जाणे, एकीकडे होणे
२ (ल) अंग दाढा घेणे, माग हटणे [कड+सरणे]

कडसरा—३ (धान्याच्या) मुट्याभोवती बाधावयाचा
हुंदी दोर [कड+सरा]

कडसरी—०० १ पाटीच्या, हुंदीच्या, काप्याचा वरचा
पट विणलेला भाग, कट, कठ २ पाटीच्यामध्येहि मजगती
सारी अधिक सरी घालून व वीण करतात ती ३ पर्वताच्या
कडपाचा प्रदेश ४ (हेट) पराच्या ओटपावरचे (काठाचे)
आडवे लावून ०२ येणे—अवघड कायें करीत असता मेठा
कुडीस येणे [कड+सरी]

कडसरी—(गो) बावूच्या बारीक काट्या दोरतांनी विणून
केलेले जाळे [ग्रा कडसपरा—बावूची काठी, बासा? कड+सरी]

कडसरी—कडोसरी पदा

कडसाण—२—वि (गो) कडवट, कडसर पदा

कडसूत—न करपोटा 'मधुन पुच्छ वज्राचे केले कडसूत
रामदास।'—पदा ३८ [स कड+सूत]

कडसूर—न भातकापलावर ह्याचे जमिनीत राहिलेले छोट
कडळ—न कडवळ पदा

कडळ—कड पदा ० काढणे—पर्यायापर्यायांने पद्धतीवर
रीतीने न कता एकदमच सारासरी कडव टाकणे (काम)

कडा—३ १ डोंगराचा छुळा, खडपा, डोंगराची तुटलेली
बाजू कड, पर्वताच्या पोरखाळाचा नोट उभा प्रदेश (किं० तुटणे)
'आणि घोळाचा कडा उगता'—हा ७ ८७ [स कट—आवरणे,
कट—४ कडक—कडन—कडा—माभ १८३१, हि. कडागा—कडा]

कडा—३ (व) दुराटपाचा दिवा वेड्याचा, कड 'मये
कडा काढून एका खोलीच्या दोन खोल्या बनविल्या' [स कट]

कडा—(गो) विणलेल्या लुटाचे इतले [स कट, ग्रा
कड+गो]

कडा—३ १ खोटेपणा अग्निनामने टाळणे, पुगणे, स्वतःच्या
मदल्याचे प्रार्थन, निमाळ, धोळ [कड]

कडा—३ १ रक्त सक्कल टिंगा बांदीचा पत्रा मटविलेला
दागचा तुकडा (वारक—दोळ्याच्या गडगडीन) शेनेचे व हाट,
कडभूग 'सर्वे दोर पावला मज्जेने दे फे कासले'—साद
२४१ [कडा] १ (मुलगा) लच्छन विजयसुत शब्द)
मात कडी (हिं० लगेने, ० इने) '३३३ लगेने लुनच्यावर
देसील कडा घाला ही नवी मज्जेने'—साद १० [कड]
० पट्टा—३ पट्टाच्या लच्छन व कडगडीन अलंकार
'सोनीती कडेने माव घांटे टांटे'—साद १८ ००

कडा—३ (मावडी) कडगी [फि]

कडाळ—वि विटवा ०४ प्रकाश ०० ०० ००

कडाकड—डां—रिवि (फोटण्याचा, मोठण्याचा, मार
ण्याचा) अवज कळक, होळन, कडकड पदा [ध्व] कडाकडा

कारणे—(क) कडमटणे वडपटणे

कडाकडी—०० १ मोठण्याचा, ताडण्याचा, फुटण्याचा इ०
मोठा आवाज, नाटण लढाई यातील गर्गना कडकड पदा 'माऊ
नानाच दुस एकता हूरय फुटल कडाकडी।'—ऐपे १३२

कडाका—३ १ कडाखा पदा 'छुटती तोका एक कडाका
गणित नाही वाचाला।'—ऐपे १७७ २ एक छंद, कडक—का
पदा

कडाकूट—३ १ एसादी मोठ सिद्ध करण्याविषयी
करावयाचा जोराचा प्रयत्न, मेहनत, दगदग २ बारीक शोध,
काव्याकूट ३ अतिशयपणा, कडकूट, समृद्धि, कडरोट 'काय
हो, आज आठव्याची—मुळाची—मुपाची—लाहवाची—पिकाची—
धान्याची कडाकूट।' 'पावसांने—वाण्याने—वडीने कडाकूट
केली।' ४ मनस्वी आवेद, जोर (कडाकोट दाव्याहून हा शब्द
मिल माहे) [स कडकूट=कटिण, कडक असणे, कड+कूट=रास, लु
कडाकूट=प्रात, सडा+कूटणे]—रिवि १ अतिशय, फार, गढव,
पो धो, जोराचे, तहाल्याने (पडणारा पाऊस, जमणारा डग,
वाहणारा वारा, वादळ, अचार इ०) २ शाहून सर्व जोर, पूर्णत्व
इ० दाखविण्याकरिता हा शब्द योजतात 'आज कडाकूट पडित
मिळाले होते.'

कडाकोट—३ १ कडे तुटलेली अवयवा तट घातलेली अशी
कोईन टेवण्याची जागा [कड=काठ+कोट=वित्रा] २ कडपा—कुठणे
लावून उत्तम बंदोबस्त करणे 'घरात जिंकडे तिकडे कडाकोट
केला' ३ एखादी जागा बंदोबस्ताच्या साधनानी सुरक्षितकरणे,
नाकेबंदी करणे, असा बंदोबस्त, नाकेबंदी 'फौजेचा कडाकोट'
'निवडुणाचा—शेराचा कडाकोट.' 'बापाच्या भयामुळे घनगर
मूडीचा कडाकोट करतात' ४ व्यापणे, शाकणे, आच्छादन,
आवरण 'मेघाचा—पावसाचा—आभाळाचा कडाकोट' यावरून
सर्वत्र पसरण्याची क्रिया, अतिशयपणा, घुमाकूळ (खुल्लाचा,
कुण्याचा, उत्पादनाचा, जिनसाचा) 'रदाईचा—माराभारीचा—
तापाचा—वाद्याचा—अध्ययनाचा—गाण्याचा—बोल्याचा—मह
लीचा—समारभाचा—धान्याचा—पिकाचा—पक्याचा कडाकोट'
५ वेळा वेळा कडाकूट या अर्थाहि घुसने उपयोग कणात
—वि (समासत) भडम, भारी, मोठ 'कडाकोट बंदोबस्त'
[म कड+कूटण करणे, कडा=कट+कोट=वित्रा]

कडाकोट—३ १ (ध्वनि) माण्याचा, मोठण्याचा मोठा
आवाज, कडकडाट २ तडाखा (दोस्त पुढ्या, खुद्दा इ० वा),
पटण पटकाट इतर अर्था तडाखा पदा 'नाटा वडाखा
ज्या, पुढ्या व घुट्टीची घुटी जाली.'—भाव १२ ३ (स)

फडोकाळ—३ कठिण वेळ, कळिवाळ (अप) 'कास पाळुनि घळकट । होय कठिकाळावर नीट ॥' [बट्टा+काळ ?]

फडोकोट—३ (बडपांचा कोट, किल्ला) बंदिस्तपणा, सुरक्षितता, कडपा-मुळीं लावून केलेला बंदोबस्त कडाकोट पहा -वि १ गद्द, घोषो, भरपूर, खूप उ० कडीकोट-पाळस-आभाळ -कौत्र-सभा-मारामारी पीक इ० 'तो (महमद कासिम) मोठ्या कडीकोट तयारीने बघल शहराजवळ येऊन उतरला' -हिं २० २ तयार, सज्ज, साधनयुक्त, सिद्ध (विशेषतः बंदोबस्त शब्दा बरोबर योजतात) -किवि. गद्दीने, पुष्कळपणे, पूर्णपणे, अनख्खी [कडी+कोट]

फडोत—३ (महाबल) पूळपाटी 'पूज्य एमनी कडोत आन मेळ एसनी खरी।' -सुत्रपाठ २७२ [वा. बडत= फोळ्याने रगकिलेले बापडाचे पुस्तक यावर विशेष लिहिलेले असत]

फडोली—वि कडवा, बाजूचा (स्पष्ट किंवा दिशा या संघर्षी) उ० 'इकडील, तिकडील, गांवाकडील, घाकडील इ०' [कड]

फडु—३ कड, बाजू 'दक्षिणे भीमुड्याचा कडु केला' -ज ११५, -अमु २ ४८ (काही प्रतीत) [कडे]

फडु-बु—वि १ कडवा (गोडाचे उलट, कडुनिवाऱ्या चवी प्रमाणे) २ वेचव, पित्तविकारामुळे बदलणारी (जिभेची रवि) ३ न हचणारे, अम्रिय, कडोर (वाक्य, भाषण इ०) 'आधीं कडु माग गोड' ४ ज्यास कीड लागत नाही, जे कीड खात नाही असे (विशिष्ट खाद्य, वनस्पति) ५ जाऊन सतति (गोडच्या उलट) ६ गोड नसणारे, अशुद्ध (विशिष्ट तेल) ७ कठिण, गाढ्याळ (बाभळीच्या लाकडाचा आंतील भाग, नार, बरवा भाग टिबळ गरम किंवा गोड असतो) ८ निर्दय, कडक, साठर (माणूस स्वभाव) ९ नापीक, लागवडीला श्रितिकूल (जमीन) १० सोंबगारी कडक, तिसट (विशिष्ट माजी) -न १ (ल) अकू २ कात (रात्रीच्या वेळून कानांचे नाव घ्यायलाचे नाही म्हणून त्याबद्दल म्हणतात) ३ मृताशोक कडू विटाळ या एकदाचा संक्षेप -खी डोक्याचे दुखणे (डोळ्यात माती गेल्याने आम्रण केवळाने देणारे) (जि० अंणे उ० डोळ्याला बडू येणे) -पु १ दासीपणून झालेगी संतति, अनौरस, जाऊनसती, लेकवळा (याच्या उलट गोड) 'त्याच्या राज्यात मल्हाराबा नामक न्याच्या एक कडू सापलेला भावाने जे बडू माजविले होते' -हिं ८४ २ पाटाची सतति [स कडू मा कडू पु कडपु हि कडवा, सि बडो] ० ईद्रा यण-न कुपगावरील एक वेल त्याची फळे तावडी, विपारी व रचीत कडू असत त, कवडळ, इद्रावण, इद्रावण, कडूबद्वान २ (ल) दुसरा, माणूसपाण्या, एकलौढा माणूस ० कणादा-३ एक कडवट तपकीरी एणाचा कड ० कारले-न १ कारले

२ (ल) घाईत स्वभावाचा व न सुटणारा माणूस 'तो एक कडू बारते आहे, त्याची गपत धरू नको म्हणजे घाले' म्ह० कडू कारले, तुपात तळले, साखरेत घोकले तरी ते कडू ते कडू ० फारली-ले-लीत कारले तीळासारखे औषधी बी, बडू जिं, काले जिं यांचे खाद्य दोन तीन हात उच असून घास भोडें येतत व त्यात बी असत हे शुमिनाशक आणि वातनाशक आहे -दे १ २३४ ० काळ-३ घाईत दिवस, अडचणीची स्थिति, साप, दुष्काळ, दुर्गति (कि० येणे, असणे, चारणे, वाहणे, जाणे, टळणे, चुकणे, चुकविणे) ० घोसाळे-न घोसाळ्याची एक जात -दे १ २३५ ० जहर-वि अतिशय कडू, विषाकारखे कडू ० जिरें-कडू, कारळी पहा ० होंप-खी अपुरी शोंप, शोंपमोड, शोंपेचे खोबरे (कि० करणे) ० तेल-न १ कंजेल करजाच्या विषाचे तेल २ उंझिणीचे तेल, (हेट) पुष्पागळ्यांचे तेल ३ (सामा) न खाण्यापैकी तेल (चोखटेल किंवा गोडें तेल याच्या उलट) ० दोडका-३ १ कडवट दोडका २ दासीपुत्र, लेकवळा ३ (ल) पतितप्राय, जाति-बहिष्कृत माणूस कडू ओपळा पहा ० दोडकी-खी. भाद्रपद महिन्यात पुण्यारी एक वेळ, दिवाळी, हिची पाने औषधी असून फळात दिवाळे म्हणतात -दे १ २३५ ० निव-३ पाळनिव, पाळनिव, हा वृक्ष फार मोठा असून सर्वत्र होतो याची पाने मुद्दीपाड्याला खातात हा अनेक व्याधीवर उपयोगी आहे याचे लांडूड इस्रातीच्या उपयोगी आहे आर्द्यैशकात याचा रसायन म्हटले आहे म्ह० १ पूळ चारणारापेक्षा निव चारणारा बरा होतो २ (कडेपडारी) कडू निवाऱ्या खाद्य खालून उठून आला-ज्याच्या जवळ काही पसा नाही असा, मगण, (उपहासाधी योजितात) ० पडपड-न कडू असलेले पडवळ -दे १ २३७ ० पाणी-न १ पाण्यात कडूनिवाच किंवा निरुगडीचे ग्लाळ घालून उकळले पाणी (जाने आज्ञाच्यात बाळगिणीस वगैरे स्नान घालतात) २ विडाळ सवण्यानंतर बांधा घ्या पाण्याने डोळ्याच्यात स्नान करिता ते पाणी आशा स्नानालाहि म्हणतात (कि० येणे) ३ मृताशोक किंवा कडविटाळ सवण्यानंतर माणसाने रतागार्थ व्याख्याचे पाणी (येथे कडू म्हणजे दुखदायक प्रमगाणी आलेला सवय) (कि० येणे) ४ भाजीपाला शिजविलेले पाणी ० पाणी फाडणे-(बायकी वापर) वरील विटाळ फिटल्याने स्नानादरम्यानतले स्नान नाहीसे करण्यासाठी पुन्हा दुसऱ्या सव्या पाण्याने स्नान करणे किंवा अगावर पाणी येणे ० पाला-३ कडू पाण्यात घालण्याची काज, लिंबू, निरुगडी, आभळी इ० बी पाने ० ओपळा-३ १ कडवट रचीत ओपळा, दुसऱ्या मापळ्याची एक जात (याचा उपयोग सत्तार, धोणा, बरेरे वाद्यांच्या कार्या व सायड, मुद्दी इ० च्या कार्या करतात)

२ (ल) दामोपुत्र ३ (ल) पथिपाथ, हलक्या आतीचा, बधिरुत गाणूच •भोपळी—जी वड भोपळ्याची बेल, कडू भोपळा अर्थ १ पहा —शे १ २३६ •घट्ट—टु—वि (काव्य) कडवट पहा 'केलासवा कडवट । उमावा तुट ।' —दिगु ६१५ 'जिवा निव जिभे कडुवट ।' —शे १८ १८६ 'कडुवट हरिनामे वाटनी पापियाला ।' —वामन, नामपुरा १४ १४ •घाघाटी—खी कडवट फळें येणारी एक वनस्पति, आषाढी द्वादशीत हिच्या फळांनी भाजी करतात •चिरार—वि वडूवड, विप्राप्रमाणे कडू •चिटाळ—उ १ मृतासौच, मृत २ बाळपणाचा विटाळ, पाळतिनीला येणारा दहा दिवसाचा विटाळ, जवनासौच (किं •येणे, जाणे, राणे, फिटणे,) •चुंदावन—न कडू इरायण पहा 'कडू वृंदावन । साखरेचे ओळ ।' —गुण

फंडुलो—उ (गो) १ लहान कंडू २ (ल) मोठे पोट फंडुवा—वि कडवट, दु एकारक कडवा पहा 'कडुवा ससार दु राय । दारेंनीगुतु दिमें ॥' —दिगु ५८७ [स कडुवट] फंडुवाळ, फोडवाळ—(गो) कडू मागळी [स पड+व्याल, प्रा बाल]

फंडुसा—उ (माण) सधिमकास [कडुसा] फंडू—उखी १ खाज, खाज मुठ्याचा रोग २ खाख्यावर किंवा रूपास केव्यावर खाज उत्पन्न करण्याचा धर्म (वनस्पति, भाजीपाला यांचा) ३ (ल) शिरशिरी, लुमलुम, उत्कळा, आवेच, हर (लडाई, भाडण इ० ची) 'जेणु तुवां वसतु प्रेलु वेला । मद्रापवित्रु बावतिष्ठु रचिला । तेण पापाचा वडू केडिला ।' —दिगु ११ ३८ ४ मस्ती, माज, चळ 'घोडपाला नगन्या-खालीं पाला म्हणजे त्याची वडू जिरले ५ कोरडी एरळ [स]

फंडून—दाम १ पासून 'त्याकडून वरये ज्या' २ दिगेणे, बाजूने 'हा दिंडुस्यानाकडून आला' ३ करून, ने, बारी (साधन दाखविणारे अवयव) 'त्याने शस्त्रकडून मारलें' ४ बरी, दारो, परलें, मार्गानें, मुळ, साहाय्याने, मदतीने, च्या योगानें (प्रयोज्य कारण दाखविणारे) 'मी त्याकडून घर बांधवीन' 'परंत्येकडून सर्वांस मुख होते' 'जिवारे कडून' —पया ८७ [वा कड, कडे]

फंडूस—न (क) सधिमकास, कडुसा पहा 'गाता वडुसे पडलें आहे'

फडे—जग १ बाजूला, दिशेला 'हातीं धडनि तियेसी । कडे काडी व्योमवेसी ।' —गुल ३२ ११० 'यवा तुमच्या कडे घारण कशी आहे' २ पार्शी, जवळ, ताब्यात, हातात हाताखाली, दिमतीत, व्यवस्थेत 'त्याकडे शहर शिपाई आहेत' ३ आत, खाली, सर्वांनी, निवयत 'हा पागेरडे चाकर आहे' ४ हवारी, स्वाधीन (करणे, देणे) 'ज्याचें त्याकडे दे' शको २ १२

५ पडाला, वाटपाला 'सरदारानीं तलवार मारावी, पल्लु यश धन्याकडे,' 'बौव—पाडवाच्या मुद्दात श्रीकृष्ण पाडवाकडे गेला' ६ हातात, पार्शी, जाळ 'त्याकडे मासे रुपये वाहेत' ७ (ल) पळीकडे, पार 'स्वामी तारका गुहनाया । ससारसागराकडे लावी ।' —गुल ४५ १०६ ८ जगापदारी, पत्कर 'हें काम माझ्याकडे सांगलें' ९ (कृण) काळ, वेळ यासवधी निर्दर्थक अवयव, स, ल 'तू उशीकडे मला भेट' [का कडे, म कड]

फडे—किंवि (काव्य) वडेवर, कमेवर 'विवाहहोमालागीं श्रीहरी । वेंगे चला बोहल्यावरी । कडे घ्यावी नोवरी ।' —एरल १६ १९. 'रडे दिशु तयास पे कळवळोनि माता कडे' —केका १२१ [स कटि]

फडें—न १ हातात पायात किंवा दडात घालावयाचा एक वाटोळा वक्रणाकृति अर्जवार २ (ल) वेडा, पेर, भोंवतालून पेर, सभोंवतालीं वर्तुळाकार राग (सैन्य, खोंगर इ० ची) 'भोंवतें आवणों दसा कडे ।' —दा १६ ३ १० 'जमलें प्रमराचें हो कडे ।' —एर १० 'कठिण दिपन म्हणून कुणव्यानें पितराळा एकाव—दुसरा जातिबाधव सांगितला र्थी दारापुडें माहाराचें कडे पडतें' —गागा १०३ ३ विहिरीच्या तळचा लाकडाचा गोल धर (ज्यावेळीं खालीं धर लागत नाहीं त्यावेळीं कडें पावून त्यावर बाधकाम करतात) ४ पोवाडे गाणाऱ्याचें एक कर्मेवाद, बक, हें लाकडी एक—सव्या हात व्यासाचें कडें पेजून त्यावर विष्णु मातीनें कातडे चिकट वून वर कोरत कागदपट्टी लावतात 'रामजोशी यांनीं आपल्या वयाचीं बरीत बरें तमाशा पाहण्यात व कडें वाजविण्यात घाल विली' —राल २ ५ (ल) घडीस पायात अदकवानयाचीं वळनें असतात तीं प्रत्येकीं (सामा) वेदी 'माझे भक्तीच्या आवडी । अह सोद दोनी कडी । तुम्ही अभिमानाची विडी । विषयगोडी निमाली ।' —एसा १४ ३११ ६ (व) (ल) गुद्वारासून पडणारे ल्हक ७ वर्तुळाकार कांड सीमा कड (तरोरा, चाळण इ० ची) ८ खळघातील धान्य बाहेर जाऊ नये म्हणून त्याभोंवतीं वेढीचें किंवा गवताचें घातलेलें वेढोळें ११३० ९ मोठ उयाला बाध तात तें लोखंडी गोल वलय [स कडक, प्रा कडम, गो क चि कडा]

कडेकपाड—र—न १ दरड व गुहा, दरीखोरे गिरी गव्हर डोंगरातील राबदाड, खोरे, दरीकदर, गुहा, भुयार (प्रयमेत वचित प्रयोग बहुतेक कडेकपारात, कडेकपाटीं असेच प्रयोग वाढळतात) 'कडेकपाटीं धावती जेनें ।' —सप्र ३ ३४ २ (ल) दुर्गम, अवघड ठिकाण 'कडेकपाटीं आजनि । महासोदे दडाले ।' [कडा+कपाड]

कडेकाड—उ १ शेवट, वाजू २ लांब, दूरवर (सामा) कडेकाडास, कडेकाडेस असेहि प्रयोग वाढळतात [कड+काड]

कडेकोट—वि कडाकोट पहा
 कडेपाट—उ कडीपाट पहा
 कडेले—न रेसमी लुगटे [स. कटि, दे कडि=कटिबद्ध]
 कडेलग—वि वि अगदी शेवटाजवळ 'जेव हटिये साश्चिती होडा । कडेलग ॥'—शा १ ५९. [कड+लग=पावती]

कडेलाट—उ १ कडेपात, मुक्ति मिळण्यासाठी योग्याने कडपावतून पेतलेली तडी, अपराध्यास कडपावतून लोटून दणे, अशी दिलेली शिक्षा (किं० करणे) २ (ल) परमावधि, शिक्कत, अतिरेक, कमाल (पाऊन, पीक, संपत्ति कृति इ० ची) (किं० होणे) 'ही (जॉन्सनची) प्रभावस्था स्पार्शक होऊन मुळीच गापत्रा मुद्रिप्रस होईल की काय याची त्यास अतिशयित भीति वाटे पण या कडेलेटावर गोष्ट सजून टेपली नाही'—नि ७०२ ३ (ल) न्हास, अंध रात, उतरती कळा ४ पराकाष्ठेच्या तिर स्काराने वागविणे ५ घालून दणे, काढून टाकणे (जावा, अधिकार, इ० वस्तु) ६ शेवट करणे—वि खालच्या प्रतीचा, पर्जाचा, हलका (माणस, वस्तु) [कड+लोटेणे]

कडेयाळा—वि कडे (वाय) बाजविणारा, तमासगीर, बकवास [कडे]

कडेरोषट—किवि कमीत कमी, काही नाही स्टेट तरी, सारतेशेवटी, पराकाष्ठा, कड शेंवटी, कडे रोषटचा असेहि प्रयोग भाव्यतात 'मो तुला कडेरोषटची गोष्ट सांगतो' [कड+रोषट]

कडेरोषटचा—वि १ अगदी अखेरचा, अंतिम, अगदी कडेचा, सीमेचा २ पराकाष्ठा (सूखे, बूट, दुर्दैवी इ०) ३ अगदी शक्य सों कमी (किंमत, खर्च, नफा, इ०) 'कडेरोषटचा उपाय—उपचार—मसलत—योजना—सोड—मनुष्या इ०'

कडेस—सी—शम कडेला, बाजूस कडे पडा 'बापाच्या उजवे कडेस वसली म्या पाहिली मोवरी'—२ १

कडो, कोडो—उ (गो) भात टेवण्यासाठी तड्या वगैरे लावून केलेली आगा, कणगा [कडा]

कडो—उ (गो) काडा [कड, कडेणे]

कडोकडा—किवि १ ओराने, नेटाने झापट्याने कडो विकडी पहा आले अवघे नवल्लु गडी । बळकाविही यमुनापडी हमामा पालितो कडोकडी'—ह १० १५—दावि ५९२ [कड]

कडोजी—ली एक वनस्पति, पुण्याने मूत

कडोरा—उ (को) उसाचा कडरा, गडेरी [स कांड, प्रा कड]

कडोचिरुडी—ली (कडणात कडवा, त्यापासून झालेली गुतागुत) १ भाषणातील हावपंच, (ज्यांत मुद्रापत्ता लावणार नाही असे) अनिश्चितपणाचे व खाचालोचीचे भाषण, उडपणी बोलणे, (कडोविकडीचा असा पट्टपंत प्रयोग रूढ आहे)

२ (वुस्ती) पंच, कौशल्य 'मनविद्येच्या कडाविकडी । जीमूती दाविती पडेपाडी।'—सुविटाट २ ६८ ३ सुकत्या, चुक्या, मयन्यी 'तवी उत्तमात्तम झानविडी । उडव कडो विकडी घुगारिला।'—एमा २८ ६९८—वि उत्तम, व्यवस्थित, कडोवस्तीचे 'राखण देवी कडोविकडी।'—कपा १० १०८—किवि १ अति जोराने, झापट्याने भिरगाने नेटाने 'क्षेत्र सुटतील गाडी । वीर मिडडील कडोविकडी।'—एस्व ७ ७४—दा २० ८ १९ २ नावा प्रमाण, रीतीनी—एमा १५ २५ 'पुच्छ नाचरी कडाविकडा'—दावि २० ४९ ३ हुडपणी, सुचीदार भाषणे कळत, मोठ्या सुचीच्या घोलण्याने—डाचा—वि १ कडोविकडीने भरलेल, कोले (भाषण, अर्थ, कल्पना, लिहिणे, गाणे, नाचणे, वाजविणे इ०) अन्योक्तिव्याजोचि—० यनोक्तीचा, उपरोधिक, औपरोधिक 'कडोविकडीचे विचार सुचवे।'—ऐपो २१४ २ सुकत्या, मसल्ली, डावपेंच यानी सुकत (क्रिया, हावभाव, वागणूक इ०) शिताफी इ० ने भरलेले 'कडोविकडीची निवरावी । अत कणे ॥'—दा १९ १० १० ३ सुचीदार, कुशल, चतुराईने भरवून, झील, कप, आघात, छाया, उडपणी, सोक इ० ने भरलेले (गाणे, नाचणे, वाजविणे) 'देवी कडोविकडीची टियण हा । अशी मोत्याची धण । लय साजून करते भवण हो।'—प्रला १९२ [कडी दि]

कडोविकडीचा—वि १ कडचे, रोषटचे, पराकाष्ठेचे, परमावधीचे (भोडय लडाई, वाद इ०) २ कडक, रागीट, उग्र, जडाल (भाषण, निंदा इ०) ३ सक्त, भारी, निघयाची (मागणी, बोलावणे, इ०) [कड+रोषट]

कडोसरी कडोली—सी १ वनोस बाधलेल्या (लुपट, धोतर इ०) वखाचा कमरेजवळ राखण्यात येणारा भाग (यात पैसा, सुपारी इ० तिरस ठेवतात) 'कडोसरी नसला तरी कनवडील खास आहे'—तोव १४ २ शरीराची (उजवी, डावी) जागा कमरचा भाग ३ वखाच्या आवळण्याने काळ बडलेली, वाईट झालेली कमरची जागा (सामान्यत चतुर्भुजत व पट्टत म, त्या इ० प्रत्यय लावून प्रयोग) कडोसरीस खोवणे, खुपसणे, कडोसरीचा पैसा [स कटि, म कड+सरी, निंदा कडिवत्र] (वाय) कडोसरी—सरीस येणे—अगदी जेरोस येणे

कडासा—उ सधिप्रकाश वडवसा पहा 'मंलभावते कडे कापले । असमान्य कडोसे पडिले।'—दा १६ ३ १७

कडोळ—न कडवळ पहा 'न राह खोडया सका कडोळ।'—अफळ ६६

कडोळ-ली-ळ—न की १ वडे, आगटी २ (व) जिवाच्या पायातील चारीचे कडे [स कडालिका, प्रा कडोळी]

कडोळी-ळया लगाम—उ प्रत्येक टोंकास दोन दोन कड्या असलेला लगाम लगाम पहा [स कडळिया, प्रा कडाळी -ओझ्याच्या तोंडास बांधण्याचे एक उपकरण]

कडौंचें—उठो (गो) शिजविणें कडविणें पहा
कंडुड—उ (गो) फोडलेला अर्ग बावू [स कूड]
कट्टण—(गो) कडण, कडधान्य पहा
कड्डावचें—कि (गो) घरावर बावूंचे ओवण करणें [कड]

कड्डुंचें—कि (गो) दगडाने वाटून घारीक पूड करणें [काडण]

कडया—उ १ पिळके फूल येणारे एक झुपू अथवा तगाची बी २ दुसरे एक हाड व त्याचे फळ कडया पहा

कडया—उ साळण्याचे लोखंडी हातोडीसारखे हत्यार, खडपा [कडी]

कडयाखार—उ दाकणखार याचे दोन प्रकार—कडया दाकणखार व तेव्हा दाकणखार (ओझ्याचा दाकणखार) [खडा+दाकणखार]

कडयाचा लगाम—उ कड्याचा केलेला लगाम, साखळी लगाम लगाम पहा [कडी]

कडयारोग—उ जनावरां हाणारा एक रोग, फोकसा -ओ १० १३२

कडयाळ—न १ जनावराचा चारा (जोडळा किंवा बाजरी) कड्याळ पहा २ (ल) उच्च न राकट खी [कडवळ] ३ दाती धरणे—१ आभयस आणें धरण जाणें, दाती तुण धरणे २ दैन्य प्रदर्शित करणें नादारी हाणें

कडयाळ—न आरोप आळ, कड्याळ पहा

कडयाळें—न १ मोठा नफा, प्राप्ति, लाभ (व्यापारात) २ एकदम एकाएकी देव उचडणें, घवाड सापडणें (किं० लागणें)

कडयाळें—न कडोळ्या लगाम पहा

कडये—खी (कों) कडर कटि (फुल्ल चतुर्धत प्रयोग) 'कडयला-कडयेवर घेणें'—किंवि कडेवर कडयेवर कडिये पहा [स कटि, म कड]

कड—उ १ उज्यातेमुळे पाणी इ० स येणारी उकळी, आपण फार तापल्यामुळे बुडबुडे येताना ती अवस्था (किं० येणें) म्ह० जाळवावाचून किंवा आगीवाचून कड नाही आणि मायेवाचून रह नाही २ फार तापल्यामुळे येणारे बुडबुड येम ३ (ल) डोक्यावर फार वळ ओपें घेतल्यामुळे बोरप्यास येणारी तप्तता, दीण रंग ४ (ल) उमाळा गहिवर (प्रेम, दुःख इ० काचा) एजुरण दितशिरी (नाडण वादविवाद शिवीगाळ इ० खी) रडण्याचा-माडण्याचा-कोषाचा कड [स कड्या प्रा कड] इ० वा)

० ओढून घेणें—परस्पर चाललेल्या भाडणाचा सबंध आपणाकडे घेणें, दुसऱ्यावरचा राग आपणावर ओढून घेणें ० जिरविणें—एखाद्याचा राग, तासोरा शमविणें, शांत करणें

कडई—खी १ पदार्थ तळण्यासाठी किंवा कडविण्यासाठी अर्धवट पसरट व दोन कान असलेले धातूचे भांडे, काईल (दूध, उखाचा रस वगैरे कडविण्यासाठी) २ (नाशिक) नदीला मोठा पूर आला असता पाण्यात होणारा जगी भोंवरा [स कडाह प्रा कडाह दि कडाहा, व कडाई, उरि कडाई शु वडा किंवा कडणें]

कडक—किंवि कडयेईपर्यंत १ 'धडधडा जवाळा जळती कडक। त्याची कुमपाक बोलिले।'—स्वातु २ ४ ११ [कड+भक २]

कडण, क—न १ (सामा) काढा, कडविलेले पाणी, ज्यात काही पदार्थ उकळला आहे असे पाणी, पिठले 'कडण काला कालविले साक।'—निगा १०० २ सू, मूग वगैरे कडधान्य ज्यात शिजविले आहे असे पाणी, कट, कट्ट ३ मासाचे काल वण, मास शिजविल्यानंतर त्यात आलेला तवण, माई [कड]

० निघणें—(ना) रतीस येणें, मेडाकुनीस येणें
कडणी—खी पदार्थ कडण्याची किंवा कडविण्याची क्रिया, [कडण]

कडणें—भक्ति १ कडण्याच्या अवस्थेला येणें, आधणयेणें, उकळणें, शिजणें (दूध, तेल, लोणी इ०) 'बोले जे तळवूणें मासिचि कडोत न तुमचे कडे'—मोक्ष ४० ९ ३ उज्यातेपासून तापून रस होणें, (धातु इ० चा) ३ (ल) रागावणें, सतावणें, तापणें 'अथत्यामा कोपे अन्न न क यल म्हणोनिया कडला।'—मोक्षिक १ ३१ [स कडू, प्रा कड, दि कडना, शु कडवु ति कडणु] कडण्याचा विदु—उ कड येण्यापर्यंतचे उष्णमान, (इ) बॉर्लिंग पॉइंट

कडणें—भक्ति कडूणें, विवळणें 'येक डोई खाजवितो। येक कडो लागतो। सावकास।'—ना १८ १ १५ [ध]

कडत—वि भाजण्यासारखे गरम जल, कडकडीत ताप न्हे, आपण आलें (दूध, पाणी पदार्थ धातु इ०) [कडणें]

कडतवणी—न (कों) कडत पाणी (पोळाच्या भाता वर, आकरी कडावयाच्या पिठात वगैरे घालावयाचे) २ (ल) चहा [कडत+पाणी किंवा वणी—स वणू=पाणी]

कडता—उ कडता पहा

कडय—खी (गो) कडई पहा -वि (गो) अति ताप न्हे, कडलेलें कडत (दूध पाणी वगैरे) [कड]

कडविणें—भक्ति कडणें याचे प्रयोजक रूप १ कड आपणें, फार तापविणें, उकळविणें, शिजविणें (दूध, तूप इ०) पाण्याकडे याचा कचित्च उपयोग करितात २ विसतविणें, रस करणें (धातु

फटरील्ल—वि फार तापलेलें, फडत, उत्पयापर्यंत आलेले (दुप, तुप, लोणी इ०) [स वृत्-शील]

फटा—उ (गो) काडा [कट]

फटी—खी १ ताकास हत्ता याचे पीठ लावून पोढणी वंगरे देऊन फडवून केलेले कालवण, ताकाची गामटी बोंदण्यांत आन मुलाचीहि कडी करतात 'भाजी होती वांग्याची' वालाचे मोळयाची कडी ।'—शिर्कीगीत ६९ २ एक ओपथी काढा, सिरमुडीची पाणे, गोवा, चित्रकमूल, हळद व मुठ यांचे पूर्ण, व काजी ताकत मिसळून केव्ही कडी ही पातदारक व नम्रितयेक आह [स मृत्-कडणे, कडिआ, सि कडही] (वात्र) शिळ्या कडीतय उत्ता आणणे=१ (शिळी कडी कडविणे), प्रसंग सपल्यानतर पुस्त्याचे धाडस किंवा शौर्य चेष्टविणे २ स्मरणानुव गेलेल्या-जुन्यापुराण्या बादला पुन्हां तोंड पाडणे ० पातळ होणे—(ल) १ आजारा मुळे अवाकत—फिटट-गिस्तेन होणे २ भीतीने पावरणे-गारणे-जंवर होणे (कप) ० धाऊन-वि १ कडीची आवड असलेला (ब्राह्मणस उपद्रासाने म्हणतात) २ (ल) शेळपट न्याड, नामद ० गयत-पात-नली गवती बहा किंवा पाती बहा, हा कडीत घालतात ० चट-वि (ना) कडीमुक्क्या, कडीलाऊ (ब्राह्म १) ० नित्य-उ शारीक कटि असलेले एक श्राव, याच्या पाल ल एकराकराचा सुवास येतो, तो कडीत, मसाल्यात घालतात वरुय बी चटणीहि करतात यास मोह निव, (खल) मळनिव, क्षिण अर्णदि म्हणतात [स कैटय] ० भात-उ रमविधीतील एक सोहळा, शीमातपूजनात वृषपुसाने वरपक्षाकडील मळ्यांस कडीभाताचे जेवण घालणे व कडीचे व भाताचे भाडे आदण देणे ० भुरक्या कडीभात खाणाऱा-वि कडीलाऊ पदा 'कडीभातलाऊ म्हणती ब्राह्मण जगात तयातीच करणी केली प्रसंगी अवाट।'—विक ७

फटें—न कडई, उसाचा रस कडविण्याची काहील 'रुप उसाचा रोहाचे कडे। जों जों अभीजवाळा करिता कडे।'—यमा १३ ५९२ २५५ [कडई]

फटया—उ एक श्राव व त्याचें फळ इच्छा

फण—उ १ रज, रेण परमाणु एखापा पदार्थाचा सूक्ष्म अंश, (शाप) अणु २ रत्नाचा पैल, चमक, (दि) कप्री, हिरकणी, हिवाची शारीकजुणी ३ कणी, धान्याच्या दाण्याचा अंश 'एन्धवीं कणा आणि मूसा'—हा १८ ३१९ ४ सपध दाणा 'आता कशेत सोळी घालून। मोगे कण घरपरी'—नव १७ १२४ ५ धान्य 'कण एक साठविती'—नर ८८—एसा ३ ३७२ 'दामदुप्य, कण तिप्य' ६ ठिणगी, स्टुडिंग (अमीबा) 'अवलि अमिफणेचि तुणे जरी।'—नामन, नामसुधा ५८ ७ वं

(पाणी वंगरे पातळ पदार्थांचा) ८ (कों. कुलापा) खाळपासारखा कद, कणक कणगर [स]

कण—उ (सोमरी) कारत्यासारखे परंतु मूठ नसलेलें, बीत भर लांबीचे (अगटी वंगरेस गोल आकार देण्याचे) एक उपकरण कण—खी एक प्रकारची उत्तण, तिडीक, कळ (पाठ, मान, कंवर वंगरेत येणारी) धमक पदा (किं० भरणे) [१ स इण कण]

कण—उ (क) वावडी समतोल राहण्याकरिता तीस बापा वयाचा धाड्याचा तुकडा, शेरटी, चिमी (किं० लावणे, मारणे) 'ही वावडी कण मागते आह', 'वावडीला बहुधा कण लागतो' [का कण=चोळीचें बळ, म खण]

कणऊर—खी (कों) दागेळव, धान्य पिकून तयार होणाऱ्या हंगामातील उष्णता (भाद्रपद आश्विन महिन्यांतील) [कण+ऊर]

कणक, कणक—न (क) कळक, बाबुची एक जात कणक—न एक कद, मूळ, कणगर, कण अर्थ ८ पदा कणक—खी कळ, तिडीक (ताण बसल्यामुळे किंवा सवि-वातामुळे पोटांत, वखरेत, पाटींत, डोक्यात वंगरे उत्पन्न होणारी), उत्पणीहून भिन्न धमक पदा (किं० चालणे, निघणे, भरणे) [कण]

कणकण—खी १ हुडहुडी, शितधिरी, अग मोडून येणे, (ज्वर गरण्याच्या सुमारास) पडीची वेळ (किं० येणे, भरणे) २ ताण निपाळयार अगत राहणारी कडवी, मुरलेला ज्वर, (किं० राहणे, येणे, होणे) ३ (गो) दुख [ध स कण= शब्द करणे]

कणकणणे—अकि अग मोडून येणे, कणकण वाडणे, कोकें दुखणे, थडीचे शहारे येणे (ज्वर वंगरे येण्याच्या वेळीं) [कणकण] कणकर्णी—किवि (गो) पडीपडी, पावलो पावली, वेळीं वेळीं [सुणोसुणी]

कणकर्णे—अकि १ कळकणे, आंबट पदार्थांस हिरवटपणा व विकारीधर्मे उत्पन्न होणे (निकटवईच्या भाड्यात ठेवल्यामुळे) २ कळक लागणे, कळकले जाणे (भाडे) [स कळक]

कणका—उ कनका पदा

कणकील—न (कनां शेती) जोखडास बैलाच्या माने जवळ, आतील पाजूस असणारी खीळ, पडदाडी जुवाची आतील खीळ. [कणा+नील=खीळ]

कणक्या—वि दणक, दांडगा, बळकट, खमक्या, पड न येणारा (याच्या उलट पिठया गव्हाची कणीक म्हणजे दाट व इतर धान्याचे पीठ मऊ, देबल असतें यावरून) भरपूर, मोठा (बाजार. इ०) [कण]

कणखर—वि कठिण, बळकट, यज्ञवृत्त, घट (दगड, लांकूड इ०), टिकाळ, दणकट (कापड वगैरे), घडाकडा, घडधा घट (शरीर, मनुष्य), प्रखर, धगधगीत (काही खडकाचा जाळ) [कण+खर]

कणखाविणे—उक्ति (विरु) खणखावणे, रागे भरणे, भोसडणे, तासडपडी काढणे, चापणे (ध्व खणखाविणे)

कणग, कणंग, कणण—न १ (गो) कणगर नावाचे वद कण, कणक—क पदा २ रताळे कण, कणक पदा

कणंग—स्त्री धान्य साठविण्यासाठी बाबचे किंवा पोका टपाचे केलेले पात्र, ल्हान खोली, पेंव, कणगा, ठिरी, कणिंग [कण+नग^१, तुल का कणजो=कणगी (हा कण=बाबूची काठी)]

कणंग—उ चवळया सालासकट दडून त्यात मैदा, मऊ मात व साखर घालून त्याचे गाळे करून उकडतात ते पन्वान —गृही १ ४०१ [कण]

कणगर—रें—न १ बटाटपासारख्या एसा कदाचा वेल (झोपु) २ मूळ, कद (न) यास गोवेबटाटा म्हणतात हा कद शिजवून किंवा भाजून खातात यास कण, कणक, कोटेकणगर व कनककद असेहि नाव आहे हा रताळ्यापेक्षा जाड असता उपासास खातात याचा वेल मोठा वाटत नाही पाने वांगोळी व बारीक असतात यास जमिनीत बटाटयावेळेस लावत कद लागतात ३ (पुझी) एक झाड, जुडका काकणा

कणगा—उ १ मोठी कणग कणग पदा २ धान्य साठ विण्यासाठी जमिनीवर बट्ट्याकार बाबूचा तटपा उभा करून बाहेरील बाजूने कळक पुरून त्यासह तटपा दोरानी बांधून केलेले साधन, पाळे, पाळे, कोयळा, कणगोली, कोटार [कणग पदा]

कणगी, कणगुला—लें—स्त्रीपुन १ (कों) ल्हान कणग 'कणगीत उत्तरोनि पाटपा भरोनि दती'—रामदासी २ २ 'कणगीची काटितील रिणण। मूळ शर्वरा खातील सपूर्ण।'—जै ६ ५५

कणगी—स्त्री कणगर कद, राताळ कण, कणक पदा
कणगुली—मूल-गोल—स्त्री कणगाप्रमाणे बाबूच्या कावटपाचा विणलेला वाटोळा कोयळा, ल्हान कणगी कणगुला [कणगा]

कणडुली—डुलो, कणडो—(गो) करडी (बाबूची वेताची) कणगुली पदा

कणणे—अकि १ कणणे, कुणणे, विवळणे, हायहुय करणे (आज्जार, वेदना याच्या अतिरेकामुळे) २ कण किंवा उसण भरून दु खित होणे, स्नायू ताळणे [स कण=बळव करणे]

कणदार—वि १ कणीदार, कण्या असलेले (तुप वगैरे) २ भापूर कणसे आलेले (पीक), दाण्यानी गच्च भरलेले (कणीस)

३ सक्क, कसदार, ज्यात अधिक सार, सत्त्व आहे असा (कडवा, गवत, धान्य, तुप इ०) [कण=दार प्रत्यय]

कणपट्टी—स्त्री (माण) (शेती) मोटेचा कणा वसविण्यास आधार अशा खाव असलेल्या दोन पट्यांपैकी एक [कणा+पट्टे]

कणघार—उ (वे) (शेती) रेड्याच्या चामड्याची पत्री, मोट व तीवरील कडे यांना जोडणारे चामड्याचे पट्टे [का कोण=वेडा+घार=वादी पट्टी]

कणग्री—उ (गु) झुगवी पदा
कणभ—उ एक प्रकारची विषारी माशी, ही चावली असतां सुच, चक्र, चाती इ० रडणे होतात, दशाची जागा झुते [स]

कणलक्षशांश—उ कणाचा एक लक्षावा भाग, अणूहून ल्हान, अति सूक्ष्म अणु परमाणु कणाचा अत्यंत सूक्ष्म अंश (ज्याचे आणवी भाग पडणार नाहीत अशा) [स]

कणलोणी—न कपडर लोणी, सरकीचा रतीब असलेल्या जनावराच्या दुगापासून केलेले लोणी (याच्या उलट तण लोणी) [कण+लोणी]

कणव, कणया—स्त्री उ कणगा, दया, कळवळा, कृपा 'कों कणवा घालुनि उडी। पाथविला सत धडी।'—अ १०२. साडिली कणव या भननाची'—किंगवि ५४ 'जया सर्वमूर्ती कणव। तथा नमस्कारिती सकळ देव।'—मुभादि १९ १७२ [स कण=रडणे, अभ्र गालणे ?]

कणघट—टी—स्त्री (राना) कडोसरी पदा [स कटि+वत्, का कणय=कमरेमोर्तीची बलाची गाठ+वत्]

कणघट—न कणीस धान्य 'जैसे भाजले कणघटें।'—विउ ७ ९४ [स कण+घट]

कणवण—स्त्री कण्ड विवळणी, किरकीर (विशेषत ल्हान मुलाची) [स कण=बाळव करणे, म कणवणे]

कणवणणे—अकि कणवणे, विवळणे, किरकीर करणे [कण वण]

कणवळणे कणगुला—कण्डवळणे, कण्डवळा पदा
कणवाळ—वाळा—वि हणाळ दवाळ कण्डवाळ पदा अस्ताचा कणवाळ भोम म्हणजे. '—रामदासी २ १२४

कणवाळ—कण्डवाळ पदा

कणदा—त्रि १ कणाकणाने २ बोडबोडे, दडूदडू [स]

कणशा—वि १ कणीस चोडणारा २ (ल) अडाणी, मूख, गावट, रानवट, रिडोळ [स कणिश, म कणीस]

कणदी—स्त्री (कों कृ गो) माताची ओवी, लोंवी, लोंगर, कणीस, [स कणिश]

कणस—न (कों) कणीस पदा (अव) कणसा

सोन्यान दानून त्याच्या कुरड्या पाडतात ५ उगाचे वाळे, तुरा
‘जम साड्णि मागती। कणीस त्याचे।’ - एसा २१ ३३९
[स कणित, प्रा कणिस, ‘कणिम सत्यदीपिक।’ - हेमचंद्र]
० निसवणें - प्रसवणें - कणीस बाहेर येणे ० पागोरा-उ
(व्यापक) जोंवळा, बाजरी वगैरेचे कणीस (कि०) घेणे, सोडणे
मोडणे ० ‘हिंडल्या फिरत्या बल्ल्यानी कणीसपागोर नेले म्हणून
ताड्योटी राहिली’

कणीस-न गडीच्या चाकात शिरेलेला कण्याचा भाग
[कणा]

कणुरा-उ कणी, सूक्ष्म अश ‘हीम कणुन्यापाटी।
लागु दीसती।’ - शिशु ६५१ [कण]

कणू-न कण, अश [कण]

कणेकड-न (कों) रहाटाडरयाच्या चाकाचा कणा,
कणेकड दस व तोरण गावर फिरत असतें [कणा+काड] ० डाचें
रुपापेकड करणें (एव्याचा मोटवा लावडाचे कणेकड करावे
म्हणून तें ताडीत असता त्याचे रूपापेकडाच्या भागाराचे तुकड
करणे) एखादी मोठी गात्र सुपारावयाची म्हणून यत्न करीत
असता उलट ती अधिक विचडविणें, विनायकाचा बावर वनविणें

कणेचीपाडुली-ली रहाटाचा किंवा मोटवा कणा उदा
दोन खागवर डेकनो व फितो त्यास म्हणतात

कणेद-री, कण्हेद-री-उली ताडकी किंवा पाटरी फुल
येणारें एक झाड याचीं फुले एकेरी, दुहेरी, तिहेरी पात्रांचीं अस
तात मुळी विपारी असून पाने लांब असतात पित्रां फुले अस
गारादि एक कण्हेर आहे याचीं फुले पेटव्या पाकाराचीं असतात
-न कणेर, कण्हेरीचे फुल [स कणेर, कणिकार, प्रा कणिआर]

कणेद-उ (कों) कणेसर पक्षी

कणेरा, कण्हेरा-वि १ कण्या वार असलेला (सडलेला
ताडूळ) २ कण्याचा (भात) [स कण] ० भात-उ कण्याचा केलेला
भात

कणेरा-वि लाल किंवा काळें अग असून त्यावर पाटे
पेट असलेले (कापड) लुगड्याची एक तहा कणेरी लुगडे पहा
[कण्हेर]

कणेरान-न (खादिक) कवरन त्या भागातील मास [कणा]

कणेरी-रा, कण्हेरी-रा-झीउ १ कण्या शिवून पातळ
पिण्याचें केल्ले पेय २ ताडूळ घुनून माजून बांदत तें पीत
पाण्यास लावून पातळ, पिण्याजोगी केलेली लापशी, मड ही
आपारी माणसास दतात, पेन, कानी कण्हेरी करताना ताडु
ळाच्या सहायत पाणी घेतात

कणेरी केळ-ली एका जातीची केळ कण्हेरपात पहा
कणेर केळ-न कणेरी केळीचे फळ

कणेरी लुगडें, कणेरें लुगडें-न बाळा किंवा तापडा
पोत असून त्यावर पाटे पड असलेले लुगडे [कणेर+लुगडे]

कणेवाळ-ली (गो) एक वनस्पति.

कणेरी-ली कणेरीचे झाड व त्याचे फुल ‘कणेरीची
ळाखोली वाजनी।’ - शिशु ७३९ [स कणेर]

कणो-उ (गो) गव्हाचा जाड रवा, गरा, साजा [कण]

कणोर, कणवर-उ डाळीची चुरी, कण, कळणा [कण]

कण्ण-न (गो) मूग किंवा मुगाच्या डाळीची केलेली
गोड काची [स कण]

कण्णोवचें-कि (गो) निरुपयोगी गवत काढून टाकणे

कण्या-कणो अश कणी पहा ताडूळ, जोंवळा, बाजरी
वगैर घान्य भरड दडून ते दिजणून केलेले पकात, कण्याचे अप
‘कण्या विदुर मंदिरां म्हणत साधु आत्वादित्या।’ - केका ३८

कण्व-उ १ एक ऋषि २ यजुर्वेदाची एक शाखा व त्या
शाखेचे ब्राह्मण, कण्व व काण्व ही उपनावे यापासून झाली
आहेत [स]

कण्वुणें-कि विचळणें, कणणे पहा. ‘एक इधितु पटवंत।
एक सेकमीतु कण्वतु’ - शिशु १०५७

कण्ही-ली (घेती) उसावरील रोग -शे ७ २२३

कण्हेरपात-ली वेळोची एक जात, हिचे केळे मधुर असून
त्याचा गीर लून भाकरीवर वितळतो - रूपि ४८९

कण्हेरी गाणें-कि रडणें, केकाडणें, किरकिरणें, बारीक
भावाभात रडणें

केंत-उ (प्र) कात पति, कवरा [स कात, प्रा कत]

केंत-उ (गो) (सरकारास) सारा, कर देण्याचा हंगाम [२]

कतक-न एक दागिना, पदक -दार -देहु ४४

कतक-उ एक झाड, निवळी, कासविदा ‘अतिसहवासि
वच मना कतक कउपिता वना निवळली।’ - मोविराट ३ १६.

[स] ० पिटो-ली निवळीच्या बीजें चूर्ण यानें गडूळ पाणी
स्वच्छ होतें ‘उदरी न घालिता कतकपिटी।’ - २ यो १० ९८३.

कतगुता, कुतगुता-उ टाविक वसुलाच्या बोलीने वमि-
नीची मालकी यात वसुलीचा दर नेहमीपेक्षा कमी असतो [ता.
कतु गुतागड]

केंतणें-अकि (क) चळणें, दळणें, हलणें, जाणा सोडणें.

‘ही वावडी कतत आहे तिला काना लावा’ [स कम्-कात,
प्रा कत तुल-० कतु-उडणें, खाली जाणे, भावळणे]

कतवा कतायत-ली-उली १ करारपत्र, पचायतीपत्रे
दिल्ली कैफीयत, लेख, आमचे म्हणणे सोडें टरल्यास आम्ही अप-
राधी होऊ असे वादी-प्रतिवादी या जवानीत प्रतिसादपूर्वक हिन
देतात २ कणपत्र, कवेरीला ३ लेख, करारनामा, कडुलायत.

‘तुमच्या चाकरापासून कतवे घेऊन आहेत की तुम्हाकडे चाकरीस जाऊ नये, त्यास ते कतवे तुमचे तुम्हास देऊ’ - रा ८ १७८ [भर किताय, कितायत]

कतरणी—की १ कातरलेले तुकडे, फागण, सडका भाग कापून वाडलेले विडवाच्या पानाचे तुकडे २ पुस्तकास रंगीत कडा कापून टाकून ना निघालेला कागदाचा चुरा [म धृन्, कसित, म्र कतरिभ, य कतरण, हि कतरन्]

कतरणी—की (माळवी) वातरी [स कृन्]

कतरणे—कि निघून जाणे, उडून जाणे, नाहीभे होणे ‘तुम्ही येथून कतरा!’ [स कृन्, हि कतरना=भोवतालीं फिरणे]

कतरवेत—उ १ काटकर, भित्तव्य, छाटाछाट २ उचले गिरी, खिसेकातरण्या ३ टाकडिरी, टापरगेव, गुन्यवस्था [स कातर+वेत] -तो-वि १ काटकररी मित्रव्यायी २ उचले पणा कातरणार, खिसेकाटू ३ नीटनेटका, टाकडिचीचा

कतरमेद—उभय १ दाखून, कल्लव्या, डावपेच, गुप्त्या, लनाड्या २ लडकी डावपेच, गनिमी कावे, सेनापतीने सैन्या कडून दाखविलेल्या हुलकावण्या [स कातर+मेद]

कतरा—उ (वे) केरकरा, भडगळ फरण पदा

कतल—कतल पदा ‘कतलमध्ये तीनचार लक्ष भागले कतल जाली’ - रा ६ १४७

कतलाम—की सर्रास कतल, काटाकाट, कापाकापी, विजन ‘त्यास दीड प्रहर लट्ट य कतलाम जाली’ - रा १ १११ ‘गोळी न वाजवितां (घाह) दिलें यास्तव कतलाम केले नाही’ - ख १ १२ [फा कतल-इ-जाम]

कतघर-घार—न १ सैन्यातील बाजारवुगणे सामान हुमान वगैरे रेडार म्हणू एकपट लष्कर सातपट कतवार ‘पान पतच्या लढाईत लष्करावरोबर कतवारही घेऊन होते’ २ (ल) जनसमुदाय, मेळा, यवा (उडाणटपू, तमासगीर, रिकामटेकडे, गप्पा मारणारे वगैरे लोकांचा) ३ केरकरा, गदळमाती गवत ४ सडगळ, निरुपयोगी वस्तू [हि कतवार]

कतान, कतान—न तागाचे वापड, चेंचूहसुचे कापड [भर कतान=तागाचे कापड, कतान=जवस]

कतार-रा—कीउ १ राग, ओळ (विशेषत उटाची) ‘अवर्ग गाड्याच गाड्या कतारे!’ -दावि ३३३ बारा हजार बाणांची कतार’ -ऐपो १०६ २ राग, ओळ अणि (शेंगाची) [भर कतार, किनार] ०यनो-(सकय्यायाम) कवास्त करणाऱ्याचा लहान लहान टोळ्या बरण्यावद्दल्या हुकूम -गव्या ३८ (६) कॉमि सैक्यन्स एक कतार=एका रांगेत उभे राहण्याचा हुकूम कसि—कितो पदा [स]

कतिपय—वि धित्येक, अनेक ‘साड्याहि नौपटीच्या कतिपय लुगडी जे नवे पाजगीचीं।’ -सारड ३ ४१ [स]

कतेरा—उ साडापासून निघणारा एक प्रकारचा गोंद, हिक [दि कतीरा]

कंतोस्—उ झुरणी, काळजी ‘जिवाला कतोस लागलाय भगशी’ [कम्=कमी+तोप]

कत्तल—की १ हिंसा, लढाईत होणारी माणसांची कापा कापी, छाटाछागी, विजन (कि० करणे, उडविणे) कतल पदा २ रागकट नाच, एकजात मोडतोड (झाडे, इमारती इत्यादि कापी) ३ मोहमच्या दहाव्या दिवशी मुसलमान फकीर जे विधी आचरतात ते [भर कतल] -ची रात्र-की १ मोहमच्या दहाव्या तारखेची रात्र (या रात्री अलीचे मुलगे लढाईत मेले यावरून) २ आणीबाणीची वेळ, ऐन घाईची-गद्दीची वेळ, लग्नाई ३ (स) काटाकाटी, कापाकापी ०खाना-उ जेथे यकरीं ६० जनावरे मारून त्याचे मांस विकले जाते ती जागा, खारीक्याना ‘कतलखाने गांवाबाहेर येणे हें भारी ग्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे’ -के २४ १३० ०घाज-वि हिंसाप्रिय, धिक्प्रिय, कतल करणारा [भर कतल+फा बास्] ०होणे—मारला जाणे ‘नामापाशीं कतल झाला।’ -ऐपो १२०.

कसि—की (कर्ना) कोयता, तखार [का कसि, कै वि कत=छुरी, वस्तरा, हि कसी=छुरी, शु कती, सि काती, स कृन्-कृव]

कथक—उ (हि) उत्तरहिंदुस्थान तील गवयाची एक जात हे लोक पाषाण काळ बांधून माचतात कथकी नाच तिकडे प्रसिद्ध आहेत [ए कथ्=वावागणे]

कथ्यन—न बडबड, बूचा बोल ‘कर्णा! उगा उगा रे! मिति कथ्यन २हेन एकेवे काये।’ -मोकमे २५ १७ [स कथ्यन=बडई]

कंत्रण-त्राण—न १ मसलत, डाकड, सोड, शुत वेत, (चातुर्थीने वाघलेल) सधान २ कनाट पदा

कंत्राणी-ण्या—वि १ शुत मसलत कण्यारा, तोड काडणारा, हिकमती, मसलत्या, खलवत्या (अपायकारक सुदीने कण्यारा) २ कनाटदार पदा

कंत्राट-उ—न १ ठेका, मक्का, (६) कॉन्ट्रॅक्ट २ (ल) कुणवडे, लवाड, किंगळ कनण पदा [६ कॉन्ट्रॅक्ट] ०दार-वि कनाटे घेणारा, ठेकेदार, मजदार, कवालदार, एखादे काम अणवार येउन पुरे करून देणारा, कॉन्ट्रॅक्टर

कमेळ, कमेळ—न (कु गो) भिटींतील फडताळ, दुलाच. [पोडे कतारीरा]

कव्यार—न (व) मेळा, यवा, रेंडार वतवर पद्दा
'कमाला त्या-या पोराच कव्यार आपल्या परीं आणतां?' [हिं]

कथ—रिवि (खा) वांटे [स पुत्र, प्रा वत्य, तुल० व
वि]

कंथ—पु (वाक्य) पति, नवरा 'कथा सामोरी आली'
—वसा ५६ [स वात, प्रा वत, गु कथ]

कथरू—पु १ पुराणीक, कथेदरी, गोष्टी सांगणारा २
कथन करणारा, सांगणारा [स कथू=सांगणे]

कथचिद्व—किवि १ कमातरी, कोणत्या तरी रीतीने,
मोठ्या कथने, प्रयत्नाने २ कदाचित्, यथाकथंचित् पद्दा [स]

कथज्या—वि (बागलाणी) वांटे कथ पद्दा
कथडया—वि (निदाक्य) कथा करणारा, (हरदास, सत

६०) [कथा]

कथणें—उकि १ सांगणे, निवेदन करणे, कथन करणे, तप
शीलवार गोष्ट सांगणे 'तैमेचि माते विशीं कथित । कथितेनि
तापे कथु विसरत ॥'—हा १० १२८ 'स्वामी अर्जुनसुमद्रा
पाणिप्रहण । कथा कथावी म्हणता मुनिहुलमङ्गण । परमानंद
कथन करी ॥'—निमा, सुमद्राचपू १ १९ २ पररूपत सांगणे,
माणे [स कथू=सांगणे] कथून ठेचणें, अगोदर कथून
ठेचणें—कथणें—गविष्य सांगणे, गोष्ट घडण्यापूर्वीच सांगून
ठेवणे

कथन—न १ सांगणे, निवेदन करणे, कथण्याचा व्यापार
(कि० करणे) 'तें साडकरी कथन करी । मजप्रती ।'—हा १
८७ २ आक्यान, गोष्ट, हकीकत, वृत्तत [स]

कथना—की कथा, थापा, याता 'वहिणी म्हणे मज
दिसनी कथना । जोंवरि न मना अनुताप ।'—व ५१३ [स
कथना=वदारी]

कथनात्मक—वि १ सांगण्यासारखे (कथा, गोष्ट, हकी
कत), कथनीय पद्दा २ वर्णनात्मक, ज्यात सुसने वर्णन, हकी
कत लिहावयाची असते असा (निगध), निवद्याचा हा एक
प्रकार आहे [स]

कथनीय—वि सांगण्यासारखे, कळविण्यास योग्य असे
(हकीकत, वृत्तत वगैरे) [स]

कथंया—(वों) केळींचे रोप [२]

कथरी—की (गो) एक प्रकारची ढाल [२]

कथला ला—पु (हिं) भाणण, छटा, हरछा, वटरु,
भाणव [तु ते कलत=भाडण, का कोटले=घास, दु ख]

कथला-ली—पु गुतना होणारी चरून खवडे [कथील
(२)]

कथली—एक प्रकारचा ठिक—सुव्या ४६
शक्ती २ १३

कथली—की १ कथलांचे भांडे, कुडले २ कथलाच्या
तपेल्याच्या आंगाराने—मात, नि कथिलासवधी, कथलांचे
(भांडे वगैरे) नुकील]

कथली—की एकतुगपान्य कथलीं सरुज—१ की जीतून
पू वहात आहे अशी—आली, मंगली खेळून २ (ल) अति द्राव,
खोडकर मनुष्य ३ काळजास, आर्जन खोणारे दु ख, पीडा,
शासदायक गोष्ट कथली व्याध—धी—पीडा—की १ वहात
असलेली गर्मी, उपरश, बंद, २ (ल) खोडकर, शासदायक
मनुष्य, मरी, स्नेह, याखा वगैरे आजार, साय, व्याधि, पीडा

कथली, काथली—की (ना) महालक्ष्मीच्या सणाच्या
दिवशी पडवळ घालून केलेली कडी हा शब्द याच दिवशी उप
योगात आणिला जाता [स कथू=कडणे]

कथलें—न कथलांचे मोठे भांडे, मोठी कथली [कथील]
कथलेंदु ख, कथल्यारोग, कथलेंपरमं—मनुन उप
दशाचा एव प्रकार, कथरीव्याध अर्थ १ पद्दा

कथल्या देवी—कीनव मोठे पीड उठणाऱ्या, विषळ
णाऱ्या देवी, विषळ्या दवी देवी पद्दा

कथा—की १ गोष्ट, रचलेली गोष्ट, कल्पित गोष्ट, कथावी
'कथा योव हं मधुर सुधापाप ।'—२ १ २ हकीकत, वर्णन
'स्मरला स्मरहर भरला कठ न वदनेचि ते कथा राहो ।'—नोसभा

१ ३३ ३ ढाल, मुद्रण, वीणा इ० साधनांनीं हरिदास देवादिक्षांचे
गुणवर्णन करतात ती, कीर्तनी, देवादिक्षाच्या गोष्टी सांगणे, हा
एक साधनेगनिक वरमगुशीचा, परमार्थ साधनाचा प्रकार आहे

'चातुर्मासान बहुतेक दवडातून कथा चालतात ' ४ केलेले कृत्य,
काम, (पराकमाचा) प्रसंग, पराक्रम 'गळा माधव लोक सोडून
किती गळ तयाच्या कथा ।', 'अशा त्याच्या कथा आहेत

वावा !' ५ (ल) सहस्त्र, वचन, पत्रां, सातवरी (मनुष्य,
वस्तु वगैरेची) किंमत पद्दा 'तो दुसरा ब्रम्हा करील उत्पन्न ।
मग ऐशियाची कथा कोण ।'—नव १६ ९८ 'शुदा पशु पक्ष्याची

काय कथा पाचही महाभूते ।'—विद्याप्रशदा (चिपदणकर) ७
६ भाषण, म्हणणे, सांगणे ७ हकीकत, प्रथा, विषय 'तू
सततधनीं रतसी । कथची से न करिशी ।'—हा ५ १४१ [स]

०होणें—कि केवळ कथेत राहणें, सुसती कथा वचणें (खरे
अस्तित्व नवणें), स्मृतिरूपावें अस्तित्व असणें कथेची भक्ति—
की कथा सुरु, चालू असणें, कथचा ओष, प्रवाह 'जव्हा कथेची

गति हे वचावी । घनुयधनीं रत रौद्र दावी ।'—नामान—सीता
स्वयवर ४९—सुसंधान—न वृत्तवर्णनाचा सदर्थ, सवध,
गोष्टीची, हकीकतीची सगति ०प्रसंग—पु १ गोष्टीचा, समाप

णाचा ओष २ गोष्टीतील, वर्णनातील प्रसंग ०याधणें—कि
कथा रचणें, लिहिणें, पद्यमय रचणें चरित्र लिहिणें 'तयापि

बाधेन कथा विचित्रा ।' -साधक १ ३० •भातर-प्र १ पुराण
विंदा इतर प्रयातील रात्रे वंगरेचे पराक्रम, गोष्टी, चरित्र इ०चे
वर्णन ज्यात आहे असा भाग २ कीर्तनातील आद्यात्म, कीर्त
नाचा विषय ३ विविध प्रसंगीचे वर्णन, हकीकत [स] -मृत-
न अमृताप्रमाणे गोड, चित्त रजन करणारी गोष्ट बघावया पहा
'काळिदिचे जीवन शुद्ध केले । कथाप्रसंगा जग हे मुकले'
-वामन-हरिविवादा १ २४ [स] •रस-प्र (कथेतील गोष्टी)
१ प्रतिपादनाची सुंदर हातोटी, उत्तम प्रकारे अलंकारादिवाची
कथामाग सजविणे, कथाशृंगार 'हरिदासाने कथारस चागला
केला' २ साधे भागवद्गुणाउवाद, कीर्तन, कथा (अलंकार इ०
सजावणीविरहित) 'कथारस काय निषाला होता?' [स]
•रूप ग्रंथ-प्र १ वर्णनाची, हकीकतीची भरलेला किंवा इति
हासपर प्रथ, ज्यात आख्याने, गोष्टी आहेत असा गद्य प्रथ,
बखर ३ गद्यमय प्रथ, प्रबंध •श्लो-प्र वर्णन, कथा सांगणे
'व्यापारात टाडुनी सव बघालापासि जे आदरी।' -२६
•व्याती-ही गप्पा, गोष्टी 'त्या दोघी महालात बसुन परस्पर कथा
वार्ता करीत होत्या' -राणी चंद्रावती १६४ •शेष-वि कथा
हपाने उरलेला, स्फुटिरूपाचे अवशिष्ट राहिलेला, सत्कायादिरूप
कथा मात्र ज्याची राहिली आहे असा, कथवल्लभ ज्याची आहिली
मिळते असा (मृत, गत मनुष्य) 'दुरामदी प्रवर्तोन योग्यायोग्य
काथे न विचारता स्वर्गे सपादित होत्याता हयलोपपत्ती अपमान
पावोन कथाशेष जाहला' -मराठा ५ •संदर्भ (शुद्धीने)
संदर्भ-प्र भाषणातील पूर्वापर सवध, वृत्तवर्णनातील सगति
कथानुसंधान पदा [स]

कथा-ही १ गोष्टी अनेक विषया एकर शिबूत व ठिगळे
देऊन केलेले जादू बख 'कथा हो कां मुदु गास्तरण ।' -एमा
१८ २५० •प्राकृत सस्कृत मिश्रित यास्तद कोणी म्हणेल ही
कथा ।' -मो स्फुट आर्या ५ (नवनीत पृ २५४) २ (हिं)
जोगी बापरीत असलेले एक उत्तरीय बख, याचा श्लोकीसारखाहि
उपयोग होतो 'कथा कमडळ देह उपचारा । जाणवितो वारा
अवसर ।' -तुणा २१४० •समर्थ कथा मेखळा देऊनि स्वळासी
आणिले ।' -सम २१ ५५ [स] •धारी-प्र १ कथा पापर
णारा पेणारा वापरणारा २ (ल) जोगी, मोसावी 'कथापारी
बहुत केले' -सम १२ ३८

कथा-(ग) कथा पहा

कथाईन, कथारून-किं (खा) कोटून, कोणीकडून
[स वृत्त, प्रा कथ पचमीचा हून व कडून प्रत्यय लागून,
[स वृत्त +न]

कथान-न कथानक पदा 'धर्म केला अथमेध पूर्ण । ते
मज कथान सांगेने ॥' -जै १ ३७

कथानक-न १ गोष्ट, वृत्तात, हकीकत, वर्णन २ नाटक,
छांदसी वंगरेचे सविधानक, विषय [स]

कथावो-(ऊ गो) हरदो, झाडाचे तोप, हरदो पहा.
[स काष्ठ+आव, प्रा कठ+आव?]

कथाल-न (ऊ) कथली, कथलाचे मांडे [कथील]

कथाघ-न (ग) गान्धारणे, निंदा अव प्रयोग 'कथाचे
करणे' -गान्धारणी सांगणे, निंदा करणे [स कथा]

कथिका-ही कठी 'कथिका वापिती मुवास ।' -वेमीस्व
१२ १०१ -मुवा ११ ११६ [स कथ]

कथित-वि सांगितलेले, वर्णिलेले (वृत्त, हकीकत वंगरे)
[स]

कथील-न एक खनिज धातु वग, नपु, कल्हवीची धातु
हा धातु मऊ ठिगुल असून उष्णतेने वितळतो, आवट पदार्थ कळू
नये म्हणून भांडपास कल्हू करणाऱ्याचे याचा उपयोग होतो,
व भांडपास हाक देण्याकडेहि याचा उपयोग करतात, पण हा
हाक कच्चा असतो कथिलत सारक व मिश्रक असे दोन भेद
आहेत सारक हे मृदु व पात्रे असून खरर वितळते, मिश्रक काळ
सर पाष्टर असते 'कृष्णाशिते करावी चिता न, जवरी रसाशिते
कथिले ।' -नोमीम ११ ४७ [स कस्तीर, अप कथील-
कथील] •कुटण-कि (स) काप्याकूट करणे, व्यर्थ बडबडणे
•कुटण्या-प्र १ कथलाचे काम करणारा २ (ल) बुधा बडबड कर-
णारा, कथ्याकुट्या ३ (निंदाक्य) सोनार •कूट-न (ल)
काप्याकूट, कथ्याकूट रिचाम्या गप्पा

कथेकरी-प्र १ कथा करणारा, हरदास, कीर्तन करणारा
२ गोष्टी सांगणारा [कथा+करणे]

कथलागरी-वि १ कथला उपयोगी, योग्य, आवश्यक
(वयवी, वाय इ०) २ (क) कथेचा शोधी, कथा असलेलेच
नेदमी जाणारा [स कथा+रूप]

कथ्यक-न कथक पदा '१११५-१६ सालापासून गवई,
तनुवायकार व कथ्यक यांच्या परीसा चालू राहिल्या आहेत ।'
-कथ (बडोदे) १

कथ्य-वि कथनीय, सांगण्यास, बोलण्यास, निवेदन कर-
ण्यास योग्य (गोष्ट, हकीकत इ०) [स]

कद-प्र रेशमी, सौंदर्याचे नसावयाचे वस्त्र, रेशमी
मुकटा, साधारणतः कद विनकाटी अमलात, पण याचे जरीकाटी,
बहुकुलगाडी व साधा असे प्रकार आहेत कद जनानी व मर्दानी
जसा दोन्ही प्रकारचा असतो [स कदक?]

कद-ही १ किंमत लायकी, महत्त्व, वजन 'काईनाची
कद किती?' -होकर ४४ 'तुया वाय कद मजशी वाद करा
आल' २ बाणधी, उभार, आकार, ठेवण, भागळ 'बौला
दीची कद मादीचे कदीप्रमाणे बहुतरून होते' -अथप १ १४२

‘घाची कदंठणी आहे !’, ‘तो हसत टेंगण्या कदाचा व जाळा होता !’-विशिस १ १५२ ३ मोगीचे दोन भाग जोडणारा पडा किंवा दोन भाग जोडणारी शिवण ४ जाडी, भरीवपणा, घनता (किं० परणें, सोडणें) ‘हिऱ्याचा कद जसजसा पातळ तसतशी त्याची विमत अपिक’ [अर कद=टेंगण रंधा] •जिरविणें-मोडणें-नि (एखाद्याचा) ताळा, अहता, भीषणा साहणें उतरविणें •पाहणें-कस पाहणें, किंमत करणें, पाणी परीक्षणें

कंद—प. १ कादा, गडा, मगज, गीर असलेलें मूळ (शरण, अळ बगैरेचे) ‘जन्ममरणाचा माघ । समुद्रनि तुजो बंद ।’-तुगा १ १५२ २ (खा ना) रताळें ३ (ल) (समासंत) मूळ, साठा, उगम, उत्पत्तिस्थान जमैं-आनंदकद, अघृतकद विलासकद ‘जेंसं महूर कां म्हणिजे । विपकदातें ॥’-झा ५ ११५ ‘इदिरावर आनदाकदा’-दृ ३ ९३ ४ (योग) नाभिस्थानाखालील मणिपूरक, मूलाधाराचा ऊर्ध्वभाग, (सामा) नाभिस्थान, नाभिस्कंद ‘कदावरि दाणी । ठळी दिसे ।’-झा ६ २२७ [स]

कंद—स्त्री (ब) काडलेली ज्वारी [कडण]

कंदईड—पु. घोर, कठोर शिक्षा ‘दडु करिता कदई । अग देईन ॥’-गीता १ ७० [स ऊनदड]

कंदन, कंदन—न १ नाद, कसल, सहार ‘जुसरी त्याचे करुनि कंदन ।’-सु ३३ ‘एकचि झाला हाहाकार । कदा करिता लोटला पुर ।’-नद १७ ८८ ‘युद यावें मज दारुण । जेजें भुजावें होय कंदन ॥’-कथा १६ १४ २ युद, लढाई, ‘पृथ्वी तेचि उलळ जाण । नागों वीर घाली वैन । मुसळपायें करी घूर्ण । रणकंदन माळिल ॥’-एकस्व १० ६० ‘कंदन बराया मदन शुभागी’-अमृत २४ [स कद, कड, फा वदन=खणणें, उलळणें]

कदम्भ—१ १ वाईट, जाडेंभरलें, हलकें अन्न, नि सत्व अन्न, हलक्या धान्यांचे अन्न ‘कदनाधि देखता नयनी । पुसु मुमुनी खातसे ॥’-सवि ८ ३३ २ दानास किंवा हवनास अयोग्य अन्न (घृतादिरहित हरीक, काड, इ०) [स कद=कुत्तिसत+अन्न]

कदपस—पु. घोड्यास होणारा एक रोग यासुलें नरसा तीत घोड्याच्या तुडव्यावर फोड येतात यावर एरडीचें बीं गाईच्या जुन्या तुपात वाडून लावतात -अथप २ २९०

कदय—पु. १ एक दृश कळव ‘तूचि मूळ प्रणारमा । विश्वकथवा जीवा तू ॥’-एकस्व ६ ९४ ‘हरी देखिला बक दृष्टी कदवी ।’ ‘जाळवे न तर तोचि कदव ।’-वामन हरि विलास १ ४२ २ मोहरीचें साद, मोहरीचा दाणा ३ समुदाय फणस पेलू आणि लिंबतरुच्या भरलें तीर कदवी ।’-नरहरि

‘जेव तो श्रीवत्सु । जेव भक्तदसु ।’-झा १८ १६५७ ४ पृथ्वीचे घुव ज्या विदुमोवतीं फिरतात तो विदु [स]

कदंरक—पु. पाड्याच्या पायास होणारा एकरोग -अथप २ ३८

कदंरभ्रमवृत्त—न धववृत्त कदर ४ पडा [स]

कदवा—पु. करार, कसरा पडा

कदंविनी—स्त्री १ स्त्री, सती २ कदवांचे फूल ‘कद विनी पालिती मुकुटी ।’-शिशु ७८४ [स]

कदम—कदंर पडा

कदम—पु. १ पाय, पाऊल ‘आमचे दिलात रावसाहे बाचे कदम पडावयाची उमेद बहुत आहे’-रा १ ६४ २ चालताना दोन पावलात राहणारे अंतर (सुमारे अडीच फूट) ३ एक मोजणीचें माप वायव्यसरहद्दप्रतात ४० कदम=एक कच्चा विपा (एकदशीर एकर) धरतात ४ (ल) शिरकाव, प्रवेश ‘पातयाहीत त्याचा कदम न शिरावा हें आहेच’-दिमरा १ ३६. ५ चालरीत, वागणूक, गत्यूक [अर कदम्] •खोल- (सण्यायाय) हा हुकूम मिळाल्यावर प्रत्यक्षाने आपला डावा पाय डावीकडे १२॥ इच अतएवर आपटून ठेवावा व हात मागें नेऊन ते एकमेकात एकमेकांनीं धरले आहेत असे असावेत डाव्या हाताच्या तळहातावर उजव्या हाताचा पालया पजा ठेवावा -सण्या ७ (इ) स्टॅंड भेंट झेल् •घोस-नि पायांचे जुवन पेशारा, अत्यंत नम्र ‘प्रथमदर्शनीं मोगलअग्नी नवाबापार्शीं येताच कदमघोस झाले’-रा ५ १९१ [फा कदम्नोस्] •वोखी-स्त्री पादपेश पायांचे जुवन, नमस्कार, प्रणाम, वदन (बडीत माणसास किंवा राजास पायाला हात लावून त्या हातांचे जुवन घेणे ही चाल मुसलमानात आहे) ‘बडी फजर साहेबकें कदमघोसी बरेजेहू हुनूर खडे होऊ’-मन ६७ [अर कदम्=पाऊल फा जुसा=जुवन]

कदमूळ—न खाण्याच्या उपयोगी असे कद व मुळे (स्ताळीं, मुळे, गाजर इ०) [कद+मूळ]

कदर—स्त्री १ किंमत, शक्ति, प्रभाव, हिंमत, फिकीर २ तन्वेत, प्रकृति स्वभाव (विशेषत कडक वाईट, अहितकारक, निष्ठुर इ०) ‘आदरें करून विनविता कदर वा कठीण करितां तुम्ही’-प्रला १२१ ३ टराव अधिकार ‘आपणाकडे फौजेचे वेगमीस सरबाम कदर करून दिला’-समारो १ १५५ ४ धनीपणाचा डौल, अमाल चालविण्याचा स्वभाव, वचक हुकमत, धाक, जरब, शिस्त, दारा नानाची कदर (सुत्सदी म्हणून) मोठी होती’-नि १००९ ५ गुणाची पारख, चढा, वृज ‘त्याचा उद्देशायाचीची कदर करून पागल्या गोरीला उराजत देणें हाच होय’-सणाभा २ [अर कद=किंमत, महत्त्व] •काढणें-

सोसर्णो—कि प्रास राइन करणें, मर्जी, सखेत सभाळणें (सगीट किया आजारी मगुप्य, धनी, मूल धरेंची)

कंदर—रा—जखी १ गुदा, दरी 'हुमदुमिताती गिरिक दरी।'—शा ११३० २ डोंगरांनील बोंरीव लेणें ३ (ळ) अत कण, हृदय 'बोले तों एहि कृष्ण ये झटकरी आनदळी वदरी।'—नदा ३१ [स]

कंदरणें—अकि प्रासणें, दमणें, थरणें 'तुम्ही कितीदि कावला, कंदरला, हलाश झाला तरी'—दिवाकरहरि २७ [कंदर]

कंदरदान—वि योग्यता जाणगारा, गुणप्रादी, पारख करणारा, बहाता (कागदपत्रांनील लिहिण्याच्या मायन्यामध्ये उप योग करतात) 'केलासराही महाराज हे माण्याचे कंदरदान होते'—विक्षित २५० [अर कदम्का दान]

कंदरदानी—खी गुणप्रादहता, पारख, चहा 'जे त्याचे खावदगिरीस व कंदरदानीस उचित तेंच करितील'—रा ३ १२० [अर कद, का दानी]

कंदर्पो—अकि १ कठी करणें, गात्रणें सकांत घालणें 'आतां पराजयें राजा। जैसा कंदर्पिजे लाजा।'—शा १६ १७५ 'न देखों हें विपदस्त्र। जेणें कंदर्पें बहु'—रास १ ११ २ कासावीस होणें, कठी होणें 'हूये हिसेचे भेण। तेच कंदर्पिले भ्राण।'—शा १३ २३५ [स कंदर्पेन=पीडा करणें, हाल]

कंदर्पविणें—अयोग्य कि १ कठविणें, प्रासविणें 'जो कद धवी निजप्राण। कंदर्प पूर्ण त्या नाव।'—एमा २३ १०५ २ नाहीसा करणें 'आतां कंदर्पवित व्याधी। बळी करण्याचिया आधी।'—शा १६ १४१

कंदर्प—उ १ मदन, कामदेव 'ऐसा नियतु का कंदर्प।'—शा ७ ५१ 'कोटि कंदर्प लेपनी पुढें। ऐसे सुंदर लावण्यरूपडे।'—सवि १७ १६४ [स कंदर्पे] २ (ळ) कादा [स कदम्क=कुत्तितत वर्ष (?)]—पौर्वेधर—न योनी, क्षीजननेदिय, स्मरमदिर—छंद—कूप इवित कंदर्पचे घर। म्याचि साचार सेविलें।'—एमा २६ ११२ ० केळी—उ गुगार, मदनक्रीडा, सुतक्रीडा, सयोग 'तेच कंदर्पकेळी खेलती युगळे। राजहसाची॥'—शिशु ६४९

कंदर्प—वू—वि कृष्ण, कनूष चिकनू 'समयीं सारल्ययुगा लुप्तहि कंदर्पुचा न वेरा हो।'—मोखिराट ३ १९ [स कद=वाईट+अर्थ, कंदर्प=कृष्ण]

कंदर्प—न कदान, इस्सित अन्न 'कंदर्पावरचैसली माती। ते उडविताही न उडे जैसी। सुतोनी राडे तिथें रसी। रुचीचिया चाहा।'—ज्ञाप ७१० [स कद+अर्थ, कंदर्प=सुंदर, अप्रिय]

कंदल—न केळ, केळीचें, कंदलीचें फळ [स]

कंदेल—न (गो) खर्ची [पोतें कादेरा]

कंदलें—अनि (दुफादी सोंगटपाचे सेळान) सोंगटपा जुगल्यानतर वेती, मारा धरी जुगदान मेळणें कंदली पहा

कंदलें—अकि सचेंणें, घालविणें, गमाविणें (वेळ) [का कडियु कदाविणु=घालविणें, हालविणें?]

कंदली—खी (दुफादी सेळातील) मारा, वेती, दुडूदी, आठ धरी जुगदान

कंदली—खी केळ, केळीचें झाड [स]

कदा—किवि १ केव्हां, कोणत्या वेळीं 'कदा नेणों योडी सारधुनि काडी सार कदा।'—२ ३ 'असा अतिधियार्मिकस्तुत पदा। कदा सापडे।'—केका १२१ २ केव्हादि 'माया-निवर्तेक अप्रक्षान। तयासही जाण कदा तुजें।'—एमा २ ४६२ 'मग हा कदा देसात। जाणार नाहीं सर्वस्वें।'—नव १६ १२ [स, गुल० लें कारो] ० काळाचा, काळीचा—वि अतिसय जुन्या काळातील, प्राचीन, पुरातन, ज्याचा काल मजी माहीत नाही असा [कदा+काळ] ० काळीं, कदानकाळीं—किवि प्राचीनकाळीं, पूर्वी, मागें, केव्हा तरी, बचित प्रसंगी 'नित्यच जो येणार त्यापेक्षा कदाकाळी येणाराचा आदर फार होतो'

कदाचित्, कदाचित्, कदाश्चित्, कदाचित्परी, कदान—उभ न आणों, सहजगत्या, एसावेळीं, कुठून—किवि केव्हा तरी, कधी तरी, बचित [स कदा+चित्]

कदाचन—न कोस अन्न, कदन पहा 'भावं हें कदाम खावी त्याचे परी।'—तुगा १३४ [कद=वाईट+अन्न]

कदापि—किवि १ केव्हाहि, कधीहि, मुळीच, कोणत्याहि वेळीं (नाही—निपेधार्थी उपयोग) २ कधी कधी, केव्हा केव्हा 'कदापि त्या होवोनि अपसरा। जळझारें नेती विवरा। मग भोगिती पुष्पमात्रा। मानवासी॥'—कया १४ ८९ [स कदा+अपि]

कदा पुरणें—कि (व) कवखती निधणें, दुर्दैव ओढवणें कंदार—वि (गो) हट्ट, बर्दळ, निकर (कि येणें, पडणें) 'कंदार आयलों-वेटलों=निकरावर, बर्दळीवर येणें, गाला [कद+वर?]

कंदाल—खी (बों जुग) प्रास, कदक, भाडण कंदाली पहा

कंदाली—खी (बों) परकपासून होणारा उपद्रव, हानि, प्रास, भाडण (शत्रु सैन्य, छुटारु ६० चा) [स कद, कदल=सुंदर, लग्न]

कंदारू—न महाबळेश्वराकडे होणारें मुईकमळ, महादवादा, याचा कास फार मोठा असतो म्हणून यास हें नाव पडलें [स कंदली=कमळबीज, कद+आलु]

कदिमी, कदिमाई—खी जुनेपणा, जुना लौकिक, परंपरा, स्नेह 'सर्वार्थें काम होउन येईल पशु ऐमचे कदिमीस व

निष्ठेस एक प्रकारे दिसेल ' -रा १ ३३५ ' आपल्या कदिमार्स वोल न लागे तो विचार करणे ' -रा ८ ११९ [अर किम् = प्राचीनत्व, कदीम = प्राचीन, जुना, कदीमी = प्राचीन, फा कदीमी]

कंदी—वि कदाच्या (मुळाच्या) रगासारखा, पुत्रीच्या रंगाचा, भुरकट, पिंगट रगाचे, उदी (यद्र, पागोटें) [स कद = मूळ, कदी = मुळाच्या रगाचा, तुल० स कदु = पिंगट] • पागोटें—न भुरकट रगाचे, कदी रगाचे पागोटें ' पुद नेत्र पदा पाद गळपामधे आले पागोटें कदी । ' -प्रला १८९ ' कदी पागोटें खादीचीं धोतरे वगैरे वस्तुस उदार आश्रय दणे वित्त प्राक्य आहे ' -आगर १ १६ • पेढा—उ एक पातराचा पेढा (सातान्याकडे रुढ)

कंदी—जी खाण, स्थान, सादा ' जे ज्ञानाची कदी । -परमा ११५ [स कधि = महासागर]

कंदी—किवि (वृण माण रों) कधी, केव्हा [स कदा तुल० लें कादो] • मदी—किवि कधीमधी, केव्हावद्वा

कदीम—मी—वि प्राचीन, पुरातन, जुनपुराणा, पारा दिवसाचा (चाकर, वतन, धर्म, बहिवाद इ०) ' खेचुन वाडया बाहेर काटले कदीम शिपायाला । -ऐपो ३९८ ' पाटील कुळ कर्णीचेते मद्दाजन कदीम हक्कारी । ' -पला ७० [अर कदीम—मी]

कदीमल अय्याम—पुरातनकालापासून ' कदीम अय्याम सेणवी मजकूर याचे पिडी दर पिडी भोगवटा चालिला आहे] -गोइसा १२ [अर कदीमुल अय्याम]

कंदील—उ १ हातात घरून कोठेहि नेण्यासारखा वारा लागू नय म्हणून ज्यास भोंवती काच बसविलेली शसते असा दिवा, फाणस २ पितळेचा लामणाला, टागता दिवा (वाणी लोकांच्या दुकानात लावतात तो) [अर कदाल, तुल० इ कंडल (लें केंडेर = प्रकाशण, कंडेला)]

कंदुक—उ वेंड ' नातरी उदकाचिये भूमिक । आफळि लेनि कदुकी । ' -झा १७ २८० ' हरि मुलामई कंदुक खेळतो ' -वामन-द्वारा विनय ३ २३ [स]

कंदुरी कंदोरी—की १ (की) गळवतासाठी व इतर कार्मी मोठे दोर तयार करण्यासाठी वापलेला लायट सोपा-पर २ गळ्यात बाधावयाचा भतरेला दोरा ३ करगोटा कडदोरा [फा कणी—दोर १ गु कदोरो = कडदोरा, करगोटा]

कंदुरी, कंदोरी—की १ पैगवर महमद याची मुलमी फातिमा हिच्या सन्मानार्थ मुसलमान लोक करतात तो भोजन समारंभ २ (ल) उत्सवाचे जेवण भजारा, समारापना ' कंदुरी सोहळा स्वानदाचा ' -दावि ३५३ -ऐपो २६२ ' शेख सजवी कस कंदुरी मशीरण बोळले ' -पया ५३ [फा कंदुरी]

कंदुरा, कंदोरी—की वकन्याचे मास, सागुती, मासाचा नैवेद्य ' त्या कंदुरीचीं पुणें जालीं ते करामत देणोन । ' -मय १०३ तेगावच पिराला वकन्याची कंदुरी करतात ' -गुजा ३१ [फा कंदुरी]

कंदुरी—मेजावरील आस्तरण (तागाचे अथवा चाम ड्याचे) [फा कंदुरी]

कंदुल—उ काचगाचे फूल, फुलाची एक जात, बदल ' कदु लावे हार तुटें । अशोकाचें झळवुके गळलें । ' -शिशु ७१७. [स कदल]

कदें—न (कु गो) पसरत तोंडाचे मातीचे भांडे (पाणी देवण्याच्या उपयोगी) [अर कदह = पेला ?]

कदेल कदेलडाच, कदेलदान, कदेली, कदेलणें—कजेली व कजलणें पहा

कदेली—की केडीचे झाड, कदली पहा

कंदोरी—उ १ कपारी लोकांची जात हे दोन्या करतात २ कुरी पहा

कदु—उ (ना) दुध्या भापव्या [फा कदु-दुडू, प्रा कदुश्या, हि कदु] • दासविणें—नि (ना) निरास करणे, अगदा दासविणे, वाराण्याच्या अक्षता लावणे

कद्री—किवि (वायरी) कधीहि, केव्हाहि कोणत्याहि वेळी, कदापि (नकारार्थी व निश्वात्मक) (जोराने हासून सांगताना योजतात) [कधीं+हि]

कद्रीं, कद्रीं—वि कि कव्हा केव्हा ' कद्रीं ते उपवास निवैत करी कद्रीं करी पारणा । ' -निमा सुमदाचपु ३ ८४ [कधीं+कधीं]

कंद्या—उ (कों) कदील फाणस कदील पहा

कदू—वि कृपण, कदूप, चिकू, कदर्य [स कदर्य]

कंधर, कंधरा—पुकी मस्तक, शिर, कंठ, मान, गळा ' कंधरी घातली ज्यानें त्यानें ' -वामन, उपदेशमाला १ ९३ [स]

कधीं—किवि १ कोणत्या दिवशी ? केव्हा ? केव्हा पहा २ कोणत्याहि वेळीं केव्हाहि, नेहमीं [ये कधीं, स कदा] • कधीं • मधीं—किवि कव्हा कव्हा, मधून मधून एसायाचेळीं [स कदा हि] • कालीं—विनि कदाकालीं, केव्हा तरी, काणत्या तरी वेळीं किती तरी दिवसाभागे, फार दिवसांनी, क्वचित् प्रसर्गो

• च—किवि १ पुष्कळ दिवसापूर्वी, पुष्कळ काळापूर्वी, फार मागे २ कव्हाहि कधीं (नकारार्थी प्रयोग) • चा—वि १ पूर्वीच्या काळाचा, प्राचीन काळाचा, फार मागेचा २ केव्हाचा ? कोणत्या वळचा-दिवसाचा ? ३ केव्हापासून, फार वेळा पासून ' मी कधींचा आपरी वाट पहात आहे ' • तरी—वि नि

कोणत्या तरी, या नाही त्या वेळी, केव्हाही नवत-नवत-
किवि पूर्वी कधी पहिले नमतो, कार वचि प्रतीती, वचित, अप
वादात्मक, कधीकाळी [कधी+न+होणे] न होतलेला-नव
तेला-वि पूर्वी कधीच नतगारा, अति वचि पडलेला,
अविचमानपूर्व [कधी+नत (न+होत)] वधी, मधी,
ना कधी, नाही कधी तरी-किवि ? केव्हा केव्हा,
प्रसंगोपात, अपुन म्पुन, अनिशमितपणे 'देतावर पाऊन
इच्छयासारखा पडत नाही, कधी कधी पडतो ' २ विरळा,
वचि, [कधी दि] शीक, -सक-साक-किवि (पुण)
केव्हासा, कोणत्या बरे वेळी ? (प्रभाषक व नकारार्थी)

फंधूर—न (माण) हरळीसारखे एक गवत, कुदा [स
वदल=नवा अडुर, वपर=तांडुळजा]

धन, फन—अ सरे अनुकरणवाचक दावना लागणारे
अवयव जने-लड्कन, पड्कन, बड्कन 'शट्कन निपुन जा'
[स वण]

फन—(खा) १ व्हन, पावून, गुळे (तुनीया विमफीचा
प्रत्यय) जने 'सराकन काम व्हतार माही' 'नेव्या कपीमेघ
राजाकन कपासीचे येकपोंडुन भी मेल्ल माही [व्हन] २ जवळ,
समीप, निवट [तुल० शु हि सि कने=जवळ, समीप]

फनक—उ धोतरा नावाची वनस्पति 'वनकायिया फळा।
आतु माज बाहेरी मौळा।' -हा १८१५८ 'कनक झाड म्हण
वदिपेले माया। परि तेहि अर्धा न भिले माजी।' -मुणा २९३८
[प]

फनक—न सोने एक मौस्यवान पिवळी धातु याचे दागिने
करतात 'लोहाचे कनक होये।' -हा १७७ 'कनकासवे जेसो
काति। कीं सुर्यासवे जेसो दीसि।' -एकव १११ -वि पिवळे,
पिवळ्या रंगाचे, जस्तारी (बल वंगरे) 'स्ववर्ने वदिजे कन
कावरे।' -वामन, हरिविंश ६१९ [स] वकीट-उ
काजवा 'कनक कीट तो सवे भी रवी। म्हणुनिया तमीं गवे
सीली' -वामन विंश ७१३७ [स] वचपक-उ सोन
चाका 'सो कनकचपकाचा कळा।' -हा ६२५७ [स]
नार-न सोन्याची बारीक तार जोग व सलमा याचे विण
काम वदंड-उ १ सुवर्णदंड (मालदाराचा) २ रवी प्रमाणे एक
इत्यार नारायण-उ अति धीमान् मग्नय

फनक-उ एक वद कणगर पहा

कनक, कनक-वि (व) कणखर टणक, कठिण 'वनक
माणूस होता म्हणून टिकला' [ध्व]

कनकनीत-वि कणणीत, कणयुक्त, कणाचे (१) 'दे
पवीने अश्वात। कनकनीतु उभिले खेजा। देय विरहोन्वरी
उपच्यास। मानिती ना।' -शिशु ७९८ [कणकण]

वनकफळ-न १ धोतऱ्याचे फळ 'कणस टावूनीरसाळ।
प्रोतीने वेतें कनकफळ।' २ जमालगोडा, जयपाळ [स]

वनका-रा-उ १ रापट स्वभाव, वदकपणा, जलाल-
पणा (प्रतीचा) 'याच्या कनकासारखी कोण टिकेल बरे ? २
कड्या, फुफाका, जोर, कचरा (धंदी, वारा, पाऊस वगैरेचा)
(कि० पडणे, गुटणे, चालणे) ३ (व) दणका पक्का, ठोसा,
मुक्का [ध्व]

कनकरीज-न धोतऱ्याचे बी 'तेथे वनकरीज पेरिले।' -
रावि ११३६

वनकाचल, वनकादि-उ सोन्याचा पर्वत, पुनेर, हेमादि,
पर्वत 'कनकाद्रीचा वेडू करून' -रावि १११ 'वीं कनकादि
मोवती पाळी। कुजाचलाची विराजित।' [स कन=गोर्ने+
अचल, अदि=पर्वत]

वनकाड्या-वि (शाग) उचाड, अति उच व काट
कुडा, रावटांग्या (मग्नय) [कण+काडी]

वनकावर-उ पीतांबर, पिवळे बल सोनेरी जरीचे वज्र
'गौळिणी नसल्या वनकावरे।' -ह ४२२. [स कनक+अवर]

वनकावळा-उ १ (कावळ्यासारखा किंवा पड्यासारखा
उडणारा) पतंगाचा, बावडीचा एक प्रकार, [हि कन=कौचा=पत
गाचा एक प्रकार, हि कन=जेथे दोरा बांधलात तो पतंगाचा
भाग+कावळा] २ कायदांच्या नळकाडीत दास मळून केलेला
दारुचा धाग ३ लगे यांच्या उतरडीवरील शेवटची कोंबदार
लगेरी

वनगरे-न (व) धान्य साठविण्याचा मुराट्याचा मोड
केलेला कणगा, जेत [कणगा, कणगर]

वनपोडा-उ (भि) भिल्लाचा घर फोडण्याचा मोड
सोडही लिळा -मुगा २९ [का कन=चोरानी भितीला पाड
लेले भगदाड, क+हातोडा]

कनन-उ १ शिस्ती धर्मसभेचा ठराव २ पवित्र शास्त्रा
तमंत प्रमाणमूत पुस्तके ३ इंग्लीश चर्चच्या आचार्यांस दिलेली
एक पदवी ४ विशाखाचा उपासनामंदिरात राहून रोजची उपा
सना चालविणारा आणि गायकन्यांस शिकविणारा आचार्य
'वैन सेल यानीं कुराणाचे इयजीत आपातर केले' [इ श्री
कनोन=निषम, (मूळ वंना, कनै=छडी)]

कनपटणे कनपटीत देणे-सकि (व ना) कानसि
लात मारणे कानकटीत देणे [स कणे+पट, म कान+कट, हि
वनपट=माळ]

कनपटणे-अकि (व) आजारी होणे, पडणे, बीमार
पडणे

कन(कान)पट्टी—छी (मल्लविद्या) जोडीदाराच्या हाताचा पजा धरून तो शक्याने डकलून देऊन आपल्या हाताच्या तळ व्याला किंवा खडा करून जोडीदाराच्या कानाच्या भोकावर मास्तात तो डाव [कान+फट]

कनभानिन—न (शाप) एक रासायनिक द्रव्य, जेव्हा गमि दिनाचे स्फटिक उष्ण केले म्हणजे ते प्रत्यक्ष होऊन धूम्र आणि कनभानिन तयार होतात (इ) सायन फेनाइन

कनला—अ (बा) कशाला ?

कनव—छी ? कण्ठा, दया, कणव पहा २ दयेविषयी प्रार्थना, काकुळती, बन्धव पहा

कनवट—छी कणवट कडोसरी, कणवट पहा 'कडोसरीला गसला तरी कनवटीला खास आहे'—तोव १४ २ कनवटीला होणारा खरेजसारखा रोग

कनवळ, कनवळा, कनवाळा, कनवाळु, कनुवाळ—कन्वळा—वायू पहा

कॅनयास, कॅनव्हस—न ? कितान एक तऱ्हेचे जाड कडक कापड, शर्टे वगैरे कपड्यांच्या बाह्यागास कडकरणा येण्यास व टोप्या, बूट वगैरे घालण्याकडे उपयोग करतात 'कॅनव्हस कापडाना ते शिवणीची माया सोडून कापले असल्यास चूक येण्याचा संभव आहे!—काप्र १२ २ खळ लावलेले गोणपाट, याची शिडे, बूट इ० करतात ३ एका तऱ्हेचे जाळीदार कापड, यावर मशीने भरतगाम करतात ४ एक तऱ्हेचे जाड कापड हे तैलकिनाकरिता वापरतात [इ]

कॅनव्हसिंग—न ? मालास गिन्हाईक मिळवणे, माल खपविणे २ प्रसार करणे, सहानुभूति, मदत मिळवणे, मते मिळविणे [इ]

कनशा—वि कणशा पहा

कनहसलि—उ घोड्याच्या अगावरील एक भोवरा हा कानापासून निघून मानेवर गेला असल्यास चांगला व मानेपासून कानाकडे गेला असल्यास वाईट—अभप १ १०२ [कानसल ?]

कना—उ कणा पहा

कना—उ ? (व) पाय असलेली सापाची एक जात २ (व) डेली (टुवेलकें) च्या दोन टोकांपैकी एक [हि कना] कनागरा—उ (व) (बेलगानी) दाबळुना, एवदर दाबळुने तीन असतात पैकीं मधल्यास दाबळुदा म्हणतात, बाजूच्या दोन खिल्यांना कनारेगे असे नाव आहे

कनात—छी ? खस्ता, घ्रास पट (हाड मनुष्याच्या पाकरीतील) २ तुसडेपणा किंवा वाईट बाणूक सहन करणे (आजारी किंवा छांश्चित मनुष्याची) (कि० काढणे, सोसणे) [अर कनाअत=समाधान]

कनात-थ—छी तबू, डेरा याची कापडी भित, किंवा त्याच्या भोवताऱ्या कापडी पडदा 'शिविर कनाथ पडप भोर।'—नव १६ २४ [अर कनात]

कनादर्णे—अकि (राजा) व्याकूल होणे, हाल होणे, मट्पास येणे, पेचात सापडणे (दारिद्र्य, देणे वगैरेमुळे) [स कुनवद्, म नादणे]

कनानी—छी (व) तापाची कसर, शिरशिरी, अग मोहून येणे 'तापाची कनानी येते' [कणकण]

कनारो—उ (ऊ) एक वद व फळ, करांदा पहा

कॅनाल—उ कालवा, पाट, पन्हाळ (पाण्याचा) 'मुठा कॅनाल', 'आज कॅनाल्ला पाणी नाही' [इ]

कनाळ—(व) शेतातील पिकाच्या तासातील प्रत्येक वाडामधील अंतर, जागा [?]

कनाळी—छी कणाळी पहा

कनिद्—न (रसायन, शाप) (इ) सायनाइड वन आणि वने यापासून तयार झालेले जे सायनोजन द्रव्य त्यापासून हे रासायनिक मिश्रण बनले आहे

कनिष्ठ—वि ? सर्वोत्त धाकटा, लहान, वयाने कमी २ कमी योग्यतेचा, कमी प्रतीचा, हलक्या दर्जाचा (गुणाने) 'विरले न व्हावे कनिष्ठ। पदवेनपणे।'—दा २ ९ २७ ३ अगदी खालचा, कमी, तिसऱ्या प्रतीचा, शेवटचा (उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ या तीन प्रतींपैकी) 'यती दुसऱ्या मनना आहे। दाविली प्रपचाचे कोड। कनिष्ठी रुचि ठेवली गोड।'—मुगा ७३४ ४ उत्प, थोडा, लहान—उ (लय) (सगीत) हुतलय पहा ० पक्ष—उ उत्तम, मध्यम यांच्या खालचा पक्ष, कमीत कमी प्रमाण, स्थिति, अनुभव—किवि कमीत कमी, किमान पक्षी, नाही म्हटले तरी 'याचे लग्नाळ कनिष्ठपक्ष धावर रुपये लागतील' [स]

कनिष्ठिका—छी करणळी [स]

कनी, किनी किनई—अ (वायकी), (लडिवाळपणे बोलताना वाक्यात केवळ अर्थपुरणार्थ) की नाही (सक्षेप) 'सस आक्का कनी गमोर आहे !', 'तिला किनी आण्णा, तो नवराच पसत नाही म्हणे !'—शासू

कनी खाणें—कि (व) कच खाणे, हिंमत सोडणे, धीर सुटणे तेव्हापासून कनी खाही आपण [कण ३]

कनीनिस्ना—छी डोळ्यातील बाहुली [स ऐ त्रा ०४, ३, २२]

कनुधार—छी पिचकारीतून उडणारी पाण्याची बारीक धार 'अवो दुजी कनुधार लागती। तरी पाणिजे वाति पाजळति। जलकेळी होती। निजी कीरू।'—शिशु ६७५ [स, कन कण+धारा]

कन(कान)पट्टी—स्त्री (मंत्रविद्या)जोडीदाराच्या हाताचा पजा धरून तो हाटक्याने ठकवून देऊन आपल्या हाताच्या तळ व्याला किंचित सहा करून जोडीदाराच्या कानाच्या भोंकावर मारतात तो डाव [कान+फट]

कनभानिन—न (शाप)एक राक्षसविक्रमव्य, जेव्हा अग्नि दिनाचे स्फटिक उष्ण केले म्हणजे ते धुपूक होऊन धूम्र आणि कनभानिन तयार होतात (३) सायन फेनाइन

कनला—अ (वा) कसाला ?

कनव—स्त्री ? कणवा, दया, कणव पदा २ दयेविषयी मायेना, काळुळीत, कन्हव पदा

कनवट—स्त्री कणवट, कडोसरी, कणवट पदा 'कडोसरीला नसला तरी कनवरीला खास आहे'—तोव १४ २ कनवटीला होणारा खरजेमारखा रोग

कनवळ, कनवळा, कनवाळा, कनवाळु कनुवाळ—कन्हवळा—वाळू पदा

कनवडास, कनवडस—न ? किंत्तान, एक तज्जेचे जाड कडक कापड, शेटे धारे कपड्याच्या बांधापास कडकपणा येण्यास व टोपणा, बूट वगैरेत पालण्याकडे रूपायोग करतात 'कनवडस कापलांना ते शिवणीची माया सोडून कापले असल्यास घूक येण्याचा संभव आहे!—काप्र १२ २ खळ लावलेले गोनपाट, याची शिडे, बूट इ० करतात ३ एका तऱ्हेचे जाळीदार कापड, यावर नक्षीचे भरतकाम करतात ४ एक घुईतील टोपण, किंवा कनवडा—करिता कापतात 'सायकल मोटार, तागा, वगैरेच्या चाक्राच्या दुब्यावरील टोपण [३ वेंप]

कप—स्त्री नदीचा किंवा विहिरीचा आत गेलेला भाग, कपी बूट, कपाव पदा [स कप, प्रा कप=विवर, गुहा, का कपु=जमिनीतील खड्डा, भीळ]

कप—न (गो) (एखाद्या पदाबावर मळ, कीट साचून झालेली) खपली, कपची कपचा पदा

कप—स्त्री ? डोक्यास घालावयाची टोपी, बसकी टोपी २ टोपण, झाकण [३ वेंप]

कप—उ ? धरकाप, कापर हल्ले, धरधरणे वात, भय इ०कानी शरीर, वृद्ध इ०कास जे चलन मिळते ते 'मस्तक आदरी शिरो—। भागी ११'—हा १३ ७५६ २ (ळ) धाक दहात, भीति 'आणि जथाचा अहा कपु। सापसाही ॥'—हा १८ ०५७ ३ (सगीत) गाताना कडावून निपणारा कापरा आवाज, तान [स]

कप—उ ? छावणी, तळ, मोट (सैन्याचा) काप २ सूर्यधियन वस्तीचे ठिकाण (शहराजवळील), सक्कर [३]

शुको २ १४

कनात—थ—स्त्री तपू, डेरा याची कापडी भित, किंवा त्याच्या भोंवतालचा कापडी पडदा 'शिविर कनाथ पडप योर।'—नव १६ २४ [अर कनात]

कनादपणे—अकि (राजा) व्याकूळ होणे, हाल होणे, मत्थास येणे, पेंचात सापडणे (दारिद्र्य, देणे वगैरेमुळे) [स. कुनन्द, स नादणे]

कनानी—स्त्री (व) तापाची कसर, शिरशिरी, अग मोहून येणे 'तापाची कनानी येते' [कणकण]

कनारो—उ (कु) एक कद व फळ, करादा पहा कॅनाल—उ कालवा, पाट, पन्हाळ (पाण्याचा) 'मुळा कॅनाल', 'आज कॅनालला पाणी नाही?' [३]

कनाळ—(व) शेतातील पिकाच्या तासताल प्रत्येक झाडामधील अंतर, जागा [२]

कनाळी—स्त्री कणाळी पदा कनिद—न (रायान, शाप)(३) रायनाइड गन आणि कने यापासून तयार झालेले जे सायनोजन द्रव्य त्यापासून हे रासायनिक मिश्रण बनले आहे

कनिद्र—वि १ सोंवोत धाकटा, लहान, काने कमी २ कमी योग्यतेचा, कमी प्रतीचा, हलक्या दर्जाचा (गुणाने) 'विरके न व्हावे कनिद्र। पराधनपणे।'—दा २९ २७ ३ अगदी खालचा, कमी, तिसऱ्या प्रतीचा केवटचा (उत्तम, मध्यम, खालचा) कनिद्रा—न खोटे रूप, लबाडीचा वेप, छत्रवेप, होरी रूप 'विद्या—स्त्री लुब्धेगिरीचे हावपेंच, ठकवाजी, कावा, खोरी कृत्ये आचरणे ० वेप—उ छत्रवेप, स्वतःचे रूप घालून घेतलेला अन्व वेप, सोंव -वि सोंग घेतलेला, रूप घाललेला ० सिधु—? (गणित) गुणाकाराची एक पद्धत, गुणाक्या पहिल्या माकज्याने गुण्यास गुणन आलेल्या गुणाकारात गुणाक्या राखिल्या आकज्याचा गुणाकार मनातल्या मनातच मिळवून एकदम गुणाकार मांडणे गुणाकार पदा २ फार कपनी मनुष्य, अतिद्रव्य लबाड, खोटा घातकी मनुष्य ० स्तुति—स्त्री व्याजस्तुति, बाह्यत स्तुति पण आतून निदा, व्याजनिदा, याच्या उलट कपटनिदा

कपटाराव—उ (गो) गालगूट

कपटा—उ तुकडा (केळीचे पान, काणद, दगड, लाकूड वगैरेचा) [स कपू प्रा कप्य=कापणे ?]

कपटाई—स्त्री १ लुब्धेगिरी, ठकवाजी, कपनीपणा २ मत्सर, द्वेष, दंकेलोरपणा 'तुमचे मनी कपटाई म्हणोन तीनदा मजवर दसता, आजून धरी बसता'—दोहा १२४ [कपट]

कपटी—वि १ लोभी, मोटा, लघा, गळेबापू 'कपटी पुणे दुरात्मा ।' २ देखेबोर, मत्सरी, कपटीने वागणारा [कपट]

कपट्या—३ (हेटवरी) हुश्याचा खेळ ? येउताना तोंडाचे हजार कपडे पाहिले आहेत ।' [स कपू]

म्हणावयाच्या कपटी, करी बगरे घडवून [ध्व]

कपडछान—वि (हि) वस्त्रगळ (किं० वरुणे) —सो १० ४८ [कपडा+छानने]

कपडलेप—३ कुरी, वाटनी, धरणी, मडके बगैरे कांडी ओरुणे घालून त्याची मट्टी लावण्यासाठी ते ओरुणे व त्यावरील शांभू यांच्या भोवती मातीने भरल्या ओल्या कापडाचा दाब याचा लेपट, लेप [कापड+लेप]

कापडा—३ कापड, वस्त्र, चिरपूट, धावरण [स कपट, प्रा कपड, सि कपडो] • लुत्ता—३ कापडचोपड, वस्त्रधावरण, पोषाखाचे सर्व प्रकारचे कपडे [कपडा+लुत्ता, म लुत्तर=चिपी] कपडे करणे—१ कपडे अंगात घालणे, पोषाख करणे 'बदलेशासने कपडे केले' —निच ५३ २ नवे कपडे शिजवणे, शिवावयास घेणे 'पत्ताच मी त्यास कपडे केले'

कंपण, कंपणकांडा—३ (साते, माती बगैरे) सुद्ध पदार्थांचे तत्वेतून वजन दाखविण्यास ताज्या [स कप+कांडा]

२ (सोनारी) पेटीच्या मज्यावर उभा लोखंडी दाढा बसून त्यावर पेलणारा (भास्वडीच्या कामाचा) मोठा ताज्या

कंपणे—भक्ति (प्र) कापणे, धरणें, लटवणें (भीति मंगेरुळें), कापणे पहा [स कपू कंपन]

कपटरी—जी (कों) कापटरी, वडेवाकडे घीळ, सोल व पोळक जागा, दरी, गुहा, विवर, कपार, खोल, एकाताची जागा [कप+दर, स द-दारय, तुल० शु वाडा]

कपटार्थ—उदा (तिरस्कारार्थ) त्याची काय किमत-काय योग्यता ? , तु० उतादखेक प्रयोग [स] —वि तुळु, धु०

कपटन—न कापणे, कापणे, धरणें, लटवणें, हालणें (भीतीने कापडित्तयाने) [स] • अघट- (शून्य) ओठ कापविले हा अभिनय रागावणें, पडो वाजणें, रोगग्रस्तता दाखविले, भीति वाजणे व जयप्राप्ति इत्यादिमात्र धोतक असतो • ऊय-१ (शून्य) पाय वारवार उद्धत करून माडीला कप उलटव करणें, चालण्याची क्रिया दाखविले शास्त्रास हा अभिनय करतात

कपटी—जी १ मडकी, टोळी, सय मडक २ लष्करी शिपायाची एक तुकडी (१०० ते २०० पयले शिपायाची) ३ व्यापारधरा वरण्यासाठी कायद्याने एकत्र झालेली मडकी, कपटी 'समाईक भाडवलाच्या कपट्या', 'लिमिटेड कपटी' [इ]

कौमान, कौपायमान—वि धरण्याला, लटवण्याला, कापणारा, हलणारा [स]

कपटी—जी (कों) करी, दगडाचा पोडलेला लहान तुकडा, कपचा कपटा पहा 'लागला कप चालण्यासाठी मल

कपटी—जी (कों) करी, दगडाचा तुकडा, कपचा-ची पहा करी (लहान कपटा) हे कपट्याचे स्वरुपदर्शक रूप आहे (किं० निपणें, जाणें, उडणें) —शिल्पवि ५८३ [स कपू, प्रा दे. कपटिम=विदारले, चिरेले]

कपटीदार दगड—३ बारीक मातीच्या गाळाचे वार, एका वार एक बसून झालेला दगड —भू २५ [कपटा+दगड]

कपटिक, कपटिका, कपटिक—३ कपटी हिचा नाण्याप्रमाणे उपयोग होत अस 'कपटिक हो प्राप्त होता न दीसे । बहु लापुल्या प्राप्तालावि होते ।' —कवेसुच १५ [स]

कपटल—न (गो) लहान चपे, हातें [पो कपेला, इ चपेल]

कपटायु—३ कपटात, ज्याच्यामुळे शय कापते असा वात, एक रोग, खज्यायु [स]

कपटल—न (गो) कपल 'कपटलान्यो किडी=मद, घन

कपटल—३ मोठा कपचा, कपटा, दगडाचा, लांकडाचा किंवा गिलाच्याचा सुद्ध पडलेला माडा तुकडा, भेटळा पहा. —शिल्पवि ५५ [कपटा]

कपा—३ १ कप्पा, मयी, मगडा (इ) पुली २ (कों) हेटवरी (वाविक) मोठी कप्पी, पुली, यास पांच—सहा गाळे भसतात कपी पहा

कपा—३ १ कपटा, तुकडा (कोणत्याही पदार्थाचा) २ ठिगळ कपा—३ १ बटवा किंवा पिशवी यांचे पृष्ठ २ पेटीचा खण-धर [स. कपट २]

कपा—३ (गो) मासटोचा तुकडा [का कपु=मास]

कपा—वि (गो) बहिरा

कपाडेडर—३ औषध तयार करून देणारा, डॉक्टरांना नोकर [इ]

कपाटिस्टर—३ छापण्याचे खिले (टाईप) जुळणारा, जुळारी [इ]

कपाटी—१ कपाड, चार, दरवाजा, दरवाजाची फळी, खिडकीची शडप 'येथे काड मज न साहावे बारा । देऊनि कपाट आले ते दुसरे बाप बो ।' —तुगा १२६ 'म्हणे तो तिते जाणिले द्वारपाळी । कपाटे हवे हुटमाडे कपाळी ।' —देव-कृष्ण जन्म ५१. २ गुहा, दरी 'वी धर्मगिरीचे कपाटा । विवेक

सिंहाचा दरकुण ।' - क ३६३ ' त्या तुझिया प्राप्तीलागीं ।
कपाटें सदां सेवितो योगी ।' - एमा ५ १६ [स] ' ओदणें-
सार लावणें ' आलें लघुनी ब्रह्मगिरी कपाटें तों पावतीं नीचीली
कपाटें ।' - उमाविलास ९ ' राशीं दड कपाटें दरेनी ।' - ह
७ ६५ [स]

कपाट—न फडताळ, उभी खणाची पेठी हा शब्द इ
कप्योईल प्रतिशब्द म्हणून गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धात आला
१८५७ च्या मोल्मर्थ कोसात हा नाही [स कपाट]

कपात कप्पा—नख खमुरटेवण्याकरिता सिंदीच्या पातींचा
केलेला करडा ' खारकचा भाव काय आहे म्हणून हुकानदारास
विचारलें तर तुम्ही किती कप्पे घ्याल असे विचारतात - मुक्या
५ [अर कप्पात]

कपात—शी छाड काढ, कमी करणें बाद करणें, काढून
दाखणें ' साडेसात टंके कपात केल्यावाचून निभाव लागणार
नाहीं ' - केसरी १० २८ [स कप्, हिं, म कापणें]

कपाट—शी खबड, दरड, विवर (खडक किंवा डोंगर
जंमधील) ' ती दान सार्वीतील गुदेसारखी कपारीची जागा
होती ।' - स्वप २८४ [स कप् अर खकर तुल प्रा कपरिअ=
विदारलेले, चिरलेले, ते कृपारु=रड]

कपातरत-लत—कपास, कपासत पहा
कपाटी—शी धरकप, धरपाट ' आपण राग मानाल
अशी भाची मनोदवता मला सांगू लागली म्हणजे माझ्या घरी
राची कपाटी होते ' - विक्षिप्त ३ ८७ [स कप]

कपाटर्मेट—प्र आगगाडीच्या डब्यातील किंवा एखाद्या
मोठ्या दारनातील बंद केलेला खण भाग किंवा ल्हान डबा
[इ]

कपाळ—न (सगीत) शुद्ध जातीच्या स्वरपैकी ज्या एका
विशिष्ट स्वरसमूहापासून रागोत्पत्ति समवर्ते ते [स]

कपाळ-ळ—न १ डोक्याची कवची डोक्याचें हाड कटी
२ मळक्याचा अर्धा भाग खापर खापतचा तुकडा, श्रौतधर्मात
ज्यावर पुरोडास माजतात अस खापरचें तुकडे हे ८ ११, १२
१३ असून त्याचा एक गट असतो ३ भिवया आणि डोक्याचे बेंस
जामधील भाग, लाट माल ४ नशीन प्रारब्ध ब्रम्हलिखित
(ब्रम्हदेव मनुष्याच्या कपाळावर त्याचे भविष्य लिहून ठेवितो
या समजुतीवरून) ' कीं एकदाचि फुल्ले त्वत्पतिपचकपाळ
पापानें ' - मोसमा ६ ४ ' गडे काय कपाळाला कड। नाही
घरात एक लेकू ॥ ' - प्रथ ५ (कपाळ) चपें पातळ हाड
खायाचा किंवा मांडीचा कडा ६ भिक्षापात्र ' कपाळ डोळी
एका स्मरानीचा वास । एक जगनिवास विश्वभर ।' - तुषा
२०५० ७ (भुपालास) कोणत्याहि याम्योत्तर वृत्ताच्या

पूर्वेकडील किंवा पश्चिमेकडील अर्धे गालार्ध—उद्गा १ नाही, खोत्रे,
अशक्य हा अर्थ पटविण्यासाठी ' माझे कपाळ ! तुजें कपाळ !'
इ० उद्गार वाटतात ' असे ऐकता हासले द्वारपाळ । बरों लागले
कृष्णचीचें कपाळ ।।' - कचमु ६ २ दु खदरीक उद्गार हाय !
हाय ! ' काय सांगू, कपाळ ! ' ' उठणें, चढणें—डोकें दुखणें,
नास, कटकट हाणें, पीडा होणें ' भजन करितो सव काळ ।
उठने कपाळ आमचें ॥ ' ' उगा करितो कोल्हाळ । माझे उठने
कपाळ ।' - रामदास ' फाटणें—बैभवास चढणें नशीब काढणें
' तो चांगला कपाळ वाढील असा मला रंग दिसत आहे '
' खुल्लें—(हिं) दैव उदयास येणें ' जाणें—दुर्दैवाच्या फेऱ्यात
सापडणें, भाग्य नाहीसे होणें ' ओटेकणें—एखाद्यावर भावसा देवून,
अवलून असणें, कपाळकें करणें ' ओटरणें—नेदियात लिहिल्या
सारखी एखादी गोष्ट घडून येणें, दैवात असणें ' पुढें मागें .
याही गोष्टीत सुभारकाचा बरबत्ता होऊन या हातास, विचार
शून्य, मत्तशी लोकास मुद्दुदू रडत बसाव लागल हें
याचें कपाळ टलेलेच ' - आगर ' धुवून पाहणें—नशिबी
काय आहे तें पाहणें, नशीब पाहणें, ' ओपटणें—दु खातिश्या
मुळे डोकें जमिनीवर आपणें ' ' एक अवनी कपाळ आपटितो ।'
- ह १८ ९६ ' फुटणें—१ दुर्दैव ओढवणें, दैव प्रतिकूल होणें,
सत्तेत्वाचा नाश होणें, आपत्ति कोसळणें ' कपाळीं डूळ लागतें
आहे म्हणून हसायला लागू कीं कपाळ फुटलें म्हणून रडत बसू '
२ वैधव्य येणें ' ' मी पाहीन विविदी असले । जरि कपाळ माचें
फुल्ले ।' - (राजस) गोविंदाग्रज ' फोडणें—कार साक दु ख
करणें ' इतल सोदी, कपाळ फोडी बरी पोर जाकत ।' - विक
५३ ' वडविण—दु खातिश्यामुळे किंवा ओषाक्या आवेपानें
ग्याळ पिटणें कपाळावर हाताने मारून येणें ' कळत इत कोथे घे
बहु बडबुनि तो कपाळाला ' - मोवन ४ ८३ ' भाक्ष करणें—
१ एखाद्यास सार्वस्वी नाश करणें २ खूप मोडणें दार मारणें
कपाळमोस पडा—ळाला लावणें—डूळ लावणें (गो) कपा
ळाक लावण—ळाची रेंध रपा उमटणें उघडणें—आक
स्मिक रीतीनें दुदैव प्राप्त होणें एकदम मोटेपणा धीमती मिळणें
-ळाचें फाटडणें विपत्तीत लेणें भाग्यहीन करणें नुकमान
करणें—ळात तिडाक उठणें—१ डोकें दुखणें २ (ल) प्राप्तणें,
रागावणें ' आडमुठाच्या घराचे नाव काढने कीं यक्षतरावाच्या
कपाळास तिडीप उठे ' - यक्षतराव खरे -ळातले तीन
फातर—(गो) दुर्दैवाचे फेरे (दोमल थोडपारें—पाडयारे म्हणून
एक प्रसारकी मासळी आहे तिच्या डोक्यात तीन पात्र दगड
असात त्यावरून) -ळाया आठ्या घालणें चढणें प्राप्तणें,
अति त्रास होणें, अनाविद्वय घडणें (घरा माला असता
कपाळाम आठ्या पडतात यावरून) ' उलट कपाळाला आठ्या

कपिदा—३. कपड्या उदः धूप. -वि. पिण्ट रंग. [सं.]
 कपी—खी. १ (बों.) पुन्ती, जोड (पुटलेल्या लांकडाग दिलेला). २ कलिंगड, भोवळा बंधरेचा नमुना पाहण्यासाठी कापून काढलेली फोड. ३ (गो.) टिंगळ. कपा पहा.

कपी—खी. कपी; मण्डा; पुली; सारवी, ओढें बंधरे उचलण्याचे साधन, लांकडाच्या अरीव तुकड्याला भोक खावून त्यात पाकें भरून त्या चाकावरून दोरी घालून त्या दोरीत सामान घावून याहीसारखे उचलण्यास उपयोग करतात. कपा पहा. [सं. कपी=चाक]

कपीत—३. (गो.) कप्तान (लढायांतील निवा आरमारांतील) [पोतुं. कपिताव; इ. कपन]

कपुत्र—(प्र.) कपूत पडा.

कपुत्रकाय, कपुत्री—खी. (दि.) विद्याच्या पानांची एक जात ही जात बगल प्रोतित होते. या पानात कापरासारखा वास येतो. [सं. कपूत्र, प्रा. कपूत; दि. कपूर]

कपुत्रीमेणवत्ती—खी उत्तम पोट्या रंगाची मेणवत्ती. [कापूर=मेणवत्ती]

कपू—३. १ तंबू डेऊन, तळ डेऊन राहिलेले सैन्य. २ सैन्याचा एक विभाग, मुकडी, कपीनी, (११ पलटणी). ' एतापरीस एक दिपाई रांगडा दिहुल्यानी । दोन कपू किंमणी । '—देवो २७८. ३ विशेषतः युरोपियन लष्करी पद्धतीने तयार झालेले देशी राजा जवळचे सैन्य. कवाईती पलटण. ' तवा कपूने कटाव केला मोरवे आले म्होरे म्होरे । '—ऐपो १५०. ' पुंयात गारयांच्या ऐवजी त्याचे कपू ठेवून घेण्याचे धूल केल्यावर पुन्हा लढाईची जेगी तयारी करण्यास ते तयार आहेत '—भाऊ १२. ४ विविध मताची किंवा विचाराची मंडळी, गट, समुदाय, मंडळ. ' कुट्याळ कपू. ' ' बाप्ही हॅरिसन आदिकचन मंडळीच्या अंतर्गत जाऊन मिळाले '—टि १६०. [इ. कॅप]

कपूत—३. दुर्गुणी, अवज्ञा करणारा सुलगा (सं. दुपुत्र, न पुन)
 कपूयचरण—न पायाचरण, दुर्बल ' कपूयचरण म्हणजे पापाचे आचरण '—नीर २९५. [सं. कपूय=निचम(आ)चरण]

कपूरकचरी—खी. कपूरकचरा पहा.

कपेरी—खी. (कु.) दगडाची कपरी—मुकडा. [कपरा]

कपेरा—३. १ कपेरा; फरक; बरी अधिक प्रमाण. ' बाजीराव भडूळ होताच त्याची पूर्ववत् प्रमाणे बाही एक कपेरा न बरितां दोस्तती सत्कारांनं कायम ठेविली—इनाम १४०. —खी केंवरी. न्यूनाधिक्य, थोडाला; गोंधळ. -वि. १ कमीअधिक, थोडे जास्त किंवा थोडे कमी; जवळजवळ. ' कपेरा खालीस हजार फौज '—ख ७ १२८८. २ सतोत. ' सला शाख्याप्रमाणे वतणूक कपेरा न केल्यास पारिपत्य होईल. '—उ ५. २६०७. [फ्र. कम्पेन्स]

कपेटफोडणी—खी. (गो.) कपाळफोड; डोकफोड. [कपाळ+फोडणे]

कपो—३ (कु. गो.) १ पाणुदा टिंगळ, इ. कपा पहा. २ मासळीचा मुकडा.

कपोक—३ पांढरी पावरी. याचा कापस फार मऊ असून त्याचा मिर्ची, जरी करण्याकडे उपयोग करतात. कप पहा.

कपोट—खी. (बों.) ताडाच्या पागाची केलेली पेटी. कपात पहा.

कपोत-ता—३. (काव्य) कवशा; पारवा; कपुतर. (खी.) कपोती. या पद्याच्या मानेवर ठिकाणे असतात. [सं. कपोत]
 कपोता घळणें—घळणें, खणणें, रसित होणें.

कपोतक (संयुतहस्त)—३ (नृत्य) दोन्ही हात एकमेकांजवळ आणून तळहाताकडील बाजूनी एकमेकांत चिकटवून एकावर दुसरा सांघून बसले अशा प्रकारे ठेवणे. [सं.]

कपोल-ळ—३ गाल. ' अधिष्ठानविद्याळ भाळीं । तैसी घोभा हृगहयोळी । '—एरल १.६१. [सं. कपोल]

कपोल-ळ—न. (मुक्ती) कपाळ; गंडल्यळ. ' कपोलांनं वतुलपणाभणें हान प्रमाचें दर्शन ॥ '—उ १५. ' ईपु लपवीसी मागिचा । इवेदू पूसीसी कपोळीचा । '—शिबु १२६. [सं. कपोल=गाल]

कपोल (अमिनप)—३. (नृत्य) गालांनं केलेला अभिनय. याचे सहा प्रकार आहेत. त्यांची नावे—क्षाम, फुल्ल, पूर्ण, कंचित, पुंचित, तम. [सं.]

कॅप्टन, कप्तान—३ १ नाईक, प्रमुख, नेता. २ सेनापति. ३ मुख्य नाववा, सांडेल. ' अभयलेख देणारे कप्तान तरी त्यास किती भेटतील ? '—नि ८८८. [इ. कॅप्टन]

कप्तान—न. बेलगाडीत असलेल्या मारुत पाऊल वगैरे लागू नेथे म्हणून केलेला आडोसा, पडदा. हा बहुधा खजूरभरून आलेल्या तटपाचा असतो. [अर. कप्तान=कपात=(खजुराची) शिंदीच्या सर्पिणी पेटी]

कप्या—१ कपा पहा. ' दोन कप्याची बनलेली पैली म्हणजे इदम होम '—आरोसा १.१४.

कप्या—३ पेटी, गडा; आख. ' खारकेचा भाव काय म्हणून इमानदारास विचारलें तर मुन्ही किती कप्ये घ्याल हें सांगी म्हणजे मग आपणांस भाव सांगू असें बोलतात '—सुन्या ५०. [कपात पहा]

कप्यो—खी. पुली; कपी पहा. ' शिडाला कप्यो बांधा मागि त्या कुठ मनुष्याचे पाय बांधून त्याला वलट्ट डोकळाडीवर टांगा । '—स्वप्न २९६.

कप्यी—खी. लहान कप्या, खण.

कफ—३ १ शरीरांतोळ विद्योपापैकी एक. कफामुळे तोंड गुळमट चिकट होणें, तोंडाला पाणी सुटणें, शोष फार येणें, घशांत

धुरधुरणें, तिसर पदार्थ खाण्याची इच्छा होणें, उष्ण उपचाराची इच्छा होणें, अमिमाय, मलमुत्राचे आधिक्य धरें रक्षणें होतात २ खाऊलें असता पशात् माहेर येणारा पातळ गुळगुळीत पदार्थ, ग्लेष्मा, खाकरा, वेडका ३ फेंत, फेन [स कफ तुल० फा कफू-कंग, धुमा] •प्र, नाशक, नि.सारफ, भेदक सारफ, हर, हारक, कफारी-वि कफ नाहीसा करणारे (औषध वर्गरे) •ज्वर-३ कफ जास्त झाल्याने किंवा शरीरस्थ कफात दोष उत्पन्न झाल्यामुळे येणारा ताप, कफप्रधान ज्वर [स] •पित्त ज्वर-३ कफ आणि पित्त यांचे आधिक्य होऊन येणारा ज्वर [स] •प्रकृति-क्री कफ किंवा कफजन्य दोष र्जात अधिक आहेत अशी प्रकृति [स] •रक्त-३ कफाबरोबर एक पडणें, एक रोग 'आम्लपित्त, रक्तपित्त, वातरक्त, कफरक्त' खोकलें, खरून अत्यंत. विसर्प एका । 'गीता १३ २४५७ [स] •घात पित्त ज्वर-३ कफ, घात व पित्त हे तीन बाढल्यामुळे येणारा ताप, मिश्रपणन्यताप [स]

कफ-३ घुरमाडाचा कापूस, मूस, रई वगैरेच्या फळांतील म्हातारी, इ० कप पहा 'लोह कफ गारा अमित्रिया राजें। ये-हवी तें ओढी कोण बाहे।' -तुगा ११७४. [स कार्पास]

कफ-३ (कों) कप्पीचे पट, साधा (कप्पीसह किंवा कप्पीशिवाय)

कफ-३ (प्र) कप (गाण्यामध्ये आवाजांत होणारा वाप रेपणा) २ धरकाप, शरीर लटलटणें, हलणें [स कप]

कफण-न-न मुपलमानाच्या प्रेतावरील बख-आऊज्जन 'त्याची कफन आणून त्यात माती दिव्ही' -रा ६ ११२ 'मयत माणवाचे कफन घेतो' -मसाप २ २ ६४ [अर कफन तुल० इ कॉफिन] •धापरा-रो-वि (गो) कफाचा तुकडा छुदा विक्रम खाणारा (ल) अतिनीच (मनुष्य)

कफणी-नी-क्री १ कोपरापासून पुढील हात व डोकें याशिवाय सर्व शरीर झाकल असा अगरखा, हा कफीर, साधू वगैरे लोक वापरतात, चिन बाळाचा अगरखा, पायबोल सदा २ (व) जाकीट [अर कफनी] गळ्यात कफनी घालणें- (ल) १ सत्तारपासु तोडून विरक होणें, सत्तारत्याग करणें २ भिक्षापात्र हाती घेणें भीक मागणें

कफल्ल, कफल्लरु-वि अतिशय गरीब, ज्याच्यापाशी कवडी देखील नाही असा भिकारी, भिकान्याचा राजा (सामा) भगाल, दमिडी, निष्कारण 'दोपेहि सारखेच कफल्लरु' -नि ६६८ 'आतां प्रत्येक मनुष्यास असा अधिकार (प्रत्येक मनुष्याने मिळविलेल्या द्रव्यावर त्याचे पूर्ण स्वत्व) मिळाल्याने, एकाचकाल लाखों कपयाची इस्टेट, व दुसरा भागही कफल्ल अशी स्थिति होते' -टि ४ २४ -३ कफल्ल हे जगातील आदिचोराचे नाव आहे

चोरांनी चोरी करू नये म्हणून लोक निजते वेळी अस्तिक अस्तिक काळगैर, कफल्लरु' धरें म्हणून याच्या नावाचे स्मरण करतात याला द्रष्टादेवानें वर दिला आहे कीं तुजें जो स्मरण करील त्याला चोरापासून मय नाही ' आदिचोर कफल्लस्य द्रष्टादेव वरस्य च ।' इ० कोडे कफलाच्या तीन वायकांचे स्मरण करावे असे सांगितलें आहे ' तिथो भार्या कफल्लस्येति० ' [स कापालिक ? कफल्ल]

कफलादोज-गर-जोडे शिवणारा [फा कफल्ल-जोडा] कफारत-रत-क्रीप १ तटा, तेड, कज्जा कज्जाशब्दा-बरोबर कज्जा कफालत-कफावत हा विशेषत माढळतो ' तुम्हा जवळ आम्हाविषयी हरएक बाबेविशीं कफारत पडते, त्या मोठीवर न जावें -पाव ९ २ आळ, तोढमत, भारोप (कि० घेणें जाणणें) ' ही रति कफालत सरती त्याचि मज वरतीच सगत पडेल । ' -राळा ५७ 'सपादणी बोटाल कफालनी ठाऊक आवध्या तुज ।' -होला ३१ ३ अडबण, प्रास, सकट, पेंच, वहेद, अरिध (कि० घणें) कळपात्र पडणें, उभा राहणें, उपस्थित होणें ३ लचाड, सट, होणट, पीडा (कि० घणें, इ०) [अर दुमात-कृत प्रता, अविभास]

कफालत-क्री जामीनकी, हमी ' हे दफा कफालतीचे अहदनाम्यातील नाही ' -रा ७ ५४ [अर कफालत]

कफावत-क्री उपहवीस जाणलेली, उमयून काढलेली चूक, दोष, गुन्हा (कि० काढणें) घेणें, जाणणें २ भाडणतटा, कज्जा, कलह, खेडा ' कज्ज कफावरी होऊन रस्त्यात । असावी परत कांती मोठी ॥ ' [अर कफालत]

कफोदर-न कफाचा ओर झाल्यामुळे होणारा एक रोग जलोदराचा एक प्रकार [स]

कचई-क्री एक प्रकारचा अगरखा, शगा [फा कचा-धरन्या अगरखा किंवा जाकीट]

कचकपोत-नि पचवपीत, पाणचट (ऊत, कलिगड खरवूज इ०) वेचव, कचकपीत पडा

कचखत-ती, कचकती-क्री कमचखत-ती पहा ' कचखती आली आता पण इतून काय उपयोग ? ' -त्रिटिका ' आली कचकपीची वेळ ! ' -आ ११८ [फा कच-मस्त]

कचगीर-३ मोठा चमचा, पळी ' यखनी सकळ लागताच तिला वारवार कचगीरानें हालवीत जावी ' -मुष्टि २ १३ [अर कच-उल्लखणें, परतणें-गीर]

कचचाड-न (व) कचच [स कचच]

कचज-न १ खेडी पावती, पोंय ' ऐकन पावोन दीक्षिताची कचेंच घेतली आहेत ' -रा १ २९४ ' पावले पकियाची कचज ' -आम १८३४ १३८ २ धनकोला देण्याकरिता जप्त केलेला माल-अप्ली, काहीहि माल किंवा पिढगी याची जप्ती असा

रीतीने जन्म घेतलेला माल, जिद्दगी, मिळवत ३ ऐसी पावती (एक लाख सैनिक युद्धात मेल म्हणजे एक कथप उद्द नान्
जिन्ना कथारनामा लिन्न दिन्नामुळे वन्वळ होणारे पापत, काळा, लागने मळे पुष्पांत वर्ज्ज आडवळते)

चवनबद्धता, लेखायुक्त, वचनायुक्तं गुण ५ पाणील-पटवारी याने साऱ्याऱ्या पोटी दंतकऱ्याला दिल्ली पावती ५ मलव रोध, सांखऱ्या, अवष्टम ६ धरणे, पडडणे, (बोल्ण्यारा) आधार येणे (विशेषत एतारा मनुष्याला त्याऱ्या भावणांत) (किं धरणे, पाडणे) ७ तांबा, कवजा पद्दत 'एकदूत असते तर आपल हातीं कवज राहता -रा १९०० -वि स्वाधीन 'साऱ्युदस्त कित्ते रायगड मोगलास कवज जाला' -रा १७३८ [अर कम्भू] ८ करणे-विठ्ठल, साऱ्यात येणे ९ दस्त वि हस्तगत, स्वाधीन 'मुदूख कवजदस्त केला' -मव १०१ १० पन्-न मालकीहूक किंवा कवजा एकाचे दुत्याचे ताऱ्यात दिव्यापटल्या कालाया -भाज १८३३

कथञ्चा—पु कथञ्च
भोगवत्ता [अर कथञ्च]

फयजा—३ जाकीट, मङ्गल्या नसलेली घडी 'तिने [कवाच+वाहा]
 होच्यावरून पतलेल्या ड्रिमिजी रागाच्या मोठ्ठ्यातून तिने घात
 लेला भुरगी किनत्वापी कवना स्पष्ट दिसत होला 'स्वप्न २४५
 [फा कवाचा]
 खंयल-८—३ कावळा, घोंगडी, लोंदरीचे वख, धावळी
 'मोक्षादि सर्वसिद्धिची धेणी। श्वेतवल्गुसर्प सापका।'—एसा
 १४ ४०५ [स कवल]

कवजा—उ (ना) बिजागिरी -हार कयल—(संगीत) ज्यत न्यासस्वर पञ्ज अवन मह,
कवजी—३ कलसाचें टोपण नाव कविजी [स कवि+जी] अत व अपन्यास स्वर पद्यम असतो व ज्यत ऋषभ स्वराचें
कवजी—मि कवनात, ताच्यात असलेला, इस्तरात केलेला बहुलत्व व गाणार मध्यम व पैतल ह्याचें अल्पत्व असतें अशी
(सारजाम प्रॉत) सारजाम गैर कवजी -सोर १५२ [अर कञ्ज] स्वररचना [स]

धनकोने अणकोची मिलवत तिच्या उत्पत्तीवरून त्याच वस्तुला
 धनकोने अणकोची मिलवत तिच्या उत्पत्तीवरून त्याच वस्तुला

फेडन घेउन त्याचा दिशेन ठेवून परत करण्याच्या काराने- कंचल-पु (पगडवर) पगोटपाचा किंवा पगडीचा डोक्या-
 शान्यात पेजे (६) युक्तकट्टरी मारंगज [वर व-ह-गदाण] भोक्तालाचा भाग हा डिकाने कापद चिकटवून तयार करतात व
 कयजिगरी-ओ सावा, अम्मल "अलीकडे या राज्यात त्यावर कापडी पद्य शिवतात [स कपाल]

कचडणी आधी जाली ते गावों ठाणें बसवून तका केलिया । कचडळ—जी भोंवणाल, एक साड
आहेत 'स १५७८ [अ कचडळ] फाळ—मु केश, कचरी 'बाळाच्या कचडळामित्त कचडळ
कचडणी—जी कचडळची कचडणी कामटी फीट भेटुन [स विस्तारुनीया बळा ।'-आपु ४ [स कचरी]

कमल-वेष्ट] कथली—यौ काबळे, सुनी घोंगडी, पटनूर 'काली कवली
गनुन सुणी ।'—नव १३ १२३ [स कदल हि कमली]
कवंध—पुन. १ मस्तकविहीत शरीर घट 'सुता सनाय
कगई—यौ—कवई पदा

त धरी मदीर कवध-तुल्य अवशष्ट । - मोकण ५४ २ यस्तद कवड्ड-न एक धोडा बिवा उट नेज शकल इतके ओच
 तुदन गेले अस्तादि बलन बलन कारणांर धड । जाणे रुमरग (राकडे, गवत, वैण वगैरेचे), वैण, कडवा, गवत, यांचेओरें
 मदा लगे बसू नायलेमकवध । - मोशोष्म ७ ३९ रत्नपुत मदा, गुपनी वाहुन आपणलेले जळण (किं वाघण) हा शब्द कोडे
 पाहामी शिरच्छेदवाणा हाई कवध नाचवें । - हिंदी २२२ [स] कवड आस (अंच ओचें) या अर्था पुढांन वापरतात, 'कही
 भावार्णे-कि लडाईत अतिशय कत्तल उडवें, रक्तात होवें' कवड आस लावडाचें केवया' - खो १७७७ [हि कवा-

र=मोडकें सामान] ०कष्ट-काम-कष्टाचें, मेहनतीचें, धर्माचें काम हलक्या दजाचें काम ०खोट-पु १ (कों) जगज्जातील जळाळ लांकडें तोडण्याचा मका ज्याकडे आहे असा खोत, अधिकारी २ कवाड संपण किंवा कडवा, घान्य वगैरे (बैला वरून वाहन) पुरविण्याचा मका घेतलेला ठेकेदार ०खोती-खी कवाडखोतोचें काम, अधिकार ०हाट-पु लांकडें गवत वर्ग्या बाजार 'कवाड हाट तेथ खेळु।' -श्रु १२०

कवाडवान्-पु (व) पाण्याच्या हुकाणी मिळणाऱ्या चित्र औपची व वाळक्या वनस्पती [कवाड+वाण=प्रकार]

कवाडो गलत-न व्यापारी मालाची वाहतुक करणारे जहाज माल गलत -पु (ल) व्यापारी

कवाडी-डया-वि १ कोडे वाहणारा-नेणारा (मनुष्य, बैल घोडा वगैरे) २ धर्माची कष्टाची, दगदगीची कामे करणारा, कावाडकट करणारा, काही मुल नसता वेळ ससाराची खटपट करणारा ३ ओवडपोवड कागसिरीचें काम करणारा (मनुष्य) ४ धुर हलका, कमी योग्यतेचा मनुष्य [कवाड]

कवाच-पु सुसलमान लोकांतील एक मासाचें पक्षी 'काय हो कवाचाचा घनपमाट झुळा आहे' -वि १० १० २३० [का कवाच=भाजलेलें मांस] -वि (घ) झुक झालेला, वाळलेला रोडावलेला (मनुष्य) 'रोगाने जडून कवाच झाला'

कवाच-जी १ हुपमोवळा किंवा मुळा याची कितून फेलेली गोळामाजी २ कोडया ममाल्याने तयार केलेली भाजी 'पाकझावत कवाच या नावाखाली जे पदार्थ यतात ते सर्वे मसाले लावून कोरडे तयार केले असतात' -गृशि २ १११ [कम+भाच=वाणी]

कवाचचिनी-जी ककोळ, एक औषधि (कोणी बुकीने मागवेधारासहि म्हणतात) कवाच नावाच्या झाडाचें वाळलेलें फळ रानवणा [अर कवाच+का चीनी; लें पायपर क्युवेला]

कवालत, कवाला-जीउ (प्रचारात कवाला असा शब्द येतो) १ सनदशीर विजि खरीखत मालकी हक्काचा कागद 'देवामुखी आपची आपण खुद-रजावदीन, कवालीने फरोस्त करून दिन्ही' -रा १७ १ २ (बडोदे) कबुल्यत करार कबुलनामा कनाटदाराने केलेला करार जिनसा अगर माल पुरविण्याची कवाल्यात घातें मसेल त्यावेळीं तसा जिनसा व माल ह्याविषयी स्थानिक अमलदारामार्फत रीतसर हरराजी करून कवाले करावें -स्वारीनिगम २९ [अर कवालत् कवाण]

कवालद्वार-पु कवाळ, करार करून देणारा कनाटदार 'कवालदारास एकादा शामियाणा लावून देश्याची कवाल्याप्रमाणे घातें असल्यास अथवा ती नसताही स्वारी कायदार यानी हुकुम केल्यास गोठारावून दर एक शामियाणा लावून दजन पाहारा

लाविणें आणि आगीपासा मचावासाठी पाण्याच्या चार देगा त्या मडपाच्या बाहेर थोड्या अंतरावर भरून ठेवणें' -हुडराची शिरार १० [का]

कवालपत्र-न सनद, कबुल्यतनामा, करारपत्र, दस्तऐवज 'दिल्ले कवालपत्र ऐसे जे' -रा १२ १८० [का]

कवाहत-जी १ दोष, गुन्हा, क्रमाड 'लटण्या कवाहती ठावतील' -रा ५ ७६ 'खोरें बोलावयासी जावें तर कवाहत वळे ती आटोपणें सुपकील' -रा ५ १६७ २ कलह, तटा 'आपआपल्यात कगाहत लागल्यानें सामूय राजकारणें करावयास जागा होती' -रा १९ ३५ [अर कवाहत्]

कवित्त, कवीत-न १ (हिं) कवित्व काव्य, कविता २ हिंदीतील काव्याचा एक भेद माट लोक म्हणतात त्या प्रकारच्या कविता ३ कवितेचा एक प्रकार, पोवाडा कठान यासारखी सामान्यत घनाक्षरी वृत्तासारखी रचना [स कविता]

कविरा-पु उसाची एकजात -शे ७ २०५ [का कवु=उस]

कविला-पु १ कुडप, पायकामुलें, परिवार जनाना २ (विशेषत) लमाची छी, परधनींग, मालकींग [अर कवीला] कविला-पु (कों) (नाविक) वाड व पठा यास जोडण्याकरिता केलेला लोखंडी जाड गजसारखा खिळा हेखिळे वाहेलून ओढतात

कविलेश्वर-वि कुडवत्सल, पायकामुलें असलेला, प्राप चिक. [अर कविला+दार]

कविलेमाही-किवि महिन्यापूर्वी 'त्यास कविले माही दावासाहबाबाचें व चिलखी वगैरे रागो फतेविगताव गायकवाड यांचे मुलखाबाबद समजूर मरकूम कला आहे' -रा १० १६४ [अर कव=पूर्वी+माह=महिना का कविल+माह]

कवीरपथ-पु कवीरप्रदाय, कवीर (१५ वे शतक) ज्याच्या राजमणक साधुनें स्वापन केलेला एक भक्तिप्रदाय [अर कवीर+पथ सोडा+पथ]

कवीरपथी-वि कवीरपथास अनुसरणारा, कवीराचा अनुयायी

कवीलद्वार-कविलेश्वर पहा

कवु-पु शब्द 'इक्षित हास्य मनोहर। प्रिया सुंदर कु वैशी।' -एमा १४ ४०८ 'श्रीद त्यजिले बरिला अदक्षिणावर्त तुळ कु कसा।' -मोसमा ४ १४ [स] ०कॅट-पु दासा-सारखा गळा (हे खोंड्याचें स्थान समजतात) 'ओंकार मातुळसकट। तोचि जाणावा कबुळ।' -एरस्व १ ४२

कनु लू-तर-न एक पत्नी खबूतर, कपोत याच्या रंग परतें पावरा, काळा, धारानी वगैरे जाती आहेत [का कनुतर]

रीतीने जन्त केलेला भात, निदगी, मिळकत ३ रेरी पावती (एक लाग घिंकि युशन मेल म्हागेने एक कवप उद्गन माचू किंवा करारतामा टिहून दिल्यामुळे ठपत होणारे कवन, आढा, लगाने असे पुराणात वर्णन आढळते)

कचनपद्धता, रेखासुळे, कचनासुळे गुण ४ घानील-पटवारी याने सान्याच्या पोटी शेतकऱ्याला दिलगी पावनी ५ मलाव रोध, सांगडा, अवधम ६ परणे, पडडणे, (बोटेण्यास) आधार पणे (विशेषण एखाद्या मनुष्याला त्याच्या मापणात) (कि० परणे, पाडणे) ७ तावा, कवपा पहा 'एकूढ अथत तर आपले हाती कवज राहता -रा ६ १०० -वि स्वाधीन 'हालमुदस्त किलेले रायगड भोगलास कवज जाला' -रा १७ ३८ [अर कच्] ० कर्णे-किरणे, तावशात पणे ० दस्त-वि हस्तगत, स्वाधीन 'मुनुक कवजदस्त केला' -मव १०३ ० पत्र-न मालही हक किंवा कवजा एकाचे दुसऱ्याचे ताब्यात दिल्यावरूनचा करारतामा -भाज १८३२

कवजा-उ कवज, कवजा तावा, अम्भज मूढ, पडड, भोगवडा [अर कचन]

कवजा-उ जाकीट, अस्तन्या नसेलेली बडी 'तिने होक्यावतून पतलेल्या किमिनी रगाच्या ओढणीतून तिने पात केला भरारी किनसापी कवजा स्वतःदिसत होता' -स्वप १४५ [का कवाचा]

कवजा-उ (गा) विजामिरी -शर कवजी-उ कवजाचे दोषण बाब कविनी [स कवि+जी] कवजी-वि कवजात, ताब्यात भरलेला, हस्तगत केलेला (सरजाम, प्रीत) सरजाम गेर कवजी' -खे १४७ [अर कच्] ० घरणे-कि पंचात घरणे, पडडणे, गाडणे

कवजेगहाण-न (कायदा) ताबेगहाण कजेकडीबदल धडकोने ऋणकोची मिळकत तिच्या उत्पन्नातून व्याज व मुद्दत फेडून घेऊन त्याचा हिशेब ठेवून घेत करण्याच्या कराराने- ताब्यात येणे (६) युमुपत्तरी मॉर्टेगज [अर कच्-गहाण]

कवजिगरी-की तावा, अम्मल 'अलीकडे या राज्यात कवजिगरी आधी जाली ते गावीं ठाणे बसवून तक्रार केल्या आहेत' -रा १५७८ [अर कच्]

कंयडी-की कलकानी कावीट कामगे, कीट, भेतुक [स विस्तारनाया बटा] -माय ४ [स कवरी]

कमठ-वेळू]

कवणे-कि (वे) वाकणे

कवथ-उन. १ मस्तकविहीत शरीर, घड 'सुता सख्य न घरी मंदीर कवथ-मुल्य अवघि' -सोकर्ण ५४ २ सतक तुद्गन गेले असताहि चळत चलन करणारे घड 'जाणो शम्भरण महा लागे बहु नाचले मन्कवथ' -मोभीम ७ ३१ 'रजपुत महा पराक्रमी, शिरच्छेदछाला सरी कवदनाचले' -हिंदई २८२ [स] ० नाचणे-कि लढाईत अतिशय कसल वळणे, रकपाड होणे

कचर-ओ सुमलमानाचे थडगे, पीर 'शेवर्गीच्या प्रांतीच कचर होऊन राहिले' -यांदा ६ [अर कच्] ० स्तान-स्थान-न सुगलमान लोधाची मलगवटी' स्मद्यान [का कम्बिस्तान]

कचर-री-की बेगी, बुधवा, खोपा 'मस्तकी कुटिला लभारा। सुमनी कचर सोमनी।' -एमा १४ ५५४ 'परतला कचरावर गावर।' - (वासन) नवनीत १३० 'तवकें उडानि पाउनि पळता कवडुनि नीच कवरीते।' -माविष्ट १ ६६

'मादळ झाल कवरी गार' हरिकृष्ण विगकिता ॥ [स कवरी]

कंचर-की हा शब्द कचर श-शामध्ये पहा [का कचर]

कचरा-वि १ चित्रविचित्र, टिपक्या टिपक्याचा (वस्त्र, पत्र वगैरेवर असणारा रंग) २ कडक्या रंगाचा (वस्त्र, पत्र वगैरे) [स कचुर, प्रा कचुर, दि कचरा] ० याडा-वि चित्र विचित्र रंगाचा, अनेक रंगी, मळकट पाड्या रंगाचा (पांढरा वगैरे) भाग १ पहा [कचरा+याडा]

कंचल-ळ-उ काबळा, घोंगडी, लोंकरीचे वस्त्र, पावळी 'मोशादि सर्वसिद्धिची धेणी। देतकबलासनीं साधका।' -एमा १४ ४०५ [स कचल]

कचल-(संगीत) ज्यात न्यासस्वर पडून असून मध, अत व अपन्यास स्वर पचन असतो व ज्यात कुरुम चराचे बहुलत्व व गायार मध्यम व पेशत ह्यांचे अल्पत्व असते अशी स्वररचना [स]

कंचल, कचल-तप (राजा) अर्धा किंवा अर्ध्याहून अधिक भाग (कल, दगड वगैरेचा पुद्गल निघारेली) [स कचल] उचलत-कचलपत-की कचुलायत पहा

कंचळ-उ (पगडबंद) पागोट्याचा किंवा पगडीचा कोक्या भोवतालचा भाग हा दिकाने कागद चिकटून तयार करतात व त्यावर कापडी पगडिवात [स कपाल]

कचळ-की मोनरसाल एक झाड

कचळ-उ केव, कचरी 'एखाद्या कवड्यानिमित्त कचळी वितारनाया बटा।' -माय ४ [स कवरी]

कचळी-की कावळे, जुनी घोंगडी, पचूर 'काळीकचळी गनून बुधी।' -नव १३ १२३ [स कचल हि कमली]

कवाई-री-कवई पहा

कवाड-न एक घोडा निशा उट नऊ शकेल इतकें ओसे (राकडे, यवत, बैराण वगैरेचे), बैराण, कडवा, गवत, याचे ओसे, गुपती वाहून आणजेले जळण (कि० बांधणे) हा शब्द कोठे काठे ओसे (अंध ओसे) या अर्थी चुकाने वापरतात 'कडी कवाड या ल' ह्यांचे केल्यावर' -खे १७०७ [हि कवाड-

र=मोडके सामान] ०कष्ट-काम-कथाचें, मेहुन्तीचें, भ्रमाचें काम ह्मच्या दर्जाचें काम ०खोत-३ १ (कों) जगलतील जळाज लांकडे तोडण्याचा मजग ज्याकडे आदे असा खोत, अधिकारी २ कवाड, सर्पण किंवा कडवा, धान्य वर्गरे (बेला वरून वाहून) पुरविण्याचा मजग घेतलेला टंकेदार ३ खोती-खी कवाडसोताचें काम, अधिकार ०हाट-३ लांकडे गवत वर्गरेचा वाजार 'कवार हाट तेथ खेळु' -रु १२०

कवाडयाण्-३ (व) वाण्याच्या दुकानी मिळणाऱ्या चिहर औपधी व वाळक्या वनस्पती [कवाड+वाण=प्रकार]

कवाडी गलरत-न व्यापारी मालाची वाहतूक करणारे जहाज माल गलरत -३ (ल) व्यापारी

कवाडी-डथा-वि १ ओसे वाहणारा-नेणारा (मनुष्य, पैल, घोडा वर्गरे) २ भ्रमाचीं कष्टाचीं, दगदीचीं कामें करणारा, काबाडकट करणारा, फाई मुख नसतां बेवळ ससाराची खटपट करणारा ३ ओवडपोवड कारागिरीचें काम करणारा (मनुष्य) ४ धुर हलका, कमी योग्यतेचा मनुष्य [कवाड]

कवाड-३ मुसलमान लोकांतील एक मांसाचें पदार्थ 'काय दो कवाडाचा पमपमाड ह्मला आदे' -रि १० १०

२३० [का कवाड=भाजलेलें मांस]-वि (व) शुद्ध झालेला, वाळलेला रोडावलेला (मनुष्य) 'रोगानें जडून कवाड झाला'

कवार-० १ दूधमोपळा किंवा मुळा याची किसून केल्ली गोळामाजी २ कोरड्या मसाल्याने तयार केल्ली भाजी 'पाकशाखात कवाड या नावाखाली जे पदार्थ येतात ते सर्व मसाले लावून कोरडे तयार कलेले असतात' -रु २ १११ [कम+भाव=पाणी ?]

कवाडचिनी-० १ कोळ, एक औषधि (कोणी चुकीने मागवेदारासहि म्हणतात) कवाड मावाच्या झाडाचें वाळलेलें फळ रानपण [अर कवाड+फा बीनी, लें पायपर कुवेवा]

कवालत, कवाला-० १ (प्रचारात कबाला असा शब्द येतो) १ सनदशीर विक्री, खर्दीखत, मालकी हक्काचा कागद 'देसमुखो आपरी आपग खुस-रजावदीन, कवालीने फरोस्त करून दिन्दी' -रा १७ १ २ (बजोदे) कवुलायत, करार कवुलामा, कवाटदारानें केलेला करार जिनसा अगर माल पुरविण्याची कवाल्यात शर्त नसेल, त्यावेळीं तथा जिनसा व माल ह्याविषयीं त्यामिक बमलवारामाफेत रीतसर हरराजी करून कबोल करावे' -स्वारीनियम २९ [अर कवालत् कबाला]

कवालदार-३ कवाला, करार करून देणारा, कवाटदार 'कवालदारास एकादा शामियाणा लावून देण्याची कवाल्याप्रमाणें शर्त असल्यास अथवा ती नसताही, स्वारी कामदार याची हुकूम केल्यास गोटापासून दूर एक शामियाणा लावून दळन पाहारा घाबो २ १५

राविणें आणि आगीपासून बचावासाठी वाण्याच्या चार देगा त्या मडपाच्या बाहेर थोड्या अंतरावर भरून ठेवणें' -डुमराची विचार १० [फा]

कवालपत्र-न सनद, कवुलायतनाना, करारपत्र, दस्तऐवज 'दिन्हे कवालपत्र ऐसे जे' -रा १२ १८० [फा]

कवाहत-० १ दोष, गुन्हा, कुभाड 'लट्ट्या कवाहती उठवितील' -रा ५ ७६ 'खरे बोलावयासी जावें तर कवाहत वठेल ती आटोपणे मुपकील' -रा ५ १६७ २ कलह, तया 'मापमापल्यात कवाहत लागल्यानें शत्रूच राजकारण करावयास जाणा होतो' -रा १९ ३५ [अर कवाहत्]

कविच, कवोत-न १ (हि) कवित्व, काव्य, कविता, २ हिंदीतील काव्याचा एक भेद भाट लोक म्हणतात त्या प्रकारच्या कविता ३ कवितेचा एक प्रकार, पोवाडा, कटाव यासारखी सामान्यत घनाक्षरी शृतासारखी रचना [स कविता]

कविरी-३ उवाची एकणात -रो ७ २०५ [का कवु=ऊम]

कविला-३ १ कुटुंब, थायकामुलें, परिवार, जनाना २ (विशेषत) लग्नाची स्त्री, परधनीण, मालकीण [अर कनीला]

कविला-३ (कों) (नामिक) वाक व पठन यांस जोडण्याकरिता बेलेला लोखंडी जाड गजासारखा खिळा, हेखिळे वाहेलून टोळतात

कविलेशार-वि कुटुंबवत्सल, थायकामुलें असलेला, प्राधान्यिक. [अर कविला+दार]

कविलेमाही-किवि महिन्यापूर्वी, 'त्यास कविले माही दादासाहबाबाचें व चिखली वगरे रागो फतेबगराव गायकवाड यांचे मुलखाबाबद मजूर मरूम केला आहे' -रा १० १६४ [अर कव=पूर्वी+माह=महिना, फा कविल+माह]

कवीरपय-३ कवीरप्रदाय, कवीर (१५ वें शतक) नावाच्या रायमक साधुने स्थापन केलेला एक भक्तिसंप्रदाय [अर कवीर=श्रद्धा, मोठा+पय]

कवीरपथी-वि कवीरपयास अनुसरणारा, कवीराचा अनुयायी

कबीलदार-कविलेशार पदा

कवु-३ शब्द 'इक्षित हास्य मनोहर' श्रीवा हुंदर कवु जैसी' -एसा १४ ४०८, 'श्रीद त्याजिले बरिला अदक्षिणावतें तुज्ज कवु कसा' -मोसमा ४ १४ [स] ० फंठ-३ खासासारखा गळा (हें सौंदर्याचें स्वरूप समजतात) 'ओकार मातुकासकट' तोचि जाणावा कवुकट' -एहस्व १ ४२

कवु जू-तर-न एक पक्षी, खडूतर, कवोत यांच्या रंग परतचें पाडता, काळा, शिराजी वर्गरे जातो आहेत [फा कवुत्तर]

०खाना-३. १ कनुरे टेवण्याची जागा; कनुरे पाळण्याची, पाळण्याची जागा. २ घराहे, दाबळ. [फा. कनुर] ०याज-
नि. कनुरे पाळणारा, कनुरे खेळविणारा. [फा.]

कमुल्लत, कमुल्लायत-०. १ (कायदा) कबूलनामा; करारनामा. लेखी अथवा तोंडी केलेला करार; संमतिपत्र. (इ.) अमीनेट. ' कमुल्लतीचा मजूर ' - ख ४.१४५७. २ (महवुली) बसल, खंड किंवा सारा दणाच्याचा सान्याच्या रकमेबाबत कुटुली बदलचा करार. [अर. कुलीयत]

कमुली-०. १ संमति; मान्यता; स्वीकार. २ (कायदा) आरोपीने गुन्हा केला आहे असाबद्दल अनुमान निघेल अशी कळविलेली तोंडी किंवा लेखी हकीकत. (इ.) कन्फेशन. [अर. कूल] ०ज्याय-३. १ (कायदा) वादीचे म्हणणे न्याय्य आहे असा प्रतिवादीने न्यायसभेत दिलेला खट. २ आरोपीने आरोप कूल असल्याबद्दल दिलेली जयानी. [फा. कुली+जराय]

कनू-(गो.) उंताची एक जात. हा जाड असून पेन्सार सान्या लाल रंगा असतात. [फा. कनू=जंन]
- कनूतार्हळ-३. एक उंबी जातीचा लोखळ.

कनूल-वि. १ मान्य; पसंत; संमत; रात्री (गोष्ट, वस्तु इंगेरे). २ मान्यता देणारा; संमति देणारा (मतुप्य); अनुकूल. ३ मान्य झेलेले, पसंत केलेले (कार्य, वचन). [अर. कुल] ०कतया-(पा)-कंद्या-३. १ वाद्याचा निकाल लागण्यापूर्वी रंगांनी दिलेला निकाल आम्हाला मान्य आहे असा रंगांपुढे वादीप्रतिवादींनी दिलेला खेळ, राजिनामा. २ (महवुली) पाटलांनी घेतलेल्या सान्याला कुतुबी इंगारा रंगतचा कबूलनामा, संमतिपत्र. ३ कुतुबी लेख. - रा १.४४. [अर. कूल+कतवा, कतवा=लेख] ०कागद-३. कुतुबीलेख, ' हा कुतुल कागद लिहून दिल्या. ' - रा १.१८०. [फा.]

कनूस-३ गळवतावरील भटारखाना-स्वर्यपाक गूड. [जमी. कनूस, डच. कनूस; इ. कनूस (बेकिन+हाऊस)]

कनैदा-०-बंशे पहा. ' आहरीही बंशेस दों हमारया आला ' -मदया. [फा. कम्+बेश]

कनैदशी-०. लुनाधिक्य; कमी अधिकपणा. बंशेस पहा. ' साकरीच्या बंशेसीचे इलाजमास पिता नाही, परंतु इराजमासोरीचे इलाजमागे आमचे शिळास बस आहे. ' -दोके १३.

कनैदशी-३. (वी.) (नाविक) नावेच्या फळीच्या थंड कामास मजबुती-येण्यासाठी टोकावयाचे फिस्के, हे आतून टोक तात. हे फिस्कापेक्षा लहान असतात. हे फळयांस साधकामास टोकतात.

कनजा-कनज, कनजा पहा. ' पण हाचूचे कनजांत राहणे यापेक्षा जीव जाईल तर बहुत उत्तम ! ' - रा १२.१२.

कनजी-कनजी पहा. ' लंकर पावसाळे दिवसांत छावणीस आपले कनजी देतात यावे ' -चित्रपुस्त ३६.

कनू-वि. (प्र.) १ घेतलेले फण परत करण्याच्या कामी विवट (फणको); समक्या; घाबरावलीला तयार. २ जड हाताचा; विक्कू. विवट (माणूस)

कनूटे, कनूटे-न. (कु.) कामटे; कनूटे; पांवर-याचे वस्त्र. [इ. कनल=कनूटे; अर. जमल; ल. कनल; कनल=उंटाच्या लोखरीचे वस्त्र; किंवा इ. कनूटे=पांवर लोखरीचे वस्त्र, कनूटे=पांवर, स. कनल=कनूटे]

कम-३. (पीट) भट्टीचे पाणी, खारे पाणी. ' कमांत वपडे भिजवा. ' ' पाटाकून कम घेऊन या. '

कम-वि १ अस्य; मोठे. ' आपल्यास शिर्षी कम पडे म्हणोन लिहिले ते कळले ' - रा १.१२१. २ उणा; कमी; उणीव आलेले. उ. ० ' आपयाकम रुपया ' ; ' दोर कम मण. ' [फा. कम] ०अफकल-०. अल्पवृद्धि; कमी समजून. [फा. कम+अळ] -वि. अल्पवृद्धीचा; कमी समजुतीचा; नंदमति. ०असल असल-वि. १ हलका; कमी योग्यतेचा. २ अनौरस; दाखीपुत्र, अकुलीन. कमसल पहा. ' मी कममसल नाही. ' -बैदम ८. ' जो कम असल मसेल तोच दगलवाजी करतो. ' ०इज्जत-०. अप्रतिष्ठा. ' अया गेहिंसाभी जाजती सोसून कमजतीने व गेर-मेदरेयांनीने पेशगी ही खिप्रत घेली नाही व पुढेही न करूं. ' -इम १७. [फा.] ०कस्त-वि. कमी कसदार; कमी दर्जाची (जमीन). (कि. होणे). -दो ८. १५५. ०कसर-वि. अवयवजवळ; गुमारे; मोठे कमी अवलेले; कर्मातक्षमी. ' मदारानिलेख जाऊन कमकसर एक साल गुजलें. ' - रा १०.१६४. ' ...कुले त्यांजवर उघळतात तेव्हां कमकसर जमिनीवर घोटघातका तुळशीफुलाचा वर...पडलेला असतो. ' -तीम ११७. [फा. कम+अर. कसर=न्यून] ०कायदा-३ १ कायदा, शिस्त, सम्यपणा, शिक्षाचार याची उणीव; सम्यपणाची रीत, बळण, शिस्त इत्यादींमधील सवोपता, रंगपणा, दिलाई; नेकायदा-शिस्त वर्तून. ' कयनेतन रदावे, पण कमकायदा रादं नये. ' २ व्यां त्याचे घरी कमकायदा पाहिला म्हणून जाणे सोडवें. ३ दोष; उणीव; पद्धतशीर नसणे; योग्य बहिवाटी-प्रमाणापेक्षा कमी असणे. (कि. करणे) [फा. कम+अर. कायदा] ०कुपत-वि. दुबला; असाज; हलका; कमजोर; निर्बळ, अल्प, रंगू. ' महीराष्ट्रीय मंडू इतका कमजुलत खाला काय ? ' -जाळ १.११. [फा. कम+कुपत] ०जवाद्-वि. कमी अधिक; कमी किंवा जास्त. १ कमीपणा किंवा वाधिक्य; उणाई किंवा पाजोळपणा; उणीव किंवा बड. -वाक-समा १.२५८. [फा. कम+मियाद्] ०जात-वि. हलक्या प्यतीचा; हिन कुळांतीच; लेकवला; कमसल. [फा. कम+मात]

०जादा-वि कमी अधिक 'कमजादा होईल त्याप्रमाणें करार करून घेऊन देऊन पाठवितो' -खेर १४३८ [फा कम+शियाद्] ०जास्त-स्ती-वि कमीजास्ती, थोडें विद्या अधिक अधिकउणें [फा कम+शियाद्] -नझी उणीव किंवा चढ कमतरता किंवा अधिक्य ०जोर-वि दुर्बल, अशक्त, कमदुबल पदा [फा कम+शोर] ०तर-की ? कर्तव्य करण्यास बुकणें, कर्तव्य टाळणें, साधारण धुक, दोष (किं० होणें-पडणें) [फा कम+तर] -वि ? उणें, कमी असलेलें, अल्पतर २ शुद्ध, नि सत्व 'पातशाही कमतर पडली असे समजून राज्यानें विद्या पुरवें किडेसळ कोंकणात होते ते सवें घेले' -समासद २० २१ ०तरपणा-वि कमीपणा -गल्फि ३ २४ ०तरीन-वि ? (लेखन-पत्रव्यवहारात रुढ) कमी योग्यतेचा, कमी प्रतीचा, हलक्या दर्जाचा, अतिशुद्ध (लेखक स्वतः विषयीं हा शब्द सौजन्यानें योजतो) 'बंद कमतरीन' -रा १५ ९९ २ कमीत कमी 'सिधदीचे कम-तरीन पत्तास साठ लक्ष देणें आहे' -रा १२ ८० [फा कम+तरीन्] ०तोल्-वि ? बजनात कमी असला २ (ह) कमी दर्जाचा, हलका, कमी योग्यतेचा [फा कम+स तुल्] ०दर-उ कमी झालेला भाव किंवा दर (विशेषतः साऱ्याचा) [फा कम+तर] ०दरी-वि ज्याचा भाव कमी झाला असा (विशेषतः साऱ्या) ०दस्त-उ कमी वर किंवा साऱ्या [फा कम+दस्त=हात] ०दस्ती-वि जीवरील कर कमी झाला अशी, जीवरील कर कमी आहे अशी (जमीन वगैरे) ०नशीच-न दुर्बल [फा कम+नशीच्] ०नशियी-वि दुर्बली, दैवहीन ०पेश(प)वेश-कपेश पदा ०वक्त-वखत-नि ? दुर्बली, कमी नशीवाचा, दैवहीन २ लुप्ता, लगाड दुष्ट 'या कमबळ सत्तुण्यास माझ्या डोक्यासमोरून दूर करा' -गुलबदाबली [फा कम+वक्त] ०वक्तलती-की ? दुर्बला पणा २ सक्त, आपत्ति मार खाण्याचा प्रसंग शिक्षा पडण्याची शक्यता क्वची पदा (किं० येणें, मरणें) [फा कम+वक्त] ०लावणें-न ? (वों) आगरात दर विषा माड, पोफळी समुद्र असाव्या असा खिरस्ता असता त्याहून कमी लागण करणें (याच्या उलट भर लावणें) २ कमी लागणीमुळे कमी कलेला सारा [फा कम+लावणें]

कमकमचें-कि (गो) पक्ष होणें, आश्चर्यचकित होणें

कमचा-ची-की ? (हिं) फोक फोकांनी वारीक छडी शिंपगी, शिरांनी २ बाजूची वारीक काबीट, कामटी 'गोसावी नग पिऊन भाग हातीं घेउन समसरेर कमची खबर आम्ही घेतों क्रियाची।' -ऐपो ३१२ २ वेताची छडी, वेताची काठी, चमकी 'कमचा पाठीं उडती मरी।' - (नवनीत) अमृतराय २३१ 'म्हणे गणु हैबदी हो अशी कधी प्रीती तुमची महादेव।

ख्याल करती विरायती घेत कमची।' -प्रला १४३ [तु कमची, हिं कमची=छडी, स कमट=वेळ]

कमट-न कमट, कासव कळ, कुर्म, 'रुपे कमट तुझा पती तीव्र शूटी आहूती।' -होला ३० [स कमट]

कमट-टा-उ घटाय (विशेषतः कळकाचे विद्या शिगाचें) नीरकमटा असा समुक्त शब्द बहुधा येतो 'गोसाव्यानें एगट करून मार वसवी तिकमट' पाचा ।' -ऐपो ३१२ 'पा लाटी कमटा वाण ।' -सप्रामगीतें २१ [स कमट=वायू हिं कमटा=घटुन्य]

फमड-उ कासव, कुर्म 'नातरी पाठी करोनि निबर । रुप घरी कमटाचें ।' -एहव २ १३ 'म्हणे कमटा आहला तुझा प्रतार । कुर्म टाटी पाहूत परमतीन ।' -हवि ३० ३८ [स]

कमंडलु-उन साती लाकूड किंवा धातु यांचे केलेले पाण्याचें भांडें, तुंवा, विशेषतः सन्यासी किंवा ब्रजचारी वापरतात इद्द भोवपळाचाहिं कमडलु करितात 'करि कमडलु दड मृगाजिन ।' - (वामन) नवनीत १०९ [स]

कमडी-की ? (ना) बळवें कावीट २ भोवरापासून मगनटापर्यंतचें हाताचें हाड कवरी पदा

कमत-न (कर्ण) घटाउ घाती, स्वतः कसलेही शेती, परवहा शती कुळबापा 'त्या इसमाच्या परीं दहा पैलाचें कमत आहे' उत्तर हिंदुस्तानांत कामत (उपरी भागसाची शेती) हा शब्द यावरूनच पडला आहे [वे]

कमतणू-की कमतरता न्यूनता २ उणीव [फा कम] कमतनू-वि ? सडपातळ, हडा वारीक, किडकिडीत, रोड (यतुन्य किंवा जनावर) २ कमडवत, वारीक, लेचापेचा (खाव, बासा इमागत वगैरे) [फा कम+स तलु]

कमततरता-की उणीव कमतरतूक पदा [फा कम]

कमता-वि कमी, उणें, अल्प, पाहिले त्यापेक्षा थोडें [फा कम]

कमताई-की उणीव, वाण न्यूनता कमतरता [फा कम] कमताचणे-अकि हलक हाणें, उतरणें, हळु हळु कमी होत जाणें [कमता]

कमताचा-उ बग, कसर (इ) एक्सेज डिपरन्स हुडगावळ 'हयाची किंमत बाडल्यास शेतकऱ्याच्या साऱ्याच्या शरयांची सख्या त्या प्रमाणानें कमी करून त्यास कमताच्याचा कायदा यावयास नको होता काय ?' -टि ४४२ [फा कम]

कमती-की तुट, वाण, कमीपणा -वि ? थोडें अल्प, कमी 'त्याला प्रमग फार कमती असत' म सदांच प्रसक्त (१८७५) १९८ २ उणें, उणीव, वाण, कमीपणा [फा कमती] ०बढती-की उतारचड, क्षयवृद्धि [फा कमती+स शू]

कमल—वि सुदर प्रियकर, रमणीय, कमनीय 'इन्द्री बाहुनि कमला । प्रम टाविला स्तना '—आपु ९ [स कम्-अम करण]

कमनीय—वि सुदर, पद्म मनोहर तोपद, इत कमल 'गणधीया ईशा परम रमणीया कमनीया'—दावि २२२ 'कम नीय राग्या' [स कम्-आवकण; प्रम करण]

कमर—ली १ कवर, कटि मध्य माज २ (जवियाचा एक टाव) आपल्या हातांतील जवियाने जोडीदाराच्या उजव्या बाजूच्या वगैरेवर कमवडीजवळ मारणे [पा कमर्, तुल स कडरली] • कच्यदा-उ गुह्येने पाटील मारलेला दोसा, गुहा, पत्रा (कि० भारते-दगे-वसण-वमविणे) • फोट- (कंयर फोट)-उ (न) कपरेपत हाव असलेला व आगास घट होणारा कोट आरशा हा आडाणी लोक वापरतात • खुलाई-की (हि) अपराधी कुळाकडे सख, गुन्हेगारी वगैरे कारणाकरिता आलेल्या शिपायास कवर सोडावयाकरिता येवले लागणारे द्रव्य (सरकारी शिपाई हा पत्रा प्राप्त देऊन उकडून घेतो, एखादी गुन्हे गाराला काही वेदपत्र इ० हि कस्तन देत नाही) • खोडा-उ (मलविण) कुस्तीनीस एक पैच आपला एक पाय जोडीदाराच्या पोटाखाली घालून त्या पायाचा आपला पत्रा आपल्या दुसऱ्या पायाच्या गुदव्याच्या लवणीत घालून जोडीदाराला आवडून घुसमटून त्याला धीत करणे [कमर+खोडा] • गुदाई-उ कम देम बापावयाची गदा—दम १० [वमर+गुरा] • ठाय-वि. १ कमरपयेल, कमर घुडेल इतके (पाणी भरणे), कवरभर -उ २ कमरेवडी पाण्याची खोली • ठान्यो-उ (ना) मुलाचा एक मैदानी खेळ • पट्टा-ट्टी-उली १ कमरेमोवती पालवपाचा सोन्याचा किंवा चांदीचा पत्रा छिदांचा एकदापिना २ कमरवद [कमर+पट्टा] • पारफ-उ (गो) सुदरपट्टी एकजात • वंद-उ १ करणे २ काचा, कमरेस बापावयाची वस्तू ३ तयार रत्नकविण्यासाठी कमरेस बापावयाचा पत्रा, दाली ४ काही अणुरूप्यास असणारा कमरेजवळ बापावयाचा धंद ५ कमरपत्रा पत्रा [पा कमर+ व् र वध]—वि सिद्ध तयार कटिवद (एकादे काम करावयासाठी) 'आणि कमरवदहोविनि—मसणी ५० • घदगी-वंदी-की १ सिद्धता, तयारी मुक्ती (मुद्राची मासदाची वगैरे) तमास छणछितील सरदारानी एकदिल होऊन इम्रणाचे तशीरी कमरवदी केला '—रा १० १९९ २ तयार होणे, सिद्ध होणे, काचा बांधणे (गावास जाणे, युद्धास जाणे वगैरेसाठी) • वस्ता-उ १ सिद्धता तयारी सज्जता कमर वरी पट्टा (कि० करणे बांधणे) 'कास कासली वलून ज्याने कमर वस्ता केला '—ऐपे ७० २ कमरपत्रा काचा कमर बापावयाचा वध [पा कमर+वस्ता, स वध] • वस्ती-की कमरवदी 'वर

वद कवरवस्ती वस्तन । कटिवल्या मागी चालिले ॥ —नव १५, ८९ [पा कमर+वस्ती] • मोड-की (स्वतःची कवरमोडणे)—वि १ (स) अति मैदनीचे, दगदगीचे २ कमरमोड होण्या मारले [पा कमर+मोड] • मोडकाम-न अति धम पडणारे काम, अति कष्टाचे काम • मोडी इतले-न ज्याचा तालचा भाग खोडा आतील बाजूस वळविला आठ (इतले पेटलेला मनुष्य खाली बांधल्यास जो वळलेला भाग पाटीच्या खाली येईल) असे इतले [पा कमर+मोडणे+इतले] • सररी-की (गो) घराचे बाहेर बांधून घडण मध्य आडवे पालतात ते रंगड भिती वरील सर —कमरेचा काटा-पाटीच्या कड्याचा अगदी दाव टाचा मणघा, याच्या उलट मानचा काटा (कि० टिला होणे=अगदी गटून जाणे, फार त्रास होणे)—सवाट-टा-उ इल्याचा भाग, मांडीचा तापा, दुपण —जोर-उ शारीरिक बळ (पैसा, मित्र मुदि याच्या बळाहून भिन्न)—दिला-वि १ छपिहीन, निवेल, कमजोर २ मनुष्य, नमळा, पुढरत्न हीन —सापा-उ कमरेचा खोडा, इत्याचा भाग, दुपण —ची यमान-की बुध्द, वांढलेले शरीर 'कमरेची यमान खाली तरी मी लवण आहे असे त्याला वाटते ' • कसणे- (वाम) सिद्ध होणे, तयार होणे, काढ्याने कमर बांधणे 'समाजी महाराजांचा पुतळा उभारण्यास या उभयतो महा राजांच्या विद्यमान बराजानी कंवर कवरी पाहिले '—सास २ १८० • वसचणे-१ अस्त होणे, कमरेत जोर नसणे, कमर निर्जोव होणे २ (स) उस्ताड, आशा, पैच इतणे, हिमंत, धमक नाहीशी होणे —रेचे टाके टिकले होणे—अति धमिड होणे, पार वट होणे, दमणे 'घासले साज्या नाक्याचा कम रेचे टाके (पाचवडा तासत अगरी) टिकले हाऊन जातार '—भागर २ ४५ • ताठणे-आजारासुळे निवा अगचपणामुळे कमर हालविण्याची धमिड न राहणे, एकसारखे घडून दिवा उभे राहिल्याने कमरेस ताठरपणा येणे • धरणे-कमर दुसऱ्या निवा ताठणे, कमरेत उलग मरणे • वसणे-कमर खचण, पैचहीन होणे पावले • घाघणे-सिद्ध होणे, तयार राहणे, उस्ताड काळगणे (एखाद्या कामास) 'पुढे वसवडा करणारत्न कवर बापा। '—प्रल १३१ 'गेवडा काजून जोवर हे सकट अनिवाय माळे नाही तोवरच तिच्या कैवायास कवर बांधण्यास अवकाश आहे '—नि ६ • मरणे-१ कवर धरणे पट्टा २ (बाभार रदा) टाच व टाळा यामधील आगात भर टाकणे • मोडणे-१ कमर खचणे पट्टा २ दुमकत-मुडकत चालणे 'चालता कमर दुमकत चमकत मोडिते। '—प्रल १५७ • घाघणे-१ बुध्द निघणे, धाटादि विकारासुळे शरीराची यमान होणे 'बुध्दकी कमरसतरा टिकाणी वाकली होती ' २ क्षीण होणे, अस्त, दुबळ

होणें, पोंक यणें •सोडणें—१ कमरेचा बंद दिला करणें, बाढा हाकणें २ पापास उतरणें ३ (ल) विप्राति घणें, जामाणिमा उतरणें 'सोडीना कमर कधी काढीना पायजमा.'—प्रला ६४

कमर—उ (वे) तेलकट पदार्थ विस्तृतात जळला अतः येणारी घाण [का कमर=जळकट]

कमरक—रु—न एक शाह व त्याचें आवडत फळ कमर, धन्नक, वन्नक—शे १ २६२, ६ २६१ हें साड फार मोठें होत नाही पानें पातळ, रंग हिरवा, छाया थंड असते फळें येतात त्याचें लोणचें करतात कळास चार धारा असतात 'ससाळें, उसा पुढे, कवित कमरवे वालकें सुंदर, थोरें।'—सादह ३ ४९ [रा कमरग, हि कमरस]

कमरकस—उ पडसाचा डिक हा औपपोपयोगी आहे बाळतिणीस पतात, हा शचिबर्षक आहे—प्रयुक्त ६ [का कमर+कस]

कमरकात—गा,—कंयफा—उ १ पर्वताचा मध्यभागचा भोंव ताली पुडें आलेला विभाग भेटी घेऊन धीमतास खाली किल्ल्याच्या कमरग्यांत कोंक्या आहेत तेथे पळत आले—खरे ६ ३१९३ २ सन्याची बगल, बाजू मध्यभाग 'सीतर पहाड पहा जीव्या दादा कचरक्यात सोडी घार।'—ऐषा २५८ (कि. मारणें) ३ एखाद्या भाड्याचा पुडें आलेला (कुपार) किंवा (बसकट) आत गेलेला भाग, आवळ किंवा वाढलेला भाड्याचा भाग ४ (क) कवर मध्यभाग ५ (मजविचा) कवरपड, कमरेंत धरणें (इतकी तील एक डाव) •मारणें—बातूर बायलें हसा करणें [का कमर+गाह=जागा]

कमरयस्तो—वि (गो) निगरण, निर्लेज (मनुष्य) [का कमरस्ता=तयार, सिद्ध]

कमरा—उ (हि) कोठडी, खोली [हि कमरा, तुल० ग्रीक कमरा=कमानंदर वस्तु लंड कॅमेरा=खोली ६ कॅमेरा, चेंबर फा कमरा=पुढची बाजू उघडी असलेली खोली, दारान मगोरा]

कमरी—वि कमर दुखावलेला, कमरेस ताण बसलेला कमर मोडवा, अशा—छी धोड्याचा एक रोग घोडा वरून पडला किंवा पाय घसरून पडल्याने किंवा उच जागेवरून पडल्याने अथवा हवामुळे त्याची कंवर तुटते म्हणजे रव खाते व मानेच्या शिरा तुटतात व त्यास जमिनीवरून उठता येत नाही, इ लक्षणें होणत—अथप २ १०९

कमल ल—न १ तळपात, सरोवरात उत्पन्न होणारें फूल याचे कांदे अचुन त्यास लावून देऊ गतो व दास फूल येतें, पान वाटोळे असतें कमळाच्या तांबडें पांढरें गुलाबी निळें अशा रंगपरत्वे जाती असून तांदडा कमळास कोकनद किंवा निळ्या कमळास इरीवर म्हणतात शिवाय कच्चार, कुपुड कमलाक्ष, पोयसर, अशा जाती आहेत पोयसर कमळास चपटें फळ देत

त्यात पांच सहा विद्या असतात त्यास कमलाक्ष किंवा कमळ काकडी म्हणतात कमलाक्षाच्या काशीकडे लावता करतात कमळाच्या देव्यास भित्ति म्हणतात कमळाच्या सर्व वेलास कमलिनी म्हणतात शरीरावयवाचे सौंदर्य दाखविण्याकरिता त्या त्या अवयवांचाच नावाच्यापुडें कमल दाखवून समासात याजितात जसे—मुखकमल, नेत्रकमल, चरणकमल इ० २ पुजेचें देव देवाच्याच कमळाच्या आकाराचें एक पात्र, दवाचें आसन, बैठक ३ गर्भ 'कमळ लग्नलें फिस्त पोटांमधें बरी काति झळसळा।'—पला १०० ४ केळफूल 'जसें केळीचें कमळ। तैसें हृदयीं अष्टदल।'—एमा १४ ४६५ [स] •कला—ळा—की कमलाची काति, सौंदर्य (ल) तेज, सौंदर्य, घोभा, काति (बहु न्याची इ०) •फाकडी—१ कमळातील धी २ एक वनस्पति कमलाक्षपदा—शे १ २३७ •गट्ट—उ कमळाचें धी बंधात असतें तो गाभा [कमळ+गट्टा=गोळा कादा] •जन्मा—उ कमलामध्ये जन्मलेला, कमलोज्ञ व्रज 'तव म्हणे तो कमळजन्मा। मृता प्रति।'—झा ३ ८७ [स कमल+जन्म] •जा—की कमलानून उत्पन्न झालेली, रक्षमी, रमा [स] •नयन वि कमलासारखे सुंदर डोळे असलेला, कमलाक्ष—उ विष्णु रक्ष्मीवति 'कमळ नयना कमळापनी। थोर अपकीर्तीतुच तन्वा॥'—एहसव ४ १७

•नाल—न कमळाचा दंड [स] •पिंडी—की (मृत्यु) कमळाच्या आकारास नेतर्कनी उभे राहून नृत्य करणें •धीज—न कमळाचें धी, अठा उपधान्यात याची गणना होते याचें माळेचे मणी करतात कमलरी औषधी आहे कमलाक्ष पद्म कमला—ळा—की १ रक्षमी, पद्मा 'दिगली कमळा जेय वावटे।'—झा ११ २१९ २ (ल) सुंदर स्त्री ३ झमरी [स] कमला—ळा—पति—उ विष्णु 'तुका म्हणे माफी विनती। गुढी परिसा कमळापती।'—तुंगा १८३४ 'जो सच्चिदानंद कमळापती।'—पाप ४५१ [स कमल+पति]

कमलाकर—न कमळाचें तळें, सरोवर 'कमलाकर मधु पातें जवि प्रभूनि वायुसह वास।'—मोसभा १९ [स कमल+आकर]

कमलाबद्ध—उ कमलावर, विष्णु 'प्रजापालनी कमलाबद्ध।'—सुवन (नवनीत पु १८२) [कमल+बद्ध]

कमलासन—उ (नेदमी कमलावर स्थित असतो म्हणून) ब्रह्मदेव [स कमल+आसन]

कमलाक्ष—उ १ कमळाचें धी याचे माळेचे मणी करतात कमलवीज पद्म कमळाकाडी—शे १ २३७ २ कमलासारख्या डोळ्याचा परमेसर दव 'सुमचे छायेसी बैसला कमलाक्ष।'—ह १८ ५९ (नवनीत पु २२३)—छी एक फल शाह—न त्याचें फूल—वि कमळासारखें सुंदर डाळे असलेला, कमलनयन [स कमल+अक्ष]

कमलिनी, कमल-लि-णी—नी १ कमलाचे झाड २ कमल कमलपुष्प ३ किं रविकिरणी कमळणी विद्यासिद्धि । दाता देवता याचक हर्षणी । , मुचता होळ पाड, कमळिणीपाडुनि प्रमता । -होला १६ [स] ० चरचा चिडू-३ १ कमळाच्या पानावरील वाण्याचा घेव २ (ल) कमलाच्या पानावर वाण्याचा येव पडला असता त्याच्या शुद्धगुटीतपायामुळ तो पाटोळा होऊन गडगडत पडून जातो यावरून आयुष्य, संपत्ति वैभव, ऐश्वर्य वगैरेची क्षमभगुत्ता व अनिश्चिता दासविण्याची काम्ना तील उपमा ३ मन, हतु वचन यांचे चंचलत्व, अस्थिरता, वैभवंना दासविण्यासहि यानतात पाण्यावरचा बुडबुडा पहा कामघिणे—जिक १ कमावणे, मिळविणे, प्राप्त करून घेणे, कमाई करणे इ. ० कवरीपासून कमवाई साक्षात्पासून खर्चाचे १ कातडे वगैरेवर सलूक २ करणे नरम करणे ३ मेहनतीने, व्याया माने घारी सयार करणे ४ घातास खत घालून, नमरून त्याची म्हागत करणे, लागवडीन उपयुक्त करणे [स कम=इच्छा करणे-प्रयोजक-कामम् विवा ह-कर्म, हि कमाता, या कम्म वग-उपभोग]

कमाडाकुली—वि (व) नागूक, फारसे धन सद्गन न करणारा, होणारा [फा कम+म करणे]

कमसल—वि १ कम-अस्तल पदा हल्ला, कमी योग्य तेव्हा इ. ० असत आपल्या असलपणार गेल्या कमसल म्हणता मला म्हाला २ कमसल आपला कमसलपणा दाखोत नाही हार असलने असलपणा का टाकावा? ३ हलक्या कुळातील दासीपुत्र [फा कम+असल]

कमदिमत—की म्हाडपणा, भीळा हुबेल्या 'याजवरून श्रीनतात आपली कमदिमत दिसेल' -दिग्ग १ २२ [फा कम का दिम्मत]

कमळण—की कमळाचा बेल 'कमळण तळ्यांत' १

कमळदाँको—३ (गो) एक पक्षी

कमा—३ गोवडाच्या पायास होणारा रोग -अथर्व २ १८२

कमाई—की १ (हि) मिळविले, प्राप्तिले कमा प्रत्यक्ष कमाईस मोल वधेनका रीस मादू । -हुगा ३ १५ जो दुबा देवील पाया तेवडी मातरी कमाई । -यशावत-यागरोई २ (ल) पुण्याची भाग्य पूर्वसंचित 'घटकेत हुडाला सरली ज्याची कमाई ।'

-ऐषा ४०५ 'धन्य कमाई तयाची ।' -दावि २९० ३ मत्ता

गत मेहनत (सेताची-नागरून खत घालून पाणी देऊन वगैरे)

४ पीठ मळणे (माकरी धिता) तिकणे (कमीकवगैरे) जेवणे

५ तुडवण मळणे (बुना वगैरे) एतादी वस्तु सयार कप्पासाठी

मळणे मिसळणे वगैरे करावी लागणारी खण्ण ६ वटणीस आणणे

दिक्कृत तयार करणे (घोडा वगैरे) ७ कातडे कमविण्याची

क्रिया व त्यावद्दली सद्गती [स कम=इच्छा करणे, किंवा ह-

कर्म, हि कमाई, गो कमाय] ० पूत-वि (ना) कर्ता, मिळविता, कमाई करणारा (३९५) [कमाई+पूत] ० चा हीन-देहहीन, अभागी 'मी तरी कमाईवाहीन । द्यास्तव जीवीं धाटतो दीण । तू अनाय वसु करणापन । तें साव वचन करि आता ॥'

कमाऊ—वि १ मिळविणारा, कर्ता, जोडता (३९५) २ चांगला सयार-केलेला, मजलेग, चिकट केलेला, कमावलेला (बुना माती रंग, वगैरे) [कमाविणे हि कमाऊ] ० पूत-३ कडवतील कर्ता पुरव पोविता, कुडवांतील मिळविता मनुष्य (सामा) जोडता पूत [कमाऊ+पूत]

कमाच—न एक तदुवाच 'वीणा चिपाळपा कमाच चिरक ।' -दावी १७५ [फा कमान्चा=एक तदुवाच]

कमांडार—३ सेनापति ० हून वीफ-सर सेनापति, मुख्य सेनापति, सेनाध्यक्ष [३]

कमाण—न—की १ कपे वटुळ, मेहताप (हमारातीच्या बांध कामातील) (३) आर्चे बांधकामाचे वजन सारखे वाटते जावे म्हणून जे दरवाज सिडक्या वगैरेवर गोल, निमगोल इ प्रकारचे बांधकाम करतात ते १ घटुष्य, कमना, मुल्तानी कमना (घटुष्य) फार प्रसिद्ध असून तिची उपमा नेहमी देण्यात येते 'आली बोरीही हात कमना पातला ।' -ऐषो ८८ 'मुल्तानी भुवया कया कमाण जता वाहारा सर्फी कुळाचे टिकलीच ।' -हारा १०४

'दुखर किती हि गोष्ट आधीं जशी काई कमना मुल्तानी ।'

-माणो ७ ३ घटपाळ, घुडप उदराचा बापडा वगैरेमधील

दाब जलपन करणारी पालारी कसाकृति अगर वटुणाइति तार

किंवा पातळ पंथीची रचना, स्त्रिण, आढवी पंथी 'घटपाळातील

कमानोचा वर्ष घुण्याचा आढे ती सारखी घुटण्याचा प्रयत्न

करित असत' -मुष्टि २८ ४ (पिशारीधदा) पिनारी लोकांचे

कापुष पित्रयांचे हत्यार (घुनुकली) यास तात लावलेली असते

५ (घुदारी, कांसार) घामता फिरविण्यासाठी हात दीड हात लांब

काठीच्या टाकास घुळवी कापून केलेले हत्यार, घनुकली ६ (ल)

इंधनपुष्प 'विलसती गयनात कमाना ।' -दादि १७९ ७ (घर

तारी धदा) सपाकातील फिरकी दाबून घरणारे साधन, कुत्रे

८ शरीराची विद्रिष्ट रचना हात व पाय जमिनीवर टेकून तोंड वर करून

पोगजा भाग तब उचलणे ९ बेल गाडीव (जल, पाऊस लागू

येथे म्हणून) तथ्या घाटण्यासाठी आतून कळक किंवा वेत याच्या

कांची बापटांत त्या प्र येकी [फा कमान्=घटुष्य] ० काढणो-

की घोळ्याचा दागिना -स्वप ५३ गार-३ १ घनुष्य बाण

तयार करणारा २ हड बंध 'खाळे माकणीवर पडोना माडी

जाया वाळी, मग कमनागर आणोन बाधली' -मरा २ ११२

[फा कमान्+गार] ० दार-वि १ मेहताप कमना असलेला

(अगरहा, भित्त, वगैरे) [फा कमान्+दार] २ ज्याच्या

जवळ धुण्यबाण आहे असा, धनुषांरी 'मालजेदी कमान दार।' - दावी ६९ 'मारी-वि धुषांरी, धुण्य बाण धारण करणारा चित्रगुप्त ३०

कमानिक—जी कमान अर्थ ५ पदा

कमानीन—३ कमांडर पदा

कमाल—श्री १ आत्म्येतिक्ता, पूर्णता, पराक्राढा, सगोत उच्च मर्यादा २ (एकाद्या खेड्याचा किंवा प्रदेशाचा) जास्तीत जास्त सरकारी वसूल हा रागवडीच्या जमिनीवर आकारलेला नसून एकाएक जमीन जमा भरून ती पेरली असता तीत येणाऱ्या भाति उत्कृष्ट पिकांचा अदाज करून त्या प्रमाणात वसविलेला असतो, वसूल जमा, वसूल 'साऱ्या प्रांतांत कमाल जनेवर रयत निव्वत दर सदे दहा रुपये' - खंर ५ २४७१ - वि. आत्ये तिक मर्यादेचा पराक्राढ्या, पूर्ण, अविदाय 'त्याजवरी दिवसे दिवस कमाल मेहेरवानगी' - चित्रगुप्त १११ 'ना दार्ययाचा कमाल अदाज खरा धरला तरी फारतर तीस लख रुपये होईल' - केले १ १३० (इ) [अर कमाल=पूर्ण, पूर्णता] • फरणे—कल्पनातीत वागणे, पराक्रोडीला जाणे 'कमाल केलीस बुधा।' 'जेथे धारपणा अनंत समरीं द्युप्रती दीपदी।' तेथे भीषणा कमाल करनी देशास ह्या लाजवी' - भाबाभ ३०३ • हाणे—कळस होणे, हद्द होणे, पराक्राष्टित पोंचणे 'आता मात्र कमाल शाली म्हणायची।' - (पाटक) वाटपट्टा १ - ३ कमाल या शब्दाचा मूळ अर्थ अर्थ पूर्णता, संपूर्णपणा, हा जमावदीच्या कामात अनेक सामासिक शब्दांत यतो जसे - • पत्रक झाडा-णउ तनखा, रगचा, वूळ, इनाम, मोजणी, वसूल दर वगैरेच्या एकुणात एकमात्र्या सपशिलाचा पट • तनखा-कमाल अर्थ २ पदा 'मराठेशाहीत दर गावाहून जास्तीत जास्त जो वसूल भाला, त्याचा दाखला काढून तोच गावाच्या तनख्याऐवजी कायम केला' - गांग ११ • रागावा-तालुका किंवा खेड्याचा यातील एकदर जमीन • धारा-अधिकतम, जास्तीत जास्त यणे शक्य असलेला सारा हा इ स १७६९त ठरला गेला सामाशब्द • इनाम-दर-मोजणी-वसूल-ठिकेवंदी-आकार-लाचणी-घहीत-पडीत-गायराम-हडोळा-धुवीची एकदर सवे इनाम, मूळचा किंवा एकदर सारा, मोजणी, वसूल इ या समासत कमाल या शब्दांचे जागी कमाली असा हि शब्द सोजतात मुसलमानांशी सपटण असलेल्या लोक्या तीर्डी कमाल शब्द पूर्णत्व किंवा अतिशय या अर्थानेच परंतु अनिवार्य रीतीने येतो जसे - कमाल-दीवत-अनील-कृपा-पीक-माणा-दूर-सराई-ख्वाई-चडी-छन वगैरे शिवाय स्वतंत्र रीतीने हि जसे-जमीनरीचे कमाल, दारिद्र्याचे कमाल इ

कमालखानी हार—३ गुड्यापर्यंत सांबीचा व दोन ते जाठपर्यंत पदर असलेला फुलाचा मोठा हार, फटा 'कमाल खाभी

हार खमालिक तुरे सतेच राहिले।' - प्रला १०० [कमालखान= एक मनुष्य+हार] (बाप्र) कमालखानी हार व पचवीस रडे तुरा=१ मोठा हार व मोठा तुरा २ (ल) अग अत्यंत सुतो-मित करणे (दागिने कपडे धरते पालून)

कमावणे-घिणे—कमाविणे पदा 'भापा ज्यांनी कमावली नाही असल्या विद्वान् पण दरिद्री लेखकाच्या हलगर्जीपणाने हे भयकर प्रदर्शन नव्हे काय?' - नाकु ३६ [स कम्=इच्छा करणे-प्रयोजक-काम्य विना कृ-कर्म, हि कमाना, सि कमाष्टु]

कमावणी—जी जमिनीची मशागत, जमीन कमावणे - शे ८१८० [कमावणे]

कमावता—वि १ मिळविणारा, संपादन करणारा २ कार्य वर्ता, जोडता, परातील कर्ता (पुष्प) • पूत-३ मिळविणारा, संपादन करणारा माणूस, कर्तापुढक

कमावदी—जी (क) मेहनत [कमाविणे]

कमाविशी(सी)-चीस—जी १ (सरकारी) एकदर झालेली वसुली २ वसूल ज्या करणे, वसुली काम, कलेक्टरांचे काम, अनीमी 'मल्ल्याच्या कमाविशी करून गाविंदपताने सर कारचा फायदा करून दाखविला' - सारलेख १ ६६ ३ वारमासची व्यवस्था, कारभार, दखख (खाजगी, जहागिरी किंवा सरकारी) ४ एखाद्या हाती पेतलेल्या कामातील नफा, फायदा, लाभ [कमावणे] पैगकमावीस-निरनिराळ्या प्रकारच्या बागाहत मालावरचा ठराविक वसूल (हा मालाच्या रूपात घेण्यांत येई) • जमा—जी १ दह, जप्ती किंवा इतर बायींपासून झालेली वसुली २ कमाविसदाराने कमाल वेरजेच्या बाहेर केलेला वसूल • दार-३ १ वसुली कामावरील मुख्य अधिकारी, जिल्ह्याचा कलेक्टर, अमीन, २ भक्त्याने वसुलीचे काम करणारा. (ही पदस पुढी सल्यानात होती) • कमाविसदार म्हणजे सल्यानच्या वसुलाचा मन्तेदार होय • यडोदे राज्यकर्ते ३५५ • दारी—जी कमाविसदाराचे काम किंवा त्याचा हुद्दा

कमिटफरणे—कि (कायदा) लालच्या कोटांने मोठ्या अपराधाचावत उरावा घऊन तो सखळ असल्यास आरोपीला दप्ताफाकरिता वरिष्ठ कोर्टाकडे पाठविणे 'सेशनकमिट करणे' [इ किमट=सोपविणे]

कमिटी, कमेटी—जी १ पोतमडळ, काही गृहस्थांची समिति, विशेष प्रत्यक्षा विचार करून निगूय करण्याकरिता नेमलेली एखाद्या सत्तेच्या समासदाची अगर काही गृहस्थांची ल्हान मडळी, चौकशीमडळ 'ह्या कमेटीच्या आग्रधाने मराठी भाषेत आजवर नेच प्रय झाले' - विवि ८७ १२१ २ व्यवस्थापक मडळ, नियुक्तामडळ 'जियासभ्ये सक्षोम करून शेवटी एक

प्रचर कमिटी (व्यवस्थापक मंडळी) उत्पन्न केली आहे ' -टि ४१० ३ पचायत [६ कमिटी]

कमिशन—न चौकशीमंडळ (सरकारने अथवा लोकांनी नेमलेले), पंचमंडळ, फोट, निवाडा करणारी कमिटी ' कमिशनमधील समासद १२जनांहून अधिक ' -के १४६ ३० २ सनद किंवा अस्त्यारानामा ३ (दिलेला) हुद्दा किंवा अधिकार ' यांतले २२ कमिशनहि दण्णाला नालयक ठरेल ' -के २१ ३ ३० ४ अहत, दलागी, मालावे खोदीचे व विडीचे रक्सेवर नोकडा अनुक रुपये असा जो ट्याव असतो ते—छअ ११६ अथा कलेल्या ट्यावान्ये थावयाची रकम [६ कमिशन] ०पजेंट—३ दलागी, अखतीचे काम करणाऱा, दलाल, अदत्या [६]

कमिशनर—३ १ चौकशीमंडळाचा समासद ' बपाल सर कार'चे उत्तर आन्यानतर कलकत्ता म्युनिस्लिपलिटि कमिशनरानी पुढे काय करावे असा प्रश्न सहजच उत्पन्न झाला ' -टि २. ५२ २ सात षाठ जिल्ह्यांतील अधिकाऱ्या क्लेकटरांचा अधिकारी, सारुभा [६ कमिशनर]

कमी—वि १ न्यून, उणा, वाण अल्लेला २ आयुध वुडित, हुत्का [फा कम] ०पण—णा—३ १ उणीव, कमतरता २ हलकेपणा, मानहीनता [फा कम] ०घेणे—स्वतःचा हीनपणा, घूक, दोष, अप्रयुक्ता कबूल करणे, आपल्याकडे दोष पत्वारणे ०पेसारी—वि कमीमास्त, लुकमूल कपेसारी पहा [फा कम+वेण]

कमीज—३ खमीस, शर्ट, एक प्रकारचा तडा, कुडते—गल्लू २ १० [अर कमीस, हटा कॅमिसा]

कमीन—वि १ हल्का कमी दर्जाचा, हुद, उपकार न स्मरणार, बदनीयत नीच ' कमीनाचे शईल व मूल वनाम कमली व राम ऐस दस्तगीर होऊन ' -आझीस ५० २ स्वत आपण (पण व्यवहारात सौजन्यदैन) ३ चाकर, नोकर, वदा ' बदकमीन कमीन कहिया ' -दावी १३४ [फा कमीन] ०घड्या—वि (ना) नीच, हलकट, उपकार न स्मरणारा [फा कमीन=नीच, हल्का+हि बच्चा, स वत्स]

कमुनिस्टाद—की (गो) ग्रामसंस्था [पोर्तु कमुनिस्टाद] कमिटरा—३ १ छायाचित्रलेखनयंत्र, फोटो पण्याचे यंत्र २ न्यायापिठाची वसण्याची खासगी खोली, खंवर [६ कॅमेरा]

कमाद—३ १ ताडुळाचा एक प्रकार या ताडुळास उत्तम वास यतो २ (समीत) मायनातील एक राग -न एक प्रकार कमळ, कुमुद [स कुमुद-पाडें कमळ]

कय—वि (गो) पचमी विमकीचा प्रत्यय पेसा, लल हल व० मन्दाकय २ (वों कुण) छिंतीया किंवा खुर्चीचा प्रत्यय ' पोटाकय पण नायू ' -मसाप २४ ३६८

कय—(गो) पोरोबालें कय—किवि १ [चित्वा गो) कधी, केव्हां २ कोटें, (कों) खय, ये [स क]

कय—की (कु) जहाजे लावण्याच्या सोईची जाणा [इ. की=यहा] '

कयपंजी, करपंजी—(गो) हातांत वागवावयाची मोठी पंगती, दिवा [य कर, का कय=हात+म पंगती]

कयरा—री, कयवार—री—डैम=ये पहा

कयस्तान—वि (या) कळकलेले ' वेरट (लोणचे) कय सान लागत ' [स कंरक+सम २ फा कय=कडवट २]

कया—की तनेला, टवटरी, आरोग्य, निरोगीपणा (चेद न्याचा, शरीराचा) [स कला-कळा-कया, का कय=शोभा] ०खळा—वि १ तेज माहीतें करणारे, कळाहीन २ बदनाम, दुर्लौकिक करणारे ०यान्—वि निकोप-निरोगी-टवटवीत चेद-न्याचा याच्या उलट, कयाहीन ०हीन—वि १ मंद, सुस्त, आळशी २ मित्तेक, रोगट

कयार—वि लुच, स्पट ' जीव अन्नोयाचे कयार ' -उपा ५४६

कयाशी—०० (' न) यत्न [म कळाशी]

कयास्त—३ १ तर्क, अनुमान, अदाम ' कयास्त' दुग्ता करून आम्हाकडे विमपि अतर नाही ऐसे समजान ' -खो ६ ३१५२ -थो ८ ८५ २ मत, निर्णय, न्यायाधीशाने दिलेला निवाडा, निकाल ३ मत, विचार ' जो ज्याच्या कयास्तास येईल तसा निर्णय करील ' ' कयास मज हा लया छद्र करि दया दहि झाली ' -ऐपो ३१८ (कि० ठळवे—काढणे—ठरणे—निवणे—करणे) [अर कयास्त] ०नामा—३ निकालपत्र, हुक्मनामा, निकालाची नकल [अर कयास्त+फा नामह]

कर—३ १ हात, हस्त ' छुद्र ते प्यान उभें कितेवरी । कर कटावरी ठेवूनिया ॥ ' -तुगा १ ' कर धवणि ठेविते सुपडि नेत्र पे मोलिला ' -केका १० २ सोड (हत्तीची) ' मजेदाचे बघू कबळुनि गयेदा निजकरी ' -२-५० ३ विरण, अशु ' सहस्र वर ' , ' शिवतळा चढकरी ' -हा ११ २४८ ' मात्सानद बोपाचे चढकर ' -एमा १२ ५१० ४ सरकारी कारभाराबद्दल मोबदला, मजुरी देणे, जमिनीवरील सारा, पटी, भागवरील पकात, खड, खडणी ' त्यानी आपल्या इच्छेप्रमाणे स्वतंत्र सेस म्हणजे कर बसवून शिष्टण वाढवावे ' -केले १ ११८ ५ गांव कामगार व बडवेदार (जोशी), कुलकर्णी, पाटील ह०) याना सरकारीकरून दिला जाणारा टाकाविक मुशाहिरा ६ नाव, तर, रस्त्यावरील वाहतुकीचे वाहन याकडून घेतली जाणारी दस्तुरी ७ विशिष्ट तीर्थ व देवता याच्या दर्शनास जाणा-याकडून घेतलेली

जगात ६५ ८ (तामा) वाही एक नियमांने के घ्यावयाचे
टाविजे असने ते 'हा त्या राक्षसाचा कर त्या नगरीतील सर्व
माणसांना द्यावा लागे ' 'ज्या परी हीचा कर आठ । त्या
परी हीचा कर आठ ॥ ' [ग] ० सुपुत्र-न एकाच एक जाडले
असे दोन्ही तडवत हस्तातुगी 'तत्र रयपुत्र' नावने। गम
चाली वसे। -ज्ञा, १०१ (वाप्र) करास कर मिळचिग-
ह्यातार हात देणे वचन देणे 'मेळउनी कर १ वर' -नव
१३ १४ कर जोडणे, जोडून उभे राहण-अभिवादन
पर्ये, विनम्र होणे, मकर म्हणून सज्ज राहणे ' 'मृतभविष्य
वर्तमान ज्ञान । हे उपायुडे उभे कर वाड्वा । ' -द ३१ १०

कर-ली १ प्रण, अचनकरि व होः ३ आणि ज्या दिवशी
गावात काणी मनुष्य मेल अमल अशा दिवसाचा पुढील दिवस
हा अनुम न मनात या दिवशी वाणतेदि शुभकृत्य दिवा गमन
कल जे 'सक्र तोचो कर' [स करिदिन] २ दिवसाचा ए
प्रकार धर्मप्रगावर तुळन व भाडयात गये पाणी ठेवून ते
आरोपीने डाव्यावर घेणे टाविक मुसतीत्यावर वाही आपत्ति
न आख्यास त्याचा निःसीरीपणा सिद्ध होत असे

कर-वि (एसाचा) गावात राहणारा, गावचा, असे दाख
विणारा प्रत्यय जने-गशोर पुणेकर हाडकर इ० [स
(घु) क (तात्त्वार्थी) प्रत्यय, स अस्मत्क युगत्क, पा
लिपुत्रकपासून-आ अम्हकर, तुम्हकर, पाडळिपुत्रने, म पडळि
(घु)कर -आम १८१३]

कर-वि १ कर्तृ-वर्तक समाप्तीक वावडगा वट्ट कर
णारा जने-मवासर शीतकर सुखकर २ विविष्ट काम-धदा
करणारा जने-मजूरक=मजुरी करणारा वाटसर पोथकर इ०
-अ ४२-युक्तीरी अर्थथापुडे देणारा डडर जने-वचकर
पडकर [स ह=करणे] -३ कृति सत्य सवक हत (वाम
पायात) 'जगारा कर नाही त्याला हर नाही' =ज्या-या
हातून पाप उडले नाही त्याला भीति वाळण्याचे कारण नाही

कर-वि (व) करणेचे, भावनांना अधिक होउन काळ
शाणेले 'जग भाजनाला कर शांते म्हणून चटणी वडू लागत'
[वा करि=माजणे, करणे, करकु=करणेले]

करक-उ दिडा गोवाच्या तावण्या शाळाचा फोक शिम
श्यात हे फोक मुळे कुपाळ्यात भाजतात व जमिनीवर आपणतात
तेव्हा आवाज होतो [स करी यु करणी=फाटी]

करक-ली आणवल्यामुळे, ताण धम-यामुळे किंवा वाट-
विचाराने मागेत पाठीत भाणारी त्वक, उसण किंवा निगणारी
कळ 'पाठीमय करक माली । ' -दा १८ १० २४ [दि कर=
दुसणे]

करक-उ १ वमटउ मडरे, गारळाच्या कपड्यांचे वेळे
(सन्ध्याशी प्रप्राची पाणी निघात उपयोगात आणतात ते)
२ पाणीतीत दिव. [स करक]

करक-उ १ वनवील गार 'गाणन वरदा घोसाडी
-नव १३ १३४ 'मग चणुपनच्या जीची हासेल दूडि
१८४१ । ' -मासदि ११० [स करक=गावसातील गार]

करकचणे, करकचापग, करकटणे करकसर्ण-
उत्रे जाराने पग आवटून पाधो (पुत्रे, आणि वर) २ पत्रे,
गव घरी (वागणे, आवडणे आढो, धरले या क्रियापदाना
पाडो हा शब्द द्या जने-वरवचून पाध, वर) [४ फा
कर=सर्णिम वगण, दि करकस]

करकचा-उ १ (रा) काकोचा, तरीर किंवा वस्तु दात
शरीने अवदून बांधण्याने उमटणारी लुग २ एखाद्या वस्तुस दोरी
वागण्यासाठी वाडणे १ खाच ३ आरसाडा [पा कर=वसणे]

करकटणे-अकि १ भावरीपैगर करताना हातस पीठ लावून
हात करवडे, स्वयं काच भाटी करकट्याने करवडे, करवडे,
मरण २ भाडपाला विडणे, लागणे (भात पीठ इ०) [का
कर=धीर (भाडपाच्या कुड्यां मांडे जडल्यामुळे वसणारे)]

करकभिग-(व) कर्क सात [स कर्क]

करकमटिका-की तवोरी 'धीर रावून आयुळे देखा ।
यत्र कडे करकमटिका । ' -गुच ९ ७१ [स करकमळ]

करकर-ली करकट पदा १ कर्कट, कानास अत्यल्पता
उत्पन्न करणारा, कौनड्या वसविणारा साबाज (कावळ्याच्या
मोरवडाचा, लाचणी वस्तुवर कानास घासताना होणारा, दार घे
त्या) 'त्याने नाग कपडे करकर । जेणे कौर अजुवादी ।'
'कावळ्याने भवकर करकर घालविणी होती' -शामू १० २ कट
क, नास, आराडाकरक (भिसेणे, रागादी, इ०) 'सदा कर
कर सातवने । ' -प ४४ ५ ३ भाडणतया, कवकच, कुडुर
तडेही चाडे कुमर । त्यामी व टका मत्वर । त्या दोनोनी । कर
कर । वडाफाळी सोनाची ॥ ' -जे ८९ ४० ४ ह, ठकार,
नास, कुडुर [ध्व]

करकर-रा-किंवा कावळ्याने शारडेणे, कानाशीने कासत
ताना दात खासता हो गार आवाज किंवा इतर कर्कट ध्वनि
वाडून लसा आवाज होऊन (किंवा वाणे) 'करकर करका
वावनी पाय घोडी । -रावि ४६१ [४ कर]

करकरणे-कि १ (कावळ्याने) लाव । जाय । दावट करणे
'कावळा करकरला म्हणून पिंपळ मरत नाही' २ करकर आवाज
करणे (दार पायां पेल जोडा, दोरी, लाकूड घेणेने) 'तव तो
पवेत समग्र । एकाद्री करकरिला । ' -द १० ७३ ३ कर्कट,

कणीकड शब्द उच्चारणे -उकि निंदागर्भित बोलणे, कणीकड बोलणे [च करकर]

करकरा—३ १ (गो) एक लहान मावा २ (गो) एक तडेचा हलवा

करकराट—३ एवत्र वरंदा आवाज, हलक़ळोळ, मोठ्याने करकर शब्द होणे ' दात खाऊनि करकराटी । ' -मुसभा ७ २४ [च करकर+आट=प्रतिपादिततया प्रत्यय]

करकरावणे—उकि १ करचणे, घट आवळले जाणे २ दातावर दात घातून आवाज वाढणे, दात घाणे [च करकर]

करकरीत—वि १ अगदी नवा, कोरा, ऐन नवा, नवेपणा मुळे कबकड, राखडड, सळसळ, आवाज करणारा (नवा जोडा कापड वंगरे केवडा केव्हा घर, भाटें, द्यागिने योनाहिल राख घात) २ सामान्यत करकरीत हा शब्द नवा, ताजा, कोरा या शब्दांप्रति आधिरय, जोर दाखविण्यासाठी लावतात जसे - नवा करकरीत, कोरा करकरीत ३ इतुरीत, घाताना ज्याचा करकर आवाज निपतो असा (पदाथे, काकडी, आग्याचे नोंवे लोणचे) [च] ० तिनींसाजा-जी भव फुटकीं साज, ऐन सध्याकाळ, सूर्य सावळल्यानंतरचा सधिम्रकाश (ही वेळ अंशुम मानतास) ' वेळ करकरीत तिन्ही साजाची होती ' -अमा ६३

करकरून—क्रि वि कडावून, कचवून, रंगवून, खचावून, घड, जोरांने, म हुणे असे आवडून (कि ० बाघणे, धरणे, खेळणे, ओळणे) ' भस्म छलाटीं घरितो कीं करितो प्रथम बद्ध कर करुनि ' -मोसभा ५ ४३ ' कर श्रीकांताचा करवडनि माता धरि करे । ' -नामन, वृत्तिकामक्षण ४ [चनि]

करकऱ्या—वि १ निरिऱ्या करकर आवाज करणारा, (नवा जोडा दार, लाकूड इ०) २ किरकिर करणारे, अशक, रोगट, रडवे, कटकट लावणारे (मुळ) [च करकर]

करकाड—न दड, खादा व कोपर यांच्यामधील भाग ' हाणितो करकाडी गदा । मांसाचा करितो वेदा । ' -ठ्या ३ १० १४० [स कर+काड]

करको—जी १ (वे) दोगात गूळ ओतल्यानंतर वाहिलीस लागून राहणारा गूळ, गुळाची खरबड [का वरसु=भांडे जळल्यामुळे त्याच्या मुडाशीं वनणारे कीट]

करकी—जी (वे) इरळी

करकुची—जी करकोचा पक्ष्याची मादी [स कौच]

करकुची—जी करकोची पहा

करकेतन वर्धेतन—न एक रत्न याचा राखक किंवा मणसारखा असतो हे राजे लोक वापरीत असत पूर्वी हे कार प्रसिद्ध होते पण हल्ली दुर्भिक्ष आहे [स वर्धेतन]

करकोचा—३ एक पक्षी, भारडी [स कौच] करकोच घाड—जी करकोचा पक्ष्याची (वसें पीक असलेल्या रोतावर टोळ्यादीप्रमाणे येऊन पडणारी) झुड, मवा

करकोचा—ची—पुर्णी १ मूड पदार्थावर दोरी बंगरेनीं आवडल्यामुळे उठणारा वण, रण (कि ० पडणे) २ लांबूड, काडी बंगरेस दोरी बांधण्यासाठी पाडलेली पाच, अवडी [कर कचणे पहा]

करग—वि हस्तगत करगत, स्वाधीन ' पुण्याविणे अथरी होईल कधी सुनीधरा करगा । ' -मोवन ३ ८० [स कर+गम्]

करगण—क्रि (वे) करणे [का करकु=जळक्या भांडपाच्या मुडावे कीट, मस]

करंगळी-गुळी—जी १ हाताचे किंवा पायाचे शेवटचे लहान बोट २ पायाच्या करगळीत घालावयाचे चादरीचे वेढणे (बहुधा मराठ्यात वापरतात) अह० करगळी सुजली म्हणून होंगरा-एवडी होईल काय ? -प्रत्येक पदार्थाच्या वाडीला काही मर्यादा असतेच, काही केल्या तिचे अतिक्रमण होत नाही, या अर्था ' इमन केवडे, आम्ही केवडे । चारल आपले त्यांच्याशी बरोबरी लायली । करगळी सुजली म्हणून होंगरा एवडी होईल काय । ' -केसरी

करंगुट—जी (गो) एक प्रवारचे मात, साली

करंगोट—३ १ कमरेस बाधावयाचा दोरा, गोफ (देवामी किंवा चादी -तोण्याचा) तोण्याचादीच्या करंगोटपास पांगऱ्या असतात व मध्ये पान (विश्रांकाजान) असते करंगोटा सर्व हिंदु लोक घालतात बडोयास भावणीच्या दिवशीं मराठे मूळ लीत राखी व करंगोटे वापण्याची चाल आहे ' खासी व्यक्ति ही असल्यास फक्त राखी व पुरुष असल्यास राखीबरोबर करंगोटा याप्रमाणे ज्या त्या खाद्याकडे तिक्डील जबाबदार इस मारच्या नावावर एखादा दिवस आगाऊ पाठवून वाटणीच्या यादी वर पाडल्या घेणे ' -पेरापुत्र १४ ६६९ २ (कें) रहाटगाह मारच्या रहाट्याच्या चकावर बरोबर मार्यावर बांधलेली दोरी, ही शुभाची असते [स कटि+दोरक, हि करगदा] करंगोटे याघणें-याटणें-(बायबो) मुलगा पाच महिन्याचा झाल्यावर त्यास प्रथम करंगोटा बांधतेवेळीं त्याचे समवयस्क अशा चार मुलांस एक एक चादीचा अथवा देवामी करंगोटा साखर भरलेल्या (चादीपितळेच्या अगर सोबऱ्याच्या) वाटीसह देण्याची चाल आहे

करग्रहण—न पाणिग्रहण, लग्न, विवाह ' स्वकरग्रहणे सुकता त्या दोघालाहि वेशिनी कऱ्या । ' -मोसभा ५ ५५ [स कर+ग्रहण]

करचणी—जी माझ्याची एकजात [कापणा प्रदेशावकन]

फरचकर, फरचकर, फरजकर, फरजकर, फरज
गार—उ हत्यारे करणारा, दातकार, शिकलंगार फरचकर
पहा—शिल्पि ६०९ [स फरचकर]

फरचली, फरचली—छी (हिं) एक प्रकारची सरळ
व लहान तारार

फरछा—छो—पुकी (हिं) उत्पणें, हलवाई लोकांचे दुप
वंगरे आठविताना दबळण्याचे, पदाथें सालीं पर मरण्याचे साधन
[स फरछ, हिं फछा]

फरज—(शु) कर्ज पदा—मौज २६ १९३०
फरज, फरज—उ एकशाड याच्या बियांचें तेल जाळण्या
साठी उपयोगी व औषधी वाहे यास वडू वास येतो—सो ११
११४ [स फरज]

फरज, फरज—उ मुद्राचें शाड, फरडी पहा
फरज—न (दातापासुन उत्पन्न झालें) दाताच्या बोटाचें
नख 'धीरमाकुचयुगीं फरजाचे, बालचंद्र करितो फर ज्याचे।'—
पायेंभाग्य (धामन) १० [स फर+जन्]

फरजतकाळ, फरजतकाळ—उ अति भयंकर मनुष्य,
प्राणी, वस्तु फरजतकाळ [स कृतत+काळ, कदन+काळ?]
फरजलपुतळी—छी दिवा व काजळ लावलेले भाडें घेऊन
शालू पाहण्याची तन्हा करपुतळी पहा 'फरजलपुतळ्यातें नित्य
जोळून पावे'—सारह ६ ८९ [स फरजल+पुतळी]

फरजी, फरजी—छी १ फरज हाडाची दोंग, रीं, ६०
२ एक पाड ३ (फरजाच्या दोंगेच्या आकाराचें) एक पत्रात
रवा हुपात परतून तो मिजवून त्याची पत्राडी करून तीत खस
खस, घोबरे परतून व त्यात साखर मिसळून तें पुण भरतात,
नंतर तें कातून हुपात तळतात [स फरज, तुळ० स फरज=
नख, का फरजी—जी फरजीकाई]

फरजुचें—फि (गो) फार वेळ पाण्यात राहिल्यानें सवें
भगास सारक्या पडून आखणें

फरजेल, फरजेल—न फरजाच्या बियांचें तेल [स
फरज+सैल]

फरजेळी—छी केळीची एक जात
फरट—पुन काकडीच्या जातीचें एक अतिशय कडू फळ,
याच्या आतील मगज काढून दाकून सालीचा पणतीसारखा दिवा
लावण्याकडे उपयोग करतात, कडू फारटें, फरवट पहा [स]

फरट, फरट—न अतिशय आग होणारें गळू उडणू
उवाळ 'स्तनमान फाय पावे जरिदि उरीं शुद्धि पावेलें फरट'
मोकणें २८ ३३ [स]

फरट—उ १ मृताच्या अकराव्या दिवशीं करावयाचें श्राद्ध
२ कायळा, काक 'परि तु वरदेसि फरट नीच कसा मान्य फाय
होशील।'—मोविराट १ १३२. [स]

फरट—उ १ हिरेपारे तोलण्याचें वजन—परिमाण, एक
फरट=एक रति किंवा एक आणा, पूर्वी हा ३३ प्रेन बरोबर
भसे, पण हल्लीं ३३ प्रेन बरोबर मानितात २ सोन्याच्या
शुद्धतेचें परिमाण, आपल्याकडील शहर नवरी सोनें २४ फरट
बरोबर समजलें जातें एताचा २४ भाग सोन्याच्या तुकड्यात जर
२२ भाग शुद्ध सोनें व २ भाग इतर होन धातु असेल तर तें
सोनें २२ फरटचें आहे असें समजतात [स रफिका, रति=गुन,
जर किरात=एक घो, श्री केरातिओन ६ फरट, फे फरट,
दग फरातो, पो, संप किलाते]

फरटपक्ष—किंवि कर्मांत कमी, किमानपक्षी [स फरट+पक्ष]
फरटलक्षण—न दुर्दव किंवा अनिष्टमूचक चिन्ह, खुण,
गुण 'सुचित वरुनी अत कर्ण । एका वरटलक्षण ।'—दा १९ ३,
१ [स]—वि दुर्दैवी, अनिष्टमूचक चिन्ह दाखविणारा

फरटवली—लें—फरटली, फरटोली, फरटोल पहा
फरटा, फरटा—वि १ दैवहीन, दुर्दैवी, कमनदिधी, हत
मागी 'नव्हेसो घोरशुतिलाग । अति फरटा नपुसक ।'—एकस्व
४ ४२ 'पालया घट फरटा जन ।'—यया २ ७५५. २ कंगाल,
दरिदी, कृपण 'स्या सुखास लात मारून । जात आहे फरटा ॥'

—नव २१ ११८ ३ (व्यापक) भिकार, भोसाळ, नापीक, धन
हीन (गय, देश) ४ निष्फळ, बेपावदेशीर (मनातील विचार,
चेत, कल्पना, सकल इ०) ५ नास्तिक, वदासीन 'धर्माविषयीं फार
फरटा ।'—अष्टाशय ५९ ६ फतगारा, निष्फळ होणारा (वपाय
इ०) [स फरट] फरट्या कपाळाचा हाडाचा—वि दुर्दैवी,
भाम्यहीन, कमनविधी फरटापोपट—उ बोलक्या पोपटाचे
गुण ज्यात नाहीत असा पोपट, रानपोपट, बुलक्षणी पोपट

०५५५—उ समुद्रातील बागडा नावाच्या मात्साचा एक प्रकार
फरटी, फरटी—छी लहानसें फरट, गळू पुटकुळी (पुवांन
भरलेले क्षत) 'त्या दुर्गवीला तोंड पडून फरटाच्या रूपानें
म्हणा पापी म्हणूव बोट दाखविता येत नाही'—भाज अ २,
प्र १ [फरट=फरट शब्दाचें लघुत्वदर्शकरूप]

फरटी—उ हरी 'वीं काल व्याल करदि—घोटक—भट—मेक
खायया खुले'—भोमोभी ३ ५९ [स फरट=हत्तीचें गडसळ,
वरटी=हत्ती]

फरटी, फरटी, फरवटी फरवटी, फरोटी—छी १
डोक्याची, कपाळाची रवची २ नारळाची कवची, सगळी, अर्धी
कवची किंवा तुकडा, कवचीचें कळेलें पान, नरटी, गरोटी फर
वटीचीं वणें करतात हिचें तेल गणकणें, नायटे यास लावतात
[स कोरगे=कपाळाचें हाड] फरोटी हातात येणें—भिकेत
आणें म्ह० पोरस जेवू सांगे पाटीत तों पोर जेवी फरटीत

फरटुलया—(ऊ) दाब

करटुलें करटुली-लें करंडाली करटालें-लीन एक बल व तिथे फळ ही बल पोर हात पसरत हीस आपादांत फळें दयात फळाचा रंग दिसा असून बर काय करतात फळाची भाजी करतात यास काटरी कोणी, रानेकारले म्हणतात - स १९११ [सि कटोरी, सु कटोरी]

करटें-न बबची, पाट चालेल्या दवाची भाजें। इमाने करटें कुसकरें। - विपु ५४० [स कटोरी]

करटें खाणें-न वाईट अन्न, बदल, मार्ग भाकरी [स कट]

फरट लक्षण-न अ मरक्षण, फरट लक्षण पहा

फरक-ली एकदाच पाटीतून भरवून दारुले दिवा एक दाब थाव लावले भात वगैरे उरलेला पाटीला तांदूळ भरव असली साळू [का क उ-मार्ड] फरकटणें-कि अभावर वगैरे हरी उरकणें अन्नद्वयितपणें व मपाटयाने काय व वी [का करड] भाजणी-ली (व) जाचपूर छळपूर 'हृदय मुळे निवारण करडभाजी काढ'

फरड-अन (बी) लावून रंगाचे वाईट वत असले एका प्रकारचे दाखलीत होणारी वस्तु इतकी जवळ - बी रंगाचा राखण, राखणीतपाणा (कटावता मारला) 'वगाचे बरड झाले' - वि मुळ (मुळमुळात सल्ले) रस उरत राख सावर (केस) [का फरड=वाड्या काय वगैरे]

फरड-उ (व) उदराचे कलेजा काडत [फरडो]

फरड-उ १ करडी वरी दुर्ली पात्र विणले सांडण नसेल किंवा असलेले एक पात्र (कटो भाजी वगैरे देण्यासाठी) २ करण दवा डूक दागिने खापरदाय पानपुष्पांत, वग देण्याचे धातूचे लाकडी किंवा दस्तिसी वाड्यामदित पत्र (गो) करण [स करड]

फरड उडुळसा-उ एक औषधी वनस्पती

फरडई-ली १ एक पाकमाजी हेराट पोषाखने वात पावे लावून असून त्याची भाजी करतात फूट विट्या त्याने असते त्यात केरासारखे तू असतात व वाळवून त्याचा रंग कडे उपयोग करतात त्याच पुत्रा म्हणतात फुगच्या मागे बोटान वी असते त्याचे तेल काढतात व पड गुरावा घालतात तेलाचा जाळण्याकडे व खाण्याकडे उपयोग करतात - विपु २ १६ - स १९६० २ एक उपाय्य करडईची बी

फरडनागोणी-ली कागोणीचा एक प्रकार

फरडपूट फरडपूळ-न करडईचे काड किंवा मूत्र (कर डई वडून वी काढून घेतल्या तर पाहिले) [करडई+पूट-उर्थी]

फरडणें-कि वडुने मुराऊ करड्या रंगाचे हाणें 'तेव्हा फरडणें काढि। डाळ कोडी जाती। मुद्राळ ग्राच भाव काटरी। ज उनी टपकेपणे।' - शम ८२१ [करडा]

फरडणें फरडणें-उकि वरतणें चावून चावून भोंबे पड तांड फाळल असे कणें (उरी घाडा रूपाकिनी वष बर) दात लावले वळें काड व - किगावि १९ [ध २]

फरडा-वि १ मुराऊ काढा व पात्रा मिश्र अशा (एक रण) २ मुराऊ रंगाचा पांढऱ्या रंगावर काळवतावड टिपडे अस लेला (घाडा) ३ अजड पिळले काळे पाटो (वेस) [करडई]

फरडा-वि अवयव सडलेला करड (तांदूळ) का करड

फरडा-वि तल न लावल्यामुळे अभासीत, दण, राट, सावर साळे (रुप किंवा शरीर) [का करड]

फरडा-वि १ कडक निष्ठुर करार रावणी पक्का (मनु व जनावर) २ सक्त व उदरय कटिण (अमल कार भार हू) ३ भेयड कथापुत्रे कटिण टपक पालें (हालड, चाडी वगैरे) [स काडु-इडड म खरडणें]

फरडा-उ १ (सोनारी धरा) टस टडविण्याचे किंवा सोबा (दवा-या कडक अमले वार रर) पाडण्याच एक पोसारले हयार २ सोन्याच्या सावर रेषा बो वीसारखी उगवि ण्याची न ही तरकारी-या मुंडेर व पड्यावर किंवा हुणपावर मगा प्रदर्शनी न रा अशा अकरीवर तर दावून ही मगा कवि तत को, अद्यानामारी करडक्या नदणी सा-यत सावर किंवा वी वगैरे - डावा आनगा की (सोनारी) करडातयार कराव याचा ठवा याच साचा किंवा भोक असतात - पण्टा-ली (वा) (सोनारी धरा) सोन चाडी वारे धातूच्या ल व मुळे पडण्याचे हयार (नाविक) गमना-या वाटू-या भोवती अस ग साकण्या किंवा कडकाचा कागोचा (प व साच्या सड्याच्या निवारणाचे) लाविलेला पडडा

फरडा-खडा पहा

फरडा उममल-उ १ कडकसात करार निष्ठुर कारमार [वि काडा+अ अमल-वता] २ धुी अपता सामर्थ्य, उममाद (गलाग केकटारक वस्तूचा) [करडा+अमल=मादक प पाचा कड]

फरडा हत-उ पराक्रम जोराची कृति त्वेपयुक्त किया न्हान धाई दाडिने मुरले करडा हात कला - ऐपो ८९

फरडा-उ १ करड पहा 'का कापूर फरडाचा वचे। विड २५१ तिच्या पाठीमागून पानपुष्पाचा फरडा वाळणारी दसो'-विवि ८ २ ११ २ माडाच्या सोडाचा वापून काढलेला ओडका सुडडा ३ (बो) केडीचा धु दिवा लाकण्या ओडका

४ (राजा) पातीच्या तयार केलेल्या छत्रीचा पोकळ दाडा, ज्यामध्ये पाहिजे तेव्हा दुसरा दाडा पालता येतो

करंडा—पु (पाक) चारदाच्या खरीपासून तयार केलेली पोळी, दिग 'सायची पायडिश' असेहि म्हणतात—पृष्ठ १४४.

करंडा—पु (ड) (सोनारी) सोन्याच्या मग्यास पाडलेले करंडे प्रत्येकी करंडा पहा

करंडी—खी करंडी पहा 'कुवास न मिके आजी कुशी राजी करंडी मिठो आगाडी जुनी।'—पेपो ३००

करंडी—वि १ कटोर, निष्ठुर, करंडा पहा २ (माळरी) पक्षी आवळ 'परसाराची गाढ चांगली करंडी पाल'—मम्मन—खी १ भुवयाचे आडून (कपाळात आगे पडतात होणारे) २ बकटि, कूता 'नजर—खी बकटि, निष्ठुरता, बडक पडारा, सफ देखारे, गैरमंदिराची, अवस्था कूता'—मम्मन—का १ खप्पा लघित इतराजी, राग, २ सनातीचा कक्कणा, करंडे पणा, निष्ठुरता. [दि करंडा+अर मर्चा]

करंडी-करंडी ढोल—पु (वे) एक प्रकारचे चाम ढगाचे रणवाय, करंडोल [प्रा करंडी=एक वाय, का करंडे=पराजान, दोन्हीकडून वाजणारा ढोल]

करंडी—खी १ लहानकरंडा, करंडक, करंड पहा. 'दिव्य परिमंशाबनि पर्वने। विश्व केंद्र करंडी'—मुमादि २७००६ २ वव ठेवण्याची सखी, वेताचा किंवा बाजूचा झाकणासद लहान वन 'जे परमात्मया शिवाची करंडी।'—झा ६ २०३

करंडी—खी एक झाड, याचे फळ सुंदमारसे असते, म्हणून त्याला सुदा म्हणतात मराठे लोक गांधीचंदनाच्या गंधात हे फळ घुस्वून कपाळावर बगे गंधाच्या सुद्रा लावतात [स करंड]

करंडू, करंडू—न शेळीचे, बरीच लहान पिंडू वोरू शेळीच्या सुमारे तीन महिन्यांच्या पिलास म्हणतात [तुल वा करंडू=भोवड घावड, करंडी=असल]

करंडूल—न लहान करंडा, करंडक करंडे तांदूल—करंड अर्थ १ पदा

करंडल—न करंडीचे तल [करंडी+तल]

करंडाक—की, करंडोक, कंडेढोक—पु एक पक्षी, वर बोचा

करंडोल—पु (वे) एक चर्मवाय, मोठा ढोल, हे दोही वडून वाजवितात करंडाढोल पहा

करण—पु (भूमिती) (कारागिरी) काटकोण त्रिकोणातील काटकोनासमारील बाजू किंवा चतुर्भुजातील समांतरासमो रचे तिरपे कोनयिदु जोडणारी रेषा, कर्ण [स कर्ण]

करण—न १ कोणतेहि क्रय करण्याचे साधन, साधनीमूत वस्तु, साहित्य 'म्हणानि इदिशाते आम्ही। करणे म्हणो।'—झा १३ १०८ २ शरीरावर, इदिय. 'जागिजे तेवीं करणे। पागनी ज्ञान।'—'वीं करणांमार्जो चपल मन। तयाहून सवंग कपितड्डाण।'—झा १८ ५०६ ३ (व्या) तृतीया विभक्ति व तिचा अर्थ ४ (उपोतिप) वव, बालव, बौलव, तैतिल, गर, रंगिच, विटि, राडुमि, चतुष्पाद, नाग, रिस्तुम ह० करणे अकरा आहत हीं दर तिथीम सुमारे दोन भोगलीं जातात याच्या-

पैनी प्रत्येक, अर्धो तिथि ५ (उपोतिप) इष्टकापासून प्रहादि गणितपाथन ज्यामध्ये सांगितले आहे अमा प्रथ (राच्या उलट विद्यात व तत्र) ६ करणे, कृति, कार्य 'जेने वो तुमचे करण।'—पेटिल। एमो पाहे मरण।'—शिखु ८०० ७ (समासात) करणे, कण्याचा व्यापार जेणे—पविनीकरण, निर्मलीकरण, एनीकरण, मुदीकरण इ० [स कृ=करणे]

करण, करणो—पु (गो) करंडा (कुलवाचा). [१ करंड] करण—न १ (वृत्त्य) इस्तपाक्षीची रुजुक क्रिया हीं करणे १०८ आहेत २ (वृत्त्य) दोन चार्तीचा समूह [स कृ=करणे]

करण—वि (व.) उय करण—पु (बडोदे) दागिन्यात उमा लढकता वागवयाचा, लागळ्या भाट्टीचा लोलक बगेसारखा भाग—जमि (बडोदे) शेवटची यादी १.

करणकुमारी—खी (व) बोरफड, कुवार फाडे, कवारपाडा. [करण+स कुमारी=बोरफड]

करणकुल—न (सावजम) दोन लाकडे एकमेकात बसवि व्याची पद्धत, तन्हा (वानाच्या आकाराचे कुसू करून) [स कर्ण+म कुसू]

करणग्राम—पु १ इदियपमूद २ देह शरीर 'वासया हा वरणग्राम। कोमु पाडावा।'—गीता १ २३४२ [करण+ग्राम]

करणचौकट, करणाची चौकट—खी वरणग्रामाचे सावलेली चौकट [स कर्ण+म चौकट]

करणता—खी सावजमपद्धत, साधनीमूतत्व 'आणि आपण होउनी वर्ता। ज्ञान आपो करणता।'—झा १८ ४९४

करणपुतळी—वरपुतळी पहा

करणपूल—कणपुण, फूल पहा

करणरूप—न (व्या) कोणत्याहि धातूचे विविध रूप, अस्तिवाचक रूप (आह या अर्था) जेणे—मी आहें तु आहेंस याच्या उलट अकरण रूप

करणवाच्य—न (व्याक) एतीयात नाम [स]

करणा—पु. कर्णा. तोंडाने वाजविण्याचे, पितळेचे, हुतारी सारखे आरभी लहान व शेवटास मोठे होत गेलेले एक वाद्य. याचा आवाज गंभीर व खर्जोतील असतो. लांबी सुमारे चार हात. थोले तोंड सुमारे टीचभर व्यासाचे रुंद असून लहान तोंड, पायाच्या आंगठ्याच्या व्यासा एवढे असते. चौघड्याचे अखेरीस करणा वाजवितात. [हिं. करनाई; फा. कर्ना, कर्नास; हुल. सं. कर्ण] **करणा कुंकणे**—(क.) गांवांतील सर्व लोकांस जेवणास बोळविणे; जेवणाचे आहीर आमंत्रण देणे. 'रामाच्या सुजात वरणा कुंकला होता.' **करणेकरी**—वि. करणा वाजविणारा.

करणाचिदरी—झी. एक प्रकारचे नक्षीकाम. (कदाचित् वेदाकडे तड असलेले.)—वेदु ८३. (नाको)

करणाचळ—झी. एखादेकाम केल्याबद्दलची मजुरी. [कर्णे]

करणीक—पु. १ कर्णिक; कुलहरणी. [सं. करणि=लिहिणे, लेखन] २ श्रीकरणाधिपतीच्या क्षेत्रातील कारकून; हे आढनांव कायस्थ प्रभूमध्ये रुढ आहे. 'मलि मालो दत्त येकु । करणिक ।'—चौन्यामीचा लेख (पंढरपुर घाते ११९५)

करणी—झी. (गवंदी काम) गिलावा इंग्रेवा जुना, विसल साफ करण्याचे हत्यार; बापी. [सं. करण=लेप देणे.]

करणी—झी. एक झाड.

करणी—झी. १ कृति; क्रिया; कार्य करणे, वागणूक; आचरण. 'नीर उडई असति परि त्याला पायां तुडी नये करणी ।'—मोक्षी ४५.५१. 'व्याची त्यासच फळासि ये करणी ।'—चंद्रदास, कीर्तनरंगिणी भा. १ पु. ३४. याचा उपयोग वचित करतात जसे—'हें करणीने केले, त्याची करणी बाईट आहे. म्ह० १ करणी कसाबाची, बोळणी मानमावाची. २ ज्याची वरणी त्याला. ३ छीला; अलौकिक मोष्ट; बाचा प्रयोग विस्मयकारक किंवा लोकोत्तरवृत्त्यासंबंधी करतात. जसे—'ही मोष्ट घडावो असें जव्हते पण देवाची करणी चासुले पडली'; 'न कळे देवाची करणी ।'—देवी ३५५. 'विचित्र करणी वडावी ।'—उसपाताळा झाली ती करणी ऐकली नाही. 'म्ह० ईश्याची वरणी, नारळांत बापी, ३ समात हुज्याशिवाय वर व उत्पत्तीय मंडळीचा कसाव्याचा मानपान, सत्कार, देणगी (बखे, दागदागिने वगैरे देऊन). (कि० करणे) 'हुंदा घ्यावयाचा नाही असे म्हणायचे पण करणी मात्र चौधून घ्यावयाची.' ४ एखाद्यास उद्देचन केलेले वेदक, जाणपारण, मंत्र तंत्र इ० प्रकार; कंबटाळ. 'ते पतिसिक्कम निर्यारी । सर्वे क्वाळ करणी वरी ।'—कथा ५.२.४८ ५ अवाट कृत्य; पराक्रम. 'नर करणी बरे तो नरका नारायण होमा' 'कळे त्रैवेदाची त्वरित शरसंधान करणी ।'—र. ३. ६ (गणित) वर्गमूळ न मुट्यादी संख्या, ज्याचे मूळ बरोबर पूर्णांक येत नाही ते पद. [सं. ह=करणे; करणी]

करणीगत—वि. (गणित) ज्याचे वर्गमूळ पूर्णांक येत नाही तो (राशी). इ सडे. [सं.]

करणीचा—वि. कृत्रिम; कृतीचा (राष्ट्र, घोडा, मनुष्य वगैरे मातीचीं चित्रें). 'करणीचे कांहीं न मनें सज्जना । याचे लागे मना वृक्षांभिया ।'—तुगा २८६३.—**चें पागोटें**—न. पगडव्याने ठोकल्यावर बांधून तयार केलेले पागोटें (ठोक्यावर बांधलेले नव्हे) ० फुल—न. कृत्रिम केलेले फूल. —**चा रोग—ची बाधा**—पु. मंत्र तंत्र, जादुटोणा वगैरेनी उत्पन्न केलेली बाधा. ० आंचा—पु. कट्याी आंग्याचे झाड व फळ. ० बाघ—घोडा—कुत्रा—पु. वाघ, घोडा, पुत्रा इ० चे रूप घेऊन तशी कृति करणारा मनुष्य.

करणीय—वि. करण्यास योग्य, उचित (असें कर्म). 'परी' करणीया अकरणीया न देवा । आपणहू नोळख ।'—श्र ४५. 'जे कां करणीय प्रतिदिनी'—झा १८.११५. [सं.]

करणीसार—किवि. कृतीप्रमाणें; कर्मासारखे. [करणी+ (अनु)सार] म्ह० करणीसार फळ=कर्मासारखे वक्षीस.

करणे—उक्ति. १ उरवणे; उलगडणे; तडीस नेणे; बनविणे; जमविणे; टपणे. २ होणे; घटून येणे; वनणे (अकर्मक प्रयोग). जसे—मला मजमळ करतें; उन्हाळे करतात; भोंवळ करते. ३ एखाद्या पदवीनें वायणे; एखाद्या पदवीस अनुसरणे. [सं. कू=कू; सर. कू, फं.जि. केर; आर्मेनि. कर; फा. कईर] (वात्र.) केले केले न केले न केलेसें करणे—(एखादे काम) निष्काळजीपणाने वरणे, कसे तरी तडीस लावणे. (वात्र.) (प्राप्ति) करून घेणे—एखाद्याच्या—कडून, द्वारे काम उरून घेणे, एखाद्याच्या मार्गानें तडीस नेणे, मिळविणे, संपादणे करून चुकणे—टारणे—(एखादे काम) घुरे वरणे; संघविणे. 'ती घर अस्मादिकां पसंत करून वेव्हांच चुकली'—मासी पण तीव गत (उपासप्रमाणिका) ६.

करणे—न कृति; कर्म; काम. म्ह० १ करणे थोडे मध्यम कर. २ (यो.) करणे थोडे उलवणे चड=करण्यापेक्षा बडबड सोटी.

करणे—चाम. पर्यंत; पावेतो; बरोबर; ज्या वेळी; त्यापेक्षा तशिरा नाही (वेळ दाखविणारे अन्वय). 'आज शरम केला तर ज्या दोनग्रहरांकरणे संपेल'; 'सद्याचीच कर्क लागत तर एव्हांकरणे आटोपते असते.'

करणे—न. बायस घावयाची देणगी; मागण्यात, करणी अर्थ २ पहा. 'समये दुबळ्याचे करणे सारिरे केले.'—सप्त १४.३९.

करतड—वि. (व., पाटी) सतत; सतत; कम नशिवाचा; दुर्दैवी. सतत पहा.

करतल—५ तळ हात, हाताचा तळना 'प्रत्ययबुद्धी कर तळें। हातवामावें'—शा १५ २५८ [स] ० भाप—खी हाता वर हात मारणें, वचन देणें 'असें वचन करतलभाप। देउन हट्ट केले त्यास।'—नव १५ १७७ ० भिक्षा—खी १ घरोघर जाऊन जें अन्न कोणी घालील तें तळ हातावर घेऊन तेथच्या तेथेंच उम्या उम्या खाणें, अशा प्रकारचें व्रत किंवा भिक्षा २ (ल) घरदार नमणें, फटिंग असणें, भिक्षावृत्ति 'करतल भिक्षा। दखल वास !'—चर्चटपजरी [स]

करतलामल, करतलामलक, करतलामलरूपत—विक्रिपि (हातात प्रत्यक्ष स्थित असलेला आवळा जसा सर्व बाजूनी पाहता यतो त्याप्रमाणें) १ सिद्ध रूपट, उपट, ज्याचें सर्व बाजूनी ज्ञान झालें आहे असे, ज्यास दुसरे प्रमाणाची गरज नाही असे असद्यपित 'बेदशास्त्राचा मथिताथें। झाला करतला मलकवत।'—एमा ११ १०४९ 'ते करतलामलकसे दूरुनि दिवसें अक्षेप सग तीतें।'—मोखी ४ ३ २ (ल) अगगत अस लेली, हातचा मूळ बनलेली, अत्यंत छुल्ल साध्य (विद्या, कला शास्त्र वगैरे) 'बुध्देश विद्या चौसड कला। करतलामल जयासी सकला।'—ह ३१ ८ 'महाराष्ट्र व संस्कृत या दोन्ही भाषा मोरोपताला करतलामल होत्या'—नि ७६५ ३ स्वाधीन, गुणम 'सारा भूगोल ज्यास करतलामलकवत् गाढे त्यास एखाद्या रानात नेऊन सोडला किंवा त्याच्या हातीं जहापाचें छुडाय दिले तर काय मौज होईल बरे।'—नि [करतल+मलक]

करताल—ली, करतालिका—नडुली १ (बाय) बादे रच्या बाजूने निमगोल व आतून सपाट असें कप्याचें टीचभर लाव व तीन कोटें दद व दोन्ही कडांना निमुळतें असें दोन दोन तुकड्याचें बाय हें आगळा व थोटें यामध्यें घडून चिपक्यासारखे वाजवितात ताल घरण्याकड याचा उपयोग करतात कव्हा कव्हा श्रृदगांच्या सार्थीत वाजवितात (सामा) चिपक्या, पान 'गुल्यकृत्य चक्रातान करताल पुमश्चया अतरी।'—राला ३१ २ टाळी, दोन्ही तळहात एकमेकावर आपापून काढलेला आवाज (कि० वाजविणें, देणें, पिणें) 'अष्टय मज्जे असड व्हारणें वाजवि करताळी।'—एरनाथ परें (नबनीत) पृ ४४९ 'कया अन्वय लापणिका। नाम घोष करताळिका।'—दा ४ २ १० ३ बुटकी चिटक्री (कि० वाजविणें) [स करतल, ढाल, गु करताल] ० घरणें—हातांनी ताल घरणें, ताल करणें

करतुकीचा कादा—वि (खेळायानें) करणारा, बहूत्व वान् 'गाढे घोढे गाईं म्हीसी बल आदणपुरी। करतुकीचा कादा तिन्हा येतो आंगवरी।'—पला ८१ [स करतुल]

करतुत—खी (वे) पराक्रम करतणा [स करतुल, हि करत—त, गो करतुव]

करद्—वि का देणारा, मांडलिक, 'पावाळ, कुर्हिद, ऋषिक केले जिंजुनि करद सनेह।'—मोक्ष ६ ९ 'कोची एसील राजा सामरीन राजाचा करद असता त्यानेंही यावेळीं आपल्या अधि-पतिविरुद्ध बड केले होते'—गोमतक इतिहास ४० [स कर+दा= दणें]

करद्, करंदी—खीन (कु राजा) करवदीचें झाड, यास फार कटि असतात करवदाचें फळ पिकल्यावर काळया रणाचें हातें व रुचकर लागतें हिरव्या फळाचें लोणचें करतात [स करगद्, प्रा करमद् किंवा करमद, गु करमदा, हिं करोंदा]

करदूनकाळ—वि अति दूर, करपतकाळ पदा [स वदून+काळ]

करदुळ—ळी—खी १ एक फुलझाड, कापूरकेळ २ केळीचें झाड [स कदल]

करद्दा—५ दोतकरी, जमीन करणारा, कसणारा, स्वत दोतीचा धदा करणारा (मालक किंवा हुळ) हा शब्द अनेक वचनीं हि उपयोगात आणतात, जसे—वरदे पाडील [का करद कार, स कर+दा]

करंदी, कारंदी—उन करद पदा करदाय, करंदें—खी (गो) १ कडकड, मोठा आवाज २ कोर शब्दांनीं ताणण दुशब्द [घ्व ?]

करदावले—न एक प्रकारचें गवत, बाचीं फुलें पिवळीं अस तात करदोल पदा

करंदी चौकट—खी जोड चौकट दुहरी चौकट करदोदा—डा—रा, करधोदा—डा—५ १ कडदोरा, कर गोदा पदा २ कसापट्टया 'कटीं त्यासिसे करदोरा'—दवी दास भागवर्णन ८ ० तोडणारा—वि अतिशय कडक तबाखला म्हणतात

करदोडा—५ (ना) बाधीन विहीरीत उतरण्यासाठीं बांध कामास चकन राखलेला कैगोरा, हा विहीरीच्या तळापर्यंत असून सुमारे दोड हात अंतरानें डेवतात

करदोडी—खी छंद लोकांचा कमंड बाधावयाचा हुती करोया करदोरा—डा [स कदि+म दोग]

करदोडी—री—खी मोठाले दोर बळण्यासाठी तयार केलेला तालपुता सोपा, दोरसाळा

करदोडी—खी एक प्रकारचें झाड

करदोळ—न (वे) एक प्रकारचें गवत करदावले पदा [का कडिे]

कर न कर, कर न करी, कर ना करी, कर न कन्या—वि १ जे करावयास पाहिजे ते न करणारा व जे करा वयास नको ते करणारा असा (मनुष्य) २ ही, वेदा, तवेळ,

अकनकर, 'हा तुपा करनरी स्वभाव तुझ्या मावशीला आवडला नाही'—वाळ १ ७७ ३ (गो कु) परीत्परून साह जाण [करणे+न करणे] म्ह० करनक्याचा वया=करनकोपणाचे मत, वरील प्रमाणे वागण्याचे मत प्रसार, तहा 'आयल्ले निरुत्तरापासून आवडत होते' इत्यादीं तसे सुसंगत करनक्याचा वया चालविला आहे 'आयल्लेचा इतिहास

करनाटक—३. एक देश, कनटक पहा [स कर्नाटक का करि=काळा+गाडु=प्रात] ० ओस पडणे=बहिरें होणे, यथित पावणे [स कणे=कान]

करनाटक—वि कावडी (मापा, मनुष्य वस्तु इ०)
करप-पा—३०१ १ शिजविताना करपेले, काळे होऊन भांड्यास चिकटलेले अन्न, पदार्थ ० अति तप्यातले बळलेले शिवा काळलेले पीक [करपणे]

करप—न (स) कठिण पदार्थांचा थार असलेला तुटडा (काच, शिप, दगड, खापर, काळवे बंगरेचा), कपरी [स कृप=दगड, खडा, म कडपा, कपरी]

करपचंद्र—३ (गो सोगरी) वडपाळाची साखळी, छत्र
करपजी, करपजी—० (गो) हातात धरावयाची माठी पत्ती

करपट—वि १ करपेले, कपेट जळले (अन्न, भात भाकरी) २ जडवा, जडवट (वास) ३ अजीर्णामुळे पडणारी वेणार दुर्घणुक्त आबट (देख) [का करि=भाचणे, करपणे, काडू=करिडू=भाजले, जळले ३]

करपट—न वज्राचा काट्या तुटडा, कडके, 'जेवि करप हाते कसान। विकसिते जेना।'—कपा ३ ११ १ [स वरपट=लुने वापड]

करपट—३ (ऊ) आकरिमक वेणारा, सुकानासारखा चारा व धाऊन

करपटसल्या करपटड्यां—वि पौष्टिक अन्न अथवा पदार्थ सवन्न कल असताहि जो पुढे होत नाही कसा (मनुष्य) [करपट+पडणे]

करपटाण—० करपलेल्या अन्नाचा वाईट वास, वाण [करपट+वाण]

करपणे—अकि १ माजणे जळणे, होरपळणे, भाजून निह-
पयोगी होणे (अन्न बंगरे) २ कडक बडी शिवा. कल वायुमुळे नष्ट होणे, नासणे (शेतातील पीक, शाई) ३ कटवी शाके करपणे।
—दा ३ ३ ४६ ३ स्वप्न निस्तेज दुर्बल होणे (अथ शोक इ० मुळे) काळजे साहजे निस्तन हागे 'स्वास्थ्य पावे करपणिही घनी'—मोरा पृ ११ ३ खणगे दु खाने, विभ्रताने क्षीण होणे (धोर) 'स्वधे जातिमा कमल्यांन। हनु करपुवि।'—शिख

८३३ ५ कटी हागे, दुस पावणे 'तसे तत्तादिचे रत्नमदन दिसो करपणे।'—विमि ८ १ २० [का करक, कपु का करि=जळणे, भाचणे, तुल० स कृप=दुर्बल होणे]

करपन—न कवत 'निति दिस करपणे आप १ जीव पाव।'—साष्ट ३ ७३ [स वरपन]

करपसुत्र—३ १ (का०२) हाताचा पत्र हात 'पदात करपसुत्र नव साळा।'—शा ११ १५ २ हाताने धुण करणे, पल्लवे [कि० करी] [म] करपल्लवा, करपल्लवी भाषा, (अथ) करपाल्लवा की अकारादि वी हाताच्या पोटावर बसवून त्या सकतान भाषा चालणे, धुणवी बोलणे, सुप्त शूद्र भाषा (कि० करणे) नम्रपत्नी नादकळा। करपाल्वी भरदा १—दा ५ ५ २७ 'नम्रया मुक्या मनाची करपवी आपल्याला समेत का?'—मा १०७

करपविणे—अकि १ कापणे प्रयोजक अन्न शिजत असणे जळणे, भाचणे, काळे करणे २ जाळणे, नासणे, वामवणे, (वाड, पीक इ०)

करपश्म प्राणी—३ पक्ष हच पावे हात आहेत असे प्राणी (वाघूळ, पाडोडी बंगरे)—प्राणिमो १३ [स करपदन+प्राणी]

करपा—वि करपट पहा 'करपा देकर'
करपा—३ जडका, बाळकट तुकडा, भाग, करपेला भाग [करपणे]

करपा—३ (गो कों) चयग, सपाट व पातळ शिपला करप पहा [कपा]

करपा—३ दासचार पणारी एक कांड जतु [करपणे]

करपा—३ काळ्या रंगचे फूल वगारे एक वाड—नाको
करपाडा—वि कर (हात) हेच ज्याचे (मोठनाचे) पात्र आहे मस (परम्य) करतलमिडाची, जाग्याचा एक वर्ग 'परमदस करपात्री'—वरील १२ ६१ [स करपपा]

करपा—० १ जळणे नासणे, सुकले, काळली स्थिति (पावसाच्या पमावासुळे पीक इ० ची) (कि० पडणे) २ हात, मुक बंगरेमुळे पोटात पडणारी आग (कि० पडणे) ३ माह्याच्या तुडास लागलेली जळ, मस काळेपणा ४ करपलेले अन्न [स करपणे]

करपी—वि (जुगरी) दोन्ही गालावर पांडता रंग असलेली (मेनी) 'ही मेडी करपी आहे'

करपुतळी—० कादयच्या थाळ्याला कावड्याचा लेप लावून त्यावर दिव्याच्या प्रकाशाने दाखून दिवा अग्निय पाहण्याची एक रीत कोणी हाताच्या आंगठ्याच्या नसास कावड लावून त्यावर दिवा पाहतात, कळजुतळी [करपुतळी]

कारपुंहर—न (करकमल) १ हाताचे अग्र, थोटे २ (काव्य) हस्तोभ्या सोडने टाक 'य शुभ वारण जया कारपुंहराने' धोतम चाप उचली कारपुंहराने'—यामन, सीतास्वयंवर ३२ [य वर=हात+पुंहर=कमल, पुनः]

कारपुष्ट—न तळ हाताचा मागचा, खालचा भाग, हाताची पाठ [स]

कारपेल—न मऊ व चांगले, गुगली खावयाचोय एक प्रकारचे गवत

काररुग—की (खा) (सोनारी) आणट्या धरेंच्या टशाची पंथे

कारफाय—उ सरडा 'चार कारफय व जवलाईंचे मूळ बारीक फलन करईचे तेलत भायून निळवून बेंस गळे असतील तेथे जावई'—मधुप २ ३०४ [फा]

कारवट—की १ एक प्रकारची चटणी, आले घुन त्यांत मीठ, हिंग घालून वाटून द्या त काळून केलेली चटणी २ आवळ काटी, केळफुज वगैरे पदार्थांत हिंग, जिरे, मिरे, अमृन्, मोठ घालून वाटून केलेली चटणी ३ (फु) आग; कऱू याच्या फोडीम मीठ, मनाला लावून केलेलें लोणचें [स करभे=मिश्रण, दण्योदन, मिश्र पदार्थ, चाय]

करवड—वाड—की गुगली खालून उरल्या व तुडविलेला करवडाचा गाळ, कडवड पहा 'जावयासिंचे आले पाडे। दाणा देती करावई।'—भावाथे रामायण, किडिड ११ १०४

करवडणें—अकि करवडीत हाजे, करवडणे पहा

करवडी—आडनाचा एक प्रकार—दे ७ १७

करवडी—की कर वड्याचें बंद करणें, सरकारी कर (हत्ती व प्राप्तीवरील) न देण्याबद्दलची चळवळ 'अलाहाबाद कमिश्नर मध्ये करवडी, जंगलसत्याग्रह वगैरे टराव पाड घाले'—के ३१ ५ ११३० [कर+वड]

करयपाग—न (को) मासे घरण्याचें एक प्रकारचें जालें [करव=१ पाग=जालें]

करवल—न (वे) मुसलमानांच्या मोहरमात हिंदूंनी वाड छेले मेळे, रेजिमीचा खेळ [अर करवला=डुसेनचे मरुत्प्यान]

करंजल—की एक गाढ हें झाड माटे असून याचें पान माटे हात-सज्जा हात लांब असतें, करमल पहा 'न पाहाता सवळे। मानसरोवरीनी कमळें। आंगिजती करावळें। गुहालीनिया।'—शिशु ७८१

करंखुटी—की १ (कों) लहान, शिवा, कच्चा न विकलेला, आवा, आड्याची केंरी २ खारात मुरलेल्या चौबड्या केंन्या 'आंगि करंखुचा रायली।'—महाप २ २४ ३ चटणी, करवट पहा [कर=काळा+अखुटी]

पद्यो २. १७

करंवे करमणे—न १ मागेलेल्या आड्याच्या बलकांत मूळ व मसाला घालून केलेलें तोंडीलावणें, विरेंत मूळ, मसाला घालून केलेलें तोंडीलावणें २ हचकर पदार्थ घालून भाजलेलें किंवा उकडलेलें फळ, हचकर पदार्थ घालून भाजलेला किंवा उकडलेला गाढ धरलेला आग

करंवेळ, करवील—उ (गे) एक झाड याची पाने झाडणीस उपयागी पडतात करवील पदा.

करंवेळ—उन एक गाढ व त्याचें फळ हें ताह सगळींच्या उताऱावर होतें याचें लाकूड इमारत कामास उपयोगी असतें

करंवेळे—न लोणच्याचा एक पदार्थ, करंवे पहा

करभ—उ १ मनःशांतपानुन घोटाच्या मुळापर्यंतचा तळ हाताचा भाग २ हत्ती, उड किंवा इतर पक्षी लहान पिल्लें, छाबा [स]

करमार, करमाग—उ मांडलिक रागनें सार्वभौम राजास चावथाची खडणी, कर (जाना) खडणी, कर (जि० दणें, दणें, वपविणें) 'धीमकास कामार उडन आले घारण रिपू पृथ्वी-वरले।'—देवो ११८ 'सर्वे राव पती कारमार। कर जोडुनि वारवार।' [स कर+मार, भाग]

करमूपण—न हातात पालावडाचे रत्नांमिश्र कडे, 'विबळे परक, करमूपण।'—रामाची भुषाळी [स कर+मूपण]

करम—न (दि) कशीद, दैव, कर्म पद [म कर्म]

करम, करम केंद्र, करमकल्ला, करमकादा, करम-गडा, करमाचाकांदा, करममाजी—न पु की कोवी, पान-काबा [फा करम, कर्व]

करम—उ एक टिकत्याचा खेळ यांत एका कळयार दोन रणाच्या ११९ टिकत्या व एक राणी टिकती असून त्या दोन बाजूच्या गडदानीं आपआपल्या रणाच्या टिकत्या कोपण्यांत असलेल्या खिशात पालावयांच्या असतात हा खेळ बलकता येथील द्वार व महलानोविध रूपानीं प्रचारात आणला व त्याच्या आयासारावर त्यास नाव पडलें ० चार्डे—उ टिकत्याचा खेळ खेळावयाचा, चार जिसे असलेला चौरींग

करम-करमाय-मुखिलसान—वि (फा) स्नेयावृष्टा वृष्टा वरणास (पत्रव्यवहारातील एक मायना)—रा २ ४५१ [फा]

करमट—की करवट पहा

करमयूक, कर्ममत—की १ (काव्य) आनंदाने, सुखाने काळ घालविणे, मनोरान, रमयूक २ खेळ, मौन, आवडता उपयोग क्रीडा [करमणे]

करमणे—अकि आवदांत, सुखात, मौनेत, कैनीत काळ घालविणे, आनंदीत सुखीत, काळ जाणें 'मला करमत माहीं.' [स कर्म=कर्मणें, क्रमण]

करमणें—अकि एखाद्या क्षांत फळ वगैरे राहिल्याने त्यास, किंवा फार वेळ पाण्यांत राहिल्याने हात पाय वगैरेस सुखत्या पडणे, आक्रमणे, चिरमुटणे, चिरम्या पडणे

करमर—तीन एक झाड व त्यास येणारे फळ, करबळ; करमळ, याचे पान आठप्याच्या पानासारखे परंतु थोडे लहान असून फळ लांबट असून त्याच्या पाकळ्या बाह्या वर आलेल्या असतात फळाचे लोणचे वरतात —स ६ २२ रं. मन्हुरोआ करमरोला [म वगैरे]

करमरा—वि आकाराने करमराच्या फळासारखा (कांचेचा, सोन्याचा वगैरे मणी) बाहेरून कुणी वरवे असलेला मणी ज्याचा (मणी) [झर]

करमलळ—न १ करमर, फरमर एक आवट फट्टे येणारे झाड व त्याचे फळ लें अन्हाभा करमलोला २ करमेल, एक माटे झाड याची पाने माटी व लांबट असतात लें दिलनिआ वेगजिलिआ

करमलळाळ—ली. (गो.) भाजीच्या उपयोगी पडणारी एक वेल

करमाला—ली माळेप्रमाणे बोटाचा उपयोग करणे, जप सैक्या मोक्षण्यासाठी उपयागत आणलेली उग्रव्या हाताची बाटे (त्याची घेरे). कुरंगुलीची तीन घेरे, तजनीची तीन घेरे व मनील दोन बोटाची मध्यमाक्षिका दोन घेरे याप्रमाणे दहा घेरांची ही माल हाते [स करमाला]

करमीन—उ एक प्रकारचा मासा (हा शब्द बुकीनेडि तयार झाला असेल कारण याच निमित्ताने पाठनेड माडळतात) 'सुप्रमार बडियाळ मत्स्य मेगर। कुमै कामीन जळविखार।' —मुआदि २९ ७७ [करमीन, का कर=वरिष्ठ, मद्रव]

करमुद्र—ली कळा. —शर

करमुंचे—कि (गो) मिठाच्या पाण्यांत भिजणे, वरमा पहा [स क्षार+मुंचे]

करमाड—उ (व) तापाची कसर; अंग मोहून येणे 'तापाचा करमाड यतो' [कर+माडणे, गु करमाडिया=गुराचा एक राग]

करमोडी—ली (वाई) एक वनस्पति

फरळ—ली (चि) ताटूळ, साबे, नाचणी, राळा, बरी यांच्याबरोल टरकल (विशेषत) बारीक तुप [च]

फरळ—वि (कु) रोंड अशा कमी दूध देणारी (म्हण)

फरळ—वि बरड सुमाड (जमीन)

फरली—लें—लीन (कु रों) पाणी उपण्याचे लाकडी साधन बागेत नाही, कडी, गोफडी यांना पाणी शिंपण्यासाठी याचा उपयोग करतात हे पन्ढ्यासारखे असून कडानदार असते यास हातकरले म्हणतात पायकरल्याची दोन्ही तोंडे रेंद असतात

याची एक बाजू हातात धरून दुसरी बाजू पाण्यात टेकवून मधील भागास गुडल्याने धक्का देऊन पाणी उडवतात 'करल्यान पाणी उसाप' [तुल० हि वरवार=विहिरीतून पाणी उपण्याचे साधन]

फरळापणी—ली (कु) विंचपासून विंचोक वगळे करणाऱ्या (बुडण्याची) कृती, कामगो.

फरळापणें—कि (कु) विंचपासून विंचोके काढणे, वेगळे करणे, काटणे

फरली—ली (कों) गाढ्या रंगाचा मासा, याच्या अंगा वर काट मरणात लावी घुमर दीड हात असते

फरली—ली एक प्रकारचे गवत

फरली—वि (कुलावा) आलू

फरले—फरली पहा

फरली—जें—लीन एक औषधी वनस्पति

फरली—(कु) करली पहा

फरली—न पाण्याचा फाग काढणे पहा

फरली—पुन (वाडय) एक बड फळ व त्याचे बी, करट पहा 'जेव आजिले करवटे तय धुमा न घटे।' [स करट]

फरली—ली (ना) एका कुडीवरून दुसऱ्या कुडीवर वळणे [हि करवट]

फरली—अकि (ना) एका कुडीवर पडणे, निघणे [हि करवड्या]

फरली, फरली फरली—ली मारळाकरील कटिंग वच नारी नारी (वाय) हातीं फरली देणे—भिवेय लावणे [स करली]

फरली—ली १ खावड दूध बरे पडार्हे तापवले असता माडयाच्या तळाशी चणारा खरवड काढण्यासारखा भाग २ (ल) खाड्याळ म गुप 'ती साप्या मुख्याची मे १ करवड।' खरवडने]

फरली—अकि करवड पहा

फरली—ली फाट्याची खाच, पोटाची खळगी, पोड 'बाप करी जाडी लेवराच आरी। आपली करवडी वाळ दूनि।' —तुगा १५८३ [स करड]

फरली—फरली—ली समूह, रागा जमाव, धवा. 'नदी वाहता दुरी। झाल्या प्रेमाच्या धरती। धाडणे कमठे टुंगीपाटी। फळकरवडी महाप्राद।' —एरव १० ८०. 'हमतीची सहित गज करवडी, असल्यात पाडल्या।' —मुआदि ४४. १०१ [३]

फरली—ली (गो) १ फळाची लहान खाप-फोड-फाक २ फळाची वड १

करयत—३ १ (मुगरी) लाकूड कागदाचे हत्यर वगुरी पाते अरकम २ सानारीहत्यार -वि (व) (ल) अतिशय गार यड वाट बुडवल्या बराबर करवतीने वापल्या सारख वटण्या शक यड 'पागी कर करत आह ' करवड पहा [स करपत्र] •काड करयती पाड ३ (विगवाम) पोतर 'लुगड वग रच्या क ठात करवती-या आकाराची नगरी करवती नगरीचा वाड करयता फाटी-वि ज्याच्या कांठात करवतीसारखी नगरी आहे अस (पोतर लुगडे वगैरे) आडया करयत घालणे-बाय एखाद्या कार्यास अडथळा करणे प्रतिबंध करणे हरकत करणे जियाला करयत लागणे-असणे-अतिशय धाडसी लागणे असणे करयताखाली धरणे, करयती घालणे-अतिशय गाजणे जावणे जुलूम करणे

करयतणे—अकि करवतीने वापणे (लाकूड वगैरे), अर वसो -दा ७ ७ [करवत]

करयती—की ल्हान करवत •लगाम-वाटेरी लगाम पहा करयता—की एक पाड काळा उबर

करयद् दा—की एक झाड कर पहा -सो ९ ९९ ११ ८८ [म करम-करम] या करयती]

करयद्—न १ करवीचे फळ १ (ल) (करवदाचे फळ फार आभर दाहा भागगारे असते यावरून) अतिशय गार दाह्यार भागगार गरगगारचे आभरिष दाखविण्यासाठी गर दादापुडे हा दाद योजितात गार गार करवद् (दवा दाऊ ३०)

करयदणे—अकि १ नोंवण्यासारखे दाह्यारदासाखे गार जसमे अतिशय यडगार हाणे (पागी ताक दवा हात वगैरे) [करवड]

करयल-ळ—३ करोल यडूकाला पोटेस्वार 'एवा गदा उबलानि बडे। वीर करवले पाडिती -एभा ३० ११५ 'चाडीस हगार करवळ जमले'-ऐपो १०७ 'नामी करवळ आहे हुजुता।'-ऐपो २७७ [दि कगेळ तु कराधुल]

करयला-ली—३ ली नवऱ्या मुलीच्या निवा नवऱ्याच्या भावास व बहिणीस लग्नात विनोदाने म्हणतात विवाहप्रसंगी कर वली वधू व वर यांच्या पाठीमागे हातात बऱ्या (वरय) येउन उगी रहात भगते (सामा) मानकरी मानररीण करवली सुभरा वल्हाळ। चाल गुगळा उन्मनी।'-एरख १६ ४२ वर वलीचा मान सुप्रसन्न टोपी पणाळी।'-बसा ५४ [स करक (करय)वान बती म बऱ्या-बला नी प्रयय]

करयला—की (दि) वडूकाल्या पोटेस्वाएव युध्दातील कौशल्य किवा कामगिरी [करवड पहा]

करयल-न हातकमाल पाण पुण्याचे वख (इ) हंड करवांक [स कर+वख]

करयलणे—कि (व) कळवडगे, दडहळगे, दव वेणे 'हालाहून बुद्धा त्याचा जीव करवळत नाही' [कळवळणे]

करया—३ १ सोल्लेल्या उसाचा तुकडा, गढरी [का कवे वगु=ऊम तुल=स खव=ल्हान घुगो] •पडणे-कि शरी राचा एखादा अवयव गाळणे, तुकडा पडणे, अतिशय दुखावणे, दमणे यडण (कवर, हात वगैरे) 'हाताचा, कमरेचा करवा पडला'

करया—३ १ करघोचा, दोरी वगैरे वापण्यामुळे पडलेला वण २ लाकूड वगैरेस दोरी वापण्याकरिता पाडल्ली वाढोळी याच, अवगी

करया—३ मोत्यास मन्य सोल्लण्यास भसणे मोत्यास मन्यमार्गी सभोवती पडलेला करवाचा, रेथ हा मोत्यात दोप समकतात माती डोळयाममार घाले असता आनील बागूस चिरल्यामाखी रेथ दिसत तिहा नर म्हणतात अशा मोत्यास याहा सोल्लण्यास भसल्यास करवा म्हणतात.

करया—३ नृत्याती एक प्रकार कारवा, केरवा नाच यात वषपरिवर्तन कलेस असते त्या दिवशी गाणे व करवा नाच पाहून दरवाज करचुन झाले -धमाची ९० [स करवा]

करयाड-डे—न करवड पहा योलि चौ शिखाची कर वाडे। खाता अन्दात रागता गाडे। -एभा ११ ०७

करयाद्—३ (को) वस वड धन [करवाधण]

करयदणे—अकि (ऊ) प्रातण धनणे वडी होणे, फिरिणे वडाडा आल्यामुळे रागाने झुडुरणे, फिरिणे अरे पण पाले काय तुला शकते करवादायाला -रत्न ५४ [४४ वर+वर-वा=झुरझ करणे]

करयाळ—नी तसवार 'फाडितु करवाळे। कादितो जातांचे पेगळा।'-शिपु १०४८ 'त्यावरळ धनुर्वाण, परतु करवाळ वगैरे हत्याराखली व हत्यारे नाहीत -यद्रुप्त ९१ [स करवाल]

करयाळ—न (ऊ) सपदिकाच्या अणचा मयल भाग [१]

करयी-चे—वख (एखाद्या) कडून, द्वारे-साधन-मार्गे, मन्यम्यी दाखविणारे प्रयास्य कर्तापुडे कर्तृत्ववो रक हे अच्यय लागते 'दुपोडीं काविलीं करतळे। भीममना करवी।' -शिपु ८५३ -अमृ ७ १२६ 'तुला करवेना तर मुलाकरवी करीव' [स क]

करवार—३ १ कण्हेरीचे पाड व फूल २ कोन्हापूर [स]

करवाल—(यो) एक वनस्पति, दिची पाने युवासिक असून ती कडीत किंवा आमगीत घालतात करवेल करवेली पहा

करवाल—न (यो) ल्हान खाप, तुकडा करवण पहा करवेल—न (बायदशी) हळकीसारख एक गवत करवेल पहा -मघाप ३ २४६

करवेली—त्री (वों कुलाया) गाडीच्या साठीचे पुढचे व मागचे आवडे लावूड

करव्ह—न (व) नागर धरण्यासाठी मागील बाजूस लावलेले मुठीचे लावूड, समणे [स कर+व्ह]

करशींग—उ (गो) गोमंतक प्रांतातील एक शाह

करमुद्धि—त्री हातावर पाणी घाऱणे, हात पुणे वितोपत भाद्रास प्राप्ताग जेवावयास बसताना त्याचे हातावर घालतात 'खाय नैवेद्य समी भक्षिती' करमुद्धि देतसे भूपती । -सवि ७ १२१ [स]

करस्थापन—न कर बसविणे, रावणे [स]

करसावळ—त्री खरसावळी पहा

करहाड देश—उ कन्हातड, कन्हा नदीच्या कांड्या प्रदेश, कन्हाड व त्याच्या आसपासचा प्रदेश [स]

करळ—उ वादमिध ठिसूळ दगड, बरड, कड [स करळ]
०लागणे—(बाई) पांढरीच्या फागने जमीन जास्त खोल उडली जाणे

करळ—नकी (रामा) सादूळ व इतर घान्याचे दूध, भुजा, दरभन करल पहा

करळ—त्री छिद्र, (विरळ विणलेल्या रोवळी वृष, पाटी यांच्या मधील) पत्र, चौर [स करळ=वेळू, किंवा करळ=६६, वषडे]

करळ—त्री—नउ कुभारच्या भर्तीत झोले, विटा बनेरेच्या चाली पातलेले, अर्धवट जळलेले गवत २ भशा गवताची एक कांडी

करळ—वि (व) उत्तरे, कलेंत 'सोपडीचे छप्पर जास्त करळ असल्याने पाणी पावले नाही' ०जाणे—होणे—कि एका भगाला कलणे, जाणे (वृ, धुरी, नागर, गाडा, तराजू तराजूची दांडी यासवयी योजनात) ही शब्द धतकरी लोकत विज्ञाप रूढ आहे ०धारणे—कि (नागर) आहवा धारणे ०चालणे—आवडे जाणे, आवडे निपणे याच्या विरुद्ध शब्द (उभे) जाणे, चालणे

करळ—काळ्या जमीनीचा एक प्रकार हिच्यात मुसमुळीत पणा नसून ही फार चिकट धातवे हिच्यातून पाणी मिळवून जात नाही पाणी पडले असता हिच्यावर मिठासारखा पाडरा स्वार येतो हिचे काळा करळ व पाडरा करळ नसे दोन प्रकार आहेत [का करळ=खारटपणा, क्षारता]

करळ—वि (व) महाग, कडक, बाजवीपेक्षा जास्त (किमान) 'बाजारात उडारा गेल्याने गडू जरा करळ पडले'

करळी—त्री मोठ्या साल्यामुळे पायातून देणारे घेडके

करळी—१ गाडीच्या साठीच्या चौकरीचे पुढचे व मागचे लावूड प्रत्येकी करवेली पहा २ (वों टाणे) उभे वृक्ष ज्योत

बसवितात त्या दोन लाकडांपैकी वरच्या लाकडास वरळी म्हणतात, पिण्यावरील आवडे लावूड, इरळी, दोन आवडी लाकडे (तरडे) दोन लाव हुकडे (पोडी किंवा घोडकी) ही सर्व मिळून गाडीची साठी होते ३ (माण) वायक्या व पोडवाच्या यांच्यामध्ये बसविलेल्या एक हात उंचीच्या व चार बोटे इदीच्या कड्या प्रत्येकी ४ (घुमारी) कपाटाच्या माथ्याची कडी ५ गाडीच्या पेडीवरील भाग

करळी—त्री १ गुरळी, जाळ्याचा न विणलेला भाग, धागा, तटु [का करि=देशी] २ घोतर, हाडे बंगरेचा भाग, दगो [का करि=देशी]

करळी—वि करळ दगणांनी बांधलेली, करळ दगडाची (इमरेत, वस्तु बंगरे) [करळ]

करक्षालन—न हात पुणे, आवडणे 'देखनि ह्यासि आचमन' सवचि केले करक्षालन । -एरस्त १५ १०१ [स]

करा करारिषा, करा दिव्याचा मान—उ कदा पहा करा—उ (राजा) पाण्यावर आलेला तरण, साय —उ जोडळा, बाजरी बंगरेच्या कणसावर पाऊस पडून दाण्यास दगारा मोड, अकुर

करा—उ (गो) पावसाल पडणारी गार [स करळ=गर]
करारर—रा—वि (व) दात खाणे, उत चावणे, काडी खाणे यावेळी होणाऱ्या आवाजाने युक्त, कररा पहा [व]

करागळा—उ (व) खाकरा(गारी) चा रागाडा व आख यांना जोडणार दोन बाजूचे वृक्ष

करागळी करागुलि—त्री हाताचे किंवा पायाचे लहान घोट कविक्रिडा, करगळी पहा [स कर+अगुलि]

कराचलि—त्री एक आवूड तत्पार, करचली पहा [का करचली]

कराज—न (वृ) कर्प (अप) फण, कर्प 'कराज काटली ही' [अर वडी]

कराड—उ १ शरंग, आवेस लहर (ताप बंगरे विवृतीने यणाती) २ मनाविषासचा स्त्रोम, जोरातील लहर (कि.०यने)

कराड—डा—त्री (खान गु व) पर्वताची किंवा नदीची दटक, कडा 'मादवरीची घोर कराडी । -एमा १३ ५८१

कराड—न (कु) सुटलेले रान, गवत करड पहा [का करड=वाळेल्या व स, गवत]

कराडणे—कि घुतरणे, करडणे पहा 'कामबोधाच्या उदरी पाडी । मूल्याच्या दावी कराडी । -एमा १० ५१० 'शुपके कराडोनि दगडी । पाडहीन करावा । -सुभादि ३४ ५

कराडणे—कि (कु) जून होणे [का करड=कडण, दस]

कराडा—३ २ (व घाटी) अंगार फोड अथवा मळ
झाले असता येणारा ताप, कणकण (किं० येणे)

करांडा—३ १ (कों) ओंहा, टोकळा, करडा अर्थ २ पहा
२ (वु) करांडो, नारळाच्या किंवा केडीच्या झाडाचे खोड, खुन

कराडी—खी १ शक्ति, जोर, बळ, अवमानः (किं० धरणे,
येणे) २ धम, कष्ट. 'उपास कराडीं। तिहीं कराडीं बापुजीं।'
—मुग ६४० ३ (अव कराड्या) पेटके, बाव (किं० येणे,
चढणे, ओढणे, उठणे)

कराडू—न झाडीचे पिल्ले करडू पहा
कराणा—३ एक प्रकारची भाजी

कराणी—३ (गो) गुलट्यार, एस्ट [करणे, करणारा]
करातखो—खी (गो) गमता, वेष्टा [स कृ]

कराती—(कों) एक प्रकारची उघडी मांडी
करादा—दे—उन करद करवद, करवरी पहा [स करमने]

करादा—३ करदा (कों) ए प्रकारची बल हीत जमी
नीत यणारा बद्द व वर येणारे फळ याचे गोड करादा व बद्द
करादा असे दोन भेद आहेत

कराव—न (कृ) १ लोहाराच्या भंगीतीत जळकट विहा
सरखी अगुदधातु कीट २ मुल्ल पदार्थ करवपडा [करणे]

कराव—न (कृ) आठ पाकळी बमळाच्या आंगाराचे व
एका पाकळीस मात्याचे घास असलेले कणभूरण, बराचकूल,
(अव) करावा [स कुरकुर=नाबडी कोरागे]

करावीन—खी बडावीन पहा 'करावीन पदमार याची
रूप'—देपो १०९ [इ कराविन]

करामत—खी १ चमत्कार अदभुत गोष्ट नवल 'म्हणे
येथ करामत दिसे बहुत। मग औरंगजेबाची जाणविली मात।'

—सवि २१ ३६ 'म्हणे करामत पाहू यांनी।'—रामदासी २
१२२ ३ कर्तव्य, कौशल्य, खुबी चातुर्य, चमत्कार करण्याचे
सामर्थ्य 'आपण करामत औरंगजेबाने त्या पुतळ्यात खर्च केली
होती'—विधि ८० २९ ३ गुतागुतीची, शैशल्याची रचना
यत्र, विविध साधनांची खुटवाडुलव [अर करामत]

करामती—वि अंगी करामत असणारा युत्तवान्, चातुर्य
वान् दृष्टात द्विकमनीचा, शोरक, कलक मूल्य न म्हणे
करामती। कराड जाणे ॥'—दा ३ ९ ११ 'अगती वेवत करा
मती।'—दावि ४६३ [अर करामत]

करामात—खी म्हणण्या ज ये समर्थ आपडेयेणे गोया
(=म्हणजे) करामात जाली '—रा १ १८८ [अर करामात,
करामतचे अव]

करार—३ १ टाव, घन, बोली, कबुली 'मनसबा करार
केज'—सभासद ३० 'जमीनच दवाब करार करून दिली'

पाहिजे'—मसाप २ ३१५ २ निश्चय, शाश्वति, ठाम मत 'तुका
म्हणे एका क्षणाचा करार। पार्श्व अपार सुख भोगी।'—मुगा ३०३

'राजप्री नारायणराव घोरपडे यात पाठवणार म्हणतात, करा
रात नाही'—रा ११ १६६६ ३ (कायदा) कायद्याने असले

बजावणी करतो येईल इंगी कबुल्यात (इ) कॅप्टन, 'दोन
इसामामे' एध्मेकात व वने वजन केव्हा एखादी गोष्ट दरे तेव्हा

अशा बचमाला सगमत म्हणतात व ते सगमत कायद्याने
अमलगत आणत येण्यासारखे असेल तर त्यात करार म्हणतात

'—बदा ९०—वि मुकर, कायम, निश्चित [अर करार] ० दाद—
३ टाव लेखी बचन, करारमदार [फा कराशंद] ० नामा—

३ टावपत्र, कराराचा कागद, करारलेख [फा करा+नामह]
० मदार—३ १ घन, बोली, कागद लिहून देणे, अनुस्ति बगेरे

बद्दल व्यापक सज्ञा. [अर करार+मदार] २ (मदालेर जोर
देऊन याजितात) खात्रीचे अभिवचन, आणभाक, झेलभडारा

० व्हाई घाके, घाके—घडल्याप्रमाणे, बरोबर, अनुकूपणे
'करारावई हकीकत'—रा १८ ५१ 'त्यांती साली—मामलतीचा

इतला करारवाई देऊ'—रा ६ ६१२ [फा करारवाईई]
करार—३ (सि) दबाची मनुष्यजातीसबधी कलेगी

योजना (हिन्नु भाषेत करार या दबाचा अर्थबाच जो शब्द
आह त्याचा अर्थ कापणे अथवा बचन असा आह) 'मी मेघात

धनुष्य ठेविले आहे ते तुमच्या माझ्या मथल्या कराराचे चिन्ह
समजावे'—उत्प ९ १३ खिस्ती करार दोन भाडत १ जुना

करार—३ (सि) आल्ड टेस्टामेंट या इमजी दबाचा पर्याय,
परमेश्वराने इलायल लाकारांनी माझे दाब्यातले जो करार केला

हता तो त्यात नेमशास्त्रासबधी बाळविधि व निदम लाविले
होते 'कारण जुना करार काबितात तेव्हा तेच बाब्यादन सत्य

न काढिले राहते'—इरिथ ३ १४—इरी ८ ७ १३ १ खिस्ती
पवित्रशास्त्र या प्रथाचा पूर्वाधि नया करार—३ १ (सि) न्यू

टेस्टामेंट या इमजी शब्दाचा पर्याय, भविष्यवादांमध्ये ईश्वर व
मानवजाति यांमधील ज्या नैतिक सवधाविषयी भविष्य वर्तविले

आह ता सत्य 'मी इझाएलाच्या पराण्यासी मला करार
करीन'—इरी ८ ८ २ येथु खिस्ताने मनुष्यांशी केलेला करार,

त्याने क्रमावर आपले रक्त साहून त्यावर आपला छाप मारिला
त्याचा खिस्तावर भाव ठेवणारास तारण प्राप्त होते ३ पवित्र

शास या प्रथाचा उत्तपध
कराराचा—वि १ केलेल्या टावासजो कधी टळत नाही

तो, विश्वास प्रतिज्ञा पाळणारा 'निवडक चाळिस सहस्र बरोबर
फौज कराराची'—देपो ३१५ २ निधयी, एकवचनी [करार]

करारा—वि १ कराराचा २ निधयी, बाणेदार, विश्वासू
३ पक्षा, स्थिर मनचा, दृढप्रतिज्ञा ४ टिकाक, तग धरणा (वस्त,

रग ६०) ५ पक्ष, भरतूर खरीर [पा] ० पक्ष-१ वागे
दारपक्ष तक्षरारग ५ पक्ष जो विरापाडे सरकारक्या
रायवे सामगि चालावयाची तरे कररीपण काढून नवीस
पक्षार ? - दि २ ०१७

करार-३ काफ पयाचा एकमेव हे स्वन देहदृष्टकन
पेतान कागे, चामुडा ६० देवने भगवता [म करार=भयकर
पा करारी]

करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष

करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष
करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष
करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष

करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष
करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष

करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष
करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष

करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष
करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष

करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष
करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष

करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष
करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष

करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष
करार-३ की १ वळ जोर, जोम (वि० धरो, येगे)
करार पक्ष २ (राधा) वचन वाली करार पक्ष

करिगा-३ गदने मयध आम्ही लोक वागे करिगेयाचे
३ मागत लाह कागे करिगेयाचे हे रावगादेप बहुर जानन अग
तीत - सा १ ५२ [करिगा गुण० व करिग=समानता]

करिमी-३ की हत्तीन ' अगे गदारीयी भ्रममिल कमी मत्त
हिले ! ' - सा ३ ३० [म]

करिता-३ करिता-३ गम १ वारणे, सागी स्त्रव मुळे,
श्रीत्यवे अगे करिता वागे पुण । सवहाराग्या । - सा २ १ १
२ पक्ष हून तव वपती करिता घडावनी । मिमिने क १ रीग
वगी । - क्षिप ६२१ [स कृत]

करिदा-३ करिदा पक्ष
करियात-३ की दहा-पक्ष खेड्यांचा लहा महाल; यांत
की या महालतीत व काही त्या महालतीत खडावा सगा
पक्ष हाता कर्यात पक्ष [अर करिदा (कर्या=गाव)]

करियात, कर्यात-३ की (गा) दाट जंगल व उच असा
गवत [?]

करा-३ कर पक्ष पुढीत मधी नामाना हा प्रत्यय
लगतो १ मागूक पनि जवळ बाळगणारा उदा० पेंडरी=
पक्ष जवळ बाळगणारा पक्षरी=पराचा मालक मानकरी=मानाचा
अपराधी २ कवाचा गवचा रानाची -चा म पुण उदा०
गांवकरी ३ पक्षादा घण करणारा काम करणारा पक्षादा
घणवर उगतीविदा करणारा उदा० भिक्षुकी दासकरी भाडे
करी ४ वाहण्या करार पक्षरा उदा० इन्करी (रात
सज्जर इग मावाचे रात्राचे वापरावयाचे सज्जर करार बाळगणारा,
वळणारा) पक्षकरी ५ मुक्ते कार्य करणारा किंवा उरकणारा
उदा० यानकरी मारेकरी करी याच अनेक अर्थ असून ज्या
शब्दांम तो लागतो त त्याचे त्याचे अर्थ दिले आहेत करी हा
प्रत्यय बाग या प्रत्ययाप्रमाण वाग्ल सदा उपयागांत आणीत
न होत - नि कर (शरीराच्या मोसनाला लागण रा प्रत्यय) चे विशय
णात्मकरूप सारदर्शक उदा० पुढेकरी=पुढे याचा किंवा पुढ्याच्या
रासाग्या [स कृ=करणे]

करा-३ गम (का-३) ने मुळे यागने करिता (तुलीचा
प्रत्यय) ज्याचिचा नामस्मरणकरी सक्क पातकते हरि हरी ।
-पदा १ ०८८ [स कृत्वा]

कराणा-३ हागवत वरमान करिणा-३ पक्ष ज्याचा
मल हा कळल कीणा । - स कृ ३ ८० राखा-कराणा, अर्ज

कराणा-३ (गा) कतेवगरी, पराकम

करियल-३ न स्यासील गवदळ हत्तीचे पयक [स
करि=बल]

करार-३ पुन नवती (ते) नावाचे कागरी झुडू व त्याचे
कड करीर पुण झुडूची खावे चाखिता तरी । - कड ७८ [स]

करीय—शभ (राजा) कइन, करीं करव पदा

करुण—वि १ दया उत्पन्न करणारा, पाप्मर आणणारा (प्रमग) २ दयाळू दीन, कृपवत [म] ३ रस-३ नवरमा पेी एक दुसऱ्याची विपन्न स्थिति, प्रियजनविशेष इ० कारणानी अत करणात जी वृत्त उत्पन्न हात ती, दुमऱ्याचे दु ख प हून अत करणामागे उत्पन्न हाणारी भावना नष्क करणारस 'सांगा नवरम लभय । तरी गुणर हास्य करण ।'—निया २८१ [म]

करुण(टपि)—वि (मृत्यु) दु ख झाले असतां दोळ अर्धवत् मित्रतात व वाहुल्या अधूर्ण ह्तात व न साप्री नवर लामन तशी (गि) हा अभिन १ करुणमाचा आड

करुण करुणा—पुकी दया कृपा माया द्रवणे, कीव 'मग जा अलदयामा करुणा वस । नव सत्तावर ती ।'—माउवाग ७९१ कुणालु पापरमुदया । करुणा कैसी मुचये ।'—व्य ७९

करुणाकर—वि दयासागर, कृपानिधि दया करणारा कृपा करणारा (परमेश्वर) नाभी नाभी या उतरे । करुणाकरे शातवाज ।'—नुगा ११०१ 'जा जग मुकु कडगाकर । त्यासि भक्त वधि आश्रयती कर ।'—सवि १११

करुणाकीर्तन—न १ (परमेश्वराचा) दयेचे व वपेचे वचन २ (ल) गथावया करणे, काडूळत करणे, दयेवारी विनवरी

करुणाग—वि नम्र 'नमन कडे साधणी । उभा राहिला करुणाग ।'—गुच ३५ ३१ [स करुण+अग]

करुणाभारुणे—कि दुमऱ्यास करुणा दईल असे दीनवाणे भापण करणे वयची याचना करणे, काकूळत करणे, गथावया करणे 'देवानिया अतममया । करुणा भारुडी भोगीतनया ।'—ह-११ १०१ करुणा अनुतारे भाकावी ।'—सवि ३ ११

करुणारस—करुणरस पहा

करुणास्वरु—पु दीनवाणा, वरुणेचा, काडूळतीचा शब्द [स]

करुणाळा—वि दया, करुणा करणारा, वपळु 'जरि तु कडगाळा गासावी । भणीनि विटडी ना ।'—श्रु ७७ [स करुण+आजुच]

करु—वि करणारा उदा० याचकरु विद्वाडकरु, होतकरु 'पूत ह शुभलक्षणी रत सदा धर्मकरु रक्षणी ।'—आडीस्व १८ [स कृ]

करुन—शभ १ कइन, करीं मुळे योगाने (वपण काळी मृत, मार्गदर्शक या अर्था) क्षेमे यावा द्वारकानाथ । याचस्वाये वरुनिया ।'—ह ५६० २ हाऊन (स्वतः कदा मर्त्ताने विचाराने) बद्द योत्तात परतु हा तितका शुद्ध माही हाऊन पहा

करुव—पु (दि) ह एक प्रकारच ऋतूत असून स वयाच्या समसतचे दर्शक हात अस जुन्या वरादावरून दिसते 'एन बागाच्या पुवभागी करुव व गणार पिरणारी ज्वालारूप तखर

डेवली'—उत्तर ३ २४ [दिनू कुच (अव) पुनीम, म विरदिन, ह चौरव]

करे—न (व) मडके करा [स करव]

कर-करे—न उट 'अदोवाचे अगवमे । चपळिले कहेमि पसे ।'—झा ११ ४१४ [स करम=उडोचे पिल]

करें—वि (गो) कृद्य, अदाफ [स कृद्य]

करेड—न (गा) तगाची एक जात, एक प्रकारचे गवत, करड पदा २ तवल्याच्या चामचवर डवच वयाची माई, पुडी [का रडिड=हाळा पदार्थ, काउपगा]

करेणु—की हवी हवीग हत्ताचे पिल गजवाळ 'करे गुपड बालना दिसति पक्कचे पती ।'—गातनम ११ माहुरि १४३ नरनीट ४२२ [स]

करेत—न (गो) घोड्याची गाडी, वारी [पो करित, इ करंग]

करप-य—की (गो) तंबाखू जाळून केलेली पूड करप पदा [कराणे]

करपाक—पु (तवा) कडि'व [ते करे=काळा+वेपा =शिव+भाडू=पाला]

करम-करमेड—की (गो) कोणत्याहि पळाची व शि-धीर करणे करमण पहा, 'आमाडपा करेज'

करेम-री—की (वे) एक प्रकारचे भात साळी करेल करेल आया—उ (ग) कलमी आल्याची एक जात [पा] केरा]

करला—पु (गथायाम) करणे, दोन हातानी विरविण्याचा मोठा मुतल दावे वक्त गुपारे वीड मग, लावी ४३ इच, घर ०९ इच अमते [दि केरल, स कराल २]

करळ—पु (कों) एफ जातीचा मासा हा आग्नेवर-मोडें करमये सावडतो

करा—पु (गो) कर करा पदा

कराड—पु (व) दैताच्या लागवणीबद्द देणारे धान्य [तरट]

कराड होणे—कि (कुच) मरणे, स्मशानभूमि विपदात गेले [स कर म करागे, वार]

कराटी—की करवण लोटी करोटी हातात घेणे—भीक मागणे, विपदावस्थम पोचणे [स करागी]

कराड—वि १ (दि) कोडी (मल्या) २ (ल) अक्षय [स कांति आ कांति]

कराडगिरा—की १ करोडा याचे काम करी २ माला वरील जडात का निशामाला कराडगिरीच जी उत्पन्न आहे [कराडा+गिरी]

करोडा—३ १ (कांही प्रतात) कमिशनर दिवा सर माझे दाराच्या दन वा अधिकारी, सुभा २ (मोगलाईत) मालावरील जहात वसूल करणारा कामगार, जहातदार, नाकेवाला [हि कराडा-हो, रा कर]

करो(रौ)डा—जी घुरवडी पदा.—घार

कराना—शय करून, करून पदा 'दानांखुदान करवी मनुषां परानी।'—२५१

करोनी—कि करून (कर धातूचे रूप)

करोल-ळ—३ पडुकवाला पाडेस्वार, करवळ-ळ पदा 'पोखरीज घोर घार गाड्यावरील भाडीन करोळ अया चालता तोफखाना सर्जिज'—मराठा ६ [तु फराचुन]

करोली-ळी—जी १ करोल्याचे काम करव २ (घोड्या वरील स्वारांनी केलेल) बडुवीचा मारा, फिर 'धीमतकडील बागीर हाडून जमा होऊन करोळी मुरू झाली'—पया ४५

करोला—३ उभासाच्या आग्यातील जळकें गवत परळ-ळा पदा

करोरी—जी (व) गाडीचे धुरे ज्या लाकडात घालतात खास म्हणतात करळी पदा 'मुक्तीच करोळी केल्याने बरे झाले'

करोळे—न १ मोडीच्या साडीचे आवडे लांकूड, याच्या उलट बाजू २ करळी पदा

करुं—३ १ खडबा, घुरले-ली, बलकडे, निर्वे २ (उभो) बारा राधावैरी चौवी रास [स करुं, फा. करुं] • वृत्त-न उतर धुन सुर्याकडे पूर्णपणे कल्ला म्हणजे २११ उत्तरमार्गापासून सुत्रिण लंबरूप पडतात, या अंतरावर न जाणारे जे अक्षवृत्त ते • रेखा-त्री, सुर्याच्या उत्तरेकडे जाण्याच्या मध्यादेवरील रेखा

करुं—३ करक, बरातीच्या शास्त्रीतील दिवा 'वरा विस्ता तिला मुख । सोळा कळाचे सोळा करुं'—एरवण १६ १५९ [स करक]

करवट-करवटले—वि (व) कळकट, पागेरडे, जोगळ, मळाने करवटलेले 'करुं के करवट होऊन गेले, धू एकदाचे' [करवटप्रमाणे]

करवट, करवटक करवटक—उन १ (गमित) मिज्या २ पंगुल काढण्याचे साधन, कपास ३ करुं पदा

करवटमुंगी—जी एक शाक, काकडशिगी पदा [स करुं=काकड-डी+मुंग=शिगी]

करुंजो—कि करण्याचा (बाय) कटोर आवाज काढणे कटोर शब्द करणे 'कणे कितीएक रणपिरी करुंती।'—ऐंगी ११९ [घ.]

करुंज—३ (एखाद्या रत्नाच्या आत दिसणारे) रण कण, रेव, गती, कच [घ. सरसर]

करुंज—वि १ कर्णकटोर, कर्णबटु शिरशिरी मरणारा, सोंब-यात (आवाज), याच्या उलट मसुर 'बाजो नका करुंदा रे वमीरा'—दावि १६१ २ (ल) बोचणारे अत करणाला रे पाडगारे (भाषण, वचन) 'करुंदा वचने करुंदा मार ।'—रा ८ २७ ३ तुपडा, तिमर, रानटी, वाईट स्वभावाचा ४ भिरे, अतिदाद 'झाडी हे करुंदा मयेकर'—रामदासी २ १३७ तों रव करुंदा अचाट । गगननुगित तह अचाट ।'—नव २३ ९ ५ कूर, कंगोर, निर्दय, भयकर 'करुंदा वरा उभा एणगी राचव तमा ।'—दावि ३३४ [म करुंदा]

करुंशा—जी १ नाटिका, वैदाशींग, वृत्त्या, जगनाड, तटेसार, भाडकुडल थो २ करुंदा, कटोर आवाज असणारी झा, मसुर म रोकशा उलट [व करुंदा]

करुंदा—३ भाडग 'तै समयीं यागीं माळगण्याचा करुंदा कला नाही'—रा १६ १५ [अर करुंदा, घ.]

करुंष्टक (संयुतहस्त)—न (मूल्य) दोन्ही हाताचीं बोटे एकमेकांच्या बेचण्यात घालून मजकूरच ठेवणे [स]

करुंती—जी पडझी, भीति, वचक 'समोर गाता कोणी दिसेना । मनामयीं बसली करुंती।'—होरा १८ [कडकी]

करुंवा(चरा)—३. एक पक्षी, करुंवा पदा 'हुंमे करुंवा सुतार ।'—दावि २४४ [स करुंवा]

करुंवाट, करुंवाटक—३ ? (प्राण) वृहस्पृ, एक नाग, सरीसृप, याला नळ इमार हत्तीचे पळ होते मळ राजास बनवासांत याचे दस करुंवाट होत। कलिदोषनाशाकरिता याचे स्मरण करतात 'करुंवाटस्य नागस्य कीर्तन कलिनाशनम् ।' 'गाना सपे उगवले काळ करुंवाट चालिले ।'—दावि ५०९ २ (उप) कऱ्हाडे जातीच्या न झग्यास म्हणतात ३ सूड घेणारा, दीर्घदेवी मनुष्य. [स]

करुंवाटकी, करुंवाटकी—जी फाटुली पदा करुंवाट—३ (रत्न) लसण्या, रत्नाचा एक प्रकार हे एक उपरत आहे [स करुंवाट=रत्नविंशप करुंवाट पदा]

करुंवाटवजो—कि (गो) नारळाचा कीस पाटपावर घालून निश्चित घाटीक करणे खांगण्ये [घ]

करुंवाट—३ कचरा, कापुराकरी, कचोरा, एक सुगंधी व औषधि द्रव्य, हा रज्य, उडीपक कडू व शुल्मरात, कठ, कृमि नाशक आहे—वृहत्प्रिपट्ट १०५ [स]

करुंवा—३ हिच्याचा लहान तुकडा, कण, रज —जनि (बगारे) (परिमाणा).

फर्ज—न ऋण, दुसऱ्यापासून उसने घेतलेले द्रव्य, खर्चासाठी परत देण्याच्या योलीने काढलेली रक्कम, ठराविक व्याजाने दुसऱ्या वद्दून उसनवार घेतलेली रक्कम, कर्जाचे ऋणकोसवधी पाचव धनको संवधी दोन असे सात प्रकार आहेत [अर कर्ज, स तुल० कर्ज=रीडा देणे] • लहामर्णे—कि ऋणगरी होणे 'हा माझे कर्जे लागतो' • डोई वरून पाणी जाई इतने फर्जे असणे—अतिशय कर्ज असणे, कर्जात बुद्धन राहणे • असमदान—की परत किंवा वसूल आलेल्या कर्जाची जमाखर्चाच्या बद्दीतील बाजू, कर्जेदादीसाठी आलेली रक्कम जेथे जमा केली असते ती दिशवाची बाजू, कर्जेदादन पहा [अर कर्ज=आसदन] • कर्जरी—३ १ ऋणगरी, ऋणको २ धनको, कर्जाक रक्कम देणारा ३ कर्जेदाराना तगादा लावणारा नोकर, माणूस, शिपाई, अधिकारी • खत—न कर्जे घेतल्याबद्दल ऋणकोने धनकोस लिहून दावयाचा कागद, कर्जेरोखा, ऋणपत्र • दादन—न परतकेड म्हणून वसूल आलेल्या कर्जाची जमाखर्चाच्या बद्दीतील बाजू, कर्जेदादीसाठी दिलेली रक्कम जेथे मांडली जाते ती जमा खर्चाची बाजू, कर्जे असदान पहा [फा कर्ज=आसन] • दार—वि १ कर्जेकरी, ऋणगरी, ऋणको 'सब नादारीस आलों आणि लोकाचे कर्जेदारी जाहलों' • रा १३ ११ २ धनको 'तर्प मजकुरची रयत कर्जेदार (ऋणको) जाली आहे त्यास कर्जेदाराची (धनकोची) निकड होते आणि दावयाची अवसर नाही' • वाढसमा २ १२९ [फा कर्ज=दार] • दारी—की ऋणकोपणा • पाणी—न कर्जेनाम, कर्जे या शब्दास व्यापक सज्ञा • वंदी—वि ऋणको 'खायामाचून बेल भेल, कर्जेवदी झाला' • पला ८९ [कर्ज=वदी] • याजारी—वि ज्यास अनेकांचे कर्जे आहे असा, देणेदार, ज्यास फार कर्जे आह असा (माणूस) [अर कर्ज=याजारी] • भरी—रू—वि कर्जेवाजारी, देणेदार, 'आपण कर्जे भरू होतात' • गळ २ १२९ [कर्ज=भरणे] • रोखा—३ कर्जेखत पहा (कि० लिहून देणे, वेणे) [फा] • घाम—न ऋण, देणे, 'साडुकराच्या योमाने राज्य आयादान होवें पडें सवट प्रसंगी कर्जेनाम पाहिजे तें मिलतें' • मराजा २० [अर कर्ज=फा वाम]

कर्जाऊ—वि • याजाच्या योलीने घेतलेले किंवा दिलेले (द्रव्य) [कर्ज] कर्जी—किंवि व्याज, व्याजाने, व्याजाच्या योलीने दिलेल्या किंवा घेतलेल्या सवधाने [कर्ज]

कर्डी, कर्डि कर्डी—करदा पहा 'मगयडीहून आली पुण्याला कर्डीकोज बावी स्वारी' • वेपो ३२३

कर्डी—करवई पहा

कर्डी काकडा—वि कडक, कडवा, कठोर 'हम बढे कडे काकडे शिपाई है' • रासकोडा १० [कडा=काकडा]

कर्णे—वि सान्ना (रग) —अधप १ २७

घडो २. १८

कर्ण—३ १ कान, शब्दमाहक इन्द्रिय, ज्याने आपणास ऐकावयास येते तो अवयव 'परि वृताच्या मुखे हे पात' । सत्य-भागेच्या कर्णा तरवता । प्रवेशली आपत ।' —ह २६ १०२. २ अग दशचा राजा, हा फार उदार होता 'सिगमज पचानहु । कर्णेवीह ।' —झा १ १०५ ३ (बरील कर्ण उदार होता म्हणून त्यावरून लक्षणें), मोठा दाता, उदार पुरुष, (उप) रूपण मनुष्यासहि म्हणतात उदा० 'कर्णाचा अवतार' ४ (भूमिती) भुजाच्या अंतापासून कोटीच्या मूळापर्यंतचे सुत्र, काटकोन त्रिकोणात काटकोनासमोरील बाजू, काटकोन चौकोनाचे समोरील दोन कोण जोडणारी रेषा ५ नावेचे शुकाण 'त्या नावा-डपानी वाजीला शेकून जडाजाच्या कर्णायवर निजविलें' —स्वप ३३० [स] • (कान) ओढणे, ओढविणे—लक्ष्यपूर्वक कान देणे, किंवा दावयास लावणे 'जो मायानियता । तो बसिछा पुढें बोढी कर्ण ।' (वाग्र) कर्ण स्पष्ट कटि चालयति—एक सांगितले अमता एक करणारा, हुन्मा, टोणच्या मनुष्यास लावतात • कटु—वि १ कानाला दास आणणारे, कठोर, कर्षक २ (ल) अभिय (आपण, शब्द, गणे) [स] • गत—घट्ट—वि कानावर आलेले, एव्वार ऐकिलेले, कानावरून गेलेले, उच्च उच्च ऐकिलेले (वाक्य वगैरे) [स] • छेद—३ १ कान कापण्याची शिखा (चोराना दिलेली) २ कानाच्या पाळीस भोंक पाडणे, कर्णवेप [स] • जप—३ १ कानात सांगितलेला मन, उपदेश, उपनय नाच्या वेळीं गुह शिष्यास सांगतो तो 'गीत भाटीव तो अथवी । कर्णज १' —झा १० २९७ २ कानात गुप्त गोष्ट सांगणे ३ कानाची केलेली पुष्टपुष्ट, चहाडी, चुगली, चुगलपोरी, कर्णजप पहा • ताटक—न तानिवडे, कर्णसुपण 'भुलविल्या कृष्णवेधके । पायीं घातलीं कर्णताटके ।' —ह १९ ६९ [स] • ताळा—३ (कानाचे झडपणे) कानाची हालचाल 'पाठीं निवृत्ति कर्णताळे ।' —झा १० ७ • धार—३ १ नावाडी, शुकाण परणारा, शुकाण्या २ (ल) पुढारी, नेता 'कर्णे आले बरे उचले डोकें । कर्णधार शिके तरी बरे ।' —तुगा ८८७ • नाद—३ कानात एकसारखा होणारा आवाज [स] • पथ, पेश—३ कानाचा मार्ग, ज्या मार्गाने कानात ध्वनि शिरतो तो मार्ग 'कथा गेली कर्णपथा' [स] • पाली—की कानाची पाळ खालचे टोंक [स] • पिशाच—३ १ भनसाध्य एक पिशाच, हें उपासकास भूत, अनिष्ट, बघेमान वृत्त सांगते असा समज आहे 'कर्ण पिशाच भगेली । उच्छिष्टचाडाली रानसडवी जखणी ।' —ह १३ ६ 'मज सुने सारे कृष्ण कर्णपिशाचाचे सांगितले' २ भविष्यकथन, भाग्यकथन ३ गुप्त गोष्टी सांगणारा, [स] • पिशाची—३ भविष्य सांगणारा, ज्योतिषी • पिशरी—की कर्णपिशाच • पुद—न कानाचा गहिरवा भाग, कान 'मा योलाची

कागुली । तिय प्रसिद्धी आनी दिदीनी । म्हणोनि दुन्या हून
कण्णुनी । वसो का ज ।' -हा १८ २८१ [स] ०पुप-यूर-
भूपण-न १ श्रियांच्या कानातीत एक दागिना, ईमारिण 'करीत
सतांती कण्णुपुन' -हा १४ १८ -देहु ५२ (नामा) २
पोढ्याच्या कानातील दागिना -स्वप ५३ [स] ०पुप-एक
दागिना-देहु ४६ (नामा) [स] ०मधुर-नि मनुज, कानास गाढ
सांगणारा, मनाला समाधान, आल्हाद देणारा, सुखर (धनि
आवाज) [स] ०मात्रा-ही कण्णुपुन कानातील दागिना
'दुस्तमात्रा कण्णमात्रा । कृष्णासी बोपल्या विविधा ।' -एरम्ब
१५ १४९ 'कण्णमात्रा यया देणे ।' -गीता २ २४९६ ०मूळ-
न १ कानांचे मूळ, कान 'जरा कण्णमुळीं सांगो आली गाडी'
-मुगा ३३४० 'हनु हनु तनयच्या कण्णमुळास भेटी ।' -साप्द
२ ११३ २ कानाच्या खागी होणारे दुख, रोग कण्णवळ ३
कानाच्या मागे भोंवता असणे, पोढ्याचे एक लक्षण -मधप
१८ ०मधुन-न कानाची लागण, सुगली, चहाडी, कानगाडी
कानमत्र करणे (वारंढ अद्याने योजितात) [स] ०रेया-
ही कण्ण अर्थ पहा -दिल्लवि ४०३ ०रोग-उ कानास
होणारे रोग हे कण्णेशुळ, कण्णनाद, बापीये, कण्णवेड, कण्णसाव,
कण्णकडू इ० २८ आहत -योर २ ८० ०येथ उ ल्हान मुलाचा
कान टोकण्याचा (कानाच्या पाळीस भोंक पाडण्याचा) एक
विधि हा मुलाचे नाव ठेवण्याच्या दिवशी करतात [स]
०मण-उ कानाच्या आत पडलेले ज्यांतून पू कपरे वहात आढे
असे क्षत [स] ०शूळ-उ कानामध्ये काही विकृतीमुळे
उत्पन्न होणारा रणका [स] ०श्रुत वि कानांनी ऐकले,
पेरीव [स] ०सपुष्ट-न कानाच्या तीन भागांपैकी एक भाग,
पाळ व चाफा याशिवाय जो खोलाढ भाग असतो तो [स
कण्ण+सपुष्ट]

कर्णखोर-वि (ना) कर न कया, कर म्हणून सांगितलेले
न करता जे करूनही म्हणून सांगितले ते मुद्दाम वरणारा [कर+
न+कर+खोर]

कर्णम् करणम्-उ (तना) कुलकर्णी लखरीव वेगळ
वर्णी नावाचे कारकून ज्ञानभोग आहेत [तामिळ-वरणम्]

कर्णा-उ एफ वाय वरणा पदा 'वातन । वातनी कर्णे
वातने वातनी'-दत्तप ५ ० करणे-कि (क) कणा वाचविणे
'तो कर्णा करून आला'

कर्णाचा अवतार-उ १ मोठा दानदार, उदार पुरुष २
(उप) कृष्णे मनुष्य

कर्णाचा पदारा-उ सूर्योदयापासून पहिल्या तीन तासाचा
पदारा पहिला पदारा अति पवित्र वेळ सपराधारा

कर्णात-किनि कानापर्यंत (लागू ठोके वगैरे) [स
कर्ण+त]

कर्णाळ-नि कानावर आले, गेले, ऐकले, एकीव
सर वाचप इ०) [स कर्ण+भाळ]

कर्णाद-उ कान पुढे, कान वाढणे, कानाचा एक रोम
[स कर्ण+अद]

कर्णादंतस-उ कानातील जरदार, कण्णुपुन [स कर्ण+
अदतस]

कर्णादळ-ळी-ही एक फूल शाख [स कर्ण+आदळ]

कर्णिक-धरणि पहा

कर्णिका-धी १ कण्ण वगैरे पुण्याचा कोस 'येरी म्हणती
योगमा । धेठ वर्जिका रापडगमा ।' -नव २२ ७१ २
हाताचे मधो मधो ३ कमळाची कळी 'यत्र उभयनि वपासता ।
त्याभी आगोळिया मुद्रिका । त्रितोण एकोण कर्णिका । जडित
मागिका आगोळ ।' -एरम्ब १ ५१ ४ कण्णपुन (तानवडे,
ताजव इ०) -देहु ४६ (नामा) ५ कमळाची पाळळी
मागे हस दिव्य कमळ । जे ते गोमय परम निर्मळ । अष्ट कर्णिका
अति कोमळ । मध्ये घननीळ वितान ।' -ह ३५१ [स]

कर्णी-ही गवड्याची बापी करणी पहा

कर्णेकरी-वि कर्णा वाचविणारा

कर्णेजप-वि चढाखोर, प्रच्छन्न निदक कर्णेजप पहा
[स कर्ण सप्तमी+जप]

कर्णेपकणी-विनि या कानापासून त्या कानी, एकाचे
दुग-मारा, त्याने तिघ्याला, त्याने चौघ्याला अशा रीतीने,
उरत उरत (ऐकलेली गोष्टी, हकीकत) 'सर्व बातम्या कर्णे
पकणी आल्या त्या दिव्या' -क १७ ५ ३० [कर्ण+उपकणी,
य कणापकणि]

कर्तार-वि १ कापणारा, छेदणारा २ कपडे वेतणारा
(शिपी) कर्तकाने काळजीपूर्वक कर्तकाचे काम केले पाहिजे'
-वाय [स कृत]

कर्तन-न १ छेदन बापडे, वातरणे वातरकाम २ (विण
काम) सूत काढणे, सूत काढणे ३ (शिपी) नापडाचे वातरकाम,
वतकाम (इ) कर्मि [स कृत] कर्तनाय वि कापण्यास
वातरण्यास छाटण्यास योग्य [स]

कर्तन-न १ चातुर्थे, चसव, कर्तूळ, चिताफी, २ (हि)
गायनातील कौशल्य आलाप, तानावगे [स कर्तव्य] ० भारी
दारी-ही १ कर्तूळ, कौशल्य करामत, हुयारी २ गानकौशल्य
[हि कर्तव्य+गार]

कर्तरि-वि (०या) कर्तु शब्दाची सप्तमी, कर्त्याला मनु
सकून ते याच्या उलट कर्मणि धातूना व शब्दांना लावून ज्यांच्या
योगे अनेक प्रकारची धातुसाधित होतात असे प्रत्ययाचे प्रकार
[न कर्तु] ० प्रयोग-उ (ज्या) कर्त्यावरून क्रियापद फिरते म्हणजे

कर्देनस्तन—१ १ जडविणें व वितळविणें, एक दागिना मोडून त्या घाताचा दुसरा दागिना करणें, घडामोड करणें, २ (जमाखावें) टोकमालापैकीं वस्तु नावें लिहून त्याचें तयार झालेले जिन्नस जमेकडे लिहणें, उदा० धान्य नावें लिहून त्याचें ददन आपणजे पोट जमा लिहिणें, कापड नावें लिहून त्याचें धवें

६० जमा करणे, हिरोब 'कर्दम बस्तन, गुणाकार भागाकार बरा बयाचा साराब बहुत असावा' - पया ४५९ १ टोक नाण्याचा सुदां करणे व सुवांचि नाणे करणे, पदे करणे व मांड करणे [पा कर्दम=करण+भस्तन=बाणणे]

कर्दम—उ १ चिन्मल, रेदा, पाळ 'जैसा कर्दमी दगज । राजहस ।' - शा २४ 'कर्दमाचें घरांघाळीं । मागें चालत नाही कीं ॥' - गुप्तमा ३ ८१ २ (ल) जाळें, जुवाड, अन्धबन्धित रास किंवा समूह, उकिरडा ३ (ल) बर्गोडकर, जातीजातीचा गोंधळ, धुद-अधुद यांचा अगर सोबळें-ओबळें यांचा एककार 'कंदरी ये रांडेची अणवण । भ्रमविचे अमये जन । साठी अठरा चाही वणें । कर्दम करुनि विगळिले ॥' - गुणा ४१४९ [रा]
० घायु—उ (घाय) एक विपारी वायु अरूपायु (६) मासो ग्यास - शिल्पवि ७५१

कर्दळ-ळी—नी १ केळ, कापूरबेळ करदळ पदा 'नासरी कर्दळीचा गाभा । सुयी सांडोनी उभा ।' - शा १ २९५ कर्दळी बनीं अथ बाधिला 'स्वयंदाख्यान १० (मराठी ५ वें पुस्तक १८८५) १ एक केळीसारखे ह्मणून पूढ शाह [रा कर्दली]

कर्दळणें—मकि (व) १ कडणा येणें 'माझे मन तें पाहून कर्दळलें' २ (पदार्थ) घसातून आप करीत खाली जाणें 'आजचें औषध कर्दळत गेलें' [३+स दत्त=कुटने]

कर्दा—कदा पदा

कर्दा—नी लागवडीखालची जमीन - वर
कर्नाटकी—वि १ कर्नाटक देशातील, कानडी, कनड २ (व) करणी किंवा जाडोणा जाणणारा (उरव, त्री) ० रंगीत पद्धति—'दक्षिणीसंगीतपद्धति' पदा

कर्पट—करपट पदा ० डेंकर-करपटडेंकर पदा येक राखत सोड्ती । येक कर्पट डेंकर देतो ।' - दा १८९ १७

कर्पटाण—नी कर्पटाण, करपटाण पदा 'दग्ध होता छुटली कर्पटाणी' - हनु ४१ ५९

कर्पसाण, कर्पुसाण—नी (गो) करपटाण, करपटाण

कर्पी—नी (कातकरी) अगातील बडी - गुळा ५४

कर्पोळ कर्पूळ—उ (ऊ) एक जातीचें गवत वरपेलपदा

कर्पुचें—कि (गो) करणें पदा

कर्पूर—उ १ कापूर, एकसुगंधी द्रव्य, हें पुजेच्या साहित्यात वापरतात याचे चडसेनी, भीमसेनी व रमा असे तीन भेद आहेत 'जैसा कर्पूराचा राखी कीजे' - शा १ २५१ 'चदासि कर्पूरचें उठ्ये' - रावि १ २१ २ (होमिओपाथी) केंकर, हें माहा मारी (पेंड्या) वर रामबाण औषध आहे [स] ० कर्दली-केळी-केळें—नी कर्पूरकेळी कर्दली 'कर्पूरकेळींनीं गर्भे' ११ कोदट । - शा ११ २५० 'कर्पूर

कर्दली बोझी ।' - ह १० १६० 'कर्पूरकेळें सोनेकेळें ।' - त्रप्र १५ २४ ० गौर-उ. शहर 'कर्पूरगौर भोळ्या नदरी विराळा ।'

-शहरागी आसी - वि कापरासारखा गोरा 'अपवा घवळ घाम गोशीर । कर्पूरगौर पचवून ।' - एमा ११ ९० [स]

० रंभा—नी कापूरकेळ, कर्पूरकेळी पदा दिगम मृदु जिबेऊ । कर्पूरगा ।' - भाप १४ ० चिडा—उ कापूर घातलेग विदा

'ऐवें सपादनीयां भोजन । मग कर्पूरविडे घेती दोघेजण ।' - ज १० ३०

कर्पूस—उ (गो) लहान मुगाची कानगेपी

कर्पूराम्ल—न (रसा) कापराचें अम्ल (६) ० म्फोरिक अंसिड [स]

कर्पूर्य—उ (रसा घाप) एक अथादुष्प मूलद्रव्य (परमायु-भारत १२) हें दिरा, मॅफाईट बोळसा, सामरवरी दगड वगैरेंत आढळतें (६) कर्पवन

कर्पूराम्लघायु—उ (घाप) बॅक्टीनिक अंसिड वायु हा वरें आणि प्राणवायु बाच्या सयोगापासून बनतो हा ज्वलनास मदत करीत नाही

कर्पेट—न (गो) एक बारीक मासळी

कर्पांड—न कडव, करवड पदा

कर्पूर—वि १ करडा, कररा, काळसर पाडरा (घोडा ६०) २ चित्रविधित, निरिताय्या रंगाच्या छटा असलेला (घोडा ६०) [स कर्पूर]

कर्म—न १ एखादे काम, कृत्य 'हें कर्म झालें सम्रात जेव्हां । होतास कोटें रणभीर तेव्हां ।' - बणीसहार ३ २ स्थान सत्य, यज्ञयागादि धार्मिक विधि, वाचे नित्य, नैमित्तिक व काम्य असे तीन भेद आहेत २ सांप्रतच्या आयुष्यातील कृति, वात्, आचार, वर्तणूक, याबद्दल देव किंवा नशीब अशा अर्थानें जोखतात-येथें देव द्दणने पूर्वजकर्मजित पापपण्याचा भोगवडा होय, पूर्वजन्मकृत आचरण, सचित. 'अरे अरे कर्म । वारा बरें झालीं याच धर्मा ॥' २ 'या ज्यापारात मी चाफ घुडालों माथें कर्म । दुसरे काय २' ० 'कर्मविवृत', 'कर्मविवृत', घोर-कठिण कर्म' या सहा कर्मांचें (देवाचें) वचैत्, चाडिण, निष्ठुरता दाखवितात व विशिष्ट काम, नैतिक कर्तव्य, जाति, पदा वगैरेंनीं मान लेले आवश्यक कृत्य ५ (क्या) कर्तानें अमुक किया केली हें दाखविणारा शब्द, कर्तृविषयक व्यापाराचें कारक कर्माची विभक्ति आय द्वितीया असते 'रामा गाय बाधतो' यांत गाय हें कर्म ६ उपोष, कामयदा, नेमलेले, विशिष्ट प्रकारचे काम ७ झुलतकोडा, मैथुन रतिमुख, समोग 'त्याने तिच्याशीं कर्म केलें' ८ सामान्य किया, ऐहिक व्यापार भायिक किया

'गाया हा सामान्य शब्द असून तिच्याच देखाव्याला नामरूप

व व्यापाराला कर्म हीं विशिष्टार्थक नामें आहोत 'मीर २६० [स] (वाप) कर्म दोन पावलें पुढें-नशीब नेहमीं आपल्यापुढें धावत असतें ०आड ठाकणें-कर्म आडवें येणें, आपत्ति ओढवणें 'अन्न घेवोनि जों निघाली । तो कर्म आड धावलें।' -ह १६ १३० कर्मांनीं ओढणें-ओढरणें-देवाचा पारा येऊन पडणें, देवाधीन होणें -न जाणें होणें-देव अनुकूल होणें -न धाव घेणें-देव उडें येणें, देवाकडून प्रतिचप, अडथळा होणें -न पाठ पुरविणें उभें राहणें-देवानें मोडता, अडथळा घालणें, कर्म ओढवणें -न मागें घेणें-सरणें-देवानें साहाय्यन वरणें केल्या कर्मांचें फळ-न केलेल्या कृत्याचा परिणाम 'केल्या कर्मांचें फळ वापा । ऐशयें तुज देतील ।'-अमृत, नव ४४३ (सामान्तर) ०कचाट-न प्रारब्धामुळें मागें लागलेलें दुर्दैव, सकट, विपश्चादस्थ, कर्म फटक, पूर्वे जन्मीचें पाप, भोग 'प्राणी फटकटोचि मेलें । कर्मकचाटें ।'-दा १८ ८ २० [स कर्मकम कचाट] ०फटकट-खटखट-खी १ प्रारब्धयोगानें वाटपास आलेलें किंवा गळ्यात पडलेलें व कंटाळा येण्याजोगें कोणतेंहि काम, वरचेवर त्रास देणारें, डोंचें उडविणारें, अडथळा आणणारें काम किंवा व्यक्ती कोणतीहि नशीबीं आलेली पीडा, त्रास, छळ, जाच वगैरे २ (ल) जिकिरीचें, नाकडतें काम, व्याद 'मी म्हातारा झालें माझ्यामागें ही शिकविण्याची कर्म कडकट कडाला ?'-आता त्याची कर्मकडकट आपणास कडाला हवी'-नि ६७ ३ (ल) भाडण, तटा, कटकट 'मुम्हा दोघात नेहमीं इतकी कर्मकडकट चालत असते'-आ ३७ ०काट्टो-नि (गो) हतमागी कर्मकरटा ०कथन-नी-न १ कर्मकथा, कर्मांची कहाणी २ (स) दुर्दैवी प्रणगकथन, दुःसहकाय, कर्मकथा पदा 'ऐसी कामुची कर्मकथनी । तें अनायास आलें सवें घडोनी ।'-मक २६ १८५ [स] ०काढा-खी १ प्रारब्धामुळें भोगलेल्या दुःख त्रास, दगदग, वगैरेची दुःस्थानवळ सांगितलेली गोष्ट, कृतान्त, कहाणी २ आत्मरूपेचें किंवा रिक्तामेकडें भाषण, याता ३ एखाद्या प्रसंगाची किंवा कृत्याची खरी व इत्यमृत हकीकत ४ कटाळमाणें, निरर्थक भाषण, बडबड [स] ०कपाट-न नवें कचाट पहा [स] ०कहाणी-खी कर्मकथा पहा ०काड-न त्रिकाड वेदातील यज्ञासंबंधीचा कर्ममार्गदर्शक व आचारनिदर्शक भाग, -मन्त्र व ब्राह्मणें मिळून जो वदभाग त्यास कर्मकांड व उपनिषदास ज्ञानकांड म्हणतात 'कर्म कांड तरी जाणें । मुखोद्गत पुराणें ।'-हा १३ ८२८ २ धर्मकर्म, आचारविचार, संस्कार वगैरेला व्यापक अर्थानें हा शब्द लावितात (साम्ना) ०आन्तिक नित्यैवैमिक्तिक आचार 'वृष्णगीत हचता थवणातें । कर्मकांड रुचिन दे कवणातें ॥'-आता आपलें कर्मकांड अगदीं एकावाजूस ठेवावें'-चंद्रग्रस्त २५ ३ कटाळवाणी, निरर्थक बडबड, कर्मकथा

(कि० गणें, सागणें, चोलणें) ०कार-वि १ (गो) कर्मनिष्ठ, २ शिल्पी, लोहार [स] ०काल-ल-उ धर्मकार्य करण्यास उचित असलेला काळ, वेळ, समय [स] ०केरसुणी-की कर्मरूपी केर सरसकट झाडणारी, कर्मापासून सोडविणारी केरसुणी तेव्हा तत्तिथ्यदा होये । कर्मकेरसुणी ।'-ज्ञा १७ ६४ ०गति-की देव, प्रारब्ध, नशीब देवगति पहा [स] ०चंडाळ-चांडाळ-उ (कृत्यानें) निवळ चांडाळ ? अति क्रूर, पापाण्डूदय माणूस २ स्वैर वर्तनी, धर्मलब्ध, दुरात्मा [स] ०चोदना-की कर्म करण्याची प्रेरणा 'कर्मचोदना व कर्मसंग्रह' हे शब्द पारिभाषिक आहेत '-गीर ८२५ [स] ०ज-वि कर्मापासून उत्पन्न झालेलें 'सकळ यज्ञ कर्म' -ज्ञा ८ ४६ [स] ०जड-पु कर्मठ लोक 'जिन्हीं लोकाचा शास्ता । ईश्वर तो मी नियता । येणें कर्मजडाचीं बातां । अनीश्वरता छेदिली ।'-एभा १० ६२१ ०जात-न सर्व प्रसन्नचें कर्म, सर्व तऱ्हेचे व्यापार 'मग सत्य फळपाकात । तैसें निमालिया कर्मजात । आत्मज्ञान गिंवसित । अर्थमें ये ।'-ज्ञा १८ १२९ [स] ०जीव-वि (गो) घारीक, लहान प्राणी ०दृश-वि धर्माचार व विधि यात निपुण, कर्मठ, कर्मशील, कर्मनिष्ठ, कर्मिष्ठ यासारखा उपयोग 'कर्मदृशा कर्ममोक्षका । जयराम कोदंड भजना ।' [स] ०धर्म-न (क) पु (यासनासाठी लघु धर्म शब्द जरी पुर्विल्लगी असला तरी बहुतेक सर्व समास नपुसकल्लिगीच आहेत कारण यातील प्रधानार्थ कर्म शब्दापासूनच निघालेला असून धर्म शब्द केवळ जोडशब्द आहे) बतन बतनकर्म, कृत्य, आचरण 'जसे संपत्ति कर्मधर्म तशी त्यास फलप्राप्ति, ' 'कर्मधर्मनां कोण्डी संपत्ति भोगतो आणि गोदीवर बसतो, कोण्डी फाशी जातो ' , कोण्ढाच्या कर्मधर्मात कोण्ढाचा वाटा नाही ' =प्रत्येकाला स्वतःच्या कृत्यावदल झाडा दिला पाहिजे ०धर्मगुण-पु कर्म धर्मांचा प्रभाव शक्ति कर्मधर्मतायोग पहा [स] ०धर्मचिर-हित-वि धर्मांशा, धार्मिक प्रवृत्ति व कृत्यें ज्यानें सोडली आहेत निचा जो त्यापासून मुक्त झाला आहे अशा, ऋषि किंवा साधुजन यांना चांगल्या अशी व उच्छृंखल व धर्मलब्ध याना वाईट अशी लावतात आम्हीं कर्मातीत झालों म्हणती 'या शब्दाचा अर्थ दोन्ही प्रकारचा. म्हणजे चांगला व वाईटहि आहे ' झालों कर्म धर्मचिरहित । मना आवडे तो भोग भोगिता ।' [स] ०धर्म संयोग-धर्मयोग-पु १ स्वतःचे देव आणि सत्त्वर्ग याचा संयोग आर्य व सदाचार यांचे ऐक्य (पूर्वजन्मार्जित आणि श्रद्धजन्मार्जित सत्कृत्यांचे फळ मिळून) २ अकल्पित मेळ, यदृच्छा, प्राण्ययोग ०धर्मसंयोगानें-किंवि अचांगळ, चमत्कारिक किंवा अकल्पित मेळ मिळून यज्ञ, प्रसंगोपात्त, प्राण्य योगानें 'कर्मधर्मसंयोगानें मी अगदीं सद्गज बाहेर गेलों तों

माही नम्र तिच्याकडे गेली '—मायेचा बाजार 'कर्मधर्मसंयोगाने
 तुमची गाठ पडली आहे तर गोड खोळत काळ होटावा '
 •धारय समास-३ (व्या) वक्त्याच्या मनात उभय दार्यांचा
 भाव ज्यात समान असतो किंवा उभय दार्यांचा परस्पर उभ
 मानोपमेयभाववचन ज्यात असतो तो, विशेष्य-विशेषणाचे
 साधिव्य अपुन त्यांचा जो समास पडतो तो, उदा. 'अग्निमार्ग=
 भक्ति तोच मार्ग, किंवा भक्तिरूप जो मार्ग तो, भवसागर, संसारा
 टवि, काळपुरुष '—मराठीभाषेनेल्या २७५ तत्पुरुषसमासाचा एव
 भेद [स] •निष्ठ-वि कर्मठ पदा 'ज्याला भाविच्या आत्मा
 कर्मनिर्धेयाह्या भवसा । पालीत पट्टकगांचा धारसा । कर्मनिष्ठ ।'
 —हा ६४७४ [स] •निष्ठा-स्त्री १ कर्मावर निष्ठा २ कर्म
 योग 'दैविक धर्मात, दोन मार्ग जाहेत, पैर्ती एका
 मार्गास ज्ञाननिष्ठा व दुसऱ्यास कर्मयोग किंवा संशेपाणे
 मुनता योग अगर कर्मनिष्ठा असे म्हणतात —गीर १०१ [स]
 •व्यास-३ १ कर्म किंवा कृत्ये याचा त्याग (पुढील जन्मी
 हित व्हावे किंवा फळ मिळावे म्हणून) २ पत्न्यास, कर्मा
 पासून मिळणाऱ्या कलावियर्षीच्या हृत्तेचा किंवा जातेचा
 त्याग, निष्कामकर्म [स] •फल-न प्रारब्धापासून मिळणारे
 फळ, पूर्वजन्मी केलेल्या पापपुण्यांचे जागले अगर वाईट असे
 या जन्मी भोगाचे जाणारे फळ 'साहूनि दुधाचि टकडी ।
 गोबारी गावधेनु लागडी । किंबहुना कमफळी । तैलें वीचे ।'
 —हा १८१७४ [स] •फुटका-वि भाग्यहीन, दुर्दैवी,
 कमनशियाचा, अभागी [कर्म+फुटणे] •फुटणे-सकि दुर्दैव
 ओडवणे गोत्यात घेणे, नुकसान होणे •बंध-स कलासने
 केलेल्या कर्मांमुळे प्राप्त झालेले बधन, प्रारब्धप्राप्त स्थिति
 मायिद्र पसारा ऐहिक आयापास, प्रपंच, संसार 'जो पुढल्या
 स्वानुदशागामी । कर्मवर्षी न पडे तो ।' [स] •रघु-३
 व्यदसायवधु समन्यवसायी एकाच प्रकारचे काम करणारा
 [स] •मुचन-न कर्मरूप धर 'तेय न्याको आणि न्यायो ।
 हा द्विविध साधुनि आवो । उभवितां न लवी खेवो । कर्ममुचने ।
 —हा १८४५५ [स] •मूमि भूमिका-स्त्री १ इहलोक
 मूल्यलोक यज्ञादि धार्मिक कृत्ये जेथे करता येतात ती जागा
 कर्म करावयाचे क्षेत्र समूमि (मत्वाची) 'जेथ मनाचा प्रवेश
 नाही । त्याची पाखावट ते दायीं । ऐसे स्वदक्षा विचारिता मही ।
 आले ते पाही कर्मभूमीची '—एसा २१८४ 'परम प्रतापी
 दशरथापिता । कर्मभूमीस येईल माणुता ।'—रावि १६८६
 [स] २ प्राधान्याने भारतवर्ष —हरो •भोग-३ मणित
 तेव्हा नियमानुसंग मिळणारी सुखदुःख सोपणे देवाची भराई
 पूर्वसंवितामुसंग या जन्मी प्राप्त होणारी स्थिति 'माता कर्मभोग
 सुखत नाही '[स] •म्रष्ट-वि धर्मशास्त्रविहित नित्यनैमित्तिक

कर्मोने आचरण न करणारा, धर्मांहा व धर्मकर्म परित्यागविषयी
 उदासीन, कर्तव्यपूरा, कर्तव्यपरायणसुख [स] •मार्ग-३ १
 स्नानमध्या ६० धर्मे करण्याची रीत, यज्ञयागादि कर्मरूप ईश्वर
 प्राप्तीचा किंवा मोक्षाचा साधनीभूत मार्ग, सत्यतये केल्याने व
 धर्मोपराणने 'मोक्षाला जाण्याचा मार्ग २ धर्मकृत्ये करण्याचा
 सस मार्ग ३ धोत म्हणजे यज्ञयागादि कर्मांचा मार्ग 'भारतीय
 तत्त्वज्ञानां मोक्षाचे कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग असे तीन
 मार्गे सांगितले आहेत —हाको क १३२ [स] •मार्गी-वि
 कर्ममार्गाने जाणारा, जो निष्ठापूर्वक धर्माचरण करून परमेश्वर
 प्राप्तीविषयी झटतो तो [स] •मुक्ति-ज्जी स्नानमध्यादि नित्य
 नैमित्तिक कर्म करण्याची आवश्यकता ज्या स्थितीत उरत नाही
 अशी अवस्था, 'नैऋत्यैसिद्धि [स] •मोचन-वि कर्ममार्गा-
 पासून मुक्त करणारे, ऐहिक सुखदुःखापासून सोडविणारे 'कर्म
 दया कर्ममोचन । जयसाम कोदम्भजन ।' [स] •मोचन-
 न कर्ममार्गापासून मुक्ता •योग-३ १ प्रारब्ध, दैव, यदुच्छा,
 योगायोग २ देवगतीने घडणारी गोष्ट —सर ३ व्यापास, चळवळ
 किंवा कार्य करण्याचे तत्त्व —हाको क १३५ ४ ज्ञान हेंच जरी
 मोक्षासाधन असत तरी कर्मचाल्य राहणे कधीच शक्य नसल्यामुळे
 त्याचे बंधवस्त नाहीत होण्यास कर्म 'कर्मीहि न सोडता । तेवन्
 पयेंत तीच निष्कामपुढीने क्रीत सह कर्माचा जो योग तो —टिप्पू
 ४७-४८, याला इमर्जीत एनर्जीसम असा प्रतिपन्न गीतारह
 वयात घुचविला आहे —गीर ३११११रील टीप या योगाचे जे साध
 त्यास कर्मयोग म्हणतात व ते आचरणारा तो कर्मयोगी' 'बलवत
 (टिळक) कर्मयोगी' —सन्मित्रसमाज मेळा पद्यावली १९२९,
 पद १ [स] •लड-वि धर्मशास्त्रविहित नित्यनैमित्तिक विधींचे
 वाचन न करणारा, धर्मग्रंथ धर्मविधि व धर्महिंवा विकार कर
 णारा, उपादास करणारा [स] •लोप-३ नित्य धार्मिक कर्मा
 तीत एखादे कर्म सोडणे, न करणे, दीर्घकालपर्यंत नित्य अगर
 नैमित्तिक कर्मविधि न करणे [स] •वाचकधातुसाधित-
 न मूळ धातूच 'रा' किंवा 'लेला' हे प्रत्यय लाविले असता
 होणारे धातुसाधित उ० केलेला, दिलेला परतु यात 'पठ' धातूचा
 गण बजय करून हे प्रत्यय लावितेसमयी सकर्मक धातूच 'इ'
 आगम होतो उदा० ठेविला, अर्पिला आकपिलेला —मराठी
 भाषेचे व्याकरण १७३ [स] •वाद्-३ १ धर्मविहित कर्म
 नींच मोक्षप्राप्ति होते असे मत २ सपुत्र्यास विशिष्ट जन्मात जे
 सुखदुःख मिळते ते त्याच्या पूर्व जन्मातील कृत्यांचे फल होय असा
 युक्तिवाद कधीच फळभोगणे ही कल्पना —हाको क १३६ [स]
 •वादी-३ कर्मवादावरच भिस्त ठेवून त्याचे समर्थन कर
 णारा माणूस [स] •वासा-ज्जी दैनिक धर्मवृत्त्याबद्दलची
 इच्छा, आवड [स] •विधि-३ (अनेकवचनीहि प्रयोग

होते) धर्मवर्षा कृत्ये वर्गेरेषु नियम, पद्धति, रीति, मार्ग, कोन्यादि विविध प्रकारच्या धर्मकृत्यांचे एव हिता रितात [स] ० विपाक-३ १ पूर्वे जन्मी कर्मेत्या पुण्य, पाप वर्गेरे कृत्यांचे पत्र पुत्री जन्मी हृत्पुन यावयांचे हा सिद्धांत २ कर्मांची पत्रनिष्पत्ति, परिणाम [स] ० वीर-३ कार्यकर्ता, पराजमी मनुष्य 'कर्मवीर जिपुरी गेला' -गद्यम ४९ [स] ० वेग-कर्मचा वेग-३ देवाचा हिता प्रारब्धारा जोर, शमटा, सामर्थ्य, धन, पूर्वश्रुतिता प्रभाव 'कालाता मोवरा' जेगा भवे गरगरा 'कर्मवगाता उमारा' जोवरी । 'जेरे कर्माचा वेग छरे । तेथे धांव डरे ।' [स] २ (अनेक वार केलेल्या) कृत्याचा जोर, सामर्थ्य, प्रचारा, सरशीता जोर, स्वाभाविक प्रेरणा, 'कर्मवेग भग्न्याकडे ओढा नेडन' ० शील-वि. कर्मां सक्त धर्मां वागणारा, शास्त्रां सांगितलेली सव धर्मधर्म जा मगापासून काळजीपूर्वक करता तो [स] ० संमी-वि कर्मांत, धर्मांमुनात, प्रनियमनात सतत गडलेला, याच्या विरुद्ध ज्ञानाच्यासी [स] ० संप्रद-३ निरनिराळे व्यवसाय, व्यापार, आपण ज्या क्रिया करतो त्या, मानसिक क्रियेच्या तोडोची बाधा, प्रत्यक्ष क्रिया 'कर्मप्रद या शस्त्रने त्याच मानसिक क्रियेच्या तोडीच्या बाध क्रिया दाखविल्या जातात' -नीर ८३६ [स] ० संचय-३ धर्मसमृद्ध, मनुष्याचे अनेकविध व्यापार, गिया, व्यववल्नादि कृत्य 'तेथेचि कर्ता करण कार्य । हा कर्मसचयो ।' -हा १८ १२१ [स] ० संन्यास-३ १ कर्माचा त्याग, नित्य नैमित्तिकादि कर्म करण्याचे सोडून देणे २ सारीरिक सोडून इतर सर्व कर्मांचा त्याग (शांस्त्रमत) 'शस्त्राचार्यांच्या प्रवांत कर्मसंन्यासच प्रतिपाद्य आहे' -टिप्प ५ [स] ० सूत्र-न नित्य धर्मकर्मांची व त्यासंबंधी नियमांची मालिका, कर्तव्यकर्म परंपरा 'भवासा तोडिते दाख । ज्ञान ईश्वराचे विचित्र । परि जिवाचे केवळ कर्मसूत्र । जे अनाबडी तेथे विपर्यय ।' ० हीन-वि धार्मिक नियम, विधि न पाळणारा, धार्मिक नियमाव्हल काळजी न करणारा [स] म्ह ० कर्मणे गहना गति =नाशि वची गति जाणणे दाख्य नाही (एखादी बार्दंत गोष्ट अकस्वित घडली म्हणजे देववादी मनुष्य ही म्हण म्हणतो)

कर्मठ-वि १ शास्त्रविहित स्नानसभ्या इत्यादि कर्माविपर्यय निष्ठापत, धर्मासंबंधीच्या बारीकसारीकहि गोष्टी श्रद्धेने हिंवा आम्हाने पाळणारा, सनातनी, धर्मनिष्ठ आता कर्मठा केवारी । मोठाचो हे ।' -हा १८ ६८ २ कर्ममार्गी कर्मावर भिस्त ठेवणारा ० पण-न निष्ठापूर्वक धर्मावरण द्या गेले त्याचे हवन । कर्मठपण कर्मिचे ।' -एस्व ३ ३१ [स कर्म+स्थ]

कर्मणा-स्त्री कर्मणूक, फुल्ल कालक्रमणा 'जेथे नाही आत्मज्ञान । तया नाव कर्मणा ।' -दा ७ ९ ५७ [स क्रमण]

कर्मणि-वि कर्माच्या संपादने कर्मांसी सुखणारे कर्तारि पदा ० प्रयोग-३ (व्या) जेथे वाक्यांत कर्माप्रमाणे क्रियापदां लिगवचन पिल्ले तो प्रयोग [स] ० घाच्य-३ (व्या) १ कर्मकर्तारिप्रयोग २ कर्मणिहृतत, कर्मणि धातुसाधित [स]

कर्मणें-० कर्म क्रमणें, जाणें, पार पडणें 'येसे बहुत दिवस कर्मणें ।' -पव ३ १० -सक्ति धारविणें, पार पाडणें

कर्मर-न एक प्रकारचे दात्र 'काय देह पातू करवती रमरी । टाकू या भीतरी अमीमार्जी ।' -तुगा १११८ कर्मरी कर्मरी दहासी दहण ।' -तुगा २४५४

कर्मल-स्त्री-३ (गो) कुळागरीत होणारे एक सान्नाह -१ त्याचे कळ

कर्माकर्मविचार-३ योग्य किंवा करावयाच्या गोष्टी आणि अयोग्य किंवा टाकावयाच्या गोष्टी या विपर्ययांचा विचार, विरजित कृत्य नैतिरुपया योग्य अपरा अयोग्य या संबंधी विचार, व्यावहारिक नीति -हाच क १२९ [स]

कर्माकार-३ कर्म, नाना प्रकारच्या क्रिया, व्यापार, हालचाची 'पै प्राचीनउस्कारेपे । पांचही कार्णे सहतुके । काम योत्रती या अनेके । कर्माकारे ।' -हा १८ ४३१ 'भाणि पचछाएणदळबाडे । जिही कर्माकार माडे ।' -हा १८ २०५ [स कर्म+आकार]

कर्माग-न कर्माचा किंवा धार्मिक आचारांचा भाग, परि निरूपण क्रिया [स] ० देष्टता-स्त्री ('कर्मागभूत देवता' या शब्दाच्या संक्षेप) कोणताहि धार्मिक विधि अगर कर्म ज्या दव तेला उडवून केले असलेली देवता, मुख्य देवता [स]

कर्माचा दोरा-३ देवाची गति, प्रारब्ध प्राप्त आसुष्य क्रम, स्थिति

कर्माची गति-स्त्री देवाची गति, देवगति, प्रारब्ध, नशिवाचा फेरा 'पदा कर्माची गति गहन । जिन्या अगुछा न पडे रविकरण । ते गेदोर फिरे विपिन । मृगनेनी ।'

कर्माचे कातडे-न (ना) नसीव, प्रारब्ध 'तो काय माझ्या कर्माचे कातडे नेणार आहे ।'

कर्मांतर-न औषधैर्देहिक क्रिया, उत्तरक्रिया, क्रिया श-सार्थी जोडून वापरतात जसे -क्रियाकर्मांतर [स कर्म+अंतर]

कर्मांतन्या-३ औषधैर्देहिक धर्मकर्म सांगणाऱ्या ब्राह्मणाला सुखते, हलक्या अर्थांने लाकण्यात यणारा शब्द, कारटा [स कर्म+अन्तर]

कर्मातीत-वि धार्मिक आचारविचार पाळून करण्याची आवश्यकता ज्यास उरगी नाही, त्याची ज्याला जल्म नाही आसा, ज्याला कर्मवचन नाही असा, मुक्त, योगी, परमेश्वर 'जे

आत्मा मी कर्तातीतु । सर्वस्मांसाक्षिणुत । ह आपती कदी मातु । नायकेयि कानी ।' -हा १८ १८८ [स कर्म+अतीत]

कर्माध्यक्ष—उ प्रत्यक्ष कार्याचा न्यायान्याय पाहणारा, मनुष्याची कृत्ये व व्यवहार यांचे यथाथे परीक्षण करणार, ईश्वराचे एक नाव ' जो मृतावसारमा कर्माध्यक्ष ।' -ह १८ ५९ [स कर्म+अध्यक्ष]

कर्मापेण—न स्वतःची धार्मिक कृत्ये विना अनुष्ठाने पर नेभरास किंवा इष्ट देवतेस अर्पण करणे 'कर्मापेणाचा क्रम सांग झाला ।' [स कर्म+अपेण]

कर्माभिमाना—या—उ कर्म मी कर्तो असा अदकार पाळणारा 'आतां ययायि कर्मा भजतां कर्माभिमानिया कता । तो जीवुहि त्रिविधता । पातका अने ।' -हा १८ ९२८ [स]

कर्मिष्ठ—वि कर्मठ पदा
कर्मी—वि कर्मठ पदा 'आणि त्याही केल्याचे । तोंडी हावी दोंडाचे । कर्मी या नाम पाटवे । पाणे सारी ।' -हा १८ ९०१ [कर्म]

कर्मभूत—वि (ज्या) कर्मविभक्तिपुष्प, द्वितिया विभक्त्या, कर्माच्या स्वार्ता असलेला, क्रिया पडलेला [स]

कर्मद्रिय—न १ ज्याच्या योगे काणें तरी काम होतें व पदार्थांचे ग्रहण गमन इ कर्म करता येतें तें क्षरीराचें इन्द्रिय ज्ञानेंद्रियाच्या उलट, कर्मद्रिय पांच आहेत—हात, पाय, बाणी, शिध व श्रु परी कर्मद्रिय प्रभृती । निरोधुनी ।' -हा १ ६४ २ शिध, जन्मैन्द्रिय ' शिधळ उपपाचे डोळ काढून त्याचें कर्म द्रिय छेदीत ' -व्यभिचार निपथक बोध ८ [स कर्म+इन्द्रिय]

पचक—वरील पांच इन्द्रियाच्या समुदायास म्हणतात
कर्मवर्म—नव्व वाईट कृत्ये, दोष उणीवा, छिद्रे (किंवा काळो) [स कर्म+वर्म]

कर्मापासना—ही धार्मिक विधि करीत राहणे धार्मिक अनुष्ठान सतत चालविणे, कर्ममागला अनुसरून परमेश्वराची सेवा करणे, आत्मोपासना, ज्ञानोपासना यांच्या उलट [स कर्म+उपासना]

कर्यात—ह—करियात पदा

कन्या—वि कडक, कठिण, भयकर ' काय दुकाल पडला कन्या ।' -अमृत ११७ [अर करड=काला]

कर्ले—न (गो) फळावरचें सालपट, साल, ' कर्लावुक ' =सोरणे, साले काढणे

कर्ली—उ (को) माझला पाणी शिंपण्याचें एक साधन करला ले पदा

कर्ली—ल्ली—ही १ (कु) एक जातीचा अरुद व लाल माया २ (गो) एक प्रकारचें गवत करवेल पदा

कर्पत—करवत पदा ' तो उने कर्पता आणविते ।' -ह ४० ८

कर्पेल—ळ—करवेल-ळ, करोल पदा ' नामी कर्पेल आहे हुडुतंत ' -पया ५४

कर्पळी—ही (गो) भेंडांना पाळण्याचा बायलांचा एक दागिना

कर्पा—१ करवा पदा २ (गो) माड अथवा कयल्यादि झाडाचा तुकडा, ओडका, करवा

कर्पाण—न रुच होणे, रोच होणे, करणे, वैयक्तातील एक प्रचार, सेद नारीस करण्याची प्रतिक्रिया, वृहण (रुच होणे) यांच्या उलट [स कृ-कर्]

कर्प—उ सोने, चांदी मोजावयाचें सोळा भापांचे एक परिमाण, प्राचीन पद्धतीप्रमाणे मापास ५ गुजा परीत, पण सध्याच्या पद्धतीत ८ गुजा घत्तात, त्यामुळे प्राचीन पद्धतीप्रमाणे ८० गुजाचा म्हणजे १०६ द्राघ भेनचा कर्प होईल पण सध्याच्या पद्धतीप्रमाणे १२८ गुजाचा म्हणजे २८० द्राघ भेन भार कर्प होय [स कृ]

कर्पक—वि १ ओढणारा, खेचणारा २ शेत करणारा, नागरणाचा [स कृ+ओढणे]

कर्पण—न १ ओढणे, खेचणे २ शेत कसणी, जमीन नागरणी [स कृ, वेद करेस, फा कशिप्न] -कि कर्पणे १ ओढणे खेचणे २ शेत नागरणे, कसणे

कर्पित—वि १ ओढलेलें २ नागरलेलें [स]

कर्पेलु—न एक प्रकारचें गवत करवेल पदा ' कट्ट वेळु मारवेळु मोडाळे ।' -गीता २ ५९८६

कन्हा—ह—उ हट, उदाचे पिलू ' तव विकट नामे कन्हा ' -पच १९ ' अशोकाचे अगवसे । कपळिले कन्हेनि जसे ।' -हा ११ ४१४ [स करम]

कहा—ह—१ मडकें, मातीचा ल्हान घडा, ज्या मडक्यास तोडीघारचें स्तन (टोक) असतें असें मडकें, रहाट नादग्याच्या माळेंतील मडकें ' राहाटमाळेचे करे । शुद्धी रिता पुढती भरे ।' -एमा १० ६०६ ' सोन्याचा कन्हा मोत्यानी भरा ' -वेड्याचा बाजार २ रमलत पाणी भरलेल्या ताऱ्यात अथवा पंचपातीत आऱ्याच्या डहाळ्या, पाने टाकून त्यावर शेडी वर केलेल्या नाळठेवतात या भांडपास कन्हा म्हणतात व तो जवरीच्या व नवऱ्याच्या बहिणीच्या (बहीण नसल्यास दुसऱ्या छीच्या) हातात असतो आणि तो कहा घेऊन ती आपल्या बहिणीच्या (वृषुच्या) अगर भावाच्या (वराच्या) मागे तशी असते - (किं० घेणे) ३ सामान्यतः कट्टा ताऱ्या ४ (बायकी) मणकापौरीची पन्थभूती पूजा झाल्याबरोबर ते तीथे एका

भाड्यांत भरून त्याचे तोंड चोळीने पावू त्यावर गोड्या तेलाचा दिवा ठेवतात तो (हा प्रकार बहुधा कोंकणच्यात आढळतो)
५ एखाद्या मंगल संस्काराच्या वेळी ओवाळावयास अगर मागे धरावयास जो दिवा घेतात तो ' मागे मी मुहूर्ताचा कन्हा पेऊन उगी होतं '—येडपांचा गाजार. [स करक, प्रा वरज= करा]
० दिवा—३ वरील ५ वा अर्थपदा ओलाण दिवा, लामण दिवा (कि० घेणे) [स करक+दीप, प्रा वरज+दीव]
० दिव्याचा मान—३ कन्हा दिवा धरणाच्या खोस वरचे वंगरे देऊन तिचा केलेला सन्मान व ती चावयाची सन्मानाची वस्त्रे—पोषास

कन्हाट—३ कडवट राकाकडी, कडू कार्ट [स करट]
कन्हाडकांगुणी—कांगोणी—जी कांगुणीची थूड जात
कन्हाडा—३ महाराष्ट्रीय नादगाचा एक पोटेभेद व त्यातील व्यक्ति
कन्हेरी—३ चवरी धरणास ' मीचि गरी मी कन्हेरी '
—एमा १२ ५९१ ' धारना पवडु । कहरी वरुण । '—विशु ५०
कन्होड—जी (व घाटी) कालवड
कन्होडा—३ (सा) मुणाच्या डाळीचा बडा
कन्हा—३ बाळूच्या दगडाची एक नरम जात [का कोर=काळा]

कन्हा घसणें—घास (व) नेट लागणे, जिवावर देणे
' दुपारपर्यंत कन्हा बसला '—उपास पडला
कल—३ १ ओष, ओढा, प्रवृत्ति, शौक २ (ल) मनाचा दिवा झेल्चा ओढा, युद्धीची किंवा स्वभावाची प्रवृत्ति, चित्त इत्यांचा ओष, रोंख ' असत्कार्या कल नवो मानसाचा । '—भज नवतंगिणी ८३ ३ न्हास, ओसरा उतार याचा आरम (दिवस, निवार, लहर, पूर, अविरक, याचा) (कि० खाणे, पडणे)
' कांही कालापूर्वी सुपारणा ऐन शिवरास जाऊन पोंचल्याचें जे मान दिसत होतें त्यास आता कल पडून लोकांच्या मनावें उलट चाल्याची चिन्हें दृष्टीस पडू लागली आहेत '—नि ४९०
' एकाच पारड्यात सगळें वजन पडलें म्हणजे जशी तराजूची दाढी एकाच बाजूस बल खाते '—नि ४३९ ४ पातळीचा तिरपेपणा, तिरकसपणा (ह) इक्लिनेशन ऑफ दिप्लेन ' क्षितिज पातळीशी उतरणीची सपाटी जो कोन करित त्यास उतरणीचा कल म्हणतात '—यश्वि ९९ ५ मळसूत्राचा तिरपेपणा, चढ पळण, (ह) ऑगल ऑफ दिस्क्यू, मळसूत्राचा कल—यश्वि १०१ ६ वळण, रोंख, शौक (कि० घरणे=वाढीचें एर चाक खाली व एक चाक उचलालें असता उचलालेल्या चाकाला हात देणें, तोल समाळणें) [स कल=प्रवृत्ति करणें]
० पाहून वागणें—(वाग) एखाद्याच्या तब्येतीप्रमाणें, मजीप्रमाणें हलकेपणा शको २ १९

स्वीगहन वागणें, घारा वाहील तशी पाठ देणें २ प्रसर्गी धोरण रिवा योग्यायोग्य विचार पाहून त्याप्रमाणें वागणें

कल—वि मळळ, धडु, हड्ड (आवाज) ' ते जयजय घोष बलखें । स्वर्ग गाजविताती आपरे । '—हा ११ ३३६ [च सं]

कलई—कर—गार—वल्हई पदा

कलंक—३ १ ताबें किंवा पितळेच्या भाड्याना आवट पदा यांचा सपर्क झाला असतो जो दिरवट विपारी पदार्थ उत्पन्न होतो तो, जग, स्याच्या हीणाला व लोखंडाच्या बीटालाहि म्हणतात २ दाय, टिपका (विशेषत चंद्रावरील दिसणारा काळा दाग) ' जरी चंदी जाला कलकु । '—हा १८ २०३ ' महुआला चंद्रासी । स्वर्दी केला गुहात्सीसी । कलक लागला चंद्रासी । ऐसें झालें जाण पा । '—शनिमहात्म्य ३३९ ३ (ल) दोष, वाळिमा, दुष्कर्मांमुळे प्राप्त होणारा, अपसीतिहो दोष, बडा, कमीपणा [स] (कि० लागणे)

कलकत—३ (व) यवा, जमाव

कलकसिया—३ विलायती तवाखू—कृषि ४२१

कल—कन—कर—दिशीं—किंवि एकदम कुठल्यानें, हुड ह्याने जो आवाज होतो तसा होऊन, करून, त्या आवाजाने युक्त होतल्यात ' कलकन कुठले, उललें, चोर गेली ' ' काय मुख वाणू सल्याचि जणू कलकन छाती फाटेल '—पला ४१ [ध]

कलकल—कलकल—३ एकोकात मितळलेला ध्वनि, आवाज, शब्द, गोंगाट, बडबड, बडबड (माणसाची), किल-किलाट, कल्ला (पश्याचा) (कि० वरणे=विचळणे) ' कलकल कलहते फार केला मुद्राया । '—र ४३ ' मुलातों कलकल करु नका '—चोर ४८४ ' किती गुण आठवू राजसा कलकल करितें अनिवार—पला १२७ [स कल्लु=अव्यक्त शब्द करणें]

कलकलणें—अकि १ (को गो) अवस्थ होणे, घासणें (माणसाच्या भाड्याने किंवा पश्याच्या किलकिलाटानें) २ उन्हाणें, पित्तशोमानें अस्तक दुखू लागणें ३ पावणें, काळीज धडपडणें ४ मडनड गोंगाट कोलाहल करणें [कलकल]

कलकलाट—३ १ भाडणाच्या माणसाचा किंवा चिडलेल्या पश्याच्या आवाजाचा शब्द २ कोलाहल, कला, आरड ओरड, गोंगाट, ' हयें मुक्ता नेली मग केला कलकलाट काकांनी ' ३ अशा आवाजापासून उत्पन्न झालेला अवस्थपणा ' मासं डोकें कलकलाट करितें ' ४ अतिशय उष्णतेची व पोतोपादक अवस्था उन्हा कलकलाट करितें ' [स कल्लु=अव्यक्त शब्द करणें]

कलकल्या—३ साळुकीहून लहान, पाडण्या रगणाच व अणा वर काळे टिपके असलेला, लावट चोंचीचा एक पक्षी, खज्या, विठणा, हा मरळ मासाची पिंडे खातो—मरळ मास्याची पिदास ७

कलंकित—कलंकी—वि १ कलकयुक्त झालेला किंवा कल काचेगुण ज्यात आले आहेत असा, कलकट २ (ल) इपित, दाग लागलेला, अपविन झालेला ३ चटनाम झालेला, निंदित [कलक]

कलंगी—३ १ दुष्टांचा सहार करणारा, भावी, दहावा, शेवटचा विष्णूचा अवतार २ (ल) मरिण, सडा, कलह 'तेथुनि माजला कळी एका आध्याची मात।'—पेपो १८३ ३ दसावतारी गजिपांतील शेवटचा रंग [स कलंगी]

कलंगीपरी—जी एक औषधी, (६) शिक बाबोन्ग ही गोमूशत दाल्याप्राने शिजविणी म्हणजे पुढे होते —योर १२४

कलंगडा—३ (सगीत) गाण्यातील एक राग राम पदा

कलंगडी—हे—कलिंगडी—वे पहा

कलंगासन—न मज्जल मधुर गाणे 'जने सो लक्ष्मी रमण। करित होता कलंगासा।'—राय १ १८२ [कलंगासन]

कलंगी—जी १ पावोटयावर बांधावयाचे एक तनलक्षित शिरोमूषण शोमादायक पिते किंवा दुरा २ पोडयाच्या दोक्यावर बांधावयाचा पितांचा दुरा सत्तेष म्होरवीस ज्या दोन्ही बाजूस दुरमुळया लावतात त्यांसिद्धि म्हणतात ३ कृष्ण रिक लावणीचा एक प्रकार यात प्रकृति ही पुण्यादेशां भेष्ट मानतात व ती पुण्याचे भाग्य करिते असे वर्णन करते, या सप्रदायाचे दैर्घ्य किन्हु जे बकावर लावतात ते 'सतकभाऊ व लावे अमुयायी आपणास कलंगीवाळे असे म्हणवून घेतात व हे किन्हु त घालण करतात' ४ पुण्यगुप्त 'धीमतास प्रथम कलंगी समर्पण करून त्यावरच अंतर गुल्ल घेतात'—पेरा प्रउ १ ४२३ ५ कौबड्याच्या कोकीरील दुरा ६ एक फुलसाड व त्याचे फुल [स कलंगी] ७ मुरा—३ कलंगी हा एक पक्ष व दुरा हा त्याचा प्रतिपक्ष सामधील चडाओड लावणीचा एक प्रकार ही लावणी प्रभोत्तररुपी असते कलंगीवाल्यांना नागस व घुगेवाल्यांना हरिदास असेहि म्हणतात—शाको क १४६ ७ वाला—वि (हि) पुण्यादेशा प्रकृति भेष्ट मानून कलंगी जातीच्या लावण्या म्हणणारा

कलच—३ कीट (अगावर घट बसलेले) घाण चिटण मळ

कलचडे मोर्ती—न कलचम मोर्ती कलचरी लेकली मैसर्गिक मोत्याप्रमाणे मौक्तिकजवूकून कलचम मोर्ती तयार करण्याचे काम छल केले आहे काही जातींच्या माशाच्या खव त्यापासून उत्तम जातीच्या त्याप्रमाणे तेज असलेले एक सत्त्व तयार करून ते काचेच्या आतून अगर बाहेरून लावून खोट मोर्ती प्राम्द—अपगता तयार करतात हे व कलचडे मोर्ती ही दोन्ही मिश्र आहेत [इ कलचडे—बाढविलेले, कृमि]

कलचुडी—जी (गो) सोम साफ करण्याची रानडुक रॉन्चा केसाची सोनाराची डुवळी [कलमस चूचा]

कलछा—३ उलयणे करछा पदा

कलंडणे—अकि एका बाजूस तोल जाणे, भार जाणे, पडणे, लडणे—उरि विदद किंवा दुसऱ्या बाजूस टकलणे, पालथे होणे [स कळ]

कलंडविणे—अकि १ एकीकडच्या तोलावर पाडणे २ टकलविणे उलंडविणे

कलंडा—वि एका बाजूस आधार देऊन किंवा टकून असलेला, कलया, बाजूस पडलेला [कल]

कलंडी—जी १ बाजूस तोल जाणे, टकलणे (कि० दणे) २ उरयापालय

कलणे—अकि १ बाजूस पडणे, एका अंगावर तोल जाणे, कलडणे, एकारणे, किंचित होंक जाणे धुकणे टेकणे [कल] २ (ल) कमी हाण्यास लागणे उतरणे मध्यरात्र माध्या न्हादि वे काल त काहीसि अतिफांत हाण, हास होऊ लागणे ३ (ल) एखाद्याकड कल ओढा प्रसिद्ध असणे (मन, मनी, स्वभाव यांची) [स कळ=प्रसूत वरणे]

कलणे—कि जाणणे [स कळ=गणणे, सोजणे]

कलता—वि एका बाजूस छळलेला तोललेला बळलेला, लललेला कळलेला, तिरछ 'जरि काटा कळताए दैवाचा। जेउता राजमडु।'—अ ३१ [कलणे]

कलतान—न (ल) तामाचे जाड विणलेले कापड, कतान बारदान 'मुसारा बावें बारदान माडे कळतानी असल्यास २॥ रतल वजन घातात—मुण्या ६६ [कतान पहा]

कलत्र—न लमाची स्त्री भार्या पत्नी इडव, पायको, (वागागी) 'पहिले गवचोराचे मैत्र। हाटमेनीचे कलत्र।'—शा १८ ७१७ पुत्र कलत्र आणि वस्त्रवारी। हेहि वरी दाखविली।'—एमा १ १११ सुत्याग्रायी अति तत्पर। कलत्रभावे विन टली॥'—एफव ३ ४० बुदापकाळीं ओळखिजे कलत्र॥' [स कल=दारी+अत्र गडू=कडन=कलत्र]

कलत्राणे—अकि १ उलयणे पालथे होणे एका बाजूस किंवा विदद दिशेला फिरविणे तोल जाणे उलटविणे उलथे कलत्रे करणे अने दुष्कां माते दसावदन पाडीं कलत्रुनि।'—अनत सीतास्वयंवर ७० तो कलत्रलां सव्य अगावरी।'—द ५ २७ तैस शिक्वाप कलत्रे॥'—रावि ८ ८० २ सगें बार बळविणे फिरविणे खळणे फिरणे (अड किंवा कोणत्या तरी एका बाजूला घट बसविलेली वस्तु) [कल]

कलया—वि एका बाजूस तोल गेलेला कळता पहा—जी पक्षा दोसा गुहा—बार—यु एक प्रकारचे पसट तोंडाचे व ज्याला माथे दांडा आहे असे उपकरण त्यावरील पोळ्या, भास्त्री इत्यादि परतण्यासाठी टकलेला पदार्थ कडवून बाहेर काढण्याकरिता, निखारे घुलीवून बाहेर काढण्यासाठी, उपयोगास

भागावयाचे व तापत असलेले दूध वगैरे ढवळण्याचे साधन, उलयणे, काविलया, सराटा 'रुम्याचा कल्या, सोन्याचा तवा', -मदनम १६ [स क्ल]

कलथी—छी उलयणी कळंडी पहा -वि वळलेला—छी—ले, वळलेली 'मानेवर मस्तकाची कलथी बैठक पाहून पुणाचे डोंके ठिराणावर राहिली?' -भावबचन २४ 'अमल अडचा पहराचा दुपार कलथी' -सत्या २६

कलंदर—उ कलंदर, ऊद, वाढेचोर

कलंदर—उ मुसलमान साधु, कफीर [अर]

कलंदर—उ मिश्र उत्पत्तीचा मनुष्य, सकरज [स]

कलंदर—रा—द्रा—उ १ एक सुती व रेसमी पक्क, गर्भ-रेसमी बख, लुगड्याची एक जात 'चदा-चदी ओर कलंदर' -अमृत ४१ २ हुहेरी आच्छादन अमलेला तडू, ३ अद्या आच्छादनापैकी बरेच आच्छादन [अर कलंदर]

कलंदार—वि (हि) ईपजी चालू शिक्याचे (नाणे) ज्या नाण्यावर मुखवटा आहे असे नाणे, सुती 'पचवीस शे रुपये कलंदार घेऊन' -विक्षित २ १६ [अर कलह=डोंके]

कलंधार—उ एक कफीराचा पय, मुसलमान साधु 'कफीर कलंधार वलिमूर्ति' -सप्र १७ ३८ [अर कलंदर=साधु]

कलना—छी १ जिवाच्या अर्गी अत करणासबधाने उत्पन्न होणारा सामर्थ्यविशेष, ज्यामुळे विपयानुभव मिळतो ती, पदार्थांचे शुण किंवा परिणाम जाणण्याचे मानसिक सामर्थ्य, चेतना, जाणण्याचे सामर्थ्य, ज्ञान 'सूत्र पदार्थांपैकी ज्यास जीवन आहे पण चैतन्य व कलना नाही' -मराठी सहावे पुस्तक, पृ २१७ (भा २ सन १८७५) [स कल्=गणणे] कालकलना—छी आयुष्याचा शेवट जीवितावधि, जीवनात, मृत्यु 'सड्डे वाजती खणखणा काळकलना माहिली' -एकस्व ८ ४० [स कल्=गणणे, माजणे]

कलप—उ सशय, अवेशा, विकल्प [स कल्प]

कलप—फ—उ १ परीत लोक कपड्यांना लावतात ती खळ २ पाठरे वेंस काळे दिसाचे म्हणून ओरग लावतात तो [स कल्क]

कलपणे—अकि अतिशय डु खात किंवा स्नेहात येणे, घडपणे, धापा टाकणे, तडफडणे [वेदनामुळे] [स कल्प]

कलपणे—अकि १ (कल्पणे अप) मानणे, वक्तृपना करणे २ दुसऱ्याचे अनिष्ट चितणे, जळकळणे [स कल्प]

कलपट्टे—न (वे) दगडी भाडे [का कल्स=दगड+पट्टी=नरोटी]

कलयी—लंयी—लंयी—छी (नाविक) अगदी पाठीमागचे शीड [अर कल्प=मध्य १]

कलबुरगी—वि कलबुरगा गावारावधी (लुगडे वगैरे) 'कल बुगां, हलुगणे लुगडे' -अमृत ४९

कलबुत—द—भूत—द—उ १ सागाडा, टोकळा किंवा चौकट (ज्यावर कोणतीहि वस्तु तयार करतात अशी), मुलाची पागडी तयार करावयाच्या टोकळा, जोडयाचा लाकडी साचा 'ठोकणे' (चाभारी धंदा) जोडयात लाकडी साचा घालणे २ (गवडी काम) कमानीखाली दगडमातीच्या आधारा करिता टपावयाची लाकडाची वाटोळी माडणी 'सर्व कमानी कलबु दावर बाधाव्या' -मैरट १२ 'रायवळ लाकडाची कलबुदे तयार करून' -मैरट १८ छत्रीचा करडा, पश्याचा सागाडा २ ठेगणा पण मजबूत मनुष्य, घोडा, भरीव व मजबूत नग, भांडे, पदार्थ ३ कातडयात पेंडा किंवा भुसा भरून ठेवलेली जनावर इत्यादिकांची आकृति 'वाघाचा कलभूत दिते वाघा ऐसा। परी नाही दया साच अर्गी' -बुगा २८६१ [फा कालबुद=आकृति]

कलंगो—यी—उ (गो) कल्मी भावा

कलभ—न हत्तीचे पिल्लू, छावा 'कलभमयन हरिसि तसे त्याला तें कर्म वाटले सोपें' -मोक्षोण ३ ४० [स =कर्म]

कल(ळ)भंड—ड—त—वि कलहसूर, भाडण-तंडा करण्यात पदाईत, तत्पर, भाडकुदळ 'पाटील, डळकणी बरेच कल भंड असले तर' -नागा ८५ 'निराक निलाजिरा कळभट।

टीणपा लोद धट उदट।' -दा २ ३ ३२ [स कलह+भंड]

कल(लं-ळं)भा—मा—भा—उ. भाडण-तटा, दगडा, कलागती (किं० लावणे, भाडणे, करणे, माजणे, लागणे) 'बोले इशिया लागे कळभा। एकमेका।' -शा ६ १६ [स कलह+भंड]

कलभांड—वि भांडखोर कलभट पहा 'मोगल कलभांड, गारिहा फौड कौड शाले श्रीमतासी बळ।' -ऐपो २ ४५ [कलह+भाडणे] -न गौसाव्याचा एक पय व त्यातील व्यक्ति, अठरा आखाडे पहा

कलम—न १ लेखातील विशेष मुद्याबद्दल किंवा गोष्टीबद्दल लिहिलेला तेवढाच भाग, स्वतः सदर, बाब, सुदा, परिच्छेद. पुस्तकस्थ हे एक सुधाणुकीचे मोठे कलम आहे '—नि १५ 'एकटपावरूनच काव्यरचनेस नाक मुरवणे हे अली कडील रसिकांचे पहिले कलम ठरून गेले आहे' -नि १४१. २ एका शाळाची फादी-डहाळी दुसऱ्या शाळाच्या फादीवर लावून काही कृतिविशेषांना त्या दोहोंचाहि एकत्रीय करणे, कल माचे प्रकार—१ निमलीचे कलम—दोन फायाचे नुसते लेखणी सारखे तास घेऊन त्या एकमेकींस जोडणे २ पाचरीचे कलम—एका फादीला खाचा पाहून त्यात दुसऱ्या फादीचा तुकडा पाचरी प्रमाणे मारणे, बसविणे ३ दावांचे कलम—फादीला चौर घेऊन फा पाहून ती मारतात पुरतात, थोड्या दिवसांनी तिला मुख्य फा पाहून म्हणजे ही मुखयाची फादी कापून निराळी लावतात

४ गुनींचे कलम—एक जाड धुंध्याचे सवंध शाब कापून टावून त्या कापलेल्या भागात आतील गाभा व साल यांचे फट पाडून त्यांत दुसऱ्या शाबाच्या फांदीचा जाड तुकडा गुनीप्रमाणे घावविणे ५ गुनींचे कलम—कोळे भरण्याचे ६ शेटकलम—दोन शाबांच्या साली काढून आगे एकत्र जोडून बांधून एकरूज होईल असे करणे ७ बरील कलम करण्याची पति ४ चिताऱ्याची गुंचगी किंवा पेन्सिल 'खजूत कलम, कागडी कलम, महाताऱ्याकलम, मोगरी कलम इ०'—विप्रवचा संप्रदाय 'इतके बाजूक कलम कोणत्या चिताऱ्यानवळ असेल?'—ईप ४४ ५ बोत्ती लेखणी 'हाती कलम पेन्सिल पहला'—पेपो १९१ ६ कापा काप, तोडातोडा (हात, पाय धपरेली), शाबांची खन्ची किंवा छाटाछाटी. 'हे ज्योतिषी व त्यांचे पुरस्केते यांचे आमच्या कर्मठ राजाचे कारकीर्दीत खचित हात करून केले असते'—विबि (कि० करणे) 'शाबाच्या दुसऱ्या छाटाणीच्या वेळेस फांदी जितकी जून असते तितकी ठेवून बाकीची छाटतात याच कलम म्हणतात'—शेतकरी १११ ७ रकाना. ८ कायदाच्या पुस्तकांतील प्रत्येक नियम, बाजू परिच्छेद, 'दिनल कोड कलम' ४२५ प्रमाणे अपक्रियेचा अपराध सामन्याबाबे मार्यी बसला'—विशिष्ट ४४१ ९ (इ) (सामरी थडा) पन्ची करण्याचे एक हत्यार १० हुकानदारांचा पस्तर उघार देवघेवीच्या दिशेबातील मुदत ही १ महिना १० दिवस किंवा ११ महिना असते त्यानंतर उघार रकमेवर ०५% आकारतात त्यास मुदत संपल्या नंतर कलम विकले असे म्हणतात ११ (ल) पन 'चालले कलम फौजेचे। राकत पायदळाचे।'—पेपो १३० (गर कलम=बोत, लेखणी) •कसाई—३ १ दिशेवनीस, दिशेवतपासनीस, पगाराचा बटवडा करणे वगरे कामाचा कारकून, सर्वांत छाटाछाट करून लोकांचे (लेखणीने) मुकसान करणारा इत्सम २ जो आपल्या लेखणीने (लेखने) लोकाना बुडवितो तो ३ काखुली डावपेचात दुसऱ्याचा चढा गोत्यात अडकविणारा •कुखराई—बी लुच्चे गिरीने दिशेबात एखादी बाब गोवणे, माळणे, गवालेपणात किंवा धाईने लेखामध्ये असले खाणे—माळणे [कलम+उचरार्श] •जारी—१ पत्र लिहून सैन्याची केलेली जमवाजमव, नावनिधी (कि० करणे चालणे) 'कलम ज्यारीचे धडाव मचले।'—पेपो २१४ २ निहाति, पयेलेखन 'ते कलमजारी करून चीज ठेवू लागले'—मराचिथोडा ९ [फा] •तराशा—स—उ हुपार, चलाख, लेखणीबद्दल [फा तरास=चाडू] •दान—दानी—नवी १ लेखणी व दोत ठेवण्याचे लाकडी घर, ठोकळा, खोबळा, लावट पेटी [फा कलम दान्] २ ज्या दिवाणखान्याची मधली तफ्तीपोशी तबकासारखी सपाट असून दोन्ही बाजूची (दाव्या व उजव्या हाताकडील) तफ्तीपोशी उपराप्रमाणे उजवी असते

मठा दिवाणखाना ३ फटाक्यांची एक जात, प्रकार 'कलम दानी एसा पेटीत ५०० पुडे असतात.'—गुंज्या ११८ ४ (इमात) हवा आंत पोळण्यासाठी भितीत केलेली चिडकीवजा योजना. ५ दरवाजाच्या हाकेपेमाथे पडोशी चौकट वरून आत नशीदार अगर एखादी आकृति काढून पातळ कडी भरून तयार करतात ते •धेदू—वि पत्रां नमूद, लेखनिविष्ट, लिखित 'तेच मजकूर येथे जरा ठफावून न करिता कलमबद केले'—रा १ ४४ [फा] •वैदू करणे—कि लिहून घेणे, टिपून ठेवणे, टाक गुतविणे •वैदू—वि १ अनेक प्रकारची अनेक कलम निर्णयपूर्वक ज्यात बांधून दिली आहेत तो लेख, निरनिराळी खाती, सदरे व बावी निरनिराळ्या कलमाखाली लिहिलेली याद (यात हुसमाची, वसुलायतीच्या किंवा कराराच्या कलमाची नोंद असते), विषयवार नोंदणी, सर्व तपसिलाच्या बाबींची एका खाली एक क्रमाने केलेली नोंद २ कलमजारी पहा •धहादूर—वि लेखणीदूर, दुपार लेखक, तरवेज कारकून •वाज—वि १ कलम चालविणारा, परवा २ सर्व कलमने अथवा बावी, नियम यांत निष्ठात 'कायद्याच्या कलमबाज दारदारीने'—अभ्युपय ता ३० ११ २८ •चार—किवि ज्यात एकामागून एक सर्व अटी, बावी लिहिल्या किंवा सांगितल्या आहेत अशा तऱ्हेने, बावीमागून बाव याप्रमाणे सूक्ष्मपणे व विविधपणे, तपरील-वार, विषयवार •सफाई—बी बळगदार लिहिणे, छदर बक्षर, कारकूनी हात [फा.] •सूत्रा—वि लेखनकुशल, लेखननिपुण [अर कलम+त सू]

कलम—खी (माण) मुच्छा, वेशुदि (कि० येणे)
कलम—उ (गो) तेलामुळे भांडपाला आलेला दिवपणा,
कळक [स वचप]

कलमल—कलमलणे—कळमळ—कळमळणे पहा
कलमा—म्हा—उ ('रा हलाह इकडा मुहम्मदुरसुल्ला =आल्लिखाया इतरा देव नाही, मुहम्मद अन्नाचा प्रेषित आहे') हे इस्लामी धर्मेसून या शब्दाच्या उच्च व तल्ल उच्चारामुळे सराठपाणी याचा अर्थ पुढील प्रमाणे रूढ केला आहे—भाडण तगा, कलापट, गोठमोठपाने ओरडणे, (कि करणे, लावणे, भाडणे, माजवणे, उडवणे, चालवणे. —अकि होणे, लागणे, माजणे) 'खाला लष्कराचा बोमाट कलमा दाट तीगंघे साठ विगारी धरले।'—मशिपो ४३५ [अर बलिमा, फा कलमा]

कलमाकाप—न (गो) एक वन्य औषधी
कलमी—नि १ लेखी, लिहिलेले, लेखनिविष्ट, याच्या उलट तोंडी किंवा उडव उडव कि० करणे, लिहिणे 'जवानी वातमीस व कलमी वातमीस थोडे बहुत अंतर पडतच आहे'—खरे ४. १४०० 'गुर्दगांनी आगे याच कलमी केले'—खरे ७ ५७१ २

पगारी 'या स्वारीस कलमी फौज ठेवावी असा इरादा - होई ५
३ (गो) लिहिणारा ४ (व घाटी) उंची व तिवळ दालचिनी
५ कलम केलेले झाड, सदर झाडाचे फळ, (आषा ६०) १ (कु
ल) देवळी जात ७ (हेट) डोलाच्या मागची काठी निचा
मागचे म्हणजे दुसरे शीड, ही काठी डोलकाठीपेक्षा एक हात
कमी असते (कलवी पहा) [अर कल्म = बोरु, रेखणी]
० दालचिनी-की वरील ४ या अर्थे पहा ० लता-की लग्नी
वासाची वेळ ० सोरा-पु उत्तम जातीचा सोरा हा पावरा
आमून याचे लावट खडे असतात

कलय-की (गो) कलई पहा

कलयुग-न कलियुग चौथे युग, शेवटचे युग, ज्यात कली
कल्ह भाडण ६०था अम्मल जास्त ते [स कलियुग]

कलरव-पु मज्जुल, मयुर असा पदयाचा आवाज
विलविल 'वरि मुद्दावे कलरव. पक्षियाचे' - ऋ १५ 'वसते
घुगारिले वन। कोकिला कलरवे गायन।' - एभा ४ ८१
[स]

कलयड-पु रोग, माती बांरेनी झाकलेला वाळरेल्या
गोवत्याचा ढीग कलोट पहा [स कल्म=एकन वर्णे]

कलवडणे-सक्ति भाडणे, तडणे. कळवडणे पहा
कलवणे-विणे-सक्ति (ना) मागे किंवा बाजूला करणे
वळविणे, कलते करणे [कल]

कलवत-न (गो) कलावतीण [कल+वत=वान]
कलवते-की (कु) कारगलीच्या नखाद्वारे हद अतिशय
चपल व सुंदर मासे हे कळप करून पाण्यात दिडतात

कलवार-पु (दि) कलाळ, दाखविल्या कलाळ पहा

कलश-पु १ ताच्या, गढवा, घात्चे किंवा मातीचे भांडे,
कळती, वागर (पाण्यासाठी) 'येर कलशीचे येरीं। रचविजे
जयापरी।' - शा १३ ११४४ 'न कलितो वल्लभपूजेने वास।
नवरीचे उपाध्ये सकाम।' - एवल १५ ६३ २ कळस, घुमट,
कळाकार शिखर 'दारवडा सदा उषा। वरी कळसु गोखडा'
- शा १८ १५०८ [स, तुळ ६ चेलीड] ० धुति-पु कुमठणी
[स] ० सभय-कलशोद्भव-पु अगस्त ऋषि हा घटांत
जन्मला म्हणून यास म्हणतात 'सिंधु गर्जे तीवरींच पाही। जो
कलशोद्भव देखिला नाही।' - राजि १ १९१ [स]

कलसणे-कलसवलेसकरणे-(व ना) परतणे, टव
ळणे 'खा खूप कलसून काढावा'

कलसपाफी-वि काठामध्ये कळसाची नक्षी वाळवी आहे
असे (पोतर, लगडी, पांगोटी) कळसपाक पहा ० गुगडी-वि
ज्याच्या काठामध्ये तीन गोमा व एक कळसासारखी गुगडी
असते असे वख

कलह-हो-पु तग, भाडण, फज्जा, शिवीगाळ, हुदी
'जवात कल्हो नव्हते।' - सिंधु १२४ [स] ० उकारून
काढणे-कि भाडण उपस्थित होईल असे पूर्वीचे एखादे कारण
शोधून काढून त्याचा उद्भव करणे 'धूर्ती हुपदसुतेतें माडीवरि
भैर ये म्हणे खल हा। खिजवुनि संभत काटित होता उकहनि
पुन पुन्हा कल्हा।' - मोगदा ५ १०

कल्हमा-पु (व घाटी) गोंगाट [कळमा पहा]
कल्हस-पु १ राजहस, मराल (किर्येकाच्या मते पाण
नौबदा) बगळा 'त्यातील एक कल्हस तटीं निजेला।' - २
९ १ शक्तीदेवाचे नाव [स]

कल्हातरिता-की जिचे भाडण सपले आहे अथवा
प्रवृत्त आहे, जिची समजुत झाली आहे किंवा सात्त्विक केले आहे
अशी पत्नी परंतु काही प्रयकारांनी जी भाडणामुळे आपल्या
नवऱ्यापासून विभक्त झाली आहे अशी स्त्री असा अर्थ केला
आहे भाडखोर, बर्बसा, कैदाशीण - सा द ११७ [स]

कला-ळा-की १ लिहिणे, वाचणे, गाणे, गोड्यावर
बसणे, चिन्ने काढणे ३० कौदार्याची कामे, कला चौसष्ट आहेत
चौसष्ट कला पदा २ चतुर्दशीचा यांत्रिक वारे बोजना, तिच्या
रचनेचे ज्ञान, चारविण्याची युक्ति, त्यापासून विवक्षित फळ
उत्पन्न करण्याचे चातुर्य, त्याची गुप्त छुपी, किरी, मळकी,
यटक ३ चतुर्दशी, बुद्धिकौशल्य, शोधक बुद्धि, वसन, युक्ति,
लीला 'तुका म्हणे त्याची कोण जाणे कला। बागवी पायुळा
पायाची।' - सुगा ३६७७ (अथा फिरती तरी करिती अप्स
राच्या वला' - सरहरी, गंगारत्नमाला ४४३ (मवनीत पु
४३२) ४ चद्राच्या शिवाचा सोळावा भाग, प्रत्येक दिवशी
वाढणारी किंवा कमी होणारी चद्राची कोर 'चद्रासि लागती
कळा। उपराग येतो।' - २ २ ५ वेळाने एक परिमाण घुगारें
६ सुकदानरोबा, ३० काळा म्हणजे एक कला ६ एक अशाचा
(वतुळाच्या ३६० व्या भागाचा) एकसाठशाचा भाग ७
पदायमात्राचा (सोळावा किंवा वदासा) अंश, लेख, खज,
तीळ रज कण ८ कलित, उवटवीतपणा, स्वच्छपणा, नितळपणा,
सौंदर्य, तेज, चमक (माणसाच्या चेहेऱ्यावरील) 'राजसुख
मार भद्राचा पुतळा। रविशशि कळा लोपल्या।' - सुगा २
'घराची कळा अगण सांगते' ९ सुर्ये, पृथ्वी व परंप्रवाश खस्त
पदाय यामध्ये कोण झाल्यामुळे पृथ्वीवरून त्या पदायाची जी
काही प्रकाशित व अप्रकाशित आकृति दिसते ती - सृष्टिशास्त्र
१३८ ग्रहाच्या प्रकाशित भागाचा जो अंश आपणास वाढताना
किंवा कमी होताना दिसतो तो - नृस, ज्योति शास्त्राची मूल-
तत्वे १० (प्राणिशास्त्र) शरीरातील माणुख त्वचेसारखा पडदा
(६) इतरल मेनेन ११ (अथा) कुच आणि बुद्धिवा-

पोषणाचे अवयव —अधप ६४ १२ (ताल) मात्रा, नियमा
नुसार तालाचे झालेले भाग, हे आठ आहेत—ध्रुवा, त्रिपिणी,
द्विष्ठा, पक्षिणी, विषजिता, विधिष्ठा, पल्लोका व पक्षिता. १३
(ताल) खाली, टाळी न वाजविणे १४ शास्त्राचा व्यावहारिक
उपयोग, कोणत्याहि उद्दिष्ट विषयाम उद्दिष्ट प्रसंगी छायायीय
सिद्धांत लागू करणे (शास्त्र याच्या विरुद्ध) —सुद्धी १२ [स]
०तीत—वि अत्यंत सुंदन, अशाच्या विमाणाच्या पलीकडचा,
मायेच्या पलीकडला 'कलितछाळ कौतूहल. वलातीत।' —शा
१८३ [स] ०निधि—३ चंद्र 'आल्हादकारक कलाविधि
परतु न्यून क्षयासहित।' —सीता स्वयंवर (आनंद) [स]

कलाक—३ तास, अथर 'गादीला अजून दोन वराक
अवकाश आहे' —मावचपन ५२ 'परी आली म्हणजे अर्धा
अर्धा कलाक निपचित पडत असे' —उपाप्रयमाला, माही
हीच गत १५ [६ कलॉक, तुल स कलाक]

कलाकंद—३ साव्याची, खव्याची वर्षी, मिठाई [हि
कलाकंद, का वल्हा—६ कद=मिठाई]

कलाकल—क्रि वि एकाभापून एक कडकड होणारा आवाज
(टाके तुडवे, गाडी सोडणे, फाडणे, तडवणे वगैरेचा) [धनि]

कलाकौशल्य—न शास्त्र व त्यातील उशालपणा, चातुर्य
शुक्ति, बुद्धि कलाक्षमता पहा [स कलाकौशल्य]

कलागत—स्त्री सपाटपाचें भाडण, तटा, रागाची दिवी
गाळ, खटखट, कळ, लावालावी (क्र० करणे, लावणे=केलीत
लावणे) 'वक्तू कलागती। तुज भाडणें भोंवतीं।' —तुमा ५७३
[स कलह=गति]

कलागती—त्या—वि भाडखोर, कटकटपा, कज्जेदाला
भाडण लावून गममत पाहणारा (क्र० लावून देणे, लावणे)
'धीमाभागीनी निदान या किरायेने कडपा कलागतीखोर पुणे
कराच्या मादास मुळीच लागू नये' —आगर ३ १४५ [कलह=
गति]

कलाजंग—३ (इस्त्री) (कोपरापासून मनगटापर्यंतच्या
भागस कलाई म्हणतात) मनगटापासून कोपरापर्यंत हात बापून
फिरून पाठीवरून ओझे टाकतात त्याप्रमाणे टाकणे [स करा
अर जग=रुडाई हि कलाजंगमगत]

कलाझगडी—(माण) माडखोर [कलाजंग]

कलाट—३ (रत्ना) भाडखोर, नासदायक अतिशय
ह्राद, मृत्युय लावाडी [कलह]

कलाटणी—स्त्री १ (क) कोलाटी, उलटी २ (ल)
परापतन, स्थिरतर 'वेव्हा वेव्हा काव्यात विचाराळा एरुदय
कलाटणी दिली असता काव्याचे सौंदर्य वाढते' ३ (माण)
गाप, भात, उडवाउडवी [कल]

कलांडणे—कलांडा—कलंडणे—डा पहा
कलातर—न पैशावरील व्याज 'म्हणे कलांतर येऊन
अगोदरी। होन वार चत्तरी मज यावे।' —अवि ५३ १८६
[स कल+अतर]

कलाप—३ १ समुदाय, समूह, जमाव (सामा शब्द)
वेदांगलाप, मुद्राकलाप, क्रियाकलाप, पंचकलाप, तत्तुकलाप 'परी
क्रियाकलापु आपला।' —शा ४ ९५ २ मयूरपिच्छाचा समु
दाय —इहो [स कलाप]

कलापक—३ (तुल) तीन करणाचा समुदाय [स कलाप]
कलापीठ—न (टंकयन) मृदनिबद्ध चिन्हाची कळ=त्याचे
पीठ (चिन्हाची कळ दाबताना कामदार तर चिन्ह मुद्रित होते)
(६) कीबोड

कलाफ—३ सचाय अदेशा, अनिग्रहित, शका, भीति, भर
सोड [अर कलफ=लक्ष, वेव्हायावरील दुरकृती, स कल्प]

कलाघतु—३ चांदीचा अपवा सोन्याचा जर (सार) चढ
वून पीळ दिलेला पैसाचा शेर [फा कळीच=मुताची शुद्धी,
रीड हि कलघतु]

कलाभुवन—न निरिमिती कलाकौशल्ये शिक्षणाची
जागा, कारलाय [स कलाभुवन]

कलामुला—ईशरी वचन 'कलमे शरीक म्हणजे अत्युत्कृष्ट
वचन व कलामुला म्हणजे ईशरी वचन' —पादो १०५ [अर
कलाम=वचन, भाषण, प्रवचन]

कलामेशरीक—न अत्युत्कृष्ट वचन (कुठारा प्रय) [अर
कलाम=वचन+शरीक=प्रेर]

कलाय—३ बाटाणा (विशेषत करडणा रणाचा) [स]

कलाल—दास वगैरे अमली पैये गाळणारा व विकणारा
[स वत्त्यापाल, दे कलाल कल्या=मय अर कलाल=दास गाळ
णारा व विकणारा] ०मट्टी—स्त्री १ दास गाळण्याची भट्टी, मय
तयार करण्याची जागा कारखाना २ मयावरील कर 'पूनी या
राज्यात कलालभगीचे म्हणून एक उत्पन्न असून ते जामदार
खान्यात जमा करण्यात येत असे' —ऐरा (वडोदे) ७१

कलाली—स्त्री १ कलालाचे काम धदा २ दास गाळ
ण्याच्या भगीवरील व दास विकणाऱ्या दुकानावरील सरकारी कर
कलाली—वि कपटी, मतलबी 'आणि मन जयांचे
कलाली।' —शा १८ ६७२ [स कला]

कलाली—वि भयकर क्रूर 'वह सावने व्याघ्रसिंह कलाली'
—विनि २२ २१७ [स कलाल]

कलाली—स्त्री पक्षाची विलविल, जावान, ओरडणे
'सिंह विंगळा आणी पाली। बोखटे होला काक कलाली।' —दा
३ ७ ५८ [स कल=शब्द करणे]

कलाय—३ गोल्य—शर [स कल=सकल करणे]

कलाचर्ण—कि (व) फिरविणें, कलविणें, कलें करणें [कलें पहा]

कलाचत—उ (दि) एक प्रकारचें गाणें गीत

कलाचंत—वि १ काहीं तरी कला जाणारा, कलाभिज कला पहा परंतु विशेषत गाणारे नाचणारे वाजविणारे आणि त्यातही कलावतिणीचें सार्चिदें, पखवाज व सारंगी वाजविणारे, याना लावतात [स कलावत्] २ (प्र२२) धृवपद गाणारा ३ (गो) नाचणारी स्त्री, गाण्याचा धदा करणारी एक जात (नायकी) 'मौलावसाचें चिरनीव यास कलावत सुपरिटेंडेंट असा हुद्दा देला '—कलावत खातें (बडोदें) १ ० खातें—न गुणीजनाचा (गाणारे, नाचणारे वाजविणारे ६० चे) परामर्ष घेणारे एक खातें 'कलावत खातें स्थापन क्षात्र्यापासून कोणत गुणीजन नोकरीत ठेविले '—कलावत खातें (बडोदें) २ म्ह० (गा)

१ कलावत नाचता देवळात म्हणजे गावडी नाचता परात (दुसऱ्याचें निरर्थक अनुकरण करणें याअर्थी) २ कलावताचें भाग्य आणि तिरक्याचें राज्य तीनच दीस—कलावतिणीचें भाग्य तारुण्य असेपर्यंत व तिरक्याचें राज्य रंग विटपर्यंत (अल्पकाल टिकणारे वैभव) —ची प्रीति—(गो) खोटें, झूटें, बरकानी प्रेम, प्रीति

कलावती—स्त्री १ नर्तकी, नायकी, वैद्या [स] २ दुसऱ्याचा भोगचें नाव [स कलावत्]

कलावतीण—स्त्री १ कलवतीण, गायिका, वैद्या, नर्तकी, नायकी, कलावती पहा ह्या बापा उत्सवान, यात्रेत बैठकीत गाणे करतात 'स्वर्गातील जी प्रमुख कलावतीण मेनका तिची मुलगी शकुंतला'—नाऊ ३ २ [स कलावती]

कलाचनी—स्त्री (व) अंत वळवण्याची जाणा [कलें]

कलाचा—उ १ हत्तीवरील माहुत ज्या रिक्कीयेंत पाय ठेवतो त्या रिक्कीची दोरी ही हत्तीच्या गळपाभोवती असते २ एका बाजूस किंवा वर वळविणें किंवा तोलवा करणें (बाग्या किंवा उजव्या आंगावर) तोलून ठेवणें, (पोहा) परत फिरवणें एक दोन वेऱ्या, खेपा किंवा वळणें घणें, फेरफटका करणें (कि० एक सारखें देणें) 'ए शेताकड कलावा देला य'

कलाचा—उ जनावरास परावयास साडलें असता ते वार हार जाऊ नये म्हणून त्याच्या पायास दोरी बांधून ठेवतात ती, मानपलाचा, दुपरी, मानधुर कड्या पहा

कलि—स्त्री—उ १ क्रुपेव्रताज्ञापासून वार युगातील सारवटे पालयुग, कलहाचा किंवा दुर्गुदीचा काळ काहीन्दा मने या युगाचा आरंभ हिस्ती सहापूर्वी तीनवें काहीन्दा मज ३१०१ व काहीन्दा १३०० वर्षांपूर्वी झाला याचा अरवि ४३२००० वर्षे माह व तो अरवि संपन्ना म्हणजे सर्व जगाचा प्रलय होणार माह २ भाषा सय, कळू 'नवीच कलि प्रगट'—नाममा ३ ३३ ३ कलि-

युगाची देवता 'सामाळा जी श्रीदावळी । तुम्ही का कलिसारिखे ।'

—युगा १४५८ ४ दशावतारी गनीकातील शेवटचा राग ५ विन्वा, मिलावा ६ पाप 'गतिच्या बाटविल्या त्या मुली । काय वाढ विसिल हा कली'—राला ४० ७ युग 'करित महागजसमान गाढ कली ।'—मोआदि २८ ३६ ८ मत्सर 'तन्विची शिरला जनयें मूलक कली ।'—विक ३१ ० काल—उ कलियुगातील दिवस, अज्ञानमय त्रासदायक, सकटकारक काल कळिकाळ पहा [स] —चा पहारा—उ राक्षसी निर्दयता, दुष्टपणा किंवा नेवडी पडून आली असता उच्चाचारवयाचा शब्द ० दुम—उ १ वेवहा, त्याचें वाड व फळ २ विन्याचें शाड व त्याचें फळ [स]

० पुदय—उ १ वाईट माळखोर मनुष्य, दुष्ट मनुष्य २ नाटकातील नायकाचा प्रतिस्पर्धी, खळपुदय, दुष्ट पान 'आपल्या नित्याच्या ओळखीचा जो कलिपुदय'—विचारविलास ४१ [स] ० मल—उ कलियुगातील पापपासना, दुष्ट वासना, दुर्गुदि, दोष, पातर्क 'एका जनादीनीं रसाळा । कया कलिल नाशिनी ।'

—एस्व १ ६६ [स कलिमल] ० महात्म्य—न कलियुगापासून उद्भवणारे परिणाम, सकटें ६० कलियुगाचें वचेंस्व, अमल, प्रभाव [स] ० युग—न कलि—स्त्री अर्थ १ पहा युगचतुष्टयातील चवथें युग ० युगचर्पण—न सालिवाहन सहापूर्वी ३१०९ या वर्षी (ख्रि ३१०२ ता १८ फेब्रुवारी) भारतीय युद्ध झालें त्यानंतर

योग्याच दिवसांनी कलियुग सुरू झालें—ज्ञाको क १०५

० युगाचा घड्या—उ कल्पक व चतुर पुरुष, बुद्धिवान मनुष्य ० सचरणें—कि मनुष्य मादण्याच्या वेतास आळा म्हणजे त्याच्या सवयाने म्हणतात, 'ह्याच्या मनांत, पाटांत कली सचरला'

कलिपात—कली—स्त्री कळी, न समलेळें फूल, मुकुल, कुसुम [स कलि]

कलिग—उ १ हिंदुस्थानातील एका प्राचीन देशाचें नांव, साम्रज्या आरंभ प्राप्त (कटक, बालासूर, जगन्नाथपुरी ६० जिल्हे यांत येतात) २ एक पडो—मोहाली ६३ [स]

कलिगड—ढी—ण—कीन कलिगडाची वल व तिचें फळ, टरवून (मिथमयें कडू कलिगड होतें, त्याला क्रिबट म्हणतात) लिरगत ही याची एक जात आहे त्यास धेकतें म्हणतात, त्याची माही करतात तिचीं तेंडें टिका, मेडा टिक बगीर हिंदी नांवें आहेत) याच्या दोन जाती आहेत—काडें व गोल, पांढरें व लांबट यांतील गराल अमल हा छातात याच्या पानास पाच टोळे असून दोन टाकांत दोड असून खाव असत हे मळकण असून दृष्टीस पित्तदोष, व पुन यांचे नाशक आहे—सार १. ५५ वय २ १९ [स कालिगी]

कलिजा—उ काठीज [दि कलिजा, तुल. मर कल्प=हरव]

कलि(लीं)द्वर—५. ऊद, काडेघोर, काळमाजर, कानेदर 'सावरे, ससे, कलिदरे, सायाळ इत्यादि जनावराचा सर्वदा प्रास'—खेया ३३

कलिद्वर—५ १ सुसलमानी भिकारी फकिराची एक जात, दर्वशाचा एक पय या पयातील लोक मुद्दण करितात व नेहमी फित्त असतात 'मलग भडग कलदर।'—दावि ४७४ २ लावणीमध्ये हा शब्द नेहमी येतो पण याचा अर्थ निरनिराळा भाळवतो असे—अभिधैष वागणारा, त्यावलून दुब्यसनी, निसव लेला, फरी, इषवाज, किंवा सुदर चपळ किंवा फटकुन्या, गवाळ, भक्क्या, उनाडळपू दादल्या, व्यसनी, लोकातून उठ लेला, पिसाट, छाविष्ट पति विजवर नररा माझा कलिदर राजा।' [अर फा कलदर=एका पयाचे फकीर]

कलिद्वरा—वि कलिदराच्या गुण्यागुणांनी युक्त, विषया सज बढकैली [अर कलदर]

कलिद्वरा—द्रा—५ (हिं) १ एक प्रकारचे सुती किंवा रेशमी कापड, कलदरा ३ कुहेरी भाच्छादनाच्या तबूचे बाहेरील भाच्छा दन [अर कलदरा]

कलिद्वरी—जी कलदराची वृत्ति अथवा अवस्था

कलिद्वर-जियाचा कलिद्वर—५ अत्यंत प्रिय मनुष्य प्राणप्रिय माणूस [हिं कलिया-काळीज]

कलियार—५ १ जिवलग कळमणि, (मित्र, वस्तु) २ होरीच्या समोरासमोरील बाजू तोंडगोरी आडवी दावी

कलिया—५ मासाचे बाण्याचे पदार्थ—गृध्रि २ १ धने जिरे, शहाजिरे, मिरे, दाळचिनी, लवंगा वेलची इ० वस्तुंचा मसाला बादून मासाला लावतात व ते रसेदार बनवितात त्याला कलिया, कोरमा, दोण्यांना किंवा सालून अर्द्या नाचें आहेत—गृ २ ५१ [अर कलिया]

कलियाद-कल्याद—न (गो) कुलप, टाळे [पो कदि भादो]

कलियर-कलेवर—न १ शरीर 'जीव आला पायां पायां। येथे असे कलियेरी।'—तुगा ८३४ २ अंत 'अन्योन्य व्याजलीं राहो दती न थड कलेवर ते।'—मोदोण ३ ३२ [स कलेवर तुल लें वडेवर]

कलिशता—जी क्लिश्य खलप किंतु 'मासे मनात भातां कलिशता नाही'—रा ५ ८ [फा खलिशू तुल स कलुप]

कलील—५ गोळा, मिश्र रास काला 'जन्य सरदाबन्दी। योनि गर्भ कलील पायरी। उकडीजती जठरी। पूयपक्की।'—दास २८१ [स कलि-गोळा]

कलुली-लोली—जी थोडा (थोडीसाटीं) किंवा थोडी (थोड्यासाठीं) माझावर संण, भोगेच्या तलक मस्ती देऊन मारलेल्या उष्मा कुलुनी पदा [स कल्लोक]

कलुप—न पाप, पातक, दोष 'जन्ममृत्युदु खे। व्याधि वार्धक्य कलुपे।'—शा १३ ५३५ [स कलुप]—वि (स) गढूळ, मातट, पाणेरोडे, दृष्टित, खराब, अस्थिर, प्रतिकूल, सदाय प्रस्त 'वितृष्टति कलुप शाली असता खेयाची स्मृति कोटून होणार।'—नि ८७७ [स]

कलुपित—वि गढूळ झालेले, मलिन असलेले, खराब केलेले, सदायप्रस्त, दृष्टित

कलेप्टर—५ (६) इमजी राज्यातीत जिल्ह्याचा अधिकारी

कॅलेडर—न इमजी तारीख व वाराचे पत्रक, पचांग, काला-दर्श [६]

कलेप—५ कलप-क पदा

कलेवर—न १ मनुष्याचे अथवा पशुचे शरीर (आत्म्याहून निराळे दाखविण्यासाठीं योजतात) २ निर्जाव, अचेतन, प्रत, राव, रागाच्या बोलण्यात बापराता 'अमुनी वैरियाचिया कलेवरा। विसवसीना।'—शा ११ १०५. 'घादीं घादीं किलकिलती एक वेळे। गज कल्वरे पाडिली।'—एरख १० ५५ 'एकसरीं केली कलेवरें सादी। भाता नका तुटी पायासवे।'—तुगा १२२ ३ (गो स) वृथ मनुष्य [स कलेवर तुल लें वडेवर]

कलोड—कलिपड—द्व—५ १ शेण, माती इत्यादि लिप भाजे भाच्छादित असलेला सुकेलेल्या गोव-शाचा ढीग, गज, हा ढीग पावसात भिजू नये म्हणून त्यावर घातलेले खोपट्यासारखे ठप्पर २ काही प्रांतात लाकूडकाग, कडवा, गोवण्या वगैरेच्या गजीळ म्हणतात हा ढीग शेणामालीच्या लिपणांने भाच्छादिलेला असतो किंवा नसतो 'सभाम घिराचीं नाकें काडून डेरियां पुढे वल्लवाप्रमाणें चौंग घातंग'—भाब ७१ 'गोवण्याचा मोड कलवड लाव' ३ शेणामातीने लिपलेला ढेरा अगर मडके (कि० बसणे=म्हातारपणामुळे बांधिहीन होणे परत्वाधीन होणे) यांसे हातींचा कलवड। मजवांनुनि नकी पोद्।'—तुगा २९१३

[स कल=सकलन करणे]

कलोत्तर—कलंतर पदा

कलक—न पाण्यावर बारीक वाटेलेले द्रव्य वाळलेले अस त्यास पाणी घालून गंधाप्रमाणे बारीक वाटेलेले औषध—योर १ १७८ बादून, टेचून, चबून, शिजवून, खवून मलगलित दळ-युक्त रूण केलेले औषध टेचा, 'त्यात विचेचा कलक टाकावा'—श्रुशि २ ४४ [स]

कदवी—कलवी पदा

कल्केरिया कार्य—न (होमिओपायी) सुईस, दात ठशिरा येणें, पोड मोठें होणें, व हातापायाच्या काड्या असणें, इ० ल्हान मुलाच्या रोगावर औषध—होमि ३९ [६]

कलड—डें—न (खा) पायातील किंवा हातातील कडे [स कटक]

कल्प—उ १ चार अन्न, वतीस कोटी मानुष किंवा सौर वंश, ब्रह्मदेवाचा एक अहोरात्र, दिवस, जगाच्या उत्पत्तिलया मधील काळ, चार युगाची एक चौकडी अशा हजार चौकड्या 'मज दास करी त्याचा । सतदासाच्या दासाचा । भग होत कल्प वरि । सुखे गर्भवास हरी ।'—तुणा ११७४ 'ब्रह्मदेवाच्या दिवसासच कल्प असे म्हणतात'—गीर ७३३ 'मना कल्पना कल्पिता कल्प कोटी । नव्हे रे नव्हे सर्वथा राम भेटी ।'—राम ७९ २ धार्मिक विधि, आचाराचे वर्णन ज्यात केले आहे असे सदा वेदांगा पैकीं एक, यात धौत व युध्दमुने येतात ३ विदेश प्रचारात विकल्प ऐच्छिक अथवा विकल्पेकरून ४ सहाय, अदेशा, सहा 'मी सर्वेचे दासी मनीं नको कल्प जाणु दुसरा ।'—होला ९९ 'काशिराम म्हणे कल्प काहीं ठेवु नको रे ।'—होला १५० ५ निवय किंवा उद्देश ६ एखाद्या वस्तुविषयी एक मुख्य व एक गौण असे दोन पक्ष असतात ते प्रत्येकीं—वि १—च्या योग्यतेचा, सफ, समर्थ २ (समासात) छान्ना, सदस ३० तुणकल्प, पर्वतकल्प [स कल्प=कल्पना करणे]

कल्पक—वि योजक, नवीन युक्ति, कल्पना, शोध काढण्यात हुपार, चतुर, शोधक [स]

कल्पणें—कल्पणे पदा

कल्पतरु—द्रुम—उ १ इद्र लोकातील पाच देवतत्पुत्री एक, एक काल्पनिक वृक्ष, आपण कल्पितेरी कोणती हि वस्तु याच्यापासून प्राप्त होते अशी समजून आढे 'जयजय देव श्रीगुतो । अकल्प नाख्यवरपतरो ।'—हा १८१० 'कल्पतरूची कल्पना वारी । परिसाची निवारी जडत्व काळिमा ।'—एवढ ३ १५ 'हे हरी नामाची आवली । विप्राति कल्पतरूची साउगी ।'—तुणा ३३९ 'मना राम कल्पतरु कामधेनु ।'—राम ६० 'यावा कुठार कल्पद्रुमा हा वर मला वधापाय ।'—मोक्षोष्ण १८५ 'कल्पद्रुमाचे मादारे । चक्रुड शोभनी ।'—एशा १० ६०९ २ पुच्छकळें देणारे इलोकातहि बांदीं वृक्ष आहेत त्यास म्हणतात ३ फायदेशीर वंश ४ उदार, मर्बाचे सर्वप्रकारे चाउ विणारा यज्ञमान ५ माढ [स]

कल्पना—स्त्री १ मन पडावर उमगळेचे चित्र किंवा तत्त्व गयी विचार तत्त्ववर्णनांची या शास्त्राचा पुच्छक प्रकार अथे स्वगम्याचा प्रत्यक्ष केला आहे—ज्ञाद्यो क १८० एसाही गोष्ट करावी किंवा न करावी याबद्दल अत करणात जी विशेष दृष्टि ठेवते ती, विचार घडो ३ २०

'मना कल्पना ते नमो विषयाची'—राम ५ २ योजना, युक्ति, शकल, तोड 'त्या शुभ कल्पना कोणास कळाल्या । कोणे यत्न आटोपाव्या ।'—दा १९८ १८ ३ विवक्षित कार्यसिद्धीसाठी बुद्धीनें योजलेला उपाय ४ भावना, मनोवृत्ति, समज, प्रह, कल्पित गोष्ट, मानसिक सृष्टि ५ तर्क, अनुमान, भास ६ उद्देश, वेत, हेतु ७ सहाय, शक्ता, अदेशा, भय 'कल्पनेची बाधा नहो कोणे काळी । ही सतमळवी सुखी असो ।'—तुणा 'वेदशास्त्र सत चार कल्पना घेती साधुजन ।'—ऐगो ३८९ ८ गृहीत धरणे, मानणे, आधारभूत धरणे 'उपासक उपासनेसाठी ईश्वरी मूर्तत्वादि कल्पना करितात' ० शब्द किंवा वाक्य जुळविण्यासाठी साडणी, करामत, गोष्टीची रचना, 'पदे जरी ठाऊक असत तरी वाक्याची कल्पना करण्यास बोलण्याचा अभ्यास पाहिजे' १० कला, युक्ति, रहस्य (कल्पक योजनेचे) जुळविण्याची किंवा करण्याची योजना ११ मनात उडलेले तरंग, विचार न्दरी [स कल्प] ० पूरित—वि कल्पनेचा भरपूर विलास असलेले 'पाखरास व हालत्या पिंपड पानास—या कविता कल्पनापूरित आहेत'—गोविंदामंत्र (हंपेक्ष) ० ध्याज—वि तर्क, अनुमान करण्यात हुपार, वस्ताद, नवीन नवीन युक्त्या काढणारा, तर्कबाज, सुपीक दोक्याचा [स कल्पना+मात्रा बाज] ० रूप—वि कल्पित, मानीव, कल्पनामान, अवास्तविक, ज्यात खोर असे बांदीव नाही असे (प्रपच, ससार, दुखदु ख, दह, सपत्ति, सृष्टि याविषयी योजतात) ० धाद—उ नवीन कल्पना, सुस्वा, सारणी, तर्क, तोड काटण्याची किंवा बांधण्याची शक्ति, कल्पना करण्याचे मनाचे सामर्थ्य, बुद्धिसामर्थ्य, भावनेचा जोर (६) आयडिआलिस्म ० शक्ति—स्त्री शोधक बुद्धि, तर्कशक्ति, कल्पनेनें जाणण्याचे सामर्थ्य ० साहचर्य—न (मानमशास्त्र) एखाद्या वस्तूचे प्रत्यक्ष ज्ञान झाले असता त्यासुळे मागील अनुमनांचे स्मरण हातें ती क्रिया, हे साहचर्ये तीन प्रकारचे आहे—साभिध्य, साम्य, विरोध—ज्ञाद्यो क १८० [म] ० सृष्टि—स्त्री कल्पनेनें रेखाटलेले चित्र वस्तु वस्तुत जागेवर पदार्थ नमताहि अत करणाने अनेक कल्पना करून स्वप्नमनोराषादिप्रस रचिला जो प्रपच ती, कविकल्पित, चमत्कारावह अमुत गाडी ० सृष्टिमित्र—वि कल्पनासृष्टीत रमणारा (६) आयडियालिस्टिक [स]

कल्पनीय—वि मनात आणण्यास, तर्क करण्यास, धाडूत साडण्यास, गृहीत धरण्यास योग्य किंवा शक्य [स]

कल्पतरु—यु (गा) कल्पतरु, कल्पतरु पदा

कल्पलता—स्त्री कल्पतरु पदा 'परि त वाचाचि कर्तुं कल्पलता । त्रिकंचाची ।'—हा १० २०

कल्पवर—त्रि कल्पाच्या अतापर्यंत कल्पानी, गृहीच्या अतापर्यंत, महाप्रग्न होऊन सर्वे गृहीया नास हाईपर्यंत गृहीच्या आयुष्मत्त [कल्प+वर]

कल्पवृक्ष—३ कल्पतरु पद्म मदार पारिजातक, सतान, कल्पवृक्ष, हरिचंदन या पाच देवतरुंपैकी एक 'फले कल्पवृक्ष जेसा ।' -ज्ञा ४ २१६ 'की कल्पवृक्ष शोधित आला घर ।' -रावि १ ४८ 'कल्पवृक्षाखाली वसुन झोळीला गादी कां घाण्या ?' 'कल्पवृक्ष अर्णवी देख । तो कासया मागेल भीक ।' [स]

कल्पांत—१ कल्पाचा शेवट जगाचा अंत ज्यावेळीं होतो त्यास कल्पात प्रलय असें म्हणतात—तोहि एव कल्पपर्यंत राहणो ब्रह्मदेवाच्या अहोरात्राचा शेवट 'कुपिते कर्णे केली कल्पातीं जेवि पावरी दृष्टि ।' -मोक्षणे ४७ १२ २ मयकर सक्त अनर्थ या शब्दाचे अर्थ १, २ पदा ३ (स) परमावधीचे दुःख, आकात, कल्लोल (मूक तहान, जल, रोग, दुःख विरह इत्यादी) [कल्प+अंत] **काल**—३ १ विश्वाचा अतकाळ, प्रलयकाळ २ (स) अति माय, भयंकर, क्रूर माणूस, भूत, राक्षस

कल्पातरी—कल्पातीं—किवि १ (काव्यांत) (अदरणात्मक, नास्तिकपक्षी रचनेत) केव्हाहि नव्हे, जगाचा नाश होईपर्यंतहि नव्हे ३ नास्तिकपक्षी रचना नसतानाहि, नेहमीं, सदादिश, सृष्टीचे अस्तित्व आहे तोपर्यंत जगाच्या अन्तापर्यंत [कल्पात]

कल्पातरी—किवि एक संपल्यानंतर दुसऱ्या कल्पामध्ये [स कल्प+अंतर]

कल्पातयरी—किवि जगाच्या अन्तापर्यंत 'तो पडेल अघोरी । कल्पातयरी पतित । -मोक्ष

कल्पादि—३ कल्पास कल्पास ज्या दिवशीं प्राप्त झाला तो दिवस, ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचा प्राप्त 'ते हें ज्ञान कल्पादी । चतु श्लोकपदवधी । -एमा १ १४५ [स कल्प+आदि]

कल्पिणे—३ कि १ विचार करणे, कल्पना करणे काटणे, अनुमान करणे २ याज्ञे मनात आणणे (वेत, मुक्ति, दायक) ३ मनन करून रचणे, लुळविणे, बनविणे मनोमय तयार करणे, शोध लावणे ४ कल्पना करणे, तर्क करणे अनुमान, अजमास माघणे हा जीतु ना नोह । लोच कल्पी यणे मावे ।' -ज्ञा १२ १५५ ५ मनन चिंतन विचार करणे, विचारात मग अवघे ६ उद्दीत परणे, मानणे [स कल्प]

कल्पित—वि मानलेले, वाटलेले, कल्पिलेले योजिलेले रचलेले पुढीने वसविलेले, नवीन धापून काढलेले, लुळविलेले खरे नव्हेत २ फादयरी—जी (कर्मपुढीचा प्रय) कल्पनेचे रचलेली घरी नव्हेली गोष्ट अवास्तविक कथा [स]

कल्पित—वि कल्पना करणारे (मन) 'हेचि कल्पावे तरी जाणिज । परी आता कल्पिते कैच जाणिजे ।' -ज्ञा ६ २७७

कल्पे झाडणे—कि (व) मारणे

कल्पी—वि मध्ये असलेला 'कल्पी काजी' =मधली डोल घाटी -वाढमा १ २३६ [वर कल्म=मध्य, अंतर]

कल्मस—प—न १ विखल, राव, रेंदा, कोणताहि मळ, पाण २ पाप, अत कल्मातील दुष्ट विचार, 'या कल्मसाची मोरी । सागन तुज ।' -ज्ञा १ २४२ 'त्वद्दंते कल्मस सर्वे मेलें' -नव्हीरी गणारत्नमाला ३० (नवनीत, पृ ४१५) [स]

कल्मा—कल्मा पद्म

कल्या—जी (दुल्या अप) नरी घृतकल्या मधुकल्या या समासात योजतात

कल्याण—न १ क्षेम दुखल गुम चागले, बरे हित, फायद्याची गोष्ट 'चित्तो धरी जा ह वोल । त्याचे कल्याण होईल ।' २ गायनातील एक भाट, राग राग पद्म यांतील स्वर शुद्ध पडू, शुद्ध रूपम शुद्ध गाधार, वीन मध्यम, शुद्ध पंचम शुद्ध पंचत व शुद्ध निषाद कल्याण मोठी श्रीराग । सुरलक्षित आळवी श्रीराग ' -हृ १० ११७ दीप मूप कल्याण वृगाता प्रकाश सान्या स्वर्णी पडती ।' -प्रला १३७ ३ श्रीसमये रामदास स्वामींना पदधिष्य, याचे मूळ नाव अबाणी, गाव होमगाव हा ब्रह्मचारी होता सनधोनीं सापून याती दासगोध लिहिला (यापुढील लक्षणे) पदधिष्य 'केसरीभारास दाववद्वापुराचा मत्सर झाला आहे इत्यादि काही कुत्सित कल्पना रा. व च्या कल्याण शिष्याने काढल्या ' -टि ४ ४ ४ (द्राविड) लग्न 'शके १६०४ मध्ये लक्ष्मीनारायण कल्याण नावाचे एक मराठी नाटक तयार करी रचले गेले ' यणे रीती नायारम कवन लक्ष्मीनारायणकल्याण नाटक निर्भिप्रसिद्धि सर्व जनास सतोप दवो ' -अगमाला

कल्याणदु—दरा (गा) (मुलाच्या खळातील) हान दुडाला नाही असे दर्शविणारा एक सावधगिरीचा दावद

कल्याणघाट—एका थाटाचे नाव अनेक रागजनक कल्याण गावाचा स्वसमुदाय कल्याण अर्थ २ पद्म

कल्याणी—स्त्री १ (ज्योतिष) भद्रा नावाचा एक योग याचा काळ अपीतिथि अथवा एव करणास्तका असतो व दरसाडे तीनतिथि अथवा सात करणानंतर तो पुन्हा येतो म्हणून प्रत्येक सातव्या करणास भद्रा असतात ' व्यतिपात वैभूत कल्याणी हे तद कुयोग असे -होरा ४९७ २ एक रागिणी -वि कल्याण गावचे (ताच्या वरीर पात्र) [स]

कल्याद—न (गो) कुपद कल्याद पद्म

कल्ल—वि (गो) पोळक

कल्ल—न (गो) साळ, टाफल

कल्ल—स्त्री—स्त्री—नक्षी (गो) दुड्यागतास पाणी देण्या घाटी कुळेचे लाकडाचे लावण पन्हाद्यासारखे पात्र करणी पद्म

कल्ला—पु १ गुलमिशा, गालावरील वेसाचा झुपका, काप
२ कोंवड्याचा तुरा, डोक्यावरील लाल मासल भाग [स गळ
हि, फा क=गाल]

कल्ला—पु पोड्याचा एक रंग, सर्व दारीर लाव परत त्यात
जरी रंग मिश्र असून आयाळ व शेपटी काळी आणि पाठीवर
सैली अशा रंगास म्हणतात -अथप १ २९

कल्ला—पु (ध्वनि) गलबला, ओरड, गोंगाट, गोंघळ,
कणोळ [ध्व स कळ]

कल्लावचें—सकि (गो) सोलणें [गो कळ=तालपट]

कल्ली—हें—खीन (गो) वाग दिपण्याचे साधन करली पहा

कल्लोल—ळ—कल्लोळ—पु १ पाण्याची लाट, स्फुर,
मोठी लाट 'तें आगिणें म्हणती वेगळें। कणोळ हें।' -आ ५

१०० 'पाणी कल्लोळाचें मिसें। सापणपें देलावे जें।' -अपु

७ १३५ 'बैसा गुरु कर्णभार कुशळ। आवर्त खळाळ आदळ

शुकवृनि विक्लपाचे कल्लोळ।' -एमा २० १७७ २ आगीचा

डोंब, लोळ, नोत, जोराचा झोंक ३ दग्याचा गलबला, कलळ

लाट, आरडाओरड, गर्जना 'गवेषण राजा रणकल्लोळीं। घेईल

समकळी यादवासी।' -एदस्व ९ ९३ 'हरिनामें पिटोनि टाळी,

कीर्तनकलोळीं गर्जती।' ४ (ल) आधिक्य, अतिशयितता,

अवाढव्यता 'होती दु खाचे कणोळ' -रामदास (नवनीत पृ

१४८) [स]

करदई—ळें, कलह्य—जी १ कधील व नवसागर यांचे

मिश्रण करून स्वयंपाकाच्या ताक्यापितळेच्या भाण्यास जो

लेप करतात तो, व तो देण्याची क्रिया २ मुलामा, पातळ

थर सोन्याची कलहई अथवा रण्याची कलहई=दागिन्या

थरया मुलामा=सोन्याचा अथवा रण्याचा ३ गिंगानप्ये

प्रतिविंब दिसावें म्हणून त्यास जो पाण्याचा लेप दतात तो

आग्नाच्या भागील पाण्याचा लेप, मुलामा 'आरसे आहित

ज्याची कलहई उडाली असेल व पालकीस लावु होत असे असतो

ते हुजूर पाटावे।' -आ १२ १४२ [अर करई=कधील]

० फरणें—कि १ शिलई, पातळ हात, लेप देणें, चक्कचीत करणें,

वरच्या अगाने चकाकी आणणें २ (ल) सावरासावर वरणें, वाईट

वाचुर वारपण पावून चांगली बाजू पुढे माडणें एखाद्या गोष्टीस

वावर चांगलें स्वरूप देणें ३ उगीच उघटण्यास वरणें, उद्योग,

स्तोम माजविणें फुगविणें (साधारण दुखापत बगरेचें) ४ (विनो

दानें) पुरणपोळीत पुरण बगरे थोडे मरणें, ० चार-वि १ ज्याग

कलहई केली आहे असा २ (ल) वेवर सुलेला, किंचित उजळ

कलेला, चक्कचीत केलेला ० फर-गर-गार-पु मांडपाड्ड्याला

कलहई लावणारा [अर कलहई=कधील+का गर (अ कर)]

० फरण-(गो) (ल) सावरासावर वरणें

कलहई—खी (काहील किंवा काईल अप) कलहई, उसाचा
रस कटविण्याचें पात्र [स कटाह]

कलहमा—पु (व) गोंगाट, आरडाओरड [अर कलिमा]

कल्लातणें—अकि कलहून पडणें=पाडणें 'का वाटे जाता

वोपें। कल्लाताही डोळा लागे।' -आ १४ १८८ [कलणें]

कल्लार—पुन (प्र कल्लार) १ पावें कमळ, याचें बीं खातात

'कल्लाराच्या मोहटिमा' -विशु ७६६ २ (ल) हृदयकमळ

'कल्लारी जिवाविये।' -आए ४५३ 'सर्वम हृदयकल्लारीं। तेथ

कावण्यवेळेच्या भरीं।' -आ २ ७१ 'सर्पांच्या परी। विपें

मरला कल्लारीं।' -तुगा २१७७ [स]

कल्ले-गर-गार—पु, मुलामा, कलहई पहा 'लावू जाणे

विल्ले मुकासाच आणि कल्ले।' -तुगा ६२५

कल्लो-ळ्लो—पु कलह पहा 'कल्लो लागला पडितापडि

ताल।' -दावि ३९४

कल्लोड—पु (दे) कालवड -देशीनाममाला

कल्लोळ—पु कल्लोल पहा 'क्षेत चामरें छत्रें डबळ। जेवीं

कल्लोळ लहरीचे।' -मुविराड ८ २७

कल्लोळणें—अकि आरवळणें, ओरवळणें, दु खानें रळणें,

विळवळणें [कळोळ]

कय—खी १ मिठी, बेंप, विळखा, वेडा, बेंग, बेंस, खेंव,

हस्ताभ्यानीं हस्ताम मिळवून मध्यें होणारी पोळी 'महा कल्या

परीती। कव पावुनि अवथिती।' -आ १३ ६१ हें साह माझ्या

कवेंत मावत नाही 'कव मारिलि अवडुळ्यानें' -ऐपो १९

'सोडा कवेंतून मला घेडया जरा विसावा तरी' -प्रला १९८ २

मासे परण्याचीं जाळीं सगुदात ज्या डावाना बांधतात त्या डावांनीं

न्यापलीं जाणारी जागा ३ (ल) बडप, ठडी 'करिता आळव।

पावोनिया घाली कव।' -तुगा २५२१ 'सहस्रांजुनानें कव

पावून। श्रीवेशी धरिला दयावदन।' -रावि १ १२३ 'वरीं मानरें

कव पातरी।' -गीता १ २१४५ ४ आश्रम, आकलन (उप

हून विस्तृत केलेले तोंड, कात्रीचीं दोन पातीं, मन सुद्धि बगरेचें

खन ५ (वि) फार मोठी चीज वेशुद्धि ० घालणें—कि

१ मिठी घालणें, मारणें, झडप घालणें 'कणें धराया पावे त्या

अरिला घालुनि कव चपडाल।' -मोकणें १४ ६५. २ (स सारास

किंवा कामास) आवडीनें, होष्टेनें मनात मारा देणें, आस धरणें,

हड हड्या करणें 'इकिमगो अति सत्वर पातगी। करण सगमनीं

कव पातली।' -किमुदा २८ [स रोम-म रोव-कव?]

कयइता—पु करन करणारा, कवि [स कु]

कयकचित—वि १ पाणचट, वेचव, निचव, पचपचीत

२ (गो) टक्कचीत

कचकचित यासारख्या शब्दात कवचवृद्ध को असं गुट्कळ
टिजाणीं वापरतात की पदा

कचच—पुन १ कठिण आवरण, बाह्य आच्छादन, फळाची
जाड साल, कठिण त्वचा २ चिलखत, अंगनाण, नागीपत्ते संरक्षण
करणारे एक प्रकारचे पोरादी किंवा चामड्याचे वर्णरे साधन 'जैसे
वज्र कचच लेइजे । मग झाडाचा वर्णावो साहिजे ।'—झा २ २३२
'गोवळीं यश नेले अमुचें । म्हणोनि कचचें बाणलीं ।'—एकह्म
८ १० ३ (स) कोणतेहि आच्छादन, आवरण, रक्षणसाधन
'अभि ऐसे आहाच । तेजा नामाचें आदि कचच'—झा ७ ३६
'नातरी सपें कचच साडिले'—झा ८ ६६ ३ झाडाच्या सालीवर
अगर कागदावर मग किंवा तोढगा ल्हून हातांत अयर आणवर
धारण करतात तो ५ मंत्रातील न्हा, न्ही इत्यादि चीज अक्षर
३ माथती अयर दवी याच्या मृत्तीवरील शेंदुराचा थर हा काही
दिवसांनीं सुदन पडल्यास देवानें कचच टाकले असं म्हणतात ७
टणक आच्छादन, टरफल, कठिण त्वचा 'अड्यावरील कचच'
[स] ० टाळणें—कि १ कात टाकणें (सापणें) 'नातरी सपें कचच
साडिले'—झा ८ ६६ २ (स) पुनर्जन्म होणें, नवा जल्माद
घेणें, दुखण्यातून उठणें ३ मृत्तीवरील शेंदुराचा लेप, थर पडणें
० कुडरी—छी, ० कुडिरी—छी—छी काचकुडली, खाजकुडली
कुडरी ० धर धर्ग—चाडी—वि गोगलमास, खेकडा, शेवटे, झिंगे,
कासब या वर्गातील प्राणी संधिपाद प्राणी हातील बहुतेकाना
झिंगासारखे चार अवयव व दहा पाय असतात छाती व डोकें
मिलून एकच भाग असून मागे पोटा असते भाडीवर कचचासारखी
कठिण कातडी असते ० चीज—न खाजकुडरीचें बीं, हे औषधी
आहे

कचचा—पु (व) गवड्याची करणी, थापी (ना) मोठा
चमचा

कचचाळ—न नर्तुळाकार बसलेल्या माणसाचा पेर, कर्तुळ,
पेरा (कि घालणें, वसणें, जमणें,) [कचच]

कचची—छी १ (की) उडलेला किंवा फुलेला ल्हान
तुकडा, कपची २ अड्यावरील कठिण पापुत्रा, आच्छादन विशेष
पत अर्धा माग किंवा तुकडा ३ डोक्याची कवची, नटडी ४
कपाल ५ नाराळाची अर्धी कवडी, माग ६ (गो.) काचेचा तुकडा

कचट—छी (कों) बेंग, कच पहा

कचट—न (कों) कोंबडीचे अडे ० गाळणें—कि घीर
सोडणें, भयानें मागणें, पावणें ० भावटें—न (कु) पिशाच
याचा काहून दाखण्याकरता पिठाचें वाहुलें, कोंबड्याचें अडे व एक
दिवा अगवाळून काहून बाहेर नेऊन टाकतात तें [कचट+वाहुलें]

कचटल—ळ—ल्य—टाल—ळ—न १ जारणमारणादि
प्रयोग, कुयेड, चेकू 'केलीं नांन कचटालें । पुसलोचें केलीं हांन ।'

—दा ३ ३ ४५ २ शुभांठ, डावपेंच, थोंटें नाटे करणें, हनिम,
लवाड, तुफान, कारस्थान 'राणीचा एवढे कवडाल रचण्यातला
जो उद्देश तें मात्र विलकुल झालें नाहीं'—नि ५२९ [स
कूट=वाकडा, कौटल्य=कपट]

कचटा—पु (जा) बेंग, कच पहा
कचटाळी—रया—ळ्या—ळी—वि १ कवडाल करणारा,
चेटक्या २ कुभाडी, तुफानपोर, डावपेंच करणारा [कचडाल]
कचटाळणें—छकि १ मिठी मारणें, आलिंगन देणें, कवेंत
घरणें 'अभिस्तम चाही कवडालविती ।'—तुगा ७०२ २ मोवतें
लगणें, आश्रय घेणें, स्वीकारणें, मित्रभावाचें दाखल करणें
दिवाड) ३ आत घेणें, स्वीकारणें, मित्रभावाचें दाखल करणें
४ कव—यात घेणें (दिश वर्णरे) ५ (ल) आत घेणें, जाणें, असणें
६ समजणें, सुदीनें आकलन करणें (एसादा विषय) [का कडा
डिपु, १ न कच]

कचटाळी—छी मिठी

कचटाळीण—छी चेटकीण, जादुगारीण [कचडाल]

कचटी—छी (कों) मिठी कच पहा

कचटी—छी (कों) अड्याचें कचच, नाराळाची नरोटी,

माणसाच्या डोक्याचें हाड

कचटील—ळ—टिश्य—न कचटल पहा ० मंत्र—पु कच
डल पहा

कचटें—न अड्याचें कचच

कचठ—छी एक कटपाड हें दमट प्रदेशात होतें झाड
मोठें असून याच्या फळास कचठ म्हणतात हें फळ वाडोळें असून
याच्यावरील कचच कठिण असते हिरव्या कवड्याच्या मगजाचें
सार आणि पिकलेल्याचा मुरबा करतात—वजु २ ३० कचठहरीस
चार आठवडें पतल्याचारस पिरविकासारखे उपयोगी आहे झाडा
पासून उत्तम गोंद निघतो—हफि ७६८—छी २ आणिक एक
किराळें झाड, याचें फळ कपडासारखें असतें परंतु हें फळ कडू
असलें म्हणून खात नाहींत याच्या बिया सुपारीएवढ्या असतात
व त्याचें तेल काढतात तें यारजेवर औषधी आहे हें झाड कोंक
णात होतें—न (कोंबडीचें) अडे [स कपित्थ, प्रा कवित्थ,
वधिष्ण—कवित्थ—कवीठ—कवठ—रा प्रयमाला हिं कैच]—छाचा
तहू—पु (व) कवडाची चण्णी

कचटाळी—वि (गो) कारस्थानी [कचडाल]

कचटो—छी कवडाचें हाड

कचटो—छी मस्ताकाची कवटी

कचठेल—न कडू कचडाचें तेल हें तेल कचटें काहून ठेवून
तीं पयरा दिवसांनीं पिकल्यावर फोडून बिया राखत काळून
रास करून ठेवून चार—सहा दिवसांनीं काढतात [कचठमत्तल]

कंठ्याल—न (कु) कथेळ
कचड—की १ (कों) फोडलेल्या नारळाचा अर्धा भाग
'शुद्ध सत्त्वाचा कचड मोठा। बोध विरडे बाघला गाठा।'-तुगा
४४४६ [स करोटी]

कचडपट्टा—प (व) कचड्याची गुफिलेली माळ [कचडी+पट्टा]

कचडल-ळ—खीन १ कड वृदावनाच' वेल व फळ यांचे पान खरखरीत व सुरकुत्या असलेले असून त्रिदली असते फळाचा रंग पहिल्याने हिरवा व पिकल्यावर तांबडा होतो हें फळ कड असते—वगु २२१ २(ल) (हें फळ वरून सुदर दिसते पण अंतर्भाग काळा असून कड असतो म्हणून वर चांगल्या दिसणाऱ्या परंतु अंत करणाऱ्या दुष्ट मनुष्यास याची नेहमी-उपमा देतात) भत्तरी, दुष्ट, नीच, द्वेषी माणूस ३ (कों) नारळाचे वेलें [स कमडळ]

कचडसा, कडोसा—प १ खिडकीतून, दरवाज्यातून, छपर्यातून अथवा एखाद्या फटीतून पडलेले प्रकाशाचे किरण अथवा परावर्तित प्रकाश 'सूर्यजयाचेनि उजाले। कचडसेनि'—अमृ २२३ 'झाडाच्या सावलीत लाव लाव उन्हाचे कचडसे पडले म्हणजे लावच लाव प्रकाशस्तम दिसत'—पावड ४९ २ रानीच्या वेळी पलग, मनुष्य, दिवा अथवा एखाद्या पदार्थाचे याची त्याच्या अवलंब पडणारी छायाकृति

कचडा—प एक पक्षी, कपोत, होला, होलगा, हा अनिष्ट एवढे समजतात हा परांत शिरला असता कपोतशांति करतात 'जळीं वळपताचि मासा। कचडा होलेनि ये आकाशा।'—एमा ३२ ७२८ 'हा न मला बुडवाया शिरला या राजमंदिरां कचडा।'—मोसभा ४७७ [स कपोत]

कचडा—प १ मोठी कचडी 'आमुण्याचे तीन कचडे। विषयांचे धाडे कदांन करी।'—एमा ३५६१ 'जेसा वेद्या भोगी कचडा वेचे। मग दारहि चेपून ये तियेचें।'—शा ९ ३२९ 'जुसता पोरवडा। परीं न कचडा चित्तीं बरा नीवडा।'—आम्र ४९ 'जेदी फुज्ज कचडा। चोरीं पातंग दवडा।'—दावि २८४ २ (ल) डोळ्यावर येणारा सारा, डोळ्यांतील फूल, कचडी ३ विस्तारलेले, विस्फळित भेष, दग ४ (चामारपदा) गिरणीतील साऱ्यास लागणारे कातडे ५ दद्याचा किंवा नामलेल्या दुपाचा पट व कापता येणारा मोळा, गाठ, गळी 'दुग्धी कांजीचा येवू पडे। येणें दुग्धाचे होती कचडे।'—भारा १० ६७ [स कपदिक] •मिरविणें—वि निपाणी, बिन्दू स्थण दाराविणे, रोखणें (दवीचा शुभ्या किंवा भांगरी दवीचा अक्षर म्हणून आपल्या गळपांत धरण्याची माळ घालतो दावळून) कोमत्याहि गोष्टीचे वैभव मिरविणें 'आपले कवित्वाचा कचडा।

मिरवी सन समेपुडे।' •गहू. कचड्या गहू—प एक प्रकारचा गहू खपल्या गहू पहा

कचडाशा—प एक जातीचा मासा
कचडाल—न कचडाल, कपट, चिदक पहा 'काहीं तरी कचडाल करते'—नामना ८४

कचडी—की १ कपदिका, समुद्रातील एसा जलजंतूच्या शरीरावरील कवच याचा चलनाकडे उपयोग होत असे एका पैशाला ६४ किंवा ८० कचड्या मिळतात तीन प्रकारच्या कचड्या असतात—दही, सगुणी व भवानी 'हातीं कचडी विषा दवडी।' 'शर सिंपी घुला कचडे। आर्षां त्यांचें घर पडे।'—दा ९ ७ ५ 'परि खळ जन हे वेदिती कचडी तेही'—श्रीधर (नवनीत पृ ४४४) २ हाताच्या पायाच्या नखावर जो पादरा ठिपका असतो तो ३ विंगीदाड्याच्या खेळातील एक शब्द ४ कचडा अर्थ ५ पहा ५ रवीमकाठी बड्याच्या काठाची विणकर विरळ झाली असता त्यात उम्या ताण्याचे दिसणारे पादरे ठिपके अशा ६ डोळ्यातील फूल वड्ड ७ चलनाचा अल्पत अल्प अशा ८ सर्पांच्या अंगावरील पादरे ठिपके ९ (उपहा) दात, कचडी १० युयुत्साशिवाय डोळ्याचा पादरा भाग ११ कचडीचें झाड, हें लहान असून यास पादरीं फुले येतात याचा तापावर उपयोग होतो १२ क्षोषलेल्या गव्हाच्या ताटातील कणस १३ मुल्लमान लोह दाडीचा जो भाग कधीहि वाढीत नाहीत तो, बल्ल्याचा नूर १४ दद्याच पट गोळा, गाठ, गळी [स कपदिका, प्रा कचडिआ=कचडी, हि प कौडी] •कचडी सांडविणें—कि चिक्कूणानें पैशाचा साठा करणें •उलटो पडणें—कि फामा किंवा डाव उलटा पडणें, मोठे अगावर येणें •किमतीचा—वि निरुपयोगी, कुचकामाचा •च्या खेळ—उ दंगीराड्याच्या खेळातील एक प्रकार •च्या माल—उ १ जमई कमी किमतीचा माल २ (ल) तुच्छ पदार्थ, कुचकामाचा •टुक—सुयका—पूत—वि चिक्कू, छपण, कजूप (मनुष्य) 'कचडीपुत्र आहे' 'दोपेही शुगम कचडी पुत्र।'—विवि ८ ११ २०७ •चाज—वि आगल्या प्रकारे कचड्या खेळणारा •मोल—वि अगदी कमी किमतीचा, छत्रक दर्जाचा 'एका मार्गातील दुष्ट वाटावेही दुगम्या मार्गांत कचडीमोल येतात'—दि ४ १२०

कचडी—की काटकांचे कवाड, कवाडी [स कपाट=कवाड]
कचडेफाऊ—प (कों) एक प्रकारचे गवत, एक पाले-भाजी, हिचीं पुढे बारीक, पादरीं व पांदागाऱ्यां भगतात
कचडे लोमाण—प. कचड्या ऊद, जाळण्याचा एव प्रकारचा धूप

कचडेसाळे—प (गो) एक जातीचा पक्षी

पद्यश्री—३ (माळवी) हुतुतुचा खेळ यांत हुतुतु असे न
म्हणतां कवड्डी, कवड्डी असे म्हणतात [७]

कवड्या ऊद—३ धुपाची पांढरी जात कवडेलोमाण

कवड्या-घणस-घोणस—३ घोणस, सापातीत एक
जात, याच्या अंगावर ठिपके असतात

कवड्या लित्र—३ लित्राची एक जात

कवड्या साप-सर्प—३ अंगावर कवडीसारखे ठिपके अस
णारा साप

कवण—प्रमाणा (काव्य) कोण ? काय ? कोणता ? कोणीहि
'जेणे कसळले कालवृत्त । धरी कवण ।'-हा १ ८९ 'त्या क्षीप
देव बीयेन न घुर नरमाजी सापला कवण ।'-मोक्ष १ २३
'ऐसा कवण नाही भाइला ।'-ऐरो ८९ 'एव नमुनी सर्वया
पराधीन । कवण येसी वाडवी हरीविन ।'-विक १४ [स क
नु, क पुन] कवणीकाडे-किवि कोट्टेही 'का महाप्रलयीने
तेज बाढे । तैसें आपणें वीण कवणीकडे । नेदीची उरी ।'-हा
११ १९४ कवणीया-कोणत्या, कोण्या 'कवणीयापरि न
निर्वैचे ।'-विनि ८४५ कवणियाचा-कोणाचा 'कोण तु
गा कोठील कवणियाचा'-२ २४ कवणु-कोण 'बाणो
कवणु जाणें ।'-दाष ७ [स क पुन-कवण-कवण-कोण
-नामाज १ ८३३] कवण्या-कोणत्या 'विद्योदर तू गुला
बदाबा पद कवण्या हातीं ।'-विक २ ० गुणें-किवि (काव्य)
कां, कदागुळें, कोणत्या कारणासाठी 'का माझा विसर पडला
मायबाप । साडिवेली ह्या कवण्यागुणें ।'

कवणी-की छुतार नावाचा पदवी

कवणें-अकि १ रचणे (ओळी, श्लोक, भाषण, ग्रंथ, कविता)
छळविणें, कवन करणें 'मग कोण कवी न कवी कविता ।'
-लीलावती 'सुवर्णा ओ वर्णा वद कवण वर्णा कवयिता'-२
११ २ (गो) गोळा करणें [स कु-कवत]

कवणें-कि (गो) भासविणें, कवेंत येणें धव पहा
कवणें-स कोणो 'प्रथम कवणें निर्मिज ।'-विपु २
१०१

कवतिक-तीक-तूक-न (काव्य) कौतुक, नवल
आश्चर्य लीला 'एवही एवही नुती मृतर्त्त । कवतिवा राणी ।
-शिशु ७०२ 'आता अर्जुना आणिकही येक । सागेन एके
कवतिक ।'-हा २ ३०३ 'अणोन तें वाणिता कवतिकें । वाचे
सोसु न देखे ।'-न ३८ 'एक परा नेडनि कवतिकें पजरा
वातरा'-१५ 'अवपारिजे कवलीक'-उषा २८ ११
'रामहणें केले कवतुक गोकुळी । गोपाळाचें मेळी माई चारी ।'
-गुण १६ [स कौतुक]

कवयंद-त्री-त्री १ (राजा) रापली, साल्पट, पापुटा
(जमिनीचा, गिलाग्याचा, पोडावराचा) घाळलेला पोड, पुळी.

२ (वे) वाकड, गोपडी [का कवरी=वाकड]

कवदूर-रों-श्री कवेणी घ तिचें पान रानकेळ पहा

कवदो-३ (गो) डेंगा

कवन-न कविता, काव्य, पद्य, गाणें त्याची जुळणी.

'स्तवन करी शुनाय तयाचे । कवन स्वीकारावें'-२ ४२
२ (कु) कल्पित मोट [स]

कवयिता-३ कवि, काव्यकर्ता 'सुवर्णा जो वर्णा वद
कराण वर्णा कवयिता ।'-२ १२ [स कु-कवणें]

कवल-करार-नवल व तत्संबद्ध बांधासाठी कौल पहा

कवल-ळ-३ लोहानील पाय 'न बळ प्रेशो परि यति
हर्तीचा पाटाळें गळे कवल ।'-मोक्षमविजय ८९ १२ 'शिय्य
धवर्णी कवल भरी । बद्दारावचने ।'-दा ५२ १७ [स कवल=

प्रास, तुल हिंश कभोम्हून=अन]

कवल-ळ-की मिठी 'पाउ दे कवल वेंड ये अजळ गुला
मैतरणी ।'-प्रला २०८ [क]

कवल-ळ-न (कों) भातशेतीची जमीन भाजण्यासाठी
देन, किंजळ, साण, वेडाह इत्यादि झाडांचे जे डाळे तोहून
देतात ते राख (किं० तोडणें, राखणें, माजणें, जाळणें)
'कवल तोडावयासी मजुरी असामी धोस एकून आकार पोटा-
गुदा दर जाणेप्रमाणें'-मसाप २ २ ६५

कवला-कोर, लसलसीत, कवलार-रू, कवला
वण, पचली, कवलुं-कौ घाली पहा

कवलित-वि रक्षणकर्ता, रक्षक [स. कवल]

कवसरी-ली-कुहिरा-ली-कवचवरी पहा 'मुर्दकोहले
पाच शेर आनि कवसकुहिरिचे बी पाच शेर एकत्र करून त्याचें
वृणें करे ।'-अथर १ १३९

कवसाळ-न कुमाड, कपड, कचटाळ, किंगळ, बदनामी
करणार कफजाल जाड, युक्ति 'हृण्ये कवसाळ केले ।'-रास
२ ६४५ [स कौसल्य १]

कवसाली-व्या-वि कवसाळ करणारा, चेष्टा, कपरी

कवल-न (कों) डाळे, शिरडी, शिरी कवल-ळ २
पहा 'काठी-की १ राव २ हाडपाळा, हलक्या काठया,
काडया, शिरी, धिरकाटी वगैरे कवल-ळ पहा

कवल-३ १ घास, कवल-ळ अर्थ १ पहा 'सुर्खाचा कवल
सुर्खाजाण । गावें ध्यान लागले ।'-एमा १२ ११२ 'तयाचे
सुर्खी मिश्राप्रकवल ।'-विउ ११ १२३ २ (मुटीत घेतलेली)
वस्तु (हावात भावगारा) पदार्थ (गवत लाकूड), मूळभर जिरस
'कामधेवुसी शुद्ध वृणकवल ।'-रावि १ २२ ३ मथ्यामाग,

माभा 'त्या मुसळाचा मध्यकवळ। चूर्ण नव्हेच अतिप्रबळ।
उरला वज्रप्राय केवळ। तो समुद्री तत्काळ झुगारिला।'

—एमा १ ३८१ ४ टाच, (टाचेच्या) खालचा भाग, तळ
'चालसुर्यांचे निजाले। तैसीं कवळे टाचार्नी'—एम्ब १ २१
५ (कु) औपधी झाडाचा पाला वगैरे वाटून डोकीवर घालतात
तो रेष, घर, पेंड 'कायाचा कवळ डोक्यावर घाल'—६ (चाभार)
(मोटेच्या) डेन्यास सोंड जोडण्याचा साधा (किं० काढणे=
सोंडेचे व डेन्याचे मेज बरोबर बसण्यासाठी केलेली कापाकाप)
७ (गो) गोळा

कवळ—झी कावीळ, कामीण (पित्तप्रकोपामुळे उत्पन्न
होणारी) 'कवळे अध्यासिला डोळा। तो चंद्रमा देखे पिवळा'
—एमा १० ६३३ [स कामला]

कवळचे—कि (गो) कवळणे, मिठी मारणे
कवळट्टे—टा—नप (कों) कवळासाठी राखलेला विन राग
बडीचा डोंगराळ भाग ०टा—पु राव कवळ—ळ २ पदा
'गरीब रयतेस गुरे चारण्यास व कवळटा नण्यासही मोकळीक
देण्याची मारामार पडते'—टि १ २०१

कवळ—झी १ मिठी, आलिंगन, खेव 'पूया देवी आणि
सौवळी। स्नेह मिळाल्या सौवळ्या'—मुआदि ४५ ११९
'सोप मिसळले केवळ्या'—मुविराट ३ १४१ २ नागराच्या
रमणीची सीळ, पाच [कव]

कवळणी—झी (कों) गोळा करणे, कवळणे [कव]
कवळणे—जकि १ (गो कवळचे) पकडणे, कवळणे
'शीघ्र रयावसुनि उडी टाकी कवळुनि धकि कुसुनि गदा।'
—मोमीण १ ५४ 'नागरीं कवळी मग आडते वोडी'—उपा
१४९७ २ (राजा) एक ठिकाणी झुळविणे, रास करणे (विस्कट
लेल्या वस्तूची) ३ (बान्य) तोंडाचे घरणे, बाळंत पकडणे
गिळणे 'सपाने महक कवळिला।' ४ व्यापणे 'हे तिन्ही
एकवळे। तेथ शब्दज्ञ कवळले।'—शा १ २० ५ आकलन
करणे 'परी अपराध तो आणिक आहो। जे मी गीतासु कवळ
पाहो।'—शा १ ६६ [स कवळ]

कवळणे—सकि आलिंगन देणे, मिठी मारणे 'सुने तो
विधवाळ करळावा'—मोडयोग ७ ९ स्नेह धावोनि खलाही।
माते कवळी दोन्ही बाही।' 'सत्ता माया माते कवळि बहु
दाऊनि ममता।'—विधि १८७६ १ २० [कव]

कवळपट्टी—झी (डोर) मोटेच्या सोंडेची मोठी पट्टी
कवळा—पु १ घास कवळ—ळ अर्थ १ पदा २ राव कवळ
अर्थ १ पदा ३ (गो) कवळणी [कवळ]

कवळा—मि कोवळा—पु माराच्या, ताडाच्या झाडाचा
रील रोषा (पथे नारळ घरतात व जेथून घाप छू लागतो) [स कोमल]

कवळाचे सळ—न (डोर) मोटेची सोंड व डेरा एकर
करावयास लागणारे सळ

कवळास—पु (गो) दसऱ्यानंतर उत्सवसमाप्तीच्या
वेळीं देवाच्या अवसराकडून विडा इ० प्रसाद वल्यापास्ये घेणे
०णे—जकि १ उत्सवसमारंभ आटोपल्यानंतर गणपती अथवा
गौरी याच्या मूर्तीचे तळ्यात अथवा नदीत विसर्जन करणे २
(बायली) मंगळगौरीची पूजा झाल्यावर दुसऱ्या दिवशी ती
बोळवावयाच्या पुरी तिची मूर्ति उठविण्यासाठी हलविणे, विसर्जन
करणे, पूजापत्री वगैरे एकर काढून दवी वेगळी काढणे [स
कवळ]

कवळी—झी १ कवळ याचे लघुत्वदर्शक रूप, वेंवेत माव
णारा गवत, लाकूड इ० पदार्थे २ मिठी, वेग, झडप 'महा
काळेसी कवळी। देओ पाताती।'—शिशु ८७९ 'उच्चपणे
देतीं कवळीं। घुमडळालीं।'—शिशु ३२२ ३ दाताची पफि,
राग ४ पाचवे अथवा साडेपाचवे (विड्याच्या) पानाचा
पुडा 'तर मग बहुधा रामटेक्या पानाची कवळी आली
असेल'—सोव ६९ ४ पानाचा ल्हानसा पुडा, गुळाळी ५
कानातील एक दागिना ६ (कु) नागराच्या रमणीची खुटी ७
नागराच्या रमणीची खीळ ८ (गो) पट्ट जमीन ९ (कों)
माशाची एक जात हसास आक्टोवर, नोव्हेवरात पकडतात
१० घास [स कवळ] ० करणे—कि (व) रवय करणे

कवळी—झी पोटातील रोग, कावीळ [स कामला]
कवळी—मि कोवळी 'बारे तद् असा कवळी। परी
शयनाहुनि उठरी उप काळी।'—नव १९ १६३ [स कोमल]

कवळु—पु स्पर्श—शर (नागा ३८२)
कवळो—पु (गो) अथवा पाणी गुळाळी, बळकटी कवळा
पदा [स कवळ]

कवळ्या—मि (गुन्हाळ) उसाची काही अथवा परे गोळा
करून काढेकऱ्यापाशी (चकात लावण्यासाठी) नेऊन देणारा
[कवळ]

कवा—पु कॉफी दिवा बुद शिजवून तयार केलेला अके,
एक पेय [अर कव्वा]
कवा—मि (कुण) केव्हा 'वाक्या वफाला इतरी
राज कवा न्हत'—माय २ ३ [स कवा]

कवाइती—दी, कवाइतदार—ददार—मि लळरी बाव
पचांत निष्ठात, तावज, पख सारल मुदीचा, सुकितबाज, कार
स्थानी असा मागणावळ पुष्कळ वर्ग जोडतात. [अर कवाईत]

कवाईत—द—झी १ दिस्त, लळरी हातवानी, रचना;
मुदळले दिन्नीचे शिक्षण २ (ल) दस्त, सुकित, दिव्यता
[अर कवाईत]

क्यांकी—सी (यु) एक जाती का पशु.
क्यांकी—सी (यु) आरिंगन [यु]
क्यां ठावन—किवि (माण) केन्हापासून
क्यांठ—न १ दार, दरवाजा 'नेष्ट्रादींनीं क्यांठ लागू पाहती.'—भा ६ २०२ 'मनीं सापडे हे प्यान। क्यांठ वेन्ही उपडे दे।'—दत्तपदे भूपाळी, पृ ८ 'पाली क्यांठ टळगी वाड राती'—सुभा १२१ २ (६) दस्ताव्याच्या फर्या, काढा माळगी विचाड (कि० पालंग, टापण) [स क्यांठ, आ काढा, हिं किंवाड यु क्यांठ, प क्यांठ]
क्यांडी—सी लहानसें क्यांठ, काढापाची किंवा काढापाची केन्ही सानी, धातये काढा, पत्ताचा हांवा [स क्यांठ]
क्यांडी—सी विगेदाह्या खेळीतील एक नगर कवडी पहा
क्यांणी—सी सुतार पशु कवणी पहा
क्यांता—ती—था—था—डो—उ १ (कों कु) माहाये व्हान हाड रोपणे, नारळलागण्यापूर्वीं मंडीच हात उंचीये हाड २ (गा) नारळाच्या हाडाचा कोव ३ (कों) पोकळीये रोप ४ (कों) नारळाच्या रापास नवीन फुललेलीं पडिलीं तीन पांजे
क्यांधरत—किवि (माण) केन्हापासून, फार वेळपासून
क्यांयी—काययी—सी पोकळीये रोप
क्यायत—सी १ पुढेविषयक सामुदायिक हात्वाल, सैन्याची कसरत, कारवाई, काडित पहा 'लडाईच समयीं क्यायतीं चालावे'—रा १० ६५ २ नियम पद्धति, युक्ति शिस्त 'सखारामपतानी क्यायत धरली आहे जे'—उ ५ २६२५ [अर क्याइद=काडित अथ]

क्यायती क्याइती—क्याइतीत—वि १ काडित शिक लेल 'काळ क्याइतीत पहा—पाच नित्य यात'—रा १० १११ २ (गो) कावबाज कारत्यानीं [अर काइड]
क्यारी—सी (गो) कापलेल्या लाकडाची भेग माटी होण्यासाठी आत ठोकलेली मोठी पाचर कावर पहा
क्याल—उ १ ख्याल माणारा गवई 'क्यालाचें गायन ऐकून बर्बा जाले'—रा ७ ५०७ २ ख्याल नावाचें मुखर मानी गाणे [अर क्याल्]
क्याला—उ जमीन, घर गरिजे कयपत्र खरेदीखत सोदापत्र दस्तऐवज, कबालत क्याला पहा [अर कबाल]
क्याली—क्याल—सी ३ कबाल गवई नें गाणे गातो ते क्याल (कि० गाणे) [अर क्याल्]
क्याली—वि क्यालासवर्षीये
क्यालो—उ (गो) केवडा केडडी [स केतरी]

क्याळ—न १ (कु) राय, कवळ कबल—ळ पहा २ (क) काळल्या काळ्याये मोठे
क्याळा—उ (कु) कवळा अर्थ २ पहा
क्याळ—उ (कों) नारळाचे बोड सोडून काढल्यावर त्यापून निघणारा कावळा नारळ
क्याि—उ १ रंगालकारविशिष्ट रचा करणारा, काव्यकर्ता, शाहीर, 'जेन देश रबिते वळे कवि' २ (ल) पंडित, ज्ञानता, ज्ञानी 'स्वपरांच्या भूपासास कवि टाळी।'—मोमादि ८ १५ 'हा प्राकृत प्रप नव्ह रागाये काय म्यां हुला कवित्रा'—मोवर्ण २२ २८ 'फार तर काय पण कवि या शब्दाचा अर्थ दादाणा मलाहि पुढे हाऊन गला'—नि ३४ ३ गुन्हाचार्थ दैत्यगुरू शाला मयासि कविचा जामाता तीच सरक्या परिता।'—मोमादि १६ ४ (ल) विदुर 'ममुनि कवि म्हणे राय न घून—विचार हा मला दचला'—मोसमा ३ ४९ तेथे ज्ञान विद्यारद शारद शशि गौर गौरवाई कवी।'—मोसमा १ १२ [स कु=काव्य कवणे=कवि] 'नेरकुदय—न कवीची निष्प्रतिवधता, कविस्वातंत्र्य [स] 'समय—सकेत—उ निसर्गात विद्यमान नसलेल्या अशा काही गोष्टी आपल्या प्राचीन वर्षांनीं कवित्व्या होत्या त्या, कविकल्पना. 'गणनाते सगळे देव गणनकुसुमाप्रमाणे खोटा आहेत ते मानणे हा एक कविसंकेत किंवा मुजबसंकेत आहे'—मुदे ११९ 'हीर—वि कवित्रेष्ठ, पर्वीमध्यें हिं मासारखा, मोठा कवि
कविजा—उ कव्या, उद्योगाचें साधन [अर कव्=उत्पत्त्ये, पातणे]
कविजरा—सी शुभाचार्यांची मुलगी देवयानी [स कवि+जन्]
कविध—न कवठ पहा
कवित—ता—त्य—त्र—कवीत—नखी १ कवन, काव्य, पद्य, आत्मादकारक पद्यरचना, रसयुक्त वाक्यरचना २ प्रतिभा संपन्न (गय पय), रचना 'जेणे अनुताप उपजे। जेणे लोकिक लाजे। जणें ज्ञान उमजे। या नाव कवित्व।'—दा १४ ३ ४८ [स]
कविताशक्ति—सी प्रतिभा, काव्यरचनेचें सामर्थ्य स्फूर्ति [स]
कवित्व—कविता पहा 'करणी—सी (काव्य) काव्य रचनेतील चतुर्पदे 'कला—सी १ कवितेची कला, कवितेतील सरस पद्यरचना खुबीदार अर्थबोध मनावर ठगण्यासारखी वर्णनपद्धति बरे गुण काव्यरचनेतील कौशल्य सौंदर्य २ कवितेतील रसपरिशील ३ कविता शक्तीपासून स्वाभाविकपणे उद्भवणारी (कवींच्या मुक्तावली चमकणारी) शोभा, तेज चमक, दीप्ति [स]

कविलास—उ कैलास या शम्भूना अपभ्रंश—हकी
कवीठ—न १ कवठ पहा 'जिमें का कवीठ घातले बडवा
नली—शा ११ ४३३ २ (खा) लहान खरबूज

कवीदील—वि शकहृदय, निर्भय, धीठ, दूर [अर
कवी=सशक, सामर्थ्ययुक्त, +दिल=मन]

कवीशा—वि (ब) कैदाशीण [स कवीशा]
कवीहाल—वि वेशक, नि शक, धीठ 'तुम्हीं कवीहाल
होऊ आपल्या बतनावरी येणें।'—रा १७ ३४ [अर कवी=
शक, बळकट, फा हाल=भीर, धीठपणा]

कवूल—न (छपरावरील) वौल, बळक
कवेड—न (गो) झोंपडीचें दार, कवाड पहा.
कवेदा—उ (कवीश अप) पति, नवरा 'व्यर्थ दिवस
जातात खबर साणा माझ्या कवेदा।'—होला १११

कवेळ—न (गो) लेप, यर, पेंड बवळ पहा
कवय—न पितरास अर्पण करावयाची वस्तु, अन्न बंपरे [स]
कवयर—किंवि (सुयदंभ्या आसपास, गुण) कोठवर, कोठप
र्यत, किती लाब (स्पळ व अवकाश पासवधी) [स उन्न किंवा
कदान्वर]

कव्या—वि (गा) कावेराज, पूत [हि कव्या=काबला]
कव्हा—न (ब) निर्मळीचें धों (कवणा पदा)
कव्हा—व्हा—ळ—न, वेढा, गवसणी 'आकाशासि कव्हाळ।
पडोनि ठेले।'—शा ११ ३५९ [कवळ]

कव्हण—पा—णी—कोण ? कोणा ? कोणी ? 'कव्हणहि
न चिंती वीरू'—शिख ८९८ 'तया येसणा करिण्डु। गाडी
कव्हणी।'—गीता १ ९०१ [कोण]

कव्हणी—किंवि १ कोठेहि 'कव्हणीं गुस्तेन गाहीं ऐवें। जेय
फीडे भवपासो।'—फ १९ २ कोणत्या, कोण्या 'कव्हणी एवी
वेळी।'—शिख ३८

कव्हणें—किंवि कोणें, कोणत्या 'तरी आलेति कव्हणें
काजे।'—शिख ११८

कव्हरी—किंवि (ना) किती नळपर्यंत ? कोटपर्यंत ? बज्जर
पहा

कव्हा—उ सुद, कोंपी कवा अर्थ १ पहा 'ब्रह्माजदे यासही
कव्हा वावा'—रा ५ २२ [अर कव्हा]

कदा—उ १ चानूक, बोरजा, 'चाल तमीच प्रभुती हट
करिता पाटिशी कदा लागे।'—मोसभा ५८ 'क्षत्रियतेज असें
हें जे तुजला पीडिते कदापाते'—मोआदि ३२ २२ २ कमरपदा
—सार [स]

कंदा—उ (वायकी) कोवडा (अप) पडपाती काम
पळणारा, सूड घेणारा किंवा रक्षण करणारा, विरोधत आढणत
आला पून देणारा

घडो २ २१

कशाचा—वि (काय) कोणत्या वस्तूचा, गोष्टीचा, जातीचा,
प्रकाराचा, तऱ्हेचा ? 'हा सयया कशाचा तर चारीचा' [स वस्य]
कशा(सा)य—उ काढा [स वपाय]

कशाला—किंवि कोणत्या गोष्टीसाठी ? का ? काय म्हणून
[कसा]

कशास—किंवि कशाकरिता ? 'जया बहु तयास था मज
कशास मी हावरा।'—केका १४ [कसा]

कशि(शी)दा—उ वेल्बुनीचें काम, वस्त्रावरील दोन्याने,
रेशमार्गे किंवा जरीने केलेले नक्षी काम, भरतकाम, राडीचें काम
(वस्त्रावरील) [फा कशिदह]

कशी—खी (राजा गुण) माचणी वगैरेचें शोडपून दाणे
वाहून घेतलेले कणीस, पिशी

कशी—खी काचगी, जाच, जिरीर—शर [स वपु]

कशीरा—खी ओढ, ह, आदेवेड 'नवावाचे प्रह्वीत
बशीस फार आहे'—रा ५ १७१ [फा कशिश् = आकर्षण,
विरोध]

कशोट—ड—ठ—न बससारखें एक लुण [स कशोट]

कशोय—किंवि (मो) बसादी, बाही तरी वरून [कसा]

कशोय—उ (शाप) घृष्वरा, (सामादाद) कशोददक—
पन—पार्श्वगृण—बाहु [स कशोय=घृष्वरा]

कशोला—वि. १ कसला (अप) कशासारखा, कसल्या
जातीचा, प्रकाराचा, पद्धतीचा

कशोला—उ १ (ना व) वाढोळा गडवा, ल्हान लोटा,
शादळ्या गुडाचा घडीव ताब्या 'कशोला फुडवा निपाता'
[वल्द ?]

कशो—खी (गा) कस.

कश्चन, कश्चित्—तया कोणी एक, कोणी तरी एक, अमुक
[स]

कदमल—ळ—न १ घाण, कचरा, दूषित वस्तु 'जसा
गावींचिया कदमळा। उकरडा होय येकवळा।'—शा १८
५५०—वि आक्षिप्त, साराव सालेले तें कदमळ आखी। आचरण
ज १४—शा १८ ६२० 'पाहता दहो अति कदमळ'—एभा २०
१४६ 'कवन बहु बरीते, कदमला कोणपा या ?'—आसि ३८
२ वाप, मळ, दोष—हि पापी, दूषित, कमगल [स]

कदयपीं लागणें—कि कच्छपीं लागणें या रूपानें चुकीचें
रूप आश्रय घेणें, मागे लागणें कच्छप पहा

कदयाक—किंवि (हेडकरी) कशाला ?

कप—पापाण—उ ज्या दगडावर पावून सोनें बगैर धातूच्या
मुद्रतेची परीक्षा करतात तो दगड, कपवगीचा दगड [स कप=
पाषाण+पापाण]

फपा—पु (व) काढा [स कपाय]

कपाय—पु १ ओपवी वनस्पतींचा काढा, अर्क २ येरूच्या रंग [स]—वि १ शिष्ट, घुरीने कडवट २ (कापायअप) गेल अथवा कावेच्या रंगाचे, ३ कडुपित, येरंग, विचलित (चित्त वृत्ति, तादात्म्य)

कष्ट—पु १ शारीरिक धम, प्रास, आयास, प्रयत्न, मेहनत, परिश्रम 'कष्टेविण पळ नाही। कष्टेविण राज्य नाही।'—दा १८७ ३ २ यत्वा, क्षीण, धम (शारीरिक, मानसिक), दुःख, अस्वस्थता (सामान्यतः अव प्रयोग) ३ दुःख, व्याधि, स्रष्ट [स कष्ट=पायगे] ४ खरो—उ मयूर, अंगमेहनतीचे, दगदगेचे, हलक्या दत्तांचे काम करणारा, कामवरी

कष्टणे—अकि १ फार अगमेहनतीमुळे, कावाडश्टामुळे यत्ने, दमने, प्राण कासावीस होणे २ (मनात) दुखी होणे, जलितय क्लेश, प्रास होणे 'यदु कष्टली शंर कारण्य बोले।'—दावि ४१६ ३ धम, आयास करणे, हाडाची काटे करणे, रक्ताचे पाणी करणे (अगमेहनतीमुळे, अंगमेहनत करून) [कष्ट]

कष्टसाध्य—वि जतिभन किंवा मेहनत केल्यावाचून सिद्धीस न जाणारा, मेहनतीचा, त्रासदायक [स कष्ट+साध्य]

कष्टाची धण—खी भ्रमाची, मेहनतीची समृद्धि होईल असे काम, जिच्यापासून काही फलप्राप्ति नाही पण केवळ मेहनत पडली अशी गोष्ट, विफल धम

कष्टार्जित—वि धम करून मिळविलेले [स कष्ट+अर्जित]

कष्टाद्ध—वि मेहनती, उद्योगी, परिश्रम करणारा [स कष्ट+आद्ध]

कष्टी—वि १ कष्टाद् २ त्रासदायक, मेहनतीचे ३ क्षीण हेरा, वारलेरा, चिंत, व्याकूल, दुखी 'म्हणडी होतो क्षणो क्षणे कष्टी।'—भोरणी ११५—उ (गो) मयूर, माडाची तूर काढणारा नोकर

कष्टीक—वि (व) कष्टाद्, मंदवती
कस—पु १ सामर्थ्य, तक्ता, जोर, जोम ह्मीत, अर्थ, पाणी, चागुरपणा, (शरीराचा) जोम, पाणी, बल, शक्ति, सामर्थ्य 'नामापुढे उरावयालागीं। कस त्याचे अर्गी असेवा।'—एभा २८ ३९१ (एखाद्या वस्तूचे) सत्त्व, पुष्टिदायक जोम दार, पुष्टीकारक जोमदारपणा उत्पन्न करणारा तत्त्वज्ञ (जमिनीत धान्योत्पादक अथ, धान्यात अन्नास, दुधात स्निग्धपात्र हत्त्यादि प्रमाणे) अम्यासाठी लागीं। वस्तु साही बुद्धिया आगीं।—झा १२ १४ गाईपेक्षा म्हशीचे दूध बसाला जास्त', नदीकाठची शेतजमीन बसाला चांगली असते २ फळदायकता, व्यापार धंद्या, याच्यापासून योग्य प्राप्ति वस्तु ३ बसोटीवर लावून सोन्याची किंवा रुप्याची ठरवेली योग्यता, गुण, शुद्धतेचे

प्रमाण व ही शुद्धता अविण्यासाठी त्या दगडावर 'मास्लेली रेप, पांतेलेला भाग 'या महातेजाचेनि कसे। जरी चोखाडु प्रति बिंब दिसे।'—झा ४१८० 'हे सोने बसाला जास्त भोल' (किं० उतरणे, लागणे) ४ परीक्षा, 'तुजविणे दुमरे दिवते न ज्या। जतु कसा न कसा उतरे तुझ्या?'—हेलेसाक्षी 'जरी उतरेल माझ्या कमी।'—मुवन (नानीत, पृ १८४)—खी ५ द्या, लचक, उखण (किं० भरणे) ६ (गा) रेंती ७ (चि) शब्दशेष, कसर [स कष्ट=पासणे]

कस—पु व्यक्ति, जण, असामी 'कुणवीण कस एक' [का कस]

कस—किवि (कातदरी) कोटे २ 'तू आहास कस २'

कस—पु १ वृद्धाचा, परिचाचा भाग, अंश, हुकडा, ([यापैकी कोणतेहि चिन्ह, वृद्धी २ वृद्धाची ज्या ३ श्री कृष्णाच्या मामाचे नाव, अयुरेचा एक राता [स]

कसई—खी कासई कसाड, एक प्रकारचे आढे गवत, याचा उपयोग कूड घालण्याबद्दल करतात कसोट पदा [स कसेड]

कसकस—खी १ ताप येण्याच्या पूर्वी अग मोहून येणे, वदुखणे, सामान्यतः शरीर, अथवा दुखणे (किं० येणे, भरणे) २ शिथिली, हुकहुकी (अथवा गोठ पाहिल्याने किंवा एकल्याने देणारी) (किं० येणे, वाटणे, भरणे) ३ भय, काळजी, हुल, हुदुर (किं० लागणे) [ध्व]

कसकसचा—ढा—वि कोणत्या प्रकारचा—पद्धतीचा—रीतीचा २ कसासारखा ३ कसा २ [कसा द्वि]

कसकसणे—अकि १ शरीर किंवा अग दुखणे, मोहून येणे (दुखापतीने, पडपाताने, दगदगाने, अति धमने) २ ताप येण्या पूर्वी शिथिली हुकहुकी भरणे ३ शहारे येणे, भरणे, शिवशिवणे [ध्व]

कसकसा—वि १ कसकसा पहा [कसा द्वि]—किवि २ कसा, कोणत्या अर्थाने ३ 'तू कसकसा गेलास, त्याने कसकसे सांगितले २'

कसकुसणे—कि कुसकरणे 'तुआ मोकुळीचा मानवही। तत्वाची भोराडी कसकुसी।'—शिष्ट ४३५

कसचा—वि (कधी कधी काय किंवा कधी कधी कसा याचे विभक्ति—रूप) कसाचा, कोणत्या गोष्टीचा, वस्तूचा, कोणत्या प्रकारचा, जातीचा, तऱ्हेचा

कसणी—खी १ बांधण्याची दोरी (एखाद्या ओश्याची, गोणीची, गट्ट्याची, चोळीची) बघन, पाश, बंद 'साठविले तें साठेल क्षणी। यालागीं कसुकी गोणी। मार्ची दाटोनि कसणी। निरडे बशीं खुबद।'—मुष्ट ४८ 'साठे त्रिगुणाचे कसणी।

कृणावाचोनी कोण सोडी । '—एकूच ७४१ २ कसा, राबट व अरुद अशी पेसे ठेवण्याची पितावी म्हणू (व) कसणी टिकी करावी लागेल—पैसा सचे करावा रागळ ३ छुताचाची सामता ओढण्यासाठी काढील दोरी बाधून केलेली धुतुवली ४ पाडणी, दोरी ०८१ चोळी—की काचोळी 'साडपा साउरी पातळें गोडे कमणिग्याच्या चोळया । बुधा पेडनी सवळां कडवा वरी पळे ।'—तुपा १३३ [स वपूँ कसण्या—नी—अव (विण वाम) (अव) हरयेच्या खिळया (बाजूच्या खुट्या) गुड व पान (हरयेची वरील पेटी) यास बाधण्याच्या दोन्या [कसणी अव] कसणी—की (कसणें या उक्ति चें धातुसाधित नाम) कसोनी, पारख, परीक्षा 'रोज लष्कराची तपासणी व कसणी करीत ।'—मरम २७२ [स क्यू—चामणें]

कसणु (तु) सा—कसनसू—वि ज्याचें स्वमूपाविष्करण होत नाही असा कयाचसा पद्द

कसणें—उक्ति १ घट्ट बाधणें, दोराने अथवा दोरीने घट्ट आवळणें, कारकणें, जोराने ओढणें, धरणें 'गुलालाचे हौदे भरनिया खुप कमले हस्तीवरी ।'—पेपो २०३ 'मारी सोटे पेने झोल बैल भाडयाचा कसावा ।'—अकला ६८ 'पाहु म्हणे राजया । तार कसून सोडला ' 'वाळी चाप वशी मनी स्थिति वशी'—भासी ५५ 'घोंडा किंवा डोला कसून मारला २ (सोत) करणें ३ घ' बाधणें नेसणें 'कासे कशिला सोनमला ।'—एभा ३ ५७१ 'जन कासया पिते हुन कवितेन करावया भजन कात'—मोविराट ५ २२ [स कपूँ]

कसणें—उक्ति १ (सोने वगैरे) कमोटीवर घासून पाहणें, परीक्षा करणें २ कसून परीक्षा घेणें, कडकपणें तपासणें, नावा प्रकाशनी चालणें, छानणें, उलट मुळ प्रश्न विचारणें, सामान्यत परीक्षणें, तपासणें 'कमोनि पाडू शकिमगी रमग । टाकितो भजन काय मांन ।' 'राज बलांत कडी ।'—भासी ७ ३ श्रद्ध मिक रिणें 'मग धरण रिणून त्यातें । योगालगी कधीन की ।'—नव १४ १०३—अक्ति १ काटक, सहिष्णु मनवूत हाणें (धमामुखें व्यामामासुडे—दारी) चागला सराव किंवा तरवजपगा असण व त्यामुळे निगुण्य अर्गी येणें [स कप=पासणें]

कसणें—कि कमकमणें, दुसणें, ठगणें (शरीर अथवा अवयव)

कसद—उ हेतु विचार निश्चय दुगर सोचीं ठाणें खाली देखोन कपद ठाणीं येण्याचा वेला—रा १५.२० [अर कपद=हेतु, इच्छा]

कसदार—वि ज्यात सार, सत्त्व, बळ, बोम, चातुल्यगा आदे अंगे, सशक्त, सरम, सल्लि भरि, सक्म [कस+दार]

कसंदी—की (व) तिसऱ्याची मुक्ती कसुरी पद्द

कसना—किवि (कातकरी) कोळला कसला 'शिपाई बाणहू कसना ।'—मसाप २ १ ३२ [कसा]

कसपट—न (लाकूड वगैरेचा) ल्हान कण, सालपट, केर, मत्वाचा तुकडा, धान्याचे कण, तूस 'बायको धमकट दादला कसपट'—टाग्रामाणें मानणें, भोजणें, लेखणें, गणणें, घरणें—तुळ मानणें, धुदवत लेखणें

कसर—न १ धदा, व्यापार, काम, उद्योग, कला 'कसवे व व्यापार हाई'—शालापयोगी नीति ११८ २ चातुर्थ, हुपारी, कोण याहि कचेंत नैपुण्य, करामत (लिहिणें, बोडयावर बसणें, पोढणें यामधील) 'शिपाईगिरीचें कसव जेथें, तेथें लिहिण्याचें कसर मनसव्याचें उणें असतें'—खरे ६ २६५६ ३ वेदरेचा धदा, शरीरविक्रय ४ दिकमत, कावा, शक्कल (ल्याडीची) ५ रणाची बारीक सार, (सोनेरी रुपेरी) कलावत [अर कसव] ० चिट्टी—की वेदरेला आपला धदा चालविण्याबद्दल दिलेला पत्रावा, पत्र ० चोर—उ आग्रामाणिषपणाने काम कर पाग, चुकारतूद आपले कौशल्य पुरतें खचें न करणारा, मुमार बट काम करणारा ० चोरी—की १ कसयाची चोरी, कमबाक सवी, ल्याडी, कपणें किंवा लुच्चेगिरीने पूर्ण कौशल्य न दाख विणें २ सोमार, कुळारणी, वाणी वगैरे लोक आपल्या धयातील कौशल्याने दुसऱ्याशी जी लढाई करतात ती

कसया—चे—उ १ परणगा किंवा महालाचे मुख्य ठाणें, शास्त्रील खुनी बसावत, बन्नी, गव्याबस्तीहून भिन, छुने गाव 'कसयाचे गाव मौजे गावापेभा अधिक विस्तृत व रोजगारुक्त असतें'—पागा २ [अर कसरा]

कसयाती—वि १ घूर्त, वाववान, लुच्चा, दिकमती (कला किंवा कपट यात) २ (अनिश्चिन) कसरी, हुशार, चलाख, दुसल (करागीर) 'कसयाती लोक'—समारो ५ ७ [कसव]

कसयो—वि चतुर हुशार तरवेज (कला, कामात) गुणी, कारागीर, हुशरी 'गलचेत बाधणारे मोटे कमवी व खलादी फारच हुशार असतात'—पाव्ह १०२ [अर कसव]

कसरीण—की नाचणारी स्त्री, बरया, शरीरविक्रय करून त्या पैदावर खरिताय चालविणारी स्त्री कचवतोण पद्द [कचव]

कसम—की शपथ प्रतिज्ञा (किं० साणें) 'याही कसम खाऊन सापून पाटविले की'—रा १ ४६ [अर कमम]

कसमस—सा—साट—की १ रग, जोर, विपद्याचा विस्तर पदे । इत्यादी कसमस मोटे ।'—झा ६ १०८ 'तन्हीं रोळाचेनि कममाटे । काही जाणिन ना ।'—गिणु ७१३ २ वाचय

३ दागी 'आंगिबेनि कममाटे ।'—गिणु ७११ ४ (ल) सव्याळ, कचरीतरणा 'कतिचिया कसमसा । छुशारेति खरे करि आरिया ।'—भाए ६४६ [कम]

यसमसा—वि धुद 'हा लोक हो यसमसा करितो बढाया' ।
-अरु हरिताज मुद्रणार्थीचे भाषांतर २५

यसमळ—झी मळ, घाण 'अवघाच मालखळ्याण आण्टा
यसमळ काढून स्वानदाची तस करणे.' -भज १२३ -वि
ओंगळ, वराचारी 'नये राहो उभे कसमळापाशी.' -मुगा
२६९ [स यसमळ]

कसय—झी (गो) गाळ [कस]

कसर—झी १ न्यूनता, उगीव, कच्चेपणा, अपुरेपणा, चूक
(भाषात, वजनात, काम पुरे करण्यांत, हिशेबात इ०) 'म
मोजण्यामध्ये कसर करू नको' (कि० राहणे, येणे, निघणे)
२ अंश, ऐश, विचित्र भाव, बोधीशी दाकी 'पातोदयाचा रंग
पुरतेपणी गेला नाही, काही कसर आहे' 'ज्वर मेल्या परत काही
कसर राहिली आहे' ३ आधिक्य, बपा, फायदा 'दहा लोक
घेऊन विक्री केली त्यांत मात्ताभर कसर राहिली' 'त्या रूपात
कसर मिळाली' 'दा व्यापारामध्ये मात्ती कसर गुजली' ४ (दिवा
घात) दोन्ही बाजूच्या बरेचा बरोबर होण्याकरिता कोणत्या ठरी
बाजूतून काढलेली किंवा मिळविलेली रक्कम 'जमत कसर होऊन
' -भा १० ३५१ ५ तापाची कणकण, कडवी (ताप
घेण्यापूर्वीची किंवा ताप गेल्यानंतरची) 'सरदीची हवा यानुळे
कसर येते' ६ विकल्पणाची कानाकाट, छाटाछाट, काट,
कपात ७ अप्रामाणिक, अयोग्य मार्गाने मिळविलेला पैसा,
उपचालेला रक्कम, मध्यमामध्ये चावलेला पैसा, लाच, गैरजाबो
फायदा ८ कागद किंवा कापड खाणारी एक कीट 'कपळ्यास
कागदास, भातास पिठास सादुळास बंगरेस खाणा या कसरीच्या
आळ्या भिन भिन जातीच्या असतात' -प्राणिमो ११४ ९
कर्मिणीचे व्याज, जसजसे मुद्दल जमा होईल तसतसे व्याजरील
व्याज बद करण्याचा प्रकार १० कामामध्ये कुचराई, चालढकल
'कोणीही खडाईमध्ये अनुमान कसर केली नाही' 'आपला
निरपेक्ष उत्तम सत्ता देण्यास कसर केली नाही' -नि ९९७ [अर
कस] ० काढणे—कि कमीपणा मरून काढणे, एखाद्या घरात किंवा
गोष्टीत आलेला किंचितसा तोटा किंवा उणीव दुसऱ्या घरात
किंवा गोष्टीत भरून काढणे ० कसरणे—(व) १ काटकसर करणे
२ ज्वरास येणे ० येणे—अगावर काटा उभा राहाणे, बारीक
ताप येणे (गो) कसरणे ० लागणे—कसरीच्या किळ्याने पदार्थ
खणें ० कुसर-कुसरात—झी उगीव, न्यूनता, कसर अर्थ १
पहा [कसर द्वि] ० जे—अकि १ एका बाजूस घसरणे, निसरणे
जागेवून गोठेस बाहेर जाणे 'भ्रमातुन कसलला, आदि दुष्टांला
अनुमत्ता हो' -बोहिरावा (नवनीत पृ ४५९) २ (ल)
कमी होणे, उतार पडणे (ताप, पाऊस, दुष्काळ यात), कमी
होणे, उतरणे (दिवस) ० दिडी—झी ऐन जिवशी सास मर

णाऱ्या रयतेवर त्या धान्याचा बराविलेला अधिक कर ० पट्टी—
झी १ जादा कर (प्रत्येक कुळावरील) २ तोटा भरून काढण्या
साठी बराविलेला कर ० घेतळा—उ ऐन जिवशी वमुलात जे
कमीजास्त होईल त्याप्रमाणे सु

कसर—झी निरळ (कापूस पिजल्यासारखे) टण, मळम,
अत्रे

कसर—पाण्यात उत्पन्न होणारा खाण्याच्या उपयोगी एक
प्रकारचा कड

कसरत—झी १ सवय सराव, नेहमीं शुध असणे, सवता
(कला, तालीम इ० मध्ये), सत्तावास्तु प्राप्त होणारा तरवेचपणा,
कुपारी, चतुराई २ मर्यादी खेळ ३ मेहनत करणे, कष्ट करणे,
मोठे धम करणे [अर कष्ट] ० खाना—उ व्यायामशाळा
'जोत्यानीबरोबर कसरतखान्यात गेले आहेत' -स्वप ०४५
[अर कसरतफा खाना]

कसरता—कि विंचित्तोललेला, सरळ रेषेपासून थोडासा
कल्लेला, सरकलेला, एका बाजुवर गेलेला [कसरणे] -ते
घेणे—कि छत्रचमिरीने युद्धातून हल्ले हल्ले भाषार घेणे, निसडणे,
एका बाजूस होणे

कसरती—वि १ व्यायाम केलेला, तालीमवान २ राव
लेला, बहिदाखलेला ३ वाकडा झालेला [अ कसरत]

कसरा—वि १ कडा, पादुराया रगाचा, कसरा २ निर
निराळ्या रगाचा, तहेचा

कसरी—वि १ कसरीभवधाचा, मितन्ययी, काढकसरी,
विशेषत कट्टू कृष्ण माणसास म्हुणतात २ काढकसरीने, घोड्या
खर्चात घेतलेला (माल बंगरे) [कसर]

कसरी—रि (माण) अगावर काळ्या-पांढऱ्या रगाची
लोक असलेली (मेंढी)

कसरत—ती—कमाल—ती पहा

कसळा—वि कोणत्या प्रकारचा, जातीचा, तहेचा, कडा
सारखा, कोणसारखा [कसा]

कसरलंद—वि अस्वस्थ, आजारो, विमार 'मीर आलम
याची तयियत कसरलंद येण्याची ताकद नाही' -रा ५ १४३
[अर कसरलंफा मन्द]

कसवट—टी—झी १ कस लावण्याचा दगड, कसोती
'लाजनिया कसवटी' उत्तम सुवर्णाची खोटी' -एमा ११
१४६४ २ कसामत -शर ३ परीक्षा, एखादी गोष्ट व्यक्ति
द्विचा खोपणा किंवा ख्यादी टरविण्याटीं सुकीने कसून परीक्षा
करणे (कि० घेणे, पाहणे, उतरणे) 'स्वपद बोपाया लाविती
कसवटी' -दावि ०१७ 'म्हणे कपीची जाहली कसवटी' -
कया ३ ३ ७५ (ल) कसास लावणारा, परीक्षा पाहणारा

परीक्षक 'देखणा गा किरिटी। आग्रमधर्माचिया राहाटी। विधि मार्गां कसवटी। जे आपणचि होती।' - शा ९ ३०७ [स क्य-पट्टिका, प्रा कसवट्टिका]

कसवटी—खी शेताची मद्यागत, मेहनत [स कर्ष]

कसवंटी—खी एक प्रकारचे लोणचे कसुदी पहा

कसा—वि कोणत्या जातीचा, प्रकारचा, धर्तीचा, रीतीचा देखाव्याचा, म्ह० 'बसात काय फाटल्यात पाय' [स वीक्ष]

कसा—किं १ कोणत्या प्रकाराने अथवा रीतीने २ कसा सार्दी ३ कोणत्या कारणाने ४ हा शब्द अपूर्वता किंवा लोकोत्तरपणा दाखविण्यासाठी निरिच्छा क्रियापदांरोबर पुष्कळ वेळा योजितात जसे -हा धावतो कसा, जेवतो कसा, लिहितो कसा, बोलतो कसा इ० त्यांचे वगैरे मला करवत नाहीं, ओहो! धाव कसा, बोल कसा, जेव कसा—ज्याला दुसरे उदाहरण नाही असे धाव, जेव, बंगरे म्हणजे मावती सारखा धाव, वृद्धपती सारखा बोल, गणपतीसारखा लिही, कर्णासारखा किंवा बळीसारखा दानधर्म कर इ० २ सामान्य अर्थानेहि योजितात जसे -आ कसा, ये कसा, बोल कसा—कोणत्या तरी प्रकाराने, कसेहि करून जा, ये, बोल इ० ३ निश्चिंतार्थाने किंवा निःसंशयार्थाने जसे—तुम्हा कसा—निश्चित जा 'भीष्म पतन पावे तो आम्हाला हो सहाय चाल कसा।' -मोमीप्प १ १०२

कसा—उ १ अगरखा किंवा टोपडे इत्यादिद्रव्य अद 'आगडियाचा कसा सोडिता। म्हणे नवें दुखती माझीं आता। -इ ७ २४४ २ पेसे ठेवण्याकरिता हात दीड-हात लाज व अर्ध असलेली कमरेस बाधावयाची पिशवी ३ (बायकाचा) झोळणा, घट्या वगैरेची दोरी, नाडी [स कर्ष]

कसा—उ (आगरी) ल्हान बोरू याची लेखणी बसतात 'ह्या ओहोळ्याच्या खाचरात चालू सालीं कसा फार आहे' [स कशेव]

कसा—किंवि (राजा) दम

कसाई—उ १ घागीक, गुरे मारून त्याच्या मासाच्या विक्रीवर पोट भरणारा, ही मुसलमान ओसाची जात असते २ (ल) अत्यंत निष्ठुर हृदयाचा माणूस ३ खाना—उ बत्तलखाना पशुवध करण्याची जागा म्ह० कसायला गाय घारजिणी (कसाई निष्ठुरपणाने गाईचा घात करतो असे अठराहि ती त्याच्यापुढे मरीच बनते यावरून) =दुष्ट आणि बडोर माणसाचीं सारे लोक गरिबीने वागतात या अर्थी

कसाई—खी खेचून बाधणी 'बाह्याचे कसाईची जवाब दारी ज्या त्या माण्डतावर आहे' -स्वारीनियम (बडाई) ८६ [स कर्ष]

कसाकसा—वि कोणत्या प्रकारचा, रीतीचा, जातीचा २ कसासारखा ३ [कसा द्वि]

कसा काय—किंवि कसम्मा पहा 'आज तिन्डचा घेत कसा काय आहे' १

कसाकुशा—खी घासाधीस, खाराखुरी, तडफड, काकू, टगळमळ, नानू [ध्व]

कसाचसा—वि ज्याचे स्वरूप सांगता येत नाही अशा एखाद्यासारखा, कधी दृष्ट नव्हे किंवा श्रुत नव्हे अशा काही विलक्षण प्रकारचा, (चमत्कारिक व आश्चर्यकारक वस्तु किंवा प्रसंग यावद्दल योजतात) 'हा काय पदार्थ चमत्कारिक, हा कसाचसा दिसतो' [कसा+च=जोर दाखविणारा+सा, असा=सादरा]

कसाट-ड—न एक प्रकारचे गवत कशेट पहा [स कशैल]

कसाटी—खी (ब) पैलाच्या गळपात बाधाबदाची घटा

कसाडी—खी १ (ब) दुधाची चरबी, कासडी २ मिरच्याची पूड, तिखट कसुदी पहा

कसा तरी—किंवि कोणत्या तरी प्रकाराने 'प्रसादचतुरा कसा तरी करा घट हा जन।' -केका ६३

कसार—उ खाडीक कसाई पहा 'कसाबाचे बाळी मांडिले प्रमाण। बत्कण्याची आणि तया काई।' -तुगा ३०६८. [अर कस्ताव] ० करणी—खी कसावासारखी निष्ठुर कृति

कसावसा—किंवि मोठ्या घटाने, प्रयासाने 'मी त्यापासून कसेचसे दहा रुपये मिळविले'

कसावी—खी १ खाट्याचा भटा २ (ल) नौधे -वि कुर [पा कस्तावी]

कसाय—उ (गो) औषगाचा काडा [स कपाय]

कसालत—खी १ पीडा, दुख, संकट २ कठिण काम, मेहनतीचे काम, (कि० काटणे) ३ अतिशय धम, आयास (कि० येणे, करणे) ३ खसालत पहा [अर कसालत=दुख] ० काढणे, सोसणे—कि नास-ओसे सोसणे, एखाद्याची पाण काढणे, जाच काढणे, डुरडुर, किरकरी फिरपीर सोसणे

कसालती—वि १ फार धम करणारा, मेहनती २ अतिशय दगदगीचे, नासाचे, मेहनतीचे (काम) [अर कसाला]

कसाला—उ १ धम, आयास कसालत पहा 'राजधी गोविंदपत मामा बुद, त्यानीं कसाला किती करावा?' -खरे १ ४६४४ 'त्याजला लिहण्याचा कमाला होईना' -रा ६ २५१ २ बडक रीतीने वागविणे, छळणे, पिडून काढणे, वेजार करणे (कि० करणे, लावणे) ३ अतिशय मेहनतीची परिस्थिति, जुलमाची अमदानी (कि० होणे, लागणे, गुजरणे) ४ पीडा, संकट 'स्वामींनीं हा नूतन सपादिलेला दश यावर कसाला पडतो ही विचाराची वाट नव्हे' -मराआ ७ [अर कसाला=दुख]

फसि(सी)दा—उ कशि(शी)दा पद्म
 वसिया—शी हिरवी गारगोटी एक रत्न
 फसीद करणे—कि काढा घेणे कमीदगी पद्म [अर
 फासिद=न्यू, कमी, फा कमीद=न्यूत, कमी]

फसीदगी—शी कमी करणे 'जस्त एक वस्त बादावाही
 कामाबद्दल काही कमीदगी केले तरी अवक-सवाईने मुरादला
 देऊन याजद कमीद करणे '—इम १७ [फा कमीद=कमी
 करणे, काढा घेणे फा कमीदगी=गिरमजी]

फसु—उ कय पद्म 'कांद वनस्पतनकाचा कसु। भरे कय
 तडिप वीण।'—उ १८ [कय]

फसुदा—उ कशिश पद्म 'आपले गवरीतर वसुन वसु
 वीला फसुदा काडीत होतये'—पारिमी १५

फसुंदी—शी १ (ना) मिरचोशी मुष्टी, तिघट २ (व)
 आग्याच्या कित्याचे लोणचे 'यदा आग्याची फसुंदी पाल'
 [हि कमीदी]

फसुं—न (कों) दोराची हद्द दाखविण्यासाठी पातलेली
 दगडाची पायबळाची, गडगा 'यदा दाताला कसु पातावयाचे
 भादे' [कसु]

फसुर—शी १ कमीपणा, न्युनता २ चुक, अपराध, दोष
 'कसुर माक' ३ हयपय, अळढळ, आळस 'आपली मने स्पष्टपणे
 मोडून दाखविण्यास कमीदी कसुर करी नाही'—टि ४ ३४३
 [अर कसुर=दोष न्युनता] *कोताई—शी तूक, न्युन 'स्वामी
 सेवेचे ठावी आम्हापासून कांराकाताई हा कालाधेत जाली नाही
 व पुढेहि होणार नाही'—पया ६८ [कसुर+कोताई] *दुरा-
 वि दोषी, अपराधी 'पोपाळ टाविलेले मुदतीचे आत सराव
 केव्हास गवीन करण्याकरिता बसुरदाराचे पगारांतून खर्च कापून
 घेतला जाईल'—खानोनियम (बडाई) प्रस्तावना ३

फसुरी—कसुर पद्म खानो नियम (बडाई) १

कसे—किवि कोणत्या रीतीने, कथाप्रकारे 'हं कोडे कसे
 सोडवायचे' 'तुझे वने काय घालले आहे' [स कयम्] *कसून-
 ही करून—किवि कोणत्याही प्रकारे, कदाहि रीतीने *वस-
 किवि मोठ्या कथने, अति प्रथाने, कसे तरी, काही तरी करून
 जेमतेम 'कसनिया चित्त स्थिर कसेवसे।'—केलेवाझी [स
 कयम्, कसे द्वि]

कसेई—खीन वासे गवत, एक औषधी वनस्पति [स काश
 ६ कांशका]

कसेरु—पुन एक गवत, कनरा, (कों) फुडें कडाट पद्म
 [स कशेक]

कसेरा—वि कक्षासारखा, कोणसारखा, कोणत्या जातीचा,
 लढ्या, पध्दतीचा [कसा]

कसेसं, कसेमेंच—किवि काही तरी चमत्कारिक, नसागत
 देण्यासारखे, कथावथा पद्म *होणे घाटणे—१ (वाचकी)
 चमत्कारिक घाटणे, नेहमीचिहा निराळ्याच भावना होणे 'तुला
 वां बरे आज कसेमेंच घाटते?'—यरा रजपूत वीर २ चिन किवा
 स्वस्थता नफे [कों द्वि]

कसो—(कों गो) कथा पद्म

कसो—उ (गा) यद, कथा पद्म (सामाचे वर्ण)

कसोटा—उ १ कय लाण्याचा दगड २ परीक्षा
 कसोटी पद्म

कसोटा, कसोटोपंच—उ १ मुस्तीचा एक पंच आपल्या
 पत्राने जोडीदाराचा एक पत्रा घरून एवढस जोडीदाराचा हात
 बाहेर टाकून जोडीदाराच्या कानाच्या खाली मानेवर आपल्या
 आंगठ्यावरील बाजूच्या हाताने मारणे २ जोडीदाराचे दोन्ही
 हात आपले हातांत घरून जोडीदाराचा एक हात शिडकाऊन
 देऊन आपल्या हाताच्या मुगीच्या हाडाने जोडीदाराच्या कान
 शिळवण मारणे [कय]

कसोटी—शी १ कमवट-टी पद्म (कि० घेणे, पद्मणे)
 २ परीक्षा 'व्यवहाराची एकच कसोटी आपणास पुरे होईल,
 -टि ४ १११ ३ कमवगीचा दगड कसोटोस उतरणे—कि
 परीक्षेत उतीने होणे, उज्जट निघणे [स कय+पट, प्रा कमवट,
 हि कसोटी]

कसोटो वसणे—कि १ परीक्षा वरले, २ पंच घाटणे ३
 (स) घुसत कोडीतोल डाव खेळणे 'शान होईल जीव जरा
 फिरून मग मला कसोटो दशा। नव्या नवतीचा बहर नूतन जी
 याली आली रहा।'—दोला ८४ [कय]

कसोटी—शी १ सुद्धम, आरीक, छद्म छद्म घेतलेली
 परीक्षा, तपासणी, चौकशी, पारख २ काळजी, धम, दसता
 (कि० खाणे, मोगणे) ३ प्रात, दगदग, खस्त, नेहमीची कट
 कट (कि० खाणे सोलणे) 'नवऱ्याची कसोटी बायकोने फार
 खात्री' ४ सोवणारे व त्रासदायक दुख, यातना, टणका (कि०
 सोलणे) ५ आठोकाट प्रयत्न [कय, फा बोशिशु=अग्न्यास,
 प्रयत्न] कसासासित आणणे कि कटसाध्य करणे चरदस्तांत
 आणणे पाव १६

कसकरणे—अकि दात करकर खाणे 'दात कसकरे आणि
 हलके। या नाव आदिभूतिक।'—दा ३ ७ २३ [ध्व]

कसकसा—उ कचकच, शहारे 'नेत्रासि कीरवि कसा आणि
 कसका य।'—अकक गंगाधर, रसकडोल ११६ [ध्व]

कस्त—शी १ खराबी, तुकडान, क्षीज, तोडा (कि०
 मोलणे, खाणे) २ (ल) उणेपणा, न्युनता, कसताई बाण
 (कि० घेणे, खाणे) 'हा बगही प्रसंग पडला तरी कधी कस्त

घेत नाही ' ३ तसदी, परिश्रम, दगदग, त्रास (कि० खाणे)
शुभ्रा, मेहनत, खस्ता ' पावल अस्त रवी मग मस्त ते कस्त
करुनि ते दस्त करावे । ' -अन्क, राधावर्णन ४ ' नामा जलदीने
रवानगी होण्याची वस्त करीत आहेत ' -ख ११ ६१५४
' काकाच्या दुखण्यात त्याने फार वस्त खाली ' [स वष्ट, हिं
वस्त=वाण, कमताई]

कस्त—पुढी हेतु, विचार, निश्चय 'अडखली कोठे? त्याचा
वस्त कसा आहे? ' -ना १ २४९ ' पुण्यास यावे ही इयनाची
मोठी वस्त आहे ' -खरे, ७ १५८५ [अर कस्त=दुःखा, हेतु]

कस्त(स्ता)न—न १ बाळरेण पाचोळा, केरकरा २
(कों) गवती छपरातील काढ्या, गवत वगैरे [स कुत्सित+
तृण=कुत्सण=नस्तन, तुल० का कम=पण, गदळ+स तृण, म तण]

कस्त(स्ता)न—न. कसण्याचा दोरखड, गाडीचा दोर
[कस्तन=मत्तणणे?]

कस्तार—अन १ डाक-ख, भाई साधण्याकरिता किंवा फुट
लेंडें धड करण्याकरिता जो कयलाचा लेप वसवितात तो ' कय
लाचें काम करणारे व शिशाचें काम करणारे कासार ह्या मिश्र
धातूचें कस्तार करतात ' -मराठी ६ बें पुस्तक (१८७५) १६९
२ जडण, डाक लावण्याची क्रिया (कि० करणे, होणे, लावणे,
घमणे, जाणे) कस्तुरी करणे=कस्तरणे पदा [स कस्तरी=
कथील, कलहई, तुल० मी कस्तीतेरोस]

कस्तार=कस्तन पदा

कस्तरणे=जकि कस्तार करणे, शाळणे, डाक वसविणे

कस्ता—अ. (माण) त्रास, खस्ता [स वष्ट]

कस्ता=स्ती—वि १ कसरता, कलेला, सरकलेला, झुज
लेला (खाव, मित, तराजूची दाडी, माप इ०) २ (ल) हलका,
कमी (मापात किंवा वजनात) ३ कमी मापलेली किंवा वजन
केलेली (वस्तु माप) याच्या उलट रास्ती=बरोबर ४ (ल)
हलका, खोटा, वाईट, अप्रामाणिक (धाढा, मापण इ०) ५
एका बाजूला वळवले, मार्गापासून हळवले, सरकलेले, मार्गव्युत
[स कस्त=हलके, जाणे, का कम=सरकणे, घमरणे? , हिन् कोइसि
थिम्-जाणे] कस्ते घेणे=कि १ एका बाजूस दोणे २ माघार
पेण, अग काढून पेणे (धावतून)

कस्तान=कस्तन पदा

कस्तानी=वि बाळसर तानूस रगाचा, तत्या कुमाईत
(पोटा)

कस्ती—वि फार धम करणारा, उद्योगी, मेहनती, कष्टाळु
-खी धम, वष्ट, मेहनत [स वष्ट]

कस्तुरी=कस्तुरी पदा ' कस्तुरी चोरिली चोरे । परी परि
गळे हाट भरे । ' -इ ३ १७९

कस्तुरी भेंडी—खी एक झाड -शे ११ १४०

कस्तुर मोगरा—अ एक वेळी, दुसर -शे १० ४४

कस्तुरी मोगरा—अ (मो) दुर्गमी सोडणारा एक किडा.

कस्तुर—अन डाक लावणे करत अर्थ १ पदा (कि०
करणे, होणे) ' बाहकाच्या तुरड्याचीं दोळे स्वच्छ करून त्यास
तिरपा फावसाचा करून साध्यास कस्तूर करावा ' -मॅरट

८९ ०गोल-अ डाक लावण्याचे हत्यार

कस्तुरी-कस्तुरिका—खी १ एक अति छुगधी द्रव्य
याचा रंग काळा असून हें विशिष्ट गृगच्या गर्भांत सापडते
रस्तुरीयुग नेपाळ, तिबेट इ० हिमालयाच्या प्रदेशात आढळ
तात 'नेपाळेश्वर भाळमचिखला कस्तुरिका मानिनी । ' -मराठी
४ बें पुस्तक पृ २०७ (१९०६) ' कंशारकस्तुरी ख्याती । कटीं हार
साजारी । ' -मृपाळी गणपतीची २ कपाळास छावावयाच्या

तावट्या गणाच्या मधोमध जो काळा टिपचा लावतात तो, ०५७-

मृग-अ ज्या हरिणाच्या घेंबीतल्या गाटीत कस्तुरी सापडते तो
हरिण, एका जनावरापासून सरासरी एक ऑस कस्तुरी मिळते
'सिंहजसे प्रतिपदेति नाहित कस्तुरी एण वनोवनि केचे । ' -बामनी
प्रव, ४ बोधपर सपाया ८ ' देहीच देव असता वरि भ्रमतोसि
क्यथे तू रानी । माहित छुगधि अछुनी कस्तुरिमृग जेनि तो
फिरे रानी । '

कस्तुरीण, कस्तुरीण=कस्तुरीण पदा

कस्तमळ=न १ कदमळ पदा २ (माण) मोठे फरट (कि०
होणे, उठणे)

कस्तत=ती=कसरत=ती पदा

कस्ते=कम=किवि कमीत कमी ' कस्तेरम हजार फिररी
उतरेले आहेत ' -चिरा १ [अर कस्त+कम]

कस्तन=न (मो) कळ, कमर

कस्ता=कया १ पदा (वाप)

कस्ता म्हणून कस्ता=किवि अपदी, बिल्कुल ' मणी
मगळसून अन् जोडल्याशिवाय कस्ता म्हणून कस्ता घुद्धा सुतलीचा
तोडा देखील दावान बहिनीला केला नाहीन ' -प्रफुल्ला १२
० २४

कहगया यहगया, कहियया यहियया=वि क्रिवि
(हिं) काव्यावर गेला, उठून गेला, नाश झाला, फुटत गेला,
वटशाला (उपदेश, शिक्षण, सापण इ०) याच अर्था कहगया
बहगया अथवा कंगयावंगया=बहियया असे हिंशब्दप्रयोग आढळ
तात [हिं कहा गया बहा गया]

कहड=अ कड, त्रास ' तसित कोटी छुरण मुनिजन
जोडिति ज्वाला पाणी । कलिकाळाचा कहड बडमा सदां पिकि
निर्वाणी । ' -दत्तचंद्र ४ ८९ कहडणे=जकि कटणे पदा

फहर—५. १ निगर; अतिरेक; पराकाष्ठा; जोर; अमर्याद पणा; आवेष्ट. 'तोफेचा एकच वर्षेला फहरा'—पद्या ५५. २ ईश्वरप्रकोप; अनर्थ; क्षोभ. 'उदंड झाला फहर तर याकू नये सादर.' ३ जुलूम; गहनत्व. ४ विकट प्रसंग. —वि. बहरी, बहरी अर्थ ४, ५ पदा. 'फहर मजील—कोस—कन्ह—पाऊल—चारा.' [अ. बहूर=अनर्थ] •दयांच-दयां—५ अफाट, अमर्याद समुद्र; महासागर. (महासागराच्या विचालतेसंबंधीं योजतात.)

फहरवा, फहरवी—कारवा पदा.

फहरी—व्या, फहारी—वि. १ अर्थकर; गूर; अतिशय कडक, निष्ठुर. 'पारिपत्यहि बहरी होत असते.'—खरे ८.४३१४. २ अतिशय विपारी; जालीम; जालाल (साप, निचू पंगरे). ३ प्रकर; कणकणगारा; पोळणारा (साप, कपाल दुखणे, आजार, छन). ४ (व्यापक) पराकाष्ठे; वेद्युमार; अतिशय डुराद; अर्थकर; प्रवंच (ओढे, झल, कोस, पंढ, अरण्य ६०). ५ आवेष्टांचे; रानडी; अद्रातदा (रडणे, सरकपरी काढणे बरे) ६ प्राणहारक; मर्मभेदी. 'जखमा दात्रांच्या बहरी लागून मृत्यु पावले.'—चित्रगुप्त ७०.

कहा—कवि. (हिं.) कोठे ! [सं. कुत्र, क; प्रा. कदि, कदिमा] •कहा कदा राजामोह कहां गंगातेडी (कुठे इंद्याचे ऐरावत व कुठे धाममंडाची तटाणी या म्हणीच्या समानार्थक हिंदी म्हण. तैलंगणांतील गंग राजाच्या उपद्रवांसाठीं मूळ ही म्हण पडली).

कहाकर—५. (व.) अमिनीचा निशिष्ट लुक्का, —महाराष्ट्र सधेवर १९१९.

कहाडणी—कहाडणें—काढणी—पदा.

कहाणी—काहाणी—छी. १ गोष्ट; वृत्तवर्णन; कथा, आख्यायिका. 'म्हणोन मृत्युलोकीं सुखाची कहाणी । ऐनजेल वचणा चिये धवणी ।'—ज्ञा १.५०१. 'कृष्णाची आणीक वाहाणी । तो छी जाहला मोहिनी ।'—एरस्त २.१९. २ दुःखदायक आत्मकथन; हालअपडणांची स्वतःची गोष्ट (किं० सांगणे; थाणे) ३ शिकवण, उपदेश; कानडवाडणी. 'जपडे धागरीवर पाणी नी मूर्खाजवळ काढाणी ।' ४ स्वतः घेतलेल्या वस्त्याच्या दिवशीं वायका वतविषयक जी गोष्ट सांगतात ती. [सं. कथनिका, प्रा. कहणिमा, हिं. कहानी, हिं. किहाणी]

कहाणी—छी. ज्वारीवर अवचित पडणारा एक रोग; काजळी याने ज्वारीचे दाणे काळे होऊन जडून जातात. काणी पदा.

कहा (ह)त—छी. १ दरोडा; लुट; धाड (चोरांची, दरोडेखोरांची). २ एखाद्या वस्तूवर पळणारी धाड, चढी (खादाड मुलांची). ३ शेतावर पडणारी धाड (गुरांची, टोळांची). ४ चढई;

जाड. [अ. फहर=डुफाळ] कहातीस येणें—कि. विचारवत होणें; कुठलीस येणें; कोपाविष्ट होणें; मान गुटणें.

कहातेला, कहातेला—वि. (व.न.) आधासी; हांवारी; बखारलेला. 'असा कहातेव्यासारखा काय करतोस ?' [अ. कहर]

कहातां—वि किवि. कळलेला, कस्तर; तिरपा; एसा तोलावरचा; कष्टगता.

कहा (ह)ती—वि. १ निर्भय; धीट; साहसी. २ गुफान; गुह्य; विचारान्वय. ३ धाडशी; अविचारी; वेष्ट; वेष्टगळ (ह्म्य) ४ (व्यापक) अतिशय मोठा; वेद्युमार मोठा (पजन; पंचताची उठण, प्रवासाची मजल, जल, पाऊल, चारा ६०) [अ. कहर]

कहामहा—कवि. (सा.) केव्हां तरी; कधींनहीं.

फहर—५. कहर पहर. —जना १९२. •मरडणें—कि. (वायरी) अतिशय त्रास देणें; उच्छिद मोडणें.

फहार—५. १ भोयाची एक जात. मेणा, पालखी वाहणाऱ्यांची एक जात. २ (काशी) गडी; मोहर (हा बहुधा फहार जातीचा असतो यावरून). [सं. हंफकार; हिं. फहार]

फहार—५. जोंपच्याची एक जात. —दो ११.१५५. (नाको).

फहारया, कहिरया—कारवा पदा.

फहाली—छी. १ आग; लप्सा; उकडा. काहिली पदा. 'निषयवदाहिने अति पोळते । जेव्हां लहर मनीं येते तेव्हां करीं वृष आपुले बोळते ।'—प्रला १०२.

फहाल्या—(व.) अमिनीचे लहान लहान बहीत भाग.

फहायणें—अकि. १ (बों.) अतिशय भेदणें; भयानें मांगरून जाणे. २ रागावणें; कावणें पदा.

कहि—कवि. कधी; केव्हां. कहीं पदा. •बहरी—कधींमिधी; कधीं तरी. 'विशेष शाल्या कहिबही । अम्यास तिहीं करावा ।'—एसा १३.२४८. [सं. वै. कदि]

कहिरा—वि. तिरळा. 'मदनपुताका काणा कहिरा ।'—अमृत ४२.

कही—छी. १ (हिं.) लळकासाठीं गवत, लाकडांदा ६० लहान किंवा अन्य रीतीनें व्यापणारी सैन्याची टोळी. २ अशी सामुग्री व्यापण्याची क्रिया; सैन्याला व्यापविरण मिळवणे. 'लक्षा अध्ये पतिराज निल जातात उडून कहिला ।'—प्रला २०२. 'भयारानिलेचे खेड्यांची कही शेतें कापून जेली.'—खरे ५.२३१२. [पा. कही] •कवाड—न. चारा, गवत व लवूचफाटा. •घाला—५ कहीतील माणूस. २ (छ.) तेजोहीन; मळीण; पखहीन.

कहीं—१ (पा.) कधीं ? केव्हाहि. 'परी कहीं न कहिशी संमापण । विचारीनिया ।'—निष्ठु ८८. 'जो दुजयाची वास पादे । त्याचे कार्य कहींच नोंहें ।'—एरस्त ५.२. 'भक्षिजान

वहीं उपजेचिना । '—रयो १ १०९९ २ कोडें कोडेंहि 'सशया मिहासी वहीं नाहीं सुख ।'—दायि ६३ [स वै कहिं, लिउ तु, गों हर, जर्म वर, इ ॲर, प्रा कहिं, हिं कहीं]

कह्या—प्र (हिं) आज्ञा, हुकूम, म्हणणे, सांगणे 'वडे तुका जण मुखारे । कथा न मात्त कोय ।'—तुगा ४२९ [स वय, प्रा वह] कथांत—(कथा सप्तमी) आर्जत, हुकुमात, ताब्यात (कि० असणे, राहणे, वागणे, चालणे) ० कथात नसणे—कि ताब्यात, हुकुमात नसणे

कह्यार—न कह्यार पहा

कळ—जी तीक्ष्ण व एकदम उद्भवाणें दुख, तिडीक, रग (डोकें, शरीर, पोटा यात), धमक पहा (कि० उठणे, होणे) 'माटी बटक वायगोळा । हातीं पायीं लागती कळा ।' 'सराटे जेवि महागजातें । कळ लाउनि उभे करिती ।'—श्रीपर (नवनीत पृ २२२) 'माझे पोटात कळ निघाली आहे' [ध्व] ० पडणे—कि शेत पडणे, विभ्रति मिळणे (नकारात्मक प्रयोग) 'सुजना जेवि पळ, कळ क्षणहि पडोवे नरान देवा त्या ।'—मोकर्ण ११ ५४ 'चदावळ पाहता नपडे त्यासीं कळ ।'—अफला ५४

कळ—झी युक्ति (उपड्या—शाकण्याची, वद वरण्याची, खेले करण्याची), चानी, किल्ली, साधन, मर्म 'तुका म्हणे कळ । पाय धरिल्या न चले बळ ।'—तुगा ४४३ 'त्याचा गर्व हरे परस्पर असा योजीत कोणे कळे ।'—दिगवि १० 'या यज्ञाची कळ दाखिली की तें शांते सुख ।' २ कला, छुरी, रचना, रहस्य, किडी (यज्ञाची किंवा युक्ति-रचनेची) या अर्थासाठीं कळा पहा ३ तराजूच्या दांडीचा मथळा काटा 'पाय हाणिता कळे जवळीं । पारडें उथळेत अतराळीं ।'—ह ३० ८६ [स करा] दाणणे—वमान दावणे, मूलस्थान दावणे, टिकाण, किती यास हात घालणे २ (ल) मर्मस्थानी स्पर्शणे, वद होईल असे करणे

कळ—जी १ भाडण, कलागत, तग, खोडी (कि० काढणे, लावणे) 'ऐसे मोनचि दोहीं दळीं । उदित जालें अस कळी ।'—झा १ १८४ 'जिने घरातल्या घरात बारीक कळ लावण्यास अगोदरच प्रारंभ केला हाता'—रगारव 'एवज्यावर पहिल्याने जाउन केली कळ ।'—देपो ३ ८७ २ कुरापत, भाडणाचे कारण (कि० काढणे) 'आम्हासि प्रह नाहीं अनुकळ । नसती उत्पन्न होते कळ ।'—शनि १८२ 'नी म्हणतो कीं त्या कळ काढली'—बाळ २ ४५ [स कळि] म्ह० बोळता कळ घुता मळ=उत्तर-प्रत्युत्तराने भाडण वाढतें आणि वरवर घुतल्याने अधिक अधिक मळ सुटत जातो

शको २ २२

कळकळ—कळकळ—प्र १ मोठ्या जातीचा भरीव किंवा पोक्क वावू टोकर, वळ २ (कों) एक मोठा कळक घेऊन त्याला प्रत्येक येरावर फुटेल्या काडीचे टोक पाय टेवण्यापुरतें वीतभर राखून टेवून तोडतात आणि त्या लाकडाचा उपयोग उच झाडावर चढण्यासाठीं शिडीसारखा करतात तें लाकूड 'झाड उच आहे, शिडी पुरणार नाही, कळक लाव'—जी (कळक) बाबूचें वेड, जाळी

कळक—प्र कळक, डाग, बटा, काळिमा, कीट, गज कलक पहा 'तयाचिये दितीचा क्षणें कळकु । लागेल तुझिया प्रेमा ।'—झा ६ ११५ कळकट पहा [स कळर]

कळकट—न १ कळक, मळ, गज, ताब्या वगैरे ताब्याच्या माड्यावर आवड्याचा स्पर्श झाला असता उत्पन्न होणारा हिरवट विपारी पदार्थ २ घाण (कपडे, भांडीं यावरील) [स कळक]

कळकट, कळकट—वि १ गजानें कळकटेलें, विपार लागू टेलें, मलिन, खराब २ घाणेरडें, वाईट गुण ज्यात आहेत, इषित, पापी (माणूस, चाल, वर्तन) [स कळकित]

कळकटणें, कळकटणें—अकि १ किंचित कळकटणें, हिरवें होणें, गजणें २ घाणेरडें होणें, नासणें 'कळकटणा हें नाम पियुष'—दाय ७८१ [कळकट]

कळकटा—वि भाडखोर बलह करणारा 'ज्यासी त्यासी कळकटा । स्वयें सदाचा थोरटा ।'—दा १९ ३९ [कळ=भाडण]

कळकणें कळकणें—अकि विपार लागणें, हिरवें होणें; विटणें, विपडणें, घन चढणें, मलिन होणें, कळकट होणें (भांडें अम्लादि पदार्थ) [स कळक]

कळक-कन-दिशीं-दिनीं—किवि फुटण्याचा आवाज होऊन (काच किंवा कोणत्याहि ठिसूळ पदार्थाचा) [ध्व कळ=आवाज करणें]

कळकळ—जी १ मनापासून काळजी, वेध, आस्था; उत्सुकता (एलाया नामाविषयीं) २ मनाग दणारा द्रव, कळकळा, दया (कि० राटणें, असणें) [स कळ=जोडणें]

कळकळ—जी भाडपातील आवेशाचे व ओरडून केलेले भाषण, गोंगाट कळकळ पहा [ध्व स कळ=आवाज करणें]

कळकळणें—अकि १ सांगणें, सतत हाणें (उन्हांन, सूर्याच्या उज्यातेनें) उकाडा होणें, घगगणणें २ फिरणें, हलणें, तळमळणें (उन्हांन) उरळी फुटणें, मुडपुडे येणें (उकळत्या पाण्याला), सळसळणें ३ अतिशय दुख होऊन शुष्क होणें; तळमळणें, व्याकूळ होणें, घासणें (आत्मा, जीव), पोगाट काळवणें (दया, बौध येऊन), द्रव येणें, हळदळणें 'दितरत

गुर मन पाहुनि तव घडता मुलास कळकळते ।'—मोभीम
१२ ४३. ४ हळजणें, उमथणें (अन्तर्द्वययोगी उपयोग)
'माझ्या पोटांत कळकळते' ५ अतिशय मूक रागणें, खासा
गुणें, वरणें १ गरजणें, ओरवणें, मोटपणें, उंच गुतीत बोवणें
(मोडणोत) [य स कळ=आवाज करणें]

फळकळवणी—न (बो) निवळ पाणी, पुष्टपुष्टवणी,
पाणी मिळवलेल्या दुधाळा, ताकाळा म्दणतात [य कळकळ+
स वन=पाणी]

फळकळी, फळकळीत—वि फिळकळी, फिळकळीत
पहा

फळकळ्या—वि १ रागाने ओरवण मोठपाने घालणारा,
तगतणारा २ कळवळपाने घालणारा—सीध निवळकळ्या
पहा [य कळ=आवाज करणें]

फळकी—वि कळकाचे, बाहुने कले (टोपरी, दुरही वगैरे
जिन्नस) [कळक] २ फागद—उ कळपापाएन ठयार केल्या
पांड्या छत्र व ठतम प्रकारचा दौळाबादी कागद ३ नारायण—
उ अतिशय उंच मनुष्य, ताकासारखा उंच, देवाच्या मनुष्य
४ बाण—उ बाहुच्या कळकांमोत दाखू लागू जो बाण करतात
तो ५ च्या कांय—उ वैद्यका कांय, याची भासी करतात

फळकी—की (गो) बाहुची एक जात, कणक [कळक]
फळकी—पुवि पातळी फळकी पहा 'गेल तरी जावो
मुखें नकासी। कळकी याविशीं शिवो नये।'—दुगा ३०४
० नारद—उ भांडखोर, कळल्याच्या, तळा खावणाऱ्या भाणताला
म्दणतात

फळकुटा—वि (ना) कळ लावणारा, भाडण ज्ञापविणारा
कळकटा पहा

फळकुटा, फळकूट, फळकूट—वि कळक, थोड्या
कळकेला, नासलेला कळकट पहा

फळकुवा—वि दाडगा, मजदूर [कळकाचा कोव ?]
फळकूट, फळकूट—न बाहुचा ल्हान तुड्डा [कळक]
फळक्या—ऊंस—उ एक प्रकारचा ऊंस हा फार टणक
असून यात रस थोडा पण फार गोड असतो [कळक+ऊंस]

फळकूड—उ अतिशय ल्हान तुवडा, सुंदम भाग 'मिर्ई
जाणो कायबोद । नयन वाणले कापखड । पार्ती पातळिले कळ
खड अजनाचे ॥'—क्या ५ १६ १८० [स कळा+खड]

फळगा—उ १ काच, बागडीचा ल्हानसा तुड्डा 'हे व्यर्थ
कापाचे दावितिल न समरसिधुत कळगे ।'—मोडभा ७ ९
२ (व) मोडतोड झालेले सामान [स कळ=आवाज करणें]

फळगा—वि भांडखोर कळल्याच्या [कळ=भाडण]

फळगा—उ (वेने इयाएन) अनी, अगदथ ' (महार
णीस) भाषण्या मुठीचा कळगा बरीच दृज्ज तिनी पीडा
दाळ्ये'—वेने १७

फळंगु—उ मित्र भियांच्या कानांतील एक दागिना (?)
'कनी कळंगु रेङ्गी मुद्री । केतरीदळे सोमरी तिरी ।'
—क्या २ १७ १२७

फळगांटा—चेतया—चेतय्या—वि कळल्याच्या, भाग
लाग्या [कळ+चेतविणें]

फळघोडा—उ कळ भरलेला लकडाचा घोडा यांत्रिक
रचनेचा घोडा [कळ=कला+घोडा]

फळघोडा—वि (कु) दरी, दुगमदी [कळ=भाडण+
घोडा]

फळजणें—अकि (बो) अतिशय भुकेमुळे किंवा रड
ण्यामुळे घुन जाऊन व्याकुळ होणें (मृग ६०), स्थित हाणें
[ग कळ]

फळजवूष—वि अतिशय मुदाळ व घननात मारी अस,
ओढभार घननाचे (मोती वगैरे) 'गवारा हातीं दीजे कळज
तूक माती ।'—आए ६७४ [स कळज=परिमाणविशेष+म
मुक=मोलेज]

फळजी—न (जनावराच्या) हृदयातील मीस [काळीज]

फळजें—न (गो) अपघ्न [काळ+अजन]

फळण—न (बो) कळपान्याचा कट, कळपान्य शिजव
ल्यानंतर काढलेले पाणी, कढण

फळण—पा—उ भरलेल्या काळीचा घुस—मुठी 'आणि
सुरव हाडी उडिदाची घेती । कळणा विरस टाकिती ।'—क्या
१७ १२४ [स कला=अंश]

फळणाकोडा—उ १ धान्याचा चूर व टरफल 'देवा
कळणा अयवा कोडा । आम्हा रई मुकच्या सोडा ।'—तुकाराम
पदे (नयनीत पु ४४८) २ गरिबांचे अन्न 'कळण्याकोड्याची
भाकरी आणि कण्यावरहची भाजी' (दळणकाडण करितांना
निघणारा कणी, घुस, कोडा वगैरे, यावस्तु) ३ (ल) दळणकॉड
याचा घटा 'मी कळणाकोडा करून पोट भरते' [कळणा+
कोडा]

फळणें—अकि १ समजणें, समजणें, जाणणें 'कळे साधूची
दुर्जेनाची सुदि ।'—हा ७ १३ २ मनात भरणें, टसणें ३ क्षण
क्षणें, यरघणें, चेतनायुक्त असणें, अनुभव, भाडवण (विशेषत
दुखाची) ग्राहणें (धारीययव, इद्रिय) [स कळन] फळे न
कळे इतका—निश्चित, अतिशय थोडा, लक्षांत न येण्यातका
अश म्द० कळेना वळेना भाजी भाकर मिळेना=अशस्तानु,
येव्या भाणवाचकल पापलात

कळणें—कि (ळ) ओढणें 'वाखाणिती वेदपुराण लीला । जिणे सुवा दास वळे कळीला ।'—निमा १ ६१ [स कळ]

कळणें, कयणें—न (गो) कडधान्याचा कळ कळण पहा

कळत—किवि कडून, समजून, उमजून, टाकून असून सुद्धा [कळणें] न कळत—न समजून, चुकीने, टाकून नसता न कळत—१ अगदीं थोडा, हळू, न समजेल अशा रीतीने, पकें होय कीं नाही हे न सांगता यण्यानें 'ताप कळतनकळत येतो' २ गफळतीनें, चुकून, दुर्लक्षामुळे, प्रमादाने, अजाणता 'अपराध कळतनकळत केला असल्यास क्षमा करावी' ० मूर्ख—वि पडतमुख, कळत असून मूर्ख, झुळेगिरीने समजत नाही असें दाखविणारा [कळणें+मूर्ख]

कळय—न स्त्री, पत्नी कळय पहा

कळयी—स्त्री (यु) कुळीय, हुंग्या [स कुलिय]

कळप—३ १ समुदाय, जमाव, समूह (पय पक्षी ६० चा), झुड, पया २ (ल) पय, धर्म लिस्ती धर्मांत बर्बच्या कडे तील लोचमसुद्धा 'कलंक' (कळप) म्हणतात यावरून, 'येथच्या कळपात तो गेला'—हिंदु ११ २ ३० [स कलाप, तुल० ते कळप=एकत्र होणें] ० मुद्द—वि कळपामध्ये राहणारा, कळप सोडून न जाणारा याच्या उलट ओढाळ=कळप सोडून जाणारा, कळपातून पळणारा [कळप+झुड] कळपांतलें मुलं—न (ल) दाढगा, हड्ड, अतिशय शोड, चेंडवळ असा माणूस, अणभूत

कळपा, कळपणें—३ १ सालपट, घापत्री, कवची, तुकडा, घाल (भाजण्यानें किंवा ऊन्ह लागण्यानें घालीरावरील पिंपणारा) २ निघालेला तुकडा, खवला (गजलेल्या लोखंडाचा), पोपडा, पापुडा ३ दगडाची निघालेली कपरी, राकडाची हल्ली, शिल्ली

कळपुडी—स्त्री (गो) मासृतीच्या डोक्याचा केदेल एक सायपदाय

कळय—३ कडय, हें झाड माठें होतें पानें रद असून झाडास गोंद येतो—पय २२—क्ष ९ २६३ 'देव चडेल कळवावरी ।' [४ कडय, शा कळय]

कळरी—स्त्री नागरी डोळादी, कळरी—कळरी पहा

कळयें—न पुण्याचे मूठ पुण्याची छत्री अळय पहा

कळमा—३ भांडण तडा 'बालें शिंद्या लाग कळमा ।'

—झ १ १६ [स कळद+भड]

कळमाड—कळमा पहा [कळ=कळद+भड=माड]

कळम—३ (गो) कळक गज

कळमळ—स्त्री—स्त्री बाती हाण्यापूर्वी पाटांन होणारी विरुति, मळमळ, उबळ, पाटांन घालणे, हवळी [कळम—स्त्री—भाभ १८१४, हं=एक+मळ=दमने]

कळमळणें—अकि १ पोटात हवळून येणें, उमळणें 'माझे पोटात—मला कळमळतें' २ दयेनें, मनाच्या कोमलपणानें कळ वळणें, पोटात तोढणें [कळमळ]

कळपारा—वि (कु) ह्मी, इराप्रही

कळयुग—न चौथें युग, कलियुग पहा

कळलाजी—स्त्री १ एक फुलाची बेल, हिचीं पानें मात्स्याच्या पानाप्रमाणें असतात फुलाच्या पाकळ्यासारखे असून फूल जास बंदीच्या फुलाएवढे असते ही बेल कुण्यावर येते हिला खज्या नाग, (कों) कलई, कळवी अशीं नावें आहेत—पय २ २२ २ एक वनस्पति—वंद [स कलिहारि]

कळलाच्या—वि सड रावणारा, भांगलाच्या, कळीचा नारद, कज्जेदाल 'असो नारद तेथुनि निघाला । बाणाघुताचे दर्ली पातळा । वीरकापले ते वेला । म्हणती कळलाच्या आलारे ।'—१ ८२ ८४ [कळ+लावणें]

कळय, कळोव—३ (गो) माढाचा कुचा

कळवंड—डा—डी—पुष्पी १ गमतीची हुस्ती, क्षोबा क्षोबी, अंगल्यीस जाणें (पुण्या—माजरांन) 'पुण्यानें कळवंड पुढळ बेल चालू होतें' २ भांडण, कलई 'दाद—दोळकर आले कळवंडी । मरणाची हुडी ।'—रत्ना १०४ [कळ+भड=वंड]

कळवंडणें—अकि १ मोठमोठ्यानें ओरडून भाडणें, तडा करणें, कड्या करणें २ भांडणात किंवा आरडाओरडीत दुख ज्याच्या अणावरून पलीकडे उड्यामारणें, खेळात भाडणें (इत्रीं साजरे ६० १) [कळवंड]

कळवंडाकळवंड—स्त्री परस्पर भाडण, तडण, साधारण भाडणगण कळवंड पहा

कळवंटीण—स्त्री मात्स्यारी व गणाारी स्त्री, नाइकीण, कचनी कळवंटीण व कसरीण यात भेद आहे कळवंटीण कभी राहून किंवा नाचत गाते पण कसरीण यमूनव गाते, तमंच कळवंटीण गीत वृत्त्य ६० कंगार आपली उपप्रीविका करते पण कसरीण उपप्रीविकेपार्ती देहविकय करते, या परस्पर रांग आपले काम करू वत नाहीत २ बाजरीच्या पिडावरील एक किडा, पोंसद पुण्यापर, पण [स कळवंटीण]

कळवंड—डा—स्त्री १ कीब, दर, पाटांन होणारी काक्या काक्य, दयेचा उमाळा २ राखराख 'योगिया अतरी अति निचड । नाही कळवंड कल्पना ।'—एमा ८ ५६ ३ आम्हा, माया 'त्याला मुलांचा कळवंड आभिद आहे'

कळपळणें—अकि १ दयादें होणें, क्षीय देणें, हरणें 'रंते गिणु तयावये कळपळोनि माता वदे ।'—कचा १२१ २ कपडित होणें, दुग्गनें कागावीर होणें, म्याडळ होणें (विपू कचने, निरीड उठणे ६० गुंठे)

फळरा—३ (गो) विसवण नावाच्या मासळीचे पोर
फळया, फळाचा—३ १ (घोडा वगैरे जनावराच्या)
पुऱ्या व मागच्या एकेका पायास बांधलेली दोरी, बांदी (सदर
जनावरांने पुण्यात चरत असतां दूर जाऊ नये म्हणून बांधतात ती)
(कि० घालणे) 'घोड्याला कडवा घालून रोह' 'पाठीवरि
मोळी। तोचि कडवा पायीं तळीं।'—तुगा १५४२ २ कळ
व्याने जनावर घालणे, जखमणे, खोदर घालणे [वर वळिवु=
बांधवणे, रोह घालणे]

फळयाकळय—खी १ सर्वत्र सांगणे, चोहोंकडे कळविणे
२ याने त्याला, त्याने मारला अशा रीतीने सांगणे, परस्पर कळ
विणे. [कळविणे द्वि]

फळचिणे—उक्ति १ माहीत करून देणे, माहिती सांगणे,
वातमी देणे २ कोव करून, स्पष्टीकरण करून सांगणे, शिक
विणे, विवेचिणे [कळणे प्रयोगक]

फळवी—खी मुख्य सरकारी खजिन्यातून खोटे किंवा बंद
माणे म्हणून परगण्याच्या खजिन्यात परत आलेली रक्कम, पैसा,
खोटे नाणे

फळशी—सी—खी १ ल्हान बागर, केळी २ भितीवर
बिंबा इमारतीवर नक्षीसाठी गोळा, काठी इ० वर कळसाप्रमाणे
अवणारी नक्षी २ (गो) तवला [स कलच]

फळस—३ १ देऊळ, अगारी, देव्हारा, तड्याचाव, एव
राचीं टोके इत्यादिकांवर झुतोमित किंवा रंगीत असणारे लंकपत्रा,
दगदागा, बापकामाच्या वगैरे नक्षीदार कळसाकार जो भाग स्याव
तात तो 'रामकळ्याचे वळले कळस।' २ घुमरी, शिखर
३ (ल) उत्तरोत्तर होणाऱ्या वृद्धीचा (मोडेपणाचा, वागल्या
किंवा बाईट कृत्याचा) अतिरेक, पराकाष्ठा, शिरोचिंदु, शिखर
४ एखाद्या कामाचा शेवट, अंत, पळतीचा प्रारंभ 'हाला मजीचा
कळस। आले वसतीस दोष।'—तुगा ४१२ ५ मानेचा कळस,
शिखर, मस्तक, दोकें मानेचा कळस ढळणे=मरणोन्मुख
होणे ६ कळस, ल्हान बागर (मातीची किंवा घातूची) 'फळ
सास येणे=साणे 'कळस आला प्रयत्न।'—अ १०३ 'कळसा
आले मिळणु। प्रेम सज्जन आणती।'—एरव १८ ६०
'कामदि आले कळसाती'—दावि ४६२ 'होणे=देऊळ वगैरे
इमारतीवर कळस ठेविता म्हणजे बापकामाची पूर्णता झाली असें
होते त्यावरून पूर्ण वैभवास चढणे, जोर, तीव्रता, विस्तार
वगैरेची पूर्ण वाढ होणे (हा शब्दप्रयोग चंगल्या व बाईट अशा
दोन्ही अर्थां वापरतात) 'वैभवाचा—डु टाचा कळस झाला' 'अव
रजिवाच्या कारकीर्दीत मोघलसत्तेचा अगदी कळस झाला होता'
० पट्टी—खी (बापकाम) कळसाची नक्षी असलेली पट्टी, पान
'माहीला कळसपट्टी सोनियाची।'—श्लोक २ ६८ ० पाक—

एव—पु पाण्या व घालावरील एक प्रकारची रंगीत वेगन्ती
(शोबीच्या आकाराची, उलट मुळत कळस गसलेली) 'गाय
मळतीवदरे। कळसपासें दर्शनाशी आली।'—सप्त ९ २८.
० पाकी—वि कळसपाक काढलेले (कापड, पागोटें), विशिष्ट
मागमोडी रंगीत वेल्पाचीचे (बुर्र, बांदकाने पाटळ) —भात्रे
१० ३ १२६ [कळस+पाक] ० घणी—न १ (हमात) वधूवरें
नहातेवेळीं नवऱ्यामुलाच्या अगवरील पाणी मुलीच्या अगवर
जे पडते त्यास म्हणतात (सामा) नवऱ्याचे टांटे पाणी, एक
धामाचार [स कलस+वन=पाणी]

फळसणे—उक्ति गुप्तपणे पहाणे, हेरणे, बारीकपणे व
जिज्ञासुपणे पळणे, जिज्ञासापूर्वक व चौकसपणाने तपासणे, सूक्ष्म
रीतीने व लक्षपूर्वक पाहणे, कळामांने पहाणे [स कला+ईड]

फळसा—३ १ (घों) तोडीची, मातीची पागर, घडा,
बोंदण्यात मारली वगैरे साडाव पाणी घालण्यासाठी कळसा बापर-
तात २ (राजा) घातूची पागर ३ (अभारी) ज्यापासून मक्कीं
वगैरे बरतात त्या मळलेल्या मातीचा ढंग, ४ (ता, व)
अश्वतृतीयच्या दिवशी ब्राह्मणास जो मातीचा कळसा दात
देतात तो ५ (व) शुभकार्याच्या प्रसंगी बापरण्यात येणारी
मातीची ल्हान पागर, कळस 'कळसा घेऊन उभा रहा' 'म्ह०
काळेस कळसा, पांवास घळसा [स कळस]

फळसुंचे—कि १ (गो) मिसळणे, काढविणे २ नार
ग्याचा बीस तण्यावर परतणे कळसणे पडा

फळसून—न १ बाहुली चालविण्याची दोरी, साधन कळ-
सूनी बाहुले पडा २ (ल) मुख्य भाग, मध्यवर्ती कल्पना, मुख्य
आधार, ज्यावर सर्व हालचाली अवलंबून असतात असा भाग
'जी साऱ्या नाटकाचे जणें काय कळसूच आहे'—नि ५३७
३ घरा चालक अदरय राहून निजी वस्तु स्वयंप्रेरणेने चलन
चलन करतात असे भासविण्याची युक्ति [स कला+कळ+सून]

फळसूची—वि कळसूनाची, कळसूनासंबंधी—खी (ल)
कति, अत्यंत झालेली उरपापाळ ३ कळी एकाएकी झाली
घन्य कळसूनी ।—देपो ४०४ ० बाहुले—न १ बाहुल्याचे
अवयव असणारे पाहिजेत तसे विरावे म्हणून मुक्तीने त्याच्या
अगातून तारा नेलेल्या असतात, त्या ताराच्या योगाने त्या
बाहुल्याला पाहिजे तसे वाचविता येते, अशा बाहुल्यांपैकी प्रत्येक
प्राचीनकाळी कळसूनी बाहुल्याच्या खेळाचा प्रकार सर्वत्र असे
'सूनवार' हा शब्दहि त्यावरून आला २ (ल) स्वतः
काहीं ठाम मत नसून दुसऱ्याच्या मताने वागणारा माणूस,
कोणाच्या तरी कड्यात राहणारा, उपबुद्धीत माणूस 'बाजीरा
वाचे कळसूनी बाहुले आपले हातीं धरे सापडले असे बाळोबास
पाटले'—अस्तमा ११

कलश—वि १ सूत्र, जाणता 'शुद्ध हा तुज नसे कलश।'
—अकन हरिराज मुद्दयायें भापातर ३ २ कलशवान [स
कला+श]

कळा—५ १ फुलाची मोठी कळी, घोरक, कळीचें माठें स्वरूप 'तो कनक वषकाचा कळा।'—झा ६ २७ ३ रेंवळ फूल 'पाहता जैसा केरीचा कळा। स्वयें विकासे फळादळा।'—एभा २ ५७७ ३ चौफुला वगैरेस शोभेसाठी कळीच्या आकाराचें हातात धरण्यासाठी जें बोंब नसवितात तें ४ गुंडाचीच नरचा कळीसारखा भाग [२ कल्पा] ० फुल्ल—१ एक औषधासाठी वाळविलेली फुलाची कळी २ कोणतेहि कळीच्या आकाराचें फूल ० मोगरा ५ (सोनरी) मोगऱ्याच्या पुराच्या कळीसारखा आकार दिलेला कोणत्याहि दागिन्याचा भाग कळी पदा

वळा—तो १ कला या शब्दाच्या सर्व अर्थां योग्यता
‘कीं हे नाना कळांचे जीवन ।’—दा १७२ ‘असो सकळ
कळा प्रवीण । विद्यामात्र परिपूर्ण ।’—दा २ किरण, प्रकाश ‘जैसे
शारदादेवचे चद्रकळे—। माजीं अमृत वण फोंवळे ।’—झा
१५६ ३ तेज ‘तैसें पिंडाचेनि आकारे । तें कळाचिका अवतरे ।’
—झा ६२५० ‘जनविजय समान कळा । तेचि आराद वन
माळा ।’—एरह्व १४१ ४ पद्माचा १६ वा अक्ष, त्यावरून
१६ ही सख्या ‘चंद्रमा कळीं घाला । न दिसे कोणे आर्ग्यी
सोदावण ।’—झा १५३०३ ‘चद्रासि लागति कळा
उपराग वेतो ।’—र २ ५ सनस्थिति ‘काय भाव एक
निवड निराळा । जाणसी तू कळा अतरीची ।’—तुगा १६१३
६ देखावा, दशा ‘दावुनि येताच्याची कळा । भोगी विषयाचा
सोहळा ।’—तुगा २८३५ ७ युक्ति ‘कळा तुजभाशीं आमुचें
निवन । उचित करून दर्श आम्हा ।’—तुगा ९ ८ यातुर्थ, करणी
‘पाण्यामागीं रागजान । केल्या अति मधुर गादन । तो पाण्याचा
नव्हे शुण । कळा जाण गात्याची ।’—एमा १० २६७ ज्याची
कळा तोच जाण ।’—ऐपो १४४ ९ ज्ञान ‘कस्तूरीचा नास
पडल काळळा । हरिज ती कळा कळे सया ।’—य ९८ १
हालचाय, चलनचलन ‘शिरातुनिया प्राण मळारला लोपति
सर्व कळा ।’—रत्न ४३ ११ प्रकार ‘जेवीं मावली दखोन
डोळा । यालक नाचे नाना कळा ।’—एमा ३५९९ [स कळा]
० जाणें—वि (व) अववति दोणे, दुसुंखलेले दितणें ‘पाण्यागमरा
काराण्याच्या गल्या कळा ।’—ऐपो १४२ ० ईत—नि इराक,
कलावान (मनुष्य) ० कळी—स्त्री मर्म, कौशल्य ‘तेजा खुदाची
कळाकळी । ते दयाचि वेगळी ।’—शिशु ८७९ ‘जाती—स्त्री
(शरीराची, चेहऱ्याची, देहाची) चमक, सतेजता, तज, टपटप
‘परम मळीण दितवी । कळाकांती नसे कारी ।’ ० कृशालता

कौशल्य-खीन वसव व चातुर्य, नैपुण्य व करामत, शहाणपणा व बुद्धि ०कुसरी-की १ (कुसरी हा शब्द छत झाला असून बहुधा कला शब्दाभरोबर अधिक जोर येण्याकरिता योजितात) चातुर्याची कल्पना, युक्ति, करामत, कुशलतेची रचना, शहाणपणाची योजना २ कौशल्य, कुसर, कासगिरी (माणें, चित्रकला इ० तील) 'पतिक्या भगावाचून सर्व खींच्या वृथा कळाकुसरी।' -मो ३ वारीक नदीकाम (जीणचें काम, भरतकाम इ०) [कने वचन, 'कळा= कुशलता+कुसरी] ०खाऊ-घाण-वि १ एखाद्याच्या मोठेपणास, अन्नस काळिमा आणणारा २ जो दुसऱ्याला मूर्ख बनवितो, घोटाळवात, गोत्यात आणतो तो 'वरीं कळाखाऊ भवळा नसावी अशी। अवघा वेळ रागामधीं नापीण घुसडुती।' -पला ८० २ (व्यापक) शोभा येण्यासाठी, सौंदर्यासाठी कोणतीहि गोष्ट केली असता तिचा ज्यावर परिणाम होत नाही अशी व्यक्ति (विशेषत रिया व मुं०), पाणेरडा, कळाहीन, मळक, घाण 'कळाखाऊ कपडे घातून जर गेलात तर काम कसें होईल? ०तीन-की (व) कळावतीण ०घर-वि कलावान पंडित, विद्वान 'जितुळेकळापर घुस्वीकी। जे जे आले शाहानगरी।' -निमा (आत्मचरित्र) १ १०६ ०निधि-उ १ चंद्र २ ज्याच्यापार्शीं पुष्कळ कला आहेत असा ०न्यास वि अनेक कलाकौशल्यानें बनविलेले, नक्षीदार 'पाचा आगोळिया विन्यास। कळान्यास मुद्रिका।' -एरब १५५३ ०पात्र-वि कळावान, कलावत 'बियापात्रें कळापात्रें। विशेष गुणाचीं सत्पात्रें।' -दा १८२३ -न कळावतीण 'तों रुमेसी आलीं कळापात्रें। श्रीची सीला वर्णितो विचित्रे। हया गौरविल्या राजीव नेत्रे। वखें मृगें देवोनिया।' -ह २१ १५१ ०धंत-वि कलावत पदा ०चतो-चंती-चंतीण-शी कलावतीण, कळावतीण पदा 'कळावती ते करी दरिद्र। कामिका पास घाल्नि।' -दावि ४५१ ०चिद-वि कलावान, कुशल 'तें कळाचिदीं आइकावी। अवधान देओनी।' -सिउ ६५१ ०चिदपण-न कुशलता 'एय कळाचिदपण कळा।' -शा २ ३७ ०सून-न कळसून पदा ०साह्या सेळ-उ कळसुनी बाहुल्याना सेळ ०सूनाची बाहुली-खि विशिष्ट प्रकारच्या दोन्यानीं हातगारी बाहुली ०सुनी-वि कळसुनी पदा

कळावळा करण—कि (ध्वनि) द्रास आणण्यासारख्या व डोळे ब्रविण्यासारख्या दृक्स्वरूपाने भाषण करणे, भीक मागणे, कळावळा येईल अशा रीतीने पुन पुन सांगणे

कळातर-न व्याज कळातर पदा 'पे कळातर गादीं नाधिजे'-हा १७ २८७ 'लोम्या कळातरीची आस। मोटे मोजी दिवस मास'-सुगा ११४७ 'दृश्य नसेल तरी ध्यावें। रुण कळातरे' -दा ३ २ ३७ 'मतीत अम्यागत आल्या

परासी । त्याबरी जैस कुतरे बसवसी । कळातरे वाहून व्यासा
जावयासी । पाया पडोनि समजावी ।' -स्वानु ३ ५ १७

कळातीत-वि निर्गुण (पजरा) [स कळा+अतीत]
कळाये-३ (गो) एक दागिना कळावी पहा
कळाव-३ (गो) उशीर, वेळ 'कळाव जालो'
=उशीर झाला [स कालव्यय]

कळारंत-३ कलावत, गवईपौरे कलावान लोक 'कळा
वतांचे जे मन । तें कळाकार जालें ।' -दा १४ ५ ३० [कलावत]

कळावा-३ पायबंद, बळवा पहा 'मीम बला विक्रम
गति सेवक झाला ह्या कळावासा ।' -मोक्षोप १२ २६

कळावी-कळाविया-३ १ स्त्रियाच्या हातातील कळे
दार दागिना 'करी कळाविया बुडे करणें । मुद्रिका रत्ने सुलक्षणें ।'
-नपा ५.१६ १८३ २ हत्तीच्या दातास बसविलेल्या सोन्याच्या
मुळी, दोषी, दोषण 'दृष्टी निरविरलीं शुवारीं । दती खोविल्या
कळाविया सुरी ।' -कथा ४ ९ ४६, [कळा]

कळावो-३ (गो) मिठागरातील मुाठी
कळाशी-सी-३ १ दोन लाकडे किंवा दागड याचा एकाशी
एक पट व नील बसविलेला माथा, सधि २ साव्याचा वेमालुस
जोर, एकसंधीपणा ३ भसा साधा करण्याकरिता दोन्ही वस्तूंचा
जोबाशी घेणारा सगईदार केलेला पृष्ठभाग 'साव्यात दरीनी
बाजुपासुन निदान तीन हव कळाशी भगवती' -मॅट ३४
४ कळाशी करण्याचे हत्यार ५ (गो) (घुवारी) खिळा मसलेली
बारीक काठी, हिनें लाकडावर खोल रेणा काढतात, ठेवण,
फावडी, आखणी, खतावणी ६ (व) नागराच्या दातास
फाळ पकडा बसविण्याकरिता घालावयाची लोखंडी बडी ७
बायमपणा, वेमालुसपणा 'अमुनिहि न बचे हा चंद्र अस्ताच
लावी । गडुपतिविदाची बैसवीली कळासी ॥' -साहू ३
११० [कळा]

कळासी-सी (महासुभावी) मुख, हात, पाय आणि
पावथोप यासह नृत्य 'मोग्वा कळासी करी ।' -साए ४५९
[स कळा किंवा करिता, प्रा करिष्या=वापविशेष १]

कळासी-सी-सी कौशल्य घळास पहा युक्तीने, कळा
शीने मोचवडी केली' -भात १५

कळास-सु-वि पाटदार, दौलदार, 'मध्यकळासु नेण्या ।
शुद पटिका मेळजे ।' -एभा ११ १४८१ 'खोख खातु कळासे ।
ओढविलें बहुते सादारी ।' -शिपु ३४७ -पु कौशल्य, वातुय
'तों सावधमिसे कळासु । दाविसी ह ।' -झा १०८

कळासणे-कि १ सांभा जोडणे, एकत्र करणे 'जैसे यत्र
कळासिं । तैसेच हें ठायीं ठायीं बांधिलें ।' (२) चवडणे, पट
करणे, बांधणे 'कर्माच्या वज्रगण्डी । कळासे तो ।' -झा १८

३९० 'सर्वत्र बांधिले कळासु ।' -रयो ६ १३५ ३ फट
न ठेवता वापकाम करणे, पट, मजतूत जोडणी करणे, पकें बंद
करणे 'सर्वे द्वारें कळाडे । कळासी ।' -झा १८ ११२ 'कळा
सले एवेचेले असहड्डणे ।' -एभा २५१४ ४ निप्रद, निरो
धन करणे 'बाहेरी धीट जेसी । दाटणा पति कळासी ।' -झा
१३ ५०५ ६ [कळासी]

कळास्य-३ कळासीने केलेली घडण, वेमालुस रचना,
बाणणी, कळाशी 'पाहता मढ्याचा कळास्य । तेणें हयें परम
हास्य ।' -स्वानु ८ ५ ४९ [कळासी]

कळिकटा-काटा-३ भाडण, कळ 'विधि निपेधा
चिया बाटा । दाविता हाचि दिवटा । बचमोक्ष कळिकाटा । शिष्ट
हाचि ।' -भयं ६ ५ -वि भाडखोर, कळह लावणारा [स
कलिमसटक]

कळिका-३ १ कळिका पहा 'परि कळिकेमाजीं तापडे ।
कौबळीये ॥' -झा १२०१ २ (ल) ज्योत (दिव्याची)
'जैसी दीपकलिा पाऊनी । पदीं बहु तेजातें प्रगदी ।' -झा
२ २३८

कळिका-न एक प्रकारचे कापड, कॅलिको -मुन्या ११३
[३ कॅलिको]

कळिकाळ-३ १ (काव्य) बलियुग, बलियुगातील काळ
२ (ल) अगिष्ट सफटमय वेळ, विपत्तीचा समय 'त्यासी कळि
काळाचे वाई भय ।' -ह १८ ८२ 'पालनिया कास करितो
वेवाड । कळिकाळासि आठ लागें नेदी ।' [स कलिम-काळ]

कळिता-वि १ प्राप्त करणारा, खाणारा 'पै कळितया
मार्गी महाकाळ ।' -झा १० २४८ २ कळ बालविणार, हातात
असलेला, किविणार, नियामक 'जो जणाचा नियता । त्या
काळाचा कृण्य कळिता ।' -एभा ६ ३२६

कळिंदी-वि (गो) दरिद्री, दळभया कलंदर पहा [का
कलंदर]

कळिलया-वि कळलान्या, मागलान्या, भाडणतडा उप
छिपत करणारा 'एकूचेंतु मी कैलासी गेल । तव सणती हा कळि
लावा आला ।' -शिपु १३१ [कळलयावणे]

कळिं (ळी) घर-न कळेवर पहा 'आतांचि पडो मयक
राहो । मिथ्या कळीवा ।' -दा ७ १०९ [स कळेवर]

कळी-३ (विणकाम) सात चढे चढात एकत्र असतात तीं
घुताची लड [स कळिका]

कळी-३ १ कळिका, पूल उमलण्यापूर्वी पाकळ्याचा
नोपरम्परत संधीच झालेला अवसती ती स्थिति, मुळ, कोरक
२ कमळाच्या कळीच्या आकाराचे एका जातीचे हस्तीदंती किंवा
लाकडी मांडे (यात केदार ६० ठेवतात) ३ बुदीच्या लाकडातील

वाणा ४ लहान खाडा (भाजलेल्या पुनरादीच्या, मिटाच्या, ६०), उदा० पुनरादी 'तुझा म्हणे लवणकळी। पडतां जळीं तें होय।' -सुगा २७२९ ५ कळीच्या आहूतीचा खावयाचा विदा-परी, कळीदार परी ६ आगरण्याच्या घोळाच्या दोन त्रिकोणी भागांपैकी भागील भाग (ह दोन भाग व अग्रा मिट्टा घोळाची याजु होते-मोल), आगरण्याच्या बापटाने त्रिकोणा कार जे तुकडे असतात ते प्रत्येकी -शाको ७ सदस्याच्या यथेत किंवा बोळीच्या वगळेत जो अनुक्रमे चौकोनी व त्रिकोनी तुकडा देतात ती, वगळ सावणारा पणडा ८ सतदेहादी पागोट्याच्या पुढील भागी असलेला कळीच्या आकृतीचा पीळ ९ एखाद्या काटवी भोंवतली गुंडाळलेले घुमारे तीन मासे वजनाचे रेशीम, रेशमी दोरा १० एखादा काटवीचा तुकडा किंवा पानाचा हीर किंवा असाच दुसरा पदार्थ ज्यावर मातीची लहानशी गोळी लावून त्यावर वेगड किटविलेला असतो किंवा वेगड लावलेली मातीची कळीच्या आकाराची गोळी ज्यावर बसविलेली असते तो कळस 'गणपतीच्या मास्तकावरची कळी पडली' ११ चौपाखी छपटाची तिहोनी पाजू ० उमलणे-१ फुल बिसणें, फुलणें, उपटणें २ (ल) मीन सोह्न मोकळेपणानें बोलावयास लागणें (आतल्या माठीच्या व घुम्या माणसानें) ३ एखाद्याचा दसवा, औदासिन्य जाऊन येवरा प्रकटित होणें ४ स्वयें किंवा मत्सरानें नळणें, बघाओ ढीच्या भरित पडणें कळीचा पुना-३ भाजलेली पुनरादी, पुन्याच्या कळ्यापासून तयार केलेला रवाळ पुना (खाण्याचा) कळ्यांची पटी-३ (३) चापेकळ्याची तयार केलेली देणो कळीचें पान, कळीदार पान-न आकड्याचें विड्याचें पान, ज्याची आकृति रुनव किंवा कळीसारखी आहे असें टोंकदार पान कळीचें फाम-न दगडाची मिसवरी ओकळपोसव रवाई, (१३) रेंदम रवल

कळी-सी १ भाडण, तण, कज्जा, कलागण 'विक्रीकळी ज्यानें पेलवी आजि मोले।' -सादर ३ ७८ 'कळी करि सुनिर्मळी पय उमदावा नली।' -कका २९ 'येगे कळी वैद्य गाये नली' २ बलियुग, चाल युग 'एतें सुणीं परी कळीं। आणि महाराष्ट्र महळी।' -झा १८ १८०२ ३ युद्ध 'ऐसें गोत्रचि दोहीं दळीं। उदित जाले असे कळी।' -हा १ १८४ कळीचा मारद-३ कळ्याच्या, भाडण लावून देणारा, कपनेदण, आगल्याच्या, जुगल्या, लावालावी वरून तसे उपस्थित करणारा (पुराणात नारद हा नेहमीं तिन्ही लोकत भाडणें वपरित करतो अशा कथा आढळतात यावरून) [कळनारद] कळीचापून काटा निघणें-भाणतया किंवा प्रासावापून सगिष्ट गोष्ट नाहींथी होणें 'कळेजात वियाड्यांचीं मनस्वी गर्दी होत असते तीं कसी न्हावी यासाठीं कॉलेजची फी वाढवून १५ रुपये करावी म्हणजे आपोआपच

कळीचीचून काटा निघेल अशी कल्पना निघाली आहे' -मनोरंजन ५ ७ भाग ८

फळीत-न उम्या पिठाचा किंवा फळाचा अदज, अमा-वणी, आमेवारी [कळणें] ० करप-(गो) कळविणें

फळेवर-१ कलेवर पहा 'आपण न्हावें एकीकडे। देव कळेवरी जोढें।' -सुगा ३४६१ [स कलेवर]

फळी-३ कलह, भाडण 'मग ते कळी वाढविते। पर स्पर्े कष्टी।' -हा १२ २९ 'मित्य घरामणें कळी माजला कस पाहती कुणडी।' -पल ७६ [स कलह] ० फळी-(गो)

बायकांची वजवज, कडकलाट

फळी-३ (गो) कळ्या, सोनार जातीस उपहासानें म्हणतात [कळा]

फळीतर, फळीन-न वज, उपवज 'घोनें कळीनें नेसला। यत्रोपरीत दळे गळा।' -द ४ ११२ [स कलन=कटि+उत्तरीय?]

फळ्यांचें-कि (गो) फुलणें, फळी शेंण [कळपो=कळ्या]

कळहणा-३ (दों) कळण, काळीचा घुरा, कळणा पदा, कळहण-३कि (राजा) धान्य आणि माती एकर मिसळली असता हाताने चाळवून चाळवून निवडणें [स कळ=गोळा करणे]

कळहो-३ कलह, दगा, भाडण, तडा, कळी, कळो पदा, 'जाणता पुरप असेल जेथें। कळहो वैचा उडेल तेथें।' -हा १९ ४ १६ (किं काणें, माजविणें) [स कलह]

कळळ-वि (वे) चोरटा [का]

कक्ष-३ १ लाक, खायाच्या खालची पाजू २ एक बाजू, वगळ, कुस 'शैल कक्षाचीं कुदरे। जळासय परिसरे।' -झा १३ ६१२ [स कक्ष]

कक्षा-३ १ वादविवादातील वादीप्रतिवादींचा कोटि वम आक्षेप, उत्तरप्रत्युत्तर [स] २ खण, खोली ३ प्रहाचा व तान्याचा सचारसांग, चद्र, सूर्य, नक्षत्रे इत्यादि कोणतीही खस्य वस्तु दुसऱ्या कोणत्याही खस्य वस्तूभोवती ज्या मार्गानें फिरते तो मार्ग, ग्रह व उपग्रह यांच्या कक्षा दीर्घवृत्ताकृति असतात ४ (ल) सीसा, आटोका, पोंच, मर्यादा, क्षेत्र 'याची चौकशी कमेटीच्या कक्षोवाहेची आहे' -केसरी १२ ७ ३० ५ कक्ष पहा ० पति-कक्षाधीरा-३ १ (स्थापति किंवा लक्षाधीश या शब्दाचीं जुळविण्याकरितां बनविलेले विनोदी रूप) आपल्या पाठीं फुटकी कवचींही नाहीं द दाखविण्यासाठीं स्वतःच्या खाका वा कपन दाखविणारा २ (ल) अत्यंत दडिरी माणूस म्ह० कक्षापती कीं लक्षापति ० पात-३ (ज्यो) एका प्रधाची कक्षा

इसच्याच्या कक्षेच्या सरळ पातळीस ज्या बिंदूवर छेदते तो (६) नोड ० पातरेपा—खी जी सरळ रेपा धृव्याच्या मध्य बिंदूतून जाऊन कक्षापातास जोडते ती रेपा

कक्षा—खी (गो) मर्यादा, भीड, सुर्वत [स कादा]

का—किवि प्रभार्थक वाक्याच्या शब्दांनी तोच अर्थ दाखविण्याकरिता हे अव्यय योजतात व त्यामुळे वाक्याचे पुराहि होतो, काय हे तू आणलेल पागोटें का? ' 'तू मग तिथे जातोस का?

का, कां—उभ अथवा, किंवा, की ' का नुंदेलिया सुधा पर। आपणपें भरे सागर। '—अमृ ७ १५२ निमोली वल्कडे परिधान। का त्यागिलीं अति जीणे वर्ये ध्यानी। '—एमा ३ ४९२ ' सजो का पळो '

का, कां—जसा काव, काव असा कावळ्याचा ध्वनि ' का का वाद कव्ही भ्रमती त्याच्या कुळास मी घालें। '—मोवणी २८ ५९ [ध्व]

का—किवि १ प्रभार्थक अव्यय कथासार्थी, कोणत्या कारणां, काय म्हणून, ' मी पाया लागे वा। काडसेयां लागीं। '—शिख २२४ २ (काव्य) पादपूर्वक अव्यय ' देशोदेषांचे जे का रूप। ' [स किम, म्रैजि क]

काइ काई—सना काही ' काइ करो अम्मागतु। तुम्ही निजा नदे तुम्हु। '—शिख ७४ ' काइ करीन मागेवरा। '—उपा ५४६ [स किहि—काइ]—किवि किती, काय ' तेवि गगरप्रवेसी आनदु। काइ साधो। '—॥ २० ' तो निर्मलसह काइ म्हजिजे। बोल बरी। '—हा ५ ११३—प्रभार्थक अव्यय, काय ' असो तुम्ही आमुचा मर्ता। दखीला काइ जाता '—रास २ १८९ [स किहि—काइ]

काइणी—खी (प्र) काइणी, कडाणी जोवळ्यावरील रोग काणी पहा

काइमी—खी कायमपणा, स्थिरपणा, पक्केपणा, शाश्वति अढळपणाची स्थिति, टाळली परिस्थिति [अर काईम]

काइरस—उ काकडी वगैरे कच्च्या फळांची चिच, मूळ पालून केलेली पातळसर कोशिंबीर काइरस पहा [का काई=कच्चे फळ+रस]

काइलींतेला खडा—उ १ उसाच्या रसाच्या काहीलींतेला खडा २ (ल) तावून मुलाखून निघालेला, कसोटीस उतरलेला माथूस

काइसा—सी सें—सना १ कसला २ कशाचा ' कोटील १ ' हाको कवथ असे आपणीं चाढालु काइसा। '—शिख १७३ २ कशाचा ची—ये १ कशाकरिता १ काय म्हणून २ इसा—सी—से १ ' ऐसे काइसे वो निडाळपण। '—शिख १७५ [वसा]

काइसेन—नि—सना कशानें, कोणत्या मागनि, प्रकारानें ' वेदशास्त्रयुक्तिउलें। मासें स्वरूप काइसेनि न कळे। '—एमा १९ ५३ ' जय जीवाशिवा एसी गति जाली। तेय आता काइसेन करावी बोली। '—स्वानु १० ५६ [कसा, कशानें]

काई—वि (त) कच्चा—न कच्चे फळ [प्रा वा काई=कच्चे फळ]

काई काई—१ (काव्य) काय २, काइ पहा ' एरीकडे श्रीचमपाणी। काई करिते जाले। '—शिख ८५२ ' एरे प्राहते काई जालीं। '—दाप ३४० ' तेणे मते काज काई। '—विठ ८ ३३ २ वसे ३ काही तरी ' मेल काळा विकाळ दशानन करून काई। '—राज्य ९

काईट—उ (व) काळवीट (अप) पहा

काईत—उ (हि) कायस्थ जात व त्या जातीतील व्यक्ती कायत पहा

काईम—वि १ कायम, उभा २ स्थिर, मजबूत ठोक लेला, पक्का ३ कावीज ' परतु आठपयरा दिवसात सारीं स्थळे इममानी काईम करितात '—खरे ११ ६०७५ ३ नित्य [अर काईम=उभा, स्थिर] • दाईम, कायमदायम—वि निर तरपा, कायमचा, फार काळ पूर्वापासूनचा, सतत चालणारा [अर कायम+दायम]

काईल—खी काहीली, उसाचा रस कढविण्याचे, पसरट तोंडाचे भाडे, गोदी कडई [स बाहल=विस्तृत, बाहल=मोठा नगारा]

काईल—यल—यर—वि १ दडित, जित ' दोहींकडून तुम्ही काईल व्हाल तेव्हा आम्हावर वाद '—रा १ २२६ २ कुठित निरतर ' पत्र कोटे आई ते वाढावे म्हणजे आम्ही त्यास काईल वर '—खरे ५ २४४३ [अर काईल=नित]

काउ—ऊ—उ (बालभाषा) कावळा ' ये रे ये रे काळ। काळवाली जेवु। ' • काऊऊ—उठा कावकाव पहा ' मग आठवावे कृष्णाबाई। अथ पुढच्यावर दोड काउकाउ। '—सग ८९ [ध्व]

काउरे—न बड, काबिरे पहा

काउस—न (व) एक प्रकारचे गवत हे शेतात उगवतें याच्या मुळ्या १०-१२ फूट रोळ जातात त्या पिकाचा प्रास कायक असतात [स काश]

काउळा—उ कावळा ' तरी तो काउळ्यांतीचि सुकाळ जाहला। '—हा ९ ४३८ [कावळा]

काउळकाठी—खी काटका, राधासाठी द्वाडाच्या तोड केल्या कावा, कवळकाठी पहा

काऊ—खी (को) गेल, काय पहा

काऊन—दून—(ना) कां म्हणून

काऊर—वि (न) जवर वाग करणारा, मेहनती.
‘म्हातारा मोठा काऊर आहे’ [स कायैकर]

काऊल—न (वे) दुरण [का कावळ-ली-ल]

काऊस—उ १ (व) उसाच्या रंढगाच्या नीस्र भाग,
वाढे २ (ल) कुचकामाचा माणूस म्ह० उसाच्या पोटी
काऊम ज-मला=दिन्याच्या पोटी गारगोरी [स पुनईधु]

काऊलरुटी—(गो) कवळकाठी पडा -घे १ ९

काक—उ कावळा, काज ‘जे मृत्यु काकावि वरोंडी.
साडिली आहे।’ -हा ८ १४० ‘देऊनि काक घ्यावे पाच तुवा
चिन-वहै-सितिल्ल।’ -मोसभा ४ १९ [स] ०जंघा-ली
एक वनस्पति, वाग [स] ०तालीय न यच्छा, आर
स्मिता, देवपत्नी -वि यच्छापूर्वक, एकसमयावच्छेद, सद्मा
सहर्षी घणगारी, आगनुक, देवागत [स काक+ताल=ताड]
०तालीयन्याय-उ (मूळ संस्कृतात कावळा जेणे व त्याच बळी
तावळ प्राप्त होणे याचा दृष्टात आकस्मिक इष्टवस्तु-रामाच्या
बेळी देतात) दाडाच्या झाडाच्या काडीवर कावळा बसला आणि
त्याच वेळीं जर कर्मधर्मसयोगानें ती काडी मोडली तर बसणें आणि
मोडणें ह्या दोन क्रियांचा एकमेकीशीं वास्तविक कार्यकारणभाव
नसताहि अज्ञानी लोक त्याचा परस्परार्थी संवध जोडतात त्याप्रमाण
यच्छेनं किंवा अकल्पित तद्देनं एखादी गोष्ट घडून आली असता
तिचा संवध दुसऱ्या एखाद्या विशिष्ट गोष्टीशीं कोणी माणूस जोडू
लागला तर त्यावेळीं हा न्याय लागू करतात यावरून काकतालीय
न्यायानें म्हणजे यच्छेनं, कर्मधर्मसयोगानें, देवगतीनें असा अर्थ
होतो ‘ऐसी कर्माचि गति गहन। एय काकतालीयन्याये जाण।
अवचटें लाभे माणसपण। भवान्जितारण महातार।’ -एभा २०
१७३ ‘प्रस्तुत पुस्तक लिहिले जाण्यास काकतालीयन्यायानें आम्ही
कारण झालें’ -टि ४ १८१ ०तालीयचत-किंवि केवळ
यच्छेनं, देवयोगानें, काकतालीयन्यायानें [स] ०ताळ
काकतालीय पडा ‘अमृतसिद्धी योग कावळा। अकल्पित काक
ताळे।’ -निमा (भास्करचरित्र) १ १०४ ०दंतापरीक्षा-ली
ज्यात काही अर्थ नाही असा विषयाची खोल चिकित्सा (वास्त
विक कावळ्याला दात मसतात यावरून) (संस्कृत म्हण) ०दृष्टि-
वि १ तीक्ष्ण दृष्टीचा, सूक्ष्म दृष्टीचा, मारीक व चलाख नजरेचा
२ छिद्रान्वेपी बाईत तेवढ्याच गोष्टी पाहणारा -ली (कावळ्या
सारखी) तीक्ष्ण नजर, सूक्ष्म नजर, दृष्टि ‘बाजारतून जर सोदे
काकदृष्टीनें फिरले तर सध्यावाळी येथे वेळ मोडून राहण्याचा मोथ
दला मिळेल’ -विवि ८ ८ १५५ [स] ०पद्म-१ लिहिताय
गजालेच्या अक्षराच्या दुसऱ्याच्या वेळीं जेथें तें अक्षर घालावयाचे
असेल तेथे करावयाची (कावळ्याच्या पाया सारखी) २ अशी
खुण (गु) काकपत्र २ दिशा या रत्नात तीन मोठे काळे छाते अस
सो २. २३

ज्यास त्या दोपास म्हणतात [स] ०पक्ष-उ (कानावरील
जुलें, लहान मुलाच्या पहिल्या दृगमतीच्या वेळीं दोन्ही कानावर
हीं झुपे ठेवतात व मोठेपणीं तीं काढून टाकतात परंतु काही लोक
(विशेषतः रूग्णातील मराठे) तीं नेहमीं ठेवतात [स काक+पक्ष=
पक्ष] ०फाळ-फाळी-ली एक वनस्पति -न तिचे पत्र हीच
काकमारी नांवाची वनस्पती असावी असे काहींचे मत आहे ०बलि
चळ-ळी-पुत्रीन (कों गो) वैश्वदेव व बलिद्वारा होउन उरलेला
भात परावाहेर कावळ्याला टाकतात तो, कागवळ ०मारी-
काकफटी पडा ०मुखी-वि सगळा एकरंगी पण तोंड काळसर
असलेला (पोडा) ०मैथुन न कावळी-कावळा यांचा रतिप्रसंग,
मैथुन हे पाहिल्यास स्वरुद्र मरण पतें अशी समजूत असल्यानें ते
पाहणारा आपल्या मृत्यूची खोटीच घातमी पाठवितो म्ह०
‘काकमैथुन पहावें सदां महिन्यात मत्तणात जावें’ ०मैथुनदांति-
ली काकमैथुन पाहिले असता पाप किंवा अनिष्ट निरतानाथें
करावयाची कांति ०यय-१ ज्यामध्ये पीठ किंवा सत्त्वाश नसतो
असा गोंचट यव, पोल, फोलकट, धान्याचे धाई कणीस २
तृणधान्य ‘पडतिल्ल चर्ममयमम काकयव जसे तसेचि फटकळ
ये।’ -मोसभा ७ ९ [तुल० फा काक=कोंडा] ०रघ-१
कावळ्याचें ओरडणें, कावकाव ‘दिवसां काकरवातें भीते रात्रीं
सहनि जाय नदी।’ २ (स) निंदकाची व्यर्थ निंदा ‘ज्यास
आपली योग्यता यथार्थ भासत असेल त्यानें कर्णकड
काकरवाची अगदीं पर्वा करू नये’ -नि ०वंध्या-ली
एखा प्रभूत होऊन पुढा जी प्रभूत होत नाही अशी ली, मादी
०शंस्त-ली कावळा ज्याप्रमाणें सादकपणें बसतो तसा साक्षा
पणा, भीति, धाका ‘सरोचें अग खाणें अमुसद बसणें काक
शकाप्रमाणें।’ -रिंशु ८१ ०सावळा-वि काळा, काळ्या
सावळ्या रंगाचा ०स्नान-न (कावळ्याप्रमाणें) धाईधाईनें,
अथैवट केलेलें स्नान, अवोळ, सुखस्नान पडा ०स्पर्श-उ
युताच्या दहाव्या दिवशीं युतास धावयाच्या पिंडाला काव
ळ्यानें शिवणें हा पिंड तयार असता त्याला कावळा शिवला
नाहीं तर युताच्या आसपैकीं कोणी तरी त्यावेळीं युताच्या
दृष्ट्या पूर्ण करण्याचें वचन देतो व त्यानंतर पिंडाला कावळा
स्पर्श करतो [स] ०स्वर-उ १ कावळ्याची ओरड, काव
काव २ (ल) कर्णकठोर स्वर
काक-उ (माण) फारी फुण्याचा सोधा, कास [स.
कडा]
काक, काँऊ-यु लोडी, नळाची चावी -शिल्पवि
३२४ [इ]
काकई-ली १ कवच असलेला एक प्रकारचा मासा २
त्याची कवची

काककव्या—५ काकाव्या काकाकव्या पदा

काकट—ड—वि अढळ, स्थिर, मजबूत वाग्याचे

कांकटणी—डणी—खी (गो) तिरपीट, अडखळण्याची स्थिति

काकड—खी यडीने भरणारी हुबहुडी (कि० भरणे) [काकडणे]

काकड—न १ कांकडाचा वृक्ष हा मोठा असून याची पाने साधारण मोठी व लांबट असतात काकड हे फळ आवळण्याएवढे दिसते, पण त्यात आवळ्यासारखी मोठी आटी नसते याचे लोणचे चागले होते—वयु २ २४—शे १ २६४ [स कर्कटक]

काकड—उ १ (काव्य) खडा, कडर, उ कुंजर, चाड—नि (राजा) पुत्रेपणी न शिजलेला, कच्चा (भात, चाड) कडधान्यातील व दाणे भिजत किंवा शिजत नाहीत व कठिण राहतात ते 'सगळे शिजविता अवपड। काकड करिती कड कड। समभावे भरडी हड। होतील गोड परिपाके।'—एस्व १८ ४५ ते अपरवि राह्ये प्राप्ती। जेवीं काकड जताी सुपाची।—एमा २४ ४१९ [स कर्कर, प्रा ककर, म ककर]

काकडभारता—खी पहाटेच्या वेळी कांकडा पेटवून त्याने देवाला करावयाची आरती 'काकडभारती परमात्म्या श्री स्तुपती।'—पावि २६० [काकडा+भारती]

काकडकुड्या—वि यडीने काकडलेला, पुडकुडलेला, ताडर लेण [काकडणे+कुडकुडणे]

काकडणें—भक्ति यडीने गारटणें, कळा येउन अडटणें, सडचित होणें (हात पाय, इ०) 'काकडले बसली दातखिली।'—दावि ६६ 'आणि हिमाच्या वर्षावामें काकडलेली ऐसी।'—केक ४ [ध्व कड]

काकडशिगी—खी एक औषधी वनस्पति हिरड्याच्या पानाच्या देठाशीं रस जमून तेथे फोडासारखी प्रयोग वनते ती शेंग दिवा रंग काळसर असून आकार थोड्याच्या आकृत्याप्रमाणे निचा थोड्याच्या शिंगाप्रमाणे असतो म्हणून हीस हे नाव पडले वाळतणात किंवा लहान मुलाच्या रोगावर ही औषधीआहे—शे ११ ११७ [स कर्कटशुगी, हि काकडशिगी, व काकडा=थोडका]

काकडा—उ १ (को) पुरतें पिकले नसलेले भात पीक घेरे वीवळे, कच्चे फळ (पेड इ०) (गो) काकाबो—वि लहान, व रसमरित, हिरवा व रसाळ जास्त पडा

का(का)कडा—उ १ कापडाच्या चिंधीची वळलेली भात 'निगुण काकडा द्वैतवृत्ते विचिरा।'—दावि २६० २ दिव्याची भात ३ राटीला चिरपूट गुगुधून त्यावर तेल ओतून पेटविलेली मणाल 'एकदा विष्णुगुहिन बहुत हमा भय कांकडा खातो।'—मोभीमा ५९ ४ कापडाची बारिक

गुगुली—दोरी ५ (ल) चामण्याच्या चाबकाचे टोक, चाब काच्या चाबा प्रत्येकी १ वादीने मारलेला फत्कारा, तडाखा ० (ल) लांब आंकडा (चिंच घेरेचा) ८ (खान ल) विचकाची वळलेली नापी

काकडा—खी—पुकी अतिशय थडी, अग गारटविणारी थडी (कि० भरणे)

कांकडी—खी १ एक प्रकारचा वेल व त्यास येणारे फळ तसे, खिरा काकडीचा वेल असतो खिरा, काकडी, वादक, तसे २० फळे एकाच जातीची आहेत कांकडीत साघी, सात पानी, दरकाकडी, तसे व नागमी अशा जाती आहेत काकडीची भाजी, कोशिंबीर, साठगे, लोणचे, पायस इत्यादि पदार्थ करतात पाडण्या काकडीला राजकाकडी असे म्हणतात ती पडवळासारखी लाव असते काकडी मृत्रकारक, यड, दस व रक्तपित्त आणि मृत्र कुच्छ याची नाशक आहे—वयु २ २५ पिकलेली काकडी पित्त नाशक व कफनाशक आहे—योर १ ४३ 'जन्मकाळची काकडी। भक्षिताह।'—दा ३ १९ म्ह० कोरून काकडीत राजी २ लहान भोपळा, कोहळा [स कर्कनी, प्रा हि व कर्कडी, सि कर्कडी]

काकडें—न (कौ) कोवळे दाहळे, अडसर

काकण—उ. (क) गरड पक्षी [स कक=ज्येन ?]

काकण—मी—नखी वकण, १ बागडी, पावडी, बायकाच्या हातातील सोन्याचा एक दागिना, कणजी, मनगटाचे मूषण, अडसर 'पोंसाळा काकणाचा हातीं। नारीं सधें घारिताती।'—शिबु ५१० 'कां नाटितां काकण। सोनेचि ते।'—हा १४ ३७८ [स ककण] म्ह० हातच्या कांकणास आरण्या कशाल ?

•घालणें—भरणें—हातात बागड्या भरणें (ल) बायकी, भाय बार्द, भ्याड पुढ्यास लावतात 'काकण आम्हांस हातीं। मलेलीं का हो होती।'—सप्राभगीत ४२ •फोडणें—(गो) १ वैधन्य आणणें २ कडक शिसा करणें •वाढणें—वाढ विणें—(बायकी) बागड्या विणजे कुटणें, (काकण हा सोभारया एवढा असल्याने त्यास फुड्याने न म्हणता वलट वाढणें, वाढविणें असा प्रयोग करतात उ० उ० वाढविणें—वाढणें इ०) •कार—उ (गो) बांगडी कासार, बागडीवाला कांकणवाला पहा

•कोर—न (ना) बांगडीचा तुकडा •घोण—खी (गो) गोम, घोण •भर, दोन काकणें—थोडें अधिक आस्त, दोन वस्तूची जुळ्या काताना एकीचे दुसरीवर किंचित आधिक्य दाख

विण्यासाठीं योजितात 'त्यापेसा हा कांकणभर जास्त होईल' 'पुण्यातलीच किंवा कांकणभर जास्तच सुद्धिमत्ता असून कित्येक घातेक आम्ही विचार करावयाचे सोडून दिले'—विविधपुड

(खास अंक १९२८) २ (घामा) अल्पप्रमाण, कांकणभराने

— न्याने अशीहि रूपे आडळतात •वाला—३. बागड्या भर पारा, कासार 'काकणवाले फुलारी कासार।'—दावि ४८८

काकणता, कांकणा—३ १ (सोनारी) गोठ, पाटडी, आगडी, वाकी, किंवा नासारख्या दागिन्यास गोल आकार देण्यासाठी केलेला खुग, निमुळता लाकडी टोकळा, देशमुख, बरताणा, काकता २ (दे) चौगा, पाच अगुळे बरी, हाताची बरी [ककण]

कांकणा—३ (गो) शुद्धाची एक जात [कांकण]

काकणी—(गो) अर्धे कणीस

काकणी ताफता—३ ताफता, ताफता नावाच्या कापडाचा एक प्रकार

काकणी पाग—न (कों) मासे एकडण्याचे एक प्रकारचे जाळे [काकण+पाग]

काकणोज—न रेणुका, रेणुकवीज एक सुगंधी औषधी इन्धन—शुद्धा ११०, १६५

काकता—काकणता पहा

कांकयाळ—न (कु) कडेवरचे मूल, कुकुवाळ

कांकवी—खी काकवी, चिकी, राव [दे ककब का]

काकम, काकै—खी (गो) काकरी

काकय—खी (गो) कावीळ

काकर—३ (पिंजरी) कापूस पिंजण्याच्या कमानीस असलेल्या पल्याच्या कडेवरील पट्टी

काकर—खी १ (भाकरीचा खेळ) नदीतील तलवतील पाण्याच्या प्रथमागवर सापरी अवघा चपटा दगड जोराने पाण्याला लावून मारला असता होणाऱ्या उड्या प्रत्येकी २ भोंवता जमिनीवर टाकला असता त्याचे होणारे पहिले एक दोन फेरे (दे इल्ल होतात)

काकर—३ (दि) खडा ककर, पहा

का-काकर—३ १ कातड्याची वादी, डोल, तबला याची वादी, ओढण, ककर पहा २ (राजा) घरीरावर नखाने नोचक रल्यामुळे होणारा ओरखडा, ओरखाडा, खरचण्याची लुग ३ ज्याला छातीच्या बगड्या जुळलेल्या असतात तो कण्यामुद्धा पाठीचा भाग •बागड्या, मान, वाकर बगैरे भागताले मास व हाडे यखनीच्या चागलीं ठपयोभी पडतात—शुद्धि २ १३

काकरणे—अकि वाचरणे, का कू करणे दळमळणे, हो ना करणे, दिरगाई करणे [काकू करणे]

काकणें—अकि (ब) मिठणें, साणें 'सगळ्या राजांत होळा काकरला नाही'

का(का)करता—वि किवि तिरकस, वसरता, वळलेख, तिरपा, बाजूवर वळलेला •वेणें—कि मापार वेणें, माणें पाव काडणें, निसटणें

काकरी—खी नागराची एक फेरी, वळसा (कि० वेणें) काकरी—खी (ब) चिंता, काळजी, दुमणें 'एक सारखी आमच्या माणें काकरी असे'

काकरी—खी (गु) बारीक खडी, दगडाच्या बारीक विपा, 'रेती अवघा काकरी दाकून जागा साफ करावी'—स्वारी नियम (बडोदे) ११५ [ककर]

काकरी—खी कातलेले रेशीम, त्याचे खुडे, गुडाळें, लड, कुड्डें, वकरी

काकरोळ—३ एक पक्षी, 'डोंक, कटूत, घुरजाव, काकरोळ हे जसे जमिनीवरचे पक्षी'—शुद्धि २ १०

काकलरू—न कठमणि, नरडा, कठनाळाचा पुडें आलेला मुख्य भाग [स]

काकलूत—काकलूत पहा

काकवी—खी १ उसाच्या रसाचा कड्या कणाचा पातळ राधा २ आटवून थोडासा पट झालेला उसाचा रस मळक्यात भरून तीं मडकीं घडवीवर पालवी ठेविल्यावर त्यातून गळून पडणारा रस 'भित्ति म्हुणतील का जसि छपा तशी काकवी।'—केदा १०९ [दे ककब, का काकवी]

काकसावणें—अकि (कुण) शका वेणें, जदेशा धरणें, जाशका धरणें [स काक्षा]

काकसास—सासरता—खी३ (राजा) नवऱ्याची आत, तिचा नवरा [काका=आत]

काकलूत, काकलूत मामलूत—खी १ दया करण्याबद्दल परोपरीची विनवणी, कळवळा उत्पन्न करण्यासाठी गयावया करून प्रार्थना, विनंति करणे, कडगा भाकणें (कि० करणें) २ कडगा, दया, अनुकंपा, कळवळा (कि० वेणें, करणें) 'देवाला मक्ताची काकलूत आली' 'वा गडपानों, तुमची मला काकलूत वाटत्ये'—वाळ १०० ८० ३ दयेमुळे अपराधाची उपेक्षा करण्याची बुद्धि [स काकलि=मज्जुल, बारीक मुदु तुल का वकलते=

श्रेम दया काकलूत] काकलूतीस येणें—अत करणाला पातर कुनिष्ण्यासारख्या रीतीने गयावया करणें काकलूती करणें—१ दया येणे विनवणीने इत्यादया इव येणें, २ अति दीनवाण्या रीतीने पद पध्दत कळवळयाने मागणें काकलूतता करणें काकलूती येणें—(राजा) दया भाकणें इव येईपर्यंत विनवणी करणें काकलूत वाण्या—परी—वि दीनवाणा, रडवा (स्वर ज्वनि, वाणी)

काका—उद्ग कावळयाची कावकाव काव पहा 'स्वहाति जेठाचें गतिदाव पाहताचि काकांनीं। इयभर नम भरिलें का का का अशा स्वहाकांनीं।'—मोक्षण २८ ४१ [घ्न]

काका—उ ? बुलडा, बापाचा भाऊ ३ एखादा आपल्याहून वडील मुला यांसहि म्हणतात 'व्यावहारिक नाव पदा 'त्याचा काका दुसरा' = त्याच्यासारखा दुसरा कोणी ' [हि काका, दे का ककू, ति काको, तुल० का कावा=वडील भाऊ] 'मामा=कोणी तरी नातेवाईक, आत, उपशी 'मामा घरणें=मनपराणी करणें

काका—ली (कु) आत, आल्याबाई, राखीस

कांका—उ (कों) नारळाच्या सावळीचा (सावळीचा) अग्रभाग, माडावर ज्या दाड्याला पुढे व फळे (नारळ) येतात तो दांडा, पोय याला अनेक फटि फुटलेले असतात 'काक्याचे अळवण वागले होते'

काकास्त्र्या, काकातू—उ काकास्त्र्या, एक प्रकारचा पोपट [हि काकातूभा, मलाया काकातुआ, इ धोंकातू, काका+हि कौडा]

काकाडो—उ (गो) ल्हान व कच्चे कळ, कावडा

कांकाण, काकाणणी—न (कु गो) बांगडी, कडण, पहा [स ककण, म काकण]

कांकारडा—डो—वि (कु) अपकन, कच्चा, हिवा, काढावो, काकिडां विशेषत काजुला म्हणतात

काकायचें—कि (गो) बोंबड्याचे ओरडणें [व्ह गो कों=बोंबड्याचे ओरडणें, कोंकणें, तुल० ई कोंक]

कांकाळयें—कि (कु) कवणें, लग्नपणें कांङणें पदा

काकाक्षिगोलकन्याय—उ (कावड्याच्या दोन डोळ्यात एकच छत्रु असून ते दो प्रसंगाप्रमाणे एकातून दुसऱ्यात फिरवितो अशी लोफसमजुत आहे ह्यावरून हा न्याय) एकच दाखू अनेक अर्थानीं योजणें एका शब्दाचे दान किंवा अनेक अर्थे समवत अवस्थास किंवा एकाच धर्तुचा दोन किंवा अनेक धर्मांनीं उपयोग होत असल्यास त्याच्या स्पर्शिकरणार्थ हा न्याय लावतात

काकिणी—ली ? वीस कवड्याचे वजन, एक दमडी 'काकिणी म्हणजे वीस कवडी'—एमा २३ २५४. २ एक कवडी ३ एका दमद्या (काटीवर) कौद्या मारा, एक हात (नोपताचा पुन मयल्या कोट्याच्या टोकापर्यंत) [स काकिणी, काकिणिका] काकिता—ली (सगीत) गातांना वावळ्यासारखा निचणारा आवाज

काकी—ली काकू, बुज्जी, काकाची बायबो काका पदा [का ककि, फा. हि काकी=मायवी]

काको, कांसी—ली एक प्रकारची रागातील घालेमाजी कासी, कांकी—ली काडवी पहा

कां कीं—उम (का=काय+वीं=अर्थे, कां अर्थे जर विचा र्ले तर त्याचे कारण जलें) कारण वीं, एवढ, म्हणून, का दर

'पोरास ल्हानपणापासून मिळेत ठेव, वें का की, मोरपणी शिक्षा लागत नाही' 'नवीन मराठी ग्रंथ वाचावे, का की नवी शब्दांची भाषापद्धतीचे अवलोकन करावे'—बिबि ८ ८ ११२ [स किंकि]

कांकीट—वि (कों) सडपातळ भांग्याचा, यारीक, पातळ, मिडमिडीत [मर काकू=काळका, सडपातळ]

काफीमुख—न (हटयोग) सुस्पन्ना नाडीचे टोंक, मज्झ 'जिणेनि काफीमुखाची वाट : सरेणें निवृत्त घेतले।'—एमा १४ ४४६

काफीस—ली (कों कुण) आल्या, आपल्याहून वडील भावा शोरा सन्मानार्थी म्हणतात काका पदा

काकु—ली एक प्रकारचा अंकार, यांत प्रभावेक किंवा दुसऱ्या स्वरांत सध्यांच्या अर्थाहून उलट अर्थ धनित होतो, स्वभावेद्वरून विरुद्धार्थ वरपणापोषक वा वाक्याचा डोलतो. 'मी नाय तुमी भायणें समजत माहीं ? परतु काय करू उपाय माहीं ?' (यात भायणें समजतों असा अर्थ होतो) 'तो नाय मूळें आहे ?' 'हं होणार माहीं ?' (म्हणजे हं जागीनें हाईल) [स]

काकुलता—काकुलपण—लीन काकूत पदा 'तरत्यास काकुलपणें साणून पहावे'—माव १३३

काकुलती—ललत-लली—ली दाबना, वीं व १०, काकूत पदा 'आहे देहो पाविष कोर जाये । ययाची काकुलती कवना माहे ।'—झा ११ ३६० 'माठण मुम्ही घापी पाडुणा । जीव मातो सागा काकुलती।'—मुगा २२०७ [का ककलते] '०स येणें-जणें-करणें-कणण भाकणें 'कितो देवा येऊ मुम्हां काकुलती । काय या सवितीं मिहिलें माझ्या ।' कोडे विशेषणार्थीहि योजतात 'आणिका मी कोण्डा जाऊ काकुलती । रोण द्यामा येदीं अतःकाळी ।'

काकुलयेत—वि (गो) दयाई स्वभावाचा काकुलता—उ मुलाची डोई करताना दाद्वर जे केंद्र ठेवतात ते, जौस (कि० ठेवणें) [स काकू=कळा]

काकू—ली जुज्जी, काकी पदा कांङू, कांङू—विबि ? अनमान, अळटळ, टंगळमगळ इतीत 'मी कोळतीं या विषयीं स्पष्ट काय ते सागा, काकूकरीत वसना'—ली २ टंगळमगळ, धरसोड, अळटळ, कुचराई उरकूर (कि० करणें) सारें एतथचमास आमुण्य देखील लोकहिताकडे न्यात लोकानीं काकू करावी मा २'—टि १४८ 'गाम्ही कितोहि काकू केते तरी विद्याप्रसार हा होत जाणारच'—आणखर २ वण्डणें (ताप वीरगैरमध्यें), इळ व असष्ट शब्द करणें (मार मसल असता) (कि० करणें, म्हणणें)—न होय किंवा माहीं याविषयीं अनिश्चय, एकमत नसणें, समविध भाषण [व]

काकूस्—खी काकी, बुल्की, काकीस पहा

पांफूस—उ (गो) हगणवटी, दौच्यास वतण्याची जागा

पांकोरा—उ (प्रा) ओरसडा, बोचकारा कांर पहा

फाकोली—खी एर ज्वरनासक व ककनासक वनस्पति, शोलाहा, वायताली [स]

फाकोळ—उ १ बोंयसावळा २ एक प्रकारचे विप ३ (गो) कावटा ४ (गो) कावट्टी [स काकोल]

फाकोटी—न पुना, बाळ, सिमीट, दगड, मोटे यांचे एकत्र केले मिश्रण, वायकाभात याचा उपयोग करतात [द बॉकीट]

फाकथे—उ एक मलसार, यात प्रथार्थक किंवा दुय्यया स्वराने शब्दरचना वाच्यार्थादून उलट अर्थ पलित होतो काकु पहा.

फाका, फांख—खी १ सायासालील हात व बरणडी यामधील खोल्याजण्या, बगल, पाक 'फायेची मेळू पेलजि देखा । बंगे मृत्य करील पिरील्लिका । -रावि १ २२ म्ह० ' कायेंत कळसा, गावास बळमा ' कायेंत फाकडे महाराजा शोधी ' २ तत्तु ताणा, पागेरा (कारण हा वेडाच्या कायेंतून फुटतो म्हणून) (किं० फुटणे) [स कक्षा, प्रा कस्त, हि काक, गु व उ काख, मीगल कस]

फाखा वर करणे—बगलेंत काही नाही हे दाखविण्यासाठी दोन्ही हात वर करणे, दिवाळतोरी प्रसिद्ध करणे, आपण राऊ बनलों असे सांगणे, नगा वनगे फाखा पाजविणे—आनंद प्रदर्शक चेष्टा करणे, आनदाचे भांत दड बगलेवर मारणे, टिया पिणगे काखेंतला काढून पाजारांत मांडणे—स्वतःपोलकल्पित गोष्ट खरीच आद म्हणून भर वारचौषाबुडे मांडणे, सांगणे फादेस मारणे—१ एखाद्यास आग्रय देणे, आपटाडा म्हणणे २ काही पदार्थ घेऊन पळ काढणे, किंवा एखादी वस्तु उपद्रव बोवारा करणे -त्रि(मि/लाह—चिह्नी—खी कायेंत होणारी एक गाठ बगलवित्री, काळमाजरी पहा ० भोंवरा—उ घोड्याच्या पुढील दोन पाया पैकी कोणत्याही एका पायाच्या जांभेंत असणारा केंसाचा भोंवरा हा अशुभकारक समजतात ० माजरी—खी काखेंतील गळू, बग लेतील पुटळूची, बाहु बरांडया, खादे व काखा या ठिकाणी वित्तप्रकोपासुळे वेदनायुक्त व कळपा कोडांनी व्यापलेली अशी होणारी एक गाठ -योर २ ४२५ हिला छोणी लावून ते माजराबद्ध वाटविले म्हणजे ही बरी होते अशी समजून आढे

० वाळ—(ऊ) घोळीला काखेंत लावण्याची कट्टी, लाग ० सावळा—वि (वाटेने जाणा-या किंवा आबयास मिचालेल्या प्रवाशाप्रमाणे काखेंत सावळे म्हणजे फिरणू घेतलेला) आळशी, उदासीन, (चालू कामधयाविषयी) काळजी आट्या, किंवा सवध न दाखविणारा (निव्वाळजी चारर, मुळ्या किंवा एखाद्या सस्ये-या समासदाला हा शब्द निदायकस्तेने लावतात)

पांखर—उ (राजा) ओरसडा, बोचकारा. पांर पहा पाखवी—खी (राजा) कावची पहा

फाखा—उ ताणा, तडु, वाख अर्थ २ पहा

फाखां—उ १ (कां) झाडांचे बाळलेले सोड किंवा धान्याचे ताट, गुट २ (ल) किडकिडीत माणूस [अर वाक् ?]

फाखाटणे—अकि फाखा वर करणे पहा [काख]

फाखाटणे, फाखाळणे—अकि वाखेस मारणे पहा [काख]

फाखाटी—फाखोटी—खी (व्याप) कास, बगल, बग ल एखादी वस्तु घेतली किंवा घेऊन पळवली तर विशेषत योज तात ' फाखाटीस ओढें मासून घालला ' ' त्याने त्याचा वज्जा नखोटीस मारला ' [काख]

फाखावते—उ कायभोंवरा पहा -अधप १ २४

फाखाविणे—अकि वाखेस मारणे, फाखाटणे पहा

फाखाळा—ळ्या—वि (प्रा) एखादी वस्तु उपद्रव पळ विभ्याला टवून घसलेला, उचल्या, लोभी, आपल्या पोळीवर तुप आडगारा ओढाल जबाबाराहि म्हणतात [किंख+माळूच प्रत्यय]

फाखाळी—खी विनाकारण अतिशय कागाबा करणारी खी

फाखी—वि वाळा—ताडूस असा रंग खाकी पहा [कापाय-फाखाइ-फाखी—भाभ १ ८३२]

काग—उ कावळा ' विषयवासना घालून घोर । बाळ मिर विती आचार । जेवीं कागाचा शौचाचार । विघातपर मानसी । ' -एमा १ २५६ ' आज कागे बाग खोळी घरावरी । हाच शकुन साय पति येत असे घरी । ' -होला १३० ' ते काय गुण लागती येरा । कागा न शोभे पिंजता । ' -तुणा १ ८६९ म्ह० ' काग वर कागा हजार बॅने नागा [स काक, प्रा कास, हि कायु हि बोवा, हि व गु व काग] ० टाळीन्याय—काकतालीय न्याय पहा ' पावलों हा वेद कागदाळी न्याये । न घडे उपाये पडों आले । ' -तुणा १ ६१६

काग—उ एक धान्य, बरीतील एक प्रकार परतु बरीत व यात फरक पुढळ आहे बरीवरील साल पातळ व रंग पिंजळा असतो परतु कांगाचे साल जाड असून सावूस, पिंजळे, काळसर अशा तीन—चार रंगांचे असते कागाचा भात, पेन लाखा, भासरी इ० नसितात कागचे रोष दोन—अडीच हात उच होऊन त्यास जे बणीस येते ते बाजरीच्या वणसाप्रमाणे लाव व बारीक असते लाखा -ने १ २८१ [स कगु]

कागची—खी कागुणी पहा

कांगच्यो—खी (कु) काणण्या, काजिण्या रोम

कागज—(हि) कागद पहा कागज्-पन -रा १३ १३

कागडा—३ एक कुत्राड —बागेची माहिती १३

कागडा—३ कावळा (निदाव्यभक्त) —वि कावळ्याच्या
दृष्टीग्रासी नचन दृष्टि असलेला, पुढे, दश, कावेराज, हुपार
'तो मोठा कागडा आहे' [लि कागडा=कावळा, गु कागडो=
कावळा, मि कागडो] •व्याख्य—३ (उप) वासी लोक

कागडे—(हेट नाविक) नेह्मंत्य दिशा, नेह्मंत्य दिशेचा
अधिपति निर्मिती ही वस्तुदेवता आहे व कागडा (कावळा) मृत्यु
सूचक पक्षी आहे तेव्हा कागडा व नेह्मंत्य यांचा असा संबंध
असावा

कांगणी—स्त्री कांगुणी पहा

कांगणेल—न कांगणीचे तेल [कांगणीमेल]

कागद—३ १ कापड, चिंध्या, ताग धंपेपासून राधा
तयार करून स्थापासून लिहिण्यासाठी वेलेला पदार्थ—पत्र हिंदु
स्थानात भवर, मुळ वगैरे गवतापासून कागद करितात इतकी
साठी झाडी (क) ११२ पहा कागदापुढी मूर्तेपत्रे, तावपत्रे,
पाणीस (ईजिप्तमरीस एका झाडाची साल) अगहूची साल,
बाजूची पट्टी, चर्मपत्रे, कमळाची पांजे याचा उपयोग लेखनाकडे
करीत २ पत्र, चिट्ठी, ज्यावर काही लिहिले आहे असा बोग
ताहि कागद, खर्चा ३ दस्तऐवज, रजिटर पत्र, खत 'अहो कागद
करून घ्या' ४ बचनचिट्ठी [अर कापड, पा कागद, गु
कागळ, ते कागितम्] •कापण—कागदाच्या जाळ्या, चिने
वगैरे तयार करणे, हस्तप्रेषसाधना एक प्रकार —अध्यापन
१५० —दावर वसणें—(पावेलीत मुलावहल) धुक्याटीवरचे
लिहिणें सधन कागदावर खडे लिहिण्यास सुरवात करणे, मुळा
सरापुढे प्रगति होणे —दावर वसविणें—घालणें—खडे लिहि
ण्यास प्रारंभ करविणे, खडे लिहिण्यास शिकविणे •भिज
विणें—(छाप) छापण्यासाठी जे कागद वेतात ते प्रथम भिजवावे
अगतात दहा चिंचा वारा कागद वेळून क्षावर पाणी शिंपवतात
मोठ्या छापखान्यातून प्रत्येक भिजलेल्या दस्त्यासाठी एक एक
कोरडा दस्ता असा क्रम ठेवतात याप्रमाणें सवै कागदाच्या छट्या
पाणी शिंपवून तयार क्षाच्यावर त्याच्यावर दहपण ठेवतात म्हणजे
कागद नरम होतो —सुदनवर्षण ७८ •मेडविणें—पत्र देणे,
चिठी पाठविणे 'बहुराबाईर मुक्काम करुनि कागद मेडविला'.
गोष्ट लाविता तिथी पत्तीचा हुकूम आठविला।' —पत्र ८८
•कुट्टारी—कुट्ट्या—३ कागद करणारा, चिंध्या चिंचा रडो
कागद कुटून त्यांचे कागद तयार करणारी एक जात [कागद+
कुटणे] —दाचा घोडा—३ कुठलीपत्र (कप ६० चे), बर्जेरोडा,
दस्त (किं० करून देणे) •पत्र—न (व्यापक) कागदपत्रे,
चिट्ठ्यापत्रादश, सनद, रोखा, पत्रव्यवहार [कागद+पत्र]
•चहा—३ साकारी कामासाठी होणारा कागदाचा खर्च [चा]

कागदी—वि १ कागदाचा, कागदासंबंधी, कागदापासून
तयार केलेला (जाळी, मखर, दबा ६०) २ (ल) तक्त्यादी,
बारीक, निर्गोब, निंबळ, किरकोळ बांध्याचा, हाडाचा ३ (ल)
पातळ व नाजूक सालीचा (आंबा, लिंबू, बोर फळ, बाजू) ४
पत्रे नेणारा, पोहोचविणारा, आसुर, दून, कासीद, इलकारा —३
१ कागद तयार करणारा माणूस, त्याची जात हे बहुतकरून
मुसलमान असतात २ (गु) कागदाचा व्यापारी, स्टेसनरी
ठामानाचा दुकानदार [अर कापड] •घोडे नाचविणें—१
कागदोपत्री व्यवहार करण्यात वेळ खर्च करणे, फळ फलबहाद्दी
दाखविणे २ (ल) प्रत्यक्ष अंग मोहून काम न करिता, कृति
न करता, केवळ प्रभोपत्री व्यवहार करणे (दिवाळीत मुले जनाव
सांची कागरी चिंचे करून ती दिव्यामोर्बती फिरावपास लावितात,
स्थावरून) 'बोणवीही नवीन पन्ना करावयाची जबाबदारी व
अधिकार सर्व इश्वर मंत्रिमंडळाकडेच असल्याने आदरित लोकाना
राष्ट्रनेचे कागदी पोडे नाचवून तरी काय उपयोग' —भायर्डचा
इतिहास •आशा—३ पातळ सालीचा आंबा हा चवीस उलट्ट
असतो •इमारत—स्त्री कमजोर इमारत •खुसुरत—न दुधा
सारख्या पाड्या रंगाचा पारया —मराठी ४ ये गु १७ (१८७३)
•गोळीवार—३ लेखी विरोध, लेखी मारामारीची उत्तरे—प्रत्यु
त्तरे, कागदावर कोरडी वाटापट करणे 'हुक कमिटी कमिक
उत्तरेत दवल्याबळ बस लागताच डॉक्टर भालचंद्र याचे दवा
खान्यात कांही सहाय्यानीं जमून सुसता कागदी गोळीवार घुस
कतावा' —दि ४ ४१९ •चिंचा—३ चिंचा बाजूतीस
झोजात, पोळक वेडू याच्या उलट भरीव चिंचा •जवान—
जवान—३ अवाक, किडकिडीत काठीचा मनुष्य, काठीपेत्तान,
लेवापेचा माणूस •निडू—लिडू—न स्थान व पातळ सालीचे लिडू
हे आंबड, वातनायक, अमिदीपक व इलकें असते •चदाम—गु
पातळ सालीचा बदाय •धामे—न एक प्रकारचे पातळ सालीचे
नागें 'सारा बेचरी भात। कागदी बागी मात' —स्त्रीगीत ६७
•चेडू—गारू कळक पातळ सालीचा, पोळक, कागदी चिंचा
पहा

कागदोपत्री—किवि १ पत्ररुपानें, पत्रव्यवहारानें, लेख
द्वारा २ पत्रांत, चिठीत, पत्रोपत्री, लिहिण्यांत [कागद+पत्र]

काग (गी) फळ—न काकफळ, एक वनस्पति

कागदळ—स्त्री काचबल पहा

कांगराधई—स्त्री (ब) काधाई, कागावा 'आपलीच
काथर पाई सचिवतो'

कागल—न (ङ) कांगुणी पहा

कागली—वि कागळ गावचा (रुपाया)

कागली—स्त्री (बे) एक प्रकारचे फळ

कांगा—न (गो) एक ल्हान मुलाचा (तिकड्याचा) खेळ

कांगो—३ (गो) शिंपल्याच्या वर्गातील प्राणी

कांगाई—छी कापाई पहा

कांगाकव्या—काकाकव्या पहा

कांगातांडूळ—पु (गो) एक डांगरी धान्य, बरीसारखे

एक धान्य, काग पहा

कांगाबाशी—न एका जातीचे काळे मोर्ती -वि कागा
बाशी रंगाचा -शिल्पवि ५६४ [काक+आवाशाही]

कांगारू—न ऑस्ट्रेलियातील एक जनावर, याला खाय सेप्ट
असते व याचे मागील पाय पुढील पायापेक्षा मोठे असतात
मादीच्या पोटाला एक पिशवी असते व तीत ती आपली पिले
देवते [६]

कागाव-चा, कांगावखोर—कापाव-कापावखोर पहा
'तिंगे जो एक रहा बुदरीचे पाटीत दिना, त्याने ती पोर कळव
ळली, पण ते लक्षात न घेता ती आपल्या डोक्याला लंगल्या
बद्दल कागाचा करू लागली' -पंढरीपे

कांगावें—न कापाव पहा

कागाळ(ळी)खोर—वि कागाळी करणारा

कागाळी—छी १ गान्हाणे, तकार, ओरड (एकाचा
बद्दल) २ विरुद्ध सांगणे, कळविणे, जुगली करणे, चहाडी
(कि० करणे) [काग+आळी १]

कागिनी—छी एका रागिणीचे गाव, राग पहा

कागु(गो)णी—छी १ एक उपधान्य, काग पहा २ एक
औषधी वनस्पति आणि तिचे फळ, (हि) मालकागनी (स)
ज्योतिष्मती ही शाई पावसात उगवतात व दोन हात उच वाड
तात यास लाल व गुजेएवढी फळे येतात, तीं मुलें आंबडीने
खातात याच्या पानाच्या रसाने कागदावर लिहिलेले हिरव्या
रंगाच्या दाईप्रमाणे दिसते [स कागुणी]

कागुद—(माण कुण) कागद

कागू—काग पहा

कागोणेल—न कांगुणीचें तेल कागणेल पहा

काग्रेस—छी १ सभा, मंडळी, मंडळ २ महापरिपद
प्रतिनिधिसभा ३ हिंदी राष्ट्रीय सभा हिची स्थापना इ स
१८८५ साली विसंभरात मुंबई शहराी झाली 'सर्बोर्नी मिळून
कौमिसराख्या सत्येने आमच्या मनात ज्या भाशा उत्पन्न केल्या
आहेत त्या सगळ कल्याच्या उद्योगास हुरएक प्रकारे लागणे
पाहिजे' -टि २ ११ 'नेमस्त पक्षाची निराळी काग्रेस व
राष्ट्रीय पक्षाची निराळी काग्रेस हा प्रकार निव्वकाना इट वाडत
मळता' -सुरे ६२

कांगाई-घाव, कागावें—छीन (ल्हानशी दुखापत अगर
थोडेसे नुकसान झाले असता ते) फुगवून सांगणे, उगीच ओरडणे,
अन्यायाचा खोटा डागोरा पिठणे (कि० करणे) [घ्व १]
'खोर-कागाचा करणारा, उगीच आरडाओरड करणारा, लटकरी
तकार करणारा [घ्व १]

काच—पु छी १ एक कठिण ठिसुळ व पारदर्शक असा पदार्थ,
भिंग, वाळू, सोडा, पोटांश, घुना, अम्युमिना, शिशाचा
आवसाइड वगैरेपासून काच तयार करतात हिच्या अनेक जाती
असून प्रत्येकीचे गुणधर्म निरनिगळे आहेत काचेचे बागडी,
आरसे, छायाचित्र घेण्याची काच वगैरे अनेक पदार्थ करतात
२ स्फटिक, गार (रत्नासारखा जिचा उपयोग होतो ती) ३
पोटांशाचा कोणताहि स्फटिकावस्थेतील क्षार ४ डोळ्यातला
काचबिंदु ५ (भाळवी) आरसा [स काच] •मारणें—
(चाभारी) काचेने घासणें •कमळ—न एक कमळासारखी
आकृति, एका बटुळाच्या परिघामध्ये ज्याचे मध्यबिंदु आहेत
अशी बटुळे यात असतात •कागद—पु सामान्यतः लाकूड
वगैरे पासून शुध्दयुक्त करण्यासाठी यंत्रावर किंवा भांड्यावर
चढलेला गज वाठण्यासाठी वापरण्यात येणारा काचचा, बाड्या,
कुशदाचा कागद, पॉलिश कपडा, चादीसोदनाच्या भाज्यास
पिल्सई देण्याकरिता हा वापरतात कागदावर सरसात काचेची
पूड, वाळू कुशदाची पूड वगैरे बसवून हा तयार करतात •चित्र
फळा—छी रंगीवेणी काचेचे घारीक तुकडे जुळवून केलेली चित्र,
आकृती (३) मोठाईक •वैदी—छी काचेचे तुकडे बसवि
लेली जमीन 'काचबि आणी जळ। सारिलेचि वाटे सकळ।' -
दा ८ ५ ४२ •विंदु-विंच-पुन एक नेत्ररोग, मोतीबिंदु
डोळ्यातील शुध्दतात एक काचेप्रमाणे बिंदु येतो व त्यामुळे
दिसनेासे होते •मणी—पु काचेचा मणी, स्फटिक, एक प्रकारचे
रत्न •मिना—पु काचेच्या रसाने एखादे पात्र मळविणे,
चित्रे काढणे विलिका, मिनीयम् व पोटांश याच्या मिश्रणा
पासून तयार करतात (३) एनॅमल •लक्षण न (हि) कृत्रिम
मीठ •चट्टी—छी काचेचा तुकडा, भिंग चिंतामणीचिदासाठी।
दर्जे फुडणी काचबटी।' -विपू २ १५ 'ज्याचे गाडी नाही
काचवटी। परी सज्जता नित्य पोर्णी।' -एसा १९ ५५९ 'दुका
म्हणे दिशे चिंतामणीसाठी। उचित काचवणी दडवत।' -गुणा
२ ३५७

काच—पु सदरा वगैरेच्या गुडीचे पर काज पहा

काच—पु १ जाच, घास, छळ चांगल्या गाश्री मनु
ष्यास हज्या खऱ्या पण त्याचेपासून त्यास काच बसावा
अशासाठी त्या नकोत -अथवाचा पुटका (उपा मयमालिका)
१ २ दुख 'पाणी मीच पाहीण घाली मीच। मजवीण काच

मनी वादे।' -च १४ [काचणे, स कच्=वाचणे, मित्रा कां=वाचणे]

कांचकळणे—अकि १ (कों) भयाने विवा व्यपदेने अकळत थोरले, अपेक्ष, मोठाळ्याचे भाषण करणे २ गोंधळत्याप्रमाणे, अनियमितपणे कोणतेही काम करणे [वाच=वाचण+कळ=दोष ?]

काचका—३ सागरमोठा, मुठी खेळण्यासाठी वापरतात ते खात्री रंगचे खडे—मुठ्या १७० गजगा पहा [स कटकरच, ते कचकई, गु काकच, म गजगा]

काचका—३ (कों) एक माता

काचकितडा—वि १ (बायको, कों) दडत कचकवित भडकणी सांगणारा असा (मात, भाजी) २ पुढांनानिजलेला, कच्चा 'भाताला पळी देऊन जाळ कर नाहीतर तो काच किरदा होईल' [स काच]

काचकुप (इरो), काचकुरी—अी खाज उत्पन्न करणारी एक वनस्पति कुदरी पहा 'भयेंत वाढणाऱ्या काचकुदरीचा मुलाजा करण्यात काही हसोल आहे काय?' -नि १०८३

काचळली—अी (राजा बायकी) गुदगुडी, कुचाली (किया व भावना) (किं० करणे, होणे)

काचकूच—अी अळढळ, टगळमगळ

का(का)चणी—अी १ घपेण 'देवे बायल्या कनोळी। परावरें बळगळी। स्वनातिकांचणीं दगळी। पेटली ते होळी बनावी करी।' -एमा १३ १८९ २ घपेणाने पडलेली खाच बळ, ओरखडा 'दोरें चिरा कापे पडिला काचणी।' -मुगा १३१४ ३ रेडे बंगरेवीं सिंगें कापण्याकरितां घयार केलेगी दोरी ४ काळजी, हुदुर, चिंता 'देष्टा पडिली काचणी। करी धावा म्हणुनि।' -मुगा १५०८ ५ गांजणी, जाचणी छळक ६ नात्रा, काटणे, छाटणे, 'बुद नोहे ते चिंतामणी। हरेपें केली भवकाचणी।' -नव १४ २६ [स काचन=वधन]

म्ह०—(व) गहू घालावा दाटणी बायको पाठावी पाचणी कांचणी—अी (शु) एक प्रकारची चोळी, काचोळी [स काचन=वधन]

का(का)चणें—अकि १ घपेणाने कमी होणे, शिजणे 'तुज जवळि मर्याचा काय सन्मान काचे।' -सारह ६ १०५ २ (ल) शिजणे, सडणे, कूषा होणे, धाळणे (भूक, तहान काळजी, दुख, आजार वासुळे) ३ मिणें, घावणे 'परि शोके हरिचरि करि वर जाता जेवि तेथि भट काचे।' -मोक्क ४३ ९६, -अकि गाजणे, छळणे, घ्रास देणे [स कच् किंवा कां=वाचणे, काचन=वधन, म काच]

कांचन—न कचन १ सोरो, मुणो 'एकें छग्यापनसम विपदे।' -हा ११ १३५ [स कां=प्रकाशणे]

कांचन—३ १ एक फूलशाह, कांचनार हें शाहमोठें पादते, पाने आपटण्यापासून आकाराची अततात याच्या पांढरा, विवळा, तांबडा, अशा तीन जाती आहेत देण चवनी—शिकईगारही असते रीकड्या रंग तांबुग अगून ते रंगाच्या उपयोगी पडने हें पार बिबट अगून ह्याच्या काट्या बरितात -वगु २ २७ 'कांचन फुल्ले येत पीत। तेणे सैन्यात अति सोमा।' -भारा निविधा ९४१ २ डोंगरी डेंमुणी—दो १० २१४ [स काचनार गु बंचनार]

काचन—३ मजिफाच्या सळानील एक रंग—शास्त्रीको १ पन्नाचणी म्हणून मजिफाचा एक प्रकार आहे तो हा असावा कांचनभट—३ (धारदा माटकीतील एक पात्र याने इथलेभागे धारदा गावाची आपली अल्पवयी मुलगी धीमत पण अट मनुष्याला देण्याचा वेत केला होता यावरून ल) इथ्याच्या लोमाने म्हाताऱ्याला मुंगी देणारा अति लोभी माणूस

काचनारुल—न (धाप) किसेनिष्ठ अंसिद्ध [क्रितीन=काचनीय]

काचनार—३ डोंगरी डेंमुणी [स]

काचफोड—३ एक प्रकारचा फोड यात पाणी असून हा मोठा असतो कांचेफोड (अप) [का कच्चन+फोड]

काचय—वि (वाच्य) मित्रा, अधीर काचा अर्थ १ पहा काचरणें—काचणे पहा 'तिच्या आमुष्याच्या दोरीचा अर्थ वट काचरेला एकेरी पदर हुटल नव्हता' -शामू ६७

काचरी—अी १ फळे, फळभाज्या यांचे काप काढून बाळ वितात ती, पोडी वसरी ते पाडे होईल काचरी। काळी जेसी।' -हा १३ ५५५ 'वाळुनि काचरी करावी। भाजवेळेची।' -अमृ ६४८ २ (ल) म्हाताऱ्याची घेले सुखतेले स्तन ३ (ल) सुरती [स काठर, प्रा कचरा, शु काचरी, सिद्धचिरी]

सुपारी—अी खाडकाची सुपारी

काचरी—कचरा, कचरी पहा [स कचूर]

काचरणें—कि काचेचा मिना चढविणे

काचया—३ विन बाधाचा बमरोपयेंतचा अगरखा, यडी, कचरा, जाकोट [स काच=वाचणे]

काचळ—अी १ पातळ तुकडा चौप २ कातळ, दगडाचा लवट तुकडा, दगडाची लावट कपरी 'दगडाच्या तळाशी काचळा असू नयेत' -मॅरट ३४ -वि दगडाचे तुकडे, चिपा असलेली (जमीन इ०) ०पान—न दगडाच मोठे, चिपा असलेली जमीन

काचा—वि १ (काव्य) कच्चा, अपक्व, न शिजलेला, हिरवा 'विचार हा काचा कदा नव्हे।' -दावि ७४ २ (स)

मिना, अवीर, पावरा 'तेथ मेडाची वरग मातु। काचया कर
फिटु।' - झा १ १३४ ३ अतज्ज, अर्धवृत्तानी 'ऐमा मायें
विवेकाचा। प्राणी जो स्वयें काचा। त्यास हें कळेना।' - दा
११ ८ २४ 'म्हणे अल्परी तोचि हें वाळ काचें।' - मराठा ३९
[कच्चा धव कच्]

काचा—पु (व) करकोचा, घट्टा [काच कांचणे]
काचा, कांचा—च्या—पु १ वीट—सव्यावीट रदीचा वतीन—
साहेतीन हात लाव असा वमरेस बाधावयाचा पट्टा, वख २
नेसलेल्या धोतराचा, जुगड्याचा जो पुड्या ओचा मागें खोवतात
तो [३० पाल्लें, खोचणें, मारणें] ३ लंगोटासारखी कुरतीच्या
घळेंन नेपावयाची नगरीसारखी पट्ट पनी, चडडी 'प्रहिल
मानांनं आत लंगोट घातलेला असून त्यावर काचा घातलेला आहे
' - पहिलवान वडुस्ती (बडादे) ११ [स वच्=वाघणें, वच्ज]
० घालणें—भिडणें—पुटला मोगा मागें खावणें ० भिडविणें—
काचा घट्ट आवळणें, कवर भिडणें 'त्यामागें माडचोळणा
पाळत काचा भिडविलेले तीन चारवें मावळे हटमरी लोक
चाळें आहेत' - मोचनगड

काचाकुची—ली सकोच, काचकूच पहा
काचाकुल—भूल—वि (गो) काचराबावरा काचा
कुलचें—(गो) काचराबावरा हाणें

काचार—री, कांचारी—पु काच तयार करणारे लोक,
कांमार - वहु १३२ [स काच]

काचावणें—अकि १ आजारासुळें पणें, क्षीण होणें, काळ-
जीनें किंवा हु लागें नि शक होणें २ (काव्य) भीतीनें माघार
पणें, कच पाणें, लडखळणें, कापणें, धर्ये गुणें 'काचा
पला वीर पुढें धसेना।' - वामन, भीमप्रतिज्ञा १२ [काच]

कांचाळा, काचोळ—पु (ऊ) गोणगाची, कावळथाची
हात मसलेली घडी काचवा पहा

काची—पु (दि) कटभाची, कळकळावळ विव्णारा,
काळी, काचिया 'अतर जावुनं काचीला विचारिलें वीं, सिताकळें
महाग साल्याचें कारण काय?' - मराठी ६ वें पुष्पक (१८०५)
१८८ [कांची, कंची]

काची—पु (चें) एक मासा

काची—वि (तत्रा) बरवरीहाटी (साही तुमडे)

काची—धी १ कनरपट्टा (सोन्याचा—चांदीचा), कम
देची सासरी, पग - वहु ४९ ५० [स वच्=वाघणें] २
कांचीवरम सहर, गमपुन्यांरिं एक

काची—च—१ १ काचा, कच्चा 'एकें सवाय्य अचरे
एकें अपेक्षाचीं तुरे।' - एकव १४ १०६ - वि 'अमृतारिक
मपुहिर् ही मातुनि एका तुमेनि मन कापी।' - मोरच्ये १ ८
हाचो २ २४

'चोरटे काचे निघाले चोरी। आपलें तेंस पारखे घरी।' - तुगा
२९३४ २ (ल) अगीर अह 'एथ मन कहुनिया काचें।' -
झा ११ ६३० 'बुढिवीण माणुम काचें।' - दा १५ १ ११

कांचीकुची—ली सकोच, काचाकुची, काचकूच पहा
'नव्हें आम्हीं आगिहाळीचीं। काचीकुची चाळवणी।' - तुगा
१३९८ [काच]

कांचीवद, कांचुवंदी—काचवदी पहा शुदर श्रीभर नागर
रुपडे कांचीवद आगणी।' - नामदेव ७८ 'काचवुदी कसुनी
मुई।' - ज्ञानीत ६२

काचुक—न (क) (विटीदांडू) अतराळी विटी झेलणें
'मासीं चार काचुकें झालीं' [१]

कांचुलिया—पु घटकुनी विधि आचरणग हिंदु शापाचा
एक पग कांचोळीपय पहा [स पचुली=कांचोळी, हिं काचुली]
काचेचें भाई—न १ (ल) समुद्राचे खोर पाणी घारीत
थेळ नये यासाठी खारीवर नेहमी राखण देवावी लागते समुद्राचें
पाणी भात आल्यास खारीची जमीन निहपयोगी होते म्हणून
या जमिनीस हें नाव आहे, येत जमीन २ (ल) नाझुक व
डिळूळ असा पदार्थ किंवा प्राणी (ली, घोडा, अहू इ०)

काचोटी—ली (काव्य) काचेचा मणी (अल्हार म्हणून
मानलेला) 'काचोटी आणि महामणी। मेळ मयकसम नव्हे।' -
ह १ ८४ [काच]

कांचोळणें—अकि (शाब्दात) वाढ, पोय धरणें, बनणें
[काचोळी]

काचोळा—पु १ धान्य बगरेचा कोंडा, कीस, सूत २
गारीक कोंडा [कातळ, काचळ]

काचोळा—पु काचळ पहा

काचोळी—ली १ (व) मिरचीचा देठ २ (तत्रा)
वाग्याचा देठ कचोळें, काचोळें पहा

का(का)चोळी—री १ निचे वद पाटीवर बाधतात अशी
चोळी, दिला गाढ किंवा विरदें नसते ही तुकडपातुडकाची कर-
तात ल्हानमुली, मारबाडीव गुजराची झिया ही बहुधा वापरतात
'आणीची उरटली काचोळी।' - एकव ७ ८८ 'देर पोटीला
चची काचोळी घाभत नाही' - कम २ पादप्या राणाची अरड
चोळी (लगात नवरीला पाळतात ती) [स कचुलिका, कचु-]
० पंच—पु हा गुजराथेत आहे या पयांतील लोक (की, उपर)
रात्री एके दिवाणी जमून जेवतात व नंतर जमलेल्या झियांच्या
काचोळ्या एका घागीन पालतात त्यांनील एकएक काचोळी
कडून पयाचा गुड जमलेल्या एकएक पुण्याला रता निचि
काचोळी ज्या पुण्याला मिळेत त्या घोरीं तो पुणर रात्रभर रम
माग होतो पडकुडीपय ० पंच्यी—वि वीत पयाचा मृदुपायी

काचोळी, कांचोर्ली—शी मुक्तीच तयार झालेली आव्यातील कोय

काचोळें—न १ फळें, पुलें याच्या देंटास आच्छादन करणारा भाग, वाटी २ वाऱ्याचें टरफल, वचच, ३ घघ, अक्षता, हळद, डूकू या पाच वस्तू ठेवण्याचें एक पोल, पाच घराचें धातूचें भांडें, पात्र कचोळें पहा

काच्छी काच्छी—उ वच्छ प्रातातील माणूस, फळें विकणारा, उत्तरहिंदुस्थानात हे माळ्याच्या भदा करतात [स कच्छ-प्रात]

काच्छीण—शी क्छीची थी
काज—न १ (काव्य) काम, भदा, म्हय 'तरी आलेली म्हणें काजे।'—दिशु ११८ 'आसुचिया काज्याचेनि पाडें।'—हा १.११२ 'जाता काज न ये हाता।'—उपा २८९ 'ते (गाययणा)हि प्रतिहत केले करितो हीं सिद्ध ह्ण्य तो काजें।'—मोकरण १ २१ 'होड घाली अवघड। काजविण बरी बड बड।'—दा २ १ ४९ 'भस्तनगचिया काजा। जेवीं करिती अवगैजूजा।'—एरव ६ ५४ २ कारण, उपयोग, प्रयोजन 'त्या जेवियाच्या गोठी। काय काज।'—विपू १ ३४ 'ऐसा काजीवीण आतुडला।'—झा ६ ७९ 'शिरीं आहे रामराज। औपबाचे कोण काज।' ३ (ल) हेतु मनोरथ 'त्र्यवक हा तीर्थराज। उरवी अतरीचें काज।'—भूगदी ११ [स कार्य-कज-काज, सि काज, सु हि प काज] •काम-कारभार—उ (प्र) कामकाज-कारभार पहा

काज—शी १ काच, मिग [स काच] २ (गो) काचे घारखें तकाकणारें तेंड, रोगण, वारिंश

काज—उ गुडी अडकविण्याचें भोंक (सदरा, अगरखा इ० चे) [हि काज, पातुं कासा] •पट्टी—शी काज केलेली पटी (सदरा, अगरखा याची) 'डावीकडे काजपटी जोडावी'—सिक्कि २ ३०

काज—शी (नो गो) काजूचें झाड व फळ रस्त्याच्या बाजूला लावण्या, विवळपा एतल्या भारानें रवनेच्या हिरव्या मार काजींची राग लागली होती'—सद्यादी ८८ [काजू] •धार—उ (गो) काजूची दाळ म्हणून विकणारी एक हिस्ती जात •वेल्-याल्-न (कु) काजूची दाळ तेल

काज—न बढक 'उडेंत काज म्हणेंचें बढक'—गृशि २ १२० [सुरी काम]

काजकीर्दी—शी अमदानी, अम्मल, वारभार (राजवा) [काज+धीर्द]

काजगी, काजा—शी तीक्ष्मपू पजत (ओठळी) पावीवून धपटावातून नेल्नी पोवण्याच्या रंगामाची दोरी,

आयळी व दाडी जिनें वापतात ती दोरी, रंगाम, काटेरी मुगा [मर दाडी, हि काज]

काजगे—न (दोरधरा) अथोड उलटी बरतेवळेस तग होला भोक भाडून तिच्यात ओवावयाची दोरी [काजगी]

कांजणी—शी (गो) लग्नामधील बोहल्याच्या भोंवता रची भाड्याची किंवा मळक्याची उतरव, वही

कांजणी—शी (क) कानाच्या बाजूनें चेहऱ्यावर यणार केस, [स कणै+जन्]

काज(जि)णी—शी १ एक प्रकारचा ठवीसारखा रोग व त्याचा फोड (नेहमी काजण्या असा अथ प्रयोग करतात), देवी-पेक्षा हा फोड म्हणून असतात यांचा उद्भवकाल तरा दिवसत्या रक्षणे—भोड्या तासाच्या दुपण्यानें पाठ छाती, तोंड, मान, पोड यावरून उद्भवतात एका आठवड्यात याच्या घन, जल व रक्ष पीटिका बनतात याचा वग साळ व किंचित खोलगट असतो—मोस्तीप्रयोगचक्षिका १२ (किं सणें, निपणें, लगवणें)

काजर—न काजण्याच्या फळाचें विप
काजरपेल—शी एक जातीची औषधी वळ
काजरा—उ डुबळा, एक विपारी वृक्ष याचीं फळे, पानें, बी हीं विपारी असतात फळार जहरी कुचला म्हणतात हिडुच्या नात याच्या सात जाती आहूत हें झाड ४० ते ६० फूट उंच बाळें दुष्काचा चेर १२ फूट पर्यंत पाटतो पुष्कळ विस्तार वाढतो हें औषधोपयोगी आहू याचीं पानें रू, अशाहृति, नागवेळीच्या पानासारखीं असतात फुलें हिरवड पादरी व मजिरीच्या आकाराचीं असतात फळ बघड्याच्या आकाराचें व नारिंगी रंगाचें असून आत सफेत पिळण्या रंगाचा गर व गराच्या आत दोन्ही बाजूंच एक डूब व्यासाच्या पिळवट किंवा उदी रंगाच्या विषा असतात या अतिशय विपारी असून यास खात नसतो—वसु ७ ४१३ 'होद्वन अतीर्ति दत्ता वा हा उपदेश काजरा माते।'—मोडयोग १३ २६ [स कारकर, का काजवार]

काजघणी—शी (कु गो) काजी, भाताच्या पेजेला पीठ व मीठ, मिट्टी लावून तयार केलेली पेच [काजी+पाणी]

काजवा—उ रात्री ज्याच्या दुष्गुणावळ प्रकाश दिसतो, असा एक किडा 'कल्लि काय तिकील रविला काजवा रण।'—मोचवरीवारयान ४२ (तवनीत ४ ३६५) १ (अव) पिता

दिकानें किंवा जवर मार वसल्यानें डाळपापुडें जे सूक्ष्म प्रकाशाचे अणु दिसतात ते, याना 'काज व रखलखाता' असें म्हणतात म्हणून काजण्याचा उजेड गाडीभोवता—गणिकाशा गरिबीचींच कामें हाणार, शिवा रगत पुऱ्हाचीच गदत करता यणार [स खज्याति, खयोट, श्र खजोभ] (कोळ्यापुडें) काजजे

चमकणें—अधारी येणें—व्याचा उजेड—सुगमगुरता, अशाच तता, कमताई, महागाई, पाण्यावरचा मुडबुडा

काजळ—न दिव्यापासून उत्पन्न होणारा एक काळा पदार्थ हें अंजन म्हणून औषधासाठीं अगर शोभेसाठीं डोळ्यात घालतात, मस [स कज्जल]—ळाचा डोंगर—५ १ दिव्यावर जो काजळाचा उलटा निमुळता गडा जमतो तो २ (ल) अतिशय काळा मडक्य ०कुंठ—न १ खिऱ्याची वेणीफणी, नटापटा वगैरेना व्यापक सशा 'सिंगा म्हाऊ धुव घालून काजळबुडू करून अगा वर वज्र भूषण घालून सतोपित केले'—कम २ ५७ ३ एका रांगी झाडाच्या फुलाला (व्ययोकीने) म्हणतात ०तीज—(व) हस्तालिपिका दिवस—ळाची कोठडी—की (ल) झरकारी खजिना किंवा पिशाच्या देवघेवीची मोठी पेढी 'काजळाच्या कोट रीत गेले तर तोंड काळें मोजणें तर हात काळे'

कांजळ—ळा—५ राडीच्या काठीं उगवणारे व सरण्याच्या उपयोगी असे झाड यास बकुळीच्या फुलासारखीं लहान व सुवा सिक फुलें येतात—वसु २९

काजळणें—कि काळें होणें 'ते अद्यापि काजळले दिस तुमैं'—शिशु ७४०

काजळी—की १ वात किंवा काकडा वगैरेचा जडून काळा झालेला कण, भाग, कोळी, कोजळी 'मग भागी लागल्या कापुरा। ना काजळी ना वैधानरा।'—का १५४३९ २ धान्यावर, विशेषत जोंघळ्यावर पडणारा एक रोग, यामुळे कणसात धान्याऐवजीं काळा पदार्थ निघतो, कोळरी, काजळ्या काणी ३ दिव्याच्या धुरात जमलेला काळपा पदार्थाचा थर ४ दागिन्याच्या अर्ध व दोरगट भोंकडीत लाव पावून यावर काढली म्हणजे आत जो लासचा थोडासा जळका भाग सहतो तो ५ पित्तविकारात डोळ्यापुढें येणारी अपारा ६ काजळ धण्याकरितां दिव्यावर ७ माळे वगैरे धरतात ते ७ काजळासुपत अतिशय घारीक वाटलेलें औषध वगैरे ८ काजळ—छा नारायें झाड ९ शवर, राळ, दरपेंडार्ड वगैरे पदार्थ जाळजे असता तिन्हा राहणारे काळेपण १० (ल) दुख, काळी 'नामा चित्ता काजळी। नामा दुखें चित्ता पांटी।'—दा ३ १७७ 'चिता काजळी लागी।'—दा ३ ७५८—वि काजळ्याचे केंभे (घाई, पागाटपासाठीं कळ्या रंग अशा रंगने रंग विंगे पावड) [स कज्ज] ०धागद—५ (६) कार्वेन पपर उदाच्या पट्टीवर निक्षिं अमनां गल्लीं टबवेल्या कागदावर भागें उडतात अशा काळा रंग कापेल्या कागद

काजळी—की गाय, म्हूज ह्यादिनीं काल्दालनक काज म्हें ह्प, पीक [का ५२]

काजळ्या—५ गव्हावरील रोग काजळी पहा

काजा—५ काजगी पहा.

काजाऊ—वि कामीं येणारा, कामास उपयोगी पडणारा, उपयुक्त [स कार्य=काज]

काजाणू—न इमारीचे लहान-मोठे लाकूड, सर्व लाकडी सामान [स कार्य]

काजार—न (पो) रत्न [पो काजारी=रत्न झालेला]

काजारी—५ काचेच्या वागड्या करणारा व विकणारा सासार व त्याची जात काचारी पहा [स काच]

कांजिणी-कांजें—नाण (जि)णी पहा

काजी—५ मुसलमानी धर्मशास्त्राप्रमाणें निकाल देणारा न्यायाधीश [अर कासी] म्हू० १ राजा बोले दळ हाले काजी वॉले दाडी हाले—राजाचा हुकुम सर्व सैन्य ऐकतें पग मरीव काजीचे कोणी ऐकत नाहीं फक्त त्याची दाडी हालते तेवडीच—म्हणजे गरिवाला कोणी विचारीत नाहीं २ (व) काजीजी हुबळे क्यो? सादरसा अदेशा=जेव्हा एखादा माणूस नसती किंता करतो तेव्हा म्हणतात काजीफौड—५ (गे) मसणवट ०शारा-धर्मशास्त्र—शारा १८३ [अर कासी+शर्म=धर्मशास्त्र]

कांजी—की १ कड काढलेली पाणी, आबलेली पेज, काज वणी, कण्टेरी 'जो अन्हासा टी ठेवी। तो जेता काजी न सेवी।'—शा २ ३६४ 'गात्री परि सहावे म्हणिजे पैशें दिली छपा बाची।'—मोक्ष २१४० 'का जीवनामृत उपेधुनि प्याल कांजी।'—आधु ५४ 'काजी बदनी पातली।'—द हृण्यन्म ५९ २ खळ ३ ताकाची स्वच्छ चिळी म्हू० क्षेत्री नाद कांजी लाभे [स काचिका, ता कांजी] ४—न (कु) त्रिकडे, ताड्याची पत्र, कोविरीर याची कडी 'थोडे काजी वाड' ०घडे—५ ३ हिमाची घुरी दिल्ल्या आत्मीच्या भोंकपात स्वच्छ पाणी भरून त्यात मीठ, मोह्य्या, बंगरे मसाल्याचे पदार्थ घालून त्यांत तळ लेले उडकाच बटे धागव व भांप्याचे तोंड तीन दिवस बांधून ठेवून मग काढाव—योर (व) हरमन्याची भिन्नळी डाळ वाटून कांजीचे साधक काळवून नंतर त्याचे बटे करतात ते ०हाऊम—न १ (लकरी) लकरींनीं शिपायाला दावा देण्याचा एक प्रकार शिपायाला रूप काम करावयास देऊन फक्त कांजी पियाग देतात २ (व ना) कोंडबाबा

काजीण—भी (गा) मगज

काजुरा गरी—१ कापे हळद

काजुरा—५ १ (इ) समई म्हालावर लुछुछणारे वाताचे तोंड, काजरी, मूत्र २ (इ) कान्नी मळ [स कज्ज]

काजुली—छी (गो) गोवर्णाचे हाड

काजुल्ल—न (गो) कानकोरगे.

काजुलो—प १ (कु) काजवा नावाचा विटा. २ (गो)

वातीचे गुल, कोळी, कोजळी ३ (गो) काजूची दात

काजू—पु काजूचे—जागीचे हाड व फळाची बी हे हाड रानांत, डोंगरांत—विशेषत मलवार, गोमतक, भातवन या प्रांतीं होतें याच्या ताज्या, पिवळा व पांढरा अशा जाती आहेत फळ मऊ असून पुढे बी असते तिची साल कठिण असून अत विव्यासा रखा बीक असतो सालीच्या आतील गोळ्यास काजूगोळा म्हणतात पिकलेल्या फळास जाय म्हणतात व त खातात बी भाजून अगर वाजवून बरील साल काढून खातात मिठाई इत्यादि पदा यांत बीचा उपयोग करतात बीयाचा बीक ताखाच्या तळास लावतात —वयु १ २९ काजूच्या फळाची दात होते कच्च्या फळाचा बीक पायास होणाऱ्या चिखल्या रोमावर उपयोगी पडतो —रुपि ७२७ पादुम हाक लाविण्यासाठी याचा रस उप योगी आहे [मलायी कापु, म् अजाजु पोर्तु अजाजु, ई केंडु हिं शु पाजें]

काजें—वि (गो) घुडें झाले, वाड घुडेलें फळ [वाचा] काजें—काण, कर् [का जे विलेने मोठा] म्हणोनिया ।

—दा १ ४ १

काजेल—उयेल, काज्याल—न (कु गो) वाजूचे तेल २ काजूची दात ३ काजूचा कामसासारखा बीक, हा गाडीच्या वगणास उपयोगी पडतो

काज्या—पु काजगी पदा

काझ—छी (गो) वारनीस, काचेसारखे दारतणारे तेल

काझी—वाजी पदा

काट—न शाई वनविण्यासाठी नाचणी, वाजरी इत्यादि जादेन त्यांत पाणी ओतून केलेले शिरे कुळीव हरमरा ६० कडधान्याचे शिजवून काढलेले पाणी, कटण, कट, घुसाऱ्या रंगीत पदार्थ किंवा कडधान्य शिजविलेले पाणी, कामघुडे तयार करण्या साठी त्यांना पुट देण्यासाठी केलेले राताऱ्याचे पाणी, (गो) मांस शिजवून तयार केलेले पाणी [स वर्ये—वडमिणें]

काट—उ १ (को) कवल, दिवाजी ६० (राबासाठी) २ (विडपाच्या पाताची) लहानची रास, कुजवी पां कापून शिळक राटिलेली वज्रण ३ मज्जिफ अगर पसे पिठून झाव्यावर वाजण्याच्या आनी वाटणाऱ्याच्या हावे हातच्या माणसावद्दून जो भाग काढून ठेवतात ती त्रिया ७ राज्यकारभार, घरखर्च बगेरमधील काटअट, काटकर, कपात ' रवेयाकरच्या गिरणी वाल्यानीं मजुरींत काट करण्याचें ठरविले आहे ' —जे १४० ३० ५२९, फुली, खोडणे ६ —छी तोडा ' था व्यवहारात त्याला

चापलीच काट घसली ' ७ (शिपीधदा) कापलेला नमुना ' विजारीचा काट पोंगला नाही ' ८ (गो) पदावळी किंवा झेण यांना बापावयाचा वर ९ आपात, प्रहार ' केला पडून्यावर काट ' —दे. कटिपत्रपत्र ३२ [सं इत्त=नापणे, लिधु केडें, ग्री वेदो, स्पर् कोतुं लं वडेस, हिडू पतीधिम] न्देणे=मारणे, खोडणे, छेडणे, अपमान करणे

काट—उ १ गुप्त वट, रोल ममलन ' अमा वाट नवीच ख न याने देला ' —गाव ५८ २ यल, युक्ति, वायुर्थ ' त्याचा तेंवे दाडी काट चालत नाही ' ३ (व) द्वेष ' तो पटल्या पायू माझा काट करतो ' [रा कूट]

काट—पु १ पट राड, राप, राज, मळ ' भीतीस निव्दा तें नामराड । वसत्य काटें काटली । ' —एमा ११ ५९५ ' अनेक दोषांचे काट । ते जे गादले निघोत । होती हरिनामें चोखड । क्षण एक न लागता । ' —पुण २ ८९८ २ (महाप्रभाव) कपड्यावरील वेगुगीचे (लाक, चीफ वगैरेचे) लुखण, ' लडीचा रंग, वापडा वरील हाव ' कपायाचे काट । फेडून दीजे धुवड । ' —भाप ७८३

काट—न ससन [स कट=रसमान, का कट=रसमान] काटांत जाणें—मसणात जाणे ३ (छ) श्याची भावल्याला माहिती किंवा काळजी नाही त्याच्या हजर असण्याबद्दल अगर ज, श्याबद्दल केविरागतीने कोटने जयें—' तो काटात गेला ' =कूट तरी, मसणात गेला

काट—न १ वाक्याच्यात उभान होणारा जडनारला एन रिडा [वाणट पदा] २ (कों) कुपण, बई पाळदासागी (वाभळ, वोर बगेरेच्या) आन्वातील एक काग, छु ३ (कों) आकनेवर—मोठे वसवणे पक्कल जाणारा समुदाता ३ एक मसा [म कटक]

काट—वि कर्जाटारील एन रामदी व जूर रामोशी, वैरड यासारखी जात, यावरून दरोडेसोर, गळेकापुलीका हा शब्द लावतात [स कटक, तुल का काट=रिडा] —वि कटालु कणपर, अति मेहवती (शरीर, माणूस)

काटनळी—छी कडण शिजवून त्याच्या पाण्याची—काजची केलेली कडी [काट+कड]

काटकवल—न (कों) राबाचे कवल [काट+कवल]

काटकसर—छी १ खर्च कमी करण्याची क्रिया, वाटछाट, निष्कष्य (किं० करणे, काढणे, पदाणे) ' दुप्याळामुळे काटकसरीची पहिली काजी शुभिवर्गिटीस सरकारानुत जी पाच हजार रुपयाची मदत होती तिजवर पडली ' —टि १ १२२ २ अशा रीतीने शिळक टाकलेला पैसा, राहम [हिं काटना+अर करार] ०री—न्या—वि वेनाने खर्च करणारा, मितव्ययी

काटकाई—छी १ काटक, रामोशी, वेरड, झिळ बगैरे लोकानी केलेली पुढाई, नासधूस, अनरी 'वाटेम काटकाई फार वास्तव माणमें येत गाहींत'—सर १११० यावरून २ क्रूरता, विषय, रामोटीपणा [काटक]

काटकी, काटकुळी, काटकोळी—छी लाकडाची शिलपी, धल्पी, तुकडा, शिरपुगी, (अब) काटप्राकुटक्या, काटन्या, काटुटी, काटजूट [स वाढक]

काटकुटी-कूट—छी १ काटकी (अब) २ रत्नान काटकी ३ काट्याकूट, वादविवाद, लढापोढ चर्चा [काष्ठ]

काटकुळा-कोळा—वि रोडवा, फिडफिडीत, क्षीण, पगलेला, दृष्ट, सडपातळ

काटकोण-न—उ १ नव्वद अशाचा कोन, वतुळांच्या चतुर्थांशातून कोन, दोन सरळ रेषांनी एकमेकींम छेदिले असता छेदनबिंदूशीं झालेले सर्व कोन जर बायरीं सारखे म्हणजे एक परिमाणाचे असतील तर त्यातील प्रत्येक कोन काटकोन होय'—महमा ४ (इ) राइट अँगल २ गवडपाचा अगर सुताराचा गुण्या, कोनाळी (क) [काटणें+नेन] ० चौकोन—उ ज्या चौको नाचे सर्व कोन काटकोन असतात तो—महमा ८ ० त्रिकोण—उ ज्या त्रिकोणाचा एक कोन काटकोन असतो तो—महमा ७

काटकोना न्या—उ गुण्या काटकोण-न अर्थ २ पहा काटन्याकुटक्या—छी अब लाकडाच्या ढलण्या, सिलण्या, तुकडे

काटगिरी—छी सहाणपणाची व धूर्तपणाची मसलत, योजना किंवा वेत करण्यातील चातुर्य धूर्तता, कावेबाजपणा (विशेषतः अपकार करण्यामध्ये) [काट+गिरी]

काटगोल्—उ वाटोळा वासा, सोट इत्यादि [काट+गोल]

काटणी—छी १ जोडळा, रानपुरा इत्यादि पिकांच्या वणसांची कापणी २ गनिपा, पठे वाटण्यापूर्वी त्यातील 'कांटी' पागे उचलून काढून ठेवण्याची क्रिया, काट ३ पहा ३ विडपाच्या पानांनीच नासक्या पानांनी छाटणी ४ जंगलाची, रानाची कापणी, छाटणी ५ शेन्याची वसल, वापाकाप ० वाटणी—छी पतेभिरा गनिपा काढून वाटण्याची क्रिया [स छत]

काटणें—अकि मळणें, मलीण होणें, राप चडणें, रेप चडणें 'सिंगिया वदनीं प्रत्यक्षपिरें काटल्या दाग'—हा ११ २४१ 'जे काटणी जिल्य महावृत्ताने'—सारह १ २८ 'धुळीने काटले आकाश' [काट=मळ]

काटणें—उकि १ छाटणें, कापणें (पस्तु निवडित प्रयोगीच याअर्थी व्यपयोग करतात) २ गनिपा, पठे इत्यादिछेदून काडीं भाग उतरणें, कमी करणें, छाटणें, (सरीराचा एखादा भाग) 'कास

काटल्या मुखीं कटंग टोराचिया शोणितें'—आता १३ २ दुखात, अडचणीत, नासान वेळ घालविणें, खर्चणें 'हुजूर चाकरीं राजापाशीं काही दिवस काटले'—पला ८८ [स हत], हि काटना, तुल प्रा वट, प वटणा, सि कटणु, व कादिना, गु वाठु

काटदार-वाज—वि कावेबाज, धूर्त, कल्पक, मतलबी, कारण्यानी

काटमूय—छी (गो) काडमुंगी, वाघमुंगी ही मोठी, काळी असून चावते दशाचा वेग फार तीव्र असून गांधी-दादी उठतात 'काटमूय आयल्या जाल्या रामलक्ष्मणाची दुराय पाल'

काटमोगरा—जी मोगन्याची एक जात

का(क)टला—उ कडता पहा

कांटला-ली, काटवेल—पुकी काठन येणारा कटोळीग वेल, रानधारले

काटले—न १ (कों) कटुलीचे फळ २ काटेरी रान ?—शर

काटघट—छी १ भाकरीचे पीठ मळण्याची लाकडी, कान असलेली परात, कायोड २ (विडकाम) चरकाची खालची धंदक, घूड [स काष्ठ+घट]

काटवण—न—व १ काटेरान, कटिरी वन 'काटवण अटव्यक्षिति। आयछें साहोनि जाये सागाती'—एमा ६ १४३ 'कडे बुजवून काटवण। ऐका आगिळीं तीं कोन कोण गा।'—तुगा ४१४६ 'पसरितो सराट भारी। काटवण बोरी।'—राला ६६ [स वटक+वन]

काटवणी—न १ कडपान्य शिजविलेले पाणी, रगतकळ रेत पाणी २ अतिशय मद्धक पाणी, (फोड, गूळ इ० एव पाहणारे पाणी यासहि ही सहा लावितात) 'निळा म्हणे काटवणी। घालिती घालणीं जाणिवेच्या।'—निगा २४१ [स धूय-काट+वन-पाणी]

काटचल—न १ (व) कटोली, काटली २ (कों) सुतरा घालण्याचे किंवा छपरावर घालण्याचे गवत (ताच्याहून मा-याण निराळे)

काटचळ—न कात्री साडाच्या वारीक काया काटघाडा—उ (कों) कोरडणा दिवसात रानामध्ये दिवा जगणात तातुता कापलेला मोठा, भोवतीं काटपांची सट्टी ठेवून केलेली, रात्रीची सुरे कोरडण्याची जागा [काट+घाडा]

काटचिकरा—उ (राया) अनिशय दुर्मिळता, मद्रागाई, टाचई कमतरता 'भात्रीम अतिशय काटचिकरा आला' [काट+चिकर]

काट(ढ)नाह-हा-३ (पुष्टिक) काहा नाह, मुदि
 मलान्या खेत एसाया मोहन्याच्या पगल धरते बापयेच
 दुसरे मोहरे बाजून खेवून प्रतिपक्षीय राजावर गोह्याचा मारा
 लागू रणे, (सामान्यत) जरय कावणे [काट+नाह]

कांटस—वि काटपाचा, कटिरी 'जैमा वगळवनीं कांसु।
वाडिलिया कांसु।'—हा १८६१७ [स कटक]

काटसरी—श्री १ (शोखदा) काटसपाच्या वडेच्या गाव,
वडेची पदी २ (विणताम) टोंकास टांन्णी बसविलेल्या दो-
काट्या लुणें विणताम काटस ताण बसण्यावरिता लावतात
त्यांपिं प्रत्येक, मदी काटोरी पदा [काट+सरी]

फाटल्लणें—उक्ति चिचेच्या नाकडपांतून चिचाके काढणें
फाटळी—स्त्री एक प्रकारचें हलकें धान्य ?

फाटा, फाटन—३ १ आकृतीदार, तीक्ष्ण टोंक असलेली, जी पोचली असता रक्त काढते अशी काडी, बाभळीचा, पोरीचा दानणासारखा टोंकणारा अवयव 'सर्पे कपाटी कापा मेहंटे । को साधुखोळीने पुच्छ तुंटे ।' -भारा पाल ८ १५ २ (अयाचे, यडीने धरें) अगावर वमे राहणारे दाहारे, रोमांच ३ (अव) तापांगतर अगावर परखरीतपणा अवका वारीक पुठळपणा अस तात तो, पुरळ ३ (अव) तापाच्या पुढीं अगावर येणारी शिर शिरी, रोमाच, कसर ५ विंचकाच्या नागीचे पुढेचे तीक्ष्ण टोंक ६ कुत्रादिकांचा पिळग, जो कुत्राच्या दावीत वसतो व मागे सरतो तो ७ वेडू चर्मरेंता येणारा हात, मोहोर, गुंगरा ८ वजर,मान, पाठ मांच्या आतील बाजूव भाषाभूत असलेला अक्षि विशेष ९ गुणाकार भागाकार याचा ताळा पाहण्यासाठी अक माण्याकरिता वातलेली चौकुरी (x) १० राखू मैना हत्यादि काव्या गळ्यात होणारा एक रोग ११ वजनाने विकलेल्या वस्तू वर जे काही वजन कटोरे दातात ते कडदा पड्या १२ नरी किंवा समुद्रातील पाण्याखाली झाकलेला खडक १३ काट्यासारखी शरीरास पोचणारी जेणतीहि वस्तू (मासाचे हाड, क्लोचा दाता, घडपाळाचा हातघाटा, खडबडीतला मागाचे टोंक ग्यपतीचा दाता, जेवणातील वारणव्याचे दातले १४ टोप, लवंगरें किंवा राजीराळा यावरील खरखरीत केश, दाढ १०) 'फाटा बराबर एकावर एक आला' -रासकीडा ७ १४ हलवा, ह्मर मिठाई यावरील टोंक रवा (किं० यणे, उमयणे, वठणे, जठणे) १५ (विणकाम) पश्याने करतांना झकडून तिकडे (पश्याने पुढे सरकण्यासाठी) फिरावण्याचे लाडू १६ (व) येव 'घरात तेराचा एक बाटा नाहीं' -वशाप ५१ १२ ४७८ १७ (कु) मुसाराचे एक हत्यार १८ (ल) त्रास देणारा माणूस, व्याधि, हाव्या पीडा, शत्रु 'धर्माच्या हृदयातील काहित्ये मी सगळू काण हो ।' १९ तपजुच्या बाडीमधील उमा तिळा 'जरि काटा कळ्याए देवाचा । जेवता

राजमंडू १ - श्रृं ३९ २० काटा असलेला तराजू (विशेषण सोनाराचा, त्राफाचा) 'मेरुधिया घजनास पाई'। काटिया मतरी जिदी राई। - श्रृं ३० १९१ [रा कटक, प्रा कटक, अप कटक, स्त्रीगण, मे नि घडो ते काटा] ०उपटणें-१ (क व) आगदायक प्राणी, क्षत्रु मोठ, नाहीती होजे २ (व प) समूळ नाहीसा करणें, काढून टाकणें ०काटणें-आपल्या मागील असलेल्या, आपणान पदोपदी गडपमान्या शस्त्रस दूर करणें 'बाहुदानाच्या पुढें जो अभिमुरा काशिराच तो अधिप्रा। कांटाचि काटिला तो आणा तंव तूगुच्या मनामधिला।' - मोक्क ४ १५ ०भारणें-१ काटणांन मिद करणें २ अगांत (तापाची) वसर देणें ०मोडणें-१ (व) विचु चावणें २ किंचित उष्ण होजे 'भड' पाण्याचा थोडा कांटा मोडला ' काट्याचा नायटा होणें-कांटा मोडल्यावर एकेच तो काटला नाहीतर त्या ठिकाणी नायटा होतो म्हणजे आरभीं धुजक वाटणाऱ्या बाईट पोथीचेपुढें माटे हानिकारक परिणाम कधी कधी होतात काटयार्न कांटा काढणें-एका दुय्याच्या हातून परांर हुसुन्या दुय्याचें शासन होईल असें वरणें 'काटयाी कांतात काटा नी' काटयाम्रमाणें स्त्रलणें-ततत भावदायक होणें, हु लकारक होणें, मत्सर, हेवा, द्वेष वाटणें काटयावर ओटणें-डु खात घालणें, वल काटयावर पोडलें असता फाटनें स्वावहन काटयावर घालणें-डु खात लोटणें 'त्यात (कौरव स्यात) मरेचि चिरता काटयावरि घालिता चिरे पड नी।' -मोविराट ३ ४९ काटयावर घेणें-(बैलागडी) भासाच्या दोन्ही बाजूला समतोल बनन होणें ०धारवाडी-अगदीं बरोबर तेल दाखविणारा कांटा 'टीका करणाऱ्याच्या हातात नेहमीं धारवाडी काटा भसला पाडिजे ' भाटेकाळजी-अतिशय सूक्ष्म काळजी, चिंता 'नवीन गव्हेन हे काटयाकाळजीनें व नि पक्षपातबुद्धीनें आपलें काम करतील' -दि १ ४३३ ०भर-(वायवी) बोडें 'आज तिच्यादुसण्याचा कागभर मागचें पाळल आहे' ०राखण-जी (उ) राखडात राख, रेव पाडण्याच्या उपयोगी खुतारोच एक हत्यार, खतावणी, फावडी ०कणगरी-(गो) कणगर, वनक पट्टा काटाकाट, टी-काटाकूट-जी १ काटकसर, कापासापी, छाटाछाटी २ घरसहा कापासापी, तोडातोडी, वसल (लडाई तीळ) 'त्या काटाकाटीवन तो वाचडा' -अस्तभा ९१ [वाटणें]

काटगिरी—काटगिरी पहा

काटा(टि)जन—न कठडा कटजन पहा

काटादाटा—वि मारुन मुटकुन वनविलेला

फाटादोर-फाटुंदूर-फाटादूर—५ (गा) शाहावर
राहागरा घुशीसारखा एक प्राणी, कडिचोर, ऊद [काष्ठ+उदीर]

काढारा—उटकार—री पदा

काढारा—३ (राजा कु) काढा

काढालें—न १ तराजू २ रोमाच, शहारे

काढालणें—अग्नि कढाळणें 'जो काढाळे रोगमर्याती । तो एक कुपुन दुरात्मा ।' -मुसभा ५८८ 'ऐसी उदादतमाची ख्याती । ऐसीनि उदव काढाळे चिती ।' -एसा ३९५४४ 'प्राहृत आद्वानि काढाळे ।' -गीता २२५२ 'काढालला दीनकर ।' -उपा १७७८

काढालवाणी—नि कढाळवाणी, 'अमुप स्वयविति काढी । काढाळवाणी ।' -दा ३१४१९

काढाला—३ १ रोमाच 'सर्वांग काढाला आला ।' -शा ११९७ 'दोपोनि अरिशाचा मेळा । शुक्रावाणी भय काढाला ।' -मुशादि ५१२९ २ ताजवा 'जे नित्यादाचेनि मानें । उपमेचा काढाला न दिसे पाचें ।' -शा ८-६३ 'माझिया प्रवडपुण्याळ । हुजग घालिने कोण काढाला ।' -मुशादि १९१७९ ३ काढा, कटक ४ भय, नास 'जरीं मोति याची कढमाळा । भुमैं सर्प भासली डोळा । प्रमातीं घालिती गळा । न बाधी काढाला संपमयाचा ।' -एसा २४६८ ५ आभड, धडा, समतोल करण्याकरिता घातलेला पदार्थ 'म्हणोनि शिवेंही कांगळा । शुद्धें बुचि आगळा ।' -शा १७३ [ए कटक]

काढाली—स्त्री (गो) धिब

काढाळु—वि (क) कांटे असणारे (बामळ, बोर इ०) झाड

काढाळें—न १ ताजवा तोल्याचें साधन, तराजू कांगळा पदा 'जोख जालें फुडें । ताजवें काढाळें ।' -काटिआपुराण २८४० 'नातरी घृष्णीचेनि पाडें । काढाळें जरी जोड ।

-शा ४१८१ 'मेळून दि मिळेल कांगळें । भाडादि पाळिने पळिनाळें ।' -स्वातु ७२१० २ उपमेय, तुल्य वस्तु सादरप्या वजनाचा पदार्थ, 'म्हणोनि इय सात्मलीले । नाहीं आन कांगळें ।' -अमृ ७२६६ ३ वजन 'सवतुकी काढाळे । माये जाले ।' -शा १४५१

का—काटी—सवि (नदभाषा) वीस ही संख्या 'उघातु कागीवरी चोपवृषी आत । नररा राजव मिळवतसे ।' -मुगा ४८५९ ०मुळ—मनि (नदभाषा) पंचवीस ही संख्या सोन्याचा भाग काटीमुळ आहे ।

कां (का) टो—की १ काटिरी शुद्ध काढाळ्या वृष्या सीलकृति असलेली एका कागी, कागी झाड किंवा वृक्ष बर्हीतल त्याची एक कांटी 'थोड मटपावर टाकले त्यावरतीं कांटी टाकली ।' -वि ८४६९ 'अथा काटली जो द्यौ । तवेचि पायीं लपणी कांटी ।' -कथा १७१६ २ (मटपावण्या) प्रत्येक बाजूने उभी मर्यादेखा (या दाखाना जोडणारी मधली

आडवी ती पाटी) ३ बामळीचें लहान झाड ४ काटरी वृषण. 'वाहेरी यमनियमाची काटी लाविली ।' -शा ९२१३ 'खेदिताडें प गडी खुट दारवी न पाहे ।' -मुगा ३४९ 'काटियाकाटी साडावी' -शिशु ४४४ ०वड—न काढा, कटक 'तया तोंडीं काटिवडें । आतु नुसतीं हाडें ।' -शा १३६७८ ०लागणें—ओत पडणें ०लावणें—(पर, ससार, व्यवहार, रोजगार) मोडणें, नाश करणें, सोडणें, विध्वंस करणें 'आपल्या ससारास लावोनि का ।' -आमचे पाटी लागलास का ।' ०आपल्या पोटावर ओढणें—भुकेनें मरण्यापेक्षा काट खावयास तयार होणें, अति अवादी, स्वायंपरायण होणें काट्याचें कोलें करणें—धुत्र गोष्टीचा वाज करणें—ने काटी झाडाची—काटवाने काढा काटणें 'काटीनें काटी झाडावी ।' -दा १९९१२ कांट्याकुट्या—जी (अव) काटरी झाडेंछुडचें म्ह० 'हुल्ल डोंगर साजरा जवळ गेलें कीं काट्याकुट्या (जवळ जातामा काजरा) = लावून कोणतीही गाठ चांगली दिवते पण जवळून पाहता तिचे दोष दिसतात -शां कांट्या घासणें—(व प) फांती करणें, वेजार करणें, छळ करणें, नास देणें, गाणें काट्यावरून ओढणें—नित्याय नास देणें, छळणें, गाणें

काटील—जी रानदराटोरी व तिचें फळ

का—काटका—न १ लाकडाची शिंपी, यारीक काटरी, काडी २ लहान काटी 'धावली मार काटुक घेतनि ।' -दावि १९ -वि (गो) चामुड पदा

काटे—न १ पावसाळ्यात उत्पन्न होणारा लहान किडा, काट अर्थ १ पदा, काणीट २ जोपळा दूर पिढ्यारी काळी जमीन, जोपळाचाचि एक जात -नामने

काटे—३ कटर (अव) ०आसण—३ एक जातीचें काटिरी वाड ०कडी लगाम—३ कडया असलेला लगाम, काटि लगामाचा एक प्रकार, लगाम पदा ०कणमा—न कणगर फळ ०कुट्याचा—सराट्याचा—वि काटिरी (साडशुडप), काटि असेल्ल, कटकुळ ०कुयरी—जी कुयरीची एक जात ०कुय (या)ए—कुयारी—फोरकड—भी बोपड, कुयारकाड [कटक-कुयारी] ०कुयळा—३ एक झाड तें कायदोकिशालोन टोमे-न्यासम ०कैरत—ती—३भी रानकेवडा, पायपात 'काट केकतीचि सादला जात जन्मळ कडडा ।' ०फोर—वि १ कडक, तरीस नम्याव, अमलात आण्ट्याने कामी विस्तार, निष्ठुर २ रेख देला, ननका, बराबर, बिनरूक, रीतगर, रतिमदि बुच नाहीं असा, मेढानिने केन्ना. ३ यारीक, एका, नाजूक, नेचें तिळा एवडादिपुळसगयाची नाहीं भों (काम) -किवि पटावर, टाक टिकीने, योग्य प्रमाण करी, पों । [काग+घोर] ०कोहळ—कोहळ—न (प) कोहळा, काहाळा ०गट्ट—३ (व) गवडाचा

एक प्रकार (माडोला, सामान्य वा भागात होतो) •गारी-की
छाटाछाटी, कापाकापी [काटणे] •घर-न ज्याचे अगावरील
कवच काट्यानी व्यापले आहे असा किडा 'कोसले भवता काटे
घरे । नाना श्रुतिमागी चाल्ती घरे ।' -दा १७४ •चिर्पाई-
की (गो) पुढळण्याचा भत्ता •चुंयक-पुन विलायती किंवा
पादरा पोशा, उदना हा फार आवडतो हा जेवून पांग मोड
लेल्या जागी वापन असतो कांग याहेर निपतो •डोळे-उ
(भव) अतिशय सुपतात अद्याप्रकारे डोळे येणे, याच्या उलट
शेणेडोळे हे मुले सुपतात व अतिशय पु येतो •तोळ-वि १
अपदी बरोबर वजन असलेला, काट्याने तोललेला, विनवूळ, बरोबर
जमका १ फार नाजूक •धोसा-पु पिठ्या पोशा विलायती
पोतास हे खाव दोन हात उबीचे असून त्यावर सर्वेष्ट कटि असतात
वी बटुकीच्या दाहप्रमाणे काळे असते व मुळास चौक म्हणतात
इ यगे ईमोनियम -बसु २११ •बुरड-की (गो) पुष्ट
कटि असलेली मासळी •भाजी-की एक पालेभाजी, काटेमाड
(लं) अमरपस हिपनोसस •भांडरी-की ज्याचे फळ मोठ्या
प्रमाणे असून त्यास कटि असतात असे एक काटेरी झाड •मोड
णावळ-की १ शेताच्या जमीनीची पाहणी करीत असता मासले
दाराच्या पायात काटा मोडल्यामुळे घाटी जो दुसऱ्या वळकण्यात
येत असे तो -मोल १ कदाचित् कटिरी झाडेमुळे तोडून टाक
ण्याकरिता त्यावर बसविलेला सरकारी कर •रा-री-वि
काट्यानी मलेख, ज्यावर कटि आहेत नसा •उ एक ल्हान
काटेरी झाड याला पाटरी मुदर फुले येतात •रुंगणी-की
एक कटिरी, जमीनीवरपट वाटणारे झुडप याला बरग्यासारखे
फळ येते ते औषधी आहे •री-वि काट्यानी मलेखे •री
तार-जिला लोखंडाचे काटे मधून मधून बसविलेले असतात अशी
पुण्यास बसविलेली तार इ वाईबायल •रें-न (राजा)
कट्युक्त कपदीचे वंगरे शिरे, फादी •रंगाम-पु कट्युक्त
रंगाम •घन-न अरण्य, जंगल (ज्यात काटेरी झाडे पुढळ आहेत
असे) •वाळूक-न (क) काटे असलेले वाळूक •शेवती-
की शेवती कावाच्या फुलसाहाची एक जात पाडरी शेवती, शुलबे
शेवती अगर शेवती गुलाब गुलाबाप्रमाणे हिच्या झाडास कटि
असतात याची पाने शुलाबाप्रमाणे काट्यार असून त्यास राख
हीच्या काकासारखे ल्हान व एक पावळीच्या घेराचे पाडरे फुल
येते ही झाडे हिमालयात होतात -बसु १३२ -तीप्र-४०
काटेळें-न (को) हातावर लागणारे मोडोळ, मयाचे पोंळे
फाटोमोटो-पु (गो) मोठमाकर [काटोच्यामासळीचा
मुद्राभोटी=भाताचे धीत]

काटोखी-की (विणकाम) कोष्टाचे एक उपकरण,
ल्हान छिळे मारलेली एक फी, काटी, मगावरील सागा

ताट हाण्याकरिता त्याच्या दोन्ही बाजूम लावताना कटसरी
पदा

काट्या-ट्टी-पुभी (व) काटां-टी.

काट्याळें-न (गो) पावोळी

काटेंकट-न (इ) (कायदा) मका, केडा, घर अगर इमा
रत बांधण्याची जोमोग स्वतः वर घेऊन त्याबद्दल रोरा रजम
पणे, कार [इ कीट्ट]

फा-कांड-पु १ कडा, बाजू, मर्षदा, टोंक, किनारी
(साट, पागाटे, मडके इ च्या मोंवतालचा भाग), कोर (माटी
बैरीवी), कपोरा २ किनारा (समुद्राचा), जवळची मृमि,
घट-ठी (समुद्र, नदी यांची) ३ पदर, किनारी (बऱ्याची
वेष्टुची किंवा चाची) [स. कट=गळा, बाण=नीमा]

•कोणा मोजणे-सूरमणे परोक्षे, बाराकाडेने तपासणे -ठावर
यसणे (पल्लवाच्या काट्यार याप मारी म्हणजे बंद आवाज
होतो त्यावरून) सोडणे, कमी होणे, (पदा, गोष्ट) नासणे
(काम) अर्तुळ योजवत 'याच्या काट्यार वसती (खोपऱ्या
किंवा एकाडे अज्याहू खोलीगी नाम) -ठावर मारणे-विप
हणे, नासणे, मारणे -ठावर येणे-जिवावर येणे •किनारा
-पु बाजूची पगी-कडा-काट [काट+किनारा] •कोपरा-पु
बाजू, बड, कोपरा धोन 'सारे दोत पिळें (मैले) नही काट
कोपरा पिळला (मैला) •दोरा-पु कापडाच्या गाडीस-काठला
पातलेला बांध दोरा, पदराग पातलेली दोन्हाची दिवण •(ठा)
परा-प्रा-फरा-पु १ (को) फुटण्या मानीच्या मडक्याचा
वरचा भाग अर्धा भाग, गळा, काट 'काणा हुंदा व्याधिच्यास।
चिता कांठारा गळा वडात। सोही छुनीमणे धावत। कामासक्त
अविचारी।' -एमा १२ २०६ 'जे कां कायक उल्ले। दखती
ज्याचे घुड गेले। ते न पाहिजे हालविचे। अखे सुचरे निच
आवडी।' -एरव १० ४५ 'गोडके गलत (सोड, काटी वंगरे
काटी नसलेले) गलतत्वाचा सागाडा, खडाश •फुट ना-वि
ज्याचा काठ मोडला आहे असा •मोडना-मोडा-काठफुटका
पदा •मोरा-१ काठप्रा पदा 'जेती नीचाचा कोटमोरा। गळा
अडकल्या मासरा। ते रिपोनि छुचोचिया घरा। नाना रसगतां
विटाळी।' -एमा २६ २०६ 'काठमोरा त्याचे निळवी स्तला।' -
मच ४४ 'हात न ये ज्या घराचा गोरस। तरी ताडन करी
त्याच्या मुलास। त्याच्या गळा काठमारे हवीकेश। घालोनियां
दिबवी।' -हु ७ १४६ व पोळी, माकरीचा कडेचा तुडडा (कि०
येणे, तोडणे) काठमोरा गळ्यात अडकवणे-येणे-एकादा
घयातील, कामातील लष्ण्यास हाती न लागतां व्ध्ये शीण पडणे
(ज्याला मडक्यातील वस्तु खावयास मिळानी नाही वण मड
क्याचा कांठ गळ्यात अडकला त्या पुण्याप्रमाणे) •रें-न

कापडाची किनारी, धार 'घोतराची काठी लोंबू लागली' व्या-पु (ना) काठ, किनारा, थडी ० सर-मुडव, शठोकाठ, ओतप्रोत

काठकर—पु देवादिवाच्या उत्सवसमारभात पागोटें बांध लेली काठी किंवा निराण घेऊन चालणारा माथूस [काठी+कर]
काठंगा-ग्या—वि (कों) काठीसारखा, बारीक, सडपा तळ, किरकोळ, काठकोळा [काठ+अंग]

काठ (ठा)ण—न वडवण, कडधान्य, काढीच्या मते हर भरा वाटणा मसुर लाख इ रबीच्या पिकाला हा शब्द लागत नाही याकीच्या खरीपातील द्विदल धान्याला लावतात 'काठाणी ती ४ उडी, सुरी वगैरे पावसाळी'—मसाप २ २ ६९ [स काठ+अंग]
काठपें—अति कळणे, सोसणे,—तून पार पडणे
काठभांवरी—कटि भोंवती पहा एक झाड

काठवट-ठा—१ काठवट १ पहा [काठ+वाटी] २ (गुन्हाळ) नवरानवरीच्या घाल्या भास फिरणारे आडवे लाकूड, चरगाची वैद्य

काठवण—१ काठवण पहा माडी, काटेरी रान 'सातपुडी खोर साजणी माडी काठवण भिजवें।'—मसाप १ १ २ 'ओढिती काठवणा सोई।'—गुणा ७०२ [स वटव+वन]

काठयाड—न घोडे विठ्ठलाच्या काठेबाबी लोकांचा तळ किंवा समुदाय [काठेबाब=एक प्रांत]

का-कांठळी—खी हलकें धान्य [काठण]
का-कांठळी—काठळी, वज्राचा कांड, किनारी [काठ]
काठा—पु (ब) वरु [स काठ]

का-काठा—पु १ (कों) काठ, किनारा, थडी [काठ]
२ वर जमीनीचा थर असलेला कातळ, खडवाळ जमीन 'विदि रीस दहा हातापासून काठा आहे' ३ पर्वताची चट्टारी [स काठा]
मुळकाठा-मुळकाठ-पु (कों) समुद्रकांठच्या भातेतीच्या जमिनी (खार) भोंवतालचा वाघ या भाषांच्या मातीमध्यें भाताचा पेडा बळकट्टीसाठी पाळतात—इपि २ १३

काठांगा-ग्या—काठणा पहा
का-कांठाड—न येहऱ्याची एक बाजू, गाल, योबाळ कानठाळ पहा [काठ] काठाण, काठाप्रा वगैरे—काठण, काठया ६ पहा

काठा बांधणे—मान्यत दिजविलेल्या पदार्थाची वाफ बाहेर जाऊ नये म्हणून मांडपावर टेबळेचे झांरुण तरे बांधूनी ओल्या कापडीने बंद करणे—इपि २ १४० [का+बांधणे]

काठार-रा—पु नदी-समुद्राचा कांड, किनारा [काठ]
काठारा—पु १ काठ(ठा)भा, फुटनें भांडें १ गळवताचा खणार—साणाबा

कांठाळी—खी १ कापडाचा काठ-पदर [काठ] २ (कों) मासे पकडण्याचे वलासारखे एक राव जाळे

कांठाळी—खी कानाचे टाळे-पडदा कि वसणें 'अग दींच वसली मग कांठाळी।'—ऐपो २ २४ [कान+गाळी]

काठिण्य—न कठिणपणा, घटपणा, मजबुती, बडकपणा, दृढता, एका पदार्थाचा दुसऱ्यावर चरा पडण्यास जो प्रतिषध होतो तो—पदार्थावर्णेन ६ 'विसवू न सके घोंडी।' काठिण्य जेंस।'—ज्ञा १८ ७५४ [स]

कांठळी—खी एक हलकें धान्य काठळी पहा.
काठी—खी १ लहान झाडाचा सोड, खोड २ दाडके, छडी, सोमान्यत) वैद्य बांबू इत्यादिवाचा पांच चार हात लांबीचा सोडा, दाडका, लाठी (टोकाला गोळे नसलेली), ३ निराण, दिंडी, 'खडेरावाची काठी'—ऐरापु १ १०५ महा देवास काठी नेठात'—मसाप २ २ २६ 'माना काठणा घासनें वेगवार।'—सप्र २ १ ३४ ४ महाजाची डोलकाठी, ज्यावर शीड बापतात तो सोड 'सोडिले मचवे लोक चढती काठी वर।'—विचि ६ २ ५४ ५ काठीचा फटकारा (किं मारणे) 'आम्हा लागलेसे पाठी। बालूच ताडण्य काठी।'—गुणा १३४७ 'माडी साहीं शके काठी। ऐसा बळिया छडी असेना।'—एमा ४ १२० ६ जमीन मापनाचे एक माप, साधन ही पांच हात पाच मुठी लांबीची असते एकविसात पाद, किंवा एकचारेसे अश विषा ७ बरील काठीनें मोजलेले क्षेत्रफळ ८ घारी दारी राची काठी, अगकाठी, वण, बांधा, टेवण 'सुयांचेनी दीपे। बरीरदाची बाडी तपे।'—उपा ८७० 'ते काठीने मध्यम उंचीच होते—कोरि २ १ ९ जननेद्रिय (प्रस्थाचे) १० उसाची एक जात ११ (नदभाषा) भीत ही सख्या 'केवला काठी पवित्रु स्यासी। सागोनिधा दीपले।'—मवि ४२ ४५ १२ (स) अडकाठी १३ महाराच्या हातातीड सरकारी काठी 'महाराच्या बासाची पाळी आली व सपरी म्हणजे काठी आगे व काठी पडली असें म्हणतात'—गाणा ४९ १४ (क) लाकडे (जळक), सरपण 'आज काठणा नाय दाडल्य' १५ (छ) जुळविलेले छिळे (टाईप) छाण्यासाठी लोखंडी चौकगीत (यिसनय्ये) आंबळण्यासाठी सभोवार दाखावयाची एका बाजूस सरळ व एका बाजूस निमुळती होत गेलेली विवक्षित मापाची लांडकी पटी (६ साईरस्टिक) [स काठ, सुड सीगन कास्ट, पा जि काट, काठी, मॅ. जि कथ] • टाफणें—सरकारी बाहरीच्या महा तने बापली बाळी दुसऱ्यास दणे ००० हाकणें—१ नेदाभेद न कर्ता सभोभा एका ओळीत गोवणे सव पाद यात येव कसा न्यायने बागविले—ने पाणी दिाणें—स्वन धम न कर्ता दुसऱ्याकडून काम वारवून पने ००० पाणी दिाणें—वृचराईने

निष्काळीपणानें काम करणें - नें पाणी हाटलें तरी दोन
ठिगणीं होत नाहीं - पक्की जिवलग मैत्री, दाट मैत्री, पक्का
स्नेह - त्या सोनं वाहून घालाचें - चांगल्या बरोबस्ताच्या
राज्याचें निदर्शक - चर कायळा घेणें - घालणें - भाडण
तयारासाठी तयार होणें, राहणें, मज्ज असणें, बसबसणें, सिद्ध
होणें - वाजणें - (नाविक) डोलकाठी भाणें - शिखरास
लागणें - १ (जेममध्ये निरनिराळे मानकरी लोक आपल्या
निवाणाची काठी देवळाच्या शिखरास लावतात त्यावरून)
आपल्या जन्माचें सार्वक करणें, भिय साध्य करणें, उद्दिष्ट साधणें,
दृष्टार्थ साधणें 'साध्य' काठपा लागल्या शिखराला - असाप
११६ २ आयुष्याच्या अखरीस येणें, आयुष्यातील इतिहास
बघता साधणें - सारखें पडणें साधण नमस्कार घालणें, 'लिंग
का प्रतिमा घालणें' दखतखेवें अगष्टी। रोटिजे का काठी।
पडली जैसी। - शा १७ २०४ काठ्या लावणें - (मा) चिड
विणें, नाहक त्रास देणें - फर - च - फार - हातत सोन्याचादीचा
काठी घेतलेला राजाचा, देवाचा हातपाळ, चोपदार 'नदिकेभर
महानीळ। काठीवर दोषे प्रनळ।' - गुप्त २१ १११ 'तव ता
बळीदल्याचे हारी। काठीवर झालसे हरी।' - कथा २ १ २१
देस काठीरुळ कोरिला। - उपा ८९ 'मग राजा काठिमारते
म्हणे।' - पंच - काठ्या - ३ धीक्याची गाठ्यातीत वेपाची
नकल करण्यासाठी गुहाख्याची पोरे हातात काठी व पाठीवर -
खापावर कायळा घातात त्यास समुच्चयानें म्हणतात - घाला - ३
परकारी पाठीचा मदार

काट - न (राजा) डोंगराच्या वती पुष्कळ माती अस
जेनी सपाट जमीन ही वरमस पिकाची असते भागावरून वरून
रव्ही, कडेन काटोळा तील निवा अशाडी, रव्ही वरून
हाल्यावर हाग अथवा भात खातच दूर व कडेन ही दुसऱ्या
वर्गी भाजवळ न करिता सावा त्यातच दूर व उडीद अथवा
नाच्या कुीवर राविलेला ही पिळे होतात [काठ]

काटि - न (कों) गान, कड, गळा [कड]
काटे (खे) डोळे - काटि डोळे पहा
काटमोडा - वि (ऊ) कुटित वृत्तीचा
काटेपाड - डी - काट्यापाड - डी - नि १ काटेपाडस
पणीना २ काटकुळा, हवा, बारीक (माथण पोडा.)
काटे (दगा) वाडी भिफार - न किस्कोळ, काटकुळा
रोडक्या माणसास मुळटपदर्शक म्हणतात
काटोकाट - मि वि कांणपरीत, भरपूर [काटि]
काटोड - ट - उ - की (व खा) कापोट काटन पहा
काटाट्या - ३ (व) पुष्कळमात्रा माथण 'कोणाचा
हिता माता काटोटाच वरा'

काटोडा - ३ (व) जोम, काठी पहा (किं मोणेन
जोम नाहीसा होणें, करणें) 'कामाने मुलीचा काटोडा मोडला'
काट्या - वि १ गव्हाचा एक प्रकार, काटे गव्हा २ काटे
डोळे पहा

काठवाळा - वि काटकुळा, सडपातळ, किस्कोळ [काठी]
काठयाळें - न १ (कों) लहानसें मधमाशाचें पाळें
(लहान फाडीला अथवा काठीला लागलेले) [काठी] २ ब्राह्म
णाना घालेवयाचें बळ्याचें जवण

काड - कीन १ कड्यान्व काढून घेतल्यावर राहिल्लें
मुळी, भूस २ गव्हा नाचणी उडीद वगैरे धान्य काडल्यानंतर
राहणारे ताट, वृण, ३ (कों) भात काढून घेऊन पेट्याचे
माचोडे बांधता ते काडल्यान आहून जो बारीक पेंडा पडतो
तो ४ (कों) आवण उपन्यावर जे काही शिजक राहलें ते ५
अवाडी, ताग इ. च्या सोलेल्या काडपा, जोल्या सणत्राड्या
६ (सामान्यत) दिवले धान्याचें भूस ७ (वे) नाचण्या कापल्या
नंतर उरणारे ताट ८ (व) मातीच्या भितीचा एक हतसचीचा
पर पाड पहा [स पाड] ९ कुसुंवा - ३ एक प्रकारची राम
भाची ही खाताव - फया - (काडू, पुन) (दुस) १ काडीसारखा
२ भाडखोर, बरहलणणारा, यजुर्वेदी ब्राह्मण ऋग्वेदी ब्राह्मणावृद्ध
जोडितात - दान - व जेवण्यानंतर दात कोरण्याकरिता ज्या
वाड्या लागतात ते देवण्याचें एक भावें, किंवा भितीतील एक
कोनाडा - भिरारी - ३ अथत बवडीसुवक माथण, काठीमुढी
पुवटन घालविणारा मनुष्य - घात - की मुळची वगैरेच्या काडीस
कापूस लावून - गुहाद्वन देवापुढे लावण्यासाठी जो कापसा कर
तात तो 'रात्री उगळोन काडवाती। जर्चनी ओवाळिने
गमस्ती।' - मोल [काटवर्ति] म्ह - तूयापुढे काडवाती - निव
पयोगी, गुलनेस अयोग्य वस्तु - घाळा - ३ लहान मुळा - या
पाखातील द्रव्याचा बारीक मरीब वाळा, काडोळे - शरीर - न
वालाचें अथर बाजोचें पानासह उपल्लेले रोपे - संसर - न
कड्यान्वाची मळणी झाल्यावर राहिलेली ताटे छुडपे - संसर -
री पुकीन (विणकाम) काटसरी पहा

काड - ३ एक प्रकारचा मासा हा आपल्याकडे बोचीन
मत्स्यानच्या समुद्रकिनाऱ्यावर सापडतो याचें तेज (यज्ञातून
वाढले) औषधीययोगी आहे हे सविवातविकार इवा व कफ
हय ह्या रोगावर पार उपयोगी पडतें [६ कोंड]

काड - न १ दोन साध्यामधील भाग, येरे २ शाखाचे
छोड, तोट, कुषा ३ वेदाच्या त्रिकांशांपैकी प्रत्येक (उपास
नावाड, कर्मकांड, ज्ञानकांड) अध्याय, प्रकरण, अक्ष, परि
च्छेद, विभाग 'एव हितासि अहिता। कर्मकांडी हा देण।'
- शा १२ २३६ 'पटुमेग नाटिकेंत अकादेवजी काड हा वाद्य

वापरला आहे ' ४ पाण, तीर 'शोध वाढाचा पाई मातला ।'
 -शिशु ४२९ 'तो मासे आ वाडा। सदां मिए ।'-शिशु
 ८९४ 'कुलोलाचीं सदते। सुति वाडे।' -शा १६ ४०४ 'हरि
 नामाचे धनुष्यकाडे।' -तुगा २१५९ 'केली निर्माण कमी
 हाणुनि धनुषेत काढ वनधारा।' -मोभीष्म १२ २२ '५ गलवताचे
 शीड उभारण्याचा दोर, परमाणस अडकविलेली जाडी दोरी,
 परमाण, बोलकाडीला ज्या दोरराष्टाने बांधलेले असते तो दोर
 हा खालीवर सरकतो ६ गहू नाचणी हलराइ० चें काड, ताट
 (दाणा काढल्यानंतरचें) ७ (कों) माडाचा सोट, रोड
 ८ (व.) मातीच्या भितीचा एक पर 'त्याने एक काड नवीन
 घसविले' ९ (गो) कमेरेस घालण्याचा चादीचा गोफ
 १० (सोनारी) सरीचा आंतील भागा ११ सधि, -राधा
 १२ (महाउभावी) हान (१) 'येणेशी काड गुंडा कळणी घेता।
 -भाए ५२० ० काढणें-खारीच्या आत ज्या पाट्या (जमी
 नीचे लहान लहान तुड्डे) पाडतात त्याच्या बापास मातीची
 भर वेणे हें काम बैशाखात करतात ० रु-(व) १ वेळचे पेर २
 मातीच्या भितीचा एक पर ० का-कांडका-उ सकडाचा
 ओंडका, टोकळा ० कै-न १ काडक अर्थ २ पदा २ काडफा-
 बोंडका पदा 'काडचें डवचितां कृष्णसर्प।' -मुवन १२ २१
 ३ उच, धिण्याड, लट, अगडवव, टोंगा (मनुष्य) ४ कुडें
 'काडकें मोठें म्हणजे जाड व लाव असावे' -मुव्या २०७
 ० नय-न वेदाचीं तीन काडे, भाग, कर्म-उपासना-हान काड
 'सरीकाडन्यामस्तु। शब्दसारी अशेखु।' -हा १८ १४३१ [व]
 ० पा-उ (गो) मुसळ म्ह० काडपाक कोंव कुजें=मुसळाला
 अकुर कुजें ० रु-न १ बोटाचीं पेरें व अर्थ यास होणारे
 उग्रयू १ तीन पार पेराचे उसाचें काडे ० पेल-छी एक औषधी
 निवडणाप्रमाणें पण घारीक बेल वई त्रिधारी, चौधारी अशा
 हिच्या दोन जाती आहेत हिला पेरें असतात त्रिधारी काड
 वेलीस हाडवि असेहि म्हणतात [स काडवलि] ० शेर-उ
 शेरामोवती आढळणारी लाव नाजूक पेरापेराची एक बेल
 ० सोट-उ सदा मुठी सोन्याच्या एम सुतावर मधील भागा
 च्याच सुमारे २॥ २ मुठीच्या भागावर दुसरे एक सोन्याचें सुन
 पिळून पहिल्या सुताच्या एका टोकास वाटोळा फासा व दुसऱ्या
 टोकास नागफासा करून गनर देण्यापूर्वी जो सरीचा भाग
 तयार होतो तो (काड १० पदा)

काड-वन-कर-दिनी-दिशीं-किवि (चवि) नाव
 काच्या किवा छडीच्या आवाजासारखा आवाज करून, गथा
 आवाजासहित

काडकूट-कांडण कुटण-छीन काडणें, कुणें, पाडणें
 वगैरे समुच्चयानें [काडणें-कुटणें]

कांडण-न १ तांदूळ बगेरे सडणें (त्यादेवरील तूस
 काढण्यासाठी) 'आकाश उजळ काडणी। साडि काळिमा।' -
 भ्रमराज ८१ २ सडण्यासाठी पेटलेली धान्याची रास ३
 काडणावळ, सडणावळ, सडण्याची मजुरी ४ नाचणी, उडिदाची
 काड [स वडन] ० साळ-कांडसाळ-छी दळणकाडणाचा
 घरातील एर सोपा कांडणावळ-छी काडणावळची मजुरी
 कांडण-काणण-न (गो) मुसळ
 काडणा-न (कु) विहिरीतून पाणी काढण्याचें साधन,
 रागर, वटशी, काडणें [काडणें]
 काडणी-काडणी पदा [काडणें]
 काडणी-छी काडण, काडण्याची क्रिया
 काडणें-अकि भात इ० धान्य बरील तूस काडण्याकरिता
 उखळीत सडणें-थेंचणें, कुडणें (मुसळानें) [स वडन] म्ह०
 काडल्यावर फोव न्हय मारल्यावर फोव म्ह० (गो) काढल्या
 दिवाय पोड बनत नाहीत तसेच बायलो मारल्याशिवाय
 नवरपण येत नाही

कांडप-न (राजा) काडण ० काढणें-कि १ (कु)
 मारणें, सोडणें २ दाकीच्यावाहेर काम देणें
 काडपी-उ (राजा) काडणाचा धदा करणारा बाप्या,
 ११५, मनुष्य ० ण-छी (राजा) काडपाचा धदा करणारी
 गई 'काडिणीचा प्रभ सोडविणे किती अवघड आहे।' -
 विचारविजय १३३

काड्या-उ (कों) सय पाण्यात न सापडणारा भाव
 काडमुंगी-छी एक मोठी काळी मुगी, ही चावली असता
 रंग यत्नात

काडय-छी (कु) एक जातीचा मासा
 कांडर-डार-रें-डेर-न सापाची एक जात हा चावला
 असता तो भाग कुजु लागून तो माणूस मरता याचे कटि पायाला
 गले सरीदि पाव कुजतो

काडणें-अकि (माण) काडी करणें, कातरणें
 का(का)डवाळा-चळी-डोळी-पुछी (सानारी)
 पायात घालवयाचे चारुचे बाळे

काडविणें-अकि १ खाज शमविण्यासाठी नखांनी खज
 विणें २ (ल) चतविणें, चिडविणें, डिवचो [स वडय=
 खाजविणें]

काडळणें-अकि पावून घासन विजणें, वमी होणें [स
 काड]

काडळणें-कि खानविणें, चोखून राज नाहीशी करणें
 [स वडय=खाजविणें]

काडा-डो-उ (कों गो) काढेदुरा, शेर, चिकाडा

काडा-३ (ये) धान्यलुपी कडे काडा अर्थ २ पहा
[काडेण]

कांडाई—ली कांडणावळ

कांडावूट—ली काव्यावूट, वटसाभ्य गोट 'चाळीस प्रप
छावून प्रसिद्ध करणे ही केवढी कांडावूट आहे बरे!' - तुपाव
प्रस्तावना ३०

कांडात काढणे—कि. लुप टोक्णे, बेदम मारणे. 'त्यानी
मारे ५०नी वेचयाने कांडात काढले - नासना ४९ 'भाई मारा
यक्षा आधीच मी तुप कांडात काडीन' - विचार विलास २७३

कांडावळाभरडा—३ दळण, काढण वगेरेस व्यापक संज्ञा.

कांडातुसमय—३ विशिष्ट समुदायातील प्रत्येक व्यक्तीला
एक वस्तु अगर वस्तुचा सच-जोड देण्याचा अनुक्रम, प्रतिस्पर्धेचा,
प्रशिक्षण (देणे), याच्या दलट पदार्थातुसमय

कांडारणे—उकि जोराचा कोंब फुडणे, फोकवणे, कांड, सोड
मजवून, भक्कम होणे (ऊर, जोपळा इ. ये, कधी कधी मुलाकाद
लावतात) [स काड]

कांडारणे—उकि बरोडणे पडा, चावून चावून बर्गी करणे,
सुतवणे

कांडारा-तो—३ १ (गो) बापू उज, केळ इ. वा उभा
चिरलेला तुकडा, फाक [स काड] २ कांडण्याने निराळा झालेला
कोंडा, टुस [काडेण]

कांडारी—३ सुगंध धरणा, नावाडी, कनधार

कांडारी—३ (गो) एक प्रकारचा मासा

कांडारिणे—उकि वाडविणे पडा.

कांडासेक—ली (गो) चमचे पळ्या इ. अडकविण्यासाठी
मोक पाडून केलेली लाकडाची अथवा लोखंडाची एक पट्टी

कांडाळ—ली (क) मासे धरण्याचे ल्हान जाळे, याच्या
टोकास लाकडाचे ल्हान तुकडे लावतात

कांडाळणे—अकि १ लाव व बळकट अशी बरे येणे, वेगाने
व नेमाने वाढणे (जोधळा, बाजरी इ.) २ (ल) मूल सग
देन बांदीस लागणे ३ (माझिक) जोधळा, बाजरी, उज पेराडी
काळा पडणे (ल) रक्तपिती होणे (माणमार) [काड]

कांडाळणे—उकि खाजविणे [स काड]

कांडाळणे—उकि १ काडारणे, काडणे पडा पासून विच-
विणे २ खाज घुटणे, बड खाणे [कडव]

कांडाळी-ळी—ली गम्यम प्रतीचे, सुटाचे मासे धरण्याचे
जाळ [काड]

कांडाळे—न धवप्य 'मनुष्याचे नि कांडाळे. पवूत माणुख
रणा आहे।' - शिशु ८८२ [काड=नाग+माख=घर]

कांडिचणे—कि (वै) खाजविणे, पावणे, चोळणे [स.
वडव]

काडी—ली १ गवत धगेचा तुकडा-दाडा, 'तुणाची काडी
न मिळे। लो शाहोरे करपे।' - भावार्थ रामायण, बाल १

७९ २ लांकडाची काटरी, दारपट, धातूचा बारीक सावट तुकडा,
सावकाडी इ. (ल) काडीच्या मोलाची अथवा आकाराची वस्तु

'जीवने क्षिपिण विक्षिपि। विजिता प्राण सोडी। लागला तरी
काडी। उठो नेदी।' - भा १२ ७००. 'काडीचोर तो पाडीचोर' =

काडी (धुवळ वस्तु) चोखत्याने एकदा सिद्ध झाले म्हणजे पुढे त्याने
पाडी (वास्तव) सारखी मोठी वस्तु चोखली नसावा साह

जिह्व येतो धुवळ अपराध करणारा माथून मोठा अपराधहि
करतो [काड] ३ (जरीची किंवा रेशमाची वा दम्याच्या पुढे

कारी माली असता) जरी-रेसमी-कट (बघाचा) किंवा बघ-
वरची चट्टी, वीण अस असे होतो ४ (गजिफा) डाव जिंकणे

एका सेकाहून सर्व पाने दण्याची पाळी येणे कि लागणे ५ (सा)
दिण्याची (पगतीची) क्वचोत ६ (तुळू काम) पातुची बारीक

काप ७ (ब ना) हातातील टाकवयाची काटी ८ (ब ना)
सरपण (अव) काड्या ९ गुराचा बारा 'जनावराना बैरण-काडी

देण्याचा हुकूम सोडला' - नोकि ७३६ १० (गो) बायकाच्या
नाकातील चमडी ११ (इ) एक जातीचा मासा याच्या अंगावर

काटे असून जाडटि छर्पाप्रमाणे असत म्ह० १ काडीची सत्ता
राखाची मत्ता=थोडपासा अधिकाराने जे काम होते ते पुढकट्या

पेशाने होत नाही २ काडीपासून जोडावे लाखापासून मोठावे
(बाग) (आडघी उभी) काडी ओढणे—(ल) निपचपर

आडव्या उभ्यापेश काढायला समर्थ नसणे, म्हणजे काडीहि अक्षर
रिहितात येणे अक्षरघातु - च्वी आग माडीस लागणे=अंध

माणसास बनिष्ठ माणसापासून किंवा एखाद्या धुवळ कारणापासून
अगर व्यक्तीकडून उपद्रव होणे - न औपध लावणे - दुसऱ्याच्या

जखमेला दुस्त बोट न लावता काडीने औपध लावणे वाचवून,
गग राहू काम करणे - मोडणे=मोडून देणे-कि एव
काडून दणे, पालव कापून देणे बिबादसंबंध तोडून टाकणे, रद्द

करणे काडी लागणे=जळणे, राख होणे, नास पावणे, नाहीसा
होणे 'नमुताईच्या सखारस काडी लागली' - हाच का धर्म

- नाशिक २५ ०५ सपट-न मदळ, घाण, केरकचरा, 'म्या
म्हटले हा मागे चापला काडीकसपट नसे।' - अफला ७०

० फुडुल्लणे-(बाग, बाधकी) उपायाणी खेळताना जर सर्व मुली
बसल्या तर एका मुलीने सर्व गडपास सावध करून उठोने

काडी उडुल्लणे म्हणून सर्वांनी उठणे - खार-काडखार-३
पापखार (सोनाकरपाखात) - च्या-यत्किंचितहि, थोडा, अल्प

'नाटक काव्यत काडीचा देखील युग नसतो' - विचार विलसित
० पेट्टी-ली पेट्टी काडी पडा - भर-का पोडा, चर्चितविहि

'तुम्हाला कोणी काडीभरहि उपद्रव करणार नाही' - विवि

८ ३ ५३ •महाल ३ कोल्हाटी-डोंवारी विसादी ६० भटक्या लोकांच्या गवती शोषकाना तुच्छतेने म्हणतात •माघ-वाडी भर पहा •माया-(व) अगदी रोड •मोड-१ (हिंदुकायदा) नवरा व वायको यांनी आपला विवाहसंघ तोडून टाकणे (या समयी गवताची वाडी चार गडबडीसमय मोडतात ही रीत सुद्धा दि लोकात आहे) २ (ल) सवध तोडणे 'घाबरियाच्या मोडा काड्या ! धाडा म्याडा बळतिया !' -तुंगा २२७ •येरुदी-काडीभर पहा

काडी-ली १ खेज, सुट, आले, हळद इ. चीं मुळे व तुकडा मोड, अकूर, जून वगैरेचीं पेरें २ त्या आकाराचा धातूचा लावट तुकडा ३ वस्त्र विणण्यासाठी ज्या काडीला सूत गुंडाळलेले असते ती काडी ४ (विणकाम) धोटपाच्या आतील दोन्हाचे गुंडाळे, बावीण, घोटपासम्ये बसेल अशा लाकडी अगर बोरच्या तुकड्यावर भरलेल्या सुताची गुंडाळी ५ लसणीचा गडा ६ (गो) चंदनाचे खोड 'गया काडी बरी वासाची आया' ७ (वी) गाविक) दोन्ही रोजास साधणारे व दोन्ही रोजासहित भागचे लाकूड, हा गल्बताचा पाया होय या लाकडास वरच्या अंगास दोन्ही बाजूस खाचा पाडून त्यांत कळ्या बसवितात ८ (छाप खाना) फर्मा टोकलाना पान (पेज) बसमान (फर्निचर) हे चौकरीला आवडून बसण्याकरिता टोकावयाचा लाकडाचा तुकडा [स वांड]-चें लाकूड-घोटपातील सूत ज्या बोरच्या काडीवर गुंडाळतात ती, गन्या •पिरगाळणे-फिरविणे-गाडडी आपल्या हातातील लाकडाची ल्हान काटी आपल्या डग्या हाताभोवतीं बघवा अंगाभोवतीं फिरवितो ती (यक्षिणीची) कांडी फिरविणे-यमत्कार घडवून आणणे, अवजित एकादी गोष्ट घडवून पूर्वी घडलेल्या कृत्याच्या उलट घडून येणे

काडुक-न (व) काटुक ल्हान काडी [स वाण] काडुरचें-कि (गो) नखानीं कुतडणे, खाजवणे [स वड्ड्य]

काडुळणे-जकि तुकडे तुकडे पडणे (दोरा, सूत, भागा इ चे) [स कांड]

काडुळणे-जकि (वों) राजविणे [स वड्ड्य]

काड्ड-उ १ गाड्ड, गाडवळ, पावसाळ्यात उत्पन्न होणारा एक किडा, दानवें-दानवा २ सुताराचें एक हत्यार

काड-न १ पेर, पर्व सपा २ दोन पैरातील माग-तुकडा ३ लम बाजू इ चा तीन चार पैराचा तुकडा-माग टिपरें ४ झाडाचे तपस खोड, विशेषत फाया कुटावयाच्या भावीचे ५ (ल) खावी मोनण्याचे एक माप (काडी दोरा इ) अशा रीतीने बाटेल त्या रातीचे येतलेले माप यावरून (लाव वरी हीन डुडी । तो येक मुखें ।' -दा २ १ ६४ 'हरिण मंतीचा, ओटपाचा, बिहिरीचा पाण्याच्या पाटाचा, इमारत

कामाना) एक किंवा विविध भाग ६ जुनी वाळलेली, वढलेली टणक वेळ ७ एकदा मळणी केलेली किंवा झोडपलेली धान्याचीं तांडें, कणसें (फेकून दिलेलीं किंवा दुसऱ्यादा मळणी करण्या साठी, झोटण्यासाठी ठेवलेलीं) ८ मात, नाचणी, वरी इ ची लावणी करण्यास योग्य असलेली दाढ ९ बोटाच्या साध्यास होणारा एक रोग १० वाण, तीर 'कांडे मोकलीसी चापें ।'

-उपा १५२६ काड पहा ११ (ना) बोर [स काड] अडचा-अडीच कांड्यावाट येणें-१ (गन्हाच्या ताटास ओंवी फुजते तेव्हा अडीच पेरें असतात यावरून) ओंवी बाहेर पडण्याच्या वेतास येणें २ चिडण्याच्या परमावधीस पोचणें (माणूस) कांडेपेरें लावणें-लावून पहाणें-वहिमी खुनी मनुष्याच्या, चोराच्या पायाचें भोजमास सापडलेल्या मागाच्या पायाशीं ताडून पाहणें कांडेपेरें मिळणें किंवा कमीजास्त हाणें-वरील प्रकारात बरोबर जुळणें किंवा न जुळणें कांडेपेरें येणें-भोजमास येणें कांडेपेरें पाहून-(गुरें विकत घेतांना) त्याचे सापे व हाडपेर अगकाडी वगैरे पाहून (येणें) •करी-उ १ (गु)हाळ कवळयांनां आपून दिलेलीं उमाचीं काडीं बरकात घालणारा २ (क) सुतार •चिरणें (आटपापाण्या) सूर धरणासां पडिली टाळी देऊन पहिल्या पाटीस पाय लावून पुन्हा परत देऊन दुसरी टाळी देणें •चोर-दर-उ ऊद, काळमाजर, कलिंदर, जनेदर पनेर •खर-सर-उ लाव मानेचा बगळा, 'गीध घारी काडेरें ।'-दावि २४४ [काड+ईधर] •सातर-न निवडणाची एखात पियारी किंवा चौपायी निवडण (याच्या उलट पान सात) •हुरा-उ (वों) काडाशेर, चिडाडा काडीं असलेला शेर

कांडेचिराईत-न चिराईत नावाच्या ल्हान झाडाच्या वाळलेल्या काया, याचा रंग काळसर असून खव कुंडे असते याचा ज्वरावरील कांड्यात उपयोग करतात [कांडे+चिराईत]

कांडोकाड-किवि बोटाच्या प्रत्येक पैरावर 'विती कांडोकाड मिखाळ गुया ।'-अमृत ११७ [कांड द्वि]

कांडोरी-रें-खीन १ कांडे अर्थ १ २, ३ पहा तुकडा, खाडोळ, खाडोळी 'सहस्रभुजाचीं कांडोरी करी ।'-एभा ४ २४० 'तुघिये भुजाची कांडोरी । करील तो ।'-कया १ ६ ३१ 'तुघी वरीन कांडोरी ।'-वै १३ २७ 'करीत आहे हाताचीं कांडोरी ।'-उपा १६३४ [स कांड]

कांडोळ-ळी-डुकी सारडोळ, एक मोठा वृक्ष याचा रंग पांढरा असून याच्या वसत ऋतूत फळे येतात पळ्याचा आकार बदामासारखा व फुलें लाल असतात झाडास पाडारा डिक येतो त्यास कवळ्यापोंद म्हणतात -वयु २ ३०

कांडोळणे-जकि खाजविणे 'पाये पाये कांडोळी । सेवा वरी हीन डुडी । तो येक मुखें ।'-दा २ १ ६४ 'हरिण कांडोळितो हेंय ग रोहिणी अणें ।'-वयसा ५९ [स वड्ड्य]

कांडोळी-ळें—जीन (कों) शेतामध्ये पाणी भरवि
ण शाखांनी पातलेले मातीचे बांध, ताल काढ काढणे पहा [कांड]
कांडोळें—न १ लहान मुलाच्या पायांतील कण्याचा काढा,
विडी २ अधिकाऱ्याने आपल्या येथील कार्याकरिता वसूल
केलेला जादा कर —मोल [स कांड+वलय]

काड्डुंय—न (गो) एक लहान मासा

काड्या—ळी १ काडी या शब्दाचे अनेक वचन २ विशा
इ० दोघ्याकरिता हाताच्या बोटासारखी टोंके अखेरले चांदीचे
साड ० निवडुंग-हुरा-काडेहुरा पहा

काड—उ जमलातून ओढून आणलेला लाकडाचा ओढका

काडकुडुंया—काडवुडुया पहा

काडघाल—ळी एखादा पदार्थ विनाकारण पुन्हा पुन्हा
बाहेर काढणे व आत घालणे—उचरणे ठेवणे इ [काढणे+घालणे]

काढणी—ळी १ (काढणे+धान्य) कापून घेणे (जोपळा,
बाजरी बगैरे पीक) द्विदल धान्ये घडणे, मुईसपाट असलेल्या
छत्रपावरील अगर वेलीवरील फळे छुडणे, कापून रास करणे
(मर्यादित उपयोग) २ विशेषत छताचा पका दोर, अवाडी
ताग, रेशीम याचा हि दोर—री (मर्यादित उपयोग) विहिरीतून
पाणी काढण्याकरिता, पोडपाळा छत्रपाटी बांधण्याकरिता, किंवा
त्याला फेरीवर धरण्याकरिता, गोणी, कडाल, भासे, बस्ता,
मालाचा गडा, याना आंबळ्याकरिता, तडू ताणण्याकरिता बापर
तात ३ सर्व साधारण भीतास शेटक अगर शेटक घालण्यास उप
योगात आणण्याची दोरी, बेटप, सोल [काढणे]

काढणे—उक्ति १ आतून बाहेर, वर, घेणे, आतून घेणे
'वाडी धरून त्या मेल्याला बाहेर ओढून काढल्याशिवाय हा
ताळ्यावर सायचा नाही' —वाय २४ २ (ल) वळविणे,
उडविणे (अक्षरे, ओळी, आकृति) ३ मागावर बस इत्यादि
तयार करणे—विणणे ४ नवीन शोध करणे, जुळविणे, पाडणे
(तडा, मार्ग, रीत, शू) ५ मिळविणे, जुळविणे, उत्पन्न
करणे 'या शेतातून वर्षास दोन खडी धान्य काढतो' ६ मिळ
विणे, धराने संपादन करणे ७ घेणे, कर्जे काढणे, उसनवारी घेणे
(पेसा उपटणे) ८ वादविवादाचा विषय, मापण सुरू करणे,
ओघास आणणे, मुद्दा पुढे माडणे; उपस्थित करणे ९ शोधणे,
उजेडात आणणे, छाडा लावणे, दाखविणे (दोप, गुणधर्म)
१० कळणे, सद्न करणे, सोडणे, लोटणे, घालविणे (दुख, आजार,
कसेदा) ११ धी धान्याबाबतून दोन दिवस काढले 'एना घेत
रावर पडी काढली' 'युक्त काढिता भूत आणि पोर काढिते दुख'
११ (कों) शिकविणे, घळणीस आणणे, कामायोग्य तयार करणे
(पत्र) १२ शुभ्रा करणे, चान्द्री करणे (पोराची, दुखणेकऱ्याची)
१३ हुडकणे, पेसा काढणे (रस्ता, पाहिके असलेली वस्तु)

'पुढे वाट काढणारी मंडळी होती' —विवि ८१ १८ १४
उपटणे (जोपळपाचे पीक) १५ (पोहा, वेल इ नी दुखामुळे)
चाळत्या पाय कांड्या टाकणे १६ उपपणे (तयार) 'मी तर
वार काढली' '१७ दूर करणे 'तयार काढूनिया कांटी।' —शा १३
८६६ [स 'शू' (कूट) -वर्ष आ कड, आर्मेनियममि कड, पो
नि कड, वं काड, पि कड (गु) हि काढ (ना), यु काड (धु)]
(वाय) १ उज्या काढणे—वळवें भांडण सुरू करणे, वईळं वर
घेणे, आणणे फाटते घेणे—स्वतः रा तोडवून घेणे, पाय मागे
घेणे (भांडण, हागा, छाई यामधून) 'कृतवर्मां बलिभद्र
काढिले। सुश्रवसुश्रवा।' —शिशु १७६ काम काढणे—१
काम लावणे २ (व) थर मारणे, नाश करणे, काडात
काढणे, ३ (व) रतिसमागम करणे, त्यात दमविणे केडा
काढणे—दमथू करणे (विशेषत विषवाचीची) घोडी काढणे—
घोडीस घोडा लावणे (समोणसाठी) दाणा—पीक काढणे—
धान्य, शेत पीक कापून जमा करणे दुखणे काढणे—(व प)
(आजान्याची) छत्रपा करणे, वन वे दुख सहन करणे 'दैव-
प्रारब्ध-नशीब-काढणे—उद्यास घेणे, दैव उपकरणे, पेसा
मिळविणे 'दैवचि मूर्तिमत। कैरल देखा बाडत। दुष्प्राप्ती।' —
शा ३ १०१ पाऊस-आभाळ-काढणे—वा याने पाऊस
माणणे, दग भरणे रडे काढणे—रड्यालागे शेत-वनजट-नवे
रात-काढणे—नवीन जमीन लागवडीस आणणे, लागवणे

काढणे—भक्ति उतरणे, दाखणे, निपणे, कमी होणे (पाऊस,
ताप, नदीचा पूर) 'पाऊस काढता म्हणजे मी बाभरात जाईन'
'सिंधु एके आगे काढे।' —शा १५ ११९

काढणे—न (कों गो) विहिरीतून पाणी काढण्याचे साधन
पोहत, पळशी, बसवट आकाराचा ताळ्याचा छोटा, दोरी
बांधण्यासाठी थाल एक कडी असते

काढता पाय—उ प्रसंगीतून मिळवणे, पळणे 'मानांनी
प्रणय पाहून गुण्यातून काढता पाय घेतला' —अस्तभा ६
काढते—न (जुगार) पेसाऐवजी टेंबळेची हस्तीदाताची नरद
काढते घेणे—कि १ मागे पळणे, २ फौज मोडून देता
शिस्तवार साधार घेणे

काढदाड—उ (पक्क्याकाम) खाणीतून काढलेला किन
घडविलेला दगड, अनपड दगड, पायाच्या भरतीच्या कामां
उपयोगी

काढल्या कामाचा-रेघेचा—वि सोंपविलेले, सगितलेले
तेवढेच काम करणारा, करण्याला समर्थ, सांगकाम्या
काढवण-न—न गावातून शेताकडे आत वेल जोडून
नेतामा काढत ते जमीनीवर घास नये यामाठी त्याच्यासाठी एव
कोनाकृति लाकूड बाळगतात ते

काढवणी—न काढलें पाणी (शब्दा उलट प्रवाहाने अगर पाटाने वाहात येणारे पाणी) [काढतें+पाणी]

काढवाढ—छी (व) मागे पुढे करण्याची क्रिया, सरका सरकी

काढवान—काढवण पद्दा

काढविणें—उक्ति १ घोडयाजवळ घोडी (संभोगार्थ) आण विणें २ घोडीपासून सतति उत्पन्न करून घेणें [काढणें]

काढशाह—काढशाह पद्दा

काढा—उ १ औषधी वनस्पति उकडून त्याचा अर्क ज्यात उतरला आहे असे पाणी, कपाय, अर्क, याचें सामान्य प्रमाण—काढा करण्याचीं जीं द्रव्ये असतील त्यांच्या सोळापड पाणी घालून ते चौघाई राहोपर्यंत भाटवाचें म्हणजे तो पिण्यास योग्य होतो—योर १ ३१५ [स कपाय, कपाय] •काढणें—१ अधिक काढणें, उपटणें, मिळविणें २ लोभी बनणें ३ पाठ लाग करणें (टोणग्याची अथवा बेलाची शेंद्री लावली म्हणजे एक टोणगा अथवा बेल दुसऱ्या टोणग्याच्या अथवा बेलाच्या मागे धावत जाऊन पाठलाग करतो त्यासच मनुष्याच्या वायवतीतहि म्हणतात 'ते बेलांनि बैल्याचा सावळी'. काढाओ काढिला।

—शिख १५६ काढयांत कोळणें—१ काढपात एकादें औषध कुसकरणे २ (ल) दु खानें क्षीण होणें 'पाडून मनाचा खबोर दु खे पद्दा काढी कोळते।'—प्रल १०२ ३ एकादास रोख गाण्याने कर्न देऊन—माजाच्या ऐवजीं घाण्यरुपाने व्याज घेणें—देणें, व हा व्यवहार (कि० काढणें, करणें) (पचम्यत प्रयोग काढयावर काढपाणें इ०) [काढणें] ४ माळवें, भाजीपाला विकत घेतला असता त्यावर पोलीपेक्षा ज्यास्त जो अधिक मागून घेतात तो भाजीपाला, वर्ताळा, (कि० घेणें) 'एका पैशाची खरेदी, दोन पैशाचा काढा' ५ (व) उपशस, लघन. 'त्याला सापात काढा पडला'

काढाऊ—वि १ काढून, मुरळ घालून, फुग लावून आण लेला (चाकर, चायको इ) २ मुद्दाम तयार केलेला

काढाओढ—ढा—उक्ति अनेकापासून कर्ज काढण्याची क्रिया 'तो काढाओढा काढून पोटा भरला'—छा घनी—उ कर्ज बाजारी शालेला माणूस

काढाओढी—छी (गो) आडेपिडे, त्राण

काढाकाढी—छी १ घईने, गवखडीने, काढणें, काढून टाकणें, हिमकणें या करून वटपणीने लगबगीने तयारीस लागणें, उपाय योजना करणें 'गुका म्हणे आता बरी काढाकाढी। जाती ऐसी पढी पुन्हा न ये।'—किवि त्वरने, घईने, जवळीने, त्वेषानें 'म्हणती युद्ध मागेळ कदाही। मी उठेन काढाकाढी।'—एहल ४ ३८ [काढणें दि]

काढावा—उ शोध, तपास, तलास 'काढावा काढून येऊ वीरते। येऊनि गेला।'—कालिका पुराण १७ ४६

काढा(दीं)च—वि १ सांपून तयार करविलेले, मुद्दाम बन विलेले, वाढाऊ (वध, इ) २ खोडकर मुलाला न कजाग झीला—बैरयेला—निंदेने म्हणतात ३ मुद्दाम काढविलेली, तयार करविलेली (घोडयाची पेदास) [काढणें]

काढ—छ्या—वि दुसऱ्यापासून मार्जव इ० युक्त्या करून कर्ज, दण ३० काढणारा, पैग उपटणारा, उडीवनाल, तुंबळ्या

काणकूण—छी १ कुणकुण, गुणगुण, दुसऱ्याला ऐकू न देईल असें भाषण, पुटपुटणें [ध्वनि] २ परिपर, कुरकुर ३ टगळमणळ, उडवाउडवीची भाषा, परसोड [ध्व]

काणको—उ (गो) एक जातीचा मासा

काण(न)गी—छी कानगोड

काण(न)गी—छी दवाचा नैवेद्य 'वाढीं काणगी नको कराया कानगिला घेउनि।'—राला ११ १५ [का कणिके=देणगी]

काणट—छी सर्पांची एक जात (वाणीट पद्दा)

काणस—कानस पद्दा

काणा—वि १ ज्याच्या दोन डोळ्यापैकीं एका डोळ्याची क्षति घेली आहे असा, एका डोळ्यानें अथवा, एकाच 'काणीला जसें सोययाचें काजळ शोभत नाहीं.'—कम १ ३२ ३ तिरक्या डोळयाचा, चडणा, ज्याला पुढुळें तिरकस केल्याशिवाय दिसत नाहीं असा हाच अर्थ विशेष रुढ—प्रचारात आहे 'कावळा हा काणा पडो आहे' ३ तिरक्या डोळा (एका डोळ्यानें, दोहों डोळ्यानीं) काणा डोळा, काणे डोळे, असे प्रयोग होतात ४ ज्या देशात पाहिजे असलेला जिनस वेळेस मिळत नाहीं किंवा जेथील भाव एकदा स्वतः तर एकदा म्हाण असतात असा देश, शहर, खेडें ज्या देशान आपण दुष्कर्मादि केल्यामुळे पुन्हा त्या देशात जावयास आपल्यास लाज वाटते तो देश, शहर, खेडें इ 'डाळा काणा असावा पण मुखल काणा असू नये' ५ एक पेड मोठा व दुसरा बारीक अशा तऱ्हेनें विणलेला दोर तसेंच तिडून काढी शालेली खाट, माचा, बाज ६ तिरकस, तिर्यक्, तिरसा, वक्र, वाकडा 'जाईल काणे वाटारे।'—दासि १५८. [स काण एकास का काण] इ० १ काणा कैवती अथवा हिममती २ काण्या डोळ्यानें वाहणें=कटाक्ष मारणें ३ वचित काणा भदे=त्सापु=काणा किंवा एका डोळ्यानें अथवा मनुष्य प्राय सुख गावीं नसतो बहुतरुन रुढाड असतो अथवा काणा राजा

काणाडी—छी कानशील कामादी पद्दा [स कर्ण=नाडी]

काणी—ही रिपना, कशेस 'जाणानि अत करणें'. काणी
 वेतली.'—शा १८ ७६ [स कण्-चनि]—वि कशेसदायक
 'मायबाप, बहु बहिणी। नोवरी न दिसता वाटे काणी।'—
 दा ३ २ ४०

काणी—वि तराजूची दोन्ही पारही सारही नसणें, एक
 पावें तिरपें असणें—ही ही सारही करण्यासाठीं एकांत जे
 वजन, पासण घालतात ते, पासण [का काणि=तराजूतील
 वेतोल, पासण]

काणी—ही १ (कु माण) पैल्याला लगाम, जनावराच्या
 गळ्यास बांधण्याचे चहाट, दोर २ लहान दोरी, दाव्याची
 एका बाजूची दोरी ३ (वे) लहान फास कलेली दोरी

काणी—ही ज्वारी, गहू यावरील एक रोग, ह्यामुळे कणीस
 लोंबी काळी पडते काजळी

काणी—ही (गो) कडाणी गोष्ट

काणीट—न एक जड्या जातीचा लहान प्राणी हा माण
 साच्या त्वबेला चिक्कटून रक्त ओढून घेतो (काण्ट पदा)

काणी पेठ—ही काणा ४ पदा, घान्य वंगरेचा साळा नम
 र्याने दुसऱ्या गावावर अवलंबून राहणारा, तसेच भावात वरच
 वर बढवतार होत असल्यामुळे जेव्हाल व्यापारी लुच्चेगिरी-
 नैफबाणी करतात असे शहर

काणू-णू-क—न (गो) देवास यावयाची देवणी, दवा
 पुढे पैसा देवतात तो, काणणी [का कणिक्=देवणी]

काणें—न एक जातीचा मासा, हा मांसपक्ष अश्विनात
 पकडतात

काणेर—न काडर पदा

काणोसा—उ काणोसा, रक्ष्य देउन ऐकण्याची रीत
 (कि० घेणें) [स कर्ण]

काणोस—वि काडकें, तिरपें 'काहीं वरें काहीं काणोसें।'—
 दा १९ ८ २२

काणणव-णव-उ कण्वशास्त्रीय ब्राह्मण, ब्राह्मणातील एक
 पोटजात व त्यातील व्यक्ति [स कण्व]

काणणी—ही (गो) काडणी, दोरी [काणी पदा]

काण्णुवाण्णु—न (कायनुवायनु) १ काहीं तरी
 ज्याला कोणी विचारीत नाही किंवा ज्याकडे कोणी लक्ष
 देत नाही अशी वस्तु किंवा मनुष्य, श्रुतादर्शक किंवा
 औदासिन्यदर्शक शब्द 'ह्या जागी काहीं काण्णुवाण्णु मारले
 ' ह्याने काहीं काण्णुवाण्णु आणले ' 'तो काहीं काण्णु
 वाण्णु बोलला ' २ प्रधाने मृदुपणाने घातलेल्या समजुतीस
 किया हा शब्द लापतात कि० बोलणें ३ परस्त्री अथवा पर

पुत्र यांच्या परस्वरातील अनैतिकारक शृंगारचेश, कुजवुज,
 गुल्गुल गोष्टी [स किम्+नु]

कात-थ-उ खेर वंगरे साहान्या लकडापासून उक
 लेून काढलेला एक पदार्थ, हा (साण्याच्या) विज्यात घालतात
 याच्या काळा, पिवाळा व खेरसाळ अशा तीन जाती आहेत
 [स कथाप्] (काप्र) एवढ्याने काय कात होणार ? कमीजास्त
 लष्णीव अतिशय मोठा या अर्थांने वापरतात (एकावा पदार्थ
 कमी पडल्यास) •काडी-री-कातोडी-उ कात तयार
 करणारी एक जात व त्यातील व्यक्ति, एक गुन्हेगार जात, काथोडी
 याच्यात दोन पोट जाती आहेत १ घार काथरी व २ सोन
 कातरी मुख्य वस्ती ठाणें व कृत्रवा जिल्ह्यात आहे यांची
 भाषा मराठी असून ते नाकात बोलतात आणि प्रत्यय गाळ
 तात व खेराचा कात काढतात लाकडें तोडून कोळसे पाडतात उद्
 राच्या चिकातील धान्य काढतात वंगरे—गुन्हात ५४ •गोळी-
 ही कातामध्ये सुवासिक द्रव्य घालून जी लहान गोळी करतात
 ती ही विज्यात घालतात •चुली-ही कात तयार करणाऱ्यावर
 बसविलेला सरकारी कर •घोळ-उ खेरसात आणि बोळ यांचे
 मिश्रण, हें औषध बाळगिणीचे उपयोगी आहे याचा रंग काळा
 असतो 'पोराचें पोर मेरे' आणि कातोळाचें माणें आले ' 'स'या
 शास सुख वासेस कातबोळ [कात+बोळ] •भट्टी ही १
 कात तयार करण्याची मदी, जुलाण २ कातजुली, त्यावरील कर
 •पड-कार-चडी-उ (रां) कातरी •काडी-ही कातक
 ण्याची वस्ती,

कात—ही (कु) भागीपाला व मिरची यांचे फळ,
 कातकड

कात—ही सापाने टाकलेली त्वका, मोग (कृति शब्दाचा
 मूळ अर्थ बेगल्यादि जनावराचे कातडे असा आहे) हें एक
 प्रकारचे कातडेच होय कि० टाकणे [स कृति-कृति-काति
 कृतिट=काति-कात राज-प्रथ, भाद १९३९] कात टाकणें-
 पुन्हा ताजातवाना होणें कातोळा घेणें-कात टाकण्यास तयार
 होणें, कड होणें

कात—ही रेशीम (कातलेले) •एकतारी-ही रेशा
 मानी एक जात एकेरी रेशीम—सुब्बा १० •कलकत्ता-
 ही चीन देशातून येणारे कातलेले रेशीम •दोनतारी-ही
 रेशमाची एक जात पिळाचे रेशीम—सुब्बा १०

कात—ही १ तेज, तळाकी, पाणी, सोंपय २ (स)
 टवटवी, निर्मळपणा, निरोगीपणा (चेहरा, सुद्धा किंवा ससपचा
 वर्ण यावरील)—वि शुद्ध, तेजस्वी

कात—उ १ सडक, हस्तदत्त वंगरेचा कातताना पडलेला
 मुसा जुग, वीस [कातणें]

कात—५ (बों) काठ याचा अपभ्रंश, कडा, काठ

कात—५ नवरा, पति 'तिये कातु मिनलिया न राह्वे । हृदय जेवी ।'—झा ११ ५७७ 'तेणे तरी कृष्णनाथ । भीमकी कात हो लगी ।'—एकव ६ २६ [न वम्-कात] .

कात—५ १ (लोहकात याचा संक्षेप) लोहचुनक, चुनक व त्यांचे भस्म 'जैसा कात अवच्छिन्न । जड रोहाते साचेपुन ।'—विउ ४ ४९ २ कडई वंगरेने लोखण [स (अयस्)-कात]

कांतकाम—न कातण्याचे काम लाकूड, धातू यावर चढवून फिरवू । हत्याराने त्यांना निरनिराळे आकार देऊन बनविलेले काम [कातणे-काम]

कातकुतली—झी (गो) खानकुयरी

कातकुली—झी गुदगुली, काचकुली, गुदगुलीची क्रिया

कातडी—झी १ मनुष्य पशु (सजीव) २ ज्या अंगावरील कातडे-त्वचा, चर्म, चामडी, पापुदरा, साल ३ चाळवटलेले पासले, लोखत असणारे कातडे [स वृत्ति] ४ चापसर—३ यंत्रातील भाग घट्ट घसण्याकरिता चामड्याचा जो तुकडा बापर सात तो [कातडी-द बोंशर]

कातडे—न १ त्वचा, चर्म, चामडी २ कमावलेले कातडे [वृत्ति], भापल्या अंगाचे कातडे काढून जोडा सिवला तरी फिरणार नाही—एकाःपाचा अतिशय (न फिटण्यासारखा) ठपकार क्षाला असता म्हणतात ३ पांघरण—एखादी गोष्ट माहीत असून मुद्रा मांडित नाही असे बोंग करणे, टाकविणे, फसविणे 'परतु बोपाचा न्याय घालत असता अगाहुत सध्याचे बोंग घालून न्याय न्यायें कातडे पापरून काही घोंटाळा करणे अगदी रास्त नाही'—दि ४ १२८ सिद्धाचे कातडे पापरणे—पोटेंच अवधान आणणे, छत्रेंच शीये दाखविणे डोळ्यावर कातडे ओढणे—ढोडे झाक करणे, लपू न देणे

कातण—न करण्यावंगरे करताना त्याच्या कडाचे कातण्याने निपारले पीठ [स कर्तन]

कांत(ती)ण—झी काळधान्या वर्गातील एक किंवा एखावे पाय लाव व शरीर काळसर असवे मांशा पकडण्यासाठी हि कोळणा सारखे हा आपल्या अंगानुन तंतु काढतो म्हणून म्हणतात 'पिसवा गोचिडकांतणी ।'—दावि २४४ 'कातण्या म्हणती घर आयुचे ।'—दा १ १० ३६ चें घर—न वरील किष्पाचे पाडन्या रंगाचे तळतळीत व चिवट असे घर हे घराच्या साधी कोपण्यात तुळवण वर आडवले हे लावले असता कोपलेल्या भागाचे रक बावने [स कांतणे]

कातणा—न (कृ) घुमाराचे एक हत्यार

कातणे—वकि १ चाती, रूढत वंगरेवर खून काढणे २ चर कापर घरून विरिष्ट गोलकार देणे ३ करण्या वंगरेचे कांड कांतण्याने कापणे ४ (ल) (खोडी किंवा दुष्टव्य करण्याबद्दल)

पद्यो. २. २६

जडमल रूढविणे, युक्ति काढणे, त्याने मजबूर-विषयी कारसे कातले । '५ छळणे, गाजणे, वेजा करणे, पाठीस लापणे, नेवळणे 'काय वातले अथवात देवीवला ।'—ऐपो १४२ (गो) नारळ खवणे ७ जुपणे 'ज्या मरुडाचिये जावळिये' कातले चाही ।'—झा १ १२८ 'देवसंध्याचिये जे वाळीके कातळ साम्राज्याचे ।'—शिख ९३६ 'विद्यासम' नाकतिलेसे खान । तैसे दिवा हिडे मन ।'—तुगा २९०० ९ (जरतार) पीळ देणे, नळणे. [स कृत] कातून पिंजणे—नाडणे—उजळ प्रम घेऊन तयार करणे, नावरूपास आणणे

कांतणे—वकि (बों) १ कावणे, घर्षणाने क्षिजणे, वमी होणे २ चुकणे, नास वंगरेने कावणे, क्षीण होणे [स कृत]

कांतणे—न १ करण्या वंगरेच्या काटास कटि आणण्याचे एक साधन याच्या चातील दाते असतात व घराबयाला दाढा असतो म्हणूनच पितळी दाडयाला (दाते असले) घसविलेचे चक २ (गो) खवणी, खवला, नारळ खवण्याचे साधन

कातनेकड—न (बों) तोणावर उनेकड फिरत असताना दोन्ही लाकडे घालून मित्र नयेत म्हणून बाजूस दोन छुव्या मारून त्यामध्ये वनेकडासाठी व तोणावर जे लाकूड घाळतात ते 'बाही' लोक कातनेकडासाठी माडाच्या पोयःपाचाहि उपयोग करतात

कातन्यामाजी—झी एक वनस्पति कात पद्म

कातर्येन—न सर्व साधारण वातकाम तयार करण्यासाठी लागणारे यंत्र, ही निरनिराळ्या प्रकारची असतात (रूक करणारे, वृष्टिकल, सपाट टोड, भोअरिंग, मिलिंग वंगरे) इ हेच

कातयो—झी (गो) कृतिता

कातर—झी निवत प्राण्याच्या केसावर अथवा ओंकीरीवर पडणारा एक रोग, कातरी, चई, चोई, उदरी

कातर—वि १ म्यालेला, मित्रा, भयभीत, म्याड 'बहु कात विदुत सदा घटवट करितो अशीच हा नीच ।'—मोसमा ४ ९० २ अगचोर 'सुद दयाविषयी कातर ।'—विपु १ ५२ 'त्यासि चोस हल कातर । म्हणेनि दद केरा पोस ।'—एमा ११ ४५९ [स] ० येळ—एव तिन्हीसाज, दिवस व रात्र यांना संधिघाट 'मग काय करता ह्ये बघून' कातर वेळ क्षालीना १, —स्वप ३४

कातर—झी १ मोठी कात्री, मोटे अडकविण्यासाठी मागे पोलादाची दानमोळे असलेली व एका खिळ्याने साधलेली व फिरती पाती असलेली, हिने कागद, कापड इत्यादि वस्तु कातराया जातात २ (ल) दान मया किंवा रमते जेथे जुट्यात, मिळ्यात त्याच्यामधील मिश्रीकाकृति प्रदेश, वतुळाच्या दोन दिश्यामधील भाग, आडे देवघाटासाठी दोन भागे जोडून केलेली वनी, दिशेण

३ (ल) अक्षयणीची स्थिति, पौढ्या, आपत्ति, पैच, कोडे इतक हातावरील विवक्षित दोन रेषामधील त्रिकोणावृत्ति आद्य व त्या रेषा या रेषांवरून दुर्भाग्य वर्तवितात, अशा माण्यजवळ पंसा टिकत नाही अशी समजूत आहे ५ तेराव्याच्या पाण्याभोवती फिरणारे कातरीच्या आकाराचे एक लाकूड ६ (माण) कणभे असलेल्या वडव्याच्या पुष्कळ पेंड्यांची मढावृत्ति रत्ना ७ आठविसाच्या मधील अंतराळे प्रत्येकी ८ (को) ओकतीचे दुवेळें, वेडे ९ दाढपट्टा खेळण्याचे एक हत्यार 'याशिवाय माध, पोळ, कातर इत्यादि नाना प्रकारची उपकर्णी मर्द्यांनी खेळास लागतात' - सव्या ६८ [स इत्-करी, मे नि कत, पोर्तु नि कत्त, वप्त्] म्ह० हातावर साखर आणि मागेवर कातर (गोडयोरच्या दुष्ट माणसाच्या बाळा वर्तनाला, चोरण्याला लावतात) • लावणें-कमी करणें, काढकसर करणें 'बाटल्या खर्चास कातर लावली' • मुत्तर-वि आतवाहर कापले, कातर लेले, करवतीकाठी -जी कातरलेला घुरा, घुसा • घुरा-उ (चाभार) नजीपालाचा धुरा • घुरा-जी (ओतकाम) जिल्हें देशांना खाली पडणारा धातूचा घुरा, घुसा • ण-कि (गो) कातरणें • ण-णी-जी कापण्याची, कातरण्याची क्रिया -न १ वळ विणल्यावर कणीला जी उम्या घुताची टोके राहतात ती २ कातरलेले मुकडे, घुरा ३ (व) कातीण नाराचा दिडा ४ दाढपतीवरील रोग • घेत-ती-वेचत-ती-कतवेत-ती पडा • माळ्या-उ घराब्या अगदी बरबा माळा, मजरा • विडा-कात्रीचिडा-उ चार पाने घेऊन त्यातील एक एक पान मधल्या किरिच दुमडून हाताचे नखानीं छेडायलास ते शेवटपर्यंत सारले कापे पाहून गोविंदविडा करतात तो • वेळ-जी कातरी, हिची पाने कातरिगुडीच्या पानासारखी असतात -वयु ५ ३२ [कातर+बडी] • शितर-वि काढकसरी, मितक्यवी, सावध, विचारी [कातर द्वि] कातन्या चोर-उ कातरीने खिसा वापणारा चोर, छिसेकातक

कातर-वि (गो) खारवड शेतजमीन
कातर-उअ कारण, का की [कातर, स किन्तर्हि]
कातरणें-उकि १ कात्रीने कापणें, काटणें २ चावून, धुश्टदून टोचून कापणें ३ मेंढीवरील हॉकर मादणें ४ (ऊ) कमी होणें [स कर्तेत]
कातरणें-अकि भिणें, कचरणें, माघार घेणें 'झुविचारा कातर नको' - अफळा ९१ [स कातर]

कातरता-किवि तिरका, तिराफा, घसरला, चादून काक रता पहा 'मोळी मानस कातरती लागली' - भाव ५७

कातरा-उ १ काटण्याचे कृत्य, काढ, छाट 'तेणें प्रपची बर कातरा' - दावि ३०९ २ कातरलेले तुकडे, घुसा, कास,

घुरा (वळ, लाकूड, कागद, गुपारी, पाने ६० चा). ३ कातराव यांचा भाग ४ पापरीची भाजी, हिचीं पाने कातरल्याप्रमाणे असतात ५ फाक, फोड, तुकडा (कि० घेणें) ६ (ल) दोन सोप्याच्या जोडाचा संधिभाग ७ (राजा) हातापाया पडणाऱ्या भेगा (कि० घेणें) ८ (माण) शाब्द किंवा जोष लावणाऱ्या, पेंड्याची मंत्री, जेथें शाब्द अगर जोषला होत नाही तेथे या शब्दाऐवजीं हींग, मुडी हे शब्द वापरतात कातर अर्थ ६ पहा ९ तिरकस येणारे दोन ओप, प्रवाह 'वायोचा कातरा घसरवटे'। तेणें उणें बन्दि पेटे।' - दा १३ ३ ८ [स कृत्.]

कातरा-वि कातरता, तिरका, ओसरता, नाकडा काकटा पडा

कातरी-जी १ कातर अर्थ १ पहा २ (ल) तेलब्या पाण्याच्या खालीं दोन आठवीं लाकडे जेथे मिळतात ती जागा, भाग ३ केसना लागणारा एक रोग, चाई, उदरी (कि० लागणें) ४ (उत्तरी) एक डाव, आपला एक पाय जोडीदाराने बरती खल्ला तर तो पाय जोडीदाराने जितका उचलिला मसेल तथे त्याच्या पोटाचा बिंबा छासीला टेवून आपला दुसरा पाय जोडीदाराच्या गुदग्याच्या खणीजवळ व पडा जोडीदाराच्या टाबेला टेवून कातरीच्या रोन्हीं पासीप्रमाणे दोन्ही पायांने जाडीदाराला चीत करणें यास कातरी असें म्हणतात -वि कातलेले, छातलेले याडे पाडलेले, (काही काही वनस्पति) जसें-कानी निरुड-निरगुडी-निरगुद-निवडुग-पान-विडा [स कर्तारि, मा कर्तरि] • चाल विणें-काढकसर करणें • निरुड-जी निरुडिंतील एक प्रकार कातर्ये-न भितोपणा, म्याडपणा, नेमळेपणा [स] कातली-ली-जी (गो) फु हेड ओल्या नारळाचे खवलेले टोबरे 'नव्यान दिली कातली' - सव्याचीच्या पायच्याशीं ६ [स कृत्.]

कातरणें-अकि सतापणें, कातापणें, खेंकणें [स क्त+प् क्रिया तृ०]

कातयळ-वि खन्नाळ प्रदेश [कातक पहा]
कात(ता)विणें-उकि १ छळणें, वेजार करणें, घासविणें, चिडविणें २ (गो) कोरणें

कातळ-उअ सडक, प्रस्तर, एवसारखा सलग दगड किंवा दगडाजमीन 'सोळा कातळा परबरी'। - दावि २४४ 'कदा कटिण कातळावृत्ति इवज्जाहता'। - भाषुनिक कविता वि मो महाजनी [कातळ] • चट-वि कातळ असलेली, खडकाळ (जमीन, प्रात)

कातळा-उ (को) पातळ फाक, फोड (फळ, मूळ ६० ची) [स इत्.]

कातळा-वि कातिमान, श्वेत 'तो कैसा दिसताए कातळा'। जेसा अमृतरसाचा ओतिला' - सिधु ९५४ [स काति]
ऊंस-उ एक प्रकारचा जस

कांता—छी १ सुंदर छी, आयइती छी २ पत्नी, टमाची कायको 'परी प्रियापुई काता। रिगे जैतेनि।'—हा १७.२७५ [स कम्-काता] •दृष्टि—छी (नृत्य) नित प्रसन्न व सतुष्ट झाले असता खोटपा रागाचा आव भापून शृंगारसूचक भ्रूक्षेप व वटास दाखविणे हा अभिनय शृंगारसाचे वेळीं करतात

काताडी—ढे—गातडी—ढे पहा

कांतार—न १ अरण्य, वन 'सिंह ससा असता पाही। कातार हिडता भय नाहीं।' २ कठिण व विकट वाट [रा]

का(कां)तारी—उ कातकाम करणारा, कातणारा

का(कां)तावणे—अकि चिरीस जाऊन तोंड टाकणे, राग वणे, चिडणे

का(कां)ताविणे—उकि श्रासविणे, पीटणे, वेजार करणे, भागविणे

काताळ—उ (ऊ) कातळ पहा

कांति—ती—छी १ तेज, सौंदर्य, क्षोभा, प्रकाश 'अव यवकातीची भाव। तैसी दिसे।'—हा ६ २५३ 'कलकासने जैसी कांति'—एकस १ १६ २ देह, काया, 'काय चाणों सुख झाले आलिंगने। निवाळी दहीने कांति माझी।'—गुगा ६१७ 'पेटली सफळ कांति रोमाचळी। नाबरे हे होळी दहन जाले।'—गुगा ६५० [स कम्-दोभगे-कांति] •करणे—(वे) सक राच्या पिंडीच्या वर तबेलदार गिलावा करणे •पुंज—उ तेजाचा पुजका त्यावर पाही ठिकाणी कांतिपुज असावेत असा भास होतो 'सुर्पावरील ठिपके आगरकर •मान-वि ज्याचे अग्नी तेज, पाणी आदि असा, तेजस्वी, सतेज, सुंदर, तेज पुज [स]

कांति—छो सर्पांची कात, मंग [स कृति]

कांतिऊ—वि (महाभावी) रेखीव, कोरीव, काठीव 'वैराथाया कांतिउ।'—भाए २६३ [कातणे]

का(कां)तिया, का(कां)ती—उछी माडाची पोय कापण्याचे ताडी काटण्याचे एक हत्यार, कोयता 'आपुलिया पुढिलाचिया। अगी घालुनि कांतिया।'—हा १७ ९६ 'खेहा मंडा निशळ कोयते कांतिया।'—ह २२ ३५ 'नातरी कटी घालिनी कांती।'—कथा ३ १० ७८ [कातणे, लीमन को गो उ कात वा कत]

कातोसुमारी—छी ज्या माडापासून माडी काटतात त्या माडावरील सरकारी वर

का(कां)तीण—छी कातण अर्थ २ पहा

का(कां)तीय—पि १ खंकावर तयार केलेले, चर्की परलेले, पेलू पाडलेले २ छानसे पण सुकळ बनविलेले, नवीदार,

उठावदार [कातणे] •कोरीव—वि कातविलेले व कोरविलेले, सुकळ, सुंदर, सुरेख डोळ्या

कातुरुडी—छी (राजा) काव्याचा तुकडा, दोरी, काय-कडी पहा

कांत—न (का) काव्या, सुभ

कातोर—उ १. कातकरी पहा २ तीरकमठयासारखे कठिण लाकडाचे, कातव्याने मढविलेले, तीन फूट लांबीचे हत्यार हे गर गर फिरवून मारले असता सुमारे ५० यार्डे लांब जाते आणि चांगला मार बसला तर मोठी दुखापत होते—गुगा ६९

कांतौणा—उ (गो) पिजारी, कातणारा [स कृत]

कात्या—छी (अव) (राजा) कृत्तिका नक्षत्र [कृत्तिका—कृत्तिआ-कात्या] •चा पाऊस—उ कृत्तिका नक्षत्राचा पाऊस कात्यायन—न ठार मारणे, बहविणे, मुक्तान करणे (कि० करणे, काढणे)

कात्यायन—उ एक ऋषि व हनुकार •सून—न यखुं दाच्या एका छाखेचे सून

कात्यायन घीणा—छी सारमडळ रावट पहा, एक बीणा, नाच

कात्यायनी—छी पार्वती

कात्री—कात्री पहा कात्रीत धरणे—अवचर्गीत भागणे.

कातुड—न (ऊ) भाजीपाला व मिरची यांचे लहान फळ

कात्रो—उ (गो) सुपारीचा पड

काथ—करी—गोळी—घोळ—घडी—काथोडी—कात मचे पहा

काथकडी—छी काव्याची काडी [काव्या+काडी]

काथवणे—अकि (राजा) आवा वाट धरण्याच्या दशेत येणे

काथया—उ केळीचा मोठा पोंव (केळीला चिक्कून उगवलेन किंवा निराळा लावलेला मोना), मोना, पातवा

काथवट—काटवट पहा

काथा—छ्या—१ नाळाच्या सोडण्याच्या आतील तबु मय आवाण्याचा जाळ घर हा भिन्नवून, कुढन त्याच्या दोऱ्या वळतल, त्यास सुषुप्त म्हणतात २ याचा केलेला दोर दोरी ३ सुर माजवरील तबु ४ आभ्याच्या कोईस, बाटीस असलेले केशर •कुटणे—(ल) ज्यापासून काडी फलनिष्पत्ति नाहीं असा पोळ वादविवाद करणे [काव्या+कुणे] •कूट—छ्या—ये—कूट—छी रिकामी चर्चा, निरर्थक वाद (कि० करणे) 'अनल्या शास्त्रार्थात पडून विनाकारण काव्याकूट तरी करण्याची काय जरूर आहे'—टि ४ ११८ •मेथा—उ आजोबाईच्या बट्यातील ओपधे, वनस्पती—छ्याचा नमदा—उ दरवाजात पाय प्रण्यासाठी

ठेलेले काढ्याचे जाड ताट 'रस्त्यास लागून काढ्याचे दोन नमने दाखण्यात यावे' - देरापुत्र (पत्रोदे) ३ १८३

फार्थी—भी कडी, कल्याण 'फार्थी तापी सार्थी चह सह।' - अमृतपुत्र ३४ [स. क.]

फार्थी—भी १ कायदत काटवट पहा २ (कों) शुर्गा होणारा एक प्रकारचा रोग 'आमच्या म्हुलीला फार्थी होतो म्हुन तिग जाणारी लागली'

फार्थी—वि (गो) सोलता न येणारे, बराच काढ्या असलेले (फळ, सुगारी) [काढ्या]

फार्थीडी—३ वातवरी

फाढ्या—भी अव (राजा) कृत्तिका नक्षत्र

फाढ्य—भी (गो) बवडे, काहील [स फाढा]

फांदपणे—अकि कानपणे पहा

फांद्यरी—भी १ कल्पित कथा, सुंदर, मनोरंजक, म्हुमुन, रसमय गोष्ट २ बाणमठाने रचलेली एक गोष्ट [बाणमठच्या बाईवरी मावाच्या प्रभावकून]

फादय—३ (गो) सुगण [गो फाडेयो]

फादराई—भी एक प्रकारचे कापड - मुल्या १२३

फादरी—भी (राजा) कापास जे लहान लहान बांदे फुलतात ते प्रत्येकी [स कद]

फादल-ळ—३ (राजा) खाडीच्या काठी निवा खाऱ्या पाण्याच्या दलदलीत (खाजणात) वस्त्र होणारे एक झाड ही झाडे खाजणाच्या का माची सती बाहून जाऊ नये म्हणून लावतात 'दात हुडून फादळाचे रख झाले'

फादल्या—न (ह) कमळाचे कद

फादव मासा—३ हा मासा भरलमासाप्रमाणे दिसतो दोहोत सुक्य भेद तोडाच्या आकृतीत असतो फादल्याचे तोंड त्याच्या आकृतीच्या मानाने मोठे व दडत असते भरल्याचे तोंड लांबत असते - भरल माशाच्या पेशाखी सवर्षी नियम ४ (बडादे)

फादा—३ १ एक कद, पलाडू याचा रोपा हात-रुखा हात लाव बसल अमून सार्थी पाती नळीसारखी असतात धीं काळे व वट्टीच्या दारुप्रमाणे असते पात्याच्या मधून जो देठ निघतो त्यास नळा म्हणतात काद्याच्या पाडरा व तोंडाक अशा दोन जाती आहेत पाडरा औषधी आहे हा शुभाने लघुणीप्रमाणे कफकारक, थंड बरसळाळी व पाकफाळी गोड असल्याने पाताळा नास करतो - शार १ ५७ फारा पौष्टिक भाद - चरु २२ २ मुख्य माग, गडा (कोथी नवलरोल इ० वा, सामान्यत कोणत्याही पदार्थाचा महत्त्वाचा निवा मूळ भाग) ३ (ल) जिमेचा मूळ भाग ४ मधाच्या पोल्यातील मध असलेला भाग ५ सरकारी जागेत लगेच्या बागावरील वर ६ (उप) मुख्य शिष्टाण्याचा वादा

'मज्जेचा कादा.' ७ वनगाईचा केसांमधू देपटीचा भाग म्ह० कांदा आणि मदाचा मोधा, कांदाला भिस्मिका बसाला? 'तुमच्या सारख्या पुत्रालागा ते (ईमन सरकार) फुकराने उडवून देतील कांदाला बसाला?' - खरादे २०६ [स कद]

फादाचित्—वि १ कदाचित् जे होणार ते, असभाव्य तरी शक्य २ प्रसंगोपात येणारे, कारणप्रसंगाने, वचित् उपस्थित होणारे [स कदाचित्+क]

फांदाळ—न (कों) कोळी) कोळ्याचे मासे पाणण्याचे एक जाळें

फादिनिनी—भी मेपमाला, अत्रे 'तापोपन्न फादिनिनी।' - ऋ १ [स फादिनिनी]

फाद्रय—३ वट्टपुत्र, पाताळलोकातील सर्प, नाग 'बी काद्रये देवता अष्टानुम्र। येवोनिया लक्ष्मी जैसा।' [स काद्रये]

फाधया—अ काय? वसे 'तेथे पाधया अपपाते' - गीता २.१४२

फांधान—वि (जा व) जति आंबट ०णें-अति आंबट होणे, वळकणे, (दर्हा इ०) 'दही बाधानले मिळाले'

फान—३ १ धोर, कणेशिथ, प्रकणेशिथ, धारीताच्या ज्या अवयवासुळे आपणास ऐकू शकते तो अवयव २ (ल) बवडे मोदकपात्र किंवा साखळ्या भांड्याच्या कडपा, सामान्यत कानाच्या आका राची वस्तु ३ दाहिने पालण्यासाठी कानाला पाडलेले भोक 'मागा भिस्काळीचा फान गुजला बाहे' ४ बटुकीचा काना निवा रजक, दास पेटविण्याचे छिद्र वसो लावावयाची जागा [स कर्ण] (वाय) ०उपटणें-केट्या मुखपणाची कृत्ये समजणे (स्वतःची व दुसऱ्याची), कोळे उपडणे, एखादी गोष्ट स्पष्ट करून दाखविणे, समजून पटविणे, ०उपटणून सांगणे-उमगून सांगणे, स्पष्ट सूचना देणे ०उपटणें धरणें पिळणें, पिरगळणें शिक्षा करण्यासाठी काढून घेऊन पिळविणे, कोडणें, शिस्त लावणे 'त्याच्या त्रिगून जिवत पडणून त्याचे का ०उपटल्या शिवाय आम्ही राहणार नाही' - वाय २२ ०कापणें-वापून हातावर देणें-वरचढ करणे बडी करणे, वर लाग करणे, मात करणे, फसविणे 'डुकरनदाराने मावा चागण काढ कापरा' ०फिटणें-एखादी गोष्ट पुन्हा पुन्हा ऐकविण्यामुळे वीट कटाळा येणे ०खडार-डो लावणें-सूचना देणे, मनावर ठसेल वसे माणें ०खडो लावून घेणे-स्वतः ला शिक्षा लावून घेऊन खुडी घुगारणे ०क्षडणें-१ स्पष्ट नाकारणे, ऐकून न देणे, कानावर यक न देणे, निषेध करणे 'स्वर्गा जाणे हे साडी। अवविपरीत कान झाडी।' - झा १३ ६१७ २ उपदेश दिडकारणे, न माणें ०टचकारून, पसरून, ऐकण-रक्ष देणे, पूण लक्ष देऊन

ऐक्ये 'भाषण करणार म्हटल्याबरोबर त्यानीं कान टवकाहून पहावे' - के ३१५ ३०. ०टोचणें-१ कानांला भोक पाडणें २ (ल) फूट देणें, चियावणें, चढविणें ३ कानउपडणी करणें, शाडणें, तासोरा शाडणें, खरडपट्टी काढणें (सोनारानें) कान टोचणें-तिं हाडतानें कानउपडणी करणें ०दणें-लक्ष देणें 'धीरानाराजा देतसे कान।' -दावि ७८० ०घरणें-शासन करणें ०धरून-पिटून घेणें-बादाची वस्तु बळबळरीनें वच ज्यात, ताच्यात घेणें ०निचणें-थंड होणें-बरें घाडणें, आव डसी रिवा जिच्याबद्दल उत्कटा लागलेली अशी गोष्ट ऐकून सतोष होणें ०पसरून पेकणें-पूर्ण लक्ष देउन ऐकणें (पण कृति न करणें) ०पाडणें-१ धैर्य मुणें, निराश होणें २ आपल्या तालपाला आळा बसलासे घाडणें, गरीब वनणें, माघार घेणें ३ ऐकू येत नाही असें सोंग करणें, काणा डोळा करणें 'कान पाडुनि बसे धरणीसी।' -किंवि ३ २० 'सी हाविपर्या कान पाडणार नाही' -बाळ २ १५ ०पिडून घेणें-स्वतः का मूर्खपणा करून आपल्यामुळे व त्याचे दुष्पणिगाम भोगल्यानंतर पुन्हां तसें न वागण्याबद्दल वृद्ध निश्चय करणें ०पूर ओस करून घसणें-बहिःस्थानें सोंग घेणें, ऐकू येत नाही असें भासविणें ०पूर ओस पडणें-विहा होणें ०फुंकणें-१ कानात मग्न सावणें, उपदेश देणें २ बुगळी करणें, मनात भरविणें, चाहाडी, लावालावी करणें ०फुटणें-बहिरा होणें (पूर्ण, अधेवट) ०भरणें-भारणें-चढावणा करणें, कानात सावणें, चिपविणें -०घेणें-ऐकण्याची शक्ति येणें ०लावणें-१ वयात जसअसें मोठें होत जाईल तसतशी अक्कल कमी होत जाणें (लहान मुलाविपर्या) २ (गाढवाचे कान लाव असतात यावरून) गाढव होणें ०होणें-लक्ष देणें, सावणें होणें, सावघपणानें वागणें कानाआड-मागें-घरून-ऊन जाणें-उपदेश, शिक्षा, ताकीद बरीच एखाद्यावर उपयोग न होणें -चा चावा घेणें-घोटया गटया गोठी सगून दुसऱ्याचे मन वडपित करणें -चे कानचले होणें-कान वाकडे, (कागोल्याप्रमाणें) पिळवकळे होणें -चे किडे झाडणें-१ पानिदा प्रवण दोषापासून मुक्त करणें, क्रिस्मिप घालविणें, मगातील गरमगम अडी दूर करणें २ (बायल किड्याचा प्रवेश झाला आहे अशा समजुतीनें) बरोबर समजून पाडणें हितवाद सावणें, चांगली खरडपट्टी काढणें -त खुंटया मारणें-१ बहिरें होणें २ पुन्हीचा एक शिसेचा प्रकार 'वानी खुटपा आरडिती। अपानी मेळा मारिती।' -दा ३ ७ ७३ -त जपणें-कानात पुणुपुणें, गुप्त रीतीनें बोलणें सुचविणें कानमग्न देणें, चहाडी करणें -त तुळशी घालणें-घालून घसणें-१ ऐकू येत नाही असें भासविणें सोंग करणें २ भाया पास झुगारून दिल्याचा आविर्भाव आणणें, उपरति झाल्याचे दाख

विणें, विरकीचे सोंग आणणें -त तेल घालून निजणें-अति शय दुर्लक्ष करणें, पूर्णपणे उदासीन असणें -त भरणें-बुगल्या करणें, एखाद्याचे वाईट करण्याविपर्या भरी भरणें -त भंड घालणें-(व) बहिरेंपणाचे सोंग घेणें, न ऐकणें -त घारें भरणें-उच्छ्वल होणें, एखाद्या गोष्टीचा पूर्ण विचार न करता हुश्यान जाणें 'ही गरीब गाय कानात वारें भरल्यामुळे उधळली आणि सैरासैरा धावून अखेर चिखलात रुतरी' -सु ६१ (या) कानानें ऐकणें-त्या कानानें-सोडणें-मनात मुळीच न ठेवणें, राखणें -पाठीमागें टाकणें-दुर्लक्ष करणें 'फुकटच्या उपदेशा प्रमाणें त्याचा निरोप कानापाठीमागें टाकणार नसाल तर सागतो' -सु १०५ -चाहिर-वेगळा करणें-दुर्लक्ष करणें, उदासीन राहणें -मरपें-त-मंत्र सांगणें, फुकणें-चिपविणें, चेतविणें -मागें टाकणें-१ उपदेश शिकवण, सूचना इ. वडे लक्ष न देणें २ दुर्लक्ष करणें 'शत्रूचा समाचार अगोदर घेतला पाहिजे पर्याीं आडणें तें कानांमागें टाकरी पाहिजेत' -याजीराव -ला खडा लावणें-मुखपणाचे रिवा दुपट्याचा वाम पुन्हा न करण्या विपर्या निश्चय करणें (कानाच्या पाठीच्या मागे खडा लावून दाबण्याचा पूर्वी शिसेचा एक प्रकार होता) -घर (उजव्या डाव्या) पडणें-निजणें-लेटणें-एका कडीकर (हाव्या उजव्या) निजणें -घर मान ठेवणें-आळशीपणान रिवा निश्काळजीपणानें बसणें -घर येणें-ऐकणें, श्रुत होणें, 'येगार पुढें फुकळ काले आताचि काय काना तें।' -मोभीपन ७ ६ -घर हात ठेवणें-त घोडें घालणें, कान-झांकणें-१ एखादी गोष्ट मुळीच माहीत नाही अगर तीत आपला बिल्कुल संबध नाही असें दाखविणें, नाकारणें, नाकबुल जाणें २ एखादी मनाविरुद्ध गोष्ट ऐकत नाही म्हणून कानात घोडें घालणें 'तो हा बघिला केले कमी अमित साधु पातसें मोठें। घोडें हें म्हणतिल शिव शिव कर्णी घालील बुध घोडें।' -मोबी ४ ३६ -घरून जाणें-१ कान चादून ज येणें, २ (ल) घोघाचा तोडा होणें ३ ऐकलेले असणें -शी कान लावणें-गुप्त रीतीनें मिळून मसलत, खलवत करणें -शीं लागणें, कानां लागणें-कानात सावणें, ह्दय बोलणें, गुप्त रीतीनें सुचविणें -स फोन न काढूं-न लावूं देणें-अतिशय गुप्तपणा राखणें आणि झाल्यावर मुद्दा कानास बोन लागू नये ही तर खबर दारी घेत ग्रीच पाहिजे' -सु १० ८ -स दट्टे-दट्टे घसणें-बहिरा होणें कानां कपाळीं रडणें-ओरडणें-संदोदित नेहमीं बुद्धिवाद करीत असणें, नेहमीं, पुन्हा पुन्हा सावणें -नीं कोचीं घसणें-लागणें-(चोरून ऐकण्यासाठी) कानाकोपऱ्यांत, अड कणीत बसणें, कानोसा घेणें -नीं मनीं नसणें-एखाद्याची कल्पना नसणें कधींच न ऐकलेले, मनात नसेल्ले ऐकणें -नीं सात वाळ्या असणें-(लहान मुलाच्या भावेंत) (एकावयाचेच

नाही असा निग्रय दासवावाचाच असता) ह्या वागांचे ह्या कानास पद न देणे, अतिशय गुप्तपणा ठेवणे म्ह० (व) १ कानाची कोन झाली नाही=कुणालाहि कळतं नाही. २ कानामागून आले महालिम (तिखट) झाले, =मागून आलेला चिंचा क्योने रुद्धान असा मागूस वेळीं घरचढ होतो तेव्हा योजनात ३ गुदधा कानाची पण अभिमानाची=अगांत दोष असून अभिमानयुक्त ४ (गो) कान मान हालवच=एखादी गोष्ट करण्यासाठीं उत्सुकता दाखविणे ५ (गो) कान पुक म्हण्यार रुद्धान पुच्छा=एक सांगि सल्यावर दुसरेच करणे ६ (गो) कानाचा पोळा आनी मोटाची चिरी बोदता तितली वादता=मनशीनें सवय वादते ७ कान आणि कोळे यांच्यात पार बोटांचे अंतर=पाहिलेले व ऐकिलेले यांत केव्हां केव्हां अंतर असते, ऐकिलेले तितके विधमनीय नवते, पुढे सोडें टाण्याचा समव असतो ८ कानासमागून आले तिखट देवाले=अति तिखट=कानाच्या नंतर दिगे उच्चवतात म्हणून) एखादा उपयुक्त मागून येऊन एकाएकी मोठ्या पदाला चढला व पहिल्या लोकांना शिकवू लागला=दास देऊ लागला तर त्यास म्हणतात यावरून कानामागून येणे व तिखट होणे सामाशब्द= ० आढा-३ (बेल गाडी) गाडी उत्तरीणार असता चिंचा बेल बेफाम लागला तर तो ताक्यात रहावा म्हणून कास-च्याने बैलाच्या कानाला टाकलेला वेडा ० फाडी-०जी (लोखंडी काम) कानाच्या आकाराचा पत्रा कापून त्याला जे एक लांबट तोंड ठेवतात ते बळकून त्यात बसविलेली कडी अशा दोन बाजूस दोन कड्या असतात ० फवडा-३ कान खवडा पडा ० कडाडी-ती-०जी (पोडा, बेल इ० क्या) कानाची व कोक्याची देवण, आकार 'अस्मल अरदी पोडी भिवरवडी वर बसले चादणी। कानकडाडी फेरफण्यामये कोणी सरी दिली आदणी।'-पदा ४९१ ० फावा-३ (गो) पाण्या वर तरणाणा एक रुद्धान मासा -मासाप ३ १५५-वि कान कापलेला, कानकाटया ० फारी-०जी (विणकाम) ताणा लागून घर गारी एक घनुकली ० फिरली-कीड-कुलुटी-कुलुटी-०जी (कों) कानास होणारा एक रोग, कानाची कीड ० कुड-न काना तील कुडें, एक अलंकार [वर्णकुडळ, षणकुडळ-कानपुडें] ० कुलाय-०जी (गो) कान काक्रेपथेत्ता दोषावर घालण्याचा निमुळता दोष [स वर्णकुलाय=पर, हाकण] ० कून-छी १ गुणगुण, बागारगण २ कुजवून, पुरवून ३ त्कार, का कू अनिश्चित वर्तन [कान+कुणकुण] ० कूड-अनिश्चितता, का कू चालकट, कानकून अर्थ ३ पडा [कान+च वुम] ० केस-पुनव (मुकल्यास विषवा झालेल्या स्त्रीने) केसांवरून करणे व अलंकार येणे (कि० करणे) ० फाडा-वि १ आधमदाता, १५४० ज्याला आपली अडी पिडी, दोष माहीत आढेत असा मागसासमोर) लज्जत, मुग्ध, खलिल, कुटिल, ओशाळा, अय

चरित झालेला, मिया 'मुहम्मद'ने अचन नसता कानकोडा प्रपच फोल ।'-अमृत १९ 'दुधरी कानकोडा जाल । कुदुब कायाडी ।'-दा ३ ४४० 'मी कानकोडा आहोतं दुमती ।'-गवि ५५ १०६ २ एकू येत नाही असेटोण करणारा.-मु दुईय, ऐकू येत नसल्याचे सांग 'तुजविययी कानकोडा वर काय मी आता ।'-दावि ८१ [कान+कोडणे] ० फांडा-३. काना तील भुगड, मळ ० फांडी-भाडा. कानागाडा-०जी ३ पहिले-पणाने रोग घेणे, दुर्लक्ष करणे, काकू करणे, अळटळ करणे, ऐकण्या न ऐकण्याइल अनिश्चिन्ता (कि० करणे) [कान+कोडा] ० फांडा-डी-चाटणे-सामिणे होणे, वाटणे ० फांडे-वि लाविल्याने कानकोडा-डी पडा 'देवी परलीची तपत । पडता जनात कानकोडे ।'-सहिकया २८ १०० -न १ दुईय, 'किली नाही चिंता नारी कानकोडे । अती कोण्या सोडें जात असे ।'-रामदास (नवनीत पृ १५२) २ निहलपणा 'कानकोडे साहो नये ।'-दा १४ १६ ० फोपरा-३ वेडावाकडा भाग, कान चिंचा कोपरा, पुढे आलेला भाग (सोत, पन पदाये इ०चा) चतुरल, बसुल इ० आकारविरहित जे होनादिकांचे अक्ष असतात तो ० फोणी-०जी-कानातील मळ काढण्याची, पुढे बाटी असलेली पातूची ल्हानशी काडी, कानमळ काढण्याचे हत्यार ० फाडी-०जी. लुचना, लावडी 'मी त्यास कानसडी लावली ० खवडा-३ कास राच्या कानाला होणारा एक रोग, तो माहीत होण्यासाठीं कास राच्या कानात एक क्यळाची बाळी घालतात ० खीळ-०जी १ (बेल गाडी) चाक पड नये चिंचा ज गेवरून मागेपुढे सरू नये म्हणून आसस पातलेली पडी, कुणी २ (औत) जेथे दोन शिपळा ओखडास असतात त्यातील बाहेरील शिपळा ० खोरणे-(वा) कानकोणी-जे पडा ० गच्छी-०जी १ पडा अगर वळ लावी कान हाकणे, घाणणे (कि० करणे, घाणणे) २ खाद्यां, अनिष्ट गोष्टी ऐकू नये म्हणून कानावर हात ठेवणे, आपल्या कार्नी सातवाळया करणे (कि० करणे) [कान+गच्छ] ० गाट-०जी कानात सांगितलेली गोष्ट, रहस्य, कर्णमधुन ० घसणी-०जी १ कानगोष्ट पडा २ कुजवून, आळ 'जाणोनि कान घसणी हरि चालिले' -अकक कृष्ण कौतुक ५४ ० घुशी-घुसणी-०जी (गोठ्याचा खेळ) हाताच्या बोटांनीं आपल्या कान घसून त्याच हाताच्या बोपटनें गोष्टी उद्दिष्ट्याचा प्रकार ० घोण-०जी गोम नावाचा घरपटणारा किडा, घाण, कर्णजुजिका, कर्णकोटी हा कानांत धिरतो ० चा कोन-३ किंदि कानाच्या कोपयात, अगदीं खळ, कोटेंडे, मिंचित (एकू न येणे, परिलपुन्ता न करणे) 'म्हा त्याचीं ल्वाडी कानाळ्याकोनाला कळू दिली नाही ।' 'कानाकोन समजला माही ।' ० चिंपा-३ खेळातील सवाई गडी, राहाटया ० चिपो-०जी १ कानाचा वरचा भाग विणळणे,

कानपिचरी (शाळेंतील पतोजीच्या शिक्षेचा अथवा मुलांच्या खेळातील शिक्षेचा एक प्रकार) (किं० घेणें) २ खेळांत त्याडी केल्याबद्दल शिक्षा म्हणून स्वतःचा कान पिरावून घेणें (किं० घालणें) ०चिचळी-(कों) कानचिरी पहा (किं० घेणें) ०चोर-वि (गो) ऐकून न ऐकलें म्हणून ०टाळ-टाळ-ळी-ळ-ळ-ळ्या-टाळ्या-टाळी-ळ-ळ (झव) (वसणें) क्रियापदास जोडून) बघिर होणें, दबे बसणें, कानाचे पडदे उद हाणें ऐकून न येणें (घडी, बारा, मोठा आवाज इ. सुळें) -गलि ३ १७ २ (उघडणें क्रियापदाला जोडून) बहिरपणा जाणें, ऐकू येऊ लागणें ३ समजण्याला, शिकविण्याला योग्य होणें, डोळे उघडणें, ताळ्यावर येणें ४ ताळ्यावर आणणें [कर्ण+स्यञ्] ०टोपी-उ कान, कपाल शकणारी टोपी, माकडगोपी, कान पडीची टोपी ०पट-ळी (व) कानशील, कानाजवळील गाल व कपाल यामधील भाग ०पट्टी-ळी १ कानगवची अर्थ १ पदा कान झाकतील अशा तऱ्हेनें डोक्याला गुहाळणें २ कान पड, कान-शील 'भाळ्याची जखम कानपरीस लागली' -भाव ५७ ०पिसा-वि (कों) कानाचा हलका, मोला सर, खोटा गोडीवर विश्वास ठेवणारा ०पिळा छया-उ. (स्मात्) नवऱ्यामुलीचा भाऊ नवरीच्या हातात लाजाहोमाच्या वेळेस लाजा घालतो व नवरासुलगा त्याचा कान पिळतो, त्या बद्दल त्याला नवऱ्यासुलाकडून कानपिळ्याचें अपराध कानपिळणीचें पागोटें मिळतें तो मात ०फट-ड-ळीन वानवील, गालफड, कानाच्या पुढील गालाचा प्रदेश (निक्षेपत थोडाशीत मारतांना ह्या शब्दाचा उपयोग करतात जसें-मी तुजें कानफड मुजवीन, फोडीन, कानफडात मारीन [स कर्ण+फळड] ०फटा-फाटा-टी-ट्या-डी-उ नाथपय व त्या पयातील गोसावी घावीं पर परा आदिनाथापासून आह यांच्यात प्रख्यात असं नैज नाथ होऊन गले हे शैवमतानुयायी आहत हे कानाच्या पाळीस मोठें भोंक पाडून त्यात काचेच्या किंवा लकडाच्या गोल चकत्या घालतात ह्याच्या गळ्यात शिंगी, पुगी असते हे विनरीपर गोपीचंद राजाजी गार्गी म्हणतात व्याप्रावर गजचर्मोवर परिधान शुद्ध कानफटा!'-प्रला ५ (कान+फळड) कानफटा (इ) नाथ पडणें-कि दुर्लभिक हाणें नाव बद्द होणें कानफटयाच्या वर नावदल लोक साक्षात असतात त्यावरून लोकात एकदा शका उत्पन्न झाली तीं तीं जात नाही उदा० म्ह० एकदा कानफटया नाव पडलें म्हणजे जन्मभर तें तयेंच राहातें त्यावरून एकदा दुष्कृत्य फट्टे म्हणून त्याचा रत्नक जन्मभर राहतो ०फुटी-ळी १ एक औपधी वेल २ (हेट) कडधान्यातील एका गवताचें बीं ०फुटी-ळी कानगोष्ट, कानात पुडपुणें, कुपवून ०फोडी-ळी अजगथा वनस्पति, तिळवळ ०भेरा-मायरा-नि बहिरट. ०भंज-

मंजरी-पुष्पी कानात सांगितलेली गोष्ट, गुप्त मसलत ०चडा-वि १ एका कुशीवर, बाजूवर निजलेला, आडवा झालेला (किं० निजणें, पडणें, होणें) 'ना येणेंसीं सुख वाकडें। करुनि ठाकाल कान वडे।' -झा १८ १६९३ 'परि ते कानवडि परामुख निजेली होती।' -पच ३ १५ 'कोणी कानवडे निजती -दा १८. १७ २ पराहुमुप 'दुर दुर जासी निघुन बघुन लग्नघुन होसि कां कानवडा। -प्रला १६२ -पु दाराचें झाकण, वखाचा आडपडदा ०धर ०वडें-किवि कानवडा पदा एका कुशीवर, बाजूवर 'तिए धारचेनि दडवाडें। नावेकु मुखचंद्र कानवडें।' -शिशु ७१२ 'नये अळसे मोडू अग। वडे कानवडे हुग।' -तुगा २४१३ ०वसा-उ कानोसा, दूरचा शब्द कान देऊन एकाप्रतें ऐकण्याची वृत्ति (किं० घेणें, लागणें, लावणें) ०वळा-उ कानामार्गे होणारा एक रोग ०वळा-वि. कामवडा पदा (किं० असणें, निजणें, पडणें) -पु (पश्या) डाव्या कानाखाली दिलेल्या दागाची रेष ०वळे-पुनव गालावर आलले कानाच्या बाह्य अंगावरील वंस कानघा-वड-ळा-पु कानोसा (किं० घेणें, लावणें) ०चिल्लें-न (कु) कानातील मळ ०घेरी, कानखालचेणी-० शि लहान मुलच्या कानावरील केसांची पातलेली वेणी ०घेरी-किवि कानापर्यंत, कानावरी 'जे अनघाचे कानवेरी।' -झा १ १८२ ०शिरा-कोनव कानाजवळच्या शिरा 'कानशिरा दुखतात, धमकतात, उडल्या' ०शील-सल-सल, कानाड-न १ कानाच्या जवळचा, गाल व कपाल यामधील भाग 'कानसुला झाली। आगें कूट जाली।' -शिशु १७० 'धोर जाहली हातफळी। हाणिताती कानसुली। एकमेका।' -कथा ५ १७ १४१ 'याच कानसुलीं मारीतसे हाका।' -तुगा १८०५ २ गालफड, येहऱ्याची एक बाजू, कानघड, कानफट [कर्णशिरस] ०सर-पु नैलाच्या कान व शिंगाभोवतीं चावावयाची रंगीत छुती दोरी ०साक्षी-पु ऐकीव माहिती सांगणारा साक्षीदार काना-ने आरभ होणारे सामा शब्द-कानाकोचा-वि कानाला फट्ट करून, हाईट लागणारें, कर्णफट्ट (माणण, इ०) 'आणि का कानकोचें बोले।' -तुगा २७३५ ०कोचा-कोपरा-१ उचटव भेरा पृष्ठभागी विष मता(जाण, वस्तू इ० ची) २ (ल) एकूण एक भाग 'मी पयाचा कानाकोपरा घोषला [कान+कोपरा, कोचा] ३ पुढे मार्गे झालेला, मार्ग, उचलखल भाग गट्ट व खडा कानाकोपऱ्याचें भाषण-न गुपगुपीचें भाषण कुजवून, गुप्तपणाचें बोलणें, खाजगी, घरगुती बोलणें -चा आदळ-वि ज्याच्या पोटात कोणतीहि गोष्ट राहात नाही असा, बहकणारा, बबबड करणारा -चा उड-वि १ अर्धवट बहिरा, बहिरट २ (ल) ज्याला साधून लवकर समजत नाही असा -चा टप्पा-उ हाकेचें अंतर -चा

तिल्लट-वि तीक्ष्ण श्रवणेन्द्रियाचा -चा पडदा-प्र च्चनीचा
आघात होऊन नाद उत्पन्न होणारं कानांतील तंतू, च्चनिलहरी
ज्यावर आदळल्यामुळे रूप उत्पन्न होऊन ऐकू येतं तो पातळ
पाणुदरा -चर लेखणी ठेवणारा, घाळणारा-वि हुपार,
वाक्कवार वाक्कून, लखक याच म्हणतात -चा हलका-चरी
खोली गोष्ट सांगितली असता तीवर सहज विश्वास ठेवणारा,
चहाहसोराचें खरें मानणारा

फानं-म (व) कायजणू की काय? अनिश्चितीची, काय
पूरक शब्द 'तो गेला काम' [स किं पु]

फानकली-खी च्चारीची एक जात -शे ८ २२४

फानगी-खी ? (गुप्तपणे) कातात रागणें, कानगोष्ट
कानमन (किं करणें, देणें) 'त्याला कानगी मिळाली वाटते'
१ ऐकणें, कानोसा (किं पणें, घेत बसणें) [कान]

फानगी-खी गिरीच्या ब्यकोयाला जी बायिक दक्षिणा
देतात ती, देवाउडील देणगी, नैवेद्य, वायुक पहा। 'लोक
उरडकानग्या बाहिती।' -दावि ४५ [का जगिके, ते क मुट=
देणगी]

फानगी-खी (कों) एक मोठें हाक याच्या वियाचें
तेल काढतात, लाडू इमांतील उपयागी पडतें [का कानगु]

फानगी-पु कुळकणसातराला एक प्रामाधिकारी, जमिनीची,
बहिवाडीची, बघुलाची नोद देऊन माहिती उपविणारा,
मोचणी करणारा व धारा टरविणारात मदत करणारा बसनादा
मुक्ती अधिकारी, कुळाचे ध्यस्त वारासा स्थानिक बहिवाडी,
सावैज्जिक कायदे इ० सर्व गोष्टींची माहिती हा देत असे थाला
सार माफ असून जमिनी व काही बळुनी असत [का बानून-
गो=कायदा जाणणारा]

फानगोई-खी कानुगोचें काम अगर बतन 'सर्कार मजूर
येथील कानगोईचें बतन' -रा १२ १०४

फानची-खी लाव कामाचें बटवापळ

फानट-खी (कों) समुद्रातील एक ल्हान मासा

फानट-न (कों) १ फुरासाच्या जातीचें एक विषारी
जनावर, ल्हान साप 'निचू सर्प दस करितो। कानटे कुर्तो।'
-दा १ १० ५५ २ (गो) जडच्या जातीचा व जव्जममाणें
रफ कोवून घेणारा प्राणी, हा पावसाळ्यात उत्पन्न होतो व पावसा
ळ्यानंतर मरतो, (गो) कानटा काणट, काणीट पडा

फानडा-उ एक राग, राग पडा [दि कान्डा]

फानडा-उ बहिरा, कानबडा पडा 'कानडा सखा ना
वेडा नेत रोड्डा कि पेलेतो।' -देप २८

फानडा-वि १ कर्नाटकासंबंधी (भापा, माणूस इ०) 'या
वेगळे नमुकी, तुरसराज, कानडे याची सचणी करून हत्यम

मेळविले ' -मराठा ६ २ (ल) बडाबाकडा, दुर्बोध 'हे परि
सर्तां जरी कानडे। तरी जाणपा पायें ठपडे।' -शा ६ १२०
'पेंगें गुरुगम्य वृथाईं। उमगताचि कानडे।' -सिंद १५ ३
लखाड 'तुळगायु स्वामि कानड्या बीसल्या रे।' -तुगा १४
[स कर्णाट, प्रा कण्णाड, वा कणड]

फानडी-वि १ कर्नाटकातील (भापा, माणूस, इ०) २
(ल) अडाणी, चमत्कारिक रानगी, धोबडधोबड, लोटवि
रुद, आडदांड (दम, चालीत भाषण, पोपाख, माणूस इ०)
कानडा अर्थ २ पडा ० अप्पा-उ कर्नाटकात सामान्य माणसात
उद्दिष्ट हा शब्द उच्चारतात 'आणि मराठीला मज्जाव हाता
तरणुपादा गुजराती सामळो होईन, कानडी-अप्या होईन' -मा
४५

फानडे-उअव मुलाच्या चरख्याच्या घातीचवळचे दोन
सुते

फानन-१ सरण्य, रान 'भरत जननि धाडी कानन राध
वासी।' -बामन (भरतभाज) २ 'महा दुर्धर बानन। दिला
भयभीत होय मन।' -रावि १ १०९ [स]

फानपणें-जकि १ मदपणें, मावळणें, बमी होणें (देवी,
गोबर इ० च्या पुज्या, ताप, च्वर इ०) २ (ल) घोंटाळणें,
लज्जित होणें, लाजणें, ३ हिरमुसणें [दुल स वनवति=बमी
वरणें, दि कान=लज्जा]

फानपा-उ १ (कों) कायोड, काळट किंवा कडई याचे
धरावयाचे कान, कळ्या, २ तोफेचा गाडीवर टकणारा अवयव,
तोफेचा कान

फानसुशी-खी समुद्रातील एक मासा

फानवडणें-जकि एका कुशीवर निजणें, एका अंगावर
असणें 'कानवडोनि अश्रुत येकनि पडे मुखा।' -माजी कुडलि
नीच्या।' -स्वातु १ ५ ५२ [कानवडा]

फानवला-उ एका शाखाचें नाव

फानवला-उ १ पोटात पूळ-साखरेचें पुरण पातलेली मोटी
करजी 'चितामणिगड बालक जो दुर्मत्त्यासि काय कानवला।' -
मो विराट ५०३ २ (ब) सपीटाची घडीची पोळी, चिरोटा
हा चिरीशी खातात 'बहु साधु साधु वदले ते काळाच्या
पुढील कानवेते।' -मोशल्य १ ५९ ३ (विनोदाचें) कान फिर
वळा. (किं देणें, घेणें, साणें, मिळणें) हातापायाचा
कानवला होणें-हातपाय कानवल्याप्रमाणें आलढून जाणें

फानवा-उ कानातील मळ [कर्णवती?]

फानवाथरा-वि (मराठुभावी) ओवडधोबड 'बमी कान-
वाथरा लपळा। तिही टाकी कीजे निर्भळा।' -शाम ४२५.

कानस—झी १ घासणी, लोखंड घासून साफ करण्याचें, कीस काढण्याचें, धार लावण्याचें एक पोलादी हत्यार, सोनाराच्या ध्यात सुमारे पन्नास प्रकारच्या कानसी लागतात (गोल, अर्धगोल, चौकोनी, तिघारी, चपटी, सुरीसारखी, फर्मा इ०) २ करवत ० घालणें—इशारा देणें, जोरांनें सांगणें, बजावणें, पजावून सांगणें 'त्या गोष्टीची कानस घातली'

कानसणो—झी १ कानसण्याची क्रिया २ करवतण्याची क्रिया [कानसणें]

कानसणें—जकि १ कानसण्याची क्रिया करणें, कानशीने घासणें २ करवतणें, अरकसणें, करवतीने कापणें, चिरणें

कानळ—उ पर्वताचा साव गेलेला फाटा, ओळ, भाग [कान+ओळ]

काना—उ १ बुडकीची, तोफेची दाळ किंवा रजक शिल्लक प्याचें भोंक 'टोकिले खिल्ले कानात' २—सप्रामणीत ७३ 'त्या (तोफा) हलविणें शक्य नसल्यानें अपजय झाल्यास त्याच्या कान्यात खिल्ले मारून त्या निहरयोगी करण्यात येत'—हिफ १७८ ३ रजकीचा पेला [व काण=प्रच्छिद, का कत=भोक]

काना—उ १ तोफेस दोहों अगाला मुठीनें भरण्याजोगे व गाण्यात भडकविण्याजोगे जे दोन आडवे सुट असतात ते २ अक्षराची पुढील 'आ' काराची उभो रेप (१) ३ (कों) मोरीचें पाणी बरीर बाह्ययासाठी पन्हाळीसारखा कोरलेला चिरा किंवा बुण्याची केलेली पन्हाळी ४ (माण) नागराच्या फाळानें पडलेली रेव, तास—मसाप २ ३ ७९ [स कणें, कान]

काना—वि, काणा पडा चकणा, तिरळा म्ह० (व) 'काना कयात आयला हिकमति' १ [स प्रा काण, हि काना]

काना—प कोना, कोपरा 'मग एरी कानिआ परतली वैदमीत' १—शिष्ट १७५

कानाईचा—उ समुद्रातील काळपा, पाढया माशाचें एक नाव

कानागाडा—उ बहिरा असल्याचें सोंग, टगळ मगळ, दुर्लक्ष, एकले न एकलसे करण्याची क्रिया (कि० करणें) [कान+गाळणें]

कानाडी—किवि कानापर्यंत, आकणें, (बाण सोडा मयाच्या वेळीं धनुष्याची दोरी कानाच्या टोकापर्यंत ओढ तात यावरून) 'झोड कानाडी भट्टी नोजमुनी' १—उपा १४०४ 'मग कानाडी धरोनि धर। ह्दयीं विंधिला निघाचर।—कथा २ १३ १२३ 'नाराच अर्धचंद्रकार जाण। कानाडी ओदोनि वर्षतसे।'—जै ४३ २ 'धारासनीं धर लावून। कानाडी ओढून सावज लक्षी।—शिली २ ४१—झी कानापर्यंत ओढ लेली धनुष्याची दोरी [कण+नाडी, कणनाडी—कानाडी] धको २. २७

कानाडोळा—उ (प्र) काणाडोळा एखाद्या अपराधा कडे दुर्लक्ष, मनात न आणणें २ डोळ्यानीं फेलेली खूण, गुप्त ण (कि० करणें) ३ उदासीनपणा, दुर्लक्ष, आळस, ढिलाई **कानाफों-पों**—उ (गो) चौरंग [गोडु कानापे, गुल० ६ वेंनोपी]

कानामाना—झी (शुद्ध लेखनात) अक्षरावर धाव्याचीं काना, मात्रा, बिंदु इ० चिन्हे 'मी आपलेकडून स्वागले लिहिले परंतु कोठे कानामात्रा गेली असली तर पहा' [काना+माना]

कानारी—वि (गो) कोंकणी

कानावर्त—उ बोड्याच्या कानावरील केसाचा भोंवरा हा अशुभ मानितात [कान+आवर्त]

कानिट—कानटें पडा

कानिघला—उ (गो) कानातील मूळ

कानी—१ ओढण्यावरील एक रोग बाणी पडा—शे १ १११

कानी—झी १ (कों) घुराच्या दाण्याचा फास, दावें; काढणी, पेंडें, (घुराच्या गळ्यात अडकविण्याचें अगर त्यालाच जोडलेले दुसरें), दाण्यातील दोहोंपैकी एका बाजूची दोरी 'ऐसें सत्व सुखज्ञानीं। जीकासि लावुनि कानी।'—झा १४ १५८ २ शिके व त्याच्या दोन्या प्रत्येकी ४ (क) लक्षान दोरी बाणी पडा [का कणी=दावें, दोर]

कानीन—वि १ कुमार्किला लमावूनीं झालेला पुत्र (उदा० कणें, म्यास) २ मुलीचा मुलगा, दौहित्र [स]

कानुगो—कानगो पडा

कानुड—वि कानडी पडा 'भापा कानुड धोवडी बाणी।'—दावि ३८९

कानुडा—वि लडाव, लुडवा, कपटी कानडा पडा

कानुडा—उ धोक्या 'कानुड्यानें मातें मन मोहिलें।'—अष्ट १४ [स कृष्ण=कन्ह=कानु+डा]

कानुला—उ (गो) कानातील मूळ

कानू—झी १ (कायदा) अट, नियम, उदाव म्ह० कान याचा पग काय देऊ नये (ही रूढ लक्ष्म्यात प्रचलित आहे) =चाहीं झाले तरी बवीन कराचें ओझे येऊन पडूनये म्हणून दल करावा 'त्यानीं अशो कानू कधीं आपणावर चडवून घेतली नाहीं ते आता कसें कवळ करितील'—एर २ ९१३ २ हक, रीत, बहिष्कार 'कान दऊ पग कानू सोडणार नाहीं' ३ बाजारांत विकिला मागेलेल्या निप्रसारतील धाव्याचा कर, पनी 'हद्दी सालेसाळ नदरेची कायू गावपगास बसविली ते दूर करावी'—ऐदि २ ४१ ४ नियम, कायदा 'पूर्वापार यास माफ असतां हारीं कायू करावयास कायों गरज'—रा २० ३६० [अर कानू,

तुल० ३ बॅनन] ०कनात-खी चाल, रीत, कायदा, हक्क
०काननात-कर, पटी वगैरे 'वेठी, जेदा व बाजे कानू-कान
नातीचा उपसर्ग न देणे' -रा २० १६० [कानू-काननात
(कानून्ने अव)] ०कायदा-३ (राजशासन) कायदेकानू,
नियम, ठराव वगैरेना समुच्चयाने योजितात [कानू+कायदा]
०जापता-३ सरकारी कायदेकानूचे पुस्तक, कोड कानूचेपुस्तक
०याच-खी एक कर पूर्वी मराठी मुलखात जमीनदार हा कर
बसतीत असत

कानून-न एक वाय -देहु ३७ (-नाको) [मो
फॉर्मा]

कानेकोचे-पुनव १ कोन व कोपरे, खांचा खोंचा २
(ल) घुडाचे, आतील चुवी, रहस्य, मर्म (किं) छागणे,
जाणणे, समजणे, पाहणे] [कान=कोन, कोपरा+कोच=खोचा]
०आपण-न खोंचदार, बोचणारे, मर्मभेदी, अपमानकारक
मापण

कानेटी-खी (क) कानात जाणारा घोणीच्या बगो
शीत एक रुहान प्राणी [कान+कोटीक]

कानेदूर-३ काठिचोर पहा

कानेर-हेर-(कों) कुण वे) गडबड, प्रास, कटकट
(बायांचा आवाज इ० ची) 'इजिनाचा फारसा कानेर होत
नाहीं -मोडारटिपणी (जगती १ २४ १८) [स इगित्, प्रा
कशिर=आवाज करणारा]

कानोकान-नीं-किवि कर्णोष्णी, एकाने ऐकून दुसऱ्यास
सांगितलेले फार चांगली तू जर माहीत कळलीस कागोडा
माला !'-अफला ७६ [कान द्वि]

कानोड-वि (व) धाकटे, एका कानावर, बाजूवर कर
लेले, चलते 'मातीचाकुम कानोडाडेऊन'-ऐरापु(विवाहविधि)
८१

कानाडणें-कानवळणे पहा

कानोला-ली-३खी (का) करवी कानवला पहा

कानोसा-३ आवोळी, एक पक्षाग्र

कानोसा-३ कानवला पहा (किं) घेणे, रागणे)

कानूयानू-काणूवाणू पहा

कान्माने-वि (गो) ऐकले न ऐकल्यासारखे

कान्वेत-(गो) जाऊ, सुटी

फान्सन्या-री-खोसव बापड विणतेवेळेस विणलेल्या
बापडास ताण सावा म्हणून कापडाच्या काटास, लावावयाच्या
ज्याच्या शबटास टाकल्या टोंबलेल्या असतात अशा पट्या काट
सरी पहा

फानसुरें-न (गो) सचिहीनदि मापण [बन्हणे+सुर]

फान्दूम-खी शेतजमिनीची एक जात -शे ७ १५
(-नाको)

फान्हा-३ (कों) पोई(नारळीच्या क्षापाचा, बोडाचा
शेवटचा भाग)चा एक तुकडा, ह्याने जमीन सारवतात

फान्हा-३ १ (काव्य) कृष्ण 'धरिला पालव न सोडी माझा
वगे । काहीं करिता या नदाचिया कान्हे ।'-बुगा १२४ 'यतोदे
वाळ तुसा कान्हा कान्हा । तो रागत आला तान्हा ।' २ (ल)
तातुलें, लहान मूल [स कृष्ण-बण्ह-बाण्हा, प्रा बण्हे]

फान्हा-डोळा-मात्रा, कान्हीं, कान्हु-जावता-
राना, कानु इ० खाली पहा

फान्हाई-हे-खीन (लडिवाळपणे) कान्हा २ पहा 'माते
सावळे काण्हाई।' -इ १८ ८९ -नागा १०

फान्हाडी-कानाडी पहा 'फान्हाडी बोळिली काकण ।'
-बसीव १४ १३७

फान्ही-खी (व) गुरें बाणण्याची दोरी, लहान दावें
कानी पहा. [का बण्णी=दावें, दोर]

फान्हीं-खी १ ज्वारी, गहु यावर पळणारा एक रोग
काणी पहा 'का कान्हीं पडे पिकासी । घाली शेतासी निदणें ।'
-एमा १० ५१४ २ (दोर पहा) चान्भ्याचे वेंस गिवाच्या
वर वेंस आणि बरीत त्वचा यांच्या दरम्यान असलेला एक
छाला पदार्थ (किं) बाढणे] [स कृष्ण=काळा, प्रा कण्ह]

कान्हू-खी कायदा कानू पहा 'बैसविली याणें कानू'
-देप ८२

कान्हू म्हो-१ धोक्या, कान्हा पहा 'कामगें कान्हू
नायदे ।'-चोऱ्याशी शिलालेख 'अबतारी कान्दो जगजटी ।'
-दावि ४४२ २ (ल) लहान मुलगा, तान्हूला [स कृष्ण-
कण्ह=कण्ह-कण्ह-कान्ह-कान्हु (ममतादेवक)]

फान्होया-३ १ धोक्या २ कानिफाच ऊर्फ फन्होवा,
याची समाधी कान्दोबाची मदी (जिल्हा नगर) येथे आहे हिंदू
व मुसलमान हिची पुजाअर्चा करतात

फान्होला-(व) कानवला पहा

फान्होला-३ तान्या मुलाच्या कानांतून निघणारा पांशरा
मळ कानबा, कानविल

काप-पुनव १ जियाच्या कानातील एक कुख्यासारखा
दागिला म्हणू 'काप गेले शोकें राहिलें-जेभवाचे दिवस गेल्यावर
पत्तत्याची भाळवण देणारी चिन्हें मात्र दु खाला काणीमूत होऊन
राहतात याअर्थी [का कोपु] ० सरपटली-खी (क) हा कानाच्या
पाळीत पाळवयाचा अलंकार वृक्षाच्या आकाराचा असतो
कुड्यात व यांत फटक हा कों याला कानूस चवलीच्या आकाराची
विद्याच्याप्रमाणे फुगीरसोम्याची टीक व त्याच्या खालच्या बाजूस

मोत्याचें काले (सकडी) व मोत्याची सरकडी (साखळी), धीमत लोक साखळीला हिरे-मोती लावतात) मसते साखळीचा आंकडा कानाच्या बाजूने गालफडावरून वर केंद्रात अडकवितात. **साखळी**—कानातील दागिन्याची साखळी, कापाची साखळी. **काप**—३ १ काक, फोड, तुकडा (फळाचा) (किं करणें, पाडणें, पडणें) 'स्ताळयाचे-बटाटयाचे काप' २ (कु) मिठाईच्या वड्या, मिठाई [स कृप्रा कप्य=कापणें] **खड्डी**—खी पडीत जमीन

काप—३ कॅप, छावणी, तळ, गोट 'कापाच्या मैदानात आल्यावर, सभा भरली'—के १० १ २० [इ कॅप] **कॉप**—न (गो) १ पेल २ चिरिमिरी [पोतुं कॉप, इ कप]

काप—३. १ कापणें, भरकाप, लटपट, यरयार 'विपयी कैसा, देही दितात अणशोभयोत्य काप, रतु ?'—मोभीष्म ७ १७ २ भीति, भय 'मनात काप तिच्या'—मोवन ४ १४५ [कप]

कापकडी सुपारी—खी (राजा) कोवळया सुपारीचे शिजवून काळविलेले काप [काप+कडी=कडणें+सुपारी]

कापट—ट—पुन (व ना) सण (गोळीचा), कापडाचा तुकडा, कपडा 'कापटें स्वस्त भारतापडले' [स कापट]

कापटणें—ककि (कों) भापणें (मॅन्डा, म्दशी) [कापणें]

कापटा—३ कपटा पडा तुकडा, फाळडा (केळीचे पांग, कागद, दगड, लाकूड इ० चा) (वा प्र) कापटे काढणें—(व) लुप मारणें, घडवणें [कापणें]

कापटी—खी १ (कों) पातळ, चपटी फोड, फाक, चकळी, काचरी (आवा, उरवुज इ० ची) २ (गो) हलपी, तुकडा (लाकडाचा) [काप]

कापटय—न १ कपटीपणा, खोटेपणा २ कपट, छत्र फसवणुक 'श्रीपति कापटय नेणोन' [स]

कापड—न १ वळ, कपडा (गो) लुणटे २ (विजकाम) उभार घुवात आडवण सुत घातले म्हणजे त्यास कापड म्हणतात [रा कपट का कपड, सि कपड दि कपडा] **आख**—३ कापडावरील त्याच्या किंमतीची चिन्टी, माकडा, आख अर्थ ३ पहा **फकरी**—३ कापड विकणारा, बजाज, चाटा **गज**

कापडाचा गज—३ हा दोन फूटरीन इंचासून दोन फूट आकरा इंच असतो **ओपोड**—न (अपयक) वळें व इतर पदार्थ (सुप, तेल इ०) कापड व दुसऱ्या विरकोळ वस्तु [कापड दि] **ओचीकी**—खी कापडाचा तबू 'राजगिरी भाडविया । सुरगा कापड बोकिया ।'—शिशु ५७२ 'दारवडा बाह्यप्रदेशी । कापड चौकी उमविली कैसी ।'—कथा ४ १८ २१७ **आका**—३

कापडाचा बीस ते चाळीस वाराचा तुकडा **निशी**—निवीशी—खी कापडासवणीं शिवायचाचें काम, कापडनिशाचें काम, हुदा **नीस**—निवीदा—३ फरासखान्यावरील अधिकारी, राजान्या वज्जारावरील अधिकारी **लेप**—३ मात कापड पहा

कापडणें—ककि (कों) कापडणें मडविणें (छत, खाव इ०)

कापडणें—कि (राजा) कापडणें पहा

कापडी—३ गगेची कावड खायावर घेऊन रामेश्वरास जावा जातां वाटेंत गणोदक, जपमाळा, जानवी इत्यादि विकणारे यात्रेकरू, भगवें वळ, भगवी पताका असलेले तीर्थयात्रा करणारे (सामा) यात्रेकरू, प्रवासी, मुसाफर 'जिये मागीचा कापडी' गहिमु आमुनि '—झा ६ १५२ 'तुमा कापडी केला जगमाया'—शिबु ४४४ 'प्रमातकाळीं उठुनि कापडी तीर्थपथ लक्ष्मी'—दोहा १६ [४ कापटिक, प्रा कपडिअन=मिक्षुक, भिकारी, दे कपड=मुसाफर]

कापडी—वि कापडाचें बनविलेले [कापड]

कापडीक—३ यात्रेकरू, कापडी पहा 'मुक्तीचे काप डीक'—भाए १०३

कापण—णी—खी १ (कु गो) दमधु, हजामत २ (विशे) कापणी, छाजणी (पिकाची), पीक काढणें 'भात कापणी' [कापणें]

कापणावळ—प्री कापण्याची, तोडण्याची मळुरी (पीक, शेत, लाकूड इ० ची) [कापणें]

कापणें—ककि १ छाडणें, चिरणें, फोडणें, तोडणें, दोन भाग करणें (घोरच्या शस्त्राणें) २ (ल) कपात करणें, कमी करणें, वाटाकाट करणें (पगार, वसतिन, रोजमुरा, इ०) ३ (कों) हजामत करणें ४ होण्यासारखें, उरकण्यासारखें असणें (काम) 'हे काम मला कापणें' म्ह० १ कापलें तरी आपलें =शिष्टा केली तरी आपलेंच मूल (पुढे त्याची काळजी आपणच घेतो) २ कापल्या करण्डीवर मुतणें=(नकारार्थी) केव्हाहि कोणा च्याहि उपयोगी न पडणें [स कृप्रा कप्य सि कपणु]

कापणें—अकि हलणें कपायमान होणें थडथड वाजणें कुत्वायुनि म्हणें या राजघुता योग्य तू न कापाळा'—मोविराट ३ ७७ [स कप]

कापण्या—खी नव जनावराच्या काळजामधील मासा पासून तयार केलेला पदार्थ (खजुरासारखा) —गृहि २ ११० [कापणें]

कापटा—विक्रि वि तिकस, कातरता

कापरवणी—न कापट्याचा वासाचें पानो, कापूर घात केले पानो [स कपूर+वचन=पानो कापूर+पानो]

कापरा-री-रें-पुष्प १ वर, गवय, हुकदुही, काप
प्याची निवृत्ति (किं मुण्णे भारणे) 'हृदयी दाटून मय कापरा'
-नव १० ६५ २ (ल) भीति, भय -नि कापणारा, कपाय
मान, मोह 'केल असेल भीम ध्यूह जगा धाल कापरा मूढे।'
-मोहमीळ ६३ [स काप, म काप]

कापेटिक-पु तीक्ष्णाक्षी, यामिळत कापरी पहा [स]
कापळा-काफला पहा

कापयिण-कि (कापणे प्रयोजक) भिन्नविणे, द्याविणे, वप
मुगव्यास लावणे 'काळोस कापयु दुरी निज तरेनीने।' [कप]

कापरा-वि १ (कों) फोफा, रड, रूत, दमाळ्या.
'तो दिसायला कापरा माझे पण ताकडे माहो.' २ हलका,
जलमय, कापसासारखा गळ (मुळा, मोपळा, दोहडा)
[कापू]

कापरी-की कापसाचे झाड, कापूस कापरीचे प्रकार
दोन -द्वकापरी व रानकापरी, बागात व घरात लावतात
ती द्वकापरी व शेतात लावतात ती रानकापरी रान कापरीची
झाडे दोन-तीन हात उंच वाडतात व द्वकापरीची झाडे पुष्प-
रीड पुष्प उंच वाडतात बागास रणाच्या बोड्यापासुन कापूस
उत्पन्न होतो कापरीच्या बिदाचे (सकाप्याचे) तेल काढतात
-दे १० १४ [स कापूस, प्रा कप्यास, न कापूस]

कापसाळें-न कापसाचे देवाच वाहण्याकरिता जिया
तयार करतात ते कुकुमयुक्त वस्त्र [कापू]

कापसाळें-न (गो) एक जातीची मासळी
कापळा, फोपळा-पु (कों) उडीच्या घराचा काप
[काप']

कापा-नि कापून खाण्यासारखा, टणक व मारेल्या (आवा
फणस, पपई ३० १४) याच्या उलट बरघा (=जिवजिवीत)
फणस-पु ज्याचे घर मऊनसून जो कापून खावा टागतो असा
फणस हा उत्तम समनतात 'कवन बहुत उदरमार्गें बरलें,
फणस जसा मोटा कापा' -होला १८ [कापणे]

कापाउड-न १ आकार, परस २ पुण, परडे [इ]
कापाड-न (राजा कु पुण) बळ, लुण्ठ, वाड पहा
[कापड वप]

कापालिव-पु वाममार्गी, शंभू-शाकपपी लोक, घन
दाय (हाच्या हातात पाणी पिण्यासाठी नरकाकड अखंड या
वरून) -नि कपालासवनी, वचडीसवणी [स]

कापिणें-नि (काय) कापणे पहा धावरणे, मयाने घर
घरणे 'रया कापिमली मरगदा।' -सुख ४३९

कापी-की (कु) सोलळेच्या सोरणाच्या काप्याच्या
घरचे साल,

कापी-की १ तळत, प्रमिलेख २ इंगरी किर्याचे पुस्तक,
यांत इंगरी मूळासह, सान्द्र ३० वळविण्यासाठी छापले असतात
३ (छाप) छापण्याकरिता तयार केलेला लेख, ज्यावरून छिजे
छळून मुद्रण करावयाचे ते अंगरी अक्षरेचे हस्तलिखित (ई)
मैत्रिकट्टे-प्राट्ट-पु प्रवापरील मालकीद्वक, पुनर्मुद्रणाधिकार,
कोणताहि मय धिवा मयचला ही तया करून पुढे आणणे
किंवा त्या प्रवाचा वरापसा भाग सकलित करणे व तो प्रसिद
साला नसल्यास प्रसिद करणे या बाबतींतील जो विशिष्ट आणि
एकट्यापुरता हक्क असतो तो -वराचा कायदा १५५, २ प्रथमाल-
कीचा कायदा [इ कापीमार्डट्टेक]

कापीव-नि १ कापलेला, तोडलेला, छाटलेला २ काप
प्याचा योग्य, कापा [कापणे] •सुपारी-की दुधात शिजवून
वाळवलेले सुपांतेचे काप, पोडी, गुठडे, कापडी सुपारी

कापुसणें-मकि १ (एसादा पदायें) सुरशीने, पाडन्या
ततुनी आख्यादित होणे, बुरणें २ रूत, घळयलीत, लुठ
होणे [कापू]

कापूर-पु एक पाडन्या रंगाचे ज्वालामारी सुगंधी इव्य
वायाच झाडुपासुन व दालचिनी इ० इत्यापासून कापूर बनवि
तात हिंदुस्थानात कापूरकेशीपासुनहि कापूर मिळतो 'कापूरें तें
चांगु मालाधिलें।' -शियु ६२९ [तुल० दा करसु=दालचिनी
(हासन्द्रीमोक्षीने वळला होण काळवेळ १३ १४), स कपूर,
प्रा कपूर, हि शु कपूर, ते कपूरसु, मलाया कापूर, सड-अर
कापूर, लें कैपोरा, इ कैफर] म्ह० चोळला कापूर नासो=
अति झाले इव्यन विषाडें •आरती-की (कर्मा) कापुस
रती १ सबकात कापूर पेटवून त्याने देव, शुक्र, ब्राह्मण यांस
ओवाळण्याची क्रिया २ (बोडो) कापूर पेटविण्याचे पात्र,
हलकाती -ऐरापुर २२ •कचरा-री-पुष्पी एक सुवा
सिक वद [स कपूर+कचूर, हि कपूरचरी] •करवळी-
की जिन्हा घमांत कापूर मिळतो अशी कवेळ, केळ
•केळ-ळी-की एक प्रकारची कळ, कापूरकरवडी पहा
-ते ३० ४२ 'वरीनि कापूरकळी। प्रमराची याक छिली।' -
शियु ६०५ •गौरी-नि कापरासारखी गोरी, सुभ 'कापूर
गौरी चोखट।' -ह ८२ •चिनी-की चिनी कापूर, एक
ओषधी वनस्पति, इव्य [स चीनाक+कपूर] •पोवळें-न
खोटे, इनिम पोवळे (हे खोखे वरतात) •मोडी-की एक
झाड •मोटी-न साटें, इनिम मोटी (हे पान्याचे वनवि-
तात) •चणगी-कापरावणी पहा •चिडा-पु कापूर घालून
केलेला पाण्याचा विडा 'आरोहण तया हाली, कापूरविडे देती.'
-वसा ५३ •वेळ-खो १ नागवेलीचा एक प्रकार 'तयार
वेलीची चोखडी। उजळिरीपरीवडी।' -ह ८४ २ एक फुलवेल

कापूस—३ १ कापरीच्या फळांतील द्रव्यविशेष, तंतुमय पादरा पदार्थ, खापासून वरें करतात याचे दोन प्रकार आहेत—आरुह धाग्याचा (खानदेश, बन्हाड) व लांब धाग्याचा (सिंध) (कि० पिंजें, काणें, लोडणें, पठणें) रई, सावरी, कुडा व इतर काही झाडे यांच्यापासूनहि जो गसाच पंदास निपतो तो ३ (ल) अवाळ चामखीळ वगैरेमधील पादरें कापसा सारखें कुशकुशीत भांस ४ कळीच्या कालांतील तंतू ५ तबरे, भोपळा ६० नासल्यामुळे आत होणारा पादरा पदार्थ [स कापीस, प्रा कप्पास, दि गु कपास] ० घटणें—लोडणें, कापसातील सरकी काडणें ० महाराग करणें—(ल) कृष, अदाफ होणें (यांच्या उलट कापूस स्वस्त, सवग करणें—रड होणें) (गो) कापूस म्हण करणें म्ह० (व) १ कापूस केव्हाच्या चिकट लेवण्या—प्यावयाचे थोडेंच पण भाव विचारून विचारून दुकानदाराला सतावले असता दुकानदार असें म्हणतो २ (गो) कापूस खाडी थोटान, बेल खात्रे बेलान=कापूस विजून झालेले पैसे चर्गीत पाल बिले पण कापूस लावून आणलेले बेल पोसण्यासाठी एकेक बेल विज्ञे भाग पडले—साची मोट—जी (ल) लड, धुलरेदी माणूस—साचें बी—सरकी—साचा नग—(धारवाही) धार वाड येथे ४८ मणाला एक नग म्हणतात व २८ पोंदांचा एक नग असतो

कापोळा—कापळा पहा

काफळी—खी राखरी (खरजेची) १—नाको

काफर—वि (मुसलमान लोक मुसलमानेदारास हा शब्द लावतात) अधद्वाकान, यहुदी, खिस्ती, अगर मुसलमान धर्म प्रभाववर अद्वा नटेवणारा, परधर्मी, नास्तिक 'या कलीमध्ये मुसल मान कापर जहाले याचा सहार करावयाकरिता रहोमन पैदा कळा आहे'—चित्रगुप्त ७० 'प्रथम तू कोणकाफर आहेस ते साग।'—स्वप १४३ २ (ल) लच्छा, लवाड, वदमास, हराम खोर ३ हवडी काफरी पहा [अर काफिर] ० शारई—खी काफराचें राज्य 'यवनाचे मनात की काफराई जाहली'—ऐटि ११८

काफरी—३ १ हवडी, शिंदी २ पूर्वे आफ्रिकेतील एक जात

काफला, काफिला—३ १ प्रवाशांचा लमाण्याचा तांडा प्रवासी यात्रेकरूचा तांडा, समूह कारवान किती वेक ते काफले लुताती १—इम २४ २ जहाजाचा, गलबताचा समुदाय, आर मार [अर काफिला, इ काँफिला]

काफिर—कापर पहा

काफी—खी १ बुद एक झाड व त्याचें बी २ बुदानी मावून दवून केलेली पूड ३ यापुढीचें साखर दूध इ० पालून केलेलें

पेय, एक षडेजक पेय काफीचें झाड ३—४ हात उंच बाटवें फुलें चमेरीसारखीं पांढरीं असून फुल्यहरानंतर आठ महिन्यांनीं फळे तयार होतात तीं लावोडी व पिक्क्यानंतर ताबडया रगाचीं दिस तात तीं पिक्क्यावर त्यातून बुद काढून पेतात एका फळात दोन बुद (बिया) असतात एका झाडावर एका वेळीं दोर—अन्डेर बुद निघतात बुदाचा रंग हिरवा असतो—वगु २ ३१ १६ व्या शतकांत आशिया खंडाच्या पश्चिम भागात काँफीचा प्रसार होता, पुढें सर्वत्र झाला [तुर्की, अर काह्वे=पिणें, इ काँफी, फे काफी, कन्हा पहा]

काफी—३ (संगीत) १ एक राग या रागांत पडून, तीन ऋषभ, कोमड गाधार, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत व कोमल निगाद हे स्वर रागतात जाती सपूर्ण—सपूर्ण, नादी पचम व सवादी पडून गानसमय मध्यरात्र, तरी पण सार्वकालिकहि मानतात २ एका थाटाचें नांव याचे सात स्वर असे—गुद पडून, शुद्ध ऋषभ, कोमल गाधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध धैवत व कोमल निगाद

काव—खी १ बापू वगैरेंचे उभे लावट भेतुक, बिरकडी, कामटी २ लोखंड अगर इतर धातूचा चापट लावट तुकडा, गज ३ वेपरापासून मनगटापर्यंतचा हात, हाड 'त्याच्या मनगटाची कांव दद व जाडी होती'—कोरकि ११ ४ (काँ) (इस्ती) जोडीदाराच्या माथेला पातलेला विळखा, मिठी ५ (कु) रीप, लांकडाची पंग ६ पयरा तसू लांबीची काठी (जमीन मोजण्याची) ७ (विणकाळ) लघा तयून झाल्यावर त्याची परमणी करते वेळीं सापीत घालण्यासाठीं वेडूच्या कामटीचे केलेले लावट तुकडे प्रत्येक ८ (तजा) हार [का कवि] ० मोठी असणें—मनगट बळकट जोरदार, भरभक्क असणें, हाडपेर बळकट असणें, ससक्त असणें

कावजात—खी तावा, अम्मल, सत्ता, काबीजाती 'सिद्दीच्या किल्ल्याच्या कावजातीची सुवारकी ओं शाहामत—पन्नास दिली जाली'—ऐटि २१० [अर कविनयत]

कावट—टी—खी १ कानवी पहा २ (गो) पतावळी लावण्याचीं शिगरे करण्याकरिता नारळीच्या झावळीच्या दाडयाच्या पाठीचे बाडलेले लांबट तुकडे प्रत्येकी, चोय [का कविनय, तुल० स कमट=वेळु]

कावडी—खी (खान) (कुमारी) कावीट (चार चोटे लाव व दोन चोटे रद) ही सक्कें पासण्यास घेतात [कावटी]

कावरणें—कि (क पुण) पावरणें (वर्णव्यत्यासानें) 'कानळा कावर'

कायरा—वि कवरा पहा शुकन, काळा [सि कविरो, स कवैर]

कावरा—उ. भुईसपट पसरलेले शुद्ध (चेपरी, भार्दह, पंचोवद ६० मुखे). (सं. कॅपरास) -शाब्द क ३१४ [मुल हि. कावरा; सि. कालवारी]

कांवरुण—न. (राजा, कुल) पांवरुण. 'पद्म पांवरुण बी पेऊर गावाड.' = चिरुट पांवरुणहि पेच्यास सांपरेल. -महाप २.४.११०. [पांवरुण वर्णव्यवस्था]

कांवरें—न. (कों.) होळपांतीला वाळलेला मळ; चिपड. [केरें?]

कावली—वि. (कों.) कावुलमंवेणी (उंट ६०). -छी. भाज लेले पांढरे कावुली दरमरे; हे शुक्लवारी वाढतात, यावरून खारे वाढणे शुक्लवारी वाढतात त्यांसहि म्हणतात. -महाप २.२.७२. प्रांस तिखट मोठ व हळद लावलेली असते. [कावुल]

कांबळ—ळा—ळी—ळें—जी. उकीन. १ घोंगडी; मेढीच्या लोकरीचे घड. 'अकीर्तिच असो हवे गुज करी ब्रवीं कांबळी.' -केदा ७८. 'कांबळा पेई काळा.' -होला १६. २ लोकरीच्या दोन घोंगड्यांची दिवून केलेली मोठी घोंगडी. ३ भार्द-बेलाची मानेछालची पोडी. 'गळघासालीं भार्दस जशी बांबळ असते...' -तीर १४. [सं. कंबल] मिजत कांयळें जड होले—१ एखाद्या संक्रांतीने जेवणा केव्हाचे ते जास्तच वाढत जाणें. २ एखादे काम लोंबळळत पडणें. कांबळयावर काढणें—मरणाच्या वेळीं मनुष्याला गादीवरून काढून घोंगडीवर ठेवतात त्यावरून मरणाची वेवटची घटका; आसन्न मृत्यु. 'हुम्लोला कांबळयावर काढले होतें.' -नामना १२३. कांयळोड—न. घोंगडी; ब्लॅकड. 'घोंगडी, पाकळी, सुणुस, पट्ट, फळानीन, कावळोड हीं सगळीं लोकरांचीच करितात.' -मराठी तिसरे पुस्तक आड. ४, पृ. १५. कांबळ्या—१ (वि.) कांबळे वापरणारा. २ (स.) मजूर.

कायळो—उ (कु.) काय्या.

कायळो—ज्या—घोणस—उ एक जातीचा सप. याला चढे असतात.

काया—उ. उत्तरेकडील लोक. (गु) ओखा मंडळांतील घाचे लोक.

काया—उ (कों.) बोंवळा, वेचव मारळ.

काया—उ. मरुकेस मशिदीत जो मोठा काळा दगड आढे तो. [अर.]

कांयाटणें—जकि गाय बंगरेच्या निरणांत विपयुक्त कांव पाडून वर मारणें; गोमास खाण्यास मिळविणे म्हणून महार लोक करतात अशी समजूत आहे. [कांव.]

कायाड, कायाड काय—काम—उन. कबाड पहा. 'मग स्वभाव कावाड। बोदरी निदा।' -झा १८.५४०. 'तेंतें

शुद्धपेवीण कायाड।' -रावि १.४४. 'वाहोनि प्रपंच कावाड। शिवविल हाडव्यपेवि.' -अवि ४९.६३. 'वाटेंत कावाड रियय-गुरा।' -दुषा १६१८. 'कावाडकटमुलीच करतात.' -नाक ३.४२. ०खरेत—उ. (कों.) कावाडची खोटी करणारा; सरकारीस सरपण उरणिणारा मंडेदार. ०खोती—म्ही. सद्द मका.

कायाडी—उ. मजूर; कट करणारा माणूस; कडाड वाढणारा; ज्याला माजुक, दुसऱेतचे काम करता येत नाही असा माणूस; 'कावाडी वाहती कावाड।' -दा ६.१.६.

कायाट्या—वि. कावाडी पहा. ०गाढ्या—भीम, सामा-नाच्या गाढ्या.

कायाय—जी. (गो.) झवले [गो. काविया; तुल. म. कन्ना; फा. कवाचा]

कायासाय—न. (गो.) तबजोड; निवाल.

कायाळ—उ. (कों.) काय्या (मालाच्या सोडणाच्या).

कांयी—भी. १ घनुष्याची कांबीट, घनुरेड; कमळा; 'कांबी-वाजे काळ्याची' -विज ८.१. २ छडी; वाटी. 'तयाच्या मायां कांवि वाजे।' -भाए ६३१. 'पुढां घोपांविचे कांबीवरी।' -झा १८.१०७०. 'बळे म्फरीपु विरी कांबी वाजे।' -राम १९. [वे. चमट-वेळु; का. कंवि] ०आयाळ—घोड्याच्या डोळ्यावरून खाली लोंबणारी आयाळ व खालपर्यंत लोंबणाऱ्या केसांची शेफटी (ही असणारा घोडा शुभदायक समजला जातो). -अश्वप १.११. ०छे लोरेपेट—ज्याच्या डाव सळ्या विषा पध्दा नरसत असे लोरेपेट; (हं.) बार भायरे. ०तासप—(गो.) पद्धत जाणें.

कांदी—खीम. (क.) मुलास पाऊण कार्याकरितां कुलीच्या जाचाराच्या केलेल्या काढ्या.

कायोज—वि. १ कन्ना घेणारा; सत्ताधीश. 'पुढां वाटी-लवाचा सल्लनतीत कांबीजहोईल.' -दिमर १.२५२. २ आधीन; हस्तगत. -न. घ्रास; दगदग. [अर. काविज्] ०मुत्सरफि—वि. कन्ना व बहिनाट वपभोगणारा. 'हणार्द की कांबीज मुत्-खरीक बहातर बसें माहीं ...' -रा २०.४७. [अर. काविज्+मुत्सरफि]

कांबीजात—इ—उ कांबीज केलेला प्रांत; ताम्यांतील प्रदेश. 'नवीन कांबिजादीतील हिंदु लोकांचा न्यागनियम एक प्रकारच्या कायद्याने चालत होता.' -गोमातकरीतीभाती प्रस्तावना [अर. काविज्]

कांबीजाती—जी. तावा. 'यावरी त्याची कांबीजाती विसली.' -वेदसमा २१७.

कांबीट—जीन. १ कांबटी; बांबूचा तुकडा; भेडुक; वेडूची खंब काक. 'तेथें या कांबिटाचा गरिब गुण किती प्रौढिही कोण वेणें?' -आष्टी ३२. २ (स.) मगदगीची कांब; हाड; जनावरांच्या

पुढच्या तगडीचे हाड ३ तिरफमडा, धनुष्याची काठी, दड
'मग पाचशेते काविटे बोदी। बोदोनिया बोटे।' -कथा २ १४
२ [स कडमड=वेळू, का कडम]

कावील—वि १ कर्तृत्ववान, कर्तव्यगार, हुशार, प्रवीण
'एक कावील मनुष्य नजीबखान रोहिला आहे' -भाव २०
'त्यास जन्मभर कुमार्गात कावील करतात' -क्युनि ३५ ३
मजबूत, बळकट, चिबट ३ (चुकीने) कावीज -शास्त्री को
[अर काविल]

कांवील—ही कामीण, कावीळ [स कामला]

कावुची—वि छुच्चा, धूर्त, फसण्या, युधिबाज 'मोगल
लोक कावुची आहेत' -रा १ ५२ [तु कावुची=छुल्लमी,
कनिर्वध]

कावुयार, कावुयारी—जी कावू पहा

कावू—जी १ सधि 'आपली कावू साधून तेथे न गुलता
महाराजांनी स्वराज्यात यावे' -चित्रयुक्त ८० 'मस्तक
कावूत आली' -खरे १ १४४ २ कड्जा, ताबा, सत्ता, नियंत्रण
'पातशहाचे मनात स्वामीचे कावूत राहावे' -दिमरा १ ११
'या पद्धतीने घोडा स्वाराचे कावूत राहतो' -हिल्ड १७२
-वि १ बळकट, मजबूत ('चेनरायदुर्ग') इतका कावू किल्ला
बाबून एकाएकी पसे झाला' -खरे १२२४ २ धूर्त, कावेबाज,
खबाड [तु कावू=सामर्थ्य, सत्ता] •कार-यार-घर-नि
धूर्त हिक्मतवी, खबाड 'जाटात जीव आहे मोठा कावूकार
आहे' -रा १ १३९ 'कावूवार खरा फिरगी' -आयाह ३
•तलव -वि सधि साधणारा 'श्मज वेश्मान कावूतलव'
-पया ४६४ •यारी—जी छुच्चेगिरी, धूर्तता •वख्त-उ सधि
योग्य समय 'खाली मैदान देखून व कावूवख्त पाहून' -खरे
३५६७

कावेरुं—न (कों) साप अडचणीच्या जागी असता त्याला,
धरून ठेवण्यासाठी डोकाला लोखंडी अणकुचीदार कटि बसविलेली
काठी [काव]

कावोज—उ १ एक देश, रोहिलखड, मुगदाबाद बरो
भाग २ ब्रह्मदेशाच्या दक्षिणेस असलेला देश (कावोडिया)
[स कुमज १]

काव्या शेंदूर—उ कावेसारखा, लाव तुळड्याचा शेंदूर हा
औषधी आहे [काव+शेंदूर]

कामरुण—न पापरुण=(वर्णव्यत्यास) (कि० बांभरुणे=
पापरुणे)

कामे(वे)रा—उ आढे दिवा पाखाड्या याला तुळईपासून
दिलेला लाकडी घिरा [काव]

काम—न १ गोष्ट, कार्य, व्यापार, कृत्य २ धदा, उद्योग,
हार्ती घेतलेला व्यवसाय 'तुमच्या मुलाला काय काम आहे?'
३ क्रिया, कृति कल्याचा व्यापार 'कर्मांचे काम सरे। विरमे
मन।' -शा ७ १७७ ४ सामान्यतः कोणताही व्यवहार,
बाबत, 'या कामात मात्ता एक कटिकरी आहे.' ५ गरज, प्रसंग,
प्रयोजन 'सध्यां मला चाकूचे काम नाही' ६ उपयोग,
पानदा, उपयुक्ता, सोईस्करपणा 'हे हत्यार त्याच्या कामास
पडेल' [स वरमं, प्रा कम्म, सि क्मु हि शु काम, सीगन कम]
(बाप) •काढणे—१ सपादन त्रास देणे, मन मानेल तसे वाग
विणे, सतावणे, छळणे २ (ल) खोड मोडणे, कुठित करणे,
नशा उतरणे, खरडपटी काढणे, जेरीस आणणे ३ ठार मारणे
'सन १८७३ साली होन्यावोळघाते बड वेल व मारवाडघाते
काम काढले' -गुजा ५९ •चारणे—अग राखून, कुचरार्दने
रेंगाळत, काम करणे •नसणे—निरुपयोगी, निष्फळ होणे,
(एखाद्या वस्तूची) गरज नसणे •धजावणे—करणे, पार पाडणे,
तडीस नेणे •मनावर घेणे—१ महत्वाचे समजणे, किंमत देणे
२ कल्याणविषयी सडुक होणे, बळकडीने झटणे •खाघणे—नाटेल
ते झाले तरी काम तडीस नेणे, सपविणे, पुढे करणे कामात काम
करून घेणे—उरकणे—मोठे काम चालले असता त्याच्या
साधनांनी त्याच जातीच्या ल्हानशा प्रकारचे काम साधून घेणे
'कामात काम मज मना राम।' -मांत पडणे—१ एखाद्या
कामात, धदात, व्यवसायात भाग घेणे, पत्करणे २ परामृत होणे,
अवसाही होणे (उद्योगात धदात) -मांत पाणी शिरणे—
व्यवहारात, धदात तोटा होणे -मातून जाणे—निरुपयोगी
होणे -मा नये—(काव्य) उपयोगी नाही -मा घेणे—उपयोगी
पडणे 'सहदेव साय बाबा आला करि विक्रम प्रकाम रणी।' १
-मोकणे ३८ ३१ 'मुला कामा येतील नेव्हाळे।' -२ १९
-माला येणे—१ पत्करणे, सहन केले जाणे 'तू अशा रीतीने
वागलास तर तें माझ्या कामाला येणार नाही' २ उप
योगी पडणे 'कष्टि समय येता कोण कामासि येतो' -२
१० -माला-स येणे—लढाईत स्वामीकार्याधि मरण येणे
-मावर पडणे—१ उपयोगी होणे २ योग्य होणे, बरोबर
असणे (कृति, रीत काम इ०) कार्मी असणे—१ (व) कामावर
असणे २ जोडर असणे -मीं येणे—कामाला-स येणे पहा
'गोखल्याच्या निशाणाभोवती पाचो वीर कार्मी आले' -विवि
१० १० २२९ -मीं लाघणे—१ उपयोग करणे २ वेडीस
घरणे उद्दो १ (क) काम करला गेलाला मारणे=येकणा-
राखव कुढी पुढा काम सांगणे २ (ग) काम केव्यार दाम
दिवप=काम कल्यावर दाम (मजुरी) देणे ३ खांद्या देऊन काम
करणे=झटून, मन पुर्वेक काम करणे ४ कामात भड पडणे=काम

-शिशु १४६ ०कारी-वि मदनाचा वेग उत्पन्न करणारा
'नसे अंतरी कामकारी विकारी।' -राम ५० ०क्रोध
लोभादि-प्रभव काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर या
पद्भिर्बद्धल योजावयाचा संशेष 'विकल पडता प्राक्तन। स्वधर्मी
राहाटे की मन। कामक्रोध शत्रु सपूर्ण। केले आधीन तुवा
की।' -पात्र १५ १३० 'परस्त्रीसी काम निषिद्ध। ब्राह्मणा
धरी नसावा क्रोध। मुहदयातीसी मद। सहसाही न करावा।' -
पात्र १५ १३३ 'सत्सग घरावा आधी। नायकाची दुर्जेनाची
शुद्धी। कामक्रोधादिक वादी। दमपावे निज पराक्रमे।' -पात्र
१९ २१ ०गूढ-न त्रियाचे जननेदिय 'कामिनी कामगूढा
रक्षी। प्राणी प्राणते स्वये शिणवित्ती।' -एमा ३ २४२
०ग्रस्त-पीडित-दग्ध-व्यधित-व्याकुल-व्यास-वदा-
आकुल-आक्रांत-आतुर-अंध-आधीन-अश्वित-वि
मदन विकाराने धुवध झालेला (सुवे शब्द समानार्थक आहेत)
[स] ०चेष्टा-स्त्री धृगारचेष्टा, श्रीवा, कामविशार उत्पन्न
करणारे हावभाव, चाळे 'कामचेष्टा करी तरली। मधुर बचन
बोलोनिया।' [स] ०ज्वर-उ १ मदनाचा वेग २ मदन
पीवेने झालेला सताप ०ट-वि मदनाने व्याप्त 'क्षिप्त कामट
मातले।' -गीता २ ५०६१ ०धाळीरें-रोळें-शृणू, अड
कुली 'कामचाळोरा घुसाडी। घालुनि पडे।' -एमा १४ ३८२
[काम+पारोळें] ०देव-मदन ०धेनु-स्त्री १ (पौराणिक)
इच्छिलेली वस्तु तात्काळ देणारी स्वर्गातील एक गाय, सुरभि,
सुरधेनु, त्यावरून पुष्कळ दूध देणारी गाय २ (ल) नेहमी
उपयोगी पडणारा धनी, नानाप्रकारचा हिकमती नोकर, अति
शय उत्पन्न येणारे शेत, शाड, नानाप्रकारचे विषय ज्यात नमूद
केले आहेत असे पुस्तक 'मना राम कल्पत कामधेनु।' -राम
६०. 'जयाते कामधेनु माये। तयासि अप्राप्त काही आहे।' -
ज्ञा १ ७९ २ पुष्कळ ठिकाणी उपयोगी पडणारे वस्तु
पदार्थ ३ सर्वोना उपयोगी पडणारा माणूस ४ (ल) भिक्षा
मागण्याची शोळी (किं० लागणे) ०निक-न मनात काही
इच्छा घेऊन केलेले व्रत -वि इष्ट, आवश्यकतासारखे (काम-
धदा) [स] ०पिस्ता-वि मदनविकाराने व्याप्त झालेला
'तथा कामपीडा धरी फळाळी।' -रावि २४३ ०प्रकोप-उ
कामविकाराचा क्षोभ [स] ०दाज-वि विषयासक्त झीलपट,
बाहेरक्याली, रडीबाज ०भक्ति-की मनात इच्छा घेऊन केलेली
मक्ति, उपासना, याच्या उल्लेख नावमक्ति [स] ०मगरमिठी-
की मदनमिठी मगराने घातलेली मिठी, तीव्र समोरोज्या ०मरण-
न इच्छामरण, वाटेल तेव्हा स्वतः ला मृत्यु आणण्याची शक्ति.
[स] ०मरणी-वि इच्छामरणी [स] ०रमण-वि स्वेच्छेने
विहार करणारा 'जो सखल मगळां मगळ पूर्ण। जो कां मोडुळीं

कामरमण।' -एमा १ २३९ ०रूप-न १ इच्छेप्रमाणे धारण
करतो येणारे रूप २ एक देश (आसाममज्जे) -वि १ इच्छेप्रमाणे
रूप धारण करणारा २ सुंदर, मनोहर, रमणीय, ज्याचे मदनासारखे
रूप आहे असा ०रूपि-वि कामरूप (वि) पदा ०शास्त्र-
रतिशास्त्र, कोकशास्त्र, स्त्री-पुरुष समोणाची इतिवृत्तव्यता ज्यात
सांगितली आहे ते शास्त्र, धृगाराशास्त्र, स्त्रीपुरुषप्रेमविषयक
शास्त्र [स] ०सदन-स्थान-न जननेद्रिय, योनि, उपस्थ
कामांतर-उ मदनाचा नास करणारा, शस्त्र -मातुर-वि
मैथुनेच्छेने विव्दल झालेला-स्त्री जाणितला तिहीं कामातुर नारी।
कृष्णभोगावर चित्त ज्याचे।' -तुगा १२ 'तन्हेचित तो शुक
कामातुरिला।' -अमृत (शुक्लचरित्र) २५ -मानल-ळ-उ
मदनाचा दाह, कामविकाराचा सताप 'मी कामानळें करून। गेले
आहळोन प्राणपतो।' [स] -मारी-उ कामातक पदा 'त्या
प्रभुयशामि मानी अमृताचे पूर्ण ताट कामारी।' -मो परतु
रामायण -मालय-कामसदन पदा
काम-न एक प्रकारचे पाणवें बडीसारखे पालूळ, हे पाण्यात
सापडते व कोरणात कार्तिकापासून पुढे तळधामभये आहळते
कामट-टी-ठी-कानीट पदा
कामटा-उ (या) छुतापची छुतारकाम करण्याची शाळा,
जागा (काम पदा) [स कर्मस्थान]
कामशुक-स्त्री कर्मशुक 'हुनास नाहीं तरि कामशुका।' -
साह ३ १६ [कर्मशुक]
कामष्णा-उ कामदयाची मूर्ति, कर्नाटकात मदन्याची मूर्ति
करून तिची पूजा करण्याची चाल आहे [स काम+अण्णा]
कामत-उ सारस्वत ब्राह्मणातील एक उपनाम -न १
(गो) होंवरी बरकस शेत, जमीन २ धराळ दातो, खडों न
दिलेली शेती, उपरी कुळांन केलेली शेती, सरकारी कामगारास
मिळालेली जमीन [विस्तार-ते कमतसु, स कर्म]
कामती-उ (वे) नोकर, शेतावर काम करणारा मजूर
[काम]
कामय-न (माण) इमानेइतवारें केलेल्या वाकरीबद्दल
मिळालेली इनाम जमीन (कामत पदा)
कामदा-स्त्री एक वृत्त याच्या चरणात दहा अक्षरें असून
र, य, ज, ग, हे गण येतात [स]
कामदानी-वि कशियाचे अगरक्याचे कापड
कामना-स्त्री इच्छा, वल, वासना, मनोरथ 'पे अवज्ञा
भाषि कामना।' -ज्ञा १८ २०२ 'नारदा सागती कामिनी
कामना।' -नरहरि दानवत १०२ 'जे मागही पुरवितो तव
कामना ही।' -वामनचरित्र ८ [स] ०पूर्ति-स्त्री इच्छेची पूर्ति,
समाधान, सतोष

कामरूप—कामरूप पद।

कामला-ल—स्त्री कावीळ रोग, हृलया रोग 'बघलेली कामलादि दोषी। दृष्टी न रीये वर्णविशेषी।' -रु ६७ [स कामला]

कामलेट—न बल्लेकट 'चक्रव्याच्या येमाचीं कामलेट बंगरे वल्ले होतात' मराठी तितरे पुस्तक पृ ११९ भाट्ट ४
कामविणें—कि १ कमविणें, उपयोगांत आणणें, कामांत आणणें 'जे सर्व दोषाचा बसोटा। तपचि कामळनि सुभटा।' -शा १८ ७५२ 'ते देवोचि सुभधा कामविजे।' -अमृ १ ३९ २ निर्माण करणें, सापदणें, कुशलतेने तयार करणें 'पावही कारणे सहेतुं। कामवीजती या अनेके।' -शा १८ ४३१ उभाळीं कामविर्ली कुसर। हिरकण्या।' -कालिका २७ ३१ [स कृ-कर्म]

कामळ—न बांबळ पहा 'बनी घेनु चारितां कामळ हाती काठी।' -अकल ८१

कामळा-ल्ली-ल्ले-ल्लया—बांबळ पहा

कामळीकुज्यांव—वि (गो) म्याड, पळपुडा

कामाळ-यी-विणें—कमाळ पहा

कामाठी—१ व्यापार काम, कर्म 'मनें कसिपळी सकळ मुष्टि। मन कृतप्रिय कामाठी।' -एभा २२ ४६२ [स कर्म]

कामाठी—३ १ तेलगणातील एक जात व तींदीळ व्यक्ति २ क्षात्रेणें, वैठक घाण्णे बंगरे घरकामाकरिता टेबिलेला मोर (कामाठी अगर इतर कोणत्याहि जातीचा), याच्या बायकोस कामाठीण म्हणतात 'क्षीप्र आणोनि कामाठपत्नी। यती याजिली वृषासरसी।' -नव १४ १७८ ३ लंकरातील देवे, राहुटशा लावणारे मझूर 'जाली सातपुड्याचीं घडी, दोफागडी, दाग्री घोडी वाट उडें माठीं कामाठे खादी पवंत पौज अभी राही।' -ऐषो ४३४ [स]

कामाठी—(ल) खावाचें उयाळें

कामाठी—स्त्री कावीळ, कामटी पहा

कामाठी—स्त्री (महानुभावी) येरसार, व्यापार, काम 'तय' काडींच माठीं कामाठी। जन्ममरणाची।' -भाए ८३२ [स कृ-कर्म]

कामाने—(तमा) नको असणें कामा नये याचा सक्षेप 'पथ्य कामाने, पण रोग घरा व्हावा, असें कसें होईल?' -कामा नये]

कामार—३ (गो) पिसाडी, लोहार [स कामार]
-आये १० ७२ २ स कर्म-कार]

कामार काडूडंग—न (गो) एक जातीचा मासा

कामार खर्ची—स्त्री (गा.) एक जातीचा मासा

कामावणें—अग्नि १ कमविणें, तयार करणें, घडविणें. 'कीं मेरुचा गामा कामाविला। विश्वकर्मेनी।' -शिशु ४५. २ उत्कार करणें, स्वरूप देणें, आकार देणें 'जेवीं लोह कामावितो जाणा। होय दर्पण सोजवळ।' -एभा १९ २६२ [स कृ-कर्म]

कामावर्षी—स्त्री १ एक फुलझाड, बंदळीचे झाड २ एक देवी (कांची-काजीवरूप येथील) [स]

कामिक—वि काम्य, इच्छा घट्टन केलेले, 'परी न कामिता रामिक। न निकजे जे।' -शा १८ ९७ [स कर्म]

कामिण-णी—स्त्री कावीळ 'कुळिक तरळ कामिणी। सुध्या सुठें माळिणी।' -दा ३६ २५ [स कामन]

कामिणी—स्त्री (अव) कामिनी, स्त्री 'दृष्टमित्र मोहरे जटकां कामिणी।' -दावि ३५० [स कामिनी]

कामित—न इच्छित, वाछित 'कामंद मेपस्यान पुरवितो कामित निजदासाचो।' -मो सुदामचरित्र ७६ (नवतीत पृ ३७९) [स कर्म]

कामिता—वि इच्छा करणारा 'मातरि कामितयाचिया इच्छा।' -शा ४ २१६ [स कर्म]

कामिना-नी-णा-णी—स्त्री १ प्रियवर स्त्री, सुंदर स्त्री, भूगारचेष्टा करणारी स्त्री, प्रियतमा 'बाय येच्छु मासा। कामिनी कटाक्षु बैसा।' -शा १४ १७० 'पेयीं सहस्र ज्या सुंदरा रामिनी। माजीं सुखरीणें मशोदरी।' -तुगा ३४६३ 'बघुन कामिणी हुला नगरच्या पडलिल बीमार' -सू १८ 'गौडी माघ्नी पेठी। तीन मय प्रगट जनीं। चौथे मय तें कामिनी।' [स] २ सामान्य अर्थानें स्त्री [स कर्म]

कामी—वि १ विपयासक्त, कामुक 'कामी कोपी लोभी जे ससारात पावती अमते' -मोविराट ४ ६० २ इच्छा करणारा, अभिलाषी 'पतिप्रीति कामी नसे पापकामी। असी ते जहा पावले क्षाप का मी।' [स कर्म]

कामी—वि १ उपयुक्त, उपयोगी पडणारा (मायूस) २ उपयोगी, उत्तर, नेहमीं कामात असणारा 'कामी निवामी लोका। बरे पाहे।' -दा १२ १ १९ [स कृ-कर्म]

कामीक—वि विपयासक्त 'कामीक म्हणे परमप्रीति। येते मर्चकीं वल्लभे।' -मुविराट २३ १२५ [कर्म]

कामीक-ए—वि (राजा) उद्योगी (मायूस) [स कृ कर्म]

कामीट—स्त्री न कांथीट पहा

कामीण-न—स्त्री कावीळ यानें होळे, अंग, नसें इ० पिवळे होतात 'कामीण' -दिवसात १ -अवि

१३ १०२ 'कामोपीने पिवली जाली।' दा-१४ १० २० 'कामीन जयाच्या जाहाली नेत्रासि । दखे तो चद्रासी पीतनये' - तुगा ३११० [स कामला]

कामुरु-वि १ विपयी, छोटपद, कामीक (काव्य) 'नविये आवडीचेनि भरे । कामुक भिन्न वनिता विसरे ।' - हा १ १८७ 'अशा कामुका गावडमारी ।' - रतुक्तीडा ६ २ इच्छा करणारा, फ्यासक, लोभी 'आचर कामुड जसा । कर्मी भरु होमाया तैसा ।' - हा ३ १६९ (समासात) विद्या कामुक, धनकामुक मोक्षकामुक, पुत्रकामुक [स]

कामुनी-खी १ विलासिनी स्त्री २ स्वरिणी [स]
कामुनी-खी ओपधीवनरति, हिरीफळें लहान गिन्या चारखी, छाल रगाची व आवडगाड अततात

कामून-म्हून-हून-ऊन-(रा व ना) काय म्हणून ? का ? का म्हून सातावत गा । म्हू० (व) 'कामून घेरले ऊव तर ज्याची त्याला गव'

कामेरपण-न (कों) सेतकाम [काम]
कामेरा-री-रें-खी (गो कु) कामकरी स्त्री, मोल करीण, मजुरीण [कमेकर]

कामोरी-खी लोहाराचा, तानटाचा चिमटा
कामोद-उ (राग) गायनदाखातील एक राग हा रागात पडून, तीन ऋषम, तीन गाधार, कोमठ मध्यम, तीन मध्यम, पचम, तीन धैवत, तीन निपाद हे स्वर रागतात जातात सधूणे-सधूणे, वादी पचम, सवादी ऋषम, मानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर [स]

काम्य-वि १ आनंददायक, इष्ट, पसंत पडणारे. सुख दायक २ पुढें काही फायदा होईल किंवा चांगलें होईल अशा इच्छेने केलेलें काम, इच्छित कर्म करण्यास योग्य 'केलें काम्य कर्म तैसे ।' - हा १८ १०३ ३ हेतु इच्छा, इच्छित वस्तु, गोष्ट 'येणें विधि पुढें वाहता । काम्य होय मुग्धा त्वरिता ।' - युच ३७ ५८ [स कम्-इच्छा करणें] • कर्म-न १ फलदायक कर्म मनात इच्छा धरून केलेलें कर्म, (याच्या उद्देश नित्यकर्म, वैमिक्तिक कर्म) 'आपण शास्त्रास अनुसरून जें कर्म करतो तें काम्यकर्म होय' - गीर ५५ [स] • दान-न १ आनंददायक देणगी २ (अनिश्चित) मनातील इच्छा पुरी होण्यासाठीं केलेलें दान, वेचल मनाच्या प्रेरणेने दिलेली देणगी, (याच्या उलट नित्यदाता) [स] • धर्म-न मनात इच्छा ठेवून केलेला धर्म इष्ट हेतु साधण्या साठीं केलेलें मतनियमादि कृत्य • प्रीति-खी मनातील इच्छा तृप्त होण्याकरिता किंवा मोवदला मिळविण्याकरिता केलेले प्रेम • भक्ति-खी फलप्राप्तीच्या इच्छेने केलेली भक्ति • मरण-न

१ काही इष्ट वस्तु सिद्धीत जावा यासाठी पत्करलेला मृत्यु २ इच्छामरण अर्थात-१ फलप्राप्तीच्या आशेने केलेलें मरण

काम्र-न (गो) म्युनिसिपॅलिटी [पो कामर, ६ मेमरा]
काय-उ देह, शरीर, (विप्र) काया 'तैसे मने वाचा काय । मग्नया दुःख देतु जायें ।' - हा १८ १५६ 'माय करी बाळाचें नित्य धमनूनि काय जेवि हित' - मोडयाण १११ [स]

काय-मना १ वशाचा ? कसला ? कोणता ? 'आवृण्य न जोडवें तरि आम्ही अथे जोडिला काय' - मोगीम १९ ६० 'प्रवाद मग काय तो जरि निराशिरा लापवा ।' - केसा ६६ २ जे, जें काय 'तो काय देखील तें घडत ये' ३ किती मोठा, वेवढा, 'हा काय हो मूर्ख ।' 'दुष्पामयेचि सरले, सुख नाय सायें ।' - वामन स्फुटलोक ६९, (नवनीत पृ १४१) ४ (गो) गुडीच, काही सुद्धा 'पाचा नळात जेव्हा काय दिते नाचि भेद लव तीस' - मोवन ४ ५१ 'लोभ घेलिया कायही नुर' - नाट्यी गणाधरलमाला ३४ (नवनीत पृ ४२०) ५ तुच्छतादर्शक 'हा काय रत्नमोफा माल अनुताप पावुनी हाका ।' - मोहादि ३२ १७ 'पिउता बोले गर्जन मोगल काय आगिरा जिवा ।' - विवि ८ ४ ८० ६ एखाद्या समुघयातील निरनिराळ्या वस्तु किंवा निरनिराळे प्रकार दाखविणारे सर्वनाम 'सजमुदा काय, जोषळा काय, गहू काय, जो जिन्नस पाहिजे तो आहे' ७ द्विरुक्ति (काय काय), सख्याविस्तार, भेद याबद्दल गायथे दाखविण्या साठी, एखाद्या पदार्थाचा विशेषपणा किंवा भिन्नपणा दाखविण्या साठी 'मी कायफय त्याचे गुण साधू' • 'त्याने काय काय तुला पाविले किंवा कायकाय पदाचे तुला दिले म्हू० १ (गो) काय दीस घुमेचे काय दीस मायचे=व्हाही दिवस घुमच व्हाही सासुचे २ काय कर कसे कर=व्हाहीच न सुचणें ० पंरु-काही, किती, कोणी, कि-येक 'काययेक उपमता भरती' - तुगा ७२५ ० क-काही एक, कोणते दिगानाथ द्वारकाधीश साह्य जरी तरी कायक न करी - खाल ११ ० गेवाही तरी-किवि (कायकी) एक वाक्यचार (आथयैदर्शक) ० क्री-कोण जाणें, डाकून नाही अशा अर्थांचें उत्तर 'माझा बेल इच्छून गेला काय ? उत्तर=नाय की' • उजार्णे-कोण जाणतो ? कोणाला डाकून ? कोण सांगेल ? (अशिष्ट लोकात हा प्रयोग रूढ आहे) • ० जालार्णे (निवृत्त योषी कुचक्रपाच्या वस्तुस अनुत्सून एक वाक्यप्रचार) काय उपयोग ? काय जालवें (जळे) नेऊनि' - दावि २१० • 'जैसे विगत विधवेचें स्वरूप । शीवन काय जालवें ।' 'काय जळले दिवसमर अप्रभ दोठणें ?' • तो- (तिरस्कारदर्शक) व पदार्थ, य कश्चित् • माय-(कु) काही [काय हि काही वाही] • म्हणून-वशाकरिता ० लें-छालें-(ना) कायला ? वशाकरिता ?

कां म्हणून? ०द्री-सी-सॅ-किरीसी! कोणती? क्याची? काय होय? क्याचे? क्याला? शुद्धादर्शक; क.पदार्थ. 'दयानिधि तुम्हा- पुढें जनकचा अना कायला।' - केफा २६. 'हवारीची हाकि कायसी।' - दावि ४०५. 'प्रभविषेची मोटी। त्याची कायसी।' - विष्णू १. ५७. 'तया साम्यता कायगी कोण भाता' - राम ६०. 'समर्था- पली कायले जणें' - दावि २१. ०स्यया-क्यात्ता? क्याने? 'सांगा कवन तेजस। कायमया नाम वर्म।' - शा ८. २. ०सा- वि. १ (अनिधितार्थ) एखादी गोष्ट निरिवा न आढळता तिची साधारण आढरण असतां योजतात. 'त्याने कायमा निरोप सांगिला होता पण मी निवारलों.' २ क्यासारया. ३ क्याचा. 'जनीं मूर्ख हो बोल कायमा भाता' - दावि १७८. ४ क्यासाटी? क्याकरिता? काय कायचाचा! काय उपयोग? 'तेवें कायसा या प्रयाचा उद्यम।' - विष्णू ७. १५४. ०साच-वि. पयाचया; क्यासाच; परोवर वर्णन करतां येत नाही अया, अयासारया; यमत्कारिक; गाथयें उत्पन्न करणारा. ०साटी- (व.) क्या- साटी. ०से-च. कोहीगे. 'असेच कायमे पुन्ही म्हणाला होता खरी।' - भक्तगा ६६. ०सेसे-किवि. कांही तरी एक. मुलांसाठीं बाईत्याहेकाहीदि कायसेतें केले आहे. - योरिक २६. ०सेना-नी-ने-क्याने; कोणत्या कारणानें. 'कायसेनी पाहुणेक्ष क्षीर- सागरा।' - शा १०. ११. 'तें तूं म्हणशी कायसेन। ऐक रागेन उद्वा।' - एमा २९. ८३६. ०होय-काय पदां आहे! काय उपयोग आहे! 'आधळयाला बगीच्या काय होय.' - नि ५१०.

काय-किवि. प्रभावेक किंवा जाग्ये उत्पन्न करणारें अण्यय 'हो त्याला मारलेस काय?' 'आज पाऊस पडेल काय?' काय-(गो.) पगा (भाववाचक) या अर्थाचा प्रत्यय. 'किरपीन काय' कुणपणा.

कायकोळ-खी. (गो.) कावीळ.

कायकोळ-खी. (गो.) कलिंगडाची वेळ.

कायकेलेश-पुनव. शारीरिक दुःखें; अंगमेहत, थय; कष्ट

[सं. काय+कलेव]

कायजा-पु. घोबथाचा लगाम. [अर. कायजाह]

कायटी-खी. घालमेल -हंको.

कायटो-पु (गो.) कर्तव्यकर्म.

कायणी-खी. (कु.) कहाणी, गोष्ट.

कायणु(नु)यायणु(नु)-बाईं तरी. काणुयाणु पहा.

कायत-य-पु कायय; एक हिंदू वात. याचा वंदा लेखकाचा-विशेषत. विकीसाठीं वाढलेल्या प्रयाच्या नकला करण्याचा असे. हे उत्तरहिंदुस्थानचे रहिवासी आहेत. यांना

कायय असें जरी म्हणतात तरी दक्षिणेकडील कायय प्रमुर्षी यांचा काही संबंध नाही. कायय प्रमु हे क्षत्रिय आहेत. [सं. कायय]

कायती-वि. कायत जातिविषयक (लिहिण्याची एक पद्धत) [कायन]

कायदा-पु. १ नियम; व्यवहार; धर्मसाध; शिरस्ता; बहि- राट; न्यायानें वर्तारें, अन्यायानें वागल्यास अनुकृति दाखविले असें वागणारा तो कायदा. 'समाजनिष्पन्नकाय अनेक साहि- त्यापैकी कायदा हे एक सादित्य होय.' - हाकोक ३८२ [अर. कादर] कायदे-कौन्सिल-न. कायदा ज्या प्रतिनिधि (लोक- नियुक्त, राक्षानियुक्त) मंडळांत मान्य केला जातो ते, हिंदुस्थानांत ज्या प्रांतांत गव्हर्नर असतो त्या प्रांतांत कायदे-कौन्सिल असते. ०पंडित-वि. कायदांत निष्णात. ०धाज-वि. कायदांत तद्वेज; कायदेपंडित, ०मंग-पु. जुलमी कायदे मोठ्याची क्रिया. ०मंडळ-न. कायदेकौन्सिल. ०शीर-किवि. काय- दामाणें; नियमाप्रमाणें; नियमांवरुद्ध; कायदावरुद्ध; दयावाप्रमाणें; सधाज; न्याय्य (वागणारा). ०शीर चळवळ-खी. न्याय्य, कायदा न मोडतां प्रजेनें केलेली राजकीय चळ- वळ (हं.) कॅव्हिटरपुनल अॅजिटेशन. 'हक देणारे व चेणारे यांच्या दमर्तीत जमीनअस्मानाचें अंतर असलें तरी (प्रजेनें) सामोपचार अर्थांत कायदेशीर चळवळ करणे. जरूर आहे.' - दिगु ५६. -छाची अट-खी. कायद्याचा निर्वप. -चा पळी-पु. जुलमी कायदे मोठ्यामुळे शिंशा पावलेला माणूस.

कायदा-पु. लगाम. कायदा पदा.

कायनातें-न. (गो.) आश; मासळी नसलेली कांवाची जायटी. आंब पहा.

कायपत्री-खी. एक प्रकारची साल; जायपत्री; मायपत्री; सोटी जायपत्री.

कायपुळी-खी. पाठीवरहोणारी फाळपुळी. [काया+पुळी]

कायफळ-१ एक लहान काक; याचें साल व बीं औषधाच्या उपयोगी असते. हे सुपेरी उड्यात वापरतात. २ राजजादफळ, ३ हरहावी कोटींत जायफळ, माफळ, कायफळ या तिघांचा संबंध आणून जाय फळ=लहान मूल, तुकटचे अन्मलेले मूल (जे जावयाचें=मरावयाचें आहे), त्याची माया धरून -मायफळ=कायफळ (=कायलाभ) आहे अशी विनोदी रचना करतात. [सं. फळ, या. कफळ; म. कायफळ]

कायम-वि. सततचें; स्थिर; स्थिर. 'मुलूख सरंजामास देऊन केळी कायम गलिमाई, मनुष्यमात्रादिकांचे माहेर होती पेशवाई' - येरो ४२१. [अर. काइम] ०खुवान-वि. एक बचनी, सत्यवक्ता; शब्दास मागे न घेणारा. 'फरासीत कायम खुवान

व धावर आहे ' -चिरा २४ • उदात्त-नि टाविक
पद्धतीचे ' समेचे टाव कायमव्याचे शाल आहेत ' -टि १
५३० • वायम-वि निरत्तच, नेहमीच, पक्कं, टिकाळ [अर
काईम+दायम] • मकाम-उ येक अधिकारी तारी होऊन त्याचे
काम तर सुसरा होणे त्यास कायम मकाम म्हणावे -रा ७ १२
[अर] • मुखकाम-वि (व ना) बदली, हगामी, तात्पुरता
' तुमची नेमणूक कायममुखकाम केली आहे ' [अर कायम+
मकाम] • मिजाज-स-वि निश्ची, अचचल, दबचित ' साप्रत
तिकडे कायममिजाज व मजबूत एक नबाब नजबखान आहेत '
-दिमरा १ ८ 'आसाहेवी कायममिजास जाणोन ' -ख ३५७५
[अर काईम+मिजाज] • मिजाजी-की करारीपणा, निचयीपणा
' याचे कायम मिजाजीचा प्रकार म्हणावा तरी मेणाचे नाक-याचा
मिजाज आहे ' -दिमरा १ २३८

काय(ई)मी-की निथिनी, स्थैर्य, मजबूती ' बलक्ते
कराये लिहिणे रास्त, दुरस्त व कायमीचे ' -खरे ७ ३५६८
' तिडकीला कायमी असावी ' -रा ५ १८८ [का]

कायर-वि लाचार, निश्रा ' ते कायर जाले ' -होवे
३६ [अर काहिर्, व कारर]

कायरस-उ अगरस, पाणी न वापरता काढलेला रस [काय
+रस]

कायरस-उ कोणत्याहि दिव्या फळाचे पपायुत [ते
काय चच्चे, दिवे फळ, का काई+म रस]

कायल-काईल पदा • कारणे-(व) कधीत करणे

कायल-की (कु) मोठी काहील, कडई

कायलाथो-उ (गो) दोखडी कलया

कायली-की (गो कु) काहिली, भडका, लही

कायलोण-न (गो) काहील

कायलोळी-की १ (गो कु) आवोळी, विरहें २

एव प्रकारची पोळी

कायस्थ-उ १ एर हिंदूची जात व तींतील व्यक्ति
प्रभुच्या दोन (कायस्थ आणि पाताणे) भेदांमधीं एक भेद याचा
धर्मा लेखकाचा जिनही वर एखाद्या दासावर किंवा कायस्था
वर (कारुणायर) तितीचीच कदर आपल्या मानीत नवत
-चर १०६ २ कास्त-मोल (जाति विवेक पहा) ३ कायद
पहा [स]

कायस्थी-वि कायस्थासभरी

काया-की देह, शरीर, रूप, आकार, अंग ' याति
वृक्षशी होत्या कोमेलिहा। लासि कृष्णे काया दिव
दिवी। -नुगा ५३ (स काय) (वात्र) • दाखविणे-दिखणे-
पाहणे-(रोमी व वंथ, पति-पत्नी अपघा पुनर्विवाहास अनुसर

असलेली विघना याच्यासबधी प्रयोग करतात) अंग उपडे करणे
• दाखणे-उघटती टाकणे-पडणे-या वाकप्रचारात काया
शब्दानें शरीराचा जो भाग सन्मयाचारानुसार अवश्य साकला
पाहिजे त्याचा बोध होतो हा शब्दप्रयोग द्वितीया बोलेण्यात
येतो अण, आण (देह-शरीर, तनु नगदे) या शब्दानेंहि बरील
वाकप्रचारास तोच अर्थ निपतो • पडणे-मरणे • पालटणे-
फिरणे-चदलणे-आजारानंतर शरीर सतेज होणे • धाचा
मनकरून-शारीरिक, शब्दिक, मानसिक यांनी युक्त, शरीराच्या
सर्व अवयवांनी, इन्द्रियांनी व मनाच्या कल्पनांनी युक्त, सामान्यत
सर्व प्रकारांनी मन पूर्वेक (एखादे कृत्य करणे) सामाशब्द-
• पुर-उ देह, शरीर • फट-उ अगमदत ' माझे हें घन
कायाकडच आहे ' • धाचामानस-न शरीर, वाणी व मन,
देह, धाचा आणि आत्मा ' हा अवतरला रोपशाई। जाण
शरीराव्हीचा जावई। इड लागे पाची। कायावाचामानसे। '

कायि-यी-न हिरवे फळ [का]

कायिक-वि शारीरिक, देहाविषयीचे [स] • धाचिक-

मानसिक-वि शारीरिक, शब्दिक व अत कणविषयक (पाद
सेवन पूजा, भक्ति, छुछुपा, सेवा इ०) • वृद्धि-व्याज-की
(शारीरिक श्रमाच्या प्रतीली अनुसरून) दररोज अगर मासिक
चावयाचे व्याज, कायिक व्याज, याचेवर्गी कालिक व्याज-वृद्धि
असेहि म्हणतात

कायिसा-अ बघाकरिता -घर

कायी-अ (काय) काय ? कोणते ? ' सामाजी मुनिराण।

कारण कायी। सतचरित्रे तिही ठायीं। धरणावया कारण कायी। '

-चया १ २ ३० [काय]

काये-अ १ काय ? ' मना सांगणा रावणा काये जाले। '

-राम १३ २ वाही ' भाग्य पुढे काये येक। सेवीत नाहीं। '

-दा १ ६ ११

कायेसी-वि कसली ? कसवी ? कितीसी ? ' पाहता देवाचे

हुरेसी। मातेची कृपा कायेसी। -दा ४ ८ २४

कार-उ जोषळ्याची एक जात

कार-उभी एक प्रकारचा काळा व ठणक दगड [का कार=

काळा]

कार-उ कटार टाव, वचन (कि० करणे, ठाविणे)

' आम्ही त्याचा मोहीन कार। ' -अफला २० [अर कटार]

कार-उ (रामा कु) खत, राव

कार-उ अशुभान्यापुणे त्याचा निदेश करणाऱ्यासाठी रावला

जाणारा एक प्रत्यक्ष जण-मकार, ककार, पकार इ० [स कु]

कार-उ कर्ता, करणारा या अर्थी संकृत शब्दापुढे लावण्यात
आणत एक प्रत्यक्ष जण-वक्त्रकार, राजकार [स कु, वा कारी]

का म्भूय १ ० शी-सी-से-नितीसी १ वोगनी १ वशाची १ काय होय १ वशाचे १ कशाला १ धुवतादाक, क पदाये 'दयातिथि तुम्हां पुढे जनक्या अशा कायशा १' - केका २९ 'हरांची घाफि कायसी १' - दावि ४०७ 'ब्रह्मविद्येची गोष्टी । त्यांची कायसी १' - विपु १ ५७ 'तया साम्यता कायसी कोण आतां' - राम ६० 'समर्था परी कायसे उणे' - दावि २१. ० स्या-कशाला १ कशाचे १ 'सागा वृषण त्रेत्रम् । कायसया नाम कर्म १' - हा ८ २ ० सा-वि १ (अनिश्चिनायी) एम्पादी गोष्ट निश्चित न आढळतां तिची साधारण आढवण वासनां योजतात 'त्याने कायसा गिरोप सांगित्या होता पण नी नितरले १' २ वशासारख्या ३ वशाचा 'जनीं मूर्ख हो बोल कायसा आतां' - दावि १०८ ४ वशासाठी १ वशाकरिता १ काय कायवाचा १ काय उपयोग १ 'तेथे कायसा मा प्रथाचा उद्यम १' - विपु ७ १५४ ० साच-वि. वसाचया, वसासाच, यरोपर वगैरे करता येत नाही असा, असासारखा, वसत्कारिक आद्यये उत्पन्न वरणाटा ० साठी- (व) वशा सांगी ० सें-न काहीमें 'असेच कायमें तुम्हीं व्हाणाला होता यरी १' - अस्तमा ६९ ० सेसे-कवि काहीं तरी एक मुलासाठी भाईसाडवागीहि कायसेसे केले आहे १' - कोरकि २९ ० सेना-नी-ने-कशाने, योगत्या कारणाने 'कायसेनी पाहुणेक्ष क्षीर सागरा १' - हा १० ११ 'ते तु म्हणसी कायसेन १ एक समेन वदवा १' - एमा २९ ८२९ ० होय-काय पूर्वा आहे १ काय उपयोग आहे १ 'आधरुपाळा वरीन्या काय होय १' - नि ५१०

काय-जिवि प्रभावक किंवा आद्यये उत्पन्न वरणाटें शक्यय 'हा त्याला मारलेस काय १' १ 'आज पाऊस पडेल काय १' काय-(गा) पणा (भाववाचक) या अर्थाचा प्रत्यय 'किरीन काय= हृषणपणा'

कायकोळ-क्षी (गो) कावीळ

कायकोळ-क्षी (गो) कळिगडाची वेळ

कायकलेदा-उत्पन्न धारीरिक दु खें, अगमेहतत, भ्रम, कष्ट [स काय+कलेदा]

कायजा-उ घोडवाचा लगाम [अर कायजाह]

कायटी-क्षी घालेल -द्वो

कायडो-उ (गो) कर्तव्यवर्म

कायणी-क्षी (कु) कडाणी, गोष्ट

कायणु(सु)बायणु(नु)-काहीं तरी काणुबाणु पदा

कायत-य-उ कायस्थ, एक हिंदु जात याचा धर्मा लेखकाचा-विशेषत वितीसाठी काढलेल्या प्रथाच्या नकला करण्याचा अर्थ हे उता(हिंदुस्थानचे रहिवासी आहेत याचा

कायस्थ असे जरी म्हणतात तरी दक्षिणेकडील कायस्थ प्रमुखी याचा काहीं संबंध नाही कायस्थ प्रमु हे दक्षिण भारते [स कायस्थ]

कायती-वि कायत जातिविषयक (लिहिण्यानी एक पदत) [कायत]

कायदा-उ १ नियम, व्यवहार, धर्मशास्त्र, शिरस्ता, वदि वाट, न्यायाने वर्तणे, अन्यायाने वागल्यास अनुक शिक्षा होईल असे सांगणारा तो कायदा 'समाजनियमनाच्या अनेक साहि त्यापैकी कायदा हे एक साहित्य होय' - हाकोक ३८२ [अर कायदा] कायदे-कौन्सिल-न कायदा ज्या प्रतिनिधि (लोक) नियुक्त, सरकारनियुक्त) अद्यांत मान्य केला जातो ते हिंदुस्थानांत ज्या प्रांतांत गव्हर्नर असतो त्या प्रांतात कायदे-कौन्सिल असते ० पेंडित-वि कायदांत निष्णात ० घाज-वि कायदांत तरबेज, कायदवडित, ० मंग-उ छुलमी कायद मोठ्याची किंवा ० मंडळ-न कायदेकौन्सिल ० शीर-कवि काय याप्रमाणे, नियमाप्रमाणे, नियमांवरुद्ध, कायदावरुद्ध, टकाप्रमाणे, सहाय, न्याय्य (वागणारा) ० शीर चळवळ-क्षी न्याय्य, कायदा न मोडतां प्रजेने केलेली राजकीय चळवळ (६) कॅन्स्टिट्युशनल मॅजिस्ट्रेट 'हफ देणारे व वेणारे यांच्या राजकीत जमीनमाल्याने अंतर असले तरी (प्रजेने) सामोपचार करीत कायदेशीर चळवळ करणे जरूर आहे' - दिस ५९ ० चाची अट-क्षी कायदाचा निर्वय -चा धळी-उ जुलमी कायदे मोडल्यामुळे शिष्टा पावलेला माणूस

कायदा-उ लगाम कायना पदा

कायनाते-न (गो) जांब, मासली नसलेली कायानी आमटी जांब पदा

कायपत्री-क्षी एक प्रकारची धाल, जायपत्री, मायपत्री, खोटी जायपत्री

कायपुळी-क्षी पाटीवर होणारी धावपुळी [काया+पुळी]

कायफळ-१ एकलहान साह, याचे साल व री औषधाच्या उपयोगी असते हे सुषधी उत्पन्नत पापरतात २ रातजायफल ३ हरदाची कोटीत जायफल, मारफल, कायफल या तिपाचा संबंध आणून जाय फळ=रहान मूल, शुक्तेच जन्मलेले मूत्र (जे जाययाचे=मद्ययाचे आहे) त्याची माया धरून -मायफल=कायफल (=कायलाम) आहे अशी विनोदी रचना करतात [स कटफल, या कफळ, न कायफल]

कायम-वि सततचे स्थिर, धिकाड 'मुलूख सरजामास देऊल केळी कायम गळिमाई, अनुग्रहमात्रादिकांचे माहेर होति पेशवाई' - देगो ४२१ [अर कायम] ० जुवान-वि एकवचनी, सत्यवक्ता, धन्दास मागे न वेणारा 'कासीस कायम जुवान

व बहादुर आहे.' -चि० २४. '०डशाच्च-वि. ठराविक पद्धतीचे.' 'समेचे ठराव कायमस्थाचे झाले आहेत.' -दि १. ५३०. 'दायम-वि. गिरंतरचे; नेहमीचे; पक्के; टिकाऊ. [अ. काश्म+दायम्.] ०मकाम-उ. येक अधिकारी तगीर होऊन त्याचे कामावर दुसरा होणे त्यास कायम मकाम म्हणावे. -पं ७. १२ [अ. ०.] मुक्काम-वि. (व. ना.) बदली; हंगामी; तात्पुरता. 'तुमची नेमणूक कायममुक्काम केली आहे.' [अ. कायम+मकाम.] ०मिजाज-स-वि. निर्याती; अचंचल; दृढचित्त. 'संप्रत तिकडे कायममिजाज व मजबूत एक नबाब नजबखान आहेत. -दिसरा १८. 'आसाहेबी कायममिजास जाणोन...' -ख ३५७५. [अ. काश्म+मिजाज.] ०मिजाजी-झी. वरारीपणा; निर्यादीपणा. 'याचे कायम मिजाजीचा प्रकार म्हणावा तरी मेणाचे नाक-यांचा मिजाज आहे. -दिसरा १. २३८.

काय(ई)मी-झी. निविती; स्वयं; मजबूती. 'बलवत्ते-करांचे लिहिणे रास्त, दुरुस्त व कायमीचे.' -खरे ७. ३५६८. 'तिष्ठील मात्र कायमी असावी' -रा ५. १८८. [का.]

कायर-वि. लाचार; भिन्ना. 'ते कायर जाले.' -होके ३६. [अ. काहिर; सं. कातर]

कायरस-उ. अंगरस; पाणी न बापरता काडलेलरस. [काय +रस]

कायरस-उ. कोणत्याहि दिरण्या फळाचे पंचायत. [वे. काय-कच्चे, हिरवे फळ; का. काई+सं. रस]

कायल-काईल पदा. ०कारणे-(व.) फजीत करणे.

कायल-झी. (कु.) मोठी काहील; कटई.

कायलायो-उ. (गो.) लोखंडी कलपा.

कायली-झी. (गो. कु.) काहिली; भडका; लढी.

कायलोण-न. (गो.) काहील.

कायलोळी-झी. १ (गो. कु.) आंबोळी; धिरडे. २ एक प्रकारची पोळी.

कायस्थ-उ. १ एक हिंदूची जात व तीतील व्यक्ति. प्रभूच्या दोन (कायस्थ आणि पाताणे) भेदांपैकी एक भेद. यांचा पंदा लेखकाचा. 'जिनची बंदर एखाद्या दासावर किंवा कायस्थावर (कादुनावर) तितक्याच बंदर आपल्या ... मानीत नसत.' -चंद १०६. २ कास्त. -मोल. (आति विवेक पदा). ३ कादना पदा. [सं.]

कायस्थी-वि. कायस्थासंबंधी.

काया-झी. देह; शरीर; रूप; आकार; अंग. 'याति तृशरीर होत्या कोमेलिशा। ह्यासि कृष्णे काया दिव्य दिली।' -मुगा ५३. [सं. काय] (काप्र.) ०दायचिणे-दिसणे-पाहणे-(रोगी व बंध, पति-पत्नी अथवा पुनर्विवाहास अनुकूल

असलेली विधवा यांच्यासंबंधी प्रयोग करतात) अंग उघडे करणे. ०झांकरणे-उघडी टाकरणे-पढणे-या वाक्प्रचारांत काया शब्दाने शरीराचा जो भाग सम्याचांगुसार अवश्य झांकला पाहिजे त्याचा बोध होतो. हा शब्दप्रयोग ख्रियांच्या बोलण्यांत येतो. अंग, आंग (देह-शरीर, तनु नुढे) या शब्दानेहि बरील वाक्प्रचारांत तोच अर्थ निघतो. ०पढणे-मरणे. ०पालटणे-फिरणे-बदलणे-आजारांतर शरीर सतेज होणे. ०वाच्या-मनंकरून-शारीरिक, शब्दिक, मानसिक यांनी युक्त; शरीराच्या सर्व अवयवांनी, इंद्रियांनी व मनाच्या कल्पनांनी युक्त; सामान्यतः सर्व प्रकारांनी मनःपूर्वक (एखादे कृत्य करणे). सामान्यतः ०पूर-उ. देह; शरीर. ०फट-उ. अंगमेहनत. 'माझे हे धन कायाफटाचे आहे. ०वाचामानस-न. शरीर, वाणी व मन; देह, वाचा आणि आत्मा. 'हा अवतरला तोपचाई। जाण क्षीराव्याची जावई। हड लागे पायी। कायावाचामानसे।'

कायि-यी-न. हिरवे फळ. [का.]

कायिक-वि. शारीरिक; देहाविषयीचे. [सं.] ०धात्विक-मानसिक-वि. शारीरिक, धात्विक व अंतःकरणविषयक (पाद-सेवन, पूजा, भक्ति, श्रुध्या, सेवा इ०). ०बुद्धि-व्याज-झी. (शारीरिक धर्माच्या प्राप्तीला अनुसरून) दरोज नगर मासिक वाचयाचे व्याज; धायिक व्याज, याऐवजी दालिक व्याज-बुद्धि असेहि म्हणतात.

कायिसा-न. कशाकरिता -छर.

कायी-न. (काव्य) काय ! कोणते ? 'सांगानी मुनिराया।

कारण कायी। संतचरित्रे तिही ठायी। बरणावया कारण कायी।' -कथा १. २. ३०. [काय]

काये-न. १ काय ! 'मना चांगणा रावणा काये जाले।'

-राम १३. २ कांही ! 'भाग्य पुरव काये येक। सेवीत नाही।' -दा १. १११.

कायेसी-वि. फसली ! कसची ! कितीसी ? 'पाहतां देवाचे

रुपेसी। मातेची कृपा कायेसी।' -दा ४. ८. २४.

कार-उ. जोषळ्याची एक जात.

कार-उ. राजा. कु. खत; राव.

कार-उ. अंगराच्या पुढे त्याचा निदेश करण्यासाठी लावला

जाणारा एक प्रत्यय. अजे-अकार, ककार, पकार इ० [सं. कृ.]

कार-उ. कर्ता, करणारा या अर्था संकृत शब्दापुढे साध्यांत

येणारा एक प्रत्यय. अजे-वक्रकार; रात्रकार. [सं. कृ; का. कारी]

कार—पु कदार, पालखी वाहणाचा भोंई [कदार]
 कार—पु (वे) कदर [कदर]
 कार—पु (गो) माळयानें भांगराच्या-वागेच्या-याल
 कास यावयाचा आठ उत्पत्ताबद्दल खंड [स कर]
 कार—खी (चंद्रपूरी) सुलगी, लेड
 कार—पु, (वें) एक मासा
 कार—न (क) मुजलेलें नख, कौर [कोर]
 कार—न काम 'त्या मवाफीक कार सुत-पिडीर होऊन
 . 'पया ३८४ [फा कार]
 कार—पु, (व) शेवट, अखेर, परिणाम 'है मलम जल
 मेघा कार करील' •कारणें-परिणामकारक होणें [कहर]
 कार—खी (व कारपडा) कोरफड, कुमारी [स कुमारी-
 कुमारी-कार]
 कार—पु (हेट) कार व पात्री हे अदाजावर पूर्वी दोन
 अधिकारी असत याना आकाशात वर दूरवर फिरणाऱ्या ट्या
 विक जातोच्या पद्धतीची माहिती असे होकार्याची युक्ति निषण्या
 पूर्वी असे दोन अधिकारी प्रत्येक अदाजावर असत
 कारक—वि करणारा, पडवून आणणारा, प्रणाल देणारा,
 उत्पन्न करणारा, सामायज्य-यातिकारक, पुष्टिकारक (असे सामा
 सिक दा० द हजारे आहेत व आणखी हजारों करता येतील)
 कारक—न (न्या) कियेच्या अन्वयाने जो विमळीचा
 अर्थ हातो तो, नामाचा क्रियापदाची असलेला स्वयं, हीं कारकें
 सदा आहेत-कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, लपादान व अधिकरण,
 [स] कारकनिमित्त-न (तर्कशास्त्र) कारण, साधन, कियेची
 निमित्तभूत वस्तु यांच्या उलट हापक निमित्त [स क]
 कारक—वि (राजा) सतविलेरी जमीन
 कारक—पु न्यायान्यानीं यावयाचा वर-विल्लन ?
 कारका—खी गारा, मेघादून पडणारे वक्रांचे तुकडे करक
 पदा [स कृ=विकिरणें, करक=गार]
 कारकीर्द—खी अमलाची सुदत, काळ, (राजाचा वगैरे
 राज्य करण्याचा काळ) राजवटी, सत्तेचा काळ, अधिकाराचा,
 व्यवहाराचा काळ [फा कार+कर्द]
 कारकुनी—खी १ कारकुनाची जागा, काम २ केलेल्या
 कामगिरीबद्दल कारकुनाला दिरज पेंसा, वेतन (जो आपला
 कारदून मध्ये त्यास) ३ नाकरीबद्दल किंवा विक्रीच्या पिनसावर
 मिळणारी कारकुनाची विकायत, नफा ४ कारकुनाच्या काम
 गिरीबद्दल त्यास यापयाच्या रकमेसाठी वसविले १ पटी, वर ५
 (ल) काटकर, भारकाई, काटेकोर व पोसक व्यवस्था ६ एक
 छात्र -वि कारकुनाचवर्षी [कारदून] •काद्या-मत-पुन
 कारदून लांबाचा धूपणा, लवारी, डावपेंच, याकडून सामान्यत

कपट, लुचेगिरी •घटा-चिन्ह-पुन कारकुनाचा घटा, चिन्ह,
 झुण, निशाणी (मोडी मोहन सतत वसल्यामुळे डाव्या पायाच्या
 घोट्याला घटा पडतो यावन्न) •पेसा, कारकूननी-पुडी
 कारकुनाचें काम, पसा, नोकरी.

कारकून—पु १ कामाचा माणूस लेखक, लिहिण्याचें काम
 करणारा, मद्राळीचें कारकुनांनीं इस्कील करून दुम्याला करीत माहीत
 -रा २० १५२ २ (गो) (ल) धूर्त मनुष्य, हिरोवी व हुपार
 माणूस (विरस्कार दर्शयिताना कारकुना म्हुणतात) (वाग्र)
 सवा हात लेखणीचा कारकून (=शिकारस करताना न्या-नोकीचें
 म्हुणतात) - नाची मेहुणी-खी (ल) कातरावयाची कातर
 (विनोदानें कातरी इकडे तिकडे पडते व लवकर सापडत माहीं
 म्हुणून म्हुणतात) [फा कारकुन=करणारा]

कारकोळी-ळया—वि कारकोळ देशासवर्षी (माझण
 वगैरे)

कारखानदार—वि कारखान्यावरील अधिकारी, कारखान्यातील कोणीहि माणूस, कारखान्याचा मालक [फा]

कारखानास—पु कारखान्यावरील मनुष्य कारखान्याचा
 हिरोव ठेवणारा अमलदार, सरकारी धान्याच्या शोडारावरील

अधिकारी, आठ दरदारापैकी एक [फा कारखान+मर्वास]

कारखाना—पु १ जेथे एखाद्याचा व्यवहार चालतो अशी
 मोठी इमारत जवें-गलपेंत वधण्याची गोडी, दागणेल्याचा
 कारखाना, यंत्रशाळा वगैरे कोणतेहि प्रचंड काम, यदा वगैरे व
 तो चालविण्यावरिता ठेवलेला शिवावर खाते 'तमाम कार्यानि
 जात चलाईस जाण्याचा हुकूम जाण' -रा ७ १९९ 'सहारा
 महाराजांच्या कारकीर्दीत त्यास (बलावत खाते) कारखान्याचें
 स्वल्प •व्हटें' -बलावत खाते १ (बडोदे) 'कारखाने प्याचे
 त्याला' -ऐपे २३१ ३ कोणतीहि धयाची जागा ४ तमा
 गृह-राज्यको ७ १० [फा कार+खाना=कामाची जागा]

कारगत—खी (विद) कारकीर्द -मसण २ ४ १०८

कारगुजरी—खी (हि) बाजारपेठ

कारगुजार—वि (हि) कामकाजात हुणार, अनुभविक

कारत्वर-रंचकर-रजकर-रंजकर-रजगार—पु

वडुकी, विल्ले, लवारी, सत्तीर, चाकू, मुण्या वस्तू वगैरे दाळे
 करणारा, धात्रकार, माडी करणारा वायार, विल्लत करणारा
 [स ककचकार]

कारज—न (चंद्रपूरी) कालीन, हुरय

कारजें—न कोमेसाठी पाण्याचा कवारा उब उडविण्याचें

एव साधन 'न रजे कारजें निगुति फागे ते पणकणी' -न ३२.

कारट—न १ (की) ओथेंदेहिद कर्मास कुसिताचीं

म्हुणतात २ ती क्रिया बरण्या प्रादगात दिलेली दक्षिण

०खाऊ-वि और्ध्वदेहिक क्रिया करणाऱ्या ब्राह्मणास उपहासाने म्हणतात [स करट]

कारटा-टया-३ कारट्याक पहा 'कीं प्राणी पावल्या मृत्युसदन । सतोपनी कारटे ब्राह्मण ।' -मरू ४९९ 'नदीवर क्रिया चालवणारे कारटे यांच्या पदरीं पडणारा प्रतिग्रह पाहून विस्मन साहेब अशा सारख्याचा आत्मा का बरे तळमळ नये' -नि १०५८

कारटा-पोरटा-३ खोडकर, प्रात्य, द्राव मूल [स कुमार-३आर+टा]

कारंडव-३ बदकांच्या जातीचा एक पक्षी, वरडुवा, वरडोंक आरुणा मादीस कारडवी म्हणतात [स]

कारंडा-३ ओंढा, ठोकळा वरडा पडा

कारंडोल-न काकुच्या पियाचे तेल

कारण-न १ कार्याचे अधिकारी नियमंकरून विद्यमान असून जे कार्यात्पादक ते, निमित्त, कार्यप्रवर्तक, प्रमाण, आधार, ज्यामुळे एखादी गोष्ट घडते ते, हीं तीन आहेत-समावायी, असमावायी व निमित्त (अतस्य त्रिधा अविभाज्य, दूरस्य त्रिधा अप्रत्यक्ष, साधनभूत त्रिधा आकस्मिक, कारण याचा प्रथमांगी कर्तृत्व, हेतु, अपेक्षा, प्रेरणा, उद्देश, आधार इत्यादी अर्था प्रयोग होतो) 'तयाही बोधा कारण । जाणता मीचि ।' -हा १५४३८ 'ऐसा आहे समाचार । कारण पाहिले विचार ।' -या १२६२९ ३ प्रयोजन, हेतु ३ गरज, काम, प्रसंग 'आज पाळम पडला नाही म्हणून छत्रीचे कारण लागले नाही' ४ मुज त्रिधा रमासारखा कोणताहि समारंभ ५ साधन उपकरण, घटक मूलतत्त्व, आद्यद्रव्य ६ (न्याय) नियतपूर्व, हुताऱ्या कोणत्याहि गोष्टीवर अवलंबून नसणारे -न्याय २४ ७ मसलत 'हाता सडधन । ऐसे रचिले कारण ।' -मुगा १८४०

८ कार्य 'जालू दे सावित्री, मज करू दे कारण ।' -वसा ६७ 'वरुनी कारण स्वामी यश ह्यावे । पाईका त्या नावे खरेपण' -मुगा ३७९ ९ इच्छित वस्तु, सुट्टीचे आय तत्त्व तेथ इच्छा आणि सुट्टी घडवी अहकाराची आर्षी । मग तिगा लाविता वेची । कारणच्या ।' -हा १३९६८ १० साध्य 'ते परमज्ञ निर्वान । जे आत्मविदाचे कारण ।' -हा ५१४९ ११ (विदात) महत्सत्त्व, अहंकार व सूक्ष्म पचभूते (आनंदमितीचे मत) पच हानेद्रिये, त्याचे पाच विषय मन बुद्धि व अहंकार (शांकरमत भगवद्गीता १३ २०) [स कृ-करणे] कारणीं लायणें-कामाला, उपयोगाला लावणें (देह इत्य सामर्थ्य आयुष्य जन्म इ०) 'कारणीं लावानि करील सार्यक ।' -दावि ३९१

०त्य-न कारण असणें, कारणरूप असणें [स] ०देह-दारीर-पुन देहचतुष्टयापेरीं तिसरा देह याला अविद्येचे विवा अज्ञानाचे अधिष्ठान आहे 'स्थूल सूक्ष्म देहद्वयाते । आणि विपरीत ज्ञानाते । अज्ञानचि प्रसवले म्हणोनि त्याते । कारण देह म्हणिजे पै ।' [स] ०परत्ये-कारण पडल्यास, जरूर लागल्यास 'वेडे भटायरोवर मात्र ती कारणपरत्ये बोलत होती' -स्वप २१४. ०घादी-३ (कायदा) वादी, पिचादी [स] कारण-०भी १ (अशिष्ट) कष्टणा, दया, कृपा २ गया गया, काकदूत, विनवणी (कि० भाकणें) कारण-०किनि कारणासाठीं-मुळे-स्तव, [स कारण याची पचमी] कारणि(णी)क-वि १ उपयुक्त, जरूर, समुचित, जरूरी श्रुते 'वार्षिक एकाज लोकमान विद्यवात ठेविले' -भाव ३६ २ घडवून आणणारा व्यवस्था ठेवणारा ३ कारणपरत्ये घडलेला, निमित्तपूर्वक बनलेला 'मौळीयाचे घरी देखा । कृष्ण लपजला कारणका ।' -गुच ८५४ -३ राज्याचा मुख्य मंत्री किंवा सावकारी जहाजावरील मुख्य गुमास्ता, कारभारी, व्यवस्थापक, 'इतर कारणी भले लोळविले ।' -ऐपों २०९ [स] कारण-०ण-०शम १ चतुर्था विभक्तीचे लक्षण, स्तव, साठी, करिता, मुळे 'ब्राह्मणाकारणें गाय दे' २ रिकार्णी, 'देवकारणीं लजाळ' -दा २५३० ३ घडे 'तेव्हा त्या तेलिणीने । पाहिले बिकमाकारणें ।' -शनि २८७ [कारण] कारणेसर-न (कायदा) विशिष्ट सुद्धा कबूल न करितां वादीचे म्हणणे कबूल करणें, विशेष हरकत घेणें [स] कारतुस, काडतुस-न बडुकीतून उडवावयाचें दाल इ शिशाची गोळी असलेले शस्त्र [इ कार्टेज] कारंदा-३ १ (व) कारभारी, कारवाही करणारा मनुष्य, कर्ता, कारस्थानी [का कारदाज, स कर्ता] कार(रिं)दा-३ एक वेळ, त्याचे फळ व कद करादा, करिंद पहा कारदाज-वि कावील, कारस्थानी [का कारदाज] कारदाजी-०भी कारस्थानीपणा, शहाणपणा, मुत्सद्दीगिरी कारदाजीची मसळ सांगितली ते न ऐकिली जे -जोरा ३६ [का] कारनीस-न गरपा, कपोरा, काणी 'भितीच्या माथ्या-समोर्बती लाकडी कारनीस बसवावे' -मॅरट ७७ [इ कॉर्निस] कारवेळे-३ (इ) एखादा लाकडी खर वगैरे ठेवण्या करिता भितीतून पुढे काढले दगडी लाकडी लाकडी ठोकळे 'दग डाच्या ठोकळ्याऐवजीं कारवेळे मितोत पाळावे' -मॅरट ६० [इ कॉर्निल] कारभाऊ नारभाऊ-३अव काव नाश हे एकमेकाना सवो विताना म्हणतात -गंगा १३

कारभार—३ राज्य, सावकारी किंवा एखादा धदा असा धरा येऊन त्यासाठी करावयाची सर्व तऱ्हेची खडपट, व्यवस्था, उद्योगधदा, काम (किं० हाकणे, टांकणे) [स कार्यभार हुल फा. कार-ओ-भार] म्ह० करील त्याचा कारभार मारील त्याची तरवार, राखील त्यांचे घर व खेपेल त्यांचे शेत

कारभारी—३ १ व्यवस्थापक, कारभार करणारा, मोठा धदा चालविणारा, राजाचा मुख्य मंत्री किंवा दिवाण २ (सामा) व्यवस्था पाहणारा कोणीही प्रतिष्ठित रहस्य (मग तो स्वतःच्या घराची किंवा मालकाच्या घराची किंवा धर्माची व्यवस्था पहात असो) ३ (कों कु खा पुण) बायकोने नवऱ्याचा खेळ करताना योनावयाचा शब्द ४ (ल) उदादेवी करणारा माणूस ०मंडळ—न सरकारी किंवा एखाद्या संस्थेच्या अधिकाऱ्याची मंडळी व्यवस्थापक मंडळी, राजाचे मंत्रिमंडळ ०मुखत्यार—३ १ राज्याचा मुख्य प्रधान २ मुख्य व्यवस्थापक किंवा मुख्य चालक

कारभारीण—ओ १ कारभार्याची बायको किंवा एखाद्या कामाची स्वतः व्यवस्था पाहणारी स्त्री २ (कों खा पुण) नवऱ्याने बायकोचा खेळ करताना म्हणायचा शब्द

कारभार्य—न १ पीढा देणारे जादूचे कृत्य, जारणमारण, वेदक २ खोदा व्यवहार, कचाट, खऱे कवटाळ (किं० करणे, रचणे, योजणे, माहणे)

कारभारी—वि (जुनरी) वैशाख महिन्याच्या विणीत जन्मलेले बोकल (मदी वैशाख किंवा कार्तिक महिन्यात जिते)

कारली—३ बियाच्या हातातील कारल्यासारख्या बाग द्याचा एक प्रकार

कारली—ले—ओन १ एक भाजी व तिचा वेळ, कारेती, याचे फळ रूढ व जुमारे वीतभर राव असून, अमिरीपक, अस्तुप्तम करणाऱ्या आहे याच्या पाखरे व हिले असा दोन जाती आहेत —योर १ ४२ २ कार्ली लोक करीच्या झाडावरील मृग [स कारवेळ]

कारले—न १ कारली कोरीव फळ २ कारल्याच्या आकाराचा सोन्याचा दागिना (बियाच्या गळ्यातील छुटा किंवा एखाद्या माळेच्या मधोमध असलेला) 'मोव्या कारले भाणार' —वेसीव ११ ५ ३ अणुबिंदीवर खेले मारलेले लांकडी किंवा लोखंडी मुद्गर, हे पूर्वी प्रत्येक विजयातील मुद्गरावर ठेवीत व शत्रु मुक्त किंवा तट चढून येऊ लागला तर खाच्यावर फेंकत 'तेथ पोहोच महाबाक्येची कारली। समविषमले प्रति मुक्ती ठेविली।' —स्वातु १० २ ९ ४ (मळविषा) करेला मुद्गर हा निमुळता, लांब, कमरेपर्यंत उंचीचा व पाच घायासून दीड मणा प्रयत्न वजनाचा असतो ५ मोहरमच्या सणात कारल्याच्या फळाच्या

आकाराची एक साठी करून तिला कागद बंगरे चिकटवून दुरुवे तिठवे नाचवितात ती ६ चावकाच्या दाडीच्या व बादीच्या मधील कारल्याच्या आकाराचे छतळीचे किंवा चामड्याचे विण काप ० (मायली) दोन-तीन पायल्या भात मावणारे वणुले

कारल्या—वि कारल्याच्या आकाराचा एखा जातीचा भाडा कारव—ओ एक झाड व त्याचे माडे किंवा फोक हे झाड पाच-छाहा हात उंच व चारीक असते याचे फोक पुण्याला, कुडाला, ओमणाला वापरतात [स करीर]

कारव—न (गों) एक कुल्लाड आंबोलीची निळी जात **कारव(वा)**—ओ चातुर्याची व्यवस्था हुयारीचा कारभार, वाटकर, खोल वाटस्थान शुभ मसलत कारस्थान पहा [स वाये]

कारवणे—अकि १ (राजा कु) छतावणे (शेत बंगरे) २ खत धातल्याने पांकावणे (भाजीपाला बंगरे), जोराने वर येणे ३ नासणे, जुळणे (पणसाठील गरा बंगरे) ४ शिजताना बिबड ल्यामुळे, वेचव पचपचीत होणे (भाजीपाला) ५ जळका दास येणे (दूध, खीर, भात बंगरेला) [कार=खत]

कारवा—३ (नृत्य) जोचा वेप येऊन डोकरीस पागोटे व बर्मरेस तलवार लावणारा सोंगाव्या, किंवा घुरव्याचा वेप पत लेव्या करीचे सोंग, असे सोंग येणारी व्यक्ति अथा सोंगाव्याचा नाच (किं० देणे नाचणे, नाचविणे) [दि काहारवा, काहार= पाळवीनाला भोई यावरून]

कारवाड—३ कारस्थानीपणा, सुकि, शकल, बट (विशे पव वाई गोष्टीनिपयी) करण्यातील चातुर्य [स फू]

कारवादी—वि मतलबी, शुभ कट करणारा, कारस्थानी, फसव्या, लबाड (गुटिल कृत्यात)

कारव्यान—न धोडे विकणाऱ्या अरवाचा ताडा, टोळी, तळ, अथा तळ्यातील प्रत्येक व्यक्ति [तुकी अर फा कारवा?]

कारवासी—ओ कारवानाचा धदा—वि १ कारवान सव मी (घोडा माणूस बंगरे) २ (ल) धूत, चलाख, खोल (दव केरीमचे)

कारविणे—अकि १ (कों) करवतीने कापणे

कारविण—१ कारवणे पहा

कारवी—ओ कारव पहा

कारस(सा)—ओ १ रयतेला दिलेली तपाई ही छुरीच्या वळी घान्याच्या रुपाने परत करण्याच्या बोलीवर देतात २ किल्ल्याच्या घेरातील (दापूतील) खेड्यातील लोकांकडून किल्ल्यावर असलेल्या सरकारी इमारतीच्या शाकाणीसाठी, चूड व इली करण्यासाठी बसविलेला सरकारी वर द्यात गवत, नारळीच्या छावळ्या, पाने, कारव्या, भांडू बंगरेसामान असते तसेच

महालाचा अधिकारी फिरतीवर असताना त्याच्या उपयोगासाठी लाडूफाणा, जळण, फळफळावळ, भाजी वगैरे गावकऱ्यांनी पुरवावयाचे सामान (एका जुन्या यादीत पुढील कारसाईचा (वस्तूचा) समावेश केलेला आढळतो - इरले, तवसें, काळा भोपळा, कोर, करादे, इरजाल फणमपोळी, आमसोल, दोरगुडे, जुडी, कासे, चिवली वगैरे) कुळाकडून गवत लाईट फुकट घेण्याचा हक्क खोत वेठ पदा 'कारसाई विल्ले रायेगड येथील शाकारणीवद्दल वगैरे गावगना नेमणूक आहे ते' - मसाल २२ १५१ ३ गुप्त कट उलाढाली, कारस्थाने (किं. करणे, चालवणे) [स कृषि?]

कारस्थान—न १ काटकसर, मितव्यय २ बत्त, गुप्त मसलत ३ राज्य विवाह कुटुंब यांतील व्यवस्था, बदोबस्त [स वार्य-स्थान]

कारस्थानी—वि १ काटकसरीचा, मितव्ययी २ खोल मसलत्या, धूत ३ कर्तबगार

कारळा-ळे-तीळ—उ घुरासणी, काळा तीळ यांचे वाढ दीड-दोन हात उंच असते कुलाचा रंग विवळा असून बीचा रंग काळा असतो यांचे तेल जाळण्यास व खाण्यास उपयोगी आहे पेंड घुराना घालतात [स वृष्ण+तिल हुठ का करि=काळा]

कारळ—न कड जिरें, हें औषधी आहे [का करि=काळे]
कारा—खी १ दुष्क, कारागृह, कारागार, वदिशाला 'काय दिते न तुम्हास्तत्र रिपुनीं उषधं न ठेविली कारा।' - विक ६६ २ (स) शासदायक धदा काम सत्सार [स]

कारा (रि)गिरी—खी १ कारागिरीचे कौशल्य, चतुराई वसन, कामाची उत्कृष्ट उदावणी वरामत [का कारिगरी]

कारागीर-गिरी—उ १ (कों) कारभारी 'अजुन तिथे कारागिरी।' - मसाल २ १२३

कारागृह—न दुर्ग, वदिशाला, 'कारागृही अवतरले। श्रीकृष्ण गोकुळीं वाडिले।' - दशावताराची भूपाळी ९ [स]

कारात—न बॅरट पदा घुमारे दोन रतींचे वचन, दिव्यांचे वचन करण्यासाठी वापरतात 'हा हिरा १६८० कारात वजन आहे' - मराठी सहावे पुस्तक पृ ११४ आठ २ री [इ बॅरट अर किरात]

काराथे—न (गो) चालें, कारते
काराना—न (गो) करवद
काराफूल—न (कु गो) झियाच्या कामातील कुडी लपग [कणैफूल]

काराव—न (गो) एक कामातील मोत्याचा दामिना
कारावणे—कि १ (कु) शासणीस करणे २ पाण्याच्या पाटातील गाळ काढणे

काराविणे—कारविणे पहा
घडो २ २९

कारिका—१ अर्थबोधन श्लोक हा ३२ अक्षरी असतो 'अथ हवेदात्मिक कारिकांचे' - साष्ट ५ १४ २ टीका, व्याख्या ३ टीकारूप श्लोकाची मालिका [स]

कारिगणा—(गो) ब्राह्मी वनस्पति
कारिगर-गार, कारागीर, कारेगार—उ १ उत्तम काम करणारा, बसवी माणूस 'बहुत दिवस नगास लागले त्यास इकडे दगा कारीगर न मिळे।' - रा ३ १६८ २ चांगला कसगी सुतार, गवडी चित्तारी, सोनार, हत्तीची 'मिळेल तितका उत्तम कारागीर चोरल्याचा' - आगर ३५ -वि उपयोगी, कामी पडणारे गुणकारी इ० उत्तम 'तिने बगा वग कारागीर काम केले तें।' - मद्रम ५५

कारिंट-रीट—खीन एक बेल व तिचे फळ हें काकडी सारखे लहान पण कडू असते

कारिंदार—उ कारदा बेल व तिचे फळ करादा या बेलीची पाने किंचित वागोळीं असून हिला बीत दीड बीत अंतरावर गाडीं असतात व प्रत्येक गाडीला कराद येतात, व खाली जमिनीत तिहिला लागतात फळ पूर्ण वाढल्यावर आन्याएवढे हाते याचे दोन प्रकार आहेत-गोडा व कडवा [स करमई]

कारिवणा—ना—उ ब्राह्मी वनस्पति
कारिवृद्धि-व्याज—खीन (कायदा) ज्ञानकोने विवा कुळने ठरविलेले व्याज [स]

कारिस्वणा—वि केविलनाणा 'धर्म बैसविला कारिस्वणा।' - भाए १०९ [स वृष्]

कारी—वि करणारा, घडविणारा, बनविणारा (समासात पंचे-कफारी, नाशकारी इ०) कारक सारखाच हा शब्द असून याची शुध्द प्रकाशनी विशेषण बनतात [स]

कारी—खी (नाविक) राळ (गलत नाव इ० कदा खाली लावतात) तेलात चेदरस बद्धून तयार करतात ही फक्त्या कायम पडतेवर्जी वादीस खायून नंतर कापसाची पडी ठेवून पडतात

कारा—उ (कों) एक भासा
कारी—उदा (व) का ग ह्या अर्थी मुलीस हाक मारताना योजक्याचे सवोधन बरे सखचा कर घेय कारी।' - साष्ट ८ ४४

कारीक-कारीव—वि (राजा) खत घाडून तयार केलेली (जमीन) [कार=खत]

कारीगर गार, कारेगर-गार—वि परिणामकारक, लागू कारिगर पदा 'हळा जाहली होती परतु कारीगर जाहली नाही' - रा १४ ३५ [का काप, गुल० स कायैवर]

काश्-रु—उ १ बसवी, कारागीर, शिल्पकार केलेवर निर्बांद करणारा माणूस २ समुच्चयाचे बारा बळवेदार, कारनाह नाकबाब पहा [वि स कु-काश्-फाव ९ ११२ ३]

कारक—३ धितारी, कारागीर 'परम दक्षिचित्रेकारही
कागियरी' -गारह १ १३ [स कारक]

कारणा—३ (वे.) क्षात्री कारिका पहा
कारणिक—वि दयाळू, कृपाळू [स वरणा]
कारण्य—न दया, कृपा, कल्या 'आणुनि जीव साजुने।
कारणामाजी पाळले। लपवुनि घाले।' -हा १३ २४८ [स]
० वृत्ति—ही दयापूण्या 'आपल्या अमोत कारण्यवृत्ति जाणूत
सांगी' -गीर ८१

कारना—३ (हेट) कारिका—ना पहा
कारनाह—३ अलतेदार व बजोदार
कारे—१ १ एक कारेरी घनरूपि १ समुदात टाक
पयाच्या घुरीच्या आख्यास सांकेते हजे व सरते सांकेत
कारेती—स्त्री कारल्याची बेल
कारेते—ता—न (बों हु) कारले
कारेचारे—पुंश (एकचयनकारावारा परतु हा हावद बहुतेक
एकचयनी उपयोगात आणित नाहीत वर आणि बारा चापासुन)
धूळयाग, कड्या, सत्यानास (पसा, नगीब बगेरेचा) (दि०
करणे) [केर+वारा]

कारेळ—ळा, कारेळा तीळ, कारेळें—कारळा तीळ पदा
कारो—३ (गो) काज्याचे शाळ, काजरा, कुचग
कारोट—३ (बों) काताहत, विनाश, उच्छेद (तीळ
धान्य गाव, घर इ० चा) [का कारळओढणे]
कार्केदय—न धाव्दातील कर्केशपणा, कर्केटरीपणा [स]
कार्कीर्द—दीं कार्कुनी, कार्खाना—कार्कीर्द इ० मध्ये
पहा

कार्गरी—स्त्री परिणाम यशस्विता. 'परतु अठवण व धन्य
कार यास्तव कार्गरी जाहली नाही' -रा १४ ३५ [कारिगर पदा]
कार्चावी—वि बलवुनीदार खिलत पाव पारचेकार्चावी
दिला' -रा ७ ७० [का कार्चावी]

कार्चावु—३ भरतकाम जरातीचे, वेल्गुीचे काम वर
णारा [का कार्चावु सि कार्चावु]

कार्दा—दीं—३ही कारटा पहा 'ओकरेशवरवच्या कार
ट्याच्या रटण्याच्या अर्गी इतका वेशरमपणा नसेल' -नाक
३ ८८

कार्दा—दीं—३हीन द्राव मुलगा—वी—ये एखादे वेळी
ही पोरातीं द्राव बाटी प्रसर्ग विसरून जाऊन' -रुन ५ ३
[कारटा पहा]

कार्डे—न १ (६) लिहिण्याचे कोरे पत्र मजिफा पते
यातील एक पान २ स्वतःचे नाव व पत्ता लिहिजेथी थिड्डी

[६ कार्डे] ० योहे—३ (६) घुट्टपाचा जाळ कागद [६
वांभोहे]

कार्ते—३ (गो) पाव रत्तल पत्रा [६ कार्टे]
कार्तेकादप—१ (गो) राशरीस परवाना मिळविणे
(धयास) २ (स) धरवद मोठेणे [६ पात्र+कादपे १]

कार्तेचोयें—३ पुराणप्रसिद्ध सह्याद्रुन याला परशुरामने
मारले हावळेची वस्तु याच्या नामस्मरणाने सापडते असा भाविक
लोकांचा समज आहे व त्यासाठी पुरीत श्लोक रुढ आहे—
'कार्तेवीयाद्रुनो नाम राजा बाहु सह्यवान्। यस्य स्मरणमात्रेण
मम नष्टं च सम्पद्ये ॥' [म]

कार्तिक—३ काटिक, मासविक्रय करणारी एक जात
-वित्थान [स इन्-कापणे]

कार्तिक—सिक—३ ज्या महिन्यात पौर्णिमेच्या दिवशी
कृत्तिका नक्षत्री वर भगतो तो महिना, चंद्रमासीय आठवा
महिना, ६ नान्हेवर महिन्याचा सुमारास येणारा महिना
[स कृत्तिका] ० स्नान—न भविनी पौर्णिमेपासुन कार्तीकी
पौर्णिमेपर्यंत कृत्तिका नक्षत्र मानवण्यापूर्वी पहातस करावयाचे
स्नान, आषोढ हे संपादामोदराप्रत्यये करतात ० स्वामी—
३ देवाचा सेवकपति, पदावन, दादराचा बडोल मुलगा, व्याचा
प्रसाद होणाऱ्याला सात जन्म ब्राह्मणजन्म यतो व जी सुवा
तिनी स्त्री यांचे दर्शन घेईल तिला सात जन्म वैद्यक्य प्राप्त होते
(कारण तो ब्रह्मचारी आहे) अशी मंदाराभूत घनवृत्त आहे
परतु मदाचेकडे अशी समजूत नाही, उलट तिकडे कार्तिक
स्वामीचा दोन पायरा आहेत असे मानितात व त्यात मुत्रप्र
ण्दम असे म्हणतात ० स्वामीचा हिमायती—च्या भिडेचा—

३ केवळ ब्राह्मण जातीत उत्पन्न होऊन ब्रह्मधर्मादि विधि व कर्
णांमाला उपद्रव्याचे म्हणतात -याचे दिवे—३अव ह्या महि
न्यात रावण्यात येणारे आकाशदिवे 'हिमभटी स्नान केले
असिसे। कार्तिकाचे दिवे आकाशात' -न १५
कार्तिकी—ही कार्तिक महिन्यातील एकादशी
कार्ति(का)की—वि कार्तिक महिन्यासवधी (सोमवार,
एकादशी, पौर्णिमा इ०)

कार्नीस—ही कारनीस पहा
कार्पण्य—न कृपणपणा, चिक्कपणा, नज्जपणा [स]
कार्पेदाज—३ कायबर्तो, मुत्सही 'परतु कार्पेदाज याचा
अर्ज आपल्यास मान्य पडून' -रा ५ ३० [का. कार्पेदाज]
कार्पास—३ कापसाचे शाळ व वापूस [स] -वि काप
सासवणी

कार्मुक—३ धनुष्य 'वीरी कार्मुके वाहिली।' -एरुव
८ २६ 'एका दोन वळेचि कार्मुक वरे हे नेटके जो वळे।' -
आसी ४२ [स]

कार्य—न १ काम, उपयोग, वृत्ति, क्रिया 'तया नाव धनजया। कार्यं पे गा।'—शा १३ १६९ २ परिणाम, क्रिया, योग 'जे कार्यं ना कारण।'—शा १५ ५८ 'सुन्यावर आसिचये कार्यं झाल्यास कार्यानिष्ठ आसिष्ठ वायु धाहेर पडतो'—पदाय ११ 'तो कार्यावर दृष्टि देतो' ३ समारण, उत्तर उ० लक्षार्थ ४ (व्या) विभक्तीची रूपे, विकार ५ क्रिया, सटला, मुकद्दमा ६ (वेदांत) शक्य इद्रिये व पाच विषय (आनंदगिरीचे मत) ७ (वेदांत) शरीर (पंच ज्ञानेन्द्रिये, त्याचे पाच विषय, मन, बुद्धि व अहंकार) (शांकरभाष्य मगदनीता १३ २०) —वि करण्यास योग्य (वात्र) ० उटणें—काम पार पडणें 'असें झाले असता किती कार्ये उठणारीं आहेत पदा।'—नि ४४० ० उरकणें—१ काम पार पाडणें २ (ल) रतिभोग करणें कार्यावर दृष्टि देणें—आपल्या ध्येयाचा ध्यास घेणें, आपला उद्देश सिद्ध करण्याकडे लक्ष देणें, काम साधणें —स लावणें—योग्य कामी उपयोग करणें 'त्यनिं आपला पैसा कार्यास लावला' सामासिक—० फर्ती—नि १ लोकांची कामे करण्यास तत्पर २ स्वतःच्या हिमतीवर काम करीत नेणारा ० कारणाभ्यास—३ हेतु व परिणाम यांच्या सवयाचा नियम [स] ० कारणभाव—३ क० व तत्पदादक क्रिया याचा तसच 'ज्या दोन गोष्टींचें आनुचयें दुसऱ्या कोणत्याहि गतीवर अवलंबून नसतें त्या दोहोंत कार्यकारणभाव असतो'—न्याय ३४ 'पदाचा आणि मूचिकचा कार्यकारणभाव आहे' ० कारी—नि कार्ये करणारा, व्यापार करणारा, तत्स्य नव्हेतो ० फुडाल—वि धर्मा मध्ये चतुः, कल्पक ० ग्रम—पत्रिका—खी३ सभेत व्हावयाचे काम व त्याचा अनुक्रम दाखविणारा धागद—सभा ७१ (६) अजेंडा ० त—क्रिपे काही कारणासाठी, उद्देशामुळे ० तत्पर—वि कार्यात निमग्न ० दर्शक दिशा—खी (यनशास्त्र) प्रेरणा ज्या दिशेंत कार्य करते ती दिशा —यत्सि ४ ० दर्शक विदु—३ (य२ शास्त्र) प्रेरणेचे कार्य ज्या विदुस्यनीं होतें तो विदु —यत्सि ४ ० प्रयोजन—न निवाड, मुज यंगेरे समारंभ दिवा सण यांना व्यापक सडा ० भाग—३ १ काम क्रिया पत्करलेले अणवर घेत लेले कार्य, करावयाचे काम, साधावयाचा उद्देश (क्रि० करणें उरकणें, उचलणें लोटणें) २ कामाचा अर्ध भाग ० भार—३ १ अणवर पतलेले कामाचे आज्ञे, जबाबदारी, जाहीरी २ काम, व्यवस्था, कारभार [स] ० लोभी—वि कार्येसाधु काम साधून घेणारा 'न पालिन भिडेस मी जरिदि कार्यलोभी तिला।'—केका १० ० घादी—वाडु—साधु—वि कोणीकडून तरी आपले कार्य साधण्यासाठी मोठे बोलणारा ० वाह—ही—३ व्यवस्था पक, जगावसाठीचे कार्ये करणारा, सवयेचा निष्ठगीस बंगेरे ० व्यग्र—व्याकुळ—व्यावृत्त—वि हातात घेतलेल्या कार्याने वेजार

शालेला. अडचणीत आलेला, बडलेला ० शरीर—१ कारणशरीराच्या अनुषंगानें याजावयाचा सद्द, स्थूल शरीर ० संपादन—साधणें २ कामाचा उरक, काम तडीस नेणें, काम साधणें, सफर करणें ० साधक—वि कार्येसाधणारा (पटक, माणूस, साधनें) ० सिद्धि—खी सवटास नेलेले काम, फलमिदि, कामाची पूर्णता ० क्षम—वि काम करण्यात हुपार, निपुण, प्रवीण, कामाला प्रगती उपयोगी पडणारा, काम करण्यास समर्थ, योग्य [म कार्यक्षम=समर्थ]

कार्याकारण—वि आनंदयक कार्याच्या निर्वाहापुरता, जरूरी पुरता, प्रमाणपुरता [२ कार्य+कारण]

कार्याची वस्तु—स्तु—खी कामाला उपयोगी पडणारी कोणतीहि वस्तु, पदार्थ, अनेक कामाला जरूरीची असणारी वस्तु (ओपच, पदार्थ, माणूस)

कार्याची—वि १ जो आपणें कार्ये हळु हळु पण धिन्मे पणानें सिद्धीत नेतो तो, कार्येसिद्धीकडे लक्ष देणारा, हेतु सफल व्हा पणारा २ स्वार्थसाधु [स कार्य+अर्थित]

कार्यानुमेय—वि परिणामावरून, फलावरून अनुमान करण्यास योग्य [२ कार्य+अनुमेय]

कार्ये—३ वृत्ता, रोडपणा 'ज्याचे मनीं आलस्य। वहीं गति कार्ये।'—शा १३ ५१७ [स कृपा-कार्ये]

कार्यपण—वि सुन्या काळीचें एका माणें 'माणण कोणा पासून एका कार्यपणदि दक्षिणा म्हणून पेऊ इच्छित नाही'—च० ६९ [स कार्यपण]

काढेल—ळा, काढेल—ळा—तीळ—कारळा तीळ पदा काढेल—खी (व ना) गाईचें चारक, काळवड पदा काळ—न केडीचा गाभा काळें पदा काळ—न चालू दिवसाच्या मागील दिवस [स कल्य-कल्ल-काळ]

काल—३ १ वेळ, समय (ज्याचें मोठेमाप दिवस अद्व ६० नीं होतें तो) २ इणाम, मोसम, योग्य वेळ ३ सट्टेची वेळ ४ यमरात्र, मृत्यु ज्यापासून निवाला धोका वाटतो अशी वस्तु प्रणयी (साप वाध इ०), एखादे सट्ट, मृत्यु, नाश, मृत्युसमय 'शिवाची महाअजाचा काल शके १६०२ मध्ये चाला' ५ चागलें किंवा बार्देर होण्यास कारणीभूत अशी गर मेक्षतीची इच्छा ६ युत, भविष्य वर्तमान इत्यादींचा समय ७ (गायन) ताल बालाचीं तालोपयोगी प्रमाणें—अणु हुत, लघु लघु, लघु [स काल] (वात्र) ० देशातारित्य करणें—देश पाहून करणें—चर्तेण—काल, स्थल परिस्थिति पाहून वागणें ० साधणें—अचूक, योग्य संधि गाठणें, योग्य काळी

कालगुंत—श्री भोके पाडेलेली लोसाही पट्टी (सोनार, लोहार इ० ना उपयोगी) कालगुंत पट्टा

कालण—न (राजा पुण) कालरण [कालरण अप]

कालणें—अकि (लुम) कालवणें, मिसळणें, मिश्रित करणें

कालया—उ उलयणें करपा पदा

कालनेमीची मूर्ति—श्री (गा) वपटी माथूस [काल नेमि या नांवाचा एक कपटी राक्षस होता त्यावरून]

कालपी-साखर—श्री उत्तर्हिदुल्यानात कालपी गावी तयार झालेली साखर (सह्यसाखर, पिढीसाखर या दोन्ही, विशेषत राह्यसाखर)

कालमोल-मेल—श्री तगमग, अस्वस्थता, तडमळ (डुस, ताप यांमासून होणारी)

कालमेलणें—अकि तळमळणें, तडकडणें (ताप, दुख यांमुळे)

कालमेह—उ काळया रंगाची ल्घवी होणें, प्रमेह पदा [स काल+मेह]

कालरा—उ (इ) पदरी, महामारी, अजीर्णामुळे शरीरांत वातरोप होऊन घुसा टोचल्याप्रमाणें पीडा करणारा रोग, कुडीक, विद्रुचिका, वापा, जरीमरी हा विरोपास नेल्यास दोन्ही पायांच्या खोटांना डाग घाबा किंवा शुद्ध गंधक अगर केशर लिनाच्या रसातून घावें—योर १ ५१० [इ कॅलरा]

काललघण—न एक कृत्रिम व रेवक मीठ, पादलेण, मगशी बिडल्लण पदा [स]

कालय—न शिपात असणारा एक समुद्रांतील प्राणी काळ व त्याचा शिंपला, या प्राण्यास डोकें नसतें हा समुद्रकिनार्यावरील खडकातहि सांपडतो

कालघ(पु)ड-डी—श्री लहान वासरू, गाय, गोजी [स कलमगी-कलहडी-कलअडी-कलवडी-भाज १८३२, वा वडवु]

कालचण—न १ भात, भाकर इ० कोरडे पदार्थ ज्याच्याशी खातात असे ताक, दही, दूध आमगी, साबारे, वडी पातळ भाजी (व) शिकरण, (केळी शिताफळे इ० ची) वर्गरेषदार्थ, पातळ तोंडी लावणें, कोरडगास, (गो) निस्त्याक 'दधि दुपें तरे'। कडिया कालवणें विचीत्रे।—ऋ ८४ २ मिश्रण [स विंचित् +लघण]

कालचणें-चणें—अकि १ दोन पदार्थांचें एकत्र मिश्रण करणें 'जेसी जवळिकेचीं सरोचरे। उचवळलिया कालवती पर स्परे।'—ज्ञा १० १२१ २ पितादिकामुळे पोटात ढवळल्यासारखें होणें [दि कल्लनिय, वा कलसु] जीव-प्राण कालचिणें-जीव घावरा होणें 'प्रमात मन कालवें, प्रखर देखडी मालवें।' (वाप्र)

विटाळ कालचणें-मालेला विटाळ प्रगट न वरतां चहूकडे विसरणें

कालघा—उ नदी, तलाव इ० चें पाणी नेणारा मोठा पाट 'कणें म्हणें तुज सागर भासे, मज भीम काल्या राया।'—मोर्कणें ३२ २५ [स कुल्ल्या, का कालिवे, इ कॅलॉल]

कालघा—उ १ भात भाकर इ० चा कालवणाशी कुसकटून बनविलेला काळ, त्यावरून १ (स) कालवाकालव, गर्दी 'सोडली पुण्याची जागा तोडिल्या धागा, भडकल्या पागा कालवा झाला'—ऐपो ४३३ [कालवणें]

कालवाकालव—श्री १ पक्षर विकट वस्तूची मिसळ, भेसळ २ दवळ्याडवळ, विचका ३ घोटाळयाचा बाद ४ पोटा तीन अस्वस्थता ५ कोणताहि मनोविकार प्रबल झाल्यानें मन अस्थिर होणें, चलयिल, 'रोम शहर लुत्तमी पोषच्या व द्रव राजांच्या शास्पात गेलेले पाहून म्यारिबॉडचीच मनात कालवा काळय होऊन जात जे'—म्यारिबॉडचीच चरित्र [कालवणें]

कालसाय—(गो) विजार [पोर्तु]

काला—न १ मिश्रण 'तेया दोन्हींचा काला कीजे।'—विद्यु ७६ २ दर्ही काळा, (सक्षेपांनें) गोपाळकाला 'प्रमै काला पुणें मांडियेला।'—दावि २८ 'भासुच्या शिंदेच्या एकत्र करुनि। काळा बाटिनी हू चक्रपाणी।'—इ ३६ ५७ ३ कोहळा, सोपला याचा कीस तिखट, मीठ इ० पालून (साडण्यासाठी) करतात तो ४ (गो) बार मारण्याचा एक प्रकार ५ पिसल 'नीतोतयालाचिये माळें। शीन्हूले कस्तुरिएचें कालें।'—शिपु ३७७ ६ पुट, रगाचा पुन्हा पुन्हा घावयाचा हात 'इशरण्यानाचिया चोळा। मना काले दिजनी वेळोंवेळा।'—माए १८९ [कालविणें] ० रुथला-उ (ना) भानगड, उला ढाल ० कित्ता-उ १ निरनिराळ्या जिनसाचा किंवा वस्तूचा समूह जगाव, डीग (किं० भरणें) २ (समुच्चयांनें) नाना प्रकारच्या धान्याचीं पिळें किंवा बाजारात विक्रीस आणलेले निरनि राळें धान्य (किं० नासणें, पिकणें, गुडणें, येणें, भरणें) ३ शेतात उपाच्या फडात, सुपारीच्या आगरात निरनिराळ्या प्रकारचे पेर लेले मोगण, दुग्धय प्रतीचें पीक

कालाउकुकुल्य—न कालाची अमुकलता, योग्य सधि, प्रसंग, चारविणी वेळ [स]

कालापकार्प—उ कालाचा अपव्यय [स काल+अपकार्प]

कालापाक—न प्रत्येक श्लोकात अर्थ पुरा करण्याऐवजीं क्रियापदाच्या काकडुदीनें जोडलेल्या चार श्लोकाचा समुच्चय, युग्मविशेषक, कुलक पदा [स]

कालाबुल-ल्ली-भुल-मुल्ली—श्री (ताप, पित्त, मूक वर्गनें) अलेली, झालेली) कासाविसी, तळमळ, तगमग;

अद्वयता 'का धिखली हारी गये। घट भाव न पाहे। जो
तिथयेया गली हाये। कालभुग।'—झा १६ १४२ 'मग
कालयुनी हाका दते वेळे। होतोती परि होळे नुपदिशी।'—युग
४०८३

कालायस—न पोलाद [स काल+मायस]

कालायधि—भी विविध वेळेची मर्यादा, काही काळ,
काही वेळ, 'विचार बदलण्याला कालायधीची आवश्यकता
मुळीच नसते'—भा ११० [स काल+अधि]

कालाष्टक—न भाषाद्वयप्रतिपदा ते अष्टमीपर्यंतचा काळ
या काळत काळभेदाचे भक्तत्याची पूजा करतात उपवास पाळ
तात, व आठ ब्राह्मणा जेवण घालतात [स काल+अष्टक]

कालाष्टमी—भी कार्तिक वद्य अष्टमी, प्रत्येक महिन्याची
वद्य अष्टमी, (वित्त) कालाष्टकांतील देवता दिवस या अष्टमीचे
दिवसी काळभेदाची पूजा करतात [५]

कालिक—वि कालासर्थी, मुदतीचे [स] • मुद्रि—भी
ठळेल्या मुदतीचे व्याप कालिका पदा

कालिका, कालिकादे—काली—भी पार्वतीचे एक
रूप बंगाल्यात हिची पूजा करतात [स]

कालिग—१ (गो) कलिग पदा १ इत्याचा सपय
कालिगड—ण—न कलिग पदा [स कालिग]

कालिगडा—३ (राग) ह्या रागास पड्ज, कोमल रूपम,
तीव्र गायार, कोमल गयम, पचम, कोमल धैर्य, तीव्र निराद
हे स्वर लागतात जाती सपूर्ण सपूर्ण, वादी पचम, सवादी पड्ज,
गानसमय रात्रीचा चवथा प्रहर

कालिंदी—भी यमुना नदी 'कालिंदीचे हृदयस्थ
फेडिले।'—झा १० २१० [स]

कालिपास—३ (शाप) (३) कॅलिपन, मोलाकार
बलूचा आनील व वाहरील व्यास मोजण्याचा घाटोळा कपास
[३ कॅलिपन]

कालिमा—भी १ काळेपणा २ (ल) हाग, कल
(दोष), पाप ३ मुळे आयुष्यास चारित्र्यास रागणास) ३
रण, शरम (अपराधी माणसाची) ४ काळवडेलपणा, निस्तेजता,
प्रेतकळा (रोग, अतिप्रम ३० मुळे मगारी) ५ शरीराचा काळे
पणा (अतिशय वन्दासुळे आलेला) [स]

काली—भी १ पार्वती २ एक वनस्थिति 'मेयिका, घातकी
काली, उपलपरी, बाजपूरक याचा पिंड तेजाची शुद्ध करणा
रीय'—अक्षर २ ८

कालीन—वि कालविषयक, काळसंबंधी, काळाचा
(यामा) एतत्कालीन, तत्कालीन

कालीकास—न (होमिओपाथी) बारा क्षारानील एक
महत्वाचे औषध, हे मजरे रोग, विमज्जर, पक्षात यावर
विशेष उपयोगी आहे [३ इल्लिअम—पॉपेड]

कालीफ्लोवर—भी पुष्पाची, फुलवर, एक भाची [३]
कालीगूर—न (होमिओपाथी) बारा क्षारवर्गी एक
गामान, सरी, बहिरेपणा, स्वतंत्र, प्रदर ३० वरील औषध [३]

कालीय—३ कालिया सरे 'गहरी कालीय तसा ज्यावरि
तू कोपणळ घमरील।'—मोक्ष १० ११

कालीसल्ल—न (होमिओपाथी) बारा क्षारवर्गी धुपगी,
देवी, गोबर व छातीचे सरे रोग यांवर व कोणत्याही रोगावर हे
औषध घेतात—जीवनसाधन ४९ [३]

कालू—३भी एक वाय, सनई, चौबडपातील गिमक्यांमुद्दि
म्हणतात 'कालू कणे, वाजरी पुढे भाग्याची बडनी। पाहुन जाव
माझे तडफडनी।'—प्रल १३४ 'कालू कणे बाजे होती नौवत
हसोवर कोपडे'—देपो २३७

कालू—रुं—न कालय

काले—न केळीचा गाभा, केळीच्या मज्यातून एक दाढा
वर पानांपर्यंत घेतून तेथून त्या दांड्याला केळीचे लॅंगर (केळ्याचा
पड) येते या दांड्याला (केळीच्या पोटात असणाऱ्या भागास,
बाहेर आलेल्या नळे) काले म्हणतात (बाप) कात्यासारखा
पड=केळीच्या गान्यासारखा बडगार (बाप)

कालेज—न महाविद्यालय, पाठ्याळा, उच्च शिक्षणाची
संस्था [३ कॅलेज]

कालेत—भी (गो) प्रकृति

कालेपेलें—न बाईट, विशासपातकी काम, मार्ग, प्रच्छन्न
कृत्य कालवेत पदा

कालो—यु (३) काग पदा

कालोचा—३. वेळ, मिलाफ, ऐक्य 'जाळा भुल्युमज्य
कालोचा। मफिच्या घरी।'—अमृ १ ३० [कालवणे]

कालचक—वि (करप अप) योजना काणारा, युक्ति
बाच, नतुर [स कलचक]

कालचनिक—वि मनाने किंवा कल्पनेने शोधून काढलेले,
कल्पित, नकली, बनावट, यशविलेले, जुळविलेले, अवास्तविक
[स कलच]

कालचत—कलचत—द पदा

कालचवड—भी कालच पदा

काय—भी गर, एक प्रकारची शातरी माती, हिचे लोखंडी
काव व सोनकाव असे दोन प्रकार आहेत [ते का कावि-
तावडा]

काय—झी १ प्रास, पटाळा २ कावा, वपट 'एक वटीक काय करुनि जात होती घुगे पेउनी' —पेगे ३५५ ३ (वे) ताप, कोप, राग [कायणे]

कायकाय—झी १ (ध्व) कावळ्यांचे ओरडणे, २ (ल) फर्देदार, फिकारी यांचा मागणीचा, तगाथाचा एक वल्गोल, गोंगाट, आराडाओरड (कि० वरणे) [च]

कायजोर्से—कि (गो) पाण्यात फार वेळ राहिल्याने अथ आंघाडे

कायटी—घ (कों) एक मास

कायड—न (रा व) (क्याड अथ) दार, दाराची एक फळी [स क्याड=कवाड]

कायड—डी—झी १ पाण्याच्या घागरी अथवा एंयादा जड पदार्थ नण्यासाठी बांधण्या दोन टोकानां शिकण्याच्या रच नेप्रमाण दोन्हा बांधून त्यात घागरी घालून सेण्याचे साधन 'साडनिया रजनामाची कावडी।' —हा १६ ७७ 'कावडी लघु कावडी भरुनिया होतो वडाखाला।' —कवेवुच ११ [का काड—ओपे वाडणे, का त कावडि, घ कापट] २ विटीदांड्या खेळामध्ये टाविक शुण ज्या बाजूच्या पडाइव होतील त्यांनी आपल्यापैकी एका हुपार खेळाडूडून विटीचे टाविक टोले मारून घवर्नी विंगी जेथे टोळी असेल तेथून दुसऱ्या बाजूच्या खेळाडूपैकी एकेकाने सूर अथवा लगडी, पळण्याच्या जागेकडे घालावी परंतु मध्ये तो गडी (पळल्याउळे) जेथे पाविले तपून विजयी बाजूच्या गळ्याने आणखी एक विटीचा टोला लगावला तर पुन्हा तपून सूर अथवा लगडी सुरू करावी व याप्रमाणे हरतेल्या डावाची फेड करावयाची अशी पद्धत 'बाडचे व घुनवाचे १० साले, दमराची कावड होती' —मुदे ६ कावड्या—वि कावड वाहणारा

कावडता(धा)वड—झी १ (चमत्कारिक शब्दरचना) गिःदाईक व दुकानदार यांच्यात पदार्थांच्या भावाविपथी चड उताराची घासाघास होऊन शेवटी ठरलेली विमत रकम, माव, अडचणीत आलेल्या व्यापाऱ्याशी त्याच्या सावकारांनी केलेली कर्जाची तडजोड अगर तोंडामळवणी, सरासरीची विभागणी, प्रमाणशीर वाटणी, अदलाबदल (वस्तु घदा काम ६००) एकदम दिलेली टोळक रकम २ लुच्चेमिरीने, धूर्तपणाने काम साधणे ३ कामातील धाकल धूर्तता, वावा, सुवी ४ खाजणीभाजणी

कावडल—झी कवडल पहा

कावडी—घ कापडी पहा

कावण—बाण—न १(कों) लग्न वगैरे समारंभाचा स्वयंपाक वगैरे कामासाठी घराबाहेर पावलेली सोपडी दिवा झावळ्या

वगैरेचा मांडव, तात्पुरता मांडव, गुन्हाळाकरिता घातलेला कुडाचा मांडव वगैरे २ पय्या गोळा (गुन्हाळापातील), कोंड बाडा, छप्पर [का कावण]

कावणे—अकि १ फार सतावणे, रागावणे, रागावून तोंड सोडणे 'तेव कावसी सेवसी गोटी। कावली पोटी खीउने।' —एमा २३ १५ २ कटाळणे, प्रासणे, वेतागणे (रागाने, दुखाने) 'दीनता ख्याली, दुखाने कावली' —विक ८ ३ पिसाळणे (कुत्रे) ४ कटाडून आतल्या आंत तडकडणे, तडमळणे 'सरटी मनुष्य कावे।' —दावि ४५५ 'तनु भवनि त्रितापदवपावके कावरी।' —मम ६० ५ मयागे गागहन जाणे

कावती—झी (राजा) पाकडीचे रोप कवाता पहा

काव(घा)र—न १ (कों) पाचर, गुगी (मितीतील), शुग (जाल्याचा) दिला हातयात त्यात वसविण्याची पाचर क्रिया लाकडी बीप २ (व) कावल, अतिशय शिजलेले मांस २ (योगशास्त्र) शुद्धकार्याने टांचु जोडणे, शुद्ध व शिश्न याच्या मधील शिवण 'अपान रध्रया—।—मासारी धनजया। पाज्जी पिड्निज। कावड मुळ।' —हा १० १०३६ ४ (नाविक) कटांवा बाईत दुसरी फळी गच्च वसती करणारी लाकडी पाचर ही पाचर खाऱ्याचा व वरच्या दोन्ही फळ्यास चार अगुळे अंतरावर दोन दोन भोंके पाडून त्यात मस्तूर भरून नंतर टोकतात हिचे गुन्चे टोंक निमुळते व रदद अथुव वरचा माया गोल व सपाट आतात ० मूळ—न शुद्ध व शिश्न यामधील शिवणीचे मूळ

कावरखा—न (व) शाढावरचे वाडयूळ कावडल पहा

कावरणे—अकि (व) पिसाळणे कावणे पहा

कावरा—घ (व ना) (वैल्गाडी) लुवावर मधोमध वसविण्याची एक पितळी वस्तु हिची नागासारखी आकृति असते व दोन्ही बाजूत मधोमध रुढान आरती असते या नागाच्या तोंडातून नैवेद्या कातराहि पेटात

कावरा-कावरावावरा—वि भयभीत, फार गोंधळलेला, भय, आश्चर्य, राग यांनी चकित झालेला, पावरलेला, गुजलेला [का कावु-ताप, शेक + वेवळ=चाम]

कावरल—न शाढावरचे वाडयूळ 'ससार हें कावडलें। काव तें।' —हा १५ ५२ 'सदा सफळ आंब्याचा रूख। लावरी उजवे कावडल।' —एमा २३ ३३ (ल)—वि क्षण अगुर आचर्यकारक [स किम+इड?]]

कावरे-विरे—न वेड, आम 'साविले कावरे। प्रल्हादासी म्हंदाखरे।' —सुगा २८१ —वि वेडे, पिसाळलेले, भ्रमा त्मक, आभासात्मक आश्चर्यकारक 'परिते असो हें ऐसे। कावरे शाड उरसे।' —हा १५ १०९ [कावरा]

कावळ-ली-च्या-न १ (रों गो) फार जुने झालेले
हिवा नेवे असून अतिशय हलके असलेले भाडे २ किडकी, टिगुळ,
जोणे झालेली तुळई, लांकूड ३ सिंगून पातळ झालेले भाडे,
भांड्याचा तुकडा 'नरदह खोंवर जेणे फुटके कावळ' -स्वाद
६ ४ ७६ -वि १ शिजलेले, मोठीचे, निदरयोगी (भाडे ६०)
२ किडका, मोडवा, विरकोळ (सांव, तुळई), क्रीडराद
(भाजी) [स कोमल, तुल सु कावळ]

कावळ(ळ)काठी-जी हलकी काठी, विरकोळ लांकूड,
तिलारी, निदरयोगी लांकडाचा तुकडा

कावळा-पु. चर, पाण्याचा पाट कावळा पट्टा (अप
पट्टा)

कावली-पु. पाच-सहा हजलांच व बराच रद, छातीवर व
पाठीवर दोन दोन पक्ष असणारा एक मासा, केचिन

कावळा-पु. १ कावळ्या रणाचा, कावळ व यवळट खोंचीचा,
मास, किडे, गोचीड वगैरे खाणारा, कावळाव अशा कवैरा शब्द
करणारा एक पक्षी, काक २ अस्तित्वाच्या कुलातील कावळ्याच्या
आकाराची काठी ३ केलकुलाच्या दाट्यातील एक न शिजणारा
निबर लड्डू, हा काढून मग दाळाची भाजी करतात ४ कावळी
मावाच्या वेरीचे फळ ५ (बैलागाडी) गाडीमावाच्या चाव
काच्या टोडाला असलेला गोंडा ६ (वे) आमटी वाडण्याचे एक
सारपात्र ७ (रों) नारळीच्या झाडाच्या बोव्यावरील बोवळ्या
पानाचा छत्रका -रूपि ७४८ ८ (जरतार) कावळ्याच्या
खोंचीच्या आकाराचा एक चिमटा [स काक, ते काकि,
सि काळ, हि कव्वा, इ को] (वाप्र) ० शिवणे-१ मृताच्या
पदाव्या दिवशी त्याच्या नावाने केलेल्या पिडास कावळ्याने
,रुपे करणे २ खी अस्पृश्या शाली असता लहान मुलाच्या
समजुतीकरिता हा शब्द वापरतात (कावळा शिवला म्हणजे
पाप लागते अशी समजूत) 'मदिकून तुज नरा, शिवला हा
जेवि काक दारा मळा।' -मोवन १२ ३७ -चें आयुष्य

असणें-शंभर वर्षे म्हणजे दीर्घायु असणें -च्या शापानें
माईं मरत नाहीत-छुद माणसानें घोरामोठ्याला कितीहि
दुपणें दिशी तरी त्याचे काहीहि सुखसान होत नाही पावडे कावळे
जिंकडे अष्टपील तिक्डे माणें-वेष्टालाग करणें (पोयंत) कावळे
कोकालणें-ओरडणें-फार मूक लागणें (गो) कावळे म्हातारे
जावप-प्रकळ काळ लोटणें म्ह्ण १ कावळा साऱ्याचा शु
काईल पण कावळ्याचा कोण खाईल-आंगळपणा, नीचपणा,
हलकटपणा यानीं शुभ अशा माणसाबद्दल खोजतात २
कावळा मोलापोवळपाचा चारा काय उपयोगी ? -म्हादवास
मुळाची चव काय ? ३ परांत नाहीं शीत कावळपास आम्रव्रण=
भंगात सामव्ये नसता बडेभाजीच्या गोष्टी बोलणें, जवळ पैसा

नसतां भरमसाटपणें देणारांचीं बचनें देणें. कावळ्याने गू उठा
वष-कावळ्याने गू उठावण्यापूर्वी म्हणजे अगदीं सकाळी कावळे
मुक-न पत्रें, पावल्या, बिले ६० चिडचुडून देवण्याकरितां शिवणी-
पासा दोन पोटे रतीच्या कागदाच्या पड्या काढून शिवून तयार
केलेले चिडचुडू -ळयाचा डोळा-पु १ (राजा) एका
धनस्पतीचे फूल २ (ल) फार पातळ ताक -चें मोत-न.
एखाद्याच्या घरीं काहीं निमित्तानें जमलेला मोतावळा, अनेक
नात्यांगोत्याच्या माणसांची गर्दी, झुड वगैरे

कावळाड-खी (कु) रद तोडाची मातीची धागर

कावळी-खी १ गोव्याकडे दुपणात उगवणारे पुढप-दीड
दुपण उंचीचे, बिचेच्या पानासारखीं पाने असलेले व वाडण्या
एवढीं जमळपा रणाचीं फळे देणारे एक झाड याचीं फळे मुठे
खातात. कावळे -वगु २ ४३. २ (गो) एक औषधीवनस्पति ३
जोधळपातील एक प्रकार -रूपि २७७ ४ (सोतारी) विस्तार
तील भूत उचलण्याचा वाकड्या टोंकाचा चिमटा, साहसी ५
लवट परींची टोपी, हिला मागे जाऊ रोपूट असतें ही लहान
मुठे पाळतात, नावेची टोपी ६ (कु) खेळातील परामब, हार

कावळ्या आचय-वि (गो) सारखी हिवाणारी व
इकडची घातमी तिक्डे करणारी माई

काव्या-पु. १ घोड्याची रण जिर्विण्याकरिता त्यास घ्याव
यास लावलेले फेरे, मळें, घिरटी, घेर घोडा भरघाव पळत
असता त्याला बाटेल सहा बळबिणें, फिरविणें मळळवर धरणें,
पुढें मागे भरघाव सोडणें (किं० देणें) 'बर्णाभवतें बहु उरगा
भवते जेवि यकड कावे ये।' -मोद्रोण १५ २० 'घोडयाला
दोन चार कावे दिव्ह मग निवळ झाला' 'घोडा पुढच्या
काव्यावर फिरवावा' २ रुच्चेगिरी, ठरवाजी ३ गुप्तकट, मसलत,
रुच्चेगिरीची योजना, कारस्थान (किं० करणें, बापणें) ४
हुलकावणी 'मनीम यानीं कावे देतेदेत अतवेंदरांतीं गेले' -भाव
११० ५ पिछेदाट 'बोरीं घेतला रणकाणो' दखोनि पावि
मलायाल्पो -'एरुख १० ६२ [का कावू=खणणे, तरासणें ?]
कावादाचा-पु रुच्चेगिरी, सोदपणा, भेद (किं० वाघणें,
करणें) 'मुळूख काव्यादाव्यानें सर वरून' -पाव १७, [कावा दि]

कावा-कव्हा-पु उद, कापी [अर कव्हा]
कावाड-न कवाड, दार, काढक [स कपाट=कवाड, दे
किरीडी]

काचिजा-पु. खडपा, लोखंडी वामाच्या कारखान्यातील
डाक लावण्याचे हातोड्यासारखे साधन

काचिअ-न ल्हाडी, धुतेता, कावा, घुकि [कावा]
काचिरडा-वि (की) दुखणें घोरेंमुळें चिडखोर बनलेला,

नाशिक, कावळेय.

काविरें—न १ वेड, भ्रम, धुरी, भ्राति 'त्याचे अज्ञान काविरें उरे।'—विउ ११ ११८ भल्ले कोपाचे काविरें ।'—दा २६५ 'या लागीं मदांचे काविरें।'—सुकेषर हरिधदाख्यान (नवनीत पृ १८८) २ काहर, अंधारी, काळोख 'वि वेदगळ काविलधा—उ कल्या, उलयते
कावोड—खी (सोनारी) शेवटीं वाटोळी कुलेली लोखरी तार

कावीण—छा—खी कानीण पहा 'कावीळ झाली म्हणजे सगळे जग जेते पिचळेच दितते'—दि ४४९४ [स कामळा]
फाधील—खी उसाच्या रसाची मोठी वाहील
कावीस—? उसावर पडणारा एक रोग—दा ७ २२२
कावेसोर—दार—वाज—वि युक्तिवाज, एतें, आतल्या माडीचा, रवाड, वस्ताद युक्त कड करणारा, कारत्यानी 'असली कावेबाज बविली करण्यास दुसरे स्थळच नव्हतें काय?'—दि ४४५१ [बावा]

कावेडी—खी (ना) शिवाच्या हातातील दागिने गडून पडू नयेत म्हणून दागिन्याच्या साऱ्याला लावलेले एक साधन
काचो—उ गोळा—लाक २७९
काचो—उ पिठेहाड, फटाळा, प्रात
काव्य—न कविता, कवितेचा एखादा प्रसंग, भाग, पद्य रचना—उ दैत्ययुक्त, छुकाचायें 'भेपी दुपद गुफसि जो समत जीवा तमाज काव्यादि।'—मोडयोग १२७ 'जो मुनि तमासि पिय काम दयाळ काव्य तो सारी।'—मोआदि १२८ [स कृगार्गे] •कथा—खी पयात्मक कथा, गोष्ट हा शब्द मुख्यत रामायणाबद्दल योजतात [स] •कळा—खी काव्य करण्याचे वातुर्य, काव्यकौशल्य, कवित्वशक्ति 'ज्याची काव्य कळा पाहोन।'—श्रीधर (नवनीत पृ २१५) •चोर—चौर—वि दुसऱ्याचे लिखाण चोरून आपल्या भावावर प्रसिद्ध करणारा •पडक—एवि भाड अथवा कविता पाठ म्हणणारा 'हे काव्यपडक कोणी कोणी स्वतः हि काव्यें रचिता।'—नि ४० •समस्यापूरण—न दुसऱ्याने दिलेला अपूर्ण श्लोक पूरा करणे, दिलेल्या एका चरणास अनुरूप असे नवीन तीन चरण रचणे •सुता—खी छुकाचार्याची कन्या, देवयानी

काव्हणें—कावणें पहा
काव्हरा—वावरा—कावरा पहा
काव्हळी—छा—(व) आरडाभोरड, गडबड, कामावा, गोंगाट 'सुन्गी मोडा वेळ दिलेगा तेव्हा भाईने काय काव्हळी केरी.' [स कोहाळ]

काश—उ कासे गवत, याची वाढ जोराची असते याचा शाकारणीकडे उपयोग करतात वेडापासून दोर करतात हे गवत म्हशींना जास्त आवडते [स काश]
शको २ ३०"

काशश्वास—उ धमयुक्त श्वासोच्छ्वास, धापा, उसासा; [स काशश्वास]

काशा—क्रि वि (काव्य) कशाला? कशाकरिता? कशासाठी? 'केलास काशा गिरी'—निमा ११८ 'या काशा जानकीचा।'—आसेनु २५ [कसा]

का(फा)शा, कासाड, काशिया—१ कीम (य) कुदा गवताच्या रहान मुळपा, दुर्वाच्या मुळपा 'सशयाचा काशा गोळा करून'—मज १२२ एभा ३१ ३२ हातीयेरा दुकाळ पडला। मज याची नागर सापडला। सैन्य नागरावया आला। वीर काशिया काडिता।'—एकस १० ७४. २ कडव्याचे सुडखे, याचा उपयोग सरणाकडे होता (एकवचन काशी—कचित् उपयोग) [स काश] •मरडणें—वरळणें, बडवडणें, शिब्या देणे, शिब्या हासडणें

काशाचा—खी—वें—क्रि वि कशाचा—खी—वें 'महापुरुष काशाचे। थोर थोराहि।'—दावि ७ २६९

काशानशीं—क्रि वि कशासाठी? 'बादावाद समयांशीं काशानशीं करावा।'—नुपा १३८३ [कसा]

काशानें—छा—स—क्रि वि कशानें, कशाला, कशासाठी 'निर्भरो जाले काशानें।'—दावि १२१ 'ज्येथे कलह हा काशाला'—निमा १५ [कसा]

काशिका—खी काशी, वाराणसी 'तो विश्वेश्वर राहे येऊनि मज्याचे काशिकेमाजी'—नरहरी गवास्तमाला १५३ (नवनीत पृ ४४३)

काशि(शि)दा—उ एक वनस्पति
काशी—खी १ वाराणसी, बनारस एक शहर २ कलिंगड, उरुबुड इ० लावण्याचा मळा, जागा, तें पीक, वेल (वापर)
•ची वाट दाखविणें—रहान मुलाना कामाशीं हालानें कावून पळून वर ठचल्ये व सुर्याची पिल्ले दाखविणें •रामेश्वराचें अतर—कारच मोठें अतर •स गंगा नेणें—गंगेच्या पाण्यानेच गंगेचें तळण करणें, निरुपयोगी गोष्ट करणें. म्ह० १ काशीस गेला काशीदास, मथुरास गेला मथुरादास—वारा पाहून पाठ देणारा, लुचा, कार्यसाधू, माणसास म्हणतात. २ काशी केली वाराणसी केली कपाळाची कटकट नाहीं गेली—वैतागाने यानेच गेल्यावरहि ससा राची कटकट न घुटणें ३ काशीस जावें नित्य वदावें—एखाद्या गोष्टीचा कयास घेतल्याने केव्हा तरी ती गोष्ट घडून येईल असा विश्वास •काशीस जावें निरप्य वदावें असा निदिध्यास समुपस्थींत घरावा •आण ३९ सामाशब्द—०कर—उ १ काशीचा रहिवासी २ काशीयात्रा केलेला ३ (र) अत्यंत लुच्चा माणूस, काशीकर युद्ध द्याव्यापेक्षा नाशिककर शमरपटीने लुच्चा असतो 'शमर काशीकर एक नाशिकर' •गोत—न सवध जात, जातगण

काशी—की १ (ब) शांत कापल्यानवर जमिनीत राहिलेला त्याचा मुखाचा ३ काशा पहा
काशी—की १ (ग) देवदारी रिकामा खाद्या, काढ्याव
पदा [पो काढ्यामो, दं कास्केंट ?]
काशी असणे—कि (ब) आश्रय आरणे, आश्रयाने राहणे
[त सकाशात]
काशीद, कासद—प नेहमीचा पत्रे पोचविणारा दूत
जामुद हरकारा—ता ८ १०१—दिना १ १० [मर काविद]
कादयो—पु (ग) लोखंडाची पेठी [त कास्य]
काढ्याव—उ मोठी पेठी, धव बाह्यचाचा पेठी [पो
काढ्यामो, तुल द कास्केंट]
काढ्योत—न रवाना पेठी धवी
कादिम (शमी)री—वि काश्मीर दशावर्षी [किशर घाल
लुगडी इ०]—की वागरेवता सरस्वती 'श्रमु कादिमरी मुके।
नुपजहे कैतुके।'—हा ३ ११६७ ० द्राक्ष—न काश्मीर दशाचे
द्राक्ष ह्या द्राक्षाचे झुरक माटे व विल्ल मळतात याला विलावती
द्राक्षे असेंहि म्हणतात—कृपि ५१३ ० मूर्ति—की पुत्र सगम
रवी किंवा स्फटिकाची मूर्ति
कादमीर—न ? हिदुस्थानातील उत्तरेकडचा एक प्रांत ३
स्फटिक शुभ सगमरी दगड मग काश्मीराचे स्वयम। का
रनबीजा निघाले योंम।—हा ६ २५३ 'कादिमरीचे वक
पावती।—ह ३४ १५० ३ लोंकरीच्या कापडाचा एक प्रकार
कादिमरा ४ देशर 'नारणे घोमे शुद्ध विराळी। वैसीरुटी आमी

‘येरायुप्र(वडोदे) ५२९० ० स्वार्थ-पु लाकडे विवण्याचे
म ‘येक वाष्टस्वार्थ करिती । यक गुभा येकवादिती ।’—दा

फाष्टा—स्त्री. १ वेळेचे माप; अष्टा निमियांचा बाल, बलेचा एक-तिमांशाचा भाग. २ दिवा. 'नारे काष्टा घुमरी.'—दे. दृग्गन्ध ६८. ३ मर्यादा. 'देखोन पुंडलिकाची निष्ठा। जेगो चांगली पूर्ण काष्टा।'—य ४६६. [सं.]

काष्ठिका—स्त्री, काढी. 'धन्य ती गोपने काढी काष्ठिका।'—गुण २०८.

फाष्टोपध-धि—नस्त्री. औपधोपयोगी वनस्पति; त्यांची गुळे, पाने, पुजे बगैरे. [सं.]

कास—स्त्री. गाय, म्हंस बगैरे पशूंची दुधाची ओटी. 'गुर-भीच्या कासेची मुठे होऊनि बरस लागवें।'—मो. धाल्लेण-गाय, म्हंस बगैरे ओटी घालावयाल रागणें; गामनू जसता जसजने दिवस भरत येतात बशी गियानी वेळ जवळ येते तपनती तिची ओटी मोटी होत असते त्याला कास घालणे म्हणतात

कास, कास—स्त्री १ धोनर, दुगळे यांचा काशोटा, लंगोटी; काचा; (कि० घालणे, खोचणे; फेडणे). 'तैमीच ते कास गुरास राखी।'—दावि ४२०. 'तुळदीद्वार गळी। कासे पिनावर।'—गुण २. 'बलेवतास बाघणें बाम। मग अनयांची काय उणे।'—पार ३९. ३४. २ (ल.) आभय, आभार. 'कामकोपलेभांनी कास। न सोडीच पाळिली भाप।'—हा १६. ४४८. [सं. कच्छ] ० कासणें—घालणें—घांपणें—१ कासोटा घालणें. 'हा सीते! जरि नत नी कशिनींथि तयापि कास हा—सीते' २ (ल.) काम करण्याला तयार असणे; कंबर बाधून काम करण्यास तयार असणे, सजव करणे. 'आणि होय येवडी कास। कासिली जेगें।'—अमृ ७. १२९. 'तों पवन म्हणे हूं पाल सलातिका दिशो कास।'—मोभांघ ५ ३६. —कामेस लागणें, कास धरणें—एखाद्या बलिष्ठ भाग्याच्या आभयाचे जाणे. 'तरी आम्ही तुम्ही धरियेली कास।'—गुण १६०७. 'भगवंताची कास धरवी आंगिक आस कयास रे।'—सेस लाधणें—आभय देणे, आभार देणे. 'आमुंचे चाळकपण ह्णामि आले। कासे लाविले जनाईनी'—एस्व १६. १६५.

कास—न १ (घो.) कुण (गवताचे) [सं कास=गवत] कास—स्त्री इतकी किंवा भागी जमीन ही बागाईत किंवा जिराईत करण्यासाठी रमतेस दिलेली असते या जमिनीचे लहान लहान भाग पाडून ते लागवडीस आणतात, तथापि सरकारसारा मान त्या भागावर किंवा त्यात उत्पन्न होणाऱ्या सरसनिरस पिकांवर न बसविता सर्वेध जमिनीवर बसविलेला असतो. केव्हा केव्हा निव्वळ बागाईत किंवा जिराईत जमिनीलाहि कास म्हणतात. 'कासवंदी व कासजमीन पहा. २ (बों) खाचराचा एक लहान भाग. खत बगैरे साठविण्यासाठी राखलेला खाचरा चाच भाग. ३ (माण.) दुसरीकडे पुसणीसाठी किंवा भरीसाठी

बशीस दिलेली जमीन. —३ १ (कु.) होंगरावरील बरकस भागांत मजगत केलेली म्हणजे धान्य पेरण्यास योग्य केलेली जमीन. २ (कु.) रेंगाड जमिनीचे मोठे चाचरा. [सं. शृपू=छत्रपे]

कास—विक्रि. १ (दिपी) सरळ. २ सरळ कापलेले कापड; याच्या उलट ह्राव, श्रेक—तिरकस.

कास—३ गोडला. [सं. कास]

कास—न. (गो.) शिकार.

कास—स्त्री. १ कास १ पहा. २ कास २ पहा.

कास—स्त्री. (गो.) फुत्कार, यातना. [ध्व.]

कास—३ (गो.) फड; आवेग; तिडीक.

कास—स्त्री. (माधिक) काढीचा चुंघा सालीं दगण्यासाठी दुरमीणास व काढीस अडकवावी लागणारी दोरी (बाकाच्या दुरमीणास एक दोबट—टोक गडकडून दुसरे दोबट काढीच्या चुंभास फेरा देऊन दुरमीणास दुसऱ्या दोबटास अडकवून टेवतात. [सं. शृपू=ओडणे]

कासई—न १ (व.) (धियाचे) काळ्या रंगाचे पातळ. २ सीमांतपुजनेचे वेळीं धियांना घावयाचीं मानाचीं लुगडी.

कासरुयळी—स्त्री. बघरेची मिठी. 'दोघे आले कास-ववडी।'—कथा ३. १३. ६५. [कास+ववळणे]

कासकुटा—स्त्रीभव थंडीचे कापरे; कापणे, कुडकुडणे; कुडकुडी. (कि० घेणे; देणे.) [कृस हि]

कासकूस—स्त्री. काचकूच; डेंगळमंगळ; अळदळं; धरसोड. (तंदेवाईक धडप)

कास(ज)मी—स्त्री. पयाची दोरी घोड्याच्या पाठीवरून सोपडीवाटून मेळेवी असते असा लगाम काजगी पहा.

कासजमीन—स्त्री. प्रतवारी न लावलेली सरसकड जमीन, दिव्या बरचा आकार एकंदर म्हणून बसविलेला असतो. हा खाविक नक असतो कासवंदीपद्धतीप्रमाणे कुडंबाची सर्व मालमत्ता काय आहे हे कासबमिनीवरून समजणे कासवंदी आणि कास पहा.

कासंडी—सांडी—स्त्री एक प्रकारचे भोंडे (धातूचे), चरकी, गुंडी [सं कास्य+हंडी]

कासणी—स्त्री—स्त्री एक वनस्पति, एका झाडाचे पाटरे वी. चिररी [हि]

कासणें—अकि १ बाघणे, झिजणे. २ बाघणे; कसणे. (चास, काघोय) 'कासे कासिली निजभक्ति।'—रास ४. ३६. ३ वसर घरणें, कासेस रागणें. 'पोहणार आस्ता कासे लेवी।'—हा १३ ५४५

कासेदा—३ कासवदा पहा.

कासफोड—३ कासेफोड पहा.

कासवंदी—श्री १ निरिनाळ्या प्रतीच्या जमिनी ज्यात असतात त्या गावच्या जमिनीचे प्रत्येक निरिनाळे वर वर ज्याची पद्धत एकदर जमिनीचा मगदूर पाहून त्यावरून प्रत्येक मुकम्पावर प्रत्येक उत्पन्नाप्रमाणे सारा रसविण्याची रीत वास पहा

कासविद्या—३ कासवंदी गांवातील जमिनीच्या निरिनाळ्या मुकम्पाचे प्रत्येक सारा रसविण्याकरिता धरावयाचे एक परिमाण, साव्यासवधी किंमत काढण्याचे एक माप

कासया—किंवि (काव्य) कथाळा ? कां ? कथापद्धत ? कथाकर्ता ? 'कासया कथाची किंता मनी मग जहाल । -विक ७ 'नाना साधनी सासणे : कासया सियावे ।' -दा ४ ६ २३ [कसा] ०चा-कसाचा ? कोणत्या गोष्टीचा ? कोणत्या प्रकारचा ? 'प्रच कोणे निर्मिला । कासयाचा उभारला ।' -विष्णु २ १०१ ०टा-कसाटा ? 'विस्तार करणे कासयाला ।' -दावि १८५

कासर—३ कोळिळ पत्ती २ रेवा 'देवीसमक्ष उरला त्रिमुनुरुण्यहि काय कासर तो ।' -मोक्षो ५ ७३

कासरी—३ १ बैलांना बापलेली ल्हासासारखी दोरी, ही बैलगाठून ओवतात बैलाच्या हांगांना बापलेली दोरी २ आसुर, बाबूळ-शास्त्रीको [स कच-कसा-दोरी, बाबूळ] (बाप) कासरा भर किंवा दोन कासरे दिवस किंवा सव्ये येणे-राहाणे-क्षितिजा पासून कासयाच्या लबीहता सूर्य उगवल्यानंतर वर येतो किंवा मावळतोना राहते त्यावेळी, सोतरी व सोडवळ लोकत म्हण सात, सकाळचा मात-आठ बाजण्याचा किंवा सध्याकाळचा पाच सहा बाजण्याचा सुमार

कासरी—श्री भाजी किंवा फळे घाची कापून बाळविलेली फोड, काचरी

कासलाटो—३ (क) (अव कासलाटे) कलपा कासली—श्री एक वनस्पति, हिने सापाचे विष उतरते असे म्हणतात हिच्या फळास सुदा म्हणतात, मुसुस वनस्पति (?)

का(का)सरी—श्री १ कूर्म, पाण्यातील एक प्राणी, याची पाठ अतिशय कठिण असून पोटा वर मूठ असते काही कासवे जमिनीवर फिरणारीहि असतात २ हातास किंवा पायास होणारा, आत पाणी असलेला एक फोड, कायफोड हा काटा वगैरे टोचल्याने होतो ३ रांगोळीची किंवा पोतेची कासबासारखी काढ लेली आकृति [स कचछप, प्रा कासरो-कचछो मंद वन्यप, हि कुमुदा, सि कजउ वृद्ध व काचिम] म्ह० (गो) १ कास बाक वॉबो जमान-जगदी विशद परिस्थितीतील सधुष्य जमीन राहाणे २ कासबा मामान गाडी (गाडी) मालुळली-सगळ्या कासारा आढोपणे, आवडून घरणे ०ट्टि-श्री दयावृष्टि, ह्यावृष्टि 'प्रतिदिन इत हरी कासबाचेच देखा ।' -सावह २ ४८

०पूठ-न (काव्य) कासवाची पाठ 'बहु कठोर म्हणे पठ जानवी । निपट कासव पूठमान वी ।' -वामन सीतास्वयंवर २४

०चाचेतूप-न असंभवनीय मोठ, मिथ्या कथा (सत्ताच्या सिंगाप्रमाणे) कासवी इरले-नापु (मावळी) कासवाच्या पाठी सारखे केलेले एक प्रकारचे गोल इरले हे फफ डोडीवर घनात

०व्याची पाठ-श्री कासवाची पाठ, पोटातले म्हणून जो रोग होतो त्यावर औषधासारखा हिचा उपयोग होतो ०व्या रोग-३ १ बम्बिप्रदेश ताणला जाऊन त्याच्या अंगी जे काठिय येते तो रोग २ जनावरांचा एक रोग [कासव+रोग]

पासव(व)(वि)दा, काशिदा—३ एक छत्रप याची उबी कमण्डूती असून तराटापेक्षा याची पावे कारीक फुले पिळकी असून हेंग दागणासारखी जाड व लाव असते -वसु २ ४३

कासयळ—३ तिळाची एक जात

कासश्वास—३ कफ व दमा, श्वासवरोध [स कास+श्वास]

कासळणे—अकि (कों) पापा दारणे, दम लागणे, कर्ण लागणे (सद्य बटप्याने, धावण्याने) [स कास]

कासा—३ १ (कों) ससुदात असलेला जपवा व सपाट खडक हा कधी कधी पाण्याच्या आतहि असतो २ डे-याचा मध्यभाग -घार [स कचछप]

कासां—न (गो) कासवाच्या आकाराचे, पसरट चिनी मालीचे किंवा सोखणाचे तोड धुण्याचे किंवा लघवीचे तस्त

कासाई—श्री (पोवाडा) छगण्यातील एक प्रकार कासई पहा

कासाकुळी—श्री कासाचीसी, तळमळ, तगमग, पावर सुडी [स कास+क्याकुळ]

कासाची लागवड—श्री (कों) बाभाच्या लागवडीचा एक प्रकार -रूपि १०९

कासाडी—श्री कासडी पहा

कासादा—३ कासवदा पहा

कासार—न सरोवर, तलाव, होह 'म्या तुज अमृता निधुंटे मिरवावे स्वयं काय कासार ।' -मोभीष्म १२ ५४ 'तया कापारी राजहस पाहे ।' -२९ [स कासार]

कासार—३ (सूळ कावार, -बुकीने) बागड्या करणारा, मणारा [स काचधार]

का(का)सार—३ १ एक जात व तींतील व्यक्ति, पितळ, तांबे, कांस्य वगैरेची भांडी घडविणारा व विकणारा 'चार शेरे तांब्याला कां म्याला म्हणे कासार दत आपोले ।' -ऐपो ३०२ ०डा-३ कासारास निदर्शने म्हणतात ०धळ-न वागडी चाले, माडीवाजे कासार आणि पन्वकरी यांच्या वरील वर,

० भट्टी—स्त्री घागडीवाले, भाडीवाले याच्या मडीवरील सरकारी वर ० भाडें—न (व) ताच्यापितळेचें भाडें ० भात—पु (राजा) जाटेभरडे व अर्धवट सडिक अशा तांदुळांचा, फडक दीत मिजलेला भात [स कास्यकार—कासभार]

कासाचणें—अकि (बों) कासळणें पद्दा [कास]

कासाचयलें भूत—न (गो) काज्यावरचें भूत, पिंपळावरचा मुजा

कासाचिसी—स्त्री व्याकुळता, पावरगुडी, नास, तळमळ, अतिशय अस्वस्थता

कासाचीस—वि व्याकुळ, पावरा, फार धुवण, घडपड पावरा, तळमळगारा (दु खानें किंवा तहानेने धोरें) 'महु कासाचीस झाला भफासाटी।'—तुगा १०३ [स कास=खोकेला, श्वाभ] ० होणें—कि (माण) घापा टाकणें, दम लागणें, जल्द नास घालणें, जीव पावरणें

० कांसाळ—स्त्री (गो कासाळे) कासाचो मोठी पाज (ही गैबतीबरोबर वाचवीत भयत)—वि टाळकुट्या [कास्य]

कांसाळवत—कांसाळ—न १ (घों) मोठ्या पानाचें नाद (भागी), काळें पाटवें अशा याच्या दोन जाती आहेत याच्या दहावी भागी करतात व काशाचे साडेने करतात—कृपि ६४५

कासिनी—स्त्री कासणी पद्दा

कासिबर—पु (कासमीर अप) 'आले हाविड गौड वोंकण बजा बोल्हार कासिबरी।'—रामसुगात्मनश्रीपदी वज्रट्टण २०२ अक्क

कासिया—अ कशाबद्दल, कासया पद्दा

कासीणें—अकि परजणें (घाज) 'ते शरिरायाचे भार कासी।'—भाए ४४५ [स कासु=वकासणें]

कासीद—पु जासूद कासीद पद्दा

कासीद—पु एक वृक्ष कासवदा पद्दा

कासीस—न हिराकस [स]

कासुंदा, कासांदा—पु कासवदा पद्दा

कांसुल-ला-लें—न (कु गो) स्वयंपाकाची ल्हान पत्री

कासु—स्त्री कादा नावाच्या गवताची करुणगी कासुनि भूमि सारवितो।'—वमा २१ [स कास]

कासें—न पत्रची घातु जस्त व तावें याची मिश्र घातु फवील चार भाग व शिसें एक भाग याची मिश्र घातु याचे दोन प्रकार आहेत—पुष्पकासे व तेलक कासे पुष्पकासे हे औषधो पयोगी आहे [स कास्य, इ श्रौण]

कासेस-नी—किमि कासेने ? कोणत्या प्रकारें, कशाच्या योगानें 'वैरियें कासेन नाशति।'—गीता १२ ७४८

कांसेफोड—पु पायाचा किंवा हाताचा तळवा याम होणाशा मोठ व पाण्याने भरलेला पाटरा फोड, हा घुराच्या पायालाहि होतो, कुडवा, कोणा, कासव पद्दा [कासव+फोड]

कांसोट्या—पु घोटार, लुगडे याचा पुडील सोगा किंवा दोक पाठीमागे बांधतात तो, काथा. (कि० घालणें, मारणें, खोंचणें, वाघणें, सोडणें) [स कच्छ+पट-कच्छट, कच्छुटिया-कच्छोटिका, तुल का कच्चे]—टेकार-वि लंगोटपा, लंगोटवद 'वैमी कासोटिकारा भगवता । वरिपडी जालिभे।'—शिगु २११

—ट्याचा-खवरदार, वळ रुट—चें पाणी व्याचपाजोगा—वि ज्याच्या हातुन व्यभिचार कदापि झाला नाही अशा (पुत्र-स्त्री)—ट्याचा हलका—वि विपयी, जारकमी

कांसोटी—स्त्री १ कच्छ, कासोटा 'मग हद् धावे पाडो पाटी । तेणें सद्गन सुटली कासोटी।'—कथा २ ५ ६९ २ लंगोटी [कच्छ+पटी]

कांस्टिकम—इ (होमिओपाथी) मूळ-याध, मोतीबिंदु, मर्षाण, सोपेंत रचवी इ० वरील औषध

कास्त—पु ब्राह्मणातील एक जात व स्त्रीतील व्यक्ति

कास्तकार—पु शेतकरी [स कृपु+कृ]

कास्य-कार—कासे व कासार पद्दा [स]

काहडणें—अकि काडणें पद्दा 'पाळल मागें काहडीत तेपुन।'—दावे १४१

काहणी—स्त्री कहाणी पद्दा 'तुका म्हणे अरे काहण्या वाय सांगाल गोथे।'—तुगा १९५

काहलि-हिली चंदर—न काहली बंदरचें मोती, हे हलक्या जातीचे व लालसर असतें काहली बंदर हिंदुस्थानच्या आग्नेयीस आहे किनेन ?

काहली, काहिली—स्त्री आळस, सुस्ती, 'जेणें नेणें काहली केली । तेणें जौविसा सुडविली।' [अर कहल=आळस, फा काहिली]

काहचणें—अकि कासणें, कावणें पद्दा 'कामकोष दीर फारच खदे जीव यासा काहवला'—पटा १२

काहवा—पु गोंधळ, कोलाहल आरडाभोरड 'येती गोडुळीच्या समस्त युवती ऐकोनि तो काहवा।'—मानद तनय, नवरसचरित्र ४१ ११८ [प्व]

काहचिणें—अकि कटी काणें, नास दणें 'तुमचेचा तो कादो काहवितो'—तुगा ३८३३ [कावणें पद्दा प्रयोजक]

काहळ—काहाळ पद्दा 'गुंगें डिमडिमी काहळ मोहरी । झशी मूख टाल नागापरी।'—जै १८ ३८

काहडणी, काहाडणें, काहाण, काहात, काहार, काहाली—ह शब्द वहामये पद्दा

काहातणें—अकि (य) द्वापणे काहातला पहा
 काहार—५ भोई, कोळी, वदार पहा 'काहारी मग
 जाहियांत घरिलाता मत्स्यदी चागण'—अककृष्णजीतुङ्ग २६
 काहार—५ कार दगड पहा जेथे पाण्याचा मार गिरोन
 होतो (पूल वगेरे जागी) तसे हा उण्यामांत आण्णा
 काहार—५ फार प्रास कड पहा 'पाटे पिटिरे काहारे'
 -तुगा ९५४ 'यको सवेंवे उदार। जेथे उभारिल्य कार।
 कही काहार। तो पाताळी पातला।' -तुगा १२०१
 काहाले—अ (खान) क्हाला
 काहायणें, काहयणें—अकि कठी होणे, प्रायशः काहयि
 पहा

काहाळ(ल)—ळी—नशी (काम्य) एन मंवाय डाल
 नगारा, भेरी शिंगातहि म्हणतात 'तेव काजती पात काहाळा।'
 -शिपु १०२९ 'दास भेरी मुरंग काहाली।' -सुभादि १२
 ३१ 'काहाळ डोल मुरंग जाण। त्याबरी हातसे हरितीर्तन।'
 -अवि २५ ३२ [स काहण]

काहिणी—झी काहणी, जोंधळपावरील एक रोग व्हाणे,
 कानी पहा
 काहिरा—वि जयस्वी, मयस्वी [का कहार=वलिष्ठ,
 विजयी]

काहिल काहिली, काहली—झी १ तापाने किंवा ठंडा
 शुळें भंगाची होणारी तपमान, तळमळ, प्रास (किं हाणे)
 काहिल—ळी—झी उद्याचा रस कविय्याची मोठी काई
 हिचा टाळ सपाट असतो [स क्हाह प्रा काहिस्त्रीआ]

काही—वि १ किंचिद् थोडें, अल्प लहान (सह्या किंवा
 परिमाण), थोडेंसे (वस्तु किंवा व्यक्तीपैकी) २ विभक्तित सधु
 दयावून अश्र अश्रमान, थोडा किंवा काही भाग कित्येक,
 थोडा किंवा पुढळ, कमी किंवा जास्त 'आवे काही खाद्य
 काही लोकास दिव्हे, काही ठेविके' ३ फार नोडे परत थोडेंसे,
 अल्प प्रमाणात केवळ उपाशी जाऊ नको काही खा।' ४ एखादी
 अनिश्चित गोष्ट किंवा काम वगेरे 'तुम्हापासी काही कोशवयने
 आह' -किवि १ अवर्णनीय प्रकारचें, तऱ्हेचें, ज्याची पोट
 वरता येत नाही असा तऱ्हेचें 'अन्नप्राप्तीचे सुख काही विल-
 क्षण आहे' २ अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता 'तो काही गवत खात
 नाही अन्न खातो' ३ (निपयपर) सुळींच नाही केव्हाहि काही
 'राहेन मी हे न घडेवि काही।' ४ यत्नेच मनात नयेले
 अकल्पित काही करता काही होणे '५ कोणतीहि सुक्ति दाखल
 'काही तरी कला' [स किम्, किम्+हि] ७ पद—वि १ थोडेंसे
 कित्येक (समुद्रय वस्तु) २ (निपयपर) एकाहि सुळींच, तिळमरहि
 नाही 'पेण्यान्यांनी काहीएक मांडे घरात ठेविले नाही'

काही—वि १ अल्पमत्त्व, यथे थोडे तेथे थोडे, साम्या
 समुदायापैकी काही व्यक्ती 'काही काही शेते बरी आहेत काही
 काही बाईट आहेत' -किवि १ (अनिष्ट, पाहल्य दासविगान्या
 दासदात्री कोट्टा) अजर्जेनीयप्रकारे, अतिउग्र क्मातीचा, 'आम
 पावणाने काही काही धाई कमी' ७ काहींचे याही—व्या
 याहीच—वि जगरीच भल्ले, भल्लेमल्ले, अवास्तव, वताल,
 वाक्यप्रमाणे, गैरलागू अमर्याद, अवास्तविक, वेगल, काही
 तरीच विद्यमान, अनपेक्षित 'एकदा जे आमचे गावज लुपले ते
 काही—व्या याहीच।' -पद्ये ७ न-होतेला-नव्हतेला-
 विवि जण काहीच घडले नाही असा अर्थाने 'रात्री चान्या
 वरून दिवसाच काही नव्हतेल्या गोष्टी गायतो' ७ याही—वि
 थोडा अन्न, थोडेंसे 'आजु माला तो गलिया। काही याही
 जे जे।' -ता १८ ४१२ 'ओषध घेताच काहीकाही दिसू
 लागले' 'काहीकाही गूळ घेतला काहीकाही ध्यावयाचा आहे'
 [काही द्वि] -किवि मल्लेच, अवास्तविक, अनियमित, असबब
 काहीकाही पोलात मद्यवचनी 'मराठी ६ वे पुस्तक पृ १०३
 ०तरी—वि वाटेल तें, वाढ्यात, अवयव

काहीन—वि (जरतार) मध्यम तऱ्हेचें
 काहीर—वि पडलेला, भागलेला, निराश, विकल [अर
 व्हल=आवळ, का काहिली]

काहील—झी १ काहिल १ पहा -कृपि ४७४ २ पिरडे
 किंवा ओढोव्या करण्याचा रोखडी पाळा, तवा

काहील—वि निरुत्तर, दुःखित, खडित-वाढ-समा १ १२८
 [अर काईल]

काहीसा—वि जाणीव होण्यासारखा, दिवण्यासारखा,
 मासमान 'हा काहीसा आहे' =याच्यात काही पाणी, अर्थ आहे
 काहीसा—किवि १ काही अशाने, थोडासा, किंचित,
 अशमान, अल्पसे (नाम व विशेषणे यांच्या अर्थाचे नियमन कर
 प्यासाठी हा शब्द योजितात) 'काहीसा काळा पात्रा, गोड,
 आवळ ६०' २ अविश्विनपणे, गैरमाहितपणाने, अनिर्णीतपणे
 'हा काहीसा खातो, खाल्लो, जाणतो, करतो'

काहुरा—५ (काव्य) अघारी, दाट काळोख 'तों चर गेल
 मावळोनि। काहुरा गणीनी कोटला।' [का करि, वार=काळा]

काहून—अ (व ना) काय म्हणून ? का
 काहून—१ दाट काळोख, सामान्यतः अघारी (विशे
 पत दाट व काळेपण दाग आभाळात आले असता पडलेली) (किं
 येणे उठणे) २ (ल) काळ्य दाग करूक, काळिमा, मळ
 (किं आणणे) ३ (ल) मोठें ताक, कच्चांगी, जापति (किं
 येणे, शुशरणे, आणणे) ४ हुभाड, आळ ५ कहर या अर्थी
 चुकीने योजतात काहूर—वि कावरावावरा [का कहर]

काहल—स्त्री आरडाभोरड, गोंपळ (मनुष्ये किंवा पशु याचा).

काहो—उ घोष, नाद, छंद. 'तुम्हेचा तो काहो काह वितो।'—तुगा ३८३३.

काहोर—एक वनस्पति—नाको.

काहला—ले, काहला, काहलास—अ (व ना) कशास? कशाला? 'तव भीमकीआ भणितले। काहला हानतु वणतले।'—दिशु १८०. 'येर काह्या मोले येनि।'—शा १८.१४० अद्रे ताचा समो फुटे। तरी वाह्या होती भाटे। शास्त्रे तुज्जी।—अमृ १७०. 'च्या—कशाचा 'तया यशु फोन काह्याचा।'—शा ६. १५. 'चें—किवि कशाचें? 'कायाचें निर्वाण माडले।'—स्वानु ११२२ [कटय+कृते, अर्थ]

काळ—उ काल व त्याचे सामासिक सहस्रपदा १ यम, मृत्यु 'काळ करीत बैसला रेखा गा'—तुगा ४१४० 'मनल नहे काळसा तो पवला बाळाल।'—विक २१ २ (काळ=मृत्यु यावहन ल.) अतिशय नाश करणारा, कडवा पाडणारा, माणूस किंवा वस्तु जमने—मुत्तास—लाइकास—काळ 'शमिद्धीनाचा सुकाळ। बडापिंपळासी काळ।'—एकनाथ 'ही मुलगी खर्चास काळ आहे' ३ नाश, मृत्यु, अंत, शेवट 'जर आलेल्या सावकाराचा खचित काळ होणार असला तर कोल दे'—विवि ८ १७ [स काल] (वात्र) काळाच्या तांडीं घालणें—देणें—जाणें—पडणें—येणें—सांपडणें, काळाच्या दाढेंत जाणें—देणें—श्मशान दाखविणें, पाहणें, मारणें, मरणें, अति मोठ्या सभ्यता, धोक्यात घालणें, आणणें, पडणें इ० इ० १ कुहारीचा दाढा गोतास काळ=आपल्याचपेरीं एखाद्यानें शत्रूस मिटून आपला नाश करावा याअर्थी २ खाण्याला काळ भूमिला भार=काम न करणारा, ऐतखाळ 'खाया काळ मुईस भार जगला पापा करायो घणी।'—रामशास्त्र्याचा राघोबास उपदेश ओक-पुणवाटिका 'भाकट म्हैस उगीच खायास काळ' ३ मारत्याचा गुलाम घलत्याचा काळ=जबरदस्तास भिणारा परंतु गहिवास त्रास देणारा ४ काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती=जिवावरच्या सवद्यानून मोठ्या शिवस्तीनें सुटणें सामाशब्द—'कंटक-उ १ माळे सकट, अनर्थ, कचाट २ फार भांडखोर, कळ लावणारा, त्रासदायक माणूस ३ फट्ट-पुनव प्राक्तन व यातायात, देव व दयधर, माग्य व प्रयत्न साधारणपणें पद्री विभक्तीत प्रयोग, जसें—काळकष्टाचा पैसा—पदार्थ—प्राप्ति—मिळकत—भोग—काम इ० 'बाळाकष्टाचा हफ-माल कधीं जात नाही' ० फोळू-वि काळाला (यमाल) कवळणारा, खालणारा—नागा ७४३ (—शर) [काल+कवल] ० खर्ये—उ यमाचें खड्ग, तखार 'तो काळयेंच अकस्मात। गगनपथें उतरत।' [काळ+खड्ग] ० चर-उ विपमासारखा

मुदतीचा व भयकर प्रकारचा ताप 'जया काळज्वर आंगीं बाणे।'—शा ४.२०० ० झांप—स्त्री १ मृत्युच्या वेळची शोंप, शेवटची शोंप. २ (ल) प्रत्यक्ष मृत्यु 'मलाहि कधीं तरी या. राग-मदालंत काळशोंप घ्यावी लागणार'—भा ११६ २ अति गाढ शोंप, तंदी, मुळी ३ जीत असतां काही सकट, अशिट युद्धें अशी शोंप ० टोला—उ मृत्यु 'शोला निरसेल काळटोला रे।'—आप २४ ० तिथि—स्त्री पुण्यतिथि, मृत्युतिथि (क्रि० यणें, मरणें) ० धाड—स्त्री आकस्मिक व सर्व बाजूनी घेरणारा, अविचार्य असो वहा, अनर्थ (आग किंवा चोर याचा), सकटाचा आकस्मिकदृष्ट ० निद्रा—नीज—स्त्री काळशोंप ० पुरुष—उ १ यम किंवा त्यासारखा क्रूर त्याचा दूत २ भयंकर, आह-दाड माणूस ३ (ल) पोलीसचा दिपाई 'येवल्याच्या काळ-पुण्याचें कृत्य उपडकीस आले नव्हतें'—टि १ १. ३६१. ० पुळी—फोड—पुई—स्त्री अतिरोहिणी, चाळपुळी, सापेच्या आसपारा किंवा पाठीच्या कण्यावर मात विदारण करणारा फोड. याचें आत दाह होऊन वेदना व ज्वर हीं लक्षणे होऊन विस्तवानें भाऊच्याप्रमाणें आग होते व सात, वहा किंवा पधरा दिवसात रोगी मरतो हा रोग असाध्य आहे—योर २ ४२५. खुरानाहि असाच तऱ्हेचा एक रोग होतो विणुकात व कऱ्हाचे मूळ कार्जित वाटून त्याचा लेप केला म्हणजे काळपुडी जाते—योर २ २०७ 'बोळटें वणें काळफोड।'—दा ३ ६ १७ ० भैरव—उ कांही येथील ग्राम-संरक्षक देवता, काशीचा कोतवाल, शराराचा एक अवतार. काळ-भैरवाचा सोटा—उ पोलीसचें कोतवालीचें काम 'तुजें माझे रक्षण करण्याकरिता काळभैरवाचा सोटा कोणाच्या हातीं आला आहे'—भाळ २१ ० मुख—न मृत्यु. मृत्यूचें तोंड 'जिवा कैमोयें जनीं जन्म जाला। परीं सेवटी काळमूखीं निमाला।'—राम १४. ० मृत्यु—उ आकस्मिक, पुणें आयुष्य मरणयापूर्वीं आलेलें मरण, आकस्मिक मृत्यु 'काळमुल्य न वाधे जाण।'—युच १४ २७. ० रजनी—स्त्री एक रात्रिचर देवता 'वेताळ मुज्या काळरजनी।'—दे १३ ६८ ० रात्र—स्त्री भयकर किंवा प्रलयकाळची रात्र. 'काळरात्रीचीं कटके। उडावरीं जैसी।'—शा ११ ११९ ० रूप—रूपी—स्वरूप—वि यमासारखा भयकर अक्रालविकाळ किडसाण्या लयाचा (माणूस) ० रोग—उ असाध्य, प्राण नाशक रोग ० वैचंता—स्त्री १ कालाचा अपव्यय २ मृत्यूला फावणें (योगी लोक ब्रह्मांडी प्राण नेऊन मृत्यूयासून वाचतात अशी समजूत आहे) ० सर्प—उ १ यम, मृत्यु २ वेळ (सर्व भक्षक, वाळहरी सर्प) काळाचा काळ—वि जो मृत्यूलाहि भीत नाही असा अतिशय भयकर, भुतासारखा (माणूस). ० लाचा फेरा—उ यमाची फेरी, काही तरी अपरिहार्य किंवा भयकर अनर्थ, रोगाची साथ

वाळ—उ १ वेळ, प्रसंग, गमय २ दुष्काळ, कष्टिग प्रसंग ३ देश, नशीब, परिस्थिति 'हमी आम्या वाळ किरम आहे'—विनि १० ५-७ ११९. 'मग नाही वाळ बनूड !'—मृ ७ ४ (व्या) किपापदाच्या रूपविभाषकाती किपा नामरूपा वेली पडली असा जो बोध होतो तो [ग वाळ] (वा.)
 • अनुकूल होणे—नशीब कष्टकळणे • घट्टणे—सधे वाळ दार हजे, बळ पातळणे, दिवस काटेने • विस्तार हाणे—फिरणे, पाळाने घेरणे—वेडा घाटणे—नशीब किंवा देश बांधे होणे, बाईत दिवस घेणे वाळाची गांड मारणे—क्या तरी पालवणे—लागे ओढणे—पोटापुणे—नशिबाने संघर्ष किंवा गुपगुपी पडणे—ने घेरणे—मृत्यु घेणे 'विमगा बापुन लोकरच काळाने पळे'—विनि ८ ७ १२८ 'ने मागे पाहणे—नशीब किंवा परिस्थिति प्रतिकूल होणे—ने हाती घेणे—नशीब किंवा परिस्थिति अनुकूल होणे 'त्याला काळाने हाती पडे आहे'—ळावर हट्टि ठेवणे—देणे—नशिबावर किंवा पुढे यत्नाच्या परिस्थितीत, अविश्यावर अवलंबून राहणे, परिस्थिति कट्टन बाणणे 'तिची काळावर हट्टि आहे' चारुता काळ—मरणा ठीने दिवस, आयुष्य, हाती पेटलेल्या कामांत क्योर्ली साररी वय वेत मरते अस दिवस वाळ्याळट पडता काळ 'बाहुता चारुता काळ, पायाला मिळती सडळ'—मयू ११८ काळा काळ भविष्यति (स फाले काले भविष्यति)—केन्ही तरी होणे याभावी म्ह० (व) काळा अर्था बरवता दुष्टा छांत बरवट काणेदि मनुष्य खातो त्याप्रमाणे अडक्यांत साप हत्यावर मनुष्य हलके काम करण्यास तयार होतो सामान्य—
 • काळ—किवि प्राचीन काळा पासून, पौराणिक काळापासून • खंडा—उ १ बहुत दिवस वांचलेला दुर्जन माणूस, ज्याने काळा नेहि साइन केले असा २ काढगा, निगरग • मात—थी १ काळ गति [काळाति] २ टाविक काळाच्या पुढे गेलेला बळ, वेळेचा अपव्यय (या अर्थी दिवसात हाडि शरद अधिक रूढ आहे)
 • दुपाच्या—वि (निदाय्यज) माय्यान्व वल्ल्यावर जेवणास • घात—थी जगाच्या बरेवाईतपणास कारणीभूत असलेली कालाची शक्ति, काळवेळ 'यदा काळमातच कधी जादे म्हणून सौती पिकली नाही' • प्रसंग—उ वेळप्रसंग, संघिसमय, याना व्यापक सज्ञा जो काळप्रसंग पाहता तो दाहणा • यदो—किवि कालांतराने, काळानुसार, योग्य काल काळ्यावर • घार—उ अग्रम दिन, (जोशी किंवा चंद्र लोकात) भातवार • चेला—ळा—थी १ शिवालिखीत प्रथममधील अग्रम वेळ वेळ पहा २ वेळ प्रसंग, काळप्रसंग पहा ३ मृत्यूची वेळ 'या परि ते काळवेळा ! राये राखिली तये वेळा !'—कथा १ २ १२१ • वेळ—थी १ बाईत किंवा सकाटये दिवस, काळयज्ञ पहा 'काळवेळ साणून येत

मागी' २ वेळप्रसंग, हंगम, योग्य वेळ, सीर 'जे काही करी ते काळवेळ पाहून करी' ३ सामान्यतः पाहें किंवा अनुभव वेळ • अनुदि—थी पुनवेळ, पवित्र वेळ 'काळ'दिवि माझी जीवदास पुन जवळी'—झा ११ १८८ वाळाचा कापडा—उ २२८, कष्टकट म्हालात, नितोनी, मारव, टाट म्हालात, भद्रक पोषयागुनीगारलेला माणस वाळांतरा—विनि (मास्त्यपी) भविष्यतोशीदि नाही, केन्हादि नाही 'ही मोठ काळी तरीदि ब्यावसायी नाही' २ मोठे दिवस गत्यावर, कांरी घातणे, 'दे कांरी काळांतराने हाईल्ये वाटने'—ळांतून ओढलेला—वि दुष्काळातून जेमतम वांचलेला; अतिशय दुष्टा, जरुहात वाळांवाळां—विनि योग्य वेळी, केन्हा जेन्ही पाहिजे असेत त्या त्या वेळी, 'पुण्य तोहि उपाचा गर्भ' काळी काळी वृष्टि करित.'—निमा १ १८ [स वाळे काळे] वाळें वरून—विनि पोड्या येडान, काही काळाने, योग्य वेळी, पोड्या येडाने 'काळे करुनि सुख जांवरि होय केर्ती'—२ २७ वाळेंनि—किवि लक्ष्मण 'जे विशेषि विराती हात । तें अनुनीत काळेंचि'—एमा २१ ११७ वाळो पाळ—किवि १ बहुत प्राचीन काळापासून, अनादि काळापासून २ पुन्हा पुन्हा (नसारापी) 'माझी विनति आपण देवानी, मी काळोहाळ मागण्याचा नाही
 वाळ—उ (भाषांशी) ल्हान हुले छेडांत छुग्या, विचोळे येथे पेंतात त्यात म्हणतात
 काळ—उ (र) डोडी किंवा मूग यांचे जाडेंभरडे मूख काळयार्ड—थी पावेंतीचे एक गयडर स्वरूप, कालीदवी [स चालिका]
 वाळगई—थी १ (चे) मिथ पीक २ मांगरी
 काळेगेला—वि बाळवर दारीताना बघे असलेला, काळेला याशिवाय काळ हे पूर्वपद अवगारे रग, धर्मे या अर्थी सामासिक धावट काळा धावटखाली पहा
 काळजी—थी १ चिंता, आस्था, कळकळ, अंत करणास होणारी व्यथा, फिरीर २ मनातील भाव • काटा—उ चिंता—चा धगड—वि अत्यंत निष्काळजी, वेगुमान (माणूस)
 [काळोज]
 काळज—उ (कों) अनाचे मय करून विकणारी एक जात व तीहील व्यक्तित
 काळपात—थी (यान) पराकाष्ठेची विनवणी, काक दूत [कृपात]
 काळपेरी—वि सावणीचा एक प्रकार
 काळथे—न मोठे व मधाने मारलेले मधमाशाचे पोळे.
 • माडी, फोळवी—थी वरील पोळ्यातील माडी

काळवीट-विट-व्हंट-५ काळया पाटीचा हरिण
काळसा-५ माकडोडे, टोळ, गाचीड इ० खाणारा एक
पक्षी

काळा-५ १ (सांकेतिक) विन्ना, भिलावा. २ (काव्य)
धीवृष्ण, विंदावा 'अपयथाचे रापर त्या काळथाच्या
माळस्यावर पुढे' - नामना १३ ३ काळसर्पे 'जागविला
पुच्छी त्वां दपुनि पद बहु सूर्यकट काळा ।' - मोठशोध १२
२१ - वि १ दृग्गर्भ, रयाम, काजळाच्या रगसारखा, तसा
रगाने पुक असलेला २ कपटी 'दृष्ण बाहेर काळा तसाच
आतदि काळा आहे' - परिभौ २५ [स काल, कै जि काळो,
काळादी-जिरी माणून, पो जि काळी, का कारा, ति
काल, का हरि] काळपूर्वपद असलेले रग, वर्ण या अर्थाचे
सामासिकपद- काळजिभ्या-वि १ शिवराळ तोंडाचा,
अभिष्ट धोलगारा, निमदळ, शिळ्याशाप देणारा, अवस्त विचष्ट
धोलगारा २ ज्याचे धाईट भाषण खरे होतें असा •टिप्प्या-
वि १ काळे ठिपके असलेला (घोडा इ०) घोड्याच्या ७१
बहुभुज विन्हापैवीं हे एक आह - मताप २ ५६ •तोंड्या-
वि १ हुंदवी, अपचकुनी, दुष्ट ३ लजित झालेला, मागलेला,
खजिल 'स्नेह भैसा साडिला भुवा मानी । काळतोंडा जाहलें
जगामाजी ।' - चिंतामणिकवि ध्रुवाख्यान ३ (व) ओठवर
काळे केंस असलेले (जनावर) •ळदरा-ळुंढ्रा- (शिनी) काळया
उदरासारखा काळा कुळकुळीत •दात्या-वि १ काळे दात अस
लेला (कर्मविपाकावरून असला माणून पूर्वजन्मी माग होता अशी
समजूत आहे) २ (ल) अशुभकारक, अभिष्टर्षक, अपचकुनी
(माणूस) ३ (ल) शिऱ्याशाप देणारा, शिवराळ, निंदक
•ळंन-ळमन-खीन अपारलेली, सदैव हवा, पाऊन, घडा
यांनीं युक्त पावली हवा [काव्यिनी] •हुंडी-घोंडी जांघळा-
५ ओंघळयाची एक जात, याचे वोंड काळे असते •माजर-
पुन काटेचोर, लढ •मुखी-वि १ काळया तोंडाचा, तोंडावर
काळे केंस असलेला (घोडा) हा अशुभकारक समजतात २ सामा
न्यत काळया तोंडाचा ३ (काव्य) दुष्ट, भयंकर, राक्षसी
'नागविले प्रतापी घोर घोर । दशवक्त्र काळमुख ।' •मुखी गुज-
खी काळा ठिपका असलेली गुज •मुरया-वि हुंदवी अमागी
अमम, नीन •छाह-न पोळाद, काळायत काळोहें ख
चिडे। ब्रह्मवाटी बाधिले ।' - शिर् ५०९ •धर-या-खें पुन
१ काळोख, अपार (कादीं ठिकाणीं चुकीने काळवसे असा शब्द
वापरलेला आहे) 'महामोहाचा काळवसा ।' - भाए १०२
'कां काळ राहें काळवसा । तो आपणा ना आणिका ।'
- अमृ ४ ३६ 'निद्रेचे शोयिले । काळवसे ।' - झा १२ ४९
'अविद्येचे काळवसे । सधूळ घेले तेथवा ।' - भवि ९ १९६
श्लो २३१

२ काळेपणा, डाग •घट-वि १ काळसर २ काळा, काळी
(जमीन) [काळा+वट] •घटणें-घंडणें-अकि १ काळे
पडणें, मल्लि होणें, (ऊन वगैरे लगव्यामुळे शरीर इ०) अपराध,
भय यांनीं चेहरा काळा ठिकर पडणें, काळगिळा पडणें, शिरवा
निळा होणें २ शेत पीक यांचा फिस्टपणा जाऊन टवटवीत
हाणें, निसर्गाच्या स्थितीत येणें ३ (काव्य) काळा पडणें
ग्रहणी काळवडे वासरमणि ।' •चदविष विटाळले । गुप्तोहें काळ-
वडले ।' - दया १ २ १५० •घटी-घण-खी वाळिमा, डाग,
बळक, दोष •घंडी-खी (कों) काळवटणें, काळवडणें पहा
•घनो-घयरी-खी सध्यादींतील दक्षनमचील अभिगम
काळा खड, हा उवालासुखीच्या रसाच्या घरातील उष्णता
विसर्जन पावून झाला आहे - सुष्टि ३८ •घदन-वि
काळमुखी (घोडा) पहा - अधप ९४ •विंद्रे-काळदा पहा
सालवें- (रामा पुण) सध्याकाळची काळोखी •सर-वि
काळवट, किंचित काळया रगाचा •सरणें-अकि काळवटणें,
काळवडणें पहा •सापळा-वि काळासापळा, साधारण काळा
(रग) काळानें आरभ होणारे शब्द (वाप) काळयाचे
पादरे होणें- एखाद्याचे काळे केंस पादरे होणें, म्हातारपण
येणें पांढऱ्याचे काळे होणें- म्हातारपणात तरुणपणाचे पाळे
करणे, सचोटी सोहून देणें काळव्या डोईहें मनुष्य-न (जेव्हा
इतर जीवापेक्षा (आण्यापेक्षा) माणसाची अद्भुत शक्ति वणावि
याची असते अशावेळीं हा शब्द माणसाचा लावतात) काळव्या
दगडावरची रेघ-(वाप) टिकाऊ, अक्षय, अबाधित अशी
गोष्ट, उकि, न बदलणारी गोष्ट 'ही आपली माझी काळव्या
दगडावरची रेघ' - तोव १०९ सामाशब्द- •अचलेख-वि
पादया अगावर काळ ठिपके असणारा (घोडा) •अक्षक-
५ काळया रगाचा अन्नक •आजार-उ हा भयंकर रोग आसाम
व अदस इलाक्याच्या एक भागात होतो यानें यकृत व प्लीहा
फार वाढतात आणि रोज ताप येतो •उन्हाळा-उ १ अत्यंत
कडकडीत उन्हाळा, यामुळे सर्व छष्ट पदार्थे रखरखीत भासतात
२ कठिण जाणीवाणीची, टवाईची वेळ, आयुष्याच्या भर
भराटीच्या साधनाचा अभाव 'तु काळया उन्हाळ्यात मजजवळ
पैका सागतोस काय ?' ३ येन व पैसाळ ह दोन महिने •उवर-
५ उवरे झाडाची एक जात •कभिन्न-कभीन- वि अत्यंत
काळा, लोखंडासारखा काळा [स काल+का फिःण=
लोखंड] •किट्ट-कीट-कुट्ट-कुळकुळीत-मिचकुट्ट-
वि अतिशय काळा (किट्ट कुट्ट वगैरे शेंद्रे जोर दाखवतात)
लोखंडासारखा किंवा धाईसारखा काळा काळा जडर पहा 'हा
अमावास्याचा । काळाकुट्ट अपा' - चंद्रम २ •कटवा-उ
काळा तीळ •करजत-करंद-वि काळाकभिन्न, •करंद-

फत्तर-३ काळा दगड 'गुणवेणीचे पाणी काळाकरुद फत्तरांदा
उसळया मारीत' - खया १९ • कुडा-३ कुड्याच्या झाडातील
एक जात दुसरा तांबडा कुडा [म कुंज, व कुटराज हि कुडा
वैरिया, गु वडी] • कुमाईत-वि काळ्या रंगांत तेरदा रंगाची
शाक असलेला (पोडा) • कुम-३ (चमारी) विविध पद्धतीने
कमावलेले काळे कांते • खापर-वि खापरसारखा काळा
• गस-३ काळ्या रंगाचा अगड, धूप 'सत्काळ काळ्यामह धूप
दावी।' - सादह ६ ७९ • गधर-पु एक शक्तिवर्धक घनस्पति
• गहिरा-वि काळा कु • गुगळी-३ गुगळासारखा काळा
मासा • गुरा-३ एक लहान झाड • गारा-१ १ काळा व
गोरा २ खारापोडा गुडागुड • चापा-३ चापशेतील एक
मेद • चित्रक-३ चित्रक (एक औषधी) शाकाची एक जात
काळ्यो-३ (गो) नीचमगुय - लाजनी वि एरगी अगु
दाव्या खाक्या जाळ किंवा छातीवर काळा टिपका असणें
(पोडा) यामुळे घन्यास मृत्यु येतो अशी समजूत आहे अथवा १६
• जहर-डिक्कर-ढोण-वि काळ्याकमिन्न • डगलेयला-
पु पोलीमचा पिपाई • तिसर-तीतर-३ लीवेरी तितर
पक्षी • तीळ-३ काळा तीळ पडा • दुगड-३ काळवनी-
वयरी पडा • दाणा-३ एक वेळ, हिचे कांटे व शाखा यावर
बारीक कुंवे असून पाने कपाडीसारखी असतात फुले फिकट
निळया रंगाचीं पटेच्या आकाराचीं, व मोठीं असतात फळ नरम
असून आत तीन पुढे व त्यात काळे बीं असते याचा औषधाकडे
उपयोग करतात - वयु ७ १ [स कृणवीज, नीरुपुपी] •
• घोतरा-३ काळसर-जामळट धोतयाचें झाड • निळा-वि
काळासावळा (रंग, वेहरा) • फत्तर-३ १ काळवयरी दगड
२ (स) अत्यंत मुई अडाणी मापूस • घगळा-३ काळ्या
पाठीचा बगळा • वाळा-वाहाळा वि फिकट काळे किंवा
काळे व पांढरे पडे अगावर असलेला (पड) • वेंदरा-वेंदरा-
वि काळा व वेंगाडा, निरूप 'मी चांगट फाडडी रूपाने तु
काळा वेंदरा' - पय ५ [कालवेंदरा] • वेरा वि काळावेंदरा
(अगाचा वणें, स्वरूप कपडास्ता वगैरे) • थोळ-३ वाळत
बोळ, एका झाडाचा वाळेल्या वीक हा मुलांच्या पोटाखुलीवर
उपयोगी आहे • मिहू-भील-माग-वीख-वि काळ्याकमिन्न
• भोपळा-३ भोपळाची एक जात, तांबडा भोपळा, गगाफळ
• भाजा-३ मायपळ, माजूफळ • भासी-३ पिचपापडा
• भुसुम पु काळ्या रंगाचा मुरम • भोगळ-३ काळ्या रंगाचा
एक भासा • साचळा-वि कवळ काळाहि नाही व नवळ
गेताहि नाही असा (रंग रंगाचा) लापारण काळा [स काल-
श्यामल] • साया-३ साव्याची काळी जात • सुरमा-३
रोख्यात घालावयाचे एक अन्न, (कॅल्स सल्फेट ऑफ अॅंटीमनी)

काळे उडाद-प्रभव माप एक द्विदल धान्य • केस-३अ
(स) ताण्य व त्यांतील घुमघुमीचा काळ, याच्या उष्ट्र
वांवर-छरे कस • तीळ-३अव काळ्या रंगाचे तीळ, भादपक्ष,
गावगी बंगेर्यांत उपयोगी पडणारे तीळ • काळेला-रा-
वि काळसर वर्णाचा काळ्या पाठीचें खोबरें-न ज्या रंग
च्याची पाठकाळी असते ते, ही रोग्याची एक जात आहे
काळीनें भारम होणारे दाद काळी-वि १ रंगाने काळी
(छी, मादी वंगरे) छी - छी म्हैस (कारण ती रंगाने काळी
असते) ज्याच परीं काळी त्याची सदा दिवाळी.' • म्हु • (व)
काळीहाळीउदर तिचा सैपाक सुदर-काळ्या खीस चडविण्या
साठी म्हणूनच सामान्य • काठी-छी एक औषधी
सुदर. • जाय-१ काळ्याकुट्ट दगाची राग (किं • यणे, जमणे,
उठणे निर • पाकणे) २ (स) काळ्या रंगाच्या कुण
व्यांची (जंजण वगैरेस बसलेली) पगत • खजुरी-खजूर-
प्यारीक-छी एक औषधीपयोगी रानसारीक ही कडू, अमि
रीपक व उबरायक आहे • गुळी-छी काळा रंग तयार कर
ण्याच्या कार्यां उपयागात येणारी नीळ • घेहळ-थोळी-छी
पहळवीच एक काळी जात • चंद्रकळा-छी काळेभुगडे, यांचे
उभार व आडवणसवें काळें व किनार कोणत्याहि ताहकी असते
• जिरी-छी कडू वाळी • तुळस-छी काळ्या पानाची व
नपियाची तुळस, वृणतुळस • तेरी-छी काळ्या रंगाचें अद्र,
हे मुळव्याप नाशक अमिरीपक, व शोकास साक करणारे आहे - योर
१ ४७ • थार-वि हय क्षितिज, समुद्रात पडात असता ज्यापुढें
'दि पोंहवत नाही तो मर्यादाप्रेक्ष - शास्त्रीको 'साची हद्द
हाळेधारशी लपटरी आहे' - बाळ २ ११८ • पानवेळ-छी
काळ्या रंगाच्या विव्याच्या पानाची बल, हिचें पान ह्वादिष्ट
वरतु तिपट असते • प्रजा-छी १ सामान्यपणें मजुरवर्ग २
वडोदे मत्सवांतील भिन्नसारखी एक जात (शु) काली परज
• मित-छी उत्तरदिशेस जेवपथें मनुष्याचें गमन होते तेथील
पीमाप्रात - शास्त्री • भापळी-छी काळ्या भोपळाचा वेळ
• भाशी-वि १ मोठी, काळ्या रंगाची, मग, क्षत, मेलेले जनाव
र यावर बसणारी माशी २ एका जातीचे गवत • मिरची-छी
१ (हि) काळ्या मिरच्या येणारी मिरचीची एक विशिष्ट
जात २ काळी मिर • मुष्टी-छी जारगमाणातील मूठ (मार
याची) काळीमुष्टीची बाधा होता.' - नव १ १५२ • मुसळी-
छी एक औषधी नवस्पति व मुळी, मुसळीची काळी जात
• रात्र-शिळी रात्र-छी १ भयकर रात्र, भयाण रात्र 'ही
काळीरात्र चालली आहे की खोटे बोलले तर पाहून पडेल' [काळ-
रात्र] २ हा शब्द किाविशेषणासारखा सप्तम्यत करूनहि योज
तात जसे - काळ्याशिळ्या रात्री जास्त माहितीसाठीं बंद साळील

भरल्या यंदारालीं वगणें पहा ३ अमावास्या, मध्यरात्र, अशुभ
भाषण, मृतपिशाच्चांनें आपमन (अतःय आपण व क्षय यांचें
रीज) वगैरेंसवपानेंहि सामान्य रात्रीस हा शब्द लावितात,
अरिष्टसूचक रान ० चतुः-स्त्री एक औपरी वनस्पति, दिवा
दुसरा प्रकार पाडरी वसू ० वेळ-स्त्री गुराच्या रोगावर उपयोगी
पडणारी एक वेळ ० साळ-स्त्री काळ्या रंगाची सुळ किंवा
भात काळेंन आरभ होणारे शब्द- काळें-न १ हाग, वृक्ष,
काळिमा, अपकीर्ति [काळा] (वाप) काळें करण-तोंड
काळें करणें, तोंड लपवून जाणें, दृष्टिमांड होणें, फरारी
होणें (दोप, अपराध वगैरेंमुळे) 'जा कर काळें !' -कम २
० तोंड येऊन जाणें-पडून जाणें, पोवारा करणें 'काळें तोंड
पेऊनि । गेला नेणो कोणीकडे' 'साम्राज्य- ० अड्ड-न काळी
तेरी पहा ० अक्षर-न कायदावर लिहिलेले मनोपत, अक्षरें
लेख, पत्र इ०, यच्चयावत् अक्षरमात्र -शास्त्रीको 'हा पंडित
काळ्या अक्षराचा अर्थ करील' ० कमळ-न हे हिमालय पर्वतावर
वर्षांत उत्पन्न होतें याला एक हजार पाकण्या असून त्यांचा घे
एक हातगर असतो -तीप्र ४१ ० मृत्यु-न कृष्ण कारस्थान,
अन्याय ० खापर-न. अतिशय काळा माणूस अपकीर्ति, बद
नाम झालेला, पराभव झालेला, आजारांनें कुप, अक्षर झालेला
माणूस ० गद्यत-न एक प्रकारचे गद्यत ० जिरें-जिरें-न १
कडू कारळें २ शहाजिरें [हि काळी जिरि, स कालाजीरक]
० डबळें-न १ सशय, दाका, अगिष्ट कल्पना, अदृश २ काळें
घेरें पहा ० तें-न काळी तेरी, काळें अडू पहा ० सांड-उ
स्वत पाहून पुढील पाचवा वसाज (आपल्या एणव्या गुल्मा)
-वि लाजिरवार्णी कृत्ये केल्यानें परकित झालेले तोंड 'तुजे
काळें तोंड टंगीमांड कर' ० धर-वि काळ्या रंगाचा गर, कार
दगड किंवा काळवरी धोंडा ० द्राक्ष-न एव प्रकारच्या काळा
मुठ्ठा ० पाणी-न १ महासागर २ अकाली किंवा अतिशय
पडलेल्या पावसाच्या पाण्याचा दोप वालपण्यासाठीं वागेस
दिलेले विहीरीचे पाणी ३ (ल) हृदयाची शिक्षा व ती योगाव
या रे टिकाण (ही शिक्षा झालेल्या इसमास हिंदुस्थानाबाहेर जव
मानात ठेवतात) 'अखेरीस जाल काळ्या पाण्यावर चांगले'
-भा १०४ ० पान-न काळ्या पानवेलीचे विळ्याचे पान
० बुवळ-न डोळ्याचा काळा भाग (बाहुली व कनीनिका)
० वेरें-भेरें-ळें-न १ अनिष्ट सशय, वाईट शाबाशा, अनिष्ट
कल्पना, कुशाका, कपट (कि० यणें) 'हे काळेंवेरें दुष्ट्या मनात
बोद्धून आलें' -गीर ६१२ २ लुच्चेगिरी, डावपेच, कारस्थान
मिळवून करणें, दडपादडपी ० निवरी-स्त्री काळवरी पहा
० मांजर-नउ काळेबोर, उद ० मिरें-न काळ्या रंगाचे

मिरें 'मिरें पहा ० मीठ-न १ पादेलोण २ खान्या माती-
पावून उत्पन्न केलेले मीठ -रें-न कडू काळें

काळ-वृष्ट-गुजारा-री-गुजाराण-चक्र-त्रय-धर्म
निर्वाह-पाश-महिमा-माहात्म्य-बंधन-ना-समता-
साधन-स्वरूप-क्षेत्र- हे शब्द काल शब्दाखालीं पहा

काळाई-स्त्री १ कासार व इतर कांहीं लोकांची देवी,
हिचे स्वरूप काली देवीसारखें असतें २ काळी जमीन (शेतकरी
लोकांत रुढ) 'रदा काळाईनें हातवे सोडले' २ काळवडी
(गनिवित) पहा [स काळिका]

काळांचणी-स्त्री अत्यंत काळजी, जावणी, काचणी,
आच

काळांचरें-ळें-न जामळ्या रंगाचे एक रानकूल
काळांतर-न (गो) व्याज [स कलांतर] म्ह० (गो)

काळातरा आतं मुद्दल वास

काळापात-उ १ लुच्चेगिरी, अकरातकर, दडपादडपी,
दुरधोषण 'गुमच्या वप्याचा मी काही काळापात कारवार नाही'
२ पचवून, टक्यानी करून फरारी हाणें 'तो काळापात करून
देशोपडी झाला' [काल+आपत्ति]

काळाष्टक-१ कालाष्टक पहा २ काळभैरवाप्रोत्यर्थ आठ
वस्तूंचे (जोडणी) भोजनास सांगणें -तीप्र परिशिष्ट २ पृ ४

काळिरु-स्त्री काळसरपणा 'साणें पितळेची गधि
काळिक' -शा ४६४ [स काल]

काळिरु-काई-स्त्री काळकाई, पावतीचे, काली देवीचे
भयकर स्वरूप [स काळिका+आई]

काळिंग-ण-न कलिंग पहा 'तें पक काळिंग देखिलें
नयनी । प्रीति करुनि भविलें ।'

काळिंग उत्सर्ण- (गो) द्रव्यसमूह असणें

काळिमा-न १ काळिया पहा 'परिसाची निवारी
जडत्व काळिमा ।' -एरख ३ १५ २ काजळ ३ काळोख,
अवार 'वी खरीही दिशा तिथेचि काळी । काळिमा नाही ।'
-शा ५८६ [स]

काळिया नाग-उ काळ्या साप 'का काळियानाग धुध
वाटु ।' -शा १८७३२ [स काल]

काळी-स्त्री काळिका पहा [स काली]

काळी-स्त्री १ शेतीची जमीन (देवावरील शेतजमीन
बहुतेक काळ्या रंगाची असते याहून) 'काळीनें पीक सोडले'
२ शेतात पिकणारे पीक 'काळी पिकली म्हणून पाडर वाचली'
३ रागवड करण्यासारखी जमीन, याचे उलट पाडर=वसतीची
जमीन ४ (ल) शेतकरी वर्ग 'ही मोठ काळी-पाडरीला
माहीत' -नाग २ [स काल=काळें] म्ह० (व) काळीवर

देत नाही पाहरी वर पर (जागा) नाही. = ३५५२ देत नाही व
परहि नाही, भगण, भिडारी अगा मागणावद्दुत योजतात ०चा
चसल-पैका-ये उत्पन्न-३ देतपास, जमीन मरुतल, साव्या-
हून मोहवर्ण वगुड भिराळा ०चुणकरी-भी गुनवरीवरची
काळी जमीन ही नापिक असते ०जमा-भी काळीचा वसुल
०जमीन-भी ही जमीन रंगने काळी, गुमगुतीत, खचागीरी व
पाणी धरणारी असते.

फाळीज-न १ (हि) मूळ सहा, पिताशय परतु रुद्र
इदय, कथिराभिरारु इदिय. ' भेदोनि काळिजात्वा येन लोका
पनादप्रार ' -मोमारीयराभादय २ (ल) अत करण, मर्गे,
इदयातीत नावूक भाग ' कीकाळी पातली घुरी । ' -रावि ४
४९ ' लोचोनि बोले कीवरावो । काळीजी पातली कापावो । '
-मुसमा १० ५०. { हि कलिजाह } (वाप) ०उद्भूत जाणें-
कांपणें-थरथरणें-थरारणें-घडकणें-छाती थरपणें,
कांपणें, थडथड लडणें (भीति, दुःख वगैरेमुख) ०काळीण-
वि (सन्ताच्या अनुकरणावरून अगुड समास) काळीण काळजाचा,
निष्ठुर, कृपण, घाबरी, चेहर (भाणू) ०काढून टाकले
हारी विभ्यास म येणें-अविभावाची परावधि ०काढून
देणें-आपल्यास अत्यंत प्रिय अशी वस्तु देणें, रगत चे अत
करण देणें ०छाणें-फोडणें-१ छळणें, गाजणें, नेजार करणें,
मर्मेभेदक बोलणें २ पयात्तापास, शोकास काण होणें ०पाठी
मार्गे असणें-टाकणें-वेगिकारी असणें, निर्भय असणें
०फाडणें-दो जागा होणें, फाळजाचे पाणी होणें-
भयानें, दु खानें विव्हळ होणें ०फुडणें-थीर सोडणें किंवा ठाव
सोडणें फाळजाला, भोंक-घट्टे पडणें-भयानें, आशयानें,
दु खानें घावें दगणणें, घडा बसणें, हदयाला शोबणें -जास
फेस येणें-अतिशय तडफेने किंवा उत्कटेने गुतणें, पार वरि
भ्रम करून घडणें फाळजीं घाव घालणें-बाध देणें, अत
करणास घडा मखेलसे करणें, मर्मावर आघात करणें फाळजीं
फाटा करणें-धरणें-साता फाळजाच्या पलीकड ठेवणें-
अतिशय प्रिय होणें, अति मृत्युवत समजणें, कोडे ठेवू कोडे न
ठेवू असं होणें, अतिशय काळजी घेणें ' फाळजाचे पलीकडे
त्याला ठेव -नाम ना ११२ फाळजीं, फाळजाला लागणें-
अत करणात शिरणें, दु ख, वेदना उत्पन्न करीत जिन्हारी खोचणें,
बोचणें, आत मिनणें (औषध, विय, वस्तु लव, बिदा, अपराध
काय वगैरे) या अर्थी किंवा आखेने न्याय ठावणें ठेवणें या अर्थी
उपयोग सामाधनर फाळजाचा घड-जिवाचा कलिना, प्राण
प्रिय भाणूस ०चा चोका-३ फाळजाचे मांस, यकृत पिताशय
(सारिक लोकास रुद्र) उफारण्या, खेळण्या फाळजाचा-
वि पाटले तें साहस कर्म करण्यास तयार होणारा

फाळजी-लुंवा-भी १ काळोभी, अपार ' बाहुधी
पातली अपार महीवी । ' -नय ११ १५९ २ काळेपा. ३
राव, कच, काळिमा ०रात्र-भी अपारी रात्र, चंद्रतनी न
होणारी रात्र

फाळगा-३ काळ ' रचुनि महत्त्वाचे सळे । मदी एके
रचुनेनि फोळे । ' -श ११ ३९

फाळंदरा-वि पार काळा [काळा]

फाळंदरा-द्रा-द्रा-गुप्ती (कु गो) काळ्या रणाचा
रहान मास

फाळुयाई-भी एक धुन दवी -चेया ५० -त्रिवि ८
१ ३४

फाळेली-भी काळी, काळा सावा पडा

फाळेश्वरी-भी कारीदवी, दुर्गा

फाळो-३ (कु) विष्वा

फाळोख-ख-३ अपार, तिमिर, प्रकाशाचा अभाव (वाप)
०नेऊन दिवसास फाळत घालणें-अपठित पडनेघाटीं सडणें,
समाभय गोष्टीसाठी प्रयत्न करणे खुण पहा म्ह ० काळोखात
केलेले केव्हा तरी उजेडात येते-पावस वाचा कुठे ०मेट-भी
अतिशय काळोख, वाट काळोख, काळोख मिट ०पाव-३
महिन्याचा कृष्ण पक्ष, अपाण्या तृतीया पक्षपक्षा [काळोख+
पक्ष=पावस]

फाळोखी-भी-भी १ रगानी, भगनांनी आलेली अपारी,
अस्वभावची अपारी, मोहाचा अपार २ पितादिकांनी होळ्या
पुढे आलेली अपारी ३ (ल) कलक, डाग, अपकीर्ति ४ काळ
बडी ०रात्र-भी अपारी रात्र, बांधणें मखलेली रात्र

फाळोरें-न काळोख

फाळोजी-३ १ (ल) यमनेव [काळा]

फाळोट्टा-३ १ काळ्या रणाचे वस्तु २ काळ्या रणाचे
व दोवच पावट शिंपके असलेले पावडर [काळा]

फाळोतरा-त्री-थरी-वि फाळवरी दगड पहा

फाळंदरा-द्रा-वि फाळदरा पहा

फाळोवा-३ (ल) यमदव ' गुल्या शरीराला काळोवा
खाईल ' -नामना ४० [काळा]

फाळवेळो-३ (कु) एका जातीचे भात

फाळोसा-३ फाळोख, अपार ' उभ्या काळोशाचे
आठ १ सातापचा एक मीड ' -तुपा १५५ [काळा]

फाळयामाळ्या-पुशव १ (क) दस्त च्या अभाभोवती,
दोन्ही बाजूला आपले हात लाऊ करून वरचेवर गारार फिरण्याचा
मुलाचा एक खेळ (किं घालणें) २ वरील खेळ खेळणें ३
वेवल्या तेंवेच घुमटळणें [काळा+माळा]

काक्षणे—अकि इच्छणे, इच्छा, अपेक्षा करणे [स काक्षा]
काक्षया—स्त्री काक्षा, इच्छा, अपेक्षा 'न परी चित्ती
तु काक्षया ।'—वेदीस्य १२३ [स काक्षा अप]

काक्षा—स्त्री १ इच्छा, अपेक्षा २ घेतलेली शक्ती, केव्हा
प्रग ३ अपेक्षा, सहाय, दावा 'काक्षे नेप सपश ही क्षितिपती
त्वत्साम सक्षणे ।'—भाराम २१ ४ धूपना, विचार, विचित्र
वर्णना किंवा मत [स काश्=इच्छणे]

काक्षायणे—अकि सहाय, अदया घेणे, कुर्क किंवा दावा
घरणे

काक्षित—वि इच्छित किंवा वाञ्छित, ज्याची आवड
धरली आहे असे

काक्षी(क्षे)सोर—वि १ आढेवेढे घेणारा २ जनात
कुतूहल, सहाय घेऊन हरकत घेणारा, सहायी, अदेशसोर ३ ताहे
बाईक, एरुकी, हुक्कीबाग, भ्रमिष्ट

कि—मना १ कोण २ कोणचा ३ काय ४ हा शब्द बहुव्रीहि
समासात नेहमी येतो, जसे—किच्छु=कोणी केले २ कोण कारण
झाले २ किप्रयोजक=कोणत्या कामाचा किंवा कोणत्या उप
योगाचा २ किमये, किनिमित्त=कशाकरिता २ का ३ काय म्हणून
२ किंवा, अथवा 'गातरि रसेवौण वाणी । कि च्चेवीणु रजनी ।'
—विशु ५३९ [स किम्]

किरु—स्त्री (कों) किंवाली, आरोळी (कि० फोडणे
मोकळणे) 'आस्त्रलाभायी किंरु फोडावी' [ध्व]

किरुट—उ (काव्य) एका किंवा अनेक हत्तींचा चीत्कार,
आरोळी [स]

कि(कि)रुट—वि (कीरुट=वहार देणारा शवरून) रानटी
ओशाढ, नापीक (देश)

किरुणी—स्त्री १ लहान धग, धुद धटा (वैलाख्या गळपा
तील) पट्टामधील किंवा त्रियाच्या कमरपटा अथवा इतर
दागिन्यामधील धुगुर, धागण्या २ किंवाली (कि० फोडणे
मोकळणे) ३ पिल्ल या फळाचे बी [स किविणी]

किरुणेल—न पिल्ल झाडाच्या फळाचे तळ

किरुर—उ १ चाकर, सेवक दाम 'नाम साराचेंही
सार । शरणगत यमकिरुर ।'—तुगा २५२० 'वर्णिती राव
किरुर'—ऐपो १४५ [स]

किरुरी—स्त्री देवनामालीचे किंवा वेड्या नागमालीचे
शाड याची कुले धुवाविक असून याच्यापासून गांव व इतर
पदार्थ होतात ककरी पहा

किरुरी—स्त्री दासी 'ज्या सर्व साधुनि किरुरी होवनि
निकट आल्या ।'—रास १ ११७६. [स]

किरुरे—१ १ (मुतारी) विपणे, मुताराचे लाकडास
भोंक पाहण्याचे एक हत्यार, उळी, पटाशी (वे) २ एक
सेळणे, फिरवणे, फिरती

किरुरा—न (व) हळदीचे उटणे
किर(का)ळणे, कि(कि)काटणे—अकि १ हत्तीने
चीत्कार करणे 'मस्त हस्त किंकाटती ।'—दावि ४१६ 'वेतवणे
हत्ती चौदण । किंकाटत धावती ।' २ आरोळी मारणे 'मग
पाहता ते कृष्णउदासक । हरिनाम किंकाटती ।'—द ३३ ११७
[किं]

किर(का)ळी—स्त्री हत्तीचा चीत्कार, (त्यावरून सामा-
न्यत) आरोळी (कि० फोडणे, मोकळणे)

किरुट—उ (काव्य) (हत्ती) कित्या घोडा याचा शब्द
'हत्ती किंकाट करिताती ।'—दावि २४४ 'मुल्ले अक्षाचे
किरुट'—क्या २ २७८ [ध्व]

किंकार—उ आसता दाहो 'मयोर नावती किंकारी'
—सुसभा २ ३४—वि चक्राकार—दार [ध्व]

किंकिणी—स्त्री कमरपटाची धागरी, धुगुर, कोणत्याहि
निणविण आवाज करणाऱ्या दागिन्याचे धुगुर किंकिणी पहा.
'मधुर शब्दाचिया किंकिणी । गोळपणे काजती ।'—एरुव १५.

७६ 'व्यापीं झणकारिती किंकिणी ।'—वेदीस्य ३ ७३ [स]

किंकिदिची—उ एक पक्षी—प्राणिमो ६२ [वैस]

किंकीचे पान पाई किंकीचे पान—(मुलींचा खेळ)
दोन मुली समोरासमोर उभ्या राहून उजवा हात स्वतःच्या कपा
ळावर लावून डावा हात एरमेकीचे समोर धरून हे गाणे म्हणत
बहुलावार फिरतात

किंकाट—स्त्री मर व कर्क सकातीची कर (सकातीप्रतील
दिवस) ही अशुभ समजतात [सकात द्वि]

किरु—वि (गो) अतिशय चड ?

किरु—उ (व) कीड, रोग 'तेव्हापासून माझ्यामागे किंम
लागला'

किंररी—स्त्री एक प्रकारचे शिण, किंररी

किच—न (ह) अल्प अवा, मोठेसे [किचिद]

किच्य—किवि पुन्हा एकदा, आणखी एकदा, आणि, शिवाय
निमुबनपूज्यतम प्रभु सत्यचि हें किच तो असे व्याही ।'
—मोउचोग ७ १६ [स किम्भच]

किचकट—काड—वि १ बारीक, रोड, पातळ (शरीर,
वासा, खाव बगैरे) 'हे स्थित्यतर मुदकलेत अलीकडे शाण्या
मुळे उचापुरा जवान आणि किचकट पोरीहि सार
खेव'—नि १७१ २ फिरटे, नाचावयास करिण, गिचमीड
(अक्षर, लेख) ३ फार बारीक, फिरिरे (लेखणीचे टोंक)

४ (सामान्यत) किचर, किचरट पदा ५ भागहीने 'धी' सिद्धासदस्वामीच्या मिल्कट्टी मयधने असला किचरट बाद उप स्थित झाल्याचे प्रसिद्ध आहे '—तास २ ४१० [म वृच्छ]

किचकाट—न (कु) गरी, गचडी

किचकाड—डा, किचकाट—कडा—वि विचवट पदा (प्राणी किंवा वस्तु)

किचकिच—की चिक्कण, चिक्काई, चिक्किकाट [ध्व चिक्किक्क वर्णव्ययाम्]

किचकिच—चा—किवि (ध्वनि) रेवाळ वगैरे पदार्थ दाटा घाली सापडले कमता होणाऱ्या भावाचाप्रमाणे (किं० सामने)

किचकिचणें—अकि १ वानराने दात चावून शब्द करणे २ शब्द काढणे (पिंगळपाने) [किचकिच]

किचकिचावणें—कि (गो) दिहावणें, टाकून बोलणें (कु) दात चावणें 'दात ओढ किचकिचावत हत' [ध्व.]

किचकिचीत—वि किचकिच आवाज करणारा (कच्चा मात, रेवाळ वस्तु)

किचड—नपु चिखल, रेंदा, राड, गारा [व हिं कोचड+र] किचविड—डीत—वि किचविड—डीत पदा

किचम—की (गो) खाज, वडू [का किचम=भाग]

किचमणी—की (गो) घटकट, काट्यापीस दिरंगाई निचक टपणा, वेगटपणा

किचमणें—वि (गो) प्रास देणारें, कुचवणा करणारें —न प्रास [प्रा वुचुवन]

किचमिड—किचविड पदा

किचमुचें—अकि (गो) खाजविणें

किचर, किचरट—वि बाईट प्रासदायक, पीडा देणारें छळ णारें, प्रासदायक गोष्टींनी परिपूर्ण (काम धदा, न कापता यणारें अक्षर, दूरान्वयाचा व बोटाळयाचा श्लोक, फार महत्त्वाची माही पंतु बोटाळयाची व प्रासदायक गोष्ट काम)

किचवटणें—चंद्रणें—अकि अस्ताव्यस्त वेळणें, विसकटणें, नाशणें, दोघून, ओरसहून, चोळवटून कालवणें, चोळ वटणें, विचवटणें [ध्व]

किचवटणें—अकि किंवाली पोढणें माराकी मारणें, चू चू, चिच विच, वडू वडू करणें [ध्व]

किचाट—टी—चाट्या, किचाड—उ १ कचाट २ गळ बला 'राड पोर किचाड कति।'—देणो ३९ [स कृत्या का किचाट]

किचाटी—की गरी, दागी [स वृष्ट, का किचाड]

किचिस्—किवि ईपर, काहीसें, थारें, अल्प [स]

किचिवदान—न चातुर्मासत रोच आठ मुनी ताडूक व एक पंचा ब्राह्मणास हान करतात ते [स किचिवदान]

किचिवस्—वि (प्र किचिज्ज) अल्पज्ञानी, तुष्टपुत्र्या ज्ञानाचा 'परमा मा तो सवै। जीवात्मा ता किचिज्ज।' [स किचिवस्]

किचिवज्ञान—न (प्र किचिज्जान) १ तुलक माहिती, तुष्टपुत्रे ज्ञान, अल्प ज्ञान २ अल्प समजून, कांती बुद्धि [स किचिवज्ञान]

किचीविची—की वगळपाच्या (पिंगळ्याच्या) चार भावांचांपैकी एक, धी ० पडा [ध्व]

किचीर—वि किचर, प्रासदायक [का किचि]

किचि—उ (वि) १ प्रास २ भाग, चाकोटी [का किचि]

किचिच किचिच—वि (क कुण) रिती १ रितीस १ 'किचिच खाणार' 'किचिच वयाय' [स किचिच]

किजविज—की (ध्वनि) किलबिल, चिचविच, किजकि लाट (पोष्ट, चिमणी, मना, पिंगळा वगैरे पदार्थाचा), त्यावरून किलबिगट किलकिलोट [ध्व]

किजविजणें—अकि किलबिले, चिचविचणें (पक्षी)

किजविड—डात—वि १ खरकेले, गिचमिबीत, न समजसे लिहिले (अक्षर, लेख) २ ओबडधोबड, गोजड, विरोधित वेडेवाकडे (कोर्टीव काम)

किजवक—उ कुलातील केसर किंवा तलु [स]

किजवड—उ एकमोठा वृक्ष, किंदळ याची पाने लाव, असून लाकूड इमातकाम व शेतीच्या औतास उपयोगी असते 'त पाईदि खेर किजळ तिथे आईनही वाटती।'—कड १२९

—की साळीतील एक भेद

किजिलादोर—वि (गो) भाडसार

किजोल—किजित्यासाच—(गो) भाडण [पो किजिल्ह]

किजुरा—उ (कों) एक पाढ (लें) पेंटाष्टरा पन्किपुलाका

किट—न (गो) नुकट्याच व्यालेल्या जनावराचे पहिल्या चार दिवसातील दूध; चोक

किटकिट—की रिदरिद, कुरकुर, मुणमुण (किं० करणे) 'खुशाल ताचेचे तास किटकिट्यावीत बसाव।'—काटक—नाटयछटा

१ [ध्वनि, स रिट्—प्रासे, किट द्वि]

किटकिट—टो—उ (गो) जोराचा हसा [ध्व]

किटकिटप—कि (गो) खिदटणें [ध्व]

किटकिटावचे—कि (गो) आदल्या दिवशीं सिजविलेले

गोड न विपदाव न म्हणून किटन सिजविणें [ध्व]

किटकिट्या—वि किटकिट करणारा

किटकूल—र—पुन (व) लहानसा किडा

किटण—न १ थर रूपाने जमलेला मळ घाण (कुजलेले शण, गवन, काटक्या इ०), जुन्या लेखहावर गज चढून राहिलेला

अवशिष्ट भाग, लोखंड गाळताना शगर नंतर त्याच्या चणारी जळ, सामान्यतः धातूरील कलक, मळ गज, तिलाची पिबटी, भाडणारा लागून राहिलेला जळका अत्रास, दातावर जमलेला मळ २ बीट, कौल ६० जास्त भाजल्यामुळे त्यावर यणारे दग यासारखे काळे गोळे, खगर ३ तापरेळे लोराड पणानें टोकीत असता उडणारे जळके कण, ठिणग्या [का विट, स कृष्ण-विट]

किटणें—अकि १ मळानें खराब यणणें २ नज चटणें (धातू वगैरेवर) 'फार दिवस किटलेलीं जुनीं पाणीं हल्यारें'—फाटक नाटयळा ७ ३ घासणें, विटणें, नसोसं होणें विशेषतः कान, दात वचित दात यासवधें उपयोग उदा० 'भागता मागता मासो दात किटल' 'त्याचें गाणें ऐकून मासो कान किटले'

किटना—३ (जुनरी) बाधुर लावण्यासाठीं सुट टोळण्याचा मोठा लाकडी हातोडा, मोगर

किटली—खी चढावणी [इ केगल]

किटळ—न (कों) किडाल

किटा—३ फोडलेलीं जळाक लाकडे

किटाड-ण—न किटण पडा किटाणाची जमीन—खी दलदलीची, पाणयळ जमीन—भू १७

किटावर—३ (गो) शुल्लुक पक्षी

किटाळ, किटळ—न १ विस्तवाची ठिणगी, फुणगी (गवत, काटक्या जळत असता अपवा पराशानून उडणारी) 'मधून मधून विस्तवाच्या ठिणग्या व किटाळें निघत'—पावळ ५७ ३ आळ, बोपारोप सकड, अरिड, हिगकसणण 'मामिसे अक लिपत घेतो किटाळी। वेड् माहीं मजजवळी।'—इ ८ १४७ 'ह्यानें हें आमच्यावर उणाव किटाळ आणलें माहे'—स्वप १४८ [का विडि=ठिणगी]

किट्टर-किट्टर्यं—न (गो) ल्हान पाखर पक्षी

किटेला कोमेला—वि मळकटेला, कोमेजलेला, अजिन व निस्तेन, मळळ व अपटरेला (म्हणतात) भाणणें, जुनाट हाडें, फळें याना म्हणतात) [किटणें+रोमणें]

किट्ट—न मळ, किटण, कीट, पाण, सुराही, गज [स]

किट्टच—न (गो) ल्हान विमणी

किट्टाव—खी (गो) मोठी गाचीड

किट्टी—खी (गो) ताव, गज

किट्टी—खी जनावरावर पडणारी तावडी ल्हान गोचीड

किट्टली—खी (वे) ठिणगी [निटळ]

किडकलें—न किडक [कीटक]

किडका-किडखाद—वि कीड लागलेले, किडयानें खालेले (फळ पान), उत्तम भूमि पोषिली शुद्ध। तसें बीन वेरिले किडखाद।—दा ५ २ ३ [स कीटक+खाद]

किडकालें, किडकलें—न १ किडा, कृमि, कीटक २ ल्हान सरपटणारा प्राणी, साप इ०, किडू [स कीटक]

किडकिटणें—अकि खिळखिळें होणें, 'अस्थियग्र किड-किडी।'—भाए २०४ [घ्व]

किडकिडीत—वि सडपाळ, रोड, किरकोळ, काटकुळा, कूश

किडकूल, किडकें—न सपांचेवारीक पिल्ल, किडू [स कीटक]

किडकोळ—वि १ किडपानीं खाण्यासारखा (लाकूड, फळ) २ किडपानीं खालेला ३ (स) खरडुला [स कीटक]

किडणें, किडेणें—अकि कीड लागणें, किडखाद होणें, किडयानें खाणें [किडा, तुल का केड]

किडकिडीत-किडयिड—वि किजविड-विडीत पदा

किडमाकडा—वि चिक्कू, कटू—किवि चिक्कूपणानें, कडूपणानें

किडमिडा—वि अस्पष्ट, सदृश्य (भाषण)

किडमिडे—न पिगळ्याच्या (कुडकुडया जोशी) हातातील व माकडाचा खेळ करणाऱ्याच्या हातातील कुडकुड वाजणारें एक वाद्य, किडमुडे [घ्व]

किडयाळें—वि (गो) वाडेंतेतिकडे, किचरीड

किडवर—रू—१ साप 'देखा एकी कुसीमाजी किडवें। समावीलि की।'—दाव १०४ [किडा]

किडला—किवि (राजा कुण) कशाला?

किडवल-ळ—खी (कों) इसव, गजकणें [कीट+भावली]

किडयळ—वि किडलेले [किडा]

किडयळणें—अकि १ (कों) किडयानें खाणें, किडकें होणें (फळ वगैरे) २ शिजण्यात विषडणें, कमजास्त शिजणें (भात वगैरे) [किडा]

किडा—३ एक छुद्र जड, धुळक, नारीक प्राणी, जीव किडयात अनेक जाती आहेत [स कीट, प्रा कीडवो, अप कीडउ हि प व कीडा] 'मुंगीं खाणें-काहीं तरी खाणें, किरकोळ खाय, कोरें खाणें (पोडे लाडू वगैरे) किडे पडणें-कुजून कृमि पडणें, नासणें, अपविन होणें, भ्रष्ट होणें, 'शुद्धेवा ज्यासी नावड। त्याच्या ज्ञानासी पडले विडे।' 'मार-३ एव वगपति किडयाचा पुंजा-३ (किडयानीं खालेला भुश्याचा ढीग यावरून) रोगप्रस मागूष, किडयानीं खालेले घान्य, कापड वगरे

किडामाफोडा—३ छुद्र जीववत, विडे आळया वगैरे, [किडा+माफोडा=मुणका]

विडाल-ळ—न १ (विड) विडाल अशीच्या टिग्या
विडाल अर्थ १ पडा २ कुमाद, गरिह, वपराद, दुर्मीक, विडाल
अर्थ २ पडा 'इयेग्यामी राख न घरी' हे विडाल बहुनी परी ।
दिसते। -हा १०३३ 'मजवरी रथिनी विडाल नगना
चन्द्राल तीर्ताच ।' -एल्फ १६ १२९ ३ गोरखहोकीट किश
दिगडस रोसह की अग्निमुने विडाल रोसहमिनी खोळाळ ।'
-हा २ १२८ 'जिणे परिवे नास विडाल । मग ते कणी मिरव
मुळळ ।' -क्या ४ १३ १०२ -वि १ राहलग, दिगडस कर्दू,
गि २ मोठे [स कीट-विडाल (आळग्रन्थय) -आम
१८३४, का किटू-वार्ड गोट]

किट्टी—छी त्रेताची तिरडी
किडुकमिडुक—न बारीकसारीक दागिने, वस्तू मोठ्ठाव,
पारापुरा; किरकोळ जिनसा, दागिन्याचे सुटे अंग [इडक डि]
किडूक—न १ ल्हानसा किडा, प्राणी २ ल्हान मुलांचा
दड, एक दागिना [स कीटक]
किट्टे—न (कों) निवास, एक ल्हानसा साप [विडा]
किडेमारी—क-न्या—वि विकू, कडू, कजूर (माणूस)
[किडामाणे]

किडेल्ला—नि किडवा, किडल्ला 'किडल्या सावाचा लह
करनि तोही पुरविला ।' -दत्तपदे च्यानाष्टक ४ १
किण-णे—पुनकी घा, पोटे पडलेली चामडी, घडेणाने
घारीताच्या चामडीवर पडलेला वण 'नमस्कार करितां ते अव ।
सरीं । किण पडली चरणीं तेणे ।' -रादि ७ १०७ 'मुमुक्षुपरणे
कहनी । किणे पडलीं दिसतीं चरणीं ।' [म किण]

किणकिणी—छी १ कारजाचा हुपार, पाण्याचा वण,
फवारा २ (कों) (वित्त) वणवणी तापाची तिरतिरी, वणवण,
हुडहुडी, काटा

किणा—उ. १ द्या किण पडा २ क्षत, मण -वि निडे
पडलेले, क्षत पडलेले

किणा—छी एक द्याड
किणों—वि (गो) बारीक आवाजाचा (मनुष्य)
किणी, किणें—वि पडू पडलेले 'घडेवनिमितां जरी
पर ल्याड केले किणें' -केडा १६ 'दावी रवीशाले ले मग
उगाळिता स्वक्षात किणी ।' -मोविराट १ १०६

किणोयचे—अकि (गो) मार बसलेल्या जाणचे एक एक
मदन ती जागा निळसर दिसणें, रण साखळणें, पट्ट्या पडणें

किण्ण—किवि १ किणकिण आवाजाचे २ रातकिडपाच्या
किण आवाजाप्रमाणें 'रात किण्ण करती ।'

किणव—छी कुजण्याची क्रिया करणारी एक वनस्पति
(६) यीस्ट

कित्त—उ १ शयन, निपतीत भावना, किंतु, उद्य. 'नाना
किं विगारिले । नागासतयो छेदिले ।' -दा १ १ १२ 'यचें न
मानास किं । हा मुत्तयनां विकयात ।' -दा ३ ९ ४२ २ कटाया
-सार [म किंतु]

कितवा—वि कवडा
कितवाया—वि कितव्या सल्ल्या, कां-त्या कमाकाचा,
कितव्या पादरीचा 'हा मुलगा शाळेन कितवावा आंदे' [कितरा
साचें कमाकाच]

कितयितलें—उ (गा) दगा [धं]
कितन—न (साप) दं कगेन अंगिगेन-मापू ०
[कगेनिक अल्लाह] -नाम्ल-न कगानिक अंगिग

कितपत—वि किंति, वाणत्या प्रमाणाने परिमित,
कायदेन [स कितर+परिमित]

कितल्ला-ल्लो-ल्ले—वि (गा गो) कडडा, किती

कितय—उ १ सुगार वाडगारा, सुगारी, सुवबाज स्वात्र
दड नरघातच मुहले छी-मधुवर्ग कितवाचा । -माकन ४२
४१ २ (गावड) गाविकडी विधास नयन दुसऱ्याच छीवर ननु
रण असणारा नायक ३ टक, धूटें माणूस -वि लुच्चा, कपनी,
धूटें

कितया—वि कोणत्या कमाचा कितवावा पडा
कित्ता—छि वि (राजा पुण) काय ।

कितान-सन—न एक प्रकारचे तागाचे धणचे कापड
कतान-कतान पडा [अर कतान, कतान]

किताय—उ पदरी, सन्मानस्थक सडा -० घाल्ला-उ
पदवीवर 'युनिवर्सीटीचे कितायकाले तिच्या भजडांत किती
सापशीट ?' -नि ३ [अर किताय]

किताय—उगी पुस्तक, लेख [अर किताय] -० खाना-उ
पुस्तकाख्य अथाल्य

कितायत-तो—छी १ गोष्ट, बखर 'राजेरजाड्याचा
कितायती । दामापोपताच्या बखरा वाचिती ।' -अफला ९
२ पदवी 'त्यास हरीराय नाव -कितायती देऊन' -समा
६२ ३ हे कितायत=पद्मव्यहाराच्या शेवटी लिहावयाची 'हे
विनति' -० रेख-छी (कारडूनी माया) वदाच्या सा या जिल्यावर
जी रेख काढतात ती, यापासून कितायती-लिहिणे-प्रकार-रीति
इ० -नि ल्हाच्या सवें दरीवर लिहून मग दुसरीकडे वळणें, रेख
पडा

किति—ती, कितिपक, कितियेक, किती, कितीक,
कितेक कित्येक—वि कोणत्या सल्लेने किंवा प्रमाणाने परि
मित कितीस, काही, केवढे, मोठेस, पोढें मत्पारिखीं हेकिति
येक वेटी ।' -साह १ १३ [स कियत, प्रा कितिय] (वाय)

किती केलेंतरी-१ काहीहि केलेतरी २ खरें पाहता 'किती केल तरी तो पडला आडमुट्या !

किती तरी-वि पुष्कळ, अनेक

किती(तीं)दा-किवि किती वेळा, पुष्कळ वेळा, अनेकदां

कितांशीरु-सक-सारु-किवि (कुण) किती वेळा,

अजमासे किती ? कितीसा (प्रभार्थक व नकारात्मक रचना)

किंतु-तू-पु शका, सशय, अदेशा, डळमळीतपणां, काद्या किंत पदा (किं घेणे) [स]

किंतुके-वि किती 'पुढें दु ख निंतुके कळेना !' -अपला १ [स कियत्]

किंतुला-वि, केवदा ? किती ? 'गंधर्वांचा किंतुला केवदा !'

-सुविदा ४ १७ [स कियत्]

कितें-किवि (गो) काय ? 'कितें आसा ये' = तिथें काय आहे ०तर-किवि काही तरी 'कितें तरी सापातलो' = काही तरी सागत आहे

कितेर-किताबत पदा 'हिशेबकितेर' -रा १५ २५४

किंतोक-किवि (व) मनात किंतु आयून, सताप करून

किता-पु १ आदर्शमत म्हणून पुढें देवावाचा, वळणदार अक्षरें काढलेला कागद, वडण २ हा धाडद एकाच सदराखाली मोडणाऱ्या निरनिराळ्या बाबींच्या पुढें लावतात त्यावरून या पावी एकाच सदरात येणाऱ्या आहेत असे समजावयाचे ज्याची खाती किंवा टोकळ नामनिर्देश एके ठिकाणीं केला असून बाकीचा विशेष तपशील किंवा माहिती दुसरीकडे लिहिलेली असते अशा पावी किंवा गोष्टी ३ बाव, रकम, वलम, खाते ४ (ळ) नमुना, ज्याचें अनुकरण करावयाचें असा मनुष्य, आचरण, तन्हा (किं घेणे, उत्तरणे, गिरविणे) 'कर वळविला अजें जें विष्णु भूत स्त्रीस्वरूप किता तें' -मोआदि ३३ १६ ५ चिन्ही -किवि सदाह, ज्योष, (इ) डिटो [अर किता] (बाप) ०घालून देणे-अमुक गोष्ट अमुक एका विशिष्ट प्रकारें करावी म्हणून देण्यास किंवा स्वाचरण्यास सांगणे, पुढें माडणे ०धळधळणे-गिरवणे-नक्कल करणे, गिरविणे 'कर वळविला अजें जें विष्णुभूतस्त्रीस्वरूप किता तें' -मोआदि ३३ १६ कित्या घर घालण-लिहिण्यास शिकविणे 'आपल्या इतके मुलां कित्यावर पाळतात' -गगारिबावरी देवदरवृक्ष सामान्यद-०इसम-पु १ जप्युक्त मनुष्य २ (हिशेबात) स्वरूप, बिरकोळ स्वरूपाची बाय, कोणत्याहि सदरांत न येणारी बाय ०खर्च-पु १ बिरकोळ, दिनतपशिली खर्च २ हा खर्च आपणित्यासाठी बसविलेला कर ३ उपयुक्त खर्च, ०याथ-०भी अनियमित बाबी, बांदी विशेष कारण नसतां बसविलेला कर ०वांटणी-०भी १ बिरकोळ खर्चासाठी बसविलेला कर, निरनिराळ्या प्रकारची वट्ट अन्न

घडो. ३ ३३

काळण्याकरिता बसविलेला कर २ हिशेबातून काढून टाकलेली सरकारी वसुलातीत एक बाब (वाटणीची टिकेवारी कमी करण्यासाठी)

किता-पु लहानसा मुळा

किती-चेरु-किती-कितेक पहा

कित्याक-किवि (कु कुण) का ? कताला ? 'कित्याक हान रों' = मी कशाला येऊ ?

कित्याघा-वि कितीकावा, किंवा

कित्येक-वि कितीएक, काही, गोटे 'कित्येक दिवसा लोटता देखा ! परा आला वैष्णव तुका !'

कित्यो-वि (गो) किती ?

किंदरसाळ-०भी (वे) माताची एक जात

किंदरी रेघ-०भी. (काळजी भाषा) बऱ्याचे (अर्धा कागद) वड्या घातल्यामुळे जे चार भाग होतात त्यांपैकी पहिल्या पराक्या मध्यापासून काढलेली रेघ रेघ पहा

किंद्याळा-किवि (कु) केव्हा ? कोणत्या वेळी ? [स. कियत्+वेला]

किंदी-किवि (भि) कधी 'आय किंदीहि मोहो वेहें !' -भि ३५ [स कदा]

किंदे-वि (गो) काही [स कियत्]

किंदे, किंदी-किवि (बायकी) कीं नाहीं, किमान पक्षी; निदान तरी, कमीत कमी 'मनुष्याने किंदे काही तरी धीर धरला पाहिज हो !' -रजवतकुमारी तारा पु ४६९ [स किम्+न+हि]

किनखाप-२, किन्खाय-पु सोनेरी, हपेरी जरीच्या वेळुंगेने काम केलेले रेशमी कापड 'अर्गी किन्खाप पातले !'

-रेपो ३२ [छा कमखाय, कमखाय, किन्खाय] किन्खापो-वि किन्खापाचे 'आगटे टोपडे किन्खापी त्याला'

-पाळमेमह पु ९

किनन-न (बाप) (इ) किनोन मयलद्रिमागिद आगि पातळ गंधदास्त यांच्या योगाने मयलद्रिमागिनाचे प्रागिदीकरण होऊन किनन तयार होते -झाको अ ३४१

किनरा-वि १ बारीक व उच (आवाज) २ नाकांतोत आवाजाचें (बोळणें) [ग किदर]

किनरी-०भी १ गाण्यामगील टोपेचा सूर २ एक तनु-बाप [स किदर]

किनरी-वि (गो) नाकांत बोळणा

किनला, केंडला-किवि (चि) कडाला ?

किनवट-०भी (गो) कमरेस होणाऱा एड गेग कनट पदा [स कटि]

किन्नल—स्त्री (क) एक झाड, किन्नल पद्म
किना-ने-नेह—उन पद्म, पण पडलेले फातडे, वण,
 किण, किन्न किण पद्म (कि० पडणे)—वि बधिर, स्पर्शज्ञान
 रहित, किडे पडलेले, ज्याला क्षत पडले आहे असा, किन्न्या
 पद्म [स किण]

किनार-री—स्त्री १ काठ, कोर, पटी, पारीक कांड (रंगीत
 किवा साधा, रेशमी बंगरे वस्त्राचा) २ (विणकाम) रेशमी
 उकवून तनसडीवर तनतात व गुहायून काढतात त्यास किनार
 किवा वर्षी म्हणतात [का किनार]

किनारा—उ तौर; कांड, बाजू, मोट (समुद्र नदी, सेत
 पंगेत इ० चा) [का]

किनो लाख—स्त्री लाखचा एक प्रकार
किन्नर—उ स्वर्गातील गायक जात, एक उपदेव, एक देव
 योनि, याचे तोंड थोड्यासारखे असते अशी समजूत आहे ' सर
 मुर सिद्ध किन्नर । '—झा ११ ५०९ [स]

किन्नर—उ (मोटर) मोटर गाडी साफसुक कारणात,
 क्लीनर अप [इ क्लीनर]

किन्नरी—स्त्री १ किन्नर उपदेवाची स्त्री २ एक वाय
 किनरी पद्म [स]

किन्निमित्त—किंवि किमर्थ ? कोणत्या कारणास्तव ? कदा
 साठी ? [स किम्+निमित्त]

किन्ही—स्त्री जोघळपावर पडणारा एक रोग काणी पद्म
किन्हीरा—वि १ उच टीपेचा (आवाज, सुर, आलाप)
 २ नाकातील, अनुनासिकयुक्त (भाषण) किनरा पद्म

किन्हा—उ एक वनस्पति

किपळा-ळी—पुत्री (कों) कपचा, ढगरी, टवडा,
 कपरी, (दगड वगैरेची) वडालेली चीप

किपूरुप—उ देवातील एक गायक वगै ' सुखा भासे
 दितली पुष्य । शरीर पाहाता थोपद वेप । ऐसे जे मानर राम
 दास । त्यासि किपूरुप बोळिजे । '—एमा १४ ५० २ (उपदा
 साने) हल्का, कवडीमोल सुद्र मनुष्य [स किम्+पुष्य]

किफादती—किफाईतवार—किफायतशीर—किफा
 यती—वि नक्याचा, पायदशीर, त्रिफायतकारक, व्यवसायक
 [अर किफायत]

किफाईत-यत—स्त्री नफा, फायदा, लाभ ' त्यापासून
 त्यास मोठी किफायत झाली—नि ६१४ [अर किफायत]

स्फार्त—उ फायदा स्फर्तवार—वि फायदेशीर—बाढमा
 १ ४९

किचरुं-रुं-किमरुं-रुं—उ (कों) गुगुलू मच्छर
 किमरे हे अनकवचन आहे

किचहुना—अ इतकेंच नव्ह, फार तर काय पण, फार
 काय सांगवें, फार करता, सोडण्यात सांगावयाचे तर, ' किच
 हुना अगदतें अत्युमा शक्ति सोडली होती । '—मोमीम १ ५१
 प्रनारातील एक सज्जत म्हण० ही विशेष गोष्टीत अथवा विशेष
 अमाने ज्या एखाद्या गुणाच्या अस्तित्वाचा बोधगाराने उल्लेख
 करावयास आरंभ केला आहे त्या गुणाच्या अतिशयत्वाचे
 विस्तृत स्पष्ट करण्याची अनवश्यकता दाखविते तसेच एखाद्या
 गोष्टीची वास्तविक सत्यता, सभाव्यता इ० दर्शविण्यासाठी बोल-
 लेल्या शब्दांपेक्षा ती इतकी अधिक असते की, त्यासाठी गति
 शय करू नये किंवा तत्काल, व्यापक शब्दाचा उपयोग करणे आवश्यक
 असते किंवा केला तर अतिशयोक्ति केल्याचा दोष येईल अशी
 भीति चव्हेने झाला बघी हा उपयोगात आणतात ' हा आदेश
 भोत नाही, बापास भोत नाही किचहुना देवास भोत नाही '
 त्या रसकाला लेखणी दिसत नाही, कागद दिसत नाही किंच
 हुना सुर्वे दिसत नाही ' [स किं=काय+पहुना=बहु ची एतीमा]
 पुष्कळाने, बघे अपिकाची काय जहरी आहे ']

किचिनी—स्त्री (नाविक) गल्पताचा मुकाबूकडोल (मागील)
 भाग, हा बाईसा वमानीसारखा गोल असून नावीचा निती
 सारखा उभा असतो [इ केनिन]

किचीर—स्त्री (व) पिचीर, पर्वा ' मलीकचे मज्जागाल
 अनाची किचीर वाटत नाही '

किच्छागारी—वि वद, नामदार, ' किच्छागारी खान '
 —भापसवृ १३५ [का किच्छागाह]

किच्छेगाह—वि १ मूळ अर्थ—आर्पणेकरिता ज्या दिशेकडे
 तोंड द्यावयाचे ती दिशा, त्याबद्दल २ वच ' किच्छेगाह
 नारायणराव साहेब '—खरे ७ १५६५ [का किच्छागाह]

किच्छेनुमा—अ होकायत्र दिशादर्शक अत्र [का]

किमाय—वि (काव्य) काय किमतीचा ? काय मद्द
 त्याचा ? कोणत्या सत्त्वाचा ? निजलोट शब्दांखाली जास्त
 विवेचन पद्म ' किमाय वैरागरीचा सुभट । ' [स]

किमत-किम्मत—स्त्री १ मोल मूल्य, बदल मूल्य, भाव,
 दर २ (शब्द) योग्यता, महत्त्व, पर्वा ' फियादीची आम्ही
 काही एक किमत समजत नाही '—विश्वस २ १६५ ' प्रशेपकाचे
 हे एक अत म्हणून तरी त्याची काही तरी किमत असणारच '—मसाप
 २ २ १२८ पुढील शब्ददि प्रशार्थक किंवा निषेधार्थक वाक्यात
 याचमधी वापरतात—क्या कवा, ऐसा, पाळ, प्राप्ति, प्राहा,
 बळा, विशात, मजहूर, मदार, मामलत, मुदासा [अर कीमती]
 ० सुकावणे—सक्ति मोल चुकते करणे देणे, भागविणे
 सामावण—० कापणी—स्त्री डुलण्यापेक्षा भाषण स्वस्त देतो
 असे एका व्यापाऱ्याने दुसऱ्यासवधाने सांगणे, भाव विचडविणे,

—के १२२९ ०दार—वि मौल्यवान 'शाल, चादणी किमत दार'—अप १२८, ०दार—विक्रि १ कमाने प्रत्येक जिनसाची किमत दाखल केलेली (यादी, टिपण, दिशोब) २ किमतीमागून किमत (कलमवार बंपरे यादी) [अर कीमत+वार]

किमती—वि मूल्यवान, बहुमोल [फा]

किमपि—किवि (नकारार्थी प्रयोग) मुळीच, विलक्षण, काहीच, थोडे सुद्धा, किंचिनसान, [स किम्+अपि]

किम(मि)या—की १ हीन धातूचे (विशेषत ताबे) हुतण वनविण्याची गूढ विद्या 'निधी देवे लाभत्या हातीं' किमर्थ दोषाच्या किमयायुक्ती'—नव २१ ९० २ (ल) ज्यापासून फार मोठा लाभ होतो असा धदा, व्यापार, यंत्र [अर फा कीमिया] ०गर-भार-उ किमया करणारा, जाणणारा [फा]

किमरू—न (गो) चिलट, सच्छर, किररू पहा

किमर्थ—किवि का' काय म्हणून' कोणत्या कारणाकरिता' कशासाठी' १ 'मज असत्य किमर्थ म्हणसिल' [स किम्+अर्थ]

किमसान—न पिचळे अगर सोनेरी रंगाचे कमावलेले कातडे, चामडे (जोडे, छत, पडदे चासाठी)

किमान, किमानपद्ध—किवि निदान, कमीत कमी, थोड्यात थोडे, कनिष्ठपक्षी, काही नाहीतरी [स कि+मान+पद्ध]

किमान मर्यादा—किवि कमीत कमी, याच्या उलट कमाल मर्यादा

किमुस-मेस—न (गो) मळूर, कीटक किंवरू पहा

कियत—वि किती, कितीस (समासात) कियदूर=किती लांब, कियत्प्रमाण=किती प्रमाणाचा, कियत्सख्या=किती राहोऱ्या

कियास—कयास पहा 'त्याजवरून कियास करावा व'—रा ५ ५३ [अर]

किर—यंत्र पराजयदर्शक लझर 'बहिणीपालीवार। अक्क्या म्हणविते कि'—च ५५३ [ध्व] ०खार्णे—(व) टेकीस यणे, जिकीरीस यणे 'मुलाच्या अशा उधळपटीच्या खचोने याप किर खाऊन गेला'

किर-रू—किवि (कांय) खरोखर, खचित, खात्रीपूर्वक 'इष्टा किर प्राणेधरुः पुण ऐमा नाहीं योगेधरु'—शिउ ८४७ [य पिल]

किरकरणे—अकि १ किडाळी पोढणे (हत्तीने) २ दया वईल अशा प्रकारे गयावया करणे, रवणे (मिकारी, मुल बंपरेनीं किरकिर बरणे ३ प्राप्त्ये, डुरडुर करणे 'मिझा मागता किरकीं नये'—दा १४ २ १८ [ध्व]

किरकाडा—वि काटकोळ, रोड, अक्क

किरकांडे—वि (गो) वाकडेतिडडे

किरकिटणे—अकि खरकटे वगैरेनी हात किंवा स्वयंपा काची माडी करवणे, बरवणे, हाताला अथवा माड्याला (कमीक, भात बंपरे) चिकटलेला असणे

किरकिर-कीर—की १ (ध्वनि) पिरपीर, पुण्डळ वेळ पर्यंत चालेलेला, नास उत्पन्न करणारा शब्द, आवाज (मुल, मिकारी इ०चा), कटकट, (कि० करणे, लावणे, माडणे) २ कानस पासण्यामुळे होणारा आवाज—किनि डुरडुरत, मुळमुळ (कि० वाजणे, रवणे, वरणे) [ध्व]

किरकिरणे—अकि डुरडुर करणे, किरकिर पहा
किरकिरीं-रो—उ १ (गो) पाकोळा नावाचा मासे खाणारा पक्षी २ किरकिर करणारा मनुष्य

किरकिरा-न्या—वि किरकिर करणारा, डुरडुरा 'नेहमी आईच्या कडेवर वागणारे मोर जसे किचकटे व किरकिरे होत जाते'—नि ४२९

किरकिरीत—की किंकात याचे अपभ्रंश रूप

किरकिरीत—वि पिरपिरे, खटपाळ, थिडखोर (मुल)

किरकिरीं—न १ मुलांचे एक करर आवाज करणारे लाकडी खेळणे २ गोफणीमध्यें दगड ठेवावयाची मधली जागा

किरकिस्ता—उ (कों) किडलेल्या लाकडाचा भुसा, पीठ, लाकडास कीड लागली असता खसखडीसारखा जो पदार्थ उत्पन्न होतो तो

किरकी—की १ नयेचा सोन्याचा आकडा, फासा २ दुगडीचे मळवून ३ कडवामधील कातीव लाकडी गज

किरकोट—की दात खाणे [ध्व]

किरकीदार—वि किरकीप्रमाणें पण्या किंवा वेडे असलेले (पागोडे)

किरकुळ-कोळ—नि १ रोडका, काटकुळा, घारीक, लहानसा, छोट्यानी, पाहिजे त्यापक्षा बगी २ पुण्डळ अथवा रडान प्रमाणात विकत घेतलेला किंवा दिलेला माल, धान्य, त्याचप्रमाणे असलेला व्यवहार ३ चिहर, मोपम, अनिधित स्वरूपाचे, कमी महत्वाचे (जितस प्राप्ति, खर्च, पाव गोष्ट)

० बारीक (आवाज स्वर) [कीर=वोप+कोळ=परते] ० फागद—उ चिहर खर्चाचा फागद ० फाम—न हलके काम, धुद काम ० खरेदी—चिकी—की पुण्डळ खरेदी—चिकी, याच्या उलट ठाक खरेदी—चिकी 'या शहरान मालाची किरकोळ खरेदी कमीही रिहू नये'—मुब्या ५० ० नाणें—न धुरां, चिहर मोठ ० प्राप्ति—की आषांतर मिळवत ० भाव—उ पुण्डळ किंम ० मंडळी—की सामान्य लोकांचा जमाव ० वस्तु—उ अवांतर प्राप्ति

किरकोळ—वि किरकुळ पहा

किरकोळी—की किरकोळ वस्तूचा डीग

किरखाद—वि (को) किराने, पोषडाने किंवा कोण त्यादि पदार्थाने खाणे [कीर+खाणे]

किरगी—की (गो) एक पक्षी [स कीर]

किरगी—की (वे) साडी, किरडी [स कीर का किर=व्हान]

किरगुणी—की (क) किरवी, घाडी, 'किरगुणी रदीला घर कमी आहे'

किरमे—की (गो लि) मूग, धान्य

किरचण—की (वि) बारीक पुता, पोरी

किरट—वि (गो) गोवीर

किरटा—वि १ (को.) कृपण, कृपण २ बारीक टाळावी देखणी ३ अद्या देखणीने लिहिलेले गिर्नामिक, दुसोप (अथार) (निदने म्हणतात) ४ कुसा, गरीब, भिकार, किरकोळ (समारण, काडू) ५ कमजोर, भिकार, व्हान (आवाज, उच्चार) ६ व्हान, घाटे, नि सत्त (फळे बगैरे) ७ अशक्त, कमजोर (दांत, चंहेरा) 'त्याचा वेढा लावट व किरटा होता' -हाकाप २०८ ८ काळुझ्या, टोणा (माणूस) ९ (पानान्ध पणे) नष्टवीर्य, नष्टधन [का किर=व्हान]

किरड—वू—न १ कीटक २ व्हान साप 'जी किरड तरी काय घाते। परि व्हरी येव होविता साजे।' -हा ११५४ 'हजार किरडे आणि कणिपाळ।' -रावि २५७१ [दे करोडि, को वि का किर=व्हान]

किरडाचणे—अकि (व) साप चावणे

किरडी—की प्रेमाची विरही, ताटी

किरदुय—न किडा 'अविनेक किरदवे सत्तता। अनिया धाति बन देवता' -रावि १५४ [किरड]

किरण—अन १ प्रकाशदिव्य, सूर्य, चंद्र इत्यादि तत्त्वस्वी पदार्थांपासून निघालेली प्रकाशाप्रकाश, प्रकाशाची रेख २ सूर्याचे कन 'किरणे कंची सुगता अर्क।' -रावि १४० [स] ३ चक्षु—न किरणाचे मळळ (सूर्याभोवतालचे) सूर्याची अश्रु माला 'किरणचकी विराजे तमारी। चोरे वारिती ह्रीवरी।' [स] ४ जाल—न किरणाचे जाळे, रश्मिनाळ ५ परावर्तक द्रुविण—की जीमर्धे खस्त पदार्थांच्या किरणांचे परावर्तन होऊन तो आपणाव दिसतो ती द्रुविण (इ) तिष्ठेर्किण टळेकोप ६ प्रतिपद्य—उ ज्यामधून प्रकाशकिरण पार जाऊ शकत नाही असा ७ चक्षीभवन—न प्रकाशाचे किरण एका पदार्थांतून दुसऱ्या कमी अधिक घट्ट पदार्थांतून जातावा काहीसे बऱ्हे होऊन जातात ती किरा ८ विसर्जन—न किरण निघून जाण्याची क्रिया (इ) रेडिएशन ९ शालाक्रा—की विरणाची रेख, स्तम्भ, ओळ (इ) पन्चिल ऑफ रेख

किरण—न उरी, नेम, किण पडा १ साधणे—वि (को) बरोबर, नेमही उरी मारणे, बरोबर नेम मारणे

किरणे—अकि पसरणे, विसरणे 'त्रिकडे तिकडे अनुक्या बदनातिव उप मारत ते किरती।' -कुअक ७७ [स कृ=विसर टवे, पसरणे]

किरदार—न हिसेव बंगरेच्या उरबगीराच्या माग्याला लिहिल्या मरिना आणि बंगे अपका घोडेसे शब्द, पूर्वीच्या मरलेल्या बदाचा विषय पुढे चालविण्याकरिता मिळवून आण लेला वाक्य. [का]

किरण—गु (गो) बारीक मारणाचा जमाव [स कृमि]

किरण-पाण—वि (राजा गुण) व्हान, बारीक

किरण-पीण-विषण—(गा) ३ कृपण, कपूर माणूस [स कृपण]

किरण—वि कृपाण, खड्ग, दील नमुन्यजनक बाळगणे ते पात्र [स कृपाण]

किरम—उ (क) जन [स कृमि]

किरमाड—डी—डे—वि (क) कृपण, चिक्कू, कु 'पराच्या समेटमागेचे खापर किरमाड म्हाइसारादाचे हाक्यावर पुठगारे असो की, हावच्या कौमसच्या ओक्यावर पुठगारे असो' -के २०१३० 'त्या किरमाच्या भागवाकडून कुची धाय याज पुरी होणार.'

किरमाणी—ओ(वो)या—उ चार ओवा, हा इराण देशात पिछो दाची दचि करण असते एका रशियन वैशाने दाचे सच्च काडून सॅगनादन नांवाचे औपर (१८३० मध्ये) तयार केले हे जगजग १ ते ३ गुन्नापदैत साखरेची मिश्रण रात्री दातात व मळाली सुश्रेया काढा अथवा एकल देतात [वा किरमान+ओवा]

किरमिजा—मीजी—मेजी—वि किरमिज (रव) सवर्नी, एक प्रकारचा रंग, हा एक प्रकारच्या किडापासून तयार होतो हा रंग असतो १ दाणा—उ किरमिज रंगाचा किडा, गोळा, याळी, दागा [स कृमिज, का किरमिज, इ किमपन]

किरमीज मेज—न एक प्रकारचा किडा [स कृमिज का किरमिज]

किरमे—न (क गो) पडसे, सेंवूड [स कृमि]

किरली—की (क) हात अगर पाय यात काण नेव्या पुढे पडलेला घट्या, घर, भोंवरी

किरली—की (वि) सुकती दिवू लागलेली बारीक व्हान काकडी

किरव—उ (कु) सारच्या पुढतील सुईच्या अग्रापेसाहि व्हान जवू [स कृमि]

किरघट—की (कु) कणव

किरण—न चित्रकाम, चित्राचें कसब 'किरणसूचक'।
विस्मयोत्कर्ष सारण। '—राजा ३७ [स कृ-करणे]

किरव(वि)णें—उक्ति लाकड, पातू भाती वंगरेवर चित्र,
भाकृति वंगरे कोरणें

किरवत—३ सावतवाडीकडे राहणारी ब्राह्मणातील एक
पोटजात व तीतील व्यक्ति [स कसवत कृमिवत ?]

किरवा—वें—३न १ डोंगरात किंवा सपाणीवर आढळणारा
एक खेंकडा याचा रंग काळसर पांढरा असतो २ गाठ फास —शर

किरवि(व्या)जणें—अकि भात भाजी वंगरे बरोबर न
शिजल्यामुळे नासणें, खराब होणें, अर्धकच्चे भाजणें

किरविणें—कि १ (दात) बाजविणें किरकिर आवाज
करणे २ (ल) मागणें, तोंड वेगळणें 'आणि पड्डेसाटीं सुद्धा
मयाप्रति। दात किरवितता वैसे।'—स्वातु ३ १ ४३ [५२]

किरविल—३ सपें, किडू 'किरविल जेसा पसरला।'—
नसीब ४ ९९ [स कृमि किंवा कीर+आवली ?]

किरवें—न १ (कों) कागदादिकास घासण्यासाठी तयार
केलेले माथाच्या खरखरीत पाठीवें हाड २ खेंकडा येकागी कसुमि
किरवें घसुमि आणितें।'—दावि ३ ५६ ३ किरिरे पहा

किरसान—न, किसान—(हिं) शेतकरी 'रयत, किर-
सान याजवर महाराजाची दया'—विक्षित २ ११९ [स
क्षु-कुपाण]

किरळ—ळी—नशी १ जोंधळाच्या कोंवळ्या गुरव्यात
उत्पन्न होणारा एक विपारी किडा हा खाता असता गुल मरतें
त्यामुळे गुराला होणारा रोग (किं० लागणें) 'अरे सख्यारे हा
गदन अनिवार। ज्यार पार करी किरळ।'—प्रभा ९४ २
जोंधळा, बाजरी यांची कापणी झाल्यानंतर शेतात राहिलेले त्याचे
धस, सड —न३ ३ नवीन कोंबकुटलेली हाळी ४ (क) भरत
येणाऱ्या जखमेच्या भातील माग (किं० बापणें, यणें, परणें
कुटणें) —न ५ नेसीचें झाड व तिचें फळ इगडूर, ज्वानी,
जामदारपणा, 'नातु कोंवळे किरळ।'—ययावी १ २९१

किरळी—ळी १ पायाचा एक रोग, गोंबरी किरली पहा २
किरळी, बारीक, लहानपणीची अवस्था कवळी किरळी नव्हती
मुमची पाहिली पचविती।'—पला १ ७४

किराईत—काडशी—नशी काडचिराईत, याच्या काडे
चिराईत व पाचिराईत अद्या दाम जाती भादेत हे झाड हात-दीड
हात उंच अणुन पानें लहान व लांबट असतात रंग कडू अम्ल
वाळते। पाने पुले, कडू, मुळे, कांटे हीं पीठिक, फरनासक व
सारक भादेत आम्पयितावर याचा काड कपल त्यांड मध
पादन देलात [स किरात, चिराडिका, दि चिरादना, व किरात,

चिराता, शु करियातु, इ चिरेटा, लें स्विटिया चिरेटा]

० फुलकी—ळी चिराड्याची लहान जात

किराची—ळी तोफेच्या मागची दासगोळ्याची पेरी

किरांटी—ळी (गो) पोपदाची एक लहान जात [वा
कीर]

किराड—३ सुदाची एक जात [स किरात, सिं किराडु]

किराण—न १ उडी, उड्डाण किराण पहा (काहींच्या
मते खालीं डोकें वर पाय कल्ल मारलेली उडी) (किं० मारणें,
टाकणें, साधणें) 'उड्डाणें किराणें घेती गगनी।'—सुवन १५
१५७ 'घेतलें किराण अतराळ जाणसे।'—दावि ४ ९६ २
सधान, निराण, नेम (किं० सायणें, बापणें, चुकणें) ३ शुभमह
सुति, सधि, योग्य समय [स किरू=खेळणें]

किराण—३ (कुण) सगवला अगर मावळला सुयांचे मद
किरण (किं० पडणें, राहणें) [स किरण]

किराणा—३ लवंग, मिर्री, मिरच्या, मूळ, लूप साखर
इ० माल, वाणचिनस [स की=विक्रयणें, सिं क्रियाणी]

किरात—३ १ अण्णवासी एक जात, भिड ही जात शिकारी
वर निवाड करते तो भेटला युद्ध नाम किरात वाडें।'—नामन
भरतभाब ५० २ किराड्याची एक जात

किराती—ळी भिलाची वायको, भिडीण 'आलिगिली
पुनपी प्रमदा किराती।'—आश १९

किरामोर—न (गो) पोपट, मोर वंगरे पक्षी किंवा त्यांचीं
विधे (कीर+मोर)

किराया—३ भाडें 'दोन नावा तीनशें रुपयाची किराया
करून पटण्यास आलों'—पदमव ७३ [अर किराया=भाडें,
तुल स की=विक्रय पणें]

किराय—न (गो) (बाप वंगरेची) उडी, घाला किरण पहा
किरावणें—कि (गा) पोपणसारखे घोलणें [कीर]

किराळ—३न किरळ—ळी अर्धे १, २, ३ पहा

किराळचें—कि (कों) कावळ्यासारखा कड्या आवाज
काढून आरहणें, कड्या आवाज काढणें, किडाळणें [किराळी, च]

किराळी—ळी (कों) किडाळी, किंवाळी, कड्या भारोपी,
हत्तीची किडाळी [च]

किरिरे—न (कों) शिक्यावर भाडें पड बसाले म्हणून
शिक्यावर वर फास बांधतात तो

किरिस्ताय—३ (गो) किरिस्ता जात व तीतील व्यक्ति
[वा क्रिस्ताओ, इ क्रियन]

किरी—ळी १ सयराग २ (स) कीड 'मन्न सगालीं
हेने वितने लागता किरी किडे।'—मागमा ३ २९ [कीड=
किरी ?]

किरीट—३३ डोड्यावरचा सुट्ट •कुंदलें—न (बघ) सुट्ट व कातलील मुपेणे, पीरगिण नाटकांतिल दुवाच्या व रास साच्या सोंगांची शिरोमूषणे प्रथम मातीचा सुट्ट (किरीट) तयार करून त्यावर कागदाचे वर विणून त्याचा ठरा प्याव याचा नंतर त्याला सोनरी वरचे सावाषयाचा त्याच्या योगे मोरचंढ्या पिशांची ताटी लावली म्हणजे तो सुवासित दिसे पुढेले अशीच करीत असत [५]

किरीटी—३ अर्जुन 'हा तकांचिये दिटी। गोचर बोडे किरीटी।'—हा ३ १४८ [रा किरीट]

किरोम—किर्म—३ (सो गुण) जव, दिवा (कड, पाट, दस्त बांतील) [रा कुमि]

किरीम(किर्म)घातलें—न (सो गुण) वृमीपासून उत्पन्न होणारा पेढा, उन्मादवायु [रा कृमिन्वात]

किरू—किवि निघये करून, सात्रीने 'इमेचा किरू प्राणे मरु।'—विशु ८४७ 'मन विवहृता विणट'—भाए ८३ [रा किल]

किरीटा—३ १ रागना पोपट, वट न फुडलेला राघू ३ (सो) कटा [कीरग]

किरुंचे—कि (गो) दात खाणे

किरे—की १ रोजगिरी २ रोजचा जमाखर्च लिहिण्याची बही ३ लावणी (जमिनीची) 'पावसाळा, मौल देऊन आशा केली तर रयत उमेद धरून किरी करितील'—रा ६ १४८ ४ लागवड केल्या जमीन [फा कर्दे=काम] •आवादांनी—की लावणी सचणी 'गावी राहून बसाहट करून किरे आवादांनी करणे'—रा १६ ५५ •महामुरी—मामुरी—की लावणी तचणी, लागवड, बसाहट 'त्याणी तथे किरे महामुरी केली'—रा १५ २०३ [फा कर्द+अर ममसुर=आवाद] •सार—वि लागवडी खालील, लागवडीला योग्य (जमीन) [फा वई+सार]

किर्दूचा—३ पीक, लागवडीचे उत्पन्न [फा कर्दू]

किरेट—की (गो) कनवटी

किर्मांनी—किर्मिची पहा

किर्मांर—वि विनविनिश 'अत्यंत किर्मांरितातिघाली।

—साह ६ २६ [रा किर्मांर]

किर्मुंचे—सकि (गो) १ अकूर तोडणे २ नखाने खरून खाजविणे

किर्मुज—की (गा) लालसर रंग किर्मिची पहा

किर्म्यां—न (कु) पडले, शेवट किर्में पहा

किरे—वि १ कर्कश, घाहारे उत्पन्न करणारे (रातकिड्याचा, पदयाचा आवाज) सावरून २ निविड अण्य अथवा दाट शाडी या अर्थाने योजतात, कारण तेथे नेहमी रातकिड्यांचा, पक्ष्यांचा

आवाज व शाशोचा करार आवाज होत असतो 'मोयमोडे वृण बाहून किरे शाडी शाडी आहे'—पाव् १ ३ चडून गेलेला, भागलेला 'मी अगदीं किरे शाडी' [ध्व]

किरे(लुट)—३ (गा) बांधूच्या मुद्याला फुटलेले नवीन अडार यांनी गात्री कटात •कातले—न (गो) शाहावरील पडले, पाटा काढण्यासाठी टोंचास कोयनी लावलेली काव, कात्री, बांधू लावली किल्ले(लुट)च—कि (गा) मोद येणे

किर्ली—(६) पायांत कांग जाळून घालेला जाड दडडीत माग, चट्टा, भोवरी, (गो) मोड, अंडर

किलकिल—किलाट, किल्लकलाट—३३ १ (ध्वनि) पक्ष्यांनी विविध खावळून २ गडबड, मोगाट (माणसाचा) 'कोडे नर्णो हा फावला एकात। सदा किलकिल भोवतीं वहुत।'—गुग १११ 'अग्नी सधम किलकिलाट करिती, योमा दिसे फार ते।'—सासेतु १० [ध्व]

किलकिलणे—अकि किलकिल आवाज करणे, मोगाट करणे, विविचिचणे (पदयाचे) [ध्व]

किलकिला—लीत—वि अर्धोन्मीलित (कोडे, दार, कडी ६०), लोपे उपडलेले, किंचित उपडलेले (किं० होणे, करणे) किलकिलावणे, किलकिला लावणे—सकि (को) कोडेते उपडणे, किंचित उपडणे (कोडे, दार ६०)

किलकिले—वि अर्धवट उपडलेले

किलच, किलीच—चा—की १ कडीपागळ्या फर्गेंमधून घसविलेल्या कडी विलग्या, उलग्या 'गडपावूच्या किलचा पाट।'—गुसमा २ २८ २ तुकड्याचा कडीपाट करण्याकरिता एका कडीपासून दुसऱ्या कडीपर्यंत घातलेले फळीचे आडवे तुकडे (जास्त लांब अधिक चांगल्या फळ्याच्या ऐवजी) ३ हिऱ्याचा लांब तुकडा ४ कापसापरील गवताची काडी, घाण ६०

किलचण—न—की (ध) लहान गिलपी किलच पहा किलचचंदो—की १ किलचाची तणपोशी २ तखतपोशी, वरील प्रमाणे केलेला कडिपाट—वि किलचाचा कलेण (कडि पाट)

किलची—चण—की १ किलच अर्थ १ पहा 'शुद्ध पावूच्या किलच्या वरी। अमेद जोहिल्या कळाकुसरी।'—ह २ ११ २ जास्त किलचाचा टीण [दे किर्लिच]

किलप्या—कीच १ धपडा घापण्या, वापण्या •देणे—(ल) बोवाड फोडणे 'धोमुखात देणे 'बोध आला हकीमाला किलप्या घायचा हुडम गडगारे।'—रामायें जुने माणे

किलविल—३३ १ किलकिल पहा २ की २ पहा

किलबिलण—किलकिलाट—किलकिल, किलकिलणे

किलवर्ण—कि हलवर्ण (जमीनीत गाडलेला वासा, वंगरे)
[स क३]

किलवाणा-णी-णें—वि १ केविलवाणा पहा दीनवाणा, रडवा (स्वर, भाषण, माणूस) 'हे नरमूषण दायक अन्य दरिद्र फिर जरि तो किलवाणे।'—किशु ३८ 'मी तरी तुझा मनाय दीन। येथे दिसतो किलवाण।'—मवि ४७ ११ 'बापूने किल वाणी तोंड करून म्हटले'—वाळ २ ७० २ हलका, लहान, धुत्क, धुरूप (कपडा, दागिना, इमारत), दुर्दैवी, कपण, नीच (मनुष्य, त्याची वागणूक, कृति) [केविलवाणा पहा]

किलागां—उ (गो) बारीक मासा

किलाण—न १ उडी, उड्डाण, डावप (कि० मारणें, टाकणें, घालणें, साधणें) २ उज्या मारणें, खिदळणें, धिगाणा घालणें (रहान मुलाचे) (कि० माडणें, माजवणें) किराण पहा [स कि३=खेळणें, हि कलान]

किलाफ-फा—उ सदाय, पैर, कपड, वैपम्य, विरोध, किमिप 'हर प्रयत्न करून जनकोजी शिंदे यास भेदून त्याचे धितातील किलाफ काढून त्याचे हातीं मूल यावे'—भाव १७ [अर खिलाफ]

किलावर—उ खेळण्याच्या पद्यातील एक काळा रंग [इ ह४]

किलवा—उ (हि) महाताला पाय अडकविण्यासाठी हत्तीच्या गळ्यावरून खाली सोडलेली दोरीची शिबीव, हत्तीचा गळपडा, कलावा पहा 'पायावरती चडोन किलव्यात बसले'—आयाह ११ [फा कलावा]

किलिस्ता—उ (ता) किडी

किली—की किली पहा 'हातास न यता किली। सर्वही अप्राप्त।'—दा ७ २ १३ 'त्याची किली तूज अधोन आह।'—साह १ ४

किलेमाणी—वि जात्याच्या खालच्या तळीच्या शिण्या भोंवती किण्यासाठी वरच्या तळीत ज्यास वेडी बसविली आहे अणें जातें [स कील+म माणी=मायणी, वेडी] *करणें—कि वरीलप्रमाणे किलेमाणी बसविणें 'जात्याला किलेमाणी बली' किराडि—की (ब) माजराची सोबीत, लहट निरुकारी—की चीत्कार, हर्षाची आरोळी, गर्ना [किरकारणें च४]

किलिय(स्मि)प—न १ पाप दोष, पैसा किस्वियापासूनची गुंटे यक्षप ते मधुनी।'—थपाती ३ २२३ २ (स) पाण, मळ [स किस्मिप]

किल्ल—उ (गो) कोर (शाहावा वंगरे) थिळ पहा

किल्ला—उ गड, दुर्ग, कोट, भोंवताली चर, तट, बुलूज इ० करून राहण्यासाठी तयार केलेले सुरक्षित स्थळ, गढी [अर. कलाह=खिखर, किला=कोट] (वाप्र) *नेसविणें—किल्याभोंवतालचें रान पेटविणें किल्ल्यावर चढविणें—डोंगरी किण्यात केदेंत ठेवणें 'किण्यावर चढवा आनदीबाईला'—ऐपो १६५. सामाशब्द—किल्लाघाताळा—उ शेतकऱ्यांनी किल्ल्यावरील शिवदीला धान्य पुरविण्याऐवजीं त्याच्यावर पडी बसविली जात असे तो किल्ले कोट—उ साधारणरीत्या किल्ला, किल्ले वंगरे मजबूत ठिकाणें *जात—किवि सर्व किल्ले 'किल्लेजातचा बंदोबस्त'—वाडसमा ३ १६ [अर किला+जात] *दार—उ दुर्गाधिपति, किल्लेवरी, याची नेमणूक राजधानीतून, मुख्य सरकारकडून होई व त्याला पगार देवून मिळे, किल्लावरील शिवदी त्याच्या दिम तीस असे त्याचें काम पहा—इऐ २२ २४ [अर बिग+दार] *नशीन—वि किण्यावरील, किण्यावर बंद झालेला 'मसबदार किल्ले नशीन बसतगड'—रा १५ १५ 'धुपतराव नारायणाचा पक्ष केला, ते बिरेनशीम केले'—मदवा १ ७८ *चंदू—वि किण्यास बदा पडल्यामुळे अडकलेला 'किंबद झळि असता परिणाम नाही'—मराचिथोडा ३७ किल्ल्यानिहाय—न किल्लो किडी, प्रत्येक किण्यावर, 'किण्यानिहाय तोफा करविण्या'—इद १ १४५

किल्लाण—उ पद्याचा किंवा मुलाचा कलकलट, गोंधळ. [च४]

किल्ली—की १ चावी, कळ 'झाला हुकूम ताफखान्याला किडी जिवधादादाचे हातीं।'—ऐपो २ १५. २ एखाद्या कडिण मोठीचे स्वटीकरण किंवा उलगडा, एखाद्या साम्राज्या सारस्त मास्ताविक माग ३ (ल) दिकमत, कळ, युक्ति, मेख 'विषय विडा देऊन मुलवितील लडवून हरकिली।'—पला १०४ 'पेशवाई चाल-विण्याची किडी चानासाहेबाखरीज इतरास सापडली नाही'—अस्तथा ४ ४ (छापखाना) फर्मा आवळण्याचें साधन [स नील, का किलीद, म जि किलो] *फिरविणें—कावेवाज युक्ति काढून मयविणें, चिचविणें, गुमपणें बंदोबस्त करून ठेवणें

किल्ली—की (गो) काढा करून पायाच्या तळव्यास होणारा फोड, भोंवरी किरली पहा

किल्लाण—न उड्डाण किराण, किराण पहा
किट्ट—न (ब) सपने पिडू किरड पहा
किड-काकडूत—न १ धीव, करणा, दया काकडूत पहा

किच—की (गो) हुकी, तलक
किण्या—की (ब) निंदा—वि निच

किंवचर्णे—उकि १ (का) इकडेतिकडे फेडून, टोडून, चोटें घालून, चिवडणें, विसकटणें, नासणें, कुसकरणें २ (क) चाचपणें (१) 'असा किंवचून काय बघतोस?' [विचकणें]

किचटा—वि कृपण, चिक्कु, (बाल भापेंत) विवण
किचड—उ (सकितिक) पोलीस दिपाई—गुजा
किचडा—डू, किचडया—उ (तजा) बहिर [ना
किवी=कान, कीवड=बहिरा]

किचण—की बीव, कडगा, दया [बीव]
किचण(न), किवान, कियोण-न, किलेण-न १
(राजा) पदुच्या अगवरील किचे पडकेलें धत, मण हा रोग
गुलाच्या पायाच्या गेल्यात किंवा कानात होतो 'भायीचें पोडें
किचणानें मेले' २ तें बरें करण्याचा मंत्र [स कुमिभमण]
० उचकचप—(गो) पाण उघडी करून दाखविणें
किचण्या-म्या—वि विवण पडकेला, धत पडकेला

[किचण]

किचदन्ती—की उडत घातमी, वाजारगण, अकवा, आबाई
[स किम्बदन्ति]

किचा—उकिच वा, अथवा अथवा पडा [स किम्बवा]
किचाटो—उ (गो) सताप, जळकळाड
किचिल्लाणा, गी, जें—वि केचिल्लाणा—गी—जें, दीन,
बापडा 'का गा किचिल्लाणा केलें दीनाचा दीन।'—गुजा ४५४
'हेतें तयाचें किचिल्लाणें'—दावि ४५८ [कीव]

किशमिश—नउ किमिस पडा
किशी—की (कु) नारळाची रोडी
किशुक—उ पळसाचें झाड 'बसती जसे किशुक फुले।
तेथे थोमले दोमेदि।—जे १९८ 'पावे कुसुमित किशुक धन
बनीपिदितादिपालसादय'—मोसीष्म ५४७ [स]

किशोर—उ बाल, लहान मूल, पयलें बर्षांच्या आतील
मुलगा कायद्याच्या दृष्टीने अज्ञान मुलगा नऊ पातून सोळा
वर्षांपर्यंत किशोर अवस्था म्हणतात—योर १८८ 'तु तों
तयण किशोर। पावा बघयाचा पोर।'—नामन मुसिहरण १९
[स]

किशोरी—की मुली
किशुकु—उ एक प्राचीन मापनाचें परिमाण हे ३४ २ इचाचे
होतें—छम १९९

किस्किस्—खा (गो) दुखणें, कळा निपणें, पोटात
पावणें [ख]

किस्किर्सा—उ (गो) हातें पोखरून खाणारा एक
दिश

किसगणती—की १ गणना, गुमान, पर्वा घाब, फिकीर
(मनुष्य, वस्तु, काम, पैसा यासवधी). खातरजमा २ क पदार्थ

(नास्त्यर्थी प्रयोग) 'हा सरदार त्याच्या किसगणतीत नाही'
'ह्या कामात मोठमोठे थकले मग हा किसगणती?' [हि किस+
गणती=कोणत्या गणनेचा]

किसणकाम—न १ (ल) बारीक नाजूक, कटाकषाणें
काम २ कीस काढण्याचें काम [किसणें+काम]

किसणी—की १ कीस काढण्याची क्रिया, अथवा कीस
२ कीस काढण्याचें हत्यार चार पाय असून त्यावर भोवें पाडलेला
लोखडाचा किंवा पितळेचा पत्रा यसविलेले एक हत्यार [किमण]

किसणें—उकि १ कीस काढणें २ किसणीवर खवणें
(खोबरे काकडी इ०) [स वृप्=ओढणें, घासणें] ० किस्त्रून
दळणें—बारीक दळणें

किसंपट—न कसपट, बारीक, हृदय कण (लाकडाचा,
गवताची काडी), वेसपट पिलपीचा बारीक मुकडा, कुसळ
[स इश]

किसपणें—न (गो) साफ करणें, पोलीस करणें
किसपत—की (हि) भिस्ती लोक मस्तकेच्या खाली जे
कातें बापतात ते

किसमिस—की १ वेदाणा, सिसमिस २ त्रासदायक
आणि कटालबाणें भाषण, झुरझुर, भाडणाचें बोलणें [किमणें हि]

किसमूर-मोर—की (गो) कोशिवीर

किसर—न १ (वें) वेसर, किसपट, २ भात इ०
घान्याचें कुसळ

किसवती—की आच्याच्या किमाचें लोणचें [कीस]

किसळचें—अकि. (गो) विसणें

किसार-रसा—उ १ गोष्ट, हकीकत, इतिहास बघार
'याप्रमाणें विसरेविनई सागतो'—खरे ४३५४ २ तय
'याप्रमाणें विससानिर्णेत होउन स्वारी माधारी फारली'—होके
४ [अर विसा]

किसान—उ १ शेतकरी, खेडवळ माणूस २ हलक्या

प्रतीचा माणूस, सामान्य प्रतीचा माणूस, 'तेथें अणूजल
किसान मजला दृष्टीपुढें दीतें।'—चित्रगुप्त २९ [हि किसान,
का किसान, स हृप्-वृषाण] ० काम-न १ शेतकरी, शेत

काम २ (ल) कमी दर्जाचें काम, मिरकोळ काम, हलक्या
प्रतीचा धरा

किसार—न शल्प, वसपट—शर सोहिमद

किस्ळ—उ बारीक आणि विरकोळ ताटें, देठ पातीं
(कोवळें किंवा रोगत घवत आजीपाला बगरेचें) [स कृप्]

किस्ळ—की (गो) साकूड साफ करण्याचा रथा

किस्कुनड—की (गो) मानगड, तिस्वनड

किस्कुट—(क) रथा, घुतारी हत्यार किस्ळ पडा

किस्त-स्ती—की १ कर्जपेडीचा हस्ता, 'किस्तीस इतकी शेत कशास पाहिजे ?' —रा ५ ३२ 'बाकी बत्तीस लक्ष रुपये राहिले ते सायकारी किस्ती करून थावी' —खरे ४ १८६५ २ शेताची मशागत [अर किस्त] ० गारी—बंदी—खी १ हत्तेवरी, हसवरीने देण्याची फेड 'किस्तवचा करून' —दिमरा १ १२४ 'याप्रमाणे किस्तवरीचा टाव जाला' —रा ७ ३४ २ शेतकाम जमीनकसणी [किस्तवरी, किस्तवारी] **किस्ती**—खी होडी, नौका, नाव 'येथून एक किस्ती भाड्याने साठ रुपये करार करून निघा' —पदमव ८० [फा वरती]

किस्पाट—न (कु) किस्पट **किस्मत**—खी नशीब, भाग्य, देव 'परतु दुनियादारी किस्मतीत थोडे दिवस होती' —देदि ३ १७ 'जागे नतीग हमराची किस्मत शाबुत' —दोपो १६ [अर किस्मत]

किळ—कीळ पहा **किळकाटा**—पु सामानयुमान, हत्यारे पात्यारे 'सामानय किळकाटा जगी' —दोपो २१७ [स कीळकट]

किळकिळी—ळथा—खीभव (धनि) याचनेकरिता किंवा दुसऱ्याचे असता विवळणे, कण्हणे, काकुळत, दीनवाणा स्वर (मिळी दुखावलेला कुत्रा याचा किं० देणे, मारणे)

किळकिळीत—वि (कीं) कळकळीत, गचपचीत, पाण्या पारसे (ताक, दूध) बेचव, मीस

किळच—खी—खी (गो) किंकाळी ० **किळचीर** **किळची**—किंकाळपानर किंकाळया [ध]

किळचे—न अर्धा छगक धिवा एकवृत्तिपास शेराचे एक भाग, अर्धे निळवे

किळशा, किळोशी—नि (राजा) रोगट, सात रोगी असलेला [किळस]

किळस-ळीस—पुनी १ (राजा) चिळस, कणाळा तिरकारा, झिगारी 'तुका म्हणे गेला आळस किळस' —तुगा १८५२ २ (कीं) ज्वरादिदुसण्याने पीडित स्थिति अंगा स्थितीने निरंतर चिन्ह अवलक्षण (आगावर उभा पडणे वगैरे) (किं० येणे) [स क्लेश प्रा किं०—किळस] ० **पोर**—वि कळकळोर रोखर

किळसणे—उकि कटाळणे विटण **किळाच**—उ (कु) बारीक निहाययोगी बुडीय **किळाया**—पो—पु तेज 'हत्ती धिळावा जेमा' —हा १४ ३०३ [स कीळ]

कीं—उप १ अपवा; धिवा, गंगावोपरक अभ्यस 'कीं भ्रम पीपूर मंदरु. परीक्षण जे' —रु २७ 'मासति दुसरा' धमो २ ३३

वारयदवदहनमस्त कुज रानी कीं। कपिहृतलकाशह ।'—मोर्कण ३७ ३३ 'कीं माघे दुर्दैव प्रसूच्या मार्गात आचें पडले।' —मो सशयत्तलमाला ३ २ प्रधावर जोर देण्याकरिता प्रधाच्या शेवटी पुष्कळदा योजतात निधय दाखविण्यासाठी किंवा आश्चर्य दाखविण्यासाठीहि योजतात जसे—मी देतो कीं, मी देत आहे तुला दिसत नाही २ येतोस कीं, जातोस कीं 'म्हणे अधिक याच कीं अखिल याचकीं हावरा' —केका १२ याला पुष्कळदा रे जोडतात जसे—आले कीं रे, जातो कीं रे वसतो, कीं रे ३ काय 'पाठ घेतवप कीं रे। हे कीं वैराग्य देवाचे' —शिपु ७०० [स विल]

कीं—अ स्वरूपरोपक अव्यय, जे, असे 'ते बोलले कीं आम्हास यावयास यत्नार नाही' [स यत फा के]

की—न पिंगळ्या (पक्षी) च्या कू, की, किलबिल, किचीविची या चार स्वरांपैकी दुसरा स्वर [ध्व]

कीफट—पु एक देश, मगपाचे प्राचीन नाव [धै स —रुवे ३ ५३ १४]

कीक(का)ट—पु आवाज ओरडणे 'आणि कीकाट गजाले' —वेदीस ४ २३ [ध]

कीकस—न हाड 'त्यतोयी जरि स्वल्प कीकस पडे पायी कृती तो घडे। तो दंष्ट्रपदा चडे सुरवसभोग त्यातो पडे।' —निमा (गायीरपीस्तोन) १ १७

कीच—खी दुखाची आरदाओरड [ध]

कीचरु—पु वेष्ट, बावू [स]

कीचरु—पु विराट राजाचा दालक [स]

कीजत—कि १ वरीत अवत, पडत असे केले जाते 'ह्यात देहे कीजत असिजे' —विठ १ १०६ 'तरी तिहीं येतुला अव सरी। काय कीजत असे येयेरी।' —हा १ ८७ [स रु]

कीजे—कि करावे, केले जावे 'कृण कपये आले कीजे सोल।' —शिपु २२ 'गाणप वज्राचे या बोलिजे। वरी घडे तरी कीजे। —हा १ २१६ 'कीजे कृपा सावली। —निमा १ १३ 'त्या कीज अरु सधु तो मद।' —मोर्कण ७ १६ [स रु कर्मणि विधि क्रिं—कियते]

कीजो—कि करा 'मपराधो मी मज लाणू। क्षमा कीजो। —गीता १ १८ [स रु]

कीट—न १ पाणीचा घर, किण (गुहगुडीच्या गळीतील, वरीरावतील कणकरील) पिच्छटा, साळ किण पहा २ मातीचे माडे आणि कटिण डेंडूळ (जमीन मांगलाना निपासले) ३ (राजा) ठिगणी, किण्ड ४ दिणइस पोने 'आरमानात्म—किटा। ३३ दवनी।' —हा ११ १०३५ ५ जट्टेस्ती धातु, जट्टे लोहा [स किट्ट]

फीट—किंमि काळा यास-रांचे आधिश्य दाखविण्यासाठी त्याच्या पुढे किंवा मागे योजतात जसे—काळाफीट 'बरी अत्तराळे नभी फीट कोळे।'—दावि २५४

फीट—३ १ कीटक, किडा 'तेथ कृमि फीट सोष्ट।'—हा १० २४२ 'स्थिति—झी आस्थितीनेतरची फीटकावस्था, 'अहयानुन सुखदासारखा लहानसा किडा बाहेर पडतो, तो जळत वाढतो व वाढताना अनेक वेळी कात दाखतो या स्थितीस फीटस्थिति म्हणतात '—प्राणिमो १००

फीट—न (गो.) सुपारी शिजविलेले पाणी, कट पदा २ (क) लहान मूल

फीट—३ १ (ब) कृपण, कृपूष माणूस

फीटक—३ किडा सवष प्राणिशास्त्रात हा वर्ग मोठ्या आदि यास पदपद म्हणतात झुरळ, टोळ, मारी, पिघ, पतंग, पिंगुळ, पोरकिडा वगैरे या वर्गांत येतात हे जळ, स्वळ, आकाश वगैरे सर्व ठिकाणी असतात—हाको क ५०५ अनेक वेगळे वेगळे १५ ते २० भाग एकत्र जडून झालेला फीटक हा प्राणी असतो त्यामध्ये दोळे, छाती व पोटा हे तीन भाग स्पष्टपणे भिन्न असतात—प्राणिमो १८ याना शिंगे व पंख बहुधा असतात, दिग्यानी स्वस्थान होते, अप्र शोषण्यास नळीसारखी सोंडा असते, सहा पाय असतात—प्राणी आणिकारोग्य पृ २१ 'कृमि फीटक पाडुमुता।'—हा १३ २५५ [स] ० मधुरी-३ किडे खाणारे सस्तन प्राणी 'व्योनि—झी किड्याचा कडे, जात, जीवजंतु

फीटण—न फिटण पदा

फीटी—फीटकी—झी आळी, किडा 'भूगी जड फीटी मूड।'—एभा ७ १९ 'चितिता फीटकी भिंगुरटी। तेचि ते होकनि उठी।'—एभा ७ ९९ [स फीटक]

फीड—झी १ सामान्यत फीटक २ लहान किडा [स. फीट, सीमन कीरी] 'ल्लागणें—१ किड्यानें खाऊन पोळळ, खराब करणें (धान्य, फळ वगैरे) २ (ल) उतरती कळा लागणें क्षय पावणें 'देशाचा विचार करणारी माणसें निपजलीं नव्हती तोपर्यंत देशास कोठे बीड लागली आहे हे समजणें कठिण होतें—टिळ्या 'ख्लाद—वि किडलेले, किड्यानी खालिले ० मुंमी—झी कृमि, कीटक, किडा, वाळवी, (सामान्यत कोणताहि किडा) [किडा+मुगी]

फीड—वि १ खोटे, बार्डट 'तेसे उद्ध सत्त्वा गाड। आहे रजतामचें कनाड। तें मेवणेंयातें फीड। म्हणवें का।'—हा १७ ३१२ २ मळ, गज 'फीड झाडावया लयी। रज देखनि पाटी पोटी। मुवणें पाशितापुटी। खळकतउठी निखडेजे।'—एभा १० ६३ [फीट]

फीड(भागर)—वि १ (गो) अन्यपात्रमित्र (सोनं) २ फीट.

फीडरू—न साष रिड्डप, रिड्ड पदा

फीण—३ घोड्याच्या छात्राचा मध्यभाग—अथप १ ६३

फीण—न (गो) कोयनेल [विनाइन]

फीत—न (तजा म) क्षाप [ता फीड]

फीटदा—वि कशासारखा ? कोणासारखा ? कशा प्रकारचा [स]

फीनादा—३ यम, मृत्यु 'मपुन बहुत पोसावें यशवि सदा खाय उया न कीनास।'—मोभीम ७ ४५ [स]

फीर—३ १ पोष्ट, रावा, राधू 'समयुत मयूरमुखी वत नामा वसति जेवि कीराव्या।'—मोस्तुटआर्या (नवनीत पृ २५६) २ (राजा) पाणकेंवड्यासारखा पक्षी [स का]

ख्लाद—वि १ पोष्टाचें खाद्ये २ कीडखाद पदा ० मुख—वि पोष्टाच्या तोंडासारखा तोंडाचा (घोडा) हे अणुम लक्षण समजतात ० व्याणी—झी पोष्टासारखा मधुर द्रव्य

फीर—झी (व खा) रेष, ओळ [उ लकीर]

फीर—उत्ता पराजयस्तोच दाख्द रिरपदा 'अनुनी कांधीर। पोरा न म्हणती धीर।'—गुगा १ ६३ ० करणें—(व) श्रावण सोडणें

फीर—रू—किंमि १ (काव्य) निबर्धकतून, खान्निन, खचित, खरोखर 'कीर मुन्नी कीरुमि धाकड।'—तिष्ठ ४८५ 'कल्पना कीर नसे।'—विपू १ ७० 'भाता यणेंसि कवण भिडे। हे पाडवेंच कीर ओडे।'—हा १ ११९ 'भाणपणें गिवसी। हे कीर होय।'—अष्ट ३ २१ 'माही दुखाचा केस कीर।'—त्योबा ६ ३२५ [स किर्]

फीरट—(सं) जनावराच्या अंगावरील मोठी क (फीटक ?) फीरचळ कीरचें—१ खेकडा, 'ते एका कीरचें देखिले।'—पच ४९ [स कुगीरक]

फीरवा—३ डुंदर 'किरव्या नावटे कस्तुरी।'—गुगा ३ ४९

फीरण—३ किरण 'जेथवरी सुर्याचें कीरण।'—वेत्तीरव ३ ९८ 'कीर्णावेढाले कडे।'—गीता १३ ३४८. [स किरण]

फीर्णा—झी एक प्रकारचा लगाम—अथप १ ८५

कीर्ते—सं—झी कितें, वीर्ति, प्रसिद्धि, ख्याति, [स कीर्ति]

कीर्तणें—उक्ति वर्णन करणें, गुण गाणें, स्तुति करणें, वाखाणणें 'कविनीं तो मुबहु कीर्तिला भरत।'—मोआदि ११ ८९ 'कीर्ति मातें अवधारी।'—हा ९ २११ [स कूट—कीर्तय—कीर्तन]

कीर्तन—न १ गाण्या—यजावण्यासह ईश्वराचें केलेले गुण वर्णन, पौराणिक देवादिकांचे कथानक घेऊन ते भक्तिरसाने साक्या,

दिड्या, याच्या साहाय्याने सामणे, यात पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन भाग असतात. पूर्वरंगात एखाद्या तत्वाने केलेला तत्त्व बोध नाना प्रसंगासह सांगून उपदेश करतात व दुसऱ्या उत्तर रंगात एखाद्या राम कृष्ण इ० श्रेष्ठ पुरुषाच्या चरित्रावर आख्यान लावून त्याच्या आयुष्यातील प्रसंग गद्यपद्यदि प्रकारानें सांगतात व शेवटी आरती होऊन सर्वांना प्रसाद वाटतात 'सद्युण कथा या नाव कीर्तन ।' -दा ४ २ २३ २ ईश्वरनामोच्चार करणे [स] ० भक्ति-की देवाची स्तुति नेहमी करावी असा आशयाची मजि जी ती, नवविषा भक्तीतील एक प्रकार [स] ० २ राण-न कचेची बैठक 'कीर्तन रगणी ठाकले ।' -दावि २८०

कीर्तनी—उ (गो) कीर्तन करणारा, चालचलण हरिदास
कीर्तनीय—वि वाखाणण्यास, प्रशंसा करण्यास योग्य, वर्णनीय [स]

कीर्तवडा—उ वाईट प्रकारची कीर्ति, अपकीर्ति, कुप्रसिद्धि बोभाट [स कृ०]

कीर्ति—ती—की लौकिक, छयाति, उत्तम प्रसिद्धि, नाव 'हे असतिथे कीर्तीसी नाशु । आणि परनिष्ठासि अपभ्रशु ।' -हा २ २० 'कीर्ति प्रगटली दूरच्या दूर । प्रतिष्ठा थोर वाढली ।' [स कृ०-वर्णन करणे] कीर्तित-वि प्रख्यात, विख्यात, वाखाणलेला, प्रसिद्धिला [स] कीर्तिमान-चान-यंत-वि प्रख्यात, विख्यात [स] ० मुख-१ देवळाच्या उबवठ्यावर, दोन शिंगे असलेल्या राससाचे कोरलेले मस्तक प्रथम याचे द्योत घेऊन मग देवळात जाण्याची रीत आहे 'ते अग्नान ज्ञानी घुडालिया । ज्ञाने कीर्तिमुखत्व केलिया ।' -हा १५ ५२६ १ वरील आकाराचा दहावर बाधावयाचा एक दागिना, अलंकार 'बाहुदरौ कीर्तिमुखे । हस्तकणे दिव्य सुरेखे ।' -ह ३ १६२ ० स्तंभ-उ जय वर्गरे मिळाल्यावर त्याच्या स्मरणार्थ बांधलेला मनोरा 'सदनाचे कीर्तीस्तंभ पाईले ।' -शिख ६१७

कीर्तय-वि कीर्तय्यास, वर्णन करण्यास योग्य [स]
कीर्द-सार, कीर्दावा, कीर्दी—किर्द पदा (कि० करणे)
कीर्म-वाताळें—किर्म वाताळें पदा
कीळ—उ १ मेख, खिळा, पाचर, अडसर, बहुभा जात्याच्या छत्र्यास म्हणतात २ गुडगुडीत साचलेला अळ, मसरी ३ शुक (छायायत्रावर सावरी पाडणारा) [स कीळ-वाषणे]

कीळ—न १ (तजा) डामर २ (तजा) वणण ३ (तजा) विजागरी

कीळक—उन १ जात्याचा छत्रा २ खुनी, खिळा, पाचर वर्गरे [स]

कीळसाना—उ (हिं) किरकोळ जिनसाची रास व ती टेवण्याची जागा, अडगळीची खोली [कीळकानदा]

कीळना—की निश्चय 'मननातरे आणि कीळना । हीं उप क्रम लिंगे जाणा ।' -अधिक्या १६ ३० [स कीळना]

कीळचाणी—वि केविलवाणी पदा

कीळाकृति—वि खिल्याच्या आकृतीसारखे, वाणाच्या टोंकासारखे, (इ) कुनिकांम [स कीळ+आकृति]

फी(कीं)व—की १ रडगाणे, केविलवाणी प्रार्थना, करुणा भाकणे (कि० करणे, दाखविणे, भाकणे, येणे) २ दया, वृषा कीव दाखविल्यावाचून दया येत नाही । [स कृपा, प्रा कीवा-कीव] (बाप) ० करणे—येणे—एखाद्याचि रडगाणे ऐकून दया येणे, दाखविणे (उर्वेळा, अस्वच्छणा इ० पाहून) कीवची फावू—एकदा दया दाखवून उपकार केला असता सतत उपकार करावा अशी अपेक्षा असते तेथे योजितात म्ह० ज्याची करावी कीव तो येतो जीव ० फाकळत-फाकुलती—की करणेची याचना, दया, करुणा, काकळत पदा 'माझी कीवकाकळत तुम्हाला यज या, अथवा कोण करणारा !' 'भाका बहुता रीती । माझी कीवकाकळती ।' [कीव+काकळत]

फीश—न माकड 'कोण फीश तव नाव कधी ।' -निमा १४ [स]

फीशाली—की वानराचा समुदाय 'फीशाली ढग ढीगसे जलदसे भल्लूक मरलावली ।' -आसेतु १० [स फीश+भावली]

फीस—उ १ किसणीने किंवा खवणीने खलेला घुरा, घुगा [विषणे]—की १ (कु) नारळाची शेडी [विश] ३ (रस्त-यण) वानशीने घासून निघालेला घुरा (इ) फायलिंग ० काढणे—काढीत वसणे—वारकाईने पचा करणे, त्याचत्याच गोटी फिल्ले बोलणे

फीळ—न तेज, चमक (रत्नाची), किरण, प्रभा 'पिंगटा जेची फीळ फाकिनिळी । दाही दासी ।' -शिपु ४३ 'विलेवरि माफिके । लोपिजे काई ।' -हा १४ १२३ 'रत्नखचित मुगुटी झळाळ । नाना मुग फांक्ती फीळ ।' -दा १२ १४ [स फीळ=ज्योत]

फीळ—की (गो) अवर.

कु—की पृथ्वी (समासात) प्रगति-पृथ्वीची गति, घुडाय= पृथ्वीची छाया, कुड्या-पृथ्वीच्या परिघ रज्ज्यानी ज्या [स] ० परिधि-उ पृथ्वीचा परिघ ० पर्यटन-न पृथ्वीपर्यटन, पृथ्वीवर प्रवास करणे ० प्रदक्षिणा—की पृथ्वीपर्यटन, पृथ्वीला फेरी पावणे ० पृथ्वी ३ पृथ्वीचा परिघ ० व्यास-उ पृथ्वीचा व्यास

कु—निवि. माईटपणा दासविणारे, अपर्याय गुणविणारे लक्ष्यय; हे संस्कृत भाषेन पुष्कळ वेळा समासांत सामान्यदा पूर्वी योजितात. तितके मराठी भाषेत नामाना स्वीयत नाहीत. म्हणून दिलेले मराठीतील कु सावलेले शब्द नमुन्यादाखल समजावे. 'आणि कुट्टी संगति न व्हावी।'—भा. २.२६६. [सं.]

कुआ—उ (हि.) विहीर. [सं. कूप]

कुआड—भी. (ताल) कोणत्याहि ताटाच्या आडीची कसेली दीडपट.

कुआर—उ. कुवार पहा. [सं. कुमार]

कुजजट—वि. कुजलेले, 'बहुत दिवसांचे पात्रसाधन। साते होते कुजजटपण।'—गर २४.२५. [कुजट]

कुडटार—उ—न. १ गवनाच्या, गाढाच्या बगिरे घाकाणी साठी विणलेल्या सावळ्या, ३ लुने छप्पर. -वि. (बों.) वरील सावळ्यांनी घाकारलेले. [कुडट]

कुडरा—रौ—उभी. (बों.) बोंबळा फणस.

कुडरी—भी. १ साज ठप्पन करणारी एक वनस्पति व तिची होंग. दिव्या बाजरी व मोठी गद्या दोन जाती आहेत. २ लांब्याची बैरी; बोंबळा लांबा, फणस. ३ शिंपेचाची कलगी. ४ हलक, पुंलू बगिरे टेवण्याची, लांब्याच्या आकाराची हांकणा-सह लहान बची.

कुडरी—न. खानकुडरीची होंग.

कुडली—उ १ खाजपुसकी. हिची होंगगई, म्हशी याच्या बासांना जंतार उपयोगी आहे. दिव्यरील प्रयें गुळत घालून माणसानाहि जंतार औषध म्हणून देतात. २ लहान मुलाच्या गळ्यातील एक दागिना.

कुडली—भी. १ कुडरी अर्थ १, २ पहा. १ एक रानमाजी; हिची भाजी करतात.

कुडू—छी. १ (ध्वनि) कोल्हाची हुकी; कोल्हाची आरडा-ओरड; कोल्हेकुडू. २ माणसांची आरोळी, आरडाओरड; कर्कश आवाज. (कि. घालणे.) 'गनीम आला रे आला अशी एकच कुडू होऊन जो तो बाघेरपणाने आपली हत्यारे व पोशाक गोळा करू लागला.'—पटवर्धनाचे पराक्रम. ३ ससा, खार यांचा शब्द. कुडू फरणे—१ कर्कश गलबला करणे; आरोळी मारणे. २ (कु.) मुलांचे आनंदाने ओरडणे. [ध्व.]

कुडूट—न १ (बों.) नारळाच्या विणलेल्या सावळ्या; गवत. -वि. खोबरे किंवा धान्य सादल्यामुळे किंवा कुजल्याने त्यास येणारी घाण; अजीर्णाची घाण. ३ (ल.) एखाद्याचा दोष मनांत ठेवून तो प्रसंगी काढावयाचा गद्या वृत्तित स्वभावाचा (माणूस), वृत्तित व मर्मभेदक (भाषण). [घ. कुडू=उजणे]

कुडडी—भी (भि.) घार.

कु(कुं)क—छी. (ध्वनि) बोंबड्याचे आरवणे.

कुंकड—उ. (गो.) बोंबडा, [सं. कुकट; वं. कुकडा]

कुंमा—(घा.) कुकटुंमा पहा.

कुंकड—न. पिश्याचे कापून पिश्याचे हत्यार.

कुंकडखो—उ. (गो.) बोंबड्याच्या अंगावरील एक किडा.

[सं. कुकट]

कुंकडी—भी. जनावराचे दुंगण; यिवकुंकडी पहा.

कुंकडी—छी. (भि.) बोंबडी. 'एक कुंकडी आधी.'—भिडी

१. [सं. कुकट]

कुंकडे—किरि. (खान. व.) कोणीकडे ! 'कुंकडे जाय' कोणीकडे जातोस !

कुंकडे—न. १ चातीवरील घुताची गुंडी; २ जनावरांच्या तोंडास होणाऱ्या रोंग; यांत त्रिमेषा मोठा फोड येतो.

कुंकडेकु—न. १ लहान मुलांच्या खेळातील शब्द; लढावात सर्व मुले सपल्यावर ज्यावर हार असेल त्यास सुवेनेदसितां करावयाचा शब्द. २ बोंबड्याचे आरवणे, ३ (ल.) पोळक बडाई. [ध्व.]

कु(कुं)कणें—भकि. (ध्वनि) बोंबड्याचे आरवणे; केडा-टणे. 'वृक्ष जेव्हा नष्टात आला. दिवसा बोंबाराडूंचात।'—एभा १.२८४. [ध्व.]

कुकर—उ. (हि.) कुत्रा. -न. म्हणे मी कुकर म्हणोनि येके !—एगा २१.२२५. [सं. कुकुर] •चाल-छी. पोढा निवा कुत्रा याची दुष्टी चाल. [हि.]

कुकरणें—कि. निंदा करणे [सं. कु-कू]

कुकरौ—छी. कुत्रौ ! 'कुकरौ घालाशाला कुणि त्याला उभी राहू न दिति अंगणी।'—येपो ३००.

कुकरौ—छी. नेपाळातील गुरक्याचे, लहान तरकारी सारखे एक हत्यार.

कुकर्म—न. बोरी, चढाडी इ. वाईट काम; पाप; अपराध; न्यभिचार. [सं.]

कुकर्मी—वि. वाईट वृत्त्ये करणारा. [सं.]

कुक्कपना—छो. दुष्ट अथवा वाईट विचार, कल्पना, वेत; शास्त्राविरोध कल्पना. [सं.]

कुक्काकू—उ मोर (पक्षी). [सं. कुक्काकू]

कुक्का—उ १ (बों बायको) गर्भाधानाच्या दिवशी जिवे गर्भाधान व्हावयाचे तिच्याकडून भत्ताची पूजा करणे, विड्या तोडणे इ. क्रिया भोंवतालच्या स्त्रिया करवितात त्यास म्हणतात. २ (रागा.) वयाने गोळा पण पोरकट माणसास उपहासाने म्हणतात.

कुक्काट—न. (कु) बोंबडा [सं. कुकट]

कु(कुं)कार्णे—अकि कोकलणे, ओरडणे 'माडवाचि उडे मग कुकात।'—निगा ३० 'भुक्ती गाढव कुकाति डुकर।'—दावि ३५८ [घ]

कुकाम—न (कु) कुकु [स कुकुम]

कुकार्णे—अकि मोठ्याने ओरडणे, हाका मारणे, हाका मारून बोलाविणे, हाकारणे, शोकलणे [घ]

कुकारा—पु (कु कुकारो) आरोळी, ओरड; साद, लळ वारी (कि० करणे, मारणे, घालणे) 'घाला घाला रे कुकारे।'—तुगा २३१ [घ]

कुकीर्ति—शी अपनीर्ति, दुष्कीर्ति, दुर्लंकि [घ]

कुकुकु-कुडुचकु—(ध्वनि) बोंबड्याने ओरडणे 'कुकुचकु कोण रे तू?' भसे एक ल्हान मुलाचे माणे आहे

कुकुची—कुचकुची पदा

कुकुचीकाई—(क) ल्हान मुलाचा एक खेळ

कुडुड—प बोंबडा [स कुकुट] •कुंभा, कुकुडकुंभा—फोभा, कुक्कुडकुंभा—प भारद्वाज पक्षी, सोनकावळा हा रंगाने काळा असून याचे पल तावूस काळया रंगाचे असतात कुकुड—डे—किवि कोणीकडे ? कुडडे पदा 'मी तें मी तू तें तू। कुकुड हें काडसी।'—तुगा १०२८ [स कुन]

कुकुडसी—प (कु) बोंबडीच्या अगावरील जीव, बिडा, पिसु कुकडसो पदा [स कुकुट]

कुकुड-दू—शी घेलाचे वशिड [स कुकुड]

कुकुडाल—पुन १ ल्हान मूल २ कुका अथे २ पदा

कुकुम—प (राग) गायनशास्त्रातील विलावलाचा एक प्रकार, एक राग ह्या रागास पड्ड, तीन ऋषम, तीन गंधार, फोमल मध्यम, पचम, तीन धैवत, तीन निपाद हे स्वर लागतात जाती सपूर्ण सपूर्ण बादी पचम, सवादी पड्ड, गानसमय दिव साचा पहिण प्रहर

कुंजुम—प १ केशर 'मोतियाचें घोंप। राविले कुंजुमसे।'—शिष्ट १७ २ कुंजु पिनर [स कुकुम] •केशर—प १ (कों)

रासुतारा, सोनमोहोर, शुभमोहार, एक झाड व ह्याचें फूल २ कुकु, ३ केशर •पत्र-पत्रिका—नक्षी मुज सम, अथवा इतर मगलप्रसंगीची निमज्जनपत्रिका, हिच्यावर शुभचिन्तदशक कुकुम शिंपडतात [स] •रेखा—पा—छी कपाळावर ओडलेली कुक वाची रेघ, चिरी [स] •वृक्ष—प (कों) कमळ, येदरी पुताग, एक झाड वगळ, सुयुक्तप्रात, पजाब यात होतें याच्या पासून कुकुमवर्ण तयार करतात 'रेखमी कपड्यांना नारिंगी रंग देण्याकरिता या वर्णाचा उपयोग होतो'—शाको क ५१७ [स]—मागर—घ—प तावडा चदन, रक्तचंदन—वृषि ७८१ [स]

कुकुरडा—प (कु) बोंबड्याच्या अगावर पिसवा पडून होणारा रोग [स कुकुट]

कुडुला—ली—लें—वि ल्हान बाल, छुला—ली—लें [दे कुडुल—नववधू]

कुंकू—न हळदीच्या कुड्यास लिंबू, टाकणखार ६० चीं पुटें देऊन रंगवून त्याची केलेली लाल पुड हे कुमारिका व विवाहित स्त्रिया आपल्या कपाळास लावतात हे तेलत मिसळून हवीत भरून ठेवतात 'वायकांना जसे कुंकू तसे पुष्पांना स्वातंत्र्य'—द्रौ ५६ [स कुकुम] (वाप्र) •अधिक होणें—वाढणें—कुंकू कमी होणें, संपणें, पुढटणें •जाणें—१ वैपण्ययेणें २ (ल) भरभराट, कीर्ति, उत्कर्ष यास कोहोटी लागणें (पदा व्यापार ६०) •पुसून रोण लाघणें—(कुण) (सधवेन) नव-याला सोडविट्टी देऊन पाट लावणें, विधवेन दुसरें लग्न करणें •यळकट होणें—पुष्कळ दिवस सोभाग्य टिकणें, नव-याला दोषांमुन्य होणें •लाघणें—(खा) वधू पाहाण्याच्या वेळीं मुलाच्या बापांनं अगर हुस या बडील माणसानं वधूला साखरपुडा देणें 'शेनकव्याच्या पोरने कुंकू लावात्ये मीनू, माझा भासा धरतगायी गेलु' (खानदेशी) •सरसरें होणें—फरणें—सौभाग्य कायम राहणें, टिकणें •सरक्षणें—सरक्षण करणें—सौभाग्याची काळजी घेणें, नव-याची काळजी बाहणें, जपणें म्ह० थोडकीला कुंकू बांदेला कातबोळ कशाला पाहिजे? =विधवेला कुडवाची जडावेव कशाला ? सामा-शब्द—कुंकवाचा(ला)धनी—प नामधारी, सत्त्वदीन नवरा, मारक 'इदु—मला कुंकवाला धनी पाहिजे'—मा १० •कुंकूगोप चंदन—न १ (ल) मित्र विवाहाची सति २ (ल) चांगला न शिजलेला, पोळा झालेला भात

कुंकूणसू—प दुधाच्या दोषासुळें मुलाच्या डोळ्यांना होणारा एक रोग, यानें डोळे खाणतात व त्यातून पाणी येतें, डोळे उघडता येत नाहीत—योर १ ६५३ [स]

कुंकूम—न (गो) कुंकू

कुकोनी—शी कुकुमपत्र पदा

कुकोचा—प वायक्या, पोरकट माणूस, मेयपात्र, नाचिल, मोलागाय, अजापळ

कुक्कुट—प बोंबडा (पाळलेला जयवा रानदी) [स]

•युद्ध—न बोंबड्याची छुज [स]—टासन—न योगशास्त्रातील एक आसन प्रथम पद्मासन घालून नंतर दोन्ही हात माथ्या व पोटाच्या यामधून बाहेर काढावेत व दोन्ही हातांचे पजे जमिनीवर टक्क त्याच्यावर धारीतचा सर्व भार सोडून माथ्या चितक्या वर उचलता येतील तितक्या उचलण्या व शरीराचा सर्व भार सांभाळावा—सयोग ३३६ [स]

कुक्कुर—प कुत्रा 'इतक्या पायसात, अधारात जाणारा एकच चाकर, की कुक्कुर' [स]

कुन्तावर्त—वि दोन्ही कुर्सीवर वीमाचे भोवरे असणारा (पोरा) हे गुम लग्न समजतात —अधप १ १४ [त कुक्षि+आर्त]

कुमणें—कि (वे) ओरडणें, हाक मारणें [च]

कुमला—उ (वे) कोंबळा पणम

कुमार, कुंगार—न भिक्षेकऱ्याचा ताटा, जसाव —वि गरीब, कमाल, धुड (माणूस, गाव) 'बदसुत कुंगार असित्या तरी परिच्या पोराया चावयाची कोणही रजायद होत नाही' —वेद ८ ३९ [कु=वाईट+कार=गार]

कुमद—उ अनिष्ट भद्र, अशुभ भद्र, रवि, मंगळ, दाहि, एव केतु यांना अशुभ भद्र समजतात [स]

कुमाम—उ आडगाव, रोडे, वाटसुची जेथे गरज भागत नाही व जेथे अग्निदोरी, वैद्य, तावकार, नदी ही नाहीत असे रोडे 'ग्राम कुमाम युवा अग्रदोरे।' —भाषू १० [त कु=वाईट+ग्राम=गाव] •घस्ती—चास—युत्री रोडपामध्ये राहाणे, स्थाईक होणे कुभोजन, कुलहीनसेवा, मोपमुली भार्या व कुमामवस्ती या चार वाईट गोष्टी आहेत (कि० करणे, काढणे, वळणे, सोडणे) [स]

कुंग्या—वि (व) हतक, दहिरी, कवडीसुसक (माणूस) [कुंगार]

कुच—उ बीबास्तन, पयोधर, पान 'कदा मिया चाटिला। कुचवेडेल।' —झा १३ ५३९ 'कुचसुकुमवर्चित चागले।' —बामन हविमणीविलास २९ [स कुच=सकोचप्रावणे, पो नि कुचास] •कस्तणी—बी बोली 'बसत माणि कुचडसणी फेडुनि।' —अमृत १४ •कुंभ—अश्व (काव्य) मोठाले स्तन [स]

कुच—उ कुच पहा

कुचकट, कुचका—वि कुजका पहा

कुचकर्ण—सकि (व) टोचणे, मोंसकणे

कुचकामाचा—वि (दि) सगदीं निहपयोगी (निघे धापी पळपत अयोग) [दि कुच काम का नाही]

कुचकुच—कुच—बी कुजकुज, हलक्या स्वराचे भाषण, अप्रगट सुमका 'कुचकुच सखयाची अन्यया देखियेही।' —साहद ३ ९१ २ बाजाराप्य, अफवा [च स कुच=अन्येक शब्द] •कुचकुचणें—अकि कुजवून करणे

कुचकुची—बी जोडक्याचा एक प्रकार दुपमोगटा, याचा हुरडा फार उत्तम लागतो

कुचकुचांत—वि (गो) फार, डकळ, मर्द

कुचकुली—बी (राजा) गुरमुली (कि० वरणे, होणे)

कुचंडा—वि (माण) चिक्कु, कृष्ण

कुचडो—बी (व ना) पापेरात बोल, गळी, जखम नीची जागा, येणू [पा कुचड=बोल]

कुचडें, कुचडें, कुचड—न १ लहान मुलांचे निवा बाय कपडे (बाळतण्णीतील) बोकीत पांढावयाचे टोपडे, लहान कुची २ (ल) संकुलित व येमोयीचे पार 'हे कुचडे पार जाहे' [स कुच=सकोच पावणे]

कुचणी—बी हातभर लांबीची पंढार, सवल

कुचणी, कुचणी—बी १ डुकाच्या बंगाची कुची, कोटपाची कुचली २ कुची अर्थ २ पहा

कुचणें—अकि कुचलीने साफ करणे [कुची]

कुचंदन—न रत्नवेदन

कुचंडा—बीअव (व) सोडपा, कळ 'लहान मुलांच्या कुचडा करतो'

कुचनिदा—दी—बी पुचेडा, कुचाळ्या, व्यंगोकि, वाईट आरोप करणे (कि० करणे) इतिदी—कुचविधी पहा, या शब्दाचा एकमेकांपेवढी बरी उपयोग करतात तरी ते अगदी समानार्थक मानलेले नाहीत [स कुच=निदा करणे]

कुचंचण—मण—णी, कुचंचन—बी १ रोम ६० कारणांनीं जाळेली कपड प्रवस्था, दु खाची व पत्ताधीनतेची स्थिति 'ते परिमळ पाळी साहे कुचचने। धीचकपराचे।' —शिष्ट ९९० २ नासदायक स्थिति, खोळ्या, अटकाव, जाचण, पचाईत [स कुच=सकोच पावणे]

कुचंचम, णें—अकि १ दुखांत निवा पराधीन स्थितीत सळमळणे, सत्कीचणे २ नासदायक अचंचनीत पडणे, येणे, लादलेला दास, अटकाव यापासून दुस होणे, प्राप्त, दुस खोटी होणे, आडकाठी येणे, अचंचनीतून सुटका न होता दुखात काही काळ काढावा लागणे ३ कोमेजणे—शार ४ लुर वणे, सुगळणे, 'का कळालवरी अमर। पाय ठेवती हलुवार। कुचबेल केसरा। द्या सका।' —झा १३ २४४ [स कुच=सकोच पावणे]

कुचवर्ी—किवि (व) हिशोबात 'इतके काम त्याच्या कुचवर्ी नाही' [दि कुच भी=कांहीदि]

कुचमण—बी (गो) कुचणणा, कुचणण—मण—णी पहा कुचमुचें—सकि १ (गो) कुचवावयास लावणे कुचवणे पहा

कुचमुचें—सकि (गो) पोटात गुरगुरणे [च]

कुचर—नि १ कामसुकार, कपटी, बुद्ध्या एखादे काम वाईट रीतीने करणारा अगबोर 'जेसे का कुचर पोडें। बरे दिसे परी आडवीं आहे।' —एमा १३ १३४ 'जुर कुचर नव्याळ।' —दा २ ३ २३ 'कुटिल कुचर वादी निया।' —सुपा १२६०

२ (ल) दुसुंखलेला, द्वेषी, खुरशी ३ न दिखणारा, मड न होणारा, कठिण (कडधान्यातील दाणा) ४ रास देणारा. लुच्चा, वाईट, खडतर (खडकाळ रस्ता, दुर्घोष दिखान, गिबमिड पुस्तक इ०), खचरट (माघे), [च कृत्वर]

कुचर—इन चोड़, धान्यातील न शिजणारा दाणा, न
काडता येणारा दाणा

कुचर—५ बटाटा जमिनींत तयार होत असताना त्यावरील माती निघून तो ठघडा पडला म्हणजे हिरवा होतो त्यास म्हणतात

कुचराई—स्त्री अगचोरपणा, अप्रामाणिकपणा, टगळमगळ, झळटळ, (काम, धंदा, व्यापार यत्न यामध्ये) कसबचोरपणा [कुचर]

कुचलणं—उक्ति १ ओबद्धोवड् रीतीनें पीठ करणे, भरडा करणे, फोडणे, चिरवणे २ मारणे, टोकणे, ठेचणे, चंचणे, सडकणे 'त्याला वृष कुचलला' [हि कुचलना ध्व]

कुंचलणै—भक्ति कुंचलीनै साफ करणै, हाडणै [पुचा]
कुंचला—पु काजरा, कोंकणात होणारें एक मोठे शाक याच्या

बिया कड असून विपारी असतात. बिया वाटोळ्या व फुगीर असतात. या औषधी आहेत. यापासून स्ट्रुक्नीन व झुसाइन हे महत्वाचे अल्कलॉइड तयार करतात. कुचल्याचे विष पोटात गेल्यास धतुवांताची रक्षणे होतात. त्यांचे सत्व हृदयासहजोग स्वभाव आहे. न्याया स्तम्भ इतरणारे आहे. कुचल्याची पाने जनावरांना खाल्ल्यास जनावर मरते. 'स्यजुनि सहकार पिकला पिक लजेना बरावया कुचला' - मोसमा ४९ कुचलितन - स्ट्रुक्नीन कुचली - की कुचल्याची धी

कुचला—२ सधला 'विरलेत्या फकीच्या चुन्यात समभाग निदेची पुढ धावून कुचला तयार करावा' -ॲरट १९३

कुंचला-२ रा देण्याची मोठी कुचली असया ब्रह्म, कुच
राच्या मानेवरील वेसाची तारंत बाधलेली कुचली (दागिने स्वच्छ
करण्याची) [स कुच]

कुचविधी-ध्या कुचिदी-द्या—श्रीमव वीड येण्या
जोग्या भाषणानें काढलेली खरडपट्टी, उपहास, ट्याळी, टर
हेटाळणी, व्यंग काढणें (कि० करणें) कुचदी, कुचनिदा यहा
कुंचळणें—मकि (मोराला) पूर्ण पिसारा येणें, फुडणें
[यत्ना]

कुचा—५ खराब झालेली जरतार
कुचा, कुच्चा शुभा—५ १ सोमा, पौंचा, त्रिचित खळगा,
रुद्धान भोंक (भोंबरे खेळताना भोंवण्यानी पावलेले) (कि० मार्ण)
२ आगठपाजवळच्या सोढाने मारलेला टक्का कुचे मारणें-
पादविरापाद दीगमा मार्ण

कुंचा—५ १ मोरांच्या पिशाचा कुचला, मोर्चेल 'उमिला
जैसा देवळीं। जाणोनि कुचा।' —हा १३ ६५८ २ मोळ गवत,
हकराचे केस, ठाड व इतर झाडांचीं पांजे याचीं बरेसुणी ३ विण
कराचा सुतास खळ लावण्याचा कुचला, हा झाडांच्या बारीक
मुळ्याचा केलेला अवतरो सुतास पाजण केल्यावर ह्याने सुत साफ
करतात सामान्यत बितायाच्या कुचल्यासहि म्हणतात [स
कुंच, कुच=सकोच पावणे, सीगन कुच=पुजका, ते कुचे, का
कुचु=गोंदा]

कुचाग्र—न स्तनाग्र, थानाची बोंडी 'कुचाग्रावरी वर्षते
नेत्रपाणी ।' [स]

कुचाल—जी दुराचरण, कुमार्ग, वाईट चाल 'मित्रा त्वां कुचाल सोइन उत्तम चाल धरली'—बाळ २ १९९ [स कुचाल]

कुचाल-का-वि कुचाली कणारा
कुचालकी, कुचाला, कुचाली-सीउली टवालकी,
घटा कुचविथी पहा 'कदनि कुचाला कोप तसा।' -भापो
२१ [कुचाल]

कुचालखोर—वि कुवेश कणारा, खोडकर, खटपाळ, नासदायक, निंदक, दयाळी करणारा [कुचाल]

पुचाळणें—उक्ति कुबल्यानें साफ करणें, उजळा जिल्हई देणें
कुचाळीं—प्र (गो) निंदा, मस्फरी, खोडी -वि कुचाळी,
निंदा करणारा

कुचि-ची-ची दिल्ली 'मुक्तीचा दाखला। उघडावेनां
कुत्रिआं वकटा।' - शिशु ४२० [हिं कुंजि]

कुंचित(कृपाळ)—न (दृत्य) श्रुत्यात धडी बाजणे, ताप आला असे दाखविणे, भय वाटणे वगैरे प्रसर्गी गाल आकस्मच्या सारखे दाखविणे **कुंचित(करण)**—न उजवा पाय पुष्कळ खाली वरणे व उजवा हात कुचितकरून हाव्या बाजूस उताणा करून ठेवणे **कुचित(दृष्टि)**—श्री बाहुल्या व नेत्रप्रात आकुचित करणे, हा अभिनय अनित्य गोष्ट पाहण्याचे टाळण्याकरिता व डोळे दुरू लागले दाखवण्याचे असताना कस्तात **कुंचित(पाद)**—उ दृष्ट्यास उभे असता एक पाय वर उचलून पावलाचा मधला भाग व बोटे आवडून येणे **कुचित(पुट)**—न नृत्यामध्ये खालच्या व वरच्या पापण्या एकमेकींजवळ आणून आकुचितकरणे, पाण, अभ्रिय वस्तूचा स्पर्श, अनित्य वस्तुदर्शन यावेळी हा अभिप्राय करतात **कुचित(मान)**—श्रुत्यामध्यें पवने उचलून टाचावर उभे राहिले असतां सवेरी छरीतया भार खाली दाबला जातो अशा वेळीं डोक्याने मान खाली दाबली जाते ती मानेची स्थिति **कुचित-सोर-पात्र**—न कुचेत पहा -वि कुचेटेमोर कुंचिद पहा [स कस्तिद]

कुत्तावर्त—वि दान्ही कुत्तावर रत्नाचे ओवरे अगणारा (पोरा) हे शुभ लक्षण समजतात —अधप १ १४ [स. बुद्धि+आवर्त]

कुणर्णे—कि (वे) ओरवणे, हाक मारणे [ध्व]

कुगला—उ (वे) बोंबव्या पणप

कुमार, कुंगार—न भिक्षेकन्यांचा तारा, जमाव —वि गरीब, कंगाल, भुर (माणूस, गाव) 'बदलत कुंगार अघिरया तरी परिच्या पोसया खावयासी कोण्डी रजावद होत नाही' —पेद ८ १९ [कु=वाईट+कार=गार]

कुमद—प्र अनिट प्रद, अनुप्र प्रद, रवि, मगळ, शनि, राहु केतु यांना अनुप्र प्रद समजतात [स]

कुप्रास—पु आढगाव, येथे, पाटसकची जेथे गरम भागत नाही व जेथे अमिहोत्री, वैप, सावकार, नदी ही नाहीत असे राखे 'प्रास कुप्रास पुन्या अमहोत्री' —भापू १० [स कु=वाईट+प्रास=गाव] • वस्ती—वास—पुत्री खेड्यामध्य राहणे, स्थाईक होणे कुभोजन, कुहीनतेवा, कोथमुसी भायां व कुप्रासवस्ती या चारवाईट गोष्टी आहेत (किं० करणे, काढणे, वटणे, तोडणे) [स]

कुंग्या—वि (व) हलकट, दट्टी, कडडीसुवक (माणूस) [कुंगार]

कुच—प्र कोचास्तन, पयोधर, मान 'कय मियां काटिला। कुचस्वेडु।—हा ११ ५१९ 'कुच सुकुचमचरित वागले।'—वासन हकिमगीविलास २९ [स कुच=सकोचपावणे, पो जि कुचास] • कसली—की कोळी 'कसन आणि कुचसणी केडुनि।' —अमृत १४ • कुम—कुम (काय) मोठाके स्तन [स]

कुच—प्र कूच पहा

कुचकट, कुचका—वि कुचका पहा

कुचकर्णे—अकि (व) टोचणे, भोंसकणे

कुचकाभाचा—वि (हि) अगदी निरुपयोगी (निपे पाहणे पणत प्रयोग) [हि कुच काय का नाही]

कुचकुच—कूच—की कुजुज, हलक्या इतराचे माणस, अप्राण भुमका 'कुचकुच सखायाची अन्यथा देखिलेही।' —सारह ३ ६१ २ वाजारपण, अकवा [ध्व स कुच=अभ्येक शब्दे] • कुचकुचर्णे—अकि कुजुज करणे

कुचकुची—की जोडलधाचा एक प्रकार, दुपमोगरा, माचा हुंबा फार उत्तम लागतो

कुचकुचीत—वि (गो) फार पुढळ, गढे

कुचकुली—की (राजा) शुद्रगुली (किं० करणे, होणे)

कुचडा—वि (माण) चिक्क, छपण

कुचडी—भी (प ना) घागेरा घोळ, गडी, अडचणीची जागा, वेष्ट [का कूच=घोळ]

कुंचडे, कुचडे, कुचड—न १ ल्हान मुलांचे निवा बाय काचे (बाळतरंगातील) होकीत घालवयाचे टोपडे, ल्हान कुची २ (ल) संकुचित व गैरसोयीचे घर 'हे कुचडे घर आहे' [स कुच=सकोच पावणे]

कुचणी—की हातवर लांबीची पंढार, रावल

कुचणी, कुचणी—की १ दुकराच्या बेंसांनी कुचरी, बोटाची कुचरी २ कुची अर्प २ पहा

कुचर्णे—अकि कुचरीने साफ करणे [कुची]

कुचंदन—न रफचंदन

कुचंदा—कीमन (व) सोडवा, कळ 'ल्हान मुलाच्या कुचंदा करतो'

कुचंदिदा—की कुचेष्ट, कुचाळपा, व्यंगोक्ति, वाईट आरोप करणे (वि० करणे) कुचिदी—कुचविधी पहा, या शब्दाचा एकमेकांपैकी जरी उपयोग करतात तरी ते अगदी समानार्थक मानले नाहीत [स कुल्=निंदा करणे]

कुचंदन—मण—गी, कुचंदन—की १ रोग २० कारणानीं आलेली कटप्र अहस्या, दुखाची व पराधीनतेची स्थिति 'ते परितळ पालवी घाहे कुचंदन।' श्रीचक्रार्थ १९० २ प्रासदायक स्थिति, खोडवा, अटकाव, अडचण, पचाईत [स कुच=सकोच पावणे]

कुचंय(म,ण)—अकि १ दुखात निवा पराधीन स्थितीत तळमळणे, सकोचणे २ प्रासदायक अडचणीत पडणे, येणे, खंदलेला प्रास, अटकाव यापासून दुख होणे, प्रास, दुख सोटी होणे, आढकाडी येणे, अडचणीतून मुक्ता न होता दुखात काही काळ काढावा लागणे ३ कामेजणे—शर ४ खुर हणे, सुगळणे, 'कां कमळावरी भ्रमर। पाय ठेवती हलुवार। कुचवेल कसर। इया धावा।' —हा ११ २४७ [स कुच=सकोच पावणे]

कुचवी—किवि (प) दिशेबात 'इतके काम लाव्या कुचवी नाही' [हि कुच मी=काहीही]

कुचमण—की (गो) कुचवणा, कुचवण—मण—गी पहा कुचमुचं—अकि १ (गो) कुचवावयास लावणे कुचवणे पहा

कुचमुचं—अकि (गो) पोटात सुसुणे [ध्व]

कुचर—वि १ कायमुकाह, कपटी, सुद्धा एखादे काम वाईट रीतीने कारणात, अगचोर जैसे का कुचर घोट। बरे दिसे परी आढवी अडे। —एमा १३ १३४ 'कुंर कुचर मटपाळ।' —दा २ ३ २३ 'कुटिल कुचर बादी नित।' —तुगा २२६०

२ (ल) दुर्मुखेला, द्वेपी, खुनची ३ न शिजणारा, मऊ न होणारा, कठिण (कडधान्यातील दाणा) ४ त्रास देणारा, लुच्चा, वाईट, खडतर (खडकाळ रस्ता, दुर्बोध लिखाण, गिचमिड पुस्तक इ०), खचट (मागे), [स कुन्वर]

कुचर—पुन चाड, पान्यातील न शिजणारा दाणा, न काडता येणारा दाणा

कुचर—५ घटाय जमिनीत तयार होत असताना त्यावरील माती निघून तो वघडा पडला म्हणजे हिरवा होतो त्यास म्हणतात

कुचराई—ती अचोरपणा, अग्रामाणिकपणा, टयळमगळ, झळटळ, (काम, धदा, व्यापार, यत्न यामध्ये) कसबचोरपणा [कुचर]

कुचलणें—अकि १ ओवडपोवड रीतीने पीठ करणे, भरडा करणे, फोडणे, चिरडणे २ मारणे, टोकणे, टेचणे, चेंचणे, सहकणे ' त्याला चुप कुचलला ' [हि कुचलना घ्व]

कुचलणें—अकि कुचलीने साफ करणे, झाडणे [कुचा]

कुचला—३ काजरा, कोंकणात होणारे एक मोठे झाड याच्या बिया कडू असून विपारी असतात बिया वाजोळ्या न पुगरी असतात या औषधी आहेत यापासून स्ट्रिक्नीन व नुसाइन हे महत्वाचे अल्कलाइड तयार करतात कुचल्याचे विप पोटात गेल्यास भयवृत्ताची लक्षणे होतात त्यांचे सत्व हृदयास उत्तेजक सुदमवाहि त्याचा स्तम्भ करणारे आहे कुचल्याची पाने जनावरांना खाल्ल्यास जनावर मरते ' खजुनि सहकार पिकला पिक रजेना बरावया कुचला । -मोसमा ३ ४९ कुचलिन—न स्ट्रिक्नीन कुचली—अंती कुचल्याची बी

कुचला—५ सधला 'विरलेल्या फडीच्या चुन्यात समभाग विटेची पूड पाडून कुचला तयार करावा ' -मॅट ११३

कुचला—५ रा देण्याची मोठी कुचली अथवा ग्नश, डुक राच्या मानेवरील वेगाची तारेंत बांधलेली कुचली (दागिने स्वच्छ करण्याची) [स कुच]

कुचविधी—ध्या, कुचिदी—द्या—अंमव चीड येण्या जोग्या मापणाने काटलेली सरडपट्टी, उपहास, टवाळी, टा टांगळी, व्यंग काणणे (किं० करणे) कुचदी कुचनिदा पहा कुचळणें—अकि (मोराला) पूर्ण पिसारा येणे, पुढे [कुचा]

कुचा—५ घरास झालेली जतरा
कुचा, कुच्या गुचा—५ १ खोमा, गोंया, निश्चित खडगा, ल्हान भोक (भोंवरे खळताना भोंवण्यानी पाडलेले) (कि० मारणे) २ आंगठ्यात बसल्यास थोडाने मारलेला टक्का कुचे मारणें—बादविवादान दोमणा मारणें

कुचा—५ १ मोराच्या पित्याचा कुचला, मोचेल ' उभिला जैसा देठळी । जाणोनि कुचा । ' -झा १३ ६५८ २ मोळ गवत, हुकराचे केस, ताड व इतर झाडांची पाने याची वेस्सुणी ३ विण करणां सुतास खळ लावण्याचा कुचला, हा झाडाच्या बारीक मुळ्याचा केलेला असतो सुतास पात्रण केल्यावर त्याने सुत साफ करतात सामान्यतः विता-यांच्या कुचल्यासहि म्हणतात [स कुच, कुच=सकोच पावणे, सीगन कुच=पुजका, ते कुचे, का कुचु=गोंडा]

कुचाग्र—न स्तनाग्र, यानाची बोंडी ' कुचामावरी वपेंते नेत्रपाणी । ' [स]

कुचाल—अंती दुराचरण, कुमार्ग, वाईट चाल ' मित्रा त्वा कुचाल सोडून उत्तम चाल धरली ' -बाळ २ १९९ [स कुचाल]

कुचाल—का—वि कुचाळी करणारा

कुचाळकी, कुचाळा, कुचाळी—अंती अंती टवाळकी, या कुचविधी पहा ' कदनि कुचाळा कोप तसा । ' -माणो २३ [कुचाल]

कुचाळखोर—वि कुचेष्टा करणारा, खोडकर, खटपाळ, त्रासदायक, निंदक टवाळी करणारा [कुचाल]

कुचाळणें—अंती कुचल्याने साफ करणे, उजळा, जिल्हई देणे

कुचाळी—५ (गो) निंदा, मस्करी, खोडी -वि कुचाळी, निंदा करणारा

कुचि—अंती—अंती किल्ली ' कुचीचा दारवडा । वघडावेअं कुचिआ वकडा । ' -विशु ४२० [हि कुचि]

कुचित(कपोल)—न (शून्य) नृत्यात घडी वाजणे, ताप आला असे दाखविणे, भय वाटणे धारे प्रसर्ग गाल आकसल्या सारखे दाखविणे कुंचित(करण)—न उजवा पाय पुढेकड खाली करणे व उजवा हात कुंचित करून डाव्या पात्रुस उताणा करून टेवणे कुंचित(टपि)—अंती बाहुल्या व नेत्रप्रात आकुंचित करणे, हा अभिनय अतिशय मोठ पाहण्याचे दाखव्याकरिता व दोळे दुप्पट लायले दाखव्याचे असताना करतात कुंचित(पाद)—५ नृत्यास उभे असता एक पाय वर उचलून पावलाचा मधला भाग व बोटें आपटून घेजे कुंचित(पुट)—न नृत्यामध्ये खालच्या व वरच्या पात्रण्या एकमेकींजवळ आणून आकुंचित करणे, घाण, अग्रिय वस्तूचा स्पर्श, अतिशय वस्तुदर्शन यावेळी हा अभिनय करतात कुंचित(मान)—नृत्यामध्ये चढे उचलून टाकावर उभे राहिले असता सर्व घरीराचा सार खाली दाबला जातो अशा वेळी दोष्याने मान खाली दाबली जाते ती मानेची स्थिति

कुंचित—खोर—पात्र—न कुचेष्टा पहा -वि कुचेष्टेखोर, कुंचिद पहा [स कुंचित]

कुचिद्-खोर, कुचिदा-घा, कुचनिद्-वि कुवाळी
परगाव, निरङ्क, रोडकर, वेम्भू करणाव, दवाळ [कुचिदी]

कुचिदी, कुचनिदा, कुचुदी-शी १ आळ, आरोप,
निंदा, पदनामी २ उज्जालपापाखाळपा, व्यंग धाडो, कुपनिदा,
कुचिपी पदा

कुचिया-चिया-सीभव शेटाळणी, टवाळी, आळ (विशे
पल ल्हान मुलात रुढ)

कुची-सी (प) कुची

कुची-वि खोटी, ल्याहीनी, दिवाळ ' होती रती आंत
उपरी आनवी । बाहेरी ते बायोपि कुची हांतु । '-मुगा ३८

[म कुच]

कुची-सी १ ल्हान मुलनि ल्हानटोपरे, लंबटोपरे, मुगी
२ रगान्याचा, चितान्याचा, दुसऱ्याच्या केसांचा मोठा कुचला ३
विणक्याचा धुवास पाजग करण्याचा मोठा कुचा [स कुच=

सकोच पावणे-कुचे वा कुचु-गोहा, हि कुची]

कुची भरणे-कि (प) टाकणे मारणे 'चाली कुची मारु
की' [स] कुच्या-सीभव १ (पाठनेचा क्रियापदाशी जोडून)
मुळे करणे, खाडोळी मारणे २ जयर शिस्त करणे यथेच्छ
कुणें, वा अर्थांन कुच्या दिल्या करणे ३ (तोडणे क्रियापदास
जोडून) (गोष्ठाच्या) मांडीच्या किंवा घोटपाच्या शिरा तोडणे
४ टोका, टोसा ' हुद्दा म्हणे मातो लाज घरी कुच्या । टांच
राच्या कुच्या मारा वेणी । '-मुगा २९५५

कुचुवणे-अकि कोमेळणे ' कीं शिरसफूल अक्षर क्षण
मान कुचुवी । '-ह २ १३५ [स कुच-सकोच पावणे]

कुचेदा-उ (हिं) कास्थान, मसळत-शर
कुचेष्ट(ले)खोर, कुचिष्ट-वि टवाळखोर कुचेष्ट कर
णारा कुटाळकी करणावा [स कुचेश्ट]

कुचेष्ट-कुचोदी-शी कुचिष्ट, कुचिष्टाई कुचाळी, कुच
विदी, विव्वन निंदा यदा ' कुचेष्टाचून प्रतिष्ठा बाढत नाहीं '
[स कुचेष्ट]

कुचो-उ (गो) दावाचा शेंडा कुचा पैदा

कुचोद्य-न १ कुचेष्ट (किं० करणे) २ विरुद्ध, कुट्टपना
वाईटविचार (किं० काढणे) ३ कुमादी स्वभाव कुटिल इष्टि
' त्याचे आणी कुचोय माहे ' ४ कुचोद्याचें पाखळ-कुचेष्ट
खोर [स कुचोद्य]

कुच्या-उ कुचा पहा

कुचुवी-शी (क) विणक्याचा कुचला

कुच्छरोटी, कुच्छ लंगोटी-(हिं) काही तरी जत्र
आहे काही तरी वस्त्र आहे अशी स्थिति अतिव्यय विकट परि
स्थिति, दारिद्र्यावस्था

कुज-१ १ क्षितिज -मु २ मगळ (प्रह) [स]

०पंचमी-शी शुद्ध पक्षात मगळवारी आलेगी पंचमी ही
अग्रम मानतात [स कुज+पंचमी] ०स्तम-उ १ (अप कुच
स्तम) मगळाची आपल्या कक्षेतील एकाचा नक्षत्रात स्थिरता
२ ज्योतिषविषयातील एक उपयुक्त योग (लौकिक दशक) [स]

कुंज-उ १ ल्हाणूह गुळा, वेळी बागेतील आच्छादित अशी
जाळी, स्तामडप [स] ०मुचन-स्थान-न स्तामडप
(कीडा बाँटे करण्यासाठी उपयोगी) [स] ०घन-न १ कुज
भरण २ गोवुळीतील श्रीगणाने कीडारणा ' हे कुजवा अशी
कल्याणार ' -रासधीडा २

कुंज-उ १ एकाच्या दोर पाख्यानी झालेला आढवाग
कोपरा, चौकटीचा, रस्त्याचा, नदीचा कोपरा २ एकाच्या
कोपऱ्याच्या वागुने लावलेली गवताची झाडी [स कुज=

कोपरा]

कुजकट, कुजट, कुंइट-वि गासकट, वाशेरा गुरट,
नासट्टा (पदार्थ) [कुजका]

कुजकटाण कुजटाण-शी कुजेष्ट्या पदार्थाची दमट
पाण दुर्गंधी [कुजकट+पाण]

कुजका, कुचका-वि १ कुजेला, राडका, मासका
२ (स) विश्रांतवातशी, खोटा, दुस्तित कपती [स कुच=

कुजणे] ०कनडळ-उ (स) कुजक्या मनाचा, तिरवट
मत्सरी, चुनरी (मत्स्य) ०नासका-वि पाणेला निहययोगी

कुजडा-वि मनाचा कुचकट, मत्सरी, चुनशी [कुजने]

कुजडा-उ १ भाजीपाला विकणारी एक जात व सौतीक
व्यक्ति, केवडा २ कृपण, कट्टप, हल्का, धुट माणूस [हिं

कुजडा]

कुजणे-अकि १ सखाव होणे सडणे नासणे २ (सोंग
टशाचा दाप) जग १ उल्लेखानुळे, सहरी न घाल्यामुळे व कच्च्या
फिल्लू आल्यामुळे पडलेले दाव सोंगटपास खावता येत नाहीं
अशी स्थिति कुजी पदा [स कुज]

कुजणे-अकि शब्द करणे, गाणे ' कोडिला कृष्णवर्ण
कुजती । '-एरव २ १ ' विविध पक्षी कुजती । '-जे २ ७०

[स कुज-शब्द करणे]

कुज(जा)न-न प्राणपातक यत्र ' मज पाता घातली
कुजानी । '-शिरु ८०१ ' आणि मज अमर करी । न मरेचि
क्षालाहीं । काष्ठे कुजनी । नाहीं मरणा । '-कथा १२५० [स
कुजयत्र]

कुजन-उ वाईट स्वभावाचा माणूस हुजैन नीच मत्स्य
' न निवध कर्त्री डळो कुजनविघ्न बाधा टळो । '-केका ११९
[स]

कुंजप्पा—स्त्री (सफेतिरु) गोफण—गुजा ४२-४३
कुंजपुज—स्त्री कुणपुण, हळु हळु बोलणे, अफवा, कडी
 [स कुन्=अव्यक्त शब्द करणे, कुंज द्वि]
कुंजपुजणे—अकि हळु हळु बोलणे, कुचकुचणे, पुटपुटणे
 [कुनपूज, कुन=अस्पष्ट शब्द करणे]
कुंजर—स्त्री एक प्रकारची रानभाजी ही जोंधळ्याच्या
 शेतात व वाधावर उगवते कोंवळी पाने व शेडा याची भाजी
 करतात

कुंजर-रु—उ. १ हसी 'का जाले आगपुणे । कुंजराचें ।'
 -भा १२ २२२ 'सगात कुंजर मस्त हसी ।'-ऐपे ११
 [स] २ (समासात) श्रेष्ठ जसे-पुरुषकुंजर ३ पक्षी, पिंगळा
 [स] ० भार-उ गजदळ, हत्तीचें सैन्य ० शीच-न गजस्नान
 [स]

कुंजरडा—वि कुंजडा अर्थ २ पहा
कुंजरा—वि १ एक भाजी, कुंजर पदा २ भाजी विकणारा,
 कुंजडा अर्थ १ पहा ३ कुंजडा २ पहा

कुंजरी—स्त्री १ हवीण 'का रवणाची कुंजरी ।'-हा
 १५ ३१८ २ गजदळ, हत्तीचें सैन्य [स]

कुंजविणे—उक्ति नासविणे, सडविणे [कुंजणे प्रयोजक]
कुंजघाण—स्त्री कुंजकट घाण, सडलेल्या पदार्थाची घाण
 [कुंजट+घाण]

कुंजा-ज्या—उ १ गुजा, पाण्याचें मातीचें भाडें २ मळें,
 छुरें [स कुंज+का कुंजाह]

कुंजातर-रु—न कुयाडें, चंदक, कुंजर पदा 'कुंजातर
 नाही ऐस । जेण यापुसेयाची दातिखिळी येसे ।'-शिशु ८४४
 [स कुंज+तर]

कुंजारीण—स्त्री कुंजारी जातीची स्त्री
कुंजी—स्त्री १ (मुदिबळाचा खळ) राजास प्रतिपक्षीय
 मोहण्याचा प्रयत्न राहू तर नाही पण राह्यावाचून मोकळ्या
 जागी खळावे म्हण्टे तर तसे घर मोकळें नाही अशी विनंती
 आपणिते येऊन बाब अडणे या बाबास बरोवरी मानतात २
 (सोंगड्याचा खेळ) सोंगरी खेळावयास जागा नाहीशी होणे
 [कुणें]

कुंजी-जिका—स्त्री विल्ली, चावी [हि]
कुंजी—वि (व) मोहोका पुढारी [स कुंजर]
कुंजीर, कुंजर, कुंजुर—उ कुंजर व पहा एक नेल
 भाजी हिला पावसाळ्यात वारीक फळाचे पोस यंता फळाच्या
 बियापासून गर्द केसरी किंवा पिवळ्या रंगाचे तेल निघते ते
 खरजेवर लावतात अकूच्या विपावर या पाल्याचा रस पाजतात,
 शको २ ३४

कुंज्या—स्त्री (ज्यो) तान्याचा श्रुतिवृत्तादी कोन होता
 त्याची ज्या [स]

कुंझामिसरी साखर—स्त्री खडीसाखरेचा एक प्रकार
 -हृषि ४८६

कुंठ—न (कों) धान्यरुपाचें यावयाचा हुडा
कुंठ—स्त्री (गो) हळुड, खुटली, कुंठे

कुंठका-को—उ कुंठका, मोहलेल्या कटका (काठी, भाकर,
 नायक, दोरी इ० चा) 'का पापाणाविंचा माया । हांडी कुंठली
 पार्या । जीवीं तसे सवैया । कुंठकें जाले ।'-भा १६ ३६८ 'तेथ
 कुंठका एक यावया हाता ।'-एभा १० ३१० ० तोडून देणे-
 स्पष्ट नाही म्हणून सांगणे, निघून नाकारणे [स कुंठ=कापणे]

कुंठकी—स्त्री औषधी वनस्पति, हें व्हान झाड हिमालयावर
 १ ते १५ हजार फूट उंचीवर विपुल होतें हें फार वर्षे जगते याचे
 मूळ नरम असून पानें अर्धगोले, देठाकडे वारीक व टोंकाकडे रुंद,
 गुळगुळीत, कातरलेली असतात झाडास निळ्या रंगाचे दाढ घोस
 येतात कुंठकी फार कडू असून बहुतेक ज्वरावर काढपात
 देतात -वय ७ ६० बाळकडू, हें औष्य रेंचक भाडे पाण-
 यरी, जलोदर, कावीळ यावर उपयोगी भाडे [स कडुका,
 हि कुंठकी, गु कडू, व कडुकी, का केदारकटकी]

कुंठकी—स्त्री (कों) छाकडी दलपती, कुंठका, काटकी
 [स कुंठ=कापणे]

कुंठकुंठ—न अपचन झाले असता पोटात होणारा आवाज
 'पोटात कुंठकुंठ' [ध्व]

कुंठकुटीत—वि (गो) १ पूर्ण न शिजलेला २ वारीक
 व छोट वारीरगुटीचा [कुंठका]

कुंठकें—वि कुंठलेले [कुंठका]

कुंठज—न कुंठ्याचें झाड 'हें मोठें नवल अहो लाजविला
 पारिजात की कुंठजें'-सोआदि ११ ७ [स]

कुंठण—न (ल) ठोकणे, मारणे, बडवणे, फरमाशी गार
 देणे, हरया मार देणे (कि० काढणे, निपणे) [स कुं=कुंठणे,
 कुल्ल, का कोंठण ते कोट्टु]

कुंठण—वि कुंठीण, मध्यम्य स्त्री जार व जारिणी याचा
 योग घडवून आणणारी स्त्री [स कुं=कुंठणे, निंदा करणे, कुंठिनी]

कुंठणकी—स्त्री १ कुंठणीचें काम २ कुंठळकी, सुगली,
 चढावी ० खाना-उ कोणतेहि घर, जागा वगैरे कसव करण्यासाठी
 इतर कोणत्याहि इसमास नेहमी वापर देतात तो -पदा २६०
 ० गिरी-स्त्री मळपणा, वेदयांस त्याच्या धयात मदत करणे व
 त्यावर निर्वाह करणे ० मावशी-स्त्री चाहाडपा सांगून नसत्या
 कलागती उत्पन्न करणारी स्त्री

कुटर्णे—ककि. दुःख मानणे; कुडणे. 'हो दोन न कोपे प्रोत्तरे कुटे न कुटिहादि।'—मोक्षेण. [सं. कुट; चीननुर]

कुटर्णे—ककि. १ वेपणे; वेपून बारीक करणे; इव करणे. 'दक्षिष्ठा दी इवरी पुढा।'—मुमादि १.६५. १ (स.) टोळणे; फिटणे; मार देणे. 'कुटिल प्रवाहि ओ गोपीरुह तो माझ्या न की कुटिल।'—मोषिवाट ३.५. १ (स.) एखाद्या विषयाची एवढी घाननी करणे; कठिणपणाने करणे. ४ (टाळ) बाजविले. 'मं कुटोस की मारी रोम टाळ।'—नामदा ६६. ५ (स.) बलात्काराने संभोग करणे. [सं. कुट=कुटणे, वे. कुट्; प्रे. कुट, कुट]

कुटणी—उ. (कु.) सोरांडी रत्ता (कुटण्याचा). कुटतांडूळ—उभय. एकतोन कण्या होणारे तांदूळ; कण्या. कुटतुम—उ. (पु.) काटकोन; गुण्या. कुटन—न. (व.) दोन चव्हाटांच्या जोडाने बांधलेला रूड. कुटरा—वि. राखतोन कण्या होणारा (तांदूळ). [कुटणे] कुटला—उ. (राजा.) कुटलेला भाताचा भुगा; कुंडा. [कुटणे] कुटलेभयर—उ. (गो.) कुटलाचा, आंगठ्याच्या पेर्याचा फाटका.

कुटळ—वि. (व.) टोळक. कुटा—उ. १ लाटांचा चेवा; भुट्टी. २ वाळलेल्या मास लीच्या कुटीचा भुगा. ३ (राजा.) फगसाच्या आठवटीत भीड, तिखट पालून केलेला भुगा, पुर. ४ पुर; भुट्टी. ५ काखे तिलांची कुटून केलेली चवणी. [कुटणे] कुंटा—वि. लंगडा. 'काणाकुंटा क्याथिभ्यास।'—एमा ११.२०६. [सं. कुट्=लंगडें असणे]

कुटाई—भी. १ कुटण्याबद्दलची मागरी. २ कुटण्याची क्रिया. [कुटणे]

कुटाकुटी—कूट—जी. १ टोकाटोळी; मारामारी; लडा-सुट्टी. 'मीपणा होऊनि कुटाकुटी।'—वावि ३८८. २ वाद-विवाद; काय्याकूट; वायाचाची. ३ (सौगण्या) मन लावून खेळणे; एखाद्याकड्या खेळणे; त्यांत संघ होणे (उपहासाने) [कुटणे] कुटाणा—उ. (बों. व. क.) शासदायक खडाटोप; अनेक उपासांचा एकत्र अंगार पडलेला जोडा, नास. [कुटणे]

कुटार—न. (पा. व.) पान्य काढलेल्या कणसाचा कुटलेला भाग (वोत होणाऱ्या टरफेला, साडीचा पाला वेलाचे टुकडे मिश्र-केले असतात). इ. ४-मास ५२.१. [कुटणे]

कुटाळ-खोर—वि. कुटाळकी कणारा, निदक; वेगळी कणारा; खरास, दया की कणारा; कुवेडखोर. [सं. कुट्=निदा करणे; कुटि; इ. ४-मास]

कुटाळकी, कुटाळी—भी. कुवाडी; कुवेडा; वेगळी.

कुटाळगोरी-गिरी—भी. (कु.) कुटाळगी.

कुटि, कुटिका—भी. तोंपरी. 'भात्या मोरकळीका

कुटिचा सुळक कुटें कुटें असती।'—वि. १०१. [सं. कुटी]

कुटिल—वि. १ वाटले; वक. २ (स.) दुष्ट; निरक्ष (उपायाने) कुटिलपुढि-तरे-रति-भायण-भायी-रत्नान. 'हं मलिन कुटिल नील जमि पुनर्भापणे हि वच साप'—मोक्षो-पाक्यान ५० (नवनीत पृ. २६८). 'कुटिल कुचाबारी निव।'—गुणा २२६०. ३ असहारी; देखी; मोडकर; मलनी. ४ कुटले (वेग) 'भावे कुटिलासामनस।' धनुर्द निषदा १.—हा १०. ३१५. [सं. कुट्=नाडवा होणे, कुटिळ=वक] ० देह-उ. व्यंग घाली; खोडकर, दोषयुक्त घाली. ० देही-उ. व्यंगघालीराचा मापूष.

कुटी—भी. तोंपरी; (छाया.) पंगेकुटी; व्हाकुटी. 'आणि मनपणी कुटी'—हा १६.२४३. ० चक-उ. संघाची. 'कन त्यांगोनि छाया संघाची। झालल्यान मारी मानवी। अनालागी स्वभावाचाही। कुटीचक ठायारी बोळिने।'—एमा १८.१०७. [सं. कुटी=तोंपरी]

कुटी—भी. निंदेचे भाषण; निंदा; आळ. 'हर अंगा वे कुटी करणाविया।'—भाप ११३. 'न गणित कुटी बोळती। भाईकती'—गु. १—हा १.२१८. 'पराधिमानी तांगता मोठी। पाची कुटी घालीली.'—गुणा ११४. -वि. कपटी; कृत्रिम. 'तों कुटी राखतू न जबाबती।'—आदिनि ११. [सं. कुट्=नाडवें होणे] ० चें थोट-न. निंदेचा वाग. 'रुपचा वदले कुंड। भावितो कुटीचे थोट।'—हा १६.१०८.

कुटी—जी. १ वाळलेल्या मासळीची पुर. २ (स) (विनोदाने) टोळणे; मारणे (वियाण्यांत रुढ). (कि० काढणे). 'आज कुटी खणी कुटी.' [कुटणे]

कुंटी—जी. एक कुलसाद.

कुंटी—? (वे.) खान कुळ. २ कुंटी; कापड गुंडा-कण्यासाठी केलेला लांबरी टोळका.

कुंटीण—भी. कुंठण अर्थ १ पहा. [सं.]

कुंटीमेटी—भी. घरदार.

कुंटीर—उ. तोंपरी, लहान घर. [सं.]

कुंटीर—वि. कुट्या पहा. [कुटणे]

कुंटीच—वि. कुटलेले.

कुंटीळ—कुटिल पहा.

कुट्टेय—न. १ पांतील माणसे, परिवार; खटले २ पथनीन, ३ सामान्यतः पत्नी; बायको. [सं; दे. कुमण्डो] सामासब्द-० क(का)याडी—वि. कुट्टाचा भार वाढक; चाकरासारखा रावणारा; चल्या कर्ता, मिळविता. 'ईशरी कापनीन जाल। कुट्टेय कायरी।'—दा ३.४.४७. ० कलह-उ. भाजनेद्वी,

कुठोरा—वि कोठारी, कोठीवाला 'चोरा धरितां पंगे कुठोन्याचें नाव । दोषांवेदि पाव हात जाती ।'—मुग्गा ३४१५ [कोठी]

कुठोरी—३ कोठारी 'चोर कुठोरी एकेचि ठायीं । वेपळे पाडावें न लगे कांहीं ।'—मुक्ता ३५२

कुठोरी—किवि कोठवर 'कोठवर्यंत' [कुठे-वेरी]
कुड—उग्रा बोंबड्या वगैरे पदार्थां हाडून लावण्याकरिता उच्चारावयाचा शब्द [ध्व]

कुड—३ १ [काठक्याकुठक्या व माती यांनीं पातलेली भित (बांधू, कापटी इ०ची) 'ठाव नाही कुड । पोरयवितो कुड ।'—मुग्गा ११५२ म्ह० कुड्यात काव ठेवी ध्यात=जपून हुडारांनीं बोगतीहि गोष्ट करणे २ (नाविक) गलबतादरील गालाच्या दखणाकरिता व चावलीसाठीं डोलकाडीच्या मागे असलेली चावळपांची शेंपडी [स कुडप=भित]

कुड—भी (कु) ण्याच्या अभात देव देतो तो मारून भयवा त्याचें धारीर कुडी पडा

कुड—डी—नि खोटे, बाईंद, कपटी 'दुष्टीं चाळिजे हे मत कुड । अपाडू हीं'—शिथु ४८५ 'गीत साळ करी कुडी ।'—माए २२ 'जेवीं रायापाशील कुडमत्री । राजगळे अपमं करी'—एमा २२ ८५२ 'विषेक कुडी कल्पना पाळोजे ।'—राम ४० [स कुट]

कुंड—न १ पाण्याची विहीर, झपा, तळी (पवित्र) (चारी वाजुनीं दगडानीं बांधलेला) हौद, टांक, पुष्टणी व आंबे, पट, मडा ३ (व) कामतीचें तयार केलेलें व हर मुजी रोगण ह० लावून पट व टिकाळ बनविलेले आढे व कुडी (कुलसाहाची) 'दवण्याचे कुड घालोनि ।'—पेरो १५ [स कुड, कुडह=दणकरणे]

कुंड—न पवित्र अग्नि ठेवण्यासाठीं केलेले व मातीच्या चौख काठाचें किंवा याद्वे बनविलेले पात्र, खळगा कुंड वेदिका-वेदी-भी यड होम, हवन करण्याकरितां केलेली वेदी, कुड 'कुडवेदिका विष्णुसोन समग्र । यक्षमक्ष भोडिला ।' [स कुडह=जाळणे]

कुंड—पु गोलक या शब्दाखालील कुडगोलक पदा [स]
कुंडर—न एक प्रकारचे लोकर तयार होणारे भात कुं(कुं)डका—पु (गो) तुकडा (कापड, फळ, लाकूड इ० चा) [कुलक]

कुंडकां—भी—पु (गो) तुकडा (कापड वगैरेचा)
कुंडकी—भी १ पुण्याच्या कानातील एक दागिना, दा चार मोत्याचा चौकडीसारखा किंवा एकाच मोत्याचा चौकड्या

सारखा असतो कुडका, एक मर्दानीं वर्णमुद्रण (पुण्य व खियादि घालतात दगडवेणीत पुण घालतात) खाली बाळी व वर त्याच्या माळ भुवन ती कानाच्या टोंकावर जाते गुप्तती बाळीहि घाल तास घळगाव, सानदेश, वहाड इ०चे मोत्यांएवजीं फण मोन्याची बाळीच असते 'राम ह्मणे पाळाव्या कुडक्या चारीहि याच धानी बीं । मुनि भूषवितः भासे मुनं स्ववैद्य याचकानी बीं ।'—भोयिरोट ७ ३२ 'मुकाध्यांच्या कुडक्या तयासी ।'—शशिसेना

कुडकी—भी (व) कप्ती, कुखी पठावर कुडकी भाळी '
कुडकुड—भी १ पातालाची कडक पदार्थ घापडला असता होणारा कडकड असा आवाज २ घडीने दांत कुडकुडत असता होणारा आवाज ३ गुकुर, पुटपुट, पिरपिर, चिरचिर 'पिंपिकांतिं कति कुडकुड ।'—दावि ६५—किवि घडी राखून होण्याच्या कियस लावतात 'घडी कुडकुड वाजवी' । [ध्व, स कुड] कुडकुडणे—भकि कुकुणे, पुटपुणे, छुल्लुणे, पोटां व सुराणे ० घाणा-णी—वि दुमखेला, क्षिप्त, खडोंड्या, मुखरोमी, मुखदुबळ, छम्या [ध्व, स कुड=विफल होणे]

कुंडकुडा—डी—उग्री (बों) घडीने अंग कापणे, घडीचुी कुडकुडी, कापणे (कि० मरणे)

कुडकुडा—डी—ड्या—वि १ गुरकुर करणारा, गुरगुर करणारा, कडी 'कुडकुडा झाला कपोता ।'—माए ३१६ २ एकोव तुक, सज्जित 'सैवा सी कुडकुडा होतो केशिराजा ।'—सेवा व घडे लाजा म्हणजेनि ।'—मुग्गा १५१८ ३ दुकी, कडी 'होताती सर्वेस्वे कुडकुडी । तितुकेंच कार्य त्याचें ।'—दा २ २ ३८

कुडकुडीत—वि वृकृतीत कुंकुरआवाज होणारा (पापड, पान्य)

कुडकुडो—३ (कु) घडीचा ताप, हिवताप (कुडकुडणे)
कुडगा—पु (कु) (सती) भात लावण्याकरितां तयार केलेला जमिनीचा तुकडा [कुडगा]

कुंडगोलक—३ सपंधेचा जाराज पुत्र 'पत्यी जीवति कुड द्यान्वदे मतेरि गोलक ।'—मनु ३ १०४

कुडघडे—भी (बों) लहान व बारीक, दुवेळक्यासारखी कुडत पालण्याची मेढ [कुडमाई]

कुडचा—३ एका हाताची ओंजळ, पसा

कुडचाफों—३ (गो) खुरवाप्याचें झाड

कुडची—भी (खा) सदा, वैरण, कुडतें [का कुतां=समीत]

कुडची-कुडकी—भी (गो) लाकडी पण भोगरी

कुंडजार—३ ब्राह्मण व्रत जारापासून झालेला पुत्र कुंड-गळक पहा—महिम्मा २१ १५

कुडण—न १ कुपण, बई 'हृतीं याच्या गुत्ता केलेसे कुडण। पवि नारायण येऊ नैदी।'—गुणा ३५० २ आवाड, वाढणे, परतू, परडे ३ कुपण, बई पालण्याची क्रिया [स कुडण=मित] कुडणावळ—की कुपण पालण्याची क्रिया व तिची यत्तु।
कुडणें—अकि १ कुपण पालणें, भिनीसारखा कुड पालणें २ बंद करणें, गुजविणें (स्ता, मार्गे) ३ केवढे टाकणे, वर्दीत टाकणे, पालणें ४ अडथळा, आडकाठी, अवरोध करणें ५ (ल) दावणें, दडपणें, ओढाळणें ६ मनात कुडणें, तडमळणें, खेद मानणें, विष होंवे ७ अवडरणें, दुखणें, ताढणें (गुडकळ वेळ एवढे टिकाणी बसल्याने शरीर, अवयव इ०) [स कुडण=रक्षण करणें, कुडण=मित]

कुडत(ता)न—१ छतीस अथवा घवाळीस कवळपाचा विडपाच्या पानाचा गडा (पावडो पानांचो एक कवळो) [का कुटा]

कुडतरणें—कि (माण) कुडतरणें

कुडता—उ १ कुडका, कुडका २ कुडचा पदा

कुडता—ती—ते—कुडताण—कुडते पदा

कुडताळ—ळा—ळ—न सकुचित, अरद जागा -वि अरद, सकुचित (जमिनीचा कुडका) [कुडा] ०ळपांत येणें-सड्यात येणें (पदा, व्यापार)

कुडती—की १ उबी, जाडी (शेतफळासवधी) -किनि २ उबीच्या अनुरोपानें, जाडीच्या अनुरोपानें कडीपाटाची कडी वंगरे (बस्तु) (कि० लावणें, बसवणें, ठेवणें)

कुडती—की जाकोट, कमरेपर्यंतचा कोट [का कुटा]

कुडती—की १ पटाची मोगरी, ही लाहडी असते २ (कु) (शुतारपंदा) किच्याची टोळणी ३ (कें) चौरस लाकडी टोळका, जातें इ० नाउपयोगी [स कुडण=कुडणें, कुडती पदा]

कुडतुडणें—अकि कुडतुडणें

कुडतूम—उ (कु) गुण्या, काटकोन (सुताराचा)

कुडतें—न (खा व) पदा [का कुटा=सुतारा]

कुडथळ—की जिल्हा पाटाच्या पाण्याची सोय नाही अशी जमीन

कुडथळ—न (शेतजमीन) अपुरी जमीन, ठिकें, दळे नोंदणी केलेल्या प्रमाणात कमी येणारी जमीन [कुडता]-ळीविधा—उ लहान विधा, पूर्ण विध्यापेक्षा थोडा कमी विधा (सामान्य विधा वीस पाडाचा)

कुडनाडथा—वि (माण) मृत, समष्ट इ० ना कोपविणारा व शमविणारा (मानिक) [स कुडनाडी]

कुडपण—ण—न लहान, जाड काठी, दाड, लाकूड, हात-दीड हात लाव व मनगटाइतका जाड लाकडाचा तुकडा [कुडका]

कुडपणें—अत्रि १ अवडरणें, मुरडणें (पाने इ०) 'सगोची पाने कुडपण गेलीं'—मराठी ६ वे पुस्तक पृ २४३ ० आश्रुति २ टाकणें, सोडणें 'कुडपियला देस आता करू नकायल।'—ब ६०४ 'कुडपीवेला देस आता येऊ नैदी दुसरी।'—गुणा २९८.

कुडतुड—डां—किनि कुडतुडपाच्या आवाजासारखा (आवाज) [घ]

कुडतुडणें—अत्रि १ कुडतुड आवाज वरणें (कुडतुडपाचा) २ (स) अरपट रीतीने बोलणें, कुलुणें [घ]

कुडतुडा-मुडा-मुडया जोडी—उ हातात कुडतुडें घेऊन भविष्य सांगून भीक मागणाऱ्या जोडाची (अन्नान्न) एक जात व त्यातील व्यक्ती

कुडतुडें—न डोरानु लहान वाय, जिच्या टोक्रास चिकण मातीची किंवा मेणाची गोळी बसविलेली आहे अशी दोरी मध्य-भागी बापलेली आहे असें एक चर्मवाप हे तखेदे, कुडतुडे जोडी, पागळ, भिक्षेवरी हातात घेऊन बाजवीत भिक्षा मागतात [घ]

कुडतुड—की (ना) काफडीची किंवा मुळपाची कोरित वीर.

कुडय—की (कु) एक जातीचे भात

कुंडय, कौंडय—की (गो) शिंपी (जात)

कुंडल—न १ कानातील एक दागिना २ पलय, कडें (भातूचें) [स]

कुंडला—उ तपकीर घोटण्याचा दगडी अथवा मातीचा खड -न (कु) मातीचे भाडे [स कुडल]

कुंडलिनी—की (योगशास्त्र) शरीरातील मणिपूर चक्राचे टिकाणी सर्पाच्या आकृतिरूपाने राहणारी प्राणरूप शक्ति 'शक्ति क्री उजगरा। कुंडलिनीये।'—शा ६ २२१ [स]

कुंडली—ळी—की १ सुवें, प्रद, नक्षत्र यांची दसा दाखविण्याकरिता चौराव, त्रिकोनी अथवा वतुकाकार भाग पाडलेली आश्रुति दिचे तनु घन, सहज, घुट्ट, घुट, रिप, जाया, मसुल, घर्म, कर्म, आय न्यय असे बारा भाग किंवा कोटके असतात, राशीचक्र २ प्रक्षिप्त चाक्य दाखविण्यासाठी काढलेला कर्म व इतर रेखा ३ (गो) लहान कुडी ४ (खा) वतुकाकार व मध्यें भोंक असलेली पापट चक्री, (भोंक पाडण्यासाठी) ५ कुंडलिनी पदा 'हें असोतें कुंडली। हदयाभात आली।'—शा ६ २७४ -उ खंय 'त्या मणि प्रकाशीत वाहळीं। वेसले किती थोर कुंडली।' (नववीत पृ ४१३) कडी, वतुळ, वेदाळे व दासारख्या इतर अनेक वस्तू -वि ज्याच्या कानात कुडलें आहेत असा [स]

कुडय—३. १ (कु गो) सामान्य आठ दोर अवधा दोन पायरींचे माप देतावर आठ पायरी धान्याचें माप, कोंक णत राजपुराकडे चार पायली, २ एक प्रण्याचा एवचतुर्थांच, एक पडा पावशेर—अथय १ १३०, पातळ औपधे मापण्यादरितां मातीचें, कळद्याचें, लाकडाचें किंवा रोसडाचें, विस्तारानें वचवीं चार अगळ्यांचे भाडे—योर १ ३८ 'तो निजयोधाचें कुडवाद्यानीं' भरील वखारी धवणाच्या।—एमा ३ ८७३ [ए]—भरलें—(कु) माप भरलें, पूर्ण होलें, मरण ओढवणें म्ह० येत्या म्दवीस कुडवभर द्य

कुडवली—की १ (हेट) भात शिजविण्याचें मडकें २ (कु) एक प्रकारचें मडकें [सी कुड]

कुडवळ—३. (गो) एक पशी

कुडया—३ भिंतीच्या सळ्याचा कपोरा, निराळ्या रंगाने दाखविलेला वीतभर उचीचा भाग (कि० घेणें, टेवणें) •येणें—(ब) जमीन सारवतांना जमिनीपासून काढीं उचीवयेंत भित सारवणें [कुड]

कुडयाळी—३ (गो) कुडवाडी अथ 'टिकटिकानीं दिस पारे कुडवाळ्याचें सगाधानी वसाधेभोळें चेहरे'—सण्यादीच्या पायण्याती १२०.

कुडवी—३. कुडव पडा •भारा—३ मोठवें असतां कुडव भर भात निलेल कुडी पेंदी

कुडरू—न समुद्रकाठच्या बोंगातील कुण

कुडसर—की (कों) नाचणी (धान्य) —कृषि २८४

कुडसारो—३ (कु) कापणीनंतर राहिल्ले भाताचे सड, प्रस

कुडा—३ हे रानमाक सहा—सात हात उंच असून पान वडा भाच्या पानासारकें लांबट असतें वाच्या विडपा करतात शेंग वारीक व लाव, असून बीं लांबट यवासारकें व बहू असतें, मुळाचा औपधीसारखा वपयोग होतो त्याच्या पाकास कुडेपाक म्हणतात कुडवाच्या पाडरा व काळा अशा दोन जाती आहेत बीची उपधान्यात गणना होते तें कुमिनासक आहे बीवळया बोंगाची भाजी करतात [स कुडज]

कुडा—३ १ भाणची एक जात २ ब्रियांच्या कानातील एक दागिना, कुडें

कुडा—वि १ दुष्ट, शबल, कपरी, विसासपातची 'विबेकें कुडी कल्पना पालटीजे'—राम ४० २ (काव्य) वार्ड; खोटा (गैसा) 'कुडा आपुला दाम भरता पराधी'। वृथा भांडणें ख्यात हे गोष्ट कैशी।—हरिराज मुद्रलयांचे भाषावर ४० (अकक) ३ (काव्य) मिण्या, अशुद्ध, खोटा, वार्ड, लुडसानकारक, उडीचा 'नृपाते कुडा मत्र योजावयाते।'—वासनविराट ७ १२०

'तेवी विषयमुगाची गोडी। गोड वाटे परी ते बुडी।'—दा १ १० ६७ [ए कुट] •भाय—३ द्वेप, मत्सर, अविधास, तपस्य, कपट, दुष्ट कल्पना, विकल्प

कुडा—३ (गो हट) धान्याचा बोंडा, भूय

कुडा—३ १ मोठी कुडी (कुडवाद्याची, चांभाराची कावडें मिश्रत पाटण्याची, रगान्याची), रगाच्या रसाचें माकण, भोग, तपरीर इ० तयार करण्याचें पात्र 'जवळच वटउशाची वडाळी लाबलेला कुडा टेवला असतो—देरापुर ८ ४४५ २ माडी काढ ग्यासादीं माणसा बांधलेला भोपळा [स कुड]

कुडाक—न (गो) कानांतील कुडें (तोण्याचें अगर दिव्या—तोल्यांचें), अब कुडाकें [कुडल]

कुडाण—न (कों) कुडण, घुसाच उन्हाळी गोठा, कुड अली जाणा •करणें—(कु) कुपण पालणें, सारणें [कुड]

कुडाण—न (कु) दोल वाजविणें

कुडामेढीचा—वि कुड व मेढी पांचें, चद्रमोडी, फाटकें वटकें, मोडवेंतोडकें (खोपट, खोपरी, बाडा) [कुड+मेड]

कुडालें—न (माण) पातेल्यासारखे मातीचे भाडें [कुड]

कुडाचा—३ १ (काव्य) कूट, कावरी, किल्ल्या वगैरेवर माती लिवून केलेली भित [कुड] २ (ह) रक्षण, घारा, पाठ-पुरावा 'वरी सवणीं सेवडाचा कुडावा।'—राम ६७ 'घावोति त्याचा करी कुडावा।'—निगा ११८ 'सैं कुडाविला जाणा वस। पति तुमचा।'—कया २ २ ५१ [स कुड=रक्षण करणें]

कुडाचा—३ (कु) एक खाण्यास योग्य पशी

कुडापेडा—वि कुड हेतुन वेड पापरणारा [कुडा+वेड]

कुडाळ—३ एक प्रात हा कोंकणात सावताची सव्हानातील एक ताडुका आहे •देश—(प्राचीन रचना) उत्तरेस देवगढ ताडुका, दक्षिणेस गोंयातील पचमहाल, पूर्वेस सव्हाडी, पश्चिमेस अरबी समुद्र हा प्रात—आद्यगौडब्राह्मण, वर्ष २, अंक ३-४ पृ १०—'चा सत—३ कुडाळ कोटात जोगण प्रभु पडला तो, त्या स्वळास ब्राह्मण असेंहि म्हणतात •देशकर ब्राह्मण—३ या प्रातातील आद्यगौड ब्राह्मण •भाप—या देशातील विशिष्ट भाप, कोंकणातील सर्वसाधारण भापपेसा हे निराळे आहे चार सेर=एक पायली, दोन पायल्या=एक कुडव, बीस कुडव=एक खडी, चार खडी=एक गरा

कुडिका—की पाणी मरण्याचा लाकडी वाड

कुडिया—३ दुध्या भोपळ्याचा एक प्रकार ज्यास कम वळच्या आकाराचें फळ येतें असा भोपळा

कुडिया कुडया—३ (मा) जनावराना होणारा एक रोग, मानमोडी, वेपसा

कुडी—**श्री.** १ सोपडी. यावरून. २ देह; शरीर; आत्म्याचे पर; (सामान किंवा मिंदें) केलवर; प्रेत. 'कुडी यादे कुमुदि वादे।' —दा १५.१.७. 'दिली कुडी टाकोनी।' —तुगा ३९१. 'कुडी साहियाची घेऊन।' —येपो १४७. ३ लांकडाची सिल्ली, दळ्या. ४ वनस्पतीच्या मुळाचा लहानसा तुकडा, अंकुर (सुंड, गजर, लवण, हळद, आले यांच्या कोवाचा). ५ एक प्रकारची पामर. ६ माताचे कांड; काटकुटी. ७ कोडी; वीस संख्या. ८ (वि.) पाळवी. ९ (कु.) गवताची गेंजी, [सं. कुटी; कुडी=देह] कुडीत जीव धरून रहाणे—१ मरणोन्मुख होणे. २ कसे तरी जगणे. ३ तशी पुडी—शरीर तसा आहार.

कुंडी—**श्री.** १ मांग, तपकीर घोटपाचे भांडे, पात्र. २ कुल-झाडे लावण्याचे मातीचे भांडे. ३ स्नानाकरिता, भुष्याकरिता पाणी सांठविण्याची दगडाची अगर लांकडाची मोठी डोणी. ४ (कों.) (सोनारी) पाणी ठेवण्याचे भांडे, पातेली. ५ (माटपापाटपा) कोंडी पहा. ६ (ना. मोडी) चौपटा (नागपूर येथील अजब-खान्यांत गा नांवाचे वाघ आहे). [सं. कुंड]

कुडु(डू)क—**पुन.** १ सोम्याच्या लातेंत मोती शुध्द केलेला कानातील एक दागिना. २ (ल.) एक साड व त्याचे फळ.

कुडुकें—**न.** (माण.) धान्य सांठविण्याचे लहान कणगुळे. [कूड]

कुडुपर्णे—**न.** १ पुराणे; दांडकें; होलपाटा; सोडणे. २ टेंगणा व मजवूत, धडाकडा, काटक माणूस.

कुडूक-याणा-चाणी—**वि.** खिप्र; खट्ट; रडतोड्या; असंतुष्ट; मल्ल. 'त्याची मजी कुडूक्याणी झाली.' [सं. कूट]

कुडें—**न.** १ कुडी अर्थ ४ पहा. २ कुडा. कुडूक अर्थ १ पहा. ३ द्वेष; मत्सर; संशय; अविश्वास. ४ कपट; दुष्ट व्यूह; बाईट कचाट; कुलगंड. 'ज्याचें कुंड त्याजपुढेंच राहें।' —साष्ट ८.४८. 'वादे कुडें म्यां केलें।' —जे १.५२. ५ (ल.) संकट. 'निर्दोळावा तरी कसें रीतीं। तयाच्या भजीस मैनावती। आहे तरी राजप्राप्ती निवेदाने कुडें मावें।' —नव १४.१५०. —**वि.** खोटें. 'जेव्हां कां कुडें नाणें। खऱ्याचेनि सारखेपणें।' —झा ४.८६. ० **पावडें**—**कपट**—**न.** १ दुष्ट विचार; अंतस्थ वेत; कारस्थान. 'नावडीची साखर बाळणी आसे काडी कुडेपावडे।' —सडा ७५. 'माझ्या मनांत कांही कुडें पावडें नाही.' २ जाड्योणा; मंत्रतन; जाडू, चेदक; कुवेडे. ३ छत्रेपणे; दुष्ट कारस्थान; कपट. [कुडे द्वि] ० **दाहाणपण**—**न.** कावेबाजपणा; दुष्टिल धूर्तता.

कुडेपाक—**पु.** कुडपाच्या पाळाचा तयार केलेला पाक. हा औषधोपयोगी आहे.

कुडेपास्ट—**वि.** (गो.) बोंड्यापेक्षां कमी दर्जाचा.

कुंडो—**प.** (कु.) कोंडा.

कुडा-कुडो-कुरडो—**१** (गो.) जांभळा. २ (शोमेची दात) खापरी पेंरें; शोमेच्या दातचे शाड वंगरेस असलेले दात भलेले खापरी नळकडें.

कुडू—**श्री.** (वे.) (सोंगटपांचा खेळ) उदतपगडेया डावांत फाशांच्या एका दानास हे नांव देतात.

कुड्डुक—**न.** (गो.) बगळ्याच्या जातीचा एक पक्षी.

कुड्डक—**श्री.** (गो.) एक प्रकारची भाजी.

कुडूमळ-मुळ—**प.** कळा; उमलणारी कळी; कमळ. 'ऐक्य भावाची अंजुळी। सर्वदिय कुडमुळी।' —झा १५.२ [सं. कुडमल]

कुड्या-ढया—**वि.** कुडणारा; मनांतल्या मनांत जळणारा; दुम्या. [कड(ड)गें]

कुंड्या—**प.** कुंडा; मोठी कुंडी

कुड्याठ-कुपाट—**न.** (कों. राजा.) डोंगराच्या उतरणी-वरील मातशेतीचीं खापरे; हीं सुमारे १०।१५ हात रुंद व १५।२० हात लांबीचीं असतात. ह्यांत मात वंगरे पिक करतात.

कुदंग—**पु.** लुचेपिरी; खोरी; वाळा; दबाळी. [सं.]

कुदणें—**भक्ति.** मनांतल्या मनांत प्रासणें; येद पावणें; वुमेपणाचें रागावणें; कडी होणें. 'परी या कुपेच्या बोरसे। कुडा-बयांचेचि पिसे।' —तुगा १५.२. [द्वि. कूड (ना); का. कुकि=कडणें; सं. कूट-कुट्ट-कूड; ग्र. कूट (कुं)]

कुदा-दया—**वि.** मनाचा कुडा; कपटी; खोटा; खिन्न; जला; मत्सरी.

कुदाण—**श्री.** कजकट धाण.

कुदापा—**प.** १ मत्सर; द्वेष; संताप; पुरस. (कि० धरणें; ठेवणें; करणें). २ मनांतल्या मनांतल जळकळ, तळमळ. (कि० धरणें; करणें). [कुडा]

कुदावणें—**भक्ति.** रक्षण करणें. [सं. कुडू=रक्षण करणें]

कुदावणी—**श्री.** निवेचन; रुपरीकरण. 'आपुलिया स्वस्-पाची कुदावणी। करिते शाके स्वानंद।' —स्वातु १२.४.८५.

कुदावा—**पुडावा** अर्थ २ पहा. 'तुका म्हणे देवा माझा करावा कुदावा।' —तुगा ११८८.

कुडें-पावडें-कपट—**दाहाणपण**—**कुडें**—**पावडें** पहा.

कुणकुण—**श्री.** १ हळू आवाजांत बोलणें; गुणगुणणें; पुट-पुट; मयावयां करणें. २ अफजा; उदत वातमी. (कि० करणें; लावणें) [ध्व. सं. कण्=आद करणें]

कुणकुणणें—**भक्ति.** कुजवून करणें; हळू हळू बोलणें; मयावयां करणें. [ध्व. सं. कण्=आद करणें]

कुणकुण्या—**वि.** कुरकुर करणारा; गुणगुण करणारा; मया-वयां करणारा. [कुणकुण]

कुणगा—५. १ कुडपांतील पैसांचे वसु १० जे अनेक अधिकारी त्यांतील एकाचे इतरांस न समजू देतां चोरून छोटविसेला पैसा, द्रव्य; शुभपत्तन. २ धोतराचा सोगा; कासोदा. ३ (फों.) भोंवतीं बांध पातलेला भातेभेलाचा एक भाग. (वे.) शेतांतील वाफा. [का. कुंउ=नि शब्दता, शांतता]

कुणगी-गो—जोड. (कु. गो.) शेताचा एक भाग, तुकडा. 'शेक कुणगो पेरवी उरला.'

कुणगेकरी-दार—५. ज्याने कुणगा केल्या आदे असा माणूस. [कुणगा+करी+दार]

कुणज—न. एक वनस्पति-नामको.

कुणट—न. (फों.) पोह्यातील बारीक वण; तुट. [सं. कण]

कुणप—न. १ प्रेत. 'तिचे आळिपून कुणप । रत वरी दीपे विलाप ।'—पोप १.१५८. २ देह. 'हें कुणप ग्रीधातुक'—ज ५३. [सं.]

कुणवट-ड—५. १ कुणवी या शब्दाचे निदाभ्यंजक रूप २ शेतकरी. 'बळिमर हा कुणवट । केळी चोखट रणमूनी ।'—एस्व १०.७६. 'तरी त्या सेतीचा कुणवटु वरला.'—दावि ३५०. ३ अडाणी. 'कुणवट कुळवाही । तैसा आन आन देवमांडी ।'—हा १३.८११.

कुणवाड—वि. कुणव्यास योग्य; कुणव्यासमाणे ओवड धोबड; मास्य, खेडवळ (रीत); हुळके; भिडार; दारिद्री (कपडा, पोषाख इ०) [कुणवी]

कुणवाव-वावा, कुणवाचा—५. १ कुणव्याचे काम, शेती; शेतकी. 'कुणवाव निर्मिला देवाची'—दावि ३४७. २ सर काराला ट्याविक इक्कम-सारा देण्याचे कपूल करून वंशपरंपरा जिद्दीप्रमाणे धारण केलेली वतनी जमीन, अशा तऱ्हेची पद्दत, अशा जमिनीचा यावयाचा धारा. [कुणवी]

कुणवावेदार—वि. कुणवावा करणारा.

कुणवी—५. कुणगावा करणारा; शेती करणाऱ्या जातीपैकी एक; शेतकरी. शेतीचा धंदा करणारा. म्ह० १ कुणवी इक्या इतका उजू. २ कुणवी मेला सुताने, शामण मेला वातावे, सोमार मेला पिताने. ३ कुणव्यासारखा दाता नाही, कुटल्या बांचून देत नाही. ४ कुणवी सारखा दाता नही और शारे विगर देता नही. [सं. कुलपति, कुळधी, कुणवी] ० दीक-वि. (इशोदक 'या संस्कृत शब्दाच्या अनुरोधाने बनविलेला शब्द')=कुणव्याने आणलेले, स्वसि केलेले, उपयोग केलेले (पाणी, माई, कोणतीहि वस्तु). [कुणवी+उदक] ० माळी-५. शेती करणाऱ्या सर्वसामान्य लोकांसंबंधी शब्द; शेतकरी लोक; येथ्यांतील लोक. ० हिरोव-५. कुणवाड हिरोव खेडवळ, हेगाडा, ठोकळ पद्दतीने केलेला हिरोव (खडपांनी, भोटें पालून इ० केलेला).

कुणवीक—छी. कुणव्याचे काम; शेतकाम. 'जातिधर्म, आनुवंशिक संस्कार यांचे जोरावर कुणव्याने निश्चर असतां हि कुणवीक पूर्णत्वाला नेली.'—गांगा १८६. [कुणवी]

कुणवीण—छी. १ कुणव्याची वायवो. २ दासी; मोल्करीण.

कुणमावा-भावा-भवेदार—कुणवावा वगैरे पहा.

कुणी—न. १ (राजा.) द्विदल धान्यांतील हुळका घाणा;—छी. २ लांकडाची मेख; तुंडी; पाचर; चाकाच्या आंसाची खोळ; शेतकऱ्याच्या अनेक उपकरणांतील तुंडी; खोळ. ३ (वे.) जमिनीत लडानसा खळगा करून त्यात कांदी अंतरावरून सागर-भोटे, सुपान्या, बिबोके, दिडक्या वगैरे टाकून येथेतात तो खळगा. [?]

कुणी-कुणणी—सना, कोणीहि. 'कोणाला न पुजे कुणी ।'—चिड १२.

कुणे(प्ये)ट—न. (फों.) कुणट पदा.

कुणो—५. (गो.) कोंडा.

कुण्णाटी, कुण्णाटो—वि. (गो.) हेवेखोर.

कुण्णाटाय—५. (गो.) हेवा.

कुत—न. (गो.) मिय.

कुंत—५. माला. 'जरी पेकनियां कुंत । म्हेळु संदारीन वला.'—ह ७.१२३. [सं.]

कुतरा—५. १ भाग घोटण्याचा वगैरे यत्ता. २ (ळ.) धक्का; दक्का, येसा; तडाखा. ३ सोदा. 'तमाम पागे पतेके बैरोजगारी पेळनि कुंते.'—येपो २५२.

कुतकुल्या—छी.व. (कु.) रादकुल्या.

कुतंगळ-वू, कुतंगळ-वू—न. (ळ.) पंड; कळीव; नुं-सक—वि. १ नादूक; अशक; दुबेल (मनुष्य, पशु). २ (माण.) माळशी म्ह० धार कुतंगळ कणगीला पडले हुबू=मराण्यांतील माणसे अशक दुबेल आहेत तरी खाण्यांत हुंदार आहेत या अर्थी.

कुतडा-डें—५.न. (राजा. व.) ज्वरादिकामुळे काम करणाव असमर्थे अशा माणसास निवेष्टे म्हणतात; जिवावर आलेली गोड; 'तुं वेळाय तर काम होईल पण तुला तर कुतडे आले आहे.' [कुपण] ० भरणे—पुस्ततद्दपणा करणे. 'तुला कुतडा भरला काय !'

कुतनी—छी. गमोराची व पडे असलेले कापड. 'कुतनी कन-काळख शुबेरिचे कडिबंय सुशी तिचटे पणगी.'—किशुक २८.

[अर. सल]

कुतप-सूप—५. सुयोद्यापासून आठवा मुहूर्त; मध्यान्ह-काळ; पितृयज्ञ करण्यास योग्य वेळ. [सं. कुतप]

कुतरआड-तोड-वोढ-ली (तिनिराळी कांभे धिया
कन याव्या भारामुळे शायेल्या) नास, दगदग, ताणवळ, तिरपीन,
मेधा [फुटा+ओरणे]

कुतरघार्द—अ १ तातडी, लगवग, पताकोटनी पार्द (त्रि० करणे, लावणे, माडणे) २ उतातगी, यत्, पार्द, पारल (क्रि० करणे, हाणे) [क्रता+पार्द]

दुतरशाड-मृत (वीरे)—दुतर या शब्दाच्या समासांमदल
'कुन्याच्या' या शब्दामध्ये पदा

पुतरा-री-रें-कुमा-घी-ने पदा.

कुतर्क—५ वाईट कृति, वेन, विचार, मूर्खपणाची वरपणा
मसलत, युक्ति, वेन [त कु=वाईट+तर्क=वरपणा] .

धुतर्का—मि कुनरं गढविणारा, कुरुंडी

पुतर्ल-७ (गो) कापलेने पीक देवण्याची जागा

कुत्तल—३ 'हम मन्तरीय नीक कुत्तल ।'—पदम् ७८
[स]

धुताय—५ (गो) वडी शेठ [पो तु३, २ कोट]
 कुती—छो पेगी, पेगरी 'अगुची कुती'—दिगरा
 ११०१ [व कुती]

१ कुंती—३ भाग्य धारण करणारा योद्धा, आलार्हेन 'जीव
अमृत सद्य गमे द जे भेदनि हृदय कुनी ते'—मोडयोग ७४३
—जे पाहणांची माता 'विदुराजि मेत्स्यावरि भेटे सर्वांसराज
कृतीते।'—मोडयोग ७४३

कुतुरु—न कौतुक 'जे काही करि कुतुरु ते देखावे दुहनि।
मयनादी।'—मोभीम १० ३७ [स कौतुक]

कुतुब-ल-नि कुतुब-ल पहा

कुतू—५ मुलाच्या भाषेत कुत्र्यास म्हणतात

कुतूहल—न गवल, कानुन, कौटिल्य, कम्प्यूट [स]

उत्त-न (व) सक्र [जी]
कनकनाम-मी ३ भाषाये

शुद्धीने चालणे

सुत्ता-३ (हिं) कुत्रा 'सुत्ता जानै चमडा पाने' - रम
जीरावाचे कुट्टर १६४

कुत्तेरानी-राशी-खासी घशी घाशी-धी (हि)
१ हां जी हा नी, लागूचान २ हलक्या दग्याचे काम कावाड
कट, थोड्या लाभासाठी केल्ली निर्भूष चाकरी

कुत्तमल्हार—न (रिं) वेपुमार गाणे, वार्ड गाण्यास
हा शब्द लागतात

१. कुत्तेबाघद्वय—न यस्य कु-यागा नाथ (कारण तो कुत्रे
राखतो)

शक्रो २ ३५

कुत्सेवान-३ १ (दि) भानाध्यक्ष, पुत्र्याची व्यवस्था
पहिल्या अधिष्ठा २ शिक्षारी ' कुत्सेवा' नितेवान । साकर
वानी पहिल्यान । ' - नव ११ ६८

कुना—३ १ श्वान, सारमेय, कुश्वर सर्वे चतुःपादप्राणयामभ्ये
कुना हे माय्यादीं सग्रा असेजे ए० गृहनाथे जगावर आदि
नामाणसाव्हेलेला प्राणी आहे कुना चोर व परकी माणगे यापासून
पराचे रक्षण करतो दिग्घार करण्याच्या कामी त्याचा उपयोग
होतो २ (ल) वाईट, दलदल माणूस ३ चित्ताकूनाचा एक
मासा [प्रा कुत-इत्ती] कुशी—शी १ श्वनी, सारमेयी,
कुन्याची मादी २ एक औषधी वनस्पति व तिचे बोंड, हिच्या
पुलस व पानास वाईट वाम यतो काहींच्या मते लोसडी
नामानी वनस्पति कुने—न १ कुना-प्री २ (ल) भाडखोर
व गिरासळ माणूस ३ राहाट याविविध्यासाठी केलेली योजना
याला दोन पदया अवतात, एक बघटी असून तिचे एक टोंक
रहाटाच्या विरुद्ध थाजून विरुद्धात भ्रम वसवितात व दुसऱ्या
टोंकात बाबदार चरणी अशी लोसडी वान वसवितात दुसऱ्या
टोंकाला मध्ये एक खाया असतो, तो खाया रहाटात दाखला वी
रुजि वर ओर

तसि चरु हात । गवताया एक प्रकार वस्त्याचें फूल, तुरा, बांद हें
 वज्रास लागलें असतां चिरइन वसनें ५ लहान भुरळयुक्त रानती
 वनस्पतीचें बीं ६ दार, सडप लावनें असता उबवू नये म्हणून
 अडकविण्याचें एक अडकवण, भाडनर, पत्ताचें दातें उलट फिर नयेत
 म्हणून दास्यात अडकविण्याचा धातूचा तुकडा ७ (बरील
 कुन्याच्या स म्यावरून) कोपर, खासा, मनगण, गुड्या, पोदा,
 करराचा खवाग याचा साया (शाम) (कुत्रा) कोलटेरुणी
 यसर्ये—(माण) पुगील दोतपाय उमे कळत मागेडुणजे तेकून
 वगणें (कुत्रा)मुडा धाडून वसर्ये—(माण) कुन्याने माथात
 सोडपादन वगणें ० कुत्रा हाल खाईना—अतिशय वाईट स्थिति
 येणें कुत्रा, कुत्रें होऊन राहाणें पडणें—आर्वांने, खशा
 मतीने मोबरी करणें कुत्रां मारीत फिरणें, हिंडणें—रिकाम
 टकडें भरणें कुत्री चाफेला येणें—(माण) कुत्री माजावर
 येणें सभोपोस्तुळ हाणें ० शिरणें—(माण) (चायरी) झी
 विगळशी होणें (लहान मुलाच्या भाषेत) कुत्रासारखी होणें—
 (व) रोड होणें कुत्रें आपल्या पायाला डसलें म्हणून काय
 आणण त्याला डसाचें ?—शिवराळ माणसाच्या तोंडीं लागू
 नवयाया अर्था—कुन्याचें पाय माजरावर आणि माजराचें
 पाय कुन्यावर घालणें—मलमलत्या ७५पीं करणें (आप
 णाम साथण्यासाठी, केराळ वमतीसाठी) —च्यो मातीनें मरणें
 हालहाल होऊन मृत्यु येणें —ला तांडीं लायलातर दोरया
 वर चढतो—(व) हल ७५ माण्याशीं स्नेह देला तर तो डोईनड
 वमतो —ला हाड रडतलें म्हणजे दाडुक दाऊतें—निगरण,

कोहत्या माणसादहल योजनात कुत्रासारखी फिरणे, हिडणे-रिड्याने बघणे म्ह० १ यथाच दारी कुवे भावने आ० २ ये रे कुत्रा खा मासा पाय-नघने भावना उपाच आपल्या अगार ओढून घेगे या अर्थी ३ (गो) कुत्राच पालवेत वगैरे तरी हातुळ दहा कुत्रे उडी मारता-त्रनाची सवय परिस्थिति आल्याबरोबर उभी राहावे मामादर-कुत्राचा पाय-३ रानवेरव्याचे पूत -ची चार-भी एक प्रधावे गवत -ची दांप-भी अत्यंत सावध शींग -ची घळ वळ-भी कुत्रासारखी चळवळ, हालचाल कुत्र्याचे कुचकु वणे-कुत्र्याचे गुरुरणे, मुकणे -चे छत्र-न कुत्र्याचे सूत, छत्री, अळवे -च जिणे-न देव्यावस्था, शीन स्थिति, निरुद्ध स्थिति -चे झाड-न एक कठिरी पुडुड याचे फळ चढाछोट, तावडे बरसाळ असणे -चे तोंड-न (न) फटकळ माणूस, निदा करणारा, अजील भाषण करणारा माणूस -चे दांत-उभय (मुलाच्या भाषेस) दुज्या भोवक्याच्या विदा -चे पाय-मांजराचे पाय-उभय चिडचिडीत असुर. -चे भोकभर-भोकावर-किंवि कुत्र्याचे भुकेने देऊ जाईल एवढ्या मजलीर (गाव इ०) -चे शूत-१ न कुत्र्याची छत्री, अळवे २ (ल) एवढी, दुसऱ्याच्या अगार वरून वेणारा, दुसरा, विरद खोर, सदा चिडचिड करणारा माणूस म्ह० (व) कुत्र्याचे सूत सहवास ना सारवणास -चे चिप-न कुत्रा चावला असता मनुष्य भाषाव्यापारचे करतो त्याला ज्वर येतो, हाडे व लपनी तिटी होत काराटयने उन्माद वजून कुत्र्याप्रमाणे भुक्तो व चावतो यावर उपाय-काळ्या उवराचे मूळ व पोतण्याचे फळ ही दोन्ही ताडल्याच्या धुवणात वाटून पिगे दिवा वस्तुची व याम ली-या पानाचा रस गाईच्या दुधाशी घेणे अथवा दातावरील रस गाईच्या दुधातून पियास घेणे -योर २ ७०८ -चे शीपूट-चि शोपडी-नभी (हे महर्मी वाळूने असले, सगळ खाल माही याच रोज) सुधारण्याचा क्रितीही फक्त तरी व्यर्थ जाऊन पूर्वीच्या वळणावर जाणारा, लटकडोड्या, दुष्ट, द्वेषी माणूस म्ह० कुत्र्याचे झपट नळीत घातले तरी वाकडे-मुखाच्या मनावर उघ दसाचा काहीही परिणाम होत नाही, देहव्यभाव जात नाही कुत्रापि-किंवि काटेदि, जेथे कोठे [स कुन-नवि] कुत्रसा-भी अपघोर्षित, निदा 'सापूत पावळे जरी तरी न गुरीरात कर्न कुत्रसाही।' [स कुत्स-निदा करणे] कुत्सित-नि १ गर्हित, निंदित, नीच २ कपरी, स्वाड, बुजिमयुक्त ३ दुर्धियुक्त, कुत्रेलेला कुत्तरना-भी वाईत कल्पा, निवार कु(सु)थणे-अर्थ १ जोराने टोहटाना, शीचास बसताना, नाडे वजन उचलताना माट्याने वणूणे २ आरंभिलेले कार्य

विद झाल्यामुळे येर करणे 'पायगीचे उल्ले आणि पारत कुथी' ३ बजने काटेमिदि करण्याचा कल करणे, जात पत्राडणे, गुरुरणे 'हे जे मिळोनिया मेळे। कुत्राची वीरगुतीचिनि वळे।' -२ ११४५१ [स कुन्-स्तेर भोगणे]

कुत्र्याकुंभी-भी धम, छटपट 'आतां कायगी कुत्रा कधी।' -झा १० २४७ 'सांतेची मुदि तव छिदी। यालाची पायगी कुत्राशी।' -मारा विदिधा १० ५४ [कुपणे]

कुत्राडणे-अर्थ (खा व) कुपविणे, चोपून काम व्हाणे गणे, बडविणे, टोहणे

कुंद-३ १ चमेगीच्या वेलासारखा वलवत्याचे फूल यास हजे आभिन-कारिकात यतान ते रानमोगरीसारखे पण किंचित भिन्न असते २ गुरांचा क्षयरोगासारखा एक रोग ३ छत्राची शीन पाछी मिळतात त्या ठिकाणी होणारा कोन, रस्त्याचा शेराप, कातर ४ दमाल दिवा घालतोडी इ० च्या कोपण्यात काढलेली शाळाची मशी, वस्तुची ५ कुबेराच्या मऊ निर्धो ठीक एक ६ कवना ऊर ७ एक प्रकारचे गवन

कुंद-वि बोदलेले, मुजलेला (मऊ, गुडगुडीची नळी इ०) बोद, घाबलेली, घबकलेली, स्थिरात्तेली (हवा, वायू), (त्या यत्न) बोदल्यामुळे वर निवा घनरवानगारा (वायु, गळा, स्वर, हवा) [बोदणे]

कुदरे-भी (खा) कुदडी, विचाव [स कुत्राल] कुदरपणे-अर्थ दपवड कुदलणे, मारणे, टोकणे, लया-उत्थानी तुडविणे [कुतडा]

कुदंड-ले र कुदंडी-ड्या-कुमाड वहा. कुदणे-न (गो) पिशाच्याशी बालन असताना पांशी ये अगविशेष करतो त -अर्थ १ उडी मारणे २ (कु) खेळणे ३ (थो) कवमर योगे, अगात येणे [दि कुदना, दि कुडण]

कुदचा-३ (खा) दास, दण [कुदने]

कुंदम(र)-३ दिड -रो १० २१५ -नामदो

कुदरत-भी सामर्थ्य, ईश्वरी शक्ति, प्रवृत्ति, विसृंग [जर उदाव]

कुदरतो-वि नैसर्गिक, स्वामाविक

कुदरापादरा-वि कुदरापादरा पदा

कुदलणे-अर्थ १ घसघस, निपटारजीपगाने, मुवठा गेळ अथे वापविणे, वापरणे (जनावर किंवा वस्तु) २ (खा) घडविणे

कुदवाविणे-अर्थ १ बडविणे, कुणने, टोकणे, मारणे २ घसघसपणाने वापविणे ३ (राचा) सळविणे [कुदणे]

कुदळ-छी-छे-भी १ खणण्याचे एक हत्यार, खनिज, यास एका वाजूस लोखंडी टोक व दुसरीकडे दावा बसविण्याचे

छिद्रासने हिचे पानकुदळ, सुवकुदळ, तोंडकुदळ, वेडें असे चार प्रकार आहेत २ (ल) दाडगा, भाडखोर ३ (व) घीमा, जलद काम न करणारा माणूस [स कुदळ, तु का गुदळी]
 ० पक्षी-३ (अलियागी) करकोचा पक्षी हा साधारण माणसाच्या कमरेक्षतहा उच असतो समुद्राजवळ एरलचोंडा राहातो ह्याचें मांस एखाद्या लहान बऱ्याइतकें निघते तें खातात
 ० भारती-वि (व) देदी

कुदळणें—उकि कुदळीने खणणे
 कुदळणें—कुदळणे पदा
 कुदळा—३ (नें) मोठी कुदळ, याच्या तोंडान विळत किंवा पळीव असून दाडा कोनाकृति असतो

कुदळ्याचा—वि कुदळीने खणून केलेला (नागाने नव्हे)
 कुंदा—३ १ एक प्रकारचे गरत, हें हारळीसारखे असते ह्याच्या मुळ्या जाड असून त्या जमिनीत फार खोल जातात, त्या काढण्यास फार त्रास पडतो 'कुंदा गोगडी हारळी।'—गीता २ ५२६ २ एक कुत्ता [स कुदर, कुदर] ० काढणें—१ ठेवणें मारणें, चोपणें २ गवत खणून काढणें

कुंदा—३ कुंदा, भाग ६० पोटाच्याचें दगडी किंवा मातीचे माडे 'शामवी आलासे घेऊन । कुंदा कुल्हा सिद्ध करून । आस नावरी बैसला ।'—नव २२ १४६ [कुड]

कुंदा—३ (मालवी) कोयडा
 कुंदा—३ वडुनीचा दस्ता [फा कुन्द]
 कुंदा—३ ठेबा -शर
 कुंदा—३ (कुस्ती) गळखोडा, आपला एक पाय जोडी दाराच्या मानेवरून, बगलेंतून घालून आपल्या दुसऱ्या पायाच्या गुडघ्याच्या खणीत आपल्या पायाचा पंजा धरून हातांने जोडीदाराला मानेवरून घातलेल्या पायांने बीत करणे

कुंदा—३ खका
 कुंदांड—३ कुमांड पदा -वि दाडगा, भाडखोर, घस मुसळा

कुंदाडी—छी १ उद्धटपणा, दाहगाई -वि २ बुदाड्या कुमाडखोर, कुदाडखोर

कुदान—न वाईट दान, अशुभ दान, जे घेतले असता पाप लागेल असे दान [स]

कुंदावा—३ (व) वायु बोंडणें, शुवारा, अवयव. [कुद]
 कुदाळ—३ कुदळ पदा

कुदिन—३ अशुभ दिवस, अमंगल दिवस दुर्दिन [स कु=वाईट+दिन=दिवस]

कुदिन—३ पृथ्वीच्या दैनंदिन भ्रमणाचा काल [स कु=पृथ्वी+दिन=दिवस]

कुंदी—छी (पा ना) उडी (कि० मारणें, खाणें) [हि गु]
 कुंदी—छी १ (भोवी) कपड्याच्या पडद्या वट बसण्यासाठी भोगरीने टोकण्याची क्रिया २ कपडे धुताना मदेणें, घासणें, बडवणें बगिरे क्रिया ३ (ल) राप मार, कुडा, दुर्दशा [कि० करणें, काढणें, गाजवणें] 'कुंदी करिलरविबुन कसे ।'—दव नायकटिब ६ 'कुंदी करील तेन्ना कसे टिकाल।'—अजला ६०. [घ्व] ० पारू-३ टोकाटोकी, सुसासुकी

कुदष्टवादी—३ (कायदा) न्यायाधिकाऱ्या निकालास बंधी असतुय राहाणाऱ्या वादी 'खात जर बुदष्टवादी पराजय पावला तर त्याला दंड करावा -मिताक्षरा-न्यायद्वाराध्याय आणि मयूसदायविभाग पृ ७७

कुंदेणें—अकि (राजा) कुंद नावाच्या रोगाने पळाडणें (जनावरें)

कुंदा—३ (व) काठीचा दोसा कुंदायून भरणें—'त्रि गव्य भरणें, दाडून भरणें 'दोन्ही पोती कुंदायून भरली'

कुंद्या—३ आदर्शमूत पुढारी 'कुंद्या उमराय नवत निमान'—इम ६५ [अर कुंदा]

कुद्वत-ती—छी कुद्वत-ती पदा

कुंदंपादं—वि कुजकट, लागण्यासारखे (बोलणें) -फाटक नाट्यउद्य

कुंदभ्य—न निपिद्ध पदार्थ 'जया वा सदोला । कुंद व्यासी।'—शा १० १६२ [स]

कु(कुं)दू—३ कुदू भावाची रानमाजी, कुजीर,

कुघण न, कुंघाण-न—वि ससथी, मत्सरी, खुनशी, सुरशी, शिवट, विपण, आतल्या गाठीचा [कुडणें] कुंधा

पाफो—छी कुघणाची अवस्था, मत्सर, द्वेष

कुंधा—३ गवत, काशा, कुंदा पदा कुंधा काढणें—कि (ल) मार वेणें

कुंधांड-डी-डया, कुंधाडखोर—कुमांड पदा

कुंधाणन)काकडा—वि मत्सरी, ससथी, खुनशी

कुंधान्य—न ज्या घाण्याचा देवास नेवेध, वैधदेव करीत नाहीत ते, उदा० हरीक, उदीद, गवूर, साख, चवळी, बाजरी इ०, इतर घाण्यासाठी अटारापाच्ये पदा [स]

कुन—छी (गो) नापराचा दाडा च' बसविणारी पाचर कुणी पदा

कुनी—छी सुगी, मेख कुणी जग २ पदा

कुनी—छी अजिराचें लहान कडम -कृपि १६८

कुनीति—छी १ अनीतीची वागणूक, बर्तणुक, पापाचरण २ वेवद राज्यन्यवस्था, व्यन्यवस्था, वेकायदेशीर अमल ३ । अयोग्य कायद, अहितकारक नियमपद्धति [स]

मुन्हा—३ १ मर्म, खोव, दोष, गन्धार, घुल, तेज 'त्याचे कुन्हे प्यामात येण्याकरिता अराहिदा पुराणी मुन्ही लिहिली'—रा ७ 'तद्वाचे मज्जर मुन्हास सामिते ते त्यांतील दगाथाजीचे कुन्हे आहत ते'—रा १२ ८७ २ कुप्य—शास्त्रीची (वि० पार्ले, टेवणे) [अर मुन्हा]

कुन्हारणे—कि (प) मारणे, दोषणे 'त्याला रापन्हा र्हे' [मुन्हा]

कुन्हेयाज—घाईर—वि तुनशी, माडसखोर
कुप—३ होम, रास, जगलतील राक्षसेहीन [त कुप्य=दीग, का, कोप्ये=रास]

कुप—३ कुप पहा 'जन्मावरि दखिं कोडिला' त्यावि धान्याचा कुप सांपडला'—ह २ १२ [त कुप]

कुप कुप—३ (गा) कुपण, वई, वडान 'मग त्याचिया सुडपा। कुप कीजे।'—भा १३ २१८ 'खेतिअं कुप कांगीं कुप दाडी न पाहे।'—तुगा ३४९ 'होते निर्भय आग्रित अवलेपुनि तुज जसे कुपा सरते।'—मोसौसिक २ ३६ [त कुप]

कुपट—ड—झी १ शेत वगैरची हद्द, काट, घात्र २ (कों) शेकोटी, पावटे, कण, भुदरूण, चवळी यांच्या सोंगा भाजण्यासाठी केलेला विस्तव.

कुपण, कुपण—न १ जाणाबद्दिल दारणाद्वरिता लावलेले कटि विया पातलेला कुड वंगरे २ सवें मासुली वांटे लावून अगर कुड पावून बद्दिल केलेली जागा, आवार इ० १ सरडाची धाव कुपणापयेंत २ कुपणाने शेत खाल्लेज्याचे हातीं रसणाचे याम त्यानेच पुस्तान केले [त कुप]

कुपणी—सरकार—खी ३ कपनी, ईस्टइंडिया कपनी (इंग्रज कपनी), ही हिंदुस्थानात व्यापारी सनद घेउन १६०४ मध्ये आली पुढे हिने हिंदुस्थानचे राज्य कमावल्यावर तिला कुपणी सरकार अशी सत्ता मिळाली [इ कपनी]

कुपथ—कुपथ—३ १ बाहवाट, भलताच रस्ता, दुर्भाग, २ (स) पावड मार्ग 'बाह्य बाळांत कुपथे।'—मुक्केश (नव नीत प्र १८०) [स]

कुप्य—न राग्यास जे पदार्थ खाळे असता अपाय होण्याचा संभव असतो अशा पदार्थांचे सेवन, अपय्य, वावड्या पदार्थांचे सवन 'जेसा ज्वरित कुप्य मदे। साडी जीवा'—क्या २ ७ १४८ [स कुप्य]

कुपराण—न कुपराण पहा

कुपराणाम—३ अनित्य पल, वाईट परिणाम, शेवत [त]

कुपरी—खी वाईट सगत—दार

कुपरी—खी (कों) (तेलीपदा) ही वाटकोनाइति सुगी असते ही दोकाच्या सालच्या टोंकाशी गोक पावून त्यात

मद्वरितात व या कुपरीच्या सालील टोंकात आढवी राखी पावून त्या भोंवतालून दोरीचे वेड दउन नाटवळास जोडतात

कुपा—३ १ विदेश प्रचाराची वाटगी, मोठी कुपी, शिपा २ गरीसारखा एक दगड याची रांगोळी करतात [त कुप, हा कोप्ये=ल्हान भाडे]

कुपाटी—खी (व) कुपण—गागा २०१ [कूप]

कुपातर—३ (गो) प्रुठ होण्याजोगा दगड कुपा पहा

कुपात्र—३ १ (दान घेण्यास) अपात्र, अनधिकारी मनुष्य, 'ते आपलेनि कुपात्रपणे। शुधिया आछादिरे मी म्हणे।'—ध ७४ २ वाईट भांडे [त]

कु(कुं)पास—३ (क) कपास

कुपिया—खी कुपी, वाटली 'तव दये शक्य कुपियेनळीं।'—ता ७ १८५ [त कुप]

कुपित—वि रागावेल्या, कोपरेला, कुद्ध, क्रोधाग्रित, सता पडेला [त कुप=रागावणे]

कुपित-त्त, कुपिस्थ—न १ अपचन २ पोटातील न पच रले वन ३ आतड्यात राहिलेल्या मळाच्या माडी ४ पोटात मसरेला द्वेष, कपट [त कु+पित]

कुपिया—वि शुत [हि कुपिया]

कुपी—खी. वाटली (काचेची), सिती 'मयासक नरे जशी नप कपीं कति कुपी शोछिली।'—केक १३ [त कुपुप, हा कोप्ये=ल्हान भाडे] कुपीतली गोष्ट—खी शुचित गोष्ट
कुपीण-न—खी लंगोटी, बाचा (वि० जेसणे) [त खीण]

कुपुत्र—३ वाईट मुलगा, मातापितरात दु खदेणारा, कुळास कलक कासणारा पुत्र [स]

कुपेधर—वि पावट, नरम, टिबळ भाग असलेला, कुप्पा दगासारख्या बराच (दगड, भोंडा) [कुपा+धर]

कुप्पा—३ १ मोठी वाटली २ गरीसारखा टिबळ एक दगड याची रांगोळी करतात—वि दाढगा, पिप्पाड

कुप्पा—३ (तजा) बेर, कचरा, धूळ 'कुप्पाव=केतो पत' [ता कुप्ये]

कुपरी—खी. बाग्ली कुपी पहा

कुप्य—न हीण घातु, हलरी पाहु, सोने, हवे याखेरीज जस्त, कथिल इ० घातु [स]

कुफर—३ स्वामिदोह, निमकहरामो 'त्याणी सकार्लेणे काही एक कुफर न करिस चाराव्याचा तहनामा टाविला'—मराचिवोशा ६७ [अर कुफ]

कुफराड—राण-णा, कुफ्राण—न १ तोहमत, जाळ, कुमाड 'त्यावरि अजिक्ती कुफराणे।'—आड ३० २ अपर्ण,

कापरसाही, लराही, 'पुढे धर्म उच्छिन्न होऊन तेरावे सद्दीत
कुमाण मागल'—पेस्कुले ६५ (१० यणे, उठणे, पालणे, करणे)
०दार-कुफराडी पहा 'हा सोम ठार कुफराणदार'—मय ४६
कुफराडी-ड्या-णा-णी-प्या-वि आळ घेणारा,
तोहमत्या, कुमाडरोर 'नामदेवारी योल्ला काय। मातोसी
काय कुफराणा।'—अवि १० १७६ [कुमाण]

कुफळ—न (कों) कुमा नावाच्या झाडाचे फळ
कुफार—पु ल-ना, हरामखोर बरोडखोर माणूस 'जकार
नामक म्हंयस्त्र हस्तगत करावा सगळा कुफार तो आहे'
—रारे ५२०२ [अर कुफार, काफिरचे अव, कफूर=नारितक]
कुफतगारी—शी एक प्रकारचे नक्षीराम—नामरो

कुव—वि (वे) आढाणी
कुवट—वि १ कुजळ, सडका, वासट, घुसट २ (ल)
निंदक, कुजळ्या मनाचा कुवणे—अकि कुजळ्यास यणे, घुसटणे
कुवड—न पाठीवरील आवाज गद्द यार्थ्याचो आलेले
मोंक, पाठीच्या वर्याचे बुड (१० निषेणे, काढणे) [स
कुजळ, प्रा कुजो, कुजवड, सि कुजो, प काडा, हि आरिसा
कुजा, व कुजो]
कुजडा-ड्या—वि १ कुवड निघालला (माणूस) २
(घेतले) कुवडाभाई

कुवडी—शी १ एक प्रकारची पाणगोरण्याय, घुरडी
२ पैसायाची हात दहण्याची हिवा खाकोटीस घेण्याची हुवेळ
क्याची काठी ०काढणे—कि काही वाकडेपणा वगळ काढणे
कुवया-यो—पु (कों कु) कुमा नावाचे एक रानझाड
कुवरी-जमीन-रान—जीन लहान टेंकड्याच्या पाय
व्याची नापीक, बरड जमीन, हींतील माती घुसून जाऊ मये म्हणून
हीत आढवे बांध पालतात हींतील लागवडीस कुवरीची लागवड
म्हणतात कुमरी पहा

कुवळ—वि १ (व) कठिन, अडचणीचे, यळकट, अस्मरुम
कुवळगड भीरिका कुडेगडाचे चांगुरपण।—देपो ८ [का
कुवाल=बाणारा]

कुवरणे—अकि ठोकणे, मारणे, वडणे
कुवळ—न (कों) एक कठिरी रागझाड ह्याच्या काया कुप
णावा लायतात याची फाडेखातात 'कुजळ गळा तोरण चिम
व पाणारी या काटेरी बुडपाखेरीज'—खया ३३

कुवळ—न १ (कु) आमटी २ (कु) (पत्याचा दाब)
काल घरात

कुवा—पु कुवडी अर्थ १ पहा कुवा
कुवा—पु कुमा नावाचे झाड 'अजन, कुवा हेल वगरे
द्रमातीचे उपयोगी पाडे'—खया ४४
कुवार—पु (कों) एक प्रकारचा मावा

कुवीन—न रेशमाची एक जात—मुन्या ९७
कुवुद्धि—शी वाईट इच्छा, निचार, उद्धीचा दुष्पणा [स]
-वि वाईट विचाराचा, सुद्धीचा

कुवेकुड—प कुवुडुमा पदा
कुवेटणे—अकि (वे) पाडास यणे
कुवेटा—वि (वे) पाडाचा
कुवेर—पु १ देवाचा भांडारी, यावरून २ (ल) भीमत
माणूस 'कुवेरचे धा मार्गडेयाचे आयुष्य (असाते)=गुगारवास्तव्य
असणे [स]

कुवोल—पु अपसंद 'कुवोलाचीं सदरे। सुति काडे।'—हा
१६ ४०४

कुवज-व—वि कुवडा 'आणि आपुली माये। कुवजजि
आह।'—हा १८ ९२७ 'कपूरुपे कुवज। वाळवेता धरोनिया।' [स]

कुवळ—वि हड, मनुवृत्त यळकट, भस्म, कुवळ पहा
कुव्या—पु वडवेल्ला-काटेलेला वेल

कुभ—पु १ पागर, पडा 'दैवं अमृतकुभ जोडला।'—हा
२ २५२ २ कुभराशि (अकरावी राशि) ३ हत्तीचे गडस्थळ
'भवेगकुभमजना।'—हा १० ५ ४ कुभपाक नावाचा नरक
'काळदड कुभयाता थोरा।'—मुगा ७०२ ५ धान्य मोजण्याचे
एक माप, घीस द्रोण म्हणजे एक कुभ (मनु ८ ३२० वरील
टीप) ६ (गो) घीस खडीच माप [स] (वाप्र) ०फळ
गळचास लागणे—(कु) सगळ्यात सापडणे सामानावद—
०कामला—शी काविलीची शेवटची अवस्था [स] ०फार—
पु कुमार [स] ०पारु—पु एक नरक कुभ अर्थ ४ पहा 'कुमापाक
अग्रे त्यासि भोयणे।'—मुगा २८ ०पुट—न एका मातीच्या
पागरीत चाळीस भोरे पाडून ती अर्धा कोळशांने मरावी व वर
औषध ठेवावे तोंडावर एक परळ झाडून मातकापड करून तोंड
लिंपावे व सावलीत वाळवावे, मग पागर चुलीवर ठेवून परळत
नियम पाळून खाली जाळ लावावा तीन दिवसांनी औषध काढून
व्यावे—थोर १ २१० ०मेळा—पु कुभ राशीस गुरुयंतो तेव्हा
हरिद्वारासभरणारी जन्म ही वर्षभर असते—तीप्र ३१ ०विजाह—
पु मुनीच्या जन्मकाळीं तिला वैधव्य प्राप्त होण्यासारखे
अनिष्ट प्रह अमतीत तर अरिष्टनिरसनार्थ, राया लमापुर्वी तिचा
पगळी विवाह करतात तो ०संभव—पु अगस्ति ऋषि [स]
०स्थळ—न हत्तीचे गडस्थळ गज हाणीत सुसळे। विदार्ति कुभ
एवळे १० ५५

कुभरु—पु (प्राणायाम) पूरकांने आत घेतलेला वायु रचक
होईपर्यंत बोंडून धरणे 'प्राण व अपान या दोहोंचाहि निरोध
झाला म्हणजे तोच प्राणायाम कुभर होय'—गीर ६७८ [स]

कुमवर्ण—३ १ रावणाचा भाऊ. एक रावण हा फार शौर्याय होता त्यावरून २ (ल) अत्यंत शौर्याय माणूस, माणस पुढे वळवून घ्यावा शौर्याय पुमवर्णी शौर्य म्हणतात

कुमभक्त—भि होमी, भोदू [स पुंमभक्त] कुमभक्ति—स्त्री टोंगीपणा, भोदूपणा, इष्टिम उपासना, दामिक भक्ति [स पुंमभक्ति]

कुमडळी—स्त्री (गो) १ वडळ साव

कुमंडी—वि कुमंडी

कुमणें—सक्ति रोषणे, बोंडणे 'इडेगि करावा प्राण पूर्ण । सो कुमणि राखावा जाण ।'—एमा १४ ४२० [पुंम]

कुमा—३ १ एक पक्षी २ एक रानसाव यांच्या पानांचे इतके करतात व सालीचे दोरड करतात हे शाव माटे होतें ३ फळ देण्यासारखे मोठे असते ३ धातरा, एफ औपथी शुद्ध, दावी फुले घडतात वाढतात पाने औपथोपयोगी आहेत यात दुभाणी, दोतवड, दोताड हीं हि नावे आहेत [स कुंभ]

कुमाड, कुमाड-आमाड—न १ ताहमत, आज सोडा भारप, लमाडीची दाखानड (किं) आजणे, गंधणे, पालणे, रचविणे, करणे, उडविणे) २ कारस्थान, कड, वाकडी व छळदायक मतलब, वनाक प्रजात्याचा दोसरा 'क्षाने निरालेच कुमांड रचून बांदसहाच्या मनात भरवून दिवें, —उप काळ [स कुंमांड] ३ पोतर कुमाडी-डया, कुमाडी आमाडी-डया-वि १ कुमाड रचणारा २ तोहमत भाणणारा, कड्याचे कारस्थान करणारा

कुमातर—३ (गो) एक पक्षी कुमा पहा

कुमार—३ १ मातीची भाडी घडवून खावर उपचीकडा करणारी एक जात व तीतील व्यक्ति २ एक प्रकारची माडी, कुमारीण [स कुमकार] म्हं० १ (गो) कुमाराक मंडकीं घड ना=जिस्त उत्पन्न करणाला त्याचे दुर्मिळ असते कारण चागली मंडकीं तवे विकायची असतात व स्वतः वापरण्यास पुढे तूनकें घ्यावयाचे अशी प्रवृत्ति असते २ (गो) कुमाराक काय हीर=अनधिकार्यास अधिकार देणे अयोग्य माणसाला मौल्य वा वस्तु देणे ३ कुमाराची सुन कधी तरी जविरड्यावर येईलच=जी गोष्ट निश्चितपणे दावयाची ती गोष्ट आज ना उद्या होणारच ४ कुमार कुमारीण सुवी असेल तर मडक्याला काय तोडा=नवरा=बायको सुवी असतील तर मुलगा काय तोडा ५ कुमारीणीने कुमारीणी कच्चा केला आणि गाढवाचा वान विल्ला=दोघाच्या भाडणत तिसरा घुसला असता त्याचा भिळणारे प्रायशित ० काम=न गाढगी=मंडकीं (समुद्रायाने) ६ मकराच्या वेळचीं सुगंधे इत्यादि कुमाराणे करतावयाच्या

१ **कुमारकी**—स्त्री कुमाराचा धडा ० कुमुड-कुकुडा-पु

गारदाव पक्षी कुमुडकुमा पहा ० त्रिया=स्त्री दूद मेल असतां कुमार जी त्याची उतरविया वाटवितो ती ० श्राणी=स्त्री कुमाराची मातीची गाण ० मचंडी=३ गरीबी काम करणारा कुमार ० घाणी=स्त्री १ कुमाराणे मरून तयार केलेली माती २ उताच्या विघाटात राहिलेला रस काढण्याकरिता उपयोगात आणलेल्या कुमाराच्या घाणीवरील वर ३ कुमाराच्या घाणी साटी दिवली उलची विघाडे कुंभारहा=३ (तिरस्काराने) कुमा राव म्हणतात कुंभारणी=स्त्री कुमाराची बायको ० घाडा=३ कुमाराची आली, कुमाराची वस्ती =राच्या देवी=माता=स्त्री टोंचेरया देवी, मास्ती देवी

कुंभार—स्त्री (कों) कुमारीणमाती -वि (कों) १ जिला आकार, रंग पदव्याप्रमाणे आला आहे परंतु जी मतोसर विहारी नाही अशी (मुपारी) कुमारी पहा २ कुमाराची वनविकेली (पुन २०) ३ कुमारावधी, कुमाराचामावधी

कुंभारीण—स्त्री १ कुमाराची बायको २ कुमारीण माताची माती

कुंभाव—३ १ बाट स्वभाव, रावणीवृत्ति, अविश्वासी स्वभाव २ मत्सर, द्वेष, खोटी बुद्धि, ववरणा कुडा माव

कुंभिनी—स्त्री पृथ्वी 'भने धातग कुंभिनीवर'—मुक्तभर मवनीत १८८ 'फावधरे अति परतकने कुंभिनी केरी नि क्षेत्री ।'—ऐपो २६५ ० प्रदक्षिणा=स्त्री पृथ्वी प्रदक्षिणा 'जा करील कुंभाणीप्रदक्षेस स्वतः'—होला ३९

कुंभी—स्त्री (ला) उघडे कुंची (खांद्याच्या सालची), तळवडा हा दगडी चौकोनी असतो [पुंम]

कुंभी-म्या-व्या—स्त्री पुंम अर्थ २ पहा

कुंभीपाक—३ एक गरज कुंमपाक पहा 'त्यासी कैचा पारले। अती होय कुंभीपाक ।'—पुव १६ १३६

कुंभीर—३ लांब नाकाचा मगर, सुतर [स]

कुंभे—स्त्री दोष 'म्हजे यात हुस्म-कुंभेह कोणती आहे ती च्यानात येईल'—ऐपो १५ ८४ [आ कुंभ]

कुंभेर—स्त्री १ (कों) गवताची विचा धान्याची पेढी, कवळाची पी २ कुमारीण माती

कुंभोजन—न कदाच आडवाभरडया अन्नाचे भोजन, कुमाभवास कुलहीनसेवा, कोधमुली भायें, कुभोजन या चार बाईं गोंठीपैकी एक

कुमक—स्त्री मदत, उपराळा, साहाय्य (सैन्य, पैसा इ० वें), मदतीस आलेले सैन्य प्रत्य ६० 'इमजस कुमकस प्रसर्गें बरोबर घडनियां ।'—ऐपो ३९६ [तु कुयक]

कुमकर्णे—अकि टोकण, बोपणे, घडणे [प्व]

कुमकपत्र—न शिफारसपत्र पत्र पहा

कुमका—३ (कों) दोसा, तडाखा, सुक्तीन कलेला प्रहार [च]

कुमकुमा—३ पातळ काचेचा, गुलाल भरलेला गोळा, गुला रंगोटा (होली अगर इतर समारंभात हा एकमेकांच्या अंगावर फेकीत असत) [अर कुमकुमा, तुज स कुकुम]

कुमकुमीत—वि (कु) शुभवृत्ती, रत्न

कुमटका, कुमटपिका—वि (राजा कु) कुमेटका पदा

कुमंडल, कुमंडलु—३ कमंडल

कुमंडा—३ (ना) तावडा भोपळा [दि कुमंडा]

कुमति—स्त्री वाईट बुद्धि, दुष्ट बुद्धि 'सदा चालिज धर्म पय। सवै कुमति डाकानि।' [स]—वि वाईट बुद्धीचा दुरात्मा

कुमत्र—न वाईट सहा [स]

कुमत्री—३ वाईट सहा दणारा माणूस [स]

कुमर—स्त्री कुमर—स्त्री पदा 'हरविले आधि बुद्धि गते हुपदकुमरे।'—शा १ १५ 'सव रायाणा ज्येष्ठ कुमर।'—एवढ १ ३९ [स]

कुमरावळी—स्त्री लढूभव, परंपरा 'कुमरावळी ते दीन्हली ऐसी।'—शिष्ट १० [स कुमार+आवळी]

कुमरी—स्त्री जमनीचा एक प्रकार कुरी पदा—कवि २८६

कुमरी—स्त्री घोड्याचा एक रोग—अथ १ १४८

कुमलणें—कि कुमकणें पदा

कुमळें—३ १ (कु) निराशाने पारण केलेल्या अमिनीचा राड, भाई २ (गो) नारळ सोलण्याचे भाल्यासारखे एक हत्यारा उल्कड ३ एक प्रकारची मापाची पद्धत

कुमाईत—यत—वि तारण रगाचा, दाडी, भायाळ, शुद्ध, पाय कान ह काळे असून बाकीचे शरीर सातुज असणारा (घाडा) 'परम रागाट कुमाईत। बद्धक्याम रिपर चाळत।'—द २२ ४५ 'अवलड पणकल्याणी कुमाईत।'—ऐपे १३९ [अर कुमेत]

अयलक—वि अर्धे शरीर तावडे व अर्धे पांढरें असा (घाडा)

कुमा(घा)त्र—स्त्री (गो) कुमारीण मायी (सफ्न कोटक)

कुमार—३ १ पाव वर्षांसातील अर्धीत मुलगा शुन घोण्याच्या पूर्वीचा मुलगा २ राजपुत्र (विशयन सुराज) ३ कार्तिकेलाची 'जयाच्या भये होय कुमार चांगी।'—साह ३ १२८ [स]

कुमार—३ (गो) कुमार

कुमारिका—स्त्री १ अविराहित मुलगी, तहय मुली 'जशी कुमारीदाती दिधी' सत्रे।'—शा १ १०७ २ कायड

आसव—न कुमाच्यासव, कोरडीच्या रगापासु तयार

केलेल आसव ह खोकला, क्षय, उदर मूळव्याध ६० वर उप यागी आह [स]

कुमारी—स्त्री (कु) पाखरांन खाल्ली कोंवळी सुपारी कुमारी पदा

कुमार्ग—३ १ वाईट रस्ता २ (ल) शास्त्रविरहित लोक विरहित भिय, अनीतीचे आचरण कृत्य वागणूक [स]

कुमार्गी—वि शास्त्रविरुद्ध मार्गां चालणारा, दुराचारी [स]

कुमाव—३ (गो) पायखाना, सडास [पो, तुल इ कमोद]

कुमुद—न पाडरें कमळ, चंद्रविकासी कमळ 'साग कुमुद दळाचेनि ताणें।'—शा ५ १०७ [स मुद=हृषीकेश]—दिनी—स्त्री १ कमलिनी श्वेतकमल २ बमळाची बल ३ श्वेतकमळें असलेले तळें [स]

कुमुदती—स्त्री (सगीत) दुसऱ्या मुलीचे नाव [स]

कुमेटका—वि (राजा कु) अर्धवट पिकलेला, पिक ण्याच्या मध्यमावस्थेतील (आवा फणत ६०)

कुमेत—द—वि कुमाईत पदा 'हुजुरच्या कुमेद नरमाया दिसती।'—प्रला १२६

कुमेर—स्त्री (गो) पावसात पेरण्यासारखी आगा, बरड जमीन भातून कडधान्य पेरणें कुरी, कुमरी पदा

कुमेत—वि १ कुमाईत पदा २ (ल) तश्या हुसा 'परतु ती आगेछाट कुमेत तिपला आणाचा विनास ताणें।'—खे १ ३१० [अर कुमेत]

कुयें—न (कु गो) पेजतील शीत

कुयटार—वि (कों) कुईशाने शाकारलें

कुयरा—स्त्री—कुयरा—स्त्री—कुद गने पदा

कुयाडें—१ कुरडें पदा २ (कों) विरुद्धे आन उडहन त्याचा बादासह रव काढून त्याला मोट तिराज मोहरी ६० लावून काढणी देऊन तयार करलें तोंडीलावण

कुयांग—३ नरन, अष्टमह, पातवार, काळ वेळ चंगरचा अशुभ योग [स]

कुरकळण—या—उलकण—या यान्हा वर्षेविपयांसाने वन गेड हावद

कुरकुचो—स्त्री करडाचीज करडाचा [स वीच]

कुरकुट—३ एकपत्नी, कुकुटुभा माद्या, 'कुरकुट खोड काप घती कर लाहो।'—प्रग १३

कुरकुट(ड)णें—जकि १ कुरतणें, दातानें तोडणें २ गुडणें, नमानें ताडणे

कुरकुटारचें—मकि (गा) अपहार करणे

शुक्रुटी—भी (भौं) निरिखी (तापावी), जदारे, दुह
हुडी [ध्व]

शुक्रुट—उडा १ कुड्याच्या पिलोता बोडारण्यासाठी
रुडा मुष्टागात २ गुण्या माणमाला निडगियासाठी नाकार
हा टेल केलेला बांद [म शुक्र=बांद करणे, दे कुक्रुति, ध्व]

शुक्रुट—भी निरिखि रिखि, तजार (कि० परंते,
खरणे), [स कुक्र=बांद करणे]

शुक्रुरणे—अकि १ कुक्रुर करणे, शुक्रुटे, रिखि, पि
रि करणे २ पोडात शुक्रुरणे 'पोडात कुक्रुरते' ३ दुध्या
भाषाव करणे 'जो सुसामणे कुक्रुरितो' -दा ११ १ २३
[स कुक्र=बांद करणे]

शुक्रुर, शुक्रुर—भी कक्रु शुभपूज -किवि कुक्रुरीने,
शुभपूजीने

शुक्रुरा—भी पोडातील शुक्रुर [ध्व]

शुक्रुरी—भी (व) पोड्याचा एक रोग हा पोडात होतो

शुक्रुरीत—वि शुक्रुरी, शुक्रुरावा शुक्रुर नावाज
होणारा, कुक्रुरीत [स कुक्र=बांद करणे]

शुक्रुरा—उ हा एक चिरालात, रांदे जमिनीत देणारा
रोपा जाहे याची भाजी भाड्यावाटणी पण शुक्रुटीत होते
-बघ ५१ [स कॅरि]

शुक्रुळा—ही—रें, कुक्रुळा—शुधीन नागा प्रसाचे
जिस्त देण्यासाठी कळकाच्या बाजीची केलेली शुक्रुटी, पागी,
टोपले, करडी, वेग्रा बगैरे पात्रे साधने ही ल्हान मोठी अस
तात (खेड्यासाठी भाजी धुण्यासाठी बगैरे)

शुक्रुरा—शु हरिण, कळवीड [ध्व] नयना-नेना-नी-
ही हाणासारखे काळेमोर डोळे असलेली ही (एक छोटीच
लक्ष्मण) 'बाबरी वाचे कुलगनयी' -अदिपति (नवनीतपृ २४४)
शुक्रुरिणी—ही हरिणी 'शाळविठो जेसे पाडत कुलगिणी।
पोडिलीया वनी सहानमूके। -सुगा १६०५

शुक्रुरा—ही (व) एक प्रजातें गवत

शुक्रुराई—ही (वे) गाडीचा एक भाग

शुक्रुरी—ही शेतीचे एक ओत -मामडो

शुक्रुरोड्या—ही (गोड्या) व्यामणें चिकलेल्याच्या
पाटीवर बसण्यास मिळते असा गोड्याचा डाव टोपरगोड्या,
१, कोंडडाव पहा

शुक्रुराडी—ही १ दुसऱ्याला पाटीवर घेण्यासाठी ओण
होणे २ एकापुढे एक पाच सहा जण ओणवे असे राहून अगदीं माग
च्याने पुढच्याच्या पाटीवर थाप माहून जाऊन बसण्याच्या खेळ
(कि० वरणे) ' निवाय कुक्रुरोड्या वेगळ्या ' -अफळा २५
३) भीथू करणे; पायासाठी तुळविणे मात रखे, बरचढपण

गाजविण ' स्वाधे साध्याकारिता स दोष एस्मेकवर कुक्रुरोडी
हण्याच्या विचारां होते ' -स्वय ४ (चिद्) म्हा यात्रेचे गडी
ओणे राहून दुसऱ्या यात्रेचे त्याच्या पागीवर बगतात व आपल्या
बाजी मारून देऊन वर उतरितात, नंतर तो चिद् उडा यात्रेचे गडी
चिखीतील त्यांना हाथ आण अंग घममून त्यांना दुसऱ्या यात्रेच्या
गड्यांच्या पाटीवर बगावयास मिळते

शुक्रुरणे—अकि (राजा) शुक्रुरणे, कुक्रुरणे पहा

शुक्रुरा—उ (राजा) योवकुटा (कि० कालणे, येणे)

शुक्रुराक—वि शिमुड, शिमुड (कां, लाकूड इ०) [वर=
उरान् मोकणारा, ध्व]

शुक्रुराया—अ हया हया, हया वडा

शुक्रुराक—उ कोरांगीचे दूळ [म]

शुक्रुरा—ही १ शुक्रुरा, शुक्रुरा ' हेलोक शरीरानेच शुक्रुरे
भांतेत अंगे नाही ' -रूपनि ८२ २ मनांत कुठणारा ' शुक्रुरे
कुस भाडाल। ' -दा २ ३ २३

शुक्रुरा—उ १ परते (पक्ष्यांचे) ' तुणापविगीना कुक्रुरा
गोष्टिला। ' -विपु १ १०१ २ कोडा, कोडी, धा ' गा तो अन
गाच बुडाल। ' -शिपु ४५ ' तू धनुर्दिशेचा कुक्रुरा। ' -हया
१ ११ १००

शुक्रुराई—ही तांड्याच्या पिठाचा तळावयाचा बटुळाकार
पदार्थ, (तजा) शुक्रुराडी [ध्व]

शुक्रुरा रोग—उ शितरोपासुळे गुलाच्या भडामध्ये हा होतो
त्यासाठी त्या गुलाच्या भागावर वेप करावा कुक्रुर उजवीकडे
असल्यात डावीकडे व डावीकडे असल्यात उजवीकडे वेप
करावा -थोर २ २४१ [स]

शुक्रुरा—उ १ (राजा कु) सकुचित होला -वि असा
होड्याचा (माणूस) [का कुक्रुर=भाषळा, तुल० अर कुक्रुर=
भाषळा]

शुक्रुरा—वि (गो) अथळा शुक्रुरेपण-न (गो) अथळे
पणा [का कुक्रुर=भाषळा तुल० अर कुक्रुर=भाषळा]

शुक्रुरा—उ १ त्रिपाचा कानातील एक दागिमा व तो
पालण्याची जागा -वि २ मकरान शुक्रुर पाट्या माटाच्या
जातीची भाजी, दिन्ही उची दोन हात पाने पातळ व री फार
असते याच्या पाचवी कुगवी लोक भाजी करतात ह्याचे फूल
जिखर मजिरीसारखे असते तावड्या कुलाच्या शुक्रुरा देव
कुक्रुर म्हणतात बघ २ ५१ [स शुक्रुरी]

शुक्रुरा—अक—न कोरडिके पहा

शुक्रुरा—न १ बवतासाठी राखलेली जमीन, मायदान २
(स) अरण्याची गडव गिळण्याची जागा, लामदायक वस्तु
[स कुक्रुर=अरव]

कुरणे-ण्या-३ कुरणावर देखरेख ठेवणारा अधिकारी
कुरणेकरी-३ कारदिवसाच्या दुखण्याने असस्त झालेला
माणूस

कुरणो-३ (कु) अर्धा कापा व अर्धा बरका फणस
कुरुतुडणे-३कि दातांनी चिंता नसनी बारीक तुकडे
करणे [ध्व]

कुरंद-दी-३इरद-दी पहा
कुरंदी-धी-३ (कों) लहान कोयती, खराळी [का.
फुरचिगे]

कुरनिसा(शा)त, कुरनीस-३ नम्रपणावे केलेले
अभिसादन, सलाम, प्रणिपात 'कुरनिमा करति जन वाङ्मयामवे
भाउमी।' -पेपो २०१ [तु कोर्निसाव]

कुरपण-पाणों-पाणो-३ (कों गो) पाटी चिंता
टोपलीस दोन्या बाधून शिके करगात ते, सिद्धाळी, ह्यान भाडी
बंगरे ठेवतात, आवे उतरण्यासाठी टोपणीस दोन्या बाधून शिके
करतात ते, परढी [२]

कुरपें-३ (खा) खुपण्या (डोक्यातील)
कुरवाण-३-३ न दसास दिलेला बळी, उतारा 'मीतुल्या
एका शब्दाकरिता हा माझा देह कुरवाण करीन' -स्वप
४२० [अर कुवांच] कुरवाणी-३ बळी, ओवाळणी, बळी
देण्याची क्रिया, उतारा

कुरखुर-३ १ कुणकुण, पुणपुण, कुणकुण, रागाची गुर
गुर, कटकट (कि० करणे, लावणे, होणे) २ टटा, कलह,
धुसपुस 'वसाहतवाल्याची व श्मेजाची कराव्या बाबतीत कुरखुर
होऊन' -नि ७११ [ध्व]

कुरखुर-३ (वे) धनगर [ता का कुडव=नगर]
कुरुमु(मु)रणे-३कि १ धुसधुसण, रागावणे, चरफडणे
२ पोटात कुटकुणे-कुरमुरणे [ध्व]

कुरमणे-३कि १ धुमसणे २ (ल) कोपादिघने धुमधुसणे
३ पोटात कुरखुरणे 'पोटात डुरते'
कुरमाईत-३कि (व) थोडे थोडे, हलु हलु 'कुरमाईत
धुरमाईत पोटा दुखते'

कुरमुड-डे-३ (व ना) कोर्निरी
कुरमुर-३ १ कुखुर पहा 'सलगी घरी पयोधर। सहते
कुरमुर सवे।' -तुगा १२७ २ पोटातील गुरगुर (कि० उठणे,
निघणे, राहणे) [च] कुरमुरणे-३कि धुमसणे, कुखुर करणे

कुरमुरा-री-३खी भाजलेले पाह, डुरसुरे, डुरसुरे, उबवे
तांदूळ इ० भाजून कुरकुर नाण्यासारखे केलेले असतात ते [च]
० खाणे-३ (ल) इच्छेविरुद्ध गोष्ट झाली असता निरुपयाने
मनांतल्या मनात चरफडणे
धर्मो २३६

कुरर-री-३खी टिटवी [स]
कुरळी-३खी हाताचा एक रोग, हातावरील गड याने बोट
सुचते आणि आसडते ह्यावर खेकड्याच्या विळातील मातीचा
लेप देतात [सं कुरीक]

कुरळी-ले, कुल्ली-३खी लहान खेकडा, ककट हा
गुणाच्या पावसात उत्पन्न होतो [स कुलीक]
कुरवंडणे-३कि कुरवंडी करणे, ओवाळणे, ओवाळून
टाकणे (रूति, मूल इ० वस्तु)

कुरवंडा-वि (कों) उघळ, थोडे पाणी राहणारे
(उचट सावर) याच्या उलट ओढण, सोल
गुरव(वं)डी-३खी कुरवडी पहा 'तिया काटितो कुरवं
डिया। पपंटवी।' -अ ८२

कुरवंडी-३खी १ (काव्य) ओवाळणी, मारती, माण
साभोवती अथवा दवाभोवती दिवा बंगरे आवाळतात ती, अरिष्ट
मार्दीवे होण्याधरिता तांदूळ, मीठ इ० नवरा नवरी याच्याभोवती
थोकाळितात ती 'सपचि मनु साविजे। कुरवडी करुनी' -हा
१३८१ 'कुरवडी त्यावरून इयुरी टाकिली।' -वेसीस्व
७७० 'आवडला जीवा मना। करुनि कुरवंडि।' -रास १
४५८ २ यावेळी म्हणावयाचे गाणे (कि करणे)

कुरवड्या-कुरोड्या-३ (क) थोड्यातून पाडलेले
साडेगे

कुरवा-३खी (नाविक) गलबताच्या पुढील खायास आतील
पायूस पालाची लागणारी च अशा अकाराची लाकडे

कुरवाळणे-३कि ममतेने लहान मुलादिकाच्या अगार
हात फिरविणे, घोंगरणे 'ऐकोनि सतोपिला अजनदन। कुवाळी
वदन सोमियाचे।' [का कुरन्म करणे] कुरवाळा-३ कुर
वाळण्याची क्रिया 'नाविक केला कुरवाळा।' -कथा १८
३५

कुर(गुर)रसी-३खी १ चुर्ची २ खांसाचे थपडे [अर
गुरां]

कुरळ-ळित-३नि वेगळलेले, वाकडे, मोकळे सुडले
असता ज्याचे वेगेळे होते असे, सुगोभित (केस) 'भाळीं
डुरळित केस हळी।' [स कुल्ल-डुर३, का कुल्लु=केस,
केसाची वागेळी बट]

कुर(क)ळी-३खी १ दसा, घोतरनोडा, पचेनेही याच्या
मध्ये दोन माग करण्याच्या टिकाणी किंवा लुगडे बंगरेमध्यें शकटी
पदार्थाच्या टिकाणी भाडणीं घुने न भरता निवळ उभीं घुने (ताणा)
असनात ती जग्या काळी पहा २ खिचगी, चेडा (कि० करणे)
चेतवणी (हत्ती, थोडे इ० मांसाची शक्ति दाखविण्याकरिता)
(कि० काटणे) ३ एखादी गोष्ट छया लावून शोधणे (पुनगा

भांगसाच्या माणुयातील-सावर आतोप करण्यासाठी भांगार
म्हणून] [स पुढील] ० फोटी-भी कोफीची एक जस्त

पुराईत-नि (ना) थोडे थोडे

पुराड-झी (गो) कुन्हाड

पुराड-न सायक, घाघ, अन्न कुडाड-हापडा कुडाड
'भाणी थोडिले पुराडे । वप्रातुल्य तेजस्वी ।'-मुआदि ३२
२० [कुडाड]

पुराण-न-न मुग्यमानांचा प्रक्यात भगंध्रय [अर
अर्जुन]

पुरापत-झी १ छत दोप, व्यंग, थोडी, कुचेडा, पुताजी,
३ जखमेवर दोचो (कि० करणे) ३ भोवण उड्डाण काढ
ग्याला काढलेले निमित्त, कळ काढणे (कि० बाडो, करणे)
म्ह० वावडी पात, पुताडी पुरापत [स कुत्तापति]

पुरापती-नि पुरापत काढणारा, दोप उड्डाण काढणारा
कुरी-झी १ उषद्वधकारक, प्रास देणारे मृत, रोग ह०
चा उपद्रव न व्हावा म्हणून अमुक एका वेळी अमुक एव उपाय
करावा असे जे तयम टाकिलेले असतात ते, तो उपाय कर
ण्याची वेळ, त्यावेळी घाबराचा बळी, रया वेळची क्रिया
'भुताला कुरीवर बसविले ' 'भुताची कुरी चुकली म्हणून उप
द्रव होतो ' २ (सामान्यतः) दारिद्र्य वेळ ' कुरीवर दाना
दिल्या असता थोडा बागला व्हातो ' ३ एक झाड ' घाबर,
घान्य पेरण्याचे यंत्र (जोडे व नळपाविरीदित), कुली ५
अर्था बिपा (जमीन मोजण्याचे माप) ६ दलदलीत राहणारा
एक पक्षी [का कुरी=मेढी] कुरीचे भात-न (क) कुरीने
पेहन आलेले भात

कुरीति-झी वाईट वतन, वाईट तहा, रस्ता, मार्ग, दुरा
चार, दुर्बल [स]

कुर-३ एक देश

कुरंग-३ डोळ्याच्या कोपऱ्यात असणारा तापवेपणा,
हे निघनतेचे एक लक्षण समजले जाते कुहद, कुरंग पहा

कुरचीमुखी-क्रिपि १ पर्यायाने, टोकळ मानाने, आळ
मानाने, अत्राप अडपझडप, अवातर रीतीने (मिलविणे संपा
दन करणे) २ काटझरीने, वेतावेताने (खर्च) ३ हळू हळू
थोडे फार (पोट दुखणे, ताप येणे) [घ]

कुरंज-३ (गो) जनावराच्या पोटातील रोग

कुरडा-१ कुरा-ठा २ अर्थ २ पहा ' याचा पहिला
कुडा दक्षिण । -झा ३ २६८, ५ १६६ -नि २ घाहणा ' जो
कं तुम्ही शिक्षाविला । निवा देकनि तुझा केला ।'-झा १ १५

कुरद-३ १ एक प्रकारचा तावूळ रंगाचा, जाळे, निखणा
याच्या उपयोगी पडणारा दगड ' हिंदुस्थानात फार सापडतो हे
दियाच्या छानेखाल कठिण द्रव्य आहे शुद्ध कुहद अत्युमिना

मातीचा बनेनेच अगूड ह्याने पुना व मिळता याचे अर्थ असा
सात माणीक, नीळ ही प्रसिद्ध रत्ने पुरावाची आहेत २
डोळ्याच्या पात्रऱ्या भागावरील तावडा ठिगडा कुध पडा
-१ एक प्रकारचे गवत [स सुधविद, का कुरद वन्ते, द
कोरडम्] ० कुदेदी-नि कुद दुगडाचा

कुरंदी-झी लहान कोयी कुरंदी पहा

कुरपूणे-अकि सारळगे, शोभणे, वाढणे, चढणे ' मग
पोसडलेनि देणे । कामादी पित्त कुपे ।'-झा १६ ३१४

कुरक्षेत्र-न भारतीय मुस्लिम लणक्षेत्र देणे वीरवर्षाड
बाचे महायुद्ध झाले [ग]

कुरळ-वि कुरळ पहा [का कुळ=नेण, वंगाची वनूला
कारण]

कुर-३ राग, गुप्ता (नि० यणे)

कुर-झी (गो) तुण [का कुणु=चिन्त, तुण]

कुरप-३ व्यंग असलेला चेहरा -वि नकळेपणा, व्यंग
ह० पोषामुळे काईद दितागारे माणसाचे रूप, चर्या, विरूप, बाव
ळटपणा [स कुहप]

कुरपू-३३ खडा अगर बांग टोंबू (हाता-पायाला)
आत झालेले दात, घर, भोंवरी, प पाचारणे कठिण भावाळ
[का कुदव-मुंगळ जखम, क्षत]

कुरम-३ डोळ्याच्या पात्रऱ्या भागावर देणारे मास कुह्य
पहा -न जहाजाच्या नागराचा दोर साखळदड कुल ०
पहा

कुरळ-कुळ पहा

कुरे-विनि (वाक्य) निघायाने -घर (शुभानंद उपयोग
५ १४)

कुरे(रो)डी-झी कुवडी पहा ' साकलेची कीजे
कुरीडी ।'-वि० १८ ' केगी स्वयंतगाराची कुरीडी ।'-झा
६ २८

कुरी-झी (गो) एक जातीची मासळी

कुरेड-३ बोंबडा ' काक कुरेड जवुक मावै ।'-दा
८ ७ २६ [स कुकुड]

कुरेड-न (गो) कोनाडा, लहान कनेल

कुरेडली-झी (गो) अगाची कवळी (१)

कुरे-ठे-कुरा-ठा अर्थ २ पहा ' कठीण कर्कश कुटे
साकवे ।'-दा १४ ४ १ [का कुडउ-ठेपु]

कुरेड-वि (व) छतल्ला, खुजा ' पोरगा जता कुरेला
दितो '

कुरेड-काड अर्थ २ पहा ' वाळथा-उभव वायूच्या
कानातील एक वागिना ' कुडेवाळया मडयोवाळया जाते छवी
दार ।'-अपल ५५

कुड्कटारना—५ एक प्रकारचा मासा
 कुड्कापु—५ (कु) पुष्प
 कुती—छी (की) गाशारी एक जात, हे मासे आशिन-
 कातिमात पकडतात
 कुर्दे—वि कुर् (अप) राणावरेला, कोधाविष्ट 'त्रिजक
 राप कुर्देन झाला।' -रेपो ८८

कु(नि)र्नीस सा-सात-सी—कुर्निसात पदा 'त्याला
 कुर्निसात करायला साय' -स्वप १३९

कुर्पण—कुर्पण पदा
 कुर्पाण—णी—कुर्पाण-न पदा
 कुर्मी—में—डन (चि) बारीक ताप, जीर्ण प्वर ०करो-वि
 तापफरी, रोगी

कुन्धात—न (वों) घराच्या भोंवतालें परडे (रेलेले)
 कुर्दे—ड्डा मोट्याच्या खेळातील एक शब्द फुरपोटपा पदा
 कुर्जावचें—कि (गो) राग येणे
 कुर्ता—१ अमिमान, ताडा, तोरा, अरुड २ मत्सर,
 देव, बुद्ध, बुद्धा (कि० धर्म, डेवणे) कुर्देदार—वाज-वि
 १ नखोरेवा, अरुडमान, बुद्धिमान, हुपार 'मनुष्य कुर्देवाज,
 हा येथे असल्यास मारवाडचे सरदार लगामी लावील' -जोरा
 १०. २ सौंदर्या खेळणारा [अर कुर्मा=वेग+का वाश्]

कुली—कुली पदा [स कुलीक]
 कुर्वा—चें—डन (चि) काटकोणाजवळ विशाल कोन वर
 गान्या आकाराचें लाकूड (उभा खात डलमडून ने स्टून वसव
 तात)

कुन्ध्य—झी (गो) टपाल
 कुन्हा(न्हे)—वि. (काव्य) कुवडा, वाकडा 'आणि आणुगी
 भाय। कुन्ज जरी आहे। तरी जीवें ते नाहे। स्नेह कुर्दे की।' -
 डा १८ १२० 'पागुल कुन्हे आणी पावडे।' -दा ३ ६ ४१
 [तुल कुडा स पुज]

कुन्हा-वाज-दार—कुर् पदा
 कुन्हाड-डा-डी-डें—छी १ लाकूड कोडण्याचें एक
 लोखंडी हत्यार फलशु, पशु २ कुन्हाडीच्या आकाराचा
 वाणातील एक प्रकार 'अगिमुखराण खोडी कुन्हाड।' -जि
 ४३ २० [स कुडार=कुन्हाड, वा डोडली, यु कुन्हाडो-डी]
 (वाप) -डीचा घाव खोड्याचे कपाली—जो डुसण्याचें
 वाईट कस्तो त्याचें वाईट होतें दुसऱ्याकरिता तयार केलेल्या
 खड्यात स्वतःच पडणें आकाशाची कुन्हाड-महत्सक, वैवी
 आपत्ति (कि० कोसळणें) ०पाजविण-कुन्हाडीला घार लावणें
 म्ह० १ आकाशाची कुन्हाड कोलाचे दातावर-एखाद्या चांगल्या
 माणसावर सरुट कोसळणें २ कुन्हाडीचा दाडा गोतास काळ
 =कुन्हाडीचा दाडा लाकडाचाच असतो व कुन्हाडीनेच लाकडें

तोडली जातत राखलून सामाशब्द- -डी खिळा-५ चापट
 व लावलोखंडी खिळा दीड इंचापासून एक फुगपर्यंत असतो.
 -डी दांडा-५ कातूस मिळून स्वजनाचें वाईट करणारा, विभास
 पातळी, देशद्रोही -डी जमीन-छी १ उन्हाडीने सापगूफ
 केली जमीन (शेतीची) २ साफगूफ करण्यापूर्वीची, मृत्तराखें
 व पुढेचें असलेली शेतजमीन पुन्हाड्या लगाम-५ कुन्हा
 डीच्या आकाराचे दाते असलेला उच लगाम (हा माजलेल्या
 घोड्याला घालतात)

कुन्हाडा—५ चापाची मळसूत्रे उकलावयाचें हत्यार,
 चावी (इ स्क् ड्रायव्हर)

कुल—वि १ सार, साम 'कुल वजिलला खबर दिली।' -
 -रेपो १० [अर कुल] समासात डलजमा-एचें-वसुल-
 इनाम-कानू-बाप शिवाय काहीं समास पुनीत दिले आहेत
 ०अफ(प)त्यार-५ सर्व सत्ता 'फौजेमध्यें कुलअफत्यार'
 -ऐपा १०६ [अ कुल्ल+अवतियार] ०अपत्यारी-५ १
 सर्वाधिकारी २ -वि सर्व सत्ता असलेला ०अधिकार-५ सर्व
 सत्ता 'पाटलाना गावापुरते मुलकी, दिवाणी, फौजदारी येथे कुल
 अधिकार असतात' -नागा ४६ ०कारभारी-५ सर्वाधिकारी
 ०कुल्ला-कुल्ला-५ सर्वाधिकारी, पूर्ण अधिकार दिलेला मनुष्य,
 अनियुक्त अधिकाराचा प्रधान, घरातील मुख्य कारभारी,
 खासगी कारभारी 'कुलकुल्ला नियमजी डेगुळ अगदि राहिले
 दिड बोट।' -अपला ४१ [अर कुलकुल्लान] ०चाव-कानू-
 सर्व कर आणि पध्या आणि याजाराचे सर्व हक्क घेण्याचा अधि
 कार (अपवा सर्व यावी आणि सर्व कायदेकानू व रिवाज) दिले
 आहेत अशा अर्थ्याचा (इनामदाराच्या) सन्देश आणि सरकारी
 कामदपत्रात येणारा शब्द ०मुखत्यारपत्र-न (कायदा) एखा
 द्या स्वतःच्या सर्व हक्कावायत असलेलावर्गीची कामे पाहोत
 व इतर करण्याकरिता दिलेले अधिकारपत्र, (इ) पॉवर ऑफ
 अटर्नी

कुल—न १ वंश, गोन, जाति, कुडव, पुनपौनादि वंश
 परंपरा 'शुद्ध करीत दोही कुला। जेवी प्रवाह गणाजळ।' -
 -यस्व १४ २५ २ सजातीय समुदाय, यवा, कळप ३ किनारा,
 बडी, तट [स] सामाशब्द- ०कज्जल-५ आपल्या कुटुंबास
 काळोखी फासणारा मनुष्य [स] ०केंटर-वि आपल्या
 कुटुंबास पीडा देणारा [स] ०कल्लेड-५ १ कुलकज्जल २
 आपल्या कुलवरील लग्न, दाग [स] ०कुठार-वि आपल्या
 कुटुंबाचा नाशकर्ता [स] ०क्रम-५ कुलाचार, कुटुंबातील रुढी,
 वंशपरंपरा 'एव गीचि कुलक्रम। शब्दवशाचा।' -डा ९ २७७
 [स] ०गुड-५ कुलपरंपरेचा उपाध्याय कुलोपाध्याय [स]
 ०घातक-घ-वि आपल्या कुलाचा नाश करणारा [स]
 कुलज वि चांगल्या कुळात जन्मलेला, मोठ्या कुळातील,

[illegible]

सुलफ—ए एधान्वयी जे अनेक श्लोक असतात त्याचा समुदाय, एकच अर्थ पूर्णपणे व्यक्त करणाऱ्या चारापेक्षा अधिक श्लोकांचा समूह, गट कालापक, युग्म, विशेषक पदा [स]
सुलकर्णी—३ मावच्या सरकारी वसुलाचा हिशोब देवणारा (सेवतारा व इतर यांची याचा), शिवाय इतर सरकारी कामांचे दस्तार याचेमजळ असणे हा पाटलाच्या हाताखाली काम करता यांच्या हिशोबात एकदर गावच्या जमिनीच्या क्षेत्रफळाची मॉद असते कामाबद्दल यास इनामें असत प्राचीन प्रामासत्वेतील एक अधिकारी, हा बहुधा प्राधान्य वसे म्हणून सोनार सिंगी कुलकर्णी आप्या यांची सप्त गटोरे वाप्या [स कुलगाव+वर्गिक]
सुलकुल-लोट—छी३ कलकुलट, गोंगाट (शाळेंतील खेळण्यातील, भाडणातील, मुलाचा, पदयाची चिबचिब, किलबिल, चीलबिल, कायळ्यांची किरबिल, काव काव [स्व])
सुलकुल—अकि १ कलकुलट करणे (पदयांनी किंवा मुलांनी) २ आनदाचे वेदोप होणे [प]
सुलकुल—३ (गो) हिक्ताप
सुलकुली—छी १ घोडा किंवा घोडी याना परस्परबद्दल होणारी सीम कामेच्छा, मान २ —अव आनदातिशय (किं देणे, होणे)
सुलुग—३ लिंगायत लोकांमधील एक आश्रम व त्या आश्रमातील व्यक्ति —नामको
सुल(रा)गट—न १ आनगड, घोंटाळा, अडचण, कथाट, वेगट (किं) घेणे, करून घेणे) २ इटिल कारखाना, हिक्मत ३ (कों) (सरतील) चतुराईची व भावगडीची योजना, (मसला किंवा वेत यामधील) चातुर्य किंवा सहाय्यपणाची योजना, सुक्ति (किं) करणे)
सुल(लु)गा-गों—मि १ लहान आणि शुश्रूचीत (डनें, घोडा) २ ठेगणा व मजबूत बाटोच्छा अंगाचा (मापूस). [का कुलप=एक मोठे कोंबरे, बरकोचा, सत्ताणा] ३ पुत्रें—न लहान व बेंसाल कुन
सुलच-ज सुलुच—मि शेपटखण्णा, रंगाळणारा, धरिंधरी चारणारा (घोडा) चालताना ज्याचे मागील पाय एकमेकास पासतात व त्यामुळे स्वारी करण्यास वाईट असो (घोडा) —अथप १ १०३
सुलचा—३ एक प्रकारची शेती ' सीरमाल, खमीरी, सुलच वगैरे गावाचे रोटपाचे प्रकार असतात '—गृहि २ १५ [का]
सुलच्या—३ एक प्रकारचा मासा —प्राणिमो ८१
सुलज—न एक प्रकारचे धान्य
सुलजन—३ कोळजन पदा
सुलटा—छी व्यक्तिचारीणी स्त्री [स]

कुलडा-रुडा-उ (दि काशी) मातीचे पान, पेल, यात बाजारात पेय पदार्थ घालून विकतात, पाणी पिण्याचे मातीचे भांडे

कुलया-उ (व) कुळीय, हुलये [स कुलित्य]

कुलपणें-अकि लगडणें, लगडत चालणें

कुलपाद-वि (गो) जारखदी, जखमी

कुलपी-स्पी-स्फी-वि वदिस्त, वळ कळले (मळसूत्र ६०) [कुलप]-की तसरावयासारखें चिनी मातीचे एक भांडे 'कुलप्या शाकणीमुद्रा' -रा २३ १११ ० गोळा-उ (लकरी) बोंब, दारू, खिंके चाकूची पाती ६० पोटात घातलेला तोंफेचा स्फोटक गोळा. ० चुडा-उ खिळीची बागडी 'हातामधि घाल करकरीत कुलपी घुडे।' -पला ७८ ० चिडा-उ सुपारी, बेलदोडे ६० सामान घातलेला, केळीच्या पानात गुडाळलेला व चोवीन टाचलेला १०१२ विड्याच्या पानाचा, समारमात आलेल्या पाहुण्यांना देण्यासाठी तयार केलेला विडा 'नेडन या तयासी घुलपी विडे।' -प्रला २१२

कुलफा-की (माळवी) घोळाची भाजी

कुलवणें-सकि (क) कोलवणें, सडविणें, भिरकावणें (विटी)

कुलक्षण-न अश्रुमदायक चिन्ह, स्वरूप, खोड, खुण, रंग कुलक्षणी-वि अश्रुमकारक, अनिष्टसूचक चिन्हांनी, लक्षणी युक्त, अवलक्षणी [स कुलक्षण]

कुला-रुला-उ नितव, टिरी, हुणण (वाप्र) कुलावाहेर पडणें-गुदभ्रश (अंगठ) होणें, भग बाहेर पडणें कुल्ले थोप टणें-गानवानें टिच्या बडविणें कुल्ल्याला पाय लावणें-पडून जाणें, स बाव्या करणें कुल्ल्यावर कुल्ला येणें-उट्ट होणें मातीचे कुल्ले लावल्याने फोडें लागतात २-निसर्ग दत्त वस्तुप्रमाणें कृत्रिम वस्तु टिकत नाही या अर्था म्हुं रिकामा हुतार कुले ताडी-

कुला(ळा)गना-की १ कुलीन स्त्री २ आपल्या उत्तम गुणांनी कुलाला मूषविणारी स्त्री 'माकडाच्या गळा रत्न कुळा गना।' -गुणा ३१२३ [स कुल+अणा]

कुला(ळा)गर-न (गो) पोफडीची बाग [स कुल+आकर]

कुलागार-उ एहकळ पेटवून किंवा घराची अन्न गमाविणारी इत्ये करून कुळाम बागलावणारा पुढर, कुळपुढव्या माणूस [स कुल+अगार]

कुलाचल-उ उराणप्रसिद्ध सात पर्यंत सप्तपर्यंत पडा [स कुल+अचल]

कुलाचार-उ कुळातील पूर्वापार चालत आलेल्या रूढ चालिरीती, आचारविचार [स कुल+आचार]

कुलाचारी-वि कुलीचोर माळगारा कुलाचारी तुजविण हरी कवि सती।

कुलाचार्य-उ कुलीमाध्याय, कुलपुरुष पदा [स कुल+आचार्य]

कुलाप-न (क) कुलप पडा

कुलाव-उ दोष, आचार्य, दोषीस हिरा मोती मानी काचे कुलाव घालोन 'इम अने... कुलाव=समाण्याची दोषी, फेटयातील दोषी]

कुलावा-पा-उ १ विजागरीप्रमाणें उपयोगी पडणारी कडी २ समुदात गेल्ली जमिनीची दाढी, चिरटी, भूशिर (अशी दाढी मुबईस व आग्याच्या कुलावा विल्ल्याच्या जागी आहे) ३ लेंवणारी कडी, हुलगी (पाळण्याची) ४ करवतीची धाकडी लाकडी पकड, मूड [अर कुलाव=माकडा] कुलावी-वि आग्याच्या कुलाव्यासवर्वी (रुपा बंगरे) कुलावेदार-वि दस्ती, हातात धरण्याजोगी कडी बंगरे असलेले, 'वस्ती हाकणी कुलावेदार कुलपी मन्वृत' -रा २२ ३५ [अर कुलाव=पकड]

कुलाभिमान-उ चांगल्या कुलात जन्म झाल्याबद्दलचा अभिमान, कुळाचा अभिमान [स कुल+अभिमान]

कुलाभिमानी-नि कुलाभिमान असणारा [स]

कुलायिका-की पक्षिराळा [स]

कुलाल, कुल्लाळ-उ कुमार 'परि ते कुलालमसिचे गभे। उमटले कीं।' -ज्ञा १ ७४ [स कुलाल]

कुलावतंस-उ कुळाचे, जातीचे भूषण, अङ्कार [स कुल+अवतंस]

कुलास-उ (गो) कळमी आग्याची एक लावट जात कुलिजन-न कोळजन पडा

कुलित्य-उ कुळीय, हुलये, दिवळ धान्यतील हें मरीय लोकांचे धान्य आहे याच्या बेल्याची उची एव हात, पांजे काहीशी उड्याच्या पानासारखी, थोप धाकलेली व चपटी, बीचा रंग तावूच असतो धाक्या व पाट्या रंगाचे दि कुळीय असतात याचें उडवून काट तयार करतात -बगु २ ५२ [स]

कुलियात-वि वि तमाय, सर्वे, सर्वथा 'दोही दोलती कलियात तुम्ही आम्ही मिटून साभाळावी' -रा ५.२३ [अर कुलियात]

कुलिवेल-की एक मुद्रा

कुलिश-न वात्र कुलिश होई इतके 'जे ३९ ६४ [न]

कुली-उ मन्त्र, विगारी, हमाल, शुगम [इ, ता कुलि=मन्त्र]

कुली-स्त्री-किवि कुड, तमाय, सारखी 'कुली बजीर मुत्तेद करून उमे कळे -चित्रगुप्त ६४ [अर कुलि]

मुन्नीटान—न एक प्रकारचे कापड—मुन्नी १२३
मुन्नीन—झीण—वि चावण्या मुन्नी तील, खानदानीचा,
पेठ मुन्नीत जन्मलेला व तदनुषंग सत्तिया आचरणारा [स
कुल-मुन्नीन]

मुन्नुकळू—अकि (गो) मोठ्याने ओरडणे [५]

मुन्नुगा—अकि कुण्या पडा

मुन्नुज—अ कुल्य पडा

मुन्नुजी—न कायाचे वी—मुन्नी १०१

मुन्नुली, मुन्नुली—झी १ कुल्लू पडा 'अत कज्जीला
आलेल्या येवढ्यावानी काय करतायता?'—तोप १३ २ खाज,
आवेग ३ आरडाओरडा, आरोळ्या मारणे ४ ओंढ मारणे,
ओरडणे ५ कोळ्याची हुकी, हुई (किं० टोकणे, करणे) [५
कल्लोल]

मुन्नुलु—किवि कुन्नाला 'यू यू' म्हणून योलाविण्याचा
शब्द [५]

मुन्नुप-फ—न ताळे, टाळे, दत्तात्रा विंचा देगी ३० पद
कण्याचे सापस 'कबाडकुळाचे वरू दयन।'—दावि १४३
[अर डपट]

मुन्नुले—झी (गो) पडी, जागीट

मुन्नुली—अ १ टाण, कुल्ला २ कुली हाक [५]

मुन्नुलेडे—अ १ कुन्वस पडा २ तळपट, सत्यनाश
[५]

मुन्नुदर—अ कुळाचे रक्षण, राक्षण—वि कुळाचा विंचा
जातीचा उदार कणारा [५ मुल्लवदार]

मुन्नुपाभ्याय—अ कुल्लुव पडा [५]

मुन्नुल्ला—अ कुल (सर्व, साम) मध्ये पडा

मुन्नुदई—झी (खा) कुदई पडा (खाण्याची)

मुन्नुली-गोळा—कुली व त्याच्या पोटांतील शब्द पडा

मुन्नुपा—झी नदीचा पाट, कात्रा, सैतीकरिता काढलेला
पाट, नाला, वर समाधात-घृतकुल्या, मधुकुल्या, दारकुल्या,
तवकुल्या (खाद्यात लोकांच्या मापणात) [५]

मुन्नुस—वि कुल्ल-ज पडा

मुन्नु—अ उमी टोपी, फेट्याच्या आत घालतात ती बरीची
टोपी [अर कल्ल-डोकें, कुलाह-नोप]

मुन्नुला-व्हा-व्हाणा-व्हाणा—अ कुला पडा

मुन्नुलाळ—अ कुला पडा 'मुन्नुलाळ्या हाते
पाण्या उत्पत्ति।'—तुगा २०१२

मुन्नुली—कुली-ल्ली पडा

मुन्नुली—अ (गो) खेकडा [५ कुन्नीक]

मुन्नुडडा—अ मातीचे लहान पात्र कुलडा पडा

मुन्नुहा(लाह)पोडा—अ टोपीपाला, हमेज 'तरी आम्ही
गाप' दोस्तीवर नजर देवून कुलाहपोडाची तवीचे कामावर
नमूद जालीं अने'—रा १०.१८२ [का कुलाहपोडा]

मुन्नुत—झी रामध्ये, शक्ति, यळ, जोर 'हुन्नुत वगैरे
अशांनी त्याची काय मुन्नुत आहे।'—अ १३१ [अर कुन्नुत]

मुन्नुती—झी (गो) दिव्या रपाचा ल्हान मासा

मुन्नुया—अ (कु) नारळाचे सोडणे येवताना घालीं पड
णारा मुग

मुन्नुर—अ १ पाच वर्षांखालील मुलगा २ (हि) युवराज,
राजपुत्र ३ दाधीपुत्र—अर [स कुमार]

मुन्नु(घा)रकांडे—न (वों) कटिबुवर, बोरकड [स
कुमारिका]

मुन्नुरा-री—मुन्नी (राजा कु) भोंवळा पणत डहरा-री
पडा

मुन्नुरें—न (वों) एक जातीचा मासा

मुन्नुला—अ १ (राजा) कुन्नीचा वळ व तिची व्हंग
२ ल्हान मुलगा गळपातील सोन्याचा एक दागिना ३ कुवरा-री
पडा

मुन्नुली—झी १ (राजा) खाजकुलीचा वेल व त्याची
व्हंग, दिव्या खाजरी व गोडी अशा दोन जाती आहेत २
जाण्याची बरी बुरी पडा

मुन्नुला—अ (गो) बोंवळ कणत कुवरा-री पडा

मुन्नु(वि)यासा—अ आश्रय 'अर्थून मैत्रियेचा कुवासा।'—

ना ११५ [स कुन्नुवस-साहणे]

मुन्नुळ—अ १ (राजा) कोळ, विंग मात वगैरे युवक
रून तयार केलेले पाणी, मिश्रण २ सत्तरीत ताकभात ३ (कु)
सापी आमटी ४ (गो) ओली वटणी ५ दोप, चप्प, म्हून
(किं० काढणे) [डुवळणे]

मुन्नुळणे—अकि (राजा) विंचा, भात, गूढ वगैरे पाण्यात
मुन्नुळून एकजीव करणे, कोळणे, मुरगुट करणे

मुन्नुळा—अ कटिबुवळा मावाचे एक भांड

मुन्नुळावये—अकि (गो) मऊ करणे, पिळविणे

मुन्नुया—अ (हि) विंदीर, आड [स कूप, वृक, प्रा
वृजो, व कुपा, सि खड, प खड, कुपा, कारमी खड, ने कुपा]

मुन्नुया—अ (वों) पाण्यात कुन्नुलेला झाडाचा पाला [स
कुन्नु-कुन्नु]

मुन्नुया-यो—१ (गो) नागिणीचे झाड, लांकूड, हे कटिण व
सख असेल म्हणून याचा तारखाच्या डोलकाटीकडे उपयोग
करतात याची फळे नागाच्या फणीसारखी तांबडी लाल असतात
—अ २४२ पुनवेना २ डोलकाटी

कुंवाक-की-कु—की (कु) पाणकोंबडी [स कुंवाकु]
कुवाकर—की एक पक्षी [ध]

कुवाड—की (मि) कुन्हाड 'लाकडे रोंडता रोंडता सिया
कुवाड पायाम् पोडी 'लाकडे तोडता तोडता त्याची कुन्हाड
पाण्यात पडली -मि १५ [स कुठार]

कुवाड—डे—न १ कोडे, कु प्रश्न 'बोलाता वेदासि कुवाड।'
-विपू २ ३९ हे अजुना सकळ कुवाडे। ज्ञा ४ १४३ 'आपल्या
कवित्वाचा कुवाडा।' -मुआदि १ ६९ 'अनुभव हे कुवाडे।
उकलायें।' -दा ७ ४ ३० २ कुवेडे, सत्रतन, चेदूक -वि
दुर्घट गड कुवाडे पोवाडे-अथव चुगल्या, बाहाड्या (किं०
सांगणे)

कुवाद—उ उरडा अथवा निरर्थक वाद, वासावीस, काक्षा,
सकार (किं० धरणे, करणे, घेणे) [स कुंवाद]

कुवादी—वि वितडवाद घालणारा
कु(कु)नार—वि दहा ते बारा वर्षांच्या खालचा अविवा
रित 'हळा काही कुवार राहण्याचा प्रसंग येत नाही' -धनुर्भंग
नाटिका ३१ [स कुमार]

कुवारकाडे—फोड, कुंवारी—नकी कोरपड [स
कुमारी]

कुवारखांब—उ (वे) आडे तोडून धरणारा उभा खांब,
धारण

कुवारसवाशीण—की (कों) काही दवताच्या उदे
घातने कुमारिकेला जेवावयास बोलावून तिची पूजा इ० करून
दक्षिणा देतात ती [स कुमारी+सुवासिनी]

कुवारी—रीण—की कुमारी, कुवार 'कुवारी बरती
विभाव। तोचि मनीं हवे होय।' -वसा १६ [स कुमारी]

कुवासना—की बाईट इच्छा, मनाची पार्श्व ओढ [स
कुंवासना]

कुवास—उ १ आश्रय कुवसा पहा 'तु माथा कुवास।'
-पंच ३२ २ वैवारी 'परतो मन्तीचा कुवास। मवमाहिण्या
आशा। वाघतसे धिवसा। स्तुती लागी।' -ह्राप्र ४८

कुवाळी-हाळी—उ (कु गो) कोट्या
कुचिघा—की पार्श्व विद्या, दिशाबन्धोपासना, जारण
मारण, मन्त्रादि चेदूक इ० बदलची विद्या [स कुंविद्या]

कुंचीट—वि घुस, वासट्ट रुईट पहा

कुच्ये-च्ये—न १ गुराच्या बागरास सडी म्दणून जो रोग
होतो त्यावर उपाय म्दणून त्याच्या तोंडावर दाग देतात ते
(किं० काढणे) २ एखाद्यास बडविण्याची मिया कुंघाल पहा
[कुवेडे]

कुवेकाठी—की (गविक) दाखघाती

कुवेडे—न १ दृष्टिदोषादि निरसनार्थ मन्त्रावाचून सांगित
लेली इतर मिया, उपचार तोडगा, टाणाटोणा, चेदूक यावरून
२ वाकड्या मार्गाने काढलेली युक्ति, मसलत ३ कोडे, गूढ
(किं० घालणे, उपडणे) [स कुंविद्या]

कुवेळ—पक्षी अशुभ काळ, जवेळ, अकाळ [स कुंवेला]
कुश—अन होमहवन, यज्ञयाग धादस्मर्ग नंगरेच्या कामीं
उपयोगी पडणारे दर्भ [स]

कुशब्द—उ अशुभ किंवा अभद्र शब्द किंवा भाषण, शिवराळ
किंवा निंदा करणारा शब्द [स कुंशब्द]

कुशल—वि १ सुस्वरूप, सुखाल, कल्याणकारक (रोग,
दारिद्र्य वगैरे विरहित) २ बुद्धिमान चतुर, पट, वाकबगार
[स कुश=दर्भ+ला=क्रापणे, स कुं=प्रकाशणे] ० पट्टी—की
राजपुत्राच्या जन्मासारख्या प्रसंगी पागील वगैरे गावशामनारावर
जो पट्टी बसविण्यात येते तो [कुशल+पट्टी=र] ० प्रश्न उ बदनु,
अभिवादन, दोघे ओळखीचे भेटले असता, कसे पाय ? अशा
अर्थाने प्रश्न विचारण्याचे वेळी उपयोग [स] ० बुद्धि—
वि कुशल अर्थ २ पहा ० क्षेम-उ आरोग्य व सौख्य, सुखाली
व सुख, आयुशायोग [स] ० लार्थ-उ क्षेमसमाचार हा शब्द
फक्त पत्रात येतो जसे- 'स्वकीय कुशलार्थ लिहून पाठवा' [स]
[कुशल+अर्थ=हृदयगत] .

कुशल-ळ—न क्षेम, कल्याण [स]

कुशसार—न दर्भोदक 'गोमूद गोमय क्षीर। दधि धृत
कुशसार।' -युव २८ ११७ [स]

कुशास्थळी—की द्वारका [स]

कुशा-स-उ १ (पा) आपल्या लोखंडी फाळ २
खणावयाची चापट व लहान पहार, दिवा दाडा गोल असता
[सुत]

कुशाप्रभुद्धि-मति—की दर्भाभाइतकी तीक्ष्ण बुद्धि,
अत्यंत तीक्ष्ण बुद्धि, -वि तीक्ष्ण बुद्धीचा [स कुश+अम+बुद्धि]

कुशाद—वि १ विस्तीर्ण, प्रशस्त, मोकळे (स्वच्छ, जागा)
'रान मैदान जागा कुशाद पाहून' -परे ४ १८४३ २ (स)
स्वच्छ व मोकळे (लिखाण) [का कुशाद]

कुशान—न (व) आउतास चित्रणारा काठीकचरा
[स कुं=कृति+नृण]

कुशाघर्त—उ एका कुशीवरील भोंवरा (पोडपाला), हे
अगुन लक्ष्य मानतात [स कुक्षि+आघर्त]

कुशाघर्त—न गगच्या उगमाजवळचे एक तीर्थ [स,
कुश+आघर्त]

कुशासन—न दर्भासन [स]

कुशिल्लों—वि. (गो.) कुजलेला. [सं. कुञ्ज=जंगल, म जसंगे]

कुशी—स्त्री. कुस, शरीराची एक पात्र, पोटा 'तरी शाशुनी प्रतीती—। कुशी न मिथे ।' —दा १४.४०. जिवजन्मली कुशी । तेह्नि आवडे रायासी ।' —एकम्ब १ १६. [सं. कुश, प्रा. कुञ्ज]
कुशीचा—वि. बावग्या निवा घोरपदा रीतीने फायदा मिळणारा (पदा)

कुञ्जल-झोळ—वि. १ बाईट, सोडें, घेडग, गेड्याल, अपवित्र, मलिन 'तुका म्हणे कुण्ड मली । विटपणी पडली ती ।' —तुगा १२३४. २ पुत्तित, तिरस्काराहें; द्वेष, ओण्ड, पागेरहें; चिडसवाणे, घट (मायूस, रण्ड, वस्तु) 'तुंदा या मतिमंदा पय्युनी निंदा कुण्ड थंदा हो ।' —आप ३०. 'तरील खादाड आळगी । कुथील कुथील मावसी ।' —दा २.१.३१. [सं. कुञ्जल=चाल] • ठाय-उ (काव्य) बाईट, पागेरहो, चिडस आणगारी जाण

कुञ्जिका—स्त्री. बोडपाचा एक भावय, सुतांचा मज्जभाग —अथप १.६२ [सं]

कुण्ट-ण्ट—न १ कोड, रकपिती, महारोग, पादरें कोड. कोडाचे पर्यंत १८ प्रकार आहेत. कोड उत्पन्न होण्यापूर्वी तेथील चामडें अविनाश शुद्धकुडीत किंवा खरखरीत होते तेथे घाम फार येतो, किंवा मुळीच येत नाहीं चामडें बघिर होते. तेथे मग रक्कड होतात व उशिरां येर होतात. अपभ्रंशाने ते पुन्हा उद्भवतात रक्ताला काळसरपणा येतो —योर २ ३४०. दिहा, करजाची साल, मोहत्या, हळद, बावग्या, रोदेलोण यांच्या पूर्णाच्या लेपानें कोड जाते —योर २ ३४० २ कोट्टांळजन [सं इष्ट]

कुण्ठाण—स्त्री कुजलेल्या, नासलेल्या पदार्थांची पाण, कुज कट वाय [कुजट+पाण]

कुण्डळ—न (जा) कुण्ड

कुप्री-प्री—वि. १ रकपित्या, कोड झालेला, कोड्या २ पागेरहें [कुट]

कुपिपिष्टे—नअव ज्यंगें, दोप, उणीवा (किं० काळें घोलणें, साणणें) केव्हा केव्हा कुपिपिष्ट अर्थादि एवजनीं प्रयोग करतात

कुम्पाड—उ कोडळा [सं कुम्पाड] • नवमी—स्त्री कार्तिक धव नवमी या दिवशी माझणस दक्षिणेश्चिंत कोडळ्यांचे दान करतात

कुम्पाड—१ रचलेली गोष्ट, सोडा आरोप, कुपकट, कुमाड (पसविण्याकरिता, माश करण्याकरिता) (किं० करणें, काढणें, उडवणें, योजणें, रचणें) 'संशयार्थी कुम्पाडें । उचलीतसे पाखाडें ।' —सिद्धांतसहिता ४ १६२ २ मृत किंवा पिथान्न [कुमाड अप]

कुम्पाड्या—वि. सोडा आळ पेणारा, कुमाड्या.

कुम्भ—वि. (गो.) थोडें, चिमूटभर. [रूपा, सं. कुश]

कुसक—वि. (गो.) कुजें.

कुसकट, कुसका—१ कुजकट, कुजका पहा. २ (हेट.) भुजा.

कुसकर-रा-धूर—उ (भाकीचा) भारीक सुरा; भारीक सुरा कल्याची मिया (भाकर, मगरी धंगरे) [कुसकरणे]

कुसक(कु)रणें—तकि भुगा करणें, सुरणें, चेदरणें, दुडविणें. (हातानें, पायांनें-पाप वस्तु), तुकडे करणें (कुलें धंगरेचे), ओरय रंग आणि घुमणळें. 'माना कुचेडा मजशी करितो । उरीं कटोरीं दड कुवळरितो ।' [सं कुसकट]

कुसकी साल—स्त्री. (गो.) (ल) गवाळ माणूस

कुसकुरां—उ. (गो.) कडिदा (छगडें धंगरे मरील), (कुसर)

कुसकुशीत—वि. (गो.) जीण.

कुसकुर—वि (गो.) अगदीं बोडा (पदार्थे बारी)

कुसक्या फाट्टीचा कुणधी—उ उपद्रासानें, निवेडें, तिरस्कारानें कुगन्यास म्हणतात.

कुसंग-ति—पुस्ती. बाईट सगति, दुष्ट संगत, जिव्यामुळे अपकीर्ति, दुष्ट पासना उत्पन्न होते अशा लोकांचा सहवास [स]

कुसंगीम—वि सुशीवर गोम असणारा (बोडा). [दूध+गोम]

कुसट-टाण, कुसणें—कुजट-टाण, कुजणें पहा.

कुसडा-डो—वि १ (राजा.) कुजका, सहका २ (गो)

कुसडा • घोणस-उ (गो.) घोणस, सार्पांतील एक जात, याच्या दधानें झालेली जडम हळु हळु कुजत जाते.

कुसडों—वि एक प्रकारची मासळी

कुसडों-डो—स्त्री एक वेष्टीची जात, एक प्रकारची वनस्पति

कुसंतान—न ज्यामुळे अपकीर्ति किंवा दुःख प्राप्त होते अशी संघति म्हं० कुसतानापेक्षा निस्तान घरे [स]

कुसधुणा-धुरणा—उ (क.) शेवटचे अपत्य, ज्यामुळे कुक्षि धुली जाते तो [स कुक्षि+धु=धुणे]

कुसपट—न १ खसपट, छुर दोप २ भाडणाचें मूळ कारण • काढणें—कि दुसऱ्याच्या मनाला त्रास होणारी गोष्ट हुडकून काढणें

कुसंया-यो—पुस्ती कुसुया-वी पहा

कुसबांडी—वि दोन्ही भगलेवर पावरे ठिपके असलेली (मेढी) [स कुक्षि+पाड]

कुसंबीरी—स्त्री बोसिवीत 'दोही विभागों कुसंबीरी पत्राहें ।' —म्ह ८३ [स कुल्लुबरी]

कुसुमावरी—कुशावर्त अर्थ १ पहा

कुसुमडणे—कुसुमरणे, कुसुमारणे—सकि कुसुकरणे,
दावणे, चुरवणे (कुले, वस्त्र)

कुसुमी, कुसुमी—की (व) खिसणती

कुसुमुसु—की १ घुससुस, सुसुसुस, कुसुसुस, जळकळ
'ऐसा आनंदच्यारी दिवस। सवेंचि मांडिली कुसुमुस।'—दा ३
४ २४ २ (काव्य) व्यर्थ धम, कुसुत तळमळ, खवडव 'जेथे
नाहीं समजावीस। तेथे अवघी कुसुमुस।'—दा १८ ५६ 'विप
याचा निरस पडे। इद्रियाची कुसुमुस मोडे।' [प्य]

कुसुमुसणे—अकि १ कुसुसु करणे, आतल्या आत जळक
ळणे २ कुसुणे, हुदके वणे 'कळता घरच्यास कुसुमुसती।'—
दावि १५० 'मुखाची लाविता निश्चित। कुसुमुसती आतच्या
आत।' [प्य]

कुसुर—री—नग्री १ कौशल्य 'नाना प्रमेयाची परी।
निपुणपणे पाहता कुसुरी।'—दा १८ 'नड नाटय कळा कुसुरी।
—दा १२ २१ १ कपूर [स कुशर]

कुसुर—री—की वस्तुमेोपा, मधुमाधवी नावाची बेल
हिची पाने मोठीं अचूत फुले जाईच्या फुलापेक्षा मोठीं व पाठीं
असतात—पय २ ३

कुसुर—पूर—३ १ घुस (किं० काळणे) २ दस, दाव, देप
(किं० धरणे) [फा कुसुर] •पोर—वि आकसपोर, घुस
वगविणारा (माणूस)

कुसुरी—की (कु) एक झाड

कुसुरी—उ (कु) एक प्रकारचा मासा

कुसुरी—की (काव्य) धैर्य, सुरेखपणा, शौर्य २
चतुर, दादाणी व्री, सुगम ३ कुडित व्री, चेटकी, जाडुगारीण
—वि १ कुशल २ कपरी 'तो महा हुड हुडचारी। चतुर्गुण
जाहला कुसुरी।'—क्या २ २ १८ '०र्चे काम—न नाशूक
सुरेस, सुक असे नकशीचे काम

कुसुरीण—कुसुरूड, कुसुरिडा—भीउ (बेयाळ) सुरेस,
धुला 'कुसुर ह कोसवासी होण्यापूर्वी आपली याक्षत्वचा सात
वेळ दाखितात'—मराठी सहावे पुस्तक पृ २५२ (१८७५)
[स कुस, व कुस=रीक्षण टोंक]

कुसुरडणे—अकि सुरवटाचे फेम अगासरागण्याने अगाची
आग होणे, विरुद्धि हाणे [कुसुरड]

कुसुरी—की (व) तिकतीच्या दास्यास लाबिलेले
मय्ये भोंक असलेले, लोखंडी अणकुचीदार पाते, दोतडी हत्यार
[स कुस+ल]

कुसुरवळ—न अतिशय पावसाचे किंवा जमिनीतील ओली
हालेला पिडांचा नास (किं० पडणे) [कुसणे]

घरो. २, १७

कुसुवळ—की (वे) कुसे असलेले एक प्रकारचे गवत,
कुसळी गवत [कुस]

कुसवा—सावा—३ गर्भाशय, कुस (मातेची) मूल चागले
किंवा बाईट निपजले असता मुलाच्या बाईच्या सवधाने बापस्तात
उदा० इंचा कुसवा चागळा, तिचा कुसवा बाईट, मुले जगत
नाहीत 'महाराष्ट्रपुत्रे ज्या वीरकन्यांना जन्म दिला तिचा
कुसवा आज वाड झाला काय?'—के २१ ६ ३० [स कुसि,
म कुस, सुल० फा कुप=योनी, लं बोक्ता, श्री कुसुमोनी
कुस पहा]

कुसवाण—न (कु) मासळीचे खत [कुसणे]

कुसहा—नि (ना) तिखट

कुसळ—न १ धान्याचे किंवा गवताचे कुस, टोंक, सड,
वस, लूणाम हे फार बारीक व अणकुचीदार असते २ केरकच
न्याचा कण (किं० बोकणे, शिणे, लागणे, अडकणे, मोडणे)
'कुसले बोरडी। बरेने जाती बरडी।'—हा १३ ५६६
[स कुस] म्ह० दुसऱ्याच्या डोळ्यातले कुसळ दिसते पण
आपल्या डोळ्यातले सुकळ दिसत नाही

कुसळ, कुसळण, कुसळी—१ की चेटकीण, लवाड
बायको भ्रमविद्येने दुसऱ्याच्या घरचे कोणी इ० आणणारी व्री, २
सुगम व्री, चतुर व्री [कुसल]

कुसळी—वि कुसे असलेले, ज्याच्याउडे बारीक अणकुची
दार धस असतात असे (भात, गवत)

कुसा—३ कुसवा पहा

कुसा—३ (व खा) कुसा पहा

कुसा—३ १ डेकळे (नागरज जमीनीतील) उलथीवालथी
हत्याचे लोखंडी हत्यार २ या हत्याचाचा लोखंडी भाग
३ (खा) खोदण्याचे एक हत्यार, ल्हान पदार

कुसा—३ (कों) करडा रंग कुसवा पहा [कुसुर?]

कुसीद—न फण, वज्र, उसनी वस्तु 'कुसीद ध्याने
पाहान।'—अ ८ २४ [स कुसीद]

कुसुंडी—की (गो) केळ्याची एक जात

कुसुंय—या—३ १ फरईची पायलेली पुत्रे २ त्याच्या
पावस केल्या रंग बरडे पहा ३ एक झाड—वि कुसुरी पहा
[स कुसुम]

कुसुंयकरुई—टी, कुसुंयकरुई—भीउ करुई, कुसुव-
वा पहा

कुसुंया—३ १ अफूच्या अडांचा पाडा, थोडांचा अडे, दा
प्याला अगतां फेक यतो २ भागेन मिर ३० पाश्र्व बाग्न अ
वेय करतात ते

कुसुंया—ची—नि कुसुंयापयशी (राग व रंगविस्त्री वगैरे)
कुसुंयापय रणजे (पागे, पद ६०) 'भागेन जरी कुसुंया
चला प्रेमुनि कविये ये हरावा।'—अष्टन १०१ [स कुसुम]

कुसुम—न. १ फूल; पुष्प. 'तिथे कुसुमे सुगुटी गुणेषु ।'
—शा १.१८. २ श्रीरतन; विदाळ. [सं.] •चाप, दार—उ. मदन;
पंचबाण; पुष्पपन्था.

कुसुमाकर—उ. १ कुलांची खाण, आगर. २ वसंत कट्ट.
'कर्तृमात्री कुसुमाकर । वसंत तो गी' —शा १०.२८३. [सं.]

कुसुमो—उ. (गो.) बारीक केर. [वृक्ष]

कुसुं—न. १ साधा कसबयाचा अचतां एका लोकाचा
भाग दुसऱ्या लोकाकडे भाग्याकरितां तामून तयार करतात ते.
चवडीच्या उखळीत बसण्याकरितां दाराच्या लोकांस जे लोक
पुढे भागलेले असते ते. उखळपांत बसण्याकरितां खावास खाती
लोक ठेवतात ते. २ पर, बाग, घेहेगाई ६० च्या भोंवतालची
आवाराची भिंत, तट. ३ (कौ.) घाण्याचे, दाण्याचे कुण्ड. [सं
कुसुं; शिवाकुसुं=बोवणे; का. कुसुं=कुसुं.]

कुसुम, कुसुन—उ. टिपूचे बरायती पट्टण. 'भापित्यानीं
दोन कुसुन व दोन रिमाले टिपूकडील लढाई करून गारत केले.'
—रा ७.१२८. [वृ. कुसुन]

कुसुर-सुरी—श्री. १ भांडण. 'पादलाभ्ये व शास्त्राभ्ये
कुसुर धन...' —रा १५.३१. २ वृक्ष; दोप, अपराध; उगीव
कसुर पहा. 'इसुर माफ नताची.' [अ. कुसुर=सुरी.]

कुसुर, कसुरी—श्री. (राजा.) रावगाई; एक शाह.

कुसुष्टि—श्री. दुष्ट, वाईट कल्पना, शुक्ति, मसलत, विचार.
[सं. कुसुष्टि]

कुसुंरुणें—कुसुंरुणें पहा. 'मन हृदयी धरुनि समस्त ।
कुसुंरुणी निजवळे ।' —ह ७.१५४.

कुसुंरु—श्री. (यमक साधण्याकरितां आणि विरुद्ध अर्थ
दाखविण्याकरितां मस्करी पासून साधलेले रूप) भाडण, छंदा.
म्ह. •मस्करीची होते कुसुंरु=पठेथे भाडण होते. [मस्करी द्वि.]

कुसुंकाट, कुसुंकुट—(कु गो.) पुढे व निराश्रयी गवत,
कूट असलेले गवत; कस्पट; कुसुंरुलेले विचा उद्गम सुगा
होणारे गवत. [म. कुसुंकाट प्रत्यय]

कुसुंकरांच—न. (गो.) एक प्रकारची पोळी.

कुसुत—वि. यकलेले; शीण झाल्यामुळे दुसणारे (शरीर)
'मार खाऊन अंग कुसुत झाले.' —मदन १८६. [का. कुसुत=
दार काणे, काल काणे]

कुसुतमकुस्ता—उ. (ना.) शोंबाशोंबी; हुंज. [फा. कुस्ती]

कुस्ती, कुस्त—श्री. शोंबी; मळयुद्ध; अंगयुद्ध; बाहुयुद्ध
[फा. कुस्ती] •वाज—वि. कुस्त्या खेळणारा.

कुस्तुमसांच—(गो.) थंडी. [गो.]

कुस्पट—खसपट पहा.

कुस्पट-स्विष्ट—न. खोद; मर्म; न्यून, उणे; चूक; दोष.
(कि० काळणे, निपणे). [सं. कुस्पट=स्वष्ट]

कुस्मड—न. (माण.) मोठा आरोप; आळ; कुमांड;
इस्मांड पहा.

कुस्मस्वपळ—न. (गो.) १ कुंभ. २ मर्मस्वान. [सं.
कुसुंम=कर्मकुंभ १+स्वपळ]

कुस्मां(स्वां)ड—न. (प्र.) कुस्मांड. कुमांड; कुफांड;
आळ. (कि० बरणे; काढणे; रपणे; उठवणे). [वृ० सं. कुस्म=
दोप ठेवण्यासारखे हुंजणे]

कुस्वभाव—उ. वाईट स्वभाव. याच्या उलट सुस्वभाव.
[सं. कु+स्वभाव]

कुहक—वि. कपटी; ठक; दांभिक. 'मृगोनि अगा ये
कुहका । कपटिया मनमोहका ।' —रास ३.३२०. [सं.]

कुहजक—वि. कुजलेले. पु.जक पहा.

कुहड—न. १ कोडे; वृत्. २ कुचेडे पहा. [सं. कुह=अप्या
वाटविणे]

कुहणे—अकि. कुजणे; पाण, वाईट होणे. 'कुहिले पिशित
जेसे । शानाचे का ।' —सा १३.५२१. [सं. वृष्. प्रा. कुह=सहणे]

कुहना—श्री. ईस; ढोंग; मणीचे, पवित्रतेचे अवतंर;
बोकेपण्यास. [सं.]

कुहर—न. १ शुहा; गिरिकंदर. 'भ्रमानें राहे रे गिरिकुहरि
हा निशित हरि' २ (ल.) विवर; खांच; खडी. 'तैसी अंत क-
रण कुहरि उपनदी ।' —सा ७.१२५. 'जननीच्या जळकुहरि ।
प्राणी असे नवमासवरी ।' ३ कोठार; आगर. 'जे मुलीचे
कुहर । वायुतराचे अंतर ।' —सा १३.११५.

कुहर—न. पुढे. 'अरुणेदशी दाटे कुहर । निविड पडे अंध-
कार ।' —एमा १५.५३७. [हि. कुहर, कुहा=पुढे, ईव; सं. कुहे-
ठिका=पुढे]

कुहा—उ. थंडी, दमसरणा; दमटपणा; सारदी (हवा;
अमोन ६० ची). [हि. कुहा=ईव, पुढे ?]

कुहा—उ. (हि.) विहीर; कुवा. 'एकाथे अपम आंघळे ।
जेवि-कुहा सोटिजे बळे ।' —अ २८. 'दुपाउली अवचित्ती ।
कुहामाजी पडिला ।' —सा ८.७०. [कुवा]

कुहाड—डा—उ. वेदना. —सार ?

कुहाड—न. कोयार. कुहा अर्थ ३ पहा. [सं. कुहर]

कुहाळो, कोवाळो—उ (गो.) कोढका पहा.

कुहजक—वि. कुजणे; कुजलेले. कुजका पहा. 'बहुकाळ
ठेविले कुजणे । त्यासि म्हणे कोण कुहजकु ।' —एमा १३.७७०.

कुहजट—कुजट पहा.

कुहजिज—१ कुजणे पहा. 'तरी कुहजले उडे खाती ।'
—सा १७.१५४. २ (ल.) वंदाळणे. 'ढोळे कुहजले वाढ पांतां ।'
—विशु १०४. [सं. वृष्. प्रा. कुह=सहणे]

कुहि(ही)ट—वि. वासट; नासकें; कुडट; वुसट (पदाथे).
 'ह्दयाची जुनी जखरी, कुहिट जाली.'—दा १.१.१७. २
 (छ. व.) वाईट स्वभावाचा; कुळा; खनशी. ०खोवरें—न.
 कुड्या; खनशी माणूस; खवट खोवरें. [सं. कुड; प्रा. कुड]
 कुहिटला—वि. (ना.) कुहजला; कुजळला; नासका;
 पाणेरा. [कुहजणे]

कुहिटार—न. १ गवत किंवा विंगलेले झांप (उपलक्षित);
 केवळ; शांबळ्या. २ खेन केवळ. —वि. केवळी; गवती उपराच.
 'देशांत घावे घरें, कोंकणांत कुहिटार घरें.' [सं. कुड; प्रा. कुड;
 वुड. सं. कुडिर]

कुहिटारू—वि. गवताने किंवा शांबळ्यांनी शाकारलेले;
 कुहियार पदा.

कुहिना—हीन—वि. संशयी; मत्सरी; कुळा; बुधाण पदा.
 [सं. कुभहीन]

कुहिरा—री—रं. कुहिला—हिली—डदरी—सी पदा.
 'काळे तेंचि धवले. देखणे तेंचि आंधळे. अर्धे तेंचि सगळे.
 कुहिन्या केळे केवीं होती।'—एमा १०.७३९. 'यांनीं थेंप
 कुहिली लावली असती.'—नुफान ४७.

कुही—कुडे पदा.
 कुही—वि. गोंगरी. 'सकांरांत कुही शेळीचें प्रयोजन आहे.'
 —समारा १.१७. [का. कुहोह=परंत; वोही=गोंगरी]

कुदीटुळी—सी. कुडकी पाण. 'बाळण्यांची कुडीटुळी
 घादर घाली.'—शा ६.२१६. [कुडीर]

कुडू—न. कोकिलेचा धाव; त्याचें अनुकरण. [ध्व.]
 कुडू—श्री. भगवाच्या. 'तेराहु गिळी सूर्यानी। सूर्यचंद्रासी
 कुडू करी।'—एमा २३.८२८. 'कीं समनय कुडूची यामिनी।'—
 २ १६.३२. 'कीं कुडूचें काळोखें भरिलें'—रावि ६ ६४. [वे.
 सं. कुडू=भगवाच्या]

कुडूटें—न. कोडे; कूट प्रश्न. कुडूटें पदा. [सं. कुडू=भवंचा
 वाटविणे]

कुडूरा—प्र. पावगाळ्यांत हातापायांच्या भोटांच्या शांबळ्यांन
 पडणाऱ्या भेगा, खेन. कुडे (गर.) कुड्यां योजतात. [सं. कुडू;
 प्रा. कुडू=मळणे]

कुळ—न. कुल पदा. 'जो यादव कुळीचा कुळदिया।'—
 शा ८.२७०. —उ. १ शेनाचा गंडकरी; वूळ. तेलगूंत वूळ
 म्हणजे देवकरी असाच अर्थ आहे. 'कुळाला बरोपर पेऊन आलों
 आहे.'—नामना १०३. २ (मुलकी) सरकारतात मर-
 णात; मालगुजार. ३ (कु.) कुळदेवता; कुळादेवतावर जाण-
 नांच्या प्रत्येक गोष्टाच्या पाण्याची पाटावर कुळदेवी कुळदेवता.
 विषय वूळ पदा. [सं. कुळ] •दिया—दीप—वि. कुळदीपक;

कुळाची अभिवृद्धि करणारा. 'जो यादव कुळीचा कुळदिया।'—
 शा ८.२७०. 'तेसा वंशी कुळदीप नसता।'—संवि २६.३०.
 कुळई—सी. रानांत सर्वत्र होणारी एक पालेभाजी; फोडशी.
 कुळक—न. इच्छा; हेतु? 'म्यां देखिले नाहीं प्रमुख।
 रीचि राहिले असे कुळक।'—कथा ३.१५.५४. शल्य? [सं.
 धौक?]

कुळक—सी. (राजा.) कुळीक; काला; पदकीचा एक
 प्रकार; मोदशी कार शाल्यामुळे ओक, हागव्हावयाजोगी होणारी
 विकृति.

कुळकट—त—नकी. कुळाची किंवा आपल्या स्तनःची
 मागेत हकीकत (मुख्यतः पापाची, गुण्याची, अथवा मूलप-
 नाची); वंशवृत्त. [कुळकथा]

कुळकणी—सी. कुशलता; चाडुये. 'छुंजती कुळकणी
 जाणित।'—शा १.११३.

कुळकर्ण—अकि. कुळक, पदकीचा आजार होणे.

कुळकर—प्र. (कु.) कुलदेवतांची पूजा करणारा; पुजारी
 भजिघारी. [कुळ]

कुळकरण—न. १ कुळकर्णांचे काम, अधिकार. २ (घटनें)
 कुडा; इंगण.

कुळकरणो—प्र. प्राचीन प्रामाण्येतील एक प्रमुख अधिकारी.
 बलदेवार. कुळकर्णी पदा. म्ह० सोनार शिंपी कुळकर्णी आप्पा,
 यांची संगत नकोरे आप्पा. [सं. कुळकरण]

कुळकाविणे—अकि. कुळीक उत्पन्न करणे, आणविणे.
 [कुळक]

कुळकुळणे—अकि. १ जळजळीत होणे. 'विस्तव कुळ-
 कुळला.' [सं. कुळ=जळणे दि.] २ (पो.) कुळकुळणे=पावरणे;
 भिगे.

कुळकुळीत—वि. १ काळ्या रंगाचे आधिक्य दाखवि-
 ण्यासाठी योजिलेला शब्द; उ० काळा कुळकुळीत. [पं. सं. कुळ=
 जळणे दि.] २ (गो.) मातलेला; रग.

कुळकोटी—सी. कुळक्या (वाईट अर्थांन); कुळकट पदा.
 'अवधी कुळकोटी आहे मज ठावी। विधात गोसावी कोण
 सोभा।'—न ५१२.

कुळघटणी—सी. कुळकर्णांन गांवातील प्रत्येक कुळाचा
 टेबलेला दिशेक, हकीकतीचा तपा. यावस्तुन वार्षिक रयतवार
 जंशी तयार करतात. [सं. कुळघट]

कुळचा—प्र. कुळचा; ओजळ. [कुळचा वगैरेपदार्थांन]

कुळजंन—कोळजंन पदा.

कुळडाळ—दाळ—न. सेतकरी, कुळे वंगरे. 'गुताच्या सधे
 नोकर नोछांत व कुळाडाळांन मेजवानी देतात.'—आगर ३.
 १५५. [कुळ दि; कुळ+बाळ]

पुळणी—मीन विनाय प्रकारच धान्ये, मातीचे भांडे, (गो) पुळणे=मातीची काहील, धान्य भाजण्याचे घडके [स पुळ=बळणे]

पुळपट—१ १ शुभ दोष, धर्म, धन्य, खोरी २ दोष, धूक, शुद्धा (किं. काटणे, निपणे)

पुळपटा-पाट, पुळपुटा-टो—पुत्री धरपी, धन्य, धीप, तुकडा

पुळपटया—वि कुळपटे, धर्म, खोरी धन्ये वगैरे काढणारा, शुभ फोडणारा [कुळपट]

पुळपट-चाऊ-याचा पुळपी दिरोर—वि 'पुण' मध्ये पहा

पुळयागढी—मी मयपुढातील एक प्रकार 'कुळबिळ' कुळयागढी। अगुण धोरण करण ओढी।'—कथा ३ ११ ११७

पुळयोंण—मी कुणयाची बायको, कुणयीण पहा

पुळय—३ नागरावेली जमीन सपाट करण्याचे एक शेत कीचे अवजार याने जमीन मुसुतीत करतात व गवत ६० काश तात 'नागर, कुळब, पामर चालविताना तदान लायली बी, न्यावयाचे पाणी या ठिकाणचेच'—सेया ७ (किं. हाकणे हाणणे) [स कुळ] • **मोडया**—३ कुळब हाकणारा • **पाळी**—मी कुळबाची पाळी, शेतावरील कुळबाची एक फेरी (किं. पालणे)

पुळयण-मी—मी जमीन साफ करण्याचे काम 'कर्म कुळवणी। न लग धर्मापदी दोन्ही।'—मुगा ३६० [स कुळ]

पुळयंत-वान—वि श्रेष्ठ कुळत जन्मलेला, कुलीन पराण्यातील [स कुळ] **पुळवती**—मी पुळवत, कुलीन, कुळवान स्त्री, कुळवती मदे ताळण्याचा कुळबति अडकार न करी।'—साफ ७ १५३

पुळपाड—मी उदीम, शेतरी, कुळवाडी पहा • **फी**—मी शेतकी • **गण**—न शुद्धणा • **समजाव(वि)दी**—**समजूत**—मी अडणी किंवा शेतकरी जोकास समजेल अशा रीतीने त्यान्याच भाषेत समजावून सांगणे • **शिरोव**—कुणवी पहा

कुळवाडी—३ १ कुणवी, शेतकरी 'गाणगापुरीचा कुळवाडी। मागीं उमा कर जोडी।'—दत्तपद १३० २ शुद्ध पादर येरा नव्हे असा, हलक्या जातीचा —मी शेतकी, उदीम, कुणबावा, 'कुळवाडी शेण दाखली।'—हा १३ ५६५ 'कुळवाडी त्याचीच बावले।'—ययादी १८ २३२७ 'तळीं विहिरी कुळवाडी काणे। वा ते लावणे दाखी आम्हलें।'—स्वा ५ ३ ५० ३ रोज गार व्यापार, व्यवसाय 'वाटिपली सर्व सुखाची कुळवाडी।'—हा ६ ४४८ —एसा २३ १४० 'पुडवीक पाटील केली कुळवाडी।'—मुगा २४७ ४ देवरेख 'कुळवाडि याचि आशा।

वाळीत असे।'—हा ३ २४६ [स कुळ+वाडी (=वेडी श्रुति वाचक प्रत्यय)] • **वर**—वि शेतकी करणारा 'भागिमना ऐमा आवरी। कुळवाडी कड।'—हा १३ २८,

कुळवारी—मी शेत करणाऱ्या कुळाचा तणा, यादी (गव अवघा णिगाचा) • **वृळवार** पहा

पुळविणे—मी कुळवाने जमीन साफ करणे पुळवणी करणे [पुळव]

कुळवे—न (राज) राज तोडून प्रथमवर्षीचे तेथे गाव कीचे पीक काढतात असे शेत [स कुळ]

कुळापुड—न वाईट लांकूड 'तुका म्हेने काचे राडे कुळापुड। अवगुण तो नाड ज्याचा तया।'—मुगा ३४०५ [कुं+पुड]

कुळगत—न शेजांतील व्हायिक अवघा वतनदार पराणे (समासांत) कुळगत-आचार-धर्म-व्यवहार संप्रदाय [कुं+आगत]

कुळगार—न १ (गो) पोफळीचा भाग, २ घराजवळचा भाग, परसु 'त्याच्या सर्भोवती घनदाढ भावानी व कुळागरांनी वेढलेली लहान लहान घरे'—सद्यादीभ्यापायभ्याशी ४ ८९ [कुं+आगर]

कुळचळ—३ कुलाचल, सतपर्वत पदा 'कनक कुरु कुळाचळ। हेळया करिती हेळ्याची।'—मुगादि ४६ ४ [स कुलाचल]

कुळार—न (गो) माहेर दिवा कुळार वा' [कुळार]

कुळारग—३ १ शेतप्रांतील जमीनदार, वतनदार (समुच्चयाने), शेतप्राय देणारी कुळ, वतनदार कुळाचा धर्म, समुदाय २ (गो) देणेदाराची यादी, जरी —मी १ कुळापामन जेणे असलेली रकम 'आमची दहा रुपये कुळारग बुडावी' २ कुळाना आगाऊ दिलेला पैसा ३ त्याना आगाऊ पैसे देणे, पैसे घेवून करणे ४० व्यवहार, प्रकार 'आम्ही दहा हजार रुपयांची कुळारग केली' कुळारगी अरोहि रूप आढळते ४ (क) कुळाकडे विशिष्ट दहावे असलेली कायमची जमीन 'कुळारग व खासगी मिळून पाच विषे जमीन आहे' कुळारग वार-वर्ग पहा —वि (राजा) सरकारच्या अधिकारखाली शेतकरी यांनी कुळानी वसविलेला (गांव), याच्या उभट खोतीचा (गाव), कुळाकडे असलेली (जमीन) खोतीची नव्हे अशी [कुळ+आकर-२ आगर-आर] • **गाण**—न कुळारगी गाव, ज्यांतील सर्व जमिनी कौल दारांनी घाण केर्या आहोत व ज्याची वहिदात गावकऱ्यांच्या समतीने गावकऱ्यांमार्फत पाहतात तो गाव • **पट्टी**—मी कुळवार पट्टी • **घाट-चर्ग**—वि वि प्रत्येक कुळामागे, दर कुळारणीक

(खेड्यांतील शेतकऱ्यांच्या). (याद करणे, वसूल करणे-घेणे, पट्टी, वांचा, हिशेब, वाकी, शेत इ० शीं योजला जाणारा शब्द).

कुळावा—५. (कु.) लम जमविणारा मध्यस्थ. (हेट.) म्हाला. [सं. कुल]

कुळावी—५. (गो.) कुळदेवतेचा भक्त. [सं. कुल]

कुळाक्षरी—५. सर्वाधिकारी; कुळास्त्यारी. ? 'धाकले नाना कुळाक्षरी त्याच्या मोहरले कुळाक्षर.' -पैपो ११३. [फा. कुल+अस्त्यार].

कुळिजन—५. कोळजन पहा.

कुळिपु—वि. कुलवंत; कुळ पावन करणारा. 'हा नोहेचि कुळिपु। ययां नाहीं माणसापु।' -शिशु ८६१. [सं. कुल+पू]

कुळिया—५. दिवे. 'भैरगुळे कुळिया चहुं कडे।' -भाए ४४२. [सं. कुळ=जळणे]

कुळिवंत—वि. कुलवंत पहा.

कुळी—झी. कुल; वंश; गोत्र, जात; घराणे. या शब्दाचा उपयोग मर्यादित करतात. लमकार्याच्या वेळी जातीचा कुलीन-पणा, धोरपणा पक्षाण्यासाठी कुळीचा विचार करतात. [कूळ]

कुळी—झी. एक पालेमाजी. [सं. कुली]

कुळी—झी. (राजा.) शुद्धणी; चूळ.

कुळी(ळि)क—झी. १ मोडशी; कांळा; पडकी. कुळक पहा. 'कुळिक तरळ कामिणी।' -दा ३.५.२५. २ (ल.) मजीणे; तिटकारा. 'शांभवेची कुळिक।' -भाए १७६.

कुळीक—झी. (वे.) रोट.

कुळीत—न. रयतेपासून किंवा कुळापासून यावयाचा पैसा (खंड वगैरे). [कूळ]

कुळीत-घ-द—५. हुलगा; हुलवी; एक द्विदल धान्य; हे कोंकण, मद्रास, बंगलोर, कोचीन इथे पिकते. याला फार पाऊस नको. हे हलक्या जमिनीत पिकते. गुरांना व माणसांना खावयास उपयोगी. याला गरिवांचे धान्य म्हणतात. -शे ११.२८. [सं. कुलित्य]

कुळुक—झी. गंदांतर. 'त्याला किर्नई आठव्या वर्षी कुळुक होतो.'

कुळूमसुपारी—झी. सुपारीचे काप, कडण, खाडे. [?]

कुक्षि-क्षी—५. १ बाजू; कुस; काचेच्या खालच्या भागि कमरेच्या वरच्या भाग (आंतील किंवा बाहेरचा). 'कक्षि सखा संमाजैन गोपी कुंभ घेवनि कुक्षी।' -दोहा १६.२ पोट; पोटाची खळगी; ३ गर्मांश ४ (तरवारीचे) म्यान. -दार. ०. वात—५. कुशीत उठणारा बायगोळा; पेटका; वायु (पेटका उत्पन्न करणारा). [सं. कुक्षि. प्रसवा पहा.]

कुक्षिमरि—वि. अघाशी; खादाड; घराडी. [सं. कुक्षि=पोट+मरि=मरणे]

कू—न. कौ पहा.

कू, कू—अक्षी. एखादी व्यया शाली असतां मनुष्याच्या तोंडाने निघणारा दुःखोद्गार (चू, हू, हू, उस्, हुस् याप्रमाणे). (किं० म्हणणे; करणे). हाय पहा. [ध्व. सं. कु=कू कू शब्द-करणे].

कूआ—५. कुवा पहा. [सं. कूप; हिं. कुआ]

कूक—झी. वांग; साद; मारव (कांबडा इ० ची). [ध्व.]

कूकर्णे—अकि. मारवणे; ओरडणे; शब्द करणे. 'जो नारा-सणु नाभीकमळीं कूके।' -दाव ३६८. [कूक]

कूकू—उद्गम. कुन्यास बोलावण्याचा शब्द; यूय. [ध्व.]

कू(कु)च—न. १ प्रयाण; मजल (सैन्याची); तळाची उठावणी; तळ हलविणे. 'हल्ली हैदावादेहून नवावाचीं चार कुचे टिपूच्या मोकाबल्यावर जाहली.' -ख ८.४३२५. 'तैयून कुच केले कटकाल।' -पैपो ११. २ (सामा.) प्रयाण; ममन; प्रस्थान; निघून जाणे. (किं० करणे). 'हेलापठण लक्षुनियां पंथ। कुच सुदाम साधीतसे।' -नव १६.१०२. ३ (ल.) मल्लु. [फा. कुच] ०. दरकूच-घकूच-किवि. मजल दर मजल; सारख्या मजला करित. 'आम्ही आपले दोस्तीवर नजर देऊन कूच-घकूच रवाना होऊन गेलों असों' -यया ४८६. कुचाच्या नगराचा घाज-घिर्णे-पळणे; कूच करण्याची सूचना देणे.

कूच—वि. (हिं.) निरर्थक; निरुपयोगी. उ० कुचकामाचे कुचकामाचा पहा.

कूचट—किवि. मजल दर मजल. 'सोडिला दखन कुचट आले नोट काम मोठे जवरा केले।' -पैपो ४३५. [फा. कूच]

कूच्या—कुंचा पहा. 'ब्रम्मेजेनाचा कूंचा डळें। सुगुटावरी।' -शिशु १११.

कूज—झी. नाश; विलय; कुजणे. [कुजणे]

कूजणे—अकि. शब्द करणे (पक्षी वगैरेनीं). 'जे कूजते वोकिर वनी।' -शा ६.४५०. [सं. कूजन]

कूजद—झी. दोन्ही बाजूंना तीळ लावून तयार केलेली पोळी. -यधि २.२३.

कूट—न. १ मिरपूड, मिरे. मोहऱ्या, मेथ्या इत्यादि कुटून केलेली पूड (लोणचे वगैरे करितां). २ सडलेल्या तांदुळांनील बारीक कण, मूस, चूणे. (ल.) ३ नाश; पीड; नायनाट. 'कानमुल्यं मालीं। आपें कूट जावीं।' -शिशु १००. 'ब्रह्मस्व-विप्राभी करो कूट। ऐसा त्रिलोकी देव नो।' -जै १.८३. [कुटणे] ०. फाडणे-कि. सवेच्छ टोकणे, वधविणे.

कूट—न (कु) मासाचा तुकडा

कूट—न (तंजावरी) अर्धवट पातळ भाजी, रस्सा [का कुड]

कूट—की लबाडी, कपट, निंदा 'न साहाये तुम्हा या जगाची कूट।' -तुगा ३१३ [स कूट] •खारणे-कुटणे-कि निंदा, कुगली करणे 'कूट खाती मागे पुढे । जाती निरयमावा पुढे।' -तुगा १११ •शास्त्र-न बनावटकुक्ष, आत्मापत्र, सनद [स] •साक्षी-वि खोटी साक्ष देणारा •साक्ष्य-न खोटी साक्ष [स]

कूट—न १ कोटें, अकणिततातील अवघड प्रश्न, गुढार्थ, गुढ शोक, उखाणा २ गुप्त मळक, कट, कूट, एकमतानें केलेली मतवत्त, एकोपा, (सामासात) त्रिदूट ३ वधुवराच्या परित्रिका विचार करताना (वणे, वदय, योनि, वचर, गण, कूट, माडी वगैरे) ४ या १६ गुणांचा विचार करतावयाचा असतो त्यापैकी एक. [स कूट] •तान-खी (सगीत) स्वाक्रमात फेर करून तयार केलेली तान •प्रश्न-गु कोटें, गुढ (धार्मिक, वेदांत इ० विषयक) -गंगा १३६ [स कूट] कूटस्थ-रि १ विरुद्धित झालेल्या कुटुंबाचे, घराण्याचे मूळ (पुरुष जी, वगैरे) (कायदा) मत्स्यक वशाचा पहिला हात असलेला (पुरुष) २ सर्व एकसारखा, सर्वत्र आणि सदादित एकच एक असणारा, अविनाशी, निर्विकार (ईश्वर, आत्मा, आकाश) ३ वेदाभिरुद्ध (ब्रह्माचा भक्तिपत) भाग 'येथि देही कूटस्थ।' -एमा १० ३२८ ४ मायेच्या सगतीने असणारे चैतन्य, आत्मा 'आणि कूटस्थ जो असुह। दाविला प्रसन्नपदाव।' हा १६ ४३ ५ सर्व मृताच्या मूळाशी असणारे प्रकृतिरूप अन्त्यक तत्त्व (त्यास अक्षर असे म्हणतात) -गीर ६०६

कूट—न १ पर्वत शिखर मलयकूट 'कूटगुल्य हो वर्फ पासो।' -नननीतष्ट ४२१ २ धान्याची रास [स कूट]

कूट—(गो) हळुबुड, हळुकुडाचा तुकडा कुडें कुट पडा [कुड्या २]

कूटी—भी (महाजुगाची) निंदा, खोटेपणा, अपचार कूट पडा 'साह्याते पाशी करावे । जाणतयाते अल्य धरावे । ऐसे जर माया पेतो आवे । तर कूटी पावे।' -झाप्र ११-०६ [स कूट]

कूड—उ १ बांध्या कामटपा, कारवी, रिपाळ, तट्या इत्यादीं वीर विसाल लिपन तयार केलेली भित (कि० घालणे) 'तो तुणाचे कूड घालते।' -ह १६ १०० [स कूड, प्रा कूड] २ कुपण, वई (काट्यांचे, साबडचे) म्ह० रिकामा न्हावी कुडाला गुपवी लावी

कूड—खी १ सरीर, देह, प्रेत (आत्म्यापासून भिन्नता दाखविण्याचे वेळीं किंवा रागाने अयबा निवृत्ते उपयोग करतांना) २ (गो) देह (अगत येणाऱ्या माणसाचा) [स कूडि]

कूड—खी (गो) खोली [स कुटि]

कूड—न खोटे, कपट, लबाडी, कूट, 'नेजे कूड कदापि भी।' -आठ २० -वि (कों) लबाड, खोटा, विश्वासघाती, कावेसाज, आतल्या गाठीचा [स कूट, प्रा कूड, गु कूड]

कूट—उ १ भर, जोर, आवेस (रोग, पाळस, वारा, जन, माझ याचा) २ (ल) एखाद्या कामाविषयी उतावीळ, जोराची उत्पत्ता, उकळी, खान, (सामासात) घायकूट (कि० देणे, होणे, जिले, घुलणे) ३ (शब्दस) खरेज्या भर (कि० देणे, मोडणे) ४ अदाज १ -दर [स कूट=आवाज करणे=आकृत]

कूप कूप—उ कुपण (आचाराचे), कुण्ण, वई 'तेया सोनेचेतकीचे कूप । चट्टकें।' -शिशु २५२ 'कल्पत तोडोनि केला । कूप घेता।' -हा ११ ५३९ म्ह० कूप जर शेत खाऊ लागला तर मालकनी काय करील १ -रखवालदारच जर चोरू लागला तर मालक काय खाईल । [स कूप]

कूप—उ १ खणलेला खड्डा २ (सामा) विन पायऱ्याची विहीर, आठ (समासात) अथकूप, जलकूप, धान्यकूप, शीतकूप. 'बापी कुप जारा। अमहाते हन महापाम।' -हा १८ ९९ 'छाये माकड जिं । घावे कूपी काय भेटे । -तुगा १०७९ [स] •कच्छप-मंदक-उ १ (शब्दस) विहिरीतील कातव जिंवा वेडू याचरून २ (ल) मत्तोंबडा, आपले घर हेंच अग समजणारा, बाध जगाविषयी अज्ञानी, आकुंचित दृष्टीचा माणूस [स] •मंदक-न्याय-उ विहिरीतील कांसवाचे किंवा वेड कांचे जग म्हणजे त्या विहिरीतीलच सकुचित भाग, जागा, तिच्या बाहेर काय आदि याची त्याला मुळीच कल्पना नसते त्याप्रमाणेच जो सगुण आपला गाव किंवा देश सोडून कधी बाहेर गेला नाही त्याला आपल्याच गांव किंवा देश चालला असे वाटते व इतर गाव किंवा देश यांना तो तुच्छ लेखतो 'असे प्रतिपादन करणे म्हणजे दिंडुधर्माच्या व्यापक स्वरूपाबद्दल कुपमहक न्यायाने आपले अज्ञान प्रदर्शित करणे होय ' -टि ४ ३८८

•यत्रघटिकांन्याय उ रदाटगाड्याच्या पोहऱ्याची सदादित पाळण्याची स्थिति रदाटगाड्यापिरु लागले म्हणजे रिकामे पोहरे खातून पाण्याने भरून येतात, त्यातील पाणी ओतले जाते व ते रिकामे होऊन पुन्हा खाली जातात आणि पुन्हा भरून वर येतात अशीच माणसाची स्थिति (सुखानु दुःखात व दुःखानु सुखात) पाळतली जाते चक्रनेमिक्रम, उत्कर्षापासून अपकर्षाचा क्रम [स ट]

कूप—न (गो) १ दहाची पृष्ठ, शिरमोळपाची पृष्ठ, सगोळी २ दग

कूपरी—स्त्री आळ, आरोप 'आपण्यावरी साकारपणाची कूपरी।'—भाए ६१७ [स कूपरी-प्रकार]

कूपिका—स्त्री कूपी, बाटली, सुरई 'तिची वर्णिता रूप रेखा।' 'ती सौंदर्याची कूपिका।'—कथा १३ ३७ [स कूप लघुत्व]

कूप—स्त्री (गो) हुकी, कोल्हाची वई [च]

कूर—(गो) लघुत्वदर्शक प्रत्यय उ० फत्कर, धट्कूर

कूर—(तजा) रास, ढीग [स कूट]—वि (तजा)

तीक्ष्ण पार असलेले [स कूर]

कूर्च—३ १ घोड्याच्या खुलावा बरवा भाग—अथप १ ६३ २ दाढीचे बॅम 'भवते इदनीळ विकटती सानट। तर ते कूर्च बरवट। उपमी नते।'—झाप्र ४६५ ३ पेटूक कर्मांत पितराना व देवाना उदक देण्यासाठी व इतर धार्मिक विधींत दर्मांची विशिष्ट आकाराची मुष्टि करतात तो ४ कूर्चा पहा [स कूर्च=दभुमुष्टि]

कूर्चा—स्त्री (दाप) मुदु अस्थि, मुदु अस्थीचे वेष्टन (इ) कार्टिलेज 'दावाच्या शेवटी कूर्चचे म्हणजे मुदुअस्थीचे वेष्टन असते'—मराठी ६ बें पुस्तक (१८७५) पृ २५४ [स कूर्च]

कूर्चिका—स्त्री घोड्याच्या कूर्चाच्या मागील भागाचे ठिकाण—अथप १ ६३ [स कूर्च]

कूर्पांस, कूर्पांसक—३१ बायकाच्या अंगातील चोळी, पटी 'कूर्पांसक आज दडोन घांटे।'—साह ७ १३५ [स कार्पांसक?]

कूर्मे—३ १ कांसव 'हा कूर्म जियापरि। उवाइला अवेव पवरी।'—हा २ ३०१ २ विष्णूच्या दशावतारातील दुसरा अवतार 'शेष कूर्मे वा'दाव जाले।'—दा २० ८ २२ ३ पंच लपत्रागांवी एक 'नाम कूर्मे कुशल देवदेत। पावरा धनजय ज्ञान तेय। याची वस्ती धारीरात। ऐक निहिनु सांगत।'—एमा ११ ३२९. ४ जर्मईच्या वेळेच्या बायल्या विशिष्ट स्थितीचे नांव 'आणि जर्मई शिक डेंकर। ऐसेसा होतसे व्यापर। नाग कूर्मे कूर। हत्यादि होय।'—हा १८ ३४१ 'नेत्रांनी पाती हातीं छपवतीं। तो कूर्मे।'—यपारी १८ १००३ ४ कोळ्यांमधील तावडा टिपडा (कुमरी पहा) [स] ० आसतन-न (योग) योगशास्त्रांत सांगितलेले एक आसन याच चार प्रकार आहेत पैकी पहिला प्रकार-वज्रासनाप्रमाणे बसायें परंतु पाय कुन्यापारी न घेतां ते पोटे जमिनीला टेकतील व बाटे साफ दिशतील असे दोन्ही बाजूंना बाहेर काढून हात बगलेवर टेवून मागेंडे धावलेला भरावे व हातांना बांध न देतां बारी कोटे बाहेर स्पष्ट दिशतील अशीं एतदीश टवून टेबावीं यांने पायांचे पाट, मांड्या, वर दांस पांगला व्यायाम होतो यात कुजे टांचेवर

टेकणें किंवा जमिनीवर टेकणें असे दोन प्रकार आहेत [स] ० दुग्ध-न (कासविणीचे दूध) असमाध्य गोष्ट (खपुष्पाप्रमाणें) [स] ० दृष्टि-स्त्री हृषा, कृपादृष्टि, मेहेरवानी (कारण कास विणीस आचळें नसल्याने तिच्या नुसत्या मायेच्या दृष्टीनेच तिचीं पिलें वाढतात) 'कूर्मे दृष्टीने सामाळी।'—वि कृपादृष्टि दाखविणारा [स] ० पृष्ठाकार-वि बाह्य गोल (भिंग वंगेर) (इ) कॉन्व्हॅक्स [स] ० लोम-न कासवाचे बॅस-अशक्य गोष्ट [स]

कूर्स—३ शिक्षणक्रम—सहाद्रीच्या पायथ्याशीं (टीप) २९१ [पो, इ कोर्स]

कूल—१ वरा, जात, देवक इ० अर्थां कूल पहा २ तीर, काठ 'श्रीगोदावरीच्या कुली।'—हा १८ १८०२ [स कूल]

कूल—न (गो) सोनाराची मजुरी [का कूलि]

कूल—न (कर्मा) लाकडात भोंक पाहून त्यात बसविण्या साठी तयार केलेले लांकडाचे टोंक, चुनी, कुस

कुली—कुली पहा

कुदा—स्त्री कुस पहा

कूपमांड—कुप्मांड पहा

कूस—स्त्री १ शरीराची एक बाजू, बरगडीची, काळेखालची बाजू २ जठर, गर्भाशय 'सातू देवकीकूसीचा सेजारी।'—शिशु ११२ [स कुक्षि, हा कुक्षि, कुक्षि कोक्षि, दि कोक्ष, गु कुक्ष, प कुक्ष, सि कुक्षि कुसवा पहा] ३ (ल) जागा, अवकाश (कोठे बोलण्यास, फलवण्यास, लग्नादीस, गैरमिळकतीस) 'मोजणी झाल्यामुळे शेतात बेकायदा कूस राहिली नाहीं।' 'चित्र खर्च कल्या रिहिल्यामुळे चित्रात कूस राहिली नाहीं।' 'हा भाड्याला कूस आहे' (सामा) जागा किंवा अवकाश असा अर्थ 'पोटभर खाल्ले, पाणी प्यायला कूस राहिली नाहीं।' ४ भरलेली जागा, साध लेणी सधि (खाटे दिशेच कसन, सन्या खर्चापेक्षां जास्त रकम खर्ची टाकून, माल जमा कसन, दुसऱ्याची व्यवस्था करताना कांहीं रकम गिळून कसन इ०), पतलेले माप किंवा केपेला दिशेच यांत फारशी लबाडी अशी न लगतां घोडासा कमी-अधिकपणा करणें, मोठी कजर, पर्ताबळा ५ सुरे इ० प्रसवल्यानंतर योगिंदारे निपणारा कुजडा अश (वाय) ० भरणें-एखाद्या पदार्थानें पोटा भरणें 'माईच्या दोन्ही कुडी भरल्या' ० घालणें-(कु) खेळांतील नियम मोडल्यापद्धत खेळगड्यास शाहराकणें कुडीस होणें-एखा अणवार निजणें म्ह् ० माजर करी एकादशी उंदरी मात्तन मरी कुडी=उपास करणें आणि ओ दर्पपर्यंत खाणें सामासद-० गोम-मोयदरा-स्त्री घाबद्याच्या कुडीवर अनलेली गोम, भोंवरा हा अग्रम मानितात. ० निहुरणीचा-नितळपणा-धुणीचा-धुवणा-धुणा-३ स्त्रीच्या अवक मुलांपैकी उरटवा मुलगा

कुम्भपुष्पा पद्म [कुम्भ+निवृत्तः=पुष्प] • कुटप- (गो) सतति
होण्यास सुखात होणे

कूस-न कुसळ, टोक, 'आपली देखणी ते किती नम्रपणाने
चालवीत व निंच कूसदि कोणास बोचू नये याविषयी ते किती जपत
असत' - नि १०९ [स कुश]

कूस-से-उ वन (व) पल्याचे वाजूचे उभे दाढे
कूस-न (को) कुप अर्थ १, २, ३ पदा 'कवाडाचे कूस
मोडले

कूहरी-शी बेरीसारखा सोन्याचा अलंकार कूहरी पद्म
'ह्याली राकडि मूढ बोरळि ते सोभे तळी कूहरी।' - अक
अगत-सीतास्वयंवर ४५

कूळ-जी (गो) नारळीच्या हीराचे वेळेले जाळे
कूळ-न १ गात्र, वस्त्र, जात, कुटुंब 'आमचे कुळात
मोरोपत नावाचे प्रसिद्ध कवी होऊन गेले' म्ह० कुळास खोड
सतामास वेड (नसावे) २ सम्राट ठेवावयाचे देवक (मरते
जातीत हे अवतरे) प्रत्येकाच्या कुळांत घाल असेल त्याप्रमाणे
कळव, मावेल, बड इ० हाताची खादी आपण ती गुळवी
वृद्धावनांत लावतात व तिची पूजा करतात (वात्र) • उद्धरण-
१ कुळची कीर्ति वाढविणे २ (उप) कुळातील माणसाना
(विशेषत जवळच्या नातल्यावरून) शिष्यासाप देणे कुळाला
झाग टावणे-कुळाला कळक लावणे सामाप्रद- • कट-वत-
कया-वहाणी-नवी १ कुळाची कथा किंवा गोष्ट, कूळकट
हा शब्द शुद्धतेने वाईट अर्थांनां येोजतात कूळकपा म्हणजे
कुळाची कहाणी, कैफियत, इतिहास २ (ल) कटकाणो,
कटकडीची हकीकत, माहिती • कट सामणे-गहायाच्या वशा
शील (भाषची किंवा चालू) किंने, दोष सामणे • कंटा-वि
कुळातील हतमागी, भयार्, कुळाचे नाव घालविणारा, मुख्यत्वे
चिक्क • कारण-णी-उल्लक्षण पद्म • गति-शी गोत्र वंश
याची परंपरा, अनुक्रम, वंशवेल-विस्तार • टि(ति)ळ(ल)क-
५ वशाचे भूषण, कुलाला भूषणमूत अशी व्यक्ती [स] • पर्वत-
५ (काव्य) कुळाचल व सप्तपर्वत पद्म • युद्धा-वि स्वतः
च्या कुटुंबाचा नाशक, कुलकलक • वंत-मान-वि कुलीन,
अभिजात, कुलवत, चाणक्या कुलात जन्म पावलेला • शीळ-
न कुल आणि शील, वडिलांची परंपरा व व्युत्पत्ती दान्त,
कुळातील आचारविचार, चालीरी, स्थितीरीति रम लुळविताया
वशा बारी पदावयाच्या स्थितीत एक, यास्तून कुळाशीळ्याचा-
कुळशीलायन-वि कुलीन, अभिजात

कूळ-न १ कौलदार, खडकरी, पटवाने जमीन धारण करणारा
(सरकाराची किंवा शेतामालकाची) २ पनसोचा (आवकाशाचा)
फणको, आरोपीचा जामीन, बंधाचा रोती, बकित्याचा पडकार,

आश्रयदात्याचा पोष्य, ज्याने ज्याचे द्रव्यादि दणे जाहे तो,
आश्रित (म्हणून रिणको, जामीन, रोगी इ०) ३ सामान्यत
सरकारास सारा देणारा असामी, असाम्या इतर अर्थ व सामा
सिक्कशब्द 'कुल' शब्दामध्ये पद्म ४ (गो) गिन्हार्दक, इसम,
व्यक्ति सामाशब्द- • छटणी-छी प्रत्येक कुळाची जमीन,
साधनसामग्री, लाग, लागवड व सारा इत्यादि दाखविणारे, कुळ
कण्याने सयार केलेले सरकारी पत्रक, तपता • जमा-छी १
गाव किंवा जिल्ह्यातील कुळापासून देणाऱ्या साऱ्याची रक्कम
२ सावकाराने कुळास किंवा शेतकऱ्यास कर्जाक दिलेली रक्कम
• झाडा-५ गावातील खडकरी किंवा कौलदार याचा तपता
• पट-पट्टा-५ कौलनामा, खडपत्र • पैसा-५ कूळजमा
अर्थ १ पद्म • भरणा-५ (यापक) शेतदरी किंवा कुळे,
याच्या उलट अडणकबाड • दनुयात-छी १ कुळाने सरकारी
सजिन्यात भरलेल्या पैसाची चौकशी पडून दनुवात घालणे
२ अशा रीतीने काढलेला निर्णय (कि० करणे, पेणे, पढाणे)
• वर्ग-५ १ कुळपटणीच्या अनुसारीने कुळे अथवा रयत
याच्या जमीनसुमन्यासप्रमाणे किंवा त्याचिह्नून येणे असलेल्या
पेशाबद्धतेचे वर्गीकरण दाखविणारे वार्षिक पत्रक-तपता २ एकाच
कुळाने वरीलप्रमाणे पत्रक-तपता (समासात) कुळवर्गपट्टी-जमा
वरी-वसुलवाची इ० ३ कुळारा पद्म • घार-किंवि कुळाच्या
अनुक्रमप्रमाणे दर किंवा दर कुळागणिक याच्या उलट थळ
वार (समासात) कुळवार पावत्या-पाहणी-काजील-वसुल
वाची-रनुवात, त्याचप्रमाणे कुळवार-पत्रक-पाडा • घारी,
कुळघारी-छी कुळाचा तप

टुक-५, घारी, गळा, घास, कटाल [स]
टुकर-ळ-५ १ टेंकरच्या वेळचा बापु पंच उपप्राणपर्वी
एक कूर्म पद्म 'आणि जामई टिक टेंकर। ऐसेसा होतसे
व्यापार। नाव कूर्म कूधर। इत्यादि होय।' - हा १८ ३४१
'नागकूर्म कूळ देवदत्त।' - एमा १२ ३२१ 'शिरा ज्या
करिता येती। कूळ म्हणोती त्यास म्हणोती। - यया १८
१००४ [स]

कूळ-न १ एक प्रायश्चित्त २ धारीरिक दुष्ट, कष्ट,
तप 'माझे लोपे संपूर्ण। तपसापन वृद्धादि।' - एमा १०
४२० ३ मृत्कूळ, मृत्पात्रोप ४ पहिले दिवशी एकाच जेवण,
दुसरे दिवशी सायंकाळी जेवण, तिसरे दिवशी न मागता आपो
आप मिळेल ते खाणे व चौथे दिवशी उषोषण याप्रमाणे क्रमाने
१२ दिवस कण्याचे मत 'अथवा एकांतरा कूळी।' - हा १०
३६४ कूळोपे १ पाद, २ अर्ध, ३ पादोन, ४ अर्ध, ५ कूळ्यादि
कूळ ६ सातपन, ७ तप्त, ८ शीत, ९ घाक १० प्रकार आहेत
[स] • व्यावसायिक-न चक्रप्रेममाणे चढतराराने जेवणातील पंग

खाण्याचें कृच्छ्रायधित 'कृच्छ्रादायणे शास्त्री वेदी' । - एभा १२ २७ कृच्छ्रं करुण - किंवि नाखुपीने, कष्टाने (दिणे करणे इ०)

कृत - न चार युगांपैकी पहिलें, कृतयुग, सत्ययुग [स] - वि ज्याने केलेले आहे या अर्थानें समासाच्या पूर्वी जोडतात उ० कृतभोजन = ज्याने जेवण केलेले आहे असा, कृतविवाह = जो विवाहित आहे असा, कृतापराध = अपराधी, गुन्हेगार, याचप्रमाणे कृत स्नान - प्रमाण - निग्रह - प्रत्यान - प्रसाद - यज्ञ कृतान्त्यग - कृतातिथ्य - कृतनिग्रह इ० याशिवाय काही सामासिक शब्द पुढें दिले आहेत

० कर्मा - वि निपुण, हुषार कुशल [स] ० कार्य - वि ज्याने आपले काम संपविलें आहे असा, यशस्वी, विजयी, कृतार्थ, प्राप्तयश कृतकृत्य पदा [स] ० फाल - वि १ निधित ठामिक काळाचा, मुदतीचा, मुदतवद (गहाण, निक्षेप, याच्यासंबंधानें). २ अमुक मुदतीपर्यंत थाकरी करण्यास जो आपणास बघून घेतो असा (बाहर) [स] ० कृतार्थ - वि कृतकृत्य, सिद्ध अर्थे शाळा आहे ज्याचा असा [स] ० कृत्य - वि १ कृतकार्य, ज्याने सत्कारसत्त्वचीं सर्वे कृत्ये पार पाडून त्यापासून मिळणारे सुख अनुभविलें आहे तो, पुण्यकृत्याने ज्याचा जन्म साधेकीं लागला आहे तो २ आरभिलेंलें दुर्घट काम ज्याने तडीस नेऊन समाधान प्राप्त करून घेतलें आहे तो, ज्याने आपल्या अर्माचे पळ पावले तो 'म्हणे कृतकृत्य झालो देवदर्शने' । - रावि २६ २८ 'त्यालाच जाणता आणि कृतकृत्य म्हणतात' - गीर १६३ - न अशक्य किंवा अपूर्व कृत्य, अगदीं अचाट कृत्य, मोठया सुद्धिमत्तचे काम 'त्या अदत्तापासून तुम्ही पैसा काढला हे मोठे कृतकृत्य झाले' काव्यात कृतकृत्यार्थ (वि) असे रूप घेतें

० कृत्यता - की कृतार्थपणा, यशस्वितेचा अभिमान, 'त्याच्यान सुस्ती, कृतकृत्यतासुद्धि पहितमन्यता, घारे दोष असदृशकृत्या मुळे' - नि ३ [स] ० घटस्फोट - वि घटस्फोट करून जातीबाहेर टाकलेला [स] ० निश्चय - ड हट निश्चय निग्रह निषार - वि हटनिग्रही, ज्याने निश्चय केला आहे असा [स] ० परिश्रम - श्रम - वि ज्यानें फार मेहनत केली आहे असा [स] ० पुंज - वि १ सोडला आप्याच्या घेतात असलेला (माण) २ (स) निपण्याच्या वेतांत आहे असा [स] कृत+पुंज = पिम लावलेले भाणाचें मूळ ० पुण्यपुंज - वि ज्याने पुण्यकृत्य पुण्य सादरिलेले आहे किंवा ज्याने पुण्यकृत्ये केलीं आहेत असा (पुण्य) [स] ० प्रतिष्ठित - वि ज्याने मान्यता, प्रतिष्ठा संपादन केली आहे असा [म] ० मुद्धि - वि निवृत्ती 'ऐस हटनिग्रही कृत्युदी' । - या १ १० ११ [स] ० मुष्टि - वि ज्यानें मुठ पळवली आहे असा [स] ० युग - न कृत अर्थे १ पदा, सत्य युग ० संस्कार - ड हट निश्चय - वि हट निवृत्ती [स] ० सस्कार - नि जो सस्कारानें पावन झालेला किंवा ज्याचा

विशेष सस्कार झाला आहे असा [स] ० साक्षी - ड (कायदा) साक्ष देण्याकरिता नेमलेला, साक्षी पदा [स]

कृतक - वि कराडणारे, कुरुडणारे [स] कृत-कृत=कुरु तडणे ० प्राणी - ड एक प्राणिद्वय, या वर्गातील प्राणी शाकतृणाद्वारी असतात यांना कुरुडून खाण्याची सवय असते उ० ससा, उदीर, खार इ० - प्राणिमो २५

कृतकपुत्र - ड (कायदा) मानलेला, पाळलेला मुलगा, विकृत घेतलेला मुलगा [स]

कृतघ्न - वि १ निमकहराम, उपकार न जाणणारा, वेद्मान, दारामखोर याच्या उलट कृतज्ञ २ केलेलीं कृत्ये किंवा उपाय व्यर्थ पाडणारा, कार्यविघ्नसक [स] कृत+घ्न कृतघ्नता - की उपकाराची जाणीव नसणे, निमकहरामी

कृतन - न १ कापणी २ नखानें, दातांनीं उरतडणे [स] कृत-कृत=कुतडणे

कृतज्ञ - वि उपकार जाणणारा, निमकहलाल, इमानी [स] कृतज्ञता - की उपकाराची जाणीव [स]

कृताकृत - वि १ वेपर्ता, उदासीन, आवदयकृदि नव्हे व अयोग्यदि नव्हे असा (केल्या तरी घालतील, न केल्या तरी घालतील अशा गोष्टीसंबंधी) [स] कृत+अकृत २ निष्काळजीपणानें, अनाच्येनें केलेले, काहीहि आल्या नवून केलेले किंवा सुलींय गाळलेले, अपेवद, अपूर्ण 'त्याचे परीं आचार कृताकृत आहे' - न केवळ सभबनीय स्थिति, घडण्याची किंवा न घडण्याची सभबनीयता ज्यात सारली आहे अशी स्थिति अल्प स्वल्प सारव, अस्तित्व 'यदा दुःखस्याच कृताकृत दिसते' [कृत+अकृत]

कृताजलि - वि हाताची औजळ पसरलेला, ज्यानें दोन्ही हात जोडले आहेत असा, अगदीं गम, आशाशील [स]

कृतात - ड १ मुत्तु, यम, काळ 'जैसे महाप्रलयीं पसरले। कृतातमुख।' - झा १ ८८ 'काळया कृतात पुष्करें' । - तुगा

५१ २ देव गरीब ३ सिद्ध केलेला निर्णय, सिद्धांत [स] कृतात - न शिजविलेले अन्न, (विशेषत) मात [स]

कृतार्थ - वि १ ज्यानें आयुष्यातील साध्य किंवा हेतु साधला आहे असा, ज्यास काही करावयाचे उरलें नाहीं असा २ कृत कृत्य, तूत, समाधान पावलेला, संसार फाडलेला (धर्मशास्त्र इ० संबंधी) [स] कृत+अर्थ

कृतावस्था - की आपला हेतु तडीस नेल्याची स्थिति, आपल्याकडून आटोकाट प्रयत्न केल्याची स्थिति [स] - किंवि आटोकाट, शेवटपर्यंत कर्मांत बंदी किंवा जाहलीत जाणत

ह्रति - की १ कर्म, काम, कृच, काही कार्य करण्याचा व्यापार २ क्रिया, रीत, पद्धत, युक्ति, प्रकार (उद्योग, पदा

६० चा) 'देसी धर्माच्या कृतीत व यथात बारी एक प्रथारणा कोणास सुचवितो आली बारी' - सं० १.१० 'औपचात्री कृति' ३ संक्षेपाचा वर्ग, द्विप्रात ४ केल्ले काम, साधनेची गोष्ट, कार्य 'खुबस ही कालिदासाची कृति' ५ यथाति, पराप्रम 'साधन्य' पुढीचे मूष मिळाले सांगायला लागला कृती' - सं० १०८, - विमुक्त, हुषार 'व्यसनी सहाय होउन आताला होय जो परम कृती' - मोरोप ११.१५ [स] सामासिक - प्रधान - विद्या कृतीना प्राधान्य दिले आहे अशी (कादंबरी) (१०) बौद्धिक शक्ति, याच्या उलट मतिमान - विचार १११ कृतीचा - वि. द्विप्रम, करणीचा, वनावट 'कृतीची भावाळे जखुनि गळा, पुढे कधी' - सिद्धान्त्याजि, मराठी ६ वे पुस्तक ४ १२५ (१०९६) 'ही कृतीची कुले, पण खोलीची कुलासाठी दितलात' हृत्तोपकार - ३ १ केंद्रा मांडा उपकार, हृत्पा, मेहेरबानी [स] कृत्तोपकारा - वि. ज्याने उपकार किंवा अनुपद केल्या आहे असा

हृत्ति - न चामडे, कातडे, हृत्तचने [स] व्यास - वि. कातडे पांशरणात (महादेव, हाकर) 'विसे हृत्तिसासा शिवा वाम अगा' - आचारलमाळा (नवनीत ४ ४२४)

कृत्तिका - श्री सत्तावीस नक्षत्रांचीं तिसरे द्वा नक्षत्रांना सात (सहा) १ तारा आहेत त्याची काळति देसी वस्तव्यागाराची दिसते [स]

हृत्तय - न १ काम, कृति, कार्य (३) अंकट 'प्रियतांची हृत्तये' - नायबल (नवाकर) २ भूमितीत कवययात सांगितलेली रचना, कृतिगंधक्षसिद्धात, वस्तुपाठ (३) प्रोब्लेम [स] हृत्तय - न १ काम, कृति, कार्य (३) अंकट 'प्रियतांची हृत्तये' - नायबल (नवाकर) २ भूमितीत कवययात सांगितलेली रचना, कृतिगंधक्षसिद्धात, वस्तुपाठ (३) प्रोब्लेम [स]

कृत्या - श्री. १ नाशाराठी आणि मयतरासाठी बळी देऊन निळा प्रसन करून घेतात अशी क्रीदेवता, उग्र देवता, राक्षसी 'सर्वादि चमू प्रेषा राजा भीमशूरार्था कृत्यासी' - मोमीम ५ ३२ 'हाली उमा त्या जेचीच कृत्या' - मोअवरीप २५ ३ (८) आंडवोर, कज्जेदलाळ कैदाशीण श्री [स]

कृत्याकृत्य - न चालले व वाईट काम, योग्य व नवयोग्य काम, कार्याकार्य [स] कृत्य+अकृत्य

कृत्रिम - न खोटेपणा लबाबी, कपट, कावा 'कृत्रिम अवघेचि सुल्ले' - दा१९ १५ - वि. १ बनावट, करणीचे कृतीचे समासात - कृत्रिम - वेप - रूप ६० २ मनुष्याने केल्ले, नैसर्गिकजणे असे अनैसर्गिक सामासाद - नानार्थ - न खोटेपणा, कमी विमतीचे नाणे 'असले कृत्रिम नाणे करून घेतकन्याचे व मेष्टिळ व्यापा' त्याचे म्हणजे व्यापक्या बहुतेक सरी प्रत्येक सुकसात करणास कोण त्यादि दुसऱ्या देशातील घरकार तयार घाले असते असे आम्हास वाटत नाही' - दि १ १५१ • पुत्र - पु. मानलेला मुलगा, दत्तक

मुलगा हा व्यापक्या मानापितराचे औपदेष्टिक करणारा, यारा पारमत्ताही एक आहे [स] • पुत्रिमा - श्री मुलीच्या संज्ञेतील 'पादुगी' 'आणा थिरेतरन द्विप्रमश्रिकारी' - वामन दिवा ५ १३३ • भूमि - श्री खोटा, कट्टा, गळी, परांतील चोपून तयार केलेली जमीन [ग] • मित्र - पु १ उपकारासुद्धे घालेला मित्र फायद्यासाठी घालेला दोस्त २ (८) खोटा मित्र [घ] • मुद्र - न १ हावपेचचे मुद्र, मनिमी कावा २ स्त्रीची लकई [घ] • रगाया - पु १ खोटा रगाया; वनावट रगाया २ ज्यात खोटा आभरांची चारी निवून गाढी पण जो सरकारी कायद्यां सोडून आणे निमतीने घाला जातो असा रगाया (६) खोटा बाई हिंदु स्थानात हल्ली कृत्रिम रगायाचा प्रसार आहे - भारतीय व - पदति ९३ • धन - न वाग, भांगर, राई, उपवर्ग, उधान [स] • दानु - पु १ व्यापक्या हृत्ताची तयार केलेला दात २ वस्तु वस्तुपण व आतून मित्रत्व असा माधुर्य [स]

हृत्रिमी - नि १ खोटा, कावेबाग, वेड्यानी, दोंगी 'मी बाई लयाळ हृत्रिमी मज्ज' - पाळ २ ६८ २ बागड, मुद्दान फेंगे, कायमिक, करणीचा, कृत्रिम पदा

हृत्स्न - नि १ शाइन सवे, तण २ पूर्ण, पुंशूर, भापू

हृत्त - न (व्या) धातुवरून अथवा त्रियापदावरून साधलेला धर्म, धातुसाधित [स]

हृत्तकाळ - पु १ कृतातकाळ २ करतनकाळ, कृतात पदा [स] कृतात+काळ

हृदात - पु कृतीत (अप) 'न वाधे काळ हृदातक्षोभ' - दावि २१६ [स] कृतात

कृपण - वि १ वज्र, तिकू, कवनीजुरक 'अथभोगां कडे। पाहतां कृपण आवडे' - हा १३ २०९ 'हृण तयासी चोळिजे पडे उपाधित' - तुषा ४२८ २ गरीत, दरीती, धोनाणा, कविव्याणा (मुद्रा, वेदरा, भापण) [स]

कृपा - श्री १ दया, मेहेरबानी करणा २ दातविलेची दया, केल्या अनुपद ३ अनुपद कृति, अनुपदबुद्धि, सद्भाव ४ (मक्ति) ईश्वरी कृपा, अनुपद 'अथे तुसी कृपा जोडे। तरी बुद्धि असे कृपापूर्वपदधित समासपुण्य आहत पैकीं काही बुद्धे दिले आहेत - • यदाक्ष - हृदि - पु १ १ दयादृष्टि, दयने, अनुपदने पदार्थ २ कृपा, मेहेरबानी दाखविणे, करणे 'कृपादृष्टी दासाकड पाह' - दंजनी आरती [स] • किल्ल - वि दयने पासरपुढेला, दयाई, कृपालु 'सखींही असे मोरला सारसाक्षी। कृपाविग हा होय सगरसाक्षी' - [स] • निधि - पु अत्यंत कृपालु, कृपेचा ठेवा, कृपाधार [स] • पान - न १ ज्याच्यावर दया

वरुणें योग्य आहे असा (दरिद्री, गरीब माणूस), दयाई २ ज्याच्यावर कृपा आहे असा [स] •यंत-पान-वि १ दयाळु, मायाळु २ ज्यास दया आली आहे असा कृपायलोकरून-न मेहेराजर, दया -वि कृपेने पाहणारा, कृपादृष्टि, सलामुद्रित दर्शवणारा [स] कृपाळ-ळा, कृपाळु-ळु-वि मायाळु दयाळु, कृपायत, उपकारी, अनुपदी कृपेची नौका-ली (काज्य) देवेची नाव, दया, कृपा 'कृपेची नौका वरून । तारी मज अवसागरी ।' -रात्रि १ १४०

कृपाण—न तरवार, राहण, खरीर [स] कृपाणी-ली लहान तलवार.

कृपाणिकास्थि—उ (प्राणि) तरवारीसारखा ज्याच्या हाडाचा सागाडा आहे असे प्राणी, (६) पॅरेस्पेन्डिड

कृमि—उ १ किडा, भाळी, कीटक, लहान जंतु 'जे त्रैपिण्य बाही म्रमा । अतो कृमी ।' -ज्ञा १८ ५०५ २ (प्राणि) या वर्गातील प्राण्यांचे शरीर वेदाळ्याचे असते हे सरपटणारे असून माल जत आळी या जातीचे आहेत ३ फिरमिणी रम, कोचिनील ७ (गव) जत (पोटातील) •घन-सादाक-घातक-हर-हारक-वि कृमीचा नाश करणारे, पाटातील कृमी नष्ट करणारे (जत पाहण्याचे औपय, जतांचे औपय) [स] •घाताळ-न पोटात जतामुळे होणारी वातविकृति •शूल-उ एक रोग, जनामुळे पोटात दुखणे 'कृमिशूलं तलमळी तै । तयावर्तिते ।' -गीमा ११ २४१६

कृमी—वि ज्याला जतविकार झाला आहे असा [स] कृदा—वि १ रोडका, डुवळा, सडपातळ, बारीक २ नाजूक, पातळ (वस्तु). [स]

कृदार, कृदारान—न खिचडी [स कृसर] कृदाग-गी—वि रोडक्या शरीराचा, किडविडीत, सडपा तळ बाण्याचा-बी, ली कृतामी असणे हे एक सौंदर्याचे लक्षण समजले जाते 'पोंरे सदैव रवठी क्षुधिते कृदागें ।' -वामन (नव नीत ५ १४०) 'शुन्याद्वी धुनभरपिळी षचला ती कृदागी ।' -मनुस्मृत १११९ [कृदागम]

कृदान, कृदानन कृदानु—मनु वामि विन्तव 'खली चेतवितो महा कृदानन ।' -सावि १ १३० कृदान प्रवेशेल शुष्क श्वनी ।' [स कृदाउ]

कृप(पि)क कृपिजीवि कृपीवळ-ळ—वि शेतकरी कुणारी, शेतकसणारा माना कृपीवळ आणुळे । पाणुला परिले । -ज्ञा १३ २०६ 'कृपीवळे खगली भयगें ।' -सुसाभा ३ १०८ [५] •शाख न वनस्पतीची लागवड, जोपासना समग्र पद्धती निघन व त्याची वाढ, त्याचा उपयोग ह० विषयाचे विवचन करणारे शाख, शेतकीचे शाख

कृपि(पी)—छा शेती, शेतकी, शेतकाम 'किंवहुना कृपी जिणे ।' -ज्ञा १८ ८८१ 'विद्ये करापें पशुरक्षण । कृपी करावी धर्म वरून ।' -जे ८ २३ [स कृप]

कृपिकर्म—न शेत मोगणी, नाणरटी, जमीन कमणे [स]

कृपिवर्त—उ (गो) पोर्तुगीज पूर्वकालीन सरकारास ग्राम सत्स्थापकून मिळणारा कर [स]

कृष्ण—उ १ विष्णूच्या दशावतारांपैकी आठवा अवतार, गोकुळातील गोपाळकृष्ण, देवकीपुत्र, वामदेव २ अश्विनचे एक नाव -वि १ काळा, पाण्याने भरल्या मेवासारखा, सावळा २ कपटी [स] •फरणे-वि काळें करणे, तोंड फिरविणे, नाहींसे होणे सामार-६ •फनक-उ काळा घोवा •फायळा-उ सोन कावळा, ज्याची मान पादरी असते असा कावळा (श्रीकृष्णने ह्या कावळ्याच्या मानेला दर्दी फासले अशी दंतकथा आहे ह्यावरून)

•कृत्य-न घाईत, कपाचे, नीच, काळेवेरें कृत्य [स] •गुजरी-ली एक प्रकारची लुगड्याची जात •ग्रंथी-ली रोडक्यास बटिण अशी गठ (श्रीकृष्णने गोकुळत एका गवळ्याच्या दाडीची व त्याच्या बायकोच्या बेणेची गाठ बांधली होती त्यावरून) [स] •ताळु-ताळुका-टाळू-ताळू-वि ज्याची टाळू काळी आहे असा (घोडा), हे अष्टम चिन्ह मानितात •तुळस-ली काळी तुळस •धचूर-मु काळा घोवा [स] •पक्ष-उ १ काळोक्या रात्रीचा पपरवडा, बघ पक्ष, ज्यामध्ये चढाच्या कळा उतरोतर बसी होत जातात तो पक्ष २ (स) उतरती कळा, क्षय, ऱ्हास ३ ज्याकडे दोप आहे असा पक्ष, याजू 'आस्तिक व मास्तिक, शुक्लपक्ष व कृष्णपक्ष अद्या जोडण्यातील तसे एक तरस्वरूपजीवि अमतात' -मागर ३ ००२ •पक्ष-मुळपक्ष-मु १ घट आणि वाढ, क्षय आणि वृद्धि २ खोपेपया व खोपया, घाईत आणि चांगले •पक्षी-उ ३ व (ना) विदुर जातीचे लोक •मणी-उ विवाहित स्त्रियांनी घालवण्याचा काळ्या मण्याचा गळखर [स] •मत-गौरवारी पदा

•मृग-उ काळया रंगाची सुगाची एक जात •मूर्ति-ली अतिसय काळा माणूस, काळाकुळकळीत माणूस •मृग-सार-उ काळवीट 'शरभापडे टिकेना सिंहसि मय काय पुण्यासार विर ।' -माद्रोप ११ ६७ [स] •मुत्तिका-ली बटुदीची दात •घर्ण-उ काळा रंग •घर्ण होणे-काळें होणे, एखादी वस्तू, मरणाने किंवा अन्य तऱ्हेने दृष्टिआड होणे (एखाद्याचा अत्यंत तिरस्कार भाव असता योगितात) 'त्या शुलभाचे ज्या दिवशी कृष्णवर्ण हाईल तव्हा मी येईन' •वख-न काळें वख [स] •घाळा-उ काळया रंगाचा वाळा •विलास-त्रीडा-पुलीव व श्रीकृष्णाच्या गोकुळातील क्रीडा, रोडक्या, लीला, पुढावा २ (स) षर्वांच्य खोपडा, खेळ ३ व्यभिचार,

•कृत्य-न घाईत, कपाचे, नीच, काळेवेरें कृत्य [स] •गुजरी-ली एक प्रकारची लुगड्याची जात •ग्रंथी-ली रोडक्यास बटिण अशी गठ (श्रीकृष्णने गोकुळत एका गवळ्याच्या दाडीची व त्याच्या बायकोच्या बेणेची गाठ बांधली होती त्यावरून) [स] •ताळु-ताळुका-टाळू-ताळू-वि ज्याची टाळू काळी आहे असा (घोडा), हे अष्टम चिन्ह मानितात •तुळस-ली काळी तुळस •धचूर-मु काळा घोवा [स] •पक्ष-उ १ काळोक्या रात्रीचा पपरवडा, बघ पक्ष, ज्यामध्ये चढाच्या कळा उतरोतर बसी होत जातात तो पक्ष २ (स) उतरती कळा, क्षय, ऱ्हास ३ ज्याकडे दोप आहे असा पक्ष, याजू 'आस्तिक व मास्तिक, शुक्लपक्ष व कृष्णपक्ष अद्या जोडण्यातील तसे एक तरस्वरूपजीवि अमतात' -मागर ३ ००२ •पक्ष-मुळपक्ष-मु १ घट आणि वाढ, क्षय आणि वृद्धि २ खोपेपया व खोपया, घाईत आणि चांगले •पक्षी-उ ३ व (ना) विदुर जातीचे लोक •मणी-उ विवाहित स्त्रियांनी घालवण्याचा काळ्या मण्याचा गळखर [स] •मत-गौरवारी पदा

•मृग-उ काळया रंगाची सुगाची एक जात •मूर्ति-ली अतिसय काळा माणूस, काळाकुळकळीत माणूस •मृग-सार-उ काळवीट 'शरभापडे टिकेना सिंहसि मय काय पुण्यासार विर ।' -माद्रोप ११ ६७ [स] •मुत्तिका-ली बटुदीची दात •घर्ण-उ काळा रंग •घर्ण होणे-काळें होणे, एखादी वस्तू, मरणाने किंवा अन्य तऱ्हेने दृष्टिआड होणे (एखाद्याचा अत्यंत तिरस्कार भाव असता योगितात) 'त्या शुलभाचे ज्या दिवशी कृष्णवर्ण हाईल तव्हा मी येईन' •वख-न काळें वख [स] •घाळा-उ काळया रंगाचा वाळा •विलास-त्रीडा-पुलीव व श्रीकृष्णाच्या गोकुळातील क्रीडा, रोडक्या, लीला, पुढावा २ (स) षर्वांच्य खोपडा, खेळ ३ व्यभिचार,

•कृत्य-न घाईत, कपाचे, नीच, काळेवेरें कृत्य [स] •गुजरी-ली एक प्रकारची लुगड्याची जात •ग्रंथी-ली रोडक्यास बटिण अशी गठ (श्रीकृष्णने गोकुळत एका गवळ्याच्या दाडीची व त्याच्या बायकोच्या बेणेची गाठ बांधली होती त्यावरून) [स] •ताळु-ताळुका-टाळू-ताळू-वि ज्याची टाळू काळी आहे असा (घोडा), हे अष्टम चिन्ह मानितात •तुळस-ली काळी तुळस •धचूर-मु काळा घोवा [स] •पक्ष-उ १ काळोक्या रात्रीचा पपरवडा, बघ पक्ष, ज्यामध्ये चढाच्या कळा उतरोतर बसी होत जातात तो पक्ष २ (स) उतरती कळा, क्षय, ऱ्हास ३ ज्याकडे दोप आहे असा पक्ष, याजू 'आस्तिक व मास्तिक, शुक्लपक्ष व कृष्णपक्ष अद्या जोडण्यातील तसे एक तरस्वरूपजीवि अमतात' -मागर ३ ००२ •पक्ष-मुळपक्ष-मु १ घट आणि वाढ, क्षय आणि वृद्धि २ खोपेपया व खोपया, घाईत आणि चांगले •पक्षी-उ ३ व (ना) विदुर जातीचे लोक •मणी-उ विवाहित स्त्रियांनी घालवण्याचा काळ्या मण्याचा गळखर [स] •मत-गौरवारी पदा

•मृग-उ काळया रंगाची सुगाची एक जात •मूर्ति-ली अतिसय काळा माणूस, काळाकुळकळीत माणूस •मृग-सार-उ काळवीट 'शरभापडे टिकेना सिंहसि मय काय पुण्यासार विर ।' -माद्रोप ११ ६७ [स] •मुत्तिका-ली बटुदीची दात •घर्ण-उ काळा रंग •घर्ण होणे-काळें होणे, एखादी वस्तू, मरणाने किंवा अन्य तऱ्हेने दृष्टिआड होणे (एखाद्याचा अत्यंत तिरस्कार भाव असता योगितात) 'त्या शुलभाचे ज्या दिवशी कृष्णवर्ण हाईल तव्हा मी येईन' •वख-न काळें वख [स] •घाळा-उ काळया रंगाचा वाळा •विलास-त्रीडा-पुलीव व श्रीकृष्णाच्या गोकुळातील क्रीडा, रोडक्या, लीला, पुढावा २ (स) षर्वांच्य खोपडा, खेळ ३ व्यभिचार,

•कृत्य-न घाईत, कपाचे, नीच, काळेवेरें कृत्य [स] •गुजरी-ली एक प्रकारची लुगड्याची जात •ग्रंथी-ली रोडक्यास बटिण अशी गठ (श्रीकृष्णने गोकुळत एका गवळ्याच्या दाडीची व त्याच्या बायकोच्या बेणेची गाठ बांधली होती त्यावरून) [स] •ताळु-ताळुका-टाळू-ताळू-वि ज्याची टाळू काळी आहे असा (घोडा), हे अष्टम चिन्ह मानितात •तुळस-ली काळी तुळस •धचूर-मु काळा घोवा [स] •पक्ष-उ १ काळोक्या रात्रीचा पपरवडा, बघ पक्ष, ज्यामध्ये चढाच्या कळा उतरोतर बसी होत जातात तो पक्ष २ (स) उतरती कळा, क्षय, ऱ्हास ३ ज्याकडे दोप आहे असा पक्ष, याजू 'आस्तिक व मास्तिक, शुक्लपक्ष व कृष्णपक्ष अद्या जोडण्यातील तसे एक तरस्वरूपजीवि अमतात' -मागर ३ ००२ •पक्ष-मुळपक्ष-मु १ घट आणि वाढ, क्षय आणि वृद्धि २ खोपेपया व खोपया, घाईत आणि चांगले •पक्षी-उ ३ व (ना) विदुर जातीचे लोक •मणी-उ विवाहित स्त्रियांनी घालवण्याचा काळ्या मण्याचा गळखर [स] •मत-गौरवारी पदा

•मृग-उ काळया रंगाची सुगाची एक जात •मूर्ति-ली अतिसय काळा माणूस, काळाकुळकळीत माणूस •मृग-सार-उ काळवीट 'शरभापडे टिकेना सिंहसि मय काय पुण्यासार विर ।' -माद्रोप ११ ६७ [स] •मुत्तिका-ली बटुदीची दात •घर्ण-उ काळा रंग •घर्ण होणे-काळें होणे, एखादी वस्तू, मरणाने किंवा अन्य तऱ्हेने दृष्टिआड होणे (एखाद्याचा अत्यंत तिरस्कार भाव असता योगितात) 'त्या शुलभाचे ज्या दिवशी कृष्णवर्ण हाईल तव्हा मी येईन' •वख-न काळें वख [स] •घाळा-उ काळया रंगाचा वाळा •विलास-त्रीडा-पुलीव व श्रीकृष्णाच्या गोकुळातील क्रीडा, रोडक्या, लीला, पुढावा २ (स) षर्वांच्य खोपडा, खेळ ३ व्यभिचार,

सुरतविलास ० सट-वि मानेवरील केंस काळे, आवाज मेघ-
मगा-यामगाणे, गभीर स्वास, कृष्णसर्पास रखा, गति उत्तम आणि
पाडसी असा (घोडा) -अध्या १ २३

कृष्णागर-गव-३ एव प्रकारचा चंदन 'कृष्णागरमल
यागर परिमळ । देवदार वृक्ष तेथें ।'-ह २३ १०० [स कृष्ण+
अगव]

कृष्णाची गाय-छो इद्रगोप, पाषाळाच्यात आढळणाऱ्या,
व्हान, तावड्या रणाचा, पुष्कळ पायाचा किडा ह किडे यमुदा
यांने राहतात

कृष्णाजिन-न काळविदांचे किंवा सामान्यत हरिणांचे
काळे, कृष्णाजिन 'नाहीं नाहीं चर्मांमात । कृष्णाजिन वयाघार ।'
-तुगा १ ४२ [स कृष्ण+जिन]

कृष्णारेण-न १ कृष्णभेदीने प्राक्षणास अगर देवळास
जमीन दान देणें २ स्वतः न ठेवता येलेले दान (नि० करणें)
[स]

कृष्णायतार-३ विष्णूचा आठवा अवतार [स कृष्ण+
अवतार]

कृष्णाघट्टे-वि शरीरावर एखाद्या ठिकाणी छालाप्रमाणे
भोवरा असलेला (घोडा), हे छत्रचिन्ह मानतात -अध्या १ ९१
[स कृष्ण+आवर्त]

कृष्णावळ-३ कायला विनोदाने म्हणतात कारण तो
उभा चिरला म्हणजे छालाकृति व आढ्या चिरला म्हणजे चक्रा
कृति दिसतो व चाक्र, चक्र ही कृष्णाची आयुधे माहेत 'भाग
स्तीचें मुद्र मळ । साधुनि म्हणती कृष्णावळ'-तुगा २ ८२४
[स कृष्ण+वलय=कृष्णावळ]

कृष्णावळा-३ घोड्याच्या पायाच्या जातील बाजूव
होणार आवाळ [स कृष्ण+अ आवाळ]

कलस-वि १ शोधून काढलेले, नवीन निर्माण केलेले, रच
लेले, बनविलेले २ निपुण, तरवेज 'न तुजविना आत्ममूर्ते वल्लभ
तुज असे ।'-भाष १० [स कलस]

कलसि-स-छो १ सुक्ति, कला, चातुर्य; शोध, शकल,
कल्पना, हेतु साधण्याची चतुराईची योजना 'कोणी रासाय
निक शोध लाविले किंवा कोणी कलसि काढल्या'-संपू २
(प्रस्तावना) ११ २ कल्पना, मसलत, सुक्ति, उपाय, तजवीज,
शोध (बनामयी) ३ (पूढ, गुतायुतीची युत्ताची) कळ, रचना, तें
चालविण्याची रीत, त्याचा उपयोग करण्याची दिकमत [स]

के कें-किवि (धि) कोठे 'आता के जाहल सावडा ।
आम्हा पासोनी ।'-शिशु १४१ 'तये वेळीं तू बघणें के ।
देखावावी ।'-हा १ २२९ 'तो के आपी म्हणोनिया ।'
-मीठा १ १४३० [स क]

के, कें-किवि कसे 'परदेवा के नादणें । आपुलेनि भागें ।'

-क ४२ 'पूर्णचेद्रीं उपमित्रे के कळाभाय ।'-स्वाय १० १
२१ [स कथ]

के कें-सना काय 'सब के नारदु भणे ।'-शिशु १२६
[स निम्न=काय]

केउता-ती-तें-अ १ कोठें २ 'चित्त्य नेलें नेणो केउती ।'
-शिशु २२८ 'रखे शिनळी केउती जाति होतीस ।'-पच १
३० 'केवता गेल्य रे मुरारी ।'-निगा ४५ २ कोठला, कोठील
'तेव केउता प्रथु । मोघाचा तो ।'-हा १६ ४५३ [स उत्र]
३ कथाला 'केउता कल्पतत्वरि फुलें ।'-हा १० ११
४ कसा, कशी, 'मज सांढिने केउती । गोवळाप्रती जातेसी ।'
-रंगा १२ १०१ 'प्रलयानळा देता खेंव । पतग वाचे केउता ।'
-मुशिराट ६ ५४ ५ कोणता, कसला 'अनगा केउता हाथि
एक ।'-शिशु २६५ 'ह्वा केउती पुढारी ।'-मुसमा
६ ११० ६ केव्हा [स कियत्+उत, आ के+उत ?]

केउलयाणा-णी-णें-वि दोनदाणा, केंविलयाणा पदा,
'येदी धारण तुला जे केउलयाणे न ते जना दिसती ।'-मोभीळा
१ ४५

केऊ-उगा कुठ्याचे केकाटणें, कयच 'कोटें छुने मारिले
ठाले । केऊ करी परि न सरी पाळे ।'-तुगा ८८६ [ध्व]

केकाटणें, केकरणें, केकाचणें-नकि १ दु खानें ओर
डणे, मातें स्वर वाढणें, भोंकणें, भुक्कणें (उघें, पार ३० नीं) 'तें
कोल्हे केकटून वेकटून उडया मारून मारून'-नाक ३ २४
२ किंवाळणें, मोठ्याने रडणें [ध्व]

केकट्टा-वि (गो) अर्धे पिकलेले (भात)

केकत-ती-नकि १ पायपातीचे फूल व शाद, केकताड
हे उष्ण प्रदेशात होवें हे कुपणाला लावतात याच्या पातीचे उभे
व सरळ तंतु निघतात, त्यांची टिकाळ वरें विणतात याच्या
पातुन दोरखंडे किंवा फुतात [स केकत]

केकत-ती-न केक-नी पहा

केकतड-ताड-न १ पायपात २ ताडाची एक जात, केकत
पदा केकतडाचें सळ-उभव (चाभारी) दोर, चामड्याची
पिशवी शिवण्यासाठी काढण्याने वरें घायपाताचे दोर उपयोगात
आणतात त; तोडा, चडवी

केकताड-ड-छो केकतीचे शाद, कुपण, बई

केकया-यी-छो १ केनेयी, भरताची भाई २ (क)

मोडखोर, केदाशीण, कजाय छी [स]

केकरा-री-रूं-प्रुभीन मेळीचे पोर कोकरा-ती-रु, पहा
केंकर-न (राडा) फावटें खेपें, केमे

केकसणे—अकि खेकसणे, वसकन भागावर जाणे. [ध्व करणे—वेकस]

केकसा, केकसा मावशी—अकि १ केकया—यी अर्थ २ पहा कर्कशा, कजाग खी २ भेसूर, किडसवाणी खी [स केकस =राक्षस, प्रा केकस, तुल० का केकस=अपमान्यची भावा]

फका—खी मोराचे ओरडणे, टाहो, ध्वनि [स] **केका पली**—खी मोरापत कधीने केलेली १२१ कवितांची आवली, माळ यात परभेदराचा धावा केला आहे उदा० 'सदाश्रितपदा सदाशिव मनोयिनोदास्पदा । स्वदास वसमानसा कल्मसलता कामदा ।'—केका १ [केका+आवली]

केकाण—न समुदाय 'चेकनि इद्रियाचीं केकाणें ।'—झा १८४६४

केकाणें—न दोरखड—शर ?
केकाणें—न १ केकाण नावाच्या देशातील घोडा, घोडयाचा एक प्रकार 'जालौरीचे केकाणे बोल ।'—शिशु ९३७ २ एक देश—अधप १३७ ३ दौड, पाव ?—शर

केकायणें—न केकणे पहा ' (कुप्रा) दुखाने शर करतो त्यास केकायणे म्हणतात ।'—मराठी ३ रे पु (१८७३) पृ १२१ [ध्व]

केकी—पु मोर [स]
केके—पदा केकटणे, केकणे (कि० करणे) [ध्व]
केगद—दी—खी केवडा, केकट—की पहा [स केकट, का ता केदणे]

केगया, केगामती—केकया—यी अर्थ २ पहा
केगरे—न फावडे, छोरें केरें पहा
केगाद—न १ (कु) केवडा, केगद पहा
केचित्व—वि काही, काही लोक [स कथित (अव)]
केचिन्मत—न एकदशीय मत सर्वांस मान्य नसणारे मत काही लोकांचे मत [स]

केज—जें—न १ (माण व) भाराच्या मोबदल्याचे धान्य, नारळ इ० पदार्थ उदा० माळणीपासून भाजी घेऊन धान्य रूपाने दिलेली किंमत (कि० घालणें) 'आदरासी मोल नथ लावू केचें ।'—सुगा ३४०४ 'माणच्या आठवड्यात बागी घतलीत त्याचें केजें घाला ।' २ मोबदल, माळची देवघेव [स केय, प्रा केज] केज्यास कापूर होणें—मारी किमतीचा पदार्थ हलक्या किमतीस विकला जाणे

केजणें—अकि (बां) नारळ, धान्य इ० देऊन त्याबद्दल मासळीचा पुढा, अगर माजीपाला घेणे [केजे]
केजणें—अकि (तजा) विनविणें हा जी हा जी करणे
केजळ—अकि किंजळ अर्थ १ पहा

केटर—वि (व) अगामें विरकाळ 'ती गाय केटरी आह ।' **केटली**—खी चहादाणी किटणी पहा 'सुशीलेनें चहाची केटरी जाणगी हाती ।'—सुद ११० [इ केटल]

केटा—वि (माण) विडका, कुजरा, सुमार (माल) [का केड=बाईट, पाण, तुल० स कीटळ]

केड—वि कडू, कृपण, चिम्कू—शिल्पवि ६३१
केड—न हरिकातील फोल, पान्यावरील आवरण
केड—पु निवृत्त माशाची एक जात, हा बागेळा असतो
केड—पु १ जळलेल्या गाव—याचा ढीग २ (गा) ज्वाळा [वा बेंड=जळतानिखारा]

केड करणें—अकि (वे) नातणें, नास करणें [का केडिसु=गास करणें, विपडविणें]

केडगा—वि (क) कळ, भाडणे लावणारा 'त्या केडगा पोतण्या नादाला लागू वरा ।' [का केडिसु]

केडणार—वि (गे) अवहेलना करणारा [केडणे]
केडणी—खी अवहेलना बेंडणे पहा

केडणें—अकि १ काडवणें, रोडणें, अडवळा करणें २ (राजा कु) दोषारोप देवणें, दूषण देणें, तुच्छ सेवणें, दोषून वोलणें 'कोणाही केडाचे हा आम्हा अधर्मी ।'—सुगा ४२४५ ३ धुडकावून देणें, हिडोसकिडीस करणें, अन्हेर करणें, लावा डणे 'जरि केडिला तरी शिरा स्तविलाचि शिरी चडे न शिर गोळा ।'—मोभादि २७४४ ४ (सर्वे मर्त्यी) ओडणें (उदा० अडवून ठेवणें, बापून टाकणें, सिद्धन ठेवणें ?) ५ (व) छुडणें, गरोर वाढ न हाणें [का केडिड केड]

केडला—किवि (वि) केन्दा [स क्रिय+वेला]
केडलावणें—(कु) वेडावणें [स कड]

केडशी—खी घुरशी, घुरा [का कड=नासणें]

केडवळ केडोळा—पु पुष्कळ काळ, किती वेळ, फार वेळ 'त्यास जाऊन केडोळ झाला असून यत नाही ।'—त्रिवि पुष्कळ काळपर्यंत 'मी केडवळ येऊन वसणें ।' [केवडा+वेळ]
०चा—वि किती वळचा केडाचा व'याचा कालापूर्वीपासून तो केडोळाचे येउन वसलेला आहे

केणा—णी—पुली केना नावाची शेतात उगवणारी भाजी, याची फुनें मिळीं—जामळी असतात ह्याचा कातरपानें येतात **केणाकुडूची भाजी** केण्याकुडून्याची भाजी—खी केणा भागि कुडरा या दोन हलक्या पारिभाज्या आहेत त्यावरून मिश्रा अन्न कळणसोंडा पहा **केण्याकुडून्याची भाजी भोपा**—'यावि २९ घागरी नमडक्यात काहीं दाने पहा, ददा त्याची माकरी वर, वणी कुडूची भाजी वर'—सपतशावारीची वहाणी पृ ३२

केणी—केण पदा १ माल 'तरी तेरी एष काही। सावि याभि केणी नाही।'—हा १ ३०१ २ वस्तु प्रकार ३ बाया रात विकायास आलेल्या जिनसावरील देशमुख-दसपंढे वगैरे पतनदारांचा कर पदा० पत्रेकेणी, पोकेणी, हा घर वगळ कर पारा तो केणी (आवणा) —भाअ १०३२ पृ १३३ [सं क्रयण, प्रा विण, प्रेजि सीन—प्रिफ्त पणे]

केणें—न बासनाभोवतीं बांधावयाची सुताची किंवा रेशा माची दोरी, केवणें पदा 'तेया पंगिताचें केणें सोडुनि।'—हा ६ ३९२ [केवणें]

केणें—न १ बाजारांत विक्रीवयास आलेला पदार्थ, व्यापार विषयक पदार्थ, (विदापत धान्य, फळें, भाजी वगैरे) 'दया पाटणीं जे केणें उघटें।'—पाटणचा दिलास 'विकतें देखोनि मुखाचें केणें।'—शिउ ४७ 'तु मोडलीपाचें केणें मरून। जासी वेंलास राजपठ लून।'—शिली १४ १५५ २ बाजारांतील मालावरील सरकारी कर ३ (सामा) माल, जिस्त, व्यापाराचा पदार्थ 'द्वारेमाजीं सडत केणें।'—एदर ३ १७ 'काय लाभ झाला काय होतें केणें।'—दुगा ६०२ 'व्यास वास्तवीची व्यापारी। कीर्तन केणें उमांगिती॥'—भवि २९ ५५ ४ (क) वर्तावळा, घर लावणें ५ (मापळी) पैसा, इवोळें 'एक घरीं केणें आलें'—सवें पैसा एके ठिकाणीं जगा झाला

केत—उ १ (राजा) साम्राज्याचा नार, गामा २ साम्राज्यातील लून लांकूड—विजयवि ६६१

केत—उ १ केतु ध्वज 'सुवर्ण केत'—सुवन १२ ५१ २ इज्जा, होस 'श्वरप्रमुख सामू वृंग आराधि केणें।'—नराणा ७८ [स कंडु]

केतक—न १ केवडा, केवड्याचें कणीस २ कणसाचें एक पान—पात ३ डोक्यातील एक सोन्याचा दागिना [स] ० पान—न केतक अर्थ ३ पदा—प्याचें कणीस—न केतकीचा सवप तुप, कणीस

केतकड—की (कों) केसकीचें झाड, केवडा —न केत कीचें लाकूड

केतकी—की केवड्याचें झाड केतक पदा [स]

केतकी—की (कों) एक प्रकारचा पक्षी, चामारीण पक्षी

केतकें—न (के) एक उकरण्याचें उल्लखणें [का किंतु=उपत्ये]

केतन—न ध्वज, पताका, निशाण [स]

केतपत—किवि केतपत

केतु—उ १ (ज्यो) नवग्रहातील नववा ग्रह २ एक दैत्य याच शिर विज्यें मोहिणीरूप घेऊन उडविले राहू पदा ३

निशाण ४ भूमेकेतु, दोडें नक्षत्र 'उदनाचें फेहो जेंम।'—हा १६ ३१० [स]

केतुला—की—के केतुला—ली—लें—वि (काव्य) केवडा 'किमी? कसला? किती? 'ते सैन्यु सांगी केतुले।'—शिउ १०३१ 'हे भीट हात मोटवें। की केवडें पांकेतुले।'—भा १३ १२ 'उडकविपाचा केतुला केला।'—मुआदि ८ १९ [स क्रियात्मक]

केतें—पात—न चनडांचनी गजिगांठ्या खेळांत चारी हुकूम एकास आल्याने होणारी जीत (सोदि कदया ३) —घर

केयवर—किवि (प्रा) कोटवर? कोटपदंत? किती लांब? केदाराणें—ककि (क) केडावणें

केदार—मुउ १ ठेग २ मृग ३ पाटाचा वाघ 'बाळ पुता केदार।'—पाप १ ६६ ४ केदारीश्वराचें स्थान, वज्रिंदार [स] ० खंड—पु. केतबाग, पाणी अजविण्यास वापरेला बवारा 'केदारखडवण आज्ञामुनि धाडिला तुम्हीं म्हुंणती।'—मोआदि २ १९

केदार—उ एक शूद्र—अ १ २५७

केदार—रा—उ (सगीत) एक राग ह्या रागात पडून, तीम नयन, शोमलमधम, तोम मयम, पयम तीम धैवत, तीम गियाद हेस्वर लापगात आरोहात नयन व गोपार वज्ये व अवरोहात माधार वज्ये जाति कौडुव—पाव, बादी मयम व सवादी पडन गाव्याची येळ रात्रीचा पहिला प्रहर ह्या रागाचे प्रकार—चादणी केदार, झरर केदार, मडुवावेदार ६० 'मूर्तिमत केदार वदन तू आणिलास जैवा बाहोनी।'—प्रला ३ ३६ [स]

केदाळ—न (क) पाण्यात वाढणारी एक बनस्पति, एक प्रकारचे पणत 'नरीत केदाळ वाडले आहे'

केदो—वि (गो क) केवडा. [स क्रियक]

केदोळ—(गो) केदवळ पदा [स क्रियक+वग]

केद्र—न (घा) १ दीर्घवर्तुलातील ज्या दोन बिंदूपासून परीपावरील कोनच्याहि बिंदूपर्यंत आत्ताची घरीज सारखी येते अशा बिंदूंपैकीं प्रत्येक, (इ) कोन २ वर्तुळाचा मध्यबिंदु नाभि (२) सेंटर ३ (ज्यो) प्रज्ञाच्या कक्षेच्या प्रथमबिंदूपासून स्थान चनच्या सातव्या अवयवा दहाव्या अक्षापर्यंतचे अंतर पतनकेद्र, द्वितीयकेद्र श्याप्रकेद्र मंदकेद्र पदा ४ समीकरणविषय [स कुल० श्री केनान इ सेंटर] ० च्युति—की (ज्यो) रेखापासूनचें अंतर, दीर्घवर्तुळाच्या मध्यासून एका रेखाच्या अंतरास वृहदशक्या अर्धार्ध नाभिचें अंतर येणारें शुणोत्तर (इ) एकसेंद्रिसिटी—सूर्यमास २२ [स] ० पराङ्मुख—वि केद्राकडून दूर जाणारे, केद्रोत्सारी (घाच्या उत्तर) केद्रासमुत्तर—वि केद्राकडे जाणारे

(इ) कॉन्ड्रिजि केंद्रीकरण न एरीकरण, ऐक्य 'लोक' मतांचें केंद्रीकरण करण्याकरिता राष्ट्रीय सभा वाह. - ३

१. केंद्रोत्सार-गति-की केंद्रापासून दूर दूर जाणारी किंवा एखाद्या पदार्थास दूर नगरी गति - दिल्लवि ७४२ केंद्रोत्सारक-वि मध्यविद्वासासून दूर जाणारे (इ) सॅपियुगल

केदा, केदवा-अ (कु) प्र केववा, केव्हा

केववां-किवि (काव्य) केव्हा, कधी, कोणत्यावेळीं तुजें श्रीमुख साजिरे । तें मी केववा दखेन । - गुण २८२ 'तुका म्हणे धीर नाही माझ्या जीवा । भेयसी केववा पाडुरगा ।।

-गुण ८४६ 'निश्चरें ह्याची न दिसे सोडी दार केववाचि पक्षि करे ।' - मोक्षर्ण ३८४० [स कवा, प्रा कदह]

केत-न आऊन ? - शे ७१७ - नामको

केतशी-की ? (की) सुरशी सुरा केतशी पदा २ कोणा - न ११ २०१

केतसावण-अकि (कों) सुरसों, सुरशी यणें (अनादि पदासा)

केना-(वाई) केणा पदा - मयाप ३ ३ २४६

केनाळ-न (गो) एक प्रकारचें भाताचें बीं, काळासो, कर गुट, कोळपा

केनी-केना, केणा पदा

केनी-केनशी पदा

केप-नारी १ घट्टीच्या घोटपाचा उधावर आघात होऊन बारवडतो ही ताव्याची ल्हान टोपी २ दिवाळीं मुलाक्या पितुळात घागवयाची दाळ भलेली कामरी - यती [इ केंप]

केप-पू-न (गा) लाठ मागिक [का केंपु=लाळ(रग)]

केपगुजवरी-की एक फडसाळ, दोरपा - माणेंचो माहिती १६२ [इ]

केपरा-उ १ शेताव्हा वाठारात भात नत असता यणारा सुत भन्न निपावी म्हणून दिव्णी सुट, भत्ता २ विक्रीसाठीं त ज्वलत्या सारकारी पिडाची उज्जमानभरपाई करण्यासाठीं (माणें साठी गावावर) बगदिल्ले पाी - विल्लनकोश ४ २७२

केपरे-री केमरे-री केंपूर-भूर-न (की) घुडले चिप्ट या एक जातीच्या तासा अणून तहमीं हालयाजवळ उड ताग त्यासुळें हाळ यतात

केंपळ-मळ-न १ भिनीर अवया तपरावर लोंबणारी, हागरी काळसणें नारी (पूर, पुतळयापासून) २ बायको शिरी ३ (ल) सोड, भडका म्हातारा बाई

केंपळ-यळा-वळी केमळ-मळा-उभिन १ एतय कां उणे गवत शाकार तपीर शाशासासां केव्हा केव्हा हे पालगत पतवरीत गवत, पेंदा एका पावपावर कडून निझमी

होतो ती केंळ २ (माण) उसाचा खुना पाळा अगर सपलीचें खेन शाकार, काड ३ खाल रगाचें गवत, तावोळी, तावेडी

केंयळी-वि केंयळीन शाकारलेलें गवतास (पर)

केंयळयाघुडा-ळ्या-वि घुडा जातीचें भात

केंयें-न (गो) द्रव्य, सपत्ति ?

केम-न यत्राच्या विशिष्ट प्रकारच्या गतीचें दुसऱ्या प्रकारच्या गतीत रूपांतर (उ० वागेळ्या गतीचें मागें पुढें होणाऱ्या)

करावयाचें साधन [कड-केंम]

केमटा-वि हसटा, हिमटा, चिकट, कृपण केड पदा

केमण-की (वे) काव, हुरमुज, गेव [का केंडु-खाल +मण=माती]

केमशी-की सुरशी केंशी पदा

केमसा-शी-पुशी (वायकी) पुरपाला अवया खीज शयका एक शिबी देतात ती

केय-न (या) केंळ [कड मधील छचा य उच्चार होतो]

केयडो-उ (गो) एक जातीचो मासळी

केयूर-न दशमधीत कडें, कडें बाजुनद 'जैसा केयूरा दिवीं वसु । सुवर्णाचा ।' - शा १३ १०६५ [स]

केर-उ (गो) मोठा लव रय उदा० म्हाळसेचा केर

केर-उ (गो) मावळी

केर-की (गो) दोन डोंगरामधील लावट दोतजमीन,

पावसाडी हंगामाचो दोतजमीन

केर-उ १ कपरा, गवताच्या काडपा, धुरळा, दाग माती, गवत पाने इ० चा वाईत साईत अश २ गाळ, रेंदा निदपयोगी पदार्थ, अवशिष्ट भाग - न ३ (कों) वारीक कण, गवत काडी, कपडेंत गुड्डा इ० (सायरीतील, धाव्यातील कापसा तीउ) (वाय) • फिटणें-कचऱ्याप्रमाणें उडून जाणें, नाश हाणें 'तय भेडारी कण मातु । कावया केर फिटतु ।' - शा

१ १३४ • फेडणें नाश करणें • यारा करणें-कि घरातील गिनिताळीं बांमे करणें • चारा फळून टाकणें-कि १ (ल)

धनफा कवन बस विडविडि, नासणें, घाराव करणें २ तिर सकारा नाकासणें (उपदेश वरीर) सामासच- • कचरा-उ

वेतप्रमाणे निहायवाची पदार्थ यात सगळ्यांचो म्हणतात • कचत धार-वातर-उ वाडणळ गाळमाळ, केरकचरा [केरदि]

• कचतपट-कस्तान-विल्ल-न केरकरा गवतासाठीं; गाळ गाळ • कोंडा-उ कर व कोंडा घराची झाडलात करणें वरीर

मासळी हलरी नाहरी (उदरभरणान केंरी) • पान-खड-उ

घराताळचेर गांवविण्याचा कोपरा दान • डोड-न एतयापासु

गेवणारे जाळें, गानाच्या काडपा, जळण (वाळाना डाक्याला लागतात म्हणून) • पट्टी-की करणावळ, केर काडपासाठी

साक्षात् जे नेमतात त्याचा सर्व कार्यासाठी पसविलेला वर
० पाणी-पोतेर-१ साइलोट पाणी भरणे साखणे, सडाम
मार्जा वीरे यायकांची रानती वरि ० भार-५ केराचा छीम
० सुणी-सोणी-छी १ केर शब्दापाठी दिदीच्या पाठी ॥
अगर गरडी-या दिदीची केरी हाडणी, पादवण, मळाची
२ आयदी खो, भाळदी खो -वि नेहमी याडून सोपनी
वळविलेला (घोडा) उघडाया पडा [म केर+मवाहनी] म्ह०
१ केरसुणीच्या काड्या मोहा पळ नाही २ केरसुणी पाहून जात
अर् दिवा पाहून यत -मयाप ४ ४७७ ० सुणीकार-४-३
साइलोट करणारा नोकर 'सब घोरभट्ट नामे केरसुणीकार'।
-पव १ १६ केराचारी-केरासमान-वि टाकाळ करडी
मिमतीचा (मात्र)

केरणे-अकि खाणे १-शर

केरवळ्या(कोणाच्या)-३५५ ॥ मय, कोणकळ
सोदून व डकडून ह्यात मीठ घाटून वाढा लक्षाच्या लाट्यात
छोयल्याचा कीट, मुसुंगाने दागे यांचे पुरण भरून तदन काढ
वात -पवि १ ४७५

केरवा-३ एक चिनी मातीचे भाटे 'केरवा नांवाचे चिनी
मातीचे पात्र आढे त्यात एक सुवर्नम गुलाबपाणी असते'
-मुण्या ११९ [का कड्या]

केरवा-३ केरवा नाच काढा पडा

केरवा-३ सु तबलाचा एक थोळ याच्यामात्र ४ घागे न
चिनक थी भाग न तिनक थी

केरवा-३ १ घागड्याचा एक प्रकार २ पिंपळा ट्टमणि,
सुमणि [का कड्या]

केरा-वि (४) १ तिरप्या मजरेचा, चवगा २ काकडा
[स कर-तिरवा]

केराचण-अकि (कों) धान्य वगैरेमज्ये केरकचरा मिस
ळणे [स कर]

केरावाच्यात-निर्झी-किवि १ घाणीत केरात (याव
रून ठ) २ वायावर, गमावलेला, गेरेला, उडून गेलेला
[केर+चारा]

केरी-छी १ केर, काड्या (नागरातें उपटून निघारेल्या)
केरकचरा (पाण्याच्या ओघावरवर आलेला भरतीवरवर आलेला)
२ जमीन भाजल्यावर राहिलेले कवळ वगैरे शेतातील घस सुट
पिकावरवर वाडलेले सण पाचोळा ३ (कों) माडाच्या पात्याची
विणलेली पाणी केर]

केरी-छी एक प्रकारचा निहरीतील मासा -मघाव २४७

केलळ-१ काडीचे दुवेळके रोके भाग २ दुवेळे
दुवेळक्याचा काण ३ मोडलेल्या काडीचा साडाच्या खोडावर
राहिलेला भाग ४ काडीला लाविलेली आडवी

केरळ-य)टॅ-डॅ, वेल्ले-न (कों गो) माकडाचे पिल्ल
माकड [म केरडा] म्ह० कायला गेला गणपती तो माले केरळे
केरळे-न (नाचि) कणीसारखे पण साधारण लांब चाक
बेलमळ-३ (केरडी) हण्यांना सांकेतिक शब्द -गुजा
४२-४३

केलाडु-न (कों) लहान मूळ लेंकड
केलि-छी (काव्य) गाळ, करमणूक, क्रीडा, विलास,
विहार 'जगन्मौलनाविल-केलिप्रिय।' -हा १८६ 'सिंधू
तेल कडी जी कली केलि-हेतु नाव सरी।' -मोर (नवनीत पृ
१००) ० कलह-३. निष्ठल, लाकडगा, खेळतील विनोदाचे
भांडण [स केर=खेळणे-केलि=ली]

केले-न कम, कृत्य 'म देखे आगुके केले। परापवाद
रवें बाले।' -एमा २१ १७४ प्राण्याचे केले कोण घारी।' -
व १५ [स क, ग करणे-केलेले] ० न केलेसे करणे-
निष्काळजीपणाने, कुचरपणाने एखादे काम करणे
केलेला पुरव-३ अनुमती व सारावल्या माणूम, प्रौढ
केले)य-छी वरणा, याचना कीव पहा [कीव]

केचट, केचटपण-न किरकोळीचा व्यापार, किरकोळ
किरी-व्यवहार [स की=विकत घेणे]

केचटळ-छी ओडा किंवा नदी यांच्या काठीं जवळीत
होणाऱ्या वरच्या प्रदेशातून गाळ बादात येऊन बसतो अशी
जमीन घरवा यवडे -कृपि १९ [केचटा]

केचटा-३ गाळाचे बनलेली जमीन, बारीक गाळ, माती
'ही जमीन मदीच्या केचटाची असावी' -यागेची आदिती
१ -सो १ १०७

केचटा-वि अति कुणव, चिक्क, चिकट

केचटा-टी-ट्या-वि मोठ्या दुकानातून खरीदी करून
किरकोळ भावाने जिनस विकणारा किरकोळ, ल्हान व्यापारी,
पाऊळ खरेदी करणारा, केवडी [वचट]

केचडा-३ १ केतकीचे शाक व त्याचा छटा, कणीस हिंदु
स्थानात पाणयळ जमीने केवडा होतो पाड्या आतीस केवडा व
पिंपळ्या आतीस केतकी म्हणतात केतकीस फार सुवास यतो, त्याचे
तेल व अतर काढतात २ पायकाच्या मेणीतील लांबट चौकोनी
खोल्याच फूल ३ अपरल्याची काखेतील कडी ४ वेणीचा एक
प्रकार (कि० घालणे काढणे उतरणे) ५ जोयळयावरील एक रोग
-सो १ ३२ [स केतरी, हि केओडा, कवडा गु केवडा] केच
ड्याचा खाप-३ श्रीपुण्याच्या स्वरूप-वेड्याला म्हणतात
-च कणीस न केतकीचे फूल

केचडी-छी केतकी, केवडा पहा

केव(व्ह)डा-दा—वि विती, पुष्कळ, मोठा ? , विती प्रमा
पाने, अशाने ? (प्रधार्याने किंवा मोघम रीतीने उपयोग) एव्हडा
(कमातील मजकूर) पडा [स कियत् रुद्र, प्रा केवड] **केवडयाचा**
-ने—कित-याचा, कितन्याने, कितकावा पदा **केव(व्ह)ड्या**
नदां—किवि केवडया मोठया आवाजाने

केवण—खी मुकडेशेगेने झाड, साधारणपणे हे पुष्पभर उच
असते याची पाने मोठी नसतात शेगा सुरड घातल्याप्रमाणे अस
तात झाडाच्या सालीचीं दोरखडे करतात —वय २ ५६

केवणे—न ? कापडाचा गडा वाघण्याची दोरी (रेशमी
अगर मुती) केणे पहा २ साठा, सचय, पुजी केवा पहा

केवण्या-पयो—खीअव (कु गो) न्यून, उखाळ्यापा
खाळपा [स किम-ऊन-न्यून]

केवळ-ळ—वि ? शुद्ध, स्वच्छ, मिश्र नसलेले, निर्मळ हे
भाडे केवळ चारीचे आहे २ ज्यास दुस-या कोणाबेहि साहाय्य
नाही असा, एकदा, कफ, मान 'केवळ तादूळ असल्याने भोजन
होत नाही ३ निवळ, सुसता, शुद्ध तो केवळ भोळा नाही वीं
ठकला जाईल' —किवि ? बरोबर रीतीने, नियमित रीतीने,
नियमाने, निश्चितपणे 'केवळ नाही म्हणवत नाही' 'केवळ तुच
यावे नकणे, तुचा भाज आला तर कामास येईल' २ अगदी,
निखालस, हुबेहुब, सादरचामुळे तूप दिसणारे 'ही नगरी केवळ
एका दिसते' ३ विलगून, मुळीच 'दक्षिणेत केवळ असामी नाहीं
दुसरा' —ऐषो २३६ —वि निश्चय, अर्क्ता 'तो पुष्प स्वतः
असून निसर्गात केवळ म्हणजे अर्क्ता आहे' —गार १६२ सामा

शब्द-उपगमान-न मूल शून्याशापासूनची उष्णतेची तीव्रता
(६) अर्धसोव्यूट टेम्परेचर **प्रयोगी-वि** उद्गारवाचक
(अव्यय), जी अव्यये वाक्यात असता ज्यावरून वस्तूचे अवयव
सांगणाराचे हृदयोकादि जे मानसिक विकार अथवा उद्गार याचा
उद्बोध होतो त्यास-त्याचा वाक्यातील इतर शब्दाशी काही
संबंध नसतो म्हणून केवलप्रयोगी अव्यये अथवा उद्गारवाचक
अव्यये म्हणतात **नैय्यायिक-वैय्याकरण-उ** सुस्ता न्याय
अथवा व्याकरण जाणणारा **व्यतिरेकी-वि** (न्याय) केवळ
माहितापक्षाने समज असलेला अभावाचा संबंध असणारा, याच्या
उलट केवलान्वयी, अव्ययव्याप्ति पहा [स] **केसलेख्य**
घादी-वि फक्त ईशराचे अस्तित्व मानून पमे हा ईश्वरप्रीत
आहे हे मत न मानणारा

केवल(चिल-गुल)वाणा-जी—वि दीन, ज्याबद्दल
कीव, दया उत्पन्न होईल असा, बापुध, विव्दळणारा (स्वर,
मुद्रा ६०) 'का मातेने दाखिले ता-हे। ते अनाथ दिसे केविउ
वाणे।' 'वयु नको मजकडे केविल्यापा' —एक [स कृपाळ
प्रा किनालु म केविल (कीव) वाणा]

शब्दो. २ १९

केवला—उ (गवडी, व) भितीचा पुढील अगर मागील
भाग, टोक, चारदेखा शिवट

केवला—वि (क गो) (नद भाषा) एक ही सख्या
(इमम, रुपाया ६०) 'केवला हरवला' =रुपया हरवला [स
केवल]

केवल्योवाचल्यो—खीअव (कु) चेष्टा, टिबल्यावाचल्या
[बाहुली द्व]

केवदान—किवि (गो) कोटून

केवा—उ ? साज, समूह पुत्री, डबोलें २ (नदभाषा, क)
रोख रक्कम, रोकड 'गरीबाना केव्याची जरूरी असते' ३
महत्त्व, सामर्थ्य, प्रौढी, पाड (निपेधार्थी प्रयोग) किंमत पहा
'सतमजनी माझा सद्भावो। केवा कोण पाहा भक्तीचा।' —
एभा ११ १५५३ 'सक्षकविषया केवला केवा।' —मुआदि
८ १९ 'परि केवा काय तिचा शत्रु दलाचा अफाट विस्तार'
—विक ६७ [स की-कय ?]

केवि(वी)—किवि (काव्य) कसे, कोणत्या रीतीने, कशा
सारखे, कोणत्या प्रकाराने ? 'तो केवि मारीं इथें। क्षेमी होए।' —
क ७ 'शुशुहि म्हणे सदा स्तविल आमुची केवि धी।' —
केका २७ [स कयम]

केची—खी (की गो) कवा अर्थ १, २ पहा

केवी—उ (राजा) उपरी—या शेतकरी, परगावचे कूळ,
याच्या उलट गावसरी, बतनदार
केवू—उ कषा, कशी ? केवी पहा 'प्राणेधरा त्यजुनी केवू।
वाचू म्हणतसे ते नारी।' —गुच ३० ९०

केवेळी—किवि केव्हाहि 'वाटा केवेळी न पचती।' —शा
४ ६० [स कियत+वेला, प्रा के+वेला, म केवेळ]

केव्हाडा—उ केवडा पहा

केव्हा—किवि ? (प्रथार्थक) कोणत्या वेळी ? कोणत्या
प्रसंगी समयास २ (जोराने उच्चारला असता) कोणत्याहि
वेळी, कधीहि (निपेधार्थी प्रयोग) 'मी केव्हा गेलों नाही' ३
केव्हा केव्हा 'जुनीं वरुं मी तुला कव्हां दोंत खरे' ४ किती
काल झाला असताना, तो केव्हा आला हे मला ठाऊक नाही
'केव्हा व कधी याच्यामध्यें भेद आहे कव्हा यानें तुकट्याच होऊन
गलेल्या काळाचा बोध होतो व कधी यानें कोणत्या तरी वन्याच
पूर्वीच्या काळाचा बोध होतो सामाशब्द-० कधी—किवि
कधी कधी, काही काही प्रसंगी, मधूनमधून ० च—किवि अगदी
त्याच क्षणी, लगेच (मागल्या काळाबद्दल गत कृत्याकडे संबंध)
बोधपास गत घातले ते त्याने केव्हाच साहें ० चा—वि
कुठळ काळपर्यंत, किती वेळचा (गलेल्या, असलेल्या, बसलेल्या
वाट पाहिलेल्या माणसाबद्दल योजतात) 'तो केव्हाचा येऊन

यसलेला आहे ' वेव्हां, वेव्हांता, वेव्हां, नाही वेव्हां. वेव्हांतरी-क्रि. कर्मीकधी, मधूनमधून; वेव्हेतुसार. •दरीक-सक-सार-क्रि. (कुण.) १ वेव्हाहि (निषेधार्थी). २ वेव्हांच. वेव्हांसा-क्रि. (व.) कोणत्या वेळेच्या सुमारास. ' तो वेव्हासा गेला !

कव्हेली-क्रि. वेव्हां तरी.

केश-३. केस, बाल, रोम; लव. (याचे अर्थ. केश असेच होतें). ' केशम्हणजे मस्तकीचे ' - एमा १८२०. [सं. तुल० कें. जि. केश] बाप व म्ह० १ दातास (मनगटास) काय केश आले ? = मी काय म्हातारा, अक्षर, दुर्बल झालों ? २ केशाच्या अंगाच्या होणे-केश पाडणे होणे; वृद्धावस्था येणे. ' आमच्या केशाच्या अंगाच्या होत चालत्या, आता आम्हांला ईशजी किडून काय करावयाचे आहे ? ' ३ सुटलेले केश पाटीला लागण (आहेत्या स्थितीत राहावे लागणें) अनन्यपतिक, हतभागी माणूस. सामान्य-केशाटघो-उभय (गो) शिप्या. (लघुवदशक)

•तोड-केशट घडा. ' काळमाजरी केशतोड ! ' - दा ३ ६. १०

•घरणी-जी. केशवेदी; झोटघरणी. एरमकाचे केश घरून केलेले बुड, मारामारी. ' घीरा झाली केशघरणी । ' - जे ७५ ७५

•पाश-जाल-३ केशाच्या अडा, बापेलेले, वेणी पातलेले केश, पुष्कळ केस. •पुट्टी-की (गो.) कट. •वेध (संयुक्त हस्त) - ३

(नृत्य) पतावट्ट करून ठेवणे •वपन-न केशाची दमधू करणे, केश काढणे, हलामत (विशेषत विधवाच्या बायलीत योज

सात). ' विपत्तींनी केशवपन केले नाही तर त्यांनी या राजकीय

प्रश्नाचा उलगडा होण्यास यत्किचितही मदत होण्याचा संभव

नाही. ' - टि ४ १८६ •दाहिनी-की. (प्राणिशब्द) केशासारखी

रुख भलिचा, सूक्ष्म प्रभादशासन (ई) कॅपिलरी. •विचरणी-

की. बरा विचरण्याची फणी •संवाहन-न. केस धुवून घेणे

आप करणे. केशाकर्पण-न. (हाप) अत्यंत बारीक छिद्राच्या

नळीतून वन पदार्थांचे होणारे आवर्पण. (ई) उदा० ' काप

साच्या बातीत तेल चढते ते केशाकर्पणाच्या साहाय्यानेच होय '

केशावेदी-केश धरणी पहा. ' तुम्हीं ही शब्दांची केशावेदी

चालविली आहे ' - माकु २०३ केशांत-३ पोषाण्याच्या

दाबराचा भाग - अक्षर १ ६१. केशांत गळा कापणारा-

काप्या-वि घरून गोड बोदन विश्वासघात करणारा, गळा शब्द

पहा.

केशर-न जाफरा, काश्मीर या देशात होणारे एक तनुमय

गुंफरी इत्य, याचा उपयोग लाई, जिल्फी इ० खाद्यपदार्थास रंग

व सुवास देण्याकरिता करतात. याला कुंजुम, अगिरोसर, काश्मीरज,

पीतक, कार्मर, रुचिर, वर, पिपुन, रफ, राड इ० नावे आहेत.

•माची झाडे नेपाळ, काश्मीर इकडे होतात. हे झाड त्यान असून

लागवडीनेतर दोन तीन महिन्यांनी यास फुलें येतात. यास तीन पाकळ्या असून आंत तंतु असतात, तेच केशर. रंग लाडूय असून तंतु खांब असले म्हणजे तें उंची प्रतीचे केशर होय. - वगु २. ५७. १ एक झाड. याचा रंगाकडे उपयोग करतात. कपिला. [सं.]

केशरा-३ मोम किंवा मारीन या पूर्वनिधयाचे विन्ह म्हणून लडाक शिपाई जो वेसरी रंगाचा पोशाख अंगावर घालतात तो. विशेषत रजपूत योदे केशरा घालीत (कि० करणे; घेणे). [केशर]

केशरी-वि. १ केशरासंबंधी; केशरयुक्त; केशरी रंगाने रंगविलेले; केशरी वस्त्र परिधान केलेले (केशरी वस्त्र, केशरी पातळ इ०) २ केशरी पोषाख करून निनावर उदार झालेला (योदा) - जी. १ केशराची उडी. ३ केशरमिश्रित पक्कळ, पदार्थ (केशरीमान, मिठाई इ०). ३ एक फूलशाड. •गंध-न. कृपाळादिका लवावयाकरिता केशर, कुंकू, रवे इ० व ई गंध घरातात ते •भात-३ केशर, साखर, पदाम, लवंगा इ० घालून केलेला भात

केशाच्या-वि १ रेपा असलेला (भावा). २ केशरा पहा.

केशव-३ विष्णूच्या चौबीस नावांपैकी पहिले. ' केशव हा

शब्दहि केश म्हणजे किरण या शब्दापासून निघाला . . . ' - गीर ६०७ [सं.] •करणी-जी. १ विष्णूचा पराक्रम. २

परमेश्वरी लीला ' केशवकरणी अद्भुत लीला नारायण तो कसा !

तथाच सकल जनावर ठसा । ' - रात्ता १२. •माघव-३ १

विष्णूच्या चौबीस नावांपैकी पहिले व तिसरे नांव २ (ल.)

पुरस्तेल्या पदार्थांतील बारीक किडे, अशुद्ध पाण्यातील किडे.

के(कें) स-केश पहा. (काही बाप) •काढणे-इमधुवरणे.

•नखलणे-केशातून नखे (बोटे) फिरवून (फणीप्रमाणे) केश

व्यवस्थित करणे, जडा काढणे. ' वेणी विचरली केंस नखतुन ।

नरंकार खडविले हिच्याचे कळसकाप कुंचतुन । ' - प्रला १२७.

केशानें गळा कापणे-विश्वासघात करणे, मोडगोड बोलून

कसविणे ' चाढाळानों, इरामखोरांनों दगा करून आमचा

सर्वांचा केशानें धड्या कापलात अं ! ' - कोचगाड. केशानें चरण

झाडणे-सेवा करण्याचा कळस करणे, अगदी हलकी सेवा

करणे. ' पाहिन क्षणमरी । चरण झाडीन केशी । ' - भावा, नखीत

ट ४४९. केशास धक्का लागून न देणे-उत्तम प्रकारे संरक्षण

करणे, उपद्रव होऊ न देणे. ' तुझिया ठका न लागो साधुपिपी-

लिङ्गचतुषो केश । ' - मोकमे ५०२. म्ह० १ (गो.) केश-

झाटाचे पात्र वा तर बोडकाई कोण विचारात=मोटमोट्याची दाद

नाहींत परिचाची काय कथा ! १ केश काढल्याने नखे हलकें होत

नाहीं. •चोडपाशा मदरीने काम भागत नाही. ३ हजार योद्ध्या

नाणि एक केशकरीन=निराधार अद्या पुष्कळ निरधितांमध्ये

योडीशी मालमत्ता बाळगून असणारा ४ ज्याने केसकरणी गिळल्या त्यास बोडकीचा काय पाड सामासब्द— ०करीण—की संज्ञा विधवा ०टी—की १ घाणेरपण, विसकटलेल्या केसाच्या शिपण्या २ (तिरस्कारार्थी प्रयोग) केस केसटपो पडा ०तूड—तोड—तपु केस तुटल्याने होणारा फोड, गळ ०पिक्या—वि म्हातारा 'हा दैमपिक्या सयाजीरावाचा वडील भाऊ' —विवि ८.२ ३० ०पुळी—(गो) केसतूड पडा ०भर—किवि योडे सुध्दा 'मग एवढी जड पारडी उचलली असता खादा केसभरहि इकडे की तिकडे कलत नाही' —नि

केस—की १ कज्जा, खटला 'कोडीत ही केस चालू अस त्याने त्यासोयी लिहिता येणार नाही' २ (छापखाना) अक्षराचे खिळे (टाईप) ठेवण्यासाठी लहान लहान खण असलेले टाईपाच्या उंचीइतकीच खणाची उंची असलेले खोके, यात दोन भाग असतात अशी दोन खोकी मिळून एक केस होते त्यापैकी एकौस अगर (बरची) व दुसरी लोअर (खालची) केस म्हणतात सामान्यतः कोणतीहि वस्तु ठेवण्याची येगी, हवी वगैरे ३ रण, आजारी मनुष्य 'या डॉक्टरकडे आज प्रथमच केस आलेली दिसते ४ मृत्यु विशिष्ट रोगाने आलेले मरण 'चाह रात रोज प्लेगच्या केसी २५ होत असत [३ केस]

केसणा—णी, केसना नी—किवि किनी १ केवडा २ 'पर माणुची केसनी घोरली' —दाव ३८८ 'विरडिया पाड तो केसना । तु देखणा निजट्टी' —एरव्व १९ ७५

केसपट—न केर, बारीक काग कसपट पडा [केस+पट] के(क)सर—पुन १ कुळातील तट्टु 'का कमळावरी भ्रमर। पाय ठेवितो हळुवार। कुपुषेल केसर। इया राखा।' —झा १३ २४७ २ आयाच्या कोयीला असणाऱ्या शिरा —न १ भाताचे लोंगर, कणीस, लोंबी २ मजरी मोहोर, (बुळस आवा ३०चा) ३ कसपट, केर, बारीक काग, केसपट ४ सिंहाची, पोडयाची आयाळ —अथप १ ६२ ०वोंडी—की केसर, एक प्रकारचे शाह यांच्या बोंडात केसरी रागाचा गर व विद्या असतात

केसरण—अर्क मोहोर येणें 'बसत ऋतूत फळझाड केसरें

केसरिया—'शरा पडा

केसरी—की १ पाचेचे शाह व त्याचे फूड २ भाताचे लोंगर पोस —पु सिंह देस कळवऱ्हरिकेसरी।' —झा १७ ४२३ 'कृष्णकेसरीची सपरी। वैद्यजयुक जै गा नेती। —एरव्व ४ १७ [स केसरी]

केसरी—या—वि १ केसरी नसली आजगडिलेले केसरी रंगाचा पोशाख घातलेला केसरी—रा पडा २ रेया असलेला (आवा)

केसरी, केसारी, केसाळी—की १ दष्ट लापूनये म्हणून (अस्वलाच्या) केसाची केलेली दोरी जनावराच्या गळघात बांधतात ती २ केसाची दोरी [केस+सरी]

केसरीवोंड—न केसरीवोंडीचे बोंड

केंसार—पु (गो) बगळपाच्या जातीचा एक पक्षी

केसारीण—की केसाच्या दोरीचा गळफास लावून मनुष्यास मारणारी की (अशा क्रिया असतात अशी दत्तक्या आह) [केस]

केसाळ—ळा—ळू—वि अगावर पुष्कळ केस असलेला [केस]

केसा(सो)ळी—की (व ना) आगबळ, वेणी घालताना जी लहान दोरी वेणीच्या टोंकाला बांधतात ती केसरी केसाळी पडा

केंसाळीण—की (तजा) संज्ञा विधवा की

केसुरडी—केसगी पडा

केस्ताव—न (गो) भाडणतडा

केस्तोड—केसतूड पडा

केहरवा—पु १ केरवा, कारवा पडा २ (ताल) ह्यास मात्रा चार व विभाग दोन असतात केरवा पडा

केंही—किवि कोटें 'दुरी केंही न बचावें।' —झा ३ ८९ 'केंही न माये तेने सतोसे।' —उपा ७७७ [स क+हि]

केहेटी—किवि (चि राजा) कोटु २ 'तुम्हीं केहेटी आलेस' —लोक २ ६१ [स कुत+स्थानाव]

केळ—पु (गो) विपळाच्या जातीचे एक झाड

केळ—की केळीचे शाह हे पुष्कळ दिवस निष्कार, कदरूप आहे ह्याला मोठी पावे येतात ह्याच्या अनेक जाती आहेत गोवे कर्नाटक बसई इकडे याचे पीक फार कच्च्या केळ्याची, व केळकुळाची भाजी होते सोपगची राख कोठी व घनगर लाक सुत रपविण्याकडे वापरतात पानाचे दांडारे बाळगून त्यापासून उत्पन्न होणारा सार कोंकणान परीट लोक सावणाप्रारखा वापरतात —वगु २ ५७ वेणवळोक कपालास जी अक्षत (काळा टिकला) लावतात ती हळकुड उगाळून त्यात सोपगची राख खलून करतात केळीच्या मुठेळी, तावडी, बसराई वलची सोन राजेळी, म्हसेळी इ० जाती आहेत आणशीकडे केळी बाळगून तयार करतात त्यास धुकेळी म्हणतात 'केडून केळ्याची सालडी।' —विड ४ ६२

धिवर पिल्लणशी केळ पोसल्या.' —प्रला २२९ २ कळीचे फळ ३ ब्राह्मणी पागाढपावरील कपाळपटीवरचा भाग, धिनी ४ क्रिया लुपट्याच्या निःया पोट जवळ खोदून कळपाच्या आकाराचा भाग करतात ता [स कदरी, प्रा कयल-केल] (वाय) केळ खाणें—सापरखाणें—(ल) खोटें बालगारा मूर्खासारखी बडबड करणारा वगैरेला औपरोधिक शब्द शी, गू खाणें, शक मारणें तु किंवा तो तर आपल्या घरचा

राजा असे याच अर्थाचे काही वाक्यप्रचार आहेत सामान्य-
 ०५६-न न भरणाई केळे, बाहेरकेळे यांनी भाजी करतात
 ०५७-वाड-कमळ-न केळीच्या कोंक्यापासून निघालेले
 फूल हें कडू, तुट, माहक, अमिरीपण, उज्ज, दीर्घकालासक
 आहे याची भाजी करतात केळेबा-भा-पु १ केळीचे पोर,
 पातांवा, नवीन पुजलेला बोंब, केळीचे रोप (किं० पुजे)
 २ चवेणीचा पोगा पोगाबा, काल ०५८-घडी-केळाघडी-
 की (कें) केळपांचा पद, लेंगर, त्यांच्या दंडांचा हुबडा 'बारा
 महिन नेहमी केळवरी दिवत' -याव्द ११ ०५८-निरि-की
 परवडणाची सर्वांत बरवी निरी 'केळतर निरी बावले।'
 -शिपु ४१ ०५८-की पिळलेली केळी मोदकपात्रात साती
 सहज उडवून काढून, ती सोदून, पुढेकरून त्याचि साखर नारळ्याचा
 घव इत्यादि पालून ह्या पुरणाचे मोदकपारसे एकदाच मुपांत
 टाडून बरतात ते -शुश १ ४१४ ०५८-उ (कें) केळा भा-
 पडा केळीच्या कांदा-उ कळीचा गडा, हा वातनासक व
 त्रिधाच्या प्रदेरोगावर औषधी आहे -योर १ ४१ केळघाचा
 हलध्या-उ राजकी केळी मोटाली तीन पेऊन सुरावी व त्यांत
 चान्न, तुप मिसळून, पोरे पुडीवर आटवून ते ताटात ओतावे
 व त्याच्या बड्या पाडून त्यावर बड्याची पसरवा -शुश १
 ४१२

केळचें-कि (गो) घडा करणें

केळडें-न केळडें पडा 'बाप पडला याची केळडें गांड
 दावी' -लोक २ ७३

केळघण-खीन गडगनेर पडा [का केळे=स्नेह, एरी ?
 ४४४]

केळघण-न (राजा) काळजी, काळजीपूर्वक सांभाळणें
 [का केळ=स्नेह देणें, काळजी देवणें ?]

केळघणें, केळाघणें-सकि १ (काव्य) केळघण करणें,
 गडगनेर करणें 'कन्या नेली निज मडपासी। ह्याचिरी केळ
 घला।' -एरख १४ ५१ केळावला वर असे किशुपाळ राजा।
 -अक हृष्णकौतुक ३० -अकि २ (ल) सजणें, नडणें, शोभि
 वत दिसणें, मिरवणें 'भीमाकरां जे केळवली। गदा नोवरी
 ससुणापिरी।' -सुसभा १५ ११२ -अकि सज्जें, दृष्टाणें
 'केळवती व्यभिचारणी। दैन्यवाणी पतिव्रता।' -तुगा ४१ ४९
 केळविणें-उकि काळजीनें सांभाळणें जोपासना करणें
 [का केळ]

केळवली-खी १ केळवलेली, केळघण झालेली नवरी
 'नाली केळवली नोवरी।' -हा १३ ५५१ २ (ल) सुखी

केळा-उ कच्चा, मडकें, मातीची पाणर [स कच्चा, का
 केळ=मातीची पाणर]

केळांवा, केळया आंवा-उ १ आन्याच्या मावाची
 एक जात याला 'केळीच्या फळापासून' तयार पळ येते २
 त्याचे फळ [केळांवा]

केळी-ओ धातूची अथवा मातीची लहान कळशी, पाणर,
 केळा, भिंदी [का केळ] म्हणुं 'केळीवर नाखी वर चढावी'
 =मातीच्या सहान मळक्यावर एक नरोटी आणि मोहडें-ज्यात
 चांदण पडो अंत-शोषणें (अत्यंत दारिद्र्याचे चिन्ह)

केळी-ओ जोषण्याची एक जात

केळी-ओ केळीचे शाक (हें रूप दद्यावर आढळते)
 केळ पडा ०५८-ओ कडवाची एक जात -शे ११ २०८

केळें-न केळी फळ केळ पडा

केळें-न (कु) अर्धवट विकलेली बिंब

के, के-किरि (बाय) केडा? कवी कड पडा 'माती
 कनेडा के बाती। मोहाची ह।' -हा १८ ९८ 'के बाहाचें जीवन।
 कें पाणी घायन।' -तुगा २०१७ [स कडा, प्रा कड, हि के]

के के-किवि कोठें? 'हरि मागिला जुनी राणे। कें गले
 होत।' -शिपु ११५ 'तुमसका मन भेटेल के के।' [स क]

के, के-कि कित्येक, अनेक

के।-(संशेप) केलावती

केक-वि पुकळ, कित्येक (कतिपय एक प्रा कडअक=
 निडर, समूह ?)

केकट-उ-कीड पडा 'आणि देश कैकट फुकाळा।' -
 -ययादी १७ २३५. -वि १ भयकर, वाईट, निडपाचा (दुः)
 २ अगधदेशाभरणी (मगधामध्ये स्त्रेल्यांचे ठाणें वतल्यामुळे तो
 परमपुण्यात अयोग्य असा मानला गेला आहे) 'मग स्त्रेल्याचे
 वठोडे। दगाणे हत केकडे।' -हा १७ २९४ [स कीकट]

केकाड-न कैकाडी नोकांचा सगूड एक जात

केकाडी-उ एका जातीचे गंव यातील लोक सुरक्षा,
 टोपल्या ह० विजुव व मिशा मागून उदरनिर्वाह करतात महारा
 ध्यात यांच्या चार पोटासाठी आहेत -१ कोकैकाडी, किंवा
 फिरते किंवा होटलमोर २ गावकऱ्यांची किंवा सुडी, टोपल्ये
 ३ सुबडी किंवा कुचीखोले ४ माकडवले किंवा ल्हल बाजार
 बाळे, कैकाडी ही शुद्धेपार जात आहे -उ कैकाडी माथूस [स
 कीकट-राजवाडे] कैकाडीण-ओ १ कैकाडीचा, कैकाडी
 जातीची बायका 'प्रथमचि मी तव दादा कैकाडीण झालें।' -
 -मन ४० २ कैकाडीण भाडखोर एरी ३ (प्रेमानें) गवाळ,
 केस विजारेलेल्या सुडीस म्हणतात

फेकायी-है-कैकाडीण पडा 'कैकायी कैकायी दुरीत
 माया देस।' -अन ४० [कैकाडी]

कैफाल—कठिकाण पहा 'कैफाल' धाक नहीं भवपी
विश्व नीवारी।'—पेपे ३५०

‘वेकेयी, कैकै—जी १ (काव्य) दशरथ राजाची पत्नी
‘वेकेयी आनंदली घोर,’—रावि ३ १५, २ (त) शिरजोर,
दुष्ट, वजाग, हंगी छी [स फेकय]

बेंगटीला येणे—क्रि (फ) मेटाकुटीस, जेरीस, जिबी
रीस येणे माझा जीव भगदी बेंगटीला आला । ।

कैगयाबहिगया, कैगयाबहिगया-बैगया—क्रिनि
समुज नाश शाला, बातादत शाली बहुगया बहुगया पदा

कैचण—न (घ ना) काड़ी-कचरा, पाचोळा (विस्तार
पेटविण्याकरता), केरकचरा किलचण पदा 'दारापुत्रे' कैचण
पडले होते

‘कैचा-चो-वि (काव्य) ? कोणता ? २ कोट्या
कोटील कसला ? ’ ‘कैचा धर्म कैचे दाग । कैचा जप कैचे व्याग
-दा २५ ११ वास्तिक अर्षी योलिला नसता । तरी आम्हामी
‘कैची रामकथा । ’ -दा १६ १ १८ ‘धृतराष्ट्र म्दगे आता कैचा
आनंद सजया माते । ’ -मोसभा ७ ८९ [स वचिन् ?]

फौ(फै)ची—अं. १ कातर २ (बास्तु) धोर दयातासी एक
मेकास दिरपे दोन बासे जोहेंन केलेली रचना कैचीचे प्रकार -
साधनकैची, गळपट्ट कैची, एकखावी, दुखावी ६० ३ मुख्या ६
परावर चटविण्याकरता दोन बाशास दोरी बाधून जी कातरी
सारसी रचना करतात ती ४ बास्त वजाचे पदार्थ तोल्याचे
काट्यासाठी लाड्याच्या तीन दाड्याची केलेली तिखटी
(६) पराच्या मोराव्याच्या वाजूचे लाडू ६ दाहू भरलेल्या
२४ बाणांची जुडी, दाहूच्या बाणांचा समुदाय 'पन्नास हवा
फौन सातथे कैची उठावर वाण ।'-ऐपे २५५ कैचीत
धुरणें-कि पेवात धरणें, अडचणीत गटणें [१४ कैची]

फैद्या—उ इत्वायाचें उपकरण करण मदा
 फैतव—न कपट, लुच्चेगिरी, लवाडी 'त्याचें कसे केंत
 साहमी गे।'—साकड ७ १३५ [स]

केताळ—न करताळ, शाज [का के=कर, हात+स ताल
राळ]

कैद—श्री १ बंदी, नियंत्रण, बधन, तुरुंगवास २ शिरस्त
कदर, अमल ताया—पद्या ११८ 'त्याची कैद कठीण'
मर्यादा, नियंत्रण (सरकारचे, धार्मिक सामाजिक चालीरीतीचे)
३ (कों) निर्भत्सण, धमसावणे, एकाग्रते दोष घटाने—नि
बदिस्त, कैदेत पडलेला (चोर) [अर कैद्] ०कानून—श्री
सरकारी कायदे, हुकूम यांना सज्ज २ बंदीवस्त अमल 'दि
म्हणजे बाधशती तत्त्वाची जागा, तथील मर्यादा करून को
बधनी पावून कैदकानून तुम्ही आपली बसविली'—पाव १५८

[अर कैद+कानू] • खाना-५ परिशाखा, तुल्य, कारागृह
[अर कैद+पाना] • खोर-नि (रों) तिराष्ट, टोंचुन बोल
पारा, काँचत ठेवपारा [अर कैद+का खोर] • दगा-५
कमबन्धूक, कानबेगिरी " सग यास का कैदगा म्हाणावा तरी
पमच हटउन तम ककन वडोयास पालविले " - रा १९ अ०
[अर कैद+दगा] • धार-कवि शिस्तवार, हुकुमात, नम्रपणे,
नियम पाटून शिस्तीने - समासद ९ - नि शिस्तयद, नियमित,
व्यवस्थित " ब्राह्मणीराज्य कैदशर एकापेशां एक मसलती । "
- ऐपो ३३१

‘बैदकाल-वृ—वि (प) निष्ठुर ‘असा बैदकाल मात्त
नाही पाहिला ‘ [बैद+काल]

कैदाशी(सी)ण—ही कैकाहीण, कजाग, नाठाळ, भाई-
तोर मी [अर कैदु=युद्ध]

कैदी—वि १ यदिवान, तुलगात असलेला २ परतत्र, ताब्यात असणारा ३ (कों) कैदखोर, खटपाळ, खाष्ट, चिडखोर, तिड-पट [कैद]

कौने—न एक माय -बहु १९ [हि वैन=पायुची काठी]

कैपय—प्र वैपश् पद्म 'ऐसे का कैपय । बोलिवासी ।'
-हा १७३५ [कै=कोणता+पश्-पय]

कैपंजी—खो (गो) हाताने धरावयाची पणती कयपजी
पडा [का कै=हात+पंजी=पणती]

कैपत—सी एक प्रकारचा पितळी दिवा कैपजी पहा

कैपत—हीन दुष्ट, खटयाळपणाची योजना, गुप्त कट, खोडसाळपणाचा कट, मत्तपट, कारस्थान ' नानाप्रकारच्या कैपती कट्टन लोकांची चोर सुडविली ' (कि० वरणे, रचणे, काढणे, चालवणे, माढणे) [मर कैफियत] •खोर—कैपती— नि दुष्ट प्रकारचे कारस्थान करणारा, कुमारा, कपटी, कारस्थानी ' काना कैपती बांधळा हकमती '

कैपक्ष—१ कवार, पक्षपात । 'मृदन्ती एवाचा कैपक्षः
 वरी।'—हा ९.१६८ 'देवाचा कैपक्ष घेणे'—सुर्योदय ३३३
 २ वाजु पक्ष 'विरभेते वोढावा कैपक्षः परमार्थाचा ।'—दा २ ९
 १४ [कै=कोणता+पक्ष]

कैपक्षी—वि कैवारी 'देव अनायाचा कैपक्षी।'—दा ४
८ २७ 'कैपक्षी रघुनाथ माया।'—दावि ५३

कैफ-५१ धुरी, जन्माद, युगी, निशा 'सुरतेष दाखे
 कैफ बुद रुखयेती।' - ऐपो ११० 'इमनी विवच्या मन्वल
 पैकात आमच्या विद्वानांनी बु गरजेच्या नव्या दिशा काढल्या'
 - डि ३ १८३ २ मादक सामुली पराधी, हव्य (भाग, गाजा,
 द०) ३ मादक युग, विंगण्याची शक्ति [आ कैफ]

कैफियत, **कैफत**, **कैफयेत**, **कैफेत**—**की** १ बर्णन, हकीकत, करिण, लेखी जवानी, सटण्याचा तपशील = बाम, चढला, उद्योग, व्यवहार, सुकृदमा ३ (बायदा) दावा खावल्यावर विरह पक्षांघे दाव्याबद्दल के लेखी म्हणजे कोटोत दाखल करतात ते ४ खरा दस्तबज, लेख, अधिकारपत्र, लेखी हुकुम उ० आपल्या मृत्युनंतर दसक पेण्यासकधी नवऱ्याचा बायकास लेख, आशापत्र [अर पैकीदार]

कैफती—**वि** १ मादक पदार्थांचे सेवन करणारा (माणूस), गणेश, दासराज २ गुंगी आणणारा, मादक (पेय) [पा]
कैमथ्य—**न** अनुपयुक्तेचा, वैयक्तेचा, अनुचिततेचा दोष (वादविवादात, धर्मात, कामात, इ०) निवृत्तपण, काही जवरी गणने ' पर्वण्यासून जर पांथ्य पिकते, तर पर्वण्यास कैमथ्य येते ' [स किंमथ्ये=उपयोग]

कैमुतिकन्याय—**उ** अर्थन्याय, एखादी दुष्कर गोष्ट होईलच हाईल असा अर्थ असला म्हणजे त्याला म्हणतात कुन्दाहीने लाडूच तुम्हें, मग गवत वट्टाच तोडता येईल [स विमुत+न्याय]

कैरव, **कैरविणी**—**न**ली चवविशारी पादरे कसळ 'साधक प धै की ती कैरविणी तो मुवाशु मौरविती ।'—नवनीत [स]

कैरा, **खैरा**—**वि** १ कैरे डोक्या, आजऱ्या, पाण्या डोक्याचा (घोडा), कैराडोळा असणें हे अगमविन्दु शारे २ पक्षांचे चुकल पारें आडे असा (डोळा) ३ पाया, करव्या रंगाचा 'नितार निगारे कैरे । मोरें सेवरे आगि कैरे ।'—ह १०. ११२ [हि]

कैरा—**वि** १ तिरळा, चकणा (डोळा) 'तारसे धुंते काणे कैरे ।'—दा १९४२ २ चकणा डोळा असलेला [स कैर=तिरळा ते कैरसु]

कैरी—**की** १ कच्चा आंबा, लहान आंबा कुवरी २ (ना) कप धींचे दिवते बोंड [तुल० का काई=हिवे, कच्चे=री]

कैल—**न** शेतातील धान्याचे भात, माप, कटण्यापूर्वीची िडाची मोजणी कैली पहा [अर कैल=माप, का कयी=हण, ते कैल=हात]

कैलास—**उ** कुवेर, शहर याच्या निवासस्थानाचा पर्वत हा हिमालयात आहे महादेवाचा लोक (विष्णूचा ज्वाभ्रमाणे वैकुण्ठ तपा) [स] म्ह० कैलास काळे तों गाणे कान फोडेल्लुर जेणे (कंश, वेताल, वेसुर गाणें आणि भपकेदार बडमोल पापास गलकार पालणें याबद्दल वेडगळ वगनादव्य, बाम, भपका, दोळे जग दखावा) •येणें मिळणें, उतरणें, प्राप्त होणें—काही तरी मोठा लाभ होणे कैलासाला डोकें लाणें—अस्मान टांगे होणे, पर्वतें अतिशय पुपुन जाणें कैलासपारसी—नि (मृत्यु पावलेल्या माणसाबद्दल त्याचे दरीक म्हणून कागदोपजी—विशेषत मृत मनुष्य शिवभक्त असल्यास—उल्लेख करतांना योज पात) परलोकवासी, पत

कैली—**वि** मागी आकार, सडी, पाचली, सार इ० धान्ये घेरे मोठ्याच्या प्रमाणानेंच शब्दामागे हा शब्द खावतात याच्या उलट बजनी 'तादू वैगी कोटीमापें पांचमा'—रा १५. २२४. [अर कैल=माप, का कैल=हाताने] •माप—न मापानें मोठून ध्यावयाचे परिमाण याच्या उलट बजनी माप

कैली—**की** (गो) कुटण्या मडक्याचा मुठडा, खापर [का कैल=मडकें]

कैयजा—**वि**वि किती, अनेक प्रकारे 'येणें आलियाने रकु दौलायास वखास येईल म्हणोन वैयजा लिहिले'—रा १५३ [कै=कई किती अनेक+भर वरह]

कैयत—**न**—**उ** कोळी, मासेमान्या, भिस्ती, पाणक्या 'वितत कैयतेक हुट भारी ।'—बामन (नवनीत पृ १३६) [स]

कैयय—**न** १ सापुश्य, मोक्ष, मुक्ति, जीवात्मा वपर मात्मा यांचे ऐक्य 'तें कैयय पर तरवता । पातलें जगी ।'—झा ३ १५१ 'मागा पडती सतपाया । सुख कैयय तें काय ।'—तुगा २११० २ कैययपणा, एकेपणा 'कैयय म्हणजे कवळपणा, एकेपणा बिंबा प्रवृत्तीची संयोग सगळे असा असून

'मौर १६२ [स] •दाना—**उ** (मोक्ष देणार) ईश्वर, गुरू, ईश्वराचे एक अभिधान 'सुखाद आनद वैवययानी ।'—राम २६

•निधान—धाम—**न** मुक्तिसदन, मोक्ष 'सुसुसून वैवययधाम ।'—वपारी १४६ ३ मोक्षाचे स्थान, जो पसेवत तो 'हुवती गाय तपोवडे कान । कैययनिधान देउनि ठाके ।'—तुगा २४१ •पद—**न** सापुश्य मुक्ति, कैययधाम •पद येणें—

मिळणें—प्राप्त होणें—अलभ्य लाभ होणें, फार चांगली गोष्ट मिळणे •वाटणें—(व) कौतुक वाटणें

कैवाड—**न** शुभ पद, कारस्थान, दिवमत, मसळत, खोल विचार, (विशेषत दुष्टपणाचा), कुभाड, मोताड (कि० रत्ने) 'ज्या कपोलेनि कैवाडे । यस्त श्री उद्ध जोडे ।'—एमा २५

२२३ 'मस्तु न म्हणे हा कासमती । कैवाड जाणे ।'—दा ३ १११ [उवाच, कुवेडे] कैवाडी—**वि** १ धूर्त धहाणा, शुभ मसळी

कैवाड—**न** (काव्य) एका पदाचे समर्थन, कैवार, अभिमान कैवार बद्दल जुरीने 'एमाच्या कैवाडे । गवेवसुताचे कोडे ।'—तुगा २०४ 'श्रीरामाचेनि कैवाडे । काळिकाळ पळता पुढे ।'

—भाग किंकिष्ठा १६३० [कैवार] कैवाडी—**वि** जैवारी कैवाडू—**न** कारस्थान, कोंडे, कैवाड पहा 'तेपचा गुणवे कैवाड पमैतालायी ।'—एमा ६४०

कैवार **कैवर**—**उ**न १ बहुतेक वाडण्यांचे हत्यार, कपास (६) कोंपस २ बहुतेक (कपासाने काढलेले) ३ परिघाची रेषा ४ व्यास मापण्याचे हत्यार, (६) कैलिपस [का कैवार]

कै(कै)वार—५ दयेमुळे केलेला पक्षपात, बाजू घेउन ती पुरी करणे, साहाय्य, मदत करणे, पक्ष उचलणे, कड, बाजू घेणे वैवाड पहा (किं० घेणे, धरणे, करणे) 'तेवेळीं आपल्याचेनि कैवारें।'—शा ४ ५१ [स कृपाकर-कौवाकर-कौवार, वीं वारस्य भाव कैवार-राजवाडे भाव १८३२, तुल० ते का वैवारसु, कैवा रिछु=स्तुति करणे]

कैवारी—वि वैवार घेणारा, साह्यकर्ता 'आला भूकडाज वैवारी।' 'कैवारी देवाचा। नाथ अनायाचा। रवामी माझा।'—५ (जि) १ सत्याचा आत्मा २ पवित्र आत्मा (त्रिविक्रम्य देवातील एक) ३ सर्वोपक (नवा करार) 'मी न गेलों तर कैवारी तुम्हाकडे येणार नाही'—योहा १६ १७

कैसरचान्दणी—ही घोड्याला होणाऱ्या चादणी नावाच्या रोगाचा एक प्रकार—अथप २ १०४

कैसा, कैसिआ—विक्रि (काश्य) कोणत्या जातीचा किती, कमा, कसला 'तरि माणिया वैरिणी। तिसा कैसिआ।'—शिख ८१९ 'निपधरायादीं तुल्यप कमा।'—२ २. [स कोइय, प्रा कइस, हि कैसा]

कैसेन-नी—किवि कसे, कसाच्या योगाने, कारणे २ 'तो देव कैसेनि म्हणाना।'—विपु ५ २५ 'कैसेनि पडेजी सायेक।'—दा ३ १० ६८ [कसा]

को-ऑपरेटिव्ह—वि परस्परसहाय्यक, सपयकीचे, सप-दित, (काम, धदा इ०) 'सोसायटी'—ही परस्पर सहाय्यकारक मंडळी, संस्था [इ]

कोइटारु—वि (को) कोइटाने झाकारलेले, कोइटाचे छपर असलेले [कोइट-कुईट]

कोइंटा—५ (माण) कावळाचा लाकडी दाडा, मूठ कोयडा पहा

कोइ(ई)ल—५ कोकिल. [स कोकिल, प्रा कोकिल]

कोइ(ई)ल—ही भिंगरी, हाताने फिरवावयाचा भोंवरा

कोई—ही आंब्याची कोय, बाठा कोय पहा

कोई—ही कोवीची भाजी [२]

कोईकमळ—न पावरे कमळ

कोई कोई—ही भीतीमुळे फोडलेली निंवाळी, दुईदुई

(किं० करणे, होणे) [ध्व]

कोईट—न (को) शाकारणीचे गवत कुईट पहा

कोईन—ही (को) नदीच्या प्रवाहात मसे पकडण्या साठी बाजू टाळे, दगड याचा वाद्य घालून त्याला लावलेल्या टोपल्या, पायगीर, बोक्षी, (राजा कुण) कीव (किं० वाघणे) खोईण पहा

कोरल—ही (को) विटोदांद् खेळतांना जी जमिनीत खळगी खणतात ती, गली [कोली] •डाघ-५ विटो भारण्याची पाळी, कोल्ह्याची पाळी

कोरु—(वे) लक्षा(तोवा)चा खेळ, वस्तुळाकार वसलेल्या गडपाच्या भागे नखळत लट्ट ठेवून खेळतात तो खेळ [ध्व]

कोक—न १ कुवडा २ कुवड, पोंक, ३ (ल) पुगीर उचवडा, फुगा 'सुचवपाचा आधी शोंक, त्यामधीं ठेवो कोक नोक, शोंक भर पुरली।'—प्रला १११ [का कोकि-क, वोकु=नाक, वाकडेपणा, पोंक]

कोक—५ चक्रवाक पक्षी 'मीकोक झालों निवा।'—आसंतु २६ 'प्रायांवा पुनादीं म्वपिता स्वमुखाथे तपन कोकाहीं।'—मोसमा ६ ७७ [स]

कोरु—न १ (ना) भोंक, छिद्र, घीळ, भगदाड २ (गो) नोंक, जखम [खोर]

कोर, कोकशास्त्र—न कामशास्त्र, रतिरहस्यशास्त्र हा प्रप कोर कवीने वेल्हामुळे या प्रयास कोकशास्त्र हें नाव पडलें यात सभोगाचे, वतीकरणे, कामविरामाबद्दलचे व स्त्री-मुद्द पांच्या गुणावगुणांचे वर्णन आहे कित्येकांच्या मते चक्रवाक पक्ष्याच्या (कोक) परस्पर नीलनीलुक्तवेषन हा प्रप लिहिला आहे (दिवसा चक्रवाक नर व मादी एकत्र असून रात्री त्याचा वियोग होतो अशी कविकल्पना आहे) 'कोकीं नाहीं ठेले। भारत तरी म्हणितले।'—हा १३ ८३० 'बोकशास्त्राची अधिष्ठात्री।'—एभा ११ ५१९ 'नातरी कोकशास्त्राचे पुस्तकात। नाथिले जेवे वेदात।' 'कोरुशाळा'—ही नाटकशाळा 'कोकशाळा नाट

कशाळा दावी याचा प्वाल मुका।'—राला ८५

कोकटहोळी—ही होळीच्या आदल्या दिवशीं मुले होळीचे खेळ खेळतात ती [कोकटणे २+होळी]

को(को)कड—हीन खोकड पहा

कोकडा—वि (व) वाकडा, वाकलेला, कुवडा 'पोट दुखीने कोकडा झाला' [का कोकु=वाक]

कौंकण—न १ सुपई इलाक्यातील एक प्रांत सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील प्रदेश सध्याचे ठाणे, कुलाबा व रत्नागिरी हे तीन जिल्हे, सावतशडी सत्यान आणि गोमतक याचा कौंकणत अंतर्भाव होतो (त्याचे, सुमारे इ०) चैल कौंकणांत जाणें-१ शक्तिहीन होणे २ वयपरतवे दुर्बल होणे, अशक्त होणे ३ गर्तु शक्त होणे 'माझे हात का कौंकणात गेल' २=मी काय अशक्त नालें ३ [का कौंकण=मावळ दिशा, कुगु=मावळणे, निवा कौंकु=वाक, वाकडेपणा २] •धार-ही बरकोची पक्षीण •दुघी-५ (गो) दुध्या मोपळा •पट्टी-ही कौंकण किनारा, कौंकण पदा •स्थ-५ महाराष्ट्र प्रांताची एक

पोटजात; चित्पावन भाद्रप. [मं.] ० स्थी-वि. चित्पावन भाद्रप-
जातीसंबंधी; कोकणस्थांचा (वेड, व्यवहार, कारभार इ०).

कोंकणा—३. (गो.) सर्वसाधारण हिंदू लोगांना छि-
स्ताय लोक हा शब्द लावतात.

कोंकणी—पया—वि. १ कोकणसंबंधी. २ कोकणाचा राह-
णारा; याच्या उलट मादी. ३ (निंदाव्यंजक) कोकणस्थ.

कोंकणें—भक्ति. १ ओरडणे; मुक्कणे (कुवा) २ मारवणे
(कोवडा); ओरडणे; किंवाळणे (पोपट; कावळा). 'कोवडा
कोंकतो, पैसा मागतो।' -भिकारीपाणे. [ध्व.; या. कोवड=

बोलावणे]

कोंकणें—न. एक रानवेळीचे फळ.
कोंकतारी, कोंकतर—झी. (गो.) पाणकोवडा. [सं. कोक]
कोकाग/दुम्या येणें—भक्ति, धमामुळे वेगळार होणें; कासा-
वीस होणें. [!]

कोकनद—न. तांबें वमळ. 'जेवति हे परलोक, विलोक
न कोकनदासम पाणिपदे।' -आदिशा २२. [सं.]

कोंकिय—थी, कोकम—३. रातवा; अमनोलाचे शाक. हे
शाक कोकणांत सर्वत्र साढळते. याची संजी सधारागत; पांच-सहा
पुसप. याच्या फळाला कोकेंव अथवा रातोवा म्हणतात. बियापासून
तेल काढतात, त्याचा आमसासार व थंडीने भाजि फुडते त्यावर
उपयोग होतो. आमसोळे ही पित्तनाशक म्हणून पच्यकारक अहित.

कोकवेळ—न. कोवडाच्या बियांचे तेल. हे पोटांतहि घेतात
व आंगाला बाहेरून कोळतात. [कोवड+तेल] ० साल-सोल-
की. काळवेळी. १ कोकणी भाषा; २
वप सींचे. ३ कोकणाचा तेल.

कोकमार्ग—३. कोकणाचा पाळणारा एक पंथ; कोकणा-
खाला मानणारा एक वर्ग, लोक. कोकमार्गी—वि कोक-
मार्गाचा अनुयायी. कोक पहा [कोक+मार्ग]

कोकर—न. मारुतीची एक जात, विविष्ट मारुती, देविचा
छीच्या गुमारास पडतवात.

कोंकत्वाळ—झी. कोवडासारखी चाल, गति (पोडणारा
योत्रात). कुडचाल पहा. [कोक+चाल]

कोंकटा—रुं—३. रुत; मेंढीचे लहान पिंड (नर जातीचे)
कोंकरी—झी. मेंढीचे मादी जातीचे पिंड [ध्व. कोंको!]

कोकलणें—भक्ति. १ ओरडणे; मोकाड पसरणे; उपाय
फसल्यामुळे हाका मारीत बसणे. २ ठकार करणे, एखाद्याच्या नाशाने
हाका मारणे. -भक्ति. तुडविणे, बडवणे; रगावयाला लावणे; कोवो
बरावयास लावणे. [ध्व. सं. को+कल]

कोका—३ १ मोना; केळीच्या गाम्पांनून केळजुलासह जो
नौर बाहेर पडतो तो; केळफूल, पोफडीचा मोहोर कपचा फुले
पुलांनून बाहेर पडतात तो. पोफडीच्या कोक्यापासून कागद

नपार करतात. २ कागडाचे पोसावी बाजविलात ती छिरी;
लहान एव्हारी. ३ बगळा; कंक. ४ एक प्रकारचा शिंपीलीट भासा.
[सं. कोक]

कोका—३. एक साड, याच्या एकंदर ५० जाती असून पंडी
हिंदुस्तानांत व आढळतात.

कोंका—झी—पुष्पी. पाणोटपाच्या वरील चोंच (कोकी);
पाणोटपाच्या (पगडीच्या) कमळाच्या वर असलेला हा भाग काग-
दाचा कडून त्यावर कापडी पट्टा शिवतात. [पा. कूचा; तुल०
क. कोकि=बांक]

कोंकाट—३. १ कोळीण पदयाचा शब्द. २ (ल.) कल-
हत्याड; गोंगाट; गलहा. [ध्व.]

कोकाटो—झी. हस्तिदंठाचा भोंवर, याला भोक असल्याने
याचा थुंथुं अथवा आवाज होतो. २ एक पक्षी; कोंकाट पहा. [कोंकाट]

कोकाट्या—वि. कोंकाट करणाऱ्याच्या ज्याचा स्वभाव आहे
गडा; गोंगाट करणारा. [ध्व. कोकाट]

कोकाडी—३ (जुनरी) कोवडापासारखा ठावुस रंगाचा
एक पक्षी. मागाहारी लोक याचे नांव लातात. [ध्व.]

कोकादू, कोंकतारी—झी (गो.) पाणकोवडी. [ध्व.]

कोंकारणी—झी. (गो.) कोवडाची आरव. [ध्व.]

कोंकारवें—भक्ति. (गो.) कोवडाचे आरवणे. [ध्व.]

कोकारा—३ (गजा) आरीळी; मोडकाने मारलेली हांक.

कोकारा—३. (गो.) लहान मासा.

कोंकारी—झी. (गो. कु.) १ पाणकोवडा. २ एक मासा.

[ध्व. को.]

कोंकायणें—भक्ति. १ हुं, हुं. इ० आवाज होणे (माग-
भोंवर इत्यादिकांचा). २ ओरडणे; वेकाटणे (उपमाने). ३ वेकाटणे
(वेडा). 'मोर कोकावती ते।' -अक लखल्लोन ५. [ध्व.]

कोकिल—ला, कोकि(की)ल—पुकी. मंडुळ इतर क-
णारा एकपक्षी. त्याचा आवाज फार मधुर असतो. मादी आपली
अंडी कावळ्याच्या परतणांत उबवून घेते अशा घडमुडीवरून यास
संस्कृतात परसत, अन्यभूत म्हणतात. कोकिल वनंत कर्तृत्व कण
गतो. कोकिलामृत—न. अधिक आषाढांत कोकिलचा शब्द
ऐकल्यानंतर जेवण्याचे वायकीचे एक मृत.

को(कां)की—झी. १ पाणोट, इतले, इत्यादीवरील बांटे
येंक, चोंच, राव; बोंव. कोका पहा. २ दोळ्यातील फूड,
[कोका] ० दार—वि. कोकी असलेले (इतले, पाणोटें)

कोकें—न (गो.) दमा. [ध्व.]

कोकियें—भक्ति. (राजा.) ओरडणे; मारवणे. कोकें पहा.

कोकेर—न. (गो.) पाणवळाचे हत्यार (दार काग्याचे).

कोकरी—झी. एक पक्षी; पाणकोवडा. कोंकारी पहा.

कोको—३ हे शाड दक्षिण अमेरिका व वेस्ट इंडीजमध्ये होते याच्या बियापासून कोको (पेय) व पाकोटेड करतात शाडाची फळे शेंगेसारखी, अर्धाफूट लांब असतात थोडे लांबल्या पासून ६ वर्षांनी फळे येतात [मूळ मेक्सिकन शब्द (कच्चा), -स्पॅनिश-इ]

कोंक्या—वि कोंकणत्यास निंदाव्यजक नाव 'तुम्ही हवी पुण्याहून कोंक्या, पराजमे आठनावाचा आणला आहे ना?' -विशिस ३ १८ [कोंकण]

कोंग—न १ डोंग, सोंग (दारिद्र्य, दुःख, वेद इत्यादींचे) (क्रि० घेणे, करणे, लावणे) 'जो म्यायासनावर चढला वी दुष्म्यत राजाप्रमाणे त्या गावचाच नाही असें यळाने कोंग माग्न करतो' -नि ६२५ [का]

कोंग—न कुवड, कुवड्या कोंक पहा [का]
कोंगलु—वि (गो) बाकडेतिकडे, कोंग [का बोंक-ग]
कांगळी—छो विळा, कोयती [का बोंग=वाकडी विळी]
कोंगा—उ (गा) १ पाणयळ होतात राहून भाताची मासाडी करणारा प्राणी २ एक लहान मासा [ज्व]

कांगा, कांगाडा—डी—३ १ कर्नाटकातील एक जात -देहु ६६ २ (ल) मूर्ख माणूस -वि (क) रोंग्या, रोगी, कुवडा [का बोंग]

कोंगाडी—वि सोंगाड्या, डोंगी, बहुलप्री कोंगी पहा 'कोंडाण्यास कोंगाड्याचे सोंग घेऊन' -सूर्य ५६ [का]

कोंगाळा—नि (कों) लाव, बाकडे चिंचेचे आकडे ज्यास आहेत असे (चिंचेचे शाड) [का]

कोंगाळें—न (कों) लावट, बाकडी चिंच (फल व शाड) कोंगाळी चिंच, चिंचेचा भाकडा [का बोंग=बाकडे]

कांगी-या—वि कोंग करणारा, डोंगी, सोंग करणारा, सोंगाड्या [का]

कोगुळ—छी (कु गो) कोकिल
कोंगें—न मधाचे लावट पोळे [का कोंगे=आकडी]

काय—कोंग पहा

कोच—३ (कों) आवेढलदीचा कांदा, गडा

कोच—३ बसावयाचा पलग, बाक, बैठक [मैं कोशर इ कोच]

कोंच—छी १ खोंक, एखाद्या अणकुचीदार पदार्थाने घालेली जखम, खोंच २ अणकुचीदार टोंक [खोंच खोंचणे, हि कोचना]

कोंच—छी पगडी, हल्ले इ० चे टोंक (कों) टोंका अर्थ १ पहा
कोंच—न (राजा) जाण्या दगडात कातळावर उभणगारें व कांटाप्रमाणे दोचगारें बारीक गवत, वेळ [स कुचें प्रा कुच्च]

कांचं कोंच—वि (व) थोडे थोडे 'एव कोंच कोंच वाड' [का कोंच=थोडे, तुल० स कुच=थोडा होणे, करणे]
शको २ ४०

कोचक(का)ई—छी मोठे व जून झालेले भावळे उडवून त्यातील बिया काढून टाकून त्यात मीठ, हिंग, जिरे वगैरे घालून केलेला पदार्थ, किंवा वाळवून घड्या तयार करतात ती [का कोचु=तुकडे करणे, पूड, चूर्ण+काई=फल]

कोचका—३ (व) कोंपरा 'असा कोचक्यात का बस रास?' [कोचकी]

कोचकिंदर—न (को) १ अठगळीची जागा, पाणेवरच्या गर्दीच्या जागेबद्दल योजतात २ गळाटा, अडगळ ३ अडचणीची, सकोचाची अवस्था, स्थिति, गर्दी, गोंघळ असणे [कोचा+किंदर?]

कोचकी—१ (वास्तु) कोपरा, कोन (परातील, खोलीचा इ०) २ दिवाळ चारदी [कोच]

कोचकी—छी १ कोकी अर्थ १ पहा २ पागोटे 'सुदतर धिरमे त्या कोचक्या कोरदारा' साह्य २ ४० [कोच] ० दार-वि कोचरी असलेले (पागोटे इ०)

कोचकील—वि अर्ध, दोंदट चिंचोळी (जागा) [कोचकी]
कोचट, कोचा—वि सज्जित, कोंवट, अगुरी (खोली), अर्ध, लहान तोंडाचे (भांडे, वस्तु) [स कुच]

कोचणें—उक्ति १ (राजा) कुलटणें, तोडणें (नशे, दात, चोंच इ०नी) २ (व) जोराने दाबणे 'त्याने दोपरीत कोचून फळे भरली' ३ (वे) खिलवानी कोचणे ४ (वे) भाजी चिरणे [का कोचु=कापणे, हि कोंचना, शु कोचतु]

कोचचणें—अक्ति (व ना) कुचवणा हाणे, सकोचणे, विर मणे, लाजणे [कुचवणे]

कोचमन—मिल, कोचमीन—३ गाडीवान, गाडीहाक्या, सारथी, सुत 'गाडीत बसले असता कोचमिलास स्वतःच्या पदवीस चढवून जातील सारख्य.' -नि १७ 'कोचमीन (महाराजाचा) मराठेजातीचा होता' -विशिस २ ११८ [इ कोच=गाडी+मन=हाकणारा] माणूस]

कोचर—छी (व) आखड शिंगाची म्हैस

कोचळा, कोचाळा, कोचाळें—पुन (व ना) पश्यांचे पारडे कोंचाळे पहा

कोचा—छी हळद -देहु १८४ चोरा हळद -सुम्या १४४

को(फों)चाळें—न १ वतुळे, कोंडाळे (बसलेल्या लोकांचे) (वि० पालणे, घालून बसणे, उडणे, मोडणे, काढणे) २ भोंव यासारखे एक खेळणे [का कोंचे=वट, भोंवतालची भित्त+म आळे]

कोचाळें—कचाळे पहा

कोचिदा—३ एक वनस्पति, हिला पाती येतात, त्याची भाजी (पोटातील) जतुगुसक आह

कोत्रिन (नी) ल—३. एक किडा. हा मूढाचा मेसिसरो प पेल या देशातील असून त्याची उपनीमिडा सुक्यतः फड्या निवडुंगवार होते. याच्या स्फेरी व काळा कडा दोन जाती आहेत यापासून किमिजी रंग करतात—म्रीणिमं १०४. [कोचम=कि मिजींग (फळ), लं. कोचिमम=किमिजी हाण; कें. कोचनील; इं. कोचिनील]

कोची—ली. अण्डाची; टोंक, बोंच पहा.

कोची—ली. (नंद भाषा) (क.) कोळी, कानोळी. 'कोची बंगत माळ' [काकोळी बण]

कोचोफ—उ (गो.) केर; उकिरडा.

कोरपा—उ (व) टोंसा; शुदा; हुरी [बोंचम]

कोजट, कोजा—कोजट—कोंटा पहा.

कोजळणें—अकि (को.) १ कोजळीने आच्छादिते आणि, काळ्या रिटाने युक्त होणे (माळ, फळ, इ०). २ कोजळी परणे (विष्याच्या वानीने) [कोजळी]

कोजळी—ली. १ जळत्या वारीचा दोप, बोळी, काजळी. २ जळणाऱ्या पदार्थाची किण्वी. ३ हाप (मयनकाटक्या इ० ची). ४ घुसमंडे होणारे जाळे, जळमड (छपासार बगरे) [स. कजळ]

कोजळी—ली. (कों.) काळजी पहा.

कोजळी—ली. ओंजळ, पवा (दोन हातावा).

कोजा, कोजट—डो. कोझा—वि. (कों.) १ सोलण्ट बोळवाचा (माणूस) २ कोल गेल्या व वारीक (बोळा). ३ (स) धुमडा; तिरसट [सं. कुंथित, प्रा. कोचिज]

कोजागर—री—डो. आधिवी पौर्णिमा; या दिवशी रात्री रुद्रमीश्रीत्वं मध्येवारीपयंत सूर्य बगरे खेदून जायनंतर लक्ष्मी व चंद्र यांची पूजा करून दुध बगरे पितात [सं. कोजागर्त=कोण जाणतो असे लक्ष्मी विचारून जाग्याला संपत्ति देते अशी सन चूत.]

कोट—उ १ किवला; गडी. 'विळ गड कोट'. दत्तल खानच्या हवाल'—ऐपो १३. २ गावाचा अगर किल्याचा तट ३ सैन्याचा भूद 'कोट बाहुन पिजरा केला'—ऐपो १३. ४ (पत्ते) बोळलेल्या भिडने स्वतः व घात दस्ते (हात) करणे; कोळीने आपले सात विषा सर्व हात करणे (मि० देणे करणे) [सं. कोट, कोट] ० गिरी—ली. वेदा 'असता चंडंथा सहार (र) कोट्टा दळ्याची कोटगिरी'—ऐपो ६९

कोट—कोटी पहा 'पाव कोट रुपये' ० डळ्याण—न १ भरपूर, पूर्ण कल्याण, पराकोट्या लाभ. 'असे कल्याण माझे कोटकल्याण करण्याविषयी जी तिची इच्छा आहे ती कमी हीईल.'—भाषू ८८. २ पराकोट्याची सुसता, भरपूरणा. 'सो भर पुढांत आमचे कोटकल्याण होतें'

कोट—उ एक अक्षर या अंगरखा. [इं. लं. कोट पासून; तुळ० सं. कोट=किण ?]

कोट(टि)गा—वि. कोडगा; निळेज, निडांबेल्या. 'सबळा प्रति जो कोटगा'—प्रेमराज ३. १००. 'स्वयंदि कथितो नम तिळदि लाल मी कोटिंग'—वेद्य १०. [का. कोट्टि=निळेज]

कोटगा—उ. १ दोरीने फिरवावयाचा मोवरा. २ बाघे खोद्याचा चोटंगा.

कोटंगा—डुंवा—उ. १ खंडोबाच्या बांध्याचे लांडकी चौकोनी मिद्यापात्र; खंडोबाचे भक्त त्याची पूजा करतात. 'हरय कोटंगा सागते' पोळ वाजवू अनुशते'—डुगा ४४४१. २ भांडो होणो, कोटंबी; कायबट (लोट, चौकोनी, व सोलण्ट). जनावरांन चूप, भूय बगरे घाणे घाल्याचे लांडकी पात्र. [प्रा. व. कोट्टि=डोणी; म. कोट]

कोटंबी—ली. ल्हान कोटंगा, चौकोनी, कायबट.

कोटंबे—न कोळने, रहाटगाड्याचे पाणी ज्या दोन ग्यांत पडते ते कोणवे [कोटंबा]

कोट्ट—न शाळाची टोली. 'कोट्टे तो तळवेंडरीं लडुनियां जेठे तरीही रहा'—मराठी ६ वे पुस्तक पृ १२४ (१८९६) [सं.]

कोट्टारान—न (वा.) निर्जन प्रदेश, भयान रान.

कोटच—उ (कों.) एक ल्हान मासा.

कोटसा—वि. कोटसा ? कोणत्या आणी ? [कोट=अमा]

कोट्टा—उ (देहा.) रोपरा. [सं. कोण ? म. कोष+डा]

कोट्टि—टी—ली. १ सोबर रस, एक कोडो; कोट. 'काण-जाणीं माहेत वीर कोट्टी'—र १०. २ (वाढविवादान) निस्तर करण्यासारखे खुबोदार वस्तर; भाषणाची मोटवा चुकीने चव्या; खुबोवे भाषण. ३ शब्दान, वाक्यात काही फरक करत हिंवा एकाच उच्चाराचे एण भिन्न अर्थीचे शब्द घेऊन कर्त्याच्या समती करून अलंकार-व्यवहार दाखविणे, हे एक माषा वौलस्य समजले जातें अथ पहा 'अहो विद्वतांमुद्र कोटपाचीं सुनवळे गेलीं दहापंच घराण'—भाळू ३. ३४. ४ निशिष्ट वन, प्रभार, 'रजोगुणाची कोटी' लोभित पोटीं ह्री पुत्रा'—एमा १३. ४५. भेद. 'सुरामध्ये दोन मोठ्या कोटि-म्हत्ती आणि गाई' ५ काट. ज्योन त्रिकोणाची उनी बाजू, लंब रेखा, कर्णोखरीण एक बाजू. ६ बोर योग्यता, दर्जा, लंब रेखा, सद्गुण, विद्या यामध्ये अतिशय प्रवीण असलेल्याच्या स्तुतिवर्क सन्मानवर्क संज्ञा. 'खऱ्या साधुची कोटी याच्या लटट असते' ७ धनुष्याचे टोंक; चक्रवर्ती टोंक ८ कल्पना, विचारसरणी. 'पंख ही कोटी इति हापळट्या टिकले असे आम्हास काटत नाही'—टि ४. ११६. ९ अस्तकथा; कवच; उष धिप्पर. 'पपकोटी' १० उभारविण-ध्वज

उभारणे 'तरी यत्नाची उभळणी कोटी।' -नव १, ७७
 •क्रम-३ १ युक्तिवाद, शकल, खुरीदार विवेचन इति, २, ४
 तमक भाषण 'हाच कोटिक्रम स्वीकारलेला आहे' -मीर
 १५७ २ पंच •क्रम लढविणे-तोड काटणे, युक्ति योजणे
 •ज्या-छी (त्रिकोणमिति) कोमुजच्या काटकोन त्रिकोणातील
 लघुकोनाच्या लगतची बाजू व वर्ण यांचे गुणोत्तर कोटिज्या
 आणि भुजज्या यांच्या वर्णांची बेरीज भरते (इ.) त्रया
 इन •ध्वज (लावणे, उभारणे) -३ नवकोट नारायण
 होणे, अफाट सपत्तीचा दख्खा करणे, कोटयाधीश होणे
 •भोज-वि कोटयाधीश 'धनेश्वर नामें कोमियेक ब्राह्मण । तो
 वस्तुवितेसि सपूर्ण । कोटिभोज पै ।' -कथा २ १५६ •श
 -वि कोटयाधीश 'या कामाला कोटिश रुपये पडतात' [स]
 •स्पर्शज्या-छी (त्रिकोणमिति) कोटिज्या व भुजज्या यांचे
 गुणोत्तर कोस्पर्शज्या (इ) कोटिज्या

कोटीर-३ डोकीवरचा मुकुट 'मस्तकी कोटीर सख
 वत।' -जै १४ ५६ [स कोटिर, कोटर]

कोटें-१ पश्यांचे बरडे, कोटें २ रेशमी विड्याचा
 कोशेडा [स कोट, कोट]

काट्टा-३ (तमा) धी, कोय, बाडा [ता का कोट्टे]
 कोटय(टया)धीश-वि नवरोट नारायण, मोठा धीमत
 करोडपति [कोटि+अधीश]

कोटय(टया)वधी-वि कोटीच्या भाषांने मोनय्या
 सारखा, अपार, अगमिन, अनंत [काटि+अवधि]

कोटयानकोटी-वि अगणित, अतोनात 'जलत हृदय
 माझे जन्म कोटयानकोटी' -रामदासत्रैलोक्य (नवरीत ४
 १५०) [स कोटि+अनुकोटि]

कोट-३ १ किल्ला २ विड्याचा तप्त कोटपहा ३ पोटी
 पडा [स कोट, प्रा काट]

कोट-३ १ मोठी व वाठोळी चकदळे पडणारी रक्षपिती
 २ गजकण, नायगा [स कुट]

कोटचा-वि १ कोटल्या गावचा स्वळाचा टिगणाचा
 हुड्या पडा २ कोणता, कसचा [कोटें]

कोटडी-छी १ घरातील खाली (विशे) सामान ठेव
 य्याची कोटी दालन, भाग हिरविजयप्रव भांडार । छत्तीस
 कोटड्यांचे परिकर ।' -इ ३६ २ १६ २ (व) कथा फडताळ
 [स काट प्रा कोट्ट हि काटरी]

कोटणे-त्रिवि (प्र) बोदून २ बाणत्या टिकाणाहून ३

काटदार-वि (चामारी) विशिष्ट प्रकारचा मारवाडी
 जोडा, हा मारवाडी कुमारी घालतात

कोटनीस-३ कोटवळा, कोटीवाला, कोटीवरील अधि
 कारी [स कोटी+का नवीस]

कोटपर्यंत-पावेतां-घर-त्रिवि कुडवर, कोणत्या
 ठिकाण-मुया-पग-मजलपर्यंत (स्वळ धिंवा बळ यासवर्षी),
 [कोटें+पर्यंत इ०]

कोटपो-३ (क) भाताची पेज गाळण्याचा टास
 चौकोनी कोटया, भाडे, कायबट कोटया पडा

कोटें(ड)या-३ कोटया पडा

कोटेंरी, कोटमी-छी पाण्याची डोणी, हडा [प्रा दे
 कोटिव]

कोटयां-चा-३ (कों गो) कोटया, एक प्रकारचे पर
 देशी गळत हे गुनराखेडकील खारवी सुमलमान वापरतात
 याच्या व दक्षिणी गजपताच्या वा रंगात फरक असतो याचे धाकटें
 लोड व कलमी ही लहान असतात [स कोट, प्रा कोट, कोटय]

कोटला-वि हुठला कोटया पडा

काटलेलें-वि (कु) बरेच दिवस साठयास पडून राहिले
 असल्यामुळे जुने झालेले (कापड)

कोट(ठा-डि)गळा-३ कोठनीस पडा 'दाटी पुनील
 दारी मागिल दारी आहे यामिने कोटयला।' -प्रला १६७,
 [कोट-ठा-ठी+गाल] इ० २ एरचणाराचें खरचें, कोटवळ्याचे
 पोड दुपले

कोठा-३ १ कोठार सप्रहालय, बपार, आगर, साठवण
 (धान्य, पाणी, इ० ची) २ पोड, पडाशय ३ (शिपणकाम)
 छातीपोटाचा भाग (शिवायच्याच्या पडण्याचा) ४ बंदूकीतील
 दाह कारजाचे पाणी इ० चा कप्पा, साठा ५ पदयांचे बरडे
 ६ (व ना) गुराचा गोठा ७ हुडीच्या ज्या घरात रकमेचा
 वागडा शिवात तो ८ निळीचा रंग तयार करताना निळीचीं
 भाडे ज्यात मिजत मारतात तो हौद ९ पानाच्या डव्यातील
 पाने ठेवण्याचे पुड १० कोटक, सदर, स्तंभ, रकाना ११
 (जविया) जवियाच्या खेळात आपल्या हातातील जवियानें
 जोडादाराच्या पयघडीच्या खडयातून (शिपांतून) बेनी ठेके फाडत
 यणे [स कोठ, प्रा काट]

काठार रो-नवी १ धान्यागार, कोटडी, खोलीतील
 किंवा भिनीतील बळद बपार, साठवणीची जागा 'धीं विश्वी
 जाचे कोठार।' -इ ३८ 'तेलगुपुत्रिया कोठारा।' -हा
 १६ ३५५ २ पश्यांचे घर [स कोट्यागार, प्रा कोट्यार]

कोठारली-छो (कु) घोणीच्या वर्गातील एक लहान
 प्राणी

काठारी-३ कोठनीस पडा

फोडारें—न. १ फोडार पहा २ सूख बाहर जाऊ नये म्हणून त्यावर लावलेल्या कडव्याच्या पेंढ्या [फोडार]
फोडावणें—विणें—अकि कोटें जातां किंवा फोडून मारलात असे विचारणें [फोडें]

फोटिया, फोटिबी, फोटिबें—फोटेंवा पहा [या दे फोटिब]
फोटी—छी १ धान्यागार, समहालय, पथार, सजिना, हौद, रांगण 'पाण्याची फोटी एक मातीची'—पेरायु दिवि २१७
२ कारखाना, पेठी, दुकान, खोली ३ सैन्याची दान्यागोदपाची वेगमी 'लुन्ढराची फोटी चालली—उत्तली—आली—सुट्टी' ४ नळाचें पाणी साठवून ठेवण्याची, किंवा बटुकीतील माराची दाह दाहतर फोट्यातील हुद्दि पिंढामध्ये 'मोल ६ साली बघरे ठेवण्या करतां वेलेली चावूची लमट व मोठी कणणी लोखंडी पन्त्याची पाटी, पीप ७ मिठागरातील चौकोन, खांचर ८ एक प्रकारचे गलबत ९ (बाघ) भोपळा १० सरकारी बाबा, फोटया सरदार जडाभीरदाराचा इमला, रेसिडेंटची कुचेरी (६) रेसिडेन्सी 'सन्निवासी महाराजास—देवासकराचे फोटीवर हुन्डी वा गेला होता—म्हणून विचारलें'—विश्वस्त १ १७१. [फोड—दा] ० फरा—उ बखारीतील तांदुळाच्या नासपुडीबद्दल अजमास करून जास्त बसूल केलेले धान्य. ० भाडें—न रपतेन किंवा पावर धान्य नेऊन देण्याऐवजी त्याच्यावर बसवलेला कर ० महाल—उ सरकारी धान्याची बसार, फोडार ० घाला—उ १ फोडवळा पहा २ पेडीवाला, सावकार, व्यापारी

फोडील—वि कोणत्या ठिकाणाचा? फोडचा? [स क]

फोडून, फोडोन—किवि कोणत्या ठिकाणापासून—स्थला—वेळेपासून, कुठून

फोटें—न (कों) पड्याचें पटें फोटें पहा

फोटें—किवि, १ कोणत्या ठिकाणी २ (जोर दिले असता) कोपत्यादि स्थली, कोणीकडेहि, कोटेंहि 'मी तेव्हा पासून एथेच आहे मी कोटें गेलों नाहीं' ३ (जुकीने) कधी, केव्हा 'मी कोटें ग गेलों, उगीच का बोलसेस?' म्ह० 'कोटें श्वाचा पैरावत आणि कोटें शाममठाची तटाणी' ४ अत्यंत थोर व अत्यंत छोट अशा दोन वस्तूंची तुलना कधी हाणार?
० फोटें—मोटें—किवि काही काही ठिकाणी [फोटें दि]

फोटया—उ फोटी (बब) अर्थ ७ पहा फोड पहा

फोड—उन महारोग, रक्तापिती [स इष्ट, प्रा फोड, फोड, हि फोड, गु फोड]

फोड—खी खडी, वीस (२० ही संख्या) फोडी पहा

फोड—न १ (काव्य) कौतुक, सजा, लाड, पुत्ताळणें (मुल, देव, भिय वस्तु ६०). आवड, मौज, गान्धूक रीतीनि

पागविणें, फाळवीन जपणें कौतुक दाखविलेवर वहुधा योजनात 'सकल घाला चाळीत फोडें।'—म ३८ 'जयातें अव्यक्त म्हणों ये फोडें।'—भा ८ १७९ 'पुत्र पहावयाचें चाडें। अण्डें भेटून पाहता फोडें।'—सुआदि ४ ३५ 'मुकरगमाळा फोडें। समरणा पातल्या ॥'—वसीस्व १ ६८ २ (काव्य) हौस, उत्कट इच्छा, हाव, उत्कटा (यात हेकेछोरपणा, हट, ताडे-वाईकपणा गंभित असतो) ३ (काव्य) खेळावपणा, मैत्री स्वभाव, आनंदीपणा, मजा, ममत 'एक करताळिया वाज सुनि। फोडें नृत्य करिती त्याजपुढें ॥' ४ आचर्य, आनंद मन, उत्पन्न करणारी गोष्ट 'लढाव्या घरीरवळाचें फोड। एकदा लुखारी दे हाड।'—एभा १७ १३९ ५ फोडें, कूट प्रश्न, म्ह 'फोडोह घालिती बुद्धिमद।'—दावि २३७ ६ (ल) सड, फट 'फोडें फोडें तो फी नीर गोळा।'—अकक हरिराज सुत्राचार्ये भाषांतर १०. ० पुरविणें—कौतुकानें हौस पुरविणें, लाड पुरविणें, पाहिजे असलेली वस्तु देऊन आनंदित करणें 'आवडी घरुनि करु गेलों लाड। मधिमनकोडन पुरवि।'—सुगा ८७६ ० कौतुक—तिक—न ल'ड, प्रेमाचें लालन, उपचार (किं० पुरविणें) [प्रा दे कुड, सि फोड]

फोड—न कायचेपुस्तक, कायद्याचा, नियमाचा समूह 'लपटरी फोड बुणाल्य नाबडूल नाहीं'—के २१। ११३०. 'पिनलफोड' [६]

फोड—उ १ (कों) गोल कृपण, वर्द, गावडसू 'इद्रिय घामाचें फोड।'—श १ २४२ २ राय घेणाराच्या भोंवतीं काढलेले बतुळ ३ (गोटया) गोटीकरिता केलेले बतुळ, गल ४ बतुळकार वस्ती, खेळातील एक स्वतंत्र वस्ती (ही एकत्र जातीची असते), आली, वाडी ५ एकाच्या बहिवाडीतील मनीस, सेत ६ (राजा कु) नदीतील डोह, (गो) डबकें, फोंड, कुड ७ फोंडमार, सुंदररा 'यहू पाहतां अतरीं फोंड होतो।'—राम वरणाष्टकें ७—झी फोडी, बंद केलेली जागा किंवा घर, तुल्य ० डाव—उ (गोटया) फोडीचा डाव, यात निरनिराळीं चरे व रेया आणून खेळ खेळतात याच्या उलट अगळडाव, यात निश्चित गली सांगून खेळ खेळतात ० पडणें—सडट येणें [स सुड, प्रा फोंड]

फोंडका—उ लाकडाचा फोंडका, गाठ फोंडकें पहा

फोंडकी—छी १ बगीच्यात पाणी साठविण्याकरता केलेला ल्हानसा खुश, हौद २ मिठागर ३ भाताचें खाचर (बाघ घालून तयार केलेले), फोंडकें पहा. [फोंड]

फोंडकें—न १ (कों) डोंगरातील भाडवळणाची जागा, खुश, दरी 'पर्वताच्या फोंडकांत गाव असल्यामुळे'—लेखा

३७ १ वाघ घातेला वाफा (पाणी राखून ठेवण्यासाठी) ३
कोंडका, कोंडकी पद्दा ४ खिटी, कुंठे कोरडिके पद्दा ५
(ओतकाम) मांडे चरकावर धरण्यासाठी लावण्याचा लाकडी ठोकळा
[कोंड]

फोंडगा—३ भोंवरा, कोटगा पद्दा

फोंडगा—३ लाया, युक्क्या इ० चा मार, हया मार
(कि० देणे) -वि १ मार घालेला, मारलेला, लखोर. २
निलेज, निसवलेला, कोटगा, निगराष्ट [का कोडि=देखारम,
तुल० कोडण=माकड] म्ह० लतकोडग्याची बलाय दूर, खाता
पायपोस जाजा दूर -गेखाऊ-वि जो नेहर्मा हयामारखातो
पण दुयुण सोडीत नाही असा -गेळा-वि काडीसा कोडगा,
हरी

फोंडण—शी कोंडण्याची जागा, गोडा, कोंडवाडा [फोंड]
फोंडणी—शी (काव्य) कोंडलेली अवस्था, गुनून, अडकवून
पडलेली, बदिस्त स्थिति, गुनून, घावून पडणे (शब्दश य ल)
'पेशा विचाराच्या घालिनि फोंडणी । काय चक्रपाणी निजलेती ।'
[फोंड]

फोंडण—उक्ति १ चोहोंकडून प्रतिघात आणणे, अडकून
घरणे, अडविणे, बंद करणे (माथूस खोलीत घालून, नदीत बांध घालून
इ०) २ (ल) घोटाळ्यात घालणे, काणणे, गारविणे, कुठित
करणे, निश्चाय करणे (बाद इ० मध्ये) [कोंड]

फोंडता—१ न्यायदेण्याची जागा, न्यायालय, कोर्ट 'कोडता
तुनहि मराठी भाषा काडण्याचा सरकार यत्न घालणीत आहे हे
अगरीं गैर आहे '-नि ४ [इ कोर्ट]

फोंडताव—३ (गो) पैलू

फोंडता-त-शुन १ (वे) (शेती) हातानी हेटे (देकळे)
फोंडण्याचे हत्यार २ (सुवारी) (वे) लाकडी ठोकणी, हात
वडा [का कोडति]

फोंडपणे—अक्ति (ना) मारणे, शिक्षा करणे
फोंडया—वि भोडवी बल्हवणारा कोडथी पद्दा
फोंडवा—३ (गो) नदीनिना मावर उगवणारे गवत
फोंडवी—शी (वी) उजळी असलेली मोठी होडी [प्रा
कोडिव]

फोंडयुळे-योळे फोंडयळे—न भाजणीच्या पिठाचे
तेलात तडून वतुळाकार केलेले खाद्य [का कोड=दिग+वळडी=
वेदी ?]

फोंडयो-यो—३ भात (धान्य) ठेवण्याचे, होडीसारखे
लाकडी पान कोटया पद्दा

फोंडम—न (व) कोनाकार लाकूड

फोंडमार-रा—३ १ कोंडून ठेवून मारणे, लढान खोलीत
घालून गुदमरविणे २ भाडणात, वादात, चढाओडीत, प्रतिपक्षीयाने
केलेली अडवणूक, कोंडी ३ सक्टात, अडचणीत आणून नकोसे
करणे, ४ चहुकडून कोंडल्यामुळे होणारी अवस्था, अगतिकत्व,
कुचवणा [फोंडणे+मारणे]

फोंड(कुं)डय—शी (गो) शिण्याची जात
फोंडली—शी (चद्रपुरी) गाडणे, मळकें
फोंडले—न (कु) पातळ पदार्थ राहण्यासाठी समोवार
भात इ० पदार्थ लावून जे ताटात (जवताना) अळें करतात ते,
कुड [स कुड]

फोंडयरा—वि (राजा) खोल, खोलगट (भाडे इ०)
[का कोडे, हि कोडना=खोदणे+चरा प्रत्यय]

फोंडयेली—वि (गो) बडू
फोंडयाड—नशी (वी) गुराचा गोडा कोंडवाडा पद्दा
फोंडयाडा—३ गुरे कोंडण्यासाठी केलेली कोंडी, गावात अगर
शेतात दिवून नासाडी करणारीं गुरे कोंडून ठेवण्याची सरकारी
जागा, गंधेघाट, व्याच्या हुनवेसाठी मालकाला रोजचा त्याचा खर्च
बंद भरावा लागतो [फोंडणे+वाडा]

फोंडयादीने—किवि प्रत्येक वस्तूची किंमत न ठरविता
सरसकट कोडीची किंमत ठरवून (देणे, घेणे) [फोंडी+वादी]
फोंडयाय—शी कोरडी, कोरडवाडु जमीन, केवळ पाव-
साच्या पाण्यावर अवलंबून असलेली जमीन, पाणयळ किंवा
बागाईत नव्हे अशी जमीन [कोरड+वावर]

फोंडयाळ—शी (गो) कडू भातळी, कडुवाळ [फोंड=
कडू+वाळ=वाळलेली (घोंगील)]

फोंडवी—शी (कु) एक प्रकारचे झाड

फोंडळ—शी एक छुडप वनस्पति
फोंडळी—शी लाकडी फावडे, धान्य मळताना पातीतून
उडून गेलेलीं कणसे गोळाकरण्याचे साधन

फोंडळे—न कडे, वतुळ, कोंडाळे 'मग जमदमीने विचा
रिले। घुचिकेंच कोंडळे केले।' -कालिकापुराण २२ २६ [वोंड+
आळ]

फोंडा—३ १ धान्याचे भूस, सालपट, तूस इ० 'देवा
कल्या अथवा कोंडा।' -तुकाराम (नवनीत पृ ४४८) 'कालिं
म्हणे वायुबुडे जरि काय टिकत असेल फोंडा या।' -मोमोप्प १०
४४ २ (ल) छाप निघाल्यानंतर अगावरील निघणारा एफ प्रवा
रचा शुभसाराख्या पदार्थ, साले मळ ३ खपली, पापुद्रा ४ चिवा;
एक लढान प्रकारचा बागू [का कोंडे=गोंडा, तुरा ?] -ड्याचा
म्राडा करणे—१ अगदी निकट परिस्थितीत चालले कार्य करून
दाखविणे, साध्या गोष्टीच्या मदतीनेहि चांगल्या गोष्टी करणे

२ (३) अङ्गन न बसणे, गाढ करून घेणे, समयाधी राहाणे ३
सुमणवगा अशी अवघे ० पाऊस्त-पु. पावयाती सुरसुर, रिपरिप
वेवड तुवारयुक पाऊम पडणे ० पाणरे-न अद्याणी 'नडा
देऊ तिळमात्र कोंडापाणी. - ऐपी २३५ ० भांडा-पु १ कोंडा
भुस ६० पदार्थ २ (३) कोरडे, नीरव, वाळविलेला अन्न कदन
फांडा-१ कोयडा (दावाचा) पहा २ (३) मर्यादी
ताह्यी वेगी व तिचा राज [ता]

फांडाळणे-अग्नि १ गगर फिरणे सारावैरा घावणे
कोंडेरया जागेत दफडे तिकडे फिरणे, वाहणे (यारा) २
फिरण्या घट जाणे, वातावात हाणे, उघळणे (गवताच्या काण्या
भुळ) ३ भोंवरे वरीत वाहणे, गिरण्या पत जाणे (नदी) ४
घोंटाळणे गागरणे (मन) ५ पुढेमागे जाणे सारावैरा घावणे
(चिबिड आण्यातल्या प्रमाणे) ६ (गा) बोंडले गुरमणे
[कोंडे प्रयोजक]

फांटाळ-न १ वज्र वडोळे, वाडोळी जागा, आळे २
माणसाची वनेछाकृति बसणे भोंवती बसणे ३ चालिपीठ, बोडोळे
४ (गे) आळे [कोंडा+आळे]

फाडिसपाणा-पी-जे-डि छुदर मतोहर बौदुह
वाणे, लहान, गालिबवाने ' ऐसी मूर्ति कोडिसवाणी हवा।
कली होसी विश्वरूपा ।' -ज्ञा ११ २६१ 'परि रंजकप्राने
घोवडे बोलणे। मायवापा फाडिसवाणे।' -दाव ४०७ 'ठसिरे
छुदरे कोडिसवाणी।' -वेगीतव ७७७ [स वृत्तम, कोडिस+
वाण]

फोडी-ओ विद्याची सदया राडी (कापड लेखडी
पत्र वागड्या ६० मोकतामा काजितात) इणेंची तरातर उत्तम
फोटी' -पेद ८५२ [तुल० स कोटि त कोडि-२०]

फोडी-ओ १ कोटी धमर लक्ष 'जे वपशताचिया
कोडी।' -ज्ञा ६ ४६५ तयें तेहतीस कोडी। देवाची बसे पर
वडी। -क्या ७ ११ १०८ २ अनेक पक्षी 'आनंद कोलति
कोडी। विमानाचिया। -श्र ३६ ३ प्रहार तहा कोडीचे
अवट्यातु कडवु। जयें मित्रती गगना। -धयळे १५ ४
(सुमिति) उची खोली कोटी पहा [स वागी]

फोडी-वि रक्षित्या कोडपाळेला मदारीगी ० खाना-
पु रक्षित्यावाल्याचे वधविष्ट [बाड]

फांडा-झी १ कोंडलेली जागा कोंडवाड २ व्रद्धांपांना
दत्तप देण्याचे वेळी त्यातच वसण्याकरिता कले अरार
रमगा लमात कोंडी करून दफगा देतात ३ (आटवापाटवा)
गडी चपे दो-टीकडून अडवून धरतात ती पाटी (पागीवत्वा
गडी व सुरदुव्या यांनी मजविलेली) ४ गतीच्या वषाण्याची
जागा ५ (कों) मोंड वनविण्याची लहान मिगारे [कोंडले]

यांडी-ओ (च) (तागार) सरीचा अपचा हुडीचा माप
फांडी-वि १ कोंडले, थंड केले (पाणी, वाता,
आवा) २ वरीत टेकेंडा (माणूस, प्राणी) [कोंडे]
फोडुल्ले यडुवल्ले-१ (व) कडवुळे कोडवोळे पहा
फोडू-ओ (गे) चिरीमिरी, वानगी
फाडू-पु (वे) कात

फाडे-न १ (काव्य) अडचण, कोंडगारा, पेंच, सडट
'कोंडे साकडे सडट। नाना सासार सपट।' -दा ४ ३६ २
वृटस्यथ यूट प्रभ आजिकित्ते माते कोडे।' -तुगा २२४०
३ कुवडे, जाडुवाणा [स कृ] ० उलगाडणे-समजणे, कळणे,
समजित्तेन होणे 'सुमहास कोडे हें उलगाडलें तर घडच काम
झाडे' -टि ४ ५७ ० धर्म-न कपटवृत्ति कृत्रमे 'वासवा
बरावे कोडवर्म। रावयन लपडूनी।' -मवि १४ १४

फोड-न १ पगती (मातीची) दिवेलावणे २ कोंड
रावण्याच्या वेळी उपयोगात आणावयाचा समईवमा दिवा
[स कुट-मडके का बोडे-सापरी भाडे]

फाडे-न (कों) पाणसाप (वेडूक पाणारा) [कोंड]
फाडेवड-न (कुलावा) नवीन तांडुळाच्या फोंडपाचे
लहा पावड (वेडीच्या सोपक्याच्या किंवा कोडल्याच्या पाण्यात
पीठ भिजवून करतात ते) [कोंडा]

फोडेल-वि (व) कोंड आल्यासारखे अप्रामधून,
सुट सुट एकसारखे नसणारे [कोंड]

फांडा-पु (गे) १ वाव २ जमीन मोजण्याचे माप कोंडा
पहा

को(का)डोळे-न १ चालीन (माजणीचे) २ कोंडाळे
पहा

काड्या-ड्या कोडी-वि कुशुतोगी, रचविल्या 'जसा
कोडी आपुला हातो। वारवार लक्षित।' -सुरा २६० म्ह०
कोडपाचा कोडी होईल न हाईल पाच डाग तरी पडून उरल
[कोड]

काड्या-ड्या-पु माडी ताडी देववशाचा भोपडा
हा ताडीच्या वाडाच द्यायून देवितात [कुडा]

काड्या-पु एक वाड
काड्या गुरूम-पु भुवमुनीत दिवळ सुत्रम [कोंडा+
गुरूम]

कोड-पु रक्षितरी कोड पहा
कोड-१ मावडूळ कोंड पहा
फांड-न १ कोंडण २ (ळ) खोल 'होळे कोंडनी
जाती। -गा ८२३ [कोंडण]
फांडा-सग अशी कोंडा पहा
कोडी-नी (वा) हडी, दुरामडी [घडा]

कांडी—छी १ मिठागर, खाचर २ कुडी, बोंडी पहा.

कोण—मना १ प्रभार्थक सर्वनाम, अज्ञात माणसासंबधानें विचारताना योजतात २ कोणती, किती 'तेथें या काविटाचा गरिब गुण किती ? प्रौढीही कोण येणें ?'—आसी ३२ ३ किती तरी, फार अतोनात 'त्याचें मत वळयावयास मला कोण प्रयास पडले ?' ४ काय ? 'तुम्ही हा उद्योग करता याचा विषय कोण ?' [स क पुन, प्रा कोडण, अप वसुण-ववण]

कोणाचा कोण—(अज्ञात माणसासंबधी माहिती न त्याच्या नात्यागोत्यासंबधानें माहिती विचारताना) लावचा नातेवाईक, घळेंने सगळ जोंडलेला (य कथिन, कालख माणसासंबधी योज तात) म्ह० कोणाचा कोण पितळाचा होन, रापटला तर शोधतो कोण ? ०एरु—तना १ कोणी तरी एक २ विशिष्ट किंवा एखादा माहीत (मनुष्य, वस्तू) ०चा—ता—वि १ दोन वस्तूंपैकी कोठला २ जो तो, विवक्षित 'तुम्हाला या घोड्या वून कोणता पाहिजे तो घ्या' ०जाणें कोणाम टाळक, माहीत, न कळे डुवा ०ताका—चारा—उशीन हवा तो, पाहिजे तो कोणताहि (एकवचनी व जनेकवचनी प्रयोग) 'दोन्ही वनि सारेंच आहेत, कोणताका घईनास' ०त्या झाडाचा पाला—कसपडा प्रमाणें लेखणें 'नवरा म्हणजे कोणत्या साडाचा पाला !'—मु ३५ ०त्या तांडांनै—नाकानें—न शरमता, न लाजता उपज पणें, उजळमाध्याने कमा (प्रभार्थक) 'तो या गावचा दणे दार आहे तेव्हा तो कोणत्या तोंडांनै येथे येईल' ०'मागें तरी प्रतिज्ञा करून आला त्याकडे कोणत्या नाकानें जाऊ ?' ०त्यासी—कोणस ? 'येण कोणत्याशी रोंख दिले !'—व ५०३ ०पदार्थ—य कथित, निव, त्याज्य, धुत 'को—पदार्थे त्रियांच्या ज ती । अपवित्रा दुष्टिणी । पति अवता व्यभिचारिणी ।'—पला ४३ ०य—(गो) १ कोणीहि २ कमाहि ०सा—वि कोणी तरी, फलाणी, घोरणास माहीत नसलेला 'तुम्हाला कोणस हाक माखो आहे [कोण+सा=माखा]

कोण—उ कोपरा, कोन 'तुझ्या स्वघाच्या निजध्यानी । आकाश रापटें एके कोणी ।'—भारा बाल ११ १७० 'तुजा प्रगाप शलला लपेरा जाळनि काय काणाग ?'—भक्तमयूरकेहा ४५ [स कोण] ०पा—उ (वे) कापरा, कोना ०पिका—पोक—वि कोपल्यान अगर पालन पिळलेला (बाया, फणस इ०) याच्या उरट वरपिका (साडावर पिळलेला) ०त्रिदु—उ कोनाच्या बाजू ज्यात मिळून कान झालेला अथवा ता बिडु—महमा ३

कोणगें—न (कों) मोटया फाटीवर लागलेसे मघाचें पोटें बोमै, कोनगें पहा

कोणप—न १ कुणप, जेन २ (ल) कुळ, गनिच्छ वस्तु ०'वरीते कदमला कोणपा या ।'—आसी ३८ [सं कुणप=जेन]

कोणारु—सना (कु) कोणाल

कोणी—प्रभार्थक तना कुणी, कोणी एक ? कोणीतरी १ कोणीहि ? 'नये ज्वाळ वीशाळ सजीव कोणी ।'—राम १२—वि कोणी एखादा, वाटेळ तो, हवा तो 'कोणी ब्राह्मण सागा, आमची हरकत नाही' म्ह० १ कोणी कोणाचा गुस् कोणी कोणाचा चेला २ कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात नाही (गदागुरी, गोंघळ या अर्थी) [कोण] ०एरु—वि कोणता तरी, कोणीहि, अमुरुक न०दे असा, हवा तो ०कडण—कटून—निवि १ कोणत्या ठिकाणाहून—दिशेहून—वाजूरहून ? २ क्मेहि, कोण त्याहि प्रभारे ०कडे—किवि कोणत्या बाजूला, दिशेला, ठिकाणीं ०कोणाका—तना हवा तो, पाहिजे तो 'कोणीका औषध देईना गुण आरयाशीं कारण' ०तरी—तना १ कोणीहि, कुणी तरी २ य कथित, नालायक, मिळार

कोणे—न मोली अतर्गूह [का] ०कोणीं—किवि प्रत्येक तोपयान, अद्वर्णांत कोनीं पहा

कोणें—न गुलाच्या कानात होणारा एक रोग यामुळे गुलाच्या कानातून पाण्यासारखा पृ वहात असतो

कोणेएरु, कोणेरु—कोणीएक पहा 'कोणेरु विरळ याते वरती तत्त्वत पति अनायाचा ।'—भक्तमयूरकेहा ४ १४

कोण्या—प्रम कवण्या ? कोणला ? विरचें असावें काण्या गुम ?—दा २ ११

कोण्हा—प्रभार्थक सर्वनाम कोणास, कोणाला ? 'सागानें काणे कोण्हा ।'—रामशशी २ १७८

कोण्टी—कोणी पहा

कोत—छी (ऊ) कुरत, शक्ति [वर कुभवत]

कोत्कार, त—उ १ भाग, त्याचें फळ 'घायीं कोत न जिरे ।'—झा १३ ७३८ 'घायींचा कोत न जिरे ।'—ग्या १० २५० २ (य) वेदचा, बाजूचा कोंब, चिने—न (कों) माडाच्या किंवा ताडाच्या पोथीचे अग्र, गाम्याचें डोंक (डोंक कापून नंतर खोतून रत काढण्यासाठीं तेथे मऊके लावतात) [स कुत्त्याला, का कोत] ०कांती—छी भाग, एक शय लावून नागर करणें । जतकाती ईट तोमुरें ।'—रया ३ ११ १४ ०काय—वर—उ भाराईत 'सुळे सावळे कोतेकर ।'—एरव ७ १३

कातमीर—रीय—छी (कुण) काविवीर पहा

कातल—वि १ (व) रिकामें, टाशीव २ उकरीपेक्षा नास्त—उ कातबानी पोडा झुपारला पोडा (मिरवणुकीचा) कोत नर कोतवाल कारण मगनमस्त किर कति ।'—एरो २०० स्वारीत कोतल वर कोणी आरुट न हाता—'ऐरापुत्र १५१० [हि]

कोतघार—३ कोतवाल अर्थ ३ पदा

कोतघाल—३. १ मराठी साम्राज्यातील नगरसंस्थांचा मुख्य अधिकारी, शहराचा मुख्य सरसकट अधिकारी, कौजदार, पोलीस सुपरिटेण्डेंट, कोंकणात सब-इन्स्पेक्टरला कोतवाल म्हणतात. हर्षाच्या याच्या कामापेक्षा मराठी राज्यात याला कच्चे टोडगे, बाजारातील वस्तूंचे भाव ठरविणे, खरेदी-विक्रीचे दस्तऐवज नोंदणे इ० कामे असत २ (बडोदे, दाशी) गावात जेवणाने अथवा इतर समारंभाचे आमंत्रण करणारा अधिकारी, बोलावणेकरी 'निमंत्रणे' करण्यास कोतवालास बावी, -ऐरापुर १ ४५९ ३ (ब) सरकारी काम करणारा गावमहार ४ निलयोजनापेक्षा ज्यास्त संपन्न केलेला पदार्थ कोतल पदा ५ स्वारीइ० पुढे क्षोभेकरिता चालविलेले घोडे, कोतल कोतवाली घोडा 'कोतवालदेवी' भावा चेती। -ऐरो ११ ३ (ल) क्षोभेसाठी वापरण्याचे अलंकार, कपडे इ०, ठेवणीतला पदार्थ, वस्तु [स कोसाल, प्रा कोडवाल का कोतवाल] म्हु० १ उलटा चोर कोतवालाला दडी २ (गो) कोतशाल आधी चोरा बोंब सामाज्यद- ० घाडा-३ मिरवणू बंधुद गुणाहून चालविलेला घोडा, कोतल, कोतशाल [हिंदी] ० च्यायडी-की कोतवालाची काम करण्याची सरकारी जागा, कचेरी, हपीस

कोतयाळी—की १ कोतवालकचेरी, कोतवालाचा कार मार, खाते २ शहरजकात, बाजारपेठी ३ (बा) पोलीस चौकी, नाळे, बावडी 'पदा मदिने पायात विड्या टोकून एकेक मदिना एकएक कोतवालीवर त्यास बसविला' -विक्षित १ ८८ ४ कोतवालाचा खर्च भागविण्यासाठी बसविलेले कर -वि कोत घालासकधी, कौजदारी -चा पोपाघ-३ घणासुदीत घालव याचा उबी पोपाख, ठेवणीतील पोपाख ० पिजरा-३ केद खाना, तुल 'कोणास वेदुद होईपर्यंत मार दयात आला व मोतवाली पित्रन्याची भरवी करण्यात आली' -विक्षित १ ७३

कोता—नि पत्तरीपेक्षा आरूढ, अजरा, लांडा, त्रोटक रुढान, घुफा, कमती, तुपुचे, सकुचित 'ते प्रमाणहि येथे कोतेच पडते।' -नि २१२ 'आमचे हान छिती कोते आहे पदा' -गीर २४६ [का कोताहू ति कोताही] करेताई-ही-की आरुपणा, अपुपणा, कमलाई, तोटा, बोसेपणा 'बसुल पेण्यास सकृती करिता कोताही केली नाही' -देदि ५ ११ [का. कोताही]

कोतार—न (कु) बैर, भागण

कोतियाळ—नि कोयता (दग्न) येतलेला (बीर) 'येक पावती भागळे। लाहागळे कोतियाळ। परसपर ॥' -मालिका ११७ [कोयता]

कोती—की बरी (धान्य)ची एक जात, हिचा दाणा पांढरा असतो

कोते-अंदेश—नि अद्भुत, अविचारी 'आपण खाविंद समीप असता कोते-अंदेशांनी उपद्रव थावा हे ठीक नाही'

-दिमल १ २२७ [का कोताहू-अंदेश]

कोतेक्र(का)र-र-३ भालाईत कोतकार पदा 'पेले कोतेकरा। अकळिके चाला।' -गिड ५६४, 'कोतेकरा मुल पडु।' -उषा १६०८ सेलेसाबळे कोतेकर। धनुषर पायाये।' -एरुव ८ १३ [स कुत+कार]

कोतो—३ (कु) पाणी काढण्याच्या लाठीचा कोळवे अडकविण्याचा बावू, भाणगा [का कोड=बावूची नळी]

कोच—३ (तजावरी) चुक्या, पोंस, [का ता कोसु]

कोत्ता—३ (तजावरी) मगडी [ता कोलुकार]

कोथ—न (घाय) सडणे, झुजणे (१) विकापोक्षिन -सिलपवि १०१ १०२ [सं कुय=जुजणे]

कोथयरी-विरी-घीर, कोथियरी-घिरी-घीर, कोथमीर, कोथरीय—की १ धन्याचे रोप हे उगवून कोथि वीर होण्यास १५ दिवस लागतात घने करावयाचे असल्यास ५-६ महिने लागतात कोथिवीर कोंबळी असताना तिची पाने व दाढे भाजोपाख्यात पावतात याचा एक विदोष स्वाद असतो घने मसाल्याच्या उपयोगी माहेत (बा) साबार २ घने [स कुस्तुबरी, या कुस्तुबरी] ० भात-३ (को कु) भाता(साळी)ची एक जात ० देवी-की (अव कोथिविच्या) देवीच्या रोगाचा एक प्रकार ० दाळी-की कानांत घालावयाच्या दाळ्याचा एक प्रकार याला कोथिवीच्या दाण्याच्या आकाराचे मोल्याचे पोस जोडलेले असतात 'कोथिवीरोपण पोसनाळ्या।' -सादह ६ २४ 'कुनै हल कोथिविरी पोसवाळी।' -अकक मत्स्यापुराणान ३१ 'वोह बाळधा कोथिविरीबाळधा बहुत गुद।' -रुपल ५५

कोथळा—३ १ मांडे पोते, पैला (धान्याचा, दाख्या) 'भाण्या हातातगी बूढ इल्या कोथळाला लावरी कीं उरे।' -सूर्योदय १७६ २ मोटा साणण्याचा कणगा, पाळटे (धान्य ठेवण्याचे), कथे ४२ व वर गिमुळते, सामान्यत एका प्रकारच्या बाणीसारखे, धान्य वगैरे ठेवण्यासाठी केलेले मातीचे भांडे 'जेसे धान्ये कोथळेयामध्ये सादविती।' -म ५१ टोप ३ पोत (पकायव), पोटांतील कोटा, पोटांतील कोठ्यामोंब ताणचे मासाचे आकषण ४ शरीरातील कोणतीहि पिठाची, कोरा जसे-अमाचा कोथळा, मूथाचा कोथळा, मळाचा कोथळा 'पोटी दक्षिणभागी मळाचा कोथळा।' ५ मोत (उडीचा), सोळ, अशा ६ पोत, ओसक्यामुळे पोटातून बाहेर पडलेले भातदे. ७ जनावरे शितोना बाहेर पडणारी अंशडी, रुद्रभाग.

दक्षय, पड 'मस्तक कहनिया भित । रायेळ भूमी पाहिल'
-गुवन १४ ४९ [स कोष्ठ+च, प्रा बात्यल]

कोथळी—ली १ ल्हान कोथळा, राजण, माती री वणगी
इतर बहुतेक अर्थ कोथळयाप्रमाणे २ (व) हावरी अथवा
तिळाच्या झाडांची गजी ३ (व ना) महालक्ष्मीचा मुखवटा
वसविण्याकरता केलेली मातीची वागोळी व पोळळ उच वेढक,
पापराचे पड

कोथळी—ली सुदै ६ मणांची गोणी ६००० गुरती
भाराचे वज्रा -मुव्या १०५

कोथा—उ (कु) पाणी काढण्याच्या लोटीच्या कोळ
'व्याची वाटी, ओळतीची वाटी कोतो पडा

कोथेमथे—न (को) धने, दिग, मेथी इ० जिनसाचा
समुच्चय [कोथिभोर (धने) भेम्प्या]

कोथेर—दे—न एक प्रकारचे गवत

काद—ली भाजलेली तीळ कुटून त्यान मूळ पाळून तयार
केलेले पुण, लाडू इ० ' तिळाच्या कोंदची पोळी ' -पाक ५४

काद—उ (व) ताडुळाचा कोंडा [कोंडा]

काद(दा)ट—वि कोहोहून हया येण्यास प्रतिबंध अस
लेली, आकौशाची, कोंडमान्याची (खोली, जागा) [कोंदणे]

कादंड—न १ धनुष्य ' आता कोदंड घडवि हाती ।
आळूड पा इये रथी । ' -शा २ १८९ २ (ल) भूकादंड, सुदै
३ (ल) माठे सवट (रावणाच्या छातीवर शिवकोदंड पडल्याने

तो कासावीस झाला त्यावरून) रामकोदंड पडा [स]

कादंड—वि उदट, दाडगा, भाडखोर, धेपका

कादण—न १ मलकारावर रत्ने वसविण्यासाठी केलेले घर,
वेढक जेडा ' सौंदर्य हे साधुस्तोत्राच्या कोंदणात अधिकच सुंदर
दिसते ' -नीति ८६ २ रत्ने वसविण्यासाठी काटलेली सोन्याची

सार किंवा पत्रा [कोंदणे, तुल० का कुदत=मोन] ० पट्टी—
ली कोंदण वसविण्याकरिता तयार केलेली सोन्याची पत्री, पत्रा

कादणे—अकि १ जोराने आत भरणे, दावणे, कोंवणे,
खच्चुन ठासून भरणे (घुराने पर, मेधाच्या गडगडाटाने आवाज

आवादातिप्रधाने मनुष्य इ०) ' हल्ली कोहीचि परि ससका । कोंदला
असे । ' -शा १५ ४७६ ' तव अगधारे कोंदली सुटी । ' -मुआदि
३९ ५४ ' नादे अवर कोंदले -मुवाळी ३० २ वद होणे,

छिद्र भोळ घुजणे ' पड्याने नाक कोंदल '

कोदया—उ (व) कुड (भांडे) [कोडी २]

कोदरण—कि (व) उकरणे [म कु=वृथ्वी+ट=विदारणे]

कोदरा—वि (नदभाया) चारटा ' ता दन (मनुष्य)

कोदरा आह '

शको २ ४१

कोदा—उ हलके व पाणीचे काम, कावाडछटाच काम,
कुठवाशी बहुधा अव प्रयोग-कोदे (नि० करणे, निपटणे, उप
सणे, करणे, पडणे अकि) उदा० ' बाळतपणाचा-दुखणे छ
न्याचा-पोराचा-म्हातान्याचा-ससाराचा-चाकराचा कोदा मी
उपपत्ती ' [धुद्र १]

कांदाकांदा—ली दाटी, खेचाखेच, भीड, गर्दी ' मासा
रीचि कांदाकांदा । ' -शा १५ १५६ [कोंदणे]

कांदाट—ली विपुलता, पूर्णता, दाटी ' कपूरकेळीची गर्भ
पुटे । उडलता कापुराचे नि कांदाटे । ' -शा ११ २५० -वि कांदट
पडा

कांदाटणे—अकि गच्च भरणे, एके ठिकाणी गर्दी करणे,
ठासून भरणे, कोंवणे ' तेज कांदाटल्या दिशा । जयाचे नि । ' -
शा १ १२९ ' कांदाटले पुढे पारवत्र सावळे । -मुगा २२४०

-अकि कांदणे पडा [कोंदणे]

कोदा(द)णे—अकि १ (कुण राजा इ) शुद्धप्रज्ञाळन
करणे २ कोदा उपसणे, करणे कोदा पडा

कादी—ली कोन, भिंतीची साप किंवा जोड बहुधा साधी
कांदी असा जोड शब्द यतो [कोंदणे]

कोदुणे—अकि (इ) दुगण घुणे कोदावणे अर्थ १ महा
कोद्वय कोद्व—उ एक प्रकारचे हलके धान्य, हरीक हे

सर्प धान्यातील हलके धान्य असून गरिबांशिवाय दुसरे कोणी खात
नाहीत हे कितीहि निष्कम जमिनीत पिकते [स कोदव]

कोन—उ १ कोपरा २ प्रसूति, बाळतपण (ह्या प्रसूती
ह्या पराच्या कोप-यात-बाजूला जाते यावरून) ' दिवा कोन

चांगला म्हणून लष्कर बाळगण होतो ' २ बाळतिणीची वळे,
साठले, भाडीकुडी इ० सामान, बाळते ४ (पे) डेवण्याची,

राहाण्याची जागा देवाचा कोन = देवघर ५ (यन मृमिति)
दोन रेवा तिरकस येऊन एका बिंदूत एकत्र होतात ती आकृति

याचे लघुकोन, काटकोन विशास्मोन असे प्रकार आहेत (इ)
अंगल [स कोण] (वाप) ० होणे निघणे—(व) बाळत

होणे, प्रसूत होणे (विप्र) कानांनी निघणे, कान येणे—बाळत
होणे हे प्रयोग सर्वमान्य आहेत ' मग ते गरोदर हाऊनि कोनी

निवली ' -पच ४२ तजावराकडे कोन्नी-घेणे जाणे—असे
म्हणतात [मि. जि कुनि] सामाश-०-० कांपरा, कोना

कोपरा—उ १ साधीकांदी, एका कडेची बाजू जडगळ, सहज
लक्षात न येणारी जागा वस्तु कोठे कोनाकोप-यास पडली असेल

ती पाहून वाग ' २ देऊळ पुढे आलेला कुमीर (भाग) भिंतीला
कोठे कोनाकोपरा बाळला असेल तर धाडून टाक [कोन+
कोपरा] कोन्याकोप-न्याचा-वि १ साधीकांदीला, काटला
तरी २ (ल) धुद्र, हलका कोनटा—उ १ (व ना) कोपरा.

१ परातील अगरी जागा [कोन हि. क्रीडा] कोनडा-ट, कोनाडा-डें-उन सामान टेक्याकरता भिंतीन टेकलेले शिड, जागा, देवळी, गोखला ०पट-न (कोनचे होनत्वदर्शक रूप) १ कोपरा २ (ल) एकीकडची, एकातची जागा, आड वाडू ०पडा. कोनपा-उ कोणपड पडा ०पाळट-उ १ हुमणेक्यास आराम पडण्यासाठी निजपाची जागा बदलणे २ व्यालिया गात्रांन आपल्या पिलांचे स्थलपर करणे [कोनपाळटणे] ०पिका-पीक-वि कोणपिका पडा ०पळी-ली (कें) दोन भिंतीच्या कोप-यान वसविलेली कडी ०पिहु-उ (भूमिति) त्रिकोणाचा शिरोबिंदु (द) वृहदंश कोणबिंदु पडा ०मापर-उ कोन मापर्याचे हत्यार (द) प्रादेशक ०वाला-उ (को) घराच्या दोन घाट्यांच्या साऱ्यावर आडघाणातून उग्राच्य कोप-यावरून घातल्या मोठा बागा ०वृत्त-न (ज्यो) ईशान्य किंवा वायव्य वेधवलय किंवा वेधशत

कोन-उ (व) कोंडा पहा कोन, कोनफळ-उ एक वद व त्याची वड (हा कादा गोरान्हासारका असतो)

कोनगें-न (गो) दरीतील गुडलेल्या कडपाला लागलेले मधाचे पोळे, कोंगे, मधाच्या पोळ्याची एक जात, कोणगे कोनड, कोना-न्या-उ (को) कुणव्यास निदाव्यजक शब्द [कुणवड]

कोनडोपर-न (व) कानडोपी, कान्हाळे [कान-डोपे]

कोनसो-उ (गो) कोंपरा, कोन [कोन]

कोना-न्या-उ १ कोंपराच्या बडीव दगड २ घराच्या आडघावर किंवा कोनवाशावर घालण्याचे पापट कौल ३ कोन वासा [कोन] कोनातमर-वि कोनतमरी कोनाचे काना तमर अंतर-न कोनाचे अंतर वजुळाच्या भागाम-ये मोजा बघाचे अंतर, वसुलखड

कोनीक-सभा (कु ह) कोणाश [कोन]

कोन-न हवी उट, रईस, गाय ह० जनावराऱ्या, पायास, कानाज किंवा एखाद्या साध्यात होणारा एका रोग कोमे पडा [कोन]

कोने यांधणे-कि (माण) अबाडीच्या काड्याची जुडणी, विडे बांधणे [का कोने=साड्याची काटी, काटरी]

कोन्टा-उ (ना) कोंपरा कोन्टा पडा तो कोन्ट्यात बसला

कोन्हें-न मधाचे पोळे कोनगे पडा

कोप-उ १ हुत-याच्या अपरापासुळे आपल्या अंत कर पाची होणारी रागीट वृत्ति राम; कोथ ' हुत-या नापें कांटे जावें. ' -मुगा ११६५ २ प्रचीप पडा ' पित-वात कोप '

कोपट-वि कापट, रागीट, चिखोर कोपास चढणें-राग-बणे, शोधयेणे, सतापणे ' गागेय कोपा घडला ह्या रे. ' -वामन. भीष्मप्रतिष्ठा १० [स]

कोप-उन १ पुडळी, पडलेली, चिखलेली, मगाची जागा (फळ, वाड, पापाण इत्यादींनी) २ (सामा) दोप, विकार, व्यम [स पु]

कोप(को), प-पी, कोपट-की १ शोंपडे (सोतांतील पवत पावने), गोपटी, कुटी, मांडव, मडपी ' तैसी जीवपी कोंपटी घालि ठाके. ' -हा ११ ७८५ ' कोपटें आणि पवळारें. ' -एमा ४६ २२२ २ (ल) पर ' तेंणे हुतहुत पजळि कोंप टिआ। स्वर्गादिकांचिआ. ' -शिपु १११ ' लावि आंत टाकनि कापट. ' -मरु ४४ ' म्हणोनि मठाचे दारि कोंपि कडनि असावें. ' -पच १२८ ३ (ल) शरीर ' काय कळवचार, कोंप मोडपी जमरा. ' -मुगा ६८२ [हा हुत कोप्=कोपटी, खडे]

कापरणे-भकि रागाबणे ' परिकोपेल त्रिभुवनपति. ' [कोप]

पो कोपर-उ शुभा आणि हात बाच्या बघल्या साध्यांचे मागील टोंक [स कूपर, मां कोप्परे, गु कोपरियु] (वाय) कोपरादोपराने करणे- (वायवी) नवे तरी करून घडाने, आयासाने (वाकाम) बरणे कापरादोपराने घालणे, जाणे-मोठ्या नेटाने राखडीतून तहान जाणे, कसेवसे काम पुरें पाडणे (कम जोर, अदाकता असताना) कोपरापासून हात जोडणे-अति कळवळवाने विनविणे कोपरापासून नमस्कार-१ बरील अर्थ २ सवध मसावा अशा अर्थी ' असल्या नाटक्याना कोपरा पासून नमस्कार असो ' म्ह० १ मऊ सापडले म्हणून कोपरातें खण गेये किंवा २ मऊ-नाम लागले म्हणजे कोपरातें खणणे= गरीब मनुष्य सापडला म्हणजे त्याच्या फार कायदा घेणे सामा शब्द-० कान्नी-फी कांडपा पात्याची कान्नी शक्किरेंत हिवा उपयोग असतो ० खवि(ळी) १ १ कोपरातें मारलेली हुणगी, दुपकणी (कि. म रणे, घेणे) २ कोपरातें पाडलेला खडगा (हा गुराख्याचा खेळ असतो असा खडग्यात तीं पोरे गोत्रपातीं खेळतात (कि० पाडणे) ३ (ल) खेळात, भाषणात उगाच हुसम्यार घेतलेले तोंडबुध्द, जाता जाता, सहवासदुर्जी एखाद्या विरुद्ध बोलणे ० घुसपणी-फी (मोट्याच्या खेळातील एक शब्द) कोपरातें गोटी मर्गित घालणे कानपुसणी पडा ० मोड वि (व) कापरासारखी मोडलेली (जागा) ० वाळी-फी (व) बाग वद, एक चागिना [कोपराभाळा]

कोपर-रा-री, कोहोपरा-उफी (व ना) भाकरीचे पीठ मळाबघाची मोठी परात (तांब्यावितळेची), थाळी, सक्की, पितळी ल्हान कोपरला कोपरी म्हणताना (कु) कोपरो= हवा, खद सोंबाचे भाडे [स खपर]

कोपरघरास—घास—न. १ ताचे व पितळ यांची मिश्र धातु. २ (कु.) टीचीची धातु. कोपरघरासचा दबा=केरोसिनचा (टिनचा) दबा. ३ जर्मनसिल्ल्या म्हाणतात. [हं. कॉपर+घास]

कोपरा—उ. लहान लोखंडी बटई. कोपर—ना पडा.

को(कॉ)परा—उ. १ कोन; उपदिशा. २ (वास्तु.) दोन भिंतींच्या सांघ्यातील दर्शनी काटकोनांतील कोरस दगड. [सं. कूपर; प्रा. कोपर] ० धरणे—(बायको) १ स्वयं. २ पिटाळणी होणे.

को(कॉ)परी—जी. १ तळहातापासून कोपरापर्यंत ४० अंग जास्त वेडे देऊन घुंम इत्यादि दोरीची केलेली गुंडाळी. २ गोठ्यांच्या पेठ्यांतील एक संज्ञा, डाव छायला म्हणजे नियमित स्थळापासून गोटी कोपराकोपरा ने उडवीत गळीमध्ये आणून टाकणे. ३ मसुरडे. ४ कोपराजवळ येणारी न्हंय; एक रोग. ५ कोपरापावेतो बाढा असलेली बंडी, अंगरसत. 'अंगांत रेसवी कोपरी.'—हाफा २११. [कोपर]

कोपल—फल—न. एक प्रकारचे तेल, व्हानिडा. 'रोगणाचा उपयोग करणे ह्याच्यास कोपल रोगणाचा उपयोग करावा.'—मॅट २५. —संपु १.७५.

कोपळी, कोपई, कोपी—जी. (व.) कटिरी हुड्डा.

कोपळें—न. (व.) कोपळी तोडण्याचे हत्यार.

कोपायमान—वि. रागाबलेला; संतप्त. [सं. कुप्यमान]

कोपिष्ट, कोपी—वि. ज्यास लवकर राग येतो असा; क्षीप्र संतापी.

कोपी—भी. सेतांतील शोषडे; शोपड. कोप ट पडा. 'आग्रमाची स्थान कोपी गुहा।'—मुगा २७२५. [बा. कोप-व्पी] कोपीण—नवी. लंगोटी. (कि० वेगवेगळे) 'वेगवेगळे कोपीन हुड्डावळ जाण।'—मुगा २८१०. [सं. कौपीन]

कोफ्ता—उ गोळा (स्पर्धाकालीन). 'सेम्पाचे कोफ्टे म्हणजे गोळे व्हून...'—मॅट २.१०. [बा. कोपता=कुट्टेला गोळा (मांसाचा)]

कोव—उ. १ कोम, माडाचा गुमारा (केडीच्या बांजापासून निघणारा पावसा). 'बाळाई बंडा निघते कोव. तेव्हा तसलीचि बांध.'—मुगा २.८ ३ अंडुर; मोड. 'विपरीत प्रांगणाचे कोव पुटे।'—विउ ३.७ ३ (गा.) पालाचीच बाक देला दांडा. [सं. कौपी; बा. कौप=पिंग, कांरी]

कोवट—वि. कोमट, उबट, गोमट, किंभिउ उग्रा, मापातल लज. (अंडुर, वण्ट, इ० म लवकर, होमवेचपी दोरीत नाहीत) [सं. कोपट, कोमन]

कोवडसाद-पहाड—भी. बरेचदा आरण्याची वेळ, पहाड.

कोवडसादी—किवि. (फों.) बरेचदा आरण्याच्या वेळी; अगदी पहाडे [कोवडा+साद]

कोवडा—उ १ एक पाळीव पक्षी; मुलगा. याचा रंगचित्र-विचित्र असून डोक्यास तुरा असतो व गळ्यास कोडे असतात. याचे मांस खातात. २ फुगडीचा एक प्रकार. गाणे—'जिजी बाईचा कोवडा आला माझ्या दारी, पालीतचारा पाजीन पाणी' इ० इ० १ (व्हातारीने, शेजारणीने) कोवडा झांकला म्हणून उजवावयाचे (तांबडे कुडावयाचे) रहात नाही. २ कोवडा जेवळ डोंगरा म्हणून का दिवस उगवत नाही. =जी गोष्ट व्हावयाची ती शुद्ध अडपळ्याने ठळक नाही. स्वाभाविक परिणाम व्हावयाचाच. कोवडी—जी. कोवड्याची मादी ही पाराहि सहिने अंडी पाळते व एकत्रित दिवसांत अंडी उबवून पिले बाहेर काढते. कोवडे—न. १ कोवड्याचे लहान पिच्छे. २ दगांतील तांबूस पट्टे; पाऊल पडण्याचे चिन्ह. (वाय.) दाणे टाकून कोवडे हुंज-विणे—मुद्दाम पदरचे खडून भांडणे लावणे. ० आरणे—न. कोवडा आरण्याची वेळ. कोवडेरान्त—रात्र—जी. पहाटे चार वाजण्याची वेळ.

कोवडा—उ चंद्राभोवती पडलेले खडे.

कोवणे—वकि. १ दाटून भरणे; गप भरणे; दाखणे. २ पडणे; घुसलणे.

कोवणे—अकि. कोमेजणे; वाळणे; निस्तेज होणे.

कोवणे, कोवणे—अकि. कोव, अंडुर कुटणे; मोड येणे. [कोव]

कोव(या)रा—उ कोव, अंडुर. 'मुडी गुमरावा निपती आरा। येऊनी कुटीनी कोवारा।'—शा १५.१८४.

कोव(म)रो—स्त्री. (गो.) कोव पडा.

कोवरो—उ. (कु.) मातीचे एक भांडे. [सं. कौपर; बा. खापर]

कोवले—न. अनेक काट्याकारती काडीला जाळे घेऊन तें; पळ; शीत, शोलेणे, शेला.

कोवलेवारक, कोवरवाक—न. टिन पात्र, कोपरवाक पहा कोवलेवारकचा दबा=राकेलचा-रीतना दबा.

कोवा—उ (वाटु) गुमारा, माती, बांबोट, मिमोट, सेटीच्यालेट्या इ० ये मिश्रण. ह्यानेमुई, वगळी तयार व्हाय.

कोवा—उ. (गो को) कोवडा. —विउ

कोवा—उ. (को) अंडुर, कोव पडा.

कोवाया—भीव (व) व्हड करणाऱ्या बादा—विदा.

कोवाळ—उ. (वि.) १ काणे काम न व्हाणारा मुलगा, म्हात्ता, इ० निपटकोपी समुदाय. २ म्हात्ता वण्ट. —मुगा २.१०७.

२ परांतील अंधारी जागा. [कोन हिं. कर्नाठ] कोनडा-डॅ. कोनाडा-डॅ-उन. सामान टेवण्याकरता मिळत टेवलेले छिद्र, जागा; देवळी; गोखला. •पट्ट-न. (कोनचे हीनत्वदर्शक रूप) १ कोपरा. २ (ल.) एवीटडची, एकांताची जागा; आड बाजू. •पडा, कोनपा-उ. कोनपट पडा. •पालट-उ. १ दुसरेकन्यास आराम पडण्यासाठी निजण्याची जागा बदलणे २ व्यालेल्या माजरीने आपल्या पिलाचे स्थलांतर करणे. [कोन+पालटणे] •पिका-पीक-वि. कोणपिका पडा. •फळी-ली. (शें.) दोन भिंतीच्या कोप-यांत बसविलेली फळी •विंदु-उ. (सूचिति) त्रिकोणाचा शिरोबिंदु (ईं) स्ट्रेटस. कोणबिंदु पडा. •मापक-उ. कोन मापण्याचे हत्यार. (ईं) प्रोटॅक्टर. •चासा-उ. (शें) पसऱ्याचे दोन पाख्यांच्या सान्यावर आडयापासून छपसऱ्या कोपऱ्यापर्यंत घातलेला मोठा बाम. •वृत्त-न. (ज्यो.) ईशान्य त्रिंया बायज्य वेधवलय त्रिंया वेधवृत्त.

कोन-उ. (व) कोडा पडा. कोन, कोनफळ-उन. एक बंद व त्याची वेल (हा काश गोरवासारखा असतो).

कोनगें-न. (गो.) दरीतील हुटलेल्या कड्याला लागलेले मधाचे पोळे; कोंगे; मधाच्या पोळ्याची एक जात; कोणगे.

कोनड, कोना-न्या-उ. (शें.) कुणब्यास निंदाव्हेजक शब्द. [कुणवट]

कोनडोपर-न. (व.) कानडोपी, कान्दोळे. [कान+टोपर]

कोनसो-उ. (गो.) कोपरा; कोन. [कोन] कोना-न्या-उ. १ कोपऱ्याचा घडीव दगड २ पराच्या आडयावर त्रिंया कोनवासावर पाखऱ्यांचे आपट केल ३ कोन वाता. [कोन] कोनात्मक-वि. कोनसंबंधी, कोनाचे. कोनात्मक अंतर-न. कोनाचे अंतर. वृद्धाच्या भागामध्ये मोजण्याचे अंतर, वृद्धांछेद.

कोनीना-सना (कु हेट) कोनाला ? [कोण] कोन-न. हवी, उंट, स्ट्रेस, गाय इ. जनावरांच्या पायास, कानाला त्रिंया एखाद्या साध्यांत होणारा एक रोग. कोण पडा. [कोन]

कोन बांधणे-कि (मण.) अंधारीच्या काड्याची जुडणी, यिंटे बांधणे [का कोने-गाड्याची फांदी, काटडी] कोन्टा-उ. (ना) कोपरा कोन्या पडा. ' तो कोन्टपांत बसला. '

कोन्ह-न. मधाचे पोळे. कोनगे पडा. कोप-उ. १ दुसऱ्याच्या अपराभासुळे आपल्या अंत करणाऱ्या होणारी रागीट दृष्टि. राम, कोप. ' तुम्ह्या न्हेपे कोटे जागे. ' -गुणा ११६५. २ प्रतीप पडा. ' पित्त-वात कोप '

कोपट-वि कोपिट; रागीट; चिडखोर. कोपास चढणे-राग-बणे; कोपयेणे; संतापणे. ' गांगेय कोपा चढला वसा रे. ' -वामन. सौम्यप्रतिष्ठा १०. [सं.] -

कोप-उन. १ कुजलेली, गंजलेली, किडलेली, मगाची जागा (फळ, काड, पापाण इत्यादीची). २ (सामा.) दोप; विचार; व्यंग [सं. कुप]

को(फो)प-पी. कोपट-कीन. १ खोपडे (शेतांतील गवत पानांचे); खोपटी; कुटी; मांडन, मंडपी. ' तेवी जीवेंती कोपटी घळुनि टांके. ' -झा १३.७८५. ' कोपटे भाणि घनळरे. ' -एमा १४.२२२. २ (ल.) घर. ' तेंणे हुडुडां जळति कोपडिगां. स्वर्गदिक्षाभिमा. ' -शिशु ११३. ' लावि आत टांजनि कोपटी. ' -मय ४४. ' म्हणोनि मठाचे दारिं कोपि कळनि भसावें. ' -पंच १.२८. ३ (ल) शरीर ' काय कळवचार । कोप मोडपी जमरे. ' -गुणा ६८२. [का. तुळ कोप्प=खोपटी, खेडे]

कोपणे-अक्रि. रागाबणे. ' परि कोपेल निगुवनपति. ' [कोप]

को(फो)पर-उ. भुत्रा भाणि हात याच्या मधल्या साध्याचे मागील टोंक. [सं. कुपेर; ग्रां. कोप्पेर; गु. कोपरियु] (वाग्र.) कोपराटोपराने करणे-(वायकी) कसे तरी करून कष्टाने, आयासाने (बाकाम) करणे कोपराटोपराने घालणे, जाणे-सोड्या नेटाने संवडांदून तरून जाणे; कसेवने काम पुरे पाडणे (बम.) जोर, अशक्तता असताना कोपरापासून हात जोडणे-अति कळवळवाने निवडिजे. कोपरापासून नमस्कार-१ बरील अर्थ २ संवेप मत्तावा अद्या अर्था. ' अतल्या नाटक्यांना कोपरापासून नमस्कार असो. ' उद्दो १ मऊ सापडले म्हणून कोपराचे खणू नये. त्रिंया २ मऊ-नाम लागते म्हणजे कोपराने खणणे= मरीव मनुष्य सांपडला म्हणजे त्याचा फार फायदा घेणे. सामा-शब्द-० कात्री-फी. वाकड्या पाट्याची कात्री. शस्त्रक्रियेत हिचा उपयोग असतो. •ख(खि)ळी-फी. १ कोपराने मारलेली हुनगी, दुसकणी. (कि. मारणे; येणे). २ कोपराने पाडलेला खळग. (हा गुरास्त्राचा खेळ असतो. अशा खळगांत ती पोरे गोटयाणी खेळतात. (कि. पाडणे). ३ (ल) लेखांत, भाषणात उगाच दुसऱ्यावर घेतलेले तोंडबुल्ल; जता जाता, सहजासहजी एखाद्या-विषय कोळणे. •गुसणी-फी. (गोट्याच्या खेळातील एक शब्द) कोपराने गेटी मशीत पाडणे. कानगुसणी पडा. •मोड-वि. (व) कोपरासारखी मोडलेली (जागा) •चाळी-फी. (व.) वाजु बंद; एक दागिना. [कोपर+चाळा]

कोपर-रा-री, कोहोपरा-उ. फी. (व. ना.) माझरीचे पोठ मळावयाची मोठी परात (तांब्यापितलेली); धाळी; सनडी, पितळी. रहान कोपटाला कोपरी म्हणतात. (कु.) कोपरो= हंशा, रंद तोंडाचे भोंडे. [सं. खपर]

कोपरवरास-द्रास—न. १ तांबे व पितळ यांची मिश्र धातु. २ (क.) टीनची धातु. कोपरवरासचा दबा=केरोसिनचा (टिनचा) दबा. ३ जर्मनसिल्व्हरला म्हणतात. [ई. कोपर+द्रास]

कोपरा—पु. लहान लोखंडी कडई. कोपर-रा पहा.

को(कां)परा—पु. १ कोन; उपदिशा २ (वास्तु.) दोन भिंतींच्या साध्यांतील दशेनी काटकोनांतील चौस दगड. [सं. कूपर; प्रा. कोपर] ० धरणे-(बायडी) १ दसणे. २ बिंदाळशी होणे.

को(कां)परी—खी. १ तळहातापासून कोपरापर्यंत ४० अंगर जास्त वेडे देऊन छुंम ह्वायदि दोरीची केलेली गुंडाळी २ मोठ्यांच्या रेंवांतील एक संज्ञा, डाव लागला म्हणजे नियमित स्पळापासून मोठी कोपराकोपरांने उडवीत गझीमध्ये आणून टाकणे. ३ मजुरडे. ४ कोपराजवळ येणारी नुन; एक रोग. ५ कोपरापावेला बाह्या असलेली बंडी, अंगरखा 'अंगांत रेंवामी कोपरी.' -हाकांथ २११ [कोपर]

कोपल-फल—न. एक प्रकारचे तेल, व्हाईनिश. 'रोगणाचा उपयोग करणे शास्त्र्यास पोचल रोगणाचा उपयोग करावा' -मैत्र २५. -संपु २. ७५.

कोपळी, कोपई, कोपी—खी. (व.) कटिरी शुद्ध. कोपळे—न. (व.) कोपळी तोडण्याचे हत्यार.

कोपायमान—वि. रागावलेला; संतप्त. [सं. कुपमान]

कोपिट, कोपी—वि. व्यास खरकर राम येतो असा; ग्रीष्म-संतापी.

कोपी—खी. शेतातील शोपडे; सोपट कोपट पहा. 'आश-माती स्थान कोपी शुद्ध।' -तुगा २७२५ [का. कोप-प्पी]

कोपीण-न-नखी. लंगोटी. (क्रि० नेसणे). 'नेसोमि कोपीन शुभ्रवस्त्र जाण।' -तुगा २८३०. [सं. कौपीन]

कोफता—पु. गोळा (स्वयंपाकतील). 'सेम्याचे कोफते म्हणजे गोळे करून...' -एष्टि ११०. [का. कोफता=कुटकेला गोळा (मासाचा)]

कोंव—पु. १ कोम, झाडाचा घुमारा (केडीच्या कांथा-पासून निघणारा पांढरा) 'बाळार्क बंदा निपाळे कोंव. तैसे रत्नमणीचे खांव.' -गुप्तभा २८. २ अंडुर; मोड. 'विपरीत शागाचा कोंव फुटे।' -विज ३ ७ ३ (गो.) पालखीचा वांक-रेला दाख. [सं. बंरी; का. वीथु=दिएण, फादी]

कोंवट—वि. कोमट, उबट, सोमळ, चिंचिट वण्ण, साधारण वन. (शरीर, वस्तु, ६० म लावतात, हवेचेपणी खोत्रीत नाहीत) [सं. कोन्ण; क्कोन्ण ?]

कोंवडसाद-पहाट—भी. कोंवडा आरवण्याची वेळ; पहाट.

कोंवडसादीं—किवि. (कां.) कोंवडा आरवण्याच्या वेळी; अगदीं पहाटे [कोंवडा+साद]

कोंवडा—पु. १ एक पाळीव पक्षी; मुरगा. याचा रंग विच-विचित्र असून डोक्यास तुरा असतो व गळ्यास कळे असतात. याचे मांस खातात. २ फुगडीचा एक प्रकार. गणें—'जिजी-बाईंचा कोंवडा आला माझ्या दारी, घालीन चारा पाजीन पाणी' ६० म्ह० १ (म्हातारीने, शेजारणीने) कोंवडा झांकला म्हणून उजवावयाचे (तांबडे फुडावयाचे) रद्दत नाही. २ कोंवडा जेल्या डोंगरा म्हणून का दिवस उगवत नाही. 'जी गोष्ट व्हावयाची ती शुद्ध अडपळ्याने टळत नाही. स्वाभाविक परिणाम व्हावयाचाच.

कोंवडी—खी कोंवड्याची मादी ही बारादि महिने अडीं पावले व एक्कीस दिवसांत अडीं लवतून पिते बाहेर काढते. कोंवडे—न. १ कोंवड्याचे लहान पिल्ले. २ दगातील तांबूस पट्टे; पाऊस पडण्याचे चिन्ह. (बाघ.) दाणे टाकून कोंवडे हुंज-विणें-मुद्राम पदरचे खर्चून भांडणें लावणें. ० आरणे-न. कोंवडा आरवण्याची वेळ. कोंवडेरात-रान-भी. पहाटे चार वाज-ण्याची वेळ.

कोंवडा—पु. चंद्राभोवती पडलेले खळे.

कोंवणें—अकि. १ टासून भरणे; गध भरणे; दासणे. २ धद-वणे; कुलवणे.

कोंवणें—अकि. कोमेजणे; बाळणें; निव्वेज होणे.

कोंवणें, कोंवणें—अकि. कोंव, अंडुर फुटणे; मोड येणे. [कोंव]

कोंव(या)रा—पु. कोंव, अंडुर. 'मुळी घुसासना निपती आरा। घेऊनी फुटनी कोंवरा।' -हा १५. १८४.

कोंव(म)री—खी. (गो.) कोंव पहा.

कोंवरो—पु. (क.) मातीचे एक भांडे. [सं. खर्पर; म. खापर]

कोवळे—न. आवे काढण्याकरता काठीला जाळे पांघरात ठेव, धळ, झोळ, झेलणे; झोळा.

कोवळेवारक, कोवळवारक—न. टिन धातु, कोपरवरास पहा. कोवळेवारकचा दबा=राकेलचा, टीनचा दबा.

कोव्या—पु. (वास्तु.) घुमरा, माती, कात्रीट, मिमोट, शेडीच्यालेड्या ६० चे मिश्रण. ह्यानेमुई, गच्ची तयार करतात.

कोव्या—पु. (गो. कां.) कोंवडा. -सिपु.

कोव्या—पु. (कां.) अंडुर; कोंव पहा.

कोव्याया—खी. मर. (व.) कलकल करणा-या नाया-खिया.

कोव्याळ—पु. (चि.) १ फारसे काम न करणारा मुलगा, म्हातारा, ६० निहायघोषी सपुढाय. २ सधरकर वस्तु. -मयाप २. १०७.

फोयी, फोय—श्री: एक पानांचा पहा; भाजी; ही युरोपि-
यांनी माणलेही असून हिचे तीन-चार प्रकार आहेत. जिचा-पहा
जव ती उत्तम. ही थंडीच्या दिवसांत तयार होते हिला जमीन
चांगली लागते. हिच्या हाडी (लढकर होणारी) व गरी (उगरी
होणारी) अशा दोन जाती आहेत. करम, करमाची भाजी जमिदि
म्हणतात. (गो.) फोय. [फोडे, फोडे; हं. फेज]

फोयी—श्री. १ लहान फोय, फोय पहा. २ (गो.) फोय पहा.

फोयीट—ज. फाल नसून फोडी असलेला बाण, तीर.

फोडू—न. एक बाण. -देहु ३८.

फोडणे, फोडवणे—अकि. (राजा. गो.) फोड घेणे;

अंडर फुडणे, फोडणे पहा. [फोड]

फोयो—उ. (कु) फोया; फोया पहा.

फोम(म)—उ. अपूर. फोय पहा. ' कां रत्नगोळा निघाटे
फोम । ' -हा ६.२५३. ' प्रथम फोमरिया उपक्रम । ' -सिं ४
७६.

फोम—उ. स्तंभ, खांब. ' होळे फिरवी गलराई दात खाया
करुण फोमावि कचकावला । ' -भा १२८. [फोव]

फोम—उ. बाण, वन; अण्य. एकतमाग; सांधीतुंदी.
' उदेजेति पारिवी । कळि कोळिग राहिला फोमी । ' -अ १०.

फोमणे—कि. अकुर घेणे; फोव घेणे; फोडणे; उत्पन्न होणे
' तव दोर्दडी जेंसे । आकार फोमले । ' -हा ११.२१९. [फोव]

फोम(मा)रा—उ. फोव पहा.

फोमा—उ. (व. ना.) दोसा, गुहा; फोपाखडी.

फोमा—उ. (कौ.) माडाचा रोपा. [फोव]

फोम—हा शब्द व याने आरंभ होणारे शब्द फोव खाली पहा

फोम—श्री. १ कागदपत्रांत विधेयेच्या नांवापुढे व तिच्या
नवऱ्याच्या नांवापुढे हा शब्द योजतात. जसे-जानकीबाई फोम
रामजीपंत. ज्या जातीत पाट लावण्याची नाल नाही अशा प्राकृत
जातीत हा शब्द वापरतात व ज्या जातीत पाट खावतात अशा
कुणवी व शुद्र जातीत फोम ऐवजी ' जवने ' हा शब्द वापरतात
फोम च्या अर्थाबद्दल वराच मतभेद आहे. कित्येकांच्या मते
जवने, बलद, निन यासारख्या याचा अर्थ होतो. म्हणजे ' ची
मायरो, ' व कित्येकांच्या मते ' जिचा नवरा जमुक ' असा अर्थ
होतो. २ जात [अर. फोम=जात, कुटुंब]

फोमजणे—अकि. सुकणे; बालणे (फुल), शकणे, अक्ष
होणे; क्षीण होणे. [फोमणे]

फोमट—फोवट पहा.

फोमटी—उ १ कर्नाटकातील वैदेश जात व तींतील माणूष.
२ (ल.) रॉबले-ओबले नलणारा; अधार्मिक, नास्तिक. ' जेल
गोमटी आहे निव्वळ । ' [का]

फोमडा-टी-डू—फोवडा पहा.

फोमणे—अकि. टासून भरणे; फोडणे पहा.

फोमणे, फोमार(य)णे—अकि. फोमणे पहा. ' फोसून
जातो तरी माल तुं फेसून दिले असते । ' -टि ३९. ' म्हणोनी
गुषा भाडिल्या । दिसतसे अति फोमाइला । ' -हा २.४; -संवि
१३.१७. ' फोमाइले धीरामचदन । तां देतां देमिला लक्ष्मण । '
[सं. पुनःपुनः प्रा. दे. पुनःपुनःपुनः]

फोमल-ल—वि. १ मुद्र; मुकुमार; नाजूक; मुंदर. २ गरीब,
गोम्य; हळुव्या मनाचा. ३ मुद्र; मयु; रमणीय (गन्ध, गंध,
भावना). ' रमनाम जसे फोमल. ' फोमलच्या उलट फोरो. [वं.]
' चित्ताचा धिवा चित्ताचा फोमल-वि. फोवळपा, हळुव्या

मनाचा; दयाई मनाचा, अंत फणाचा. ' मद्रुपम-उ (संगीत)
पाच विकृत स्वरांविधी पहिला स्वर; विकृतस्वर पहा. ' मर्पाचार-उ.
पाच विकृत स्वरांविधी दुसरा स्वर. ' चैयत-उ. पाच विकृत स्वर
विधी चौथा स्वर. ' निपाद्-उ पाच विकृत स्वरांविधी पाचवा
स्वर. ' मध्यम-उ फोमल मध्यम व शुद्र मध्यम हे ध्वनीने
एकच आहेत. नामभेद मात्र आहेत. मध्यम शब्द पहा. ' स्वर-उ.
(संगीत) शुद्र स्वरापेक्षा ध्वनीने नीच स्वर. हल्लीच्या संगीत
पद्धतीत फोमल स्वर पाच मानतात. (फोमल) मध्यम, माधुर,
मध्यम, धैवत, निपाद्.

फोमलणे-मावणे-मावणे-मेजणे—अकि. १ फोमणे;
फोमणे; फोमणे; निरतन होणे. ' मन्नाक्षिपुले फोमाये । '
-भा १.७५. ' बहुत फोमावली पहावेना हळिगे उभयाला । '
-ऐपो ३९९. २ हवणे, सद्गदित होणे. ' मासे तोंड वतरले
पाहून हा फारच फोमावला. ' -बाळ २.१८. [फोमल]

फोमला—उ. (गो.) फोवडा.

फोमार—न. १ सहचरण; फोमाये. २ उत्साह, होस.
[चौमाये] ' फाडप- (गो.) होस उत्पन्न करणे. ' फाडणे-
(उ) फोमत्याहि पोटीस प्रसूत होणे. ' येणे- (कु.) ताह
भ्यात येणे.

फोमालणे, फोमालणे—अकि (व) रेमाने अंगवस्त्र हात
फिरविणे, घुरवाळणे, गोंजारणे. ' फोमालले म्हणजे कुत्र्याला
चोंरे वाटते. ' [फोमल]

फोमेणे—फोमणे, फोमणे पहा. ' वदनेतु फोमेला कळ-
हीन वाटे सुखसपत्ती । ' -पल ४४

फोमेतुला—उ समुद्रातील एक प्राणी. सपस, सचेष्ट सारा.
-प्राणिमो १३९

फोय—उ (भागरी) डोंगर. ' फोयाला चमकल्या विवा. '
[फा. फोह=पर्वत]

फोय—श्री. १ जांभ्याच्या फळांतील बाटा, बाडी; आटी,
भाट्टी; बीज. २ बरील बाटीतील गर; बाटीच्या पोटी असणारा

दोन अयववृत्ती अश ३ (ल) अठकुली ४ ताडफळाच्या गिरावरील कवची ५ आग्याच्या अध्यां बाठीची भिंगरी [१]

कोयकमळ—न येतकमळ, कुचलय [स कुचलय, हि कुई-कमळ]

कोयकोय, कायकाय—छी. कुन्याचें किंवा त्याच्या पित्राचें मुहणें, ओरडणें, क्याव क्याव करणें [च]

कोयका—उ गुन्हेगार जातीतील पोलीस या अर्थ्याचा शब्द—गुना ४२ ४३ ० नाई—उ पोलीस शिपाई

कोयंडा—उ (राजा) आग्यातील कोय [कोय]

कोयंडा—उ १ दाराची कडी अडविल्याचें मोलाकार अडवण, बांधून दुहेरी केलेला खिळा २ कडीत घाला वयाचा खिळा, अडसर, आकटा, हूक ३ (क) खार आमुडाचा लाकडी दाडा ४ फासा (नय, हुल इ० चा) ५ कोल दाडा (मनुष्याला रिंवा गुराला घालण्याचा) हातास बांधून त्यामन्यें पातलेला ६ (कु) एका खेळातील वाकडी काठी (गुराची हा खेळ खेळनात)

कोयंडी—छी १ गुरे दावें बांधून सोडतात म्हणून एका दाव्यास दोन कांया लावून बांधण्याची केलेली व्यवस्था २ शिवा ह्याची म्हणून हात वगैरना कळ लागण्यासाठी ज्या टिपच्या लावतात त्यापेकी प्रत्येक

कोयंडी, कायडो—छीउ (गो) बिहिरीच्या दोराचा कास

कोयडें—न कुडकें पडा

कोयडेवार—न (गो) विटीदाड्या खेळ

कोयंडो, कायडो—उ (गा क) दाडू [कायडा]

कोयतट—न आग्यातील कोयीला तिरहक राखी म्हणतात [कोयनट प्रत्यय]

कोयतपट्टी—छी जी जमीन नागरटी करण्यास योग्य नसताना हातामीच कमतात तेव्हा कायत्याच्या सखेच्यामाणें असा जमीनीवर पगी बसवितात ती [कोयता+पणी]

कोयता—उ लाहूड सोडण्याचे एक हत्यार, बिळा (गो) कोयतो 'मी दिवले सेणे पे मांडी कोयता'—मज ८ [का काय=कापणें कोयत=बिळा]

कोयताळ—न (ये) शेताच्या वडेची जमीन

कोयती—छी लहान बोयता बोंडणात भात कापण्याच्या कोयतीला करवतीसारंग दात असताना तिला दभी कायती अथेंदि म्हणतात

कोयतें-मूल—न (राजा) लहान बोयता, कोयती

कायतेवाल—छी ज्या बालाक्या रंगा कोयतीच्या आकाराच्या भवणात रो, गरसबाळ

कोयनळ, कोळिंदर—उ (कों.) दोन दखावर खुंटया भासून त्यावर एक आडवें लाकड मास्तात त्यास कोयनळ म्हणतात कोयनळावर कोळव्याची एक बाजू टेकलेली असते [कों]

कोयनाटको—छी कोयीची जेलेली भिंगरी, कोकाटी, कोय कोयनाटको—वि (कोयनं तुष्ट होणारा) कडुप, कृपण [कोयनटणें]

कोयनेल—न तापावरच एक ओपध, सिमोना सालीचें सत्त्व [इ बीनीन]

कोयपाणी—न गुळक्या व पाणी (खोयापाणी) ह्याळें (शितदापाण्याचें) दर्शें [कोय+पाणी]

कोयम—न (कु) एक पक्षी

कोयमे—न (खा) ताम्र करावयाचें मडकें फोळवें पडा.

कोयर—उ (गो) बैर, उकिरडाळोसिताडो—उ शेण पोतें

कोयरी—छी १ चांदीच्या पन्त्याची, सपाठ मगर पसरडे आकाराची, साधी मगर मधी जेलेली अशी दवी ही मधोमध कापलेल्या आग्याच्या छत्रासारखी दिवने हीत हड्डकु कु ठेवण्यासाठी दोन-तीनपुढें असतात, हळडकुड्याचा बरडा, दवी, कुयरी २ (अब कोयन्या) होक व टिकली याचें कोयरीच्या आकाराचें विणकाम ३ आवपाटी कोयरीच्या आकाराचीं दोपणें, मणी, पागन्या जीत ओविली आहेत असा दागिना, कमरपडा, माळ इ० **कोयरीची माळ**—छी. चांदीच्या कोयरीच्या आकाराच्या मण्याची माळ पोडयाचा दागिना

कोयल—न (य) नागरताना पुढलेली जागा

कोयल-याळ, कोईळ—छी. कोकिला. 'मसूल शब्द जशि दाशे करित कायाळ।'—अपला ५४ 'वद्यमयी कोयाळ मयुर बोलयें रप मोरदा।'—दोला १०४ [त कोकिल, प्रा कोइल, हि कोयल]

कोया—उ १ एक पक्षी २ या पदयाचें रेविल्याणें ओर डणें, वनि, दबड ० **कोया करणें**—फरीत हिडणें—१ वीस सण्याजोगी याचना, विनवणी करणें (अन्न इ० करिता) २ रंगाल हाऊन घटवत फिरणें [च]

कोयाडें—न पिडे व आवड भावे उगदून गीर काढून त्यात पाणी मूठ व मगाला वगैरे घालून केलेला पदार्थ, आंब्याचें तोंडाकारणें [कोय]

कोयार—उ (व) बेलपत्र कोरून केल्या भोंवरा. [कोय+आर=भोंवरा]

कोयाळ—छी १ कोयीचें केलेलें वाप, पुगी, पिनाणी २ भाव्याच्या कोयीची भिंगरी, कोकाटी—वि कोय अथवा बाटा पलेला भांबा [काय]

कोयाळणे—अकि (कों) (आग्यानें) वाटा धरणें, भाव कोरीनें युक्त होणें [कोय]

कोयी—छी (न्हायी) डोक्यातील केर काढण्यासाठीं आज्याच्या कोयीस दाते पाडतात ती कोय

कोर—छी १ वडा, भार, कडेची रेपा, विचार, पदार्थाच्या कडेचा सुदम व एकसारखा धारावार अवयव २ (वस्त्राचा) काठ, काठाची पटी, (जरीची) विचार, फीत, इ० ३ -पुछी (भाकरी-पोळीचा) चतकोर (चंद्रोरेप्रमाणें चतकोराला कड असते त्यावरून किंवा या कोर=भाग यावरून) ४-छी नव्या च्या मुळाशीं असलेल्या चंद्राच्या कोरप्रमाणें रेपा व तेथे दोणारें नसुरडें ५ हय्याच्या एकवृत्तीयाशाचें एक नाणें ६ (शिंपी) खावेंत लावण्याचा तिकोनी तुकडा, दुसरी -शिकारी २ १४२, १४४ ७ (ना) हजामतीचा एक प्रकार, कोर धरणें पदा ८ हद, मर्यादा 'तेसैं जी न बहवडी । पराची कोर न साहीं ।'-

-हा १३ ८५३ [हिं गु कोर, तुल० का कोर=भाग, या ओरम=कड, लें ओरा=काठ] धरणें-कपाळावरील केंस चंद्राच्या कोरीप्रमाणें ठेवणें, राखणें, सत्ती हजामत करणें ० दार-वि रेंगणी दार 'मुदुर धरिमे त्या बोंचच्या कोरदारा ।'-साह ३ ४० ० दृष्टि-छी तिरपी नजर, चोराची नजर, चोलन पहाणें, न्याहाळणें 'कोरदरीनें असावें पहात ।'-कथा १ ६ १९६ ० पट्टी-छी बलपुट्टी व कशिदा काढलेला काठ, हो कापडाला स्वतनपणें जोडतात ० भर-वि चतकोरापट्टी

कोर—छी मत्सर, द्वेष, वरकस [भर कुंडा] ० धरणें-द्वेष करणें 'मानकन्यानें कोर घाली ।'-ऐपों २८० ० वैद्-वि चिडयोह, त्रासिक ० घेंद्री-छी वरकस, द्वेष

कोर—छी शिपायाची तुकडी, राय [इ कोर] ० घेंद्री-छी एका ओळींत सैन्याची रचना करणें 'त्या बाया फडक्याची कोरवरी न्यारी ।'-ऐपों २८१

कोरक—न एक भाजी -दार (ना पृ १०८)

कोरका—पु (नदमाया) स्टाप, हुडी, घडी, कागद कोरका—पु (व) (भाकरीचा) तुकडा, कोर 'मला भाकरीचा कोरका वाट'

कोरकांगुणी-गाणी—छी एक प्रकारचें घान्य कांगुणी पदा [कोर+कांगुणी]

कोरकाडें—न (कों) कोरकड (स) घृतमाती, कन्या कुमारी [स कुमारी-मुबार-कोर+काड]

कोरकापी—छी (तों) घुताराचें नदी कामाणें एक हत्यार [काणें+कापणें]

कोरपू—छी (व) मेळपावणींत एक रानटी आढ, पहाडी जात

कोरकें—न कोरडें अत्र 'तळणवळण केलें कोरकें सिद्ध जालें ।'-साह ६ ७२

कोरखडी—छी एक प्रकारचा खड हा शिंपी लोक काप जावर गुणा कण्यासाठीं वापरतात

कोरगिरी—कोरवरी पदा

कोरगू—पु खेड्यातील एक बळक्या, प्रवास्याची बडवास्त ठवण्याचें काम याच्याकडे असे कोरगू पदा

कोरट—छी कातलेलें पण कच्चे (न उकळलेलें) रेशीम [हिं कोरा=साधें रेशीम ?]

कोरट—न कोट, न्यायकचेरी 'कोरटकचेरी' [इ कोटें]

कोरटा-टी—पुछी एक फुलझाड कोराटा-टी पदा -श ७ २८

कोरटाण—छी (कों) केरिण्याची पाण, वास (कण्डे, मडकीं वगैरेस देणारी) [कोरा+पाण]

कोरड—छी १ तोंड मजवा घसा यास पडलेला घोप (आजार, उपास, मय वगैरे प्रसंगीं), तोंड बाळणें, कठसोप (कि० पडणें, येणें) २ (सामा) शुष्कपणा, ओलेपणा नसणें (कि० पडणें) [का कोरगू=बाळणें, शुष्क होणें] ० घट्टणें, घाट्टणें-पुछेचें कडाकुळ हाणें (जवणास उशीरसाला असतां)

कोरड—छी (सजावरी) अणण, घरापडील उचका जोडा [इ कोटें-कोट]

कोरडक—न (कों) खाली लोंबणारें कोळिहड, जळ-मड (घराच्या आवडाला, भितीला असणारें) [?]

कोरडणें—अकि (काव्य) कोरडें पडणें, बाळणें 'कोर डरी आह वात । आणि कोण जाईल वाजारात ।' 'बोल्यायाचें पुष्कळ धाकि न कोरडें ओंढ ।'-अनततनपट्ट मातें मुडल (हृदयतरंग २) [कोरड]

कोरडणें—न (बे) ओठें आवाळतांना दोरी बघावरून ओढून घेवळ बापतात तो रोखडी मणी, पुगी कोरडिके पदा [का कोरड=व्यकटान तुकडा]

कोरडवट—छी १ जिपईत, कोरडवाहू जमीन, सुकी बाया २ (क) जमीन, सुपी (नदी, एमुद, सरोवर याच्या विरोधी धावट), मुज्जी [कोरबा+वट]

कोरडयाय-याव-घाही-घाहू—वि विहीर किंवा पाट बघायाच्या पाण्याविरहित फक्त पावसाच्या पाण्यावर चिकणारी जमीन, जिपईत, कोरडवट-घेतकी घेतकरी ३ २ -शे ८ ११९, १०४, ७ २२० [कोरडा+स बह किंवा म बाव(र)]

कोरडा—नि १ अनार, शुष्क, जळदरित, आर्द्रताविरहित ते रेंवे भरतडी तय्य रेंवे जोवरी नयन होति कोरड ।'-नामनागत भाव १६ म्ह० कोरड्याबरोबर ओलेहि जळलें=अपराध्याबरोबर

निरपराधी गरीबहि चिरडला जातो २ नुसले, कोरडयास बरोबर काही नसले, दूध, दही, बंगरे पातळ पदार्थांचे काल्पण नसले (अन) ३ नक (जेवणाशिवाय मजुरी), उफे 'मला कोरडे तीन रुपये मिळतात' ४ (अनुपेने निरनिराळ्या ठिकाणी हा शब्द योजतात -असे) औपचारिक, शुक्र, पोचक, बर काती, निष्फळ, विनहसिलाचा, विनकायदाचा, निर्धैक, ओला (विशेषत ओलाव्याचा) याच्या उलट 'किं वेदातज्ञान' वाचून। कोरडी व्यर्थ मतिशून्य। 'बारा वर्षे पढत होतो परत कोरडा' कोरडा-आदर, मान, प्रतिष्ठा-ममता-नोवणे-नगवहार -अन इ० पहा 'अनर्थ, फुफट' 'हिंगवारा कोरडा। तैसा जया' शा १३ १८९ 'काही लभावाचून कोरडी खटपट पोचकरीतो' १ (ल) याच म्ह० 'कोरडया अर्गो तिडका, थोडक्या डोंई लिखा' सामाशब्द-० अधिकार-उ १ नुसता पोचक, नावाचा अधिकार २ विनपगारी अस्मळ, दुहा, विनवेतनकाम ० आमि मान-उ पोचक भिजस, रिकामा डोल, अहानी अहकार ० आग्रह-उ बरवरचे आमनत्र, इच्छा नसताना बाह्याकारे पोला वणे पैठणी आमह ० आदर-उ औपचारिक सम्मान मनत वणे पूज्यमात नसता बाह्याकारे केलेला गौरव (विवाहादि समारंभात) शाब्दिक सम्मान ० खडकू-उ १ अतिशय कठीण, टणक खडकू खडकू पडा २ (ल) अडाणी ३ कोरडा लापाण पडा ० टांक-वि (अतिशयितता व्यक्त करण्यासाठी) अतिशय झुंक, कोरडी (नदी, विहीर तलावबगर) [कोरडा+टांक=चिद्रु कण] ० डौळ-उ रिकामा दिमाख, थोडा बडिबार मोठेपणा ० द्रमदा-पगार-मुशारा-उ नक्त वेता (जेवणाशिवाय) ० देव-उ विनाकारण मत्सर ० धंदा-उ आत घटपाचा, विन नफ्याचा उपयोग ० पापाण-उ १ कठीण, टणकगीत दगड २ (ल) उपदेशाप्रमाणे आचरण न वणारा असामान्य, पांगल्या गोष्टीचा परिणाम न झालेला माणूस म्ह० लोका सगळे धमनात। मापण कोरडा पापाण ० ब्रह्मज्ञानी-वि ओहू दौणी स्वतः ब्रह्मज्ञानाचा अनुभव नसेल पण लोकांना त्याचा उपदेश करणारा मनुष्य ० मान-उ पोचक, रिकामा, काम न करता मिळणारा, दिलेला मान, कोरडा-आदर पडा ० विचार-उ १ निष्फळ, निरर्थक बौद्धी शोध २ निष्क्रिय पक्षधर, विचार ० विध्यास-उ बरवरचा विधास ० व्यापहार-उ १ कोरडा धंदा पडा २ रिकामा, निष्कारण उपयोग ० सत्कार-उ १ पाचक, बरवर सम्मान २ गैरकाय्याचा मानमत्सर, निरर्थक बरेजा ० सा-वि काळव्याप्रमाणे, शुक्रव्यास ० स्नेह-उ वरवरची प्रीति, पोचक मैत्री कोरडेकष्ट ० धम-उ (अन) विनासायदा, निरर्थक धम, व्यर्थ सेवत कोरडया टाकाचा हिशोब-हिशोर-हिसाय-उ ज्यात सुविचिती केवढ

करण्यासाठी ऐखणीचा टाक साईत घुडविला गेला नाही असा स्वच्छ, शुद्ध, विनयुक्त लिहिलेला जमाखर्च, तक्का, चोख हिशेब (किं० देणे, करणे) कोरडयास-ला, कोरडेशास-ला, कोरड्याशास-ला-मिनि (कोरडा-याचे विभक्तीरूप) भावर इत्यादि कोरडी खावत नाही म्हणून त्याबरोबर घेण्या गरिजा (तूप, वरण बंगरे पातळ काल्पण), तोंडी लावण्यास (पो) कोरडयाक -न काल्पण, तोंडीखवणे 'आज कोरडयाशास काय वेळ? -कडी केली, भाजी केली' कोरडी-वि शुक्र, वाढलेली, कोरडा पडा सामाशब्द-० भाग-स्त्री भयबर माठी भाग याचे उलट, आली भाग =मतिशून्येने होणारे सुकसान म्ह० कोरडी भाग पुरवते पण ओली भाग पुरवत नाही =पाठीवर मारलेने चालते पण उपासमार झालेली सोडवत नाही ० ओकारी-स्त्री १ पसात बोट घालून मुद्दाम काढलेली ओकारी सफाई तोंड धुताना पसात बोट घालून काढलेले खाकरे (किं० देणे, वाटणे) २ ओकारी घेतले वाढणे (नि० वणे) पोटात टपकल्याप्रमाणे हाडून मळमळ हुडते आणि धुंडी पडते, हुड्यात पीडा होते, ओकारी घेते परतु अन पडत नाही, अशा बळी म्हणतात -योर १ २५० ० सवाशीण-स्त्री जेवणाखेरीज ओडी भरून देऊ लावून जिची बोळवण करतात अशी सवाशीण ब्राह्मणेतराव्या परी अशी ब्राह्मण सवाशीण बोलावितात ० फिडाळ-स्त्री १ (शब्दस) कोरडी ठिणगी २ (ल) तोहमच, आळ (किं० घालणे, ठवणे, घेणे) ० फिरकिर-स्त्री विनाकारण कटका, तकार, पिरगीर, भुणभुण, निष्कारण घास ० रताररी-स्त्री कोरडी ओकारी पडा (किं० देणे, काढणे) [सादरणे] ० चाकरी-स्त्री १ वेता, मजुरी घेतल्याशिवाय चाकरी, निवेतन सेवा २ रोल पेंस घेऊन जेवणाशिवाय चाकरी, कोरडा दमदा ० जामदे-जामळी-स्त्री अग्राभुक्ते झालेली (शोषमुक्ते नव्हे) जागई ० दाम-स्त्री वाय वाराची दात, वायवर ० प्रतिष्ठा-स्त्री औपचारिक मानसन्मान हाती पेंस नवता अगर आगत कर्तव्यगारी नसता मिळवलेला डोल कोरडा मान पडा ० भिशा-स्त्री तोंड, गड बंगरे पांम्माची भिशा (विचित्रिलेने अन माधुरी दिवाय) ० ममत-माया-स्त्री बरकती दाखविणे प्रेम, लोकाचारातून दाखविलेला सम्पण्णा ० मेजवानी-स्त्री अग्रादिवाय मेवागिदाईची आणि फळफावळीची मेजवानी, उपहार. ० मैत्री-स्त्री बरवरचे प्रेम, अत करणापासून नसणारी अशा मैत्री -डपा माया-स्त्री अत बनावट बातम्या, भुवदा, कडपा [कोरडी+माया] कोरडे-वि काढणे, निष्फळ, शुक्र कोरडा-ही पदा सामाशब्द- कोरडे साणे-भाववत्क वस्तुस आभास भासणे, लाववयक म्हणून इच्छित्यामुळे घास होणे (निवेधारी रवना) 'मी काय त्यावाचून

कोरडे खातो' = जो माहो म्हणून मांस नव्हते की काय ? ० अंग-
न. बोसपणा; वात कुस. ० काम-न. १ विद्यालयापूर्वी व पांचवे
दिवशीं न्हावून घुम रोण्यापूर्वी करणाऱ्यांचे काम 'बोण्या दिवशीं'
माथका कोरडे काम करतात. २ वेळ घालविण्याकरितां केंडेले
सडसर करीत काम. ० तप-न. भद्रादीन, भक्तिदीन उपभोगां, आरा-
धना. 'जळो जळो हाया प्रताप ! काय चाटवें कोरडे तप !
जेंस विगतभवेचे स्वरूप ! यौवन काय जाळावें !' ० खोटेणें,
भाषण-न. परकाती, मनोपासून नव्हे असें माषण, बडबड.
० द्रव्यदान-न. आचरण नव्हां सांगितलेला वेदांत, परमाधेविषय;
वकण्यान, भोंदण्या, ढोंग ० धेर-न. निरापार देण, मत्सर.
० चेराभय-न. विषयाचा खरा तिडकारा आल्यापेरीतून दारा-
विली जाणारी चोळक निरक्षि; सापण्याचे ढोंग, निरक्षितमार्गाची
पताबणी. ० सुख-न. वषभोगाशिवाय सुख, नाकाचा आनंद
कोरड्या अंगां तिडका-१ गर्भे सगळा बाळेंतणमाक्या वेदना
भासविणें. २ ढोंग, भोंदण्या.

कोरडा-उ १ काढी चावूक, लमूक २ ताराया, मार,
पडकारा. [मर कोर=नवी दोरी] ० ओढणें-(पाठीवर)-
चावूक लगावणें; मारणें.

कोरडिकें-डीक, कोरडुक्क, कोरडूक, कोरडुक्कें-रडगें,
फोडकें, छाडका-कें-न. १ अडतर; अडकण (गड, दाराचे
पुडें, हुडें, तसेच कुडव, पाभर यांचे एके किंवा कोरड्या यांचे
पुडें). २ बंधुगोल किंवा अंतर्गोल साकडी मणी, पुलो (यातून
दोर) ओढून घेऊन केतकीचीं अवयवां रापतात १ दोर हुडें
मये म्हणून हीं रापतात ३ सूत काढण्याच्या रहाटात बसवि-
केंले (बण्याच्या शेवटीं) एक लाकडी चाक या चाकांना एक
थोट जाईल असें मोड असून त्यांत थोट घालून ते फिरविले
असतां रहाट फिरतो. ४ सनगर लोकांचे भिन चाकांचे सूत उडव-
ण्याचे हत्यार (कों.) कोरीटक (बरील तिन्ही अर्थ वस्तुत
एकच आवेष्ट पंतु स्वतंत्राचे त्याचे तीन भेद मानतात.) याची
मिन्न मिन्न रूपे भाडळतात [का. कोरड]

कोरडीक-जीन बैल्याला बांधलेला दोर. बैल-डी २
पहा. कोरडिकें ४ पहा.

कोरणा-डी. खोषण, खांच, [खिडकीच्या डाव्यांच्या
बाळ्याचा पटीतील] कोरून काढलेला भाग [कोरण]

कोरणा-णें-न. कोरणा, कोरडी मिश्रा. 'कोरणे यातून
होळी भरली.' -मन ४२. 'मी कोरण मिश्रा मागत जातो
कांती तीखांत.' -ऐपे १६०. [कोरान]

कोरणी-णें-जीन १ कोरणे-यातुदाधित नाम कोर-
ण्यांची किया, खोदणी. २ कोरण्याचे हत्यार, दख (मूर्ति वन
विषयाच्या, वान कोरण्याच्या कार्यां उपयोगी, नारबंदी वस्तुना

पोरपांचे मार कोरण्याचे, मानीच्या विषाच्या कार्या लागणारी
करणे. ही नितीत, कोरंडी किंवा लंडकाची असून गुळगुळीत,
समोकार चपटी व निमुळती गोळेदे मारलेली अगने चुनाळ्याची
कोरणी त्याला शोमडीने अडकाविलेली असते; ही काडीमरखी
पण तोडायला चापट असते. 'वान-दांत कोरणी-णें. [कोरणे]

कोरणें-अक. १ एखाद्या पदार्थावरील मोडा मोडा अंश
नामुक रीतीने काढणे, पोसणे; खोदणे; नष्टणे [आकार
देण्यासाठीं मित्र आदीत आग काढण्यासाठीं] २ वान, दांत
यादीत मळ काढणे. ३ नष्टकराम करणे. ४ (ल) एखाद्यानें
द्वय त्याला नष्टवत थोंडमोडें चुणीप्रचुणीने बळकावण्याचा
न्याया, उद्योग. [का. करे=खोदणे, मोड पाडणे, तुल० टं.
का. कर्ण] (पात्र-) दांत कोरून पोटा मरणें-अतिउप-
पणा करणे. उह० दांत कोरून पोटा भात नाही.

कोरणेल-उ. कर्नेल (अणु) ईमजी फोनेवरचा एक मोठा
अंमलदार. [ई. कर्नेल]

कोरनाड-वि. (संज्ञा.) या पेटेच्या साठ्या व छगरी
(रेशमी, जरीची). [का. कोरे=मध्यमक्षणीचे वड, भारी वक्ष-
नाड=देव, पेट]

कोरप-न १ (पों.) गोव-दाची जागटी, तंगरे. २ पंडु-
बीचा काना.

कोरपा-वि (व) वाढून गुळगुळालेला (पदार्थ) [करपणे]
कोरफड-खी एक औषधी वनस्पति. ही वनस्पति
पाण्याशिवाय जगते, हिंदुस्थानात सर्वत्र होते. हिच्या पाती
जाड असून त्यातील गर बहू असतो. छुट्या पात्या सुकल्या
म्हणजे आतून नव्या पात्या फुटून ही वनस्पति नैर्झमी ताजी
राहते, म्हणून हिचा कुंभारी, कुवारी, कुनारकाडे म्हणतात.
हिच्या रंगापासून कडू (काळा) चोळ तयार करतात -बसु १
६१ -न कोरफड, कोरफडीपासून तयार केलेला पराई, औषध.
[सं. कुमारी, गु. कुनार, कों. कुनारकाडे, कोरफड, कुवारी-
फड]

कोरेंव-वि (राजा) अडलेला; दिवलेला; रांगलेला,
जीने, असाक; जमेर (काठ, बारी इ०) [का. कोरे=सडणे,
कमी होणे तुल० रा. कोरित=कुडलेले ल्हान केलेले]

कोरवी-खी (कों.) क्षिणा, एक प्रकारचा मासा. [का.
कोर]

कोरवू-खू-उ गांवातील एक बल्लेदार ही धनगर जात
माहे कोरवीची वामे पुढळ आवेष्ट. पैशी प्रवासाची बरदास्त
डेवणे, त्याचीं जोशी घाढणे, रयतेपासून सरकारेणे-येणे वस्तुत
करणे इ०. [श. कुन, कुव, ० गिरी-म्ही. कोरवेचे काम व
अभिप्राय]

कोरम—पुन सभस आरभ करपासाठी अवश्य ठविलेली सभासदांची संख्या, गण [इ.]

नेरमणा—खी (क) वसवव [कोरणे, गो कोरमेनेचें पोराणे]

कोरमा—उ एक मासवुका खाव —ग्रंथि २५१ [उई]

कोरमेनेचें—कि (गो) पोराणे

कोरवट—वि नव्यासा रें, कोरें कोरवाग पहा

कोरवडे—उभव (व) उडदाच्या पिठाचे वडे यात वाडवयाचा कोस घालतात 'सहित पापडे वयिकवडे, आणि व कोरवडे। —अमृतसुदाम १४

कोरवण—न वसाकाणीचे गवत

कोरवाण—न—न १ अगदी नवें, कोरें दिसणारे कापड २ हलक्या रिमतीचे खादी इ० कापड —वि १ (विनयगम) मागा वरून वाटलेले परतु पाजगी न केलेले (वस्त्र अथवा ताम्या) हा अ० रोमडी लांकटात रुढ आहे २ (सामा) अगदी कोरें कर कोरत, ताजे, नवें (कापड, माती भांडी, दागिने वगैरे) [कोरें+वाण]

कोरधान—वि कपाळावर वेंसाची कोर ठेविशी आहे किंवा ठेवण्याचे वय झाले आहे असे (दहापारा वर्षांचे मूल) कोर पहा, कोर धाणे पहा [कोर+धान]

कोरघाण—साण—कोरगण पहा

कोरळ—उ एक हज्ज, साव्या पानाची माजी करतात —ग्रंथि ११८८ [का करले]

कोरळा—उ (कुलावा) सुधुदाच्या केल्या मसि खाऊन राहणारा, भिन्नव्या पायाचाच चोंचीचा, एरुवाट्या रगणा, पशी पितारी यांचे मास खातात

कोरा—वि १ ताना, मवा, मवीन, पुढताव बंदेला, न पतक्या; २ उपभोगलेला, न वापरलेला (छावद भांडे, चख, क्षमारा दुका इ०) २ (ल) ज्याला साराव विवा शयता नाही, असा, नवविवा (मापूस) ३ न गुपारलेला, वस्त्रेलेला काही परिणाम, कायदा ज्यावर होत नाही असा, सहकारीन (विशेषण शिग व वगैरे में) 'दा. वारा बरे पडत होता परंतु कोराचे वारा' ४ वसनालागण, वाड शिवा व'ही परिणाम झाला नाही असा (व्यवहार, व्यापार, माल) [का कोडा=नवे मज्जे, दि वारो, सुल वरा, कडा] ५ वरकरीत—वि वरकरीत पहा

कोराडा-टी, कोन्हाडा-टी, कोन्हाडकी—उशी, एक पुण्याड, याला मांडी, रीपरी, पिचडी, नीळी, पावरी या जातींनी फुले पतत साड राह हात उभे असतें सगळीं मंडी अथवा पुढाला वास दत नाही या कुलांत मण कार लज्जे

पाने २ ४२

—वयु २६३ 'मुलावाचीं फुले रम्ये दिसे तैसीच कोन्हाटी।' —शिक १७२ [स कुरटक]

कोराघ—न न धिजविलेले धान्य (हिरवे ताडूळ, गहू इ०) अशी भिक्षा, कोरडी भिक्षा पहा (फि० करणे, मागणे) 'काय समयाची काता। कोराग मागे।' —झा १२८५ 'मित्य करून कोराघ। सेळवून आणी कण।' —ह २९११ ०कर-करी-कोरीण-उशी कोराताची भिक्षा मागणारा-री 'वारा न ये कोरातघ।' —एभा २३५२ [कोरें+अघ]

को(को)राळ जमीन—शी (डग प्रातातील) तांबडसर अशी निक्स जमीन हीट रुडपाच्या पायथ्याशी असते कोराळ पहा

कोराळें—न डोंगरातीर कडा 'ए'हवीं कोडी कोराळें। पाणी जैसै।' —झा १६११७ २ डोंगरातील कोरीव रेंणी ३ वगड, खडकाळ जमीन [का कोर=दोंक, कापलेला भाग+शाळ प्रत्यय १]

कोरी—खी. भिकार जमीन ही दुसऱ्या जमिनीबरोबर कसली असता त्यावर सरकारसारा घसत नाही कोराळ जमीन पहा [तुल० स डमारी, प्रा डमारी, न डवारी-बारी] ० खया-शीण-खी (इयसाणी) विवाहित परंतु प्रलु प्राप्त न झालेली सवाण —मसाप १११

कोरीटका—कोरिंके पहा

कोरीय—वि १ कोरलेले, खोवलेले, पोसलेले २ खवलेला, मजग बाहेर काढलेला (नारळ इ०) ० फातोय—वि कोरलेल व कातेले (ल) सुवक, धुरेख, सुदर, चांगल्या आकाराचे [कोरये+वातेले] ० ओरळा—उ चित्रे छावण्याचा टका (इ) ब्लॉक

कोरो(हे)डा-कोन्हाडा—कोरवडे पहा

कोरोलें—न (गो) शेतातील तण कोरळ पहा [का करले]

कोरोली—खी (गो) करवली पहा,

कोर्टे—न १ न्याय देणारी सभा न्यायक्षेत्री, न्यायसभा, सरकार दरबार २ न्यायाधीश ३ सर्व जज आणि माजिस्ट्रेट आणि त्यादरच खरीन करून दुसऱ्या ज्या मज्यायन पुरावा घेण्याचा कायदावरून अधिकार आहे असे सर्व इमम हायकोर्टे—वरिष्ठ न्यायाधिकारी [इ] ० फोर्टे—वि (ना) अज्ञानाचे पालन करणारे सातें काटे ऑफ वॉइड 'मुलाची इस्टेट कोर्टेफोर्टे क्षागी' (काटे ऑफ वॉइडच्या ताब्यात गली) ० फोर्टे स्टॅप—१ कोर्टेत काम चालविण्याकरिता दाखल करावयाच्या कायदांत राबवावे लागतें ते मिष्टि ० मांडील—उ रफटी न्यायक्षेत्री—थमा 'त्याचा इत्याक काटे मारीन वदन करावा' —जे १० ५३०.

कोर्स—३ अम्यातवम, (माणं, पदति) 'बॉलन वॉर्म'
'पुणे येथे ज्योतिषविश्वनाथ कोर्स मुक्त वेला आहे' -के १० ६
३० [६]

कोन्हेर-री—वि लाकूड इत्यादिकांचे कोरलेले बाहुळे
[तुल० स कुन्नी]

कोरळ—न कर्केडीकरिता जप्त केलेले उत्पन्न, मारमत्ता
क्षेतातील पीक, इ० जमीनामात, कचरा (कि० धरून ठेवणे,
तोडणे) [अर कौल=नगर]

कोरळ—वि (कौ) गरीब, अनाथ, दुपळा (इत्याने, धरि
राने, मारण्याने, मुदीने); अनाथ (का धाडे=वाळणे, क्षिजणे)

कोरळ—३ डुकर •मुतरा-३ डुकर, पुत्रा वीरे धुद
प्राणि 'ते होती शत जन कोरलुतरे गोमायु गोपुच्छी' -निमा
१ १९ [स कोरळ=डुकर+मुत्रा का कोरळ=कुत्रा]

कोरळ, कोरलण-णी—शी विटीदाह्या अथवा गोदयाच्या
खेळातील गली कोली पहा

कोरलकर—३ (माण) मेवेवरी, तिपाईं, तपाळ पहा
-माया २९ [का कोरलकार=तिपाईं]

कोरलकाठी—शी एक खेळ, दाहपत्रा 'देवोती कोरलकाठी
पहा। अन्नाडा होवीरीवी कही।' -हा ११ ५४८ 'खेळो
कोरलकाठी पुढे धावरील नेणे।' -निमा १५ [का कोरळ=काठी]

कोरलखंड—न (गो) मोठे पोट

कोरल(ला)गड—न (कौ) कुलगडे पहा

कोरलंगी—शी अग्नीची डिणगी (कि० उडणे) [प्रा द कोरळ=
कोलीत, का कोरळ=कोरित]

कोरलगे—न (गो) पुत्री कोली पहा [प्रा दे कोरुग=
कोल्ले]

कोरलडे—न १ एक प्रकारच्या गवताचे बी हे कडुतरे
खातात २ एक प्रकारचे बारीक धान्य

कोरलणे—वकि १ (विटीदाह) गलीवरची विटी द हून उड
विणे 'राववाने प्रथम कोरलले व त्याची विटी होळली नेली'
-मुदे ६ २ आपणावरची जनावरादारी दुसऱ्यावर टाकणे (कासाची,
देण्यापेण्याची इ०) 'पिका मागावयास लागले, म्हणजे वाप
लेव्हावर कोलतो रोक धापावर कोलतो' 'निकड काय करण
आल्या दुसऱ्यावर कोरल्ये।' -प्रजा १०० ३ लोटणे, वि-
कारणे, दूर फेकणे, माकारणे, हटवणे वरणे, उडविणे ४ पराजित
करणे (वादविवादात) [का कोरळ=काठी] कोरलून मारणे—
१ लायेने झुगारून देणे, उडवून फेकणे, वर वरणे, उचकणे २
एका अंगावरून दुसऱ्या अंगावर वळविणे

कोरलता—३ (ना) निखारा कोरिल्ले पहा

कोरलती, को(लि)लीत-लेती—शी १ मयात, अजते,
पेटवले ल्हान लाकूड 'ये कोरलती कोपे मुले। दासाने दिवने
पण असे।' -भा १८ ७९० २ (ल) देव-मत्तार-दुष्ट मुद्दिने
रचवले कुमाड, धोडा आरोप (मि० वर ठेवणे) म्ह० विद्या
चाचे दाती कोलीत •लावणे—(ल) कलागत लावणे 'लावुनि
कोरित। माझा करितील पात।' -पुजा १००७ •कांक्षण—न
आलातकडे पेटले लाकूड गरगर फिरविले असता जा करणावृत्ति
आकार दिमागो तो

कोरलदांडा, कोरलदांड-डा—३ १ दाहकृत्याच्या गळ्यात
बापतात ते दाहके अगर गज (कि० बांधणे) २ (क्षिप्तेचा
प्रकार) धकडवे वधवून दातांमध्ये पाय सांगवून व दात बाधून
कोपरे व गुह्ये याच्या मधून पातलेला दांडा 'जावाई हाचि कोर
दांड। काळें पातळीचे चिन्हा।' -स्वादि २ ३ ३८ 'कोरलदांडे
पालुनियां एचरी। झाडाची टांगिताति हारीहाती।' -अहला
२७ [का कोरळ=काठी+दांड]

कोरलदेव—३ (कुलापा) करकोचा किंवा कुदळपती

कोरलज—३ (प) अगदी ल्हान खडा [का कोरळ=कचरे,
तळे]

कोरलपाट—न एक औपची थड मुवांसिक बापमाची
पाणी अग्नीतील कोरल गावावरून हे नाव पडले 'कोरलपाट
मडकले माथे थड करते' -के १६ ४ ३० [इ कोरल+
पाट=पाणी]

कोरलनाडो, कोरलनाडो—३ (गो) कोरलदांड पहा

कोरलपी—शी (कलापा) या नावाचा एक मासा 'ही
समीत कोरली तडतड भाचती पाई' -समीत घोडाळा ६

कोरलपोल—३ कौल 'मुलखास कोलपोल देऊन बंदोयस्त
करणे' -देव ८९ [का कौल+म कोल]

कोरलमाडा—कलमाड पहा

कोरलमा(म)डणे—वकि १ अडखळविणे, टेंकळणे, मागे
ओढणे, दुसऱ्या बाजूवर पडणे, वळणे, वळविणे, उलटणे २
खाली कोसळून पडणे, पाडणे (सोसादयाच्या वा-याने झाड)
[का कोरळ=मार+माड १]

कोरलमाडा—३ १ एका बाजूवरून दुसऱ्या बाजूवर जाणे,
एका बाजूवरून दुसऱ्या बाजूला वळणे (कि० देणे) २ उलटणे,
टेंकळणे, अडखळणे, कोरली खाली, मागे ओढणे, कलाटणी
(मि० देणे) ३ (ल) लावणीवर टाकणे, टाळाटाळ करणे,
दिरंगाई करणे (कि० देणे) [का कोरळ=माड १]

कोरलवणे—कोरलणे प्रयोजक पहा 'परंतु पठाण हे मुसल
मान व त्यांवर हत्यारा उचलण्यात हिंदू मजूर प्रमुख, ह्याचा

फायदा घेऊन हा तटा हिंदुमुसलमान तट्याच्या वळणावर कोल वून देण्यात आला '—सास २ ६४

कोलवा—३ (राजा गो) परावर घालावयाचा गनताचा जुना शाकार, सुपारी, नारळ इ० चा चूड

कोलवाकोलव, कोलाकोल—ली—की १ टोल्वा टोल्वी, एरुमेकावर टाकणे (धदा इ०), इरुइन तिकडे व तिकडे इकडे असे (कि मारणे, उढविणे) २-बुक्काबुक्क, अनास्या, टाळाटाळ [कोलणे द्वि]

कोलये—न (व) अगदी लहान खोली, कोचके 'घरात एखादा मोठा दिवाणपाना नाही, मारी खोल्याच कोलयी' [हि कोल, कौल]

कोलस्विंदर—न एक झाड

कोला—कोल्हा—रुंदे पहा

कोला—३ (वे) कुना

कोला—३ (व) जळता निजारा [का कोळिळ, तुल० स भोधिन्, प्रा कोह्लि, हि कोयग इ कोल, ग्री कोहेल]

कोलाटी—३ (काठीच्या साहाय्याने) घोरीवरील नाच व इतर कसतीची कामे करणारी एक भिक्षेकन्याची जात [का कोट्ट=काठी+अट्टिग=वेळणारा]

कोलाटी—की एक विशेष प्रकारची उडी ही उडी विशेष पत कोल्हादी लोक मारतात (विप्र) कोलाटी उडी

कोलाडा—३ (वाई) दखीसारखे गवत

कोलावण—की जहाजावरील जकात—शर ? [स कोल=बोट+वण प्रत्यय]

कोलाहल—३ मोठा गलबला, गोंगाट, कलकलट, ओरड, गोंगळ [स]

कोलिता—वि रक्षणकर्ता [स कुल्=आत्ताप्रमाणे वागणे]

कोलिस—न १ रेशमासारखे पाट्या अगळे कोळी वंगरे विष्णूची भविष्येले जाळे मित्रा घरते याचे बदकीळा वेष्टा कर तात २ तोडयाच्या बदकीस रेशमाचे दिलेले वेष्टन [कोळी+सरी ?]

कोली—की विनीदाडू गोट्या इ० खडण्यास जी खळी करतात ती गज कोल पहा

कोली—की (गो वे) कुत्री कोळी

कोलीस—न एक कुडीत बाडणारी वनस्पति

कोलु—३ (कना) कोलदावा पहा—की विनी

कोलु—३ पाणा

कोट्ट—३ (गो कु) परावरचे जुने शाकार (बुडते, गवत इ०) कोल्हा पहा 'नवे वस्त्रांनी न मित्राच्यामुळे परावर कोलू पालावा लागला'

कोलूक—न (गो) जुने

कोलेती—की खाजकोलेती नावाची वनस्पति

कोलो—३ (ग्यान वी) काल्हा 'एक कोलो आयो'

कोल्ल—की (गो) विनी ०चार—३ (गो) विटीदाडू

कोलूमशक—३ हा शक विस्ती शकाच्या वाठारेचोवि साव्या वर्षी सुप्त झाला, हा मलवारात चालू आहे

कोलुी—वि (गो) १ रागीट २ नादी, लहरी [स भोधिन, प्रा कोह्लि]

कोल्हरी—की (काव्य) सोंग, मिप, बतावणी ओड बरी, कोल्हारी पहा

कोल्हा रुंदे—३ १ कुन्याच्या वर्गातील प्राणी हा भुन्या वर्णाचा व मऊ केसाचा असून रात्रीचा हिंडतो याला दाखे वंगरे फळे आवडतात कर्कश ओरडणारा, फार धूर्त पण भिन्ना जवूक, शगाल 'वी कोल्हेया चादर्णी आवडी उपजे।'—झा ४ २३

२ (ल) धूर्त माणूस, चोरटा माणूस [दे प्रा कोल्हभ] म्ह० १ अडले कोल्हे मणळ गाय=मऊटात सापडलेला दुष्ट मनुष्यहि सक

गत घालणाराची स्तुति करतो तुल० अडला नारायण गाढवाचे गाय धरी २ एक कोल्ह सतरा टिकाणीं ब्याल ३ कोल्ह काक

डीला राणीच्या वस्तुवर आपला मुर्खीच इक नाही ती आप पास अपदीं घोडी मिळाली तरी धुद माणूस खप होतो अल्प

सतोपी (वाप्र) कोल्हाकोल्हाचे रुद्र-जल असताना पाऊस पडू लागला असना म्हणतात कोल्हाचेतोंड वषणं, नागचें

कोल्हे भेटणं—शुभ झाले वषणं अकरिपत मोठा लाभ होणं कोल्हाच शिंग—(गो) सडाचें शिंग. (ल) अशक्य गोष्ट

साध्य होणं, वशीकरणरुला अवगत असणं (पुढील समासातील पहिले पद 'कोल्हे' गाढे) ०कुई—की कोल्हाची आरडाओड,

हुकी (ल) धुद लोकाची निरर्थक विवाद घडवड, धुद अडवळा 'वाहेच्या जगाला विमलून जगाची कर्कश कोल्हेकुई कोण

ऐकत बसणार ?'—अमरसंन्यास ०टंरुण-पों—न (विदापत चतुर्षी विमकीत वसणं मित्रा खेे बरोबर उपयोग) कोल्हे

टक्ण्यास वसणं—कोल्हाप्रमाणे दबडून वसणं कोल्हे टंरुण्यास येणं—१ वयामुळे अशक्तता प्राप्त होणं २ मावळण्यास

वणं (सुय, दिवस) कोल्हा मागल्या पायावर बसला असता जमीनीपावून जितक्या उंचीवर असतो तितक्या उंचीवर सूर्य

मावळताना शिनीपावून असला म्हणजे म्हणतात ०भूक—भोंक—की १ कोल्हाची हुकी, ओरडा, कोल्हेकुई २ मोठी पहाट, प्रमात [काल्हे+भुक्णे] ०शाही(ई)—की उक्चेगिरी

'असला कोल्हेदाई प्रभ कराला ?'—पि १ २६ ०हून—की १ कोल्हाची हुकी, वाल्हेकुई २ (ल) मोठमाठाने आरडून दग्न करणे

कोल्हा—प्र. (व.) सुरवंत.

कोल्हाट, कोल्हाट—न. कोल्हाटयांचा खेळ; डोंक खाली करून एक चक्कर मारून पुन्हा पायावर उभे राहण्याची लढी. कोलांटी पहा. ०अड—न. कोलांटी लढी. ०खेळ—प्र. कोल्हाटयांचा खेळ. —टयाचें शूरतर—न. पीटण्याचा आव. घाड्याचा पेशावा.

कोल्हांटी—ण-टिन—प्र. १ दोरीवर बसत वतपारी मिशेकऱ्यांची एक जात, भोरपी, नाडेभोरपी, होंवारी. 'जीव-मोपावो कां जसा' कोल्हाटियांचा. '—शा १८.६०६. 'आली कोल्हाटिन खेळया। सगुण गुणमाया।'—मज ३५. २ कोल्हाट; कोलांटी; कसरतीचा खेळ; गच. [का. कोल्ह=काठी+अटिग=खेळया]

कोल्हापुरी—वि. फरवीर प्रोतीय; जसे—कोल्हापुरी जोडा, साप, इ०. [सं. भा. बोरपुर] ०सरप—न. (कोल्हापुरी साप फार मोठे असते याबद्दल) अतिशय मोठा जोडा, बहाण, इ०.

कोल्हार—प्र. कुंभार.

कोल्हार—न. (महायु) शुद्ध; कपाट. 'ब्रह्मविद्येचें कोल्हार।'—भाए ६६९. [का. कोल्हार=सिंह, विकट मार्ग]

कोल्हारा—प्र. एक रातभाजीचें शाड. बोरळ पहा. [का. कोळर]

कोल्हारी-व्हेरी-वि. कुंभारी (जिने मातीचीं) कृत्रिम, बनावट. 'कोल्हेरीचे बाह। न पेंती भाकी घई।'—मज ७.४. 'अथवा कोल्हेरीचे असिवार।'—शा ९.१७३. 'कां कोल्हेरीचे असिवार।'—रंयो ८.३१५ [सं. कुलळ-कौलळ; प्रा. कोलळ=कुंभारासंबंधी; मातीचे पात्र] ०वेताळ—प्र. शेतांतील पुत्रगावें; भुतांचे चित्र 'आतां कोल्हारीचे वेताळ। तसे निजीव हे आहाती।'—शा ११.४६६.

कोल्हाळ—प्र. गलहा; कोलाहल पहा. 'आणि भयासुर रणकोल्हाळ। सुप्रतांचे।'—शा १.१३३. 'कोल्हाळ मात्रविश रणपुरी।'—मुआदि ४४ १९.

कोल्हाळ—न. एक खाद्य ?—हार.

कोल्ही—जी. जोडल्याची एक जात. याचा धाणा वर दिमून घेत नाही. [कोरी]

कोल्ही—जी. कोल्हाची मादी. —वि. कोल्हाच्या रंगानी मंडी (तोड, पोटा, पाय काळे बाकी सर्व भाग पांढरें असलेली). 'ही मंडी कोल्ही आहे.'

कोल्हू—प्र. उंठाणा चरक, तेव्हाचा घाणा. [हिं.]

कोल्हू—ल, कोल्हू—न. जोडल्याच्या आकाराचा विमाने टेंबण्याचा भाताण्याचा (पेढ्याचा) मुद्दा, मांडे. [का. कोल्ही=तेल इ० टेंबण्याचा नटा]

कोवणें—क. १ खुचें होणें; (मूळकें इ० ची वाईट अथवा कोरेपणाची) घाण गाहीची होणें; कोरेपणा जाणें. २ (ल.) रुजणें; सरावणें; मिठावणें (वाईट मोठीत).

कोवरी—जी. फगसाची कुयरी.

कोवसप—कि. (गो.) सुणें; कोवणें पहा.

कोवसा—वि. १ आभार, आभय. (वि० देणें; वरणें). २ वेवारी; आभयदाता; कंसा पहा. 'जो भक्तांचा कोवसा।'—दा २.७.४. [क. नवत=आच्छादणें]

कोवळणें—सकि. आसिगणें. कवळणें पहा.

को(कॉ)वळसर—प्र. १ जरा बोंबळा (मारळ; सुपारी, इ०) २ रडानसर; अपड; नाजूक. [कॉबळा]

को(कॉ)वळा—वि. १ रडान; कच्चा; अपक; हिरवा. २ ताजा. (कॉबडीचें अंडें, इ०) याच्या लट्ट निघर. ३ (ल.) सौम्य. (सगळ, सूर्यभिरण, लल). ४ कच्ची, अडाणी; अश्रुल्ल (महणवळि, समजुन). अर्धवट; कोता; अमोड, सुतेपणाचा मळे असा (सद्दा मसलत, विचार). ५ कमी बळकट; नाजूक; मोमल [सं. बोरळ; सौगन. कोवळो. मेल. जि. कोपलो] ०किरळा—वि. ल्हान आणि नाजूक (अंहुल कुठेला). [कोवळा+बिल्ल] ०दुपार, दोनप्रहर—जीउ. दोनप्रहर दोषाच्या बाधीचा काळ लुक्तीच सुवात झालेली दुपार, अभ्यास.

को(कॉ)वळीक—सी. १ बोंबडेपणा; (अमोडवैली) नाजूकपणा, अशक्तपणा. (अपकपणातील). २ ताश्याचा बडर; दगडरीतपणा. ३ गुडपणा. 'आणि महाशेधी बोंबळीक। दुणा वली।'—शा १.३४. 'कोरळीक पाली मिरणें, वारस पुढेरी।'—भाए २६. —वि. कोडळी.

कोया—प्र. कोंडा; किरी (कानपाट्याची), एकतारी. [का. कोवी]

कोचारीण—जी. कुंवारीण पहा. (बायकी) रंग न झालेली आठ अगर त्याहून कमी वयाची मुलगी जिला कोडणास अगर वेडीच्या धुवेत (नवरात्रीत) बसविणारा व जेवावयास धारुदात.

कोविद—वि. पंडीत, शाता, मुद्द; इशक 'सांगो काय तुज तुझ्या पोवाचे मुद्द कोविदा राया।'—मोगीम ३.४९. [सं.]

कोविदार—प्र. पुरा जातीचे शाड; कोरळ, काचन; दिमू. 'तुळसी बरवीर कोविदार।'—द १०.१५९. 'तुळसी, कोविदार तुंदर। कनकवेलि, नागवेलि, कोमळकर।' [सं.]

कोवी—जी. (कॉ.) कोवलेला मारळ; धेंडें. [का. कोवि=पोरळ नेडी]

कोव्हरी—कि.वि. (ना.) फुडवणें विनी वेळपर्यंत; कोवणेंत [कोटार]

कोव्हाळा-ळं—उन कोव्हाळा, याची भाजी, साडेगे ६० करतात कोव्हाळा पहा

कोव्हाळी—खी कोव्हाळाचा बेल

कोश—उ १ उजिना, साठा, समद, तिजेरी, खाण वखार २ देहामधील अन्न-प्राण-मन-विज्ञान-आनंदमय असे ले बोध आहेत त्यांपैकी प्रत्येक, आत्म्याचे आवरण ३ शब्द विषय सज्ञा ६० चे समष्ट्युक्त विवेचन करणारा ग्रंथ, निघड (३) दिक्कानरी, शब्दसमूह उदा० शब्दकोश, शूनकोश चरित्रकोश, ६० ४ आवरण, पटल, पापुद्रा, अस्तर ५ म्यान (तरवारीचे) ६ काळी-कीटक अड स्थितीतून कीटस्थितीत येऊन शरीराभोवती रेशमासारखे मळ आवरण करतो तो, कोशेना ७ कळी 'अतरी फाके। हृदयकोश।'—हा १ २०९ ८ दिव्य करून द्यावेल्या निष्ठाळ, न्यायदानातील दिव्य (अणि, पाणी, विष, बजनाचा फाटा, चक्राणारे तेल, कुलदेवतेवर पाणी घालणे-प्राधान्याच्या चरणावर पाणी घालणे किंवा त्याचे तोंडे घेणे ६०) ९ धूपय, प्रतिष्ठा 'पीयारी' कृतनिष्ठायाचा कोश।'—हा १ ३ ६०४ ० कार-उ १ रेशमाचा किडा, कोव्हाळाच्या वर्गातील प्राणी २ कोशस्थितीत असलेला, बोधवासी किडा, फुलपासत ३ शब्दाव्यंकोश रचणारा कोश तयार करणारा संपादक ० कीट-कीटक-उ कोशकार (अर्थ ११२) पहा कोशकिडा हा आपल्या भोवती कोशेदा करून आपणासच बोंडून घेतो 'एन्द्रवी कोशेरीटरा चिन्ता परी। तो आपणवया आपण वेरी।'—हा ६ ७२ -वि १२ १६१ ० गृह-न भांडार 'वी कोशग्रही प्रवेशीनी।'—रावि १ ७१ ० पान-न देवांचे तीर्थे पिणे दिव्याचा एक प्रसार घडय घेणे, दिव्य करणे ० पिणे-घडय घेणे 'खरीर वाचा मानस। पियारी कृतनिष्ठायाचा कोश।'—हा १ ३ ६०४ ० वृद्धि-खी संपत्तीची वाढ, भरभराट, समृद्धि 'होम हवेने होय कोशदि।' ० शुद्धि-खी दिव्याची निरपराजित्व सिद्ध करण्याची प्रिया

कोश-उ दोनमेल अतर कोस पहा [स कोश प्रा कोस] काश-उ (कु) परक अतर, कास पहा दा काटकाच्या मापात कोशास कोस राहिला

कोशरें, कोशेर-न एक प्रकारचे जांभरडे स्त्रीम [कोश] कोशा-वि काळसर रंगाची (गाय बेल)

कोशा-उ होण्याला बांधावयाचा रेशमी रुमाल फन (बांधणाऱ्या रेशमाचा) [स कोशय, प्रा बासमन्तेरेशमा यध]

कोशागार-उ तिजारी आमदारखाता, भांडारगृह खजिना [स काश+आगार]

कोशाप्यक्ष-उ खजिनदार, इस्पतमहाबलात अधिकारी [स कोश+अप्यक्ष]

कोशिक-न कोशेदा 'कासया करिती रुदन। आपण आपणाकडे बघन। कीटक परी स्वमुचन। कोशिके जसे।'—कथा ५ ७ ८ [स कोशिक]

कोशिदा-उ कोशिदा वनस्पति

कोशिय-उ एक झाड, हे मोठे असते याच्या वियाचे तेल निघते ते खाण्यास, दिव्यामध्ये जाळण्यास वेसाना व देशी ओपघात वापरतात फाद्यापासून पुष्कळ लाख उत्पन्न होते बीला कोशिबी म्हणतात [स कोशी+आत्र कोशात्र, प्रा कोसत्र, म कोशी+आवा]

कोशिबरे-न ताडुळाचा एक प्रकार, कोशिबरे भात

कोशिबीर-यरी-कोशिविरिका-खी कच्च्या फळाची दहात काळवून केलेली चटणी, रायते, तोंडी लावणे 'या कोशि विरिका अनेक रचिल्या देवी तुला तोपदा।'—निमा १ १४ 'कोशिविरी आवेरायत।'—नव १ ११८ [स कुस्तुवक का कोस्तुवरी]

कोशिचेल-न. कोशिबीचे तेल

कोशीस-खी प्रयत्न, नेहानत (किं करणे) 'इकडील दोग्तीविपरी कोशीस करीत जावी।'—रा ८ ५ [प्रा कोशिवा] कोशेटा-टी-कोशेरा-उखी १ पणस व इतर फळातील भाटलीचे टरपल २ गणाची खपरी, साल, कातडे ३ पाळी व इतर काही विडपाचे जाळे, बोध, निडपाचे घर [कोश+]

कोष-उ कोश पहा [स] समासात अङ्कोप, बीजकोप ६० ० वृद्धि-खी अतर्गळाचा रोग, अङ्गुलि

कोष्ट-कोष्ठ पहा

कोष्टक-उन १ बॉलम, रकाना कोष्टक पहा २ किंमत, वज्र। मापे ६० परिमाणदर्शक सज्ञाचे परस्परप्रमाण दाखविणारी यादी [स] ० की गुणाकार-उ गुण्य रातीचे नितके अक तितक्या कोष्टाचा गुणसक सम संख्यांक पक्ती करून गुण याचा प्रकार घोंगर गुणाकार, वेढा गुणाकार कपयिधु पहा.

कोष्टम-न (व) शेण, लफडे, पेंकडे 'तुमच्या मागे अवाप काही कोष्टम लागले नाही'

कोष्टी-उ १ एक विंगडर जात, ह्याचा पदा सुत कातणे व विणणे, साळगापदा यांची जात निराळी २ (ल) काळी-किडा हा तत्र काढा जाळे विणतो [कोश कोशेरी]

कोष्टी-खी (गो क) वरुन्याची, डुराची ६० मानाची सागती सागतीची पुढी [क]

कोष्ठ-न कोश (एक पचयचा रोग) [स कुट]

काष्ठ-उ १ पोत काठा २ धान्याचे कोठार, काठी ३ खाती, दिवाणखाना ४ गाम, रहिर, मून ६० दहानील स्थाने, आमरीट मृगकोष्ठ ६० ० व-न दिसावाकरिता करली जाईल उम्मा रपाची पें, प्र-बौक, तणा, पर, रक्षाग, बॉलम, कोष्टक

[सं.] •घंधक-वि. मलाबरोध करणारे; स्वयंक. [मं.] •मुद्रि-
शी. शौचाला साक होणे; कोठा शुद्ध होणे; (पुढळ देच झाल्या-
नंतर).

कोष्ट, कोष्टकोळं(लां-ळिं)जन-न. एक औषधी वन-
स्पति. ही काढमीरकडे होते. त्याच्या मुळथा औषधी आहेत.
शिवाय त्यापासून असार व केसांचा कलत्र तयार करतात [सं.
कुट्ट+कुलज, हि. कोलिजन]

कोष्ण-वि. किंचित सध्म; थोडट; कुचट. [सं.]

कोस-उ. अंतर दाखविणारे रस्ता मोजणीचे याप; साधा-
रणतः दोन मैल. इंग्रजी ४५५८ यार्ड. एक चतुर्थांश योजन.
(याचे निरनिराळ्या ठिकाणी गजाच्या लांबीप्रमाणे अंतर निर-
निराळे असते). साधारणपणे चार हजार हातांचा कोस धरतात.
[सं. कोश; प्रा. कोस]

कोस-जी. (व.) सापाची कात. ' साप कोस दाखतो. '
[सं. कोस]

को(फो)स-उ. चतुःकोण, निरोग, इ०. विदक्षित आकार
तोंतोंत नमुन त्यांत वाकडेपणा आल्यामुळे होणारा न्युनाधिक
भाष; कोच (तांगलेले कापड, हातसमाल, रेत, भित, रस्ता,
कुंपण इ०. ना देणारा). आधिक्य, वाढ. (कि० येणे, असणे,
होणे, जाणे, निवणे, काढणे, जिरणे, जिरवणे). ' या जागेला
फार कोस आहे. ' [वा कोस=वाढण, वळण]

कोसपेणी-जी. कोसांची मोजसद.
कोसंघ-बौद्धिक पहा. ' कोसंघ गंजीरसाडा. ' -बालिष्ठा
२३.१५

कोसम्यांचे-कि (गो.) पाण्यामुळे (लाहड) कुजून
जाणे. [कुसमणे]

कोसरा-उ. कोळी, किडा. कोसला पहा. ' गगनीं लगला
कोसरा. कोण पुरवी तेथे चारा. ' -तुगा ३३०९

कोसला-उ १ रेतामाचा किडा. ' जेसा स्वये बाघोन
कोसला मृत्यु पावे. ' -दा ८.७.९. २ रेतामाचा किडा किंवा
कोळी यांचा कोशिडा ३ हा कोशिटाचा तोड्याच्या बंडुकीच्या
भोंवतीं असलेला वेडा [सं कोसल]

कोसली-जी (ना.) मकरसेकांतीच्या दिवशीं तिलगुळ
निशा साखर इ० घालून तयार केलेली कंदी, मिठ पदार्थ.
कोसल्या उकडून किंवा सदन करतात [सं. कोसली]

कोसळणे-अकि. १ एवढम पडणे, तुटून, मोडून पडणे,
दासदन पडणे, दासळणे; विस्कळणे (भित, निहिर, रास इ०)
' वाजी एवढम जागच्या जागी व कोसळला. ' -स्वय ८८. २
पडून तुकडे होणे (यंत्र इ०). ३ (ल.) जोराने वेगाने खाली
येणे, पडणे, (पाजस). ४ आधार तुटून, निपुस्त होऊन, सपा-
दन गमरा खाली पडणे (वाऱ्याने कळे, फुडें). ५ फिसळणे,

प्रतिकूल होणे; विस्कळ होणे (वेत, मसलत). ६ केव्हा केव्हां
वरील अर्थां सहर्मक क्रियापदासारखा उपयोग करतात. [का.
कोस=आधार घुटणे, सोडणे]

कोसाई-जी. घोड्याचा एवढा रोग त्याच्या दोन्ही मांभ्या-
खालीं गांठी येतात. -अथप २.२८३.

कोसीस-कोरीस पहा.

कोस्टी-जी. (फ.) शिकार करून मारलेल्या सावजाचे
घालण्यांत येणारे वाटे. कोडी २ पहा.

कोस्त-उ (गो.) बलमी आंब्याची एक जात. [पो.
कोस्ता]

कोहं, कोहं-प्रा. -उगा ३ ' मी कोण; ' मी कोण अशा
आयांवा ध्वनि; मूल जन्मल्यानंतर ते प्रथम जो आवाज करतें
तो. गभीत अवताना मूल ईश्वर आणि आपण एकच आहों असें
समजून सोडई (तो मी) असें म्हणत असते पण बाहेर आल्या-
नंतर ईश्वराला विसरून ' कोहं ' मी त्याहून निराळा आहे काय ?
या अर्थां ' कोहंकोहं ' मी कोण मी कोण, असा या मायोपाधीत
सांगल्यामुळे उच्चार करतें. सोडई पहा. ' तें अज्ञान एक कळे.
तेणें कोहंकिरपयें भांडें. ' -भा १५.३४२. ' गभीं म्हणे सोहं
मोहं. बाहेरी पडता म्हणे कोहं. ' -दा ३.१.४७. ' कोडई
कोडई रुं लागला. ' -अमृतकटाप ५९. [सं. का+भट्ट]
भा. -उ. कोडई म्हणत अवताना बालकाची मनस्थिति, वरील
अर्थ पहा. [सं.]

कोहक, कोहंक-न. कुहर; विरल शुद्धा; होंगर; पंचत.
' कोहरी वसती. ' -मृ ७९ (टीप). ' कोणें एके गगरा बाहेरी
कोहरी. चंदरव नामे कोहडा असे. ' -पंच १.१७. [सं. कुहर;
पा. कोह]

कोहकणे-अकि. (व.) वाळणे; सुकणे, रोडावणे. ' यागील
डुसण्यापासून तो कोहकून गेला. ' [सं. कोय, प्रा. कोह=शीर्षता]

कोहटली-जी कुजरी घाण, घाणीची आणा. ' मग वाढ
पणीची कोहटली. ' खुंनि चेतसि. ' -स्वानु ९.४.७२. [सं.
कोय, प्रा. कोह=प्रवरी+स्थळ]

कोह(हे)डे-उडडे पहा.

कोहळा-ळी-ळें, कोहाळा-ळी-ळें, कोहोळा-ळी-
ळें-उशीव. १ कोव्हाळा-ळी-ळें एक प्रकारचा भोपळा; कड
आणि वेळ. हा एक वेळ असतो. याचे फळ, लहान भोरळथा-
एवढे दात दोड हात खाव असते याचा पाक पीष्टिक असून
कोडीचे माझे करतात २ (व. ना.) तारडा भोपळा याची
माजी करतात [सं. कुमंड; प्रा. कोहालिआ] म्ह० आवळा
देऊन कोहळा काढणे. म्योडीशी लावून देऊन गोंडे पराड
साधणे. लहानाच्या भोवदल्यात मोठे मिळविणे.

कोहली-ळें—खीन कोयडी, करडा 'राक्षण कोहलीं पागरी बहुवसा।'—दा ४७९ 'तो भात होतो सात कोहलीं।'—रावि २७४ [स कोय, प्रा कोह=कोयली, थैला]

कोहळें—हाळें—होळें—न बेलचें बशिड [स कुष्माड, प्रा कोहलिआ]

कोहोपरी—खी (व) परात, घाळी कोपरी पळ

कोळ—न तिळाच्या शाखाची तीळ शाहून पेतल्यानंतरची

लहान पेंदी 'ताडिलीं कोळें शाडी। तथा न फळे जेवीं बोडी।'—शा १३५८५ 'तीळ नाही म्हणून कोळ साठविले घरात घालून

ओषा।'—पला ८७ 'मनुष्ये तुम्ही निवेळें। जेर्मा तिळाची धुमक कोळें।'—पाप २९.२७ [कबळ]

कोळ—उ १ ज्यात (पाणी, तारू इ०) चिच, आवे भात

इ० काळवून करत तें दाट पाणी, कुशळ, कोळले पाणी २

चिच कोळल्यानतर तिचा टाकाळ भाग, चौथा [कोळण]

कोळ—उ १ जळालेला पदार्थ (किं० होणे) २ राख,

पाळलेली, करपलेली अवस्था 'हाहाळी जळून कोळ जाती गळून

पडे मितीवर आंवा।'—सला ५७ 'कागद जळून कोळसाला'

—भगदीं राख शाली [प्रा वे कोळ=जळके लाकूड, वा कोळिळ=

कोलित] घाटून कोळ होणें—भगदीं वाटून शुध्द हाणे, शहणे

(वनस्पति, पाने), कामगणें, आरुसणें करणें (वनस्पति, जनावरे)

कोळ—उ गहाण, कर्जाची फेड न वेत्यामुळे कर्जाद्विती

जिहवी (कनैदाराखून अगर हुमचा कोणापासून) वेळून अड

कडून ठेवणें, गहाण माल (किं० पाडणे) [अर कौल=करार]

कोळ—उ (कों) खाडीचा काटा, पोहडी, ओहूर [वा

कोळळ=खोल जागा, भगदाड, दरी]

कोळ—उ रानडकर, कोळ पहा —वि मस्त मापलेला [स

कोल]

कोळउंदीर—कुंडूर—उ धुव [स प्रा कोल]

कोळऊ—खी कोल उवा, अगावरील ऊ (मर्म, डुरर

इत्यादींच्या) कोळ्ळू पदा

कोळकादा—उ (गो) एक जगती औपरी कादा

कोळख—खी (गो) ऐरणीचे लाकूड

कोळखंड—खादा—नउ (कों) बेलचें बशिड [कोहळें+

खादा]

कोळखण—खी (गो) सोपाराची सामान ठेवण्याची

कोळधी, लाकडी पात्र

कोळगंड—उ कोळपाळा (कोळी जातीला) हुच्छतने

म्हणतात (न्दावगड शं० राममाणें) [कोळी+गंड]

कोळ(ळि)या—उ धमर 'उदैजेति परचिगीं कळि

कोळिगा राहिला बोमी।'—अ ९० [स कुर्लिग]

कोळंगा—उ जळजळीत निखारा [का कोळिळ]

कोळंगी—खी टिंगी, गूल, काजळी

कोळंगे—न (वे) ता०याचें किंवा पितळी पाँप हें लहान

मोठ्या आकाराचें असतें [का कोळगा]

कोळजणें—अकि जळून राख होणें (विस्तवातून काढलेलें

ठोलीत, निघारा) उन्हाचे करपून काळें होणें, पडणे, कोळपणे

पहा

कोळजन, कोळांजन, कोळिजन—न कोष्ट कोळजन,

अवेहळदीसारखें झाड, पानाचा वास मधुर, मुळपाचा रंग पांढरा,

बव तिखट गड्डे व फळ औपधी भज्जातलुपौष्टिक व कामो

दीपक आह ही वनस्पति हिंदुस्तानात सर्वत्र उत्पन्न होते [स

कुर्लिग]

कोळणें—अकि दुगाकरणें, (पाण्यात) हातानें घुरवणें, गर

काढणें, पिळणें (चिच, आमा), सार, सत्त्व काढून घेणें [कोळ]

कोळदांडा—रालदाश पहा

कोळपणी—खी कोळग्याने वेणणें, पेटेल्या जमीनीतील

तण काढणें, लुरपणी

कोळपणें—अकि कोळपणी करणें —दे ८०२३

कोळपणें—अकि करपणें, काळवडणें, वरवर जळून काळें

होणें, उन्हाचें काळें पडणें (झाड, शरीर), जुलूत पेटेलेले

गिपारे राखने झाकले जाणें, लाकूड जाळ न होता काळें पडणें

(सामा) धुमसणें, जळणें 'करीना शात कात ही कात म्हणून

कोळपत्ये।'—प्रग २१८ [वा कोळिळ=कोलित]

कोळपाट—उ (तथा) शेळपाट

कोळपुटी, कळपुटी—खी (गो) माशाच्या डाक्याचे

मुकडे करून त्याचे केलेले पत्रात्र

कोळपें—पा—नउ बीतभर पीव उमने असता उपयोगात

आणावयाचें आजून, याचें पिकाच्या दोन ओळींमधील जमीन

हरविणें, मुसमुशीत करणें, आतील तण काटणें, पिकास मातीची

गर वणें हीं कामें होतात खानदेशात, दसावर व कर्नाटकात

दोन तऱ्हेचीं काळपीं आढळतात याचे दाते एकापासून आठ

पर्यंत असतात साता-दाकडे मिरच्याच्या कोळप्यास डुवेंकोळपे

न उवाच्या कोळप्यास ताफेचा कोळपा म्हणतात दोन बेलच्या

एका जुवावर पिकाच्या मानानें दोन दोन चार चारहि कोळपीं

देखतात —दे ७१७ २०२ [का कोळ=फाट, दात]

कोळव—उ (गो) कोंडवाडा

कोळव—पा—नउ तावडे जाणें शाकारणीचे गवत, तावट,

तांवट

कोळव—व्या—उ (कुलाबा कु) एक प्रकारणें भात

कोळंबा—५ पाणी भरण्याचा पोहरा खापरी भाडे, मडकें कोळयें पहा [प्रा कोळ, का कोळवि=पोळळ नळी]

कोळंबी—खी (कों) शिंग मासा

कोळंबी—खी (गो) १ खुना पाणी पाजण्याच्या उपयोगाची दगडी किंवा लाकडी कुडी, हिचा उपयोग कपडे धुणाकडेहि करतात २ (सामा) लाकडी पात्र कोळयें पहा

कोळयें—न (कों गो कु) १ मातीचे, दद तोंडाचे भाडे, फुल्लाडाच्या कुडपाकरिता, जनावरांना पाणी पाजण्यास व श्वोण देवण्यास याचा उपयोग करतात २ रहाटाच्या लोटघाचें पाणी ज्यात पडते असें रहाटाच्या मध्ये असलेलें लाकडी पात्र, शोणी याची दोन्ही तोंडे बंद असून एका तोंडाजवळ खालच्या बाजूस मोक असते व त्यातून पाणी आडूनहीत पडते ३ विहिरीतून शोःशोने पाणी बाटण्याकरिता घुमाडाच्या कुडल्याचें किंवा घातूचें पात्र केलेलें असतें तें, पोहरा ४ कुडीतील अथवा पाट्यातील पाणी बाहेर फेंकण्याकरिता घुपाच्या किंवा पावटाच्या आकाराचें भाडे असतें तें, देरणे ५ (चाभारी) चामडे भिजविण्याचें चाभारीचें खापरी अथवा दगडी पात्र, कुडी, कोटमी [प्रा कोळव=भाडे, का कोळवि=वे=वि=पोळळ नळी]

कोळमै, कोळम्पा—न (गो कु) लहान कोळंबी कोळयें पहा

कोळमुटयें—अकि (गो) कव्हेर नसलेल्या भाट्यात पदार्थ ठेवल्याने त्यास पळळ घणे

कोळमुळ—न (गो कु) उभड व बाटोळें भाडे (कडी, ताक बाटण्यास उपयोगी पैकीं काहीना मागे मूढ असते) पाळे कोळयो—पु (गो) भाताचें घी

कोळवण—न बसडे कल्याण याच्या, उत्तरेकडील प्रदेश, उत्तर कोंकण यात विशेषत काळी लोकांची वस्ती आहे [कोळी=वन]—णी=वि कोळवणमधवी (भावा, वेण ६०)

कोळया—३ (व) बाळवून ठेवलेल्या पालेमाग्या [कोळवणे] कोळयाड—राहण—खी घावतील कोळी लोकांची वस्ती, पाडी [कोळी=माग]

कोळविणे—अकि कोळयें पहा कोळय—खी (पेल किंवा रेडा ६०) जनावराच्या अण्ण घरील गोवीड किंवा गोमादी कोळळ [स कोळ=अ]

कोळयें—न देराचा एकवटमधे भाग अथवा चिपण्याचा एक द्वितीयांश भाग, अदयाशचे माप '६ वि ऐकरी विपरी कमी निपट कोळवी कोळवी कमी पाहिली'—राला १०९ [स कुडव=पावशेर]

कोळये—न (कु कों) १ देण्या घरास आत जातांना वर काडे व लागायें म्हणून कमानीसारखा आकार आणून उच बांदवि

लेला पाख्याचा भाग २ चापईला लागून काढलेली खोरी, घराची पटवी हिचा उपयोग भाट्याची खोली, स्वयंपाक घर, न्हाणीघर वगैरे कामाकडे होतो म्हणून काळव्याचा कासा घडी घडीलाये=जेम्ही ज्याचा सारप येतो त्याला दुखवून चालत नाही कोळयें—न (कों) पैलाचें बसिड

कोळयरी—खी १ काजळी (जळत्या वातीची किंवा मला लीची), कोजळी जळयारीत २ जोषण्याघरील एक रोग यानें दाणे काळे पडतात ३ नाचणीची एक गर्मी जात, हिचे दाणे काळे असतात—कृपि २८३ [प्रा कोळ, का कोळिळ, म. काळसा]

कोळशी—पु (गो) एक जांभेचा मासा कोळशीट, काळशीट, कोळएक, कोळिएक—न कोळ्याचें जाळे [कोळी=कोशीट]

कोळशीर(सी)ण—खी एक प्रकारचें लहान औषधी छुद्रप अणाला कोळी नुसला असणाऱ्या चान्दा पाल्याचा रस पावतात कोळसंहरणे—अकि धुमपणे, पाहेरून अगदीं जडून बाळें हाणे (परत आणून व जळयें) [कोळसा]

कोळसन—खुना—खून—नप (मावळ) एक कोळसा कुन्या सारखे जनावर आपला शत्रु जवळ आल्यास त्याच्या तोंडावर आपलें मूत शिंपवून त्यास हा आंघळें करतो व मग खातो असें म्हणतात कोळसिदा—सुदा, कोळिण्या पहा

कोळसर, काळसा—वैषळसर वैषळा पहा कोळसा—३ एक पक्षी

काळसा—३ १ विभेलेला निवार 'तरी बरि तसाच आतहि उपाळिता कोळसा प्रयास करा'—मो सदाशिवनमाला २० (११वोत ३ ३५०) म्हणून कोळसा किती उपाळला तरी काळज २ कोळसा घासला तरी आत काळें=बाईट गोथीपासून व नी थांगने निपावयाचें नाही दुष्ट मनुष्य अत करणानें व आचारानें सारताच असता बाईट ते बाईटच कोळसाचे प्रसर—(अ) (सोनारी) हा कोळसा, पणस, रार, बाभळ, विजळ या लाकडाचा व न पिचरेग असतो (अ) (दारुदाम) दारुदामात अर, तूर, आपाडा वगैरे साडावा हलका व लवकर पेट घेणारा काळसा वापरतात छवि—प्रथम मातीच्या घागरीत लाकडाचे तुकडे भरून लाकडे जळून निघारे पड लागले म्हणजे घागरीचे तोंड बंद करतात, त्यामुळे लाकडे विरून त्याचा कोळसा तयार होतो नंतर तो सावरीत घुसवून त्याची घळगाळ पृष्ठ करतात [वैस कुल=जळणे, का कोळिळ, प्रा कोळ, प्रो कोळ, इ कोळ]—कोळसातोल माणिक—अंतरसाल—नखी अतिशय काळ्या माणूस—गणित २ २४

कोळसा—न (कु) ज्याचा काळ शिजला आहे असा नोणर [कोळयें पहा]

कोळसां-सो-५ (गो) चौथो शेताचे माप
कोळसिदा-शिदा-सुंदा, कोळसरा, कोळिस्ता-
सा-सो-५त एक वन्यपशु, एक आवड शेपटीचा, लव
कानाचा लहान प्राणी हा आपल्या शेपटीवर मुततो व ते मूत
वापाच्या डोक्यात धांपवून त्याला आवळा करतो व दार मारतो
असे म्हणतात कोणी याला माजरासारखे, कोणी कोळ्यासारखे
मानतात कोळसन-सुगा-सुन पहा.

कोळसुंदा, कोळसा, कोळिस्ता, कोळिछा-५
एक झुडप, कोराटीतील एक जात, हे शेताच्या बाजूस किंवा
बोहोळ्याच्या बाईं वेंते याची उंची १।१। फूट असते
याच्या शेवट्या पानाची माजी करतात पाने लवट असून त्यास
खाली एक काटा असतो याच्या घीस तालीमखाना म्हणतात
-वगु १ ६७

कोळसुंदा-५ बटुकीची मासो, मोहरी दिव्याकडे वगून
गोळीचा नेम धरतात.

कोळसें-न (५) नागराचा फाळ यतविण्याचा लावडी
दोकळा

कोळसेमुंडे-न कोळसे बाह्याभरिता केलेला मात्वे
णाचा मुडा [कोळसा+मुडा]

कोळा-५ (५) मोठा डास

कोळावे-न कोळी लोकांचा दावडा, पाड -नामको
[का कोळवे=छाळा, दावडा]

कोळिता-५ कोळमुदा पदा

कोळिश्रव, कोळिछा, कोळिसरा-५ १ एक रेशमाचा

किडा 'जसा बाळिश्रवाचा बध। तो तयाराचि करी बद्ध।' -कथा

१ ५ २ रेशमाच्या किड्याचे कोडीट, कोडा हा औषधी असतो

कोळिण्णा-कोळसा, कोळसिदा पहा

कोळिसरा-सा-सो-५ न एक प्रकारचा छुरळासारखा

प्राणी

कोळिसरी-भी एक झुडप, गवताचा प्रकार कोळमुदा

पहा

कोळी-५ जळत्या किंवा जळलेल्या वातीची काजळी

[प्रा कोल, वा कोळी]

कोळी-५ एक प्रकारचा पाण्यात राहणारा पक्षी ०ण-भी

कोळी पक्ष्याची मादी

कोळी-५ १ एक जात व तींतील माणूस हे मासे पकड

ण्यात पडाईत असतात हे मासे विठण्याचा व नावाड्याचा धडा

करतात याच जातीतील दुसरे लोक खोंगरात, खरण्यात राहून शिकर

व चोरी करून उदरनिर्वाह करतात प्राचीन ग्रामसंस्थेत कोळ्या

कडे पाणी पुरविण्याचे काम असं, घोवर ही एक शुद्धगार जात

होती २ ४३

समजली जाते पण याच्यापिछी फक्त महादेवकोळी (राजकोळी)
व युजराचमोळी याच दोन पोटजाती गुन्हे करतात २ कोळी
नावाचा किडा, हा आपल्या अंगातून सूत काढतो व त्याचे
आळे बनवितो [प्रा कोलिअ] ०ण-भी १ कोळी जातीतील
बाई २ कोळी किड्याची मादी ३ शिमगाच्या सणात कोळ
णीचे सौम गाणतात त्यात जीवेपात नाचणारा पुण ०ळांकडी-
की जगल्यान दोडून आणलेल्या लाकडावरील वर, दस्तुरी.
०वडा-पु कोळवाडा पहा ०ष्टक-न कोळशीट, कोडा.
कोळ्याचे सूत-न १ लव सूत २ (ल) लावच लाव, निरस
व फटाळवाणे भाषण

कोळुसांदा-५ (वे) एक प्रकारची वनस्पति

कोळु-भी (गो) जनावराच्या [अंगावरील छ [कोळ]

कोळे-न १ पैलाचे बशिड, कोळखड २ गवताचा लवडु

लाकार (अडाकृति) मुडा किंवा पुडा यात भात किंवा भाताचे

वियणें ठेवतात गवताची पुरचडी (पावटे ६० ठेवण्याची) -दो

० २८ [काईळे] ०भर-वि कोळपात राहतील इतके 'कोळे-

भर पावटे सुमारे दीड शायली होतात '

कोळे रोग-५ सुपारीवरील एक रोग

कौरवित, कौटाल-ळ, कौटाल-ळ, कौटाल्या, कौटाल-

ळणें, कौटाली-कौटालीण-कौटालीण, कौटिल्य,

कौटोळ, कौट, कौटी, कौडळ, कौडा, कौडाम्ह,

कौडाळ, कौडी, कौडीचुंवक, कौडीदंक, कौडीपूत,

कौड्या ऊद, कौड्या घोंगस, कौड्या साप-हे शब्द

'व' चाली पहा

कौटालीण-कौटालीण पहा 'हे कौटालीण निघारीं।

नवलींच देवते उभी करो।' -ह ३ ४१

कौटाल्यविद्या-भी (उग) (अडाणी लोकांचा पांडित्य

प्रदर्शक पद्योग) कौटाल, जादू, आरममाण, चेदूड [कौटाल्य+

विद्या]

कौटिल्य-न १ वाक्येपणा, बकता २ (ल) कपट, दुष्ट

पणा, कपटाल, डासगो 'राणीचे आनदीयाईच्या सवाई निष्ठुरा

चण व कौटिल्य, चडूचीचा मत्सरी स्वभाव' -नि ५४४.

३ चाणाक्षपणा ४ चाणक्य कृषि-चदयुक्त मोर्धे राजाचा मंत्री

याचा अर्थशास्त्र ग्रंथ प्रसिद्ध आहे

कौतुरु-५ माळेकरी [स कुन=माळा]

कौती-भी माण, एक हत्यार [स कुत, हि कौत]

कौतुरु-न १ आभय, पुढील, जिज्ञासा, नवल, आभय,

विस्मय, प्रियता, आनंद किंवा जिज्ञासा उत्पन्न करणारी कोणतीहि

गोष्ट (मनुज, वस्तु इत्य गाष्ट, दखावा ६०) 'त्याचे कोटण्याचे

कौतुरु वाटते' 'ज्या पदाच्याचे ज्यास कौतुरु नाही त्यास ता

देकं नये. ' १ प्रेम; समतेने, आनंदाने धरणें; लाव करणें; कुत्रा-
ळणे (मूल किंवा वस्तु); अतिशय प्रीति. अभिमान धरणें; लावून
पालन; लावून रीतीने वागविणें; पार काळजी घेणें. (किं
(कौतुकाने) राखणें, ठेवणें). २ मोजकें; खेळ; विनोद; अस्वसन;
मागे नाचणें. ३० ' उत्तर निज वरगांतें पाया अक्षणासि कौतुक
पिडळी । ' -मोविराट ४.८१. ४ मनोरंजन; वरमनूक; ख्याली-
पुढाली. [सं.]

कौतुकी—वि. खेळ्या, मोज करणारा, आनंदी; उत्साही.
कौतुककरून, कौतुके—कांणें—किवि. राहणें; जीवने
' तेरा आवडतिये मूमिके । गारुडतियादि कौतुके । ' -अमृ ७.
२१०. [सं.]

कौतुहल—न. कौतुक अर्थ १.२.४. पहा कुतूहल पदा. [सं.]
कौत्तित्य—न. कुत्तितपणा; कुत्तपणा; कपटभाव. कुत्तित
(वि.) पहा. [सं.]

कौदरी—स्त्री. चवणीचे शाव.
कौन—वि. (दलाली) नऊ ही संख्या.
कौनवो—वि. १ चमत्कारिक; भीतिदायक; भयंकर; दिवित
परंतु लाज्य व अनिश्चित कासा (पदार्थ, माणूस इंगरे); २
काण्युवाण्य पदा. [कोण+वाक, ?]

कौपीन—नाली. १ लंगोटी; छाटी (किं० नेसणें). ' मुळी
मुंडले मुंडन । बंदी बंधाची कौपीन । ' -तुगा ४०२०. २ कपटी
' माझ्या खोलीत दुसरी एक कौपीन आहे ती घालून इकडे ये. '
-सयोंदय १५९. [सं.]

कौवेरी—स्त्री. उत्तर दिशा. [सं. कुवेर]
कौभण—कि कौब कुठणें; किच्या येणें, कौभण पदा.
' वेव्हवट्टु कौभेला । ' -भाए ३. ' ते पुनरपी कौभेली । '
-छुगुरा ३१.१. [कौब]

कौमार—स्व—न. बालपण; पांच ते दहा वयापावेतों वय;
कुमारपण. ' एय कौमात्वे दिसे । ' -शा २.१०९. [सं.]

कौमुदी—स्त्री. १ चांदणें; चंद्रप्रकाश २ व्याकरणावरील एक
' धन. (भट्टोजी दीक्षिताचा सिद्धान्त कौमुदी). ' त्याने कौमुदी
म्हणली आहे. ' [सं.]

कौमोदफी—स्त्री. विष्णूच्या गदेचे नांव. ' कौमोदफी प्रिय
गदा स्मर अंतरंगे । ' -ध्यावमा ८. [सं. हुमुद]

कौल—न. घराच्या छपरावर आच्छादनासाठी घातलेले
मातीचे पन्थळ (चपटे, नळीवजा, मंगळोरी) (वाग्र.) घरावर
कौल राहून न देणें—एखादे कुटुंब समूळ नष्ट करणें [सं.
कौलक—कौलभं—केलु—केलु—कौल ?] म्ह० घरावर नाही कौल
आणि रिकामा कौल=नोकळ थीमली.

कौल—पु. १ वचन; आभारान; अमय. २ जमिनीची लाग-
वा करण्यास दिवा व्यापार करणाऱ्यास सरकार जे अमयपत्र,
छाद, कपुत्रयतीचा कागद देते तो. हा जमाबंदीतील नेहमीचा
खान्द आहे. मालक, सरकार दिवा जमीनदार कुत्राला ज्या काही
मजलीच्या अटी देतो किंवा त्याच्याशी जे करार करतो त्यास
कौल म्हणतात. कौल केल्यानंतर सारा ३० वाढा नाही. पडीत
जमिनीबद्दल साऱ्याची सूट घेण्याकरिता कौल देण्यात येतो;
सरकारी करानामा; कपुत्रायत; कौलनामा. ' तुम्हांस धि रा.
माघवराव नारायण याचा कौल. ' -रा १२.१३७. -शिव ४५.
' बंदोबंदी कौल पाटवून आमदाराती करावी. ' -मरामा २१.
३ पावना; अमयपत्र (घासून आपल्या प्रांतांतून जाण्यासाठी
दिलेले); माफी देणें; सूट देणें. ' दंगखोर गनीम व्यापण जेर
साली अंते पाणून दगाबाजीने कौल घेतो, म्हणून जवळ बोलावूं
नये. ' -मरामा ३६. ४ ईश्वरी वचन; ईश्वराची आज्ञा मिळविणें;
प्रश्न, राक्ष; प्रसाद; देवाजवळ गान्धोने सांगून त्यावर वाद
उपाय करावा किंवा नाही हें विचारताना देवाच्या अंगस
त्यावयाचे लागू, गुपान्या इ०; देवाची संमति. ' ईश्वराचे पेटें
मला कौल देती. ' -तुगा ४०८. ' या मनोरेवतेस कौल
लावावा. ' -गीर ११३. (वर. कौल. सवें भाषांतून घोड्यापार
अपभ्रंशानें आला आहे) (वाग्र.) कौलास येणें=भाण येणें;
दड करण्यास कपूळ होणें. ' क्षाले मोगल येमार मलें लागले,
माळे कौलला. ' -ऐषो २१६. सामान्य—० अजद—पु.
वचन; कौल. ' त्यावरून ज्या त्याजला कौलअजद दिवला. '
-रा ६.५००. [कौल+अजद] ० करार—पु. लेखी करारमदार;
कपुटी; टाव; वचन, आभारान, अटीना संमति. [कौल+करार]
० करारदा—पु वचन. ' हस्तसाहेबाचा तरी कौलकरारदा
आपल्यास आहे की तुमचे जागीरपेशी एक चावर कतोदगी करणें
नाही. ' -दस ६७. ० नामा—पु. १ सरकारने शेतकऱ्याला करून
दिलेले करारपत्र, लेखी करार, कुलवापत. २ (कायदा) भाडे-
पदा. (ई) जीज, ० पत्रक—न. कमी साऱ्याने ज्या जमिनी
केल्या त्याचा हिशेब, (यावचा). ० प्रसाद—पु १ (कौ.) गुर-
वाने देवतेचे अनुमोदन मिळविण्याकरता तिच्या अंगाला लाव
लेले बळे, फुले वगैरे खाली पडून प्रश्न विचारणारास दिलेले उत्तर
अथवा प्रसाद. २ कौल मागतांना लावलेली फुले वगैरे. कौल अर्थ
४ पहा. (कि० लावणें; लावणें).

कौलय—न. (श्रयो.) अकरा करणांतील तिसरें करण. [सं.]
कौला—पु. १ एक भाजी, कौल्याची भाजी बोंकणाप्रतिद
आहे. हें झुडूय वीरभर उंच वाढत असून रानांत पावसाळयांत
जगवतें. याची भाजी भावण्या सोमवारी अवश्य खावी असें
म्हणतात. [सं. कलाय]

कौला-लै-—पुन (हिं) एक मोठ्या जातीचे नारिंग याची साल आतील फळापासून छुरी निघते सालीस कडवट वास येतो
कौलागम-—न मनशास [स कौल=शाकपथ+आयम]
कौलाफोक-—वि कोंवळा आणि सरळ (झाड, वनस्पति, रोपडा), तद्ग व ताठ (मनुष्य-सौंदर्यलक्षण) [कोंवळा+फोक]
कौलार-—न कौलें घातलेले छपर
कौलार-रू-—वि कौलें घातलेले (छपर, घर) [कौल+आर प्रत्यय]

कौला लसलसीत-—वि कोंवळा लसलसीत, नाजूक, नवीन ताजा, कोंवळा, जोमदार आणि दवन्वीत (झुडूप, फळ) [स कोमल+लसल+रसित]

कौलाचण-—छी १ सरकारी कौल, परवाग मिळविण्यास पावयाची पत्ती, किंमत, पत्ती २ (तांत्रिक) गलबदाचा मोर, गल बटावून जाण्यायेण्यास पडणारे मूल्य [कौल]

कौलिक-—वि बरापरपरागत, वडिलोपार्जित, कुळासबधी वारसाने आलेले [स कुल]

कौलिक-—पुवि १ शाक पयातील एक व्यक्ती, अपवा तो पय शाक ' वृजिता मातीची नोदळा. कौलिक पावला ईश्वर कळा. ' २ (सामा) मात्रिक, वाममार्गी, केन्क्या [स]

कौलिक-—पु व्याध, पारधी ' एके दिती कौलिक पार धोते. —वामन व्याधाख्यान १ [स कौल]

कौली-—छी सरकारपाहून कौल पेऊन प्रथमत लागवडीस आणलेली जमीन —वि सरकारातून ज्याचा कौल घेतला आहे णले (शेत, झाड इ.) [कौल] • **मन्तेदार-**—पु कौलाने शेत करणारा याच्या उलट यत्करी

कौलू-—छी जुनाट पाणयरी लघ्वातत्त्वचामयी कठिण होणे

कौशल-ल्य-—न १ कुशलता, तरेवजपणा, चातुर्य पार गत्ता २ सुख, कल्याण, सुरक्षितता, निश्चिन्ता [स]

कौशा-—पु रक्षक, पाठीराखा, सूड उगविणारा, वाली, कड पेणारा, क्या, कोवमा पडा

कौशि(शी)-कानडा-—पु (रागीत) गायनशास्त्रातील एक राग, कावडा ह्या रागात पडज, तीम ऋषय कोमल याधार, कोमल मध्यम, पचम, कोमल भैरव, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति सपूर्ण-सपूर्ण, वादी मध्यम सवादी पञ्च, गानसमय रात्रीचा तिसरा प्रहर हा कानड्याचा एक प्रकार आहे
कौशेय-—वि रेशमी (वस्त्र सूत) [स]

कौस-—पु कम, कर्तुळाच्या परिधाना कोणताहि भाग परिधान. [अर कौस=धनुष्य]

कौ(कौ)सल-साल-ल्य-—न गुप्त मसलन, कट, भनिष्ट, कपटी योजना, कचढळ, कचसाळ (किं० करणे) ' म्हणे काय कौसाल केले सर्तीने. ' —रामसुतात्मज (श्रीपदी वस्त्रहरण १९२)
—वि १ कसवी, कुशल (भाषा, योजना, इ०) ' नाना कौसाल रचना । केळी धर्माचिया स्थापना. ' —कालिकापुराण १६ ६६
२ कपटी, कुभाडखोर ' तुकट्याबधु स्वाभि कानड्या कौसाल्या रे. ' —पुराण १४० [स कौसल्य २]

कौंसल-—पु मंत्रिमंडळ, कायदमंडळ, कौन्सिल [इ कौन्सिल] • **दार-**—पु कौन्सिलचा सभासद, नामदार ' पुढे वाढता वाढता तो मद्रास येथे कौंसलदार झाला ' —नि ६१२

कौन्सिल, कौंसिल-—न कायदेमंडळ, मंत्रिमंडळ, कार भारीमंडळ, परिषद, सभा कौन्सिलर—पु कौंसिलसभासद, मंत्री, नामदार [इ]

कौस्तुभ-—वि १ कुसुम्याच्या रंगाने रंगलेला २ कुसुम्या सवधी [स]

कौस्तुभ-—पु समुद्रमयनातील चौदा रत्नांपैकी एक, श्री विष्णूच्या कडातील मणि, अलंकार ' कौस्तुभाद्रोनि निर्मले । केर्णी दिधली. ' —शा ९३८९ ' कर्त्री कौस्तुभमणि विराजित. ' —पुराण १ [स]

कौस्तुभी-की-—छी घोड्याच्या गळ्याखाली लेंवणारी पोळी, गल्लोबीडा —अथप १९९ [कौस्तुभ]

कौळा-ळी-—रचका-ळी पडा
कौळिक-—छी कावळ हा रोग साह्यास दृष्टीला घात पडते ' आणिजे कौळिक. ' —भाए ७४६ [कौळ]

कौळिक-—पु कोळी, भिल्ल, व्याघ्र, निषाद ' मातयेचा श्रेण केला । तो कौळिचा मावो फळला. ' —एभा १४३ [स कौळ]

कौळी-—छी एक झुडूप, कावळी [स काकनासा, म कावळी]

कौक्ष-—वि ओटीपोटासबधी, पोटासबधी, कुक्षीसबधी. [स कुक्षि]

क्यच-—न (ने) लकडाचा नार, गाभा [का केवु]
क्याट-—न (क) एक प्रकारचे रेशमी (लुगड्याच्या व्यापारात रुढ) ' हल्ली मोहोळे लुगड्याला क्याट वापरतात ' [कतान २]

क्याट-—पु (कुल कायपी) पत्त्याचा हाव, जोड [इ काढे-कड-कॅ २]

क्याटलाग-—पु हचिरीपनक (शाळेतील विद्यार्थ्यांचे) कॅटलॉग पडा

क्याटी-—न बावन तोळधाचे वजन ' क्याटीच वजन बावन तोळे बसते ' —सुव्या ११९ [२]

फ्यातलुरपें—न (वे) दाते व पाठीकडे धार असलेला कोयता, लुरपें [वा कति=कोयता+लुरपें]

फयांप—हें पहा

फयायला—उग्रा (काशी) काय (हें) सबट [हि फया+वलाय]

फयारट—रॅट पहा

फयारी, फयारडो—(गुज) १ भातमीन, खानर २ गुज वाटिका, बापा (पांगतील फुलाचा) (ह्याच्या भोंवतीं फसवदी करतात) [स केदार, हि कियारी, फयारी]

फयाल—न, (कु) केळीचे काल, पाया काल पहा [स कदल, या कयल]

फयास—उ तिके अदाज कयास पहा 'काय भवत्या करतील हें कयासत येत नाही'—पया २५९ [अर कियाम]

फकय—उन कावत [स] ० नास्तिक—वि वरतीसा रक्या नाकाचा (एक मासा) ० भक्षिका—ली (प्राणि) खांडाच्या पानाळा व फांदीला भोंकें पाहून पानांवर अर्दी घालणारी माशी (६) सोंक्याय.

फक्तु—उ १ यज्ञ 'म्हणून समूळ हा ज्योतिः स्वयमेक्य फक्तु'—शा ३ ११९ २ (प्रामुख्यानि) अश्वमेध यज्ञ ३ सप्त कर्मांपैकी एक ऋषि [स क्तु, तुल ० श्री फक्तोस्, सौंद फक्तु]

फर्दतकाळ—हुतासकाळ पहा

फिंदून—न रवणें आकदन पहा [स]

क्रम—उ १ धर्म, अनुक्रम २ व्यवस्था, मांडणी, पद्धत, काही नियमानुसार चालणें, मोड ३ प्रगति, पुढे जाणें, चालणें, क्रमण ४ विधि, नियम ५ (संगीत) स्वराचा आरोह ६ पर पदा, सरणी; सप्रदाय [स] साम्राज्य—० त्रैरात्रिक—उन छळ त्रैरात्रिक [स क्रम=जाणें] ० पाठी—वि, वेदसहितवीर्य दोनदोन पदाचा अनुक्रम धरून एक वाक्यसंसार करून पठण करणें व पठण करतांना भागील पद पुढील पदास जोडणें, याप्रमाणें अभ्यसन करणारा उ० 'अमिमीळि। ईळे पुरोहितम्। पुरोहितगृहस्वा।' २० ह्याप्रमाणें जटापाटी, घनपाटी, शाखापाटी असे अभ्यसन करणाराचे हुयरे वगैरे आहेत [स] ० प्रास—क्रमागत पदा ० थोडी—क्रमाप्रमाणें यज्ञप्राप्ति करून घेणारा योगी 'हे मज मिळतिये वेळे। तया क्रमयोगिया फळें।'—शा १८ ११३४ ० मार्ग—खळलेला, नेहमीचा मार्ग, धोपटमार्ग, सनदर्शीर मार्ग 'क्रातिमार्गे क्रममार्गपेक्षा नेहमीच बाईट असतो असें नाही, पण बहुधा तो बाईट असतो'—पुढे १११ ० मुक्ति—श्री देवचान मार्गें मिळणारा मोक्ष 'म्हणून या मार्गास क्रममुक्ति नांव आहे'—गीर २१५ ० दा—रिषि टरायिक पद्धतीने, क्रमानें, व्यवस्थितपणें [स] ० सख्यापाचक्र विशेषण—न अनु

क्रमानें सख्या दर्शविणारे विशेषण जयें—पाचवा, सहावा, २० क्रमागत—यात—वि क्रमानें प्राप्त झालेला, आलेला, वक्षक्रमानें, वारसानें मिळालेला (वाग, जिंदगी) [स] क्रमानें, क्रमा क्रमानें—किवि १ एकवारखें, नियमितपणें, सुव्यवस्थितपणें, व्यवस्थित प्रगतीनें २ एकामागून एक अशा प्रमाणें, ओळीनें, नवरवार क्रमिक—वि १ दयतावार नेमलेले, अभ्यासासाठीं लावलेले (पुस्तक ६०) 'शिक्षविल्या गेलेल्या क्रमिक पुस्तकांची यादी मिळत नाही'—केले १ १४२ २ क्रमागत पहा

क्रमण—न गति, गमन, पुढे जाणें, पुढे पुढे सरणें, चालणें, प्रगति, [स]

क्रमणें—उक्ति १ (वेळ, काळ) आनंदात काळणें, घाल विणें, करणें २ आक्रमण करणें, पुढे जाणें, चालणें, ओढाडणें, पलीकडे जाणें, उल्लंघणें 'क्रमी धग्याचाचें चवरे। सापरे तव।'—शा ६ ५८ ३ मरणें 'सवसारे जालें अतिदुखें दु खी। माय बापें सेव्ही क्रमिया।'—तुगा ६५३ [स क्रम=जाणें]

क्रमुक—उ घुपारीचे धाड—दाखीको [स क्रमुक=वोफळ, घुपारी]

क्रमोक्रम—उ व्यवस्था आणि अव्यवस्था, योग्य व अयोग्य रचना, जुळणी—वि. वि. मुल्ल्या व सल्ल्या क्रमानें [क्रम+उल्लम (व्युल्लम)]

क्रम्य—उ १ खरेदी, पदार्थे विकत घेणें, विकत घेताना दिलेला पैसा २ विनी, घेतलेला पैसा—न (गो) विकून झालेली किंमत [स को=विकत घेणें] ० लेख्य—न देवघेवीचें पत्र, लेख, खरेदी-विक्रीसत [स] ० विप्रय—उ १ देवधेव, खरेदीविक्री, याचा, व्यापार २ व्यापार, उद्दीम [स]

क्रम्य—वि खरेदीविक्रीला योग्य, विकण्यासाठीं बाजारात आलेला, विकावयास काढलेला (पदार्थे) [स]

क्रम्य—न १ कच्चे मास २ मास [स]

क्रम्या—वि १ हिरवें मास खाणारे (वाम, विहू ६०) रासस, पाउ वंघे मासभक्षक २ (व) दुष्ट, राक्षसत्तीचा [स]

क्रात—किवि १ व्यास, उचितेला, आक्रमिलेला (समा खात) २ चालून गेलेला, हडा केलेला चोरकार, टोळ्यांत, राज कात ३० नाकात पहा ३ व्याकुळ, विव्दल, व्यास (दु स ६० नी) 'एकें तियें दु खें। क्राते मृतें॥'—शा १५ ४१०—अभि (कातीचे सक्षिप्त रूप) चाल, हडा, घाड (मुख्यत्वे चोर, शत्रू, टोळ्याची) [स क्राति] ० दर्शी—वि त्रिकालक्ष दीर्घदर्शी, प्राणी 'त्येनोनि जिये मार्गी कली मित्रा। कातदर्शी॥'—अ ६ 'एष मोहोद्दे गा कातदर्शी।'—शा ४ ८८ [स]

क्रांतणें—उक्ति १ पादाकात करणें, चालून जाणें, आजमणें (देव, स्वस्त) २ व्याकुळ हाणें (मूक, तडान, दुःख, भ्रम, शोष, कर्ण, कारिद्र यांमुळे)

क्रांति—स्त्री १ क्रमण, पुढे जाणे, प्रगति २ चळवळ, चड, उलथापालथ, फेरफार (समासात्) राज्यक्रांति, धर्मक्रांति ३ विपुलवृत्तापासून खस्य पदार्थांचे अंतर (हें याम्योत्तर वृषावर मोजले जाते), अपम ४ सूर्याचा गमनमार्ग (क्रांतिवृत्तावरून) ५ अधिकाऱ्याचा खल्लू, मोकराहाहीचा खल्लू [स] • **क्रस**—५ क्रांतिवृत्त [स] • **कारक**—वि चळवळ्या, बडखोर, प्रचलित राज्ययंत्र उलयून पाडणारा (माणूस, गोष्ट) • **श्रयातील क्रांति** कारक तत्त्वानी खाना सुरय नेमले •—इप १३ • **ज्या**—स्त्री क्रमज्या, क्रांतीची ज्या • **पात**—५ विपुलवृत्ताला क्रांतिवृत्त पेशे छेदिते तेथील चिन्ह, सपातचिन्ह [स] • **पातगति**—स्त्री, अयन चळन, अयनगति, विपुलायन [स] • **मंडल-चलय-चूत**—न सूर्याच्या गमनमार्गाचे वृत्त, कप्ता, सूर्याची भूमध्यरेषेच्या उत्तरेकडील २३॥ अक्ष व दक्षिणेकडील २३॥ अक्ष जाण्यानी मर्यादा, तीतील बिंदु साधले म्हणजे जे वृत्त होत ते 'ज्या गमनमार्गातून वार्षिक गतीने भ्रूवाळ सूर्याभोवती फिरतो किंवा सूर्य भ्रूवोलाभोवती समोरेच्या राशीतून फिरतोसे दिसते त्या गमनमार्गास क्रांतिवृत्त म्हणतात'—सूर्य १२ • **मार्ग**—५ बडखोरीचा मार्ग, राज्यक्रांतिकारक चळवळ 'क्रांतिमार्ग क्रम मार्गापेक्षा नेहमीच वाईट असतो असे नाही पण बहुधा तो वाईट असतो'—सुदे १३१ • **साम्य**—न क्रांतीमधील साम्य (सूर्य, चंद्र किंवा ग्रह यांच्या) • **सुभ्र**—न याम्योत्तरवृत्ताची रेखा [स]

क्रांप—५ केसाची विविध कापणी, इमत्री पद्धतीची हाच मत (किं० राखणे, ठेवणे) [इ १]

क्रांस—पु १ आडवी व उभी ल्हान रेष, कुऱ्ही २ क्रस सितल्याचे पवित्र चिन्ह, सित्ती धर्माची राण, दुसत ३ क्रसाच्या आकाराचा दागिना [इ]

क्रिकेट—५ चेंडूकडीचा विलायती खेळ 'जो सान्ना दिवन भर भाणून गेला आह त्याला क्रिकेटच्या बॅगचे टोले मारण्यात किंवा पळण्यापाठीमागे पळत सुटण्यात मोज कोटून वाजणार' •—आग्र ३ १६१ [इ] • **मॅच**—स्त्री चेंडूकडीच्या खळाचा सामना [इ]

क्रिस, क्रिसन—५ (शाप) हवेंत अति सूक्ष्म प्रमाणात असणारा एक वायु (इ) क्रिप्स

क्रिमि-मो—५ जुन किडा कीटक [स क्रुमि]

क्रियमाण—त्रिवि १ चालू किया (जी वेळी जात आहे अशी), हातातील काम, गोष्ट २ पुडाल, सारी कार्य (जे व्यावसायिक), ज्याचा आरम करावयाचा तो कार्य ३ पुर्व जन्मींचे ते संचित असते त्याचे बरेवाईट फल या जन्मीं भोगाव यास लागतं ते, किंवा पुढील प्रारब्धाचे कारणरूप चालू जन्मातील बरीवाईट वृत्ति, क्रियमाण प्रारब्ध [स क्रु]

क्रिया—स्त्री १ कर्मे, काम, कृत्य, करणी, कृति 'असेल माती क्रिया बरी।'—वेसीस्व ३ ६४. २ और्ध्वदेहिक कर्मे, प्रेतसंस्कारविधि, उत्तरकार्य, क्रियाकर्मात्तर (किं० करणे) 'कहनि क्रिया पित्याची गेला तो श्रितभवाश्चिप्रेतुकडे।'—मोवन १० ८३ ३ धार्मिकविधि ४ कोणत्याहि धर्माचे, कामाचे विशेष मुद्दे, गोष्टी, इतिवृत्तवृत्ता ५ (शाप, दिव्य, साक्षी, कागद-पत्र इत्यादिकावरून) खरे ठरविणे, सिद्ध करणे, शापय, दिव्य, दाख, प्रमाण, पुरावा 'क्रिया बरी तुम्हा न वजे पावुनि।'—सुगा १८ 'क्रिया शब्दाजीनी आम्हाला।'—देपो १४ ६ (वैपकी) 'नोयघोपचार ७ (व्या) क्रियापद, धातूचे अर्थ स्पष्ट करणारा व्यापार, ८ (संगीत) ताल भरण्याचा प्रकार, ह्यात दोन प्रकार आहेत—उदाहर व निशब्द ९ (सामा) परिणाम 'सासायनिक क्रिया' [स क्रु=करणे] (वात्र) • **जागणे**—धरणे—एखाद्याचे उपकार जाणणे, आठवणे • **टाकणे**—सोडणे—सांडणे—विसरणे—एखाद्याचा उपकार विसरणे, छुल्ल होणे सामाशब्द—**कर्मोत्तर**—न क्रिया अर्थ २ पहा [स] • **कलाप**—क्रिया अर्थ ४ पहा • **कोशस्थ**—न क्रिया करण्याची हातोटी, कामानील दुचा रस्ता, वाक्यगारी • **देवी**—वि (कायदा) सटल्यात ज्याची साक्ष अपायकारक होते असा (साक्षीदाराच्या पाच प्रकारांपैकी एक) • **मष्ट** वि १ हल्ल २ स्वतः नेचवून न पाळणारा, खोदा 'नव्हे क्रियानष्ट मुद्दा देसा।'—सुगा १९११ • **परता**—स्त्री (संगीत) अन्यासतत्परता [म] • **चाल**—वि १ (कायदा) अज्ञान, अप्रौढ (माणूस), देणे, देणे इ० बदलदार करण्यास ज्यास कायद्याने प्रोत्तव प्राप्त झाले नाही असा, (इ) मायनर ३ असमर्थ, नाला दुरु (माणूस—दवपेवीत) • **भ्रष्ट**—वि १ वचनभ्रष्ट, वचन, शापय न पाळणारा २ क्रुभ्र, उपकार न जाणणारा ३ नित्यनैमित्तिक कर्मे न करणारा, परमेश्वर ४ रुप—न क्रियापदाचे वचन, पुरव, झाल इ० भेदांने बदलणारे रूप • **धाक**—५ (व्या) क्रिया बोधक, कियतराधी [स] • **वाद्**—क्रिया, विचार इ० गोष्टी आत्म्यावर आपली छाप बसवितात असे प्रतिपादणारे एक मत, वैशेषिक वज्रैल तत्त्वज्ञान यातून हा वाद सापडतो याच्या उलट अक्रियावाद, हा वेदात साख्य याग, बौद्धमत यातून दिसतो • **ज्ञान**—चैत—वि शास्त्राप्रमाणे निहित आचरण करणारा, नित्य नैमित्तिक नियम पाळणारा वेदज्ञाहून शतगुणे बहुत । जा वेदार्थ करणार पडित । त्याहून अज्ञानी क्रियावत । शतगुणे आगळा ।' इ ३४ १०० • **भ्रय**—५ (व्या) कर्ता (क्रियापदाचा), श्रियचे प्रश्न कारक • **साहृद्य**—न (शाप) क्रियातील सारसे पणा, समता (इ) जॅनॅलोजी

क्रियान्यास—५ (संगीत) शास्त्रातील नियम कायम ठेवून विविधनेत्यांनी विवादी स्वराचा उपयोग ज्या रागात केला जातो [अगा राग [स]

क्रियापद—न (व्या) ज्या शब्देकरून कोणत्याहि क्रियेचा, व्यापार, वा अथवा स्थितीचा बोध होतो ते, वाक्यातील क्रिया वाचक पद [स क्रिया+पद]

क्रियाविशेषण (अव्यय)—न (व्या) ज्या शब्दाच्या योगाने क्रियेच्या शुभाचा अथवा प्रकाशाचा, किंवा असुक एका विशिष्ट अवस्थेचा बोध होतो तो शब्द जसे—‘तो हद्द चालतो’ कांहीं क्रियाविशेषण मूल नामांवि विभक्त्यतरूपे असतात सदां बुद्ध्या [स क्रिया+विशेषण]

क्रियापण्यास—उ प्रमाणान्वेप्रतिपादन, पुरावा दाखविणे [स क्रिया+उपपत्त्यास]

क्रीड—न ध्येय, अंतिम हेतु, आशयतत्त्व ‘जुन्या पक्षांने राष्ट्रीय सभेचे अंतिम हेतु किंवा क्रीड कायम ठरवून’—दि १२११ ‘आमचे क्रीड ज्यांना मान्य असेल त्यांनी आमच्या काँग्रेसमध्ये यावे’—सुरे ६३ [इ क्रीड]

क्रीडणें—अकि (काव्य) खेलणें, मौज वरणे, विलास करणें ‘धन्य धन्य ते नदांचे आगण ! जेथे क्रीडे घनमोहन !’—ह ५१७७ ‘मोघबालक गदी धरिताम । क्रीडती हरिसेवे अभिराम !’ [क्रीडा]

क्रीडन, क्रीडा—नकी १ खेल, मौज, विलास, क्रीडा, मनोरंजन, कर्मणूक २ परमार्थाखेरीज जो व्यवहार सो ३ येथुन, घुसत ‘क्रीडा करो तुजसेवें स्तना पल्लवी’—र १ सामान्यवद-
• कलह—उ खोटेभाडण हसवा छद्मपद्वेअथवा विनोदांचे भाडण, चित्तविनोदाचे कलह • कोप—उ प्रणयकोप, खोदा राग [स]
• कौतुक—न चित्तविनोद, कर्मणूक, गमत [स] • पासा—उ फासा, अक्ष (खेळण्याचा) • मृग—उ १ कर्मणूकीसाठीं बाळ गिळेंडे जनावर (हरिण, वानर) ‘पक्षिंले पाखिर ऐसे न बोले । यापरी क्रीडामृगही तैसा चले’—झ १११७० २ (ल) काठीचा पोडा, खेळवणा ३ (ल) दुसऱ्याच्या कडात वापणारा माणूस हाताखालचें माजर, खालघोटयां माणूस • स्थान—न खेळण्याची, कर्मणूकीची विलासाची जागा, उद्यान, अंतपुर, राणीवसा खो ‘तुजें आवडतें क्रीडास्थान । तें मधुवन मोडिह ।’

क्रीत—उ १ क्रीत पुत्र विकृत पेतलेला मुलगा, बाराबारां पैकीं एक २ दासातील एक भेद—वि १ विकृत पतलेलें, खरीद केलेलें ३ विकलेलें [स]

क्रीतानुयम—उ (कायदा) विकृत पेतलेली वस्तु विकणाऱ्याचा परत करणें पसत न पडलेल्या खरेदीचा व्यवहार मिताक्षरा—व्यवहाराच्याय छ २८३ [स]

क्रीम—उ कृमि, किडा ‘बौद्धाणीमार्जां बौद्धासी लभ योनी । ते क्रीम जाणवे रावें मिळोनि ।’—स्वातु ७४ ३४ [स कृमि]

क्रुद्ध—वि रागावलेला, क्रुपित [स] • कृष्टि—खी (नृत्य) दृष्टीमध्ये कठोरता व मिथलता (पापण्या आणि सुटले निवळ ठेवून) दाखविणें, क्रीडाचा भाव दाखविण्यासाठीं हिचा उपयोग करतात [स]

क्रुम—न १ (रसा शाप) एक मूल धातु—द्रव्य २ (चापारी) गाय, म्हैस यांचे पाड्या रगावर कमाविलेलें कातडे ३ एक विशिष्ट प्रकारचे कमावलेलें कातडे [इ क्रोम]

क्रुमाल—न (शाप) एक अमल हा हिरव्या रगाचा पन पदार्थ आहे (इ) क्रोमिक कॅल्सिड

क्रुद्ध—न एक लडाऊ गलबत, आपल्या सुद्धाची जहाजे सरक्षिण्यासाठीं व राश्ट्राचा नाश करण्यासाठीं सुद्धाळीं क्रूर ठेवतात [इ]

क्रुद्धाईल—न खाणीतील अशुद्ध तेल, कच्चे, गाळ तेल ‘आईल इतिहासील कड आईल वापरण्याचा प्रघात बरेच जणास विदित असेल’—सास २१३२ [इ क्रुद्ध+आईल]

क्रूर—वि १ निर्दय कठोर, क्रावहीन, निष्ठुर २ भयंकर, उग्र, भीतिदायक ३ प्रचंड घडाक्यानें जाणारी, बाढणारी (आग इ०) ४ अमानुष, काजील, रानटी (वृत्त, इत्य) ५ हिंसक, हिंस (प्राणी) [स]

क्रूस—उ १ श्वस्तभ, रुग्णजे ज्या खाद्यावर प्रभु येशूख्रिस्ताला चिन्वन मारलें तो क्रॉस पहा ‘येशूला जेथे क्रूसावर खिलले होतें ते ठिकाण शहराच्या जवळच होतें’—योहा १९२० २ येशूख्रिस्ताचे मृत्युपुचक चिन्ह +, ख्रिस्ता धर्मेचिन्ह ३ आत्मयज्ञाची तयारी ४ ख्रिस्ताबरोबर व ख्रिस्ताकरता दुःख सहन करणें [इ क्रॉस]

क्रैतव्य, क्रैय—वि १ विकृत पेण्यास योग्य २ विकण्यास योग्य [स]

क्रैना—वि १ विकृत घेणारा २ विकणारा [स]

क्रैन—खी (जड वजन उचलण्याची) यारी [इ]

क्रैप—न एक प्रकारचे रेशमी कापड (बुद्ध्या काळे)—वि बुडवें, चुण्या, आढ्या असलेलें • हेअर—पुणव (नाय) एक प्रकारचे वेंप कृमिप, काळसा, पाड्या, काढया रगाच्या दाडी, मिशा, मिंबया करण्याकरिता या केशाचा उपयोग नाटकातून केला जातो शुमिकेच्या सभाषटीत ही आधुनिक सुपारणा आहे—पायाच्या नाटके [इ]

क्राटन—नकी तिरमिताळया रगाच्या पानांचें एक सुंदर झाड लावणी [इ]

क्राड—उकी एक कोटी (सख्या) [स कोटि, हि इ क्रोर]

फोड—नपु १ छाती, ऊर २ डुकर 'तया कोडरूपे हिर प्याश मेला।'—वामन नृसिंहदर्पण १५ ३ कोडपन, प्रथा मध्ये असलेली न्यूनता, दोष, (अर्थ ६० ची) प्रमाखेरीजच्या दर कागदावर लिहून ठेवतात ते कागद, शुद्धिपत्र, पुरवणी दुष्टता [स] • **पत्र-कोड** अर्थ ३ पहा

फोडीकरण—न. १ आलिंगन २ समावेश, विपयीकरण [स]

फोडी—क्रि वि कोटयवधि (इपये)

फोघ—पु राग, कोष, सताप, दुसऱ्याचा अपराध न सोसून त्याला शिक्षा करावी अशी मनाची वृत्ति होते तो 'जरी कोणी वृजला फोघ दावी। जपुनि तेथे त्वा द्याति आदरावी।' • **दृष्टि**—वि रागीट नजरेचा 'दृष्टी धरुनि वेताटी। केली परम फोघदृष्टि।'—९ ६३ • **मुखीभायां**—की रागीटमुदेची बायको, केदासीन, चार अनिष्ट गोष्टींपैकी एक (बाकीच्या तीन—इग्रामवस्ती, कुलहीनसेवा, कुमोजन) [स]

फोघणें, फोघायणें—अक्रि रागावणें, कोपणें, सतापणें 'रावण फोघायला अत्यंत।' [फोघ]

फोघा—वि (संगीत) नवव्या ध्रुवीचे नाव [स]

फोघाभि—पु भयंकर सताप, कोषानल [स] • **शिला टाकणें**—सतापानें बोलणें, बेहामपणें बोलणें

फोघायमान—वि रागावलेला, क्रुद्ध 'व्यवसायी सांगता जाऊन। बावली होईल फोघायमान।' [स] क्रुद्धयमान]

फोघिष्ट—पु फोघी—वि रागीट; क्षीप्रशीघी, कोपित **फोमाइट**—का (शाप) क्रोमियम व लोखंड यापासून होणारी धातू, क्रुमिक लोह. रंग व रंगीत चित्रें करण्याला राग पारें क्रुमसयुक्त पदार्थ करण्याकडे याचा उपयोग करतात [६]

फोश—पु एक कोस (अंतर) पदा 'अनादि पंचकोश-क्षेत्र।'—शा १० १००३

फोष्ट—पु कोव्हा, जवूक 'ये पचनन पाच कोष्टा दे मातवेळ शिदिठ।'—मोसमा ४ १९ [स]

फॉच—पु कचोपा पशी [स]

फोन—पु १ सुकट २ (ल) राजा -वि १ (मुद्रण) पोस गुणिले पधरा हवी आकाराचा (छाप्याच्या कागद) २ लोखंडाचा एक प्रकार 'कमानीसाठी ताण्याच्या सळ्या कौन, बोलिंग लोखंडाच्या असल्या'—मॅरट २१ [६]

फोर्य—न कृता, निर्दयपणा, निष्ठुरपणा, पापानहृदयता [स]

फलय—पु १ मळ, सच, मेळा, फोडास्थान, बैठकीची जागा (अप) कल्प-न २ (पत्ते) किलावर, फुलावर रंग [६]

फलात—वि दमलेला, पकलेला, मागलेला [स]

फलांति—स्त्री यकवा, ग्लानि [स]

फलांकि—पु कारकून, रेखक, गुमास्ता [६]

फलाचर—पु (तजा) हिता, माणिक [१]

फलास—पु बगें, इयत्ता, प्रत [६]

फ्लिन्न—वि १ ओले झालेले, भिजलेले २ विरलेले, मुरलेले (पाण्यात) [स]

फिल्ट—१ अवघड, दुर्बोध, कठिण, बेजार करणारे (काम, पुस्तक, विषय, मार्ग) 'हा मार्ग डोंगर, ओढे, ६० कानी मोठ विल्ट आहे' २ ओढून ताणून आणलेला, कष्टाने जुळविलेला (अर्थ, विचार योजना, स्पष्टीकरण) 'या प्रयाचा अर्थ लवकर स्थानात येत नाही, मोठा क्लिष्ट आहे' • **अर्थ**—पु (क्लिष्टार्थ) १ ओढून ताणून केलेला अर्थ २ दुर्बोध अर्थ • **कल्पना**—स्त्री सरळ नाही अशी, ओढून ताणून काढलेली, कधीकधी जुळविलेली, सहज न समजणारी कल्पना, विचार, तर्क • **चिपय**—पु दुर्बोध, कठिण विषय

फलीनर—वि साफसफ करणारा (अप) क्लिरर (विशेष पत) मोटार धुवून घेउन साफ करणारा क्लिरर पदा [६]

फलीय—१ नपुसक, पठ 'न मजति सुयशस्वाम क्लीबा आरोग्यकाम चिनुडाला।'—मोमीम १ ६४ २ (ल) अपराक्रमी, पोखरीन, बायकी, म्याद ३ खोजा, जनानखान्यावरील नोकद [स]

फलेद—पु १ घाम, पर्म २ आर्द्रता, ओलावा [स.]

फलेदून—वि १ ओलें होणें, दमडणें, भिजणें २ वितळणें, विरणें ३ द्रवामुळे होणारी संयोगशिथिल अशी अवस्था, मळ, सरबरीत होणें सन्तोषचार पदा [स]

फ्लेश—पु त्रास, दुःख, भ्रम, काच, यातना, व्यथा (सामान्यतः अनेकपचती प्रयोग) [स] • **काल**—पु त्रासदायक, सहट भय काल, प्रसव 'जरि क्लेशकाल पातळा बहुत। तरी पैथे न सोडावें यथाथा' • **दान**—न आजारी मागणाचे पुष्कळ दिवसांचे दुखणें (पाप) जावें म्हणून उडीद, तेल ६० चे दिलेले दान

फ्लेशण—अक्रि त्रासणें, दुःख पावणें, छळणें, पीडणें 'अन्य क्लेश क्लेशत जाये। तो येक घन्य ससारी।'—मुग्धादि ३ ६५ [स] क्लिष्ट]

फ्लेशी, फ्लेशित—वि दुःखी, पीडीत, कष्टी, व्यग्र 'बहु क्लेशी झाल्या धवणि पडता हे द्विजसल्या।'—वामन, यक्षपत्न्या स्थान ५० [स]

फ्लेश्य—न १ नपुसकत्व, द्विजपेया 'हा क्लेश्यपणा तुला सोमत नाही' २ (ल) भीती, अपौरुष [क्लीव]

फलोरोडाईन—न (वैद्यक) पोददुखी व जुलाब यांवरील एक इथरी औषध यात फ्लोरोफॉर्म, अक्रुचे सार ६० इथरे असतात हे बाजारात आणते त्याच मिळते [६]

फलोरोफॉर्म—५. (पंचक) हे दखिल मल्लोहल हिवा अष्टिदोनवर विरजनचूर्णाची क्रिया माली ममता मिळते. हे मधुर पासाचे, दचकर चवीचे, रंगहीन व गुंणी भाणणारे इतरूप औषध आहे. रोगावर मात्रिक्या करतांना गुंणी भाणण्यासाठी हे देतात, येमुदीये औषध. [इ.]

फचिन्—क्रि. १ कोठे तरी, काही गोष्ट्या ठिकाणी, खंयत्र नाही असे. 'सहसावर एकदा धावून जाणारा वचिन् आढळतो.' २ केव्हाकेव्हा, काहीवेळा. 'एकच प्रयी फचिन् असे लिहितो वचिन् असे लिहितो सत्तात् उभयपशी कराये' [इ.] च्छं-
फचिन्काणा भवेत्तायु = एक बोळा दिवा चकण माणूस बहुधा लग्नात असतो.

फणतन्—वि मधुर आवाज करणारी (किष्किणी, मृगद्व०)
'फणूरे मुज-पारिजात फुले, माजी घणत विचणी ।'—२ (गजेद मोक्ष) ६३. [इ]

फणित—न. मधुर आवाज (मुग, पिंजण यांचा) [ए]
फथन—न. कडवे; काढा [इ]
फाकर, **फुघाकर**—झी. एक पक्षी. [ध्व.]
फाचिरक—वि. किरळ, दुर्मिळ; तुरळक, काचिद असणारा (पदार्थ, गोष्ट इ०). [इ]

फाडका—कं—५न. कोरडिके पदा.
फाडेट—५ (मुद्रण) मजकूर छळतांना, घरेमाक संपविण्याचे जागीं ओळ अर्धी होऊन मजकूर संपरा तर ती ओळ भरून काढण्यासाठी टाईपाच्या उचीपेक्षा कमी उची असलेले व ज्या जागी या टाईप असेल तिथेकपाच जाईल व हदीचे शिष्टाचे तुकडे प्र हे एक एम्, दोन एम् असे वेगवेगळे ५-६ एम् पर्यंत मोटे, व अर्ध, पाच एम् पर्यंत स्टानहि असतात—मुद्रणदर्पण १०५ [इ]

फाय—५. औषधाचा काढा, कढिलेला पदार्थ [सं.]

फापि—अव कोठेहि [सं.]

फार-रं—झी कुंवारी; कुमारी पदा. 'तेव्हा ते मातेने सखणकरें कारि धाळी ।'—साह० ७१०३ [सं कुमारी]

फारंटी—न. सामाजिक साधिकांच्या रोगाने इतित अगरेच्या ठिकाणाचा मनुष्य गावाबाहेर काही दिवस देवण्याची व्यवस्था, वारंटाईन 'बसले वारंटी' परगणी जाण्यास पाहिजे, घुमेसाहेबाची पातळिहूदी ।'—गापो ११३. [इ वारंटाईन]

फातेंल—न. (गो) टळकाची बराक [पोतुं वॉतेंल]
फिनाईन, **फिनिन**—नझी, कोयनेल पदा.

ख

ख—न. व्यंजनमालेतील दुसरे व्यंजन, आणि मागच्या क व्यंजनाचा सहाय्योच्चार करणारे व्यंजन. अक्षरविकास-वि.
५. तिच्या सतकातील पहिल्या व इ. स. पहिल्या सतकातील दुसऱ्या अवस्थेत खचे दोन अवयव (१+२) दिसत नाहीत, एकच पहिल्या दिसतो. दोन अवयव सतकाच्या सतकापासून दिसतात. —न. १ भाषाशा. (समागत) खगोल; खग्रास २ चून्च, पोखली. 'तेजा नी गीता काळाणी । हे खगुप्राची तुरंगणी ।'—शा १६-१९.

खा—(संशेप) खोदी घात, खान
खरदा, **खररात**, **खरशा**, **खर**, **खरैन**, **खरैर**, **खरैस**—हे शब्द खे मध्ये पदा.
खरै—क्रि. (क.) कोटें

खउचट, **खउट**, **खउडा**, **खउणें**, **खऊट**, **खऊरा**, **खऊंर**, **खऊंर**—हे शब्द खचट, खडा इ० शब्दानंदल लिहितात करिता हे शब्द 'ख' मध्ये पदा.

खउर—खोर (अप.) पदा. [सं. खोर, आ. खउर,]
खंकर-ख—वि १ दुरिदी, दूयहीन, निषेध, निष्काशन. 'बाना तेवउपाने खंकर खाला नाही.'—अस्तभा ७५. २ चौवीदि गुणानी जो हाड नो, कूर; निरंय; रानदी; श्राष्ट. ३ वृषण, चिकू ४ तापट, तरकदार (पोडा) ५ अशक, हुबेल [हि सुख= गरीब, खाड=पत्ता;]

खकडे—क्रि. (क.) कोटें. [तुल खा. कुकडे, खरै= कोटें+कडे]

खंकर—५ १ विस्तारवार भाजलेले कणकीचे मोळे, गावर. २ कृपण, बटू ३ कूट, निष्ठुर अंत करणाचा, कठोर हृदयाचा, निरंय माणूस [खंकर+करणे]

खंकर—५ खन, गोदी, खडा, खंकर पदा [खंकर]

खकरनिखर—वि. चांगले वाईट [निखर द्वि]

खकाण—न—वि १ घागेरदी; अस्वच्छ (जागा, पदार्थ, हमात, सुडल, जमीन इ०) २ वाईट, खराब, दुरिदी, मचाळ 'तो अत्यंत खकाण माणूस आहे' [अर खाक=धूळ, रक्षा]

खकाण, **खकाणा**—ना—नपकी. १ खे, (पुस्तकावर-लाकडी सामानावर साचलेली) धूळ (कि० बसणे; येणे, उठणे, उचळणे) २ (तथापुची, सफिकरीची, मिरव्याची) धूळ (माकात, तोंडात गळ्याने त्राप देणारी); (कि० उचळणे) ३ (खा. माण) गळसाळ, बेरकचारा; धुळ (माप वरतेना मागतील धुळी वजा करतात त्याबद्दल हा शब्द वापरतात). [अर. खाक= धूळ]

खंसारणें—अकि १ खोकणें साकारणें, पशानील वफाकारणें, वेडका काढा टाकणें २ खिकाळणें पहा ३ खावस्तून लक्ष्य वेपणें [ध्व]

खकाळ, खंकाळा-ळ्या—वि १ दुष्ट, उग्र 'वेताळ खकाळ लागला.' ग्रन्थिन्हो सचला.' -दा ३ २ २८ २ तिर सट, कुरडा, रागीट, द्राड ३ पाणीदार, चलाख, तापट (घोडा, तट्ट) खक पहा ० तट्ट-वि अथेलतट्ट माजूरी ० भवानी-दी अवदसा 'आलीच ही खकाळभवानी' -सु २१

खका(खा)ळणें—अकि घोड्याचें बोरहणें, खिकाळणें पहा

खंन्या, खणन्या—वि वेवर्षा, उद्धट, बदरकार, ताडकाड करणारा, दाडगा [खक]

खखणपाळ खणखणपाळ—वि (गो) दरिद्री, टळण पाळ पहा [ध्व]

खग—उ १ पक्षी 'माता मोहनि टेलीं दुयें. का दळित धरिले खगे.' -ज्ञा १३ ५८३ 'या वळि खग शुभ-पुष्टे सर्व बळी अन्य टोळ खगदीन।' -मोसभा १ १०७ २ आकाशातील ज्योती (सूर्य नक्षत्र ग्रह इ०) [स ख=आकाश+ग=गमन करणारा] ० नाचरू-पति-उ पक्ष्याचा राजा, गडड, विष्णूचें बाहून 'ध्वजस्तम्भी ज्याचे खगपति सदा राहूत असे।' -साह ८ १२० [खग+पति]

खंग—उ १ न्युक्ता, कमीपणा २ खड, व्यत्यय, अडथळा, प्रतिबंध 'स्टण्डननि अमेदे जो मळियोसु. तेथ सका नाही नेथ रासु.' -ज्ञा १० ११० -वि अशक्त, रोगाचें खग केला [स क्षयिक, प्रा राद्य, म खगणें,]

खगणें—अकि १ क्षीण अशक्त होणें, वाळणें, विनून जाणें, कृश होणें (धन, रोग इ० मुळें) २ (ल) दरिद्री होणें 'कुरी वळे खगलीं भगणें.' -मुसभा ३ १०८ [स क्षयण, प्रा राद्यण, खग पहा]

खग(गा)र—उ पक्की माजलेली वीट [अर खाऊ, म खक] **खगार-ळ**—वि १ मराठ, दुबळ, जाया झालेला, वयोमानाने क्षीण झालेला (माणूस, प्राणी, वाड) २ वाईट, नापीक पत्रहीन (दहा, शेत, पीक वगैरे) [खग]

खगा(ग)ळणें—अकि १ घुगीं पाण्यात खळवळणें, जाराने हालविणें, स्वच्छ करणें २ भांडीं विसळणें, स्वच्छ करणें [दि खगालना]

खगेंद्र खगेभयर—उ गडड, खगनायक पहा [खग+इंद्र, ईश्वर]

खगोल—उ १ आकाशकटाह नक्षत्रखचिन अंतरिक्ष, भूगोलाच्या भोंवतालचे सारे ज्या गोल्याच्या अंतर्गत घट्टास बक-शकी २. ४४

केले आहेत असे दिसतात तो आकाशातील गोल (ग्रह, तारे, इ०) याच्या उलट भूगोल २ (ज्यो) ज्योतिष (शास्त्र) ३ वक्र आकार गगन ४ (ल) ग्रहादि जाणण्यासाठी केलेले गोलाकार यंत्र ० विद्या-क्षी ज्योतिषशास्त्र [स]

खप्राशा-स्या—वि १ उसनवारी घतलेले पंसे, विश्वासाने स्वाधीन केलेला माल राखून फस्त करणारा, लुच्चा, ठक, छत्राडगारा, हुरामनोर २ खादाड, अघासी, अतिशय उपलब्ध ३ तोय यणारें (काम), बुडीत (पदा) [खप्रास]

खप्रास—उ १ ग्रहणामुळे झालेला पूर्ण प्रास (चंद्र, सूर्य, ग्रह, इ० चा) २ (ल) नायनाट, स्वाहाकार, चापणें गिळकृत, फस्त (किं० करणें, होणें) -वि पूर्णपणे प्रासलेले, तावडीत सापडलेले [स] ० करणें होणें—(व्यथा, जाळपोळ इ० मुळें) नि शप हाईल असे करणें

खच—उ ढीग, दाट घर, रास (फळे, फुले, केरकरा इ० चा) -क्षी गर्दी, दागी [स खच् १]

खचका—उ सणसणीत रपाटा, सपाटा कचका पहा [ध्व]

खंचणी—क्षी खाच, खावण, पन्ढळी [स खच्=जडवणें]

खचणें—अकि १ (काव्य) (रत्नें बगैरे दागिन्यात) बसविणें, जडणें, जडविणें कोंदगात बसविणें 'जो धीर वीर हीर प्रवर प्रवरें करोनिया खचिला.' २ (दागिने, मृपणें बगैरे रत्नातीं) जडविणें, मडविणें, रत्नें बसविणें, दागिने जडावाचे करणें 'जैसा मप्रकटाह खचिले मागिनी.' -ज्ञा ११ १३३ ३ एके ठिकाणीं कोणून पड भरणें, टासणें, देचणें, वरून टोकून-आपटून घड बसविणें, बोंबवणें, विणून बसविणें -अकि १ खार्जी जाणें, घडणें, पडणें (नरम, मुसमुडीत जमिनीत-झमारत, पाया इ०) 'दाई काल खचली होती पारतय्यभारी.' -विक ६ २ कोसदून पडणें, खालीं घों, टासळणें अधोगतीस जाणें, विनाश होणें 'मगनीहीन खचले विव.' -सुमादि २० ५ 'पुण्य सरत। स्वर्गाहून खचला.' २ (ल) समूळ नाहीसे होणें, गळणें, सुटणें (धैर्य, आशा, जमेद इ०) ४ (ल) फणणें, फिसटणें, काढींच्याकाढींच होणें, विफल होणें (मसकत विचार) ५ मरणें 'शाहूनहराज खिन्न झाला. अवतार खचला.' -देपा १५ ६ अवसान गळणें, भीतीने माथार घणें ७ मूर्च्छित होणें 'दाहण-घरप्रदारे एका काळींच वीर ट खचले.' -मोक्के १० १८ [स खच]

खचता पाया—उ १ खालीं जाणारा पाया २ (ल) पिठ हाट, माथार, उतरती कळा, शय, न्हाय, अपकरें (कीर्त, वैभव, सर्पति इ० काचा)

खचर—न खेचर पहा [फा खचर]

खचरट—वि प्रासदायक, पन्ढळवानें, पीडाकारक, खडतर (खडकाळ, चिखत्राचा रस्ता, नापीक दण, पाटाळपायें

काम, दुर्बोधलेग, गूढ अर्थांचा ग्रंथ इ० संघर्षी सदृशमे योजतात) [चरचट !]

खचरटाण—श्री. वाईट पाण (विश ६००००). [चरचट]
खचरण—श्री. १ (तेलेगणांत) ताटपदावर लिटिण्याची तोरंडी भणकुविदार लेखणी; खरे पाठण्याचे, कोरण्याचे हत्यार २ खांचखळग्याचा, वेढावाकडा रस्ता. [खचणे]

खचरा—पु १ लंडकास खांच पाठण्याचे हुजाराचे हत्यार; अरंद पात्याचा रंधा; खतावणी; कावडी. २ खांच, खोषण [सं खचणे]

खचरणे—सक्रि. वमी करणे; खाली दाबणे (खाचणे प्रयो जक). 'खाचविले काळे। उगवा खलविले जाळे।'—तुगा ३५५ [सं. राच]

खचळणे—सक्रि. खचणे पडा.
खेचो, खेचो—वि. (गो.) वृत्तच; कोटील [सं. क]

खचाटणे—सक्रि. १ (गवत कापतावा होण्याच्या 'खाचखच' आवाजावरून, किंवा मनुष्याला फार धम हाताच्यावर तो आवाज करतो त्यावरून) तोडणे; साकटणे; सट्टिशी कापणे; सपासपा तोडणे. २ वेगाने, आवेशाने धसतधस करून खेचणे, ओढणे, पकडणे, बांधणे; ओढणे, (तामा.) ओढ्या आवेशाने किंवा धसतधसने कांही करणे (याचा उपयोग अनिष्टार्थ करतात), कांही क्रियापदांच्या मार्गे खचाटून हा शब्द लावला म्हणजे त्याच्या अर्थे जास्त जोराने असा होतो. जसे:—खचाटून ओढणे, बांधणे, आपळणे, राणणे, खेचणे, हाकणे, जेवणे, भरणे वगैरे. उत्पुष्टता, तडकाफडशी, आवेश, नेट, वेग इ०चा बोध या शब्दावरून होतो; या शब्दाचा उपयोग कचडाविणे, रगडविणे, १ पाटणे, दपटणे इ० शब्दांच्या अर्थाशी जुळण्यासारखा करतात. [ध खच]

खचित—वि. जडित; बडलेला, बसविलेला; (समासांत) रत्न-मणि-मौखिक-खचित. 'रत्नखचित मुमुट शोभतो वरा।'—मणपतीची आरती. [सं खचू, खचित]

खचि(ची)त—क्रि. निश्चितपणे; खरोखर; खात्रीपूर्वक. [सं. खडू+चित]

खचितार्थ—पु. (अग्रह, समास). ग्रंथापित निष्कर्ष, पक्का निष्कार-निर्णय, संशोधनाचा निष्कर्ष; पडताळून पाहिलेली गोष्ट; निश्चित गोष्ट [खचित+अर्थ]

खचिती—श्री (व.) पकडणा; निश्चिती; निश्चितार्थ; टा छेदी किंवा निश्चित गोष्ट. [खचित]

खची, खचची—श्री. कापणी, छाटणी, बडवणी. ०३०००—सक्रि. १ बडवणे (पुंल्ले अड); २ कापणे; तोडणे (इश इ०). ३ (ल) कमकुवत करणे; 'राष्ट्रास परकी भाषित दिक्षण देणे म्हणजे त्याची खचची करण्यासारखेच आहे.'—टिप्या २०. —वि. १

भंड बडवलेला (पत्र). २ (पुन्ही चांगला पुन्हावा म्हाणून) छाटलेला, कापलेला (पत्र). [गर. राणी]

खची—श्री. (गो.) डेवुकारासारखा मासा. —गुमाप ३. २४०.
खचीत—वि. निश्चित; मश्चित पडा.

खच्च, खचचून—क्रि. गच्च, दाटीन; कोपून, खेचून (माणसांची गरी, खेचलेल्या वस्तु इ० संघर्षी योजतात). 'या गलबतीत माणसे खच्च भाळी आहेत.' [खचणे]

खंज—वि. टेवडी; टेवटत काळणारा. 'जयाकुंडे खंज खंज जाळे।'—सादर ५. १०८. [सं.]

खंजन, खंजरीट—पु. एक पक्षी; काळी चिमणी; ही सारखी रोपट हाळवीत असते. 'तथापि ते निदिशि खंजगाला.'—सादर २. १६. [सं.] खंजरीट नयगा—श्री सुंदर डोळे असलेली श्री. 'कामकुंणी खंजरीट-नयगा ये उमि राहो.'—देव ८५. [सं.]

खंज(जि)-जोरी—श्री. टिमरी, लहान डफडी; गुमारे पांच इंच रेंद व अर्ध इंच जाड असो पक्को चेंऊन निघे दीचमर व्याघ्राचे कडे वगडितात व त्या कड्याचे एक तोंड चामड्याने मढविलाच. जंगम गोमाची इ० लोक गाणी म्हणताना ताल धरण्या इडे दिचा उपयोग करतात. 'थीही वाजवी खंजरी।'—रास-कोश २१. 'छाताल पक्षबाज खंजरी मंगरीत वाटली।'—रास ३१. [फा. खंजरी]

खंजयायु—पु ज्याच्यायु खंजरीचे अवयव येदेवाकडे उडू लागतात तो यायु.—पालकीगणिनिस्त ५. १९.

खंजानची—जो—पु बोशाभ्यस्त; खंजिनदार; तिजोरी बरील अधिकारी, 'पाकट्यास खंजानचीये काम सांपून'—रा ५. ४२. [अ खंजानची] ० गिरी—श्री. बोशाभ्यस्ताचे धाम, हुदा; खंजिनदारी. —रा ३. ५३.

खंजानपूर—वि. ज्याची गंगाजळी सदोदित भरलेली आहे गंगा; समृद्ध; श्रीमान, खंजानपूर असाहि शब्द आढळतो. 'खंजानपूर आहो ते कळतच आहे.'—रा १०. ७०. 'शिंदे केवळ खंजानपूर सदांर श्रव्यशरी होते.'—भाव ५६.

खंज(जि)ना—पु १ सांडार; तिजोरी, बोश; हज्यानिधि; 'खंजानाहि पूर्ववत्प्रमाणे नाही.'—दिमरा १. १६५. 'ऐवज सत्वर खंजानेदारुल करणे.'—जोरा ७. २ सारकारी जमा; राज्याचे उत्पन्न; दौलत; सरकारी उत्पन्न (विशेषतः जमीन महसूल); ३ संमह; निधि; सांड, खाण. 'विज्ञाचरितीचा भरिल खंजाना।'—स्वाध १०. २. २५. ४ कारंजाल पाण्याचा मुकटा करणाऱ्यावचकच बांधलेला हौद, कारंजाचा हौद. 'कारंजाचे हौद खंजीने पुठून वरा निर्मळ स्वकी.'—होरा ८०. ११५. ५ मिदगता-साटी राखलेला पाण्याचा, सांडा. ६ (सामा.) नळांतील वाहते

पाणी साठविण्याचा—उच्च चवविण्याचा उडव्यास, बुलच, ० चट्ट
कीची कोठी कोठा, पेठ, कान्याजवळचा भाग, यात दास राहते,
खेळण्यातील दास उडविण्याची—बार करण्याची उडवळी, एक
तऱ्हा गरमाळ ८ तलवार अडकविण्याकरिता पडकट्यास अस
पारें अडकण [अर खनीना, खिजाना, खजाना]

सजाळ—वि १ नेहमी भांडणारा, भाडखोर, मात्ये, खव
चट, कडविय, कज्जेपोर २ विपयपट, कामुक [खाज]

सजाळी—शी कुचाळी, सोढी, चेष्टा, उरापन, कुचोथ
पणा [राज]

सजि(जी)न(ने)दार—३ कोशाव्यस, सजिन्यावरील
अधिकारी सजानची पदा [का खसानदार]

सजिरी—शी रेखावर छापण्याची एक तऱ्हा [अर
सजरी]

सजोर, सजर—री—३शी एक सजर, ल्हान चटपार,
[अर सजर, तुल० स सजुगानीर—सजोर—खनीर 'जरि
सजुग वणिमेइ।'—विश्वनाथ—भाग १८३२]

सजीळ—वि सजित, ओराळा, चेष्टयुक्त, शरमिषा
[अर सजर=राजाळ नजर]

सजुरा—३ (५) सजुराळे [दि]

सजुरा—री(दोरा)—वि अनेक पेडाचा किंसा पदराना
बद्ध केलेला, जाडा (दोरा)

सजुरिया—३ उगाची एक जात याचा रंग सजुरासारखा
आसो [स सजूर]

सजुरी—शी १ सजुरी साड, हे सिधोच्या साडाप्रमाणे
वाढने याची पाळवलेली फळे सारका होत वियायेतेत औषधा
पदांनी वाड २ सजुराचेच एक शनी साड [स सजूर, प्रा
सजूर]

सजूर—३ सजुरीच्या साडाचे फळ, सजुरीची शी
• छडी—शी रेखांनी गज्जावर क ठलेली सजुराच्या पाठाप्रमाणे
आटवि, बजगरी, नी

सजाळी—वि (५) सजित, हजट
सज—शिवि (सजा) गेटे सजुवो=साट्या, सजुर=
धोरन १ सजुवो=साट्या २ तुल० दि बडाम [म ५]

सट—१ शा जसम, मग, सग हद काट—शी पेशा,
मग 'पनी हद' सगी पड या सगी काडक दुडुम।'
—भाग ७७ [म शा=जसम]

सट—३ (मगी) गादलागातीन एक मग हा सगा
पट, शीमल मगम तेज मगम शीमल मगम, तेज मगम
शामल मगम, दयम, शीमल मगम, शीमल मगम, शीमल मगम,

तीन निपाड हे स्वर येतात जावि सपूर्ण—सपूर्ण वादी कोमल
पैवत, सवादी कोमल गाधार गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर

सट—शी १ (५) कुषा झालेली शेतजमीन, वसरण्यात
न झालेली जमीन 'या शेतात सटा फार पडल्या' २ अगा
वर, पदार्थावर चढलेले पाणीचे कीट, मळ, काकचरा (कि०
पडणे, जमणे) [स सट=गवत, पाण, क्षत] (वाप्र) • फाटणे,
टाकणे—(पाण काढणे) १ सपादून, जोराने मारणे २ तासड
पनी काढणे, खरडपनी काढणे सटो सापरी लावणे, जाणे,
मिळणे—१ आजारामुळे अग पागेरडे, खरबरीत होणे २ (ल)
सुपुगन येणे, नष्ट होणे (धदा, कारखाना, काम), उचळणे,
नाहीस होणे, धुळीस मिळणे (दोस्त), नेहत्यानुद हाणे,
जमीनदोस्त हाणे (इमारत, गाव) याप्रमाणे सटी सापरी
लावणे, मिळविणे

सट—शी १ (विटीदाह) विटीदाह दाहने डोला मारताना
दाह जमीनीला लागला तर 'सट' असे म्हणतात २ (सज्जट)
आवाज, सट असा ध्वनि 'कोण दाराभोंवती सज्जट करिते'
—दवा १६ [ध]

सट—न ससायनसाखनील एक मूलश्रम (इ) कॅलितमग

सट—वि सटपाळ, खोडकर, झाड, टुट 'सट टोस
सट मट।'—दा २ ३ ३२ २ (माण) निर्लेज, हलकट ३
अवाद 'ही सट एकादुरीपावून निपाणी अमता बरी'—नि
१२८ ४ (गा) पिताळ, टुनेन 'तुका म्हणे गट्या। भाड
वज नलम सट्या।'—तुगा २१७४ रुडू=रागात सट भेट,
जिवाचे पारणे फिटे [स सट]

सटसटसट—शिवि (पनि) सटसट असा आवाज 'हे
दर सडक-सडक असे वाजो'

सटसण-डन-सट—शिवि सटस, सटस, सटस, सट
दिती, स्वरित, तापहतोव, सट सड सड असे (कि० निपणे, उम
नने, उगडणे, डाळे उचडणे, सोंप न लागणे)

सटसणे—अकि टाकणे, बोकणे 'ही गाड विनादिनीच्या
मान कोप्याप्रमाणे सटसली'—पंथे ६५ [ध गच-ट]

सटसणे—न १ पट्टे—बटापदन, वेदापावन, यान,
यात्रा, दाप प्रसिद्ध होनाप्रमाणे २ सटा (पट्टे)ने दात, निवां
दावी सटा सडे, सजुति (सजुपांगीन दावे वेकणे) प्रसिद्ध भिन्ना,
दृष्टि सावित्र न गारण [म पट्टसणे] २ (ए) प्रासरायक,
नेत्र सज्जट सज्जट, तिरस्कर साटारें कम [म सटसणे]

सटाटा—३ १ कणीचा, पावडाचा 'कट' अगा आवाज
२ मंडल सटा सटा ३ (५) सज्जट स्वर सज्जट
अगा सज्जट सज्जट अगा पुढच्या स्वरान सज्जट सज्जट
दोन स्वरानेचून सज्जट सज्जट सज्जट सज्जट सज्जट, पुढे,

कोवडा बरिरे बसविताना खट असा आवाज करणारे मळसुत्र
अवस्थान, त्याचा हांगास 'खट' असा आवाज, नवद, ध्वनि,
[५२] •मुख' हस्त) -३ (नृत्य) करणारी व अनामिका ही
घोटें तळहाणाकडे बाकविणे, अंगठा उभा ठेवून हास तंत्राची
व मयने बाट फिरविणे •वर्धमान' (संयुत हस्त) -३
(नृत्य) खटकासुत हातावर राखतासुत हात ठेवणे

खटका -३ (ल) मनात ठेवलेला, आलेला सद्य,
अवेसा, विकार (किं) येणे, मनात राहणे)

खटका -कै - पुन (जेजुरी) एडोबाच्या पूजेवेगळ्या उमाळणे,
पाणी वणे इ० कामे करणारा धनगर

खटकळ - न ? कर्जे फेडण्याला अगर सारा देण्याला निग
निग करणारे, कडोडीचाचून कण देत नाही असे कूळ, असागी,
खडकरी, झणारी इ खचाला मागे घेणारा माणूस, बिकट
[स खट-खट+कूळ]

खटखट - की ? कटकट, त्रास, भ्रमाळा, कटाखवाणे काम
२ मोठ्याने चाललेले भाडण, करजा. 'सदा खटपट आणि
लपट।' - दा २ ३ ७ ३ बडबड, बोतण्याची फिरविर

खटखटणे - अकि खटखटे वाजविणे, खटपट, कटकट
करणे, का वाज करणे [खटखट]

खटखटा - कि वि खटखट आवाज होतो असे खट
खटावले - (वा) खटखटे पडा

खटखटाळणे - कि आमट्ट करणे, मागे लावणे, खडाळणे पडा
खटखटी - की एक शाक हे २१३ एरर वाटने बावी कडे
गोड असतात - वसु २ ९९

खटखटीत - वि ? कोरडा, वाळलेला खडखटीत,
वाळण्यामुळे कडकडीत झालेला (एखादी ओली वस्तु) २ कपट,
निर्भर, निवृद्ध (आपण वक्ता), (प्र) खटखटीत पडा

खटखटे - वि ? शेतातील पक्षी इ० उडून जावे म्हणून
केलेले खटखट आवाज करणारे लाकडी यंत्र २ (ल) सस्यारोप
यागी रोजगार, धदा, मजूर इत्यादि इ (गो) गुळ्याचा अति
ठणक असा हलवा, मिठा गुळ-तोवरे याचा अति ठणक असा
हलवा, चिकी, शुद्धाणी [५५]

खटखट्या - वि ? कटकट लावणारा, भाडण करणारा,
भाडखोर २ एक प्रकारचा पक्षी [खटखट]

खटंग - न (भा) खाट, बाज [स खटवंग प्रा खटंग]
खटंगनटंग - वि (ब) घराबाईट, वसतारी 'तिला वसरा
चांगला मिळाला नाही तरी तिने खण्णान्ण सस्यार देवलाच'
[खटंग]

खटंगळ्या खाणे - कि (ब) वाटेस जाणे, खोडी काढणे
'माझ्याशी तो असा खण्णान्ण खातो म्हणून तर त्याचे माझे
जमत नाही'

खटगुळ - वि खोदणार, माडाळ (पु) २ खचट पडा
[मगळ]

खटणें - अकि ? खांबेणे, वाड्याच्या होणे (काम, धंदा इ०
मध्य), रुम्रा घराणे (माणूस) 'गटे तेथ पिल्ले तिचीं वाड
तात। उमो लागीं तो झुजे ती मनत।' - अर्वाचीत ४९९
२ (ल) घरणे, रुद्ध होणे ३ (स) हात पेडून कोणाचे
न ऐकणे, मागे राहणे, पट उभे राहणे ४ खलेल असणे, अडणे
(पोषा) [खटणे]

खटणें - अकि खाणे या अर्थी प्राम्य खंडवळ घन

खटनट - की काळजी, त्रास, उपडण्याप (पालन-पोष
णाचा, अमाच्छादनाचा) (किं) काढणे, सोडणे) कटकट,
भांडण' तडा - वि ? टाळाळ नासलेला, बाईट-साईट ओंगळ-
ओंगळ, नासधा २ मुक्का, टक, पुट 'खटनट येकवटिले। खोरड
पाणी।' - दा १९ ३ ८ [खटनट] म्ह० खटनट त्हाला

गिन्हारक भट खटनटया - वि भांडणोर, पासापीत करणारा

खटपट - की ? त्रास, दगडग, मेहनत, यातायात, उला
ढाल, पालमेल, माना तन्हेरीं ल्हानमोठी कामे (किं) करणे,
पालणे] म्ह० खटपट करी तो पोटा भरि २ भाडण-तगा,
खटखट, बिरकिर ३ प्राप्तदायक, दगडगीचे, पातायातीचे काम
म्ह० खटाटोपो भयर (घटाटोपो) [स खटपट]

खटपटणे - कि भाडणे, करजा करणे 'एथीं धावे खट
पक्षी। एकावे एक व मानिनी।' - ह २७ ३५ [५५, का कटविजे]

खटपट्या-टी - उ स्वधपाक्याच्या हाताखालचा, अत्रा
तर कामे करणारा माणूस - वि ? मेहनती, उद्योगी, बारीक-
सारीक मोठया कामात उत्सुकतेने खण्णारा सवेर खटपट कर
ण्याचा ज्याचा उद्योग आदि असा २ भाडणी, कलक, कुसल,
छातीचा, धडाडीचा, कडाडारया

खटमळ - उ (ब) डेकण [हिं, स खट्वा+मळ, प्रा
खटमळ]

खटमार - की अपानदारी किंवा कानात लाकडी खुट्या
टोछ्याची शिक्षा 'खटमार म्हणजे जगविण्यात बरकड मार
त्याचे अग्रिती।' - मकला २५

खटपटर - की सडकट, चित्र चित्तोची रास, समूह

खटराय - वि प्राप्तदायक, न पटणारा, कॅशदायक (माणूस,
पदा, काम) - की ? व्याद, पोडा, खडाड, लणार (किं
लावणे, मागे लावणे, घालविणे) २ पटातील जड-बोजड वस्तु
पोढ्याचे सामान, बाडविजाईत (जेन्हां अवजड, प्राप्तदायक असेल
तेन्हा म्हणतात)

खटखट - कै - पुन ? भाडण तडा, वचनाच, भेद २
जमीनजुमरा, घरदार, सुंदोरे, जिंदगी ३ परिवार, इत्यादि,

लवाजमा, दाखबिछाईत, प्रवासी सामानसुमान 'नापोपतानें
 व्यापलें सर्व खलें रवाना केलें होतें' - विधित १ ३० ४ छुट्टें
 पत्नी, कारभारीण ५ उद्योग, पोटाभरण्याचा व्यापार, व्यापार
 भदा, उद्दीम 'हा सराफीचा खटला आज तीन वर्षे वरतो'
 'तो वारा खटले करून पोटा भरितो' ६ त्रासदायक काम
 मानगडीचे, गुतागुतीचे काम, मुद्रा, प्रकार, बाव, लबाड,
 देवपेवीत लडवड 'फिरुाचे खटल्यात तू पडू नरो कारण त्यात
 पुष्कळ खटे आहेत' ७ (कायदा) फिराद, न्याय मिळवि
 प्याकरिता कोर्टांत चालविलेला दावा, कज्जा 'हायकोर्टाचे जज्ज
 सोडा त्याचेसपोर चाललेल्या खटल्यात इतकें लक्ष घालीत नस
 तील' - नाट्य १ १ [का कटले=फिराद, परंपरा पद्धत] (वाप्र)
 ०ओढणें-ससार व्यवस्थित चालविणें ०तुटणें-रावठ मुणें
 सामावण-०खोर-वि १ भाडखोर, कजेबंदलाल 'खटलेपोर
 तो मधुमुत्पन्न।' - पेयो ०६१ २ (क) कुडा, घाडसी, हिक
 मती, योजक ०घाईरू-वि छुट्टावत्सल, जमीनमुसला, परि
 वार असलेला, संसारात गडलेला

स्रष्टृणी—न मिर्रीं, मीठबंगरे असलेले भाजीचे पाणी वग
पहा [आ द स्रष्टृ=कडी+वणी=पाणी]

सद्यः—१ त्रिधांच्या पायातील लहान जोडवे २
पायाच्या बोटात घालण्याचे दोन वेदनाचे चांदीचे बळे [ज्व
खट]

पदाई—जी ! आषटपणा, आषटाई २ आषट रस, आषटपणा अमगारा पदाई (खास जिव रासायनिक पदार्थी होती) बिच किंवा अगट पदार्थांचे पाणी (भाठी स्वच्छ निष्पाणी करीत), ३ आंघाटाच्या बाळेंवेल्या फोडी (प्रा द खट, दि पदा=अल्ल वायट, पदाई=आषटपणा, अमृता)

खट्टाई—श्री काष्णी, कडाई पहा •काढणें-(य ना)
खोड माढणें, सरहपणी काढणें खटा मोडणें

पंथाखट-टां—त्रि वि कटपट, चटचट गावाज होऊन (हपवे
दताग, चापट मारतांना, तोंडात, मुस्कटान दतांगा) [थ]

खटाटोपे—उ १ मोठे भवद्वर, तयारी, वेत, चळवळी
२ मोठा डोल (पवित्रपणा, विषा द्रव्या) ' त्या तपस्व्याचा
खटाटोप मात्र पहावा, सात काही ऐवज नाही ' ३ गोंगाट
गोंगाळ प गडद, ' दमनकाते खटाटोपे वता देखिला ' ' पच
१ १६ ४ याट, दखावा प पसारा, ठगडा (कामाची, धवाचा)
६ (घाना) मेदूनत, यातायात, दगदग ' विषोलेमां कुवम
ये । खटाटोप कासया ' ' नव २० १५१ ' त्या सधूर इतका
खटाटोप पेडन कासयाचे प्रयोग नाही ' खटाटाणी—प्या-
वि पोळत प्रदेन वदगारा, वदगारी इत्या धमगारा, खटाटोप
कल्लास म्हुं खटाटोपो भयंकर प्रवदपपोळट्टुय, विमय

कारक पोषकपणा, (योडया कार्याला फार खटपट जेव्हा केली जाते तेव्हा ही म्हण वापरतात) मूल शब्द फटाटोपो भयंकर । असा आहे तो मुडील सस्कृ० श्लोकात आढळतो- 'निर्विपण्यपि सर्वेण कर्तव्या महीती फणा । विषमस्तु न वा लोके फटाटोपो भयं कर ॥' म्हणजे विष नमलेल्या सापाने तुमला फटाटोप केला (फणेचा विस्तार केला) तरी तो लोकाना भयंकर त्रासदायक होतो, कार्य थोडे पण खटपटीचे अवडंबर फार [ध्व हि गटाटोप, तुल० स फटाटोप]

खटाड—वि (व) कुठ्याच्या अगर पड्याळाच्या खटांनी
व्यापलेले शेत [स खट]

खटांवा—३ (क) ? आवट आवा २ रानआवा [खटां+
आवा]

खटाय—स्त्री (गो) खगाई, बेढेपणा [स शठ] .

खटारणं खटावणं—अकि. मरणं (सानेतिक भाषेत हठ)
—अकि नाश करणं, उध्वस्त करणं (देश, गाव वर्गरे) [स. खट्वा,
म हिं खाट=तिरडी]

खटारा—३ १ सागाडा, कच, सामानाशिवाय भाग, सरजामाखेरीज जिनस (घर, गाडी, पालखी, जहाज ही सामान, बल, दोरखड इ० च्या शिवाय अवता) 'एक मार्गीं झाळे पुरे। एकाचें आणिलें खगरे।'—एरुव १२ २७ 'गाडीचा खटारा मान त्याचा, बैल कामाचे' २ धूड, अवजड वस्तु, निराशोभी मोठा पदार्थ (मोठे घर, पशु इ० पाळत्याचें सामान्य नाहींसं झाल्यावर) 'एवढा पराचा खटारा कोण्डी शिवावा वरे।' 'हा केवडा हत्तीचा खटारा हा।' ३ मोठा गाडा, बेलगाडा, लफडा, पालखी, मेणा 'एव खटाराभर सामान सड्डा भरेल' ४ (सों) बैल रडाटाला चाली नसेल तर त्याला शिईविण्यासाठीं एक लकूड पुनत त्याला जासड जोडून तयार करतात तो. (स शृंगा)

खट्वाप्त-न्या-वि म्हाभारत, रोडावलेल्या, भक्षण, निरु
पयोगी (माणूस जनावर)

खटाल(ज)पै—उक्ति १ आप्रद करणे, निवड, तगादा लावणे, खनवणीस बसणे २ सूचा कम्पन आटवण देणे, उद्बोधन करणे ३ पुढे टाकणे

खट्वास—श्री आर्यपूजा (पठ संग्रहेचा) [हि]

खट्वासप—मि. (गो) राजन राक्षस
खट्टिया—श्री (काशी) राट, राज [राट]

खट्वीत—वि खट्वीत, खट्वीत, पर्वत, खट्वीत (बूझ, बूझ, बाकी) 'खट्वीत अता पांगरे अिनमाची यादी तयार केणी'—मुद्या प्रस्तावना ६ [खट्वीत=पांगरे]

खटी—भी (गो) सोड (वि० मोडणे) -वि दाख, साठ खट पहा [खट]

खट्टे—न. खट्टे पहा

खटेली—उ (कु) जमिनीचा मालक, पुढ्याच्या उरठ

खटेली—भी (व) ल्हान भाट, पटपटा [हि मंगोल]

खट्टर—वि (गो) राहतर

खट्टा—उ १ कमरेचा सोपा, पाटीचा छेपटचा मगका, कमरेचे दाह (जड आसे वाहिल्याने, किंवा बराच वेळ साठ वसुन लिहिल्याने जे दु स किंवा ताठरपणा येता त्यास अनुत्पुता याचा उपयोग करतात) 'ओशी बाहता बाहता त्याच कमरेचा खग मोठ्या झाला' २ (व्यापक) अति ताठरपणा, स्वतःची शक्ति किंवा महत्त्व याविषयी पंथड (कि० मोठेपणे, मोठ्या करणे, तोडणे, जिरविणे, उतरविणे, पुरविणे) 'कामदार भमलुताचा खग सोडला' -गा० १०८ 'म्या त्याचा खग मोडला' =ताडा गादीसाकेला या अर्थाने या शब्दाचा पुनीत वाचणीत संयोग करतात -कमरेचा-पाटीचा-मानेचा-मनगणाचा-हातापायाचा-हिरवापाचा-गळंडाचा-बाईचा-पावसाचा-उन्हाचा-पगडीचा-बान्याचा-पडद्याचा खडा मोडला-मोठ्या-विरा झाला (साठपणा, कणतरपणा, आवेष्टादू-हिरवाचे व अवयवांचे शुण, शारीरिक रोग, प्रचलता अनुत्पुनहि निरनितळया अर्थाने हा शब्द लागतो)

खट्टा—वि १ आवड (फळ) २ (३) अजगुड, त्राम केला (वि० पडणे) ३ उतरलेला, कमी झालेला, निस्तेज, फिका (रंग) ४ निव-साह, नावमेद [हि] ० अनार-उ एका जातीचे डाळिंब, हे औषधी भादे याचे दाणे आवड असतात ० धार-उ फळाचा, पिळाचा दुसरा हत्ता-बहार, भाउड बहार त्याच्या उरठ मिट्टा अथवा गोडा वार=पहिला बहार

खट्टा—उ (खा) खगार -भादे ७ १-४ [हि]

खट्टाई—खगई पहा

खट्टी—वि १ अतिशय आवड (फळ) २ तुसडा, तिसट (मनुष्य, स्वभाव) ३ (२) जलजुष्ट, मासकेल, नारदूष 'मजी खगि जाहली' २-मफला ११ [हि]

खट्टू पट्ट—वि खट्टी अर्थ ३ पहा [हि]

खट्टू—खट्टे पहा

खट्ट्या, खट्ट्या—खडा अर्थ १, २ पहा ० वेळ-उ थकला वेंड

खट्ट्याच(चिणें)—अकि मरणे [खान]

खट्ट्याच(चिणें)—कि निरुत्पत्ती, रिगण वयात झोणे, निरुड लावून गळवेपीव लावणे, निरुड-सगदा लावणे खट्ट्या अर्थे पहा [खट्ट]

खट्याळ, खट्याळ-नाट्याळ—वि १ खड, तुपडा, तिरसट, दाह, दुर्गता वाईट उपाणी (स्वभाव, वागणूक) 'कटो भाजे खट्याळ' १ तिनो गये गिपो दोरो' -तुगा २७४ २ खोडकर, दुगी, छगन टिळ्याचा (पाडा, पाय) [स साठ, राउ+आळ, तुड० का के=वाईट, का केडु=सोडी, केडु+आळि खोड्याळ]

खट्याळणे—उकि १ चेतनेने, मीन पालणे, तातड लावणे, क्षोभाविणे २ (२) भाटाग देणे (वचनाची), स्मरण देणे, खडाळ(ळ)णे पहा

खट्या—भी खाट, पाय, पाज [स] ० मरण-३ खाट वर आले ३ मरण मरणकारी माणगाला काळण्यावर ठरल्याची चाल आहे. पण एवादा मनुष्य खाटवरच मेला तर ते हिंदूपरी घाद्याप्रमाणे निविद मानतात

खट्याग—न खाटचा रुर, शक्याचे एक भायुर -वि (गो) दयादी, जाई प्रत्य

खड—धी १ (सवा) पाऊल पडल्यानंतर उगवलेले कापडे गत २ पाय, व्हीट इ० वा पाण्यासाठी देवलेला दागा, चडरा, गवत, चारा, वैद्य इ० ३ (चि) पागे (पुढिधारक) मसाप-२ ३६७ ४ (स) दाडी, तोंडावरचे केस 'खड भरित परि पूर्ण' मोवळ विंगत बर्षा. -सिपु २ १९ ३९ [स खड, दे प्रा खड, दि गु खड=गवत भर खड=गाल]

खंड—उ १ दंड, चडाई करून आलेल्या काटने गावावर पसविठेडी पगी, खडगी 'खड काय मला मागतो' -देपा १४ -पया १२८ २ लडाईत कैद केलेल्या शिपायाबद्द त्याच्या मुदकेपारी यावयाचा पैसा ३ कामाचा टावर (डावलेली रक्कम), मण्डा, कराराने दिलेली रक्कम अमुक कार्यात अमुक इत्यादिक असा टावर ४ धान्यरुपाने मगरपेशाच्या रुपाने पावली इफका बद्दल देवलेला कर, फाळा, साण (सरकारी खाती) 'आमच जमिनीचा खड १७५ रु आहे' ५ टावर, निवाडा 'सुका म्हणे केला' खड दोनाचा विदला' -तुगा १४२८ [का करणे (७३) धडू प्रसून] ६ विरल उतरा, नील] समसकन्द-०

० कामाविशी-वीस-की गावच्या इनामदाराला दंड कर याचा व तो वसूल करण्याचा निष्कालेला अधिकार ० करी-उ कूल, खडाने शत करणारा ० काम-न अमुक इत्यच अमुक काम अशा रीतीने खडून घेतलेले काम करतात घेतलेले काम नेमून घेतलेले काम ० खुर्द-खडगुन्हारी पहा ० गरीती-की इजास ० गुन्हेगारी-भी (शुद्देगारापासून घेतलेली-ला) दंड, जप्ती, धरपकड बंगेला सामान्य सजा 'या राण्यात उगाच खडगुन्हेगारा असाव्या लागतात' [खड+का गुन्हेगारी] ० चिठ्ठी-की मकेपत्र साठेचिठी ० दाल-धी-की साठीत पाण्यात

दीडपाने काठया रोवण्याच्या हक्कासाठी दिलेला पैसा [दालरी= कोळी] ० दाल=बी दाल विषयाचा मत्ता ० फाडशी=बी सकाराच्या वतीने वसूल केलेला दंड ० फुरीई=खड गुन्हेगारी पहा ० थकरी=रं=छोत पाडावर चरगीत=विकोस आलेल्या शेळ्या मेंढ्याच्या कळपातील एक शेडी=मेंढी सरगरी वर म्हणून घेणे, कळपावरील पाकात ० भट्टरी=बी भूवरील वर ० मक्ता=उ वजाड, हक्क, इजारा, मकानाने दिलेली जमीन राड मक्ता=व्हारा यास व्यापक सहा ० शिंदी=बी ज्यापासून तांगी काढतात त्या ताडीच्या झाडावरील कर

खंड=उ १ खळ, अडयळा, विराम (काम, काळ, घटा यामध्ये) व्यत्यय 'सूर्य कधीच उजेड देण्यात खंड पाडीत नाही' २ तुडडा, भाग 'मग तळवे तळतात घोधी ४ उचविचे गड मेंढी' ३ हा १ २ ३ ३ विषयाचा, प्रयाचा भाग, अव्याय प्रत्यय ४ जडुरीपाती ४ गवचरापेरी एक राड, नवराड पहा पृथ्वीवरील प्रदेशाचा एक माठा भाग, अनेक देवाचा समुदाय 'पृथ्वीत आशिया खंड सर्वांत मोठे आहे' प्रदेश, प्रांत, जिल्हा ५ ० युद्धखंड ५ एक कावचरचना, मोठे काव्य, कथागीत ६ (क) द्विदल धान्य चालताना खाली पडणारे धान्याचे थारीक कण निक्षेपयोगी धान्याचा अक्ष ७ (नृत्य) नर्तक चरणाचा समुदाय ८ (संगीत) ज्यामध्ये पहिला विभाग नियमाने पाच मातांचा असतो असा एक दक्षिणेकडील तालप्रकार [स] (वाद्य) खंडे=खंडे, खंडविखंड करून दाऊणे=तुकड करणे, मोडणे, ताडणे, फोडणे सामाशब्द=खंडक=उ (तुळ) चार चरणांचा समुदाय ० गुणान=न गुणकाच्या अवयवांनी गुणने ० पद=न (वीचयमित) मृदगत, कृशीगत पर (इ) सडे ० प्रलय=उ तात्पुरता जलप्रलय, सामान्य जलप्रलय, याच्या उलट जलप्रलय ० मळदल=न वनेच्या परिणाचा अक्ष, भाग =वि कुशीर ० निखंड=उ तुकडे तुकडे 'बुद्धाब्द थोडो निया उडव' हृदय करी राखविखडा' =मुनमा ५ ८० ० वृष्टि=बी गोष्टासा पाउम, मधुतमधुन पडणारा व अम [म] खंडरा=किवि १ तुकड तुकडे करून २ भागदा ० थेंढी=बी (गणित) खंडितमेंढी राखवचा तुष्टाचा वम, तुटित सरयामाक्षि ० ध्यान=न १ भागदा, पायरी पायगीने, कमाकमाने दिवडे मिळविजेत ज्ञान याच्या उलट अज्ञान २ अज्ञेय ज्ञान ३ नोदिवत वस्तूचे ज्ञान जीवात्म्या व वदात्म्या यांच्या देख्याबद्दल हे अज्ञेय ज्ञान, पूर्ण ज्ञान राखरा अग्नेय ज्ञानाच्या उलट 'खंडान उडवेली' १ =विपु १ १२ 'बहीच त्यामात्रा' हे खडखडि गडहान' १

खंडप=उ १ गोडा दगड पत्थरांनी जमीन, दगडाची रांग, कातड, जिळा, पोंडा, खडपा, पाषाण 'ज्यापासुन तांगी पडजरीत रा बाहेर येऊन त्याचे परावर थर बसतात या

थरातील उणत्ता निघून गेली म्हणजे त्याचेच खडकाचे थर बन तात' =मृष्टि (खगोल) ३८ २ कातळाचा समूह, शिला ३ मोठा खडक कातळ ४ (ल) कोडा अंत करणाचा, पाषाण हृदयी माणूस 'खडकाशी घडका घेऊन काय फळ' म्हण खडकावर पेलले व्यर्थ गेले =वि १ बाळून कोरडा ठण्ठणीत झालेला, खडपडीत (धुतलेले कापड, काठ), 'ही कांठे खडक झाली आहेत' भागी कोरडी, आटलेली (विहीर, तळे गाई=म्हशीची कास, किंवा एखाद्या स्त्रीचे स्तन) ३ खळ, चकचरीत (प्रमात, उपा) ४ तीन, कडक (जल, मूक) याशिवाय आत्यंतिक, पूर्ण, तीन या अर्थी वापरतात कित्येक वेळी 'कडक' शब्दाबद्दलही योजयात [स काठ=खडक, दगड, काठक तुल० ज्व खडू, किंवा स कडक, प्रा कटग=वर्तमान, माची] (वाय) ० लागणे=नपा किंवा धुपरिणामाची आशा धरली असता निष्फळ होणे 'त्याचे परी दयासाठी गेलो होतो परंतु तेथे खडक लागला' खडकावर पोड भरणे=कोडेहि पोड भरणे सामाशब्द=० खडक=खडक (-वि) पहा.

खडकण=कन=कर=खटन पहा

खडकणे=अकि वाळणे, बाळून कडकडीत होणे (धुतलेले कापड, ओले सरण) [खडक]

खडकणे=अकि गति दृष्टि हाणे 'बाप मार्गावर ओरडताच माणसें जेथील तेथेच खडकली' [खडक]

खडकत=बी खडकाळ जागा =वि खडकाळ [खडक]

खडकतेर=न (वें) खडकात होणारे तें, अड=कृपि ६५

खडकपात्र=न मुलाम्याची बाणधी सडपात्र पहा 'यात दारिद्र्य अशा विधे हे तर बाहेर उघडेच दिसते हातात खडकापत्रे, कचात ताकपत्रे' १=धी मिणीनाटक इतर अर्थी साठी खडपात्र पहा

खडकशेणू=बी एक वनस्पति

खडक(का)ळ=ळी=बी १ दगडाळ, खडकाचा किंवा कटिप छत्रमाग, मेंढायाचा भाषा, जागा, पाषाणयुक्त जमीन, कातळमय छत्रमाग २ (र) गोंधळाचा गुदा, कटिण गोटा, दादास्थान समजावयाय कटिण स्थळ =रि दगडाळ, धोंड्यांनी युक्त [खडक+स आलय किंवा आळ प्रत्यय]

खडकळ=काळी=बी दगडाळ काळी जमीन ही नेहमीच्या काळ्या चिचण जमीनीपेक्षा कमी गुपीक असते, तरी हीत ओलाचा चयल राहतो व कमपात्र जड जात नाही

खडका=१ जखडेंणाच्याची बाहूड (माणसाच्या पायांची इ०) ओळगीत आरात्र, दोही ध्वनि २ खडगांवे भाडण, भटका 'त्याचा व आमचा खूप खडका उडाला.' ३ (क) खूप

खाणे, खाण्यावर लक्षां 'आन पुरणपोलीवर खडका आहे'.

[ध्व] ० धेणें, काढणें-मनोसा धणें (जवळ सगळ्या मण साचा, वस्तूचा) ० धडका-उ भाडाभाडी, खडांगी, चलागत

खडकावणी-धून-कडकावणी-धून पहा

खडकाव(चि)णें-उक्ति मध्येय यावविणें, स्तब्ध वरणें खडडणें पहा

खडकाव(चि)णें-उक्ति रागें भरणें वानउपडणें, उपडणें खड काढणें, कडकावणें पहा

खडकी-छो एक प्रकारचे हलकें वस्त्र (विशेषतः तावड्या रंगचे)

खडकीमीठ-न सेंधव (६) राखालट -पदाव १ १०४ [खडका+मीठ]

खडकोल-कूत-कूळ-वि (प्रा) खडकाळ.

खडकुती-छो सुयांच्या खडतर जव्हानें पदार्थ करपून जाण्याची अवस्था, जडून जाणें 'आम लागचा सेती। पान्यें बग्या आणी खडकुती।' -दा ३ ७४२ [कडका]

खडकुली-छो जलाशय -शर

खडकूत-उ अनावरलंघ्या चुराणा होणारा एक रोग, चुरकूत

खडक्या-वि. (नाशिक) निर्मीड, घसमुसळ्या, स्पष्टवचा, तोंडावर स्पष्ट बोलणारा [खडकावणें]

खडक्या-उ (ब) निनामशाहीतील टाक्याचा पैसा 'खडक्या दक्षिणा वाटली' [खडा]

खडखड-डा-किवि १ बेलगाड्या वगैरेचा खडकाळ स्वरूपावून चालताना होणारा जो आवाज तसा आवाज करीत कोरें कापड, कागद इ० हलविणें असता होणारा आवाज काढीत २ स्पष्टणें, ताफ तडकाफडकीं, तोंडावर (घोरणें उच्चर देणें) ३ शराशरा, झपाझप, सपाटपानें (घावणें, जाणें) [ध्व]

खडखडणें-अकि १ खडखड आवाज होणें, तडतडणें फडफडणें, खरखरणें, खरखरणें वावणें इ० 'म्हत्तीचीं शिमे गातडीवर खडखडत आहेत' [ध्व हि खडक्या] खडखडत उठणें-घोरणें-सागणें-जाय देणें-रागणें, आवेकणें, स्पष्ट, वेधक बोलणें वगैरे [खडका]

खडखडविणें-अकि १ मोठ्याने सांगणें, खरटणी काढणें, रागें भरणें, 'त्या कुळाला जेव्हां खडखडविलें तेव्हा त्यानें दणव दिले' २ खडखड वाजविणें, आवाज करणें [खडखड]

खडखडाट-उ (अतिशय खडखड) १ मोठ्याने खडखडणें, कडकटणें, तडतडणें २ (ल) (रिक्त्या भावपाच्या आराभावान्न) दुर्मिष्ट, दुष्काळ, दुष्टकांडाट, अत्यधिक अभाव (पेणाची पिढीची, धान्याचे कोराव, विहीर वांटीळ-पेसा, घान्य,

पाणी इ० चा) चणचण 'त्या विहीरमध्यें पाण्याचा खडखडाट झाला आहे' [ध्व खडखडाट, हि खडखडाट]

खडखडीत-वि १ कोराव व टाटणीत, नाडून कडक, शुद्ध झालेल्या (भिजलेली पा नंतर वाळलेली वस्तू, पदार्थ), कडक डीत (शुद्धतेने कापड), कडकड, सळसळ घावणारे (कापड) २ जोमदार, निरोपी उत्साही, मजबूत, टाटणीत (ध्यातीत, पोक माणूस) पुन्हा सतक, जोरकस (आजारातून उठलेला) ३ घसमुसळ्या, स्पष्टवचा, चोख व्यवहारा करणारा, ध घोषट, खरें, उपडउपड (भाषण, व्यवहार, चौकशी) ४ (क) नाजूक नसणारे, खडबडीत, खरखरीत पहा [ध्व खडखड]

खडखड्या-छोव दरवाजातील पत्र्यापट्यांचे कलमदान (इ) नैनेल 'खडखडया गोलची कलेल्या उम्या गणांस पितळी विजागिन्यानी जोडान्या' -मॅरट ७१ [ध्व]

खडग-किवि खडखडीत वाळणें या अर्थाच्या धातूशी (पान्य, कापड इ० सयपीं) योजतात

खडगळ-गूळ-वि १ खडकाळ, दगडाळ २ (ल) खडगूळ, कठिण, शस्त्रदायक, खडखर, खडक ३ नाटाळ, झाड, खपाळ (गाय पद्य) ४ तिरसट, हिरवट, हुमडा, कुडा, तिडतिडा [खडक]

खडगुल-न (ब) दाग्या, चारा, वीरण [प्रा दे खड=गुल, पास, हि खड=गुल, खर+गुल]

खडंगूळ-खडगळ अर्थ २ पहा

खडछाया-छो (ज्योतिष) मुख्य छायाच्या समोवती असणारा फिकट किंवा पाटल्या रंगाचा भाग (इ) पेनना

खडछाया-उ उम्या निटाचा धर [हि खडा]

खडछाई-छो एक छत्र देवता 'खडछाई देवी म्हणें तु अखडी।' -सप्त ५ ३१ [स खडजान-आई]

खडण, खडीण-वि १ शस्त्रदायक, ओडाळ, नाटाळ, खगळाळ, (पनावर इ०) म्ह० खडग गुला वहु दुध २ दूध काढताना फार त्रास देवे अशी (गाय, म्हैब), वास 'खणिगा गाय दुमती। वरी तवी भिज होती।' ३ सग्याट [प्रा खडणा=खट्याळ गाय]

खडण-न-पा-ना-नशी १ मोडणें, तोडणें २ निश्चर झरणें खोडून काढणें ३ शवट, मप 'या पोटाकारणें मा झालें पाणिग जना। न सरेची मायबाप भीक नाही खडणा।' -गुण ३४९ ४ खड पडणें घावणें 'मदी लोटला आरफाचा पाट। खडणा गोडे पस अचाट।' -नव १ १५६ [स खडन, (सण्ड=तुडका पडणें)]

खंडण-वि-छो १ करमार (मॉन्ट्रिअनी सार्वभौमाला घावण्याचा), दुसऱ्याने व्यापणाने संपन्न न करवा किंवा अनुक

असांचें म्हणून देण्यात येणारें द्रव्य. २ दंड; गुन्हेगारी; बसवि
लेली वाणी; जखरीनें पेतलेला पैसा, बरतु. ३ ठविल्यान्तरचा
चालू सालचा वसूल; सारा, वर. ४ गंड; फाट्या; धान्य रूपांचें
मालकाला सारा देणें. ५ (खंडणें याचें धातुवाधित नाम) मका
करणें; किंमत किंवा अटी ठरविणें. ०तशरीफ-३. घारा नखी
केल्यान्तर गांवकासमारासाला दिलेले इनाम; पाटकाचें वेतन.
०दार-वि. खंडणी देणारा; खंडकरी. [खंड, खंडणें]

खंडूक-ली. १ कामाचें वेताड; कामाचा मका; विविध
कामासदल विविध पगार मिळण्यासदलचा ठगव, सोली बंगरे.
२ (क्र.) मका; इजारा (सारा, जकात इ० चा). ३ किंमत,
अटी ठरविणें. [खंड]

खंडणें-अकि. पडणें; गळणें; खंडणें (जाडाचीं पांचें)
'स्वराज्याच्या क्रीदगांतीस एक एक वेजवरी हिरा बसा राहत
चालता आहे पहा.'-स्वप १२४. -न. पांचें गडांलेले झाड.

खंडणें-उकि. १ तुकडे करणें; तोडणें, मोडणें; तुटणें (हें
क्रियापद निश्चित अर्थाचें नाहीं. तोटणें, मोडणें यातील
वारीक भेद या क्रियापदाचे दशविला जात नाहीं). 'तें आदि
नाहीं खंडलें. सगुनीं तरी सवे मिललें.'-ता २५४. 'जे
चर्न सात्परीचें खडी तो निंद उग्रहर्मा तें.'-मोक्ष १.१४
२ भाडा करणें, पावणें. 'काय हें खंडईल कर्म.'-दुगा ६१८.
'तुका म्हणे कृपावंता. कासी किता खंडावी.'-दुगा १०००.
३ खोदून टाकणें; निहडणें करणें, कुंडित करणें (चांदीत). 'वो
प्यायें थोडें खंडिजे कविनें.'-मोक्ष ८.३२. [ख. खंडन]

खंडणें-बकि. १ मका करणें, कातर करणें, ठराविक पैसा
पेऊन ठराविक काम, पार पाडणें; अथवा इजान्यानें कांहीं एत
काम पाररणें, दुगन्यान देणें. २ किंमत निश्चित करणें; अटी व
किंमत ठरविणें (किंमत, भाड्यानें घ्यावयाच्या वस्तूची). ३
फिटणें; फेडणें (कडे); अटी पूर्ण करणें, स्वतः करची जबाबदारी
पार पाडणें; फल भोगणें. 'तुजें कर्म खंडिल गदून.'-रावि ४०
१००. ४ ठरविणें, निश्चित करणें. 'येका मळेयाचा येकात घ्यानीं.
लोसेन वागो कर्क खंडुनीं. तेंगें मंदिर वांजुनीं. वायु केला.'-
सिपु २.१२.८०. ५ खंडणी घणविणें; घसल करणें. [खंड
खंडणी] ०खंड-प्र. खंडगुन्हेगारी पदा. दंड; गुन्हेगारी; जखरी
[खंड+दंड]

खंडनीय-वि. मोडण्यात योग्य, मोडण्या-खंडण करण्या
योगा. [ख.]

खंडतर-न. (घों.) जुगा, डजरा घाव (नाटलीचा)

खंडतर-वि. कटिण; भागसदक, कंटाळ्याणें; खटपाळ,
गाव; खड उभ (मादण, देव, माती, प्रेव इ०). 'खानी दड
पणीं खंडतर देवता. संचारजी भातां नित्ये नवे.'-दुगा २०१.

घटो. २. ४५

[ख. खटल] खंडाशब्द-०ओपच-ने. कीव, अमोघ, रामबाण
ओपच. ०खंड-अभिज्ञ-प्रारब्ध-न. इंदुव, कुर्माग्य. ०देवत-
न. उग्र, इरोपाय, कटसाय देवता (कुंडूबा, नरहरी, वीरभद्र,
काळी इ०). ०खंड-न. १ बाईट वी, मूळ; पारिट कूळ; हीन
कूळ; २ (ख.) तिरिष्ट-वृद्ध, सारु, माणूस. ०खंड-ली. १
कठिण, दुर्घट प्रसंग, योग, वेळ (दुपारीची, तिसरांजची). २
क्रुयोग (प्रज्ञाचा, राशीचा) ०शब्द-प्र. कटोर, लोंचदार, दोच
णार, घोषक शब्द, आपण. ०खाल-न. बाईट बपें; अव-
पण, दुष्टकाळ, लडाई, रोग, सांप यांनीं युक्त असो वर. ०हत्थार-
न. मयेंकर, तीक्ष्ण हत्थार, शस्त्र (संगिनीला तिच्या जखम
कल्याण्या स्वरूपावरून म्हणतात.).

खंडतरणें-अकि. १ खंडखंड आवाज होणें (दगडावरून,
खंडकावरून वाडी गेली असता); खंडवून उडणें. 'तेंगें छुरा-
निंदेचिचें खंडनीं. जागरोनी खंडतरला.'-मुसभा १५.१६४.
२ मोट्या आवाजानें लगणें, आपटणें, घोचणें, दतणें, लोंचणें,
भेदणें (बाण, दगड, बंदुकीची गोळी इ०). 'छपकाकार काळजांन
खंडतरले.'-मोआदि २६.४७. 'एक खंडतरला बाण। गगमा
गेलो मयेपण.'-एदव १०.१६.

खंडतरणें-अकि. (काव्य) खंडतर, खंडत होणें.

खंडन-न. १ तोडणें; तुकडे करणें; नाश करणें. खंडण
पहा. २ (स.) अडयळा करणें; जडविणें. ३ (स.) कुंडित
करणें. (सनातत) वाद-मत-प्रेव-अभिमान-मान-छंडन.
[ख.] खंडन (चिचुन)-न. (तुल्य) दांत एकमेकांवर आपटणें;
घंटापदार्थक अभिनय. ०खंडन-न. मित्रासिद्ध करणें; खोंदून
काढणें व स्थापणें; बाजूने व विरुद्ध बांदणें.

खंडप-प्र. १ खडू; खंडकाळ कृशभाग; खंडाचा धग; रात.
२ (स.) भाडण्याचा ठीग; खंडकण भाडणाचा ठीग. -न. मूठ-
भर वाडगारांची, लाटाची पेंटी, 'कहप' पहा.

खंडपा-प्र. १ मोठा खडू. २ खंडकाचा तुटलेला कडा,
भाग, तुटका, खंडकाळ चडण; टेकाड, दरद. 'कितीही अडपड
खंडपे अगळे तरी त्यांवर तीं (वकरीं) गडून चडून जातात.'-
माटी ३ रे पुस्तक पृ ११७ (१८०१).

खंडवड-की. १ विविध आवाज (वंदरी गवतात-मड-
क्यात गेल्यावर कातो तो). २ (स.) कडकट; पाषाणाचा; भांडण-
तंडा. ३ वाडवळ. ४ खंडवडीतगा (जमीन बंगरेचा). गडरड या
अर्थानें हिंदा शब्दह्मदात बंगर लोक वापरतात. [ख.] ०गुंडा-
प्र. शिकाम्बा माडपाल पडी पातळी अगती होणारा खंडगड असा
आवाज; तसापटून अर्धवट अगाव; कडासा; कडा; रिपडा (गिरी,
कडगाळ, कोटार यांची).

खडबडणे—अकि. १ खडबड आवाज बरवणे. २ (वाक्य) घोटाळणे; गोथळणे; मिणे; शोभणे. खडबडणे पडा. 'खडबडी कनकाद्रि.' [खडबड]

खडबड्याट—प्र. खडबड असा मोठा आवाज; गोथळ.

खडबडीत—वि. अतिशय खाररीत; खाररीत; खारि खळणे असलेली, (गो.) ओबड-धोबड; खाररीत; खाररीत व खडबडीत हे शब्द अनुक्रमे अधिकाधिक खाररीतपणा दाखवितात.

खडबडून—किवि. यडबडून; खडबड आवाज देऊन किंवा वडून. 'ही खडबडून जागी होतो आणि उठून बसते.'—मोर ८३१. [खडबडणे; तुल० सं. खडखडयित्वा]

खडबुडणे—अकि. १ भेदणे; अतिशय गोथळणे. २ राळवळणे; सळसळणे. [घर. खडबड]

खंडमंड—स्त्री. (ना.) फिटफाट; फिटाफीट. [खंडणे द्वि]

खंडमेळ—प्र. १ दोग; नियमितपणाने कमी होणारी रास (सोफणोळ्याची); समप्रमाणात वतरणारी संख्या. २ (संकीर्त) नट्य व ह्रिदयसौलभ ह्मिच्छित गोष्टी मुखमतेने कावता येण्याची रीति खंडलेतुल्य—न. आगोदारी तुटणे; परकृत मोडणे; तडप बीच्या व्यवहाराची देऊन घेऊन केलेली सोकळीक, सोडवणूक.

खडचण—न. १ खडकाळ जमीन. २ (राजा). कडा, तुटलेला खडक, हुककेदार चढण. ३ बारीक छडे. [खडे+चण प्रत्यय]

खडवा—स्त्री.भव. (प्र.) खडावा; (एक खडक) पायातील साकडी जोडा; पाडुका. [घर. खड]

खडवा—प्र. खोडवा पडा.

खडवा—प्र. पवत; बोंगर; खडक. 'परिसाच्या खडवाचि जोडला।'—शा ११ प३१.

खंडया—प्र संधेप कोरडे असणारे नदीचे पात्र [सं. खड] खंडयाडा—प्र वैलाच्या कामाबद्दल त्याच्या धन्याला दिलेले धान्य [खंड]

खडचिणे—अकि. ओताला बेल जोडणे, लुंपणे. [हिं. खडा=उमा]

खडवे—न. (राजा.) डोंगरावची, बळणची-नामगोडी बाट; घालाचा टप्पा. खडवा पडा.

खडवे—न. जोडवे; खडेचे पडा.

खंडश—खडबिखंड पडा.

खडशिग—न. खडशिगीचे फळ.

खडशिग-शेरणी—स्त्री सागवामाच्या जातीचा एक मोठा वृक्ष; त्याचे लाईव लांडूस रंगावर, बळकट व इमारतीच्या उपयोगी असते.

खडशंग—स्त्री. (घ.) आंबईची शंग.

खडस-सा—वि. सगळगीत; दणदट; टणक; धगाधगा (म्हणजे भाषण).

खडस, खडसगट्टी—स्त्री. खडपडी; भोंसपडी; धमकावणी; गडगावणी; गड काटण (एखाद्याच्या गावाची, अट-बाराची, तोंऱ्याची). (कि० काटणे). [खडगणे+पट्टी]

खडराणी—स्त्री. १ तोंडणे; छडणे; काटाकाट करणे (वृक्ष). २ (ल) सामगपट्टी; गाडपट्टी भोसडपट्टी. (कि० काटणे) [खडगणे]

खडसणे—अकि. १ कांटा तोंडणे. २ ओबड-धोबड रीतीने कोंत तरी सोडणे ३ (ल.) कटोरतेने धोळणे; ओराणे, खोंचदार, ठेमेलेले धोळणे; कानडवाडणी करणे, तांबीद देणे; खरड काडणे. ४ यत्रापुन सांगणे, संमाळ, वितरणीत असे अनेक प्रकारे सांगणे. [का. कडिमु=सांगणे]

खडसपट्टी—स्त्री. (घ) डोंगराळ प्रदेश. 'खडसपट्टीतले राधणारे.'

खडसं(सा)यळ-ळा—१ आंबईची बेल, ब्रन्चीचा बेल; कोयंबेवाल, खरसानवी पडा. (तंजा.) खडसमुळी. २ महाबळेश्वराच्या आसपास सांराडगरी एक वनस्पति (हिच्या मुळाचा खातात). [सं. खडगशिपी]

खडसमुळी—स्त्री. (तंजा) बरील खडसंबळी अर्धे १ पडा. 'कुहिरि आंबई खडसमुळी.'—अमृत ६२.

खडसर—वि. खडकाळ.

खडसा—प्र. (राजा) नांगराचा मुख्य अवयव, नांगर-पुंड, ज्याला फाळ बसवितात तो भाग.

खडसाचिणे—अकि. १ तासडपट्टी काढणे. २ तांबीद देणे; बजावणे. खडसणे पडा.

खडसून-खडगून—किवि हडसून-खडगून पडा.

खडस्तन—वि. (गो.) मोठे, बडे, जाडे.

खडळ—प्र खडा 'आगि घासाआलील हखळ' फेटिसं लागे नेळु । ते दूषण नव्हे खडळु । सोडावा की ।'—शा १२.३३५.

खंडळमंडळ—स्त्री. १ अनिष्टमित होणे, पडणे; मधुवन-पूत, प्रयोगाचा उद्भवणे असा स्वभाव, गुणधर्म, अधुनमधुन घडून येणे (काम, वृत्ति, स्थल, काल इ० सर्वथी). (नि० बरणे; लक्षण; माडणे; चालवणे). 'पाऊस खंडळमंडळ पडूं लागला.'—किवि. १ अधून मधून, केव्हा केव्हा, प्रयोगवाता, रंगळ मंगळ कलन. २ येथे तेथे, यातून, आडखळत. ३ तंक्षिःवपणे; अनिश्चितपणे, नकाराची. —वि. (घ.) तुटक तुटक. [सं. खंडल द्वि]

खडा—प्र १ उद्यान दगड; मोठी, मोठा, धोंड्याचा बारीक तुकडा; दगडाचा उद्यान खंड. २ बळी (घुण्याची); तुकडा

(गोंद, गिं, कात, गडीसार १० ११), अकारा गिर, अगदीतीर मणी, रंग 'एकच राडा निरुद्ध हावी लागला' - विवि १० ५-७ १०७ ३ गटाचा लटान पण कटिण गोळा, (सामा) गडा, गोळा, पिंड ४ गुडाची लहान दप (स राड, सि राडा) (वाप) ० उडणें - (गुडगुडी साठवता तीतीत राडा वर उडतो त्या वरून) सारस्वी सपणे, सवें हाणें (३०५ पस्तु) ० टाकून टाच घेंवें - (वाण्याची खोली टोळकमानां राडा टाकून पाहतात यावरून) एखाद्या कामाचा वर जाणाऱ्याचा असतां राडपणें एखादा दारु टाकून कामाची माहिती पाडणें, आपले वाम हाईल वीं माही याचा अन्वय पाडणें राडान राडा माहिती असणें एखाद्या कामातील बारीक सारीक सर्वे माही माहीत अणें ० फुटणें - राडकफुटून पाण्याचा ओपसपाडून पाहिले वणें 'नंदीचा राडा अजुाकुणा माही' 'खडे राणें - रास्ता राणें, नट करणें, प्रास एहन करणें (दगदाग्या कामात) ० रावविणें - चारणें - प्रास देणें, सतावणें बेजार करणें ० घासणें - फाडण (नांवां) - १ एखाद्याची निंदा करणें, सकार करणें २ (गावाशिवाय) तुप कट करणें, दगदग करणें ० मोजणें - राडे माडून हिताव करणें (कागदावर लिहिता वत नसल्यामुळे) खड्या खड्यानीं डाकें फुटणें - आक बारीकबारीक गोष्टीमुळे दिवाळपोर वणें भिडत लागणें (एखाच माथीमुळे गव्ह) खड्यानीं डोकें फोडणें - दगाडानीं मासून गाईला टार केडें असता प्रायश्चित्तादायक त्या इषकीचा दगाडानीं डाकें फोडून वप करणें खड्यासारखा निरुद्धणें - १ एम्पधात कुचकामाचा म्हणून बाजूला सारणें, करणें, निवययोगी ठरविणें २ चक्रव्येगळा काढणें, 'गोडखणें' राहता राहता सुशिक्षिताचा वर्ग राहिला व त्यात मोठे यानीं झूट म्हणून राड्यासारखें निवडून काढें आडे' - निव्या ५ खड्या सारखा वाहर पडण - निवययोगी म्हणून बाजूला सारणें खडा - ७ पात्याच्या शिडून तयार करेल्या छत्रीत ज्या काडीवना कावी तासत लावतात त्या प्रत्येकी [स खड] खडा - वि (हि) १ ताठ उसा २ कायमचा, सततचा 'त्याचे दरवाजावर खडा पडारा असतो' ३ पोटीं तपशिलाचा रक्कम न लाविता गिळिला पुरा न करला (हिशव) ४ अनि धित ठवण्या, पडून राहिलेला 'तो खोसारला माही किंवा पर तडि देणा माही असा (चेक बँके) [हि] खडा - ५ रूपापात्याची दुधारी सरळ तयार खडग, खाडा पहा 'खडा प्या हुरे तिकामा कटार लावून' - एयो १०९ [स खडग] ० ईत - वि खडगारी, खडा घाणू कणाण खडाखड डा - वि वि १ खडखड, कफफ खडखड २ ० आवाज करून २ न अडखळत, फाडून फडाफड (वाचन भाषण) [ध्व]

खडाखड - टी - वि वि १ जागच्यामागीं, तलमागीं २ ताप होव, सडपच; सडकापडरी (येणें, देणें, चवणें, उतरा देणें) 'एखा जेठे राडाखडी' - दावि १११

खडागुडा - ५ रत्न, दिरकणी [गडा+गुडा]

खडा घाट - ५ १ ठगी चरण, छातीवर येणारा, उभट घाट (होगाचा रस्ता) २ अगुरा, आगव - धोव घाट (माडपाचा आकार), होल, ठेवण

खडाचट (ट) - टी पोटात विष्टेचा खडा वगून होणारे दुग् 'गडाचटचिनि गमे। या नाव आध्यात्मिक।' - दा ३ १ २९

खडाजर्गी - टी १ जोराचे भांडण, लडाई, सफेकणी, गडे जरी २ कडाक्यांचे भांडण, बोलाचारी [खडा=उभ्या+जग=गुड] ० मचणें - कि (व) भांडण चुपणें

खडाडी - वि (गो) खडकाळ, दगाडाल (जमीन, रेत) [खडा]

खडाड - ५. खडाखड, खडाखड पहा [५]

खडाडणें - भकि मोठा गमीर आवाज करणें, खडखडणें, गडगडणें, वरकणें, राखणें [ध्व खडाड]

खडाडता - टी खडखड, दोम 'एदनीं आयुष्याचें सुख निषडता। मृताची उमने खडाडता।' - शा ७ १०२ [५]

खडाण - वि १ हुशार, चंगल, खमक्या २ गाढाळ, मासदायक लापाळ (जनावर) खण पहा 'खडाणे आला पाव्हा।' - शा १३ २०४ 'खडाणे धनूची दुष्ट किंचित।' - रावि ४ ३० 'खडाणा गाई न वळती।' - द १३ १९

खडाप - ५ (क) खडक, खडा पहा

खडा मसाला - ५ आस्वा गवाला 'न वाटतां फड रदात धावून जसाच्या तणा जा टाकतात त्याला खडा मसाला म्हणतात' - एधि २ ५२

खडारयाणी खडारी - टी (सगीत) एक गायनपद्धति ध्रुवपद गायन प्रसिद्ध राजा सन्मुखसिंग खडार गावी राहतात असे म्हणून त्याच्या ध्रुवपदगायनपद्धतीत म्हणतात [खडार]

खडाराणी - टी (चडोदे) राजाच्या गिरहजरीत त्याच्या खडाशी (कण्या तरकार) जिचे उम लागते अशी राणी - अहेर वडुमान पोशाखाचा नियम ४१ [खडा+राणी]

खडारें - न (व) रीठ पडें पर, मोडकळीत आलेले पर 'परथे खडारें झाले [स खड म खिडार]

खडाळ - कि वि (व) फडाफड, भडाभड, स्पष्ट 'तो खडाळ इषकीचा बालो' 'त्याने खडाळ सांगितले'

खडाचा - खीबन, खडाव खडाव लकडाची पाडुका खड्या पहा लाकडी टळावर कापडी किंवा कातड्याची पडी ठाकून नेहमीं घाण्याचें पायतण कोटेंकोटें करतात साधारणत

गन्यामी, स्वामी इ० राडावा पापरगत. [गं. काष्ठ+वृद्धः
दि. राडाव-ऊं; का. वडाव] पायाला राडावा असणे-सळ
पाय पापर नमून चरडा पटांचे राड्या मधील भाग जमि
नीस टेंवट नाही असा पोकळ पाय असणे; हे मुनचिन्ह मान
तात.

राडाष्टक—न. १ अनित्य द्वय; हावेर (कि० बाळगणे;
भरणे). २ (फट ज्यो.) पडाष्टक; वपुरातीनी एकाच्या राणीपासून
दुसऱ्याची रास राडावी व दुसऱ्याच्या राणी पासून पहिल्याची
रास आटवी आली म्हणजे त्या दोघात राडाष्टक येते रावरून
घर हा अर्थ. राडाष्टकाचे दोन प्रकार आहेत—(अ) श्रीनिपडा-
ष्टक—शीत दासविणारे राडाष्टक. (आ) सुलुपाडाष्टक—घर दास
विणारे; पैकी प्रचारात दुसरे पेशात. [सं. पट्ट+अष्टक]

राडाळ—वि. दगडाळ; राडाठी पडा. म्ह० दोत राडाळ
पावरो लोढाळ. [राडा+आळ प्रत्यय]

राडाळणें—अकि. रंग पाडणे; सोडून आणें; रंगित वरणे
[सं. रंग]

राडाळी—झी. (गा.) दार (जनावर); चानी; राडी.
राडळ पडा

रांडाळी—झी. रांडाळी पडा.
रांडाळें—न. रागाळें; रागांचा हागा [सं रांड+आळय,
गणाळ अप.]

रांडिता—डु. बऱ्या विटांचा घर. रांडमा पडा. (कि०
देणे, लावणे).

रांडित—वि रांडाने घेतलेले; मकल्याने घेतलेले; टास
कून दिलेले (काम). [रांड=मफा]

रांडित—वि. १ तुटलेले, मोडलेले, भंग ' एके हातीं वतु ।
जो रक्तावता रांडितु । '—भा १.१२. २ मध्ये अडपळा आण
लेले, तडकुर केलेले. ३ उडवलेले, निरतार केलेले (संझ, प्रश
इ०) [सं. रंग] ० पांडित्य—न. मुशुभी विद्वता; वीते ज्ञान

राडित—वि. (व्यापार) वग; टोक. ' १५ स्वयांचे वर
जिनीही किमतीपर्यंत मागितल्यास एक इतया राडित अजत चेडे '—
संख्या १८४ [संझ]

राडिया—डु असावी एक जात, हा टणक असतो. -कृपि
४५२.

राडी—झी. १ लिटियाच्या घुलपाटीवर पांशवासाठी
अथवा भिंतीला रंग देण्यासाठी अथवा भिंतीसाठी टावणारी
माती, चिरण-पावट दगड, राडीचा दगड, राडूची माती.
—पदाव ३०. ' राडीचा रंग बुन्यासारखा दगड होतो. ' २
कापडावर मली काढण्यासाठी केलेले मिश्रण (गोद, अन्नक),
४० चिस्ट रंग. ३ या मिश्रणाने काढलेली नदी, आकृति, रंगा
वर, चकट्यावर राडी काढून पेशात [सं राडी=अड]

राडी—झी. माणसाचे दुसऱ्या पिढ्याच्या बांधपासून आहे किंवा
घाय हे टाडिगासाठी बराबराचा विधि; वेवमळ पिढ्याचे वाड-
ण्यासाठी गट. तांडूट राडी एरीवेरी कन्या पाहणात, ती समसंस्था
आल्याम बाधा आहे व विरम आल्यास नाही, असे समजतात.

राडी—झी. १ लहान दगड; राडेवर घालण्याची मिठी.
राट्यावर घालण्यासाठी मोठे दगड बारीक कोटून त्यांची राडी
घरतात. २ (ड्र.) टाकडी तुळईसाठी वगविला दगड. [खडा]

राडी—झी. (माण.) १ डेवराडा; टाकडी. २ गालाटी; राया-
नीच्या पध्या धातूची पायच्याची अंगठाळ जमीन, पाटाखाळ
कोत-दोन कोत कोणवट जमीन.

राडी—वि राडा पडा. १ उभा-गी-भे. २ मरा-ली-रे.
३ एष्ट; राडेनोर. ० किंमत—झी. स्विट, टोक किंमत. ' लोन्था-
ल्याची राडी किंमत. ' ० राट-वि (माण) एष्ट; राडेनोर.

राडीपापरीं—राडीपापरी पडा. ० चाफरी—झी. रातची,
एकगारची, मिश्रावि नाही अशी नोकरी. ० चोट—विनि
त्याच आणी, त्याच धर्मी; राडासाडी. ० ठाजीम—झी.

समाननीय पाहुण्याचे आगमनप्रसंगी ह्याच पद्धतीवर दिलेले
उत्थापन; पुढी ठाजीम; याच्या बरट निम ठाजीम. ' शुद्धीत
पाहून व त्याच राडी ठाजीम दिल्यांतर. '—परिभा ४०. ० तेनास

—झी. राडी चाकरी पडा. ० दुपार—झी. ऐन मध्यान्हकाळ ० फौज
—झी. रातत तयार-नोकरीत असलेली फौज. ० रेघ—झी. मोडी
रंगनालीत एक प्रधा; राडे पडा. ० हुंडी—झी. न बटविलेडी; न
स्वीकारलेली हुंडी. राडी हुंडी राखणे—हुंडीचा स्वीकार न
करिता निवा छोटी न म्हणता ती आगळ राखणे.

राडी—राडीवापर पडा.

राडी-राडीवापर-वाप—झी. (रा.) मार; चानी.

रांडी—झी. १ बऱ्याचे, जितक सापण्याचे एक प्रमाण;
एक कॅली माप. निरनिराळ्या प्रांतात निरनिराळी रांडी
आढळते सुंदरेडे सामान्यत. २० मणाची रांडी वासून विशिष्ट

पदावीना ८ मण्याची आसते पुढास २० मणांची रांडी असते. २
(सामा.) पुणळ मोठी रास, प्रमाण यागधी. जसे-रांडीमर
पोरें-मेटपा-काम-बोलेण. ' याचीं वने विस्तारीं अद्या रांडी

प्रकारे काव्यगार्डेव. '—वया ३ ३ जमिनीचे माप-१२० विण्यांचे
४ वीस सेख्या (मेटपा, बकरी इ० संदर्भा) ' त्या घनगाराची २
रांडी रोरेडे आहेत ' [शं किं, का बंडुग] (वाप्र) ० टावणें-
फासविण, टाविणें; युक्ति करणे. ० चर पेंढां होणें—२१ वे

मूल होण. ० गणती-खंडोगणती—१ राडीखंडीने, खंडीने
मोजता येण्यासाठी. २ (ल) अतिशय, पुष्कळ; अमाप. ० मर,
दारी—किवि. खंडीच्या मागाने, राडीखंडीने; खंडीने मोजण्या

इतकी पुष्कळ. म्ह० १ रांडीस नवटवे (नवटवे=एकअठमास

शेर)=फार अरप प्रमाण, (वगवयापिरी फार खोडे वाम)
'अजून संडीस नमडकें नाहीं.' (कामाचे-हिचेचे-देवघेवोचे-
संपत्तीचे-प्रमाण)=अवाप फारसें दांडीं झाले नाही, अजून व्हावयाचे
फार आहे. २ (व.) खडीस १९ बडो फोल (वीत गोष्टीत १९
खोड्या गोष्टी) थापाडया, थाताडया, गप्पीदार, आठहातलाकूड
गज हात टलपी या तऱ्हेच्या मनुष्याबद्दल योजतात.

संडीसंडी पंडित=वि. सर्व विषयांतील परंतु अर्धवट
ज्ञान असलेला. [सं. खड]

खडीखाप=वि. (रुपंडावतील एक संज्ञा, त्यावरून)
फाराई; छपलेला (नोकर; बायको; चोर) -खी. (ख.) चार

खडीचा दगड=प्र अन्नकाच्या जातीचा दगड खड्ड: याचे
पेले, घसा, नक्षीकाम, मूर्ती वगैरे करतात (इ) सोपम्योन खडी
पहा.

खडीण=वि (बाष्प) खडण पहा.

खडीसाप्तर=खी. खडे जमलेली सारार ही उंचाच्या रसा
पासून वरतात, मिगी, साखरेचे जे कड्डिकासारखे खडे बनवितात
ते हिचे दोन प्रकार आहेत-पत्री व साधी. पत्री औषधाला
वापरतात. त्याप्रमाणे खडीसाखरेचा उपयोग औषधाकडे कर-
तात [सं खड: म खडा+साप्तर, तुल० ईं छाप=साप्तर+खडी
(खड) खडा] खडीसारारी भाषण-न बायकड पग मोडगोड
भाषण 'लाडे वईत याची खडीसाखरी भाषणे त्यांच्या झुकीच्या
बिंदू असतात ... ' -टि २.५३.

खडु=खू=खी. १ एक प्रकारची चिकण माती; बाहू, पाखरी
माती २ लिहिण्याचे विना फळ्यावर पासण्याचे मिश्रण खडी पहा
३=प्र एक प्रकारचा रजिज दगड, पुगा व वैज्ञानिक अंतिवडावु
याच्या क्रिमरसायनिक संयोगाने खडू बनतो तसेच पृथ्वीवरील
पुनखडीची हवेतील वैज्ञानिक अंतिवडावु संयुक्त होऊन त्याच्या
संयोगापासून खडू होतो. -वि गडूळ खडूळ पहा 'अंत तोडिजे
खडू पाणी. पारकेया ।' -झा १६ ८९. [सं खडी]

खडु(डोवा)=प्र पत्रत, खडक 'परिसाचा खडुनाचि जोडला'
-झा ११.५३९.

खडुळ=न. गडूळ पाणी 'सरिता येकनि येती खडुळें.'
-झा ११.५५०. -वि १ गडूळ, डडूळ 'नदनवनीचे खडुळ
मानवसरोवरीचे मईचळ।' -शिथु ६४४ २ आरक, लाल
(डोळा) [खडू]

खडुळणें=उकि. १ गडूळ होणें २ गडूळ करणे, लाल दणें
(डोळे) ३ (गो.) अंगावर येणें; वेकाम होणें, खडळणें
खडू=खी इतर भाग अथवा बाहू तासून कालण्याने रादि-
लेला लकडाचा अथवा दगडाचा तुडें आलेला भाग (जोखड,

दाताच्या सड्या, पुतळा, नक्षीकाम इ० तील उडावदार भाग
इ० चा) -वि. दाडी, मिशा वगैरे नमलेला; खाडू.

खडुली=खी. (गो.) अंगण.

खडुदाही=वि खोड्या जरताराची (लड).

खडे=खी. (हिंसव) वेदावरील पहिला डाव्या हाताकडील
एक रत्नाचा सोहण पुढील उजव्या हाताकडील तीन रत्नांमर-
गोटलेली रेघ. रेघ पहा.

खडे=क्रि. (क) कोटें.

खडेकंदार=प्रभव. रत्न, हिरे वगैरेचा व्यापक, मोठम संज्ञा.

खडे करणें=क्रि (क) घोटाने वेडावणें, वेडावण दाख
विणें.

खडेखडे=क्रि. (ना.) उभ्या उभ्या; हातातरीशी. [हि
गडेखडे]

खडे घाट=प्र नदीवरील वपडे वगैरे धुण्याचा घाट, व
तांधील धुणें-वाळविणें (कपडे वगैरे). २ (ल.) पहिले, ओषध-
धोवड काम. ३ (ल) अतिशय स्वच्छता; धुतलेल्या कापडाप्रमाणें
स्वच्छता. ' त्याचा चेहर्मी खडेघाट असतो. ' -वि. (राज्यापा-
ड्या) अतिशय निर्मळ, स्वच्छ, तेजस्वी; चकचकीत.

खडेजंगी=खडाजंगी पहा.

खडेदोनप्रहर=प्रभव. ऐन दुपार, मध्यान्ह.

खडेफोड=वि. कटिण, दासदायक, दगदागीचें (धदा, काम).
[खडा+फोडणें]

खडेवंद=प्र रोजपक्षां; कच्चाखडा, कच्चा जमाखर्च [खडा
+फा. वंद]

खडें रान=न ओसाड, खडकाळ प्रदेश. [खडा+रान]

खंडेराव=प्र १ खराचा अवतार, पुष्कळांच्या मते भर-
वाचा किंवा स्वरुप, कार्तिकेय याचा अवतार, जेजुरीचा खंडोवा.
२ (स) उत्तेजन देऊन, चढवून भर पालून, काम करण्यास प्रवृत्त
झालेला माणूस, घोष्यावर बसवलेला [सं. खंडण; तुल० का
कडेय=एक तत्त्वावर+राव, खंडा+राव, सं. स्वंच+राव] ० करणें-
घोष्यावर बसविणें, चढविणें, प्रवृत्त करणें (एखाद्या कार्यास).

खंडेसाप्तर=खी खडीसाप्तर. ' तिने ... आपल्या वडि-
णीनीं आतर्चे पुढीं आणि आपले तोंडातला खंडेसापरेचा
खडा तिचे तोंडात घातला -मि १४८.

खंडेथरी=खी तवारा [खड+थरी]

खडोखड=खी=क्रि खडखड-डा अर्थ २ पहा. [खडा
दि]

खंडोवा=प्र खंडेराव पहा (वाप्र) सोळा (अठरा)
मुण्यांचा खंडोवा=प्र अतिशय खोडकर, दुर्गुणी मनुष्य-प्र ३

-चा कुना=प्र खंडोवाचा बाष्पा, उपासक -ची फाटी=खी.

संडो गंधे निशाण, काटी. हे सांगत पाटापाटाणे मिरविताने, या काटीला तांबडे व गिळें बापड मुंडादून वर टोकाला मोराधी पिणे चवरीसारखी लावलेली असतात. —ची तळी-तळई—छी. गारळ, चिण्याची पांजे मंडार बंगरे पितळीत ठेवून एवढेच म्हणून उचलतात ती. (कि० गंधे). 'संडोबाची तळई रती भटा हो.' —चंद्र ६१.

सडोली—छी. (य.) राग; बानी.

सडुग—य. १ तारवार. २ गेंदा व त्याचे शिंग. ० पात्र-त १ गेंद्याचे हाड किंवा शिंग हे पवित्र मानले असून याची गांठी करतात. २ गोण्याचा गुगमा दिलेली चांदीची, पितळेची अथवा तांब्याची यांगडी—कृष्ण [स.] ० पायी—वि. गेंद्याच्या शिंगाचे केलेले. 'सुद्रिका अखाडी सडुगपात्री.' —गुच १६ १४४. 'ही दवी सडुगपात्री आहे.' ० मृग—उ गेंदा. ० लता—तारवार 'आत्मज्ञानाचिया सडुगलता। छेडुनियां भवाधरता'—झा १५. २६६.

सडुगूल—वि. (ब.) खोडकर 'इष्णा फार सडुगूल आहे.'

सड्डा—उ खडगा; तांबे; गतां; खगलेली खोल जागा. [स. खन्=खणणे, मा. खग=खान]

सड्डा—उ (न.) पुट्या, पुष्टिपत्र, कांडेबोडे.

सड्डो—छी (गो.) १ पत्ती मिरी. २ डोकें 'सड्डोपसप' = माधुनदीवर बसणे.

सड्डुल-दुस-सड्डुल—वि. (गो.) टकर्या.

सड्डुसुख—न (गो.) शख, दगड. —नि प्रासिक; प्रमी.

सड्ड्या—उ समुद्रातील एक मोठा तांबडा गाळा

सड्ड्या—उ. झाडण्याचे डाक देण्याचे, एर हत्यार. साला मूठ असते ती हातात धरतात व दुसरीकडे तिरचे टोक छिनी घारखें असतें तें प्रथम विस्ताराने राल केलेले असते त्याने कमील आकृतात.

सड्ड्या—उ पाण्यावरचा एक पक्षी हा पाढरा असून मोठे हुडकून खातो.

सड्ड्यासार—उ दाखखार, दाखणखाराचा एक प्रकार.

सड्ड्यानाग—उ १ बचनापासारखी एक विपारी वनस्पति २ नागानी एक जात झाड्या अंगावर कडगुलें असतात. हा विपारी असतो.

सड्ड्या बाध—उ चित्ता, झाड्या अंगावर ठिपके असतात [सड्ड्याबाध]

सड्ड्याळ—वि (पाय) सड्ड्याळ पदा. 'सड्ड्याळे पायीस दूध विचिव. परि रत्नाप्रहार देत महुत।'—मोळ

सड्ड्याळी—वि. (माण) पांढऱ्या अंगावर काळे ठिपके असलेली (मेढी).

गण—उ १ रागाळपातील एका बोळीपुरता तुकडा; किंवा फापलेला भाग. हा दोड हात (१८ तपू, २० इंच) लांबीचा असतो. खोकाडी, सुडीदार, चौकडीदार इत्यादि रागाचे प्रकार आहेत. २ गोलीचा, जागेचा एक भाग, दोन सांवांमधील अथवा दोन तुळ्यांमधील अंतर. हे पांच ते सहा पुट्यापदैत असते ३ इमारतीचा एक भाग; कप्पा; सोपा, (झ.) गोली. ४ दोडीतील दोन मांड्या फटापातील जागा. या फट्या पसण्या-घाटी असतात ५ चेटीतील, कपाटीतील, लिह्याच्या देवरा-तील एक भाग, कप्पा. 'या कपाटाळा चार खग आहेत.' ६ ह्यान, भूमि. 'जेथ निहंतासि खग।'—झ ४२. 'देवादिवाहुनि परते। रागनाहि च्याच्या चित्ताते।'—रास १ १८४. ७ इमारतीचा—पराचा मजरा, खगोराण पहा ८ (नाविक) मालदेर-ण्याची जागा. ९ कोटार; तळपर 'मस्त हुडे दुर्गाचे खग।' —येणे ९. १० (छापखाना) तिकडे ठेवण्याच्या चौकडीतील कप्पा.

खण—उ मकरसंक्रांतीला क्रिया पाच घुगडाना घुंरू लावून वाटतात त्यास म्हणतात. [स. खण]

खण—उ एखादा सापपदार्थाने खाण्याचा नियम (पोळीचा, छिरीचा, भातचा खण), एखाद्या देवतेतीक्ष्णते घालेला निषेध. (कि० धरणे) [स. खण]

खण—उ (राजा.) खाण [स. खनि] म्हु० (गो.) खण तशी माती नी कांवे तशी पुती.

खणकत—छी. (राजा.) कुळकट, कुळकथा; स्वतःच्या राख्या अथवा पूर्वजांसकधी गोष्टी, कथा [खण+कथा]

खण-कत-कर-दिशी—किवि. खणखण असा आवाज करून [ध्व]

खणकरी—उ खणण्याचे काम करणारा. 'तंव विदुरे काडिल खणकरी।'—कथा ५ १२४. [खणणे+करणे]

खणका—उ १ खणदिली होणारा आवाज, खडांगो, भाडण, पोंधळ, आरडाभोरड, गळगळ (पुढीलप्रकराचा)—तोफेची सरवती, मेघमयना. हत्याराचा खणखण, रागाचा खणखण, रागाचे पाय आपटणे, खडासावणे, कडाडणे. २ कणका, कनका पदा. [ध्व खण] ० दणका ३ खडाजंगीचे भाडण.

खणकाचिणें—जकि जोराचे मोलणे, सरडपडी काडणे, दासविणें; रागाचे मोलणे, दिव्या हासडणे, धमकावणे [ध्व. खणका]

खणनी—छी हळक्या किमतीचे कापड. खंडी पदा

राणकुदळ—खी १ अतिशय टोंचणी, तपादा, जाचणी, जोराचा आमद, पाठीस लागणे, जाच करणे (कि० घेणे) २ निथयाचा, निधाराचा वेत, निग्रह, हट्ट, जरदस्त व्यासण (एरादा विषय साध्य करण्याचा, पोंडे सोडविण्याचा) (कि० घेणे) [राणणे+कुदळ]

राणक—न राणराणाट, राडाजगी (शस्त्राची) खणका पदा 'शाले मोठेचि त्या राणी राणके।'—मोक्णे ३१ ५१ [ध्व]

राणक्या—वि १ खमक्या, कणक्या, राणराणीत, रोख टोक्या, दाटगा २ शपाटपाचा, आवेशी, उत्साही [राणका]

राणराण-पा—किवि घणघणा, दणदणा, राणराण आवाजाने, घटा, चमवाच इत्यादिवाचा आवाज करून 'राण राण राण राण वाजे होल रे।'—दावि ४३१ 'राणराणा हाणी राडगा प्रल्हादासी।' [ध्व]

राणराणणे—अकि राणराण शब्द होई असे वाजणे आवाज करणे, दणदणाट होणे [राणराण]

खणराणाट—उ मोठा राणराण आवाज, दणदणाट, घण घणाट असा सारखा मोठा ध्वनि 'आकाशी राणराणाट होत। असमाप्य।'—कथा १ ११ १११ [ध्व]

खणखणीत—वि १ मोठी गजना करणारे (आवाज, घटा) राणराण वाजणारे २ निरोगी, धडधाकट (म्हत्तास) ३ राडराडीत, स्पष्टवक्ता, मनमोकळा (माणूस), उपड-उपड, स्वच्छ, सरळ, प्रामाणिक (भाषण, बव्हदार) ४ राडराडीत वाळलेला (घुतलेला कपडा), कडकड वाजणारे, सळसळणारे (कोरे पापड) [ध्व राणखण]

राणराणडी—खी राणपट पदा

खणणे—उकि १ खोदणे, उकरणे २ गजणे, खाणे, अळण (धातू वगैरे), चरणे, आतून चावणे, शोषणे (गवू वगैरे) ३ (ल) (भाडण) उकरून काढणे, ओघास आणणे, तोंडा काढणे (मतप्रदर्शन, शानासकी वगैरे) ४ पोखरणे (पाण्याने मितीचा पाया) (गो) 'मोव दय राणचे' ५ उडळणे जुलमाने काढणे, खणून काढणे (पेसा, शुध) ६ जोरजोराने काढणे (ओकाच्या, रोक्या वगैरे) 'तो रडे खणून काढतो' ७ अद्दा घसणे 'त्याने त्या पदार्थासाठी खणले'—तो त्या पदार्थासाठी अतिशय अद्दून वसला [स खन्, फेजि शन्]

खणती—खी १ खणण्याची क्रिया, खोदणे, उडरणे (कि० लावणे, करणे) 'पुण्याला खणती लावून सर्व द्रव्य होळक्यानी नेले' २ हुमहुमणे, शोषणे, जळजळणे, कुसडणे, आग होणे (जखम, खत याची) ३ (ल) टोंचणी, जाचणी, ससेमिरा, सततचे हुमणे लावणे, मागे लागणे (कि० घेणे) ४ जोराचा, निध

याचा दट व्यासण, हव्यास (अभ्यासाचा) ५ शोषण, ओड (कि० लावणे) [खन्]

खणते, खणतोड—न कुदळ, पटार वगैरे जमीन खोदण्याचे, जमिनीत भोक पाडण्याचे इत्यादि [स खनिज, प्रा खणिता] **खणपट**—खी निग्रहाने, निथयाने पिच्छा पुरविणे, आमद, दट, निग्रह (इतर मिळण्यासाठी, लहान मुलाचा हट्ट, हसवा, एखाद्या गोष्टीचा, अभ्यासाचा पिच्छा) (कि० घेणे, घेऊन घसणे) 'त्याने खणपट घेतली तेन्ना ते कार्य सिद्धीस गेले' **खणपटीस लागणे**—वसणे—येणे—पिच्छा पुरविणे, शेवटास नेणे [खणणे]

खणपट—न सरासरीस किरमोळ दागित्यास वगैरे निदा यजक शब्द

खणपंड—न ओल्या जमिनीतील डेपे काढण्याचे लांकडी औत [स खन्+पन्]

खणरी—वि (गो) खणगारा

खणपूट-स—न १ टोंक, दिलरी, सल, घस, ज्याने काढले आईल असा पुढे गालेला भाग (कि० भरणे, जाण शिरणे, राणणे) २ साहाचा खुद, ओडका, यावरून मूट (सर बार, चाकू, भाला, साहू वगैरेची), खोराग्याच्या पायाचा मुट ३ (सामा) एखाद्या जिनसाचा अवशेष, दुडव्सा, अवशिष्ट भाग **खणराण-णां**—किवि खणखण आवाज करून, होऊन खणखण पदा [ध्व]

राणाखणी-जंगी—खी परस्पर मोठा कड्या, हातघाईची लढाई, भाडण, तडा, राडाजगी पदा 'मोठी होती खणाखणी।'—पेपो ८५ [ध्व]

खणाण—उ खणखणान, विशिष्ट आवाज [ध्व राण]

राणाणणे—अकि राणखण असा आवाज होणे, करणे, राणराणणे

राणाणां—किवि राणखण आवाज करून, खणदिशी खोचून 'सायना हुईवि वाण राणाणा।'—आता १६

खणाले-खणेरें—न. वायकल्या चोळ्याच्या खणाचा एक सामा, तीन-चार राण होतील एवढा कोपडाचा तुकडा [खण+आल्य]

खणिया—खी पटाण 'तेय राणियाची सोवानी। काई सापो।'—शिशु ६४६ [खण]

राणीक—वि इडी, खोटपाळ 'मोडा, राणीक दधिवटा प्राशीत घटपटा।'—अमृत ४६ [खणणे]

राणीरापडी—खी राणपट पदा

राणीचा काळसा—उ दगडी कोळसा, राणीतील कोळसा (इ) कोरला हा प्रथम वनविलेला प्रतिशब्द

राणील—खी आवाज काढणी, उपटणे (भाताचे रोप दुसरीकडे लावण्यासाठी), राणीती.

खणुवाल—वि १ खखीत, खण असल्या, खखडीत
‘अप्रभूतीचे खणुवाळे। पाक निपती सरळे।’—सा १५.१.५
२ फटिंग, निष्ठुर ‘तैसा कमणिल खेनडु। खणुवाळा होय।’
—सा १० १८५ [खण]

खणोखण—वि वनेक खण किरा मचले असलेले खणो
खणीचीं मंदिरें ठराविलीं रावें।’—खिपु १ ८ २० [खण+खण]

खणणी-खणणूक—की खडणी, खडणूक पदा

खत—न हाताचा लेख, दस्तऐवज, कर्जेखन, गहाण
खत फोत्तखत पदा ‘या जमिनीद्वय काही खतें तुमच्या मजक
आहेत काय।’ [अर ख२] सामाश ०२—किताबत—की पत्र
पत्रव्यवहार ‘खतकिताबतीने खखीरी करावयाची याद होत
नाही।’—रा १ १० ० खतूत—न कापडपत्र [अर खतूत, खतूचें
शब्द] ० खतूत—न खणपत्रें खतखतूत पदा ‘विश्राण्टे वें
घेऊनि जात। खतखत हारवें।’—एभा २३ १२८ ० पत्र—न
दस्तऐवज, खरेदी विक्रीचा-कागद ० फाडणें—अकि १ करा
कागद फाडणें २ (स) सवध तोडणें ‘जयमण्याचे उडवी
घरणें। खन फाडणें विषयाचें।’—एभा ११ १४५२ ० वेजा-
वचनविट्ठी, प्रामेसरी नोट ‘त्यापैकी तुम्ही आपणास खत-वेजा
दोनवे दिवले, बाकी रोमर दान सरले।’—रा १५ ५७ [का
खत+वजा=वेजा]

खत—न उत्तम पीक याचें म्हणून शेतात घालावयाचें केर
कचरा-वेणकून वगैरेचे कुजले मिश्रण, राख [दे प्रा खत=
गोबर] खतणें—अकि मगीन होणें, खराब होणें, साचें
‘जो हुन्वारी हरि नामासी। पाप त्यापाशीं खतले।’—एभा
५८५ ० मुताब्बा—वि खत घालेला-ले (वेतवगैरे) ० मूत—न
शर ० मूत पत्र असणें—एकाव कुलतील वशातील अमणें
(शुद्ध वगैरे) ० मूत ओळखणें—आवाहन गाय-म्हण ओळखणें
० घड, खताड—न १ लविरडा २ गू मळ—वि १ मयूम्याची,
उकरड्याची (जागा) २ खतमूत घातले (वेत) ० विणें—
अकि खत घालणें (वेतात)

खत—न १ मगडिंग, जसम ‘यातुनि एवेंचि इतर होरा
तत्काळ या परासु खतें।’—मोघाति ७ २८ ० व्याच्या विस
मत्तावरी। ते घुडुरी दुखवि।’—दुगा ३११६ २ काडळी
१५, लेखणीचा फटकारा ३ (कुतार पदा) लकडार आख्या
करिता केलेली आखणी, ‘तीन घुतावर खन मार।’ [स घत]
० खशी-नेप, भाकति

खत—३ बोडणावर रेप देण्यासाठीं तज्यावर लाखडी
पत्र्याने खतून अनेक औपचार्ये तयार केलेले मिश्रण खता पदा
[घ्व]

खत—न न्हावी काढतो ते दाढीच केस [अर मत्ता=
दाढी, मिचा]

खत—की १ खद, क्षिप्रता (कि० वगैरे) २ नैतिक
किडप, ओडारी, बोट, काग, चौड, तिडमारा ३ मानसिक
दुख, हुदुरद, झुरणी (कि० पणें, दणें, धरणें) ‘त्या मुलान
आईची खत घेतली’ [स खिद=मद पावण, खिद होणें]
० खोड—की जनावरांचे व्याग, उणीव, दोष (खनी यण्या नेगा)
[स खत+खोड] ० खार—वि नेहमी खत घेणारा, चवचाल,
चोपखत, दोषाधी.

खत—की जमीन खोदण्याची कुदळ, खनित्र [न खन]
खतखत—३ १ द्रवपदार्थास अति सूर्य वगैरेची उष्णता
लागल्यामुळे त्यातून वाफा निघण्याची अवस्था २ (स)
उदयोपक कारणांमुळे उत्पन्न होणारी उत्पत्ता, आवेश ‘खतखत
मणि होती।’—अर हरिराज मुद्रालयाचें भाषांतर ४८ ‘तो
बडोबाई बोल लागताच घाला घोण्याविषयीं खतखत मारा’
—किवि (खतखता) खदखद भावान कचन, भावान्युक्तरीतीने
[घ्व खदखद]

खतखतणें—अकि १ क्षिप्रताना, उकडताना वगैरे खदखद
असा शाबास करणें (उष्णता पाणी गळने कमना, घाणी उक
डत असता) २ उडवणें, तल्लो होणें ३ उलटित होणें, अचीर
वनगै

खतखतणें—अकि उकडी भाणणें, खदखद कार्यास
लावणें, खतखतणें प्रयोजक

खतखतें, खतखतलें—ग (कु गा) दोन-चार माज्याची
एकत्र केलेली पालक भाजी, रावें प्रकारच्या भाज्याची मिसळ

खतखतें, खताखता भात—३ (कु) ताकात पुन्हां
क्षिप्रवेला शिळा मात

खतडला—वि (य) वाईट, दयीपुढें नकासा वाटणारा,
‘खतडल्या वानाचा याणूस’ [खत]

खतम—वि समाप्त, पूर्ण, खलस ‘खदाई खतम झाली’
—दावे ८४ (कि० वगैरे) [अर खाम] ० खरणें—वि पुरें करणें,
संपविणे

खतमी—की वदाळी बीज—मुक्या १५५ [अर]

खतरा—३ १ मय, घोका, सड २ दाडा, सडय, भोगळा
[अर खन=खरा]

खतरी—की रोमी कापड विजणारी जात आणि व्यक्ति
घत्री पदा [स खत्रिय]

खतलें—वि धरणेपेठ १—दुबो

खतवड—की पापारव्याचा लुप्तानी गुण्या

खता—की १ सड्याची हुदुर, चितायुक्तभीति २ तोंडा,
उडमान ३ दोष अक्षराप, उत्पन्न ‘वण्डार खता, वाणे
माडीय राना नाही’—रा ८ ४४ ‘अत पर नवाच खता करितीच,

कदाचित् कालक्रम दुयुंदी निर्माण जाली तर केले पावतील ' -१म १९६ ४ सशय, क्लिप्प, किंतु, मळ 'मग नि शेप खता फिटे। मानसीचा।' -हा ४ २०८ [अर खता=रुक, दोप] म्ह० 'दया उधार खता रोकडी' = दया दाखविल्याचे कळ कालातसे मिळते पण अपराधाबद्दल तावडतोय दिशा होते

खता-रेष खता पदा

खताईण-खी (छत्तीसगड) सोलकरीण

खताखानत-खी लगडी 'काही खताखानत जाली नाही, पामणावर गरे जाले' -रा ६ १११ [अर खता+खियानत]

खताम-न घोड्याच्या गुडण्याला होणारा एक रांग -अक्षर २ २८८ [स क्षत]

खताली-३ (१) रायपुराकडील मजुरी करणारे लोक -खी खताईण पहा

खतावणी-खी १ रोजकीरीतील निरनिराळ्या रक्मा पातेवार ज्या वरीत नोंदतात ती वही २ रोजचा जमाखर्च खातेवार मांडण्याची क्रिया [अर खत] • घर घालणे-(वार कून लोकात) कठिण कामावर लावणे

खतावणी-खी छुताराचे लाकडावर रेषा मारण्याचे एक हत्यार [स क्षत=रेष, अर खत=रेष]

खतावणे-विणे-मक्ति डकिरड्यासारखा होणे, डुजणे, घाण येऊ लागणे -सक्ति शेत किंवा जमीन खत घालून तयार करणे [खत]

खतावणे-विणे-सक्ति कीर्तीतील ११म खतावणीत भार क्षात्याबद्दल रोजखर्चावर खात्याची नावे नोंदणे उदा० स्वारी राजमडळ, शिलकवड यासगत इ०, खातेवार कणे, खात्यात घालणे 'रोजकीरी जमा धरुनी सकळ। खताविला काळ वरा घरी।' -तुगा १८९४.

खतावणे-विणे-उक्ति मितीवर रेषा, आकृती काढणे

खतावणे-खी १ चिळख, वीट येणे २ हुरहुर, खुरखुर लागणे, घाटणे, तळमळणे [खत]

खंती-खी १ अस्वस्थता, अशांति (कि० घरेणे, येणे) २ (काव्य) चिंतयुक्त शका, उत्पन्ना 'जिवलगानी खती। जेणे काळ वाटे चिची।' -दा २ ५ १९ समा मज तुझी वाट खती।' ३ कटाळा, तिरस्कार बहु एकांतावरी प्रीति। ज्या जनपदाची खती।' -हा १३ ६१३ ४ खिन्ता 'म्हणुनि करू लाहे खती' -हा १८ ८० सर्व अर्थी खत पहा -नि १ हुरहुर लागलेला, अस्वस्थ खिन्न 'तें ऐकून भोज राजा फारच खती होऊन माथारा फिरला -सिंहासनवसिंत्ती १२ २ साखळ, चिंताघुर [स खिद्-खत]

शकी २ ४६

खंती, खंते, खंतोड-३ खणती वगैरे पहा

खतीव-३ मशिदीत खुद्दा पडणारा, प्रवचनकार, धर्म-प्रचारक [अर खतीव] खतीवी-धर्मोपदेशकाचा पदा, खति बाची वृत्ति, पेपा [अर]

खतू-वि (१) करच अक्षक, दुर्बल 'मुलगा दिसायला खतू दितो' [खत]

खते-न (कों) वतनी शत [स क्षेत्र, प्रा खेत, हि खेत]

खतेला-ली-ले-वि १ मलेला, स्वतलेला, लिप्त, व्याप्त, साचलेला 'कों आपारे खतेले अवर।' -हा १६ २७ 'कलि युगीं घोर पाप हे खतेले। स्वधर्म साठिले चहू वणी।' -ब २८९. २ मळलेले, घागेरडे 'पहा दर्पण खतेले।' -दावि ४४९ [खत]

खतोड-वि भापूर खत घातलेले (शेत वगैरे) खतवड पहा

खतोड-डा-३ खीन १ खतवड, पायबदाचा लघुकोनयुक्त गुण्या २ एक प्रकारची पहार [स क्षत, अर खणी=माळा]

खतोडे-न (१) खर बाइयाकरिता गाडीला बांधलेले तुन्हाट्याचे साधन, कुल्लु वगैरे [खत]

खतोपला-वि (१) मोही, मत्सरी. [खती]

खंतोस-३ (१) मत्सर, वैवा • खोर-वि मत्सरी

खत्ता-३ अक्ष, तुटवी, हळद, लिंबाचा रस इत्यादि एकाच कडून ताऱ्याच्या भाड्यात खलून केलेले मिश्रण हे डोळे माले असता डोळ्यास व डोळे दुखत असल्यास डोळ्यास लावतात.

खत्ता-खी तोडणे, कमी करणे, कमीपणा आणणे, नुक सान, अपाय 'त्याचे इच्छनीस खता न करता निरोप देऊ' -रा ६ ३६२ -वि मग, नष्ट 'अवधान अगदी खत्ता जाहले' -गान ४१ [अर खतअ किंवा खता]

खत्ता-खी. खता पहा

खत्रड, खत्रूड-वि १ दुष्ट, नासदायक खडतर आणि खचट पहा २ कुत्रा, रोड, रोडचा मरुतुकडा, पाण्याचे पितर, दुळा, नायदे, अजागळ (मदुश्य, पशु) ३ खट्याळ, फोडगा, जोंगळ, हवी नादान, कुचकामाचा (बायका, मुले) [खतर-खडतर]

खत्रप-न (प्रा) खत (शेताचे)

खत्रपाळ-३ (गो) क्षेत्रपाळ, विशिष्ट स्थानाचे रक्षक देवत, स्थानदेवता [स क्षेत्रपाळ]

खत्रा-३ १ थोडा, भीति 'मागांचे खत्र्यामुळे पाठ विरी नाही' -दिमरा २ ११४ २ शका, घोटाळा, इतके, सशय (कि० बाळगणे) 'ज्याच्या वशात खत्रा असेल त्याचे कडेना, एक बाप असेल त्याजकडून तरी दुसरी गोष्ट पडणा

नाही. ' - ना १०.५२. ३ अहयळा; हरकत. [अर. गन्ना=भीति, पोहा]

रात्री—पु. एक हिंदु आत; या जातीचा माणूस. हे पीत-
वर, मधू ६० विष्णूयाचे काम करतात. [सं. रात्रिय]

रंदक—पु. १ किंवा किंवा गांव यांच्या भोंवतीं रांगेत्या
वर. यांत पाणी सोडतात. २ मोटा राखण; रगड. ३ (स.)
पोळत; अभावयुक्त याभरी. ' तुम्ही पदे अगदीच बरो करंटे
पॅलिटिस्मचे रंदक आहांत हो ! ' - नाकु ३.७६. ' अकडेचा
रंदक ' [सं. रातक; अर. रादक]

खंदका—पु. १ नदरान अशी उडळी, बट. (कि० येण).
२ (स.) उमाळा (प्रीतीचा, ममतेचा); हुंदका; आवेग (रणपाचा,
हंगण्याचा); उडळ; झटका (दमा, खोडला ६० या) ; जोराचे
उवाण (खरून ६० चे) (कि० येणे) [च.]

खंदखंद—स्त्री. १ खतखत; उडळणाऱ्या पदार्थाचा आवाज.
२ (स.) आवेग; चेतना. [च.]

खंदखंद—स्त्री. १ हं; २ हं; ३ हंगण्याचा प्रकार. ' वेक
खंदखंद होवती. सावदास ! ' - दा १८.९.१३. ३ उडळणाऱ्या
पदार्थाचा आवाज होतो तथा आवाज करून.

खंदरादणे—अकि. खंदखंद असे उडळणे, झिळणे; खंदखंद
आवाज होणे. ' फेस खंदखंद पांच-पांच, सहा-सहा हात उंच
होई, ' - वाळू ११२. [च.]

खंदणा—स्त्री. खोदणी. ' तिसुंज अरिआए खंदणी । विरम
सेतु । ' - शिशु १०१९. [सं. खंद]

खंदणे—अकि. अपमान करणे; मज्जानणे. - धार. खंदोस
पहा.

खंदणे, खंदणे—अकि. खगणे; खोदणे.

खंदरी—वि. (लुपर, घनगरी) काळजा-पांढऱ्या रंगाचा.

' ही प्रेती खंदरी आहे. ' [सं. खदिर]

खंदल—न. (गो.) एक वन्य फळ.

खंदलखंदल, खंदलाखंदला, खंदलामुखादला—जीउ
१ अदलाबदल; बदलाबदल, देवघेव. (सामा.) न्यापार. २
बदला देणे (सैन्य, नावर) [बदल दि.]

खंदस्त—वि. १ चलाख; हुशार, जोमदार. याच्या उलट
जड; रेंगावा; रेंगाळणारा. २ कडक; निघयी; निर्भय. याच्या
उलट मऊ, गप्पाळ, मूख. ३ तापट; पाणीदार (माणूस, जनावर).
[फा. खवा=हास्य]

खंदस्त-स्त्री—स्त्री. बर; धातुत्व. स्पर्षा. ' बहुत रूपन बहु
खंदस्ती ' - दा ५.७.३५ [खंदा]

खंदलाखंदल—स्त्री. हुशारपण; मज्जक; धांदलपणा.
आत खंदलाखंदल क्षणभर बहुतच केली. ' - भाव १५३.

खंदा—पु. मत्सर; द्वेष; आहत. खंदोस पहा. (कि०
मावने; बळणे).

खंदा—वि. १ अतिशय पाणीदार; लवळ (पोहा); तापट;
सज्जट; तापटी, धांदली (माणूस); खोडखर; स्वर (मूल).
[फा. खंदा=हास्य. ० तुल घं. खंदा=उडणे, उडी मारणे] ० तद्वद्
-पु. आवेरी; धांदली, मनुष्य, मूल. ० धार-पु. अतिशय परा-
क्रमी मनुष्य.

खंदा—पु. (वे.) तसांचे पाचट.

खंदा—वि. हानी; सहाणा. [फा. खंदा, खंदा !]

खंदाही—हे—स्त्री. खंदाही पहा.

खंदान—स्त्री. (व.) खाण. ' मुरमाची खंदान सांपडली. '
[स. घनि]

खंदारा—वि. १ (संगीत) खंदारी बाणी (गायनांतीत एक
तन्हेची बाणी) गायारा. खंदारबाणी, खंदारी पहा.

खंदारी—वि. खंदारी; खंदारचा (उत्तम घोडा ६०).

खंदारी घाणी—स्त्री. गाण्यांतीत एक तन्हेची बाणी.
[खंदारी पहा]

खंदार—पु. खंदार; खंदार हाड. ० सार-पु. कात. ' सर्व
सारांचे शुद्ध सार । तो मी होईन खंदारसार. ' - एसा १२.५५१.

[सं.] खंदारंगार-पु. खंदारचा निवार. ' अथवा निधान
हे प्रगटले. म्हणूनच खंदारंगार खोले भरिले. ' - हा १ १४९.

खंदील—पु. खंदील पहा.

खंदुळण. खंदुळ—गडकणे, (गो.) खंदोळ. गडक पहा.

खंदे—न. एक लहान पत्ती.

खंदोस—पु. १ धातुत्व; बर. मत्सर; घुरस; हेवा. २ मत्सर-
युक्त स्पर्षा. (कि० बाघणे; घरणे; बाळगणे; लापणे; चाळविणे).
[सं. खंदे=बाहेर पडणे, गळणे. हेलाळणे !]

खंदक—वि. (व.) खगव. ' तो माणूस फार खंदक आहे. '

खंदोत—पु. काजवा; दोपटीम-ये प्रकाश असणारा किंवा.

' येन्ही मातुवेची काय खंदोत । शोभा आधी. ' - हा १.६७.

' खंदोते फुलविले तिविजे. हुंवा. ' - गुगा ३.६७. [सं.]

खंदूळ—खंदा, खंद पहा.

खंदक—न. (गो.) खंदक शब्दाचा अपभ्रंश.

खंदका—खणका पहा.

खनतीडा—पु. फुदभर लंवीचा लोखंडी बत्ता. याच्या टोकास
टांकीसारखे हत्यार असते. हे मंगोचि धरणीहीन हत्यार आहे.

खतोळ पहा.

खनन—न. १ खणणे, खोदणे. २ प्रणे (प्रेत). [सं. खन=

खणण] ० दुहून-न. प्रणे आणि जाळणे (प्रेत). [सं.]

खननीय—वि. खणण्यास योग्य. [सं.]

खनपट—खणपट पहा.

खनपट—जी. (व.) १ थोबाड; कानपट पहा. 'खनपटीत दे.'

खनपट—उ. (व.) क्षुर अलंकार; दागिना (तिरस्कारसूचक)
'दोन खनपट आहत अंगावर.'

खनपूस—खणपूस-स पहा.

खनवादी—वि. मात्रिक; मंत्रतंत्र करणारा 'ची मोक्षनिर्घ.
पाठोळिते उपदे. खनवादी जे।'—आ. २४.

खनाळ—न. युद्धा; कडेपाव; एकात खल. 'खनाळांमधे
जाऊन राहिले. तेथे कोणीच न पाहे।'—दा. १५. २. २३. [सं
खनि+आलय]

खनि—घी. १ खाण. २ (ल.) कोटार; सांठा; आगर. उ०
सुखखनि=सुखाची खाण, सौंदर्यखनि. [सं.] *खोदनशास्त्र-
न. जमिनीच्या पोटातील खनिज द्रव्ये पोषून व खणून काढण्याचे
शास्त्र. या शास्त्राची व्याप्ति भूगर्भातील खनिज पदार्थे सोडून
काढण्यापुरतीच नसून भूद्रवावरील पदार्थांचे खनन करण्याचाहि
या शास्त्रात अंतर्भाव होतो.

खनिज—उ. खाणीतील पदार्थ. पाव, खडू, मार, रत्ने, बिकण
माती, स्लेट, टांकणखार इ० पदार्थ खनिज होत. (इं.) भिन्नरत्न
'वनस्पतींचा अगर प्राण्यांचा एखादा अंश राखतात गुरकटलेला
असला म्हणजे त्याला खनिज म्हणतात.'—मु. ५४. -वि. खाणीत
अखणारा; खाणीतील खणून काढलेला. *फोटो—जी. खाणीतून
काढलेल्या पदार्थांचा वर्ग; (इं.) मिनरल किंगडम. *डॉक्टर—न.
उपस्था हवेंत पेट्रोलिअम टेबल म्हणजे तयार होणारा पदार्थ
—पदाव १, १०१. *विमान-शास्त्र—न. धृष्टीच्या पाठीवर
सांघण्याच्या द्रव्याच्या जाती व वर्गीकरण, तीं द्रव्ये सांघण्याची
शिकाणे, त्याचे गुणधर्म व उपयोग यांसंबंधी सामान्य माहितीचे
या शास्त्रात विवेचन केलेले असते.

खनित—वि. खणलेले. [सं.]

खनित्र—न. खोरे; फावें; खणण्याचे कोणतेहि हत्यार.
'महापातक कंदखनित्र' [सं.]

खन्या—उद्ग. (व.) तुळनादसक शब्द. 'मी काय त्याला
काढून देणार आहे खन्या?' [अ. रामसं-संज्ञान १]

खप—उ. १ विक्री; ब्यय; खर्च, वासलात, वाटेस लागणे,
गपविणे (जिन्नप, माल); भक्ष्य, उपभोग्य पदार्थांचा जो विक्रया
दिक्कन विनियोग हो. २ कारावृद्ध, सेहत, धम; खपणे
'बातहि महिने शेतांत खप करवा तेव्हा पोटापुरते धान्य पिळते'
[स. धृ. १]

खप—उ. रात (कलमचासाठी).

खपक्या—वि. रामक्या; दुपार; चलाख; जोरदार.

खपखप—घी. (गो.) घडकी. (वाप्र.) *आयलें—(गो.)
घडकी भरली. खपखचें—(गो.) घडकी भरणे.

खपट—न. १ माशाचा खबला. २ त्यासारखा सोन्याचा
अगर रुप्याचा दागिना ३ कणकेचा मात्तर, आरोळी. ४ डोळ्या-
वरचे कातडे. (इं.) मेथेनला हा प्रथम प्रतिशब्द योजला गेला.
'पक्षी खपटें सईल वरून डोळे चपटे करितात.'

खपटी—घी. शुद्धाची किंवा दुसऱ्या वस्तूची कढवून खाण्या-
साठी केलेली वडी [खपट]

खपड—खण्ड पहा.

खपडे—अकि. १ काम करणे; मेहनत, वष्ट करणे. 'इंग्लंड-
सारख्या देशात सार्वजनिक कामासाठी अहोरात्र मोठमोठे लोक
खपतात ते ह्या करितांच.'—टि. ४. १४८. २ विकले जाणे; खप
होणे; विकत जाणे; गिऱ्याईक मिळणे (माल इ० ला). 'बाजा-
रात नासका माल खपत नाही.' ३ (स.) खर्चणे; व्यय होणे;
संपणे. 'घरातले धान्य सर्व खपले.' ४ वाटेस लागणे; मरणे.
'दुसरे दिवशीं हरिच्या दृष्टिपुढे अर्जुनाशुभे खपला.'—मोक्षपौ
१. २. ५ आचरणे; सोसणे. 'ती खवत गुला खणणार नाही'
—कोरकि २९. [सं. क्षपणम्; क्षृप=पालविणे]

खपता—वि. (प्रो.) मयंकर; तापट; क्रूर. [अर. खिपकत=
भारवस्तुपण्याचा भाषाव]

खपती—वि. १ निवड्या; निघाऱ्या; आग्रही; आपला वडेश
शेवटास नेणारा; निवट. २ संदा; चलाख; हुशार; जोमदार
(कुमाल). ३ तापट हुंदीचा, तळार, पाणीदार. [खपणे]

खपती—वि. १ रागीट; तामसी; चिडखोर; दीक्षेष्टी. २
(ना.) वेष्टा. खप्ती पहा. [खपता]

खपन—न. (गो.) प्रेत सांठ्यांचे पांढरें वख, धवट, कडन पहा.
*खायरा—वि. प्रेतावर टाकलेले सामान खाणारा. *फुटो—वि.
(गो.) प्रेतावरील वस्त्र नेणारा. खपुनचें—कि. (गो.) प्रेत
वस्त्रात गुंडाळणे.

खपरल—न. (व.) कौल; खपरेल पहा. [खपरी]

खपरी—घी. १ अणूचीदार, धारेचा दगडाचा तुकडा, चीप,
कपरा (टाकीने पाडलेला). २ खपर; फुटलेल्या भिंगाचा तुकडा,
डिहरी; खपरी. (कि० निषेण; जाणे; उडणे). [कपरी]

खपरेल—व. (हिं.) १ दोन्ही बाजूंचे वळविलेले चपटें
कौल. २ किंवा तशीं कौले पातलेले छपर; पर. 'घराच्या अगदीं
रान्या आणवत पर झोडण्याकरितां खपरेल करावे लागते.'
—मराठी २ रेपु पृ. ६२ (१८७३). [खपर-री; वं. खपरेल]

खपरेल—खी-मि. कौलस.

खपला—उ. १ गिराळा झालेला तुकडा; कपरा (घाल,
कातडे, कचव इ० चा); सालाट; कपची; राखडी; पाखडा

खबला. २ गळ्यातील एक प्रकार. ह्या देठावर व कर्माडकत होतो. [गाय=मुकडा]

खपली—झी. १ लहान वपरा; मुकडा. 'दोपनें मपली फोडिली। ते मायुती माही जखली।'—श्री ८.१.१०. २ खबला; पावुरा (पोडाचा). (किं० काठेणे; उबटणे). [गाय=मुकडा] *काढणे—(त.) जुने भांडण उबकून काढणे.

खपल्याण—न. रापला गळे पहा.

खपचणे—घिणे—अति. १ रोपविणे; कमी कमी करणे. २ ठार मारणे. 'त्या बहुतांदां घात्यकि भागवतं दहि तो रापविण हो।'—मोमोसल १.५५. 'गंगापरमाणी जात होता देवाय। मयीं लपविला स्तथाय।'—ऐरो ३९०. [सं. राप=प्रयोजक]

खपरा—पु. बाहीचे मागेल तोंड. [फा. वफ=हात]

खपा-रपा—वि. १ नापूर; हट; रागावलेला. 'साजमुळे मबाबाची मनी खपा.'—रा ५.२०४. 'घाशी मिया साजवर मबाव नफा आहेत.'—रा ५.१९. २ नावड उत्तरप झालेला; विन्मुख (एखाद्या विषयापासून); कंटाळा आलेला, [जर. रापा=रागावलेला] *मज्जी—झी. इतराची.

खपाट-टा-टी. खपाटी—खप. १ रिकामे पोट. 'बोणाचीं अन्नाविणें खपाटे बळीं आहेत.'—नि ५१०. 'पोटास खपाटा बसला—झाला.' २ खबदख; पोळक माग; खळगा; भोक; भेग; झळद; बीळ. खपाटे—न.अव. (वि.) गालकडे; कानादिले १०. खपाटे, खपाट्या खसणे—न. खपास १० पावून पोटाच्या खळगा पडणे, पोटबसल होणे. [सं. कपाट]

खपाटा—पु (गाविक) किनाऱ्यापर्यंत आगबोटीतील माणसे किंवा माल घेऊन जाणारा—वेणारा पडाव, होडी. ही होडी त्या त्या आगबोटकंपनीची असते.

खपाटा घेणे, खपाटीस घसणे—लागणे—आपली विनंति मान्य करून घेण्याकरिता पाटीस लागणे; आमद् घरणे, पिच्छा पुरविणे; गळ घालणे; खनपटीस घसणे पहा.

खपाटून—क्रि. कचकावून पहा. विशेष जोरदार अर्थ या शब्दाने व्यक्त केला जातो.

खपाटो—पु. (कु.) एक प्रकारचा मासा.

खपाट्या—झी. काम साध्य करण्याची चिकाटी असलेला; पिच्छा पुरविणारा; हातीं घेतलेल्या कामाचा निश्चयपूर्वक शेवट करणारा; वादविवादांत दुसऱ्यास चकविण्याचे सामर्थ्य बाळगणारा.

खपी-खप्पी, खप्पीदास—वि. १ उद्योगी; मेहनती; नेहमी कामांत चूर असणारा. २ काम करण्यांत हुपार; चलाख, तफदार. ३ रागीट, तामसी, कडक. ४ धूर्त; पडा; बिल्दर. ५

खमंग; न लाजणारा किंवा न भिणारा; परतार [सं. खपीन=बलद घागने हारण करणारा?; खमंगे]

खपीप-खफीफ—वि. १ लाभलेला; ओठाच्या झलेला; फजित; धनी; मानवंडित. 'चेरीसाहेबांचे ताल-जायमध्ये तोंड उगवून गेले व खफीफ बहून जाईल.'—पदम १०५. २ हट; नापूर केलेला; उतकून गेलेला. 'गोसावी अनुपगरी सगामी दुदमन जाले व खपीप जाले.'—रिगता १.८५. ३ हलके. [अर. खफीफ]

खपुपु—न. (आकाशाचे पूल) अतीभाव्य किंवा अराध्य गोष्ट दर्शविण्यासाठी योग्यता. या अर्थाचे पुढील शब्द आहेत. उदा० विष्णूतील (बादूचे तेल), मृगजल अथवा मृगपुष्पा, मृगजलस्नान, कूर्मलोम, कूर्मदुग्ध, बंध्यापुत्र, अंधविरोधक, दधिरात्रा; मृगप्रायन. 'गंधर्वकुंठे कायी पाडावे। काय धरावि पाण सोडावे। होमावे मग तोडावे। खपुपु की।'—श्री ११५. २१५. [सं. ख+पुत्र]

खपेटोणपे—पु.अव. खवेटोणपे पहा.

खसी—वि. (ना.) पिसाट; वेगळ; शुद्ध. [अर. खसी=वेडा; हिं. खता.]

खपड—वि. खुपट्या पडलेला; बिंबलेला (गाळ किंवा वेदरा); क्षीण; म्हातारा. 'खपड झाले गाळ, आतां विट्ठल-वारीस चाल।'—

खप्या—सपा पहा.

खप्पी—सपी पहा.

खप्याची पट्टी—झी. (हुस्ती) हुस्तीतील एक भाव; आपला हात जोडीदाराच्या गालकडावरून घेऊन त्याच्या गळ्याची पाटी हाताच्या पोटासिने दाबून त्यास शुसमटवून बीत करणे; गळ्याची टांग. [अर खफाह=गुप्त?; गळा दाबणे; खपड+पट्टी=वापणे]

खप्या—वि. १ खपणारा; अतिशय मेहनत करणारा; सर्व काळ कामांत कंठणारा. २ सदां कामांत गुंतलेला; लडोगी; न्यासंगी. [खपणे]

खफसी—झी. १ पजिली. २ नाराजी. 'नवाबाचे निरुंठां खफाविषयीं हटला व खफगी आहो.'—रा ५.१८१. ३ दु.ख. 'होळकरावर हे बीत गुजलेली सवख खफगीस जागा.'—रा ७. —खलप १.२०. [फा. खफगी=राग]

खफीफ—वि. हलका; विनम्रहत्वाचा; नीच. खपीप पहा. [अर. खफीफ]

खवखवणे—अति. १ खबराब असा आवाज करणे (रिकामे भटके शेवळे असतां, पंचपात्रांत आवाज केला असतां अथवा कुजक्या नाराच्या आवाज होतो तसा.) २ कफाने किंवा दौब-हाने दाटणे (गळा, नाक); चढवणे. [ख.]

खखखीत—वि. बंदबंद, खखख, गवगव असा आवाज करणारा (जड पदार्थाने ठोकलेल्या रिकाम्या भांड्याप्रमाणे किंवा पंचपचीत नारळाप्रमाणे). [ख.]

खखड-डी, खखदाड-नशी. १ ओबडधोबड पोखर अथवा खळगी; मुख्यत्वे गुहेसारखी किंवा तिरकस गुहा; कपारा; देरी. २ पळीतील अथवा ओपळीतील खोल खळगी. ३ भगदाड (मितीतील), ओबडधोबड आडूतीचे मोठे भोंक (खडक, झाड, फळी यांमधील); सुयार; बीळ.

खंखडडी-वि. उंचखल व खखखळणे असलेली, खडबडीत (जमीन)

खखर-श्री. १ बातमी; संदेश; वार्ता २ समाचार; माहिती (परक्या गावची) ३ गप्पासप्पा; वृथा गोष्टी, निरर्थक भाषण (अनेकवचनी प्रयोग) 'हा गांवात उगीच खखर सांगत बसतो.' 'खखरंची झाली दांडी आणि कापाला लागली दांडी.' [भर. खखर] (याप्र.) ० घेणे-सूड घेणे, दिसा करणे, सामावण-० गीर-(हि.) १ बातमी देणारे देर; चार, २ पालनकर्ता; आश्रयदाता. ० अ(ए)ख(कु)खार-श्री. बातमी पत्र. जयपुराकडील खखरएकधार पादशहाती आली की... -दिसत १९८२. खखगिरी-श्री. निचारपत्र. 'खखगिरी क्तावयाखी याद होत नाही.' -रा ३.९०. 'आपण आमची खखगिरी व परामर्ष पूर्वापरीस अधिक असा केला.' -देसुळे ४९. [का. खखगिरी]

खंखरखुंड-वि. (प्रां.) खंवीरखुंड पहा. खखरदार-श्री. संरक्षण; मजबुती. 'तरी तुम्ही किडे हांशी वंगरे जाणाची खखरदार मजबुतीने उत्तम प्रकारे करणे.' -रा ३. २१३. खखरदारी पहा. -वि. १ चतुर; तत्वेज; कुशल, निष्ठात, फारडा. 'तो काखून जावसाळ काण्याविषयी खंखरदार आहे.' २ खाऊन पिऊन गुरगी; संपन्न; समर्थ. ३ मजबूत, धडकावट; चांगल्या स्थितीतला. ४ सावध, हुशार. 'जाना फडनवीस म्हणती भाऊला तुम्ही मोर्चाला खखरदार!' -वेणे १८१. -उडा. स्थानांत ठेव! घ्यानांत पर! सावध रहा! (न राहूशील तर संकट टाट पडशील) [का. खखरदार]

खखरदारी, खखदारी-श्री १ काळजी; संभाल, चांगल्या स्थितीत ठेवणे; पदोपस्त, सावधगिरी, हुशारी, 'परत हजार मावळे ... किल्ल्याचे खखरदारीम नेमुन.' -मराचिम ५ २ निषय; खंवीरपणा (मनाचा) ३ मजबुती; कडगरपणा; टिकाऊपणा (लंगड, कापट, बम्बू इ. ना.) 'ह्या साकडाची खखरदारी या लंडकांत नाही.' -वाखीरी.

खखरयमर-यात-श्री. (हि.) बातमी, समाचार; वार्ता; वंगेमान. 'आमची खखरयमर पेटत आली.' -रा २.८५७. [खखर हि. = खखर+यात]

खखरी-श्री. (गो.) निंदा. (किं० करणे).

खखन्या-वि. १ चातमी देणारा. २ गप्पा मारणारा.

खंखन्या-वि. १ चतुर; चलाख; हुशार; चहाणा; उत्तर; उत्साही; २ मजबूत बाण्याचा; पडाकडा; राकट; दणवट; बळकट; मजबूत. [खंवीर]

खंखळ-श्री. (प्रां.) खळगा: खोल खड्डा; देरी; एकी-कडची जागा; खखदाड; गुहा.

खया-प. खाय. [हि.; सं. स्तम्भ]

खंवाई(य)त-ती-वि. खंवायत गावासंबंधी; खंवायत येथील (लगडी). 'नेसलि खंवाईत जरातारी।' -अमृत १०२. 'खंवाईती मजरी नेसवुनि' -अमृतसुदा १३. (सामा). उंची वज्र. 'सुपसदा देवी खंवायत नेसविति।' -वसा ५३.

खयाड-न. १ खखदाड पहा. २ पाण्याचे ओबडधोबड, टाकें; डबकें. 'डोहो डबकें खयाडी टाकी।' -दा १६.४.१०. पोळकी; थोळकें. 'तोंडाची खयाडी जाली' -दावि ७१.

खंवाड-न. (गो.) लबाड

खंवादी-श्री शिवण नांवाचे एक झाड; शिंवणी.

खया(य)ळणे-उक्ति. १ अघाशीपणाने खणे; मिळणे. २ (ल) निरर्थक खचें करणे; उधळणे; उधळेपणाने खचें करणे. गोष्टी-याता खयाळणे-गणा, याता खोचणे; बडबडणे. 'तो वेधे याता खयतीत मसाला आहे.' [भर. निवाल=खमूदि, म. खयाला]

खयाला-वि. ऐसपैस; मोठे; डोलेजंग. [भर. निवाल]

खयाला-उ १ अघाशी पणाने खणे. २ (ल.) उधळेपणाचा खचें, व्यय (अन्न, पैसा, वस्तु इ. चा). ३ व्यापारीतील मोठी वृद्ध; तोड्या; टोकर ४ तुकडे; पुटपुट; मोरतोड (वागडी; वाटली; मळकें इ. ची) ५ (सामा) [भर. निवाल] धडकाण; नाच. खयाला-ल्या-वि १ गल्लीदास; बडबडणा. (समासात.) याता-गोष्टी खयाला. २ खादा; अघाशी. (समासात.) 'यात-लाड-पोळी-खाऊ-ग्याल्या.' [भर. निवाल]

खंयाचती-उ गायन यात्रांतील एक राग. ह्या रागात पड्ड, तीन ऋषम, तीन गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीन धंवन, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. बरोहोत ऋषम बज्ये, जाति गंगूणे-याड्य, वारी गांधार व खंयादी धंवन. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर

खयाळणे-वि (ब) गवळणे; अनावर होणे; घाम केंणे. 'हा ताजडा बेल छार नवाळतो.' [गवळणे]

खंयाळे-ळें-न. उंची वज्र; खंवायती वन (जरीचे). 'नेसलेउ की खंयाळे' अथवा भगवंती नेगावी। -भम् ११५. [खंवायत]

खंविरी—श्री. १ मज्झिमी; बलवती; भद्रमपणा (इमार तीचा). २ भद्रवस्त. ३ कायमपणा; निविरी (बचनाची). [संक्षेप]

खंवीर—प्र. निमित्तता; निखालपता; पोळपणा, संदिग्धता यांच्या उलट. 'हमच्या सोलण्याचा खंवीर आसल्यास आम्ही उपयोग करतो.' -वि. १ मज्झिमी; भयस; दणपट; बलवती (इमारत, पदाथ). 'माहात्म्याचा खंवीर केला. आत्मा पाळत पुतळा जाला.' -दा २०.७.१८. २ (स.) धिम्मा; निमही; हट निवण्याचा (मनुष्य), निखाल्य; अम (भाषण); कायम (हुदा). ३ (व्यापक.) मोठे; वजनदार; अग्रज (बोना). ४ (सुट्ट-वि. १ अटळ; कायम; टाविक, निमित्त (माणूस; हुदा; पंदा). २ दणपट; मज्झिमी.

खंवीर—न. (प्र.) इमार. आभरण; फुगवण; आभरण्याची किया. [खमीर अप.]

खंयुतर—तर—दर—न. कथुतर पहा. ० यत्ना—उ. १ कथु तराणा पहा. 'पुण्यातील पेशव्यांचा खंयुतरांना तालीमखाना बनला आहे.' -२ (स.) (कथुतरांचे धुताडे कधी कधी गंधार केले व कधी कधी रिकामे झाले यावरून) कधी कायदा कधी तोडा होणारा धंदा, व्यवसाय, उपयोग. [का.] ० यत्ना—वि. शिकविलेली कथुतर बाळगणारा. (अप.) राबुदगज.

खंयु—वि. (सा.) म्हातारा; युवा (उपसाहायी). खंयु—वि. अगडबंद; छूट, धिम्मा (माणूस). खंवीर पहा.

खंयुस—प्र. गलबतावरील भटारखाना; कथुस पहा. खंयुटोणये—प्र. अ. दुसऱ्याच्या मज्जीन शूण व्हावे, आपल्याला सोडोणया मिळाना किंवा एखादे संकीकृत कार्य पुढे चालावे यासाठी सोसावयाची अनेक प्रकारची दुःखे; पक्के चपाट, टके टोणये; भाषात; अडचणी; निंदा; कुचेष्टा. (किं. खाणे, पेणे; सोखणे).

खंयुट—वि. १ मनघणी करण्यास कटिण; मन बळविण्यास पटिण; हठी; हेकेखोर; पापाणाहृदयी. २ खडबडीत; कटिण, अभिय; खडतर; खचट पहा.

खंयुटा—प्र. खडबड; ओबडधोबड बीळ, विवर. खंयुटा—श्री. अ. (विणकाम) सुत खालीवर करून त्यास पेच (घांच) पाडण्याकरिता उपयोगात आणलेल्या लोखंडी बारीक व सखळ काट्या. या विणताना जागजागी ताण्यात खरकविलेल्या भाषात [खांब]

खंयु—खंयु पहा. खंयु—न. डाग. 'हवीं ज्याप्रमाणे एखादा वी. ए. चड्डी, काचा भिडवून आखाण्यात खंयु ठोकून उभा राहिला असता

लोखंडास अवेवा वाटत ... -वि ४९०. [का. गम्मांठ, घरी, पोय !]

खंयुटा(सा)घिणे—अ. खंयुटाघिणे; धमकाविणे; दरकाविणे; दरमावून सांगणे; कानउघाटणी करणे. २ ओराने ओळखे, बांधणे, घरणे, भाडवणे; मुख्यत्वे खंयुटावून अणा प्रयोग देतो व तो पाहिले त्या क्रियापदाची योजनात. जसे—खंयुटावून ओळखे—बांधणे—घरणे—तासणे—पासणे, कचवून, कचकावून पहा.

खंयुटा, खंयुटा—वि. हुशार; चलास, जोरदार; आवेडी; तलम; पाणीदार; जडाल. यांच्या उलट मऊ; साधामोळा; मूखे; नामदे; अ. खंयुटा पहा.

खंयुटा—श्री. खंयुटा पहा.

खंयुटा, खंयुटा—क—वि. १ मसालेदार; स्वादिष्ट; चमचमीत; चवदार (भाजी, सायपदार्थ, वास ६०). २ (स.) वस्ताद; घुवे; पका. 'तुला कोणी खंयुटा मसाल्यास पाहिले म्हणजे घुमी झाले.' खंयुटा काढणी—श्री. एक तोंडीलावणे; बोंबळणा काढणीच्या यारीक पोरी करून खांना मीठ लावून नारळाची खव व मिरच्याचे तुकडे ओळखतात आणि त्यांत भाजलेल्या मुखुर्याच्या दाण्यांचे कूट मिसळून त्यावर लिंबू पिळतात.

खंयुटा—श्री. स्वादिष्टता; चरचरीतपणा; हाणसणीतपणा (मसाल्याने भाजले). [खंयुटा]

खंयुटा—प्र. एक खाद्यपदार्थ; तुपावर भाजलेले पोहे, रोंगाणे, फुटाणे, सोबच्याच्या चढत्या ६० सर्व पदार्थांचे मिश्रण तुपाची फोडणी करून, चूळ, मिरच्याचे तुकडे, कोथिंबीर, मीठ, तिखट हळदीसह तीत टाकावे व ढवळून कढई उतारावी; खाताना, त्यात लिंबू पिळावे. -ग्रंथ १.२५६.

खंयुटाकाढणी—खंयुटाकाढणी पहा.

खंयुटा—अ. गडप होणे; नाहीसे होणे; जिरणे. [सं. धमू, न. नामणे]

खंयुटा—अ. धेयाने, निमूटपणे सोसला किंवा सहन केला जाणे (ड. रा. अपराध). [सं. धमू]

खंयुटा—प्र. १ याम्योत्तरात. २ खंयुटा; शिरोबिंदु; कचित् अपस्वस्तिक, अशोबिंदु. [सं.]

खंयुटा—श्री. (हेट. नाविक) पावडा किंवा रोयली धोवून ठेवण्याची दोरी.

खंयुटा—वि. (व.) बलवती; जोरदार.

खंयुटा—वि. पाच ही संख्या. [अ. खंयुटा] खंयुटा (सं.)-वि. पंधरा; ५० ही संख्या.

खमसीन—३ मिसर देशात वाहणारा लष्ण वारा. —सूपनि.
२१९.

खमाज-स—३. (संगीत) एक राग. ह्या रागास पडज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गंधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर सगतात आरोहान्त ऋषभ वज्रये जाति पाडव-संपूर्ण, वादी गंधार व संवादी निषाद. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर. **०धाट(राग)**—३. एक धाटेंचें नांव. याचे पुढील सात स्वर असतात—शुद्ध पडज, शुद्ध ऋषभ, शुद्ध गंधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध पंचम, शुद्ध धैवत, कोमल निषाद.

खमाटणें—उक्ति. गच्च ओढून बांधणें. (साया.) खमाटून ससा प्रयोग येतो. ओढणें—बांधणें—तापणें—खेचणें—आवळणें—या क्रियापदांशीं जोडतात. **खमाटून धरणें**—पट अथवा जोरात धरणें. **खमाटून जेवणें**—खाणें—सपाटून; ओ येईपर्यंत जेवणें. कचकावून, खचकावून, रगडून, सपाटून पडा.

खमाट्या—वि. १ अडमुठा; दांडगा; कचऱ्या. २ राकट; दणकट; धिपाड; घटिपण. [खमाटणें]

खंमाल, खम्माल—वि. खंबीर पदा. १ बळकट; मजबूत; अफन (स्मार्त, पशुपै). २ अंगी; अवजड; अकम; (ओझे, गाडा).

खमाविशी—स्त्री. (कर्ना.) सरकाऱ्या प्रत्यक्ष नजरेखाली बसलेली जमीन. **०दार**—३. सरकारी जमिनीवर देखरेख करणारा अधिकारी कमाविशी पदा. —विस्तार कोय.

खमीर—न. १ अंबवण; ताडी अथवा तसले फसफसणारे पदार्थ. 'रोटीत खमीर मिसळलेला अवस्थाने ती आठवडाभर हिटिऊ शकते.' २ किण्व, यीस्ट. ३ अंबवण किंवा सुरामंड तयार करणें; फुगवण. [अर. खमीर]

खमीस—३. एक प्रकारचा सत्रा; घाटें; कुठें. [पोर्तु. कैमिसा]

खय—१ छी, गर्व; ताडा; अभिमान. (कि० मोठेण, जिर. विणें. २ अडेलपणा; रग.

खय—न. (या.) शेतांतील धान्याचे खळें. [खळें]
खय—क्रि. (बों. मो फ्र.) कोठें? [सं. कः हि कहीं? तु कथो?] **०सर**—(क.) कोठें? **०प्यान**—**खन**—(क.) कोटून?
खयणें—न. (गो.) खेळणें; खेळण्याची वस्तु. [खेळणें]

खयट—३. खराबे भाड खर पदा.

खय्या—३ (क.) रिवाज; रीत; प्रथा. 'नवा खय्या पडला.'

खर—३. गाढव. 'खरी टेंको नेदी उडे। तानीन खोरी नाकोडे।' —शा ११.७०५. 'बाहल म्दने खर मला खरी बरे।' —मुगा ८७३. [सं. फा.]

खर—स्त्री. १ कचरा; पाण; अनेक प्रकारचा मळ. २ शेत प्रदांतील पांश्रा सोडा; लघवीतून पसरारे बीजंयचे कण. ३

आकाशातील पांढरे, कापसासारखे ढग; पातळ पसरलेले अन्न. ४ आकाशातील संच्याकाळचा रंग, आरफ रंग ५ जमीन भाजण्या-करितां टाकल्या टहाळांबरील खुनं मवत, पानें, काटक्या; शेण-कट ६० चा कचरा; राव. ६ मुकम किंवा बारीक खडी. ७ विहीरितून खणून काढलेली माती; गाळ ६०. ८ रस कर्ताना राखित अथवा मातीत पडलेले सोन्या-कण्याचे कण. ९ नदीच्या तळची वाळू; पाण्यातील गाळ, पाण; (गो.) पाण्याचा तळ. १० (नाविक) माल भिजुं नये म्हणून बांधावर पसरलेली लांकडे. ११ (सोनारी) कोळशाची बारीक पूड; ही पाण्यात घोडून तिचा गर मुशीच्या आतून देतात. १२ (क.) दंव. [सं.]

खर—वि. १ तीव्र; तिसट; कडक; प्रखर; कटत (मिळ्ये, जन, थंडी). २ (बों.) ज्याची पाणढाळ फारच उतरती आहे अस (घर, बाडा वगैरे). (कौ.) उमट (नांगर ६०), ३ होव-मारे; बोंचणारे; कडक (भाषण, शाब्द). 'खर दुर्वाक्य-शास्त्रें भेदित होतास जेथवा मर्म।' —मोक्ष ४९.९. ४ जास्त (वजन किंवा माप). जसे—एका ठिकाणचा शेर दुसऱ्या ठिकाणच्या शेरापेक्षा जास्त असतो. ५ दाढ; पट (बिखल, लपदा ६०). [सं.]

खरकट, खरकटवड-पडा-पाडा, खरकटवळ-खर-कटावळ—श्रीपु. १ ज्या जागी जैवण झाले आहे त्या जागेंचे अवशिष्ट, उशी पानें, पाण ६०. खरकटें पदा. जिंकचे तिकडे खरकटें पडलेले असणें. २ (ल.) (खरकटावाडा) हुंबलेले काम. [खरकटें+वड, वळ, वाड]

खरकटणें—उक्ति. १ ओवडधोवड लिहिणें; कुत्र्या-मांज-राचे पायलिहिणें; रेपोण्या ओढणें; पाईपाहने लिहिणें; मरकटून लिहिणें. २ पाईने चोळणें, पुवणें, शाडणें, घारवणें, ३ रांगणें; खरकट जाणें. [सं. खर+कट प्रत्यय]

खरकटणें—उक्ति. १ खरकटें होणें (अन्न, भांडी, हात ६०). २ (व्यापक) भरणें; लेपाटले जाणें; पडळ होणें; लिडविडीत होणें. 'काम क्रोयलोमें खरकटले।' —इ १९.५. 'मी सरावण घालतें माटें. हीं वळे न उचलल्यास देणानें खरकटली.' [खरकटें]

खरकटणें—उक्ति. भुरेत जाणें; झुजणें.

खरकटा—वि. (स्वच्छ व अस्वच्छ यांतील औपचारिक भेद दर्शविणारा शब्द.) १ शिजविलेले, पकविलेले, किंवा शिजविल्या पकविल्या दिवाय, पाण्याशीं मिसळलेले; तांदूळ, भाचरी, पीठ, दुधाशीं किंवा एखाद्या फळाच्या रसाशीं मिसळले तरी तें खरकटें होत नाहीं. २ ज्याला असले खरकटें अन्न लागले आहे, चिकटले आहे, अथवा ज्याचा स्वयं भाडा आहे असे (हात, स्वयं-पाकाचीं भांडी, जाणा, पदार्थ, ६०). खरकट्या अन्नास पोषकपानें दिवले तर चाळें, ओढल्याने दिवल्यास ते विटायले. (सापा-

रगतः प्राप्नोति अथा जास्त परिवाट). मोवळयाओवळयाचा
गेद न मानणाऱ्या प्राप्नोतेतांमयेहि शिजविलेल्या अन्नास खर-
कटेच म्हणतात.

खरकटे—न. (हि.) खरकटा अन्नाचा रोप, शिजविलेल्या
अन्नाचा (आकरी, भात इ. चा) कण, चारासुरा. मात्र हे शिज
विलेले अन्न पाण्यात मिसळण्यापूर्वी तळलेले दिवा भाजलेले
नसले पाहिजे, त्याचप्रमाणे शिजवण्यापूर्वी ज्या अन्नात पाणी, गीट
अथवा मुक्त पानी मिसळलेले आहे असल्या अन्नाच्या अवशेषा-
लाहि खरकटेच म्हणतात. १ (रेश्थांत रुट) म भाजलेल्या पदार्थांचा
स्वयंपाक, निलेप नसणारे अन्न. ३ (स.) अन्नास व्यवहार, देवपेव
(पेयाची); विनविषयी धंद्या. लब्धकः शिजन पूर्वक. 'मागले
खरकटे काढून दाका सगुदग्रा पेक्षा देवत.' ४ अर्पण सट्टिली व
प्रायदायक गोष्ट, कार्य. लाभा पहा. (पात्र) ०. शांथडणे—खरकटे
गोळा करणे; खरकटे काढणे. खरकट्या हातानें पाचळा न
हाकणे—(कदाचित् हाताचे खरकटे कावळ्याला मिळेल म्हणून)
पाकपास धोडी मुळी मरत न करणे. (केंद्रूप माणपास ही म्हण
छावतात.)

खरकटेला—वि. ज्याला खरकटे (शिजलेले अन्न, भात,
कणीक, पीठ इ.) लागलेले आहे असे (कापड, भाटे, हात, इ.).
[खरकटा]

खरकणे—अकि. १ खर अथा आवाज होऊन पसरणे, निघणे;
पसरत जाणे; जोराने खाली सरणे, जाणे. 'झाडावरून त्याचा पाय
खरकला.' २ 'मी खरकत तिकडे गेलों, पडलों.' ३ दुष्काळें खर
कल जाणे, वसरत—वसरत जाणे; खुरडणे ३ क्षपाट्याने व मोठ्या
आवाजाने वाहात जाणे (नदी, पूर), पाटीमागे जाणे; कमी
होणे; ओढोदीस लागणे (समुद्र); झटकन माहीत होणे (वाग्वानें
ढग); झडणे (मास, शरीर); उतरणे; म्लान होणे; पडणे
(तांड, चेहूत, माणूस); एकदम दबणे, खाली धसणे (सुज),
भिगणे; धावरणे; चरकणे, धास्ती धरणे. 'चोर म्हणतांच राजप्री
खरकल.' [खर]

खरकन—कूर—दिराई—किवि. १ खर अथा आवाजाने युक्त.
२ खरकन, एका क्षणांत, निमिषांत. 'औपधानें कळ खरकन राहिली.'
'गेगेचे पाणी खरकन उतारले.'

खरकवाण, खरकवाण मेहेरवान—वि. (विनोदानें)
अकिंचन, अत्यंत दारिद्री, कफळक. [ख. खरकनवाण—वीकराचे लिग]

खरका—उ. १ कातडीची खडबडीत आणि फुटीर स्थिति
(पडीच्या दिवसांत), खरबरीतपणा. २ कोरडेपण व रागल्या
पडलेली स्थिति (बरा झालेला गोबर, देवी इ. ची) (किं०
उठणे; येणे). ३ दु. खराक मानसिक स्थिति; दुखावलेल्या मानवा;
मनाला वसणारा धक्का (सांगाच्या सडकावण्याने) (किं० नवणे).

४ टोकर; तोटा; गोटा (व्यापारांत). ५ पिढांचे मुळपान;
नाष्टाई, जमे-पावयाचा-दिवाचा-उन्हाचा-उंदराचा खरका,
(पिडावर, धान्यावर). (किं० पतणे; होणे). ६ दाका; संशय;
भीतीची अथवा दु.मायक धोकेची आकस्मिक कल्पना; पोर.
(किं० देणे; पतणे; राहणे; उडणे). ७ आकस्मिक व जबर
बंद, गांज. जमे-खालेचा-देवीचा-गजकणाचा खरका, (किं०
मुठ्ठे). ८ 'पात्रविषयाचा जबर झटका, आवेग, लहर. (किं०
लावणे) ९ राडाहत जाणे; मोठ्या आवाजाने खाडखड
पुढे जाणे (गाडा). १० (ल.) चळती; झपाटा; मगमर (व्यापार-
पंचाची). [खरकणे. ११ खर] (पात्र). ० देणे—खरकटी काढणे;
खाड्यावे; जोराने धमकावणे; धाकीद देणे. ० मारणे—खोका
मारणे; गोटा देणे (सवाहीने दिशेबात इ.).

खरकाटणे—अकि. खरकटणे पहा.
खरकापणे—अकि. खरकन आवाज होऊन खाली अथवा
बाजूला कोठळणे; पसरणे; पसरत खाली पडणे. [खरक]

खरकापिणे—अकि. १ नमडाविणें खडसाविणे; खडपडी
काढणे; खमकावणे. २ खरखर आवाज होईल असे ओडीत
नेणे (ओडणे या क्रियापदाशी ओडून मगमर स्वतंत्रपणे योज-
तात). ३ उडलणे; पुढे ओडीत नेणे (एखादा जड व आवाज
होणारा पदार्थ). [च. खरक]

खरकुडणे—अकि. खरकटा होणे; खरकटणे—(अकि.) पहा.

खरखरटणे—अकि. मलिन होणे; खरकटणे पहा.

खरखर—खी. १ खोके जाले असतां होणारी वेदना,
टणका; डोळ्याचा एक रोग. 'त्याचे डोळ्यात खरखर लागली.'
२ (स.) पचासाप; पस्तावा; अतृताप. ३ दु.खदायक दिवा;र;
धावजी; चुस्त. (किं० लागणे). ४ पचांत होणारा धरंर आवाज
(कणामुळे). (किं० लागणे; मुठ्ठे). ५ कंड; खाज; खाज.
विण्याचा तटका. (किं० लागणे; येणे). [च. खर]

खरखर—रां—किवि १ धरपरा किंवा फरफरा ओडल्या
जाणाऱ्या पदार्थांचा अगर माणसाचा होणारा आवाज करून,
होऊन. (किं० ओढणे; घालणे; जाणे) २ घरातील धरपरा
आवाजाने, आवाज करून. (किं० धरजेणे) ३ कठिण; राकट;
खरबरीत (स्पर्श). (किं० लागणे). [च. खर]

खरखरणे—अकि. खडखड असा आवाज होईल असे
ओडले जाणे (जडाज वाय्वरून, फायांसह झाड रस्त्यावरून);
खरखर आवाज करणे; खडावणे; खसारणे किंवा वाजणे. २ धरपणे
(कफाने घडा). ३ उडसणे, टणकणे; दुखणे (खोळे). [खरखर]

खरखरमुंडा—डा—उ १ सुसज्जान जालींतील निशेक-
न्याचा एक वर्ग, व्यक्ति. हे लोकांनीं निशा यावी म्हणून आपल्या
आतीत, हातावर, पोण्यावर, देशवर जखम करून लोकांचे

आपली कीव करवून घेऊन भिक्षा मिळवितात. 'मलंग भडंग फलंदर'. खरखरमुंडे ।'-दामि ४७४. २ भिक्षा मागतांना हिज डयाबरोबरचा एक सोवती, मुंडा पहा. ३ (ल.) निष्कांचन, अनाय, फफळक माणूस.

खरखरा—प्र. खरखर पहा. १ कपोटीचा खरखरीत दगड, २ डोळ्यांचा ठणका, ३ तळमळ; बुटबुट; घोर; काळजी; हुरहुर (कि० फिटणे; जाणे; फेडणे). 'लागे स्मरवि अनाहत विदुर-वचन मानसा खरखरा हो।'—मोक्षस्य ४.५३. 'परि कथि येईल वृद्ध मित्र हा मगामधे खरखरा।'—राज्य १०. ४ असंतोष, हसवा; लाखुपी. ५ बडफड; तळमळ; तडफडणे; उसाखणे (रागावलेल्या, अथवा मदत्वाकांक्षी माणसाने). (कि० घेणे, लागणे; राहाणे). ६ कंडू; खाज; खाजेचा उमाळा. (कि० घुटणे होणे; लागणे). ७ घशांत दाटलेला कफ. ८ (क.) घरघर बाजणे. (कि० होणे; बाजणे; लागणे). ९ धास्ती; भीति, धका. (कि० घसणे). [ध्व. खरखर]

खरखराट—प्र. खरखर ससा अतिशय मोठा व कडूसा आवाज; खडखडेणे; खरखरणे; खडखळणे इ०. [खरखर]

खरखराविणे—अकि. खरखरत, खडखडत जाण्यास लावणे (खरखरणेच प्रयोजक)

खरखरीत—वि. खरखरीत; ओबडधोबड; वाळलेले; शुष्क, राकट; मृदुता किंवा शुष्कगुळीतपणा ज्यास माहीत असे (लंडूड, दगड, बल इ०). [खरखर]

खरखा—प्र. अंगावरील प्रख; अंगाला सुटणारी कंड खरका पहा.

खरंग—न. (व.) शेतांत पिकामध्य पडलेले टिंगळ.

खरंगटणे—अकि. १ ओबडधोबड रीतीने भरडणे, वाटणे (दोन दगडांमध्य दाखून, कुटून) २ चेचणे; चिरडणे (मिरी, मिर्च्या इ०); भरडणे.

खर(रंग)माणे—अकि. चांगले तळणे; खमंग होईपर्यंत तळणे; खरखर माजणे. —अकि. उन्हातें लाल होणे, सुजणे (ढोळे, गाल, तोंड इ०). [खर]

खर(गों)मोडा-स—प्र. ससा. 'तेथे खगोस निपाळा, त्याचे पाटी कुजे लागले'—देसकुले २१ [का.]

खरगोळ—प्र. एक वृक्ष.

खरच-णे, खरच घेच, खरची—खर्च पहा.

खरचटणे—अकि. चोळवणे; खरंगटणे; पासणे; कातणी निषणे.

खरचाणी—झी. सहान व दचदर माथाची एक जाळ. **खरचिय**—न. (राजा.) आंत दाणा नमलेली भाताची लोंबी, लोंग; पळिज; पोल; विन दाण्याचे कणीस. पको. २. ४०

खरज—प्र. १ (संगित) नीच स्वर; धोगरा आवाज. २ खरज स्वर वाजविण्याजोगा विण्यास लावलेला धोर. खजे पहा. [सं. पडूज]

खरजाई—झी. खजेची देवता. हिचा अंगारा लावला म्हणजे खरूज जाते अशी समजूत आहे. [खरूज+आई]

खरजुडा-ला—वि. खरजेने व्यास; ज्यास विशेष खरूज असते असा (माणूस). [सं. खजे]

खरखुवप—कि. (गो.) खाजविणे. म्ह० (गो.) खरजुता एक ठय खरपितां एकठय=खाज येते एके ठिकाणी पण खाजवितो दुसऱ्याच ठिकाणी. (वड्याचे तेल बांधावर काढणे).

खरजू-झी. (गो.) खाज. [सं. खजे]

खरट—अ. (प्रा.) १ पाय, खडी. २ खडा लावून होणारे दंत (माणसाच्या, जनावराच्या पायाळ, तळव्याळ). करड पहा. [ध्व. खर+(व)ट प्रत्यय ?]

खरटणे—अकि. वाड घुटणे. खरटणे पहा.

खरटणे—अकि. खरटणे पहा.

खरंटा—प्र. खरंटा पहा.

खरंटा—प्र. एक झुडप.

खरट्याळा—प्र. एक रणवाच. 'तेथे वाजती शंख काढाव्य । गुरीमां तोंडी खरट्याळा ।'—शिष्ट १०२६.

खरड—झी. १ धाई-धाईने लिहिलेला, कागद अथवा लेख, भावती, खडा, आराखडा. २ रेघोट्या; चिरखड्या. ३ खरडपटी; पाणवतारा; निर्मलत्वा. (कि० काढणे; निषणे). ४ धातु शुद्ध करताना तिचे मोवती जमणारी राख व धातू (ही धातूपासून खरडव काढलेली असते म्हणून हा शब्द); खरडून काढलेला भाग.

५ (गो.) टकल. ६ (गो.) केसांत सांचगारा मळ. [सं. धर; प्रा. खरड=लेपणे; ध्व. खर ?] सामाशब्द—

०धादा—वि. (उपधासाची) सारासी लेखन जाणणारा; परंतु त्यांतील मने न जाणणारा (कारण). २ अडशाल; विनकसवी (लेखक, न्हावी, सुतार).

[खरडणे+धासणे] ०निदोती—झी. १ गिचमिड; वेडेवाडडे लिखाण, लेखन. २ खडेपाशी ०नीस—निशा—वि. वाईट लेखक. (खरड+नरीस) ०पट्टी—झी. १ खरड पहा. कडाक्याची निर्मलत्वा; ह्यावणी; जोराची चावणी; बोडेंती; भोसडपटी; दोप दिरा अपराध दाखवून रागाने धाडलेला तापोरा. (कि० काढणे; निषणे). २ तोटा, मुळज्ञान सोसावयास लावणे. (कि० काढणे; निषणे).

०खरड—प्र. १ रगणीत असंस्कृत स्थितीत सापडणारे रत्न. २ ओबडधोबड खडा. खरट पहा. ०खरड—वि. दगडाळ; नापीड (जमीन).

रणतः प्राक्णांत भगा जास्त परिपाठ). सोबळपाभोळपाचा भेद न मानणाऱ्या प्राक्नेतरांमध्येहि शिजविलेल्या अन्नास खरकटेंच म्हणतात.

खरकटें—न (रि.) खरकटपा अन्नाचा घेप; शिजविलेल्या अन्नाचा (भाकरी, भात इ० चा) कण, चारबुल. वाय हें शिजविलेले अन्न पाण्यांत मिसळण्यापूर्वी तळलेले किंवा भाजलेले नसले पाहिजे, त्याचप्रमाणे शिजवण्यापूर्वी ज्या अन्नांत पाणी, सीट अथवा नुसले पाणी मिसळलेले आहे असल्या अन्नाच्या अवशेषास राहि खरकटेंच म्हणतात. १ (दशरथान हत) न भाजलेल्या पदार्थांचा स्वदेपाक, निलेप नसणारे अन्न. २ (स.) अन्नास व्यवहार, देवपेव (पेयाची); विनहिंबी भेदा. लवच; भिजत पोसते. 'सायले खरकटें काढून टाका मग दुमरा पैदा होईत.' ३ अणुप राहिलेली व श्रायदायक गोष्ट, काम; लासा पहा. (वाय) ०. **खांयडणें**—खरकटें गोळा करणे, खरकटें काढणे. **खरकटया** हातातें फावळा न हाकणें—(कदाचित् हाताचें खरकटें काबळ्याला मिळेल म्हणून परक्यास बोली छुटो मरत न करणें. (केशुप माणगास ही म्हण काबतात).

खरकटेल—वि. ज्याला खरकटें (शिजलेले अन्न, भात, कणीक, पीठ इ०) लागलेले आहे असे (कायड, भाडे, दात, इ०). [खड्या]

खरकणें—अकि. १ खरअशा आवाज होऊन पसरणे, मिसरणें; पसरत जाणें; जोरातें खाली सरणे, जाणें. 'शाबाबकून त्याचा पाय खरकला.' २ 'मी खरकत तिकडे गेलों, पडलों.' ३ दुर्गणानें खरकत जाणें, पसरत-पसरत जाणें; खरडणें ३ सपाटपणानें व मोठ्या आवाजानें वाढाव जाणें (नदी, पूर); पाठीमागे जाणें, कमी होणें; ओडोडीस लागणे (समुद्र); झटकन नाहींसे होणे (वाऱ्याने ढग), झडणे (मास, शरीर); उतरणें; म्लान होणे, पडणे (सौंद, चेहरा, माणूस), एकदम दवणें, खाली सरणे (एज), गिणें; घाबरणें; चरकणें; धास्ती धरणें. 'नोर म्हणतांन राजथी खरकले.' [खर]

खरकन-फर-दिसी—किवि १ खरअशा आवाजानें युक्त. २ खडकन, एका क्षणांत, निमिषांत. 'औपधानें कळ खरकन राहिली.' ३ गंगेचे पाणी खरकन उतरले.

खरकमाण, खरकमाण मेहेरवान—वि. (विनोदानें) अकिंधन, अर्थंत दारी, कफळक. [ख. खरक+माण=शकराचें रिंग]

खरका—उ. १ कातडीची खडबडीत आणि कुडीर स्थिति (पटीच्या दिवसांत), खरपरीतपण. २ कोरलेपणा व सगळ्या पटलेली स्थिति (बरा झालेला गोबर, देवी इ० ची). (कि० उरणें, येणें). ३ दु खरक मानसिक स्थिति, दुखावलेल्या भावना; मनाला बसणारा धवा (रागाच्या खडकावण्यानें) (कि० नसणें).

४ टोकर; टोटा; गोता (व्यापारांत). ५ विकचे मुखान; नाघाडी. जलें-पावसाचा-हिवाचा-उन्हाचा-उंदटाचा खरका. (पिडाबंद, घाव्यावर). (कि० बसणें; होणें). ६ धंका; संघम; भीतीची भावना दुःसायक धंकेची आकस्मिक रूपना; घोर. (कि० देणें; वसणें; राहणें; उडणें). ७ आकस्मिक व जबर बंद, तांज, जलें-तराजेंचा-देवीचा-गजकणांचा खरका. (कि० सुटणें). ८ 'ताजविण्याचा जबर झटका, आवेग, लहर. (कि० लावणें) ९ खडावत जाणें; मोठ्या आवाजानें खडखडत पुढें जाणें (गाडा). १० (स.) चाली; सपाटा; भगर (व्यापार-पेयाची). [खरकणें. व. खर] (वाय.) ०. देणें—खरकपरी काढणें; खडकावणें; जोरातें धमकावणें; लांबी देणें. ०. **मारणें**—खोडा मारणें; गोता देणें (सबाडीनें हिरोबात इ०).

खरकाटणें—अकि. खरकटें पहा.

खरकापणें—अकि. खरकन आवाज होऊन खाली अथवा बाजूला कोरळणें; पसरणें; पसरत खाली पडणें. [खरक]

खरकाविणें—अकि. १ चमकाविणें लडलाविणें; खरकपरी काढणें; खडकावणें. २ खरखर आवाज होईल असे ओडीत नेणें (ओडणें या क्रियापदाशी जोडून भाग स्वतंत्रपणें योजतात). ३ कडलणें; पुढें ओडीत नेणें (एखादा जड व आवाज होणारा पदार्थ). [ध. खरक]

खरकुटणें—अकि. खरकटा होणें; खरकटणें—(अकि.) पहा.

खरखडणें—अकि. मलिन होणें; खरकटणें पहा.

खरखर—झी. १ कोळे आले असतां होणारी वेदना, ठणका; दोळयाचा एक रोग. 'त्याचे दोळयास खरखर लागली.' २ (स.) पधाताप; पडतावा; अनुताप. ३ दुःखदायक विचार; काळजी, बुडवट. (कि० लागणें). ४ घशांत होणारा धावर आवाज (कफासुळे). (कि० लागणें, सुटणें). ५ कंड; खान; खाज. विण्याचा झटका. (कि० लागणें; येणें). [ध. खर]

खरखर-रां—रि. १ घरघरा किंवा फरफरा कोटल्या जाणाऱ्या पदार्थांचा अथवा माणसाचा होणारा आवाज करून, होऊन. (कि० ओटणें, चालणें; जाणें) २ घशातील घरघर आवाजानें, आवाज करून. (कि० वाजणें). ३ कठिण; राकट; खरबरीड (स्पर्श). (कि० लागणें). [ध. खर]

खरखरणें—अकि. खडखड असा आवाज होईल असें ओडले जाणें (जडाज वाड्यकरून, फांयासह शाळ रस्त्यावरून); खरखर आवाज करणें, खडावणें; खारणें किंवा वऱ्जणें. २ घरघरणें (कफनें पडा). ३ ठणठणें, ठणकणें, दुखणें (कोळे). [खरखर]

खरखरमुंडा-दा—उ १ मुसलमान जातीतील मिशेकऱ्यांचा एक वर्ग, न्याफ. हे लोकानीं मिश्र पायी म्हणून आपल्या जातीवर, हातावर, डोक्यावर, डंडावर जखम करून लोकांकडून

आपली कीव करवून घेऊन भिक्षा मिळवितात. 'मलंग भडंग कलंदर. खरखरुंदे।' - दावि ४४४. २ भिक्षा मागतांना दिज डयायरोवरचा एक सोवती, मुंडा पहा. ३ (ल.) निष्कांचन, अनाय, कफकफ माणूस.

खरखरा—३. खरखर पहा. १ कसोटीचा खरखरीत दगड. २ डोळ्यांचा ठगका, ३ तळमळ; बुटबुट; घोर; काळजी; हुरहुर (कि० फिटणे; जाणे; फेडणे). 'लागे स्मरुनि अनाहत विदुर-वचन मानसा खरखरा हो।' - मोशल्य ४.५३. 'परि कधि येईल वृद्ध मित्र हा मनामधे खरखरा।' - राधा १०. ४ असंतोष; रुसवा; लाबुपी. ५ चडफड; तळमळ; तडफडणे; उसासणे (रागावलेल्या, अथवा महत्वाकांक्षी माणसांने). (कि० घेणे, लागणे; राहाणे). ६ कंडू; खाज; खाजेचा उमाळा. (कि० घुटणे होणे; लागणे). ७ घसांत दाटलेला कफ. ८ (क.) घरघर बाजणे. (कि० होणे; बाजणे; लागणे). ९ घास्ती; भीति, धका. (कि० बसणे). [ध्व. खरखर]

खरखराट—३. खरखर असा अतिशय मोठा व कवैश आणाय; खडखडेणे; खरखरेणे; खडखडेणे इ०. [खरखर]

खरखराविणे—अकि. खरखरत, खडखडत जाण्यास लावणे (खरखरेणे प्रयोजक)

खरखरीत—वि. खरखरीत; ओबडधोबड; बाळलेले; शुळ, राकड; घुटता किंवा शुळगुळीतपणा ज्यास माही असे (लांडू, दगड, बल इ०). [खरखर]

खरखा—३. अंगावरील प्रळ; अंगाला घुटणारी कंड खाका पहा.

खरग—न. (व.) शेतांत पिकामध्यें पडलेले टिंगळ.

खरंगटणे—अकि. १ ओबडधोबड रीतीने भरडणे, वाटणे (दोन दगडांमध्यें दाबून, कुटून). २ चेंचणे; चिरडणे (मिरी, मिरच्या इ०); भरडणे.

खर(री)गणे—अकि. चांगले तळणे; खमंग होईपर्यंत तळणे, खरपू माजणे. -अकि. उन्हाने लाल होणे, मुत्रणे (ढोळे, गाल, तोंड इ०). [खर]

खर(गीं)गोश-स—३. सत्ता. 'तेथें खर्गोस निघाला, त्याचे पाठीं मुत्रे लागले' - ऐस्कुले २१. [का.]

खरगोळ—३. एक द्रव.

खरच-णे, खरच घेच, खरची—खर्च पहा.

खरचटणे—अकि. चोळवणे; खरगटणे; घासणे; कातडी निघणे.

खरचाणी—सी. लहान व दचदर माशाची एक जात.

खरचिच—न. (राजा.) आंत दाणा नमलेली भावाची लोंबी, लोंगर; पड्डिज; पोल; बिन दाण्याचे कणीस.

खरज—३. १ (संगित) नीच स्वर; योगरा आवाज. २ खरज स्वर बाजविण्याजोगा विण्यास लावलेला घोर. खजे पहा. [सं. वड्ज]

खरजाई—झी. खरजेची देवता. हिचा अंगारा लावला म्हणजे खरूज जाते अशी समजूत आहे. [खरूज+आई]

खरजुडा-ला—मि. खजेने व्यास; ज्यास विशेष खरूज असते असा (माणूस). [सं. खजू]

खरजुयप—कि. (गो.) खाजविणे. म्ह० (गो.) खरजुता एक ठय खरगितां एकठय=खाज येते एके ठिकाणीं पण खाजवितो दुसऱ्याच ठिकाणीं. (वड्याचे तेल बांधावर काढणे).

खरजू—झी. (गो.) खाज. [सं. खजू]

खरट—३. (प्रां.) १ वाद; खडी. २ खडा लावून होणारे शेत (माणसाच्या, जनावराच्या पायाला, तळव्याला). करट पहा. [ध्व. खर+(ब)ट प्रत्यय ?]

खरटणे—अकि. वाड घुटणे. खरटणे पहा.

खरटणे—अकि. खरडणे पहा.

खरटा—३. खराटा पहा.

खरटा—३. एक छद्म.

खरट्याळा—३. एक रणवाच. 'तेथे बाजती झाल काढाव्य। तुरीआं तोडी खरट्याळा।' - शिष्ट १०२६.

खरड—झी. १ घाई-घाईने लिहिलेला, कागद अथवा लेख, आह्वा, खडी, आणखडा. २ रेषोढ्या; चिरछुड्या. ३ खरडेपटी; पाणवतारा; निर्भर्तना. (कि० काढणे; निघणे). ४ धातु शुद्ध करणां तिचे मोवती जमणारी राख व माती (ही धातुपासून खरडून काढलेली असते म्हणून हा शब्द); खरडून काढलेला माग. ५ (गो.) टकल. ६ (गो.) केसांत सांचणारा मळ. [सं. खर; प्रा. खरड=लेपणे; ध्व. खर ?] सामाशब्द-० धाडा-वि. (उपधासारी) सपसरी लेखन जाणणारा; परंतु त्यांतील मर्म न जाणणारा (कारण). २ अशुशल; बिनकसरी (लेखक, न्हावी, छतार). [खरडणे+भासणे] ० निदाही-झी. १ गिचमिड; वेडेडांडे लिखाण, लेखन. २ खडेपाशी. ० नोस-निशा-वि. वाईट लेखक. (खरड+नवीस) ० पट्टी-झी. १ खरड पहा. कटाक्याची निर्भर्तना; दटावणी; जोराची चापणी; बोहंती; मोसडपटी; दोप किंवा अपराध दाखवून रागाने हावलेला तासोरा. (कि० काढणे; निघणे). २ तोटा. मुडसान सोसावयास लावणे. (कि० काढणे; निघणे).

खरड—३ १ खाणीन असेकट्ट वियनीत सापडणारे रत्न. २ ओबडधोबड खडा. खरड पहा. ० खरड-वि. दगडाळ; मापीक (जमीन).

रारहणे—अकि. १ ओरसणे; ओरसणे, मारपरीतणे, चोखन काढणे; पासणे. २ मारणे; उपणे (मवन, तण, ६० चुर-प्याने). ३ निष्काळीपणाने, खरपरीतणे (खरखर-वाकत); हजामत करणे, मादरणे. ४ ओषधपोवणरीतीने, बसे तरी, कच्चे, पाहने लिहणे, टिपणे, दांचणे. 'जन्माच्या कर्मी कुठे कोटी आटली ती मुद्दां शिळी, पण तिच्या जिवावर चार पाने रार-ली.'—भा. ३.४५. ५ संक्षिप्त दांचण करणे; सारांश, मुद्दे लिहून काढणे. १ पद्याफदाचे ओडणे, नांगरणे, दळणे ६० ७ वेरणे; घुरणे; ठेंबणे. रारणटणे पहा. ८ खरट काढणे; पाणउतार करणे. ९ (ख.) समूळ उच्छेद करणे, खरहून काढणे. 'दायस येवून खरहून काढला.'—अकि. (प्राणी). डंगणावर खरडणे, नाटणे; खरचटणे; फारफटणे; सरपटणे [खरट].

खरडणे—अकि. पुरटणे; मुर्ख जाणे; वाढ लुटणे. 'हे शाह मुर्खी खरडते.'

खरडा—३ १ खरहून काढलेले जप, खरकडे (स्वयंपा-काच्या मोडपातून). २ मारलेल्या, मारलेल्या, मिरा, मेच्या ६० कांवा पुरा. (क.) तिथळ (ओल्या मिश्रणाचे). ३ चिताळ कागद. (गिचमिड लिहिलेला, ओळीत ओळ लावलेला); दाग पडलेले डिलाण; अक्षर बळविण्याकरिता किंवा पडविण्याकरिता लिहिलेला बंद; खरडे. ४ मारासडा; कच्चे दांचण; कच्चा मसुदा; रोजनिशी; दांचणवडी; टिपणवडी; चोपडी; व्यापारी, धंद्याले लोक हिशोबाच्या दोन पक्षा टेवतात—(अ) कच्चा खरडा व (आ) पक्का खरडा. कच्च्या वरून पक्का लिहितात ५ ओषध घोवड, खेगडेमेगडे मोती; गोलबंद नसणारे मोती, हलक्या मोत्याचा दाणा; असल्या मोत्याचा खडबडीतपणा. ६ खर-पुजाची एक जात ७ देवी व गौर यांसुद्धे आलेली पोटातील कडकी, लण्ठा. ८ चिता; विन्या बाध. 'होती कोंबडी ती म्हाडी खरडाची.'—महाप. १.१.२. ९ (कों.) माताच्या लहान मलेल्या बाळ्या, साळीच्या 'लहान, मरवार कणसांचा समुदाय. १० युरांनी खरहून खावयाजोगे म्हणजे कफ खुरपता येण्यासारखे आणुड गवत ११ तुपांत तळकेले (जायफळ, पडि-शेप, मुद्दशेप यांचे) पूर्ण हे रेच बंद होण्याकरिता नेतात. १२ तुडवडा; कमीपणा; टेंबाई (खरडाचे लागेल बंदी). (वि०) लागणे; पडणे. 'पाण्याचा खरडा लागला अथवा पडला' =विहिरीचे पाणी शेतकरींजें वरले आहे की, ते (नरोटीने) खर-डले पाहिजे. तसेच धान्याला खरडा लागला =पिकाचा तुडवडा पडला. १३ (ना.) पुट्या; पुष्टीपत्र (कार्डबोर्ड). १४ (खोनारी) चावीच्या मुगाच्या एका कोडास दिव्यावर घरून खा किंवा गोळकार पडतात ती कांडी (ही छुस्काच्या कामी उपयोगी पडते). [खरट] खरडेघाशी—अ. निष्कळ काडणी. खरडे

घासणारा—वि. निष्कळ काडून, मारपाशा पहा. खरडे घासणे—१ लिहिण्याचे कष्टदायक काम करणे. २ (निष्काळी-पणाने) लिहणे; मारणे; मारडणे.

खरडी—अ. १ जोराची मारपरी; निगलंसा (कि० काढणे; निपणे). २ एक चर्मवाध; एक प्रकारची टिमकी. ३ काढ्याचा एक धागा; माडाच्या गुडतीचा बारीक दोरा; काय-बरी. ४ (क.) पुसाग (डंडी) माराने ओवळे किंवा गुड-टेले फळ; डंडी. ५ (क.) बेलगाडीचा वेग घांबविण्यासाठी लावलेला काढ्याच्या मागचा दांडा किंवा अडणा. ६ (क.) घोलेली पण न दासलेली पुगारी. ७ (क.) (भजनी मंडळ) मूंदण ६० वाधास लावलेली कणीक खरडण्याचे एक हत्यार. 'खरडीने कणीक घास.' [खरडणे]

खरडू—न. (क.) ऊंचे घोर; बारीक ऊ

खरडे—खरडा अर्थ ३, ४ पहा.

खरडेघा मोती, खरड्याचे मोती—न. हलके मोती. मरडा अर्थ ५ पहा.

खरट्या—वि. १ ओषधघोवड प्रकारे लिहिणारा, हजामत करणारा. २ निष्कळ खरडेघासा, काण्डा, न्हावडा. —३ चिता; खरड्या शप. खरडा अर्थ ८ पहा. [खरडणे]

खरणी—अ. घोड्यास होणारा एक रोग, यांत घोड्याच्या दोन्ही नाथुड्यातून बाका निघतात दुर्गंधी सुटते, नाकपुड्या तापल्या जातात, घोडा पाणी पीत नाही व अगदी कुस होतो. या रोगास धीणानुरोप असेहि म्हणतात. —अथप २.१२७. [सं. क्षरण; प्रा. क्षरण]

खरणे—अकि. १ लपवीतून खर जाणे. २ धीरेसहलून होणे (मनुष्य, पशु इ० चे). [सं. क्षरण; प्रा. क्षरण]

खरतड—वि. १ खरतर पहा २ खट, निर्माड. ० घोडणी—अ. (ना.) सामदायक घोडणी.

खरतडणे—अकि. १ खरतरणे पहा. २ शरीरास लादणे, नक्षम होणे. [खरत]

खरतर—वि. तीक्ष्णतर 'अन्योन्यासि विदारिति ते खरतर-मवर सिंह भावकसे.'—मोभीषम ३.५१. [सं.] ० खरकुटि—(काव्य) बाणाची अतिदाय जोराची वृद्धि, वर्षाव. [सं.]

खरतुडो—अ. घाडी फुले आणि खाण्याजोगी मुळे अस-णारी एक वनस्पति ही पावसाळ्याच्या आरंभी महाबलेश्वराकडे आढळते.

खरडळ—वि. (ना.) खडबडीत. [खर]

खरडळणे—अकि. खडबडून घरणे; खंडळणे. 'तुमते बाणौनि काडितु तरी। येसे खरडळितुसे।'—महाप. १००३.

खरनखर—क्रि. सारथेश्वरी. अखरनखर पहा.

खरप—स्त्री. भांड्याच्या तळाची जळ; मस; काजळ. [सं. खर्परी=एक प्रकारचे काजळ; करपणे]

खरप—पु. (ना) शेंखे पाजळण्याचा एक दगड, निसणा. [सं. खर्; प्रा. खर]

खरप—स्त्री. (राजा) आंतड्यांतील तिडीक, वेदना.

खरपट—ड—न. १ खडपा; पर्वताचे मोठे 'खडक पर्वत' प्रायः जे भाजल्यासारखे दिसत असतात ते. २ मुरुम, दगड यांनी बनलेली जमीन; कातळवट जमीन. ३ डोंगरावरील सपाटी. ४ फोड (किं० येणे; उठणे). -वि. मुरुम व दगड यांनी कठिण झालेली (जमीन). [खरपट]

खरपट—ड—न. १ (रिक्त्या विहिरीच्या बाजूला अथवा तळाला भाडे आपटल्याने होणारा आवाज, त्यावरून) अडचणीची, दुःखाची, हालाची ओरड, हाकाटी (अथर्वनामुळे आणि त्यामुळे पीक न आल्यास उत्पन्न झालेल्या दुष्काळामुळे, तसेच तळी, विहिरी यांच्या कोरडेपणामुळे). २ दुर्दहाळ; अवयव (किं० पडणे). 'खांदे साली खरपड पडले... म्हणजे तितक्यानेच त्यांची नुडसानी होई.' -बाळ १.१२८. 'खरपड पडले अति दारुण । दोन पांयल्यांची शाली घारण ।' [सं. खर्+पट्]

खरपड—ड—स्त्री. डोळांची एक जात; खरपुडा पहा.

खरपडी—तापुडी पहा.

खरपणे—अक्रि. खरद्न, ओरमद्न, जोराने काढणे; खरणे; खावडणे. [सं. खर्; प्रा. खर]

खरपणे—अक्रि. (राजा) खरप (आंतड्याचा) रोग होणे
खरपर—वि. खाष्ट; कडक. 'येथिल दैवत रे न्हू खरपरे कर्तुं एणा अथा ।' -आमहावळ ४४.

खरपयप—क्रि. (गो.) पाजविणे. [खरपणे]

खरपळी—पुळी—स्त्री. खरपुडी; सालपट, पापडी (वाळलेला निगळ, गवरी इ० ची).

खरपा—पु. बारीक सूत ओढण्याची पट्टी. -श्वर.

खरपाडणे—न. (पे. सुनारी) लांकूड छाडण्याचा रंभा.

खरपी—स्त्री. १ माजून दळलेल्या अगर बाटलेल्या घान्याचा एक पदार्थ. २ जड्या भांड्याच्या पुडाची खरवट; मस. [सं. खर्परी=एक प्रकारचे काळे]

खरपुंथें, खोपुंथें—क्रि. (गो.) गरपणे; ओरपणे; ओरखणे; रात्रविणे.

खरपुट—न. जनावराच्या पायाचा खुर. 'पुडिले गरपुटे टपी डुमपट्टी दिग्गजाची ।' -सिधु १००७. [सं. खरपुट]

खरपुडा—पु. डोळांची एक बारीक जात. हे, जमिनीवर व कोवळ्या पिकांवर पडतात.

खरपु(पो)डी—स्त्री. १ वेगळ्या झालेला, सुटलेला तुकडा (खाद, मित, त्वचा इ० चा); खपळी (जखमेची); पोपडा; साल; नळवया भाताचा भांड्यास लागलेला लेप. २ वेगळा; करकोचा. ३ खरपुडा पहा. ४ खरपुडी पहा.

खरपूस—वि. १ खमंग; पिचळसर व विंगट रंग येईपर्यंत व खमखुसीत, रुचकर होईपर्यंत भाजलेला, तळलेला (पदार्थ). २ (ल.) खडखडीत; स्पष्ट; खसखसीत; निर्मीड; दगदणीत (हुकूम); निष्ठुर केळेले (भाषण) ठाम; खणखणीत (हुकूम). ३ कडक; खरमरीत (उपाय, योजना). 'मते आचरे खरपुसे ।' -हा १६.१२. ४ चलाप; हुपार; साहसी (मात्स, स्वभाव). ५ परिपक्व (मसळ, विचार). ६ थोचणारा; झोचणारा; होदण. 'पावोनि ते स्पष्ट । मलयानिळु खरपुसु । येणे मानें पशु । इर' वाळणे ।' -हा १३.२८९. -क्रि. वि. फार; अतिशयितपणे (जोर देण्यासाठी योजतात). वदा०० तापविणे—वाळ होईपर्यंत उकळणे, कटत करणे, तसेच. ० भाजणे, तळणे, योळणे, खांगणे इ०. ० साकीद करणे—निष्ठुर सांगणे; बजावणे. ० समाचार घेणे—१ यथायोग्य पारित्य करणे; उद्देष्टे काढणे. २ वेदम टोकणे; बदहणे.

खरपें—न. मातीचे डेंकूळ, डिखळ, 'जे सात्त्विकाचेनि वडपें । गेले आध्यात्मिक खरपें ।' -हा ६.४९०.

खरय—न. (व.) खडकाळ जमीन. खरवड पहा. 'गांवाला लायून खरय आहे.' खरवड पहा. [अर. खराब्]

खरपटी—स्त्री. खरमाटी पहा.

खरपट्टर—वि. (व.) मन वळविण्यास कठिण. 'तो. खरपट्ट माणूस सांपडला.' [छतत, खडत]

खरपड—वि. १ खडखडीत; चडउताराची (जमीन). २ कांही पदार्थ चिकटून, लिडविहून खडखडीत झालेले (भांडे, हात, अंग इ०).

खरवडणे—अक्रि. (अप, कणीक, भात इ० नीं) गदळ होणे; वारवणे. कावडणे पहा.

खरवडी(री)त, खरवडा, खरबुडीत—वि. ओवरपोवड; छत्रीवाणीर; मस्राड इ० अळी ना वळीचा आणि खरवडपा होईवा.

खरवा—जो. (कु.) दोडीतील मेलेली त्वचा

खरवा—स्त्री—पुष्पी. (कु.) गोण्या पाण्यातील एक मासा.

खरबुजी—स्त्री. गरपुडाचा येत. नारदून पहा. -वि. खरबुजाच्या आकाराची (तपस्वरीची हरी, मणी, सुनळे इ०).

० चेहेरा—पु. देवीच्या घांगीनी युक्त सत्ता चेहरा; ओवरपोवड, डूप माणूस.

खरबूज—झी. खरबूजीचा बेल व त्याचे फळ. कर्लिंगदा-
प्रमाणे याचा बेल वाडतो, व त्याचे फळ वाटोळे, तांदूळ रंगावर
असते. ज्या खरबूजाच्या आतील भाग हिरवट असतो त्यास
तरवी म्हणतात. फळाची भाजी, राखते, कोशिंबीर यांकरिता वापरतात.
याच्या ८ पाती आहेत व सामावी. अकरापाती, बारपाती
असे काही प्रकार आहेत. 'तयापाशी होती खरबूज दोन।
ती केली गुहरी अर्पण।'—सर्ग २८०. [का.]

खरमंजरी—झी. कपाडा; कपामागे हाड. [सं.]
खरमरा—झ्या—वि. १ कठोर; खरवीत; कठिण. २ प्रखर;
खरवीत. 'तेय जन्हाळा आगी खरमरा।'—सा १९.२९५.
३ हुशार; खपाटपा; पलास; खगलनीत. म्ह० 'राऊत वारे
खरमरा तर घोडा चाले सतरो'

खरमरीत—वि. १ तीक्ष्ण; तिखट; सगळणीत; जलाल
(मिती); प्रखर (जल, भाग). निर्भीड; सगळणीत, घातेढ
(भाषण, टीका); तडकदार; अचंचल (वपार, साधन); स्पष्ट;
सहजरीत (बोलण्यास मात्स).

खरमसळी—झी. एक भाजी. खरमांडी पहा.
खरमस्त—वि. १ पाणीदार; चलास, तापट (घोडा). २
घमेडदोर; गर्वित; हवेत उडणा मारणारा. [का.]
खरमस्ती—झी. १ माज; मज; मल्ली; पग (पोड्याची).
२ गर्व; घमेड; विमाळ; डोल. (किं० मोडणे; जिरविणे, पुसविणे).
३ (गो.) खरमस्ती=अति हट, हांगाई.

खरमा(म)डी—झी. एक हाड. हे उच व थारीक असते;
ओमणाच्या उपयोगी पडते.

खरमाल—झी. (हिंद. नाविक) शिपाची दोरी तांगून देव-
ण्याची जागा.

खरव(चा)ई—झी. (तांबट, सोनार) मोडणांना विविध
भाकार देण्याचा किंवा भांडी व्याख्यावर टोकात असणारा
व चौस गज, पहाड. याला टोकाशी बळण देऊन उभट येण्या-
प्रमाणे सोय केलेली असते.

खरवट—वि. खडबडीत; खरवीत.

खरवड—झी. १ पदार्थ शिजत असतानात असता ठळाला
कठिण झालेला आणि मोडण्यास विरुद्ध राहिलेला खरडा, जळ-
कट भाग, (भाताचा, तुपाचा, दुधाचा); खरुडी. 'अतासाही
करी सगडा। तया घाली खरवडी कांडा।'—कथा ५.२४९. २
असारीतीने विकटून राहिलेला आणि खरडून निघण्याजोगा भात.
म्ह० कामाला मरावे खरवडीला अपावे=१ कामाला लुहार पण
खाण्याला अखेरपर्यंत. किंवा २ लुप काम करून दारूय तो काट-
कर करायी (उद्योगीपणा आणि काटकर असायी). ३
क.) खरवडी; निर्भस्तीना, ताशेरा; बोडंती. (कि०.

काडणे). 'काची म्यां भाजी खरवड काडली.' ३ (स.) टप-
तीचा शेप; किडुकिडूक; गरमज जाऊन उरलेला अवशेष. ४
निवृत्त्या दाखविण्यासाठी उपहासाने येऊन. उदा० 'मोटा बेटा
कडाण्याची खरवड=गाण्याची खरवड.' ५ (निदास्यंजक).
भडे; काळ; अतिशय खोसाळ, प्रासदायक मात्स. 'तो सर्व
गांवाची खरवड आहे.' १ (कु.) नगळाची खव, नरड.
[सं. खरवड; म. खरवडे; किंवा प्रा. खर=लेपणे, लपेटणे]
खराची खरवड=खराड, पडके, मोडके गरीबीची चट. (असा)
मोडक्या पत्तास दुच्छतेने म्हणतात. 'मेले वर आहे का पत्ताची
खरवड।'—फाटक माटपट्टा २.

खरवड—उ. (कु. गो.) अति लहान मासा, मासळी.
खरवड्या न्हायी—उ. वाईट हजामत करणारा हजाम;
अड्याल कागगीर.

खरवडणी—झी. (कु.) खरवड अर्थ १ पहा.
खरवडणे—न. जिने पदार्थ खरवडून काढण्याचा ती वस्तु
(शिंप, कळपा इ०).—जकि. खरवडून काडणे; घासणे; साफ करणे;
निरपणे; खणे (शिंप, मक्का, तर इत्यादिकांनी). [खरवड]
खरवट—ती—झी. एक खरवीत पानाचे हाड.

खरवट—ती—झी. (गो. कु.) (घुतापची) करवट; अर
कप. [अवत]

खरवडिगाळा—उ. समुद्रातील शिंगळा मात्साची एक
जात.

खरवस, खरस—उ. १ जनावनांचे कावळे (व्याख्या-
मताचे) दुध तापवून त्यांत मूळ पाडून ठेवण केलेले साय. [सं.
खरवस]

खरवस, खरस—उ. उदाहनेपासून अथवा फार बोलण्यामुळे
तोंडाच्या बोभण्या बोट्यांत जमणारा पांढरा फेस; चिकटा.
'तोंडीं येणे=अतिशय दमणे; आत होणे. 'विस्मरणाची खरस
तोंडी।'—एरव ११.५५. 'भाऊसाहेब यांचे तोंडास हाणा।
हाणा। हेच करीत असतो खरस वाली.'—भाष १५१.
[सं. खर-खार=रस]

खरविखर—वि. (मां.) चडउतार; उंचसपल. [सं.]
खरविणे—जकि (सं.) खोल व 'मपूर खोदणे; पूर्ण
साफसुफ करणे; उपसा काढणे (बिहीर, दवळे, गटार यांचा).

खरशिग—शिगळ=गूळ=गळी, खरसांघळी(ळे); खर-
समुडी—झी. एक बेल; मेढशिगी; ही मोठी व गंडाळ असून
पाने कडुनिंबाच्या पानासारखी असतात. सग्या पाळण हात लंबीच्या
असून खाण्याच्या (भाजीच्या) उपयोगी असतात. हिच्या लाकडाचे
स्थंभ व तपके करतात. शेंगेस खरशेग म्हणतात. [सं. मेघशंभी]
खरशी—झी. गोड्या पाण्यातील एक मासा.

खरशी-सी-शी खरस-खरस पहा 'हातपाय जाडले गोळा, मुखा खरशी मालीसे।' - म्या ६ १५ ५१

खरस-१ खरस पहा २ (गो) पाप, दना

खरसांवळी-शी एक बेल, आंबई, कोयते बाल

खरसिंग-न एका प्रकारचे शिंगाचे वाद्य 'खिनखिनतीं तुरीआ। खरसिंगेसी।' - शिष्ट ५२४

खरसुचें-अकि (गो) खरस येणे, दम लागणे

खरळपोंचर-३ १ छिद्र, खाच खळपा २ (ल) दोप -वि (कों) खाचखळपाची, लहान लहान खळग्यानी युक्त [खळी+खोंचर]

खरळा-३ बोथट व जाड धोरेशा विला

खरा-वि १ सत्य, खोंटे नव्हे असे म्ह० खन्याला काय मरण आहे २ अस्सल, अकृत्रिम, वनाघट नसलेले शुद्ध ३ चांगले, दिगन्त नसलेले, विन मेसळीचे (नाणे मौल्यवान वस्तु) ४ सच्चा, विश्वास, प्रामाणिक, निष्ठाप, लथाड नसलेला ५ बरोबर, सरळ, दोरीसुत (तयार केलेला, बसलेला खाप, तुळई) 'दहा खाप खरे झाले तितक्यावर बघाले चढवा १ संपूर्ण, बरोबर, पुरेपूर, चार्लस अनुसन्तन, वतांबळपासह किंवा पाडीसह जसे-पचोतरी आणि सयईसह कटव्यानी किंवा सेंकडपा पाडीमागे १०, १५, २०, सहित आख्याची खरेदी ७ दम, निश्चिंत, कायम (करार इ०) (कि० करणे) ८ न्यूनतारहित, पुरेपूर (वजन, परिमाण) -किवि बरे तर। निदान एवढे तरी अमु दे। निदानी 'तुत्याला बोलाव तर खरा, तो येणो न येओ' [स खळ, गु खळ १]

खरा-३ १ एकाच अन्त्यात मिजत पावून तावडा केलेला किंवा जेव्हा तयार करण्याकरितां सारपट काढण्या इत्दीचा तुकडा, कुडें, गप्पाचा खा जये-हळडुडाचा खरा, तुकड्याचा खरा, खडा २ तुकडी, कातरा, उष्णतेमुळे तोंडात दगारा फोड ३ कोइती बगिरे घाळांचे दाते प्रत्येकीं ४ खडा 'निघद्याचा खरा। गांठी बांधवीरा' - हा १४ १२८ [खडा स खर खर खर] (वाप्र) ० करून देणे-खरा व अस्सल आह म्हणून सिद्ध करणे चांगलेपणा पटवून देणे म्ह० खासाखोटेपामध्ये खर ओट अंतर आह=डांडा व काप यांच्यामधील अंतर सामान्य-० खरा-खोरा-वि निघयेकून जो खोटा वगड तो, खराखर गरा, अगदी वास्तविक, सत्य, न्याय्य विश्वास खराखर पहा ० खोटा-वि खरा आणि खोटा खराखोटा, खन्या तोखट्याचा-वि खरा आणि खात्रीचा, सधा आणि अस्सल प्रामाणिक आणि मोठ्या मनाचा, खरा आणि वास्तविक (मातृव, वस्तु, वर्तन)

खराई-शी १ सत्यता, खरेपणा, वास्तविकता. २ प्रामाणिकपणा, इमान, नेकरी ३ शुद्धपणा, अस्सलपणा ४ नीटनेटकेपणा, बरोबरपणा, दुष्कृतपणा [खरा+ई प्रत्यय]

खराई-शी चौथीस, पातुरागात जाणारी चौथीची खर खर पहा [स खर म खर]

खराखर-रां-किवि ओढलेल्या, फरफटत नेलेल्या पदार्थापासून आवाज होऊन, आवाज करून खरखर पहा

खरागणे-सकि १ उन हाणे 'नातरी खर, गेल्या पाये। डोळ्याची हट्टी जाय।' - हाप्र २१९ २ (कु) करणे

खराच-चा-३ (साकतिक) प. फोडीचे एक हत्यार -गुग

खराट, खराट-न १ राबेरोडे गाळसाळ, अवशिष्ट सामान २ (कु) टक्कल खरख पहा -वि १ नापीक, अनुत्पादक, अपट्ट (जमीन, प्रदहा) २ पणहीन, खराटलेले, बोडके (साड, पुडप) ३ पत्तेल्या इमारतीचे, गाळसाळ उरलेले (सामान=विटहरीचे, कोणचे, नुन्याचे तुकडे, राबेरोडे, भाटी इ० इमारत वाघल्यावर उरलेले) [खराण]

खराटणे-अकि खराटा होणे, पाने हडणे, गळणे (साडा तुड्याची)

खरा(रां)टा-३ १ नारळी, पोफडी तर इ० ज्या दिराची अगर वाट्याच्या पाट्याची किंवा तुकड्याची केरली केरसुणी 'तुसा खादमा खराटिनी। दानवप्रतापु बन् फडोनी।' - शिष्ट १५८ २ विजलेली (नुसता तुड्या राहिलेली) दिशची केरसुणी ३ पाने गळलेले साड, वडलेले साड ४ (२) दुष्काळ, पूर्ण अभाव, नूट, तोडा 'तेस आपणये नाही दिडे। जयाते स्वगुलाचे अदा खराटि' - हा ५ ११० [स खर जा खर+यष्टि] -आ ५ १३४ (वाप्र) ० फिरणे-अकि खरे नाश होणे, विजय होणे 'सपे खराटा फिरला आहे' ० फिरविणे-नोगर फिरविणे, विजय करणे, सत्यानाश करणे (दंग, माम संपत्ति इ०चा)

खराड-३ जोराचे काटणे, गतवडे, कडाडणे, माडवणे [ख]

खराडा-३ (ड) गुराची प्रमुनीपासून तुटका करणारा मावडी वंश

खगडी-नी (ब) खार, चानी

खराटी-नी १ (गा) अगदीच्या वाऱ्याचा दारवळण्याचे साधन २ (ता) विहिरीतून पाणी वर काढण्याची कणी [ख]

खराणा-नि (कों) गरम उष्ण (दिवस महिना यांती चोहून अथ प्रदोष) जये-खराणे दिवस=उष्णकाळचे दिवस (उन्हाळ्यातील तीन महिन्यांच्या दिवसांमधून [स खर]

खरादणें—सक्रि. वातणें. 'एक तोळा खरादलेली अगर कातरलेली धीवधनी गुजारी.'—पेंरां पु. २. ३१. [अ. राताड्-कातरकामाचें येथ]

खरादी—पु. कातीव काम करणारा; अरक्षणी. [अ. का.]

खराय—वि. १ नापीक; उपस्त; ओसाड (जमीन, प्रदेश). 'इकडे मुदस्तांचे देण्यामुळे खोर्षी खराय होती.'—गुरे २. ८५०. २ दुयुणी; विहृत; विघडलेला; बाईट (वस्तु, माणूस) [अ. राताड्; फारसो—(हयवे—पक्षा—पसा)—व्यर्थ उपपत्त्ये] •हाल—वि. दुर्दशा-प्रस्त; विपन्न 'येथ आम्ही साय-हाल वार्हो.'—जोरा ४.

खराया—पु. १ नापीक, टाकाळ जमीनीचा, शेताचा तुकडा, शेताड, ओसाड जमीन. '२ (नाविक) उघळ पाण्याच्या उल्लाशी अमलेला हाडक; समुद्रातील राडक. हा गलबलांना नडतो. ३ तुक सान; तोटा. 'कार दिवस म्दकरास हाकीद केत्याने खराया होईल'—रा ६. ५११. 'मोंगलाचा खराया करावयाचा तितका त्यानी केला.'—सुर्यम १४६. '४ (डुळाचा). अलिशग टालू कर्वात अद्यापर प्रांतांत गांवड्यास इतक्या जाण राखून ठेवयांत आलेली मसते. बागायतीच्या जागेतच घोडी राहाण्यापुरती जागा बांधून खातेदार राहातो. या घरासाठी लाल जागेल खराया म्हण तात. व ती जमीन मजमुलांतून १९२८ पर्यंत बगळली गेली होती—के ४. १२. २८. [अ. खराश फा. खराया]

खरावी—स्त्री. घुस्तानी; तोटा; हानि; दुर्दशा; दलाकी. 'तुमच्या लहान्गळी खरावी इराणीस कळली.'—पाव ३२. 'तुज्या लोकांच्या वादी लागल्यास फार खरावी होईल'—विहिस १. ५२. [फा.]

खरारणें—अक्रि. खरखर आवाज करणें; जोरां फाटणें, खरखरणें, खराड पडा [ध्व]

खरारा—पु १ घोड्याला खाजविण्याचे, त्याचे अंग साफ करण्याचे एक साधन. २ घोड्याला रुंदा करणें, खाजविणें, मालिहा करणें. [ध्व. खर, हि] (वाप्र.) खरारा खाजयतीत नगादा धाजवीत—कधी तरी करीत (येतो, फिरतो) गाढ वाचा खरारा—मूर्ख माणूस. —क्रि वि खडखडत; ओरखडत, खरारा वाजविण्याप्रमाणें आवाज करून. खराड, खरारणें पडा.

खराली—स्त्री, **खराळ**—स्त्री (पौ.) लहान कीयती, गवत कापण्याचा लहान विला.

खराय—पु १ (क) घाली आलेल्या, तोकड्या पडलेल्या, अशा खाय ६० स उंच काण्यामाठी खाली अगर वर जो लाकडाचा तुकडा देतात तो. 'आ सायास चार आंगळ खराय दिलस म्हणजे सर्वांवावर येईल' २ ही खराय देण्याची क्रिया. ३ आ खराय देण्यामुळे वाटलेली (खाव ६० ची) डंभी. 'सायास चार आंगळे

खराय वेताव बाहाळासही चार थोटे खराय आंला.' [दि. मडा=उमा; खाव ?]

खरायणें—अक्रि. कायम, स्थिर, निश्चित होणें; वाढणें; टिकणें (वाप; उष्णता; पाऊस इ०). 'वारा खरायल तेन्हा गल-बत पांगळे पावेल.' खराविण पडा. [खरा]

खरायणें—अक्रि. आरक्ष, लाल होणें (बोळे). 'त्याचा बोळा राखवला आहे.' [खर]

खरायिणें—अक्रि. वितरुं नये किंवा ठळट खाऊं नये म्हणून एखादी गोष्ट पुन पुन्हा समजावून सांगणें; जोरांन, टपटशीत, मनावर टसेलें बोळणें, खरमीत हाकीद करणें; जोरांन वजावणें; वारसाईने व छावून विचारणें. [खरा करणें]

खरायिणें—अक्रि. (राजा) चांगला साफ करणें; सपादून खोल करणें (पाण्याचा पाट, विहीर, तळें बगैरे). [ध्व. खर; म. खर]

खराळणें—अक्रि. (व.) गडगडणें; खरखरणें; आवाज करणें, वाजणें. खराणें पडा. 'आभाळ खराळते.' थोड खराळते. [ध्व.]

खराळा—पु. १ (व. ना.) खरारा. २ गाडी बगैरे बाह-नाचा दुकून ऐकू येणारा आवाज. [खरारा]

खरिदी—स्त्री. १ विकत घेण्याची क्रिया. २ विकत घेतलेला माक. •छाप—पु. सापांच्या बिक्रीवरील सरकारी वर. खरीद पदा.

खरिदी—स्त्री—वि. १ खरीप विकतर्षंधी. २ खरीप पीक येणारी (कोंकणासारखी जमीन, प्रांत). [खरीप]

खरी—स्त्री. (पौ.) वातकावर माती टाकून बनविलेली शेतजमीन; साधारण सपाट वतळावर, बाहेरील माती ६-१० अंगळ जाड इतवी पसलून कुडथाडा प्रमाणें तयार केलेल्या ल्हान ल्हान तुकड्याचा समुदाय ही भातजमीन असते. हिची दरसाळ भाजावळ करावी लागते, निंबा कुडी बगैरे खत घालावें लागतें. [खरीप]

खरी(देह)दी—स्त्री. कय. खरीदी पदा. 'त्याला बाजा-तून बही जिमस खरीदी करावयाचे होते'—कोरि १२. -वि, निवृत घेतलेले, कीत. [फा. खरीद] •फारस—स्त्री—पु. स्त्री. कय-विकय, निवृत येणें—विक्रय. 'खरीदी-फरोजास समुद्रांत हिडतात.'—बाडग्या २. ६६. 'माळ पेऊन यानेव पेऊन खरीदी-फरोखी करणें.'—रा ७ १०६. •खत, पत्र—न. विक्रेत्यापासून विकत घेणारानें मालकीहक्कांबंधी लिहून घेतलेला कागद; विकत दिल्या-बद्दला लेख. •दार—वि. विकत घेणारा. 'परंतु त्या घरस कोणी खरीददार होत नाही.'—रा १२. १८२.

खरीदणें—अक्रि. खरीदी करणें; विकत घेणें.

खरीप—पु १ कार्तिकांत तयार होणारे पीक; पहिले पीक; पावसावरील पीक; युजरायेंत झाला चौमासी पीक म्हणतात.

‘अग्नि माती गारा पडल्या, खरीफ सुडाले.’ —रा ३.१६४.
२ खरीपाच्या हंगामांतील धान्य; पूर्वधान्य (मूग, मटर, वाजरी, इ०). [अ. खरीफ]

खरीप—न. १ राहेरोहे, गोटे इ० भर घालण्यासाठी वाप रतात ते; खडी, लहान दगड बरे. २ पडलेल्या इमारतींचे लहान सहाज दगड, विटा, कोंले, माती इ० सामान; विहीर, खड्डा, यांनुन खणून काढलेला वरच्यासारखा माळ, डबर (कों.) ३ उयळ जमीन; सपाट जमीन.—खी. पडित जमीनीची लागवड. खरी पदा. [खर]

खरखरा—अ. खरोखर. ‘मनमुराद मनखरखरा।’—अमृत ५३.

खरूज—खी. १ बंदू, खाज मुटणें, इ० चा रोग; एकत्वचेचा रोग; ह्या रोगाचे किडे कातडीखालीं अगदीं लहानसा खळगा करून राहतात. त्यांत मादी अंडी घालून तेथेच भरते. अंडी लवकरच उघून नवे जीव तयार होतात. ही क्रिया फोड येतात, खाज मुटते व खाजवून खाजवून तेथे लहान लहान फोड येतात, ते फुटले म्हणजे हे नवे जीव कातडीवर येतात. खरूज सांसारिक रोग आहे—प्राणी आणि आरोग्य ६१. खरजेवर औषध—भाडू लक्षाचीं कोंबळीं पातें व हळद हीं तुळशीच्या रसांत अगर गोमूत्रात घादून तो लेप तीन चार दिवस घावा.—योर २.३६९. २ (ल.) झाड. [सं. खरू] फांडकून—खाजवून खरूज काढणें—आपल्यावर संकट अथवा अनर्थ ओढवून घेणें; भांडण उपस्थित करणें; वादून जाणें करणें.

खरूस—उ. कुणवी ब्रिग्यांच्या डोकींतील एक चांदीचा राखडीसारखा दागिना.

खरूस—उ. खरवस (बोंबल्या, नव्या दुधाचा); चीक. [खरस]

खरे—पुनव. १ उष्णतेमुळे जिमेवर देणारे कटि, घुल्ल खरा पहा. ‘खरे पडसा आणि खोकला। या नाव आप्यात्मिक।’—दा ३.६.३३. २ कोयती किंवा खराकी हिचे दाते.

खरे—ज्वा. (फ. हेट) गप्प रहा.

खरे—वि. (ब.) दाट, घट.—विजि ५९.३-४.

खरंच—क्रि. खरोखर; अर्थात; यरोवर. ‘अरेरे! खरंच, तिक्के जायला मी विसरलों.’ [खरा]

खरेंचा—वि. खरोखरा; खरा; वास्तविक. ह्याच्या उलट लुडगुड्या. [खरा]

खरोखर—रीं-रें, खरूखर—क्रि. निश्चितपणें, नि संशय पत्तुत; निखालस; खात्रीने.

खरोखरा—वि. (खरा याच्या अर्थाला जोर घेण्यासाठीं क्रि.) अगदीं खरा; न्याय्य; आधारभूत. खराखरा पदा.

खरोटा—उ. (कातडांजी) एक खल्या मासा.

खरोड—खी. खरवड पहा.

खरोडा—उ. १ पोटांत पडलेली आग (उपास, ताप यां-पासून). (कि० पडणें). २ (खरवड्याची जखरी भासते अशी स्थिति) दुष्काळ; खडखडाट; खरड; संपुष्टांत येणें. ‘दाण्याला—कोयराळा—पाण्याला—विहीरीला खरोडा लागला.’ ३ खरवड (भांडी, इ० कांची). ४ खरचटून, घांसून निघालेली कातडी. (कि० काढणें; निपणें). [खरडणें]

खरोष्ण—वि. १ अतिशय उष्ण. २ जहाल; तीव्र, तीक्ष्ण [सं. खर+उष्ण]

खरोस—उ. खरवस (दुधाचा) पदा.

खर्कशा—उ. तंडा; कळड; गर्गशा. ‘मुळाजी आणि हमेशा मुंबईकरांशी खर्कशा व मुयालिकट्ट कळ लागले.’—रा ७.३५६५.

[अ. कर्कशा]

खर्क(र्क)णो—उ. (गो) घुपान्या गोळा करण्याचे पात्र; वांछुच्या सन्याचे योलाकृति पात्र.

खर्खर—रा—खीउ. १ गुरगुर; खत; हुल्लुर; उल्लंडा; खर-खरा पदा. २ मनातील संका. ‘खर्खर खुल्लुर खुल्ले।’—दा १४.४. ३१. [प्व. खखर. फा. खाखर=अस्वास्थ्य]

खर्खरीत—वि. (गो.) खडखडीत; खरखरीत पदा.

खर्ग—न. तवार; खड्ग पदा. ‘पाणिप्रदण ब्राह्मणांसी। खर्ग-लक्ष सुप्रियांसी।’—एरुव ४.४३. ‘घांती खर्ग हाती। काळासी ते नागवती।’—मुया ३४१८. [सं. खड्ग]

खर्च—उ. १ न्यय; येव, उपभोग, विनियोग. विनियोग केल्या-मुळे संपण्याची क्रिया. ‘या लमास हजार रुपयांचा खर्च झाला.’ ‘दादा समयाचा मंडपांत लावल्यामुळे खर्च झाला, परंतु आणारी दोन अलाव्या.’ २ उपयोगी लावलेला, व्यय केलेला पैसा, सामग्री, सामान. ३ (कायदा) दाण्याला लागलेली रकम; पदरमोड. ४ (हिशेब) दुसऱ्याकडे रोप अगर अन्य रूपांत गेलेली रकम. जमेच्या उलट बाजू; जावक रकम. ५ (ल.) लढाईत पडणें; मृत्यु घेणें. ‘चार प्रहय खर्च झाले.’—रा ३.५१७. [अ. खर्च; फा. खर्च] (वात्र) खर्चास शेंडी फुटणें—खविलेल्या अंदाजाबाहेर रचांची रकम जाणें; खर्च वाढणें. खर्ची पाडणें—घालणें—खर्च झालेला राखविलें. ‘विजे मुदतवीर करून त्याचा खर्च पाहून रकम आदा. करणें.’—पेरापुविजि २३९. खर्चीपाडणें—(कोणेकात) तो आप-णास पाहिजे ती गोष्ट बोले असं करणें. म्ह० खर्चणाराचे खर्चते आणि कोयवड्याचे पोट दुखते—आपण स्वतः औदार्य दाखवा-वयाचे नाही ते नाही आणि दुसरा कोणी औदार्य दाखवीत असला तर त्याच्या आठ यावयाचे. सामाशब्द—० पट्टी—की. १ सरकारी कामगारांचा किंवा मोट्या कोडीचा गांवत मुदाम असना

खाचा खर्च भागविण्यासाठी बसविलेला कर. २ गोसावी लोकांची टोळी आली असता त्यांचा किंवा एखादी नैमित्तिक गोष्ट घडली असता ती भागविण्यासाठी बसविलेली वर्गणी. • बुडोत-३ ज्याचा मोगदस्त मिळत नाही असा. उदा. • 'मोगतलख' 'लगात बुडोतख' गुप्तता एक हजार रुपये आला. • 'वैच-३ १ एवढे खर्चास सामान्यपणे संधा; खर्च वगैरे. २ मालाची मूल किंमत व त्यावर इतर हालेल खर्च. [फा. खर्च+वेच] • शिल्पक-झी. खर्चल्यानंतर राहिलेली बाकी; हातात शिल्लक

खर्चक, खर्चीक—वि. १ उदार; सदळपणे खर्च करण्याचा ज्याचा स्वभाव तो; दाता. २ फाजील खर्च करण्याचा ज्याचा स्वभाव असा; उपलब्ध. [फा. खर्ची]

खर्चणे—उक्ति. १ खर्चणे; वेचणे; व्यय करणे; सरविणे; घालविणे. २ पैसा देणे; खर्च होई असे करणे. ३ उपयोगी खर्चणे चालविणे (शुद्धि, दादाणवणा). ४ हाण करणे; घेणे. • मुद्रित करि भीमा स दत्तारिचो तो पंजे अमुं खर्चिता। • मोकण १५.४.

खर्चा—३ (ना.) वाटखर्च. खर्ची पहा.

खर्चाटी-डी—झी. (गो.) लहान खर्ची.

खर्चाट्ट—वि. १ (नवीन) ज्यात अतिशय खर्च होतो अशी 'सफर धणासारख्या खर्चाट्ट योजना ...'—टिळकदायस्कृत. मासिक, जानेवारी १९३०. २ खर्चक; खर्च करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे.

खर्ची—झी १ योजलेल्या कामासाठी पेटलेला आगाऊ पैसा; वाटखर्च. 'गंगू दैवती म्हणे स्वार बीडया। त्याहा कागद खर्ची वदावा॥'—प्रला १४०. २ खर्चण्यासाठी लागणारा पैसा. 'ही दर मुझांमि खर्ची पाडी शिवाला।'—ऐपो ४३३. ३ कामगारांना आगाऊ दिलेली रक्कम (अंशदान या इंग्रजी शब्दाला प्रसिद्ध). ४ वेच्येस समोसाकरिता यावयाचकल्प. ५ पोटागी; उपजीविवेसाठी रक्कम, तरतूद. -वि. १ रोजच्या उप योगी किंवा का कामापुरता उपयोगी; सामान्य; खासगी; खाचारण. खासाच्या उलट. 'खासे व खर्ची मुदपात्राकरिता चुकी.'—स्वामीनियम (वहादे) ७४. 'खर्ची पाने.' २ खर्चलेला, खर्चाईत पडलेला. ३ खर्चाने पिडून निघालेला; खर्चाच्या अडचणीत सापडलेला. 'मी ह्या कामात खर्ची पडलों.'—मोल. [पा.] • पडणे—खर्च होणे. • पाडणे—खर्च करण्यास, पावयास सावणे; खर्चात राहणे.

खर्ची—झी. (ना.) कोप; मार.

खर्ची—झी. (गो. कु.) एक मासळीची जात. हा मासा रतीत फिटणारा, दिशणारा, चवदार, सफेद रंगाचा असून याचे सेल पायावर वापरतात.

खर्ज—३. (संगीत) गायनातील एका सप्तकाचे—सुराचे नांव खर्ज पदा. 'खर्जास मागे ध्वनि एक सारी।'—मवाचीन २३४. [सं. एड्ज; ध्व. खर]

खर्ज-खोरजू—३. (गो.) खरज; कंदू. [सं. खर्ज] खर्जु-वाटो-वि. खर्जुडा.

खर्जूर—३. खजुरीचे झाड व तिचे फळ. खजूर पहा. [सं.] **खर्जुरासव**—न. खजुर ३२० तोळे पेळून १०२४ तोळे पाण्यात घिन्नून गाळावा. नंतर धूपाने सुवासिक केलेल्या पाण्यात भरून त्यात योग्य प्रमाणात शेरणी व पांयटीची कुले घालून पाणीचे तोंड बंद करून ती १४ दिवस जमिनीत पुरून देवाची, म्हणजे आसव तयार होत. हे क्षय, पुन, पंडुरोग कावीळ, पांच प्रकारचा संघर्षणी, शुष्म याचा नाश करत.—योर १.५८३.

खजुरी—झी. खजुरी; खर्जूर. [सं.]

खडो—३. १ कच्चे टिपण; मसुदा. खरडा पहा. 'या प्रयाचा खर्डा म्हालेच्या तुंगीत प्रथम लिहून काढला.'—गीर ८६. २ काढेवोडे; पुढा. • घा खडो—वि (मा.) कांबलचक्र.

खडूल—झी. (गो.) टक्कल पडलेली झी. [खरड]

खर्ण, खर्न—न. (गो.) इंधरी कोप. [सं. क्षण]

खर्पर—३ '१ मातीचा पळ. २ खापर, माडाच्या खाड्या भाग; भिशाघात किंवा शेणकीप्रमाणे उपयोगी पद्धतारे खापर. खापर पहा. [सं.] • चुन—न. एक कृत्रिम धातु [सं.]

खर्पा, खर्पा पांगडा, खर्पी—३ एक लहान मासा.

खर्खूत—न. खरखूत पहा. [फा. खर्खूत]

खर्चवर्म—न. क्षयण; वर्म; दोष; चूक; दुष्कृत्य; विंग; काळेवरे. (सामा. अव. प्रयोग) खर्चवर्म. (कि. काढणे; सांगणे; उन्चावणे; बोळणे). 'तुला लोकांची खर्चवर्म काढावयास बोली सांगितले?' [सं. कर्मवर्म]

खर्च्याचे खांड—न. खोटे बोलणारा मनुष्य. [खत+खांड=खुड्डा]

खर्चे—वि. १ खुरा; सुटका; टेंपणा. २ (स.) अगदी बालक; अज्ञानी; अज्ञान. 'खर्चे मी दात, की सर्व चित्तालया।'—आसेतु ३१. -वि एक हजार बोटी; पहा अन्न संख्या. [सं.] **खर्चे**—वि. चोड्याचा एक प्रकारचा रंग; सिसमिससारखा रंग.—अधप १.३०.

खर्चडे—न. बाजार भरत असलेले गाव. 'संठ, खर्चडे, घामी, पुती। भिशा कापी यणाप्रात।'—एमा २३.४५०. [सं.]

खर्चडे—न. (गो.) खरवून काढलेला, तासून काढलेला भाग; खरवण्यास योग्य असा भाग; खवळ. 'मुलत्याचे एक नर्वड पावून मेळ्ना.' [खरवणे]

खल—प्र. १ चूण करण्ये भातूचें बिंवा दगडाचें पात्र. 'चूण करील तुम्हाला धर्म वता भंगदेख हा खल हो।'—मोगीय्य १.२१. २ (सान.) सोनाराची पाणी. देवण्याची दगडी, हुंडी. ३ खलात चूण करणें, गुटणें. (किं० करणें) 'चौसट दिवस पिंपळीचा खल करावा, तेव्हां चौसटी पिंपळी होती.' ४ (ल) चर्चा; घोटणी (किं० करणें).—शतयशस्ति ५२८१. [सं. खल]

खल—वि. दुष्ट, दुर्जन; नीच; पापी, हलका. [सं.]

खल—प्र. धान्य मळण्याचें खळें. [सं.]

खलरू—वि (गो) १ प्रसन्न. २ लचांड

खल(ळ)रू—वि. १ पिठुरी; कारस्थानी 'विष्टेरू खलळ उगवाचें। राजकारणांमधें ॥'—दा १ ९.१८ 'खलळ समजो जास्ती (शिक्षा) केल्यावेगळ सोडणार नाही'—रा ८२५. २ नीच जातीचा; गैरमातवर. 'गोरागीर खलळ चीजवस्त घेऊन सोडून दिले.'—मराचिबोदा ७२ [अर. खल्लू; तुळ० सं. खलण खलक]

खल(ळ)रू—प्र १ लोक 'उरमी खलळ कुच बारवेसाकडे जातील.'—रा ८२२. २ (गो.) छंड; धया. [अर. खल्लू=लोक, दृष्टि] ० दुनिया—खी घारें जग, विश्व, तमाम जग [अर. खल्लू+फा. दुनिया]

खलकत—न. (व.) जमाव, मडळी. 'त्याच्या घरी खलकत जमलें आज.' [अर. खलकत=लोक, जग]

खलखंड—प्र. कुटुंब, अनुयायी, जमीनी, घरें, गुरे वगैरे, आशित, मालमत्ता; (सामा) ससाराचा मोठा सडल. [फा.]

खलखंडा—प्र. खेळखाना पहा.

खलखलणें—अकि. पडफडणें; तडफडणें; चिडणें. [ध्व, हि खलखलाना]

खलखला—वि. शासलेला, चिडलेला [ध्व]

खलखलाविणें—अकि. सोडया इ० करून घ्यास देणें; सडो फा पडो करून सोडणें, शासविणें

खलखाना—प्र. खेळखाना पहा.

खलणें—कि. १ खलात घालून मळणें, चूण करणें, बारीक करणें; घोटणें. २ (ल.) विचाराचा विषय मनात घोटून घेवून हट करणें. [खल]

खलवत, खलवत—गंधी एकात, गुप्त मसकत, कारस्थान, दुस्न्यायी एकाटी केलेला विचार, वेत, डाव (किं० करणें) 'बाडघात दुस्न्याची खलवत,'—देपो २२१ 'दोन पळीपावलो खलवत केली'—पदमव ७४ [अर. खल्लू=गुप्तता, एकात]

खलाना—प्र. एकाताची खोली, दुसळखाना

खलवता—त्ता—प्र. खल आणि वता; धोळणें, उखळी आणि दस्ता. [खल+वता; का. कलवते]

घडो. २. ४८

खलखल—जी. १ खलखळ; गलगल; आरडाओरड. २ दंगा; ब्रंदाळी. ३ मनाचा शोभ; चढग. [ध्व. हि.]

खलखलणें—अकि. १ आरडाओरड, दंगा करणें. २ मन भडकणें, धुव्ण होणें. [खलगल]

खलखल—न (सेतकण्यांचा विनोदी शब्द) धान्य मळा-वयाच्या वेळी खळयावर पालाव्याचें जेवण, या जेवणांत कोंबडी, बकरी इ० मारतात. [सं. खल; म. खल्ल+यज्ञ]

खलळ—खलेल पहा.

खलवी—वि. खललेलें; खडून तयार केलेलें; खलांत घोटलेलें (औषध इ०). [सं. खल]

खलदा—प्र १ खंड; अंतर. 'आमची दोस्ती आणि इत्ते दाद पूर्वीपासून जो आहें त्यात खलदा न यावा.'—रा ५.३०. २ संतय; विस्मय [फा. खल्लू]

खला—न. (वे.) कोण?

खलाटी—टी—जी. १ गांवालाठी असलेली शेतजमीन, भातजमीन; शिवार. २ खालाठी; सखल जमीन. 'मुसळवी खलाटी लहान गांहे.'

खला—मला—प्र. खरीमेत्री; स्नेह. —जोरा ११९. [अर.]

खलाळी—खी. (ड. नाविक) १ समुद्रातील उचळ पाण्याच्या तळाशी असलेला खडकाळ भाग. २ खडकावर समुद्राचें पाणी आपटल्यामुळें होणारा आवाज, पाण्याची ओढ. [ध्व.]

खलाशी—सी—प्र. १ नावाडी, नाखवा; गळवतावरील तारेल सोडून इतर नोकर; जहाजावरला मजूर. २ तोफखान्यात तोफा ओढण्यासाठी ठेवलेला नोकर; गोवंदाज 'तीन हजार खलाशी सगे राव पगार खाई।'—देपो ४६४. [अर. खलाशी]

खलास—वि. १ सरलेला, खर्वल्यानें गाढीसा झालेला; वेचलेला; खतम. २ देवदास गेलेला, सपेलेला; 'पूर्ण झालेला, समाप्त. ३ मुक्त, गुटलेलें, सोकळें झालेले. 'बहुत खर्वक्त जालें कीं जवईस्ताच्या पुगालापासून गरिवाचें वतन खलास जालें.'—रा २० ४९ [अर. खलास=मोक्ते]

खलिता, खरिता—प्र १ थेली; लहान पिशवी. 'साखर खलिते दोन शेर'—रा ३ ३२८. २ जिण्यांत अमीरउमरावास पाठविलेलीं पत्रे बंद करतात तीं रेशमी पिशवी. 'दामाजीपंताने रसद पाठविली. खलितीं ओतिली अजैदास्त।' ३ पत्र; राजपत्र, आश्रयपत्र 'ओं मुकदम्याविषयीं पार्शी पत्रे खरिता तयार झाला म्हणजे पाठवून देऊ.'—रा ५ ३८. [अर. खरीता]

खलिपत—जी. खिलाफत, खलिफाचें काम व हुंदा. [अर. खिलाफत]

खलिपा—प्र १ मुहम्मद पैगंबराच्या गादीवर येणारा धार्मिक, राजकीय आणि सर्वाधिकार असलेला (निरोपत) हुंशी

पंपाचा सुसलमान राजा; सुसलमान धर्मगुरू. १ वस्तादः सलीम
मास्तर. १ वाजेप्रमाचा मुख्य. ३ (ल.) (हिं) व्याचारी, निधी
३० [अर. सलीफ]

सली-सली-सी. देण; देव. [सं. सल; हिं. सली]

सलीकडे-अ. (वे.) कोठे ? ' तो बेल सलीकडे गेलाय. '
[सं. क]

सलीत-वि. खंडित; धाबिलेला; धाबिलेला; सडकू
केलेला; सडलेला. [सं. स्तलित]

सलीन-अ. लगाम. ' आस्तिक शपथ अहीचे भी हरिचे
बावरी बल सलीन. ' -मोविराट १.६१.

सलेटला-अ. (वे.) कुटला !

सलेता-छी. प्रभाची पिपाची खलिता पहा. ' दामाजीपताच्या
नावे अनेदास्त. लिहून खलेती मुदा केली. ' -गुण ४४१६
' खलेती लहान देखीन नयना. ' संयाय मना पाटवसे. ' -भवि
४०.१३१.

सलेल-छी. (खलल). १ खंड. २ प्रतिरोध; व्यवय.
अडथळा; हरकत. ' दुग्दी मुतायीक होल्ल अंमलास खलेल
कराल तरी न करण. ' -रा ८.१८०. ३ दोरगंधे; उदट, उनाड.
वर्तणूक; खलेल माणसाची बाणणूक. ४ खेळा, हरीण्य; अडेल-
पणा (मूल, चाकर, घोडा यांचा). ५ सुसदेण्या; खाटपणा,
द्राष्टपणा. -वि. १ दांग्या; उभट; उदास; भाडलोर. २ खाट,
द्राष्ट; दुसऱ्या; दोष काडणारा; निंदा करणारा; ३ हरी; दुराग्रही;
कडीचा; स्वेद; खलखल करणारा (मूल, चाकर) ; भडणारा (फोडा)
' खलेल घोडे उडती टणाटण. ' -ऐपो २२३. [अर. खलल]

खलेली-छी. खलेल पहा.

खलेले-अ. (वे.) कोणीकडे ?

खलीर, खलुरिका-छी. रणाण; तुदभूमि. ' अणंगा-
विनां खलीरी. ' -शिनु ५५४. [सं. खल-र्यान]

खलवत-खलवत पहा.

खल्ल(उदर)-न. (वृत्त) चवड्यावर उभे राहून खास रोधून
पोटास भक्ती पाडेण (रोग, सूक लागलेली बंधी दाखविताला)
[सं. खल्ल-स्यना]

खल्लक-वि. १ निष्काचन, वजिरी. ' हल्लक झाले खल्लक,
मास मवाशाने सुगेडे. ' -पला ४.१०. २ रुखा, रोड; हडकुळा
[वे. प्रा. खल्ल-रकिम; तुल० अर. खल्लास; कफलक]

खल्लड-वि. क्षीण; खपड; सुकुतलेली (मुद्रा, चेहरा)
' कांय पाडि लागवी हरी तुला खल्लड म्हणत. ' -मारिती ३०.

खल्लाळ-अ. १ पाण्याचा खलखळाट. २ खलखळणारा
प्रवाह; लाट. ' मिळती काठे कोटां दूर. आदळे दूर होती
खल्लाळी. ' -गुण ७१३. -माण ४ ५५१. [अ. खळाळ]

खल्लो-छी. पाय, पिड्या, माडपा या इत्यांचा साधा यांना
उडे पाडणारी कातकिडित-योर १.७६३. [सं.]

खल्लाट-न. १ टडल, टकलेपना २ टडल पडलेले मस्तक,
जोडे -वि. टडल्या; टडल पडलेला; जोडेंस केत नसलेला. ' खल्लाट
चवडिणे मतिरस झाला. ' -आमन स्फुट (नरनील) पृ. १३६.
३०० खल्लाटो निर्धन; हचिचू-टडल असलेला मनुष्य कचित्
निधन असतो, आयः धीउत असतो कोठे कोठे गमतीने
' खल्लाटो निर्धनः खचित. ' (-टकल्या हा खचित दरिद्री असतो)
अठेहि म्हणण्याचा प्रथास आदे. [सं.]

खल्लाय-छी. १ अड, गुरण २० पदार्थ मालपाने तोंडास
विवा जैमला मुदगारी खाज विवा गुरगुर, छाजण्याची विह्वित.
' (ल) मुकुळें पोटांत तोडणें. ३ पक्षःसायाची भोचणी
सांगणें. ४ तीव्र दृष्टा, वासना (विशेषतः गुराची). ' इद्रियाची खल-
खल सतत वाडल्या प्रमाणावर असल्यामुळे... कधीहि ठस होत
नाही. ' -गीर १०५. ५ खोभ, दाखट गण. ६ मस्ती; गुगुली;
सुमनुनी (बाईविवादाची, लटप्याची). ' बळकोरावर सुख उगवि-
ण्याला ... त्याचे हात चरचर करीत होते. ' ७ उत्थंडा, उत्पुक्ता;
चेतना, उद्वोधन; जाग्रत (साममी, सनिधान २० कारणांमुळे
होणारी). ' तो गाळें लागताच याला खलखल मुडली. ' ८ (विस्त-
वाची) पणपण [सं. छु-ख, क्षिचू-छुंछुं, बाहेर टाकणें]

खलखलण-अकि १ पणपणीत, घडाडून, पेटणे (विस्तव).
२ चेतने; उद्दीपित होणे; उन्माद येणे, उतायीक, अधीर होणे
(विषयवासना, लोभ, स्वर्णा यांनी) ३ इच्छा करणे; आशास
मूनपणे वाट पाहणे; छेद घेणे; लुटणे. ४ मनात जाळणे, डांबणे;
भाय होणे. -सकि १ खाज मुदगे; खलखल करणे; जांचत असणे.
२ (गो) स्फूर्ति येणे. इह० खाई स्थान खलखल. [खलखल]

ख(पंयचट)-अ-वि. १ खवट; धाजना; खवरा; कांहीसे
खलखल आणणारे; दुर्गंधयुक्त; नासके. २ (ल.) तुसडा; एकांध्या;
वड, कुत्सित, नष्ट (माथूस, माणस २०) खवट पहा.

ख(खे)चट-वि १ उम बासाचा, दबीचा, ' घुरट, पोटांत
जाताना घडा जाळणारा, ताडणारा (तेलकट, तळलेला पदार्थ),
२ नासका; कुजका (नारळ २०). ३ कडू; मनास घोंचणारी, सोब-
णारी (भाषा, मनुष्य) [सं. क्षुप प्रा खर, तुल० का. वधुड-दुर्गंध
(तेल इ. चा.)] ४ खोटा-न. (ल) तुसडा, द्राष्ट, कुजकट, धुद
मवाचा गनुष्य.

खंवटाण-छी खंवट, उभट वांस, धाण. [खंवट+धाण]

ख(पंय)वटेल-वि. खवटाण, वासड, घुट खवट पहा.

खवट, खवटेचप-कि. (गो.) तळलेले पदार्थ काईट होणे,
वास लागणे [खवट]

खवडव—श्री. १ चिडविणें; वेडावणें; खिन्नविणें; खोडपा करणें. (कि. करणें). २ एताद्याच्या पथ व त्याची केलेली निंदा खवडवो—वि खवडव करणारा; चिडविणारा; गांजणारा; त्रास देणारा; खिन्नविणारा; खोडकर.

खवडा—उ १ डोक्यातील फोड (खरजेसारखा); डोक्यांत होणारी खवज; चाई; उंदरी रोग. (अव. प्रयोग) खरजुडले, नासने होई. कफ, रक्त व कृमि यांचे प्रसोपामुळे, डोक्यांत एक प्रकारचे सूक्ष्म मग होतात, त्यांना बारीक अशी पुच्छळ छिद्रे असतात, त्यांपासून लस बाहेर त्यांना खवडे म्हणतात. —योर २.४१८. २ मुत्तच्या अंगावरील खवज, कयलीचा खवडा. ३ खवडे नाहीसे करण्याकरितां गुरांच्या विविध अवयवांवर (हुंमणावर निवागाला वर) दिव्हेल्ला डाग; डागणें. [सं. क्षम. प्रा. खव ?] (वा. प्र.) • उडणें-उडविणें-खरडा करणें अर्थ २ पदा. • फरणें-फळन टाकणें-१ नासणें; विषडविणें, भंगविणें; निष्फळ करून टाकणें फजीती करणें, टर खडविण, अपमान करणें; खरड काढणें • खिरविणें-माडा उतरविणें; रग मोडणें.

खवंडाळणें—उकि. १ उडविणें; क्षोभविणें; चेतविणें, खिन्नवणें. २ फाजील खोडपा, चेष्टा करणें; टक्की करणें. ३ भांडण काढणें; चिडविणें. [खवडळणें]

खवंडाळी—श्री. १ खिन्नवणी; चेतवणी; उडावणी; खोडी. (कि. करणें). २ त्रास; चीड; क्षोभ. ३ दोष, निंम; कुरापत. (कि. काढणें).

खवण—न. १ आकाश. २ पडसाद; प्रतिध्वन. [सा+वणी] खवणणें—उकि. (कों.) खरवडणें; खवणें; कीस काढणें, पोखरणें (नारळ, खरजूज) [खवणें]

खवणलें—ग. केंद्र, उत्कंठा —खर.

खवणा—उ १ (जैन) नम, दिगवर जैनयति. ' एह्वीं तरी खवणेयाच्या गावीं । पाटाउवें काय करावीं । ' —हा ४.२२. २ पिशाच, भूत. ' खवणिगाच्या अंगा । जेमें केला वलथा । तो न करि तांचि उगा । घरी होता । ' —अमृ ६.५९. [सं. खपग; प्रा. खवण]

खवणा—उ नारळ इ० खवण्याचे साधन. याची बैठक लांकडी असून टोकास दाते पाडलेली एक लांबडी चकती असते खवला. —वि. सीध्द; (माणूस) घाण्या, द्राष्ट; बोंचणारा (माणूस, माणण). [सं. क्षु-क्षव, प्रा. खव, क्षवण-खवण]

खवणी—श्री. १ खरडणें. २ खवडण्याचे साधन. खवणा पहा.

खवणी—श्री. एक झाड.

खवणें—उकि. १ (नारळतील खोबरें, गीर) खरडणें पोखणें. २ तोंड दिवा बीभ खरडवणें, पुत्रपुत्रें, मिरमिरणें (अळे, सुरण इ० पदार्थांमुळे). [सं. क्षवग; प्रा. खवण]

खमंद. खवंदळ—न. १ मग; दंत; मुख्यत्वे खानविण्यापासून धावेकें क्षत. ' धका खवंदासी लागतो । ' —तुंगा २९६४. २ फोडाची खपली; खपुडी. ३ खवडा; खांदक.

खवडव—श्री. १ त्रास; काळजी; भ्रम; चिंता. २ दगदग; खडगड; उपद्रव्याप. ३ धांवपळ; गडबड; धामधूम, ४ खवडव पहा. [खवखव+खवडव]

खवडवणें—गकि. (कों.) सहन न होणें; जाचणें; खवखवणें पहा.

खवडवणें—गकि. गडबड, खटपट करणें; त्रास घेणें [खव. व]

खवडव्या—वि. उलाढाल्या; गडबड करणारा; लहानसहान कामे झपाट्याने उरकणारा; खटपटया. [खवडव]

खवडळ—उ. १ (गो.) खवंदळ; गलगा; खवडव अर्थ ३ पहा. २ (गो.) उलगापाळय.

खवडळणें, खवंडळणें—उकि. १ (समुद्र, वारा, इ०), डवळणें; धुवण होणें; गडूळ करणें (इव पदार्थ). ' ती जमीन समुद्रासाठी खवंदळून दोन्ही बाजूंनीं ज्वलित कुंडांत पाणी पडे. ' —पाको १५२. २ हिंदळणें; हिसके बसणें; हारणें (गाडीत बसलेला माणूस). ३ (ल.) खिन्नविणें; चेतविणें; रोग आणणें; धुवण करणें. —गकि. १ रागावणें; खवळणें. ' समुद्र खवंदळला आहे. ' २ पोटांत दबळणें; डोचणें; डवचणें; काळवणें [खवळणें+डवळणें; खरळणें, सं. क्षव+दलम ?]

खवडोळ—वि. (गो.) गडूळ.

खवणा—वि. खवणा पदा.

खवटया—वि. (हि.) खरीन खाणारा; खाण्याचा शोकी; चोखल. ' खिरपुरीचे सदा खवट्ये । ' —देपो २१६. २ पोटाचा खवडा. [सं. खाद; म. खाणें हि. खाव]

खवराट, खवरा—वि. थोडासा तिखट व खवखव करणारा (मळ, मुग्ग); खानरा. [खवणें]

खवळ—लें—न. १ शिताफळावरील नक्षीसारखा आकार, वरील खटबडोत माग. २ (मासाच्या, सापाच्या अंगावरील) खाखरीत शुभमाग. कचर ३ खपली; खवंद (क्षतावरील). ' बाहेरी मुलांची पाचही खवळे । नेणतांचि पडिलीं । ' —हा ८.६२. ४ कापसासारख्या अग्राचा वेगळो तुकडा; लहान अग्रे. [दे. प्रा. खल्ल—ताल, कावडें]

खवळा—उ १ खवणी (नारळखवडण्याची). २ सापाच्या अंगावरील ठिपका, खवण, पापुडा, झुट्टी; कवची. ३ खवले पाडण्याचे हत्यार (मातीच्या सापावर). ४ ठोका; पाव; डाग. ५ खवंद; खकळी. खरळ पहा.

खयला—उ. (ग.) दही ६० स्वल्प पदार्थांचा मोळा वयडी.

खयला—ळा—उ. (क.) खयले असलेला खेरी रंगाचा एक मावा, हा तीस रंग लांबीचा असतो. [ग्र. मा खयल]

खय(ला)ळी—उ. (ग.) १ खवणी (नारळाची) २ मासे धारणाचे एक प्रकारचे जाळे.

खयने(ळया) मांजर—मांजूर—उ. एक रानटी जनावर, रानमांजर. हे हुंग्या खाते. याच्या अंगावर खयले असतात, हे, लोकांच्या सुदी ऐकोन त्याचे निदर्शन जे रात्री जातो. '—रा द्रोणराते विद्यत राहाते. हे शेषदाने माणवावृद्धि मातं राते.

खयस—सं—वि. (गो.) निवययोगी; हलके; कमी शरीरे खयसणे, खयसुचे—कि. (क. गो.) मरणे. [ग्र. राय; मा. खव=नाश करणे]

खयसंग—जी. (घ.) माकंतील पळवळ; टसटा. खयटाण पहा. 'मिरच्यांची खयसान सुटली.'

खयसेला—वि. १ (घ.) पाणेराज; अशुचि. 'इतका दिवस वर आला तरी तूं खयसेलाच! इगान कर!' २ सुमुक्षित; खयखयलेला. 'किती दिवसांचा खयसेला होता कोणात वळे!' खयटेल पहा.

खयळ—न (क.गो.) १ मावाच्या अंगावरील कवच; खयळा २ (गो.) फोडावरील खपली. (गो.) ३ खयळेल्या जमीनीवरील शेणाचा पोपडा. —जी. (क.) नारळ खयल्यानंतर फरवंटीस चिडटलेला पातळ पावुडा, कातळी. खयल पहा.

खयळ—जी. (गो.) जमीनीत किंवा मितीत पडलेली खोल भेग; तडा; वरा. [सं. खळ=खळगा]

खयळणे—अकि. संतापाने माचे फिरणे; चवताळणे; खयडळणे. 'गुच्छेदे अहिषा चापच्छेदेकस्मिन् बहु खयळे।' —मोमीय ६.५४. 'जैता महाकाळु खयळला।' —आ. १.१४८. २ हालचाल करणे; उणे (पिच), उवणे. ३ चेतना येणे; संवेदना होणे; जाग होणे (इंद्रिय). [आ. दे. खयसिम=कुड; तुलं का वयळे=धुन्मता; भोवत्याप्रमाणे फिरणे]

खयळनी—जी. (घ.) उणेजन. [खयळणे]

खयळा—उ. (कों.) मांड, गुपारी, ताड इत्यादिकांस जेवून भाप, सावळ्या, इत्यादि फुटतात ती आगा; शोडा.

खयळी—जी. (कों.) एक प्रकारचा भासा. खयला पहा.

खयळी—को. लहान खपली, सालपट, कवडी. खयल पहा.

खयळया—वि. खयळ असलेला.

खया—उ. दूध आटवून तयार केलेला पट पदार्थ, मावा; नारळाच्या दुधाचाहि खावा होतो. [!]

खया—उ. (गंगवडी) इष्टीपणाची व्हड; हुशारपद. (किं पणे). [खयणे]

खया, खयाट—टा—उ. १ खांधाचा व हाताचा सोपा. २ खांधा. 'पहारे पहा उभी वेंचुनी पाटनी. पाट रावे छातीमुच्ये राटली.' —अल १८६. [आ. दे. खय=स्वयं]

खयाजवुरी—यी. (घ.) राजकुशी पहा.

खयार—वि. (घ.) दक्षि; निःकांचन. 'रविच्या पायी गगार साला.' [आ. खयार=अन]

खयारी—जी. अग्रतिष्ठ; अवहृषा; अवहृष्ट. 'मनस्यी लोकांच्या सुदी ऐकोन त्याचे निदर्शन जे रात्री जातो.' —रा. ८.१२८. [आ. खयारी=नीचपणा; दु. रा]

खयाडी—खा—लीड हवीवरील गंगारी किंवा होंडा याचे माथील गावकरी, राजमत्तगर बघण्याची जागा; खयास. खाना. 'बंगेनि शुक्रमात्रे गंगासित।' —दावि ३६२. 'आपा-बळवंतराव खयासित चौरी मिजाजित पारीत.' —ऐपो २००. [अ. खयासी]

खयास—उ. १ उमराव; मानकरी; राजसन्निध असणारा मोर घाण्यानील मनुष्य. हा बहुधा मालवाच्या विभागातला किंवा आवडता असे. २ हुजव्या; सेवक; राजमत्तगर; नोकर. ३ गुलाम; बंदा नोकर. [अ. खयासू; तुलं तुर्की, शिबुस=सरकारी सेवेस नेणारा. (दायकन) ई. शोस] ४ खाना-खयाडी पहा. [आ. ५.] ५ निद्रास्त-वि. खयासखान्यांत बसलेला. 'तेव्हा खयासनिगसत यांनी जोडणेली मारली.' —बाड कैफि २१.

खयाळ—न (कु.) मावाच्या अंगावरील खयल. खयल-ळ पहा.

खंवरिडा—वि. खयट-खंवरा पहा.

खयीस—उ. १ सुतलमागाचे मूत, पिशाच. २ (ल.) रागीट, द्राष्ट, ३ (त.) दुष्ट, माघेपिच्छ, द्राष्ट, खनवी, दीवेंदुपी प्राणूत. [अ. खयीस=दुष्ट; पिग थ]

खंरोटूट-खोयरे—खयट-खोयरे पहा.

खयेंदया—या—ग्रहण्या पहा.

खयें—वि (नंदमापा) कमी किमतीचे, हलके; स्वस्त. 'हे लुचें काही खयें पळें आहे काय?'

खयाफदा—यदा—मशा—वि. १ डीलदार, सुवाच्य नव्हे असे (अक्षर), अच्यवस्थित, फरकत घसफस लिहिलेले, केलेले. २ असे बाईत अक्षर ज्यावर आहे असा (कागद, पुस्तक, पदार्थ). —किवि. अच्यवस्थितपणे; गिचमिड; वसे तरी. [ध्व. खयू-फयू; आ. दे. खयफत=खयफणे]

खयी—खती पहा.

खद्य. खद्य—न. (गो.) एक प्रकारचे लावव त्याचे फळ, याच्या वेलास खोस खोस म्हणतात, हे खरनेर फार गुणकारी असते.

खसी—छ. १ सच्चि करण्याची किया. २ तोडण्याची किया; तोड. -वि. १ खच्चो केलेले. २ तोडलेले. [अर. ससी]

खसु—१ प्रास 'कुन खसु न घर'—शिशु ६६६ [स
कासु=रोग, वे प्रा खसु]

खसुचित्त्य—न अहाणीपणा, सुरीपणा, अद्वय 'काही
पुस्तकें चाकावी लागतात की खसुचित्त्य प्रगट वरून तब्येत लागेल
सवी लेखणी चादविषयावद्दल वारवारीच्या दरगाराच्या आम्हास
एखादा चाद मिळाला आहे'—नि ८८० [स]

खसुस्त—वि निश्चित खचित विशेष निष्ठास, नि सयय
'अशी खसु खात्री होईल तरच दिला पाहिजे'—त्यात्र बडोदे
११० [अर खसुव=विशेष]

खसुस्तीयत—वि स्नहपूर्ण, स्नेहाकिंत (एक मायना
पदवी) खसुस्तीयत=दस्तगाह लक्ष्मण आप्पाजी—रा १२ ११२
[अर खसुवीयत=मैत्री]

खस्त—वि १ कष्ट कलेडे नावा कलेडे तुकडे कलेडे
भूलघाण कलेडे जमीनदोस्त 'वीर खस्त करीतसे।'—एदस
१४० 'खता मुष्टिघाते पती राक्षसाचा। वडे खस्त कला मुलां
अस्तु बाचा।—सुरभा ४ ३१ २ (ल) अत्र नाउमेद गोंध
छलेला ता आपल टिकाणीं मरून खस्त झाला'—अवसान
खस्त' ३ जमीनदोस्त नष्ट खराब 'मुन्ही आम्ही मिटून
धवनास खस्त करीत दाऊ—पया ११८ (मरून खस्त होणे—
खडाई ६० स मरून केरकचयाप्रमाण हाणे मातीला मिळजे
'मरून खस्त होईन पण दास होणार नाही—सुदेस १ २८
—न १ बाण दाट बिल्ले (गटार माला धामधील), रेंदा
गाळ १ मुद्दसान, साठा, छावी (किं० पाण) [का खस्त=
जखमी, रोगी]

खस्त—शी प्रास व३ खस्ता पहा
खस्तनस्त खस्तायस्त—वि ओढासाणीचे, बाधक
'अनुमानाचे खस्तवस्त। बोरोंवि नये।'—दा १९ २ ४
[खस्त द्वि अस्तायस्त]

खस्ता—शी १ काळजी शिंता २ धन प्रास उबडन
उपद्रवाप (मुले दुखगदरी याचा) (किं० काळजे खाने मागजे
सावणे) 'त्याला तिच्या फार खस्ता खाण्या लागत'—
८ [का खस्त=जखमी, रोगी स ८४१]

खस्तापुरा—शी पुरीचा एक प्रकार—शुधि २ ३०

खस्ता—वि खस्त असळती चिरागी, गळ गळ साठ
लेगी खारी जिव्यावर समुद्राच्या लाटा मधून-मधून उठून
आपत्तात किंवा जिव्यावर गावांतील घाण मळ टाकत त
अथवा निःस्वावर पावतां घाण वाहून येते ती जमीन [खस्त]

खस्तपदार्थ—१ आकाशातील वस्तु पदार्थ तजस्वी
गोल ६० [रा खस्तप=वयद्य]

खस्त्यस्तिक—न आकाशातील आपल्या दोन्हीवरचा बिंदु,
शितिकारकी रज किंवा उभी रेषा आकाशाच्या दृश्य गोला
थोला ज्या बिंदूत छेदिते त्याला खस्त्यस्तिक म्हणतात—सूर्य १५
(इ) होनिथ अथ खस्त्यस्तिक याच्या उलट [स खस्त्यस्तिक]

खदर—१ (सगित) ज्याच्या छेद शुभ्य आहे असा अणु
गोंक अनंत सकृदा [स]

खळ—शी १ बटाट्याचे कवच, गहू तांदूळ उडीद, साधू
दाण्याचे पीठ इ० पासून इकवण्यासाठी, वळ्यास ताटपणा यावा
म्हणून किंवा कागद चिकटविण्यासाठी तयार केलेली पेज चिकी,
राप कोळ गोंद २ (कोष्टी) कपडा विणण्यापूर्वी सुतास
बळकटी येण्यासाठी तांदूळ उबारी, मका किंवा बाजरी यांचे पीठ
शिजवून त्याची लापशी करून ती सुतास बुचक्याने आवतात
अथवा जीत सुत चुकवून वाडतात ती ३ चारगे करण्यासाठी छुळ
कण्यात शिजविलेले पीठ ४ (गो) अम्लयुक्त खारट पाणी, खार
(खोण्याचा) [स खः=अण्वन करणे] म्ह० पटाची खळ,
झाझ्याची खळ (बायको) लागलीच आहे ० गट—न १ पातळ
व भिकार कालवण (पीठ भाजीपाटा, चिच इ० मिसळले),
(निदान्यक) २ (ल) कोणतेहि अतिसाय पातळ व आवड,
खारट कालवण आवटो, सावारे

खळ—१ १ तडकची खड, (वामाचा गमतीचा) (किं०
पड) ० खी चालू व, खड पाडू नको २ खरीर, खाडी
[स खळ]

खळ—शी पक्का हद्द आमह छेद नाव हुरीपणाची लहर
(किं० पणे) 'आगिला ही रूप वळ। करुनि खळ हरिदायी।'—
तुगा २२०१ 'त्या पोराने खाऊगदी खळ पतली'

खळ—नि दुर्बल नष्ट काईद बीच दुष्ट खळ पहा 'सापू
निंदक शय खळ। आम्हास हरिची मू निळाळ'—'जड होती
खळ दुष्ट लोक।'—तुगा १५ [स खळ]

खळ—न खळे पहा १ शेतातील धान्य मळणीची जागा
गाळ २ (को) जागण उबरी जागा सामाचन्द—० उडगळ-
का खळ हाडणे ० पुर्जा खो खळ्यावरचे धान्य मापतांना
अथवा मोठ्या राशीपुन चतले लहान डीग मराठा अयदानीत ही
नकादी दस्तुरी सवना आहे ० यश खयश पहा ० घट्ट—न
सतपाल तयार होऊन खडपावर धान्याच्या राशी पडू लागतात
ता इंगाम काळ—गागा ९ ० घट्टणी—शी मळणीकरितां
धान्याच्या पडद्या एध्य प्रमा करणे ० घळ—न रास काढून
जेवणाव्तर खडपावर इकडे तिकडे पडलेले धान्य हा गांवच्या
पहाऱ्याचा हक्क आहे ० घाडा शी अनेक रातक्यांची खळी
अथवा गावाच्या बाहेरी कुपण घातली जागा; खळपावा

समुदाय. 'खल्लेवाडे वंश निधानि' - दापि २६. [मख + वाही]

खल्लक—३ (राजा.) विच, आगसोल ६० ने अतिशय आवट पाणी (निदाशी शब्द) खल्लट पक्षा. [खल]

खल्ल-फन-दिनीं-दिनीं—किवि. खल्लखल्ल, पळपळ, हुचहुच; छगछग, छगछग, गगगग अशा मायाजुने (बांगड्या, किल्ल्या ६० चा शब्द). [ख. खल्ल]

खल्लका—३ १ बागड्या, मखडी, वाटण्या ६०चे हुकडे २ खल्लखल्ल; मोटपाने खल्लखल्ले (पाण्याने). ३ (स) भांडण, तेंढा; कचकच; गलगा, तोंगाट; कोलहल [ख. खल्ल]

खल्लके-खल्लके—पुनर भांडणतेंड; कचाकची (ऐश्वर्यचन) खल्लकावडका=भांडण; कडकट.

खल्लखल्ल—ली. हुचहुच, पुचपुच, अग आवाज (ओझाचे पाणी ६० चा). 'नदीचा खल्लखल्ल धावून लुगानता पलीकडे जाऊ लागला.' - वावू २७ छन्द. खल्लखल्ल असा आवाज (बांगड्यांचा), खल्लखल्ल, खल्लखल्ल असा आवाज (वाळत्या नारळाचा).

खल्लखल्ल—ली. (स.) १ कडकट; खल्लखल्ल; बाचाबाची 'खल्लखल्ल खल्लली न कलावी' - दा १४.४. आडेवडे. 'तो म्हैत रूप ह्यावाविपयी अलीकडे खल्लखल्ल वरते.' २ खल्लखल्ल, खल्लखल्ल. ३ दगदग; उडव्याप, प्रास; कड; धम. ४ गडगड, पाल्लेल. 'माना प्रमणी खल्लखल्ल' - दा १७.४. १२. ५ (ग) हंसणे, खल्लखल्ले पाची पती. (बाज) - फरजे-एसाया गाडीत विशेष माछी दाखल ही न करणाचा हट करणे, येणे, जाणे ती गोष्ट करण्यास आले आडेवडे पणे. 'एखाद दिवशी ... यश वंतरावाने ... एखाद्या गाडीबद्दल फार खल्लखल्ल केली तर तिला कचेकच होऊन ...' - यशस - करून-पुढे खल्लखल्ले.) म्हणू दगडाचे पेंव पालताना खल्लखल्ल, काढताना खल्लखल्ल.

खल्लखल्ल(ळीं)—किवि. खल्लखल्ल आवाजाने. 'जे लक्ष पक्षावि हाते बघीतुने खल्लखल्ल ते' - मोभीय २.१२. ५ [ख] खल्लखल्ल रडणे-वसवता रडणे. 'स्मरला विदुरकविचन शतदा ता रुडिन्यां खल्लखल्ल ते' - मोशव्य ४ २६.

खल्लखल्लणी—ली. खल्लखल्ले पावून धातुसाधित मास. खल्लखल्ले पक्षा.

खल्लखल्लणी—अकि. १ खल्लखल्ल आवाज करणे बागड्या, तोरण्या ६० नी खल्लखल्ल शब्द होई असे वाजणे. २ धाव्यान खल्लखल्ल (पाने पाचोळा); खल्लखल्ल करणे (उंदीर ६० नी आडपावून, कौलातून). ३ जोराने वाहणे (ओढा, नदी) ४ (अभट्ट कि.) पोटात खल्लखल्ल आवाज होणे. [ख]

खल्लखल्लणी, खल्लखल्लविणे—अकि. १ आवाज होईल असा रीतीने पुणे, पावणे, रागाळणे, विमळणे. २ खल्लखल्ल भोतणे (हसणे). खल्लखल्ल, खल्लखल्ल करण्यास लागणे (नाणे), पुचपुचणे. [ख. खल्लखल्ल]

खल्लखल्लट—३ १ (खल्लखल्ल अतिशय) मोठा खल्लखल्ल आवाज करणाऱ्या दोन. वस्तू एकमेकीवर आपटण्याने होणारा आवाज. २ ओढोळ; ओढा. 'अमुद नदीचे खल्लखल्लट। पुपती लागली वाट।' - मुआदि ३२.५५. म्हणू उघड नदीम खल्लखल्लट फार. [ख.]

खल्लखल्ली—ली. (हो.) ओझाचा खल्लखल्ल शब्द (दगड-गोळ्यांमधून वहात जाताना होणारा). म्हणू उघड पाण्याला गगरी फार [खल्लखल्ल]

खल्लखल्लीत—वि. १ खल्लखल्लारा; आवाजदार; खल्लखल्ल आवाज काढणारा. २ फडफडीत, बोरडा; उघडीत दोननदीत मोठे लाले असा (भात); वाळलेली (दिवस धान्याची दोंग). ३ स्वच्छ, साफ. मळ रिया पाणीपासून मुक्त (चांगले पुन्हेले कापड, भोरे, समुद्राच्या पाण्याने पुन्हेला खडक, याच्या बद्दल योजतात) ४ हुळहुळीत, गडगडीत (कालवग, ताक). [खल्लखल्ल]

खल्लगा—३ खाच, खालगा; भोंड; गती; खल्लवट जगा; [सं खल्ल]

खल्लगा—३ १ धाव्याच्या उपयोगी माती; पिढी, कुमारी माती. २ (पांभारकाम) चिकण माती; खडीच्या ऐवजी हिचा उपयोग करतात. ३ लाचणे-चिकणमाती सारविणे. [सं. खल्ल=माती, जमीन]

खल्लगा—३ १ कडगा; फुटेल्या कडगुलयाचा अथवा बागडीचा तुकडा, काच. २ (स) चिकलेली, मेगळेलेली माती (नदीच्या काठची); मातीची वीट; शिराळ. [कडगा]

खल्लगी—ली लहान खल्लगा; खाच, वीळ. [खल्लगा]

खल्लगे—वि लहान १ -ईको.

खल्लगे, खल्लप—कि (गो.) यावणे, चुकणे; खल्ल पडणे. [खल्ल]

खल्लणी—ली. (गो.) खल्ल; खल्ल [सं. खल्लन]

खल्लणे—अकि खल्ल लावणे, दणे (कपड्यांना), सुडविणे (कागद, हाडीच्या पाण्यात) [खल्ल]

खल्लणे—अकि १ मध्येच यावणे (बारा, पाऊस, उद्योग, काम-मंडा ६०) 'मनुष्याच्या शरीरंतले व्यापार जसे कधी खल्लत नाहीत' - नि ५८ २ गतीला अटकाव होणे, मार्गेपुढे (प्रवाहाचा). 'बारा वर्षांत तिच्या डोळ्याचे पाणी खल्ले नाही.' - २५ ५६ ३ हात आखणे; घोषविणे; कांही वेळपर्यंत राहणे, यावणे (माणूस) ४ वीर्यापात होणे (माणूस, पशु यांचा) 'तो पोडा वनेसा खल्लतो.' [सं. खल्लन; प्रा. खल्लन]

खळवळणे—अकि १ पाण्याचा पट्टा जोरात हलविणे (धुतात, कपडे धुणे) एकदोनरी पाण्यात घुस्मविणे, पिळणे २ जोरात धुणे (भांड्यात हातपाया पाण्यावर जोरात पाणी टाकून, घोलून) ३ खळ पाण्याने व जोरात धुणे ३ (ल) धुवणे, अस्वस्थ, व्यथित करणे, उपेक्षित करणे —अकि १ मोठ्याने आवाज करणे, हाजवाल करणे (सगळ्यांना, आदर्यांना, सगळ्यांना पाणी वरत तसा) 'आठरण होताच एव कस खळवळत म्हणून सांगू' —स्वयं ५८ २ अस्वस्थ, वेथेव, धुवण्यावस्थेत असणे, भाडकणे (दण, एखाद्याच मन, जीव) ३ पोटात खळवळ होणे, आवाज होणे ४ (अचूक कि) पोटात मालवणे, दयने मन खळवळणे [खळवळ]

खळवळता—३ गडबड, अस्वस्थता (पोटातील) २ होडांचा दणा, बड, धुमधकी ३ हालपाल, वादळ, उधळी (समुद्राची, भांड्यातील पाण्याची) खळवळणे पडा

खळवळटाट, खळवळी—३ प्री. १ इतक्याच्या, आपण पाण्या, दुसऱ्याच्या पाण्याचा आवाज २ गडबड, धुमधकी [ख]

खळवळवळी—अकि खळवळणे (अकि) पडा

खळवळीत—वि मोठ्याला मनावे, परगुती, अचळपचरा वारे, घुल्लावाचे (आपण, वळणवळण, माणूस) [खळवळ]

खळभड—३ हठी, दुराग्रही माणूस, चिडक व पार भास देणारा भिरारी 'हा भगतीच खळभट दितो' [खळभट]

खळभट—३ पाण्याच्या खळ्यावर मळणी चालू असता तेथे मिश्रा माणून निघाव करणारा प्राज्ञाग भिरसार प्राज्ञाग, विषेचा पोळळ डोक दाखविणारा माणूस प्रामादित [खळभट]

खळमळ—३ १ नवीन कापडाची खळ, मळ २० २ (मळाची द्वि) घाण, रेंदा, गाळसाळ, वेरकचरा 'नद्यादिकार एकदा पूर येऊन गेला म्हणून खळमळ धुवून बाळून पाणी स्वच्छ होत' [खळमळ, छल्लं स किलिमळ]

खळव—३ १ कामाभय, गतीमधे खड खळ २ क्षयाचे, पाटाचे वाहते पाणी वर धर कले असता द्वि जो थोडा प्रवाह पुढे वहात असतो ता [खळ]

खळवटणे—कि (गो) नाक फेंडणे

खळवटणे—अकि १ भोवतांनी अनेक जागी पडलेले एकत्र करणे, जमा करणे, गोळा करणे (विशेषत आडवात), (पराच्या) सर्व सामीकी पावून खडवून काढून एकत्रित करणे आपण 'चोरानी सर्व घरातील पदार्थ खळवटून नेले' २ एखाद्या पदार्थाच्या प्राप्तीसाठी सर्व स्थळ धाडणे, धुडालणे, बाळाबाळ करणे 'सर्व पर खळवळत तेव्हा आगदी सापडली' ३ वेचणे,

गोळा करणे (एडे) ४ देत कापणे, ५ (उ राग) प्राण गोळा होणे कपाळ होणे 'जीव खळवटला' [खळवटणे]

खळवटणे—अकि खळवळणे पडा —अकि १ वेद राहाणे, यांबणे, सेवणे (काम, गति) २ वांघ पातला जाणे (ओडा वगैरेस) [घ. राग ३, प्रा गळवटणे]

खळवाद—३ ह्रीवगाचा, रिमामटेका वाद, विनम्रवाद, धाव्यावट (किं करणे, घेणे, सामणे) [खळवाद]

खळवादी—३ वि १ वित्तवादी, दुराग्रही २ हेष्ट, द्वेषादी, तपेसार [खळवाद]

खळविणे—अकि १ मानविणे, थोपविणे, तहकूब करणे २ अडथळा आणणे [खळविणे]

खळा—३ खळवट पडा

खळाखळ—अकि खळवळ करून, खळवळ भराय सोडण आवाजाने खळवळ—अं पडा

खळाळ—३ (खळवळ अतिताय) १ गजैता, धोप, मोठा ध्वनि (खडकावर कुजणाऱ्या लाटांचा) नाद निवगान्या दोन वस्तूंचा एकमेकांवर आदळता होणारा आवाज, धगधग, खगखग, छन्छन् २ ओठपाच्या, नदीच्या पाण्याचा सख खडाट 'छुल्ल जाळे खळाळ भाटा धगावे खळाळ' —दा ११७४ ३ खळवळणारा ओठा, प्रवाह 'खळाळ्याच्या लवणीची फेडवि खळाळ्याच्या भागी' —दा १५३६६ 'अथ दांवे खळाळ बाहरी रणी' —कदा १११४७ ४ खळवळ 'रमागुणचमि खळाळ स्वयं गाजे' —दा ७७८ [ख खळ]

खळाळ—अं अकि १ मोठ्याने गडून, खळवळवळणे (शाय, धवधवा) २ दळवळी, खळवळी, सळवळी (अधूना वगैरे) अनेक अनेक अर्थ होतात उदा० खळाळ खपल्या पडतील पोपडे निपतील २०

खळाळणे—अकि खळवळणे, मोठा गमीर आवाज करणे, दोष आवाज काढणे, गजैता करणे, आरडणे, ओरडणे, आदळणे, सडकणे २० [ख खळाळ]

खळाळी—अं १ खळाळ, खडकावरून प्रवाह चालला असतो होणारा आवाज म्हणू उघळ पाण्याला खळाळी फार २ करील प्रवाह आवाज करणारा ओठा 'आपणा खळाळी पडिला' —दा ३७१० ३ (ल) खळवळ, खोभ 'पासाडाचा खळाळी' —भाए ११०

खळी—अं १ सडा, साच, खळगी, खोलवा, पोचा 'मनुस्मिताची खळी कपोली उघळ तिच्या पडली' —विक ४१ लोक चनेलीचे खळियात येऊन आचरीचे पाटासर हिरी' —भाए ४१ २ (गो) लहान ओढा, पाट, गटार [स खळ—खोच] (वाग)

०खणणे-१ (कोणत्याहि पदार्थासाठी) अद्भुत यत्ने. २पायागे जमीन उखरणे (जसे पोडा रयाय शोधण्यासाठी खुरागे जमीन उखरतो तसे). खळीस येणे-त्वेष चरणे; हेरस पडणे. 'हुकूम खळीस येतो तसे हेरस पडून मारामार केली' -भाव ४२. खळ्या खांदीत यत्ने- (कोईकोडे किंवा इतर भिकारी यांचा सोळांवा केल्यास भिक्षा न दिल्यास ते आपल्या सांख्यदंडाने जमीन उखरतात त्यावरून) हटवादीपणा, दुराग्रह करणे; खन-पटीस यत्ने; तणादा करणे.

खळी-जी. १ दुर्दी. २ कापडाला लावण्याची खळ. [खळ].

खळें-न. १ धान्याची कणते शोडण्यासाठी, मळण्यासाठी केलेली जागा (देतात अगर अणणत). 'पोडा भारे, खळें भरेल' भाताची मग रास पडे ॥ -भराटी पहिले पुस्तक, पृ ५० (१९३२) (खान.) शेतांवन माल कापून आणल्यावर तो साठवून ठेवण्याची जागा; तळवे. २ (ल.) (बायकी) लहान मुलांनी अन्न बगिरे खातांना केलेला अन्नाचा लाटा, काळा, गिचमिड. ३ सूर्य-चंद्र यांच्या भोंवती पडलेले अन्नाचे कडे (तळे पदा). चार मैल उंचीच्या बिरल अन्नाडणाचे बिंदू बर्फमय असतात, त्यांवन चंद्रकिरण येत असतां त्यांचे बकीभवत होऊन खळे पडते. कधी एकांत एक अशी २ अगर ३ खळी पडतात. ४ (राजा.) अणण (घराडळी). [सं. खल, मं. खल; उरि. खला; हि. खला, गु. खल्लाव] (बाप्र.) ०खुरयतणे-(भाण.) खळ्यात पाणी शिंपवून, वेल तिवळ्यास जुंपून त्याच्याकडून खळ्यातील जमीन घट करणे; खळें बोपणे. सामासब्द-०तळवे-न. १ मळणी करा वयाची जागा (खळें) आणि धान्य साठवावयाची जागा (तळवे) २ (ल.) खळ्यावर इकडेतिकडे पडलेले आणि तळव्यावर पडलेले धान्य. 'खळें तळवे सगळे अर्धेरयास वेई, नये, अथे आपण ध्यावे व कथें खास घावे.' ०भट-खळमट पहा. ०खाडी-जी. अनेक खळ्यांचे आवार. खळवाडी पहा. ०वेस-कर-पु. खळ्यावर काम करणारा मंदार; याच्या उलट गान वेसकर.

खळोती-जी. खळ्यावर शेतकऱ्यांपासून धान्य घेण्याचा मळेतदारांचा हक्क.

खळ्या-वि हरी; दुराग्रही. खळमट पहा. 'हा अगदीच खळ्या दिसतो, पैसा दिल्याशिवाय हज्याचा नाही.' [खळ]

खळ्याचा-वि. खळ्यावर मळलेला, याच्या उलट बटव्याचा=बटविलेला. [खळे]

खळ्याची मंड-जी. तिबडा.

खां-व्हा. खास; सरदार; मुसलमानांतील एक मोठी पदवी. ०साहेब-पु. खान; मरेखान. 'त्यानेळ्या दत्ताराला खांसाह-पाकी. २. ४९

खांनी हेरावादेतून मुद्दाम एक कलावंतिणीचा ताफा आणिला. -वि. ८. ११. २०५.

खाइर-रा-वि. (काव्य) खाणारा. 'जेणे मांसखाइह. काळे गोरें।' -हा १८. ५५४. 'कोणाचा तूं पालेखाइन्या।

-रावि २५ ४०. [सं. खादित; प्रा. खाइम]

खाई-जी. १ सती जाण्यासाठी केलेली खांच, चिता; निरा-न्याने भरलेली खाळी. 'ओवण्याची करीन दिळा उंयण्याची करीन खाई।' -वसा ६८. 'अमृतमंजिवनी विजविली खाई।' -गुण ३७८९. २ खांच; खाइक; चर; खड्डा. [सं. खन्=खात, खातिका; प्रा. खाइमा]

खाई-जी. नाश; क्षय; न्हास. 'परि ऐलीकडिले सुखी खाई। हों सलीजगाची।' -हा ११. ४४०. [सं. क्षी-क्षायिक; प्रा. खाइम]

खाई-जी. १ (बालभाषा) खाऊ, गोड पदार्थ. (कों.) २ स्तन; भामा [सं खादित; प्रा. खाइम]

खाई-न-खाई-किवि. कांही खालें तरी; निश्चयेंदळून; जरूर; खचित; हमखास. 'आम्ही धावणमासी खाईनखाई येतों.' -रा १. १४१. [फा. खोही-न-खोही]

खाई(ही)रा-जी. इच्छा. 'रपोजी येथे गावा हे खाईरा मागूंन नव्हीत.' -रा १. २२. [फा. खाहिश]

खाऊ-पु. १ (बालभाषा) कांही गोड खाण्याचा पदार्थ; खाई; खाव; मिखाई. 'खाऊ मजळा आणीत होता।' -नव २४. १७३. २ लांच, बक्षीस. -वि. १ (समाधान तिरस्कारा)

खाणारा; खादाड; खावू. 'अफीम-भांग खाऊ.' २ (ल.) घेणारा; सोसणारा, भोगणारा. 'मार-खेरखाऊ' 'प्राणखाऊ' (खाणांत) खण-खाच-कोढगे-खापर-माती-हुकमत-दुरमत-

पेसे-माळ-बटा-व्याज-भांड-दम-खाऊ. [सं. खाइ; प्रा. खाअ.] (बाप्र) खाऊची गोष्ट-नशीब उघडणे; नफा; फायदा (व्यापार घरा यात). सामासब्द-०इतममम-पु. मुलीच्या खाजवी खर्चासाठी मुलूख तोडून घेणे. -स्वप ३७९.

०खादाड-वि आधाशी; अतिशय खाणारा. खाऊं गिळूं, खाऊडाऊ, खाऊ खाऊं-जी. एतसारखी, फार, सतत जाचणी, पाजगूक. (कि० करणे; लावणे) [मी खाऊ-गिळूं-खापासून]

०घेवडी-जी अति आधाशी, खादाड बाई. ०निदक-वि. खाल्ल्या घरचे वासे भोजणारा; कृतज्ञ. ०पासरी-वि. १ अधाशी, खावूनंदन, २ फक्त खाण्याला तयार, इतर कामी निरुपयोगी; उदरप्रापण. [ग्राण-भासरी]

खाऊन-जी. कंठकतीची वेळ. (कि० येणे). 'त्याची खाऊन आली.'

साक—वि. जडून राख झालेला; धुळीस मिळालेला, दुर्बल
नष्ट झालेला ' पराश्रु होईना साक. '—येथे ४१७. ' पाउम
नाही म्हणून रोते जडून माक झाली. '—मी. राख, धूळ; माती.
' गवताची जडून साक होते. '—पाव्ह ५५. [अर पा साक=धूळ]

साक, खांक—बी. (गो.) खांकला [सं वास, प्र. राख;
धिया ध्व. खां, खो करणे]

सा(खां)क—बी. कास; मगल कास पडा. ' खाकेस घेऊ
निया श्वात. '—यथादी ३ ८०३. [सं. कशा प्रा. कख, हिं
कां; प्रे. वि. खक, काख] कास शब्दाखाली सर्व वाक
प्रचार व म्हणी पडा. ० म्ह (व.) खाकें खवला अनु मदांचेव
पावला सद्गोदित मूल कडेवर घेऊन फिरणाऱ्या व काम न करणाऱ्या
प्रियेला लक्षतात.

खांकें—कि. (गो.) खोकरणे.

खांकट—टा—प्र. (को.) माड, पेरुइ. वृत्ताचे कोवळे फळ
खांकटणें—उकि. दाहणादें ओरवडणे, मोडणे, रचणे
छावणे (शाशपासून त्याच्या फांवा, पाने इ.)

साकाकुडें—कि. (गो.) खोकरणे.

खांकमांजरी—कासमांजरी पडा.

खाकर—प्र. १ साणाच्या बापाचे निमुळते टोंक २ (मा)
बासा. [सं खकर]

खा(का)कर—प्र. (रावा.) ओरखडा; जखम.

खा(खां)कर—वि. घ्याने जीण झालेला (प्राणी, वनस्पति)
शुद्ध; क्षीण. ' खाकर हाळे पुक्ष सदै. '—एसा १२ ३. —व.
वळेने शाड; बास फळसाड ' भय माजवतून खाकर. समसाव
भूमि अद्याल मेव निषारी. '—पात्र २२ २५

खांकर, खांकरा—प्र. घोव्यास चाल सिद्धविनाचा जो
खुळखुळा बाजवितात तो, खुळखुळ्याची काटी २ ' जेवा वाक
रपलाणी ' तट खाकर क्षणार्ण. '—एसा (पाठभेद) १ ११६
[सं. खखल=मिळान्याची काटी; ज्व खीं=क कर]

खांकर-रा—प्र. गासर, बडी, गोव=नाच्या हाक=यावर शाख
लेले कणकणे जाड रोड.

खा(खां)करणे, खांकरणे—उकि. १ घ्या सुक करणे,
कफ वर आणण्यासाठी खाकरा काढणे; वेडका काढणे. ' गा
शाखावेमि कोर नावे. खाकांही नेणजी जीने. '—हा १७. ९३.
—कि. १ खडारे, शब्द करणे, खांकें; घ्यानील कफ वाता
माणण्यासाठी प्रयत्न करणे २ नातू काढू करणे. [ध्व. खा १
खा १; खांक=खांकतोति=खांकरा=खांकरतो. —मसाप २
२३८.]

खांकरवसा=घासा—प्र. खडावणे, खडपडी; तांदेवा
(जोताय). (कि. घालणे; सारणे, करणे; काढणे). खार-
वासा पडा.

खाकरवासा—प्र. (वाळलेला व उंच वासा) १ कळें
उंच शाड, वनस्पति. २ (ल.) वार्धक्याने, अशक्तपणाने बाहेर
निघलेला पाठीचा कणा. ' पाठीचा खाकरवासा निघाल. '
[खांक+वासा]

खा(खां)करा, खांकरा—प्र. १ कपाचा वेडका (खांकून
काढलेला); खांकरण्याने घुलेला कफ (कि. काढणे; टाकणे).
' वदनीचा खांकरा टाकला. ' [ध्व. खां; सं. खक=खंणे !]

खाकरी—खी. दागे काढून घेतलेली कणसे (निरोप.
बाजरीची).

खाकरी—खी (व.) चिलमीत ओढण्याची तमाखुची
मुष्टी. गूड [अर. फा. खाक]

खाक(का)री—खी. वेडका, कफ काढण्याची क्रिया; पत्ता
साफ करणे; ओवारी (कफ काढण्याची) (कि. काढणे).

खांकरजणे=खैजणे—अकि. तयार होणे; घुटणे, सद्गुणणे.
' तेव प्रशतोवेमि वृद्धिलेमे. खांकरजती हुमाहुने. '—हा १५.
१५९. [खांकरणे, सं. कशा. खाक]

खाकस—(व. ना.) सखलत पडा.

खाका—प्र. १ मिणीवर, कमीनीवर काडावयाच्या माकडी,
चित्रे वगैरे पद्धत्याने ज्या कागदावर वाढतात तो कागद. २ कच्चा
मडुरा; आणखडा; खडो. [पा. खाका]

खाका—प्र. १ बाण; तन्हा; वृत्ति. खाक्या पडा. [फा.
खाका=आरापडा]

खाका—वि. (को. कुला.) नाट्याच्या खंखे बाणाच्या
दाख्याची ज्या दाखपार पाने नसतात तो. [खाक]

खाकावणे—अकि. राखणे, ओरवडणे. [ध्व. खा]

खाका—खी होन्ना. ' आहूत खाकी यावी असा समय
वेळन वातखाल (?) आह. '—हा ६. ५२१. —वि. राखेवाखा;
धुळीसारखा; मातीसारखा (रंग) [अर. फा. खाक=राख, फा.
खाकी] अंगासावा=खावू—प्र. अंगाला राख फांगणाऱ्या मोसा.
ब्याचा एक पंथ; त्या पंथातील व्यक्ति. हे कुमिस पंगडाच्या
(पाण्यात गोरींदत काढलेले म्हणजे ते गंगेच्या पाण्यासारखे
दिपते) शक्ती वेळन हितात. —मागा १३२. २ (ल.) सापट.
समीट, कांखी राख घालणारा माणूस.

खांकुड—वि. (गो.) पागट.

खांकाटा—प्र. खोट-या पडा.

खांकोटी खाखोटी—कांखोटी पडा.

खाकोरणे—उकि. ओरखणे; ओरवाडणे. खाकरा पडा.

खाकारा—प्र. ओरवाडा; ओरवाडा; ओरवाडा.

खाको खोळे—न. मस्तकावरचा अर्धा भाग; कवठी; खोपटी; डोकें (दगड, काठी यांना मारण्याच्या, फोडण्याच्या, रक्त वाहण्याच्या संबंधाने अथवा तिरस्कारार्थी योजतात). (किं० फोडणे; फुटणे). खोकें, खोकाळें पडा.

खाक्या—पु. प्रघात; बाणा; टाविक वर्तनकर्म, स्वरूप, युक्ति. 'असा नेहमीचा खाक्या असे'—सूर्योदय १३९ [फा. खाका=भाराखडा, खडा]

खांखे(खे)रणें, खांखरुरा, खांखेरा—खांकरणे—खांतरा पहा.

खाखा—स्त्री. १ अनावर क्षुधा; पोटांतील भुकेची आग. (किं० करणे; सुटणे) २ अयाशीपणा; हावटपणा; बराडीपणा. [खाणे]

खाखा—पु. मौक्तिकभस्मास लागणारी गारीकमोठें; गाळ. **खाखाणें**—अकि. बाजणें; कर्कश बाजणें. 'निशाण शाहा टिह्या भेरी। खाखाइल्या रणमोहरी।'—एहत्त्व ८२०. 'रणतुरें खाखाइली अपार।'—हृत् २४.१२. [मूळ शब्द ख=ज्वनि पासून खवरवणें असेल व त्याचा उच्चार सुनीने 'खाखा' असा रूढ झाला असावा.]

खाखाई—स्त्री. खाखा; खखव; सडकून लागलेली भूक (किं० सुटणे; होणे). [खाणे दि.]

खाखात—वि. खा खा करीत उठलेला. 'खाखातें प्रेत।' 'खाए गिळी करिते।'—शिशु ९०२. 'भयानकें खाखातें। महा प्रकरो जेथे।'—झा १.१३१. [खाणे दि.]

खाखात—वि. कर्कश. —झा १.१३१ [खाखाणें—टीप पहा]

खाखाणें—अकि. सपाटून भूक लागणें; खाखा सुटणे [खाणे दि.]

खांखोटा—खांकट—टा पहा.

खागडा—पु. (संकेतित) छप्परवद् जातीच्या टोळीचा भाई.

खामें—न. अंतिम स्पर्श, टिकाण; शेवटची जागा 'अगा मी एह्जणीचें खामें।'—झा ९.४४०.

खामें—न. राय; खजे, मातुके. 'हे कया नेमी खामें। हो काज मग्नविषये खामें।'—झाप्र १९. 'देह काळसर्पाचें खामें।'—स्वातु ३४.३५. (—हेमंत व—शर याचा अर्थ खट्टे (मंजळ) असा देतात). [खाजे]

खायांच—स्त्री. बाणाचा टप्पा, पत्ला; धारपात [खिचणे]

खायांच—स्त्री. १ खाऱा; खळगा; खोंचा. २ (ख.) व्यापारांतील वृद्ध, तोटा. (किं० येणे; होणे; पडणे; बसणे) [खचणे; का. कच्चु=खोंचा, खडी] **खाय यळ**—खळगा—खोयळा—स्त्री. ३. खोचमशा; माचखडी; खालगीं किंज (व्यापक)

रीतीने) (सागा.) खाय. 'चालते समशी. खांचखळगा पाहून चालवें.' म्हू० जिकडे गेली बाला तिकडे खासा खवळा. **खोंच**—स्त्री. चढउतार; उंचसखल; विपमता (मित, जमीन यांची) 'मित खली मात्र आहे, परंतु तिच्या खांचाखोंचा काढिन्या नाहीत. २ वाढ व पड; न्यूनाधिक्य; कमजास्तपणा.

वारीवसारीक खोप (हिशेव, नकल, मसुदा, यांत). 'झा मसु-यात खाचखोंच असल्यास काढून तो साफ लिहा.' ३ गायनांतील खडेके; आवाजांत चढउतार; उच्चनीच स्वर. ४ ममै; वमै; विंग. 'यांतील वारीक खाचखोंचा मळा पूर्ण माहीत आहेत. ५ भापणांत, खेखनात अलंकार ज्यांमुळे साधतो ती शब्दयोजना.

खोंचण—न. (गो.) फुलांची वेणी घुचव्जार पड राहावी म्हणून आधी खोंबतात तीं फुलें किंवा पानाची घडी. [खोंबणे]

खांचणी—स्त्री खोबण, कोरणी; खंचणी पहा.

खांचणें—अकि. १ कमी करणे, काट मारणे. 'तेसा दानपुण्ये खाची। गोत्रकुंडा घेची। परी गारी मरी झिडेची। उणी हों नेदी।'—झा १३ ७९४. २ खंजण करणे. 'म्हणोनि ते बुद्धि रचूं। मत-वाद हे खाचूं।'—झा १३.१०४९. —अकि. धमणें; दमणें; धकणें. 'उच्च-प्रवा खांचे। खोलगिये।'—झा ९.३२६. [खांच, खचणे]

खाचर—न. (व.) एक प्रकारची मेलगाडी. 'मोशीवरून उमरावनीस जाण्यास भाव्याचें खाचर मिळतें.'

खा(खा)चर—न. १ खळगा; खांच; खडी; खडा. २ पाण्याच्या जोरदार प्रवाहामुळे अमीन पुणुग पडलेला नाला, पळ; बोहोळ ३ (बों.) डोंगराच्या माजूवर अगवा पायध्यार्शी तसेच कातळावर तयार केलेला सैतजमीनीचा तुडडा. ४ अर्ज, माजी ६० खाचलेली आहे अशी पाण्याची खोलवट जमीन, खांचीरी; उंसाचा मळा. ५ (सामा) मातजमीन. ६ खडबडीत वस्तू, जाडें—मरडें वस्त्र, धोतर, लुगडें [खांच] **खाळगा**—खुचर—पुन. खाचखळ पहा.

खांचरी—पु (बो) एक प्रकारचे भाताचे बी.

खांचरी—स्त्री. १ (बों.) सावणीसाठी तयार करावयाची भाताच्या रोपांची खोलगट जमीन; मोठे खांचर. २ उंसाचा व्हाज मळा [खाच]

खांचविणें—अकि खोबण पाडणे, खोबणीत घसविणे. 'झा पटना खांचून बशीव.' [खाचणी]

खांचा—पु खांड; कंगारा; खोबण; खांच; माप; खोंगा; (बुडी, काडी, झाड, विहिरीची वायू यांना पाडतात तो.) (वि० वेणें; फाटणे; काढणे; करणे). [खांच]

खांचाड—न. (खांच याचा अतिशय) वांडातिड्डा व मोठा खडा, खाय. [खांच]

साटा—वि. (मां.) १ पुत्रव्या पेशीसाठी योग्य व २ विरह्या व भाव, इत्यादींनी कातर. ही गोष्टी अंजुन अमते मंगलान कडून पडिले टाईली (मंगल) (ही हजेर उरवी हाटली इत्यादी हीत आंव अथवा शर जमता सावळन) ३ मला जमिनीन उत्पन्न केलेले (धान्य, दाना इ.) [साटा; म. साता]

साटा—वि. (दि.) भांडव. [साटा]

साटिका—उ. १ टोळ, किंते, गरहा साणारा एक पत्ती. २ कमरे. [सं. साटिक]

साटो—वि. (सं.) १ भांडवटान (विहित पद्धतीने, फळे इ.) २ हजडा; भांडव. [प्रा. सा; दि. गहा] ३ डाळ-सी. (यु.) भांडव वान; आयटी.

साटो—उ. साटव पहा. दिवड; मारड. 'सांग, मरुता-प्रमाण वेगवेगळे ... का दुष्टताप्रमाणे पुरवात हाया साटो वरू ?' भा ५०.

साटो मेजयानी—सी. मांगहारी भोजन.

साटु—इ. साटळ-टोळ—वि. (व.) भांडवले; मांगले (मन, फळ). [प्रा. साट]

सांडोळी, सांडपोळी—सी. (हज.) तांदुळाच्या रम्याचे केलेले एक पकण, सांडकाच्या वडया.

साटपा—वि. १ भांडव, भांडवतुट (विहित फळे व फळ-हाते) २ भांडव (स्वंपाड, पडाय) उदा. साटपा वरण-बाळ-भाटो-माजी-फळे इ. [साटा]

साड—सी. साडी पडा.

साड—सी. (व.) १ पुत्र; अमात्र. 'साडिनामखेर मोहरी काणाच्याच्या येथे सर्व गोष्टीची साड पडते.' २ संड. 'दुमच्या वारी साड आमच्यावर आली.' ३ नाड [सं. पंड]

सा(खांड)—न. दाटी व वडे (तांदुळाशी) 'मग आपुले बरकमळे. जेप्रमाणे साड सोडविले.' कथ ५ व. १८. 'वस्त्याचे साड हाले.' नीता २ ११९८. २ दाटीची इजायत; दाटी 'अथे साड अथे इमथु. सुंन करून टाकिले.' सुविराट ६ १४१. [सं. खड; मर. खड=गाल] अह. साडास वेगळे बोहाम

वेगळे कोण वेतो ? लहानमहान गोष्टीत जेद कोण करता ? साडकी—सी. १ (गो.) दाटी. २ (उ.) हजुटी. सांड मिशा—सी. वर १ दाटी व मिशा. (एच व.) साडमिशी २ सांडाच्या खडयांत खड पडलेल्या मिशा. 'मुडी खडमिशा बोडी. हं आपरवी त्वा केली.' एरव १३ ११. 'बळकी मुले मरमल्या खाडमिशा.' नामदासांची कविता भाग १. ४ ८. [सांड=दाटी+मिशा; किंवा खड=डुडित+मिशा]

खांड—उ. तत्वार सया पहा.

खांड—सी. १ तानी, बंधारा, मित यांतील भेग, तडा, चीट, मोड 'खापताम खांड पाडली.' २ कातर; वड, काता, खरा (तत्वार, विळा यांच्या धारेवरील) ३ दातामयील खिड

४ विरह्या व भाव, इत्यादींनी कातर. ही गोष्टी अंजुन अमते 'सांडेरी साड.' गुणा ४३९. न. १ महान व पोत किंवा पोती दुई, तुळवट. २ एणाटा वस्त्या तुडडा (गुगरी, विष्ण, हळुंड, चदन, गोवरी इ.) ३ ऐम हं छेप्या, कडिल खांड. ४ २०. ३. ४. ३ टोळी, दाटी, कटव (कडी, मेडपा यांच्या). ५ साडाचा टोडडा, माग. ५ शोभाया तुडडा. ६ धान्याचा पुण, कटव. ७ वि. १ साड. २ भांडवले. 'साडाचे का खांड केलेली' भाए ४९१ [सं. गंड] गमातर. ८ क(ग)ळी दिवने-खांड-भाटो—सी. गुगारिनी श्रीत रोव, सोडवी या अर्णांची शिबो. [गुण ४०. गंडालि=विजा नवरा गुगारी भाडे अशी सी] ९ फापी (गुगारी)—सी. क(ग)वरी गुगारी; गुगारी बोवडी अमडी शिबून व राव (गुगारीच्या कावण्या शिबविलेले पाणी) शिबून व राव हाडविलात व कावण्या काडलात असा गुगारीचा खांडकापी म्हणत, दिवाळ बुडीने 'अर्णकावरीगुगारी' म्हणत. खांडकी—सी. दगडाचा फोडलेला मोठा तुडडा; वीर; कटपा; काडी; इमारत कामांनीन खांडकीची गुडील पोतत बाजू वरील, असुन मागीन उत्पटी व भगवुचीदार असेल. खांडके-न. उवांचे बांडे. खांडकेया—वि. (गुगार) उवांचे तुडडे कर-गाव, पेरण्या. खांडकोह—हो-उ. १ वडाकायांत नवीका प्रवाह आटल्यामुळे मध्ये मध्ये प्रवाहाचा पडलेले खंड; खडित रोड. २ खांडा; भांड-टी. ३ (बुडीने) पाडाच्या प्रवाहातील खोड जागा (कोळी तरी) सामान्यतः अनेकवनी अयोग. (किं. वडजे) ४ तुळई—सी. तुळवट, खांड अर्थ ५ पडा. ५ टोळी—सी. (ताजा) एडवडय; खांडवी. हे तांदुळाच्या कण्याचे बरनात. ६ होर-उ. (व.) वेतसयावाययाचा होर. ७ पासोळा—उ. तुळशी, भाडकखोर मनुज. [खांड+पासळी] ८ फांडोळी—वि. (व.) एका बाजूस कावटी कमी असलेले (अमात्र). रागखांडव—उ. एक प्रकारचा मोठा कृति-माल वाडलेल्या दिव्या आढाच्या फोडीमुळात पडून खोलीसाख्या फांडी शिबून, निरी, वेलेदोडे, कापूर याचा वास लावून बाणीत वडणे. ९ योर १. ८०. खांडव—उ. (संगीत) अवरोह. (किं. करणे) खांडव—उ. लग्नात विडे, गुगारी वाटण्यासाठी केली कापडाची (सगाची) टोळी. [खंडव] खांडव-चा—उ. वडीच्या प्रवाहांत पडलेली माटी; खांडोह. १० खांडी. बाळविलेल्या खांड्या माणडीचा तुडडा. खांडपो-वे-वे-पोळी-पोळी—सी. गुगारिनी. १ (वो.) तांदुळाचा रवा काढून त्यात थूळ, खोबरे, लंगण, वेलेदोडे इ. घालून त्याच्या वाफे वर मिजलेल्या वड्या, या गुगारिनेवर खातात. २ थूळ, पीठ, नार-काचे इ. एका कडून शिबून करतात ते पकाय. ३ (क सा-स्वत) कानोले ० चेळ-को. एक पोटी वेळ ० साखर—सी. १ एक प्रकारची गुडी सात्त. खांड अर्थ ५ पडा. २ खनीसासर.

खांड—पु. (गो.) सहान दगरी पुल; खांडवा. [खांड]
खांडे—जै—न. (गो.) रातामाठी शेतीन गांठून देवतात ते खांडे पाणी. [सं. खांड=एक प्रकारचे मोठे, क्षार]

खांड-कन-कर-दिर्नां-दिर्नां—क्रि.वि. (खांड! अशा आवाजान्या, पडणाऱ्या साक्षांच्या आवाजाच्या अनुसरणावरून) विविध आवाज होऊन. (क्रि० मोडणे; वाजणे; पडणे पोवाडीत मारणे.)

खांडगडगड—जी. खगडग, फगडग आवाज. (भांज्यात उदराचा, पाला पाचोळपांत कीटकांग) [पत्र. खांड+खांडगड]

खांडखांड—क्रि.वि. खांड! खांड! अशा आवाजाने युक्त 'खांड खांड उठती टापा.'—संप्रामगते ५.१७. [पत्र.]

खांडगां—उ (कु.) कसई; खाटीक.

खांडचोर—री—खणचोर—री पहा.

खांडणांयळ—जी. खणणावळ, खणण्याची मजुरी [खांडणे]

खांडणे—क्रि. १ मोडणे; जोराने तोडणे; छेडणे; छाटणे; खापणे; काटणे; खंडणे. 'समिपा तो खांडुलागला.'—यसा ६१. २ खणणे; खोदणे. 'उपनिषदांची माळी—माजी खांडिली'—हा १८.३५. ३ (ल.) डारुडणे; चाकणे; छुडपुड करणे (मिळवेली माणी). ४ (शस्त्र.) जेवण्याचे पान अथवा श्रेण करणाऱ्या पोफळीच्या झाडाची पोय, विरी, पाने कातरणे, छाटणे. ५ खांडवीच्या वर्षीच्या वगैरे वज्या, खापा पाडणे. ६ (ल.) गिरास करणे. 'मा ताईचे खुणे खांडे कोणा.'—अमृ ६.२४. ७ (ल.) अडविणे. 'सपे बाट खांडिली'—शसा ५१. ८ वेगळे करणे; छुडकू करणे. 'बां खावूंचेनि खांडले. खांडिजे पय पाणी राजदंसें.'—हा १४. [स. खांडन] सडा खांडणे—(बांधकाम) किंवा करई यांनी सड यान विंचित झुरतडणे, चाकणे. ३६० आडवे आले ते खांडून काढावे.

खांडप—न. (गो.) कुडातांच्या किंवा कुडांच्या गितीची केलेली सोली.

खांडयां, खांडियां—वि. (गो.) दाडीवाला. [खांड]

खांडये—न. तांडामादार चढतांना पायांत अडवविण्याचा चोरीचा कांस, पायडा. (वाप्र.) अडव्यास खांडये चोळणे—(ल.) चांगल्याच्या मोवदला बाईट चोळणे; आदराबद्दल अनादरा दाखविणे. (आडव्या झाडाला खाडवे लागत नाहीं म्हण ते बापा-राव्याचे—याविरून).

खांडा—उ १ खंड; खळ; तडइशी (कामात, घातीत). 'त्या कामास चार दिवस खांडा पडला.' २ तडइशीचा एक दिवस, एक पाळी; रिकामा वेळ. 'त्या महिन्यांत तुझे चार खांडे गेले.' ३ खळगा—मी; खाच; खोल्या; खाटी गेलेली

विंवा दवलेली जाग. ४ (ल.) खांडखांड; अभावे (खाय, पाणी, पाऊस यांचा). [सं. खात, किंवा खांड (वाप्र.) खांडयांत उतरणे—घाटण—गांडणे—खाकणे (माणसास)—दारिद्र्यांत, तोट्यांत, हलारातीत घालणे. खांड्यांत घालणे (पेंसास—डागिन्यांस—गहाणास)—लवाडीने आत्मसात करणे; मिळणे, दाबणे. खांड्यांत पडणे—तोडणे; वेणे; नाश होणे, सामासिद्ध—० दिवस—तिथा—वेळ—काळ—वि. रिकामा दिवस ६०.

खांडां—पु (गो.) खोडा; संघन.

खांडा—डें—पुन रेंद पाह्याची, कुपारी, सरळ व वाटोळ्या योंडाची तरवार. खंडा पहा. 'तुम्हा खांडेमा खांडिनीं. दानव प्रताप केस फेडीनीं.'—शिथु १५८. 'बोडन खांडि घेतले करी.'—एप्स १२.१२६. ० इत—वि. खांडा पाळगणारा; खांडेदरी. (विणई).

खांडा—ड. १ शस्त्राच्या, हत्याराच्या धारेस पडलेली खांच, खरा, कातर, दांत. २ खयडांड; घळ; बर; ओहळ. [सं. खांड]

खांडाण—वि. दूध न देणारी, नाशळ (गाय). खंडण, खंडाण पहा.

खांडार—न. (खांड याचा अतिशय) मोठे भगदाड; भेग; भीर; खिन्नार. [खांड]

खांडाया—उ खंड; पुकडा. 'याणीं मध्ये बेलायक घोडी पालून अगदीं खांडाचा तोडला.'—भाय १२१. [खंड, खांड]

खा(खांडी)—जी. दाडी. खांड पहा.

खांडी—जी. नदीत जेथवर समुद्राच्या भारतीचे पाणी येते तेथवरचा भाग, वाकण, ओढोळ [सं. खन—खात किंवा क्षार—री]

खांडी—जी. १ खिड. २ शरीरावरील खवंद. ३ दातांतील खिड. 'तसे खांडीहूनिलाले पटती पूर.'—हा १२.५६७. [खंड]

खांडा—जी. खाडा; तरवार. 'लपलातले खांडीं'—शिथु १०३८. [खंड]

खांडे—न. (डेट. कु. गो.) खाडवे; दोराचे अगर वेलेचे वेडाळे. याचा उपयोग माडावर चटण्यास दे करतात. खाडवे पहा.

खाडू—वि. १ खटवाळ; नष्ट (घोडा, नाथूस). २ मिशा, दाडी नसलेला. ३ (सांकेतिक, औपरोधिक) पावणेमांड, नमुसक; पंड; तुवर. ४ (व.) वृद्ध कपि; निखाड. ५ (व.) (निदा-व्यंजक) परीक्षेत अनेकदा नापास झालेला विद्यार्थी; ड. [खांड]

खांडु(डु)क—न. १ गळे; गलेड; गांड 'खांडुक जात्या छिडे पडती.'—दा १ १०.५२. २ फुलेले गळे; वाहणारे क्षत. ३ हाडावरील उडवळ; उठापू. ४ खबडा; डोईतील फोड. [स. खंड किंवा कंड]

खांडु(डु)केला—वि. खाडकांनीं मत्त, व्याप्त.

खाडूस—न. १ अडकाटी; अडयळा; प्रतिबंध; व्यत्यय; बाध; अड; नड; खोडणे; व्याधि; उपाधि; शास. २ (ल.)

सांची—खी. खाच; माडावर चरताना पाय टेवण्याची जागा, वेळका. 'पाय पसरली पडेल। बघवा सांची जपटी उपटेल।'—निगा ४४. [खांच]

खाज—खी. १ बंदू, कंड; चिणचिण; हुळहुळ. (कि० सुटणे, निघणे). २ सुखी; खुमखुमी; प्रदळ इच्छा; उत्कंठा (एखाद्या गोष्टीची) ३ खाद; कपूर (धारमारी, सुवीम इ० ची) ४ (क) बघाचीपणा. [सं. खज्ज; फ्रें. जि. शब्द, शॉन; का. कजिज.] ० जिरविणे—खोड, खुमखुमी, रग मोडणे.

खाज—न. (व.) खोवण्याचा वीस, खडखड व साखर यांचे मिश्रण करून्या, मोदक इत्यादीत घालतात ते. करून्याचे पुण; सारण. 'खाजी करून्यात खाज पातळेल असेल.' [सं. 'खाय, प्रा. खज्ज]—खी. (गो.) खुरमा. खजिचे खाह; खुमी लाह.

खोजें—न. (गो.) दाह लगावण्याचा एक प्रकार.

खाजकुड (यहि)री—ली, खाजकोयरी, खाजको लती—कुयली—खाजरी कुडी पहा.

खाजगत, खाजगी—घाला—खावण, खावणी पहा.

खाजण—न—न. १ (कों.) खान्या खात्रीच्या पात्रांत, जेथे ओढोढीच्या वेळीं फास्ते पाणी रहात नाही व गारीक देव व चिखल असतो अशी जागा. २ अन्ना क्षेत्राच्या (एका बायूच डोंगरपासचा असल्यामुळे ती बायू खेतीज करून बाडीच्या) तीन बाजूकडे मजबूत बांध घालून तयार केलेली भातबधीन; खारी क्षेत्र-बाडी. ३ मीठ तयार करण्याचा वाका. ४ (ड) नदीतील गाळाने बनलेली जमीन. ५ (सामा.) खारी, दलदलीची जमीन. [दि खेजण, गु. खाजण] ० फॉयडा-ड (डों.) खाजगत आडव्यापार एक पट्टी, [तुल० सं. खजण, प्रा. खजण=खंजरीट पट्टी] खाजणी-वि. खाजणामध्ये उत्पन्न केलेले विवा खाजणसंबंधी (बीक, जमीन).

खाजणी—खी. पाडे इत्यादींचा मिळवणीचा एक प्रकार; एक प्रकारची बेरीज. ही पूर्वी घालेल शिकवीत. [स. खंडन] ० भाजणी—खी. १ बेरीज आणि वजाबाकी, गुणकार आणि मागाकार (अनेकवचनी प्रयोग). 'मी खाजण्यामाजण्या शिकलो.' २ (स) देवपेचीमध्ये नफातोटा सोसून एकमेकांचे विचारे केलेली खासरी सोड. ३ अडचणीत सापडलेल्या गिन्दाइकास बरो त्याडकटव येणाऱ्या रकमेत दिलेली सुट. ४ (स) राय दडि; उत्पत्ति—संहार. 'खाजणीमाजणीचे समजावे। मूळ तसे।'—दा १५४ १८. [सं. खंडन+भंजन]

खाजणे—अकि. खाज उत्पन्न करणे, सुटणे, खवखवणे; बड सुटणे; खाज आणणे. (खाज सुटणाऱ्या सुल, अर्द इ० पदांची)

मुळे). 'हाताला अर्द खाजते.'—अकि. अंगाला खाज सुटते; खाजकावेचे वाटणे. [सं. खजें]

खाजदार—री—खासदार—री पहा.

खाजनी—ड. (गो.) एक जाड लोखंडी नदी; त्या नदीत रास मत्स्य काढलेला पार.

खाजपोडा—वि. (क.) खादाह. [खाज+शिबी]

खाजरा—वि. खाज उत्पन्न करणारा; खवखवणारा; खंवर (अळू, सुण इ० भाजी).

खाजरी कुडीरी—ली—खी. हें ल्हानपूर साड असून यांची पाने मोठी व काळसर असतात. झाडांना देणग येतात. पाने व देणग यांना कुंम असतात व तीं अंगस लागल्यास अंगाची भाग होते (त्याला संकट नांव आत्मगुप्ता अगर कपिकच्छ असे माहे). याच्यावळत गोडी कुयरी.

खाजलें—न. (गो.) खाच; खाणे.

खाजय—खी. खाज, कंड. (कि० सुटणे; येणे; होणे; मोडणे). [खाज]

खाजवाखाजय—खी. १ पत्थर खाजविणे; सर्वत्र खाजविण्याचा व्यापार. २ प्रास, चीड; क्षोभ आणणे; चेतव; मांडण उपस्थित होण्यासाठी सुदान केलेली चेशा; लावालावी. [खाज-विणे]

खाजविणे—अकि. १ बंदू घमनाथे अंग खोळणे, खरवणे. 'प्रेमे वृद्धांनीं खण खाजवावे। जेथे, अन्ना दाडुनि काय जावे।'—महरी गंगातलमाला. (मवनीट पृ. ५१७.) २ प्रास, चीड, क्षोभ आणणे; कट्ट कट्ट उत्पन्न करणे; भाग लावणे; डंबवणे; निडविणे. [सं. खजें] (वाप.) खरखर—खाजविणे—खोराते खाजविणे; ओरवडणे, म्ह० खाजवील त्यांना खरून भोगील त्याच्या संपदा. खाजवून अयथणा आणणे—आपल्या हाताने आपल्या जिवाला प्रास करून घेणे. खाजवून पळऊ काढणे—(सख झालेल्या जागीं खाजविण्याने खपली परलेली वमली ती ती निघून खरून बाबते यावरून) मिटलेली मांडणे पुन्हा उकडून काढणे, नवेच कट्ट उत्पन्न करणे. खाजवून पांढा आणणे—कोरेंग्रस काढी उत्तेजन देऊन कामास प्रवृत्त करणे.

खाजा—खाजी, खाजे पहा.—हिंदू ११.२.१०. ० करंजी—खाजी करंजी पहा. 'सगळे झुज खाजा करंजा.'—जे १४.५६. खोजी—वि. (गो.) खुंप्त. [खोजा]

खाजाला—वृ—वि. १ मांडखोर; कळीचा मारद; खरळ पहा. २ विपरी; कामुक. ३ खाज उत्पन्न करणारा. खाजरा पहा. ४ नेदमी अंग खाजविणारा; (गो.) खाजाळो. [खाजण]

खाजाळू—न. खाजरे अळे. [खाज+अळू]

खाजिवरा—वि. (खाज.) खाजत पहा.

खाजी—**खी** (हिं) एक मिठाई, पकाव, खाजीकरजी
[सं खाद्य, प्रा खज्ज] • **फरजी**—**खी** हा एक फरजाचा प्रकार
आहे खारी एक व वर एक अशा दोन पापण्यामध्ये करजावेच
सारण घालून समोवतीं मुरव घालावी व तुपात तळाव्या —पाक
५८ 'फेण्या खाजी करजी मुदतूर लुचया शर्करेमाजि घोळी ।'
—किमुदाव ३४.

खाजुकली—(वे) खाजरी इतरी पदा
खाजुं—**गें**—न खाक, भक्ष्य खाजी, खाजें पदा
खाजुळी—**खी** वचनागासारखी एक वेल
खाजूर—**उ** (गो राजा) खजूर [सं खजूर] • **माड**—**उ**
(गो) खजुरीचें शाव
खाजें—**न** (ना) लमातला एक विधि ? •

खा(खा)जें—**न** ? पचखाजे, खारीक, खोबरे, खसखस,
खिसमित, खडीसाखर हे ख नें आरभ होणारे पाच पदार्थ
पचखाच पदा 'होळीनभ्ये खाजें आहे । तें तू विचारनी वाह ।'
—रामदास होळीपचक २ वाणसौदा, वाण्याकडील सामान ३
खाजी नावाची मिठाई 'घ्या पास मुहूर्ते येथें वाटितें खाज्या ।'
—प्रला १९४ ४ (कु) हरभण्याच्या पिठाच्या लावट गोळ्या
गुळाच्या पाकटात त्या (खाज्या) ५ एखाद्याच्या आवडीचे
खाणें, खाद्य वदा० मंदळ हे लाडग्याचें खाजें, उदीर माजराचें
खाजें 'भागितो हिमाशुचि जैवि खाजें चकोराचें ।' —हा ६ २९
'खी म्हणिजे मेविपुचें खाजें गा ।' —सुप्रपाठ आचार, उत्तराधे
२५३ 'ऐसे धारी बहुताचे मूखें म्हणे माजुचें । परतु खाजें जीवाचें ।
तापें बोलिल ।' —रा ११० ९० इ ल्हान मुलाचा खाक,
भातुकें, मिठाई —वि चमचमीत, आवडतें, सुपास (भोजन)
'महो एवी खुस भाडण । तन्ही तु नाही खाजें जेवण ।' —शिथु
१२० [सं खाद्य, प्रा खज्ज] • **कय**—**काट**—**वि** (गा महातु)
हलवाई, खाजें करणा 'माडारी खानेकल ।' —शिथु ३५४
[खाजेंकर]

खाजोळा—**वि** (कु) खादाह 'हो माठा खाजोळा
आसा ' [सं खाद्य, प्रा खज्ज+अळ प्रत्यय]
खाजोळा—**वि** (कु) खाजरा अणस खाज आण्णारा
'हो खुण खाजोळा आसा ।' [खाजणें]

खाट—**वि** ? खाट, श्राट, तिरसट, रानवट (भतुस्य, प्राणी)
२ कठिण, कटोर, निष्ठुर, करडें (पतन, मापण) [खाट, तुल०
कानडी काट=पोडा]

खाट—**उ** ठसका, भपकारा, खकाणा (मिरण्या इ० उध
कणान्या पदार्थांचा) 'मिरवी घरांत देविली तर काहीच होत
नाही पण तोंच अमीत पडल्यास तिचा खाट उठण्यास आरभ
होतो '—दयानंद सत्सती १५६ [का काट ?]

खाट—**खी** चारपाई, वाज, वानलें, खाटलें, काप्याने विण-
लेला पत्थ [सं खट्वा, प्रा खटा, तुल० का कटु=बावणे, ता
कटिले=पत्थ, इ कॅट] (वाप्र) **खाटेवर चढणें**—पूज्य मानवा
विषद धिंवा उपकारकर्त्याविषद उलटणें, हुनन वनणें सामाशब्द—
• **खटलें**—**खडवड**—नखी (व्यापक) बाडविछायत, सामान्यमान,
चतुर्गवाळें, प्रपच • **खिळवा**—**वि** खाटेस, विछान्यास खिळलला,
सदादित आजारी असलेला 'तो गा ! जन्माचा खाटखिळवा ।'
[खाट+खिळणें] • **खोली**—**खी** (खाट आणि खोली न सोडणें)
खाटखिळवा होणें (कि० करणें) • **पसारा**—**उ** फाफट पसारा,
पखळण, (सामान्यत वस्तूचा) अस्ताव्यस्त कारमार, गोषळ
(कि० करणें, माडणें, पारणें, —कर्माची पट्टी, होणें, पडणें
—कर्त्याची पट्टी) • **मार**—**उ** खाटस बाधून फटक्याचा दिलेला
मार 'खाटमार ऐकिल्यात कोठें ' —अफला ६५ 'खाटमार'
मोठा कठिण । नाहिं कुठें ऐकिली तहा ।' —ऐरो ३६० [खाट+
मारणें] • **वाईक**—**खाटलें**वाईक पदा • **धाक(ख)ळ** **खी** ?
खाटखिळवाचें घेतलेलें सोंग, माजारीपणाचि टोंग (कि० घेणें,
निजणें, निजून पडणें) २ (ल) उपेक्षेनें, बेपर्वाईनें, निष्का-
ळजीपण वागविण

खाट—**खी** (गो) लाप, टाप [खोट] खाट्याचें—**कि**
(गो) लाया मारणें

खाटक—**फो** **खाटीक**—**उ** ? पथना मारून त्याचें मास
विकणारी जात, बहरी, मेढरें याची सायुती विकणारी एक हिंदू
जात व तीतील न्यदि, कसाई (**खी**—**खाटक्रीण**) २ (ल)
निंद्य पुरुष [सं खटिक] **खाटकी माल**—**उ** मास, सायुती

खाटया—**उ** (गो) सोनाराचा ल्हान पण, हातोडा

खाटली—**उ** (गो) बुरडी टोपली

खाटलें—**न** ? ल्हान वान, खाट २ (कुण) सप्तम्यपी
(आकाशातील तारकापुत्र, त्याच्या आकृतीवरून) ३ बेलगाडी
४ बाडविछाना [खाट] **खाटल्यावर जाणें**—१ मातृगमन
करणे २ खाटवर चढणें पदा (ना) (वाप्र) • **टाकणें**—आजारी
पडणें [खाट] • **खाजलें**—**न** ? (इण) सप्तम्यपी (आकाशातील
तारकापुत्र, त्याच्या आकृतीवरून) २ वायकाच्या लुगट्या
बरील समविषय चौकटीची नकशी • **धाईक**—कुजवणारा—
वि अथहाणाला खिळलेला, खाटखिळवा पदा

खाटचा—**उ** खाट, वान [सं खट्वा]

खाटवापडी—**खी** एक प्रकारचा पत्थ, वावडी

खाटसरी—**खी** (विणकाम) वस्त्राचा विणलेला भाग ताळ
राहण्यासाठीं कसेली कटपा वर्गरेची हातमागांतील योजना, कट
नर काटखरी, काटोखी पदा

अदवळा कपारा, जाचणारा, श्रांस देणारा, व्यत्यय आणणारा माणूस, मुद्रा, विषय. 'पराभये मुनेला सामुंचे खांडूच.' [खंड]

खांडें—न. नदीच्या पात्रातील कोरडी जागा; खांडडोह. [खंड]

खांडें—न. (गो.) सख टेवण्याची पिशवी. ?

खांडें—न. तरवार, नांग. 'सारेपियाचा तोंडीमुनि खांडें।' -शिशु १०४७. [खंड] खांडेकरी—कर—उ. तरवार घाळणारा सिपाई खांडईत. 'तीन शत उभे खांडेकर।' -कथा ४.६.१७५.

खुआवन—न. (महाज.) (तलारीस पाणी देणे). एक प्रकारचा फटा; खेडणी. 'खांडेखुआवन मागे ओतलाही।' -शिशु ११२.

खांडें—न. (व.) घुती जाड झुजें (निदाब्देजड). 'एक खांडें घेतलें आढे नेसायला' [खंड]

खांडेनचर्मा—श्री. नवरात्र उत्सवांतील शेवटचा दिवस. या दिवशी घात्रांची पूजा करवात व कुणवी लोक कोंबडी, चकरी यांचा बळी देतात. [खांडे].

खांडोरें—न. (खांडें लवृत्त) खांड अर्थ १, २, ३ पदा

खांडोळी—श्री. एक प्रकारचा खांडवी-व पहा.

खांडोळें—न. १ खंड; तुकडा; भाग. २ छाटलेला तुकडा; खंड (निर्जंत घार, किंवा, प्राणी यांचा). [सं.खंडल] (अन्नानें) खांडोळी करणें—मुकडे तुकडे करणें.

खाड्या खाट—उ. काडीखास; पावडखास. [सं. खंड+खास]

खाण—श्री. १ खोल खड्डा; खळी; बळद २ दगड, भात, रत्ने इ. काढण्याकरिता खोल खणलेली जागा. ३ घर, निवास. खान (सुम्या, इतर किडे यांचे) ४ (ल) मूळ, उभय, पाळ. उत्पत्तीचे ठिकाण; जात, हारा ५ आगर; निधि; सांडा; खनि. समुद्रस्थान. [सं. खनि] म्ह. खाण तशी माती (बीज हसा अंडू या अर्थाने)—जडवीं आड्यापें तशी मुळ. 'जिणे उदरी तव उत्पत्ती। तिची निवडली ऐशी जाती। म्हणोनि खाणतडी माती। आहाणा लोकीं प्रसिद्ध।' -सुफेधर. सामान्यद-
० फरी-उ. खाणीत खणणारा, खाणीवाला. 'बघात आसत खाणक्यानी हात लाविण नाही अशा लोंगराच्या पोटांतून सोतें व संगमरवरी दगड निघतील.' -मराठी ६ वें पुस्तक पु. ८२. (१८७५). ० गत—श्री. खाणीपातून सरकारला मिळणारे उत्पन्न

० चोर—उ. खणत घर फोडणारा चोर; शाक्या उलट दरोडेकरी. पाटमाण्या. हार अर्थासाठी खानचोर पहा. ० चोरी—श्री. घर फोडून केलेली चोरी. खान(न)चोरी पहा. ० चट—श्री. कुळी; पंश; जातोगत. खानबदा पहा.

खान—न. १ (क) खाणें; अन्न. 'खाण चाणें तर शरीर' बळकट. २ जेवण या शब्दास जोडूनहि वापरतात. 'तुमचें जेवणखाण झाले की ?' [सं. खादन; प्रा. खान] म्ह. ० १; ११

खाण खोटे मचमच फार—खोटेक्या गोष्टीचा सर्वत्र गवगवा करणे. २ (गो.) खाणजेवण करीय आसूं अर्थ अपुर्वाय बरी—देणे देणे वगैरे असले तरी प्रेमाचा शब्द असावा.

खाणखुण—श्री. खुणखाण पहा.

खाणणें—वक्रि. खणून काढणें; हत्याराच्या साक्षाने उडवणें.

खणणे पहा. 'किंवा खाणून यमुनेत टाकीन' -भाव १०. 'बरी बहु जनामयुंम समूळही खाणिला।' -केका ४४. २ अजीबात नाहीसा करणें; मिमूळत करणें. 'रामराम जप जपोनि दोष खाणिला।' -आप ८. [सं. खन]

खाणपद—न. (गो.) सुसुट नांवाच्या वाद्यातील एक नीज. 'देवाजह्न झाले की खाणपद म्हणा.' [सं. खंड+पद]

खाणवट—श्री. चोळीची पाड. [खंड+वट]

खाणवें—न. (गो.) जमीनीवर. पीठ सांडूं गये म्हणून आल्याखाली पाळावयाची वावूची चटई. [खंड]

खाणाजंगी—श्री. खानाजंगी पहा.

खाणावळ—श्री. घेते दिले सगतां जेवण मिळण्याची जागा, दुकान; हॉटेल; भिडी; (गु.) पिशी. २ तैथील जेवणाबद्दलचे पैसे. ३ सार्वभिक, एकवट जेवण (सार्वजनिक भोजनालयांतील). [खाणे+वळ प्रत्यय]

खाणी—श्री. (खाण याचें लवृत्त) खाण अर्थ १, ४ पहा. १ योनी; जन्म 'बहु या प्रपंचें भोगवित्या खाणी।' -दुगा १५७५. २ उत्पत्तिस्थान, उगम. 'तैती कर्मत्राताहि हे खाणी।' -द्वा १८. ३५२. (समासात) पाप-गुण्य-गुण-ज्ञान-धर्म-खाणी. [खाण] सामान्यद-खाणीचा-खानदानीचा-वि. बाणल्या कुळीचा, बीजाचा, बशाचा, पिशाचीचा, कुलवंत. ० पुरळ—श्री. गुजराथेंतील काळसर शेतजमीन. पाळस पडल्याबरोबर होत सर्वत्र भोकें पडतात -कृषि १४.

खाणीव—वि. खणलेले, खाणीतले; खणून काढलेले. 'खाणीचा सुडिवा तोंडीचा। त्रिगुण गुणांच्या सोडिवा।' -एकस्व १४. १०४. [सं. खन]

खाणें—वक्रि १ मखणें, जेवणें. २ तनाखोरी करणें; मिळंकृत करणें; खंब खाणें; हारामखोरीने किंवा लबाडीने वातमसाद करणें. ३ मिळवें, गड करणें, प्राप्तेणें; चट करणें ४ वेणें; फस्त करणें (इमारत बांधानमुमान संपविते तसें). 'त्या घरात हजार वसि खाले' ५ घेसणें; सहन करणें (मार, उण्णता, यंडी). 'खानें एक छडी खाडी.' १ आत घेणें (हवा), ७ वेणें (शपथ), ८ प्राप्त करणें, पूर्णपणे पकड करणें. (औषध, मनुष्य). ९ परामर्श करणें. 'काडीकराने रगनायघास्यास एका क्षणात खाऊन टाकलें.' १० पाळणें, टाकणें, सोडणें (नेलण्यांत मगवा लिहिण्यांत अक्षरें) ११ पावणें; बघणें. 'साप खाई पोट पिते' -मुख्याय चारल्याने

सापाचें पोट भरत नाहीं. (डुर्गी, विवारी किडें, किडे, जिवाणें थोड्याहि चावण्यास लावतात. तसेच शारीरिक अस्वच्छतेबद्दल योजतात. 'मळ खातो, उग्रा खातात, पिसा खातात. 'उग्रा, पिसा ह्या मांस डोकें (डोकें, डोकें, शीर) खातात म्हणजे चावतात, त्रास देतात). १२ तोडणें; टोचणें; मगाला बोचणें (पाप, गुह्य, मन, पाप बुद्धि). 'कीं पापियासि निज पातक जेवि खाते.' १३ (ल.) कुतूहलें, बवचणें; तोडणें (वाईट अन्न, पित्त, मानहानीचे भाषण). १४ एखाद्या जोखमीच्या कामाने एखाद्याचा नाश करणें; 'या कंजाटाने त्यालां पुंीं खाळें.' १५ रचें करणें. 'तूं माझा अर्धा तास खाळस १६ माणें; यळकावणें. 'वजिरानें उंट खाळा.' १७ भोगणें, सेवणें (विसावा, चैन). -अकि. १ मयणें; मयणें आणि जयणें, अन्न घेणें, घालणें (भोजन करणें असा या क्रियापदांचा अर्थ होत न हो) 'जेवणें' पहा) २ हुल्लें (डोकें, डोकें, डोई, शीर, माया, कपाल इ०) -अकतुक कि. (छा. रीं जोडून) कोणी खातो, तोडतो अशी आन भावना घेवना, होणें. [सं. खाशन; प्रा. खाण, मि खाष्टु; तुल० फा. खाईदन=कृतडणें] (वा.प्र) खाईन खाईन करणें-अपारीपण करणें; खाण्यास धाधावकेला असण; खा खा करणें. खाऊन डेकर देणें-दुसऱ्याच्या वस्तूचा अंमिलाप करून ती आपलीही करणें, मिळंकृत करणें, आत्मसात करणें. खाण्यामुळं हीनपण होणें-खाण्याच्या अभावामुळं अशक्त होणें. खाण्यां तुटणें-क्षुधा किंवा पचनक्षति कमी होणें. चायाप्यायाचें दिवस-ताण्याशील आनंदाचे व उल्लासाचे दिवस; आयुष्यातील सुखाचे दिवस जीव-प्राण-खाणें-दुसऱ्यास फार त्रास देणें. दांत ओंठ खाणें-अतिशय रागावणें. म्ह० १ खाई त्याला खवखव (खव खवणें म्हणजे घशात कंड झुडणें यावरून) =जो वाईट काम करतो त्याच्या पोटात तें डावत असतें असा अर्थ; 'पोटाच्य' मनांत धादणें. २ खाईन तर तुपाशी नाहीं तर उपाशी=मी म्हणेन तें घेऊल तर ठीक आहे, नाहींतर मी हसून बसणार असा हट घेउन बसणें याअर्थी.

खाणें—न. खाय; अन्न, खाण्याची वस्तु. ० जेवणें—न. १ (सरसष्ट) खायपदार्थ; खावयाचा माल; अन्न. २ खाण्याची क्रिया, भोजन. 'त्या भाषात खाण्याजेवण्याची सोय आहे काय?' ० पिणें—न. (खाणें व पिणें). १ खाणें जेवणें पहा. २ सुखानें अन्न. 'हे त्याचे खाण्यापिण्याचे दिवस !'

खाणोरा—री—नि. १ अभाशी, खादाड, पोटवात्र. 'गुड पल्लि बंधु सोयरीं खाणोरी' -तुगा १५८९. २ बोखंदळ चवीने खाणारा. [खाणें]

खाणोरी, खाणोरीचोर—३. दरोडेखोर; चोर, घर फोडणारा; काळीजखाक. 'मन्न निद्रित्यातें खाणोरीये । लुण्णी घडो. २. ५०

नेति' -म्ह ५५. 'दरबदेकरी खाणोरी ।' -दा २. २. ३१. 'परिचे घरीं चोरी आपणचि खाणोरी ।' -दावि २३४. खान-चोर पहा. [खणें] ० चोरी-खानचोरी पहा.

खाण्णी, खाण्णीमाण्णी—खांजणी पहा.

खात—३. १ शेतांत घालावयाचें सत. 'खात मूत भस्म मिळोन । पुन्हा पृथ्वी ।' -दा १५. ४. ८. २ केरकचरा (खतासाठी उपयोगी); गाळसाळ; उकिरडा; मळ, (कु.) चिखल. [खत]

खात—३. खडा; खळी, खाच; बोल, 'त्या मृत्यूचे खणोनि खात' -एमा २९. २२२. [सं. खन्]

खातकाम—न. (व.) लोहारकाम-बंधा. [खाती=लोहार]

खातकुली—ली. (गो.) १ गुरगुली. २ (गो.) राजगुल्ली, पातकुलांचे—कि. गुदगुल्या करणें.

खातड-ण-र—ली. (कु. गो.) १ चिखल, पाणी जमीनीवर ओतलेली जागा. २ उकीरडा. [खात] ० खाती-उकिरड्यात राहणारा. 'तुका म्हणे खातडवासी । अष्टासी नोळखे । -तुगा ३४८५. खातडांचे—(गो.) सुण्या जमीनीवर ती कुपेपर्यंत पाणी ओतणें.

खातर—ली. (प्रां.) भोंक; भगदाड (भित, कुंपण यांतील). [सं. खात=भोंक]

खातर—ली. १ गुमान, पर्वा; विचार, धिता (सामान्यतः निवेधार्थी). 'पैका गेल्याची त्यास खातर नाहीं.' २ खानी; विश्वास; भ्रंवसा; निशा 'हा मनुष्य विश्वासु अशी आमची खातर आहे.' ३ पसती; मर्गी; मन. 'आमचे खातेस पांढेल तें कर्ह.' ४ विचार. 'स्वामीची खातर जरूर जाणून...' -रा १. १३२. ५ आस्था. 'त्यातही श्रीमंताचे सरकारात या संवधानची यास खातर अधिक.' -रा ७. ३७. ६ सत्कार; मान ७ आश्वासन, ८ (ल.) (ना.) मनस्वी त्रास; रोडमोड. 'सायकलीवरून हिडलों पण माझी चापलीच खातर खाली.' -सभ. करिता, साठीं. माझ्याखातर' त्या खातरहितें मला कतेव्यच आहे.' -तोवें २२. [अर. खातिर] (वा.प्र) ० करणें-खात्री करणें; पदविणें; आश्वासन देणें. ० पटणें-आपडणें, पसंत पडणें. खातरसे येणें-पसंत पडणें. सामासक-० खा. खातीरखा-वि. १ स्नेहाचा, चांगले इच्छणारा, हितेच्छु (केवळ प्रत्ययवहारात) २ यशस्वी. 'वित्त्येक अद्द उग्रद मनुष्ये खातीर ख्वाइ होतील.' -रा १. ५३. ३ समाधान. 'मदुत खातरचा केळी.' -रा १०. २६५. -निवि. १ इच्छेप्रमाणें. 'इच्छेन पल्लेण पुण्यासमीप आली त्याचे पारिपत्य खातरसांन जालें' -दिसरा १. ४०. २ यथास्थित. 'वंशोदयस्त ही खातरसा आमचे स्वामी करतील.' -रा १. १३२. ० जमा-ली. १ खानी, विश्वास; निशा; संशय, आसंका, संदेहनिश्चित. (कि.

कणें) 'एवच दादासाहेब खातरजमेशीं जात नाहीत' - भाष ८४ २ हिमत 'एक वेळ रुईई खातरजमेची दाखी' - ख ११ ६०८४ ३ गुमान, हिशेब, पत्ता - वि स्वस्य 'हुन्दी खातर-जमा अखणें' - रा १५ २१ [का खातरजम] • जामीन-दार-३ खातरीदार पदा • तत्सह्यी-कीं समाधान 'सर्वांची खातरतसरी होऊन जमाव जालाच बसेल' - दिमरा १ ३१ [जर तत्सरी=नमाधान] • दारी की १ खात्री, हमी (मापूष, चिन्ह यांची) २ विश्वास, निशा [का खातरदारी] • दास्त-की खातरजमा, इच्छा 'त्याची खातरदास्त पुरेल तेंचें जावें' - ख १ ४५१५ • नशीत-वि धृत - खरे ७ १५६६ [का खातिर्निशीत] • नशा-की मनाचें समाधान सदेहनिवृत्ति 'अशी माफी खातर निशा साली' - भाळ २ १६ [का खातिर्निदान]

खातरा-३ खातरजमा पदा 'त्यात स्वारी समागमें कायें भागी याचा खातरा श्रीमतांनीं पुरविला' - ख २ ८१५ [जर खातिरा=विचार]

खातरा-३ १ खत २ खाचरा, खळपा, खडा, खातर पहा

खातरी-की १ खातर अर्थ २ पदा ३ जामीनकी, हमी, खातरदारी, खातरीपत्र (जामिन देणाऱ्या मनुष्यास अथवा वस्तूस लावतात) 'हुन्दी काणाची खातरी या इत्ये घेऊन जा' खातरीचा-वि पत्रत पडलेला, मजाला जावडलेला • दार-वि जामीन हा खातरी दतो, निवासपणाबद्दल शिफारस करतो पण कोणत्याहि प्रकारची जबाबदारी घेत नाही • पत्र-न हमीपत्र शिफारसपत्र, प्रशासन सर्किटिचीट • लायक-वि विश्वसनीय

खातऱ्या-वि खातर खणगारा अथवा त्यातून शिरणारा घरकोढया, खाणोरी [खातर=नोक]

खातवट-ड-३ उकिरबा 'राधणगी जुळीपुढे पडे छन्मादती खातवटे' - शा ३ ५६२ - वि १ पुढळ दिवस खातवटेली (जमीन) २ खत वाटलेले (खत) [खान-खत]

खातवणा-वि १ (खाणारा) खादाड, पोटाबाधू 'पेशास खेर बांगी मागतो मोठा गेला खातवणा!' २ चोखदळ (निश्याची) ३ (राजा) पान, गुपारी, लव लू आग इ० सेवन करणारा [खाणें]

खाता-वि खाणारा, भुणगारा (बाप) • जेवतां-पिता मरणें-किंवि खाण्यापिण्याची ददात न पडता अथवा रोगाने वित्तवत न पडता मरणें, सुखात, पैषमारास्तां मरण वण खाती पिती हाणें-(व) न्हाण खणें म्ह० १ खात्याला न खाता दलू घटत नाही २ खातीचें माल आणि न्हातीचें माल बाबत नाहीत=विद्या, संपत्ति इ० श्राद्धून रहात नाहीत, खरें

भाडे तें बाहेर भाडेंच पाहिजे सामासन्द- • जेवता-पिता-वि खाऊनपिऊन मुक्ती खाण्याची ददात नाही असा 'खातें जेवतें पर पाहून मुक्ती यावी' • सीळ-३ खाण्या जोगा तीळ गोडा तीळ • निय-३ खावयाचा निव; कडी निव खातें मोतें-वि भोजनमाळ, आश्रित 'आम्हासारख्या उदक मिळतिल अथवाले खातेमोतें' - सला ६ खातेंतोड-न खाणारें तोंड, पोटाचें रागणारें मापूष (छी, मूल, वाकर) 'माझ्या घरी दहा खाती तोंडें आणि मणभर दाणा' • खात्या नाराचें दैच-न (मुक्ती श्रियचें भाग्य) श्रियास आशीर्वाद देण्याची एर प्रकारची शब्दयोगना [खाणें=नाराचें दैच]

खाताड-डें-न १ गावाबाहेरील उकिरदयाची जागा, उकिरबा, खातवड २ खरुटें ३ (गो) नाकचें पाणी सोडल्या मुळे झालेला दुर्गंधिमय विस्तार - वि खातवड पहा

खाती-३ (व ना) लोहार, पिडाडी 'गावा खातीये औये मिळीनि कामडा घालीति' - चक्रपर सिद्धांतसूत्रे ८९ म्हणनी घास खातीये कले। - मुमादि १६ २२३ 'पावकातें, पिडी जेसा खाती।' - कुमरा १४ ५७ [स खाता]

खातीर-की १ दिलासा, खातरजमा, खात्री खातर पदा 'मिरांची बहुत खातीर केली' - दिमरा २ ४० २ समजून 'पाटील बाबांनीं खातीर करून घातून ठेवून घेतलें आह' - दिमरा २ ३७ खातर पदा - वण (गो) खाती, स्तव, कारणें, करितां 'ह्या पोटानें पाहजिणें पोटाखातीर पेशीचणें' [जर खातिर]

खातूस-वि खाताचा बास मारणारी (माफी) [ख-खात]

खातूस-वि (गो) आवट (तोंड इ०) [खडा]

खातें-न १ रोजकीरीवरून तयार केलेला खातावणीवर दिवणारा किंवा खातावणीवरून काढलेला आणि केलेला हिशेब (व्यक्तीचा किंवा काम, धदा यात घातलेल्या भाडवलाचा) जमा खर्चाची नोंद न असा स्वतंत्र हिशेब दाखविणारा कागद, वही खातावणी, हिशेबाची वही २ (ल) टंगा, पोहोच, आटोका, आवाकाश, प्रात, हद्द [सुता, अमल, घासन अंतर्भाव यांची] किल्ल्याचे खात्यात मुळक भाडे 'हा गाव सुईखात्याखाली मोडतो' ३ प्रात, कार्यक्षेत्र, कचेरी, काम, प्रकरण, कामाचा विशिष्ट भाग जसे-विणार-खरात-खर्च-गाव-मुक्ती-लव्हरी-पैमास न्याय-खातें ५ दिनखाप किंवा इतर रेखाती कापडाच्या मुळकापामोबती पुढळावयाची दोरी, नाडी ६ खातेदाराने धारण केलेला जमीनीचा तुकडा ७ उपारीचा जमाखर्च, वेणें वेणें 'त्याचें आयचें खातें आह' [जर खात=मोळ, लिहिणें, किंवा भर. खिता=मर्यादा, क्षेत्र] (बाप) • ठेवणें-देण्यापेण्याचा व्यवहार चालू ठेवणें सामासन्द- • दार-३ १ वळ खेरीज करून दुमळा वसणारा अमीनीचा प्रत्यक्ष कबजा धारण करणारा याचे दोन

भेद-पहिला, जुन्या शतीचा म्हणजे गहाण खरेदी देणे वगैरे हून असणारा, दुसरा नव्या शतीचा म्हणजे सदरहु हून नमणारा. -गांगा १३. २ व्यापाराकडे, व्यापाकडे खातें असणारा; व्यापाच्याचें कळ. ०पोतें-न. (विस्तृत देण्यापेण्याचा) व्यवहार; काम; जमा खाचें. [खातें=हिशोब+पोतें=पैसाची पिशवी, खाजिना] ०पोतें बरोबर होणें- १ जमा व राखें, नफा व तोटा बरोबर होणें, तोंडमिळवणी होणें; समारमी होणें. २ मालमत्तेगामून किंवा मुलांवाळांपासून मुक्त होणें, नागवेंलें जाणें (चोरतीं मालमत्ता चोरल्यानें व मृत्यूनें मुलेबाळें हरण केल्यानें). ०याकी-शी परस्परसंख्या खात्यावरून हिशोब होऊन देण्यापेण्याचा राहिलेला पोपांचा; हिशोबाच्या बर्हीतील अखेरची शिक्का (जमेकडील किंवा नावेंकडील). ०मिळवणी-शी. (ताळेबंद काढतांना 'केलेली' खात्यांची मिळवणी; सदर मिळवणी करण्यासाठीं दारखल केलेली माग. ०घडी-शी. निरनिराळ्या मागसांचीं खातीं जीत लिहून ठेवलेलीं असतात तीं बरी. ०घाईक-वि. दुकानदाराकडे ज्याचें खातें आहे असा खातेदार.

खातें-न. कोनाडा; देवळी. 'तेच पट्टिवाळेचें पूर्वींलीं सीरा खातें' तेच गणेश १. -म्ह १०६. [सं. खन्=जणणें]

खातेड-शी. (गो.) खातड पहा.

खातेर-न. खातर, खाचर. १ भाण, केरकचरा, खड इ० शी रास; गाळ; पाण. 'मोन्यांतील खातेरें बगैरे पदार्थां.' -भाण ३. १७१. २ वकीरडा; केराचीं खांच. [खात, खातर]

खातोंड-न. (गो.) पाण पाणी साठलेली जागा, कुंडी, हवेकें खातड, खाताड पहा. [सं. खात+कुंडी]

खातोर-गज. (मिडी) करिता; साडीं म्हणून; खातर पहा. 'तिया खातोर वेन आंगले ती बाडीटाकी' =काडी बाडेल म्हणून दोन थोडें ती तोडून टाकली. -मिडी २०. [अर. खातर]

खात्रड-शी. (कु.) दलदल; ओल; चिरल झालेली जागा. खातड पहा.

खात्रा-खातरी पहा.

खात्साण-शी. (गो.) पाण.

खाद-शी. १ खाद्य; अन्न; खाणें; भक्ष्य; आहार. २ चांगले खाणेपिणें, पौष्टिक अन्न. ३ कुरुडणें (उंदरांचें); (पदार्थांनी फळें) चोंचावणें, टोंचें मारणें. ४ (शेताच्या पिकावर घाड घाल पाण्या गुराचें) अभाशीपणाचें खाणें. ५ (गांवसमगातींनीं लोकांपासून) उकळणें; लुटणें; (सरकारी कामगारांनीं) लाच खाणें; चावणें. 'या गावामध्यें पाटलाची शंभर रुपये खाद आहे.' ६ कुरुडलेला जितस, चोंचावलेलें फळ, खाण्याचें पीक उकळलेला पिका-माल इ०. ७ जळ (आटविताना विस्तवाने खाणें). [सं. खाद्य; तुल० फा. खा=(समासित) चवळणें,

कुरुडणें] म्ह० १ खाद तरी लात=नाण्यासारखी शक्ति. २ कारणाचें लिहिणें उंदरांची खाद=कोणत्याहि व्यवहारांत कार-कुनां काढलेली मापली कमर. ३ खाद आहे तर लाच आहे. ४ खाद ही व्याघ.

खाद-शी. खाज; कंडू. (कि० घुटणें). [खाज]

खांद-शी. (कों. कु.) झाडाची मोठी फांदी. [खांदी]

खांद-३. १ खांदा; पाहुडा; (मनुष्य, पशु यांच्या) पाठीचा

बरचा, मानेच्या पाठीमागचा भाग (आंशे वाहणें इ० वेळीं उपयोगांत आणतात). 'पालखीला खांद पातला-दिल्ला.' 'खांद आला-घुमला' २ (ल.) सराफानें, नन्यासानें झालेला शक्ता, परिचय किंवा संपर्क (पाहुण्यांच्या उदबवाची). (कि० पडणें). 'आल्यागेल्याचा खांद नेहेमीचा' -खरादे. २०१.

३ शेतीच्या तात्पुरत्या कामासाठीं आणलेला बेल; टोणग्याच्या मेहुनतीबद्दल याबयाचें धान्य, कडवा, भाडें. ४ स्पर्धा; चंदाओड.

५ ओंशें बहाण्यामुळे खांदास पडलेले प्रण, घडा, किंवा तत्वी स्थिति. (कि० पडणें; वेणें). 'पलास खांद आला आहे.' ६ (ल.)

आधार; आश्रय. 'खांदु मांडिजे धूरी। त्रिविधा जया।' -हा १८. १२१. [सं. स्कंध; प्रा. क्षण] (वात्र.) ०आचळणें-(वांमारी)

चामडें आंगल्यावर उलटें व्हावें लागतें त्यावेळीं घाल व हिरवा मयल्या भागांत रदावा म्हणून काढपाच्या मानेजवळ दोरीने

आंबळतात. ०चोरणें-जुंभापालीं खांदान न देणें, जुंकारणा करणें.

याच्या उलट खांद देणें एखाद्यासाठीं खांद पाडणें, फाणें-बरोबरी करणें, टकर देणें, मारणें; स्पर्धा चालविणें. ०शिवणें-

(वांमारी) चामडें उलटें केल्यावर त्याचें एक तोंड उघडें असतें त्यास शिवाचें लागतें, तें शिवणें. ०सोडणें-(वांमारी)

खांद शिवल्यावर दोरी सोडून टाकणें. साम्राशब्द- ०करी-वि.

१ तिरवी अथवा प्रेत खांदावर बाहून नेणारा. २ (क.) ओझे-करी; खांदावरून सामान नेणारा. ०कार-वि. (गो.) पालखी,

प्रेत इ० ना खांदा देणारा. ०कुडा-चा-३. १ खांदावर भोंवरा असलेला घोडा. २ खांदावरचा भोंवरा; घोड्याचें एक अशुभ

लक्षण. ०खोड-३. (माण.) कानाच्या मागल्या बाजूस असणारा एकच भोंवरा. हा (धन्याच्या) पाऊड्या बंधूस वाईट. ०जोड-

शी. ज्याचा खादा दुसऱ्याशीं जुळतो असा माणूस, जनावर इ०; खांदांचा मेळ. ०जोडी-डया-वि. खादजोड पहा.

०पाडणें-संभव लावणें. ०घ(प)खाल-शी. खांदावरची पखाल 'सांधीजेती चंदाचा खादखाली.' -शिशु ३०६.

'घामाची खांदपखाल।' -भाए ३९६. [सं. स्कंध=खांदा; पयस+खल=पायाची. काढवी पिशवी] ०घटा-३. खांदा;

न्या लगतचा माग ओंशें वाढतांना जोडतात. 'माया खांदवटा

डुवून आला.' ०घडा-३. १ शेतीसाठीं तात्पुरत्या आणलेल्या

धैल वगेरच्या भेदनीबद्दला गोबदला. सांद अर्थ ३ पदा. २ धरील प्रकारची रीत. (कि० करणे). सांद्या-वि. बलाच्या ओडीचा. सांद्या-द्री. ओढे वगेर बाह्यांची शिवा काडी सहन करण्याची सवय, अभ्यास, सावध.

सांद्योर, सांद्येकर—उ. घर फोडणारा घोर; खाण-घोर पहा. ०चोरी—की. पाफोडीची चोरी; गायचोरी पहा.

सांद्येणें—उकि. सांघावर घेणे; सांद्यावें पहा.

सांदगी—की. १ सांच; तनारोरी. (कि० खाणे). २ खाद अर्थ २ ते ६ (घोडयाफार फरकाने) पदा. ३ माथून, पसू यांचा नेदमीना—रोजचा आहार; सेर; खाण्याकरिता दिलेली नेमपूक, घान्य, पैसा या ह्याची पोटी. 'खाडी सांदगी दे आण बायको घेऊन जा.' 'घोडयाने खांदगी खाडी री सायी.' ४ (व.) खाण्याचा सपाटा. 'उंदराची सांदगी कळत नाही.' [सं. खाण]

सांद्येवादी—वि. खादाक; अघाशी. 'बधिरा कुबडा पंगु आदका खादवाशी बाहेर छरी.'—अमृत (पुरवणी) ८. [खादाक+वादी]

सांदणी घांघणी—की. (खोदणे व बांधणे) खुने वरचे कोटून त्यातील माती उंचाला चढविणे, अग्रांने उंचाला आभार मिळतो [सं. खन-खादणे+घांघणे]

सांदणें—उकि. खाणे. 'मागां बाळपणी घेणे श्रीपती।' 'एकवेळ खादली होती माती।'—हा ११.१८२. 'पांडांने पादा खादली से रडी।'—तुणा १२१८. [खादण]

सांदणें—उकि. खणणे; खोदणे [सं. खन]

सांद्येवळवी—वि. खादाकांचा सेनापति; पुष्कळ खाणारा; अघाशी, वध्मर. 'खादयळवी बाचले.'—ख २०११. [खाणे+दळवी]

सादनिंदक—वि. खारनिंदक पदा.

सादरा—वि. १ खाणारा; २ (ल.) सोसणारा; भोगणारा. (समासात) (कुत्तितार्थाने प्रयोग) अफीम-मांज-खांच-खेट-मार खादरा. [खाणे]

सांदल(ळ)णें—उकि. डोक्यास निघाली देण्यासाठी 'डोकी-वरचे ओसा खापावरून नेणे, खांदणे. [खाद]

सांदा—उ. खांद. १ बाहुय (बाहुमूलापासून प्रीवामूलापर्यंत) २ जू टेक्क्याची जनावराच्या धरीरावरील जागा. ३ कांथा फुटतात तो झाडांच्या खोडाचा भाग. ४ खांद्याचे काय; पाव (सांदकी कोकत लड). ५ ओढे बाहून नेण्याची पाडीच्या वरची अगर खाद्याची जागा. ६ परिचय, संवयीने आलेली शेट; झालेला अभ्यास; रावता; सराव. (कि० पडणे). ७ (ड.) लांब फादी (साडाची). ८ (नाविक) गलबदाचा विस्तार करण्यासाठी रोजाच्या पुडील कोंडास लांकडे जोडतात तीं शत्येची. पडण व खांदे यांच्यावर फळ्या जोडतात. [सं. रुग्ण; प्रा. खन्ध;

हिं. खांदा; गु. खांदी; हिं. कंधा-कांथा; पं. कंधा; वं. कांथ]

(वाग्र.) ०टाकणें—(वे.) खुवास जनावर खुपल्यानंतर जून

मोडतो जनावराचे खाडी वमणे. सांदाळणें—उकि. १ सांघावर

ओढे घेणे. २ (ल.) एखादे काम अगर जबाबदारी अंगावर घेणे;

ताडणतडा उडवून काढणे, पडवणे. सांदाडी घादून नेणे—

सांघावर वाहून नेणे. सांदाडीमर—सांघावर मावेल एवढे ओढे.

सांदाडीस वसणें—१ दुसऱ्याच्या सांघावर वसणे. २ (की.)

झाडाच्या फांदीवर जाऊन बसणे. सांदाडीस मरवा देणे—

बंधुववाळ काढीवणे. ०मरवा देऊन काम करणे—आंगमोहन,

हटून काम करणे. सांदा देणे—मेलाना खांघावरून वाहून नेणे.

०घेणे—अतिधमामेने बलाची मान गुंगे, खांघाखाली पदर—

उंरगी, निळेज, निनयाचा आभार असलेली श्री (पदर पहा).

सांघावर(मेला, गाडोडे)देणे—नोकरांतून—कामावरून वढतर्फे

करणे; बंधुववाळपाविती घातविणे. (होडीवरचे) सांघावर

येणे—दुसऱ्या ओढे (कन ६० थ) दिल्यापेठल्यामुळे हलके होणे.

सांघास लागणे—गिरीडीला खांद देणे. सामानद—०सांद—

पुत्री. (सांघाची खांद) हया; वरोवरी; तोळासतोळ; तोडीस-

तोड. सांदाड—न. १ मोठी फांदी. २ मोठा खांदा. सांदाडा—

उ. (राजा.) मोठी फांदी (साडाची). सांदाडी—की. १

अपे पुढे व अपे मागे असे सांघावर वाहून नेण्याचे पद्दती

छारचे ओढे सांघावर व्यावयान्या सोदवे बांधलेले ओढे. २

ओढे घेताना खांघाच्या म्हणतात, 'हजारो खुने पंडित आपापले

अंग खांदाशीस मारून दारदूर देशी पळाले.'—नि १०३३.

सांघाचा थेल—उ. ओढे बाहणारा थेल.

सांदा—उ. (व.) हसा; ठुंका. 'कजांचे सांदे पाडले.'

[सं. खंड]

सांदो—दो—उ. (गो.) समानतंर पंपराच्या दिवशी

मासरी व तिसऱ्या दिवशी माहेरी करण्यांत येणारा लमविषयक

विधि.

खादाखाद—की. पत्स्पर कटकट, घांसाघीस; एकमेकांना

चावणे, खाणे. [खाद दि]

सांदाज—जी—सादान—नी पहा

सादाड—वि. अघाशी, पुष्कळ खाणारा; हांबरा. ०कुर-

कुला—भा(मा, घसा—उ. खूप खाणारा. ०मायदरी—की. खादाक

जो.

सांदान, खानदान—पुत्री. घोर कुलशील; कुलवान पराणे;

कुलीन वंश 'सावास ठुमचे खान्दानाची ओसे.'—रा १२.

१२३. खानदान, खांदानीचा—वि. १ कुलीन; चांगल्या परा-

ग्यंतील, कुडातील, खान्दान. 'बहुत दिवसांचे खानदान लोफ

होवे.'—आव ११४. २ (लं) हसार; चडरा; बाणास (कारड, चिपाई). [पा. खानदान]

खांदानी, खानदानी—छी. उच्च, धेष्ठ पराणें; कुलीन पराणें. खांदान पदा. 'पुरातन खानदानीतील मनुष्यांचे बहुत प्रीतीने पालन करीत जावे.'—पेस्कुले ५४. [फा. खानदार.]

खादिम—उ. (हि.) नोकर; चाकर. [अर.]

खांदी—छी. खाद. १ चांगले खाणें; पौष्टिक अन्न. २ (ल.)

पैसे खाणें; लांच घेणें. 'वाळासाहेब अगदीं जखरीशरेंचें श्याम-दारीचे काम पहातें, त्यामुळे नेमलेल्या लोकांत त्यादी फार चाले.'—हाकांथ ११५. -वि. धटपुष्ट; खादीचा. [खाद]

खादी—छी. १ जाड, हातांने कातलेल्या घुतांचे व हातमागा वर विणलेले कापड. 'परम पवित्र खादी हीच स्वदेशाला संपन्न करील.'—के १६.४.२०. २ (सामा.) सापें, जाडेभरडे कापड.

खांदी—छी. (गो.) चोरी. •मारप—चोरी करणें.

खांदी—छी. १ हाडाची कांदी; डहाळी; दासा. २ खांदा पदा. [सं. स्केप; अ. खाद] •देणें—थेल अणारेडा नांगरीच्या कामासाठी मोबदला घेऊन देणें म्हणुं (गो.) खांदी मेळली म्हणून वारूंक जायना=पोट शिरकले म्हणून हात घालण्याचा प्रयत्न करूं नये.

खादीचा—वि. खाऊन पिऊन पुष्ट झालेला, पोसलेला (माणूस; पशु). खादीचे शरीर—न. भरदार, गोंडस, नितळ, पुष्ट, गोडीदार शरीर. [खाद]

खादू—वि. १ खादाड; खादू; पोटावानू; पोडुजारी. 'काय करणारे थोडे पण खादू फार.' २ लाव खाणारा; हुरामखोरी करणारा. [खाद] •नंदन—उ. खादाड माणूस. [खाद+नंदन]

खादिकरी—खादिक—उ १ खांदावरून ओसें नेणारा, वाहणारा; हमाल. २ प्रेत वाहणारा; खांदा देणारा. [खादा]

खादिपालट—नखी. १ खांदा बदलणें; ओसें एका खाद्यावरून दुसऱ्या खाद्यावर घेणें २ एकमेकांना साहाय्य करणें, देणें [खांदा+पालटणें]

खांदेरी—छी. एक रानझुडूप.

खांदिला—ली—वि. १ खांद झालेला; ओसें वाहिल्याने खांदास घडा अगर मण पडलेला (पशु, माणूस). २ खांदा देणारा, प्रेतवाहक.

खांदोडा—छी. खांदवडा पदा. 'कर्ज मिळण्या इतकी पत नसली किंवा कर्ज न काढतां निमण्यासारखें गसलें तर ते दुसऱ्या कुणव्याशीं खांदोडी करतात.'—गाथा १४५

खांदोर—उ एक प्रकारचे गणें.

खांदोल—छी. खाद्याची थरोवरी (वाहक किंवा थैल जाण्या) [खांदा]

खांदोली—वि. ज्याचा खादा दुसऱ्याच्या खांदाशीं जमवला असा (थैल, भातवाहक)

खाद्य—न. खाण्याच्या उपयोगी पदार्थ; अन्न; खाण्याचा जिवस; भक्ष्य, भोज्य पदार्थ—वि. खाण्यास योग्य; भक्ष्य; भोज्य; खाण्याचा (पदार्थ). 'तथाचिपरी खाद्याखाद्य न न्हेणे न्यायानि.'—हा १८.५६०. [सं. खादू=खाणें]—खाद्य

खाद्या—वि (ल.) खाणारा; खोसणारा; भोगणारा. खादरा पदा.

खांदा—वि. १ खांदावर वाहून नेणारा. २ ओसें वाहणाऱ्याचा—विशेषतः प्रेतवाहकाचा—सहस्रोक्षती. ३ प्रेतवाहक. [खांदा]

खाद्वम्मा—वि. (कों) खादाड; अधारी. [खादर+अम्मा]

खान—न. १ खणती 'ईश्वरी खान पेतलें.'—मीता २. ३४२५. 'स्वहिता घातले खान.'—तुगा ३२५७. २ खणतीची चोरी. खाणचोरी; चफोडी. 'मी माझे करीत होतो जतन. भीतरिल्या चोरें पेतले खान.'—तुगा ३७०. खाणोरी खानचोर. पदा. [सं. खान]

खान—न. १ खाणें, खाद्य; अन्न. 'खान परांचे पान परांचे.'—विक ५. २ ताट, पाळा. 'मेजरानी मिठाईचे खाने'—रा ७. २११. [म. खाणें; तुल. फा. खान=पाळा] •पोदा—उ. तबका-वरचे आच्छादन, वस्त्र, हमाल. 'खानपोशू जदोजी जवाहार-जडीत मोत्याची झालरचे आणून ठेविले.'—पदमव ९७. [फा. खानपोशू]

खान—उ १ सरदार; अमीर, राजा. २ मुसलमानी पदवी. मुसलमान सराफास ही पदवी असते. विशेषतः फारसी किंवा पठाणी वंशातील घोराना असे. पुढें हलक्या मोगलांनाहि पावलें लागले. उ० मीरखान, यादवखान इ० [फा.]

खानका—उ हिंदूच्या मठाप्रमाणे मुसलमानांची एक धार्मिक संस्था. 'खानका नांवाच्या धार्मिक संस्था मुसलमानांच्या असतात.'—पृथका ८२. [फा. खानकाह]

खानगी—छी. दासी, वेदया, नायकीण. 'सलाबतनंग ... दोन जनांचे, हत्ती व काहीं खानगी घेऊन गेले होते.'—रा १. १९७ [फा. खानगी=वेदया]

खानगी—छी. भोजनाची नेमणूक, शिपा, अन्न नंगरे; उपजीविका; इति दुसऱ्या अर्थासाठी 'खादगी' पदा.

खानगी—छी. (जुरीनें) खानदान पदा. वंदा, वृद्ध; विशेषतः पिडीज्यात आचरण अथवा स्वभावाविषयीं योजतात. -वि खाजगत, स्वतः, राजाचे 'हा कारखाना खानगीच्या ताब्यांत आला.' [फा. खानगी=घरायुती] •कामदार—कारभारी—उ.

खानगी खात्याचा कारभारी.

खानचोर—वि (सह्याद्रीच्या उत्पत्ति जशी लावण्यात येते तसा तसा अर्थ बदलला) १ अटल, थिलदर (चोर). [काहींच्या मते बरील शब्द खाप=वला, नचोर असा साधला आहे] २ चफोडीचा चोर;

गुपचुप पर पोहा चोरी करपाकति भांत शिरपारा [फा खान
=पर+चोर थापासुर साधितात], २ खांद बिदा खानचोर [खान
=रागणे+चो=पराधी भित्तमगून अथवा गरोदून भांत शिरपारा]
हे सर्वसामान्य अर्थ भांटेत खानोरीचोर (खानगी थापून चोरी
परपारा) पहा दरादेचोर व गटमाच्या यांच्या उलट

खानचोरी—नी पर खणून केले की चोरी, खानचोर पहा
खानजाद—दी, खानजादीचा—वि गांशन—नी पहा
खानडोह—ही—३ खाड डोह पहा
खानदान—नी—खांशन—नी पहा 'निदान खानदान मगुय
याप्रमाणे क मास येते'—भाष १०९

खानदेशी—वि खानदेशाकधी 'बन्दाही कन्दाही बहु
खानदेशी'—साह १४१ [खान+देश]
खाननीस—३ खानगीकडी कारगारी, चिटणीस [फा
खान=खानवांस]

खानघटा—३ कुल, वडा, कुळी, विजवट [फा खान=परा]
खानघटा—३ खायाच खाया 'त्याने माझ खानवग
हुलविला पण म्या त्याचा खानवडा उपटलाच' [खांदा]
खानघटा—डा, खानिघटा—३ १ उन्हाळपात गुरे बांध
भ्यासाटी वर टाके किंवा गवत घालून तयार केलेली जागा, २
कोठण, मोठा कावण, हांत भाजारी गुरे वगैरे बांधतात [फा
खाना=पर+नडा अत्यर्थ]

खानसा—३ खवय, सराव, (प्र) खादसा पहा
खानसामा—३ आचारी, स्वयंपाकी, भोजन व्यवस्थापक,
बबर्जी [फा खान्सामान]

खाना—३ १ जाण, स्थान, पर (समासात) भोक्खाना
दाखना, किताबखाना इ० २ लहान पेटीवील कप्पा, खण, पृष्ठ ३
पराणे, कुल व खाते [फा खान] ४ राख-वा-३ सत्यनाथ
'बददुवा दिव्ही की या दोषाचा खाना खाना'—मदक १११८
०जंगी, खानेजंगी—की १ खडाजंगी, माडण, खणाखणी
२ मालाचाली, पाचाबाची ३ गृहकलह, यादवी 'हे सर्व भाष
सुखी राभाजगी करून'—दिमरा १८८ 'सादखाण तर
खानेजंगीत जखमी होऊन दुसरे दिवशी मृत्यु पावले'—देव
२२ [फा] ०जाद—वि वारीपुन, लेखका 'फुलाजीचा
खानजाद तुलाजी'—दा १०४ [फा खाना+साद] खान
तलाशी—की शहती [फा खानातलाशी]

खानेसुमार—रा—की १ गांवातील माणसांची, परांची
इतर गोष्टींची गणती, मोजणी, शिगमणती (किं० करणे) ही
गणती साधारणतः दर दहा वर्षांनी होते यावेळीं सांख्यिक पाह
णीच्या अने० गोष्टी समुद्र करण्यात येतात २ गणतीचा भांडकडा
नोद, शिरगणनीचा तक्का, नोद ३ शेतीसंबंधी (गुराडोरांनी)

गणती व सरकारी नोद (पों, माणसे इ० ची) [फा खाना+
सुमारी]

खानोटा—३ पराणे, कुन, खानटा पहा
खानोरीचोर—३ १ चाफोच्या खानचोर पहा (कईंच्या
मने हाडामद 'खाणे' या थापून झालेल, याकून) साव्या पिण्याच्या
पदार्थांची चोरी करणारा, किरकोळ चोऱ्या करणारा (हा व
सांडबोह, जापरीचोर इ० अनेक शब्द भविष्याची मोजितात
खांघ, खांघे—न (गो) मडी [पो गोनी, इ फनेस]
खात्री, खात्रीमात्री—खांणी, खांणीभांणी पहा
खा(खां)प—की १ रास, डीग, लुगी (तपासुची किंवा
विशवाच्या पागांची) २ माडाच्या बिंबा तसल्या इतर शाकवार
चडमासांती त्याच्या खांद्याला पाडेली खांघ, खालवट ३ पोंड,
काप, फाक (फकाची) ४ खांड, लहान तुकडा (सुपारीचा) ५
फा तोळा, बडी (साळयेरेच्या रफाचा, ओल्या खनुराचा, दही
बिंबा दूध यांचा) ६ लहान डलरी, तुकडा, खपळा ७ (गो).
कणेंते देवत्याच्या उरदोगी पडणाऱ्या खळणा [स इपू म
काप] ०कडी—की सुपारीची शिजवलेली खांड, जापा, कावच्या
चाप, खापटी—की (गो) लहान, पचदा कडिदार मासा
—भाष ३ २४७

खापटी, खापटी—की १ गूढानी बापटी, लहान पोळी,
कान्हाला २ (गामा) एखाद्या पदार्थाची बापटी, बडी
खापटूल—न (गो) लहान खापटी
खापणे—ककि १ खापणी करणे १ वरून दडपण ठेवून
दाबणे (चापसाचे घे, गवताची ओडी, वेढ्या इ० दवला आणता
मात) ३ (क) उम्या लोखणे, निमुळती करणे, तासणे (टेक
हीच्या कडा, बाजू), खरडणे [खाप]

खापणी—की १ सरकारस्तार, देड, खड, पटी, मांसबाचे
इ० तापणी जो पैक्याचा टाप त्याची कुळावर केलेली हिस्तेवा
रीची वाटणी २ त्या वाटणीचा प्रत्येक वाटा ३ खोद्यावर खांचा
पाहणे, काणे खाप अर्थ २ पहा [खापणे]

खापर—न १ धान्य भाजण्यासाठी, माकरी, खापरपोळी
करण्यासाठी उपयोगात आणण्याबाबत रुद उतरते किंवा चपटे
मातीचे ताट, परळ इ० २ मळक्याचे खालचे अर्थ (भिलेसाठी,
शगडीसाठी) 'नाचतया पुण्णगिरी। चिद्वंशवाच्या खापरी।'—डा
१८ १०४० ३ (प्रसंगविशेषी सामा) कोणतेही भांडे (पावचे,
मातीचे—शापर मळकें वगैरे) ४ (स प्रा) धादातील पिंडदाना-
सवणी सामाधारण मरलेले दोपळे 'पिंडदान साहित्याचे दोपळे
च्याबे लागते त्यास खापर म्हणतात'—नीप्र १३० ५
मळक्याचा एक तुकडा 'येमडरी नागवी केरी। खांडी खापर
सकट।'—शिउ १६१ 'की नामे स्पशमणि स्वर्शे परि काय

करिल खापर मी । - मोतशायरत्न माला (नवनीत पृ ३५१) ६
(ब) कौल (परावर घालण्याचे) ७ (बायली) नापमत व्यक्ती, विन
विमतीचा माणूस (कित्येकवेळी हा शब्द निरर्थकपणेहि उपयो
गांत आणतात) ८ अपवध ९ डोक्याची बघटी [स खापर,
प्रा खपर, हि प खपर, जर खपरा, च खाबरा] (बाप)
० डोक्यावर-डोईवर-शिंरावर फोडणें-दुसऱ्यावर आप
राप, आळ घालण, एखाद्या निगपराध्यावर दोष लावणें
० डोक्यावर फुटणें-विनाकारण अपराधी होणें, दोष येणें
० डोक्यावर येणें-सकटात येणें -रांत मुवन तोंड पडा-
फजिती झाली असताहि फुसाराकी मारणारास म्हणतात सामाशब्द-
० खु(खु)टी-० मडक्याचा तुकडा ० तोंड-ठ्या-वि निपण
प्या मुलगा, मुळपुण्यापासून सहावी पिढी (निदायी प्रयोग),
त्यावरून दुईवी, दळमदया, फडन्या पायाचा, काळतोंड्या
[खापर पणतळ] ० पणजा-३ पणजाचा आज्ञा, निपणजाचा
बाप, चाळपिडी पूर्वीचा सहावा पुरुष ० पणतू-पणतांड-पण
हंड-पुन निपणतूचा मुलगा, पणतूचा नातू ० पोळी-०
तांदुळ्याच्या पिठाची, खापरावर भाजलेली पोळी, चिरडें ० पोळें-
न पोळी कल्याचें खापर ० मूत-न (सोनारी) एक घातू, एक
कार्पनिकघातू, जस्त 'तांबे आणि खापरसूत। येकवेळी असे
घात। तयाचा वृत्तात। पितळ होय ।' - बालिका पुराण २८
२१ ० सुतां-वि खापरसुतां केलेंल दमडी इ० पदार्थ -राची
घागर-० मातीची घागर, इंग खापन्या-वि १ दुईवी,
भद्रकपाळ्या, धुद्र अशा अर्थानें अनियंत्रितपणे योजतात 'म्हणे
खापन्यासी पडली गाडी। आता नव्हे सुटी सवैया।' २ (ऊ)
शिंदीचें (माणसाचें) पिशाच खापरी २ पहा ० काळजाचा-
वि (गो) बाश्वाळ वृत्तीचा -खापरासवधी ० नारळ-३ पातळ
दळाचा, खोवऱ्याचा नारळ

खापराळ-० (कों) केळीची एक जात

खापरा-० १ मडक्याचा तुकडा, खापर अर्थ ४ पदा
'परिस स्वर्णत्व तें न दे खापरिस। - मोकुण ४० ११ २
(ल) पापरीचा चापट कठिणपणा ३ (ना) चेंद्री पौर्णिमेला
दवीला ज्या मातीच्या पात्रात तेलात भजविलेल्या मिथ्या
पेटवून ओवाळतात तें पात्र, खापरी ओवाळण्याचा विधि ० खोर,
खापन्याचोर-वि १ (कों) अडल चोर, विरुद चोर २
हलक्या चोऱ्या करणारा, बारीकसारीक वस्तु (खापरीसारख्या)
चोरणारा, खिशात टाकणारा, खानोरीचोर पहा

खापरी-३ (गो) (निदाय्यजड) नीमो, कापरी लोक
'आभिर्भत खापन्यानी सुरु केलेले बड - सहादी १६२ [पोतें
काफे, भर काफरी]

खापरेपण-न (गो) निष्ठुरपणा, निर्दयपणा

खापरोजी-० (हेट कु) खापरोजी

खापलणे-० उक्ति १ तोडणें, छाटणें, जोरांनें छेदणें, धात्रांनें
तोडणें २ सप्पा उडविणें, कापून छाटणें (सैन्य) [खापणें,
खाप खापर १]

खापों- (गो) १ घाडसी, निष्णात २ नावाजलेला ३
विरुद पूर्णतेंस पोंचलेला

खापों-३ (गो) खोपा, आगवळ ० भरप-वर्णित फुलें
मरणे

खापार-न (कु) खापर पडा

खापी-० (गो) सग्यासारखी एक लहान जातीची
पाडरी मासळी

खापुल्लें-न (गो) खापरीण (निमो) खो

खापेकड-न (कों) रहाटगड्याच्या माळेमध्ये लोटे
बाधण्यासाठीं सुमारे दीड बीत लावीचे जे लकडाचे तुकडे घाल
तात ते प्रत्यकी ह्याला दोन बाजूस दोन व मध्यें सारख्या अंतरावर
दोन अशा चार खापर असतात बाजूच्या खाच खापेकड माळेत
अडकविण्यासाठीं व मधल्या शिबारी अडकविण्यासाठीं असतात
बहुधा खापेकडे साणाचीं करतात [खाप+स काण]

खांव-३ १ इमारतीचा भार सहन करणारे, जखय्यावर
उभे केलेले अगर जमिनीत पुरलेले लाकूड, स्तूपा, सोढ, स्तंभ,
थीरा, आधार २ (ल) केळीचा खड ३ (छ) घरातील किंवा
समाजाचा नेता, कर्ता पुरुष, आधारभूत गोष्ट 'अवघ्या लोकानीं
दिमत टाकिली खांव बुडाला दौलतीचा।' - ऐरो १३४ (समासांत)
-पुसळ-मलखाव ४ (ओतकाम) समईचा मधला भाग ५
(वीडकाम) चरकाच्या दोन्ही बाजूचे फिर [स स्तंभ, प्रा खभ,
का कतू] (बाप) खांवाळा जीक पाहणें-अशक्य गोष्टी-नी
अपेक्षा करणे उदा० कट्ट माणसापासून द्रव्याची अपेक्षा करणे,
गारगोटीपासून दुधाची इच्छा करण सामाशब्द- ० खांवोजी-
खो मुलाचा एक खेळ ह्यात सवें मुलें एक एक खाव धरून
राहतात व पुढें एकमेक आपापला खाव सोडून दुसरा पकड-
तात, ह्यावेळीं मध्येच चोर घालेल्या गडयांनें दुसऱ्याला पकडले
त तो (पकडला गेलेला गडी) चोर होतो खावट-न लहानसा
खाव, छिक्कोळ, मकम नव्हे असा खाव, वासा खावणी,
खांवला खांवली, खांवुला, खावा-खोप १ (राजा)
पर इ० चे पोटाभाडणीचे जे लहान खाव ते प्रत्यकी, दुवळकें,
कामेरा २ आखुड पुरलेला खुट 'खपरेल करानयास खावण्या
ओमण इतकें सामान लागतें' - मराठी ३ रे पुस्तक पृ
६२ (१८७३) ० मूत्र-न खांवसूत्राचा खेळ, कळसूत्री
वाहुल्याचा खेळ 'सगार म्हणजे खावसूत्र। चौऱ्यासी लक्ष
पुतळ्या विचित्र। त्याचा सूत्रधारी ईश्वर। त्याच्या हाटे

वर्तिते । -एरव १२.१४. 'खावस्योची बाहुली । तेणे पुढे नाचविली ।' -रा ८.१.१०३. 'अमुत्र पुतळी-श्री. कळपुनी बाहुली नाचविण्याचा खेळ व ती पुतळी. 'सुखी-वि. १ कळ सुखी बाहुल्याचा खेळ करणारा. 'गातरी येता खावसुदी । अने तान पुतळ्या नाचवी देणों ।' -एरव ११.१४. 'तुहा म्हेने दोरी खावसुद्या हाती ।' -तुगा ३८१३. २ खावसुदाबद्ध.

खावगा-३. राध्याशुद्ध; निश्चयाची खोळी. 'बाहे गुंनर खावगे भवगजा छिदाच होत्या परी ।' -साह ३.४५. खावगा पहा. [फा. ख्यागगाहे=ख्यागगाह; तुल० सं. स्वप्-स्वाप+शुद्ध]
खावह-वि. उंचसखल. [हि.] खुबह-वि. खाचराज-ग्याची; चढउताराची (जमीन).

खावडी-वि. एक प्रकारचे भात, तांदुळाची एक जात.
खावरी-श्री. (व.) हुतावसायी कायरावयाचे सातीने मडके. [खावरी]

खावला-३ १ स्थान खाव. २ (विणछाम) गोमीच्या मध्ये जे तांबडे अगर हिरवे तार अथवात वे प्रत्येकी. [खाव]

खावली-श्री. १ स्थान खाव. २ (गुन्हाळ) बाईनेळ्या पुन जमिनीत निपुन गेलेल्या व बाईनेळ्याळ हावे न देणाऱ्या. खटपा-मेळा; बराकाचे दालन व कायबट यांना जोडणारा भाग.
खावान-न. बागेतील फुलाचा ताटवा; बाफा. [फा. खाय-वान]

खांबी-वि. (गो.) खांबा मारणारा, देणारा.
खावू-वि. १ पोटाबाद; खाखा करणारा; खाखा; अथाशी; खाणोरी. २ पैसे खाणारा; लांब घेणारा. [खावे]
खांबी-३. (गो.) खज्यातील मळणीचा खांब; तिवडा. (भव.) खावे. [खांब]

खांबोटी-श्री. लहान खांब; खांबट पहा. [खांब]
खांबोल-ळी-ळे-नशी. १ मितीतील खागसाटी ठेवलेली जागा. २ उत्सव वगैरे समारंभाच्या मंडपातील खांबास आच्छादक्याचे वक्र. ३ तुळईछालच्या खोबाच्या टोकावर दोघ आडव्या लांबकी तुळछांची + अशी मांडणी; बाफा; छिटवे. [खांब+ओळ]

खावगा-३. राध्याशुद्ध. 'खावगामध्ये नवाच बरामद कलि.' -रा ७.८३. [फा. ख्यागगाह; खावगा पहा]
खांव्या-वि. खळ्यावर मळणी करीत अक्षणाऱ्या बैलापैकी तिवड्याजवळचा, पहिलाच बैल. [खाव]

खाम्याखुरान-वि. (गो.) हाडापेरात. [खांब+खुर]
खामखा-माखा. खामखास-माखास, खामाखाम-खाय, खामांखाम-य-क्रि. खाचिच; नकी; खात्रीन, निघ याने; बाईं झाले तरी; इच्छा भासो नसो; जरूर; मुद्दाम; दडडून;

(पुढीने) ह्मणाय. 'जो स्नेहकार्ये-मनुष्या कथुष्य संपादने ते कार्ये खामया करवेंच करावे.' -रा ८.१७५. 'बेकूण खामखा येथे मोर्चावरी या चौ खोजात ...' -वेद ३.१८. [फा. ख्याह्म-खाह]

खामतमा-श्री. फाजील हाव. -विप्रगुप्त ८. [फा. खाम-तम्भ]

खामत(ण)खुजा-वि. मुटगा; खुजा; टेंपणा. [सं. खाम; प्रा. खाम=खुज, दुपेळ, तुल० फा. खाम=अपकृत+अनु+खुजा]
खामपट्टी-श्री. एवढेर गांवातील शेताजमिनीवर सरकावे येवधिलेल्या टांकळ शेतापान्याची वाटणी; कुळवार वाटणी. [फा. खाम=कच्छांची+पती]

खामसा-३. (गो.) जार.
खामी-श्री. १ तोडा; मुटगाग; पड; वणीव (व्यापार इ० मध्ये). 'आज वतरा बरें खुदापंत त्याची. खामी करवितास तरी मोडत नाहीत.' -मराठिपोशा ७९. २ (गु.) दोघ; बवेग; अपराध. ३ (व.) लाज; शरम; कमीपणा. 'अत.पर पादसाहीस खामी आली.' -चित्रगुप्त ३४. ४ बाईट अवस्था; डवबाई. 'विंगुस होऊन धीमंत कागिले चंद्रकडून खामीत ।' -येयो ३९८. [फा. खामी=वृद्धान]

खामोश-क्रि. १ स्तब्ध; शांत; अचळ. 'नवाच निजाम भजीछो व भोंवले ताहाळ (अचाप पर्यंत) खामोश द्याचा खवव कादन कळे.' -रा १०.१८२. [फा. खामोश] अंकरणे-शांत राहणे; शांति राखणे. 'तेचमयी बाजीराव चागीं खामोश व्हून आपले खाचगत देण्यांत गेले.' -होके ३. खामोशी-श्री. स्तब्धता; शांतता. [फा.]

खाय-श्री. १ खाई; खड्डा; खाव. २ अलखा. [सं. खाति; प्रा. खाई]

खायखाय-श्री. खाशेपणा; बखबख; खाखा होणे (मुकेचे व्याकूल शावपास म्हणतात). (कि. मुटणे; येणे; मोडणे; होणे). २ (ल.) (खाव.) खोडकी; खोड. [खाणे] म्ह० (व.) खाय खाय मसणा जाय. =अघादयाला म्हणवात खायला उठणे-पक्षापावर हज्रा, गडबड करणे. [खाणे]

खायनिंदक-वि. कृतम; खाल्हा घेचे वासे मोजणारा; वेदमात्र. [खाणे+निंदा]

खायला-लो-वि. (राजा. कु.) खालचा; तळचा; मुडाचा.
खायलाटी-टी-श्री. (राजा.) खळाटी

खायरा-यिर-वि. खाणारा. 'रामा ! ते कपि सत्त्वहीन असतां पाळाफळे खायरी ।' -निना १.५०. [सं. खाद; प्रा. खाभ]

खायी-श्री. खाव, खेदक. खाय पहा. खायीत उडवी टाकणे-चंडट जोडून घेणे.

खार—३ १ खण, मीठ (सुनिज अथवा वनस्पतिजन्य, स्वाभाविक अथवा कृत्रिम); संचक्र, संधव, संराणी, सुट्टी इ० खार. २ अषाढा, माठ, पोकळ्या इ० वनस्पती जाळल्यावर राहिलेली रात शिजवून ते खारवणी गाळून त्याची वाफ कचन काढलेला अन्नद खार. ३ खारटपणा. ४ लोणच्यांतील द्रव्य पदार्थ. 'शोषतो म्रियं जसा बहु खार.'—कर्म २.५६. ५ (ल) खसनी; नुकसान; तोटा. —स्त्री. १ मांढ्याचा मोहोर, बालाची कुले इ० जखून जाण्यासारखे अप्राप्त पडणारे वंच. खारी घुई (किं. येणे, पडणे). २ हवेतील अतिशय गरवा; घुई; वादल हवा (किं. मुठणे; पडणे; होणे). (खार ही वामश्रेयासून भिन्न आहे, वामळ हिवाळाचा पावसाळा वामपंचे मोठा पाऊण पडल्या नंतर पडते आणि खार फक्त हिवाळपातच पडते). ३ खारा पासून येणारा ओलसरपणा, दमटपणा, लोणा (जमिनीवर, जमिनीवर). ४ खार; पावसाच्या वेवडीं संस्थाकाळीं आकाशांत दिस दिसणारे तांबडे डग. ५ समुद्र हटवून, हटून मिळालेली जमीन, खारट; खानज. ६ खारी दलदल, जमीन, भाताची खारी जमीन ७ (ल.) तोटा; नुकसान. —न. १ घुस्किवेळे खारे मासे. २ (गो) शेतास खत मिळण्यासाठी समुद्राचे किंवा खाडीचे वेवडांत साठविनेले पाणी. —वि. खारट; क्षारयुक्त [सं खार; प्रा. खार] (वाप्र) ० खारणे—(ना.) डेर करणे; पाण्यात पाडणे. खारणे—पकि. क्षारयुक्त होणे; क्षाराने विस्तृत होणे (जमीन, रेत), लोणचे इ० व्या अंगी मीठ इ० चा क्षार मुल्यामुळे त्यानी क्षारसन्निविष्ट होणे. —सक्ति क्षारयुक्त करणे. ० पाडणे—(कों) समुद्राच्या भरतीखालील जमिनी शेतीच्या उपयोगी करणे. ० लागणे—पडणे—लावून घेणे—१ नुकसान होणे, संकट येणे, चढा बसणे 'आपल्या या वाहणपणामुळे आज माणव्या जिशाला चांगलाच खार लागला.' २ काळिमा येणे, शितोढा उडणे. ० लावणे—नुकसानीत आणणे सामाशब्द—० फट—वि. १ खारट, क्षारयुक्त २ (ल) खुरशी; गहरी, आकसखोर (माणूस) ० जमीन—जी क्षारयुक्त जमीन; खारवट जमीन खारणे—न (नंदमाषा) मीठ 'खारयाशिवाय कोणतहि पदार्थ गोड होत नाही' खारट—वि. क्षारयुक्त. 'खारट खारट मीठ, खारट पोत'—अतिशय खारट. —न. खानज. खारट तुलट—वि १ मोठेच खारट व थोडसे तुलट; खजदार, हचकर, स्वाडिठ (खाद्य) २ बटें, विनोदपंर, खुरखुरी (माणूस, निबंध) ३ पाणीदार, निश्चित, दमदार (कृत्य, वर्तन) खारटई—स्त्री खारटपणा खारटपण—वि. खारट जमीन. खारणी—स्त्री (क.) (सोनारी) क्षारच्या साहाय्याने तयार केलेले, चांदीत मिसळवण्याचे हीण. 'चांदीत खारणी मिसळलेली नाही.' ० बट—स्त्री. खारीजमीन; खानज. —वि. खारट (जमीन, रेत) ० घडा—३ खुरब्या पासून राहिलेला. २. ५१

जेळा जो चीक त्याचे पातलेले सांडगे, वडपा. ० खणी—न. खारटे पाणी. ० घांगी—स्त्री. खानजात होणारे वांग्यांचे झाड; व त्याचे फळ. खारवणे. ० संघ—३ (सोनारी) पावून्या वावयाचा डाक; क्षारमिश्रित फस्तुर. (खार+सांभा) ० सळई, सोळी—स्त्री, खार-संध घोटण्याचा दगड, डांक देण्यासाठी टाकणखार उगाळण्याची सहाण ० खान—न. (गो.) खारटपणा. खार—स्त्री. एक जमावर; चानी; खडी. [प्रा. खार] —३ साषाची एक जात. खारकी घोर—न. (ना.) खारकेएवढे घोर; नागपुरी, वेवरी घोर. खारपंडा—३. (निंदेने) खानजातील शेती करणारा वर्ग. [खार+संघ] खार(री)ज—वि बाहेर; हटवार. —त १०.२२. [मर. खारिज] खारई—न. (चाबारी) करडाचे कातडे. खारया—३ गुजराथेत होणारे, गडद लाल रंगाचे कापड, खारी. याचा गादी, दशी इ० करण्याकडे उपयोग करतात. [हि खाश्मा; फा. खार=एक प्रकारचे कापड] खारया—घी—पुष्पी. नावाडी (एक हिंदु जात व तीतील व्यक्ति); हे नावाड्याचे, घरे वाकारण्याचे, आंगरे कारण्याचे इ० कामे करतात. २ (गो) कोळी; गावीत. [फा. खाशी] म्हू ० खारवी गेला पोय आवा वादून थय. खारघी—वि खारया (कापडा, रंगा) संवेधी. खारवीणशी झगडप—कि. (गो.) मासळीवालीसांगणे लाज—स्वजा सोडून मोठ्याने भाडणे. खारचे—न. खारया रंगाचे लुण्डे, अलवण. खारस्ता—स्त्री—वि. खार, दुसडा, निरंक. [फा. खारिस्त] खार—न (खान) लोणचे ठेवण्याचे विशिष्ट आकाराचे मडके—वि. १ खारट २ खानजात तयार होणारे (मात). ३ खारट पाण्यात जगणारा (मासा). ४ खाडीवरून, खानजावरून वाहणारा (बारा) ५ जड, क्षारयुक्त (पाणी) [खार] ० चारा—३. दिवसा समुद्राकडून जमिनीकडे वाहणारा बारा. खारईत—३. गुजराथी रंगाच्याची एक जात व तीतील व्यक्ति. खारचा काणाय 'गुजरे रंगारी खारईत'—अभि ८०. ६४. खारंळ—घ—न. शेदरी, हळक्या किमतीचे, ताणडे छुती, लुण्डे—कापड, खारवा पट्टा. खाराघोर—खिरी, खाराखेर—घोर—स्त्री. १ बारीक तपास, छडा, पाहणी, बारीक चौकसी; सामान्यत रिकामपणाची, बाईट हेतून केलेली चौकसी; रिकामी घडोटे व शुद्ध

मोठीबद्दल दुराग्रह; तक्रार; पासाघीस, ओढाताण; वादविवाद; बारीक कीस काढण्याचा वादविवाद; विनाकारण दोष काढणे; छेडणे; खोचून बोलणे; चिरडीने, तुसडेपणाने बोलणे; आडफाटे कोढणे. ३ असमाधानाची चडफड; कांहीदि पसंत न पडणे; मनीस येण्यास कठिण. ४ चोळणे, उडविणे इ० कारणांनी मालाची होणारी दुर्दशा. 'तू माझ्या मालाची खारखिरी करू नको.'

खाराण—न. (गो.) उन्हाळ्यांत विहिरीतील पाणी आटल्यावर हांतराहायाचा पोहारा मरून येण्यासाठी विहिरीत पाडलेले डबकें [सं. क्ष३]

खाराणी—खी. मुतरे; मुतलेलें घड. 'कव्हणी एक निजला असे । तो आतुणी मुती । मग स्वभावेनि भ्रमे म्हुणे मी दारां गेला ... चडला तब लडेक । खाराणी ती सावः तें धुतल्यावीण न फिते ।'—चक्रप्र सिद्धांतसूत्रे ५३. [खार]

खारावणे—क्रि. १ धारणुन होणे; खारें होणे. २ खाडी, खाजण यावरून बाहणाऱ्या वाऱ्यामुळे जोळे तांबडे होणे. [खार]

खारी—खी. एक कैली माप; ११ शेण; खंडी. [सं.]

खारी—खी. एक जनावर. खार पडा.

खारी—खी. १ अंत्रे, मळम, हवेंतील गारवा; पंढाई; सर्वा; (क्रि० सुटणे; पडणे; येणे). म्हु० (व.) १ आभाळ्या आटी खारी अन उडोळ म्हुनतें मी कामाची झाली ? २ बाऱ्यावर टाकण्यासाठी बावराबायाची पिवळट माती; चिकणमाती, हिच्यामुळे पात पावसाचे पाणी गळत नाही. ३ (व) गांवाच्या जवळचे दोत; खारी जमीन.

* **खारी**—खी. (नेमाडप्रांतीय) घुरांचा एक रोग, पायसुरी, खाल.

खारी—खी. (वाग) घाला.

खारी—खी. (वे.) (मुन्हाळ) रस कविताना तो हलविण्याचे लांडकी अगर लोखंडी बलव्यासारखे साधन.

खारीक—खी. १ अपक्व स्थितीत घाललेला खजूर, ह्याची साडेरस व थंड प्रदेशांत (अकामिष्ठान, अवरुधान येथे) होतात फळ घालले म्हणजे खारीक होते. बरील कवच गोळ व पोटिक असते. आंतील रीं औषधी असते २ रानटी खजुरी.

खारीक—उ. खाजणांत धान्य पिकविणारी, जाणरी जात व त्या आर्तीतील व्यक्ती; खारपडा पडा. [खार]

खारीज—वि. (हि.) काढून टाकलेला; बडतर्फ; फेटाळलेला, बहिष्कृत; नष्ट. (कि० करणे) 'अवधालीख खारीज केले आहे.'—दिसरा २७७. 'नोकरिवरून खारीज करण्याबद्दल खादारी फमान मिघाले.'—वन १८५७. २१४. [अर खारिज=बाध]

खारीज—उ. (गो.) कालवा; मोठा पाट.

खारी घुरे—खी. खान्याधुक्याचा वेव; देव; खार अर्थ ५ पडा.

खारी पुरी—खी. १ तिमटमिटाची पुरी. २ मेवेदार सलोनी, मांभाच्या पुरीचा एक प्रकार. —पृथि २.१९.

खारी माती—खी. १ समुद्रकिनाऱ्यावरची, खाजणांतील माती. २ (शिलांव) शिलांव केलेला जिन्नस (खाचा एकदां शिलांव वास्तवावर तो हलक्या किमतीचा असला तरी परत घेतला जात नाही यावरून) माळावरचा घोंडा पडा. ३ (समुद्रांत) फुटलेल्या गळगतीतील वहात आलेला माल, जिन्नस ४ लेणा आलेली जमीन. ५ धारयुक्त म्हुणून गापीक झालेली शेतजमीन. ६ शाहू; धान्यावर घालावयाची माती; बरण्या बंगरे धिनीमातीची भांडी जी. पासून करात ती माती.

खारीव—वि. १ खारले (लोणचे, जमीन इ०). २ धार-युक्त; खारट [खार]

खार, खारेडी—जी. खार; खारोटी; चानी.

खार—न. खार. १ (क. गो.) खारबळेदी मासळी. २ शेताचा कस वाढण्यासाठी ह्याला पांथ घालून त्यांत समुद्राचे पाणी खत म्हणून घेतात ते. [खार]

खारेपाट—उ. (वी.) समुद्रकांडची खारवट जमीन; खाजण.

खारें मोठ—न. खाणीत सांपडलेलें मीठ; हे समुद्राच्या पाण्यापासून तयार होणाऱ्या मिठाहून निराळें असतें.

खारेड्या—खीअव. (व.) बाजरी भाजून, मारून तीत मीठ, तिष्ठ घालून अन्नप्रमाणे केलेल्या बड्या (घालीविटप्रमाणे), [खार+बड्या]

खारोणी—न खारें पाणी. —वि. (ना.) खारें; खारट. [खार+पाणी]

खाल—जी खाल १ चामडे, अंगाचे कातडे; खाल. (मराठीत क्वचित् प्रयोग, फक्त मारणे, छडीने मारणे यासंबंधात योजतात). (कि० काढणे). ' वेराग्याची खाली काढिली । '—ज्ञा १.२५२ 'खाल काढून दाखिली । या नांव आदिभूतिक । '—दा १.७.७३. २ जनावराचे कातडे. [सं. खल; प्रा. दे. खल=चामडे; यु हिं. खाल; सि. खल]

खाल—खी. भोत, खोळ. 'इया झंगारुनिया खाल । मांडिलीं पै । '—ज्ञा ११.४६५

खाल—क्रि. (राज.) खाली; अयोभागी. (वाप्र.) च्या मानेने चालणे-पाहणे-मग, विनयशील, मयदिने वागणे; खजेने खाली मान घालून चालणे. ' ती खालच्या मानेची बायको. '—निचे ९३. खालवणे, खालावणे—क्रि. १ चळ होणे; खाली होणे; वांकणे 'तेम जीवमात्रां अशेखा ।

खालावती ते ।' -शा १ २२५ २ दुर्दैवा होणे, गरीबी येणे
-जकि नाश करणे 'सुर्यकुळी अवतार घरी रिघु खालवी ।
-लहुडशाख्यान मराठी ५ वे पुस्तक पृ १६४ (१८८५)
खालीवर-किवि उलमापालाया, उफाटा मुफाटा, खालती
वर्ती (खाली+वर) •वर आंधरणे-घालून निजणे-पांघ
रणे-थिडान्यानील पावतून अंधे अगाखाली आणि अंधे अगावर
घेऊन निजणे •वर हट्ट-नजर ठेवणे-करणे, •वर पहाणे-
समोवती न्याहाटून, बारकाईने, चौकस बुद्धीने पहाणे •वर
पाय पडणे-पाळल अडखळत पडणे, चुकणे •वर मन होणे-
मन डळमळीत होणे, धरसोड करणे, घुटमळणे खालविणे-
सकि खात्री करणे, खालाविणे पहा 'जेथे खालविजे सीविका'
-श्र २१ 'जलवर हनुवटी खालवूनी' -अर्वाचीन ७०
खालसवणे-सावणे-अकि पडणे, बसणे, बुडणे, दासकणे
आत येणे (परिस्थितीमध्यें), नशा उतरणे (गर्वात, अभि
मानात) [खाली] सामाशब्द- •चा-ला-वि १ तळासवपी,
तळचा, गुडाचा २ हागखालचा, तावेदार, आज्ञाकित, कमी
वर्जाचा ३ पूर्वेकडचा, गगमोहरा पहा सामाशब्द- •चा थर
(वर्ग)-१ हलका वर्ग, कमी प्रतीची, दर्जाची वस्तु २ (ल)
अशिक्षित वर्ग, 'पूर्वासारपीही चळवळ वरच्या वर्गात (मुष्टि
क्षितात) च राहिली नसून चळवळीचीं पाळेमुळे अवर्दी खालच्या
वरापर्यंत जाऊन मिळली आहेत' -के १६ १३० •ची
मांडी-झी नखी (पोट्याची) -अश्व १ ७४ •चें(लें)
पोट-न ओटीपोट, बस्तिप्रदेश •च्या मानेचा-ची-वि
नम्र, विनमशील खालट-वि चालवर, भीष (देश प्रात)
डेगणा, बसकट, बंदखल, यवगट (वस्तु) खालणे-ने-किवि
खालून, खालच्या भागातून, बुधापासून खालतड-किवि (व)
पूर्वेकडे खालता-किवि १ खाली खालती खालच्या बाजूस
'घडून वेडी मग खालता हा ।' -साहद १ ८३ २ पूर्वकडे
गगमोहरा पहा खालती-झी (व) पूर्वदिशा खालती-लें-
किवि खाली खालती येणे-तोटा येणे, कमी पडणे, बुड
येणे 'त्या व्यवहारामध्ये मी पाचोडे श्रययास खालती आलो'
खालपट-वि १ काहीसा खाली, उतरता, उताराचा २ सखल
उताराची (जमीन) ३ थबडट, बसकट, चपटा खालमान्या-
वि (व) गायतोड्या, टडीस टडि न मिचविणारा पण हृदय
सोष्टा करणारा, आतून बाव करणारा तुल० खाली मुंडी पाताळ
पुडी खालला-वि खालचा
खालदार-वि पाऊऱ्या रागाचा अपून त्यात काळे रंग
मिश्र असलेला (पोडा) हा अनुभ होय -अश्व १ १०४
खाल(लि)सा-उ १ साधार सरकारपासून धारण केलेली
अपरा जिच्या बुगुग्या गस्दार एड्येव मालक आहे अशी

जमीन, गाव, अथवा प्रात २ खोताच्या ममावीं सरकारने
बहिवाटलेल्या जमिनी, जहागीर किंवा इनाम नसलेली जमीन
'नाने कुल विसादी लहून खालमा केरी' -ना १५ १३ ३
सरकारजस जमीन, गाव ४ सस्यानाच्या अमलातील नसू
इमसरकारने अमलाखालील गाव, जमीन 'मोगल अमलात
सापडलेला महाराष्ट्र खालसा महाराष्ट्रापेक्षा अधिक दुर्दैवी' -के
१७ १५ १९३० ५ मिरासी खरीज सरकारच्या बहिवाटीला
असलेली क्रीदसार जमीन -गंगा १३ १ मुसलमानी अमदानी
तील जमावडी खाते -वि १ खास सरकारी (जमीन, सैन्य,
लोफखाना इ०) २ सस्यानी नन्हे असा (प्रात, जमीन इ०)
३ सरकारमाग, जप्त [फा खालसा] •मुलुक-उ इमन सर
कारचा प्रात

खालसा-उ, दीस जातीतील एक पय
खालस्ती-वि आकसखोर, खुनशी, द्वेषी [फा खलश]
खाल्लो-उ (गा) पान, पांगवा तुकडा
खाल्ला-किवि खाली पहा 'हे असो पावो वचलिला ।
मदमुख न ठेविली खाला ।' -शा १८ ७३६

खालाट-टी-डी-नखी १ सखल प्रदेश, सम्राट्टीच्या
पायव्यापासून पश्चिमेकडे समुद्राच्या किनाऱ्याकडे जाणारा उतरता
प्रदेश, याच्या उलट बलाटी २ (कें) अगदी समुद्रकिनाऱ्या
वरील जमीन, किनाऱ्याच्या आतील आणि घाटाकडे नडत
जाणाऱ्या जमीनीस बलाटी म्हणतात ३ स्वराच्या ७, या डकारी
सुणा (या अक्षराच्या खाली जोडतात म्हणून) याच्या उलट
बलाटी (१) या सुणा किंवा ऋद्धि अक्षराच्या पर येतात म्हणून
[खाली+थार] •वेलाटी-झी उताराचा व चढावाचा प्रदेश
•कर-वि खालागीचा रहिवासी

खालाडीमात-न (कें) मुकल्याच लागणीस आणलेल्या
जमीनीमध्ये कलेले भात शिवाय तोडून भाजावळ करून खालाडी
मात करतात

खालारा-उम (काव्य) खाली, खाली -किवि
खाली, खालती, उतरणीकडे जेमे खालारा पावे पाणी ।' -शा
१८ ४८१ [खाल]

खालाचणे-अकि १ कमी होणे, पडणे, हलके होणे, उतरती
कळा रावणे (बारा पाऊल, ऊर्ध्व रावति इ०त) 'ऊर्ध्व अमळये
खालाचें म्हणून जाऊ' २ खालच्या किंवा सरास स्थितीप्रात
जाणे, खाली येणे 'त्या व्यापारात लाभ रुपये तोटा आल्या
पासून तो मावकार खालाचला खालचणे पदा [खाली]

खालावि(चणे)-उकि (काव्य) खाली आणणे, खाली
करणे नम्र करणे 'राज्याची हे दुर्दैव । आम्ही खालाविरया
मिशा ।' [खाली]

खालासणी-खालासी-खी. (गो.) गुलारचे वाडता-
सारं एक ल्हान तासण्याचें हत्यार; हें एवा हातांन बापरतात.

खाली-वि. १ रिहामा; रिता. 'गडदरी याणी राज-
मंदिर म्हणून खाली न ठेवावें.' -मराभा ३२. 'बापणाची
पेर खाली करितात.' -रा ७.१०६. २ द्या; द्याया. 'एक
गोळा खाली न जाय मला मारितो' -ख ६.२५१५. ३ रिहामा;
न गुंतलेला; न अडकविलेला; विन उद्योगाचा. 'खाली परी वसुन
बंदोवस्त होणें ती गोष्ट निराळीच आहे.' -ख ६.२०४६. ४
मोकळें 'सावसूर खाली पडते.' -ख ८००. [प्रा. खळ-रिह; अर.
खाली; हि. सि. खाली] (वाप्र.) ०करणें-रिहामें करणें. ०मेदान
होणें-मरुति मोवळा प्रांत होणें. -पया २१७. सामान-
०राटला-३. बाजारपुणें; सामानयुमान ६० बाडविआईत, बख-
पार, चीजवस्त (सैन्याचें). ०चिटी-खी. (नाविक) सलवतीत
सामान मारण्याचा किंवा रिहामें करण्याचा परवाना. ०पण-न.
(व.) रिहामपण; फुरतत ०पिनी-वि. निष्कारण; निराधार;
व्यर्थ; रिहामा; पोकळ; लगीचच्या लगीच. ०घार-उ. बाघ
बार. (किं० मारणें; टांकणें) ०मेदान-ज्यात खडे सफर नाही
मला प्रांत; रिहामें टिकाण; मोकळी जागा. 'खाली मेदान
पहावें इतरांचा उपद्रव होईल.' -ख ८००.

खाली-लें-शमकिवि. खाली, अधोभागी; तळाशी,
मुलाशी. 'ते माडीवर राहतात आम्ही खाली राहतो.' १
(ल) खालच्या वज्रांत, पदवीत. लावेदारींत, हुकमतींत. 'सर्व
भांया संस्कृतमायेच्या खाली.' ३ आडोसपत; उभ्यांत, पोहोचत
'सुतेखाली अड्यावीस गांव आहेत.' (समासांत) कामा-खेळा-
कष्टा-मेदवती-मडकरी खाली=काम ६० करित असलां. 'कामा-
खाली दिवस जातो.' विचाराखाली-अभ्यासाखाली-प्रघाता
खाली-नित्याखाली पडणे=विचाराखाली देणें. ४ कांही एका
प्रतिष्ठित किंवा अप्रतिष्ठित नावाखाली. (किं० विकणे; मोडणें) ५
'श्रीवर्धनी' छुपारीचे खाली मुहजची छुपारी विकते' [सं.
खात-खाल-खाली सप्तमी सं मृतकालावक!] ०पडणें-संपन्न
लागणें; वडिलादीत, राबत्यांत पडणें २ रद्द होणें; निरुपयोगी
होणें. ३ शेत होणें. 'कडें फडल्यानिवाय मासा जीव खाली
पडणार, नाही.' ०येणें-कमी होणें. 'चादीचा भाव खाली
आला.' -के १० ६.३०. ०राहणें-बाकी, शिल्लक राहणें. 'बीस
भावे होरे पैकीं पांच खाले, खाली राहिले पंधरा.' ०घर होणें-
अतिशय काळजी लागणें. म्हणू खाली मुंडी पाळाळ घुंडी=योग्य-
माय पोटांत पाय या अर्था. (वाप्र.) एकाखाली एक-एका-
खाली दुसरें; खालोखाल, एका बरोबर दुसरें (चांगल्या बरो-
बर वाईट या अर्था). 'ही दहा टाणें एकाखाली एक सगळीं
रेकन दाकिलीं.' नांवाखाली-नावाच्या जोरावर. 'मोठ्या

नांवाखाली खरें पणून जाते.' हाताखाली-१ कवचयांत (घेणें
मन्यायांन). 'त्याने पुतण्याचे पंने हाताखाली घातले.' २
हुकमनीत अणवें. 'त्याच्या हाताखाली दहा शिपाई आहेत.'
घराखाली-घराजगत, जाळ, पलीकडे. 'आमच्या घराखाली
बाग आहे.' (जीव)

खालील-वि. १ तळासंबंधी; अधोभागासंबंधी. २ तावेदार;
माझाड्या, हाताखालचा. ३ हलक्या दर्जाचे; निहट. [खाली]
खालीलाकडे-पुर्वेकडे; गंगमोहरा पहा.

खालून-शमकिवि. खालच्या भागापासून किंवा बाजूने.

खाले-किवि. (काशी) खाली. 'वेतां लोच चढे दुनी गडबडे,
कोणी न खाले पडे.' 'तुं ये तरी खाले' -होटा ५३. [खाली]

खाले-शमकिवि. खाली. 'उतरे वरयाखाले करुनि असं
दुमुळ मुळ राया तें.' -मोर्कण ४८.५५ [खाली]

खालोखाल-किवि. काही अंशी खाली; किंचित न्यून;
योग्यतेने किंचित कमी (रूप, वय, आकार यांचे). [खाली हि.]

खालीता-ती-किवि. खालती; खाली. 'मुखें करुनि
स लीति.' -रास १.६७५.

खाल्लाकडून-किवि (माण.) वखाटीच्या बाजूने, सखळ
भागाकडून [खाली+कडून]

खाला, खाखेला-खाणें या क्रियापदाचें मृतकालावक
६९. 'खाख्या घरचे खाखे मोजणें-कृतप्रपणा करणें, कृत्यन
होणें. (ज्याचे अन्न खावें, त्याला जर वाईट स्थिति आली माणि
त्यात घाबरेपणाचा प्रसंग आला, तर घराची किती किंमत येईल
हें पाहण्याच्या दृष्टीनें खाचे वाखे मोजणें म्हणजे खाचें वाईट
विशणें.) शिवाजीस माणसाची परित्या चांगली होती' त्यामुळे
त्याने हाती घालेल्या माणसाच्या पुतणीचा कडूनहि... खाख्यापारचे
वाखे मोजण्याचें नीच कृत्य घडलेले नाही.' -निबंधचंद्रिका.

०वाखे मोजणारा-उ. कृतप्र; उपघातकृत्यावर उलटणारा.

खालेंघालें-वि. संतुष्ट. 'मन सदां खाखें गले आहे.'
-बाळ २.१८१. [खाणें+घालें]

खाल्ल्या-(चाण.) खाली पहा.

खावक-न. (गो.) खाळ; खाण्याचा पदार्थ. 'माझ
खावक दी.' [खा]

खापयां-वि. (गो.) अधाशी; खा खा करणारा. [खा;
हि. खाव]

खावची-वि. (गो.) खावयाची; खाण्याची (वस्तु; पान
६०). 'खावची पान' =विहयाची पाने.

खावचें-कि. (गो.) १ खाणें २ (ल) नागविणें.

खावट, खावाड-वि. १ अधाशी; खादाड. २ लोच-
खाळ [खाणें]

खावटी—खी १ जेवणखाण, भोजन, खाणेपिणे २ पोटी, अन्नवह, खाण्याबद्दलचे पैसे ३ अन्नसमूह, खावपदार्थांचा साठा [खाणे]

खावटे—न (गो कु) खाऱ्या शेताचा समुद्राकडील तुट रेल बाध, फुटलेल्या बाधाची मधली तळा, फूट, भेग

खावट—खी (गो) (गुराचे) खाणे, खाव.

खावटें—न १ नागरलेल्या किंवा पेरलेल्या शेतातील बिन नागरलेली अथवा बिन पेरलेली जागा, लागवडीच्या शेतातील ओसाड जागा २ शेतातील न लिहिलेली-जोरी सोडलेली-जागा ३ (मामा) तिती जागा, तुकडा, भाग ४ चाल कृत्यात खड (पावसाची सर इ० मध्ये) [स खड]

खावणी—नी—खी १ मनोभ्रम, मनोत २ धीं जाणतुसि खावनी १. यदमाची ।'—इ १४ २ हेतु, व्हेस 'आता याचें सिपनेय्थी खावणिया । माते पुसा पा ।'—शिशु ६९५

खावणें—डकि (ब) गमावणें, दवडणें

खावें(वि)द—ड १ यत्नमान, सरकार, महाराज, स्वामी, शास्ता 'आम्ही जो जावसास सागतो तो खावदाचे मर्जीस येत नाही'—माव ६ २ मालक, धनी 'बाबाजी पाटील निने नोकदमीचा खावद'—चंद्रबुध दत्तर १ २० [का खावद]

खावेंद्रु—खी (ब) दुचापत [खवद]

खावेंदी-चिदी—खी खावदगिरी 'इप्राचे दौलतीवर देखील मालकीयत ब खावेंदी राहील'—दिमा १ ००४ [का खावडी] ० गिरी—खी स्वामित्व, धनीपणा, सहिची 'खावदगिरी बघी अमते ब मेवा बघी हुंसे ठाऊक नाही'—रा १४ ४३

खाव(ऊ)निंदक—वि कृतप्र खाल्वापरचे बासे मोजणारा [खाणें+निंदक]

खावराडिचरा—पि १ भाड येईल त्याची व्यवस्था लावणारा, राण्यास, फस्त करण्यास सदा तयार २ चलाख हुपार, तल्लार, आवेशी, साहसी, उत्साही ३ (बुकीने) खावरावावरा ४ (ब) मारकेंडा, रागीट, तापट, कडक [खाणें+डिचरा]

खावरावाचरा—वि भय, राग अथवा आदर्थ यांनी गागलेला कावरावावरा (अप) पदा

खावान—वि (खान) खाण्याचे, खाण्यालायक (बस्तु पदार्थ इ०) 'खावान तेल'—मोडें तेल [खाणें]

खावत-द—खी (ब ना) सोड, गवय स्वभावदाव [अ. खाविद]

खावता—वि (ग) ओरस, राख्या [खाम]

खावतानिशी—वि (खासचा विभिन्न प्रयोग) जातीने, छद स्वत 'मग माझमाहेषांनी मिथय केला की, या उपरि गिळपा खावतानिशी मारीन'—माव २१६ [अर खावू]

खाशी—उडा-शाबास! घुरेल! वाहवा! छान! उत्तम! नामी! [अर खास्ता]

खाशी—वि निवडक, खास पदा ० पंगत—खी निवडक, उच्च प्रतीच्या लोकांची किंवा धन्यांची पंगत, किंवा त्या मंडळीचे जेवण म्ह० (गो) खासा पचीक सुठी पिठो=मोठ्याच्या नावाचा काहीच फायदा न मिळणें ० मंडळी—खी उच्च वर्गाचे लोक, प्रतिष्ठित लोक, यजमान व त्याचे कुटुंब ० स्वारी—खी १ यजमान, घनी, राजा २ खासा लोकांची मिरवणूक ३ (पने) स्वत, मी [अर खास]

खाशी—खी (हि) खोकरा खास पदा [स कास]

खाष्ट-ष्टी—वि १ द्राव, दुष्ट, तामसी, त्रासदायक २ कुर कुन्या, सदोदित निंदा करणारा (माणूस, स्वभाव) ३ कठिण, अवघड (काम, अभ्यास) [स कट?]

खाष्ट—न खाच, वेडावाकडा खळगा, खडा

खास—किवि १ खाचित, निखारस, खात्रीने, निश्चयपूर्वक २ यथोक्त तसेत ३ छुद, स्वत, जातीने—वि १ राजा किंवा राज्यासमर्थी, सरकारी २ स्वत चें, खाजगी, जातीचे (समासात) खासपयक, खासपाग ३ छुद, अस्सल, दारा, चांगला ४ विशेष, विशिष्ट ५ निवडक, यथोक्त, उच्च सामान्य सामासिक शब्द राजकीय अथवा सरकारी या अर्थाचे काही स्वत चें किंवा जातीचे या अर्थाचे खासरोटी—खास-खाजाना-सराजाम-जाम दार-छुदरात-जामीन-इमाम-नेमणूक इ० [अर खास्तू] विशेष सामान्य शब्द ० आमदानी—खी नियमित पीक, उत्पन्न याच्या निहाल दिवाई आयदानी=जादा पीक ऐन अमदानी हा शब्द कि कधीकधी या अर्थाने योजतात ० खयर—खी १ खात्री लायक वातमी २ सरकारी वातमी ० खेल—वि सेनासास खेल, सेनापति 'एक सेनापती जन्मला। खासखेल सयन ।'—ऐषो ७९ ० गत, खाजगत—वि १ स्वत चा, आपला, जातीचा, खाजगी आयचा खासगत बाडा पुण्यास आहे '२ मालक स्वत जमाखचे लिहीत असल्यास हा शब्द तो आपल्या नावामागे लावतो—किवि जातीने, छुद 'मी खासगत त्यांसच रुपये दिले' ० गत राजधी—(जमाखचें) मालकाच्या नांवा मागे लावतात ० गाडी—खी राजाची किंवा स्वत साठी सुदाम काढणे (स्वेचल) आपणारी म्हाशाच्या स्वाऱ्या राखणारी अथवा मोटारीने जाणाऱ्या असल्यास '—डुडारांनी दिवार (बरोदें) ० जमीन—खी १ जमीनदार राहणारी असलेली जमीन २ जिचा वसूल मध्य सरकार वसूल करणे अशी जमीन

० नीस, खासन जोस—ड खाजगी कारगारी, नरकारी दिशवतीस, (६) आयशेट येथेरी ० निदारी—खी त्यानेकन 'याशी मुरार, याचे नाव देखावतितो म्हण राहिले,'—मराचिप १ ० पंगत—

खी ज्या पर्णीत यत्नमान जेनावयास वसवोती पणत, राजाची
अथवा सरदाराची पणत, घोरघोर लोकांची पणत २ इच्छावात, दिष्ट
दर्श ३ निवडक मंडळी ० पथ(त)कून-न एखाद्याचे दस्त चे,
खासगी घोडेस्वाराचे पथक, ज्याच्या निघाणाखाली हे घोडेस्वार
चाकरी करितात आणि ज्याच्या खर्चाचे ते ठेविले असतात त्याचे
पथक, खाद्याचे पथक ० पथ(त)की-नि खासपणेकासवधी-
(स्वार, दिपाई, घोडा) ० पागा-खी राजाने अथवा राज्य
त्याने स्वत ठेवलेली आणि त्याच्या हुकमातील घोडेस्वारांची
टोळी, घोडदळ ० पाग्या-५ १ खासपागेकरचा अधिकारी २
खासपागेतील घोडा किंवा स्वार ० पंढी-खी खेळांतील कांही
घराण्यात वाटेल तशी वाढा दिलेली जमीन व प्रत्येकीचा काही
ठोकळमानाने ठरविलेला सारा ० थरदार-यादर-वालदार-
५ राजा, सरदार किंवा मोठा माणूस यांची चरक वगैरे नेणारा
सेवक 'हिसत बहादुर खासे बालदार' -ऐपो ३३३ ० यातमी,
घेतमन-खीन सरकारी खर्च ० थारवीर-५ राजा किंवा
सरदार यांचा शरीररक्षक स्वार ० थाल-खी वायू चिकणमाती
याच्या मिश्रणाचे बनलेली जमीन ही रस्तावळ्यास चांगले पीक
देते ० थिया-५ खासवर्दी गावातील इजाच्या जमिनीचा
घारा ठरविण्याचे माप, मोजणीमाप ० म्हाल-५ १ खाजगी
महाल २ विवाहित पत्न्याचा महाल, राणीवासा याच्या उलट
छुदे महाल (रखेयाना महाल) ० स्वारी-खी राजा किंवा
सरदार यांचा स्वाजमा, मिरवणूक जिजीव, त्याचप्रमाणे स्वत
राजा, अथवा सरदार यांची स्वारी पहा

पांस, खासखांस, खासणी, खासर, खासरी-
खास खासपोच इ० शब्दांपेक्षा जुनीने योजलेले शब्द

० खासदार-५ 'कीन्सल ऑफ स्टेट' या बरिष्ठ कायदेमंडळाचा
समायद ० दारी-खी खासदाराचे काम किंवा अधिकार [खास]

खासदार-खाजदार-खास्तार-५ १ मोतदार, घोडे
'गळ, पाग्या' पाडवकरचा खासदार हा, ती कमाधरची
तशी ।' -छला ५ ४३ 'असा प्रसिद्ध सेवक' अजसि खास
परापरी । -केका ७. २ शरीररक्षक, हुजुमतीतील एक
मत्तामी ३ पूर्णपणे अविश किंवा अधीन म्हणून मानलेल्या
गणसास थट्टेने किंवा सरणीने म्हणतात (चावर, वाकणे,
गोवती, भकापीन देव इ०) [फा]

खा(खां)स-स्त्री-खी (हिं) दास, खोकळा [स कास=
दास, प्रा खास]

खास(ज)मी-खी राजाची किंवा एखाद्या गृहस्थाची
मातीची स्वत ची जिव्हा, व्यवहार (राज्याचा, सत्तेचा नव्हे
असा) - 'खा राजाने खाजगीचे लिहिण्याकडे पत्नीस कारकून
ठेविले आणि राज्याचे लिहिण्याकडे हजार ठेविले आहेत'

खासगीचा-नि स्वत चा, जतीचा, खासगत (पेडा, कारकून,
सर्वे इ०) ० थाला-रें-५ मासमयी, दिवाण, राजा किंवा
सरदार यांची खाजगी रोकड ठेवणारा, रात्रिंदार, सस्थाना
तील खाजगीकडील रोकड ठेवणारा, खाजगीकडचा मुख्य भम
छदार, खानगीवाले

खा(खां)सडा-५ १ जोडा, पायपोस (जोडा माण्याचे
प्रमणी येतयात) २ प्रहार, आघात, मार, (मुक्यत्वे भाल्याचा)
(कि० मारणे, घाणे) 'दोन खासडे मारताच चोरी वगळ
हाला' खासडेमार-५ कान्युन वय प्रतिपदची (घुडव
हीची) जोडाघोडी, खेडा-खेटी

खा(खां)सणें-भकि १ खोंणें, दास लागणें २ (व)
मानवचें ओरखणें 'वानर खासतें' [खास हिं खासना]

खास(ख)र-न (व गा) भोशीं बाहण्याच्या कामाचा
मोठा गाक खटारा 'भरतीच पासर आह माज्माईव' हे तर
हड्डहड्ड चालणार ।'

खासा-वि १ कांगळा, नामी, उस्तट, शेलफा, उची,
अभिजात, थेंप 'पाडव म्हणती तुज खासा ।' -दत्तपदे ५ १
'शिवाजी अगाचा खासा आहे' -समासद ३० २ राजा,
ममीरुमगाव, सरदार यासवधी 'खासियाचे पत्न ।' -ऐपो
१५ ३ मुक्य, प्रधान, थेंप, नायक 'अहो खासा राहें यदुतिलक
अबाधिसरी ।' -साइ ७ ८८ ४ कोरख, कायदेशीर, नीच
उत्पत्तीचा किंवा लेकळ्या गढेअसा, (गो) सक्ता -५ १ मोठ्या
० यक्षांचे प्रत्यक्ष नाव न घेता सकेताने छुचविताना-नोकरलोह
घन्यास-वापरतात (अनेकवर्ची) 'खासे कोठे आहेत ?'
खासे कोठे गेले ?' २ पति नवरा 'हसाबाई तुमच्या खाशाची
शिस्तच मोठी कडक ।' -स्वप ४६ [अर खास्त] ० कागद-५
दौलताबाद येथें तयार होणारा, लिहिण्याचा उत्तम कागद, याच्या
उलट खर्ची कायद ० लोकरू-५ अमीरुमगाव, सरदार, दरकदार,
उच्च पदवीचे लोक, मानकरी, नेतकन्यापासून हक्क वसूल करणारे
हक्कदार ० स्वारी-खी खासद्वारी पहा [हिं खास सवारी]

खासाड-न (प्र) खाबाड, वेतेबाकडे, मोठे भगदाड,
खड्डा [खाच]

खासावीस-नि (थो कुं) घाव्या कासावीस पहा
खास्त-किवि १ निखाल्प, सात्रोने, खास २ थोवर,
सतेतत खास पहा [पास (अप)]

खास्त-खी आकस, छुनस देप, छळवाद, (कि० धणें,
करणें) 'हा माझी खास्त करतो' [अर खिस्त=इष्टपणा]
खास्तीस लागणें, पेटणें-प्रास देणें 'माझ्या मत्तसीस पेटला,
लागला'

खास्त-स्ती—स्त्री. १ संत; मुरणी (किं घणे; धरणे; करणे). 'आई गेल्यापासून पोरांनं खास्त-स्ती घेतली. २ मर्नात अडी घलून दोष काढणे; एकसारखी तिरस्काराने निंदा करणे; रागें मरणे. (किं करणे; लावणे; मांडणे; बांधणे; चालवणे). [अ. खिस्तव]

खास्त-स्ती, खास्तपोर-खास्तोखोर—वि. खाट; द्राष्ट; तुघडा निंदक; सरोदित बिहून कुरकुर करणारा. २ आकस-खोर; चुनशी; दाबा धरणारा; मत्सरी. [अ. खिस्तव]

'खास्त-स्ती—३ बाणाचा किंवा तोफेच्या मान्याचा टप्पा. 'धीमन्महाद्वार उभयतां बाणाचे खास्तीवरी उभे राहून...'—पद्या ३९३. 'खामा मालोजी शिंदे बाणाची खास्त निघाले होते'—भाष ६३. [फा. खास्तून=उभे रहाणे, उठणे]

खाळ—३. गटार; भोरी; पाण्याचा स्वामाधिक किंवा कृत्रिम पाट; कालवा; नळ; खांच; खाई. •कुद्या—३ पाण पाण्याचे टाकें, ढबडें; तारदखाना (इं. सेसपुल). 'मोन्यांतील खाळकुल्यांतील पाण्यात बुना पातल्याने जेवू मरतात.'—मेष १.१९७. खोळ पदा.

खाळ—स्त्री. (गो.) धोंगडीची खोळ.

खाळणें—न. नकसुगाराचें एक हत्यार.

खाळा—३. गळमला; गोंगाट; गडबड (किं भयविणें).

खिंकावणें—भक्ति. १ हसणे; चावणे. २ तिफळणे पहा.

[ध.]

खिंका(खा)ळणें—भक्ति. खिंकाळणें. १ घोड्याचें ओरठणें; हिसणें. २ सोळ्याने खोखो हसणे; मोजेने होटी हसणे. [ध.]

खि(खो)क्या—पद्या—स्त्रीभव खोषो; निंदेचीं उपहासाचीं भाषणे, बोलणीं; उपहास, चेष्टां करणे. (किं घालणे; करणे). 'तो सर्वदां दुसऱ्याची खिळ्या करीत बसला असतो.' 'ऐसा कर्मन्यां खोक्या धिःकारे बोलती।'—निगा ३१५. [ध. गु. खिखि=हंसणे]

खिखि—स्त्री. खदखदा हास्य; होही हास्य. —किवि. खद-खदां हास्या(जनि)चें अनुकरण, फिदिफिदी. [ध.]

खिच—३. खिचडी, 'जे काळ्याचा खिच उडिटा'—हा ८. १४४. [आ. दे. खिच=खिचडी]

खिचकट—स्त्री. (गो.) खेबाखेंच. खिच-खिंच-वि (गो.) गच्च. खिचचंचे—उक्ति. गच्च धरणे.

खिचकुला—३. मुलें व मुली मिळून भातुकली खेळतात तो खेळ.

खिचट—टें—न. खिचडी; मिसळ. 'तेथे सुखदुखाचे खिचटें। शेविने एकेचि पाटे।'—हा १४.२७३. [खिच]

खिचडा—३. १ करड तांदूळ इ० भरडून, शिजवून गुरास खाण्यास याण्याचें खाद्य. (क.) २ सजगुन्याचा सडून केलेला भाव. ३ तांदूळ व डाळ यांचें शिजविलेले मिश्रण. ४ तावुनाचे दिवसांत फकिरास घालावयाचें मिश्र धान्य. मिसळ. ५ दाटी; गर्दी. [खिचडी]

खिचडावचें—भक्ति. शिजविणें; खिचविणें.

खिचडी—स्त्री. १ तांदूळ व डाळ (बहुधा मुगाची) यांची मिसळ (शिजविलेली किंवा विन शिजविलेली) २ पंचमेळ (निर-निराळी धान्ये किंवा भिन्नभिन्न नाणीं इ० यांची); खिचडमि-चड; गोतांगील; 'श्रीमंतानी मोह्या-मुतळ्यांची खिचडी वाटली.' ३ ज्यांतील जमीनीचा एक भाग धारकन्याने व एक भाग खोताने धारण केला आहे असा गांव. ४ गर्दी; दाटी. 'यात्रे-मध्ये अनेकजातीय मनुष्यांची खिचडी असत्ये, यामुळे विटाळ होते.' [दे. प्रा. खिचच; हि. खिचडी; सि. खिचणी; गु. खिचच; गुल० मं. हसर.] •वांगी—भव. तुरीच्या डाळीचे पीठ, कण्याचे पीठ व वांगी यांची भाजी. —एदि १.४०.०. खिचडी—स्त्री. अंदाधुंदी; गोपळ. [खिचडी हि.]

खिचडें—न. एकत्र दिवाविलेल्या, भरवलेल्या तांदूळाचें भाणि कोंड्याचें जनावरांना घालावयाचें आवोण. खिचडा अर्थ १ पदा.

खिचणें—भक्ति. मागे हटणे, सरणें; एका बाजूजें अथवा मार्गावाटेर होणे. २ (ल.) (बचन 'अथवा बडेस-यांपासून) फिरणें; चळणें. [सं. कृप-कृप; हि. खिचना]

खिचविट—वि. खरवलेलें; गरकवलेलें; गिचमीड. [खिच दि]

खिचरट—वि. खचट पहा.

खिचवट(ड)णें—भक्ति. १ वरवर उकरणें (जमीन). २ खाजवणे. ३ चिडविणें; सितविणें. 'स्वनास न कळे कदा खिचवटून काळाना?'—मोडभा पू. ७७.१०.

खिचविणें—भक्ति. मागे अथवा बाजूला सारणें; वाटेतून अथवा मार्गातून दळवून अथवा सारून देणें. [खिचणें]

खिची—स्त्री. १ खिचडी पदा. २ खिचल; किचड. 'जोमेरी लोळवितांति यडे। तेथे खिची घोरी जाली।'—शिष्ट १५५. ३ पीठ, डाळ इ० घालून केलेली पातळ पालेभाजी. ४ (ल.) दाटी; खच. [खिच]

खिचकट—स्त्री. (गो.) गर्दी. किचकट पदा. खिचकटां-वचें—कि. (गो.) गर्दी करणे.

खिचपेट—स्त्री. (गो.) अडगळ.

खिज—स्त्री. (ना.) खिजविणें; खिजविण्याचा शब्द. [खिजणें].

खिजगणती—श्री. गणती; गोजगणद; पर्व (निवेष्टार्थी प्रयोग). [हि. खिजगणती]

खिजगण—भक्ति. १ खिजणे; रागाखणे. 'नाद्वय देवनिर्वाण खिजतो।'—देव १८३. २ खनील होणे. [सं. खिज्; प्रा. खिज्ज, सि. खिजणु; हि. खिजना]

खिजमत, खिजमतगार—गारी—खिजमतदार—खिजमत ६० पहा.

खिजमती—श्री. पायकांच्या हातातील कंकण; एक दागिना. खिजमती पहा. 'गोडहातसर जवे खिजमत्या मिनेदार कठी खुदे।'—भला ११८ [अ. खिजमत किंवा फा. खिजमत=देव]

खिजरणे, खिजरियणे—कि. (व.) खिजणे. 'खिजरल काय म्हणुन ?' [खिजणे]

खिजयणी—श्री. खिजवणी; चेतवणी; खिजविणारी भाषा, हावभाव, क्रिया. [खिजणे प्रयोजक]

खिज(जा)व(चि)णे—भक्ति खिजविणे; राग आणणे; चेतविणे, आस देणे. 'म्हणवनि खिजवीतो हकिमणीतें हरी तो।'—नामन हकिमनीविलास ४. [सं. खिज्; प्रा. खिजिजभ; हि. खिजना; म. खिजणे प्रयोजक]

खिजजाणा—वि. हवाला; नाखब; खट्ट; निराश; धर्मिन्दा. खिजाण—णां पहा. [खिजणे]

खिजानं—उ. पोषणाचा एक वातरोग. 'खिजान म्हणजे शरीर वाळते व रस जातात, रात्रीस नाकातून थारस चालतो.'—अधप १.१८४.

खिजोपडन—कि. (खान.) हट्ट घेणे; खिजणे. —भावे ५१-४.

खिडखिड—श्री. किटकीट; प्रास. [सं. खिड् दि.]

खिडखिडणे—भक्ति बारीक व कर्कटाभावाज करणे; किटकिट; टकटकणे. [ध्व. सं. खिड्]

खिटी—उ १ लांडाचा तुकडा; धलपी; उपडून अलग पयासाठी बिंबा लावून घट बसण्यासाठी दोन बस्तूत बसविलेला कडी तुकडा, पाचर, खुंटा, कोरल्यात कडी बसविल्यावर लपवात येणारे अडकण, फिरकीची खीळ; अडकवण म्हणून तलेरी चीप; लांडकी दृष्ट्या; कडकपाचा लहानसा गज, चाकाची खीळ. २ दाराचा लहानसा लाकडी अडसर, कुवे. ३ (ल) अडकळा; अंतर 'सरल स्नेहामधे पडलि खिटी।'—भला १६७. [सं. खिड्] (कामात) • घालणे—मध्ये अडकळा आडकाठी आणणे.

खिड—श्री १ दोन टेकड्यांतील चिंचोळी वाट; अडकणीचा, रस्ता; दरी. २ भोंक; वाट; दार, खिडार; भगदाड (मि. दुंपण यांतील) ३ गाळलेला भाग (पड्यांतील, प्रपांतील). ४

(ल.) फड; संकट; पळवाट. ५ खोड (धारेवरील). 'बस्तन्याला खिटी पडनील.' [सं. खिड; का. किडी]

खिडक्याळी—श्री. पायकांचा कानांतील एक दागिना. [खिडक्याळी]

खिडकी—श्री. १ गवाक्ष; वातायन; जाळी; झरोका; बारी; माथे वार; दिंडी; फाटक; वेसकट; पडदार (गुप्तदार); हवा व उजेडाकरिता केलेले लहान दार. 'त्या खिडकीस एक लहानशी दुपरी खिडकी होती'—परमाजीरावांचे कुटुंब ४. ५३. २ (ल.) झुज, संगडी सवय; पडवाट; छुटण्यास जागा, सवड. ३ (गो.) देवळाच्या गामान्याच्या दोन्ही बाजूंस गज किंवा गाराचे आवून सवार केलेल्या पडक्या. [सं. पडदार खडकिडा—खिडकी; थोप; सं. खडकिडा; प्रा. खडकी भयवा खडकिंवा, खडकी; का. खिडकी; हि. खिडकी; ते. किडकी] • दार—वि. चौकडीदार; पोफडी, खिडकीच्या आकाराची वेलपची काढलेली; एकाभाड एक रंगाच्या चौकरीचे व पाड सुतांनी रंगत मर्यादा दाखविणारे (धावड) [हि. खिडकीदार]

खिडकुली(ले), खिडकुली(ले)—श्री. १ दोन टेकड्यांतील लहान खिड. २ मि. दुंपण यांतील लहान भगदाड, भेग, भोंक. [खिड]

खिडणीडी—श्री. गडपा; भोळ; अरुंद रस्ते; खिडी आणि गोरी (पळी) (व्यापक अर्थाने). [खिड+गोरी]

खिडपिडी—श्री. (गो.) प्रेत बाहून नेण्याची शिरी; मिसणी; तिरडी.

खिडार—रं—न मोठेभगदाड; भोंकसा; भोंक; दोन शेतांतील चिंचोळी वाट २ भगदाड, मोडकेतोडके, पडके घर, भाव वंगरे)—वि. मोडकळीस आलेले; जमनीस मिळालेली (गाव, इमारत) [खिड]

खिडो—श्री. भेग; भगदाड; अरुंद रस्ता; गोंड; घोल. 'राजद्वार नवे हावा । धमं खिडी ।'—ज १०. 'मज निवासा खिडिचें वाडि पाहों दे ।'—वंच ५७. [खिड] • त गांठणे—ऐन अडकणीत पकडणे.

खिडकमिडुक—न किडकमिडुक पंढा. मोडकेतोडके व बारीक सारीक दागिने.

खिडें—न एक प्रकारचे पोलाद.

खिडोर—श्री खिडार; दरी; भगदाड; मोडकळीस आलेले घर. 'सरी त्या खिडोर आत । सरा दगडमाती राखत ।'—यमा १३.१२८. [खिड]

खिडु टोपल—न (व.) किटण न लावलेले वेळवे टोपलें.

खिण—उ. क्षण; थोडा वेळ 'बारा तास बवीस पडपा खिण एक नाही उघीर ।'—ऐपे ३५१. [सं. क्षण; प्रा. खण; सं. छिण; सि. खिण; हि. छिन; गु. खण]

खिण—न. (गो.) चामडीस पडलेला घटा. [सं. किण; प्रा. किण]

खिणखिण—क्रि. वारीक व तीव्र आवाजाचा; किटकिटा. [ध्व]

खितखित करणे—क्रि. रंत घेणे (मुलांने) [ध्व]
खितखितणे—अक्रि. गदमदणे; उकडणे, चिकचिक वाटणे
खितखितलो—प्र. (गो.) मुलींच्या खेळांतील भातुकली;
साक

खितपण(पां), खितपीण(णी)—छी. झिजणी; क्षीणा वृद्ध्या; ग्लानीने किंवा दुःखाने क्षीण होणे; खाटेस शिळणे. (कि० घेणे अथवा खितपतीस लागणे). [सं. क्षि=क्षिणे+तप्=तापणे]
खितप(पि)णे, खिद्व(य)णे—अक्रि. झिजणीस लागणे, क्षीण वृद्ध्याजोगे बहुत दिवस दुःखयाने पडणे; अशफ होत जाणे. ' मागावे सखि ! तपतां देवा ! देव नको मृतीस खित पता । '—मोकृष्ण पृ. ३९ ४०. [सं. क्षि=क्षयपावणे+तप्=तापणे]

खिताव—प्र. किाव, पदवी. —दिमरा २.९९. [का.]
खिति—छी. पृथ्वी. ' ऐसे पावे दाटली खिती । '—खिपु १. ८.२८. [सं. क्षिती]

खिद्वखिद्व—दां—क्रि. फिदिफिरी; खदखदा; खोखो, खिखि; मोठ्याने आवाज करून (हसणे, खिदळणे वगैरे) [ध्व.]

खिद्वखिद्वे—अक्रि. फिरीफिरी होणे. [ध्व.]

खिद्वखिद्वे—अक्रि. खद्व खिणे, खदखदणे. [ध्व.]

खिद्व(दा)डणे—अक्रि. दंगामस्ती करणे; हुंदडणे; उडणे; बागडणे; दंगल मानविणे; थोडळणे. —सक्रि. धूग पळवयास लावणे; पळवून लावणे; (कं.) रागे भरणे; खरडपरी काढणे. ' खिद्वडव्याथिवाय तो ताळपावर येणार माही. ' [ध्व.]

खिद्व(दा)डा—प्र. दंगल, आरडाओरड; गच्च; हुंदड (कि० घालणे). [ध्व]

खिद्व(ज, स)मत—छी. १ सेवा; चाकरी; कर्तव्य; नोकरी; तेनात. ' माझे आज्ञास व वारास खिद्वमत होती ते मजकडे सांगारी. ' —दिमरा १.१८५. २ लुगामत; आज्ञाव. [अर. खिद्व-मत] ३ गार-दार-दार—प्र. मोठ्या माणवाचा हलक्यासलक्या कामांचा चाकर (अंग राखणे, जोडे नेणे, हातावर पाणी घालणे इ०); सेवक; परिचारक; हुजम्या. ' तुझ्यानी खिद्वमतदार झाला बोलता । '—येपो १७०. ४ गारी-दारी—छी. खिद्वमतगाराचे काम, हुंदा. [का.]

खिद्व(दा)ळणे—अक्रि. खिद्वणे पहा. [ध्व.]

खिद्वक्षण—वि. (व.) बघेलेला. ' तो पावक्याने खिद्वक्षण झाला. ' [मं. खिद्व+क्षि=क्षीण]

खितन—प्र. धन; थोडक्याच. ' खितनमं बद्ध नको गळवला. ' —पांडवांनी लावणी (मसण १.५) [मं. खन]

धापो. २. ५२

खिनानतीर—प्र. थोड्याचा एक रोम; अंगावर फोड होणे, सांधे ढळणे, घरीरांतून पिवळेंपाणी निघणे, नाकांतून निळें पाणी येणे, त्यास घाण येणे व माशी घसणे. हीं लक्षणे होतात. —अपघ २ १८७.

खिन्न—वि. दुःखी; प्रस्त; कष्टी; पीडित; श्रमी; खेदयुक्त; मल्ल [सं. खिद्व=खिन्न]

खिन्नट—वि. (गो.) अशफ; कुरा; क्षीण [क्षि=क्षय]

खिन्नाचणे—अक्रि. खिन्न होणे; कष्टी होणे. ' तेव्हा त्या मुखेंदरी अतिशये खिन्नाचती मानली. ' —निमा १.४०. [खिन्न]

खिपणी—छी.—खिपणी—पहा.

खिपत—छी. अपमान; अप्रतिष्ठा; फजिती. ' नवायांस खाड्यांवर खिपत बसली. ' —रा ५.१८. [अर. खिपकृत=अपमान] खिप्ती—वि. अपमानित; हेबेखोर; द्वेषी. ' भीर्मेत गाळ यास खिप्ती मुखमान याने दरवारांत हुल वटाराची चालविली. ' —पेद १.१२.

खिपतण—छी. पळखण; पळखत; हटाने वाटेतच घातलेली वेडक; एखाद्या इदी मुलास वाटेतून एकीकडे करताना निवा उचलतांना त्याने अडून घसणे, भोंवती भोंवती थोडाळणे, सोडून जावयास लावून असणे; चिडटणे. (कि० घेणे). [सं. क्षिप्त+पण]

खिपतणी—छी.—खिपतणी—पहा. [खिपत वगैरे व्यत्यास]

खिपरीं घसणे—क्रि. (छ.) १ (खिपरी=भोंवती) भोंवती घुमळणे, चिडटणे. २ खिपत राहणे (ताप, आजार, पिशाचबाधा यांनी)

खिपली—छी. (ना.) सपली.

खिम(स्म)ट, खिमाट—न. (कों) दुसकरलेला भात; मळ केलेला भात; चिकचिकीत शिजविलेला भात; दाट, घट्ट पेंज. ' मूळ वर्षाचे झालेना ! त्याला येवढे भाताचे खिमट घालीत जा. ' [विमा]

खिमा—प्र. घुरीने अतिशय घारीक केलेले मास व त्याचा केलेला एक पदार्थ [अर. क्षीमा]

खिमायते—प्र. थोड्याच्या तंगडी(नेत्रा)वर खुताच्यावरील बाजूप अजलेला केवाचा ओंहा. [न क्षेम+प्र.वर्त]

खियाळ—ख्याल पहा.

खिरकटणे—अक्रि. सरपटणे; भुरसणे जाणे. [ध्व.]

खिरकटले—न (तिरस्काराने); फार पातळ झालेली खीर; लांड्याची सळसळीत खीर. [खी अन्वार्थी]

खिररिड—छी. व्यापासून राख उत्पन्न होते असे एक भरदार मूठ.

खिररिरां—क्रि. करारा; मंडसडां; जड वस्तु ओडीत नेताना होणारा आवाज करून [ध्व.]

खिरसिराचिणें—सकि. खरसराचिणें; खरंसार, खरसाह
साम्द करावयास लागणें. [ख. १]

खिरसिरें—न. लहान मुलांचें खेळणें; खिरविरे पहा.

खिरंगटणें—सकि. खुरटणें; कमी होणें. 'परी ते खिरंग-
टळें असे जाण। वैराग्येची पाडेना।'—एमा ११.४२७.

खिरचें—सकि. (गो.) खिरपळणें. [सं. खर]

खिरटणें—सकि. रोगादिकांमुळे मनुष्य, पशु इ. ची वाढ
शुटणें; खुरटणें.

खिरटा—उ. किडक्या दातांतील निंबा दाटलेली हुमांचा
एक रोग (अव. खिटे). [सं. कृमि-किर-ट]

खिरंटा—न. नि. खुजा, खुजद; वाढ शुटलेला; टंगणा.

खिरड—न. १ एक मात्ता. २ गोरीक.

खिरडणें—सकि. १ मागे सरणें, हटणें; जिकल्या जावें. 'आंठ-
पितां मन खिरडे।'—सा १९.४२१. 'द्वैप खिरडनि साडिला.'
—दा ५.९.४९. २ खुरडन चालणें. 'कमी खंवांणें खुरी। खिर-
कडी हे।'—शिथु ८२१. 'श्रीचा उल्लस खिरडत घाले.'
—द २९.१७३. [सं. खर]

खिरणा—सि. तंबोरीवर काढलेली काळी बनुकाकार वाकृति.

खिरणा—उ. एक झाड.

खिरणी—सि. १ राज(य)णीचें, झाड. 'याचें पान, बकुडी-
सारखें फळ कडुनिंबाच्या निंबोळीसारखें असून मात चीक असतो
फळ मधुर असतें. सोडूड कठिण च निवट असल्यामुळे रंगारी
लोक रंगीत कापड बढविण्यास याचें दांबडें घेतात ३ खिरणी
फळ.—कृपि ७५९. ३ खलुमाची एक जात. 'कोरें क्षीताफळें
हीं खलुम खिरणी सुंदरें तूत मोरें।'—साह ३.४९. [सं.
खीरिका] • **वाळ्या**—सि. वायडांच्या कानांतील एक दागिना.
'खिरणीवाळया पोंबड्याच्या वाळया.'—अप्रका ५५.

खिरणें—न. वाळणी; गळणी. 'पाटीचें खिरणें.' [सं.
खरण]

खिरणें—सकि. १ गळणें; वाळणें. —सकि. गळणें; मधून
जाणें; वाहणें; धरणें (पुढकवले धातू, वीर्य, किंवा मृत्त यांसंबंधी).
'कोंदरें असत न खिरें। कवणे काळी।'—हा ८.१५ २ धुणें;
मिजणें. ३ बोवैपात होणें; येजार होणें. [म. खरण]

खिरणें—सकि. खिरणें. [सं=खरण, अपभ्रंश]

खिरतुपडी—सि. (सोंगटपांचे खेळ) दुपची; आपला खेळ-
ण्याची पाली झाली तरी धातुपक्षाची सोंगटी मारल्याबद्दल पुन्हा
खेळावयास मिळालेला दाव (किं० खारणें; खेळणें). [खीर+
पुष] • **खाणें**—(स.) बागळा मार मिळणें, खणें; शोडपलें जाणें

खिरणणें—सि. खिरपिणी—पीण, खिरपणें—पिणें—
खिरपणी—पे पदा.

खिरचिटया—सि.अंत. रेपोटया; फरफटया; गिकमीठ
लिखाण. [सं. खर]

खिरखड—सि. (गो.) अंत वादण्याची निमण; खिरडी.

खिरखड—सि. (गो.) कटकट; कंटाळा.

खिरसाळ—सि. भाताची एक जात [सं. खीर-साळ]

खिरा—उ. १ कांडडीची एक जात. याचा रंग हिरवट पांढरा
३ लांबी ३-९ इंच असतें याचे वेल ६ फूट वाढतात. २ एक
झाड. ३ पोळ्याचा एक रंग. —अपप १.२८. [अर. खिरा=
कांडडी]

खिराडी—सि. (ना. १) खारनांचा प्राणी. [खराडी]

खि(व)राडी—सि. १ विहिरीवून पाणी काढायच्या लोखंडी,
चाक घराडी अर्थ २ पदा.

खिरापत—सि. १ कपेच्या दोवटी ओल्यांना पावयाचा
प्रसाद; पुढी पळीवर दुधप्रासर दुध्याची चाल होती तीस अनु-
सरून. भोंडल्याच्या दोवटीं मुली खोबल्याच्या कीक, साखर यांचा
दुधा वरून्याच्या डाळीचा प्रसाद देतात ती. (स.) २ सडक
हातानें दिलेली देणगी. ३ (स.) सधळपटी. (किं० करणें, होणें).
४ (स.) (गो.) जडू. (प्राणी). [सं. खीरपत, फा. खिर+माफियत]
• **काढणें**—कि. (गा.) हकालदारी करणें; सुळो का पळो करून
सोडणें.

खिराळें—व. (कों.) अडसरानें भिंतीतील भोंक. खिळोरें
पदा. [खीळ+मातव]

खिरी—सि. पोलादाची एक जात. [हि]

खिरीट—उ. एक मात्ता. —प्राणिमो ८१.

खिरीपुरी—सि. १ चैनीचें जेवण, राहणी. (किं० खाणें)
२ धांमती भाटानें मेजवानी देणें. (किं० वाटणें; देणें; वाडणें).

[खीर+पुरी]

खिरोटी—सि. (चंद्रपुरी) खोळ. [सं. कीळ]

खिरीचें—सकि (गो.) खिरपळणें. [सं. खर]

खिल(ला)त—उ.सि. सन्मानाचा पोपाख; राजा खुष होऊन
आपल्या हातानें आपल्या माणसास जो पोपाख देतो तो.
(या पोपाखाबरोबर त्या त्या दर्जामागे जवाहीर, घोडा, हत्ती,
शस्त्रे इ. देत असत) 'बशीगिरीचा खिलत.'—दिसरा १.८६.

[अर. खिलत] • **फाखरत**—उ. बहुमानाचा उंची पोपाख.
'खलामत फाखरे मुन्ताज होऊन.'—वाह १५०.

खिलयत—न. १ खलवत; एकांत, शुभ वेळ. २ खलवत-
खाना; खानगी वेळ [अर. खलवत]

खिलाई—सि. (व.) खावटी, खुराक, खाव. 'म्हत्तीचें
दुध खिलाईवर अजळवून आढे' [हि; सं. खाद]

खिलाडी—वृ. १ खेळण्यांत पडायत. 'आम्ही हिंदू लोक ... म्हणण्यासारखे खिलाडू होती किंवा नाही याचा बराच संशय आहे.' —आगर ३.१६१. २ खेळकर; आनंदी; उत्साही; हसून खेळून वागणारा. ३ (ल.) यट्टेखोर; यमती. 'तन्हेबाज ती आधीच खिलाडू नवऱ्याच्या गोष्टी ऐकून।' —पला ७८ [सं. खेळ]

खिलाप(फ)त—स्त्री. १ खलिपाई; खलिपाची पत्नी, काम, मुहुम्मद पर्ववराचे प्रतिनिधित्व. २ इस्लामी साम्राज्य. [अर खिलाफत]

खिलाफ—वि. विरुद्ध, प्रतिकूल; उलट. 'श्रीमंताची खिलाफ गर्जना करून नवाब ... जातीत तर गोष्ट दुराप्रहास पडेल.' —रा ३.४५६. [अर. खिलाफ]

खिला(ल्ला)र—न कळप; तांडा (गाईं—म्हत्तीचा). 'जिये गांवीं खिलारे। कामधेनुंचीं।' —ज्ञा ९.३२१. 'त्यास पुसे हे कोणाचे खिलार।' —ह २९.१८५.

खिला(झा)री—उ १ गोप; मळकी, गुगरी; गोवारी 'मी खिलारी नंदाचा।' —मुसमा ९.५१. 'नंदाचे घरचा खिलारी।' —हे १४.२. २ गुरे विकणारा ल्हाण. —वि गाई, बैल यांची एक जात. ० धनगर—उ गाईंम्हत्ती आणि शेळ्यामैडया यांचा कळप, राखणारा. याच्या विरुद्ध मिरका धनगर.

खिलाचणें—न १ खेळ, मीठा. २ खेळणे. ३ (ल.) प्रीतिपात्र. 'हुम्मीं तरमाझे खिलाचणें।' —प्रला १६७. [सं. खेळ हिं. खिलौना]

खिल्ली—स्त्री. (व) १ चेशा, कजीती. २ विनोद, यडा. [हिं; सं. खेळ]

खिल-खेम—स्त्री. (गो) आलिंगन [सं. खेल]

खिशाण-णा-णी, खिसाणा—वि निराश; लज्जित, खिंत, दुःखी; कठी, भ्रमी. [सं. खिद्, हिं. खिसाना]

खिशी—स्त्री. साडगे; डुरड्या, पापड्या, वडे इ० पदार्थ तयार करण्याकरिता शिजविलेले पीठ (कि० चणे; शिजविणे) [शिजताना खिस। अशा होणाऱ्या आवाजावरून, ध्व.]

खिसकणें—अकि. (माण) रागावणे, रागाने घोलणे. [ध्व]

खिसखिसा, खिसखिस—वि तिडकितडा, तुपडा, चिरडखोर, सदां डुरडणारा [ध्व]

खिसखि(री)स—स्त्री. जिहीर, कटकट, चिरडखोरपणाचा आक्षेप, निंदा; भर्त्सना, खडपणी. —किवि. खडखडा; खोखो; फिदीफिदी. (कि० करणे, हसणे). [ध्व]

खिसखिसणें—अकि. १ कचकचणे, दात खाणे (माक डाबे) २ निदणे; सहसावणे, खरडपटी काढणे. [ध्व]

खिसगणती—स्त्री. खिसगणती (अप); सातार; पर्व. 'येथील हायस्कुलचे हेडमास्तर व सरकारचे रिपोर्टर हे हिं 'एलिफास' साहेबांच्या खिसगणतीस नाहींत.' —नि ६३४. [हिं. खिसगिनी स. किम् अस्य+गणना]

खिसणें—अकि. १ बाजूला होणे; वाटेंतून एकीकडे सरणे; बाजूला सरून जागा करणे. २ दांत खाणे (माकड रागाने करते). (त्यावरून) ३ रागाने भयना चिद्दून अंगावर जाणे. ४ खिजणे; ह्मणे. [सं. खिद्; हिं. खसना]

खिसमत-गा-दार—खिद शब्दाखाली पहा.

खिसमती—स्त्री. खियांच्या हातांतील कंठण, हे हुहरी असून त्यावर पितळी वेगळ चिकटवितात, खड्गपात्र. 'नुहे खित-मत्या मोठया.' —जीगीतमाला पृ. ६५. [अर. किस्मत=दैव]

खिसमीस—स्त्री. वेदाणा; दासाची एक लहान जात; यांत वी नसते. [फा. किस्मिस]

खिसा—उ. १ कप्या; कसा; अंगारख्यास पिरावीसारखा भाग असतो तो. २ (ल.) पडदा, कूड; खण; गौण, अंतर्भूत गोष्ट अथवा बाब. 'हे माजपर एक दिवसें परंतु यांत तीन खिसे आहेत.' 'या मामलतेचे पोर्दीं चार खिसे आहेत.' 'त्या कामानधे खिसे पुढील आहेत.' ३ (ल.) मनांत किंवा पोटांत ठेवलेली गोष्ट; द्याून किंवा दडवून ठेविलेला मुद्दा (साण्यातील). (कि० राखणे). [फा. कीसा, सीसा] (वाप्र.) ० कातचणें—आमटेगिरी करणे; लुशाडणे; कसविणे. ० गरम करणें—तूप पैसे मिळविणे. **खिसांत टाकणें—लावविणे, चोरणे. खिसांतली गप—स्त्री.** निव्वळ याप ० भरित—वि. खिसा भस्म. 'वरी खिसभरित होत त्याति अगितसे.' —अमृतयुव १५. ० रोकला—उ भांडण, तंटा; वेजराव वाद [खिसा+भोक्ला]

खिसा—उ. १ बोलाचाली; तंटा, उपसंग; प्रास. 'तनखे-विपरीचा जाष बोदून खिसा झाला.' —होके २. ३ (व.) गत; स्थिति, अवस्था. खिसा पहा. [अर. किस्सा]

खिसाणा—उ खदखदा हास्य; खिदखिदणे. (कि० करणे; माडणे, चालले). [ध्व]

खिसारत, खिसारा—उस्त्री. १ नुकसान; तोटा. 'यांत कौजेचा खिसारा वेसुल्या होतो.' —रा ५.१९८. 'आपण पंधरा सोळा लाखांचे खिसारत आलों.' —रा-१.१९२. २ बार-वाई, कमवणूक 'असे नाना प्रकारचे खेळ-खिसारे आहेत.' —रा ७.३२५८. ३ (ल.) फिरत 'सर्कारच्या कौजित खिसारा फार पडला आहे' —रा ६.३१५०. ४ गुतागुत, कंटाळावाणेपणा; लाखलचकपणा (कामाच्या, कमापादाच्या). (कि० पडणे); तमेच गुतागुतीचे, कंटाळा आणणारे काम. (कि० पडणे). [अर. खिसारत=नुकसान]

‘खिसारा—पुत्री भाग, हिस्सा (कामाचा, स्वस्थानाचा)
[फा खीसा]

खिस्त—खी १ हसा २ हस्याची विंवा हस्याची पेट, हस्ते
चंदी ३ हस्याची मुदत, अवधि ‘खिस्त भरल्यानंतर रुपये राखिले
तर व्याज पडेल’ ४ पैसे कर्जाक देण्याचे अनेक प्रकार हा
चार दर्शवितो जसे—अत्येक सध्याकाळीं थोडे थोडे मुद्दल परत
करणे व त्यावरील व्याज देणे, दररोज व्याजाबरोबर मुद्दलाचा
कही भाग देणे आणि असा रीतीने सर्व मुद्दल फिरेपर्यंत सर्व
रकमेवरचे व्याज देत जाणे, दररोज इतकी रक्कम आणि इतक्या
मुदतीपर्यंत देणे की दररोजच्या फेडीची बरीज केली असता ती
मुल्लापेक्षा अर्धाने, चौथ्या दिवसाने इत्यादि जास्त होईल, दर
रोज सहाळीं कडे पेडून रोऊ सायकाळीं व्याजमुद्दलासह फेडणे
६० ५ (६) कामाचा हिस्सा, खिसा अथवा लक्ष पुरविण्याची
मिन्न बाब असले घोटाल्याचे अनेक उद्ये या शब्दाचे रुढ
आहेत आता, आसदायक काम ‘हं खिस्तीचे काम आहे’ ‘हा
खिस्तीचा रोजगार’ ‘हा खिस्तीचा स्वयंपाक’ ६ (७) विशिष्ट
गोष्ट, बाब, रकम, निमित्त, खोटी तबब ‘हा पाटील हजारा
खिस्तीने छळतो’ ७ (गो) आक्षेप [अर खिस्त] ‘वैदी—
खी कर्जाची हजेरेवदी, हस्याची व जे देण्याचा करार [अर
खिस्तचंदी] खिस्ती खादा—३ १ खिस्त अर्थ ४ पहा (किं
करणे, लावणे, देणे, घेणे, वागणे) २ खादबहा [खिस्त द्वि]
खिस्तीचा—वि १ पुढळ खिस्ते, मिन्न बाब, रक्कम अंगारा,
याबद्दल १ (ख) आसदायक, खडतर, कष्टाळवाणे (काम, गोष्ट)

खिस्तच—नवी निजारीची दोन माहधामचील शुद्धभाष
शाकणारी पदी [अर खिस्तक]

खिस्ताई खिस्ताईचा—व्यापार—व्यवहार—धंदा—
काम—कीटु शरारत किंवा अन्य मुक्तीने कर्ज देण्याचे आणि
व्याजाने ते फेडण्याचे काम, खिस्त अर्थ ४ पहा

खिस्ती—३ शुद्धाधी न्नाझणाची एक जात व जातील
व्यापिक, जवू —वि १ खिस्तीच्या पद्धतीपेक्षा कोणत्याहि पद्ध
तीने घेणे कर्जाक देणारा, व्याजभरा करणारा (सावकार)
‘विदोना खिस्ती मजकारण’ १—अर्थ १६ ३३ २ आसदायक,
रिचक, खडतर (गोष्ट) ३—खी सावकारी, व्याजवशा ‘अगो
मजकिया खिस्तीचा व्यापार’ १—गुणा ३०९१ [खिस्त]

खिस्त्या—वि खिस्ती (—वि) पहा
खिस्तमगार—खिस्तमगार पहा ‘खिस्तमगारी करणार’
—नव ११ ९९

खिळ—३ खील, प्रतिपक्षक वस्तु, चुकी बरीरे ‘तोहीचा
खिळ नव्हतो दुरी नारेळकळ न पडे वरी’ १—एणा १३ २९

खिळाखळा, खिळखिळणा, खिळखिळीत—वि
टिला, दिविल, दगमगणारा (साधा, साध्याच्या अधुण्यामुळे
माथूस, वस्तु) (कि करणे) [स कीलक, खल्लू १]

खिळखिळी—खी ३ (गो) खुळखुळा, खेळणे [स
खेळ]

खिळखिळी—खी साध्याचा विलेपणा, शिथिलपणा
—वि (गे) निराखीच्या मागोमाग झालेली मुलगी [स
खल्लू]

खिळण—खी १ खिलेवदी, बांबणे, न हालसे करणे. २
(ख) डागणी, चिकटून रहाणे, खिडून राहाणे (घर, विद्याना,
जुर्ची इ.शी), साध्याचा विंवा शिराचा ताडारपणा (अर्धांग
बायने आलेख), दाराशी घेतलेले धरणे (तगाददार, गळग्रह,
भिकारी यारी), हट, पाठगुवा, छद (एखादी गोष्ट करण्या-
विषयी मुलाचा), इत्याद, दुरामह (प्रार्थनेत), हटास पेटणे
विंवा वचणे (कि घेणे, धरणे, खिळणीस येणे) [खिळणे]

खिळणे—सकि १ खिलेवदी करणे, डागणे, न हालसे
करणे, पडें करणे, चिकटून राहिले करणे, जखडून टाकणे, ‘काई
बाणवरी खिळू वारयाते’ १—झा ११ ४९१ ‘गज खिळोनी
केले अचळ’ १—मुआदि २३ १३९ २ खीळ किंवा अडसरसावणे,
घालणे ३ (त) रोखणे, अडकविणे ‘खिळण पहा ‘मनी
महासरे खिळीती’ १—दा ९८ ३५ ४ बाबणे (विशिष्ट रुढान
कीटकाच्या चावण्याच्या आणि वड पारण्याच्या सनधी) ५ (व)
पावसाचे थोडेसे शितोडे चरणे ६ (व) उम्या पिकातील मणलीं
हाटे वाळणे [स कील]

खिळनी—खी. अटक, अडसर, खिळा, खील ‘नातरी
झुगारा खिळनी बाधितो’ १—शिष्ट १८६ (किं बाधणे) [स
कील]

खिळपट—३ शतांतील—रस्त्यातील दगडांचा पोळळ डीग,
वरडा [खिळा]

खिळविणे—सकि खिळणे प्रयोजक पहा
खिळा—३ १ खीळ, नेल, लोहदुसळ, लोखंडाची अणकुची
दार वस्तु २ गाय मंडे याच्या स्तनानून दूध बाहेर निघण्यास
आतील प्रतिपक्ष करणारा सळ, हा जनावर व्याख्यातार काढावा
लागतो ३ रचलेल्या दगडांचा डीग, वरडा, एखादी शेकवाहति
रचना ४ जमिनीतून मुळाच बाहेर येणारा अकूर ५ तीन अथवा
चार गोळाच्या सोसा एकत्र मिळण्याचे टिड्ढान ६ छापण्याचा ठका,
दाख ७ (माण) गाडीच्या जोराबांतील भोकात (पेलास दुसरी
कडे खांद बळवितो येऊ नये म्हणून) बगविण्याची चुंगी, दांडा,
शिपक खिळ्याचे प्रकार—हू, टेकन, कुन्हाडी, तारेचा [सं
कीलक, प्रा खीलओ, गु. खिळो, व ओरि खील, खिल]

म्ह० खिळयासाठीं नाल गेला, नालामाटीं घोडा गेला, घोडया-
साठीं स्वार गेला, एवढां अनर्थ खिळयानें केला=खुजळ चुकी-
पासून परंपरेनें मोठा अनर्थ सुटतो. ० जोडणार-३. उंय, दाइप
खुजविणार, कंपाझितर. ० पट्टी-खी. १ पराचें लोखंडी काम.
२ पर तर मालें खिळापट्टी न्हायाची आहे. २ कपाळावर लावि-
लेल्या तांबळ्या गंधाच्या दोन ओळी व त्यांत सुपारी जावून
तिचा किंवा कस्तुरीचा लाविलेला टिळा. त्यावरून खिल्लेपट्टी
करणे-लोकांच्या घरी जेवणे. 'आज कोठें खिल्लेपट्टी झाली ?'
० माणी-वि. लोखंडी खुंटी व तिच्या भोवतीं लोखंडी मायणी
असणारे (जाते). किलेमाणी पहा. खिळारें-खिळोरें पहा.

खि(ळि)ळी-खी. १ (विणकाम) हत्येच्या चौकटीच्या
दोन्ही बाजूंच्या दोन खुंट्या; (सामा.) दाराचा अडसर, शिळा,
मेख. २ खीळ पहा. (खिळी हा शब्द खीळ शब्दाबद्दल कोंकणांत
बापरलात). ३ (गो.) दाराची कडी. (कु) खिटी; आडणी
'खिळ लाडने धरला वाडा.'-भाष ८६. [स. कीलक]

खिळीय-वि. डांभेला; न हालेला केलेला [कील]
खिल्लेपुरदा-३. तोफेन किंवा गोळ्यांत भरलेले खिल्ले,
लोखंडी तुकडे, दगड इ० [खिल्ले+खुरदा]

खिल्लेछाप-३ शिसाचे अक्षराचे ठसे, दाईप. याच्याविरुद्ध
शिक्षाछाप, लिपोमाफी.

खिल्लेपट्टी, खिल्लेमाणी-खिळा पहा.

खिळोटी-खी. (ना.) दार लावण्याचा शिळा, अडसर.
खिळोटया-वि. (व.) एखाद्याच्या कामात खीळ (अह-
चण) घालणारा. [खिळा]

खिळोरें-न. (राजा. कों.) दरवाजाचा अडसर राहण्या
साठीं बाजूच्या भिंतीत ठेवलेले दोन कोनाडे, मोठी भोंकें; अडस
राचें कुलंगडे. (कि० घालणें). [खिळा]

खीच-खी. खिचडी. खिच पहा.

खीच-नि. (गो.) गच्च.

खीचपुरी-खी. खिचडी. 'मनपवनाची खीचपुरी। वाह-
नियां।' -शा १८.१०४०.

खिस्ता-३. किस्मा पहा. कर्मव्हाणी; अवस्था, स्थिति;
तन्हा; गोष्ट; गत. 'तगाच खिस्ता लिहिला तो प्रमाण काय.'
-वाडसमारो ३.६९. 'ने नेवेच खिस्ते काढून बाराभाजीन गेले.'
-चा ६.३१६५. [अ. किस्मा]

खीज-०. रुसवा; चिरड; नीड; इतराजी. (कि० जेण.)
[सं. खिज]

खीट-न. १ सुरांच्या गळ्यांत बांधलेली काष्ठपंटा, लाकडी
गोळा, घाट २ ल्हान लाकडी खुंटी. सिटी पहा.

खीण-३. (कु.) दण. खिण पहा. [सं. दण]

खीण-३. (गो.) पडा; वण. खिण पहा. [सं. किण]

खोमा-३ खिापतीसारखा किंवा तिच्यापेक्षाहि बारीक
निसलेला पदार्थ. खिमा पहा. [अ. कीमा]

खीर-खी, दुधांत गव्ढे, तांदूळ, साखर इ० घालून आट-
वून केलेले पकाय; गोमंतकांत त्ताळयाचे तुकडे, तांदूळाचें पीठ,
गूळ इ० पदार्थे खिरीत घालतात. खिरीचें प्रकार-गव्ढ्यांची, फणो-
न्यांची, नखोल्यांची, मालत्यांची, बोट्यांची इ० [सं. क्षीर; प्रा.
क्षीर; सोगन खील; सि. खीर; पं. हिं गु. खीर, ओरि. खीरी]
(वाप्र.) खिरींत तूप पडणें-वांगल्या पदार्थाशीं दुसऱ्या
वांगल्या पदार्थाचा संयोग होणें. म्ह० १ पोर पोटांत खीर
ताटांत-मूळ होण्यापूर्वीच त्याच्या उडावणाची तयारी; यावरून
(ल.) कतिशय उतावळेपणा. २ जेथें खीर खाही तेथें राख
खावी काय ? =जेथें कुलें वेचलीं तेथें गवऱ्या वेचण्या काय ?
सामाशब्द-खिरींत सराटा-३. चांगल्या माणसांतील वाईट
माणूस, समाजातील प्रासदायक माणूस; समाजकंटक; उपाधि;
व्याद; कांडा; (बायकी भाषा) विरूप माणूस; चांगल्या माजूर
वस्तूतील वाईट व असाही वस्तु; एकाचित मंडळीतील प्रतिबुल
व्यक्ति. खिरींत हिंग-३. चांगल्या मनुष्यातील, वस्तूंमधील
वाईट माणूस, वस्तु.

खीरम्या-३. उंची वज्र.

खीळ-खी. १ द(बाजाला लावण्याचें, लोखंडाचें किंवा लांक
डाचें केलेले आडकण; अडसर; खुंटी, सं. २ शिडीच्या पायऱ्या
प्रत्येकी. ३ लांकडाचा सांधा जोडावयासाठीं मारलेला शिळा. ४
खिळा. ५ स्तनामांतील दुग्धप्रतिबंधक मळ. (कि० बसणें; फोडणें)
६ हाडाचा सांधा; खुवा; जसे-कोपराची-दोपराची-दाताची-
मगपटाची-पायाची-खीळ. ७ (व.) गव्ढे अथवा खांदीक याच्या
तोंडावर जमलेली पुवाची गोळी, खडा. शिळा पहा. ८ शिंवळ.
[सं. कीलक] (वाप्र.) ० फोडणें-जनावर व्याख्यांतर्त त्याच्या
स्तनांनून दुधाच्या चार धारा काडणें. ० बसणें-घालणें-अडयळा
आणणें. म्ह० चालत्या गाडीस खीळ=मुखोत्पणें चालून अस-
लेल्या कामात विप्र आणणें.

खुकारा-३ ३ वारा; जोराची हांक; इराटी. [ध्व.]

खुखु-कि. जखर व हलकें हास्य; खीखी हासणें. (कि०
हंगणें; करणें)-कि.ि. खीखी हसण्याचा आवाज; किदीकिदी.
[ध्व.]

खुजट-ड-नि. काहीसा सुजा; अकाली वाट गुंठनेया;
खुजट; टेंगणा. 'नूं उमा ना येथ। दिपइ ना खुजटा।' -शा
११.२७७. 'वामनवपति वामिनी खुजड।' -दाकि २२९.
[सं. कुज; प्रा. गुज्जो, गुज्ज; म. खुजा] ० पण-न. टेंगणेपण.

‘सवेचि गुजटपण साहिल।’—एरुख २.१६. ०हाह-न. व्हान
मुळाचे हउ हउ वाढणारे हाड. याच्या वलट उकाड्याचे हाड.

खुजरत—खुरत पहा.

खुजस्ते—वि. गुंम; कल्याणकारक. [फा. खुजिस्ता]
०अत्तर-वि. सुदेवी; चांगल्या नशिवाचा, प्रधाचा—रा ८.७७.
०फजाम-वि. सद्गतीस पोचलेला. —रा १५.२५१. ०युनियाद-
वि. कल्याणकारक पायांचे; औरंगाबाद शहराचे गौरवर नांव
साहुरोजनगिरी ३८. (हे औरंगाबादेचे नांव औरंगजेबाच्या हया-
तीत प्रचलित होते).

खुजा—वि. ठेंगणा; ठेंगु; सुटका; न्हस; वाढ खुंटलेल्या.
‘मादन्न गुजे।’—जा १५.१३. ‘मरुही मजरी खुजा,’—आरी
४१. [सि. कुज; प्रा. खुज, खुजो; तुल० का. गुज]
०घड-यशुध पहा.

खुजा-जो—उ. १ लाव व निमुळत्या मानेचे पाणी टेक-
ण्याचे गातीचे भाडे; चंपू; सुई. ‘तावे, जांव, लुजे, प्रशस्त
तिवया, ताटे नवीं तासकं।’—साहू १.४३. २ (गो.)
(सोनादीश) सोनं छद्द करण्यास सांगणारे काचेचे भाडे,
मूत. [सि. कु=पृथ्वी+जा; फा. कुसा; इ. कुत]

खुंड—उ. १ पारली राहिलेला भाग; खोड; काड; सोट;
खुंफा (साह, शुद्ध, सोप्ट, केसणी, हजामत झाल्या नंतरचे
कंस इ० चा) ‘समूळ फोडिलेले खुंड।’—एरुख १०.७६. २
(भासे मावण्यासाठी समुद्र किना रीत यात) रोविलेला खाव,
३ ज्यामध्ये फाळ वसवितात ते नागराचे टोंक; छुल्ला;
खोळ्या, ४ गाय, म्हंस यांच्या आचकानुन हूष येण्यास प्रति-
बंध करणारा मळ ५ गोफण, जालें, खिने करण्याकरिता
रोरीचे दोन पदर अथवा वेड तिरकन बाहेर ओढले जातात
त्यांपैकी शेवटचे तेंतु पुन्हा याच रीतीने बाहेर काढले जाऊन
वढले जातात, अशा शेवटच्या तेंतुपैकी अंशकास खुंट म्हणतात. ६
दूध न देणारा जनावराचा सड, मुका, ओंधळा राड. ७ पृथ्वीचे
चार कोपरे, ‘हिंदू देश कोण खुंट चारी।’—तुगा ११८. ‘चार
खुंट जहागिर. ८ दणकट शारिचाचि गाय, म्हैम, जनावर किंवा
घी. ‘काळवीट गुट खरे,’—ऐरो २४२. ९ मध्यम भांसाचा
वेळीचा बोंब, खोड, भोना (भोड्या फेळीस चिकटलेला किंवा
निराळा काढलेला). १० चार रस्त्यांचा चौक, चौदाट; अग्नः.
११ रस्त्याचे टोंक, शेवट. १२ (ल) कुटूंब; घरदार; त्यापैकी एक
व्यक्ति, वंशाची शाखा; वंशातील मूल; वंशाचे फल, संतान १३
मुगडीचे मळसून ज्यातून जाते तो माग, गुगडीचा, कुड्यांचा काना
तील भाग. १४ अंगारक्याच्या बाहीच्या गुण्या जीत एकत्र करतात
ती पडी अथवा गजसारखी दिवण. १५ (ल) आपारस्तंब,
आभयदाता. १६ (आंध्रक्या वेतिविरीम्या खेळीत) आंध्रक्याचे

शेंग येणाराचे डोळे झांकणारा मुलगा; भोग्या. - १० (गो.)
कुंभ्याची काटी. १८ (कों.) तुकडा. १९ खोळीच्या खेळातील
म हाळणारा मडी. ‘होळनियां खुंट असा अपून.’—मोग-
न्यांची कविता, मराठी तिसरे पुस्तक खेळ ५४. ४८. २०
(दोखंडा) अत्यंत आणुड सळ. २१ कांड, कोपारा. ‘खेडितां
कुंफ कांठी खुंट दाडी व पाहे।’—तुगा १४५. २२ स्वारी; वतास
(गाडीमधील) २३ खांब; मेढ. ‘मूग पगमस्नेहाचा खुंट
उमवोन। गरजे घालिती त्यासवें।’—नव २४. १५५. २४
जनावरास बांधण्यासाठी जमीनीत गाढलेला लांकडी खुंट; दांडके.
२५ वाघार लावण्यासाठी ठोकलेल्या लाकडाच्या मेडी; खुटला.
—वि. (गो.) तांड; भीट [छं. कुट-कुट=स्तम्भित होणे; प्रा.
खुंट; तुल० का. कुट=आग] (वाग्र.) ०होणे-हट घडून छुंय
सारखे तांड व स्तम्भ बनणे. ०छोणे-वाल इ० चा एक एक दागा
सावण्यासाठी जमीनीत खुंटोने, किंवा काडीने दोचा, भोंक पाडणे,
दोवण. खुंटास खुंट उभा राहणे-होणे-एक जातो तोंच
त्याच्या जागी दुसरा येणे; गेलेल्याची जागा नवीन येणाराने
भरून काढणे; खंड पडल्याची जागा भरून काढणे. खुंटास
खुंट घेणे-जगास तसे करणे; उघेने फेडणे. खुंटासारखा
उभा राहणे-असणे-खुंटणे-खुंटाप्रमाणे ताटले, तांड उभा
राहणे. म्ह० आज मेला नातु झाला खुंटात खुंट उभा राहिला.
खुंडावरचा काबळा=परदार, मतनवाडी, बायकामुले नसलेला,
बाटेल तिथे राहणारा माणूस. सामाशब्द-०कन-कर-दिनी-
दिनी-किवि. तीन व हलक्या भाषाजने; खाशेली (दोन
काळांचा वसपराग लावून होणारा शब्द) (कि० वाजणे).
खुटकी, टाळी यांच्या होणाऱ्या भाषाजप्रमाणे शब्द होऊन
०कळी-खी. बघलकडी; अंगारक्याच्या पाटीमागचा त्रिकोणी
तुकडा. बघलेली पेशकळी आणिआगा असे दोन तुकडे व खुंट-
कळी मिळून अंगारक्याची एक बाजू होते. खुंटण-न. खुंट झये
१-२ पहा. ०पान-न. (राजा.) वेळीच्या गान्यापासून निघ-
णारे शेवटचे आणि कोंक्याच्या पूर्वी येणारे आवूद पान.
०बरा-उ खुंडी, खुंदा पहा. ०बावलरि-खी. १ (राजा.) एक
प्रकारची बाहुली २ उंचीवरचा पदार्थ काढण्यासाठी चवच्यावर
उभे राहणे (कि० करणे). अशा रीतीने खुंटाबावलीवर उभे राहणे.
३ (निदने). काम न करणाऱ्या व खुंटासारखी तिष्ठ राहणारी
झी. ०पाळी-खी. शिवाचे एक कणेंमूण. ‘खुंटावल्या साच्या
बाळ्या त्याजरा।’—अफला ५५. ०भाजी-खी. विरोध विस्तार
बद्दका म्हणून पुन्हा पुन्हा अथे पुन्हा राखिलेली भाजी; खुंटापासून
निघा मुकापासून निघालेला बोंब व त्याची भाजी. ०रोग-उ.
१ पुढील दिवस खुंटास बांधून टेकल्यामुळे पडणा येणारा रोखंड-
पणा किंवा होणारा आजार. २ (ल) असा धेपणापासून होणारा

आजार, रोग. ०रोगां-वि सुत्रोग शालेया सुटला-३ (व)
गाडीच्या दोन बाजूस (आतील सामान बाहेर पडू नये म्हणून)
लाविलेले लुट प्रत्येकी ०सार-वि (गो) सुत्रासारखा

सुटकणें—कि हटवला किंवा थांबविला जाणें सुटकणें पहा
सुटकाविणें—सुटकाविणें पहा

सुटरसुट—भी १ विशिष्ट प्रकारचा बारीक आवाज (विलांन
किंवा गवतांत घुनघुनण्याचा उंदरीचा, एकराग्या आणि दळेष्टेच
थाप मारण्याचा किंवा टोठावण्याचा, कडकड चावण्याचा
किंवा तोडण्याचा) २ पोटात होणाऱ्या बारीक वेदना, चावल्या
सारखे वाटणे, गुरगुरणे, तिखीक, कळ 'दोन पडदा पोटात सुट
सुट चालवी आहे ' [सुट] सुटसुट—टां—किंवा बरीस प्रवा
रचा आवाज होऊन सुटसुटी—भी १ (ताटपाच्या अथवा
ताटप स्वभावाच्या मनुष्याचे) उपासणे, कुणवें, जोराचा श्वास
२ हाव, कडू, आग, सोस

सुटसुटी—मकि १ सुट ! सुट ! असा शब्द हाईस
वाजणे २ किंवा स्फुरणे, दुसणे (पोटा किंवा दुसरे बोट यात),
सुटसुटणे, तडतडणे, उडणे, कडकडणे ' सरून सुटसुटी '=
सरनेने सरत पावलेले अग तडतडते (सरून तडतडत नाही)
[सुट, व]

सुटसुटीत—नि १ सुटसुटीत, आठोपशीर, लहान आणि
दुसरा, आठोपना, पक्षर, लहानसर (१८, शरीर, काम, सवार)
२ सुटसुटीत, सुखीत, चापूस, इरडरीत, सुखसुशीत; कडक व
वाळलेले ' हा पदार्थ सुका असल्यामुळे सुटसुटीत लागतो '

सुटचें—सकि (गो) तोडणे, कुटणे (नारळ, पाने इ०)
सुटण, सुटणभर—न नागरणाचा सामान्य पत्ता किंवा
प्रमाण, बैलाच्या शक्तीचे प्रमाण याच अर्था अजुनर किंवा ओट
भर असेहि म्हणतात ओटभर पदा [स कुट म सुटणे]

सुटणाचळ—भी घाट्ये, भाजी सुटण्यासाठी ती तोड
ण्यास लावलेल्या लोकांची मजुरी [सुटणे]

सुटणी—भी एक वनस्पति

सुटणी—भी बोटांनी पिळवटून काढणी, तोडणी [सुटणे—
धातुसाधितरूप]

सु(सु)टणे—सकि बोटांनी पिळवटून अथवा बसानी
तोडून काढणे, तोडणे, सुटणे (भाजी, द्रव्य पाण्याची रंग
कणने इ०) ' कणसे सुटिति कुरीवली '—सुआदि ४९ ११४
[स कुट]

सु(सु)टणे—अकि १ गतीत रोप होणे, गति कुटित होणे,
बंद पडणे, थांबविला, अडकविला, रोखला जाणे, स्तम्भित होणे,
थावणे, यथक्कणे ' कीं सुपातूपादि भाति । सुटल्या । '—डा
३ ५९ २ (ल) कुटित, निरस्त, गतिहीन, यक होणे, दाबली

जाणे, धडावणे (उत्पत्ती, भाषा) ३ बारवार हटून वसणे,
दुसऱ्यापूर्वी किंवा निश्चयपूर्वीक सिळणीस देणे, सिळण घेणे,
टमास घेणे, समजुतीला वाद म देणे, अडून वसणे ४ सुटणे
' दोर सुटला तो पछि होऊन गेला । '—ऐपे १० ५ कमी देणे,
कमी होणे, अपुरे पडणे ' दोन मण सुळात दहा शेर सुटला '
[स कुट=अडवळा करणे, तुल० का सुट=लगवणे]

सुटन—न (माण) नागरताना औत फिरण्याची नेमवेली
जाणा, पत्रा सुटण पहा

सुटयाळें—न (गा) सुगाळें, अनेक सुट्या घसविलेली
एक पट्टी [सुटो]

सुटवळ—३ (इ) कवळ तोडल्यावर जमोनीत राहिले
लेला घाट. [सुट]

सुटवा—३ (नाविक) बदरान बरबा करण्यास जालेल्या
गलबताबरील किंवा आपल्या इर्हातील समुद्रात नागर टाकणाऱ्या
गलबताबरील जहाजात, सरकारी कर (हा दहा टमाबरील जहाजावर
असता) [सुटणे=पावणे]

सुटचिणें—सकि अटकाविणे, अडविणे, रोखणे, यथक्कविणे,
कुटित करणे, गतीत विरोध करणे [सुटणे प्रयोजक]

सुटा—३ (व) सुटा

सुटा—३ (व) सुटा
१ (दाढ, मेस, दाढके २ जाल्याचा लाकडी दाढा
(दळाना हातात घाटण्याचा), जाल्याची खोळ, सुट्टी, सुलेट,
बल्लाचा दाढा, तसल्या आणीक वस्तु ३ (सोंगट्याचा शेळ)
दुसऱ्या शेळात, उभे पडलेल्या दोन फासांपैकी एक—शास्त्रीको,
४ मोटी सुटी [स कुट=कुटित करणे, का सुट=मेस] (वाप)
०गाडणे=पाय रोवणे ०चळकट=खचरदार=असणे=चल्ल
अन्न आपणवतात असणे सुटान्याखाली घालणे=विवा
दिहण्यासाठी पतोजीच्या हाताखाली ठेवणे (पाय) ०घुणे-
विणें=अकि १ थांबविला, सिळला जाणे २ स्वतःच यथक्कट
वसविणे, अडक राहणे ०विणें=सकि १ जमिनीत घट वगवि
लेल्या सुट्यास पायाचा तळवा यथक्कट बांधून आणि सुट्याच्या
शेवटावर पाचर ठोकून आखडलेला किंवा ताटलेला पाय सरळ
वरणे २ (मग्रावे, पिशाचक वगैरे) बांधून टाकणे, त्यांनी उपश्रव
शक्ति कमी करणे ०हलवून (किंवा हलवून सुटा)
यथक्कट कारणे=एखाद्या गोष्टीचा निकाल आपले विरुद्ध झाला
असता पुन्हा तीच गोष्ट अयोग्य वेळी किंवा अयोग्य रीतीने
काढून पुन्हा तीच गोष्ट अयोग्य वेळी किंवा अयोग्य रीतीने
सुट्याच्या जोरातून दावे ओढणे=उडया मारणे=आपला आधार भर
अक्रम आहे अशा समजुतीने वेगवेगळीं वातणे म्ह० सुगावरचा
काचला=सगरा पिंपळावरचा सुगा या अर्था सामान्य-
सुटाड=न सुगापैत तोडलेले माद, निरपयोगी सुट, मोट

[खुंट-निदाव्यजक] • खुवा-नि विनोदाने वेण्णन लोकांस म्हणतात, कारण त्याच्या बाळास वस्तुतीची उभी रेष आविरेली असते म्हणून. • फळी-भी. भद्रम व आपाव काठी. • प्रा-३ खुंट; दोंब; उभा सोट. • फळी-भी. १ गुसारी मुलांचा एक वेळ. २ (खुळापूर गावी) घोड्यावरील जकात, खुंट्यामार्गे व्यावसायिक. क. ' त्या रपानी (खुळापूर गावी) याचा येतेतीस वर यावा, त्यासो त्यास खुंदाफळी म्हणतात ' -तीप्र २०७. खुंटारा-३ (कों.) १ खुंट. २ पाण्याचा रहाट किंवा तेव्हाचा पाणा यास बेल जुन त्यास विण्यास शिकविण्यासाठी. खुंट्या पुस, जे येथ करितात ते; खरादा. ३ (गो.) चित्रलेखा, खराब व खुन खरादा, मराठ्यांचा गुडखा. खुंटारो-पु (गो) विस्तार मालेल्या किंवा आपाव तुकडा. • घणी-भी. (गो.) मासे धरण्याचा एक प्रकार. • वरो-३ (गो कु.) खुनी बांदवण; दिमलेली केळुणी. खुंदावळी-भी. मुद्दा बडविण्याची भरकम आणि शास्त्र काठी, दाबकें. खुंदाळा-भी. (निदाव्यजक) वांत छी. खुंदाळे-म. खुंट्यांचा सच. खुंदाळ्या-३ १ न्दावी; (निदाव्यजक). न्दावर्त. २ खुंदावचा पद्दा.

खुदाण-न (कु.) विरीजे घोदक. [खुट]

खुंदाळा-३ खुताची खुताखुत काढण्याचे एक येथ [खुट]

खुंटी-भी. खडखड आवाज होणारी जनावराच्या गळ्यात बांधिलेली छाकरी लोखी, पटा. [खुट]

खुंखुंटी-भी. १ लंडनी नेष्ट २ हलान लाकडी खुंट, सोट धव, छुळा; सड. (कि० अर्थे). ' तीन रात्र खुंटी बांध लीसे । ' -म ५२. ३ (कों.) निवेची खुण, खुट, क्षेत्रमर्दा. •

• (सुतारी धंदा) दोन लाकडाचा साधा जोडण्यासाठी मारलेली पाचर ५ (खान) वखराच्या रमणीची मूठ ६ (हापलाचा) फर्मा आवळण्यासाठी ज्या काढ्या टोकतात, त्या टोकण्यांचे साधन. • (खडी काढणे) ठेवट विण्यासाठी वरून दाखण्याचा लांडकी दाटा. ८ वळे वंगरे ठेवण्यासाठी भिंतीत घातविलेला ल्हान खुंटा. ९

• (गो) एक दैवत १० (कों.) इमावाच्या ज्या टोकर्त नागरखुट व लमणी घालतात तेथे ती बाहेर पडू नये म्हणून इसाबास ओक पाहून त्यामध्ये घालावयाचा लांडकी तुकडा, खिटी [खुट] (वाप्र) • उपटणे-घालून देणे, (कामावरून अथवा अधिकारावरून) काढून टाकणे, पदच्युत करणे • (आंत ठेचणे-मारणे-राखणे-धावविणे, अटकेविणे. • पिरगाळणे-पिळणे-पिळ घटणे-मारणे-१ प्रयत्नात किंवा वेतात गडपळा माणणे, एखाद्याचे बहुतेक पुरे झालेले काम नासविणे, वेत हाणून पाडणे २ चित्रविणे, माडण लावणे, माडण करण्यास उघेजून देणे. ३ आपल्या योजनेच्या किंवा आरंभिलेल्या कार्याच्या विरुद्ध खुंखण कोणी खटपट केली असता ती सफळ होऊ नये म्हणून

अगोदाच आपण सावधगिरीने तपवीज करून ठेवणे खुंटीम अड करणे-हडकड होणे, पावले जाणे, राहणे; भिजून पडणे. खुंटीस माठोटे-मायाळ लागणे-वादविपयक मालमतेचा निवाडा न होणे, तीव्र्याभिहित नसणे, व्यवस्था लागण्याच्या तयारीत असणे; ठिकडे ' लक्ष असणे; प्रवेश होणे; घोट शिरकविणे; केवळ उतारवट असणे; पडशी खुंटीवर तयार ठेवणे, हुद्द्यावर अवापी कायम न होणे; घटकोपटर्शी घटतर्फी वाट पहाणे. म्ह० (गो.) खुंटीक चेंपे दवरप-भाषण हजर भाशे, अशा अर्थाची खुण म्हणून खुंटीला चेंपे (टोपी) लावून ठेवणे.

खुटखुट-किंवि हळू हळू; मंद गतीने; जडपणाने, रडतखडत, गालत (चालू काम, घोड्याची चाल).

खुंटे-खुंटेले-३ अन्न वेलागाडीच्या भावुच्या घोड्यांना भोटे पाहून घडविणारी उभी लांडके. खुंटेउपट, खुंटे (खुंटी) उप(पांउट)-भी. घोड्याच्या ७२ दोषांपैकी एक खोड. असल्या अपसडनी घोड्याच्या मालकाला आपल्या कामांत अपयश येते, हा दोष म्हणजे गोम (विस) उलट फिरलेली किंवा उजव्या गुंड्याखालील उलटा मोवरा होय -मक्षप १.११. -वि. ज्या चाकराच्या पायगुणाने यजमानाचा सोटा (अधिकार जाणे इ०) होतो किंवा काही बाईट होतं अशा चाकरासहि हा दोष लावतात. २ उपरी, वार दिवस राहणारा (उतास, वाटसरू.) ३ खुंटे उपाड असणारा (पोडा) [हिंदी] • खळाळ-नि. १ तुव्यास, बांधले असता त्यामोवती घळखळ करणारा, मडवड करणारा (पोडा, दैल) यावरून २ (ल) धानोवाळ दिडणारा, भटकणारा; भटक्या. • गाड -वि १ हाड्या शुष्क्याखाली मोवरा असणारा (पोडा). हे शुष्क-विह असून यासुळे धन्याची चाकरी स्थिर होते • २ (व.) उपवशाची, व्यर्थे खंडपट करणारा. [हिंदी] • घाळी-भी वायकाचे एक कौशूयन, सुटवाळी.

खुंटेकर-३ धनगरांच्या जातीतील एक प्रकार. धनगरांत खुंटेकर, हडकर, सेगर व सगणर असे चार प्रकार आहेत -धोमारो २.

खुट्ट-न जलद आणि बद्द आवाज; यत्किंचित् आवाज (दोन काव्या, परस्परान्वर आपटल्याने झालेला) [ध्व.]

खुंटी-भी चौकचूप. [हिंदी]

खुंथार दवरप-कि (गो.) परवा न करणे.

खुंथ्या-भीअ. (वेलागाडी) पाचरा काळीची बाहेरील टोके व पांटे वंगरे गडकम करण्यासाठी यांचा उपयोग होतो. [खुंटी] खुंट्यावरचा अथवा खुंटीवरचा कावळा-३ १ उपरी; उतास, वाटसरू. २ कोणीतरी, अनोळखी-भाणुस; कोण? कोट्या? ३ (ल) अल्प सुल किंवा दु स, क्षणिक गोष्ट; पाण्यावरचा सुडबुडा. खुंथ्यावळ-खुंदावळे-नि. (गो) मंडळे

साठी). २ जोंधळ्याची एक जात; ही चाऱ्याकरिता करतात. [खुणें]

खुडीच—वि. खुडलेली (भाजी इ०). 'खाणीचा खुडिवा तोडिवा।... धाका बाडिती स्वातुभवा।'—एरव १४.१०४. [खुणें]

खुडुकणें—अकि. अडकणें. [का. कुडक=बसणें]

खुडुक—जी. कोबडी आपली अडीं उबवते ती वेळ व तिची कृति. (कि० बसणें). -किवि. १ आपलीं सवें अडीं घातल्याच्या रिपतींत (कोबडी). २ पाय पोटाशीं घेतून त्यांना हातांनीं मिठी मारून बसत. [सं. खुडक=पोटपांचे हाड; किंवा घ. यां काळांतील कोबडीचा मूढ व हलका स्वर त्यावरून; तुल० का. कुडक=बसणें]

खुडुक—न. सवें पाने नाहीशी, झालेला झाडाचा सोट, धुंवा. [खुणें]

खुडें—न. झुतडें; कव्तरखाना.

खुण—खुण पदा. ० मारणें—संवेत किंवा इशारा करणें. 'मारीती खुण सत्पण्याच्या कोकोला।'—ऐरो २१.

खुणखुण—जी. १ किंचित् मानसिक असह्यत्व; संताप; खेद; हुकुम; संत. २ कुणकुण; कुजमुन; कुजकु; कुजु. ३ (अनिश्चित) झुमझुम. [सं. वया; घ. व.] **खुणखुणणें**—अकि. १ झुणझुण घान्द होईसे वाजणें (वायें) 'खणखणटी टाळ खुण-खुणित्ती घागरिया।'—दावि ११३. २ कोषाने नाकांत बोलणें; आत्मत्या नांत बसणें, झुमझुमणें.

खुणस—खी. खुनुदी—झुनस पदा.

खुणर—जी. १ (राजा.) आत्मणीचे, ओळखण्याचे चिन्ह. २ हाताने, पोटांने किंवा डोळ्याने केलेला संकेत. 'मला इतक्यांत यंत्रिनाथाने खुणा केली'—दिवि ८.११.२०७. [का. खुण] ० **मुद्रा**—जी. खुण, विन्द; मुद्रा (असा यास व्यापक अर्थाने) **खुणाविणें, खुणविणें**—अकि. खुणें, संकताने दखीविणें; आह्वा करणें, सांगणें; मान हांलवून, सोळापाच्या इशारातीने, दूरच्या कोठेसांने किंवा सुचनेने कळविणें. 'कोडिक देवी ऐक्यां मात। खुणावित श्रीरामचंदा।'—तावि ८.८७. [खुण]

खुणी—वि. खुनी. [का. खुन=रक्त]

खुतखायणी—जी. धनीण; यज्ञमानीण. 'बावितादी नव-जणी। खुतखायणी जाणोनी।'—एरव १४.१०१. [का. खुत=स्वतः+खा विद=मालक]

खुतखुत—जी. १ खदखद (उडण्याचा आवाज). २ हुकूम; स्वस्थ; मनाची टोंचणी. ३ (राजा.) उवांचा हुकूम. घ. (राजा.) गदी; दाटी; मीड; धुंलका. (कि० पडणें). [घट.] **खुतखुतणें**—अकि. (घुण्याची कडी भिजवतांना किंवा पाणी कडतांना) झुत, झुत, घान्द होणें; खदखदणें.

खुतखुतला—५. (कु.) मुळांची मातकुली.

खुतखुता, खुतखुता मात—५. ताकांत पुन्हा दिवजवि-लेला शिळा मात. [घ. व.]

खुतणी—जी. अर्धेसमी व अर्धेसुती आणि वर पट्टे-पट्टे असलेले कापड. कुतनी पडा. [अर. खुतन]

खु(खु)तणें—अकि. १ इष्टाने वसणें; दुरामदपूर्वक चिकटणें; कांकरणें; आशंकणें; गुंतणें. ओढतें घेणें. 'आतां प्रमदें खुतलें असे।'—अर ८७. २ गुंतणें; ध्यान धरून बसणें. 'तेवि तुष्टे अयि नयन। खतले त्यासि हाचि निरोधु।'—रास ३.४५४. [सं. कुठ-कुटें]

खुतपुत—जी. १ झुलझु; हुकुम. (कि० करणें; लागणें). २ सत्तावणी, हुद; प्राप्त (एव्हान मुलांचा). (कि० करणें; लागणें). [घ. व.]

खुत(द)या, खुत्वा—५. १ मुसलमानांत दर शुक्रवारी, मशिदीतील नमाजानंतर किंवा राजाच्या सफाहीरानंतर पाच (मुहम्मद पंगवर व त्याचे चार उत्तराधिकारी) सधुंची आणि विद्यमान राजाची स्तोत्रें (प्रबचनें) म्हणतात तीं; त्यावरून. २ (स.) गळवला; कलकल; कचकच. [अर. खुत्वाह]

खुतला—वि. तटस्थ; बुडित; निव्वय करून बसलेला. 'बकु जेसा खुतला। मासेयासी।'—शा १८.६५४. [एतणें]

खुतुच—न. शिरछाण. 'अंगांत जिरे खुतु पावून।'—मदह १.५२. [का. खुद]

खुतकन, खुदकन—किवि. खुत, अशा आवाजाने एकदम (इतणें). [सं. छु=सिकणें; खुत=सिकण्यासारखे अल्प इतणें]

खुद—५ (स.) (वायकी) पति; नवरा. 'एकदां फेडेंने को होईवा, खुद दादाला विचारले दिरील'—गाढवांचा गोंपळ (प्रकृणा १२.७.२४).—सना. स्वतः. -वि. १ स्वतःचा; मालकीचा; खासगी; जातीचा; आत्मीय; खासगत. २ (जोर व डुजोरा देण्यासाठीं) खास स्वतःचा. 'घर खुद माशें.' ३ (स.) विशेषतः राजाचा. -किवि. स्वतः; जातीनें. [का. खुद] छायाकन—० अल(पति)त्यार—५ स्वेच्छा. 'ई सजा हाने झाले किंवा खुदयस्तिथारानें।'—रा ५.५१. [का. खुद+इस्तिथारी] ० **असामी**—५ १ स्वतःच्या नावांने; हिमतीनें पुढें येणारा मजबूत स्वकर्तृत्व, स्वोद्भितत्व. ० **खुर्च**—५ खास राजाचा अथवा दुसऱ्या एखाद्याचा खासगी खर्च. याच्या उलट—संजामी खर्च किंवा सौल (लष्करी खर्च, राज्याचा खर्च, सरकारी खर्च इ०). ० **खातें**—न. (अमाळीनें) सिंहीगाराचे स्वतःचे स्वतंत्र खातें. ० **खासा**—निकिरी. (मी. तें, तो, इ०) स्वतः; जातीनें. [पा. खुर+खासा] ० **खुद**—किवि. स्वतःच; आपण होऊन. ० **गर्जे**—वि. अमलपोटपा; स्वार्थी. ० **गर्जी**—जी. स्वार्थ; अमलपोटपणा. 'खुदगर्जीवर नजर देऊन,'—स ७.१५७०. ० **जातीनें**—किवि.

स्वतःच. ०निसवत-वि. १ स्वतःसंवेधी. २ स्वतःवर अवलंबित; स्वांशित; (खुदनिसवत याचा 'अर्थ' आणखीहि खुद या उप-सर्गाप्रमाणे वरतात). 'म्ह० काम सरकारनिसवत दावा खुद-निसवत=काम सरकारचे पण त्यांतील दोष मात्र स्वतःचे. ०निसवतीचें मंत्रिमंडळ-न. (कायदा) (आजचे) ग्रिन्ही कौन्सिल. ०पसंती-दी-जी. १ स्वतःची मान्यता. २ (ल.) अर्हमान्यता; गर्व. 'बाईचा प्रकार खुदपसंतीचा आहे.' -मदवा १.१८८. ०सनद-जी. स्वतः राजाकडून किंवा मुख्य अधिकाऱ्याकडून मिळालेली सनद.

खुदकी-जी. घोड्याची दुडकी चाल. याने वर बसलेल्या माणसास आंचके बसतात. [हि.]

खुदखुद-जी. १ (घोड्याची) रग; चमक; खुमखुम, पाणी. २ उचंबळणे; जल; वृष्णा; आग; हाव; सोस (स्पर्श, महत्वाकांक्षा, अभिमान यांची). ३ हुरहुर; अदृश्यपणा. -जीउ (येणारा-जाणारांची पुष्कळवेळ चाललेली व प्राप्तदायक) गड बड; गजबज; (लहान मुलांचा) हड; दळी; देवताळणी. [ध्व खदखद !]

खुंदण-न. (ना.) तुडविण्याची क्रिया. खुंदणे-कि तुडविणे. [सं. बंदन; हि. खुंदलना]

खुंदयळणे-कि. (ऊ.) तुडयळणे पहा. (ग.) खुंदरत-जी. शणि; सामर्थ्य; क्षमता (निपेधार्थी प्रयोग) [अंतः कुदत]

खुंदरती-वि. पिवळ्या रंगाचे कापसाचे (सुत). -देहु १५२.

खुंदरोंपांदरा-वि. १ बदकैली; कायुक; बीमत्स; पाणे-रसा; अभेद; २ निदक; अर्वाच्य; शिवराळ (भाषण किंवा चोळणारा). ३ (व्यापक) बाईट; भिका; गलतान; निरुपयोगी (जनावर, वस्तु). [पादणे हि.]

खुंदल(ळ)णी-जी. दांढ्याची वागवणूक; हिरीसकिरीस [खुंदलणे]

खुं(खुंदल(ळ)णे, खुदखुंदणे)-उकि. १ दांढ्याईने वागविणे; खुदकणे; कुदळणे; ओळणे; मारणे; लातायुक्त्यांनी जबर करणे; ओढाढाण करणे; कचकावून आणि वेपवाईने वापरणे, वरिदाटणे (वस्तु, पत्र). 'मग त्या खुंदळिले चरणी.' -कथा ३.१६.८५. 'त्या मुलाला मास्तराने चांगलाच खुंदलून काढला.' २ दामटणे; गिगळणे; दाखीबाहेरील काम देणे; खराब करणे; चेदामिदा करणे. ३ कुंदलणे; खुदळणे; खुदळणे; तुडविणे; मळणे (कमविण्याचा पुना, पिचल). ४ हलविणे; दाडुळणे; हिसके देणे (खड्या गाडी, घोडा इ०). [सं. बंदन]

खुंदला(ळा)-उ. क्षीयित्वावस्था; क्षीणता; क्षीणभाव खुदमा पहा. [खुंदळणे]

खुदा-उ. प्रभु; ईश्वर; अल्ला. [फा.] खुदाई-वि. ईश्वरी. 'खुदाई आडेवर मनुष्य विचार करील ऐवें म्हणतां नये.' -देहि २.९१. ०प-तआला, खुदाताला, खुदायताला-उ. तेजोमय ईश्वर; परमेश्वर. ०तसी-जी. ईश्वरास भिणें; ईश्वरमीळा. 'खुदातसी फकिरी तौराने राहतात.' -रा १.६३. [फा. खुदा+तसे=भीक्षुं०यवंद. ०वंत-द-उ. १ प्रभु; खावंद; मालक; पनी. २ (संघोधनार्थी) सरकार ! महाराज ! [फा. खुदावंद] ०वंत न्यामत-वि. भीमंत. 'खुदावंत न्यामत रावसाहेब पंडित प्रधान.' -रा १०.१६५. [फा. खुदावंद-इ-निमामत]

खुदाई-जी. १ खोदाई; खोदण्याची क्रिया. 'खोणीच्या खुदाईचे क्षेत्र वाटत जाते त्याप्रमाणे... दुसरा खडा... खणतात.' -पदाव १.९३. २ खणतीची मजुरी. [खोदणे]

खुदखुद-जी. खदखद हास्य. (कि० करणे). -किवि. मौजेने; आनंदाने; प्रेमाने (ईतणे); खुदखुद; खदखद. (कि० हास्ये); [च्व.]

खुद, खुद जातीने-खुद पदा.

खुदकखुदक-किवि. दुकक्या चालीने; खुदक बंसा शब्द होई अशा प्रकारे. [च्व.]

खुदा-उ. १ (वे.) भाताची एक जात. २ माशांची एक जात. खुनकी-जी. (व.) थंडाई; गार वारा. 'बाळयाच्या ताटीने खुनकी चालते.' [फा. खुनुक=थंड, खुनकी=थंडी]

खुनचा-जी. (सायणाचा कापसाना) घाबणाचा घट रस ओतण्यासाठी जस्ताचे, कच्चा असलेले मांस. [फा. खवानचा, खुनचा=परात]

खुन(च)स-उ.जी. आकस; घुरस; दस; देव; सुसुदि. (कि० धरणे; करणे; बाळगणे). [फा. खुन=रफ] ०खोर-रा-वि. (व.) खुन्सी. 'अथेकर खुनखोर माणूस.'

खुनसी-शी-वि. आकसखोर; मत्सरी; लुत्सी; दंशी; देटा. [सं. पुढ्यशील; हि. खुनसी; फा. खुन=रफ]

खुनी-वि. १ ज्याने खून केला आहे असा; वध करणारा. 'सुन्ये पदन गेले.' -बाइसमा ३.८८. २ पातक; हिसक; मोरेकरी; क्रूर. ३ खुनासंबंधी (मुकदमा, चौकशी, साड, कयास इ०) [फा. धून=हारा; खुनी० आरोपी-वि. ज्यावर खुनाचा आरोप आहे असा. ०मुळव्याघ-जी. रणी मूळव्याघ; हिच्या सल्ले मोढाची घूटव्याघ.]

खुनी-जी. (पाणरहाट) आन्याला फोनाचा मारलेला गोळा [कुणी ?]

खुने(न्या)पा(री), खुन्या-वि. पातरी; हिसक; सुनी. [फा. खून]

खुया-वि. (क.) गिझ; बुदका; खुना. [कुण ?]

खुपकला-उ. एक गुंथी द्रव्य. -मुंया १०९.

खुपणी—की. टोंचणी; खुसुर; पाचणी. [खुपणे]

खुपणे—उकि. १ टोंचणे; बाँचणे; दुःख देणे; पीडा करणे (कांडा, केस, घाल्य नाही). 'अर्थाथ तरी खुपणे. नाही कवणा.' —दा १६. १२०. २ दुःखापणे; घळणे (बोळा इ०). ३ (घ.) बोळयांत किंवा मनांत कांठ्याप्रमाणे, घाल्याप्रमाणे बाँचणे, घळणे. 'अंतरीं मृदु लोणी तैसा. क्रोणाही सहसा खुपेना ॥' —भारतवाळ ११. २४६. ४ अनुसृत होणे; पथ्याताप होणे. ५ मनांत बाँचणे; मनाला साणे; अस्वस्थता उत्पन्न करणे. 'परि तुम्हा बोल होता सुसृत. हृदयाभालीं.' —कथा ५. ११. १६१. [चं. धुम्; प्रा. सुम् किंवा खुम्+निमस होणे?]

खुपरा—३. (बोळे आले किंवा खुपरी झाली असता त्याची) खुपणी; टणका. (कि० घेणे; आणे; होणे; फोडणे). —वि. १ टणकणारा; खुपणारा (खुपण्या झालेला बोळा इ०). २ खुपण्या बोळयाचा (मातृव). ३ स्वभावात; टणकणारा; खुपणारा (बोळा). [खुपणे]

खुपरी—की. १ खुपरा (—उ.) पहा. (कि० भरणे; राखणे). २ बोळयाचा एक रोग; बोळयाची पापणी उलटून पाहिली असता त्यावर दिसणारी बारीक, छाल, दाणेदार पुसकळी. हा रोग चिकट व हरी आढे. ३ खान्या जमिनीबाबत दिपल्याचा थर. [खुपणे]

खुपण्या—वि. १ जमाखर्चात एखादी बाब छुचविलीने हुसडून देणारा; खुपवणारा; खुसवणारा. २ जे जे आपल्या हाताशी घेईल ते ते खिचांत टाकणारा किंवा आपटार करणारा; खुटा चोर. ३ (ख.) बाळट घेणारा; कुमारी. [खुपणे]

खुपसणे—उकि. १ (एखाद्या पदार्थात हात वगैरे) जोरातें घ्यालणे; हुसडणे; बाँचलणे; ओसळणे; शिरविले; दडपणे. २ खोचणे; प्रविष्ट करणे; हदब शिरकविले; आत घालणे. [प्रा. खुप=कुणे]

खुपसदशमी—की. जळते लाडू कणकेंत किंवा भाऊरीच्या पिथेत खुपसून (मग ते मिळेंप समजून) त्याची केळेची दसमी, पोळी.

खुपसुरत—खुबसुरत पहा.

खुपिया—३. (ना.) खुप्त पोलीस.

खुफिया—विक्रि. खुप्त; अंतस्थ; कुकिया. 'पंतु खुफिया मुनशीवेगस रघद पावती केळी.' —दिमरा २. १५. [फा. खुपया=रूपविकेला]

खुब, खुब—उन. लोक; राष्ट्र; देश. आत; कुल. 'काउ-कायदे अठ्ठा खुब जागे जागे बाँचरे नेमून दिले.' —अर १. १५. 'माळीखुब, साळीखुब; [अर. कौम=लोक, राष्ट्र]

खुबचार—३. बाबपंच. 'कमत बाळमपंच खुबचार झार लई होती.' —पेपो ११०. [फा. खुब=चारले; सं. चार]

खुबचे—अकि. (गो.) तगाने पुत्रेण.

खुबड—न. १ सांधा; संधि. २ (राजा, कु.) कुबड; पाठीचे पोक. ३ (संदिग्धपणे) पाठ; कणा; पाठीचा वरचा मणका (ज्यावर बोसो घेतले जाते तो); मानेचा कांडा. ० मोडका—वि. मोडक्या ढीचा किंवा अवटळलेल्या मानेचा. ० मोडणे—अकि. एखादी मान मासळली जाणे. पिल्ली जाणे, वाडर होणे, अवटळली जाणे (बोसो, संधिवात व म्हातारपण यामुळे). —अकि. उभटविले; येपा उडविले; गोपडविले; कुटित करणे; वायरगुडी उडवणे. [खुबा]

खुबडी—की. १ सुतटे. २ पाण्यातील मोगलगाय (किंवा एक प्रकारचा मासा, कालज) व तिची शिंप; एक प्रकारचा क्षत; सुवा पहा.

खुबलणे—उकि. कुबलणे; बोपणे; मारणे; दुडलणे. कुबलणे पहा. 'त्याला खुबच खुबलून काढला.'

खुब(प)सुरत—वि. अतिशय सुंदर; देखणा; उताव; सौंदर्याशाली; लावण्यपूर्ण, मनोहर. [फा. खुब=सुंदर+सुरत=रूप] **खुपसुरती**—सुती—की. सौंदर्य; सौख्य. 'मुकबदाची काय कडे खुपसुरती.' —अकूरांचा पाळणा (पाळणे संग्रह) २०.

खुबळणे—अकि. (मांडीवर, हातावर वेजून) हक्केतिक्के हालविले; बर केले; झेलले (मुलास). —अकि. १ (मूल मांडीवर) चळवळणे; बळवळणे. २ मर्चे साणे; हांडुळले जाणे (मांडी); मध्ये किंवा धोळ्यावर) [खुग]

खुबळ—न. खळबळ, जोराचा हट; अवघणूक. कि. ३५५

खुबा—३ १ शरीराचा मुख्य वर दिसणारा उंचवटा; सांधा (खाण्याचा संधि, कमरेचा खावाटा—गोफा, मनगट, गुंड्या—इ०). मुख्यत्वे बहिले दोन. 'बापाच्या पाठीमागच्या खुब्यात शिरला.' —खयादय ४. २ (ल) उंचवटा; टेपूळ; माहेर आलेला टोंकदार भांग. (जमीन, साड इ० चा) ३ एक प्रकारचा पाण्यातील प्राणी; काळज खुबरी अथे २ पहा. या पोषणोत्पत्त्याची निहा मासे खातात व त्यांच्या शिंपी भाजून खाण्याचा बुना तयार करतात. ४ शिंपल्याची एक जात. ५ (गो.) कोपर. [सं. कूपक, युष्क]

खुबाड—न. (राजा.) सुबा; कमर

खुबी—की. १ नीटतेकेंपणा; चकवणपणा; छब; रम्यता, चांचलेपणा. २ वैशिष्ट्य; विशिष्ट गुण; उत्कृष्टता; ध्यानत देवण्या-जोयें चिन्ह (स्वभावाचे, प्राण्याचे, एखाद्या कारागिरीच्या कामाचे). ३ रहस्य; तालपये; मर्म, खोच; मळखी (एखाद्या गोडीतील) [फा. खुब=सुंदर] ० दार—वि. १ सुसज्ज, नामी; मोहक; मजेदार. २ खुशीप्रसूतीचे; कौशल्यप्रसूत.

खुबी—जी. लहान मासा; शिप. खुबडी व खुवा अर्थ ३ पहा.

खुबुट—३ (वं.) लहान खुवा (जमीनीचा उंचवटा). ' खुबुटाची ठेंच लागली. ' [खुवा]

खुवेनाळ—खी. (जनावराच्या) खांद्यामधील खवंद, झुत. (कि० पडणे). [खुवान्नाळ]

खुम—खी. (गो.) रीत; चाल; रिवाज; [अर. कौम]

खुमखु(ख)म-मी—खी. १ धमक; रग; ताळा; मस्ती (भांडणांतील मोरास सवरादोर मिळालेल्यांची) २ पुन्हा भांडण, मारामारी सुरू करण्याची वाट पहाणे व त्याकरितां उत्सर्जणे. ३ खाज, प्रचळइच्छा (लढाई, भांडण, सुड, वैभव यांची). ' हातांल तुझिया जरी खुमखुमी होती तरी ते मुके. ' —केवड ४२. (कि० सोडणे; जिरवणे; येणे; घुटणे). [प्रा. खम्मखम्म]

खुमणां—३ (गो.) टोमणा.

खुमणें—न. १ (गो.) तोंड; तोंडवळा; चेहरा. २ (स.) नायकीण.

खुमाच—३. बंग कांचन गंजीकांतील चौपा रंग किंवा उत्तरत्या बाजवांतील रंगावरील पडिला. —खी. १ वज्रादिकांचीं सफाई, सुत, पोत. २, बंगला, घर ६० बस्तूंचा झुलपणा; नीटनेटकेपणा; छवदारी; देखणेपणा; पक्करीतपणा; तेज; सौंदर्य (रंग, रंगीत पदार्थांचा). [खुमास]

खुमारी—ई—खी. १ उद्वृत्ता; नामीपणा; लज्जत; गोडी; स्वाद; चवदारपणा; रुचि; उत्तेजक किंवा संतोषदायक गुण (मुख्यत्वे खाद्य व वास यांसंबंधी); खुमाच अर्थ २ पहा. ' या आमच्या साऱ्या वनभोजनांत काहीं विशेष खुमारी याचो... ' —पावड ४६. २ गोज; मजा; आकर्षक द्रव्य; सौंदर्य. ' दाखवी जिनी थरकाउन गेंद खुमारी. ' —प्रला २०७. ३ खुबी; मर्म. ४ (गो.) ईर्ष्या. [अर. खुमास्=दारूचा केंफ, निशा. ही मन उद्ध्वस्त करते, त्यावरून मन उद्ध्वस्त करणाऱ्या पदार्थांच्या चवीस म्हणतात]

खुमाची—खी. खुमान अर्थ २ पहा. —वि. दुगास नांवाच्या गंजिकांच्या बाजूसंबंधी. खुमाच अर्थ १ पहा.

खुमास—३. खुमाच पहा. —खी. १ खुमाच अर्थ १, २ पहा. २ मुंदरपणा; चकरपणा; गोंडपणा; गोंदय; सोभा (सामान्यतः वस्तु रूप याचा). खुमारी पहा. [हि. नमस=गरम] ३ दार—वि मुंदर; उत्तम; (संवाखचा एक प्रकार, लज्जतदार पग कटक).

खुर—३. टांच; टाफ; शक; कित्येक जनावरांच्या पाकटावर टणकत्वचा असले तो भाग; (सामा) पाय; लंगडी. ' पोडे याचा खुर विजतां. ' —विशु ५५०. खुर पहा. [वि. खुरकी—खी. (बों.) सुतापाखी वाद आणि टांचेवजलचा शिंगासारखा पदार्थ; नेळ. दुःख; क्षोभ; आश्रय. २ उताऱ्याळ; अप्रीत्यपणा; साज; उत्तेजना;

(वासरांच्या जन्माच्या वेळी असणाऱा). खुरकतणें—खतणें, खुरकतणें—खतणें—अकि. खुरकताचा विकार होणे (गुंरांस).

खुरकत, खुरखत, खुरगुडी—३. गुंरांच्या पायांस होणारा एक रोग. हा खुराच्या वेचक्यांत होतो. ० तोडो—वि. लायाळ (गाय). ' ते खुरतोडी गुसपी. पोपी कवण. ' —हा १३. ६३७.

खुरनिसात, खुरनिशी—नमन. कुर्निसात, पहा. ' तो मलकाजमानीकडे जाऊन खुरनिसात करून अदबदारी उभा राहिला. '

—भाब २०. ० पट्टी—खी. (चांमार) खुरें काढण्यासाठी कापलेली पट्टी. ० मांडी—खी. गुडचे मोडून पाय माधारे नेऊन त्यांच्या बोटांवर घातलेली मांडी. राजदरबारी द्वे आसन घालून बसण्याची रीत आहे. २ खुर डिंबी (बुकीनें) पहा. ० मुंडी—खी.

१ निरिमळपणा प्रसंगीं शेंकळा, वकरी मारण्याचे वेळचे माहासंचे हक्क. २ पाय आणि डोकें एवढी बांधणे; गुडच्यांत डोकें खुपसुल बसणे; डोकें व पाय एके ठिकाणी आणून निजणे; अंगाचे गाढोडे करून निजणे (माणूस, पशु यांनीं). ' हा हातपायांची खुरमुंडी करून बसला. ' —तापानें—दिवानें—रोगाने माझी खुरमुंडी केली—

करून टाकली किंवा मी करून निजलों. ' (कि० नळणे) ; खुरमुंडीस येणें—घालून बसणें—(ल.) जेरीस येणें; पताजित होणें; हातास होणें. खुरमुंडी करणें, करून टाकणें—जेरीस आणणें.

[खुर+मुंडी=डोकें] ० संधी—३. पोड्याच्या कुचिकेच्या खालचा अवयव. —अथप १. ६३.

खुर—३. (व.) पांढरें कोड; पांढऱ्या कोडाचा पट्टा वांदी. [का. खुर=कोड]

खुरक(कु)टणें—अकि खरकटणें; भात, पीठ किंवा दिजलेलें अन्न किंवा खरकटे यांनीं (भाडे, हात) लिडविडलेला अर्थणें; खरकटा (पहा) होणें. [खरकटा]

खुरक(कु)टणें—अकि. सरपटत जाणें; दुराडणें पहा.

खुरक(कु)टेल, खुरक(कु)टला—वि १ खरकटेल पहा. २ गदळ, चाणेतरा; ओंगळ (माणूस). [खरकटा]

खुरक(ख)तणें, खुरख(ख)तणें, खुरकुटणें—अकि. १ खुरा होणें; मोडणे (नीट न भाजलेली भाकरी); २ (क.) सुटणें (शादे वगैरे).

खुरका, खुरकणी—३. तिडकारा; हेडसावणी; मिशकारणी. (कि० देणे, बसणें).

खुरकाटा—३ (व.) हड्डालपट्टी.

खुरकापिणें—सकि. तिडकारणें; मिशकारणें, दमरणें. [?]

खुरखुर-रा-री—खी. १ (आशेने लागणारी) तळमळ; सुसुर; उत्तेजा; घुटपुड; (नसिताय तोटपामुळे होणारी) दुःख; क्षोभ; आश्रय. २ उताऱ्याळ; अप्रीत्यपणा; साज; उत्तेजना;

सुरमसुम; रा. १ (सो. सुरसुरी) पमरु; हीस. [पं. सरसर]
०डणें-(माग.) पोड्याच्या पोटांत रोग होणे.

सुरसुरणे-अकि. १ (मारण्यासाठी हात, बोलण्यासाठी जांभ) शिथिलपणे; उत्कंठित होणे. 'दुष्ट देल्याने हात पदा सुर-सुराती'-(अक्र.) पाळमेसंग्रह २१. २ उतावीळ किंवा अशीर होणे (जाण्यास, काण्यास). [पं.]

सुरसुराट-३ (सुरसुरा अतिशय) अतिशय सुंदर; तळमळ; सुरुर; हाव; उतावीळ.

सुरग(मु)टणे-अकि. १ सुरजत होणे, वाड सुरती होणे; सुराट. २ सुराट चालणे; हुंगणावर सरपटणे. [सुराट्टी]

सुरसर-लोभव. सुरां; सुरडे. [का. सुरां; सं. धुर; हि किचें] ०पाडणे-सांडणे, सुरडे सुरडे करणे. 'सांभाळ आदल्या अधिक बोलण्यास तर सुरचा पाहीन.'

सुरचांपा-का-३. कोण्याच्या शाखाचा एक प्रकार; पांढरा बाका; दोपचांका. सुरचापे-न. त्याचे फुल. परंपरा पहा.

सुरची, सुरची, सुरती, सुरती-सी. १ चार पायांचे मागे पाठ असलेले, लांकडी उंच आसन. 'भारपर बसित कांपरी बयस्कर वीर हाकुनी सुरती.'-देणे १०४. २ खांद्याखालीत उभेले, कुंभी; देण. ३ सुरती पहा. ४ हावेलीत मुलांच्या शिबेचा एक प्रकार; गितीस पाठ देऊन व अर्धवट उभे राहून (गुडणे, मोडन) हात गुड्यावर ठेवणे. (किं० देणे). [गर. कुर्ची]

सुरजी, सुरजी-सी. १ (सरफाची पेशाची) धेली; फसा; हमीण. २ विशिष्ट प्रकारचा गालीचा. [गर. (अव.) खरन; (एव.) खजैत]

सुर(र)ट-वि. १ सुरजत; ठेगणा; वाड सुरलेला. २ वन-कट; वनकट. [सं. सुर-कापणे] सुर(र)टणे-सुरडणे-अकि. सुरजतणे; वाड सुरली असणे, सुराट जाणे. सुरटपाय-३ गिड्या; आंबुड पाय (घन्यास व इतरास अग्रमकारक). 'ह्याचा सुरटपाय बघे जाईल तेथे वाटोळे करील.' सुरट्या पायाचा, सुरटपायी, सुरटपायच्या, सुरटपायाचा-वि. नमागी; कपालकरदा.

सुरडणे-अकि. हुंगणावर सरपटणे; सुरासपड जाणे. [पं.]

सुराहिवी-सी. (कडाक्याच्या वादप्रसंगी) एक बैठक. घरीपाचा तोल पुढे दाखून गुड्यावर, नळीवर किंवा पायाच्या मोटावर बसणे. [सु(असं. हिच-युद्ध]

सुरडी-सी. करवीरून काढलेला खोबऱ्याचा तुकडा. [खारणे; सं. सुर-कापणे]

सुरत(तु)टणे-अकि. (नवें, दाढ यांनी) झुलटणे; सुरडणे. सुरद-दा, सुरदेकरी, सुरदेहाजक-चुई, सुरा पहा. २. २०.

सुरदमा-३ १ (ओढासाण, ओढे, अतिशय धम ६० मुळे) अदम्य शिथिल व्हावयाजोगी बुईसा; वेजारापणा. २ सुरडलेली, गुणडलेली, सुरडलेली स्थिति; सुरता; चुर (पय, वज्र, पाडी यांचा, कपडावून किंवा वेपार्डने बापरल्यामुळे झालेला) (किं० चालणे; करणे). [का. सुरां=मुकडा]

सुर(रं)दळणे-अकि. १ तुडविले; तुडवून घराय करणे. २ (स.) चिराटणे; कुसकरणे; निष्काळजीपणाने, वेपार्डने बापरणे; चोळाओळा करणे; सुंदष्टणे. [सं. सुर+दलन]

सुरदळा, सुर(रं)दळा-३. १ सुरदमा पहा. २ चडा-चुर (मडक्यांचा); चुरा; मुग (आक्रीचा). ०होणे-कि. (माग.) बरीनीबार जोराने पाळल पडून माती निघणे.

सुरपणे-न. १ सुरपलेले गवत; तण. २ (व.) सुरपे पहा

सुरपणी-सी. सुरप्याने गवत काढण्याची क्रिया; निदणी. [खपणे]

सुरपणे-अकि. १ सुरप्याने तण, गवत; काडणे; निदणे. २ सुरप्याने खडबडीत जमीन साफ करणे. 'तुडां सुरपिला हवडले मळा.'-मंदिपतिस्तोत्रमाला, पांडु(गस्तोत्र. ३ डोंवळ्या नारळातील खोबरे हातांनी धरणे. [सं. सुर=सुरपणे]

सुररी-सी. १ (तण्याशील भाकरी पोळी उलयण्याचे) उलयणे, वातया. २ दूध, पाक ३० हवळण्याचा मोठा कल्ला. ३ एक प्रकारचे फावडे, हे सुरप्याहून थोडेसे निराळे असले, ४ सुरपे.

सुरपे-पा-अउ. १ सुरप्याचे हत्यार; ल्हान बांददार विळा (गवत, तण काढण्याचा). २ (सामा.) बाण. 'मा तडचिं सुरपे। खाडे कोणा।' -अष्ट १.२४. 'पर्यं येतु सुरपे। सुरपे जेते।' -हा ११.२११. ३ खोरे; फावडे. ४ (सावण कारखाना) सावणाचा द्वय हलविण्याचा लांकडी दांडा. ५ (बोसारी) फावडे ओढण्याचे किंवा सावण्याचे हत्यार. [सं. सुरप; प्रा. खरप] ०लापणे-फार पेसा ओढणे. 'त्याने आतांही सुरपे लावले आहे.'

सुरचाण, सुरचाण-न. १ आहुति; बली; उतारा, ओवा-ळणी. 'जीव प्राण त्वर सुराण।' -प्रका २०४. 'सुरचाण प्राण हा दुन्या ह्याला केला.' २ अतिशय भासण, अनुरक झालेला माणूस, बस्तु, इत्याण पहा. [गर. कुर्वाण]

सुरसुराट-३. खडबड, सुरडुडाट पहा.

सुरसेटी-सी. १ एक प्रकारचा मासा, कालव. स्वडी पहा. २ गोपळगाय.

सुरस्यां-न. (क.) मुंग्यांची एक जात

सुरम-मा, सुरसा-सी. सारीक (मोठी). [का.] ०रोटी-सी. खारका घातलेली पोळी; रोटीचा एक प्रकार. -ग्रंथि २. २०.

खुर(र)म(आलात)—३. (राजा. दर्यावर्दी) जहाजाच्या नांगरास बांधण्याचा मोठा दोर; हा समुद्रांत सोडतात, त्यामुळे नांगर समुद्राच्या तळास जातो.

खुरवडा—३. पक्ष्यांचे खुराडे.

खुरवत—वि. (व.) साफ; तयार. **०करणे**—(व.) मळणीचे खळे ओले करून त्यावर बेल फिरवून त्याच्या खुरांनी जमीन पड करणे. खळे खुरवतणे पडा.

खुरशिग—मी—की. एक मोठे शाद.

खुरणो (सणी)—ओवा—तीळ—हळद—खुरासनीमध्ये पडा.

खुरासानी कोहळे—न. (व.) तांबडा भोपळा. [हिं. खोरासानी+कोहळा]

खुरा—व्या—३. १ नालबंद, सोनार, घिसाडी इ० चे ठोकण्याचे साधन; एक प्रकारची ऐरण; वटांग; संघ. वटुळा-कार दागण्यास तोंड बसविण्यास किंवा पैलू पांख्यास जमीनीत, लांकडांत किंवा अन्यत्र उभा करण्याचा ईप्रजो 'टी' आकाराचा मोलादी मुकडा. 'लाटा खुरा ही मायाच आकारही उप-पाचे'—यथा १२.५१३. २ (खुरा, जुन्या नव्हे) जोडा, वहाण, चांबी टाप; टांचेखालचा भाग. ३ टांचेखालचे मुकडे **०लाचणे**—टांच लावणे. [खुर]

खुराक—३. १ अन्नक माणसास किंवा जनावरास त्याच्या पुढयेथे हूप, खाद्य, दूध इ० पुष्टी आणणारा आहार, खाद्य. २ रतीय; खाणे. [फा. खुराक]—फाच्या—वि. १ लड; बांधल; शुद्ध-शुद्धीत (चांगल्या खाण्यापासून). २ रोज खुराक खाण्याची संवय असेल्ला. **खुराकी**—वि. रतीय, आहार, यासंबंधी. जसे—खुराकी घामान, जिरास. —की. १ खाण्याची नेमणूक; येर; भत्ता (पेका किंवा भत्ता). २ (क.) भत्ताचा प्रकार, प्रमाण.

खुराट—३. खुराटा. 'कुवासना टोळाची पडे उडी। समूळ खुराटी खुराट।'—यथा १०.५१८. [खुरट]

खुराटणे—अकि. खुरट होणे, वाट बांधणे. खुरटणे पडा.

खुराड—डॅ—न. १ पट्टे; खोंप; कपडारखाना (यांत प्रत्येक पक्ष्यास एक एक लांबडी खण असतो). २ गोठा; ल्हान गोठा (घासरांसाठी). ३ (ल) ल्हान घर. 'त्याने घराच्या मागील बाजूस खुलामोहरीत म्हुण बांधून ठेवलेल्या खुराडांत त्यांना बस्तीकरीता जागा दाखवून दिली.'—उपाध्रंपमाला (माघी पत्र) तीच गत १२. ४ (बुडडी) माजी टेपण्याची ल्हान खुरडी, करंडी. [सं. कुडीर; प्रा. कुडीर!]

खुरापत—ओ. कुरापत अथ १ पडा.

खुरास(सा)णी—नी—की. खुरासनी तीळ, घाळा, राम-तीळ. २ खरीपाचे पीक हळक्या, मुप्युरीत जमीनीत होतं.

तयार होण्याचा हंगाम दिवाळी. याचे तेल खातात, पंड खुरास घेतास उपयोगी आहे. याचे फूल पिवळें, बीं काळे व लांबट असतं—वि. खोराखान प्रांतातील (ओवा, तीळ. हळद इ०). [फा. खुरासानी] **०ओवा**—३. हा खोरासनांत पिकतो. हा चपटा, बारीक व किंचित तिखट, असून औषधाच्या फार उपयोगी आहे. **०हळद**—की. एक प्रकारची हळद.

खुरी—झी. एक ल्हान जंगली झाड.

खुरी—झी. १ झाडावतून आवे, फुले काढण्याची लांब दांडीची जाळी; झेलणी. २ नलीप्रमाणे पुढे येणारा (घासरांच्या इ०). खुराचा पुढील भाग; गेळा. ३ (व.) खुराचा एक रोग; पायखुरी; हा रोग खुराच्या खुरास जसा दोतो तसा तोंडासहि होतो त्यास तोंडखुरी म्हणतात. ४ फांकलेल्या खुराचा एकभाग. ५ पाभर; विषण. [खुर] **०मुंडी**—की. १ (दुखण्यातून मोणत, उळत्यावर नवसाग्रीत्यर्थ) देवापुढे वंदे, मैदी मारून व तिचे खुर आणि डोकें देवास वाढण्याची क्रिया. २ खुरमुंडी पडा.

[खुर+मुंडी]

खुरीस, खुरूस—३. (गो. कों.) (शिबन धर्मीयांचा) क्रूस; कोंस. [ई. कोंस]

खुरंदळणे, खुरंदळा—खुरंदळणे, खुरंदळा पडा.

खुरूप—न. पर करून बसलेल्या काढ्याने झालेले उवाण; भोवरी; कांटा बोचण्याने आलेली सूज. खुरूप पडा.

खुरे—न. (ना. खुरी.) पायतणाची टांच. खुरा(च्या) पडा.

खुरेटी—की. (कों.) गोगळ्याय. खुरेटी पडा.

खुरी—शी—खुरी पडा. 'फिरंगी व आपण मिळून खुरीं-वर धाडाजादेस बसवून तमाम सरदारांनीं नजर न्यांज केले.'—सुख ८.४२२५. [जर. कुर्सी]

खुरे—वि. १ कनिष्ठ; अधिक ल्हान; एकाच गांवाची दोन गावे असल्यास ल्हान गांवास म्हणतात; याच्या उलट मोठ्यास बुद्रुक म्हणतात. २ ल्हान; छोटा; धाकटा (घरांने), याच्या उलट बघाने मोठ्यास बुद्रुक म्हणतात. [फा. खुरे; सं. धुं. पहे-खी—खोदें, खुरे; 'खोदें अवेस्ता'—ल्हान अवेस्ता.] **०युज्ज**—वि. ल्हानघोर. 'हे सर्वे खुरेयुज्जस यांस मारीत आहे.'—बाह-कैरीयत १००.

खुरे(दा)सानक—की. १ भुज अन्न. २ (स.) हातातून गेलेले भरत न घेतो येणारे इनाम, जमीन, बतन. खानक पडा. [फा. खुरेन=खाणे+सानक=साट]

खुरेळ—३. कंदन; कुंदनाखुरेटी; बुद्रुक्नी. 'रंगीण खुरेळ माझा।'—देपो ८९. [सं. खुर+दह]

खुरदा—३. १ बाया. २ मोठ्या नाण्याबद्दल हलकीं मागीं, पैसे; लोकांच्या नाण्यांची, वचण्यांची मोड; पातुंग; चिपूर.

(कि० करणे). २ फुडलेल्या, छिप्रभिन्न झालेल्या वस्तूचे तुकडे (मडकी, भांडी इ० चे). ३ (हाडुळणे, गवचे वगणे यापासून झालेला) धारीचा चेंदामेंदा. सुरदमा अर्थ १ पहा. जेव्हा 'अंगाचा किंवा धारीचा खुर्दा.' ४ (ल.) मोठ्या माणसांच्या जमावानील मुलांचा समुदाय. ५ (ल.) नाच. 'सैन्याचा खुर्दा झाला.' [फा. खुर्दा; सं. सुर। खुर्दफरी-५. मोठ वेण्याकरितां तांच्याची नाणी ठेवणारा माणूस, खुर्दवाला.]

खुनिंसा, खुनिंसात, खुनींस—खी. कुनींस, कुनिंसात् पहा.

खुर्पा—खी. (खा.) खुरपे पहा.
खुसंदगी—खी. आनंद; संतोष. 'मंजूकर दर्शित जाला व खारोस विस्तार विस्तार खुसंदगी जाली.' -भाएकपाव ४६. [फा. खुसंद=संतुष्ट]

खुसविल—खी. (गो.) खुदरान वेल. [खुरती+वेल]
खुल—५. (पाणी, दूध इ० चा) तुळझ. (भर याबरोबर उप-योग). 'जुलमर हूध घेतलं.' -सोमवाराची कहाणी पृ. ११. [स. झुज; प्रा. झुज=लहान]

खुलगा—५. (कों.) रेवा; खुळगा पहा.

खुलगे—अकि. उपहणे; याचे लक्षणें पुढील कांदीं अर्थ होतात. १ (ल.) फुलणे; उमलणे; प्रसन्न होणे (अंत झण, स्वभाव). 'दोन पर्वे ऐकतांच तो खुलला आणि गाऊ लागला.' २ उदयास येणे (दिव, नवीन). ३ स्पष्टपणा, हृच्छक्रीतपणा, सारोपणा मिळणे, होणे; (गं). ४ उपहणे; धावणे (पाळत). ५ खुदिसण, स्पष्ट, कळसा होणे (वेत, इंगित) ६ शोभणे; साजणे; साजरे होणे. 'हे पागेदो त्या शालजोडीस जुळते.' ७ पुढे येणे; अवपत्या सर्व गुणनीं व युदीनिं चमकून पडणे. 'बादाचा शडाखा चालला म्हणजे हा खुळतो.' [अर. खलसू=मोकळा प्रशस्त. हि. सुलगा]

खुलपी—खी. (सोनारी) गोल धुमट व त्या अपोवध उभें शिखर राखून सोन्याच्या अगर चांदीच्या कऱ्याचें ताडता प्रमाणें तोंडाची बसपावयास केलेलें दोपण. [खुलप!]

खुलघर—खीन. लांच; लाखव. -खी. १ चोरीच्या, ज्या होनें मिळविलेल्या, वस्तूंचा खुल सांडा. २ मालकपिडी किंवा भागीदारांपैकी एखाद्यानें (स्वतःच्या खाजगी उपयोगासाठीं) सर्वसाधारण मालमतेचा कावणासाठीं चोरून ठेवलेला भाग (पंचा, जिनस यांचा). ३ (कों.) परांतील कल्याण माणसाच्या न कळत पुढून ठेविलेले इश्या; असल्या प्रकारचा गुप्त सांडा करणे. 'केली मुखर देवटी मुखर देतील दाग कर्जाचे बोंगर दाखितील करून वर त्या बणा.' -पहा ८५. (कि० करणे). [खुल] **खुल-वरचा—**वि. लवारीने मिळविलेला. 'दाककच नांदयूक म्हणती नसेक खुलवरचा.' -पहा ९९.

खुलविणे—अकि. खुलगे प्रयोजक.

खुला—वि. १ मोकळा; उघडा; बंदिस्त नसलेला (माल, बागा, गडा). २ बोकडा; अवाच्यादित (अंगारीविरहित हत्ती, खोमिटाखिवाय पोडा, पलजाखेरीन वुंट). ३ रिंत; खाली; मोकळे (भाडे, घर, जागा). ४ मनमोकळा; कुडा नसलेला. ५ (ल.) अनिश्चित; अनिश्चित; स्वतंत्र इ० लाक्षणिक अर्थ; जसे- 'खुली मुदत=अनिश्चित न ठारविलेली मुदत; खुली चाकरी=मनास येईल तेव्हां सोडतां येण्यासारखी चाकरी. ६ स्पष्ट; उघड; खंड-खंडित; साफ (भाषण). ७ (चंद्रपुरी) फोड; तुकडा; काप. ८ (व.) वाळविलेली फडभाजी; उतःन्या. [अर. खलसू=मोकळा; हि. खुला] **०कागद—**५. मोकळ्या कागद; बंद न केलेले पत्र. **०कारभार—**व्यापार, धंदा, काम-उत. मोकळा, उघडा उघड, प्रामाणिक, सचोटीचा, चोख कारभार किंवा व्यवहार. **०पद—**५. सदा-चारी; निष्पक्ष बतें (विकाशित औच्याबाबतीत). 'माशा खुला पदर आहे कोण खार लावितो!' **०व्यापार—**५. आघात मालावर जकात न बसविणे. (इंग्ली 'फ्री ट्रेड' या शब्दास प्रतिशब्द). **०दिशेय—**५. स्वच्छ, विन भागवटीचा, सारल, विन ध्यादीचा, दिशेव, जमाखर्च.

खुला—५. धवडीच्या जातीची मोठी, टेंब व पांढरी सिंग.

खुलाड—डें-२. खुलाडे पहा.

खुलावट—खी. सगावट; घोभा; खूंदये; उदून दिसणे.

[सुलगे]

खुलाचिणे—अकि. १ खुलविणे; प्रसन्न करणे; अनुकूल करणे; २ उमलविणे; धोळझ, मोकळ्या मनाचा, आनंदी करणे. ३ शोभितव करणे. [खुलगे प्रयोजक]

खुलास—वि. १ मोकळे; प्रशस्त; बंदिस्त नसलेले (प्रदेश, स्थळ). २ मुक्त, अनिश्चित. ३ अकपट; मनमोकळा; निष्कपटी. [अर. खलसू=मुक्त] **खुलाशाचा—**वि. १ मोकळा. २ (ल) मात बाहेर नसलेले; मोकळे (भाषण). 'खुलाशाचें बोलणें बोलत नाहीं.'

खुलास—सा-५ १ मनमोकळेपणा. 'खुलासा बळकट झाला.' -पया १७५. २ शुद्धभाव. 'चित्तातील खुलासा व अह-बाल जाहीर न्हावा.' -रा ७.१२. [अर. खलसू=मोकळेपणा]

खुलासा—५ १ अर्थ; मतलब, उद्देश, शोध; भाषण; पोषण; अनिग्रह (भाषण, 'देख याचा'). (कि० काळणे; निपणे). २ विवादा; निकाल; निर्णय. ३ स्पष्टीकरण. ४ सार, निष्कर्ष, सारांश. 'त्यांत खुलासा हाच की अतरेदीत मन्दाते न जाणावे.' -रा ६.२०८. [अर.]

०खुलासा—५ १ निश्चिन्ती. 'खुलासायाने असत जावे.' -ख १.१११. २ पंचमुक्त. 'बाकरीचा सरजाम खुलासा, यांचा

सरगाम सुटलाच नाही' -ख २ ८४५ ३ मोकलेपणा, सुलेपणा
[अर खलास]

खुली-वि मोकळी सुला पदा ०कैद-खी १ वेष्टा
शिवाय कैद २ मजरकैद, इकडेतिकडे फिण्यास मोकलीक अस
लेली कैद, ढिला निग्रह सुली मुक्त, सुली चाकरी खुला पदा
खुल्ले-वि (जरतारी भदा) रेसामावर सार बिरळ गुडानळी
असलेले

खुलौरी—छो रंग, शोभा, सुलावट 'अनदाची खुलौरी
हारतली।' -भाए १० [खुश्यां]

खुल्लद मकान—वि स्वर्गस्थ, स्वर्गास जाण्यास योग्य, वैलासवासी औरगजेमास हे उपपद लाविलेले आढळते [फा खुल्ल+मकान]

सुख—वि आनन्दित, सटुष्ट, सुत प्रमत्त [फा सुख]
 सामान्य—**सुखत**—खात—न खरेख अक्षर, सुदरलिपी [फा
 सुख+पत] **सुखर**—ची चागली, आनदाची वातमी [फा
 सुखरिदी—ची आम्रह, सुद्ध निरहित, आपसुतीने खरेदी, विन
 सुलमी व्यापार **सुखी**—ची आनन्द, समाधान ते पोहोचून
 सुखसुखी हासल जाहली '—रा १० ११८ [फा सुख+सुखीमी]
सुखायो—बोई—**सुखाजोय**—ची हृद्य, सुवास, अत्तर ' सुख
 बोई अत्तर लायु राजसा '—सला ७८ [फा सुखाने] **सुखी**—
 ची १ मान्यता, वाजुल्ला, सुखी २ चागली वृत्ति, स्नेहभाव,
 आनदीपणा ' नवाबानी सुखमर्जीने आम्हास पत्रे पाठविली
 —ख ७ ३४५३ —वि १ मान्य असणारी, कटुल करणाऱा २
 चागल्या उत्तीया [फा सुख+मर्जी] **सुखरी**—चा-

३ उ यथामस्करी करणारा, विनोदी, कथोज २ विद्वयक,
राजाजवळील गमत्या ३ तोंडपुण्या, स्तुतिपाठक [हिं]
• मिजाजी-वि (यु) आनंदी • मौज-जी कीडा, गमत,
खेळ, कामगुरू • मौजा-जी-वि गाणें-बजावणें, हांसणें-
खिदळणें, यथामस्करी वरित आनंद मानणारा, खयालीसुवागीत
अणणारा, खेळ [फा सुख+मजाह] • रंज-वि आनंदी, पैनी
विलासी [हिं] • रंजाचेंत-द-वि हमार देणारा, राजा,
कबूल, मायया असणारा [फा सु+अजामद] • रंजाचेंती-
दी-ली मायत्या, कटुली, खुशी, अनुमति, सुखीची समति
[फा] • धरत-खती-जी उ लहानाचा काळ, आनंददायक
प्रमय, प्रसन्न मनाचा काळ ' धारांचा सुखरुज पाहून कर्णी पावो '
१ दुखापद समाधानकारक स्थिति, अवस्था, प्रमय • धरत-
वि १ दुखी सुताल, रातोपरायक स्थितीचा, काळाचा, प्रस
गाचा २ खुशी, आनंदन ' नवाब बहलत सुखरुज होऊन '
-रा ११ ५९ ३ आनंददायक, सुखकर ' दाज पु'पाची सुखरुज '
-मरा १३ [फा सुखरुज]

खुशको—छी १ जमीन, भूभाग, (याच्या उलट जलवे
 दितप्रदक्ष, द्वीप, वेट) २ भूमिमार्ग (याच्या उलट जलमार्ग)
 ३ कोरडी जमीन (कृत्रिम रीतीने मिजविलेली नव्हे) ४ जमीनी
 वरील जकात, स्थलमार्गने येणाऱ्या मालावरील जकात [फा
 यदकी तुल स शुद्ध]

खुशाद—वि भोक्त्रा, भुग 'हात खुशाद होईल ते
समयी भागती लोक ठेवावयास उशीर काय?'—ख १४६३
[फा खुशाद]

सुशामत-द-ध्री रुचेल असे प्रिय भापण, स्तुति, हाजी हाजी, आर्ष, धुकीसेल्णी, तोंडपुजेपणा (भापेचा, मिथेचा) [फा सुश+आमद्] म्ह० ह' सुशामत ताजा रोजगार=सुशाम त्याला पेशाची रोजगाराची पचाईत नसते सामान्यद-० तलवी- जी स्तुतिप्रियता 'पाटीलनावाची मजी खुदसती व सुशा मत तरची बहुत' -दिमरा १२५९ 'दोस्त-वि स्तुतिप्रिय 'सुशामतरोस्त असु नये म्हणजे आत्मस्तवावर प्रीती नसावी' -पेस्कुले ४८ सुशामती-दी-वि सुशामत करणारा, तोंड पुज्या 'सुशामति गुलाब हा नटक वृत्त्या धाजवी.' -गाणे (काशीकडील) 'हिंदुस्थानी भाषुस ब्राह्मणापासोन अतिशुद्ध व सुखलमा पावतो दगावान, मात्रागमनी, वैदमान, सुशामदी व तत्कालच निर्दय, प्राण पेगार पोदच्या संतानापावेतो' -पेस्कुले १०३ [फा सुश+आमदी]

सुशाल—वि. १ सुती, सुखमय, सपत्ति व स्वास्थ्य अस
 नारा, आनदी ' ला फौजा गेल्या म्हणोन ईश्वर व मोगल फार
 सुशाल जाहले '—स १. ५५२१ २ सुखरूप, निरोगी, चांगला,
 बरा—किंवि सुपावे, सुखेनेच, भिलासक, सुदामत, मय, धोकी,
 पित्त, आशक्त याशिवाय [का सुभ-शाल=स्थिति, स सुशाल]
 •चेद-टेरेझा-वि निष्काळी, खैनी, क्रीडावक, खेळाडू,
 विपयलोडप हिकामटवडा, सुशामोजा, योग्य, शुद्धोद्गी
 सुशालार्ण—बकि आनंदच, सुती हाणे ' कां न तो
 लसालेल अर्थां ।'—बकि ३३ [सुशाल]

खुशाली—श्री १ सतोप, स्वस्था, सुख ३ नितोगी व सुखी स्थिति, क्षेम, कुशल, समाधान, आनन्द, आनन्दप्रपन्ना, 'त्याज्य स्तु सुखाला कर्त्ता'—रा १ प५ ३ मोज, गमत्, कोषा [खुशाल] ०५ खुशाली—श्री विद्याय आनन्द, आनन्दोमानन्द, सतोपच सतोप 'खुशाली-५-खुशाली हम्दाद जाहली'—पया ३८६.

सुरसा—कृ १ आनन्द, सुतोष, सनाधान 'त्यति सुखीवी
 खर जाइ'—ख ३ ३८६८ '२ मर्मा, इच्छा' भासि सुखीति
 मानि तर जाइँ—'ति १ आनन्दित, सुदृष्ट, रम' ता मानि
 एहून सुखी घाला '२ तयार इच्छु [पा सु] सुरसाति
 माजरेँ मारि—मूखण्यनि, शुद्ध इत्यादि आनन्द प्रदक्षित करे।

-चा सौदा-३. शेर जवईस्तीची, मर्तीची, इच्छेची गोष्ट, मामला; वाटल्यास करावी न वाटल्यास न करावी अशी गोष्ट.

खुदक-वि. सुका, वाळलेला, 'खुदक मेण्याचे. खोन.'
-रा १०.२९९. [फा. खुदक; तुल. सं. शुष्क] •साली-खी.
खुदकी; अवयव, दुष्काळ. 'साल मज्जुरी खुदकाली आहे.'
-रा २२.५२.

खुदकी-खी. १. जमीन, खणकी पहा. 'खुदकीचे तयाम सर्दारांनी ह्मणोस तथी करून खुदकीतून रयाजळा खेरीज करावे.'
-रा १०.१८१. २ अवयव; दुष्काळ. 'कपर्दिक खुदकीमुळे जागिरीपकी हाती लागत नाही.' -दिमरा १ ८३.

खुदनमत-वि. आनंददायक; संतोषकारक. 'सत खुदनमत.' -पया ३८४. [फा. खुद]

खुदुदी-खी. आनंद. 'मुफावीजा मरुम केला तो पोंदून खुदुदी हासल बालो.' -रा १०.१२९. [फा. खुदुदी]

खुदुमा-वि. दिवण्यांत घांगले; उचित. 'अकसारवीस वेपे जाणे जाहिताण्यांत खुदुमा दिसत नाही.' -रा ५.१०४. [फा.]

खुदयो-योर. खुशयोर, खुदमर्जा, खुदमस्करे-न्या, खुदवस्त-सुश पहा.

खुदयो(इयईदार-वि. सुगंधी. खुशयो पदा. 'बिकणी घुपारी सुसती व खुशयोईवार करून ठेवीत जावी.' -पया २८१. [फा. खुश-यो-दार]

खुप, खुपकी, खुप-खत-योई-मर्जा-रजावंती-वक्त, खुपामद, खुपी, खुपकी-हे धमर सुगम्य पदा.

खुपी(पि)रंग-३. संताप; आनंद, खुशरंग पहा. 'जिवा होईल खपिरंग.' -वेपो १३५.

खुस, खुसकी, खुसखत-सुश पहा.
खुस-कन-कर-दिशी-क्रि. खुदकन पहा. हृदय; आनंदाने; रंगलपणे; मन मोकळेपणाने; गालांतल्या गालांत (हंसन). [ध.]

खुसखुरणे-अक्रि. हाताने कुसकरणे, घुरळणे. कुसकरणे पहा.

खुसखुरणे-अक्रि. आवाज होणे; खसखसणे; खजवजणे [ध.]

खुसखुरी(सी)त-वि. मळ व चोरणा; खुसुरीत; खुज-कुडीत; खमग, खरपूश भाजलेला. [ध.]

खुसप(पु)ट-न. १ गुप्त दोष; व्यंग; न्यून, चीड वेण्या-जोगे किंवा अप्रतिष्ठा व्हावयाजोगे बर्म, खुर्च; गुंजावीस; बारीक-सारीक दोष. (क्रि०. काढणे) २ (अव.) अल्प, सुट, संदिग्ध टीका, शेरा, मापन; गोबीगुलावीन व निकाल लागेल अशा रीतीने वास्त मत्त्वाची गोष्ट पुढे माझ्यासाठी बोलणे (निर्मति, खरपट्टी); हाती घेतलेल्या कामापासून परावृत्त करण्यासाठी काढलेल्या अडकणी; आक्षेप. ३ आडगास कारण किंवा निमित्त; कळ; झरापत; खोडी. (क्रि० काढणे; निपणे). •रखणे-मांडणे-(भाषण उद्भूत काढण्यासाठी) एसाचाचे न कळत झालेले अपराध, चुक्या, व्यंग धोळीने पुढे मांडणे, ठेवणे. [कसपट, कुसपट; सं. कुशपट १]

खुसपट्ट्या-वि. खुसपट्टे काढणारा; छिद्रान्वेपी; लोकांचे कळ दोष काढणारा, दोषदर्शी. [खुसपट]

खुसपणे-ठक्रि. खुसपणे पहा. (खुस वगैरेव्यत्यास).

खुसखुसणे-खुसखुसणे पहा. 'अगवाई! ह्ये खुसखुसले काय बरं!' -चैत्र २१. [ध.]

खुसप-न. दहय; प्रत्ये. 'ऐसीं खुसपे देपोनि.' -गीता २.२३२२.

खुसस-न. विरोधतः. -रा ५.५२. [फा.]

खुस्तार-क्रि. (गो.) खचने. 'कुल खुस्तार खोजने' =कुलव्या खचने मजा करणे. [पोष्ट. ई. बौस्ट]

खुळ-न. वेष्ट, खुळ पहा. •कट-गाट-वि. वेष्टा; बाबळा; मूख; वेष्टट; वेष्टर. [खुळ]

•चोंट-शेवा-वि. (मान्य) जडुदोचा; वेष्टसा; टोणपा; मंदपी. •चट-पट-पट्या-वि. १ खुळा, वेष्ट. २ बांडकपा हातापायांचा; अंगण. ३ खट, बांडक; खजट (अवयव).

•सट-सर-वि. बाबळट; मूख; वेष्टर.

खुळ-कन-कर-दिशी-क्रि. खुळखुळ असा आवाज होऊन, खुळखुळ पहा. [ध.]

खुळपट-ट्या-खुळपट-ट्या पहा.

खुळखुळ-ळां-क्रि. खुळ। खुळ। अशा आवाजाने (पायातील पायऱ्यांचा, ओढपाच्या झुळझुळ वाहणाऱ्या पाण्याचा, वाळेल्या नारळाचा, चूळ खेळखेळण्याचा इ०).

खुळ। खुळ। असा आवाज काढीत. 'झोटिंग बायोवरूप असती। सवेच खुळखुळां चालती।' -दा १०.४.२५ [ध.]

खुळखुळणे-क्रि. १ खुळखुळ आवाज करणे, होणे, वाजणे. २ चूळ भरून टाकणे.

खुळखुळा, खुळखुळणे-३. १ आंत खडे असल्यामुळे खुळ। खुळ। वाजणारे, मुलांचे एक खेळणे. 'दांतांचा खुळखुळा साला

=दांत हल्लेलापळे. २ पोडपास रंगणावर धरतांना वाजविण्याचे एक साधन. ३ तागाच्या हाडाप्रमाणे प्रथमर उंचीचे, तागाप्रमाणे फळे असणारे एक झाड; ही फळे वाळव्यावर खुळखुळ। वाजतात. घाटसपेअसे याप हुसरे नांव आहे. -तय २.५४.

खुळ्या-वि. खुळ। खुळ। आवाज करणारे (कारी, सोरा, भांग-गळे इ०). •दिगळा-३. एक झाड, याची फुले जई पिगळी

असुन याच्या वेगेचा आयाज खुळ ! खुळ ! असा होतो. खुळ-
खुळ्याचिणें-अकि. १ खुळ ! खुळ ! शब्द करणें. २ तोंड धुणें;
रूढ करणें. खुळखुळी फाटी-झी. खुळ ! खुळ ! शब्द कर-
णाऱ्या शिखमिळया लाविलेली काठी. [प्य.]

खुळखुळें-न. (फ.) मिरळीनंतर जन्मलेले मुल.
खुळगा, खुळगट-अन. (फ.) रेवा; हेला; माहिय. 'यमं
कन्यला रात्र खुळगासा उठिला.'-बामन (कंमथर) २.२.

खुळखुळ-झी. खुळखुळण्याची किया. (किं. करणें).
खुळखुळ-झां-कि. खुळ ! खुळ ! असा गावाज करीत
खुळखुळणें, खुळखुळ्याचिणें-अकि. तोंडांत पाण्याची नूळ
सादखळ वाजविणें; खुळणा करणें; खुळ्याचिणें. [प्य.]

खुळा-अ. रेवा. खुळगा पदा.

खुळा-वि. १ वेढा; वाजळा; मुखें; वाचवळेल्या; खुळ-
पट. २ थोडा; अपंग; वांकडया हातापायाचा. 'एन्दी असता
हातीं घुळां।'-हा १३.४५६. (सि. धुव, एन; तुल० का. ते. कूळ=
वेढा) सामाशब्द-० ऊंस, रानऊस-अ. औपथी वंसासारखे
शाव; औपथी ऊस. ० चा पाऊस-अ. १ खुतामतीमुळे फुरासून
गेलेल्याने केलेली भरमाटा उबळपरी, वेष्टुमार औदार्य. २
कामाची वेष्टाई; भरमाटा काभार. ० पैसा-अ. राजापूरशीं
चारणारे एक छत्रे तांग्याचे नाणें; एका रुपयाचे हे सातशें मिळत.

० मधुरा-अ. १ विषमज्वर; वेढा मधुरा. यांत माणूस वेष्ट्यासारखी
बडबड करतो. २ (ल.) वेढा माणूस. ० घेढा-वि. खुळा आणि
वेढा; विक्षिप्त व वायवळलेला; ठोंक्या. 'खुळें वेढें पोढें,
चिवपोल सेतचें.' खुळ्ळोंय-झी. (गो.) वेढ लाबणारी गोष्ट;
गमंत इ० खुळ्याचणें-अकि. वेढे होणें; मुखें धनणें, वेढ
लाणें. [खुळा] खुळ्ळी-झी. (गो.) पायाची टांच. खुळें-
वि. १ वेढें; मुखें. २ थोडें; अपंग. 'न घरे तैसे स्नेह खुळें.
सर्वत्र होय।' -हा १८.९५०. ३ शक्तिहीन, दुर्बल. खुळेंवर-
वि. विलक्षण मुखें; मुखाचा राजा. [खुळांनईशर]

खुळ्या-अ (फ.) रेवा; हेला; खुळणा पदा.

खुजा-अ (तंजा.) फिरकीचा तांब्या. [खुजा]

खुट-झी. १ उणीव; तूट; न्यूनता; वजनातील कमीपणा
२ खुट; उंसाच्या चरकाच्या खुडाच्या (मळसुत्री खाबाचे)
भागाच्या जादा तुकडा. [खुटणें]

खुट, खुंटा-अ. (कों.) नागराचे खोड; कोळसा; फाळ
भरण्याचे लांकूड. २ अंगरक्याच्या बाहीखालील जुण्या करून
त्यावर पडीसारखी शिवण केलेली अढते ती. जुंटा पदा. ३ (कु.)
वेलीचा आभार, खांव. इतर सर्वे अर्थां जुंटा पदा. ० आगुल-झी
(व.) मयली आगुल. ० गय-झी. (व.) नर खुंटा देवत वस
विलेली गय.

खुट-झी. हरमऱ्याच्या खाबाचे तोडलेले कोंबळे देते.
खुट करणें-हरमऱ्याचे देते खुटणें. 'हरमऱ्याचे खाड कोंबळे
आसतें तेन्नां त्याची खुट करतात.'-कृपि ३१३ [खुटणें]

खुण-झी. १ चिन्ह, ज्यानें एखादी गोष्ट जाणली जाते
किंवा समजली जाते ते लक्षण; ठिपका; निशाणी; व्यंजन; संकेत-
चिन्ह. 'हृदय घुणें रांगतसे।' -नव १२.१८८. २ (विशेषतः)
क्षेत्रमीमाचिन्ह; शीव. ३ संकेत; इशारा (बोके हालविणें, हात-
बारे, नेत्रसंकेत इ० कियेने दिलेला). सूचना; सांकेतिक सूचना;
ज्येष्ठ; पर्यायोक्ति. (गुप्तमाने आपला अभिप्राय दुसऱ्यास सम-
जावा म्हणून केलेला) ४ धर्म; मर्म; लक्षण. 'या गुणा हें कहीं।
सुतें नको।' -हा ९.१३४. [सं. धुण; का. पुन] (बाप्र.)
० धरणें-प्यानांत ठेवणें. ० पाळणें-आज्ञा पाळणें; मनोगता-
प्रमाण वाचणें. 'नव्हे तयाचीं खण पाळिली।' -हा १८.९१४.
म्ह० दादाची खण बहिनी जाणें=एखाद्याचे मर्म त्याच्या जव-
ळच्या माणसास टाळक असणें. सामाशब्द-० खाण-झी. खुणा,
संकेत, मनोगत, सूचना, चिन्ह यांस व्यापक शब्द. खण पदा.
० गांठ-झी. १ (एखाद्या गोष्टीची) भांडवण होण्यासाठी किंवा
ती सोडून देण्यासाठी वजास किंवा त्याच्या पदरास मारिलेली
गांठ. २ (ल.) खात्री. म्ह० विश्वास कीं खुणगांठ. ० मुद्रा-झी.
इशारा, चिन्ह, निशाणी, मुद्रा, ठवा, अंक इ० मोयम शब्दा-
बद्दल आणि व्यापक अर्थानें योजतात. एखादी खण किंवा सर्व
खुणा. खण पदा.

खुण-न-झी. (फ.) मांस पकडण्याचा बांबूच्या विळांचा
सांगळा; हा मुद्रणाच्या आकाराचा असतो. खोडून पदा.

खुद-अ. अडान्यांचे ताडी ठेवण्याचे अरंद गळ्याचे मढकें.

खुद-कि. खुद; स्वतः; खासगत इ० खुद पदा.

खून-अ. १ मनुष्यवध; हत्या; घात; मनुष्यास ठार

मारणें. २ रक्त, रक्तपात; (या मूळ अर्थानेहि योजतात). ३

(कायदा) खात्रीने मरण येईल असे कृत्य करून ठार मारणें. [का.

खून=रक्त; प्राणनाश] ० चढणें-१ मनुष्यवधामुळे वन्माद चढणें;

वेढ लागणें. हा वन्माद खुनी इसमास सुड वेणाऱ्या देवतांनीं

सुडाच्या प्रतिकारार्थे पाठविला असतो अशी समजूत आहे.

० खराया-अ कटल, नासपूस; लूट व धुळधाण किंवा जाळ-

पोळ इ०. ० माफ-फों-उली खुनाच्या शिक्षेपासून मुक्तता.

खूनमाफ-वि. खुनाच्या शिक्षेपासून मुक्त. ० मान्या-वि.

(गो.) घुवशी.

खूप-झी. १ सुपरी अर्थ १, २ पदा. ठणका; वेदना. (कि०

अर्थ) 'माझ्या कोळ्यांस खूप लागली आहे.' २ सुपरी रोग.

(कि० होणें) [खपणें]

रूप-घ—वि कार, पुष्कळ, अतिशय 'ह्यानें रूप लावून घेतलें' - 'क्रिपि चांगल्या रीतीनें, मामी रीतीनें, सुरेख प्रकारें, पक्करीतपणें, विपुलपणें, उमडपणानें 'ती रूप बनगी आहे' 'ह्याला रूप मारलें' - 'ज्या मळे/वाड्या! [का रूप] उत्पत्ती—'क्रिपि उत्कृष्ट रीतीनें, सोलापे सोभा करूं अंमि, धीमंती यादपे, उत्तम तऱ्हेनें [पा] - 'धड्या—'क्रिपि उत्तम रीतीनें 'मुगा पुगी याच सुवयवा ताबोद करून त्यांना घरावे' - 'रा १५१

रूप-घ—वि सवें २१ एकाच प्रकारचा अक्षर एका क्रमाचा रंग निराळा अमलेग (घोडा) - 'संक्षप १ १२

रूप-घ—उ लोक, राष्ट्र, जल, कुल, समाज 'ती कसोचे मजकुरी घुलतून अतलील त्याजवर पडी करून रुपय द्यावे' - 'बादबा १ २१ ३ गावातील प्रतिष्ठित माणूस मामणी [१] 'कौम' - 'दर-वि प्रतिष्ठित गवूय [का बौमदार=कुटुंब या जात असणारा] - 'घार-वि जातवार/लोकरार (क, घ) **रूप-घ**—झी (गो) विधि, पद्धत, चाल 'बघात गे घा वर वडाची भेट घेतली पाहिजे जरी रूप होऊन पडली आहे' 'क्षुम पडा

रूप-घ—उ छार पहा १ टाप, सफ पचनय पचुकापुन हजर पशुचि जे पाळल तें ३ शाखाचे दोन भाग ३ पल्याचा, खाटेचा, घुर्चीचा पाय ३ घुर्चीच्या वरील मातीचे गाळे प्रत्येकी, तुळशीगुदा कानावरील का उचवड कोपरे प्रत्येकी ५ छुराची, गुरमण्ये पहा ३ गाय, म्हैस यांचा सड म्ह० जेथे गाय व्याली तेथेच रुर खाकवे=सड्याला सेवक्या तेथे तोंड घावे एक रुराचा-वि सवय किंवा न फुटलेल्या छुराचा, एकगळी (घोडा दगरे) दोन रुराचा-वि फुटलेल्या छुराचा, गळें असलेला (बेल वंगरे) - 'मुडी-छुरमण्ये पहा - 'पक्षा-उ जनावराचा एक रोग - 'खे ११०८

खूल—झी धूल 'महत्वाची खूल घरी। - भाए ६०२ **खुश**—वि आनंदित, सहजूस खुश खुश पहा आपण खुश दिवीस अवघावे' - 'दिमरा १ २१० [का खुश]

खूल—न १ वेड, झमिष्टपणा, बळ छद, बडी समजुत (कि० लागणे) २ (बळखोर छुल्ल दरोडेखोर इ० बी) टोळी, जमान ३ गोघळव दगळ, बाळपोळव छुल्लट (बंडखोर किंवा छुल्लटची भाड यामचील) दमल, माडण उपद्रव, त्रास (कि० मारणे, माजणे, ठप्पे राहणे उडणे, मांडणे, धाडणे, लाडणे, उडवणे) 'हिदुल्यानात एक नवीदखान मान खूल राहिले आहे' - 'भाब ४० ४ अडवळा, आडकाडी उपराधि पीडा (माणसे, बसु, प्रसव) यांच्यासंबंधी अभिप्रेतपणे योजतात (कि० पाडणे, पडणे) ५ (सामा) बड 'बिला दिव्यानें खूल करतील' - 'रा १२ १६८ ६ शुश्या एक रोग - 'नागे

[का वूल=वेडा] - 'गिक्का- (बड, रूळ, दगा) यादना जाणे - 'लगणें-१ वेड लागणे. २ (ल) नाद द्यस्तन लागणे - 'गो- (सकेंतक) १ मोरी २ रोरीज - 'खेडो- 'शगी, बडी गेरो पहा 'माते द्यान गेओ पळती गेगी। - 'निशु ८८१ [म दगा, तसती]

खेड—झी (झ) खेडगा, द्याप (कि० लागणे) [घाडणे] **खेडक**—अकि (गो) ओसाळण

खेडक—न १ उलाढाल, धत, मसलज, मुक्ति, उपाय, उपजीविकेसाठी अधिकार उ पचादतीने काम किंवा ल्याड 'गगर चारविण्यासाठी हजर गेसी करावी लागतात' २ अडवण, अड, नड, लाड, कषाड कु मडे, उपाधि, व्याधि, पीडा (कुटुंब, कारखाना, मनुष्य यांची) ३ तुकान, बार्डेट. ४ गोघळ, गुहागुत घोटाळा (कामाचा) (कि० करणे, होणे, उत्पन्न, निरुत्पन्न) 'त्या माफ्या कामाचे खेडके केले पण त्यांना माफ्या कामाचे खेडके उलगडणे किंवा निरुत्पन्न ५ रोगाची साथ, पीडा, उपमण 'खोडरापाचे-पडराचे-तापाचे-खेडके' [स मंड-पक्ष-सकट-सेट] - 'खोर-खेडक्या-वि हिडगता, उलाढाल्या, (पोगासाठी) खेडकी करणारा **खेडकपास** **खेडक**-साराय सत्ता शर

खे (खे) कड-डा खेकड—नउ एक प्राणी, किरणें यिनेरा, बिमोरे, यिमोरी, कड-ड हा दग्यादवर्गातील प्राणी आहे [स कडकड]

खे (खे) कड-डा-वि १ बयस्क, जख्ख, खोकड, जीण २ तुमरा, खाड हिरवड [खेडणे, खेड्या] - 'चाव्या-वि खेड्याप्रमाणे चालणारा, तिरप्या कालीचा - 'खेकडा-वि १ अव्यवस्थित वेडाबोड्या; गडद ओगळ, नेमळा २ कुरूप, वेडोळ बार्डेट (मनुष्य वस्तु) [खेकडा दि.]

खेकडी—झी १ खेकड्याची मादी २ कोळ्याची एक लहान जात

खेकडणे—अकि १ दात खाऊन कचकचणे, वेडावणे (रागाव केल्या साकडाने) २ फुरें करणे (घोडयाने) ३ (ल) रागाने, - 'जिरटोने वसडून आगावर जाणे, धाडणे, कातावणे, निडणे व खोकणे [प्व खे]

खेकर—झी (चायदशी) रोगाची साथ **खेकडसणे खेकडरणे**—अकि रागावणे, चिडणे, अगावर येणे खेकडे अर्थ ३ पहा [प्व तुल० का केकस=शमीट भाषा, स कडकड]

खंकाटणें—अकि १ खेकडे अर्थ १ पहा २ खे। खे। करणे रडणे खंकाटणे (मू३) [प] **खंकाट्या**-वि खेकड गारा

सैंका धावणें—भक्ति. (प.) खेराणें अर्थ ३ पदा. धाऊ, भीति दाखविणें.

सैंका(रा)ळणें—भक्ति. १ हिसणें; सैंकाळणें; सिंसाळणें पदा. २ (निंदेन) फिदीफिदी हंसणें; सिंदगिदणें (मोठपाणें, हंसणें). ३ आनंदानें रें रें करणें, हंसणें. (मूल.) [पं.]
खेरा—श्री. १ वरकन अंगावर येणें. खेळणें अर्थ ३ पदा.
२ आनंदानें शब्द करणें (ल्हान मूल). —क्रि. रागानें वस्त्रवन अंगावर जाउन; सिंकाळत; किदिफिदि हंसत (किं करणें, हांसणें) [पं.]

खेराट—न. बोंबील, बोंबेवी, सिंगे ह० गाथांची पेलेली एकत्र राग. ०खाऊ—वि. मासेखाल (विशिष्ट जातीची निंदा करारयाची असल्यास योजितात; उलट निंदित जाती निंदा करणाऱ्या मांसहारी जातीत दाखराऊ अर्थ उलट म्हणतात)

खेराटे, खेराटेखोर—खेराटे—खोर पदा.

खेराळा—प. एक तावण्या जातीचा मासा.

खेराकट—न. (क.) गर्दी; पगाई; गचडी. [खिन]

खेराणी—श्री. १ घट ओढणी. (किं करणें; देणें) जोराची, दांडगाईची ओढ. (किं देणें, करणें). २ (जरतार) चरही फित्तिग्याचा ४ इंच लांबीचा लांबडी दांडा. [खेचणें]

खेराणें—भक्ति. ओढणें; जोरातें ओढणें, ओढून नेणें; फार ताणणें; आवळणें, बांधणें. खेराचून धरणें—१ ओढून धरणें; ह्यास पेढून किंवा हुतामहपुर्वक अडविणें. २ मार्गांतून एकीकडे सराव-वयास किंवा जागा दावयास लावणें. —भक्ति. खेराणें. [सं. कृष् दि. चौबना]

खेचर—न. १ (आकाशांत फिणारे) पक्षी; ग्रह; नक्षत्रे. २ योगी. ३ समर्थ; मृत 'जैसा जनासाजि खेचर' असतुचि जना नोहे गोचर'. —हा ५ ९९. [सं. ख=आकाश+चर=फिणें]

खेचरी—न. गाढवी व घोडा यांची मिश्र संतति; नक्षत्र —मोहादि ७ [सं. खरग; दि. खचर]

खेचरी(मुद्रा)—श्री. हृदयांगातील एक मुद्रा; गुरुपरिष्ट पद्धतीनं दृष्टि समग्रयावर नेहून इडा, फिंगला व छुपुस्रा या तीन नाण्याचा मार्ग जे कपाळाच्या मातील छिद्र, त्यात जिमेचें टोंक बळवून राखण्याची क्रिया. ही मुद्रा सर्व मुद्रांत श्रेष्ठ ठावे 'जेवी खेचरीयोगिया' । —एकल ९.३२. 'तेरा दिवसी खेचरी सिदि साधु' । —स्वादि ९.५.२१. [सं.]

खेचरापेंच—श्री. कवचावून किंवा दांडगाईची ओढाटाण, रेतरिट. [खेचणें]

खेचरणी, खेचणी—श्री. (गो.) हिंगविणें. [खिचविणें]

खेट—श्री. १ पाचर; छुटी (गव्य वसविण्यासाठी) २ दाटी, जमाव. ३ जमण्याची नियमित जागा किंवा अड्डा, वेळ. 'कुल-

वागेची खेट खेट केली.' —पल ४.२२. (किं० पाळणें; भंभाळणें; टाणें; टाणें). ४ मेट. 'तो पवणील तेव्हां जगजेटी ।

खेटांच खेटी होतील । —अकला ५.६. खेट, अर्थ ११२ पदा.

खेट—न. गडेगाव; खेडे. ०खेट—न. बाजार मणारें खेडें-

गांव. 'खेट खंवेत प्रार्मी घुरी' । —एमा २३.४५७. [सं. खेट]

खेटक—न. डाल. 'खेटकाभाळ असुर दडती' । —रावि १५.

१४९. 'आले गजेंत खड्ग खेटक गदापाणी हणाणी घरा' ।

जामा ३९. [सं. गेट; का. खेड=डाल]

खेटण—श्री. दाटी; गर्दी. [खेटणें]

खेटणी—श्री. १ (विणकाम) पावड विणतांना धाण्याचीं

मुले खेदून वसविण्याची क्रिया; टांसणी व्यावस्त्र. २ वीण; पीत.

३ ओलांण्यो. (-कि.) पदा. [खेटणें]

खेटणें—भक्ति. १ ओलांडणें; सर्वघणें; मजज मारणें (जागा).

'खेदितां वुंष कांटी गुंठ दरडी न पाहे।' —गुगा ३४९. 'बाम्ही

चार मुडुळ खेटले.' —पल ८८. 'म्यां पांच कोपू मजल खेटली.'

२ रस्त्यांतून एकीकडे सारणें; धागुला ठकलणें; जागा दावयास

लावणें. —भक्ति. १ भिडणें; दिवणें. २ (रा.) अगदीं जवळ

जाऊन वसणें; बिछटणें. ३ जाताना घराटा वेळून जाणें; झगटणें.

४ एके ठिकाणीं दाटी,गर्दी करणें; जवळजवळ; बिछटून वसणें. ५

जवळ येऊन ठेपणें, पोहोचणें, भिडणें. [का. केड=फार, अशिया]

खेटनी—श्री. (व.) तगादा; हुसणें. 'सरी करण्याची खेटनी

माथें लागली.' [खेटणें]

खे(खे)टर—न. १ जोडा; बहाणा; पादत्राण; पाकपोस

(निंदाव्यजळ). २ पाय; साय. ३ (ल.) अत्यंत छुद्र वस्तु;

तिरस्करणीय पदार्थ. म्ह० १ चांभाराच्या देवास खेटराची पूजा;

२ आपल्या खेटरावर माया, ती दुस्कांच्या पोरवार माही. ३

बडिलाचीं खेटरे घेऊन पळणारा=अवज्ञा करणारा, बोडगा मुखारा.

४ खेटर तुटो अथवा जळो=काडीइतकी पूर्वा नवणें या अर्थी.

चागाचन्द—०खाऊ—वि. (निंदाची). सवैदा खेटरातें बडविला

जाणारा; बोडगा; निळज्ज. ०मार—प. जोडयाचा मार. खेटरा-

खेटरी—श्री. जोडाजोडी, जुतेपेजार—री.

खेटवणें—भक्ति. १ दाटी करणें. २ भिडविणें. [खेटणें

प्रयोजक]

खेटा—प. १ क्षेत्र किंवा देवस्थान यात जाण्याची निय-

मित खेप, वारी, फेरा. (किं० करणें, घालणें). यावरून (खेटे.

अव. योजून) एकसारख्या येरभाजा, रोपा; किंवा निष्कळ

येजा. (किं० घालणें; करणें) २ (राजा.) गर्दी; वेप; दाटी;

खेंचापेंच. 'शरीरीं माडींचा खेटा ।' —दा १२.९.११. 'गवज

अति खेटा ठायीं ठायीं पताका ।' —माघवहत रामायण बालकांड

३८ (महाराष्ट्रकवि). ०खेट—श्री. १ दाटी; गर्दी. २ अंगाशीं

अंग लागण्याजोगा परस्परांचा संबंध; ठकलादकली; धक्कायुक्ती.
खेटी-३. (गो.) येरसाप; अक्षयळा. 'प्रत्येक कामांत खेटी हा येतो' खेड्या-खेदे घात्या-वि. एखाद्या कामाविषयी फिन्या पालणारा; बारकरी; येरसाप करणारा; उंबराळा शिबडिणारा.

खेटी-श्री. १ गदी; तगद. 'माणे पुढे दिपे पोटी । सावे खेटी करी वे ।'-तुगा १६७६. [खेद]

खेड-श्री. १ मिसळ; मिश्रण; मिश्रितपणा; मिश्रित किंवा मिसळीचे द्रव्य. (मुख्यत्वे धान्य, दाणे). २ (शेती) थिखल-रूपि २५७. ३ (राजा.) कणसाच्या भाठीळाची दाणे घातलेली घुकी माजी. [खेड]

खेड-३. समत्कारिक, विलक्षण, तऱ्हेवाईक पाणूस, ०कर-वि. मिश्रित (धान्य). ०गणती-श्री. सरसकट मोजणी.

खेड-खेडे-न. लहान गांव (शके ७२८, च्या वर्षी ताम्र पदांत हा वावर आला आहे). [सं. खेड-६] ०कवेरी-श्री चाबडी. ०घळ-घाल, खेडाऊ, खेडोळ, खेडापळ, खेडाळ, खेडाळू, खेडवळ-पाल-वि. १ गांवदळ; अशि क्षित; खेड्यांत राहणारा; शेतकरी. २ गांवगिरी, गांवडी; घर-वती; गांवासंबंधी (माण्य, धान्य, कारागिरीचा पदार्थ).

खेड-श्री. मोल लोंकाची व जड तरवार; खांद पदा.

खेड, खेडगांवी, कुली-खेडार, खेडुकली-लं-विश्रगांवी, शिबडुली, खिडार पहा.

खेड-न. (माण.) गोबरीचा किंवा लांडवाचा पेटेल्ला तुकडा [सं. खेड]

खे(खं)डकुली(ळी)-श्री. १ बागेतील वाण्याचा लहान पाट. 'देवकुलिया आराम । त्यामाजी दोघा समाराम ।'-एभा ७:५६३. २ वाकणे पेट आणारी नदी; 'खेडपांतील ओवा. 'घादित्याचिया खेडकुलिया ।'-शिशु २६. 'ब्रह्मसाची खेड-कुली ।'-शिशु ३१३. [सं. खेड=वक+कुल्या=पाट, कालवा, ओवा]

खे(खं)डकुली-श्री. खेडवळ झी. [खेड+कुल]

खेडणे-सकि. खेडणे पहा.

खेडणे-सकि. जमीन कसणे; नांगरणे. [सं. कृप=खेड]

खेडहक-३. जमीन कसण्याचा हक. 'प्रत्यक्ष राजापासून आपली जमीन खेडहकाने उपमोण्याच्या या कुळाने'-पार्ले ५.

खेडम्या-३. (ना.) म्हातारबा; येराडा; हडकपि. खेडमी-श्री. येराडी [सं. खेड=वक]

खेडा-खे-३. १ मरद किंवा विलळ पोताचे व हलक्या किमतीचे कापड; उणास शेला. २ प्रेतापरील वज्र. 'खेड्यावर कुले पालव तिराडी तयार केली.'-पाव् ११८.

खेटी-श्री. पर्वतातील सिंध. 'मोठे उंच पर्वत आंतल्यामांत खचून आजल त्यांत खेटी पडल्या.'-मराठी साहाये पुस्तक भा. १ पु. ४५. (१८७५.) [खेड]

खेड(ड)न. खेडू-३. १ (गु.) शेतकरी. २ (व.) मत्स्याने किंवा बटाईने शेत करणारा; जमीन करणारा. [खेडणे]

खेडे-न. गांवडे; आडगांव (विशेषतः शेतकऱ्यांचे). [सं.

खेड-खेड-खेड; तुल. ० सीतन खेख; फ्रेंच जि. खेख] ०गांव-३. लहान गांवडी, आडगांव यांस व्यापक शब्द. ०गांवचा-वि.

खेडपा; गांवदळ; भिडार गांवचा; शेतकरी. ०पाडे-न. खेड.

खेड डि खेडांखेडी-गांवगांव. ०खेड्या-वि. खेडेगांवचा पंदा.

खेडे-न. १ पोलाद. २ दाल. 'नथे माला खेडे ।'-भाए ४५०. खिडे, खेड पहा. [सं खेड=दाल; तुल. का. खेड=दाल]

खेणी-किवि. (कु.) कथाने ।

खेत-न. १ शेत. २ रणक्षेत्र. ३ (स.) युद्ध. 'थोडे सोहन खेत केले. '-पया ४५४ ४ भेदान; मोडळी जागा. ५ पुण्यक्षेत्र.

[सं. क्षेत्र] खेतास येणे-लडाईत शत्रुसन्मुख झर होणे; मरणे.

'किडेक गाडवी खेतास आले. '-भाब १५ ०पडणे-खेतास येणे.. ०कर-३. (व.) शेतकरी.

खेती-श्री. रणक्षेत्र. 'खेती म्हणजे रण सोहन गोळीची खास्त निघाले तरी नामोहल आले. '-भाब १३. [सं. क्षेत्र]

खेती-श्री-श्री. शेती; शेतकी; शेतीचा व्यापार. [सं. क्षेत्र]

-३. शेती करणारा; शेतकरी. [सं. क्षेत्री; प्रा. खेति] ०पाडी-श्री. शेतावाडी

खेतूर-किवि. (कु.) कशात ?

खेते-तो-व्य. (गो.) माकड.

खेत्री-३. १ क्षत्रिय. त्यावरून. २ रणक्षेत्र; पराक्रमी पुरुष.

'खेत्री हाणा म्हणती रणक्षेत्र ।'-पेपो १२६. [सं. क्षत्रिय; हि. खत्री, खेत्री]

खेत्री-३. (गो.) (क्षेत्रांत राहणारे) पिधान्य. [क्षेत्र]

खेद-३ १ हट पदार्थाचा वियोग किंवा अनिष्ट पदार्थाची

प्राप्ति झाल्याने अंतःकरणस होणारी व्यथा, दुःख; मनस्ताप. २ पन्नाताप; अंतुताप. ३ त्रास, पीडा. 'जीवमात्रास देणे खेद ।'

-दा २.६.१९. ४ कंटाळा. 'जमा पुढवाच्या ठायी । वमांचा तरी खेद नाही ।'-झ ४.१०१ [सं. खिद=त्रास होणे] खेदणे-

सकि १ दुःखविणे, त्रासविणे. 'जिवळ्यांत खेद नये ।'-दा २.२. १०. २ (ना.) (स.) हांकणे; हांकून लावणे; पारविणे (पशु

हं). खेद मानणे-३. ख करणे, मनास लाकून घेणे. खेदविणे

-सकि. दुःख देणे; क्षिप्त करणे, त्रासविणे. ०क्षीण-वि. दुःखी.

'बहु आले खेदशीण ।'-तुगा १०२६. खेदित-वि. दुःखित;

कटी; चिन्न.

खेंद(दा)डा—उ. (गति०) मूढ; गंधरा; खेवडा. -वि.
१ खेंद वेगारा; नाडाळ; अडगारा; तापट; प्रासदायक; राटपाळ
(पोडा). त्यावरून. २ राट; डाट (माणूस); उगड; कजारा
(मूळ, छो); स्वच्छेरी; हुट; हाड; नट; कुरूप; नेमाळा; अन्व-
वर्धित (मूळ, छो, यांस रांगानें) [सं. रिड्]

खेडा—उ. (ना.) पिच्छा; पाटलाग.
• **खेदारू**—उ. एक प्रकारचा गूळ. -सं. ७.१४६. •

खेप—उ. (ना.) चकरी ६० बळी देणें.
खेप—जी. १ जा ये; येरसार; हेलपाटा. (कि० वरेंणें).

२ देवांताहून आणलेला मालाचा किंवा घान्याचा (वेल, गळवते
६० वरून केलेला) एका वेळचा पुरवडा, भरणा, फेरी; माल तयार
करणाऱ्याकडून एका वेळीं आलेला माल, 'विहणांची खेप.' ३ एक
वेळ किंवा प्रसंग. 'एक खेप गय केली दुसऱ्या खेपेस मारीन.'
पाळी; वारी; एखाद्या प्रसंगाचे उदाहरण. 'तिच्या बाळंतपणाची
ही पांचवी खेप.' एखाद्या क्रियेची सर्व मुदत; एक कृत्य
किंवा त्या कृत्याने व्यापलेला काळ. 'तू पोतलें घुतोसच आहिल्ले
खेपेसरतीं माझीहि धोत्रे घुडून टाक.' 'एका पेतेखेपेस गोड
लागतो मग देतेखेपेस कां कडू लागतो?' ४ निष्कळ येरसार;
हेलपाटा. (कि० घालणें). ५ रोगाच्या सांपांचा काळ. 'तापाची
बैबीची-जरीमरीची-पडद्याची खेप.' (कि० येणें). [सं. क्षिप्-क्षेप;
हि. रंघ] **खेपेसरसा, खेपेन**—किवि. हातासरसा; हातांतून
कामाबरोबर; चालू काम न थांबवित. **खेप्या**—वि. १ एवसारच्या
खेपा, हेलपाटे, येरसारा घालणारा, करणारा २ रोकड बंधरे
वाहण्याच्या खेपा कडून त्यावर उजवीकडा करणारा. ३ हाके
(टपाला)ची ने आण करणारा. 'नवे रोजीं उजनीहून खेप्या
पुण्यास जातो.' -मराठी रियासत उत्तर विभाग २.४२२.

खेप्ये—कि. (गो.) किण्या हांसडणें. [सं. क्षिप्]
खेपणें—सकि. वोंधणें; खोडा घालणें; मुजविणें; बंद करणें;
लोडणें; अडकविणें; प्रास देणें; अडविणें. -अकि. अडकणें; बंद
होणें. [सं. क्षिप्]

खेपाटा—उ. १ कंटाळावणी, निष्कळ येरसार; हेलपाटा.
(कि० घालणें) २ प्रासदायक विनंति, दुराग्रह, मायाकूट. (कि०
वरेंणें). [खेप]

खेप—उ. (गो.) अनर्थ
खे(र)खडा, खेखुडला—वि. १ खेंदडा पहा कुरूप. 'कोठें
होती रांघ खेवडी.' -राता ७६. २ नांकटासिकडा; अन्वव-
स्थित (दांत, दातांची वगळी). ' दाताला जीम लावल्यानें दांत
खेवडे येतात. ' [सं. ह्वेड=वक्र; फा. खमीदा=डुवडा, वांकडा]
• **खेवडा**—वि. १ गदळ; पाणेरडा; ओंबकपोरब; दिडीस; नाप-
संत (मनुष्य, प्राणी, चेहरा, नाक, इतर अवयव, इमारत, चित्र,

छिन्नाण, यस्तु इ०) २ अवयवस्थित (दांत इ०) [खेवडा+
लेखडणें]

खेपाळणी—झी. (राजा.) निष्काळजीपणानें वापरणें, वापर.
[खेपाळणें]

खेपाळणें—सकि. (राजा.) कचकाळन, नाटिल तसें वाप-
रणें; हिसकाहिसकी करणें; ओढाताण करणें; जोरानें फेंकणें,
हलविणें.

खेम—झी. १ मिठी; निळसा; हेंव; आलिंगन. 'पवनाशि
देतां खेम। अपान ऐसें पावला नाम।' -सिंसे २.२०७. (कि०
मारणें; वेणें; पेणें). २ -न. कल्याण; सुख; खुशाली; क्षेम. [सं.
क्षेम] • **खेमेस येणें**—एखाद्याच्या कबजांत येणें. **खेमालिंगन**—
न. मित्रत्वाची मिठी. [सं. क्षेम+आलिंगन]

खेमटा—उ. (ताल.) एक ताल; याच्या चारा मात्रा व
चार विभाग आहेत.

खेमा—उ. रेरा; तंबू. 'पातशाही खेम्पाची बगैरे तयारीची
मात्र आसा केली आहे.' -दिमरा १.१९. [भर. खीमा=
तंबू] **खेमेदाखल**—किवि. लडाईचेर निपताना पांव सोडून
सैन्याचा तळ दिलेल्या टिकाणी येऊन; घेरेदाखल. 'तुं बाहेर
खेमेदाखल होऊन...' -रा ५.७८. -पया २०१. **खेमेडोक**—
वि. (व.) जबरदस्त (मनुष्य).

खेमा—उ. १ चैदामेदा. २ मांवाचा बारीक चुप, चूर्ण,
तुकडे. [भर. खीमा]

खेर—झी. १ पाण; गाळ, गदळ; केर; दांकलेला भाग;
उरलेला भाग. २ एकत्र मिसळल्यानें शाळेला मांसादी. 'एक
एक उबळून घे, आंत हात घालून मालाची खेर करूं नको.' ३
(गो.) खडू. -वि. गाळसाळीचा; निष्पयोगी; केराचा. [केर
तुल. फा. केडिडु=विषदडविणें] • **खाना**—उ. खलखाना पहा
• **माती**—झी. नाखाडी (काम, माल, वस्तूची). (कि० बरणें).
• **मेर**—झी. कचरा; पाण; खेर अर्थ १ पहा. [खेर दि.]

खेर—उ. खैर (झाड).

खेरखेरात—झी. खुशाली. [फा. खैरखिरात]

खे(खा)रीज—वि. १ जादा; अधिक; वेगळा; निराळा;
भिन्न. २ वगळलेला; अवांतर, निराळा काडून ठेवलेला. 'जाती
खेरीज करून.' -वाडघमा ३ २५१. 'मला खेरीज ठेवून बाकी-
च्यांस बोलावणी केली.' -शम. १ शिवाय. 'तुज खेरीज मला
बोण्डी आश्रय साही.' ३ बावून; विना. 'मजखेरीज तूं जाऊं नको.'
४ बाहेर; वेपळे. 'इंजनास तेंवी कल्ल खुपचीं पुन त्याजला खेरीज
करवें.' -रा १०.१८१. (कि० करणें; वगळणें). [भर. खारिज्]
सामान्यद- • **फळम**—न. निराळे किंवा जास्त सदर, बाप, वस्तु.
• **जमा**—चसलू—दस्त—झी. उतघान्याशिवाय पेतलेला; कडू;
जादा घारा, पट्टी; चिन्ह बाणी. • **मस्ता**—उ. साक्षात् सरकारनें

मन्त्र्याने दिल्ल्या जमिनी, इजाज्याने दिव्या सोदोने दिल्ल्या जमिनी दिवा जमानी याहून भिन्न; रयतवारी; रोजी मक्का मुसारा पहा. ० मिळकत—भी. जयंतर प्राप्ति, मिळकत, पाबंदे. ० मुसारा—मुसाराहिरा, रोखी मक्का—मुसारा—३ (परकारी नोकरां दिल्ल्या पगराशिवाय) भण्डा; बक्षिण इ०; नैमिषिक खर्च (मेजवानीया, धर्मादाय इ०चा). याच्या मुख्य बायीं—व्यासन, रोजिनदार, धर्मादाय, रगत, देवस्थान, तंदन, कचेरी, दफ्तर, रोदनाई, देहनायी, पोटागी, बक्षीय, वारपाव, ऐवजास रांचे, राखकारी, हुमी, यडा, इमारत, भोजन, वापड, सोडा, शिल्लकी दागिने, घटी इ०.

खेल—३ (ब.) विभाग; हिस्सा; पक्ष. [फा. खेल—विविध विभाग]

खेल(र)खाना—३. १ सैन्याचे सामान व वाजारायुक्ते; फौजतील बाजार व सामानघाते. त्यावरून (ल) २ अडगळ; अन्वयविपत्तये राशी घातेलेल्या वस्तू इ०. 'या दिवाण खान्यांत खेलखाना भरल्य आहो, तो काढून मोकळे कर.' अन्वयविपत्तये प्रकार; विपत्ति. ३ अडगळीची खोली. [फा. खेल-खाना]

खेळाडी—वि. खेलाडू; धंदुर; हुशार. [स. खेल]

खे(लें)व—की. १ मिठी; आलिंगन; खेम. 'हनेई मीनल्या खेवडवळी.'—मुआदि ५५. ११९. 'आपण निवोनि निवरी पुण्ड त्याही खेवड देत्यात.'—मोमीम ३ ३३. २ खेड; पत्तडा; घाट, वादन जाणे. [स. खेम—खेव]

खेव—वो—३. अरिष्ट; दुर्दैवाने आलेले विपत्ति, अपकार; प्राध; घोडी; घात; उलटरी कला; नाश (किं० वेणे). 'आपासाहे-शान्या राज्याला आला खेव.'—गापो १०. ८६. [स. क्षय]

० आणणे—(ब.) सत्तावून सोडणे; घास घेणे

खेव—३. क्षण. खेवोनी, खेवो—तलाशी. त्याच पंढी. 'हा वोळ आडकत खेवो.'—हा १० ३३६. आलेखेवो; आता क्षणी 'नातरी निद जातखेवो.'—अम् १. ६२. मेडतखेवो, म्हणत खेवो, पावतखेवो. 'ऐसें मूंगारियाहि उदने। देखत खेवो'—हा ६. १७०. 'जल्मता खेवो वेया पस्तु.'—सिपु १. १५. १४. [स. क्षण]

खेवण—पा—न. १ कोंदण. 'पवपदनी' खेवणे। प्रमेय रत्नांची।—हा १. ५. २ जडित अलंकार, भुषण; जडाव 'जेयाचि बाहाणा चितामणी खेवण'—ह्द ५२. 'मिठी नाही अलंकारखेवणी'—ह्दमुरा ४६. ७६. ३ घोमा 'खेवणे—कि पंचवीस करणे; जडणे. 'खेवळे अंतरी मालटेना.'—मुगा ३९. ८६. खेवणणे—कि. जडित करणे. 'रविचंद्र तारा लोकजुसरी। खेवणोनिया तारावरी।'—एगा ६४. १८९. खेवणी—नी—सु-

खी. जडाव; जडणी; खेवणी; खेवणी. 'माजी मुसानी खेवनी.'—दाव ६२१.—वि. जडित. [सं. क्षेपणम्]

खेवण—नी. (अक्षिप) मूक. (किं० लायणे, मुठणे). [सं. क्षेपण]

खेवण्या—३. (काही) वल्हविणारा माथून; नावाही. [सं. खेव]

खेवा—३. आलिंगन; मिठी (किं० करणे). [सं. क्षेप]

खेवा—३. वल्ह. (किं० मारणे).

खेदा—वि. नास्त्य, राग्यरा. 'येता सोदर.'—रा १८. ६०. [फा. खेदा]

खेस—न३ एक प्रकारचे वापड (मुनी, लोंकरी, रेशमी).—भी. १. यवा वाजणारा खोक्ला, दगा (मुपंचा) २ (ना.) उप वाग (फोडणी किंवा मिळक्या इ० चा). [सं. खेस;]

खे(ले)सणे—अकि. १ दात घालून खेडणे, फिटकारणे (रावावळेच्या माकडांने); त्यावरून २ (ल.) रागावून, चिडून वस्त्र-रून भंगार जाणे. ३ घसा वाजत असे लोंकणे. ४ पिडाळणे (पोडा). ५ (ब.) वांछणे; खोळणे [अ.].—
खेसर—जी. (चा. ब.) यडा; मस्करी; वेडा.

खेळ—३ १ करमणूक; मीठा; मीन, फेस (चितविणे-वापे केलेली) २ खेळणे—नी, खेळण्याची वस्तु (मुदिबळे, सोपटपा, गोबरा, गोत्या इ०). ३ तमाशा; देवाचा; प्रवेशन. ४ आभ्यास; मेहनत (मुदिचा, इंदियाचा); व्यापार; क्रिया; चलनचलन (यंत्रांचे) ५ खेळण्याची पाळी (एखाद्या खेळांत).

६ चाळा; कृति, रावडाव, वाईट इत्य. 'म्हणे वामरा घात साध असार। तुसे गाडलीचिचि हे खेळ सारे.'—वामन भरत-भाव १७. ७ नाटकाचा प्रयोग. ८ रीला; कृपा ९ (ल.) छवाई; बुद्ध. 'उलटेल जी हा खेळ।'—संप्रामगीते ४७. १० (गो.) विक्षेपण; झुगाराचा खेळ; झुगार. [सं. खेल; हिं. पं. खेल; बं. खेल सोयन, मैचजिप्पी खेल.] (वा. प.) ० करणे—उडवणे; उडवणे, वेपसा खेपे करणे; पोटाळा, अन्वयवस्था करणे; नाचणे; निषडविणे. ० करणे—खेळणे—मांडणे—चांगला खेळ तिया काम करणे; एखादी हुयारीची किंवा चित्ताफीची गोष्ट सापूणे. खेळणे—अकि. १ कीटा, मीन करणे; इत प्र रमविणे. म्ह० खेळेल तो पोखेल. २ मगणे; अलंकरणे करणे; माया मारीत वसणे. ३ एखाद्या खेळ खेळणे. ४ वाय वाजविणे. ५ (भूत-सचारायुक्ते) इकडेतिकडे उडवा; मारणे. ६ हद्द हद्द हालणे, झुळ-झुळणे (एखादी वस्तु आन्वयामध्ये किंवा सुर्यकिरणे पाण्यामध्ये). 'किरल्याभोंवती, पाणी खेळत असते.'—७ व्यापार करणे; चालणे; चालत धावणे; चलनचलन करणे (यंत्र). ० लावणे—मांडणे—एखाद्या कडाचा किंवा बाई मसलीचा पाया घालणे. ० ख(वि)णे—सकि १ कियेल, व्यापारात चालू ठेवणे; चालणे;

हलविणे. 'स्वमायेचे भाडवळ । लावुनि एकदा खेळवी एव. ' -हा १८.१३०३. २ नाचविणे; आपल्या मर्जीप्रमाणे वागाव-
यास लावणे. 'जो मर्जादिकां खेळरी अंगेगी परी ।' -दिशु १.
३ काम घुल ठेवणे (यंत्र; बाकिचे यंत्र, हत्यार इ०चे). ४ रमविणे.
सामासब्द- ० फर-वि. १ इकडे तिकडे खेळण्यास योग्य; खेळ
ण्याच्या वयांत आलेला. 'वे मे माळणी कुलांचा खेळ । मरसा
नातु खेळकर झाला ।' २ खेळाडू; मौज्या, आनंदी. ३ नाच-
लाव्या; कडलाव्या; खेळपा; कपडेदाल. ० फर-वि. ५. तमास-
गीर; चित्रे दाखविणारा; मोंठपा लोकाचीं तोंये आणण्यास; बहु-
रुपी; दत्तावतारी. ० फुडी-जी. १ खेळण्याची चेष्टा; गाकड
चेष्टा, २ चाळा; फौडा; युक्ति; मौज; पडा (मनापासून केलेल्या
कृत्याच्या वलट). 'खेळकुडीने वोगी चोर म्हुटले तरी त्याचा
राग माझ नये. ' ० फुली-ळी-झी उपवयातील पाण्याचे लहान
लहान पाट. 'खेळकुळि पडा. ' खलबदा खेळकुळि जावळी ।
-दाव १५९. 'चित्रविनिग्न खेळकुळिया ।' -सुभादि २९
५०. खेळकू-गड-गर-वि. १ खेळाडू; मौज्या २ मौज
करणास; फौडा करणारा; विनोदी, विदुषक. ३ खेळण्याचे वय
हालेले (मूल). ० खंडोया-उ. नाचा, सरंखी विषाड, पूर्ण
सत्यागाद; धुकधाण (खंडाया, झाडाच्या अंगांत संचार करून
त्यास रानोमाळ नाचावयास व गडबडी लोळावयास लावता
यावरून). (किं० करणे). ० खाना-उ खेळण्याचा आडा; हूब
' वयोवृद्ध कामगार सकाळसंध्याकाळ ... दरबारात, खेळ
खान्यात जसा वीरसन वतील. .. ' -दि १.४१९
० गडी-उ १ खेळांतील सोबती २ -जी. (गो) खेळतील
सोबत किंवा मंत्री. 'त्याची व याची लहानपणापासून खेळगडी
आहे. ' ० गंडवा-वि. (राजा.) खेळात किंवा गर्मतीत व्यर्थ
वेळ घालविणारा; खेळपा, आळशी, लज्जेर खेळणी-झी १
खेळणे, फौडा करणे. २ खेळाचा दिवस, (व.) सुटीचा काळ
'हाळा घुल लाव्यापासून ४।५ दिवस खेळणीच असते
' खेळणे-ना. १ खेळण्याची वस्तु २ लहान मुलाच्या पाळ
ण्यावर वेगड, कागद, कापडाच्या चिमण्या इ० वस्तु बाधतात
त्या. ३ सहज प्राप्त होणारी वस्तु 'आम्हा केले परवडून खेळणे ।'
-एमा १८.२९५. खेळणे (तें), रांगणे (तें) -न मकरसका
तीच्या खेळवे एक मत, वसा, एका खीने दोन नारळ घेऊन
'खेळतें घ्या रागतें घ्या' असे म्हणून दुसऱ्या खीस ते
नारळ यावयाचे व नंतर दुसरीमेहि असेच म्हणून दोन नारळ
पहिलीला यावयाचे. खेळतारांगता-वि. १ खेळण्याच्या
व रागण्याच्या वयात आलेला (मुलगा) २ वारीस मोठका
हालचाल करता येईल असा; अपळपपूळ (वध, दागिना) ३
खेळतां येईल असा नेमस्त; हलका; वेताचा (ताप, देखी, गोंवर,

काजिण्या). खेळतें घार-न. देव किंवा भूत यांचा जोराचा
संचार, अवसर (यांचे भविष्य किंवा दाखून समजतो अशी समजूत
आहे.) ० त्या देवी-लीभव. देवींचा (फोडपाचा) एक प्रकार.
देवी पटा. ० पणा-वि. खेळासाठी किंवा चेष्टामस्करीसाठी ठेव-
लेला; बागलविडी; गुपमस्कण्या; विदुषक (माणूस, प्राणी, वस्तु,
खेळवे, खीडावून इ०). ० खणी-ली. प्रिया; मैना; लाडकी स्त्री
(मिलवी स्त्री किंवा नानाप्रकारचे खेळ खेळून पुण्यास आपल्या
व्यसनांत अडकविणारी स्त्री); खीस लडवाळपणे म्हणोवयाचा
दाडर ० रोपणा-उ (राजा.) आळशीपणा; अळदळपणा; रंगा-
ळण्याची किंवा गमण्याची प्रवृत्ति; खेळगडीपणा. खेळा,
खेळि(ळी)या, खेळ्या-वि. (फौ. राजा.) १ दिमागयत
दयाच्या पाळशीबराबर जाणारे, याचे कापडसेळे व हफ्तेसेळे
असे दोन प्रकार आहेत, तोगाड्या, बहुरंग. 'पूर्वी खेळे बहुत'
माहले सुटी।' -ह १३.४६. २ लमात खेळ खेळणारा. 'तो
वीरराज जयाचा खेळा।' -दिशु १९८. ३ नेहमीं भक्त्यासल्ल्या
कामांत किंवा अन्यायाच्या हुर्यात गुंतलेला; मागलाव्या; कळ-
लाव्या; गुगलरोर ४ फंदकिडर वरण्याचा स्वभाव असलेला ५
खेळाडू. खेळिझला-खेळला. 'मर्जाहमंडरी गोंधळ। खेळि-
झला संतापे।' -सुभादि १.४१५९. खेळी-झी. १ खेळ;
मौज. २ खेळण्याचा दिवस, सुटीचा काळ. ३ खेळण्याची पाळी
(सुटिवेळी) मोठ्ठ्याने एका वेळीं केलेली हालचाल, किंवा गति.
४ खेळा पडा. -वि. खेळणारी; मौजा मारणारी; पचवाल
झी. 'माझी साधु साठी खेळी।' -भन ५५. ० मेळी-झी. १
दाट परिचय; पमट, सलग. २ मौज, फौडा, यष्टामस्करी, रंगेल
चेष्टा; येमत, मौज ० मेळीचा. खेळ्यामेळ्या-वि दाट
परिचयाचा, सलगचा. ० मेळ्या, खेळीं मेळीं-किवि (कांथ)
मौजेत; हास्यविनादात किंवा खेळांत, करमणुकीत (काळ घाड
विणे). 'आता जाऊं खेळीमेळी। गाई चारावया।' -दुगा २३०.
मौजेने, विनोदाने, परिहासबुद्धीने, बोलणे, करणे) 'खेळीमेळी
आले वरा गोपीनाथ। गोपाळासहित मातेपासी।' 'खेळीमेळी-
किवि परस्पर पडा मस्करी करावयाजोग्या परस्परच्या मित्रमा-
वाने 'एणे करीं या भोजने' खेळेले।' -दाप १९९. 'आहार
निद्रादि खेळेले।' -एमा १३ ५६८ खेळुगा-वि. खेळाडू.
खेळणी-झी. (गो) उचरी.
खे-झी. १ अर्धा, अमिमान, ताडा. (किं० मोडणे; जिर-
वि) २ नाडाळपणा, चबेलपणा, मस्ती (टाणबंदी पडूची).
(किं० मोडणे, जिरविणे) ३ शिक्षा; ओळ, शिस्त 'त्या पोरास
खेळविळी पाहिजे.'
खें-खि. (गो) कोठे? खेंचा-वि. (गो.) कोणता-चा ?
खेंच्यो-कि. (गो.) इच्छा? खेंसर-किवि. कोठे? खेंसून-
किवि. कोटून. 'सैसून आयला ?'

मक्त्याने दिलेल्या जमिनी, इजान्याने किंवा खोतीने दिलेल्या जमिनी किंवा जफती याहून मित्र; रयतदारी; खेराजी मक्ता मुशारा पहा. •मिळकत—खी. अवातर प्राप्ति, मिळकत, फायदे. •मुशारा—मुशारिहा, खेराजी मक्ता—मुशारा—५ (सरकारी नोकरीस दिलेल्या पगाराशिवाय) भवा; बक्षिस इ०; वैमिस्तिक खर्च (मेजवानी, धर्मादाय इ०चा). याच्या मुख्य भावी—वर्षासन, रोजिनदार, धर्मादाय, खरात, देवस्थान, सेवन, कुचेरी, दफतर, रोयानाई, देहनाही, पोटीगी, बक्षीस, शिरपाव, पेवजस खर्च, सावकारी, हमी, बदा, इमास्त, भोजन, वापर, तोटा, शिल्लकी दामिने, बटी इ०.

खेल—३ (व.) विभाग; हिस्सा; पक्ष. [फ्रा. खेल=खेत्त=विभाग]

खेल(र)खाना—३. १ सैन्याचे सामान व वाजानखुणे; फौजेतील बाजार व सामानखाने. त्यावरून (ल.) २ अडगळ; अव्यवस्थितपणे राखी पातलेल्या वस्तु इ०. 'या दिवाण खान्यात खेळखाना भरला आहे, तो, काढून मोडले कर.' अव्यवस्थित प्रकार; स्थिति. ३ 'अडगळीची खोली. [फ्रा. खेल=खाना]

खेळांडी—वि. खेळाडू, चडडू, हुंकार. [सं खेल]

खे(खें)य—खी. १ मिठी; आलिंगन; खेम. 'स्नेहे मीनखा तेंवकळी.'—मुआदि १५. १११. 'आपण निवोनि निवोनी पुढळ हांदाही खुंखें देत्याते।'—मोमीम ३४३. १ खट, पसदा, चाट; चादून जाणे. [सं. खेम=खें]

खेय—चो—३. अरिष्ट; दुर्दैवाने झालेले विप्र; अपहार; प्राय; कोडी; घात, वस्ती कळा; नाश. (कि० येणें) •आपसादे; याच्या राज्याला आला खेव।'—गापो पु. ८६. [सं खय] •आगमणें—(व.) सत्तावून घेवणें, प्राप्त देणें.

खेय—३ क्षण. खेयी, खेयी—तक्षण. त्याच येंकी. 'हा खोल आदकत खेयी.'—झा १७ ३२६. जातलेखी, जाता क्षणी 'नातरी निद जातलेखी.'—अमर १.६२. भेटलेखी, म्हणत खेयी, पावतलेखी. 'येसं क्षुमारियाह उदजे। देखत खेयी'—झा ६.१७०. 'जल्मतां खेयीं तेयां धस्तु।'—खिपु १.१५ १४. [सं. क्षण]

खेयण—चो—न. १ फौदण. 'पदपदी' खेयणें. प्रमेय रत्नावी।'—झा १.५. २ जडित अलंकार, भूषण, जडाव 'जेयाच काहाणा चित्तमणी, खेयणा'—झ ५२. 'मिती नाही अलंकारखेयणा।'—झुमुरा १६. ७६. ३ शोभा. खेयणें—कि पक्कीकाम करणें; जडणें. 'खेयेंतें अंतरी मालतेना।'—तुगा ३१८६. खेयणें—कि. जडित करणें. 'रविचंद्र तारा खेयडुली। नेवभोनिनीं तयावरी।'—एगा ६४. १८९. खेयणी—नी—नु—

खी. जडाव; जडणी; खोबणी; खोचणी. 'माजी गुंजाची देखनी।'—दाव २४२. —वि. जडित. [सं. क्षेपणम्]

खेयण—खी. (अधिष्ट) मूक. (कि० लागणें; सुटणें). [सं. क्षुभा]

खेयण्या—३. (झाडी) बळविणारा भाणूस; नावाडी. [विवा]

खेया—३. आलिंगन; मिठी (कि० करणें). [सं. खेम]

खेया—३. बळदें. (कि० मारणें)

खेय—वि. नातलग; सोयरा. 'खेस तोडरे.'—रा १८. ८७. [फ्रा. खेय]

खेस—नपु. एक प्रकारचे कापड (छुती, लोंकरी, रेशमी)—खो. १ पसा वाजणारा खोकल, दमा (छुराचा). २ (ना.) जप वास (फोडणी किंवा मिरच्या इ० वा). [हिं. सं. फास;] खे(खें)खणें—अभि. १ दात खाऊन खेचणें, फितछाणें (रामाबलेल्या माकडांने); त्यावरून २ (ल) रागावून, चिडवून वस्त्रे रंगवणार जाणें. ३ पसा वाजेन असं खोंकणें. ४ शिकाळणें (पोटा). ५ (व.) खांदरणें; खोकळणें, [व.]

खेसर—खी. (खा. व.) घडा; मोजक; वेष्टा.

खेळ—३. १ करमणूक; क्रीडा; मजक, कैल (चित्तिनो-दाय केलेली) २ खेळणें—मां, खेळण्याची वस्तु (बुद्धिबळ, सोंगट्या, भोंवण, गोदया इ०). ३ सभाशा; देखावा; अस्वीन. ४ अभ्यास; मेदुनत (बुद्धीचा, हिंदायाचा), व्यापार; विद्या; चलनचलन (येताचे) ५ खेळण्याची पाळी (एखाद्या खेळांत). ६ पाळा; कृति; खावडाव, बार्देत हलव 'म्हणे बांमरा पात सासु असारे। गुजे माउलीचेविहे खेळ सारे।'—वामन भरत-माव १७. ७ माट्याचा प्रयोग. ८ खेळा; कृपा. ९ (ल.) कडाई; युद्ध. 'उलटेल जरी हा खेळ।'—संमामातीते १७. १० (गो.) विशेषतः खुगाराचा खेळ; खुगार. [सं. खेल, हिं. पं. खेल; वं खेला सीगन, मंचजिप्सी खेल.] (वाप्र.) •करणें—उडवणें; उघडणें, वेपवां खर्च करणें; पोटाळा, अव्यवस्था करणें; नासणें; विघडविणें •करणें—खेळणें—मांडणें—बांगळ खेळ किंवा काम करणें; एखादी हुपारीची किंवा शिताफीची गोष्ट सापणें. खेळणें—अभि. १ क्रीडा, मोज करणें; हलत रमविणें. म्ह० खेळेल तो पोखेल २ गमणें; अडवले करणें; मारा मारीत बघणें. ३ एखादा खेळ खेळणें. ४ वाच वाजविणें. ५ (भूत-सत्कारामुळे) दृक्तेतिकटे उडपासारणें. ६ हद्द हल्ले हालणें; झुळ-झुळणें (एखादी वस्तु पाण्यामध्ये किंवा घुसविणें पाण्यामध्ये) 'किरल्याभोंवती; पाणी खेळत असते.' •७ व्यापार करणें; चालणें, चालत आणणें; चलनचलन करणें (चंग) •छावणें—मांडणें—एखाद्या कड्याची किंवा बार्देत मसळीचा पाया मारणें. •धविणें—अभि १ कियेत, व्यापारांत चालू देवणें; चालवणें;

लविणे. 'स्वमायेचे आडवळ' । साधुनि एकदा रोळवी सुत्र । '
 -भा १८.१३०३. २ नाचविणे; आपल्या सर्वप्रमाणे दागाव-
 यास लावणे. 'जो ब्रह्मादिकां खेळरी अर्थांनी परी ।' -शिशु १.
 ३ काम सुरू ठेवणे (येन; पाकेचे यंत्र, हत्यार इ.चे). ४ रमविणे.
 सामाशब्द- ० फार-वि. १ हक्के तिक्के रोळण्यास योग्य; रोळ
 ण्याच्या वयांत आलेला. 'दे मे भाऊणी फुलांचा खेळ । माझा
 नातु खेळकर झाल ।' २ रोळाह; मौज्या; आनंदी. ३ आग-
 लाव्या; कडलाव्या; रोळया; कज्जेदाल. ० फारी-पु. तमास-
 गीर; चित्रे दाराविणारा; मोठ्या लोकांचीं सोंपे आणणारा; बहु-
 त्वाची; दशावतारी. ० फुडी-खी. १ रोळण्याची चेष्टा; माकड
 चेष्टा. २ चाळा; क्रीडा; युक्ति; मौज; यष्ट (मनापासून केलेल्या
 कृत्याच्या उलट). 'खेळकुडीने कोणी चोर म्हुळें तरी त्याचा
 राग मानूं नये.' ० फुडी-खी-खी उपवनांतील पाण्याचे लहान
 लहान पाट. 'खेळकुडी पडा. 'रुनबदा खेळकुडीला जवळी.'
 -दाव १५५. 'चित्रविनिन खेळकुडिया.' -सुआदि २९
 ५०. खेळकु-गड-गर-वि. १ खेळाह; मौज्या २ मौज
 करणारा; क्रीडा करणारा; विनोदी; विदूषक. ३ खेळण्याचे य
 णालेले (मूल). ० खंडोया-उ. नास; सर्वस्वी विषाह; पुण
 सुत्वापास; धुक्याण (राज्या, शाळाच्या अंगात संघार केल
 त्यास रातोमाळ नाचावयास व गडबडां टोळावयास लावता
 यावरून). (किं०-करणे). ० खाना-उ. खेळण्याचा भण्डा; हड्ड
 'यमोद कामगार सहाससंध्याकळ दरबार, रोळ-
 खान्यात जसा वीरमंत्र वेतोळ -टि १.४१९.
 ० गडी-पु. १ खेळांतील सोबती. २ -खी. (कों.) 'खेळांतीर
 सोबत निचा मंत्री. 'त्याची व याची लहानपणापासून खेळगडी
 आहे.' ० गडद्या-नि. (राजा.) खेळात निचा मंमंतीत येथे
 वेळ घालविणारा; खेळया; आळशी; छानोर. खेळणी-खी. १
 खेळणे, क्रीडा करणे. २ खेळाचा दिवस, (व.) सुटीचा काल
 'माझा मुल शाळापासून ४५ दिवस खेळणीच असते
 खेळणे-न. १ खेळण्याची वस्तु २ लहान मुलाच्या पाळ
 ण्यावर वेगड, कागद, कापड्याच्या चिमण्या इ. वस्तु बांधतात
 त्या. ३ सहन प्राप्त होणारी वस्तु 'आम्हां केलें परब्रह्म खेळणे ।'
 -एमा १८.३९५. खेळणे(त), रांगणी(त) -न मकरसंक्रा
 तीच्यावेळेचे एक व्रत, वसा, एका क्षीने दोन नारळ पेऊन
 'खेळते च्या रांगते ध्या' कळें म्हुणून दुसऱ्या क्षीस ते
 नारळ घावयाचे व नंतर दुसरीनेदि अखेन म्हुणून दोन नारळ
 पहिलीला घावयाचे. खेळतारांगता-वि. १ खेळण्याच्या
 व रांगण्याच्या वयांत आलेला (मुलगा). २ दारीरास मोकळी
 हालचाल करता येईल असा; अक्षयपूज (वख, दागिना). ३
 खेळता येईल असा नेमस्त; हलका; वेताचा (ताप, देवी, गोंवर,
 धाको. २. ५५

काजिण्या). खेळतें घोर-न. देव किंवा मृत यांचा जोराचा
 संचार, अवतार (यांचे मजिष्य दिवा घालून समजतो अशी समजूत
 आहे.) ० त्या देवी-ओभव. देवींचा (कोडयांचा) एक प्रकार-
 ववी पडा. ० घणा-वि. खेळासाठी निचा चेष्टामस्करीसाठी ठेव-
 लेला; बगलबिडी; रुपमस्कण्या; विदूषक (माणूस, प्राणी, वस्तु,
 खेळणे, क्रीडास इ.). ० घणी-खी. प्रिया; मैना; लाडकी स्त्री
 (मिलती स्त्री किंवा नामप्रकारचे रोळ रोळून पुण्यास आपल्या
 व्यसनांत अडकविणारी स्त्री); स्त्री लडिवाळपणे म्हणावयाचा
 शब्द. ० दोपणा-पु (राजा.) आळशीपणा; लंडटळपणा; रंगा-
 लण्याची दिवा गमण्याची प्रवृत्ति; रोळगडीपणा. खेळा,
 खेळ(ळी)या, खेळया-नि. (कों. राजा.) १ शिमण्यांत
 दबाच्या पांलखीबराबर जाणारे, याचे कापडसेले व हड्डसेले
 असे दोन प्रकार आहेत; सोंगाट्या; बहुलंग. 'पूर्वी खेळे बहुल
 ग्राहले सुटी.' -द १३.४६. २ समत खेळ खेळणारा. 'तो
 गोरराज जयांचा खेळा.' -शिशु ९९८. ३ वेहनी मळत्यासलच्या
 कामांत निचा अन्यायाच्या कृत्यात गुंतलेला; आगलाव्या; कळ-
 लाव्या; घुगलखोर. ४ फंदफिनु करण्याचा स्वभाव असलेला ५
 खेळाह. खेळिलला-खेळला. 'ब्रह्मांडाचर्णी गोंबळ । खेळ-
 मळा संतापे.' -सुआदि १.४१९. खेळां-खी. १ खेळ;
 मौज. २ खेळण्याचा दिवस, सुटीचा काल. ३ खेळण्याची पाळी
 (सुडिबळे). मोहण्याने एका वेळीं केळी हालचाल, किंवा गति.
 ४ खेळा पडा. -वि. खेळणारी; मौजा मारणारी; चवचास
 खी. 'माझी साधु माठी खेळी.' -भज ५५. ० मेळां-खी. १
 दाट परिचय; वसट; सलगी. २ मौज; क्रीडा; यष्टामस्करी; रंगल
 चेष्टा; मंगत; मौज. ० मेळां-खी. खेळयामेळया-वि. दाट
 परिचयाचा, सलगीचा. ० मेळां, पेळां मेळां-किवि. (कांय)
 मौजेत; हास्याविनाशत निचा खेळांत, करमणुर्धीत (काळ घाल
 विणे). 'आला जाकं खेळीमेळीं । माई चारावया ।' -सुगा ११०.
 मौजेने; विनोदाने, परिहासपुढीने (खोले, करणे) । खेळीमेळी
 आले बरा गोपीनाथ । गोवाळासहित मातेपासी ।' खेळेमेळे-
 किवि. परस्पर यष्टा मस्करी करावयाजोग्या परस्परांच्या मित्रगा-
 याने. 'एथे करी या मौजेने खेळेमेळे ।' -दाव १९९. 'आहार
 निद्रादि खेळेमेळे ।' -एमा १३.५६८. खेळुगा-वि. खेळाह.
 खेळणी-खी. (गो.) उचकी.
 खे-खी. १ अहंता; अभिमान; तादा. (किं० मोहणे; जिर-
 विणे). २ नाझळपणा; चढेलपणा; मस्ती (डाणवंदी पयची).
 (किं० मोहणे; जिरविणे). ३ विक्षा; ओळ; शिस्त. 'त्या पोरास
 खेळविळी पाहिले.'
 खें-खि. (गो.) कोठें? खेंचा-वि. (गो.) कोणता-चा?
 खेंच्यो-वि. (गो.) कुठ्या? खेंसर-किवि. कोठें? खेंसर-
 किवि. कोठे. 'खेंसुन आयला?' -

खेचणे—खेचणे पहा.

खेण—वि. (गो.) सारढ.

खेणाडो—प्र. (गो.) खेत, आगर यात खारें पाणी जाळं न देण्यासाठी पातलेला बांध.

खेण—प्र. रेंगाळणारा खोकला. [प्र.] •करी—करीण—शुकी. रेंगाळणारा खोकला असणारा प्रहृष्ट, खो. खेनौ—न्या—वि. १ खोकलेकरी. २ तिरसट; खरट; चिडखोर.

खेर—प्र. एक काटे असलेले झाड. 'याची पाने शमीसारखी असून लांकूड इमारतीच्या उपयोगी पडते. याच्यापासून कात व गोंद होतो. -वपु २.४५. [सं. खरिद] •सारंगर—प्र. खेरापासून केलेले एक औषध.

खेर—खो. १ क्षेम, कुशल; कल्याण. २ चांगली स्थिति; आवादी; खुशाली. ३ ईश्वरी कृपा. 'ते खेर होऊन निघले पुनर्जन्म झाला. -मराठिथोरा ९०. [अर. खेर=मेल] (बाप्र.) •असणे—लगा. सर्व बांगले, डाकडो असणे. •होणे—आलेला बाईट प्रसंग दळणे; उपकार होणे. सामान्य—•आफियत—खो. क्षेम; खुशाली. 'आपणाकडील खेर आफियतेचा खबर माळून होत नाही. -रा १०.११८. •खवा—खवा—खाद—वि. हितेच्छा. 'ते मानने गिळकुल राजाईचाच सरकारने खेरखा नाहीत. -रा १०.२५५. •ईश्वर हे फोतेची खबर सर्व खेरखा लोकांस सुभारक करो. -पंद १.८४. •खाही—खो. शुभस्थितन. -रा ८.९. [फा. खेर+खाही] •खुशी—खो. क्षेमकुशल.

•खेरात—खो. दानधर्म. 'खेरात केरी'—मदरा १.२०१. [फा.] •शादमानी—खो. खुशाली. 'आपली खेरशादमानी हमेसां बळमी करावी. -रा २२.८९. [फा. खेर+शादमानी=आनंद] •सलाह—खो. १ सुखवार्ता, क्षेम कुशल (मुख्यतः प्रत्यक्ष वार्तांत जोजला) 'आपली खेरसहां देवेक लिहीत जाणे. -रा १५. २५०. २ स्नेह; मित्रत्व, सख्य ३ (उप.) पूर्ण भगवाव किंवा देवाई, दुष्काळ (पाणी, अन्न, दाणा, पैसा यांचा) [फा. सलाह]

खेर, खेरत—खो. १ चांगली गोष्ट. 'एक जरा तखीस दिलिया खेत नाही. -रा १५.१३७. २ भलाई. 'त्यांतच तुमची आमची सवांची गैरत आहे. -रा ६.६१८. [अर. खेरत]

खेरभट—प्र. १ या नावाचा एक माझण हा शक्ति व पराक्रमावद्ध प्रसिद्ध होता. एकदा त्याला चोरीनी अन्नसमाज पांढून त्याचेवर हत्या केला असता त्याने जखमिचे एक रंगचे झाड उप-दून त्यांना चोवून पियादून साविले अशी गोष्ट आहे. 'त्यावरून अचाट शक्तीचा माणूस, मीम. २ अतिश्रित, निरसुर किंवा निव्वळ पगडोरे किंवा शाई दांना शिकविण्याच्या योग्यतेचा माझण. खेरा—प्र. ओघळा—वाजरीवर पडणारा एक रोग.

खेरा—वि. १ घनसांवळा, कपिश. २ करडा; पांढऱ्यावर तांबड किंवा तांबड्यावर पांढरे ठिपके असणारा. 'खितार भिंगारें खेरें. ... अथर्वी वासरें आपण आहला. -ह १०.११२. ३ निरनिराळ्या रंगाचा (डोळा) किंवा निरनिराळ्या रंगाचे डोळे असलेला (माणूस, पशु) केरा पहा. ४ मिश्र रंगाचा; चित्रविविध; मिश्र. •कधुतर—न. लालभट्ट किंवा काळतरतांबडे रंगाचे कधुतर. •यांडा—वि. पांढऱ्यावर काळे किंवा काळ्यावर पांढरे ठिपके असलेला.

खेराड—न. खेराचे झाड. 'कोसंब अंजोर-खेराड. -काठिकापुराण २२.१५. [खे(नड) अन्वार्थी प्रत्यय]

खेरात—खो. १ दानधर्म; भिक्षा; देकार. २ नृशेदीच्या खर्चासाठी किंवा फकिरांना दानधर्म देण्याच्या खर्चासाठी दिलेली पिन सान्याची इनाम जमीन किंवा गांव. ३ (ल.) कुस्वडी. 'सखे खेरात करीम तुजबहन. -पळा ४.१८. [अर. खेरात]

खेराती—वि. कमी योग्यतेचा; हलकट; सामान्य; धुद; भिकार; दावाळ (माणूस, वस्तु, पशु—चारण दान यादवाच्या वस्तु बहुधा धुद, भिकार असतात). 'खेराती सामान मात्र नसावे. -ख ४.१९०५.

खेरि(री)यत, खेर्यत—खो. क्षेम; खुशाली; सुख; हित; मन.स्वास्थ्य, चांगली स्थिति; भरभराट. 'त्याचे लोकीने खेरी-यतीने वर्तमान पुशिले आहे. -रा १.१८१. [अर. खेरियत]

खेरी—खो. १ बाधीव नसलेल्या जिहीरीवरील रेंगाडाच्या माथाराचे खांबे प्रत्येकी; बहुधा हे खेराच्या लांकडाचे असतात २ अर्धभज; गर्व; कीपणा. [खेर] -वि. खेराच्या लांकडाचा वेलेळ. •खेरी—वि. हलक्या किमतीचा; कवडीमोल; धुद.

खेलाटी—टी—खो. खोलाटी पहा.

खेचंग—वि. बळकट, मनबूत. 'देहभग्न्या खेचंगी. अवि. शिले आणी. -झा १३.१०७. [सं. खेचंग]

खेझा—वि. खस, खचीस याचा स्वभाव असलेला; कुल-खणी; अमंगळ, पिराच्च यासारखा झाड; रासुस (निदार्थी). [खचीस]

खेस—प्र. (खो.) (अशिशु) खचीस पहा.

खेरी—प्र. १ (खोखोचा खेळ) पाळी आलेला पडणारा गडी रंगितेली अथवा उग्रव्यास लावून त्याच्या जागी बसताना जो धुद सख्यातो हो. २ (ल.) चारा; तोडा; खील; छाट. ३ विप्राशुद्ध; उपाता; अडयला. [पं. क्षोभ-खोह-खोभ-खो-गाह १८३२; ध्व.] •खालणे—वेणे—१ कामावरून पाळवून वेणे; (मजतीन) रसाडणे; उच्चाटणे; शुक्तीने जाण ताभ्यात वेणे; (कामांत) विस्मा घालणे.

खो, खोखो—स्त्री. १ खदखदा हांसणे; खोकलें; दांस. (किं. लाणें; करणें; लावणें, चालणें) 'छातीचें मडकें होई।' 'छातीचें मडकें होई।'—सन्मित्रसमाज सेव्या पद ४. पृ. ९. (१९२९). —किवि. १ सपादन; मोठमोठ्याने; खोखो असा आवाज काढीत. (किं. हांसणें, खोकलें). २ तथा गेलेल्या मडक्यावर वाजविले असता होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. (किं. वाजणें). **खो-कन-कर-विन-विद्धाँ**—किवि. खो असा शब्द होई असें वावून; पडून. **खोका(खा)वण**—अकि. खो असा शब्द होईल असें पडणें; फुटणें, वाजणें पाऊन, (जड वस्तु). **खोईण**—स्त्री. (कों.) मासे पकडायसाठी पाण्याच्या प्रवाहांत ठेवलेली एक निमुळती बाटोळी बांधुची विणलेली नळी. धोयनी असेंहि रूप आढळतें. खंण पहा. [कोन]

खो(खो)क—स्त्री. १ (दगड इ. च्या) प्रहारामुळे शरीरात झालेली जखम, दात, २ क्षणिक खोकला; पधात काही अडकल्यामुळे उत्पन्न होणारी शास्त्रपुती दांस. (किं. येणें) [ध्व.]

खोकड—स्त्री. खोखोचा खेळ.

खो(खो)कड—स्त्री. १ कोळ्याच्या जातीचे एक जनावर; हे मोठे कावेबाण, पूत, मोठमोठ्या शिकान्यास व शिकारी कुत्र्यास घुगेपुरे करून सोडणारे, छुपेकरदार व गोंडस तोंड्याचे, कड्यास पादरींवर दाढीतील विळांत राहणारे आहे. काहींच्या मतें कोल्होण. २ (ल.) म्हातारा, जख्खड, कुसप, अशक्त, रोगी माणूस किंवा पड्डा ह्यावरून ३ (कों.) नापीक, रस, खडकाळ जमीन. [प्रा. खोड-मुगल]

खोकडी—स्त्री तोंडा(वेढ्या)ची एक बाजू; खोकाड पहा. [ध्व.] **खोखविणें**—१ ओतणें, फाडविशीं तोंडांत अडकाविणें; यावरून. (ल.) २ नासणें; घालेनासें करणें; धोटाळा माजविणें; घात करणें.

खोक(खो)णें—अकि. खासणें, दांसणें; कास रोगानें कंठांतून खोखो असा शब्द येणें. [ध्व.]

खो(खो)कर-ड, खोकरें—वि. (काव्य) १ फुटकें, तडकलें; नाशवत. 'जे आकारी ह्ये खोकरें।'—झा ८.१५ मोड कळीस आलेले. 'रिता वाडा खोकर.'—सुगा २०५५. 'नरदेह खोकर जेंस फुटकें कावल।'—स्वाद ६.४.७७ २ बयातीत, जख्ख. [सं. क्षयकर]

खोकरणें—अकि. क्षय पावणें, फुटणें.

खोकरणें—अकि. ओसरणें; कमी होणें. 'बायल्यजळ खोकरें.'—गीता २.४३१. खोकणें.

खोकरपण—न विनाशयता; क्षणभंगुलता; क्षणिकत्व. 'तेणें खोकरपणें पडे। खर हें नाम।'—झा १५ ५००. [सं. क्षयकर+पण]

खोम(स)ळा, खोक—३. (राजा.) प्राणवायु उदानवायुशीं मिथ झाल्यानें दूषित होऊन तोंडांतून बाहेर पडणारा आवाज; कास; दांस; खाडेलें अन्न श्वाभमागांत गेल्यानेंहि खोकला उद्भवतो. याचे पांच प्रकार आहेत—मातदोपाचा, पित्तदोपाचा, कफदोपाचा, उर-क्षताचा व क्षयरोगाचा. —योर १.६१०. 'खोकलें खरुज्ज अर्थात् १—गीता १३.२४९७. [सं.कास] **म्हू** गळा कापला खोकला मिटला (वारला). (पात्र.) ० धिक्कत घेणें—स्वतःच्या पायावर धोंडा पाहून घेणें; नसतें लुचांड आपण होऊन अंगावर ओढून घेणें. —लेकरी—वि. सदोदित खोकला येत असलेला.

खोकली—स्त्री. एक मोठें झाड. याचीं पानें हिरड्याच्या पानासारखीं, साल तेजवळ्याच्या सारखें जाड व पिवळें व फळे हरमन्याएवढीं असून झाडास सांबारीप्रमाणें फटि असतात. —वयु २ ७६.

खोक(ख)स—न. घान्यातील पोल व तूस, भुसकट.

खोका-खा—३ १ पैसा देऊन निःकासत काढलेली हुंडी. २ दिलेल्या हुंडीच्यासंबंधीं सुचनापत्र. ३ सुटका; हवालपट्टी (अधि-कारावरून किंवा जागेवरून). (किं. येणें; आणणें) ४ शाकण नसलेली पेटी (विशेषतः देवपारी). ५ (कु.) म्हातारा, जख्ख माणूस. ६ (हिरबा व्यापार) मिटून, फुटून खारकसारळा सुकणारा, पिवळा व हिरवी झाक असणारा उत्तम प्रकारचा हिरबा; दळ जाड, बीं बारीक, यजवदार असून सुपीक जमिनीत फळ पडल्यास तेथील पीक जळतें. ७ राशींदून चांगली सुपारी निवून राहिलेला खराय माल; पोळ, हलकी सुपारी.

खोकाड—न तोंड, गाल यांची एक बाजू; थोरारडणा, कुसपता, गदळपणा, छेजेमुळे झालेली विरूपता किंवा तोंडात अडकविणें इ.० अर्थांन पण निंदाधीं वापरतात खोकडी पहा.

खोकाटें—न. मस्तकाची टाळ, खाकोळें पहा.

खोकाळा—३ वामराच्या ओरड्याचा शब्द, यावरून खोकला, खोकणें हे शब्द बनले आहेत असें म्हणतात. —मसाप २ ३ २४१. [ध्व]

खोखर—वि. जीणें. खोखर पहा. 'खोखर वृक्ष असल्यावरी। आणि वंशत बोळला तयावरी।'—महिक्या १.३६.

खोखो—३ मुलांचा एक खेळ. खो पहा.

खोंगळा-ळी—पुत्री. १ खोदलेला पाट, कात्या; खंदक. २ पाण्याच्या तोंडपानें केलेली पळ, ओपळ; चर. [का. कोंके=वाकडा]

खोंगा—३ तडहाताचा पवा, पोकळी. 'खोंगभर दाने मिळान्यास घाल' [का. कोंके=वाकडा]

खोंगी—स्त्री. सुटपे व छाती सांत ठोकें पावून बसण्याची क्रिया. (किं. घालणें, पावून बसणें) [का. कोंके]

खोड—न. १ सोमितीची चौकट, वमान. २ भोपट्या
शिपाय दांडी, सांगाडा (सतर, वीणा यांचा); तबळा, मृदंग
करण्यासाठी तयार केलेला व पोसरलेला लांकडी टोडळा, हा एक
विषा दुर्तरी असून शिपू विषा येराचा असतो. ३ धुगंपी इश्याचा
मडा, लांकडाचा तुकडा (चंदनाचा, इतर धुगंपी झाडाचा). ४
ढोडा व फांया छानून टाकलेला झाड; ओढका; खंड; खोड; धुपा;
फांयांच्या खालचा भाग. ' तिन्ही टोकीं मुलें नाम वृक्ष पञ्च
शाखा । वेचलों वरि खोडा धरनि माघ टेंका ॥ '—तुगा ३५४.
५ अंगावरून पार गेलेला माणूस. (किं० दोहन पडणे; ' होणे).

६ म्हातारी व न विपारी दिवा गामण राहण्यास अवयव गाय,
मैस; फळे, फुले न घेणारे जुनाट साह. ७ (सामा-) साह. ' आगराई
तील खोडे पांक्वे भादवे. ' ८ (मावळी) मृदंग. ९ सोरांडी घडका-
माची चौरस पट्टा टेकविण्याचा लाकडी टोडळा. १० (गो.)
लांकडी पनट पाळे; पोढे काढण्याची उसळी. [प्र. दे. खोड=
काट, खंड. का. कोड=धुपा] खोडका—उ. (व.) बाळून शुद्ध
झालेला झाड; खोड. ' अजयास हयाया एक लहान खोडका ।
—राला ११०. खोडघ—न. (वर.) १ दोतींचे कळमदान किंवा
टोडळा २ वंसाचा तुड्डा. ३ (व.) जुनाट साह. ४ (व.) गोढे
तेल टेकण्याचे दाढी भाडे. खोडघन—(व.) जमिनीतील पिकांचे
तुड्डाने भरून. निष्पाकरिता, दुसऱ्याच्या मालकीच्या हया
जमिनीत भरलेल्या झाडांच्या पिकांतून चेतलेला हिस्सा.

खोड—खी. १ वाईट प्रवृत्ति, कल; वाईट संवयी, चाल; अस्व-
शुण; लहरी; तयियत; रग. म्ह. १ नित्याची खोड मेळण्यातून
जात माही. ' २ ' जी खोड बाळा ती जन्मळाळा ' ३ अयव; व्यंग;
दोष; गोम (घोडा इ० जनावराची. घोड्याच्या ४२ खोडी सामि
तानेच्या भादवेत). म्ह. ० ' एक गोरी बहात्तर खोडी चोरी ' ३ दोष;
बिग; चूक; अशुद्धता (भाषण, वोलणे यांतील); गोम; तडा;
फूट (जिनसातील). ४ खोखंडलपणा; लहरी; तयियत; मिजाज
म्ह. ० ' दरियास खोड असु नये. ' ५ कलंक; डाग; काळिया
[सं. वृट; म. ' खोट, का. कोडी=व्युत्पत्ता] (वाप्र.) ० काढणे-
१ खिजविणे; चेतविणे, बाहेर बाढणे (गुप्त वैर, दुष्टपणा). २
घाटेस जाणे; खोडी करणे. ' बाषाची खोड काढू नये. ' ३ दोष
काढून टाकणे ० काढणे—करणे—लहानसहान उपपन्न देणे; खाज-
विणे; नेतविणे; चिखविणे; राग आणणे. ० टेकणे—दोष ठेवणे किंवा
शोधणे, बाई ठेवणे; छिदे बाहेर काढणे किंवा वचणे. ० मोडणे—
ताडा, गर्व कमी करणे; खोडकी जिरविणे; एखाद्याच्या वाईट
संवर्ध, प्रवृत्ति, ओडी त्याजकटून टाकविणे, सोडविणे, घालविणे,
किंवा त्यासाठी वडक शिक्षा करणे. सामाशब्द—० फार—वि. १ वेष्टे
खोर, टवाळ; खोड्यांनी परिपूर्ण. २ वाईट संवयी, चाली, व्यंगे, दोष
असणारा. ३ मिजाजखोर; लहरी; तयियती. ० खट—खी. दोष

व वंज; अवगुण व विषयट; भाषाशुद्धि. (किं० पडणे; चिख-
रणे; मुणने). —उ. नासुद्धनार किंवा मुढोरे विकणारा. [खोड=
अर. खन] ० सर—सा, खोडसाल—वि. खोडकर. खोटकाळ
पडा.

खोड—उ. १ तळम वेल, गोव्हा; पाडा; सांड; पोळ. २ (व.)
वेलाचे वशिष्ठ. [सं. पंढ=वेल]

खोड—उ. खोपट्याची एक जात.

खोड—उ. (खं.) होंगसारील जनावरांची पाकळ्याट.
गंड खोडा पडा.

खोड, खोडकुल—उ. (गो.) खंडा. [सं. कुंड]
खोडकी—खी. खोड; दोष; मिजाज; ताडा. ' त्याची
रूप खोडकी जिरविती. ' [खोड]

खोडकी—खी. (व.) विन भारीचा, गावडी भोंवरा.

खोडग—(ना.) खोड्याचा [खोडा]

खोडणे—वकि. १ डागणे, दुपणे; कलंकित करणे. २ सारे
टेकणे; व्यंगे, चिंते बाहेर बाढणे. —अक्रि. वाईट संवयी, खोडी
लावून घेणे. ' ती गाय आजवरयेंत मुळीतपणे दूष देत असे परंतु
जलीरडे चार दिवस खोडली. ' [खोड]

खोडणे—वकि. १ रद्द करणे (छानून; पुनर्प, मधून एक रेष
काढून). २ घेटके देत पाखडणे; अवदारणे (अवयव). हात-
पाय खोडणे—हातपाय काढणे; मरणकाळी हातपाय काढणे.
' निषातियाची मान रगडी । विरंची बहुत हातपाय खोडी. '
—महिषा २. १५८. म्ह. ० जीव जाईना म्हणून हातपाय खोडावे.
—पोट भरण्यासाठी जोराची घडपट करणे. [खुडणे]

खोडप—खी. (गो.) १ घुड्यांच्या कुडाची खोली. (किं०
करणे).

खोडपत्र—न. खोटपत्र पडा.

खोडरु—न. (मुळताडलेला) कावळ्याची जुंगी; खोळ.
खोडवा—चं—उ. (माण.) मडकें आतीचे मोरक्यापेक्षा
मोठे साडे; (संज्ञा.) बरणीच्या जाकाराचे लांकडी किंवा पितळी
गोडे.

खोड्या, खोड्याचा—उ. १ उसाचे दुसरे पीक; तोड
झाल्यावर राखलेल्या शुद्धव्यापासून पुन्हा फुटलेला लंस; पुन्हा
फुटण्याकरिता जमिनीत राखून ठेवलेले सुडके. २ मागची फूट;
परिहया काढणेनंतर राहिलेली मुळे किंवा सुडके (मिरच्या,
बाग्या, शाख, तमाखू त्यांचे). ३ (घाटी) (ल) मुळ्या किंवा
सुडके ठेविलेले शेत अथवा मळा. ० खोड्याचा ऊंल—उ.
दुसऱ्या पिकाचा लंस. ' खोड्याचा शाळू-तमाखू-बागी-ताय-
अंबाडी इ० ' [खुडणे]

खोडसा—३. सापाची एक जात. 'परद, खोडचे, महाडळे। शुद्ध नाग सोनसले।'—कथा ४.४.३१.

खोडसे—न. (जरतार) दोन्ही पाजुनां खिळे टोकलेली व मध्ये येणारी लाविलेली लांकडी घडवची; पाट, कुंदा.

खोडा—३. अपराध्याचे हातपाय अडकवून धोखा करण्याचे एक लांकडी यंत्र, सापळा. 'तेय चंदनचेही खोडे। न लेची तो।'—हा १८.९९८. 'घातलोसे खोडा हाडाच्या।'—तुगा १५४३.

२ उगाड जनावराच्या गळ्यातील, खोडणे, मानपुंड. ३ (ल.) प्रायदायक, अडविणारे, पेचात आणणारे काम, लबाड, लट्ठार.

'रुम होताच संसाराचे खोडयेंत सापडला.' ४ संघिवाताची अवस्था (दारी, अवयव यांची). ५ कुंडितावस्था; अडकून पडणे.

० चंद्रविणे—खी. १ महाविद्या प्रतिपद्याच्या पांयांभोवती (किंवा मानभोवती) आपले पाय विशिष्ट तऱ्हेने अडकविणे. २ (ल.) अडवण करणे. [सं. खोड=लेगडा] म्हणू चालला तर गाडा गाडीत खोडा. ० विंघेडी—मोडा—खोड. १ चारे गेलेली गर्भा-गोपाची स्थिति. २ खोडा (शिक्षेचा प्रकार). खोडाचणे—अकि. पदपाताने, अर्धांगवायूने आजारी पडणे, लळे किंवा खुबे होणे. 'वेठीदेसे वाटे निरंजळ कारण। धीतळ होऊन खोडा-बलो।'—तुगा ८७६. [सं. खोडा=लेगडा]

खोडा—३. १ एका वोंडाची खोळ केलेला कांबळा. २ दोन वोंडामधील संघिप्रेष, याला कोंपरा असतो; घळ; दरी; अंधाराची व आडवळणाची जागा.

खोडा—५. जोखण्याची एक जात; खोडी—३.

खोडाखोड—डी—खी. १ पुष्कळ ठिकाणी खरदून टाकणे, लिहिलेल्या मनुकृतावर रेषोढ्या मारलेल्या असणे; बदलणे; दोन ओळींमध्ये लिहिणे (दुरुस्त्या). २ चितारलेली, खरदून टाकलेली कागदाची स्थिति; काढून टाकलेल्या भागामुळे मूळतः साठेला विघाड. [खोडणे]

खोडाळ, खोडील—डेल, खोड्या, खोड्यारा, खोड्याळ—खोडकर पहा. **खोडाळमाचसा**—वि. (न.) खोडका; खेडखोर.

खोडाळ—वि. (माण.) गुसते खोड विणारी (गाय). **खोडाळी**—खी. वेष्टा; खोडी; चाळा; छंद. [खोडी+आळी]

खोडी—खी. खोड (—खी.) पहिले चार मर्चे पहा. 'खोडी न देवाची चतुरी। मंत्र विपारी न पाहता।'—एरस्त १८.६६.

खोडी—खी. खोडा; घान्या, मूस इ. वाहून नेण्यासाठी केलेली कांबळ्याची तातपुरती खोळ. खंडी पहा.

खोडी—खी. जोखण्याची एक जात.

खोडीच—वि. १ पुसलेले; खोडलेले; रेषोढ्या मारलेले. २ रडू केलेले; टाकाळ. [खोडणे]

खोडें—न. लष्णू हवेत बागाइतीत होणारा जोखळा खोड—डा—डी. ० खोडेंकोडें—३. मुसकट; कोंडा. 'मग कां खावे खोडेंकोडें।'—अकला २.

खोड्या—वि. (य.) वरिष्ठ असलेला (वैल). खोड पहा.

खोण—उकि. १ खोवणे; जोरात आत धुपसणे; खोचणे; २ हलकेच आत शिरकविणे, घालणे. [खोवणे]

खोत—३. १ गांव सान्याने घेणारा अधिकारी; गांवाचा सारा भणारा बतनदार; घमुलाचा इजारदार; जहातीचा इजारदार; (सामा.) मकतेदार; सरकारांतून नका-तोडा आपले अंगावर पतकरून जहातर्फे काही एक जितस घेव आणण घ्यावा, मग आपण विकणे तर विकवा अशा रीतीने काम करणारा इजारदार. २ (काही ठिकाणी) सरकारासाठी गांवचा बसूल जमा करणारा पिडीजद कामदार; सत्तेच या कामासाठी तातपुरता नेमलेला कामगार. 'याचे अधिकार, हक्क यासाठी रत्नागिरी व्याप्ते-टियर पृ. २०४ पहा. ३ कोंकणात सून्या बतनी हक्कामुळे किंवा पिडीजद मुलकी अधिकारामुळे जोत हा जमिनदार बनलेला असतो व कुळाकडून वाटेल तितका बसूल घेत पडतो.' ३ दक्षिण कोंकणातील एक ब्राह्मण जात; अवळ जात. 'गोविंद खोत.' [खेत ?] सामास्य—० फरी—३. जमिनीचा किंवा जमिनीच्या उत्पन्नाचा मकतेदार किंवा इजारदार, खोत. **खोतकी**—गी—खी. खोताचे काम, हुद्दा. **खरापा**—५. १ ज्या गांवाची ज्यास खोती सांगितली त्या गावच्या खराब जमीनी काही एक ठराव करून (सरकारने) खोताच्या माधीं मारणे; खराबा मकत्याने देणे. २ अशा खराब जमिनी. **० धारा**—३. जमिनीवद्दल कुळाकडून जमीनदाराला मिळावयाचा खंड. **० पट्टी**—खी. खोताच्या नभ्याकरिता बसविलेला काळा, कर. **० चाफी**—खी. खोताच्या येण्याची धारी. **० चार**—वि. खोताकडे लावून दिलेला (गाव). **० वेठ**—खी. खोताने मजुरी दिल्याशिवाय कुळापासून घेतलेली चाफरी, वेठ किंवा जिप्तस. यांचे पुढील प्रकार आहेत:—वरडी, गवत, पान-पेंडा, शाकारणी मापूस, रवळी, पाटी, मूप, शिबळी, इरसा, वाडवण, हुवरी, तड्या, हातर, नागरजोत, भाण्या-डाकडे, मानासकंधी नारळपुजारी, बाबमाडे, अंघेरी, तिथेरी इ. या बावीहून काराईची बाब निम आहेत. हे प्रकार दक्षिण कोंकणातील आहेत. **० सजा (उजा)**—३ खोतापासून घान्याने, माडेपट्याने घेतलेल्या जमिनी. याच्या उलट रकमी जमीन (सरकारकडून ठरावीक रकमेने घेतलेली जमीन) खोती—खी. १ खोताचा व्यापार, काम, अधिकार. २ इजान्याने, खंडाने, मकत्याने देणे घेणे; इजारा पहा. ३ उन्म्या विक्याचा, जंगलतील लाकडाचा, बागाडी उधपाचा मक्ता. ४ वाडीविडीने शेतकऱ्यास परण्यासाठी बरे आगाऊ घान्या देण्याचा पदा. ५ गांवची मुख-त्यारी. [खोत]

खोगीर—पुन पलाण, घोडपावर पाळावयाचें (कापडी चामडी) जीन (पा खोगीर) (वाप्र) • चर-छादणें-चटविणें, देवणें-१ घोडपावर जीन देवणें, कसणें २ (छ) एखाद्यावर दोष छेदणें, ठपका देणें ३ पोशाख चटविणें 'याच सा मिनिटांत जेवण करकायच कीं लेंच खोगीर चटवून हापीसचा रस्ता।' -काटक नाटयछटा सामाशब्द- • भरती-छी १ अवजड व कुचकिमतीच्या वस्तू, धुन माणसे व निरुपयोगी पशु निव्वळ जाणा भरून काढण्यासाठीं देवलेल्या वस्तू प्राणी, बाजारगुणगे २ (घोडपावेची जीन मोजणें) गफलतीने किंवा लबाडीने एकदा केलेल्या घोडयाचा जमाव (मोठे व लहान, मजबूत व लुकटे किंवा खोगीर चढविल्या वटिल तळा घोडा अथवा प्राणी) (पूर्वीं त्वाराच्या गणतीच्या वेळीं खर दिपाई जेव्हा एखाद्यासर जागी सरदाराजवळ नसत, तेव्हा तो घोडयाच्या देवचीं खोगीर दाखवून वेळ मारून नेत असे त्यावेळून किंवा खोगीराच्या पोटांत चिण्या इ० निरुपयोगी वस्तूच कार असतात त्यावेळून)

खांच—वि (नदभाषा) इलक्या किमतीचा स्वस्त
खो(खों)ज—झी १ ठोका, बाव. खोंक योंच २ खड, पाव ३ पुढें जालेले टोंक, काटा, अणकुची, खोचाटा ४ (छ) व्यापारातील तोटा, मुळमान, घक्का ५ रोप, असतोच 'मज निपयौं त्याचे मनात खोंच आली' ६ गण्यातील स्वरमेद, छुनी. 'त्या ख्यालामध्ये त्याने दहा खोंची घेतल्या' ७ तुची, मसै, तात्पर्य, रस (मोड, बनाव प्रसंग, भाषण यांतील) 'त्याच्या बोलण्याची खोंच गाड्या लक्षात आली.' ८ व्यंगोक्ति व्यापोगि, तपरीच ९ बाणाचा टप्पा 'पुढें बाणाच्या खोचेचे तऱ्हावतीने ठेवें राहिले' -इम २८९ [स कु] (वाप्र) • भारणें-मर्ममेदक टोंका करणें 'मोठमोठ्या झेनी प्रयकाराची कोणास खोंचा मारण्याची रीत किती घसावितपणाची व रामबाण असते हे दखक असलेच' -नि ९ सामाशब्द- • फील-वि सडुचित, अडच पोचि, बोंदट • खांच-झी. राखखोंच (वर्णव्यत्यास) पहा
खो(खों)चट—झी १ काटा, अणकुची, पुढें जालेले टोंक खोचाटा (कि० लागणें) २ व्यापारातील दोकर, तोटा (कि० लागणें, घसणें, देणें)

खो(खों)चटणें—अकि अडवून काटणें, खोंच लागणें, घसावर किंवा टोकावर अडवणें, टरकणें

खोचटें—न (ना) कातडीचा खचटलेला भाग

खोचण—झी (राजा) दायजाच्या लुगट्याचे जोचे, कमठेजोवणी आवलेली बाजू किंवा भाग, खोंविल्या नाग

खांचणी—झी १ खोंचणें, खोवणें २ चुपखणी, टोंचणी 'नांगवणा वटवेला खोंचणी।' -शिख १०३५. [खोंचणें]

खोंचणें, खांचणें—अकि १ बट्टेने शिरकटिणें, जोरातें आंत पाळणें, चुपखणें, दहणें २ (गो व) खासणें, खोवणें ३

जानणें, पुरणें, रोवणें ४ (छ) टोचणें, भागोत्साह होणें, मनास लागणें, वरमणें, विरमणें, अतिशय दुःख होणें 'नरपतिरमणी ते खोचडीसे जिह्वाटी।' -साहस ३५७ ५ मकोचित होणें, सकट वाटणें 'तुका म्हणे देवा, कागा खोंचलसी जीवा।' -मुगा ६२९ ६ दहणें, टोंचणें 'हें असो पर्वताचिमे हटवीचें। जेवि पर्वण्यापावस्तव न खोंचें' -२१ ९ २२६ ७ भोसकणें, जसमी करणें 'तो दवें पाचारौनि खोंचिला।' -शिख १०६७ [स. कुं, हि खोंचण, घोच]

खो(खों)चर(ल)णें—कि १ (कों) दात कोरणें २ पोंचा पडणें, खोमलण खोंचणें पहा

खोंचरा, खोंचारा—३ खोंचण्याचे, भोसकण्याचे एक शब्द, भाग, बरवी इ० 'मुगी ससाणे चिहाटी खोंचरा। घेऊनि निघती डोंगटा वारधी जेहे।' -हा १६ ३४५ [खोंचणें]

खोचरा—३ (कु) भाटाची एक जात खोंचरा पहा

खों(खा)चा—३ १ धोतराचा ओंका, सोगा, खोवण्याचा माग २ पोंचा, खोमा, धत लागून पाटणें ३ (मानात शिर केलें) टोंक, धव्य ४ यान पीत असतांना बासरांने गाईस मार लली हुमणी, हुदडा ५ (गाईचें दूध पिता येऊ नये म्हणून बास राच्या तोंडास बांधलेली) माळी, लाकडी चौकट ६ तुडाळें -२१ [खोंचणें]

खोंचा—३ (कों) भातव्यापराचा ताल पातलेला भाग, लहान खाचर

खा(खों)चाटा—३ अणकुची, टोंक, घस, कांठा (कि० लागणें)

खोचार—ड—न खिड, पळ, दरी, अडचणीची, बदिस्त, बोंदट धागा -वि अडचणीची, अडद (जागा)

खोंची—झी १ (सपाट शुभमागावरील लहानशी) खोंच, खांट (फळी, दोत इ० मधील) २ (७) लहानशी खाडी, खाडीचा काटा, खाडीच्या वर असलेली सिंग, सिंगार, खाडी ३ (कु) समुद्राचें किंवा नदीचें पाणी खेळविण्याकरितां खोद लेली जमीन, वा ४ (कु नाविक) जहाज रावण्याची सोईकर जागा • खें फलम—न खुटीचे कलम, कलमी झाडाची खोदी चांगली जोरसार पाडून मुमारे कीत-कीड कीत खोदून भाणावी व मुमारे तीन बोटांपर्यंत जाड साधें हाड पाडून त्याच्या कालच्या बाजूम म्हणजे जेथे साल जाड असेल तेथे जनावराच्या सिंगानें अगर कडिणचा लोंकडाच्या खुटीनें भोंक पाडून तें भोंक भितकें खोल पाडलें असेत्र तिनकीच कलमी झाडाची खाडी चढवून साधून र्हाणें बसवून देऊन सोपणानें घा बापावी [खोंचणें]

खोचून घेवप—कि (गो) दगच्यास यंगरें अगुत देवाचा खचार खाण्यावेळीं खोकीवर सरवारीनें याव कला घेणें

खोंचिरा—५. धिळांतून साप बाहेर ओढून काढण्याचे दुटोंकी हत्यार; निमडा. [खोंचें]

खोज—५ (ना. व.) शोध; तपास; चौकशी. [हि.]

०लाग-खोज; शोध; पाव.

खोजा—५. मोठी याळी. [फा. खान्, खान्चा]

खोजा—५. मातीची सुई. खजा पहा.

खोजा—५. १ एक सुसलमान जात. २ प्रतिष्ठित सुसलमान. [फा. खान्जा]

खोजा-ज्या—५. पंड; हिजडा; सौंदर्य; नृपुंसक. ' बसवंत-राव आपा कासुरे खोज्या होण्याचे कारण हेच. '—मदह १. १११. [फा. खान्जा]

खोट—की १. घातूचा गोळा; लगड; बीट (यिन पड लेल्या किंवा रत केलेल्या जुन्या घातूची). ' आसुरी मंपति हा खोट्टा ! '—झा १६. २१६. ' संस्त्रुत खोट्टिये गाढून मनें. देश माया धडिलें लेणें ! '—मुसमा १. २१. २ (ल.) गोळा; लगडा (रुक, रफ, दही, खरा इ. चा); गुठळी; गोळी. खोटीचा-वि. लगडीचा धनविलेला, केलेला. ' खोटीचे भाडे. '

खोट—की. १ डांच. २ (गो.) लाप. ०घाद्-५. डावबंद (बहाणेचा).

खोट—की. तोटा; नुकसान (व्यापार-व्यवहारांत). [खट] ०खाणें-तोटा घेणें; वूड हागणें. ०वेरा-५. सरकारी वसुलांतील एट मरून काढण्यासाठीं बसविलेला जादा कर, आकारणी.

खोट—की. १ खोटें; असत्य; खरेपणा, प्रामाणिकपणा, विश्वासुपणा इ. चा अभाव. २ (व.) दोष, वैगुण्य; कमताई [सं. कूट] ०चाल-वि. १ गैरिस्त; यदकली; दुर्गुणी चालीचा, संवैचा. २ संप्रदायाविरुद्ध वतनाचा. ०पत्र-न. (कायदा, प्रामाण्यपत्र) अपराध्यापासून त्याच्या खोटेपणाची किंवा अपराधाची घेतलेली लेखी कुडलायत; तसेच वादोत हरलेल्या माणसा-कडून घेतलेले जितपत्र. ०घाद्-५ खोटेपणा; लगडीचा आरोप (किं० घेणें). ' खाचे पदरी खोटवाद आला. ' ०साळ-वि. १ हीण; हीणधस; खोटी (घातू). २ अप्रामाणिक; खोटा; वाईट चालीचा; दुर्वैतनी. ' अमुच्या आडुनीं भीतीला खोटसाळ हो म्हातें ! '—केक २. ३ कृत्रिम; बनावट. ३ गैरमरवणाचा; लुब्धा; खोदकर; दुष्ट. खोत्साळ पहा. [खोट+साळ=साळा]

खोटवाघली—की. गुंठवावली पहा.

खोट्टर—न. १ ज्यांतून पाभरीच्या दिडाकडे एडे नेतात तो कणा. २ (व.) बेल, वासरुं यांच्या गळपांत बाधावयाचा दीड हात लांबीचा घातूचा तुकडा.

खोट्टली—५. (गो.) १ बांबूची टोपली. २ (कु.) धान्य बांधून ठेवलेला गवताचा मुद्दा.

खोटा—वि. १ असत्य; खरा किंवा वास्तविक नव्हे असा. २ विश्वासघातकी; वेद्दामनी; लबाड. ३ कृत्रिम; बनावट; नकली; मिथ. ४ हीणकस; अमुद्ध; मिसळीचा; वाईट (पैसा, नाणें). ५ पापी अधार्मिक. (माणूस). ' मांडया मोडुनि बधिला, तुज दावि बामभंक जो खोटा ! '—मोरेपिक ३. २५. ' जेवें धर्मि-हाला खोटपण लावितो स्वयें खोटा ! '—मोसमा ५. १०४. ६ त्याज्य; टाकाळ; वाईट. ' बहु खेळ खोटाचि आलस्य खोटा ! '—मराठी तिसरें पुस्तक पृ. १६ (१९३३). ७ हलका; कमी प्रतीचा पद व्या उलट. ' सद्, नशिवाचा खोटा आहे. ' [सं. कूट; का. व्हेंटे-नाईट] म्हू० १ खोत्याच्या कपाळीं गोटा रिंचा कुन्हाडीचा पाव=खोटें काम करणाऱ्याच्या नशिवां नुकसान ठेवलेलेच असतें. २ खोटा तरी गांठ्या, वेडा तरी पोटाचा=स्वतःच्या सर्व गोष्टी, हत्ये इ० निर्दोष आहेत असे वाटतें. खोटाई=की. खरेपणाचा, वास्तविकपणाचा अभाव; लगडी; खोटेपणा. ' कां करिती खोटाई ! '—दावि २४१; खोटानाटा-वि. वाईट; खोटा; हीण (व्यापारी जिवस, पैसा, मोस्यवान घातू). [खोटा द्वि.] खोटारा-वि. (कौ.) खोटा; खोदसाळ. खोटारपणा-५. खोटेपणा; लगडी. ' काय हा खोटारपणा ! '—रोमियो व्यूलियट ५.

खोटावचें=बकि. लाप मारणें. [खोट]

खोटिल—५. खानदेशातील सपाटीवर राहणारा भिल्ल. —गुजा २४.

खोटी—की. खोळंबा; उशीर; विलंब; अडथळा किंवा अडथळाची स्थिति. —वि. खोळंबा, उशीर, अडथळा केलेला. [सं. इट्ट-उट्ट; प्रा. दे. ख.] ०करणें=१ खोळंबा, उशीर करणें. २ थांबवून धरणें. ' मोहिबास येह्मलग त्यास खोटो करावे. '—पेद ३. ५९.

खोट्टी—की. लगड; गोळा (घातूचा). खोट पहा. ' आटलेपण ते खोट्टी म्हणिए ! '—झा ८. १७३. ' लोहपरिसावी घटी ! घडतां सहज सुवर्णखोट्टी '—निमा (आत्मचरित्र) १. १०८.

खोट्टें=न. (राजा.) मागसांना व वास्तूना (घराना) पडवणारा एक पिसाच्च (हे पिसाच्च खरा नांवाच्या देवतेच्या उलट आहे म्हणून खोट्टें). [सं. कूट, खोट]

खोट्टें=वि. खोटा पहा. १ असत्य. २ दुष्ट; वाईट. ' नाहनि विषाम भीमा सपें ठसविले नुपें, असें खोट्टें. '—मोक्कण ४५. ६. ' पडे भोवणें पाप ते कम खोट्टें ! '—राम १. ३ त्याज्य; वाईट. ' दुसऱ्याच्या आंजत वागणें हे बहुत खोट्टें आहे '—बाळ १ ७०-८०. (आशुचि १) [सं. कूट, खोट; हि. खोटा; शु. खोट्टें] ०पण-न. १ असत्यता. २ दोष; अपराध. ' त्यजी मदपराप हें मजकडेचि खोटपण ! '—केका १८.

खोद—न. १ पाटीवरील कुड; पोक; खोद, २ उंचपटा; धांदण; कुगीर भाग (मित, धुण, रस्ता यांचा).

खोदकला, खोदकाम—कीन. खोदी- कामाची कला; नैसर्गिक पदार्थांची कोरून केलेली प्रतिश्चिती; नक्षीकाम; बोरीक काम. [सं. खोद; प्रा. खोद]

खोदगिरी—की. १ (दगड, लांडू, धातू यांवर) खोदणे; नक्षी कोरणे. २ मूर्तिशिल्प; नक्षकाम; खोदलेले, कोरलेले काम; नक्षीकाम. [खोदणे]

खोदणावळ—की. खोदण्याची, बोरीक कामाची मजुरी किंवा किंमत. [खोदणे]

खोदणी—की. १ खणणे; कोरणे; रगती; कोरणी. २ फुले, आकृती इ. खोदण्याचे, कोरण्याचे एक हत्यार; कोरणी. ३ (स.) खणपडीस बसून पैसा काढण्याची क्रिया; उखळणी. (किं० लावणे; मांडणे). ४ सोनाराचे दाखणे. [खोदणे]

खोदणे—कृति. १ खणणे; उखरणे. २ कोरणे. ३ (सं.) उखडणे; 'दार खोद.' ४ सकल भाग उपस्थित करणे. [सं. खुद=पीठ करणे, शोदन; प्रा. खोदन] **खोदखोदून विचारणे, पुसणे**—कृति. (गुप्त गोष्ट समजावून घेण्यासाठी) बारकाईने, आग्रहांने, वाचपेच वाटून, युक्तिप्रयुक्तीने विचारणे.

खोदरा, खोद्रा—प. (ना. प.) घर; खोबण; खा. 'खोदीने परांत केवडा खोद्रा करून ठेविला आहे.' [सं. शोद; मा. खोद+र]

खोदळणे—कृति. खोबळणे पहा.

खोदाई—की. खणण्याची किंवा कोरण्याची मजुरी, किंमत; खोदणावळ. [खोदणे; हिं. खोदाई]

खोदाई—वि. १ खणलेले; खोदलेले; कोरलेले. २ बोरीक; नक्षीदार. [खोदणे]

खोप—की. १ वीण; वेत. २ बिजवट; खाण; कळा (सामा). ३ एखाद्या धांपीचा भर, व्याप्ति, वादा. 'देवीची-तापाची-गोंवराची-खोकर्याची खोप.' (किं० घेणे, चालणे; चालू होणे) ४ (क.) पिडी. ५ (क.) पद्याचा विण्याचा (जननाचा) सोसम [?] ६ (क.) पिडी. ५ (क.) पद्याचा विण्याचा (जननाचा) सोसम [?]

खो(खो)प—की. १ शोपडी, खोपडी; माळयावाचून बांधलेले घर. 'नातरी आकाशाचे खोपे।'—हा १.१०३. २ पदयाचे पदटे ३ (सं.) पोट; उदर. 'अवो यावरी खोमईची जणदरूपे । पणुदेव देवकीया खोपे । विषदुरितदहायें दृष्णरूपे । आदिनारायणे ।'—स्वातु १.१.१५. ४ (ल.) दरी; गुहा. 'सिंदखोपे केपि गजप्रवेदा ।'—कथा ४.१६.१६६. ५ पोकळी, डोली. [प्रा. दे. छपा=गवती शोपडी; का. कोप्प=व्हान गांव; तामिक, मुळ, कोप्प=खोपडी; से. कोप्प; तुळ० गोंगर लोकांत शोपडीन् बोपी म्हणतात]

खोप—की. केतांचा शुभका; वेणीचा खोपा. 'खोप बंद निया बुट्टी ।'—कथा १.१.२९. [खोपा]

खोपे—की. (क) आपाताने झालेली खोच; जखम; खोक; [प्रा. गुप्प]

खोप(पा)ड-डी, खोपडी—नक्षी. ल्हान घर; खोपे शोपडी. 'मोडके खोपड असे लजेरा ।' [खोप; दे. छपा]

खोप(पा)ड—कीन. १ डोली; दरी; कपार; गुहा (काड, सडक, टोंगर यांतील) २ पदयाचे पदटे. [खोप]

खोपडा—प. जणवरी गुराबुडे धाव्यासाठी हिरण्या गव. ताची (विशेषतः सांडांच्या वहाळ्यांची) टांगून ठेवलेली पंढी. [खोप].

खोपडे-डी, खोपरी—की. १ डोक; कपाळ; दाढवे; बोडके. २ बोकर्याची कवची-डी.

खो(खो)पा—प. (वायकी) वेणीचा विशिष्ट आकार, घाट; वेणी पातल्यावर त्याचा बोकर्यावर बांधलेला मुबडा; तसेच वेणीस फुले गुंथून बांधलेला मुबडा. 'तोहीनि गगनाचीं पुष्पे । तुंफनि भरली खोपे । रंग्यापुन बंधुपे ।'—स्वातु १.१.६५९. मुळावी गुफेवरी वेणी; वेणीत गुफेवरी फुले. [का. कोप्प; हिं. खोपा]

खो(खो)पा—प. १ पदयाचे पदटे. 'उकतादा विपळ त्यावरी येरा कावळीने केला खोपा रे।'—मधुमुनीश्वरांची कविता पृ. ११०. 'चिमणीचा खोपा' २ शाळातील डोली. ३ (सागवान, इ.च्या) शोभांर छाया राहण्यासाठी पानांचे नागफडीच्या आकाराचे केलेले आस्त्रादन. ४ पोर्णता. ५ पांगोट्याच्या पुडील मागातील ल्हान खळगी. ६ निवांत जागा. [का. कोप्पे=खोळी]

खोबकर—वि. शोभकर; उत्तेजक. 'नागरी देवी खोबकर ।'—शिख १५९. [सं. खोम; प्रा. खोम+कर]

खोपजणे—कृति संत्रमणे; गोंधळणे. 'खोबजती युवती अति लाजवी ।'—वासने, कात्यायानीमत १६. [सं. खोम; प्रा. खोम]

खोवडी—की. (उंबारी) खापरी कुंडी; ही परलापेक्षा मोठी अघटे.

खोवण—की. १ कुपे यष्टविण्याचे छिद्र, घर. २ पन्हाळी; खाप; खोचणी; मितीतील सरा, बहाल ठेवण्याची जागा, दर, भोंक. ३ अडसाराचे अडकण. ४ लोड्ड इ.मध्ये पाडलेली खाच. (किं० पाडणे). ५ छापी बसविण्याचा खोळगट माग; पाळ्याचा प्रकार. ६ दाते-पुष्प. लोडडी संध्याचा एक प्रकार. एका लोडडास खोबण पाडावयाची व दुसऱ्या लोडडास दांता पाहून तो त्या खोवणीत अडकवायाचा ही पद्धति, [वै. से. छुस=दडाखा, टोका?]

खोबरपेल—प. (ना.) अनंतमुळाचा पेठ; अनंतमुळ.

खोवरी—ओ. (ना.) दूध तापविण्याचें, दही ठेविण्याच मंडकें. [खोपरी]

खोवरी, खोवऱ्या—वि. खोवऱ्याचा. खोवऱ्या आंवा-
खोवऱ्यासारखा पुनःखरीत आंवांतील एक प्रकार. —चा पावला—
३. खोवऱ्याचा कीस. —ची आई—खी. नारळाची करवंदी; सरोटी.
खोवरे—न. १ नारळातील मगज, गामा, दळ. २ (राजा.)

खोपरीच्या मधोमध असलेला पांढरा मयज, दळ, अंश. ३ हड्ड्या
फुलाच्या दाड्याच्या बुंध्याच्या आंत असलेला भाग. ४ (पो.) मुकें
खोबरें. ५ (ल.) नाश; दुर्मिळता. 'आज माझ्या शोंपेंचें खोबरें
शालें.' 'मनुष्यास अनांचे खोबरें शालें.' —भाव १३०. (किं
होमं; करणें). [वा. खोवरी] • पाक—३. साखरेच्या पाकांत
किसलेले खोबरें घालून केलेली मिठाई. • रोटी—खी. रोटीचा एक
प्रकार. —गुप्त २.१८. खोवऱ्याची यर्फी—खी. खोपरेपाकांत
यर्फी बिंबा खवा घालून केलेला सेवा.

खोवरेल—न. खोवऱ्याचें तेल. [खोबरें-तेल]
खोवऱें, खोवऱां—न. (कु.) १ शाबावरील फळ काढ-
ण्याची, जाळें बांधलेली वेड्यांचीं साव काठी; आवे काटण्याचा
शेला, पळ. २ गुराच्या तोंडाला बांधण्याची जाळी.

खोवऱपट्टी—आपरी—खी. (पेलागरी) गाडीचा
छोराही आस बसविण्याची जाड, लांबची कडी (ही खोवळा
व आस याच्यामध्यें असते).

खोवळा—३. १ पडा या सत्ताची पोळक मूठ; ही कोंपरा-
पासून पुडील सर्व हाताचे रक्षण करते. २ अन्त्यापासाटी, शिऊ-
पासाटी केलेला लाकडी पडा (हत्यार). ३ गाडीच्या आंवाचा
पट्टी. ४ कुमवाचें घर. ५ जमीनीतील गोबडगोबड खांच,
खळगा; भोंक, खळी, खळगा (भित, ताल, दगड, कडी यातील).
६ (विणकाम) ज्यामध्ये नक्षीचे दोरे (तार) ओवडलेले असतात
व ज्यास चाळले म्हणजे नक्षी उमटते तो; चाळा. ७
(सोनारी) (खोबला) खोवऱ्याच्या काडीसारखा, पण लांबट,
बांदीच्या जरासारखें तूत ओण्यापासाटी केलेला व बारीक भोंक
असलेला होण. ८ फरा; सुबा; बाहुदा. ९ (व.) तुकडा; पापुडा;
हिलपी. १० टोपण; अस्तर; बुजवण. 'पाटनि नचांचे खोवळे।
अग्नी अमचळें बुजिले।' —एमा ८.२३४. [सं. लुमः प्रा. राम!]
• खळाचा—३. (पेलागरी) आसरील पाडलेली खोबण.

खोवळी, खोवळी—खी. १ लहान भोंक; छिद्र, खळी. २
सांच; पोळकी. (किं पाडणें). [खोवळा]

खोपी—खी. तेलच्या पाण्याच्या तळातील खळगा, पोळकी.
खोपी पोतेरें—न. १ खोपीतील तेल पुसून काढावयाचें पोतेरें.
परतें. २ पातळील या खळगांत घाळलेले व पोतेऱ्यासारख्या
रूपरचनेने टिपून बाहेर काढलेले तेल. 'सदा पैसे माळगावळ
मागताप, त्यापेक्षा खोपीपोतेरें तुला देणार नाही.'

खोमट, खोमटाचा—वि. खवट, खवटाण पडा.

खोमण—वि. लोहचें खोळें शास्त्राने नाक व हनुवटी
अथवा अथवा आलेला; वाड्या, वर.

खोमणकाकडी—समसकांडी पडा.

खोमणें—न. १ नारळ ६० सडण्याची धिपणी; संवर्णी.
• २ (वायू) सडणा; खोच, दरहा. ३ (ल.) वाडवण; कमी

पणा; न्युबता. 'जयाचिचें अणुस्यूती। खोमनं नाही.' —ज्ञा
१३.११६. [खंभण]

खोमणें—उकि. (श्री.) १ जोराने आंत घालणें; खोंबणें; खुप-
सणें. २ रोपणें; रोवणें; गाडणें (खांब ६०). खोवणें पडा. [खोवणें]
खोमणें—उकि. कमी होणें; कमीपणा येणें. 'चाळितांही
न खोमं। गुणतीतवा।' —ज्ञा १४.२८५.

खोमण्या—वि. (श्री.) १ कडक; दराऱ्याचा; अधिकार-
बुक्क; ज्याचा आज्ञासंग न होईल असा. २ समक्या; समशा;
खबड. [सं. धोमण; प्रा. खामण]

खोमलणें—उकि. १ मांडे वगैरेस खोंचा पाडणें; खोम्याने
कुस्त हाणें. २ भुमकट पडणें; फार दमणें (अतिशय भ्रम, कट
कल्यामुळ). [खोमा]

खोमसणें—उकि. भोंकांत माती ठांसणें, घालणें. खुपसणें पडा.

खोमा—३. १ खोंचा; पोंचा; घरा (मायें आदळल्याने,
आपटल्याने पडणाऱा). २ जमिनीवरील खडगी; लहान खडा;
खाच. (किं घेणें; पाडणें)

खोमटी—खी. फेंक (दगडाची).

खोय—खी. १ स्वभाव; प्रकृति; रागरंग. २ (व.) खोड;
आदत. 'त्याची खोयच मोडली.' [फा. खो, पु.] • खोय-
खी. मन; श्रुति; भाव; प्रकृति; तवियत. (किं घेणें; काडणें;
पाडणें). [फा. खो, खू=स्वभाव+फा. खोय=वास]

खोय—खी. (खा.) पांटी पासोडी, तिची खोळ.

खोर—३ (राजा.) दरी; खोडा. खोरें पडा.

खोर—अ. एक फारी प्रत्यय (एवढे=सांगे याकियापदा-
पासून). हा मराठीत रुढ झाला आहे. जयें=चक्राद्वारे; हेके-
खोर; हवाखोर=हवा घाण्यास जाणें; शिवाळगोरी ६०.

खोरडण—न. (कों.) गुराच्या पायाखालचा, भोंव-
तालचा, शिलही, बाहेट चारा, गवत, गुवाड, केरकचरा.

खोरडा—३. (व.) कोंवडपांचे गुरादे.

खोरण—खी. मोठे खोरें; पड; दार (दोन डोंगरांतील); भोंडा.

खोरण—न. (कों.) निळाऱ्यांची रास.

खोरण-णी-णें—नकी. १ कचरा काढण्याचें एक प्रकारचें
फावडें. २ उचटणें (पोळ्या, तळण्याचें पदार्थ, निस्तारे ६०वर-
साती काढण्याचें). (व.) लांडरी सरळ बाट; उलथणें; कल्या.
'पळी असता खोरणें। कायाना पाहिले।' —अण्णा १. ३
(हेट.) रास देण्याची लहान खोबरी. ४ निस्तारे काढवि-
ण्याचा दांडा; काटी. [सं. खुर; प्रा. खोर=पात्रविशेष] • लावणें-
मागण्या लावणें; तपासा करणें (एखाद्याच्या सविध स्वभावाचा
कायदा घेऊन); खोम्याने पैसा ओढणें.

खोरणें—उकि. १ (पुल, मिथारे) काढणें; दोसणें; (अनिन,
माती) पोसणें; उलथणें; (फावडें) हावणें. [खोर]

खोरणें—न. (कु.) जमिनीतील खावण; मगदाख; बडद (बस्तु
देवण्याचें). [खोरणें]

खोरपणें—उकि. (श्री.) नागाडी करणें; छटणें; मागणें;
[खोरें]. [खोरें; सं. खुर; प्रा. खुरण]

खोरोटी—खी. (कु.) माडाच्या पुढाचा पटान खोरा.

खोरसणी—श्री. खोदखोदून विचारणे; थारकाईची चौकरी; कसून उठत तपासणी. (किं० घेणे). 'त्याने वेढ्यां खोरसणी घेतली तेव्हा ती मोठे सांगणे प्राप्त झाली.'

खोरा-री—पुत्री. कोणत्याहि पानाचा केलेला एकटाही द्रोण. बोणा; रोणी. २ (फें.) पालेसाळ्यासाठी मांडाच्या बावळीची झांप विणून त्याची वळती खोळ; इतले; इतल्यासारखी सरळ घोंगडीची खोळ; द्विच्या उलट कमरभोडी. ३ खोड; दाा, खोरे.

खोरा-री—पुत्री. खोरे; कावडे. [सं. छुर; प्रा. खुरा दि छुरा]

खोराड—न. पड्यांचे खुर्ते.

खोरी—श्री. खोरा पहा.

खोरी—श्री. व्यापारीतील तोटा, दुष्मान, वृद्ध. 'नवनीत शेलकें हेरी। आणिले खोरी।'—शाला ६९. खोरी. खोरीस येणे—पडणे, खोरी होणे—१ (इक्याने अथवा पैक्याने) रुक खानीत घेणे; भिकेन लागणे 'सो रुमाक्या पायी खोरी साला.' २ (अंगाने, शरीराने) अडाक होणे; रोहावणे. ३ (अंगाने) हलक्या पदवीस घेणे नामोदी होणे. ४ (प्रयत्नाने, उपयाने) कुठित मति होणे, दाखणपण खुंटणे. 'केले ठाणे ठाणे सारी। पाहिले करून झाले खोरी।'—पला १०. [सं. छुर; प्रा. छुर]

खोळ—श्री. (गो.) लहान मासळी.

खोळज—खरून पहा.

खोर—न द्रोण, केरकचरा ओढण्याचे फावडे; खोरा-री. म्ह० १ खोल्याने माती आपल्याकडे वसवणे—वेढळ स्वार्थासाठी झटणे, आपल्या पोकीवरतूष ओढणे. २ खोल्याने पैसा ओढणे—स्वप पैसा मिळविणे. खोल्याणे—खोरेने मज्ये स्मरणे लावणे पहा. [सं. छुर, प्रा. छुर]

खोरे—न अर्ध, लहान दरी, खोड. 'पावले दगदग खोल्याला'—पेणे ३७. [सं. कुहर]

खोरणे—अकि (कु.) घडोने अंग काढून वसणे.

खोरिती—श्री. खारवी साळ. खांच्या पानावर करवडीसारखे खारखरीत काटे असल्याने कोंकणात हे पान लाकडी काम साफसुफ व गुळगुळीत करवयास सुतार लोक वापरतात. [बरवती]

खोल्याळ—श्री. बुका; अपराध; दोष; व्यंग; न्यून (उपडकीन जाणलेले). (किं० काढणे).

खोल—वि. ओढ; गमीर; उयळ अथवा सखल नसलेले शिवा लाग्या उलट. २ (ल.) आंतल्या गांठीचा; मरुड. 'अती खोल तो बोल बोलले केवा।'—दावि १५९. ३ साहणा; पूर्व; घोरणी; विद्वान. ४ गहन; गूढ; दुर्बोध; उयळ, दिखाल नसलेला. 'कारण पाहूं जातों पार खोल जाहे असे नाही.'—नि ७९.

५ (उतार दाखविणाऱ्या घड्याबरोबर योजना) उमा, खुळाचा. ६ कष्टिण; दुर्लभ. 'वेचिता फुलाचे बोल। वेढें खोल भामागियां।'—तुगा ७७९. [दे. प्रा. खोळ; तुल० का. कोळळ—खण, दाा; सं. कुहर] खोलटण, खोलगटण—अकि. १ खोलगट होणे; खाचखळणे पडणे; दबणे (पावसाने जमीन इ०). २ खोल जाणे, आत जाणे, ओढले जाणे (होले, खळ, पोटा). ३ जावडे मागे, पोपळावी पडणे; हुंगणाऱ्या काजूस घालण्या पडणे; प्रसूतीचिन्हांनी युक्त होणे (गाय, म्हंस यांनी निष्पाच्या पूर्वी). खोलणे—

अकि. १ आस्त खोल करणे (विहीर, खाा). २ स्पष्ट करणे; मोड करणे. ३ पुढे घालणे. 'दिहा खोलणे सर्गीं जागोवा।'—हा १९. ३४०.

० पाण्यांत शिरणे—(स.) जास्त तपधिल्लेत जाणे; थारकाईने शोध घेणे; एखाद्या व्यवहारांत पार मन घालणे; एखाद्या विचाराच्या दुर्बोध भागांचे ज्ञान करून घेण्याचा प्रयत्न करणे; आपल्या आवांकाचा पलीकडे जाणे. खोलवणे—अकि. (सोनारी) खोलगट आकार देणे. खोलचिणे—अकि. खोल करणे; एखाद्या धातूच्या गोळ्याचा पाहिज तसला खोळा बनविणे; ओळ पाडणे. २ खोल बसले नसे लावणे. 'पंचामीची दहणी। खोलरोजीनी शरीरालागीं।'—हा १७. २५५. खोळून खोळून विचारणे—खोदखोडून पुढे; शोळखोडून पहाणे.

सामाख—० फट—गट, खोलट—वि. १ किंचित खोल २ सखल; दबलेली (जमीन). खोलाण—३. खळणा; पांच; खाा; दबलेला भाग; खडण. खोलणी—ण्या—३ १ (सोनारी) चांरीच्या पत्र्यास गोलवा आणून मांड्याचा आकार आणण्याचा हातोडा. २ (कासारी) पत्रा खोल्यांचे साधन. खुद्वि—श्री. अतिराय साहायपण; गूढ मसलत, उपाय युक्ति इ०—वि. खोल खुदीचा पहा. खुद्विचा—वि. फार साहणा; अर्थत मजबूती, घोरणी, मसलतीचा. जो विषय घेतला त्यांत तसेच; त्यातील एवढा एक मजबूती जाणणारा. ० फट—घाट—वि. १ किंचित खोल. २ सखल (जमीन); वदखल (जागा; पदक, खोल कर, पळ). ० फटा—३ खोलपणा; खोली. ० फणा—३. खोल्या पहा. ० फत—न. सामता; आरी; गिरिमत. खोल्या—३. खळणा; दबका; लहान ओळ; आत दबलेली जागा.

खोलणी—श्री. पुढे जाणे; पुढे घालणे. 'उच्चैः श्रवा खांवि। खोलगिये।'—हा १. २३६. 'उच्चैः गवा अथ जाण। पुढे आपण खोलगिये।'—एसा १०. ६०६.—वि. पुढे घालणारा; गिरवगुडीत घन्याच्या पटा कागदारा. 'इयावरी खोलगीये। अठराजण वेचिये।'—स्वानु ७. ५. ४६. [सं. खोल—खळण; लगडत चालणे]

खोलणे—अकि. उचवणे; खुले करणे. [खळा; हि. खोला] खोलता—३. १ वाटाव्या; पुढे घालणारा. 'स्वामीपुढे खोलता। होईन सी।'—हा १३. ५१७. २ (ल.) मसालजी; दिवट्या. [खोळयी पहा]

खोलपा—पुत्री—३. १ थोडेच जिन्नस ज्यात घालून देतात ती वाण्याने केलेली. कागदाची डाकाकटि छुरळी; पुड. २ (ऊ.) पानाचा एकटाही द्रोण. [खोल] खोलवंदी—जी. घोड्याचे नाल काढून, खुर वगणून पुन्हा ते वसविणे; नालवंदी, खुर्वंदी. [हि. खोलवंदी]

खोला—ल्या—३ १ एकटाही द्रोण. खोलप अर्थ २ पहा. २ मोडबोधपड. घाणले टाके नसलेली पत्रावळ (मधुदरी लोक कडी, आमटी किंवा इतर अन्न घेण्याकरिता खोळीत टेवतात ती). ३ अथंगोल तळाचे व उचक्या तोंडाचे भाडे हे कोट्यांपेक्षा लहान असते; पुलाची पट्टी ४ (ऊ.) कोणत्याहि सादाचे पान. खोलायणे—अकि. खोल करणे, जाणे. खोल्याणे पहा. 'ते चौपायि येकनि आणारे। खोलावती।'—१५. १२. [खोल] खोलावा—३. ओडी; खोली; खोलपणा; दबका. [खोल]

खोलिजणें—कि. चालणें; चालतां येणें. खोलणें पद्द. 'कां गमगामाजीं पाई. खोलिजतु असो.'—शा १५.७१.

खोली—स्त्री. १ खोलपणा; ओढपणा. 'भेटे अन्नतति तया जशि पाहें सागरा शिला खोली.'—मोविटाट १५.९२. २ फोटडी; अंतर्गुह; आडोश्याची जागा. ३ अंत; ठाव; परमावधि. 'प्रभुची जाणेल कसा बाहुवळें तोचि एकला खोली.'—मोवन ३.१६. ०६दी—स्त्री. १ खोलपणा व कंदपणा. २ (ल.) व्याप्ति; लागणारी जागा; एकंदर आकार; गोळावेरीज. खोलीव—स्त्री. खडा; खोलावा. 'उभयांचा कटक प्रदेश बुटे. हतुकी खोलीव जाली.'—फुमरा ३१.६८. [प्रा. खोल; म. खोल]

खोली—स्त्री. (गो.) पत्रावळीच्या उपयोगाचें फणसाचें पान, खोलपी. खोला पद्द.

खोलेंरीखाट—स्त्री. (क.) खाटेस विळून वसणें (मालेल प्रसंग दाखवतासार्थ आजारीपणाच्या ढोंगानें); विळाना घलून वसणें; मूस मारून निजणें. [खोली+खाट]

खोलो—उ. (गो.) केळीचें किंवा तसक्या जातीचें मोठें पान; पानाचा तुकडा.

खोलपी—स्त्री. (गो.) फणसाच्या पानांचा पेज विण्याच्या उपयोगी वस्तू.

खोवखोव, खोखोचणें—खवखव. खवखवणें पद्द.

खोवणी—स्त्री. (कों.) १ खोव. २ (कों.) जेवणाच्या ताटास राखून दिलेला टेक. ३ लोंबण्डी वंतुर वटुकाकार चुकडे एकांत एक बसवून त्याला पितळी मूढ लावून लोंबडी वेढीवर एका खांबावर बसवितात ती. खवणी पद्द. [खोचणें]

खोचणें—उक्ति. १ खोसणें; जोरांन आंत घालणें; चुपसणें; खोचणें. २ हलकेंच आंत शिरकविणें; चुपसून देणें. ३ (ल.) बाईट गोष्ट चुकविणें. ४ घेणें. 'जे बीज मुद्दे खोविलें. तेचि वरी रूप जाडलें.'—शा १३.२९६. ५ रोवणें; ठाम उभें राहणें. 'घट्युपडे अजिमानें तोदी खोवील पाय काशाला.'—मोकां ३६.४९. ६ फुटद दवडणें; घालविणें. 'दयाच परि खोविल बाळपण मुलावें जेळी.'—देप ४३. [सं. क्षिपु-क्षेपण; प्रा. खिपण;]

खोचा—उ. छावा; आटवून पड केल्लें साचें दूध; तसंच पड केलेल मारलेंच दूध. [खवा]

खोसड—उ. न. (व.) खवटून निघाल्लें कातळें. खोसड—वि. (य.) खोचून, टोचून, कुजकें खोलणारा.

खोसडसाकू—वि. कोणा; खेटराक; वेगमुचा; निगरा; अविशय मूर्ख. [खोसड=जोडा+साक]

खोसटा—उ. मोसका; खोच, दुस्ती; सुडा (माल. मूठ यांचा) [खोचणें]

खोसडा—उ. जोडा; बहाण. खोसडा पद्द.

खोसणें—उक्ति. खोचणें. खोवणें पद्द. 'विचु नांमी विप धरी. खोसडेवरी धृत्य ह्या.'—निगा २०४.

खोसर—वि. जीणें; फुटका खोबर पद्द.

खोसा—उ. (ना. व.) खोचा (बलाय भय लावून पड-लेला); खोच.

खोसी—स्त्री. (गो.) घुसी; घुसी. [घुसी]

खोल-ळी—स्त्री. १ पोळळ 'पितावी; अन्ना (मादी, उशी, रजई, अंगारखा याची—आत कापूस भरण्यासार्यी). 'जे ऐसंहो परि विरळें. इये विज्ञानाचियें खोळे. हावळेंही न गळे. तें परमज्ञ.'—शा ८.१७. २ (ल.) खळगा, खळी. 'अहो आकाशाचिये खोळे. दिसतीं प्रहणणांचीं कुळे.'—शा ११.२५८. ३ पावसापासून रक्षण होण्याकरितां केलेली (खांदावरील कपडा किंवा धोंवें यांची) घुगी; झुल. 'कों काळपुण्याची कांबळी. कीं गजावरी खोल घातली.'—रापि ३१.१८. ४ मुलांची कुंची; घुगी. ५ ज्यानं गर्भ वेडिलेला असतो ती वार; जार; गर्भवेष्टन; गर्भाशय. 'एकी त्वचेची खोल. काढोनि दिधली स्वहस्तकी.'—सुमादि ११.१४८. 'त्वचेविण गर्भ खोळे.'—दा ३.१.३१. ६ तोडावकून पायापर्यंत वेतलेलें पांघरून. 'तुगा २२.३२. ७ बाय-कांची वज्राची ओटी; ओटी. 'वाढविली न्हाणी खोला भरली सुईणी.'—वसा ६२. ८ गवसणी. 'भरोनि आणें खोल. उन्नेपां. चेमा.'—दृ २८२. ९ (व. ना.) जाजमासारकें पांघरावयाचें एक वस्त्र. १० देवाच्या मूर्तीवर शेंदराचे चडलेलें जाड पृष्ठ; कवच. ११ (ल.) अडचण; 'वरीं खोळे घातला.'—नीता १.६७९. १२ आच्छादन, सापाची कात. 'सांहुनि आंगींची खोळी. सपेरिगालिया पाताळी.'—शा १४.३१२. १३ पिशनी; खोळी. 'तो बागुलये मार. प्रतिविष खोळेभर.'—भूम ६.५१. १४ सुडा. १५ बाणाचा भाता. [सं. खोल=शिराजण, सो. खोलि=जाणावा भाता. प्रा. खोल=वर्षेकंदश=] ० कुर=वि. सुरकुत्या, चिरण्या असलेली (शिगळ दिलेली, शिवलेली जागा, शिवण). खोळ(ल)युष्य—स्त्री. (महानु) धुंगट; अंगावर घेण्याचें जाड वस्त्र. 'स्माके वीस तरी खोळयुष्य घालीति.'—पूजावर्त.

खोळंयणें—उक्ति. १ गांविणें; वाट पाहणें; तिष्ठणें; उभें राहणें; मार्गप्रतीक्षा करीत राहणें. २ थांबणें; अडणें; खोटी होणें (काम, व्यवहार याची). 'आतो त्याविण गासुचादि तर तो खोळयतो कायि हो.'—मोहमू १९.६५. ३ खोळंयणें—उक्ति. १ थांबवून धरणें; तिष्ठविणें. 'वाड पद्दावयास लावणें किंवा वाट पडात ठेवणें. २ खोटी करविणें; मागे पाहणें; उशीर (कामांत). [खोळंयणें]

खोळंया(य)—उ. खोटी; घागविलेली किंवा खोटी केलेली स्थिति; विलंब; उशीर. २ मोठ्या, अवयवूक. -वि. अक्रिय, काही न करणारा. 'देव खोळंया देव खोळंया। मज हाव्या झुजुन कोडी.'—तुगा. ३६७९. [सं. खालन; का. कोळ्य=भाडकाडी]

खोळयेला—उ. एशाली. -दार.

खोळा-ळी—स्त्री. १ खोळ अर्थ १,२,३ पद्द. 'केरोनि खोळ पंचभुताची.'—परमा ४.१४. २ कात (मापाची). 'सांहुनि आंगींची खोळी। सपेरिगालिया पाताळी.'—शा १४.३१२.

खोळेरे इरळें—न. पाटीघाली न मोडतां सरळ माली जाणारे इरळें; चाच्या उलट कासरी किंवा कमरमोडी इरळें. [खोळ]

खोड—वि. खवट पद्द. 'दपि मंगुप काडिजे खोणी। ते डेतिपां पगे खोड पाणी.'—भारा बाल १०.९३.

खोडा, खोडाळणें, खोडाळी, खोड, -पामच्यें पद्द.

सौप्त—३. विजयनगर. 'पोटाताटी खोसा । ५दिता
मलिच्छाया ।' -शृंग ४१४१.

स्यारया—उग्र. १ सोकला आला असता होणारा शब्द.
(कि० करण; सोकणे). २ सिद्धयाच्या किंवा राक्षस्याच्या
जगद्विनाशक शब्द ब्रह्म. (कि० बोलणे; करणे). ३ सां।
सां।; सोकणे; सोकणे. { ध्व. }

ख्यातं—स्त्री. पराक्रम; कीर्ति. ख्याति पहा. 'सागेन मदांभी ख्यात.'—पंथो ६५.—वि. १ प्रविष्ट; नामांकित; नांवालीकियाय चलेला; प्रख्यात. 'येक भक्त जाते ख्यात।'—दा १.१०.६.
२ जगज्जहीर; ज्याचा दांढोर किंवा डंका याबद्दल आहे
धमा. महाभूत. [सं. ख्या=खोलां]

ख्याति-तो—खी. १ प्रसिद्धि; कीर्ति. 'हस्ति आलेख्याती नगरीं अस्ति विष्णु कहूनि आले ख्याति।'—मोहम्मद ४३. २०. २ जगनाहीपणा; मह्यता; लोकप्रसिद्धि, वैका; दाहोरा. 'निद्राचक्री ख्याति करत जाली।'—राक भाग १ श्लोक ४६. ३ पराक्रम; सद्गुणी. 'सेव्हो ख्याति प्रस्थापते केळी.'—ज्ञ २. २१५. 'ख्याति केली विष्णुदाती।'—तुगा ३५५. ६ गोष्ट; हकीकत. ५ (वेदांत) प्रतीति; कथनरूप व्यवहार. पांच खयाती आहेत. पहिली जगद खयाती, ही शुन्यवादी यांची. जसे—अस्त (निःस्वरूप) सर्पांची रज्जुवर प्रतीति व कथन, दुसरी आत्मख्याति. ही शक्ति विज्ञानवादी यांची. जसे—शक्ति शुद्धिरूप आत्म्याची सर्वरूपाने प्रतीति व कथन, तिसरी अन्यथा ख्याति. ही नैया विद्वांची. जसे—दूर वेदांत स्थित सर्पांची दोपाच्या बळाने रज्जु-देखावर प्रतीति व कथन, अथवा रज्जुसुल गेयांचे सर्वरूपाने ज्ञान; चौथी अख्यातिख्याति. ही सांख्य प्रमाकर मताची. जसे 'हा सर्प आहे' 'येथे 'हा' जस तर रज्जुच्या रूपापणाचे प्रत्यक्ष ज्ञान आहे व 'सर्प' हे पूर्वी पाहिलेल्या सर्पांचे स्मृतिज्ञान आत्रे, ही दोन ज्ञाने आहेत, त्यांच्या दोपच्या बळाने अख्याति म्हणजे अविकल्प (भेदप्रतीतीचे अभाव) होतो; पांचवी अनिर्वचनीय ख्याति. ही वेदात्यांची. वेदांत व सिद्धांतांत रज्जुवर तिच्या अनिर्वचने अनिर्वचनीय (सद् असताहून विलक्षण) सर्प व त्याचे ज्ञान संपन्नते त्याची ख्याति म्हणजे प्रतीति व कथन होतें. 'आख्याति अन्यथाख्याती । शुन्यख्याती सत्ख्याती । अनिर्वचनीय जे ख्याती । तो वाद् निश्चिती मीं उद्धवा ।'—एम. १६. २०७. [सं.] ल्लाचणे—पराक्रम करणे, कथन दाखविणे 'वेयादिक पक्षपाती । स्थैरिणी लावीन ख्याती ।'—एहद ५. ४. खयांति—खी. (व.) चिंता; पर्या. संती पहा. 'मापास साते तरी मला त्याचि खयाती नाहीं.'

खयाल—३. १ (संगीत) खियाल, चीजेचा एक प्रकार यांत शृंगाररस प्रधान असून नवदुर्बर्णन, उत्सवप्रसंग इ. विषय या चिंतें येतात, तिखाडा; त्रिताल, झुमरा इ. मालांत ही चीज झळतात. २—भव. चेष्टा; चाळे; चार; किरास; प्रेम; सेव्क; यमनी

मौजा. 'माहिल विद्वान ख्याल मुखनि संधान ।'—तुगा १३३.
३ विचार; कल्पना. 'सान्हाल हा म्याल दिलोंत न आणिला.'

—ख. ३.५५५. ४ (व. काशी) नाद; छंद. 'पहना दुसऱ्याच्या
 ख्याति या।'—प्रला १०४. 'तुमा ख्याल मझा सल्ले निशिदिनें
 जित्तां असे लागला।'—काशीतील गाणी 'माझ्या ख्याली पड
 तसेच.' ५ (घ.) मन. 'आमच्या ख्याली तो मेलाच।' [मर.
 शिखार] ७ तमाशा—५ गाणे, नाचणे ६० चैन; विलास. 'तन्हें
 तन्हेंचें ख्यालमझाशे बहुत होती दख्यमारांत.'—रेणो ११८.
 सयालिया—वि. १ ख्याल गाण्यासंबंधी; ख्यालच्या हपयांगी.
 २ पयालमूहणात; ख्याल मूहणांत बसवी. न्याली असणें,
 लागणें, पडणें—१ विरंतर विचारता, छदात असणें; इच्छेंत लयवा
 चित्तेंने प्राप्त हो जाणें. २ आसक्तिपूर्वक वाटीस लागणें, मातें बसणें.

ख्यालीः—वि. १ चार, चाळे, चोज, विलास यांनी परिपूर्ण; विलासी; रंगेर; विनोदी; खेळकर. २ ख्याल या गीतासंघर्षी.
ख्यालप्रधान (गण्ये); ख्यालिया. [अ. तिसरा] • **खुशाली**—
 धी. चौखट, सौंदर्य, यशस्व, यश, निरु, स्फुटितप्राप्ती. कल्ले, पाळे,
 खेळणे, नाचणे इ. मुखोपभोग. [अ. ख्याल+का. खुशाल]
ख्यालीराय—वि. (क.) खेळकर; नाना प्रकारच्या लीला
 करणारा; ख्याली. 'बापू ख्यालीरी। हेचो बापूच जणायो।
 मरणनाय हेका। पोरनो दिवख्याचो।'—(मालवणी) गण-
 पतीची आली. [ख्याल]

ख्यांव, ख्यांव ख्यांव—खी. कंकावणें; खेडमणें, -वडा.
 दुखावेलेल्या कुठ्याचा शब्द; कयांव; कयाव, रागावेलेल्या
 कुठ्याचा शब्द. -किवि. (ल.) खेडमण. रागावून; चिडून
 कुठ्याप्रमाणें अंगावर तद्वत पडून किवा येऊन. [भव.]

ख्यास्त—३ १ न्यायनिवाडा इ० कयास; कयासनामा पदा.
२ विचार; तर्क (निश्चित दृष्टिव्यासाटी; गमन करण्यासाठी
केलेला). (क्रि० कर्णे). [भर. कियास]

ख्यास्त—जी. (गो.) वेअवृची शिक्षा.

ख्यास्ती—खी. (शो.) प्राप्ति; सस्त. खास्त पदा.

सिद्ध्यन, सिद्दी.—वि. सिद्दी धर्मविषयक. —पु सिद्दीचे
अनुयायी; किरिस्ताव माणूस; सिद्दीअनुयायी. —प्रेक ११, ३६.

विस्तार—प्र. १ येदुये नांव. २ विस्तारें वचन म यमैसिदात.
—मंत्र १६.१६.—सूक्त ४.४१.—प्रेरु २.३६.—वि १.११.११.

३ येशूची एक पदवी. [ग्री. क्रिस्टॉस=अभिषिक्त; ई. खाइस्ट]
 क्रिस्मस—५. क्रिस्तावांचा नाताळचा सण. २०००

अर्थाच्या अखेरीस (तारीख २५ डिसेंबर) संपन्नते

स्वांक—जी. (क.) खोल जखम, खोंक पहा.

स्वार—पु. इलासी. 'लोक याचा फार स्वार जाहला ।'

-जोरा ४५. [फा. स्क्वाड]

स्वाहिरी, स्वाहिरी—स्त्री. इच्छा; मागणी. 'स्वाहिरी—

दशाष्टाप्रमाण - रा १८.३५१. [फा. स्वादिस्]